

ઉપોદ્ઘાત

[આગલી આવૃત્તિમાથી]

મહર્ષિ વાગ્ભટે આ હૃદયરૂપ 'અણગહદય' નામના આ ત્રથમા આયુર્વેદના આઠે ગોત્રે શ્લોકગદ્ધ કર્યાં છે જે નહિ, પણ આયુર્વેદનો સમગ્ર ઉપદેશ શ્લોકોમા પણ સૂત્રરૂપે છે આ ત્રથમા ચતુર્થા અને સુશ્રુતસંહિતાનો ઉપદેશ ટૂંકમા છતાં સંપૂર્ણ સમાવી દીધો છે. જેમ ઉપનિષદો, અને ભગવદ્ગીતા એ વેદાંતની પ્રસ્થાનત્રયી છે, તેમ ચરકસંહિતા, સુશ્રુતસંહિતા અને આ એ આયુર્વેદની વૃદ્ધત્રયી છે આ ઉપરથી પણ જણાય છે કે આયુર્વેદમા અણગહદયને મહિમા છે

આયુર્વેદમા સાન્નની અને સાન્ન ધવાની એ બન્ને બાબતો આવે છે સૂત્રસ્થાનમા દિનચર્યા, પ્રવચર્યા, અખરક્ષા, મારીચ વગેરે અધ્યાયોમા સાન્ન શી રીતે રહી શકાય તેનો રસ્તો બતાવ્યો પરંતુ ભૂલેચૂક પણ પડી જવાય તો સાન્ન ધવા માટે આઠે અગવાણી (સૂત્રસ્થાન અં ૫, શ્લોક ૫) અને સોાવાણી (સૂત્ર અં ૧, શ્લોક ૨૬૩થી ૨૯) સંપૂર્ણ ચિકિત્સા આપી છે આયુર્વેદમા પુષ્ટતા માણુસોની ચિકિત્સા (ચિકિત્સાસ્થાન અં ૧થી ૨૨), બાળકોના રોગોની ચિકિત્સા (કૌમારત ૧ અધ્યાય ૧થી ૩), મહાયિકિત્સા (ભૂતતત્ર ઉત્તર અં ૪થી ૭), સાન્નચિકિત્સા (ઉત્તર અં ૧થી ૨૪), શલ્યચિકિત્સા (ઉત્તર અં ૨૫થી ૩૪), વિપચિકિત્સા (ઉત્તર અં ૩૫થી ૪૦) અને સોાવાણી (સૂત્ર અં ૧, શ્લોક ૨૬૩થી ૨૯) અને વાજકરણ્ય (ઉત્તર અં ૩૦) એ આર અગ એમા સ્ત્રીઓના ખાસ રોગોની ચિકિત્સા છે (શરીરસ્થાન અં ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૪, ૩૫, ૩૬, ૩૭, ૩૮, ૩૯, ૪૦) તથા તે તે રોગ માટે સિદ્ધ ઔષધો તથા ક્રિયાઓનો સમગ્ર આખેલો હોય છે (ઉત્તર અં ૪૦ શ્લોક ૪૮થી ૫૮)

આયુર્વેદમા ય મને શસ્ત્રો શાના, કેવા, કેટલા, કયા કામ માટે અને કેવી રીતે મનાવવા તથા એ કયા અને કેવા રી, કેવી રીતે વાપરવા વગેરે બધી માહિતી વિગતવાર આપેલી છે (સૂત્રસ્થાન અં ૨૫, ૨૬, ૨૮, ૨૯, ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૪, ૩૫, ૩૬, ૩૭, ૩૮, ૩૯, ૪૦) અને કેવળે દરદીને મૂર્છા ન આવે કે એને કપાયની ખબર ન પડે કે શસ્ત્રક્રિયા દરમિયાન વૈદ્યને હાથે થતી હેરાનગતિની એને ખબર ન પડે તથા તુકસાન ન થાય એવા ઉપાયો પણ આ છે (સૂત્ર અં ૨૬, શ્લોક ૧૪, ૧૫, ચિકિત્સા અં ૭, શ્લોક ૭૨) શલ્યક્રિયા શી ન કરવી, સોાજનું દારણ કે પાટન ક્યારે કરવું (સૂત્ર અં ૨૬, શ્લોક ૧૦થી ૧૩) કયા નામ અને કેવડો કાપ મૂકવો (સૂત્ર અં ૨૬ શ્લોક ૧૭થી ૨૦), આડો કાપ યથા મૂકવો અથવા ન મૂકવો (સૂત્ર અં ૨૭ શ્લોક ૨૦, ૨૧, ૨૨), બહુ હિરોવાળા ભગદરમા કેવી જાનનો ખાસ પ મૂકવો (ઉત્તર અં ૨૮, શ્લોક ૨૯થી ૩૧), કેવા ઘાને ટેલા મારવા કે ન મારવા, ટેલાટેલે કેવડે અતરે મારવા (સૂત્ર અં ૨૯, શ્લોક ૪૮થી ૫૩), કયા સ યોગોમા અને ક યાનમા શાનો, શા માટે, કયા આકારનો અને કેવી રીતે પાટો બાધવો પાટો કયા નજીને બાધવો, પાટો કેટલે કેટલે વખતે હોડવો (સૂત્ર અં ૨૯, શ્લોક ૫૬, ૫૭થી ૭૩) વગેરે વિગત બહુ ઝીણવળથી અને ચોકસાઈથી આપી છે

આયુર્વેદમા ક્ત સીધીસાદી શલ્યક્રિયાનું જ ગાન છે એમ નથી પણ, આખડું, વાગડું, લાગડું વગેરે અપ્રમાતથી કથોલ અને કદલું તુકસાન થાય તો તેને પણ સમુ કરવાના વિગતવાર ઉપાય બતાવ્યા છે (ઉત્તર અં ૨૬, ૨૭), એમજ નહિ પણ નાક કપાઈને ફૂટ પડી ગયું તોય તે નવું નાક બનાવવાનો વિધિ પણ બતાવેલો છે (ઉત્તર અં ૧૮, શ્લોક ૫૯થી ૬૫) યુદ્ધમા સૈનિકને લાલોડા વાગે છે એ લાલોડા અનેક ધાનના અને એક કે વધારે પાખિના-વાગા હોય છે આ લાલોડા, હરા, બદ્ધકની ગોળી વગેરે પાચ ગતિમાથી ગમે તે ગતિ (સૂત્ર અં ૨૮, શ્લોક ૩) કરીને શરીરમા ગમે ત્યાં અણુધાર્યા પેસી રહે છે અને ત્યાં પડ્યા રહે છે આ અને આવા શલ્યોને શરીરમાથી બહાર કાઢવા માટે આખા શરીરમાથી કના લાગમા એ પડ્યા છે તે બાધવા માટે શા ઉપાયો કરવા, કના વાગ્યા હોય તો કયા લક્ષણો થાય, ધ્યાનું અને કેવું શલ્ય

શાંત ધાય તે માટે આહારવિહારની પરોઝ અને ઔષધ વગેરે ક્રમ હોય છે. આ રીતે દોષ શાંત થયા પછી અને એને કાઢી નાખ્યા પછી શરીરને ખાણું પહેલાં હંતું એવું બળવાન બનાવવાનું હોય છે.

ત્યાં સુધી દરદી રોગ થતા પહેલાં જેવો હોય તેવો થઈ જાય નહિ, ત્યાં સુધી આયુર્વેદને પોતે રોગ મટાઓ હોવાનો મિથ્યા સ્વતોષ થતો નથી. દાખલા તરીકે તાવની ગરમી શરીર પર ન દેખાય એ એક જ લક્ષણથી એ તાવ ઊતરી ગયો માનતો નથી (નિદાન ૦ અં ૨, શ્લોક ૭૯). તેથી દરદીના શરીરમાં પહેલાંના જેવી શક્તિ પાછી આવે નહિ ત્યાં સુધી આયુર્વેદની ચિકિત્સા ચાલુ રહે છે. (ચિકિત્સા ૦ અં ૧, શ્લોક ૧૭૪); ધા રૂઝાવ એટલાથી જ આયુર્વેદની ચિકિત્સા પૂરી થતી નથી પણ ધા રૂઝાયા પછી ધાનો ડાઘ પણ ન રહે; એટલું જ નહિ, પણ ધાવાળા ભાગ ઉપર પહેલાંની માફક પાછા વાળ પણ ઊગે ત્યાં સુધીના ઉપાયો એ બતાવે છે (ઉત્તર ૦ અં ૨૫, શ્લોક ૬૦ થી ૬૩).

આયુર્વેદના ઉપાયો વેદિયા નથી પણ અકસીર અને વ્યવહાર છે. વાગ્ભટ લખે છે કે અષ્ટાંગ-હૃદયમાં કહેલાં રસાયનો કરી શકાય એવાં છે અને જે રસાયનો તૈયાર કરવા માટે દ્રવ્યો મેળવતાં (એ જમાનામાં) મુશ્કેલી પડે એવાં રસાયનો ગમે તેટલાં વખણાતાં હોય તોપણ તે આમાં કલાં નથી (ઉત્તર ૦ અં ૩૯, શ્લોક ૧૭૭) તથા આ ગ્રંથમાં લખેલી ચિકિત્સાનું કૃણ પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે (ઉત્તર ૦ ૪૦, શ્લોક ૮૧). વળી આયુર્વેદની ચિકિત્સામાં ગરીબોનો વિચાર પણ કર્યો છે (ચિકિત્સા ૦ અં ૧૨, શ્લોક ૩૬, ૩૭; ઉત્તર ૦ અં ૩૯, શ્લોક ૧૪૩).

આયુર્વેદની ચિકિત્સાને અંગે કરવાના ઉપાયોમાં સ્વરસ, ક્વાથ, ક્લેક, ચૂર્ણ, હિમ, ફાણ્ટ, અવલેહ, સિદ્ધ ઘી, સિદ્ધ તેલ (કલ્પસિદ્ધિસ્થાન); સ્નેહન, (સૂત્ર ૦ અં ૧૬); શેક (સૂત્ર ૦ અં ૧૭), વમન (સૂત્ર ૦ અં ૧૮), વિરેચન (સૂત્ર ૦ અં ૧૮), બસ્તિ (સૂત્ર ૦ અં ૧૯), નસ્ય (સૂત્ર ૦ અં ૨૦), ધૂમપાન (સૂત્ર ૦ અં ૨૧), ગંદૂષ, ક્વલ્પગ્રહ, પ્રતિસારણુ, મુખ્ખાલેષ, શિરોબસ્તિ (સૂત્ર ૦ અં ૨૨), અંજન (સૂત્ર ૦ અં ૨૩), પુટપાક (સૂત્ર ૦ અં ૨૪), યંત્રક્રિયા (સૂત્ર ૦ અં ૨૫), જળો મૂકવી (સૂત્ર ૦ અં ૨૬), ફસ ખોલવી (સૂત્ર ૦ અં ૨૭), શસ્ત્રક્રિયા (સૂત્ર ૦ અં ૨૬ અને ૨૯), પાટા બાંધવા (સૂત્ર ૦ અં ૨૯), ક્ષારકર્મ (સૂત્ર ૦ અં ૩૦), ડામ (સૂત્ર ૦ અં ૩૦) વગેરે અનેક નાનીમોટી ક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ દરેક ક્રિયા અંગે જરૂરી સામાન્ય જ્ઞાન સૂત્રસ્થાન અને કલ્પસિદ્ધિસ્થાનના તે તે વિષયના અધ્યાયમાં પૂરતી ચોકસાઈ અને ઝીણવટથી આપેલું છે.

આની ચિકિત્સાને અંગે ઔષધ, આહારવિહાર અને ક્રિયાઓ વિષે બધું સામાન્ય જ્ઞાન સૂત્રસ્થાનમાં અને કલ્પસિદ્ધિસ્થાનમાં આપ્યું છે અને તે તે રોગની વિગતવાર ચિકિત્સા ચિકિત્સા-સ્થાનમાં, ઉત્તરસ્થાનમાં અને કેટલાક રોગો માટે સૂત્રસ્થાનમાં અને શારીરસ્થાનમાં આપી છે. એમાં ઉપચાર કરતા પહેલાં વિચારવાની બાબતો (સૂત્ર ૦ અં ૧૨, શ્લોક ૬૭, ૬૮), દવા લેવાના સમય (સૂત્ર ૦ અં ૧૪, શ્લોક ૩૭ થી ૪૧), દવાઓનાં અને સ્નેહોનાં માપ (અં. ડોઝ) પણ આપ્યાં છે (કલ્પ ૦ અં ૬, શ્લોક ૧૦૩ થી ૧૪; સૂત્ર ૦ અં ૧૬, શ્લોક ૧૭ થી ૧૯૩). તેથી ચિકિત્સા કરવા માંડતાં પહેલાં સૂત્રસ્થાન અને કલ્પસિદ્ધિસ્થાન સરહસ્ય સમજવાં જોઈએ.

આપણા સદ્ભાગ્યે આજે આયુર્વેદ માટે અભિરુચિ વધતી જાય છે, પણ આયુર્વેદનો પ્રચાર કરનારમાંથી ઘણામાં આયુર્વેદનો પ્રચાર કરવાની ઇચ્છા નેટલી પ્રબળ હોય છે તેટલું એમનું આયુર્વેદના ઉપદેશોનું રહસ્ય સાથે જ્ઞાન છીડું હોવું નથી. તેથી એમની શુદ્ધ દાનતથી અપાયેલી છતાં આયુર્વેદના સમગ્ર ઉપદેશથી વિરુદ્ધ સલાહ ચાલનાર લોકોને અને સરકારને આ કહેવાતી આયુર્વેદિક ચિકિત્સાથી સરવાળે ખાસ લાભ જળ્યાવાનો નથી; અને તેથી એમના શુદ્ધ દાનતના પ્રયત્ન છતાં આયુર્વેદ નકામો હોવાની માન્યતા લોકોમાં અને સરકારમાં ધર કરી બેસશે અને પછી કલમને એક જ ગોદે સરકાર આયુર્વેદને ગેરકાયદેસર ઠરાવશે. આમ આજનો શુદ્ધ દાનતનો પ્રયત્ન આયુર્વેદના સંપૂર્ણ જ્ઞાનને અલાભે આયુર્વેદનો વિઘાતક નીવડશે એવો ભય રહે છે.

દાખલા તરીકે, આજ કેટલીક સરકારોએ આયુર્વેદને ઉત્તેજન આપવાનું કામ ઉપાક્યું છે. હવે જે આ કામ માટે મંજૂર કરેલી રકમમાંથી આયુર્વેદિક દવાખાનામાંથી દરદીને દવા આપીને

વિદ્યા કરવાનો હોય કે રાગવાર દવાઓની પેટીઓ તૈયાર કરીને એ પેટીમાથી દવા આપવાનું કામ ગામડાની શાળાના મહેતાજીને કે પોસ્ટ માસ્તરને કે નામધારી વૈદ્યને સોંપવાનું હોય તો તેથી આયુર્વેદિક ચિકિત્સાની સાચી અસર જણાશે નહિ અને આયુર્વેદ જીલટો હલકો પડશે.

દરદી કહે છે તે જ રોગ છે કે ખીજો, રોગ સામ છે કે નિરામ, કયા રોગમા શુ પથ્ય છે અને શુ અપથ્ય છે, રોગની કઈ અવસ્થામા શી ક્રિયા કરની જોઈજો, દવા લેતા પહેલા શુ કયા સુધી કરવું જોઈએ અને દવા લીધા પછી શુ કયા સુધી કરવું જોઈએ, કયા રોગમા દવા કયે સમયે લેવાય, દવા અને દવાનુ માપ નક્કા કરતા પહેલા શી શી બાબતોનો વિચાર કરવો જોઈએ, રોગ અને રોગના ઉપદ્રવોમાથી કોના ઉપાય ક્યારે પહેલા કરવા વગેરે અનેક બાબતોનો નિર્ણય કરવા જોઈએ આયુર્વેદનુ જ્ઞાન અને આવડત જોનામા ન હોય તે માણસ દરદી જણાવે તે રોગની દવાનું પડીકું વાળી આપે એનુ નામ આયુર્વેદિક ચિકિત્સા નથી આવી નામધારી આયુર્વેદની ચિકિત્સાની નિષ્ફળતાથી પણ આખરે તો સત્ય, સંપૂર્ણ અને વ્યવહારુ આયુર્વેદને જ ધોરણ પહોચવાનો છે, તેથી આયુર્વેદ સુવેદ કેવો હોવો જોઈએ (સૂત્ર ૦ અં ૧, શ્લોક ૨૭૩, ઉત્તર ૦ અં ૪૦, શ્લોક ૭૭) અને કુવેદ કેવો હોય (ઉત્તર ૦ અં ૪૦ શ્લોક ૭૬) અને કુવેદના હાથમા આયુર્વેદરૂપી અમૃત પણ ઝેર બની જાય છે (ઉત્તર ૦ અં ૪૦, શ્લોક ૭૫) એ વાત સ્પષ્ટ જણાવી છે

ક્રિયા (અભ્યાસ, પ્રેક્ટિસ) વિનાનું જ્ઞાન પાગળું છે, જ્ઞાન વિનાની ક્રિયા આઘળા છે જ્ઞાનનો અભ્યાસ (પ્રેક્ટિસ) કરવાથી (આયુર્વેદના ઉપદેશોનો વારવાગ અમલ કરવાથી) રોગ મટાડવાનું કામ બરાબર પાર પડે એવા રસ્તા સુઝાડનારી દષ્ટિ આવે છે (સૂત્ર ૦ અં ૧૨, શ્લોક ૫૫૩); માટે આયુર્વેદના જ્ઞાન અને કર્મ બનેમા નિષ્ણાત બને એવા સુવેદો તૈયાર કરવા માટે કઈ પણ સેજબેજ વિનાની જોગવાઈ કરની જોઈએ યોગેશ્વર કૃષ્ણ અને ધનુર્ધારી અર્જુન (જ્ઞાન અને કર્મ) બને માથે હોય ત્યા લક્ષ્મી, વિજય, આબાદી અને તીર્થિ હોય જ એમા કઈ શકા નથી

અષ્ટાંગહૃદય ઉપર અનેક વિકાનોએ સન્કૃત ભાષામા ટીકાઓ લખી છે અને ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી, બંગાળી વગેરે અનેક પ્રાદેશિક ભાષાઓમા એ ગ્રંથના ઘણા અનુવાદો થયા છે. તેમા એક ગુજરાતી અનુવાદ શ્રી બહેચરવાલ નથુરામ ભટ્ટે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

આ અનુવાદ પ્રમાણમા સારો લાગવાથી તેમા યોગ્ય સુધારા કરીને તૈયાર કરવાનુ કામ મને સ સ્થાએ સોંપ્યુ અનુવાદમા સુધારા કરતા કરતા કેટલીક મુશ્કેલીઓ જાણી થઈ. મારા હાથમા પહેલો ચિકિત્સાસ્થાન અને કલ્પસિદ્ધિસ્થાનના અનુવાદનો ભેગો ગ્રંથ આવ્યો. તેમા સુધારાવધારા અને ફેરફાર કરતા કરતા મને લાગ્યુ કે આવી રીતે ગ્રંથને સુધારવા જતા વિચારનો અને ભાષાને શંભુભેળા થાય છે અનુવાદ કરનારની ભાષામા મારી ભાષાના થી ગડા દેવાનું કામ મને રચ્યુ નહિ વળી એમ પણ લાગ્યુ કે અનુવાદ અને વિસ્તૃત નોંધ નવેસરથી લખાય તો જ અષ્ટાંગહૃદયનો ઉપદેશ યથાર્થ રજૂ થઈ શકે, તેથી સૂત્રસ્થાનમા પુષ્કળ સમજૂતીનો વધારા કર્યો છે અને કેટલાક અધ્યાયોનો અનુવાદ તો નવેસરથી જ કર્યો છે. સૂત્રસ્થાન પૂરુ થયા પછી શ્રી બહેચરવાલવાળા અનુવાદના ગ્રંથમા સુધારાવધારા કરવાનું કામ પડતું મૂક્યુ અને શારીરસ્થાન, નિદાનસ્થાન અને ઉત્તરસ્થાન એ ત્રણે સ્થાનનો અનુવાદ અને નોંધ મે નવેસરથી જ લખ્યા છે.

સામરોગની ચિકિત્સા અને નિરામ રોગની ચિકિત્સાનો ભેદ આપણે ન સમજીએ અને શાસ્ત્રોક્ત પરજ પાળતા ન શીખીએ ત્યાસુધી રોગ બરાબર મટી શકે નહિ, એ વાત સમજી શકાય તે માટે આ ગ્રંથમા મારા બંને લેખો આ પછીના પાનામા આપ્યા છે તે વાચી જવા વિનંતિ છે.

આ અનુવાદમા વપરાયેલા પારિભાષિક શબ્દોની, રોગોના નામોની અને રૂઢ નામવાળા ઔષ્ધોની અઝારાદિ અનુક્રમણિકા પણ આપી છે. તેથી જોઈતી હકીકત તરત હાથ લાગશે એવી આશા છે.

આ અનુવાદ કરવામા મે ઘણા ગ્રંથોનો ઉપયોગ કર્યો છે ચરકસ હિતા, સુશ્રુતસ હિતા, શાર્દૂલ-ધરસ હિતા, સન્કૃત ટીકાઓ, માધવનિદાન ઉપર મધુકોશ ટીકા, ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી, બંગાળી

અનુવાદો, ઘૃહનિઘંટુરતનાકર, અમરકોષ વગેરે અનેક ગ્રંથોમાંથી મુશ્કેલીઓનો ઉકેલ આણવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તે માટે તે તે ગ્રંથકર્તાઓનો હું આભારી છું. પણ સૌથી વધારે ખાણી તો હું મારા ગુરુશ્રી પૂજ્ય પ્રતાપશંકર નાનભટ્ટ ગઢડાવાળા(રાજપૈઠ)નો છું. આ અનુવાદ કરવામાં મને જે કંઈ સમજાતું નહિ તે મને સમજાવવામાં એમણે અત્યંત રસ લીધો છે. વળી સ્વર્ગસ્થ કનુભાઈ ડાહ્યાભાઈ મહેતા, વૈદરાજ શ્રી મનુભાઈ સુનીલાલ મહેતા અને ડૉ. રસિકલાલ જેડાલાલ પરીખે પણ કેટલાંક સારાં સૂચનો કર્યાં છે, તે બદલ તેમનો પણ આભાર માનું છું.

આશા છે કે આ અનુવાદથી લોકો, વૈદ્યો અને સરકાર આયુર્વેદની સત્યતા, સંપૂર્ણતા અને વ્યવહારુતા સમજીને સોળે કળાવાળા ચિકિત્સાવાળા અણંગ આયુર્વેદને ઉત્તેજન આપવા અને અપનાવવાને પ્રેરાશે.

અંતમાં અણંગહૃદયનો ભીડો અભ્યાસ આપણને દીર્ઘ આયુષ્ય અને સંપૂર્ણ આરોગ્ય મેળવવામાં માર્ગદર્શક થઈ પડે, એજ પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

આકારોક ક્ષવાની પોળ,
રાયપુર, અમદાવાદ

}

વિ.

વિજયશંકર ધનશંકર શુનશી

પરેજ પાળવાની જરૂર

આખી સૃષ્ટિના બધા પદાર્થો પંચમહાભૂતના બનેલા છે અને આપણું શરીર પણ સૃષ્ટિમાંનો જ એક પદાર્થ હોવાથી એ પણ પંચમહાભૂતનું બનેલું છે. બધા પદાર્થ પંચમહાભૂતના જ બનેલા હોવા છતાં એ બધા બધે એકબીજાથી તદ્દન ભુદાભુદા લાગે છે. તેનું કારણ એ છે કે પંચમહાભૂત એનાં એ જ હોવા છતાં એ અસંખ્ય ભુદાભુદા પ્રમાણમાં એકબીજા સાથે ભણેલાં હોય છે, અને તેથી દરેક પદાર્થનાં રૂપરંગ ભુદાંભુદાં દેખાય છે; પણ ખરું જોતાં એ બધા પદાર્થ પંચમહાભૂતનાં પૂતળાં જ છે.

આકાશ, વાયુ, તેજ, પાણી અને પૃથ્વી એ પાંચ મહાભૂત છે. તેમાં આકાશ તો માત્ર ખાલી જગ્યા છે, વ્યાપક છે, તેથી એ ગતિ કરી શકતું નથી અને પૃથ્વીતત્ત્વ પણ પોતાની મેળે ગતિ કરી શકતું નથી. આમ પાંચ મહાભૂતોમાંથી આકાશ અને પૃથ્વી એ બે તત્ત્વ ગતિ કરી શકતાં નથી.

પણ વાયુને, તેજ(અગ્નિ)ને અને પાણીને ગતિ હોય છે. વાયુ (પવન) વાય છે, અગ્નિના ભડકા ભીંચે ચડે છે અને પાણી ઢાળમાં વહે છે; આમ જો કે પાંચે મહાભૂતો જડ છે; છતાં એમાંથી ફક્ત ત્રણ-વાયુ, અગ્નિ અને પાણી ગતિ કરી શકે છે, તેથી શરીરનો સંચો પાંચે મહાભૂતનો બનેલો હોવા છતાં એ વાયુ અગ્નિ અને પાણીને લીધે ચાલે છે. શરીરના સંચાને ચલાવનાર વાયુ, અગ્નિ અને પાણીને આયુર્વેદની પરિભાષામાં વાત, પિત્ત અને કફ કહે છે.

વાત (વાયુ), પિત્ત (અગ્નિ) અને કફ-(પાણી)નું યોગ્ય પ્રમાણ શરીરમાં સચવાઈ રહે છે, ત્યાં સુધી આપણે સારું આરોગ્ય ભોગવીએ છીએ, પણ એ ત્રણમાંથી એક કે વધારેનું પ્રમાણ વધેછટે અને તેથી યોગ્ય પ્રમાણ ન રહે તો રોગ થાય છે.

શરીરની માફક મોટરગાડીનું એન્જિન ચલાવવા માટે પણ હવા, પેટ્રોલ અને પાણીની જરૂર પડે છે. હવા, પેટ્રોલ અને પાણી એ મોટરના એન્જિનનાં વાત, પિત્ત અને કફ જેવાં છે. જ્યાં સુધી એ ત્રણનું યોગ્ય પ્રમાણ સચવાઈ રહે છે, ત્યાં સુધી મોટરગાડી બરાબર ચાલે છે, પણ પ્રમાણ વધેછટે તો મોટર બગડે છે અને કોઈ વખત ફાટે છે અને ચાલતી બંધ થાય છે. હવા, પેટ્રોલ અને પાણીના યોગ્ય પ્રમાણમાં ફેર પડે તો ફટફટ અવાજ થાય છે, પેટ્રોલનો કાચો ધુમાડો નીકળે છે કે ઘડાકા થાય છે.

ત્યારે આપણે જોઈએ કે શરીરમાં વાત, પિત્ત અને કફનું યોગ્ય પ્રમાણ ન રહેવાથી રોગ થાય.

છે. આબું શાથી થાય છે તે આપણે જાણીએ.

શરીરનો સંચો કામ કરતો હોવાથી એને રોજરોજ ધસારો પડે છે. આ ધસારો પૂરવા માટે આપણે ખાઈએ-પીએ છીએ, પણ ખાતીપીતી વખતે આપણે આ મુદ્દાની વાત ભૂલી જઈએ છીએ: જે તત્વ જેટલું ધસાયું હોય, એણું થયું હોય તેટલું તે પાણું લેવા પૂરતો જ માપસર અને માફકસર ખોરાક લેવાને બદલે આપણે જીલના સ્વાદને વશ થઈને ગમે તે વસ્તુ ગમે તેટલી ખાઈ જઈએ છીએ; તેથી એ પૂરું પચતુ નથી. એવા ન પચેલા ખોરાકના રસને આયુર્વેદમાં 'આમ' કહે છે. આમ એટલે કાચું.

તે ઉપરાંત ગમે તે વસ્તુ ગમ તેટલી ખાવાપીવાથી શરીરમાં વાત, પિત્ત અને કફના પ્રમાણમાં વધઘટ થઈ જાય છે. શરીરની માફક ખાવાપીવાની વસ્તુઓ પણ પચ્યમહાભૂતની બનેલી છે તેથી પચવાની ક્રિયાને લીધે વસ્તુઓમાંથી પચ્યમહાભૂત શરીરમાં છૂટાં પડે છે અને એમાંથી જેટલાં તત્ત્વો શરીરનો ધસારો પૂરવા માટે જેટલા પ્રમાણમાં જરૂરનાં હોય તેટલાં તત્ત્વો તેટલા પ્રમાણમાં શરીરમાં લઈ લે છે, પણ ધસારો પુરાયા પછી જે તત્ત્વ જેટલું વધી પડે તે તત્ત્વ તેટલા પ્રમાણમાં શરીરને બગાડે છે, માટે 'આમ' થાય એટલું કે વાત, પિત્ત અને કફના યોગ્ય પ્રમાણમાં વધઘટ થઈ જાય એવું ખાવું પીવું ન જોઈએ.

શરીરમાં વાત, પિત્ત અને કફનું પ્રમાણ એકલા આહારથી જ બદલાય છે એવું નથી. વિહાર એટલે ખોરાક સિવાયની આપણી ખીજ ક્રિયાઓથી પણ વાત, પિત્ત અને કફમાં વધઘટ થાય છે. દાખલા તરીકે, પાણીમાં બહુ રહેવાથી કફ (શરદી) થાય છે. તાપમાં બહુ રહેવાથી પિત્ત વધી પડે છે, બહુ ખોલખોલ કરવાથી વાયુ વધી પડે છે. આ તો માત્ર દાખલા છે, પણ કેવા આહારથી અને કયા વિહારથી વાત, પિત્ત અને કફ થાય છે તેનું વિગતવાર વર્ણન આયુર્વેદનાં બધાં પુસ્તકોમાં આપ્યું છે.

જે કામ આહાર અને વિહાર કરે છે તે જ કામ ઋતુ કરે છે ઋતુના ફેરફારને લીધે શરીરમાં વાત, પિત્ત અને કફનું પ્રમાણ ફરી જાય છે. તે વખતે વધેલો દોષ (વાત, પિત્ત કે કફ) વધારે વધે નહિ, પણ ઊલટો એછા થાય અને એછો થયેલો દોષ વધે અને એ રીતે ત્રણે દોષનું યોગ્ય પ્રમાણ સચવાઈ રહે એવા આહારવિહાર કરવા જોઈએ. જેમ ઋતુ બદલાતાં ઋતુને યોગ્ય કપડા પહેરીને આપણે એ વિહાર આપણે બદલીએ છીએ, તેમ બધા આહારવિહારમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવાની ઠાળજી રાખવી જોઈએ. સાજા માણસે રોજરોજ અને ઋતુએઋતુએ કેવો આહારવિહાર રાખવો તે પણ આયુર્વેદનાં પુસ્તકોમાં વિગતવાર આપેલું છે.

પણ આટલો બધો ઊંડો વિચાર કરીને આપણે આપણા આહારવિહાર નક્કી કરવાને ટવાયેલા નથી. આપણામાં આહારવિહાર નક્કી કરવા જેટલી જુદી, શક્તિ અને સંયમ આપણે કેળવતા નથી; તેથી રોગ આજે રોજનો થઈ પડ્યો છે.

આપણે જાણું કે મંદ અગ્નિને લીધે 'આમ' થાય અને વાત, પિત્ત અને કફનું યોગ્ય પ્રમાણ ફરી જાય ત્યારે રોગ થાય છે. તે ઉપરથી રોગ મટાડવાનો રામબાણુ ઇલાજ પણ આપણે સમજી શકીશું. 'આમ' થયો હોય તો નકરકષ્ટ (નકોરકા) ઉપવાસ કરીને 'આમ' ને પકવવો જોઈએ; વાયુ વધ્યો હોય તો વાયુને એછા કરવો જોઈએ; પિત્ત વધ્યું હોય તો પિત્તને એછું કરવું જોઈએ; વાત, પિત્ત અને કફ કેવા આહારવિહારથી એછા થાય છે તે પણ આયુર્વેદમાં વિગતવાર આપેલું છે.

ત્યારે આપણે જાણું કે સાજા રહેવા માટે અને માંદા પડીએ તો સાજા થવા માટે આહારવિહારની મર્યાદા બાંધવાની ખાસ જરૂર છે. આપણા આયુર્વેદશાસ્ત્રે આ મર્યાદા આપણે માટે નક્કી કરી રાખી છે. આ મર્યાદાને આપણે પથ અથવા પરજ કહીએ છીએ. સીતામાતાએ લક્ષ્મણે બાંધી આપેલી આડ (મર્યાદા) એજાંગી તેથી એમનું હરણ થયું, તેમ આપણે પણ આયુર્વેદે બાંધેલી આડ (મર્યાદા) એજાંગીનું તો આપણા આરોગ્યનું હરણ થશે.

-વિજયશંકર ધનશંકર મુનશી

સામનિરામ-ચિકિત્સા

[આગલી આવૃત્તિમાંથી]

આજ રોગનો રાફો ફાલ્યો છે. રોગ મટાડવા માટે આજ એવા ઉપચાર કરવામાં આવે છે કે બકરી કાઢવા જતાં બેટ પેસે, છતાં બકરી ન પશુ નીકળે. તેનું કારણ એ છે કે રોગ કેમ થાય છે, રોગની કઈ કઈ અવસ્થાઓ છે અને કઈ અવસ્થામાં શું કરવું જોઈએ તેનું સાચું જ્ઞાન ઠાકતર, વેઘ કે લોકોને મળે એવા જીવવણીના સંસ્કાર નથી.

પાચનશક્તિ, જઠરાગ્નિ મંદ ન પડે ત્યાં સુધી વાગવું, દાઝવું કે એવા આગંતુક રોગ સિવાય બીજા કોઈ રોગ થતા નથી અને જઠરાગ્નિ મંદ પડે એટલે ખાધેલા પીધેલા આહારનો રસ પૂરો પચી શકતો નથી, તેથી તે કાચો રહે છે. કાચા રહેલા અન્નરસને આયુર્વેદમાં 'આમ' કહે છે. આ 'આમ' વાત, પિત્ત અને કફ નામના ત્રણ દોષને; રસ, લોહી, માંસ, ચરબી, હાડકું, મજ્જા અને વીર્ય નામની સાત ધાતુઓને, ઝાડા અને પેશાબને બગાડે છે. એ જઠરાગ્નિને પશુ છાઈ દે છે.

આમ બધા રોગનું મૂળ કારણ તો મંદ અગ્નિ છે, પશુ મંદ અગ્નિ થયા પછી રોગ થાય તે પહેલાં બીજા કેટલીક ક્રિયાઓ શરીરમાં થાય છે. દોષમાં 'આમ' ભણે અને દોષ વધી પડે ત્યારે એ દોષ એના પોતાના સ્થાનમાંથી બહાર બિસરાય છે. આ ક્રિયાને દોષનો પ્રકોપ કહે છે. પછી બિસરાયેલા દોષ પ્રસરવા માંડે છે. એ ક્રિયાને દોષનો પ્રસાર કહે છે. પછી દોષ પ્રસારતો પ્રસારતો અમુક જગ્યાએ જઈ અટકી જાય છે, અમુક સ્થાનને આશ્રય લે છે. આ ક્રિયાને દોષનો સ્થાનસંશ્રય કહે છે. જ્યારે દોષનો સ્થાનસંશ્રય થાય છે ત્યારે રોગ પ્રકટ થાય છે. આ સ્થિતિમાં જઠરાગ્નિ ઉપર 'આમ'નું આવરણ પશુ થવા માંડે છે, તેથી જઠરાગ્નિ વધારે મંદ પડે છે, માટે આયુર્વેદ દોષના પ્રકોપને રોગનું કારણ માને છે. દોષના પ્રકોપમાં પ્રસાર અને સ્થાનસંશ્રયનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

ત્યારે રોગ મંદ અગ્નિને લીધે થાય છે, તેથી મંદ અગ્નિને લીધે 'આમ' થયા વિના રોગ સામાન્ય રીતે થઈ શકતો નથી. જેમાં 'આમ'

હોય તેને 'સામ' (આમવાણું) અને જેમાં 'આમ' ન હોય તેને 'નિરામ' (આમ વિનાનું) કહે છે. લગભગ બધા રોગ શરૂઆતમાં સામ હોય છે. 'આમ' હોય ત્યારે નીચેનાં લક્ષણો થાય છે:

શરીરમાં 'આમ' હોય ત્યારે આળસ આવે છે, સુસ્તી રહે છે, હૃદયમાં આમવાળો અશુદ્ધ રસ આવવાથી હૃદયના થડકારા વધી જાય છે; વાત, પિત્ત અને કફ નીકળવા જોઈએ તે પ્રમાણમાં નીકળતા નથી; ઝાડો, પેશાબ તથા વાહુટ બહુ જ થાય કે બહુ ઓછાં થાય કે તદ્દન બંધ થઈ જાય છે; પેટું ભારે થઈ જાય છે; ખાવુ પીવું ભાવતું નથી અને શરીર સજ્જડ થઈ જાય છે.

ઉપર જણાવેલાં લક્ષણોમાંથી એક કે વધારે લક્ષણ કોઈ રોગમાં જણાય તો તે રોગ સામ છે એવું સમજવું જોઈએ. અને એકે લક્ષણ ન હોય તો નિરામ છે એમ સમજવું. રોગની નિરામ અવસ્થામાં પીડા હોતી નથી.

રોગની સામ અવસ્થામાં નીકારડા ઉપવાસ કરવા એ એક જ ઉપાય છે. રોગની સામ અવસ્થામાં દવા પશુ ન લેવાય, તો પછી ખાવાપીવાની તો વાત જ શી? તરસ પ્રમાણે થોડું થોડું પાણી પીવા સિવાય બીજું કંઈ પશુ કરવું જોઈએ નહિ શેક કરી શકાય. ઉપવાસ શી રીતે કરવા, કેવી રીતે છોડવા વગેરે ઉપવાસને લગતી બાબતો મેં 'મર્દગીમાં ઉપવાસ' નામના પુસ્તકમાં લખી છે.

પશુ આજ તો ઠાકતરવૈઘને દવાખાને દરદી જાય એટલે એને જાતજાતની દવાઓ મળે છે. આ દવાઓ પશુ 'સામ' રોગમાં 'આમ'માં વધારો કરે છે. તેથી જ પંડિત વરરુચિએ યોગશતકમાં લખ્યું છે કે દેહને નિરામ કર્યા પછી ઔષધ અપાય તો તે ઔષધ અમૃત જેવાં બને છે એટલે અમૃત જેવી અસર કરે છે. (નિરામવેદ્ય દિ મૈષજાનિ મવન્તિ યુક્તાન્યમૃતોપમાનિ) માટે કોઈ પશુ રોગની, ખાસ કરીને તાવની, સામ અવસ્થામાં 'આમ'વાળા દોષોને બહાર કાઢવાની કે આમને પકવવાની પશુ દવા આપવી જોઈએ નહિ. વાગ્લેટ વખે છે કે,

ને માણસ તાવની સામ અવસ્થામાં વાત, પિત્ત અને કફરૂપી દોષોને બહાર કાઢવાની દવા પાય છે, તે ભરજીથમાં પડેલા કાળીનાગને આંગળીથી છ'છેડે છે.

હવે પ્રશ્ન એ થાય કે દોષોને બહાર કાઢવાની દવા સામ અવસ્થામાં ભલે ન અપાતી હોય, પણ આમ પકવવા માટે પાચન ઔષધ પણ ન આપવું એવું આયુર્વેદમાં ક્યાં કહે છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર પણ તાવની ચિકિત્સાના અધ્યાયમાંથી જ મળી રહે છે. વાગ્લટ લખે છે કે જેમ દેવતા પર રાખ વળી ભય (દેવતા ઠીંગરાઈ ભય) ત્યારે અનાજ ર'ધાતું' નથી, તેમ 'આમ'થી જઠરામિ છવાઈ ભય છે, ત્યારે પણ અન્ન ('ખાધું'પીધું') પચતું નથી; માટે ભ્યાં સુધી દોષ (વાત, પિત્ત અને કફમાંનો 'આમ') પાકે નહિ, ત્યાં સુધી તાવનાળાને નકોરડા ઉપવાસ કરાવવા. આ ઉપરથી આપણે નોંધ શકીશું કે આમ પાકતા સુધી એટલે સામ દોષ નિરામ થતાં સુધી નકોરડા ઉપવાસ કરવાના છે, કાર્થ પણ દવા કે ખાનપાન લેવાતું નથી.

આયુર્વેદની પરિભાષામાં જ્વર શબ્દ જેમ તાવ માટે વપરાય છે, તેમ ગમે તે રોગ માટે પણ વાપરી શકાય છે. (અષ્ટાંગહૃદય, નિદાનસ્થાન અધ્યાય ૧, શ્લોક ૧) માટે ખરું નોતાં તાવની સામ અવસ્થા માટે જે કહ્યું છે તે બધા રોગની સામ અવસ્થાને લાગુ પડે છે; છતાં તાવમાં જઠરામિ હોજરી-માંથી બહાર નીકળી ગયેલા હોય છે તેવું ખીજ રોગોમાં હોતું નથી, તેથી તાવમાં નકોરડા ઉપવાસ કર્યા સિવાય છૂટકા થતા નથી પણ ખીજ રોગની સામ અવસ્થામાં નકોરડા ઉપવાસથી અટકાયદો હોવા છતાં બહુ જ હલકું અને બહુ જ ખાવાનું આપીએ તો ચાલી શકે તાવસિવાયના ખીજ રોગો માટે આપણે કહી શકીએ કે ઉપવાસથી જે ફાયદા થાય છે તે ફાયદા હલકું ભોજન કરવાથી પણ થાય છે. (યે ગુણા લઙ્ગને પ્રોકાસ્તે ગુણા લઙ્ગમોજને) માટે રોગની સામ અવસ્થામાં નકોરડા ઉપવાસ કરીને શરીરને નિરામ બનાવ્યા વિના દવા અને ખોરાક આપવાથી રોગ વધે છે, ખીજ ઉપદ્રવો થાય છે અને રોગી ખૂબ રગડાય છે. સામ અવસ્થામાં અપાયેલાં દવા અને ખોરાક ઝેરની ગરજ સારે છે.

શરૂઆતમાં દાકતરવૈદો જેને સાદા તાવના દરદી તરીકે જાહેર કર્યો હોય છે, તેને પછીથી ન્યૂમોનિયા, ઇન્ફલ્યુએન્ઝા, પ્લુરસી, મેનિંગાઈટીસ વગેરેમાંથી એક કે વધારે રોગના ભોગ થઈ પડેલા જેવામાં આવે છે. સામ રોગમાં દવા, ખોરાક, ઇન્ફેક્શન વગેરેની ધાલમેલ કરવાથી આ અનર્થ-પરંપરા ઊભી થાય છે. તાવનું સહેજ પણ લક્ષણ જણાય કે તરત દરદી નકોરડા ઉપવાસ કરવા માટે તો એના આવા ખૂરા હાલ ન થાય.

આયુર્વેદનો સનાતન સિદ્ધાંત આજ પણ આપણે સાચો પડતો નોંધ એ છીએ. હમણાં હમણાં તાવ ઉતારી નાખવા માટે ટીકટીએ અને ઇન્ફેક્શનો આપવામાં આવે છે; તેથી પરસેવા વગેરે દ્વારા દોષોને પરણે બહાર કાઢી નાખવામાં આવે છે. આ જીંટવૈદાને પરિણામિ કેટલાયે દરદી મરી ગયા છે અને જે બચી ગયા છે તે ખૂબ રગડાયા છે, માટે રોગની અને ખાસ કરીને તાવની સામ અવસ્થામાં દવા કે ખોરાક આપવામાં કે વિહારનું કુપથ્ય કરવામાં ઘણું ભેખમ રહેલું છે. માટે આપણે રોગ સામ છે કે નિરામ તે પારખતા બંને શીખી લેવું નોંધએ અને સામ રોગ નિરામ થયા પછી જ ઔષધ અને ખોરાકનો શાસ્ત્રોક્ત ક્રમ (બ. કોર્સ) ચાલુ કરવો નોંધએ. જે આપણે બધા આટલું કરીએ તો રોગ અને રોગીની સખ્યા ઘટવા માટે.

ખરું નોતાં લોકોનું આરોગ્ય બગડે જ નહિ એવો રસ્તો દેખાડવો એ દાકતરવૈદોની પહેલી ફરજ હોવી નોંધએ. પણ આજ દાકતરવૈદો સાબનું આરોગ્ય ન બગડે એવો રસ્તો દેખાડવાનું મેવા-કાર્ય કરતા હોય કે લોકો પોતાનું આરોગ્ય ન બગડે તે માટે સલાહ માગવા જતા હોય એવું જણાતું નથી આજ તો દાકતરવૈદનું કામ લોકો માંદા પડે પછી શરૂ થાય છે તેથી દાકતરવૈદનો ધંધો જેટલો વધારે ધીકતો ચાલે તેટલી વધારે ખુવારી લોકોનાં તન અને ધનની થતી હોય છે.

અંતમાં પ્રભુ આપણને સામ-ચિકિત્સા અને નિરામ-ચિકિત્સાનો ભેદ સમજાવે રોગના ઉપચાર કરવા-કરાવવાની સદ્બુદ્ધિ આપે એવું માથું છું-
-વિજયશંકર ધનશંકર મુનશી

અનુક્રમણિકા

સૂત્રસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો

વિષય

મંગલાચરણુ	૧
આયુર્વેદ જ્ઞાણવાતું કારણુ	૨
આયુર્વેદનો ઉત્પત્તિક્રમ	૩
આ ત્રંધની ઉત્પત્તિ	૪
આકં અંગ	૫
ત્રણુ દોષ	૬
દોષનું સામર્થ્ય	૭
દોષનું સ્થાન	૮
દોષનો કાળ	૯
જઠરાગ્નિના પ્રકાર	૧૦
કોઠાના પ્રકાર	૧૧
પ્રકૃતિઓ	૧૨
વાયુના ગુણુ	૧૩
પિત્તના ગુણુ	૧૪
કફના ગુણુ	૧૫
ધાતુઓ	૧૬
મળ	૧૭
વધધટ ધવાતું કારણુ	૧૮
રસ	૧૯
રસની અસર	૨૦
દ્રવ્ય	૨૧
દ્રવ્યનું વીર્ય	૨૨
દ્રવ્યનો વિપાક	૨૩
દ્રવ્યના ગુણુ	૨૪
રોગ અને આરોગ્યનું કારણુ	૨૫
રોગ અને આરોગ્યનું લક્ષણુ	૨૬
રોગના પ્રકાર	૨૭
રોગનું સ્થાન	૨૮
માનસિક રોગના હેતુ	૨૯
દરદીને તપાસવાની રીતો	૩૦
રોગની પરીક્ષાના પ્રકાર	૩૧
દેશના પ્રકાર	૩૨
અમિદેશના પ્રકાર	૩૩
કાળના પ્રકાર	૩૪

વિષય

ઔષધના પ્રકાર	૬
શારીરદોષનું મુખ્ય ઔષધ	૭
માનસિક દોષનું મુખ્ય ઔષધ	૮
ઉપચારનાં ચાર અંગ	૯
વૈદ્યના ચાર ગુણુ	૧૦
ઔષધના ચાર ગુણુ	૧૧
સારવાર કરનારના ચાર ગુણુ	૧૨
રોગીના ચાર ગુણુ	૧૩
સુખસાધ્ય રોગ	૧૪
કષ્ટસાધ્ય રોગ	૧૫
ચાર્ય રોગ	૧૬
અસાધ્ય રોગ	૧૭
ચિકિત્સા નહિ કરવા જેવા રોગી	૧૮
અધ્યાયોનો અનુક્રમ	૧૯
સૂત્રસ્થાનના અધ્યાય	૨૦
શારીરસ્થાનના અધ્યાય	૨૧
નિદાનસ્થાનના અધ્યાય	૨૨
ચિકિત્સાસ્થાનના અધ્યાય	૨૩
કંપસ્થાનના અધ્યાય	૨૪
ઉત્તરતંત્રના અધ્યાય	૨૫
અધ્યાયની સંખ્યા	૨૬

અધ્યાય ૨ નો

સાન માણુસે ક્યારે ઊઠવું ?	૨૭
દાતણુ કરવાનો વિધિ	૨૮
દાતણુ કોણે ન કરવું ?	૨૯
રોજ સુરમાતું અંજન	૩૦
અઠવાડિયે રસાંજન આંજનું	૩૧
નસ્ય, કોમળા, ધૂમપાન, પાન	૩૨
પાન કોણે ન ખાવું ?	૩૩
અભ્યંગ	૩૪
અભ્યંગનાં ખાસ અંગ	૩૫
અભ્યંગ કોણે ન કરવો ?	૩૬
કસરતના ગુણુ	૩૭
કસરતનો નિષેધ	૩૮
કસરત માટેની લાયકાત અને મર્યાદા	૩૯
કસરત કર્યા પછી ચોપી	૪૦
બહુ કસરતથી હાનિ	૪૧

વિષય

પૃષ્ઠ

અધ્યાય ૩ નો

બહુ ઉમંગરા વગેરેથી હાનિ...	૧૫	છ ઋતુઓ	૧૯
ઉદ્ભવના ગુણ	"	આદાનકાળ	"
નાહવાના ગુણ	"	આદાનકાળનું કારણ	૨૦
જીના પાણીથી સ્નાન	"	વિસર્ગકાળ	"
કેણે ન નાહવું ?	"	વિસર્ગકાળનું કારણ	"
વેગ (હાજતો) રોકવા નહિ ધૃત્યાદિ	"	ઋતુ પરત્વે બળ	"
ધર્મ પાળવાનું કારણ	"	હેમંતમાં જટરાશિની પ્રબળતા	"
મિત્ર-શત્રુનો વિવેક	"	હેમંતની દિનચર્યા	"
હિંસા વગેરે દશ પાપકર્મ તજવાં	૧૬	સ્નાન-ભોજન વગેરે	"
દુઃખી પર દયા રાખવી	"	સ્ત્રીસેવન	૨૧
સમતા રાખવી	"	મકાન	"
દેવ વગેરેનું પૂજન કરવું	"	શિશિરચર્યા	"
યાચકને આપવું	"	વસંતચર્યા	"
પરોપકાર કરવો	"	વસંતમાં બપોર	૨૨
સમચિત્ત રાખવું	"	વસંતમાં તજવા જેવું	"
ક્યારે અને કેવું ખોલવું ?	"	ગ્રીષ્મચર્યા	"
સદાચરણી થવું	"	ગ્રીષ્મમાં સેવવા યોગ્ય	"
શત્રુતા કે અપમાન જાહેર કરવું નહિ	"	ગ્રીષ્મમાં લેણ	"
ખીજ સાથે કેમ વર્તવું ?	૧૭	ગ્રીષ્મમાં પીવાનો નિયમ	"
ઇદ્રિયોનું નિયમન કરવું	"	ગ્રીષ્મનું ભોજન	"
કર્મ કેવું કરવું ?	"	શુ પીવું ?	"
તટસ્થ રહેવું	"	ગ્રીષ્મમાં જલપાન	૨૩
નિર્મળ રહેવું	"	ગ્રીષ્મમાં રાત્રિભોજન	"
સુધક રહેવું	"	ગ્રીષ્મમાં બપોર	"
છત્રી વગેરે લઈ બહાર જવું	"	ધારાગૃહાદિ	"
રાત્રે બહાર ક્યારે અને કેવી રીતે નીકળવું ?	"	ગ્રીષ્મનો રાત્રિવાસ	"
શુ શું ન ઝાળગવું ?	"	વર્ષાચર્યા...	૨૪
નદી હાથથી ન તરવી વગેરે	"	વર્ષામાં શોધન અને આહાર	"
છીંક વગેરેમાં સભ્યતા	"	વર્ષામાં વિહાર	૨૫
નાક ખેચવા વગેરેનો નિષેધ	"	વર્ષામાં તજવા યોગ્ય	"
થાક લાજે તેમ ન કરવું	૧૮	શરદચર્યા	"
રાતે ક્યાં ન રહેવું ?	"	શરદભોજન	"
સૂર્ય સામું ન જોવું વગેરે	"	ઉંસોદક	"
મઘનો વેપાર ન કરવો	"	શરદનો સાયંકાળ	"
તજવા જેવી ખાળતો	"	શરદમાં તજવા યોગ્ય	"
લોકને અનુવર્તવું	"	સંક્ષેપમાં ઋતુઋતુનું ભોજન	"
સદ્ગત કોને કહેવું ?	૧૯	સર્વ રસનું સેવન	૨૬
રાત-દિવસનો વિચાર	"	ઋતુસંધિ	"
એ આચારનાં રૂળ	"	એકાએક ફેરફાર કરવાથી તુકસાન	"

અધ્યાય ૪ થો

વેગ અટકાવવાની મના	૨૬
વાહટ રોકવાથી થતા રોગ	"
ઝાડો રોકવાથી થતા રોગ	"
મૂત રોકવાથી થતા રોગ	૨૭
વાહટ વગેરે રોકવાથી થતા વ્યાધિના ઉપાય	"
ઝાડો રોકવાથી થયેલા વ્યાધિના ઉપાય	"
અવપીડક	"
ઝોડકાર રોકવાથી થતા રોગ	"
છીંક રોકવાથી થતા રોગ	"
છીંક રોકવાથી થતા રોગના ઉપાય	"
તરસ રોકવાથી થતા રોગ	"
ભૂખ રોકવાથી થતા રોગ	"
જિંઘ રોકવાથી થતા રોગ	"
ઉધરસ રોકવાથી થતા રોગ	૨૮
થાકથી ચડેલો શ્વાસ રોકવાથી થતા રોગ	"
બગાચું રોકવાથી થતા રોગ	"
આંસુ રોકવાથી થતા રોગ	"
ભિલટી રોકવાથી થતા રોગ	"
ઉપાય	"
વીર્યનો વેગ રોકવાથી થતા રોગ	"
ઉપાય	"
વેગ રોકવાથી થયેલા રોગ અસાધ્ય ક્યારે જાણવા ?	"
વેગને પરાણે કાઢવાથી કે રોકવાથી થતા રોગ	૨૯
તેમાં વાતાતુલોમન વિધિ કરવો	"
લોભ વગેરેના વેગ અટકાવવા	"
શોધનની જરૂર	"
રસાયન વગેરે યોગ	"
બૃહણ્ણિકિયા	"
શોધન વગેરેનું કૃળ	"
આગ વૃક રોગ	૩૦
રોગ ન થવા દેવાના તથા મટાડવાના ઉપાય	"
પ્રાકૃતિક રોગમાંથી બચવાનો ઉપાય: દોષોના	"
શોધનનો સમય	"
નીરોગી કેમ રહેવાય ?	"

અધ્યાય ૫ મો

જળવર્ગ

પાણીના ગુણ	૩૧
માંગજળનું લક્ષણ	"
સામુદ્રજળ ન પીવું	૩૨

વિષય

પૃષ્ઠ-

કેવું ભીમજળ પીવું ?	૩૨
ન પીવાલાયક પાણી	"
નદીઓનું નિરપણ	"
કેવી નદીઓ પથ્ય અને અપથ્ય છે ?	"
કઈ નદીઓનું પાણી કેવું છે ?	૩૩
કૂવા-તળાવ વગેરેનાં પાણી	"
પાણી કાણે, ક્યારે, કેટલું પીવું ?	"
જમતી વખતે પાણી પીવાની રીત	"
કંડા પાણીના ગુણ	"
બિના પાણીના ગુણ	"
ઉકાળીને કંડું કરેલું પાણી	૩૪
નાળિયેરના પાણીના ગુણ	"
વર્ષાઋતુમાં પથ્યાપથ્ય પાણી	"

ક્ષીરવર્ગ

દૂધના ગુણ	૩૪
ગાવનું દૂધ	૩૫
બેંચનું દૂધ	"
બકરીનું દૂધ	"
ઊંટડીનું દૂધ	"
સૂતીનું ધાવણ	"
વેટીનું દૂધ	"
હાથણીનું દૂધ	"
એક ખરીવાળાં જનાવરનું દૂધ	"
કાચા દૂધના અવગુણ	"
કહેલા અને ધારોણ્ય દૂધના ગુણ	૩૬
દહીના ગુણ	"
ઝાશના ગુણ	"
દહીમાંથી છૂટેલા પાણીના ગુણ	૩૭
માખણના ગુણ	"
દૂધનું માખણ	"
ધીના ગુણ	"
જૂના ધીના ગુણ	૩૮
કિલાટ વગેરેના ગુણ	"
કયાં દૂધ-ધી સારાં ?	"

કૃત્તિ (શેરડી) વર્ગ

શેરડીના રસના ગુણ	૩૮
ચૂસેલો રસ	"
યંત્રથી પીલીને કાઢેલો રસ	"
શેરડીની જાતો	"
શેરડીની બીજી જાતો	"

વિષય

કાકળના ગુણ	૩૯
ધોયેલા ગોળના ગુણ	"
જૂનો તથા નવો ગોળ	"
માટલાનો ગોળ વગેરે ઉત્તરોત્તર સારાં છે	"
યાસશર્કરા	"
સાકરોના સામાન્ય ગુણ	"
શેરડીમાંથી બનતી વસ્તુઓમાં ઉત્તમ અને અધમ મધના ગુણ	"
ગરમ કરેલા મધથી નુકસાન	૪૦
ગરમ કરેલા મધના ઉપયોગ	"
તેલવર્ગ	
બધાં તેલના સામાન્ય ગુણ	૪૦
તલના તેલના ગુણ	"
દિવેલ (એરડિયું)	"
સરસિયું તેલ	"
બહેડાંનું તેલ	"
દીબોળાનું તેલ	"
અળસી તથા કસુંબીનું તેલ	૪૧
વસા, મજ્જ અને ચરબીના ગુણ	"
મદ્યવર્ગ	
મદ્યના ગુણ	૪૧
નવા તથા જૂના મદ્યના ગુણ	"
કયા સંયોગોમાં અને કેવો દારૂ ન પીવે ?	"
સુરા	"
વારુણી	"
બહેડાંનો દારૂ : જવનો દારૂ	૪૨
અરિષ્ટ	"
દ્રાક્ષના રસનો દારૂ	"
ખજૂરનો દારૂ	"
સાકરનો દારૂ	"
ગોળનો દારૂ	"
સીધુ નામે દારૂ	"
પકવ રસનો સીધુ	"
મધનો આસવ	"
શુકત (સરકો)	"
ગોળ વગેરેનાં શુકત ઉત્તરોત્તર હલકાં છે	૪૩
કંદ વગેરેમાં શુકતના ગુણ	"
ખાટા થવા દીધેલા આસવના ગુણ	"
ધાન્યામ્લ, સૌવીરિક અને દુષોદકના ગુણ	"
ગાય વગેરેનું મૂત્ર	"
અધ્યાયનો ઉપસંહાર	"

પૃષ્ઠ

અધ્યાય ૬ છો

શુક્રધાન્ય વર્ગ

શાલિ-કાંગરના ગુણ	૪૪
રાતી શાળ વગેરેના ગુણ	"
ખીજ બતની ઉતરતી કાંગરો	૪૫
સાઠીચોખા	"
કાંગરની ખીજ બતો	"
પાટલ વીણિ	"
તૃણધાન્ય	"
કાંગરા ગુણ	"
કોદરોના ગુણ	"
જવના ગુણ	"
જવની ખીજ બતો	૪૬
ધઉંના ગુણ	"
ધઉંની બત	"

શિખીધાન્ય વર્ગ

શિખીધાન્યના સામાન્ય ગુણ	૪૬
મગના ગુણ	"
કળથીના ગુણ	"
વાલના ગુણ	"
અડદના ગુણ	"
કટલી તથા કૌચાંના ગુણ	"
તલના ગુણ	૪૭
અળશીના તથા કસુંબીના ખીજના ગુણ	"
હલકી બતનું અન્ન	"
નવું ધાન વગેરેના ગુણ	"

સંધેલું અન્ન

મંડના ગુણ	૪૭
પેયાના ગુણ	૪૮
વિલેપીના ગુણ	"
ઝોદનના ગુણ	"
બનાવટનો ભારેપણાનો કે હલકાપણાનો આધાર કઈ બાબતો પર છે ?	"
માંસરસના ગુણ	૪૯
માંસરસ બનાવવાની રીત	"
મગના ચૂધના ગુણ	"
કળથીના ચૂધના ગુણ	"
તલ, ગોળ વગેરેની બનાવટોના ગુણ	"
શિખંડના ગુણ	૫૦
પાનકના ગુણ	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
હાંઠરની ધાણીના ગુણુ	૫૦	નરમાદાના માંસ વગેરેના ગુણુ	૫૪
પીંઆના ગુણુ	"	શાકવર્ગ	
ધાણીના ગુણુ	"	પાઠાદિવર્ગ	૫૫
સાથુના ગુણુ	"	લાંબડીની ભાજી	"
ખોળના ગુણુ	"	રાજકવના ગુણુ	"
માંસના વેસવારના ગુણુ	"	બધવાતું શાક	"
પૂરણના ગુણુ	"	કાકમાચી	"
રોટલા-રોટલી વગેરેના ગુણુ...	"	લૂણીની ભાજી	"
માંસવર્ગ		પટોળ વગેરે	૫૬
મૃગવર્ગ	૫૧	પટોળ તથા બન્ને રીંગણી	"
વિઠ્ઠિવર્ગ	"	અરૂંસીના ગુણુ	"
પ્રતુદવર્ગ	"	કારેલીના ગુણુ	"
ખિલેશયવર્ગ	"	વંતાક	"
પ્રસાદવર્ગ	"	કેરાં	"
મહામૃગવર્ગ	૫૨	ગલકાં વગેરે	"
વજ્રવર્ગ	"	તાંદળજી...	"
મત્સ્યવર્ગ	"	મુંજ	"
આદં પ્રકારનું માંસ	"	પાલખની ભાજી	૫૭
મિશ્ર પ્રદેશનાં પ્રાણી	૫૩	પોઈની ભાજી	"
કથો પ્રાણીવર્ગ કયા પ્રદેશનો કહેવાય ?	"	રાઈની ભાજી	"
બાંગલ વર્ગના ગુણુ	"	વિદારીકંદ	૫૭
સસલાના ગુણુ	"	ડોડી	"
તેતર વગેરેના ગુણુ	"	કોણું વગેરે શાક	"
મોરના ગુણુ	"	કોણું	"
કૂકડાના ગુણુ	"	તાંસળા કાકડી	"
ગામકૂકડાના ગુણુ	"	(દૂધીનું) તૂંબકું વગેરે	"
કંકર વગેરેના ગુણુ	"	શીણુંવૃંત શાકના ગુણુ	"
કાણુકપોતના ગુણુ	"	કમળનાળ વગેરે	"
ચકલાના ગુણુ	"	કલાંબ વગેરે	"
ખિલેશય વગેરે વર્ગનું ઉત્તરોત્તર અધિકપણું	"	ચીસની ભાજી	૫૮
મહામૃગ વગેરેના ગુણુ	૫૪	અરણી અને વરણો	"
બકરાના માંસના ગુણુ	"	સાટોડી	"
ગાડરનું માંસ	"	કણુ	"
ગોમાંસના ગુણુ	"	શતાવરીના અંકુર	"
પાડાના માંસના ગુણુ	"	વાંસના અંકુર	"
વરાહના માંસના ગુણુ	"	પત્તર અથવા મત્સ્યાક્ષક	"
મત્સ્યવર્ગના ગુણુ	"	કાસોંદરો	"
ચિલિચિમ મત્સ્યના ગુણુ	"	કસુંબીની ભાજી	"
સર્વોત્તમ માંસ	"	સરસવની ભાજી	"
કેનું માંસ ખાવું ? ...	"	નાના (કુમળા) મૂળા	"
કેવું માંસ ન ખાવું ?	"	મોટા મૂળા	"

વિષય	પૃષ્ઠ
કાકળના ગુણ	૩૯
ઘોયેલા ગોળના ગુણ	"
જૂનો તથા નવો ગોળ	"
માટલાનો ગોળ વગેરે ઉત્તરોત્તર સારાં છે	"
યાસશર્કરા	"
સાકરોના સામાન્ય ગુણ	"
શેરડીમાથી બનતી વસ્તુઓમાં ઉત્તમ અને અધમ	"
મધના ગુણ	"
ગરમ કરેલા મધથી તુકસાન	૪૦
ગરમ કરેલા મધના ઉપયોગ	"
તૈલવર્ગ	
બધાં તેલના સામાન્ય ગુણ	૪૦
તલના તેલના ગુણ	"
દિવેલ (ઐરડિયું)	"
સરસિયું તેલ	"
બહેડાંનું તેલ	"
દીંબોળીનું તેલ	"
અળસી તથા કસુંબીનું તેલ	૪૧
વસા, મજ્જા અને ચરબીના ગુણ	"
મધવર્ગ	
મધના ગુણ	૪૧
નવા તથા જૂનો મધના ગુણ	"
કયા સંયોગોમાં અને કેવે દારૂ ન પીવે ?	"
સુરા	"
વારુણી	"
બહેડાનો દારૂ : જવનો દારૂ	૪૨
અરિષ્ટ	"
દ્રાક્ષના રસનો દારૂ	"
ખજૂરનો દારૂ	"
સાકરનો દારૂ	"
ગોળનો દારૂ	"
સીધુ નામે દારૂ	"
પકવ રસનો સીધુ	"
મધનો આસવ	"
શુક્ત (સરકો)	"
ગોળ વગેરેનાં શુક્ત ઉત્તરોત્તર હલકાં છે	"
કંદ વગેરેમાં શુક્તના ગુણ	૪૩
ખાટા થવા દીધેલા આસવના ગુણ	"
ધાન્યામલ, સૌવીરક અને ઘુષોદકેના ગુણ	"
ગાય વગેરેનું મૂત્ર	"
અધ્યાયનો ઉપસંહાર	"

અધ્યાય ૬ઠો	પૃષ્ઠ
શુક્રધાન્ય વર્ગ	
શાલિ-કાંગરના ગુણ	૪૪
રાતી શાળ વગેરેના ગુણ	"
ખીજ બતની જીતરતી કાંગરો	૪૫
સાડીચોખા	"
કાંગરની ખીજ બતો	"
ખાટલ ત્રીહિ	"
તૃણધાન્ય	"
કાંચના ગુણ	"
કોદરાના ગુણ	"
જવનો ગુણ	"
જવની ખીજ બતો	૪૬
ઘઉંના ગુણ	"
ઘઉંની બત	"
શિંખીધાન્ય વર્ગ	
શિંખીધાન્યના સામાન્ય ગુણ	૪૬
મગના ગુણ	"
કળથીના ગુણ	"
વાલના ગુણ	"
અડદના ગુણ	"
કટલી તથા કૌચાના ગુણ	"
તલના ગુણ	૪૭
અળશીના તથા કસુંબીના ખીજના ગુણ	"
હલકી બતનું અન્ન	"
તંબુ ધાન વગેરેના ગુણ	"
રાંધેલું અન્ન	
મંડના ગુણ	૪૭
પેયાના ગુણ	૪૮
વિલેપીના ગુણ	"
ઝાદનના ગુણ	"
બનાવટનો ભારેપણાનો કે હલકાપણાનો	"
આધાર કઈ બાબતો પર છે ?	"
માંસરસના ગુણ	૪૯
માંસરસ બનાવવાની રીત	"
મગના ચૂષના ગુણ	"
કળથીના ચૂષના ગુણ	"
તલ, ખોળ વગેરેની બનાવટોના ગુણ	"
શિખંડના ગુણ	૫૦
પાનકેના ગુણ	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ડાંગરની ધાણીના ગુણુ ...	૫૦	નરમાદાના માંસ વગેરેના ગુણુ ...	૫૪
પીંચાના ગુણુ ...	"	શાકવર્ગ	
ધાણીના ગુણુ ...	"	પાકાદિવર્ગ	૫૫
સાયુના ગુણુ ...	"	લાંબડીની લાછ	"
ખોળના ગુણુ ...	"	રાજક્ષવના ગુણુ ...	"
માંસના વેસવારના ગુણુ ...	"	ખથવાતું શાક ...	"
પૂરણના ગુણુ ...	"	કાકમાચી ...	"
રોટલા-રોટલી વગેરેના ગુણુ...	"	લૂણીની લાછ ...	"
માંસવર્ગ		પટોળ વગેરે ...	૫૬
મૃગવર્ગ	૫૧	પટોળ તથા બન્ને રીંગણી ...	"
વિઠ્ઠિરવર્ગ	"	અરડૂસીના ગુણુ ...	"
પ્રતુદવર્ગ	"	કારેલીના ગુણુ ...	"
બિલેશયવર્ગ	"	વંતાક ...	"
પ્રસલવર્ગ	"	કેરાં ...	"
મહામૃગવર્ગ	૫૨	ગલકાં વગેરે ...	"
વળખરવર્ગ	"	તાંદળજો...	"
મત્સ્યવર્ગ	"	મુંજ ...	"
આઠ પ્રકારનું માંસ	"	પાલખની લાછ ...	"
મિશ્ર પ્રદેશનાં પ્રાણી	૫૩	પોઈની લાછ ...	"
કયા પ્રાણીવર્ગ કયા પ્રદેશનો કહેવાય ?	"	સાઈની લાછ ...	"
બનગલ વર્ગના ગુણુ	"	વિદારીકંદ ...	૫૭
સસલાના ગુણુ ...	"	ડેડી ...	"
તેતર વગેરેના ગુણુ	"	કોણું વગેરે શાક ...	"
મોરના ગુણુ ...	"	કોણું ...	"
કૂકડાના ગુણુ ...	"	તાંસળા કોકડી ...	"
ગામકૂકડાના ગુણુ ...	"	(દૂધીનું) તૂંબકું વગેરે ...	"
કકર વગેરેના ગુણુ	"	શીર્ષાંત શાકના ગુણુ ...	"
કાણુકપોતના ગુણુ	"	કમળનાળ વગેરે ...	"
ચકલાના ગુણુ ...	"	કલંબ વગેરે ...	"
બિલેશય વગેરે વર્ગનું ઉત્તરોત્તર અધિકપણુ	"	મીલની લાછ ...	૫૮
મહામૃગ વગેરેના ગુણુ	૫૪	અરણી અને વરણી ...	"
બકરાના માંસના ગુણુ	"	સાટોડી ...	"
ગાડરનું માંસ ...	"	દણુ ...	"
ગોમાંસના ગુણુ ...	"	શતાવરીના અંકુર ...	"
પાકાના માંસના ગુણુ	"	વાંસના અંકુર ..	"
વરાહના માંસના ગુણુ	"	પત્તર અથવા મત્સ્યાક્ષક ...	"
મત્સ્યવર્ગના ગુણુ	"	કાસોદરો ...	"
ચિલિચિમ મત્સ્યના ગુણુ	"	કસુંખીની લાછ ...	"
સવોતમ માંસ ...	"	સરસવની લાછ ...	"
કેતું માંસ ખાતું ? ...	"	નાના (કુમળા) મૂળા ...	"
કેતું માંસ ન ખાતું ?	"	મોટા મૂળા ...	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
રંધેલા મૂળા	૫૯	ઘસિયું મીઠું	૬૩
સૂકા મૂળા	"	ઔદ્દિદ લવણ (ખારો)	"
કાચા મૂળા	"	કૃષ્ણ લવણ	"
ધોળું રતાણું	"	રોમક લવણ છત્યાદિ	"
કુકેર વગેરે	"	લવણની પરિભાષા	"
કાળી તુલસી	"	જવખાર	૬૪
સુમુખ તુલસી	"	સાજી વગેરે ખીજ ખાર	"
લીલા ધાણા-કેથમીર	"	હિંગના ગુણ	"
લસણ	"	હરડેના ગુણ	"
કુંગળી	"	આમળાં	"
ગાજર	"	ખહેડાં	"
સૂરણ	"	ત્રિકૂળા	"
ગિલાડીનો ટોપ	૬૦	નિખત અને ચતુર્ગત	૬૫
હરિતવર્ગની વનસ્પતિનું કયું અંગ વધારે ભારે ?	"	મરી	"
ઉત્તમ અને અધમ શાક	"	લીંડીપીપર	"
ફળવર્ગ		સૂડેના ગુણ	"
કાળી દ્રાક્ષ	૬૦	આદું તથા ત્રિકટુ... ..	"
દાડમ	"	ચવક અને પીપરીમૂળ	"
કેળાં વગેરે	"	ચિત્રો	"
તાડફળ વગેરેના ગુણ	"	પંચકોણ	"
ખીલાના ગુણ	૬૧	મોટાં પંચમૂળ	૬૬
કોડાના ગુણ	"	લઘુપંચમૂળ	"
ભંચુના ગુણ	"	મધ્યમપંચમૂળ	"
કેરીના ગુણ	"	જીવનપંચમૂળ	"
કોકમ	"	તૃણપંચમૂળ	"
શમીના આડની શિંગો	"	અન્નવર્ગનો ઉપસંહાર	૬૭
પીલુડાં (ખારી જલ)	"	અધ્યાય ૭ મો	
ગિન્નેરું	"	રાત્રિએ વેઠ પાસે રાખવે	૬૭
લિલામો	૬૨	અન્નપાનનું ઝેરથી રક્ષણ કરવું	"
પાલેવલ અને આહુ	"	ઝેરથી બગડેલા ભાતનું લક્ષણ	૬૮
પાકાં આહુ	"	વ્યજનોમાં પડેલા ઝેરની પરીક્ષા	"
કાળી દ્રાક્ષ, ફાલસાં અને કરમદાં	"	ખીજ પદાર્થમાં લગેલા ઝેરની પરીક્ષા	"
બોર વગેરે	"	ઝેર આપનારનાં લક્ષણ	૬૯
આંબલી વગેરે	"	દેવતામાં ઝેરવાળું અન્ન ખેડે તો ?	"
અધમ ફળ-નાનાં ફળુસ	"	પક્ષી વગેરેથી ઝેરની પરીક્ષા... ..	"
તજવદ જેવાં ધાન્ય વગેરે	"	ઝેર અડકે તેની અસર અને ઉપાય	"
ઔષધવર્ગ		માંમાં ઝેર અડકે તેની અસર અને ઉપાય	૭૦
લવણ	૬૩	આમાશયમાં ગયેલા ઝેરનાં લક્ષણ ને ઉપાય	"
સિંધવ	"	સોનાનું ચૂર્ણ ખાનારાને ગુણ	"
સંચળ	"	વિરુદ્ધ આહાર ઝેર સમાન છે	"
ખીડલવણ	"	વિરુદ્ધ ભોજન	૭૧

વિષય

દૂધ સાથે શું વિરુદ્ધ છે? ...	૭૧
દૂધ સાથે વિરુદ્ધ શાક ...	"
ખીજા વિરુદ્ધ આહાર ...	"
પીપર વગેરે ક્યારે વિરુદ્ધ છે? ...	૭૨
લાસ્ય તથા કપિલો ક્યારે વિરુદ્ધ છે? ...	"
દૂધપાક સાથે શું વિરુદ્ધ છે? ...	"
સમાન ભાગે લેવાથી શું શું વિરુદ્ધ બને છે? ...	"
તલનો કલક તથા ઉપોદકા વિરુદ્ધ છે ...	"
બલાકા કોની સાથે વિરુદ્ધ?... ...	"
તેતર વગેરે શાની સાથે વિરુદ્ધ છે? ...	૭૩
હોરીત શાની સાથે વિરુદ્ધ છે? ...	"
વિરુદ્ધ આહારનું લક્ષણ તથા ઉપાય ...	"
વિરુદ્ધ આહાર કોને નહોતો નથી? ...	"
અપચ્ચ ટેવ કેવી રીતે છોડવી? ...	"
પથ્યાપથ્યના એકાએક ફેરફારથી વિકાર ...	૭૪
ક્રમ પાળવાથી ફાયદો ...	"
દોષ કોપાવવા નહિ ...	"
આહાર વગેરેના નિયમથી આયુષ્યવૃદ્ધિ ...	૭૫
આહારનું વર્ણન ક્યાં ક્યાં કર્યું છે? ...	"
નિદ્રાની જરૂર ...	"
અનિયમિત નિદ્રા નુકસાન કરે છે ...	"
રાતે જાગવું તથા દિવસે જાગવું કેવું છે? ...	"
દિવસે સૂવું ક્યારે હિતકર છે? ...	"
દિવસે તથા રાતે ડાણું ન સૂવું? ...	૭૬
કવખતે જાંઘવાથી હાનિ ...	"
અતિનિદ્રાની ચિકિત્સા ...	"
ન જાંઘવાથી હાનિ ...	"
યોગ્ય નિદ્રા લેવી ...	"
સારી રીતે જાંઘવાના ઉપાય ...	૭૭
કેવા સંયોગોમાં મૈથુન કરવું નહિ? ...	"
ઋતુવાર મૈથુનનો નિયમ ...	"
અનિયમિત મૈથુનથી હાનિ ...	૭૮
નિયમિત મૈથુનનું ફળ ...	"
મૈથુન કર્યા પછીનો વિધિ ...	"
કેવા વૈદ્યથી રાજને શા લાલ થાય છે? ...	"

અધ્યાય ૮ મો

ભોજન વગેરેમાં માપની જરૂર: ...	૭૯
માત્રાનું પ્રમાણ ...	"
ઝાણું ખાવાપીવાથી હાનિ ...	"
વધારે ખાવાપીવાથી હાનિ ...	"

વિષય

અલસક અને ડોગળિયાની સંપ્રાપ્તિ ...	૭૯
અલસક નામ પાડવાનું કારણ ...	"
વિસ્યયિકા કહેવાનું કારણ ...	"
વિસ્યયિકાનાં લક્ષણ ...	"
અલસકનાં લક્ષણ ...	૮૦
દંડકાલસક ...	"
આમદોષની લય કરતા ...	"
અલસકની ચિકિત્સા ...	"
ડોગળિયાના ઉપચાર ...	૮૧
અજીર્ણનો ઉપાય ...	"
બધા આમવિકારોમાં શું કરવું? ...	"
કેટલા દોષમાં શું કરવું? ...	"
ખીજા રોગોની ચિકિત્સા પણ એમ જ કરવી ...	૮૨
તદર્થકારી ચિકિત્સા ...	"
'તે જ કામ કરી શકે એવું કરવું' એટલે શું? ...	"
આમાજીર્ણનું લક્ષણ ...	૮૩
વિષ્ણુબાજીર્ણનું લક્ષણ ...	"
વિદુબાજીર્ણનું લક્ષણ ...	"
અજીર્ણની ચિકિત્સા ...	"
વિલંબિતાનું લક્ષણ ...	"
રસરોપાજીર્ણ ...	"
અજીર્ણનાં સામાન્ય લક્ષણ ...	૮૪
આમ થવાનાં ખીજાં કારણો ...	"
સમશન, અધ્યશન અને વિષમાશન ...	"
જમવા વિષે ...	"
શું ન ખાવું? ...	૮૫
રોજરોજ શું ન ખાવું? ...	"
રોજનો ખોરાક ...	"
રોજ લેવાની દવા ...	"
ભોજનનો ક્રમ ...	"
કેટલું ખાવું? ...	"
કયા ખોરાકનું શું અનુપાન છે? ...	"
અનુપાન કેવું હોવું જોઈએ? ...	૮૬
અનુપાનનું કામ ...	"
કયા રોગમાં અનુપાન હિતકારક નથી? ...	"
પીવાના પદાર્થ ડાણું તજવા? ...	"
ખાધાપીધા પછી શું ન કરવું? ...	૮૭
ભોજન કરવાનો સમય ...	"

અધ્યાય ૯ મો

રસ વગેરેમાં દ્રવ્ય મુખ્ય છે ...	૮૭
દ્રવ્યનું લેક્ષણ ...	૮૮

વિષય	પૃષ્ઠ
દ્રવ્યમાં વિવિધ રસ હોવાનું કારણ ...	૮૮
રોગ એક દોષનો હોઈ શકે નહિ તેનું કારણ	૮૯
રસ અને અનુરસ
રસના ગુણો
પાર્થિવ દ્રવ્યનાં ગુણ, ધર્મ, કાર્ય
આપ્ય દ્રવ્યનાં ગુણ, ધર્મ, કાર્ય
આગ્નેય દ્રવ્યનાં ગુણ, ધર્મ, કાર્ય
વાયવ્ય દ્રવ્યનાં ગુણ, ધર્મ, કાર્ય
નાભસ દ્રવ્યનાં ગુણ, ધર્મ, કાર્ય ...	૯૦
બધાં દ્રવ્ય ઔષધ છે
દ્રવ્યમાં મહાભૂતના વધારેપણાની અસર વીર્ય વિષે ખારણાદનો મત
વીર્ય વિષે ચરકમુનિનો મત
ગુરુ વજેરે ગુણોને વીર્ય કહેવાં ભ્રેષ્ઠ એ	...
રસ વજેરેને પણ વીર્ય કહેવાં ભ્રેષ્ઠ એ નહિ	૯૧
વીર્યના ખીણ રીતે ભેદ
વીર્યના બે પ્રકાર કહેવાનું કારણ
ઉષ્ણ તથા શીતવીર્યનું કર્મ
વિપાકનું લક્ષણ
વિપાકના પ્રકાર ...	૯૨
દ્રવ્ય રસ વજેરે વડે શુભાશુભ કર્મ કરે છે	...
રસ વજેરેમાંથી કોની અસર થાય છે ?	...
રસ વજેરેનું સ્વાભાવિક બળ ...	૯૩
પ્રભાવ એટલે શું ?
પ્રભાવનાં ઉદાહરણ
દ્રવ્યેદ્રવ્યે દ્રવ્ય, રસ વજેરેનું વિશેષ કર્મ	...
દ્રવ્યભેદનું ઉદાહરણ ...	૯૪

અધ્યાય ૧૦ મો

કયા મહાભૂતથી કયા રસની ઉત્પત્તિ ? ...	૯૫
રસનાં લક્ષણ	
મધુર રસ(ગળપણ)નું લક્ષણ ...	૯૫
ખાટા રસનું લક્ષણ
ખારા રસનું લક્ષણ
કડવા રસનું લક્ષણ
તીખા રસનું લક્ષણ
તૂરા રસનું લક્ષણ
રસનાં લક્ષણોનો ઉપસંહાર
રસનાં કાર્ય	
મધુર રસનું કાર્ય ...	૯૫
ખાટા રસનું કાર્ય ...	૯૬

વિષય	પૃષ્ઠ
ખારા રસનું કાર્ય ...	૯૬
કડવા રસનું કાર્ય
તીખા રસનું કાર્ય
તૂરા રસનું કાર્ય ...	૯૭
રસના ગણ (વર્ગ)	
મધુર સ્કંધ-ગળ્યો ગણ ...	૯૭
અમ્લ સ્કંધ-ખાટો ગણ
સવણ સ્કંધ-ખારો ગણ
તિક્ત સ્કંધ-કડવો ગણ
કટુ સ્કંધ-તીખો ગણ
કષાય સ્કંધ-તૂરા ગણ ...	૯૮
કયા રસવાળા દ્રવ્યના શા ગુણ હોય છે ?	...
ગળ્યા દ્રવ્યના ગુણ ...	૯૮
ખાટા તથા ખારા દ્રવ્યના ગુણ
કડવા તથા તીખા દ્રવ્યના ગુણ
તૂરા દ્રવ્યના ગુણ
રસોનું વીર્ય
કયા રસ સ્તિગ્ધ કે લૂખા ?
રસની સ્તિગ્ધતા
કયા રસ ભારે ?
કયા રસ હલકા ?
રસનો સંયોગ
રસના સંયોગનો પ્રકાર ...	૯૯
ત્રેસક રસભેદનું વિવરણ ...	૧૦૦
રસની સૂક્ષ્મ કલ્પના

અધ્યાય ૧૧ મો

દોષ, ધાતુ અને મળ ...	૧૦૦
દોષોનાં કાર્ય ...	૧૦૧
ધાતુઓનાં કાર્ય
મળનાં કાર્ય
વધેલા વાયુનાં કાર્ય ...	૧૦૨
વધેલા પિત્તનાં કાર્ય
વધેલા કફનાં કાર્ય
વધેલા રસનું તથા લોહીનું કાર્ય
વધેલા માંસનું કાર્ય
વધેલી ચરખીનું કાર્ય
વધેલાં હાડકાંનું કાર્ય
વધેલી મજ્જાનું કાર્ય
વધેલા વીર્યનું કાર્ય ...	૧૦૩
વધેલા ઝડિાનું કાર્ય

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
વધેલા મૂત્રનું કામ ...	૧૦૩	ઉદાનવાયુનાં સ્થાન, કામ વગેરે ...	૧૧૧
વધેલા પરસેવાનું કામ	વ્યાનવાયુનું સ્થાન, કામ વગેરે
વધેલા ખીજ મળનાં કામ	સમાનવાયુનું સ્થાન વગેરે
ઝોછા વાયુનાં લક્ષણ	અપાનવાયુનું સ્થાન વગેરે
ઝોછા પિત્તાનાં લક્ષણ	પિત્તાના ભેદ-પાયક પિત્ત
ઝોછા કફનાં લક્ષણ	રંજક પિત્ત ...	૧૧૨
ઝોછા રસનાં લક્ષણ	સાધક પિત્ત
ઝોછા લોહીનાં લક્ષણ	આલોચક પિત્ત
ઝોછા માંસનાં લક્ષણ	ખાજક પિત્ત
ઝોછી ચરખીનાં લક્ષણ	કફના પ્રકાર
ઝોછાં ઢાડકાંનાં લક્ષણ ...	૧૦૪	અવલંબક કફ
ઝોછી મળમળનાં લક્ષણ	કલેદક કફ
ઝોછા વીર્યનાં લક્ષણ	ખોધક કફ
ઝોછા આડાનાં લક્ષણ	તર્પક કફ
ઝોછા મૂત્રનાં લક્ષણ	શ્લેષક કફ
ઝોછા પરસેવાનાં લક્ષણ	ઉપસંહાર ...	૧૧૩
ખીજ મળો ઝોછા હોય તેનાં લક્ષણ...	..	દોષની વૃદ્ધિ અને શમનનાં કારણ	..
દોષ વગેરેની વધ-ઘટનું સામાન્ય લક્ષણ	..	વાયુની વૃદ્ધિ અને શમનનાં કારણ	..
મળના વધારા કરતાં ઘટાડો વધારે પીડા કરે છે	૧૦૫	પિત્તાની વૃદ્ધિ અને શમનનાં કારણ
તેવા દોષોના વધારાઘટાડાથી થતા રોગના સામાન્ય ઉપચાર	કફની વૃદ્ધિ અને શમનનાં કારણ
રસથી થતા રોગનો ઉપાય ...	૧૦૬	દોષના સંચયનાં અર્થ અને લક્ષણ
લોહી વગેરે ધાતુઓના તથા મળોના વધારા-ઘટાડાથી થતા રોગોના ખાસ ઉપાય	પ્રકોપ અને શૂંમનાં અર્થ અને લક્ષણ	૧૧૪
ધાતુઓને વધારવા-ઘટાડવાના ઉપાય...	૧૦૭	સંચય, પ્રકોપ, પ્રશમની ઋતુઓ
શરીરમાં બગાડનું કારણ અને તેથી થતા રોગો	સંચયની ઋતુમાં પ્રકોપ કેમ નથી થતો ?	..
ઝોજસ નામના મળના શુભ, કાર્ય વગેરે	..	સંચય, પ્રકોપ અને પ્રશમનું મુખ્ય કારણ	૧૧૫
ઝોજસ ઘટવાનાં કારણ, અસર અને વધારવાના ઉપાય ...	૧૦૮	દોષ વધે છે હાથીવેગે, ઘટે છે ક્રીડીવેગે	..
ઝોજસ વધે તો શું થાય ?	નિજ રોગોનું કારણ દોષો
દોષો વગેરેના વધારા-ઘટાડાનો ઉપાય	..	દોષોના પ્રકોપનું કારણ ...	૧૧૬
રુચિ પ્રમાણે આહાર અને એનો અપવાદ	..	અસાત્મ્ય વસ્તુ સાથે ઇદ્રિયોનો સંબંધ	..
દોષનાં ક્ષય, વૃદ્ધિ, સમતાનું ખીલું લક્ષણ	૧૦૯	ઇદ્રિય-અર્ધના હીન, અતિ, મિથ્યાયોગ એટલે ?	..
દોષ સમાન રાખવા	ઋતુના હીન, અતિ અને મિથ્યાયોગ...	૧૧૭
અધ્યાય ૧૨ મો		કામના હીન, અતિ ને મિથ્યાયોગ
વાયુનું સ્થાન ...	૧૧૦	કોપેલા દોષ કેટલા અને કયાં રોગ કરે છે ?	..
પિત્તાનું સ્થાન	શાખા વગેરેમાં થનારા રોગ
કફનું સ્થાન	દોષમાં થનારા રોગ ...	૧૧૮
વાયુના ભેદ	શરીરના મધ્યમ ભાગમાં થનારા રોગ...	..
પ્રાણવાયુનાં સ્થાન, કામ વગેરે ...	૧૧૧	કોપેલા વાયુનાં કામ (અસર)
		કોપેલા પિત્તાનાં કામ (અસર)
		કોપેલા કફનાં કામ (અસર)
		દરદીને વારંવાર તપાસવાનું કારણ ...	૧૧૯
		ત્રણ પ્રકારના રોગ...

વિષય

પૃષ્ઠ

એ ત્રણ પ્રકારનાં રોગનાં લક્ષણ ...	૧૧૯
ઉપશય ઉપરથી રોગની નત ઓળખવાની રીત ...	"
રોગના ત્રણ પ્રકારના પેટાવિભાગ ...	૧૨૦
પરતંત્ર રોગના બે પેટાવિભાગ ...	"
સ્વતંત્ર રોગ કોને કહેવાય ? ...	"
પરતંત્ર રોગ કોને કહેવાય ? ...	"
દોષના બે પ્રકાર ...	"
દોષના બે પ્રકારનાં લક્ષણ ...	"
મૂળ રોગ અને ઉપદ્રવની ચિકિત્સાને ક્રમ એનું કારણ ...	"
રોગ મટાડવા માટે શું જાણ્યે તે આણે ?	૧૨૧
અનેક રોગો થવાનાં કારણ ...	"
ઉપચાર કરતાં પહેલાં વિચારવાની બાબતો રોગનાં લક્ષણ પારખવામાં સાવચેતી રાખવી ...	૧૨૨
સાવચેતી રાખવાનું કારણ ...	"
અવળી સમજણનું પરિણામ ...	"
અવચય આરોગ્ય કરે એવી રીતે ઔષધ આપવું	"

દોષની વૃદ્ધિ અને ક્ષય

દોષોની વૃદ્ધિના પ્રકાર ...	૧૨૩
દોષોના ક્ષયના પ્રકાર ...	૧૨૪
દોષોના અસંખ્ય પ્રકાર ...	"

અધ્યાય ૧૩ મો

વાયુનો ઉપાય ...	૧૨૪
પિત્તનો ઉપાય ...	"
કફનો ઉપાય ...	"
ભોગા કોપેલા દોષનો ઉપાય ...	"
બે દોષ સાથે કોપ્યા હોય તેનો ખીન્ને ઉપાય	"
દોષનો પ્રકોપ ક્યારે ને ઠેવી રીતે મટાડવો ?	૧૨૬
શુદ્ધ પ્રયોગ કોને કહેવાય ? ...	"
દોષો કોષ્ટમાંથી શાખા વગેરેમાં કેમ જાય છે ?	"
દોષો શાખા વગેરેમાંથી કોષ્ટમાં શી રીતે આવે છે ?	૧૨૭
કોષ્ટ વગેરેમાં ગયેલા દોષો કેમ રોગ કરતા નથી ?	"
દોષો કયા કારણથી ક્યાં રોગ કરે છે ?	"
પરસ્થાનમાં ગયેલા દોષની ચિકિત્સા ...	"
અન્ય સ્થાનમાં ગયેલા બળવાન દોષની ચિકિત્સા	"
પરસ્થાનમાં ગયેલા દોષની ખીણ ચિકિત્સા	"
આડા ગયેલા દોષોની ચિકિત્સા ...	"
તિર્યક્સ્થાનમાં ગયેલા દોષની ચિકિત્સા	૧૨૮
સામ અને નિરામ દોષનાં લક્ષણ ...	"

વિષય

પૃષ્ઠ

આમ એટલે શું ? ...	૧૨૮
આમ વિષે ખીન્ન આચાર્યોનો મત ...	"
સામ એટલે શું ? ...	"
સામ દોષોનું શોધન કરવા વિષે ...	"
વ્યાપી ગયેલા સામ દોષોની ચિકિત્સા	૧૨૯
કયા સ્થળના દોષોને કયો માર્ગ પાસે છે ?	"
કેવા સામ દોષોને કેમ શરીરમાં ન રોકવા ?	"
સામ દોષ મેજે નીકળે ત્યારે શું કરવું ? ...	"
સાન્ન માણસ માટે શોધન કરવાનો સમય	"
તે તે અવસ્થાના સંધિકાળમાં શોધન કરવું	"
માંદાનો સંશોધનકાળ ...	૧૩૦
સંશોધન શી રીતે કરવું ? ...	"
દવા લેવાના સમય ...	"
કયા રોગમાં ક્યારે ઔષધ આપવું ? ...	૧૩૧

અધ્યાય ૧૪ મો

બે પ્રકારના ઉપચાર શા માટે ? ...	૧૩૧
બે પ્રકારના ઉપચાર, એનું લક્ષણ ...	"
કયાં દ્રવ્ય ઘૂંટણ અને કયાં દ્રવ્ય લંઘન ?	"
સ્નેહન વગેરેનો ઘૂંટણલંઘનમાં સમાવેશ	૧૩૨
લંઘનના પ્રકાર ...	"
શોધનનો અર્થ, શોધન કેટલાં ? ...	"
શમન કોને કહેવાય તેના પ્રકાર ...	"
ઘૂંટણ પણ શમન હોઈ શકે ...	"
કોનું કોનું ઘૂંટણ કરવું નેઈ એ ? ...	"
ઘૂંટણના ઉપાય ...	"
લંઘન કોને કોને કરાવવું ? ...	"
શોધન અને શમન કોનું કેટલી રીતે કરવું ?	૧૩૩
કોની ઘૂંટણ ચિકિત્સા ન કરવી ? ...	"
ઘૂંટણ કરતાં પહેલાં શું કરવું ? ...	"
બરાબર ઘૂંટણ થયું હોવાનું લક્ષણ ...	"
બરાબર લંઘન થયું હોવાનાં લક્ષણ ...	"
અતિ ઘૂંટણ અને અતિ લંઘનનાં લક્ષણ	"
અતિઘૂંટણ શું કરે છે ? ...	૧૩૪
અતિ ઘૂંટિતનાં લક્ષણ ...	"
એનો ઉપાય ...	"
સ્થૂલતા વગેરેના ઉપચાર ...	"
સ્થૂલતા વગેરે મટાડવાનો ખીન્ને ઉપાય	"
અતિલંઘનથી થતા રોગ ...	૧૩૫
જડાપણાથી દૂબળાપણાની શ્રેષ્ઠતાનું કારણ	"
દૂબળા મનુષ્યનું ઔષધ ...	"

વિષય

પૃષ્ઠ

માંસ દેહની પ્રુષ્ટિ બહુ કરે છે ...	૧૩૬
સ્થૂળ-કૃશના ઉપચારનું સંક્ષેપમાં કથન	"
અધ્યાય ૧૫ મો	
વમન દ્રવ્યો ...	૧૩૭
વિરેચન દ્રવ્યો ...	"
નિરૂહણ દ્રવ્યો ...	"
નસ્ત્યનાં દ્રવ્યો ...	"
વાયુનાશક ઔષધો ...	"
પિત્તનાશક ઔષધો ...	૧૩૮
કફનાશક ઔષધો ...	"
હૃવનીય ગણુ ...	"
વિદાર્યાદિ ગણુ ...	"
સારિવાદિ ગણુ ...	"
પદ્મકાદિ ગણુ ...	"
પર્યકાદિ ગણુ ...	"
અંજનાદિ ગણુ ...	૧૩૯
પટોલાદિ ગણુ ...	"
ગુરૂચ્ચાદિ ગણુ ...	"
આરગ્વધાદિ ગણુ ...	"
અસનાદિ ગણુ ...	"
વરુણાદિ ગણુ ...	"
ઊષકાદિ ગણુ ...	"
વીરતરાદિ ગણુ ...	૧૪૦
રોધાદિ ગણુ ...	"
અકાદિ ગણુ ...	"
સુરસાદિ ગણુ ...	"
મુષ્કકાદિ ગણુ ...	"
વત્સકાદિ ગણુ ...	"
વચાદિ ગણુ : હરિદ્રાદિ ગણુ ...	૧૪૧
પ્રિયંગ્વાદિ ગણુ : અંબઝાદિ ગણુ ...	"
મુસ્તાદિ ગણુ ...	"
ન્યગ્રોધાદિ ગણુ ...	"
એલાદિ ગણુ ...	"
શ્યામાદિ ગણુ ...	૧૪૨
ગણુનો ઉપયોગ કરવાની રીત ...	"
એ ગણુના વિવિધ ઉપયોગ ...	"
અધ્યાય ૧૬ મો	
સ્નેહન અને રક્ષણ દ્રવ્યોના ગુણ ...	૧૪૩
ઊત્તમ સ્નેહ ...	"
સ્નેહનું ભારેપણું ...	"
સ્નેહની સંઘાઓ ...	"

વિષય

પૃષ્ઠ

સ્નેહન કરવા જેવા માણસો ...	૧૪૩
સ્નેહન ન કરવા યોગ્ય માણસો ...	૧૪૪
ઘીથી સ્નેહન કાને હિતકર છે ? ...	"
તેલથી સ્નેહન કાને હિતકર છે ? ...	"
વસા અને મજ્જા એ સ્નેહ કાને હિતકર ? ...	"
વસા ખીજે કયાં હિતકર છે ? ...	"
કાળ પરત્વે સ્નેહનો નિયમ ...	૧૪૫
સ્નેહ ક્યારે લેવો ? ...	"
તેલ ખીજે કયે વખતે વાપરવું ? ...	"
ઘી ખીજે કયે વખતે વાપરવું ? ...	"
કાનું સ્નેહન રાતે કરવું-વાપરવું ? ...	"
અયોગ્ય સમયે કરેલા સ્નેહનથી શું થાય ? ...	"
સ્નેહનનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો ? ...	"
સ્નેહની વિચારણા (કલ્પના) ...	"
અચ્છપેય સ્નેહ ...	૧૪૬
સ્નેહની અચ્છપેય કલ્પનાની શ્રેષ્ઠતાનું કારણ ...	"
સ્નેહનાં માપ ...	"
શોધન સ્નેહ પીવાનાં સમય અને માપ ...	"
શમન સ્નેહ પીવાનાં સમય અને માપ ...	"
બૃંહણ સ્નેહનાં સમય અને માપ ...	૧૪૭
બૃંહણ સ્નેહ કાને હિતકર છે ? ...	"
સ્નેહનું ક્ષેત્ર ...	"
સ્નેહપાન પછીના ઉપચાર ...	"
સ્નેહપાનનો વિધિ ...	"
શમનસ્નેહ પછીનો વિધિ ...	૧૪૮
સ્નેહપાનની મુદત ...	"
ખરાખર સ્નિગ્ધ, રક્ષ, અતિસ્નિગ્ધનાં લક્ષણ ...	"
નિયમો પાળ્યા વિના પીધેલા સ્નેહથી નુકસાન ...	૧૪૯
અવિધિસર સ્નેહપાનથી થતી પીડાની ચિકિત્સા ...	"
વિરક્ષણનું લક્ષણ ...	"
સ્નેહન પછી સ્વેદન, વમન વગેરે ક્યારે કરવું ? ...	"
માંસલ વગેરે માણસોને સ્નિગ્ધ કરવાની રીત ...	"
ખાળક વગેરેને સ્નિગ્ધ કરવાના યોગ ...	૧૫૦
લવણ સાથે કાચા સ્નેહના તત્કાળ ગુણનું કારણ ...	"
કુષ્ઠ વગેરેમાં સ્નેહન માટે શું ન વાપરવું ? ...	"
કુષ્ઠ વગેરેમાં શી રીતે સ્નેહન કરવું ? ...	"
ક્ષીણ થયેલાને કેવા સ્નેહ આપવો ? ...	"
સ્નેહનો ઉપયોગ કરવાનું ક્ષણ ...	"
અધ્યાય ૧૭ મો	
સ્વેદ (શોક)ના ચાર પ્રકાર ...	૧૫૧
તાપરૂપ (કોરા) સ્વેદનું લક્ષણ ...	"

વિષય

પૃષ્ઠ

ઉપનાહસ્વેદ (પોટીસ)નું લક્ષણ ...	૧૫૧
પોટીસ બાંધવાનાં વસ્ત્ર વગેરે... ..	"
ઉભાસ્વેદ	૧૫૨
દ્રવસ્વેદનું લક્ષણ (પરિષેક સ્વેદ) ...	"
અવગ્રાહ સ્વેદ	"
પરસ્વેદ કાઢવા માટે પરોજ	૧૫૩
શેક પુષ્કળ, સાધારણ કે થોડો-ક્યારે કરવો ?	"
કયા દોષમાં કેવો શેક કરવો ?	"
દોષના સ્થાનથી શેકની જાતનો નિર્ણય ..	"
કયાં અંગે ઉપર શેક થોડો કરવો ? ...	"
બરાબર શેક થયાનાં લક્ષણ : પછી શું કરવું ?	"
વધારે પડતા શેકથી થતી હાનિ-તેના ઉપાય	"
સ્વેદન-સ્ત લન ઔષધના ગુણ અને રસ	૧૫૪
બરાબર સ્તલન થયાનાં લક્ષણ	"
અતિ સ્તલિતનું લક્ષણ	"
શેક ન કરવા જેવા રોગી	"
કયા રોગીને શેક કરવો ?	"
અગ્નિવિનાનો શેક કયાં હિતકર છે ? ...	૧૫૫
અગ્નિવિનાના શેકના પ્રકાર	"
સ્વેદનું મુખ્ય કર્મ	"

અધ્યાય ૧૮ મો

વમન અને વિરેચન ક્યારે આપવું ? ...	૧૫૫
વમન કરાવવા જેવા રોગી	"
વમન ન કરાવવા જેવા રોગી	૧૫૬
ગભીરો વગેરેએ કયા વિધિએ ન કરવા ?	"
વિરેચન આપવા જેવા રોગી	"
વિરેચન ન આપવા જેવા રોગી	૧૫૭
વમન કરાવવાનો વિધિ	"
જિલ્લીનું ઔષધ પીધા પછી શું કરવું ?...	૧૫૮
જિલ્લીની શકા થાય તો જિલ્લી કરવી ...	"
કયા દોષમાં કેવું વમન ઔષધ આપવું ?	"
કયાં મુદ્ધી જિલ્લીઓ કરવી ?... ..	"
જિલ્લી બરાબર ન થાય તો શું કરવું ?	૧૫૯
જિલ્લીના અયોગનાં લક્ષણ તથા ઉપદ્રવ	"
સમ્યગ્યોગનું લક્ષણ	"
અતિયોગનું લક્ષણ... ..	"
સમ્યગ્યોગથી જિલ્લી થયા પછીના ઉપચાર	"
વમન કરેલાએ શું ખાવું ?... ..	"
પેયાદિ ક્રમ	"
પેયાદિ ક્રમનું ફળ... ..	૧૬૦
પ્રધાન, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ શુદ્ધિ એટલે શું ?	"

વિષય

પૃષ્ઠ

વમન વિરેચનનો સમ્યગ્યોગ	૧૬૦
જિલ્લી અને જીલાબનું માપ શી રીતે કાઢવું ? ૧૬૧	"
વમન કરાવેલાને વિરેચન આપવું	"
મુદ્ધ કોષ્ટનાં લક્ષણ અને વિરેચન ઔષધ	"
કૂર કોષ્ટનાં લક્ષણ અને વિરેચન ઔષધ	"
દોષ પ્રમાણે જીલાબ	"
જીલાબ ન થાય તો શું કરવું ?	"
થોડો જીલાબ થાય તો શું કરવું ?	"
અદઢ કોષ્ટાવાળાએ ફરી રેચ લેવો	"
વિરેચનના અયોગનું લક્ષણ	"
વિરેચનના સમ્યગ્યોગનું લક્ષણ	૧૬૨
વિરેચનના અતિયોગનું લક્ષણ	"
બરાબર વિરેચન થયા પછીના ઉપચાર	"
વિરેચન આપેલાનું ભોજન... ..	"
શોધનના દિવસે કોણે ઉપવાસ કરવો ?	"
ઔષધ પચ્યા વિના રહ્યું હોય તેનાં લક્ષણ	૧૬૩
શોધનને દિવસે ઉપવાસ કરાવવાનું કારણ	"
પેયાદિ ક્રમની જરૂર, તે કોને હિતકર નથી ?	"
વમન અને વિરેચન ઔષધની અસર ક્યારે ?	"
દુર્બળ વગેરેને કેવું ને કેટલું ઔષધ આપવું ?	"
દુર્બળ માણસના અલ્પ દોષની ચિકિત્સા	"
મંદાગ્નિવાળાનું અને કૂર કોષ્ટનું શોધન	૧૬૪
કોને જીલાબ શી રીતે કરાવવા ?	"
શોધન કરતાં પહેલાં થોડું સ્નેહન કોને કરવું ?	"
વિરેચન કેવું આપવું ?	"
સ્નેહ ને સ્વેદ વારંવાર યોજવાં	"
સ્નેહન સ્વેદન અને શોધનના ક્રમની જરૂર	"
સ્નેહ અને સ્વેદ કર્યા વિના શોધનથી હાનિ	"
સંશોધનનું ફળ	૧૬૫

અધ્યાય ૧૯ મો

બસ્તિ ક્યારે આપાય ? બસ્તિના પ્રકાર... ..	૧૬૫
કયા રોગમાં નિરૂહબસ્તિ આપવી ?	"
નિરૂહબસ્તિ કોને ન આપવી ?	"
અનુવાસનબસ્તિ કોને આપવી	૧૬૬
અનુવાસનબસ્તિ ન આપવા જેવા રોગી	"
નિરૂહ તથા અનુવાસનબસ્તિનું યંત્ર	"
નેત્રની લંબાઈ	"
નેત્રની જડાઈ	૧૬૭
નળીના ઉપરના છિદ્રનું માપ	"
નળીના નીચેના છિદ્રનું માપ	"
નળીને બે છેડે વીંટીઓ ચડાવવી	"

વિષય	પૃષ્ઠ
તેજ(નળી)માં મૂકવાની બસ્તિ ...	૧૬૮
પ્રાણીના મૂત્રાશયને બદલે શું વાપરી શકાય ?	"
નિરૂઢબસ્તિની માત્રા (માપ)	"
અનુવાસનબસ્તિની માત્રા ...	"
અનુવાસનનો પૂર્વવિધિ ...	"
બસ્તિ કેવી રીતે આપવી ?	૧૬૯
બસ્તિ આપ્યા પછીની ક્રિયા ...	"
સ્નેહ નીકળ્યા પછી શું કરવું ?	"
સ્નેહ બહાર નીકળવાનો યોગ્ય વખત ..	૧૭૦
સ્નેહ પાછો ન જ નીકળે તો શું કરવું ?	"
ફરીને અનુવાસન કરવાનો કાળ ...	"
નિરૂઢબસ્તિ કોને ક્યારે કેવી આપવી ?	"
નિરૂઢબસ્તિ આપવાની પૂર્વ તૈયારી ...	"
નિરૂઢબસ્તિ માટે દ્રવ્ય કેમ તૈયાર કરવું ?	"
દોષ પરત્વે સ્નેહનું પ્રમાણ ...	૧૭૧
સ્નેહનો સાધારણ નિયમ ...	"
સ્નેહમાં નાખવાનાં બીજાં દ્રવ્યનું પ્રમાણ	"
બસ્તિનું ઔષધ શી રીતે તૈયાર કરવું ?	૧૭૨
નિરૂઢ આપ્યા પછીનો વિધિ ...	૧૭૨
નિરૂઢની મુદત : તે પાછો ન નીકળે તો ?	"
ચોતાની મેળે નિરૂઢ પાછો નીકળે તો	"
નિરૂઢબસ્તિના અયોગ વગેરેનાં લક્ષણુ	"
નિરૂઢબસ્તિ લાગ્યા પછીનું ભોજન ...	"
ભોજન કરવાનું કારણ ...	"
વાયુરોગીને અનુવાસનબસ્તિ આપવાનો કાળ	"
અનુવાસનના સમ્યગ્ વગેરે યોગનું લક્ષણુ	"
અનુવાસનો સમ્યગ્યોગ થયો ક્યારે કહેવાય ?	૧૭૩
દોષ પરત્વે અનુવાસનબસ્તિની સંખ્યા	"
અનુવાસન બસ્તિવાળાનું ભોજન ...	"
વાયુમાં નિરૂઢબસ્તિનાં ઔષધ અને સંખ્યા	"
પિત્તમાં નિરૂઢબસ્તિનાં ઔષધ અને સંખ્યા	"
કફમાં નિરૂઢબસ્તિનાં ઔષધ અને સંખ્યા	"
સન્નિપાતમાં નિરૂઢબસ્તિ ...	"
ચોથી બસ્તિ ન આપવાનું કારણ ...	"
બીજાં કારણ ...	"
આવા મતભાતંતરમાં શું કરવું ?	૧૭૪
નિરૂઢબસ્તિ ક્યાં સુધી આપ્યા કરવી ?	"
કર્ષ બસ્તિઓના કમને 'કર્મ' કહેવાય ?	"
કર્ષ બસ્તિઓના કમને 'કાલ' કહેવાય ?	"
કર્ષ બસ્તિના કમને 'યોગ' કહેવાય ?	"
એક જ જાતની બસ્તિ ન આપવાનું કારણ	"

વિષય	પૃષ્ઠ
બંને પ્રકારની બસ્તિની જરૂર... ..	૧૭૪
અનુવાસન અને નિરૂઢબસ્તિ	"
વારાહરતી લેવાનું ક્ષણ ...	"
માત્રાબસ્તિ નામની અનુવાસનબસ્તિ ...	૧૭૫
માત્રાબસ્તિ કોણે અને ક્યારે લેવી ?	"
ઉત્તરબસ્તિ કોને કયા રોગમાં આપવી ?	"
પુરુષની ઉત્તરબસ્તિની નળીનું માપ ...	"
ઉત્તરબસ્તિની માત્રા ...	"
પુરુષને ઉત્તરબસ્તિ આપવાની રીત ...	"
બસ્તિની સંખ્યા ...	૧૭૬
સ્ત્રીઓને ઉત્તરબસ્તિ ...	"
સ્ત્રીઓને ઉત્તરબસ્તિની નળીનું માપ ...	"
સ્ત્રીઓને ઉત્તરબસ્તિની માત્રા ...	"
સ્ત્રીઓને ઉત્તરબસ્તિ આપવાનો વિધિ	"
વમન, વિરેચન વગેરે વચ્ચેનું અંતર ...	૧૭૭
બસ્તિનું પ્રયોજન ...	"
બસ્તિ અર્ધી કે આખી ચિકિત્સા હોવાનું કારણ	"
ફસ ખોલવાનું મંદસ્તવ ...	૧૭૮

અધ્યાય ૨૦ મો

કયા રોગમાં અને શા માટે નસ્યની જરૂર ?	૧૭૮
નસ્યના પ્રકાર ...	"
વિરેચન નસ્ય કયા રોગોમાં અપાય ?	"
બૃહણુ નસ્ય કયા રોગોમાં અપાય ?	"
શમન નસ્ય કયા રોગોમાં અપાય ?	૧૭૯
વિરેચન નસ્યનાં દ્રવ્ય ...	"
બૃહણુ અને શમન નસ્યનાં દ્રવ્યો ...	"
મર્શ, પ્રતિમર્શ વગેરે નસ્યો ...	"
પ્રધમાન નસ્યનું યંત્ર ...	"
મર્શ, અવપીડ અને શિરોવિરેચન નસ્યનું માપ	"
નસ્ય કોને ન આપવું ?	૧૮૦
નસ્ય કોણે ક્યારે લેવું ?	"
નસ્ય કેટલી મુદત સુધી લેવું ?	૧૮૧
નસ્ય આપવાનો વિધિ ...	"
નસ્યથી મૂર્છા આવે તો તેનો ઉપાય ...	૧૮૨
વિરેચન નસ્ય પછી સ્નેહન નસ્ય આપવું	"
નસ્ય લર્ષને ક્યાં સુધી સૂઈ રહેવું ?	"
સૂઈ ઊઝા પછી ધૂમપાનાદિ કરવું	"
સ્નેહન નસ્યના સમ્યગ્યોગનું લક્ષણુ ...	"
સ્નેહન નસ્યના હીનયોગનું લક્ષણુ ...	"
સ્નેહન નસ્યના અતિયોગનું લક્ષણુ ...	"

વિષય	પૃષ્ઠ
વિરેચન નસ્યનો સમ્યગ્યોગ ...	૧૮૨
વિરેચન નસ્યનો હીન અને અતિયોગ ...	"
પ્રતિમર્શ સ્નેહમાત્રા કોને આપવી? ...	"
પ્રતિમર્શ ન આપવા યોગ્ય રોગી ...	૧૮૩
પ્રતિમર્શના પંદર કાળ અને માત્રા ...	"
પ્રતિમર્શનું ફળ ...	"
નસ્ય, ધૂમપાન, કવલગ્રહ અને શોધન	
કરવાની ઉંચર... ..	"
પ્રતિમર્શ સદા સેવવા યોગ્ય શા માટે? ..	"
પ્રતિમર્શમાં તેલ શ્રેષ્ઠ છે	"
મર્શ, પ્રતિમર્શ વગેરેમાં તક્ષાવત ...	૧૮૪
અણુતેલ	"
રોજ નસ્ય લેવાના લાભ	"

અધ્યાય ૨૧ મો

ધૂમપાનની જરૂર	૧૮૫
ધૂમપાનના પ્રકાર: ધૂમપાન ક્યારે કરવું? ..	"
કોણે ધૂમપાન ન કરવું?	"
કવખતે કે અતિધૂમપાનથી તુકસાન ...	"
અતિ ધૂમપાનથી થયેલા તુકસાનનો ઉપાય ..	"
દરેક પ્રકારના ધૂમપાનના કાળ	"
ધૂમપાન કરવાની નળી	"
ધૂમપાનની નળીની લંબાઈ	૧૮૬
ધૂમપાન શી રીતે કરવું?	"
ધૂમપાન પહેલું મોંથી કે નાકથી ક્યારે કરવું? ..	"
મુખથી જ ધૂમ બહાર કાઢવો: કારણ ...	"
એક ટૂંકે કેટલું ધૂમપાન કરવું?	"
દિવસમાં કયું ધૂમપાન કેટલી વાર કરવું? ..	"
મૃદુ (રિન્ગ) ધૂમપાનનાં દ્રવ્યો	૧૮૭
મધ્ય (શમન) ધૂમપાનનાં દ્રવ્ય	"
તીક્ષ્ણ (વિરેચન) ધૂમપાનનાં દ્રવ્ય	"
ધૂમપાન માટે વાટ... ..	"
ધૂમપાનનો બીજો પ્રકાર	"
ધૂમપાનનું ફળ	૧૮૮

અધ્યાય ૨૨ મો

ગંડૂપના પ્રકાર	૧૮૯
કયા પ્રકારનો ગંડૂપ કોને આપવો?	"
સ્તિગ્ધ ગંડૂપના રસ	"
શમન ગંડૂપના રસ... ..	"
શોધન ગંડૂપના રસ	"
રોપણ ગંડૂપના રસ	"

વિષય	પૃષ્ઠ
કોગળાના ઔષધમાં શું ભેળવવું? ...	૧૮૮
દંતલઈ વગેરે રોગમાં ગંડૂપ	૧૮૯
સામાન્ય ગંડૂપ	"
ક્યારે શાનો કોગળા ભરવા?	"
કોગળા કેવી રીતે ભરવા?	"
કોગળા ક્યાં સુધી ભરવા?	"
ગંડૂપ અને કવલ વચ્ચે તક્ષાવત	"
કવલથી મટતા રોગ	"
જખમ ઉપર લગાડવાનું ઔષધ	૧૯૦
મુખાલેપના પ્રકાર	"
ઉષ્ણ અને શીત લેપ	"
લેપનું પ્રમાણ	"
મુખાલેપ ક્યાં સુધી રાખવો? પછી શું કરવું? ..	"
મુખાલેપવાળાની પરેશ	"
મુખાલેપ કોને ન કરવો?	"
બરાબર કરેલા મુખાલેપના ફાયદા	"
છ નસુના જુદાજુદા મુખાલેપનાં દ્રવ્યો ..	"
મુખાલેપનું ફળ	૧૯૧
મૂર્ધતૈલ-માથે ઘાલવાનું તેલ... ..	"
કયા પ્રકારનું મૂર્ધતૈલ ક્યારે વાપરવું?	"
શિરોબસ્તિ આપવાની રીત	"
શિરોબસ્તિની વધારેમાં વધારે મુદત	૧૯૨
કાનમાં દવા કે તેલ મૂકવું	"
માનાતું પ્રમાણ	૧૯૩
મૂર્ધતૈલનું ફળ	"

અધ્યાય ૨૩ મો

આશ્રોતનનો ફાયદો... ..	૧૯૩
કયા દોષમાં કેવાં ટીપાં મૂકવાં?	"
આશ્રોતન શી રીતે કરવું?	"
કેવાં ટીપાંથી શું તુકસાન યાવ?	"
મૂકેલી દવા દોષોને કઈ રીતે મટાડે છે? ..	૧૯૪
દવા ક્યારે આંજવી?	"
અંજનના પ્રકાર	"
લેખન અંજન	"
રોપણ અંજન	"
પ્રસાદન અંજન: પ્રલંબન	"
અંજનશલાકા	"
અંજનની ત્રણ પ્રકારની બનાવટ	૧૯૫
ગોઠી અને મલમ કેટલાં આંજવાં?	"
ચૂર્ણ અંજનનું પ્રમાણ	"

વિષય	પૃષ્ઠ
અંજન કરવાના કાળનો નિયમ ...	૧૯૫
અંજનના સમય વિશે ખીજનો મત ...	”
પરમતના હેતુનું ખંડન ...	૧૯૬
અંજન કેને ન કરવું ? ...	”
ન આંજવા જ્યેવું અંજન ..	”
અંજન કર્યા પછી શું કરવું ?	૧૯૭
આંખ ક્યારે ધોઈ નાખની ?	”
પછી આંખ કેની રીતે લૂછવી ?	”
ન ધોવાથી, ન લૂછવાથી નુકસાન ...	”
ચળ વગેરે ધ્યામ તો શું કરવું ?	”

અધ્યાય ૨૪ મો

કયા રોગમાં અને ક્યારે આંખનું તર્પણ કરવું ? ૧૯૭	
તર્પણનો વિધિ	૧૯૮
તર્પણ સ્નેહ ધારણ કરી રાખવાનો કાળ	”
તર્પણ કર્યા પછીનું કર્મ ...	”
તર્પણ કોણે કેટલા દિવસ કરવું ?	૧૯૯
આંખની ત્વિ વગેરેનાં લક્ષણ	”
તર્પણ કર્યા પછી પુટપાકની જરૂર	”
ત્રણ પ્રકારનો પુટપાક	”
સ્નેહન પુટપાક બનાવવાની રીત	”
લેખન પુટપાક બનાવવાની રીત	”
પ્રસાદન પુટપાકની કલ્પના ..	”
પુટપાક બનાવવાની રીત ...	૨૦૦
પુટપાક કેટલો વખત રાખવો ?	”
પુટપાક કેવો વાપરવો ?	”
પછી ધૂમપાન કરવું ...	”
પુટપાકના સમ્યગ્યોગ વગેરેનાં લક્ષણ ...	”
તર્પણ અને પુટપાક માટે કોણ લાયક નથી ?	”
તર્પણાદિકના પથ્યનો અવધિ : રાત્રે શું કરવું ?	”
નસ્ત્ર, અંજન, તર્પણ અને પુટપાકની જરૂર	”

અધ્યાય ૨૫ મો

યંત્ર એટલે શું ?	૨૦૧
તૈયાર યંત્રો કામમાં ન પણ આવે	”
સ્વસ્તિકયંત્રો, એમનો ઉપયોગ	”
સંદંશ યંત્ર (સાંડરી)	૨૦૨
પડગુલ સંદંશ (સમાણી)	”
મુચુંડી નામનું સંદંશ (સમાણી)	”
તાલયંત્ર ..	”
નાડીયંત્રો (ભૂગળાં, ભૂગળાં)	”
ગળામાંનું શલ્ય જોવાનું નાડીયંત્ર	૨૦૩

વિષય	પૃષ્ઠ
‘વારંગ’ પકડવા માટેનું નાડીયંત્ર ...	૨૦૩
શરીરમાં પેટેલાં શલ્ય જોવાની નાડી ...	”
શલ્યને મચડવાનું નાડીયંત્ર .	”
હરસ માટે નાડીયંત્રો ...	”
શમીયંત્ર ...	૨૦૪
ભગંદરયંત્ર ...	”
નાકમાંના રોગ માટે નાડીયંત્ર	”
અંગુલિત્રાણ્યંત્ર ...	”
યોનિત્રણ્યેક્ષણ્યંત્ર ...	”
નાડીત્રણ્યને ધોવા વગેરે માટેનાં યંત્ર	”
જળધરમાં જળ કાઢવાની નળી	૨૦૫
ધૂમપાન વગેરેનાં યંત્ર	”
શૂંગ, શીંગડું (રમડી)	”
અલાકુ, તૂમડી (એ કપિંગ જલાસ)	”
ઘટી, કસલી, કુલડી	”
શલાકા-સળી (એ. પ્રોખ)	”
એ એપણી (ગંડૂપદમુખા) શલાકા	”
શલ્યહારિણી શલાકા	૨૦૬
શંકુયંત્ર (આંકડા)	”
વ્યૂહન શંકુ	”
ચાલન શંકુ	”
આહરણ શંકુ	”
ગર્ભશંકુ	”
સર્પક્ષણ યંત્ર	”
શરપુખમુખ યંત્ર ...	”
પ્રમાજની શલાકા...	”
કર્ણશોધન યંત્ર	”
ડામ દેવાનાં કુંભાણાં, ક્ષાર મૂકવાની સળીઓ	૨૦૭
અંતરહૃદિમાં વાપરવાની શલાકા	”
નાસાર્શ વગેરે ડામવાની શલાકા	”
ક્ષાર અને ઔષધ મૂકવાની સળીઓ	”
મેદ્રશુદ્ધિ વગેરે માટેનાં યંત્ર	”
અનુયંત્રો	”
યંત્રોથી થતાં કામ	”
કંકમુખ યંત્ર મુખ્ય હોવાનાં કારણ	૨૦૮

અધ્યાય ૨૬ મો

શસ્ત્રોના પ્રકાર, સંખ્યા અને આકાર	૨૦૮
શસ્ત્રોનાં નામ	”
મંડલાત્ર શસ્ત્ર	”
વૃદ્ધિપત્ર (અસ્ત્રો)	૨૦૯
ઉત્પલશસ્ત્ર, અધ્ધર્ધારા શસ્ત્ર	”

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
સર્પમુખ શસ્ત્ર	૨૦૯	જળોને કેવી રીતે રાખવી ? કારણ- ...	૨૧૪
ગંડુપદમુખ એષણી	"	જળો વળગે (કરડે) છતાં લોહી ન નીકળે તો ? ..	"
સૂચિમુખ શલાકા (ભેદની શલાકા)	"	જળો મૂકવાનું કળ	૨૧૫
વેતસપત્ર	"	કુલડી, તુમડી, રૂમડી અને ફૂસ ખોલવાનો ઉપયોગ	"
શરાસિમુખ અને ત્રિકૂર્ચક	"	અલાણુ વગેરે યંત્ર કયા યોજવા ? ..	"
કુશમુખ અને આટામુખ	"	કેવું લોહી કઈ ક્રિયાથી કાઢવું ? શી રીતે ઉત્તરકા કરવા ? ..	"
અત્યુષ્ણ શસ્ત્ર	૨૧૦	લોહી કાઢ્યા પછી અતિશય કંડા ઉપચારથી થતું તુકસાન : ઉપાય	૨૧૬
નીહિમુખ શસ્ત્ર	"	અધ્યાય ૨૭મો	
કુંદારી	"	શુદ્ધ લોહીના લક્ષણ અને કામ	"
તામ્રી શલાકા	"	શુદ્ધ લોહી બગડવાના કારણ	"
અંગુલિશસ્ત્ર	"	લોહી બગડવાથી કયા રોગ થાય છે ? ..	"
બડિશ	"	કયા રોગમાં ફૂસ ખોલવી ?	"
કરવત (આરી)	"	ફૂસ ક્યારે ન ખોલવી ?	"
કતરી (કાતર)	"	કયા રોગમાં કઈ ફૂસ ખોલવી ?	૨૧૭
નખશસ્ત્ર (નરેણી)	"	કહેલી શિરા ન દેખાય તો શું કરવું ?	૨૧૮
દત્તલેખન શસ્ત્ર	"	મેં સિવાયની ગળાથી ઉપરના ભાગની શિરા ખોલવાનો વિધિ	"
સોય	૨૧૧	નાક પાસેની શિરા વીધવાની રીત	૨૧૯
કૂર્ચ (સોયોનો કૂચડો)	"	જીભ નીચેની શિરા ખોલવાની રીત	"
ખજ	"	ઝેકની શિરા વીધવાની રીત	"
કાનનુ બૂટવીધણું	"	ભુજની શિરા ખોલવાની રીત	"
આરા (આર)	"	ઉસ્તની શિરા ખોલવાની રીત	"
કર્ણવેધની	૨૧૨	પડખાની શિરાનો વેધ	"
અનુશસ્ત્રો	"	મૂત્રે દ્રિયની શિરાનો વેધ	"
શસ્ત્રના કામ	"	જઠાની શિરાનો વેધ	"
શસ્ત્ર કેવું ન હોવું જોઈએ ?	"	પગની શિરાનો વેધ	૨૨૦
શસ્ત્રો ખોલવાની રીત	"	કેટલું જીંડું વીધવું ?	"
શસ્ત્રોની ડાઘળી (પાકીટ)	"	ખરાખર વીંધાવાનું લક્ષણ	"
જળો	૨૧૩	શિરાવેધના અસમ્યગ્યોગનું લક્ષણ	"
ઝેરી જળો ન મૂકવી	"	લોહી ન નીકળવાના કારણો	"
ઝેરી જળોનું તુકસાન : ઉપાય	"	લોહી બગાળ્ય ન નીકળે તો શું કરવું ? ..	"
સારી જળો	"	લોહી ખરાખર નીકળ્યું હોય તો શું કરવું ? ..	"
રક્તમત્તા જળો ન વાપરવી	"	શુદ્ધ લોહી કેટલું વહી જાય ?	૨૨૧
જળો શી રીતે મૂકવી ?	"	ફૂસ ખોલતા દરદીને મૂર્છા આવે તો ? ..	"
જળો બગડેલું લોહી જ પહેલું કેમ ચૂસે છે ? ૨૧૪	"	કયા દોષથી બગડેલું લોહી કેવું હોય ? ..	"
જળો મૂકવાથી મત્તા રોગ	"	વધારેમા વધારે કેટલું લોહી કાઢવું ? ..	"
જળો ક્યારે ઉપાડી લેવી ?	"	લોહી વધારે પડતું વહી જાય તો શું કરવું ? ..	"
ઉપાડી લીધા પછી શું કરવું ?	"	ફૂસ ખોલવાને લોહી કાઢ્યા પછી શું કરવું ? ..	"
એક વાર મૂકેલી જળો ફરી ક્યારે મૂકવી ? ..	"		
જળોને ખરાખર વમન થયાના લક્ષણ	"		
વધારે પડતું વમન થયાના લક્ષણ	"		
જોઈએ તેટલું વમન ન થયું હોય તેનું લક્ષણ ..	"		

વિષય	પૃષ્ઠ
લોહી કાઢ્યા છતાં અશુદ્ધ લોહી રહી જાય તો ?	૨૨૧
અશુદ્ધ લોહી શી રીતે કાઢવું ? કે શુદ્ધ કરવું ?	૨૨૨
લોહી નીકળતું બંધ ન થાય તો શું કરવું ?	”
સ્તંભનક્રિયા	”
આહારવિહારની પરેઝ ક્યાં સુધી પાળવી ?	”
લોહી કઠાવ્યા પછીના પથ્ય આહાર-વિહાર	”
શુદ્ધ લોહીવાળાનાં લક્ષણ	૨૨૩

અધ્યાય ૨૮ મો

શલ્યની પાંચ ગતિ	”
શરીરમાં શલ્ય હોવાનાં લક્ષણ	”
ચામડીમાં શલ્ય હોવાનાં લક્ષણ	”
માંસમાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણ	”
માંસપેશીમાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણ	”
સ્નાયુમાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણ	૨૨૪
શિરામાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણ	”
સ્ત્રોતોમાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણ	”
ધમનીમાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણ	”
હાડકાંના સાંધામાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણ	”
હાડકામાં ચોટિહું શલ્ય	”
સંધિમાં ચોટિહું શલ્ય	”
કોઠામાં લાગેલું શલ્ય	”
મર્મમાં લાગેલું શલ્ય	”
શલ્ય ક્યાં છે તે સ્ત્રાવ ઉપરથી પારખવાની રીત	”
શલ્યનું રોહણ ક્યારે થાય ?	૨૨૫
શલ્ય ફરી ક્યારે ઊભળે છે ?...	”
શલ્ય નીકળ્યા વિના ધા રજાયાનાં લક્ષણ	”
શલ્ય ક્યાં છે તે જાણવાની સામાન્ય રીત	૨૨૬
શલ્યનો આકાર જોખખવાની રીત	”
શલ્ય બહાર કાઢવાના ઉપાય	”
કર્ણુ શલ્ય હ્યમચાવવું નહિ ?	”
કર્ણુ શલ્ય કાઢવું નહિ ?	”
દેવું શલ્ય કયા યંત્રથી કાઢવું ?	”
યંત્રથી ન ખેંચાય એવું શલ્ય કેમ કાઢવું ?	૨૨૭
શલ્ય ઉપર સોજે ફરી વળ્યો હોય તો ?	૨૨૮
ઉત્પુડિત શલ્ય કાઢવાની રીત	”
કઠીવાળાં શલ્ય કાઢવાની રીત	”
કઠીવિનાનું શલ્ય કાઢવાની રીત	”
પકવાશયમાંનું શલ્ય કાઢવાની રીત	”
વિષ, ધાવણ આદિ૨૫ શલ્ય	”
ગળામાંનું શલ્ય કાઢવાની રીત	”

વિષય	પૃષ્ઠ
માછલીનો કાંટો ગળામાંથી શી રીતે કાઢવો ?	૨૨૯
વાળનું ગૂંચળું ગળામાંથી શી રીતે કાઢવું ?	”
મેં અને નાકમાં રહેલું શલ્ય કાઢવાની રીત	”
આંખ વજેરમાં પડેલાં સૂક્ષ્મ શલ્ય	”
પાણી૨૫ શલ્ય કાઢવાની રીત	૨૨૯
કાનમાં ભરાયેલું પાણી કાઢવાની રીત	”
કાનમાં છવડું ભરાઈ ગયું હોય તો-...	”
ક્યાં શલ્ય ઓગળી જાય છે ?	૨૩૦
ન ઓગળે એવાં શલ્ય	”
માંસમાં પેટેલા શલ્યની ક્રિયા	”
ઉપસંહાર	”

અધ્યાય ૨૯ મો

વળ શી રીતે થાય છે ?	૨૩૦
સામ (કાચા) સોજનાં લક્ષણ	૨૩૧
પચ્ચમાન (પાકવા માટેલા) સોજનાં લક્ષણ	”
સોજે પાક્યાનાં લક્ષણ	”
પાકવાનાં કારણ	”
બહુ પાકી ગયાનાં લક્ષણ	”
સ્કતપાકનાં લક્ષણ	”
દારણ અને પાટન ક્યારે કરવું ?	૨૩૨
કાચા સોજનું દારણ-પાટન કરવાથી નુકસાન	”
પાકેલા સોજને ન કાપવાથી નુકસાન...	”
નસ્તર મૂકતા પહેલાં શું કરવું ?	”
લાવતું ભોજન અને દારૂ કાને ન આપવાં ?	”
નસ્તર મૂકવાનો વિધિ	”
કયા સ્થાનમાં અને કેવડો કાપ મૂકવો ?	૨૩૩
નસ્તર મૂકનાર કેવો જોઈએ ?	”
આડો કાપ ક્યાં મૂકવો ?	”
નસ્તર મૂકી રહ્યા પછી શું શું કરવું ?	”
વળમાં પાટા વજેર કેવા જોઈએ ?	૨૩૪
માથે કઈ વનસ્પતિ રાખવી ?	”
વળવાળાનું પથ્ય	”
દહાડે ઊંઘવાથી વળમાં નુકસાન	”
મૈથુનની ખાસ મનાઈ	”
વળમાં પથ્ય આહાર	”
અજીર્ણથી વળમાં નુકસાન	૨૩૫
વળમાં અપચ્ચ	”
અમુક દારૂથી થતું ખાસ નુકસાન	”
વળની સંભાળ	”
વળ ધોવા વજેરનું કામ ફરી ક્યારે કરવું ?	”
વાટ અને કલક દેવાં હોવાં જોઈએ એવું કારણ	”

વિષય

પૃષ્ઠ

વાટ ભરવાના કાયદા	૨૩૬
કાયુ'પાકું કપાયના ખાસ ઉપચાર	"
કયા વ્રણને ટેલા (ટાકા) મારવા ?	"
કયા વ્રણને ટેલા ન મારવા ?	"
ધા સીવી લેતા પહેલા શુ કરવું ?	"
ટાકા માર્યા પછી શું કરવું ?	૨૩૭
વ્રણની કિનાર સુકાતા કેમ સીવવું ?	"
કયા પ્રસંગે શાના પાટા વાપરવા ?	"
પાટાના પદર આકાર અને સ્થાન	"
દોષ પ્રમાણે કયા ભાગમાં કેવી રીતે પાટા બાંધવો ને છોડવો ?	૨૩૮
પાટા ન બાંધવાથી તુકસાન	૨૩૯
પાટા બાંધવાના કાયદા	"
કયા વ્રણને પાટા ન બાંધવો ?	"
ધામા જીવાત કેવી રીતે પડે તે કાઢવાનો ઉપાય ૨૪૦	
દોષવાળા વ્રણને ઝટ રૂઝવવાથી તુકસાન	"
રૂઝાયા પછી પણ છ સાત માસની પરેજ	"
ન કહેલી પરિસ્થિતિમાં શું કરવું ?	"

અધ્યાય ૩૦ મો

શસ્ત્રો-અનુશસ્ત્રોમાં ક્ષારની શ્રેણતાનુ કારણ ૨૪૧	
કયા રોગોમાં ક્ષાર પીવો ?	"
કયા રોગોમાં ક્ષારનો લેપ કરવો ?	"
કયા રોગમાં ક્ષાર પીવામાં કે લેપમાં ન વાપરવો ?	"
મધ્યમ ક્ષાર	"
મૃદુ ક્ષાર અને તીક્ષ્ણ ક્ષાર	૨૪૩
કયા ક્ષારનો કયા રોગમાં ઉપયોગ કરવો ?	"
ક્ષારના ગુણ	"
ક્ષારના પ્રયોગનો વિધિ	"
હરસના રોગમાં સો માના સુધી શુ કરવું ?	"
વર્મરોગ અને નાકના અર્જુદમાં શુ કરવું ? ૨૪૪	
નાકના અર્જુદમાં ખાસ ક્રિયા	"
દાનના મસામાં શુ કરવું ?	"
કહેવો સમય વીલા પછી શુ કરવું ?	"
ન ખરી પડે તો શુ કરવું ?	"
ક્ષારથી ખરાબ બળેલાના લક્ષણ	"
ક્ષારથી ખરાબ રીતે બળેલાના લક્ષણ	"
ખરાબ રીતે બળેલી જગાએ શુ કરવું ?	"
વધારે પડતું બળ્યાના લક્ષણ	૨૪૫
ગુદામાં વધારે પડતું બળે તો શુ થાય ?	"
નાકમાં વધારે પડતું બળ્યું હોય તો શુ થાય ?	"

વિષય

પૃષ્ઠ

કાન વગેરેમાં વધારે પડતું બળ્યું હોય તો ? ૨૪૫	
ક્ષારથી વધારે પડતું બળ્યું હોય તો ?	"
ક્ષાર ક્યારે મારે અને મટાડે ?	"
કામ દેવાની ક્રિયા ક્ષારથી સારી કેમ ?	"
કામ ક્યાં દેવાય ?	"
કયા રોગમાં શાનાથી કામ દેવાય ? ચામડી જ બળે એવો કામ ક્યારે દેવો ?	"
માસ બળે એવો કામ ક્યારે-શાથી દેવો ? ૨૪૬	
શિરા વગેરે બળે એવો કામ કયા રોગમાં દેવો ?	"
કામ કોને ન દેવો ?	"
કામ દીધા પછી શુ કરવું ?	"
ખરાબર કામ દેવાયો હોવાનુ લક્ષણ	"
દુર્દૌબ અને અતિદૌબના લક્ષણ	"
પ્રમાદદૌબના પ્રકાર અને લક્ષણ	"
તુચ્છદૌબના લક્ષણ	"
દુર્દૌબના લક્ષણ	૨૪૭
અતિદૌબના ઉપાય	"
તુચ્છદૌબના ઉપાય	"
દુર્દૌબના ઉપાય	"
સમ્યક્દૌબ સ્થાનમાં શુ કરવું	"
અતિદૌબના ઉપાય	"
સ્નેહદૌબના ઉપાય	"
સૂત્રસ્થાન રહેસ્વરૂપ શા માટે ?	"

શારીરસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો

ગર્ભ એટલે શું ?	૨૪૮
ગર્ભ શી રીતે વધે છે ?	"
જીવ ગર્ભાશયમાં જતો દેખાતો નથી તેનુ શું ?	"
જીવ અનેક રૂપ કેમ ધારણ કરી શકે છે ? ૨૪૯	
પુરુષ, સ્ત્રી અને નપુસક એ લેદ શી રીતે થાય ?	"
એકસાથે ઘણા બાળકો કેમ જન્મે છે ?	"
કદળી જાત અને આકારનુ કારણ	"
સ્ત્રીને અટકાવ ક્યારે કેટલા દિવસે ક્યા સુધી આવે ?	"
સમર્થ પુન અવતરવાના કારણો	"
ગર્ભ ન રહેવાના કારણો	૨૫૦
વીર્ય અને આર્તવ ઝાળખવાની રીત	"
બગડેલું વીર્ય સુધારવાના ઉપાય	"
બગડેલા આર્તવના ઉપાય	૨૫૧
સારો ગર્ભ રાખી શકે એવા શુદ્ધ વીર્યના લક્ષણ ,	

વિષય

પૃષ્ઠ

સારો ગર્લ રહી શકે એવા આર્તવનાં લક્ષણ	૨૫૧
ગર્લ રહેતા પહેલાં સ્ત્રીપુરુષ કેવાં હોવાં જોઈએ ?	..
પુરુષે ખાસ શું કરવું ?	..
સ્ત્રીએ ખાસ શું કરવું ?	..
ગર્લ ધારણ કરવાને યોગ્ય સ્ત્રીનાં લક્ષણ	..
ઋતુકાળ વિના ગર્લ ન રહેવાતું કારણ	..
અટકાવના ત્રણ દિવસ સ્ત્રીએ કેવી રીતે રહેવું ?	૨૫૨
અટકાવના ચોથે દિવસે શું કરવું ?	..
ઋતુકાળના દિવસો : છોકરા કે છોકરી અવતરવાનો નિયમ	..
ધ્રુષ્ઠ પ્રમાણેનું બાળક અવતરે એવી રીત	૨૫૨
ખાટલામાં લણવાનો મંત્ર	.. ૨૫૩
તરત ગર્લ રહ્યો હોવાનાં લક્ષણ	..
પહેલા મહિનામાં ગર્લની અવસ્થા	..
છોકરો અવતરે એવા પ્રયોગ...	.. ૨૫૪
ગર્લ ઉદરમાં ટકી રહે તે માટે કરવાનો ઉપાય	..
ગર્લિણીએ શું શું ન કરવું ?	..
ગર્લિણીના આહારની ગર્લ ઉપર અસર	.. ૨૫૫
ગર્લિણી માંદી પડે તો કેવી દવા આપવી ?	..
ખીજ મહિનાનો ગર્લ	..
વ્યક્ત ગર્લનાં લક્ષણ	..
ગર્લિણીના અભાવાની અવગણના કેમ ન કરવી ?	..
ત્રીજા મહિનામાં શું શું વ્યક્ત થાય ?	.. ૨૫૬
ગર્લને પોષણ શી રીતે મળે છે ?	..
ચોથા અને પાંચમા મહિનામાં ગર્લનો વિકાસ	..
છઠ્ઠા મહિનામાં ગર્લનો વિકાસ	..
સાતમે મહિને	..
સાતમે મહિને ઉપદ્રવો : એનું કારણ	..
ઉપદ્રવોના ઉપાય	.. ૨૫૭
આઠમે મહિને	..
પ્રસવનો સમય	..
વરસ પછી શું થાય ?	..
નવમે મહિને શું કરવું ?	..
શું અવતરશે તે જાણવાનાં લક્ષણો	.. ૨૫૮
સુવાવકના ઓરડામાં ક્યારે જવું ?	..
પ્રસવ થવાની તૈયારી હોય તેનાં લક્ષણ	..
પ્રસવકાળ પાસે આવે ત્યારે શું કરવું ?	.. ૨૫૯
ગર્લ ન નીકળે કે ઓર ન પડે તો શું કરવું ?	..
ઓર ન પડે તો ખીલું શું કરવું ?	.. ૨૬૦
ગર્લ અને ઓર નીકળી રહ્યા પછી શું કરવું ?	..
મધ્યક રોગમાં શું કરવું ?	..

વિષય

પૃષ્ઠ

બાળક અવતરે કે તરત તે બાળકને શું કરવું ?	૨૬૦
સુવાવકીનો વિધિ
સુવાવકીના શાસ્ત્રોક્ત ઉપચાર કરવા ૨૬૧

અધ્યાય ૨ નો

ગર્લિણીને આર્તવ દેખાય કે શળ આવે તો ?	૨૬૨
દૂધમાં ઓષધો નાખીને દૂધ ઉકાળવાની રીત	..
ત્રણ મહિના દરમ્યાન સામ આર્તવ દેખાય તો ?	..
આર્તવ અને આમને લાગુ પડે એવા ઉપાય	.. ૨૬૩
ગર્લ પડે તો શું કરવું ?	..
ઉપવિષ્ટક ગર્લ	..
નાગોદર ગર્લ	.. ૨૬૪
ઉપવિષ્ટક અને નાગોદર ગર્લનો ઉપાય	..
લીન ગર્લ : એનો ઉપાય	..
ગર્લિણીના ઉદાવર્તરોગનો ઉપાય	..
ગર્લ ઉદરમાં મરી જાય તેનાં કારણ, લક્ષણ	..
ગર્લ ઉદરમાં મરી જાય તો શું કરવું ?	.. ૨૬૫
શસ્ત્રથી કાઢવા પડે એવા મૂઠ ગર્લના ઉપાય	..
અસાધ્ય મૂઠ ગર્લવાળી સ્ત્રીનાં લક્ષણ...	.. ૨૬૬
મૂઠ ગર્લ કાઢ્યા પછીની ક્રિયા	..
બલાતેલ ૨૬૭
પ્રસવ થતાં થતાં ગર્લિણી મરી જાય તો ?	.. ૨૬૮
ગર્લસાવમાં ગર્લની રક્ષા માટે શું કરવું ?	..
રક્તશુદ્ધિ : ગર્લ રહ્યો હોવાનો વહેમ ૨૬૯

અધ્યાય ૩ નો

શરીરના અંગ અને પ્રત્યંગ ૨૬૯
પંચમહાભૂતના ગુણ	.. ૨૭૦
કયા મહાભૂતમાંથી શું બને છે ?	..
દેહમાં મા અને બાપ તરફથી શું શું બને છે ?	..
આમડી ૨૭૧
કળાઓ
સાત આધાર (આશયો)	..
કોષનાં અંગો	..
જીવનનાં સ્થાન	..
જળાં, કંડરા, કૂચાં, શીવણી વગેરે	..
સ્નાયુઓ ૨૭૨
માંસપેશીઓ	..
મૂલશિરાઓ	..
કયા અંગમાં કેટલી શિરાઓ છે ? તેમાંની કઈ ન વીંધવી ?	..

વિષય	પૃષ્ઠ
શિરાચ્છેદનું કામ	૨૭૪
વાયુ, પિત્ત વગેરે વહેતી શિરાનાં લક્ષણ	"
ધમની	"
સ્ત્રોતો	૨૭૫
અંતઃસ્ત્રોતો	"
દુષ્ટ અને શુદ્ધ સ્ત્રોતો શું શું કરે ? ..	"
દોષોનાં અને ધાતુના સ્ત્રોતોનાં લક્ષણ...	"
સ્ત્રોતો બગડવાનું કારણ	"
સ્ત્રોત બગડ્યું હોવાનું લક્ષણ ..	"
સ્ત્રોતો વીંધાય તો શું શું થાય ?	"
અન્નને કોણ પચાવે છે ?	"
અહણી	૨૭૬
અહણી શાથી બગડે ?	"
અન્ન પચવાથી શું થાય ?	"
પહેલી પાચનક્રિયા	"
બીજી પાચનક્રિયા	૨૭૭
પોષણક્રિયા	"
ઝાડો-પેશાબ શી રીતે બને છે ?	"
ત્રીજી પાચનક્રિયા	"
ધાતુઓ શી રીતે બને છે ?...	૨૭૮
ધાતુઓના મળ	"
ધાતુઓના સાર શી રીતે બને છે ?	"
આહારમાંથી વીંધું કેટલે વખતે બને ?...	"
રસ શુદ્ધ હોવા છતાં પણ રોગ ક્યારે કરે ? રોગ અમુક ભાગમાં જ કેમ થાય છે ? ૨૭૯	૨૭૯
દોષો શુદ્ધ હોવા છતાં પણ રોગ ક્યારે કરે ?	"
જઠરાગ્નિનું રક્ષણ કરવાનું કારણ	"
સમ, વિષમ, તીક્ષ્ણ અને મંદ અગ્નિ ..	"
ચાર પ્રકારના અગ્નિનાં કાર્ય	"
શરીરનું ત્રણ પ્રકારનું બળ	૨૮૦
ત્રણ પ્રકારના દેશ ..	"
શરીરમાં મંજ્જ વગેરેનું માપ...	"
સાત પ્રકૃતિઓ શા કારણથી બંધાય છે ?...	૨૮૧
વાયુ સૌથી બળવાન દોષ હોવાનાં કારણો...	"
વાયુપ્રકૃતિવાળાનાં લક્ષણો	"
પિત્તપ્રકૃતિવાળાનાં લક્ષણો	૨૮૨
કફપ્રકૃતિવાળાનાં લક્ષણો	"
બે દોષ કે ત્રણ દોષની પ્રકૃતિવાળાનાં લક્ષણો	૨૮૩
સાન્વિક, રાજસ અને તામસ વગેરે પ્રકૃતિ બચપણ, યુવાની અને ઘડપણની વ્યાખ્યા	"
કેવું શરીર સુખ-આકૃષ્ટ માટે યોગ્ય છે ? ૨૮૪	૨૮૪

વિષય	પૃષ્ઠ
સારા અવયવોનાં લક્ષણ	૨૮૪
શુભ મન કેવું હોય ? ..	"
શુભ શરીર કોને કહેવાય ?	૨૮૫
શરીરના બળનું પ્રમાણ શા ઉપરથી બળવું ?	"
સાન્વિક વગેરે પ્રકૃતિવાળાને સુખદુઃખનો અનુભવ	"
પુષ્ય અને આયુધ્યને વધારનારો ગણ્ય ...	"

અધ્યાય ૪ થો

શરીરમાં કુલ મર્મ	૨૮૬
કયા અંગમાં કેટલાં મર્મ ?	"
પગનાં અગિયાર મર્મ	"
હાથનાં અગિયાર મર્મ	૨૮૭
કોઠાનાં ત્રણ મર્મ	"
છાતીનાં નવ મર્મ	૨૮૮
પીઠમાં ચૌદ મર્મ	"
ગળાની હાંસડીથી ઉપરનાં ૩૭ મર્મ ...	૨૮૯
કર્કું મર્મ છમાંથી કયા પ્રકારનું છે ?	૨૯૧
છ પ્રકારનાં મર્મ વીંધાયાનાં લક્ષણ અને પરિણામ ..	૨૯૨
કયાં મર્મ કેટલા વખતમાં મારી નાખે છે ?	"
મર્મોનાં માપ	૨૯૩
મર્મ પર વાજે તેનો ઉપાય	"
મર્મ ઉપર ક્ષાર વગેરે ક્રિયા ન કરવાનું કારણ	૨૯૪
મર્મ ઉપર થયેલા રોગ શું કરે ?	"

અધ્યાય ૫ મો

રિષ્ટ પારખવામાં ગફલત	૨૯૫
અસ્થાયી રિષ્ટનું લક્ષણ	"
(સ્થાયી) રિષ્ટનું લક્ષણ	"
કાલપ્રેરિત માણસોનાં લક્ષણ-રૂપમાં વિકાર	"
દ્વિધોષમાં વિકાર	"
સ્વરવિકૃતિ	૨૯૯
છાયાનું રિષ્ટ	"
છાયા અને પ્રતિરજાયા	"
પ્રતિરજાયાનું રિષ્ટ ..	"
કયા મહાભૂતની છાયા કેવી હોય ?	૩૦૦
છાયાઓનું ક્ષણ	"
પ્રભા	"
છાયા અને પ્રભા વચ્ચે તફાવત	"
તાવનાં રિષ્ટ	૩૦૨
સ્કલપિત્તનાં રિષ્ટ	૩૦૩

વિષય

પૃષ્ઠ

ઉધરસ અને દમનું રિષ્ટ	૩૦૩
ક્ષયરોગનું રિષ્ટ	"
ભીલટીઓના રોગનું રિષ્ટ	"
તરશના રોગનું રિષ્ટ	"
મદાત્મ્યનું રિષ્ટ	"
હરસનું રિષ્ટ	"
અતિસારનું રિષ્ટ	૩૦૪
પથરીનું રિષ્ટ	"
મેહરોગનું રિષ્ટ	"
પિટિકાનું રિષ્ટ	"
ગોળાનું રિષ્ટ	"
ઉદરરોગનું રિષ્ટ	"
પાંડુરોગનું રિષ્ટ	૩૦૫
સોઝનું રિષ્ટ	"
રતવાનું રિષ્ટ	"
કુષ્ઠનું રિષ્ટ	"
વાયુનું રિષ્ટ	"
(પતનું રિષ્ટ)	"
બધા રોગનું રિષ્ટ	"
બળિયાનું રિષ્ટ	૩૦૬
વિસ્ફોટકનું રિષ્ટ	૩૦૭
વિષ્ટ્ર નામના સઘોમણનું રિષ્ટ	"
મળનું રિષ્ટ	"
ભગંદરનું રિષ્ટ	"

✓ અધ્યાય ૬ છો

દૂતના શુકન	૩૦૯
વૈદ્યને પોતાને શુકન-અપશુકન	૩૧૧
રસ્તામાં દરેદીના ધરમાં પેસતાં વૈદ્યને શુકન	૩૧૨
સ્વપ્નાનાં શુકન	૩૧૩
ભયંકર સ્વપ્નનું કારણ	૩૧૪
સાત જાતનાં સ્વપ્ન	"
કયાં સ્વપ્ન ફળતાં નથી ?	૩૧૫
કયું સ્વપ્ન ક્યારે અને કેટલું ફળે ?	"
અશુભ સ્વપ્નનો ઉતાર	"
સ્વપ્નનું ફળ ક્યારે બદલાઈ જાય ?	"
સૌમ્ય સ્વપ્નો	"
આરોગ્ય એટલે શું ?	૩૧૬
અને શારીરસ્થાન કહેવાનું કારણ	"

નિદાનસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો

'રોગ' અર્થના શબ્દો	૩૧૭
રોગ પારખવાનાં સાધન	"
'નિદાન' અર્થવાળા ખીજા શબ્દો	"
પૂર્વરૂપનું લક્ષણ	"
ઉપશય એટલે શું ?	૩૧૮
અનુપશય એટલે શું ?	"
સંપ્રાપ્તિનું લક્ષણ	"
સંપ્રાપ્તિના ભેદ	"
નિદાન એટલે શું ?	૩૨૦
બધા રોગોનું કારણ : દોષોના પ્રકોપનું કારણ	"
અહિત (કુપથ) એટલે શું ?	"
વાયુ શાથી અને ક્યારે કોપે છે ?	"
પિત્ત શાથી અને ક્યારે કોપે છે ?	"
કફ શાથી અને ક્યારે કોપે છે ?	"
બે દોષ ભેગા શાથી અને ક્યારે કોપે છે ?	"
ત્રણે દોષ ભેગા શાથી ને ક્યારે કોપે છે ?	૩૨૧
કોપેલો દોષ શી રીતે રોગ કરે છે ?	"

અધ્યાય ૨ નો

તાવના ભેદ : તાવ કેટલા ?	૩૨૨
તાવની સંપ્રાપ્તિ	"
તાવનું પૂર્વરૂપ	"
વાયુના તાવનાં લક્ષણ	"
પિત્તના તાવનાં લક્ષણ	૩૨૩
કફના તાવનાં લક્ષણ	"
તાવના વખત ઉપરથી તાવ ઓળખવાની રીત	૩૨૪
ઉપશય-અનુપશયથી તાવ ઓળખવાની રીત	"
બે ભેગા દોષના તાવનાં લક્ષણ	"
વાતપિત્તના તાવનાં લક્ષણ	"
કફવાતના તાવનાં લક્ષણ	"
કફપિત્તના તાવનાં લક્ષણ	"
સંનિપાતજ્વરનાં લક્ષણ	"
સંનિપાતનાં ખીજાં બે નામ	૩૨૫
અસાધ્ય સંનિપાતજ્વરનાં લક્ષણ	"
શીતાદિ અને દાહાદિ સંનિપાત	"
શીતાદિ સંનિપાત	"
દાહાદિ સંનિપાત	"
આગંતુજ્વરના પ્રકાર	૩૨૬
આભાષાતજ્વરનાં કારણ તથા લક્ષણ	"

વિષય	પૃષ્ઠ
અભિપ્રાજ્ઞ જ્વરનાં કારણ તથા લક્ષણ	૩૨૬
કયા અભિપ્રાજ્ઞ તાવમાં કયા દોષ કોષે છે ?	"
તાવના પેટા વિભાગ	૩૨૭
શારીર અને માનસજ્વર	"
સૌમ્ય અને તીક્ષ્ણજ્વર	"
અંતરાશ્રય અને બહિરાશ્રય તાવ	"
પ્રાકૃત અને વૈકૃત તાવ	"
ત્રણે પ્રાકૃતજ્વરમાં નોકારડા ઉપવાસ કરવાનું કારણ	૩૨૮
કયા તાવ સાધ્ય છે ?	"
અસાધ્ય તાવ	"
સામજ્વરનું લક્ષણ	૩૨૯
પચ્યમાનજ્વરનું લક્ષણ	"
નિરામ અથવા પકવજ્વરનું લક્ષણ	"
પાંચ પ્રકારના જ્વર	"
સંતતજ્વરની સંપ્રાપ્તિ	૩૩૦
સંતતજ્વરની મુદત : સાધ્ય, અસાધ્ય	"
વિષમજ્વરનું સામાન્ય લક્ષણ	૩૩૧
વિષમજ્વરમાં તાવ ચડ-ઊતર થવાનું કારણ	"
વિષમજ્વર ઊતરે ત્યારે દોષ ક્યાં રહે છે ? ઉપદ્રવો	"
સંતતજ્વર મુદતિયો છે અને વિષમજ્વર ચડ-ઊતરનો છે એનું કારણ	૩૩૨
સતતજ્વર	"
અન્યેઘ્નજ્વર	"
તૃતીયક-એકાંતરિયો તાવ	"
ચતુર્થક-એઘ્નિયો તાવ	૩૩૩
ચતુર્થકવિપર્યય તાવ	"
વિષમજ્વર દરમ્યાન એના પ્રકાર બદલાવાનું કારણ	"
તાવ ઊતરતો હોવાનાં લક્ષણ	"
તાવ ઊતરી ગયો હોવાના લક્ષણ	૩૩૪

અધ્યાય ૩ નો

રક્તપિત્ત

રક્તપિત્તનું નિદાન	૩૩૪
પિત્તને રક્ત (લોહી) કેમ કહે છે ?	"
લોહી કોષે ત્યારે કયાથી વધે છે ?	"
રક્તપિત્તનાં પૂર્વરૂપ	"
રક્તપિત્ત ક્યાં કયાંથી નીકળે છે ?	૩૩૫
જિર્ણગામી રક્તપિત્ત સાધ્ય હોવાનાં કારણો	"
અધોગામી રક્તપિત્ત યાચ કેમ ?	"
બલયમાર્ગગામી રક્તપિત્ત અસાધ્ય કેમ ?	"

વિષય

કયો દોષ અનુમંધી છે તે ઝોળખવાનું લક્ષણ	૩૩૬
રક્તપિત્ત પછી ઉધરસનો વિષય કેમ ?	"

ઉધરસ

ઉધરસની સંખ્યા	"
ઉધરસ બગડે તો શુ થાય	"
કઈ ઉધરસ વધારે ખળવાન ?	"
ઉધરસનું પૂર્વરૂપ	"
ઉધરસની સંપ્રાપ્તિ	"
પાંચે ઉધરસની સંપ્રાપ્તિ એક છતા દરેકના પીડા અને અવાજમાં ફરક	૩૩૭
વાયુની ઉધરસનાં નિદાન અને લક્ષણ	"
પિત્તની ઉધરસનાં લક્ષણ	"
કફની ઉધરસનાં લક્ષણ	"
ક્ષતકાસનાં નિદાન અને લક્ષણ	"
ક્ષયની ઉધરસનાં લક્ષણ	૩૩૮
સાધ્ય અને અસાધ્ય ઉધરસ	"
ઉધરસમા બેદરકાર રહેવાથી શું થાય ?	"

અધ્યાય ૪ થો

શ્વાસ (દમ, હાંક)

શ્વાસરોગના કારણ	૩૩૯
શ્વાસના પ્રકાર	"
શ્વાસની સંપ્રાપ્તિ	"
શ્વાસનું પૂર્વરૂપ	"
શુદ્ધશ્વાસનાં નિદાન, લક્ષણ, ઉપાય	"
તમકશ્વાસનાં લક્ષણ	"
પ્રતમકશ્વાસનાં લક્ષણ	૩૪૦
છિન્નશ્વાસનાં લક્ષણ	"
મહોશ્વાસનું લક્ષણ	"
જિર્ણશ્વાસનું લક્ષણ	"
છિન્ન વગેરે શ્વાસનું સાધ્ય-અસાધ્યપણું	"

હેડકી

હેડકીનાં કારણ, પૂર્વરૂપ, સંખ્યા, પ્રકૃતિ, સંશ્રય	૩૪૧
પાંચ હેડકીનાં નામ	"
ભકતોદ્ભવા (અનગ્ન) નાં લક્ષણ	"
શુદ્ધ હેડકીનાં લક્ષણ	"
યમલા હેડકીનાં લક્ષણ	"
મહતી હેડકીનાં લક્ષણ	"
ગંભીરા હેડકીનાં લક્ષણ	૩૪૨
હેડકીનું સાધ્ય અને અસાધ્યપણું	"
હેડકી અને શ્વાસની ભયકરતા	"

અધ્યાય ૫ મો

ક્ષયરોગનું નિદાન

ક્ષયરોગનાં ચાર નામ	૩૪૨
ક્ષયનાં ચાર નામ પાડવાનાં કારણ	૩૪૩
ક્ષય થવાનાં કારણ	"
ક્ષયની સંપ્રાપ્તિ	"
ક્ષયનું પૂર્વરૂપ	"
ક્ષયનાં લક્ષણ	"
સળખમ વગેરેના ઉપદ્રવો	"
વાયુથી થયેલા ક્ષયનાં લક્ષણ	"
પિત્તથી થયેલાં ક્ષયનાં લક્ષણ	"
કફથી થયેલા ક્ષયનાં લક્ષણ	૩૪૪
ખાવાપીવા છતાં ધાતુઓને પોષણ કેમ મળતું નથી ?	"
અસાધ્ય ક્ષયનાં લક્ષણ	૩૪૫
સાધ્ય ક્ષયનાં લક્ષણ	"

સ્વરભેદનું નિદાન

સ્વરભેદની સંખ્યા	"
વાયુના સ્વરભેદનાં લક્ષણ	"
પિત્તના સ્વરભેદનાં લક્ષણ	"
કફના સ્વરભેદનાં લક્ષણ	"
ત્રણે દોષના સ્વરભેદનાં લક્ષણ	"
ક્ષયના સ્વરભેદનાં લક્ષણ	૩૪૬
ચરખીના સ્વરભેદનાં લક્ષણ	"
સાધ્ય અને અસાધ્ય સ્વરભેદ કયા ?	"

અરોચક (અરુચિ)નું નિદાન

સંખ્યા	"
દરેક પ્રકારની અરુચિનાં લક્ષણ	"

ઊલટીના રોગનું નિદાન

સંખ્યા	"
સંપ્રાપ્તિ	"
પૂર્વરૂપ	"
વાયુની ઊલટીનાં લક્ષણ	"
પિત્તથી થતી ઊલટીઓનાં લક્ષણ	૩૪૭
કફથી થતી ઊલટીનાં લક્ષણ	"
ત્રણે ભેગા દોષોની ઊલટીનાં લક્ષણ	"
સૂચથી થતી ઊલટીનાં લક્ષણ	"

હૃદયરોગનું નિદાન

સંખ્યા, કારણ	"
વાયુના હૃદયરોગનાં લક્ષણ	"
પિત્તના હૃદયરોગનાં લક્ષણ	૩૪૮

વિષય

૫૪૪

કફના હૃદયરોગનાં લક્ષણ	૩૪૮
ત્રણે દોષના હૃદયરોગનાં લક્ષણ	"
કરમિયાથી થતા હૃદયરોગનાં લક્ષણ	"

તરસના રોગનું નિદાન

સંખ્યા	"
ખધા તરસરોગનું કારણ	"
સંપ્રાપ્તિ	"
સામાન્ય લક્ષણો	"
વાયુની તરસનાં લક્ષણ	૩૪૯
પિત્તની તરસનાં લક્ષણ	"
કફની તરસનાં લક્ષણ	"
ત્રણે ભેગા દોષની તરસનાં લક્ષણ	"
આમ, ઉપવાસ વગેરેથી થયેલો તરસનો રોગ શામાં સમાય ?	"
રસના ક્ષયથી થતી તરસનાં લક્ષણ	"
ઉપદ્રવરૂપ તરસનાં લક્ષણ	"

અધ્યાય ૬ ઠી

મદાત્યયનું નિદાન

મદા(દાર)ના શુણ્ણ	૩૫૦
દાર-ઝેર વચ્ચે સરખાપણું-તફાવત	"
દારના પહેલા મદની અસર	"
ખીજ મદની અસર	"
ખીજ અને ત્રીજ મદના વચગાળાની અસર	"
ત્રીજ મદની અસર	"
દાર પીવાથી તુકસાન	૩૫૧
દાર ચુકિતથી ન પિવાય તો થતું તુકસાન	"
દારનો મદ બહુ કોને નથી ચડતો ?	૩૫૧
કોને કોને દાર બહુ ચડે છે ?	"
મદાત્યયની સંખ્યા	"
મદાત્યયનાં સામાન્ય લક્ષણ	"
વાયુના મદાત્યયનાં લક્ષણ	૩૫૨
પિત્તના મદાત્યયનાં લક્ષણ	"
કફના મદાત્યયનાં લક્ષણ	"
ત્રણે ભેગા દોષનાં મદાત્યયનાં લક્ષણ	"
ધ્વંસકરોગનાં લક્ષણ	"
વિક્ષયરોગનાં લક્ષણ	"
દાર ન પીવાતો ક્ષયદો	"
મદ, મૂર્છાંચ અને સંન્યાસરોગ કોને યાય ?	"

મદનું નિદાન - જામી

સંખ્યા	૩૫૩
---------------	-----

વિષય

પૃષ્ઠ

વાયુથી થતા મદનાં લક્ષણ ...	૩૫૩
પિત્તથી થતા મદનાં લક્ષણ ...	"
કફથી થતા મદનાં લક્ષણ ...	"
ત્રણે ભેગા દોષના મદનાં લક્ષણ ...	"
લોહી બગડવાથી થતા મદનાં લક્ષણ ...	"
દારૂથી થતા મદનાં લક્ષણ ...	"
ઝેરથી થયેલા મદનાં લક્ષણ ...	"

મૂર્છાપતું નિદાન

વાયુથી થતા મૂર્છાપરોગનું લક્ષણ ...	"
પિત્તની મૂર્છાનાં લક્ષણ ...	૩૫૪
કફની મૂર્છાનાં લક્ષણ ...	"
ત્રિદોષની મૂર્છાના લક્ષણ ...	"

સંન્યાસરોગનું નિદાન

સંન્યાસનાં સંપ્રાપ્તિ અને પરિણામ ...	"
દારૂ પીવાની યુક્તિ ...	"

અધ્યાય ૭ મો

હરસનાં નામ, સંપ્રાપ્તિ, આકાર ...	૩૫૫
પ્રકાર ...	"
ગુણનાં સ્થાન અને રચના ...	"
વારસામાં આવેલા બધા રોગ અસાધ્ય કેમ ?	"
સંખ્યા ...	૩૫૬
સૂક્ષ્મ અને દૃઢતા હરસનું કારણ ...	"
હરસનાં કારણ અને સંપ્રાપ્તિ ...	"
પૂર્વરૂપ ...	"
હરસનાં સામાન્ય લક્ષણ ...	૩૫૭
વાયુના હરસનાં લક્ષણ ...	"
પિત્તના હરસનાં લક્ષણ ...	૩૫૮
કફના હરસનાં લક્ષણ ...	"
બે દોષના હરસનાં લક્ષણ ...	૩૫૯
ત્રણ ભેગા દોષના હરસનાં લક્ષણ ...	"
લોહીના પ્રકોપથી થયેલા હરસનાં લક્ષણ ...	"
ઉદાવર્ત ...	"
કયા હરસ અસાધ્ય છે ? ...	"
કયા હરસ કષ્ટસાધ્ય છે ? ...	૩૬૦
કયા હરસ સુસાધ્ય છે ? ...	"
મૂત્રેન્દ્રિય વગરના મસા ...	"
ફૂંટીના મસા ...	"
ચર્મકીલ ...	"
દરેક દોષના ચર્મકીલનાં લક્ષણ ...	"
હરસની ભયંકરતા ...	"

અધ્યાય ૮ મો

અતિસાર

સંખ્યા ...	૩૬૦
કારણ અને સંપ્રાપ્તિ ...	"
પૂર્વરૂપ ...	૩૬૧
વાયુના અતિસારનાં લક્ષણ ...	"
પિત્તના અતિસારનાં લક્ષણ ...	"
કફના અતિસારનાં લક્ષણ ...	"
ત્રિદોષના અતિસારનાં લક્ષણ ...	"
ભય-શોકના અતિસારનાં સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ ...	"
બીજી દૃષ્ટિએ અતિસારના પ્રકાર ...	૩૬૨
સામ અતિસારનું લક્ષણ ...	"
નિરામ અતિસારનાં લક્ષણ ...	"
કક્ષાતિસારનો અપવાદ ...	"

મહાણીરોગ (સમહણી)

મહાણીરોગ કોને થાય ? ...	"
અતિસારનો સ્વભાવ અને ભયંકરતા ...	"
મહાણીરોગનો સ્વભાવ ...	"
સંખ્યા ...	"
પૂર્વરૂપ ...	"
મહાણીરોગનાં સામાન્ય લક્ષણ ...	૩૬૩
વાયુના મહાણીરોગનાં લક્ષણ ...	"
પિત્તના મહાણીરોગનાં લક્ષણ ...	"
કફના મહાણીરોગનાં લક્ષણ ...	"
ત્રિદોષના મહાણીરોગનાં લક્ષણ ...	"
વિષમ, તીક્ષ્ણ અને મંદ અગ્નિ પણ મહાણીરોગ ...	"
સમ અગ્નિ ...	૩૬૪
આઠ મહારોગ ...	"

અધ્યાય ૯ મો

મૂત્રાઘાત અને પ્રમેહની સંપ્રાપ્તિ ...	૩૬૪
મૂત્રકૃચ્છ્ર	
વાયુથી થતા મૂત્રકૃચ્છ્રનાં લક્ષણ ...	"
પિત્તના મૂત્રકૃચ્છ્રનાં લક્ષણ ...	"
કફના મૂત્રકૃચ્છ્રનાં લક્ષણ ...	"
ત્રિદોષના મૂત્રકૃચ્છ્રનાં લક્ષણ ...	"
પથરી	
સંપ્રાપ્તિ, સંખ્યા ...	૩૬૫
પૂર્વરૂપ ...	"
પથરીનાં સામાન્ય લક્ષણ ...	"
વાયુની પથરીનાં લક્ષણ ...	"

વિષય	પૃષ્ઠ
પિત્તની પથરીનાં લક્ષણ	૩૬૫
કફની પથરીનાં લક્ષણ	”
શુક્રાશ્મરીની સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	૩૬૬
શર્કરારોગ	”
વાતબસ્તિની સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ	”
વાતાદીલા	”
વાતકુંડલિકા	૩૬૭
મૂત્રાતીત	”
મૂત્રજ્વર	”
મૂત્રોત્સર્ગ	”
મૂત્રચ ધિ	”
મૂત્રશુક્ર	”
વિડવિદાત	”
ઉષ્ણવાત (જીનવા)	૩૬૮
મૂત્રક્ષય	”
મૂત્રસાદ	”

અધ્યાય ૧૦ મો

સંખ્યા	૩૬૮
પ્રમેહ થવાનું કારણ	”
કફના પ્રમેહની સંપ્રાપ્તિ	૩૬૯
પિત્તના પ્રમેહની સંપ્રાપ્તિ	”
વાયુના પ્રમેહની સંપ્રાપ્તિ	”
સાધ્ય, અસાધ્ય પ્રમેહ	”
બધા પ્રમેહોનું સામાન્ય લક્ષણ	”
પ્રમેહના પ્રકાર	”
કફના પ્રમેહના દસ પ્રકાર	”
પિત્તના પ્રમેહના ૭ પ્રકાર	૩૭૦
વાયુના ચાર પ્રમેહ	”
બે જાતનો મધુમેહ	૩૭૧
વાયુ કૃચ્છ્રસાધ્ય અને અસાધ્ય ક્યારે ?	”
બધા પ્રમેહને મધુમેહ કેમ કહે છે ?	”
કફના પ્રમેહોના ઉપદ્રવો	”
પિત્તના પ્રમેહોના ઉપદ્રવો	”
વાયુથી થતા પ્રમેહોના ઉપદ્રવો	”
દશ પ્રમેહપિટિકા	૩૭૨

સાધ્ય અને અસાધ્ય પિટિકાઓ

કૃચ્છ્રસાધ્ય પિટિકાઓ	”
સાધ્ય પિટિકાઓ	”
કઈ પિટિકામાં કયા દોષનો વધારે પ્રકોપ ?	૩૭૩
પ્રમેહ વિના પણ થતી પિટિકાઓ	”

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રમેહ અને રક્તપિત વચ્ચે ફરક	૩૭૩
બધા પ્રમેહોનું પૂર્વરૂપ	”
સાધ્ય અને અસાધ્ય પ્રમેહ વિષે વધુ વિચાર	”

અધ્યાય ૧૧ મો

વિદ્રધિનું નિદાન

કારણ	૩૭૪
સંખ્યા	”
બાહ્ય અને આંતર ગડ	”
ગડ કયા ભાગમાં થાય ?	”
વાયુના ગડનાં લક્ષણ	”
પિત્તના ગડનાં લક્ષણ	૩૭૫
કફના ગડનાં લક્ષણ	”
ત્રિદોષના ગડનાં લક્ષણ	”
બાહ્ય અને આંતરવિદ્રધિનાં લક્ષણ	”
લોહીથી થતા ગડનાં લક્ષણ	”
ક્ષતવિદ્રધિનાં સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ	”
બુદબુદા ગડમાં બુદબુદા ઉપદ્રવો શાથી ?	”
ગડના બુદબુદા ઉપદ્રવો	”
કાચા, પાકા અને સડેલા ગડનાં લક્ષણો	૩૭૬
ક્યાં થયેલું ગડ ક્યાંથી સવે છે ?	”
કવેદ ઉપરથી ગડ કયા દોષનું છે તે કેમ જણાય ?	”
અસાધ્ય ગડ	”
સ્તનવિદ્રધિ (થાન પાકે)	”

વધરાવળનું નિદાન

સંપ્રાપ્તિ	૩૭૭
સાત પ્રકારની વધરાવળ	”
વાયુની વધરાવળનાં લક્ષણ	”
પિત્તની વધરાવળનાં લક્ષણ	”
કફની વધરાવળનાં લક્ષણ	”
લોહીની વધરાવળનાં લક્ષણ	”
ચરખીની વધરાવળનાં લક્ષણ	”
મૂત્રની વધરાવળનાં લક્ષણ	”
અત્રવૃદ્ધિ (સારણુગાંઠ)	”

શુદ્ધમ(ગોળો)નું નિદાન

સંખ્યા	૩૭૮
કારણ, સંપ્રાપ્તિ, પૂર્વરૂપ, આકાર	”
ગોળો એટલે શું ?	”
વાયુના ગોળાનાં લક્ષણ	૩૭૯
પિત્તના ગોળાનાં લક્ષણ	”
કફના ગોળાનાં લક્ષણ	”

વિષય

પૃષ્ઠ

દોષના ગોળાનું ખીલું લક્ષણ	૩૭૯
બે દોષના ગોળાનાં લક્ષણ	"
ત્રિદોષના ગોળાનાં લક્ષણ	"
રક્તગુલ્મ	૩૮૦
રક્તગુલ્મનાં કારણ, સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ	"
રક્તગુલ્મના ઉપદ્રવો	"
રક્ત અને રક્તગુલ્મ વચ્ચે તફાવત ...	"
વિદ્રવિ અને રક્તગુલ્મ વચ્ચે તફાવત ...	"
પાશ્વગુલ્મ અને આંતરગુલ્મનાં લક્ષણ...	"
આનાહનું લક્ષણ	૩૮૧
અધીલા અને પ્રત્યધીલા	"
તૂતી અને પ્રતૂતી	"
ગોળાનું પૂર્વરૂપ	"

અધ્યાય ૧૨ મો

ઉદરરોગનું કારણ	૩૮૧
ઉદરરોગની સામાન્ય સંપ્રાપ્તિ	"
સંખ્યા	"
ઉદરરોગથી પીડાતાનાં લક્ષણ (૩૫) ...	૩૮૨
પૂર્વરૂપ	"
ઉદરરોગનાં સામાન્ય લક્ષણ	"
જળધર પહેલાંના ઉદરરોગોનાં લક્ષણ...	"
વાતોદરનાં લક્ષણ... ..	"
પિત્તોદરનાં લક્ષણ... ..	૩૮૩
કફોદરનાં લક્ષણ	"
ત્રિદોષના ઉદરરોગનાં કારણ,	"
સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ	"
પ્લીહોદરનાં કારણ, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ ...	"
પ્લીહોદર કયા રોપનું છે તેનાં લક્ષણ ...	૩૮૪
યકૃદુદર	"
બદ્ધોદરનાં કારણ, સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ	"
ક્ષતોદર (છિદ્રોદર, પરિસ્થાન્યુદર) ...	"
જળધર	૩૮૫
ખીન્ન ઉદરરોગોમાંથી જલોદરની સંપ્રાપ્તિ	"
ઉદરરોગોનું સાધ્યાસાધ્યપણું... ..	"

અધ્યાય ૧૩ મો

પાંડુરોગનાં સંપ્રાપ્તિ અને નામ	૩૮૬
પાંડુરોગનાં લક્ષણ... ..	"
સંખ્યા	૩૮૭
પૂર્વરૂપ	"
વાયુના પાંડુનાં લક્ષણ	"

વિષય

પૃષ્ઠ

પિત્તના પાંડુનાં લક્ષણ	૩૮૭
કફના પાંડુનાં લક્ષણ	"
ત્રિદોષના પાંડુનાં લક્ષણ	"
માટી ખાવાથી થતા પાંડુરોગનાં કારણ,	"
સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો	"
કમળાનાં કારણ, સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ	"
કમળાનું ખીલું કારણ	૩૮૮
કુંભકમળો	"
હલીમક (લોદર, અલસ)	"
શોફ (સોજ)	
સોજની સંપ્રાપ્તિ	"
સોજની સંખ્યા	"
ખીલ દૃષ્ટિએ સોજના નથુ પ્રકાર	"
સોજનાં કારણ, સંપ્રાપ્તિ	"
પૂર્વરૂપ	૩૮૯
વાયુથી આવેલા સોજનાં લક્ષણ	"
પિત્તથી થતા સોજનાં લક્ષણ	"
કફથી થતા સોજનાં લક્ષણ	૩૯૦
બે દોષના સોજનાં લક્ષણ	"
ત્રિદોષના સોજનાં લક્ષણ	"
વાગવાથી થતા સોજનાં કારણ, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ	"
ઝેરથી થતા સોજનું કારણ અને લક્ષણ ...	"
સાધ્યાસાધ્યપણું	"
વિસર્પ (રતવા)	
રતવાની સંખ્યા	૩૯૧
રતવાનાં સ્થાન અને દુઃસાધ્યપણું	"
રતવાનું કારણ	"
અંતરાશ્રય અને પાશ્વશ્રય રતવાનાં લક્ષણ	"
વાયુના રતવાનાં લક્ષણ	"
પિત્તના રતવાનાં લક્ષણ	"
કફથી થતા રતવાનાં લક્ષણ... ..	"
વાતપિત્તવિસર્પ (અગ્નિવિસર્પ) નાં લક્ષણ	૩૯૨
વાતકફવિસર્પ (અગ્નિવિસર્પ) નાં લક્ષણ	"
કફપિત્તવિસર્પ (કર્દમ વિસર્પ) નાં લક્ષણ	"
ત્રિદોષના રતવાનાં લક્ષણ	૩૯૩
અભિાધતથી થતા વિસર્પનાં લક્ષણ	"
સાધ્ય-અસાધ્ય	"

અધ્યાય ૧૪ મો

કુદનાં કારણ અને સંપ્રાપ્તિ	૩૯૩
ધોળો કોદ કુદથી જુદો શા માટે ? ...	૩૯૪

વિષય	પૃષ્ઠ
સંખ્યા	૩૯૪
કુટનાં નામ: કયો કુટ કયો દોષ વધારે	
કોપવાથી થાય છે?	"
સાત મહાકુટ	"
કુટનું પૂર્વરૂપ	"
કાપાલકુટ	"
ઔદુંબરકુટ	૩૯૫
મંડલકુટ	"
વિચરિકા (વિચર્યા, ખરબુ)	"
ઋક્ષઝિહ્વ	"
ચર્મકુટ	"
એકકુટ	"
કિટિલ	"
સિધ્ધ (કરોળિયા)	"
અલસક (અલસ) કુટ	"
વિપાદિકા (હાથપગ ફાટવા)	"
દદુ (દદુ, દાદર, દરાજ)	"
શતારુ (શતારુપી)	૩૯૬
પુણ્ડરીક	"
વિસ્ફોટ	"
પામા (ખસ)	"
ચર્મદલ	"
કાકણકુટ	"
દોષની અધિકતા શા પરથી કહેવી?	"
સાધ્ય-અસાધ્યનો વિચાર	"
ચામડી વગેરેમાં રહેલા કુટનાં લક્ષણ	૩૯૭
શ્ચિત્ર (ઘોળો કોઠ)	
શ્ચિત્રની સંપ્રાપ્તિ અને ખીબાં નામ	"
દોષ પ્રમાણે લક્ષણ	"
સાધ્ય-અસાધ્ય વિચાર	"
ચેપીપણું	૩૯૮
કૃમિરોગનું નિદાન	
પ્રકાર	"
જન્મની દૃષ્ટિએ કૃમિના પ્રકાર	"
નામની દૃષ્ટિએ કૃમિના પ્રકાર	"
બાહ્યકૃમિ	"
આંતરકૃમિ	"
કફના આંતરકૃમિ	"
આડામાં ઉત્પન્ન થતા આંતરકૃમિ	"
કફથી આમાશયમાં થયેલા કૃમિ	"
લોહીમાં જન્મેલા કૃમિ	૩૯૯

વિષય	પૃષ્ઠ
આડાથી પકવાશયમાં જન્મતા કૃમિ ...	૩૯૯
અધ્યાય ૧૫ મો	
વાયુનો મહિમા	૩૯૯
વાયુનાં નામ, સ્થાન, ગતિ અને કામ ...	૪૦૦
વાયુના પ્રકોપનાં કારણ અને સંપ્રાપ્તિ ...	"
પકવાશયમાં કોપેલા વાયુના ઉપદ્રવ ...	"
આમાશયમાં કોપેલા વાયુના ઉપદ્રવ ...	"
ધરિયોમાં કોપેલા વાયુનું કામ	"
ચામડીમાં કોપેલા વાયુનું કામ	"
લોહીમાં કોપેલા વાયુનું કામ	"
માંસ અને ચરબીમાં કોપેલા વાયુનાં કામ	૪૦૧
હાડકામાં કોપેલા વાયુનાં કામ	"
મજ્જામાં કોપેલા વાયુનાં કામ	"
વીર્યમાં કોપેલા વાયુનાં કામ	"
શિરામાં કોપેલા વાયુનું કામ	"
સ્નાયુમાં કોપેલા વાયુનું કામ	"
સાંધામાં કોપેલા વાયુનું કામ	"
આખા શરીરમાં કોપેલા વાયુનું કામ ...	"
આક્ષેપક	"
અપતંત્રક (અપતાનક)	"
અંતરાયામ	૪૦૨
બાહ્યાયામ (બહિરાયામ; ધનુષકંભ, વેગી)	"
ત્રણ્યાયામ	"
હનુસંસ	"
ઝિહ્વાસ્તાંભ	"
અદિત, એકાયામ (અકદિયો વા)	૪૦૩
શિરાગ્રહ	"
એકાંગરોગ, પક્ષાઘાત, પક્ષવધ ...	"
સર્વાંગરોગ	"
દંડક	૪૦૪
અવબાહુક	"
વિશ્વાચી	"
ખંજ, પંચુ (લંગડો)	"
કલાયખંજ	"
ભિરુસ્તાંભ (આહ્યવાત)	"
કોષ્ટુશીર્ષ	"
વાતકંટક	૪૦૫
ગૃધ્રસી	"
ખલ્લી	"
પાદહર્ષ	"
પાદદાહ	"

અધ્યાય ૨૬ મો

વાતરક્તનાં કારણ, સંપ્રાપ્તિ અને નામ...	૪૦૫
પત્તુ પૂર્વરૂપ	૪૦૬
ઉત્તાન પત તથા ગંભીર પતની સંપ્રાપ્તિ ...	"
ઉત્તાન પતનાં લક્ષણ	"
ગંભીર પતનાં લક્ષણ	"
વાયુ વધારે હોય તો શું થાય ?	"
પતમાં લોહી વધારે હોય તો શું થાય ?	"
પતમાં પિત વધારે હોય તેનાં લક્ષણ ...	૪૦૭
પતમાં કફ વધારે હોય તેનાં લક્ષણ ...	"
મેના કે બધાના કોષનાં લક્ષણ ...	"
સાધ્યાસાધનિચાર	"
પ્રાણવાયુ શાથી કોષે, શું થાય ?	"
ઉદાનવાયુ શાથી કોષે, શું થાય ?	"
વ્યાનવાયુ શાથી કોષે, શું થાય ?	"
સમાનવાયુ શાથી કોષે, શું થાય ?	"
અપાનવાયુ શાથી કોષે, શું થાય ?	"
સામ અને નિરામ-વાયુનાં લક્ષણ ...	"
વાયુના અનેક પ્રકારના આવરણનાં લક્ષણ	"
પિત્તથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ ...	"
કફથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ ...	"
લોહીથી રોકાયેલા વાયુના લક્ષણ ...	"
માંસથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ ...	"
ચરખીથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ ...	૪૦૯
હાડકાથી રોકાયેલા વાયુના લક્ષણ ...	"
મજ્જાથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ ...	"
વીર્યથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ ...	"
આહારથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ ...	"
પેશાબથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ ...	"
ઝાડાથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ ...	"
બધી ધાતુઓથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ	"
પિત્તથી રોકાયેલા પ્રાણવાયુનાં લક્ષણ ...	"
પિત્તથી રોકાયેલા ઉદાનવાયુનાં લક્ષણ ...	"
પિત્તથી રોકાયેલા વ્યાનવાયુનાં લક્ષણ ...	૪૧૦
પિત્તથી રોકાયેલા સમાનવાયુનાં લક્ષણ ..	"
પિત્તથી રોકાયેલા અપાનવાયુનાં લક્ષણ	"
કફથી રોકાયેલા પ્રાણવાયુનાં લક્ષણ ...	"
કફથી રોકાયેલા ઉદાનવાયુનાં લક્ષણ ...	"
કફથી રોકાયેલા વ્યાનવાયુનાં લક્ષણ ...	"
કફથી રોકાયેલા સમાનવાયુનાં લક્ષણ ...	"
કફથી રોકાયેલા અપાનવાયુનાં લક્ષણ ...	"
વાયુનું ૩૨ પ્રકારનું આવરણ ...	"

વિષય

૫૦૬

પાંચ વાયુનું પરસ્પર આવરણ ...	૪૧૦
પાંચ વાયુનાં પરસ્પર આવરણનાં લક્ષણ	૪૧૧
વાયુનાં અસંખ્ય આવરણો	"
સાધ્યાસાધ્ય આવરણો	૪૧૨
રોકાયેલા વાયુના ઉપચાર ન કરવાથી	
થતા ઉપદ્રવ	"

ચિકિત્સાસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો—જ્વરચિકિત્સા

તાવમાં નોકરડા ઉપવાસ : એનું કારણ ...	૪૧૩
પૂરા ઉપવાસને લીધે શું શું થાય ?	૪૧૪
તાવમાં ઊલટી ક્યારે કરાવવી ? બીજા	
સ યોગોમાં ઊલટી કરાવવાથી શું થાય ?	"
વમનનાં ઔષધો	"
ઉપવાસ તો અવશ્ય કરવા ...	૪૧૫
ઉપવાસ ક્યાં સુધી કરવા ?	"
વાતકફજ્વરમાં કેવું ને કેટલું પાણી પીવું ? કારણ	"
ગરમ પાણી કેને ક્યારે પીવા ન આપવું ?	૪૧૬
પિત્તજ્વર વગેરેમાં કેવું પાણી હિતકર છે ?	"
પિત્તવિરોધી દ્રવ્ય જ્વરમાં તજવું	"
જ્વરમાં ખીલું શું શું ન કરવું ?	"
સામજ્વરમાં દવાની મનાઈ	૪૧૭
તાવમાં દૂધની મનાઈ	"
જ્વરમાં શેક કરવો	"
સ્નેહવિધિમાં કહેલો આચાર કરવો ...	"
મળ પાચનના ઉપાય, તે ક્યારે કરવા ?	૪૧૮
ક્યાં તાવમાં ઉપવાસ ન કરવા ?	"
ઉપરના ચાર જાતના તાવમાં કેવું શમન	
આપવું ?	"
ઉપવાસ ક્યારે છોડવા તે સમજવાની રીત	"
ઉપવાસ પછીની ચિકિત્સા : પેયા પીવાની મુદત	"
ઉપવાસ પછી પાવાની પેયા	૪૧૯
તાવના કયા રોગીએ કેવી પેયા પીવી ?	"
માંસરસ, મૂષ વગેરે કરવાનાં દ્રવ્ય ...	૪૨૦
પેયા ન આપવા યોગ્ય જ્વર	"
પેયા ન આપવા યોગ્ય જ્વરમાં તર્પણ	૪૨૧
તર્પણ ક્યાં પછીના ઉપચાર	"
મળપાચનની મર્યાદા	"
મળ પકવ થયા પછીના ઉપચાર	"
પિત્તજ્વર અને કફજ્વરના ક્વાથ	"

વિષય	પૃષ્ઠ
તૂરા રસનો ક્વાથ નવા તાવમાં આપવો નહિ	૪૨૨
નવા તાવમાં ક્વાથ (દવા) આપવો નહિ	"
ઔષધ આપવાનો કાળ	"
સામજીવરમાં ઔષધ ન આપવાનું કારણ	"
જીવરમાં ઔષધ ક્યારે આપવું ?	"
તાવ ભીતરથી પછી આપવાનાં પાચન ઔષધ	૪૨૩
સંતત, સતત, અન્યેધુ વગેરે તાવનું શમન	"
ઔષધ	"
વાતજીવરમાં પાચન ક્વાથ	"
પિત્તજીવરમાં પાચન ક્વાથ	"
કફજીવરમાં પાચન ક્વાથ	"
વાતપિત્તજીવરમાં શમન ક્વાથ	"
વાતકફજીવરમાં શમન ક્વાથ	"
કફપિત્તજીવરનો શમન ઉપાય	"
સન્નિપાતજીવરનું શમન	"
સર્વ જીવરમાં શમન ક્વાથ	૪૨૫
જીવરમાં ઝાડો કબજા હોય તેનો ઉપાય...	"
તાવમાં ઉપવાસ છૂટ્યા પછી પથ્ય ભોજન	"
પેચા ક્યારે પીવી ? દાહ્યું ન પીવી ? કારણ	"
કફવાળા જીવરોગીનું ભોજન	"
બહુ કફવાળા જીવરોગીને હિતકર ભોજન	"
જીવરોગી માટે ભાત કરવાની રીત	"
જીવરોગીને આપવાના ચૂષ	૪૨૬
જીવરોગીનાં શાક વગેરે	"
જીવરોગીનું વ્યંજન	"
જીવરોગીનું ખાધા પછીનું અનુપાન	"
તાવના રોગમાં ભોજનનાં સમય, માપ, જાત	"
ઘૂતપાન કરાવવાનો કાળ	૪૨૭
ઘી ક્યારે આપવું તે નક્કી કરવાનું ધોરણ	"
જીર્ણીજીવરના ઉપાય	
જીર્ણીજીવર કેમ ચાલુ રહે છે ?	"
જીર્ણીજીવરમાં ઘી પીવાથી ફાયદો	"
વાયુ-પિત્ત મટાડવાને ઘી ઉત્તમ	૪૨૮
ઘી વ્યાધિવિપરીત અને હેતુવિપરીત છે	"
જીર્ણીજીવરમાં ક્વાથ ઘી સાથે આપવા	"
જીર્ણીજીવરમાં ખાંસી ઉપર ક્વાથ	"
જીર્ણીજીવર અને મંદાગ્નિ વગેરે ઉપદ્રવોમાં ઘી	"
વાતજીર્ણીજીવર અને પિત્તજીર્ણીજીવર ઉપર ઘી	૪૨૯
કફના જીર્ણીજીવર ઉપર ઘૂત	"
જીર્ણીજીવર ઘૂત	"

વિષય	પૃષ્ઠ
ઘી પંચ્યા પછીનું ભોજન	૪૨૯
વાયુના જીર્ણીજીવરમાં અપથ્ય માંસરસ	"
જીર્ણીજીવર ન મટે તો શોધન કરવું: વમન	"
ક્યારે અને કયું આપવું ?	"
વિરેચન ક્યારે અને કયું આપવું ?	૪૩૦
જીર્ણીજીવરમાં વમનવિરેચન પછીનો ભોજનક્રમ	"
મેળ પડતા મળને અટકાવવો નહિ	"
આમ (કાચા) મળને રોકવાથી હાનિ	"
આમજીવરમાં શોધન કરવામાં જોખમ...	"
ક્ષીણ થયેલા માણસને વમનાદિ હિતકર નથી	"
દૂધ કોને પથ્ય છે ?	"
જીર્ણીજીવરવાળાને દૂધનો ગુણ	૪૩૧
જીર્ણીજીવરમાં દેવું દૂધ ક્યારે પાવું ?	"
જીર્ણીજીવરમાં નિરૂહબસ્તિના ફાયદા	૪૩૨
અનુવાસનબસ્તિ કોને આપવી ?	"
જીર્ણીજીવરનાશક નિરૂહબસ્તિ...	"
જીર્ણીજીવરમાં અનુવાસનબસ્તિ	"
જીર્ણીજીવરમાં નસ્થ	"
જીર્ણીજીવરમાં ધૂમાદિક આપવા	૪૩૩
જીર્ણીજીવરમાં અરચિનો ઉપાય	"
જીર્ણીજીવર ને આગંતુ જીવરમાં અભ્યંગ,	"
લેપ, સેક વગેરે ક્યારે કરવાં ?	"
દાહવાળા જીર્ણીજીવરમાં અભ્યંગ	"
દાહવાળા જીર્ણીજીવરમાં લેપ... ..	"
દાહવાળા જીર્ણીજીવરમાં સેક (નના વગેરે)	"
શીતજીવરમાં અભ્યંગ, લેપ વગેરે	૪૩૪
સંનિપાત(ત્રિદોષ)જીવરના ઉપાય	
દોષોને શી રીતે છૂટવા ?	૪૩૫
કાનના મૂળ આગળ સોજો	૪૩૬
કાનના તે સોજાની ચિકિત્સા	"
સંનિપાતજીવરમાં ફૂસ ક્યારે યોલવી ? ..	"
વિપમજીવરના ઉપાય	
વિપમજીવરમાં ફૂસ ક્યારે યોલવી ?	૪૩૭
વિપમજીવરમાં ક્વાથ અને ઔષધો	"
વિપમજીવરમાં લંઘન અને બૂંઠણ	"
વિપમજીવરમાં જમતા પહેલા શું ખાવું ?	"
ત્રિક્ષ્ણાદિ ઘૂત	"
વિપમજીવરના વારાના દિવસે વમન	"
વિપમજીવરના વારાના દિવસે લેવાનું વિરેચન	૪૩૮
વિપમજીવરમાં અંજન, નસ્થ, ધૂપ વગેરે	"
નસ્થ	"

વિષય	પૃષ્ઠ
ધૂપ	૪૩૮
ધાર્મિક ક્રિયા	"
વિપમન્વરમાં ફસ ક્યારે ખોલવી ?	"
આગાંતુજ્વરના ઉપાય	
શુદ્ધ વાયુ, રતવા, વિરક્ટાટ અને અભિઘાતથી આવેલા તાવ	"
ગ્રહથી આવેલા તાવ	૪૩૯
દવાની વાસથી અને ઝેરથી આવેલા તાવ	"
ક્રોધ, કામ, ભય અને શોકથી આવેલા તાવ	"
શાપ અને જ્વરમંતરથી આવેલા તાવ	"
આગાંતુજ્વરમાં આહારવિહાર	"
ઉપસંહાર	
બધા તાવમાં કરવાના ઉપાય	"
તાવ જીતવા પછી શું ન કરવું ? કારણુ	૪૪૦
તાવની જુદીજુદી અવસ્થાને યોગ્ય ચિકિત્સા ,	"
અને તેવા ઉગ્ર તાવ મટાડે એવા ઉપાય	"
અધ્યાય ૨ જ્વર-રક્તપિત્તચિકિત્સા	
સાધ્ય રક્તપિત્ત	૪૪૦
યાચ્ય રક્તપિત્ત	૪૪૧
અસાધ્ય રક્તપિત્ત	"
રક્તપિત્ત ચિકિત્સા નક્કી કરવાનું ધોરણુ	"
જીર્ણગામી ને અધોગામી રક્તપિત્તના ઉપાય	૪૪૨
સોડી નીકળતું રોકવું કે ન રોકવું ? કારણુ	૪૪૩
જીર્ણગામી રક્તપિત્તમાં વિરેચનના યોગે	"
અધોગામી રક્તપિત્તમાં વમનના પાંચ યોગે	"
રક્તપિત્તમાં વમન કે વિરેચનથી શુદ્ધ થયેલાએ શું ખાવું પીવું ?	"
મંથ	"
પેયા, માંસરસ	૪૪૪
રક્તપિત્તવાળાનાં ભોજન	"
ધાન્ય અને શાક	"
તરસ લાગે ત્યારે પાણી, પીણાં	"
માંસરસ	"
રક્તપિત્તમાં અપથ્ય (પરેજ)	"
રક્તપિત્તમાં શમન ઔષધ	૪૪૫
રક્તપિત્તમાં ક્વાથ અને ચાટવાની દવા	"
બહુ સોડી નીકળી જતું હોય તો ?	"
રક્તપિત્તનું શમન ન થાય તો શું કરવું ?	૪૪૬
પેશાબને રસ્તે નીકળતા રક્તપિત્તનો ઉપાય	"
ગુદામાંથી નીકળતા રક્તપિત્તના ઉપાય... ..	"
પ્રાસાદૃત... ..	૪૪૬

વિષય	પૃષ્ઠ
પલાશઘૃત, ત્રાયમાણઘૃત	૪૪૭
ગળામાંથી નીકળતા રક્તપિત્તનો ઉપાય	"
ગુદાના રક્તપિત્તમાં અસ્તિ	"
નસકોરી ફૂટવાના ઉપાય	"
લેપ, અંજન વગેરે	"
ઉપસંહાર	"
અધ્યાય ૩ જ્વર-કાસચિકિત્સા	
વાયુથી થયેલી ઉધરસની ચિકિત્સા	
શ્લોક રૂવાળા સ્નેહો	૪૪૮
શ્લોક રૂવાળા લેહ	૪૪૯
પીવાની પાંચ દવા	"
ધૂમપાન... ..	"
માંસરસ અને ચૂપ	૪૫૦
પેયા	"
વાયુની ઉધરસમાં શાક, સ્નેહ, ભક્ત્ય, પીણાં	"
પિત્તથી થયેલી ઉધરસની ચિકિત્સા	
વમન	"
વિરેચન	"
સંસર્ગી	૪૫૧
લેહ	"
અન્નપાન... ..	"
અનુપાન... ..	"
કયાં દ્રવ્યો વડે માંસરસ, દૂધ, પેયા, ચૂપ બનાવવાં ?	"
પીણાં	૪૫૨
સિદ્ધ ઘી અને ચૂર્ણ	"
કફથી થયેલી ઉધરસની ચિકિત્સા	
સ્નેહન	"
વમન, વિરેચન, નરસ્ય	"
સંસર્ગી	"
તરસ માટે પીણાં	"
લેહ	૪૫૩
ગોળાઓ	"
પાચન ઔષધ	"
પીવાનું શમન ઔષધ	"
સિદ્ધ ઘી... ..	૪૫૪
કંટકારી ઘૃત	"
લેહ	"
ધૂમપાન	૪૫૫
કફની ઉધરસ સાથે તમકથાસ હોય તો ?	"
કયા દોષનો અનુબંધ કયા દોષમાં હોય તો ?	"

વિષય

પૃષ્ઠ

ઉરઃક્ષત(ક્ષતકાસ)ની ચિકિત્સા

ઉરઃક્ષતનાં ઔષધ	૪૫૪
પડખામાં અને મૂત્રાશયમાં પીડા તથા પિત્ત અને અગ્નિવાળા ઉરઃક્ષતનો ઉપાય	૪૫૫
ભાંગલ આડાવાળા ઉરઃક્ષતનું ઔષધ	"
પ્રદીપ્ત બદરાગ્નિવાળા ઉરઃક્ષતનાં ઔષધ ..	"
ઉરઃક્ષત (ચાંદુ) રૂઝવવા માટેનું ઔષધ	"
ઉરઃક્ષતમાં તાવમાં લાભ થવો તેનું ઔષધ	૪૫૬
ઉધરસવાળા ઉરઃક્ષતમાં ઔષધ	"
પર્વમાં અને ઠાડકામાં શળવાળા ઉરઃક્ષતનું ઔષધ	"
પિત્ત, લોહી, ઉધરસ વગેરે ઉપદ્રવોવાળા ઉરઃક્ષતનું ઔષધ	"
ગળકામાં લોહી પડે એવા ઉરઃક્ષતનું ઔષધ	"
ઉરઃક્ષતમાં ક્યાંથી લોહી પડે તો કયું ઔષધ કરવું ?	"
મૂઠવાયુવાળા ઉરઃક્ષતનું ઔષધ	"
ફિક્કા, દૂષળા ઉરઃક્ષતના રોગીનું ઔષધ	"
શક્તિ ક્ષીણ થઈ હોય એવા ઉરઃક્ષતનું ઔષધ	૪૫૭
વાતપિત્ત અને વાયુની પીડાવાળા ઉરઃક્ષતનું ઔષધ	"
ઉરઃક્ષતવાળા માટે જુદાં જુદાં સિદ્ધ ઘી-લાઠુ (અમૃતપ્રાશ ઘી)	"
કયો દોષ વધારે હોય તો ઘી ચાટવું કે પીવું ?	૪૫૮
દૂધમાવડકરસાયન	"
નાગબલારસાયન	"
નાગબલાદૃત	૪૬૦
મંદ અગ્નિવાળા ઉરઃક્ષતનાં ઔષધ	"
અગસ્ત્યરસાયન (અગસ્ત્યહરીતકી)	"
વસિષ્ઠરસાયન (વસિષ્ઠહરીતકી)	૪૬૧
પાડવચૂર્ણ	"
ખીલું પાડવચૂર્ણ	૪૬૨
ઉરઃક્ષતમાં કરવાનો વિધિ	"
ઉરઃક્ષતમાં ઢાણે કયાં ધૂમપાન કરવાં ?	"
ક્ષયરોગની ઉધરસ	
પહેલું શું કરવું ?	"
ઢોને કેવું વિરેચન આપવું ?	"
ત્રણ વિરેચન ઘી	"
શમન ઘી	૪૬૩
કયા ઉપદ્રવોમાં કયું અનુવાસન કરવું ?	"

વિષય

પૃષ્ઠ

અનુવાસન કર્યા પછીના માંસરસના ઉપચાર	૪૬૩
ક્ષયની જુદી જુદી ઉધરસમાં જુદાં જુદાં સિદ્ધ ઘી ,, એ બધાં સિદ્ધ ઘીનાં કાર્ય (અસર)	"
હરીતકીલેહ	"
ક્ષારલેહો... ..	"
ગમે તે ભતની ઉધરસનાં ઔષધો	૪૬૫
ક્ષયની ઉધરસમાં દૂધ, ચૂપ, માંસરસ	"
ક્ષયની ઉધરસમાં ધૂમપાન તથા શરીર, અગ્નિ અને બળ વધારવાના ઉપાય	"
ક્ષયની ઉધરસમાં ટેવા ઉપાયથી ફાયદો થાય ? કારણુ	"

અધ્યાય ૪ થો-શ્વાસ(દમ, હાંફ)ની અને હેડકીની ચિકિત્સા

દમ-હેડકીના ઉપાય એકસરખા હોવાનું કારણ	૪૬૬
પહેલાં શેક	"
શેક કરવાથી શું થાય ?	"
શું ખવડાવીને પછી શાનાથી વમન કરાવવું ? ,, વમન કરાવવાથી શું થાય ?... ..	"
ઢોને કયું અનુલોમન અને વિરેચન "ઔષધ આપવું ?	૪૬૭
દમ અને હેડકીમાં શોધન કરવાનું કારણ	"
ધૂમપાન ક્યારે અને શા માટે કરવું ?... ..	"
ધૂમપાન શાના વડે કરવું ?	"
ઢોને કેવો શેક શાના વડે ક્યાં કરવો ?... ..	"
સામ શ્વાસ ને સામ હેડકીમાં પહેલું શું ?	૪૬૮
વમન-વિરેચનનો અતિયોગ થાય તો ?	"
કોનું શોધન ન કરવું ? એમને માટે શમન ઔષધ... ..	"
ક્ષય વગેરેથી થયેલા શ્વાસ અને હેડકીનાં ઔષધ ,, અન્નપાન	"
તરસ લાગે ત્યારે શું પીવું ?	૪૬૯
દીપન ઔષધ	"
કયા દોષનો અનુબંધ હોય તો શું પીવું ? ,, દમ, અલિખ્યંદ અને ઉધરસ માટે લેહ	૪૭૦
ખડુ કફવાળાં શ્વાસ અને હેડકી માટે ચાટવાનાં અને પીવાનાં ઔષધ	"
હેડકી, દમ વગેરે મટાડે એવું ચૂર્ણ	"
હેડકી અને દમ માટે ચૂર્ણ	૪૭૧
નરયો	"
પીવાનાં કે ચાટવાનાં સિદ્ધ ઘી	"

વિષય	પૃષ્ઠ
ચિત્તને ક્ષોભ થાય એવાં ઔષધ ...	૪૭૨
હેક્ટરી અને દમ(શ્વાસ)ની સામાન્ય ચિકિત્સા ,,	
શ્વાસ અને હેક્ટરીમાં શમન અને ખૂંઢણુ ઉપાય ,,	
ઉધરસ શ્વાસ વગેરેને ઉપયોગી ઔષધ...	૪૭૩
અધ્યાય ૫ મો-ક્ષયરોગની ચિકિત્સા	
કેવા ક્ષયરોગનું શી રીતે શોધન કરવું? ,,	
વમન ઔષધ	
વિરેચન ઔષધ	
શોધન પછી ખૂંઢણુ માટે શું કરવું? ...	
અન્નપાન	૪૭૪
કોનું માંસ શી રીતે ખવડાવવું? કારણ ,,	
ક્યા દોષના ક્ષયમાં કોનું માંસ કેવી રીતે રાધવું? યૂષો ..	
ક્ષયના સળેખમ વગેરે પહેલા છ વિકાર મટાડવા બકરીનો માંસરસ ...	
દારૂ, પાણી, રાંધવાનું પાણી ...	
ક્ષયરોગમાં સિદ્ધ ધી	૪૭૫
માંસઘૂત	૪૭૬
ધીના લાડુ	
ચૂર્ણ, અવલેહ	
સ્વરસાદ(સ્વરભેદ)ની ચિકિત્સા	
ખાસ કઈ ક્રિયા કરવી?	૪૭૭
વાયુના સ્વરસાદના ઉપાય	
પિત્તના સ્વરસાદના ઉપાય	
કફના સ્વરસાદના ઉપાય	
નાણીને ખોલવાથી અવાજ ખેસવાના ઉપાય ,,	
અરુચિના ઉપાય	
અરુચિની સામાન્ય ચિકિત્સા... ..	
વાયુની અરુચિનું ઔષધ	
પિત્તની અરુચિનું ઔષધ	
કફની અરુચિનું ઔષધ	
પ્રસેક, અરુચિ, ઉધરસ, શ્વાસ વગેરે માટે ચૂર્ણ	૪૭૮
અરુચિ, વિખંધ, ઉધરસ, બરોળ, ઉરસ વગેરે માટે પાડવચૂર્ણ ...	
ઉધરસ, શ્વાસ, અરુચિ, જિલટી, બરોળ, પાંકું, તાવ વગેરે માટે ચૂર્ણ ...	
ક્ષયમાં ઉપદ્રવોના ઉપાય	
લાજ પડવારૂપી ઉપદ્રવના ઉપાય ...	૪૭૯
સળેખમ અને જિલટીરૂપી ઉપદ્રવના ઉપાય	૪૮૦

વિષય	પૃષ્ઠ
માથામાં, ખલામાં અને પડખામાં શળરૂપી ઉપદ્રવોનો ઉપાય	૪૮૦
બે દોષ સાથે ડોષ્યા હોય તેના લેખ ..	
નસ્ય, ધૂમપાન, સ્નેહ, અભ્યંગ, બસ્તિ ,,	
ક્ષયમાં લોહી બગડે તેમાં શું કરવું? ,,	
ક્ષયમાં અતિસારના ઉપાય	૪૮૧
સુકાતા જતા ક્ષયરોગીને આડો રોકી રાખવાનું કારણ	
માંસ અને દારૂનો પ્રયોગ	
અભ્યંગ, અવગાહન, મર્દન, ઉદ્દર્તન ..	
ઉદ્દર્તન શાનાથી કરવું?	
શાનાથી નાહવું?	
શણુગાર, અનુલેપન	૪૮૨
આનંદ, બસ્તિ, આહાર, ધર્મક્રિયા ...	
અધ્યાય ૬ઠ્ઠો-જિલટીએ થવારૂપી રોગના ઉપાય	
સામાન્ય ચિકિત્સા	
જિલટીએમાં વમન ઔષધ કોને?	૪૮૨
વિરેચન અને શમન ઔષધ કોને આપવું? ,,	
અન્નપાન	૪૮૩
વિશેષ ચિકિત્સા	
વાયુથી થતી જિલટીએના ઉપાય	
પિત્તથી થતી જિલટીએના ઉપાય	૪૮૩
કફથી થતી જિલટીએના ઉપાય	૪૮૪
સૂગથી થતી જિલટીનો ઉપાય	
કૃમિથી તથા ખીજાં કારણોથી થતી જિલટીનો ઉપાય	૪૮૫
જિલટીએ ચાલુ જ રહે તો શું કરવું? ,,	
હૃદયના રોગની ચિકિત્સા, વાયુથી થતા હૃદયરોગના ઉપાય	
ગોળા અને આનાહની પીકા મટાડે એવું તેલ ,,	
પડખામાં અને હૃદયમાં પીકા તથા ગોળા મટાડે એવું ધી	
હૃદયરોગ, શ્વાસ અને ગોળા મટાડનારું ધી ૪૮૬	
અપતંત્રક, હૃદયરોગ અને શ્વાસ મટાડનારું ચૂર્ણ ,,	
હૃદયમાં વિકર્તિકા અને શળ મટાડનાર ઔષધ ,,	
હૃદયમાં, પડખામાં અને ચોનિમાં શળ તથા ગોળા માટે ઔષધ	
વાયુના હૃદયરોગમાં રોક અને ધી કેવાં ન્નેર્ધએ? ,,	
તરસ લાગે ત્યારે શું પીવું?	
શ્લેષ્મક રચથી ઉડવાળી ક્રિયા કેવા હૃદયરોગમાં કરવી?	

વિષય

પૃષ્ઠ

વાયુના હૃદયરોગમાં દ્રવ, આયામ અને પ્રમેહ	૪૮૧
હોય તો ?	"
દૂધ, દહીં, ગોળ, ઘી કયા હૃદયરોગમાં	
ન વાપરવાં ?	૪૮૭
કફના અનુબંધવાળા વાયુના હૃદયરોગમાં	
કરવાની ક્રિયા	"
પિત્તથી થતા હૃદયરોગના ઉપાય	
વિરચન, પેયાદિ ક્રમ, ઔષધ	"
સિદ્ધ ઘી, બસ્તિ	"
કફથી થતા હૃદયરોગના ઉપાય	
શેક, વમન, આહાર	૪૮૮
ચૂર્ણ, ક્વાથ, લેહ, ઘી, ક્ષાર અને રસાયણ	"
ચળતું ઔષધ	૪૮૯
આમાશયમાં ડોપેલા વાયુનું અનુલોમન	
શી રીતે કરવું ?	"
કૃમિથી થતા હૃદયરોગનું ઔષધ	"

તૃષ્ણા (તરસ) રોગની ચિકિત્સા

સામાન્ય ચિકિત્સા	"
કંડક થાય એવા ઉપાય	"
વાયુની તરસના ઉપાય	૪૯૦
પિત્તની તરસના ઉપાય	"
કફની તરસના ઉપાય	"
ત્રિદોષની તરસના ઉપાય	૪૯૧
ઉપવાસને લીધે થતા તરસરોગના ઉપાય	"
થાકને લીધે થતા તરસરોગના ઉપાય	"
તાપને લીધે થતા તરસરોગના ઉપાય	"
તાપ વેષ્ટા પછી કંડુ પાણી પીવાથી	
થતા તરસરોગના ઉપાય	"
દાર્શી થતા તરસરોગના ઉપાય	"
તીક્ષ્ણ જ્વરાગ્રિવાળાને સ્નેહ પીવાથી	
થતા તરસરોગમાં ઉપાય	"
સ્નેહથી થતા તરસરોગના ઉપાય	"
રિનુબ્ધ અન્ન ખાવાથી થતા તરસરોગનો ઉપાય	૪૯૨
ભારે અન્ન ખાવાથી થતા તરસરોગનો ઉપાય	"
ક્ષયથી થતા તરસરોગના ઉપાય	"
દૂધના, નબળા, લૂખાના તરસરોગનો ઉપાય	"
હોઈયાહોઈયાવાળી તરસનો ઉપાય	"
ઝેર રોગના ઉપદ્રવરૂપ તરસમાં શું કરવું ?	"

અધ્યાય ૭ મો—મદાત્મ્ય, મદ, મૂચ્છા અને સંન્યાસની ચિકિત્સા

મદાત્મ્યની ચિકિત્સા, સામાન્ય ચિકિત્સા

દોષના પ્રમાણ પ્રમાણે ચિકિત્સા : કારણ	૪૯૩
દાર્શના ઘીન, મિથ્યા અને અતિયોગથી	
થયેલા રોગ દાર્શી જ મટે : કારણ	"
મદાત્મ્યમાં કઈ દવા કયાં સુધી કરવી ?	૪૯૪

વિશેષ ચિકિત્સા

વધારે વાયુવાળા ત્રિદોષના મદાત્મ્યના ઉપાય	"
વધારે પિત્તવાળા ત્રિદોષના મદાત્મ્યના ઉપાય	૪૯૫
ઉંધરસ, લોહીવાળા બળખા, હૃદય અને	
છાતીવાળા મદાત્મ્યનો ઉપાય	"
વાયુ અને પિત્ત વધારે હોય અને બહુ જ	
તરસ હોય એવા મદાત્મ્યનો ઉપાય	"
તરસવાળા મદાત્મ્યનો ઉપાય	૪૯૬
બહુ દાર્ પીવાથી ગળું, તાળવુ વગેરે	
સુકાય ત્યારે શું કરવું ?	"
તરસ તરત મટાડવાનો ઉપાય	"
બહુ દાર્ પીવાથી સખત અમન જોતો ?	"
કફ વધારે હોય એવા ત્રિદોષના મદાત્મ્યના	
ઉપાય : વમન, ઉપવાસ, હિમ	"
નિરામ થયા પછી ભૂખ લાગે ત્યારે શું પાવું	
અને ખવડાવવું ?	"
સ્ત્રોતોની શુદ્ધિ કરે એવું દીપન ઔષધ	૪૯૭
વધારે કફવાળા ત્રિદોષના મદાત્મ્યનો ઉપાય	"
ખાટીના દશ સન્નિપાતમદાત્મ્યના ઉપાય	"
બધા મદાત્મ્યમાં રુચિ અને જ્વરાગ્રિ વધાર-	
નાર ઔષધ	૪૯૮
મદાત્મ્યમાં હૃષ્ ઉત્પલ કરે એવી ક્રિયા	
શા માટે ?	"
મદાત્મ્ય ન મટે તો દૂધ પથ્ય હોવાનું કારણ	"
દૂધનો પ્રયોગ કયાં સુધી કરવો ? પછી	
દાર્ કેવી યુક્તિથી પીવો ?	૪૯૯
વિક્ષય અને વિધ્વંસક રોગોના ઉપાય	"
દાર્ પીવાથી જોને રોગ ન થાય ?	"
મુરોનો મહિમા	"
દાર્થી મટતા રોગો	૫૦૦
દાર્નો મહિમા	"
તવંગરો માટે દાર્ પીવાનો વિધિ, મહિમા	૫૦૧
ગરીબોએ કેવી રીતે કેટલો દાર્ પીવો ?	૫૦૩
દાર્ પીવાનો સમ્યગયોગ	"

વિષય	પૃષ્ઠ
કયા દોષવાળાએ શુ' કરીને દારૂ પીવે ?	૫૦૪
કયા દોષવાળા માટે કયો દારૂ સારો ?...	"
કયા દોષવાળાએ ક્યારે દારૂ પીવે ? ...	"
મદની અને મૂર્ખાની ચિકિત્સા	
મદ અને મૂર્ખામાં ખાસ કયા દોષના ઉપાય કરવા ?	"
મદ અને મૂર્ખાની સામાન્ય ચિકિત્સા...	"
મદ અને મૂર્ખાના વેગ બંધ ન થાય તો ?	૫૦૫
કયા દોષનું જોર છે તે વિચારીને ઉપરના ઉપાય કરવા	"
પંચકર્મ, ફૂસ ખોલવી	"
ધીરજ, શાન વગેરે રૂપી ઉપાય	"
મદ અને મૂર્ખા બહુ જ વધી જાય તો ?	"
ઝેરથી થતા મદના ઉપાય	"
સંન્યાસરોગની ચિકિત્સા	
ભાનમાં લાવવાના ઉપાય : ભાનમાં આન્યા પછીનું ઔષધ	"
ફરીથી ખેલાન ન થાય તે માટે શુ' કરવું ?	૫૦૬
અધ્યાય ૮ મો-હરસના ઉપાય	
કોરા (સૂકા) હરસની ચિકિત્સા	
હરસને બાળવાનો વિધિ : બાળ્યા પછી શુ' કરવું ?	"
બહુ હરસવાળાને શુ' કરવું ?	૫૦૭
ખરાબર (ડમાયેલા) હરસના લક્ષણ	"
મૂત્રાશયમાં શળ થાય તો તેનો લેપ	"
હરસવાળાના આડો પેશાબના વિબંધના ઉપાય ..	"
હરસને બાળવાની ક્રિયા કોને ન કરવી ? એમને શુ' કરવું ? ક્ષારતેલ, શેક...	"
ધૂણી દેવાનો ઉપાય	૫૦૮
વાટ	"
લેપ	"
સિદ્ધ તેલ	૫૦૯
ધૂણી, લેપ અને તેલના ફાયદા	"
સૂજેલા અને કઠણ હરસના ઉપાય	"
હરસમાંથી લોહી કાઢી નાખવાનું કારણ	"
લાંગઠ આડવાળા હરસવાળાનો ક્રમ (શ્લોક ૩૦થી ૫૧) દહીં પીવું	"
દહીંનો મઠો અને ચૂર્ણ	"
ગુદામાં સોજો, શળ અને મંદાસિને ઉપાય ..	"
હરસવાળાને બહુ જ મંદાસિ હોય તો હાથનો પ્રયોગ	૫૧૦

વિષય	પૃષ્ઠ
હાથ કેટલા દિવસ, કોને, કેવી રીતે પાવી ?	૫૧૦
કોને કેવી હાથ પાવી ?	૫૧૧
હરસમાં હાથના પ્રયોગના લાભ	"
દહીંના મઠાનો પ્રયોગ	"
તંકારિષ્ટ	"
ચિતકહાથ	"
ભારંગાદિ હાથ	"
ગજપીપરાદિ ઘી, યમકસ્તેન, પાણી, માંસરસ કઠણ આડવાળા હરસરોગમાં ક્રમ : સિંધવ સાથે વારુણી, સીધુ, હાથ, ધાન્યાગ્લ વાયુ અને આડાનું અનુલોમન ઔષધ...	૫૧૨
કર્ધી થયેલા હરસ વગેરેમાં હરડેનો પ્રયોગ	"
હરસ માટે મેંદાસિંગનો પ્રયોગ ..	"
નસોતર અને હરડેના અનુલોમન પ્રયોગ ..	૫૧૩
વાયુનું અને આડાનું અનુલોમન કરે એવા હાથ, સીધુ, ગોળનો દારૂ ને સુરાના પ્રયોગ	"
શરીરનું અને જઠરાસિનું બળ વધારે એવો પીપર અને તલનો પ્રયોગ ..	"
હરસની પીડા માટે કાળીપાટના પ્રયોગ અસ્થિ	"
સિદ્ધ ઘી : અનુલોમન ઘી	"
વાયુનો, આડાનો અને પેશાબનો વિબંધ મટે એવું ઘી	૫૧૪
દીપન અને હરસ મટાડે એવું ઘી	"
ગુદામાં અને અંડમાં પીડા, મરડો, આમળ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને સ્નાયુ માટે ઘી	"
આનાઈ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મરડો, આમળ, હરસ, ગ્રહણી અને વાયુ માટે ઘી ...	૫૧૫
વાયુનો તથા આડાનો વિબંધ મટાડવા માંસરસ , ભોજન	"
વાયુનું અને આડાનું અનુલોમન કરનાર પીણું ..	"
હરસમાં અનુલોમન કરવાની જરૂર ...	૫૧૬
અનુવાસનની જરૂર કોને છે ?	"
અનુવાસન	"
નિરૂહ્યસ્તિ	"
સ્ક્તાર્શિ (દૂઝતા હરસ)ની ચિકિત્સા	
વાયુના કે કર્ધના અનુબંધના ઉપાય ...	૫૧૭
વાયુના અને કર્ધના અનુબંધનાં લક્ષણ	"
લોહી બગાડ્યું હોય તો શોધન અને લંબન	"
દૂઝતું લોહી કયાં સુધી બંધ ન કરવું ?	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
નિર્ભંગ લોહી વહેવા માંજા પછીના સામાન્ય ઉપચાર	૫૧૭	અતિસારમાં આડા-બંધ ક્યારે ન કરવા ? આમાતિસારમાં આડી ઔષધ ન આપવું	૫૨૬
ક્ષીણ દોષવાળાના અને અધિક વાયુવાળાના દૂઅતા લોહી માટે ઉપાય	"	દોષના વિબંધમાં ઢરે	"
મીઠમમાં કેવું લોહી બંધ કરવું કે ન કરવું ? કંઈના અનુબંધવાળા લોહીની ચિકિત્સા ...	૫૧૮	મધ્ય દોષવાળા અતિસારના ઉપાય ...	"
દૂઅતા ઢરસની દવાએ	"	અદ્ય દોષવાળા અતિસારનો ઉપાય ...	"
દૂઅતા ઢરસમાં કુંગળીના પ્રયોગો ...	૫૧૯	અતિસારમાં તરસનો ઉપાય	"
દૂઅતા ઢરસમાં વાયુને છત્તવો : કારણ ...	"	અતિસારમાં ભોજન	૫૨૭
દૂઅતા ઢરસમાં ઠંડા ઉપચાર ક્યારે કરવા ? ઉપરના ઉપાયોથી ન મટે તો શું કરવું ? પ્રવાહિકા, આમળ, રક્તસ્રાવ અને તાવ માટે પિચ્છાબ્ધિસ્તિ	૫૨૦	અતિસારવાળાનું પીણું	"
ધી	"	ત્યાર પછી અતિસારવાળાનું ભોજન ...	"
ઢરસથી થયેલા રોગો માટે ઉપાય	"	કંઈ અને પિત્ત વધારે હોય : એવા અતિસારમાં પેયા; વાયુનું અનુલોમન કરે એવી પેયા બહુ દોષવાળા, પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા અતિસારીને થોડાથોડા આડા થાય તો આપવાનાં વિરેચન અને પેયા	"
ઢરસમાં ઉદાવર્તના ઉપાય	૫૨૧	નિરામ, પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા અતિસારમાં મરડા જેવું હોય તેનો ઉપાય	"
ઉદાવર્ત ન મટતાં નિરૂઢ, વિરેચન, અનુવાસન	"	પક્વાતિસારના ઉપાય	૫૨૮
ઉદાવર્ત વગેરેમાં કલ્યાણુક ક્ષાર	"	મરડાના ઉપાય	"
ઉદાવર્તના બીજા ઉપાય	૫૨૨	(પ્રવાહિકાનું લક્ષણ)	"
ઢરસ વગેરે મટાડવાના મહાદીપન સરકા ગોળા, બરોળ, ઢરસ, કુષ્ઠ, પ્રમેહ અને મંદાગ્નિ માટે ગોળ	૫૨૩	(અપરાજિત ખવ)	"
ઢરસ વગેરે માટે અવલેહ	"	અતિસારમાં શળવાળા મરડાના ઉપાય	૫૨૯
ઢરસ માટે ગોળી	૫૨૪	નિરામ, શળવાળા, કૃશ અને રક્ષ અતિસારરોગી માટે ઉપાય	૫૩૦
સુરણુનો પુટપાક	"	આડાની કબજિયાત અને શળના ઉપાય	"
સુરણુવટી	"	શળ અને મરડામાં તેલ ઉત્તમ હોવાનું કારણ	"
મંદ અગ્નિ મટાડવા વડવામુખ ચૂર્ણ	"	પ્રવાહિકા(મરડા)માં તેલ જ શ્રેષ્ઠ છે ...	૫૩૧
ઢરસ માટે ગોળી	"	શુદામાં પીડા તથા આમળ માટે ઉપાય	"
ત્રૈધવાદિ ચૂર્ણ	"	મરડો, આમળ, મૂતાઘાત અને કટિપ્રહમાં અનુવાસન	"
ઢરસનાં ઉત્તમ ઔષધ	"	આમળ નીકળે તો શું કરવું ?	"
ઢરસવાળાનું પથ્યઅપથ્ય (પરેજ)	૫૨૫	પિત્તના અતિસારના ઉપાય	
ઢરસ, અતિસાર અને ગ્રહણુરોગમાં જરૂરાગ્નિની રક્ષા કરવાની જરૂર અને કારણ	"	સામ પિત્તાતિસાર	૫૩૨
અધ્યાય ૯ મો—અતિસારચિકિત્સા		પિત્તાતિસારમાં તરસનો ઉપાય	"
વાયુના અતિસારના ઉપાય		ઉપવાસ વગેરે છતાં ચાલુ રહેલા પિત્તાતિસારના ઉપાય	"
બહુ વાયુવાળા અતિસારના ઉપાય	૫૨૫	પિત્તાતિસારના ઉપાય	"
વાયુના અતિસારમાં પથ્ય પહેલાં ઉપવાસ : કારણ	"	પકવ (નિરામ) પિત્તાતિસારના ઉપાય	૫૩૩
શળ, આનાહ અને પ્રસેકવાળા અતિસારમાં વમન	૫૨૬	અતિસારમાં આડા અને લોહી વારાફરતી નીકળતાં હોય તેના ઉપાય	"
		અનુવાસન ક્યારે કરવું ?	"
		અનુવાસન શાના વડે કરવું ?	"
		પિત્તાતિસારમાં પિચ્છાબ્ધિસ્તિ ક્યારે આપવી ?	૫૩૪

વિષય	પૃષ્ઠ
પિચ્છાભસ્તિની બનાવટ, વિધિ, ફાયદા	૫૩૫
બધા અતિસારમાં ફાણિત	"
કેવા અતિસારમાં પુટપાકથી ઉપાય કરવો ?	"
પુટપાક શાનો કરવો ?	"
રક્તાતિસારના ઉપાય	
રૂઢ	૫૩૫
માંસરસ અને યૂષ	"
પેયા, માખણ	"
બહુ જ રક્તાતિસારમાં શું કરવું ?	"
રક્તાતિસારમાં શતાવરીના પ્રયોગ	"
લાક્ષાદિ ઘૃત	"
રક્તાતિસારના ઉપાય (ચાલુ)	૫૩૬
શુદ્ધ ઢાકે કે શુદ્ધમાં લાલ બળે તેના ઉપાય	"
રક્તાતિસારમાં પિચ્છાભસ્તિ ક્યારે આપવી ?	"
રક્તાતિસારની પિચ્છાભસ્તિની બનાવટ, ફાયદા	"
રક્તાતિસારમાં અનુવાસન	"
અતિસારમાં આડા સાથે પહેલાં કે પછી	"
લોહીનો આડો ધાય તેના ઉપાય ...	"
કફના અતિસારના ઉપાય	
પહેલાં ઉપવાસ : પછી બીજાં ઔષધો	૫૩૭
કફાતિસાર ઉપર પાકાદિ ચૂર્ણ	"
કફાતિસાર ઉપર કપિત્થાણક ચૂર્ણ	"
દાડિમાણક ચૂર્ણ	૫૩૮
ફીણુ કફવાળા અતિસારનો ઉપાય	"
કફાતિસારમાં પિચ્છાભસ્તિ ક્યારે આપવી ?	"
કફાતિસારમાં અનુવાસન	"
લાંબા ચાલેલા અતિસારમાં દોષોને કયા ક્રમથી	"
મટાડવા ? કારણ	"
લખના અને શોકના અતિસારના ઉપાય	૫૩૯
અતિસાર મર્યો હોવાનાં લક્ષણ	"
અઠંયાય ૧૦ મો-અહણીદોષચિકિત્સા	
સામ અહણીની ચિકિત્સા	
અહણીમાં ઉપવાસ	૫૩૯
ઉપવાસ ક્રૂઢ્યા પછી શું ખાવું ?	"
જરા આમવાળા અહણીદોષમાં પેયા, પાણી,	"
હાથ, મુરુ	"
અહણીદોષવાળાને હાથ ત્રણ દોષમાં પથ્ય	"
હોવાનું કારણ	"
ઉધરસ, અણ્ણ, અરુચિ, શ્વાસ, હૃદયના	"
રાગ, પાકુ, બરોળ અને ગોળાના ઉપાય	૫૪૦

વિષય	પૃષ્ઠ
અહણીમાં આમવાળા આડો અને	
પ્રવાણિકાનું ઔષધ	૫૪૦
સામ, કફ અને વાયુથી કાઠામાં થતી પીડાનું ઔષધ	"
કાઠાના વાયુને મટાડે એવું દીપન ચૂર્ણ	"
ઉત્તમ, પાચન અને દીપન ગોળા	૫૪૧
વાયુ અને કફથી થતાં ભલ્લી, અહણી,	
પડખાંમાં અને હૃદયમાં પીડા, તાવ,	
સોળે વગેરે માટે અનુપાન સાથે ઔષધ	"
આડાના વિબંધ માટે ઔષધ	"
ઉપર ગણુવેલા ભલ્લી વગેરે રોગ પિત્તથી	
થયા હોય તો શું કરવું ?	"
નિરામ અહણીની ચિકિત્સા	
વાયુની નિરામ અહણીના ઉપાય	"
દીપન, ઘી, વિબંધ હોય તો શું કરવું ?	"
શળ, ગોળા, ઉદરરોગ, દમ, ઉધરસ, વાયુ	
અને કફનાશક ઉત્તમ દીપન ઘી	૫૪૨
વાયુ મટે એવા અભ્યંગ	"
કફના આવરણવાળા વાયુનું, સામ કફનું,	
વાયુથી બપોડેલા સામ કફનું ઔષધ	"
પિત્તથી થયેલા નિરામ અહણીના ઉપાય	"
બગેરે પિત્ત કાઠવાના અને અગ્નિ પ્રદીપ	
કરવાના ઉપાય	"
અહણી વગેરે રોગોનો નાશ કરે એવું ચૂર્ણ	૫૪૩
સિદ્ધ ઘી	"
કફથી થયેલી નિરામ અહણીના ઉપાય	૫૪૪
પેયા વગેરેનાં દ્રવ્યો	"
ઉધરસ	"
ક્ષાર	"
ગોળા	૫૪૫
ચૂર્ણ	"
સિદ્ધ ઘી	"
અનિપાત (ત્રિદોષ) અહણીના ઉપાય	૫૪૬
અહણીમાં મંદાગ્નિની ચિકિત્સા	
કફથી પીડાતા કેવા દરદીને મંદાગ્નિમાં	
કયું ઔષધ સારું ?	"
બહુ પિત્તવાળા દરદીના મંદાગ્નિનું	"
ઔષધ	"
બહુ વાયુવાળા દરદીના મંદાગ્નિનું ઔષધ	"
મંદાગ્નિમાં ઔષધ સાથે સ્નેહ	"
લેળવવાનું કારણ	"
એળા કફવાળા, નિરામ પચુ ઢીલા આડવાળા	
દરદીના મંદાગ્નિનો ઉપાય	"

વિષય	પૃષ્ઠ
કક્ષુ ઝાઝો મુશ્કેલીથી જિતરતો હોય તેનો ઉપાય	૫૪૭
લૂખાશને લીધે થયેલા મંદાગ્નિનો ઉપાય	"
બહુ સ્નેહ પીવાથી થયેલા મંદાગ્નિનો ઉપાય	"
ઉદાવર્તથી થયેલા મંદાગ્નિનો ઉપાય ...	"
દોષ બહુ વધવાથી થયેલા મંદાગ્નિનો ઉપાય	"
રોગ મઠ્યા પછીના મંદાગ્નિનો ઉપાય...	"
મુસાફરી, ઉપવાસ અને દૂબળાપણાથી થયેલા મંદાગ્નિનો ઉપાય ...	"
ધણી કાળના મંદાગ્નિનો ઉપાય ...	"
શું શું કેવી રીતે આપવાથી અગ્નિ વધે છે ?	"
સ્નેહથી અગ્નિ વધે તેનું દંટાંત ...	"
કેટલું ખાવાપીવાથી અગ્નિ વધે છે ? ...	૫૪૮
જઠરાગ્નિ થી રીતે પ્રદીપ્ત થાય છે ?	"
માપસર અને માફકસર ધોરાક મળે કે ન મળે તો શું થાય ?	"
લસ્મક રોગ	"
લસ્મક અગ્નિને શાંત કરવાનો ઉપાય...	"
લસ્મકમાં પથ્ય ભોજન	"
લસ્મકમાં તરસના ઉપાય	"
લસ્મકમાં કેવા આહાર-વિહાર કરાવવા ?	"
કારણ	૫૪૯
જઠરાગ્નિનું રક્ષણ કરવાની આગ્રા ..	"
અધ્યાય ૧૧ મો-મૂત્રાઘાત, મૂત્ર-કૃચ્છ્ર, પથરીની ચિકિત્સા	
વાયુના મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા	
કેવાં સ્નિગ્ધ શેક, સેક અને અવગાહન કરવાં ?	૫૫૦
મૂત્રકૃચ્છ્રમાં શળના ઉપાય	"
પેશાબની પીડાનો ઉપાય	"
પિત્તના મૂત્રકૃચ્છ્રના ઉપાય	
પિત્તના મૂત્રકૃચ્છ્ર માટે ક્વાથ	"
મૂત્રાઘાતના ઉપાય	
કેના મૂત્રકૃચ્છ્રના ઉપાય	"
સન્નિપાત (ત્રિદોષ)ના મૂત્રકૃચ્છ્રના ઉપાય	૫૫૧
પથરીની ચિકિત્સા	
દુઃસાધ્ય કેવી પથરી દવાથી ને કેવી પથરી કાપવાથી નરે ?... ..	"
પથરીના પર્વરૂપમાં ઉપચાર ..	"
વાયુથી થયેલા પથરીના ઉપાય	"
પિત્તથી થયેલી પથરીના ઉપાય ...	૫૫૨

વિષય	પૃષ્ઠ
કક્ષી થયેલી પથરીના ઉપાય ...	૫૫૨
ક્યાં દ્રવ્યો વડે ક્ષાર, દૂધ વગેરે બનાવવું ?	"
શર્કરારોગનો ઉપાય	"
પથરી માટે ચૂર્ણ... ..	૫૫૩
પથરી માટે ક્વાથ... ..	"
શર્કરારોગ અને પથરી માટે ક્ષાર	"
પથરી માટે બીજાં ઔષધો... ..	"
બધા મૂત્રાઘાતમાં કરવાની ક્રિયા	"
સર્વ મૂત્રવિકારનું ઔષધ	"
પથરીને છૂટી પાડવાના ઉપાય ...	૫૫૪
પથરી માટે વીરતરાદિ ગણ્યુનો ઉપયોગ : વિરેચન બસ્તિ	"
શુક્રાશ્મરીનો ઉપાય	"
પથરીવાળાને શસ્ત્રક્રિયા ક્યારે કરવી ? ...	"
રાગ્નની રગ્ન શુ કહીને લેવી ?	"
પથરીવાળાને શસ્ત્રક્રિયાનો વિધિ	"
લોહી બંધ કરવાના ઉપાય	૫૫૫
લોહી બંધ થમા પછી મૂત્રલ શોધનક્રિયા	"
પથરીની શસ્ત્રક્રિયાનો ધા રૂઝવવાના ઉપાય	૫૫૬
પથરીના પ્રણુને શેક : ઝામ, ઉત્તરબરિત	"
ધા રૂઝાયા પહેલાંનું અને પછીનું પથ્ય...	"
પથરી કાઢવાને શસ્ત્રક્રિયા ક્યાં ન કરવી ? નુંકસાન	"
અધ્યાય ૧૨ મો-પ્રમેહ (મેહ)ની ચિકિત્સા	
પ્રમેહરોગીને સ્નેહન, વમન, વિરેચન, બસ્તિ, તર્પણ	૫૫૭
પ્રમેહવાળાને શમન ઔષધ આપવાં : કારણુ	"
શોધન ન થઈ શકે એવા પ્રમેહરોગીને શમન ઔષધો જ આપવાં	"
પ્રમેહનાં શમન ઔષધો	"
કફપ્રમેહનાં ઔષધ	"
પિત્તપ્રમેહનાં ઔષધ	૫૫૮
કફપ્રમેહ અને પિત્તપ્રમેહમાં અન્નપાન...	"
વાતપ્રમેહના ઔષધની બનાવટ	"
બધા પ્રમેહમાં સામાન્ય પથ્ય	"
કેવા જવનો સાયુ કેવી રીતે પીવે ?... ..	૫૫૯
કફપિત્તના પ્રમેહ ઉપર પુષ્પચૂર્ણ	"
વાતકફના, પિત્તના કે મિશ્ર દોષોના પ્રમેહમાં સ્નેહ	"

વિષય	પૃષ્ઠ
બધા પ્રમેહમાં ધાન્વન્તરઘૃત...	૫૫૯
બધા પ્રમેહ વગેરે ઉપર રોધાસવ	”
બધા પ્રમેહ વગેરે ઉપર અયસ્કૃતિ	૫૬૦
પ્રમેહ માટે પથ આહારવિહાર	”
બધા પ્રમેહ મટાડે એવું રસાયન	”
ગરીબ પ્રમેહરોગી માટે ઉપાય	૫૬૧
દૂબળા પ્રમેહરોગીનું ઔષધ...	”
પ્રમેહ પિટ્ટિકાઓની ચિકિત્સા	”
પિટ્ટિકાઓના પૂર્વરૂપમાં ઉપાય	”
પિટ્ટિકાઓ પાકી હોય તેનો ઉપાય	”
પિટ્ટિકાનો ધા રૂબવવાનો ઉપાય : અન્નપાન	”
અસાધ્ય મધુમેહનો ઉપાય ...	”

અધ્યાય ૧૩ મો-ગડની અને વધરાવળની ચિકિત્સા

આહ્ય વિદ્રધિ(ગડ)ની ચિકિત્સા

કાચા અને પાકા ગડના ઉપાય	૫૬૨
વાયુના ગડની ચિકિત્સા	”
વાયુના ગડનો ઘા શી રીતે ઘાવો ને રૂબવવો ?	૫૬૩
પિત્તાના ગડની ચિકિત્સા	”
કફના ગડની ચિકિત્સા	”
સ્કતવિદ્રધિ અને આગંતુવિદ્રધિના ઉપાય	”
કાચા અંતવિદ્રધિના ઉપાય	
કંવાથ ...	”
ઘી, નિરહ અને અનુવાસનબસ્તિ	”
અન્નપાન, લેપ ...	૫૬૪
ગડ, ગોળા, રતવા, દાહ, મોહ વગેરે મટાડે એવાં ઔષધો	”
કંવાથ ...	”
ગડમાથી લોહી શી રીતે કાઢી નાખવું ?	”
કોઠામાં થયેલા, પાક ઉપર ચટ્ટેલા, બહાર ઉપસેલા ગડને પોટીસ	”
ગડ પાશુરું હોવાનાં લક્ષણ : ઉપાય	૫૬૫
અંતવિદ્રધિ પાક્યાનાં ચિહ્ન : તે પાકાને અંદર ફૂટે તો શુ કરવું ?	”
વિદ્રધિ(ગડ)વાળાનું પથ્ય ભોજન	”
વિદ્રધિવાળાનું શોધન	”
દોષ પ્રમાણે વિદ્રધિના ઉપચાર	”
ગમે તેવા ગડમાં ગૂળળ અને શિલાગ્રિત	”
ગડને પાકવા દેવું નહિ: કારણ	”
પ્રમેહ અને ગડ સાથે થયાં હોય તેનો ઉપાય	૫૬૬

વિષય	પૃષ્ઠ
સ્તનવિદ્રધિની ચિકિત્સા ...	૫૬૬
વૃદ્ધિ(વધરાવળ)ની ચિકિત્સા	
વાયુની વધરાવળનો ઉપાય : વિરેચન...	”
બસ્તિ, શેક, લેપ, નસ્તર વગેરે	”
પિત્તાની અને લોહીની વધરાવળનો ઉપાય	”
કફની વધરાવળનો ઉપાય, ત્રણશોધન તેલ	”
ચરબીથી થયેલી વધરાવળનો ઉપાય...	૫૬૭
મૂત્રની વધરાવળનો ઉપાય ..	”
અંતવૃદ્ધિ(સારથુગાંડ)નો ઉપાય	”
વધરાવળ, ગડ, ગોળા વગેરે માટે સુકુમાર સ્નેહ	”
વધરાવળમાં ક્યારે અને ક્યાં ડામ દેવો ?	૫૬૮

અધ્યાય ૧૪ મો-ગુદમ(ગોળા)ની ચિકિત્સા

વાયુના ગુદમની ચિકિત્સા

ઝાડાના અને વાજૂટના વિબંધવાળા લુખાચ અને શરદીથી થયેલા વાયુના ગોળાનો ઉપાય	૫૬૮
ફૂંટીથી ઉપર થયેલા વાયુના ગોળાનો ઉપાય	”
પ્રદીપ્ત બદરામિવાળા વાયુના અને ઝાડાના વિબંધવાળા વાયુના ગોળાનું ઔષધ	”
વાયુના ગોળામાં નિરહ અને અનુવાસન બાગ્ત	૫૬૯
ગોળામાં બસ્તિ ઉત્તમ ઉપાય હોવાનું કારણ	૫૭૦
વાયુના ગોળાના ઉપદ્રવો માટે સિદ્ધ ઘી	”
વાયુના ગોળા વગેરે માટે ઘી	”
દાધિક ઘૃત	”
પટ્ટપલ ઘૃત	”
વાયુના ગોળામાં કફ વધી બન્ય તો શું કરવું ?	”
શળ, આદરો, આતરડાંના અને વાયુના વિબંધવાળા ગોળાના ઉપાય	”
કફ અને વાયુ (ભેગા)ના ગોળાનું ઔષધ	૫૭૨
વાતગુદમ માટે ચૂર્ણ	”
દુઃસાધ્ય ગુદમ વગેરે ઉપર ચૂર્ણ	”
વૈશ્યાનર ચૂર્ણ	”
વાયુના ગોળા માટે ચૂર્ણ	”
શાર્દૂલચૂર્ણ	”
વાયુના ગોળા માટે રસ	૫૭૩
વાયુના ગોળા માટે કલ્ક	”
કચો દોષ અનુબળ હોય તો શાની સાથે દિવેલ પીવું ?	”
વાયુના ગોળામાં પિત્ત વધી બન્ય તો ?	”
વાયુનો ગોળા વગેરેમાં લસણનો ઉપયોગ	૫૭૪

વિષય	પૃષ્ઠ
ધી પચ્યા પછી અને ભુલાવ થયા પછીનો ક્રમ	૫૮૬
લૂખા પહેલા માટે વિરેચન ધી ...	”
ધી કોણે બનાવવાં? ...	”
આનાહ મટે એવાં ધી ...	”
દોષ નીકળી ગયા પછીનું ભોજન ...	”
ઉદરરોગમાં રહીસહી દોષ કાઢવાનો ઉપાય	”
વધી ગયેલા ઉદરરોગના ઉપાય ...	૫૮૭
ઉદરરોગમાં વાયુના અમુક ઉપદ્રવોના ઉપાય	”
દોષનાં અમુક આવરણુ માટેના ઉપાય ..	”
ઉદરરોગ ઉપર લેપ ...	”
ઉદર ઉપર સેક ...	”
ભુલાવ થયા પછી શેક અને પાટો; કારણુ	”
ઉદરરોગમાં આધ્માનવાળાને બસ્તિ ...	૫૮૮
વાતોદરની ચિકિત્સા	
વાતોદરમાં સ્નેહન, સ્વેદન અને વિરેચન	”
સંસર્ગી, દૂધ શા માટે અને ક્યાં સુધી પાવું? ..	”
પછી દીપન ...	”
ઉદાવર્તવાળા વાતોદરમાં સ્નેહન, સ્વેદન,	”
નિર્હબસ્તિ ...	”
વાતોદરમાં અનુવાસન અને શમનક્રિયા	”
પિત્તોદરની ચિકિત્સા	
બળવાન રોગીને સ્નેહન, વિરેચન, નિર્હ	”
અને અનુવાસન ..	૫૮૯
નબળા રોગી માટે ક્રમ ...	”
દૂધ, બસ્તિ અને વિરેચનનો ફરીફરીને કરવાનો ક્રમ ...	”
કફોદરની ચિકિત્સા	
બળવાન રોગીને કરવાનાં સ્નેહન, સ્વેદન,	”
વિરેચન અને સંસર્ગી... ..	૫૯૦
નિર્હ, અનુવાસન, ભોજન... ..	”
દાર પીનારના કફોદરનો ઉપાય ...	”
કફોદર વગેરે માટે ક્ષાર ...	”
નબળા માણસના કફોદરમાં પીવાની દવા	”
નબળા રોગીના કફોદરમાં પોટીસ શેક ..	૫૯૧
સંનિપાતોદરનો ઉપાય	
ઉદરરોગોના અને સંનિપાતોદરના ઉપાય	૫૯૧
ત્રિદોષોદરવાળાનો દોષ મટ્યા પછી મહિનાની ક્રિયા ...	”
મહિના પછીનો નબળા રોગી માટે ક્રમ	૫૯૨
૨લીહોદર(બરોળ વધે તેની)ચિકિત્સા	
સ્નેહન, સ્વેદન, ફસ ખોલવી ...	”

વિષય	પૃષ્ઠ
રોગીમાં બળ આવ્યા પછી સ્નેહન,	”
શોધન ઔષધો	૫૯૨
બરોળ ઉપર પોટીસ	”
બરોળ વગેરે માટે આસવ	”
સિદ્ધ ધી... ..	૫૯૩
કફ અને વાયુથી વધેલી બરોળ માટે તેલ...	”
કફ અને વાયુથી વધેલી બરોળ ઉપર ક્રમ	”
પિત્તથી વધેલી બરોળ માટે ઉપાય ...	”
યદુતવૃદ્ધિની (કાળજી વધે તેની) ચિકિત્સા,	
બદ્ધોદરની ચિકિત્સા : છિદ્રોદરની ચિકિત્સા	
ઉદકોદરની (જળધરની) ચિકિત્સા	
બદ્ધોદર, છિદ્રોદર અને જળધરમાં શસ્ત્રક્રિયા	૫૯૪
બદ્ધોદર-છિદ્રોદરોગમાં શસ્ત્રક્રિયાનો વિધિ	”
પેટમાં પાણી ભરાય ત્યારે	”
શસ્ત્રક્રિયા કરવાનો વિધિ ...	૫૯૫
જળધરવાળાની એક વરસ સુધીની પરજ	”
બધા ઉદરરોગમાં વાયુનું શમન કરવાની	”
જરૂર : કારણુ	૫૯૬
ઉદરરોગમાં મંદ અગ્નિ થવાનું	”
કારણુ : ઉપાય	”
ઉદરરોગવાળાનું સાત્મ્ય ભોજન ...	”
ઉદરરોગવાળાનાં અસાત્મ્ય આહારવિહાર	”
કયા ઉદરરોગમાં શું નાખીને ઊશ પિવાય ?	”
કોને ઊશ અમૃત જેવા ગુણુ કરે છે ?	૫૯૭
બધા પ્રયોગો પછી દૂધ આપવું : કારણુ	”
દૂધના ગુણુ	”
અધ્યાય ૧૬ મો-પાંડુરોગની ચિકિત્સા	
પાંડુરોગની સામાન્ય ચિકિત્સા	
સ્નેહન માટે ધી	૫૯૭
વમન, સ્નેહન, વિરેચન	૫૯૮
પાંડુરોગમાં વિરેચન ઔષધ... ..	”
લોહચૂર્ણ, ભોજન	”
વમનવિરેચન પછી હરડે	”
પાંડુ, તાવ, દાહ, ઉધરસ, દમ વગેરે માટે ચૂર્ણુ	”
પાંડુ, રક્તપિત્ત અને કમળા માટે કવાથ...	”
કમળા, પાંડુ, કુષ, હરસ વગેરે માટે ચૂર્ણુ	૫૯૯
પાંડુ માટે ગોળી	”
પાંડુ, કુષ વગેરે માટે મંદૂરવટક ...	”
વાર્ધ, કમળા અને હરસ માટે અવલેહ	”
પાંડુ વગેરે માટે ગોળી	”
હલીમક, પાંડુ અને કમળા માટે અવલેહ	૬૦૦

વિષય	પૃષ્ઠ
પાંકું અને કમળા માટે લઘુપચયન,	
કાળી દ્રાક્ષ, આમળાં	૬૦૦
પાંકુંમાં વિશેષ ચિકિત્સા	
કયા દોષમાં કેતુ ઔષધ ખનાવવું? ...	”
માટી ખાવાથી થયેલા પાંકુંરોગના ઉપાય	
શોધન	૬૦૧
બળ આપે એવું ઘી	”
માટી ખાવાથી થયેલા વિકાર માટે ઘી...	”
માટી સાથે આપવાનું ઔષધ ...	”
માટીની ભત ઉપર ઔષધની ભતનો આધાર	”
કમળાની ચિકિત્સા	
સામાન્ય ઉપાય	૬૦૧
ગોળા, કમળા અને પાંકું માટે હરડેનું ઘી	”
કમળામાં ગરમાળાનો પ્રયોગ ...	૬૦૨
નેપાળો, નસોતર	”
ત્રિફળા, ગોળા, દારુહળદર, લીમડો ...	”
કમળામાં અંજન	”
તલના ઝાળ જેવો ઝાડો થતો હોય તો ?	”
કમળામાં ઉપદ્રવોની ઉત્પત્તિ શાથી ? ચિકિત્સા	”
પહેલાં ઉપદ્રવોની પછી કમળાની ચિકિત્સા	૬૦૩
કુંભકમળાનો ઉપાય	”
હલીમકનો ઉપાય	
પાંકુંરોગના સોજાના ઉપાય... ..	૬૦૩
અધ્યાય ૧૭ મો—સોજાની સામાન્ય ચિકિત્સા	
સર્વાંગ શોધની ચિકિત્સા	૬૦૩
સામ સોજા માટે ઉપવાસ, હલકું	”
ભોજન અને શોધન	”
અગ્નિ મંદ હોય અને ઝાડો સામ, ભારે,	
લાંગલ અને રોકાયેલો હોય તો ?	૬૦૪
ગોળ અને આદુનો પ્રયોગ	”
ઉધરસ, મંદ અગ્નિ વ. માટે આદુનું ઘી	”
નિરામ શોધમાં ઝાડાની કબજિયાતના ઉપાય	”
સોજા, હરસ, ગોળા અને પ્રમેહ માટે ઘી	૬૦૫
સોજા માટે ઘી	”
સોજા વગેરે ઉપર દશમૂલાવલેહ	”
સોજાના રોગીને પથ્ય અન્નપાન ...	”
સોજા, અતિસાર, હૃદયરોગ વગેરે માટે પેયા	૬૦૬
સોજાના રોગમાં અબ્યંગ, લેપ, નાહવાનું પાણી	”
એકાંગશોધ ઉપર લેપ	”

વિષય	પૃષ્ઠ
સોજાની વિશેષ ચિકિત્સા	
વાયુના સોજાના ઉપાય : વિરેચન, શેક,	
અબ્યંગ, લેપ... ..	૬૦૬
પિત્તના સોજાનો ઉપાય	
ધી	૬૦૭
તરસ, બળતરા અને મોહનું ઔષધ ...	”
અંતસ્તાપ, ફેર, સન્નિપાત વગેરે માટે કવાચ	”
કફના સોજાનો ઉપાય	
તેલ	૬૦૭
સોતો પુરાય, મંદ અગ્નિ, અરુચિ વગેરેના ઉપાય	”
કફના સોજા માટે લેપ, મર્દન ...	”
નાહવાનું પાણી, લેપ	”
એકાંગશોધ ઉપર લેપ	”
કયા દોષ માટે કયું શોધન શી રીતે કરવું ?	”
બે ભેગા દોષના સોજાની ચિકિત્સા ...	૬૦૮
ત્રિદોષના સોજાનો ઉપાય	”
સોજા વગેરે રોગ માટે ચૂર્ણ	”
વાગવાથી આવેલા સોજાની ચિકિત્સા...	”
ઝેરથી આવેલા સોજાની ચિકિત્સા ...	૬૦૮
સોજાના રોગવાળાને ત્યાજ્ય આહારવિહાર	”
અધ્યાય ૧૮ મો—વિસર્પ(રતવા)ની ચિકિત્સા	
વિસર્પમાં પહેલું શું શું કરવું? ...	૬૦૯
વિસર્પમાં કયું વમન ઔષધ આપવું? ..	”
વિસર્પમાં કયું વિરેચન ઔષધ આપવું? ..	”
શોધન ન કરવા યોગ્ય માટે શમન ઔષધ	”
વિસર્પમાં તરસ મટાડવાનો ઉપાય ...	”
વિસર્પમાં ફસ ક્યારે ખોલવી? કારણ ..	”
ઝાઝા કફવાળા નિરામ વિસર્પમાં ધી	”
વિસર્પમાં લેપ વગેરે ક્યારે ફાયદો કરે છે ?	૬૧૦
વાયુના વિસર્પ ઉપર કરવાનો લેપ ...	”
પિત્તવિસર્પ ઉપર કરવાના લેપ ...	”
કફવિસર્પ ઉપર કરવાનો લેપ ...	”
કફવિસર્પમાં સેક, ધી, લેપ અને ચૂર્ણ	”
કફના અને પિત્તના સ્થાનમા સામવાયુ	
ભય તો ?	૬૧૧
નિશ્ચેદાપની ચિકિત્સા	”
અગ્નિવિસર્પની ચિકિત્સા	”
અધિવિસર્પની ચિકિત્સા	”

વિષય

૫૪૩

વિષય

૫૪૬

કઠણ ગાંઠ ક્ષારથી કે ડામથી બાળવી કે શસ્ત્રથી ચીરવી ?	૬૧૨
અધિવિસર્પવાળાનું લોહી ક્યારે કાઢવું ? વિસર્પમા દાહ થાય અને પાકે તો ? ...	"
વિસર્પમાં લોહી કાઢવાની ક્રિયા ...	"
વારંવાર લોહી કાઢવાનું કારણ ...	૬૧૩
બહુ દોષવાળા વિસર્પરોગીને વિરેચન ધી જ અપાય-કારણ	"

અધ્યાય ૧૯ મો-કુષ્ઠ (ચામડીના રોગ)ની ચિકિત્સા

બધા કુષ્ઠમાં સ્નેહ પાવાની આવશ્યકતા	૬૧૩
વાતકુષ્ઠમાં કયો સ્નેહ પાવો ?	"
પિત્તકુષ્ઠ વગેરેમાં કયો સ્નેહ પાવો ?	"
મહાતિક્તકૃત	૬૧૪
કફકુષ્ઠમાં કયો સ્નેહ પાવો ?	"
બધા કુષ્ઠ ઉપર કયો સ્નેહ પાવો ?	"
કયા કુષ્ઠ ઉપર કયો અભ્યંગ સ્નેહ	"
સ્નેહન પછી કુષ્ઠવાળાનું શોધન	"
કુષ્ઠમાં ઢોને કઈ રીતે લોહી કાઢવું ?	૬૧૫
લોહી કાઢ્યા પછી અને વિરેચન પછી કયો સ્નેહ પાવો ? કારણ	"
વિસર્પ, તાવ, કમળો, લોહીબગાડ અને કુષ્ઠ માટે વજ્રકૃત	"
મહાવજ્રકૃત	"
વમન અને વિરેચન કરાવે એવું ધી	"
કુષ્ઠ વગેરે માટે આવર્તકૃત	"
કુષ્ઠના ખીન્ન ઉપાય	૬૧૬
કુષ્ઠરોગીનું પથ્યાપથ્ય	"
પાંદેલા દોષ માટે છ રાતનો પ્રયોગ	"
કુષ્ઠ વગેરે માટે ઔષધો	૬૧૭
(સમસમા ગુટિકા)	૬૧૮
રસાયનપ્રયોગ	૬૧૯
શરીરની અંદરના દોષ મટાડવાની જરૂર	"
કુષ્ઠ પર લેપ કરવાનો વિધિ	"
કેવા કુષ્ઠમાં અને શી રીતે ક્ષાર વાપરવો ?	"
કઠણ, કરકરા અને જૂના કુષ્ઠ ઉપર લેપ	૬૨૦
સ્તબ્ધ, બહુ સ્વાપવાળા, પરસેવા વિનાના, એળવાળા કુષ્ઠ ઉપર લેપ	"
કુષ્ઠવાળા માટે નાહવાનું પાણી	"
કુષ્ઠવાળાને વમન, વિરેચન વગેરે માટે કંવાચ	"
કુષ્ઠ માટે લેપો	"

કુષ્ઠવાળાને અભ્યંગ અને ઉદ્વર્તન ...	૬૨૧
દાદર, ખણ્જ, કિટિલ, ખસ-ખરજવાનો ઉપાય	"
ખરજવા ઉપર લેપ	"
કુષ્ઠ મટે એવા લેપો	"
કરોળિયા અને કિલાસ માટે લેપ	"
કરોળિયા ઉપર એળવાનું તેલ ...	૬૨૨
કરોળિયા ઉપર લેપ	"
પગના વાદિયા, ચર્મકુષ્ઠ, એકકુષ્ઠ, કિટિલ અને લૂખસ માટે મલમ	"
કફ અને વાયુથી થયેલા ચામડીના રોગ તથા નાડીવણુ માટે અભ્યંગ તેલ, વજ્રક તેલ	"
મહાવજ્ર તેલ	"
કુષ્ઠ ઉપર અભ્યંગ માટે તેલ ...	૬૨૩
કચ્છ અને ખરજવા ઉપર ચોપડવાનું તેલ	"
દાદર ઉપર લેપ	"
વાતકફકુષ્ઠ ઉપર છ પ્રકારના લેપ	"
પિત્તકફકુષ્ઠ ઉપર લેપ	"
અગન ઊંઠે એવા કુષ્ઠ ઉપર લેપ	"
એપ નીકળતો હોય કે દાહ થતો હોય તો ?	"
જીવાત પડેલા કુષ્ઠ માટે લેપ ...	૬૨૪
કયો દોષ વધારે કારણે હોય તો પહેલું શું કરવું ?	"
લેપ કરતાં પહેલાં શું શું કરવું ન્નેઈએ ?	"
શોધન, લોહી કાઢવું, શમન અને સ્નેહથી થતી ધારી અસર	"
કુષ્ઠરોગીનું શોધન કરવાની રીત : કારણ	"
કેટલા દિવસને આંતરે કર્યું શોધન કરવું ?	"
બરાબર શોધન ન થાય તો નુકસાન ...	"
કુષ્ઠ ઉપર મતાદિ ઉપચાર	૬૨૫

અધ્યાય ૨૦ મો-ઘોળા કોઠ અને કરમિયાની ચિકિત્સા ઘોળા કોઠની ચિકિત્સા

ચાંપતા ધલાજ કરવાની જરૂર ...	૬૨૫
પહેલાં સંશોધન, અભ્યંગ, તડકો અને પેયા	"
અંગ ઉપર થતા ફેાહાના ઉપાય ...	"
ગોમત્રાસવ : આહારવિહાર ...	૬૨૬
લાંગરના અને ખીચલાના પ્રયોગ ...	"
ઘોળા કોઠ વગેરે ઉપર લેપો ...	"
ઘોળા કોઠનું દુઃસાધ્યપણું	૬૨૭
કૃમિ (કરમિયા)ની ચિકિત્સા	"
સ્નેહન, સ્વેદન, દોષને સ્થિત કરવા, નિરૂઠ, વમન, વિરેચન, પેયા, અનુવાસન...	"

વિષય

પૃષ્ઠ

માથાના કૃમિની ચિકિત્સા

આચાર : હોજન	૬૨૮
ચૂર્ણ	"
નસ્ય	"
અન્નપાન	"
પીવા માટે અને ખસ્તિ માટે તેલ	"
આડામાંથી થતા કૃમિની ચિકિત્સા	"
કેફના કૃમિની ચિકિત્સા	"
લોહીમાંથી થતા કૃમિની ચિકિત્સા	૬૨૯
રૂંવાડાં ખાનાર કૃમિના ઉપાય	"
કૃમિરોગમાં અપચ્ચ આહાર	"

અધ્યાય ૨૧ મો-વાયુના રોગની

ચિકિત્સા

શુદ્ધ વાયુના રોગમાં સ્નેહન, સ્વેદન	૬૨૯
અબ્ધંગ અને શેકથી કાયદો : દષ્ટાંત	"
શેક કર્યા પછી સ્નેહનના કાયદા	૬૩૦
શોષન ક્યારે કરવું ?	"
શોષન સ્નેહો	"
સ્નેહ વડે અનુલોમન કરવાનું કારણ	"
નખળા રોગીના ઉપાયનો કેમ	"
વાયુ હોજરીમાં હોય તો શું ?	"
ડૂંટીમાં અને ડૂંટી નીચેના વાયુનો ઉપાય	૬૩૧
કોડાના વાયુનો ઉપાય	"
વાયુ હૃદયમાં કોપેલા હોય તેનો ઉપાય	"
માથામાં કોપેલા વાયુનો ઉપાય	"
આમડીમાં કોપેલા વાયુનો ઉપાય	"
લોહીમાં કોપેલા વાયુનો ઉપાય	"
માંસમાં તથા ચરબીમાં કોપેલા વાયુની ચિકિત્સા	"
હાડકાંમાં ને મજ્જામાં કોપેલા વાયુની ચિકિત્સા	"
વીર્ધમાં કોપેલા વાયુની ચિકિત્સા	"
વીર્ધનો માર્ગ રોકાયેલો હોય તેની ચિકિત્સા	"
ગર્ભ અને બાળક વાયુથી સુકાતાં હોય તેનો ઉપાય	"
સ્નાયુ, સાંધા અને શિરામાં પહેંગિલા વાયુનો ઉપાય	"
સંકોચાઈ ગયેલા અંગ ઉપર અબ્ધંગ	૬૩૨
લોહી વહી જવાથી થયેલા વાયુની ચિકિત્સા	"
ખંઠેર મારેલા અંગની ચિકિત્સા	"
શુદ્ધ વાયુના અપતાનકનો ઉપાય	"
અપતાનક વાયુમાં તરત ઉપાય કરવા ?	૬૩૨
સ્નેહન, શેક, નસ્ય અને અચ્છપાન	"

વિષય

પૃષ્ઠ

વાયુનાશક સિદ્ધ મહાસ્નેહ	૬૩૨
ભાનમાં લાવવા માટે અવપીડ ને પ્રથમન નસ્ય	૬૩૩
અપતાનકમાં ધી	"
અપતાનકનો ઉપસંહાર	"
કક્યુકત અપતાનકનો ઉપાય	"
અંતરાયામ અને બહિરાયામની ચિકિત્સા	"
અસાધ્ય આયામનાં લક્ષણ	૬૩૪
ઉપદ્રવરહિત આયામની ચિકિત્સા	"
જિહ્વાસ્તંભની ચિકિત્સા	"
અર્દિતવાયુ(અડદિયો વા)ની ચિકિત્સા	"
પક્ષાઘાતની ચિકિત્સા	"
અવગ્રાહુની ચિકિત્સા	"
ઊરુસ્તંભની ચિકિત્સા	"
લૂખા ઉપચાર	"
ખાડીના વાતરોગમાં ચિકિત્સાનું ધોરણ	૬૩૫
ધચ્છા પ્રમાણે પગ ચાલી શકે એવા ક્વાથ	૬૩૬
વાયુનાશક ઉત્તમ ધી	"
વાયુના રોગો વગેરે માટે ધી	"
માથામાં કોપેલા વાયુમાં નસ્ય	"
શુદ્ધ વાયુમાં વસાનસ્ય	"
વાયુના અધા રોગ માટે તેલ	૬૩૭
લેડમહર્ષિએ કહેલું સહાયર તેલ	"
ખલાતેલ	૬૩૮
વાયુના રોગો-સ્ત્રીવું વાંઝિયાપણું મટાડતા સ્નેહો	"
વાયુના રોગોમાં કકે-પિત માટે ખસ્તિ	"
અધ્યાય ૨૨ મો-પતની, વાયુના પ્રકોપની અને વાયુના આવરણની ચિકિત્સા	
વાતરક્ત(પત)ની ચિકિત્સા	
પતમાં આંતરચિકિત્સા	
પતની સામાન્ય ચિકિત્સા	
વાતરક્તવાળાને રક્તસ્રાવ, સ્નેહન :	
લોહી કાઢવામાં સંભાળ	૬૩૯
પતમાં લોહી ક્યારે અને કેમ ન કાઢવું ?	"
પતરોગીને કેવું વિરચન આપવું ?	"
વાયુ વધારે કોપેલા હોય એવા પતના ઉપાય	
દૂધ અને સ્નેહો	"
પિત વધારે કોપેલું હોય એવા પતના ઉપાય	૬૪૦
એાછા દોષ(પિત)વાળા માટે વિરચન	"

વિષય	પૃષ્ઠ
બહુ દોષ(પિત્ત)વાળા માટે વિરેચન ...	૬૪૦
પતમાં બસ્તિ: એના ક્ષયદા ...	"
કફ વધારે કોષ્ઠો હોય એવા પતના ઉપાય	"
શરીરને લુપ્ત પાડવાની ક્રિયા...	"
ત્રણે દોષ વધારે કોષ્ઠો હોય એવા શળવાળા પતનું ઔષધ ...	૬૪૧
પતમાં એખરાને પ્રયોગ ...	"
જૂતા પતના ઉપાય: ચિકિત્સા ...	"
પતમાં બાહ્ય ચિકિત્સા	
ઓળવાનાં તેલ ...	૬૪૧
(પિંડતેલ) ...	"
(સેક, ઊંટપું, રેડકું) ...	"
સ્તંભ, આંચકી, શળ અને દાહવાળા પતમાં સેકનાં ઔષધ...	"
પતમાં દાહ માટે રેડવાનાં ઔષધ ..	૬૪૨
પતમાં દાહ, પીડા અને કંટાળાને ઉપાય	"
પતમાં સ્તવા અને સોબ માટે લેપ ...	"
પતમાં શળ મટાડે એવું પોટીસ ...	"
પતમાં સ્તંભ, તોદ વગેરે માટે પોટીસ-લેપ	"
વાયુના પતમાં શળ માટે લેપ ...	"
અભયંગ ...	૬૪૩
સેક, અભયંગ ...	"
કફના પતમાં શળ માટે લેપ...	"
વાયુ અને કફના ભેગા પતમાં શળ માટે લેપ અને સેક ...	"
ઉત્તાન પતની ચિકિત્સા ...	"
ગંભીર પતની ચિકિત્સા ...	"
વાયુ-કફવાળા ઉત્તાન પતમાં લેપ, સેક વગેરે	"
પિત્ત અને લોહીવાળા પતમાં લેપ વગેરે	"
પતમાં પિત્ત, દાહ અને તાવ મટે એવું તેલ	"
પત વગેરેમાં બલાતેલ ...	૬૪૪
પ્રાણ વગેરે પાંચ વાયુની તથા વાયુનાં આવરણોની ચિકિત્સા	
કોષ્ઠો વાયુની ચિકિત્સા ...	"
પાંચ વાયુ કોષ્ઠો હોય તેની ચિકિત્સા...	"
સામ વાયુ અને નિરામ વાયુની ચિકિત્સા	"
વાયુના રોગોની ચિકિત્સા ક્યારે કરવી ?	"
પિત્તથી રોગાયેલા વાયુના ઉપાય ...	૬૪૫
કફથી રોગાયેલા વાયુના ઉપાય ...	"
કફપિત્તથી રોગાયેલા વાયુની ચિકિત્સા...	"
લોહીથી રોગાયેલા વાયુની ચિકિત્સા ...	"

વિષય	પૃષ્ઠ
માંસથી રોગાયેલા વાયુની ચિકિત્સા ...	૬૪૫
ચરબીથી રોગાયેલા વાયુની ચિકિત્સા ...	"
ઢાડકું, મજ્જા અને વીર્યથી રોગાયેલા વાયુની ચિકિત્સા ...	૬૪૬
અતથી રોગાયેલા વાયુની ચિકિત્સા ...	"
મૂરથી રોગાયેલા વાયુની ચિકિત્સા ...	"
આડાથી રોગાયેલા વાયુની ચિકિત્સા ...	"
બધાં સ્થાનમાં રોગાયેલા વાયુની ચિકિત્સા	"
બધી ધાતુથી રોગાયેલા વાયુની ચિકિત્સા	"
રોગાયેલા અપાન વાયુની ચિકિત્સા ...	"
ઉપસંહાર ...	૬૪૬
પ્રાણ વગેરે વાયુઓનું અનુલોમન ...	"
બાકીના વાયુનાં આવરણોમાં લસણનો પ્રયોગ	"
પિત્તથી રોગાયેલા વાયુના અનુલોમનનો ઉપાય	"
લોહીથી રોગાયેલા વાયુના અનુલોમનનો ઉપાય	"
ચિકિત્સાસ્થાનનો ઉપસંહાર ..	"
ઔષધના પર્યાય શબ્દો ...	"

કલ્પસિદ્ધિસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો-વમનકલ્પ

મહનકલ્પ

વમન માટે મીંઢળ અને વિરેચન માટે નસોતર ઉત્તમ હોવાનું કારણ	૬૪૮
મીંઢળનું ચૂર્ણ કરવાની રીત...	"
મીંઢળનું ચૂર્ણ પીવાનો વિધિ ...	"
કફવર, સજેખમ, ગોળો, અંતર્વિદ્રવિમાં ક્યાં સુધી ઊલટીએ કરાવવી ?	૬૪૯
તાવ, અરુચિ, ચૂંકચૂંક કરવું, રસોળા, અર્જુદ, ઉદરરોગ માટે ઊલટીએ કરાવવાનું ઔષધ ...	"
પિત્ત કફના સ્થાનમાં ગચું હોય ત્યારે ઊલટીએ કરાવવાનું ઔષધ	"
હૃદયમાં દાહ અને અધોગામી રક્તપિત્ત માટે મીંઢળ પીવાની રીત ...	"
કફથી થતી ઊલટીએ, પ્રસેક અને તમક-શ્વાસ માટે મીંઢળ પીવાની રીત ...	"
મંદાસિ અને સૂકાતા શરીર માટે વમન ઔષધ ...	"
મીંઢળના મીંજનો અવલેહ અને ક્વાથ	૬૫૦

વિષય

અતિ સંતર્પણથી થયેલા રોગો માટે વમન ઔષધ...	૬૫૦
જિલ્દીઓ કરવા માટે સૂંઘવાની દવા...	"
જમૂતકદંપ	
તાવ, દમ, ઉધરસ, હેડકી વગેરેમાં ફૂકડવેલનો પ્રયોગ ...	૬૫૦
કફનાં અરુચિ, ઉધરસ, પાંકુ અને ક્ષય માટે ફૂકડવેલનો પ્રયોગ ...	"
કડવી દૂધી, ઘિસોડી વગેરેનો ઉપયોગ વાતપિત્તની પીડા અને કફપિત્તના તાવ માટે ફૂકડવેલનો વમન માટે પ્રયોગ પિત્તના, કફવાતના કે કફના તાવ માટે ફૂકડવેલનો પ્રયોગ ...	૬૫૧
ઇક્ષવાકુકદંપ	
ઇક્ષવાકુ (કડવી દૂધી) કેને માટે ઉત્તમ વમન ઔષધ છે ? ...	૬૫૧
પિત્તકફજ્વરમાં પિત્ત વધારે હોય તો વમન માટે કડવી દૂધી શી રીતે વાપરવી ?	"
કફની ઉધરસ અને દમવાળાના વમન માટે કડવી દૂધીનો ઉપયોગ ...	"
પાંકુ, કુષ્ઠ અને ઝેરના રોગ માટે ઉપયોગ ઝેર, ગોળો, ઉદરરોગ, રસોળો, ગૂમડાં અને હાથીપગ માટે ઉપયોગ કફજ્વર, ઉધરસ, ગળાના રોગ અને અરુચિ માટે ઉપયોગ ...	૬૫૨
ગોળો અને જૂના તાવ માટે વમન ઔષધ વમન માટે કડવી દૂધીની સૂંઘવાની દવા	"
ધામાર્ગવિકદંપ	
કડવા તૂરિયાથી જિલ્દીઓ ક્યારે કરાવવી ? ઉધરસ અને હૃદયમાં દાહ માટે અવલેહો પિત્તવાળા અને પિત્તની ગરમીવાળા કફ માટે ઉપયોગ ...	૬૫૩
ઝેર કાઢવા માટે ઉપયોગ-કડવા તૂરિયાનો મનના રોગ માટે કડવી દૂધીનો ઉપયોગ	"
ફલેડ (કડવું ગલકું) નો કદંપ	
જૂના કુષ્ઠ, પાંકુ, બરોળ, સોળે, ગર વગેરે માટે ઉપયોગ ...	૬૫૩
વમન માટે કડવા ગલકા સાથે માંસરસ	"
ઇદ્રજ (ઇદ્રજવ) નો કદંપ	
ઇદ્રજવથી કેને જિલ્દીઓ કરાવવી ? વમન માટે ઇદ્રજવ શી રીતે પાવા ? ...	૬૫૩
(કદંપ માત્ર દિશાસૂચન) ...	૬૫૪

પૃષ્ઠ

અધ્યાય ૨ જો-વિરેચનકદંપ

નસોતરનો કદંપ

નસોતરનો અણુ ...	૬૫૪
નસોતરનો યોગ ...	"
નસોતરની જાતો : રાતા નસોતરનો અણુ કાળા નસોતરનો અણુ ...	૬૫૫
રેચ માટે નસોતરનું ચૂર્ણ કરવાની રીત...	"
રોગ પ્રમાણે તે કયા ઔષધ સાથે પીવું ?	"
હૃદયને ક્ષાયદો કરે એવો નસોતરનો અવલેહ સંનિપાતજ્વર, સ્તંભ, તરસ અને દાહમાં વિરેચન ...	"
નસોતરનો પુટપાક ...	"
ત્રણ દોષના રોગ, મંદ અગ્નિ અને સુકુમાર માણસો માટે વિરેચન ...	૬૫૬
ગોળો, બરોળ, ઉદરરોગ વગેરે માટે વિરેચન કુષ્ઠ, ઠરસ, કમળો, ગોળો, પ્રમેહ વગેરે માટે વિરેચન કલ્યાણકુ ઝડ ...	"
મૂતકુમ્બૂ, તાવ, જિલ્દી, ઉધરસ વગેરે માટે વિરેચન ...	"
વર્ષાઋતુનું વિરેચન ...	૬૫૭
શરદઋતુમાં વિરેચન ...	"
હેમંતમાં વિરેચન ...	"
શ્રીભ્રમમાં વિરેચન ...	"
બધી ઋતુમાં આપવા યોગ્ય વિરેચન...	"
લૂખા શરીરવાળા માટે વિરેચન ...	"
ગરમાળાનો કદંપ	
તાવ, હૃદયરોગ, પત વગેરે રોગમાં ગરમાળો બાળક, વૃદ્ધ, ઉરઃક્ષતરોગી અને સુકુ-મારને ગરમાળો ...	૬૫૭
વિરેચન તૈયાર કરવાની રીત...	"
વિરેચન કેને કઈ રીતે આપવું ?	૬૫૮
લોધરનો કદંપ	
ચૂર્ણ બનાવવાની અને પીવાની રીત...	"
લોધરનો લેહ ...	"
ધોરનો કદંપ	
વિરેચન કેને ન આપવું ? કારણ ...	૬૫૯
પ્રયોગ કયા રોગ માટે કરવો ? કેવો ધોર ઉત્તમ કહેવાય ?	"
વિરેચન બનાવવાની અને પીવાની રીત	"
શબ્દવેલનો અને સાધેરનો કદંપ બનાવવાની રીત : કયા રોગમાં કેવી રીતે આપવું ?	"

વિષય	પૃષ્ઠ
નેપાળનો અને ઉદરકનીનો કલ્પ	
‘કેવું મૂળ લેવું?’ એના અર્થ... ..	૬૬૦
વિરેચન તૈયાર કરવાની રીત	”
નેપાળથી અને ઉદરકનીથી સિદ્ધ કરેલો સ્નેહ	”
વિરેચનનાં મુખ્ય ઔષધો	”
હરડેનો વિરેચન કલ્પ	
લુલાળની અસર ઓછી-વધારે કરવાના ઉપાય ૬૬૧	
વિરેચનનાં અનુપાન	”

અધ્યાય ૩ જો-વમન અને વિરેચનના ઉપદ્રવોના ઉપાય

જીલડીના ઉપદ્રવના ઉપાય	૬૬૨
રેચના ઉપદ્રવના ઉપાય	”
કેવાં ઔષધ કયા ઉપદ્રવો કરે છે?	૬૬૩
સ્લેક પથી ટવાળા ઉપદ્રવોના ઉપાય... ..	”
આધ્માનનો ઉપાય	”
શૂળ, વિષધ અને આનાહનો ઉપાય	૬૬૪
વિરેચનના અતિ યોગના ઉપદ્રવો: ઉપાય	”
આવતા વેગ રોકવાથી થતા ઉપદ્રવ: ઉપાય	”
અતિવમનથી થતા હૃદયરોગનો ઉપાય... ..	”
ઔષધના અતિયોગથી ડોપેલા વાયુના ઉપદ્રવોનો ઉપાય	”
તીક્ષ્ણ વિરેચનથી થતા ઉપદ્રવો: ઉપાય	૬૬૫
દવાથી બહુ જીલડી-ઝાડા થાય તો?	”
મંથ	”
જીલડીઓ થવાથી જીલ અંદર ખેંચાઈ બળ્ય કે બહાર નીકળી આવે તેના ઉપાય	”
બહુ જીલડીઓ થવાથી બોલાવુ બંધ થઈ બળ્ય વગેરે વાયુના રોગો માટે ઉપાય	”
અતિ વિરેચનથી ઝાડામાં લોહી પડ્યું છે કે પિત્ત, તેની પરીક્ષા	૬૬૬
વિરેચનથી લોહી વહેતું હોય તેના ઉપાય	”
વિરેચનના અતિ યોગથી નીકળેલી આમળનો ઉપાય	”
વિરેચનના અતિ યોગથી થયેલી ખેલાનીનો ઉપાય	”

અધ્યાય ૪ થો-ખસ્તિકલ્પ

પ્રકૃતિ પ્રમાણે આપવા યોગ્ય ખસ્તિક	૬૬૭
વાયુના રોગ માટે નિરૂહખસ્તિક	”
નિરૂહખસ્તિક	”

વિષય	પૃષ્ઠ
દીપન અને લેપન ખસ્તિક	૬૬૮
પિત્તરોગ ઉપર ખસ્તિક	”
દાહ, અતિસાર, લોહીવા વગેરે અને બધા પિત્તના રોગો માટે ખસ્તિક	”
કફના રોગો, મંદઅગ્નિ, અરચિ એ માટે ખસ્તિક ૬૬૯	
સુકુમારને યોગ્ય પ્રસૂત નિરૂહખસ્તિકો	
વાયુ મટે એવી સુકુમાર ખસ્તિકો	૬૭૦
સુકુમાર પંચતિક્ત ખસ્તિક	”
ઝાડો ન જીતરતો હોય તથા આનાહ માટે સુકુમાર ખસ્તિક	”
વિષયશક્તિ વધારે એવી સુકુમાર ખસ્તિક... ..	”

સિદ્ધ ખસ્તિકો

માધુતૈલિક સિદ્ધ ખસ્તિક	૬૭૧
આખ અને રક્તપિત્ત માટે સિદ્ધ ખસ્તિક	”
યાપનખસ્તિક	”
યુક્તરથખસ્તિક	”
દોષહરખસ્તિક	”
દોષહર સિદ્ધખસ્તિક	”
ઝેમૂર્ચખસ્તિક	”
યાપનરોજ ખસ્તિક... ..	૬૭૨
વાયુ મટાડે એવી ખસ્તિક	”
વીર્ય વધારનારી ખસ્તિક	”
વાજીકરણ ખસ્તિક	૬૭૩
વાજીકરણ ખસ્તિકવાળાનું ભોજન	”

સ્નેહખસ્તિક

પરેજ ન પાળવી પડે એવી સ્નેહખસ્તિક... ..	”
પરેજ પાળવી પડે એવી સ્નેહખસ્તિકો: વાયુનાશક સ્નેહખસ્તિકો	”
અટકાવ અને વીર્યના રોગ મટાડે એવી, પુત્ર આપે એવી સ્નેહખસ્તિક	૬૭૪
કફરોગ, વધરાવળ, ઉદાવર્ત, ગોળો વગેરે રોગ માટે સ્નેહખસ્તિક	”
કફના રોગો માટે સિદ્ધ સ્નેહખસ્તિક	”
મદુ અને તીક્ષ્ણ ખસ્તિક ક્યારે આપવી? મદુ અને તીક્ષ્ણ ખસ્તિક શી રીતે બનાવવી? ખસ્તિક બનાવવાનાં દ્રવ્યો પસંદ કરવામાં વિચાર	૬૭૫
ખૂંદણ અને શોધનખસ્તિક કોને અપાય?	”

અધ્યાય ૫ મો-અસ્તિના ઉપદ્રવના

ઉપાય

નિરૂહઅસ્તિના ઉપદ્રવના ઉપાય

કેવા દરદીને કેવી અસ્તિ કયા ઉપદ્રવ કરે છે ?	૬૭૬
અસ્તિ વડે ઊબઝેલા દોષને બહાર કાઢવાના ઉપાય	...
બહુ દોષવાળા અને લૂખા કોઠાવાળાને અસ્તિ આપવાથી યતા ઉપદ્રવ : ઉપાય	૬૭૭
અસ્તિ કેમ અપાય તો ઉપદ્રવ થાય ? ઉપાય	..
અસ્તિના અતિયોગનાં કારણ, લક્ષણ, ઉપાય	૬૭૮
અતિ ક્ષારવાળી, ખાટી, તીક્ષ્ણ, ઊની, ખારી અસ્તિના ઉપદ્રવો : ઉપાય	..

સ્નેહઅસ્તિના ઉપદ્રવના ઉપાય

અસ્તિનો સ્નેહ વાયુથી રોકાવાનાં કારણ, લક્ષણ અને ઉપાય	૬૭૯
પિત્તથી રોકાયો હોય તેનાં લક્ષણ અને ઉપાય	૬૮૦
કફથી રોકાયો હોય તેનાં લક્ષણ અને ઉપાય	..
અનથી રોકાય તેનાં લક્ષણ અને ઉપાય	..
ઝાડાથી રોકાયેલાનાં લક્ષણ અને ઉપાય	..
ભૂખ્યાને, સૂળેલી ગુદાવાળાને અને ફક્ત પેથા જ પીધી હોય તેના ઉપદ્રવ : ઉપાય	..
કાચા સ્નેહની અસ્તિના ઉપદ્રવ : ઉપાય	૬૮૧
અસ્તિમાંનો વાયુ ગુદામાં જવાથી થયેલા ઉપદ્રવ : ઉપાય	...
અસ્તિ ગુદામાં ખોસવામાં કરેલી ઉતાવળથી કે અસ્તિ ઊછળવાથી થતા ઉપદ્રવ : ઉપાય	..
અસ્તિ અધવચ છૂટી જવાથી થતા ઉપદ્રવ : ઉપાય	..
અસ્તિને બહુ દાબવાથી ઉપદ્રવ : ઉપાય	૬૮૨
શુદ્ધિ કરેલાની તથા ક્ષીણ શરીરવાળાની સંભાળ શોધન કરેલાને કયા રસ આપવા ?	..
શોધન કરેલાને પ્રકૃતિમાં આણવાના ઉપાય	..
પ્રકૃતિમાં આવ્યો હોવાનું લક્ષણ	..

અધ્યાય ૬ઠ્ઠો-દ્રવ્યકલ્પ

ઉત્તમ ઔષધિનું લક્ષણ	...	૬૮૩
ઔષધ કેવું તોડી લાવવું ? કેવી રીતે રાખવું ?
કેટલા વખતમાં વાપરવું
દૂધ, ઊણ, મૂત્ર, ધાતુ, પીઠાં, શીંગડાં, ખરી વગેરે કેવાં પ્રાણીનાં લાવવાં ?
કયા રસવાળાં દ્રવ્યોના મુલાય, સ્વરસ, કલ્ક વગેરે બની શકે ?

વિષય

૫૭૬

સ્વરસ વગેરે બનાવવાની રીત

સ્વરસ કાઢવાની રીત	૬૮૪
કલ્ક અને ચૂર્ણ બનાવવાની રીત
ક્રવાથ બનાવવાની રીત
શીત (હિમ) બનાવવાની રીત
ફાંટ બનાવવાની રીત
સ્વરસ વગેરે કેટલું આપવું તેનું માપ			
સ્વરસનું મધ્યમ માપ	૬૮૫
કલ્કનું મધ્યમ માપ
શુભ (ક્રવાથ)નું મધ્યમ માપ
શીત (હિમ)નું મધ્યમ માપ
ફાંટનું મધ્યમ માપ

ધી, તેલ વગેરે સ્નેહ પકવવાની સામાન્ય રીત
સ્નેહ, કલ્ક અને દ્રવનું પ્રમાણ
સ્નેહ સિદ્ધ કરવા વિષે શૌનકનો મત
સ્નેહ સિદ્ધ થયો હોવાનું લક્ષણ	૬૮૬
લેહ તૈયાર થયાનું લક્ષણ
પાકના પ્રકાર, લક્ષણ, અસર અને ઉપયોગ
પરિમાણ (તેલ, વજન)ની સંજ્ઞાના અર્થ	૬૮૭
લીલું દ્રવ્ય કેટલું લેવું ?
કયું પ્રવાહી વાપરવું ?
દ્રવ્યોનું પ્રમાણ
દવામાં વનસ્પતિનું કયું અંગ વાપરવું ?	૬૮૮
તેલ, વજનની ખીણ સંજ્ઞાઓના અર્થ

પર્વતલેદ દ્રવ્ય વિશેષ

ઉત્તરસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો-બાળકના ઉપચાર

બાળક જન્મે કે તરત શું કરવું ?	...	૬૮૯
મંત્ર
નાયડો શી રીતે કાપવો ? પછી શું કરવું ?
ચાટણું
નતકર્મ સંસ્કાર	...	૬૯૦
ધાવણુ ક્યારે આપવા માંડે ?
પહેલા ત્રણ-ચાર દિવસ બાળકને શું ચટાડવું ?
માનું ધાવણુ : એને અભાવે ધાવ કેવી રાખવી ?
ધાવણુ શાથી નાશ પામે અને શાથી બને ?
કેવી સ્ત્રીને ધાવવાથી બાળકને રોગ થાય
ધાવણુને અભાવે કેવું દૂધ પાવું ?	...	૬૯૧

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
સગાંબે રાતે જગતા રહેવું ...	૬૮૧	ધાવણના દોષ સુધારનારાં ઉત્તમ ઔષધો	૬૮૮
દશ જિહ્વુ અને નામ પાડવું ?	..	દાંત આવતાં દુઃખ ન થાય તેના ઉપાય	..
પથારી અને ઝોશીકાં	દાંત આવતાં થયેલા રોગના ઉપાય
રાક્ષસોનો નાશ કરે એવો ધૂપ	..	બાળક સુકાવાનું કારણ અને તેના ઉપાય	..
બાળકને શુ શુ પહેરાવવું ?	સ્રોતોને શુદ્ધ કરનારું ઉત્તમ ઘી
કાન ક્યારે અને કેવી રીતે વીંધવા ?	૬૮૨	શરીર સુકાવું હોય તેના ઉપાય
આડું અવળું ન વીંધાય તેની કાળજી	..	પ્રાક્ષાદિ તેલ (રક્ષોદ તેલ)
ઉપરના રોગો થાય તો શુ કરવું	..	ઉધરસ, તાવ અને જિલ્ડીના રોગના ઉપાય	૭૦૦
ધાવણ ક્યારે અને કેવી રીતે છોડાવવું ?	૬૮૩	ધાવણની જિલ્ડીના ઉપાય
ધાવણ છૂટ્યા પછી બાળકને આપવાના લાડુ	..	જિલ્ડી મટાડવાનો ઉપાય
બાળકના રોગમાં કેવા ઉપચાર કરવા	તાલુકંટક (ગળું પડવું)
બાળકને પાવાનું ઘી	તાલુકંટકના ઉપાય .	..
અણાંગ ઘી	અહિપૂતન રોગ : એના ખીજાં નામ ...	૭૦૧
સારસ્વત ઘી ...	૬૮૪	અહિપૂતનના ઉપાય
શરીર વગેરે બાધનારા ચાર યોગ	..	માટી ખાધાથી થતા રોગોનો ઉપાય
વાચા શુદ્ધ કરવાનો ઉપાય	ધાવણ બાળકને દવા પાવાની ખીજી રીત	..

અધ્યાય ૨ જો-બાળકના રોગના ઉપાય

બાળકોનું વર્ગીકરણ : રોગનું કારણ ..	૬૮૪
શુદ્ધ દૂધ (ધાવણ)નું લક્ષણ
વાયુથી બગડેલા દૂધ (ધાવણ)નું લક્ષણ
પિત્તથી બગડેલા દૂધ (ધાવણ)નું લક્ષણ
કફથી બગડેલા દૂધ (ધાવણ)નું લક્ષણ
બે અને ત્રણ દોષથી બગડેલા દૂધનું લક્ષણ	૬૮૫
કયું અશુદ્ધ દૂધ કયા રોગ કરે ?	..
કેની ખીડા થાય છે તે સમજવાની રીત
ખીડા કયા થાય છે તે સમજવાની રીત
ઉપાય કોને કરવા ?
વાયુથી બગડેલા ધાવણ માટે કરવાના ઉપાય	..
પિત્તથી બગડેલા ધાવણ માટે કરવાના ઉપાય	૬૮૬
કફથી બગડેલા ધાવણ માટે કરવાના ઉપાય	..
ત્રણે દોષથી બગડેલા ધાવણથી થતો શ્વીરાલસક રોગ
શ્વીરાલસકનો ઉપાય
બગડેલું ધાવણ સુધારનારાં ઉત્તમ ઔષધ	૬૮૭
બાળકને દાંત આવે ત્યારે કયા રોગ થાય ?	..
દાંત આવે તેના રોગ મટાડવા શુ કરવું ?	..
બાળકોને દવા મોટા જેવી પણ થોડી આપવી	..
કયા બાળકને ક્યારે જિલ્ડી કરાવવી ?	..
બાળકને કઈ ક્રિયા કરી શકાય ?	૬૮૮

અધ્યાય ૩ જો-બાળકોને થતી ગ્રહોની પીડાના ઉપાય

ગ્રહોની ઉત્પત્તિ	૭૦૨
ગ્રહોના નામ
ગ્રહોના વળગાડનું પૂર્વગ્રહ
ગ્રહોના વળગાડનું સામાન્ય લક્ષણ
સ્કંદ વળગ્યો હોવાનાં લક્ષણ...
વિશાખનો વળગાડ અથવા સ્કંદાપરમાર
મેષ (નૈઋમેષ)ના વળગાડનાં લક્ષણ	..	૭૦૩
શ્વરહના વળગાડનાં લક્ષણ
પિતૃના વળગાડનાં લક્ષણ
શકુનિના વળગાડનાં લક્ષણ
પૂતનાના વળગાડનાં લક્ષણ
શીતપૂતનાના વળગાડનાં લક્ષણ	..	૭૦૪
અંધપૂતનાના વળગાડનાં લક્ષણ
મુખમંડિતાના વળગાડનાં લક્ષણ
રેવતીના વળગાડનાં લક્ષણ
શુક્ર રેવતીના વળગાડનાં લક્ષણ
ગ્રહનો વળગાડ અસાધ્ય હોવાનાં લક્ષણ
શુક્ર રેવતીનું અસાધ્ય લક્ષણ
ગ્રહોના વળગાડના કારણ
હિંસાની ઇચ્છાવાળા ગ્રહના વળગાડનાં લક્ષણ	૭૦૫	
સ્ત્રી સાથે આનંદ ભોગવવાની ઇચ્છાવાળા ગ્રહના વળગાડનાં લક્ષણ

વિષય	પૃષ્ઠ
પૂનની ઇચ્છાવાળા અહોની પીડાનાં લક્ષણ	૭૦૫
એ ત્રણ ઇચ્છાવાળા અહોના વળગાડના ઉપાય	"
સામ્ય અહોના વળગાડનો ઉપાય ...	"
બધા અહોના વળગાડમાંથી છૂટવાનો ધૂપ	૭૦૬
બધાં ભૂત અને વિષમજ્જવરનો ધૂપ ...	"

અધ્યાય ૪ થો—ભૂતવિજ્ઞાન

ભૂતના વળગાડનું લક્ષણ ...	૭૦૭
કયું ભૂત વળગ્યું છે તેની પરખ ...	"
ભૂતના વળગાડનું કારણ ...	"
છિદ્ર એટલે શું ? ...	૭૦૮
કયું ભૂત કયે દિવસે કયે સમયે વળગે છે ?	"
દેવના વળગાડનું લક્ષણ ...	"
દાનવ (દૈત્ય) વળગ્યાનાં લક્ષણ ...	"
ગંધર્વ વળગ્યાનાં લક્ષણ ...	"
સાપના વળગાડનાં લક્ષણ ...	૭૦૯
યક્ષના વળગાડનાં લક્ષણ ...	"
અહરાક્ષસના વળગાડનાં લક્ષણ ...	"
રોક્ષસના વળગાડનાં લક્ષણ ...	"
પિશાચના વળગાડનાં લક્ષણ ...	"
ત્રેતાના વળગાડનાં લક્ષણ ...	૭૧૦
કુખમાંડના વળગાડનાં લક્ષણ ...	"
નિષાદના વળગાડનાં લક્ષણ ...	"
ઔકિરણના વળગાડનાં લક્ષણ ...	"
વેતાલના વળગાડનાં લક્ષણ ...	"
પિતૃના વળગાડનાં લક્ષણ ...	"
અસાધ્ય વળગાડનાં લક્ષણ ...	૭૧૧

અધ્યાય ૫ મો—ભૂતનો વળગાડ

મટાડવાનો ઉપાય

અહિંસક ભૂતનો ઉપાય ...	૭૧૧
અહોના વળગાડ મટાડવાનો ઉપાય ...	"
સિદ્ધાર્થક ધી ...	૭૧૨
ભૂતરાવ ધી ...	૭૧૩
મહાભૂતરાવ ધી ...	"
બલિદાનનો સામાન્ય વિધિ ...	"
બલિદાનનો વિશેષ વિધિ : બલિદાનની જગા	"
દેવોના વળગાડનો ઉપાય ...	૭૧૪
દૈત્યના વળગાડનો ઉપાય ...	"
નાગના વળગાડનો ઉપાય ...	"
યક્ષના વળગાડનો ઉપાય ...	"

વિષય	પૃષ્ઠ
અહરાક્ષસના વળગાડનો ઉપાય ...	૭૧૫
રાક્ષસના વળગાડનો ઉપાય ...	"
પિશાચના વળગાડનો ઉપાય...	"
દેવ, ઋષિ, પિતૃ અને ગંધર્વના	"
વળગાડનો વિચાર ...	"
અહોને ઉશ્કેરવા નહિ ...	૭૧૬

અધ્યાય ૬ ઠો—ગાંડપણના ઉપાય

ગાંડપણની સંખ્યા...	૭૧૬
વ્યાખ્યા ...	"
ગાંડપણનાં કારણ, સંપ્રાપ્તિ, સામાન્ય લક્ષણ	"
વાયુના ગાંડપણનાં લક્ષણ ...	૭૧૭
પિત્તના ગાંડપણનાં લક્ષણ ...	"
કફના ગાંડપણનાં લક્ષણ ...	"
ત્રિદોષનું ગાંડપણ ...	"
મનની પીડાથી થયેલા ગાંડપણનાં લક્ષણ	"
ઝેરના ગાંડપણનાં લક્ષણ ...	૭૧૮
વાયુના ગાંડપણમાં પહેલાં શું કરવું ...	"
કફના અને પિત્તના ગાંડપણમાં	"
પહેલાં શું કરવું ? ...	"
જતાં ન મટે તો શું કરવું ...	"
બ્રાહ્મીઘૃત ...	"
કલ્યાણકઘૃત ...	૭૧૯
મહાકલ્યાણક ઘૃત ...	"
મહાપૈશાચકઘૃત ...	"
નસ્ય, અંજન, લેપ, ધૂપ, ધૂમપાન વગેરે	૭૨૦
દેશ, કાળ વગેરેનો વિચાર ...	૭૨૧
ગાંડપણમાં વળગાડના ઉપાય ...	"
ગાંડપણ કોને ન આવે ? ...	"
ગાંડપણ મટવું હોવાનાં લક્ષણ ...	"

અધ્યાય ૭ મો—વાઈના ઉપાય

વાઈનાં અર્થ, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ ...	૭૨૨
વાઈના પ્રકાર ...	"
વાઈનું પૂર્વરૂપ ...	"
વાયુની વાઈનાં લક્ષણ ...	"
પિત્તની વાઈનાં લક્ષણ ...	૭૨૩
કફની વાઈનાં લક્ષણ ...	"
ત્રિદોષની વાઈ ...	"
પહેલું શું કરવું ? ...	"
કોને કયા સંશમન યોગો આપવા ?	"
સંશમન યોગો ...	"

વિષય	પૃષ્ઠ
મહાપ્રયગ્વ્ય ધી	૭૨૩
વાઈમાં નસ્ય	૭૨૪
ધૂપ	”
રસાયનો તથા દરદીની સંભાળ	૭૨૫
વાઈ વળી ગયા પછી શું કરવું ?	”

અધ્યાય ૮ મો-આંખનાં પોપચાંના રોગો વિષે જ્ઞાન

આંખના રોગોનું કારણ અને સામાન્ય સંપ્રાપ્તિ ૭૨૫
 પોપચાંના તથા પાંપણના રોગો

કુચ્છોન્મીલ	”
નિમેષ (આંખે પટપટાવવી)	૭૨૬
વાતહત	”
કુલી (ખીલ)	”
પિત્તોત્કિલ્લ	”
પક્ષમશાત	”
પોથકી	”
કર્કોત્કિલ્લ	”
લગણુ	”
ઉત્સંગ	”
રક્તોત્કિલ્લ	”
પોપચાનો અર્થ	૭૨૭
અંજનનામિકા (આંજણી)	”
બિસ્વતર્મ	”
ઉન્કલણવતર્મ	”
શ્યાવવતર્મ	”
શિલણવતર્મ	”
સિકનાવતર્મ	”
કર્દમવતર્મ	”
બહેલ	”
કુકુલુક	”
પદ્મોપગૈધ (પરવાળાં)	૭૨૮
અલણ (નાસર)	”
પોપચાનુ અર્થદ	”
સંધ્યાસાધ્ય વિચાર	”

અધ્યાય ૯ મો-પોપચાંના રોગના ઉપાય

કુચ્છોન્મીલનો ઉપાય	૭૨૮
કુલી (ખીલ)નો ઉપાય	૭૨૯
પોપચુ' ખોતરવાની રીત	”

વિષય	પૃષ્ઠ
પોપચુ' ખરાખર ખોતરાયું હોવાનું લક્ષણ ; નહિ તો ઉપાય	૭૨૯
વધારે પડતું ખોતરાયું હોવાનાં લક્ષણ અને ઉપાય ..	”
અતિલેખનના ઉપાય	૭૩૦
<u>કોડવાની રીત</u>	”
પિત્તોત્કિલ્લ અને રક્તોત્કિલ્લનો ઉપાય ..	”
પક્ષમશાતના ઉપાય	”
પોથકીના ઉપાય	”
કર્કોત્કિલ્લ રોગના ઉપાય	૭૩૧
લગણુના ઉપાય	”
(ઉત્સંગ અને) આંજણીનો ઉપાય ..	”
કુકુલુકનો ઉપાય	”
બાળકોની ચિકિત્સાનો સામાન્ય નિયમ ..	”
કયા બાળકને કયા દ્રવ્યથી ઊલટીએ કરાવવી ? ..	”
કુકુલુક (ચાલુ)	૭૩૨
<u>પદ્મોપગૈધના ઉપાય</u>	”

અધ્યાય ૧૦ મો-આંખના સંધિ-ભાગના, ઘોળા અને કાળા ડોળાના રોગનું જ્ઞાન સંધિરોગો

જલાસવ	૭૩૩
કક્કાસવ	”
ઉપનાહ	”
રક્તાસવ	”
પર્વણી	”
પૂયાસવ	”
પૂયાલસ	”
અલણ	૭૩૪
કૃમિગ્રંથિ	”
સાંધ્યાસાધ્ય	”

ઘોળા ડોળાના રોગ

શુક્રિકા	૭૩૪
શુક્રભાગ (ઘોળા વેલ)	”
બલાન્નગ્રથિત	”
પિણ્ડ	”
સિરાત્પાત	”
સિરાહર્ષ	”
સિગબલ	”
શાણિતર્મ	”

વિષય	પૃષ્ઠ
અર્ચુન ...	૭૩૫
પસ્તાર્થર્મ	"
સ્નાવાર્મ	"
અધિર્માર્મ	"
સિરાપિટિકા	"
ઘોળા ડોળાના રોગ વિષે સાધ્યાસાધ્ય વિચાર	"

કાળા ડોળાના રોગ

ક્ષતશુક્ર (ફૂલું) ...	"
શુદ્ધ શુક્ર (શુદ્ધ ફૂલું) ...	"
અજકા ...	૭૩૬
સિરાશુક્ર...	"
અક્ષિપાકાત્યય	"
અસાધ્ય શુક્રનાં લક્ષણ	"

અધ્યાય ૧૧ મો-આંખના સંધિભાગ- ના, ઘોળા અને કાળા ડોળાના રોગોના ઉપાય

ઉપનાહનો ઉપાય ...	૭૩૬
પર્વણીનો ઉપાય ...	૭૩૭
પૂયાલસનો ઉપાય ...	"
કૃમિત્રાધિનો ઉપાય ...	"
શુક્રિતકાનો ઉપાય ...	"
બલાગ્રથિત અને પિષ્ટકનો ઉપાય ...	"
આંખના સોજા અને ખણજનો ઉપાય ...	"
સિરોત્પાત, સિરાહર્ષ સિરાગ્નલ અને અર્ચુનનો ઉપાય ...	"
પાંચે જાતનાં અર્મ(વેલ)ના ઉપાય ...	૭૩૮
વેલ માટે શસ્ત્રક્રિયા ...	"
તિમિર, ફૂલું વગેરે મટાકનાર અંજન...	"
નથુ ઉત્તમ લેખન અંજનો...	૭૩૯
સિરાગ્નલ અને પિટિકાનો ઉપાય ...	"
ફૂલાના ઉપાય ...	"
ક્ષતશુક્રના ઉપાય ...	"
વર્તિ ...	"
દંતવર્તિ ...	"
બધાં ફૂલાનો ઉપાય ...	૭૪૦
ખાંડાવાળા ફૂલાનો ઉપાય ...	"
શુદ્ધ શુક્રનો ઉપાય ...	"
મહાનીલા ગોળી ...	"
સ્થિર અને ઘનફૂલાનો ઉપાય ...	"
શુદ્ધ શુક્રના ઉપાય (સાલુ) ...	૭૪૨

વિષય	પૃષ્ઠ
ભીભરાઈ આવેલા ફૂલાનું નાશકારક અંજન	૭૪૧
સિરાશુક્રના ઉપાય ...	"
સિરાશુક્ર અને અજકામાં શસ્ત્રક્રિયા ...	"
સાધ્ય અને અસાધ્ય ફૂલા માટે અંજન	"
અજકાનો ઉપાય ...	૭૪૨
ફૂલાં માટે ઘી ...	"

અધ્યાય ૧૨ મો-દષ્ટિના રોગોનું જ્ઞાન

તિમિર રોગ ...	૭૪૨
કાયરોગ ...	૭૪૩
લિંગનાશ (મોતિયો) ...	"
વાયુના તિમિર, કાય અને લિંગનાશનાં લક્ષણ	"
ગંભીરા ...	૭૪૪
પિત્તના તિમિર અને કાયનાં લક્ષણ ...	"
પિત્તના લિંગનાશનાં અને ક્ષુદ્ર દષ્ટિનાં લક્ષણ	"
પિત્તવિદગ્ધા દષ્ટિનાં લક્ષણ ...	"
કક્ષના તિમિર, કાય અને લિંગનાશનાં લક્ષણ	"
દોડીથી થતા તિમિર, કાય અને લિંગનાશનાં લક્ષણ ...	"
બે દોષના અને ત્રણે દોષના તિમિર વગેરે રોગ	૭૪૫.
નંકુલાંધ ...	"
દોષાંધ (રતાંધિણાપણું) ...	"
રતાંધિણો દહાડે કેમ જોઈ શકે છે ? ...	"
ઉષ્યુવિદગ્ધા દષ્ટિ ...	"
અગ્નવિદગ્ધા (વિદગ્ધાગ્ના) દષ્ટિ ...	"
ધૂમરરોગ ...	"
ઔપસર્ગિક (આગતુક) લિંગનાશ ...	"
સાધ્યાસાધ્ય ...	૭૪૬

અધ્યાય ૧૩ મો-તિમિરરોગના ઉપાય

તિમિરરોગના ઉપાય કરવાનું કારણ ...	૭૪૬
તિમિરરોગના સામાન્ય ઉપાય ...	"
પટોલાદિ ઘી ...	"
ત્રિફળા ઘી ...	૭૪૭
મહાત્રિફળા ઘી ...	"
ગરડ જેવી આંખ કરવાનો ઉપાય ...	"
તિમિરરોગના ઉપાય (ચાલુ) ...	"
ચૂર્ણાંજન ...	૭૪૮
ભાસ્કરચૂર્ણ ...	૭૪૯
દ્રવ્યશલાકા ...	"
અપ્રતિસાર અંજન ...	૭૫૦
પરમાક્ષિક યોગ ...	"

વિષય	પૃષ્ઠ
વાયુના તિમિરરોગના ઉપાય	૭૫૧
પ્રત્યંજન	૭૫૨
આંખનું તર્પણ	"
પિત્તને તિમિરરોગ	"
કફના તિમિરરોગના ઉપાય	૭૫૩
વિમલા વર્તિ	"
ક્રાકિલા વર્તિ	"
લોહીથી થતા તિમિરરોગના ઉપાય	"
દ્વિદોષ અને ત્રિદોષના તિમિરના ઉપાય	૭૫૪
કચરોગના ઉપાય	"
ત્રિદોષના નકુલાંધ રોગના ઉપાય	"
સ્તાંધાના ઉપાય	"
ધૂમર, અગ્નિવિદગ્ધા વગેરેના ઉપાય	૭૫૫
કોની કોની આંખે તિમિરરોગી જેવું દેખાય ?	"
આંખની સંભાળ રાખવાનું કારણ	૭૫૬
આંખની સંભાળ રાખવાના ઉપાય	"

અધ્યાય ૧૪ મો-મોતિયાના ઉપાય

કેવો મોતિયો વીધવો (ઉતારવો) ?	૭૫૭
પાંદેશે મોતિયો જ ઉતારવાનું કારણ	"
કફના મોતિયાનો રંગ	"

૭ ઉપદ્રવો

આવર્તકી દષ્ટિ	૭૫૭
શર્કરા દષ્ટિ	"
રાજમતી દષ્ટિ	"
છિન્નાશુકા દષ્ટિ	"
ચંદ્રકી દષ્ટિ	"
જનકી દષ્ટિ	"
કોનો મોતિયો ન ઉતારવો ?	"
મોતિયો ઉતારવાની રીત	"
દૈવછિદ્ર બરાબર વીધાયું હોવાનાં લક્ષણ	૭૫૮
દૈવછિદ્ર વીધ્યા પછી શું કરવું ?	"
મોતિયો ઉતાર્યા પછીની પરેજ	૭૫૯
પરેજ ન પાળવાથી થતા ઉપદ્રવ	"
પીકા અને સ્તાંધ મટાડવાનો ઉપાય	"
રૂઝ આવ્યા પછી આંખમાં આંજવાની દવા	૭૬૦
પિડાંજન	"

અધ્યાય ૧૫ મો-આખી આંખના રોગોનું જ્ઞાન

અભિષ્યંદ (આંખ આવવી)

વાયુનો અભિષ્યંદ	૭૬૦
-----------------	-----

વિષય	પૃષ્ઠ
વાયુના અધિમંથનાં કારણ અને લક્ષણ	૭૬૧
હતાધિમંથનાં કારણ અને લક્ષણ	"
અન્યતોવાતનાં કારણ અને લક્ષણ	"
વાતપર્યંથનાં લક્ષણ	"
પિત્તાભિષ્યંદનાં લક્ષણ	"
પિત્તાધિમંથનાં લક્ષણ	"
કફના અભિષ્યંદનાં લક્ષણ	"
કફાધિમંથનાં લક્ષણ	૭૬૨
સ્કતાભિષ્યંદનાં લક્ષણ	"
સ્કતાધિમંથનાં લક્ષણ	"
ગધા અધિમંથનાં ટૂંકમાં લક્ષણ	"
શુષ્કાક્ષિપાકનાં લક્ષણ	"
સરોફ અક્ષિપાકનાં લક્ષણ	"
અદ્વપરોફ અક્ષિપાકનાં તથા અક્ષિપાકાત્યયનાં લક્ષણ	"
અગ્લોપિતનાં કારણ, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ	૭૬૩
સાધ્ય-અસાધ્ય	"
ખોટી ચિકિત્સાનું પરિણામ	"

અધ્યાય ૧૬ મો-આખી આંખના રોગોનો ઉપાય

અભિષ્યંદોના પૂર્વરૂપમાં કરવાના ઉપાય	૭૬૩
દાહ વગેરે મટાડવાનો લેપ	"
દોષ પ્રમાણેના લેપ	"
પાશુપતયોગ	૭૬૬
શુષ્કાક્ષિપાકના ઉપાય	"
સુરોફ અને અદ્વપરોફ અક્ષિપાકના ઉપાય	"
સંધાવ અંજનો	૭૬૭
જ્ઞાંધાવ અંજન આંખના પછી ?	"
અગ્લોપિત રોગના ઉપાય	૭૬૮
પિલ્લરોગો	"
પિલ્લરોગોની ચિકિત્સા	"
આંખ માટેનું પથ્યાપથ્ય	૭૬૯

અધ્યાય ૧૭ મો-કાનના રોગો વિષે જ્ઞાન

કુણ્ડશૂલ

વાયુથી થતા કાનના સળુકાનાં કારણ, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ	૭૭૦
પિત્તથી થતા કાનના સળુકાનાં લક્ષણ	"
કફથી થતા કાનના સળુકાનાં લક્ષણ	"
લોહીના પ્રકોપથી થતા કાનના સળુકાનાં લક્ષણ	૭૭૦

વિષય	પૃષ્ઠ
બધા દોષોથી થતા કાનના સજીકાનાં લક્ષણ	૭૭૧
કર્ણનાદ ...	”
આધિર્ષ (બહેરાશ)	”
પ્રતિનાદ	”
કર્ણકંડૂ, કર્ણશોફ	”
પૂતિકર્ણ	”
કૃમિકર્ણક	”
કર્ણવિદ્રધિ	”
કર્ણાર્શ, કર્ણાર્ચુદ	૭૭૨
કુચિકર્ણ	”
કર્ણપિરપલી	”
વિદારિકા	”
પાલીશોષ	”
તન્નિકા	”
પરિપોટ	”
ઉત્પાત	”
ઉન્મંથ (અથવા ગલિલર)	”
દુઃખવર્ધન	”
લેહી (લેહ)	૭૭૩

અધ્યાય ૧૮ મો-કાનના રોગોનો ઉપાય

વાયુના કર્ણશળના ઉપાય	૭૭૩
વાયુના કર્ણશળમાં પથ્થ	”
વાયુના કર્ણશળમાં અપથ્થ	૭૭૪
પિત્તથી થતા કર્ણશળના ઉપાય	”
કફથી થતા કર્ણશળના ઉપાય	”
લોહીથી થતા કર્ણશળના ઉપાય	”
કર્ણનાદના અને બહેરાશના ઉપાય	૭૭૫
ક્ષારતૈલ	”
પ્રતિનાદના ઉપાય	૭૭૬
કાનમાં મેલ હોય તેના ઉપાય	”
કર્ણકંડૂ અને કર્ણશોફના ઉપાય	”
પૂતિકર્ણ અને કૃમિકર્ણના ઉપાય	”
કર્ણવિદ્રધિ	”
કર્ણનું ક્ષતવિદ્રધિ	”
કર્ણાર્શ, કર્ણાર્ચુદ	”
કર્ણવિદારિકા	”
પાલીશોષ	”
કાનના ખૂનને ઝાડી કરે એવા સ્નેહ	૭૭૭
તન્નિકા	”
પરિપોટ	”

વિષય	પૃષ્ઠ
ઉત્પાત ...	૭૭૭
ઉન્મંથ ...	”
કાન બરાબર ન વીંધાયો હોય તો ?	”
પરિલેહિકા (લેહી, લેહ)	”
કપાયેલો કાન સાંધવાની રીત	૭૭૮
કાન વધારવાને યોગવાતું ઘી	”
કપાઈ ગયેલું નાક બનાવવાનો વિધિ	”
તાબ્લ કપાયેલા નાકને સાંધવાનો વિધિ	૭૭૯
હોઠ કપાઈ ગયો હોય તેનો વિધિ	”

અધ્યાય ૧૯ મો-નાકના રોગોનું જ્ઞાન

પ્રતિસ્થાયનાં કારણ, સંપ્રાપ્તિ	૭૭૯
વાયુના સજોખમનાં લક્ષણ	૭૮૦
પિત્તના સજોખમનાં લક્ષણ	”
કફના સજોખમનાં લક્ષણ	”
ત્રિદોષના સજોખમનાં લક્ષણ	”
રક્તજ સજોખમનાં લક્ષણ	”
કુષ્ટ પ્રતિસ્થાયનાં લક્ષણ	”
પાકી ગયેલા સજોખમનાં લક્ષણ	૭૮૧
ઘણી બધી કાનનાં કારણ, સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ	”
નાસિકાશોષ	”
નાસાનાદ	”
દ્રાણુપાક (નાસાપાક)	”
નાસાસ્ત્રાવ (નાક દદડકું-ગળતું)	”
અપીનસ	”
દીપ્તિ	”
પૂતિનાસ	૭૮૨
પૂયરક્ત	”
પુટક (પોટલી)	”
નાકનો મસો, નાકનું અર્ચુદ	”
સાધ્યાસાધ્ય	”

અધ્યાય ૨૦ મો-નાકના

રોગોના ઉપાય

નાકના રોગ માટે સામાન્ય ઉપાય	૭૮૨
વ્યોપાદિ ગુટિકા	૭૮૩
પીનસમાં ધૂમપાન	”
નાકના રોગ માટે અપથ્થ	”
વાયુના પ્રતિસ્થાયના ઉપાય	”
પિત્તના અને રક્તના પ્રતિસ્થાયનો ઉપાય	”
કફના સજોખમના ઉપાય	”
બધા દોષના સજોખમના ઉપાય	૭૮૪

વિષય	પૃષ્ઠ
દુષ્ટ પ્રતિસ્થાપના ઉપાય	૭૮૪
ભ્રુશક્ષવધુ અને પુટકના ઉપાય	"
નાસાશોષના ઉપાય	"
નાસાનાહના ઉપાય	"
નાસાપાકના, દીપ્તિના અને નાસાસ્થાવના ઉપાય ..	"
પૂતિવાસા અને અપીનસના ઉપાય	"
પૂયરક્તના ઉપાય	"
નાસાશ્લ અને નાસાશુદ્ધના ઉપાય	૭૮૫

અધ્યાય ૨૧ મો-મોંના રોગોનું જ્ઞાન

હોઠના રોગ (૧૧)	૭૮૫
ગાલનો રોગ (૧)	૭૮૬
દાંતના રોગ (૧૦)	"
દાંતનાં પેઢાંના રોગ (૧૩)	૭૮૭
જીભના રોગ (૬)	૭૮૮
તાળવાના રોગ (૮)	૭૮૯
ગળાના રોગ (૧૮)	"
આખા મોંમાં થતા રોગ (૮)	૭૯૧

અધ્યાય ૨૨ મો-મોંના રોગોના ઉપાય

ખંડોષના રોગોના ઉપાય	૭૯૩
વાયુના ઓષ્ઠકોષના ઉપાય	"
પિત્તનો ઓષ્ઠકોષ અને અલિધાત(ક્ષત)નો ઓષ્ઠકોષ	"
લોહીથી થતા ઓષ્ઠકોષ	"
કફનો ઓષ્ઠકોષ	"
ચરખીથી થતા ઓષ્ઠકોષ	"
જલાશુદ્ધ	"
ગંડાલજી	૭૯૪
શીતદંત (દાલન)	"
દંતહર્ષ, દંતભેદ	"
દંતચાલ	"
અધિદંત	"
દંતશર્કરા	"
ક્રપાલિકા	"
કૃમિદંત	"
શીતાદ	૭૯૫
ઉપકુથ	"
દંતપુપ્પટક	"
દંતવિદ્રવિ	"
સુષિર	૭૯૬

વિષય	પૃષ્ઠ
અધિમોંસ	૭૯૬
વિદર્ભ	"
દંતનાડી	"
વાતગ્નિહ્વાકંટક	"
પિત્તગ્નિહ્વાકંટક	૭૯૭
કફગ્નિહ્વાકંટક	"
અલસ (ગ્નિહ્વાલસ)	"
અધિગ્નિહ્વ	"
ઉપગ્નિહ્વ	"
ગલશુંડિકા (ગળાના કાકડા)	"
તાલસંહતિ, તાલુપુપ્પટ, કચ્છપ	"
તાલુપાક	"
તાલુશોષ	૭૯૮
ગળાના રોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા	"
વાતરોહિણી	"
પિત્તરોહિણી	"
રક્તરોહિણી	"
કફરોહિણી	"
વૃદ્ધ, શાલૂક, તુંડિકેરી અને ગિલાયુ	"
ગલવિદ્રવિ	૭૯૯
વાયુનું ગલગંડ	"
કફનું ગલગંડ	"
ચરખીનું ગલગંડ	"
મુખપાકની સામાન્ય ચિકિત્સા	"
વાયુનો મુખપાક	૮૦૦
પિત્તનો તથા લોહીનો મુખપાક	"
કફનો મુખપાક	"
ત્રિદોષ અને લોહીથી થતા મુખપાક	"
ગલાશુદ્ધ	"
પૂતિમુખ	"
ગળાના, હોઠના અને તાળવાના રોગો તથા રોહિણી, મુખશોષ અને પૂતિમુખ માટે ગાળીઓ : શ્લોક ૮૧ થી ૮૩	"
જેવાની અને સાંભળવાની શક્તિ માટે તેલ : શ્લોક ૮૪ થી ૮૬	૮૦૧
વ્યંગ, નીલિકા, મુખદૂષિકા વગેરે માટે ઉદ્ધર્તન અને અભ્યંગનું ચૂર્ણ : શ્લોક ૮૭	"
મોંના બધા રોગ અને હાલતા દાંત માટે મોંમા ભરી રાખવાનું તેલ : શ્લોક ૮૮ થી ૯૯	"

વિષય	પૃષ્ઠ
મોંના રોગો માટે મોંમાં રાખવાની ગોળી : શ્લોક ૯૦ થી ૯૪	૮૦૧
મોંના રોગો માટે અને દાંત મજબૂત કરવા માટે તેલ : શ્લોક ૯૫	૮૦૨
દાંત મજબૂત કરવા માટે તેલ : શ્લોક ૯૬	"
મોંના બધા રોગો માટે કવલગ્રહ : શ્લોક ૯૭	"
દાંતનાં પેદામાં દુખાવો, ખલ્લુજ, પાક અને રસી માટે ઘસવાની દવા : શ્લોક ૯૮	"
મોંના, દાંતના અને ગળાના રોગો માટે કાલક ચૂર્ણ : શ્લોક ૯૯	"
મોંના દાંતના અને ગળાના રોગો માટે પીતકચૂર્ણ : શ્લોક ૧૦૦	"
ગળાના રોગો માટે રસક્રિયા : શ્લોક ૧૦૧	૮૦૩
મુખરોગો માટે હરડેનો પ્રયોગ : શ્લોક ૧૦૨	"
મુખપાક માટે ક્વાથ : શ્લોક ૧૦૩	"
બધા મુખરોગ માટે પીવાનો અને ગરૂદૂધનો ક્વાથ : શ્લોક ૧૦૪	"
મુખપાક અને નાડીવળુ માટે ગરૂદૂધ : શ્લોક ૧૦૫	"
દાંતને મજબૂત બનાવે એવો ગરૂદૂધ : શ્લોક ૧૦૬	"
મોંના, દાંતના, પેદાના અને ગળાના રોગોમાં શી શી ક્રિયા કરવી ? કારણ : શ્લોક ૧૦૮, ૧૦૯	"
મોંના, દાંતના, પેદાના અને ગળાના રોગોમાં પથ આહાર : શ્લોક ૧૧૦	"
ગળાના રોગોના તરત ઉપાય કરવાનું કારણ : શ્લોક ૧૧૧	૮૦૪

અધ્યાય ૨૩ મો-માથાના રોગોનું જ્ઞાન

માથાના રોગોનાં કારણ	૮૦૪
વાયુના શિરસ્તાપનાં લક્ષણ	"
અર્ધાવભેદક (આધાશીશી)	"
પિત્તનો શિરસ્તાપ	"
કફનો શિરસ્તાપ	૮૦૫
લોહીનો શિરસ્તાપ	"
સન્નિપાતનો શિરસ્તાપ	"
કૃમિથી થતો માથાનો રોગ	"
શિરઃકંપ	"
શંખક	"
સૂર્યાવર્ત	"

વિષય	પૃષ્ઠ
ઉપશીર્ષક	૮૦૬
પિટ્તિકા, અર્જુદ, વિદ્રધિ	"
અરુપિકા	"
દારુણક	"
ઈંદ્રુમ (રુખ્યા, ચાચા, ઉંદરી)	"
ખલતિ (માથામાં ટાલ)	"
વાયુની, પિત્તની અને કફની ટાલ	"
ત્રિદોષની ટાલ, સાધ્ય-અસાધ્ય	"
પલિત (પળિયાં, ઘેળા વાળ)	૮૦૭
દરેક દોષનાં પલિતનાં લક્ષણ	"
માથાની પીકાને લીધે થતો પલિત રોગ	"
સાધ્ય-અસાધ્ય	"
ઘડપણનાં પળિયાં	"

અધ્યાય ૨૪ મો-માથાના રોગના ઉપાય

વાયુનો શિરસ્તાપ (માથું દુખવું)	૮૦૭
પિત્ત અને લોહીના અનુબંધવાળો વાયુનો શિરસ્તાપ	૮૦૮
અર્ધાવભેદક (આધાશીશી)	"
સૂર્યાવર્ત	"
પિત્તનો શિરસ્તાપ	"
લોહીનો શિરસ્તાપ : શંખક	"
કફનો શિરસ્તાપ	"
સન્નિપાતનો શિરસ્તાપ	૮૦૯
કૃમિથી થતો શિરસ્તાપ	"
શિરઃકંપ	"
ઉપશીર્ષક	"
માથાનાં વિદ્રધિ, પિટ્તિકા અને અર્જુદ	"
અરુપિકા	"
ચાચા (ઉંદરી) અને અરુપિકાનો ઉપાય	૮૧૦
દારુણક	"
ઈંદ્રુમ (ઉંદરી)	"
ઉંદરીમાં અપથ્ય	"
ખલતિ, પલિત, વલી વગેરે	"
વાળ વધારવાનો અને રંગવાનો ઉપાય	૮૧૧
વાળ વધારવાના ઉપાય	"
માથાના બધા રોગોનો ઉપાય	"
ગળાની ઠાંસડીથી ઉપરના ભાગના રોગોના ઉપાય	૮૧૨
માથર ઘી	"

વિષય	પૃષ્ઠ
મહામાયુર ધી	૮૧૨
ગજાની હાંસડીથી ઉપરના ભાગના રૂઝા રોગ	”
તે રોગની તરત ચિકિત્સા કરવાનું કારણ	૮૧૩
અધ્યાય ૨૫ મો-ત્રણ(ગૂમકું,	
ધા)ના ઉપાય	
નિબ, આગંતુ, દુષ્ટ અને શુદ્ધ ત્રણ ...	૮૧૩
દુષ્ટ ત્રણનાં લક્ષણ	”
દુષ્ટ ત્રણના પ્રકાર ...	”
વાયુનો દુષ્ટ ત્રણ ...	”
પિત્તનો દુષ્ટ ત્રણ ...	૮૧૪
કફનો દુષ્ટ ત્રણ ...	”
લોહીનો દુષ્ટ ત્રણ ...	”
શુદ્ધ ત્રણ ...	”
ત્રણના આશય : સાધ્યાસાધ્ય	”
સુસાધ્ય ત્રણ ...	”
કૃત્રસાધ્ય ત્રણ ..	”
અસાધ્ય ત્રણ ..	૮૧૫
સાધ્ય ત્રણ ત્રણ ક્યારે ન મટે ?	”
ધા રુઝાતો હોવાનાં લક્ષણ ...	”
ગૂમકું વેરી નાખવાના ઉપાય	”
ગૂમકું ન વેરાય તો ?	૮૧૬
પોટીસનાં દ્રવ્યો ...	”
ગૂમકાનું ક્યારે દારણ કરવું ?	”
પાકા ગૂમકાનાં દારણ-ઔષધો	”
પર બહાર કાઢવાના ઉપાય	”
લેપ કરવાની રીત : કારણ ...	”
પીડન કરનારાં દ્રવ્યો	”
ધા ધોવાનાં દ્રવ્યો ..	”
ધામાંથી બગાડ કાઢનાર લેપ	”
ધામાંથી બગાડ કાઢનારી વાટ	”
કેવા ત્રણને શાનો ધૂપ દેવો ?	”
પિત્ત, લોહી અને વિષના ત્રણમાં શું કરવું ?	”
સફા અને થોડા માંસવાળા જીંડા ધાનુ ઉત્સાદન	”
ચુદુ ઉત્સાદવાળા ધાનું અવસાદન ...	૮૧૮
ક્ષારકર્મથી કેવા ધા સાફ કરવા ?	”
કેવા ધાને કામ દર્ષને સાફ કરવા ?	”
શુદ્ધ ત્રણને કેવી રીતે રૂઝવવો ?	”
ત્રણ રૂઝવનાર ઔષધ ...	”
તલના કંકના યોગ ...	”
જવના કંકના યોગ ...	૮૧૯

વિષય	પૃષ્ઠ
પિત્ત ને લોહીના વજોરે ત્રણ શી રીતે રૂઝવવા ?	૮૧૯
કેવા ધાને ચૂર્ણથી રૂઝવવા ?	”
રૂઝવવા માટેનું ચૂર્ણ ...	”
ચામડીને શુદ્ધ કરવા માટે લેપ ...	”
શરીરની ચામડી જેવો રંગ કરવા માટે લેપ	”
વાળ ઉગાડવા માટે લેપ ...	”
વાયુના, પિત્તના, કફના અને ત્રિદોષના ત્રણ માટે	”
ઝીણા મોંવાળા અને મર્મ ઉપર થયેલા	”
ધાનો ઉપાય ...	૮૨૦
અધ્યાય ૨૬ મો-સઘોત્રણના ઉપાય	
સઘોત્રણનાં લક્ષણ અને પ્રકાર ...	૮૨૦
સઘોત્રણના આઠ પ્રકાર ...	”
આઠ પ્રકારના સઘોત્રણનાં લક્ષણ	”
સાત દિવસ કરવાનો સામાન્ય વિધિ ...	૮૨૧
સાત દિવસ પછી કરવાનો સામાન્ય વિધિ	”
દૂષ્ટમાં શું કરવું ? ...	”
કૃત્તમાં શું કરવું ? ...	”
વિચિત્ર અને પ્રવિલખી આંખના ઉપાય	૮૨૨
વાગવાથી આંખ જીંડી પેસી ગઈ હોય તો ?	”
કાન ખસી જાય તો ?	”
ઘોઝી કપાય તો ? ...	”
શાખાઓમાં ત્રામે અલિધાત થયો હોય તો ?	”
અડ લગડી પડે તો ?	”
હાથપગ કપાઈને છૂટા પડ્યા હોય તો ?	૮૨૩
લિજમા અને વિદક્ષિતમાં શું કરવું ?	”
લિજ કોડામાં લોહી ભરાય તો શું કરવું ?	”
આમાશયમાં લોહી ભરાય તો ?	”
પકવાશયમાં લોહી ભરાય તો ?	”
પકવાશયમાં લિજ છતાં લોહી ભરાવાનું કારણ	૮૨૪
અસાધ્ય લિજ સઘોત્રણ ...	”
સાધ્ય લિજની ચિકિત્સા ...	”
લિજ ઉદરમાં શું કરવું ?	૮૨૫
સઘોત્રણને રૂઝવનાર તેલ ...	૮૨૬
મૂઠ મારના, કઠંગા કે જીએથી પતનના ઉપાય	”
કોતરેલા તથા મર્મ ઉપરના મારના ઉપાય	”
અધ્યાય ૨૭ મો-ભંગના ઉપાય	
ભંગના પ્રકાર	
સંધિયુક્ત અને કંડલમનાં લક્ષણ	૮૨૬
દુઃસાધ્ય ભંગ ..	૮૨૭
અસાધ્ય ભંગ ...	”

વિષય	પૃષ્ઠ
ક્યાં હાડકાંનો કેવો ભંગ થાય છે ? ...	૮૨૮
ભંગની ચિકિત્સા
પાટો સરખો આંધવાનું કારણ
પાટો કેટલે કેટલે દિવસે ઊડવો ?
સેક અને લેપ ...	૮૨૯
રોજ સવારે શું પીવું ?
પ્રણવાળા ભંગના ઉપાય
ભંગ કોને-ક્યારે સહેલાઈથી મટે ?
કેટલે વખતે હાડકું બરાબર સંધાય ?
દરહીને કેવી રીતે સુવાડવો ?
અદાવેલું અંગ ઊતરી ગયાના ઉપાય ...	૮૩૦
લાળા વખતથી ઊતરેલા હાડકાના ઉપાય
કાંડભંગ ખોટો સંધાયો હોય તો શું કરવું ?	...
ભંગને પાકવા ન દેવું : કારણ
રોજ સ્નેહન, બળ આપે એવી ક્રિયા, અરિત
પથ્ય ખોરાક
અપથ્ય
ગંધતેલ ...	૮૩૧

અધ્યાય ૨૮ મો-ભંગદરના ઉપાય

ભંગદરનાં કારણ, પૂર્વરૂપ અને લક્ષણ ...	૮૩૨
યોગ્ય ચિકિત્સા ન કરવાનું પરિણામ
ભંગદરના પ્રકાર
પિટિકા : ભંગદર
ભંગદર ક્રમે અને ન ક્રમે એવી પિટિકા	...
પિટિકાઓનાં લક્ષણ	
વાયુની પિટિકા ...	૮૩૨
પિત્તની પિટિકા
કફની પિટિકા
વાતપિત્તની પિટિકા ...	૮૩૩
કફવાતની પિટિકા
ત્રિદોષની પિટિકા
નિઝપિટિકાઓમાં બેદરકારીનું પરિણામ	...
ભંગદરનાં લક્ષણો
શતપોનક
ઉષ્ણગીવ
પરિભ્રાવી
પરિક્ષેપી
અણુ
અશોભનદર
શંભુકાવર્ત

વિષય	પૃષ્ઠ
ઉન્માર્ગી (ક્ષતજ) ભંગદર ...	૮૩૪
સાધ્યઅસાધ્ય
ચિકિત્સા	
પિટિકાના ઉપચાર
ભંગદરના ઉપચાર
અંતર્મુખ, બહિર્મુખ અને ઉષ્ણગીવ ક્રિયા	...
શતપોનક ભંગદર શી રીતે ચીરવું ?
પરિક્ષેપી ભંગદર ...	૮૩૫
અશોભનદર
ક્ષતજ ભંગદર
બહુ હિદોવાળા ભંગદરને શી રીતે કાપવું ?	...
ગોતીર્થ, સર્વતોભદ્ર, દલલાંગલ અને લાંગલ	...
છેદની સમજણ
પ્રણમાં લેપ
અબ્યંગ તેલ
ચાટવાના પીવાના, ફાકવાના યોગો ...	૮૩૬
અપથ્ય ...	૮૩૭

અધ્યાય ૨૯ મો-ત્રંચિ, અર્ધુદ, હાથીપગ, અપચી અને નાડીનું જ્ઞાન

ત્રંચિ (રસોળી, ગાંઠ)	
ત્રંચિની સંખ્યા
વાયુની ત્રંચિ
પિત્તની ત્રંચિ
કફની ત્રંચિ
લોહીની (સ્ક્તજ) ત્રંચિ
માંસની ત્રંચિ
ચરખીની ત્રંચિ ...	૮૩૮
હાડકાંની ત્રંચિ
શિરાની ત્રંચિ
મણુની ત્રંચિ
સાધ્યઅસાધ્ય
અર્ધુદ (મં. કુંચર)	
સ્ક્તાર્ધુદ ...	૮૩૯
સાધ્યઅસાધ્ય ...	૮૩૯
શ્લીપદ (હાથીપગ)	
વાયુનું શ્લીપદ
પિત્તનું શ્લીપદ
કફનું શ્લીપદ

વિષય	પૃષ્ઠ
અસાધ્ય શ્લીપદ	૮૩૯
શ્લીપદ ક્યાં અંગોમા અને ક્યા દેશોમા થાય?	"
ગંડમાણા (કંઠમાળ) : અપચી	
સંગ્રામિ નામનો ખુલાસો	"
અસાધ્ય કંઠમાળ	"
નાડી : ગતિ (નાડીવણુ)	
નાડીની સંખ્યા	૮૪૦
વાયુની નાડી	"
પિત્તની નાડી	"
કફની નાડી	"
ત્રિદોષની નાડી	"
શલ્યનાડી	"

અધ્યાય ૩૦ મો-ત્રાંચ, અર્ધુદ્, હાથીપગ, અપચી અને નાડીના ઉપાય

ત્રાંચિના ઉપાય

વાયુની ત્રાંચિના ઉપાય	૮૪૧
પિત્તની ત્રાંચિના ઉપાય	"
કફની ત્રાંચિના ઉપાય	"
માસથી અને ત્રણથી થતી રસોળી	"
ચરખીથી થતી ત્રાંચિ	"
શિરાત્રાંચિના ઉપાય	"
અર્ધુદ્ (અ કેન્સર)ના ઉપાય	"

શ્લીપદના ઉપાય

વાયુનું શ્લીપદ	૮૪૨
પિત્તનું શ્લીપદ	"
કફનું શ્લીપદ	"

અપચી (કંઠમાળ) ના ઉપાય

શોધન, ધૂમપાન, ગંડૂષ, નસ્ય, ફસ ખોલવી, દવા	"
કાચી અને કઠણ ગાઠો માટે લેપ અને વેરી નાખવાના ઉપાય	"
કંઠમાળની પાકવા માટેલી ગાઠો માટે ઉપાય	૮૪૩
કંઠમાળમાં ખીવાનું, ચોળવાનું અને નસ્ય તેલ	"
નસ્ય અને લેપ	"
નસ્યનું અને ચોળવાનું તેલ... ..	"
લેપ	૮૪૪
બધું ક્યું છતાં ન મટે તો શુ કરવું ?	"
નિમિ લગવાનનો મત	"

વિષય	પૃષ્ઠ
સુસુતનો મત	૮૪૪
ખીજ આચાર્યનો મત	"
નાડીવણુના ઉપાય	
વાયુનો નાડીવણુ	"
પિત્તનો નાડીવણુ	"
કફનો નાડીવણુ	"
શલ્યનો નાડીવણુ	૮૪૫

અધ્યાય ૩૧ મો-શુદ્રોગોનું જ્ઞાન

અજગલિકા	૮૪૫
યવપ્રખ્યા	૮૪૬
અલણ : કચ્છપી	"
પનસિકા	"
પાપાણુગર્દલ	"
મુખદ્રવિકા	"
પન્નકંટક	"
વિષ્ણા	"
મસરિકા (બળિયા, શીતળા)	"
વિસ્ફોટ... ..	"
વિહા	"
ગર્દલી	"
કક્ષા	"
ગ્રધનામા	૮૪૭
રાગિકા (અળઈ)... ..	"
બલગર્દલ	"
અગ્નિરોહિણી	"
ઈરિવેલિકા	"
વિદારી	"
શર્કરા, શકરાણુદ્	"
વલ્મીક (રાફી)	"
કદર (આંટણુ)	"
રુદ્રગુદ	"
ચિપ્પ (ઉપનખ, અક્ષતરોગ)	"
કુનખ	"
અલસ	"
તિલકાલક (તલ)	"
મષ (મસો)	"
ચર્મક્રીલ	"
જવમણિ (લાખુ)	"
લાજન	"
વ્યંગ : નીલિકા	"

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રસુતિ	૮૪૮
ઉત્કોઠ	૮૪૯
કોઠ	,,
અધ્યાય ૩૨ મો-શુદ્રરોગોના ઉપાય	
અજગલિકાથી પાપાણુર્દલ સુધીના ઉપાય	૮૪૯
મુખદૂષિકા (ખલ)...	,,
પદ્મકંટક	,,
વિષ્ણુતાથી બલગર્દલ, ધરિવેલિકા, અમિરોહિણી	,,
વિદારિકા	૮૫૦
શકંરાણુર્દ... ..	,,
વલ્મીક (રાક્ષી)	,,
કદર (આંટણુ)	,,
રુદ્ધચુદ	,,
ચિપ્ય	,,
કુનખ	૮૫૦
અલસ	,,
તિલકાલક (તલ), મપ (મસા)	,,
ચર્મકીલ, જૂનમણિ (લાખુ)	,,
લાંછન, વ્યંગ, નીલિકા માટે ક્ષ્મ યોલવી	,,
અને લેપ	૮૫૧
વ્યંગરોગ માટે લેપ	,,
ચામડીને સવર્ણુ કરવાનો લેપ...	,,
મોતે કમળ જેવું કરવાને ઉદ્ધર્તન	,,
વ્યંગરોગમાં અવ્યંગ માટે રનેહ	,,
નીલિકા, વ્યંગ અને મુખદૂષિકા માટે અવ્યંગ	,,
મોતે ભરાવદાર અને કાંતિવાણુ કરવા	,,
માટે નસ્ય	૮૫૨
વ્યંગ, નીલિકા વગેરે માટે	,,
વ્યંગરોગમાં નસ્ય	,,
પ્રસુતિ	,,
ઉત્કોઠ	,,
કોઠ	,,

અધ્યાય ૩૩ મો-ગુહ્ય ભાગના રોગોનું જ્ઞાન

ગુહ્યરોગો થવાનાં કારણુ	૮૫૩
ઉપદંશ (ચાંદી)	,,
વાયુનો ઉપદંશ	,,
પિત્તનો ઉપદંશ	,,
કફનો ઉપદંશ	,,

વિષય	પૃષ્ઠ
લોહીનો ઉપદંશ	૮૫૩
સાંનિપાતિક ઉપદંશ	,,
સાધ્ય-અસાધ્ય	,,
મૂત્રે દ્રિયના અર્શ (મસા)	૮૫૪
સર્પપિકા	,,
અવમંથ	,,
કુંભીકા	,,
અલજી	,,
ઉત્તમા	,,
પુષ્કરિકા	,,
સંવ્યૂહપિટિકા	,,
મૃદિત	,,
અષીલિકા	,,
નિવૃત્ત (પરિવર્તિકા)	,,
અવપાટિકા	૮૫૫
નિરુદ્ધમણિ	,,
અથિત	,,
સ્પર્શહાનિ	,,
શતપોનક	,,
ત્વક્પાક	,,
માંસ્પાક	,,
રક્તાણુર્દ	,,
માંસાણુર્દ	,,
વિદ્રધિ	,,
તિલકાલક	,,
સાધ્ય, અસાધ્ય	,,
યોનિવ્યાપદ (યોનિના રોગો)	૮૫૬
યોનિવ્યાપદ (યોનિના રોગો)	
સંખ્યા : કારણુ	૮૫૬
અતિચરણા	,,
પ્રાકચરણા	,,
ઉદાવૃત્તા	,,
જાતધ્રી	,,
અંતર્મુખી	,,
સૂચીમુખી	,,
શુષ્કા	૮૫૭
વામિની	,,
પવ્ઠી	,,
મહાયોનિ	,,
પિત્તની યોનિવ્યાપદ	,,
રક્તયોનિ (લોહીવા)	,,

વિષય	પૃષ્ઠ
કક્ષની યોનિવ્યાપદ	૮૫૭
લોહીતક્ષયા	"
પરિચ્છતા	"
ઉપાચ્છતા	૮૫૮
વિચ્છતા	"
કર્ણિની	"
સાનિપાતિક યોનિવ્યાપદ	"

વિષય	પૃષ્ઠ
પિત્તની યોનિવ્યાપદ વજેરેના ઉપાય ...	૮૬૨
વાતપિત્તની યોનિવ્યાપદનેા ઉપાય ..	"
સ્ક્તયોનિ (લોહીવા)	"
પુષ્યાનુગ ચૂર્ણ	૮૬૩
કક્ષની યોનિવ્યાપદના ઉપાય	"
સૂત્રેલી, સ્તબ્ધ, પિચ્છિલ, દ્વગ્તી, ચિરાતી વગેરે યોનિ માટે ઉપાય ...	"
પિચ્છિલ યોનિના ઉપાય	"
યોનિને મૃદુ કરવાનો ઉપાય ..	૮૬૪
યોનિની દુર્ગંધ મટાડવાનો ઉપાય ...	"
કક્ષ, પિત્ત અને વાયુવાળા યોનિના ઉપાય	"
ત્રિકાપથી બગડેલી યોનિના ઉપાય ..	"
ગર્ભ ક્યારે રહે ?	"
ફલદૃત	"

અધ્યાય ૩૪ મો-ગુહ્ય ભાગના રોગના ઉપાય

ઉપદંશ(ચાંદી)ની સામાન્ય ચિકિત્સા ...	૮૫૮
ઉપદંશની વિશેષ ચિકિત્સા	૮૫૯
ઉપદંશની ચિકિત્સામાં રાખવાની કાળજી :	
કારણ	"
મૂત્રેન્દ્રિયના અર્શ	"
સર્પપિકા	"
અવમંથ	"
કુંભીકા	"
અલજી	"
ઉત્તમા	"
પુષ્કર : સંવ્યૂહપિટિકા	૮૬૦
ત્વક્પાક, સ્પર્શહોનિ	"
ચૂદિત	"
અઘીલિકા	"
નિષ્ટત	"
અવપાટિકા	"
નિરુદ્ધમણિ	"
અચિત	"
શતપોનક	"
સ્કતાચૂર્દ	"

અધ્યાય ૩૫ મો-ઝેર મટાડવાના ઉપાય

વિષની ઉત્પત્તિ	૮૬૫
સ્થિર (સ્થાવર) વિષ ..	"
બંગમ વિષ	"
અકૃત્રિમ વિષ	"
ગર (કૃત્રિમ વિષ)... ..	"
વિષના ગુણ	"
વિષના સાત વેગોનાં લક્ષણુ	૮૬૬
સાતે વેગોના ઉપાય	"
સર્વ વિષદ્વી યવાગૂ	૮૬૭
અદ્રોદય	"
દૂધીવિષ	૮૬૮
દૂધીવિષનાં લક્ષણુ	"
દૂધીવિષ આશયમાં હોય તો ઉપદ્રવ થાય છે ?	"
દૂધીવિષ નામ પડવાનું કારણ ..	"
દૂધીવિષના ઉપાય	"
દૂધીવિષનું અગદ (ઔષધ) : દૂધીવિપારી	૮૬૯
ઝેર ચોપડેલું શસ્ત્ર-અસ્ત્ર વાગ્યું હોવાનાં લક્ષણુ ..	"
તેના ઉપાય	"
ઢાણ શા માટે ગર આપે તેના કેટલાક દાખલા, ..	"
ગર એટલે શું ?	૮૭૦
ગરનાં લક્ષણુ (અસર)	"
ગરના ઉપાય	"
વિષસંકટ... ..	"
શાનાથી વિષ વધે છે ?	૮૭૧
ઝેરની શક્તિ વધવા-ઘટવાની અડતુ	"

યોનિવ્યાપદ

યોનિવ્યાપદમાં પહેલાં વાયુ મટે એવી ક્રિયા કરવાનું કારણ	"
ક્યાં તેલ પાવાં ? યોનિને કઈ રીતે સમી કરવી ?	૮૬૧
ક્રિયાઓનો ક્રમ	"
વાયુથી થતા યોનિના રોગ માટે તથા ગર્ભ રહેવા માટે ઉપાય...	"
યોનિનાં પડખાંમાં દુખાવો, હૃદયરોગ, ગોબો અને હરસ માટે ઉપાય	"
યોનિના ઘ્ર્ણ માટે ઉપાય	"

વિષય	પૃષ્ઠ
ઝેરના ઉપાય કરતા પહેલાં વિચારવાની બાબતો	૮૭૧
કફના આશયમાં ગયેલા વિષના ઉપાય	"
પિત્તના આશયમાં ગયેલા વિષના ઉપાય	"
વાયુના આશયમાં ગયેલા વિષના ઉપાય	"
વિષ મટાડવા માટે ધીની જરૂર ...	"
સાધ્ય-અસાધ્ય	"

અધ્યાય ૩૬ મો-સાપના ઝેરના ઉપાય

સાપની મુખ્ય જાતો	૮૭૨
ત્રણે જાતના સાપના ઝેરનાં લક્ષણો ...	"
કયા સાપનું ઝેર ક્યારે વધારે ઉગ્ર થાય ?	"
દર્વાકર સાપનું લક્ષણ	"
મંડલીના સાપનાં લક્ષણ	"
રાજમાન સાપનાં લક્ષણ	"
ગૌધેર સાપ	"
વ્યંતર (વણુંસંકર) સાપ	"
સાપ ક્યારે કરડે અને ક્યારે વધારે ઝેર ચડે છે ?	૮૭૩
કારણ જાણવાની રીત	"
જાતજાતના દંશનાં લક્ષણ	"
લોહીમાં ગથા વિના સાપનું ઝેર પ્રસરતું નથી	"
સર્પાંડગાંભિહત	"
શંકાવિષ	"
નવિષ અને નિર્વિષ દંશનાં લક્ષણ ...	૮૭૪
દર્વાકરના વિષના વેગોનાં લક્ષણ ..	"
મંડલીના વિષના વેગોનાં લક્ષણ ...	"
રાજમાનના વિષના વેગોનાં લક્ષણ ...	"
કેટલા વેગ સુધી ઉપાય કરવા ?	"
થોડા ઝેરવાળા સાપ	"
અસાધ્ય	૮૭૫
સાધ્ય વિષ મટાડવાના તાબડતોબ ઉપાય	"
એનું કારણ	"
સામાન્ય ચિકિત્સા	૮૭૬
સવિષ નિર્વિષ લોહી ઓળખવાની રીત	"
હૃદયાવરણની ક્રિયા	૮૭૭
વિશેષ ચિકિત્સા	"

અગ્રહ

દર્વાકરની ખાસ ચિકિત્સા	"
મંડલીની ખાસ ચિકિત્સા	"
હિમવાન અગ્રહ	૮૭૮
અણુગ અગ્રહ	"
રાજમાનની ખાસ ચિકિત્સા	"

વિષય	પૃષ્ઠ
કાંડચિત્રાની ખાસ ચિકિત્સા	૮૭૮
વ્યંતર સર્પની ખાસ ચિકિત્સા	"
તક્ષક નાગ કરજ્યો હોય તેનું ઔષધ ...	૮૭૯
દર્વાકરના વિષની વેગવાર ચિકિત્સા ...	"
મંડલીના વેગોના ઉપાય	"
રાજમાનના વેગોના ઉપાય	"
ગર્ભિણી, બાળક અને વૃદ્ધની ચિકિત્સા	૮૮૦
બધાં વિષનું રામબાણ વજ્રચૂર્ણ	"
કંખમાં પણ ઝેર રહી જાય તો ?	"
ઝેર નીકળી ગયા પછી કરવાના દોષોના પ્રકોપના ઉપાય	"
સર્પાંગાભિહત અને શંકાવિષના ઉપાય	"
શરીરે પહેરવાની વસ્તુઓ	૮૮૦
સાપ ન કરડે તે માટેની સાવચેતી	૮૮૧

અધ્યાય ૩૭ મો-ક્રીડા, કરોળિયા વગેરેના ઝેરના ઉપાય

ચાર પ્રકારના ક્રીટ	૮૮૧
ક્રીટના દંશનાં લક્ષણ	"
ક્રીટના દંશના સામાન્ય ઉપદ્રવો	"
વીંછીના ઝેરનાં લક્ષણ	"
શામાંથી પેદા થયેલા વીંછીનું ઝેર કેવું હોય છે ?	૮૮૨
મંદ વિષવાળા વીંછીનાં લક્ષણ	"
સામાન્ય વિષવાળા વીંછીનાં લક્ષણ ...	"
ઉગ્ર વિષવાળા વીંછીનાં લક્ષણ	"
ઉગ્ર વિષવાળા વીંછી કરડે તો ?	"
ઉચ્ચિટિંગ(ભિષ્ટૂધૂમ, રાત્રિક)ના દંશનાં લક્ષણ	"
કોના ઝેરમાં કયો દોષ વધારે હોય છે ?	"
ઉપાય શી રીતે કરવા ?	૮૮૩
વિષમાં કયો દોષ વધારે હોય તો શાં લક્ષણ ?	"
દોષવાર ઉપાય	"
સ્વેદન, લેપ અને સેચન સરોકાં ક્યારે કરવાં ?	"
બુધા ઝેરી કંખોના ઉત્તમ ઉપાય	"
ઉગ્ર ઝેરવાળા ક્રીડા અને વીંછી કરજાના ઉપાય	"
દશાંગ અગ્રહ	૮૮૪
વીંછી કરજાના ઉપાય	"

લૂતા (કરોળિયા)

લૂતાના દોષવાર પ્રકાર પાડવાનું કારણ	૮૮૫
સાધ્ય-અસાધ્ય	૮૮૬
લૂતાના દોષવાર દંશનાં લક્ષણ	"
અસાધ્ય લૂતાનાં લક્ષણ	"
લૂતા કરડે તેનાં સામાન્ય લક્ષણ	"

વિષય	પૃષ્ઠ
લૂતાનું વિષ ક્યાંકયાંથી બહાર નીકળે છે ?	૮૮૭
લૂતાનું તીક્ષ્ણ ઝેર સાત દિવસમાં કેવી રીતે મારી નાખે છે ?
લૂતાનું વિષ તદ્દન શમી જવાની મુદત
લૂતાના વિષના ઉપાય	
કરડે કે તરત શું કરવું ?	૮૮૮
કેવા ડંખને ન કાપવો કે ન બાળવો ?
ડંખને બાળ્યા પછી શું કરવું ?
પપ્પક અગદ
ચપ્પક અગદ
મંદર અને ગંધમાદન અગદો
સંશોધન
રેચ શાનો આપવો ?
કણિકાને પાડવાના ઉપાય
સ્નેહન ઘી વડે જ કરવું
લૂતાના ઝેર માટે અગદો

અધ્યાય ૩૮ મો—ઉંદરના અને

હડકાયા કૂતરાના ઝેરના ઉપાય

ઉંદરની અદાર ભત	૮૯૦
ઉંદરના ઝેરનાં લક્ષણ
અસાધ્યનાં લક્ષણ
કૂતરાના હડકવાનાં સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ
હડકાયું કૂતરું કરજાનાં લક્ષણ
શિકારી પશુઓ કરજાનાં લક્ષણ	૮૯૧
ઝેરી બચકાનાં લક્ષણ
અસાધ્યનાં લક્ષણ
જલસંત્રાસ

ઉંદરના ઝેરની ચિકિત્સા

ક્યાં ઔષધોથી ઊલટી કરાવવી ?	૮૯૨
ક્યાં ઔષધનો રેચ આપવો ?
નસ્થનાં ઔષધ
આંજવાની દવા
ચાટવાની દવા
કયું ઘી પીવું ?
પીવાની દવા : લેપ
નરચ વગેરે
બાફી રહી ગયેલું ઉંદરનું ઝેર ક્યારે કોપે છે ?
હડકાયું કૂતરું કરજાના ઉપાય		
બચકાને શી રીતે બાળવું ?	૮૯૩
રેચ શાનો આપવો ?

વિષય	પૃષ્ઠ
પીવાની દવા ૮૯૩
નવડાવવાનો વિધિ
ખીનહડકાયાં ચોપગાં અને બેપગાં પ્રાણીનાં બચકાં અને નહોરનાં લક્ષણ અને ઉપાય
અધ્યાય ૩૯ મો—રસાયનવિધિ	
રસાયનનું ફળ ૮૯૪
રસાયન એટલે શું ?
રસાયન ક્યારે અને કેવી સ્થિતિમાં આપવું ?
કારણ
બે ભતનો રસાયનપ્રયોગ
રસાયનપ્રયોગ માટેની કુટી (ધર)
રસાયન કેવા માથુસે કરવું ?
રસાયન માટેનું વિરેચન ૮૯૫
વિરેચન થયા પછી બળ લાવવા માટે શું કરવું ?
રસાયનના યોગો	
કુટીપ્રવેશવિધિથી કરવાના રસાયનયોગો	
ખાલ રસાયન
રસાયનની માત્રા (માપ) ૮૯૬
રસાયન પચ્યા પછી લોજન
અભયામલક રસાયન
આમલક રસાયન ૮૯૭
ચવનપ્રાશ
ત્રિકલારસાયન ૮૯૮
પંચારવિદ ધી
ચતુષ્કુપલય રસાયન ૮૯૯
નાગબલારસાયન
ગોમુરકરસાયન
વારાહીકંદરસાયન ૯૦૦
ચિત્રાના પ્રયોગો
ભિલામાના પ્રયોગો ૯૦૧
ભિલામાના ગુણ ૯૦૨
ભિલામાના પ્રયોગમાં ખાસ અપદ્ધ
ચેરિયાના પ્રયોગો ૯૦૩
પીપરના પ્રયોગો ૯૦૪
સહસ્ર પીપરનો પ્રયોગ
પીપરના પ્રયોગોનું ફળ
લોહલેપન રસાયનો
બાવચીના પ્રયોગો ૯૦૫
લસણના પ્રયોગો ૯૦૬
લસણની ઉત્પત્તિ અને ગુણ
કોણે કઈ નસ્ટ્રમાં કેવી રીતે લસણ ખાવું ?

વિષય	પૃષ્ઠ
એના ઉપદ્રવોના ઉપાય	૯૦૬
બાકીનો સ્વરસ ક્યારે પીવે ?	૯૦૭
બળતરા થાય તેના ઉપાય	"
લસણનું ઉત્તમ માપ	"
લસણના પ્રયોગ દરમ્યાન ખોરાક	"
લસણના પ્રયોગમાં તરસ ચાલુ જ રહે તો ?	"
લસણના પ્રયોગો (ચાલુ)	"
વાયુ માટે લસણની ઉત્તમતા અને મર્યાદા	"
લસણ કોને નરે ?	"
લસણના પ્રયોગ પછી હળવેા રેચ	"

શિલાજિતના પ્રયોગો

શિલાજિતની ઉત્પત્તિ	૯૦૮
શિલાજિતના ગુણ : સારું કયું ?	"
સૌથી ઉત્તમ શિલાજિત	"
શિલાજિત વાપરવાની રીત	"
શિલાજિતને ભાવના દેવાની રીત	"
શિલાજિત લેતા પહેલાંનો સંસ્કાર	"
શિલાજિત કેટલું અને કેટલા દિવસ લેવું ?	૯૦૯
શિલાજિતના પ્રયોગ (ચાલુ)	"
શિલાજિતના પ્રયોગોનું ફળ	"
કુટીપ્રવેશવિધિ અને વાતાતપિક વિધિ	"

વાતાતપિક વિધિના યોગ : ગુણ

ઠંડું પાણી, દૂધ, મધ ને ઘીના પ્રયોગો	"
હરેરોના પ્રયોગો	"
આમળાંના સ્વરસનો પ્રયોગ	૯૧૦
આમળાં, વાવડિંગ ને બીબલાનો પ્રયોગ	"
વાવડિંગનો પ્રયોગ	"
વાવડિંગ, લિલામો અને સૂંઠનો પ્રયોગ	"
ત્રિકુળાનો પ્રયોગ	"
બીબલાનો પ્રયોગ	"
સાટોડીનો પ્રયોગ	"
મોરવેલ વગેરેના પ્રયોગ	૯૧૧
શતાવરીનો પ્રયોગ	"
આસોંદનો પ્રયોગ	"
કાળા તલનો પ્રયોગ	"
ગોખરુ ને આમળાંના ચૂર્ણનો પ્રયોગ	"
કાળા તલ, આમળાં, બહેડાં ને હરેરોના પ્રયોગ	"
શિલાજિત વગેરેના પ્રયોગ	"
ભાંગારાનો પ્રયોગ	૯૧૨
વજનો પ્રયોગ	"
શ્વાહીનો પ્રયોગ	"

વિષય	પૃષ્ઠ
નરસિંહ ધી (નારાયણ ધી)... ..	૯૧૨
નરસિંહ તેલ	૯૧૩
આ ગ્રંથમાં રસાયનો કેવાં કલાં છે ?	"
રસાયનનો વિધિ ચૂકવાથી થતા રોગના ઉપાય	૯૧૪
રોગનું રસાયન : એનું ફળ	"
સંપૂર્ણ રસાયન કયું ?	"

અકયાય ૪૦ મો-વાણકરણ વિધિ

વાણકરણ કોણે અને ક્યારે કરવું ?	૯૧૪
વાણકરણથી શું શું થાય ?	"
વાણકરણ નામની સાર્થકતા	"
નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યમાં જ ખરું કલ્યાણ	૯૧૫
વાણકરણ કોને માટે અને શા માટે છે ?... ..	"
વાણકરણના યોગો આપતા પહેલાં શું કરવું ?	"
વાંઝિયાની નિંદા	"
માળકની પ્રશંસા	"
વાણકરણમાં રાખવાની કાળજી	"
વૃધ્ધ યોગો	૯૧૬
વૃધ્ધ કોને કહેવાય ?... ..	૯૧૭
સ્ત્રી પાસે ક્યારે જવું ?	"
સ્ત્રીના શરીરની પ્રશંસા	૯૧૮
કેવી સ્ત્રી વાણકરણ ઔષધરૂપ છે ?	"
મૈથુનની મર્યાદા	"
વાણકરણનાં સાધનો	"
કામ ઉપજ થાય એવી વસ્તુઓ ને સંયોગો	૯૧૯
શ્રેષ્ઠ ઔષધ ને ક્રિયાનો સંગ્રહ	
આયુર્વેદની જરૂર	
સંપૂર્ણ ચિકિત્સા વિષે અભિવેશની શંકા	૯૨૦
લગવાન આરોગ્યનું સમાધાન : ચિકિત્સા-અચિ- કિત્સાનાં પરિણામમાં ફેરફાર	"
કુપાત્ર વૈદના હાથમાં આયુર્વેદરૂપી અમૃત પણુ ઝેર બને છે	૯૨૩
કુપાત્ર વૈદ કેવા હોય ? એમનાથી દૂર રહેવું	"
સુપાત્ર વૈદની પ્રશંસા	"
અષ્ટાંગહૃદયની જરૂર	
અષ્ટાંગસંગ્રહ છતાં અષ્ટાંગહૃદય શાથી રચ્યું ?	"
આ ગ્રંથની પવિત્રતા	૯૨૩
આ ગ્રંથનાં પાઠ, અભ્યાસ ને આચરણનું ફળ	"
આ ગ્રંથની અપૂર્વતા	૯૨૪
આયુર્વેદના નિયોગરૂપ અને ટૂંકા	"
સત્યને સ્વીકાર	"
'અષ્ટાંગહૃદય' નામની સાર્થકતા	૯૨૫

અનુવાદમાં વાપરેલી સંજ્ઞાઓનો અર્થ

અ. = અધ્યાય

અ. હ. = અષ્ટાંગહૃદય

ઉ. = ઉત્તરસ્થાન

ક. = કલ્પસિદ્ધિસ્થાન

ચરક. = ચરકસંહિતા (નિર્ણયસાગર પ્રેસની ત્રીજી આવૃત્તિ.)

ચિ. = ચિકિત્સાસ્થાન

દા. ત. = દાખલા તરીકે

નિ = નિદાનસ્થાન

શા. = શારીરસ્થાન

શ્લોક = શ્લોક

શ્લોક ૧,૨ = ચાલુ અધ્યાયના શ્લોક ૧,૨

સિ. = સિદ્ધિસ્થાન (ચરકસંહિતા)

સુશ્રુત = સુશ્રુતની સંહિતા (નિર્ણયસાગર પ્રેસની મુધારેલી ત્રીજી આવૃત્તિ.)

સૂ = સૂત્રસ્થાન

સૂ ૧/૧૬ = સૂત્રસ્થાન, અધ્યાય ૧ શ્લોક ૧૬

સૂ. ૧,૨ = સૂત્રસ્થાન, અધ્યાય ૧ તથા ૨

પારિભાષિક નામવાળાં ઔષધોનો અકારાદિ અનુક્રમ

ઔષધનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક	ઔષધનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
અગસ્ત્ય હરીતકીરસાયન ચિં	અ	૩		અંજનાદિ ગણુ	સં	૧૫	૧૪
અણુતેલ ...	સં	૨૦	૩૬૧-૩૮	અંબઘાદિ ગણુ	સં	૧૫	૩૮
અતિવૃષ્ય બસ્તિ	કં	૪		આ			
અપરાજિત ખલ	ચિં	૯	૨૫૧-૨૮	આમલકીરસાયન	ઉં	૩૯	૨૭૧-૩૨
અપ્રતિસાર અંજન	ઉં	૧૩	૪૨	આયુષ્યને વધારે એવે			
અલયામલકીરસાયન	ઉં	૩૯	૨૩૧-૨૭	ગણુ	શાં	૩	૧૧૬૧, ૧૨૦
અલયારિષ્ટ	ચિં	૮		આરવધમૂલઘૃત	ચિં	૧૯	૧૩, ૧૩૧
અમૃતપ્રાશ ઘી	ચિં	૩	૯૪-૧૦૧	આરવધાદિ ગણુ	સં	૧૫	૧૭
અમ્લગણુ	સં	૧૦	૨૫-૨૬	આરનાલતેલ	ચિં	૨૨	૨૦૧, ૨૧
અધસ્કૃતિ	ચિં	૧૨	૨૮૧-૩૨	આર્તઘણુ	ચિં	૫	
અર્કાદિગણુ ...	સં	૧૫	૨૮	આવર્તકીઘૃત	ચિં	૧૯	૨૧૧, ૨૩
અર્ધાશક્ષારઘૃત	ચિં	૪		ઠ			
અર્ધાશલયજુઘૃત	ચિં	૪		ઠક્વાકુકલ્પ	કં	૧	
અશોકઘૃત	ચિં	૨૧	૩૩૧, ૩૪	ડા			
અથગ ધાણુત ...	ચિં	૫		ડીપકાદિ ગણુ	સં	૧૫	૨૩
અષ્ટાંગ અગદ	ઉં	૩૬	૬૫૧-૬૬૧	એ			
અષ્ટાંગ ઘૃત	ઉં	૧	૪૩-૪૪૧	એલાદિ ગણુ	સં	૧૫	૪૩
અષ્ટાંગ લવણુ	[ચિં	૭ ૩૭૧-૩૯૧				
		સં	૬ ૧૪૩-૧૪૮૧				
અસનાદિ ગણુ	સં	૧૫	૧૯				

ઔષધનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
કટુગણુ	સૂ૦	૧૦	૩૦,૩૦૧
કથ્યાણુકષુત	ઉ૦	૬	૨૬-૩૧
કથાય ગણુ	સૂ૦	૧૦	૩૧-૩૨
કંટકારીષુત	ચિ૦	૩	૫૯-૬૨૧
કાલકચૂર્ણ	ઉ૦	૨૨	૯૮૧,૯૯
કુટબ્જલકંપ	ક૦	૧	
કુકેરાદિ ગણુ	સૂ૦	૬	૧૦૫૧,૧૦૬
કુષ્ઠતેલ	ઉ૦	૧	૫૧
કૂબ્જાકરસાયન	ચિ૦	૩	
કોકિલાવર્તિ	ઉ૦	૧૩	૭૦૧,૭૧
ક્ષારતેલ (કાન માટે)	„	૧૮	૨૬-૨૯૧
ક્ષારાગદ	ચિ૦	૧૪	૧૦૨૧-૧૦૬૧
ક્ષેવકંપ	ક૦	૧	
ગ			
ગંધતેલ	ઉ૦	૨૭	૩૫૧-૪૧
ગંધમાદન અગદ	ઉ૦	૩૭	૭૩૧,૭૪
ગુડુચ્યાદિ ગણુ	સૂ૦	૧૫	૧૬
ગૃધ્રાંજન	ઉ૦	૧૩	૩૬૧,૩૭
ગોમુરકરસાયન	„	૩૯	૫૫૧-૫૭
ઘ			
ઘા રૂપનાકું તેલ	ચિ૦	૧૨	૪૦
ઘા સાફ કરવાનું તેલ	„	૧૧	૩૩૧-૩૪૧
ચ			
ચક્રતેલ	ઉ૦	૨૬	૩૧
ચતુર્જાત	સૂ૦	૬	૧૬૦
ચતુષ્કુવલય રસાયન	ઉ૦	૩૯	૪૮૧,૪૯
ચંદ્રોદય અગદ	„	૩૫	૨૩૧-૩૨
ચંપક અગદ	„	૩૭	૭૧,૭૧૧
ચાંગેરી ષુત	ચિ૦	૮	
ચિત્તોભાણુ ઔષધ	„	૪	૫૬,૫૬૧
ચિત્રકરસાયન	ઉ૦	૩૯	૬૧૧-૬૫
ચૂર્ણાંજન	„	૧૩	૧૯૧-૨૨
ચંપનપ્રાશ	„	૩૯	૩૨૧-૪૧
જ			
જમ્બૂતકંપ	ક૦	૧	
જવનીય ગણુ	સૂ૦	૧૫	૮
જવનીય ષુત	ચિ૦	૪	

ઔષધનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
તકારિષુ	ચિ૦	૮	૪૫-૪૬૧
તિક્તકષુત	ચિ૦	૧૯	૨-૭
તિક્ત ગણુ	સૂ૦	૧૦	૨૭૧-૨૯૧
તિલ્વકકંપ	ક૦	૨	
તુવરકરસાયન	ઉ૦	૩૯	૮૩૧-૯૫
તૈલ્વકષુત	ચિ૦	૨૧	૩૧૧-૩૩
ત્રાયમાણુષુત	„	૨	૪૪૧
ત્રિકટુ	સૂ૦	૬	૧૬૪
ત્રિભત (ત્રિભતક)	„	૬	૧૬૦
ત્રિક્ષાષુત	ઉ૦	૧૩	૧૦-૧૧૧
ત્રિક્ષારસાયન	„	૩૯	૪૧૧-૪૩
ત્રિક્ષા	સૂ૦	૬	૧૫૯
ત્રિવૃતકંપ	ક૦	૨	
ત્રિવૃત્સ્નેહ	સૂ૦	૧૪	૪
ઢ			
દશમૂલષુત	{ ચિ૦	૩	૫૫૧-૫૬૧
	{ „	૧૪	૭૮૧-૭૯
દશમૂલહરીતકી	„	૧૭	૧૪-૧૬
દશમૂળ	સૂ૦	૬	૧૬૭,૧૬૮-
વાળાં મહત્ અને ઢૂસ્વ પંચમૂળ મળીને.			
દશાંગ અગદ	ઉ૦	૩૭	૨૭-૨૮
દંતવર્તિ	„	૧૧	૩૨,૩૨૧
દંતીષુત	ચિ૦	૧૯	૨૦૧,૨૧
દંતીદ્રવંતીકંપ	ક૦	૨	
દંતીહરીતકી	ચિ૦	૧૪	૯૨-૯૭
દંત્યરિષુ	ચિ૦	૮	
દાધિકષુત	ચિ૦	૧૪	૧૩-૨૦૧
દુરાલભારિષુ	„	૮	
દૂધીવિષારિ	ઉ૦	૩૫	
દોષહર ભસ્તિ	ક૦	૪	
દોષોની ચિકિત્સા	સૂ૦	૧૪	
દ્રવ્યશલાકા	ઉ૦	૧૩	૩૩૧-૩૫
ધ			
ધાન્વંતર ષુત	{ ચિ૦	૪	
	{ „	૧૨	૧૯-૨૪
ધામાર્ગકંપ	ક૦	૧	
ન			
નરસિંહષુત	ઉ૦	૩૯	૧૬૮૧-૧૭૩
નરસિંહ તેલ	„	૩૯	૧૭૫૧,૧૭૬

औपधनुं नाम	स्थान	अध्याय	श्लोक
नागमलाष्टत	सि०	३	
नागमला रसायन	{ " ३ ७०	३ ३६	५३१-५५
नारायण्यष्टत	"	३६	१६८१-१७३
नारायण्यष्ट्युर्ध्वं	सि०	१५	१३१-२१
निर्दह (कक मटे अेवी)	क०	४	
निर्दह (पित मटे अेवी)	"	४	
निर्दह (वायु मटे अेवी)	"	४	
निर्दह (सुकुमार)	"	४	
निर्धुं डीघृत	सि०	३-५७	
नीलिनीघृत	"	१४	५४१-५८
न्यग्रोधादि गणु	सू०	१५-४१	
	पु		
पटोलादि गणु	सू०	१५	१५
पथ्याष्ट्युर्ध्वं	७०	२२	१०११, १०२
पथ्याष्टत	सि०	१६	४०, ४०११
पद्मक अगद	७०	३७	७०, ७०१
पद्मकादि गणु	सू०	१५	१२
पद्मकादि गणु	सू०	१५	१३
पलाशघृत	सि०	२	४४, ४४११
पत्रकैवल	सू०	६	१६६
पत्रमूण	"	६	१६७-१७८
पत्रवल्गु	"	६	१४४-१४७११
पत्रारविंद घी	७०	३६	४७१, ४८
पत्रारविंद रसायन	७०	३६	४७१, ४८
पाशुपतयोग	७०	१६	२४१-२७
पिच्छाभस्ति	सि०	८	
पिंपली रसायन	७०	३६	६५१-१०३
पिंडतैल	सि०	२२	२११, २२
पिंडांजन	७०	१४	३०१-३१११
पीतक्युर्ध्वं	"	२२	६६१, १००
पुष्यानुग्युर्ध्वं	"	३४	४५-४६११
प्रसाविष्णुतैल	सि०	२१	६४१-६६
प्रियंवादि गणु	सू०	१५	३७
	ई		
इक्षुघृत	७०	३४	६३-६७
इक्षुतैल	क०	४	६६१-६७
	ध		
	{ शा० २ सि० २१ " २२	२ ७३-८१	४६१-५२ ४४१-४६

औपधनुं नाम	स्थान	अध्याय	श्लोक
असिदान	७०	५	२०१-२७१
अिल्वादि गणु=			
महत् पत्रमूण	सू०	६	१६७
अृद्ध्यादि गणु=			
सधु पत्रमूण	सू०	५	१६८
आह्न रसायन	७०	३६	१४१-२३
आह्वीघृत	"	६	२३-२५
	ल		
लक्ष्मातकघृत	सि०	१४	७८१-८२११
लक्ष्मातकरसायन	७०	३६	६५१-८३
लास्कर्युर्ध्वं	"	१३	२७१-३०११
लास्करांजन	"	१३	३१-३२११
भूतरावघृत	"	५	१८१, १६
	भ		
भदनकद्वय	क०	१	
भद्रुयष्टितैल	सि०	२२	४०१-४४
भद्रुर गणु (वर्ग)	सू०	१०	२२-२४११
महत्पत्रमन्य घी	७०	७	१६-२३११
महाकल्याणुघृत	"	६	३११-३३११
महातिक्तक घृत	सि०	१६	७१-१०११
महानिद्रलाघृत	७०	१३	१२-१३११
महानीला अ्टिका	"	११	३६-४१
महापेशायक घृत	"	६	३४-३७११
महाभूतराव घृत	७०	५	१६१, २०
महाभायूर घृत	"	२४	४६-५५११
महावल्गु घृत	सि०	१६	१८१-२०
महावल्गु तैल	"	१६	८०१-८२
मंडूकपथुर्ध्वं रसायन	सि०	३	
मंदर अगद	"	३७	७२१, ७३
मायूर घृत	७०	२४	४६१-४८११
मापादि तैल	सि०	२१	२२११
मांसघृत	"	५	
मिश्रक स्नेह	"	१४	८६-९०११
मुष्कादि गणु	सू०	१५	३२
मुस्तादि गणु	"	१५	४०
मूर्धतैल	"	२२	२५१-३१
	य		
यष्टि रसायन	सि०	३	
यापन अस्ति	क०	४	

औषधनुं नाम	स्थान	अध्याय	श्लोक
धापनराट् अस्ति	३०	४	
युक्तस्थ अस्ति	"	४	
योनिविरयन योगे	यि०	१४	१२३॥-१२६॥
	२		
रक्षोघ्न तेल	७०	२	५४-५६॥
रम्यक घृत	यि०	२१	३३॥, ३४
रसांजन	सू०	२	५॥
राजपृक्षकल्प	३०	२	
रोध्रादि गण्यु	सू०	१५	२६
रोध्रासव	यि०	१२	२४॥-२८
रोधीतक घृत	यि०	१५	६२॥-६४॥
रोपण्य अंजन	सू०	२३	१०॥
रोपण्य गंधूष	"	२२	२॥॥
रोपण्य द्रव्ये	७०	२५	४६॥, ५२, ५२॥-५७॥
	ल		
लवण्य गण्यु	सू०	१०	२७
लवण्य तैल	यि०	६	२६
लघुन रसायन	७०	३६	११०॥-१२६
लाक्षादि तैल	"	२	५४-५६॥
लोहलेपन रसायनो	"	३६	१०२॥-१०६
	व		
व्यादि गण्यु	सू०	१५	३४॥
वण्क घृत	यि०	१६	१७॥, १८
वण्क तैल	"	१६	७८॥-८०
वडवामुष्प यूष्ण	"	८	
वत्सकादि गण्यु	सू०	१५	३३
वरुणादि गण्यु	"	१५	२१
वर्धमान हरडे	७०	३०	११॥
वसिष्ठ हरितक्री रसायन	यि०	३	
वाराहीकंद रसायन	७०	३६	५७॥, ५८
वासाघृत	यि०	२	४१॥-४३॥
विडंगघृत	"	३	५७॥
विहायोदि गण्यु	सू०	१५	६
विमलावर्ति	७०	१३	७०, ७०॥
वीरतरादि वर्ग	सू०	१५	२४
वैशानर यूष्ण	यि०	१४	३३॥, ३४
व्योपादि अटिका	७०	२०	५-६॥
मथुरोपण्य तैल	यि०	१२	४०
मथुशोधन तैल	"	१३	३३॥-३४॥

औषधनुं नाम	स्थान	अध्याय	श्लोक
	श		
शंभिनीसप्तलाकल्प	३०	२	
शाईल यूष्ण	यि०	१४	३५॥, ३६
शिलाजित रसायन	७०	३६	१२६॥-१४२
शंठी रसायन	यि०	३	
श्यामाकल्प	३०	२	
श्यामादि गण्यु	सू०	१५	४५
	ष		
पट्टपल घृत	यि०	५	
पद्मसिद्धि योग	७०	१३	४३॥, ४४
पाडव यूष्ण (पहेलुं)	"	३	
पाडव यूष्ण (पीळुं)	"	३	
	स		
सहयरादि तैल	यि०	२१	५५॥, ५६
सहायरादि तैल	"	२१	६५॥-७२॥
संधाव अंजनो	७०	१६	३४-३६॥
सारस्वत घृत	७०	१	४५, ४५॥
सारिवादि गण्यु	सू०	१५	११
सिद्धअस्ति	३०	४	
सिद्धार्थक घृत	७०	५	६॥-१२॥
सुकुमार घृत	यि०	१३	४०॥-४७
सुकुमारनिर्द	३०	४	
सुधाकल्प	"	२	
सुरसादि गण्यु	सू०	१५	१३
सोभराज रसायन	७०	३६	१०६॥-११०
सौवीरांजन	सू०	२	४॥
स्नेहअस्ति	३०	४	
श्लोतःशोधन घृत (भाण्डो भाटे)	७०	२	४८-४९
स्वायंभुव गूगण	७०	२८	३६॥-४०
	ह		
हरिद्रादि गण्यु	सू०	१५	३५
हरितक्रीकल्प	३०	२	
हरितक्री घृत	यि०	१५	२८-३०॥
हरितक्री रसायन (अत्रस्य)	यि०	३	
हरितक्री रसायन (बाल)	७०	३६	
हरितक्री रसायन (वसिष्ठ)	यि०	३	
हिमवान अत्र	७०	३६	६२॥-६४

રોગોનાં નામની અકારાદિ અનુક્રમણિકા

રોગોનાં નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક	રોગોનાં નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
અક્ષતરોગ=ચિપ્થ				અરુ પિકા	ઉં	૨૩,૨૪	
અક્ષિપાકાત્યય	ઉં	૧૫,૧૬		અરોચક	નિં	૫	
અક્ષિરોહિણી	ઉં	૩૧,૩૨		ચિં	૫		
અક્ષિવિસર્પ	નિં	૧૩		અર્જુન	ઉં	૧૦,૧૧	
	ચિં	૧૮		અર્દિત	નિં	૧૫	
				ચિં	૨૧		
અજકા	ઉં	૧૦,૧૧		અર્ધાવભેદક	ઉં	૨૩,૨૪	
અજગલિકા	,,	૩૧,૩૨		અર્જુદ	,,	૨૯,૩૦	
અજ્જર્ણ	સં	૮		,,	(આખનું)	,,	૮,૯
અકદિયો વા	નિં	૧૫		,,	(કાનનું)	,,	૧૭,૧૮
	ચિં	૨૧		,,	(ખોપરીનું)	,,	૨૩,૨૪
અતિચરણા યોનિ	ઉં	૩૩,૩૪		,,	(તાળવાનું)	,,	૨૧,૨૨
અતિસાર	નિં	૮		,,	(નાકનું)	,,	૧૯,૨૦
	ચિં	૯		,,	(મુખનું)	,,	૨૧,૨૨
અધિબ્રહ્મ	ઉં	૨૧,૨૨		,,	(હોઠનું)	,,	૨૧,૨૨
અધિદંત	,,	૨૧,૨૨		અર્મ	,,	૧૦,૧૧	
અધિમંથ	,,	૧૫,૧૬		અર્શી (આખના)	,,	૮,૯	
અધિમાંસ	,,	૨૧,૨૨		,,	(કાનના)	,,	૧૭,૧૮
અધિમાસાર્મ	,,	૧૦,૧૧		,,	(યુદ્ધાના)	નિં	૭
અનામિક=અધિપૂતન					ચિં	૮	
અન્યતોવાત	ઉં	૧૫,૧૬		,,	(શુભે દ્રિયના)	ઉં	૩૩,૩૪
અન્યેધુ જ્વર	નિં	૨	૬૯૧, ૬૯૧૧	,,	(નાકના)	,,	૧૯,૨૦
	ચિં	૧		અર્શોભગંદર	,,	૨૮	
અપચી	ઉં	૨૯,૩૦		અલજી (પ્રમેહની)	નિં	૧૦	
અપતન્નક	નિં	૧૫			ચિં	૧૨	
	ચિં	૨૧		અલજી (આખનો)			
અપનાનક	નિં	૧૫		સ ધિરોગ	ઉં	૧૦,૧૧	
	ચિં	૨૧		અલજી (ક્ષુદ્રરોગ)	ઉં	૩૧,૩૨	
અપરુમાર	ઉં	૭		અલજી (શુભે દ્રિયની)	,,	૩૩,૩૪	
અપીનસ	,,	૧૯,૨૦		અલજી (વર્મરોગ)	,,	૮,૯	
અભિન્યાસ	નિં	૨	૩૩	અલસક (અજ્ઞર્ણનું)	સં	૮/૪-૬૧૧, ૯૧૧-૧૧૧	
	ચિં	૧		અલસક કુષ્ઠ	નિં	૧૪	
અભિધ દ	ઉં	૧૫,૧૬			ચિં	૧૯	
અમ્લવિદોધા	ઉં	૧૨,૧૩		અલસ (ક્ષુદ્રરોગ)	ઉં	૩૧,૩૨	
અમ્લોપિત	ઉં	૧૫,૧૬		અલસ (જીભનું)	,,	૨૧,૨૨	
અરચિ	નિં	૫		અલપરોહ	,,	૧૫,૧૬	
	ચિં	૫		અવગાહક	નિં	૧૫	
અરચિ (માળરોગ)	ઉં	૨	૪૪-૫૭૧		ચિં	૨૧	
				અવપાટિકા	ઉં	૩૩,૩૪	

ରୋଗନું ନାମ	ସ୍ଥାନ	ଅଧ୍ୟାୟ	ସ୍ଲୋକ
ଅବମଂଥ (ଶୁଭେନ୍ଦ୍ରିୟନୋ)	ଊ	୩୩, ୩୪	
ଅଂଶୁମରୀ	ନିଠ	୯	
	ସିଠ	୧୧	
ଅଧୋବା	ନିଠ	୧୧	
	ସିଠ	୧୪	
ଅଧୀକ୍ଷିକା	ଊ	୩୩, ୩୪	
ଅସ୍ଥିଲଂଗ	"	୨୭	
ଅଧିପୁତନ	"	୨	୧୮୩-୭୫
ଅଞ୍ଜଳି-ରାଜିକା			
ଅଞ୍ଜନନାମିକା	ଊ	୮, ୯	
ଅନ୍ତରାଧାମ	ନିଠ	୧୫	
	ସିଠ	୨୧	
ଅନ୍ତର୍ଭୁଂଖୀ ଯୋନି	ଊ	୩୩, ୩୪	
ଅନ୍ତର୍ଭୂକ୍ତି	ନିଠ	୧୧	
	ସିଠ	୧୩	
ଆ			
ଆକ୍ଷେପକ	ନିଠ	୧୫	
	ସିଠ	୨୧	
ଆଗ୍ରଂତୁଞ୍ଜର	ନିଠ	୨	
	ସିଠ	୧	
ଆଗ୍ରଂତୁ ରୋଗ	ସଠ	୪	୩୦୩-୩୧
ଆଦ୍ୟ ରୋଗ=ପତ			
ଆଦ୍ୟବାତ=ଊରୁସ୍ତଳ			
ଆଧାଶୀଶୀ=ଅର୍ଧାବଲେଢକ			
ଆନାଠ	ନିଠ	୧୧	
	ସିଠ	୧୪	
ଆମ	ସଠ	୮	୧୩-୧୪
	ସଠ	୧୩	୨୪୩, ୨୫
ଆମାଞ୍ଜର୍ଣ୍ଣ	ସଠ	୮	
ଆଂଧ୍ର ଆବପୀ	ଊ	୧୫, ୧୬	
ଆଂଧ୍ରନା ରୋଗ	ଊ	୮-୧୬	
ଆଂଧ୍ରା ପଟପଟାବସାନୋ ରୋଗ,		୮, ୯	
ଆଂଧ୍ରା	"	୮, ୯	
ଆଂଧ୍ରା=କଢର	"	୮, ୯	
ଆଧାମ	ନିଠ	୧୫	
	ସିଠ	୨୧	
ଆର୍ତ୍ତବଦାପ	ଶାଠ	୧	
ଆବରଣ (ବାଧୁନା)	ନିଠ	୧୬	
	ସିଠ	୨୨	
ଆବର୍ତ୍ତକୀ ଦଢି	ଊ	୧୪	

ରୋଗନું ନାମ	ସ୍ଥାନ	ଅଧ୍ୟାୟ	ସ୍ଲୋକ
ଈ			
ଈରିବେଦିକା	ଊ	୩୧, ୩୨	
ଈକ୍ଷୁମ	ଊ	୨୩, ୨୪	
ଈକ୍ଷୁମେଠ	ନିଠ	୧୦	
	ସିଠ	୧୨	
ଉ			
ଉରୋକ	ଊ	୩୧, ୩୨	
ଉତିକ୍ଷପ	"	୮, ୯	
ଉତିକ୍ଷପର୍ତ୍ତମ	"	୮, ୯	
ଉତ୍ତମା	"	୩୩, ୩୪	
ଉତ୍ପାତ	"	୧୭, ୧୮	
ଉତାନ ପତ	ନିଠ	୧୬	
	ସିଠ	୨୨	
ଉତ୍ସଂଗା	ଊ	୮, ୯	
ଉଡକମେଠ	ନିଠ	୧୦	
	ସିଠ	୧୨	
ଉଡକାଢର	ନିଠ	୧୨	
	ସିଠ	୧୫	
ଉଢରୋଗ	ନିଠ	୧୨	
	ସିଠ	୧୫	
ଉଢାପର୍ତ	ସଠ	୪	
ଉଢାପର୍ତ (ଗର୍ଭିଣୀନା) ଶାଠ		୨	
ଉଢାପର୍ତ (ଢରସନା) ସିଠ		୮	
ଉଢାପ୍ରତା ଯୋନି	ଊ	୩୩, ୩୪	
ଉଢୁଂଘର କୁଢ	ନିଠ	୧୪	
	ସିଠ	୧୯	
ଉଢରସ (ଆଞ୍ଜରୋଗ)	ଊ	୨	୪୪-୫୩
ଉ-ମଂଥ	ଊ	୧୭ ୧୮	
ଉ-ମାଢ	"	୬	
ଉ-ମାଗିଂ ଲଗଂଢର=କ୍ଷତଞ୍ଜ ଲଗଂଢର			
ଉପଞ୍ଜିତ୍ସ୍ବ	ଊ	୨୧, ୨୨	
ଉପଢଂତ	"	୨୧, ୨୨	
ଉପଢଂଶ	"	୩୩, ୩୪	
ଉପନଧ=ସିଧ୍ୟ			
ଉପନାଠ (ଆଂଧ୍ରନୋ)	"	୧୦, ୧୧	
ଉପସ୍ଥତା ଯୋନି	"	୩୩, ୩୪	
ଉପସିଢକ ଗର୍ଭ	ଶାଠ	୨	
ଉପସିଢକ	ଊ	୨୩, ୨୪	
ଉପସ୍ଥକକ ଗର୍ଭ	ଶାଠ	୨	୧୧, ୧୬
ଉଢର୍ତ୍ତ ଓଢ	ଊ	୩୮	

रोगनाम	स्थान	अध्याय	श्लोक
उदरी=उदरुक्ष			
उदरक्षत=क्षतकास			
उदरुक्षीव	७०	२८	
उदरुक्षवात	नि०	६	
	यि०	११	
उदरुक्षविदग्धा दष्टि	७०	१२, १३	
	३		
उदरस	नि०	३	
	यि०	३	
उदनवा	नि०	६	
	यि०	११	
उदरस्तंभ	नि०	१५	
	यि०	२१	
उदरुक्षगृह	७०	२१, २२	
उदरुक्षश्वास	नि०	४	
	यि०	४	
उदरुक्षीओ (धावणुनी)	७०	२	५८-६१
उदरुक्षीओ (पाणरोग)	७०	२	५७, ५७A
उदरुक्षीतो रोग	नि०	५	
	यि०	६	
	४		
उदरुक्षगिद्धव कुष्ठ	नि०	१४	
	यि०	१६	
उदरुक्ष लग'हर	७०	२८	
	२		
उदरुक्षकुष्ठ	नि०	१४	
	यि०	१६	
उदरुक्षायाम=अर्द्धित			
उदरुक्ष रोग=पक्षाघात			
उदरुक्षतरियो ताव	नि०	२	७०-७१
	यि०	२	
	१		
उदरुक्ष न पटे तो	शा०	१	
उदरुक्षोकोप	७०	२१, २२	
	१२, १३		
उदरुक्षोपसर्गिक सिगनाश	७०	१२, १३	
	३१, ३२		
उदरुक्ष	२१, २२		

रोगनाम	स्थान	अध्याय	श्लोक
कृच्छ्रपिका	नि०	१०	
	यि०	१२	
कृच्छ्रपी (क्षुद्ररोग)	७०	३१, ३२	
कृच्छ्र	७०	३१, ३२	
कृच्छ्रपासिका	७०	२१, २२	
कृच्छ्रप्रकोप	नि०	१	१११-१७१A
	११, १२		
कृच्छ्रस्त्राव	७०	१०, ११	
कृच्छ्रतिकलष्ट	७०	८, ९	
कृच्छ्रभोजो	नि०	१३	
	यि०	१६	
कृच्छ्रयलीओ	७०	२४	३२A, ३३
कृच्छ्रभिया	नि०	१४	
	यि०	२०	
कृच्छ्रस	७०	२१, २२	
कृच्छ्ररोगिया	नि०	१४	
	यि०	१६	
कृच्छ्ररोगियानु' जेर	७०	३७	
कृच्छ्रनाद	७०	१७, १८	
कृच्छ्रविद्रधि	७०	१७, १८	
कृच्छ्रश्लेष्म	७०	१७, १८	
कृच्छ्रश्लेष्मि	७०	१७, १८	
कृच्छ्रशी	७०	१७, १८	
कृच्छ्रशीनी योनि	७०	३३, ३४	
कृच्छ्रभयवर्भ	७०	८, ९	
कृच्छ्रभयवर्भ	नि०	१३	
	यि०	१८	
कृच्छ्रयाम'०	नि०	१५	
	यि०	२१	
कृच्छ्रभाण	७०	२६, ३०	
कृच्छ्रकुष्ठ	७०	१७, १८	
कृच्छ्रकाकडा (गणाना)=गलशु'डिका	नि०	१४	
कृच्छ्रकाकडुकुष्ठ	नि०	१४	
	यि०	१६	
कृच्छ्ररोग	७०	१२, १३	
कृच्छ्रकानना रोगो	७०	१७, १८	
कृच्छ्रकानमां मेल	७०	१७, १८	
कृच्छ्रकापालकुष्ठ	नि०	१४	
	यि०	१६	
कृच्छ्रकामला=कृच्छ्रभोजो			
कृच्छ्रकडलम	७०	२७	

शैक्षणं नाम	स्थान	अध्याय	श्लोक	शैक्षणं नाम	स्थान	अध्याय	श्लोक
कार्य	स०	१४		क्षय	नि०	५	
कारमेड	नि०	१०			सि०	५	
		सि०	१२	क्षारमेड	नि०	१०	
कास	नि०	३		क्षीयु आर्तव	शा०	१	
		सि०	३	क्षीयु वीर्य	"	१	
काण्डुं वधुं	नि०	१२		क्षीरालसक	उ०	२	१६॥-२४
		सि०	१५	क्षुद्र रोगो	"	३१,३२	
काणा उणाना रोगो	उ०	१०,११		क्षुद्र श्वास	नि०	४	
किटिलकुष्ठ	नि०	१४			सि०	४	
		सि०	१६				
द्विवास	नि०	१४			भ		
		सि०	२०	भरगुं	नि०	१४	
कीटुं अर	उ०	३७			सि०	१६	
कूक्षु	"	८,९		भलति	उ०	२३,२४	
कुम्भिकर्षु	"	१७,१८		भक्षी	नि०	१५	
कुण्डुप आर्तव	शा०	१			सि०	२१	
कुण्डुप वीर्य	"	१		भस	नि०	१४	
कुतरानुं अर	उ०	३८			सि०	१६	
कुनभ	"	३१,३२		भील (आंभना)	उ०	८,९	
कुंलकभयो	नि०	१३		भील (भोनां)=मुषद्वयिका			
		सि०	१६	भुक्त=पत			
कुंलिका (शुक्लद्रियनी)	उ०	३३,३४		भोपरीना रोग	उ०	२३,२४	
कुंलिपटिका	"	८,९		भण	नि०	१५	
कुष्ठ	नि०	१४			सि०	२१	
		सि०	१६	भंडीष्ट	उ०	२१,२२	
कृच्छो-भील	उ०	८,९					
कृमि	नि०	१४			भ		
		सि०	२०	गति=नाडी			
कृमिकर्षु	उ०	१७,१८		गड	नि०	११	
कृमिअंघ्रि	"	१०,११			सि०	१३	
कृमिदत	"	२१,२२		गड	"	३५	
कंसर	"	२६,३०		गर्दली	"	३१,३२	
कंड	"	३१,३२		गर्द मन्मता पदेषां			
कोमणिसुं=विधुयिका				गर्दली मरी जय तो	शा०	२	
कोलेरा=विधुयिका				गर्द न नीकये तो	"	१	
कोण्टुशीर्ष	नि०	१५		गर्दपात	"	२	
क्षतकास	"	३		गर्द पेटमां मरी जय तो	"	२	
		सि०	३	गर्दसाव	"	२	
क्षतज लभंहर	उ०	२८		गर्दली	"	१	
क्षतशुक्ल	"	१०,११		गर्दलीना छिपद्रवे	"	१	
क्षतोष्ण=छिद्रोद्ग				गर्दलीने अटकाव			
				आवे तो	"		

રોગનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
મર્લિણીને યજ્ઞ આવે તો શાં		૨	
મલત્રંડ	ઉં	૨૧,૨૨	
મલવિદ્રધિ	"	૨૧,૨૨	
મલશુ ડિકા	"	૨૧,૨૨	
મલાર્જુદ	"	૨૧,૨૨	
મલોષ	"	૨૧,૨૨	
મલ્લર=ઉ-મંથ			
મળસુષુ=પાપાણુગર્દભ			
મળાના રોગો	"	૨૧,૨૨	
મળું પડવું (બાળરોગ)=તાલુકંટક			
મંડમાલા	ઉં	૨૯,૩૦	
મંડાલજી	"	૨૧,૨૨	
મંધનામા	"	૩૧,૩૨	
મંભાર પત	નિં	૧૬	
	ચિં	૨૨	
મંભારા દષ્ટિ	ઉં	૧૨,૧૩	
મલસુષુચિયુ=પાપાણુગર્દભ			
માઠ	ઉં	૨૯,૩૦	
માંડપણુ	"	૬	
ગિલાયુક	"	૨૧,૨૨	
શુક્રકુદ્=અસ્તિપૂતન			
શુદ્ધ	નિં	૧૧	
	ચિં	૧૪	
શુભ રોગો	ઉં	૩૩,૩૪	
શુભકું	"	૨૫	
શુદ્ધસી	નિં	૧૫	
	ચિં	૨૧	
ગોથો	નિં	૧૧	
	ચિં	૧૪	
મચિત	ઉં	૩૩,૩૪	
મંચિ	"	૨૯,૩૦	
મંચિ આર્તવ	શાં	૧	
મંચિ વિસર્પ	નિં	૧૩	
	ચિં	૧૮	
મંચિ વીધ	શાં	૧	
મહણી	નિં	૮	
	ચિં	૧૦	
	ધ		
ધા	ઉં	૨૫,૨૬	
ધાણુપાક	"	૧૯,૨૦	

રોગનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
	ચ		
ચતુર્થક જવર	નિં	૨ ૭૧,૩-૭૨,૩	
	ચિં	૧	
ચતુર્થક વિપર્થય જવર	નિં	૨ ૭૩,૭૩,૩	
	ચિં	૧	
ચંદ્રકી દષ્ટિ	ઉં	૧૪	
ચરખી બહુ વધી જવી સૂં	ઉં	૧૪	
ચર્મકીલ	નિં	૭	
	ઉં	૩૧,૩૨	
ચર્મદલકુષ્ઠ	નિં	૧૪	
	ચિં	૧૯	
ચાચા=ઉદરી			
ચામડીના રોગો	નિં	૧૪	
	ચિં	૧૯	
ચાદી=ઉપદંશ			
ચિપ્પ	ઉં	૩૧,૩૨	
ચોથિયો તાવ	નિં	૨ ૭૧,૩-૭૨,૩	
	ચિં	૧	
	જી		
જત્રકી દષ્ટિ	ઉં	૧૪	
જર્દિ	નિં	૫	
	ચિં	૬	
જિદ્રોદર	નિં	૧૨	
	ચિં	૧૫	
જિન ધાસ	નિં	૪	
	ચિં	૪	
જિન્નાશુકા દષ્ટિ	ઉં	૧૪	
જીંકાનો રોગ=ભૂશક્ષવ			
જોડ=ઉપવેષ્ટક ગર્ભ શાં		૨	
	જ		
જગુમણિ	ઉં	૩૧,૩૨	
જલસંવાસ	"	૩૮ ૧૫૧,૧૬	
જલાર્જુદ	"	૨૧,૨૨	
જલાસવ	"	૧૦,૧૧	
જલોદર	નિં	૧૨	
જળધર	ચિં	૧૫	
જગમ વિષ	"	૩૫-૩૮	
જડપણુ=રઘોદ્ય			
જાતકી યોનિ	ઉં	૩૩,૩૪	
જલગર્દભ	"	૩૧,૩૨	

રોજનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક	રોજનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
મલિની	નિં	૧૦		વૃષ્ટ્યા	નિં	૫	
	ચિં	૧૨			ચિં	૬	
બિહ્વાસ્તલ	નિં	૧૫		વૃક્ષપાક	ઉં	૩૩,૩૪	
	ચિં	૨૧			ચ		
જીલના રોજ	ઉં	૨૧,૨૨		યાન પાકલું	નિં	૧૧	
જવર	નિં	૨			ચિં	૧૩	
	ચિં	૧				૬	
જવરાતિસાગ	ચિં	૧	૨૮,૨૮ા	દેકોદર	નિં	૧૨	
	ઝ				ચિં	૧૫	
આખ (આખે)	ઉં	૧૨,૧૩		દુકુક	નિં	૧૪	
ઝર	"	૩૫-૩૮			ચિં	૧૯	
	ટ			દમ	નિં	૪	
ટાલ (માથે)=ખલતિ					ચિં	૪	
	ત			દરાજ	નિં	૧૪	
તમકશ્યાસ	નિં	૪			ચિં	૧૯	
	ચિં	૪		દંડક	નિં	૧૫	
તરસનો રોજ	નિં	૫			ચિં	૨૧	
	ચિં	૬		દંડકાલસક	સં	૮	૧૧૧-૧૨૧
તલ=તિલકાલક				દંતયાલ	ઉં	૨૧,૨૨	
તંત્રિકા	ઉં	૧૭,૧૮		દંતનાડી	"	૨૧,૨૨	
તાલ (માથે)=ખલતિ				દંતપુપુટ	"	૨૧,૨૨	
તાલુકંટક	ઉં	૨	૬૩-૬૮	દંતભેદ	"	૨૧,૨૨	
તાલુપાક	"	૨૧,૨૨		દંતવિદ્રધિ	"	૨૧,૨૨	
તાલુપિટિકા	"	૨૧,૨૨		દંતદર્પ	"	૨૧,૨૨	
તાલુરોષ	"	૨૧,૨૨		દંતોદ્ભેદ	"	૨	૨૬-૪૩ા
તાલુસંહતિ	"	૨૧,૨૨		દાદર	નિં	૧૪	
તાવ	નિં	૨			ચિં	૧૯	
	ચિં	૧		દારુણુક	"	૨૩,૨૪	
તાવ (બાજરોજ)	ઉં	૨	૪૪-૫૭ા	દારુ	નિં	૬	
તાળવાના રોજ	"	૨૧,૨૨			ચિં	૭	
તિમિર રોજ	"	૧૨,૧૩		દાલન=શીતદંત			
તિલકાલક	"	૩૧,૩૨		દાત આવવા	ઉં	૨	૨૬-૪૩ા
તિલકાલક (શુભે દ્રિયજું)	"	૩૩,૩૪		દાંતના રોજ	"	૨૧,૨૨	
તીક્ષ્ણ અમ્બિ	શાં	૩		દાંતનું (ખચકાનું) ઝર	"	૩૮	
તીવ્રવેદન	ઉં	૧૦,૧૧		દામિ	ઉં	૧૯,૨૦	
તુડિકેરિકા	"	૨૧,૨૨		દુષ્ટ પ્રતિસ્થાય	"	૧૯,૨૦	
વૃતી	નિં	૧૧		દુષ્ટ મથુ	"	૨૫	
	ચિં	૧૪		દુઃખવર્ધન	"	૧૭,૧૮	
વૃતીયક જવર	નિં	૨	૭૦-૭૧	દુખળાપણુ=કાર્થ			
				દુર્ધાવિષ	"	૩૫	
				દષ્ટિના રોજ	"	૧૨,૧૩,૧૪	

शैक्षणिक नाम	स्थान	अध्याय	श्लोक	शैक्षणिक नाम	स्थान	अध्याय	श्लोक
दोपाधि	७०	१२, १३		पक्षशात	७०	८, ९	
	ध			पक्षभोपरोध	"	८, ९	
धनुषकंठ	नि.	१५		पत	नि०	१६	
धनुर् धातुं	यि०	२१			यि०	२२	
धावथु (अगडेक्षु)	७०	२ २-४, ८११-२५११		पथरी	नि०	६	
धावथु (शुद्ध)	७०	२ १११, ११११			यि०	११	
धूमर	"	१२, १३		पचकंटक	७०	३१, ३२	
धोणा उठाना रोग	"	१०, ११		पनसिका	"	३१, ३२	
धोणा वाण=पलित	"			पंगु	नि०	१५	
धोणा डोट	नि०	१४			यि०	२१	
	यि०	२०		परवाणा (आंभना)	७०	८, ९	
ध्वंसकरोम	नि०	६ २१११, २११११		परिक्षेपी लगंधर	"	२८	
	यि०	७		परिप्लुता योनि	७०	३३, ३४	
	न			परिपोट	"	१७, १८	
नमुसांध	७०	१२, १३		परिवर्तिका=निष्ठत			
नभनुं उेर	"	३८		परिस्रावी लगंधर	७०	२८	
नाक ददधु (गणयुं)=नासास्त्राव				परिस्राव्युधर	नि०	१२	
नाकना रोगो	७०	१६, २०			यि०	१५	
नागोदर गर्भ	शा०	२		पर्वाणु	७०	१०, ११	
नाडी	७०	२६, ३०		पलित	"	२३, २४	
नाडी (दांतनी)	"	२१, २२		पणियां=पलित			
नाडीमथु	"	२६, ३०		पाददाढ	नि०	१५	
नासानाढ	"	१६, २०			यि०	२१	
नासापाक	"	१६, २०		पाददधर्ष	नि०	१५	
नासार्धुद	"	१६, २०			यि०	२१	
नासार्ध	"	१६, २०		पामा कुध	नि०	१४	
नासाशोष	"	१६, २०			यि०	१६	
नासास्त्राव	"	१६, २०		पाक्षीशोष	७०	१७, १८	
नासर	"	८, ९		पाषाणुगर्दल	"	३१, ३२	
निमेष	"	८, ९		पंगणापथुं	नि०	१५	
निराम	स०	१३, १४			यि०	२१	
निरुद्धमथि	७०	३३, ३४		पांडुरोग	नि०	१३	
निष्ठत	"	३३, ३४			यि०	१६	
नीलमेढ	नि०	१०		पिटिका (योपरीनी)	"	२३, २४	
	यि०	१७		पित्ततो प्रकोप	नि०	१ १५११-१६	
	प				स०	११, १२	
पक्षवध	नि०	१५		पित्तोद्विष्ट	७०	८, ९	
	यि०	२१		पिपपक्षीकथुं	७०	१७, १८	
पक्षाघात	नि०	१५		पिपरोम	७०	१६	
	यि०	२१		पिष्टक	७०	१०, ११	
				पीनस=प्रतिस्थाप	७०	२० ०१	

રોગગુ ^ન નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક	રોગગુ ^ન નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
પુટક	ઉં	૧૯,૨૦					
પુત્રિણી	નિં	૧૦					
	ચિં	૧૨		બદ્ધોદર	નિં	૧૨	
પુપ્પુટ	ઉં	૨૧,૨૨			ચિં	૧૫	
પુષ્કરિકા	ઉં	૩૩,૩૪		બધિરવ	ઉં	૧૭,૧૮	
પુંડરીક કુષ્ઠ	નિં	૧૪		બરોળ વધવી	નિં	૧૨	
	ચિં	૧૯			ચિં	૧૫	
પૂતન = અહિપૂતન				બલાસમચિત	ઉં	૧૦,૧૧	
પૂતિકર્ણ	ઉં	૧૭,૧૮		બલ્લવત્તર્મ	ઉં	૮,૯	
પૂતિનાસ	ઉં	૧૯,૨૦		બહિરાયામ	નિં	૧૫	
પૂત્યાસ્યતા	ઉં	૨૧,૨૨			ચિં	૨૧	
પૂય આર્તવ	શાં	૧		બહેરાપણું	ઉં	૧૭,૧૮	
પૂય રક્ત	ઉં	૧૯,૨૦		બળિયા = મસૂરિકા			
પૂય વીર્ધ	શાં	૧		બાલમૂલ			
પૂયાશ્વ	ઉં	૧૦,૧૧		બાળકને વળગાડ	ઉં	૩	
પૂજાર = અહિપૂતન				બાલરોગો			
પૈત્તિકા યોનિ	ઉં	૩૩,૩૪		બાળકોના રોગો	ઉં	૨,૩	
પોષકી	ઉં	૮,૯		બાલાયામ = બહિરાયામ			
પોષ્યાં અને પાંપ-				બિસવત્તર્મ	ઉં	૮,૯	
ણના રોગ	ઉં	૮,૯					
પ્રતમક શ્વાસ	નિં	૪		ભ			
	ચિં	૪		ભમ	ઉં	૨૭	
પ્રતિશ્વાય	ઉં	૧૯,૨૦		ભગંદર		૨૮	
પ્રતિશ્વાય (બાળરોગ)	ઉં	૨	૪૪-૫૭૧	ભરનીગળ ગૂમડું = નોડીવણુ			
પ્રતીનાહ (કાનનો)	ઉં	૧૭,૧૮		ભસ્મક	ચિં	૧૦	૮૦૧-૯૧
પ્રતૂતી	નિં	૧૧		ભગ		૨૭	
	ચિં	૧૪		ભૂતનો વળગાડ	ઉં	૪,૫	
પ્રત્યહીલા	નિં	૧૧		ભૃશક્ષિવ		૧૯,૨૦	
	ચિં	૧૪					
પ્રમેહ	નિં	૧૦					
	ચિં	૧૨					
પ્રમેહપિટિકા	નિં	૧૦					
	ચિં	૧૨					
પ્રસૂતિ	ઉં	૩૧,૩૨					
પ્રસ્તાર્થર્મ	ઉં	૧૦,૧૧					
પ્રાશ્વરણા યોનિ	ઉં	૩૩,૩૪					
પ્લીહોદર	નિં	૧૨					
	ચિં	૧૫					
	૩						
કૂલું	ઉં	૧૦,૧૧					

रोगनु' नाम	स्थान	अध्याय	श्लोक	रोगनु' नाम	स्थान	अध्याय	श्लोक
मसूरिका (प्रमेहनी)	नि०	१०		भोतियो	७०	१४	
	यि०	१२		भोना रोगो	"	२१,२२	
मसूरिका (बणिया)	७०	३१,३२			५		
मसो = मध				यकृद्दर	नि०	१२	
महायोनि	"	३३,३४			यि०	१५	
महाश्वस	नि०	४		यवप्रभ्या	७०	३१,३२	
	यि०	४		मुवानपीटिका=मुष्णपिका			
महासुपिर	७०	२१,२२		योनिना रोगो	७०	३३,३४	
म'उलकृष्ट	नि०	१४		योनिव्यापद	७०	३३,३४	
	यि०	१६					
म'हाग्नि	शा०	३			२		
भाटी भावाधी यता				रक्तगुह्म	नि०	११	
रोग (भाण्डाने)	७०	२	७पा॥-७६॥		यि०	१४	
मातृकादोष=अधिपूतन				रक्तपित	नि०	३	
माथाना रोग	"	२३,२४			यि०	२	
मान्द्रिष्ट मेह	नि०	१०		रक्तमेह	नि०	१०	
	यि०	१२			यि०	१२	
मांसार्धुद	७०	३३,३४		रक्तयोनि	७०	३३,३४	
मांसपाक	"	३३,३४		रक्तार्धुद	"	३३,३४	
मुष्णपिका	"	३१,३२		रक्तश्लव	"	१०,११	
मुष्णपाक	"	२१,२२		रगतपित = पत			
मुष्णरोगो	"	२१,२२		रतवा	नि०	१३	
मूर्च्छा	नि०	६			यि०	१८	
मूर्च्छाय	यि०	७		रतांधणापक्षुं	७०	१२,१३	
मूढगर्भ	शा०	२		रसशेषाच्छुं	सू०	८	
मूत्रकृच्छ्र	नि०	६		रसायनविधि	७०	३६	
	यि०	११		रसोष्णो	"	२६,३०	
मूत्रक्षय				राज्ययक्ष्मा	नि०	५	
मूत्रप्र'धि	नि०	६			यि०	५	
मूत्रव्यंहर	यि०	११		राजिका	७०	३१,३२	
मूत्रसुक				राज्यभती दृष्टि	"	१४	
मूत्रसाह	नि०	६		राक्षी = वदभीक			
मूत्राघात	यि०	११		रिष्ट	शा०	५	
	नि०	८		रज्या = उ'दरी			
मूत्रातीत	यि०	११		रुद्धगुद	७०	३१,३२	
	नि०	८		रोहिष्णी	"	२१,२२	
मूत्रोत्सं'ग	यि०	११			६		
	नि०	६		लकवो	नि०	१५	
मृदित	७०	३३,३४			यि०	२१	
मेहोदृक्कि	सू०	१४					
मेह	नि०	१०					
	यि०	१२					

रोगनुं नाम	स्थान	अध्याय	श्लोक	रोगनुं नाम	स्थान	अध्याय	श्लोक
सगण्ड	उ०	८,६		वातव्याधि	नि०	१५	
संगडापण्ड	नि०	१५			त्रि०	२१	
	त्रि०	२१		वातदंत	उ०	८,६	
साधुं=मृदुमण्डि				वाताधीला	नि०	६	
साधामेढ	नि०	१०			त्रि०	११	
	त्रि०	१२		वातिष्ठा योनि	उ०	३३,३४	
साधन	उ०	३१,३२		वाभिनी योनि	"	३३,३४	
सिंगनाश	उ०	१२-१४		वायुनो रोग	नि०	१५	
सिंगनाश-					त्रि०	२१	
(औषसर्गिक)	उ०	१२-१४		वायु(पांय)ना प्रकोप	नि०	१६	
शीन गर्ल	शा०	२			त्रि०	२२	
शभस	नि०	१४		वायुनो प्रकोप	नि०	१	१३११-१५
	त्रि०	१६			सू०	११,१२	
सतानुं अर	उ०	३७		विक्षय	नि०	६	२२,२२११
सेही (सेख, सेखा)	"	१७,१८			त्रि०	७	
सेहितक्षया योनि	"	३३,३४		वियर्थिका कुष्ठ	नि०	१४	
सेहीवा=रक्तयोनि					त्रि०	१६	
	व			विद्विधात	नि०	६	
					त्रि०	११	
वधरावण	नि०	११		विद्वधाच्छर्षु	सू०	८	
	त्रि०	१३		विद्वर्ष	उ०	२१,२२	
वर्धरोग	उ०	८,६		विदारिका	नि०	१०	
वलय	"	२१,२२			त्रि०	१२	
वली	"	२४	३२१,३३	विदारिका (काननी)	उ०	१७,१८	
वर्धमीक	"	३१,३२		विदारी (शुद्धरोग)	"	३१,३२	
वसाभेढ	नि०	१०		विद्धा	"	३१,३२	
	त्रि०	१२		विद्रधि	नि०	११	
वणगाड (भाणरोग)	"	३			त्रि०	१३	
वणगाड (भूतनो)	उ०	४,५		विद्रधि (पोपरीनु)	उ०	२३,२४	
वार्ध	"	७		विद्रधि (शुद्धे द्रियनु)	"	३३,३४	
वाञ्छकरणुविधि	"	४०		विद्रधि (अभेदनु)	नि०	१०	
वातकंटक	नि०	१५			त्रि०	१३	
	त्रि०	२१		विनता	नि०	१०	
वातकुंडलिका	नि०	६			त्रि०	१२	
	त्रि०	११		विपाटिका कुष्ठ	नि०	१४	
वातपर्यय	उ०	१५,१६			त्रि०	१६	
वातमलास=पत				विप्लुता योनि	उ०	३३,३४	
वातमस्ति	नि०	६		विलांणिका	सू०	८	
	त्रि०	११		विवृता	उ०	३१,३२	
वातरक्त	नि०	१६		विश्यायी	नि०	१५	
	त्रि०	२२			त्रि०	२१	

रोगनुं नाम	स्थान	अध्याय	श्लोक	रोगनुं नाम	स्थान	अध्याय	श्लोक
विष	७०	३५,३८		शर्करा (पेशाबमां)	नि०	६	
विषम अग्नि	शा०	३			त्रि०	११	
विषम ज्वर	नि०	२	१३१-७५॥	शर्करासुं	७०	३१,३२	
	त्रि०	१		शंकाविष	७०	३६	
विषसंकट	७०	३५		शंभक	"	२३,२४	
विषूयिका	सू०	८	४-५॥, ६॥-६	शंखुकावर्त	"	२८	
विष्टम्भाशुर्षु	"	८		शाबुक	"	२१,२२	
विसर्प	नि०	१३		शियाण वगेरेनुं अर	"	३८	
	त्रि०	१८		शिरःकंप	"	२३,२४	
विस्फोटकृष्ट	नि०	१४		शिशोखिताप	"	२३,२४	
	त्रि०	१६		शिशोरोग	"	२३,२४	
विस्फोट (सुदरोग)	७०	३१,३२		शीतहंत	"	२१,२२	
वींछीनुं अर	"	३७		शीतमेढ	नि०	१०	
वीथं टोप	शा०	१			त्रि०	१२	
वृद्धि	नि०	११		शीतणा=मसूरिका			
	त्रि०	१३		शीताह	७०	२१,२२	
वृंह	७०	२१,२२		शीणस=उदहं			
वेगी=पुडिरायाम				शुक्ति	७०	१०,११	
वेजा रोकवाथी } यता रोग }	सू०	४		शुकाश्मरी	नि०	६	
	त्रि०	१०,११			त्रि०	११	
वेद्य	"	३१,३२		शुकलार्भ	७०	१०,११	
व्यग	"	२६		शुद्ध मणु	"	२५	
मणु	सू०	२६		शुद्ध शुक्र	"	१०,११	
	७०	२५,२६		शुष्काक्षिपाक	"	१५,१६	
मणुशोद्ध	"	२५,२६		शुष्का योनि	"	३३,३४	
मणुयाम	नि०	१५		शोणितार्भ	"	१०,११	
	त्रि०	२१		शोद्ध	नि०	१३	
शतप्री	७०	२१,२२			त्रि०	१७	
शतपोनक (शुखं द्रियनुं)	"	३३,३४		शोद्धकृष्ण	७०	१७,१८	
शतपोनक लगंहर	"	२८		शोष	नि०	५	
शतारुः कृष्ट	नि०	१४			त्रि०	५	
	त्रि०	१६		शोष (आणरोग)	७०	२	४४-५७॥
शतारथी	नि०	१४		श्यावहंत	"	२१,२२	
	त्रि०	१६		श्याववर्भ	"	८,९	
शोभेढ	नि०	१०		श्लक्ष्णवर्भ	"	८,९	
	त्रि०	१२		श्लीषह	"	२६,३०	
शराविका	नि०	१०		श्लैष्मिष्ठा योनि	"	३३,३४	
	त्रि०	१२		श्वयथु	नि०	१३	
शर्करा (दांतनी)	७०	२१,२२			त्रि०	१७	
शर्करा हृष्टि	"	१४		श्वस	नि०	४	
					त्रि०	१७	

કેશનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
હાયપન ફાટવા	નિં	૧૪	
	ચિં	૧૯	
હાયીપન	ઉં	૨૯,૩૦	
હારિદ્રમેહ	નિં	૧૦	
	ચિં	૧૨	
હાંફ	નિં	૪	
	ચિં	૪	
હિંખા	નિં	૪	
	ચિં	૪	

કેશનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
હતૌજસ	નિં	૨	૩૩
	ચિં	૧	
હૃદયના રોગ	}	નિં	૫
હૃદયોગ		ચિં	૬
હેડકી	નિં	૪	
	ચિં	૪	
હોઠના રોગ	ઉં	૨૧,૨૨	
હૃસ્વા દષ્ટિ	"	૧૨,૧૩	

પારિભાષિક શબ્દો (ખુલાસા સાથે) ની અકારાદિ અનુક્રમણિકા

અક્ષ=એક તોલો.
 અક્ષિફૂટ=આંખનું ખામણું (અં. સોફ્ટ)
 અગ્રહ=વિષનો નાશ કરે એવું ઔષધ. (જે જેર માટે ઉપાય કરવાના હોય તે જેર માટે કહેલાં ખાસ અગ્રહોના ઉપયોગ કરવો.)
 અમિ-શાં ૩/૪૯-૭૬
 અરહ=રંગો કરીને નીચે ખેડાં પછી ઉપર તરતો પાતળો નીતર્યાં પાણી જેવો ભાગ; બહુ પાતળું, નીતર્યું.
 અરહપેશ સ્નેહ-સૂં ૧૬/૧૬
 અરહશિન=અરહ્યું હોવા છતાં ખાવું.
 અતિયોગ-સૂં ૧૨/૩૫૧-૪૨૧
 અધ્યશન-સૂં ૮/૩૩૧
 અનુપક્રમ-સૂં ૧/૩૨૧,૩૩
 અનુપશય-નિં ૧/૭
 અનુપાન-સૂં ૮/૪૭
 અનુખળ-નિં ૨/૫૦-૫૨
 અનુખ ધી=અનુખળ (નિં ૩/૧૧૧ અરુણદત્ત).
 અનુયંત્ર-સૂં ૨૫/૩૯-૪૦
 અનુરસ-સૂં ૯/૩૧
 અનુલોભન=અવળે માર્ગે ચઢેલા વાયુને સવળે માર્ગે થકાવનાર.
 અનુવાસનઅસ્તિ-સૂં અં ૧૯
 અનુશાધી=પેટેલા, પેસીને (ચરક-નિં ૩/૭ અનુપ્રવિચ્ય)
 અનૂપ દેશ-સૂં ૧/૧૩; શાં ૩/૭૯
 અનૂપ દેશનાં પ્રાણી-સૂં ૬/૫૪૧
 અનુપાનવિધિનો ત્યાગ-નિં ૪/૧૯-૨૦
 અપચાર=રોગ થવાનું કારણ (કુપચ વગેરે).

અપાક્રી-ઉં ૩૫/૭૧
 અપાંગ=લમણ તરફનો આંખનો ખૂણો.
 અભિધાત=ગાટકો, ફટકો, પછડાવું, કચરાવું, માર વગેરે.
 અભિભ્યંદ=સ્ત્રોતોને પૂરી દે એવો પાણી જેવો કક.
 અભિભ્યંદી=પાણી જેવો કક કરીને સ્ત્રોતોને પૂરી દે એવું.
 અભ્યંગ=આખે શરીરે કે રોગવાળા અંગ પર યોગ્ય સ્નેહ ચોળવો.
 અમાત્રાશન-સૂં ૮/૨૧-૩૧
 અરહ=ખાટો.
 અરહક=સરકા જેવાં ખાટાં ગંધ અને સ્વાદવાળા ઔકાર આવે (ચરક નિં ૨/૬).
 અરતિ=અણુગમો, ખેચેની.
 અરિષ્ટ=દ્રવ્ય ઉકાળીને કાઢેલો દારૂ.
 અવગાહ (=અવગાહન)=૧. વાયુ મટાડે એવાં ઔષધ-થી તૈયાર કરેલા તેલ વગેરે દ્રવ્યો ભરેલા વાસણમાં વાયુની પીડાવાળું અંગ ખોળાયેલું રહે એ રીતે ખેસવું. ૨. પાણીમાં પચા રહેવું.
 અવગાહસ્વેદ-સૂં ૧૭/૧૦૧,૧૧
 અવગુંદન=ઉં ૧૬/૫
 અવપીડક-સૂં ૩/૬-૭
 અવપીડનરથ-સૂં ૨૦/૭
 અવલેહ=ચાટણું.
 અવસાદ=માંસ) જિંચુ આલ્યું હોય તેને સરખું કરવું-ખેસાડી દેવું.
 અવ્યક્ત રસ-સૂં ૯/૩૧
 અષ્ટાંગ લવણ-સૂં ૬/૧૪૩-૧૪૮૧ સુધીનાં આઠ લવણ.

અસાધ્ય-સૂં ૧/૩૨૧,૩૩
 અંગસાદ=અંગ સજ્ઞ થઈ જવું.
 અંબન-સૂં અં ૨૩
 અંબલિ=સોળ તોલા,
 અંડ=પેળિયા (અં. ટેસ્ટિકલ્સ).
 અંતરાધિ-સૂં ૧૧/૩૨
 આક્ષેપ=આયકા.
 આર્ગતુ રોગ-સૂં ૧/૨૦, સૂં ૪/૩૧
 આગ્નેય દ્રવ્ય-સૂં ૯/૧૧,૨
 આદક=૨૫૬ તોલા
 આદાનકાલ-સૂં ૩/૧૧-૪
 આનૂપ દેશ-શાં ૩/૭૯
 આર્ભિ-સૂં ૧/૨૨
 આપ્ય દ્રવ્ય-સૂં ૯/૧૧,૨
 આમ-સૂં ૮/૧૩-૧૪; સૂં ૧૩/૨૪૧-૨૬
 આમાશય=હોજરી (સૂં ૮/૬૧ અરુણુદત અને
 સૂં ૧૨/૧૯૧ હેમાદ્રિ).
 આરનાલ-ચિ ૧/૧૩૩૧
 આરોગ્ય-સૂં ૧/૧૯૧; શાં ૬/૭૧-૭૨
 આરોગ્યનું કારણ-સૂં ૧/૧૯
 આર્તવ=ઋષિઓને બાળક અવતરવાને રસ્તેથી જે
 શુદ્ધ, જરા કાળું અને ગંધવિનાનું સોહી
 વાયુથી પ્રેરાઈને નીકળે છે તે; અટકાવ
 આવાપ=૧. લભરાવવાનાં ઔષધ, ૨. ક્વાથ, ઘી
 વગેરે યોગે તૈયાર (સિદ્ધ) થતા હોય તે
 દરમ્યાન ઉપરથી લભરાવવાનાં (કે નાખ-
 વાનાં) વધારાનાં ઔષધ (આપ્ટે).
 ૩. સૂં ૧૯/૪૫૧
 આશય-શાં ૩/૧૦-૧૧
 આશુકારી-સૂં ૧/૧૮
 આશ્રોતન-સૂં અં ૨૩
 આસવ-સૂં ૩/૨૨
 આસ્થાપન ખરિત-સૂં અં ૧૯
 આહાર-૧. ખાણુપીલું, ૨. ખાવાપીવાની વસ્તુઓ.
 ધ્વજવિકૃતિ=શેરડી અને શેરડીમાંથી બનતી ચીન્ને;
 દાખલા તરીકે, શેરડીનો રસ, ગોળ, ખાંડ,
 સાકર, પતાચું વગેરે.
 ઉચ્છવાસ=શરીરમાંથી બહાર નીકળતો શ્વાસ.
 ઉર્કર્ષ=વૃદ્ધિ, પ્રકોપ.
 ઉર્કારિકા=શીરો, લાપશી (સૂં ૧૭/૫૧ અરુણુદત).
 ઉર્કલેદ=ઉર્કલેશ (આયુર્વેદીય વિશ્વકોષ).

ઉર્કલેશ=૧. દોષ કોષીને પોતાના સ્થાનમાંથી
 યજે પણ શરીરમાંથી બહાર ન નીકળે;
 સૂં ૮/૨૫ અરુણુદત.
 ઉત્તરખરિત-સૂં ૧૯/૭૦
 ઉત્તરાયન-સૂં ૩/૧૧-૪
 ઉત્સંગ-ગૂમકાનું પરુ બહાર નીકળવાને બદલે
 અંદર ભીંકું બીતરે.
 ઉત્સાદન ઉં ૨૫/૪૬
 ઉત્સેધ=ભિપત્તી આવવું
 ઉદમંથ=પાણીમાં ડોહેલો ઘીવાળો સાયુ (સૂં
 ૩/૪૮ અરુણુદત).
 ઉદશિત્ત=દહીમાં દહીં જેટલું જ પાણી નાખીને
 કરેલી છાશ.
 ઉદાવર્ત-નિં ૭/૪૫૧-૫૨
 ઉદ્વર્તન-સૂં ૨/૧૪૧
 ઉદ્વેષ્ટન=ગોટલા ચઢવા.
 ઉપદ્રવ-સૂં ૧૨/૬૦
 ઉપનાહસ્વેદ-સૂં ૧૭/૧૧-૫
 ઉપલેપ=લપેટવું, ખરડવું.
 ઉપવાસ=નકોરકા ઉપવાસ.
 ઉપશય-સૂં ૧/૨૨; નિં ૧/૫૧-૬૧
 ઉમ્મસ્વેદ-સૂં ૧૭/૫૧-૬૧
 બિલટી કરાવે એવાં દ્રવ્યો-સૂં ૧૫-૧
 ઉષ્ણુ=૧. અડકવામા ગરમ; ૨. ઉષ્ણુવીર્ય.
 ઉષ્ણુવીર્ય-સૂં ૧/૧૬૧
 ઉર્ધ્વવાયુ-હોઈયાં હોઈયાં થયા કરે, વાયુ ઊંચો ચઢે.
 ઉષા=૧. શરીરના અમુક ભાગમાં જ લાલ બળે
 (સૂં ૭/૧૮૧ અરુણુદત); ૨. જાણુ ક્ષાર
 લભરાવ્યો હોય એવી લાલ બળે (સૂં
 ૭/૧૮૧ હેમાદ્રિ).
 ઋતુ (સ્ત્રીની)-નિં ૧/૨૬
 ઋજસ-સૂં ૧૧/૩૬૧-૩૮૧; શાં ૩/૬૩
 ઋજસના શુભો-નિં ૬/૧
 ઋદન-સૂં ૬/૨૬
 ઋતુસુક્ય=ઉત્સુકતા, કોઈ પણ વિષયની ઉત્કંઠા.
 કટિ=કમ્બર તથા કૂલાનો ભાગ
 કટુ (=કટુક)=તીખું.
 કનીનક=નાક બાહુનો આંખનો ખૂણો.
 કંક મટાડે એવા દ્રવ્યો-સૂં ૧૫/૭; અર્કાદિ,
 મુર્કાદિ, અસનાદિ, સુરસાદિ, મુસ્તાદિ અને
 વત્સકાદિ વર્ગો.
 કર્મખરિત-સૂં ૧૯/૬૨૧,૬૩
 કર્ષ=એક તોલો.

કલક-ક૦ ૬/૯૧૧

કલ્પ (કલ્પના)=વમન, વિરેચન કરાવે એવાં દ્રવ્યોનો સુખે ઉપયોગ કરી શકાય તે માટે એ દ્રવ્યોને ખીખાં બહુ સુખે વાપરી શકાય તેના ભતભતનાં દ્રવ્યો સાથે ભેળવીને કરેલી બનાવટો અને યોગો (ચરક ક૦ ૧/૩)

કવલપ્રહ-સ૦ ૨૨/૧૧૧

કવલિકા=૧. કપડાની ભડી ગઠ. ૨ ઔષધને વાટીને એની થેપલી આંખ પર મૂકીને તેના પર પાટો બાંધવો.

કષાય-૧ તૂરું, ૨. ક્ષાય.

કષાયત્રણુ-સ૦ ૧૦/૩૧-૩૨

કૃષ્ણાધ્ય-ભુઓ કૃષ્ણસાધ્ય.

કંડરા=શા૦ ૩/૧૩૧

કંપ=મૂજબુ, કંપવા

કાકબ ગોળ=ગોળ બનાવતી વખતે શેરડીનો રસ ભકળતાંભિકળતાં સહેજ ધારો ધાય, પછુ ધણે પ્રવાહી રહે તેને કાકબ કહે છે.

કાયામિ=ઝડરામિ (સ૦ ૧૧/૩૩૧ અરુણદત્ત)

કાલપ્રેરિત (કાલચોદિત)-શા૦ ૫/૧૩૧

કાલબસ્તિન-સ૦ ૧૯/૬૩૧, ૬૩૧

કાળ-સ૦ ૧/૨૪

કાંછ=કળથી, ચોખા વગેરે અનાજને પાણીમાં રાંધ્યા પછી એનું એસામણુ કાઢી લેવું. પછી એ એસામણુમાં મસાલો નાંખી ખટાશ આવતાં સુધી આથી રાખવું. આઘો આવ્યા પછી નિતારી લીધેલા આધાને કાંછ કહે છે

કાંડ (=કાંડભાગ)=એ ગાંડ કે એ સાંધા વચ્ચેનો ભાગ.

કાંબલિક-સ૦ ૬/૩૨

કિવ્વ=દારૂ ગાળી લીધા પછી બાકી રહેલો રગડો.

કિલાટ=માવો.

કુડવ=સોળ તોલા.

કુધાન-સ૦ ૬/૧૧, ૧૧૧

કુલ્માષ=મગ વગેરેનો બાકળા કે ઘૂંધરી.

કુશા (કુશ્ય)=ભંગના પ્રણુને બાંધવા માટેનાં દ્રવ્ય, કામડી (સુશ્રુત ચિ૦ ૩/૬ કલ્કણુ)

કુંડસ્વેદ-સ૦ ૧૭/૧૧

કૂપસ્વેદ-સ૦ ૧૭/૧૧

કૂચો-શા૦ ૩/૧૪

કૂચિકા=દૂધમાં દહીં કે ઊશ નાખીને ગરમ કરવાથી જે કૂચાકૂચા છૂટા પડે તે. રસગુણ્વાં કૂચિકાનાં અને છે

કૃષ્ણ-સ૦ ૧/૩૧૧

કૃષ્ણસાધ્ય-સ૦ ૧/૩૧૧

કૃશરા=તલ, ચોખા અને અડદની પેલા.

કોઠો=ભુઓ કોષ.

કોપ=ટુલ્ક, વધારો, સ૦ ૧૨/૨૨૧

કોપન-સ૦ ૧/૧૬; ન૦ ૧/૧૨૧-૨૨૧

કોપવું=લીકરવું, બગડવું

કોષ=શા૦ ૩/૧૧૧, ૧૨

કૂર કોષ (કોઠો)-સ૦ ૧૮/૩૪

કલમ=ઉ૦ ૩૫/૧૧

કલેદ=ચેપનું પાણી, લીનાચ, રસી.

કલોમ=પિપાસાસ્થાન.

કવાય-ક૦ ૬/૧૦

ક્ષાર=વખાર, સાજખાર, ટંકણુખાર વગેરે ક્ષારો. (=ખાર); સ૦ ૬/૧૪૯૧-૧૫૧૧

ક્ષાર બનાવવાની સામાન્ય રીત-ચિ૦ ૮/૧૪૦-૧૪૩ના અનુવાદને આધારે સમજવી.

ક્ષીરવિકૃતિ=દૂધ અને દૂધમાંથી બનતી ચીન્ને.

દાખલા તરીકે, દૂધ, દહીં, ઊશ માખણુ, ધી, માવો, દૂધપાક, શીખંડ, બાસદી, મીકાઈ વગેરે.

ક્ષીરશાક=ગરમ કર્યા વિનાનું ફાટી ગયેલું દૂધ.

ક્ષીરિંદ્રક્ષ=પીપળો, ઉંબરો, પીપરતું ઝાડ, વડ અને પારસપીપળો એ પાંચ ઝાડ.(ઉ.૧/૬ ચંદ્ર)

ક્ષુદ્રધાન-ઉ૦ ૬/૧૧, ૧૧૧

ક્ષીમ=ખનાવટી રેશમ, કેળ, શણ, લીંડી વગેરેના રેસાનું ખનાવટી રેશમ.

ખડધાન-શા૦ ૨/૮

ખર-સ૦ ૧/૧૮

ખલ-સ૦ ૬/૩૧

ખાંડવ-સ૦ ૩/૩૦

ગતિ-ઉ૦ ૨૯/૨૬-૨૭૧

ગપ્પુવ-સ૦ ૨૨/૧૧૧

ગર-ઉ૦ ૩૫/૫૧-૬૧; ૪૯, ૪૯૧

ગર્ભસાવ=પહેલા ચાર મહિનામાં ગર્ભિણીનો ગર્ભ પ્રવાહીરૂપે નીકળી ન્યથ તે.

ગળી=ગળીનું ઝાડ(કપડા ધોવામાં વપરાતી ગળી નહિ)

ગંધદ્રવ્યો-સ૦ ૧૫/૪૩

ગાંધકલ-સ૦ ૫/૧-૩

ગુણુ-સ૦ ૧/૧૮

ગુરુ=૧. વજનમા ભારે, ૨. પચવામાં ભારે, ૩. સ૦ ૧/૧૮, ૪. સ૦ ૬/૨૬, ૩૧૧

ગુરુપાકી=પચ્યા પછી જેમાંથી ઝાડો, પેશાબ અને કફ બને એવું (સ૦ ૫/૫૧-૫૨૧ હેમાદિ)

મહ (મહણ) = અંગ પકડાઈ જાય
 મહણી (અંગ) - શાં ૩/૪૯૧૧
 મહી = યુદ્ધ વગેરે મળદારોને સંક્રાન્તી નાખે અને
 પાતળા મળને ચૂસીને ઘટ્ટ બનાવે એવું.

ઘટ = એક દ્રોણ.
 ઘડપણ - શાં ૩/૧૦૫
 ઘર્ષ = આંખો ચોટી જવી
 ઘી - સૂં ૫/૩૬૧૧ - ૩૯
 ઘૃતમંક = ઘી બહુ વખત રહે ત્યારે દરીને નીચે ખેડેલા
 ઘી ઉપર જે પાતળું (પ્રવાહી) ઘી તરે છે તે.
 ઘોલ = દહીંની તર ઉતારી લીધા વિના અને દહીંમાં
 પાણી નાખ્યા વિના વલોવેલા દહીંને ઘોલ
 કહે છે.

ચક્રતેલ - ઉં ૨૬/૩૧
 ચય (દોષોનો) - સૂં ૧૨/૨૨
 ચરણ = ૧. પગનો પંખે, ૨. ચોથો ભાગ.
 ચલ = ૧. ગતિ કરવાના સ્વભાવવાળો. એક જગાએ
 પડી ન રહે એવો; ૨. સૂં ૧/૧૮; ૩. વાયુ
 ચંદ્રિકા = પાણીમાં પડેલા તેલના ટીપા જેવો આકાર
 (શાં ૫/૭૭ અરણુદત્ત)
 ચામડી વગેરે = ચામડી, નખ, ઓડો, પેશાબ. આંખ
 અને મોં (નિ. ૭/૩૩)

ચિકિત્સા = રોગના ઉપચાર કરવા.
 ચૂર્ણ - કં ૬/૯૧૧
 ચેષ્ટા = શરીર, મન અને વાણીથી થતાં કામ (સૂં
 ૧૧/૧ અરણુદત્ત)

ચોચ = કોપરું, ફણસ (સૂં ૮/૪૪૧ હેમાદ્રિ)
 ચોપ - સૂં ૩૮/૩
 છન્નિકા = દહીંમાં દહીં કરતાં અનેકગણું પાણી
 નાખીને કરેલી છાશ.

છાશ (તક) - મૂં ૫/૩૩ - ૩૪
 છાયા - શાં ૫/૪૩, ૫૧, ૫૧૧
 છિદ્ર - ઉં ૪/૫૧૧ - ૮
 છેદ = કાપીને છૂટું પાડી નાખવું

છેદી = અંદર અંદર ખાગી ગયેલા (ભેગા થઈ ગયેલા)
 દોષો વગેરેને પોતાના તીક્ષ્ણ ગુણને લીધે
 છૂટા પાડે એવું

જળચર વર્ગ - સૂં ૬/૫૧, ૫૧૧
 જંગા (જાંઘ) = પગની એડી અને હીંચણ વચ્ચેનો ભાગ
 જળનાં - શાં ૩/૧૩૧

જંગલ દેશ - સૂં ૧/૨૩, શાં ૩/૭૮૧
 જંગલ દેશના પ્રાણીઓ - સૂં ૬/૫૪૧

જીવન = ૧. ઓજસ વધારે એવું, સૌમ્ય ધાતુઓને
 વધારે એવું (સૂં ૫/૧ અરણુદત્ત); ૨.
 મૂર્છા વગેરે મટાડીને પ્રાણને ટકાવે એવું
 (સૂં ૯/૧૯ હેમાદ્રિ).

જીલાબ કરાવે એવાં દ્રવ્યો - સૂં ૧૫/૨
 જોન - શાં ૩/૧૧૫.

ઠંડા ઉપચાર = કપાળ પર ઠંડા પાણીની છાલકો
 મારવી, ઠંડા પાણીએ નાહવું, ઠંડાં પીણાં
 પીવાં વગેરે.

તક = દહીંથી ત્રીજા ભાગનું પાણી દહીંમાં ઉમેરીને
 વલોવીને માખણ કાઢી લીધેલી વલો-
 ણની છાશ.

તકપિંડ = મસકો.
 તદર્થકારી ચિકિત્સા - સૂં ૮/૨૩૧, ૨૪
 તરણ અસ્થિ = કુમળાં હાડકાં (અં. કાર્ટિલેજ).
 તર્પણ = ગૃતિ કરે એવું, કંટાળો દૂર કરે એવું
 (સૂં ૫/૧ અરણુદત્ત).

તર્પણ આખનું - સૂં અં ૨૪
 તર્પણવિધિ - સૂં ૧૪
 તર્પણાદિ ક્રમ - પેયાદિ ક્રમમાં જ્યાં પેયા આપવાની
 હોય ત્યાં તર્પણાદિ ક્રમમાં બહુ પાતળું

તર્પણ (સૂં ૧૪/૯, ૯૧) આપવું અને
 પેયાદિ ક્રમમાં જ્યાં વિલેપી આપવાની હોય
 ત્યાં તર્પણાદિક્રમમાં ઘાટું તર્પણ આપવું
 (ચરક - સિદ્ધિસ્થાન ૬/૨૫ - ચક્રપાણિદત્ત).

તંદ્રા = મન અને કર્મન્દ્રિયો કામ કરે પણ જ્ઞાને-
 દ્રિયો અને બુદ્ધિ કામ ન કરે એવી સ્થિતિ,
 ઘેન, સુસ્તી. (સૂં ૨/૧૬ હેમાદ્રિ)

તાપસ્વેદ - સૂં ૧૭/૧
 તાંબૂલ - સૂં ૨/૬
 તિક્ત - કડવું
 તીક્ષ્ણ - સૂં ૧/૧૮

તીક્ષ્ણ અગ્નિ - શાં ૩/૭૩
 તીક્ષ્ણ અંજન = લેખન અંજન
 તીક્ષ્ણ ક્ષાર - સૂં ૩૦/૨૦ - ૨૧૧

તીક્ષ્ણ દ્રવ્યો = લીમડો, કાચકળ, ઉપલેટ, મરી વગેરે
 તીક્ષ્ણ ધૂમપાન - સૂં ૨૧/૧૭ - ૧૮
 તીક્ષ્ણ નસ્ય - સૂં અં ૨૦

તીક્ષ્ણ ફલવર્તિ = તીક્ષ્ણ દ્રવ્યો વડે બનાવેલી ફલવર્તિ.
 તુલા = ૪૦૦ તોલા, તોલુ.
 તુપોદક = કાચા, ભરડેલા, ફેાતરાંવાળા જવ પાણીમાં
 નાંખવા. પછી એને આથો આવે ત્યારે

નિતારી લીધેલા આયાના પાણીને તુષોદક કહે છે.

નૃણુધાન-સૂં ૬/૧૧, ૧૧૧; શાં ૨/૮

નૃણુપંચમૂળ-સૂં ૬/૧૭૧

તેલ-સૂં ૫/૫૪-૬૧૧

તેલ સિદ્ધ કરવું (પકવવું)-કં ૨ અં ૬

ત્રિક-૧. કરોડરજ્જુ તથા બે ખલાનાં બે હાડકાંની ત્રિપુટી; ૨. કરોડરજ્જુ તથા બે પગના બે થાપાનાં બે હાડકાંની ત્રિપુટી.

દક્ષિણાયન-સૂં ૩/૪-૬

દધિકૃત્તિકા=રમ દૂધમાં દૂધ કરતાં અડધું પાણી ઉમેરીને પછી તેમાં ખાટું દહીં મેળવવાથી દધિકૃત્તિકા બને છે.

દધિમંડ=બહુ ખાટા દહીંમાંથી છૂટેલું દહીંનું પાણી.

દરણુ=ચામડી વગેરે ફાટે, ચિરાય (સૂં ૨૯/૧૧૧ અં ૬).

દારણુ=દાર વગેરે મૂકીને ગૂમડાંનું મોં કરવું (સૂં ૨૯/૧૦૧ હેમાદ્રિ).

દારણુ દ્રવ્યો-ઉં ૨૫/૩૬૧, ૩૭

દાહ=૧ આખે શરીરે અગન (લાલ) બળે (સૂં ૭/૧૮૧ અરુણદત). ૨. દેવતાથી દગાતું હોય એવી લાલ બળે (સૂં ૭/૧૮૧ હેમાદ્રિ).

દિવ્યજળ=માંગળ્ય.

દીપન=જેના સેવનથી જઠરાગ્નિ વધારે પ્રદીપ્ત થાય એવું.

દૂધ અને દૂધમાંથી બનતી ચીજો: જુઓ ક્ષીરવિકૃતિ.

દૂધીવિષ-ઉં ૩૫/૩૨૧-૩૭

દૂધ્ય-સૂં ૧/૧૨૧, ૧૩

દણિ=૧. આંખની કીકાની ઉપરનું કાચ જેવું પડ; ૨. કીકા.

દેશ-સૂં ૧/૨૩, ૨૩૧

દોષ-સૂં ૧/૬

દ્રવ=૧. પ્રવાહી તથા પ્રવાહીના રૂપાંતર; ૨. સૂં અં ૫મા ગણાવેલી બધી વસ્તુઓ; ૩. સૂં ૧/૧૮; ૪. દદ્યવનો ધરધરાટ.

દ્રવસ્વેદ-સૂં ૧૭/૭-૧૧

દ્રોણુ=૧૦૨૪ તોલા.

દ્રોણી-૪૦૯૬ તોલા.

દૂષ=ખીજનું અગાડવાની ઇચ્છા, વેર.

ધમની-સુસુત શાં ૯

ધાતુ-સૂં ૧/૧૨૧

ધાન્યાગલ=ચોખા, ડોદરી વગેરે ધાનને ભરડાવીને આથવવાથી એને આથો આવ્યા પછી નિતારી લીધેલું આયાનું પાણી

ધારણુ=જેમ ઇમારતી લાકડાંનું ખોખું મકાનને જીલું રાખે છે તેમ શરીરને જીલું રાખવું. ધૂમક-મોંમાંથી ધુમાડો નીકળતો હોય એવું લાગે (અરક-નિં ૨/૬)

ધૂમપાન (ધૂમપાન)-સૂં અં ૨૧

ધૂમાયન-ધુમાડાની માફક બળતરા કરે.

ધ્માન (નસ્ય)-સૂં ૨૦/૭૧

ધ્વંસક-નિં ૬/૨૧૧, ૨૧૧૧

નસ્ય-સૂં ૧૪/૫, સૂં ૨૦/૧

નસ્યનાં દ્રવ્યો-સૂં ૧૫/૪

નાડી-ઉં ૨૯/૨૬-૨૭૧

નાડીસ્વેદ-સૂં ૧૭/૭-૧૦

નાભસ દ્રવ્ય-સૂં ૯/૧૧૧, ૨

નાવન=નસ્ય.

નાળિયેરનું પાણી-સૂં ૫/૨૯

નિજ રોગ-સૂં ૧/૨૦

નિદાન-સૂં ૧/૨૨, નિં ૧/૨૧, ૨૧૧, ૧૧૧

નિરામ=' આમ ' વિનાનું.

નિરામનું લક્ષણ-નિં ૨/૫૯૧-૬૩

નિરૂહબસ્તિ-સૂં અં ૧૯

નિરૂહબસ્તિનાં દ્રવ્યો-સૂં ૧૫/૩

નિઃશ્વાસ=અહારથી શરીરમા લેવાતો શ્વાસ

નિસ્તોદ=સૌચ ખોસ્યા જેવી પીડા (સૂં ૨૩/૫ અરુણદત).

નીલ=ગળી જેવા રંગનું.

પકવ સ્નેહ-કં ૬/૧૭-૧૮

પકવાશય=અહણી સિવાયનું ખાકીનું આંતરડું.

(સૂં ૧૧/૩૩૧, સૂં ૧૨/૯૧)

પથ્ય=૧. શરીરના સ્ત્રોતોમા ભરાયેલા દોષોને બહાર કાઢાને સ્ત્રોતોને સાફ કરે એવું; ૨. સાબ્ન માટે હિતકર; ૩. પરેજ.

પરિવેષ્ટન=અણે શરીરે દોરડાં તાણી બાંધ્યાં હોય એવી પીડા (નિં ૧૬/૩૭ તોડર).

પરિપેક (પરિચેયન)=રેડવાની દવામાં પોતાં બોળાને એ પોતાં મૂકીને એના પર દવા રેડવી કે છાંટવી.

પરિપેકસ્વેદ-સૂં ૧૭/૭-૧૦

પરિહાર=નિયંત્રણ, આહારવિહારની પરેજ (સૂં ૧૯/૬૯ અરુણદત).

પરીક્ષ્ત=કાતર વડે કતરાતું હોય એવી પીડા.

પરુષ=સાગ્રના પાંદડાં જેવા સ્પર્શવાળું (નિં ૭/૨૮૧ અરુણદત).

પર્વ=કાંડ.

पक्ष=चार तोला.

पंचकर्म=वसन, विरेचन, निर्रुद्ध, अ-वासन अने नस्य.

पंचस्रवणु=सू० ६/१४४-१४७॥

पंचवर्षकल=७० उ६/६२॥

पंचांग=पूण, मूण, भी, पांढडां अने अंतर्जाल.

पाष्ठी=अन्नते, धाने तथा खांदाने पडवे अेषु.
(सू० ६/१४३॥ अरुणुदत्त).

पायन=जेना सेवनथी भाधुं'पीधुं' पये तथा आम पाकि अेषुं.

पाटन=१. शस्त्रथी कापीने गूमडातुं' में करवुं
(सू० २६/१०॥ हेमाद्रि). २. जळुं ७'डुं' नडि पळुं ७'पर७'परथी खीरवुं.

पात्र=२५६ तोला.

पाद=पगनो पंजे.

पादाधात=शरीर पर भील भाषुसने जेजो राप्तीने जेना पग वडे शरीरते गडडावपुं.

पान=सू० २/६

पानक=पाणी वगेरे द्रवमां गोण, आंणसी वगेरे नाप्तीने तैयार करेखुं' शरणत.

पार्थिव द्रव्य=सू० ६/११॥,२

पिसु=कर्ष.

पिम्बळ=१. नि० १०/३६॥; २. लसिका (नि० १३/३६ अरुणुदत्त); ३. लातना आसामणु जेवुं' खीकषुं' पाणी.

पिम्बळामस्त=चि० ८/१२५-१२८॥, चि० ६/७२॥ -७६

पिम्बळ=सू० १/१८

पित्त मटाडे जेवां द्रव्यो=सू० १५/६; न्यग्रोधादि गळु, पत्रकादि गळु.

पिंडस्वेद=१. जे रोगमां जे औषधो वडे शेक करवानो कळो होय तेमने प्वाक्षीने जेभनी पोटीली वडे जे जेभना पिंड (गोणा) वडे शेक करवो. २. सू० १७/पा॥-६॥

पिंडिका (पिंडी)=१. जंधाना पाळणना लागमां पिंड जेवा आकारनो भांसनो कडणु लाग (सू० ४/२॥ अरुणुदत्त; पगनी पिंडी; २. लुजो कवसिका.)

पीडन=ताले अथवा जेजे जेवां.

पीडन द्रव्यो=७० २५/३६॥,४०

पीयूष=ताळु वियापेली गाय, जे'श वगेरेवुं' पहेला सात वासा सुधीनुं' धई दूध.

पुटपाक=सू० अ० २४

पुलाकस्वेद=लातना देक्षथी करेवो शेक पूरथु=डाडकाना पोलाणुमां लराधने जे पोलाणुने पूरथी; पोलाणुने पूरी देवी.

पूर्व३५=सू० १/२२, सू० १२/६०, नि० १/३-४

पेया=सू० ६/२६

पेयादि कर्म=सू० १८/२६

प्रकृति=सू० १/६-१०; शा० ३/८५-१०४

प्रकाप=सू० १२/२२,२२॥

प्रच्छान=झूँडवुं; ७'अरडा करवा.

प्रसा=समजशक्ति.

प्रसापराध=शरीर, वाणी के मनथी थतुं' पराय धाम.

प्रतिभा=रोज नवीनवी सज्ज पडे जेवी समजथु-शक्ति.

प्रतिबोहन=वसन वगेरे क्रिया करता पहेला के कथां पछी जे क्रियाना अंग तरीके लेवुं' पडतुं बोहन (सू० २७/१८ अं६).

प्रतिमर्श (नस्य)=सू० २०/६॥

प्रतिवाप=१. भूय जीणुं' लसोटेलां भीज्ज' द्रव्यो द्रव द्रवमां नाभवां (सू० ३०/१६॥ अरुणु-दत्त); २. आवाप नाच्या पछी नाभवानां भीज्ज' द्रव्यो (सुसुत, सू० ११/१३ उडळणु). ३. कवाथ थतो होय ते दरम्यान के कवाथ धई गया पछी भीज्ज' औषधो नाभवां (आ१२).

प्रतिसारणु=सू० २२/१३

प्रतुद=सू० ६/४६,४६॥

प्रत्यंग=शा० ३/१

प्रत्यंजन=सू० २३/११,११॥

प्रत्याप्यान चिकित्सा=शा० ३/४७॥

प्रत्याप्येय=असाध्य.

प्रधमन (प्रधमान) नस्य=सू० २०/७॥

प्रला=शा० ५/५१, ५१॥

प्रमथ्या=स. ६/५-७

प्रमाथी=चि० ३/१५७॥

प्रलय=मूर्छा (सू० ८/८॥ हेमाद्रि).

प्रसन्न=सू १/१८

प्रसन्ना (-वारुणी)=सुराने दरवा दीधा पछी ७'पर तरतुं' पातणुं' पाणी.

प्रसद=सू० ६/४७॥-४६॥

प्रसादन=सू० १/१८

प्रसादन अंजन=सू० १३/१०॥

પ્રસાદન પુટપાક-સૂં ૨૪/૧૬,૧૬૥

પ્રસાદ રસ-શાં ૩/૬૦૥

પ્રસ્તુતિ=આઠ તોલા.

પ્રસેક=મોંમાંથી લાળ અને થૂંક નીકળે.

પ્રસ્થ=૬૪ તોલા.

પ્રાગ્રપ=પૂર્વરૂપ.

પ્રાયોગિક ધૂમપાન=મધ્યમ ધૂમપાન

પ્રીણન=૧. મનને આનંદ આપે એવું; ૨. સ્તોત્રોમાં ચઢીને ઈંદ્રિયોતુ પ્રસાદન કરીને તનમનની વૃત્તિ કરે એવું.

ફલવર્તિ=જે દ્રવ્યોની ફલવર્તિ બનાવવાની હોય તે દ્રવ્યોને ભુદાં ભુદાં બારીક લસોટીને પછી ભેગાં કરીને લસોટવાં. પછી ઝીણી સળાની આસપાસ આ લૂગદી ચોપડીને એને અંગૂઠા જેટલું બંધુ બનાવવું. પછી એને હાથે સૂકવીને એ સુકાય ત્યારે સળા ખેંચી લેવી, અને એ રીતે બનાવેલી આ વાટ- (દિવેટ)ની આસપાસ ધી ચોપડવું. આ વાટને ફલવર્તિ કહે છે.

ફસ ખોલાવવી-સૂં અ. ૨૭

ફાણિત=કાકબ ગોળ.

ફાવટ-કં ૬/૧૦૧

ખસ્તિ-સૂં અ. ૧૯

ખંધ=સ્તોત પુરાઈ બધ (સૂં ૧૦/૧૨ હેમાદ્રિ).

ખાફેલું=દેવતા પર મૂકીને ખાફેલું (પાણીમાં ખાફેલું નહિ).

ખાવચી-લિં ૩૯/૧૦૬૧

ખાળક-શાં ૩/૧૦૫

ખિડલવણુ=પ્રસારણુ વેલ (મરાઠી-ચાંદવેલ)ના ક્ષાર- માંથી બનાવેલું મીઠું.

ખિડાલક-લિં ૧૬૧/૧૧૧

ખિલેશ્ય પ્રાણીઓ-સૂં ૬/૪૭

ખિંદુ-સૂં ૨૦/૯,૯૧૧

ખુંહણુ-સૂં ૧૪/૧/૨

ખુંહણુ ધૂમપાન-સ્નિગ્ધ ધૂમપાન

ખુંહણુ નસ્ય-સૂં ૨૦/૫૧૧

ખુંહણુ સ્નેહ-સૂં ૧૬/૧૯૧૧

ભાર=આઠ હજાર તોલા.

ભારે=બુઓ 'યુર'

ભાવના આપવી (દેવી)-જે ઔષધને ભાવના આપવાની હોય તેના ચૂણુમાં જે ઔષધ વડે ભાવના આપવાની હોય તેનો સ્વરસ કે ક્વાથ રેડીને એ બધું એકરસ કરીને

હાંયડે સૂકવવું. જેટલી વાર ભાવના આપવાની હોય તેટલી વાર આમ કરવું.

ભેદ=૧. બહુ જીડે સુધી ચીરવું; ૨. બહુ જીડે સુધી ચિરાવું હોય એવી પીંડા.

ભેદી=કકણુ ઝાડાને ભાગીને નરમ બનાવે એવું.

ભોજ્ય-ખોરાક છ પ્રકારનો છે: ચૂસવા જેવો, ખીવા જેવો, ચાટવા જેવો, (દાળભાત જેવો) ભોજ્ય, (લાડુ જેવો) ભક્ષ્ય અને (કકણુ ભાખરી કે રોટલા જેવો) ચર્વ્ય.

ભૌમ જળ=જમીનને અડકેલું વરસાદનું પાણી.

ભ્રમ=ફેર (ચક્ર) આવે.

મળમ=હાડકાનાં ખોલાણુમાં રહેલો ચીકણો પદાર્થ

(અં. મેરો)

મત્સર=૧. ખીળના ગુણુ ન સાંખી શકવા; ૨ ક્રોધ.

મત્સ્ય વર્ગ-સૂં ૬/૫૨-૫૩૧

મત્સ્ય ડિકા=ગુડસકર

મત્સ્ય ડી=માટલાનો ગોળ, દીલો ગોળ.

મથિત=દહીંની તર કાઢી લઈને, પણ દહીંમાં પાની નાખ્યા સિવાય વલોવેલું દહીં.

મદ=મીણો (કેકે, નરો) ચઢવો.

મઘ-સૂં ૫/૬૨

મધુર=ગાળ્યો.

મધુશર્કરા=તાપથી આપોઆપ ખાંડ જેવું બની ગયેલું મધ.

મધ્ય ઉગ્મર-શાં ૩/૧૦૫

મધ્ય કોષ (કોઠો)-સૂં ૧/૮૧૧

મધ્ય ધૂમપાન-સૂં ૨૧

મધ્યમ ક્ષાર-સૂં ૩૦/૮-૧૯૧

મધ્ય ધૂમપાન-સૂં અં ૨૧

મન્યા=જે પાછલી બાબુએ આવેલી છે એવી ડોકની શિરા.

મર્મ-શાં ૪/૩૭-૩૮

મર્શ નસ્ય-સૂં ૨૦/૬૧૧

મધી-જેની મધી કરવાની હોય તેને સંપુટમાં મૂકીને એને બાળીને બનાવેલી રાખ.

મસ્તુ=ખટાશ પર આવેલા (બહુ ખાટા નહિ) દહીંમાંથી છૂટેલું પાણી.

મહાભૂત=આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, પાણી અને પૃથ્વી એ પાચમાંનું દરેક.

મહામૃગ પ્રાણીઓ-સૂં ૬/૫૦,૫૦૧

મહાસ્નેહ-સૂં ૧૬/૪

મહાસ્તોત=ત્રણાથી યુદ્ધ સુધીનો અંદરનો માર્ગ.

મળ (ધાતુઓના) શાં ૩/૬૩૧
 મળ (શરીરના)=વાયુ, પિત્ત, કફ, ઝાડો, પેશાબ, પરસેવો વગેરે.
 મંડ-સૂં ૬/૨૬
 મંડ (ઘીનો)=ભુઓ 'દૃતમંડ'.
 મંથ=૧. સોળ તોલા ટાઠા પાણીમાં ઔષધનું ચાર તોલા ચૂર્ણ નાખીને એ બધું ભેગું ખૂબ વલોવીને પછી ગાળી લીધેલું પાણું;
 ૨. દ્રવમાં ઝાહેલો સાથુ. ૩. મથિત.
 મંદ-સૂં ૧/૧૮
 મંદ અગ્નિ (મંદાગ્નિ)-શાં ૩/૭૩
 મંદક=જેમાં હથ ખટાશ ન આવી હોય એવું દહીં, કાચું દહીં.
 માત્રા=માપ (અં. ડોઝ); સૂં ૮/૧૧,૨, સૂં ૮/૪૬,૪૬૧
 માત્રા બગિત-સૂં ૧૯/૬૭
 માત્રા (સમયની)-સૂં ૨૨/૩૩
 માધવ-સૂં ૩/૨૨
 માદીક-સૂં ૩/૨૨
 માપ=આઠ રતીભાર
 માંસરસ-સૂં ૬/૩૨
 મિથ્યાયોગ-સૂં ૧૨/૩૫૧-૪૨૧
 મુખશોષ=મોં સુકાય
 મુખાલેપ-સૂં ૨૨/૧૪-૨૨૧
 મૂઠવાયુ=અવળે માર્ગે ચઢેલો, પ્રતિસોમ વાયુ (સૂં ૮/૩૦ અરુણદત્ત, હેમાદ્રિ).
 મૂઠર્ત=લગભગ ૪૮ મિનિટ.
 મૂતલ=૧. પેશાબ આણે એવું; ૨. જેમાંથી પેશાબનું તત્વ વધારે નીકળે એવું.
 મુગ-સૂં ૬/૪૩
 મૂત્સન=આંગળીથી ચોળીએ તો આંગળીએ ચોટ એવું, પિચ્છલ અને ચકચકતું
 મૃદુ-સૂં ૧/૧૮
 મૃદુ કોષ (કોડો)-સૂં ૧૮/૩૩૧
 મૃદુ ક્ષાર-સૂં ૩૦/૧૯૧,૧૯૧૧
 મૃદુ ધૂમપાન=સ્નિગ્ધ ધૂમપાન.
 મૃષ્ટ-સૂં ૧/૧૮
 મેધા=૧. અનેક પ્રકારના અર્ધ સમગ્રવેલા રાખવા-

ની શક્તિ; ૨. સમજેલું કાયમ રાખવાની શક્તિ.
 મેધ્ય=મેધા માટે સારું.
 મૈરેય=૧. ખજૂરનો આસવ (સૂં ૭/૪૦ અરુણદત્ત);
 ૨. સુરા અને આસવ એ બંનેને એક જ વાસણમાં સાથે આથવાથી બનેલો દારૂ (સૂં ૭/૪૦ ઉલ્લસ્ય).
 મોરટ=ફાટી ગયેલા દૂધનું પાણી.
 મોરણુ=વિચાયેલી ગાય, ભેંશ વગેરેનું સાત વાસા પછીનું ડહોળાયેલું (મેલું) દૂધ.
 મોઠ=૧. શું કરવું અને શું ન કરવું તે બાબતનું અજ્ઞાન; ૨. ખેતનીની શરૂઆતની દશા.
 યમક સ્નેહ-સૂં ૧૬/૪
 યવાગૂ-ચિં ૧/૩૦૧
 યંત્ર-સૂં ૨૫/૦૧-૨૧
 યાપ્ય-સૂં ૧/૩૨
 યૂષ-સૂં ૬/૩૨
 યોગ=૧. ઔષધની ધારી અસર કરવાની શક્તિ (સૂં ૧/૨૪ અરુણદત્ત). ૨. સૂં ૯/૧૦
 યોગબસ્તિ-સૂં ૧૯/૬૪,૬૪૧
 યોગવાહી=જેની સાથે મળે તેના ગુણ પકડી લે એવો.
 રક્તસુતિ-સૂં અ. ૨૬/૩૪૧-૫૫૧; સૂં અ. ૨૭
 રસ (આહારનો કે ઔષધનો)=યૂષ, સ્વરસ, ક્વાથ, સૂં ૬/૩૨૧
 રસ (ધાતુ)-શાં ૩/૬૦
 રસ (પ્રસાદરસ)-શાં ૩/૧૦૧
 રસ (માંસરસ)-સૂં ૬/૩૨
 રસ (સ્વાદ)-સૂં ૧/૧૪-૧૫૧; સૂં ૯/૩૧૧; સૂં અ ૧૦
 રસક્રિયા=મલમ જેવું બનાવવું; સૂં ૨૩/૧૩૧
 રસાયન-ઉં ૩૯/૧-૨
 રસાયન વિધિ-ઉં અ. ૩૯
 રસાલા=મરી અને કેસર નાખેલો શીખંડ.
 રસાંજન-સૂં ૨/૫૧
 રાગ=૧. વિષયો પર આસક્તિ; ૨. સૂં ૩/૩૦.
 રાત્રિચર્ચા-સૂં ૭/૫૩-૭૬
 રિષ્ટ-શાં ૫/૧,૪-૫
 રક્ષ (લૂણ)=૧. સૂં ૧/૧૮, ૨. જેવું શરીર લૂણ પક્યું હોય એવો માણસ.

વિમલ-સૂં ૧/૧૮
 વિમ્લાપન=ગૂમડાને કરમાવીને વેરી નાખ્યું.
 વિરસતા (મોંની)=મોંનો સ્વાદ બગડી જાય.
 વિરુદ્ધ આહાર-સૂં ૭/૨૯૧-૪૫ સૂં ૭/૪૫.
 વિરુદ્ધ ઉપચાર=રોગનું કારણ મટાડવાનો ઉપાય
 અને રોગ મટાડવાનો ઉપાય એ બે પરસ્પર
 વિરુદ્ધ હોવાથી એકે ઉપાય લાગુ ન પડે
 એવા ઉપાય (સૂં ૮/૧૪, હેમાદ્રિ).
 વિરુદ્ધાશન બુઓ 'વિરુદ્ધ આહાર'
 વિરેચન-દ્રવ્યો-સૂં ૧૫/૨
 વિરેચન ધૂમપાન=તીક્ષ્ણ ધૂમપાન.
 વિરેચન નસ્ય-સૂં ૨૦/૪૧, ૫
 વિલયન=બુઓ 'વિમ્લાપન'
 વિલેપી-સૂં ૬/૨૬
 વિવર્ણુ=૧. બગડી ગયેલા રંગનું; ૨. ચામડીથી
 ભુદા રંગનું.
 વિશદ=કોરું; સૂં ૧/૧૮
 વિપમ=૧. યોગ્ય પ્રમાણસર ન હોય એવું;
 સૂં ૧૨/૩૩૧
 વિપમ અગ્નિ-શાં ૩/૭૨૧
 વિપમતા-સૂં ૧૨/૩૩૧
 વિપમાશન-સૂં ૮/૩૪
 વિપમ (ઈન્દ્રિયોના)-સૂં ૧૨/૩૪-૩૫
 વિપસંકટ-ઉં ૩૫-૫૯૧, ૬૦
 વિષ્કર-સૂં ૬/૪૩૧-૪૫૧
 વિષ્ટંભ=૧. કૂખ આગળ પેટ ચઢે (સૂં ૮/૩૦૧
 અરુણદત્ત); ૨. અવયવો બહુ જ અકૂંડ
 થઈ જાય તે (સૂં ૮/૩૦૧ હેમાદ્રિ).
 વિષ્ટંભી=વિષ્ટંભ કરે એવું.
 વિસર્ગકાળ-સૂં ૩/૪-૬૧
 વિહાર=રહેણીકરણી; આવાપીવા સિવાયની બીજી
 ક્રિયાઓ.
 વીર્થ=શક્તિ.
 વીર્થ (દ્રવ્યનું)-સૂં ૧/૧૬૧; સૂં ૯/૧૨-૧૯
 વીર્થ (ધાતુ)-શાં ૩/૬૨૧
 વૃદ્ધિ=સૂં ૧/૧૩૧; સંચય અને પ્રકોષ (સૂં
 ૧૨/૧૯ હેમાદ્રિ).
 વૃષ્ય-ઉં ૪૦/૩૫

વેગ-સૂં ૪/૧
 વેશવાર (વેસવાર)=માંસ (કે બીજા પદાર્થને)
 બાફીને ખાંજા કે લસોળ્યા પછી અંદર
 ઘી, સૂકાં, ધાણા, છરું, હિંગ, ગોળ વગેરેનો
 વધાર કરેલું માંસનું (કે બીજા પદાર્થનું)
 પૂરણ.
 વેષ્ટન=બુઓ ' પરિવેષ્ટન '.
 વ્યવાયી=સૂં ૧/૧૮; આખા શરીરમાં પ્રસરી ગયા
 પછી પચે એવું (સૂં ૫/૫૪૧ અરુણદત્ત).
 વ્યંજન=રોટલી, પૂરી, લાખરી, ચોપડાં, ખાખરા,
 ભાત અને મીઠાઈ એ મુખ્ય જમણુ છે.
 પણ મુખ્ય જમણુ જમતાંજમતાં જરા
 સ્વાદદેર કરવા જમવામાં લહેજત આણુવા,
 ભોળવા કે ભેળવવા માટે જે પરચૂરણુ
 વાનીઓ બનાવાય છે તેને વ્યંજન કહે છે.
 દાખલા તરીકે, દાળ, શાક, દહીં, અથાણું,
 પાપડ, લજિચું, ચટણી વગેરે.
 વ્યાધિવિપરીતાર્થકારી ચિકિત્સા-સૂં ૮/૨૩૧.
 વ્યાધિવિપર્યય ચિકિત્સા-સૂં ૮/૨૩
 વ્યાધિસાત્મ્ય=ઉપશય
 વ્રીહિ=લાલ ચોખા (સૂં ૩/૨૯૧ અરુણદત્ત).
 વ્રીહિધાન-સૂં અં ૧૬
 શમન (શમ)-સૂં ૧/૧૬, ૨૪૧; સૂં ૧૨/૧૯૧,
 ૨૩૧; સૂં ૧૪/૫૧-૬૧
 શમન ગંડૂપ-સૂં ૨૨/૨
 શમન ધૂમપાન-મધ્યમ ધૂમપાન.
 શમન નસ્ય-સૂં ૨૦/૬
 શમન સ્નેહ-સૂં ૧૬/૧૯
 શમીધાન-સૂં અં ૬
 શરબત=બુઓ ' પાનક '
 શલાકા=સળી.
 શલ્ય-સૂં ૨૫/૦૧
 શશાંકકિરણુ-સૂં ૩/૩૨, કપૂરનાડિકા.
 શત્ર-સૂં અં ૨૬
 શંખ=શંખનાલિ (ઉં ૧૬/૨૩૧)
 શાખા-સૂં ૧૨/૪૪
 શાલન=જમતા પહેલાં અને જમી રલા પછી
 હરિતવર્ષના આદું વગેરે જે પદાર્થ કાચા

ને કાચા ખાવાથી કાયદો થાય છે તેને
શાલન કહે છે.

શાલિઓખા=છડેલા ઘોળા યોખા (સૂં ૩/૨૯૫
અરણુદત)

શાલિધાનસૂં- અં ૬

શાળયોખા=શાલિ યોખા

શાંડાકી=૧. મૂળાનાં પાંદડાંના રસમાં રાઈ નાખીને
બનાવેલી કાંજી. ૨. સરસવનાં પાંદડાંની
સ્વરસમાં શાળ-યોખાનો લોટ નાખીને
બનાવેલી કાંજી

શાંડાકી વટક-સૂં ૬/૩૪

શિરા=સિરા-શાં ૩/૧૯, ૧૯૫

શિરોપ્પરિત-સૂં ૨૨/૨૫૫-૩૧

શિરોવિરેચન (=નસ્ચ)-સૂં ૨૦/૭

શિવ-સૂં ૧/૧૮

શિખીધાન-સૂં અ. ૬

શીખંડ=મરી અને કેસર નાખેલો શીખંડ

શીત=૧. શીતવીર્ષ; ૨. અડકવામા ઠંડું; ૩.
કં ૬/૧૦

શીતભવર-નિં ૨/૩૪૫-૩૫૫; ૪૭૫

શીતવિધિ=ઠંડા ઉપચાર; સૂં ૪/૧૦૫

શીતવીર્ષ-સૂં ૧/૧૬૫

શીવણી-શાં ૩/૧૪

શુક્ત=સરકો.

શુક=૧. વીર્ષ; ૨. આંખનું ફૂલું.

શુચિ-સૂં ૧/૧૮

શુદ્ધ=૧. પંચકર્મ કરીને શુદ્ધ થયેલો; ૨. સાફ
કરેલો.

શુદ્ધવાયુ-નિં ૧૫/૪૦૫

શુકધાન-સૂં અં ૬

શુત=કવાથ.

શેરડી અને શેરડીમાંથી બનતી ઝીન્ને-બુઓ ' ઈમ્મુ-
વિકૃતિ.'

શોધન-સૂં ૧/૨૪૫; સૂં ૧૪/૪૫, ૫

શોધન ગંધ-સૂં ૨૨/૨૫

શોધન ધૂમપાન=તીક્ષ્ણ ધૂમપાન.

શોધનસ્નેહ-સૂં ૧૬/૧૮૫

શ્યાવ=મેલા આઝા લાલ રંગનું (અમરકોષ),
બદામી રંગનું

શ્લક્ષણ-સૂં ૧/૧૮

સક્રિય=સાયળના વળાથી પગના અંગૂઠા સુધીનો
ભાગ.

સમ } ૧. પ્રમાણુસર; ૨. સાધારણ;

સમાન } ૩. સરખે ભાગે.

સમશન-સૂં ૮/૩૩

સમ અગ્નિ-શાં ૩/૭૨૫

સમાન=૧. સરખા પ્રમાણુમાં, ૨. યોગ્ય પ્રમાણુમાં.

સમ્યગ્યોગ-૧૦ ૧/૧૮૫, ૧૯; સૂં અં ૮ની
શરૂઆત.

સર=૧. મળને પોતાને વ્વાલાવિક માર્ગે સરકાવે

એવું (સૂં ૫/૩૪૫ હેમાદ્રિ); ૨. દહીંની તર.

સવર્ણુ=આમડી જેવા રંગનું.

સ ક્રીણુશન=બ્યાં, જેની સાથે કે જે અનપાન ખાવા-
પીવાની શાસ્ત્રમાં મના કરી હોય ત્યાં, તેની
સાથે કે તે અનપાન ખાવું પીવું.

સંગ=અપ્રવૃત્તિ, બહાર ન નીકળે.

સંગ્રાહી=ગ્રાહી.

સંઘાત=કંઠલુપણું (૧૦ ૧૦/૧૨ હેમાદ્રિ).

સંઅષ (દોષનો)-૨૦ ૧૨/૨૨

સંતાનિકા=મલર્ષ.

સંધિકાળ (ઋતુઓનો)-૧૦ ૩/૫૭૫

સંનિપાત-સૂં ૧/૧૨

સપ્રાપ્તિ-સૂં ૧/૨૨; નિં ૧/૭૫-૧૧

સમોહ=૧. ખેલાન ચર્ષ જનું (સૂં ૪/૧૦ હેમાદ્રિ);

૨. ઇન્દ્રિયો અને મનનો મોહ (નિં
૬/૨૨૫ તોડર).

સંરંભ (આખનો)=આંખ, ઊભરાઈ આવીને
સૂજી નય.

સંશોધન-સૂં ૧/૨૪૫

સંસર્ગ-સૂં ૧/૧૨

સંસર્ગી=સંસર્જન: સૂં ૧૮/૨૯ મા કહેલો
પેયાદિ ક્રમ.

સંસ્કાર=ખીજ દ્રવ્યના સંયોગથી મૂળ દ્રવ્યમાં આવે-
લા ખીજ દ્રવ્યના ગુણ (સૂં ૫/૫૬ હેમાદ્રિ)

સંસ્તરવેદ=સૂં ૧૭/૫૫-૬૫

સાત્મ્ય=જન-મધી કે ટેવ પાડવાથી માફક આવેલું
(કોઠે પડેલું), શાં ૩/૫૫

સાદ=કામ કરવાની અશક્તિ (સૂ ૮/૨૫૧)

હેમાદ્રિ).

સાધારણ દેશ-સૂ ૧/૨૩૧; શાં ૩/૭૮

સાધારણ દેશનાં પ્રાણી-સૂ ૬/૫૪૧

સાન્દ્ર (ધટ્ટ)-સૂ ૧/૧૮

સામ-સૂ ૧૩/૨૭

સામુદ્ર જલ-સૂ ૫/૩૧

સાર=૧. પચેલા અન્નનો કિટ્ટ સિવાયનો ભાગ (શાં ૩/૬૦૧); ૨ ઝાડના થડની વચમાં રહેતો ઝાડનો સારરૂપ ભાગ, જેમ કે ખેરસાર.

સારાંબુ=ખીખસો, સુખડ વગેરે નાખીને ઉકાળેલું પાણી (સૂ ૩/૨૨૧ અરુણદત્ત, હેમાદ્રિ)

સાલ્વણસ્વેદ-સૂ ૧૭/૩૧

સાહસ-નિં ૫/૪૧

સાળના ચોખા=બુઓ 'શાલિચોખા'

સિદ્ધ તેલ-કં ૨ અં ૬

સિરાવ્યધવિધિ-સૂ ૨ અં ૨૭

સીધુ=શેરડીના રસનો દારૂ (સૂ ૩/૨૨ અરુણદત્ત, હેમાદ્રિ).

સુખ
સુખસાધ્ય } સૂ ૧/૨૯૧-૩૧
સુસાધ્ય

સુમિ=ચામડી બહેરી થઈ જવી.

સુરા=સૂ ૩/૧૧૧; શાળચોખાના ઘોટમાંથી બનાવેલો દારૂ.

સુક્ષ્મ=સૂ ૧/૧૮; બહુ બારીક.

સેક
સેચન } ઉં ૯/૨

સેવની=શરીરની ચામડીનો ઓટણ કચું હોય એવો ભાગ.

સૌમ્ય=કંકુ, પાણીના શુભ્રાવાળું.

સૌવીર=દેશતરાં વિનાના હોડલા જવને રાંધીને આથવો. પછી બરાબર આથો આવે ત્યારે નિતારી લીધેલા આથાના પાણીને સૌવીર કહે છે.

સૌવીરાંજન-શાર્દૂલગધરસંહિતા, ઉત્તર ખંડ,

અ. ૧૩, શ્લોક ૧૧૩, ૧૧૪

સ્તબ્ધ=સૂકા લાકડા જેવું અછડડ (અં. સ્તીક).

સ્તંભ=સૂકા લાકડા જેવું અછડડપણું.

સ્તંભન=આહી.

સ્તંભન ઔષધ-સૂ ૧૭/૧૭૧-૧૮

સ્તૈમિત્ય=૧. શરીરે લીનો પાટો બાંધ્યો હોય તે થાય એવી સ્થિતિ (સૂ ૭/૬૦૧ હેમાદ્રિ); અવયવોમાંથી ઉત્સાહ જતો રહે (સૂ ૭/૬૦૧ અરુણદત્ત).

સ્ત્યાન=ડરી ગયેલું, પિંડો વળી ગયેલું (નિં ૮/૨૭ અરુણદત્ત).

સ્થાન (દોષોનાં)-સૂ ૧૨/૧-૩

સ્થિર=૧. પોતાની મેળે ગતિ ન કરી શકે એવું;

૨. સૂ ૧/૧૮; ૩. જેની અસર લાંબી વખત ટકી રહે એવું (સૂ ૬/૭ હેમાદ્રિ).

સ્થૂલ=સ્રોતોમાં ઝટન ચઢી ભય એવું; ૧૦ ૧/૧૮.

સ્નાયુ=(અં. મસલ) દેહમાં માંસ, હાડકાં તથા ચરબીના બંધનને સ્નાયુ કહે છે. (શાર્દૂલગધર ૫૦ ૫/૩૬)

સ્નિગ્ધ=૧. ચીકાશવાળું; ૨. સૂ ૧/૧૮; ૩. સૂ ૨ અં ૧૬ માં કહ્યા પ્રમાણે જેવું યોગ્ય સ્નેહન કર્યું હોય તેવો.

સ્નિગ્ધ ગંદૂધ-સૂ ૨૨/૧૧

સ્નિગ્ધ ધૂમપાન-સૂ ૨ અં ૨૧

સ્નેહ=ચીકાશ; સૂ ૧૬/૧-૨

સ્નેહન-મૂ ૨ અં ૧૬

સ્નેહન ધૂમપાન=સ્નિગ્ધ ધૂમપાન.

સ્નેહન નસ્ય=સ્નેહન કરવા માટે અપાતું નસ્ય (સૂ ૨૦/૨૧૧ અરુણદત્ત).

સ્નેહ(પકવ)-કં ૬/૧૭, ૧૭૧, ૧૮

સ્નેહન પુટપાક-સૂ ૨૪/૧૪, ૧૪૧

સ્નેહબસ્તિ=અનુવાસન બસ્તિ.

સ્વંદન=વહી શકે એવો પાતળો કફ કરે એવાં અનપાન (નિં ૧૧/૩૬ અરુણદત્ત).

સંસ=સાંધામાંથી બિતરી જવું, લગ્નથી પડવું (સૂ ૧૨/૪૯ અરુણદત્ત.)

સાવ=પાણી, પૃ, સ્તી વગેરે બગાડ નીકળવો.

સોત-શાં ૩/૪૦-૪૮

સોતોનો રોધ=સ્રોતો દોષોથી પુરાર્થ ભય.

સોતાંજન-એક ભતનો સુરમો.

સ્ત્રોત:શોધી=સ્ત્રોતોમાં ભરાયલા દોષોને બહાર કાઢે
એવું.

સ્વતંત્ર રોગ-સૂં ૧૨/૬૦૧

સ્વરસ-કં ૬/૯,૯૧

સ્વરૂપ-સૂં ૧/૨૨

સ્વસ્થયન-ઉં ૩૫/૩૨

સ્વસ્થહિત-સૂં ૧/૧૬

સ્વાદુ=ગળ્યો.

સ્વાપ=ભુઓ 'સુપ્તિ'.

સ્વિનન્દેવતામાં (પાણીમાં નહિ) બાકેલું.

સ્વેદન-ઔષધ-સૂં ૨૦ ૧૭

સ્વેદન ઔષધ-સૂં ૧૭/૧૭૧-૧૯

સ્વેદન-સૂં ૨૦ ૧૭

સ્વેદવિધિ સૂં ૧૧. ૧૭

હરિયંદન=જે સુખડને કાપતાં અંદરથી લાલ નીકળે,

બહુ સુગંધિદાર હોય અને બહુ ઠંડક આપે

એવી હોય તેવી સુખડ.

હરિત=સરસડાના પાંદડા જેવા રંગનું.

હરિતવર્ગ-ભુઓ હરીતક વર્ગ.

હરીતક વર્ગ=જમતા પહેલાં અને જમી રહ્યા

પછી જે વનસ્પતિ કાચી ને કાચી ખાવાથી

ફાયદો થાય, પણ જે ખાવાથી તુમિ થાય
નહિ તે વનસ્પતિ હરિતવર્ગમાં આવે છે.
દાખલા તરીકે, આદુ; કાગદી (=મીઠાં)
લીંબું; મૂળા, તુળસી, અજમોદ, સરગવો,
કોથમીર, ગાજર, લસણ, કુંગળી વગેરે.

સૂં ૬/૧૦૫૧, ૧૦૬

હલકુ=ભુઓ લણુ.

હંસોદક-સૂં ૩/૫૧-૫૨૧

હિમ=૧. ઠંડું; ૨. શીતકષાય કં ૬/૧૦; ૩.

સૂં ૧-૧૮; ૪. કં ૬/૧૦

હીનયોગ-સૂં ૧૨/૩૫૧-૪૨૧

હૃદયાવરણુ-ઉં ૩૫/૪૪૧

ઉં ૩૬/૫૩-૫૪

હૃદય=હૃદયનો ફડફડાટ (સૂં ૧૧/૧૬ અરુણદત);

હૃદય પીગળે.

હલ્લ=હૃદયને ફાયદો કરે એવું.

હલાસ=ધોડી પીડા સાથે હૃદયમાંથી ખારું પાણી

છાપકા આવીને મોં વાટે નીકળે.

હેતુ=નિદાન (નિં ૧/૨૧)

હેતુવિપરીતાર્થકારી ચિકિત્સા-સૂં ૮/૨૩૧

હેતુવિપર્યય ચિકિત્સા-સૂં ૮/૨૨

અષ્ટાંગહૃદય

સૂત્રસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો.

મંગલાચરણ

રાગાદિરોગાન્ સતતાનુપકાન્
નશેષકાયપ્રસ્તાનશેષાન્ ।

મોઽસુન્દયમોહારતિદાઙ્ગવાન
યોઽપૂર્વવૈદ્યાય નમોઽસ્તુ તસ્મૈ ॥૧॥

જે પ્રાણીઓને નિરંતર વળગી જ રહ્યા છે, જે તમામ શરીરમાં (દેહ અને મનમાં) વ્યાપેલા છે અને જેને ક્ષીણે ઔત્સુક્ય, મોહ અને અરતિ થાય છે, તે પ્રીતિ, દ્રેષ્ય, લોભ) વગેરે (દેહ અને મનને પીડા કરનાર) સર્વ રોગોને જેણે નાશ કર્યો છે એવા અપૂર્વ વૈદ્યને મારા નમસ્કાર હોયે.

અથાત્ આયુષ્કામીયમઘ્વાયં ઘ્યારપાસ્યામઃ
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

હવે આયુષ્યને સ્થિર કરવાની (ટકાવી રાખવાની) ઇચ્છાવાળાને હિતકર અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન કરીએ છીએ. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ આ પ્રમાણે કહ્યું છે :

अथ शब्द मंगलवाचकं छे.

આત્રેય, ધન્વંતરિ વગેરે મહામુનિઓ એ વિષય કૃપા કરીને કહી ગયા છે. મતલબ કે આ ગ્રંથમાં કાંઈ કંપોલકદિપત નથી, પણ અનાદિ-સિદ્ધ સત્ય જ્ઞાન છે.

ઉપર પ્રમાણે પ્રથમ મંગલાચરણ, પછી પ્રસ્તુત અધ્યાયનો વિષય તથા પછી તે વિષયની યથાર્થતા માટે પ્રમાણ ખતાવીને આ ગ્રંથના અધિકારીઓને અભિમુખ કરવા માટે કહે છે કે :

आयुर्वेदं ज्ञाणवानुं कारण

આયુઃ કામયમાનેન ધર્માર્થેણુલસાધનમ્ ।
આયુર્વેદોપવેશેષુ વિષેયઃ પરમાદરઃ ॥૨॥

ધર્મ, અર્થ અને સુખના સાધનરૂપ આયુષ્યની જે ઇચ્છા રાખતો હોય, તેણે આયુર્વેદ-શાસ્ત્રના ઉપદેશેા ઉપર અત્યંત આદર રાખવો; અર્થાત્ તે શાસ્ત્ર સારી રીતે સમજવું અને તે પ્રમાણે કરવું.

આ આયુર્વેદની મહત્તા સમજાવવાને તેની પરંપરા ખતાવે છે :

આયુર્વેદનો ઉત્પત્તિક્રમ

ब्रह्मा स्मृत्वाऽऽयुषो वेदं प्रजापतिमजिग्रहत् ।
सोऽश्विनौ तौ सहस्राक्षं

સોઽત્રિપુત્રાદિકાન્મુનીન્ ॥૩॥

તેઽગ્નિવેશાદિકાન્સ્તે તુ પૃથક્ તન્નાણિ તેનિરે ।

પ્રથમ બ્રહ્માએ આયુર્વેદ સંભારીને દક્ષ પ્રબલપતિને સમજાવ્યો, દક્ષે અશ્વિનીકુમારોને ભણાવ્યો અને તેમણે ઇદ્રને અને ઇદ્રે આત્રેય, ધન્વંતરિ, નિમિ, કાશ્યપ વગેરે મુનિઓને શીખવ્યો. આત્રેય વગેરેએ અગ્નિવેશ વગેરે છ મુનિઓને ભણાવ્યો. તે છ મુનિઓએ પોતાના નામ ઉપરથી અગ્નિવેશ, ભેડ, બપૂકર્ણુ, પરાશર, હારીત અને ક્ષારપાણિ નામે છ જુદા જુદા તંત્ર ગ્રંથો રચ્યા. .

આ ગ્રંથની ઉત્પત્તિ

तेभ्योऽतिविप्रकीर्णैः प्रायः सारतरोच्चयः ॥४॥
क्रियतेऽष्टाङ्गहृदयं नातिसंक्षेपविस्तरम् ।

જ્યારે ઉપર કહેલાં તંત્રો રચાયેલાં છે, ત્યારે આ ગ્રંથ કરવાનું શું કારણ? એ શંકાનું નિવા-

રણુ કરવા માટે કહે છે, કે તે પ્રથિમા એક વાત જટલા વિસ્તારથી એક પ્રથમા કહી હોય એટલા વિસ્તારથી એ બીજા પ્રથમાં કહેલી નથી. જ્વમ શલ્યચિકિત્સા સુશ્રુતમાંથી જેવી સમભય છે તેવી અન્નિવેશમાંથી સમભતી નથી. સિધ્ધ્યાંગ-ચિકિત્સા જનકના કરેલા તંત્રમાંથી જેવી સમભય છે તેવી સુશ્રુતમાંથી સમભતી નથી ઇત્યાદિ. એટલા માટે તેમાંથી વધારે સારભૂત બાબતોનો સંગ્રહ કરીને, નહિ અતિસક્ષિપ્ત કે નહિ અતિશય વિસ્તારવાળો, એવો આ 'અષ્ટાંગહૃદય' નામનો ગ્રંથ બનાવવા માંડ્યો છે. અતિસક્ષિપ્ત જેવા કે 'સિદ્ધસાર' વગેરે ગ્રંથો થોડી ખુશ્કિવાળાને કામમા ન આવે, તેમ અતિ વિસ્તૃત જેવા કે 'મંગલ' વગેરે ગ્રંથો પણ તેમને ભણવાને ભારે પડે; માટે આ મધ્યમ ગ્રંથ રચ્યો છે. આ ગ્રંથમાં આયુર્વેદના આઠ અંગતુ નિરૂપણ છે, માટે એતુ' નામ 'અષ્ટાંગહૃદય' આપ્યું છે. (અષ્ટાંગ એટલે આઠ અંગવાળો આયુર્વેદ. આ ગ્રંથ આયુર્વેદના હૃદયરૂપ છે, માટે એતુ નામ અષ્ટાંગહૃદય રાખ્યું છે.) તે આઠ અંગ કયા કયા તે જણાવવાને કહે છે કે.

આઠ અંગ

કાયબાલગ્રહોર્ધ્વાક્ષશલ્યદંટ્રાજરાત્વપાન્ ॥૫॥
અથાવજ્ઞાનિ તસ્યાહુમિકિત્સા ચૈપુ સંધિતા ।

પ્રથમ, પુખ્ત ઉમરના મનુષ્યોની ચિકિત્સાને 'કાયચિકિત્સા' કહે છે, તે આમાં છે; પછી અન્નપૂર્ણ ખજ અને ધાતુવાળાં બાળકોના રોગની ચિકિત્સા 'બાલચિકિત્સા' કહેવાય છે તે છે; પછી 'શ્લેષ્મીચિકિત્સા' નામે અંગ છે. તેમાં દેવ, પ્રહ વગેરેનું શાંતિકર્મ કહ્યું છે; પછી ગળાની ડામડીથી ઉપલા ભાગના રોગોની ચિકિત્સા, જેને 'સિધ્ધ્યાંગચિકિત્સા' અથવા 'શાલાકય' કહે છે, તે અંગ છે; પછી શલ્યચિકિત્સા, દંટ્રાચિકિત્સા અથવા વિપચિકિત્સા, જરા (ઘડપણ) મટાડવાની એટલે રસાયનચિકિત્સા અને વૃષ (આખલા) જેવી વિપયશાસ્ત્ર લાવવા માટેની વૃષચિકિત્સા એટલે વાજકરણચિકિત્સા છે. એ આયુર્વેદના આઠ અંગ છે.

પ્રથમ કાયચિકિત્સા છે અને દોષ, ધાતુ, મેળ વગેરેના સમુદાયથી શરીર બન્યું છે; માટે તે દોષ વગેરેનું નિરૂપણ કરે છે:—

ત્રણ દોષ

વાયુ: પિત્તં કફશ્ચેતિ ત્રયો દોષા: સમાસત: ॥૬॥
દૂઠકમાં વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષ છે. એ ત્રણ દોષ અરસપરસ ભેગા થવાથી જે ભેદ થાય તે અસંખ્ય છે; માટે 'દૂઠકમાં' એમ કહ્યું છે. થોડી વગેરે ધાતુઓની પેટે વાયુ વગેરેને પણ ધાતુમાં ન ગણતાં દોષ કહેવાતું કારણ એ કે ધાતુઓને વાયુ વગેરે બગાડે છે, પણ થોડી વગેરે ધાતુ વાયુ વગેરેને બગાડી શકતા નથી.

દોષતુ' સામર્થ્ય'

વિક્રાતાવિક્રાતા વૈહં ઘ્નન્તિ તે વર્તયન્તિ ચ ।

એ વાયુ, પિત્ત અને કફ બગાડે છે ત્યાર દેહ(જિંદગી)નો નાશ કરે છે અને નથી બગાડતા ત્યારે દેહને ચલાવે છે (જિંદગીને ટકાવે છે).

દોષતુ' સ્થાન

તે ધ્યાવિનોડપિ હ્રન્નાબ્યોરઘોમધ્યોર્ધ્વસંશ્રયાનાઃ

એ વાયુ, પિત્ત અને કફ આખા શરીરમાં વ્યાપેલા છે; છતાં તેમનું ખાસ સ્થાન આ પ્રમાણે છે: વાયુ ડૂંટીથી નીચે રહે છે, પિત્ત ડૂંટી અને હૃદયની વચમાં રહે છે અને કફ હૃદયથી ઉપર રહે છે.

દોષનો કાળ

વયોહોરાત્રિમુકાનાં તેજન્તમઘ્યાદિગા: કમાત્ ।

એ દોષો આખો વખત દેહમાં ફરતા હોય છે તો ખરા; પણ તેમનો ખાસ સમય આયુર્વેદમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યો છે: મનુષ્યના આયુષ્યનો છેવટનો ભાગ (ઘડપણ) વાયુનો કોપકાળ બંધવે, આયુષ્યનો મધ્યભાગ (જુવાની) પિત્તનો કોપકાળ બંધવે તથા આયુષ્યનો આદિ ભાગ (બચપણ)ને કફનો કોપકાળ બંધવે. એ જ પ્રમાણે દિવસ કે રાત્રિનો અંત ભાગ તે વાયુનો, મધ્યભાગ તે પિત્તનો અને આદિ ભાગ તે કફનો કોપકાળ બંધવે, તેમ જ જ્યોજન પચી

રહે તે પછીનો સમય વાયુનો કોપકાળ, પચતુ હોય તે કાળ એટલે ભોજનનો મધ્યકાળ તે પિત્તનો કોપકાળ અને ભોજન કર્યા પછીનો શરૂઆતનો કાળ (ભોજનનો આદિ કાળ) તે કફનો કોપકાળ બન્યો. એ પ્રકારે આયુષ્ય, દિવસ, રાત્રિ તથા ભોજનના અંત, મધ્ય અને આદિકાળને અનુક્રમે વાયુ, પિત્ત તથા કફનો કોપકાળ સમજવો.

જઠરાગ્નિના પ્રકાર

તૈર્ભવેદિપમસ્તીક્ષ્ણો મન્દઘાગ્નિઃ સમ્રેઃ સમઃ ॥૮ ॥

તે વાયુ વગેરે દોષોને લીધે જઠરાગ્નિ ચાર પ્રકારનો થાય છે; એટલે વાયુ વૃદ્ધિ પામે ત્યારે અગ્નિ 'વિષમ' કહેવાય છે, પિત્તની વૃદ્ધિથી અગ્નિ 'તીક્ષ્ણ' કહેવાય છે, કફની વૃદ્ધિથી 'મંદ' કહેવાય છે અને દોષ સમાન (જે પ્રમાણમાં બેઈએ તેવા) હોય તો જઠરાગ્નિ પણ 'સમ' (સમાન) કહેવાય છે. કદાચિત્ત જે દોષનો ઉત્કર્ષ (વૃદ્ધિ) એકે કાળે હોય તો વેધે પોતાની બુદ્ધિથી સમજવુ કે વાયુનો સ્વભાવ યોગવાહી (બેની સાથે મળે તેના ગુણ પકડી લે એવો) છે; માટે વાતપિત્તનો ઉત્કર્ષ હોય તો અગ્નિ તીક્ષ્ણ બન્યો અને વાતકફનો ઉત્કર્ષ હોય તો અગ્નિ મંદ બન્યો; કફપિત્તનો ઉત્કર્ષ હોય ત્યારે આહાર અનુસાર અગ્નિ કદાચિત્ત તીક્ષ્ણ કે કદાચિત્ત મંદ હોય.

કોઠાના પ્રકાર

કોષ્ઠઃ કૂરો મૃદુર્મધ્યો મધ્યઃ સ્વાત્તૈઃ સમૈરપિ ।

તે વાયુ વગેરે દોષોના ઉત્કર્ષથી કોઠો પણ અનુક્રમે કૂર (સખત), મૃદુ (કોમળ) અને મધ્ય (સાધારણ) એવા ત્રણ પ્રકારનો હોય છે તથા એ સર્વે દોષ સમાન હોય ત્યારે પણ સાધારણ કોઠો કહેવાય છે. એટલે વાયુનો ઉત્કર્ષ હોય તો કૂર કોષ્ઠ બન્યો, પિત્તનો ઉત્કર્ષ હોય તો મૃદુ કોષ્ઠ અને કફનો ઉત્કર્ષ હોય તો મધ્યકોષ્ઠ બન્યો. દોષો સમાન હોવાથી મધ્યકોષ્ઠ છે કે કફનો ઉત્કર્ષથી મધ્યકોષ્ઠ છે એ બેદ સર્વેદા યાદ રાખવો; કારણ કે વિરચનના પ્રકારમાં કોઠાના પ્રકાર બનવાની જરૂર છે અને

કફના વધારાથી મધ્યકોષ્ઠવાળાને રેચ સારી રીતે લાગતો નથી, પણ દોષ સમાન હોવાને લીધે મધ્યકોષ્ઠ હોય તેને રેચ સારી રીતે લાગે છે વગેરે વાતો ત્યાં લક્ષમાં લેવી પડે છે.

પ્રકૃતિઓ

શુકાર્તવસ્થૈર્જન્માદૌ વિપેણેષુ વિપક્ષિભેઃ ॥૯ ॥
તૈષુ તિષ્ઠઃ પ્રકૃતયો હીનમધ્યોત્તમાઃ પૃથક્ ।
સમઘાતુઃ સમસ્તાસુ શ્રેષ્ઠા, નિન્દ્યા દ્વિદોષજાઃ ।

વાત, પિત્ત અને કફ એ વૃદ્ધિ પામવાથી વિકાર કરનારા છે; તથાપિ જેમાં જન્મનારાં જીવકાંનો જેમ જેમ પ્રાણ લેતું નથી, તેમ ગર્ભસ્થાનમાં વીર્ય તથા આર્તવમાં એ દોષ (વાયુ, પિત્ત અને કફ) રહ્યા હોય છે, ત્યારે ગર્ભના નાશ ન કરતા તે દોષ ગર્ભની પ્રકૃતિ પોતપોતાને અનુસાર કરી દે છે. એટલે ગર્ભાધાન સમયે જે વીર્યમાં કે અટકાવમાં વાયુ અધિક હોય, તો તે પ્રાણી 'હીન' પ્રકૃતિનું, પિત્ત વધારે હોય તો 'મધ્ય' પ્રકૃતિનું, કફ વધારે હોય તો 'ઉત્તમ' પ્રકૃતિનું અને ગર્ભાધાન સમયે વીર્યમાં કે અટકાવમાં ત્રણે દોષ સમાન હોય તો 'સમ' પ્રકૃતિનું કહેવાય. એ સર્વમાં સમ પ્રકૃતિ ઉત્તમ છે. વાતપિત્ત, વાતકફ અને પિત્તકફ એમ જે દોષ ભેગા થવાથી ભિપ્લેલી મિત્ર પ્રકૃતિઓ પણ નિંદ્ય છે; કેમ કે એવી પ્રકૃતિવાળાનાં શરીર રોગને પાત્ર બને છે.

વાયુના ગુણ

તત્ર રુક્ષો લઘુઃ શીતઃ હરઃ સૂક્ષ્મશ્લોડનિલઃ ।

એ ત્રણ દોષોમાં વાયુ લુપ્તો, હલકો, કંઠો બરછટ, સૂક્ષ્મ (એટલે ઓનોમાં ઝટ ચડી બાક એવો) અને ચલ એટલે ગતિ કરવાના સ્વભાવવાળો છે. ગરમ ઉપચારથી વાયુ શીત થાય છે; માટે વાયુને શીત શુભવાળો કહ્યો છે.

પિત્તના ગુણ

પિત્તં સક્ષેહતીક્ષ્ણોણં લઘુ ચિત્તં સરં દ્રવમ્ ॥૧૧ ॥

પિત્ત કાંઈકે ચીકારાવાળું, તીક્ષ્ણ (જલદ), ઉષ્ણ, હલકું, દુર્ગંધવાળું (સડેલા માંસના બેવી ગંધવાળું), સર તથા પ્રવાહી છે.

કર્કના ગુણ

ક્ષિત્ય: શીતો ગુર્ભન્દ:

ઋક્ષ્ણો મૃત્ત્ન: સ્થિર: ક્વક: ।

કર્ક ચીકણી, ઠંડા, ભારે, મંદ (જલદ નહિ પણ ધીમે ધીમે કાર્ય કરનારે), લીસા, આંગળીથી ચોળીએ તો આંગળીએ ચોંટે એવો અને સ્થિર છે.

સંસ્વર્ગ: સન્નિપાતથ તદ્વિવિષ્ણવકોપત: ॥ ૧૨ ॥

એ ત્રણ દોષમાંથી જે દોષ પોતાનું પ્રમાણ છોડીને વધીને એકઠા થાય કે પ્રમાણ કરતાં એાછા થઈને એકઠા થાય ત્યારે તેને 'સંસ્વર્ગ' કહે છે. ત્રણે દોષ એ પ્રમાણ વધીને મળે કે એાછા થઈને મળે, ત્યારે તેને 'સન્નિપાત' કહે છે.

ધાતુઓ

રસાસ્તુસ્ત્ત્વમ્દેહસ્થિમજ્જશુક્રાણિ ઘાતવ: ।

સત્ત દુષ્યા:

રસ, લોહી, માંસ, ચરબી, હાડકાં, મજ્જા અને વીર્ય એ સાત ધાતુઓ છે. વાયુ વગેરે દોષ એ ધાતુઓને ખગાડે છે; માટે એ ધાતુઓને 'દુષ્ય' પણ કહે છે.

મળ

મલા મૂત્રશક્ત્સ્ત્વેદાદ્યોડપિ ચ ॥ ૧૩ ॥

મૂત્ર, શક્ટ (વિષ્ણ), પરસેવો વગેરે 'મળ' કહેવાય છે. વાયુ વગેરે દોષો મળને પણ ખગાડે છે; માટે મળની પણ 'દુષ્ય' સંજ્ઞા બંધુની.

વૃદ્ધિ થવાનું કારણ

વૃદ્ધિ: સમાનૈ: સર્વેવાં વિપરીતૈવિપર્યય: ।

(૧) દોષો, ધાતુઓ, મળો વગેરેની પોતાની બતના પદાર્થોથી, (૨) દોષો, ધાતુઓ, મળો વગેરેના ગુણ જેવા ગુણવાળા પદાર્થોથી અને (૩) દોષો, ધાતુઓ, મળો વગેરેનાં કામ જેવાં કામ (વિહાર) કરવાથી (એ ત્રણે રીતે) અનુક્રમે દોષો, ધાતુઓ મળો વગેરે પ્રમાણથી વધી બંધ છે. (પણ) (૧) દોષો, ધાતુઓ, મળો વગેરેની બતથી વિરુદ્ધ બતના પદાર્થોથી, (૨) દોષો, ધાતુઓ, મળો વગેરેના ગુણથી વિરુદ્ધ ગુણવાળા પદાર્થોથી અને (૩) દોષો, ધાતુઓ, મળો વગેરેના

કામથી વિરુદ્ધ કામ કરવાથી (એ ત્રણે રીતે) અનુક્રમે દોષો, ધાતુઓ, મળો વગેરે પ્રમાણથી એાછા થાય છે.

લોહી લોહીથી વધે છે (એટલે લોહીમાં ખીણું લોહી ઉમેરાય તો લોહી વધે છે), માંસ માંસથી વધે છે, ચરબી ચરબીથી વધે છે, હાડકું તરણ હાડકાથી વધે છે, મજ્જા મજ્જાથી વધે છે, વીર્ય વીર્યથી વધે છે અને ગર્ભ કાચા ગર્ભથી વધે છે. આનું કારણ એ છે કે લોહી જળવર્ગનો પદાર્થ છે અને માંસ પાર્થિવ પદાર્થ છે; તેથી લોહીમાં લોહી લગવાથી જળવર્ગમાં પોતાની જ બતનો પદાર્થ (ખીણું) લોહી લગતું હોવાથી લોહી વધે છે અને પાર્થિવ પદાર્થ માંસમાં પોતાના જ વર્ગનો (પાર્થિવ) પદાર્થ (ખીણું) માંસ લગતું હોવાથી માંસ વધે છે. તે જ પ્રમાણે જળવર્ગના દૂધથી જળવર્ગના કર્કમાં વધારો થાય છે. આમ જ વર્ગનો જ દોષ, ધાતુ કે મળ હોય તે જ વર્ગના પદાર્થથી તે દોષ, ધાતુ કે મળમાં વધારો થાય છે.

વળી દ્રવ્ય જુદા વર્ગનું હોય પણ ગુણ સરખા હોય તોપણ દોષ, ધાતુ, મળ વગેરેમાં વધારો થાય છે. દાખલા તરીકે ખનૂર પાર્થિવ વર્ગનું છે અને કર્ક જળ વર્ગનો છે; છતાં ખનૂર અને કર્ક બંને ચીકણાવાળાં, ભારે, ઠંડાં વગેરે સરખા ગુણોવાળાં હોવાથી ખનૂરથી કર્કમાં વધારો થાય છે.

દ્રવ્યની બત (વર્ગ) અને ગુણ એ બંને દોષ, ધાતુ અને મળના વર્ગ અને ગુણથી જુદાં હોય પણ જો આપણાં કામ (વિહાર) દોષ, ધાતુ અને મળના કામ જેવાં હોય તોપણ દોષ, ધાતુ અને મળમાં વધારો થાય છે. દાખલા તરીકે વાયુનું કામ ગતિ (હલન-ચલન) છે અને દોડવા, કૂદવા અને તરવામાં પણ ગતિ કરવી પડે છે; માટે દોડવાથી, કૂદવાથી અને તરવાથી વાયુમાં વધારો થાય છે.

સમાન દ્રવ્ય, ગુણ અને કામથી જમ દોષ, ધાતુ અને મળમાં વધારો થાય છે, તેમ વિરુદ્ધ દ્રવ્ય, ગુણ અને કામથી દોષ, ધાતુ અને મળમાં

ઘટાદો થાય છે.

દાખલા તરીકે ક્ષાર અગ્નિવર્ગનો છે અને કફ જળવર્ગનો છે, તેથી ક્ષારથી કફ ઓછો થાય છે. આરનાલ (કાજી) હલકી, ધૂળી, ગરમ, તીક્ષ્ણ, વિશદ હોવાથી એ કફથી વિરુદ્ધ ગુણુવાળી છે, તેથી કાજીથી કફ ઓછો થાય છે. ઈંધ, આળસ અને સંતોષ(સુખ)માં ગતિ કે ઢિયા હોતી નથી અને વાયુમાં ગતિ કે ક્રિયા હોય છે તેથી ઈંધ, આળસ અને સંતોષથી વાયુ ઓછો થાય છે.

રસ

રસાઃ સ્વાદમ્લલવળતિકોપળકયાયકાઃ ॥ ૧૪ ॥

પદ્ દ્રવ્યમાશ્રિતાસ્તે ચ યથાપૂર્વં થલાવહાઃ ।

ગળ્યો, ખાટો, ખારો, કડવો, તીખો અને તૂરો એ છ રસ છે. તે રસ નાના પ્રકારના દ્રવ્ય(પંચભૂતના ખનેલા દ્રવ્ય)માં રહેલા છે. તેમાંથી દરેક પોતાનાથી પહેલાના રમ કરતા વધારે મળ આપે છે; એટલે તૂર કરતા તીખો, તીખા કરતા કડવો, કડવા કરતા ખારો, ખારા કરતા ખાટો અને ખાટા કરતા ગળ્યો રમ વધારે મળ આપે છે.

રસની અસર

તત્રાઘા મારુતં ઘ્નન્તિ ત્રયસ્તિક્તાદયઃ કફમ્ ॥૧૫ ॥
કપાયતિકમધુરાઃ પિત્તમન્યે તુ કુર્વન્તે ।

એ રસમાંથી ગળ્યો, ખાટો અને ખારો એ પહેલા ત્રણ રસ વાયુનો નાશ કરે છે તથા ખાકીના ત્રણ-કડવો, તીખો તથા તૂરો વાયુ કરે છે (કોપાવે છે), તિક્ત (કડવો), તીખો અને તૂરો એ ત્રણ રસ કફનો નાશ કરે છે તથા ખાકીના ત્રણ-મધુર, ખાટો અને ખારો એ કફને વધારે છે; તૂરો, કડવો તથા મધુર એ ત્રણ રસ પિત્તનો નાશ કરે છે તથા ખાકીના ત્રણ-ખાટો, ખારો અને તીખો એ રમ પિત્તને વધારે છે. એ ઉપરથી એમ કહી શકાય, કે-

મધુર એટલે ગળ્યો રસ વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે તથા કફને વધારે છે.

અમ્લ એટલે ખાટો રસ વાયુનો નાશ કરે છે તથા કફ અને પિત્તને પેદા કરે છે.

લવણ એટલે ખારો રસ વાયુનો નાશ કરે છે તથા કફ અને પિત્તને પેદા કરે છે.

તિક્ત એટલે કડવો રસ કફ અને પિત્તનો નાશ કરે છે અને વાયુને વધારે છે.

ઉષ્ણ એટલે તીખો રસ કફનો નાશ કરે છે અને વાયુ તથા પિત્તને પેદા કરે છે.

કપાય એટલે તૂરો રમ કફ અને પિત્તનો નાશ કરે છે તથા વાયુને વધારે છે.

દ્રવ્ય

શમતં કોપનં સ્વસ્થહિતં દ્રવ્યમિતિ ત્રિઘા ॥ ૧૬ ॥

શમન, કોપન અને સ્વસ્થહિત એવા ત્રણ પ્રકારનું દ્રવ્ય છે. વાયુ વગેરે દોષને જે શમાવે તે શમન દ્રવ્ય. જેમ કે તેલ વાયુને શમાવે છે, ઘી પિત્તને શમાવે છે, મધ કફને શમાવે છે. જે વાયુ વગેરે દોષને કોપાવે છે (વધારે છે) તે કોપન દ્રવ્ય જાણુવુ, જેમ કે કઠોળ વાયુને કોપાવે છે, પીપર પિત્તને કોપાવે છે, ગોળ કફને કોપાવે છે. જે દ્રવ્ય તદ્દન સાબ માણુસના દોષ, ધાતુ અને મળને તેના પ્રમાણ કરતા વત્તાઓછાં કરવું નથી, તે સ્વસ્થહિત એટલે તદુરસ્તને માટે હિતકારી જાણુવુ; જેમ કે જવ, ઘઉં, ચોખા, જીરું પ્રદેશના પ્રાણીનું માસ, ડોડીનું શાક, વરસાદનું પાણી, દૂધ વગેરે.

દ્રવ્યનું વીર્ય

उष्णशीतगुणोत्कर्षत्तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतम् ।

તેમાં (દ્રવ્યમાં) અનેક ગુણો રહ્યા છે, છતાં આખું જગત અગ્નિસામાત્મક છે. એટલે તેમાંની બધી વસ્તુઓના મુખ્ય બે વિભાગ થઈ શકે : ઉષ્ણ અને શીત એટલે ગરમ અને ઠંડી. ખીજા બધા ગુણો ક્રમમાં પણ ઉષ્ણ અને શીત ગુણમાં ઘણી વધારે શક્તિ હોવાથી દ્રવ્યમાં વીર્ય બે પ્રકારનું કહેલું છે. ઉષ્ણવીર્ય અને શીતવીર્ય. (સોમ=ચ દ્ર.)

દ્રવ્યનો વિપાક

त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वादम्लकटुकाल्मकः ॥

ગળ્યો, ખાટો અને તીખો-ત્રણ પ્રકારનો દ્રવ્યનો વિપાક થાય છે. ખાધેલો પદાર્થ જકર-માં પાચન થયા પછી (વિપાક થયા પછી)

છેવટે તેના પરિણામરૂપ રસધાતુ બને છે. તેમાં ત્રણ રસ (સ્વાદ) રહે છે. તેને વિપાક કહે છે. રસ છ છે; તથાપિ પાચન થયા પછી ઉપર કહેલા ત્રણ જ રસ જણાય છે. ખાટા દ્રવ્યોનો વિપાક પણ ખાટો; કડવા, તીખા અને વૃશનો વિપાક તીખો તથા ગળ્યા અને ખારાનો વિપાક ગળ્યો થાય છે.

ડવ્યના ગુણ

ગુણમંદહિમસ્તિગ્ધક્ષણલાન્દ્રમૃદુસ્થિરા : ।

ગુણાઃ સસૂક્ષ્મવિશદા વિશતિઃ સ્વિપર્યવાઃ ॥ ૧૮

ગુર (ભારે), મંદ, હિમ (ઠંડો), સ્નિગ્ધ (ચીકણો), સ્લક્ષ્ણુ (ક્ષીણ), સાદ્ર (ધાડો), મૃદુ (કોમળ), પોચુ, સ્થિર (એક સ્થાનમાં પડી રહેવાનો ગુણ), સૂક્ષ્મ (ખારીક), વિશદ (કોર) એ દસ તથા તેથી ઊલટા દસ ગુણો મળીને કુલ ગુણો વીસ થાય છે. ઊલટા દસ ગુણો અતુકમે આ પ્રમાણે છે: ૧ લઘુ (હલકું), ૨ તીક્ષ્ણુ (જલદ), ૩ હૃષ્ણુ (ગરમ), ૪ રૂક્ષ (ધૂખો-સ્નેહ (શીકાશી) વિનાનો), ૫ ખરોખરો કે-કરકરો, ૬ પ્રવીણી, ૭ કડિનુ, ૮ સર, ૯ સ્થૂલ, ૧૦ પિચ્છલ (ભાતના ઓખામણ જેવું ચીકણું).

જે દ્રવ્યમાં જુ'હણુ કરવાની (વજન વધારવાની) શક્તિ હોય તે ગુરુ, શરીરને હલકું કરવાની (વજન ઘટાડવાની) શક્તિ હોય તે લઘુ, શમન કરવાની શક્તિ હોય તે મંદ, જે દ્રવ્યમાં શોષન કરવાની શક્તિ હોય તે તીક્ષ્ણુ, સ્તંભન કરવાની શક્તિ હોય તે હિમ, પરસેવો લાવવાની (શેક કરવાની) શક્તિ હોય તે હૃષ્ણુ, ખીતું (પચવચું) કરવાની શક્તિ હોય તે સ્નિગ્ધ, સૂકવવાની શક્તિ હોય તે રૂક્ષ (ધૂખું), ઝવવાની શક્તિ હોય તે સ્લક્ષ્ણુ (ક્ષીણું), ખોતવાની (છોલવાની) શક્તિ હોય તે ખર (કરકરું), પ્રસાદન કરવાની (ખીલવવાની) શક્તિ હોય તે માન્દ્ર (ઘટ્ટ), ખળભળાવવાની (વલોવી નાખવાની) શક્તિ હોય તે દ્રવ, ઢીલું (પોચું) કરવાની શક્તિ હોય તે મૃદુ (કોમળ), કડણુ બનાવવાની શક્તિ હોય તે કડણુ, ટકાવી રાખવાની શક્તિ હોય તે સ્થિર, ચલાવવાની

શક્તિ હોય તે ચલ, ઉઘાડવાની (ખીલવાની) શક્તિ હોય તે સૂક્ષ્મ, ટાંકી દેવાની શક્તિ હોય તે સ્થૂલ, લઘી નાખવાની (કોરું પાડવાની) શક્તિ હોય તે વિશદ અને ખરડવાની (લપેડવાની) શક્તિ હોય તે પિચ્છલ કહેવાય છે.

આ વીસ ગુણો ઉપરાંત બીજા ગુણો પણ દ્રવ્યમાં હોય છે, પણ એ બધા મુખ્ય વીસ ગુણમાં સમાઈ જાય એવા છે; તેથી ગુણ વીસ છે એમ કહ્યું છે. વીસ ઉપરાંતના કેટલાક ગુણો નીચે પ્રમાણે છે :

વ્યવાયી=આખા શરીરમાં ફેલાઈ (પ્રસરી) ગયા પછી જ પચે એવી શક્તિ જે દ્રવ્યમાં હોય તે વ્યવાયી કહેવાય છે.

વિકારી=ધાતુઓમાંથી ઓળને ઘૂટ્ટ પાડીને શરીરના સાધા ઢીલા કરી નાખવાની શક્તિ જે દ્રવ્યમાં હોય તે વિકારી કહેવાય છે.

આશુકારી=પાણીમાં તેલની માકક શરીરમાં એકદમ પ્રસરી જવાની અને મારી નાખવાની શક્તિ જે દ્રવ્યમાં હોય તે આશુકારી કહેવાય છે.

પ્રસન્ન=વિકસાવવાની (ખીલવવાની) શક્તિ જે દ્રવ્યમાં હોય તે પ્રસન્ન કહેવાય છે.

શુચિ=ખતુ લપેડાઈ ગયેલા, ન દેખાતા મળને કોરા પાડવાની શક્તિ જે દ્રવ્યમાં હોય તે શુચિ કહેવાય છે.

વિમલ=દેખાય એવા મળને ઘોઈ લૂછીને કોરા પાડવાની (સાફ કરવાની) શક્તિ જે દ્રવ્યમાં હોય તે વિમલ કહેવાય છે.

શિવ=પરિણામિ હિત (કાયદો) કરે તે દ્રવ્ય શિવ કહેવાય છે.

મૃષ્ટ=જલને ગમે એવું દ્રવ્ય મૃષ્ટ કહેવાય છે.

રોગાનુ અને **આરોગ્યનુ** કારણ

કાલાર્થકર્મણાં યોગો હીનમિત્યાતિમાત્રકઃ ।

સમ્યગ્યોગઘ વિજ્ઞેયો રોગારોગ્યૈકકારણમ્ ॥ ૧૯ ॥

વર્ષા, શ્રીભૂ, શીત એ ત્રણ કાળ; શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ અર્થ અને શરીરના, મનનાં અને વાણીનાં એ ત્રણનાં કામ-એ સર્વનો હીન, મિથ્યા કે અતિયોગ એ રોગાનુ કારણ બધુંજ તથા તેમનો સમચ

યોગ તે આરોગ્યનું કારણ બાણુનું. (કાળના યોગના દાખલા-ઓછી ટાઢ, બહુ ટાઢ કે મિથ્યા ઠંડી (ઠંડીની ઋતુ વિના બહુ ઠંડી) એ રોગનું કારણ છે, પણ સમ્યગ્ (એટલે એઈએ તેટલી) ટાઢ આરોગ્ય રાખે છે; એ રીતે ઓછા તાપ, મિથ્યા તાપ (તાપની ઋતુ વિના બહુ તાપ) અને તાપની ઋતુમા પણ હદ ઉપરાંત તાપ રોગ કરે છે, પણ સમાન તાપ આરોગ્ય રાખે છે; ઓછી વર્ષા, અતિવર્ષા અને મિથ્યાવર્ષા એટલે અવૃષ્ટિ એ રોગનું કારણ છે તથા સમાન વર્ષા એ આરોગ્યનું કારણ છે; એ જ પ્રમાણે અનંત પદાર્થોના ને તે ઈદ્રિય સાથે હીન(ઓછા)યોગ, અતિયોગ અને મિથ્યાયોગ રોગ કરે છે; પણ સમાનયોગ આરોગ્ય રાખે છે. શરીરના કામનો શરીર સાથે હીન, મિથ્યા કે અતિયોગ રોગનું કારણ છે અને સમાનયોગ આરોગ્યનું કારણ છે. વાણીના કામના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગ રોગનું કારણ છે, પણ સમ્યગ્યોગ આરોગ્ય રાખે છે.

રોગ અને આરોગ્યનું લક્ષણ
રોગસ્તુ દોષવૈવમ્યં, દોષસામ્યમરોગતા ।

વાયુ વગેરે દોષનું પોતાના પ્રમાણ કરતા વધુ કે ઘટ્યું તેને રોગ કહે છે અને તે દોષનું પ્રમાણમાં રહેવું તેને આરોગ્ય કહે છે.

રોગના પ્રકાર

નિજાગન્તુચિમાનેન તન્ન રોગા દ્વિધા સ્મૃતાઃ ॥૨૦॥
પૂર્વે કહ્યા તે રોગ નિજ અને આગંતુ એવા બે પ્રકારના કહ્યા છે. જે રોગમાં પ્રથમ વાયુ વગેરે દોષોનું યોગ્ય પ્રમાણ ન સચવાઈ રહેવાથી શરીરમાં પીડા (રોગ) થાય તેમને નિજ રોગ કહે છે; તથા જે રોગમાં આગંતુ (બહારનું કારણ જેવું કે શસ્ત્ર વાગવું વગેરે) કારણથી પ્રથમ પીડા થાય અને તેથી વાતાદિક દોષ પછી કોપે તેને આગંતુ રોગ કહે છે. આ પ્રમાણે શરીરની અંદરના કારણ તથા બહારના કારણના બેદને લીધે રોગના પણ ઉપર કહ્યા તેવા બે પ્રકાર થાય છે.

રોગનું સ્થાન

તેષાં કાયમનોમેદાદધિષ્ટાનમપિ દ્વિધા ।

એ રોગોમાંથી તાવ, ઉધરસ, રક્તપિત વગેરે રોગોનું સ્થાન શરીર છે અને મદ, મૂર્છા, ઉન્માદ વગેરે રોગોનું સ્થાન મન છે. એ ગેતે તેમનું સ્થાન પણ શરીર અને મન એવા બેદથી બે પ્રકારનું છે.

માનસિક રોગના હેતુ

રજસનશ્ચ મનસો દ્વો ચ દોષાવુદ્દાહૃતો ॥૨૧॥

રજ અને તમ એ બે મનના દોષ (બગાડનાર) કહેલા છે. વાયુ વગેરે દોષ પણ મનને વિકાર પમાડવામાં કારણરૂપ છે; તે છતાં રજ અને તમ એ દોષ પણ પ્રસંગાનુસાર બાણુવા એવી મતલબ છે.

દરદીને તપાસવાની રીતો

દર્શનસ્પર્શનપ્રશ્નૈઃ પરીક્ષેત ચ રોગિણમ્ ।

એવાથી, સ્પર્શથી અને પ્રશ્નથી રોગીની પરીક્ષા કરવી એટલે ઉધરસ કે પ્રમેહ વગેરે રોગવાળાને કફ કે પેસાબ વગેરેના રંગ વગેરે બોધને તે રોગીની પરીક્ષા કરવી. તાવ, ગોળો વગેરેમા ઉબ્બુતા, કડિનતા વગેરે સ્પર્શથી બાણીને પરીક્ષા કરવી અને શૂળ, અગ્નિ વગેરેમાં રોગીને પૂછીને તેના મુખથી વાત માંલગીને પરીક્ષા કરવી.

રોગની પરીક્ષાના પ્રકાર

રોગં નિદાનપ્રાચૂપલક્ષણોપશયાત્તિભિઃ ॥૨૨॥

નિદાન, પ્રાચૂપ, લક્ષણ, ઉપશય અને આત્મિ એ પાંચ સાધનોથી રોગ પારખવો.

નિદાન: શરીરની બહારના જે કારણને લીધે રોગ થાય તે કારણ નિદાન કહેવાય છે. આહાર તથા વિહારના કુપથથી રોગ થાય છે, પણ આહાર અને વિહારનું કુપથ શરીરની બહારનું કારણ છે; માટે આહાર-વિહારનું કુપથ રોગનું નિદાન (કારણ) કહેવાય છે.

પ્રાચૂપ (પૂર્વરૂપ): રોગ થતા પહેલા થોડો સમય પહેલાં રોગ થવાનો છે એવું બતાવનારાં કેટલાક લક્ષણો (ચિહ્નો) થાય છે. એ લક્ષણોને રોગનું પૂર્વરૂપ કહે છે. દા. ત.

તાવ આવતા પહેલાં થોડા સમય પહેલાં તાવ આવવાનો છે એવું દેખાડનારાં નિ. ૨/૬૫ થી ૯૩ માં ગણાવેલાં ચિહ્નો થાય છે; માટે એ ચિહ્નો તાવનું પૂર્વરૂપ કહેવાય છે.

લક્ષણ : મૂળ રોગ થાય (જણાય) તેની સાથે જ જે લક્ષણો થાય છે તેને મૂળ રોગનું રૂપ અથવા સ્વરૂપ કહે છે, અને મૂળ રોગ થયા (જણાયા) પછી જે બીજા રોગ થાય છે તે મૂળ રોગના ઉપદ્રવ કહેવાય છે. રૂપ અને ઉપદ્રવ બંનેને લક્ષણ કહે છે. દાખલા તરીકે નિ. ૨/૧૦ થી ૧૭ માં વાયુના તાવનાં લક્ષણ આપ્યાં છે.

ઉપશય : જે એસડ, આહાર અને વિહારના ઉપયોગથી જે રોગમાં આરામ કે રાહત થાય તે એસડ, આહાર અને વિહાર તે રોગના ઉપશય કહેવાય છે. ઉપશયનું બીજું નામ વ્યાધિસાત્ત્ય છે.

આસિ (સંપ્રાપ્તિ) : ક્રિયા દોષ શરીરના કયા અંગમાં બંધ છે; બીજા કયા દોષ વગેરે એ દોષની પાછળપાછળ આવે છે, તેથી એ અંગમાં શો વિકાર થાય છે અને એ વિકાર થવાથી આખરે રોગ કેવી રીતે ફૂટી નીકળે છે, એ બધી ક્રિયાઓની પરંપરાને આયુર્વેદમાં સંપ્રાપ્તિ કહે છે. દાખલા તરીકે દોષ હોજરીમાં આવે છે, એ દોષની પાછળ ‘આમ’ આવે છે, તેથી સોતોનાં મોં બંધ થઈ બંધ છે, જઠરાગ્નિની ઉષ્મા (સાળ) પોતાના સ્થાનમાંથી બહાર ફેંકાઈ બંધ છે. એ બહાર ફેંકાયેલા જઠરાગ્નિ પેલા દોષની પાછળપાછળ ફરે છે, તેથી આયુ’ શરીર તપી બંધ છે. આ તાવની સંપ્રાપ્તિ છે.

દરદીને કયો રોગ થયો છે તે નિદાન, પૂર્વરૂપ, લક્ષણ, ઉપશય અને સંપ્રાપ્તિ ઉપરથી નક્કી કરી શકાય છે. અમુક આહાર-વિહારથી અમુક રોગ થાય છે, અમુક રોગનું પૂર્વરૂપ શું છે, અમુક રોગનાં લક્ષણ કયાં કયાં છે, અમુક રોગમાં શું માફક આવે અને શું અવગું પડે, અમુક રોગની સંપ્રાપ્તિ શી છે; એ બધું આયુર્વેદમાં દરેક રોગ માટે આપેલું છે. હવે માંડા

પડતા પહેલાં દરદીના આહાર-વિહાર કેવા હતા, મૂળ રોગ થતા પહેલાં એને બીજાં કયાં કયાં લક્ષણો જિલાં થયાં હતાં, રોગ થયો તે સાથે અને થયા પછી કયાં કયાં લક્ષણો જણાય છે, અમુક પ્રકારની ક્રિયા, એસડ અને આહાર-વિહારથી એનું દરદ વધે કે ઠેક વટે છે. એના રોગની સંપ્રાપ્તિ કઈ હતી, એ બાબતોનો વિચાર કરવાથી રોગ ચોક્કસ પારખી શકાય છે.

નિદાન બે બતવું હોય છે: પાસેનું અને દૂરનું. પાસેનું નિદાન પણ વળી બે બતવું હોય છે: પાસેનું અને બહુ પાસેનું. દાખલા તરીકે લૂખી, હલકી, ઠંડી વગેરે વસ્તુઓના ઉપયોગથી રોગ થાય ત્યારે એ વસ્તુઓના ઉપયોગ રોગનું પાસેનું કારણ છે. પણ જે કારણ મળે કે તરત જ રોગ થાય છે તે રોગનું બહુ પાસેનું કારણ (નિદાન) કહેવાય છે. દાખલા તરીકે અમુક આહાર-વિહારથી વાયુ વગેરે દોષના પ્રમાણમાં વધઘટ થઈ બંધ છે કે તરત જ રોગ થાય છે; માટે વાયુ વગેરે દોષના યોગ્ય પ્રમાણમાં વધઘટ થવી એ રોગનું બહુ પાસેનું કારણ (નિદાન) કહેવાય છે. બહુ જૂના વખતમાં રુદ્રનો કોપ થયો હોય તેથી તાવ આવે, તેથી રુદ્રનો કોપ એ તાવનું દૂરનું કારણ કહેવાય છે.

દેશના પ્રકાર

ભૂમિદેહપ્રમેદન વેશમાહુરિહ વિષા ।

આયુર્વેદના આચાર્યોએ દેશ બે પ્રકારને કહ્યો છે: માથું, હાથ વગેરે દેહના પ્રદેશને દેહને દેશ કહે છે અને પૃથ્વીના પ્રદેશને ભૂમિદેશ કહે છે.

ભૂમિદેશના પ્રકાર

જાહ્નલં વાતભૂયિષ્ઠમનૂપં તુ ક્વોત્વળમ ॥ ૨૩ ॥
સાધારણ સમમલં ત્રિષા ભૂદેશમાદિશેત્ ।

જે દેશમાં પર્વત, પાણી, ઝાડ વગેરે ઘોંટાં હોય તે દેશને ‘બંગલ’ દેશ કહે છે. વાયુ-દોષ ત્યાં ભરપૂર હોય છે અને ત્યાં સ્વપ્નથી વનસ્પતિ તથા ત્રાણી વગેરે તપ્ત વાયુ ઘોંટાં હોય છે. પુષ્કળ પાણી, વૃક્ષ વગેરે જ્યાં હોય તે

દેશને અનૂપ કહે છે. ત્યાં કંકની પ્રવૃત્તિ ઘણી હોય છે અને તેથી ત્યાં ભિખ્જેલા પ્રાણી, વનસ્પતિ વગેરે સ્નિગ્ધ હોય છે, જ્યાં વાયુ, પિત્ત અને કફ યોગ્ય પ્રમાણમાં હોય તેને સાધારણ દેશ કહે છે. આમ દેશ ત્રણ બતનેા કહેવો.

કાળના પ્રકાર

ક્ષણાદિત્યાદ્યવસ્થા ચ કાલો મેવજયોગકૃત્ ॥૨૪॥

ઓસડની ધારી અસર કરવાની શક્તિની દૃષ્ટિએ બે પ્રકારનો કાળ આયુર્વેદમાં કહ્યો છે: એક ક્ષણ વગેરે એટલે ક્ષણથી માંડીને વર્ષ વગેરે કાળ અને બીજે રોગની અવસ્થાનો કાળ. જેમ કે 'તાવ નિરામ હોય અને શરીર હલકું હોય ત્યારે ઔષધ આપવું' એ વાક્યમા કાળ રોગની અવસ્થા ઉપરથી મમબદ્ય છે તથા 'વિરેચન બપોરે આપવું' એ વાક્યમા ઔષધનો અસર કરવાનો કાળ ક્ષણ વગેરે કાળથી બતાવ્યો છે.

ઔષધના પ્રકાર

શોઘનં શમનં ચૈત્ સમાસાદૌષધ દ્વિધા ।

જગતમાં ઉત્પન્ન થતાં અનેક પ્રકારનાં બધા ઔષધોને શોધનઔષધ અને શમનઔષધ એવા બે વર્ગમા વહેંચી શકાય છે, તેથી દૂઠકમા ઔષધના બે પ્રકાર છે: શોધન અને શમન. જે ઔષધ કોપેલા (વધેલા) દોષને શરીરની બહાર કાઢી નાખીને રોગ મટાડે છે તે ઔષધને શોધનઔષધ કહે છે; જે ઔષધથી વાત, પિત્ત અને કફ શરીરની બહાર નીકળતા નથી; છતાં જેનાથી વધી પડેલો દોષ ઓછો થઈને અને ઓછો થયેલો દોષ વધીને દોષોનુ યોગ્ય પ્રમાણ બની રહે છે અને સચવાઈ રહે છે તે ઔષધને શમનઔષધ કહે છે.

શારીરદોષાપતું મુખ્ય ઔષધ

શરીરજ્ઞાનાં દોષાણાં ક્રમેણ પરમૌષધમ્ ॥૨૫॥
વસ્તિર્વિરેકો વમનં તથા તૈલં ઘૃતં મધુ ।

શરીરમા ભિખ્જેલા વાયુ વગેરે દોષનુ મુખ્ય ઔષધ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે: વાયુનુ મુખ્ય શોધનઔષધ ખસ્તિ એટલે સ્નેહ, કવાથ વગેરે યુદ્ધમા ચડાવવા; પિત્તનુ મુખ્ય શોધનઔષધ જુલાખ, અને કફનુ મુખ્ય શોધનઔષધ ભિલટી.

તે જ પ્રમાણે વાયુનુ મુખ્ય શમનઔષધ તેલ, પિત્તનુ મુખ્ય શમનઔષધ ઘી અને કફનુ મુખ્ય શમનઔષધ મધ છે.

માનસિક દોષાપતું મુખ્ય ઔષધ

વીર્યવૈભાદિચિજ્ઞાનં મનોદોષૌષધં પરમ્ ॥૨૬॥

મનના દોષનુ મુખ્ય ઔષધ ખુદ્રિ, ધીરજ અને આત્મા વગેરેનુ જ્ઞાન છે. રબ્જેણુ અને તમોણુ એ બે મનના દોષ છે. તેને લીધે કામ, ક્રોધ વગેરે થાય છે; તેથી રોગ થાય છે. આ રબ્જેણુ અને તમોણુને મટાડવા માટે સારું શુ' અને નરસુ શુ', હિત શુ' અને અહિત શુ', એનો સાચો નિર્ણય કરી શકે એવી ખુદ્રિ કેળવવી બેઈએ. એવી ખુદ્રિ સારા-નરસાનો ભેદ સમજી શકે; પણ એટલું ખસ નથી. સારાનરસાનો ભેદ સમજ્યા પછી મારા(પથ્ય)-ને વળગી રહેવું અને નરસા(કુપથ્ય)થી દૂર રહેવું બેઈએ. આ કામને માટે ધીરજ કેળવવી બેઈએ, પણ હિત(પથ્ય)ને વળગી રહેવા માટે એકલી ધીરજ ખસ નથી. એ ધીરજ પાછળ આત્મા, દેશ, કાળ વગેરેનુ જ્ઞાન હોવું બેઈએ. એટલે આપણે કોણુ છીએ, કેવી પ્રકૃતિના છીએ, કયા પ્રદેશમાં રહીએ છીએ, કયો સમય કે ઋતુ ચાલે છે વગેરે બાબતોના આધારે ધીરજ કેળવવી બેઈએ. આમ ખુદ્રિ, ધીરજ અને આત્મા વગેરેનુ જ્ઞાન મનના દોષાપતું મુખ્ય ઔષધ છે.

ઉપચારનાં ચાર અંગ

ભિષગ્ દ્વ્યાણ્યુપસ્થાતા રોગી પાદચતુષ્ટયમ્ ।

ચિકિત્સિતસ્ય નિર્દિષ્ટં, પ્રત્યેકં તતુર્ગુચ્ચણમ્ ॥૨૭॥

રોગની શાંતિ કરવારૂપી સઘળા ઉપચારનાં ચાર અંગ છે: વૈદ્ય, ઔષધ(દ્રવ્યો), રોગીની મારવાર કરનાર અને રોગી એ ચાર અંગમાનુ પ્રત્યેક અંગ ચારચાર ગુણવાળું છે.

વૈદ્યના ચાર ગુણ

દક્ષસ્તીર્યાંતશાસ્ત્રાર્યો દટ્ટકર્મા શુચિમિષક્ ।

પોતાના કામમા ચતુર, શુર પાસેથી આધુ-વેદશાસ્ત્રનો અર્થ શીખેલો, શાસ્ત્ર પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવામા અનુભવ મેળવેલો અને પવિત્ર

એટલે મન, વાણી અને શરીરથી મલિન કામ નહિ કરનારિ (કમાવા અને ગજગન ચલાવવા માટે નહિ, પણ કેવળ ધર્મને આત્મ વેદુ ઠ્ઠોતે) એવા આ ગુણવાળો રથ હોવો જોઈએ

ઔષધના ચાર ગુણ

વહુત્વ વહુગુણ સમ્પન્ન યોગ્યમૌષધમ્ ॥૨૮॥

ઔષધ નીચેના આ ગુણવાળુ ડોનુ જોઈએ
 (૧) સ્વચ્છ, કઠાઈ, ચૂર્ણ રંગેરે અનેક મના પટો કરીને ઉપયોગમા લઈ શકાય એકુ, (૨) ૫ ૧/૮મા ગણાવેલા ગુણોમાથી વધારમા વધારે ગણાવાળુ અને અનેક રાગ મટાડનાની શક્તિ(ગુણ)વાળુ, (૩) અપતિવાળુ એટલે મડી ગયેલુ, મુડાલ કે ગમ ત્યા છીગીનીકળેલુ નહિ, પણ યાગ્ય પ્રદેશમા અને યોગ્ય માટીમા જીજેલુ અને ગમલયુ અને (૪) ગેગ, દેશ, કાળ, દેપ, દૂધ, દેહ, ઉંમર. મળ વગેરેનો વિચાર કર્યા પછી જે આપના જયુ લાગે એકુ, દગ્દી અને દગ્દને યોગ્ય

સારવાગ કરનારના ચાર ગુણ

અનુરક્ત શુચિર્દક્ષો શુદ્ધિમાન્ પરિચારકઃ ।

રોગીની માન્યાગ કરનાગ રોગી ઉપચારીતિપ્રાણો, મન, વાણી અને કર્મથી નિર્મળ, સવળા કામમા ચતુર અને શુદ્ધિશાળી રાવો જોઈએ

રોગીના ચાર ગુણ

આરોગીમિપગ્દયોદ્ધાપક સત્ત્વમાનવિાર્જ્ય

રોગી પણ આ ગુણવાળો હોવો જોઈએ. દરદી ઔષધ રંગેરે મામથી માટે પૈત્રા ખગથી ગકે એવો ધનવાન, વૈષ્ણુ કહ્યુ કરનાગ, પોતાના શરીર વગેરમા થતા ફંગુજ, કયા દવાદાર કરવાથી થુ થયુ વગેરે રૈથને જણાવી શકે એવો તથા મત્વરાળો (ધીરજવાળો અને ખડતલ) રાવો જોઈએ

મુખમાધ્ય રોગ

સર્વોપચારમે વેદે યુત પુલો ગિતાત્મન ।
 અપ્રમ્ત્તોઽસ્વદેહમરુપરૂપોઽનુપદ્રવ ॥ ૩૦ ॥
 મનુષ્યપદ્મ્યદેશાનુવ્રુત્તિ પાદસમ્પદિ ।
 પ્રદેહ્યનુગુણ્યેકદોષમાર્ગા નવ સુલ ॥ ૩૧ ॥

રોગીનુ ખીમાગ શરીર તમામ જાતના ઔષધ અને ક્રિયાને મહન કર એલુ હોય, રોગી જીવાન હોય, યુગ્ય ઠોય (સૌ જાતે ખીકલુ તથા ઔષધ વગેર જનદ હોય તો સહન કરી શકે નહિ એની હોય છે, માટે એને ગણી નથી), ગગી પોતાના મનને કબજામા ગણે એવો હોય, તેને જે ગેગ થયો હોય તે મર્મ અધાનને ન લાગેવા હોય, રોગના ઠે, પૂર્વરૂપ અને લક્ષણ થોડા હોય, ઉપદ્રવ ન વયા હોય દ્રવ્ય, દેશ, સ્તુ, સ્ફુતિ મે સર્વને અમાન રાગ ન હોય, ૫ ૧/૮કરૂથી ૨૮મા ગણાવેલી પાદ અપતિઓ ગ્રાય, સર્થ રંગેરે બ્રહ્મા અનુકૂળ હોય, રોગ એક દેપથી થયો હોય, બાહ્ય, મધ્ય અને અભ્ય તર એ ત્રણ માર્ગમાથી (સ ૧૨/૪૪થી ૪૮કરૂ) એક માર્ગમા રાગ થયેલા હોય, ગગ થોડા દિવસથી થયો ગ્રાય તો રાગ સુખ સામ્ય એટલે થોડા વખતમા સડેનાઈરી મરે એવો જાણવો

નોવ : અમુક રાગમા દ્રવ્ય, દેશ, સ્તુ અને રોગીની પ્રકૃતિ જ જાતના હોય તેનાથી જુદી જાતનો એ ગગ હોય તો તે રોગ થોડા દિવસ મા મટે છે જાખના તરીકે અગ્ની, અનુપ દેશ, શિયાળો અને યાયુની પ્રકૃતિ એ ચરિ પિત્તની વિરુદ્ધ (અમમાન) છે, માટે પિત્તના રાગમા અગ્ની ખગી હોય, પિત્તનો રોગ અનુપ દેશમા ગેનાગને થયો હોય, ગિયાળામા થયા હોય અને યાયુની પ્રકૃતિવાળાને થયા હોય તો એ પિત્તનો નાજ જવદી મટે છે ૫ ઠોડા દોવાવી અને સોહી ગરમ દોવાવી રાગ અને દ્રવ્ય અસમાન છે, તેની કરૂથી ખગડેલુ સોહી અટ સુધર છે અનુપદેશ ઠોડા ગેનાથી અને પિત્ત ગરમ દોનાથી અનુપદેશમા પિત્તના ગગ અટ મટે છે, કાગ્લુ કે ગગ અને દેશ અનમાન છે એ ગીતે તાપમાળી શબ્દક્તુમા ઠોડા મ્કના રોગ, સ્તુ અને ગગની અસમાનતાને ક્ષીધે તગ્ત મટે છે વાળી પિત્તપ્રકૃતિ ગરમ અને ક્ષ્ને રાગ ઠોડા રોવાથી રોગ અને પ્રકૃતિની અમમાનતાને ક્ષીધે પિત્તપ્રકૃતિવાળાને વયેવો ક્ષ્ને નાજ અટ મટે ૭

કષ્ટસાધ્ય રોગ

શસ્ત્રાદિસાઘનઃ ક્ષુદ્રઃ સક્કરે ચ તતો ગદઃ ।

રોગ શસ્ત્રાદિકથી મટાડાય એવો હોય તથા પૂર્વે શ્લોક ૨૯૩થી ૩૧ માં કહેલાં સુખસાધ્યના લક્ષણોમાંથી એકબીજાની વિરુદ્ધ લક્ષણો એકઠાં મળ્યાં હોય (જેમાં રોગી જીવાન હોવા છતાં મન વશ ન રાખી શકતો હોય, રોગી જિતેન્દ્રિય છતાં રોગ મર્મસ્થાનમાં થયો હોય, ઇત્યાદિ) તે તે રોગ કૃષ્ણસાધ્ય એટલે આકર અને માટા ઉપાયોથી પણ મોડો મટે એવો બળુવો.

યાપ્ય રોગ

રોગત્વાદાયુષો વાપ્યઃ પથ્યામ્યાસાદ્ધિપર્વયે ॥૩૨ પૂર્વે શ્લોક ૨૯૩થી ૩૧ માં કહેલાં સુખ સાધ્યનાં લક્ષણોથી બહુ વિપરીત લક્ષણો હોવા છતાં પણ જેનું આયુષ્ય બાકી રહેતું હોય એવા રોગીનો રોગ માફક આવે એવા (પથ્ય) આહાર, વિહાર વગેરેના સતત સેવનથી કાબૂમાં રહે તે રોગને યાપ્ય કહે છે.

અસાધ્ય રોગ

અનુપક્રમ एव स्यात्स्वियोऽप्यनविपर्यये ।
 औत्सुक्यमोहारनिरुद्धपरिष्टोऽक्षनाशनः ॥૩૩॥
 શ્લોક ૨૯૩થી ૩૧મા ગણાવેલાં સુખસાધ્ય રોગનાં લક્ષણોથી અત્યંત વિપરીત લક્ષણોવાળો, એટલાં બધાં વિપરીત લક્ષણોવાળો કે એમાં આવરદા પણ બાકી ન રહી હોય એવી, ઔત્સુક્ય, મોહ અને અરતિ કરે એવો, જેમાં ત્રિષ્ટ (મરણ થવાનું છે એવું દેખાડનારું ચિહ્ન) દેખાતું હોય એવો અને જેમાં આંખ વગેરે ઇન્દ્રિયોની શક્તિ નાશ પામી હોય એવો રોગ અસાધ્ય એટલે ન મટે એવો હોય છે.

અનુપક્રમ=જેનો ઉપાય હોઈ શકે નહિ એવો. પ્રત્યાખ્યેય=કોઈ ઉપાય ન હોવાથી છોડી દેવા લાયક.

ચિકિત્સા નહિ કરવા જેવા રોગો સ્વજ્ઞેદાર્તે મિપગમૂર્પેદિષ્ટે તેવાં દ્વિપં દ્વિપમ્ ।
 હીનોપકરણં ધ્યગ્રમત્રિવેધે ગતાયુષમ્ ॥ ૩૪ ॥
 ચળું શોકાતુરં મીઠું છતત્રં વૈદ્યમાનિનમ્ ।
 વૈધો અને રાજ્યો જેનો દ્વેષ કરતા હોય,

વૈધો અને રાજ્યોનો જે દ્વેષ કરતો હોય, પોતાનો (વંધનો) જે શત્રુ હોય, પાછળ શ્લોક ૨૭માં ઉપચારનાં જે ચાર અંગ કહ્યાં છે તેમાંથી એકાદ પણ જેને એાછુ હોય, ઉપચાર સિવાય બીજા કામમાં આસક્ત હોય, વંધનું કશું ન કરે તેવો હોય, જેનું આયુષ્ય ખૂટતું હોય, કૂર કર્મ કરનારો, અવિચારી અને તામસી (આઝી) હોય, સ્ત્રી વગેરેના વિરુદ્ધથી શોકાતુર રહેનારો હોય, બીકણ (ઘડીઘડીમાં ગભરાઈ બચ એવો) હોય, ભય કરનારું ભૂંડું કરે એવો કૃતમ્ણ હોય તથા પોતે વૈધ ન હોવા છતાં પોતે વૈધ છે એમ માનતો હોય, એવો રોગી જે સાધ્ય રોગના લક્ષણવાળો હોય તેાપણ તેની ચિકિત્સા વૈધ કરવી નહિ.

અધ્યાયોનો અનુક્રમ

તન્ત્રમ્યાસ્ય પરં ચાતો વક્ષ્યતેઽધ્યાયસહગ્રહઃ ૩૫
 હવે આ તંત્રના અધ્યાયોનો સંગ્રહ કહીએ છીએ.

સૂત્રસ્થાનના અધ્યાય

આયુષ્કામદિનર્ત્વોહિરોગાનુત્પાદનદ્રવાઃ ।
 અન્નજ્ઞાનાન્નસંરક્ષામાત્રાદ્રવ્યરસાશ્રયાઃ ॥ ૩૬ ॥
 દૌપાદિજ્ઞાનતદ્ગેદતચિન્તિસાઘપક્રમાઃ ।
 શુદ્ધવાદિજ્ઞાનસ્વેદરેકાસ્થાપનનાયનમ્ ॥ ૩૭ ॥
 ધૂનગણ્ડુરઠ્કસેનુતિયન્ત્રકશાસ્ત્રકમ્ ।
 શિગવિધિઃ શલ્પવિધિઃ શલ્પક્ષારાગ્નિક્રમિકૌ ૩૮
 સૂત્રસ્થાનમિમેઽધ્યાયર્ચિશત્ ।

(૧) આયુષ્કામીય, (૨) દિનચર્યા, (૩) સ્નુચર્યા, (૪) રોગાનુત્પાદનીય, (૫) દ્રવ-દ્રવ્યવિજ્ઞાનીય, (૬) અન્નસ્વરૂપવિજ્ઞાનીય, (૭) અન્નસ રક્ષા, (૮) માત્રાશિનીય, (૯) દ્રવ્યાદિવિજ્ઞાનીય, (૧૦) રમ્યભેદીય, (૧૧) દોષાદિવિજ્ઞાનીય, (૧૨) દોષભેદીય, (૧૩) દોષોપક્રમણીય, (૧૪) દ્વિવેધોપક્રમણીય, (૧૫) શોધનાદિગણુસંગઠ, (૧૬) સ્નેહવિધિ, (૧૭) સ્વેદવિધિ, (૧૮) વમનવિરેચનવિધિ, (૧૯) બસ્તિવિધિ, (૨૦) નસ્યવિધિ, (૨૧) ધૂમવિધિ, (૨૨) ગંડુપાદિવિધિ, (૨૩) આશ્રો-તનાબનવિધિ, (૨૪) તર્પણુપટપાઠવિધિ,

(२५) यंत्रविधि, (२६) शस्त्रविधि, (२७) शिराव्यधिविधि, (२८) शल्यार्थविधि, (२९) शस्त्रकर्मविधि, (३०) क्षाराश्लिष्यविधि. ऐ प्रभाषे सूत्रस्थानना आ त्रीस अध्याय छे.

शारीरस्थानना अध्याय

शारीरमुच्यते ।

गर्भयन्तान्ततद्व्यापदङ्गमर्मविभागिकम् ॥३१॥
विहतिर्दूतजं पद्यम्

इवे शारीरस्थान कुडीये छीये :

(१) गर्भावकांति शारीर, (२) गर्भाव्या-
पञ्चशारीर, (३) अंगविलाग शारीर, (४)
मर्मविलाग शारीर, (५) विकृतिविज्ञानीय
शारीर, (६) दूतविज्ञानीय शारीर, ऐ शारीर-
स्थानना छ अध्याय छे.

निदानस्थानना अध्याय

निदानं सार्वैरोगिकम् ।

ज्वरासूक्ष्मास्यक्ष्मप्रदिग्दाद्यशोतिसारिणाम्
मूत्राघातप्रमेहाणां विद्रव्याद्यदरस्य च ।
पाण्डुकुष्ठानिलातार्ता वाताद्यस्य चपोडशः ॥३१॥

(१) सर्वा रोगानुं निदान, (२) ज्वर-
निदान, (३) रक्तपित्त-कासनिदान, (४)
आस-क्षिप्रनिदान, (५) शल्यक्ष्मादिनिदान,
(६) महात्थयादिनिदान, (७) अशोनिदान
(८) अतिसार-श्लेष्मिणीनिदान, (९)
मूत्राघात निदान, (१०) प्रमेहनिदान, (११)
विद्रधि-वृद्धि-शुद्धनिदान, (१२) उदरनिदान,
(१३) पाण्डुश्लेष्मीसर्पनिदान, (१४) कुष्ठ-
श्लेष्मिनिदान, (१५) वातव्याधिनिदान,
(१६) वातशोणितनिदान. ऐ प्रकाश निदान-
स्थानना सोण अध्याय छे.

चिकित्सास्थानना अध्याय

चिकित्सते ज्वरे रक्ते कासे श्वासे च यक्ष्मणि ।
वमो मदात्ययेऽशःसु विशि द्वौ, द्वौ च सूत्रिते
विद्रघो गुल्मजठरपाण्डुशोफविसर्पिषु ।
कुष्ठश्वन्तानिलाद्याधिवाताक्षेपु चिकित्सितम् ॥
द्वाविंशतिरिमेऽध्यायाः

(१) ज्वरचिकित्सित, (२) रक्तपित्त-
चिकित्सित, (३) कासचिकित्सित, (४)
आस-क्षिप्रचिकित्सित, (५) शल्यक्ष्मचिकि-

त्सित, (६) छर्दिहृद्गोत्रव्याधिचिकित्सित,
(७) महात्थयथि, (८) अशोथि, (९)
अतिसारथि, (१०) श्लेष्मिथि, (११)
मूत्राघातथि, (१२) प्रमेहथि, (१३)
विद्रधिवृद्धिथि, (१४) शुद्धथि, (१५)
उदरथि, (१६) पाण्डुश्लेष्मिथि, (१७) श्वयु-
थि, (१८) वीसर्पथि, (१९) कुष्ठथि,
(२०) श्लेष्मिथि (२१) वातव्याधिथि,
(२२) वातशोणितथि. आ आनीस अध्याय
चिकित्सास्थानना छे.

कृष्णस्थानना अध्याय

कल्पसिद्धिरतः परम् ।

कल्पो चमेर्विरकस्य तत्सिद्धिर्द्यस्तिकल्पना ॥३२॥
सिद्धिर्वस्थापदां पद्यो द्रव्यकल्पः

येना पथी कृष्णस्थान छे.

(१) वमनकृष्ण, (२) विरेचनकृष्ण, (३)
वमन-विरेचनव्यापत्सिद्धि, (४) अस्तिकृष्ण,
(५) अस्तिव्यापत्सिद्धि, (६) श्लेष्मकृष्ण, ऐ
छ अध्याय कृष्णस्थानना छे.

उत्तरतंत्रना अध्याय

अत उत्तरम् ।

यालोपचारे तद्व्याधौ तद्प्रहे द्वौ च भूतगे ॥३५॥
उन्मादेऽथस्मृतिधरो, द्वौ द्वौ कर्मसु सन्धिषु ।
हृत्कमोलिङ्गनाशेषु त्रयो, द्वौ द्वौ च सर्वगे ॥३६॥
कर्णनासामुखाशिरोमणे, भङ्गे भगन्दरे ।
ग्रन्थ्यादौ क्षुद्ररोगेषु गुह्यरोगे पृथग्द्वयम् ॥३७॥
विषे भुजङ्गे कीटेषु मूपकेषु रसायने ।
चत्वारिंशोऽनपत्यानामध्यायो बीजपोषणः ॥३८॥

येना पथी उत्तरतंत्र (उत्तरस्थान) छे.

(१) आक्षोपचरणीय, (२) आलाभयप्रति-
षेध, (३) आलश्लेष्मप्रतिषेध, (४) भूतविज्ञानीय,
(५) भूतप्रतिषेध (६) उन्मादप्रति, (७)
अपस्मारप्रति, (८) वर्त्मरोगविज्ञानीय, (९)
वर्त्मरोगप्रति, (१०) संधिसितासितरोग-
विज्ञान, (११) संधिसितासितरोगप्रति, (१२)
दृष्टिरोगविज्ञान, (१३) तिमिरप्रति, (१४)
सिंघनाशप्रति, (१५) सर्वाक्षिरोग विज्ञान,
(१६) सर्वाक्षिरोगप्रति, (१७) कुर्षु रोग-

વિજ્ઞા૦, (૧૮) ઠણુંશિગપ્રતિ૦, (૧૯) નાસા-
 શિગવિજ્ઞા૦, (૨૦) નાસારિગપ્રતિ૦, (૨૧)
 મુખરોગવિજ્ઞા૦, (૨૨) મુખરોગપ્રતિ૦, (૨૩)
 શિરોરોગવિજ્ઞા૦, (૨૪) શિરોરોગપ્રતિ૦,
 (૨૫) ત્રણવિજ્ઞા૦, (૨૬) સધોત્રણ પ્રતિ૦,
 (૨૭) ભંગપ્રતિ૦, (૨૮) ભંગદંટપ્રતિ૦,
 (૨૯) અધ્યખુંદરક્ષીપદાદિવિજ્ઞા૦, (૩૦)
 અધ્યાદિપ્રતિ૦, (૩૧) ક્ષુદ્રરોગવિજ્ઞા૦, (૩૨)
 ક્ષુદ્રરોગપ્રતિ૦, (૩૩) ગુહ્યરોગવિજ્ઞા૦, (૩૪)
 ગુહ્યરોગપ્રતિ૦, (૩૫) વિષપ્રતિ૦, (૩૬)
 સર્પવિષપ્રતિ૦, (૩૭) કીટલૂતાદિવિષપ્રતિ૦,
 (૩૮) મૂષિકાલકવિષપ્રતિ૦, (૩૯) રસાયના-
 ધ્યાય, (૪૦) વાલકરણાધ્યાય, એ પ્રમાણે
 ઉત્તરતંત્રના ચાલીસ અધ્યાય છે.

અધ્યાયની સંખ્યા

इत्यध्यायशतं विंशं

पञ्चभिः स्थानैरुदीरितम् ॥ ४८ ॥

એ પ્રકારે સૂત્ર, શાગીર, નિદાન, ચિકિત્સા,
 કષપસિદ્ધિ અને ઉત્તર એ છ સ્થાનમાં મળીને
 એકસોવીસ અધ્યાય કહ્યા છે.

इत्यष्टाद्वद्वये सूत्रस्थाने आयुष्कामीयोऽध्यायः प्रथमः ॥ १ ॥

અધ્યાય ૨ નો

मयातो दिनचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

હવે દિનચર્યા(એટલે રોજરોજ માણસે
 શું શું કરવું તે વગેરે)નો અધ્યાય કહીએ
 છીએ. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ
 નીચે પ્રમાણે કહેલું છે.

साण भाषुसे क्यारे ऐडुपुं ?

ब्राह्मे मुहूर्त उच्छिष्टेस्त्वस्थो रक्षार्थमायुषः ।

સ્વસ્થ એટલે નારિગી મનુષ્યે આયુષ્યનું
 રક્ષણ કરવાના હેતુથી પાછલી ચાર ઘડી રાત
 હોય તે વેળાએ (સૂર્યોદય થયા પહેલાં ૯૬
 મિનિટ) ઐડુપુ.

એ વેળાને પ્રાણમુહૂર્ત કહે છે; કેમ કે

પ્રતિ૦=પ્રતિષેધ. વિજ્ઞા૦=વિજ્ઞાનીય

પ્રત્યર્ચિતન કરવા યોગ્ય તથા વેદાધ્યયન
 કરવા યોગ્ય એ કાળ છે. એ ઘડીનું એક મુહૂર્ત
 બણુવુ. એક ઘડી એટલે ૨૪ મિનિટ.

દાતણુ કરવાનો વિધિ

शरीरचिन्तां निर्वर्त्य कृतशौचविधिस्ततः ॥ १ ॥

अर्कन्यग्रोधखदिरकरञ्जककुभादिजम् ।

प्रातर्भુक्त्वा च मृद्वग्रं कपायकट्टतिककम् ॥ २ ॥

कनीन्यग्रसमस्यौल्यं प्रगुणं द्वादशाङ्गुलम् ।

भक्षयेद्दन्तपवनं दन्तमांसान्यवाद्ययन् । ३ ॥

ભિક્ષા પછી 'આજે મારું શરીર કેવું છે ?
 ખાધેલું મને પરચું છે કે નહિ ?' વગેરે વિચાર
 શરીર વિષે કરીને પછી ઝાડેઝપટે જઈ આવવું.
 પછી આકડો, વડ, ખેર, કરંજ (કણુજી),
 સાદડ વગેરે ઝાડનું દાતણુ રોજ સવારે તમા
 જમી રહ્યા પછી પણુ કરવું. દાતણુનો છેડો
 કોમળ (કૂચો કરાય એવો) બેઈએ તથા
 તેનો સ્વાદ પૂરો, તીખો અને કડવો બેઈએ.
 દાતણુ ટચક્ષી આંગળીના ટેરવા બેટલું બહુ,
 ખાર આગળ લાંબું બેઈએ. દાતણુ એવી રીતે
 કરવું કે જેથી દાંતના પેદાંને ધબ ન થાય.

આ શ્લોકમાં જે ઝાડ ગણાવ્યાં છે તે તે
 માત્ર દર્શાવે તરીકે છે, પણુ પૂરાં, તીખાં અને
 કડવા સ્વાદવાળા ખીબં દાતણુ પણુ લઈ શકાય;
 કેમકે પૂરું દાતણુ મોઢાને સાફ કરે છે, તીખું
 અરચિ મટાડે છે અને કડવું મોંમાં બંધેલા કફ
 સાફ કરે છે.

દાતણુ કોણે ન કરવું ?

नाद्यादजीर्णवमथुभ्यासकासज्वरार्दिति ।

तृष्णास्यपाकहृत्रेशिरःकर्णामयी च तत् ॥ ४ ॥

જને અજીર્ણ, ઓકારી (ભિખકા), દર્મ,
 ઉધરસ, તાવ, અડદિયો વા, તરસ, મુખપાક,
 હૃદયનો રોગ, આંખનો રોગ, માથાનો રોગ
 કે કાનનો રોગ હોય, તેણે દાતણુ કરવું નહિ.

રોજ સુરમાનું અંજન

सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमङ्गोस्ततो भजेत् ।

પછી આંખને હિતકારી સૌવીર(સુરમા)નું

અંજન હમેશાં આંજવું.

અઠવાડિયે રસાંજન આંજવું-
 ચક્ષુસ્તેજોમયં તસ્ય વિશેવાત્ શ્લેષ્મનો મયમ્ ॥
 યોજયેત્સતરાત્રેડ્સ્માન્નાવળાયે રસાંજનમ્ ।

આંખ અગ્નિસ્વરૂપ છે; માટે તેને ખાસ કફનો ભય હોય છે; એટલા માટે તેમાંથી પાણી કાઢી નાખવા માટે સાતસાત રાતે એકવાર રસવંતીનું વસ્ત્રાળ ચૂર્ણ આંજવું. દારૂહળદરના ક્વાથમાં ક્વાથથી ચોથા ભાગના બકરીના દૂધને ઘટ્ટ થતાં સુધી પકવવાથી રસાંજન બને છે.

નસ્ય, કોગળા, ધૂમપાન, પાન
 તતો નાવનગણ્ઢૂપધૂમતામ્બૂલભાગ્મવેત્ ॥ ૬ ॥

પછી નસ્ય, ગંદૂધ, ધૂમપાન કરવા તથા પાન ખાવું.

તાંબૂલ=પાન-નાગરવેલના પાન પર ચૂનો ચોપડી ખેરસારને કાથા તરીકે લભરાવી, અંદર સોપારી, બયફળ, લવિંગ, કપૂર, ચલુ-કપાખ, લતાકસ્તૂરી (મુકદ્દાણા, કસ્તૂરબડ) મૂકીને વાળેલું બીડું.

પાન કોણે ન ખાવું ?

તામ્બૂલ ક્ષતવિત્તાલ્લક્ષ્ણોત્કુપિતચક્ષુવામ્ ।
 વિપમૂર્છામિદ્રાર્તાનામપથ્યં શોષિનામપિ ॥ ૭ ॥

જેને ક્ષતકાસ રોગ થયો હોય, જેને રક્ત-પિત્તનો રોગ હોય, જેનું શરીર ઢૂણું પડી ગયું હોય, જેની એક કે બંને આંખો દુખવા આવી હોય; જે જેર, મૂર્છા કે મદથી પીડાતો હોય અને જેને ક્ષયરોગ થયો હોય તેમને પાન અપથ્ય છે (એટલે એમણે પાન ખાવું નહિ).

અભ્યંગ

અમ્બદ્ગમાચરેન્નિલ્લે સ જરાશ્રમવાતહા ।

દ્વિપ્રસાદપુષ્ટવાયુઃસ્વપ્રસુત્વકૃવદાઢ્યકૃત્ ॥ ૮ ॥

મનુષ્યે હમેશાં અભ્યંગ આચરવો એટલે શરીરે તેલ લગાડવું; કેમ કે તે ઘડપણ, થાક અને વાયુને મટાડે છે તથા તે આંખને નિર્મળ કરે છે, પોષણ આપે છે, આયુષ્ય વધારે છે, ભિંધ આણે છે, શરીરની ચામડીને સુદર અને કરચલી વિનાની બનાવે છે અને શરીરને મજબૂત બનાવે છે.

અભ્યંગ ભૂખ લાગવા માંડે ત્યારે કરવો તથા નિત્ય ન બને તો બીજી-ત્રીજી દિવસે પણ કરવો. અભ્યંગ માટે સરસિયું વાપરવું.

અભ્યંગનાં ખાસ અંગ
 શિરઃશ્રવણવાદેપુ તં વિશેષેણ શીલયેત્ ।

અભ્યંગ ખાસ કરીને માથે, કાને તથા પગે કરવો. સૂર્યાસ્ત પછી કાનમાં તેલ મૂકવું.

અભ્યંગ કોણે ન કરવો ?
 વચ્ચોઃમ્બદ્ગઃ કમ્બસ્તકૃતસંશુદ્ધયજીર્ણમિઃ ॥૯॥

બહુ કફવાળા માણસે, ઔષધ વગેરે લઈને જેણે ભિલટી અને રેચ કર્યાં હોય તેણે અને અજીર્ણવાળાએ અભ્યંગ કરવો નહિ.

કસરતના ગુણ

લાઘવં કમંસ્તામર્થ્યં દીતોડ્ગિર્મેદસઃ ક્ષયઃ ।
 વિમક્તઘનગાત્રવ્યં ઘ્યાયામાદુપજાયતે ॥ ૧૦ ॥

કસરતથી શરીર હલકું (ફરફું) થાય છે, કામ કરવાની શક્તિ આવે છે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, ચરબી ઓછી થાય છે અને શરીરના અવયવો એકબીજાથી જુદા તરી આવે એવા (ઘાટીલા) અને સુદઢ (ઘટ્ટ) બને છે.

કસરતનો નિષેધ

વાતવિત્તામયી ચાલો વૃદ્ધોડ્ગીર્ણી ચ તં ત્યજેત્ ।
 વાયુનો રોગ કે પિત્તનો રોગ જેને થયો હોય તેણે-ખાળકે, ઘરડા માણસે અને અજીર્ણ-વાળાએ કસરત કરવી નહિ.

ખાળક=સોળ વર્ષ સુધીનો માણસ.

કસરત માટેની લાઘકાત અને મર્યાદા
 અર્ધશતયા નિપેઢ્યસ્તુ વલિભિઃ સ્નિગ્ધમોજિમિઃ
 શોતકાલે વસન્તે ચ મન્દમેવ તતોડ્ગ્યદા ।
 ધી-દૂધ જેવું ચીકાશવાળું ભોજન જમનારા ખળવાન માણસે કસરત કરવી. પોતાની અડધી જ શક્તિ આપી બંધ ત્યાં સુધી જ કસરત કરવી. શિયાળામાં અને વસંતઋતુમાં કસરત કરવી. બીજી ઋતુઓમાં બહુ થોડી તથા હલકી કસરત કરવી.

હૃદયનો વાયુ જ્યારે ઝટઝટ મોંમાં આવે (શ્વાસોચ્છવાસ વધવા માંડે), મોં સુકાવા માટે, કપાળે, નાકે, સાંધાઓ ઉપર અને બગલમાં

પરસેવો થવા માટે, ત્યારે અડધી શક્તિ ખપી ગઈ છે એમ બાણુવુ.

કસરત કર્યા પછી ચંપી

તં કૃત્વાડનુસુલં વેહં મર્દયેચ સમન્તતઃ ॥ ૧૨ ॥

કસરત કરીને પછી શરીરને જેમ દુઃખ ન થાય તેવી રીતે ચારે પાસે તેને મર્દન કરવું (મસણવું, ચંપી કરવી). (ચંપી પણ કસરતનું અંગ છે.)

બહુ કસરતથી હાનિ

તૃષ્ણા ક્ષયઃ પ્રતમકો રક્તપિત્તં ધ્રમઃ ક્રમઃ ।

અતિધ્યાયામતઃ કાસો જ્વરચ્છદિશ્ચ જાયતે ॥ ૧૩ ॥

અતિશય કસરતથી તરસ, ક્ષય, પ્રતમક-શ્વાસ, રક્તપિત્ત, થાક, કંટાળો, ઉધરમ, તાવ અને સિલટી થાય છે.

બહુ ઉત્તમગરા વગેરેથી હાનિ

ધ્યાયામજાગરાચ્છ્રીહાસ્યભાવ્યાદિસાહસમ્ ।

ગર્જં સિંહ દ્વાકર્પન મજ્જન્તિ વિભ્રયતિ ॥ ૧૪ ॥

કસરત, ઉત્તમગરા, ચાલવું, મૈથુન, હસવું, ખેલવું અને ગબ ઉપરાંતનું કામ એ બધું ઉદ ઉપરાંત-અતિશય કરનાર માણુમ હાથીને જે ચનારા સિ હની પેઠે નાશ પામે છે.

ઉદ્વર્તનના ગુણુ

ઉદ્વર્તનં કફહરં મેદસઃ પ્રવિલાયનમ્ ।

સ્થિરીકરણમજ્ઞાતાં ત્વકપ્રસાદકરં પરમ્ ॥ ૧૫ ॥

ઉદ્વર્તન કફને મટાડે છે, ચરબીને ઓગાળી શોષી લે છે, અંગોને સ્થિર (દઢ) કરે છે અને ચામડીને સુવાળી બનાવે છે.

હરડે જેવા તૂરાં દ્રવ્યો, ઘઉંનો, ખાજરીનો કે ચણાનો કોટ કે પીંડીને શીર ઉપર ઊંચે હાથે (નીચેથી ઊંચે) ચોળવા તેને ઉદ્વર્તન કહે છે.

નાહવાના ગુણુ

દીપનં વૃષ્યમાયુર્યં સ્નાનમૂર્જાવિલપ્રદમ્ ।

કળ્હમલધ્રમસ્વેદતન્દ્રાતૃટ્કાહપામ્જિત્ ॥ ૧૬ ॥

નાહવાથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, વીર્ય વધે છે, આયુષ્ય માટે સાગં છે તથા ઉત્સાહ અને બળ આવે છે; તેમ જ ખૂબલી, મેલ, થાક, પરસેવો, સુસ્તી, તરસ, બળતરા અને પાપનો નાશ થાય છે.

હિના પાણીથી સ્નાન

ઉભામ્મુનાડધઃકાયસ્ય પરિપેકો ઘલાવહઃ ।

તૈનૈવ તૂત્તમાન્નસ્ય યલ્હત્કૈશચક્ષુમામ્ ॥ ૧૭ ॥

માથા સિવાયના શરીરના ખીબ સાગ પર ભેડું પાણી રેડીને નાહવાથી બળ આવે છે, પણ માથા પર ગરમ પાણી રેડવાથી વાળ અને આંખોનું બળ નાશ પામે છે.

કોણે ન નાહવું ?

સ્નાનમર્દિતનેત્રાસ્યર્કર્ણરોગાવિસારિપુ ।

આઘમાનપીનસાજીર્ણમુકવત્સુ ચ ગહિતમ્ ॥ ૧૮ ॥

અડધિયો વા નામના રોગવાળાને; આંખ, મો અને કાનના રોગવાળાને; અતિસાર, આધ્માન, પીનસ અને અજીર્ણના રોગવાળાને તથા જમલાને નાહવાની મનાઈ છે.

વેગ (હાજતો) રોકવા નહિ ઇં

જીર્ણે હિતં મિતં ચાઘાન્ન વેગાનીરયેદ્દલાત્ ।

ન વેગિતોઽન્યકાર્યઃ સ્યાન્નાજિત્વા સાઘ્યમામયમ્ ૧૯

ખાધેલુ સારી રીતે પચી ગયા પછી શરીર અને દેશકાળને માફક આવે એવું તથા માપસર ખાવું. વાછૂટ, ઝાડો, પેશાબ વગેરેની હાજતો પરાણુ કરવી નહિ, તેમ જ વાછૂટ, ઝાડો, પેશાબ વગેરેની હાજતો થયા છતાં તેને અટકાવીને ખીબ કામ વળગવું નહિ. સાધ્ય રોગને મટાકવા સિવાય પણ ખીબ કામ વળગવું નહિ. મતલબ કે સાધ્ય રોગની ઉપેક્ષા કર્યાથી તે અસાધ્ય થઈ બચે છે; માટે ખીબ કામ છોડીને પણ તરત જ ઇલાજ કરવા પર વિશેષ ધ્યાન આપવું.

ધર્મ પાળવાનું કારણુ

સુહાર્યાઃ સર્વભૂતાનાં મતાઃ સર્વાઃ પ્રવૃત્તયઃ ।

સુલં ચ ન વિના ધર્મત્તિસ્માદ્ધર્મપરો ભવેત્ ॥ ૨૦ ॥

સર્વ પ્રાણીઓને બધાં કામ સુખ ખાતર કરવાં ગમે છે અને સુખ ધર્મ વિના મળતું નથી; માટે ધર્મમાં તત્પર રહેવું. (આરોગ્ય પણ એક પ્રકારનું સુખ છે, માટે આરોગ્ય પણ ધર્મ વિના મળે નહિ.)

મિત્ર-શત્રુનો વિવેક

મક્ત્યા કલ્યાણમિત્રાણિ સેવેતેતરદૂરગઃ ।

આપણુ શુભ ઇચ્છનારા મિત્રોનું પ્રેમથી

સ્નેહન કરવું તથા શત્રુઓથી દૂર રહેવું.

હિંસા વગેરે દશ પાપકર્મ તજવાં
હિસાસ્તેવાન્યયાકામં પેશુચ્યં પરપાત્રુતે ॥૨૧॥
સમિત્ત્રાલાપં ઘ્યાપાદમ્ભિઘ્ન્યાં દગ્વિવર્ષયમ્ ।
પાપંકર્મૈતિ દશઘા કાયાવાહ્માનસૈસ્ત્યજેત્ ॥૨૨॥

હિંસા, ચોરી અને વ્યભિચાર એ ત્રણ પ્રકારનું શારીરિક પાપકર્મ; ચાડિયાપાણુ, કઠોર વચન, અસત્ય વચન અને સખંધ વગરનું ખઠખઠ કરવું, એ ચાર વાણીનાં પાપકર્મ; ખાલનું અહિત કરવાનો વિચાર, અદેખાઈ, શાસ્ત્રથી અવળી દષ્ટિ, એ ત્રણ મનનાં પાપકર્મ; એમ દશ પ્રકારનાં પાપકર્મ શરીર, વાણી અને મનથી તજવાં

દુઃખી પર દયા રાખવી

અવૃત્તિવ્યાધિશોકાતીનનુવૈતેત શક્તિઃ ।

જેમને શુભરાતુ કોઈ સાધન ન હોય, જેઓ રોગી હોય તથા જેઓ કાંઈ દુઃખ આવી પડવાથી શોકાતુર હોય તેમના દુઃખ દૂર કરવાનો યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરવો.

સમતા રાખવી

આત્મવન્સતતં પર્યેદપિ કીટપિપીલીક્રમ્ ॥૨૩॥

ક્રીડા અને ક્રીડીઓને પણ હમેશાં પોતાના સમાન ગણવા. મતલબ કે સુખદુઃખાદિક ઠાગણીઓમાં તેઓ પણ પોતાના સમાન જ છે, એમ જાણી તેમના પ્રત્યે વર્તવું, ક્રીડી-ક્રીડાને પણ આત્મ સમાન ગણવાં તેા પછી પશુ, પક્ષી, મનુષ્ય પ્રત્યે તેવી વર્તણૂક રાખવી એ તેા સ્પષ્ટ જ છે.

દેવ વગેરેનું પૂજન કરવું

અર્ચયેદેવગોવિપ્રશુદ્ધવૈદ્યનૃપાતિથીન્ ।

દેવ, ગાય, બ્રાહ્મણ, વૃદ્ધ, વૈદ્ય, રાજા અને અતિથિ (મહેમાન) એમનું પૂજન કરવું એટલે તેમનું યથાયોગ્ય મન્માન કરવું. વૃદ્ધ એટલે કેવળ પયોવૃદ્ધ જ ન સમજવા પણ શીલવૃદ્ધ, જ્ઞાનવૃદ્ધ, તપોવૃદ્ધ વગેરે પણ જાણવા. 'રાજા' શબ્દ વડે તેણે અધિકાર આપેલા પુરુષો પણ જાણવા. પરગામ રહેનારા અને ભોજન વખતે આપેલા મનુષ્યને અતિથિ જાણવો.

યાચકને આપવું

વિમુલાન્નાર્થિનઃ કુર્યાન્નાવમન્યેત નાશ્નિવેત્ ॥૨૪॥
યાચકને ના કહીને પાછો ઠાઠવો નહિ, તેની અવગણના કરવી નહિ કે તેનો કઠોર વચનથી તિરસ્કાર કરવો નહિ.

પરોપકાર કરવો

ઉપકારપ્રદાનઃ સ્યાદ્રપકારપરેડપ્યરો ।

અપકાર કરવામાં તત્પર શત્રુ પર પણ ઉપકાર કરવાની ટેવ રાખવી.

સમચિત્ત રાખવું

સમ્પદ્વિપત્સ્વેકમતા દ્વેતાવીર્યેન્કલે ન તુ ॥૨૫॥

સુખતિ અને વિપત્તિમાં સદા એકચરણું (હર્ષશોકથી પર) મન રાખવું. ઈર્ષ્યા હેતુની કરવી, કુળની નહિ. મતલબ કે વિદ્યા વગેરે શુભથી માન મળે છે, તેા શુભવાનનું માનભગ કરવાની ઈચ્છા ન રાખતા તે માન મળવાનો હેતુ (કારણ) જે વિદ્યા ને પોતામા આણી તેના ખરોખર થવા ઈચ્છા રાખવી. એ રીતે કંગેલી ઈર્ષ્યા દુર્ગુણ નહિ, પણ શુભરૂપ થાય છે.

ઈર્ષ્યા=ખાલનો ઉત્કર્ષ ન સાખી શકાય તે.

ક્યારે અને કેવું બોલવું ?

કાલે હિત મિત્રં જ્ઞયાદવિસંઘાદિ પેશાલમ્ ।

પ્રત્યંગ આવ્યે જ બોલવું અને તે પણ હિતકર થોડું (જરૂર પૂરતું), માચું તથા મધુર બોલવું.

સદાચરણી થવું

પૂર્વાભિમાપી સુમુલઃ સુશીલઃ કલ્પનામૃદુઃ ॥૨૬॥

નૈકઃ સુખી ન સર્વત્ર વિશ્વઘ્નો ન ચ શક્તિઃ ।

કોઈ મળે ત્યારે કુશળ પૂછીને બોલવાની પહેલ કરવી, હસમુખા તથા સદાચરણી થવું, દયાથી કામળ થવું, એકલા સુખ ભોગવી એકલ-પેટા ન થવું, બધામાં વિશ્વાસ ન મૂકવો તેમ બધા ઉપર વહેમી પણ ન થવું.

શત્રુતા કે અપમાન જાહેર કરવું નહિ

ન કન્વિદાત્મનઃ શત્રું નાત્માનં કસ્યચિદ્વિપુમ્ ॥૨૭॥

પ્રકાશયેન્નાપમાનં ન ચ નિઃસ્નેહતાં પ્રમોઃ ।

અસુકે માણસ મારો શત્રુ છે કે હું ફલાણાનો શત્રુ છું, એમ કોઈ દિવસ કોઈના

આગળ પ્રકટ (બહેર) ન કરવું, પોતાનું અપ-
માન થયું હોય તે પણ પ્રકટ ન કરવું, તેમ જ
પોતાના શેક, ધણી કે અધિકારીની અપ્રીતિ
(ઇતરાજ) પણ બહેર ન કરવી.

બીજા સાથે કેમ વર્તવું ?

जनस्याशयमालक्ष्य यो यथा परिनुप्यति ॥२८॥
તં તથૈવાનુવર્તેત પરારાઘનપણ્ડિતઃ ।

સામા માણસનું મન બેઈને જે માણસ
જેમ ખુશી થાય તે માણસની સાથે તેમ વર્તવું.
એ રીતે બીજાને રીજવવામાં કુશળ થવું.

ઇંદ્રિયોનું નિયમન કરવું

न पीडयेदिन्द्रियाणि न चैतान्यति लालयेत् ॥२९॥

ઇંદ્રિયોને પીડા ન કરવી (દમવી નહિ)
કે ઇંદ્રિયોને બહુ લાડ પણ ન લડાવવાં (બહે-
કાવવી પણ નહિ).

કર્મ કેવું કરવું ?

त्रिवर्गशून्यं नारम्भं भजेत्तं चाविरोधयन् ।

જેનાથી ક્રુધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણમાં-
થી એકે ન મળે તેવું કામ કરવું નહિ અને
એ ત્રણને પરસ્પર બાધ ન આવે એવી રીતે
કામ કરવું; એટલે કામ કરતાં ધર્મ થાય, પણ
અર્થની કે કામની હાનિ થાય અથવા અર્થ
મળે પણ ધર્મહાનિ કે કામહાનિ થાય અથવા
કામ તૃપ્ત થાય પણ ધર્મહાનિ કે અર્થહાનિ
થાય એવું કામ ન કરવું.

તટસ્થ રહેવું

अनुयायात्प्रतिपदं सर्वधर्मेषु मध्यमाम् ॥ ३० ॥

સર્વધર્મ-આચારમાં મધ્યમ માર્ગે ચાલવું;
એટલે તટસ્થ રહીને ધર્મ પાળવો.

નિર્મળ રહેવું

नीचरोमनखदमश्रुनिर्मलस्त्रिमलायनः ।

વાળ, નખ અને દાઢી-મૂછ કંટરાવીને
આછાં રાખવાં તથા પગ અને કાન, નસકોરાં
વગેરે મળ નીકળવાનાં છિદ્રો ચોખ્ખાં રાખવાં.

સુધડ રહેવું

स्नानशीलः सुसुरभिः सुवेपोऽनुल्यणोज्ज्वलः ॥

ધારવેત્સતતં રત્નસિદ્ધમન્ત્રમહૌષધીઃ ।

દરરોજ નાહવું, સુવાસિત રહેવું, ચોખ્ખાં
વસ્ત્ર વગેરેથી વેશ સારો રાખવો. સિજળા રહેવું.
રત્ન, સિદ્ધમન્ત્ર અને મહૌષધિ નિરંતર ધારણ
કરવાં.

છત્રી વગેરે લઈ બહાર જવું

सातपत्रपदत्राणो विचरेद्युगमात्रहृक् ॥ ३२ ॥

છત્રી લઈને તથા બેડા પહેરીને ચાલવું
તથા ચાલતી વખતે પોતાની આગળ ચાર હાથ
લગી નજર રાખવી.

રાતે બહાર ક્યારે અને કેવી રીતે નીકળવું ?

निशि चात्ययिके कार्ये दण्डी मौली सहायवान् ।
રાતે અનિવાર્ય કામ હોય તો જ બહાર
જવું, પણ જતી વખતે હાથમાં લાકડી લઈને,
માથે ફાળિયું કે પાઘડી બાંધીને તથા સાથે
સોખતી લઈને જવું.

શુ શુ ન ઓળંગવું ?

चेत्यपूज्यध्वजाशस्तच्छायाभस्मतुपाशुचीन् ॥३३॥
નાકામેચ્છર્કરાલોષ્ટવલિલ્લાનમુવો ન ચ ।

ચોતરા પરના પવિત્ર ઝાડની છાયા, દેવ,
ગુરુ, પિતા વગેરે પૂજ્ય વ્યક્તિઓની છાયા,
ધનની છાયા, અમંગળ વસ્તુની છાયા, રાખો-
ડીને ઢગલો, અનાજનાં છાલાં(કોતરાં)ને
ઢગલો, વિષ્ણુ, પેશાબ, અજીકવાડ વગેરે ગંદ-
વાડ, કાંકરી (રેતી), માટીનાં ઢેકાં, દેવ વગેરેને
બલિદાન કે ઉતાર મૂકવાની અને નાહવાની
જગા એ બધું ઓળંગવું નહિ.

નદી હાથથી ન તરવી વગેરે

नदीं तरेन्न बाहुभ्यां नाग्निस्फुग्धमभिन्नजेत् ॥३४॥
સન્દિગ્ધનાવં વૃક્ષં ચ નારોદેહ્વદ્રુપાનવત્ ।

હાથથી નદી તરવી નહિ, અગ્નિ(દેવતા)ના
ઢગલાની સામે જવું નહિ, તોફાની ઘોડા ઉપર
જેમ બેસવું ન બેઈએ તેમ વડેમ પડતી નાવમાં
કે ઝાડ ઉપર પણ ચડવું નહિ.

છીંક વગેરેમાં સખ્યતા

नासंवृतमुखः कुर्यात्सुतिहास्यविजृम्भणम् ॥३५॥
મોહ' ઢાંક્યા સિવાય (હાથ આડો રાખ્યા
સિવાય) છીંક ખાવી નહિ, હસવું નહિ કે

ખગાસુ ખાવું નહિ.

નાક એચ્ચયા વગેરેના નિષેધ

નાસિકાં ન વિકુળ્ણીયાન્નાકસ્માદ્દિલ્લિલેદ્મુચ્યમ્ ॥
નાસ્ત્રિશ્ચેષ્ટેત વિગુણં નાસીતોત્કટકશ્ચિરમ્ ॥૩૬॥

મેલ ઠાઢવા સિવાય ખીજ વખતે નસકોશં વગેરે છિદ્રો ખેચીને પહોળાં કરવાં નહિ. વિના કારણે ભોંય ખોતરવી નહિ. હાથ, પગ વગેરે અંગથી અવળી ચેષ્ટા કરવી નહિ તથા અહુવાર અધૂકડા બેસવું નહિ.

થાક લાગે તેમ ન કરવું

દેહવાક્ર્ચેતસાં ચેષ્ટાઃ પ્રાક ધ્ર્માદિનિવર્તયેત્ ।

નોર્ધ્વજાનુશ્ચિરં તિષ્ઠેત્

દેહ, વાણી અને મનની ચેષ્ટા (કામ) થાકતા પહેલાં અંધ કરવી. દ્રુટિષુ વાળીને અહુવાર ચતા સવું નહિ કે હીચણુ ભિચા રાખીને અહુવાર ભિષા રહેવું નહિ.

રાતે ક્યાં ન રહેવું ?

નક્તં સેવેત ન દુમમ્ ॥૩૭॥

તથાચ્ચત્વરચ્ચૈવાન્તશ્ચતુષ્પથસુરાલયાન્ ।

સૂતાટવીશૂન્યગૃહસ્મશાનાનિ દિવાડપિ ન ॥૩૮

ગાડ નીચે, ચકલામાં, ગામના ચોતરા ઉપર, ચોટામાં તથા દેવાલયમાં રાતે રહેવું નહિ. કુતલાખાતું, નિર્જન જંગલ, હવડ ઘર અને સ્મશાન એ જગાએ તો દિવસે પણ રહેવું નહિ.

સૂર્ય સામું ન બેવું વગેરે

સબંધેક્ષેત નાદિત્યં ન મારં શિરસા વહેત્ ।

નેક્ષેન પ્રતતં સુક્ષ્મં દીપ્તામેધ્યાપ્રિયાણિ ચ ॥૩૯

સૂર્ય સામું કોઈ પણ સ્થિતિમાં અને કોઈ પણ વખતે બેવું નહિ, માથા ઉપર ભાર ઊંચકવો નહિ. ઝીણી, અજકતી, ગંદી અને ન ગમતી વસ્તુઓ તરફ ધારીધાગને લાગટ બેચા કરવું નહિ.

મધને વેપાર ન કરવો

મઘવિક્રયસન્ધાનદાનાદાનાનિ નાચરેત્ ।

દારૂ વેચવો નહિ, ખનાવવો નહિ, આપવો નહિ કે લેવો નહિ.

તજવા બેવી બાબતો

પુરોચ્ચાતાતપરજસ્તુપારપરુપાનિલાન્ ॥ ૪૦ ॥

અનુજુઃ ક્ષવધૂદ્ધારકાસસ્વમાન્નમૈથુનમ્ ।

કૂલહાર્યા નૃપદ્વિદે દ્યાલદ્વંષ્ટિવિપાણિનઃ ॥૪૧॥

હીનાનાર્યાતિનિપુણસેવાં વિમ્રહમુત્તમઃ ।

સન્ધ્યાસ્વભ્યવહારસ્ત્રીસ્વમાધ્યયનચિન્તનમ્ ॥૪૨

શત્રુસત્રગણાકીર્ણગણિકાપણિકાશનમ્ ।

ગાત્રવક્ત્રનલૈર્વાચં હસ્તકેશાવધૂનનમ્ ॥ ૪૩ ॥

તોયાન્નિપૂજ્યમધ્યેન વાનં ધૂમં શવાધ્રયમ્ ।

મઘાતિસર્કિકં વિદ્યમ્મસ્વાતન્ગ્યે સ્ત્રીપુ લયજેત્

પૂર્વ દિશામાંથી આવતા પવનને, પૂર્વના

તડકાને, ધૂળને, ઝાકળને અને સખત પવનને

તજવાં. શરીર વાંકુંચૂકું રહે તે સ્થિતિમાં

છીંકે, ઓડકાર કે ઉધરસ ખાવી નહિ, સૂવું

નહિ, ખાવું-પીવું નહિ કે મૈથુન કરવું નહિ.

નદી કે ડુંગર વગેરેની બેબડ કે કરાડની

છાયામાં (એથે) બેસવું નહિ, રાબનો જના

પર દ્રેષ હોય તેવો માણસ, દુષ્ટ હાથી વગેરે

જનાવર, સાપ અને કૂતરા જેવું દાઢવાળાં

પ્રાણી, શિંગડાવાળાં જનાવર, એમને તજવાં;

એટલે તેમનાથી દૂર રહેવું. હલકા, અનાર્થ

અને અતિશય ચીકણા માણસોની નોકડી ન

કરવી. ઉત્તમ સાથે અઘઠા ન કરવો. ભોજન,

મૈથુન, ભિષ, ભણવું અને ભણેલું પાકું કરવું-

એ પાંચ સંધ્યાકાળે ન કરવાં. શત્રુને ઘેર કે

તેણે આપેલું, યજ્ઞમાંનું, ભાટ, ચારણ, ભાંડ,

ભવૈયા વગેરે જેમાં ભળ્યા હોય તે, ગણિકાનું

તથા દુકાનદારનું ભોજન તજવું. અંગ, મુખ

અને નખ વઢે (વાંસળી, વીણા વગેરે)

વાળિંત્રા વગાડવાં નહિ. વાળ હાથથી છંટ-

કોરવા નહિ. જે તરફ પાણી, અગ્નિ કે પૂજ્ય

માણસો હોય તેમની વચ્ચે થઈને જવું નહિ.

મડદાનો લુમારો લેવો નહિ. દારૂની લત ન

લગાડવી અને સ્ત્રીઓનો વિશ્વાસ રાખવો નહિ

તથા તેમને સ્વતંત્રતા આપવી નહિ. (કેટલાક

‘ગણુ’ શબ્દનો અર્થ ‘સહિયાર’ દાન કર-

નારા’ કરે છે અને ‘આહીણુ’નો અર્થ ‘યોગ્ય-

અયોગ્યનો વિચાર કર્યા વિના અપ્રત્યં દાન

કરનારા’ કરે છે.)

લોકને અનુવર્ત'ણુ'

આચાર્યઃ સર્વેષ્ટ્રણુ લોકે પૃથ્વી ધીમતઃ ।
અનુકુર્યાન્તમેવાતો લૌકિકેડૃથે પરોક્ષકઃ ॥૪૫॥

ખુદ્ધિશાળી માણસને બધા વ્યવહારની બાબતમાં ઘોઠો મોટા ગુરુ છે; માટે લોકોમાં કોણુ, ક્યારે અને શા માટે શુ' કરે છે તે બરાબર બેઈને ખુદ્ધિશાળી માણસે તેમને જ અનુસરવુ. (બધા ઘોઠો' જેમ વ્યવહાર ચલાવતા હોય તેમ ચલાવવો.)

સદ્વ્રત કોને કહેવુ' ?

માર્દ્વસન્તાનતા ત્યાગઃ કાયવાકૃષ્ણેતસાં દમઃ ।
સ્વાર્થયુદ્ધિઃ પરાર્થેણુ પર્યાતમિતિ સદ્વ્રતમ્ ॥૪૬॥

મર્વ પ્રાણી ઉપર અત્યંત દયાભાવ, દાન, મન, વચન અને શરીરનો મંથમ, ખીજના કામમાં સ્વાર્થના જેવી ખુદ્ધિ એટલે જાણુ પોતાનુ જ કામ હોય તેવી જિલટથી પારક કામ પણ કરવાની ખુદ્ધિ; એટલું હોય તો તે સંપૂર્ણ સદ્વ્રત (સદાચરણુ) છે.

રાત-દિવસનો વિચાર

નક્તંદિનાનિ મે યાન્તિ કથમ્મૂતસ્ય સમ્પ્રતિ ।
દુઃખમાહ્નન મ્ભવત્યેવં નિત્યં સન્નિહિતસ્મૃતિઃ ॥૪૭॥

કેવો હું મારા રાતદિવસ હાલ ગાળું છું, એ સદા સંભાર્યા કરનાર દુઃખી થતો નથી. 'હાલ હું ક્યાં છું, હાલ કયો અને કેવો સમય છે, મારી ઉંમર કેટલી છે, મારું મન કેવું છે, મારે શુ' શુ' કામ છે અને મારાં રાતદિવસ હું કેવી રીતે ગાળું છું,' એ બાબતો સદા સંભાર્યા કરનાર માણસ કદી દુઃખી થતો નથી.

એ આચારનાં ડુંખ

इत्याचारः समासेन, यं प्राप्नोति समाचारम् ।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं यशो लोकांश्च शाश्वतान् ॥४८॥
એ પ્રમાણુે સક્ષેપમાં મનુષ્યનો આચાર કહ્યો. એ આચરણુ પ્રમાણુે જ આલશે તેને આયુષ્ય, આરોગ્ય, ઐશ્વર્ય (ગતિ-સમૃદ્ધિ), યશ અને અવિનાશી શોક મળશે.

इत्यष्टांगहृदये सूत्रस्थाने दिनचर्यायावो द्वितीयः ।

અધ્યાય ૩ નો

પૂર્વે દિનચર્યા કહી તેમાં ઋતુચર્યાની સામાન્ય વાતો તો આવી ગઈ, પણ ઋતુઓ એકબીજાથી ભિન્ન હોવાથી માણસના શરીર પર તેની જુદેજુદે કાણે જુદીજુદી અસર થાય છે; માટે ઋતુઋતુના ખાસ આહારવિહાર જાણવાની જરૂર છે; તેથી હવે ઋતુચર્યા કહેવાનો આરંભ કરે છે.

अथात ऋतुचर्याध्यायं ध्यात्वास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

હવે ઋતુચર્યાનો અધ્યાય કહેવા માંડીએ છીએ. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણુે કહેલુ છે :

૭ ઋતુઓ

मासैर्द्विसंख्यैर्माघाद्यैः क्रमात्पञ्च ऋतवः स्मृताः
शिशिरोऽथ वसन्तश्च व्रीष्मो वर्षाशरद्धिमाः ॥१॥
શિશિરાવાશ્લિમિસ્તૈસ્તુ વિદ્યાદયનમુત્તરમ્ ।

આવાનં ચ, તદાદત્તે નૃણાં પ્રતિદિનં ઘલમ્ ॥૨

માહ મહિનાથી ગણતરી શરૂ કરતા જ-જે માસની એક ઋતુ થાય છે. તે અનુક્રમે શિશિર, વસંત, વ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ અને હેમંત જાણવી. એટલે માહ અને ફાગણ મળીને શિશિર, ચૈત્ર-વૈશાખમાં વસંત, જેઠ-અષાઠમાં વ્રીષ્મ, એ રીતે જાણવુ. એમાંથી શિશિર, વસંત અને વ્રીષ્મ એ ત્રણ ઋતુઓમાં ઉત્તરાયણુ જાણવુ તથા તે ઉત્તરાયણુ માણસોના બળનો આદાનકાળ સમજવો; એટલે સૂર્ય તે વખતમાં રાજ્વરાજ માણસનુ બળ લઈ લે છે. (સૂર્ય કઈ રાશિમાં છે તે ઉપરથી ઋતુઓનો ચોક્કસ નિર્ણય થાય છે. સૂર્ય મીન અને મેષ રાશિમાં હોય ત્યા સુધી વસંત ઋતુ હોય છે; એમ અનુક્રમે જ-જે રાશિઓ લઈ વસંતથી શરૂ કરીને ઋતુઓ અનુક્રમે ગણવી.)

આદાનકાળ

तस्मिन् हास्यर्धतीक्ष्णोष्णरूक्षा मार्गस्वभावतः ।
आदिह्यपचनाः सौम्यान् क्षपयन्ति गुणान् भुवः ॥
તિક્તઃ કરાયાઃ કટુકો ઘલિનોઽન્ન રસાઃ ક્રમાત્
ઉત્તરાયણુનો મૂર્ય તથા પછીના કાળમાં

સૂર્યનેા માર્ગ ઉત્તર તરફ ખદલાવાના કારણથી સૂર્ય અને પવન અત્યંત તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ અને રૂક્ષ થાય છે; તેથી સૂર્ય અને પવન પૃથ્વીના સૌમ્ય ગુણોના નાશ કરે છે. એ વખતમાં અનુક્રમે કડવો, તૂશ અને તીષ્ણ એ રસ વધે છે; અર્થાત્ શિશિરમાં કડવો રસ વધે છે, વસંતમાં તૂશ રસ વધે છે અને શ્રીષ્મમાં કડવો રસ વધે છે.

આદાનકાળનું કારણ

તસ્માદગદાનમાશ્રેયમ્

એ રીતે પૃથ્વીના સૌમ્ય ગુણની હાનિ અને રૂક્ષ ગુણની વૃદ્ધિ થાય છે; માટે સૂર્ય બળનું આદાન કરે છે એટલે બળ લઈ લે છે તેથી ઉત્તરાયણના છ માસને આદાનકાળ કહે છે. આદાનકાળમાં મુખ્યત્વે અગ્નિના ગુણો હોય છે.

વિસર્ગકાળ

ઋતવો દક્ષિણાયનમ્ ॥ ૪ ॥

વર્ષાદયો વિસર્ગઃચ યદ્વલ્લં વિસ્ત્રજત્યયમ્ ।

વર્ષા, શરદ અને હેમંત એ ત્રણ ઋતુઓ મળીને દક્ષિણાયન છે અને તેને વિસર્ગકાળ કહે છે; કેમ કે તે સમય બળ આપે છે. વિસર્ગ=આપવું.

વિસર્ગકાળનું કારણ

સૌમ્યત્વાદત્ર સોમો હિ ઘલ્લવાન્ હીયતે રવિઃ ॥ મેઘવૃષ્ટ્યનિલૈઃ કીતૈઃ શાન્તતાપે મહીતલે ।

ક્ષિગ્ધાચ્ચેદ્દામ્બલલવળમધુરા ઘલિતો રસાઃ ॥૬॥

મેઘની વૃદ્ધિ અને ઠંડા વાયુથી પૃથ્વીનું પડ ઠંડું થવાથી વિસર્ગકાળમાં સૌમ્યપણુને લીધે (શીતળતાને લીધે) ચંદ્ર બળવાન થાય છે તથા સૂર્ય નરમ પડે છે. વળી અનુક્રમે ખાટા, ખારા અને ગળ્યા એ સિન્ગ્ધ રસો પણ બળવાન થાય છે; એટલે વર્ષામાં ખાટો રસ, શરદમાં ખારો રસ અને હેમંતમાં ગળ્યો રસ બળવાન થાય છે (વધે છે).

ઋતુ પરત્વે બળ

કીતેઽગ્ર્યં વૃષ્ટિઘર્મેઽલ્પં ઘલ્લં મધ્યં તુ શોપયોઃ ।

શીતકાળમાં એટલે હેમંત અને શિશિરમાં માણસને ઉત્તમ બળ પ્રાપ્ત થાય છે; વર્ષા અને શ્રીષ્મમાં અલ્પ બળ અને શરદ તથા વસંતમાં મધ્યમ (સામાન્ય) બળ પ્રાપ્ત થાય છે.

હેમંતમાં જઠરાગ્નિની પ્રબળતા

ઘલિનઃ કીતસંરોઘાદ્દેમન્તે પ્રચલોઽનલઃ ॥૭॥
ભવત્યલ્પેન્ધનો ધાતુન્ સ પચેદ્વાયુનેરિતઃ ।
અતો હિમેઽસ્મિન્સેત્રેત સ્વાદ્દમ્બલલવળાગ્રસાન્ ॥૮॥

વિસર્ગકાળને લીધે બળવાન બનેલા માણસના જઠરાગ્નિ ટાઢને લીધે શરીરનાં સ્વાંડાંનાં છિદ્રો સંકોચાઈ જતાં હોવાથી શરીરની બહાર નીકળી શકતો નથી તેથી તે અંદર ને અંદર જતો હોવાથી જઠરમાં એ સચવાઈ રહે છે; તેથી હેમંતઋતુમાં એવા માણસને જઠરાગ્નિ પ્રબળ બને છે. વળી એ પ્રબળ બનેલો જઠરાગ્નિ ટાઢને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા પવન(વાયુ)થી વધારે ભભૂકી ઊઠે છે. આવા ભભૂકતા અગ્નિને બે ખોરાકરૂપી બળતણુ ઓછું પડે તો તે શરીરની ધાતુઓને પકવે છે; માટે શિયાળાની આ ઋતુમાં (હેમંતમાં) ખારા, ખાટા અને ગળ્યા રસવાળાં અન્નપાન ખાવાં-પીવાં. (વર્ષા-ઋતુની ટાઢ વરસાદ અને ભેજવાળા પવનને લીધે પડે છે; તેથી વર્ષાઋતુમાં ટાઢ હોવા છતાં જઠરાગ્નિ પ્રબળ થવાને બદલે ઊલટો મંદ પડે છે.)

હેમંતની દિનચર્યા

દૈર્ઘ્યાન્નિશાનામેતર્હિ પ્રાતરેવ ભુમુક્ષિતઃ ।
અવસ્યકાર્યે સમ્ભાષ્ય યથોક્તં શીલયેદન્ ॥ ૯ ॥
વાતમ્નતૈલૈરભ્યન્નં મૂર્ધ્નિ તૈલં વિમર્દનમ્ ।

નિયુદ્ધં કુશલૈઃ સાર્યે પાદાઘાતં ચ યુક્તિઃ ॥૧૦

એ ઋતુમાં રાતો લાંબી હોય છે; માટે વહેલી સવારે ભૂખ લાગે છે; તેથી દિનચર્યામાં કઠ્ઠા પ્રમાણે દાતણુપાણી તથા અડોપેશાખ જેવાં જરૂરી કામ કરી લઈને હવે પછી કહ્યું છે તે પ્રમાણે કરવું.

ખલાતેલ જેવાં વાયુને હણનારાં તેલ શરીરે ચોળવાં, માથે તેલ ચોપકવું, શરીર ચંપાવવું, કુસ્તી કરવામાં પ્રવીણ પુરુષો સાથે કુસ્તી કરવી અને યુક્તિપૂર્વક (થાકી ન જવાય એ રીતે) પણ વડે શરીર ગદડાવવું.

રનાન-ભોજન વગેરે

કપાયાપહત્ત્વોદ્દસ્તતઃ ક્ષાતો યથાચિઘિ ।
કુહ્કુમેન સદર્પેણ પ્રદિગ્ધોઽગુરુધૂપિતઃ ॥ ૧૧ ॥

રસાન્ ક્ષિપ્તધાન્ પલં પુપ્તં ગૌઢમચ્છસુરાં સુરામ્ ।
 ગોધૂમપિષ્ટમાપેશુક્ષીરોત્યવિકૃતીઃ શુભાઃ ॥ ૧૨ ॥
 નવમન્ત્રં વસાં તૈલં શૌચકાર્યે સુલોદકમ્ ।
 પ્રાવારાજિનકૌશેયપ્રવેણીકૌચવાસ્તુતમ્ ॥ ૧૩ ॥
 ડ્વળસ્વભાવૈલંબુભિઃ પ્રાવૃત્તઃ શયતં મજેત્ ।
 યુત્તપાડર્કાકિરણાન્ સ્વેદં પાદત્રાણં ચ સર્વદા ॥ ૧૪ ॥

૫૪ી ધોધર લેવા તૂરા પદાર્થોથી શરીર ઉપરની
 ચીકાસ કાઢી નાખી યથાવિધિ (શિયાળામાં
 ગરમ પાણીથી) સ્નાન કરવું. કસ્તૂરીયુક્ત
 કેસરનો શરીરે લેપ કરવો તથા અગરખત્તીના
 ધૂપથી સુવાસિત થવું.

૫૪ી સિનગ્ધ (ધી-તેલથી વધારેલા) માંસ-
 રસ, ચરણીલયુઠં માંસ, ગોળનો ખનાવેલો દારૂ,
 સુરાનું નીતયુઠં પાણી, સુરા, ઘઉંનો ઘોટ, અડદ,
 શેરડી અને દૂધ એ ચારમાંથી ખનતી સુંદર
 વસ્તુઓ ખાવીપીવી. નહું અનાજ, વસા અને
 તેલ ખાવાં. શૌચાદિક ક્રિયામાં સહેવાતું કોત
 પાણી વાપરવું. સુતરાકે રૂંધવાળી બડી ચાદર,
 સુવાળાં રૂંધવાળું ચામડું, રેશમી વસ્ત્ર, કંતાન
 કે ગરમ કામળી બિછાવેલા બિછાના પર હલકું
 તથા ગરમ વસ્ત્ર ઓઢીને સૂઈ જવું. યુક્તિ
 પ્રમાણે (માફકેસર) તડકે ખેસવું, માફકેસર
 તાપવું, પાવડીઓ કે મોજડીઓ આખો દિવસ
 પહેરી રાખવી.

સ્ત્રીસેવન

પીરોરુસ્તનશ્રોણ્યઃ સમદાઃ પ્રમદાઃ પ્રિયાઃ ।
 હરન્તિ શીતમુષ્ણાદ્વયો ધૂપકુલ્કુમયૌવૈઃ ॥ ૧૫ ॥
 ભરાવહાર સાધળ, સ્તન અને કૂલાવાળી;
 જુવાનીની મસ્તી(મદ)વાળી; મનગમતી; અગર-
 ના ધૂપથી તાજ તાપેલી હોવાથી, શરીરે તાજું
 કેસર ચોપડેલું હોવાથી અને જુવાનીને લીધે
 દૂંકાણા શરીરવાળી જુવાન સ્ત્રીઓ ટાઢ મટાકે
 છે, એટલે એવી સ્ત્રીઓની દૂંકમાં સૂઈ રહેવાથી
 (સંભોગથી નહિ) ટાઢ વાતી નથી.

મકાન

અહ્વારતાપસન્તત્તર્ગમ્ભૂવેશ્મચારિણઃ ।
 શીતપાહ્યજનિતો ન દોષો જાતુ જાયતે ॥ ૧૬ ॥
 અંગારાના તાપથી તપાવેલા એરડા કે

ભોંયરામાં ફરનારને ટાઢથી ચામડી કડક (ખર-
 છટ) થઈ જઈને કંઈ રોગ થતો નથી. (શરીર
 સુવાળું રહે છે અને ચામડી ફાટતી નથી.)

શિશિરચર્ચા

અયમેવ વિધિઃ કાર્યઃ શિશિરેડપિ વિશેષતઃ ।
 તદા હિ શીતમચિર્કં રૌક્ષ્યં ચાદાનકાલજમ્ ॥ ૧૭ ॥
 શિશિરઋતુમાં પણ હેમંતની પેઠે જ પણ
 વધારે પ્રમાણમાં કરવું; કેમ કે શિશિરમાં ટાઢ
 વિશેષ પડે છે અને આદાનકાળને લીધે શરીર
 લૂખું પણ પડવા માંડે છે.

વસંતચર્ચા

કપ્પક્ષિતો હિ શિશિરે વસન્તેડર્કાશુતાપિતઃ ।
 હત્વાડપ્તિં કુરુતે રોગાનતત્તં ત્વરયા જયેત્ ॥ ૧૮ ॥
 તીક્ષ્ણવંમનનસ્યાદૈર્લયુક્ષૈશ્ચ મોજનૈઃ ।
 વ્યાપામોહર્તનાઘાતૈર્જિત્વા શ્રંષ્ટ્માણમુલ્ચણમ્ ॥ ૧૯ ॥
 છાતોડનુલિતઃ કર્પૂરચન્દનાગુરુકુલ્કુમૈઃ ।
 પુરાણયવગોધૂમદ્રોજાહ્નલશૂલ્યમુકુ ॥ ૨૦ ॥
 સહકારરસોન્મિશ્રાનાસ્વાથ પ્રિયયાડપિતાન્ ।
 પ્રિયાલ્પસહસુરમ્નીન્ પ્રિયાનેત્રોત્પલાક્ષિતાન્ ॥ ૨૧ ॥
 સામનસ્યકૃતો દુષ્ટાન્વયસ્યૈઃ સહિતઃ પિવેત્ ।
 નિર્ગંદાનાસવારિષ્ટીધુમાર્દ્દાક્રમાઘવાન્ ॥ ૨૨ ॥
 શૂલ્કવેરામ્બુ સારામ્બુ મધ્વામ્બુ જન્દામ્બુ ચ ।

હેમંત અને શિશિરઋતુમાં કરેલાં મધુર
 અને સિનગ્ધાદિક ભોજનોથી તથા ઋતુને લીધે
 શરીરમાં કંક્ર એકઠા થાય છે. તે વસંતઋતુમાં
 સૂર્યના તાપથી તપીને ઓગળે છે અને જડરમાં
 પ્રસરીને જડરાશિને હોલવીને રોગો કરે છે; માટે
 નીચેના ઉપાયોથી વસંતઋતુમાં કંક્રને જલદી
 મટાડવો. ક્ષિલડી કરવી, નરથ ફૂંકાવવું વગેરે
 ઉપાયો વડે; હલકાં અને લૂખાં (રૂક્ષ) ભોજનથી,
 કેસરત, ઉદ્વલતં અને પાદાવાત વડે વધી
 ગયેલા કંક્રને જતવો. ૫૪ી સ્નાન કરવું તથા
 ચંદન, કપૂર, અગર અને કેસરનો લેપ કરવો.
 ૫૪ી જૂના જવ, જૂના ઘઉં, મધ, લોઢાનો
 સોયો ખોસી શેકેલું બંગલ પ્રાણીઓનું માંસ
 ખાવું તથા પોતાની પ્રિયાએ થોડા પીને આપેલા
 તેથી તેના મુખનો સ્પર્શ થવાથી સુગંધીદાર
 થયેલા, પ્રિયાના નેત્રકમળની દષ્ટિ પડવાથી

સુદર લાગતા, મનને પ્રસન્ન કરે એવા, હૃદયને ક્ષાયદો કરનારા, ક્રોધનો રસ ભેળવેલા અને રોગનો નાશ કરનારા આસવ, અરિષ્ટ, શેરડીના રસનો સરકો, દ્રાક્ષના રસનો દાઙ અને મધનો દાઙ-એ મિત્રોની સાથે ખેસી પીવાં; તેમ જ સૂકં ઉકાળેલું પાણી, અક્ષનાદિ ગણનાં ઔષધો ઉકાળેલું પાણી, મધપાણી કે મોથ ઉકાળેલું પાણી પીવું. (આ ચારમાથી જે માકક આવે તે પાણી પીવું.)

વસંતમાં અપોર

વૃક્ષિણાનિલક્રીતેષુ પરિતો જઠ્ઠવાહિષુ ॥૨૩॥
અદ્યપ્તનપ્રસૂર્યેષુ મણિકુટ્ટિમકાન્તિષુ ।
પરપુષ્ટવિદ્યુષ્ટેષુ કામકર્માન્તભૂમિષુ ॥૨૪॥
વિચિત્રપુષ્ટવૃક્ષેષુ કાનનેષુ સુગન્ધિષુ ।
ગોષ્ટીકથામિશ્ચિત્રામિર્મઘ્યાહ્નં ગમયેન્સુક્ષી ॥૨૫॥

એ ઋતુમાં જ્યાં દક્ષિણ દિશાના પવનથી ઠંડકે હોય, ચારે પાસ હંમેશાં જ્યાં પાણી વહ્યા કરતું હોય, જ્યાં કોઈ પણ જગ્યાએ વૃક્ષ વગેરેમાંથી સૂર્ય નહિ જેવો દેખાતો હોય કે બિલકુલ દેખાતો ન હોય, જ્યાં વજ્રમણિ, મરકતમણિ વગેરેથી ફરસખંધી કરેલી ભૂમિ અથવા મારી રહી હોય, જ્યાં કોયલો ટહુકા કરી રહી હોય, જ્યાં કામવિલાસને પોષે એવી સુદર જગ્યાઓ હોય, જ્યાં બતબતનાં રંગ-જેરંગી ફૂલવાળાં વૃક્ષો હોય અને જ્યાં સુવાસ મહેકી રહી હોય એવા ખાગોમાં રમતાં-રમતાં, વાતો કરતાં આનંદથી અપોર ગાળવી.

વસંતમાં તજવા જેવું

શુક્રશીતાદિવાસ્ત્રમસ્તિગઘામ્લમયુરંતસ્ત્યજેત્ ।

(આ ઋતુમાં કફનો પ્રકોપ થાય છે તેથી) ભારે અને ઠંડું ખાવુંપીવું નહિ, દહાડે ભેંધવું નહિ, સિન્ધ, ખાત્રું અને ગળ્ય ખાવુંપીવું નહિ. ખારાશથી પણ કફ થાય છે; છતાં વસંત-ઋતુમાં ખારાશ(ખારા રસ)ની મનાઈ કરી નથી. એનાં જે કારણ છે; એક તો ખારા રસ ઘટ કફ કરતો નથી, પણ પાણી જેવો કફ કરે છે અને ખીજું, ખટારા અને ગળપણ જેટલી શ્રૂતથી ખારાશ(ખારા રસ)નો ઉપયોગ થતો

નથી. આ જે કારણસર ખારા રસની વસંતમાં મના કરી નથી.

શ્રીભચર્યા

તીક્ષ્ણાંશુરતિતીક્ષ્ણાંશુત્રોપ્મે સંક્ષિપતોવયત્ ॥૨૬॥
પ્રત્યહં ક્ષીયતે શ્લેષ્મા તેન વાયુક્ષય ઘર્ષતે ।

અતોડક્ષિન્પટુકટ્વમ્લઘ્યાયામાર્કકર્કાન્સ્યજેત્ ॥૨૭

શ્રીભ્રતુમાં સૂર્ય ખડું તીક્ષ્ણ કિરણવાળો થઈને જ્યાંતે જ્યાંતે જ્યાં જ્યાંતે ચૂસી લે છે, તેથી શબ્દોજ કફ ઓછા થતો જાય છે અને તેથી વાયુ વધતો જાય છે; એટલા માટે આ ઋતુમાં ખારું, તીખું, ખાટું, કસરત અને સૂર્યનો તડકો એટલાં વાનાં તજવાં.

શ્રીભ્રમાં સેવવા યોગ્ય

મજેન્મધુરમેવાત્રં લઘુ ક્ષિગ્ધં હિમં દ્રવમ્ ।

હલકું, સિન્ધ, ઠંડું તથા પ્રવાહી દ્રવ્ય એવું ગળપણ જ (મોટે ભાગે) ખાવુંપીવું.

શ્રીભ્રમાં લેહ

સુશીતતોવસિકાક્ષોલિહ્યાત્સન્તુન્ સગર્કરં ॥૨૮

ખૂબ ઠંડા પાણીથી નાહવું તથા ચાકર મેળવીને સાધવો ચાટવો.

શ્રીભ્રમાં દાઙ પીવાનો નિયમ

મયં ન પેયં, પેયં વા સ્વલ્પં, સુવહુ વારિ વા ।

અન્યથા શોષણોલ્લિયદાહમોહાન્ કરોતિ તત્ ॥૨૯

દાઙ ન પીવો. બે ન છૂટકે પીવો પડે તો ખડું યોડો પીવો અથવા થોડા દાઙમાં ખડું પાણી મેળવીને પીવો. બે એમ ન કરે તો દાઙ પીવાથી મોં સુકાય, ઢીલા થઈ જવાય અને શરીરે અગન ખળે.

શ્રીભ્રમું ભોજન

કુન્દેન્દુઘચલં શાલિમધ્નોષાલાફલૈઃ પલૈઃ ।

ડોલરના ફૂલ જેવા કે ચંદ્રના જેવા ઘોળા શાળના ચોખા બંગલ દેશનાં પ્રાણીઓના માંસ સાથે ખાવા.

શુ* પીવું?

વિષેદ્રસં નાતિઘનં રસાલાં રાગલાપ્ઠવૌ ॥૩૦॥

પાનકં પચ્ચસારં વા નવમૃદ્ધાજને સ્થિતમ્ ।

મોચચોચદલૈર્યુક્તં સામ્લં મુન્મયશુક્તિમિઃ ॥૩૧॥

માંસરસ પીવો પણ ખડું બડો પીવો નહિ.

શિખંડ ખાવો. રાગ,* ખાંડવ ખીવો તથા ચાટવો,
ખટાશયુક્ત પંચસાર નામે પાનક* નવા માટીના
વાસણમાં ભરેલું તથા કેળાના અને ખબૂરના
કકડા નાખીને માટીની છીપથી* ખીવું.

શ્રીભ્રમમાં જલપાન

પાટલાવાસિતં ચામ્મઃ સકર્પૂરં સુશીતલમ્ ।*

તેમ જ કપૂર નાખેલું તથા પાટલાનાં
ફૂલથી સુવાસિત કરેલું સારી ષેઠે કંડું થયેલું
પાણી ખીવું.

શ્રીભ્રમમાં રાત્રિભોજન

શશાઙ્કિરણાન્મધ્યાન્નરજન્યાંમક્ષયન્પિવેત ।
સસિતં માહિષં ક્ષીરં ચન્દ્રનક્ષત્રશીતલમ્ ।

રાત્રે કપૂરી ભાત (કપૂર, ઘી અને તેલના
નાખીને રાધેલો ભાત જેને સંસ્કૃતમાં 'કપૂર-
નાહિકા' કહે છે તે) ખાવો તથા તેની સાથે
ચંદ્ર અને નક્ષત્રની કંડકમાં-ગુલલામાં મૂકવાથી
કંડું થયેલું સાકર નાખેલું મેંસવું દૂધ ખીવું.

શ્રીભ્રમમાં અપેર

અન્નક્રમમહાશાલતાલહરોષ્ણરદિમપુ ॥૩૨॥

વનેપુ માચવીન્નિક્ષિપ્તદ્રાક્ષાસ્તવકશાલિપુ ।

ગગનચુખી શાલનાં તથા તાડનાં વૃક્ષોને
હાથે સૂર્ય જે વનમાં પેસી શકતો નથી તથા
જ્યાં દ્રાક્ષનાં લૂમખાં સાથે માધવી નામે
વેલના વેલા ગૂંધાઈ ગયા છે અને તેથી જે શોભે

* રાગ અને ખાંડવ ખીવાના તથા ચાટવાના પદાર્થ
યાથ છે. સાકર, મધ વગેરે રસ ખીવાના હોય ત્યારે
તે રાગ અને તેમાં ખટાગ મળી હોય ત્યારે ખાંડવ
નહીવા. ગોળ, દાડમ, માંસરસ વગેરેના યજ્ઞ રાગ
તથા ખાંડવ અને છે. ચાટવા બેટલા બહા રાખે ત્યારે
તે લેણ કહેવાય અને ખીવા જેવા પાતળા રાખે ત્યારે
તે પેચ કહેવાય.

* ઉપર કહેલા રાગમાં તજ, તમાલપત્ર વગેરે
મસાલા મેળવી ખીવા યોગ્ય કરે ત્યારે તે પાનક કહે
વાય. પંચસાર નામે પાનક આ પ્રમાણે : દ્રાક્ષ, બેડીમધ,
ખબૂર, કાળાં મરી, ફાલસાં-એ સર્વ સમાન ભરેને
ખીવા જેવો પદાર્થ ખનાવવો અને તેને કપૂર વગેરેથી
સુગંધીદાર કરવો તેને પંચસાર નામે પાનક કહે છે. તે
દાહ અને તરસને મટાડે છે.

* માટીની છીપને બદલે માટીનાં કોડિયાં કે કુવ-
ડીઓ આ કાળમાં સમજવાં.

છે એવા વનમાં ઉનાળામાં અપેરે સૂઈ જવું.

ધારાગૃહાદિ

સુગન્ધિમપાનીવસિચ્યમાનવટાલિકે ॥૩૪॥

કાયમાને ચિત્તે ચૂતપ્રવાલફલલુભિવિભિઃ ।

કદલીદલકહારમૃણાલકમલોગ્પલૈઃ ॥૩૫॥

કોમલૈઃ કસ્પિતે તલ્પે હસત્કુસુમપલ્લવે ।

મયંદિનેર્કતાપાર્તઃ સ્વપ્નાદ્ધારાગૃહેષ્યવા ॥૩૬॥

પુસ્તલ્હીસ્તનહસ્તાસ્યપ્રવૃત્તોગીરવારિણિ ।

તથા આંખાવાડિયામાં આંખાનાં કુમળાં
પાંદડાં તથા કેરીની લૂમે જેની આસપાસ
ભરચક લચી રહી હોય એવો વાંસનો માંડવો
ખાંધવો તથા તેની આસપાસ સુગંધીદાર કંડું
પાણી છાંટેલી ટટ્ટીઓ ખાંધવી. એવા માંડવામાં
કેળનાં પાંદડાં, પેચણાં, કમળતંતુ, કમળ અને
કાળાં કમળથી ખનાવેલા, જ્યાં પુષ્પની
પાંખડીઓ ખીલી રહી હોય એવા સુવાળા
અને પેચા બિછાનામાં ઉનાળાના દિવસના
અપેરે સૂર્યના તાપથી ખીડાતા મનુષ્યે ઊંધવું
અથવા પૂતળીઓનાં સ્તન, હાથ અને મોંમાંથી
ખસના વાળાથી કંડા અને સુગંધીદાર ખનેલા
પાણીના ફુવારા ભિડતા હોય એવા ધારાગૃહમાં
અપેરે ઊંધવું.

શ્રીભ્રમે રાત્રિવાસ

નિશાકરકરાકીર્ણે સૌઘપૃષ્ઠે નિશાસુ ચ ॥૩૭॥

બાહ્યતા સ્વચ્ચિત્તસ્ય ચન્દનાર્દ્રસ્ય માલિનઃ ।

નિવૃત્તકામતન્ત્રસ્ય સુસક્ષ્મનનુવાસસઃ ॥૩૮॥

જલાદ્રાક્ષાલવૃન્તાનિ વિસ્તૃતાઃ પલિનીપુટાઃ ।

ઉરક્ષેવાશ્ચ મૃદૂતક્ષેવા જલવર્પિહિમાનિલાઃ ॥૩૯॥

કર્પૂરમલ્લિકામાલા હારાઃ સહરિચન્દનાઃ ।

મનોહરકલાલાપાઃ શિશવઃ સારિકાઃ શુકાઃ ॥૪૦॥

મૃણાલવલયાઃ કાન્તાઃ પ્રોત્ફુલ્લકમલોજ્જ્વલાઃ ।

જહ્નમા ઇવ પલિન્યો હરન્તિ દયિતાઃ ક્લમમ્ ॥૪૧॥

રાતે ચંદ્રનાં કિરણ પથરાયાં હોય એવી
હવેલીની અગાશીમાં બેસવું. જે માણસ શાંત
ચિત્ત રાખે તે શરીરે ચંદન ચોપડવાથી,
ફૂલની માળા પહેરવાથી, મૈથુનનો ત્યાગ
કરવાથી, ઘણાં ઝીણાં અને હલકાં વસ્તો ખરે-

વાથી, પાણીથી પલાળેલા તાડછાના પખાથી, ભીના કમળના મોટા પાદડાથી, હલકે હાથે હંચારાતા પાણીની છાટ અને ઠંડો પન આપતા વીંઝણાથી, કપૂર અને મોગરાની માળા પહેરવાથી, મોતીની માળા અને હરિચંદન નામના સુખડના મણકાની માળા પહેરવાથી, મનગમતી મીઠી વાતો કરવાથી, બાળકોને રમાડવાથી, મેનાપોપટથી, કમળના રેસાના કડા પહેરવાથી અને ખીલેલા કમળ જેવી તેજસ્વી તથા કમળના ચાલતા છાંડ જેવી વહાલી પ્રિયતમાની હાજરીથી એનો (માણુમનો) કટાળો ફૂ થાય છે.

વર્ષાચર્ચા

આ નક્ષત્રમાં અગ્નિ વધારે મંદ પડે છે
આદાનગ્લાનવપુપામગ્નિઃ સન્નોડપિ સીદતિ ।
વર્ષાસુદોવહુંધન્તિ તેડ્મુલમ્મામ્બુદેડ્મ્વરે ॥૪૨॥
સતુપારેણ મરુતા સહસા શીતલેન ચ ।
મૃદાપેંગામ્લપાક્ષેન મલિનેત ચ વારિણા ॥૪૩॥
વહ્નિનૈવ ચ મન્દેન, તેષ્વિચન્ધોન્યદૂપિપુ ।
મજેત્ સાધારણ સર્વેમૂષ્મગસ્તેજન ચ યત્ ॥૪૪॥

આદાનકાળને હાથે શરીરનું બળ ઓછું થયેલું હોવાથી અને તેથી અગ્નિ પણ મંદ થયેલા તો હોય છે જ. તેમા વળી વર્ષા-ઋતુમા દોષો (વાત, પિત્ત અને કફ) બગડવાથી તે વધારે મંદ થાય છે. આકાશમા પાણીથી ભરેલા વાદળા વ્યાપી ગયા હોય તેથી, આકાળના ટીપાવાળો તથા ઠંડો પનન એકાએક વાવા માટે છે તેથી, પૃથ્વીમાથી ખાફ નીકળે છે તેથી, ભેજને હાથે અન્નપાનમા ખટાશ આવી બચ છે તેથી, પાણી મેલું હોય છે. તેથી તથા જઠરાગ્નિ મંદ હોવાથી એ ઋતુમા દોષો કોપે છે. આ પ્રમાણે ત્રણે દોષો એકબીજાને બગાડતા હોવાથી ત્રણે દોષોનું શમન કરે એવા સામાન્ય ઉપાય તે ઋતુમાં કરના તથા જઠરાગ્નિને પ્રહીસ કરનાર ઉપાય પણ કરવા.

શ્રીભ્રમમા તપેલી જમીન ઉપર વર્ષાઋતુમા વરસાદ પડવાથી જે ખાફ નીકળે છે તે સ્વભાવે જ વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણેય દોષોનો

પ્રકોપ કરે છે. વાદળામાની પડતો વરસાદ વાયુ અને કફ કરે છે. વર્ષાઋતુના ભેજને હાથે અન્નપાનમા ખટાશ આવી બચ છે, તેથી પણ પિત્ત અને કફનો પ્રકોપ થાય છે. વળી આદાન-કાળને હાથે અગ્નિ મંદ પડી ગયેલો હોવાથી પણ દોષોનો પ્રકોપ થાય છે, કારણ કે મંદ જઠરાગ્નિને હાથે જે આહાર પચે નહિ તે કફ થાય, આહાર ખાટો થાય તેથી પિત્ત થાય અને એ રીતે ધાતુને પોષણ આપનાર રમ અન્નમાથી જેટલો ઓછો ઉત્પન્ન થાય તેટલા પ્રમાણમા ધાતુઓ પણ પોષણને અભાવે ઓછી થતી જવાથી ખાલી પડી ગયેલી જગામા વાયુ ભરાઈ જવાથી વાયુનો પ્રકોપ થાય છે, તેથી વર્ષાઋતુમા વાયુના દરદોનું ભેગ વધી પડે છે. વર્ષાઋતુમા સૌથી વિશેષ પ્રકોપ વાયુનો હોય છે, પિત્તનો પ્રકોપ વાયુથી ઓછો પણ કફથી વધારે હોય છે, તેથી વર્ષાઋતુમા પિત્તનો સચય થાય છે અને કફ વર્ષાઋતુમા સૌથી ઓછો વધે છે. આમ વર્ષાઋતુમા જઠરાગ્નિ મંદ હોવાથી ત્રણે દોષ કોપે છે અને ત્રણે દોષ કોપવાથી વળી જઠરાગ્નિ વધારે મંદ પડે છે.

વર્ષામાં શોધન અને આહાર

આસ્થાપતં શુક્લનુર્જીર્ણં ધાન્ય રસાનુકૃતાનુ ॥
જાદ્વલં વિશિતં યૂવાનુ મધરિપિંચિરન્તનમુ ॥૪૫॥
મસ્તુ સાવર્ચલાહવાં વા પચ્ચનોલાવચૂર્ણિતમુ ।
રિચ્યં કોયં ગૃતં વામ્મો મોજન્ત્વતિ હુદિને ॥૪૬॥
વ્યન્કામ્લલવળસ્નેહં સચુષ્કં ક્ષોદ્રવહ્લુષુ ।

વિરચન વગેરેથી શરીર શુદ્ધ કરીને નિરૂહ-ખસ્તિ લેવી, જૂલું ધાન ખાવું, સ્નેહ તથા ચૂક નગેરે નાખીને માસરમ પીવા; બગલ દેશના પ્રાણીઓનું માસ ખાવું; મગ, દાડમ વગેરેના શૂષ તથા જૂનો દ્રાક્ષનો દારૂ તથા અરિષ્ટ પીવા. સચળ અથવા પચકોલનું ચૂર્ણ નાખીને દહીનું નીતરું પાણી પીવું. વરસાદનું, ફૂવાનું તથા ઉકાળેલું પાણી પીવું. વરસાદની બહુ હેલી હોય ત્યારે આગળ પડતું ખાટું, ખાર અને સ્નેહયુક્ત, સૂકું, મધ મેળવેલું અને હલકું ભોજન કરવું.

વર્ષામાં વિહાર

અપાદચારી સુરમિઃ સતતં ધૂવિતામ્બરઃ ॥ ૪૭ ॥
હર્મ્યપૃષ્ઠે વસેદ્વાગ્વપ્પશીતશીકરવર્જિતે ।

આ ઋતુમાં બહાર જવું હોય તે પગે ચાલીને જવું નહિ, સુગંધીદાર પદાર્થો ચોળીને સ્નાન વગેરેથી સુવાસિત રહેવું. કપડાં પણ હમેશાં ધૂપ દીધેલાં (ધૂપથી ગરમ અને સુવાસિત કુરેલાં) પહેરવાં. ખાદ્ય, ઠંડક તથા વાહ્ય જ્યાં ન આવતાં હોય તેવી મેડીમાં રહેવું.

વર્ષામાં તજ્યા યોગ્ય

નદીજલોદમન્યાહઃસ્વમાયાસાતપાંસ્વજેત્ ॥ ૪૮ ॥

નદીનું પાણી, પાણીમાં યોગ્યો સાથુ-સાથવે, દિવસે ઊંઘ, ખડું મહેનત અને તડકો-એ પાંચ વાનાં આ ઋતુમાં તજવાં.

શરદ્વચ્યા

વગંશીતોચિતાક્ષાનાં સહસૈવાકંરશિમ્ભિઃ ।
તતાનાં સચ્ચિતં વૃષ્ટો પિત્તં શરદિ કુપ્યતિ ॥ ૪૯ ॥
તજ્યાય વૃત્તં તિત્તં વિરેકો રક્તમોક્ષણમ્ ।

વર્ષાઋતુમાં શરીર વરસાદ અને ટાઢથી ટેવાઈ ગયું હોય છે, તેથી શરદઋતુમાં સૂર્યના તાપથી શરીર એકદમ તપવા લાગે છે, ત્યારે વર્ષાકાળમાં એકઠું થયેલું માણસોનું પિત્ત કોષ્ટ છે, તે શમાવવા માટે તિક્તફલ ખાવું, રજ્ય લેવા તથા રક્તસ્રાવ કરાવવો (ફસ ખોલાવવી).

શરદ્ભોજન

તિત્તં સ્વાદુ કપાયંચ ક્ષુધિતોઽન્નં મજેલ્લુચુ ॥ ૫૦ ॥
શાલિમુદ્રસિતાઘાત્રીપટોલમધુજાઙ્ગલમ્ ।

સારી પેટે સૂખ લાગે ત્યારે શાળના ચોખા, મગ, સાકર, આંબળાં, પટોળ, મધ અને લાંગલ દેશનાં પ્રાણીઓનું માંસ, એવું એવું કડવું, ગળ્યું, વૃદ્ધ અને હલકું ખાવુંપીવું.

ઉંસોદક

તતં તતાંશુકિરણેઃ શીતં શીતાંશુરદિમ્ભિઃ । ૫૧ ॥
સમન્તાદવ્યહોરાત્રમગસ્ત્યોદયનિર્વિવમ્ ।
શુચિ હંતોદકં નામ નિર્મલં મલજિજ્જલમ્ ॥ ૫૨ ॥
નામ્નિચન્દિ ન વા રુક્ષં પાનાદિવૃત્તોપમમ્ ।

વળી દિવસે સૂર્યનાં કિરણ ચારેપાસ

લાગવાથી તપેલું અને રાત્રિએ ચંદ્રનાં કિરણથી ઠંડું થયેલું તથા અગસ્ત્યના ઉદયથી જેર વિનાતુ બનેલું પવિત્ર જળ ઉંસોદક કહેવાય છે. તે નિર્મળ, વાયુ વગેરે દોષોને મટાઈ એવું હોય છે. એ નથી અલિખ્યદી કે નથી શરીરને લુપ્ત પાડે એવું અને પીવા વગેરેમાં અમૃતના જેવો શુભ કરનારું છે.

શરદ્દનો સાયંકાળ

ચન્દનોઝીરકપૂરમુક્તાસ્ત્રગ્વસનોઙ્ગલઃ ॥ ૫૩ ॥

સૌંધેપુ સૌંઘઘલાં ચન્દ્રિકાં રજનીમુલે ।

સાયંકાળે ચંદન, વીરણવાળો, કપૂર વગેરેથી સુવાસિત થઈને, મોતીની માળાઓ પહેરીને અને ભિજળાં વસ્ત્ર પહેરી ભિજળા બનીને ધોળાવેલી હવેલીની અગાશીમાં હવેલી જેવી ભિજળી ચાંદનીમાં બેસવું. (સાયંકાળ વીત્યા પછી આકળ પહે છે; માટે સાયંકાળ વીત્યા પછી ન બેસવું.)

શરદ્દમાં તજ્યા યોગ્ય

તુવારક્ષારસૌહિત્યદઘિતૈલવસાતપાન્ ॥ ૫૪ ॥

તીક્ષ્ણમઘદિવાસ્વમ્પુરોવાતાન્ પરિત્યજેત્ ।

આકળ, જવખાર વગેરે ક્ષાર, ધરાઈને ખાવુપાવું, દહીં, તેલ, વસા, તડકો, જલદ દારૂ, દિવસે ઊંઘ અને પૂર્વ દિશામાંથી આવતો પવન એટલાં દશ વાનાં શરદઋતુમાં તજવાં.

સંક્ષેપમાં ઋતુઋતુનું ભોજન

શીતે વર્ષાસુ ઘાઘાંહોન્વસન્તેઽન્યાન્ રસાન્મજેત્ ॥

સ્વાદું નિદાઘે શરદિ સ્વાદુતિક્તકપાયકાન્ ।

શરદ્વસન્તયો રુક્ષં શીતં ઘર્મઘનાન્તયોઃ ॥ ૫૬ ॥

અન્નપાનં સમાસેન વિપરીતમતોઽન્યદા ।

ખાવાપીવાની વાત દૂકામાં બાણવી હોય તેા હેમંત, શિશિર અને વર્ષાઋતુમાં પહેલા ત્રણ રસ એટલે ગળ્યો, ખાટો અને ખારો એ ત્રણ રસ ખાવાપીવા; વસંતમાં છેલ્લા ત્રણ એટલે કડવો, તીખો અને વૃદ્ધો એ ત્રણ રસ ખાવાપીવા; શ્રીષ્ટમાં ગળ્યું ખાવુંપીવું અને શરદઋતુમાં ગળ્યો, કડવો તથા વૃદ્ધો એ ત્રણ

રસ ખાવાપીવા.

શરદ અને વસંતઋતુનાં ધૃત્યું અત્રપાન વાપરવું અને તે સિવાયની એટલે હેમંત, શિશિર, વર્ષા અને ગ્રીષ્મઋતુમાં એથી વિપરીત એટલે સ્નિગ્ધ અત્રપાન વાપરવું. ગ્રીષ્મ તથા શરદમાં શીતળ યુલ્બવાણું અત્રપાન વાપરવું અને તે સિવાયની એટલે હેમંત, શિશિર, વસંત અને વર્ષાઋતુમાં એથી વિપરીત એટલે ઉષ્ણ યુલ્બવાણું અત્રપાન વાપરવું.

સર્વ રસનું સેવન

નિત્યં સર્વરસાગ્ર્યાસઃ સ્વસ્ત્રાધિચ્ચમૃતાવૃતૌ ॥૫૭

અમુક ઋતુમાં અમુક રસનું સેવન કરવું એમ પહેલાં કહ્યું છે, પણ તે રસનું જ સેવન કરવું અને બીજા રસોનાં બિલકુલ ઉપયોગ ન કરવો એમ ન થવું બેઈએ. બધા રસની દેવ હમેશાં રાખવી, પણ તે તે ઋતુઓમા તે તે રસ વધારે લેવા.

ઋતુસંધિ

ઋત્વોરન્ત્યાદિસતાહાવૃત્તુસન્ધિરિતિ સ્મૃતઃ ।

તत्र पूर्वं विधिस्त्याग्नयः सेवनीयोऽपरः क्रमात् ॥

ઊતરતી ઋતુનું છેલ્લું તથા તેની પછી બસવાની નવી ઋતુનું પહેલું એમ બે અઠવાડિયાં મળીને જે પંદર દિવસ થાય તેને ઋતુસંધિ કહે છે. તે વખતે ચાલુ ઋતુમાં આચરવાનો વિધિ ધીમેધીમે તજતા જવો અને તેની જગ્યાએ આવતી નવી ઋતુમાં આચરવાનો વિધિ અમલમાં આણતા જવું.

એકાએક ફેરફાર કરવાથી તુકસાન

અસાત્મ્યજા હિ રોગાઃ સ્યુઃ

સહસા ત્યાગશીલતાત્ ।

કેમ કે અમુક વિધિ એકાએક તજવાથી કે આચરવાથી પ્રકૃતિને માફક ન આવવાથી ઉત્પન્ન થનારા રોગ થાય છે.

દિવ્યાંગહરદે સ્ત્રસ્યાને ઋતુચર્યાધ્યાયસ્તુતીચઃ ॥ ૩ ॥

અધ્યાય ૪ થો

અયાતો રોગાનુવાદનીયાધ્યાયં દ્યાર્પણસ્યામઃ ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

હવે શી ગીને વર્તવાથી કે શું કરવાથી રોગ ન થાય તે વિષેનો અધ્યાય કહીશું. (વાયુ વગેરેના વેગને અટકાવવાથી રોગ થાય છે; માટે તે ન કરવું તથા તેના રોગ થાય તે પછી તેની શાંતિ કેમ કરવી એ વાત પણ આ અધ્યાયમાં આવશે.) એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે :

વેગ અટકાવવાની મના

वेगाच्च घारयेद्वातविण्मूत्रक्षवत्सुधाम् ।

निद्राकासध्रमध्वासङ्गમ્મુચ્છદિરેતસામ્ ॥ ૧ ॥

વાયુ (વાહટ અને એડકાર), ઝાડો, પેશાબ, છીંક, તરસ, ભૂખ, ઊંઘ, ઉધરસ, મહેનતથી ચડેલા શ્વાસ, બગાસુ, (હરખનાં કે શોકનાં) આંસુ, ઊલટી અને વીર્યપાત એમના વેગ (હાજતો) ને પરણે રોકવા નહિ. (એટલાં વાનાંની પ્રવૃત્તિ થવાની શંકામાત્ર થાય તે પછી તે રોકવાથી રોગ થાય છે.)

વાહટ રોકવાથી થતા રોગ

अधोवातस्य रोधेन गुल्ममोदावर्तककुक्कुमाः ।

वातमूत्रशङ्खसहृष्टयश्लिवधद्वદाः ॥ ૨ ॥

વાહટ ઘટી હોય તેને અટકાવવાથી ગુલ્મ, ઉદાવર્ત, કોડામાં થળ અને ગ્લાનિ થાય છે તથા વાયુ, મૂત્ર અને ઝાડો બંધ થઈ જાય છે. આંખોનું તેજ અને જડરનો અગ્નિ નાશ પામે છે તથા હૃદયના રોગ (હરોગ) થાય છે.

ઝાડો રોકવાથી થતા રોગ

શકૃતઃ વિષ્ણિક્ષોદ્વેષપ્રતિશ્વાયશિરોહજઃ ।

ऊर्ध्ववायुः परीकनौ हृदयस्योपरोधनम् ॥ ૩ ॥

મુલે ન વિરૂપવૃત્તિષ્વ પૂર્વોક્તાશ્ચામયાઃ સ્મૃતાઃ ।

ઝાડો રોકવાથી પગની પિંડીઓમાં કબજતર, સ્વેખમ, માથું દુખવું, શરીરના ઉપલા ભાગમાં વાયુનો પ્રકોપ (હાઈયાં હાઈયાં થવું), પગ-કર્ત, છાતીની રૂંધામણ, મોઢેથી ઊલટીમાં ઝાડો નીકળે, એ બધા રોગ તથા વાહટ રોકવાથી

થતા રોગ પણ થાય છે.

મૂત્ર રોકવાથી થતા રોગ

અહ્નમહ્નામરીવસ્તિમેદૂર્વંક્ષણવેદનાઃ ॥૪॥

મૂત્રસ્ય રોઘાત્પૂર્વે ચ પ્રાયો રોગાઃ

પેશાબ રોકવાથી શરીર તૂટે છે, પથળી થાય છે, મૂત્રાશય, મૂત્રેન્દ્રિય અને અંડ એટલી જગાએ પીડા થાય છે, વાછૂટ તથા ઝાડો રોકવાથી થતા રોગમાંથી પણ કેટલાક રોગ થાય છે.

વાછૂટ, ઝાડો, પેશાબ રોકવાથી થતા

વ્યાધિના ઉપાય

તદૌપચમ્ ।

ચર્યમ્બ્યદ્વાવગાહાશ્ચ સ્વેદનં વસ્તિકર્મ ચ ॥૫॥

ફલવર્તિ, અવગાહ, તાપશેક અને બસ્તિ એ વાછૂટ, ઝાડો તથા પેશાબ રોકવાથી થયેલા રોગના ઉપાય છે.

ઝાડો રોકવાથી થયેલા વ્યાધિના ઉપાય

અન્નપાનં ચ વિઙ્ગમેદિ વિહ્વરોઘોત્યેષુ યક્ષમસુ

ઝાડો રોકવાથી થયેલા રોગમાં ઝાડાને તેડે એવાં અન્ન અને પીણું પણ ઉપાય તરીકે વાપરવાં. (જવ, દહીનું નીતરું) પાણી અને બધવાથી ભાજી ઝાડાને તેડે છે.)

અવપીડક ડ્રૌ

મૂત્રજેષુ તુ પાને ચ પ્રાગ્મક્તં શસ્યતે ઘૃતમ્ ॥૬॥

જીર્ણાન્તિકં ચોત્તમયા માત્રવા યોજનાદ્ર્યમ્ ।

અવપીડકમેતચ સંજિતં

મૂત્રને રોકવાથી થયેલા રોગોમાં (૧) ખાવા એસતા પહેલાં થોડું ઘી પીને પછી તરત ખોરાક ખાવો, (૨) તેમ જ આગલે દિવસે ખાધેલું પચી ગયા પછી વધારે પણ પચી રહે એટલું ઘી પીવું. આ બેમાંથી પહેલી રીતને પ્રાગ્ભક્ત-ઘૃતપાન કહે છે. તથા બીજી રીતને અર્ણવિતક-ઘૃતપાન કહે છે. અવપીડક એટલે પ્રાગ્ભક્ત અને અર્ણવિતક એ બંને પ્રકારનું ઘૃતપાન.

ઝોડકાર રોકવાથી થતા રોગ

ધારણાત્પુનઃ ॥૭॥

અદ્વારસ્વારુચિઃ કમ્પો વિચ્છ્વો હૃદયોરસોઃ ।

આધ્માનકાસહિધ્માશ્ચ હિધ્માવત્ત્ર મેપજમ્ ।૮

હવે ઝોડકાર રોકવાથી અરુચિ, કંપ, હૃદય

અને છાતીમાં બહુ દોરડાંથી તાણી બાંધવું હોય એવું દુઃખ, પેટ ચડવું, ઉધરસ, હેડકી એટલા રોગ થાય છે. એનું ઔષધ હેડકી પ્રમાણે બળવું.

છીંક રોકવાથી થતા રોગનાં ઔષધ

શિરોર્તીન્દ્રિયદૌર્બલ્યમન્યાસ્તમ્માર્દિતં ક્ષુતેઃ ।

છીંક રોકવાથી માથું દુખે, ઇન્દ્રિયો નબળી બને, ડોક રડી બંધ અને અર્દિત નામે વાયુનો રોગ થાય છે.

છીંક રોકવાથી થતા રોગના ઉપાય

તીક્ષ્ણધૂમાશ્વનાઘ્રાણનાચનાર્કવિલોકનૈઃ ॥૯॥

પ્રવર્તયેત્ક્ષુનિ સર્કાં ક્ષેહસ્વેદૌ ચ શીલયેત્ ।

છીંક રોકવાથી થયેલા રોગ મટાડવા માટે તીક્ષ્ણ ધૂમ, તીક્ષ્ણ અંજન, મરી જેવા તીક્ષ્ણ પદાર્થ છીંકણી માફક સૂંધવા, તીક્ષ્ણ નસ્થ, નર્ચ સામું બેવું એ ઉપાય કરવા. રોજ સ્નેહન અને સ્વેદન કરવું. આમ કરીને અટકેલી છીંકો આણવી.

તરસ રોકવાથી થતા રોગ

શોપાહ્નસાદવાધિર્ચસમ્મોહશ્રમહદ્દ્રઘઃ ॥૧૦॥

તૃષ્ણાયા નિગ્રહાન્ત્ર શીતઃ સર્વો વિધિર્હિતઃ ।

તરસ રોકવાથી મુખશોષ (મોં સુકાવું), શરીરની શિથિલતા, બેઠેરાપણું, મોહ, શ્રમ (ચક્રી) અને હૃદયનો રોગ થાય છે. તરસ રોકવાથી થયેલા આ રોગોમાં તમામ ઠંડા ઉપચાર ફાયદો આપે છે.

ભૂખ રોકવાથી થતા રોગ

અહ્નમહ્નારુચિગ્લાનિકાર્યશૂભ્રમાઃ ક્ષુધઃ ॥૧૧॥

તત્ર યોજ્યં લઘુશ્નિગ્ધમુષ્ણમલ્યં ચ મોજનમ્ ।

ભૂખ રોકવાથી, ભૂખ લાગ્યા છતાં ન ખાવાથી, શરીર તૂટે છે; અરુચિ, ગ્લાનિ અને ઢબળાપણું થાય છે; કેહામાં શૂળ આવે છે, ફેર આવે છે. એ વ્યાધિઓ મટાડવાને હલકું, સિન્ધ, ભિતુ તથા થોડું ખાવાપીવાનું આપવું.

ઊંઘ રોકવાથી થતા રોગ

નિદ્રાયા મોહમૂર્ચાક્ષિગૌરવાલસ્યજ્ઞમ્બિકાઃ ॥૧૨॥

અહ્નમર્દશ્ચ, તત્રેષ્ટઃ સ્વપ્નઃ સંવાહનાનિ ચ ।

ઉબગેરી કરવાથી મોહ થાય છે, માથું તથા આંખો ભારે થાય છે, આળસ અને

ખગ્લામાં આવે છે, શરીરમાં ચૂંધારા થાય છે. એ મટાડવા માટે ઊંધવું તથા શર્મરે થોડી ચર્મી દરબવી એ ઇચ્છવા જેવું છે.

ઉંધરસ રોકવાથી થતા રોગ

કાસસ્ય રોષાત્તદ્વૃદ્ધિઃ શ્વાસારુચિહૃદ્દામયાઃ ॥
શૌષોહિધ્મા ચ, કાર્યોઽય કાસહા સુતરાં વિધિઃ ॥

ઉંધરસ રોકવાથી ઉંધરસ વધે છે તથા દમ, અરચિ, હૃદયના રોગ, ક્ષય અને હેડકીનેા રોગ થાય છે. એમાં ઉંધરસ મટાડવાના ઉપાય અતિશય કરવા.

થાકથી ચઢેલો શ્વાસ રોકવાથી થતા રોગ

ગુલ્મહૃદ્રોગસમ્મોહાઃ શ્રમશ્વાસાદ્વિધારિતાત્ ॥
હિતં વિશ્રમર્ણે તન્ન વાતવ્રજ્જ ક્રિયાક્રમઃ ॥

ચાલવુ, દોડવુ, દસરત વગેરેથી થયેલી ઊંકને રોકવાથી ગોળો, હૃદયના રોગ અને મોઠ થાય છે. આરામ લેવો તથા વાયુ મટે એવા ઉપાય કરવા તે એમાં હિતકારક છે.

ખગ્લાનું રોકવાથી થતા રોગ

જૃન્માયાઃ ક્ષવવદ્રોગાઃ સર્પચાનિલજિદ્ધિષિઃ ॥૧૫

છીંક રોકવાથી જે રોગ થાય છે તે રોગ ખગ્લાનું રોકવાથી પણ થાય છે. વાયુ મટે એવા ખધા ઉપાય એમાં હિતકારક છે.

આંસુ રોકવાથી થતા રોગ

પીનસાક્ષિરોહૃદ્ગ્ન્યાસ્તમ્મારુચિન્નમાઃ ॥

સગુલ્મા વાપ્પતસ્તત્ર સ્વપ્નો મયં પ્રિયાઃ કથાઃ ॥૧૬

આંસુ રોકવાથી સળેખમ; આંખમાં, માથામાં અને હૃદયમાં પીડા; ઠોંક રહી જવાનેા રોગ; અરચિ, ભ્રમ અને ગોળો થાય છે. ઊંધવું, ઘાટ પીવો અને મનગમતી વાતો કરવી એ એમાં હિતકારક છે.

ઊલટી રોકવાથી થતા રોગ

વિસર્પકોઠકુષ્ઠાક્ષિરુપ્પાણ્ડ્વામયજ્વરાઃ ॥

સ્કાસશ્વાસહૃદ્ગ્ન્યાસ્તમ્મારુચિન્નમાઃ ॥૧૭ ॥

ઊલટીનેા વેગ રોકવાથી રતવા, ડોકરોગ, કુષ્ઠ, આંખના રોગ, અણુજ, પાંડુરોગ, તાવ, ઉંધરસ, દમ, ઊખકા, વ્યંજરોગ, સોબ-એટલા રોગ થાય છે.

ઉપાય

મળ્લપધૂમાનાહારા રૂક્ષં મુક્ત્વા સદુદ્ગમઃ ॥
વ્યાયામઃ સૂતિરદ્વસ્ય શસ્તં ચાત્ર વિરેચનમ્ ॥૧૮
સક્ષારલવણં તૈલમમ્બદ્ધાર્યં ચ શસ્યતે ॥

ઊલટી રોકવાથી થયેલા રોગ મટાડવાને ગંડૂપવિધિમાં કઢ્યા પ્રમાણે કાગળા કરવા; ધૂમપાનવિધિમાં કઢ્યા પ્રમાણે ધુમકોડા પીવે; ઉપવાસ કરવે; લૂખા પદાર્થ ખાઈને તેની ઊલટી કરવી, કસ્ટરત કરવી, લોહી કઢાવવું અને બુલાખ લેવો એ હિતકારક છે, તેમ જ ક્ષાર અને લવણ મેળવીને તેલ ચોળવુ તે પણ ફાયદાકારક છે.

વીર્યના વેગ રોકવાથી થતા રોગ

યુક્તાત્તન્નવર્ણં ગુહ્યવેદનાશ્ચયજ્વરાઃ ॥૧૯ ॥

હૃદ્યથામૂત્રસક્ષાન્નમ્બદ્ધવૃદ્ધયશ્મપન્દતાઃ ॥

વીર્યના વેગ રોકવાથી વીર્ય ઝરે છે, યુષ્ઠ અવયવો (યુદા, અંડ તથા મૂત્રેન્દ્રિય)માં પીડા તથા સાંભે, તાવ, હૃદયમાં પીડા, પેશાબ ન થાવ, શરીરનાં અંગો તૂટે, વધરાવળ, પથરીના રોગ અને નયુંસકપણુ એ રોગો થાય છે.

ઉપાય

તામ્રચૂડસુરાશાલિવસ્યમ્બદ્ધાવગાહનમ્ ॥૨૦ ॥
વસ્તિગુદ્ધિકરેઃ સિદ્ધં મજેત્કીરં પ્રિયાઃ સ્ત્રિયઃ ॥

વીર્ય રોકવાથી થયેલા રોગમાં કૂકડાનુ માંસ ખાવુ, સુરા પીવી, શાળના ચોખા ખાવા, બસ્તિ લેવી, તેલ ચોળવું, અવગાહન કરવું, મૂત્રારાધને અંદરથી સાફ કરે એવા કાણું વગેરે પદાર્થથી સિદ્ધ કરેલું દૂધ પીવું અને મનગમતી સ્ત્રીઓને ભોગવવી.

વેગ રોકવાથી થયેલા રોગ અસાધ્ય

ક્યાંરે બંધવા ?

ત્વદ્શૂભાત્તં ત્યજેત્ ક્ષીર્ણં વિદ્વચમં વેગરોચિનમ્ ॥૨૧ ॥

વેગ રોકવાથી જેને રોગ થયા હોય તેને ઘણી તરસ લાગતી હોય અને તેથી પીડાતો હોય તથા શુળ આવતું હોય, ખાંડ દૂખળો થઈ ગયો હોય; તેમ જ આડાની ઊલટી થતી હોય તે તેવા રોગોને વેધે છોડી દેવો. (ઔષધ ન કરવું; કારણ કે તેનો રોગ અસાધ્ય છે.)

વેગોને પરાણે કાઠવાથી કે રોકવાથી થતા રોગ
રોગાઃ સર્વેઽપિ જાયન્તે વેગોદીરણધારણઃ ।

વેગોને પરાણે આણવાથી કે રોકવાથી તમામ
રોગ થાય છે. (કેવળ ઉપર ગણાવ્યા એટલા જ
નહિ, પણ ગમે તે અને ગમે તેટલા રોગ થઈ
શકે છે.)

તેમાં વાતાતુલોમન વિધિ કરવો
નિર્દિષ્ટ સાધનં તત્ર ભૂયિષ્ટં ચે તુ તાન્ પ્રતિ ॥૨૨
તતઞ્ચાનેકથા પ્રાયઃ પવનો યત્પ્રકુપ્યતિ ।
અન્નપાનોષધં તસ્ય યુક્તોતાતોઽનુલોમનમ્ ॥૨૩॥
વેગ પરાણે આણવાથી અને રોકવાથી જ
રોગો થાય છે તેમાં ગોળો, ઉઠાવર્ત વગેરે જે
રોગો નામ ઢઈને ગણાવ્યા છે તે રોગો ઘણુ-
ખરું થાય છે. તેના ઉપાય તે તે જગ્યાએ
ખતાવ્યા છે. નામ ઢઈને ગણાવેલા અને ન
ગણાવેલા સર્વ ઉઠાવર્ત રોગોમાં વાયુ અનેક
પ્રકારે પુષ્કળ કોપે છે; માટે તેને (વાયુને)
સ્વાભાવિક માર્ગે લાવી મૂકનાર અન્ન, પાન
(પીણુ) અને ઔષધો આપવાં.

લોભ વગેરેના વેગ અટકાવવા
ધારયેતુ સદા વેગાન્ હિતૈવી પ્રેલ્ય ચેહ ચ ।
લોભેપ્યર્થદ્વિપમાત્સર્થરાગાદીનાં જિતેન્દ્રિયઃ ॥૨૪॥
જે માણસ પરલોકમાં તથા આ લોકમાં
પોતાનુ લલુ ઇચ્છતો હોય તેણે ઇન્દ્રિયોને
જીતીને (ઇન્દ્રિયોના વિપયોની લાલસા છોડી
ઢઈને) લોભ, ઈર્ષ્યા, ક્રેપ, મત્સર અને આસક્તિ
વગેરે વેગોને નિરંતર રોકવા. (ધાકધમકીને
વશ થઈ આ વેગો રોકવાથી રોગ થાય છે;
માટે ઇન્દ્રિયોને જીતીને આ વેગોને રોકવા.)

શોધનની જરૂર
યતેત ચ યથાકાલં મલાનાં શોધનં પ્રતિ ।
અલ્યર્થસંજિતાસ્તે હિ ક્રુદ્ધાઃ સ્યુર્જીવિતક્ષિડ્ઢઃ ॥૨૫
દરેકે દોષ અને મળનુ શોધન કરવા માટે
તે તે દોષ અને મળ માટે અને શોધન કરવાની
રીત માટે જે યોગ્ય સમય હોય તે સમયે
મળનુ શોધન કરવાનો ચલન કર્યા કરવો; કેમ કે
જ્યારે તે મળ પોતાપોતાનાં સ્થાનમાં એકઠા
થાય છે, ત્યારે તે પ્રકોપ પામીને આયુષ્યને

નાશ પણ કરી શકે છે.

દોષાઃ કદાચિત્કુપ્યન્તિ જિતા લઘ્નપાચનૈઃ ।
ચે તુ સંજોધનૈઃ શુદ્ધા ન તેવાં પુનરુદ્ભવઃ ॥૨૬॥
લંઘન (ઉપવાસ) અને પાચન વગેરેથી
સુધારેલા (સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં આણેલા)
દોષો પણ કદાચ કોપે છે, પણ સારી રીતે શોધન
કરીને શુદ્ધ કરેલા દોષ ફરીથી ભિખળતા નથી.

રસાયન વગેરે યોગ
યથાક્રમં યથાયોગમત ઊર્ધ્વં પ્રયોજયેત્ ।
રસાયનાનિ સિદ્ધાનિ વૃષ્યયોગાંશ્ચ કાલવિત્ ॥૨૭
દેશ, કાળ, ખળ, શરીર, આહાર, સાત્ત્વ, સત્ત્વ, પ્રકૃતિ વગેરે જાણનારા વૈદે દોષોની
શુદ્ધિ કર્યા પછી રસાયન અધ્યાયમાં કહેલા
ક્રમ પ્રમાણે સિદ્ધ (અનેકવાર અજમાવી બેચેલા)
રસાયણ અને વાજકરણ પ્રયોગો કરવા.
નોંધ : યથાક્રમ=ઉ. ૩૯/૧૦૩૩થી ૧૪૫પ્રમાણે
રસાયનનો ક્રમ અને ઉ. ૪૦/૬૩૩થી ૮ પ્રમાણે
વાજકરણનો ક્રમ.

યથાયોગ=દરહીની પ્રકૃતિ વગેરે માટે યોગ્ય
હોય એવો રસાયનનો અને વાજકરણનો યોગ.

પૃંહણુક્રિયા
મેપજઢપિત્તે પથ્યમાહારૈર્વૃહ્ણં ક્રમાત્ ।
શાલિપટ્ટિકર્ગોધૂમમુદ્ગમાંસવૃતાદિભિઃ ॥૨૮॥
હૃદયદીપનમેપજ્યસંયોગાદ્ગૃચિપત્કિદ્ઢઃ ।
સામ્યજ્ઞોદ્ઢર્તનભ્લાનનિરુહસ્નેહવસ્તિભિઃ ॥૨૯॥
દવાથી (ખાસ કરીને શોધનથી) દૂખળા
પડી ગયેલા દરહીને ક્રમસર અલ્યંજ, ઉદ્ઢર્તન,
સ્નાન, પૃંહણુ, નિરુહખસ્તિ તથા પૃંહણુ અત્ત-
વાસનખસ્તિની ક્રિયાઓ કરીને તથા (સૂંઠ,
પીપર, આદુ, તજ, એલચી વગેરે) હૃદ અને
દીપન ઔષધો ભેળવીને શાળ ચોખા, સાઠી-
ચોખા, ઘઉં, મગ, માસ, ઘી વગેરે ખાવાની
ચર્ચિ ઉત્પન્ન કરે એવા તથા પાચનશક્તિ વધારે
એવા ગોરાક યોગ્ય ક્રમમાં આપીને એનુ પૃંહણુ
કરવુ એ હિતકર છે.

શોધન વગેરેનુ ડ્ઢળ
તથાસ લખતે શર્મ સર્વપાવકવાટ્યમ્ ।
ઘોવર્ણેન્દ્રિયધૈમલ્યં વૃપતાં દૈર્ઢ્યમાયુષઃ ॥૩૦॥

એવી રીતે પ્રથમ શોધન, પછી બૃહલુ, પછી રસાયન પ્રયોગ કરવાથી તે મનુષ્ય આરોગ્યરૂપી સુખ પામે છે તથા પાંચભૌતિક અગ્નિ, સાત ધાતુઓના અગ્નિ અને તેરમે જઠરાગ્નિ-એ સર્વ અગ્નિ (શા. ૩) પ્રદીપ્ત થાય છે; યુદ્ધિ, શરીરનો રંગ અને ઇન્દ્રિયો નિર્મળ થાય છે; વિષયશક્તિ વધે છે અને આવરદા લંબાય છે.

આગંતુક રોગ

એ ભૂતવિપવાચ્યવિક્ષતમહાવિસમમવાઃ ।
રાગદ્વેનમયાદ્યાશ્ચ તે સ્યુરાગન્તવો ગદાઃ ॥૩૧॥

જે તાવ વગેરે રોગ ભૂત (વળગાડ), ઝેર, વાવાઝોડ, દાઝવુ, વાગવુ, ભાંગવુ વગેરેથી થયા હોય તેમને તથા કામ, ક્રોધ, ભય વગેરેને પણ આગંતુક રોગ સમજવા.

રોગ ન થવા દેવાના તથા મટાડવાના ઉપાય ત્યાગઃ પ્રજ્ઞાપરાધાનામિન્દ્રિયોપશમઃ સ્મૃતિઃ ।
દેશકાલાત્મવિજ્ઞાનં સદ્વૃત્તસ્યાનુવર્તનમ્ ॥૩૨॥
અયર્વવિહિતા શાન્તિઃ પ્રતિકૂલપ્રહાર્ચનમ્ ।
ભૂતાદ્યસ્પર્શનોપાયો નિર્દિષ્ટથ પૃથક્પૃથક્ ॥૩૩॥
અનુત્પત્યે સમાસેન વિચિરેવઃ પ્રદર્શિતઃ ।
નિજાગન્તુવિકારાણામુત્પન્નાનાં ચ જ્ઞાન્તયે ॥૩૪॥

પ્રજ્ઞાપરાધ છોડી દેવા, ઇન્દ્રિયો કબજામાં રાખવી, સૂ. ૨/૪૪માં કહેલી બાબતો સ્મરણમાં રાખવી, બાગલ વગેરે દેશ, શિશિર વગેરે ઋતુ તથા વાતપ્રકૃતિ વગેરે પોતાની પ્રકૃતિ એ સર્વ સમજીને રહેવું, સત્ પુરુષો જે માર્ગે ચાલતા હોય તેને અનુસરવું, અર્થર્વવેદમાં કહેલું શાંતિકર્મ કરવું, નડતા ગ્રહોની પૂજા કરવી તથા ઉત્તરસ્થાનમાં ભૂતપ્રતિષેધ અધ્યાયમાં જે જુદાજુદા ઉપાય બતાવ્યા છે તે કરવા. નિજ તથા આગંતુક રોગો ન થવા દેવા માટે તથા થયા હોય તે તેને મટાડવા માટે દૂકામાં આ ઉપર કહેલો વિધિ દેખાડ્યો છે.

પ્રાકૃતિક રોગમાંથી બચવાનો ઉપાયઃ
દાષાના શોધનનો સમય
રીતોદ્ગ્રહં દોષચં વસન્તે
વિશોધયન્ પ્રીમ્નજમત્રકાલે ।

ઘનાત્યયે વાર્ષિકમાશુ સમ્યક્
પ્રાપ્નોતિ રોગાનુજાત્ન જાતુ ॥૩૫॥

શીતઋતુ(હેમંત અને શિશિર)માં ભેગા થયેલા દોષના સંચયનું વસંતની શરૂઆતમાં શોધન કરવું, ગ્રીષ્મઋતુમાં એકઠા થયેલા દોષના સંચયનું વર્ષાઋતુની શરૂઆતમાં શોધન કરવું, વર્ષાઋતુમાં એકઠા થયેલા દોષનું શોધન શરદઋતુની શરૂઆતમાં કરવું. એ પ્રમાણે બરાબર કરનાર માણસને ઋતુથી થતા રોગ કદાપિ થતા નથી.

નીરોગી કેમ રહેવાય ?

નિત્યં હિતાહારવિહારસેવી
સમીક્ષ્યકારી વિપયેષ્વસકઃ ।
દાતા સમઃ સત્યપરઃ ક્ષમાવા-
નાતોપસેવી ચ ભવત્યરોગઃ ॥૩૬॥

રોજ પથ્ય આહારવિહારનું સેવન કરનાર, બેઈ વિચારીને કામ કરનાર, ઇન્દ્રિયોના વિષયો પર આસક્તિ ન રાખનાર, દાન આપનાર, સર્વને સમાન ગણનાર, સત્યનિષ્ઠ, ક્ષમા આપનાર અને આત્મજનની સેવા કરનાર માણસ નીરોગી રહે છે.

આત્મજનને જે માણસ જે બાબતની સંપૂર્ણ યોગ્યતાવાળો હોય તે માણસ તે બાબત પૂરતો આત્મજન કહેવાય છે.

इति अष्टांगहृदये सूत्रस्थाने रोगानुत्पादनीयोऽध्यायस्तुतः ।

અધ્યાય પ મો

ગયા અધ્યાયને અંતે પથ્ય આહાર અને વિહારનું સેવન કરવાનું કહ્યું. વળી આગળ કહ્યું છે કે વસંતઋતુમાં ભારે, ઠંડા પદાર્થો, દહાડે ઊઘ, સિનગ્ધ, ખાટા અને ગળ્યા પદાર્થોના ત્યાગ કરવો (સૂ. ૩/૨૫૩); પણ કેમ કયા આહારવિહાર પથ્ય છે તે તથા કયા પદાર્થમાં કયા શુભ છે તે પણ આગળ કહેવાયું નથી; તેથી આ અધ્યાયથી પદાર્થોના શુભદોષ કહેવાની શરૂઆત કરે છે. પદાર્થ(દ્રવ્ય) ના મુખ્ય બે ભાગ પાડ્યા છેઃ દ્રવ અને અદ્રવ. એમાંથી દ્રવ પદાર્થ (દ્રવદ્રવ્ય) વિષેની હકીકત

આ અધ્યાયમા આપી છે.

અયાતો દ્રવદ્રવ્યવિદ્યાનીયમધ્યાયં ધ્યાહ્યા-
સ્વામઃ ॥ इति ह स्माहुरात्रेयाः यो महर्षयः ॥

હવે દ્રવ પદાર્થોના વિજ્ઞાનનો અધ્યાય
અમે સમભવિએ છીએ. એ વિષયમાં આત્રેય
વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

જળવર્ગ

પાણીના ગુણ

जीवनं तर्पणं हृद्यं ह्लादि बुद्धिप्रवोधनम् ।
तन्व्यकरसं मृष्टं शीतं लघ्वमृतोपमम् ॥ १ ॥
गङ्गायु नमसो अष्टं स्पृष्टं त्वक्केन्दुमार्कतिः ।
हिताहितत्वे तद्भूयो देशकालावपेक्षते ॥ २ ॥

આકાશમાંથી પડતા (વસ્ત્ર વગેરેમાં અદ્ધર
ઝીલેલા) પાણીને ગંગામ્બુ કહે છે. તે જીવન,
તર્પણ, હૃદય, આનંદ આપનારું, બુદ્ધિને બળુત
કરનારું, ખલુ પાતળું, અવ્યક્ત રસવાળું એટલે
છે રસમાંથી એક પણ રસ (સ્વાદ) સ્પષ્ટ
માલુમ ન પડનાથી એમાં કયો રસ છે તેનો
નિર્ણય થઈ શકે નહિ એવું, મૃષ્ટ, અડકવામાં
ઠંડું તથા ઠંડું પડે એવું, હલકું તથા અમૃત
જેવું ગુણુકારી છે. પણ ખાસ તો આકાશમાંથી
જમીન પર પડેલા પાણીને જ્યારે સૂર્ય અને
ચંદ્રનાં કિરણો લાગે છે અને વાયુનો સ્પર્શ
થાય છે, ત્યારે તે દેશકાળ પ્રમાણે ગુણુકારી કે
અવગુણુકારી થાય છે.

નોંધ:— ' ખાસ તો ' એ શબ્દો એવું સૂચવે
છે કે મોટેભાગે તો વરસાદનું જમીન પર પડેલું
પાણી દેશના અને કાળના ગુણુદોષને લીધે
ગુણુવાળું કે અવગુણુવાળું બને છે, પણ આકાશ-
માંથી અદ્ધર ઝીલેલું પાણી પણ દેશકાળના
ગુણુદોષ પ્રમાણે કેટલેક અંશે ગુણુવાળું કે
અવગુણુવાળું થાય છે. દાખલા તરીકે વરસાદનું
પાણી જે પાત્રમાં અદ્ધર ઝીલ્યું હોય તે પાત્રના
ગુણુદોષ એ પાણીમાં આવે છે. તળી વર્ષાઋતુના
વરસાદનું અદ્ધર ઝીલેલું પાણી ફાયદો કરે છે,
પણ વર્ષાઋતુ સિવાયની બીજી ઋતુમાં પડેલા

વરસાદનું અદ્ધર ઝીલેલું પાણી નુકસાન કરે
છે. આમ વરસાદનું અદ્ધર ઝીલેલું પાણી
(ગંગામ્બુ, દિવ્યામ્બુ) ફાયદો કરે કે નુકસાન
તેને આધાર પણ કેટલેક અંશે દેશ (પાત્ર)
અને કાળ (ઋતુ) પર છે.

પણ આ નિયમ જમીન પર પડેલા વર-
સાદના પાણી (ભૌમજલ) ને ખાસ લાગુ પડે
છે. દાખલા તરીકે, બંગલ દેશમાં પડેલું વર-
સાદનું પાણી હિતકારી છે. અનુપ દેશમાં
પડેલું વરસાદનું પાણી નુકસાન કરે છે. તેમાંયે
વળી સ્વસ્થ જગ્યાએ પડેલું પાણી ફાયદો કરે
છે. અસ્વસ્થ (મેલી, ગંદી), જગ્યાએ પડેલું
પાણી નુકસાન કરે છે. કૂવામાં પડેલું પાણી
ફાયદો કરે છે, તળાવમાં પડેલું પાણી નુકસાન-
કરે છે. સારા વાસણમાં વરસાદનું પાણી
ભર્યું હોય તો તે ફાયદો કરે છે. ખરાબ વાસ-
ણમાં ભર્યું હોય તો નુકસાન કરે છે. તરસના
રોગવાળાના શરીરમાં પાણી ભય તો ફાયદો
કરે છે, જળધર જેવા રોગવાળાના શરીરમાં
ભય તો નુકસાન કરે છે. આ બધા દાખલા
દેશ (ભૂમિ, જગ્યા, વાસણ, દેહ, જળાશય) ને
લીધે પાણીમાં ગુણુ કે દોષ આવે તેના છે.

તે જ પ્રમાણે કાળને લીધે પણ જમીન પર
પડેલા વરસાદના પાણીમાં ગુણુદોષ આવે છે.
દાખલા તરીકે, શરદ અને શ્રીભઋતુમાં પાણી
ફાયદો કરે છે, બીજી ઋતુઓમાં નુકસાન કરે
છે. દિવસે પાણી ફાયદો કરે છે, રાતે નુકસાન
કરે છે. ખાતાંખાતાં વચ્ચેવચ્ચે પીધેલું પાણી
ફાયદો કરે છે, ખાધા પહેલાં તરત અને ખાધા
પછી તરત પીધેલું પાણી નુકસાન કરે છે.

ગાંગજળનું લક્ષણ

येनाभिवृष्टममलं शाल्यजं राजते स्थितम् ।

गङ्गानमविचर्णं च तत्पेयं गङ्गम्

ગાંગપાણીની પરીક્ષા એ છે, કે કપાના
વાસણમા શાલિ ચોખાના ભાતનો પિંડ (ગોળો)
મૂકીને તે પર જે વરસાદનું પાણી છાંટ્યા પછી
પણ (એક મુદૂર્ત સુધીમાં) તે ભાતનો પિંડ
પથપથો ન થઈ ભય અને પોતાના અસલ

રંગને રહે, તે પાણી ગાંગજળ છે એમ સમજીને તેને (નાહવાના તથા) પીવાના ઉપયોગમાં લેવું.

સામુદ્રજળ ન પીવું

અન્યથા ॥ ૩ ॥

સામુદ્રં તન્ન પાતલ્યં માસાદાશ્વયુજાદ્વિતા ।

એથી જિલ્દું હોય તો એટલે જે વરસાદનું પાણી છાંટવાથી શાલી ચોખાના ભાતના પિંડને રંગ એક મુદ્દતમાં ખદલાય અને એ પિંડ પચ-પચો થઈ બચ તો તે પાણીને 'સામુદ્રજળ' કહેવું; સામુદ્રજળ આસો સિવાય બીજા મહિનામાં નાહવા કે પીવામાં વાપરવું નહિ. (આસો મહિનામાં અહર ઝીલેલું વરસાદનું પાણી ક્ષારવાળું હોવાથી એ છાંટવાથી ભાત સ્વાભા-વિક રીતે પચપચો થાય છે, પાણી ખરાબ હોવાથી નહિ; માટે આસો મહિનામાં ઝીલેલું પાણી પીવામાં હરકત નથી.)

કેવું ભૌમજળ પીવું ?

વેન્દ્રમશ્વુ સુપાત્રસ્થમવિપત્રં સદા પિત્રેત્ ॥ ૪ ॥

તદભાવે ચ ભૂમિષ્ઠમાન્તરિક્ષાનુકારિ યત્ ।

શુચિવૃથ્વસિતશ્વેતે દેશેડકપત્રનાહતમ્ ॥ ૫ ॥

રૂપા વગેરેના ચોખા વાસણમાં ઝીલેલું અને ભરેલું વરસાદનું પાણી જે ખગડયું ન હોય તો તે સદાય પીવું (પણ મહિન, અપવિત્ર, નિર્દિત પાત્રમાં ઝીલેલું ન પીવું); તેવું પાણી ન મળે તો કાળી કે ગોરાડ જમીનના વિશાળ અને પવિત્ર (ચોખા) ભાગમાં ભરા-યેલું, ચારે પાસેથી સૂર્યનો તડકો અને પવનના સપાટા લાગતા હોય તેવું પણ ઉપર કહેલા ગાંગજળના શુભોમાંથી જેટલા અને એટલા વધારે શુભોવાળું પાણી નાહવા તથા પીવા માટે વાપરવું.

ન પીવાલાયક પાણી

ન પિત્રેત્પદ્મશિવાલત્વળપર્ણાવિલાસ્તતમ્ ।

સૂર્યેન્દુપવનાદદ્યમભિવૃષ્ટં ઘનં શુરુ ॥ ૬ ॥

ફેનિલં જન્મુમત્તં દન્તપ્રાહ્યતિશૈત્પતઃ ।

અનાર્તવં ચ યદિદ્યમાર્તેયં પ્રથમં ચ યત્ ॥ ૭ ॥

હૃતાદિતન્તુવિષ્ણૂત્રવિપલંશ્લેષદૂપિતમ્ ।

કાદવ, લીલ, ઘાસ અને પાંદડાંથી મેલું થયું હોય તથા છવાઈ ગયું હોય એવું, સૂર્ય કે ચંદ્રના કિરણો જેના પર પડતાં ન હોય એવું, પવનના સપાટા જેને લાગતાં ન હોય એવું, તરતનું વરસેલું, ડહોળું (માટી, રેતી વગેરે ભળવાથી બડું થયેલું), ભારે, ફીલવાળું, જાતાવાળું, તડકાથી ગરમ થઈ ગયેલું તથા દાંત કળે એવું કંડું પાણી પીવું નહિ. (તરતનું વરસેલું પાણી ન પીવું એમ કહેવામાં એ મતલબ છે કે તે દિવસનું વરસેલું પાણી કે એવા પાણી સાથે ભળેલું પાણી ન પીવું. પણ ત્રણ રાતો વીત્યા પછી પાણી નીતયું હોય તે ઉપયોગમાં લેવાય. ચોખાસામાં વરસાદના પાણીથી ભરાઈ રહેલા ખાખોચિયામાંનું પાણી તાપથી ઊકળતું હોય છે; તેવું પાણી શુદ્ધતા પવનમાં હોય, સૂર્ય-ચંદ્રનાં કિરણો તે પર પડતાં હોય તોપણ ન લેવું.)

જે દિવ્ય જળ વર્ષાઋતુ સિવાય બીજા ઋતુ-માં પડેલું હોય તે પીવું નહિ. વર્ષાઋતુમાં પણ ખડેલા વરસાદનું પાણી પીવા યોગ્ય નથી, તેમ જ ક્ષેણિયા વગેરે ઝીણાં જંતુઓની લાળ (બળ), હગાર, મૂત્ર, ઝેર વગેરે અડકવાથી દૂષિત થયેલું પાણી પણ પીવા યોગ્ય નથી.

નદીઓનું નિરૂપણ

પશ્ચિમોદધિગાઃ શોઘ્રવહા યાશ્ચામલોદકાઃ ॥ ૮ ॥

પથ્યાઃ સમાસાત્તા નદો વિપરીતાસ્વતોડન્યથા

દૂકમાં જે નદીઓ પશ્ચિમ તરફના સમુદ્ર-ને મળતી હોય, જલદી (ઝડપથી) પહેતી હોય એટલે વેગવાળી હોય તથા નિર્ભળ પાણી-વાળી હોય તે નદીઓને હિતકર બોલવી. (મત-લબ કે તેનું પાણી માફક આવે એવું સમજવું.) એથી જિલ્દા પ્રકારની જે નદીઓ હોય એટલે પશ્ચિમ સિવાય બીજા સમુદ્રને મળનારી, ધીમા વહેણવાળી તથા મેલા પાણીની હોય તેનું પાણી અહિતકારક બોલવું.

કેવી નદીઓ પથ્ય અને અપથ્ય છે ?

અપલાસ્ફાલનાદોપવિચ્છેદૈઃ સ્વેદિતોદકાઃ ॥ ૯ ॥

હિમવન્મલયાદ્ભૂતાઃ પથ્યાસ્તા પથ ચ સ્થિરાઃ

કૃમિશ્લીપદ્હૃત્કૃપ્શિરા રોગાન્ પ્રકુર્વંતે ॥ ૧૦ ॥

જે નદીઓ હિમાલય તથા મલય પર્વતમાંથી

નીકળી હોય તેનું પાણી બે નદીઓમાંના પથ્થર સાથે અથડાવાથી ભિજળતું હોય, ખળભળતું હોય કે પાણીના બે પ્રવાહ છૂટા પડી જતા હોય અને એ રીતે પાણી અથડાઈ-ફૂટાઈને 'હલકું' બન્યું હોય તે તે પાણી હિતકર છે; પણ બે તે જ નદીઓનાં પાણી સ્થિરપણે વહેતાં હોય તે તે કંરમિયા, હાથીપગ, હૃદયરોગ, ગળાના રોગ અને માથાના રોગ કરે છે.

કઈ નદીઓનું પાણી કેવું છે ?

પ્રાચ્યાવન્યપરાન્તોત્યા દુર્નામાનિ મહેન્દ્રજાઃ ।
ઉદરસ્ત્રીપદાતક્લાન્ સહ્યવિન્ધ્યોદ્ભવાઃ પુનઃ ॥૧૧॥
કુષ્ટપાણ્ડુશિરોરોગાન્ દોષઘ્ન્યઃ પારિયાત્રજાઃ ।
ઘલપૌરુષકારિણ્યઃ સાગરામ્ભલિદોષકૃત્ ॥૧૨॥

પૂર્વ માળવા અને પશ્ચિમ માળવાના સીમાડા ઉપર આવેલા પર્વતોમાંથી વહેતી નદીઓનાં પાણી હરસ નામે રોગ કરે છે. મહેન્દ્રાચળમાંથી નીકળેલી નદીઓનાં પાણી ઉદરરોગ તથા હાથીપગ નામના રોગ કરે છે. સહ્યાદ્રિ અને વિંદ્યાચળમાંથી નીકળતી નદીઓ ચામડીના રોગ, ખણજ, પાંડુરોગ અને માથાનાં દરદ કરે છે. પારિયાત્ર નામે પર્વતના તળાવોમાંથી નીકળેલી નદીઓ વાયુ વગેરે દોષને નાશ કરે છે તથા ખળ અને વીર્યના વધારો કરે છે. સમુદ્રનું પાણી વાયુ વગેરે ત્રણે દોષને ઉત્પન્ન કરે છે.

કૂવા-તળાવ વગેરેનાં પાણી

વિદ્યાત્કૃપતડાગાદીન્ જાઙ્ગલાનૂપશૈલતઃ ।

બંગલપ્રદેશ, અનૂપપ્રદેશ કે પર્વત પ્રદેશમાં કૂવા, તળાવ વગેરે હોય તેનાં પાણી તે તે પ્રદેશના ગુણદોષ પ્રમાણે ગુણ કે અવગુણ કરે છે, એટલે બંગલ પ્રદેશના કૂવા વગેરેનાં પાણી હલકાં બળવાં. અનૂપ પ્રદેશના કૂવા વગેરેનાં પાણી ભારે સમજવાં. પર્વત ઉપરના (જિયાણના પ્રદેશના) કૂવા વગેરેનાં પાણી વધારે હલકાં સમજવાં.

પાણી કોણે, ક્યારે, કેટલું પીવું ?

નામ્યુ પેયમશમ્ભવા સ્વસ્વપમ્ભવાન્નિગુન્નિમ્ભિઃ ॥૧૩॥
પાણ્દુદરાતિસારાશોઘ્રહૃણીશોપશોથિમ્ભિઃ ।
ઋતે શરન્નિદાગ્ધાભ્યાં પિત્રેત્વસ્વોડપિ ચાલ્પશઃ ॥૧૪॥

જને જરૂરમિ થોડો હોય કે જને ગોળો, પાંડુ, ઉદરરોગ, અતિસાર, હરસ, સંગ્રહણી-રોગ અને સોબનો રોગ હોય તેણે પાણી ખિલકુલ ન પીવું; પણ ન જ રહેવાય તે ઘણું જ થોડું પીવું. તંદુરસ્ત માણસે પણ શરદ અને શ્રીષ્ઠ-ઋતુ સિવાય બાકીના કાળમાં થોડુંથોડું જ પાણી પીવું. (રોગી માણસે પાણી પીવું પડે તે ઉકાળેલું પાણી ઠંડું થયા પછી પીવું.)

જમતી વખતે પાણી પીવાની રીત

સમસ્થૂલકરાશુ મુક્તમધ્યાન્તપ્રથમામ્બુવાઃ ।

અડધું જમી રહ્યા પછી પાણી પીવાથી ધાતુઓ યોગ્ય પ્રમાણમાં રહે છે, તેથી શરીર બેઈએ તેવું રહે છે. બોજનને અંતે પાણી પીવાથી આમાશયમાં કફની વૃદ્ધિ થાય છે તેથી શરીર થોડા ભેલું થાય છે. ખાતાં પહેલાં પાણી પીવાથી જરૂરમિને તે હોલવી નાખે છે, તેથી એ અગ્નિમાં પચાવવાની શક્તિ રહેતી નથી અને અન્ન સારી રીતે પચે નહિ તેથી તે માણસનું શરીર દુખણું થાય છે.

ઠંડા પાણીના ગુણ

**શીતં મદાત્યયગ્લાનિમૂર્ચ્છાચ્છર્દિશ્રમધ્રમાન્ ॥૧૫॥
તુષ્ણોષ્ણદ્રાહપિત્તાસ્ત્રવિપાણ્યમ્બુ નિયચ્છતિ ।**

ઠંડું પાણી પીવાથી મદાત્યય (ખડું દારૂ પીવાથી થયેલા રોગ), ગ્લાનિ, મૂર્છા, ભિલટી, થાક, ફેર, તરસ, સૂર્ય વગેરેનો તાપ, ખળતરા, પિત્ત તથા લોહીના રોગ તથા ઝેરના ઉપદ્રવ મટે છે.

બિના પાણીના ગુણ

**દીપતં પાવનં કણ્ઠયં લઘૂષ્ણં વસ્તિશોઘનમ્ ॥૧૬॥
હિધ્માધ્માનાનિલંઝ્રેષ્મસઘઃશુદ્ધિનવજ્વરે ।
કાસામપીનસથ્વાસપાર્શ્વઠક્ષુ ચ શલ્યતે ॥૧૭॥**

બિનું પાણી જરૂરમિને પ્રદીપ કરે છે, આગને અને આહારને પચાવે છે, કંકને (અવાજને) સુધારનારું, હલકું, ગરમ તથા મૂત્રનું શોધન કરનારું છે. હેડકી, આધ્માન, વાયુ તથા કફના રોગોમાં, દોષનું શોધન કર્યા પછી તરત જ પીવામાં, નવા તાવમાં, ઉધરસમાં, આમમાં, સળેખમાં, દમમાં અને પાસામાં શળ વગેરે

પીડા થતી હોય તે રોગમાં ગરમ પાણી કાયદા-કારક છે. (અર્થાત્ એ રોગોમાં પાણી આપવું પડે તો ગરમ આપવું.)

ઉકાળીને ઠંડું કરેલું પાણી

મનમિથ્યન્દ્રિ લયુ ચ તોયં ક્ષયિતશીતલમ્ ।

પિત્તયુક્તે હિતં દ્રોયં ઘ્યુપિતં તન્નિવદોપહનમ્ ॥ ૧૮ ॥

ઉકાળીને ઠંડું કરેલું પાણી અભિવ્યંહી નથી અને હલકું છે.

એ રોગમાં ખીલ દોષ સાથે પિત્ત ભયેલું હોય તેમાં ગરમ કરી ઠંડું કરેલું પાણી હિતકારક છે; એટલે વાતપિત્તમાં, પિત્તકફમાં અને સન્નિપાત- (ત્રિદોષ) માં ઉકાળીને ઠંડું પાડેલું પાણી પીવું સારું છે; પણ બે રાતવાસો રહે તો તે જ પાણી ત્રિદોષ ઉત્પન્ન કરે છે. પાણી ઉકાળીને ઠંડું પાડવાનો નિયમ આ પ્રમાણે છે: જાગલ દેશમાં વાયુ અને ગરમી વિશેષ હોવાથી તેવું પાણી હલકું છે માટે જલદી શુદ્ધ થાય છે, તેથી પાણીનો ચતુર્થાંશ બળવા દર્દને બાકીનું પાણી ઠંડું કરી વાપરવું. અનૂપ દેશની જમીન ઠંડી હોવાથી તેવું પાણી ભારે હોય છે; માટે તેને ત્રણ ભાગનું બાળવું અને બાકીનું ઠંડું કરી ઉપયોગમાં લેવું. સાધારણ દેશનું પાણી અરધું બાળવું અને પછી ઠંડું કરી વાપરવું. x

x પાણી વિશે કેટલીક હકીકત સુશ્રુતાદિ ગ્રંથોમાં કહી છે તે બાલવાલાયક છે. સુશ્રુતમાં કહે છે કે, ઉકાળેલું બે પાણી વેગ અને ડીણ વિનાનું, નિર્મળ તથા હલકું થાય તથા એથી ભાગે બાકી રહ્યું હોય તે કફના રોગને મટાડે છે, ત્રણ ચતુર્થાંશ રહ્યું હોય તો તે પિત્તને મટાડે છે અને અરધું રહ્યું હોય તો તે વાતદોષને મટાડે છે. સંઘડમાં કહે છે કે, એક ભતવું પાણી પીધા પછી તે પચી ગય. સિવાય ખીલ ભતવું પાણી તે પર પીવું નહિ. મતલબ કે ક્ષવાનું પાણી પીધા પછી તે પચી ગયા વિના તળાવનું ન પીવું. તળાવનું પીધા પછી તે પચી ગયા વિના ક્ષવાનું ન પીવું વગેરે. એ જ રીતે કાચું પાણી પીધા પછી ઉકાળેલું પાણી ન પીવું અને ઉકાળેલું પીધા પછી કાચું પાણી ન પીવું. એક જ ભતવું પાણી પણ વચમાં ભોળન કર્યા વિના કે કાંઈ ખાધા વિના ન પીવું. તરસ લાગ્યા છતાં પણ અત્યંત પાણી પીનારને પિત્ત અને કફ થાય છે, તાવવાળાએ

નાળિયેરના પાણીના ગુણ

નારિકેલોદકં સ્નિગ્ધં સ્વાદુ વૃષ્યં હિમં લયુ ।
તૃણાવિસ્તાનિહરં દીપનં ઘસ્તિશ્ચોષનમ્ ॥ ૧૯ ॥

નાળિયેરમાં રહેલું પાણી સ્નિગ્ધ, ગમ્યું, વૃષ્ય, ઠંડું, હલકું, તરસ, પિત્ત અને વાયુને મટાડનારું, દીપન તથા મૂત્રાશયનું શોષન કરનારું છે. (જરાક પાકા પણ લીલા નાળિયેરમાંથી તરત કાઢેલા પાણીને નાળિયેરનું પાણી કહે છે.)

વર્ષાઋતુમાં પદ્યાપથ્ય પાણી

વર્ષાસુ દિવ્યનાદેયે પરં તોયે ઘરાચરે ।

વર્ષાઋતુમાં દિવ્ય જળ અતિ ઉત્તમ છે અને નહીતું પાણી અતિ નુકસાનકારક છે.

એ પ્રમાણે સંશ્લેષમાં જળવર્ગ પતાવીને ક્ષીરવર્ગને આરંભ કરે છે. તેમાં પણ દૂધ પ્રાણીમાત્રને સદા જીવનદાતા હોવાથી પ્રથમ તેનાથી આરંભ કર્યો છે.

ક્ષીરવર્ગ

દૂધના ગુણ

સ્વાદુપાકરસં ક્ષિગ્ધમોજસ્યં ઘાતુવર્ધનમ્ ॥ ૨૦ ॥

વાતપિત્તહરં વૃષ્યં શ્લેષ્મલં ગુહ્ણશીતલમ્ ।

પ્રાયઃ પયઃ

એકંદરે દૂધ સ્વાદમાં તથા પચ્યા પછી પણ ગમ્યું હોય છે. તે સ્નિગ્ધ, એજસને વધારે એવું, ઘાતુએને વધારનારું, વાતપિત્તને મટાડે એવું, વૃષ્ય, કફ કરે એવું, ભારે અને ઠંડું છે. 'એકંદરે' કહેવાનું કારણ એવું છે કે, સિંટીટીનું દૂધ લગાર ગરમ. કૃષ્યું તથા ખારું છે; ખકરીનું દૂધ હલકું છે, ઘેટીનું દૂધ ગરમ છે. એક ખરીવાળાં જનાવરનું દૂધ ગરમ તથા કાંઈક ખટાશ અને ખારાશ પર છે; એમ દૂધ ભિન્નભિન્ન ગુણનાં હોવાથી દૂધના સામાન્ય ગુણ કહેતી વખતે 'એકંદરે' એમ કહ્યું છે તે યોગ્ય જ છે.

તો આ વાત વિશેષ ધ્યાનમાં લેવા જે-તે; કેમ કે જે કફ જરૂરમાંથી અગ્નિને એલસીને તાવ આણે છે તે કફ કાચું પાણી પીવાથી વધે છે.

ગાયત્રું દૂધ

અન્ન ગવ્યં તુ જીવનીયં રસાયનમ્ ॥ ૨૧ ॥
ક્ષતક્ષોણહિતં મેઘ્યં વસ્યં સ્તન્યકરં સરમ્ ।
શ્રમભ્રમમદાલક્ષ્મીશ્વાસકાસાતિતૃદ્ધુઘઃ ॥ ૨૨ ॥
જીર્ણજ્વરં મૂત્રકૃચ્છં રક્ષપિત્તં ચ નાશયેત્ ।

એમાં ગાયત્રું દૂધ જીવનીય છે, રસાયન છે, ક્ષતકાસવાળાને તથા ક્ષયવાળાને હિતકર છે, મેઘ્ય છે, અળ આપે છે, ધાવણ પેદા કરે છે અને સર છે. થાક, ફેર, મદ, નિસ્તેજ-પણું, દમ, ઉધરસ, ખડું તરસ, ભૂખ, જીર્ણ-જ્વર, મૂત્રકૃચ્છ અને રક્તપિત્ત એ અગિયાર રોગ મટાડે છે.

ભેંશતું દૂધ

હિતમન્યપ્નિદ્રેશ્ચો ગરીયો માહિપં હિમમ્ ॥ ૨૩ ॥
ભેંશતું દૂધ ગાયના કરતાં ભારે અને ઠંડું એટલે શીતવીર્ય છે. તીક્ષ્ણ જઠરાગ્નિવાળાને તથા જેને ક્ષિય ન આવતી હોય તેને એ હિતકર છે.

ખકરીતું દૂધ

અભ્યામ્બુપાનવ્યાયામકઢુતિકાશનૈર્લથુ ।
ઝાઝં શોષજ્વરશ્વાસરક્ષપિત્તાતિસારજિત્ ॥ ૨૪ ॥
ખકરી પાણી થોડું પીએ છે તેથી તથા ઠોડવા-કૂદવારૂપી કસરત તે વિશેષ કરે છે તેથી તેમ જ કડવો ને તીખો પાકો ખાય છે તેથી તેનું દૂધ હલકું છે. (ગાય, ભેંશ વગેરેના દૂધને માટે પણ એ નિયમ જાણી લેવો; એટલે જ્યારે પ્રાણીઓના ખોરાકમાં ફેરફાર થાય, ત્યારે દૂધના ગુણમાં પણ ફેર પડે. દિવસના કરતાં રાતે ઘણુંખરું પ્રાણીઓ થોડાં ફેરફારે છે; માટે રાતે તેમનાં અંગને કસરત થોડી પહોંચવાથી સવારનું દૂધ સાંજના દૂધ કરતાં ભારે જાણવું. ખકરીનું દૂધ ખલ્લુષા કેમ હલકું છે, તેનું કારણ ઉપર ખતાવ્યું છે.) વળી તેનું દૂધ ક્ષય, તાવ, દમ, રક્તપિત્ત અને અતિસારને મટાડે છે.

ઊંટીતું દૂધ

ઈપદ્મક્ષોષ્ણલવણમૌર્ષ્કં દીપનં લઘુ ।
શસ્તે વાતકફાનાહકૃમિશોફોદરાશંભામ્ ॥ ૨૫ ॥

ઊંટીતું દૂધ લગાર લૂણું, ગરમ તથા ખારું હોય છે. જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને હલકું છે. વાત, કફ, આનાહ, કૃમિયા, સોજા, ઉદરરોગ અને હરસ એટલા રોગ ઉપર ફાયદા-કારક (દવારૂપ) છે.

સીતું ધાવણ

માનુષ્યં વાતપિત્તાસ્ત્રગમિઘાતાક્ષિરોગજિત્ ।
તર્પણાન્નોતનૈર્નસ્યૈઃ

વાયુથી, પિત્તથી, શોહાથી અને વાગવાથી થયેલા આંખના રોગોમાં મનુષ્ય સીના દૂધનું-ધાવણનું આંખમાં ભરણુ ભરવાથી, ટીપાં મૂકવાથી અને નાકમાં નસ્ય ફૂંકવાથી એ આંખના રોગ મટે છે.

થેડીતું દૂધ

અઠ્યં તૂળ્ણમાવિકમ્ ॥ ૨૬ ॥
વાતવ્યાધિહરં હિદ્ધમાશ્વાસપિત્તકફપ્રદમ્ ।

થેડીનું દૂધ હૃદયને તુકસાન કરે છે, ઉષ્ણ-વીર્ય છે, વાયુના રોગને મટાડે છે તથા હેડકી, દમ, પિત્ત અને કફ કરે છે.

હાથણીતું દૂધ

હસ્તિન્યાઃ સ્થૈર્યકૃત્
હાથણીનું દૂધ શરીરને દઢ બનાવે છે.

એક ખરીવાળાં જનાવરનું દૂધ

વાઢમુષ્ણં ત્વૈકશકં લઘુ ॥ ૨૭ ॥
શાલાવાતહરં સામ્બલવળં જઢતાકરમ્

થોડી, ગથેડી જેવાં ફાટ વિનાની ખરીવાળાં જનાવરોનું દૂધ અત્યંત ગરમ અને હલકું હોય છે; શરીરની હાથપગરૂપી શાખાઓમાં થયેલા વાયુના રોગને મટાડે છે. કુંઠ ખાટું તથા ખારું હોય છે તથા તન અને મનને જડ બનાવે એનું હોય છે.

માત્ર ખાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું. એમ યુક્તિથી ઉકાળેલુ દૂધ કહે છે. એમ ઉકાળેલું દૂધ બહુ હલકું થાય છે. મનુષ્યસ્ત્રીનું ધાવણ કાર્ય હોવા છતાં અભિષેકી હોતુ નથી અને હલકું હોય છે.

કહેલા અને ધારોણુ દૂધના ગુણ
મ્હેદ્રીયોડતિશ્ચતં ધારોણમમૃતોપમમ્ ।

બહુ ઉકાળેલુ (કહેલુ) દૂધ કાચા દૂધ કરતાં પણ વધારે ભારે ખને છે. ધારોણુ દૂધ અમૃત જેવું છે. (આંચળમાંથી સીકું પીનારના મોમાં દોલેલા દૂધને ધારોણુ દૂધ કહે છે. આંચળમાંથી વાસણમાં તાલ જ દોલેલા ફીણુ-ભર્યાં કાચા ઢૂંકાળા દૂધને પણ ધારોણુ દૂધ કહી શકાય.)

દહીંના ગુણ

અમ્લપાકરસં પ્રાઘિ ગુરુણં દ્વષિ વાતજિત્ ॥ ૨૯ ॥
મેદ-ગુકચલશ્લેષ્મપિત્તરક્ત્કાશ્નિશોકફલ્ત્ ।
રોચિણુ શસ્તમરુચીં શીતકે વિપમજ્જરે ॥ ૩૦ ॥
પીતસે મૂત્રક્રન્ધે ચ રુક્ષં દુ પ્રહૃણીગદે ।
નૈવાદ્યાન્નિશિ નૈવોષ્ણં વસન્તોષ્ણશરત્સુ ન ॥ ૩૧ ॥
નામુદ્ભૂષં નાશ્વોદ્રં તન્નાવૃત્સિતોપલમ્ ।
ન જ્ઞાનામપ્લક્તં નાપિ તિન્નં નો મન્દમન્યથા ॥ ૩૨ ॥
લ્વરાચ્કૃપિત્તવીસર્પકુમ્ભપાણ્ડુધ્રમપ્રદમ્ ।

દહીં સ્વાદમાં ખાટું હોય છે અને પચ્યા પછી પણ ખાટું રહે છે. વળી એ ગ્રાહી છે. તે ભારિ, ગરમ અને વાયુને મટાડે એવું છે. ચરખી, વીર્ય, બળ, કંક, પિત્ત, લોહી, અગ્નિ અને સોભે, એટલા વાનાને ઉત્પન્ન કરે છે અર્થાત્ ચરખી વગેરેની વધારો કરે છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે અને દહીં ખાવાથી સોભે ચઢે છે (ધોધર આવે છે). વળી દહીં ભારે એવું છે તથા અરુચિને મટાડે છે. ટાઢિયા-વિષમ-જ્વરમાં પણ દહીં હિતકર છે. વ્યુત્ત સળેખમ અને મૂત્રક્રમ્હને દહીં મટાડે છે. અહણી રોગમાં તર કાઢી લીધેલું, લૂણુ, દહીં ફાયદો આપે છે. વળી દહીં રાતે તો કઢી ખાતુ જ નહિ તેમ અગ્નિ વગેરેથી ગરમ થયેલું દહીં પણ ન ખાતુ. વચંતન્નત્, શ્રીભન્નત્ કે શરદન્નત્માં પણ દહીં ન ખાતુ. ખાકીની ત્રણુ ઋતુઓમાં

પણ મગની પ્રવાહી દાળ વિના કે મધ વિના કે ઘી-સાકર વિના કે આમળાં વિના દહીં ખાવું નહિ. મતલબ કે એકલું દહીં ખાવાથી કંક વગેરે દોષ કોપે છે; પણ ઉપરના અતુપાન સાથે દહીં યોગ્ય સમયે ખાવાથી દોષ કોપતા નથી. દહીં રોજ ન ખાવું, મંદક ખાવું નહિ. એ ઉપરથી મધ વગેરે પણ પરિપકવ અવસ્થાને ન પામ્યું હોય તે ખાવુથીયુ નહિ, એ વાત પણ સમજી લેવાની છે. બે ઉપરની સૂચનાઓ (મર્યાદા) પાળ્યા વિના દહીં ખાવામાં આવે તો તાવ, રક્તપિત્ત, રતવા, ચામડીના રોગ, ખાંડ અને ચક્રગના રોગ થાય છે.

નોંધ : ટાઢિયા વિષમજ્વરમાં વાયુ, કંક કે વાયુ અને કંકના ભેગા કોપવાથી ટાઢ વાવ છે. દહીંથી વાયુનો પ્રકોપ મટે છે. માટે બે ટાઢિયો વિષમજ્વર વાયુના પ્રકોપથી આવ્યો હોય કે ટાઢિયો વિષમજ્વર વાયુ અને કંકના ભેગા પ્રકોપથી આવ્યો હોય તેમા વાયુનુ બેર કંક કરતાં વધારે હોય તો જ દહીં આપવાથી ફાયદો થાય છે.

પીનસરોગમાં જ્યારે બીલ દોષો કરતાં વાયુનુ બેર વધારે હોય ત્યારે જ દહીં ફાયદો કરે છે. દહીં ગરમ હોવાથી પકવે છે અને સળેખમ પાકે એટલે મટે છે.

ઘી-સાકર સાથે ભેળવીને દહીં ખાવાનુ કહ્યુ છે તેમાં ઘી અને સાકર સરખાં લઈને ભેગાં કરવાં.

કેટલાક આચાર્યોનુ માનયુ એવું છે કે, કશામાં ભેળવ્યા સિવાય એકલું દહીં પણ થોડું ખાવાની હરકત નથી. બે હરકત હોત તો એકલા દહીંના ગુણ આયુર્વેદમાં ગણાવ્યા ન હોત.

છાશના ગુણ

તક્કં લઘુ કપાયામ્લં દીપનં કફવાતજિત્ ॥ ૩૩ ॥
શોફોદરાશીં પ્રહૃણીદોષમૂત્રગ્રહારુચીઃ ।

હીહિગુલ્મવૃત્તવ્યાપત્તરપાણ્ડુવામયાન્ જયેત્ ॥ ૩૪ ॥

છાશ હલકી, ઠૂરી, ખાટી, દીપન તથા કંક અને વાયુને મટાડે એવી છે. સોભે, ઉદરરોગ, હરસ, અહણી રોગ, મૂત્રક્રમ્હ, અરુચિ, ખરોળ, ગોળો, ઘી અતિશય પીવાથી થયેલો ઉપદ્રવ,

કૃત્રિમ ઝેરની અસર અને પાંડુરોગ, એ અગિયાર રોગને છાશ મટાડે છે.*

છાશ (તક) : આયુર્વેદમાં વસોવેલા દહીંને તક (છાશ) કહે છે. દહીંને પાણી નાખીને વસોવાય અને પાણી નાખ્યા વિના પણ વસોવાય. વળી દહીંને તર સાથે વસોવાય અને તર ઉતારી ક્ષીધા પછી પણ વસોવાય. આમ છાશ ચાર ભતની હોય છે. તેમાં આ શ્લોકમાં તર ઉતારી ક્ષીધેલી; પાણી ઉમેરેલા દહીંને વસોવીને બનાવેલી માખણ કાઢી ક્ષીધેલી છાશના ગુણુ આપ્યા છે. તર અને માખણવાળા પાણી ઉમેરેલા દહીંની છાશના ગુણુ એટલા જ છે, પણ એ ગુણુ ઓછી અસરવાળા છે. પાણી ઉમેર્યા વિનાના દહીંની છાશના ગુણુની અસર વળી તેથીયે ઓછી છે.

દહીંમાંથી છૂટેલા પાણીના ગુણુ
તદ્વન્મસ્તુ સરં સ્વોતઃશોષિ વિદ્મન્મજિહ્વયુ ।
મટાશ પર આવેલા દહીંમાંથી છૂટેલું પાણી સર, સ્રોતોને શુદ્ધ કરનાર, વિદ્યંત મટાડનાર તથા (બહુ) ઉલકું છે.

* છાશની વિશેષ ઉચીત સુશુભમાં આ પ્રમાણે છે : શત (વાગ્દેવું) હોય ત્યારે, દેનાળામાં, દૂધાંજ મનુષ્યને તથા મર્ગ, ફેર, બળતરા અને રક્તપિત્તા રોગમાં છાશ આપવી નહિ. શિયાળામાં, મંદાગ્નિમાં, ક્ષ્ણનાભ્યામિ-ઓમાં, સ્રોતા પુરાયા હોય ત્યારે અને વાયુ કેષ્ઠિયા હોય ત્યારે છાશ ગ્રાહ્યકારી છે; તેમ જ કૃત્યું છે, કે કાચી છાશ કોઠામાંના ક્ષ્ણો નાગ કરે છે અને ગળામાં કફ કરે છે. સલેખમ, દમ અને ઉવરસ વગેરેમાં કાચી છાશ ન આપવાં તેની કૃત્રી ક્ષીને આપવી. મંદકૃતી છાશ વાયુને કોષાવનારી, રક્ષ, અભિચ્ચંદી અને પચવી મુશ્કેલ છે. બહુ ખાટી છાશ ગરમ અને તીવ્ર ગુણવાથી પિત્ત કરે છે. માખણ કાઢી લીધા પછીની છાશ ત્રણે દોષને મટાડે છે. માખણવાળી છાશ સોભે મટાડે છે, ખાટી છાશ સિંધવ સાથે પીવાથી વાયુ મટે છે, માકર સાથે મીઠી છાશ પિન મટાડે છે, સૂંદ, પીપર તથા મરી અને સંચળ સાથે જરા ખાટી છાશ પીવાથી કફ મટે છે. દર્દીને મંદ હાગ કરતાં વધારે ઉપકારી છે. છાશની કૃત્રિયા પચવામાં શારે છે.

માખણના ગુણુ
નવનીતં નવં વૃષ્યં શીતં વર્ણયલાન્નિહત્ ॥ ૩૫ ॥
સંપ્રાહિ વાતપિત્તાસ્ફક્રમવાશોદિતકાસજિત્ ।

તાણું માખણુ વૃષ્ય, શીતનીચ, શરીરને રંગ સુધારે એવું અને બળ આપે એવું હોય છે. અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે એવું, શાક અને વાયુ, રક્ત-પિત્ત, ક્ષય, ઉરસ, અડદિયા વા અને ઉધરસને મટાડે એવું છે. (આ શ્લોકમાં છાશમાંથી કાઢેલા માખણના ગુણુ કહ્યા છે,)

દૂધતું માખણુ
ક્ષીરોદ્ભવં તુ સહ્યાદિ રક્તપિત્તાશ્ચિરોગજિત્ ॥
દૂધને જ વસોવીને કાઢેલુ માખણુ સંઝાકી છે તથા રક્તપિત્ત અને આંખના રોગને મટાડે છે.

ધીના ગુણુ
શસ્તં ધીસ્મૃતિમેષામ્નિયલાયુઃશુભચ્ચુગમ્ ।
શાલદ્વૃદ્ધપ્રજાકાન્તિસૌકુમાર્યસ્વરોચિનામ્ ॥ ૩૭ ॥
ક્ષતક્ષીણપરીસર્પશાસ્ત્રાગ્નિગ્લપિતરમનામ્ ।
વાતપિત્તવિપોન્માદશોપાલ્કમ્કીઝરપાહમ્ ॥ ૩૮ ॥
સ્નેહાનામુત્તમં શીતં વયસઃ સ્થાપનં પરમ્ ।
સહસ્રવીર્યં વિધિમિર્વૃત્તં કર્મસદ્નન્નરત્ ॥ ૩૯ ॥

શુદ્ધિ, સ્મૃતિ, મેધા, જકરાગ્નિ, બળ, આયુષ્ય, વીર્ય અને આંખને ધી કાયદાકારક છે. બાળકને, વૃદ્ધને, સંતાન ઇચ્છનારને, કાંતિ ઇચ્છનારને, સુકુમારપત્ન્યુ ઇચ્છનારને અને સારા અવાજ ઇચ્છનારને પણ ધી કાયદાકારક છે, તેમ જ ક્ષતકાસવાળાને, વિચ્છર્ષગળવાળાને, શર અને વાયુ હોય તેને, દેવતાથી દ્રાઝયો હોય તેને અને ધાતુ વગેરેના ક્ષય ઘર્ષ જવાથી જેનું શરીર લેવાઈ ગયું હોય તેને ધી કાયદાકારક છે. [અથવા શત(સાંદું)પડે શીળુ થયેલાને તથા વિચ્છર્ષ, શર અને અગ્નિ વડે શકિત-હીન થયેલાને ધી ઉતકર છે.] વાયુ, પિત્ત, ઝેર, ગાંડપણ, ક્ષય, નિસ્નેજપણ અને તાવ, એટલાં વાનાંનો ધી નાશ કરે છે. ખધા સ્નેહમાં તે ઉતમ છે, શીતનીચ છે અને ગમે તે ઉમરે જુવાની રાખના માટે તે ઉતમ વસ્તુ છે. રોગ, સંસ્કાર, પાન, વ્યવ્યંજ, અનુ-વાસન વગેરે અનેક નીને ધનો ઉપરોગ કરવાથી

થી અનેક શક્તિ ધરાવે છે અને અનેક કામ કરે છે.

નોંધ : જે દ્રવ્ય વડે ધીને પકવવામા આવે, જે દ્રવ્ય સાથે ભેળવીને ધીને વાપવવામા આવે, એ દ્રવ્યની શક્તિ ધીમા આવે છે. તેથી ઘી અનેક શક્તિનાશુ બની શકે છે. વળી એનો પીવામા, ચાટવામા, ચોપડવામા, અનુવાસન-ખસ્તિ આપનામા વગેરે અનેક રીતે ઉપયોગ થઈ શકે છે.

જૂના ધીના ગુણ

મદાપસ્મારમૂર્છાવિશરઃક્રુર્ણાક્ષિયોતિજાનુ ।

પુરાણં જયતિ ધ્યાધીન્ વ્રણશોચનરોપણમ્ ॥૪૦

દસ વગસનુ ત્રુણુ ધી મદ, વાઈ, મૂર્છા અને માથુ, કાન, આખ તથા યોનિના રોગો મટાડે છે. વળી તે વાનો ખગાડ માફ કરે છે અને ધાને રહેવે છે.

કિલાટ વગેરેના ગુણ

વહ્યાઃ કિલાટપીયૂવકૃષ્ણિકામોરણાદ્યઃ ।

શુકનિદ્રાકફરુતા વિષ્ટમ્નિગુરુદોપલાઃ ॥૪૧ ॥

કિલાટ, પીયૂષ, કૃષ્ણિકા, મોરણુ (તક, પિડક અને ક્ષીગ્રાક) બળ આપે છે, વીર્ય બનાવે છે, ઊંઘ આણુ છે, કફ કરે છે, વિષ્ટબી છે, ભારે અને વાયુ વગેરે દોષને ઉત્પન્ન કરે એવા છે.

કયાં દૂધ-ધી સારાં ?

મધ્યે ક્ષીરચુતે શ્રેષ્ઠે નિન્દ્રિતે ચાવિસમ્ભવે ।

બધા દૂધ-ધીમા ગાયના દૂધ તથા ઘી ઉત્તમ છે, તથા ઘેટીનાં દૂધ તથા ઘી અધમ છે. દૂધ તથા ઘી જ કુદ્યા છે, પણ તે જ માત્ર ન સમ-જતા ગાયના દહી, છાશ વગેરે પણ ઉત્તમ અને ઘેટીના અધમ બહુવા.

ઇલુ(શેરડી)વર્ગ

શેરડીના રસના ગુણ

દક્ષોઃ સરો ગુરુઃ ક્ષિપ્તો વૃદ્ધઃ કફમૂત્રકૃત્ ॥૪૨

શુષ્કઃ શીતોઽસ્તપિત્તઃ સ્વાદુપાકરસો રસઃ ।

શેરડીનો રસ અર, ભાર, સિન્ધ, પૃહલુ, કફ કરે એવા, મૂત્ર બનાવે એવા, વૃદ્ધ, ક ડો,

ગ્રસ્તપિત્તને મટાડે એવા, સ્નાદમા ગળ્યો અને પચ્યા પછી પણ ગળ્યો છે. સિન્ધ વગેરે શુભ-વાળો આ રસ છે; માટે વાયુને મટાડે છે, પણ ભોજન કર્યા પછી પિવાય તે વાયુને વધારે છે. પથરા વગેરેથી કચગીને કાઢેલા રચના આ ગુણ છે.

ચૂસેલો રસ

સોઽન્ન સલ્વગો દન્તપીડિત શર્કરાસમઃ ॥૪૩

શેરડીનો રસ પૂછડા આગળનો કાર્ક ખાગશ પર હોય છે. (વચલા ભાગનો રસ ગળ્યો તથા મૂળ આગળનો બહુ ગળ્યો હોય છે, એ પણ સુશ્રુતમા કહ્યું છે.) ચૂસીને ખાઈલી શેરડીના રચના ગુણ સાકરના ગુણ જેવા છે.

યંત્રથી પીલીને કાઢેલો રસ

મૂલામ્બજન્તુજમ્બાદિપીડનામ્બલસઙ્કરાત્ ।

કિચ્ચિન્કાલં વિષ્ટુન્યા વ વિકૃતિં યાતિ યાન્નિકઃ

વિદાહી ગુરુવિષ્ટમ્બી તેનાસી

યત્ર (કોલુ)મા શેરડી પીલીને રસ કાઢવામા આવે ત્યારે શેરડીના મૂળિયા પાસેનો ભાગ, પૂછડા પાસેનો ભાગ, સડેલો ભાગ, (છાલ) વગેરે પિલાય છે તેથી તથા કોલુમા ચોટેલો મેલ (રચમા) ભળતો હોવાથી તથા શેરડી પીલવા માટે ત્યાગથી તે રસ યંત્રની બહાર નીકળે ત્યાગ સુધીમા (કુદરતી રીતે જ) ઘોડી વાગ થતી હોવાથી યંત્રથી કાઢેલો રસ બગડે છે; તેથી એ વિદાહી, ભારે અને વિષ્ટબી બને છે.

શેરડીની બતો

તત્ર ધૌષ્ટકઃ ।

શૈલ્યપ્રસાદમાયુર્વૈવસ્તમનુ ઘાંશિકઃ ॥૪૫ ॥

તેમાયે ઘોળી શેરડીનો રસ શીતળતા, નિર્મળતા અને ગળપણમા ઉત્તમ છે. વાશિયા (કાળી) શેરડીનો રસ શુભમા તેના કરતાં હિતરતો છે.

શેરડીની બીજ બતો

શતપર્વકકાન્તારનૈપાલાઘાસ્તતઃ ક્રમાત્ ।

સશ્ચારાઃ સરુપયાથ સોષ્ણાઃ કિચ્ચિદ્વિદાહિનઃ ॥

શતપર્વક કરીને શેરડીની એકે બત છે તે

ઉપર કહેલી વાંશિયા શેરડી કરતાં શુભમાં ક્ષિતરતી છે, તેના કરતાં કાંતાર ભતની અથવા જંગલી શેરડી ક્ષિતરતી છે અને તેના કરતાં નેપાળમાં એક ભતની શેરડી થાય છે. તે નેપાળી શેરડી કહેવાય છે તે ક્ષિતરતી છે. એ બધી કાંઈક ખારાશ પર, તુરાશ પર તથા કાંઈક ગરમ અને વિદાહી છે.

કાકળના શુભ

‘ફાળિતં ગુર્ભમિવ્યન્દિ ચપ્કનમૂત્રશોધનમ્ ।

કાકળ (કાચો ગોળ) ભારે, અલિપ્થદી, ત્રિદોષ કરે એવો અને મૂત્રતુ શોધન કરે એવો છે.

ધોયેલા ગોળના શુભ

નાતિશ્લેષ્મકરો ધૌતઃ સ્વપ્નમૂત્રશકુદ્ગુહઃ ॥૪૭॥
પ્રમૂત્કમિમલાસ્વજ્ઞોદોમાંસરુફોડપરઃ ।

મેલ વિનાનો ગોળ બહુ કંકટાં નથી અને ઝાઝો-પેશાબ લાવે છે. ધોયા વિનાનો (મેલો) ગોળ કરમિયા, મળબલ, લોહી, ચરખી, માસ અને કંકે પુષ્કળ કરે છે.

જૂનો તથા નવો ગોળ

હૃદયઃ પુરાણઃ પથ્યથ્થ, નવઃ શ્લેષ્માશ્વિસાદકૃત્ ।

જૂનો ગોળ હૃદયને હિતકારી છે તથા શરીરના સ્ત્રોતને સાફ કરે એવો છે. નવો ગોળ કંકે કરે છે તથા જઠરાગ્નિને મંદ કરે છે.

મટલાનો ગોળ વજેરે ઉત્તરોત્તર સારાં છે
વૃથ્યાઃ ક્ષીણક્ષતહિતા રક્તપિત્તાનિલાપહાઃ ।

મત્સ્યણ્ડકાલ્પણ્ડસિત્તાઃ ક્રમેણ મુળવક્ત્રમાઃ ॥

માટલાનો ગોળ, ખાંડ અને સાકર, એ ત્રણે વૃથ્ય, ક્ષતકાસવાળાને હિતકારક અને રક્તપિત્ત તથા વાયુને નાશ કરે એવાં છે; તેમ જ એ દરેક ઉત્તરોત્તર વિશેષ શુભવાળા છે; એટલે ગોળ કરતાં ધોયેલા ગોળ, તેના કરતાં માટલાનો ગોળ, તેના કરતાં ખાંડ અને ખાંડ કરતાં સાકર વિશેષ શુભવાળી છે.

યાસશર્કરા

તદ્ગુણા તિક્કમધુરા ફયાયા યાસશર્કરા ।

ધમાસાના રસની ખનાવેલી સાકર જેને ‘યાસશર્કરા’ કહે છે, તેના શુભ સાકરના જેવા જ છે; પણ તે કડવી, ગળી અને તૂટી છે.

સાકરોના સામાન્ય શુભ

દાહત્કુચ્છદિમૂર્છાસુકૃપિત્તઘ્નઃ સર્વશર્કરાઃ

ઉપર કહી તે અને ખીજી બધા પ્રકારની સાકરો, દાહ, તરમ, ક્ષિતી, મૂર્છા અને રક્તપિત્ત મટાડે છે.

શેરડીમાંથી બનતી વસ્તુઓમાં ઉત્તમ અને અધમ

શર્કરેશુવિકારાણાં ફાળિતં ચ વરાવરે ।

શેરડીમાંથી બનતી બધી વસ્તુઓમાં સાકર સર્વથી ઉત્તમ છે અને કાણિત (કાકળ) સર્વથી ક્ષિતરતો છે.

મધના શુભ

ચંદ્રુષ્યં છેદિ ત્દ્શ્લેષ્મવિપહિધ્માસપિત્તનુત્ ॥૫૧॥
મેહકુષ્ઠકમિચ્છદિશ્વાસકાસાતિસારજિત્ ।

વ્રણશોધનસન્ધાનરોપણં વાતલં મધુ ॥૫૨॥

રુક્ષં કયાયમધુરં તત્તુલ્યા મધુશર્કરા ।

મધ આંખને હિત કરનારું તથા છેદી છે; તરસ, કંકે, ગર, હેડકી અને રક્તપિત્તને મટાડે એવું છે; મેહ, કૃમ્મ, કરમિયા, ક્ષિતી, દમ, ઉધરમ અને અતિસારનો નાશ કરે એવું છે. મ્ત્રુભાંથી પરુ વજેરે કાઢી નાખી તેને શુભ કરે છે. ભાંગેલાં હાડકાંને સાંધે છે અને ઘા રુઝાવે છે. મધ વાયડું, લૂખું, તૂરું અને ગળ્યું છે. મધમાંથી બનેલી સાકરના શુભ પણ મધના જેવા જ છે.*

* ભમરિયું મધ ઘોણું હોય છે. એક ભતની નાખી માખેતું બનાવેલું મધ જે ધી જેવા રંગનું હોય છે, તેને ‘પૌત્તિક’ મધ કહે છે. ‘ફ્રોઇડ’ જેને કોઈ લોકો ‘ધુસિયું’ મધ કહે છે, જે સ્તાશપણું હોય છે તે તથા ‘માક્ષિક’ ભતતું મધ તેવું જેવું હોય છે; એમ ચાર પ્રકારના મધના ગુણશુભ નીચે પ્રમાણે છે:—ભ્રામર (ભમરિયા) મધનો રંગ ઘોણો હોય છે તથા તે તર્પણું અને ગળ્યું છે; પૌત્તિક મધનો રંગ ધીના જેવો હોય છે તથા તે ત્રિદોષ કરે એવું છે; ફ્રોઇડ મધનો રંગ કાંઈક સીતો હોય છે તથા તે ભારે અને અબિબ્ધન્દી છે; માક્ષિક ભતતું મધ લૂખું, કાંઈક ભારે, દલકું, વાયુ ન કરે એવું, ગળ્યું તથા પ્રણુને કાયદાકારક છે.

નવું મધ ગળ્યું તથા અબિબ્ધન્દી છે. ભતું એથી ઘનતા શુભવાળું હોય છે.

ગરમ કરેલા મધથી શુક્રમાન

અણમુખ્ણાત્મુખ્ણે ચ યુક્તં ચોષ્ણેનિહન્તિ તત્ ॥૫૩
દેવતા, તાપ કે તડકા વગેરેથી ગરમ, ઘણેયુ મધ વાપરવાથી મરી જવાય છે. તાપેલા, શેક કરેલા, દેવતા પાસે બેઠેલા, તડકેથી આવેલા વગેરે ગરમ ઘણેલા માણસને મધ આપવાથી એ મરી જાય છે. ગરમીની ઝતુમા કે ગરમ પ્રદેશમા મધ લેવાથી મરી જવાય છે. અને ડાના ખાનપાન સાથે મધ લેવાથી પણ મરી જવાય છે.

ગરમ કરેલા મધના ઉપયોગ

પ્રચ્છદને નિરુદ્ધે ચ મધૂષ્ણં ન નિવાર્યતે ।
અલગ્નપાકમાશ્વેવ તયોયસ્માન્નિવર્તતે ॥૫૪ ॥
બ્રહ્મણી કરાવવામા અને નિરૂહબસ્તિ આપવામા ગરમ કરેલુ મધ વાપરવાને હરકત નથી; કેમ કે તે બે ક્રિયામા તેા મધ પચી જાય તે પહેલા ઝટ પાણુ ખહાર નીકળી જાય છે.

તૈલવર્ગ

અર્ધાં તેલના સામાન્ય ગુણ

તૈલં સ્વયોનિવત્તત્ર મુરયં તીક્ષ્ણં વ્યવાયિ ચ ।
ત્વદ્ગોપરુદ્ધચ્છુપ્યં સૂક્ષ્મોષ્ણં કફરુદ્ધ ચ ॥૫૫ ॥
શુક્રાનાં શૂંહૃણાયાલં સ્થૂલાનાં કર્શનાય ચ ।
ઘક્ષિટ્કં કૃમિદ્રં ચ સંસ્કારાસ્વર્વોગજિત્ ॥૫૬ ॥
બે તેલ બે પદાર્થમાથી નીકળે છે તે પદાર્થના ગુણવાળુ તે તેલ હોય છે.

તલના તેલના ગુણ

તલતુ તેલ તીક્ષ્ણુ, વ્યવાયી, રોજ પીવાથી ચામડી ખગાડે એવુ, આષોને શુક્રમાન કરનાર, ગૂદમ, ગરમ (ઉષ્ણવીર્ય) છે; પણ તલની પેટે કંક કરે એવુ નથી.

શરિરે જે દુખળા હોય તેમને તેલ પુષ્ટ કરી શકે છે, તેમ જે શરિરે સ્થૂલ (બડા) હોય તેમને ખાતળા પણ કરી શકે છે. (દુખળા દેહ-વાળાના છિદ્રો મંકુચિત હોવાથી ખીબ પુષ્ટિ-જનક પદાર્થ તેમાં પ્રવેશ કરી શકતા નથી, પણ તેલ તેમા પ્રવેશ કરીને ઝટ તેતુ શોધન કરે છે અને તેથી તેમા અભરસ ચડી શકવાથી

શરિરની પુષ્ટિ થાય છે. એ જ પ્રમાણે સ્થૂળ દેહનાં છિદ્રોમાં જઈને તેમાંની ચરબી વગેરેની, તેલ પોતાના તીક્ષ્ણુ, ઉષ્ણુ વગેરે ગુણથી નાશ કરે છે અને તેથી ધાતુઓ સમ થવાથી શરિર કૃશ થાય છે.) વળી તેલ મળને કંકલુ કરે છે (ચાડો ખાધે છે), કરમિયાનો નાશ કરે છે તથા ખીબ ઔપધ તેલમાં નાખીને બે તેને તૈયાર કરવામા આન્યુ હોય તેા તે સ સ્કારને લીધે અધા રોગોને મટાડે છે.

દિવેલ (એરડિયુ)

સત્તિક્ષોપર્ણમરુદ્ધ તૈલં સ્વાદુ સરં ગુરુ ।
વર્ધમર્ગુલ્માનિલક્રફાનુદરં વિપમજ્વરમ્ ॥૫૭ ॥
સ્ફુક્ષોર્ફો ચ કઠીગુહકોષ્ટપૃષ્ઠાધયો જયેત્ ।
તીક્ષ્ણોષ્ણં પિચ્છિલં વિશ્નં રક્તેરુદ્ધોદ્ભવં ત્વતિ ॥
એરડિયુ જરા કંકલુ તથા જરા તીખું છે. વળી તે ગળ્યુ, ચર અને ભારે છે. વધ-ગવળ, ગોળો, વાયુ, કંક, ઉદરરોગ, વિષમ-જ્વર અને કમર, મૂત્રેન્દ્રિય, સુદા, કોઠા તથા પીડમા થતી કળતર અને સોબને પણ તે મટાડે છે. એરડિયુ તીક્ષ્ણુ, ગરમ, પિચ્છિલ અને દુર્ગંધવાળુ છે. ગતા દિવેલાના એરડિ-ડિયામા તે જ ગુણો વધારે પ્રમાણમા રહ્યા છે.

સરસિયુ તેલ

કટૂણં સાર્વપં તીક્ષ્ણં કફશુન્નાનિલાપહમ્ ।
લયુ પિત્તાન્નરુદ્ધ કોઠકુપ્પાશોઘ્નજન્તુજિવ્ ॥૫૯ ॥
સરસવતુ તેલ (સરસિયુ) તીખું, ગરમ, તીક્ષ્ણુ, કંક, વીર્ય અને વાયુનો નાશ કરે એવું, હલકુ, રક્તપિત કરે એવુ તથા કોઠ, ચામ-ડીના રોગ, હરસ, પ્રલુ અને કરમિયાને મટાડે એવું છે.

ખહેડાંતુ તેલ

આશ્નં સ્વાદુ હિમં કેરયં ગુરુ પિત્તાનિલાપહમ્ ।
ખહેડાંતુ તેલ ગળ્યુ, કંક, માથાના વાળને વધારે એવુ, ભારે તથા પિત અને વાયુને મટાડે એવું છે.

લીંબાળીડુ તેલ

નાત્યુણં નિમ્બજં તિકં કૃમિકુષ્ટક્રફમણુત્ ॥૬૦ ॥
લીમડાની લીંબાળીડુ તેલ ખલુ ગરમ

નથી. એ કડવું તથા (જૂ વગેરે) કરમિયા, કુષ અને કફને વિશેષ કરીને મટાડે એવું છે.

અળસી તથા કસુ'બીલું' તેલ

उमाकुसुम्भजं चोष्णं त्वग्दोषकफपित्तकृत् ।

અળસી તથા કસુખીનાં બી જેને કાબરી કહે છે તેનું તેલ ગરમ છે. તે ચામડીને બગાડ અને કફ તથા પિત્ત ઉત્પન્ન કરે તેવું છે.

વસા, મળ્બ અને ચરખીના ગુણ

वसा मज्जा च वातघ्नो बलपित्तकफघ्नौ ॥६१॥
માંસાનુગસ્વરૂપો ચ વિદ્યાન્મેદોડપિ તાવિવ ।

વસા તથા મળ્બ એ જે વાયુને નાશ કરે છે, બળ આપે છે, પિત્ત અને કફ કરે છે તથા જે પ્રાણીનાં તે હોય તે પ્રાણીના માંસના જેવા ગુણવાળાં હોય છે. ચરખી પણ વસા અને મળ્બના જેવા જ ગુણવાળી હોય છે.

મધવર્ગ

મધના ગુણ

दीपनं रोचनं मधं तीक्ष्णोष्णं तुष्टिपुष्टिदम् ॥६२॥
સસ્વાદુતિક્તકટુકમમ્લપાકરલં સરમ્ ।
सरुपायं स्वरारोग्यप्रतिभावरणं क्लृप्त्यु ॥६३॥
નદ્યનિદ્રાડતિનિદ્રેભ્યો હિતં પિત્તાસ્રદૂપનમ્ ।
कृशस्थूलहितं क्लृप्तं सूक्ष्मं स्रोतोविज्ञोघनम् ॥६४॥
વાતશ્લેષ્મહરં યુક્ત્યા પીતં વિવવદન્યથા ।

તમામ પ્રકારનું મધ એ યુક્તિથી પિવાય તેા તે દીપન, રચિ ઉત્પન્ન કરે એવું, તીક્ષ્ણ, ગરમ, સંતોષ આપે એવું, બળ આપે એવું, જરા ગળ્યું, કડવું તથા તીખું, સ્વાદે તથા પરચા પછી પણ ખાટું, મર, જરા વૂનું, અનાજ, આરાગ્ય, પ્રતિભા અને કાંતિ આપનારું, હલકું, ઊંઘ ન આવતી હોય તેને ઊંઘ આણે એવું તથા ખાડું ઊંઘ આવતી હોય તેની ઊંઘ કમી કરે એવું, પિત્ત તથા શોહીને બગાડે એવું, દૂબળાને પુષ્ટ કરનાર તથા થોલા જેવા શરીરને ફરી કરે એવું, લૂણ, સૂક્ષ્મ સ્રોતોનું શોધન કરે એવું, વાયુ અને કફને મટાડે એવું છે. આગળ મદાત્મ્ય નિદાન-માં (નિ. ૬/૪૧) મધ પીવાની યુક્તિ કહેવામાં આવશે, તે પ્રમાણે પીવામાં આવે તેા જ ઉપર

કહેલા ગુણ મધ આપે છે; પણ તેની યુક્તિ તજીને ગમે તેમ પીનારને તે ઝેરના જેવો અવ-ગુણ કરે છે.

નોંધ : મધ ઊંઘ ન આવતી હોય તેા આણે અને ખાડું આવતી હોય તેા ઝેરછી કરે એ જે વિરુદ્ધ દેખાતાં કામ મધ કેવી રીતે કરી શકે ? આ શંકાનું સમાધાન નીચે પ્રમાણે છે : વાયુના પ્રકોપથી ઊંઘ ઊડી જાય છે અને મધથી વાયુને પ્રકોપ મટે છે; માટે મધથી ઊંઘ આવી શકે. કફના પ્રકોપથી ખાડું ઊંઘ આવે છે અને મધથી કફનો પ્રકોપ મટે છે, માટે મધથી વધારે પડતી ઊંઘ ઝોછી થઈ શકે.

એકનું એક મધ દૂબળા અને બડા બંનેને ફાયદો કેવી રીતે કરી શકે ? એ શંકાનો ખુલાસો તેલની બાબતમાં કર્યો છે તે પ્રમાણે સમજવો.

મધ=દ્રાક્ષ, શેરડી, માક્ષિક મધ, શાળ ચોખા, વ્રીહિ ચોખા, ખજૂર વગેરેમાંથી ગાળેલો દારૂ.

નવા તથા જૂના મધના ગુણ

गुरु तद्दोषजननं नवं जीर्णमतोऽन्यथा ॥६५॥
નવું એટલે તાજું મધ ત્રિદોષ કરે છે તથા ભારે છે. જૂનું એટલે એક વર્ષ વીત્યા પછીનું મધ ત્રિદોષને મટાડે છે તથા હલકું છે.

કયા સંયોગોમાં અને કેવો દારૂ ન પીવો ?
पेयं नोष्णोपचारेण न विरिक्तशुधानुरैः ।

નાસ્વર્થતીક્ષ્ણમૃદ્ધલ્પસમ્મારં કલુષં ન ચ ॥૬૬॥

ગરમ પદાર્થની સાથે, ગરમ ઋતુમાં, ગરમ પ્રકૃતિવાળાએ, ગરમી પાસે બેસીને, તાપ-તડ-કેથી આવીને, એ રીતે ગરમ ઉપચાર સાથે દારૂ પીવો નહિ. જુલાબ લીધેલાએ કે ભૂખ્યાએ દારૂ પીવો નહિ. ખાડું જલદ કે છેક શુદ્ધ (કેક વિનાનો) તેમ જ દારૂ બનાવવામાં બેઈએ તે કરતાં ઝોછી ચામચીથી બનાવેલો દારૂ પીવો નહિ. મેલો (ધૂળ કે કસ્તરવાળો) દારૂ પણ પીવો નહિ.

મુરા

गुल्मोदराशोम्रहणीशोपहत् स्नेहनी गुः ।
સુરુડનિલમ્બો મેદોડસ્ત્વસ્ત્વમૂત્રકફાવહા ॥૬૭

સુરા નામં મધ ગોળો, ઉદરરોગ, હરમ, ઋદુલીરોગ અને ક્ષય મટાડે છે, તેમ જ શરીરને સ્વચ્છ કરે છે. એ ભારે, વાયુ મટાડે એવું, ચગ્ગી, ઘોળી, ધાવણુ, મૂત્ર અને કક કરે (ખનાવે) એવું છે.

વારુણી

તદ્ગુણા વાઘ્ણી હૃદ્યા લઘુસ્તીરુણા નિહન્તિ ચ ।
શૂલકાસપ્તમિશ્યાસવિચ્ચાન્માનપીનસાન્ ॥૬૮॥

વારુણી નામં દારૂના સુરાના જેવા જ ગુણ છે. તે ઉપગત વારુણી હૃદયને હિતકર, હલકી અને તીક્ષ્ણ છે તથા તે શૂળ, ઉષ્ણ, બેલડી, દમ, વિષધ, આખાન અને પીનમરોગને મટાડે છે.

અહેડાનો દારૂ : જવનો દારૂ

નાતિતીવ્રમદા લઘ્વી પથ્યા વૈશીનકી સુરા ।
વ્રણે પાણ્ડવામયે કુષ્ટે ન ચાત્યયૈ વિરુદ્ધયતે ॥૬૯॥
વિષ્મિની યવસુરા ગુર્વો રુક્ષા ત્રિવેપન્ના ।

અહેડાનો દારૂ ખડું જલદ કંકવાળો નથી, તે હલકો તથા માલ માણસ માટે સારો છે. મળુ, પાડુરોગ અને કુષ્ઠરોગમા ખીલ મધની પેઠે આ અહેડાનો દારૂ ખડું અવગુણુ કરતો નથી. જવના લોટનો દારૂ વિષ્મી, ભાર, લૂએ અને ત્રણે દાંપને કોપાવે એવો છે.

અરિષ્ટ

યથાદ્રવ્યગુણોડરિષ્ટઃ સર્ધમયગુણાધિકઃ ॥૭૦॥
ઋહ્ણીવાણ્ડુકુષ્ઠાશૌફશોષોદરજ્વરાન્ ।
હમ્નિ ગુરુમરુમિષ્ણેદ્ધઃ ક્રવાપકટુવાનલઃ ॥૭૧॥

જે જે વસ્તુઓનો અરિષ્ટ બનાવ્યો હોય તે તે વસ્તુઓના ગુણ તેમા આવે છે. મધના બધા ગુણો તેનામા મધ કરતા આગળપડતા હોય છે. ઋદુલીરોગ, પાક, કુષ્ઠ, હરમ, ગોળી, ક્ષય, ઉદરરોગ, તાવ, ગોળો, કરમિયા અને ખરાળ નેટલા રોગને અરિષ્ટ મટાડે છે. તે તૂટે, તીખો તથા વાયુકો હોય છે.

ડાક્ષના રસનો દારૂ

માર્દાકં લેપનં દયં નાલ્યુણં મધુર સરમ્ ।
અસ્પષિતાનિલં પાણ્ડુમેદાશૌઃ કૃમિનાશનમ્ ॥૭૨॥
ડાક્ષના રસનો દારૂ લેખન, હૃદયને હિતકર,

ખડું ગરમ નહિ એવો, ગળ્યો અને મરુ છે; તે ખીલ મધ કરતા પિત્ત અને વાયુ વેડા કરે છે તથા તે પાક, પ્રમેહ, હરમ અને કરમિયાનો નાશ કરે છે.

ખજૂરનો દારૂ

અસ્પાદ્ધવાન્તરગુણં જ્વાજૂરં વાતલં ગુહ ।

ખજૂરના દારૂમા ડાક્ષના દારૂથી કંઈક વિશેષ ગુણો છે. વળી તે વાયુકો અને ભાન છે.

માકરનો દારૂ

શાર્કરં સુરમિઃ જ્વાહુદ્ધ્યો નાતિમદો લઘુઃ ॥૭૩॥
માકરનું બનાવેલું મધ સુગંધીદાર, ગળ્યું, હૃદયને હિતકર, ખડું કંક ન થકાવે એવું અને હલકું છે.

ગોળનો દારૂ

સૂદ્રમૂવશક્રુદ્ધાતો ગૌહસ્તર્પણદીપનઃ ।

ગોળનો દારૂ ઝડો તથા ગેશાળ આણુનારો, વાયુકો, તર્પણુ અને દીપન છે.

સીધું નામે દારૂ

વાતપિત્તકરં નીધુઃ ક્ષહન્ક્રેમવિકારહા ॥૭૪॥
શેરડીના રસના દારૂને સીધું કહે છે. નીધુ (શેરડીના રસનો મગકો) વાયુ તથા પિત્ત કરે છે તથા ખેહ અને કંકના વિકારનો નાશ કરે છે.

પકવ રસનો સીધું

મેદઃશોકોદરાશૌભ્રમ્તત્ર પક્કરહો વરઃ ।

ઉપર કહેલો નીધુ જે પ્રકારનો થાય છે. એક શેરડીના કાચા રસનો તથા ખીલ શેરડીના ઉકાળેલા (પકવ) રસનો. તેમાથી પકવ રસનો સીધું ઉત્તમ અને ચગ્ગી, ગોળી, ઉદરરોગ અને હરમને મટાડે છે.

મધનો આસવ

દેવી મદ્યાસગસ્તીરુણો મેહપીનક્ષકાસજિત્ ॥૭૫॥
મધનો આસવ છેદી, તીક્ષ્ણ તથા પ્રમેહ, પીનમ અને ઉષ્ણરસને મટાડે એવો છે.

ગુલા (સરકો)

રક્ષપિત્તકફોદ્દેદિ ગુલાં વાતાનુલોમનમ્ ।
મૃશોઘ્ણતીક્ષ્ણરુક્ષામ્લં હૃવં રુચ્ચિરં સરમ્ ॥૭૬॥
દીપનં ત્રિશિરસ્વશૌ પાણ્ડુદક્કૃમિનાશનમ્ ।

શુક્ર (સરકો) હોહી, પિત્ત અને કફને પાતળાં પાડી દે છે, વાયુનું અતુલોમન કરે છે, તે પ્રુષ્ણ ગરમ, તીક્ષ્ણ, લૂણું, ખાટું, હૃદયને હિતકર, રુચિ ઉત્પન્ન કરે એવું, સ્વર, દીપન તથા અડકવામાં ઠંડું છે. તે પાંડુરોગ, આંખના રોગ, અને કરમિયાનો નાશ કરે એવું છે.

ગોળ વગેરેનાં શુક્ર ઉનરોત્તર હલકાં છે ગુદ્ધેક્ષુમઘમાર્ગ્ગિકશુક્રં લઘુ યથોત્તરમ્ ॥ ૭૭ ॥

ગોળના શુક્ર કરતાં શેરડીનું શુક્ર હલકું છે, તેના કરતાં મધનું અને મધના કરતાં પ્રાક્ષના રસનું શુક્ર હલકું છે.

કંઠ વગેરેમાં શુક્રના શુણ્ણ

અન્દમૂલફલાદ્યં ચ તદ્વદ્વિચાત્તદાસુતમ્ ।

કંઠ, મૂળ, કળ, (ગાંડા, છાલ, પાંડડાં) વગેરે જે વ્તતના સરકામાં લાંબા વખત સુધી પડી રહીને અઘાયા કરે તે સરકાના શુણ્ણ એ કંઠ, મૂળ, કળ વગેરેમાં આવે છે.

ખાટા થવા દીધેલા આસવના શુણ્ણ

ગાળ્ણકી ચાસુતં ચાન્યત્કાલાસ્તં રોચનં લઘુ ॥

શાંડાકી તથા ખીલ પણ આસવ જે વખત જતાં ખાટા થતા હોય તે સર્વે રુચિકર તથા હલકા છે.

ધાન્યામ્લ, સૌવીરક અને તુષેદકના શુણ્ણ

ધાન્યાસ્તં મેદિ તીક્ષ્ણોષ્ણ

પિત્તકૃત્સ્પર્શાદીતલમ્ ।

ધમક્ષુમહરં રુચ્યં દીપનં વસ્તિશૂલનુત્ ॥ ૭૨ ॥

ગસ્ત્રમાસ્થાપને હૃદ્યં લઘુ વાતક્ષ્માપહમ્ ।

પમિરેવ ગુણૈર્યુન્તે સૌવીરક્તુષોદકે ॥ ૮૦ ॥

કૃમિદ્વોગગુલ્માશીપાણ્ણુરોગનિવર્હેણે ।

તે ક્રમાદિતુષેવિચાત્સતુષેષ્ઠ યથૈઃ છતે ॥ ૮૧ ॥

ધાન્યામ્લ ભેદી, તીક્ષ્ણ, ગરમ, પિત્ત કરનારું, અડકવામાં ઠંડું, થાક તથા કંટાળો મટાડે એવું, રુચિ ઉત્પન્ન કરે એવું, દીપન, સૂત્રાથમાં શુણ્ણ થતું હોય તેને મટાડે એવું, નિરૂક્ષ્ણસ્તિમાં વાપરવા યોગ્ય, હૃદયને હિતકર, હલકું તથા વાયુ અને કફને મટાડે એવું છે.

સૌવીરક અને તુષેદકમાં પણ એ જ એટલે

ધાન્યામ્લ જેવા જ શુણ્ણ છે. તે કૃમિરોગ, હૃદયના રોગ, ગોળો, હરસ અને પાંડુરોગને મટાડે છે. તે જે અનુક્રમે કોતરાં વિનાના અને કોતરાંવાળા જવનાં ખને છે એમ બહુવું. (એટલે કોતરાં વિનાના જવના આધાના પાણીને સૌવીરક કહે છે, કોતરાંવાળા જવના આધાના પાણીને તુષેદક કહે છે. ચોખા કે કોદરના આધાના પાણીને ધાન્યામ્લ કહે છે.)

ગાય વગેરેનું મૂત્ર

મૂત્રં ગોડજાત્રિમહિવોગજાશ્વોષ્ણુરોદ્ગવમ્ ।

પિત્તલં રુક્ષતીક્ષ્ણોષ્ણં લઘ્ણાનુરસં કદ્ધ ॥ ૮૨ ॥

કૃમિશોફોદરાનાહશૂલપાણ્ણુકફાનિલાન્ ।

ગુલ્મારુચિવિપશ્વિવ્રક્ષુષ્ટાશાંસિ જયેલ્લુ ॥ ૮૩ ॥

ગાય, ખકરી, ઘેટી, ભેંશ, હાથી, ઘોડા, જાટ, ગધેડો-એમનું મૂત્ર પિત્ત કરે એવું, લૂણું, તીક્ષ્ણ, ગરમ, થોડુંક ખારું તથા તીણું છે, તેમ જ કરમિયા, સાલો, ઉદરરોગ, આનાહ, શલ, પાંડુરોગ, કંક, વાયુ, ગોળો, અરુચિ, ઝેર, ઘોળો કાઠ, કુષ્ઠ અને હરસ એટલા રોગને મટાડે છે તથા હલકું છે.

અધ્યાયનો ઉપસંહાર

તોયક્ષીરેશુતૈલાનાં વર્ગમંઘલ્ય ચ ક્રમાત્ ।

इति द्रवैकदेशोऽयं यथास्थूलमुदाहृतः ॥ ૮૪ ॥

આ પ્રમાણે પાણી, દૂધ, શેરડી, તેલ અને

મધના વર્ગની જે ખાસ બાણીતી વસ્તુઓ છે. તેનું જ જરૂરનેયું વર્ણન કર્યું છે.

શ્વયશંગહૃદયે સૂત્રસ્થાને દ્રવદ્રવ્યવિજ્ઞાનીયોઽયમ્ : વચનમ્ ।

અધ્યાય ૬ ક્ષો

અથાતોઽન્નસ્વરૂપવિજ્ઞાતીયમધ્યાયં ધ્યાત્વ્યાસ્યામ્ ।

इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

(દ્રવદ્રવ્ય વિષે કહી રહ્યા પછી) હવે અન્ન(દ્રવ ન હોય એવા આહાર)ના સરૂપ (રસ, વીર્ય, વિપાક, સ્વભાવ, શુણ્ણ, કર્મ વગેરે) વિષેના વિજ્ઞાનનો અધ્યાય કહીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે: ધાન પાંચ વ્તતનું હોય છે: શાલિધાન, શીહિધાન, શકધાન, શિંખીધાન અને શુદ્ધધાન

વેદે વૃણુધાન.

જે ધાન છઠ્ઠા વિના પત્તુ ઘોણુ હોય અને હેમ તરુતુમા જેનો પાકે કિતરે તેને શાલિવાન કહે છે. જે ધાન વર્ષાઋતુમા (વકપાણિદત પ્રમાણે ગદ્દતુમા) પાકે, છઠ્ઠા પછી ઘોણુ થાય અને જેને પાકતા બહુ માર લાગે તેને ત્રીહિધાન કહે છે. જે ધાનને શક એટલે સૂખળા (અણી-૧૨ રમટી અથવા છેડે અણી) હોય છે તેને શુકધાન કહે છે. જે ધાનના દાણા શિંગ(ફળી)મા થાય તેને શિખીધાન અથવા શમીધાન કહે છે. જે ધાન ખેતી કર્યા વિના આગે-આપ ભિગી નીકળે છે તેને વૃણુધાન, ક્ષુદ્ર-ધાન કે કુધાન કહે છે. શુકધાનમા શાલિવાન અને ત્રીહિધાનનો પ્રમાવેશ થઈ બય છે. માડી-ધાન (માડીચોખા) વાવ્યા પછી સાડ દિવસે તેચા ધાય છે અને ત્રીબ્ધઋતુમા તે પાકે છે.

શુકધાનનો મુખ્ય ખોગક તરીકે ખાનામા ઉપયોગ થાય છે અને શિખીધાન તેા મુખ્ય ધાન (શુકધાન) સાથે થોડુ ભેળવવા માટે જ અથવા વ્યાદ કરવા ખાતર જ વાપરવાનુ હોય છે. વળી શિખીધાન માડક આવે એવુ (પથ્ય) હોતુ નથી, તેથી પટેલા શુકધાનનુ સ્વરૂપ કહેવાથી અન્વાયની શરૂઆત કંગી છે

શુકધાન્ય વર્ગ

શાલિ-ડાંગરના ગુણ

રકો મહાન્ સકલમસ્તૂર્ણકઃ શકુનાહત ૧
સારમુલો દીર્ઘશૂકો રોઘશૂકઃ સુગન્ધિકઃ ॥૧॥
પુન્ડ્રઃ પાણ્ડુઃ પુન્દરીકઃ પ્રસોદો મૌરસારિવો ૧
કાશ્વનો મહિપઃ શૂકો દૂપકઃ કુસુમાન્ડકઃ ॥૨॥
લાઘ્વા લોહવાલારયાઃ કર્કમાઃ ક્ષીતમીઠકાઃ ૧
પતન્નાસ્તપનીયાશ્ચ ચે ચાન્વે શાલયઃ શુભાઃ ૧૩॥
સ્વદુપાકરસા સ્નિગ્ધા વૃથા યદ્દાત્પવર્ચસઃ ૧
કયાયાનુરસાઃ વથ્યા લઘવો મૂનલા હિમાઃ ॥૪॥

(ડાંગરના ઘણા બેદ છે. તેમ દેશદેશની ભૂમિની યોગ્યતાના પ્રમાણમા જુદાજુદા દેશમા ડાંગરની જુદીજુદી બનેા થાય છે, તેમના નામ પત્તુ જુદાજુદા હોય છે. આમા જે નામ

આપ્યા છે તે બતની ડાંગર શુભગતમા સામાન્ય ગતે હોતી નથી. શુકધાન્યમા પ્રથમ રાતી શાળ ખતાવી છે તે આપણા પ્રાતમા માપૂમ પડે છે. ખીજ મહાશાળ છે. કલમ નામની ડાંગર બહુ વખણાય છે. તે કાશ્મીરમા મહાતકુલ નામથી ઓળખાય છે. તે ઘણુ કંગીને ખિહાર પ્રાતમા ઘણી ભિગે છે. વૃણુકે બતની ડાંગર કાશ્મીરમા આજ્વ નામથી ઓળખાય છે. શકુનાહત ડાંગર પણ ખિહાર પ્રાતમા થાય છે. એ ત્રાવસ્તી નગરીમા અને ઉજ્જનમા વક નામથી ઓળખાય છે. એને માટે એવી વાત કહે છે, કે કોઈ પક્ષીએ એ ડાંગરની ધૂમ ચાયમા ઘાલીને આણુલી; તે વાવવાથી આ ડાંગરની બત ખિહારમા ખુબ જન્મ્યા તે વખતે ભિગી સાગમુખ નામે ડાંગર થાય છે તેના સૂખળા કાળા હોય છે. દીર્ઘશુક ડાંગરના સૂખળા લાખા અને ઘોળા હોય છે. ગરશુક ડાંગરના સૂખળા ઘોળાના ફૂલના જેવા આકારના હોય છે. સુગધક ડાંગર પલખના બલધર પ્રદેશમા અને ખિહારમા ગધશાલિ તરીકે અને માળવામા દેવશાલિ તરીકે ઓળખાય છે.)

ગ્ઝા(રાતી)શાળ, મહા(મોટી)શાળ. કલમ, વૃણુક, શકુનાહત, સાગમુખ, દીર્ઘશુક, રોઘશુક, સુગધક, પુડ્ર, પાક, પુડરીક, પ્રસોદ-ગૌ, માગ્વિ, કાચન, મહિપ, શક, ફષક, કુસુમાડક, લાગલ, લોહવાલ, કર્કમ, શીત-ભીરક, પતગ, તપનીય તથા ખીજ જે તુકસાન ન કહે એવી માગી શાળ-ડાંગરની બતો છે તે માટે તથા પચ્યા પછી પણ ગળી, સ્નિગ્ધ-વૃથ, જેમાથી ઝાડાંરૂપે થોડુ જ નીકળી બય અને જેનો ઝાડો બધામધેા કિતરે એવી, ખાછળ-વી વૃરી લાગે એવી, પથ્ય, હલકી, ખેસાખ આણુ એવી અને કડી હોય છે.

રાતી શાળ વગેરેના ગુણ

શુક્રજેયુ વરસ્ત્ર રક્તસ્તૂષ્ણાન્નિરોપહા ૧

મહોસ્તમત્તુ કલમસ્તં ધાવ્યનુ તત પરે ॥૫॥

ઉપર જે ડાંગરની બતો કહી તેમા રાતી શાળ શ્રેષ્ઠ છે અને તે તગ્ય તથા ત્રિદોષને મટાડે

છે, તેનાથી ઊતરતી મહાશાળ બતની ડાંગર છે, તેનાથી ઊતરતી કલમ બતની ડાંગર છે અને ખાકીની રહી તે તેનાથી ઊતરતી છે.

બીજી બતની ઊતરતી ડાંગરો

યવકા હાયના. પાંસુવાળનૈયધકાદયઃ ।

સ્વાદૂષ્ણા ગુરવઃ સ્નિગ્ધાઃ

પાકેડ્મલાઃ શ્લેષ્મપિત્તલાઃ ॥૬॥

સૃષ્ટમૂત્રપુરીવાશ્ચ પૂર્વે પૂર્વે ચ નિન્દિતાઃ ।

યવક, હાયન, પાંસુઆબ્ધ (કોરક), નૈયધક વગેરે ડાંગરના ભેદ છે. તેમાં નૈયધકના કરતાં આબ્ધ નકારી, તે કરતાં પાંસુ બતની ડાંગર નકારી, તેનાથી હાયન વધારે નકારી અને યવક નો સૌથી નકારી બલુવી. એ સર્વે ગળી, ગરમ, ભારે, સ્નિગ્ધ, પચે ત્યારે ખાટી, કંક અને પિત્ત કરનારી તથા ઝાડો અને પેસાબ આણુનારી છે.

સાકીચોખા

સ્નિગ્ધો ગ્રાહી લઘુઃ સ્વાદુશ્ચિદોષ્ણઃ

સ્થિરો હિમઃ ॥૭॥

વષ્ટિકો વ્રીહિષુ શ્રેષ્ઠો ગૌસ્થાસિનગૌરતઃ ।

જેમ રાતી શાળ બધી શાળો (એ બતની ડાંગરો)માં ઉત્તમ છે, તેમ સાકી બતની ડાંગર ત્રીહિઓ (ત્રીહિ બતની ડાંગરો)માં ઉત્તમ છે. સાકી એ પ્રકારનો થાય છેઃ એક ઘોળો (ઘોળા સ્ખળાવાળો) અને બીજો કાળાઘોળાં સ્ખળાવાળો. તેમાંથી પહેલો ઉત્તમ છે. સાકી-ચોખા સ્નિગ્ધ, ગ્રાહી, હલકા, ગળ્યા, ત્રણે દોષને મટાડનાર, સ્થિર અને શીતવીર્ય છે. તે તાવ, થાક, ગ્લાનિ વગેરેને હરનારા છે, માટે જ રસાયન પ્રયોગમાં અને બીજી જગાએ ઠેરઠેર તે આપવાના કહ્યા છે. જવ પણ સ્થિર છે; પરંતુ ભારે અને વાયુ કરનાર હોવાથી તેનો ઉપયોગ કરવાનું કહ્યું નથી.

ડાંગરની બીજી બતો

તતઃ ક્રમાન્મહાવ્રીહિકૃષ્ણવ્રીહિજતુમુલાઃ ॥૮॥

કુષ્કુટાણ્ડકલાવાવ્યપારાવતકશૂકરાઃ ।

વરકોદ્દાલકોજ્જ્વાલચીનશારદવદુરુઃ ॥૯॥

ગન્ધનાઃ કુરુવિન્દાશ્ચ ગુણેરલ્પાન્તરાઃ સ્મૃતાઃ ।

મહાત્રીહિ, કૃષ્ણત્રીહિ, જનુમુખ, કુકુટાંકક,

લાવાખ્ય, પારાવતક, શૂકર, વરક, ઉદાલક, ઉજ્જવાલ, ચીનાઈ, શારદ, દદુર, ગંધન અને કુરુવિન્દ-એ ડાંગરો અતુકમે સાકી ડાંગર કરતાં શુભમાં ઊતરતી કહેલી છે.

પાટલ ત્રીહિ

સ્વાદુરમ્લવિપાકોડ્ગ્યો વ્રીહિઃ પિત્તકરો ગુરુઃ ॥૧૦॥
ઘટ્ટમૂત્રપુરીયોષ્મા ત્રિદોષસ્ત્રેવ પાટલઃ ।

ઉપર જે ત્રીહિની (એ બતની ડાંગરની) બતો કઠી, તેમાં નહિ આવેલો એક પાડળનાં ફૂલના રંગ જેવા રંગવાળો પાટલ નામનો ત્રીહિ થાય છે. તે ગળ્યો, પચે ત્યારે ખાટો, પિત્ત કરનારો, ભારે, ખડુ મૂત્ર અને ખડુ ઝાડો તથા ખડુ ગરમી પેદા કરનાર તથા ત્રિદોષ કરે એવો છે.

તૃણધાન્ય

કહ્નુકોદ્વનીવારચ્યામાકાદિ હિમં લઘુ ॥૧૧॥

તૃણધાન્યં પવનકુલ્લેલનં કફપિત્તહત્ ।

કાંગ, કોદર, બ'ટી, સામો (ચીણી) વગેરે તૃણધાન્ય કંડાં, હલકા, વાયુ કરે એવાં, ક્ષેપન અને કંક તથા પિત્તને મટાડે એવાં છે.

કાંગના ગુણ

મગ્નસન્ધાનકૃત્તર પ્રિયદ્ગુર્વૃહણી ગુરુઃ ॥૧૨॥

ઉપર કહેલા તૃણધાન્યમાંથી કાંગમાં ભાંગેલું અંગ માધવાનો ગુણ રહેલો છે, તેમ જ તે ખૂંડણ અને ભારે છે. (કાંગ ચાર બતની થાય છેઃ રાતી, પીળી, કાળી અને ઘોળી. તેમાંથી રાતી કરતાં પીળી ગરમ એમ ઉત્તર ગતર માગી, લૂખી અને કંક હરનારી માનેલી છે.)

કોદરના ગુણ

કોરદૂષઃ પરં ગ્રાહી સ્વર્ગે શીતો વિપાપહઃ ।

કોદર ખડુ જ ગ્રાહી, અડકવામાં કંડા અને ગરના વિકારને મટાડે એવો છે.

જવના ગુણ

રુદ્ધઃ શીતો ગુરુઃ સ્વાદુઃ સરો વિદ્યાતકૃચવઃ ॥૧૩॥

વૃષ્યઃ સ્થૈર્યકરો મૂત્રમેદઃ પિત્તકફાન્ જયેત્ ।

પીત્તસ્થાસકાતોસ્તન્મમ્કણ્ડન્યગામયાન્ ॥૧૪॥

જવ લૂખા, કંડા, ભારે, ગળ્યા, સર, ઝાડો

તથા વાયુ કરે એવા, વૃષ્ય, સ્થિરતા કરનાર અને મૂત્ર, ચરખી, પિત્ત તથા કંકના રોગને છતાનારા છે. તે જ રીતે ચળેખમ, દમ, ઉધરસ, ભ્રુસ્તંભ તથા ગળાના અને આમડીના રોગને પણ મટાડે છે.

(ઝાડો કરનાર એટલે પચ્યા પછી જેનો વધારે ભાગ ઝાડાઉપે નીકળી બાક એવા.)

જવની બીજ બતો

ન્યૂનો યવાદનુયવો રુક્ષોષ્ણો વંશજો યવઃ ।

બીજ બતનો એક જવ થાય છે તેને કાઈ કંઠાણે અનુયવન (ખાડિયા જવ) કહે છે. તે જવથી ભિતરતા શુષ્કનો છે.

વાશિયા જવ વાંચમા ઉત્પન્ન થાય છે. તે ધૂખા તથા ગરમ છે.

ઘઉંના ગુણ

વૃષ્યઃ શીતો ગુરુઃ સ્નિગ્ધો જીવનો વાતપિત્તહર્તા ॥૧૫
સન્ધાનકારી મધુરો ગોધૂમઃ સ્થૈર્યકૃત્સરઃ ।

ઘઉં વૃષ્ય, ઠંડો, ભાર, સ્નિગ્ધ, જીવન, વાતપિત્તને મટાડે એવો, ભાગેલા અંગને સાધનાર, ગળ્યો, સ્થિરતા કરનાર અને સર છે.

ઘઉંની બાત

પથ્યા નન્દીમુલ્લી સીતા કપાયમધુરા લઘુઃ ॥૧૬

એક બાતનો ઘઉં લાંબો અને પાતળો થાય છે, તેને 'નન્દીમુખી' ઘઉં કહે છે. તે ઘઉં વૃષ્ય, ઠંડો, તૂરો, ગળ્યો અને હલકો છે.

શિંબીધાન્ય વર્ગ

શિંબીધાન્યના સામાન્ય ગુણ

મુદ્ગાહકીમ્સૂરાદિ શિન્વીધાન્યં વિચન્ધકૃત્ ।
કપાયં સ્નાદુ સહ્યાહિ કટુપાકં હિમં લઘુ ॥૧૭
મેદઃશ્લેષ્માન્નવિષ્તેષુ હિતં લેપોપસેન્યોઃ ।

મગ, તુવેર, મસૂર વગેરે શીંગમાં થનારાં અનાજ વિખંધ કરે છે, એ તૂરાં, ગળ્યા, સંઝાડી, પચે ત્યારે નીખાં, શીતવીર્ય, હલકાં તથા ચરખી, કંક અને રક્તપિત્તમા હિતકારક છે. લેપ કરનાથી તથા શુક્રધાનમા થોડાં ભેળવીને

* (અનુયવને શુક્ર એટલે અણીદાર ઝંવાડાં કે અણી હોતી નથી; તેથી તેને ખાડિયા કે ખુકો જવ કહે છે.)

ખાવાથી ફાયદો કરે છે. 'વગેરે' શબ્દમાં મઠ, ચણા, વાલ, ચોળાનો સમાવેશ થઈ બાક છે.

મગના ગુણ

વરોડ્વમુદ્ગોડ્વપ્ચલઃ કલાયસ્ત્વતિવાતલગ્ન૯
રાજમાવોડનિલકરો રુક્ષો વહુશકુદ્ગુરુઃ ।

શિંબીધાન્યમાં મગ ઉત્તમ છે અને તે થોડો વાયડો છે. વટાણા ખડુ વાયડો છે. ચોળા વાયડા, ધૂખા અને ખડુ મળ બનાવે એવા તથા ભાર છે.

ફળધીના ગુણ

ઉષ્ણાઃ કુલ્થાઃ પાકેડ્ઘ્ઠાઃ

શુક્રાશ્મશ્વાસપીનસાન્ ॥૧૨ ॥

કાસાર્શઃકફવાતાંશ્ચ ઘ્નન્તિ પિત્તાઘ્નદાઃ પરમ્ ।

ફળથી ગરમ, પચ્યા પછી ખાટી, વીર્યની પથંગનો રોગ; દમ, પીનસ, ઉધરસ, ઠરસ અને કંક તથા વાયુને મટાડે એવી છે તેમ જ અતિશય રક્તપિત્ત કરે એવી છે. (એ કંઠાણ છે માટે તૂરી, ગળી, શાહી એના કંઠાળના સામાન્ય ગુણ પણ એમા સમજવા. એ ઉષ્ણવીર્ય છે તથા રક્તપિત્ત કરે છે, માટે ખાખને નુકસાન કરે એવી બધુવી.)

વાલના ગુણ

નિપ્પાવો વાતપિત્તાશ્મસ્તન્યમૂત્રકરો ગુરુઃ ॥૨૦ ॥
સરો વિદાહી દન્શુકકફશોકવિવાપહઃ ।

વાલ વાયુ, પિત્ત, શોહી, ધાવણ અને મૂત્ર ઉત્પન્ન કરે એવા છે; ભાર, સર, વિદાહી છે; આખ, વીર્ય, કંક, સોબે અને જેરનો નાશ કરે એવા છે.

અડદના ગુણ

માવઃ સ્નિગ્ધો વલશ્લેષ્મમલપિત્તકરઃ કરઃ ॥૨૧ ॥
ગુરુષ્ણોડનિલહા સ્વાદુઃ શુક્રવૃદ્ધિવિરેકકૃત્ ।

અડદ સ્નિગ્ધ છે; ખળ, કંક, મળ અને પિત્તને પેદા કરે એવા છે, સર છે; ભાર, ગરમ, વાયુને મટાડે એવા, ગળ્યા, વીર્યની વૃદ્ધિ કરે એવા અને વીર્યને ઝટ ખહાર કાઢે એવા છે.

કરલી તથા કૌચાંના ગુણ

ફલાનિ માવઘદ્ધિચાત્કાકાળ્હોલાત્મગુત્તયોઃ ॥૨૨
કટખી (ગરણી) નામની એક વનસ્પતિ થાય છે તેના ફળ તથા કૌવચનાં ફળ (કૌચાં),

પણ અડદના જેવા ગુણવાળાં છે એમ બલુવું.

તલના ગુણુ

હૃષ્ણસ્વલ્પો હિમઃ સ્પર્શં કેદયો ચલ્યસ્તિલો ગુરુ
અલ્પમૂત્રઃ કટુઃ પાકે મેઘાડિક્કફપિત્તકૃત્ ॥૨૩

તલ ગરમ તથા ચામડીને હિતકર, અડક-
વામાં શીતળ, માથાના વાળને વધારે એવા, બળ
આપનાર, ભારે, પેસાળ થોડા આણું એવા,
પચ્યા પછી તીખા, મેઘા, જકરાગ્નિ, કંક અને
પિત્ત એ સર્વનો વધારો કરે એવા છે.

અળશીના તથા કસુંબીના બીજના ગુણુ
ક્ષિગ્ધોમા સ્વાદુતિકોળ્લા કફપિત્તકરી ગુરુઃ ।

દૃકગુકઠ્ઠકટુઃ પાકે તદ્વદ્વીજં કુસુમ્મજમ્ ॥૨૪

અળશી સ્નિગ્ધ, ગળી, કડવી, ગરમ, કંક
અને પિત્ત કરે એવી, ભારે, આંખ અને વીચને
હાનિ કરે એવી તથા પચે ત્યારે તીખી છે.

કસુંબીના બીજના ગુણુ અળશીના જેવા જ છે.

હલકી ઋતતુ અન્ન

માવોડત્ર સર્વેષ્વવરો યવકઃ શૂકજેપુ ચ ।

તમામ શિખીધાનમાં અડદ બધા કરતાં
ખરાબ છે તથા શૂકધાનમાં શ્લોક નં. ૫૩
વાળા યવક ચોખા સૌથી ખરાબ છે.

નતું ધાન વગેરેના ગુણુ

નવં ધાન્યમભિવ્યન્દિ લઘુ સંવસરોપિતમ્ ॥૨૫
શીવ્રજન્મ તથા સૂર્ય નિસ્તુપં યુક્તિર્મજિતમ્ ।

જેને પાક્યા પછી એક વરસ ન વીતી ગયું
હોય એવું નવું ધાન અભિવ્યન્દી છે. પાક્યા
પછી એક વરસ સુધી રાખી મૂકેલુ ધાન હલકું
બને છે. (પણ એક વરસથી વધારે રાખી
મૂકવાથી સત્ત્વ વિનાતુ બની બચ છે.) વાલ્યા
પછી થોડા જ દિવસમાં પાકે એવું, છડેલું
(કોતરાં વિનાતુ), યુક્તિથી શેકેલું અને ભરડ-
વાથી જેની દાળ પડે એવું (મગ જેવું) શિખી-
ધાન હલકું છે.

રાંધેલું અન્ન

મરના ગુણુ

મળ્ડપેયાવિલેપીનામોદનસ્ય ચ લાઘવમ્ ॥ ૨૬ ॥

યથાપૂર્વે શિવસ્ત્ર મળ્ડો વાતાનુલોમનઃ ।

તુહ્લાનિદોષદોષવન્નઃ પાચનો ઘાતુસામ્યકૃત્ ॥૨૭
સ્રોતોમાર્દવકૃત્સ્વેદી સન્યુક્ષયતિ ચાનલમ્ ।

મંડ, પેયા, વિલેપી અને ભાત એમાંથી
પહેલાંની બનાવટ પછીની બનાવટ કરતાં હલકી
હોય છે; એટલે ભાત કરતાં વિલેપી, તે કરતાં
પેયા અને તે કરતાં મંડ હલકો બલુવો. તેમાં
મંડ બહુ હિતકારક અને વાયુને તેના સ્વાભા-
વિક માર્ગમાં લાવી મૂકનાર છે. વળી તે તરસ,
ગ્લાનિ, લંઘન પછી ખાકી રહેલા દોષને મટાડે
એવો, પાચન, ઘાતુઓને યોગ્ય પ્રમાણમાં લાવી
મૂકે એવો સ્રોતોને, કુમળા બનાવે એવો પરસેવો
લાવે એવો અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે એવો છે.

મંડ-જે દ્રવ્યને મંડ કરવો હોય તે દ્રવ્ય
કરતાં ચૌદગણુ પાણી લેવું. પછી પાણી અને
દ્રવ્ય ભેગાં કરી દ્રવ્ય બફાય અને સીજે ત્યાં
સુધી ઉકાળવું. પછી એમાંથી એસામણુ નિતારી
લેવું. આ એસામણુને મંડ કહે છે,

પેયા-જેટલા દ્રવ્યની પેયા બનાવવાની હોય
તેના કરતાં વજનમાં ચૌદગણુ પાણી લેવું.
પછી દ્રવ્ય અને પાણી ભેગાં કરી ઉકાળવાં.
જ્યારે દ્રવ્ય ખરાબ પાકે કે તરત ખૂબ પ્રવાહી
રહે એ સ્થિતિમાં એને ઉતારી લેવું. આવી
બનાવટને પેયા કહે છે.

વિલેપી-જે દ્રવ્યની વિલેપી બનાવવાની
હોય તે દ્રવ્ય એક ભાગ અને પાણી એનાથી
ચારગણુ લેવું. પછી બનેને ભેગાં કરી ઉકાળતાં-
ઉકાળતાં જ્યારે એ દ્રવ્ય બફાઈને સીજીને બધું
લચકો (લોચો) દાળ જેવું ઘટ બની બચ, ત્યારે
એ બનાવટને વિલેપી કહે છે.

ઐદન-જે દ્રવ્યનો ઐદન બનાવવાનો હોય
તે દ્રવ્ય બફાઈને અને સીજીને છૂટા ભાત જેવું
(જેનો દાણુદાણુ બફાઈને સીજવો હોય છતાં
દાણુદાણુ છૂટો રહ્યો હોય અને પાણીનો અંશ
પણ ન રહ્યો હોય એવા ભાત જેવું) થાય
ત્યારે એ બનાવટને ઐદન કહે છે.

મંડ, પેયા, વિલેપી અને ઐદન બનાવવા
માટે પચવામાં હલકામાં હલકી વસ્તુ ડાંગરની
ધાણી કે ફૂલેલા મમરા છે.

પેયાના ગુણ

મુત્તુષ્ણાગ્લાનિર્દોર્વિલ્યકુક્ષિરોગજ્વરાપહા ॥ ૨૮
મલાનુલોમની વધ્યા પેયા દીપનપાચની ।

પેયા ભૂખ, તરસ, ગ્લાનિ, દૂખળાપણું, દૂખના રોગ અને તાવને મટાડે છે; વાયુ વગેરે મળોનું અનુલોમન કરે છે; એ પથ્ય, દીપન અને પાચન છે.

વિલેપીના ગુણ

વિલેપી ગ્રાહિણી હૃદ્યા તૃષ્ણામ્ની દીપની હિતા ॥
ઘણાક્ષિરોગસંગુદ્ધુર્બલક્ષ્ત્રેહપાચિનામ્ ।

વિલેપી ગ્રાહી, હૃદય, તરસ મટાડે એવી, દીપન છે; એ પ્રભુ અને આખના રોગવાળાને, જેનું શોધન કયું હોય તેને, દૂખળાને અને જેને (ધી વગેરે) સ્નેહપાન કરાવ્યું હોય તેને ફાયદો કરે છે.

આદનના ગુણ

સુધૌતઃ પ્રચુતઃ સ્વિન્નોડ્યસ્કોપ્મા ચૌદનો લઘુઃ ।
યશ્ચાન્નેયૌવચક્ષાચસાધિતો મૃદ્રતપ્તુલઃ ।
વિપરીતો ગુઃ ક્ષીરમાંસાર્ચયથ સાધિતઃ ॥ ૩૧

સારી રીતે ધોયેલા ચોખાનો રાંધેલો, એસા-મણુ કાઠી નાખેલો, સીજવેલો, ગરમાગરમ ભાત હલકો હોય છે. ચિત્રો વગેરે ગરમ ઔષધના ક્વાથમાં રાંધેલો ભાત વધારે હલકો થાય છે. શેકેલા ચોખાનો ભાત તેથી પણ વધારે હલકો થાય છે; એથી લિલટો એટલે ઘોયા વિના એરિલા ચોખાનો, ન એસાવેલો, ન સીજેલો, ઠંડો પડી ગયેલો હોય તે ભારે સમ-જવો. દૂધમાં ખનાવેલો ભાત પચવામાં ભારે છે; તેમ જ માંસરસ, થી વગેરેથી ખનાવેલો ભાત પણ પચવામાં ભારે છે.

ખનાવટના ભારેપણાને કે હલકાપણાને

આધારે કઈ બાબતો પર છે ?

इति द्रव्यक्रियायोगमनाद्यैः सर्गमादिशेत् ।

મંડ, પેયા, વિલેપી અને આદન પચવામાં હલકાં અને છે કે ભારે તેનો આધાર એ કયા દ્રવ્યનાં ખનાવ્યાં છે, કેવી રીતે ખનાવ્યાં છે, અંદર ખીલું શું શું નાખ્યું છે, જ્યાં એક જ

દ્રવ્ય હોય ત્યાં એ વધારે લીધું છે કે એણું અને જ્યાં વધારે દ્રવ્ય ભેગાં કરીને ખનાવવાનાં હોય ત્યાં કયું દ્રવ્ય કેટલું ભેળવ્યું છે વગેરે બાબતો ઉપર રાખે છે. (તે ઉપરાંત એ દ્રવ્યના દેશ અને કાળ ઉપર એની ખનાવટના હલકા-ભારેપણાનો આધાર રાખે છે.)

દાખલા તરીકે (દ્રવ્યનો દાખલો) જવના મંડ કરતાં રાતી શાળનો મંડ વધારે હલકો છે. (ક્રિયાનો દાખલો) દેવતા ઉપર શેકાયેલી વસ્તુ કરતાં દેવતાથી તપેલી કડાઈ વગેરેમાં ગરમ થયેલી, રેતીમાં ફેટેલી એ જ વસ્તુની ધાણી વધારે હલકી છે. (યોગનો દાખલો) મરી વગેરે ખાયેલું પચાવે એવા મસાલાવાળી વાની એવા મસાલા વિનાની એ જ વાની કરતાં વધારે હલકી છે. (માન એટલે માપનો દાખલો) હલકી વસ્તુ પણ માપ કરતાં વધારે ખાવાથી ભારે પડે છે અને ભારે વસ્તુ યહુ એાછી ખાવાથી પચી જાય છે. મગની દાળની ખીચડીમાં મગની દાળ વધારે હોય તો ખીચડી ભારે અને છે અને ચોખા વધારે હોય તો ખીચડી હલકી અને છે. (દેશના દાખલા) જાંગલ દેશના ચોખાનો ભાત અનૂપ દેશના ચોખાના ભાત કરતાં હલકો છે. ખરાબ વાસણમાં પડી રહેલી દ્રાક્ષનું શરબત સાગ વાસણમાં રાખી મૂકેલી દ્રાક્ષના શરબત કરતાં ભારે છે. તાંબાના વાસણમાં રાંધેલો ભાત માટીના વાસણમાં રાંધેલા ભાત કરતાં હલકો છે. (કાળના દાખલા) વર્ષા-ઋતુમાં પડેલા વરસાદના અહર ઝીલેલા પાણીમાં રાંધેલો ભાત પથ્ય છે, વર્ષાઋતુ સિવાય પડેલા વરસાદના પાણીમાં રાંધેલો ભાત અપથ્ય છે. ઉકાળીને ઠારેલું પાણી દિવસનું ઉકાળેલું દિવસે અને રાતનું ઉકાળેલું રાતે પથ્ય છે, પણ દિવસે ઉકાળીને ઠારી રાખેલું પાણી રાતવાસી થાય તો તે અપથ્ય છે. વાવ્યા પછી પાકતાં થોડા દિવસ લાગે એવા ધાનની ખનાવટ વાવ્યા પછી થણું દિવસે પાકે એવા ધાનની એ જ ખનાવટ કરતાં વધારે હલકી છે. કાચા કે સૂકા મૂળાનું શાક પથ્ય છે, ઘરડા કે લીલા મૂળાનું શાક અપથ્ય છે.

માંસરસના ગુણ

રૂંદ્ધળઃ પ્રીણત્તો વૃષ્યશ્ચસુષ્યો ઘણ્ઘ્ઠા રસઃ ॥૩૨॥
માંસનો રસ ખુંડણુ, પ્રીણુન, વૃષ્ય, આંખને
હિતકર અને વ્રણને મટાડનાર છે.

નોંધ : માંસરસ ત્રણ બતનો હોય છે—કૃત,
અકૃત અને દહકલાવણિક. ઘી, તેલ વગેરે સ્નેહ
અને સૂંકે વગેરે મસાલાવાળો માંસરસ કૃત
કહેવાય છે અને એ બધું ન નાખેલો માંસરસ
અકૃત કહેવાય છે. જેમાં માંસ વગેરે થોડું
વાપર્યું હોય અને બહુ જ પાતળો બનાવ્યો
હોય એવો માંસરસ દહકલાવણિક કહેવાય છે.

માંસરસ બનાવવાની રીત

બકરીના સાથળનું હાડકાં વિનાનું અને
તેતરનું હાડકાં વિનાનું સોળ તોલા માંસ લેવું.
તેનું ઝીણું કચુબર કરવું. એ કચુબર પાણીથી
થોઈ નાખવું. પછી એમાં લીંડીપીપર, પીપરી-
મૂળ, સૂંકે, ચિત્રક અને ધાણા એટલેા મસાલો
દરેકે અડધો અડધો તોલો નાખવો. એમાં ૩૮૪
તોલા (દોઢ આઢક) પાણી નાખવું. એ બધું
બેથું કરી ઉકાળવું. ઉકળતાં ઉકળતાં ચોથા
ભાગનું પાણી ખાકી રહે, ત્યારે દેવતા પરથી
ઉતારી લેવું. પછી એમાં દાડમના આડ તોલા
દાણા કચરીને નાખવા. પછી એ બધું ઘૂબ
મસળીને એને કપડાથી ગાળી લેવું. ગાળી
શીવેલા પાણીમાં હિંગ, સિંધવ અને જીરું
નાખવાં. એને બરાબર ઘૂબ હઈને આપવામાં
આવે તો જેમણે શોધન કયું હોય તેમને, જે
શોધન કરવા માગતા હોય તેમને, જે સુકાતા
જતા હોય તેમને, જેમને રોગ તદ્દન મટી ગયો
હોય તેમને, વ્રણવાળાને, વાયુના રોગવાળાને,
જેમનું હાડકું ભાગ્યુ હોય કે સાંધામાંથી ભિતરી
ગયું હોય તેમને, જેમની ધાતુઓ ઓછી થઈ
ગઈ હોય તેમને તથા જેમની ઇન્દ્રિયોની શક્તિ
તથા ઓજસ ઓછાં થઈ ગયા હોય તેમને
આ માંસરસ પથ્ય છે.

આ માંસરસ માપસર અને માફકસર જ
પીવે બેઈએ. ઉપર આપેલાં વજન વસ્તુઓનું
પ્રમાણ દેખાડે છે. જે પ્રાણીનું માંસ જે રોગમાં

વાપરવાનું કહ્યું હોય તે પ્રાણીના માંસને માંસ-
રસ બનાવવો.

રસ : માંસથી બનાવેલો માંસરસ.

ખલ : જે રીતે માંસરસ બનાવવાનો કલ્પો
છે, તે રીતે માંસને ખદલે ફળને ફળરસ બના-
વવામાં આવે તેને ખલ કહે છે.

કાંબલિક : જે રીતે માંસરસ બનાવવાનો
કલ્પો છે, તે રીતે માંસને ખદલે મૂળ(ઝાડનાં
મૂળિયાં)નો રસ બનાવીને અંદર તલતુ કચ-
રિયું અને ખટાઈ આગળપડતી નાખે તેને
કાંબલિક કહે છે.

ધૂપ : જે રીતે માંસરસ બનાવવાનો કલ્પો
છે, તે રીતે માંસને ખદલે અનાજ(ધાન)નો
રસ બનાવવામાં આવે તેને ધૂપ કહે છે.

મગના ધૂપના ગુણ

મૌદ્રસ્તુ પટયઃ સંયુદ્ધઘ્નક્રુષ્ઠાક્ષિરોગિણામ્ ॥

મગનું પાણી એટલે ધૂપ, દોપનું શોધન કરે-
લાને, વ્રણવાળાને તથા ગળા અને આંખના રોગ-
વાળાને પથ્ય છે. એ પણ સંસ્કાર આપેલો (કૃત)
અને સંસ્કાર નહિ આપેલો (અકૃત) એવા
બે પ્રકારનો બાણુવો. સંસ્કાર આપેલો મગનો
ધૂપ આ પ્રમાણે છે : ૮ તોલા મગ લઈને સોળ-
ગણા પાણીમાં રાંધવા તથા ચતુર્થાંશ પાણી
રહે તેમા તે મગ ચોળી નાખવા અને પાણી
લૂગડાથી ગાળી લેવું. તેમા દાડમના બીજને
રસ ચાર તોલા નાખવો. સિંધવ, સૂંકે, ધાણા
એ ત્રણ વાનાં પા પા તોલો નાખવાં. પીપર,
અને જીરું ત્રણ ત્રણ માત્રા નાખવું. આ પ્રમાણે
સંસ્કારવાળો થયેલો મગનો ધૂપ પિત્ત તથા
કફના રોગને હરે છે. એ પ્રમાણે જુદા જુદા રોગ
માટે જુદા જુદા આપધોનો સંસ્કાર અપાય છે.

કળત્રીના ધૂપના ગુણ

વાતાનુલોમી કાલત્વો ગુલ્મનૂત્તમ્ નિજિત્વ ॥

કળત્રીનો ધૂપ વાયુનું અનુલોમન કરે છે,
ગોળો અને નૂન તથા પ્રતૂનિરોગને મટાડે છે.

તલ, ખોળ વગેરેની બનાવટોના ગુણ
તિલપિપ્પ્યાકવિકૃતિઃ શુષ્કગાકં ચિરુદ્ધકમ્ ॥
શાળ્પન્ડાક્રીવટનં દગ્નં દોષલં ગ્લપનં ગુણ ॥૩૩॥

તલ અને ખોળની ખનાવટો (તલસાકળી, ખોળ અને ગોળની વાની વગેરે), શાકની સૂકવણી, વફા (શણગેલુ ધાન), શાંડાકી વટક (શાંડાકી અં પ, ૭૮ તથા વડુ-શાંડાકીમાં ખોળેલું વડુ કે શાંડાકીથી આંધેલું વડુ તે શાંડાકી વટક), એ સર્વે આંખને નુકસાન કરે એવાં, ત્રણ દોષને ખગાડે એવાં, ગ્લાનિ કરે એવાં અને ભારે છે.

શિખંડના ગુણ

રસાહા ઘૃંહણી વૃણા સ્નિગ્ધા ઘ્વણા સ્નિગ્ધા ।
શિખંડ, યૃંહણુ, વૃગ્ય, સ્નિગ્ધ, બળ આપનાર તથા તચિ ઉપબવનાર છે.

પાનકના ગુણ

શ્રમશુત્તૃદ્ધકમહરં પાનકં પ્રીણતં ગુરુ ॥ ૩૫ ॥
વિષ્ટમિ મૂત્રલં દ્વયં યથાદ્રવ્યગુણં ચ તત્ ।

પાનક (શરખત) થાક, ભૂખ, તરસ, કંટાળો, એ અધુ મટાડે છે, ત્રીભુન તથા ભારે છે, વિષ્ટંભી, મૂત્રલ, હૃદયને હિતકર તથા જે પદાર્થનું ખનાવ્યુ હોય તે પદાર્થના ગુણવાણુ તે થાય છે.

ડાંગરની ધાણીના ગુણ

હાજાસ્તુદ્ધયંતોસારમેહમેદઃકફચિત્ત્વઃ ॥ ૩૬ ॥
કાસપિત્તોપશમતા દીપતા લઘ્વો હિમાઃ ।

ડાંગરની ધાણી તરસ, ભિલટી, આડાને (અતિસારને) રોગ, પ્રમેહ, ચરખી તથા કફરોગને મટાડે છે; ઉધરસ અને પિત્તને શમાવે છે, દીપન, હલકી, તથા કંડી (શીતવીર્ય) છે.

પૌઆના ગુણ

પૃચુક્ત ગુરવો ઘ્વણાઃ કફવિષ્ટમ્મકારિણઃ ॥ ૩૭ ॥
પૌઆ ભારે, ખળ આપનાર તથા કફ અને વિષ્ટંભ કરનારા છે.

ધાણીના ગુણ

ઘાતા વિષ્ટમ્મિની રુક્ષા તર્પણી લેહની ગુરુઃ ।
ધાણી વિષ્ટંભી, ધૂખી, તર્પણુ, શેખન અને ભારે છે.

સાથુના ગુણ

સક્તવો લઘ્વઃ શુત્તૃદ્ધમનેત્રામયવ્રણાન્ ॥ ૩૮ ॥
પ્રન્તિ સન્તર્પણાઃ પાનાત્સઘ પ્વ ઘલપ્રદાઃ ।

નોદકાન્તરિતાન્ન દ્વિને તિચાયાં ન કેવલાન્ ॥
ન મુસ્ત્વા ન દ્વિજૈશ્ચિત્ત્વા સન્તૂનઘાન્ન વા ઘ્વન્ ।
ફોતરાં વિનાના જ્યને શેકોને દળેલા લોટને સાથુ કહે છે. સાથુ હલકો છે તથા ભૂખ, તરસ, થાક, આંખના રોગ તથા ત્રણને મટાડે છે, તર્પણુ છે તથા પાણીમાં ડોહીને પીવાથી તરત જ ખળ આપે છે. (હલકો છે માટે ધૂખો અને વાયુ કરે એવો પણ ભણવો. સાથુ ધૂખો અને વાયુ-જનક છે તથાપિ વૃષ્ટિ કરનારા અને તલકાળ ખળ ઉપબવનારા છે; કેમ કે એવો એનો પ્રભાવ છે.) સાથુ ખાતા વચમા પાણી ન પીયુ, સાથુ દિવસમાં બે વાર ન ખાવો, રાતે ન ખાવો, પાણી વગેરે વિના એકલો ન ખાવો, બીજુ કાંઈ ખાધા ઉપર ન ખાવો, દાંતે ઠરડીને (સાથુને લાડ વગેરે) ન ખાવો અને અતિશય ન ખાવો.

ખોળના ગુણ

વિષ્ટાકો મ્લપનો રુક્ષો વિષ્ટમ્મી દષ્ટિદૂષણઃ ॥
ખોળ ગ્લાનિ કરનારા, ધૂખો, વિષ્ટંભી અને આંખને નુકસાન કરનારા છે.

માંસના વેસવારના ગુણ

વેસવારો ગુરુઃ સ્નિગ્ધો ઘલોપચયવર્ધનઃ ।
માંસનો વેસવાર (પૂરણુ) ભારે, સ્નિગ્ધ તથા ખળ અને શરીરને વધારે એવો છે.

પૂરણના ગુણ

મુદ્ગાદિજાસ્તુ ગુરવો યથાદ્રવ્યગુણાનુગાઃ ॥ ૪૧ ॥
મગ વગેરેના વેસવાર ભારે અને જે પદાર્થોના તે ખનાવેલા હોય તેના ગુણવાળા હોય છે. (વેસવારમાં લોટ, મસાલા વગેરેનો પણ સમાવેશ થાય છે.)

રોટલા-રોટલી વગેરેના ગુણ

કુકૂલકર્પરંધ્રાપ્રકન્દ્ધારવિપાચિતાન્ ।
પ્રકયોર્નોહ્લઘ્વન્વિદ્યાદપૂપાનુસ્તરોત્તરમ્ ॥ ૪૨ ॥
રોટલી (રોટલો, ભાખરી વગેરે) એના એ દ્રવ્યના લોટની ખનાવી હોય તો કુકૂલ પર પકવેલી રોટલી કરતાં કર્પર (કે ખર્પર) પર પકવેલી રોટલી વધારે હલકી અને છે. કર્પર કરતા ભાખૂ પર પકવેલી રોટલી વધારે હલકી અને છે, ભાખૂ કરતાં કંદુ પર પકવેલી રોટલી વધારે હલકી અને

છે અને કુંડ કરતાં અંગારા પર નાખીને પકવેલી શેટલી વધારે હલકી અને છે. (કુંડવાને આશય એ છે કે દેવતા અને શેટલી વચ્ચે જેમ એાહું અંતર રહે તેમ શેટલી વધારે હલકી અને છે. કુંડલ વગેરે શબ્દોના અર્થ જુદાજુદા માણસો જુદાજુદા કરે છે. પણ આપણે એમાંથી એક અર્થ લઈશું.)

મન્મગોમયચૂર્ણદિપદિતોડમિઃ કુદુઃકઃ ।

દેવજ્વલિતવહ્નિસ્ય કપાલમિદ્ધ કર્પરમ્ ॥

આપ્ત્ નામામિવતાપાદમિવર્ણ તુ મૃન્મયમ્ ।

કન્દુઃ સ્યામુષ્ણુચ્છિદ્રો વહ્નિજ્વાલાવ્રવેશવાન્ ॥

બજ્વાલો દમ્બકાઠોડમિવિધૂમોડન્નાર ડચ્યતે ।

કુંડલ=રખ્યા, છાણુને ભૂડો વગેરેથી છવાયેલો (ભારેલો) દેવતા.

કપર=થોડા સળગેલા દેવતા ઉપર મૂકેલો (માટીનો) તવો (ઠીખ).

આપ્ત્=દેવતાથી તપીને લાલચોળ (અગ્નિ જેવા રંગનો) બની ગયેલો માટીનો તવો.

કન્દુ=અગ્નિના ભડકા જેમાંથી પેસી શકે એવાં અનેક કાણાંકાણાંવાળો (ચારણી જેવો) તવો.

અંગારા=ધુમાડો વિનાના સળગતા અંગારા.

માંસવર્ગ

મૃગવર્ગ

હરિગૈષ્ણકુરક્ષ્મ્ભગોર્ણમૃગમાતૃકાઃ ।

શશશમ્યરચારુકશરમાઘા મૃગાઃ સ્મૃતાઃ ॥૪૨

હરણુ, એણુ, કુરંગ, ઋક્ષ, ગોકર્ણુ, મૃગ-માતૃકા, સસલો, સાખર, ચારુક અને શરભ વગેરે પશુઓ મૃગવર્ગનાં છે. (એ ઉપરાંત કાલપુરુષક, પૃષ્ઠ વગેરે પણ એમાં જ ગણાય છે.)

નાંધ=હરણુ=તાંબાવણી મૃગ, એણુ=કાળિ-ચાર જ, કાળો મૃગ. કુરંગ=ખીલ મૃગો કરતાં વધારે ઝડપી અને ચતુર ગતિવાળો મૃગ. ઋક્ષ=ભૂરા અંડવાળું પ્રાણી છે. ગોકર્ણુ=ગાય જેવા કાનવાળું ગધેડાના આકારનું પ્રાણી. મૃગ-માતૃકા=હલકા અને માટા પેટવાળી, સસલા જેવી

હોય છે. શશ=સસલું. શંખર=સાખર. ચારુક=શરીર ખુબુ ટેખાવડું હોય છે. શરભ=એને આક પગ હોય છે; એમાંથી ચાર પગ પીક (ખરડા) પર હોય છે. કાંટ નવડું મોટું હોય છે, મોટાં શિંગડાં હોય છે, કાશ્મીરમાં મળી આવે છે. પૃષ્ઠ=ટપકાંટપકાંવાળો ચિત્રમૃગ.

વિષ્કરવર્ગ

ઠાવવાર્તાકવર્તીરરક્તવર્મકકુકુખાઃ ।

કપિહ્નુલોપચક્રારયચક્રોક્ષુરુયાહુઃ ॥ ૪૪ ॥

વર્તકો વર્તિકા ચૈવ નિત્તિરિઃ ક્રકરઃ શિરસી ।

તામ્રચૂડારયચક્રગોનર્દગિરિવર્તિકાઃ ॥ ૪૫ ॥

તથા શારપદેન્દ્રાધવરટાઘાશ્ચ ચિક્કિરાઃ ।

લાલુ, લાવગી, વર્તીર, રક્તવર્મ, કુક્ષલ, ધોળું તેતર, ઉપચક્ર, ચકોર, કુરખાણુ, ચક્રો, ચક્રી, તેતર, કકર, મોર, તામ્રચૂડ, ખકર, ગોનર્દ, ગિરિકા નામની ચક્રી, શારપદ, ઈદ્રાલ અને વરટ વગેરે વિષ્કર એટલે વીણી(ખોતગીને) ખાનારાં પક્ષી કહેવાય છે.

પ્રતુદવર્ગ

જીવજીવકદાત્પુહમુદ્ગાદ્ગુકસારિકાઃ ॥ ૪૬ ॥

લટ્વાકોકિલહારીતકપોતચટ્કાદયઃ ।

પ્રતુદાઃ

જીવજીવક, જળકાગેડો, ભુંગાણુ નામે પક્ષી, પોપટ, મેના, ચક્રોની નાતનુ એક પક્ષી જેને કાઈ કોઈ નટવો કહે છે તે, કાચલ, જંગલી લીલાપીળા રંગનું કખૂતર, હોલો, ચક્રી (જુદી નાતની) એ જનાવરો ચાંચ વતી ફાલીને ખાનારાં પક્ષી છે માટે તેમને 'પ્રતુદ' કહે છે.

ખિલેશયવર્ગ

મેકમોવાહિશ્વાવિદાઘા વિલેગયાઃ ॥ ૪૭ ॥

દેડકા, સાંઠો, સાપ, શાણી, (નાળિયો)

વગેરે ખિલેશય એટલે ઘરમાં રહેનાર પ્રાણીઓ છે.

પ્રસાદવર્ગ

ગોલ્લરાશ્વતરોઘ્નાશ્વદ્દોપિસિદ્ધક્ષેવાનરાઃ ।

માર્જારમૂષકચામ્રવૃકપશુનરક્ષવઃ ॥ ૪૮ ॥

લોપાકજમ્યુકચ્ચેનચાપવાન્તાદવાયસાઃ ।

શશાન્ત્રીમાસકુરરગ્મોલ્કકુલિદ્ધકાઃ ॥ ૪૯ ॥

ધૂમિકા મધુહા ચેતિ પ્રસહા મૃગપક્ષિણઃ ।

ગાય, ખગદ, ગધેડો, ખચર, ભેંટ, ઘેડો, હીપડો, સિંહ, રીંછ, વાંદરો, ખિલાડી, ઉંદર, વાઘ, વર, ખજ, તરસ, લોપાક, શિયાળ, શકરો, ખાજ, ચોસ, કૂતરો, ઠાંગડો, શશી, ઘરનો કુકડો, કુરર, ગીધ, ઘુવડ, ઠાળો ચકલો, ધૂમિકા નામે બનવર, મધુહા નામે બનવર એ બધાં પશુ અને પક્ષીઓ પ્રસહ એટલે ખળાટકારે તોડીફાડીને ખાનારાં છે.

મહામૃગવર્ગ

વરાહમહિષન્યહ્રુરુરોહિતવારણાઃ ॥ ૫૦ ॥

સુમરમરઃ લઢગો ગવયશ્ચ મહામૃગાઃ ।

ભૂંડ, પાડો, ન્યંકુ નામે હરણુ, રુ નામે હરણુ, રોહિત નામે હરણુ, હાથી, સુમર નામે મૃગ, ચમરી ગાય જેનાં પૂંજડાં ચમરીઓ જેવાં થાય છે તે, ગેડો અને રોહ એ 'મહામૃગ' કહેવાય છે.

નોંધ : ન્યંકુ=કુરંગ જેવું અને અટપટાં પુષ્કળ શિંગડાંવાળું પ્રાણી. રુ=ખડુ શિંગડાંવાળું પણ શરદ્ભુતમાં પોતાનાં શિંગડાં તણ દે એવું પ્રાણી. રોહિત=રાતા રંગનું હરણુ. ગવય=ગાય કે ખગદ જેવું દેખાય પણ ગળે લટકતી માંસભરી ગોદડી (ધાખળો) ન હોય તથા વાંસે ખૂંધ (ઢેકો) ન હોય એવું પ્રાણી. સુમરને સંસ્કૃતમાં વનતુરગ અથવા મહાશકર કહે છે.

જળચરવર્ગ

હંસસારસકાદમ્બકકારણ્ડબલ્લાઃ ॥ ૫૧ ॥

વલાકોત્કોશ્ચકાહમદ્ગુકોઞ્ચાદવોડ્પ્ચરાઃ ।

હંસ, સારસ, ખતક, ખગલો, જળકાગડો, જળકૂકડી, ખગલાની બાતનુ એક ખલાઠા નામે પ્રાણી, ઉટેદોશ નામે પક્ષી, ચક્રવાક પક્ષી અથવા સરસડાં, મદ્ગુ નામે જળકાગડો, કૌચ અથવા વહીલા નામે પક્ષી; એ વગેરે 'જળચર' પક્ષીઓ ગણાય છે.

જળચર=પાણીની સપાટી પર ચાલનારાં પ્રાણી.

કારંડવ=હંસ જેવું અને ઘોળું જળચર,

પલવ=મોટું અને ગળે કાથળી લટકતી હોય એવું જળચર. ખલાઠા=નાના ખગલાની બાત.

મત્સ્યવર્ગ

મન્સ્યા રોહિતપાટીનકૂર્મકુમ્ભીરકર્કટાઃ ॥ ૫૨ ॥

શુક્તિશ્લોદ્રેશમ્બૂકશકરીવમિચન્દ્રિકાઃ ।

ચુલક્રીતક્રમકરશિશુમારતિમિલ્કિલાઃ ॥ ૫૩ ॥

રાજીચિલ્ચિમાવાશ્ચ

રોહિત, પાટીન એ બાતના મોટા મત્સ્ય, કાચળો, કુંભીર નામે મગર, કરચલો, છીપમાં રહેનાર માછલી, શંખમાં રહેનાર જળચર, જળખિલાડી, નાના શંખ, ઝીણી માછલી, વર્તિ, ચંદ્રિકા, ચુલક્રી નામે જળજંતુ, નક, મકર એ બાતના મગર, શિશુમાર અને તિમિંગિલ નામે મત્સ્ય, રાજ અને ચિલ્ચિમ નામે જળચર વગેરેને મત્સ્યવર્ગમાં ગણેલાં છે.

નોંધ : મત્સ્ય=પાણીની સપાટી નીચે રહેનારાં પ્રાણી.

રોહિત-શરીરે લાલ, પીઠ કાળી, માછલાં અને લીલ ખાઈને રહે છે. પાટીન-પેટ ચાંદી જેવું, ખાટીના શરીરનો રંગ કાળો, કાંટાકાંટાવાળો. કુંભીર-મોટો અને મગર જેવો. વર્તિ-(૧) સાપના આકારની માછલી, (૨) રોહિત માછલીની એક બાત. ચંદ્રિકા-પડખામાં કાંટાકાંટા હોય છે અને ગોળાકાર હોય છે ચુલક્રી-હાથી જેવા ઘાટનો, અંદરની ખાલુએ મુખવાળો, ખહાર નીકળતો શ્વાસ ખાનાર મત્સ્ય, નક-દોરડાના આકારનો. મકર-સિંહ જેવી કે તલવાર જેવી મારી નાખે એવી દાઢવાળો. શિશુમાર-ખચાંને મારી નાખે એવો. તિમિંગિલ-સો બેજન (ચારસો માઈલ) જેટલા લાંબા-પહોળા જ્યેને પણ ગળી બચ એવો. રાજ-ખડુ લાંબો અને વજ જેવો. ચિલ્ચિમ-ભીંગડાંવાળો, લાલ આંખિવાળો; ખધી પાસ લાલ લિસોટાવાળો.

આઠ પ્રકારનું માંસ

માંસમિત્યાહુરઘ્યા ।

શાસ્ત્રકારોએ એ પ્રમાણે આઠ પ્રકારનું માંસ કહ્યું છે.

મિશ્ર પ્રદેશનાં પ્રાણી

યોનિષ્વજાવીવ્યામિશ્રગોચરત્વાદનિશ્ચિતે ॥૫૪॥

દ્વિપર કહેલા આઠ પ્રકારમાંથી બકરું તથા ગાડર નાંગલ પ્રદેશમાં હોય છે, તેમ અનૂપ પ્રદેશમાં પણ હોય છે અને ગમે તે પ્રદેશમાં ચરે છે; માટે તેમને ત્રણુમાંથી અમુક પ્રદેશનાં પ્રાણી કહી શકાય નહિ, તેથી તે મિશ્રપ્રદેશનાં પ્રાણી છે.

કયા પ્રાણીવર્ગ કયા પ્રદેશનો કહેવાય ?

આઠ વર્ગમાંથી પહેલાં ત્રણુ એટલે મૃગ, વિષ્કર અને પ્રતુદ એ નાંગલ પ્રદેશમાં થનારાં પ્રાણી બહુવાં અને છેવટનાં ત્રણુ એટલે મહામૃગ, જળચર અને મત્સ્ય એ અનૂપ પ્રદેશમાં થનારાં પ્રાણી બહુવાં. વચલા છે વર્ગ એટલે બિલ્લેશય (દરમાં રહેનારાં) તથા પ્રસહ એ છે ખંને પ્રદેશમાં થનારાં હોવાથી સાધારણુ પ્રદેશનાં સમજવાં.

નાંગલ વર્ગના ગુણ

તત્ર વદ્મલાઃ શીતા લઘવો જાહ્નલા હિતાઃ ॥૫૫॥
પિત્તોચ્ચરે વાતમધ્યે સન્નિપાતે કપાનુગો ।

એ પ્રાણીઓમાંથી નાંગલ પ્રદેશનાં પ્રાણી (મૃગ, વિષ્કર અને પ્રતુદ) ખાવાથી મળ ખંધાયેલા થાય છે. તે પ્રાણી શીતવીર્ય, હલકાં અને જે સન્નિપાતમાં પિત્તતું બેર અધિક હોય, વાયુ મધ્યમ હોય અને કફ થોડો હોય તેમાં હિતકારક છે.

સસલાના ગુણ

દીપનઃ કટુકઃ પાકે ગ્રાહી રુક્ષો હિમઃ શશઃ ॥
નાંગલ પ્રાણીઓમાં સસલા દીપન, પચે ત્યારે તીષ્ણ, શ્રાહી, લુષ્ણ અને શીતવીર્ય છે.

તેતર વગેરેના ગુણ

ઈપદ્વુષ્ણગુણસ્તિગ્ધા વૃહણા વર્ત્તકાદયઃ ।
તિત્તિરિસ્તેષ્વપિ વરો મેધાન્નિયલ્લશુક્રહૃત્ ॥૫૭॥
ગ્રાહી વર્ણ્યોડનિલોદ્રિક્કસન્નિપાતહરઃ પરમ્ ।
વર્તકથી માંડીને (શ્લોક ૪૪૩થી ૪૬૩) ખંધાય નાંગલ પ્રાણીઓ કાંઈકે ગરમ, ભારે, સ્નિગ્ધ અને જૃંહણુ છે. તે સર્વેમાં વળી તેતર ઉત્તમ

છે, કેમ કે તે મેધા ઉત્પન્ન કરનારો, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારો, ખળ આપનારો તથા વીર્ય ઉત્પન્ન કરે એવો છે. વળી તે શ્રાહી, રંગ સુધારે એવો અને જે સન્નિપાતમાં વાયુ પ્રખળ હોય તેને સારી રીતે મટાડે એવો છે.

ભોરના ગુણ

નાતિપથ્યઃ શિશ્વી પથ્યઃ શ્રોતસ્વસ્વયોદશામ્ ॥

ભોર ખલુ પથ્ય નથી, ફક્ત કાન (સાંભળવું), અવાજ, જીવાની અને આંખને પથ્ય છે.

કૂકડાના ગુણ

તદ્વચ્ચ કુકુટો વૃષ્યઃ

કૂકડો પણ ભોરના જેવા ગુણુવાળો છે તથા વૃષ્ય છે.

ગામકૂકડાના ગુણ

ગ્રામ્યસ્તુ શ્લેષ્મલો ગુરુઃ ।

ગ્રામ્ય કૂકડો એટલે ગામમાં રહેનારો કૂકડો કફકર્તા અને ભારે છે.

કકર વગેરેના ગુણ

મેધાડનલકરા હૃદ્યાઃ કકરાઃ સ્ત્રોપચક્રકાઃ ॥૫૯

કકર નામે પક્ષી જેને કોઈ ઘોઠ કળકળિયો કહે છે તે તથા ઉપચક્રક પક્ષી જે એક બતના નાના ચક્લા જેવું પક્ષી થાય છે, તે મેધા અને આગ્નિને સતેજ કરે એવાં તથા હૃદ્ય છે.

કાલુકપોતના ગુણ

ગુરુઃ સલવળઃ કાળકપોતઃ સર્વદોષકૃત્ ।

કાલુકપોત ભારે, કાંઈક ખારાશ પર અને ત્રણે દોષ કાપાવે એવો છે.

કાલુકપોત=એક બતના નાનો લાલ હોલો.

ચકલાના ગુણ

ચટકાઃ શ્લેષ્મલાઃ ક્ષિગ્ધા વાતઘ્નાઃ

શુકલાઃ પરમ્ ॥ ૬૦ ॥

ચકલાં કફ કરનારાં, સ્નિગ્ધ, વાયુને મટાડે એવાં અને સારી પેઠે વીર્ય ઉત્પન્ન કરનારાં છે.

બિલ્લેશય વગેરે વર્ગવું ઉતરેતર

અધિકપથ્યું

ગુરુષ્ણક્ષિગ્ધમધુરા વર્ગાશ્ચાતો યથોત્તરમ્ ।

મૂરુશુક્રહૃતો વલ્યા વાતઘ્નાઃ કફપિત્તલાઃ ॥૬૧॥

બિલ્લેશય પ્રાણીથી માંડીને તે પછીના વર્ગનાં

પ્રાણીઓનું માંસ ઉત્તરોત્તર વધારે ભારે, ગરમ, સ્નિગ્ધ, ગુણુ, મૂન તથા વીર્ય વેદા કરનારાં, બળ આપનારાં, વાયુને મટાડે એવું તથા કંક અને પિત્તને વેદા કરે એવું છે; મતલબ કે બિલેશય કરતાં પ્રસહ વર્ગનાં પ્રાણીઓમાં ભારે, ગરમ વગેરે ગુણુ વધારે પ્રમાણમાં છે, તે કરતાં મનોમુગમાં વધારે છે, તે કરતાં જળ-ચર અને તે કરતા મત્સ્યમાં ભારે, ગરમ, સ્નિગ્ધ વગેરે ઉપર કહેલા ગુણુ વધારે પ્રમાણમાં છે.

મહામૃગ વગેરેના ગુણુ

શીતા મહામૃગાસ્તેષુ, કથ્યાદપ્રસહાઃ પુનઃ ।
લવણાનુરસાઃ વાકે કદુકા માંસવર્ધનાઃ ॥ ૬૨ ॥
જીર્ણાશૌંઘ્રહૃણીદ્રોવશોચાર્તાનાં વરં હિતાઃ ।

તેમાંથે મહામૃગ વર્ગમાં ગણાવેલાં પ્રાણી શીતવીર્ય (કંડા) છે. હવે પ્રસહ વર્ગનાં પણ કાચુ માસ ખાનારા પ્રાણી (ખિલાડો, ગીધ, દુવડ વગેરે) પચે ત્યારે તીખા થાય છે તથા તેમને અનુરસ ખારો હોય છે. માસને વધારો પુષ્કળ કરે છે, નિરામ હરસ, ગ્રહણી અને ક્ષયરોગથી પીડાતા માણસને ખડુ હિતકારક છે.

ખકરાના માંસના ગુણુ

નાતિશીતગુરુક્લિગ્ધં માંસમાજમદ્રોચલમ્ ॥ ૬૩ ॥
શરીરઘાતુસામાન્યાદનભિષ્વિન્દિ વૃંહણમ્ ।

ખકરાનું માંસ ખડુ કંડુ નથી તથા ખડુ ભારે નથી અને ખડુ સ્નિગ્ધ નથી. વળી એ વાયુ વગેરે દોષને કોપાયતું નથી. માણસના શરીરની ઘાતુઓના જેવા ગુણુવાળી ખકરાના શરીરની ઘાતુઓ છે, માટે ખકરાનું માંસ અભિષ્વેદી નથી અને વૃંહણુ છે.

ગાડરનું માંસ

વિપરીતમતો જ્યેષ્ઠાધિકં વૃંહણં તુ તત્ ॥ ૬૪ ॥
ગાડર(વેટા)નું માંસ ખકરાં કરતાં જિલટા ગુણુવાળું છે એટલે ખડુ ગરમ, ખડુ સ્નિગ્ધ, ખડુ ભારે, ત્રણે દોષને કોપાયનારાં અને અભિ-ષ્વેદી છે, પણ વૃંહણુ છે.

ગેમાંસના ગુણુ

શુક્રકાસપ્તમાત્પન્નિવિપમચ્ચરપીનસાન્ ।
કાશ્યે કેવલવાતાંશ્ચ ગોમાંસં સદિવચ્છતિ ॥ ૬૫ ॥

ગાયનું માંસ સડી ઉધરસ, થાક, અતિશય અગ્નિ, વિષમજવર, સળેખમ, દબળાપણુ અને શુદ્ધ વાયુના રોગને મટાડે છે.

પાડાના માંસના ગુણુ

ઉળ્લો મરીવાન્મહિવઃ સ્વમદાર્લ્યવૃહત્વકૃત્ ।

પાડાનું માંસ ગરમ, વધારે ભારે, નિદ્રા આણુનાર તથા શરીરને દઢ કરે એવું અને વૃંહણુ છે.

વરાહના માંસના ગુણુ

તદ્ગદ્ગરાહઃ શ્રમહા સ્વચિન્નુકચલપ્રદઃ ॥ ૬૬ ॥

ભૂંડના માંસના ગુણુ પણ પાડાના માસના જેવા જ છે. તે ઉપરાત ભૂંડનું માંસ શ્રમ(થાક)-ને મટાડનાર, રચિ ઉપજવનાર તથા વીર્ય અને બળ આપનાર છે.

મત્સ્યવર્ગના ગુણુ

મત્સ્યાઃ પરં કફકરાઃ

(પાછળ શ્લોક ૬૧ મા કહ્યું છે, કે બિલેશય પ્રાણીઓના વર્ગથી માડીને તે પછીના વર્ગનાં પ્રાણી ઉત્તરોત્તર વધારે ભારે, વધારે ગરમ, વધારે સ્નિગ્ધ, વધારે ગળ્યા, વધારે મૂન-વીર્ય-બળ આપનાર, વિશેષ વાયુનાશક અને વિશેષ કંક અને પિત્ત કરે એવાં છે. એ બધા ગુણુ માછલામા સાથી વધારે છે; કેમ કે એ છેલ્લો વર્ગ છે. એમ છતાં પણ કંક કરવાને ગુણુ તેા તેમાં અતિશય જ છે, એ જણાવવાને આ સ્થળમાં વિશેષ કહ્યું છે, કે) મત્સ્ય ખડુ કંક-કર્તા છે.

ચિલિચિમ મત્સ્યના ગુણુ

ચિલિચિમહ્નિદ્રોષકૃત્ ।

ચિલિચિમ ભતનુ માછલું નિદ્રોષ કરે એવું છે.

સર્વોત્તમ માંસ

લાઘવોહિતમોઘૈનાઃ સ્વે સ્વે વર્ગે વરાઃ પરમ્ ॥ ૬૭ ॥

લાલું, શેહિત ભતનેા મત્સ્ય, સાંઢા અને એણુ (કાખિયાર જ ભતનુ હરણુ) પેાતપેાતાના વર્ગમાં સર્વોત્તમ છે. એટલે લાલું વિષ્કરવર્ગમાં, શેહિત મત્સ્યવર્ગમાં, સાંઢા બિલેશયવર્ગમાં અને એણુ મુગવર્ગમાં સર્વોત્તમ છે.

કેવુ' માંસ ખાવુ' ?

માંસં સચોદતં શુદ્ધં વયઃસ્થં ચ મજેત્

તાબ્દ મારેલા પ્રાણીનું માંસ ખાવું. તે માંસ શુદ્ધ એટલે સ્નાયુ તથા હાડકાં વિનાનું અને જીવાન તથા નીરોગી પ્રાણીનું ખાવું. ખાળક, વૃદ્ધ કે રોગી પ્રાણીનું માંસ ખાવું નહિ. કેવુ' માંસ ન ખાવુ' ?

ત્યજેત્ ।

મૃતં હૃશં મૃશં મેઘં ધ્વાધિવારિવિવૈર્હતમ્ ॥ ૬૮ ॥

પોતાની મેળે મરી ગયેલાં પ્રાણીનું (જેના મરવાનું કારણ જાણવામાં આવતું નથી તેનું) માંસ ન ખાવું, તેમ જ દુબળા પ્રાણીનું, પુષ્કળ ચરખીવાળા પ્રાણીનું, રોગથી મરેલા પ્રાણીનું, પાણીમાં ડૂબીને મરેલાનું કે ઝેરથી મરી ગયેલા પ્રાણીનું માંસ ન ખાવું.

નરમાદાના માંસ વગેરેના શુભ

પુંલિયોઃ પૂર્વપચાદં ગુરુણી ગર્મિણી ગુરુઃ ।
લઘુયોર્પિચતુષ્પાસ્તુ વિદ્વક્ષેપુ પુતઃ પુમાન્ ॥ ૬૯ ॥
શિરઃસ્કન્ધોઽથવૃષ્ટસ્ય કત્ત્યાઃ સક્થનોઽથ
ગૌરવમ્ ।

તથાડમપકાશયયોર્ધયાપૂર્વેવિનિર્દિશેત્ ॥ ૭૦ ॥

શોણિતપ્રમૃતીનાં ચ ધાતુનામુત્તરોત્તરમ્ ।

માંસાદ્ગરીયો વૃષણમેદ્વૃક્યક્યદ્ગુરુમ્ ॥ ૭૧ ॥

પ્રાણીઓમાં નર અને માદા જેમાંથી નરના શરીરને માથાથી ડૂંટી સુધીના ભાગ ભારે તથા માદાને ડૂંટીથી નીચેના ભાગ ભારે હોય છે. ગર્ભવાળી માદા ખીજ માદાઓ કરતાં ભારે છે. ચોપગાં પ્રાણીમાં સ્ત્રીલતિનું માંસ નર કરતાં હલકું છે અને પક્ષીઓમાં સ્ત્રીલતિ કરતાં નરનું માંસ હલકું છે. બાંધના માંસ કરતાં કમરનું માંસ ભારે છે. તે કરતાં પીડનું, તે કરતાં સાથળનું, તે કરતાં ખલાનું અને સૌ કરતાં માથાનું માંસ વધારે ભારે છે. વળી પકવાશય કરતાં આમાશયનું માંસ ભારે છે. વળી સોડી વગેરે ધાતુઓ ઉતરોત્તર ભારે છે. એટલે સોડીથી માંસ ભારે, માંસથી ચરખી, ચરખીથી હાડકું, હાડકાંથી મજબ અને મજબથી વીર્ધ

* પચવામાં, તોલમાં ભારે નહિ.

ભારે છે, તેમ જ અંડ, મૂત્રેન્દ્રિય, વૃક્ષ (અ. કીડની), કાળજું અને શુદ્ધ એ અંગો માથાના માંસ કરતાં પણ અલુકમે એકએક કરતાં વધારે ને વધારે ભારે છે.

શુદ્ધા=મળાશય.

શાકવર્ગ

પાઠાદિવર્ગ

શાકં પાઠાશકીસૂયાતુનિવણ્ણસનીતજમ્ ।

ત્રિદોષમ્ લઘુ પ્રાદિ સરાજક્ષવવાસ્તુકમ્ ॥ ૭૨ ॥

પહાડ નામે વનસ્પતિ, પડકચૂરો, કાસોંદરો, એટીગલુ નામે ચાર પાંદડાંની ભાજી, સતીનજ નામે વનસ્પતિ, રાજક્ષવ, બધવાની ભાજી, એ સર્વનાં શાક ત્રિદોષને મટાડે એવાં, હલકાં અને શાકી છે.

લાંબડીની ભાજી

સુનિવણ્ણોડ્વિદ્વદ્વુષ્યસ્તેપું

તેમાં સુનિવણ્ણ (ચાર પાંદડાંની ભાજી)નું શાક જરૂરશિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને વૃધ્ય છે.

રાજક્ષવના શુભ

રાજક્ષવઃ પરમ્ ।

બ્રહ્મણ્યશૌલિકારમ્ :

રાજક્ષવ શ્રદ્ધા અને અર્શના રોગ મટાડે છે.

બધવાનું શાક

વર્ષોમેદિ તુ વાસ્તુકમ્ ॥ ૭૩ ॥

બધવાની ભાજીનું શાક કંઠલુ ગાડાને તેડે એવું છે.

કાકમાત્રી

હન્તિ દોષત્રયં કુષ્ઠં વૃષ્ણા સોષ્ણા રસાયની ।

કાકમાત્રી સરા સ્વર્ગા

ધોળી પીલુડીનું શાક ત્રિદોષને અને કુષ્ઠને મટાડે એવું, વૃધ્ય, જરા ગરમ તથા રસાયન, સર અને અવાજ સુધારે એવું છે.

લૂણીની ભાજી

ચાદ્વિયમ્લાડ્વિદ્વદ્વુષ્યસ્તેપું ॥ ૭૪ ॥

બ્રહ્મણ્યશૌલિકારમ્લાડ્વિદ્વુષ્ણા પ્રાદિષી લઘુઃ ।

ચાંગેરી એટલે લૂણી ખાટી, દીપન, શ્રદ્ધા

રોગ, હરસ, વાયુ, કફ એ સર્ગને મટાડે એવી, ગરમ, શાકી અને હલકી છે.

પટોળ વગેરે

પટોલસત ત્રિવિદ્યાર્ણવિદ્યાર્ણુજા સ્મૃતાઃ ॥ ૭૫ ॥
વેત્રાણ્વૃહ્નીવાસાકુતિલોતિલવર્ણિકાઃ ।
મગ્ધકર્ણીરુક્ષોટ્કારવેલ્લકર્પટાઃ ॥ ૭૬ ॥
નાડીરુલાયગોજિહ્વાવાર્તાકં વનતિક્તકમ્ ।
ફરીરં કુલકં નન્દી કુચ્ચેલા શકુલાવ્તી ॥૭૭॥
કટિલ્લં કેમ્બુકં શીનં સન્નોશાતકર્કશમ્ ।
તિક્તં પાકે કટુ ગ્રાહિ વાતલં કફપિત્તજિત્ ॥૭૮
પટોળ, સાથેર, ક્ષીમડો, ભારંગી, ખાવચી, ગળો, નેતરની ટોચ તરફનો કુમળો ભાગ, ભોળીગણી, અરૂરસી, કુંતલી, તિલપણિંકા, મંદુકપણી* (ખાલી), કંકોડાં, કરિલાં, ઘાસિયા પિત્તપાપડો, નાડીકલાય, ગળજીભી, વંતાક, જંગલી કુડો, કરા, કાકટી*અરવો, નાંદરખી, કાળીપાટ, જળખી*ખળી, રાતી સાટોડી, કોખીચ, કડકું વૃશિયું, કપિલા-એ અક્રાવીસ વનસ્પતિઓ કડવી, પચે ત્યારે તીખી, શાકી, વાયડી અને કફ તથા પિત્તને મટાડે એવી છે.

પટોળ તથા બન્ને શીંગણી

હયં પટોલં ક્ષમિતુત્ત્વાદુપાકં સ્વિમદમ્ ।
પિત્તલં દીપનં મૈદિ વાતઘ્નં વૃહતીદ્રવમ્ ॥ ૭૨ ॥
પટોળ હૃદયને હિતકર છે, કર્મિયાનો નાશ કરે છે, પચે ત્યારે ગળ્યુ અને સચિ ઉત્પન્ન કરે એવું છે. શીંગણી અને ભોરીંગણી (ભોટિંગણી) બન્ને પિત્ત કરે એવી, દીપન, બેદી અને વાયુને મટાડે એવી છે.

અરૂરસીના ગુણ

શૃપં તુ વ્રમિકાસઘ્નં રક્તપિત્તહરં પરમ્ ।
અરૂરસી જીલદી અને ઉધરસને મટાડે એવી તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરવામાં ઉત્તમ છે.

કારેલીના ગુણ

કારવેલ્લં સકટુકં દીપનં કફજિત્પરમ્ ॥ ૮૦ ॥
કરિકું કાંઈકે તીખું, દીપન અને કફને મટાડવામાં ઉત્તમ છે.

વંતાક

વાર્તાકં કટુતિક્ષોર્ણં મધુરં કફવાતજિત્ ।

સશારમગ્નિજતને દ્વયં રુચ્યમપિત્તલમ્ ॥ ૮૧ ॥
વંતાક તીખું, કડકું, ગરમ, ગળ્યું, કફ અને વાયુને મટાડે એવું, જરા શારના ગુણવાળું. અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હૃદયને હિતકર, સચિ ઉપબવનાર અને કાંઈકે પિત્તકર્તા છે.

કેરાં

ફરીરમાધમાનકરં કપાર્થં સ્વાદુ તિક્તકમ્ ।
કેરાં આધમાન કરે એવાં, તૂરાં, ગળ્યાં અને કડવાં છે.

ગલકાં વગેરે

કોપાતકાવલગુજકો મેદિનાવગ્નિદીપનો ॥ ૮૨ ॥
વૃશિયા (ગલકાં) અને ખાવચી બેદી તથા અગ્નિનું દીપન કરનાર છે.

તાદળબ્ને

તળુલીયો હિમો રુક્ષઃ સ્વાદુપાકરસો લઘુઃ ।
મદપિત્તવિપાસ્રઘ્નઃ
તાદળબ્ને કંકો, લૂખો, પચે ત્યારે સ્વાદ-માં ગળ્યો, હલકો અને મદ, પિત્ત, ગર તથા કોહીના રોગોનો નાશ કરે એવો છે.

મુંબ

મુક્ષાતં વાતપિત્તજિત્ ॥ ૮૩ ॥

ક્ષિપ્તં શીતં ગુઠ સ્વાદુ વૃંહણં શુક્રકૃત્પરમ્ ।
મુંબત (મુંબ) વાયુ તથા પિત્તને મટાડે એવી, સ્નિગ્ધ, ઠંડી, ભારે, ગળી, ખૂંહણ અને અત્યંત વીથું ઉત્પન્ન કરે એવી છે.

પાલખની ભાજ

ગુર્વાં સરા તુ પાલઙ્કયા
પાલખની ભાજ ભારે અને સર છે.

પૌર્ણની ભાજ

મદઘ્નો વ્યાપ્યુષોદકા ॥ ૮૪ ॥

પૌર્ણની ભાજ મદ(મીઠો)નો નાશ કરનારી છે. (પાલખના ગુણવાળી પણ છે.)

રાઈની ભાજ

પાલઙ્કયાચરસ્મૃતશ્ચ્ચુઃ સ તુ સંપ્રહણાત્મકઃ ।
રાઈની ભાજ પાલખની ભાજના જેવા જ ગુણવાળી છે, પણ રાઈની ભાજ શાકી છે અને પાલખની ભાજ સર છે એટલો ફેર છે.

વિદ્યારીક'ક

વિદ્યારી વાતપિત્તદ્વી મૂત્રલા સ્વાદુશીતલા ॥૮૫॥
જીવની વૃંદાળી કળ્થયા ગુર્વા વૃથ્યા રસાયનમ્ ।

ભોંચકોળું વાયુ તથા પિત્તને મટાડે એવું, મૂત્ર પેદા કરે એવું, ગળ્યુ, કંકુ, જીવન, બૃંહણુ, ગળા માટે હિતકારક, ભારે, વૃથ્ય અને રસાયન છે.

ડાડી

ચત્રુથ્યા સર્વદોષઘ્ની જીવન્તી મધુરા હિમા ॥૮૬॥

ડાડી આંખને હિતકારક છે અને યથા દોષને નાશ કરનારી છે. ગળી ડાડી કંડી છે.

કોળું વગેરે શાક

કૂપ્માણ્ડતુમ્બકાલિન્નકર્કાવેર્વાતિષ્ઠિશમ્ ।

તથા ત્રપુસચીનાકચિર્મટ ક્ષકવાતકૃત્વ ॥ ૮૭ ॥

મેદિ વિષ્ટમ્બમિપ્યન્દિ સ્વાદુપાકરસં ગુરુ ।

કોળું, (દધીનું) તૂંબડું, તરબૂચ, સક્કરટેટી, કાકડી, તિંડિશ ભતની કાકડી, તાસળી કાકડી, ચીની કાકડી, ચીલડુ એ સર્વે કક અને વાયુ કરે એવા, બેદી, વિષ્ટંબી, અભિષ્યંદી, પચે ત્યારે સ્વાદમા ગળ્યાં અને ભારે છે.

કોળું

વહ્નીકલાનાં પ્રવરં કૂપ્માણ્ડં વાતપિત્તજિત્ ॥

યસ્તિશુચિકરં વૃથ્યં

વેલાનાં ક્ષોમા ઉત્તમ કળ કોળુ છે. તે વાયુ તથા પિત્તને મટાડે એવું, મૂત્રાશયનું શાધન કરે એવું અને વૃથ્ય છે.

તાંસળી કાકડી

ત્રપુસં ત્વતિમૂત્રલમ્ ।

તાંસળી કાકડી બહુ મૂત્ર પેદા કરે એવી છે.

(દધીનું) તૂંબડું વગેરે

તુમ્બં રુક્ષતરં ગ્રાહિ કાલિન્નર્વાચિર્મટમ્ ॥ ૮૯ ॥
યાલ્લં પિત્તહરં શીતં વિચાત્પલમતોઽન્યથા ।

(દધીનું) તૂંબડું બહુ ધૂણુ અને શાહી છે. તરબૂચ, કાકડી અને ચીલડુ એ કાચાં હોય ત્યારે પિત્તને મટાડે એવાં અને કંડા છે, પણ પાકાં હોય ત્યારે એથી વિપરીત એટલે પિત્ત કરે એવા તથા ગરમ છે.

શીષુવૃંત શાકના ગુણ

શીર્ણવૃંતં તુ સક્ષારં પિત્ત લ ક્ષકવાતજાત્ ॥૯૦

રોચનં દીપન દ્વચમઘ્નીલાઽઽનાહનુલ્લુ ।

શ્લોક ૮૬૬, ૮૭, ૮૮વાળાં શાક જ્યારે ડીંડા- માંથી આપોઆપ ખરી પડે એવાં પાકે ત્યારે તે કાંઈક ક્ષારવાળા, પિત્ત ઉપબવનારાં, કક અને વાયુને મટાડે એવાં, રચિ ઉપબવે એવા, દીપન, હૃથ, અઘ્નીલા અને આનાહને મટાડે એવાં તથા હલકાં છે.

કમળનાળ વગેરે

મૃણાલવિસશાલૂકકુમુદ્રોત્પલકન્દકમ્ ॥ ૯૨ ॥

નન્દીમાપકકેલૂટશૂઙ્ગાટકક્ષેષ્કમ્ ।

કૌશ્ઙાદનં કલોહ્યં ચ રુક્ષં ગ્રાહિ હિમં ગુરુ ॥૯૨

કમળનો નાળ બે પ્રકારનો થાય છે : એક પાતળો અને બીજો બઢો. પાતળા નાળને 'મૃણાલ' કહે છે અને બઢાને 'બિસ' કહે છે. એ મૃણાલ, બિસ, રાતા કમળનો કંદ, (ધોળા) પોચણાનો કંદ, કાળા કમળનો કંદ, નંદી એટલે તુંડીકેરી, માપક એટલે વાસ્તુલ, જળઉખરા, શિગોડા, કસેલાં, કૌંચાદન, કમળ-કાકડી કે કમળના બીજ એ સર્વે ધૂખા, શાહી. કંડા અને ભારે છે.

હલંબ વગેરે

કલમ્બનાલિકામાર્પકુટિશ્ચરકુતુમ્બકમ્ ।

ચિલીલદ્વાકુલોળીકાકુરુટકગવેયુકમ્ ॥ ૯૩ ॥

જીવન્તદ્વુશ્વેદગજયવશાકસુવર્ચલાઃ ।

આલુકાનિં ચ સર્વાણિ તથા સૂયાનિ લક્ષમણમ્ ॥

સ્વાદુ રુક્ષં સલયળં વાતમ્લેપ્મકરં ગુરુ ।

શીતલં સુષ્ણવિષ્ણુત્રં પ્રાયો વિષ્ટમ્બ જીર્વતિ ॥૯૫॥

શ્વિન્નં નિષ્પીટિતરસં સ્નેહાહવં નાતિદોષલમ્ ।

હલંબ, નાલિકા, ડાંભેલી ભાજ, કુટિંજર,

ધૂખા, ચીલની ભાજ (લાલ બથવાની ભાજ),

લટવાક, ધૂણીની ભાજ, ઓટીગણુની ભાજ,

ગવેયુક નામે તૃણધાન્ય, રાતી નાળનો ડાળો,

સુંબુ નામે વનસ્પતિ, કૃંવાડિયો, હલકાં પાદ-

ડાની ચીલની ભાજ, અપોરિયા, તમામ ભતના

આલુ જેવાં કે રતાળુ, અળવી, બટાકા વગેરે,

તમામ ભતનાં કંડાળનાં પાંદડાં જેની ભાજ

થઈ શકે તે તથા જેઠીમધ, એ સર્વે ગળ્યા,

ધૂખાં, કાઈક ખારાં, વાયુ તથા કક કરે

એવાં, ભારે, ડંડાં, ઝાડો તથા પેશાબ આણે
અવાં અને ઘણુંખરું વિષ્ણુલ કર્યાં પછી પચે
એવાં છે. એ સર્વને ખાડીને અને એને નિચોલીને
એનું પાણી કાઢી નાખ્યા પછી રહેલાં શાકભાજીને
પુષ્કળ તેલ મૂકીને, વધારીને, ઉપયોગમાં લીધાં
હોય તે ખુલ્લુ દોષ ઉપભવતાં નથી.

સર્વ પ્રકારનાં આહુ=રતાણુ, અળવી,
ખટાકા વગેરે.

ચીલની ભાજી

લઘુપત્રા તુ યા ચિહ્વી સા વાસ્તુકસમા મતા ॥

નાના પાદડાંની જે ચીલની ભાજી છે, તેના
ગુણુ ખથવાની ભાજીને મળતા છે.

અરણી અને વરણી

તર્કારીવરુણં સ્વાદુ સતિકં કફવાતજિત્ ॥

અરણી અને વાયવરણી એ જે ગળ્યા,
કાંઈક કડવા અને કંક તથા વાયુને મટાડે
એવા છે.

સાટોડી

વર્ષામ્બો કાલશાકં ચ સક્ષારં કઠ્ઠતિકકમ્ ॥૧૭
દીપનં મેદનં હન્તિ ગરજોફકફાનિલાન્ ॥

ખત્રે પ્રકારની (લાલ અને ઘોળી, લાખી
અને ટૂંકી) સાટોડીઓ તથા કાળિંગડુ કાંઈક
ખારપુત્ર, સ્વાદમાં તીષ્ણુ તથા કડવુ, દીપન,
મેદી, કૃત્રિમ ઝેર, સોબે, કંક અને વાયુને નાશ
કરે એવાં છે.

કણુચ

દીપનાઃ કફશતઘ્નાશ્ચિરિચિદ્ગાહકુરા. સરાઃ ॥

કરંજના (કણુચના) અંકુર દીપન, કંક
તથા વાયુને મટાડે એવા અને સર છે.

શતાવરીના અંકુર

શતાવરીનુસ્તિકા ઘૃત્યા દોષત્રયાપહાઃ ॥

શતાવરીના અંકુર કડવા, વૃષ્ય અને ત્રણે
દોષને મટાડે એવા છે.

પાંચના અંકુર

રુચો ઘંશકરીસ્તુ વિદાહી વાતપિત્તલઃ ॥ ૧૯ ॥

પાંચના અંકુર કૃષ્ણ, વિદાહી તથા વાયુ

૧ મોઝ પાંચડાંની તથા ખીલ લાંબાં પાંચડાંની
સાટોડી પાપ છે.

અને પિત્ત કરે એવા છે.

પત્તૂર અથવા મત્સ્યાક્ષક

પત્તૂરો દીપતસ્તિકઃ પ્લીહાર્શઃકફવાતજિત્ ॥

પત્તૂર અથવા મત્સ્યાક્ષક દીપન, કડવો,
પ્લીહા (ખંચાલ), હરમ, કંક તથા વાયુને
મટાડે એવા છે.

કાસોંદરો

ક્રમિકાસકફોક્લેદાન્ કાસમર્દો જયેત્સરઃ ॥૧૦૦

કાસોદરો, હરમિયા, ઉધરમ, કંક અને
ઉત્કલેદને મટાડે છે તથા સર છે.

કમ્બુખીની ભાજી

રુક્ષોષ્ણમલ્લં કૌસુમ્મં ગુરુ પિત્તકરં સરમ્ ॥

કમ્બુખીની ભાજી યૂખી, ગરમ, ખાટી, ભારે,
પિત્ત કરે એવી અને સર છે.

સરસવની ભાજી

ગુરુષ્ણં સાર્વપ વદ્ધવિષ્ણુમૂત્રં સર્વદોષકૃત્ ॥ ૧૦૧ ॥

સરસવની ભાજી ભારે, ગરમ, ઝાડો તથા
પેશાબને ખાધે એવી અને ત્રણે દોષ કરે
એવી છે.

નાના (કુમળા) મૂળા

યદ્વાલમધ્યકરસં ચિચ્ચિત્શારં સતિકકમ્ ॥

તન્મૂલકં દોષહરં લઘુ સોષ્ણં નિયચ્છતિ ॥૧૦૨॥

ગુલ્મકાસક્ષયશ્વાસવળનેત્રગલામયાન્ ॥

સ્વરાશ્નિસાદોદાવર્તપીનસાંશ્ચ

જે નાના મૂળાને સ્વાદ સ્પષ્ટ માલુમ પડે
એવો ન હોય, પણ કાંઈક ક્ષારના ગુણવાળા
તથા કાંઈ કડવા હોય તે મૂળા ત્રણે દોષને
મટાડે એવા, ઉલકા તથા કાંઈ ગરમ છે. વળી
એવા મૂળા ગોળો, ઉધરસ, ક્ષય, દમ. મળુ,
આંખ અને ગળાના રોગ, અવાજ જેસી જવાનો
રોગ, જઠરાશિતુ મંદપાયુ, ઉદાવર્ત અને સળોખમ
એ રોગને મટાડે છે.

મોટા મૂળા

મહત્પુનઃ ॥ ૧૦૩ ॥

રસે પાકે ચ કઠ્ઠકમુષ્ણવીર્યં ત્રિદોષકૃત્ ॥

ગુર્વભિષ્યન્તિ ચ

પણ મોટા મૂળા વ્વાદમાં અને પચે ત્યારે
તીખા છે, ઉપ્પત્તીર્ય એટલે ગરમ છે, ત્રણે દોષને

પેદા કરે એવાં, ભારે તથા અભિચ્છે છે.

રાંધેલા મૂળા

સ્તિગ્ધસિદ્ધં તદપિ વાતજિત્ ॥ ૧૦૪ ॥

તેલ વગેરે મૂકીને વધારેલા મોટા મૂળા પણ વાયુને મટાડે છે. (તો પછી તેલ મૂકીને વધારેલા નાના મૂળા પણ વાયુને મટાડે એમાં શી નવાઈ!)

સૂકા મૂળા

વાતશ્લેષ્મહરં શુષ્કં સર્વમ્

નાના મૂળા તથા મોટા મૂળા સર્વે સૂકા હોય તો વાયુ તથા કફને મટાડે છે.

કાચા મૂળા

આમં તુ દોષલમ્ ।

નાના કે મોટા ગમે તે ભતના મૂળા કાચા હોય તો નેનાથી ત્રણે દોષ થાય છે.

ધોણું રતાણું

કટૂષ્ણો વાતકફહા પિષ્ઠાલુઃ પિત્તવર્ધનઃ ॥ ૧૦૫ ॥
પિંડાલુ તીષ્ઠું તથા ગરમ છે, વાયુ તથા કફને મટાડે છે અને પિત્તને વધારે છે. એવું 'ખીષ્ઠું' નામ ધોણું રતાણું છે.

કુંકર વગેરે

કુંકરશિશ્યસુરસસુમુલાસુરિભૂસ્તુળમ્ ।

ફળિજ્ઞાર્જકમ્બીરમ્બૃતિ ગ્રાહિ શાલનમ્ ॥ ૧૦૬ ॥
વિદાહિ કટુ રુશ્રોણં હૃદં દીપનરોચનમ્ ।

હક્યુક્રમ્હિહત્તીક્ષ્ણં દોષોત્ક્રેશકરં લઘુ ॥ ૧૦૭ ॥

રાની તુલસી, સરગવો, કાળી તુલસી, રાની તુલસી જેવી નાનાં પાંદડાંની તુલસી, રાઈ, રોહિસ ખડ, સફેદ મરચો નામે તુલસી જેવી વનસ્પતિ, અજઈ નામની રાની તુલસી, જંબીર તુલસી વગેરે વનસ્પતિઓ શાહી, શાલન, વિદાહી, તીખી, લૂખી, ઉષ્ણવીર્ય (ગરમ), હૃદયને હિતકર, દીપન, રુચિ ઉપભવનાર તથા આંખના રોગ, વીર્યરોગ અને કૃમિરોગને મટાડે એવી, તીક્ષ્ણ, દોષાને ઉખળાવે એવી અને હલકી છે.

કાળી તુલસી

હિધ્માકાસવિપશ્વાસપાર્શ્વસ્ફૂપ્તિગન્ધહા ।

સુરસઃ

કાળી તુલસી હેડકી, ઉધરસ, થાક, દમ, પડખાંતુ શૂળ અને દુર્ગંધ મટાડે છે.

સુમુખ તુલસી

સુમુલો નાતિવિદાહી ગરશોકહા ॥ ૧૦૮ ॥

(રાની તુલસી જેવી નાનાં પાંદડાવાળી)

તુલસી બહુ વિદાહી નથી તથા ને કૃત્રિમ ગર તથા સોબને મટાડે છે.

લીલા ધ્રાણુ-કોથમીર

આર્દ્રિકા તિક્કમધુષ મૂવલા ન ચ પિત્તકૃત્ ।

કોથમીર કંડવી, ગળી અને પેશાબ પેદા કરે એવી છે, પણ પિત્ત કરતી નથી.

લસણુ

લગુનો મૃશતીરુગોષ્ઠઃ કટુપાકરસઃ સરઃ ॥ ૧૦૯ ॥

હૃદયઃ કેદયો ગુરુવૃષ્યઃ સ્તિગ્ધો રોચનદીપનઃ ।

મગ્નસન્ધાનરુદ્ધલ્પો રક્તપિત્તપ્રદૂષણઃ ॥ ૧૧૦ ॥

કિલાસકુષ્ઠગુલ્માશોંમેહક્રિમિક્કાગિલાન ।

સહિધ્માપીનસશ્વાસકાસાન્ હન્તિ રસાયનમ્ ॥

લસણુ બહુ તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણવીર્ય છે; સ્વાદ-માં અને પચે ત્યારે તીષ્ઠું, સર, હૃદય, વાળ માટે સારું, ભારે, વૃષ્ય, સ્તિગ્ધ, રુચિકર્તા અને દીપન, ભાંગેલાં હાડકાં સાંધે એવું, બળ આપે એવું, શોહી અને પિત્તને બગાડે એવું, કિલાસ નામે કોઢ, કુષ્ઠ, ગોળો, હરસ, પ્રમેહ, કૃમિ-રોગ, કંક, વાયુ, હેડકી, પીનસ, દમ, ઉધરસ એ સર્વ રોગને મટાડે છે તથા રક્તપિત્તના રોગ કરે છે.

ડુંગળી

પલાણ્ડુલ્લદ્ગુણવ્યૂનઃ શ્લેષ્મલો નાતિપિત્તલઃ ।

કફવાતાશોસાં પથ્યઃ સ્વેદેડબવહૃતો તથા ॥ ૧૧૨ ॥

ડુંગળીના શુભ લસણુના જેવા જ છે; પણ તેના કરતાં જરા ભિતરતા છે. તે કષ્કર્તા છે અને બહુ પિત્ત કરતી નથી, તેમ જ તેને શેક કરવાથી તથા ખાવાથી કંક, વાયુ અને હરસને પથ્ય છે.

ગાજર

તીક્ષ્ણો ગૃહ્ણનકો ગ્રાહી પિત્તિનાં દિતકૃત્ સઃ ।

ગાજર તીક્ષ્ણ અને શાહી છે. પિત્તવાળાને તે હિતકારક નથી.

સૂરણુ

દીપન. સૂરણો સ્વચ્ચઃ કફમ્નો વિશદો લઘુ. ॥ ૧૧૩ ॥

વિદ્યોવાદર્શના પથ્યઃ

સૂર્ય દીપન, રુચિકારક, કક મટાડે એવું, વિશદ અને હલકું છે. ખાસ કરીને તે હરસના રોગમાં પથ્ય છે.

ખિલાડીના ટોપ

મૂરુન્દસ્ત્વતિદોષલઃ ।

ખિલાડીના ટોપ ત્રણે દોષને ખડુ કોપાવનાર છે. (પેનિસિલિન ખિલાડીના ટોપમાંથી બને છે.)

હરિતવર્ગની વનસ્પતિતું કથું

અંગ વધારે ભારે ?

પત્રે પુષ્પ ફલે નાલે કન્દે ચ ગુરુતા ક્રમાત્ ॥૧૧૪
પાદડા, ફૂલ, ફળ, નાળ (દાડો) અને કંદ એ અનુક્રમે ઉત્તરિતર ભાર છે; એટલે પાદડા કરતા ફૂલ ભારે, ફૂલ કરતાં ફળ ભારે, ફળ કરતા દાડો ભારે અને દાડા કરતા કંદ ભારે છે. આ નિયમ હરિતવર્ગને લાગુ પડે છે, પણ મૂળા અપવાદ રૂપ છે.

ઉત્તમ અને અધમ શાક

વરા ગાંજેષુ જીવન્તી લાપંચ ત્વવરં પરમ્ ।
પથી શાકભાજીએમાં ડાહી સૌથી ઉત્તમ છે અને શરસવની ભાજી સૌથી ખરાબ છે. શાકભાજી કરતા ફળોનો ખાવામાં થોડો ઉપયોગ છે; માટે પ્રથમ શાકવર્ગ ખતાવીને તે પછી ફળવર્ગ કહેવાનો આ વ્રંથમાં ક્રમ રાખ્યો છે. ખરનાદમાં પણ કહ્યું છે કે, બોજન કરી રહ્યા પછી ફળ ખવાય છે; માટે હવે ફળવર્ગને આરંભ કરે છે.

ફળવર્ગ

કાળી દ્રાક્ષ

દ્રાક્ષા ફલોત્તના વૃષ્યા ચમુષ્યા સ્વપ્નચિટ્ ॥
સ્વાદુષાકરસા સ્તિગ્ધા સક્રપાયા હિમા ગુહઃ ।
નિહન્સ્વનિલપિત્તાદ્યતિકાસ્વન્વમદાલ્યયાન્ ॥
સાગાઠાસ્રમન્થ્યાસસ્વરમેદક્ષતક્ષયાન્ ।

પમાં ફળમાં ઉત્તમ ફળ કાળી દ્રાક્ષ છે. તે શુભ, આખને દિતકાગી, ઝાડો તથા પેશાબ શરીરમાંથી બહાર કાઢનારી, સ્વાદમાં તથા પચે ત્યારે ગળી, સ્નિગ્ધ, લગારક વૃત્તી, કંટી

અને ભારે છે. તે વાયુ, રક્તપિત્ત, મોઢાની કડવાશ, મહાત્પચ નામે રોગ, તરસનો રોગ, ઉધરસ, ઘાકથી ચડેલી હાંફ, સ્વરભંગ, ક્ષત અને ક્ષય એટલા રોગ મટાડે છે.

દાડમ

ઉદ્રિકપિત્તાજ્ઞયતિ ત્રોદ્રોવાન્સ્વાદુ દાડિમમ્ ॥
વિત્તાવિરોધિ નાત્યુષ્ણમમ્લં ઘાતકફાપહમ્ ।
સર્વે હૃદયં લલુ ક્લિમ્લં પ્રાહિ રોચનદીપનમ્ ॥૧૨૮

પમાં દાડમમાંથી ગળ્યુ દાડમ, જેમાં પિત્ત વધારે પ્રબળ હોય તેવા ત્રોદ્રોષને મટાડે છે. ખીજુ (ખાકું) દાડમ પિત્ત કરતું નથી કે પિત્તને શમાવતુ પણ નથી અને એટલા માટે એવું દાડમ વાયુ તથા કફને મટાડે છે. ગળ્યાં અને ખાટા સર્વે દાડમ હૃદય, હલકાં, સ્નિગ્ધ, શાહી. રુચિકર્તા અને દીપન છે.

કેળાં વગેરે

મોચલર્જૂપતસનારિકેલપરૂપકમ્ ।
આમ્નાતતાલકાશ્મર્યરાજાદનમધૂરુજમ્ ॥ ૧૨૯ ॥
સોઘીરચદરાઢ્કોહ્લફલ્યુમ્લેપ્માતકોદ્દવમ્ ।
વાતામામિપુકાક્ષોદ્મુકૂલકનિકોચકમ્ ॥૧૨૦
ઉરમાણં પ્રિયાલં ચ વૃંહણં ગુહ શીતલમ્ ।
વાહક્ષતક્ષપહરં રક્તપિત્તપ્રસાદનમ્ ॥ ૧૨૧ ॥
સ્વાદુષાકરસં સ્તિગ્ધં વિષ્ટમ્નિ કફશુકકૃત્ ।

કેળા ખજૂર, ફળુસ, નાળિયેર, ફાલસાં- આંખાડો (જંગલી આંખો), તાડફળ, સીવ-લુનાં ફળ, રાયલુ, મહુડાં, સૌનીર ખેર અથવા કર્ણિકા ખેર, અંકાલનાં ફળ, કાળાં ઉમરડાં. ગૂંદાં, બદામ, અભિયુક નામે ફળ, અખોડ, પિસ્તાં, ખીજુ ભતનાં પિસ્તાં, ઉરમાણુ અથવા સ્નિગ્ધ ફળ, ચારોળી એ સર્વે ખુંહણુ, ભારે, કંડાં, ખળતરા, ક્ષત, ક્ષય હરે એવાં; સોહી અને પિત્તને સુધારે એવાં, સ્વાદમાં તથા પચે ત્યારે ગળ્યા, સ્નિગ્ધ, વિષ્ટબી તથા કક અને વીધને ઉપ-લવનાર છે.

તાડફળ વગેરેના ગુણ

ફલ તુ પિત્તલં તાલં સરં કાર્શ્મર્યજં દિમમ્ ॥૧૨૨
શાકમૂત્રવિન્યધ્વં કેદર્યં મેઘ્યં રસાયનમ્ ।
ઘાતામોઘ્યુષ્ણવીર્યં તુ કફપિત્તકરં સરમ્ ॥૧૨૩॥

પરં વાતહરં સ્નિગ્ધમનુષ્ણં તુ પ્રિયાલજમ્ ।
પ્રિયાલમજ્ઞા મધુરો વૃષ્યઃ પિત્તાનિલાપહઃ ॥૧૨૪

કોલમજ્ઞા ગુંગેસ્તદ્વૃષ્ટદ્વૃદ્ધિઃ કાસજિન્ન સઃ ।
તાડકળ પિત્ત કરે છે, કાશમરી (સીવણી)નું
ફળ સર, કંડુ છે તથા ઝાડો અને પેશાખનો
'વિબંધ મટાડે એવું છે. તે વાળને વધારનાર,
મેધાને વધારનાર અને રસાયન છે. બદામ વગેરે
ફળ ગરમ, કંકે તથા પિત્ત કરે એવાં, સર, વાયુનો
છેક જ નાશ કરે એવાં અને સ્નિગ્ધ છે. ચારોળી
ઠંડી છે. ચારોળીના ફળની માંજ (ચારોળી) ગળી,
વૃષ્ય તથા પિત્ત અને વાયુનો નાશ કરે એવી છે.
આરની માંજના ગુણ પણ ચારોળીની ખરોખર
છે, તેમ જ તે તરસ, ભ્રૂક્ષ્ટી અને ઉધરસને મટાડે
છે. (ખારનો કળિયો લાંગ્યા પછી અંદરથી જ
ગર નીકળે તેને ખારની માંજ કહે છે.)

બીલાના ગુણ

પક્કં સુદુર્જરં વિલ્લં દોપલં પૂતિમાલ્લત્ ॥ ૧૨૫ ॥
દોપને કફવાતફ્રં વાલં ગ્રાહ્યમયં ચ તત્ ।

પાકું બીલું પચવામાં ખડુ ભારે છે, તે ત્રણે
દોષને ઉત્પન્ન કરે છે તથા કુઅંધવાળી વાષ્ટ
કરાવનાર છે. નાનું (અથવા કૂમળું) બીલું
દોષને અને કંકે તથા વાયુને મટાડે એવું છે,
તેમ જ કાચું અને પાકું બંને બીલાં શાહી છે.

કોડાના ગુણ

કપિત્યમામં કળ્લં દોપલં દોપવાતિ તુ ॥૧૨૬
પચ્ચં હિઘ્માચમથુજિત્ સર્વં ગ્રાહિ વિપાપહમ્ ।

કાચું કોડું કંકેનો નાશ કરે છે એટલે
અવાજ ખગારે છે અને ત્રણે દોષને ઉત્પન્ન
કરે છે, પણ પાકું કોડું ત્રણે દોષનો નાશ કરે
છે તથા હેડકી અને ભ્રૂક્ષ્ટી મટાડે છે. કાચું
તથા પાકું બંને કોડાં શાહી અને ઝરનો નાશ
કરે એવાં છે.

બાંધુના ગુણ

જામ્બવં ગુરુ વિષ્ટમ્મિ શીતલં મૂશ્ણવાતલમ્ ॥૧૨૭
સક્ષગ્રાહિ મૂશ્ણહૃતોરકળ્લયં કફપિત્તજિત્ ।

બાંધુ ભારે, વિષ્ટબી, કંડુ, ખડુ વાયકું,
ઝાડા-પેશાખને ભિતરવા ન દે એવું, કંકેને
હાનિ પહોંચાડે એવું અને કંકે તથા પિત્તને

મટાડે એવું છે.

કેરીના ગુણ

વાતપિત્તાન્નકુદ્વાલં વદ્વાસ્થિચક્રપિત્તકૃત્ ॥
ગુર્વાન્નં વાતજિપચ્ચં સ્વાદ્વમ્લં કફશુક્રકૃત્ ।

કેરીના નાના મરવા વાયુ તથા રક્તપિત્ત
કરે છે. જીભ ખાચું હોય એવી કેરી કંકે તથા
પિત્ત કરે છે. પાકી કેરી ભારે, વાયુને મટાડે
એવી, ગળી, ખાટી તથા કંકે અને વીથને પેદા
કરે એવી છે.

કોકમ

વૃક્ષામ્લં ગ્રાહિ રુક્ષોષ્ણં વાતપ્લેપ્મહરં લઘુ ॥૧૨૯
કોકમ શાહી, લૂખાં, ગરમ, વાયુ તથા
કંકેને મટાડે એવાં અને હલકાં છે.

શમીના ઝાડની શિંગા

શમ્વા ગુરુષ્ણં કૈશાન્નં રુક્ષમ્
શમીનું ફળ ભારે, ગરમ, વાળનો નાશ કરે
એવું અને લૂખું છે.

પીલુડાં (ખારી બલ)

પીલુ તુ પિત્તલમ્ ।

કફવાતહરં મેદિ પ્લીહાર્શ્નઃકૃમિગુલ્મનુત્ ॥૧૩૦॥
સત્તિકં સ્વાદુ યત્પીલુ નાત્યુષ્ણં તત્તિવ્દોષકૃત્ ।

પીલુડાં (ખારી બલ) પિત્ત કરનારાં, કંકે
અને વાયુને મટાડે એવાં, ભેદી, ખરોળની ગાંઠ,
હરસ, કરમિયા અને ગોળાને મટાડે એવાં
છે. (પાકેલાં પીલુડાં કાંઈકે કડવાં અને મધુર
હોય છે.) એવાં કડવાં તથા ગળ્યાં જ પીલુડા
હોય તે ખડુ ગરમ નથી અને ત્રિદોષને મટાડે
એવાં છે.

બિબેર

ત્વકિક્કકટુકા ક્ષિન્ધા માંતુલુક્ષ્ય વાતજિત્ ॥
વૃંહણં મધુરં માંસં વાતપિત્તહરં ગુરુ ।
લઘુ તત્કેસરં કાસશ્વાસહિઘ્મામવાત્યયાન્ ॥૧૩૨
આસ્યશોભાનિલપ્લેપ્મવિવન્ધચ્છર્ધોચકાન્ ।
ગુલ્મોદરાર્શ્નઃશૂલાનિ મન્દાગ્નિત્વં ચ નાશયેત્ ॥

બિબેરની છાલ કડવી, તીખી, સ્નિગ્ધ
અને વાયુને મટાડે એવી છે. એનો ગર
ખૂંડણુ, ગળ્યો, વાયુ તથા પિત્તને મટાડે એવો
અને ભારે છે. તેના ફળમાંનું કેસર હલકું છે.

તથા તે ઉધરસ, દમ, હેડકી, મદાત્યથરોગ, મુખશોષ, વાયુ, કફ, વિખંધ, જીલડી, અરુચિ, ઝોળો, ઉદરરોગ, હરસ, ગૂળ અને મંદાશિ એટલા રોગોનો નાશ કરે છે.

સિલામો

મહાતકસ્ય ત્વક્કાંઠં વૃંહણં સ્નાદુ શીતલમ્ ।
તદસ્થ્યગ્નિસમં મેઘ્યં કફવાતહરં પરમ્ ॥ ૧૩૫ ॥

સિલામાની છાલ અને ગર પુ'હણુ, ગળ્યાં અને ડંડાં છે. તેતુ બીજ (ડાળવો) અગ્નિ જેવુ, મેધાને વધારે એવુ અને કફ તથા વાયુને છેક જ નાશ કરે એવુ છે.

પાલેવત અને આલુ

સ્વાહમ્લં શીતમુળં ચ દ્વિધા પાલેવતં ગુરુ ।

હૃદ્યમત્યગ્નિશમનં હૃદ્યં મધુરમારુકમ્ ॥૧૩૫॥

પાલેવત અથવા રૈવતક ગળ્યા અને ખાટા એમ બે પ્રકારનાં થાય છે. તેમાથી જે ગળ્યા હોય છે તે ડંડા, ભારે અને જરરાશિને ખડુ હોલવે એવા હોય છે અને જે ખાટા થાય છે તે ગરમ અને રુચિકર હોય છે. આલુ (જરકાલુ) રુચિકર્તા અને ગળ્યુ હોય છે.

પાકાં આલુ

પક્કમાશુ જરાં યાતિ નાત્યુળ્લાગુરુદોપલમ્ ।

પાકાં આલુ જલદી પચે છે. તે ખડુ ગરમ નથી તથા ભારે અને વાયુ વગેરે દોષ કરે એવાં છે.

કાળી દ્રાક્ષ, ફાલસાં અને હરમદાં દ્વાદશાપરુપકં ચાર્દ્રમમ્લં પિત્તકફપ્રદમ્ ॥ ૧૩૬ ॥
ગુરુળ્લાઘીયં ઘાતમ્લં સરં સકરમર્દકમ્ ।

કાળી દ્રાક્ષ, ફાલસા અને હરમદાં લીલા હોય ત્યારે ખાટા, પિત્ત અને કફ કરે એવાં, ભારે, ગરમ, વાયુ મટાડે એવા અને સર હોય છે.

ખોર વગેરે

તવાડમ્લં ફોલકર્કન્ધુલકુચાપ્રાતકાશકમ્ ॥
યેરાયતં દન્તશઠં સત્ત્વં સ્તુગલિન્ડિકમ્ ।
નાનિપિત્તરુરં પક્કં શુષ્કં ચ ફરમર્દકમ્ ॥૧૩૮॥
ખોર, ચણીખોર, નાનાં ફળુસ, અંખાડો, આલુ, નારંગી, કાગદી (મીકાં) લીંચુ, શેવર

અને મૃગલિન્ડિક એ સર્વે પાકાં હોય ત્યારે ખાટી દ્રાક્ષના જેવા ગુણવાળાં છે તથા સૂકાં હરમદાં ખડુ પિત્ત કરે એવાં નથી.

આંખલી વગેરે

દીપનં મેદનં શુષ્કમમ્લીકાકોલયોઃ ફલમ્ ।
તૃણાશ્રમ્લમ્લચ્છેદિ લઘ્વિષ્ટં કફવાતયોઃ ॥૧૩૯॥
આંખલી તથા ખોરડીનાં સૂકાં ફળ દીપન, મેદી; તરસ, થાક અને કંટાળો મટાડે એવાં, હલકાં અને કફ તથા વાયુને પથ્ય છે.

અધમ ફળ-નાનાં ફળુસ

ફલાનામવરં તત્ર લકુચં સર્વદોષકૃત્ ।

પથાં કળોમા નાના ફળુસ સૌથી ખરાબ છે; તે ત્રણે દોષ કરે એવાં છે.

તજવા જેવાં ધાન્ય વગેરે

હિમાનલોળ્ણદુર્વાતિથ્યાલલાલિદ્વિપિતમ્ ॥૧૪૦॥
જન્તુજુષ્ટં જલે મગ્રમભૂમિજમનાતૈવમ્ ।
અન્યધાન્યયુતં હીનવીર્યં જીળેતવાડતિ ચ ॥૧૪૧॥
ધાન્ય ત્યજેત્તયા શાકં રુદ્ધસિદ્ધમકોપલમ્ ।
અસજ્જાતરસં તદ્વચ્છુષ્કં ચાન્યત્ર મૂલકાત્ ॥૧૪૨॥
પ્રાયેળ ફલમપ્યેવં તથાડડમં વિલ્વવર્જિતમ્ ।

હિમ પડવાથી, દવ લાગવાથી, તડકાથી, સામા અથવા પૂર્વના પવનથી તથા સાપ વગેરે બેગ પ્રાણીઓની લાળ વગેરેને લીધે દૂષિત થયેલા ધાન્ય તજવાં એટલે વાપરવાં નહિ. તે જ પ્રમાણે જે ધાન્યમાં જલડાં પક્ષાં હોય (સડી ગયું હોય કે બળાં ખાસ્યાં હોય), પાણીમાં ડૂબેલું હોય (મતલબ કે પલળેલું હોય અથવા જેની માજરા પાણીમાં ડૂબી હોય), જે જમીનમાં જેનો પાક થવો બેઈતો નથી તેવી જમીનમાં કે ખરાબ જમીનમાં પાકેલું (જીગેલું) હોય, જે ઋતુમાં ઉગાડવુ બેઈતુ નથી તે ઋતુમાં જીગેલું હોય, ખીળ વિગદ ધાન્ય સાથે ઉગાડેલું હોય, ખડુ જૂલું થવાથી કે એવાં જ ખીળ કારણથી સરવ (કસ) વગરનુ થઈ ગયુ હોય એવાં ધાન્ય ખાવાના ઉપયોગમાં લેવાં નહિ; તેમ જ શાક-ભાજી પણ ઉપર ગણાવી તે રીતે દૂષિત થયેલી હોય, કાંઈ વગેરે લૂખા પદાર્થમાં રાંધેલી કે.

તેલ, ઘી વગેરે સિન્ધુ પદાર્થો વિના રાંધી
 હોય, ઘરડી હોય, પૂરી ઝગવા દીધી ન હોય,
 તેમ જ સૂકી હોય તે તજવી. ક્ષત મૂળા સૂકા
 (મૂળાની સૂકવણી) પથ્ય છે. ક્ષણ પણ એવાં
 જ હોય તેને સામાન્ય ગેને તજવાં. એટલે
 દ્રાક્ષ વગેરે સૂકાં ક્ષણ પણ પથ્ય છે; પણ તેવાં
 ક્ષણ ખાદ કરતાં ખાકીનાં ક્ષણ સૂકાં અને પાછળ
 ધાન અને શાકના દોષ કહ્યાં તે દોષવાળાં
 હોય તે ઉપયોગમાં ન હેવાં. વળી ખીલી સિવાય
 ખીલ ક્ષણ કાચાં પણ ઉપયોગમાં ન હેવાં.
 (ખીલી તે કાચી પણ પથ્ય છે, એમ પાછળ
 કહ્યું છે.)

ઔષધવર્ગ

લવણ

વિષ્વન્દિ લવણં સર્વે સૂક્ષ્મં સૃષ્ટમલં સૃદુ ॥૧૪૩॥
 વાતઘ્નં પાકિ તીક્ષ્ણોઘ્નં રોચનં કફપિત્તકૃત્ ।
 ખર્ષાં લવણુ અભિષ્યંદી, સૂક્ષ્મ, મળને
 શરીરમાંથી ખહાર કાઢી નાખે એવાં, વાયુનો
 નાશ કરે એવાં, ત્રણ વગેરેને પકાવે એવાં, તીક્ષ્ણ,
 ઉષ્ણવીર્ય (ગરમ), રુચિ ઉપજાવે એવાં અને
 કંકે તથા પિત્ત કરે એવાં છે.

સિંધવ

સૈન્ધવં તત્ર સસ્વાદુ વૃષ્ટ્યે હૃદ્યે ત્રિદોષનુત્ ॥૧૪૪॥
 લઘ્વનુષ્ણં દ્વજઃ પથ્યમવિદાહ્વાસિદીપનમ્ ।

ખર્ષાં લવણુમાં સિંધવ કાંઈકે ગળ્યો, વૃષ્ય,
 હૃદ્ય, ત્રણે દોષનો નાશ કરે એવો, હલકો,
 કાંઈકે ગરમ, આંખને પથ્ય, કાંઈકે વિદાહી અને
 જડરાગિને પ્રદીપ્ત કરે એવો છે. એ ઉપરાંત
 અભિષ્યંદી, સૂક્ષ્મ વગેરે લવણુના સામાન્ય
 ગુણ એમાં સમજવા.

સંચળ

લઘુ સૌવર્ચલં હૃદ્યં સુગન્ધ્યુદ્ગારશોધનમ્ ॥૧૪૫॥
 કન્દુપાકં વિચન્દ્રણં દીપનીયં રુચિપ્રદમ્ ।

સંચળ હલકું, હૃદ્ય, સારી વાસવાળું,
 ખરાબ ઓડકારને સુધારે એવું, પચે ત્યારે તીજું,
 વિખંધનો નાશ કરે એવું, દીપન અને રુચિ
 ઉપજાવે એવું છે.

ખીડલવણ

ઝર્વાચઃકફવાતાનુલોમનં દીપનં થિલ્દમ્ ॥૧૪૬॥
 ત્રિવન્ધાનાહવિષ્ટમ્શૂભગૌરવનાશનમ્ ।

ખીડલવણુ ઉચ્ચે અને નીચે રહેલા કંકે
 તથા વાયુને પોતપોતાને સ્વાભાવિકે માર્ગે લઈ
 જનારું, દીપન તથા વિખંધ, આનાહ, વિષ્ટલ,
 શૂળ અને જડતા (ભારિપણું) એ સર્વનો
 નાશ કરનારું છે.

ધસિયુ મીઠું

વિપાકે સ્વાદુ સામુદ્રં ગુરુ શ્લેષ્મવિવર્ધનમ્ ॥૧૪૭॥
 ધસિયુ મીઠું (સમુદ્રના પાણીને સૂકવીને
 ઉત્પન્ન કરેલું મીઠું) પચે ત્યારે ગળ્યું, ભારિ
 અને કંકેને વધારે એવું છે.

ઔદ્ભિદ લવણ (ખારો)

સતિક્કકટુકક્ષારં તીક્ષ્ણમુન્વલેદિ ચૌદ્ભિદમ્ ।
 ઔદ્ભિદ લવણુ જરા કંકડું તથા તીજું,
 ક્ષારના ગુણવાળું, તીક્ષ્ણ અને ઉત્કલેદ કરે
 એવું છે.

કૃષ્ણ લવણ

કૃષ્ણે સાવર્ચલગુણા લવણે ગન્ધવર્જિતાઃ ॥૧૪૮॥
 કૃષ્ણલવણુ અથવા કાળા મીઠાનો ગુણ
 સંચળના જેવો જ છે. માત્ર સંચળમાં સુગંધ
 હોય છે, પણ કાળા મીઠામાં સુગંધ હોતી નથી.

રોમક લવણુ કત્યાદિ

રોમકં લઘુ પાંસૃથં સક્ષારં શ્લેષ્મલં ગુરુ ।
 કાચલવણુ (ખંચડીખાર) હલકું છે, ઉસ
 કાંઈકે ખારો, કંકેકર્તા અને હલકો છે.

લવણુની પરિભાષા

લવણાનાં પ્રયોગે તુ સૈન્ધવાદિ પ્રયોજયેત્ ॥
 જ્યાં એકથી વધારે લવણુ વાપરવાનાં કહ્યાં
 હોય ત્યાં સિંધવથી શરૂ કરીને આપેલા ક્રમમાં
 લવણુ વાપરવાં; એટલે જ લવણુ કહ્યાં હોય તે
 સિંધવ અને સંચળ હેવાં; ત્રણ લવણુ કહ્યાં
 હોય તે સિંધવ, સંચળ અને ખીડલવણુ હેવાં.
 એ પ્રમાણે સિંધવ પ્રથમ ગણીને અનુક્રમે
 ખીલ લવણુ જાણવાં.

જ્યખાર

ગુલ્મહૃદયહૃષ્ટીવાણ્ડુલીહાનાહગલામયાન્
શ્વાસાર્શ. કફકાસાશ્ચ શ્મયેશ્વશૂક્રજઃ ॥૧૫૦॥

જ્યખાર ગોળો, હૃદયના રોગ, શ્લેષ્મી,
પાડુરોગ, ખરોળનો રોગ, આનાહ, ગળાના રોગ,
દમ, હરસ, કફરોગ, ઉધરસ એ સર્વને
શમાવે છે.

સાશ્વ વગેરે ધીબ ખાર

શ્વારઃ સર્વશ્ચ પરમ તીક્ષ્ણોષ્ઠા કમિજિલ્લુપ્તુ ।
પિત્તાસ્ત્વદૂપજ પાકી છેત્રહૃદ્યો વિદારણઃ ॥૧૫૧॥
અપથ્ય કદુલાવળ્યાચ્છુક્રોજ. કેશચક્ષુપામ્ ।

ખધાય ખાર (ધાર) અત્યંત તીક્ષ્ણ,
ગરમ, કૃમિરોગ મટાડે એવા, હલકા, પિત્ત તથા
ઘોહીને ખગાડે એવા, પાકી, છેદી, હૃદયને
અહિતકારી, (પાકા ગડ-ગૂમડ વગેરેને) ફાડ
નાર, તીખાશ તથા ખારાશને લીધે વીર્ય,
ઓજ, વાળ, આખને અપથ્ય (તુકસાન-
કાગક) છે.

હિંગના ગુણ

હિહ્ણુ વાતકફાનાહશૂલર્ષ્ણં પિત્તક્રોપનમ્ ॥૧૫૨॥
કદુપાકરસં સ્વય દીપનં પાચનં લઘુ ।

હિંગ વાયુ, કફ, આનાહ અને શૂળ એ
સર્વને નાશ કરે છે, પિત્તને કોપાવે છે, પચે
ત્યારે તથા સ્વાદમા તીખી છે, રચિ ઉપજાવે છે,
દીપન, પાચન અને હલકી છે.

હરડેના ગુણ

કવાયા મધુરા પાકે રુક્ષા પિલવળા લઘુઃ ॥૧૫૩

દીપની પાચની મેધ્યા વયસ. સ્વાપની પરમ્ ।

લજ્જાવીર્યા સરાડયુથ્યા વુક્તીન્દિશ્ચલપ્રદા ॥૧૫૪

કુષ્ઠૈર્વળ્યૈર્વૈસ્વર્યપુરાણત્રિપમજ્જરાન્ ।

શિરોક્ષિપાણ્ડુહૃદ્યરોગકામલાયહૃષ્ટીમદાન્ ॥

સશોપશોકાતીસારમેદમોહયમિકિમીન્ ।

શ્વાસકાસપ્રસેકાર્શ. પ્લીહાનાહગરોદરમ્ ॥૧૫૬

વિચન્દ્યં સ્ત્રોતસા ગુલ્મમૂહસ્તમ્મમરોચકમ્ ।

હરીતકી જયેઘ્યાઘીસ્તાસ્નાંશ્ચ કફવાતજાન્ ૧૫૭

હરડેમા પૂરી રસ આગળપડતો છે, હરડે

પચે ત્યારે ગળી છે, લૂખી છે, ખાગ સિવાય-

ના ખાડીના પાચે રસ એમા છે. એ હલકી,

દીપન, પાચન, મેધાને હિતકાગ્ક, જુવાનીને
ટકાવી રાખે એવી, ગરમ (ઉષ્ણવીર્યવાળી),
ચર, આયુષ્યને વધાગ્રનારી તથા ઘુરિને અને
ઇન્દ્રિયોને ખળ આપનારી છે. વળી તે ચામડીના
રોગ, ફિક્કાશ, અવાજનો ખગાડ, પુગણ અને
વિષમ તાવ, માથાના ગેગ, આખના રોગ,
પાડુરોગ, હૃદયના રોગ, ઠમ્બો, શ્લેષ્મીરોગ,
ક્ષયરોગ, સોજની રોગ, અતિસાર, ચરખીનો
રોગ, મૂર્છા, ભલટી, કૃમિરોગ, દમ, ઉધરસ,
ખહુ પડેવાની વીનાશ કે મેખાથી લાળ વગેરે
ગળતુ હોય તે, હરસ, ખરોળ, આનાહ, વૃન્નિમ
ગ્ર, ઉદરરોગ, મોતોનો વિખધ, ગોળો, ઊરુ-
સ્તભરોગ, અરુચિનો રોગ અને કફ તથા
વાયુથી થતા અનેક રોગો મટાડે છે. (ખાગ-
લાહ લખે છે કે જ હરડે પાણીમા ડૂબે તે
ફાયદો કરે છે.)

આમળાં

તદ્વદામલકં શીતમમ્લ પિત્તકફાપહમ્ ।

આમળુ પણ હરડેના જેવા શુષ્ણવાળુ જ
છે, કેર એટલો છે કે આમળુ ઠંડું છે. વળી
એમા ખાટો રસ આગળ પડતો છે તથા પિત્ત
અને કફનો નાશ કરે એવુ છે.

ખહેડાં

કદુ પાકે હિમં કેશ્યમક્ષમીરચ તદ્ગુણમ્ ॥૧૫૮॥

ખહેડ પચે ત્યારે તીખું, ઠંડું, વાળ માટે

હિતકર છે અને તેમા હરડે તથા આમ-
ળાના શુષ્ણા છે, પણ એ શુષ્ણા ખહેડામા ઘોડા
પ્રમાણમા છે.

ત્રિક્ષ્ણા

હ્યં રસાયનવરા ત્રિક્ષ્ણાડક્ષ્યામવાપહા ।

રોપળી સ્વગદક્કેદમેદોમેહકફાસ્રજિત્ ॥૧૫૯॥

હરડે, આમળા તથા ખહેડા મળીને જે

નહુ ફળતુ મેણુ ચૂણું બને છે તેને 'ત્રિક્ષ્ણા'

કહે છે. ત્રિક્ષ્ણા ઉત્તમ રસાયન છે. આખના

રોગનો નાશ કરે એવી, રૂચરે એવી, કુદ વગેરે

ચામડીના રોગનો નાશ કરે એવી, કષ્ટદને,

ચરખીને, પ્રમેહને, કફને અને ઘોહીના રોગ

મટાડે એવી છે.

નોંધ : ત્રિક્ષ્ણાનું પ્રમાણુ ધન્ય તરિએ

ખતાવ્યું છે. હરડેનું કૃણ બે તોલાનું વજનમાં લેવું; ખહેડું એક તોલા વજનનું લેવું અને આમળું અડધો તોલા વજનનું લેવું. એ રીતે થવાથી ત્રિક્ષણમાં એક હરડે, બે ખહેડાં અને ચાર આમળાં લેવાં, એવું સમજવું. હરડે બે તોલાની, ખહેડું એક તોલાનું અને આમળું અરધા તોલાનું હોય ત્યારે જ તે પરિપક્વ અને બેઈં તે શુભ આપનારું કહેવાય; માટે એ પ્રમાણ રાખવું છે.

ત્રિજાત અને ચતુર્જાત

સકેસરં ચતુર્જાતં ત્વગ્વૈલં ત્રિજાતકમ્ ।
પિત્તપ્રકોપિ તીક્ષ્ણોષ્ણં રુક્ષં રોચનદીપનમ્ ॥૧૬૦
તજ, તમાલપત્ર અને એલચી એ ત્રણ મળીને 'ત્રિજાત' કહેવાય છે અને એ ત્રિજાતમાં ચોથું કેસર વધારીએ તો 'ચતુર્જાત' કહેવાય છે. ત્રિજાત અને ચતુર્જાત પિત્તને કોષાયે એવાં, તીક્ષ્ણ, ગરમ, ધૂખાં, દીપન અને રચિકર્તાં છે.

મરી

રસે પાકે ચ કટુકં કફાદ્યં મરિચં લઘુ ।

મરી સ્વાદમાં અને પચે ત્યારે તીખાં છે, કફને નાશ કરે એવાં અને હલકાં છે.

લીંડી-પીપર

શ્લેષ્મલા સ્વાદુશીતાડડ્રાં ગુર્વીં ક્ષિગ્ધા
ચ પિષ્પલી ॥ ૧૬૧ ॥

સા શુષ્કા વિપરીતાડતઃ ક્ષિગ્ધાવૃષ્ટ્યા રસે કટુઃ ।
સ્વાદુપાકાડનિલ્લ્લેષ્મશ્વાસકાસાપહાસરા ॥૧૬૨
ન તામન્યુપશુક્ષીત રસાયનવિધિ વિના ।

લીંડી પીપર કફ કરે એવી, ગળી, ડંડી, ભારી અને સિનગ્ધ છે. બે તે સૂકી હોય તો લીંડી કરતાં ભલટા શુભવાળી એટલે કફને નાશ કરે એવી, ગરમ અને હલકી છે. સૂકી પીપર સિનગ્ધ, વૃષ્ય અને સ્વાદમાં તીખા છે. પચે ત્યારે તે ગળી છે અને વાયુ, કફ, દમ, ઉધરસ એ રોગોને મટાડે એવી અને સર છે. 'વર્ધમાનપિષ્પલી' વગેરે રસાયનવિધિમાં કહેલા પ્રયોગો સિવાય અમથો તેનો ખહુ ઉપયોગ કરવો નહિ. (સૂકી પીપરના કેટલાક શુભ બે

વખત કહેવામાં આવ્યા છે, તે વિશેષપણ જણાવવા માટે છે.)

સૂંઠના શુભ

નાગરં દીપનં વૃષ્યં પ્રાહ હૃદયં વિવચ્ચનુલ્ ॥ ૧૬૩ ॥
હૃદયં લઘુ સ્વાદુપાકં ક્ષિગ્ધોષ્ણં કફવાતજિત્ ।

સૂંઠ દીપન, વૃષ્ય, શાહી, હૃદય, વિખંધ મટાડે એવી, રચિ ઉપબલે એવી, હલકી, પચે ત્યારે ગળી, સિનગ્ધ, ગરમ અને કફ તથા વાયુને મટાડે એવી છે.

આદું તથા ત્રિકટુ

તદ્વદાદ્રકમેતચ ત્રય ત્રિકટુકં જયેત્ ॥ ૧૬૪ ॥
સ્વૌલ્યાગ્નિસદનશ્વાસકાસસ્થીપદપીનસાન ।

આદાના શુભ સૂંઠના જેવા જ છે. સૂંઠ, પીપર તથા મરી એ ત્રણને 'ત્રિકટુ' કહે છે. તે શરીરની સ્થૂલતા (ચોલાપાથુ), જડરાશિની મંદતા, દમ, ઉધરસ, હાથીપગા નામે રોગ અને સજોષમ મટાડે છે.

ચવક અને પીપરીમૂળ

ચવિકાપિષ્પલીમૂલં મરિચાલ્પાન્તરં શુષ્ણેઃ ॥ ૧૬૫ ॥

ચવક અને પીપરીમૂળમાં મરી જેવા જ શુભ જરા ઓછા પ્રમાણમાં છે; એટલે એમને પણ રસ તથા વિપાક ત્રીણો થાય છે, તેમ જ તે કફને નાશ કરે છે, હલકાં છે તથા ગરમ છે.

ચિત્રો

ચિત્રકોડગ્નિસમઃ પાકે શોફારીઃકૃમિકુષ્ઠહા ।

ચિત્રો પચે ત્યારે અગ્નિ જેવો ગરમ છે, તેમ જ સોબો, હરસ, કૃમિ અને ચામડીના રોગોને તે નાશ કરે છે.

પંચકોલ

પંચકોલકમેતચ મરિચેન વિના સ્મૃતમ્ ॥ ૧૬૬ ॥
ગુલ્મવ્હોદરનાનાહશુલ્કં દીપનં પરમ્ ।

મરી સિવાયતુ ત્રિકટુ, ચવક, પીપરીમૂળ અને ચિત્રો એ પાંચ (પીપર, સૂંઠ, ચવક, પીપરીમૂળ અને ચિત્રો)ને 'પંચકોલ' કહે છે. પંચકોલ ગોળો, ખરોળ, ઉદરરોગ, આનાહ અને શૂળ મટાડે છે તથા ઉત્તમ દીપન છે.

મોટાં પંચમૂળ

વિલ્વકાદમર્યતકાર્ત્તીપાટલાટિપટુકર્મદત્ ॥ ૧૬૭ ॥

જુએ જ્વાયતિકોળં પદ્મમૂલં કફાનિલોં ।

ખીલી, શીવણી, અરણી, કાળી પાડળ અને અરુચો એ પાંચનાં મૂળને મોટાં પંચમૂળ કહે છે. મોટાં પંચમૂળ તૂરાં, કડવા અને ગરમ છે તથા કફ અને વાયુને મટાડે છે.

લઘુપંચમૂળ

હ્રસ્વં વૃદ્ધ્યંશુમતીદ્રયગોચુરકૈઃ સ્મૃતમ્ ॥ ૧૬૮ ॥
સ્વાદુપારુરસં નાતિદીતોળં સર્વદોષજિત્ ।

ઘેદી ભોગીંગણી અને લિષી ભોગીંગણી એ બંને ભોગીંગણીઓ, શાલિપણી અને પૃથ્વિપણી તથા ગોખરુ એ પાંચના મૂળને લઘુ (નાના) પંચમૂળ કહે છે. લઘુપંચમૂળ પચે ત્યારે તથા સ્વાદમાં ગળ્યાં, ખટું ઠંડાં નહિ કે ખટું ગરમ નહિ અને સર્વ દોષને મટાડે એવા છે. (શાલિપણી=સમેરવો, પૃથ્વિપણી=ગંધી સમેરવો.)

મધ્યમપંચમૂળ

ઘલાપુનર્નૈવૈરવ્દશૂર્પર્ણોદ્વયેત તુ ॥ ૧૬૯ ॥

મધ્યમં કફવાતદ્રં નાતિપિત્તકરં સરમ્ ।

બક્ષદાણા, સાટોડી, એરંડો (દિવેલો) મુદ્ગપણી અને માપપણી એ પાંચનાં મૂળને મધ્યમ (વચલાં) પંચમૂળ કહે છે. મધ્યમ-પંચમૂળ કફ તથા વાયુને નાશ કરે છે, ખટું પિત્ત હિત કરતાં નથી અને સર છે. (મુદ્ગ-પણી=જંગલી મગ, માપપણી=જંગલી અડદ.)

જીવનપંચમૂળ

ગર્મીરુચીરાજીવન્તીજીવકર્મકૈઃ સ્મૃતમ્ ॥ ૧૭૦ ॥

જીવનાસ્વં તુ સ્વશુષ્યં વૃષ્યં પિત્તાનિલાપહમ્ ।

શતાવરી, ઠાકોલી, ડોડી, જીવક, ઋષભક એ પાંચના મૂળને જીવનપંચમૂળ કહે છે. જીવન-પંચમૂળ આંખને હિતકર, વૃષ્ય અને પિત્ત તથા વાયુને નાશ કરનારાં છે.

તૃણપંચમૂળ

તૃણાણં પિત્તજિહ્વમંકાસેશુશરશ્ચાલિમિઃ ॥ ૧૭૧ ॥

દર્ભ, કાસરો, શેરડી, શરકટ અને શાક્ષી વ્વતની ડાંગર એ પાંચના મૂળને તૃણપંચમૂળ

કહે છે. તૃણપંચમૂળ પિત્તને મટાડે એવાં છે.*

સંબ્રહ નામે ત્રંથમાં એના કરતાં વિશેષ કહ્યું છે તે બલુવા લાયક છે; માટે તેમાંથી મુખ્યમુખ્ય વસ્તુઓના ગુણુ નીચે ખતાવ્યા છે :

સોનુ-ખુંહણુ, સિનગ્ધ, સ્વાદમાં અને પચે ત્યારે ગળ્યુ; વિપદોષને હરનારં, ઠંડું, કાંઈક તૂરાં અને રસાયન છે.

રૂપું-સિનગ્ધ, તૂરાં, ખાટું, પચે ત્યારે ગળ્યુ, સર, ધુવાવસ્થાને સ્થિર કરનારં, ઠંડું, લેખન તથા વાયુ અને પિત્તને મટાડે એવુ છે.

તાંખું-કાંઈક કડવુ તથા ગળ્યુ, તૂરાં, લેખન, હલકું, સ્વાદમાં અને પચે ત્યારે તીખું. ઠંડું, રુચ્ચે એવુ તથા કફ અને પિત્તને મટાડે એવુ છે.

કાંસુ-એનો સ્વાદ પાછળથી તૂરો છે. તે વિશદ, લેખન, સર, આંખને નિર્મળ કરે એવુ, લૂણુ, કડવુ તથા પિત્ત અને કફને નાશ કરનારં છે.

પિત્તળ-કાંઈ કડવુ તથા ખારં, ભેદી, પાંડ-રોગ, સામડીના રોગ, કૃમિ તથા વાયુને નાશ કરનારં અને થોડક લેખન છે.

કલાઈ તથા સીસાના ગુણુ પિત્તળના જેવા છે. કૃષ્ણલોહ-(પોલાદ-ગજવેલ) આંખને હિત-કારક, તૂરાં, ગળ્યુ, કડવું, લેખન, વાયકુ, ઠંડું, કૃમિ, પિત્ત તથા કફને નાશ કરનારં છે.

મોતી, પરવાળાં, હારો, વૈડૂર્થ, સ્કટિક વગેરે મણિ અને રત્નો સર, ઠંડાં, તૂરાં, ગળ્યાં, લેખન, આંખને હિતકર, હાથે પહેરવાથી જર અને અલક્ષ્મીને નાશ કરનાર અને વિષને શમાવનાર છે.

કાચ-કાંઈક ક્ષારના ગુણુવાળો, ગરમ અને આંખે આંજવાથી નેત્રને કાયદો આપનારો છે.

શંખ અને સમુદ્રફીણુ-ઠંડાં, તૂરાં અને અત્યંત લેખન છે.

મોરચૂચુ-તીખું, જરા ક્ષારના ગુણુવાળું, તૂરાં, વિશદ, હલકું, લેખન, ભેદી આંખને હિત-

* આ જગ્યાએ ઔષધિ વર્ણના ગુણુગુણુ બંધ વાચ છે.

કર; ખણ્જ, કૃમિ અને ઝેરનો નાશ કરનાર છે. સોનાગેરુ-વિશદ, સિન્ગધ, વૂરુ, ગળ્યુ અને ઠંડું છે.

મનશીલ-કફનો નાશ કરનાર, લેખન, તીખો, સર અને કડવો છે.

હરતાલ-સિન્ગધ, વૂરી, તીખો અને ઝેરનો નાશ કરનારી છે.

સુરમાતું અંજન-વૂરુ, ગળ્યું, ઠંડું, લેખન અને સિન્ગધ છે, તેમ જ રક્તપિત, ઝેર, સિલટી, હિક્કા, એ રોગોનો નાશ કરનારું તથા આંખને નિર્મળ કરનારું છે.

રસાંજન-કફનો નાશ કરનારું, કડવું, તીખું, છેદી અને કાંઈક ગરમ છે.

શિલાજિત-સર્વ દોષોનો નાશ કરનાર, ઉધરસ, પ્રમેહ તથા ક્ષયને મટાડનાર, કફને હણનાર, ગરમ, તીખો અને રસાયન છે, તેમ જ કડવો, છેદી અને યોગવાહી હોવાથી બધા રોગને મટાડનાર છે.

વાંસકપૂર-વૂરુ, ગળ્યુ, લૂણુ અને ઉધરસનો નાશ કરનારું છે.

ચૂંદેદ તપખીર-ક્ષય, ઉધરસ, દમ એ રોગોને મટાડનારી, ગળી તથા ઠંડી છે.

અન્ય વર્ગના ઉપસંહાર

શૂકશિમ્વીજપક્કાન્નમાંસશાકફલોપધૈઃ ।
વર્ગિતૈરન્નલેશોડયમુક્તો નિલ્યોપયોગિકઃ ॥૧૭૨॥

શુકધાન્ય, શિખીધાન્ય, રાંધેલુ અન્ન, માંસ, શાક, ફળ, ઔષધ એવા વર્ગ પાડીને નિત્ય ઉપયોગમાં આવનારા આહારની અમુક જ વસ્તુઓ આ અધ્યાયમાં કહી છે. જે નિત્ય ઉપયોગમાં નથી આવતા એવા ઘણા પદાર્થો રહ્યા છે, પણ શ્રદ્ધકર્તાએ જેમ અને તેમ સામાન્ય ઉપયોગ પર લક્ષ્ય રાખીને અહીં લખ્યું છે.

માપ, યોગ, ક્રિયા, દેશ, કાળ, અવસ્થા વગેરે કારણને ક્ષીધે, જે દ્રવ્ય જેવાં કહ્યાં છે તેથી જોધી અસર કરતાં પણ કોઈ વાર માલૂમ પડે છે. (માપનો દાખલો) તલ જેટલું ઝેર ખાવાથી વખતે તે અમૃત સરખો ચુલ્કુ આપે

છે; (યોગનો દાખલો) સિલામાં ચામડીના રોગ કરે છે તેમ છતાં તલ સાથે ખાવાથી ચામડીના રોગો મટાડે છે; (ક્રિયાનો દાખલો) સાચુ હલકો છે, પણ તેના લાડુ કરીને ખાવાથી તે ભારે પડે છે. (દેશનો દાખલો) દહીં, પીલુડાં, શમીની શિંગો, કેરાં, મારવાંડમાં રહેનારને ખડુ માફક આવે છે; (કાળનો દાખલો) ઘી અને દૂધ ખડુધા હેમંત ઋતુમાં મંદાગ્નિવાળોને કફ વધારે છે. (અવસ્થાનો દાખલો) દહીં અને દૂધ વાયુનાશક છતાં પણ ખરાબર થયાં ન હોય ત્યારે વાયુ કરે છે. વળી દૂધ રચક છતાં કોઈને ખંધકાશ કરે છે. એવું બધું પોતાની યુષ્ઠિથી સમજી લેવાનું છે.

इत्यष्टौगहृदये सूत्रस्थाने अत्रस्वप्नादिविज्ञानीयः षष्ठोऽध्यायः

અધ્યાય ૭ મે

अथातोऽन्नरक्षाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरान्नेयादयो महर्षयः ॥

ગયા અધ્યાયમાં આહાર માટે રોજ ઉપયોગમાં આવતાં દ્રવ્યો કહ્યાં; પણ એ દ્રવ્યો ઝેર વગેરેથી બગડે, એ દ્રવ્યોને વિરુદ્ધ આહાર થાય, એ દ્રવ્યોને ઉપયોગ કરવામાં યોગ્ય વિધિ ન પળાય, સૂવામાં અને સંભોગમાં પણ વિધિ ન પળાય તો રોગ થાય છે અને કદાચ મરી પણ જવાય છે; માટે હવે જેમાં અન્નનુ રક્ષણ કરવાની વાત પહેલી આવે છે, એવો અન્નરક્ષા અધ્યાય કહીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ ત્રિવે પ્રમાણે કહ્યું છે:-

રાજનચે વૈદ્ય પાસે રાખવો

राजा राजगृहासन्ने प्राणाचार्यं निवेशयेत् ।

सर्वदा स भवत्येवं सर्वत्र प्रतिजागृयिः ॥ ૧ ॥

રાજનચે રાજમહેલની પાસે વેદને વસાવવો જોઈએ. એમ કરવાથી તે વૈદ્ય સર્વદા અન્ન, પાન, શયન, સંભોગ વગેરે બધી ખાખતમાં ખરાબર ધ્યાન આપી શકે.

અન્નપાનનું ઝેરથી રક્ષણ કરવું

अन्नपानं विगद्द्रव्येद्विदोषेण महीपतेः ।

योगक्षेमो तदायत्तो धर्माद्या यन्निदम्यताः ॥૨॥

રાત્રીનું અન્નપાન કોઈ પણ રીતે અને તેમાંથી ખાત્ય કરીને એટલી ન ખગડે તેની ખડુ કાળજી રાખવી, કાગણુ કે લોકોના યોગ અને ક્ષેમનો આધાર ગભ ઉપર છે અને ધર્મ વગેરે પુસ્તકાર્થ (ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ)નો આધાર યોગ અને ક્ષેમ ઉપર છે.

યોગ=જે ન મેળવ્યુ હોય તે મેળવવુ, કમાણી. ક્ષેમ=મેળવેલી વસ્તુની યોગ્ય સલાહ રાખવી. લોકોને અન્ન, વસ્ત્ર વગેરે મળે તે યોગ અને મળ્યા પછી ચોરી વગેરે ઉપદ્રવો ન થાય તેની સલાહ રાખવી તે ક્ષેમ.

એરથી ખગડેલા ભાતનું લક્ષણ

ઓદનો વિપવાન્ સાન્નો યાત્યવિદ્યાધ્યતામિવ ।
વિરેણ વચ્યતે પક્વો ભવેત્પર્યુપિતોપમ ॥ ૩ ॥
મયૂરકણ્ઠતુલ્યોપમા મોહમૂર્છાપ્રસેકરુત્ ।
હીવતે વર્ણમન્ધાદૈ ક્લિયતે ચન્દ્રિકાચિત્ ॥ ૪ ॥

એવાળા ચોખામાં ભાત ગળી જવો ઘાટો થાય છે અને (અદર પાણી હોય તો પણ) એ સાવી શકાતો નથી, રાધતી વખતે ખડુ વારે રધાય છે અને રધાયા પછી રાતવાસી હોય તેવો કડો અને કડક થઈ જાય છે, એમાંથી મોરના ગળા જેવા સૂરા રગની વગળ નીકળે છે. એવા ભાતની વગળ ક્ષેવાથી મોહ, મૂર્છા અને પ્રસેક થાય છે. વળી એરથી ખગડેલા ભાતના કુદરતી રંગ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ વગેરે જતા રહે છે, એ ગદગદો થાય છે તથા પાણીમાં પડેલા તેલના છાટાના જેવા (મોરના પીછાની આખો જેવા) ચાક્ષાચાક્ષા તેમાં પડી જાય છે.

વ્યજનોમાં પડેલા એરની પરીક્ષા

વ્યજનામ્યાશુ શુષ્કન્તિ ધ્યામક્રાયાનિ તત્ર ચ ।
હીનાડિતિરિક્તા વિકૃતા જ્યાયા દર્યેત નૈવ વા ॥૫
ફેનોર્ધરાજીલીમન્તતન્તુલુદ્વુદ્સમ્ભવઃ ।
વિચ્છિન્નવિરસા રાગાઃ જ્વાળવાઃ

શાકમામિવમ્ ॥ ૬ ॥

વ્યજનો એરને ધીધે તરત સુકાઈ જાય છે. તેને ઉકાળ્યા હોય તો તેનો ક્વાથ મેલા રગનો થાય છે. તે ક્વાથમાં જોનારની છાયા નાની, મોટી કે એટલું દેખાય છે કે વખતે છાયા

સમૂળગી દેખાતી નથી. તે વ્યજનોમાં (વ્યજનવાળા દ્રવ્યમાં) ડીણ, લિસોટા, યે સાગ જુદા થવાથી થયેલી સેથી જેવી દેખા, તાત, પગપોટા વગેરે થાય છે. એરથી ખગડેલા રાગ, આડવ, શાક અને માસ ફાટી ગયેલા કૂદની માફક ફાદાફાદાવાળા થઈ જાય છે અને એમનો સ્વાદ સિતરી જાય છે.

ખીજ પદાર્થમાં લળેલા એરની પરીક્ષા
નીલા રાજી રસે તામ્રા ક્ષીરે દધતિ દદ્યતે ।
શ્યાવાડડપીતાસિતા તક્ષે ઘૃતે પાનીયસન્નિમા ॥
મસ્તુનિ સ્યાત્પોતામા રાજી કૃષ્ણા તુપોદને ।
કાલી મધામ્ભસોઃ ક્ષોદ્રે

હરિસીલેડરુણોપમા ॥ ૮ ॥

પાકઃ ફલાનામ્પાનાં પક્વાનાં પરિકોચતમ્ ।
દ્રવ્યાણામાર્દશુષ્કાણાં સ્યાતાં મ્હાનિ વિવર્ણતે ॥
મૃદૂના કઠિનાના ચ ભવેત્સ્પર્શવિપર્યયઃ ।
માલ્યસ્ય સ્ફુટિતાગ્ર્યં મ્હાનિર્ગન્ધાન્તરોદ્ભવ ॥
ધ્યામમળ્હલતા વલ્લે શદન્તે તન્તુપક્ષમણામ્ ।
ઘાતુમૌકિકક્રાષ્ટાશ્મરનાદિયુ મ્હાલ્કતા ॥૧૧॥
સ્નેહસ્પર્શપ્રમાહાનિઃ સપ્રભત્વં તુ મૃષ્મયે ।

માસગંધમાં એર લળ્યુ હોય તો તેમાં ગળી જેવા રગના લિસોટા દેખાય છે. કૂદમાં ગતા, ઠલી મા કાળા, છાશમાં જરા ભૂગશપડતા ખીજા, ઘીમાં પાણી જેવા, મસ્તુમાં હોલા જેવા રગના, તુપીદકમાં કાળા, મધ અને પાણીમાં કાળા, મધમાં લીલા અને તેલમાં રાતા લિસોટા દેખાય છે. એરના યોગથી કાચા ફળ પાકી જાય છે અને પાકા ફળ કોહી જાય છે, લીલા પદાર્થો કંઠમાઈ (ચિમળાઈ) જાય છે અને સકા પદાર્થનો રગ ફટકી જાય છે, પોચા પદાર્થ કંઠણુ થઈ જાય છે અને કંઠણુ પદાર્થ પોચા થઈ જાય છે, કૂદના અશ્વસાગ ખરી પડે છે, કૂદ કુરમાઈ જાય છે કે તેની સુવાસ નાશ પામીને કોઈ ખીજ જ જાતની વાસ તેમાંથી નીકળે છે. લૂગડા પર કાળા (મેલા) ડાઘ (ઘાખા) પડી જાય છે, તેની સ્વાદી ખરી પડે છે. ઘાતુ, મોતી, લાકડું, પથ્થર, ગ્લન વગેરેને એરનો યોગ થવાથી તે મલિન થાય છે—તે ઉપર મેલ

વળે છે અને તેમાંથી જે સ્નિગ્ધ હોય તેના સ્નેહનો, જે અડકવામાં ગરમ કે કંડું હોય તેના સ્પર્શનો અને જે ચળકતું હોય તેના ચળકાટનો નાશ થાય છે. માટીના વાસણને જેર અડકવાથી માટી પોતે નિસ્તેજ (અંખી) હોવા છતાં એનાં વાસણ ચળકે છે.

જેર આપનારનાં લક્ષણ

વિપદઃ શ્યાવશુન્નાસ્યો વિલક્ષો વીક્ષતે વિશઃ ॥
સ્વેદવેપથુમાંસસ્તો મીતઃ સ્વલલિતિ જુમ્મતે ॥૧૨॥

જેર આપનારનું મોઢું કાળું પડી ગયેલું તથા મુકાઈ ગયેલું હોય છે. બાહ્ય શરમાતો હોય, બેઠો પડ્યો હોય કે બહાવરો બન્યો હોય તેમ તે ચારે પાસે જુએ છે, તેમ જ પોતાના ગુનાની ખીકથી તેને પરસેવો થાય છે અને ધૂલે છે. એ ચમકે છે, ખીએ છે, ચાલતાં લથડિયાં કે કોકરો ખાય છે અને બગાસાં ખાય છે.

જેર આપનારનાં ખીબં પણ લક્ષણ કયાં છે : તે પ્રસંગ વિના હસવા માટે છે, સવાલનો કાંઈ સંબંધ વિનાનો જવાબ આપે છે કે વખતે ઉત્તર જ આપતો નથી. ખોલવાની ઈચ્છા હોય પણ ખોલતાં મૂંઝાય છે, આંગળીઓના કડાકા (ટચાકા) ફોટે છે, માથું ખંજવાળે છે, ડોક ચાટે છે, બોંચ ખોતરે છે, કામ કરવામાં ઉતાવળ કરે છે, કરવાનું હોય તેનાથી ભિલદું કામ કરે છે, પોતાની જગ્યાએ ઈરતો નથી, ઇત્યાદિ ચિહ્નનથી એ વિષ આપનાર છે એમ જાણવું.

દેવતામાં જેરવાળું અન્ન પડે તો શું થાય ?
પ્રાપ્તવાન્નં સવિર્પં ત્વચ્ચિરેકાવર્તઃ સ્ફુટલ્યતિ ॥૧૩॥
શક્ષિકણ્ઠામધૂમાચ્ચિરત્તિર્ચિર્વોપ્રગન્ધવાન્ ॥

જેરવાળું અન્ન દેવતામાં નાખ્યું હોય તો અગ્નિ એકે લડકે બળે છે અને ચટચટ (તડતડ) એવો અવાજ થઈ બહુ ફૂટે છે તથા મોરના ગળા જેવો ભૂરો (અથવા મેઘધનુષ્ય જેવો અનેક રંગનો) ધુમાડો તથા લડકો નીકળે છે, કાઈકવાર સમૂળગો લડકો નીકળતો નથી અને તેમાંથી મડદા જેવી વાસ મારે છે.

એના ધુમાડાથી પણ પ્રસેક, રૂંવાં ભિલાં થવાં, માથું દુખવું, પીનસ, આંખ દુખવી વગેરે રોગ થાય છે.

ધી, તેલ વગેરે તથા મીઠું અગ્નિમાં નાખવાથી પણ અગ્નિમાં ઉપર ઠડેલા વિકાર થાય છે; માટે જેરની પરીક્ષાની ખીજ ગત કહે છે.

પક્ષી વગેરેથી જેરની પરીક્ષા

ત્રિવન્તે મક્ષિકાઃ પ્રારય કાકઃ ક્ષામસ્વરો
મવેત ॥ ૧૪ ॥

ઝક્રોશન્તિ ચ દ્રુષ્ટ્વૈતચ્ચુકદાયાયૂહસારિકાઃ ।
હંસઃ પ્રસ્વલતિ ગ્લાનિર્જીવજીવસ્ય જાયતે ॥
ચક્રોરસ્યાઽક્ષિવૈરાગ્યં ક્રોચ્ચસ્ય સ્યાન્મરોદયઃ ।
કપોતપરમ્હૃક્ષચક્રવાકા જહત્યસુન્ ॥ ૧૬ ॥
ઝદ્રાં યાતિ માર્જારઃ શક્નુમ્જ્વતિ વાનરઃ ।
હૃયેન્મયૂરસ્ત્વદૃષ્ટ્યા મન્દતેજો મવેદ્વિપમ્ ॥૧૭॥
હૃયન્નં વિપવજ્ઞાત્વા ત્યજેદેવં પ્રયત્નતઃ ।
યયા તેન વિપદેરન્નપિ ન શ્ચુદ્રજન્તવઃ ॥ ૧૮ ॥

જેરવાળું અન્ન ખાવાથી માખો મરી જાય છે, કાગડાનો અવાજ નરમ પડી જાય છે; જેરયુક્ત અન્ન બેઠને જ પોપટ, જળકાગડો અને મેના તો ચીસો પાડવા માટે છે, હંસ ચાલતાં લથડિયાં ખાય છે, જીવંજીવ નામે પક્ષીને ગ્લાનિ બેપજે છે, ચક્રોરની આંખમાંથી લાલાશ ભીડી જાય છે, કૌચ(વહીલાં)ને મદ થાય છે, હોક્ષો, કોચલ, કૂકડો અને ચક્રવાક-એ પક્ષીઓ તો જેર બેઠને જ પ્રાણ તજે છે. ખિલાડું જેરવાળું અન્ન બેઠને શોકાતુર થઈ જાય છે, વાંદરાને ઝાડો-પેશાબ થઈ જાય છે, મોર (તે બેઠને) આનંદ પામે છે. જેરવાળા અન્ન પર મોરની નજર પડવાથી તે અન્નના જેરની અસર ઓછી થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે વિપવાળા અન્નની પરીક્ષા કરીને તેને સંભાળથી એવી જગ્યાએ નાખી દેવું કે જેથી માખો વગેરે શુદ્ધ પ્રાણીઓ પણ એને લીધે મરે નહિ. —

જેર અડકે તેની અસર અને ઉપાય
સ્પૃષ્ટે તુ કળ્પદ્વાહોપાજ્વરતિસ્ફોટસ્તુપ્તયઃ ।
નલ્લરોમચ્યુતિઃ શોફઃ સેકાઘા વિપનાશનાઃ ॥ ૧ ॥
શક્તાસ્તત્ર પ્રલેપાથ્થ સેધ્યચન્દનપલ્લકઃ ।

સસામવલ્કતાલીસવત્રકુષ્ઠામૃતાનતૈઃ ॥૨૦॥

ઝેર અડકે તો ખરબ(ચળ), દાંડ, સિખા, તાવ, શુળ, ફેલ્લા અને સુસ્તી થાય છે, તેમ જ નખ અને ફવાંડાં ખરી પડે છે, સાંજે આવે છે. ત્યાં શેકે, (અલ્યગ, અલ્યગાઈ) વગેરેથી ઝેર નાશ પામે છે; માટે તે એવે પ્રસંગે ફાયદાકારક છે, તેમ જ કાળા વાળાનું મૂળ, સુખડ, કમળનું લાકડું, ઘોળો ખેર, તાલીસપત્ર, ઉપશેટ, ગળો અને તગરમૂળ એ ઔષધિઓના ક્ષેપ પણ હિતકારક છે.

મોંમાં ઝેર અડકે તેની અસર અને ઉપાય
લાલાજિદ્વોષ્ટયોર્જાહ્યમૂવાત્તિમિચિમાયનમ્ ।

દન્તહર્ષો રસાન્તત્વે હનુસ્તન્મશ્ચ વચ્ચગે ॥૨૧॥

સ્વેપ્નાદોસ્ત્રગ્ણપાઃ સર્થે ચ વિવર્જિદ્વિતમ્ ।

ઝેર મોઠામાં અડકે તો મોંમાંથી લાળ ગળે છે, જીભ અને ડોડ જડ થઈ જાય છે, સિખા (દાંડ) થાય છે, મોંમાં ચમચમે (ચચરે) છે, દાંત અખાઈ જાય છે, જીભથી સ્વાદ પરખાતા નથી, હનુસ્તંભ થાય છે. એવે પ્રસંગે ઉપર કઠાં તે-કાળા વાળાનું મૂળ, સુખડ, કમળનું લાકડું, ઘોળો ખેર, તાલીસપત્ર, ઉપશેટ, ગળો, તગરમૂળ-એ વગેરેના કોગળા કરવા અને ખીલું પણ જે ઝેર મટાડે એવું હોય તે ત્યાં ફાયદો કરે છે.

આમાશયમાં તથા પક્વાશયમાં ગચેલા

ઝેરનાં લક્ષણ તથા ઉપાય

આમાશયગતે સ્વેદમૂર્ચ્છાધ્માનમદ્ધ્રમાઃ ॥૨૨॥

રોમહર્ષો વમિર્દાહશ્ચહૃદયરોગ્નતમ્ ।

વિન્દુભિશ્ચાન્વયોડ્ઘાનાં પક્વાશયગતે પુનઃ ॥૨૩॥

અનેકવર્ણ વમતિ મૃત્રવત્પતિસાર્યતે ।

તન્દ્રા ક્વશશ્ચે પાણ્ડુત્વમુદરં વલસજ્જલયઃ ॥૨૪॥

તયોર્વાન્તવિરિક્તસ્ય હરિદ્રે કટમોં શુઙ્ગમ્ ।

સિન્દુવારિતનિપ્વાવગ્ણિપક્વાશતપર્વિકાઃ ॥૨૫॥

તણ્ડુલીયકમૂલાનિ કુક્કુટાણ્ડમવલ્ગુજમ્ ।

નાવનાન્નપાનેષુ યોજયેદ્વિવશાન્તયે ॥૨૬॥

ઝેર જે આમાશયમાં ગયું હોય તો પરસેવા, મૂર્છા, આધ્માન, મદ, કેર, ફવાંડાં લેવાં થવાં, સિલટી, દાંડ, નેત્રરોગ અને હૃદયનો રોગ થાય

છે. શરીર ઉપર પાણીનાં ટીપાં જવા અનેક ફેલ્લા પથરાઈ જાય છે, ઝેર જે પક્વાશયમાં ગયું હોય તો અનેક રંગની સિલટી થાય છે, પેશાબ થાય છે, આડા થાય છે, તંદ્રા, ફૂશતા (હૂખળાપાયુ), ફીકારા આવે છે, ઉદરરોગ થાય છે અને બળનો નાશ થાય છે. આમાશયમાં ઝેર ગયું હોય તેને સિલટીઓ કરાવવી તથા પક્વાશયમાં ઝેર ગયું હોય તેને આડા કરાવવા. પછી હળદર, આંખાહળદર, ગરણી, ગોળ, નગોડ, વાલ, હિંચુપત્રી. વગર, તારંજળનાં મૂળ, મરઘીનું ઈડું અને ખાવચી એ ઔષધિઓ, ઝેરની શાંતિ માટે નસ્ય, અંજન અને પીવામાં વાપરવી. (સિલટી કરાવવી એમ કહ્યું છે ત્યાં મીંઢળ, તુબડી, કાયકળ, ગલડીના ફળમાં મધ તથા વાલનું પાણી નાખીને સિલટી કરાવવી. સિલટી કરાવવા પછી સ્નેહપાન કરાવીને રેચ આપવો, પણ પક્વાશયમાં ઝેર ગયું હોય ત્યારે સિલટી કરાવવા વિના જ ગળીના ફળ અને ઘી એ જે સાથે આપીને રેચ આપવો.)

વિપ્પચુક્કાય દદાન્ન શુદ્ધાયોર્ધ્વમઘસ્તયા ।

સૂક્ષ્મં તાન્નરજઃ કાલે સર્શોર્દ્રં હૃદિશોચનમ્ ॥૨૭॥

શુદ્ધે હૃદિ તતઃ શાણં હૈમચૂર્ણસ્ય દાપયેત્ ।

જેણું ઝેર ખાધું હોય તેવા માણસને ઉપરનીચે (એટલે ફરીથી સિલટીઓ અને જુલાબ કરાવીને) શુદ્ધ કરીને દવા આપવાને યોગ્ય વખતે હૃદયને શુદ્ધ કરનાર તાંબાનું અતિ ખારીક ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું. પછી હૃદય શુદ્ધ થયા પછી તે તેણે સોનાનું ચૂર્ણ આપવું.

સોનાનું ચૂર્ણ ખાનારને ગુણ

ન સજ્જતે હૈમપાક્ષે વક્ષવેડ્મ્બુવદ્વિપમ્ ॥૨૮॥

જાયતે વિપુલં ચાચુર્નરેડ્વેવ વિચિઃ સ્મૃતઃ ।

કમળના પત્ર પર જેમ પાણી ચોટતું નથી તેમ સોનાનું ચૂર્ણ ખાનારના શરીરમાં વિષ વળગતું નથી, તેમ જ તેનું આયુષ્ય લાણું થાય છે. જે વિધિ ઝેર માટે કહ્યો છે, તે જ વિધિ ગર એટલે કૃત્રિમ ઝેરની બાબતમાં પણ કરવો.

વિરુદ્ધ આહાર ઝેર સમાન છે

વિરુદ્ધમપિ ચાહારં વિચાદ્વિવગરોપમમ્ ॥૨૯॥

વિરુદ્ધ આહારને પણ ઝેર તથા ગર જેવો
ભણવો.

વિરુદ્ધ ભોજન

આનૂપમામિપં માપક્ષોદ્રક્ષીરવિરુદ્ધકંઃ ।

વિરુદ્ધ્યતે સહ વિસૈર્મૂલકેન ગુહેન વા ॥ ૩૦ ॥

વિશેષાત્પયસા મત્સ્યા મન્સ્યેષ્વપિ ચિલીચિમઃ ।

અનૂપ દેશના પ્રાણીના માંસને અનૂપ માંસ
કહે છે. તેમનું માંસ અડદ, મધ, દૂધ, વરઠાં
(શલુગાવેલાં ધાન), કમળનાં બડાં મૂળ, મૂળા
અને ગોળ એ સાતમાંના દરેકથી વિરુદ્ધ છે.
(અનૂપ દેશના પ્રાણીમાં પણ) ખાસ કરીને
મત્સ્ય વર્ગનાં પ્રાણી દૂધની સાથે વધારે વિરુદ્ધ
છે અને મત્સ્યમાં પણ ચિકિચિમ ભતતનેા મત્સ્ય
દૂધની સાથે અત્યંત વધારે વિરુદ્ધ છે. વિરુદ્ધ
ભોજન એક ટકે ખાવું નહિ.

જે એ વિરુદ્ધ આહાર કોઈ કરે તેા સંગ્રહ-
માં કહે છે તેમ તેજ, ખળ, સ્મૃતિ, ધુંદિ, ઇન્દ્રિયોની શક્તિ અને મનની શક્તિનેા નાશ
થાય છે તથા વિસ્ફોટક, ગોળો, મદ, ગડ, પ્રમેહ, ક્ષય, તાવ અને રક્તપિત એવા ભારિ
રોગો થાય છે અને મૃત્યુ પણ થાય છે.

દૂધ સાથે શું વિરુદ્ધ છે ?

વિરુદ્ધમમ્લં પયસા સહ સર્વે ફલં તથા ॥ ૩૧ ॥

તદ્દત્કુલત્યવરકકહગુવલ્લમકુષ્ઠાઃ ।

તમામ ખાટા પદાર્થ દૂધની સાથે વિરુદ્ધ
છે. (તમામ એટલે દ્રવ પદાર્થ જેવા કે કાંજી
વગેરે તથા અદ્રવ જેવા કે ખાટી લૂણી વગેરે
ખધા ખાટા પદાર્થ દૂધ સાથે વિરુદ્ધ છે. દૂધની
સાથે મેળવીને અથવા દૂધ સાથે અથવા દૂધ
ખાધા પછી અથવા દૂધ પીધા પછી તરત
પણ તે ન ખાવા એમ કહેવાની મતલબ છે.)
તેમ જ દૂધની સાથે ખધાં ફળ પણ વિરુદ્ધ
છે. (કયાં કયા ફળ દૂધ સાથે વિરુદ્ધ છે, તે
ચરક મુનિએ આ પ્રમાણે ગણાવ્યાં છેઃ કેરી,
અંખાડો, નાનાં ફળુમ, કરમદાં, કેળાં,
કાગદી લીજી, ખેર, કોશામ્ર, ઓંટફળ, બાજી,
કોઠું, આમલી, પારેવત, અખોડ, ફળુસ,
નાળિયેર, દાડમ, આમળાં અને એવાં ખીબાં

ફળ દૂધ સાથે વિરુદ્ધ છે.)

તે જ પ્રમાણે કળથી, વરક નામે ડાંગરની
ભત થાય છે તેના ચોખા, કાંગ, વાલ અને
મઠ એ પણ દૂધ સાથે વિરુદ્ધ છે. (અડદ અને
નિષ્પાવ નામે વાલની ભત થાય છે તે પણ
દૂધ સાથે વિરુદ્ધ છે, એમ સંગ્રહમાં કહેલું છે.)

દૂધ સાથે વિરુદ્ધ શાક

મક્ષયિત્વા હરિતકં મૂલકાદિ પયસ્યજેત્ ॥ ૩૨ ॥

મૂળા વગેરે હરિત વર્ગનાં શાક ખાઈને પછી
દૂધ ખાવું નહિ. લસણ પણ હરિત વર્ગનું છે,
છતાં ઔષધપ્રયોગ (ચિ. ૧૪/૪૫)માં કહેલું
હોય તે ત્યાં ખાધ નથી; કેમ કે ત્યાં અગ્નિ
વગેરેના રોગથી દ્રવ્યાંતર (ખીજું દ્રવ્ય) ખની
ભય છે.

ખીબ વિરુદ્ધ આહાર

વારાહં શ્વાવિદ્યા નાઘાદ્ગા પૃષતકુન્ડુટો ।

આમમાંસાનિ પિત્તેન માપસ્યેન મૂલકમ્ ॥ ૩૩ ॥

અર્ધિ કુસુમ્મશાકેન વિસૈઃ સહ વિરુદ્ધકમ્ ।

માસસૂપગુહક્ષીરદધ્યાઙ્ઘૈર્લોકુચં ફલમ્ ॥ ૩૪ ॥

ફલં કદલ્યાસ્ત્રેણ દધ્ના તાલફલેન વા ।

કળોપળાભ્યાં મધુના કાકમાર્ચો ગુહેન વા ॥ ૩૫ ॥

સિદ્ધાં વા મત્સ્યપચને પચને નાગસ્ય વા ।

સિદ્ધામન્યત્ર વા પાત્રે કામાત્તામુપિતાં નિશામ્ ॥

શાહુડીના માંસ સાથે ડુક્કરનું માંસ ખાવું
નહિ. પૃષત (ટપકાંટપકાવાળો ચિત્રમૃગ) અને
કૂકડો એ બનવરોનું માંસ દહીં સાથે ખાવું
નહિ. પિત્તની સાથે કાચા માંસ ખાવાં નહિ.
અડદની દાળ સાથે મૂળો ખાવો નહિ. ઠસૂંબીનાં
શાક સાથે ઘેટાંનું માંસ ખાવું નહિ. કમળના
ખિસની સાથે શલુગેલુ ધાન ખાવું નહિ. અડદની
દાળ, ગોળ, દૂધ, દહીં તથા ઘી એમથી કોઈની
સાથે પણ નાનાં ફળુમ ખાવા નહિ. છાગ,
દહીં કે તાડફળની સાથે કેળાં ખાવાં નહીં.
પીપર અને મગી (મેગા), મધ કે ગોળ સાથે
ધોળી પીહુડી ખાવી નહિ, તેમ જ મત્સ્ય રાંધ-
વાના વાસણમાં કે સૂંક ઉકાળેલા વાસણમાં
રાંધેલી ધોળી પીહુડી પણ ખાવી નહિ અથવા
ખીબ ગમે તે વાસણમાં રાંધી હોય તોપણ રાત-

વાસી થયેલી ઘોળી પીણ્ડી કઠાપિ ખાવી નહિ.

પીપર વગેરે ક્યારે વિરુદ્ધ છે ?

મન્સ્યનિસ્તલનસ્નેહે સાધિતાઃ પિપ્પલ્યોસ્ત્યજેવ ।
કાંસ્થ્યે દશાહમુપિતે સર્પિરુણં ત્વચ્ચક્રે ॥ ૩૭ ॥

માછલાં તળતાં વધેલા તેલ વગેરે સ્નેહમાં તળેલી પીપર તજવી (એટલે ખાવી નહિ, તેમ ચોપડવા વગેરે ઉપયોગમાં પણ લેવી નહિ. એ જ રીતે હવે પછી પણ જ્યાં 'તજવું' એમ જ કહ્યું હોય ત્યાં તમામ ઉપયોગ તજવા એમ સમજવું). દશ દિવસ લગી કાંસાના વાસણમાં રહેલું ઘી તજવું, એટલે ખાવું નહિ કે ચોળવા વગેરેમાં પણ ન વાપરવું. સિલામાના ઉપયોગ સાથે કોઈ પણ ગરમ પદાર્થ ખાવોપીવો નહિ (કે ગરમ ક્રિયા કરવી નહિ, ગરમીથી દૂર રહેવું). વળી પાછળ કહ્યું છે કે ઉષ્ણ ઋતુમાં ઉષ્ણ ઉપચારથી ઉષ્ણ પ્રકૃતિવાળાએ મધ પીવું નહિ, વગેરે ઉપરથી પણ આ જગાએ સમજવું કે સિલામાની પેઠે મધ પણ ઉષ્ણ પદાર્થ આદિથી વિરુદ્ધ છે. તે જ પ્રમાણે દહીં અને મધ પણ ઉષ્ણથી વિરુદ્ધ છે.

ભાસ તથા કપિલો ક્યારે વિરુદ્ધ છે ?

માસો વિદ્યયતે શ્લ્યઃ કમ્પિલ્લસ્ત્રકસાધિતઃ ।

ભાસ નામે પશુનું માંસ લોહાનો સળિયો ખોસીને દેવતા પર શેકેલું હોય તો તે વિરુદ્ધ આહાર છે. છાસમાં રંધેલો કપિલો વિરુદ્ધ આહાર છે.

એ સિવાય સંબ્રહ નામે શ્રંધમાં વિશેષ કહેલું છે, કે સૌનીર સાથે તલસાંકળી, દૂધની સાથે લવણ, માખણ સાથે શાક, ગવું અને બદું તથા કાચું અને પાકું એક ટુકે ખાવું એ વિરુદ્ધ છે, તેમ જ ગરમીથી તપેલો માણસ એકદમ ઠંડા પાણીમાં પડે તો ચામડી અને આંખને નુકસાન પહોંચે છે તથા તરસ બહુ વધે છે. ગરમીથી તપેલો માણસ એકદમ પાણી પીએ તો રક્તપિત થાય છે, શરીરની મહેનત કર્યા પછી એકદમ ખાવાથી ભેલડી, ભેખકા કે ગોળાનો શેગ થાય છે, વાણીથી મહેનત કર્યા પછી એટલે બહુ ઊંચા પછી એકદમ ખાનાર-

નો અનાજ એસી બંધ છે.

દૂધપાક સાથે શું વિરુદ્ધ છે !

વેકથ્યં પાયસસુરાકુશરાઃ પરિવર્જયેત્ ॥ ૩૮ ॥

દૂધપાક, સુરા અને કુશરા એ એક ટુકે ખાવાં નહિ.

સમાન ભાગે લેવાથી શું શું વિરુદ્ધ બને છે ?

મધુસર્પિર્વસાતૈલપાનીયાતિ દ્વિશસ્ત્રિશઃ ।

પક્વ વા સમાંશાતિ વિદ્યયન્તે પરસ્પરમ્ ॥ ૩૯ ॥

મિત્રાંશ ઘપિ મધ્વાઙ્યે વિદ્યવાવનુપાનતઃ ।

મધ, ઘી, વસા, તેલ અને પાણી એમાંથી ગમે તે જોડે કે ત્રણત્રણ કે ચારચાર કે પાંચ સમાન ભાગે એકકાં કર્યાં હોય તો તે પાંચ દ્રવ્યો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. આવાં કુલ ૨૬ મિત્રણ થઈ શકે છે. જે તે મિત્રણમાં એ પાંચ સિવાયનું બીજું કોઈ દ્રવ્ય મળ્યું હોય તો તે વિરુદ્ધ નથી. દા. ત. અગસ્ત્ય લેહમાં તેલ, ઘી અને મધની સાથે પીપર કહેલી છે, માટે તે સમાન છતાં પણ વિરુદ્ધ નથી.

મધ અને ઘી સરખે ભાગે ન હોય તેપણુ તે ખાધા પછી દિવ્ય જળ પીવું તે વિરુદ્ધ આહાર છે.

મધુપુષ્કરવીજં ચ મધુભૈરેયશાકૈરમ્ ॥ ૪૦ ॥

મન્યાનુપાનઃ હૈરૈયો દ્વારિદ્રઃ કનુતૈલ્લાનુ ।

મધ અને પુષ્કરળીજ એક ટુકે હોય તો વિરુદ્ધ છે. મધ, ભૈરેય તથા શાકરનો બનાવેલો દારૂ એ ત્રણ એક ટુકે હોય તો તે વિરુદ્ધ છે. દૂધપાક ખાધા પછી મધ પીવો તે વિરુદ્ધ છે. હારિદ્ર નામે શાક સરસિયા સાથે વિરુદ્ધ છે.

તલના કદક તથા ઉપોદકા વિરુદ્ધ છે

ઉપોદકાડતિસારાય તિલકલ્લેન સાધિતા ॥ ૪૧ ॥

તલના કદક (કચરિયા) સાથે સિદ્ધ કરેલી પોથીની ભાજી અતિસાર કરે છે.

બલાકા કોની સાથે વિરુદ્ધ ?

વલાકા વાચ્છીયુક્તા કુલ્માપેષ્ઠ વિરુદ્ધયતે ।

મૃગા વરાહવલયાં સંવ સયો નિહન્યસૂ ॥ ૪૨ ॥

બલાકા નામની બગલીની બાત થાય છે. તેનું માંસ વારુણી નામે મધની સાથે, તેમ જ

મગ વગેરેના ખાકળાની સાથે પણ વિરુદ્ધ છે. તે જ ખગલીનું માંસ બે ડુક્કરની વસામાં શેડેલું હોય તો તે તત્કાળ મારી નાખે છે.

તેતર વગેરે શાની સાથે વિરુદ્ધ છે ?

તદ્વૃત્તિચિરિપત્રાટ્યગોધાલાવકપિચ્છલાઃ ।

પેરુષ્ઠેનાગ્નિના સિદ્ધાન્તત્તેલેન વિમૂર્ચ્છિતાઃ ॥૪૩

તે જ પ્રમાણે તેતર, મેર, સાંઠો, લાલુ અને ઘેણું તેતર એમનાં માંસ એરડિયા તેલમાં એરડાના અગ્નિથી રાંધ્યાં હોય તો તે તત્કાળ મારી નાખે છે.

હારીત શાની સાથે વિરુદ્ધ છે ?

હારીતમાંસં હારિદ્રશૂલકપ્રોતવાચિનમ્ ।

હરિદ્રાવહ્નિના સયો ધ્યાપાદયતિ જીવિતમ્ ॥૪૪॥

હારીત નામે પશીનું માંસ હળદરના લાકડાના સોયામાં પેરાવીને હળદરના લાકડાના દેવતાથી રાંધ્યું હોય તો તે તત્કાળ જીવ શે છે.

મસ્મવાંશુપતિષ્ઠસ્તં તદ્દેવ ચ સમાંક્ષિકમ્ ॥

રાખ કે ધૂળથી મેલુ થયેલુ હારીત પશીનું માંસ મધ સાથે વિરુદ્ધ છે.

વિરુદ્ધ આહારનું લક્ષણ તથા ઉપાય
યત્કિચ્છિદ્ધોવમુત્કેદ્ય ન હરેત્ત્સમાસતઃ ॥ ૪૫ ॥
વિરુદ્ધં શુદ્ધિરત્રેણ શમો વા તદ્વિરોચિમિઃ ।

જે દ્રવ્ય (અન્ન, પાન કે આપધ) કે ક્રિયા-દોષને તેના સ્થાનમાંથી ઉપાડે (ખસેડે) પણ પછી તેને શરીરમાંથી બહાર કાઢી નાખે નહિ તેને દૂંકામાં વિરુદ્ધ કહે છે.

એવા પ્રસંગે (વિરુદ્ધ આહારથી રોગ થાય ત્યાં) વમન, વિરેચન વગેરેથી શુદ્ધિ કરવી એ ઇચ્છના જેવું છે; [કેમ કે કોપેલા દોષ (વિરુદ્ધ ભોજનથી ભેપડેલા દોષ)ને વમન, વિરેચન વગેરેથી બહાર કાઢવાથી પાછું અરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.] અથવા વિરુદ્ધ આહારથી જે દોષ બિખળ્યા હોય તેનાં વિરોધી ઔષધ અને અન્નપાન વગેરેથી તે દોષનું શમન કરવું એઈએ.

દ્રવ્યૈસ્તૈરેવ વા પૂર્વે શરીરસ્થામિલ્લંસ્મૃત્તિઃ ॥ ૪૬ ॥

અથવા વિરોધી અન્નપાન વગેરેથી કોપેલા દોષને શમાવે એવાં (એટલે ને દોષનાં વિરોધી) દ્રવ્યોથી શરીરને પરોક્ષથી જ (વિરોધી આહાર

ક્ષેતાં પહેલાં) સંસ્કારયુક્ત કરી રાખ્યું હોય તો પછી વિરુદ્ધ (વિરોધી) આહારથી નુકસાન થતું નથી. જેમ કે પિત્ત તથા કફને હરનારાં મધ, હરડે વગેરે આપધ નિત્ય ખાવાથી દેહ એવો દહ થઈ રહે છે કે પિત્ત અને કફ બિખળે એવા વિરુદ્ધ આહારથી રોગ થતા નથી (દોષ બિખળતો નથી).

વિરુદ્ધ આહાર કોને નહતો નથી ?

ધ્યાયામક્ષિગ્ધરીતાગ્નિવયઃસ્થબલશાલિનામ્ ।

વિરોઘ્યપિ ન પીડાયે સાત્ત્વમલ્લપં ચ

મોજનમ્ ॥ ૪૭ ॥

રોજ કરત કરનારને, સ્નિગ્ધ અને વૃથ્ણ આહાર જેને સાત્ત્વ્ય હોય તેને, જેનો જકરાગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય તેને, જીવાન માણસને અને બળવાન માણસને વિરુદ્ધ આહાર પણ નડતો નથી. વળી જે માણસને વિરુદ્ધ આહાર સાત્ત્વ્ય હોય તેને અને જે માણસ વિરુદ્ધ આહાર થોડો ક્ષેતો હોય તેને પણ વિરુદ્ધ આહાર નડતો નથી.

અપથ્ય ટેવ કેવી રીતે છોડવી ?

પાદેનાપથ્યમભ્યસ્તં પાદપાદેન વા ત્યજેત્ ।

નિપેઘેત હિતં તદ્દેકઠ્ઠિચ્ચન્તરીકૃતમ્ ॥ ૪૮ ॥

અપથ્ય આહારવિહારની ટેવ પડી ગઈ હોય તો તે ટેવ એકદમ ન છોડી દેતાં નીચે ખતાવેલી ગતિ કળેકળે છોડવી. જે અપથ્ય આહાર-વિહારની ટેવ પડી હોય તે ચોથે ભાગે અથવા સોળમે ભાગે એક, છ અને ત્રણ દિવસનું અંતર રાખીને, ચોથે ભાગે કે સોળમે ભાગે છોડવો અને અપથ્ય આહારવિહાર જેટલો છોડવો હોય તેટલો જ પથ્ય આહારવિહાર છોડવો અપથ્ય આહારવિહારને ખદલે ક્ષેતો.

સમજૂતી : દાખલા તરીકે જ્ય અપથ્ય છે અને ઘડ પથ્ય છે. હવે બે આપણને ઘડને ખદલે જ્ય ખાવાની ટેવ પડી ગઈ હોય તો જ્ય છોડીને આપણે ઘડ ખાતા કેવી રીતે ઘડ જુ કે બેથી જવની ટેવ છૂટે, ઘડ ચઢે અને આ ફેરકારથી માંદા ન પડાય, તે યુક્તિ આ શ્લોકનાં ખતાવી છે.

ફેરકારને પહેલે દિવસે અપથ્ય

ચોથા ભાગ છોડી દેવો અને એ છોડેલા ભાગ જેટલું પથ્ય (ઘઉં) સેવું અને એ રીતે પથ્ય અને અપથ્ય મળીને સરવાળો, અસલ જેટલું અપથ્ય સેતા હોઈએ તેના જેટલો કરવો. ૨૦ તોલા જ્ય રોજ ખાવાની ટેવ પડી ગઈ હોય તે એ ટેવ છોડવા માટે પડેલે દિવસે ૧૫ તોલા જ્ય ખાવા અને ૫ તોલા ઘઉં ખાવા. આમ સરવાળો ૨૦ તોલા થઈ રહેશે. જે ટકે જેટલું વજન અપથ્ય સેતા હોઈએ તે ટકે તેટલા વજનને હિસાબે કામ કરવું.

પછી એક દિવસ પાડવો એટલે બીજે દિવસે ખાધું અપથ્ય જ સેવું, પથ્ય ખિલકુલ સેવું નહિ, અને ત્રીજે દિવસે પડેલા દિવસ જેવું કરવું. ચોથે દિવસે અડધોઅડધ અપથ્ય છોડી દેવું અને તેને બદલે છોડેલા અપથ્ય જેટલું જ પથ્ય સેવું. દાખલા તરીકે ૧૦ તોલા જ્ય અને ૧૦ તોલા ઘઉં સેવા.

પછી એ દિવસ પાડવા એટલે પાચમે અને છઠ્ઠે દિવસે ત્રીજા દિવસ જેવું કરવું અને સાતમે દિવસે ચોથા દિવસ જેવું કરવું. આઠમે દિવસે પા (૦૧) ભાગનું અપથ્ય અને પોણા ભાગનું પથ્ય સેવું. દાખલા તરીકે ૫ તોલા જ્ય અને ૧૫ તોલા ઘઉં સેવા.

પછી ત્રણ દિવસ પાડવા એટલે નવમે, દસમે અને અગિયારમે દિવસે આતમા દિવસ જેવું કરવું અને બારમે દિવસે આઠમા દિવસ જેવું કરવું. તેરમે દિવસે ખાધું પથ્ય જ સેવું, અપથ્ય ખિલકુલ સેવું નહિ. દાખલા તરીકે ૨૦ તોલા ઘઉં સેવા, જ્ય ખિલકુલ સેવા નહિ.

પછી ચૌદમે દિવસે બારમા દિવસના જેવું કરવું, પંદરમે દિવસે તેરમા દિવસ જેવું કરવું, એ રીતે પાછા એક દિવસ પડ્યો. પછી સોળમા દિવસથી રોજ ખાધું પથ્ય જ સેવું અને અપથ્ય તદન છોડી દેવું. અપથ્ય પૂરેપૂરું છૂટી ગયેલું હોવાથી પછી બપોલે કે ત્રણત્રણ દિવસનું અંતર રાખવાની જરૂર પડતી નથી.

આમ ચોથેચોથે ભાગે તદન અપથ્ય પરથી તદન પથ્યની ટેવ પાડતાં પંદર દિવસ ભાગે

છે. પણ સોળમે સોળમે ભાગે અપથ્ય છોડીને છોડેલા જેટલું પથ્ય સેતાં સેતાં અપથ્ય તદન છોડીને તદન પથ્યની ટેવ કિપરની રીતે પાડવી હોય તેા ૬૩ દિવસ ભાગે છે.

આ ક્રમ હેમાદ્રિતી આયુર્વેદ રસાયન ટીકાને આધારે લીધો છે. અનુભવતની સર્વાંગચુદર ટીકાના ક્રમ કરતાં કિપરનો ક્રમ વધારે સ્વાભાવીભર્યો ભાગે છે.

પથ્યાપથ્યનો અઠાએક દેરદાર કરવાથી વિહાર થાય છે

અવ્યયમપિ વિ ત્યકં ગીલિતં પથ્યમેવ વા ।
સામ્યાસામ્યવિકારાય જાયતે સહસાડન્યયા ॥

પાછળ કહ્યો તે ક્રમ લક્ષમાં લીધા વિના સાત્ત્ય એવું અપથ્ય એકદમ તજવાથી અને અસાત્ત્ય એવું પથ્ય એકદમ સેવવાથી પણ વિકાર થાય છે. એવી રીતે સાત્ત્ય તથા અસાત્ત્યથી થતા વિકાર અપથ્ય એકદમ તજવાથી તથા પથ્ય એકદમ સેવવાથી થાય છે.

ક્રમ પાળવાથી ફાયદો

ક્રમેણોપચિતા દોષાઃ ક્રમેણોપચિતા ગુણાઃ ।

સન્તો યાન્યવુતર્માર્ગમપ્રક્રમ્યા ધ્રવન્તિ ચ ॥૫૦॥

પૂર્વે કહ્યો તે ક્રમ પાળીને અપથ્યનો ત્યાગ તથા પથ્યનું સેવન કરવાથી અપથ્યની ટેવથી ઉત્પન્ન થયેલા દોષ ધીમેધીમે ઓછા થતા થતા ફરીને થતા નથી અને પથ્યની ટેવથી ઉત્પન્ન થયેલા શુભ ક્રમસર વધતાવધતા સ્થિર થાય છે.

દોષ કોપાવવા નહિ

અચ્યન્તસન્નિવાનાતો દોષાણાં દૂષગામ્નતામ્ ।

અહિતૈર્દૂષણં મૂયો ન વિદ્યાન્ ફર્તુમર્હૈતિ ॥૫૧॥

દોષો શરીરની ઘણા જ પાસે છે. વળી ધાતુ વજેદને બગાડવાનો તેમનો સ્વભાવ છે, માટે ડાહ્યા માણસે એવા અત્યંત નજીક અને બગાડ કરે એવા દોષોને, અહિતકર પદાર્થોના સેવન વજેદથી વધારે બગાડ કરે એવા બનાવવા બેઠઈ નહિ.

નોંધ : અપથ્ય આહારવિહારને કોઈ પાડવાની આ શ્લોકમાં મના કરી છે. અપથ્ય આહારવિહાર એકવાર બરાબર કોઈ પડી જાય

પછી એ નુકસાન કરતો નથી એ વાત ખરી છે; છતાં પણ એ કોઈ પહે ત્યાં સુધી એની ટેવ પાડવામાં જેટલા દિવસ બચ તેટલા દિવસ સુધી તે એ જરૂર નુકસાન કરે છે; માટે અપથ્ય આહારવિહારની ટેવ પાડવી નહિ.

આહાર વગેરેના નિયમથી આયુષ્ય લાંબું થાય છે

આહારશયનામ્નદ્વચર્ચૈર્નુક્ત્યા પ્રયોજિતૈઃ ।

શરીરં ઘર્ષતે નિત્યમાતારમિવ ધારણેઃ ॥૫૨॥

આહાર, ઊંઘ અને મૈથુન શાસ્ત્રોક્ત યુક્ત પ્રમાણે કર્યાં હોય તો જેમ થાંભલાઓ વહે ઘર ટકી રહે છે, તેમ શરીર પણ નિત્ય ટકી રહે છે; અર્થાત્ આહાર, ઊંઘ અને મૈથુન ત્રણે વાનાં માપસર અને માફકસર હોય તો શરીર ઘણા કાળ ટકી રહે છે. શરીરરૂપી ઘરના એ ત્રણ બંધે થાંભલા છે.

આહારતું વર્ણુન ક્યાં ક્યાં ક્યું છે ?

આહારો ઘર્ષિતસ્તત્ર તત્ર તત્ર ચ વ્યવૈતે ।

એ ત્રણ(આહાર, ઊંઘ અને મૈથુન)માંથી ઋતુચર્યા, દ્રવદ્રવ્યવિજ્ઞાનીય અને અન્નસ્વરૂપ-વિજ્ઞાનીય એ ત્રણ અધ્યાયમાં આહારતુ તે વર્ણુન થયેલું છે અને તે તે સ્થળમાં (જ્યર-ચિકિત્સા વગેરે અને માત્રાશીતીય અધ્યાયમાં) વળી આહારતું વર્ણુન થશે.

નિદ્રાની જરૂર

નિદ્રાયત્તં સુલ્લં દુઃલ્લં પુષ્ટિઃ કાર્શ્યં યલાઘલમ્ ॥૫૩

વૃષ્ટતા હ્યૈયતા જ્ઞાનમજ્ઞાનં જીવિતં ન ચ ।

સુખ (આરોગ્ય), દુઃખ (રોગ), પુષ્ટિ, કૃશતા, ખજ, નિખંજતા, વીર્યનો વધારો, વીર્યનો ઘટાડો, જ્ઞાન, અજ્ઞાન, જીવન, મરણ-એનો આધાર ઊંઘ ઉપર છે.

અનિયમિત નિદ્રા નુકસાન કરે છે

અકાલેડતિપ્રસજ્ઞાચ ન ચ નિદ્રા નિપેવિતા ॥૫૪

સુલાયુષો પરાકુર્યાત્ કાલરાત્રિરિવાપરા ।

બંધે સંહાર કરવાને નીકળેલી ખીણ મહાકાળી હોય તેમ ક્વબતની ઊંઘ, વધારે પડતી ઊંઘ અને સમૂળગી ન લીધેલી ઊંઘ (ઉલગરે) સુખ અને આયુષ્યનો નાશ કરે છે.

રાતે બગવુ' તથા દિવસે ઊંઘવુ' કેવું છે ?

રાત્રો જાગરણં રૂક્ષં સ્તિગ્ધં પ્રસ્વપનં દિવા ॥૫૫

અરૂક્ષમનમિવ્યન્દિ ત્વાસીનમ્પ્રચલાયિતમ્ ।

રાતને પણ ઉલગરે રૂક્ષ છે (તો દિવસે પ્રમાણમાં વધારે તાપ હોવાથી દહાડે કરેલો ઉલગરે રાતના ઉલગર કરતાં વધારે રૂક્ષ છે). દહાડે ઊંઘવુ એ સ્તિગ્ધ (અભિધ્યંદી) છે (તો રાતે પ્રમાણમાં વધારે ઠંડી હોવાથી રાતે ઊંઘવુ' એ દિવસે ઊંઘવા કરતાં વધારે સ્તિગ્ધ છે). પણ એટલેટ એકાં આવે ત્યારે જ ઊંઘવું (ઊંઘમાં ઢળી પડવું) એ નથી રૂક્ષ કે નથી અભિધ્યંદી. (શરીર રૂક્ષ (લૂણું) બને તો વાયુના રોગ થાય અને શરીરમાં અભિધ્યંદ થાય તો કફ અને પિત્તના રોગ થાય.)

દિવસે સૂવું ક્યારે હિતકર છે ?

ગ્રોષ્મે વાયુચયાદાનરૌક્ષ્યરાગ્યલ્પભાવતઃ ॥૫૬॥

દિવાસ્વપ્નો હિતોડ્યસ્મિન્ન કફપિત્તકરો હિ સઃ ॥

મુન્નવા તુ માપ્યયાનાધ્વમઘ્ણીમારકર્મભિઃ ॥૫૭॥

ક્રોવશોરુમયૈઃક્લાન્તાન્ શ્વાસહિધ્માતિસારિણઃ

વૃદ્ધવાલાયલક્ષોપક્ષતત્વૃદ્શૂલપીડિતાન્ ॥૫૮॥

અજીર્ણ્યમિહતોન્મત્તાન્ દિવાસ્વપ્નોચિતાનપિ ।

ઘાતુસામ્યં તથા હ્યેવાં પ્રલેપ્મા ચાક્ષ્ણાનિ પુષ્યતિ ॥

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં દિવસે ઊંઘવુ હિતકારક છે, કેમ કે તે ઋતુમાં વાયુનો સંચય થાય છે, તે વખતે ખજનો આદાનકાળ હોવાથી રૂક્ષતા (લૂખાશ) વિશેષ વધે છે, રાત્રિઓ એટલી ટૂંકી હોય છે કે ઊંઘ પૂરી થતી નથી. (વળી દિવસે ઊંઘવું એ સતર્પણુ શુભવાણું છે.) ગ્રીષ્મ સિવાય ખીણ ઋતુઓમાં દિવસે ઊંઘવાથી કફ તથા પિત્ત થાય છે, છતાં ખહુ ખાલીને થાકેલો, વાહનમાં કે ઘોડે બેસીને થાકેલો, પગે ચાલવાથી થાકેલો, તેમ જ દારૂ પીવાથી, મૈથુનથી, ભારૂ ઉપાડવાથી, ડોષ કરવાથી, શોક કરવાથી, ખીક લાગવાથી અને કામ કરીને થાકી ગયેલા હોય તેમને તો ગ્રીષ્મ સિવાયની ખીણ ઋતુઓમાં પણ દિવસે ઊંઘવાથી ફાયદો થાય છે; કેમ કે દિવસની નિદ્રા સ્તિગ્ધ શુભવાળી હોવાથી તે થાકથી થયેલી રૂક્ષતા શમાવે છે. ને જ

પ્રમાણે દમ, હેડકી, અતિસારનો રોગ જેમને થયો હોય તેમને પણ રોગનો વેગ ભૂલવા માટે ગ્રીભ સિવાયની બીજી ઋતુઓમાં પણ દિવસે જિંધવુ સારું છે. વૃજ, ખાજક અને નિર્ખંજનું સંતર્પણ કરવા તથા ક્ષતકાસ રોગવાળાને, તરવાર વગેરેથી ઘાયલ થયેલાને, તરસના રોગવાળાને તથા શલરોગની પીડાવાળાને રોગનો વેગ (હુમ્લો) ભુલાવવા માટે ગ્રીભ સિવાયની બીજી ઋતુઓમાં પણ દિવસે નિદ્રા કાયદાકારક છે. અજીર્ણવાળો, લાકડી વગેરેનો જેને માર પક્ષો હોય તેવો, ગાંઠો તથા જેમણે ખારે માસ દિવસે જિંધવાની ટેવ પાડી હોય એમને પણ ઉપર પ્રમાણે બધી ઋતુઓમાં દિવસે નિદ્રા હિતકર છે; કેમ કે તેથી ધાતુઓ સમ થાય છે. એ પ્રમાણે 'બહુ બેડાને થાકેલો' સ્વાથી માંડીને 'ગાડો' સુધી સર્વ દિવસે નિદ્રા કરવાને યોગ્ય છે. માટે એમના સિવાય બીજાને ગ્રીભ વિનાની ઋતુમાં દિવસે જિંધવાથી કફ તથા પિત્ત થાય છે.

આ બાબતમાં કોઈ વાંધો લે કે નિદ્રા સ્નિગ્ધ ગુણવાળી છે, માટે કફ ઉપબંધ છે, કફવૃદ્ધિ થવાથી અગ્નિ મંદ થાય છે, અગ્નિ મંદ થવાથી અજીર્ણ થઈ અત્ર પચતુ નથી, અત્ર ન પચવાથી શરીરનું પોષણ થતું નથી અને તેથી શર્કરે નુકસાન થાય છે; માટે દહાડે જિંધવું કોઈને જ હિતકારક નથી તે પછી અજીર્ણવાળાને તે ખાસ નુકસાન કરે. એના સન્નિધાન માટે એટલું સમજવું કે દિવસે જિંધવાથી ઉપર કહેલા મનુષ્યોની ધાતુ સમ થાય છે. ધાતુ સમ થવાથી દોષો પોતાના સ્થાનમાં રહીને જડરાશિને બાધ કરતા નથી; એવી રીતે અગ્નિ પોતાની પાચનક્રિયા ચલાવે છે તથા વૃદ્ધિ પામેલો કફ અંગોની પુષ્ટિ કરે છે; માટે જ શાસ્ત્રકર્તાએ છેવટે કહ્યું છે, કે દિવસે જિંધવાથી એ પુનઃવાની ધાતુઓ સમ થાય છે તથા કફ અંગોનું પોષણ કરે છે.

દિવસે તથા રાતે કોણે ન સૂવું?

વહુભેદ: કફા: સ્વપ્નુ: સ્નેહનિપ્યાશ્ર નાહનિ ।

વિગત: કળ્ઠરોગી ચ નૈવ જાનુ નિશાસ્વપિ ॥૬૦॥

જેમના શરીરમાં ચરબી તથા કફ વધારે છે તથા જેઓ રોજ સ્નિગ્ધ ભોજન વગેરેથી સ્નિગ્ધ રહે છે, તેમણે ગ્રીભકાળમાં પણ દિવસે જિંધવુ નહિ. ગ્રેરથી પીડાયેલા તથા ગળાના રોગવાળાએ તેો રાતે પણ જિંધવું નહિ. (શ્લોક ૫૭ થી ૫૮ જેને લાગુ પડતા હોય તેને બે આ શ્લોક લાગુ પડતા હોય તે એણે આ શ્લોક પાળવો.)

કુવખતે જિંધવાથી હાનિ

અકાલશયનાન્મોહજ્વરસ્તૈમિવ્યપીનસા: ।

શિરોરુચ્ચોફટ્કાસત્તોતોરોચાન્નિમન્દતા: ॥૬૧

કુવખતે જિંધવાથી તાવ, સ્તૈમિત્ય, પીનસ, માથું ફૂંબવું, સોબે, હૃદાસ, સોતોનો રોધ અને મંદાગ્નિ થાય છે.

અતિનિદ્રાની ગિકિત્સા

તત્રોપવાસવમનસ્વેદનાવનમૌપવમ્ ।

યોજયેદતિનિદ્રાયાં તીક્ષ્ણં પ્રચ્છર્દનાજ્જનત્ ॥૬૨

નાવનં લહનં ચિન્તાં દ્યવાયં જ્ઞોકમીક્રુઘ: ।

પભિરેવ ચ નિદ્રાયા નાશ: શ્લેષ્માતિ-

સર્વશયાત્ ॥૬૩॥

અકાળ નિદ્રાથી થયેલા રોગોમાં ઉપવાસ, વમન, સ્વેદન અને નસ્ય એ ઔષધ છે. જિંધ બહુ આવતી હોય તેને તીક્ષ્ણ જિલડીની દવા આપવી; તીક્ષ્ણ અંગન આંગળવાં તથા નસ્ય. ઉપવાસ, ચિંતા, મૈથુન, શોક, ભય અને ક્રોધ કરાવવાં; કારણ કે એ બધાંથી કફનો પુષ્કળ નાશ થતો હોવાથી જિંધનો પણ નાશ થાય છે.

ન જિંધવાથી હાનિ

નિદ્રાનાશાદક્કમર્દશિરોમોર્ચજ્વમ્ભિકા: ।

જાટયગ્લાનિભ્રમાપકિતન્દ્રા રોગાશ્ચ વાતજા: ॥

જિંધનો નાશ થવાથી શરીર કસમોડા ખાય છે (ગૂંથારા થાય છે), માથું ભારે થાય છે, બગાસાં આવે છે, જડતા આવે છે, ઝકાનિ થાય છે, ફેર આવે છે, પચતું નથી, તંદ્રા થાય છે અને વાયુથી થતા રોગ થાય છે.

યોગ્ય નિદ્રા લેવી

યથાકાલમતો નિદ્રાં રાત્રી સેવેત સાત્મ્યત:

અસાત્વ્યાજ્ઞાગરતર્ધે પ્રાત: સ્વપ્યાદ્ભુક્વાન્ ॥

એટલા માટે રોજ ઊઘવાને સમયે (જેટલા વાગે જીંઘી જવાની ટેવ હોય તેટલા વાગ્યે) રાતે પ્રકૃતિને માફક આવે તેટલી (જે પડોર કે ત્રણ પહોર) જીંઘ લેવી, ઉત્તરગરાથી ટેવાયેલા ન હોઈએ છતાં રાતે બગરણ થયું હોય તો જેટલો વખત તેવું બગવામાં આવે, તેથી અર્ધો વખત સવારમાં ખાધા વિના ઊઘવુ. (જેટલાકે સ્વભાવે જ થોડી જીંઘવાળા હોય છે, તેમણે સવારે જીંઘવાની જરૂર નથી; પણ જેમને ઉત્તરગરા દાખવે છે તેમને માટે વિશેષ કરીને કહેવું છે.) પડોર= આશરે ત્રણ કલાક.

સારી રીતે જીંઘવાના ઉપાય

શીલયેન્મન્દ્રનિદ્રસ્તુ ક્ષીરમચરણાન્ દધિ ।
અચ્ચક્ષ્ણોદ્ધર્તનસ્તાનમૂર્છર્ણાશ્ચિતર્પણમ્ ॥ ૬૬ ॥
કાન્તાવાહુલતામ્લેપો નિર્વૃત્તિઃ કૃતકૃત્યતા ।
મનોડ્વુકુલા ચિપયાઃ કામં નિદ્રાસુલ્પપ્રદાઃ ॥ ૬૭ ॥
બ્રહ્મચર્યરતેપ્રાગ્મ્યસુલ્પનિઃસ્પૃહચેતસઃ ।
નિદ્રા સન્તોષવૃત્તસ્ય સ્વં કાલં નાતિવર્તેતે ॥ ૬૮ ॥

જેને જીંઘ વખતસર ન આવતી હોય તેણે દૂધ, દારૂ, માંસરસ અને દહીં ખાયાં; શરિરે તેલ ચોળવુ, ઉદ્ધર્તન કરવુ, નાહવું, માથે તેલ ઘાલવુ, કાનમાં તથા આખમાં તેલ વગેરે મૂકીને તર્પણ કરવુ તથા પોતાની સ્ત્રીના હાથ-રૂપી વેલ વીંટીને (સ્ત્રીને ભેટીને) સૂઈ રહેવું (પણ મૈથુન કરવુ નહિ, કેમ કે તેથી તો જીંઘ જીડી બન્ય છે); સુખ, જે કામ કરવાના હોય તે કર્યાં હોવાનો સંતોષ, મનને ગમે એવા વિષયો એ ઘસઘસાટ જીંઘ આણે છે. મૈથુનની જેને ઇચ્છા નથી એવા, સંતોષી, બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં આનંદ માનનાર માણસને વખતસર જીંઘ આવ્યા વિના રહેતી નથી.

કોની સાથે, ક્યાં, ક્યારે, કેવી રિથિતિમાં અને કોણે મૈથુન કરવું નહિ ?

પ્રામ્યધર્મં ત્યજેન્નારીમનુચ્ચાતાં રજસ્વલામ્ ।
અપ્રિયામપ્રિયાચારાં દુષ્ટસક્ષીર્ણમેહનામ્ ॥ ૬૯ ॥
અતિસ્થૂલકૃશાં સૂતાં ગર્ભિણીમન્યયોપિતમ્ ।
વર્ણિનીમન્યયોર્નિ ચ ગુહદેવનૃપાલયમ્ ॥ ૭૦ ॥

વૈન્યદમ્નાનાડડયતગત્ત્વરામ્ચુત્તુપ્પયમ્ ।
પર્વાણ્યનહં દિવસં શિરોહૃદયતાટનમ્ ॥ ૭૧ ॥
અત્યાશિતોડધૃતિઃ સુદ્રાન્ન દુઃસ્થિનાહ્નઃ
પિપાસિતઃ ।

શાલો વૃદ્ધોન્યવેગાર્તસ્વજેદ્રોગી ચ મૈથુનમ્ ॥ ૭૨ ॥
અતી ન સૂતી હોય એવી (જીંઘી કે આડી પહેલી), રજસ્વલા (અણડાયેલી), ન ગમતી, ન ગમે એવા વર્તનવાળી; દોષોથી, રોગથી કે મેલથી બગેલી યોનિવાળી, સાકડી યોનિવાળી, બહુ જ બડી (થોલા જેવી), બહુ જ દુખળી, સુવાવડી, ગર્ભવતી (દહાડાવાળી), પરાઈ, બ્રહ્મચર્ય પાળનારી તથા (બકરી, ગધેડી, ભેંમ વગેરે) માણસ સિવાયની બીજી જાતની સ્ત્રી સાથે મૈથુન કરવુ નહિ. શુરનુ ઘર, દેવમંદિર, રાબનો મહેલ, ચેત્ય, સ્મશાન, કેદખાનુ, ચક્રહુ, જળાશય, ચૌદું એ જગામાં મૈથુન કરવુ નહિ. (સૂર્યની સંક્રાંતિ જેવા) પર્વના (પવિત્ર) દિવસોએ મૈથુન કરવુ નહિ. જે અવયવ (આગળી, મુઠ્ઠી, શુદ્ધા વગેરે) મૈથુન માટે ખનાવાયાં નથી તે અવયવ વડે તથા કોઈ પણ દિવસે દહાડે મૈથુન કરવુ નહિ. માથું તથા હૃદયનુ તાડન પણ તજવુ. વળી બહુ ખાધા પછી ઉદાસ (જિએ) મને, ભૂખ લાગેલી હોય ત્યારે, કોઈ અંગમાં પીડા થતી હોય ત્યારે, તરસ લાગી હોય ત્યારે, ખાળકે, ઘરજી માણસે, અડો-પેશાબ વગેરેની હાજત (વેગ) થઈ હોય ત્યારે અને રોગીએ મૈથુન કરવુ નહિ.

નોંધ : કામમૂત્રમાં લખ્યું છે કે કપાળમાં, પીક પર, હૃદય પર, પડખામાં હાથથી સ્ત્રીને થપાટો મારવી. એમ કરવાથી સ્ત્રીને કામ વ્યાપે છે. પણ એણે કરવાથી કામ વ્યાપતો હોય તોપણ એણે કરવુ નહિ; કારણકે એવી રીતે થપાટો મારવાથી કે સ્ત્રીનાં અંગો પર માથાં મારવાથી તિમિર વગેરે રોગ થાય છે. (વાક્યપ્રદીપિકા ટીકા)

ઋતુવાર મૈથુનનો નિયમ

સેવેત કામતઃ કામં તૃતીં વાજીકૃતાં હિમે ।
ત્ર્યહાદ્વસન્તશરદોઃ પશ્ચાદ્વર્ણનિદાવયોઃ ॥ ૭૩ ॥
વાલકરણુ(ઉ. અ. ૪૦)થી વૃક્ષ થયેલા પુરુષે હેમંતઋતુમાં મરજી મુજબ મૈથુન કરવુ.

વસંત અને શરદઋતુમાં ચોથેચોથે દિવસે મૈથુન ઠરવું અને વર્ષા તથા શીઘ્રઋતુમાં એક પખવાડિયાને આંતરે મૈથુન ઠરવું.

અનિયમિત મૈથુનથી હાનિ

અમસ્તમોરુદ્ધૌર્વલ્યઘલઘાતિન્દ્રિયક્ષયાઃ ।

અપર્વમરણં ચ સ્વાદન્યથા ગચ્છતઃ સ્ત્રિયમ્ ॥૭૫॥

ઉપર (શ્લોક ૬૮ થી ૭૩)માં કહ્યા તે નિયમોને ભંગ કરીને મૈથુન કરનારને કેર, કંટાળો, સાથળોની દુર્બળતા, બળ, ધાતુ અને ઇદ્રિયોની શક્તિને નાશ તથા અકાળ મૃત્યુ થાય છે.

નિયમિત મૈથુનનું ફળ

સ્મૃતિમેધાયુરારોગ્યપુષ્ટીન્દ્રિયયશોયલૈઃ ।

અધિકા મન્દજરતો મચન્તિ સ્ત્રીપુ સંયતાઃ ॥૭૫॥

શ્લોક ૬૮ થી ૭૩માં કહેલા નિયમો બરાબર પાળીને વિધિસર મૈથુન કરનાર પુરુષોની સ્મૃતિ, મેધા, આયુષ્ય, આરોગ્ય, પુષ્ટિ, ઇદ્રિયોની શક્તિ, યશ અને બળ વધે છે. એ ઝટ ઘરડા થતા નથી (એમની જીવાની લાખી ટકે છે).

મૈથુન કર્યા પછીના ત્રિવિ

સ્નાનાનુલેપનહિમાનિલલ્પઙ્કલાચ-

શીનામ્બુલુગ્ધરસયુપસુરામસન્નાઃ ।

સેવેત ચાન્તુ શયનં વિરતૌ રતસ્ય

તસ્યૈવામાશુ ઘપુપઃ પુનરેતિ ઘામ ॥ ૭૬ ॥

મૈથુન કરી રહ્યા પછી પુરુષે નાહવું, ચંદન વગેરેનો લેપ કરવો, ઠંડો પવન ખાવો, જલેખી વગેરે ખાડની ખાવાની વાનગીઓ ખાવી, ઠંડું પાણી, દૂધ, માંસરસ, યૃષ, સૂરા અને પ્રસન્ના પીવાં અને પછી ઊંઘી જવું. આમ કરવાથી પુરુષના શરીરમાંથી ગયેલું તેજ (શક્તિ, વીર્ય) તરત પાછું આવે છે.

કેવો વૈધ શખવાથી રાબને શા

લાભ થાય છે ?

શ્રુતચરિતસમૃદ્ધે કર્મદક્ષે દયાલૌ

મિપજિ તિરન્નુઘન્ઘં દેહરક્ષાં નિવેદ્ય ।

મવતિ વિપુલતેજઃ સ્વાસ્થ્યકીર્તિપ્રમાવઃ

સ્વકુશલકલભોગી ભૂમિપાલધિરાયુઃ ॥૭૭॥

(આગળ કહ્યું તે ખમું હિત અને અહિત વૈધ જ બહુ શકે છે માટે) સારી રીતે શાસ્ત્ર ભણેલા, ઉત્તમ આચરણવાળા, ઉપચાર કરવામાં કુશળ અને દયાળુ વૈધના હાથમાં નિઃશંકપણે પોતાના (રાબના) દેહનું રક્ષણ કરવાનું કામ સોંપવાથી રાબ અત્યંત તેજ, આરોગ્ય, કીર્તિ અને પ્રભાવવાળો થાય છે, પોતે કરેલાં પુણ્યનાં ફળ ભોગવી શકે છે અને લાંબા આયુષ્યવાળો થાય છે.

હત્યશંઘદેવે સુતસ્વાનેક્રમરક્ષાઘ્યાયો નામ સત્તમોઽધ્યાયઃ ।

અધ્યાય ૮ મો

અન્નપાન વગેરે જેર વગેરેથી બજાડે નહિ એની કાળજી રાખ્યા છતાં પણ એવાં ન બજાડેલાં અન્નપાન બે માપથી એાંકાં કે વધારે ખવાયપિવાય તો મરી જવાય છે; પણ બે માપસર ખવાયપિવાય તો પ્રાણ ટકી રહે છે, માટે અન્નરક્ષાના અધ્યાય પછી ઉવે માત્રાશિતીય અધ્યાય કહેવા માટે છે.

અન્નપાનના સમ્યગ્યોગને માત્રા કહે છે. જ્યારે અન્નપાન પચે તે કરતાં એાંકું ખાઈએ ત્યારે અન્નપાનનો હીનયોગ, પચે તે કરતાં વધારે ખાઈએ ત્યારે અતિયોગ અને જે બતતુ અન્નપાન ખાવાપીવાની શાસ્ત્રની મના હોય તે બતતુ અન્નપાન ખાઈએપીએ, જેની સાથે ખાવાપીવાની શાસ્ત્રની મના હોય તેની સાથે ખાઈએપીએ કે જ્યાં ખાવાપીવાની મના હોય ત્યાં ખાઈએપીએ ત્યારે મિથ્યાયોગ થયો કહેવાય. હીનયોગ, અતિયોગ, મિથ્યાયોગ એ ત્રણે અસમ્યગ્યોગ છે. જે અસમ્યગ્યોગ ન હોય તે સમ્યગ્યોગ છે.

અસમ્યગ્યોગ સાત રીતે થાય છેઃ સંકીર્ણશન, વિરુદ્ધશન, અમાત્રાશન, અજીર્ણશન, સમાશન, અધ્યશન અને વિષમાશન.

અયાતો માત્રાશિતીયમધ્યાયં દ્યારયાસ્વામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ઉવે (અન્નરક્ષાઅધ્યાય પછી) માત્રાશિતીય અધ્યાય સમબંધી. એ વિષયમાં 'આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે :

ભોજન વગેરેમાં માપની જરૂર

માત્રાણી સર્વકાલં સ્યાન્માત્રા હ્યગ્નેઃ પ્રવર્તિકા ।

માત્રાં દ્રવ્યાણ્યપેક્ષન્તે ગુરૂણ્યપિ લઘૂન્યપિ ॥ ૧ ॥

(શેગી કે નીશેગી) દરેકે સર્વદા માપ પ્રમાણે ખાવુપીવુ બેઈએ; કેમ કે માપમર ખાવા-પીવાથી જરૂરામિ પોતાના (પચાવવાના) કામે લાગે છે. (કોટ, દૂધ, દ્રાક્ષ, અખોડ, શેરડી, અડદ, અનૂપ દેશના પ્રાણીનુ માસ વગેરે જેવા ભારે દ્રવ્ય તથા દિવ્ય જળ, રાતી શાળ, સાકીચોખા, મગ, લાવુ, ઘોણું તેતર, એલુ, મૂગ, સસલાં, સાખર વગેરે હલકા દ્રવ્યો પણ પચી ગકે તે માટે માપની જરૂર છે.)

માત્રાણું પ્રમાણુ

ગુરૂણામર્ઘસૌહિત્યં લઘૂનાં નાતિતૃપ્તતા ।

માત્રાપ્રમાણં નિર્દિષ્ટં સુખં યાવદ્વિજીર્યંતિ ॥ ૨ ॥

જેટલુ ખાધાથી આપણે ખરાખર ધરાઈએ તેનાથી અડધા માપમા જ ભારે પદાર્થ ખાવા. જેટલુ ખાવાથી આપણે ધરાઈએ તેનાથી જરાયે વધારે માપમા હલકા પદાર્થ ન ખાવા; (એટલે) ખીજી ટંક પડેલા જેટલુ સહેલાઈથી પચી બચ એટલુ જ ખાવુપીવુ એ યોગ્ય માપનુ લક્ષણુ (વ્યાખ્યા) છે.

એણું ખાવાપીવાથી હાનિ

ભોજનં હીનમાત્રં તુ ન ઘ્નોપચયૌજસે ।

સર્વેપાં વાતરોનાંપાં હેતુતાં ચ પ્રપચતે ॥ ૩ ॥

માપ કરતા (સહેલાઈથી પચી શકતુ હોય તે કરતા) એણુ લીધેલુ ભોજન નથી ખળ આપતુ, નથી પુષ્ટિ કરતુ કે નથી જોજની વૃદ્ધિ કરતુ, પણ વાયુના તમામ રોગોના કારણરૂપ અને છે.

વધારે ખાવાપીવાથી હાનિ

ઘતિમાત્રં પુનઃ સર્વાનાશુ દોષાન્ પ્રકોપયેત્ ।

પણુ સહેલાઈથી પચી શકે તેના કરતા વધારે લીધેલુ ભોજન તત્કાળ ત્રણે દોષને કોપાવે છે.

અલસક અને કોગળિયાની અપ્રાપ્તિ

પીઙ્ચમાના હિ વાતાદ્યા યુગપત્તેન કોપિતાઃ ॥ ૪ ॥

આમેનાગ્નેન દુષ્ટેન તદેવાવિદ્ય કુર્વતે ।

વિષ્ટમ્બયન્તોડલસકં ચ્યાવયન્તો વિસૂચિકામ્ ॥

અઘરોત્તરમાર્ગભ્યાં સદ્સૈવાજિતાત્મનઃ ।

માપથી વધારે ખાધેલા, તેથી ન પચેલા અને તેથી ખગડી ગયેલા અત્રપાનને લીધે સોતો પુરાઈ જતા હેવાથી વાયુ વગેરે ત્રણે દોષની સ્વાભાવિક ગતિ ન થઈ શકવાથી તે દોષો મેળા થઈને માથે કોપે છે (વીફરે છે) અને એ ગતે કોપેલા એ દોષો પેલા ન પચેલા ખગડેલા અત્રપાન સાથે ભળી જઈને એ અત્રપાનને સોતોમા પુરી રાખે છે (વિષ્ટલ કરે છે.) ત્યારે અલસક રોગ થાય છે અને જ્યારે એ કોપેલા દોષો પેલા ન પચેલા, ખગડેલા અત્રપાન સાથે ભળી જઈને એ અત્રપાનને નીચેને રસ્તે (ઝાડા વાટે) અને ઉપરને રસ્તે (બ્રહ્મી વાટે) બેરથી (ઉપરાછાપરી) ખહાર કાઢે છે, ત્યારે કોગળિયુ (કોલેરા) રોગ થાય છે. આ બે રોગ અસંયમી (અકરં-તિયા) માણુમને થાય છે.

અલસક નામ પાડવાનું કારણુ

પ્રયાતિ નોર્ઘ્નં નાઘસ્તાદાહારો ન ચ પચ્યતે ॥ ૬ ॥

મામાશયેડલસીમૂતસ્તેન સોડલસકઃ સ્મૃતઃ ।

અલસક રોગમા ઉપરને માર્ગે એટલે મુખ-વાટે પણ આહાર ખહાર નીકળતો નથી, તેમ નીચેને માર્ગે એટલે શુદ્ધ વાટે પણ નીકળતો નથી, તેમ પચતો પણ નથી; પણ આળસુ માણુસની માફક આમાશયમા એમ ને એમ પડી રહે છે, તેથી તેને 'અલસક' રોગ કહે છે.

વિસૂચિકા કહેવાનું કારણુ

વિવિધૈર્વેદનોદ્વૈર્વાચ્યાદિમૃશ્નપતઃ ॥ ૭ ॥

સૂત્રીમિરિવ ગાત્રાણિ વિઘ્યતીતિ વિસૂચિકા ।

વાયુ વગેરે ત્રણે દોષના અત્યંત કોપવાને લીધે બતબતની પીડાઓ ઉત્પન્ન થવાથી બહુ સોયા વડે અંગ વીધાતા હોય તેવી વેદના જે રોગમા થાય છે તેને વિસૂચિકા (કોલેરા) કહે છે.

વિસૂચિકાનાં લક્ષણુ

તત્રશૂભ્રમાનાહકમ્પસ્તમ્નાદયોડનિલાત્ ॥ ૮ ॥

પિત્તાજ્વરાતિસારાન્તર્દાહતૃપ્તપ્રલયાદયઃ ।

કફાચ્છર્ધ્યં ગુરુતાવાક્સહૃદીમનાદયઃ ॥૯॥

એમા (કોલેરામા) વાયુને લીધે (વાયુ વધારે કોષ્ઠો હોય તે) શૂળ, ફેર, આનાહ, કપ, વ્તંસ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે; પિત્તને લીધે (પિત્ત વધારે કોષ્ઠુ હોય તે) તાવ, અતિઆર, કોઠામા અગ્ન ખળવી, તરસ અને મૂર્છા વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે તથા કફને લીધે (કફ વધારે કોષ્ઠો હોય તે) જિલ્લી, શરીરનુ ભારેપાયુ, તેલડાપાયુ, લાળ અને થૂંક નીકળુ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે.

અલસકનાં લક્ષણ

વિશેષાદુર્ગ્લસ્યાલ્પવહેવૈગવિધારિણઃ ।

પીડિતં મારુતેનાન્નં પ્રલેધ્મળા રુદ્ધમન્તરા ॥૧૦॥
અલસં ક્ષોભિતં દોષૈઃ શલ્પવેનૈવ સંસ્વિતમ્ ।
શૂલાદીન્ કુસ્તે તીર્ગ્ગ્લર્ધ્યંતીસારવર્જિતાન્ ॥૧૧॥
સોડલસઃ

ખાસ કરીને નખળા, થોડા જઠરાગ્નિવાળા અને વેગને અટકાવનારા માણસે ખાધેલા અન્ન ઉપર વાયુ દખાણુ કરે છે, પણ (એને આડા, જિલ્લી વાટે ખહાર ન નીકળવા દેતા) આમા-શયના મધ્યભાગમા કફ તેને રોકી રાખે છે, તેથી તે અન્ન આળસુ થઈને પશ્યુ રહે છે. પછી ત્યાં એ આહારને વાયુ વગેરે દોષો ખળણાવ્યા કરે છે. તેથી ત્યાં શક્યની માફક રહીને એ આહાર તીવ્ર શૂળ વગેરે (કોલેરામા કહેલી) વેદનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે, પણ જિલ્લી કે અડા થતા નથી. એને અલસ (અલસક) નામે રોગ કહે છે. (નખળા, અદખાગ્નિવાળા તથા વેગ અટકાવનારને આ રોગ વિશેષે કરીને થવાનો સંભવ છે, એમ પ્રથમ કહ્યું છે એનું કારણ આ પ્રમાણે છે: દુર્બળ માણુમના શરીરમા ધાતુની પુષ્ટિ ખરાખર હોતી નથી; માટે તે આહાર સહન કરી શકતો નથી. અદખ અગ્નિવાળાને આહાર મારી રીતે પચતો નથી. વેગ અટકાવનારનો પાછા મારેલો વાયુ જિલ્લે માર્ગે જાય છે અને કફ તથા પિત્તને પણ જિલ્લે માર્ગે લઈ જાય છે, માટે અન્ન પચાવવાની ક્રિયામા હરકત થવાથી તેવા માણુસેને અલસક રોગ વિશેષે કરીને થવાનો

સંભવ છે.)

કંડકાલસક

મત્યર્થદુગ્રાસ્તુ ટોપા દુષ્ટામપદ્મલાઃ ।
યાન્તસ્તિર્યકાન્કુન્ સર્ગા દળ્ડવન્ત્તમ્ભવન્તિ ચેત્ ॥
દળ્ડકાલસકં નામ ત ત્યજેદામુકારિણમ્ ।

(અલમકમા) વાયુ વગેરે ટોપ અત્યંત ખગડીને બે ખગડેલા આમથી સોતોને પૂરી દે તથા પોતે શરીરમા આડા પ્રસરે અને આખા શરીરને લાકડા જેવુ અઝડ કરી નાખે તે તેને 'કંડકાલમક' નામે રોગ કહે છે. એ રોગ તરત મારી નાખે છે, માટે તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ.

આમદોષની ભયકરતા

વિરુદ્ધાધ્વશનાજીર્ણશીલિનો વિપલક્ષણમ્ ॥૧૩॥
આમદોષં મરાદ્યોરં વર્જયેદ્દિપસંશકમ્ ।
વિપરુપાશુનારિત્વાદિરુદ્ધોપકમત્વતઃ ॥૧૪॥

વિરુદ્ધ ભોજન, અપ્યશન અને અલ્પુ હોવા છતાં ખાતુપીવુ, એ તણુ કામ કરવાની બને આદત પડી છે એવા માણુમનો આમદોષ મહાલયકર અને જેરના લક્ષણ જેવા લક્ષણ-વાળો હોય છે, તેથી એને જેર કહે છે. તે આમ વિપની પેઠે જલહી મારી નાખે છે તથા એના ઉપચાર વિરુદ્ધ છે, માટે તે રોગમા દવા કરવાનુ વૈધે છોડી દેવુ. (એના ઉપચાર વિરુદ્ધ છે એટલે શુ ૨ એ આમવિષનુ લક્ષણ વિષના જેવુ હોવાથી એના ઉપર ઠડા ઉપાય કરવા બેઈએ; પણ આમ સ્વભાવે જ ઠડા છે, માટે ગરમ ઉપચાર કરવા બેઈએ. ઠડા ઉપચાર કરવાથી આમ વધે અને ગરમ ઉપચાર કરવાથી જેર વધારે પ્રસરે. આ રીતે આમરૂપી વિષમા કોઈ ઉપાય લાગુ પડતો નથી.)

અલસકની ચિકિત્સા

અયામમલતીભૂતં લાષ્યં ત્વરિતમુહિસેત્ ।
પીત્વા સોગ્રાપદ્મફલં વાર્યુષ્ણં યોજયેત્તતઃ ॥૧૫॥
સ્વેદનં ફલવર્તિં ચ મલગાતાનુલોમનીમ્ ।
નામ્યમાતાનિ ચાહ્વાનિ મુશં સ્વિવ્રાનિ વેદ્યેત્ ॥

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સાધ્ય-અસાધ્યને નિશ્ચય કરીને બે આમ અલસકરોગના લક્ષણ

વાળો હોય તથા સાદ્ય હોય તો ઊના પાણી
આથે વજ, સિધવ તથા મીઠળનું ચૂર્ણ પીને
જિલટી કરી જલદીથી તેને (આમને) ખહાર કાઢી
નાખવે; પછી સ્વેદનવિધિથી પરસેવો કાઢવો તથા
મળ અને વાયુનું અનુલોમન કરે એવી ફળવર્તિ
ચુદામા મૂકવી. (ફળવર્તિ એ હાથના અંગૂઠા જેટલી
બડી અને અંગૂઠા જેટલી લાંબી, ઔષધિને પટ
દીધેલી તથા ઘી ચોપડેલી દિવેટ હોય છે. તે ચુદામાં
મૂકવાથી પેટ ચહેલું શમી બંધ છે તથા ઝડાડાની
અને વાઘ્ટટની પ્રવૃત્તિ થઈ પીડા મટે છે.) વળી
આ આમદોષમાં વાયુ વગેરે દોષોને લીધે શરીર-
નાં અંગ સંકોચાઈ ગયાં હોય તો તે અંગ
પર પુષ્કળ શેક કરીને પછી કપડા વીંટવાં. (હેમાદ્રિ
પ્રમાણે આ ચિકિત્સા કોથેરામાં પણ શરૂઆત-
માં કરવી બેઈએ.)

કેાગળિયાના ઉપચાર

વિસુન્વામતિવૃદ્ધાયાં પાણ્યોદોહઃ પ્રશસ્યતે ।
તદ્દહ્યશોપવાસ્યૈનં વિરિક્તવદુપાચરેત્ ॥ ૧૭ ॥

કેાગળિયું (કોથેરા) ખહુ વધી ગયું હોય
તો અને પગની એડી ઉપર દોઢાની શક્ષાકા-
થી ડામ દેવા એ ઉત્તમ ગણાય છે તથા તે
દિવસે તેને ઉપવામ કરાવીને વિરેચન આપેલાને
જે ક્રમે જે ઉપચાર (સૂ. ૧૮/૪૫૩) કરવાના
કહ્યા છે, તે ક્રમે તે ઉપચાર કરવા.

અજીર્ણના ઉપાય

તીવ્રાત્તિરપિ નાજીર્ણીં પિવેચ્છૂલ્લન્નમૌવધમ્ ।
આમસન્નોડનલો નાલં પન્તું દોર્ગૌપચાશનમ્ ॥
નિહન્યાદપિ ચૈનેવાં વિષ્નમઃ સહસાડડતુરમ્ ।

અજીર્ણવાળાને પેટમાં તીવ્ર શૂળ થતું હોય
તોપણ શૂળને મટાડનારું ઔષધ તેણે પીવું
નહિ કે ખાવું નહિ. માત્ર ઉપર (શ્લોક ૧૫મા)
કહેલું જિલટી કરાવે એવું જિનું પાણી જ પીવું.
શૂળને મટાડનારું ઔષધ પીવું નહિ; એટલું જ
નહિ, પણ જિલટી કે ઝાડાને શમાવનારું ઔષધ
પણ ખાવુંપીવું નહિ; કારણ કે આમ વડે મદ
થયેલા જઠરાગ્નિ દોષ, ઔષધ તથા ભોજન
એ ત્રણેને પચાવી શકતો નથી. વળી દોષ,
ઔષધ તથા ભોજન-એ ત્રણેને લીધે ઉપદ્રવ

થવાથી રોગી એકાએક મરી પણ બંધ છે; માટે
અજીર્ણના રોગવાળાને શૂળ હોય કે ન હોય તો-
પણ કંઈ પણ ઔષધ કે ભોજન ખાવાપીવા
આપવું નહિ.

જોર્ણાશને તુ મૈયગ્યં યુક્ત્યાત્ સ્તબ્ધગુરુદરે ॥૧૮
દોષદોષસ્ય પાકાર્થમગ્નેઃ સન્નુક્ષણાય ચ ।

જે ભોજન પરચું ન હોય તે પચી ગયા
પછી જ્યારે કોઠો સ્તબ્ધ અને ભારે થાય ત્યારે
ખાકી રહેલા દોષને પકવવાને તથા જઠરાગ્નિને
પ્રદીપ્ત કરવા માટે રોગીને (પાચન તથા દીપન)
ઔષધ આપવું.

નોંધ:-ખાધેલુંપીધેલું પચી ગયું હોવાનાં
લક્ષણ :

એડકાર ચોખ્ખા આવે, ઉત્સાહ આવે,
ચોગ્ય પ્રમાણમા ચોગ્ય વેગો આવે, સ્ફૂર્તિ આવે,
ભૂખ અને તરસ લાગે, એ ખાધુપીધુ પચી ગયું
હોવાના લક્ષણ છે. (સૂ. ૮/૧૯ ટીકા)

અથા આમવિકારોમાં શું કરવું ?

શાન્તિરામવિકારાણાં ભવતિ ત્વપતર્પણાત્ ॥૨૦॥
ત્રિવિધં ત્રિવિધે દોષે તઃસમીક્ષ્ય પ્રવોજયેત્ ।

આમથી થતા (આળસ, જડતા, મદાગ્નિ
વગેરે) વિકારો નકારડા ઉપવામ કરવાથી શાંત
થાય છે, માટે અજીર્ણવાળાને ઉપવામ કરાવવા.
તે ઉપવાસ (નીચેના શ્લોકોમાં કહેલા) ત્રણ પ્રકાર-
ના દોષમા ત્રણ પ્રકારના કહેલા છે. તે દેશ, કાળ,
અગ્નિ, બળ વગેરેના વિચાર કરી વૈધે કરાવવા.

કેટલા દોષમાં શું કરવું ?

તન્નાલ્પે લહ્નનં પર્યં મધ્યે લહ્નનવાચનમ્ ॥ ૨૧ ॥
પ્રભૂને શોષત તદ્વિ મૂલાદુન્નૂલયેન્મલાન્ ।

જે દોષ થોડો હોય તો ઉપવામ પથ છે,
(કેમ કે ઉપવાસથી અગ્નિ તથા વાયુની વૃદ્ધિ
થાય છે અને તેથી થોડો દોષ ટાય છે તે ઝટ
સુકાર્થ જઈ મટી બંધ છે). દોષ મધ્યમ (થોડો
નહિ કે ઘણું નહિ એવો) હોય તો ઉપવામ તથા
પાચન બંને અનુક્રમે પથ છે. દોષ પુષ્કળ હોય ત્વા
તો શોધનઔષધ પથ છે. શોધનઔષધ આપ-
વાનું કારણ એ છે કે તે ભૂળમાથી દોષોને કાઠી
નાખે છે. (દોષ ઉપવાસથી નિરામ થયા પછી

શુ કરવું તે માટે આ શ્લોક છે. આમવાળાને તેા શ્લોક ૧૭૩૫થી ૨૦ લાગુ પડે છે.)

બીજા રોગોની ચિકિત્સા પણ એમ જ કરવી
 ઇવમન્યાનપિ ઘ્યાઘીન્ સ્વનિદાનવિપર્યયાત્ ॥૨૨॥
 ચિકિત્સેદ્નુબન્ધે તુ સતિ હેતુવિપર્યયમ્ ।
 સ્વન્ત્વા યથાયથં વૈઘો યુક્ત્યાદ્વઘાધિ-
 વિપર્યયમ્ ॥ ૨૩ ॥

જમ આમના વિકારોને મટાડવાને એ વિકારો જે સતર્પણરૂપી કારણથી થાય છે, તે કારણથી વિરુદ્ધ અપતર્પણ (ઉપવાસ) રૂપી ઉપાય કરીએ છીએ, તેમ આમના વિકારો સિવાયના બીજા રોગો મટાડવાને પણ તે રોગ (સતર્પણ, ઠંડી વગેરે) જે કારણથી થયા હોય તે કારણથી વિરુદ્ધ (ઉપવાસ, ગરમ ઉપચાર વગેરે) ઉપાય કરવા. (આને નિદાનથી અથવા હેતુથી વિપરીત (હેતુવિપર્યય) ચિકિત્સા કહે છે.) પણ નિદાનથી વિપરીત ચિકિત્સા કરવા છતાંયે રોગ ન મટે તેા નિદાનથી વિપરીત (નિદાનવિપર્યય) ચિકિત્સા છોડી દઈને વૈઘે તે તે રોગ માટે યોગ્ય હોય એવી રોગથી વિપરીત (વ્યાધિવિપર્યય) ચિકિત્સા કરવી.

હેતુવિપર્યય ચિકિત્સામા રોગ જે કારણથી થયા હોય તે કારણથી વિરુદ્ધ હોય એવા ઔષધ, આહાર અને વિહારનો ઉપયોગ કરવાનો હોય છે. દા. ત. કફજ્વરનું કારણ કફ કે શુદ્ધી છે, માટે કફજ્વરમા (ઉપવાસથી તાવ ભિત્તરથી પછી) મૃક વગેરે ગરમ ઔષધ આપવા. થાક લાગવાથી વાતજ્વર આવે ત્યારે થાકથી કાપેલા વાયુ એ તાવના કારણરૂપ હોવાથી થાક અને વાયુથી વિરુદ્ધ એવો સ્નિગ્ધ માગ્નરસમા ગધેક્ષા ભાત ખવડાવવો અને દિવસે ઊઘવાથી કફ કાપે ત્યારે દિવસે ઊઘવું એ કફના પ્રકોપનું કારણ હોવાથી, એ કારણથી વિરુદ્ધ રાતે ઉજાગરૂપી વિહાર કરાવવો. આ હેતુવિપર્યયચિકિત્સાના દાખલા છે.

અતિસાર રોગમા આડા થવાનો રોગ હોય છે, માટે આડાને રોકે એવું કાળીપાટ જેવું ઔષધ આપવું. (બીજા દાખલા માટે જુઓ.)

ઉ. અ. ૪૦ શ્લોક ૪૭૩૫થી ૫૮). અતિમારના રોગમા આડાને રોકે એવો મગ્નૂ વગેરે આહાર આપવો; ઉદાવર્તરોગમા ભિચે ચડેલા વાયુથી વિરુદ્ધ ક્રિયાઓ (વાયુને નીચે ઉતારવા માટે જરૂરી ક્રિયાઓ) કરાવવી. આ વ્યાધિ વિપર્યય ચિકિત્સાના દાખલા છે. વ્યાધિવિપર્યય ચિકિત્સામા એવા ઔષધ, આહાર અને વિહારનો ઉપયોગ થાય છે કે જે રોગના કારણરૂપ દોષ વગેરેથી વિરુદ્ધ હોવાને બદલે પોતાના પ્રભાવને લીધે રોગથી જ વિરુદ્ધ હોય.

આ એ ઉપરાત હેતુવ્યાધિવિપર્યય ચિકિત્સા હોય છે. એમા વપરાતા ઔષધ, આહાર અને વિહાર રોગના કારણથી અને રોગથી-એ બન્નેથી વિરુદ્ધ હોય છે અને તેથી રોગને મટાડે છે. દા. ત. વાયુથી આવેલા સોજામા વાયુ રોગનું કારણ છે અને સોજા રોગ છે; માટે એ રોગમા વાયુથી વિરુદ્ધ અને સોજાથી પણ વિરુદ્ધ એવા દશ-મૂળ આપવા; શીતવાતજ્વરમા વાયુ કારણ છે અને તાવ રોગ છે, માટે એ રોગમા ઉષ્ણવીર્ય હોવાને લીધે વાયુથી વિરુદ્ધ અને પ્રભાવને લીધે તાવથી વિરુદ્ધ એવી પેયા આપવી; દિવસે ઊઘવાથી શરીર સ્નિગ્ધ થઈ જવાથી તંદ્રા (સુસ્તી) આવે છે, એમા સ્નિગ્ધતા કારણ છે અને તંદ્રા રોગ છે; માટે એ બન્નેથી વિરુદ્ધ એવો રાતે ઉજાગરો કરાવવો. આ હેતુવ્યાધિવિપર્યય ચિકિત્સાના દાખલા છે.

તદર્થકારી ચિકિત્સા

તદર્થકારિ વા પન્થે વૌપે ત્વિદ્ધે ચ પાવકે ।

હિતમમ્પણનસ્નેહપાનવસ્ત્યાદિ યુક્તિઃ ॥ ૨૪ ॥

અથવા તે જ કામ કરી શકે એવું કરવું અને જ્યારે દોષ પાકે (=નિગમ થાય) અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય, ત્યારે જઠરાગ્નિ હોલવાય નહિ એવી યુક્તિથી અભયગ, સ્નેહપાન, ખસ્તિ, રસાયન, વાજકરણ વગેરે કરવું હિતકર છે.

‘તે જ કામ કરી શકે એવું કરવું’ એટલે શું?

શ્લોક ૨૨૩, ૨૩મા કહેલી હેતુવિપર્યય ચિકિત્સા અને વ્યાધિવિપર્યય ચિકિત્સા જે રોગ મટાડવાનું કામ કરે છે, તે જ રોગ

મટાડવાનું કામ હેતુવિપર્યય અને વ્યાધિવિપર્યય સિવાયની ખીજ એક ભતની ચિકિત્સા પણ કરી શકે છે. એ ચિકિત્સામાં જે ઔષધ, આહાર કે વિહારનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે એવાં હોય છે કે તે રોગનો જે સ્લાવ હોય એવું જ કરે અને છતાં રોગ મટાડે.

આ પ્રકારની ચિકિત્સાને વાગ્લટ 'તદર્થકારી' ચિકિત્સા કહે છે. દા. ત. દેવતાથી દાઝયા ઉપર અગર વગેરેનો ગરમ લેપ કરવા-રૂપી ઔષધ કરવું, દારૂ પીવાથી થયેલા મદાત્મ્ય-રોગમાં દારૂ પાવારૂપી આહાર આપવો, કસરત કરવાથી રૂધાથેલા વાયુમાં પાણીમાં તરવારૂપી કસરત કરાવવાનો વિહાર કરાવવો. આ 'તદર્થકારી' ચિકિત્સાના દાખલા છે.

'તદર્થકારી' ચિકિત્સા પણ ત્રણ ભતની છે : હેતુવિપરીતાર્થકારી, વ્યાધિવિપરીતાર્થકારી અને હેતુવ્યાધિવિપરીતાર્થકારી. તેમાંથી હેતુવ્યાધિવિપરીતાર્થકારીના દાખલા ઉપર આમ્યા છે. પિત્તથી થયેલા ત્રણશોષમાં પિત્ત કરે એવાં ગરમ પોટીસ ખાંધવારૂપી ઔષધ કરવું, ત્રણશોષ પાકતો હોય ત્યારે વિદાહી ખોરાક ખવડાવવારૂપી આહાર આપવો અને વાયુથી થયેલા ગાંડપલ્લમાં વાયુને કાપાવે એવી સડકાવવાની ક્રિયા કરવારૂપી વિહાર-આ હેતુવિપરીતાર્થકારી ચિકિત્સાના દાખલા છે.

સિલટીએના રોગમાં સિલટી કરાવે એવું મીઠળ વગેરે પાવારૂપી ઔષધ આપવું, અતિ-સાર(ઝાડા)ના રોગમાં જુલાખ કરાવવા માટે જુલાખ કરાવે એવું દૂધ આપવારૂપી આહાર આપવો, સિલટીએના રોગમાં સિલટી કરવા માટે મોંમાં આંગળીએ નાખવારૂપી વિહાર-આ વ્યાધિવિપરીતાર્થકારી ચિકિત્સાના દાખલા છે.

આમાજીર્ણનું લક્ષણ

મજીર્ણે ચ ક્ષુદ્રાદામં તત્ર શાક્તોડક્ષિગણ્ડયોઃ ।
સચોમુક દ્વોદ્વારઃ પ્રસેકોન્લેશગોંસ્વમ્ ॥ ૨૫ ॥

કૃંથી જે અજીર્ણ થાય છે તેને 'આમા-જીર્ણ' કહે છે. આમાજીર્ણમાં આંખોનાં ખામણાં (ખાડા) તથા ગાલ સૂજે છે, તરત ખાંધું

હોય તેવા કાચા ઓડકાર આવે છે અને શરીર ભારે થાય છે, મોંમાંથી ચૂંક અને લાળ પડે છે, મોંમાં મોળમોળ આવે છે અને શરીર ભારે થઈ જાય છે.

વિષ્ટખાજીર્ણનું લક્ષણ

વિષ્ટખમનિલાચ્છલવિષ્ણ્વાધમાનસાદક્ષત્ ।

વાયુ કોપવાથી અજીર્ણ થાય છે તેને 'વિષ્ટખાજીર્ણ' કહે છે. વિષ્ટખાજીર્ણમાં શૂળ, વિષ્ણ, આધમાન અને અશક્તિ થાય છે.

વિદગ્ધાજીર્ણનું લક્ષણ

વિત્તાદ્વિદગ્ધં ત્વમોદ્ધ્રમામ્લોદ્વારદાહવત્ ॥ ૨૬

પિત્તથી વિદગ્ધ નામે અજીર્ણ થાય છે તથા તેમાં તરસ, મોહ, ફેર, ખાટા ઓડકાર તથા પેટમાં ખળતરા થાય છે.

અજીર્ણની ચિકિત્સા

લહ્નનં કાર્યમામં તુ વિષ્ટખે સ્વેદનં મૃશમ્ ।

વિદગ્ધે ઘનનં યદ્વા યથાવસ્થ્યં હિતં ભવેત્ ॥૨૭॥

આમાજીર્ણમાં ઉપવાસ કરવા, વિષ્ટખાજીર્ણમાં પુષ્કળ શેક કરવો, વિદગ્ધાજીર્ણમાં સિલટીએ કરાવવી; અથવા એ ત્રણ પ્રકારનાં અજીર્ણમાં જે અજીર્ણની જે અવસ્થામાં જે ઉપાય હિતકારક હોય તે ઉપાય કરવા.

વિલખિકાનું લક્ષણ

ગરીયસો ભવેહ્લીનાદમાદેવ વિલખિકા ।

ક્ષ્વગ્વાતાનુષદ્ધાડડમલિહ્વા તસ્મસાઘના ॥૨૮॥

જ્યારે આમ પુષ્કળ થઈ જાય છે, એ આમ સ્તોત્રમાં ભરાઈ જાય છે અને કફ અને વાયુને લીધે જિએ કે નીચે ચડીભિતરી શકતો નથી, ત્યારે વિલખિકા રોગ થયો કહેવાય છે. એનાં લક્ષણ આમાજીર્ણનાં લક્ષણ પૂર્વે (શ્લોક ૨૫ માં) કહ્યાં તેવાં હોય છે. એના ઉપાય પણ આમાજીર્ણના જેવા જ છે.

રસશેષાજીર્ણ

મદ્રદ્વા દ્વદ્વયયા શુદ્ધેડ્વ્યુદ્વારે રસશેષતઃ ।

શયીત કિન્ચિદેવાત્ર સર્વધાનાશિતો દિવા ॥૨૨

સ્વપ્નાદ્ગીર્ણો સજ્ઞાતવુમુનોડગ્નિમતં ભુવુ ।

ખાધેલા અન્નનો થોડો ભાગ બરાબર પચ્યા-વિનાનો રહી જાય છે, ત્યારે તે રસશેષ અજીર્ણ

કહેવાય છે. એમા ઝોડકાં શુદ્ધ આવે છે, છતા ખાવાનુ મન થતુ નથી, હૃદયમા શૂળ થાય છે તથા શરીર ભારે થાય છે (એ લક્ષણોથી ગ્લેન્ડોસેશ અર્જુન ઝોળખતુ.) બધા અર્જુનના ગેળાઓએ ખાધા વિના દિવસે થોડી-વાર સૂઈ ગહેતુ, રસશેષ અર્જુનમા જ્યારે મૃદ્ધ ભિક્ષા પછી ભૂખ લાગે, ત્યારે માપસર તથા હલકું ખાવુ પીવુ.

અર્જુનનાં મામાન્ય લક્ષણ

વિચન્વોડતિપ્રવૃત્તિર્મ ગ્લાનિર્મહનમૂઢતા ॥૩૦॥
અર્જુનલિઙ્ગં સામાન્યં વિષ્ટમ્બો ગૌરવ ધ્રમઃ ।

ઝાડો, પેશાબ વગેરે મળખધ થઈ જાય કે ખણુ જ થાય, હર્ષ ન થાય, વાધુ ભિક્ષા માર્ગે ગતિ કરે, વિષ્ટભ થાય, શરીર ભારેભારે લાગે, ફેર આવે, એ બધી જાતના અર્જુનના મામાન્ય લક્ષણ છે.

આમ થવાનાં ણીજાં કારણો

ન ચાતિમાત્રમેગાગ્રમામદોપાય કેવલમ્ ॥ ૩૧ ॥
દ્વિષ્ટવિષ્ટમ્બિદગ્ધામગુરુક્ષહિમાગુચિ ।

વિદાહિ શુષ્કમત્યમ્બુલ્લુત ચાગ્રં ન જીર્વતિ ॥૩૨॥
વપત્તેન મુક્ત ચ શોકક્રોધહ્રુવાદિભિઃ ।

ખણુ ખાધાપીધાથી જ આમ થાય છે એમ નથી, પણ જે અન્ન ભાવતુ નથી તે, જે વિષ્ટભી હોય તે, ગધતાગધતા ખણુ, કાચુ, ભારે, ભૂખ, અતિશય કંકે, છાડેલુ કે વાળ વગેરેથી દૂષિત થયેલુ, વિદાહી, મૃદ્ધ તથા ઘણા પાણીમા રૂગેલુ (ખણુ પાણી પી પી કગવાથી) અન્ન પચતુ નથી. વળી શોક, ક્રોધ, ભૂખ, ક્ષોભ, ભય વગેરેથી સતાપ પામેલા મનુષ્યને પણ અન્ન પચી શકતુ નથી. (ખરી ભૂખ લાગે છતા ખાવાપીવા ન મળે, ત્યારે ભૂખને સતાપ થયો કહેવાય.)

સમશન, અધ્યશન અને વિપમાશન
મિશ્રં પથ્યમપથ્યં ચ મુક્તં સમશનં મતમ્ ॥૩૩॥
વિદ્યાદ્યશન મૂયો મુક્તસ્યોપરિ મોજનમ્ ।
અકાલે વદુ ચાલ્યં વા મુક્તં તુ વિપમાશનમ્ ॥૩૪॥
ત્રોણ્યપ્યેતાનિ મૃત્યું વા ઘોરાન્ ઘ્યાધીન્
સૃજન્તિ ચ ।

(ઘઉં જેવુ) પથ્ય અને (જવ જેવુ) અપથ્ય

અન્ન ભેગુ કરીને (અથવા એકે ટકે) ખાવામાં આવે, ત્યારે તે ભોજનને આયુર્વેદમા ' સમશન ' કહે છે. ખાથેવુંપીવેવું હજી હોજરીમાં જરા પણ પચુ ક્ષય છતાં તે ઉપર કરીને ખાવાપીવામા આવે તેને ' અધ્યશન ' કહે છે. (એક વાર કરેલો આહાર પચ્યો ન હોય છતા તે ઉપર ભોજન કરવામા આવે તેને જ અધ્યશન માનતુ.) શ્લોક પપમા જણાવેલા ભોજન કરવાના ચોગ્ય સમય ત્રિવાય ગમે તે વખતે ઘાગુ કે થોડુ ખાવામા આવે તેને ' વિપમાશન ' કહે છે. સમશન, અધ્યશન તથા વિપમાશન-એ ત્રણે મૃત્યુ કરે છે કે (ગોળા જેવા) ભયકર વ્યાધિ-ઓ ઉત્પન્ન કરે છે.

જમવા વિષે

કાલે સાત્યં શુચિ હિતં સિન્ગ્વોષ્ણં લઘુ તન્મના ॥
પદ્મં મધુરપ્રાયં નાતિદ્રુતવિલમ્બિતમ્ ।
સ્નાતઃ ક્ષુદ્રાન્ વિવિક્તસ્યો ઘૌતપાદક્રાનનઃ ॥
તર્પિયન્ત્યા પિતૃન્ દેવાનતિથીન્ યાલઝાન્
ગુરુન્ ।

પ્રત્યવેક્ષ્ય તિરસ્વોડપિ પ્રતિપન્નપરિવહન્ ॥૩૫॥
સમીક્ષ્ય સમ્યગાત્માનમનિન્દ્રશ્ચવન્ દ્રશમ્ ।
ઇષ્ટમિષ્ટૈ સહાશ્રીયાચ્છુચિમકજનાહતમ્ ॥૩૬॥

શ્લોક પપમા કહ્યા પ્રમાણેનો જમવાનો સમય થાય ત્યારે, નાહીને, ખગખર ભૂખ લાગે ત્યારે, એકાતમા બેસીને, હાથ, પગ અને મો ઘોઈને, પિતૃઓ, દેવો, મહેમાનો, ખાળકો અને વડીલોને જમાડીને-તૃપ્ત કરીને, (ગાય, વેડો, પોપટ વગેરે) ખાળેલા પશુપખીઓ (અને મોકર વગેરે આશ્રિતો)ને માટે જમવાની શી ગાડવણુ છે તેની તપાસ કરીને, પીરસેલી વાનીઓમાથી પોતાને શુ પથ્ય છે અને શુ અપથ્ય છે તેનો ચારી રીતે વિચાર કરીને, ગ્લેન્ડોસેશ નિદા કર્યા વિના, મૂંગે મોએ, ત્રિય-જનો માથે બેસીને, તનમનથી સ્વચ્છ અને પ્રેમાળ માણસોએ પીગસેલુ, સાત્ય, સ્વચ્છ, પથ્ય, સિન્ગધ, ગમ્, એક દરે હલકું, છયે રસ-વાણું છતા જેમા ગળપણુ (ગળી વાનીઓ) વધારે હોય એલુ, તેમા દ્રવ (ચવાહી) વાનીઓ

वधारे डोय ओबुं नमणु अडु रधवाट कथां विना के अडु वार कथां विना, नमती वधते नमत्रामां न एत राणीने नमबुं.

शुं न भावुं ?

भोजनं तृणकेशादिजुष्टमुष्णीकृतं पुनः । शाकावराक्षभूयिष्ठमन्युष्णलवणं त्यजेत् ॥ ३९ ॥
 न भोजनमां (कस्तूर) तरणुं, वाण, (माभ) वगेरे पक्ष्यां डोय, नेने ऐकवार राधया पछी कंडुं पडी जयाथी इरीने जितुं कयुं डोय, नमां शाक धणुं डोय, नमां अउद वगेरे अधम धान्य अडु डोय, न अडु गरम अने अडु आरुं डोय तेषुं भोजन तणुं (न करुं).

शेणशेण शुं न भावुं ?

फिलाटदधिकूर्चाकाक्षारशुक्काममूलकम् । कृशशुक्रवराहाविगोमतस्यमहिपाविपम् ॥ ४० ॥
 मापनिष्पावशालूकविषपिष्टत्रिरुढकम् । शुक्रशकानि यवकान् फाणितं च न शीलयेत् ॥
 डिलाट, दडीं, इर्थिका, आर, शुक्र, काया मूणा; शरीरे कृश डोय ओवां ऊंडर, घेंद्रुं, षणद, मत्स्य अने पाडातुं सूडुं मांस; अउद, वाल, शाबूके कंड, कभणनां गिस, सोट, राणुगावेलुं धान, शाकनी सूकषणीओ, यवक नामनी ऐक नतनी डलकी डंगर थाय छे ते अने डाडभगेण; ओटलां वानां शेण-शेण भावां नडि. (न छटके के दवा तरीके काकिके द्विवस भावामां डरकत नथी.)

शेणनो भोराक्ष

शीलयेच्छालिगोधूमयवपष्टिकजाङ्गलम् । सुनिपण्णकजीवन्तीषालमूलकवास्तुक्म् ॥ ४१ ॥
 पथ्यामलकमूहीकापटोलीमुद्राशर्कराः । घृतदिद्योदकक्षीरद्यौद्राद्राडिमसैन्धवम् ॥ ४३ ॥
 शाणना ओभा. घणं. नय, साडीओभा, नंगल देशनां प्राणीओनुं मांस, डरडे, आमणां, काणी द्राक्ष, पटोण, मग, साकुर, घी, द्विव्य नण, द्वध, मध, दाउम, सिंधव ऐ पदाथी शेण भावा.

शेण लेवानी दवा

त्रिकलां मधुसर्पिभ्यार्षीं निशिक्षेत्रघलाय च । स्वास्थ्यानुवृत्तिकृद्यच्च रोगोच्छेदकरं च यत् ॥ ४४ ॥
 (केवण डपर कथा ते न पदाथी शेण भावा अने पीजुं कंठ शेण न भावुं ओबुं नथी.) आभने अण आपवा माटे राते मध तथा घी साथे त्रिङ्गला(१ डरडे, २ अडेडां, ३ आमणां)नु शुर्ण साटयुं. न न अन्नपान शरीरनुं आशिज्य साथी राणे ओबु ऋतुयथा-विधि वगेरेमां कषु डोय ते तथा शेण थवा न हे ओवां करियातु, कड, रसायन वगेरे न्ने द्रव्य डोय तेषुं पणु शेण सेवन करुं.

भोजननो कम्

विसेशुमोचचोचात्रमोदकोत्कारिकादिकम् । अद्याद्द्रव्यं गुरु क्षिप्रं स्वादु मन्दं स्थिरं पुरः ॥ ४५ ॥
 विपरीतमतघ्नान्ते मध्येऽम्ललवणोत्कटम् ।
 कभणना गिस, शेरडी, डेणां, डोपरुं, डेरी, लाड, लापसी (शीरा, पूरणुपोणी) वगेरे न वस्तु लारि, सिन्ध, गणी, मंद अने स्थिर छे ते पडेलां भावी; ऐथी लांधी (ऐटसे डलकी, धूषी, तीषी, तीक्षु अने सर) न वस्तुओ डोय ते भोजनना अते भावी; आटी अने आरी वस्तुओ भोजननी वयमां भावी. केट-लाक अंधकारेना ओवो मत छे के तीषा, आरा, आटा ओवा पदाथी प्रथम भावा; केम के मधुर भोजन लारि डोवाथी नडरमां विष्टस कथां पछी ते पये छे. पणु ऐ मत तो मंद अशिवाणने के अमुक प्रदेश पूरेना लायु पडे छे.)
 केरुं भावुं ?

अग्नेन कुक्षीर्वांशो पानेनैकं प्रपूरयेत् ॥ ४६ ॥
 आश्रयं पवनदादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ।
 नडर(पेट, डोजरी)ना चार साग डरपीने तेमांनो जे साग भावापीवाना अन्नथी लरवां, ऐक साग पीवाना पाणीथी लरवो अने ऐक साग पवन वगेरे निराने इरी शके ऐटला माटे आली राणवो.

कथा भोराक्षनुं शुं अनुपान छे ?
 अनुपानं हिमं वारि यवगोधूमयोहितम्

દક્ષિ મઘં વિપે ક્ષોદ્રે કોણં વિદ્યમયેષુ તુ ।
શાકનુદ્વારિનિરૂત્તો મસ્તુ તકામ્લકાક્ષિન્મુ ॥૪૮
સુરા ક્ષણાનાં પુદ્ગલ્યં સ્વૂલાના તુ મધૂદકમ્ ।
શોપે માંસરસો મઘં માંસે સ્વલ્પે ચ પાવકે ॥૪૯॥
વ્યાધ્યૌવધાધ્યખ્યાસ્ત્રીલહ્નનાતપકર્મમિઃ ।
ક્ષીણે વૃદ્ધે ચ વાલે ચ પયઃપથ્ય યથાડમુતમ્ ॥૫૦

જ્ય તથા ઘઉંની વાનીઓ ખાધા પછી ઠંડું પાણી પીવું હિતકારક છે, તે જ પ્રમાણે દહીં, દાઢ, એ, મધ એ પદાર્થો ખાધા પછી પણ ઠંડું પાણી હિતકારક છે. કાઈ પણ ઘોટની ખનાવેલી વાનીઓ ખાધા પછી સરોડું પાણી પીવું હિતકર છે. શાક, મગ વગેરેની વિકૃતિઓ ખાધા પછી મસ્તુ, છાશ કે ખાટી કાજી પીવી હિતકારક છે. શરીરે કૃશ-હબળા હોય તેમને પુષ્ટિ માટે સુગ પીવી હિતકર છે. શરીરે સ્થૂળ (થોલા જેવા) હોય તેમણે શરીર ઉતારવા માટે મધ તથા પાણી ભેગા કરીને પીના હિતકારક છે. શોષ-ક્ષયરોગમા માસ ગ્ન પીવો હિતકર છે (કેમ કે તે પુષ્ટિ કરનારો છે). માસ ખાધા પછી દારૂ પીવો હિતકર છે, તેમ જઠગાંજિ ખણુ થોડો હોય તેને પણ દારૂ પીવો ઠીક છે. રોગ, દવા, મુસાફરી, ખણુ યાત્રા, મૈથુન, ઉપવાસ, તકડો અને કામકાજથી જેનું શરીર ઘસાઈ ગયું હોય, જે વૃદ્ધ હોય, જે ખાળક હોય, તેને દૂધ અમૃતના જેવું પથ્ય છે.

વિકૃતિ=મૂળ વસ્તુ આથીને એમા ખીજ ગ્ન ઉત્પન્ન થયા પછી એની જે વાનીઓ ખનાવવામા આવે તેને વિકૃતિ કહે છે. દા. ત. વડા, ઠોકળા વગેરે. (હેમાદ્રિ)

અનુપાન કેવું હોવું જોઈએ ?

વિપરીતં યદ્વસ્ય ગુણૈઃ સ્યાદવિરોધિ ચ ।

અનુપાન સમાસેન સર્વદા તત્પ્રશસ્યતે ॥૫૧॥

જે અન્ન ખાધા પછી જે વસ્તુ અનુપાન તરીકે લેવી હોય તે અનુપાનની વસ્તુના શુભ પેલા અન્નના શુભથી વિરુદ્ધ (બિલટા) જોઈએ, પણ અનુપાનની વસ્તુ અને અન્ન મળીને વિરુદ્ધ આહાર (સૂ. ૭/૨૮૩થી ૪૫) ન ખનવો જોઈએ, દાખલા તરીકે સિન્ગ્ધ ભોજન પછી લૂણું, લૂખા

ભોજન પછી સિન્ગ્ધ, ઠંડા ભોજન પછી ગરમ, ગરમ ભોજન પછી ઠંડું, ગળ્યા ભોજન પછી ખાટું, ખાટા ભોજન પછી ગળ્યું, એમ ભોજન થી વિરુદ્ધ શુભવાણુ અનુપાન જોઈએ, પણ એ વિરુદ્ધ શુભવાણુ અનુપાન પણ જો મૂળ ભોજન સાથે વિરુદ્ધ આહારરૂપ ખનતું હોય તો એ અનુપાન વિરુદ્ધ શુભવાણુ હોવા છતાં પણ વિરુદ્ધ આહારરૂપ હોવાથી અનુપાન તરીકે લેવું જોઈએ નહિ. દૂધ ગળ્યું અને છાગ ખાટી હોવાથી એ ખને વિરુદ્ધ શુભવાણા છે, છતાં પણ સૂ. ૭/૩૧ પ્રમાણે દૂધ સાથે ખટાશ ખાવી પીવી તે વિરુદ્ધ આહાર હોવાથી દૂધના અનુપાન તરીકે છાશ પીવી જોઈએ નહિ (દૂધ પછી છાશ પીવી જોઈએ નહિ).

અનુપાનનું કામ

અનુપાનં કરોત્યૂર્જાં તૃપ્તિં ધ્યાતિ દદાહ્નતામ્ ।

અન્નસન્ન્યાતશૈથિલ્યવિક્લિત્તિજરણાનિ ચ ॥૫૨॥

અનુપાન મનમા ઠપ્ ઉત્પન્ન કરે છે, શરીર તથા ઇન્દ્રિયોની તૃપ્તિ કરે છે, અતરસને સોતોમા ચડાવે છે, શરીરને મજબૂત કરે છે, ચોરાકના ગઠાને નરમ કરે છે, ભીના કરે છે તથા પચાવે છે.

કયા રોગમાં અનુપાન હિતકારક નથી ?

નોર્ધ્વજન્નગદશ્વાસકાસોર ક્ષતપીનસે ।

ગીતમાખ્યપ્રસન્ને ચ સ્વરમેદે ચ તક્ષિતમ્ ॥૫૩॥

ગળાની હાસડીથી ઉપરના ભાગમા જે રોગો થાય છે તેમા, દમમા, ઉધરસમા, ઉગ્ર ક્ષત રોગમા, સળેખમમા, ખણુ ગાગા અને યાત્રાયાત્રા કરવાનું હોય ત્યારે અને સ્વગ્નેહ નામે રોગમા અનુપાન હિતકારક નથી. (ઉપર કહ્યા તે રોગવાળાના આમાશયને અનુપાન દૂષિત કરે છે તથા છાતી અને કઠમા ગેહલા આહારના સિન્ગ્ધ ભાગ સાથે મળી જઈને અભિભ્યંદ, મદાંજિ, બિલટી વગેરે રોગ પેદા કરે છે.)

પીવાના પદાર્થ કોણે તજવા ?

પ્રતિલ્લહ્નદેહેદ્દાક્ષિગલરોગમ્પાનુરાઃ ।

પાનં ત્પજ્જેયુઃ

જેના શરીરમા ખણુ ભેજ થઈ ગયો હોય

(એટલે આમરોગ, રતવા વગેરેથી જેઓ પીડાતા હોય) તેમ જ પ્રમેહ, આખના રોગ, ગળાના રોગ અને ત્રણરોગ જેમને થયા હોય તેમણે દ્રવ પદાર્થ તજી દેવા. (અન્નપાનની ઉપર જે અનુપાનરૂપે પીવામાં આવે છે તે જ તજવું એમ નહિ, પણ કંઈ પણ પીવું જ નહિ. પાણી પણ થોડું પી.) (ખરનાદ નામે ટીકાકાર કહે છે કે પ્રમેહ, ખરાળ, ત્રણ, ચામડીના રોગ; પાક, જઠરના રોગ, સળેખમ, ક્ષય, અતિસાર અને મંદાશિ એટલા રોગવાળાએ પાણી ખૂબ થોડું પીવું, તેમ જ સ્વેદના ગવાયુના રોગવાળો, ખૂબ ઓલવાથી તથા મહેનતથી થાકેલો, ઉરઃક્ષતવાળો, દમ, ઉધરસ, હેડકી, ભલટી, અડદિયો વા અને સ્વેદરોગવાળો તથા ખાધા વિનાનો, એમણે કંઈ પાણી પીવું નહિ.)

આધાપીધા પછી શું ન કરવું ?

સર્વશ્ચ માપ્યાધ્યયનં ત્યજેત્ ॥ ૫૪ ॥

પીવા મુક્ત્વાડતપં વહ્નિ ચાનં પ્લવનવાહનમ્ ।

સાલ કે માદા ખધાએ ખાધા તથા પીધા પછી તરત ખૂબ ઓલવું નહિ, ચાલવું નહિ, સૂવું નહિ, તડકા અને દેવતાથી દૂર રહેવું, ગાડી વગેરેમાં બેસીને જવું નહિ, પાણીમાં તરવું નહિ તથા ઘોડા વગેરે પર બેસીને જવું નહિ.

ભોજન કરવાનો સમય

પ્રસૂષ્ટે વિષ્ણુને દ્વિ સુવિમલે દોષે સ્વપથ્યો વિશુદ્ધે ચોદ્ગારે ક્ષુદ્રપગમને વાતેડનુસરતિ ।
તથાડમાઝુદ્રિકે વિશ્વદકરણે દેહે ચ સુલઘો પ્રયુક્ષીતાહાર વિચિનિયમિતંકાલઃ સહિ મતઃ ॥ ૫૫

જ્યારે ઝાટો તણુ પેશાખ સારી રીતે (ખૂબ ખુલાસાથી) થઈ ગયો હોય, હૃદય ખૂબ નિર્મળ હોય (એટલે રસશેષ અજીર્ણને લીધે હૃદય જરા પણ ભારે ન હોય), વાયુ વગેરે દોષ પેતપેતાના માર્ગમાં ગતિ કરતા હોય, x

* આહાર ન પચ્યો હોય ત્યારે પચ્યા વિનાના અન્નથી વાયુ વગેરેની ગતિ રોકાય છે અને તેઓને જે પ્રમાણે ફરવાનો સ્વભાવ છે તે પ્રમાણે તે ફરી શક્તા નથી; પણ ખાધેલુ સારી રીતે પચી ગયા પછી જ તે પેત-પેતાના માર્ગમાં બરાબર ફરી શકે છે.

એકાકાર ખૂબ શુદ્ધ (કોઈ પણ સ્વાદ કે ગંધ-વિનાના) આવતા હોય, ભૂખ સારી રીતે લાગી હોય, વાયુ પેતાને યોગ્ય માર્ગે જતો હોય, જઠરાગ્નિ બરાબર પ્રદીપ્ત થયેલો હોય, શરીરની ઇંદ્રિયો ચપળ તથા શરીર ખૂબ હલકું હોય, ત્યારે પૂર્વે શ્લોકે ઉપથી પચમા કહેલા નિયમ પ્રમાણે ભોજન કરવું; કેમ કે ભોજનકાળ તે જ છે. (એટલે આ શ્લોકમાં કહ્યો છે તે જ સમય ભોજન કરવાને યોગ્ય છે.)

શ્વયશાનહૃદયે સૂતસ્વાને માત્રાશિતીવોડ્ધ્યાવોડ્ધમઃ ॥ ૫૬ ॥

અધ્યાય ૯મો

અત્યારસુધી અન્નપાન વગેરેના દ્રવ્યનો કેટલોક ઉપયોગી ભાગ તથા તે ખાવાપીવા માટે તેનું પ્રમાણ એટલે આયુર્વેદમાં જેને 'માત્રા' કહે છે તે ખતાવ્યાં; પણ દ્રવ્ય અને દ્રવ્યનાં રસ, શુભ, વીર્ય, વિપાક અને પ્રભાવની પરીક્ષા કરીને જ અન્નપાન વાપરવું કોઈએ તે માટે તથા અન્નપાનના જે દ્રવ્યો વિશે કંઈ કહ્યું નથી તે દ્રવ્યો પણ વાપરવા યોગ્ય છે કે નહિ તેનો વિચાર તે દ્રવ્યો અને તેના રસ, શુભ, વીર્ય, વિપાક અને પ્રભાવ પૃથ્વી કરી શકાય તે માટે હવે દ્રવ્યાદિવિજ્ઞાનીય અધ્યાય કહેવા માટે છે.

અથાતો દ્રવ્યાદિવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં

ધ્યાત્વાસ્વામઃ ।

इति ह स्माहुः।

હવે દ્રવ્ય વગેરે (દ્રવ્ય, શુભ, રસ, વીર્ય, વિપાક, પ્રભાવ)નું જ્ઞાન થવાને ઉપયોગી અધ્યાય સમન્વલીયું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે.

રસ વગેરેમાં દ્રવ્ય મુખ્ય છે

द्रव्यमेव रसदीनां श्रेष्ठं ते हि तदाश्रयाः ।

રસ, શુભ, વીર્ય, વિપાક અને પ્રભાવમાં દ્રવ્ય જ મુખ્ય છે; કેમ કે તે (રસ વગેરે) દ્રવ્યને આધારે રહ્યા છે. (દ્રવ્યવિનાના નર્ચાં રસ વગેરે કદી મળી આવતા નથી; માટે દ્રવ્ય જ તેમાં શ્રેષ્ઠ છે.)

દ્રવ્યનું લક્ષણ

પદ્મમૂલામકં તત્તુ

(હરેકે વગેરે સ્થાવર તથા ખકરાં વગેરે જંગમ) દ્રવ્ય પચમહાભૂત(આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી)નું બનેલું છે.

ક્રમામષ્ટિઘાય જાયતે ॥૧॥

(સ્થાવર અને જંગમ દરેકે દ્રવ્ય પાંચ મહાભૂતોતુ બનેલું છે એ ખરાં; છતાં) દરેકે દ્રવ્ય (પદાર્થ) બનવાની શરૂઆત પૃથ્વીતત્ત્વ- (માટી)થી થાય છે (દરેકે દ્રવ્યમા પાયારૂપે પૃથ્વીતત્ત્વ હોય છે.

અમ્યુયોન્યશ્નિપવનનમસાં સમવાયતઃ ।

તન્નિર્ઘૃત્તિર્વિદોષશ્ચ

(દરેકે દ્રવ્યના પાયારૂપ-નક્કર આધારરૂપ- પૃથ્વીતત્ત્વ હોય છે એ વાત ખરી, પણ) એ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિમા જળતત્ત્વ યોનિનો ભાગ ભજવે છે. (આમ, માટી જેમ દ્રવ્યનું અધિ- ષ્ઠાન-નક્કર આધાર-છે તેમ પાણીથી માટી બધાઈને ભેગી થતી હોવાથી એને ગમે તે આકાર (ઘાટ) આપી શકાય એવી બને છે; તેથી પાણી દ્રવ્યની યોનિ (કારણ) છે. પછી અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ પણ એમા (માટી અને પાણીમા) એકરૂપ થઈને મળી નાય, ત્યારે દ્રવ્ય પૂરેપૂરું બને તથા તેના જુદાજુદા ઘાટ બને. (પાણીથી બધાવલા માટીના ગારાને (પિંડાને) ઘડા વગેરેનો અમુક આકાર આપ્યા પછી એને નિસાડા મા-અગ્નિમા તપાવવાથી અગ્નિ ગાગમા એકરૂપ થઈને ભળે છે અને એને કડકણુ બનાવે છે, વાયુ એમા એકરૂપ થઈને ભળે છે અને એને (ઘડા વગેરેને) તપની કે કંડા પડતી વખતે (સકોચ, વિકાસ વગેરે) ક્રિયા આપે છે, અને આકાશ એમા એકરૂપ થઈને-ભળાને એને (અણુઅણુ વચ્ચે) અવકાશ (ખાલી જગા) આપે છે (જ્યાથી ઘડામાંથી પાણી ઝમે છે.) આમ માટી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ એ પાચ મહાભૂતને ઘડા સાથે જે સંબંધ છે તે જ સંબંધ એમને કોઈ પણ દ્રવ્ય સાથે છે.

દ્યપદેશસ્તુ મૂયસા ॥૨॥

પણ અમુક દ્રવ્ય પાર્થિવ છે, અમુક દ્રવ્ય આપ્ય (પાણીનું) છે, વગેરે જે અંશા વ્યવ- હારમાં વપરાય છે તે અંશા ને તે દ્રવ્યમાં કયું તત્ત્વ (મહાભૂત) બીજાં તત્ત્વો કરતાં વધારે છે, તે ઉપરથી વપરાય છે. દાખલા તરીકે જે દ્રવ્યમાં આકાશ, વાયુ, અગ્નિ અને જળ કરતા પૃથ્વીતત્ત્વ વધારે હોય તેને પાર્થિવ દ્રવ્ય કહેવાને રિવાજ છે. જે દ્રવ્યમા પાણીનું તત્ત્વ ખાકીનાં ચાર તત્ત્વો કરતાં વધારે હોય તેને આપ્ય, અગ્નિનું તત્ત્વ વધારે હોય તેને આશ્રેય, વાયુનું તત્ત્વ વધારે હોય તેને વાયવ્ય અને આકાશનું તત્ત્વ ખાકીનાં ચાર તત્ત્વો કરતાં વધારે હોય તેને નાભસ દ્રવ્ય કહે છે.

દ્રવ્યમાં વિવિધ રસ હોવાનું કારણ

તસ્માદ્દેશકરણં દ્રવ્યં મૂતસજ્ઞાતસમ્ભવાત્ ।

પચમહાભૂતના અમુદાયથી દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ છે, માટે દ્રવ્યનો રસ (સ્વાદ) પણ એક નથી. (જેમ દ્રવ્ય પચમહાભૂતનું બનેલું છે, તેમ રસ પણ પચમહાભૂતથી થયેલો છે. એ જ કારણથી દરેકે દ્રવ્યમા જુદાજુદા પ્રકારના રસ માલૂમ પડે છે. દ્રાક્ષ, અખોડ, દૂધ, શેરડી, મધ, ગોખરુ વગેરે બધાય દ્રવ્ય ગળ્યાં છે, છતાં તેમનું ગળપણ જુદીજુદી બતતનુ માલૂમ પડે છે, એ જ પ્રમાણે બિબેરન, આમલી, લીંજુ વગેરે ખાટા છે; પણ તેમની ખટાશ જુદીજુદી બતતની માલૂમ પડે છે, લવણમા પણ તેમ જ છે, તેનું કારણ એ છે, કે એ પદાર્થોમા બીજા રસ પણ રહેલા છે; પણ જે રસ આગળ પડતો માલૂમ પડે છે તે રસવાળો તે પદાર્થ છે એમ વ્યવહારમાં બોલાય છે. એટલે બીજા રસ છતાં પણ ગળપણ આગળ પડતું હોય નો તે ગળ્યું કહેવાય છે, ખટાશ આગળપડતી હોય તો તે ખાટું કહેવાય છે વગેરે. આમ દ્રવ્ય પચ- મહાભૂતનું બનેલું હોવાથી તેનામાં એક જ રસ હોય એવું હોતું નથી.)

નેરુદોવાસ્તોરોગાસ્તર્ય વ્યક્તો રસઃ સ્મૃતઃ ॥૩॥
અવ્યક્તોઽનુરસઃ કિન્નિદન્તે વ્યક્તોઽપિ ચેત્યતે ।

રોગ એક દોષનો હોઈ શકે નહિ તેનું કારણ

(જે કારણસર દ્રવ્ય અમુક એક જ રસ-વાયુ હોતુ નથી) તે જ કારણસર રોગો પણ એક જ દોષના પ્રકોપથી થતા નથી. (આકાશ અને વાયુ વાયુ કરે છે, અગ્નિ પિત્ત કરે છે, પાણી અને પૃથ્વી કફ કરે છે. આમ પંચમહાભૂતમાથી ત્રણ દોષો ઉત્પન્ન થાય છે અને પાંચે મહાભૂતનાં અનેલાં દ્રવ્યોના આહારથી તથા પાંચે મહાભૂતના સંબંધમાં અવાય એવા વિહારથી રોગો થાય છે. માટે રોગો ત્રણે દોષના પ્રકોપથી થાય છે, એક દોષના પ્રકોપથી નહિ.)

રસ અને અનુરસ

દ્રવ્યના અનેક રસોમાંથી જે રસ (સ્વાદ) દ્રવ્ય મોંમાં મૂકતાં વેંત જ તરત સ્પષ્ટ જણાઈ આવે તેને તે દ્રવ્યનો રસ કહે છે. જે રસ પહેલેથી કે છેલ્લે સુધી ખિલકુલ જણાતો નથી, જે રસ જરાજરા જણાય છે અને જે રસ દ્રવ્ય મોંમાં મૂક્યા પછી તરત નહિ પણ છેવટે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે એ ત્રણે રસને અનુરસ કહે છે.

રસના ગુણો

ગુર્વાદયો ગુણા દ્રવ્યે પૃથિવ્યાદો રસાધયે ॥ ૪ ॥

રસેવુ વ્યપદિશ્યન્તે સાહચર્યોવચારતઃ ।

(શ્લોક ૧ પ્રમાણે) પૃથ્વીતત્ત્વથી જેની બનવાની શરૂઆત થઈ છે એવા દ્રવ્યમાં (ભારિપણુ વગેરે) ગુણો અને (ગળપણુ વગેરે) રસ સાથેસાથે રહેલા છે. તેથી દ્રવ્યમાં જે ગુણો હોય છે તે એ દ્રવ્યમા રહેલા રસોમાં પણ છે એવું બોલવાનો રિવાજ પડી ગયો છે.

‘અરુ’ જેતાં ગુણુ દ્રવ્યમાં હોય, રસમાં નહિ. છતાં દ્રવ્યમાં ગુણુ અને રસ એકી સાથે રહેતા હોવાથી દ્રવ્યના ગુણુ રસના ગુણુ પણ છે એવું માનવાનો રિવાજ પડી ગયો છે. દાખલા તરીકે ગોળમાં ભારિપણુનો ગુણુ અને ગળપણુનો રસ—એ બે એક સાથે રહે છે, તેથી ‘અરુ’ જેતાં ગોળ જ ભારિ હોવા છતાં એમાં રહેલું ગળપણુ પણ ભારિ છે એવું કહેવાનો રિવાજ પડી ગયો છે.

પાર્થિવ દ્રવ્યના ગુણુ, ધર્મ, કાર્ય તત્ત્વ દ્રવ્યં ગુરુસ્થૂલસ્થિરગન્ધગુણોહ્યણમ્ ॥ ૫ ॥
પાર્થિવં ગૌરવસ્થૈર્યસન્નાતોપચયાવહમ્ ।

પંચમહાભૂતથી બનેલાં દ્રવ્યોમાંથી પાર્થિવ દ્રવ્યમાં ભારિ, સ્થૂળ, સ્થિર અને ગંધ—એ ધર્મ આગળ પડતા છે. (પાંચે મહાભૂત તેમાં મળેલાં છે; તેથી પૃથ્વી ઉપરાંત ખીલું ચારિના ધર્મ પણ પાર્થિવ દ્રવ્યમાં દેખાય છે, પણ ઉપર કહ્યા તે ધર્મ તેમાં આગળ પડતા છે.) એ ગુણોને ક્ષીધે પાર્થિવ દ્રવ્ય ભારિપણુ, સ્થિરતા, ઠડણપણુ અને સ્થૂળતા આણું છે.

આપ્ય દ્રવ્યનાં ગુણુ, ધર્મ, કાર્ય દ્રવગીતગુરુસ્થિત્ત્વમન્દસાન્દ્રસૌલ્યણમ્ ॥ ૬ ॥
આપ્યં સ્નેહનવિવ્પન્દયલેદ્રમ્હ્રાદયઘટ્ત્વ ।

(મુખ્યત્વે જળથી બનેલા દ્રવ્યને ‘આપ્ય’ કહે છે.) આપ્ય દ્રવ્યમાં ઠંડું, ભારિ, સિનગ્ધ, મંદ, ઘટ્ અને રસ—એ ધર્મ આગળ પડતા છે. (ખીલું મહાભૂત તેમાં મળેલાં છે તેથી તેમના ધર્મ પણ તેમાં દેખાય છે; પરંતુ ઉપર કહ્યા તે ધર્મ તેમાં વિશેષ છે.) વળી તે સ્નેહન કરે એવું, નીતરે એવું, બીલું કરે એવું, વૃષ્ટિ કરે એવું અને ખાંધીને પિંટો બનાવે એવું છે.

આગ્નેય દ્રવ્યનાં ગુણુ, ધર્મ, કાર્ય સ્ફુટીક્ષ્ણોષ્ણવિગ્દાદસૂક્ષ્મરૂપગુણોહ્યણમ્ ॥ ૭ ॥
આગ્નેયં દાહભાવર્ણપ્રકાશપચનાત્મકમ્ ।

(મુખ્યત્વે અગ્નિ મહાભૂતથી બનેલા દ્રવ્યને ‘આગ્નેય’ કહે છે.) આગ્નેય દ્રવ્ય યૂષ્ઠ, તીક્ષ્ણ, ગરમ, વિશદ, ગૂઢમ અને ૩૫—એ ગુણુ-ધર્મવાયુ છે. (ખીલું મહાભૂતના પાત્ર અંશ એમાં છે, તેથી તેમના ગુણુધર્મ પણ એમાં જણાય છે; પણ અગ્નિના ગુણુધર્મ તેમાં વિશેષ બેવામાં આવે છે.) આગ્નેય દ્રવ્ય દઝારિ છે; એ કાંતિ, રંગ અને પ્રકાશ આપે એવું તથા પચાવે એવું છે.

વાયવ્ય દ્રવ્યનાં ગુણુ, ધર્મ, કાર્ય વાયવ્યં સ્ફુટિન્નદલ્લુસ્પર્શગુણોહ્યણમ્ ॥ ૮ ॥
રાક્ષ્ણલાઘવરૈશઘચિચારગ્લાન્નિકારકમ્ ।

(મુખ્યત્વે વાયુ મહાભૂતથી બનેલા દ્રવ્યને ‘વાયવ્ય’ કહે છે.) વાયવ્ય દ્રવ્ય ‘યૂષ્ઠ’

વિશદ, હલકું અને સ્પર્શ-એ શુભુધર્મવાણું છે. (એટલા શુભુધર્મ એમાં વિશેષ જણાય છે.) વળી એ દ્રવ્ય હુખાશ, હલકાપાયુ, વિશદપાયુ, ક્રિયા (હલનચલન) અને ગ્લાનિ કરે છે.

નાલસ દ્રવ્યનાં શુભુ, ધર્મ, કાર્ય
નામસં સૂક્ષ્મવિશદલુશદ્ગુણોલ્વણમ્ ॥૧॥
સૌપિર્યલાઘવકરમ્

(મુખ્યત્વે આકાશ મહાભૂતથી અનેલા દ્રવ્યને 'નાલસ' દ્રવ્ય કહે છે.) નાલસ દ્રવ્ય સૂક્ષ્મ, વિશદ, હલકું અને શબ્દ-એ શુભુધર્મવાણું છે. (એ શુભુધર્મો તેમાં વિશેષ જણાય છે.) નાલસ દ્રવ્ય કાણાં કાણાં પાડી નાખે છે અને હલકાપણુ આણુ છે.

અર્થાં દ્રવ્ય ઔપધ છે

જગત્યેવમતોપધમ્ ।

ન કિન્નિદિધતે દ્રઘં વશાન્નાનાર્યયોગયોઃ ॥૧૦

આમ (દરેક દ્રવ્ય પાંચે મહાભૂતતું અનેહું હોવાથી અને તેથી ખુદા ખુદા શુભુધર્મોવાણું હોવાથી) જગતમાં કોઈ દ્રવ્ય એવું નથી કે જે કોઈ ને કોઈ અપૂરતું અને કોઈ ને કોઈ યોગથી ઔપધ તરીકે ઉપયોગમાં ન આવે. (એક દ્રવ્યને ખીલ દ્રવ્ય સાથે આપવાથી જે ધારી અસર કરવાની શક્તિ આવે છે તેને યોગ કહે છે.)

આ શ્લોકમાં એવું કહેવા માગે છે કે જે દ્રવ્ય અમુક અસર કરવા માટે અપાતું નથી તે જ દ્રવ્ય ખીલ અસર કરવા માટે આખી શકાય છે. દાખલા તરીકે ગધેડાં, ઘેટાં વગેરેનાં લીડાંને રસ તદ્દન નકામો હોવા છતાં જે એ રસ ટીપેટીપે આપવામાં આવે તે દમ, ઉધરસ વગેરે રોગમાં દવા તરીકે ઉપયોગી થઈ પડે છે. તે જ પ્રમાણે જે દ્રવ્ય એક યોગથી ઉપયોગમાં આવતું નથી તે જ દ્રવ્ય ખીલ યોગથી ઉપયોગી થઈ પડે છે. દાખલા તરીકે અડદ અત્યંત અપ્રથ્મ હોવા છતાં એનાં વડાં ખનાવીને માખણ સાથે આપવાથી અદિત વગેરે રોગમાં દવા તરીકે કામ આવે છે.

દ્રવ્યમાં કયું મહાભૂત વધારે હોય તે
શી અસર થાય છે ?

દ્રવ્યમૂર્ધ્વગમં તત્ર પ્રાયોઽગ્નિપવનોત્કટમ્ ।

અધોગામિ ચ ભૂયિષ્ઠં ભૂમિતોયગુણાધિકમ્ ॥૧૧

તેમાં જે દ્રવ્યમાં અગ્નિ અને વાયુ વધારે (આગળ પડતા) હોય છે તે દ્રવ્ય (શરીરમાં) સામાન્ય રીતે ઊંચું ચડે છે અને જે દ્રવ્યમાં પૃથ્વી અને પાણીના શુભુ આગળ પડતા હોય છે તે દ્રવ્ય (શરીરમાં) સામાન્ય રીતે નીચું ઊતરે છે.

હતિ દ્રવ્યમ્

દ્રવ્યની વાત પૂરી થઈ.

રસાન્ મેદૈરુત્તરત્ત્રોપવેદ્યયતે ।

રચના અનેક (ત્રેસક) બેદ હોવાથી રસ વિષે હવે પછી (અધ્યાય ૧૦ માં) કહેવામાં આવશે.

વીર્ય વિષે ખારણુદનો મત

વીર્યં પુનર્વદન્સ્યૈકે ગુરુ સ્નિગ્ધં હિમં મૃદુ ॥૧૨॥
લઘુ રુક્ષોષ્ણતીક્ષ્ણં ચ તદેવં પ્રતમષ્ટઘા ।

હવે કેટલાક (ખારણુદ વગેરે)નો મત એવો છે, કે દ્રવ્યમાં રહેલા ગુરુ (સારે), સ્નિગ્ધ, ઠંડો, મૃદુ, હલકો, લૂખો, ગરમ અને તીક્ષ્ણ, એ શુભુ પોતે જ વીર્ય છે અને એ ઉપર ગણુવ્યા તે મુખ્ય શુભુ આડ છે; માટે દ્રવ્યમાં આડ પ્રકારનું વીર્ય છે.

વીર્ય વિષે ચરકમુનિનો મત

ચરકસ્ત્વાહ વીર્યં તત્ ક્રિયતે યેન યા ક્રિયા ॥૧૩

નાવીર્યં કુચને કિન્નિસ્વર્ષા વીર્યકૃતા હિ સ્ત્રા ।
ચરકમુનિ કહે છે કે દ્રવ્ય જે કામ (અસર) કરે છે તે કામ કરવામાં દ્રવ્યનો જે સ્વભાવ સાધનરૂપ ખને છે તે સ્વભાવને વીર્ય કહે છે. વીર્ય વિનાતું દ્રવ્ય કંઈ જ કરી શકે નહિ; કારણુ કે તે કામ (અસર) વીર્યને લીધે જ થાય છે.

ગુરુ વગેરે શુભુને વીર્ય કહેવાં જોઈએ
ગુર્વાદિત્વેવ વીર્યોઽથા તેનાન્વયેતિ વર્ણયતે ॥૧૪॥
સમગ્રગુણસારેણ શસ્ત્યુત્કર્ષવિવર્તિતુ ।

વ્યવહારાય મુખ્યસ્વાદ્વદ્વગ્રહણાદપિ ॥૧૫ ॥

(ઉપર શ્લોક ૧૨, ૧૨૩ માં ગણુવેલા) ગુરુ વગેરે (આડ) શુભુ સૂ. ૧/૧૮ માં ગણુવેલા વીર્યે શુભુમાં સારરૂપ હોવાથી, એ આડ

ગુણોમાં બીજી ગુણો કરતાં (અસર કરવાથી) વધારે શક્તિ હોવાથી, વ્યવહાર માટે એ આડ ગુણો મુખ્ય હોવાથી, એ આડ ગુણોનો ઉદ્દેશ્ય અનેક વાર કરાંતો હોવાથી અને ઘણા ગુણો ગણાવાતા હોય ત્યાં એ આડ ગુણો બધાથી પહેલા ગણાવાતા હોવાથી ગુરુ વગેરે આડ ગુણોને માટે વીર્ય શબ્દ વાપરવો એ સાર્થક છે, એવું કહેવામાં આવે છે. (સારરૂપલાંબા વખત સુધી મૂળ સ્થિતિમાં ટકી રહે એવા.)

રસ વગેરેને પણ વીર્ય કહેવા ઋષિએ નહિ ચતઘ્ર વિપરીતવાત્સમ્ભવત્પિ નૈવ સા ।

વિવક્ષ્યતે રસાદ્યેષુ વીર્યં ગુર્વાદયો છાતઃ ॥ ૧૬ ॥

દ્રવ્યના રસ, વિપાક, પ્રભાવ અને કર્મમાં પણ કામ (અસર) કરવાની શક્તિ છે, તેથી રસ, વિપાક, પ્રભાવ અને કર્મને વીર્ય કહી શકાય; છતાં પણ (શ્લોક ૧૪, ૧૫ માં ગણાવેલાં) જે કારણોને લીધે સૂ. ૧/૧૮ માં ગણાવેલા વીસ ગુણોમાંથી માત્ર ગુરુ વગેરે આડ ગુણોને જ વીર્ય કહ્યા છે; તે જ કારણસર (દ્રવ્યનાં) રસ, વિપાક, પ્રભાવ અને કર્મને દ્રવ્યનું વીર્ય કહેવાશે નહિ, તેથી ગુરુ વગેરે આડ ગુણો વીર્ય છે.

વીર્યના બીજી રીતે ભેદ

उष्णं शीतं द्विधैवान्ये वीर्यमाचक्षते

કેટલાક (સુશ્રુત વગેરે) આચાર્ય ગરમ અને ઠંડું એવા બે પ્રકારનું જ વીર્ય છે એમ કહે છે. તેમને મતે ગુરુ વગેરે આડ પ્રકારનું વીર્ય નથી.

વીર્યના બે પ્રકાર કહેવાનું કારણ

गपि च ।

જ્ઞાનાત્મકમપિ દ્રવ્યમસૌવોમૌ મહાવલૌ ॥ ૧૭ ॥

અવ્યક્તાવ્યક્તં જગદિય નાતિકામતિ જાનુચિત્ ।

અને વળી જેમ (સ્થાવર, જંગમ, ચેતન, અચેતન એવા) બહુરૂપી જગતનો સમાવેશ વ્યક્ત (દશ્ય) અને અવ્યક્ત (અદશ્ય) એ બે વર્ગમાં બરાબર ન થાય એવું કદી બનતું નથી તેમ (પૃથ્વી વગેરે) અનેક તત્ત્વોનાં બનેલાં અને તેથી અનંત પ્રકારનાં હોવા છતાં પણ

દ્રવ્યો મહાશક્તિશાળી અગ્નિ અને સોમ (જળ-મય ચંદ્ર, જળ) એ બેની સત્તાની બહાર કદી જઈ શકતાં નથી. (કોઈ દ્રવ્ય આગનેય એટલે ગરમ હોય છે તો કોઈ દ્રવ્ય સૌમ્ય એટલે ઠંડું હોય છે. પણ આગનેય ન હોય કે સૌમ્ય પણ ન હોય એવું કોઈ પણ દ્રવ્ય કદી હોતું નથી. આમ કોઈ દ્રવ્ય ઉષ્ણવીર્ય એટલે ગરમ હોય છે તો કોઈ દ્રવ્ય શીતવીર્ય એટલે ઠંડું હોય છે. ઉષ્ણવીર્ય ન હોય કે શીતવીર્ય પણ ન હોય એવું કોઈ દ્રવ્ય કદી હોતું નથી. ગુરુ વગેરે વીસ ગુણોની આરોગ્ય પર બેટલી અસર થાય છે તેના કરતાં અગ્નિ અને સોમ (ગરમી અને ઠંડક કરવાની દ્રવ્યોની શક્તિ)ની વધારે અને સીધી અસર થાય છે, વળી એ વીસ ગુણો પોતે પણ છેવટે તો ગરમી કે ઠંડક કરે છે માટે અગ્નિ અને સોમને મહાશક્તિવાળા કહ્યા છે.)

ઉષ્ણ તથા શીતવીર્યનું કર્મ

तत्रोष्णं भ्रमवृद्ध्ग्लાનિસ્વેદદાહાશુપાકિતાઃ ॥૧૮

શમં ચ વાતકફયોઃ કરોતિ શિશિરં પુનઃ ।

હ્રાદનં જીવનં સ્તમ્ભં પ્રસાદં રક્તપિત્તયોઃ ॥૧૯

તેમાં ઉષ્ણવીર્ય ફેર, તરસ, ગ્લાનિ, પર-સેવો, બળતરા, જલહી પકવવાનું કામ તથા વાયુ અને કફને શમાવવાનું કામ કરે છે અને શીતવીર્ય તૃપ્તિ આપે છે, જીવન છે, સ્તંભ કરે છે અને લોહી તથા પિત્તને સ્વચ્છ કરે છે.

વિપાકનું લક્ષણ

जाठरेणाग्निना योगाद्यदुदेति रसान्तरम् ।

રસાનાં પરિણામાન્તે સ વિપાક इति स्मृतः ॥૨૦

જ્યારે રસો (રસવાળાં દ્રવ્યો) બરાબર પચી રહે ત્યારે જઠરાગ્નિના સંયોગથી એ રસોમાંથી જે બીજો (મૂળ રસથી જુદો) રસ ઉત્પન્ન થાય તેને આયુર્વેદમાં વિપાક કહે છે.

દ્રવ્યમાં મૂળ જે રસ હોય છે તેને રસ કહે છે. શા. ૩/૫૬૩ પ્રમાણે પાચનક્રિયા દરમ્યાન ગળ્યો, ખાટો અને તીખો રસ થાય છે તેને પણ રસ કહે છે; પણ મૂળ રસ કે પાચનક્રિયા દરમ્યાન થયેલા રસ જઠરાગ્નિને લીધે

ખરાખર પચી રહે ત્યારે એક રસ ખર્દલાઈને ખીલે રસ બની જાય છે. તે નવા રસને વિપાક કહે છે.

વિપાકના પ્રકાર.

સ્વાદુઃ પદ્મથ મધુરમ્લોડમ્લં પચ્યતે રસઃ ।

તિક્તોપળકપાયાણાં વિપાકઃ પ્રાયશઃ કદુઃ ॥૨૧

ગોળ વગેરે ગળ્યા તથા સિંધવ વગેરે ખારા રસ પચી રહે ત્યારે સામાન્ય રીતે ગળ્યા બને છે. દહીં, કાંચ વગેરે ખાટા પદાર્થોના રસ પચી રહે ત્યારે પણ સામાન્ય રીતે ખાટો જ રહે છે. કડવો, તીખો તથા તૂરો રસ પચી રહે ત્યારે સામાન્ય રીતે તીખો થાય છે. 'સામાન્ય રીતે' કહેવાનું કારણ એ છે, કે કોઈક વાર એથી જુદો રસ બેવામાં આવે છે; જેમ કે ત્રીહિ જ્વતની ડાંગરના ગળ્યા રસને વિપાક ગળ્યા નહિ પણ ખાટો થાય છે, ત્રારસને વિપાક તીખો થવો જોઈએ તેમ છતાં હરડેનો વિપાક મધુર થાય છે, તીખા રસને વિપાક તીખો થવો જોઈએ તેમ છતાં સૂકું, આદું, પીપર, એમને તીખો રસ પચી રહે ત્યારે ગળ્યા થાય છે.

દ્રવ્ય રસ વગેરે વડે શુભાશુભ કર્મ કરે છે રસૈરસોં તુલ્યફલસ્તત્ર દ્રવ્યં ગુમાશુભમ્ ।
કિન્ચિદ્વસેન કુરુને કર્મ પાકેન ચાપરમ્ ॥ ૨૨ ॥
ગુણાન્તરેણ વીર્યેણ પ્રમાણેષ્વ કિન્ચન ।

એ વિપાકના રસ પોતાની જાતના મૂળ રસ જેવી જ અસર કરે છે. તેમાં દ્રવ્ય કેટલીક સારી કે ખરાબ અસર પોતાના રસથી કરે છે, કેટલીક વિપાકના રસથી કરે છે, કેટલીક (રસ સિવાયના) ખીલ ગુણથી કરે છે, કેટલીક વીર્યથી કરે છે અને કેટલીક પ્રભાવથી જ કરે છે.

દ્રવ્યને મૂળ રસ પચી રહે ત્યારે પણ એનો એ જ રસ કાયમ રહેનો હોય ત્યાં તે કંઈ શંકા જોવી થતી નથી; પણ જ્યારે મૂળ રસ પચી રહે ત્યારે ખર્દલાઈને ખીલે રસ બની જાય ત્યારે સવાલ થાય, કે શરીર ઉપર અસર શા પ્રમાણે થાય? દાખલા તરીકે ખારા રસને વિપાક ગળ્યા થાય છે તે એ ખારા રસમાંથી થયેલા ગળ્યા રસની અસર ખારા રસ જેવી થાય

કે ગળ્યા રસ જેવી? તેના જવાબમાં કહે છે કે વિપાક રસની અસર એ જ જાતના મૂળ રસ જેવી થાય છે. દાખલા તરીકે ગળ્યા વિપાક રસની અસર ગળ્યા રસ જેવી થાય છે.

દ્રવ્યની શરીર પર જે અસર થાય છે: દોષનું શમન કરવારૂપી સારી અને દોષોને પ્રકોપ કરવારૂપી ખરાબ. દ્રવ્યની આ સારી અને ખરાબ અસર કેટલીક રસને લીધે, કેટલીક વિપાકને લીધે, કેટલીક ગુણોને લીધે, કેટલીક વીર્યને લીધે અને કેટલીક પ્રભાવને લીધે થાય છે.

રસ વગેરેમાંથી કોની અસર થાય છે? યદ્યદ્વ્યે રસાદીનાં ઘલવચ્ચેન વર્તને ॥ ૨૩ ॥
અભિમૂયેતરાંસ્તત્તત્કારણર્થ પ્રપચતે ।
વિરુદ્ધગુણસંયોગે મૂયસાડલ્યં હિ જીયતે ॥૨૪॥

દ્રવ્યમાં રસ વગેરેમાંના જે જે બળવાન હોય છે તે તે ખાકીના ખીલ્યોને નકામા બનાવી દઈને (અસર કરવાના કામમાં) કારણરૂપ બની જાય છે; કારણકે વિરુદ્ધ ગુણો ભેગા થાય ત્યારે ઘણા હોય તે ઘોડાને જીતી શકે છે.

શ્લોક ૨૨૩ થી ૨૨૪ પ્રમાણે તેા દ્રવ્યની સારીનરસી અસરનો આધાર રસ, વિપાક, વીર્ય અને પ્રભાવ ઉપર છે. પણ એ ચારની અસર પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય ત્યારે દ્રવ્યની અસરનો આધાર કોના ઉપર છે તે બાબત આ શ્લોકમાં કહી છે.

નિયમ એવો છે કે જે જખરા હોય ને જીતે- જખરા જે રીતે થવાય-આપબળથી કે ખીલની મદદથી. કોઈ દ્રવ્યમાં એકલા રસની અસર પણ એટલી બધી હોય કે એને લીધે એનાં વિપાક, વીર્ય અને પ્રભાવની અસર મરી જાય તેા રસ પોતાના આપબળથી સામા નબળાને જીતે છે એમ કહેવાય. પણ જે રસ અને વીર્ય ખનેની ભેગી અસરને લીધે વિપાક અને પ્રભાવની અસર નકામી થઈ જાય તેા રસ આપબળથી નહિ પણ વીર્યની મદદથી જીતે છે એમ કહેવાય. આમ રસ, વિપાક, વીર્ય અને પ્રભાવની અસર જ્યારે પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય ત્યારે જેની એકલાની કે જેના પક્ષની અસર

વધારે હોય તે જીતે છે અને સામા પક્ષની અસર થતી નથી. દ્રવ્ય તરીકે આપણે દૂધનો દાખલો લઈએ. દૂધ શીતવીર્ય છે, તેથી ખરું બેતાં દૂધથી વાયુનો પ્રકોપ થવો બેઈએ; પણ દૂધ ગળ્યું છે અને ગળ્યું હોવાથી એ ચીકણુ, ભારિ વગેરે વાયુનું શમન કરે એવા અનેક ગુણોવાળું છે, તેથી ગળ્યો રસ અને એના મદદગાર ચીકાશ વગેરે ગુણો આગળ દૂધના વીર્યનું કંઈ ચાલતું નથી. તેથી દૂધ વાયુનું શમન કરે છે, પ્રકોપ કરી શકતું નથી.

રસ વગેરેનું સ્વાભાવિક બળ

રસં વિપાકસ્તૌ વીર્યં પ્રમાવસ્તાન્યપોહતિ ।

વલસામ્યે રસાદીનામિતિ નૈસર્ગિકં વલમ્ ॥૨૫

જ્યારે રસ અને વિપાક એકસરખી શક્તિથી પરસ્પર વિરુદ્ધ અસર કરે એવાં હોય ત્યારે વિપાક રસને હરાવે છે. જ્યારે એક બાજુ રસ ને વિપાક અને બીજી બાજુ એકલું વીર્ય એકસરખી શક્તિથી પરસ્પર વિરુદ્ધ અસર કરે એવાં હોય; ત્યારે વીર્ય રસ અને વિપાક એ ખનેને હરાવે છે. જ્યારે એક બાજુ રસ, વિપાક અને વીર્ય અને બીજી બાજુ એકલો પ્રભાવ એકસરખા બળથી પરસ્પર વિરુદ્ધ કામ કરતાં હોય, ત્યારે વિપાક એ ત્રણેને હરાવે છે; આલું રસ, વિપાક, વીર્ય અને પ્રભાવનું સ્વાભાવિક બળ છે.

મધ ગળ્યું છે તેથી મધથી વાયુનું શમન થવું બેઈએ; પણ તેમ ન થતાં બેલટો વાયુનો પ્રકોપ થાય છે; કારણ કે મધનો રસ પચે ત્યારે તેઓ થતો હોવાથી વિપાકનો તેઓ રસ વાયુનો પ્રકોપ કરે છે, મૂળ ગળ્યા રસને વાયુનું શમન કરવા દેતો નથી. આ રીતે વિપાક રસને જીતે છે,

પાડાનું માંસ સ્વાદમાં અને પચે ત્યારે ગળ્યું હોય છે, તેથી રસ અને વિપાકને ક્ષીણે પાડાના માંસથી પિત્તનું શમન થતું બેઈએ, પણ તેમ થતું નથી; કારણ કે એ માંસ ઉલ્લુ-વીર્ય હોવાથી પિત્તનો પ્રકોપ કરે છે. આ રીતે દ્રવ્યનું વીર્ય રસ અને વિપાકને હરાવે છે.

સુરા સ્વાદમાં અને પચે ત્યારે ખાટી હોય છે તથા એ ઉલ્લુવીર્ય છે, છતાં એનું ધાવણુ (દૂધ) અને છે (સૂ. ૫/૬૭). રસ અને વિપાકની ખટાશ તથા ઉલ્લુવીર્યને ક્ષીણે તે સુરામાંથી દૂધથી વિરુદ્ધ વસ્તુ અને છતાં સુરાનો એવો પ્રભાવ છે કે, એનું ધાવણુ અને છે. આ રીતે તેના પ્રભાવ આગળ રસ, વિપાક અને વીર્ય હારી બંધ છે.

પ્રભાવ એટલે શું ?

રસાદિસામ્યે યત્ કર્મ વિશિષ્ટં તત્ પ્રમાવજમ્ ।

જે દ્રવ્યનાં રસ, વીર્ય, વિપાક સમાન (એકનાં એક) હોવા છતાં પણ તેમાંનું એક દ્રવ્ય અમુક કાર્ય કરે તથા બીજું દ્રવ્ય તેનાથી ખાસ જુદી બતતનું કાર્ય કરે, ત્યારે એ ખાસ કામ કરવાનાં દ્રવ્યના ધર્મ (સ્વભાવ)ને એ દ્રવ્યનો પ્રભાવ છે એમ કહેવાય છે.

પ્રભાવનાં ઉદાહરણ

દન્તી રસાદૈસ્તુલ્યાઽપિ ચિત્રકસ્ય વિરેચની ॥૨૬

મધુકસ્ય ચ સૃઢ્ઠીકા વૃત્તં ક્ષીરસ્ય દીપનમ્ ।

નેપાળો તથા ચિત્રો એ જે રસ, વીર્ય અને વિપાકમાં સરખાં છે, તેમ છતાં નેપાળો વિરેચન કરે છે અને ચિત્રો વિરેચન નથી કરતો એ તેમને દરેકનો પ્રભાવ છે. જઠીમધ અને કાળી દ્રાક્ષ એ ખનેનાં રસ, વીર્ય અને વિપાક સમાન છે, તેમ છતાં કાળી દ્રાક્ષ રેચક છે અને જઠીમધ રેચક નથી, એ તેમને દરેકનો પ્રભાવ છે. ઘી અને દૂધનાં રસ, વીર્ય અને વિપાક સમાન હોવા છતાં પણ ઘી દીપન છે અને દૂધ દીપન નથી, એ તેમને પ્રભાવ છે.

દ્રવ્યેદ્રવ્યે દ્રવ્ય, રસ વગેરેનું વિશેષ કર્મ
इति सामान्यतः कर्म द्रव्यादीनां पुनश्च तत् ॥२७
वित्तित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यमेदेन भिद्यते ।

દ્રવ્ય, ગુણ, રસ, વિપાક, વીર્ય અને પ્રભાવ બાજુ એકબીજાથી સ્વતંત્ર હોય એ રીતે એ દરેકનાં સામાન્ય કામ ઉપર કહ્યાં; પણ ખરું બેતાં તે ગુણ, રસ, વિપાક, વીર્ય અને પ્રભાવ અમુક દ્રવ્યને આશરે રહેલાં હોય છે અને બધાં દ્રવ્યો પંચમહાભૂતનાં ખનેલાં હોવા છતાં કાઈ પણ જે દ્રવ્યમાં રહેલાં પાંચ મહાભૂતનું

માપ એકસરખું હોતું નથી. તેથી બધાં દ્રવ્ય ખરું બેતાં જુદાજુદા માપમાં મળેલાં પાંચે મહાભૂતોનાં બનેલાં છે; તેથી તે દ્રવ્યો અને તેમને આશરે રહેલાં ગુણ, રસ, વિપાક, વીર્ય અને પ્રભાવ પણ એમનામાં (દ્રવ્ય, રસ વગેરેમા) રહેલાં પાંચે મહાભૂતના માપમાં અનેક પ્રકારના ભેદ પડવાથી અનેક પ્રકારનાં બની બચે છે.

દ્રવ્ય બનાવવામા પાંચે મહાભૂત જે માપમાં ભેગા થયાં હોય તે જ માપમાં પાંચે મહાભૂત ભેગા થવાથી એ દ્રવ્યના રસ વગેરે બન્યાં હોય તે એ દ્રવ્યને 'સમાનપ્રત્યયાર્મ્થ' કહે છે; પણ એ પાંચે મહાભૂતોનુ માપ દ્રવ્ય કરતાં રસમા, રસ કરતાં વિપાકમાં, વિપાક કરતા વીર્યમાં અને વીર્ય કરતાં પ્રભાવમા જુદુંજુદુ હોય તે તે દ્રવ્યને 'વિચિત્રપ્રત્યયાર્મ્થ' કહે છે.

દ્રવ્યભેદનું ઉદાહરણ

સ્વાદુર્ગુણ ગોધૂમો વાતજિદ્વાતકૃષ્ણઃ ॥ ૨૮ ॥
 उष्णाः मन्स्याः पयः शीतं कटुः सिंहो न रूफरः ।

ઘઉં ગળ્યો અને ભારે છે માટે વાયુને મટાડવારૂપી ગળપણુ કામ તે કરે છે; કેમ કે ઘઉં સમાનપ્રત્યયાર્મ્થ દ્રવ્ય છે. પણ જવ ગળ્યો અને ભારે હોવા છતાં વાયુને મટાડવાનું ગળપણુ કામ તે કરતો નથી, પણ ભિલટો વાયુની વૃદ્ધિ કરે છે; કેમ કે જવ વિચિત્રપ્રત્યયાર્મ્થ દ્રવ્ય છે. મત્સ્યવર્ગનાં પ્રાણી ગળ્યાં તથા ભારે હોવા છતાં ગળપણુને છાલે એવાં શીતવીર્ય નથી; કારણ કે એ વિચિત્રપ્રત્યયાર્મ્થ દ્રવ્ય છે; દૂધ ગળ્યું તથા ભારે છે અને ગળપણુ હોતું બેઈએ એવું શીતવીર્ય છે; કારણ કે એ સમાનપ્રત્યયાર્મ્થ દ્રવ્ય છે. સિંહ ગળ્યો અને ભારે છતાં ગળપણુને અનુરૂપ ગળ્યો વિપાક તેનો થતો નથી, પણ તીખા વિપાક થાય છે; કારણ કે એ વિચિત્રપ્રત્યયાર્મ્થ દ્રવ્ય છે. ભૂંડ ગળ્યું અને ભારે છે અને તેનો વિપાક ગળપણુને અનુરૂપ ગળ્યો જ થાય છે; કારણકે એ દ્રવ્ય સમાનપ્રત્યયાર્મ્થ છે. એ પ્રમાણે સમાન પ્રત્યયાર્મ્થ દ્રવ્યોના વિપાક, વીર્ય વગેરે ફક્ત

રસ બહુવાથી સમજી શકાય છે. જે સમાન પ્રત્યયાર્મ્થ દ્રવ્યના રસ તથા વિપાક મધુર હોય તે દ્રવ્ય શીતવીર્ય બહુવું, જેમ કે દૂધ. જેના રસ તથા વિપાક ખાટા તથા તીખા હોય તેને ઉષ્ણવીર્ય બહુવું, જેમ કે ચવક અને ચિત્રા, પણ વિચિત્રપ્રત્યયાર્મ્થ દ્રવ્યોનો તેવો નિયમ ઘઈ શકે નહિ. માટે તેના ગુણ તે પ્રત્યેક દ્રવ્યના જુદાજુદા બહુવા બેઈએ; કેમ કે એમાં કોઈ દ્રવ્ય મધુર છતાં ગરમ હોય છે; જેમકે આનૃપ માસ; કોઈ દ્રવ્ય તૂરું અને કડવું છતાં ગરમ હોય છે, જેમ કે મોટાં પંચમૂળ, ખાટા રસવાળું આમળું જેમ ગરમ નથી તેમ ખારા રસવાળો સિંધવ પણ ગરમ નથી. વળી ચાકડો, અગર અને ગળો એ કડવાં છે છતાં ઉષ્ણ છે. ખાટાં રસવાળા કેટલાંક દ્રવ્ય શાહી છે, જેમ કે કોઈ, ખાટા રસવાળાં કેટલાક દ્રવ્ય ભેદક છે, જેમકે આમળાં, પીપર અને સૂંઠ તીખા છતાં વીર્યજનક છે. તૂરું દ્રવ્ય ઘણખરું સ્તંભન તથા ઠંડુ હોય છે, પણ હરડેમાં એથી ભિલટું છે, એટલે હરડે તૂરી છતાં ભેદક અને ગરમ છે. એ પ્રમાણે વિચિત્રપ્રત્યયાર્મ્થ દ્રવ્યોનો કોઈ નિયમ કરી શકાય નહિ. સમાનપ્રત્યયાર્મ્થ દ્રવ્યોનો સંયોગ કરવામાં શીત અને ઉષ્ણ એ વિરોધી વીર્ય ભેગાં થાય તે હરકત નથી, પણ વિચિત્રપ્રત્યયાર્મ્થ દ્રવ્યોનો સંયોગ કરતાં શીત અને ઉષ્ણવીર્ય એવાં બે વિરોધી તત્ત્વો ભેગાં થાય તેમાં બેખમ રહેલું છે.

इत्यष्टौगण्डये सूत्रस्थाने द्रव्यादिविज्ञानीयोऽप्यायो
 नवमः ॥ ૧૧ ॥

અધ્યાય ૧૦ મો

ગયા અધ્યાયમા દ્રવ્યનું નિરૂપણ કરતાં શ્લોક ૧૧૩માં કહ્યું છે, કે રસ વિષે ઘણું કહેવાનું હોવાથી હવે પછી કહીશું ને કહેવા માટે 'રસભેદીય' નામે આ અધ્યાય શરૂ કરે છે.

अथातो रसभेदीयमध्यायं ध्यात्वास्यामः ।

इति ह स्माहुःपानेयादयो महर्षयः ॥

હવે રસના ભેદ બતાવનાર અધ્યાય

સમભવીશુ'. એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે :

કયા મહાભૂતથી કયા રસની ઉત્પત્તિ ?

ફમામ્બોઘ્નિક્ષમામ્બુતેજ.સ્વવાચગ્ન્ય-

નિલગોતિલૈઃ ।

દ્વયોલ્વળેઃ ક્રમાદ્ ભૂતૈર્મધુરાદિરસોદ્ભવઃ ॥ ૧ ॥

પૃથ્વી (માટી) અને પાણી, અગ્નિ અને પૃથ્વી, પાણી અને અગ્નિ, આકાશ અને વાયુ, અગ્નિ અને વાયુ, પૃથ્વી અને વાયુ, એ મહાભૂતના બેડકા અનુક્રમે આગળ પડતાં હોય ત્યારે અનુક્રમે ગળ્યો, ખાટો, ખારો, કડવો, તીખો અને તૂરો રસ બને છે.

દરેક રસ પાચે મહાભૂતનો બનેલો હોય છે, પણ એ પાચે મહાભૂતમા ઉપર કહેલાં મહાભૂતના બેડકામાથી જે બેડકુ આગળ પડતુ હોય તે બેડકુ અમુક રસ બનાવે છે. દાખલા તરીકે પૃથ્વી અને પાણીનુ બેડકુ આગળ પડતુ હોય તો ગળપણુ બને વગેરે.

રસનાં લક્ષણુ

મધુર રસ(ગળપણુ)નું લક્ષણુ

તેવાં વિચાદ્રસં સ્વાદુ યો વન્નમતુલિમ્પતિ ।
આસ્વાદમાનો દેહસ્ય હ્લાદનોડક્ષપ્રસાદનઃ ॥૨॥
પ્રિયઃ પિપીલિકાદીનામ્

એ છ રસમાથી જે રસ ખાતાપીતા મોઢામાં ચોપડાઈ બંધ છે, તેનો સ્વાદ લેતાં લેતાં આનંદ થાય છે તથા ઇંદ્રિયાને જે પ્રસન્ન કરે છે તથા જે રસ કીડીઓ વગેરેને પ્રિય છે તેને મધુર રસ બણવો.

ખાટા રસનું લક્ષણુ

અમ્લઃ ક્ષાલયતે મુલ્લમ્ ।

હર્ષણો રોમદન્તાનામક્ષિશ્નુવનિકોચનઃ ॥ ૩ ॥

ખાટો રસ ખાતાપીતા મોઢા પાણી છૂટે છે, શરીરના રુંવાંટા ભિભા થાય છે, દાંત અખાઈ (ખટાઈ) બંધ છે, આખો તથા લવાં સંકાચાય છે.

ખારો રસનું લક્ષણુ

લવળઃ સ્વન્દ્યત્યાસ્યં રુપોલગલદાહક્રુત્ ।

ખારો રસ ખવાતાંપિવાતાં મોઢાં પાણી છોડે છે, ગાલ અને ગળામાં બળતરા કરે છે. (તથા અન્નમાં રુચિ આણે છે).

કડવા રસનું લક્ષણુ

તિક્તો વિશ્વદયત્યાસ્યં રસનં પ્રતિહન્તિ ચ ॥૪॥

કડવો રસ ખવાતાંપિવાતા મોઢાંની ચીકાશ દૂર કરે છે અને ખીબે રસ ગ્રહણ કરવાની શક્તિનો નાશ કરે છે.

તીખા રસનું લક્ષણુ

ઉદ્વેજયતિ જિહ્વાયં કુર્ષ્ણમિચિમાં કટુઃ ।

સ્નાવયન્યક્ષિનાસાસ્યં કવોલો વહતીવ ચ ॥૫॥

તીખો રસ ખાતા-પીતાં મોઢામાં ચમચમાટ થાય છે, જીભનું ટેરવુ આવી બંધ છે. (ટેરવા આગળ જીભ આવી બંધ છે); આંખ, નાક અને મોઢામાંથી પાણી ગળે છે તથા ગાલ બણે કે બળે છે.

તૂરો રસનું લક્ષણુ

કપાયો જડયેજિહ્વાં કળ્ઠસ્તોતોવિવન્ધક્રુત્ ।

તૂરો રસ જીભને સ્વાદ પારખવાની ક્રિયામાં મદ કરે છે તથા ગળામાંના સ્ત્રોતોનો વિષ ધ કરે છે (એટલે શ્વાસોચ્છવાસની પ્રવૃત્તિ પણ અનિયમિત જેવી કરી નાખે છે).

રસનાં લક્ષણુનો ઉપસંહાર

રસાનામિતિ રૂપાણિ

ઉપર કહ્યા તે પ્રમાણે ગળ્યો વગેરે છ રસના લક્ષણુ છે.

હવે તે રસોના જે જે કર્મ છે તે નીચે પ્રમાણે છે :

કર્માણિ

હવે રસના કર્મ (અસર) કહીએ છીએ.

રસનાં કાર્ય

મધુર રસનું કાર્ય

મધુરો રસઃ ॥૬॥

આજન્મસાત્મ્યાન્કુરતે ઘાતૂનાં પ્રથલં ચલમ્ ।

લાલવૃદ્ધક્ષતક્ષીણવર્ણકેશોન્દ્રિયૌજસામ્ ॥ ૭ ॥

પ્રશસ્તો વૃહ્ણઃ કળ્ઠયઃ સ્તન્યસન્ધાનકૃદ્ ગુરુઃ ।

આયુષ્યો જીવનઃ જિગ્મઃ પિત્તાનિલવિપાપહઃ ॥૮

કુરુતેડ્યુપયોગેત સ મેદઃ શ્લેષ્મજાન્ મદાન્ ।
સ્વોલ્યાગ્નિસાદસન્વાસમેહનઙ્ઘાવુદાદિકાન્ ॥૧॥

ગળપણુ પ્રાણીને જન્મથી જ સાત્ત્વ્ય છે (કેમ કે ખાળપણુથી જ દુધ વગેરે મધુર પદાર્થોથી એનો દેહ બંધાયો છે), માટે તે ધાતુઓના ખળની અત્યંત વૃદ્ધિ કરે છે; ખાળકને, વૃદ્ધને, ક્ષતકાસવાળાને હિતકર છે; શરીરની ક્રાંતિ, વાળ, ધૃદ્રિયો અને ઓજને માટે હિતકારી છે, બૃહલ્લુ છે, કંઠને, ફાયદાકારક છે, ધાવણુ ઉત્પન્ન કરે છે, ભાગેલા અંગને સાધે છે અને ભારે છે, આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરે એવું, જનન, સ્નિગ્ધ તથા પિત્ત, વાયુ અને વિષનો નાશ કરે એવું છે. ગળપણુનો ઉપયોગ અતિશય કરવામા આવે તો એ ચરબી તથા કફથી થતા બદાપણુ, મદાગ્નિ, સન્ધ્યાસ, પ્રમેહ, ગડ, અશુદ્ધ વગેરે રોગો કરે છે.

ખાટા રસનું કામ

વામ્લોડગ્નિદીપ્તિહૃત્ સ્નિગ્ધો હૃષઃ પાચનરોચનઃ ।
વળ્ણવીર્યં હિમસ્પર્શઃ પ્રીણનઃ ફલેદનો લઘુઃ ॥
કરોતિ કફપિતાસ્ત્વં મૂઢવાતાનુલોમનઃ ।
સોડપ્થમ્થસ્તસ્તનોઃ કુર્યાચ્છંચિલ્યં તિમિરં
શ્રમમ્ ॥ ૧૧ ॥

કળ્ણપાણ્ણુત્વવીસ્વર્ણોકવિસ્તોતૃટ્ઙ્ઘ્વરાન્ ।

ખટાશ જકરાશિને પ્રદીપ્ત કરે એવી, સ્નિગ્ધ, હૃષ, પાચન, રુચિ કરે એવી, ઉબ્બુ-વીર્ય, અડકવામા ઠંડી (એટલે ચોપડવાથી કે પીવા વગેરેથી ઠંડક કરે એવી), પ્રીણુન, પચ-પચું કરે એવી અને હલકી છે. એ કફ તથા રક્તપિત્ત કરે છે તથા અનુક્ષોમન છે. ખટાશનો વધારે પડતો ઉપયોગ કરવાથી શરીર ઠીક થઈ બચ છે અને આખે આખ આવે છે, ફેર આવે છે; ખણુજ, પાંડ, રતવા, સોબે, વિસ્ફેાટક, તરસ અને તાવ-એ રોગો થાય છે.

ખારા રસનું કામ

લવણઃ સ્તમ્ભસહાતઘ્વવિધ્માપનોડગ્નિહૃત્ ॥૧૨
સ્નેહનઃ સ્વેદનસ્તીક્ષ્ણો રોચનરહેરમેદહૃત્ ।
સોડતિયુક્તોડ્છપવન્નં લલતિં પલિતં વલ્લિમ્ ॥
તદ્કુકુટવિપવીસર્ગાન્ જનયેક્ષપથેદ્દલમ્ ।

ખારાશ સ્તંભ, કડલુપણું અને બંધનો નાશ કરે એવી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે એવી, સ્નેહન, સ્વેદન, તીક્ષ્ણ, રુચિ ઉપબવે એવી તથા છેદ અને ભેદ કરે એવી છે. ખારાશનો ખડુ ઉપયોગ કરવાથી પત થાય છે, માથે ટાલ પડે છે તથા પળિયા આવે છે, શરીરે કરચ-છીએ પડી બચ છે, તથા તરસ, કુષ્ઠ, ઝેર અને રતવા થાય છે. વળી તે ખળનો ખળુ નાશ કરે છે.

કડવા રસનું કામ

તિન્નઃ સ્વયમરોચિણુરુચિ કૃમિનૃદ્વિપમ્ ॥૧૩
કુષ્ઠમૂર્છાઙ્ઘરોત્ત્વેશદાહપિત્તરુપાન્ જયેત્ ।
ફલેદમેદ્રોવસામજ્ઞાશક્નુન્વોપશોપણ્ઃ ॥ ૧૫ ॥
લઘુમેઘ્યો હિમો રુક્ષઃ સ્તમ્પકઞ્ઘચિશોઘનઃ ।
ઘાનુક્ષ્યાનિલધ્યાધીનતિયોગાત્ કરોતિ સઃ ॥૧૬

કડવો રસ (કડવાશ) બને ભાવે એવો નથી, પણ તે અરુચિ, કૃમિ, તરસ, ઝેર, કુષ્ઠ, મૂર્છા, તાવ, ઉલ્કાવેશ, ખળતગ, પિત્ત અને કફને મટાડે છે, સિનાશ, ચરબી, વસા, મજબ, ઝાડા અને પેશાબને શોષી લે છે. વળી તે હલકા, મેધાને હિતકર, કડો, લૂખો, ધાવણુ સુધારે એવો અને ગળાને સાફ કરે એવો છે. એનો વધારે પડતો ઉપયોગ કર્યો હોય તો તે ધાતુ-લય અને વાયુના રોગ ઉત્પન્ન કરે છે.

- તીખા રસનું કામ

કટુર્ગ્લામયોદ્કુકુલાલસુક્ષ્ણોક્ષિત્ત્વ ।
વળાવસાદનઃ સ્નેહમેદઃ ફલેદ્રોપશોપણ્ઃ ॥૧૭॥
દીપનઃ પાચનો રુચ્યઃ શોઘનોડગ્નસ્ય શોપણ્ઃ ।
છિન્નત્તિ ચન્ધાન્ સ્તોતાંસિ વિવૃણોતિ કફાપહઃ ॥
કુરુતે સોડતિયોગેત વૃણાં શુકવલ્લક્ષ્યમ્ ।
મૂર્છામાકુચ્ચન્નં કમ્પં કટિપૃષ્ઠાદિપુ ધ્યયામ્ ॥૧૯

તીખો રસ (તીખાશ) ગળાના રોગ, ઉદર્દ, કુષ્ઠ, અલસક અને સોબ મટાડે છે, ત્રણુના ઉત્સેધને મટાડે છે; ચીકાશ, ચરબી અને ભીનાશનુ શોષણુ કરે છે. વળી તે દીપન, પાચન, રુચિ ઉત્પન્ન કરે એવો, શોધન અને અનંતું શોષણુ કરે એવો છે (એટલે અન્નના રસને ખાળી નાખે છે); શરીરના સાંધાઓના બેડાણુને છૂટાં

કરે છે, સોતોને પડોળા કરે છે અને કકુંનો નાશ કરે છે. તીખાશનો વધારે પડનો ઉપયોગ કરવાથી તરસનો રોગ થાય છે, વીર્ય અને ખળનો નાશ થાય છે, મૂર્છા, શરીરની નસો વગેરેનો સંકોચ, કંપ તથા કેડ અને પીડ વગેરે સ્થાનમા પીડા થાય છે.

તૂરા રસતું કામ

કપાયઃ પિત્તરુક્ષા ગુરુરણવિશોધનઃ ।
પીડનો રોપણઃ શીતઃ ક્ષુદ્રમેદોવિશોપણઃ ॥૨૦॥
લામસંસ્તમ્બનો ગ્રાહી રુક્ષોડતિત્પ્રક્રમસાદનઃ ।
કરોતિ શીલિતઃ સોડતિ વિગ્રમધામાનદ્દુઃખઃ ॥
સુદ્ધકાર્ણપૌરુષકંશઘ્નોતોરોધમલબ્રહ્મણ્ ॥

તૂરા રસ (તૂરાશ) પિત્ત અને કકુંનો નાશ કરે છે, ભારે છે તથા લોહીને શુદ્ધ કરે છે; પીડન, રોપણ, કંડો, ક્ષેદ (ભીનાશ) અને ચરખીતું શોષણ કરે એવો છે. આમને પાકવા ન દે એવો, ગ્રાહી, લૂષો અને ચામડીને અતિશય નિર્મળ કરે એવો છે. તેની ખડુ ટેવ પાડવાથી વિષ્ણ, આધ્માન, હૃદયમાં પીડા, તરસ, દુખળાપણ, નયુંસકતા, સોતોનો રોધ અને મળને નીકળવા ન દે-એટલા ઉપદ્રવ થાય છે.

રસના ગણુ (વર્ગ)

મધુર સ્કંધ-ગણુ ગણુ

વૃતહેમગુડાક્ષોડમોચોચપરૂપકમ્ ॥ ૨૨ ॥

અમીરુવીરાપનસરાજાદનવલાન્નયમ્ ।

મેદે ચત્ત્વઃ પાિન્યો જીવન્તી જીવકર્મભૌ ॥ ૨૩ ॥

મધૂકં મધૂકં વિમ્વી વિદારી ધાવળીયુગમ્ ।

ક્ષીરશુક્લા તુનાક્ષીરી ક્ષીરિણ્યૌ કાશમરી સહે ॥

ક્ષીરશુભોક્ષુરક્ષોદ્રવાક્ષાદિમધુરો ગણઃ ।

ઘી, સોનુ, ગોળ, અખોડ, કેળાં, કોપરુ, ફાલસા, શતાવરી, કાકોલી, ફણુસ, રાયણુ, બલા, અતિબલા અને નાગબલા, મેદા તથા મહામેદા, શાલિપર્ણી, પૃષ્ઠિપર્ણી, મુદ્ગપર્ણી અને માપપર્ણી, ઠોડી, જવક અને ઋષભક, મહુડાં, બેઠીમધ, ધિક્ષોડાં, વિદારીકંદ, ત્રાવણી અને મહાત્રાવણી, ક્ષીરકાકોલી, વંશલોચન, ક્ષીરિણી, મહાક્ષીરિણી, શીવણુ, મહાસહા અને શુદ્રસહા, દૂધ, શેરસી, ગોખર, મધ, કાળી દ્રાક્ષ

વગેરે મધુર ગણુ છે.

અમ્લ સ્કંધ-ખાટો ગણુ

અમ્લો ઘાત્રીકલામ્લીતામાતુલુક્કામ્લવેતસમ્ ॥ ૨૫ ॥

દાદિમં રજતં ત્તકં ચુકં પાલેવતં દધિ ।

આન્નમાન્નાતકં ભવ્યં કપિલ્યં કરમર્દકમ્ ॥ ૨૬ ॥

આમળાં, આમલી, બિબેશ, અમ્લવેતસ, દાડમ, ઝયુ, છાશ, સરકો, પરિવત, દહીં, કેરી, આન્નાતક, ઓટકળ, કોઠું, કરમદાં એ ખાટો ગણુ છે.

લવણુ સ્કંધ-ખારો ગણુ

વરં સૌવર્ચલં ઠુણં શિદં સામુદ્રમૌદ્ભિદમ્ ।

રોમકં પાંસુજં શીસં દ્વારશ્ચ લગ્ણો ગણઃ ॥૨૭॥

શિધવ, સંચળ, કાણું લવણુ, ખીડલવણુ, સમુદ્રના પાણીમાંથી થતું મીઠું, ઔદ્ભિદ લવણુ, રોમક લવણુ, પાંસુજ લવણુ, સીસુ અને (સાજખાર, નવસાર, ખડિયોખાર વગેરે) ખાર-એ લવણુ વર્ગ છે.

તિક્ત સ્કંધ-કડવો ગણુ

તિક્તઃ પટોલી ત્રાયન્તી વાલકોશીરચન્દનમ્ ।

ભૂનિમ્બનિમ્બકટુકાતગરાગુરુવત્સકમ્ ॥ ૨૮ ॥

નક્કમાલદ્વિરજનીમુસ્તમૂર્વાટરૂપકમ્ ।

પાઠાવામાર્ગકાંસ્વાયોગુદ્ધુચીઘન્વયાસકમ્ ॥૨૯॥

પચ્ચમૂલં મહદ્ધ્યાઘ્યૌ વિશાલાડતિવિવા વચા ।

પટોળી, ત્રાયમાણુ, સુગંધીવાળો, વીરણુ-વાળો, સુખડ, કરિયાતું, લીમડો, કડું, તગર, અગર, ઇદ્રજવ, કરંજ, હળદર, દારહળદર, મોથ, મોરવેલ, અરદૂસી, પહોડમૂળ, અથેડો, કાંસુ, લોહું, ગળો, ધમાસો, મોટાં પચમૂળ, ભીલી તથા ખેડી ભોગંગણી, ઇદ્રવારણી, અતિ-વિષની કળી અને વગ-એ કડવો ગણુ છે.

કટુ સ્કંધ-તીખો ગણુ

કટુકો હિહુગુમરિચકૃમિજિત્પચ્ચકોલકમ્ ॥ ૩૦ ॥

કુંઠેરાઘા હરિતકાઃ પિત્તં મૂત્રમરુચ્કરમ્ ।

હિંગ, મરી, વાવડિંગ, પંચકોલ (ગ. ૬/૧૦૬માં ગણુવેલાં), રાની તુલસી વગેરે હરિત-વર્ગ, પિત્ત, મૂત્ર અને સિલામાં-એ તીખો ગણુ છે. (એ ઉપરાત ચરમ્બ, મનશિલ, ઉપલેટ વગેરેને પણ એમાં જ ગણવા.)

કપાય રક્તધ-તૂરો ગણુ

વર્ગઃ કપાયઃ પથ્યાડર્શં શિરીષઃ સદિરો મધુ||૩૧||
કદમ્બોદુમ્બરં મુક્તામ્રવાલાઙ્ગનૈરિકમ્ ।

ધાલં કપિત્થં લર્જૂરં વિષપદ્મોત્પલાદિ ચ ||૩૨||

હડે, ખહેડા, સરસડો, ખેર, મધ, કદંબ, ઉદુમ્બર-ઉખરડો, મોતી, પરવાળાં, કાળજી, ગેરુ, કૂણા કોડા, કૂણું ખજૂર, કમળનાળ, કમળ, કાણું કમળ, એ વગેરે તૂરો ગણુ છે. (એ ઉપરાંત કાગ, શાધર, મોટો અગૂસો વગેરે પણ તે જ વર્ગના છે.)

કયા રસવાળા દ્રવ્યના શા ગુણુ હોય છે ?

ગળ્યા દ્રવ્યના ગુણુ

મધુરં શ્લેષ્મલં પ્રાયો જીર્ણાન્કઠાલિયવાદતે ।

મુદ્ગાદ્રોમુક્ત. ક્ષોદ્રાલિસતાયા જાઙ્ગલામિપાક્ ૩૩

સામાન્ય રીતે જૂની ડાગર, જૂના જખ, મગ, ઘઉં, મધ, સાકર તથા બલગલ પ્રાણીના માસ સિવાયના ખીબ ગળ્યા દ્રવ્ય કફ કરે છે. (મક, તેલ વગેરે ગળ્યાં નથી; છતાં પણ કફ કરે છે, માટે 'સામાન્ય રીતે' એમ કહ્યું છે.)

ખાટા તથા ખારા દ્રવ્યના ગુણુ પ્રાયોડ્મલં પિત્તજનનં દાહિમામલકાદતે ।

અપઘ્યં લવણં પ્રાયશ્ચક્ષુષોડન્યર સૈન્ધવાત્ ||૩૪||

સામાન્ય રીતે દાડમ અને આમળાં સિવાયના ખીબ ખાટા પદાર્થો પિત્ત કરે છે. (દાડમ અને આમળા ખાટાં છતાં પણ પિત્ત કરતાં નથી.)

સામાન્ય રીતે સિંધવ સિવાયના ખીબ ખારા દ્રવ્ય આંખને તુકસાન કરે છે.

કડવા તથા તીખા દ્રવ્યના ગુણુ તિક્તં કદુ ચ મૂયિષ્ટમટુઘ્યં વાતકોપનમ્ ।

ઋત્તેડ્મૃતાપટોલીશ્યાં શુષ્કીકૃષ્ણારસો મતઃ ||૩૫||

સામાન્ય રીતે ગળો અને પટોળી સિવાયનાં ખાકીનાં કડવા દ્રવ્ય તથા ચૂક, પીપર અને લસણુ સિવાયના ખાકીનાં તીખાં દ્રવ્ય વીર્ય એાહુ કરે એવાં અને વાયુને કોપાય છે.

તૂરો દ્રવ્યના ગુણુ કપાયં પ્રાયશઃ શીતં સ્તમ્બનં ચાડમર્થા વિના ।

સામાન્ય રીતે હરડે સિવાયનાં ખાકીના તૂરો દ્રવ્ય શીતવીર્ય (કડાં) તથા સ્તંભન છે.

રસોતુ વીર્યં

રસાઃ કદુવલ્લવણા વીર્યોળોળા યયોત્તરમ્ ||૩૬||
તિક્તઃ કપાયો મધુરસ્તદ્દેવ ચ શીતલાઃ ।

તીખો, ખાટો અને ખારો રસ ઉતરોતર ઉષ્ણવીર્ય છે (એટલે તીખો રસ ઉષ્ણ (ગરમ), ખાટો તેથી વધારે ગરમ અને ખારો સાથી વધારે ગરમ છે). તે જ પ્રમાણે કડવો, તૂરો અને ગળ્યો એ રસ ઉતરોતર શીતવીર્ય છે (એટલે કડવો રસ શીતવીર્ય છે, તૂરો તેથી વધારે શીતવીર્ય અને ગળ્યો સાથી વધારે શીતવીર્ય છે).

કયા રસ સ્નિગ્ધ કે લૂખા ?

તિક્તઃ કદુઃ કપાયશ્ચ રુક્ષા ઘદ્મલાસ્તથા ||૩૭||

કડવો, તીખો અને તૂરો એ રસ (ઉતરોતર) લૂખા તથા વિષ્ટભી છે. (એટલે કડવો રુક્ષ અને વિષ્ટભી છે, તીખો તેથી વધારે અને તૂરો સાથી વધારે રુક્ષ તથા વિષ્ટભી છે.)

રસની સ્નિગ્ધતા

પદ્વલ્લમધુરાઃ સ્નિગ્ધાઃ સ્પૃષ્ટવિષ્ણુમાહતાઃ ।

ખારો, ખાટો અને ગળ્યો રસ (ઉતરોતર) સ્નિગ્ધ તથા ઝાડો, પેશાબ અને વાયુને શરીર-માથી ખહાર કાઢી નાખનાર છે.

કયા રસ ભારે ?

પટોઃ કપાયસ્તસ્માઘ મધુરઃ પરમં મુહઃ ||૩૮||

ખારા કરતા તૂરો રસ ભારે અને ગળ્યો રસ તૂરાથી વધારે ભારે છે.

કયા રસ હલકો ?

લઘુરમ્લઃ કદુસ્તસ્માત્તસ્માદપિ ચ તિક્તક. ।

ખાટો રસ હલકો છે, ખાટા કરતા તીખો રસ વધારે હલકો છે અને કડવો રસ તીખાથી વધારે હલકો છે.

રસનો સંયોગ

સંયોગાઃ સત્પદ્ધાશ્ચાત્કલ્પના નુ ત્રિપષ્ટિયા ||૩૯||
રસાનાં યૌગિકત્વેન યથાસ્થૂલં વિમજ્જયતે ।

છ રસો શરીરને ઉપયોગી થાય એ દૃષ્ટિએ એ છ રસના મુખ્ય સંયોગો (ત્રિપષ્ટિ)ના ૫૭ વર્ગ પડે છે; પણ એ છ રસોની મુખ્ય કલ્પના (ખનાવટો)ના ૬૩ વર્ગ પડે છે.

દરેક રસ રસ તરીકે કામ કરે તે ઉપરાંત અનુરસ તરીકે પણ કામ કરી શકે છે. વળી દ્રવ્યેદ્રવ્યે રસનું માપ પણ એકસરખું હોતું નથી. તેથી અનુરસનો અને રસના માપનો વિચાર કરીને બે છ રસના સંયોગો અને કદપનાના વર્ગ (વિભાગ) પાડીએ તો મિશ્રણ અને કદપનાના પાર વિનાના વર્ગો પડે; પણ આ શ્લોકમાં મુખ્ય વર્ગની સંખ્યા જ કહી છે.

રસના સંયોગને પ્રકાર

एकैकहीनास्तान् पञ्चदश यान्ति रसा द्विके ॥४०

त्रिके स्वादुर्दशांम्लः पट् त्रीन् पटुस्तिक

एककम् ।

चतुष्केषु दश स्वादुष्वतुरોऽम्लः पटुः सहत् ॥

पञ्चकेष्वेकमेवांम्लो मधुरः पञ्च सेवते ।

द्रव्यमेकं पडास्वादमसंयुक्ताश्च पटूसाः ॥४२॥

[સ. ૧/૧૪ પ્રમાણે અનુક્રમે ગળ્યો, ખાટો, ખારો, કડવો, તીખો અને પૂરો—એ છ મૂળ રસ છે. એ છ મૂળ રસમાંથી પહેલા (ગળ્યા) રસને ખાકીના પાંચ રસમાંના દરેક સાથે અલગ અલગ ભેળવવાથી પાંચ બેડકાં (દ્વિક) થાય છે, પછી પહેલા રસને તદ્દન છોડી દઈને બીજા (ખાટા) રસને એના પછીના ચાર રસમાંના દરેક સાથે અલગ અલગ ભેળવવાથી ચાર બેડકાં થાય છે, પછી બીજા રસને પણ તદ્દન છોડી દઈને ત્રીજા (ખારા) રસને એના પછીના ત્રણ રસમાંના દરેક સાથે અલગ અલગ ભેળવવાથી ત્રણ બેડકાં થાય છે, પછી ત્રીજા રસને પણ તદ્દન છોડી દઈને ચોથા (કડવા) રસને એની પછીના બે રસમાંના દરેક સાથે અલગ અલગ ભેળવવાથી બે બેડકાં થાય છે, અને આખરે ચોથા રસને પણ તદ્દન છોડી દઈને પાંચમા (તીખા) રસને એના પછીના પૂરા રસ સાથે ભેળવવાથી એક બેડકું થાય છે. આ રીતે] અનુક્રમે એક રસ લઈને તેની સાથે તેની પછીના દરેક રસને અલગ અલગ ભેળવીને અને અનુક્રમે ધીવેલા રસને એક પછી એક છોડતા જઈને ખાકી રહેલા રસોમાંથી અનુક્રમે પહેલા રસને તેની પછીના દરેક રસ સાથે

અલગ અલગ ભેળવીને રસનાં બેડકાં બનાવવાથી બેડકાં (બે બે) રસનાં પંદર બેડકાં (મિશ્રણ) બને છે. [એ પંદર બેડકાંનાં નામ : ગળ્યો-ખાટો (ખટમધુરો), ગળ્યોખારો, ગળ્યોકડવો, ગળ્યોતીખો, ગળ્યોપૂરો; ખાટોખારો, ખાટોકડવો, ખાટોતીખો, ખાટોપૂરો; ખારોકડવો, ખારોતીખો, ખારોપૂરો; કડવોતીખો, કડવોપૂરો; તીખોપૂરો.]

ત્રણત્રણ રસનો સંયોગ (ત્રિક) કરવામાં ગળ્યો રસ બીજા બે રસ સાથે ભળવાથી ત્રણ ભેગા રસના દસ સંયોગ (મિશ્રણ) થાય છે, ખાટો રસ બીજા બે રસ સાથે ભળવાથી ત્રણ ભેગા રસના છ સંયોગ થાય છે, ખારો રસ બીજા બે રસ સાથે ભળવાથી ત્રણ ભેગા રસના ત્રણ સંયોગ થાય છે અને કડવો રસ બીજા બે રસ સાથે ભળવાથી ત્રણ ભેગા રસનો એક સંયોગ થાય છે. (આમાં જે ત્રણ રસનો સંયોગ એક વાર થઈ ગયો હોય તે જ ત્રણે રસના સંયોગની ગણતરી બીજી વાર થતી નથી. ત્રણ રસના કુલ સંયોગો ૨૦ થાય છે, તે નીચે પ્રમાણે છે : ગળ્યોખાટોખારો, ગળ્યો-ખાટોકડવો, ગળ્યોખાટોતીખો, ગળ્યોખાટોપૂરો, ગળ્યોખારોકડવો, ગળ્યોખારોતીખો, ગળ્યોખારો-પૂરો, ગળ્યોકડવોતીખો, ગળ્યોકડવોપૂરો, ગળ્યો-તીખોપૂરો; ખાટોખારોકડવો, ખાટોખારોતીખો, ખાટોખારોપૂરો, ખાટોકડવોતીખો, ખાટોકડવોપૂરો, ખાટોતીખોપૂરો; ખારોકડવોતીખો, ખારો-કડવોપૂરો, ખારોતીખોપૂરો; કડવોતીખોપૂરો.)

ચાર ભેગા રસનું એકેક (ચતુષ્ક) બનાવવા-મા ગળ્યો રસ બીજા ત્રણ રસ સાથે ભળવાથી ચાર ભેગા રસના દસ સંયોગો થાય છે, ખાટો રસ બીજા ત્રણ રસ સાથે ભળવાથી ચાર ભેગા રસના ચાર સંયોગો થાય છે અને ખારો રસ બીજા ત્રણ રસ સાથે ભળવાથી ચાર ભેગા રસનો એક સંયોગ (મિશ્રણ) થાય છે. (આમાં જે ચાર રસનો સંયોગ એક વાર થઈ ગયો હોય તે જ ચારે રસનો સંયોગ બીજી વાર ગણતરીમાં લેવાતો નથી. આ રીતે ચાર રસના કુલ સંયોગો ૧૫ થાય છે તે નીચે પ્રમાણે છે :

ગળ્યો ખાટો ખારો કડવો, ગળ્યો ખાટો ખારો તીખો, ગળ્યો ખાટો ખારો તૂરો, ગળ્યો ખાટો કડવો તીખો, ગળ્યો ખાટો કડવો તૂરો, ગળ્યો ખાટો તીખો તૂરો, ગળ્યો ખારો કડવો તીખો, ગળ્યો ખારો કડવો તૂરો, ગળ્યો ખારો તીખો તૂરો, ગળ્યો કડવો તીખો તૂરો; ખાટો ખારો કડવો તીખો, ખાટો ખારો કડવો તૂરો, ખાટો ખારો તીખો તૂરો, ખાટો કડવો તીખો તૂરો; ખારો કડવો તીખો તૂરો.)

પાંચ ભેગા રસનું પચક બનાવવામાં ખાટો રસ ખીબ ચાર રસ સાથે ભળવાથી પાંચ ભેગા રસનો એક સંયોગ (મિશ્રણ) થાય છે અને ગળ્યો રસ ખીબ ચાર રસ સાથે ભળવાથી પાંચ ભેગા રસના પાંચ મિશ્રણ થાય છે. (ખાટા અને ગળ્યા સિવાયના ખીબે રસ યોતાના સિવાયના ખીબ ચાર રસ સાથે ભળવાથી જે પાંચ રસના મિશ્રણ થાય છે, તે મિશ્રણો ખાટો અને ગળ્યો રસ એક પછી એક યોતાના સિવાય ખીબ ચાર રસ સાથે મળવાથી થાય છે તેના તે જ છે, તેથી એ સંયોગની ગણતરી ઘઈ શકે નહિ. પાંચ ભેગા રસના કુલ સંયોગો છ છે, તે નીચે પ્રમાણે છે: ખાટો ખારો કડવો તીખો તૂરો, ગળ્યો ખાટો ખારો કડવો તીખો, ગળ્યો ખાટો ખારો કડવો તૂરો, ગળ્યો ખાટો ખારો તીખો તૂરો, ગળ્યો ખાટો કડવો તીખો તૂરો, ગળ્યો ખારો કડવો તીખો તૂરો.

છથે રસ ભેગા મળ્યા હોય એવું દ્રવ્ય-એવો સંયોગ-એક છે. (ગળ્યો ખાટો ખારો કડવો તીખો તૂરો).

(આ રીતે છ રસો જુદી જુદી રીતે મળીને ૫૭ સંયોગો-મિશ્રણો-થાય છે. તે ઉપરાંત) છ રસો એકબીબ સાથે ભળ્યા વિનાના યોગે અલગઅલગ પણ હોય છે. (ગળ્યો, ખાટો, ખારો, કડવો, તીખો, તૂરો.)

ત્રેસઃ રસભેદરૂં વિપરણ

પદ પચ્ચકાઃ, પદ્ ચ પૃથગ્સ્તાઃ સ્તુ-

શ્ચતુર્ધિક્તો પચ્ચદશપ્રકારો ।

મેદાસ્ત્રિક્ષા વિશતિરેકમેવ

દ્રવ્યં પદાસ્વાદમિતિ ત્રિપદિઃ ॥ ૪૩ ॥

(શ્લોક ૪૦થી ૪૨મા ખતાવ્યા પ્રમાણે) પાંચ ભેગા રસના ૬ સંયોગો, ૬ છૂટા (ભળ્યા-વિનાના શુદ્ધ) રસો, ચાર ભેગા રસોના ૧૫ સંયોગો, બે ભેગા રસોના ૧૫ સંયોગો, ત્રણ ભેગા રસોના ૨૦ સંયોગો (મિશ્રણો) અને છથે ભેગા રસનું એક જ દ્રવ્ય-એ રીતે કુલ ૬૩ રીતની રસની બનાવટો (કલ્પનાઓ) છે.

રસની સૂક્ષ્મ કલ્પના

તે રસાનુરસતો રસમેદા-

સ્તારતમ્યપરિકલ્પનયા ચ ।

સમ્ભવન્તિ ગણનાં સમતીતા

દોષમેપજવશાદુપયોજ્યાઃ ॥ ૪૪ ॥

રસના એ ૬૩ પ્રકારમાં વળી દરેક પ્રકારમાં અમુક મુખ્ય રસ હોય અને ખાકીના અનુરસ હોય. વળી એમાના કયા રસનો સ્વાદ ખીબ રસોના સ્વાદ કરતાં કેટલે અંશે ઓછા કે વધારે છે કે સૌથી વધારે છે, એ બધી બાબતોનો ખ્યાલ રાખી જે રસના એ ૬૩ ભાગના વળી પેટા ભાગ પાડીએ તો ગણી ન શકાય એટલા પેટા ભાગ સંભવે છે.

દોષ અને ઔષધનો વિચાર કરીને જે દોષ અને જે ઔષધ ઉપર જે (શુદ્ધ કે મિશ્ર) રસ વાપરવા યોગ્ય હોય તે વાપરવા.

દાખલા તરીકે એકલા વાયુના દરદમા ખટાશ, પિત્ત અને વાયુ બંનેના ભેગા પ્રકોપથી થયેલા દરદમાં ખાટાકડવાનું મિશ્રણ, કફ અને વાયુ બંનેના ભેગા પ્રકોપથી થયેલા દરદમાં ખાટાતીખાનું મિશ્રણ, આમ દોષનો વિચાર કરી રસનો ઉપયોગ કરવો.

તે જ પ્રમાણે જીલાબની દવા એક રસવાળી હોય તે હૃદય માટે સારી નથી; તેથી એવી દવામાં ખીબ રસ મેળવીને વધારે રસવાળી કરવી.

રસનો ઉપયોગ કરવામાં જમ દોષ અને ઔષધનો વિચાર કરવો બેઈએ તેમ દેશ, કાળ, ઉંમર, સાત્ત્વ વગેરે બાબતોનો પણ વિચાર કરવો બેઈએ.

દ્વ્યથશાગ્દયે સૂત્રસ્થાને રસમેદીયાલ્લો નામ

દસામોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૦ ॥

અધ્યાય ૧૧ મો

પાછલા અધ્યાયમાં છેવટે કહ્યું કે દોષ અને ઔષધનું સામર્થ્ય બેઈને રસનો ઉપયોગ કરવો; માટે દોષનું શું સામર્થ્ય છે અને તે કેવા છે એ વગેરે બહુવાની જરૂર છે; એ માટે આ અધ્યાયનો આરંભ કર્યો છે.

અથાતો દોષાદિવિદ્યાનીયમધ્યાયં

દ્યાહ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुःरात्रेयादयो महर्षयः ।

હવે દોષો વગેરેના વિજ્ઞાનને લગતો અધ્યાય વિસ્તારથી કહીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે :

ધાતુઓ અને મળો દોષોના આધારરૂપ હોવાથી ધાતુઓ અને મળોનું ખરાખર જ્ઞાન થયા વિના દોષોનું યથાર્થ જ્ઞાન થઈ શકતું નથી; માટે આ અધ્યાયમાં 'દોષો વગેરેનું વિજ્ઞાન' એટલે 'દોષો, ધાતુઓ અને મળોનું વિજ્ઞાન' વિસ્તારથી કહ્યું છે.

દોષ, ધાતુ અને મળ

दोषधातुमला मूलं सदा देहस्य

દોષો, ધાતુઓ અને મળો (જ્યારે સમ એટલે યોગ્ય પ્રમાણમાં હોય ત્યારે) સદા (જન્મ વગેરે બધી અવસ્થાઓમાં) દેહના મૂળ (કારણ)રૂપ છે. (ઝાડની શરૂઆત મૂળથી થાય છે તેથી એનાં બધાં અંગોમાં જન્મ મૂળ મુખ્ય છે, તેમ શરીરમાં પણ દોષો, ધાતુઓ અને મળો મુખ્ય છે, એ સમ હોય તો આરોગ્ય રહે અને વિપમ હોય તો રોગ થાય.)

દોષોનાં કામ

तं चक्षुः ।

उन्साहोच्छ्वासनिश्वासाचेष्टावेगप्रवर्तनैः ॥ ૧ ॥

सम्पगत्या च धातूनामक्षणाणां पाटवेन च ।

अनुगृह्णात्यवિકृतः) पित्तं पक्व्युपदर्शनैः ॥ ૨ ॥

क्षુत्तुદર્શિપ્રમામૈવાધીશૌર્ભતનુમાદંઘૈઃ ।

श्लेष्मा स्थिरत्वस्निग्धत्वसन्धिघनघक्षमादिभिः ॥

વાયુ સમ હોય ત્યારે ઉત્સાહ, ઉચ્છ્વાસ, નિશ્વાસ, ક્રિયા, તેર વેગો આવેલા, ધાતુઓની

ખરાખર (ધીમોય નહિ અને ઉતાવળીયે નહિ એવી) ગતિ અને ઇન્દ્રિયોની અપળતા, એટલાં વાનાં ખરાખર થતાં હોવાથી સમ (ન ખગડેલા) વાયુ શરીરને ઉપયોગી છે.

પિત્ત સમ હોય ત્યારે પચવાનું કામ, ગરમી, બેવાનું કામ, ભૂખ, તરસ, રચિ, દેહની ક્રાંતિ, મેઘા, છુહિ, શૂરાતન, શરીરની મૃદુતા, એટલાં વાનાં ખરાખર થતાં હોવાથી સમ પિત્ત શરીરને ઉપયોગી છે.

કફ સમ હોય ત્યારે શરીર દઢ બને છે, સ્નિગ્ધ થાય છે, શરીરના સાંધા ખરાખર બેડાયેલા રહે છે, ખડતલપણ આવે છે વગેરે ખરાખર થતું હોવાથી સમ કફ શરીરને ઉપયોગી છે.

ધાતુઓનાં કામ

प्रौणक्तं जीवनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे ।

गर्भोत्पादश्च धातूनां श्रेष्ठं फलं क्रमात्स्मृतम् ॥૪॥

પ્રીણુત, જીવન, લેપ, સ્નેહન, ધારણ, પૂરણ અને ગર્ભની ઉત્પત્તિ એ અનુક્રમે રસ, ક્ષોહી, માસ, ચરબી, હાડકાં, મજબ અને વીર્ય એ સાત (સમ) ધાતુઓનું શ્રેષ્ઠ (મુખ્ય) કામ છે એવું આયુર્વેદશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

ઉપર દરેક ધાતુનું એક એક શ્રેષ્ઠ કામ અનુક્રમે કહ્યું પણ દરેક ધાતુ ખીલ્લું કામ પણ કરે છે. રસ સંતોષ આપે છે, ક્ષોહીને પોષણ આપે છે, ક્ષોહી શરીરના રંગને નિર્માણ કરે છે અને માંસને પોષણ આપે છે. માંસ બળ આપે છે અને ચરબીને પોષણ આપે છે, ચરબી પર-સેવો આણે છે, શરીરને દઢ બનાવે છે અને હાડકાંને પોષણ આપે છે. હાડકાં મજબને પોષણ આપે છે, મજબ બળ આપે છે અને વીર્યને પોષણ આપે છે. વીર્ય ઉર્ધ્વ અને બળ આપે છે.

મળનાં કામ

अवष्टम्भः पुरीषस्य. मूत्रस्य क्लेदवाहनम् ।

स्वेदस्य क्लेदविघृतिः

(સમ એટલે ન ખગડેલા) ઝાડાનું ઉત્તમ (મુખ્ય) કામ શરીરને ધારણ કરવાનું છે,

સમ મૂત્રતુ ઉત્તમ કામ શરીરમાંથી ક્ષેદને ખહાર કાઢવાનું છે અને સમ પરસેવાનું ઉત્તમ કામ ક્ષેદને વ્યવસ્થિત કરવાનું છે. (જો ખધો ક્ષેદ શરીરમાંથી નીકળી જાય તે શરીર સુકાઈ જાય, માટે પરસેવા જરૂર પૂરતા ક્ષેદને ખહાર નીકળવા દઈને શરીરને ધીલુ રાખવા પૂરતા ક્ષેદને અંદર પકડી રાખવા માટેની કુદરતી ગોઠવણ છે.)

સમ આડાનું ખીલુ કામ વાયુને અને જઠરાગ્નિને ધારણ કરવાનું છે. સમ મૂત્રનું ખીલું કામ મૂત્રાશય ભરવાનું છે અને સમ પરસેવાનું ખીલું કામ વાળ ન ખરવા દેવાનું છે. ઉપરાંત ખીલનું પણ નાનામોટા કામ હોય છે.

વધેલા વાયુનાં કામ

વૃદ્ધસ્તુ કુળતેડનિલઃ ॥ ૫ ॥

ફાર્શ્વકાવ્યોષ્ણકામત્વકમ્પાડડનાહશકૃદ્-

મદ્દાન ॥

ઘલનિદ્રેન્દ્રિયઞ્ચંશપ્રલાપધ્રમદીનતાઃ ॥ ૬ ॥

વાયુ વધે ત્યારે તે શરીરને કૃશ (પાતળું) અને ઠાણું કરે છે; ગરમ પદાર્થની ઇચ્છા થાય છે, કંપ અને આનાહ કરે છે, આડાને રોકે છે; ખળનો, ઊંઘનો અને ઇદ્રિયોનો નાશ કરે છે, લવરી થાય છે અને દુખિયારાપણુ (લાચાર સ્થિતિ) થાય છે.

વૃદ્ધ=વધેલું=શરીરમાં યોગ્ય પ્રમાણથી વધી ગયેલું.

વધેલા પિત્તનાં કામ

પીતવિષ્મૂત્રનેત્રત્વક્રુધુત્કૃદ્દાહાડ્વપનિદ્રતાઃ ॥

પિત્તમ્

વધેલા પિત્તને ધીધે આડો, પેશાબ, આંખો અને ચામડી પીળાં થઈ જાય છે, ખહુ ભૂખ અને તરસ લાગે છે, ખળતરા થાય છે તથા ઊંઘ ઓછી થઈ જાય છે.

વધેલા કફનાં કામ

શ્લેષ્માડમ્નિસદનપ્રસેકાલસ્યગૌરવમ્ ॥ ૭ ॥

શ્વેત્યશૈલ્યશ્લઘાક્લત્વં શ્વાસકાસાતિનિદ્રતાઃ ॥

કફ વધી પડે છે ત્યારે જઠરાગ્નિ મંદ પડે છે, પ્રસેક થાય છે, આળસ આવે છે, શરીર

ભારેભારે થઈ જાય છે, ચામડી ઘોળી થઈ જાય છે, અંગ ઠંડાં થઈ જાય છે, શરીર ઢીલુંઢીલું થઈ જાય છે, દમ અને ઉધરસ થાય છે અને ખહુ ભૂંઘ આવે છે.

વધેલા રસનું તથા લોહીનું કામ

રસોડપિ શ્લેષ્મવત્ રક્તં વિસર્પણીહવિદ્રધીન ॥૮॥

કુષ્ટવાતાસ્રપિતાસ્રગુલ્મોપકુશકામલાઃ ॥

ધ્યક્ષ્મિનાશાસમ્મોહરક્તવ્યન્નેત્રમૂત્રતાઃ ॥ ૯ ॥

વધેલા રસની અસર પણ વધેલા કફના જેવી જ છે. લોહી જ્યારે વધી પડે છે ત્યારે વિસર્પરોગ, ખરોળ, ગંડ, કુષ્ઠ, પત, રક્તપિત્ત, ગોગો, ઉપકુશ નામે દાંતનો રોગ, કમળો, વ્યંગ-રોગ, જઠરાગ્નિનો નાશ અને મૂર્છા કરે છે. વળી તેનાથી ચામડી, આંખ અને મૂત્ર રાતાં થાય છે.

વધેલા માંસનું કામ

માંસં ગણ્ડાશુદ્ગન્નિયગણ્ડોહ્મદરવૃદ્ધિતાઃ ॥

કળ્પાદિવ્યધિમાંસં ચ

વધેલું માંસ ગંડરોગ, અભૂદ, શ્વેતિ વગેરે રોગ ઉત્પન્ન કરે છે; ગાલ, સાથળ અને ઉદર (પેટ) વધી જાય છે અને ગળું, તાળણુ, જીભ વગેરે ટેકાણેના માંસ ઉપર ખીલું માંસ વધે છે.

વધેલી ચરખીનું કામ

તદ્વન્મેદસ્તથા ધ્રમમ્ ॥ ૧૦ ॥

અભ્યેડપિ ચેષ્ટિતે શ્વાસં સ્ફિક્તસ્તનોદર-

લમ્બનમ્ ॥

ચરખી વધે છે, ત્યારે ખગડેલા માંસની પેઠે ગંડ વગેરે ખહું થાય છે. તે ઉપરાંત ઘોડી પણ મહેનત કરવાથી થાક લાગે છે તથા હાંફી જવાય છે; ફૂલા, સ્તન તથા પેટ મોટાં થઈ લખડે છે.

વધેલાં હાડકાંનું કામ

મસ્થ્યધ્યસ્થ્યચિદન્તાંશ્ચ

વધેલાં હાડકાંથી અધ્યસ્થિ અને અધિદંત રોગ થાય છે. (હાડકા ઉપર ખીલું હાડકું ભીંગે તેને અધ્યસ્થિ કહે છે.)

વધેલી મજાનું કામ

મજા નેત્રાક્ષગૌરવમ્ ॥ ૧૧ ॥

પર્વસુ સ્થૂલમૂલાનિ કુર્પાત્કુચ્છાણ્યરૂપિ ચ ॥

વધેક્ષી મજ્જા આંખો અને શરીરને ભારે કરે છે તથા સાંધાઓમાં સ્થૂળ મૂળવાળાં અને કટ્ટસાધ્ય ગૂમડાં કરે છે.

વધેલા વીર્યતું કામ

અતિલ્પીકામતાં વૃદ્ધં શુક્રં શુક્રાશ્મરીમપિ ॥૧૨॥

વધેલા વીર્યથી ફરીફરીને શ્રી ભોગવવાનું મન થાય છે તથા શુક્રાશ્મરી નામનો પથરીનો રોગ થાય છે.

વધેલા ઝાડાતું કામ

કુક્ષાવાધ્માનમાટોપં ગૌરવં વેદનાં શક્રત્ ॥

વધેલા ઝાડાથી આધ્માન, આટોપ, કૂખમાં ભાર તથા પીડા થાય છે.

વધેલા મૂત્રતું કામ

મૂત્રં તુ યસ્તિનસ્તોદૈ કૃતેડવ્યકૃતસંહતામ્ ॥૧૩॥

વધેલા પેશાબથી મૂત્રાશયમાં પીડા થાય છે તથા પેશાબ થયો હોવા છતાં પણ બહુ પેશાબ કર્યો જ ન હોય એમ પેશાબની ખણસ થયા કરે છે.

વધેલા પરસેવાતું કામ

સ્વેદોડતિસ્વેદદૌર્ગન્ધ્યકપ્હૃઃ

વધેલા પરસેવાથી ખડુ પરસેવા થાય છે, શરીર ગંધાય છે અને ચળ (ખણજ) આવે છે.

વધેલા ધીજ મળનાં કામ

एवं च लक्षयेत् ।

દૂપિકાદીતપિ મલાન્ યાહુલ્યગુસ્તાદિભિઃ ॥૧૪॥

એ જ રીતે આંખના પીયા વગેરે મળ પણ વધારેપડતા થવા માંડે તથા તે અવયવ ભારે લાગે તે ઉપરથી બહુવું કે તે મળ વધ્યા છે. (નાકનો મળ, કાનનો મળ, વગેરે પણ સાધારણ નિયમ કરતાં વધારે જણાય તથા નાક, કાન વગેરે ભારે લાગવા માંડે ત્યારે તે સ્થળનો મળ વધી ગયો છે એમ બહુવું.)

ઓછા વાયુનાં લક્ષણ

લિङ્ગં ક્ષીનેડતિલેડ્ઙ્ઙસ્ય સાદોડવ્

भापितेहितम् ।

સંજામોહસ્તથા શ્લેષ્મવૃદ્ધયુક્તામવસમ્ભવઃ ॥૧૫॥

વાયુ ક્ષીણ થાય-વાયુ નેટલા પ્રમાણમાં શરીરમાં એઈએ તે કરતાં ઓછા ધાય-ત્યારે

તેનાં ચિહ્ન આ પ્રમાણે છે: શરીરનાં અંગ પોતપોતાનું કર્મ કરી શકતાં નથી, ઘોલવાનું તથા શરીરની ક્રિયા ઓછી થાય છે, બુદ્ધિ બહેર મારી બય છે તથા કંકની વૃદ્ધિ થવાથી જે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે એવું પાછળ (શ્લેષ્ક ૭, ૭૩માં) કહેલું છે, તે સર્વ રોગ થાય છે.

ઓછા પિત્તનાં લક્ષણ

પિત્તે મન્દોડનલઃ શીતં પ્રમાહાનિઃ

પિત્ત કમી થવાથી જઠરાગ્નિ મંદ પડે છે, શરીર ઠંડું થાય છે તથા પ્રભા જતી રહે છે.

ઓછા કંકનાં લક્ષણ

કફે ધ્રમઃ ।

શ્લેષ્માશયાનાં શૂન્યત્વં હૃદયઃ સ્થયસન્ધિતા ॥૧૬

કંક કમી થવાથી ફેર આવે છે; છાંતી, માથું, સાંધા વગેરે કંકનાં સ્થાન (શ્લેષ્માશય) ખાલી પડી બય છે; હૃદય પીગળે છે તથા સાંધાઓ ઢીલા પડી બય છે.

ઓછા રસનાં લક્ષણ

રસે રૌદ્ર્યં ધ્રમઃ શોષો ગ્લાનિઃ શબ્દાસહિષ્ણુતા ।

રસ ઓછા થવાથી શરીર લૂણું પડી બય, થાક લાગે, મોં સુકાય, કંટાળો આવે તથા અવાજ સહન થાય નહિ.

ઓછા લોહીનાં લક્ષણ

રક્તેડ્ઙ્ઙશિશિરમ્પ્રોતિસિરાશૈયિલ્યરુક્ષતાઃ ॥૧૭॥

લોહી કમી થઈ બય ત્યારે ખાટા પદાર્થની અને ઠંડા પદાર્થની ઇચ્છા થાય, શિરાઓ ઢીલી પડી બય તથા શરીર લૂણું થઈ બય.

ઓછા માંસનાં લક્ષણ

માંસેડ્ઙ્ઙક્ષ્ણલાનિગ્ઙ્ઙસ્ફિક્કશુક્તાસન્ધિવેદનાઃ ।

માંસ કમી થવાથી ઈદ્રિયો નબળી પડે છે, ગાલ તથા ફૂલા સુકાય છે અને સાંધામાં ફટ કે કળતર થતું હોય તેવી પીડા થાય છે.

ઓછી ચરબીનાં લક્ષણ

મેદસિ સ્વપનં કઠ્ઠ્યાઃ શ્લેષ્ઠો વૃદ્ધિઃ રુશાશ્લતા ॥

ચરબી ઓછી થઈ જવાથી કમરનો સ્વાપ થાય છે, ખરોળ વધે છે અને શરીર પાતળું થઈ બય છે.

ઓછાં હાડકાંનાં લક્ષણ

અસ્થ્યસ્થિતોદઃ શ્વદનં દન્તકેશનલાદિપુ ।

હાડકાં પાતળાં થઈ જવાથી હાડકાંમાં તોડ થાય છે તથા દાંત, વાળ અને નખ વગેરે ખરી પડે છે.

ઓછી મજાનાં લક્ષણ

અસ્થનાં મજ્જનિ સૌપિર્યં ધ્રમસ્તિમિરદર્શનમ્ ॥

મજાળ ઓછી થવાથી હાડકાંમાં છિદ્રો પડી બન્ય છે, ફેર આવે છે તથા આંખે અધારાં આવે છે.

ઓછા વીર્યનાં લક્ષણ

શુક્રે ચિરાત્ પ્રસિચ્ચેત શુક્રં શોણિતમેવ વા ।

તોરોડ્વ્યર્યે વૃપણયોમ્દેં ધૂમાયતીવ ચ ॥ ૨૦ ॥

શુક્ર (વીર્ય) ઓછું થવાથી વીર્ય નીકળતાં ખૂબ વાર થાય છે અથવા વીર્યને ખદતે લોહી પડે છે, અંડમાં અત્યંત તોડ થાય છે તથા મૂત્રેન્દ્રિય બધું ધુમાડા જેવી કાળી પડી બન્ય છે.

ઓછા ઝાડાનાં લક્ષણ

પુરીપે વાયુત્ત્રાણિ સશવ્દો વેદ્યશિવ ।

કુક્ષો ધ્રમતિ વાયુર્ધ્વે દ્વપાશ્વે પીડયન્ મૃશમ્ ॥

શરીરમાં ઝાડો થોડો પ્રમાણથી ઓછો હોય ત્યારે વાયુ બધું આંતરડાંને વીંટતો હોય તેમ (વીંટાઈ વળતો હોય તેમ) અવાજ કરતોકરતો કૂખમાં કરે છે અને (કોઈ વાર) હૃદય અને પડખાંને ભીંસ મારતોમારતો ઊંચો ચડે છે.

ઓછા મૂત્રનાં લક્ષણ

મૂત્રેડ્વલં મૂત્રયેકચ્છ્રાદિવર્ણે સાસ્રમેવ વા ।

શરીરમાં મૂત્ર ઓછું હોય ત્યારે મહામહે-નને વિવર્ણ અથવા રુધિર સહિત પેશાબ થાય છે (લોહી જેવા રંગનો કે લોહીવાળો થોડો પેશાબ થાય છે).

ઓછા પરસેવાનાં લક્ષણ

સ્વેદે રોમચ્યુતિઃ સ્તન્ધરોમવા સ્ફુટનંત્વચઃ ॥૨૨

શરીરમાં પરસેવો પ્રમાણથી ઓછો હોય ત્યારે કેટલાંક રૂવાં ખરી પડે છે, કેટલાંક રૂવાં કડક થઈ બન્ય છે, તેમ જ ચામડી ફાટે છે.

ખીજ મળે ઓછા હોય તેનાં લક્ષણ

મલાનામતિસૂક્ષ્માણાં દુર્લક્ષ્યં લક્ષ્યેત્ ક્ષયમ્ ।

સ્વમલાયનસંશોપતોદશૂન્યત્વલાઘવૈઃ ॥ ૨૩ ॥

આંખના પીયા, કાનનો મેલ, નાકેતું લીટ વગેરે અતિ સૂક્ષ્મ મળ ખૂબ થોડા આવતા હોય તો તે ઓછા છે એમ સમજવું કડખું છે, છતાં તે તે મળના સ્થાનરૂપ ઇન્દ્રિય સુકાઈ બન્ય, તેમાં તોડ થાય, તે ખાલી થઈ ગયેલી જણાય તથા તે હલકી થઈ ગયેલી લાગે તે ઉપરથી તે તે મળ ઓછો થઈ ગયો છે એવું સમજવું.

દોષ, ધાતુ અને મળ વધ્યા છે કે ઘટ્યા

છે તે જાણવાનું સામાન્ય લક્ષણ

દોષાદીનાં યથાસ્થં ચ ત્રિચાદ્ વૃદ્ધિઠ્ઠાયોભિપક્ ॥

ક્ષયેણ વિપરીતાનાં ગુણાનાં વર્ધનેત ચ ॥ ૨૪ ॥

વૃદ્ધિ મલાનાં સહ્યાઘ ક્ષયં ચાતિવિસર્ગતઃ ।

(ઉપર શ્લોક પ થી ૨૩ સુધીમાં પ્રમાણથી વધારે અને પ્રમાણથી ઓછા દોષ, ધાતુ અને મળ હોય તો શાં શાં લક્ષણો થાય તે વિગત-વાર કહ્યું. હવે એ જ વાત દૂંકમા કહે છે.)

દરેક દોષ, ધાતુ અને મળના પોતપોતાના જે ગુણ હોય છે તે ગુણોથી વિરુદ્ધ ગુણ શરીરમાં ઓછા થઈ ગયેલા જણાય તો તે દોષ, ધાતુ કે મળ પ્રમાણથી વધારે છે એમ સમજવું અને જો એ વિરુદ્ધ ગુણો વધી ગયેલા જણાય તો તે દોષ, ધાતુ કે મળ પ્રમાણથી ઓછા છે એમ સમજવું. (વળી મળ પ્રમાણથી વધ્યા છે કે ઘટ્યા છે તે જાણવાની ખીજ પણ રીત છે. આ ખીજ રીત દોષ તથા ધાતુને લાગુ પડતી નથી.) મળ (નીકળવા બેઠાંએ એટલા) નીકળતા ન હોય તો તે પ્રમાણથી વધારે છે એમ સમજવું અને બેઠાંએ તે કરતા વધારે નીકળતા હોય તો પ્રમાણથી ઓછા છે એમ સમજવું.

જુખાશ, કંડકે, હલકાપણુ વગેરે વાયુના ગુણ

છે. હવે જો શરીરમાં એનાથી વિરુદ્ધ ચીકાશ, ગરંમી, ભારેપણુ વગેરે ગુણો વધી ગયેલા જણાય તો સમજવું કે શરીરમાં વાયુનું પ્રમાણ ઓછું

થઈ ગયું છે અને બે એ વિરુદ્ધ ગુણિા (ચીકારા વગેરે) બેઈએ તે કરતાં ઓછા થઈ ગયેલા જણાય તો બલુવું કે શરીરમાં વાયુનું પ્રમાણ વધી ગયું છે. આ રીતે ખીબ ઢોષ, ધાતુ અને મળનો વધારાઘટાડો નક્કી કરવો. (દોષોના ગુણ મૂ. ૧/૧૦૩ થી ૧૧૩ માં આપેલા છે.)

મળના વધારા કરતાં મળનો ઘટાડો
વધારે પીડા કરે છે

મલોચિત્ત્વાદેહસ્ય ક્ષયો વૃદ્ધેસ્તુ પીડનઃ ॥૨૫॥

(ઢોષ ધાતુ અને મળ પ્રમાણથી વધી બંધ કે ઘટી બંધ તે બંને સ્થિતિમાં પીડા તો થાય છે; છતાં) ઢોષ, ધાતુ અને મળથી શરીર ટેવાઈ ગયેલું હોવાથી ઢોષ વગેરેના વધી જવાથી જટલી પીડા થાય છે, તેના કરતા ઢોષ વગેરેના ઘટી જવાથી વધારે પીડા થાય છે.

દોષોના વધારાઘટાડાથી થતા રોગના
સામાન્ય ઉપચાર

તત્રાસ્થિતિ સ્થિતો વાયુઃ પિત્તં તુ સ્વેદરક્તયોઃ ।
શ્લેષ્મા શેષેષુ, તેનૈપમાશ્રયાધ્રયિણાં મિથઃ ॥
યદેક્સ્ય તદન્યસ્ય વર્ધનક્ષણોપધમ્ ।
અસ્થિમારુતયોર્નૈવં, પ્રાયોવૃદ્ધિર્હિ તર્પણાત્ ॥૨૭
શ્લેષ્મણાડ્નુગતા તસ્માત્ સહક્ષયસ્તદ્વિપર્યયાત્ ।
વાયુનાડ્નુગતોડ્સ્માચ વૃદ્ધિક્ષયસમુદ્ભવાન્ ॥ ૨૮
વિકારાન્ સાઘયેચ્છીત્રં ક્રમાહ્લહ્નનચૂંતૈઃ ।

(હવે જ્યોનો. વધારો અને ઘટાડો. કયા કાગ્લુથી થાય છે તે વગેરે બાબતોનું જ્ઞાન થવા માટે ઢોષ અને દુબ્ધ વચ્ચે આશ્રયાશ્રયી-લાવ કહે છે.) તેમાં (દોષો, ધાતુઓ અને મળોમાં), હાડકામાં વાયુ રહે છે (એટલે હાડકું આશ્રય-સ્થાન છે અને વાયુ આશ્રયી એટલે એ સ્થાનમાં રહેનારો છે), પરસેવામાં અને લોહીમાં પિત્ત રહે છે અને બાકીની ધાતુઓ અને મળોમાં (એટલે રસ, માસ, ચરબી, મજ્જા, વીર્ય, પેશાબ, ઝાડો વગેરે ધાતુઓ અને મળોમાં) કંઈ રહે છે. આમ એક તરફ ધાતુઓ અને મળો અને ખીજી તરફ દોષો, એ બંને વચ્ચે આશ્રય અને આશ્રયીનો સંબંધ

હોવાથી (એટલે અમુક ઢોષ અમુકઅમુક ધાતુ અને મળમાં રહેતો હોવાથી) આશ્રય અને આશ્રયીના સંબંધથી બેડાયેલાં એમનામાંથી (એક તરફ આશ્રયરૂપ ધાતુઓ અને મળો અને ખીજી તરફ આશ્રયીરૂપ દોષો, એ બેમાંથી) એકને (આશ્રય કે આશ્રયીને) જ (આહાર, વિહાર ને ક્રિયા) વધારી શકે, ઘટાડી શકે ને ઓપધરૂપ બની શકે (યોગ્ય પ્રમાણમાં લાવી શકે) તે (આહાર, વિહાર અને ક્રિયા) ખીબને (આશ્રયી કે આશ્રયને) વધારી શકે, ઘટાડી શકે અને યોગ્ય પ્રમાણમાં લાવી શકે. (આ સામાન્ય નિયમ છે, પણ આ નિયમ આશ્રય હાડકાં અને એના આશ્રયી વાયુને લાગુ પડતો નથી. તેથી કહે છે કે) હાડકાં અને વાયુની બાબતમાં એવું (ઊપર કહ્યું તેવું) બનતું નથી; કારણ કે ખુંહણુ કરવાથી સામાન્ય રીતે ઢોષ, ધાતુ અને મળ વધે છે અને જ્યાં જ્યાં કશાનો પણ વધારો થાય છે ત્યાં ત્યાં પાછળપાછળ કંઈ પણ હોય છે જ, (તે જ પ્રમાણે) તેનાથી (ખુંહણુથી) ઊંધું (લંઘન-લાંઘણુ) કરવાથી સામાન્ય રીતે ઢોષ, ધાતુ અને મળ ઘટે છે અને જ્યાં જ્યાં કશું પણ ઘટે છે ત્યાં ત્યાં પાછળપાછળ વાયુ પણ આવે છે જ. તેથી દોષો વગેરે વધી જવાથી થયેલા રોગોને તથા દોષો વગેરે ઓછા થવાથી થયેલા રોગોને અનુક્રમે લંઘનથી અને ખુંહણુથી તરત જ મટાડવા. (વૃદ્ધિથી થયેલા રોગોને લંઘનથી અને ઘટાડાથી થયેલા રોગોને ખુંહણુથી બિલકુલ વખત ગુમાવ્યા વિના મટાડવા. આ સામાન્ય નિયમ છે. તે વાયુને લાગુ પડતો નથી. વાયુનો સામાન્ય ઉપચાર શ્લોક ૨૯માં કહેશે.)

(‘હાડકાં અને વાયુની બાબતમાં એવું બનતું નથી’ એવું શ્લોકમાં કહ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે હાડકાને વધારવાને ખુંહણુ કરવું પડે. એ ખુંહણુમાં સિન્ઘ, ગળ્યા વગેરે વાયુનો નાશ કરે એવા પદાર્થો વાપરવા પડે, તેથી હાડકું વધારવા જતાં વાયુ વધવાને બદલે ઘટે છે. તે જ પ્રમાણે વાયુને વધારવા માટે ઊંધા, કડવા વગેરે ઉપાય કરવા પડે પણ

:એ ઉપાયોથી હાડકું વધવાને બદલે ઘટે છે. આ રીતે આશ્રય અને આશ્રયીમાંનું એક બેનાથી વધે તેનાથી બીજુંયે વધે, એક બેનાથી ઘટે તેનાથી બીજુંયે ઘટે એ સામાન્ય નિયમ હાડકાં અને વાયુના સંબંધમાં લાય પડતો નથી.)

વાયોરન્યત્ર, તજાંસ્તુ તેરેવોલ્કમચોજિતૈઃ ॥૨૧॥

વાયુ સિવાયના ખાકીના દોષ, ધાતુ અને મળના વધારાથી થયેલા રોગ લંઘનથી અને એમના ઘટાડાથી થયેલા રોગ ઘૃંહણથી મટાડવા, પણ વાયુના રોગ તો તે લંઘન અને ઘૃંહણનો ક્રમ ઉલટાવીને મટાડવા. (એટલે વાયુના વધારાથી થયેલા રોગ ઘૃંહણથી અને વાયુ ઘટી જવાથી થયેલા રોગ લાંઘણથી મટાડવા.)

રસથી થતા રોગોનાં ઉપાય

વાયુ વગેરે દોષોની વૃદ્ધિ અને ક્ષયથી ભ્રષ્ટ્રેલા વિકારોની વિશેષ ચિકિત્સા આ જગાએ ખતાવી નથી; કેમ કે આગળ 'દોષોપક્રમણીય' નામે તેરમા અધ્યાય કહેવાશે ત્યાં એ વાત વિસ્તારથી કહેવાની છે; માટે અહીં સામાન્ય ઉપાય ખતાવ્યો છે. વાત, પિત્ત અને કફની સામાન્ય ચિકિત્સા થયા મછી રસની વૃદ્ધિથી ભ્રષ્ટ્રેલા વિકારોની ચિકિત્સા કહેવી બેઈએ, પણ ખાછળ શ્લેકેંકે જંફૂ માં કહ્યું છે; કે 'વધેલા રસની અસર પણ વધેલા કફના જેવી જ છે.' માટે કફની ચિકિત્સા પ્રમાણે જ રસની સામાન્ય ચિકિત્સા બાણીં સેવી. રસ પછી રુધિરની ચિકિત્સા કહેવી બેઈએ. તે હવે કહે છે.:

લોહી વગેરે ધાતુઓના તથા મળોનાં વધારાઘટારાથી થતા રોગોના

ખાસ ઉપાય

વિશેષાદ્રક્વૃદ્ધયુત્યાનુ રક્ત્સૂતિચિરેવનૈઃ ।
માંસવૃદ્ધિમવાનુ રોગાનુ શાસ્ત્રશ્ચારાગ્નિકર્મભિઃ ॥

સ્થૌલ્યકાશ્યોપચારેણ મેદોજ્ઞાનસ્થિ-

સહસ્તયાત્ ।

જ્ઞાતાનુ શીરવૃત્તૈસ્તિકસંયુતૈર્વસ્તિભિસ્તયા ॥૩૧॥

વિદ્વૃદ્ધિજ્ઞાનતીસારક્રિયયા, વિદ્ક્ષયોદ્ધવાન્ ।

મેપાજમધ્યકુલ્માપયવમાપદ્રવ્યાદિભિઃ ॥ ૩૨ ॥

મૂત્રવૃદ્ધિક્ષયોત્યાંશ મેહકુન્ઠચિકિત્સયા ।

વ્યાયામાન્વપ્જનસ્વેદમયૈઃ સ્વેદક્ષયોદ્ધવાન્ ॥૩૩॥

લોહી વધી ગયાથી થયેલા રોગોને ખાસ ફસ ઝોહીને તથા રેચ આપીને મટાડવા, માંસ વધી ગયાથી થયેલા રોગોને ખાસ શસ્ત્રથી કાપીને, ક્ષારથી બાળીને અને અગ્નિથી ડામ દઈને મટાડવા. (ચરખીથી થયેલા, રોગોને એટલે) ચરખી વધી જવાથી થયેલા રોગોને અને ચરખી ઘટી જવાથી થયેલા રોગોને અનુક્રમે (સૂ. અ. ૧૪ માં કહેલા) શરીર ઘટાડવાના અને શરીર વધારવાના ઉપાય કરીને મટાડવા (એટલે ચરખી વધી જવાથી થયેલા રોગમાં શરીર ઉતારવાના અને ચરખી ઝોહી થઈ જવાથી થયેલા રોગમાં શરીર વધારવાના ઉપાય કરવા), હાડકાં ઘસાઈ જવાથી (ગળી જવાથી) થતા રોગોને કડવાં ઔષધોવાળાં દૂધ અને ઘીથી તથા કડવાં ઔષધોવાળી ખસ્તિઓ આપીને મટાડવા, ઝાડાનો સરાવો થઈ જવાથી થયેલા રોગને (ચિ. અ. ૯ માં) અતિસાર રોગ માટે ખતાવેલાં ઉપાયથી મટાડવા, શરીરમાં ઝાડાતું પ્રમાણુ ઝોહું થઈ જવાથી થયેલા રોગોને ઘેટાના તથા ખકરાના મધ્ય(અંતરાધ)નું માંસ આપીને; ઘી, હિંગ વગેરેનો વધાર કરેલા અડદ વગેરેના ખાકળા કે દૂધરી આપીને; ૪૧, અડદ અને ચોળા વગેરે આપીને મટાડવા; શરીરમાં પેશાબનો વધારો થઈ જવાથી થયેલા રોગને (ચિ. અ. ૧૨ માં કહેલા) મેહ-રોગના ઉપાય કરીને મટાડવા અને પેશાબ ઘટી જવાથી થયેલા રોગોને (ચિ. અ. ૧૧ માં કહેલા) મૂત્રકુંઠ રોગના ઉપાય કરીને મટાડવા શરીરમાં પરસેવો ઝોહો થઈ જવાથી થયેલા રોગોને કસરત, અભ્યંગ, શેક અને દારૂથી મટાડવા.

(હાડકાંરૂપી ધાતુ ઝોહી થઈ ગઈ હોય તેને વધારવા માટે ઉપર કડવાં દ્રવ્યોનો ઉપયોગ કરવાનું લખ્યું છે; પણ કડવાં દ્રવ્યોથી

તો વાયુ વધે તેથી હાડકાં વધારે સુકાય અને પરિણામે હાડકાં વધવાને બદલે સુકાતાં બન્ય; માટે એ ઉપાય યોગ્ય નથી એવી શંકાના ઉત્તરમાં ટીકાકાર કહે છે કે જે દ્રવ્ય સ્નિગ્ધ; સૂકવી નાખે એવું અને કરકરું બનાવે એવું હોય તે દ્રવ્ય જ હાડકાંને વધારી શકે છે, પણ એક જ દ્રવ્યમાં એ ત્રણે ગુણ હોય એવું કોઈ પણ દ્રવ્ય નથી, તેથી સ્નિગ્ધ ઘી-હૃદ સાથે સૂકવી નાખે એવાં કડવાં દ્રવ્યો મેળવવાથી જ મિત્રણ થાય છે તે સ્નિગ્ધ, સૂકવી નાખે એવું અને કરકરું બનાવે એવું હોય છે; કારણ કે ઘી-હૃદ સાથે કડવાં દ્રવ્ય ભળવાથી તે મિત્રણ કરકરું પણ થાય છે; તેથી ખતાવેલો ઉપાય યોગ્ય છે.) મધ્ય=અંતરાધિ=પશુના માથાથી આગલા જે પગ સુધીતને આગલા જે પગ સુધીનો ભાગ તથા પૂછડાથી પાછલા જે પગ સુધીતને પાછલા જે પગ સુધીનો ભાગ-એ જે ભાગ કાપીને કાઢી નાખ્યા પછી પશુના શરીરના આકી રહેલા ભાગને મધ્ય કહે છે.

ધાતુઓને વધારવા-ઘટાડવાના ઉપાય
સ્વસ્થાનસ્થસ્ય કાયાગ્નૈરંશા ધાતુષુ સંશ્રિતાઃ ।
તૈવાં સાદાતિદીતિભ્યાં ધાતુવૃદ્ધિસ્થયોદ્વજઃ ॥૩૬॥
પૂર્વો ધાતુઃ પરં કુર્યાદ્ વૃદ્ધઃ ક્ષીણસ્ત્વ તદ્વિધમ્ ।
પોતાના સ્થાનમાં (બહુથીમાં) રહેલા જરૂરામના (ધાત્વજિ તરીકે એળખાતા) અ શો (રૂપાંતરે) ધાતુઓમાં રહે છે. એ ધાત્વજિઓ મંદ પડે ત્યારે (જે ધાતુઓમાં રહેલો અગ્નિ મંદ પડ્યો હોય તે) ધાતુ વધે છે અને એ ધાત્વજિઓ વધારે પડતા પ્રદીપ્ત થાય, ત્યારે (જે ધાતુઓને અગ્નિ વધારે પડતો પ્રદીપ્ત થયો હોય તે) પ્રમાણ કરતાં ઓછી થાય છે. (સૂ. ૧/૧૩ માં જે ક્રમમાં ધાતુઓ ગણાવેલી છે તે અનુક્રમે) આગલી ધાતુના વધારાથી એની પછીની ધાતુ વધે છે અને આગલી ધાતુના ઘટાડાથી એની પછીની ધાતુ ઘટે છે. (માટે જે ધાતુને વધારવી હોય તે ધાતુનો ધાત્વજિ મંદ પડે એવું કરવું અને તે ધાતુની પહેલાની ધાતુ વધે એમ કરવું. અને જે ધાતુને ઘટાડવી

હોય તે ધાતુનો ધાત્વજિ ખુબ સતેજ થાય એવું કરવું અને તે ધાતુની પહેલાની ધાતુ ઓછી થાય એવું કરવું. (દાખલા તરીકે લોહી વધારવું હોય તો લોહીમાં રહેલો ધાત્વજિ મંદ પડે અને (સ. ૧/૧૩ માં) લોહીથી પહેલા ગણાવેલી રસ નામની ધાતુ વધે એવું કરવું. લોહી ઓછું કરવું હોય તો લોહીમાં રહેલો ધાત્વજિ ખુબ સતેજ થાય એવું કરવું અને (સૂ. ૧/૧૩ માં) લોહીથી પહેલાં ગણાવેલી રસ નામની ધાતુ ઓછી થાય એવું કરવું.)

શરીરમાં ખગાડ શી રીતે થાય છે અને તેથી રોગો ક્યાં થાય છે ?

દોષા દુષ્ટા રસૈર્ઘાતુરુ દૂષ્યન્ત્યુભયે મલાન ॥૩૫॥
અધો દ્વે, સત શિરસિ, સ્નાનિ સ્વેદવહાનિ ચ ।
મલા મલાયનાનિ સ્યુર્યયાસ્યં તેષ્વતો ગદાઃ ॥૩૬॥
(દ્રવ્યમાં રહેલા ગર્ભા વગેરે) રસોથી (રસોના મિથ્યાયોગ અને અતિયોગથી) ખગડેલા દોષો ધાતુઓને ખગાડે છે, ખગડેલા દોષ અને ધાતુ મળીને ખગાડે છે અને ખગડેલા મળો નીચેનાં જે (મૂત્રેન્દ્રિય અને ગુદા), માથામાં સાત (જે કાન, જે આંખ, જે નસકોરાં અને મોં) તથા પરસેવો કાઢનારાં છિદ્રો એટલાં મળના સ્રોતોને (માર્ગોને) ખગાડે છે, તેથી તેમાં (દોષ, ધાતુ અને મળના સ્રોતોમાં) રોગો થાય છે. (એકલા રસોના જ નહિ, પણ દ્રવ્યમાં રહેલા વીર્ય વગેરેના પણ મિથ્યાયોગ અને અતિયોગથી ઉપર કહેલા ક્રમમાં ખગાડ થાય છે અને રોગો થાય છે.)

ઓજસ નામના મળના ગુણ, કાર્ય વગેરે ઓજસ્તુ તેજો ઘાતૂનાં શુક્રાન્તાનાં પરં સ્મૃતમ્ ।
હૃદયસ્પમપિ ધ્યાપિ દેહસ્વિવૈતિનિયન્નતમ્ ॥૩૭॥
ક્ષિગ્ધં સોમાત્મકં શુદ્ધમીપલ્લોહિતપીતકમ્ ।
યદ્ગાદો નિયતં નાશો યસ્મિન્સ્તિષ્ઠિતિષ્ઠિતિ ॥૩૮॥
નિષ્પન્થન્તે યતો મવા વિવિધા દેહસંથયાઃ ।

પણ આયુર્વેદશાસ્ત્ર કહે છે કે રસથી વીર્ય સુધીની સાતે ધાતુઓના (દરેક ધાતુના) ઉત્તમ તેજ(શક્તિ, ખળ)ને ઓજસ કહે છે. એ ઓજસનું સ્થાન હૃદય છે; છતાં એ આખા

શરીરમાં રહેલું છે; એ દેહની જુદીજુદી સ્થિતિ-
(ખરપણ, જીવાની, ઘડપણ વગેરે અવસ્થાઓ)ના
કારણરૂપ છે. એ સૌમ્ય, એજીષ્ઠું તથા જરા રાતું
અને પીશું હોય છે. એના નાશથી (એ ન હોય
ત્યારે) નક્કી મરી જવાય છે અને એ હોય
ત્યારે (માણસ) જીવે છે. જને દેહ છે એવા
વતવતના પદાર્થો (પ્રાણીઓ) એમાંથી (એજ-
સમાંથી) જન્મે છે.

પુત્રવના શરીરમાં જે વીર્ય રહેલું છે તે
અત્યંત સુદૃઢ હોય છે, તેથી તેમાં કચરો (મળ)
હોતો નથી પણ સ્ત્રી સાથે મૈથુન કરવાથી
સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાં જેટલું વીર્ય જાય છે તેમાં
સ્ત્રીના અટકાવ પણ લાગે છે.

આ રીતે ગર્ભાશયમાં અટકાવ સાથે મળીને
વીર્ય દોષારૂપ અને છે અને તેમાં જીવ આવે
છે. ગર્ભાશયમાના આ વીર્યના મળલાગને
એજસ કહે છે અને એ વીર્યના સારલાગ-
(સત્ત્વ)ને ગર્ભ કહે છે. એજસ અને ગર્ભની
સરખામણીમાં એજસ મળ છે પણ એજસ
અને રસ વગેરે ધાતુઓની સરખામણીમાં
એજસ સાર છે. એકતું એક એજસ એક
દષ્ટિએ મળરૂપ છે અને બીજી દષ્ટિએ સારરૂપ
છે; માટે મળરૂપ એજસ અને સારરૂપ એજસ
એવાં બે જુદાંજુદાં એજસ છે એમ કહેવું
બેઈએ નહિ.

આઠ દીપાં જેટલું મળરૂપ એજસ ગર્ભના
હૃદયમાં જાય છે, ત્યાં એ અટકાવ સાથે લાગ-
વાથી જરા રાતુંપીશું થાય છે.

એજસ ઘટવાનાં કારણ, અસર અને
વધારવાનાં ઉપાય

ઓજઃ સ્ત્રીયેત કોપક્ષુદ્ધ્યાનશોકપ્રમાદિભિઃ ॥૩૨
વિમેતિ હુર્વલોઽમીર્ષ્ય ધ્યાવતિ વ્યથિતેન્દ્રિયઃ ।
દુઃચ્છાયો દુર્મતા રુદ્ધો મ્ભયેશ્યામશ્ચ તત્ક્ષયે ॥૩૦
જીવનીયોપચક્ષીરરસાઘાસ્ત્ર મેપન્મ્ ।

દોષ, ભૂખ, ચિંતા, શોક, થાક, (ખમ,
ભડકવું, તીખો અને ભૂખો ખોરાક) વગેરેથી
એજસ ઓછું થાય છે. એજસ ઓછું થાય
ત્યારે માણસ ખીએ છે, નખળો પડે છે, વાર-

વાર ભયતા કરે છે (વિચારમાં પડી જાય છે),
હૃદય વગેરે સ્થાનોમાં પીડા થાય છે, શરીરની
ક્રાંતિ ખરડે છે, માણસ નિરુત્સાહી અને છે,
શરીર જીષું પડી જાય છે અને માણસ જીવળો
પડે છે. એવું થાય ત્યારે એજસને વધારવા
માટે સૂ. ૧૫/૮ વાળાં જીવનીયગણનાં ઔષધો-
દ્ધ, માંસરસ, (સાકર વગેરે ગળ્યા પદાર્થ)
વગેરે ઔષધરૂપ છે.

એજસ વધે તો શું થાય ?

ઓજોવૃદ્ધો દિ વેદસ્ય તુષ્ટિપુષ્ટિવલોદયઃ ॥ ૩૨ ॥

એજસ વધવાથી દેહને તૃપ્તિ થાય છે (ધરાય
છે), દેહ ભરાય છે અને દેહમાં શક્તિ વધે છે.

દોષો વગેરેના વધારા અને ઘટાડાનો ઉપાય
યદન્નં દ્વેષ્ટિ યદપિ પ્રાર્થયેતાવિરોધિ તુ ।

તત્ત્વજન્ સમશ્નંશ્ચ તૌતૌવૃદ્ધિશ્ચયો જયેત્ ॥૩૨

દરદીને જે આહાર માટે રુચિ ન થતી
હોય તે તજીને અને તે તે દોષ વગેરે માટે
અપથ્ય ન હોય એવા જે આહાર માટે રુચિ
થાય કે ખાઈને તે તે દોષો વગેરેના પ્રમાણ
કરતાં વધારાં અને ઘટાડાને મટાડવા. (દરદી-
ને સામાન્ય રીતે કેવા આહારની રુચિ થાય
છે તે નીચેના શ્લોકમાં આપ્યું છે. એ નિયમને
આધારે દોષોની વૃદ્ધિ અને ક્ષય મટાડવાનો
ઉપરનો ઉપાય લખ્યો છે. પણ જ્યાં દરદીને
નીચેના શ્લોકમાં જણાવ્યા કરતાં જુદી વતવતી
રુચિ થતી હોય, ત્યાં ઉપરનો ઉપાય કરવો
બેઈએ નહિ; કારણ કે એવા ઉપાય અપથ્ય છે.)

રુચિ પ્રમાણે આહાર આપવાનું કારણ
અને એનો અપવાદ

કુર્વંતે દિ રુચિ દોષા વિપરીતસમાત્તયોઃ ।

વૃદ્ધોઃ ક્ષીણાશ્ચ મૂયિષ્ટે લક્ષ્યવન્યવુઘાસ્તુ ન ॥૩૩

જ્યારે દોષો (દોષો, ધાતુઓ અને મળો)
પ્રમાણથી વધી જાય છે, ત્યારે સામાન્ય રીતે
તે તે વધેલા દોષ વગેરેના શુભોથી વિરુદ્ધ
શુભવાળા આહાર માટે દરદીને રુચિ થાય છે
અને જ્યારે દોષો વગેરે પ્રમાણથી ઓછા થઈ
જાય છે, ત્યારે સામાન્ય રીતે તે તે ઓછા
થયેલા દોષ વગેરેના શુભો જેવા જ શુભવાળા

આહાર માટે દરદીને રુચિ થાય છે. પણ આપુ હંમેશા નહિ પણ સામાન્ય રીતે (ઘણીવાર) ખનતુ હોવાથી, એટલે કોઈક વાર આપુ ન પણ ખનતુ હોવાથી, મદ પુષ્ટિવાળા માણસો (વૈદ્યો) નક્કી કરી શકતા નથી કે એમુક રુચિ થાય તે ઉપરથી એમુક દોષ વગેરે વધ્યા કહેવાય કે ઘટ્યા કહેવાય. (આમ હોવાથી દરદીની રુચિ ઉપરથી દોષ વગેરેના વધારાઘટાડો નક્કી કરવો એ ભેખમભરેલું છે. તેથી હવે પછીના શ્લોકમા બીજી રીત ખતાવે છે.)

વાયુ વધે ત્યારે સામાન્ય રીતે વાયુના ગુણોથી જીંધા સિનગ્ધ, ખાટા, ગળ્યા એ ગુણોવાળા આહારની ઇચ્છા થાય છે. પિત્ત વધે ત્યારે પિત્તના ગુણોથી જીંધા ઠંડા, ગળ્યા, લૂખા, કડવા, તૂરા એ ગુણોવાળા અન્નની ઇચ્છા થાય છે અને કફ વધે ત્યારે કફના ગુણોથી જીંધા લૂખા, ગરમ, તીખા, કડવા, તૂરા એ ગુણોવાળા આહારની ઇચ્છા થાય છે. તેથી રુચિ પ્રમાણે ખોરાક આપવાથી વધેલો દોષ ઘટે છે; કાગળુ કે દોષથી વિરુદ્ધ ગુણોવાળા આહારથી દોષ ઘટે છે.

દોષ ઘટી ગયો હોય તેા દોષના ગુણુ જવા જ ગુણુવાળા આહારની ઇચ્છા થાય છે. તેથી ઘટેલા દોષને પોતાના જ ગુણુવાળા આહાર મળવાથી એ દોષ વધવાથી ઘટાડો દૂર થાય છે. વાયુ એાછા થયો હોય તેા લૂખા, તૂરા વગેરે વાયુના ગુણુવાળા આહારની ઇચ્છા થાય છે, પિત્ત એાછુ થયુ હોય તેા ખાટા, ખારા, તીખા એ પિત્તના ગુણુવાળા આહારની ઇચ્છા થાય છે અને કફ એાછા થઈ ગયો હોય ત્યારે સિનગ્ધ, ગળ્યા, ખાટા, ખારા એ કફના જવા (કફ કરે એવા) આહારની ઇચ્છા થાય છે.

ઉપર પ્રમાણે રુચિ થાય એ તેા સામાન્ય નિયમ છે, પણ કેટલીક વાર દોષોની જુદીજુદી ગતિને લીધે કે મામ હોય ત્યારે ઉપરના નિયમથી જીંધી રુચિ થાય છે. દાખલા તરીકે નિ. અ. ૧૬/૨૯૩મા લખે છે કે વાયુના રોગમા તીખુ અને લૂખુ ખાવાની ઇચ્છા થાય તેા વાયુ સામ છે એમ સમજવુ. માટે દરદીની

રુચિ ઉપરથી દોષનો વધારો કે ઘટાડો નક્કી કરવામા છેતગઈ જવાય એવુ છે.

વધેલા અને ઘટેલા દોષોને લીધે જેવા આહારની રુચિ સામાન્ય રીતે થાય છે તેનાથી વિરુદ્ધ ગુણુવાળા આહારનો દ્રેષ (સગ) પણ થાય છે એવુ શ્લોકમા લખ્યુ નથી છતા મમજી ક્ષેવાનુ છે.

દોષનાં ક્ષય, વૃદ્ધિ તથા અમતાનુ' બીજી લક્ષણુ યથાઘલં યયાસ્વં ચ દોષા વૃદ્ધા વિતન્વતે ।

રૂપાણિ, જહતિ ક્ષીણાઃ, સમાઃ સ્વં કર્મ કુર્વન્તે ॥૪૪

દોષ જ્યારે વૃદ્ધિ પામે ત્યારે પોતાના બળ પ્રમાણે (પોતે કેટલો વધ્યો છે તે પ્રમાણે) પોતપોતાના ગુણુ, કર્મ અને લક્ષણુનો વિસ્તાર કરે છે (વધારે છે); જ્યારે દોષ એાછા થાય ત્યારે પોતે કેટલો ઘટ્યો છે તે પ્રમાણે પોતપોતાના ગુણુ, કર્મ અને લક્ષણુ તજે છે (એાછા કરે છે). જેમ કે વાયુ વૃદ્ધિ પામ્યો હોય ત્યારે લૂખાશ, ઠંડાશ, કરકરાપાયુ વગેરે વૃદ્ધિ પામેલા જણાય છે; વાયુ એાછા થાય ત્યારે તે ગુણુ જવા માટે છે. (જ્યારે દોષ નથી હોતા વૃદ્ધિ પામેલા કે નથી હોતા ક્ષીણુ થયેલા ત્યારે તે મમ કહેવાય છે.) સમ દોષ પોતાનુ (ઉત્સાહ, ઉત્સાહસ વગેરે) કર્મ નિયમિત રીતે કરે જાય છે. (દોષોના કામ વગેરે માટે જુઓ મ. અ. ૧૨.)

દોષ સમાન રાખવા

ચ પવ દેહસ્ય સમા વિનુદ્ધયે

ત પવ દોષા વિપમા વધાય ।

યસ્માદતસ્તે દિતચર્યયેવ

ક્ષયાદિનુદ્ધેરિવ રક્ષણીયાઃ ॥ ૪૫ ॥

જે દોષો સમ હોય ત્યારે શરીરને દૃઢપુષ્ટ કરે છે, તે જ દોષો વિપમ (યોગ્ય પ્રમાણુ કરતા એાછાવધતા) હોય ત્યારે માગી નાજે છે. તેથી પથ આહારવિહારનુ સેવન કરીને એ દોષોને જેમ પ્રમાણુથી વધતા રોકવા બેઈએ તેમ પ્રમાણુથી એાછા થતા પણ ગેકવા બેઈએ.

દ્વયશંગદ્વયે સૂત્રસ્થાને દોષાદિવિજ્ઞાનીય.

एकादशोऽध्यायः ॥

અધ્યાય ૧૨ મો

દોષો વગેરેના સંબંધમાં જટલ કહેવું બોધ એ તે બધું પાછલા અધ્યાયમાં પૂરું થયું નથી અને દોષના પ્રકારોનું ખરાબર જ્ઞાન થયા વિના દોષ-વિજ્ઞાન સારી રીતે થયું કહેવાય નહિ; માટે દોષના ભેદ વગેરેનું જ્ઞાન થવાને અધ્યાય હવે શરૂ કરે છે.

અચાતો દોષમેદીયાધ્યાયં ધ્યાત્વ્યાસ્વામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

હવે (દોષનાં જ્ઞાન, સ્થાન, નિલાય વગેરે આપીને) દોષોના પ્રકારોનું જ્ઞાન થવાને હિત-કર અધ્યાય સમજાવીશું. આ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે :

વાયુનું સ્થાન

पक्वाशयकटीसन्धिष्रोत्रास्थिस्पर्शनेन्द्रियम् ।

स्थानं वातस्य, तत्रापि पक्वाधानं विशेषतः ॥१॥

પક્વાશય, કૂલા, સંકિથ, કાન, હાડકું અને ચામડી એ વાયુનાં (સામાન્ય) સ્થાન છે; પણ પક્વાશય એ વાયુનું ખાસ સ્થાન છે.

પિત્તનું સ્થાન

नाभिरामाशयः स्वेदो लतीका रुधिरं रसः ।

दृक् स्पर्शनं च पित्तस्य, नाभिरत्र विशेषतः ॥२॥

નાભિ(દૂંટી), આમાશય, પરસેવો, લસિકા, લોહી, રસ, આંખ, ચામડી એ (આડ) પિત્તનાં સ્થાન છે. તેમાં નાભિ એ પિત્તનું ખાસ સ્થાન છે. ત્વચામાં વાયુ છે તથા પિત્ત પણ છે. એ વાતમાં કોઈ શંકા કરશે કે એક જ સ્થાનમાં જ દોષ કેમ રહી શકે? એનું સમાધાન એ છે કે પિત્ત અગ્નિસ્વરૂપ છે તથા વાયુ તે અગ્નિને પ્રબલિત કરનારો છે; માટે અગ્નિને મિત્ર છે, વિરોધી નથી. એ રીતે વાયુ અને પિત્તની ત્રૈવી હોવાથી એ બંને એક સ્થાનમાં રહી શકે છે. વાયુ યોગવાહી હોવાથી પણ પિત્ત સાથે રહે છે.

લસિકા : [હૃદય રસાશય છે; એટલે હૃદય-માયી અત્તરસ લોહી સાથે ભળીને શરીરમાં બધે પથરાયેલી ધમનીઓ (Arteries) અને ધમનીનાં બળાં (Capillaries) દ્વારા શરીરને

પોષણ આપવા માટે પહોંચી જાય છે. ધમનીઓ અને તેનાં બળાંમાં લોહી સાથે રસ વહે છે. તે વખતે તેમાં સાથેસાથે શરીરનો કચરો પણ ભળતો જાય છે. આ ધમનીના બળાંમાં વહેતો રસ બળાંમાંથી બહાર ઝમે છે અને તેમાંથી શરીરનાં અંગો અને ધાતુઓ પોષણ મેળવે છે. અંગો અને ધાતુઓ ચૂસી રહે ત્યાર પછી જ ઝમેલો રસ વધે છે, તેમાંના કેટલોક ભાગ શિરાઓ (Veins)નાં બળાં ચૂસી લે છે, કેટલોક ભાગ માંસ અને ચામડી વચ્ચે ખાલી જગ્યાઓમાં ભરાય છે અને કેટલોક ભાગ લસિકાવિધાનના બળાં ચૂસી લે છે. શિરાનાં બળાંમાં ચુસાયેલો રસ શિરાઓમાં થઈને યોગ્ય ક્રમે ફેફસામાં શુદ્ધ થવા જાય છે, તે વખતે તેમાંના કચરો નાક વાટે ઉચ્છ્વાસ સાથે બહાર નીકળી જાય છે. ચામડી અને માંસ વચ્ચેની ખાલી જગ્યામાં ભરાયેલા રસનો કચરો ચામડી નીચેની ચરબીમાંથી પરસેવારૂપે બહાર નીકળી જાય છે અને લસિકાવિધાને ચૂસેલો રસ પાછો હૃદયમાં લોહી મેળો ઠલવાય છે. આ લસિકાવિધાન શરીરમાં બીજા બધે સૂક્ષ્મ છે; પણ જે સાથળના મૂળમાં અને ત્યાંથી ભેગું થઈને કરોડની ખાભુએ થઈને ખસા પાસેથી નીચું વળીને હૃદય સાથે જોડાય છે, એટલો ભાગ વધારે સ્પૂળ છે. તેથી લસિકાની ગ્રંથિઓ (Glands) ગળામાં, ખગલમાં અને સાથળના મૂળમાં વધારે મોટી હોય છે.]

કફનું સ્થાન

उरःकण्ठशिरःकूर्मोपवाण्यामाशयो रसः ।

मेदो घ्राणं च जिह्वा च कफस्य, सुतरामुरः ॥३॥

છાતી, ગળું, માથું, ક્લોમ, સાંધાઓ, આમાશય, રસ, ચરબી, નાક અને જીભ-એ (દશ) કફનાં સ્થાન છે. તેમાં છાતી એ કફનું ખાસ સ્થાન છે.

વાયુના ભેદ

प्राणविमेदात्पञ्चात्मा वायुः

(ગમા અધ્યાયમાં દોષોનાં સામાન્ય કામ તેા કહ્યાં છે, પણ હવે દોષોનાં ખાસ કામ કયાં

છ તે કહે છે. તેમા વાયુ વિધે કહે છે.)

પ્રાણુ, ઉદાન, વ્યાન, સમાન અને અપાન એ પાચ ભેદને લીધે વાયુ પાચ સ્વભાવ- (પ્રકાર)નો છે.

(જેમ એક જ માણસ લણવાનું, રાધવાનું વગેરે જુદાજુદા કામ કરે તેને લીધે લણનાર, રસોઈયા વગેરે જુદાજુદા એના નામ પડે છે, તેમ વાયુ એક જ હોવા છતાં પણ એ જુદા-જુદા સ્થાનમા જુદુજુદુ કામ કરતો હોવાથી એ સ્થાન અને કામને લીધે એ પાચે જુદા નામે ઓળખાય છે.)

પ્રાણુવાયુનાં સ્થાન, કામ વગેરે

પ્રાણોડત્ર મૂર્ધનઃ ।

અર.કળ્થચરો બુદ્ધિહૃદયેન્દ્રિયચિત્તધૃત્ ॥૪॥

દૃઘિવનક્ષવથુદ્ધારતિ શ્વાસાન્નપ્રવેશકૃત્ ।

ઉપર પ્રાણુ વગેરે પાચ વાયુના ભેદ કહ્યા તેમા પ્રાણુવાયુ માથામા રહે છે, છાતી તથા ગળામા તે ફેરે છે, ખુદ્રિ, હૃદય, ઈન્દ્રિયો અને મનને તે ધારણ કરે છે, ધૂકંડુ, છીંકંડુ, એડ-કાર, શ્વાસ લેવો અને અન્ન ગળામા થઈને પેટમા લઈ જવું, એ તેના કામ છે.

ઉદાનવાયુનાં સ્થાન, કામ વગેરે

અર. સ્થાનમુદાનસ્ય નાસાનાભિગ્નલોચ્છરત્ ॥૫॥

વાક્યવૃત્તિપ્રયત્નોર્જાથલવર્ણસ્મૃતિક્રિયઃ ।

ઉદાનવાયુ છાતીમા રહે છે. તે નાક, ડૂંટી અને ગળામા ફેરે છે. જાલવાની પ્રવૃત્તિ થવી, પદાર્થ ગ્રહણ કરવો વગેરે કામનો પ્રયત્ન થવો, શ્વાસ મૂકવો, જે આપવું, કાતિ આપવી અને સ્મરણશક્તિ આપવી, એ તેના કામ છે.

વ્યાનવાયુનું સ્થાન, કામ વગેરે

ધ્યાનો હૃદિ સ્થિતઃ કૃત્ક્ષદેહચારી મહાજવઃ । ૬॥
ગત્યપક્ષેપણોત્ક્ષેપનિમેષોન્મેષણાદિકાઃ ।

પ્રાયઃ સર્વાઃ ક્રિયાસ્તસ્મિન્ પ્રતિબદ્ધાઃ

શરીરિણામ્ ॥૭॥

વ્યાનવાયુ હૃદયમા રહે છે. એ આખા શરીરમા ફેરે છે. પ્રાણુ વગેરે કરતા એની (વ્યાનવાયુની) ચતિ વધારે સડપી છે. જુવુ-આવવું (૨.લડુ), શરીરના અગને નીચું કરવું,

ચિત્તુ કરવું, આખો મીચવી, ઉઘાડવી વગેરે માણસોની બધી ક્રિયાઓ સામાન્ય રીતે વ્યાન વાયુને લીધે થાય છે.

(કોઈ અપક્ષેપણુનો અર્થ 'નીચે નાખવું' અને ઉત્ક્ષેપણુનો અર્થ 'ઉછાળવું' કરે છે.)

સમાનવાયુનું સ્થાન વગેરે

સમાનોડગ્નિસમીપસ્યઃ કોષ્ટે ચરતિ સર્વતઃ ।

અન્નં ગૃહ્ણતિ પચતિ વિવેચયતિ મુચ્ચતિ ॥૮॥

સમાનવાયુ જઠરાગ્નિની પાસે રહે છે (ગ્રહણીમા જે જગા અગ્નિએ રોકી ન હોય તે ખાલી જગામા રહે છે.) એ આખા કોકામા (હોજરી, ગ્રહણી તથા મોટા અને નાના આત-રડામા) બધે ફેરે છે. એ અન્નનો કબજો લે છે, (જઠગાગ્નિને બગાબર ચેતવીને) પચાવે છે, અન્નરસને મળમૂત્રથી છટો પાડે છે અને મળ-મૂત્રને છોડી દે છે (અપાનવાયુને સોપી દે છે).

અપાનવાયુનું સ્થાન વગેરે

અપાનોડપાનગઃ શ્વોણિયસ્તિમેદ્વોરુગોચરઃ ।

શુકાર્તવશકુન્મૂત્રગર્ભનિક્રમણક્રિયઃ ॥૯॥

અપાનવાયુ જુદામા રહે છે; કૂલા, મૂત્ર-શય, મૂત્રેન્દ્રિય અને સાથળમા તે ફેરે છે, વીર્ય, આર્તવ (અટકાવ), સડો, પેશાબ અને ગર્ભ એટલી વસ્તુઓને બહાર કાઢવાનું કામ તે કરે છે.

પિત્તાના ભેદ-પાચક પિત્ત

પિત્તં પચ્ચાત્મકં તત્ર પકામાશયમધ્યગમ્ ।

પચ્ચમૂતાત્મકત્વેડપિ યત્તેજસગુણોદયાત્ ॥૧૦॥

લ્યકદ્રવત્વં પાકાદિકર્મણાડનલશક્તિત્મ્ ।

પચલ્યન્નં વિમજતે સારકિક્ટો પૃથક્ તથા ॥૧૧॥

તત્રસ્યમેવ પિત્તાના શોષાણામપ્યનુગ્રહમ્ ।

કરોતિ ઘલદાનેન પાચકં નામ તત્સ્મૃતમ્ ॥૧૨॥

પિત્ત પાચ પ્રકારનું છે.

તેમા જે પક્વાશય અને આમાશયની વચ્ચે (ગ્રહણીમા) રહેલું છે તેને પાચક પિત્ત કહે છે. તે પિત્ત પચમહાભૂતનું બનેલું હોવા છતાં અગ્નિના શુભ તેમા અધિક હોવાથી (અગ્નિતત્ત્વ વિશેષ હોવાથી) તેનું દ્રવપણું (પ્રવાહીપણું) મટીને તે કંકણ થયેલું હોય છે.

પચાવવા વગેરેની ક્રિયા તે કરતું હોવાથી તેને અગ્નિ એવું નામ આપેલું છે. તે અન્નને પચાવે છે. અન્નરસ તથા મળમૂત્રને છૂટાં પાડે છે. વળી ગ્રહણીમાં જ રહેરહે તે ખાકીનાં ચાર પ્રકારનાં પિત્તને પોતપોતાનું કામ કરવાની શક્તિ આપીને એમને ઉપયોગી થઈ પડે છે.

રંજક પિત્ત

આમાશયાધ્ર્યં પિત્તં રજ્જકં રસરજ્જનાત્ ।

જે પિત્ત હોજરીમાં રહેલું છે, તે રસને રંગે છે માટે તેને 'રંજક પિત્ત' એવું નામ આપેલું છે.

સાધક પિત્ત

ચુદ્ધિમેષામિમાનાચૈરભિપ્રેતાર્થસાધનાત્ ॥ ૧૩ ॥

સાધકં દ્વદ્વતં પિત્તં

સાધક પિત્ત હૃદયમાં રહે છે. બુદ્ધિ, મેધા, અહંકાર વગેરે દ્વારા ધારેલું કામ પાર પાડવામાં એ સાધન (મદદ) રૂપ છે; માટે એને 'સાધક (ધારેલા અર્થને સિદ્ધ કરનાર) પિત્ત' કહે છે.

આલોચક પિત્ત

રૂપાલોચનતઃ સ્મૃતમ્ ।

રુક્થમાલોચકં

જે પિત્ત આંખની કીકીમાં રહેલું છે તે રૂપ (આકાર, રંગ વગેરે) જુએ છે; માટે તેને 'આલોચક' પિત્ત કહે છે.

ભ્રાજક પિત્ત

ત્વનસ્થં ભ્રાજકં ભ્રાજનાત્ત્વચઃ ॥ ૧૪ ॥

ચામડીમાં રહેલું પિત્ત ચામડીને (ગરમી આપી) ચળકાવે છે માટે તેને ભ્રાજક (ચળકાવનાર) પિત્ત કહે છે. (એ અભ્યંગ, લેપ વગેરેને પકવે છે)

કંડુના પ્રકાર

શ્લેષ્મા તુ પશ્ચથા

કંડુ પશુ પાંચ પ્રકારનો છે; (અવલંબક, ક્ષેદક, બ્રાધક, તર્પક અને શ્લેષક)

અવલંબક કંડુ

ઉરઃસ્થઃ સ ત્રિકસ્ય સ્વવીર્યતઃ ।

હૃદયસ્યાન્નવીર્યોચ તત્સ્ય ઇવામ્બુકર્મણા ॥ ૧૫ ॥

કક્કધાન્નાં ચ શેષાણાં યત્કરોત્યવલમ્બનમ્ ।

અતોડવલમ્બકઃ શ્લેષ્મા

અવલંબક કંડુ છાતીમાં રહે છે. ત્યાં રહે-રહે એ પોતાની શક્તિથી ત્રિકને પોતાનું (ત્રિકતુ) કામ કરવાની શક્તિ આપે છે. પોતાની શક્તિથી અને અન્નરસની શક્તિથી એ (અવલંબક કંડુ) છાતીમાં રહેરહે હૃદયને પોતાનું કામ કરવાની શક્તિ આપે છે અને છાતીમાં રહેરહે એ (અવલંબક કંડુ) પાણીની ગરજ સારીને (ક્ષેદન, પૂરણ, તર્પણ, સંશ્લેષ-લેકાણુ કરતુ વગેરે પાણીનો કામ કરીને) કંડુનાં ખાકીનાં સ્થાનોને (શ્લેષકમાં ઉગાં ગણાવેલાં સ્થાનોમાંથી હૃદય અને ત્રિક સિવાયનાં બીજાં સ્થાનોને પોતપોતાનું કામ કરવાની શક્તિ આપે છે. તેથી (અવલંબન એટલે શક્તિ આપતો હોવાથી) એ છાતીમાં રહેલા કંડુને અવલંબક કંડુ કહે છે.

ક્ષેદક કંડુ

યસ્ત્વામાશયસંસ્થિતઃ ॥ ૧૬ ॥

ક્ષેદકઃ સોડ્ગ્રસજ્ઞાતક્ષેદનાત્

ક્ષેદક કંડુ આમાશયમાં રહે છે. ત્યાં રહે-રહે એ ખાધેલા અન્નની ગડીઓ પડી ગઈ હોય તેને ભીંજવીને નરમ કરે છે; માટે તેને ક્ષેદક (ભીંજવનાર) કંડુ કહે છે.

બ્રાધક કંડુ

રસવોધનાત્ ।

બોધકો રસનાસ્વાયી

બ્રાધક કંડુ જીભમાં રહે છે. એને લાધે જીભને સ્વાદનું સ્નાન થાય છે, તેથી તેને 'બ્રાધક કંડુ' કહે છે.

તર્પક કંડુ

શિરાસંસ્થોડક્ષતર્પણાત્ ॥ ૧૭ ॥

તર્પકઃ

તર્પક કંડુ માથામાં રહે છે. તે દ્રવિયોને વૃદ્ધ કરે છે, તેથી તેને 'તર્પક કંડુ' કહે છે.

શ્લેષક કંડુ

સન્ધિસંશ્લેષાચ્છ્લેષકઃ સન્ધિષુ સ્થિતઃ ।

શ્લેષક કંડુ સાંધાઓમાં રહે છે. એ સાંધા-

એને (ચીકાશથી) એકત્ર બેડી રાખે છે, તેથી તેને
- 'શ્લેષક' (એકત્ર બેડી રાખનાર) કહે છે.

ઉપસંહાર

इति प्रायेण द्रोणाणां स्थानान्वयविकृतात्मनाम् १८
व्यापिनामपि जानीयात्कर्मणि च पृथक् पृथक् ।

બેકે વાયુ, પિત્ત અને કફ-એ ત્રણ દોષો
આખા શરીરમાં પ્રસરેલા હોય છે તેવાયુ એ
દોષો જ્યારે ખગડેલા ન હોય, ત્યારે એમનાં
પોતપોતાના (જુદાંજુદાં) સ્થાન અને કામ
ક્યાં ક્યાં છે, તે મોટે ભાગે (મુખ્યમુખ્ય)
(શ્લોક ૧ થી ૧૭૩ સુધીમાં) કહ્યાં છે એમ
સમજવું.

ઉપરના શ્લોકમાં દોષ ખગડ્યો ન હોય
ત્યારે એ દોષનાં અમુક સ્થાન અને કામ છે
એમ કહ્યું. તેને અગે દોષ ખગડ્યો ક્યારે
કહેવાય તે બાબતુ બેઈએ. દોષની મૂળ બે
અવસ્થા હોઈ શકે છે: સમ અને વિષમ. વિષ-
મની વળી બે પેટા અવસ્થાઓ છે: ક્ષય અને
વૃદ્ધિ. વૃદ્ધિની વળી બે પેટા અવસ્થાઓ છે:
ચય (સંચય) અને પ્રકોપ. આમ, દોષની કુલ
ચાર અવસ્થાઓ હોઈ શકે છે. સમ, ક્ષય,
ચય અને પ્રકોપ. તેમાંથી દોષ પડેલી (સમ)
અવસ્થામાં હોય ત્યારે એને અવિકૃત (ન
ખગડેલો) કહે છે અને છેલ્લી ત્રણ અવસ્થામાં,
હોય ત્યારે એને ખગડેલો (વિકૃત) કહે છે.

દોષની વૃદ્ધિ અને ક્ષયના સામાન્ય લક્ષણ
ગયા અધ્યાયમાં કહેવાઈ ગયાં છે. તેથી હવે
દોષની વૃદ્ધિ (સંચય અને પ્રકોપ) તથા શમન
(સમતા અને ક્ષય) શાં કારણોથી થાય છે
તે કહેવાનો આરંભ કરે છે.

દોષની વૃદ્ધિ અને શમનનાં કારણ

વાયુની વૃદ્ધિ અને શમનનાં કારણ

उष्णेत युक्ता रूक्षाद्याद्योः कुर्वन्ति सञ्चयम् १९
शीतेन कोपमुष्णेन शमं क्षिप्वाद्यो गुणाः ।

(સૂ. ૧/૧૭૩માં કહેલા) લૂખાશ વગેરે
વાયુના શુભો (પોતાનાથી વિરુદ્ધ) ગરમી સાથે
બેડાય છે, ત્યારે એ વાયુને સંચય કરે છે. એ
લૂખાશ વગેરે શુભો (એ શુભોમાંની જ એક એવી)

કંડકના સંબંધમાં આવે છે, ત્યારે એ વાયુને,
પ્રકોપ કરે છે અને (સૂ. ૧૧/૩૬ માં કહેલા)
સ્નિગ્ધ વગેરે શુભો જ્યારે ગરમીના સંબંધમાં
આવે છે, ત્યારે એ ખને વાયુના વિરોધી હોવાથી
વાયુતુ શમન થાય છે. [શમ, શમન કે પ્રશમ
શબ્દમાં દોષનો ક્ષય (ઓછું થવું) અને સામ્ય
(પ્રમાણુનર હોવું) એ ખને અવસ્થાનો સમા-
વેશ થઈ બંધ છે.]

પિત્તની વૃદ્ધિ અને શમનનાં કારણ

शीतेन युक्तास्तीक्ष्णाद्याश्च यत्तस्य कुर्वन्ते ॥२०॥
उष्णेन कोपं, मन्दाद्याः शमं शीतोपसंहिताः ।

(સૂ. ૧/૧૧ માં કહેલા) તીક્ષ્ણ વગેરે પિત્તના
શુભો સાથે (એનાથી વિરુદ્ધ) કંડકનો શુભ
મળે તો તેથી પિત્તનો સંચય થાય છે, એ જ
તીક્ષ્ણ વગેરે શુભો સાથે (એમાંની જ એક
એવી) ગરમી ભળે તો પિત્તનો પ્રકોપ થાય
છે અને (સૂ. ૧/૧૧૩ માં કહેલા) મંદ વગેરે
શુભો સાથે કંડક ભળે તો (એ ખને પિત્તથી
વિરુદ્ધ હોવાથી) પિત્તનું શમન થાય છે.

કફની વૃદ્ધિ અને શમનનાં કારણ

शीतेन युक्ताः क्षिप्वाद्याः कुर्वन्ते श्लेष्मणश्चयम् २१
उष्णेन कोपं तेनैव गुणा रूक्षादयः शमम् ।

(સ. ૧/૧૧૩ માં કહેલા) સ્નિગ્ધ વગેરે
કફના શુભો સાથે (એ શુભોમાંની જ એક
એવી) કંડક ભળવાથી (કફ કરી જતો હોવાથી)
કફનો સંચય થાય છે, એ જ સ્નિગ્ધ વગેરે
શુભો (એ શુભોથી વિરુદ્ધ) ગરમીના સંબંધ-
માં આવે ત્યારે (કફ ઓગળતો હોવાથી)
કફનો પ્રકોપ થાય છે અને લૂખા વગેરે શુભો
ગરમીના સંબંધમાં આવે, ત્યારે એ ખને કફના
વિરોધી હોવાથી કફનું શમન થાય છે.

દોષના સંચયનાં અર્થ અને લક્ષણ

चयो वृद्धिः स्वघाम्भ्येव प्रहेपो वृद्धिहेतुषु ॥२२॥
विपरीतगुणेच्छा च

દોષ પોતાના સ્થાનમાં જ પ્રમાણુ કરતાં
વધી બંધ મેને ચય (સંચય) કહે છે. (દોષ
પોતાના સ્થાનમાં સંકેતાર્થથી હરીફી શકે
એવો સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં હોય, ત્યારે એ

દોષ પોતાના સ્થાનને જટલો ભાગ રોકતો હોય છે તેટલો જ ભાગ એ દોષ થીજી ગયેલો હોય ત્યારે પણ રોકે તે એ દોષ સરખી જગા રોકતો હોવા છતાં ઘટ હોવાને કીધે પ્રમાણમાં વધી બધ છે. આને દોષનો સંચય કહે છે.) દોષનો સંચય થાય ત્યારે જે કારણોથી (જે બીજાના આધારવિહારથી) એ દોષ વધે છે તે કારણોની દરદીને સૂગ આવે છે અને એ દોષથી વિરુદ્ધ ગુણવાળા આધારવિહારની ધંચા થાય છે.

(સંચય થયા પછી દોષતુ આખું સ્થાન દોષથી ભરાઈ બધ તેને પ્રકોપ નામનો સંચય કહે છે અને એ સ્થિતિમાં દોષના ગુણો જેવા જ ગુણોવાળા આધારવિહારની સૂગ આવે છે. ત્યારપછી એ દોષ પોતાના સ્થાનમાંથી નીકળી બીજાના સ્થાનમાં દાખલ થાય છે, પ્રસરે છે. આને પ્રસર નામનો સંચય કહે છે. એ સ્થિતિમાં દોષના ગુણથી વિરુદ્ધ ગુણવાળા આધારવિહારની ધંચા થાય છે.) (દોષના ગુણ માટે જુઓ સુ. ૧/૧૦૩થી ૧૨).

પ્રકોપ અને શમનાં અર્થ અને લક્ષણ

કોપન્તુમાર્ગગામિતા ।

લિદ્ધાનાં દર્શનં સ્વેપામસ્વાસ્થ્યં રોગસમ્ભવઃ રક્ત સ્વસ્થાનસ્વસ્ય સમતા વિકારાસમ્ભવઃ શમઃ ।

પણ દોષ પોતાના સ્વાભાવિક માર્ગ છોડીને બીજા માર્ગે બધ તેને કોપ (પ્રકોપ) કહે છે. દોષનો પ્રકોપ થાય, ત્યારે જે દોષનો પ્રકોપ થયો હોય તેના પ્રકોપનાં જે લક્ષણો ગયા અધ્યાયમાં આપ્યાં છે તે દેખાય છે, ખેંચેની થાય છે અને દોગ થાય છે.

દોષ પોતાના સ્થાનમાં હોય, ત્યાં પણ થોડા પ્રમાણમાં હોય અને દોષને કીધે રોગ ન થાય, એ ત્રણે ભેગાં હોય ત્યારે દોષનો શમ (પ્રશમ) કહેવાય છે.

સંચય, પ્રકોપ, પ્રશમની ઋતુઓ

ચયપ્રકોપપ્રશમા વાયોર્ગ્રામાદિપુ ત્રિપુ ॥ ૨૪ ॥

વર્ષાદિપુ તુ પિત્તસ્ય, શ્લેષ્મણઃ શિશિરાદિપુ ।

(સુ. ૩/૧, ૧૩માં આપેલા ઋતુઓના ક્રમ પ્રમાણે) શ્રીભક્ષી માંડીને ત્રણ ઋતુઓમાં

(શ્રીભ, વર્ષા અને શરદમાં) વાયુના અતુક્રમે સંચય, પ્રકોપ અને પ્રશમ થાય છે; વર્ષાથી માંડીને ત્રણ ઋતુઓમાં (વર્ષા, શરદ અને હેમંતમાં) પિત્તના અતુક્રમે સંચય, પ્રકોપ અને પ્રશમ થાય છે અને શિશિરથી માંડીને ત્રણ ઋતુઓમાં (શિશિર, વસંત અને શ્રીભમાં) ક્ષેપના અતુક્રમે સંચય, પ્રકોપ અને પ્રસર થાય છે.

કૌસ()માં લખેલા પ્રકોપ મુખ્ય નથી પણ ગૌણ છે.

દોષ			
ઋતુ	વાત	પિત્ત	કફ
હેમંત	(પ્રકોપ)	શમન	સંચય
શિશિર	(પ્રકોપ)	x	સંચય
વસંત	x	x	પ્રકોપ
શ્રીભ	સંચય	(પ્રકોપ)	શમન
વર્ષા	પ્રકોપ	સંચય	x
શરદ	શમન	પ્રકોપ	x

સંચયની ઋતુમાં પ્રકોપ કેમ નથી થતો ?

ચીયતે લઘુરુક્ષામિરોપધીમિઃ સમીરણઃ ॥૨૫॥
તદ્વિઘસ્તદ્વિઘે દેહે કાલસ્વૈભ્યાન્ન કુપ્યતિ ।
અદ્મિરુક્ષાવિપાકામિરોપધીમિઃ તાદશમ્ ॥ ૨૬
પિત્તં યાતિ ચયં કોપં ન તુ કાલસ્ય શૈઘ્યતઃ ।
ચીયતે સ્નિગ્ધશીનામિષ્ઠકૌપધિમિઃ કફઃ રંઠ
તુલ્યેડપિ કાલે દેહે ચ સ્કન્ધતાન્ન પ્રકુપ્યતિ ।

શ્રીભઋતુમાં વનસ્પતિ (અનાજ, ફળ વગેરે) આદાનકાળની અસરને કીધે હલકી અને ઘૂખી થઈ ગયેલી હોય છે, તેથી (એટલે હલકાં અને ઘૂખાં અન્નપાનથી) આદાનકાળમાં તેવા જ (હલકા અને ઘૂખા પડી ગયેલા) દેહમાં તેવા જ (હલકા અને ઘૂખા) વાયુનો સંચય થાય છે, પણ પ્રકોપ થતો નથી; કારણ કે ઋતુ ગરમ હોય છે (વાયુના શીત ગુણથી વિરુદ્ધ ગુણવાળી હોય છે).

વર્ષાઋતુમાં પાણી અને વનસ્પતિમાં (ભેજને કીધે) ખટારા આવી બધ છે, તેથી એ ખાટાં થઈ ગયેલાં પાણી અને વનસ્પતિથી

એવા જ (ખાટા થઈ જતા) પિત્તનો સંચય થાય છે, પ્રકોપ થતો નથી; કારણ કે એ ઋતુમાં (પિત્તથી વિરુદ્ધ યુલ્વાળી) ઠંડક હોય છે.

શિશિર ઋતુમાં સ્નિગ્ધ અને ઠંડાં પાણી અને વનસ્પતિથી એવા જ (સ્નિગ્ધ અને ઠંડા થયેલા) દેહમાં ઋતુ પણ એવી જ (ઠંડી) હોવા છતાં એવા જ (સ્નિગ્ધ અને ઠંડા) કફનો સંચય થાય છે, પ્રકોપ થતો નથી; કારણ કે ઠંડકને ક્ષીધે કફ ઠરી (થીજી) બચ છે.

ખરું બેતાં અન્નપાન, દેહ, દોષ અને ઋતુમાંથી ઘણાંખરાં સમાન યુલ્વાળાં હોય તો એમની ભેગી અસરથી દોષનો પ્રકોપ થવો બેઈએ, છતાં અમુક ઋતુમાં અમુક દોષનો પ્રકોપ ન થતાં સંચય જ કેમ થાય છે તેનું કારણ આ શ્લોકમાં આપ્યું છે.

સંચય, પ્રકોપ અને પ્રશમનું મુખ્ય કારણુ
इति कालस्वभावोऽयमाहारविद्यशात्पुनः ॥ ૨૮ ॥

ચવાદીન યાન્તિ સ્વોઽપિ વોષાઃ કાલેઽપિ
વા ન તુ ।

શ્લોક ૨૪થી ૨૭માં આ (દોષોનો સંચય, પ્રકોપ અને પ્રશમ) ઋતુના સ્વભાવને ક્ષીધે થાય છે એમ કહ્યું; પણ આહાર વગેરે (આહાર, વિહાર, દેશ, રસાયન, વાજકરણુ, વમન, વિરચન) ને ક્ષીધે પણ તરત જ (ઋતુ વગેરે પણ) દોષોના સંચય, પ્રકોપ અને પ્રશમ થાય છે અથવા ઋતુમાં પણ સંચય, પ્રકોપ અને પ્રશમ થતા નથી.

અમુક ઋતુમાં અમુક દોષના સંચય, પ્રકોપ અને પ્રશમ થાય એ તો સામાન્ય નિયમ છે. પણ દોષોના સંચય, પ્રકોપ અને પ્રશમનો મોટો આધાર તો આહાર, વિહાર, દેશ, શરીર-શુદ્ધિ વગેરે ઉપર છે.

દોષના સંચય, પ્રકોપ અને પ્રશમ થાય એવા આહારવિહાર વગેરે હોય તો ગમે તે ઋતુમાં ગમે તે દોષનો સંચય, પ્રકોપ અને પ્રશમ થઈ શકે છે, પણ બે દોષના સંચય, પ્રકોપ અને પ્રશમ થાય એવા આહારવિહાર વગેરે ન હોય તો શ્લોક ૨૪/૨૭માં જણાવ-

વેલી ઋતુઓમાં પણ સંચય, પ્રકોપ અને પ્રશમ થતા નથી, તો પછી બીજી ઋતુઓમાં તેા થાય જ ક્યાંથી ?

દોષ વધે છે હાથીવેગે, ઘટે છે કીડીવેગે
ઘ્યામેતિ સહસ્રા વેહમાપાદતલમ્લક્કમ્ ॥ ૨૯ ॥
નિવર્તતે તુ કુપિતો મલોઽલ્પાલ્પં જલોઽવલ્પં ।

જેમ પાણીનું પૂર એકદમ બધે પ્રસરી બચ છે, પણ પછી ધીમેધીમે ઊતરે છે, તેમ કોપેલા દોષ પગના તળિયાથી તે માથા લગી એકદમ બધે વ્યાપી બચ છે, પણ તે પછી ધીમેધીમે (પોતાના સ્થાન તરફ) પાછા ફરે છે (ઓછા થાય છે).

નાનારૂપેરસહુયૈર્વિકારૈઃ કુપિતા મલાઃ ॥ ૩૦ ॥
તાપયન્તિ તનું તસ્માત્તદ્દેવાકૃતિસાઘનમ્ ।
શન્યં નૈકૈકરો વચ્ચનુમતઃ સામાન્યમુચ્યતે ॥ ૩૧ ॥

કોપેલા દોષો અનેક બાતના અસંખ્ય રોગો ઠરીને શરીરને દુઃખ દે છે, તેથી દરેક રોગનાં જુદાં જુદાં કારણુ, લક્ષણ અને ઉપાય (નિદાન-સ્થાન, ચિકિત્સાસ્થાન વગેરે ઠકાણુ) કહી શકાય નહિ, તેથી રોગનાં સામાન્ય (બધા રોગને લાગુ પડે એવાં) કારણુ, લક્ષણ અને ઉપાય (અહીં) કહીએ છીએ. (અસંખ્ય રોગો માટે જુદું-જુદું કહેવું શક્ય નથી તેથી અહીં બધાને લાગુ પડે એવું કહ્યું છે. પણ મુખ્યમુખ્ય રોગોને વિષે નિદાન, ચિકિત્સા, ઉત્તર વગેરે સ્થાનોમાં જુદું-જુદું પણ કહ્યું છે.)

નિજ રોગોનું કારણુ દોષો
વોષા વલ્પ હિ સર્વેવાં રોગાણામેકકારણમ્ ।

યયા વક્ષી પરિપતન્ સર્વતઃ સર્વમયદ્દઃ ॥ ૩૨ ॥
ઠ્યાયામલ્લેવિ નાત્મીયાં યથા વા કુન્નમયદ્ઃ ।
વિકારજાતં વિચિત્તં ત્રીનુ મુજાત્રાતિવર્તતે ॥ ૩૩ ॥
તથા સ્વચાતુર્યમ્યનિમિત્તમપિ સર્વદા ।

વિકારજાતં ત્રીન્દોષાન્
બધા રોગોનું મુખ્ય કારણુ દોષો જ છે. જેમ વક્ષી ગમે તે દેશમાં ગમે તે વખતે ફરે તો પણ એની છાયા તો એની સાથે ને સાથે જ હોય છે અથવા જેમ આ અનેક પ્રકારના બધા સંદિના પદાર્થો સત્ત, રજસ અને તમસ-એ

ત્રણ ગુણ વિનાના હોતા નથી, તેમ પોત-
પોતાના ધાતુવૈષમ્યને કારણે થયેલા રોગો પણ
કહી પણ ત્રણ દોષ વિનાના (ત્રણ દોષની વિષમતા
વિનાના) હોતા નથી.

ધાતુનો અર્થ અહીં ધાતુ, દોષ અને મળ
કરવાનો છે. રોગેરોગે ધાતુઓની વિષમતા જુદી-
જુદી બાતની હોય છે, તેથી 'પોતપોતાનું' ધાતુ-
વૈષમ્ય' એવો શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે. ધાતુઓ,
દોષો અને મળોની વિષમતાને ધાતુવૈષમ્ય કહે
છે. વિષમતા ચાર રીતે થઈ શકે છે: ધાતુ વગેરે
પ્રમાણથી ઓછી થવાથી, વધી જવાથી, ખગડ-
વાથી અને કોપવાથી (પોતાનો માર્ગ છોડીને
બીજા માર્ગે જવાથી). ધાતુ, દોષ અને મળ
સૂ. ૧૧/૧થી ૪૩માં આપેલાં પોતપોતાના
સ્વાભાવિક કામ ન કરે ત્યારે વિષમ થયા છે
એમ સમજવું.

વળી આ શ્લોકમાં કહ્યું છે કે જે રોગ ધાતુ,
દોષ અને મળની વિષમતાથી ઉત્પન્ન થાય
છે તે દોષો વિના ઉત્પન્ન થતા નથી. આ
ઉપરથી એવું કહેવા માગે છે કે જે રોગો ધાતુ
વગેરેની વિષમતાથી ઉત્પન્ન થતા નથી એવા
આગતુક રોગો દોષો વિના ઉત્પન્ન થાય છે.
નિજ રોગોમાં દોષો હોય છે, આગતુક રોગોમાં
શરૂઆતમાં દોષો હોતા નથી.

દોષોના પ્રકોપનું કારણ

તેવાં કોષે તુ કારણમ્ ॥ ૩૫ ॥
અર્થેસ્વાભ્યૈઃ સંયોગઃ કાલઃ કર્મ ચ દુષ્કૃતમ્ ।
હીનાતિમિથ્યાયોગેત મિથ્યતે તલ્લુનસ્ત્રિધા ॥ ૩૫ ॥
(અસાત્મ્ય વિષય માથે ઇદ્રિયોનો સંબંધ,
ખગડેલી ઋતુ અને (આ જન્મનું કે પૂર્વ
જન્મનું) પાપ-એ ત્રણ દોષોના કોપનું કારણ
છે. એ ત્રણ કારણોમાંનું દરેકે કારણના વળી
હીનયોગ, અતિયોગ અને મિથ્યાયોગની દૃષ્ટિએ
ત્રણત્રણ પેટા વિભાગ પડે છે. (આમ દોષ
કોપવાના મવ કારણ છે.)

અસાત્મ્ય વસ્તુ સાથે ઇદ્રિયોનો સંબંધ
અહીં અર્થ અથવા વિષય એટલે શબ્દ
(અવાજ), સ્પર્શ, રૂપ (આકાર, રંગ), રસ

(સ્વાદ) અને ગંધ. કાનનો વિષય શબ્દ, આમ-
હીનો વિષય સ્પર્શ, આંખનો વિષય રૂપ, જીભનો
વિષય રસ અને નાકનો વિષય ગંધ છે. અમુક
વિષય અમુક ઇદ્રિયનો હોય છતાં પણ અમુક
માણસની એ ઇદ્રિયને એ વિષય સાત્મ્ય ન હોય
તો તેના સેવનથી દોષો કોપે છે. સાબ માણસને
પણ કોઈને કંકોડાં સાત્મ્ય છે (સદે છે) અને
કોઈને નથી નહતાં. એક સાબે માણસ કંકોડાં-
નું શાક ખાય તો એના દોષ કોપતા નથી પણ
બીજા સાબ માણસથી ભૂલેચૂકે પણ એક કંકોડાં
કંકોડું અબજલુતાંયે ખવાઈ ગયું હોય તો એને
ચૂંકાય છે, ઝાડા થઈ જાય છે. પડેલા માણસને
કંકોડાં માપસર સાત્મ્ય છે, બીજાને કંકોડાં
અસાત્મ્ય છે. આમ અસાત્મ્ય પદાર્થ માથે
(એમના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ કે ગંધ દ્વારા)
શરીરનો સંબંધ થાય છે, ત્યારે દોષો કોપે છે.

ઇદ્રિય અને અર્થોના હીન, અતિ અને
મિથ્યાયોગ એટલે શું ?

હીનોડયૈનેન્દ્રિયસ્વાલ્પ સંયોગઃ સ્વેન નૈવ વા ।
અતિયોગોડતિસંસર્ગઃ, સૂક્ષ્મમાસુરમૈરવમ્ ॥૩૬॥
અત્યાસન્નાતિદૂરસ્થં વિપ્રિયં વિકૃતાદિ ચ ।
યદક્ષ્ણા વીકલ્યતે રૂપં મિથ્યાયોગઃ સ દારુણઃ ॥૩૭॥
પ્રવમત્યુઘ્નપૂત્યાદીનિન્દ્રિયાર્યાન્ યથાયથમ્ ।
વિદ્યાન્

કોઈ પણ ઇદ્રિયને પોતાના વિષય સાથે
જરૂર કરતાં થોડો સંબંધ થાય કે બિલકુલ
સંબંધ થાય જ નહિ એને હીનયોગ કહે છે;
જરૂર કરતાં વધારે સંબંધ થાય તેને અતિ-
યોગ કહે છે; આંખ બીણું, ચળકતું, ભયંકર,
બિહું પાસેનું, બહુ આધું, ન ગમે એવું, બેટોળ
વગેરે રૂપ (આકાર, રંગ) જુએ તેને મિથ્યાયોગ
કહે છે. મિથ્યાયોગ ભયંકર છે. ઉપરના આંખના
દાખલા ઉપરથી સમજી લેવું કે (કાન, નાક
વગેરે) તે તે ઇદ્રિય બહુ મોટો અવાજ, દુર્ગંધ
વગેરે વિષયના સંબંધમાં આવે ત્યારે તે તે
ઇદ્રિયનો અને તેના વિષયનો મિથ્યાયોગ થાય છે.
જ્યારે કાન બહુ મોટો, કંઠાર, પ્રિયજનના
નાશનો, ભયંકર વગેરે અનિષ્ટ અવાજ સંભળે,

ત્યારે કાન અને અવાજનો મિથ્યાયોગ થયો કહેવાય. જ્યારે નાકને દુર્ગંધ, વિષ્ણાની ગંધ વગેરે અનિષ્ટ ગંધ આવે, ત્યારે નાકનો અને ગંધનો મિથ્યાયોગ થયો કહેવાય. જ્યારે સ્નાન કરવું, ચંદન વગેરે ચોપડવું, ઠંડી વસ્તુનો સ્પર્શ કરવો, ગરમ વસ્તુનો સ્પર્શ કરવો વગેરે પ્રકારના સ્પર્શ જે શાસ્ત્રોક્ત ક્રમે કરવા બેઠએ તે ક્રમમાં ન કરાય, ત્યારે ચામડી અને સ્પર્શનો મિથ્યાયોગ થયો કહેવાય છે; તેમ જ જે ક્રમમાં રસ(સ્વાદ)નો ઉપયોગ જીએ હોવો બેઠએ તે ક્રમમાં ન હો કે અપથ્ય દ્રવ્યના રસનો સ્વાદ જીલ હો, ત્યારે જીલ અને રસનો મિથ્યાયોગ થયો કહેવાય.

ઋતુના હીન, અતિ ને મિથ્યાયોગ કાલસ્તુ શીતોષ્ણવર્ષામેદાત્ ત્રિધા મતઃ ॥ ૩૮ ॥

સ હીનો હીનશીતાદિરતિયોગોડતિલક્ષણઃ । મિથ્યાયોગસ્તુ નિર્દિષ્ટો વિપરીતસ્વલક્ષણઃ ॥ ૩૯ ॥

ઠંડીનો, ગરમીનો અને વરસાદનો—એ ત્રણ બેદને ક્ષીધે કાળ (ઋતુ) ત્રણ ત્રણ પ્રકારનો છે. ઠંડી, ગરમી અને વરસાદ જે કાળમાં જેટલા હોવાં બેઠએ તે કરતાં ઓછાં હોય, ત્યારે તે હીનકાળ કહેવાય છે. જ્યારે ઠંડી, ગરમી અને વરસાદ જે કાળમાં જેટલાં હોવાં બેઠએ તેનાથી વધારે હોય છે, ત્યારે કાળનો અતિયોગ થયો કહેવાય છે અને જે કાળમાં ઠંડી, ગરમી ને વરસાદમાંથી જે હોવું બેઠએ તેનાથી જીલકું જ થાય તેને કાળનો મિથ્યાયોગ કહે છે. (દા. ત. ઉંમંતઋતુમાં થોડી ટાઢ પડે તો હીનયોગ, ખુબ જ ટાઢ પડે તો અતિયોગ અને તાપ પડે તો મિથ્યાયોગ થયો કહેવાય છે.)

કામના હીન, અતિ ને મિથ્યાયોગ કાયવાક્રવિત્તમેદેન કર્માપિ વિમજેત્ ત્રિધા । કાયાદિકર્મણો હીના પ્રવૃત્તિર્હોનસંલક્ષઃ ॥ ૪૦ ॥ અતિયોગોડતિવૃત્તિસ્તુ, વેગોદીરણધારણમ્ । વિપમાહ્નક્રિયારમ્ભપતનસ્વલનાદિકમ્ ॥ ૪૧ ॥ ભાષણં સામિશુકસ્ય રાગહેપમયાદિ ચ । કર્મ પ્રાણાતિપાતાદિ દશવા પચ્ચનિન્દિતમ્ ॥૪૨॥

મિથ્યાયોગઃ સમસ્તોડસાવિહ વાડમુત્ર વા કૃતમ્ ।

શરીરથી થતું, વાણીથી થતું અને મનથી થતું એવા કામના ત્રણ બેદને ક્ષીધે કામના ત્રણ ત્રણ ભાગ પાડવા. શરીરતું, વાણીતું કે મનતું કામ થતું બેઠએ તે કરતાં ઓછું થાય તો કામનો હીનયોગ કહેવાય અને વધારે થાય તો અતિયોગ કહેવાય. અંગો વાંઠાંચૂકાં રાખીને કામ કરવા માંડવું. પડવું, લપસવું વગેરે (શરીરથી થતાં કામ), જમતાંજમતાં બોલવું (વાણીથી થતું કામ), અને સૂ. ૨/૨૧,૨૨માં જણાવેલાં શરીરનાં, વાણીના અને મનનાં તાપકર્મો એ ખર્ધાં આ જન્મે કૃયાં હોય કે ગયા જન્મેમાં, તોત્રણ એ કામનો મિથ્યાયોગ છે.

કોપેલા દોષ કેટલા અને ક્યાં રોગ કરે છે? નિદાનમેતદ્દોષાણાં, કુપિતાસ્તેન નૈકઘા ॥ ૪૩ ॥

કુર્વન્તિ વિવિધાન્ વ્યાધીન્ શાલાકોષ્ઠાસ્થિસન્ધિપુ ।

આ (શ્લોક ૩૪થી ૪૨ફે સુધીમાં કહ્યું તે) દોષોના પ્રકોપવું કારણ છે. એ કારણને ક્ષીધે અનેક પ્રકારે કોપેલા દોષ શાખામા (શ્લોક ૪૪મા કહેલા ખાલ માર્ગમાં), કોડામાં (શ્લોક ૪૫ફેમાં કહેલા અંતઃકોષ્ટ માર્ગમાં) અને હાડકાંના સાંધામાં (શ્લોક ૪૭,૪૭ફેમાં કહેલા મધ્યમ માર્ગમાં) અનેક ભતના રોગ કરે છે.

શાખા વગેરેમાં થનારા રોગ (ખહિલાગિ થનારા રોગ)

શાલા રક્તદયસ્ત્રક્ ચ ઘાહારોગાયનં હિ તત્ ॥ ૪૪ ॥

તદાશ્રયા મવચ્ચક્ષ્ણગ્ઠાલ્ઝ્યર્ચુદાદયઃ । વહિર્માગાશ્ચ હુર્નામગુલ્મશોકાદયો ગદાઃ ॥ ૪૫ ॥

શાખા (હાથ, પગ), કોહી, માંસ, ચરબી, હાડકું, મજ્જા અને વીર્ય—એ છ ધાતુઓ અને ચામડી એટલા રોગનો ખાલ (ખહારનો, ઉપરનો) માર્ગ છે. મય, વ્યંગ, ચંડાલજી, અખુદ (વિસર્પ, વિદ્રધિ) વગેરે તથા હરસ, ગોળો, સોલ વગેરે રોગોને ખહારના ભાગના રોગ કહે છે.

કોષ્ઠમાં થનારા રોગ (અંતર્ભાગમાં થનારા રોગ)

મન્તઃકોષ્ઠો મહાહ્નોત આમપક્વાશયાશ્રયઃ ।
તત્સ્થાનાઃ ચ્છર્ચતીસારકાસસ્થાસોદરજ્વરાઃ ॥
મન્તર્ભાગં ચ શોકાશોંઘુલ્મવીસર્પવિદ્રુધિ ।

આમાશય અને પક્વાશયના આશ્રયરૂપ મહાહ્નોત (એટલે ગળાથી શરૂ થતા ગુદા સુધીના માર્ગ, જેમાં ઠોળગી, ગ્રહણી, નાતું આંતરડું અને મોઢું આંતરડું આવી બંધ છે તે) એટલાંને રોગનો અંતઃકોષ્ઠ (અંદરનો, ઊંડાણનો) માર્ગ કહે છે. ક્ષિલટી, અતિમાર, ઉધરસ, દમ, ઉદરરોગ, તાવ, સોબ, હરસ, ગોળા, રતવા અને ગડ એ તે સ્થાનમાં (=અંતઃકોષ્ઠમાં) થતા-જિંડાણુના ભાગમાં થતા-રોગ છે.

શરીરના મધ્યમ ભાગમાં થનારા રોગ

શિરોહૃદયબ્રહ્મસ્વાદિમર્માણ્યસ્થાં ચ સન્ધ્યઃ ॥૬૭॥
તદિચ્છ્વાઃ શિરાસ્નાયુરુજ્જરાવાઘ મધ્યમઃ ।
રોગમાર્ગઃ સ્થિતાસ્તત્ર યદમપક્વચાદિતાઃ ॥૬૮॥
મૂર્ધાદિરોગાઃ સન્ધ્યસ્થિત્રિક્ષૂલગ્રહાદયઃ ।

માથું, હૃદય, મૂનાશય વગેરે તથા મર્મ-સ્થાનો તથા હાડકાના સાંધા તથા તે બધાની સાથે બેડાયેલા શિરા, સ્નાયુ, કંડરા વગેરે-એટલાં રોગનો મધ્યમ (વચ્ચો) માર્ગ છે. ક્ષય, પક્વાશય, અક્રિયો વા. માથું (હૃદય, મૂનાશય) વગેરેના રોગ અને સાંધામાં, હાડકામાં અને ત્રિકમા શૂળ, જડતા વગેરે રોગ ત્યાં (મધ્યમ માર્ગમાં) થાય છે.

કોષેલા વાયુનાં કામ (અસર)

હંસવ્યાસવ્યઘસ્વાપસાદરુકોદ્મદેનત્મ ॥૬૯॥
સન્નાહ્નમ્હ્રસ્વોચર્ચવર્નહર્ષણતર્પણમ્ ।
કમ્પવારુધ્યસ્તૌપિર્યંશોપસ્પન્દનવેપન્તમ્ ॥૭૦॥
સ્તમ્ભઃ કપાયરસતા વર્ણઃ શ્યાવોરુહ્ણોડપિ વા ।
કર્માણિ વાયોઃ-

સંસ (૧. અંગ લખડી પડે, ૨. બીણુબીણું થઈ બંધ), વ્યાસ (૧. અંગમાં આચકા લાગે, ૨. અંગ સકોચાઈ ન શકે), વ્યઘ (૧. હથેડા વાગતા હોય એવું લાગે, ૨. વીંધતા હોય એવી પીડા થાય), સ્વપ (૧. અંગ

પોતાના કામની પ્રાપ્તતા જડ-બહેતે બની બંધ, ૨. કંઈ અડકે તો બખર ન પડે), સાદ (અંગ પોતપોતાનું કામ ન કરી શકે), રુઢ (સતત શૂળ-સણુકા આવે), તોદ (સોય ખોસ્ત્યા જેવી પીડા થાય એટલે કકડેકકડે સણુકા મારે), ભેદન (અંગને ફાડવામાં આવતું હોય એવી પીડા), અંગ (ઝાડો, પેશાબ વગેરે-પોતાનાં સ્થાનમાંથી નીકળી ન શકે તથા મૂળ થઈ જવાય), અંગભંગ (શરીર બંધે ભાંગતું-કચરાતું હોય એવી પીડા થાય), સકોચન (અંગ સકોચાઈ બંધ, લાખું ન થઈ શકે), વર્ત (ઝાડાની છીંટીઓ ખંધાઈ બંધ), હર્ષણ (૧. ફવાડા ક્ષિભાં થઈ બંધ, ૨. અંગ બંધે કોટકોટાવાણું થઈ બંધ), તર્ષણ (તરસ લાગે), કપ (અંગ હાલ્યા કરે), પારુખ્ય (અંગ કંકણ થઈ બંધ), સૌપિર્યં (કાણુકાણું પડી બંધ), શોષ (અંગ સુકાઈ બંધ), સ્પંદન (અંગ ફરકે, થડકે), વેદન (અંગને જડકીને બાધ્યુ હોય એવી પીડા થાય), સ્તંભ (અંગ અક્રક્ટ થઈ બંધ), મોમાં પૂરું-પૂરું લાગે, અંગ કાણું પડી બંધ અથવા આછુ લાલ થઈ બંધ-આ (કોષેલા) વાયુના કામ છે.

કોષેલા પિત્તનાં કામ (અસર)

પિત્તસ્ય દાહરાગોભ્રગાકિનાઃ ॥૬૧॥
સ્વેદઃ ક્ષેદઃ સ્મૃતિઃ કોયઃ સદન મૂર્ઙ્ગનં મદઃ ।
કદુક્કામ્નો રસા વર્ણઃ પાણ્ડુરાહુગર્જિતઃ ॥૬૨॥

દાહ (લાલે ખાગે), રાગ (અંગ લાલ થઈ બંધ), ઉભ્રમ (અંગ ગરમ થઈ બંધ), પાક (ગૂમડાં વગેરે પાકે), પરસેવો થાય, મળ પચ-પચા થઈ બંધ, શરીરમાંથી બહાર વહેવું-વહેવું-ડાલવું, સડાવવું, સદન (માથુ ટુખાડી વગેરે કામથી અંગને સજ્જડ કરી દે), મૂર્છા આણુવી, મદ ચડાવવો, મો તીખું અને ખાઢું રડે, અંગનો અંગ ઘોળા અને લાલ સિવાય બીજે ગમે તે થઈ બંધ-આ કોષેલા પિત્તનાં કામ છે.

કોષેલા કફનાં કામ (અસર)

પ્રલેપમ્ણઃ સ્નેહકાઠિન્યરુઙ્ગશીતશ્વનારવમ્ ।
અન્વોપલેપસ્તૈમિત્યશોભાપચયતિનિદ્રતાઃ ॥૬૩॥

વર્ગઃ શ્વેતો રસૌ સ્વાદુલયર્ણો ચિત્રકારિતા ।

(જે જગ્યાએ કંકે કોપ્યો હોય ત્યાં) ચીકણુ થઈ જાય, કંકણુ થઈ જાય, ખણુજ (ચંબ) આવે, કંકે થઈ જાય, લારિ થઈ જાય, ખંધ (૧. સોતો પુરાઈ જાય, ૨. ચોટાડી દે), પોતે (કંકે) અંગ ઉપર લપેડાઈ-ખરડાઈ જાય, સ્તૈ-મિત્ય (અંગ ચપળતાથી પોતાનું કામ ન કરી શકે); સોલ, ખોરાક, ગૂમડાં વગેરેને પાકવા ન દે, ખડુ ઊંધ આવે, અંગના રંગ ધોળો થઈ જાય, મોમાં ગળુ ગળુ અને ખાર ખાર લાગે તથા રોગ ધીમે ધીમે વધે-આ કોપેલા કંકનાં કામ (અસર) છે.

દરદીને વારંવાર તપાસવાનું કારણ

इत्यशेषामवस्थापि यदुक्तं दोषलक्षणम् ॥ ૫૪ ॥

दर्शनाद्यैरवहितस्तन्सम्यग्गुणलक्षणयेत् ।

व्याध्यवस्थाविभागज्ञः पश्यन्नातान्

प्रतिक्षणम् ॥ ૫૫ ॥

રોગની અવસ્થાઓ (Stages) બરાબર ઓળખી શકે એવા, ધ્યાન રાખે એવા વૈધે દરદીઓને દર્શન વગેરેથી (સૂ. ૧/૨૧૩માં જણાવેલી ત્રણે રીતે) ઘડીએ ઘડીએ તપાસીને બધાથે રોગમાં વ્યાપી ગયેલાં (થતાં) (કોપેલા) દોષોનાં જે લક્ષણો ઉપર કહ્યાં તે બરાબર બેલાં (ઉપર કહેલાં લક્ષણોમાંથી કયાં અને કેટલાં લક્ષણો દરદીને થાય છે તે બરાબર બેવું).

अभ्यासात्प्राप्यते दृष्टिः कर्मसिद्धिप्रकाशिनी ।

रत्नादिसदसज्જ્ઞાનં ન શાસ્ત્રાદેવ જાયતે ॥ ૫૬ ॥

(કોપેલા દોષનાં લક્ષણો દરદીમાં થતાં હોય તે વારંવાર બેવાની) ટેવથી રોગ મટાડવાનું કામ બરાબર પાર પડે એવા રસ્તા સુઝાડનારી દૃષ્ટિ આવે છે. અવેરાત વગેરે ખરું છે કે ખોટું (નકલી) તેની સમજણુ ફક્ત અવેરાત વગેરેના શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી જ આવતી નથી.

કોઈ પણ વિષયમાં દૃષ્ટિ બરાબર ખૂબે એટલા માટે એ વિષયને લગતી વિદ્યા પૂરી ભણવી બેઈએ તથા એ વિદ્યામાં જે કામ કરવાનું હોય તે વારંવાર કરવું બેઈએ. ઊંડી સમજણુ

(insight) થવા માટે શાસ્ત્ર (bookish knowledge) અને અભ્યાસ (repeated practical knowledge) એ બંનેની જરૂર પડે છે.

ત્રણ પ્રકારના રોગ

દ્રુપાપચારજઃ કશ્ચિત્કશ્ચિત્પૂર્વપરાધજઃ ।

તત્સંસ્કારાન્નવત્યન્યો વ્યાધિરેવં ત્રિધા સ્મૃતઃ ॥ ૫૭ ॥

કેટલાક (આ જન્મે કરેલાં અને તેથી) બેચેલાં કુપથ્ય વગેરે કારણથી થયેલા, કેટલાક ગયા જન્મમાં કરેલા પાપથી થયેલા અને ખીલ કેટલાક એ બંને (આ જન્મનું) કુપથ્ય અને પૂર્વજન્મનાં પાપનું ફળ) ભેગાં થવાથી થયેલા એ રીતે રોગ ત્રણ પ્રકારના છે એવું આશુર્વેદ કહે છે. (આમાંથી પહેલા પ્રકારના રોગોને દુષ્ટજ અથવા દુષ્ટકર્મજ, ખીલ પ્રકારના રોગોને અદુષ્ટજ અથવા અદુષ્ટકર્મજ અને ત્રીજા પ્રકારના રોગોને દુષ્ટાદુષ્ટજ અથવા દુષ્ટાદુષ્ટકર્મજ રોગ પણ કહે છે.)

એ ત્રણ પ્રકારનાં રોગનાં લક્ષણ

यथानिदानं दोषोत्थः कर्मजो हेतुभिर्विना ।

महारम्भोऽल्पके हेतावातङ्को दोषकर्मजः ॥ ૫૮ ॥

શ્લોક ૩૪થી ૪૪ સુધીમાં દોષોના પ્રકોપનાં જે કારણ (નિદાન) કહ્યાં છે તે કારણથી કોપેલા દોષને લીધે થયેલા રોગને દોષોત્થ (દુષ્ટજ, દુષ્ટકર્મજ, દુષ્ટાપચારજ) રોગ કહે છે. દોષ કોપે એવાં કારણો વિના જે રોગ થયો હોય તેને કર્મજ (અદુષ્ટજ, અદુષ્ટકર્મજ, પૂર્વપરાધજ) રોગ કહે છે. દોષ કોપે એવું કારણ જરાક જ બન્યું હોય (આહારવિહારનું ન બેવું કુપથ્ય થયું હોય) છતાં જે રોગ શરૂઆતથી જ ઉચ્ચ સ્વરૂપમાં થાય (એટલે રોગના પૂર્વરૂપ અને રૂપનાં લક્ષણો શરૂઆતથી જ ઉચ્ચ સ્વરૂપમાં થાય) તેને દોષ અને દેવ બંનેને લીધે થયેલો (દોષકર્મજ, દુષ્ટાદુષ્ટજ, દુષ્ટાદુષ્ટકર્મજ) રોગ કહે છે.

ઉપશય ઉપરથી રોગની બાત ઓળખવાની રીત

વિપક્ષશીલનાત્પૂર્વઃ કર્મજઃ કર્મસહસ્રયાત્ ।

ગચ્છત્યુભયજન્મા તુ દોષકર્મસયાત્સંયમ્ ॥ ૫૯ ॥

રોગ જે કારણથી થયો હોય તેનાથી વિરુદ્ધ પ્રકારના આહારવિહારનું સેવન કરવાથી જે રોગ મટે તે રોગ પહેલા પ્રકારનો (દોષના પ્રકોપથી થયેલો) છે, રોગની પીડા ભોગવીને, અથવા પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને પ્રારબ્ધનો નાશ કરવાથી જે રોગ મટે તે કર્મજ (પ્રારબ્ધથી થયેલો) રોગ છે અને દોષ અને પ્રારબ્ધ બંનેનો નાશ કરવાથી જે રોગ મટે તે રોગ દોષ અને પ્રારબ્ધ બંનેથી થયેલો છે (એમ બહુવું).

રોગના ત્રણ પ્રકારના પેટાભાગ

દ્વિધા સ્વપરતન્ત્રત્વાદ્યાઘયોડ્વ્યાઃ પુનર્દ્વિધા ।

શ્લોક પંચાળના ત્રણ પ્રકારના રોગના દરેકના સ્વતંત્ર (મૂળ રોગ) અને પરતંત્ર-એ રીતે બે ભાગ પડે છે. તેમાંથી પાછળના (પરતંત્ર) રોગના વળી પાછા બે પેટાભાગ પડે છે.

પરતંત્ર રોગના બે પેટાભાગ

પૂર્વજાઃ પૂર્વરૂપાઠ્યાઃ, જાતાઃ પશ્ચાદુપદ્રવાઃ ॥૬૦॥

સ્વતંત્ર એટલે મૂળ રોગ થાય તે પહેલાં જે રોગો (લક્ષણો) થાય છે તે પૂર્વરૂપને નામે ઓળખાતા રોગ અને મૂળ રોગ થયા પછી જે ઉપદ્રવો થાય છે તે ઉપદ્રવો—(આ પૂર્વરૂપ અને ઉપદ્રવો એ પરતંત્ર રોગના બે પેટાભાગ છે.)

સ્વતંત્ર રોગ કોને કહેવાય ?

યથાસ્વજન્મોપશયાઃ સ્વતન્ત્રાઃ સ્પષ્ટલક્ષણાઃ ।

અમુક રોગ જે કારણથી થતો હોવાનું શાસ્ત્રમાં (નિદાનસ્થાન વગેરે ચોગ્ય સ્થળે) કહ્યું હોય તે કારણથી જે રોગ થયો હોય, જે રોગ માટે જે ઉપચાર શાસ્ત્રમાં (ચિકિત્સા-સ્થાન વગેરે જગ્યાએ) કહ્યા હોય તે ઉપચારથી જે રોગ મટે અને જે રોગનાં શાસ્ત્રોક્ત લક્ષણો સ્પષ્ટ જણાતાં (દેખાતાં) હોય (આ ત્રણે શરતો જે રોગમાં પૂરી પડતી હોય) તે રોગને સ્વતંત્ર રોગ કહે છે.

પરતંત્ર રોગ કોને કહેવાય ?

વિપરીતાસ્તતોડ્વ્યે તુ

પણ બીજા એટલે પરતંત્ર રોગ એનાથી (સ્વતંત્ર રોગથી) ઊંધા હોય છે. (અમુક રોગ જે કારણથી થતો હોવાનું શાસ્ત્રમાં કહ્યું હોય

તે કારણથી જે રોગ ન થયો હોય, જે ઉપચારથી મટતો હોવાનું શાસ્ત્રમાં કહ્યું હોય તે ઉપચારથી જે મટે નહિ અને જનાં લક્ષણો સ્પષ્ટ જણાતાં ન હોય તે રોગને પરતંત્ર રોગ કહે છે.)

દોષના બે પ્રકાર

વિદ્યાદેયં મલાનપિ ॥૬૧॥

(કક્ત રોગ જે સ્વતંત્ર અને પરતંત્ર હોય છે એમ નથી;) દોષ પણ એ જ પ્રમાણે સ્વતંત્ર તથા પરતંત્ર બે પ્રકારના બહુવા.

દોષનાં બે પ્રકારનાં લક્ષણ

તાલ્લક્ષયેદવહિતો વિકુર્વાણાન્ પ્રતિન્વરમ્ ।

દરેક રોગમાં કોપેલા દોષોનાં લક્ષણ વૈદ્યે ધ્યાનપૂર્વક બેવાં. (અને તે ઉપરથી નક્કી કરવું કે એ કોપેલો દોષ સ્વતંત્ર છે કે પરતંત્ર. અમુક દોષ જે કારણથી કોપતો હોવાનું શાસ્ત્રમાં કહ્યું હોય તે કારણથી જે દોષ કોપ્યો હોય, જે દોષનો પ્રકોપ મટાડવા માટે શાસ્ત્રમાં જે ઉપાય કહ્યો હોય તે ઉપાયથી જે કોપેલો દોષ શમી બય અને જે દોષના પ્રકોપનાં લક્ષણો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે તે દોષનો પ્રકોપ સ્વતંત્ર છે એમ બહુવું. પણ બે ઉપરની ત્રણ શરતોથી વિરુદ્ધ રીતે દોષનો પ્રકોપ થયો હોય તો તે દોષનો પ્રકોપ પરતંત્ર છે એમ બહુવું.)

મૂળ રોગ અને ઉપદ્રવની ચિકિત્સાનો ક્રમ તેવાં પ્રવાનપ્રશમે પ્રશમોડ્વામ્યતસ્તથા ॥૬૨॥
પશ્ચાચિકિત્સેતૂર્ણે વા ઘલવન્તમુપદ્રવમ્ ।

સ્વતંત્ર (મૂળ) રોગ મટતાં એ (પરતંત્ર રોગો—ઉપદ્રવો) મટે છે. પણ એ રીતે બે ઉપદ્રવો ન મટે તો મૂળ રોગ મટી ગયા પછી એ ચાલુ રહેલા ઉપદ્રવોની (એમનાં પોતપોતાનાં ઔષધોથી) ચિકિત્સા કરવી. (બે એવું ન કરીએ તો એ ઉપદ્રવો અસાધ્ય થઈ બય.) પણ બે એ ઉપદ્રવ બળવાન હોય તો તરત જ (મૂળ રોગની ચિકિત્સા પડતી મૂકીને પણ પહેલાં) એની (ઉપદ્રવની) ચિકિત્સા કરવી.

એતુ' કારણુ

ધ્યાચિક્ષિપ્રશતીરસ્ય પીડાવક્તરો હિ સઃ ॥૬૩॥

કારણુ કે મૂળ રોગથી પીડાયેલા શરીરવાળા માણુમને એ ઉપદ્રવ વધારે પીડા કરે છે.

રોગ મટાડવા માટે યુ બલ્લે તેા ચાલે ?
વિકારનામાકુશલો ન જિહ્વીયાત્ કદાચન ।
ન હિ સર્વવિકારાણાં નામતોડસ્તિ

ધ્રુવા સ્થિતિઃ ॥૬૪॥

આ ફલાણુ રોગ છે એવુ રોગનું નામ ન કહી શકનાર વૈદે કહી શરમાલુ નહિ; કારણુ કે બધા રોગોનુ પોતપોતાનુ નામ પાડીને એ રોગોની સદાને માટે નક્કી એકની એક સ્થિતિ હોતી નથી.

દોષ કોપવાનાં અનેક કારણોમાંથી કયો દોષ કયા કારણથી કોપ્યો છે, કયા દોષના પ્રકોપથી રોગ થયો છે, કયા કયા દોષ ભેગા કોપ્યા છે, એકલો કે ભેગા કોપ્યો કયો દોષ કેટલા પ્રમાણમાં કોપ્યો છે, દોષોની ગતિ જિથી, નીચી કે આડી છે, દોષ કયા સ્થાનમા જઈને રોગ કરે છે, કઈ ધાતુ અને કયો મળ કેટલો બગડ્યો છે, દોષ વગેરેની વૃદ્ધિ થઈ છે કે ક્ષય વગેરે અનેક બાબતો ઉપર રોગને આધાર હોવાથી રોગો પણ અસખ્ય હોય છે. તે બધાના નામ પાડવા અશક્ય છે. તેથી શાસ્ત્રમાં મુખ્ય-મુખ્ય રોગના નામ આપેલાં છે, બાકીનાનો સમાવેશ કંઈના રોગ, પિત્તના રોગ, વાયુના રોગ વગેરે વર્ગમાં થઈ બાય છે. આમ બધા રોગોને નામ ન આપી શકાય એવું હોવાથી તથા એકના એક જ રોગમા પણ ખોટા આહાર, વિહાર, ક્રિયા, આપધ વગેરેને ક્ષીવે અનેક વિકાર થાય છે; તેથી બધા રોગોને જુદા જુદા નામ આપી શકાય નહિ. માટે દર-દીના રોગનુ નામ ન કઈ શકનાર વૈદે શર-માવાની જરૂર નથી. આપણે કામ સાથે કામ છે, નામ સાથે નહિ. અને દરેક દોષના પ્રકો-પના લક્ષણો ઉપરથી કયો દોષ કોપ્યો છે એ પારખનાર વૈદ રોગનુ નામ નહિ બલ્લુતો હોય તેાપણુ રોગના સફળ ઉપચાર કરી શકશે. માટે રોગનું નામ ન બલ્લુવામાં કઈ નાનમ નથી, પણ દોષના પ્રકોપના લક્ષણો અને એ

પ્રકોપને મટાડવાના ઉપાયો ન બલ્લુવામાં નાનમ છે. (જે રોગોનાં લક્ષણો વગેરે આયુર્વેદમાં આપેલાં છે તે રોગોનુ નામ ન પાડી શકવામાં અભ્યાસની ખામી હોવાથી વૈદને જરૂર શર-માવા એવુ છે.)

અનેક રોગો થવાનાં કારણુ

સ પવ કુપિતો દોષઃ સમુત્પાનવિદોષતઃ ।

સ્થાનાન્તરાણિ ચ પ્રાપ્ય વિકારાનુ કુસ્તે વહ્નુ ॥

તસ્માદ્ધિકારપ્રકૃતીરચિદ્ધાનાન્તરાણિ ચ ।

લુદ્ધ્યા હેતુવિદોષાંઘ શીત્રં કુર્યાદુપક્રમમ્ ॥૬૬॥

એ જ કોપ્યો દોષ અનેક જુદા જુદાં કાર-ણોથી કોપ્યો હોવાથી અને કોપીને અનેક જુદાં જુદા સ્થાનોમાં જતો હોવાથી એ દોષ (જે કારણથી કોપ્યો હોય અને જે સ્થાનમાં પહોંચ્યો હોય તે પ્રમાણે) અનેક રોગો ઉત્પન્ન કરે છે. માટે રોગના કારણરૂપ દોષ, દોષ પકડેલાં બીજાં સ્થાનો તથા દોષ કોપવાનાં કારણુ પારખીને વૈદે તરત જ ઉપચાર કરવા.

(રોગ કયા કયા દોષથી થયો છે, કયા દોષે કયા સ્થાનમાં જઈને રોગ કયો છે તથા દોષ કયા કારણથી કોપ્યો છે: એ ત્રણ બાબત પારખીને તરત રોગની ચિકિત્સા કરવી.)

ઉપચાર કરતા પહેલાં વિચારવાની બાબતો

દુષ્યં દેશં વલં કાલમનલં પ્રકૃતિં વયઃ ।

સત્ત્વં સાત્ત્વ્યં તથાડડહારમવસ્વાશ્ર

પૃથગ્વિદ્યાઃ ॥૬૭॥

સૂક્ષ્મસૂક્ષ્માઃ સમીદયૈવાં દોષોપવનિરૂપણે ।

યો વર્તેતે ચિકિત્સાયાં ન સ સ્વલતિ

જાનુચિત્ ॥૬૮॥

રોગમાં કયા ધાતુ અને મળ બગડ્યા છે (દૂષ્ય), કયા (અનૂપ વગેરે) પ્રદેશમા કે શરીરના કયા ભાગમા રોગ થયો છે (દેશ), રોગનું અને રોગીનુ બળ કેટલુ છે (બલ), અત્ર કઈ છે અને દિવસ કે રાતનેા કયો સમય છે (કાલ), જડરાજિ કેવો છે-વિષમ, મંદ કે તીક્ષ્ણ (અનલ), દરદીની પ્રકૃતિ કેવી છે-વાયુની, પિત્તની, કંઈની કે મિશ્ર (પ્રકૃતિ), દરદીની ઉમ્મર કેટલી છે તથા રોગની ઉમ્મર

કેટલી છે એટલે રોગ શરૂ થયે કેટલો વખત થયો (વય), દરદીમાં ધીરજ કેટલી છે (સત્વ), દરદીને શુ" માફક આવે છે અને શુ" માફક નથી આવતું (સાત્ત્વ); દરદીનો ખોરાક કેવો છે, એ માંસાહારી છે કે વનસ્પતિ આહારી, છ રસમાંથી કયો રસ એ વધારે ખાય છે (આહાર); રોગ કઈ અવસ્થામાં છે, રોગનાં મૂળ લક્ષણો-માંથી વળી કયાં પેટા લક્ષણો કૂટી નીકળ્યાં છે (રોગની ઝીણામાં ઝીણી અનેક જાતની અવસ્થાઓ)—એટલી બાબતોનો ખરાબર વિચાર કરીને જે એમના (રોગીના) દોષ અને ઔષધનો વિચાર કરે છે તે ઉપચાર કરવામાં કદી ભૂલ કરતો નથી.

રોગનાં લક્ષણ નરમ છે કે ઉઝ તે પારખવામાં રાખવાની સાવચેતી

ગુર્વસ્વપ્ત્યાધિસંસ્થાનં સત્ત્વદેહબલાવલાત્ ।

દૃષ્યતેડ્યવ્યન્યાકારં તસ્મિન્નવહિતો ભવેત્ ॥૬૨॥

રોગનું ભારે અને હલકું સંસ્થાન (લક્ષણ કે સ્વરૂપ) દરદીનાં ધીરજ, શરીર, બળ અને નિર્બળતાને લીધે ઉઝું પણ દેખાય છે; માટે એ બાબતમાં (રોગના સ્વરૂપ કે લક્ષણની બાબતમાં) ખાસ ધ્યાન આપવું.

(સામાન્ય રીતે તો રોગનાં લક્ષણો ઉઝ હોય તો ઉઝ દેખાય છે અને નરમ હોય તો નરમ દેખાય છે, પણ કેટલીક વાર દરદી ધીરજવાળો હોય, દરદીનું શરીર પ્રચંડ હોય, દરદી બળવાન હોય તો રોગનાં લક્ષણો ઉઝ હોય છતાં ઉઝ દેખાતાં નથી, જિલટાં નરમ દેખાય છે. તે જ પ્રમાણે દરદી પોચા મનનો હોય, દરદીનું શરીર પાતશું હોય, દરદી નબળો હોય તો રોગનાં લક્ષણો ખરી રીતે નરમ હોય છતાં ઉઝ દેખાય છે. આમ રોગનું સ્વરૂપ સમજવામાં દરદીની સ્થિતિ આપણને થાપ ખવડાવી દે છે. માટે રોગનું ખરેખરું સ્વરૂપ (લક્ષણો) કેવું છે તે નક્કી કરવામાં બહુ ધ્યાન રાખવું.)

સાવચેતી રાખવાતું કારણ

ગુરું લઘુમિતિ યદ્યધિ વસ્ત્પયંસ્તુ મિપગ્નુવઃ ।

અત્પદોપાક્લત્તયા પથ્યે વિવ્રતિપથતે ॥૭૦॥

(શ્લોક ૬૯વાળી સૂચના પ્રમાણે ધ્યાન ન રાખનાર) નામધારી વૈદ્ય ભારે રોગને હલકો માનીને રોગમાં જે દોષ કોપ્યો છે તે થોડો જ છે એવો નિશ્ચય કરીને પથ્ય (દવા અને પરિજ)ની બાબતમાં ભૂલ કરે છે. (તે જ પ્રમાણે હલકા રોગને ભારે માનનાર વૈદ્ય પણ ભૂલ કરે છે.)

અવગ્ની સમજણનું પરિણામ

તતોડ્વપમત્પવીર્યં વા ગુરુદ્યાઘૌ પ્રગોજિતમ્
ઉદીરયેત્તરાં રોગાન્ સંશોચનમયોગતઃ ॥૭૧॥

શોધનં ત્વતિયોગેન વિપરીતં વિપર્યયે ।

ક્ષિણુયાન્ન મલાનેવ કેવલં વપુરસ્પતિ ॥૭૨॥

તેથી (એની અવગ્ની સમજણથી) ભારે રોગમાં થોડું કે થોડી અસર કરે એવું (નરમ- mild) સંશોધન આપવાથી તેને દીનયોગ થવાથી (ઓછું પડવાથી) એ સંશોધનથી રોગો વધારે ઉછાળો મારે છે (કારણ કે દવાને લીધે સ્થાનમાંથી ચળેલા પણ દવા ઓછી પડવાથી શરીરની બહાર ન નીકળી શકતા દોષો અંદર ને અંદર રહી ધમાલ મચાવે છે). તે જ પ્રમાણે એથી જિલટી સ્થિતિમાં એટલે રોગ હલકો હોય છતાં ભારે છે એમ માની લીધું હોય ત્યારે પુષ્કળ કે ખડું જલદ શોધન આપવાથી તેનો અતિયોગ થવાથી (દવા વધારે પડવાથી) એ સંશોધન ફક્ત દોષોને ઓછા કરી નાખે છે; એટલું જ નહિ પણ શરીરનો પણ નાશ કરે છે (શરીર નબળું બન્યું છે). (સંશોધન ઓછું કે વધારે પડે તેથી જેમ તુકસાન થાય છે તેમ ખીજ દવા ઓછી કે વધારે પડવાથી તુકસાન થાય છે. સંશોધન તો માત્ર દાખલા-રૂપે જ આપેલું છે.)

અવરય આરોગ્ય કરે એવી રીતે

ઓપથ આપવું

અતોડમિયુકઃ સતત સર્વમાલોચ્ય સર્વથા ।

તથા યુક્તૌ મૈવજ્વમારોગ્યાય યથા ધ્રુવમ્ ॥૭૩॥

તેથી (આયુર્વેદ વાંચવા, સમજવા અને આચરવામાં) સદા પ્રયત્નશીલ રહેતા વૈદ્ય ખધી રીતે વિચાર કરીને એવી રીતે દવા આપવી કે જેથી (દરદીને) આરોગ્ય ઓક્કસ મળે.

દોષની વૃદ્ધિ અને ક્ષય

चक्षन्तेऽतः परं दोषा वृद्धिक्षयविभेदात् ।

હવે આગળ (દોષોની) વૃદ્ધિ અને ક્ષયના પ્રકારની દૃષ્ટિએ દોષો વિષે કહેવામાં આવશે.

દોષોની વૃદ્ધિના પ્રકાર

पृथक् त्रीन् विद्धि

દરેક દોષ છૂટોછૂટો વધે એ રીતે ત્રણ (વધેલા) દોષ છે એવું બાણ. ૧. વધેલો વાયુ, ૨. વધેલું પિત્ત, ૩. વધેલો કફ.

संसर्गस्त्रिधा, तत्र तु तान्नव ॥ ७४ ॥

જે જે દોષ સાથે વધે એવું ત્રણ રીતે થાય છે. (વાયુ અને પિત્તની વૃદ્ધિ, વાયુ અને કફની વૃદ્ધિ, પિત્ત અને કફની વૃદ્ધિ.) તેમાં (જે બેની વૃદ્ધિમાં) નવ સંયોગો થાય છે એમ સમજ. (કયા નવ સંયોગો તે હવે પછીના શ્લોકમાં આપ્યું છે.)

त्रीनेव समया वृद्ध्या, पठेकस्यातिशायने ।

દરેક બેડકામાંના અને દોષોની સરખી વૃદ્ધિથી ત્રણ બેડકાં અને ત્રણ બેડકાંમાંના દરેક બેડકાંમાંના જે દોષમાંનો એક દોષ બીજા દોષથી વધારે વધેલો હોય એ ગણતરીથી છ બેડકાં. (આમ-જે દોષ બેગા વધે તેના કુલ નવ સંયોગ થાય છે.)

૪. વાયુ અને પિત્ત બંને સરખાં વધેલાં, ૫. વાયુ અને કફ બંને સરખાં વધેલાં, ૬. પિત્ત અને કફ બંને સરખાં વધેલાં, ૭. વાયુ અને પિત્ત બંને વધેલાં હોય એમાં વાયુ પિત્તથી વધારે હોય એવું મિશ્રણ, ૮. વાયુ અને પિત્ત બંને વધેલાં હોય એમાં પિત્ત વાયુથી વધારે હોય એવું મિશ્રણ, ૯. વાયુ અને કફ બંને વધેલાં હોય એમાં વાયુ કફથી વધારે હોય એવું મિશ્રણ, ૧૦. વાયુ અને કફ બંને વધેલાં હોય એમાં કફ વાયુથી વધારે હોય એવું મિશ્રણ, ૧૧. પિત્ત અને કફ બંને વધેલાં હોય એમાં પિત્ત કફથી વધારે હોય એવું મિશ્રણ, ૧૨. પિત્ત અને કફ બંને વધેલાં હોય એમાં કફ પિત્તથી વધારે હોય એવું મિશ્રણ.

त्रयोदश समस्तेषु

ત્રણે દોષ સાથે વધે એવા તેર સંયોગો (મિશ્રણો) છે એમ બાણ.

पट्टं ह्येकातिशयेन तु ॥ ७५ ॥

ત્રણે દોષ વધ્યા હોય તેમાંથી ગમે તે જે દોષ બાકીના ત્રીજા કરતાં વધારે હોય અને ગમે તે એક દોષ બાકીના જે દોષ કરતાં વધારે હોય એ રીતે છ મિશ્રણ તું બાણ.

વાયુ, પિત્ત અને કફ ત્રણે વધ્યા હોય એમાં ૧૩. પિત્ત અને કફ વાયુ કરતાં વધારે હોય, ૧૪. કફ અને વાયુ પિત્ત કરતાં વધારે હોય, ૧૫. વાયુ અને પિત્ત કફ કરતાં વધારે હોય, ૧૬. વાયુ અને પિત્ત કરતાં કફ વધારે હોય, ૧૭. વાયુ અને કફ કરતાં પિત્ત વધારે હોય, ૧૮. પિત્ત અને કફ કરતાં વાયુ વધારે હોય.

एकं तुल्याधिकैः

૧૯. ત્રણે દોષ સરખા વધ્યા હોય તેવું એક મિશ્રણ બાણ.

पट च तारतम्यविकल्पनात् ।

ત્રણે દોષ પ્રમાણથી વધારે હોય તેમાં એક દોષ જટલો વધારે હોય તેના કરતાં બીજે દોષ વળી વધારે વધેલો હોય અને ત્રીજે દોષ વળી બીજા કરતાંયે વધારે વધેલો હોય (એટલે ત્રીજે દોષ સૌથી વધારે વધેલો હોય) એવા વૃદ્ધિના તર અને તમના હિસાબે (એક અમુક અંશે વધેલો, બીજે તેનાથી વધારે વધેલો અને ત્રીજે એ સૌથી વધારે વધેલો એ હિસાબે) છ મિશ્રણ બાણવાં.

વાયુ, પિત્ત અને કફ ત્રણે વધેલાં હોય તેમાં વધેલો વધારે વધેલો ત્રીજી વધારે વધેલો

૨૦. વાયુ	પિત્ત	કફ
૨૧. વાયુ	કફ	પિત્ત
૨૨. પિત્ત	કફ	વાયુ
૨૩. પિત્ત	વાયુ	કફ
૨૪. કફ	વાયુ	પિત્ત
૨૫. કફ	પિત્ત	વાયુ

पञ्चशतितमिन्येवं वृद्धैः

આમ વધેલા દોષોથી ૨૫ પ્રકારનાં મિશ્રણ થાય છે એવું તું બાણ.

દોષોપક્રમણીય પ્રકાર

ક્ષીણૈશ્ચ તાવતઃ ॥૭૬॥

દોષ પ્રમાણથી ઓછા થયા હોય તેનાં ત્રણ એટલાંજ એટલે ૨૫ પ્રકારના મિશ્રણ થાય છે.

દોષની વૃદ્ધિથી થતા ૨૫ મિશ્રણો પહેલાં વિગતવાર આપ્યાં છે, તે ઉપરથી દોષના ઘટાડાથી થતા ૨૫ મિશ્રણો કયાં છે તે સમજાવેલાં.

પરુશ્વદ્વિસમતાક્ષરૈઃ પદ્ તે

ત્રણ દોષમાથી એક પ્રમાણથી વધેલો હોય, એક સમ હોય અને એક પ્રમાણથી ઓછો હોય એ રીતે ગણતા દોષો છ પ્રકારના છે (દોષોનાં છ મિશ્રણ થાય છે).

	વધેલો	સમ	ઓછો
૧	વાયુ	પિત્ત	કફ
૨	પિત્ત	વાયુ	કફ
૩	કફ	પિત્ત	વાયુ
૪	કફ	વાયુ	પિત્ત
૫	વાયુ	કફ	પિત્ત
૬	પિત્ત	કફ	વાયુ

પુનશ્ચ પદ્ ॥

પરુશ્વદ્વિસમતા સવિપર્યયાડવિ તે ॥૭૭॥

અને વળી ત્રણ દોષમાથી એકનો ઘટાડો અને બાકીના બેનો વધારો અને તેથી જીવું (એકનો વધારો અને બાકીના બેનો ઘટાડો) એ ગને દોષો (દોષોનાં મિશ્રણો) છ બહુ.

પ્રમાણથી ઓછો પ્રમાણથી વધારો

૧	વાયુ	પિત્ત, કફ
૨	પિત્ત	કફ, વાયુ
૩	કફ	વાયુ, પિત્ત
૪	વાયુ, પિત્ત	કફ
૫	પિત્ત, કફ	વાયુ
૬	કફ, વાયુ	પિત્ત

મેદા દ્વિપદ્ધિર્નિદિશાઃ

(આ પ્રમાણે દોષોના) ૬૨ પ્રકાર કહ્યા છે.

ત્રિપદ્ધઃ સ્વાસ્થ્યકારણમ્ ॥૭૮॥

વાત, પિત્ત અને કફ ત્રણે સમ હોય એ

દોષોના ૬૩મો પ્રકાર આરોગ્યના કારણરૂપ છે. (એ સિવાયના ૬૨ પ્રકારના દોષો રોગના કારણરૂપ છે.)

દોષોના અસંખ્ય પ્રકાર

સંસર્ગાદ્વસઘિરાદિમિસ્તથૈવાં ॥

દોષાંસ્તુ ક્ષયસમતાવિવૃદ્ધિમેદૈઃ ॥

આનમ્યં તરનમયોગતશ્ચ યાતાન્ ॥

જાનીયાદ્વહિતમાનસો યથાસ્વમ્ ॥૭૯॥

રસ, ક્ષોડી વગેરે દૂષ્યોમાથી અમુક પ્રમાણથી ઓછા હોય કે પ્રમાણસર હોય કે પ્રમાણથી વધારે હોય, વળી એ દૂષ્યો અંદરઅંદર એકબીજાથી પ્રમાણમા વધારે હોય અને સૌથી વધારે હોય, એ બધા હિસાબે અનેક પ્રકારનાં દૂષ્યો હોય તેની સાથે આ બાસક દોષોનો સંબંધ થવાથી વળી દોષો અનંત (અસંખ્ય) બની બાય છે; તેને એકાગ્ર મનવાળા વૈદ્યે પોતપોતાનાં લક્ષણો ઉપરથી ઓળખવા.

શ્લેષ્ઠાહૃદયે સ્વસ્થાનં દોષમેદીયો નામ દ્વાદશોડધ્યાયઃ ॥

અધ્યાય ૧૩ મો

અથાતો દોષોપક્રમણીયમધ્યાયં ઘ્યાસ્વાસ્થ્યામઃ ॥

इति ह साहसुरात्रंयादयो महर्षयः ॥

(પાછલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે 'વિકાર પામેલા (બગડેલા) દોષનો તત્કાળ ઉપાય કરવો; માટે હવે દોષની ચિકિત્સા (ઉપચાર) કરવાને હિતકારક અધ્યાય સમન્વયીયું'. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ આ પ્રમાણે કહ્યું છે :

વાયુનો ઉપાય

વાનમ્યોપક્રમઃ સ્નેહઃ સ્વેદઃ સંશોધનં મૃદુ ॥

પાદ્મલલવળોષ્ણાનિ મોઝ્યાન્યઅગ્નમર્દનમ્ ॥

વેપ્તનં ત્રાસનં સેકા મયં પૈષ્ટિકાગોલિકમ્ ॥

ક્તિગ્નોષ્ણા યન્તયો ઘન્તિનિયમઃ સુપ્તશીલતા ॥

દીપનં પાચનં સિદ્ધા. સ્નેહાશ્નાનેકયોનયઃ ॥

વિજેનાન્મેચપિશિતરસનૈલાનુવાસનમ્ ॥ ૩ ॥

સ્નેહ, સ્વેદ, હલકું સંશોધન; ગળ્યા-ખાટા અને ખારા સ્નાહવાળો ખોરાક; તેજ

ગોળવું, ચંપી, અંગ ઉપર કપડાં વીંટવાં, ઓચિંતું ખિવડાવવું (ભડકાવવું), (દશમૂલાદિ ક્વાથ વગેરેની) ધાર કરતી (રેડવો, છંટકાવ કરવો), ઘોટનો દાડ, ગોળનો દાડ, સિન્ધ અને ગરમ નિરૂહખસ્તિઓ, અનુવાસનખસ્તિ, રોજરોજ સુખમાં રહેવું, (ચિત્રા વગેરે) દીપન ઔષધોથી અને (મોથ વગેરે) પાચન આપ-ધોથી સિદ્ધ કરેલા (તલ, ચણી, અખોડ, અળશી વગેરેનાં તેલ તથા ગાય અને ભેંસનાં ઘી વગેરે) અનેક દ્રવ્યોમાંથી કાઢેલા સ્નેહો અને ખાસ કરીને તે ચરખીલુચું માંસનો માંસ-રસ, તલવું તેલ અને અનુવાસન એ ત્રણ વાયુના ઉપચાર (ઔષધ) છે.

પિત્તનો ઉપાય

પિત્તસ્ય સર્પિવઃ પાતં મ્વાદુશીતૈર્વિરેચનમ્ ।
સ્ત્રાવૃત્તિકકપાયણિ મોજનાન્યૌપચાનિ ચ ॥૪૪॥
સુગન્ધિશીતહૃદ્યાનાં ગન્ધાનામુપસેવનમ્ ।
કળ્દેગુણાનાં હારાણાં મળીનામુરસા ધૃતિઃ ॥૫૦॥
કપૂરચન્દનોશીરૈરનુલેવઃ ક્ષણે ક્ષણે ।
પ્રદોષધ્વન્દ્રમાઃ સૌંઘં હારિ ગીતં હિમોડનિલઃ ॥૬॥
અયન્નજસુલ્લં મિત્રં પુત્રઃ સન્દિગ્ધમુઘવાક્ ।
હન્દાનુવતિનો દારાઃ પ્રિયાઃ શીલવિમૂષિતાઃ ॥૭॥
શીતામ્બુધારાગર્ભેણિ ગૃહાણ્યુદ્યાનદીર્ઘિકાઃ ।
સુતીર્થવિપુલસ્વચ્છસલિલાશયસૈક્તે ॥૮॥
સામ્મોજ્જલતીરાન્તે કાયમાને દ્રમાકુલે ।
સમ્યા ભવાઃ પવઃ સર્પિવિરેકશ્ચ વિશેષતઃ ॥૯॥
ઘી પીવું, ગલ્યાં અને ઠંડાં દ્રવ્યોના જીલાખ-
ધેવા; ગલ્યાં, ઠંડવાં અને તૂરાં ભોજન અને
ઔષધો; સુગંધીદાર, ઠંડા અને હૃદ્ય હોય
એવા સુગંધીદાર પદાર્થોની સુવાસ ધેવી; ગળે
વીંટાઈ રહે એવા હારનાં (મરકત, ચંદ્રકાંત,
પથરાગ વગેરે) મણિને છાતી સરસાં રાખવાં,
કપૂર, સુખડ અને વીરણવાળો એ ત્રણનો ક્ષણ-
ક્ષણ આઠોઆઠો ક્ષેપ કર્યો કરવો, રાતની
શરૂઆતનો સમય, ચંદ્ર (ચાંદની), ઘોળી
હવેલી, મનગમતું ગાયન, ઠંડા પવન, જેનાથી
નયું સુખ થાય એવો મિત્ર, કાલુંમીઠું જાલતો
પુત્ર, પતિની ધરૂણ પ્રમાણે વર્તનારી, વહાલી
અને શિયળથી શોભતી સ્ત્રી, ઠંડા પાણીમાં

હવારાવાળાં કુવારાધર, ખગીયામાં આવેલી વાવ,
પાણીમાંથી સહેલાઈથી સામે પાર જઈ શકાય
એવા વિશાળ અને સ્વચ્છ જળાશયના (કિનારા
પર) કમળો અને પાણીનો કિનારો જેની અડો-
અડ હોય એવાં, વૃક્ષોથી ભરચક કિનારા ઉપર
(ખાંધેલા) ઘાસના ઝૂંપડામાં સૌમ્ય પદાર્થોનું
સેવન અને ખાસ કરીને તે દૂધ, ઘી અને
વિરેચન એ ત્રણ પિત્તના ઉપાય છે.

કફનો ઉપાય

શ્લેષ્મણો વિચિન્તા યુક્તં તીક્ષ્ણં વમનરેચનમ્ ।
અન્નં રુક્ષાલ્પતીક્ષ્ણોષ્ણં કટુતિકકપાયકમ્ ॥૧૦॥
દીર્ઘકાલસ્થિતં મદ્યં રતિમીતિઃ પ્રજાગરઃ ।
અનેકરૂપો ધ્યાયામશ્ચિન્તા રુદ્ધં વિમર્દનમ્ ॥૧૧॥
વિશેષાદ્દમનં યૂપઃ ક્ષૌદ્રં મેદોદ્રમૌવઘમ્ ।
ધૂમોપવાસગળ્દૂપા નિઃસુલ્લત્વં સુલાય ચ ॥૧૨॥
સુ. અ. ૧૮માં કહ્યા પ્રમાણે શાસ્ત્રોક્ત
વિધિથી આપેલાં તીક્ષ્ણ વમન અને તીક્ષ્ણ
વિરેચન; ધૂણું, થોડું, તીક્ષ્ણ, ગરમ, તીખું,
ઠંડવું અને તૂરું અન્ન (ખોરાક); જૂનો દારૂ,
મેથુનનો આનંદ, ઉલગરો (બગરણ), અનેક
પ્રકારની કસરત, ચિંતા, (કોઈ પણ બતની
ચીકટ કે સિન્ધ પદાર્થ વાપર્યા વિના) ધૂખી
પુષ્કળ ચંપી અને ખાસ કરીને તે વમન, યુષ,
મધ, ચરખીનો નાશ કરે એવું ઔષધ, ધૂમ-
પાન, ઉપવાસ, ચંદ્ર અને અંને સુખ (પુણ્ય,
ધર્મ) થાય એવી રીતે (વ્રત વગેરે કરીને)
દુઃખ (કષ્ટ) વેડવું એ કફના ઉપાય છે.

ભેગા કોષેલા દોષનો ઉપાય

ઉપક્રમઃ પૃથગ્દોષાંન્ વ્યોડ્યમુદ્દિશ્ય કીર્તિતઃ ।
સંસર્ગસન્નિપાતેપુ તં યથાસ્વં વિકલ્પયેત્ ॥ ૧૩ ॥
આ જે ઉપાય છૂટાછૂટા દોષને લગતા (શ્લેષ્ક
૧થી ૧૨ સુધીમાં) કહ્યા તે જ ઉપાય જે દોષ
કે ત્રણે દોષ ભેગા કોષ્યા હોય ત્યારે કયા કયા
દોષ કોષ્યા છે તેનો વિચાર કરીને તે તે કોષેલા
દોષના ભેગા ઉપાય કરવા.
જે દોષ સાથે કોષ્યા હોય તેનો ખીલો ઉપાય
દ્રેષ્યાઃ પ્રાયો મહત્પિપ્તે વાલન્તઃ કફમારુતે ।
મરુતો યોગવાહિત્વાત્, કફપિપ્તે તુ શારદઃ ॥૧૪

વાયુ અને પિત્ત સાથે ક્રોધ્યા હોય ત્યારે સામાન્ય રીતે (સૂ. અ. ૨મા આપેલી) શ્રીભ્રમ-ઋતુની ઋતુચર્યા પ્રમાણે કરવું અને કફ અને વાયુ સાથે ક્રોધ્યા હોય ત્યારે સામાન્ય રીતે વસતઋતુની ઋતુચર્યા પ્રમાણે કરવું, કારણ કે વાયુ યોગવાહી છે, તથા કફ અને પિત્ત સાથે ક્રોધ્યા હોય ત્યારે સામાન્ય રીતે શરદઋતુની ઋતુચર્યા પ્રમાણે કરવું.

[શકા=શ્રીભ્રમની ઋતુચર્યામા પુષ્કળ ઠંડક કરવાની કહી છે અને વસતની ઋતુચર્યામા તીક્ષ્ણ વમન અને નસ્ય લેવાનું કહ્યું છે, તેથી આ ખને ઋતુઓની ઋતુચર્યાથી તેા જિલ્લટો વાયુ વધી પડે, છતાં જિ કોપેલા દોષમાને એક વાયુ હોય ત્યારે પણ એને મટાડવા માટે શ્રીભ્રમ અને વસતની ઋતુચર્યા પ્રમાણે વર્તવાનું કેમ કહ્યું છે? ઉત્તર-વાયુ યોગવાહી છે એટલે એ બેની સાથે ભજે છે તેના ગુણ અને કર્મ એનામા આવી બંધ છે, તેથી જ્યારે વાયુ પિત્ત સાથે હોય ત્યારે એ (વાયુ) ઠાઠ વગેરે કરે છે. તેથી શ્રીભ્રમઋતુમા કરવાથી ઠંડકથી ફાયદો થાય છે. વળી શ્રીભ્રમઋતુમા તેા સ્તિગ્ધ વગેરે ગુણવાળી વસ્તુઓનું પણ સેવન કરવાનું કહ્યું છે, તેથી વાયુનો સ્તિધો ઉપાય પણ થાય છે, માટે વાયુ અને પિત્ત સાથે ક્રોધ્યા હોય ત્યારે શ્રીભ્રમની ઋતુચર્યા પાળવી એ ખરાખર ઉપાય છે હવે વસતઋતુમા પણ વાયુ કફ માથે ભળીને કફના રોગ કરે છે અને તેના ઉપાયરૂપે વસતઋતુની ઋતુચર્યા છે, માટે વાયુ અને કફ ભેગા ક્રોધ્યા હોય ત્યારે વસતઋતુની ઋતુચર્યા પાળવી એ ઉપાય ખરાખર છે. વાયુ પિત્ત સાથે ભજે ત્યારે પિત્તના ઉપાય અને કફ સાથે ભજે ત્યારે કફના ઉપાય કરવા બેઈએ. ત્રણે દોષ સાથે કોપે ત્યારે વર્ષાઋતુની ઋતુચર્યા સામાન્ય રીતે પાળવી.]

દોષનો પ્રકોપ ક્યારે અને કેવી રીતે મટાડવો?

ચપ ઇવ જયેદોષં કુપિતં ત્વિરોઘવન્ ।

સર્વેકોપ વહીયોસં નોષદોષવિરોઘતઃ ॥ ૧૫ ॥

દોષનો સચય થતો હોય તે દરમ્યાન જ તે દોષને મટાડવાના ઉપાય કરવા. (સચય થઈ રહ્યા પછી દોષ કોપે અને રોગ કરે ત્યાં સુધી બેસી રહેવું નહિ. પણ બે કોઈ પણ કારણ સર એમ ન ખને અને સચય થયેલો દોષ કોપે તેા) કોપેલા દોષને એવી રીતે મટાડવો (મટાડવાને એવા ઉપાય કરવા) કે બંધી ખીલ દોષ કોપે નહિ. ત્રણે દોષ સાથે ક્રોધ્યા હોય તેા ત્રણેમાથી જેમા પ્રકોપ સહુથી વધારે ખળવાન હોય તેને મટાડવાના ઉપાય પહેલા કરવા, પણ તે એવી રીતે કરવા કે એ ઉપાયથી મટાડવા ધારેલો દોષ મટે છતાં ખીલ દોષ કોપે નહિ.

શુદ્ધ પ્રયોગ કેાને કહેવાય?

પ્રયોગઃ શમયેદ્યાધિમેકં યોઽન્યમુદીરયેત્ ।

નાડસો વિશુદ્ધઃ શુદ્ધસ્તુ શમયેદો ન કોપયેત્ ॥

જ પ્રયોગ એક રોગનું શમન કરે પણ ખીલે રોગ કરે તે પ્રયોગ શુદ્ધ નથી. જ પ્રયોગ એક રોગનું શમન કરે પણ ખીલે રોગ કરે નહિ તે શુદ્ધ પ્રયોગ છે.

દોષો ક્રોધમાંથી શાખા, હાડકાં અને મર્મમાં શા માટે બંધ છે?

ઘ્યાયામાદૂષ્મણસ્તેક્ષ્ણવાદહિતાચરણાદપિ ।
કોષ્ટાચ્છાલાસ્થિમર્મોણિ દ્રતત્વાન્માસ્તસ્ય ચ ૧૭
દોષો યાન્તિ

કસરતથી, સખત તાપથી, કુપથ્ય કરવાથી અને વાયુની ઝડપથી દોષો કોઠામાથી શાખા, હાડકાં અને મર્મસ્થાનેમા બંધ છે.

(કસરતથી થાક લાગે છે. થાકને લીધે વાયુ ભિયો ચઢે છે. વળી કચ્ચરતથી ગર્જર સખળ-ડખળ થઈ બંધ છે, થાક લાગે છે અને ગરમ થઈ બંધ છે વગેરે કારણોને લીધે ક્રોધમાને દોષ લીલો પડીને રહે છે. કસરતને લીધે ભિયે ચડતો વાયુ તેને (દોષને) તેના સ્થાનમાથી ખેરવી નાખે છે અને શાખાઓમા ફેંકે છે. દેવતા, તડકો વગેરેના સખત તાપથી પાતળા પડેલા દોષ તે જ ગરમીથી પહેાળા થયેલા મુખ-વાળા ઓનો દ્વારા શાખા વગેરેમા બંધ છે.

કુપથ્ય કરવાથી દોષો કોષમાં પ્રમાણ કરતાં વધુ વધી જાય છે તેથી તે કોષમાથી ઉલ્લાસને ચોમાસાના પૂરની માફક શાખા, હાડકાં અને મર્મોમાં પહોંચી જાય છે અને વાયુની પ્રસરવાની ગતિ ઝડપી હોવાથી પણ કોષમાંના દોષો શાખા, હાડકાં અને મર્મોમાં જાય છે.) ।

દોષો શાખા વગેરેમાંથી કોષમાં રીંતે રીંતે આવે છે?

તથા તેમ્બઃ સ્વોતોમુલ્લવિશોઘનાત્ ।

વૃદ્ધ્યાઽમિષ્યન્દનાત્પાકાન્કોષ્ટં વાયોચ્છ

નિગ્રહાત્ ॥ ૧૮ ॥

તે જ પ્રમાણે સોતોનાં મો પડેલાં થવાથી, દોષો પ્રમાણ કરતાં વધી જવાથી, (દેવતા, તડકો, તીક્ષ્ણ અને ગરમ દ્રવ્યો વગેરે સાથે સંબંધમાં આવવાથી તથા દૂધ, દહીં વગેરે અભિખ્યંદથી ભોજન કરવાથી થતા) દોષોના અભિખ્યંદથી, (પાચન ઔષધ વગેરેથી પાકી ગયેલા દોષો કોષ ટેકાણે ચોંટી રહેતા ન હોવાથી) દોષો પાકી જવાથી અને વાયુના નિગ્રહથી દોષો તેમાંથી (શાખા, હાડકાં અને મર્મમાંથી) કોષમાં આવે છે.

કોષા વગેરેમાં ગયેલા દોષો કેમ રોગ કરતા નથી?

તત્રસ્થાચ્છ નિલગ્નેન્ ભૂયો હેતુપ્રતીક્ષિણઃ ।
અને ત્યાં (કોષમાં, શાખામાં, હાડકામાં અને મર્મોમાં) ગયેલા દોષો દોષોનો પ્રકોપ થાય એવાં કારણો ફરીથી મળે તેની રાહ ભેતા (રોગ કુર્ચા વિના) પછા રહે છે. (દોષ વધીને કોષમાં કે શાખા વગેરેમાં બીજાં માર્ગે ગયે હોય તે પણ રોગ કરવા જેટલી શક્તિવાળો ન હોવાથી દોષનો પ્રકોપ થાય એવાં કારણ ફરીથી ન મળે ત્યાં સુધી રોગ કરી શકતો નથી, પણ પ્રકોપનું કારણ ફરીથી મળતાં ત્યાંથી બીજાં સ્થાનમાં જાય છે.)

દોષો કયા કારણથી અને કયાં રોગ કરે છે? તે કાલાદિચલં લઙ્કયા કુપ્યન્ન્યન્યાઘયેવ્પિ ॥૧૯

દોષોના જેવા જ શુભવાળા કાળ (દેશ, અપથ્ય) વગેરે તરફથી દોષોને બળ મળતાં

(ફરી વધારો થતાં) એ દોષો બીજાં દોષના સ્થાનમાં પણ (એટલે પોતાના સ્થાનમાં અને બીજાના સ્થાનમાં પણ) કોપે છે (રોગ કરે છે).

પરસ્થાનમાં ગયેલા દોષની ચિકિત્સા

તત્રાન્યસ્થાનસંસ્થેયુ તદીવામશ્લેષુ ત્તુ ।

કુર્ચાચ્ચિકિત્સામ્

તેમાં જે પારકા સ્થાનમાં આવેલા દોષ બળવાન ન હોય તો એ પારકું સ્થાન જે દોષનું હોય તે દોષ મટાડવાના ઉપાય કરવા (જે દોષ પોતાનું સ્થાન છોડીને પારકા સ્થાનમાં આવ્યો હોય તે દોષ મટાડવાના ઉપાય કરવા નહિ). (દા. ત. કફ પોતાનું સ્થાન છોડીને પિત્તના સ્થાનમાં ગયો હોય અને ત્યાં એ કફ બળવાન ન હોય તો પિત્ત મટાડવાના ઉપાય કરવા, કફ મટાડવાના ઉપાય કરવા નહિ.)

અન્ય સ્થાનમાં ગયેલા બળવાન દોષની ચિકિત્સા

સ્વામેવ શ્લેનાન્યામિમાવિપુ ॥૨૦ ॥

પણ જે પારકા સ્થાનમાં ગયેલા દોષ બળવાન હોય તો એ આવેલા બળવાન દોષ મટાડવાના જ ઉપાય કરવા. (દા. ત. જે કફ પોતાનું સ્થાન છોડીને પિત્તના સ્થાનમાં આવ્યો હોય અને એ કફની શક્તિ એ સ્થાનમાં રહેલા પિત્તની શક્તિને દબાવી દે એવી બળવાન હોય તો કફ મટાડવાના ઉપાય કરવા).

પરસ્થાનમાં ગયેલા દોષની બીજી ચિકિત્સા
આગન્તું શમયેદોષં સ્યામિતં પ્રતિહૃય્મ વા ।

(અમુક દોષ પોતાનું સ્થાન છોડીને બીજાં દોષના સ્થાનમાં જાય ત્યારે) જ્યાં એ દોષ આવ્યો હોય તે સ્થાન ખરી ગતે જે દોષનું હોય તે દોષ પહેલાં મટાડીને પછી આવેલા દોષને મટાડવો અથવા આવેલા દોષને પહેલાં મટાડ્યા પછી તે સ્થાનના દોષને મટાડવો.

આઠા ગયેલા દોષોની ચિકિત્સા

પ્રાયસ્તિચર્ચગતા દોષાઃ ક્લેશયન્યાનુરોચ્ચિરમ્ ૨૨
કુર્ચાન્ન તેષુ ત્વરયા દેહાગ્નિવચ્ચિત્ત ક્રિયામ્ ।

આઠા ગયેલા (શરીરના જે મર્મોમાં દોષનું સંશોધન થઈ શકે છે તે મર્મો છોડીને આઠા-

અવળા ગયેલા) દોષો સામાન્ય રીતે રોગીએને લાંબા વખત સુધી પીડે છે (કારણ કે એ દોષોનું સુશુદ્ધન થઈ શકતું નથી.) માટે દેહુ, અગ્નિ અને બળ બળનાર વૈધે. (દરદીનાં દેહ, અગ્નિ અને બળને વિચાર કર્યા વિના) આડા ગયેલા દોષોની ચિકિત્સા ઉતાવળે કરવી નહિ. (દેહ, અગ્નિ અને બળનો પુરો વિચાર કરીને ધીમેધીમે ચિકિત્સા કરવી.)

તિથકસ્થાનમાં ગયેલા દોષની ચિકિત્સા
 શમયેત્તાન્ પ્રયોગેણ સુલ્લં વા કાષ્ટમાનચેત્ ॥૨૨॥
 જ્ઞાત્વા કોષ્ટપ્રવૃત્તાંશ્ચ યથાસત્રં ત્રિનિર્હરેત્ ।

(સ્નેહન, સ્વેદન વગેરે) શાસ્ત્રોક્ત પ્રયોગથી એમનું (આડા ગયેલા દોષોનું) શમન કરવું અથવા દરદીને દુઃખ ન થાય એ રીતે એ આડા ગયેલા દોષોને શ્લોક ૧૭૩, ૧૮ માં કહેલી રીતે કોષ્ટમાં આણવા; અને એ કોષ્ટમાં આવ્યા છે એવું બણ્યા પછી ગુદા, મોં કે નાક એ ત્રણમાંથી જ રસ્તો પાસે હોય તે રસ્તેથી એ દોષોને (ભ્રુલદી, જુલાખ વગેરે કરાવીને) બહાર કાઢવા.

(બે દોષ થોડો હોય તો પહેલો ઉપાય કરવો; નહિ તો બીજો ઉપાય કરવો.)

સામ અને નિરામ દોષનાં લક્ષણ
 સ્નોતોરોવચલંશર્ગોરવાનિભૂદતાઃ ॥ ૨૩ ॥
 ચાલસ્યાપકિનિષ્ટોવમલસંજ્ઞારુચિન્લમાઃ ।

લિલ્લં મલાનાં સામાનાં, નિરામાણાં વિપર્યયઃ ॥૨૪

એતો પુરાઈ બચ, બળ ઘટે, શરીર ભારે ભારે થઈ બચ, વાયુ ખરાખર ફરી શકે નહિ, આળસ આવે, ખાધુંપીધું પચે નહિ, લાળ અને ઘૂંકે નીકળે, મળો નીકળે નહિ, ખાવાની ઇચ્છા થાય નહિ, કંટાળો આવે—આ સામ દોષનાં લક્ષણ છે. નિરામ દોષનાં લક્ષણ એથી ભ્રુલતાં છે.

આમ એટલે શુ' ?

ઝમ્મંગોડ્વવલ્લેવેન ઘાનુમાઘમપાચિતમ્ ।
 દુષ્ટમામાંશયગત્તં રસંમામં પ્રચક્ષતે ॥ ૨૫ ॥

જકરામિ થોડા બળવાળો હોવાથી નુ પચેલી, વાયુ વગેરે દોષો એમાં ભળવાથી બગડેલી,

હોજરીમાં રહેલી રસ નામની પહેલી ધાતુને 'આમ' કહે છે.

આમ વિષે બીજા આચાર્યોનો મત
 ઘમ્ને દોષેભ્ય ઇવાતિ દુષ્ટેભ્યોડ્યોન્યમૂર્છતાત્ ।
 કોદ્વેભ્યો વિપલ્લેવે વદન્ત્યામસ્ય સમ્ભવમ્ ॥૨૬
 બીજા આચાર્યો કહે છે કે જેમ કાઠરીમાંથી ઝેર થાય છે તેમ બહુ જ બગડેલા દોષો એકબીજા સાથે લપટાઈ જવાથી આમ (આમ નામનું ઝેર) પેદા થાય છે.

સામ એટલે શુ' ?

આમેન તેન સમ્પૃક્તાં દોષા દૂપ્યાશ્ચ દૂપિતાઃ ।
 સામા ઇત્યુવદિશ્યન્તે યે ચ રોગાસ્તદુદ્ધવાઃ ॥૨૭
 તે આમવાળા દોષોને અને (આમવાળા દોષોથી) બગડેલા દૂધોને 'સામ' કહે છે; અને દોષોથી થતા આમવાળા રોગોને પણ સામ કહે છે.

સામ દોષોનું શોધન કરવા વિષે

સર્વદેહપ્રવિસૃતાન્ સામાન્ દોષાન્ ન નિર્હરેત્ ।
 લીનાન્ ઘાનુવ્નુત્કિલ્લાન્ ફલાદામાદ્-

સાનિવ ॥ ૨૮ ॥

આધ્યયસ્ય હિ નાશાય તે સ્યુર્કુનિર્હરત્વતઃ ।

જેમ કાચા ફળમાંથી રસ કાઢવો બોઈએ નહિ, તેમ આખા શરીરમાં પ્રસરી ગયેલા, ધાતુઓમાં ભળી ગયેલા અને પોતાના સ્થાનમાંથી ન ખસેલા સામ દોષોને (વમન, વિરેચન વગેરેથી) બહાર કાઢવા નહિ; કારણ કે (બે તેમને બહાર કાઢવામાં આવે તો) સામ દોષ બહાર કાઢવા મુરકલ હોવાથી તે એમના આશ્રયરૂપ શરીરનો નાશ કરે છે.

(કાચી કેરીમાં રસ પણ કાચો હોય છે, તે આખી કેરીમાં પ્રસરેલો હોય છે, કેરીને રસેરસે ભરાઈને વળગી રહેલો હોય છે અને પોતાના સ્થાનમાં છૂટો પડીને અલગ તરી આવેલો હોતો નથી, તેથી કાચી કેરીમાંથી રસ કાઢવા જતાં આખી કેરી ચોળાઈ, ચૂંથાઈ, છૂંદાઈને નાશ પામે છે, તે જ રીતે શ્લોકમાં કહી છે એ ત્રણ સ્થિતિમાં સામ દોષને બહાર કાઢતાં શરીરનો નાશ થાય છે.)

વ્યાપી ગયેલા સામ દોષોની ચિકિત્સા
પાચનૈર્દોષૈઃ ક્ષોદૈસ્તાન્ સ્વેદૈશ્ચ પરિષ્કૃતાન્ ॥૨૯॥
શોઘયેન્છોગૈઃ કાલે યથાસન્નં યથાયત્નમ્ ।

પાચન દ્રવ્યોથી, દીપન દ્રવ્યોથી, સ્નેહોથી
અને તાપ-શોકથી એમને (ઉપરના શ્લોકમાં
જણાવેલા સામ દોષોને) સંશોધન કરવા લાયક
બનાવીને પછી એમને યોગ્ય સમયે દરદીના
બળને વિચાર કરીને આપેલાં શોધન દ્રવ્યો વડે
(શ્લોક ૩૦, ૩૦૩માં જણાવ્યા પ્રમાણે) જે
માર્ગ પાસે પડે તે માર્ગથી બહાર કાઢવા.

(પાચન દ્રવ્યોથી સામ દોષ પાકે છે,
દીપન દ્રવ્યોથી ધાતુઓમાંથી છૂટા પડે છે,
સ્નેહનથી પોતાના સ્થાનમાંથી ખસે છે અને
સ્વેદનથી દોષો કાઠમાં આવે છે, પછી શોધન-
થી એ શરીરની બહાર નીકળી જાય છે.)

ક્યા સ્થળના દોષોને ક્યા માર્ગ પાસે છે ?
હન્ત્યાશુ યુક્તં વક્ત્રેણ દ્રવ્યમામાશ્યાન્મલાન્ ॥૩૦॥
દ્રાણેન ચોર્ધ્વજન્ત્યાન્ પક્ષાધાનાદ્ ગુદેન ચ ।

મોં વાટે આપેલું (શોધન) દ્રવ્ય ડોળરી-
માંથી દોષોને તરત બહાર કાઢી નાખે છે,
નાક વાટે આપેલું (શોધન) દ્રવ્ય ગળાની
હાંસડીથી ઉપરના ભાગમાં થયેલા દોષોને ઝટ
બહાર કાઢી નાખે છે અને શુદ્ધ વાટે આપેલું
(શોધન) દ્રવ્ય પક્યાશયમાંથી દોષોને તરત
બહાર કાઢી નાખે છે.

કેવા સામ દોષોને કેમ શરીરમાં ન
રોકી રાખવા ?

ઉત્કિલ્લપ્રાનઘ ઋર્ધ્વં વા નં ચામાન્

વહતઃ સ્વયમ્ ॥ ૩૧ ॥

ધારયેદોષઘૈર્દોષાન્ વિધૃતાસ્તે હિ રોગદાઃ ।

સ્થાનમાંથી બચે કે નીચે ખસેલા, પોતાની
મેળે જ વહેતા (બહાર નીકળતા) સામ દોષોને
સ્તંભન ઔષધોથી નીકળતા રોકવા નહિ;
કારણ કે એવા સામ દોષોને નીકળતા રોકવાથી
એ દોષો રોગ કરે.

સામ દોષ મેળે નીકળે ત્યારે શું કરવું ?
પ્રત્યુત્તાન્ પ્રાગતો દોષાનુપેક્ષેત હિતાશિનઃ ॥૩૨॥
વિવદ્ધાન્ પાચનૈસ્તૈસ્તૈઃ પાચયેન્નિર્હરેત વા ।

માટે પથ્ય ભોજન કરનારના મેળે બહાર
નીકળતા સામ દોષોને શરૂઆતમાં (શરીરનું
બળ ટકી રહે ત્યાં સુધી) ગળુકારવા નહિ
(નીકળવા દેવા). જે એ મેળે નીકળતા સામ
દોષો થોડા થોડા જ નીકળતા હોય તો તે તે
પાચન દ્રવ્યોથી એમને પકવવા અથવા બહાર
કાઢવા (દોષ થોડો હોય તો પકવવો, પુષ્કળ
હોય તો બહાર કાઢવો).

(સામ દોષ માટે જે આહારવિહાર પથ્ય
હોય તે પાળીને શ્લોકમાં કહ્યું છે, તે પ્રમાણે
કરવાનું છે.)

સાગ્ર માણસ માટે શોધન કરવાનો સમય
શ્રાવણે કાર્તિકે ચૈત્રે માસિ સાધારણે ક્રમાત્ ॥
ગ્રીષ્મવર્ષાહિમચિતાન્ વાચ્ચાદીનાશુ નિર્હરેત્ ।

ગ્રીષ્મઋતુમાં સંચિત (મેળો થયેલો)
વાયુ સાધારણ આવણુ માસમાં તરત બહાર
કાઢી નાખવો, વર્ષાઋતુમાં મેળો થયેલા પિત્તને
સાધારણ કાર્તિક માસમાં તરત બહાર કાઢી
નાખવું અને હેમંત અને શિશિરઋતુમાં મેળો
થયેલા કફને સાધારણ ચૈત્ર માસમાં તરત બહાર
કાઢી નાખવો.

(આવણુ માસમાં અતિશય તાપ, વૃદ્ધિ
કે ટાઢ ન હોય ત્યારે, કાર્તિક માસમાં અતિ-
શય તાપ, વરસાદ કે ટાઢ ન હોય ત્યારે
અને ચૈત્ર માસમાં અતિશય તાપ, વરસાદ કે
ટાઢ ન હોય ત્યારે દોષોનું શોધન કરવું એણુ
કહેવા માટે આ શ્લોકમાં 'સાધારણુ' શબ્દ
વાપર્યો છે).

તે તે ઋતુઓના સંધિકાળમાં શોધન કરવું
અન્યુષ્ણવર્ષદીતા હિ ગ્રીષ્મવર્ષાહિમાગ્રમાઃ ॥૩૩॥
સન્ધો સાધારણે તેવાં દુષ્ટાન્ દોષાન્ વિશોઘયેત્ ।

ગ્રીષ્મ, વર્ષા અને હેમંત ઋતુઓ બંધે
ત્યારે અનુક્રમે પુષ્કળ ગરમી, વરસાદ અને
ઠંડી પડે છે, તેથી કોપેલા દોષોનું શોધન એ
ઋતુઓના સાધારણ સંધિકાળમાં કરવું.
(સંધિકાળમાં બહુ તાપ, વરસાદ ને ટાઢ
હોતાં નથી.)

(ગ્રીષ્મઋતુમાં આહારનાકાળને ધીમે શરીર

જિતરી નય છે, સૂર્યના પુષ્કળ કઠોર કિરણોથી તપી નય છે, તરસ, કંટાળો વગેરેથી અકળામણ થાય છે, દોષો ખડુ જ હોડા જિતરી ગયા હોય છે, શરીર ઢીલુ થઈ નય છે અને શ્રીભક્તુમા ઔષધ સૂર્યના ઘણા જ પ્રપર તાપને ક્ષીધે ગમ્મ અને તીક્ષ્ણ બની જતુ હોવાથી ઔષધની વધારેપડતી અસર થઈ નય છે વર્ષાઋતુમા વાદળા અને વરસાદને ક્ષીધે ઢીલા પડી ગયેલા જગતમા જઠરાશિ મદ પડે છે, શરીર આદાનકાળને ક્ષીધે દૂબળુ પડી નય છે અને ઔષધો(વનસ્પતિ)ના મૂળ વરસાદના પાણીમા દૂબેલા ગહેતા હોવાથી ઔષધની અસર એ ઋતુમા એાછી થઈ નય છે, વળી જમીનમાનો ખાફ આડપાનને અડકતો હોવાથી એ શેકાઈ નય છે, તેથી પણ એ અપથ્ય બની જતા હોવાથી એની અસર એાછી થઈ નય છે. શિયાળામા ખડુ ઠડી લાગવાથી શરીર વાયુને ક્ષીધે ખડુ વિષ્ટમ્ધ થઈ નય છે અને એમા દોષો સ્તમ્ધ અને લારે બની નય છે અને ઔષધને પણ ઠડીની સખત અસર થયેલી હોવાથી ગરમ ઔષધ સશોધન માટે આપવામા આવે તોપણ એની અસર એાછી થઈ નય છે. તેથી જ્યારે ખડુ તાપ, વગસાદ ને ઠડી ન હોય, તે વખતે જ સશોધન કરવુ ભેઈએ.)

માદાને સશોધનકાળ

एव्यवृत्तमभिप्रेत्य, व्याघ्रो व्याधिवशेन तु ॥ ૩૫

ઉપર જે સશોધનકાળ કહ્યો તે સાબ માલુસ માટે છે, પણ રોગમા સશોધનકાળ રોગ ઉપર આધાર ગમે છે (ગમે તે ઋતુમા રોગ વધો હોય છતા જે ઋતુમા રોગ થયો હોય તે ઋતુમા જ રોગને યોગ્ય સશોધન રોગની યોગ્ય અવસ્થામા કરવુ પડે છે)

માનસરુ કાળ ન હોય ત્યારે સશોધન શી રીતે કરવુ ?

एत्वा शीतोष्णवृष्टीना प्रतिकारं यथाययम् ।
प्रयोज्यैक्रिया प्राप्ता क्रियाकालं न हापयेत् ॥

ટાઢ, તાપ અને વગસાદ-એ ત્રણુમાથી

જેની જરૂર સશોધન માટે ન હોય તેની અસર દરદીને ન થાય એવી ગોઠવણ કરીને સશોધનની ક્રિયા કરવાની સ્થિતિ જિલ્લી થાય, ત્યારે સશોધનની ક્રિયા કરવી. સશોધન કરવાને યોગ્ય અવસર ચૂકવો નહિ.

હેમ તત્ક્રમમા સશોધનની જરૂર જિલ્લી થાય તો દગ્દીને ચોરડામા ગખવો, ઉનાળામા હુવારા ઘમ્મા રાખવો, ચોમાસામા તદન કોરી જગામા ગખવો અને ભેજ ન લાગે એવુ કરવુ.

દવા લેવાના સમય

युक्त्यादनमन्नादौ मध्येऽन्ते कण्ठान्तरे ।

ગ્રાસે ગ્રાસે મુઠુઃ સાન્નં સામુદ્રં નિશિ ચૌપચમ્ ॥
અનન્ન, અન્નાદિ, અન્નમધ્ય, અન્નાન્ત, કવલા તર, સગ્રાસ, મુઠુર, સાન્ન, મામુદ્ગ અને નેશ ઔષધ આપવુ.

(કેટલી રીતે અને કયે વખતે ઔષધ આપી શકાય છે તે આ શ્લોકમા ખતાવ્યુ છે ખોરાક પચે એટલે ઔષધ આપવુ અને ઔષધ પચે એટલે ખોગક આપવો એવુ વારાફરતી ચલાવ્યે રાખવુ તેને અનન્ન અથવા અલક્ત ઔષધ કહે છે. ઔષધ લઈને તરત જમવુ તેને અન્નાદિ અથવા પ્રાગલક્ત ઔષધ કહે છે અડધુ જમીને પછી ઔષધ લઈને પછી પાછુ ખાકીવુ જમવાવુ જમી લેવુ તેને અન્નમધ્ય અથવા મધ્યેલક્ત ઔષધ કહે છે. જમી રહીને તરત ઔષધ લેવુ તેને અન્નાત અથવા અધો લક્ત ઔષધ કહે છે. એક કોળિયા ખાઈને પછી ઔષધ લઈને પછી ખીએ કોળિયા ખાઈને પછી પાછુ આપધ લેવુ એમ કોળિયા અને ઔષધ ભેગા ન થઈ નય એ રીતે વારા ફરતી કર્યા કરવુ અને છેક છેછા કોળિયા પછી આપધ ન લેવુ તેને કવલાત્ત અથવા પ્રાસાત્ત ઔષધ કહે છે. ખાવાના ખોરાક સાથે દવા ભેળ વીને પછી એ ખોગકના દરેક કોળિયા સાથે ભેળ વીને ઔષધ ખાવુ તેને સગ્રાસ આપધ કહે છે. જમ્યા-ન જમ્યાનો વિચાર કર્યા વિના વાગવા ઔષધ લેવુ તેને મુઠુર ઔષધ કહે છે. ખોગક રાધતી વખતે તેમા ઔષધ નાખીને ગધેલે

ઝોરાક ખાવો અથવા ઝોરાકમાં ભેળવીને ઔષધ લેવું તેને સાત્ર ઔષધ કહે છે. પહેલું ઔષધ, પછી તરત ભોજન અને ભોજન પછી પાછું તરત ઔષધ લેવું એને સામુદ્ગ ઔષધ કહે છે. રાત્રે સૂતા પહેલાં તરત ઔષધ લેવું તેને નૈશ ઔષધ કહે છે.)

કયા રોગમાં કયારે ઔષધ આપવું?

કફોદ્વેકે ગદેડનદ્વં વલિનો રોગરોગિણોઃ ।
અન્નાદીં વિગુણેષ્ણાને સમાને મધ્ય ઇધ્યતે ॥૩૮॥
ધ્યાનેડન્તે પ્રાતરાશય સાયમાશય તૂત્તરે ।
ગ્રાસપ્રાસાન્તયોઃ પ્રાગે પ્રદુષ્ટે માતરિશ્વતિ ॥૩૯॥
મુહુર્મુહુવિપચ્છદિદિધિમાતૃશ્વાસકાસિપુ ।
યાવ્યં સમોજ્યં મૈવજ્યં મોજ્યૈશ્ચિત્રૈરોચકે ॥૪૦॥
કમ્પાક્ષેપકહિષ્માસુ સામુદ્ગં લઘુમોજિતામ્ ।
ઝર્વ્યજત્ત્રુવિકારેષુ સ્વપ્રકાલે પ્રશસ્યતે ॥ ૪૧ ॥

કફના પ્રકોપથી થયેલા રોગમાં જે એ રોગ અને રોગી બળવાન હોય (રોગનું બેર પુષ્ટળ હોય અને રોગીમાં શક્તિ હોય) તે અનન્ન ઔષધ આપવું (કફના રોગમાં નિષ્બળ રોગીને સાત્ર ઔષધ આપવું કે જેથી એને ઝલાનિ ન થાય), અપાનવાયુ કોપે (બગડે) ત્યારે અન્નાદિ ઔષધ આપવું, સમાન વાયુ બગડે (કોપે) ત્યારે અન્નમધ્ય ઔષધ આપવું એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. વ્યાનવાયુ કોપે ત્યારે દરદીને સવારે જમાડીને તરત અન્નાન્ત ઔષધ આપવું, ઉદાનવાયુ કોપે ત્યારે દરદીને સાંજે જમાડીને તરત અન્નાન્ત ઔષધ આપવું, પ્રાણવાયુ કોપે ત્યારે ક્વલાન્તર અને સગ્રાસ ઔષધ આપવાં; ઝેર, ભિલટી, હેડકી, તરસ, દમ, ઉધરસ એટલા રોગોમાં મુહુર્ ઔષધ આપવું; અરુચિ રોગમાં ભાતભાતનાં ભોજ્ય સાથે સાત્ર ઔષધ આપવું; કંપ, આક્ષેપક અને હેડકીના રોગોમાં દરદીઓએ હલકું ખાવું અને સામુદ્ગ ઔષધ લેવું તથા ગળાની હાંસડીથી ઉપરના ભાગમાં થયેલા રોગોમાં નૈશ ઔષધ લેવું એ ઉત્તમ છે. (ઔષધના નામના અર્થ માટે જુઓ શ્લોક ૩૬૩, ૩૭).

શ્વપદ્યોગહરદયે સ્વસ્થાને દોષોપક્રમણીયો નામ

ત્રયોદશોડશ્ચાયઃ ॥ ૧૩ ॥

અધ્યાય ૧૪ મો

ગયા અધ્યાયમાં દોષોના સામાન્ય ઉપચાર કહ્યા. હવે આ અધ્યાયમાં દોષોના ઉપચારના જે મુખ્ય ભેદ-બૃહલ્લ અને લંઘન-ખતાવીને એ બે ભેદ વિષે સમજાવે છે. આમ આ અધ્યાયમાં દોષોની વિશેષ ચિકિત્સા કહી છે. અથાતો દ્વિવિધોપક્રમણીયમધ્યાયં

ધ્યાત્વ્યાસ્થામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः

હવે અમે જે પ્રકારના ઉપચારનો વિષય જે અધ્યાયમાં આવે છે તે અધ્યાય સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે :

જે પ્રકારના ઉપચાર શા માટે?

उपक्रमस्य हि द्वित्वाद्विधैवोपक्रमा मतः ।

રોગ જે પ્રકારનો (સામ અને નિરામ) હોવાથી રોગના ઉપચાર પણ જે પ્રકારના હોય એ ઇષ્ટ છે.

જે પ્રકારના ઉપચાર, એવું લક્ષણ

एकः सन्तर्पणस्तत्र द्वितीयथापतर्पणः ॥ १ ॥

ચૂંહળો લઘ્નનશ્ચેતિ તત્પર્યાયાનુદાહતો ।

ચૂંહળં યદ્દહત્ત્વાય લઘ્નં લાઘવાય યત્ ॥ ૨ ॥

વેદહસ્ય

એ જે પ્રકારના ઉપચારમાં એક સંતર્પણ અને બીજે અપતર્પણ કહેવાય છે. સંતર્પણવું, ખીર્ણું નામ બૃહલ્લ છે અને અપતર્પણનું ખીર્ણું નામ લંઘન છે એવું કહે છે. જે ઉપચારથી શરીર સ્થૂલ (લાંબુ પડેલું, ભારે, બૃહત) અને તેને બૃહલ્લ કહે છે અને જે ઉપચારથી શરીર હલકું પાતળું (કૃશ, લઘુ) અને તેને લંઘન કહે છે.

કયાં દ્રવ્ય બૃહલ્લ અને કયાં દ્રવ્ય લંઘન?

भवतः प्रायो भौमापमितरच ते ।

સામાન્ય રીતે પાર્થિવ દ્રવ્ય અને આપ્ય (જલીય) દ્રવ્ય બૃહલ્લ હોય છે અને ખાડીનાં એટલે આનેય, વાયવ્ય અને નાભસ દ્રવ્યો સામાન્ય રીતે લંઘન (અપતર્પણ) હોય છે.

(કેટલીકે વાર જવ, મસૂર, મઠ, તાદળબે વગેરે પાર્શ્વિય અને આખ્ય દ્રવ્યો પણ લેવાન હોય છે તથા સૂં, પીપર વગેરે જેવા તીખા આગ્રેય અને વાયવ્ય દ્રવ્યો પણ ખૂંડણ હોય છે, માટે 'સામાન્ય રીતે' શબ્દ વાપર્યો છે.)

સ્નેહન વગેરેના ખૂંડણલંબનમાં સમાવેશ શ્લેહન રૂક્ષણં કર્મ સ્વેદનં સ્તમ્બનં ચ યત્ ॥૩॥ મૂતાનાં તદપિ દ્વૈધ્યાદ્દ્વિતયં નાતિવર્તતે ।

સ્નેહન, રક્ષણ, સ્વેદન અને સ્તંભન કરનારા દ્રવ્યોના કાગ્જુરૂપ પચમહાભૂતો પોતે જ ખૂંડણ અને લંબન એ બે વર્ગમાં સમાઈ બંધ છે, તેથી સ્નેહન, રક્ષણ, સ્વેદન અને સ્તંભન એ બે ચાર કર્મ છે તે પણ ખૂંડણ અને લંબન એ વર્ગમાં સમાઈ બંધ છે.

લંબનના પ્રકાર

શોધનં શમનં ચેતિ દ્વિધા તત્રાપિ લક્ષ્ણમ્ ॥૪॥

લંબન અને ખૂંડણ એ બેમાંથી વળી લંબન બે પ્રકારનું છે—શોધન અને શમન.

શોધનનો અર્થ, શોધન કેટલાં?

યદીર્યેદ્વહિર્દોષાન્ પચ્છઘા શોધનં ચ તત્ ।

નિરૂહો વમનં કાયશિરોરેકોઽસ્ત્વિચ્છુતિ ॥૫॥

જે ઔષધ શરીરમાંના દોષોને ખઠાર કાઢે તેને શોધન કહે છે. શોધન પાચ બતતુ છે. નિરૂક, વમન, કાયવિરેક, શિશિવિરેક, રક્તસ્રુતિ.

(માથા સુક્ષ્મતા આખા શરીરના મળને નીચેના દ્વારથી ખઠાર કાઢે, તે ઔષધને કાયવિરેક (જુલાબ) કહે છે, પણ એકલા માથામાંના મળને નાક વાટે ખઠાર કાઢે તે ઔષધને શિશિવિરેક (નસ્ય) કહે છે.

શમન કોને કહેવાય તેના પ્રકાર

ન શોધયતિ યદ્દોષાન્ સમાશ્નોઢીર્યત્યપિ ।

સમીકરોતિ વિપમાન્ શમનં તચ્ચ સત્તઘા ॥૬॥

પાચનં દોષનં શુત્તુદ્વૈધ્યાયામાતપમારુતાઃ ।

જે દ્રવ્ય કે ક્રિયા દોષોને શરીરની ખઠાર કાઢે નહિ, સમદોષોને ખગાડે પણ નહિ (પોતાના પ્રમાણથી વધતાઓછા કરે નહિ) અને વિષમ (પ્રમાણથી વધી ગયેલા કે ઓછા થઈ ગયેલા) દોષોને સમ પણ કરે છે તેને શમન કહે છે.

શમન સાત બતતુ છે. પાચન, દીપન, ભૂખ્યા રહેતુ (ખોગક ખાવોપીવો નહિ, ઉપવાસ), તરસ્થા ગહેવુ, કસગત (મકેનત), તડકા અને પવન.

ખૂંડણ પ્રણ શમન હોઈ શકે

શૂંહળં શમનં ત્વેવ વાયોઃ પિત્તાનલસ્ય ચ ॥૭॥

ખૂંડણથી શુદ્ધ વાયુનું અને પિત્ત સાથે ભળેલા વાયુનું શમન થાય છે તેથી તેટલા પૂરતુ ખૂંડણ પણ શમન છે.

કોનું કોનું ખૂંડણ કરવું બેઈએ?

વૃહયેઘ્વાગ્નિમૈપજ્યમઘહ્વીશોકર્કાશતાન્ ।

મારાઘ્ગોરક્ષતક્ષીગરુક્ષતુર્વલનાતલાન્ ॥૮॥

ગર્ભિણીસૂતિકાવાલવૃદ્ધાન્ પ્રોષ્ણેઽપરાનપિ ।

રોગ, દુવા, દારૂ, મૈથુન અને શોકથી દુખળા થઈ ગયેલા, ભાર ઉંચકીને, ચાલીને (મુસાફરી કરીને) અને ઉર ક્ષતથી દુખળા થઈ ગયેલા, ઘૂંચા પડી ગયેલા, નબળા અને વાયડા (શુદ્ધ વાયુથી ખીડાતા) માણસો, ગર્ભિણી, સુવાવડી, ખાળકો અને વૃદ્ધોનું ખૂંડણ કરવું અને ગ્રીભ્મ-ક્રતુમાં તે ઉપર ગણાવ્યા તે ઉપરાંત ખીબ એાનું (ખધાનું, સાબાનું) પણ ખૂંડણ કરવું.

નોંધ : સામ અવસ્થામાં કોઈનું પણ ખૂંડણ કરવું નહિ. (સામે પુનસ્તૈરપિ લક્ષ્ણ કાર્યમેવ । ભાવ-પ્રકાશ. ચિકિત્સાપ્રકરણ ૮)

ખૂંડણના ઉપાય

માંસઢીરવિતાસર્પિમેષુરક્ષિઘ્ધસ્તિભિ ॥૯॥

સ્વપ્રશય્યાસુલામ્યહ્નસ્નાનનિર્વૃતિર્હર્ષણેઃ ।

ખાવાપીવામાં માસ, દૂધ, સાકર અને ઘી આપીને, ગળપણવાળી અને સ્નિગ્ધ ખસ્તિ આપીને, ભ્રાધાકીને, પથારીમાં સુવાડી રાખીને, સુખમાં રાખીને, અલ્પગ કરીને, નવકાવીને, સતોષ આપીને, હર્ષ થાય એવું કરીને ખૂંડણ કરવું.

લંબન કોને કોને કરાવવું?

મેહામદોવાતિસ્નિઘ્ધજ્વરોરુસ્તમ્બકુષ્ઠિન ॥૧૦॥

વિસર્પવિદ્રઘ્નિહ્વીહશિર કળ્ડાક્ષિરોગિણઃ ।

સ્યૂલાશ્ચ લઘ્વેન્નિલ્યં શિશિરે ત્વપરાનપિ ॥૧૧॥

મેહ (પ્રમેહ), આમદોષ (સૂ. ૮/૧૩,૧૪),

જેનું વધારે પડતું સ્નેહન થઈ ગયું હોય એવા (સૂ. ૧૬/૩૧); તાવ, ભિરુસ્તંભ, ચામડીના રોગ, વિસર્પ, ગડ, ખરોળ, માથાના રોગ, ગળાના રોગ, આંખના રોગ, એટલા રોગવાળા તથા બડા માણસોનું રોગ (ગમે તે ઋતુ હોય તેાપણ) લંઘન કરવું અને હેમંત તથા શિશિર ઋતુઓમાં તેા ખીલ્યોનું (સાબ્યોનું, ખધાનું) લંઘન કરવું.

શૌધન ઇયતે શમન ક્ષાનું કેવી રીતે કરવું ?

તત્ર સંશોધનૈઃ સ્થૌલ્યશ્લપિત્તકફાધિકાન્ ।

આમદોષજ્વરચ્છદિરતીસારહૃદાયમૈઃ ॥૧૨॥

વિગ્નઘ્નોરવોદ્ધારહૃલાસાદિમિરાતુરાન્ ।

મધ્યસ્થૌલ્યાદિકાન્ પ્રાયઃ પૂર્વે પાચનદીપનૈઃ ॥૧૩॥

પમિરૈવામયૈરાતાન્ હીનસ્થૌલ્યવલાદિકાન્ ।

શુત્તૃપ્પાનિત્રહૈર્દૌપિસ્વાતાન્ મધ્યબલૈર્હૃદાન્ ॥૧૪॥

સમીરણાતપાયાસૈઃ કિમુતાલ્પયલૈર્નરાન્ ।

તેમાં (ખધા લંઘન કરાવવા યોગ્ય દરદી-ઓમાં) જેમનામાં બડાપણું (થોલાપણું), ખળ, પિત્ત અને કફ વધારે હોય તેમને સંશોધન કરાવીને લંઘન કરાવવું; આમદોષ, તાવ, ભિલટી, અતિસાર, હૃદયના રોગ, વિષ્ણ, શરીર ભારેભારે લાગવું, એડકાર, હૃલાસ વગેરે રોગના દરદીઓને અને જેમનામાં બડાપણું, ખળ, પિત્ત અને કફ સાધારણ હોય તેમને સામાન્ય રીતે પહેલાં પાચન અને દીપન ઔષધો આપીને લંઘન કરાવવું (અને પછી સંશોધન કરીને લંઘન કરાવવું); એ જ રોગોથી પીડાતા (ઉપર ગણાવેલા આમદોષથી હૃલાસ સુધીના રોગોથી પીડાતા) દરદીનાં બડાપણું, ખળ, પિત્ત અને કફ બે ઓછાં હોય તેા એમને ભૂખ્યા રાખીને અને તરસ્થા રાખીને લંઘન કરાવવું; દોષોનું બેર સાધારણ હોય અને દરદી સશક્ત હોય તેા એમને પવન, તડકા અને કસરતરૂપી લંઘન કરાવવું; તેા પછી દોષોનું બેર થોડું હોય ત્યારે પવન, તડકા અને કસરતરૂપી લંઘન કરાવવું બેઈએ એમાં તેા પૂજાનું જ શું ?

કોની ખુંહણ ચિકિત્સા ન કરવી ?

ન ચુંહયેલ્લઘ્નીયાન્

જેમનું લંઘન (અપતર્પણ) કરવાનું હોય તેમનું (લંઘન કરાવતાં પહેલાં) ખુંહણ ન કરવું.

ખુંહણ કરતાં પહેલા શું કરવું ?

ચુંહાંસ્તુ મૃદુ લઘ્નયેત્ ॥ ૧૫ ॥

યુક્ત્યા યા દેશકાલાદિશ્લતસ્તાનુપાચરેત્ ।

પણ જે ખુંહણ કરવા યોગ્ય હોય તેમને હલકું લંઘન કરાવવું અથવા દેશ, કાળ (સત્વ, સાત્ત્વ) વગેરેના ખળના વિચાર કરીને સંતર્પણ અને અપતર્પણ ભેગાં કરીને યુક્તિપૂર્વક ઉપચાર કરવા (નશું લંઘન કરવું નહિ).

ખરાખર ખુંહણ થયું હોવાનું લક્ષણ /

ચુંહિતે સ્યાદ્વલ્લં પુષ્ટિસ્તસાધ્યામયસઙ્ગયઃ ॥૧૬॥

બ્યારે ખરાખર ખુંહણ થાય ત્યારે ખળ આવે છે, શરીરની પુષ્ટિ થાય છે અને ખુંહણથી મટે એવા રોગ મટે છે.

ખરાખર લંઘન થયું હોવાનાં લક્ષણ

વિમલેન્દ્રિયતા સર્ગો મલાનો લાઘવં ચ્ચિઃ ।

શુક્લસ્ફોદયઃ શુદ્ધહૃદયોદ્ધારકળતા ॥ ૧૭ ॥

વ્યાધિમાર્દવમુત્સાહસ્તન્દ્રાનાશ્ચ લક્ષિતે ।

ખરાખર લંઘન થાય ત્યારે ઇન્દ્રિયો નિર્મળ (ચખળ) થાય છે, મળો મેળે ખહાર નીકળે છે, શરીર હલકું (ફરફરું) થાય છે, ખાવાની રુચિ થાય છે, ભૂખ અને તરસ સાથે લાગે છે, હૃદય, એડકાર અને ગળું શુદ્ધ થાય છે, રોગ નરમ પડી બંધ છે, ઉત્સાહ આવે છે અને સુસ્તી ભીડી બંધ છે.

અતિ ખુંહણ અને અતિ લંઘનનાં લક્ષણ

અનપેક્ષિતમાત્રાદિસેવિતે કુચ્ચતસ્તુ તે ॥ ૧૮ ॥

અતિસ્થૌલ્યાતિકાદ્યાદીન્, વદ્યન્તે તે ચ

સૌપચાઃ ।

લંઘન અને ખુંહણ કેટલું કરવું બેઈએ તેવું મોપિ(માત્રા), દેશ, કાળ વગેરે ખાખ-તોના વિચાર કર્યા વિના કરેલાં તે (ખુંહણ અને લંઘન) અનુક્રમે શ્લોક ૨૦માં ગણાવેલાં અતિસ્થૌલ્ય વગેરે રોગ તથા શ્લોક ૨૮રૂપી ૩૦રૂપી ગણાવેલા અતિકારક વગેરે રોગ કરે

છે. એ રોગો હવે પછી એમને મટાડવાનાં ઔષધ સાથે કહેવામાં આવશે.

અતિબૃહ્લુ શુ ક્ષરે છે ?

રૂપં તૈરેવ ચ જ્ઞેયમતિવૃદ્ધિતલહિતે ॥ ૧૨ ॥

(અતિસ્થૌલ્ય વગેરે અને અતિકાર્શ્ય વગેરે તેો અનુક્રમે અતિ બૃહ્લુ અને અતિ લંઘનનાં કાર્ય (પરિણામ છે) એ વાત ખરી, પણ જ્યાં કાર્ય ઉપરથી જ કારણ સમજી શકાય એવું હોય ત્યાં કાર્ય પોતે કારણના લક્ષણરૂપ જ હોય છે.)

વધારે પડતું બૃહ્લુ થઈ ગયું હોય અને વધારે પડતું લંઘન થઈ ગયું હોય તેનું લક્ષણ (ચિહ્ન) એમના ઉપરથી જ (અતિસ્થૌલ્ય વગેરે અને અતિકાર્શ્ય વગેરે ઉપરથી) સમજવું.

અતિ બૃહ્લિતનાં લક્ષણ

અતિસ્થૌલ્યાપચીમેહજ્વરોદરમ્હાન્દરાન ॥

કાસસત્રયાસહચ્છામકુષ્ઠાદીનતિદારુણાન ॥૨૦॥

વધારે પડતું બૃહ્લુ થવાથી ખડું બડા થઈ જવાય તથા અપચી, મેહ, તાવ, ઉદરરોગ, ભગ્નદર, ઉધરસ, સંન્યાસ, મૂત્રક્રમ્હ, આમ, ચામડીના રોગ વગેરે ઘણા ભયંકર રોગો થાય છે.

એનો ઉપાય

તત્ર મેદોનિલપ્લેપ્પનાશનં સર્વમિપ્યતે ॥

(સ્થૌક ૧૯૩, ૨૦વાળા) ખડું બડાપણું વગેરે રોગોમાં સરખી, વાયુ અને કફનો નાશ કરે એવું ખડું ઇચ્છાય છે (કરવું બેઈએ).

સ્થૂલતા વગેરેના ઉપચાર

કુલત્યજૂર્ણશ્યામાફયવમુદ્રમધૂદકમ્ ॥ ૨૧ ॥

મસ્તુદ્ગ્ઢાહતારિષ્ઠચિન્તાશોઘનજાગરમ્ ॥

મધુના ત્રિફલાં લિહ્યાદ્ગુહ્ચીમમયાં ઘનમ્ ॥

રસાજ્ઞનસ્ય મહતઃ પશ્ચમૂલસ્ય શુગુલોઃ ॥

શિલાજતુમ્રપોગશ્ચ સાગ્નિમન્યરસો હિતઃ ॥૨૩॥

વિહ્નં નાગરં ક્ષારઃ કાલલોહરજો મધુ ॥

યવામલ્કરૂર્ણં ચ યોગોડતિસ્થૌલ્યદોષજિત્ ॥

કળથી, જુવાર (બર), સામો, જવ, મગ, મધપાણી (મધ અને પાણી ભેગાં કરીને પીવાં), મસ્તુ, દહીંથી ચોષા ભાગનું પાણી નાખીને

વધોવેલી છાશ, અરિષ્ટ, દારૂ, ચિંતા, સંશોધન, ઉભાગરો, મધ સાથે ત્રિકૃળા ચાટવી, મધ સાથે ગળો ચાટવી, મધ સાથે હરકે ચાટવી, મધ સાથે મોથ ચાટવી, અરણીના સ્વરસ સાથે (ભેળવીને) રસવંતીને, મોટાં પંચમૂળને, ગૂગળને અને શિલાજિતને પ્રયોગ એટલું હિતકારક છે; વાવડિંગ, સૂકું, જવખાર, ગજવેલનું ખારીક ચૂર્ણ, મધ, જવ અને આમળાંતું ચૂર્ણ—એ સાતે વસ્તુઓ સરખે ભાગે લઈને ભેગી કરીને વાપરવી. આ બધાંથી ખડું બડાપણું મટે છે.

સ્થૂલતા વગેરે મટાડવાનો બીજો ઉપાય

દ્યોપકટ્ટવીવરાશિત્રવિહ્નતિવિપાસ્થિપઃ ॥

હિહ્નુસૌવર્વલાજાજીવવાનીધાન્યચિત્રકાઃ ॥૨૫

નિશે વૃહત્યૌ હયુવા પાઠા મૂલં ચ કેમ્બુકાવ્ ॥

પપાં ચૂર્ણં મધુ ઘૃતં તૈલં ચ સદશાંશકમ્ ॥૨૬॥

સક્તુભિઃ પોહશગુણેયુકં પીતં તનહન્તિ તત્ ॥

અતિસ્થૌલ્યાદિકાન્ સર્વાન્ રોગાનન્યાંશ્ચ

તદ્વિઘાન ॥ ૨૭ ॥

હૃદ્રોગકામલાશ્વિત્રશ્વાસકાસાગલગ્રહાન્ ॥

બુદ્ધિમેધાસમૃતિકરં સન્નસ્યાગ્રેશ્ચ દીપનમ્ ॥ ૨૮ ॥

ત્રિકક, કક, ત્રિકૃળા, સરગવો, વાવડિંગ, અતિવિપની કળી, સમેરવો, હિંગ, સંચળ, જીરું, અજમો, ધાણા, ચિત્રક, ઉળદર, દારુહળદર, ઊઠી ભોરીગણી, જાળી ભોરીગણી, પળાંસી, કાળીપાટ, કોળીચનાં મૂળ—આ ચોવીસ ઔષધ સમભાગે લઈને એનું ચૂર્ણ બેશું કરવું. વજનમાં આ ચૂર્ણ બેટલું મધ લેવું. ચૂર્ણનો વજન બેટલા જ વજન બેટલું ઘી, ઘી બેટલા વજનનું તેલ લેવું અને ચૂર્ણના વજનથી સોળ ગણી વજનો સાથુ લેવો. આ બધું એકઠું કરીને (કંડા પાણી સાથે માપસર) પીવાથી સ્થૌક ૧૯૩, ૨૦વાળા ખડું બડાપણું વગેરે બધા રોગ, તે જ પ્રકારના (અતિબૃહ્લુથી થતા) બીજા રોગ, હૃદયના રોગ, કમળો, ધોળો કોઠ, દમ, ઉધરસ અને ગલગ્રહરોગ મટે છે. ખુદ્ધિ, મેધા અને યાદશક્તિ આવે છે અને મંદ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

અતિલંઘનથી થતા રોગ

અતિકાર્યં ધ્રમઃ કાસસ્તુળ્લાધિન્યમરોચકઃ ।

સ્નેહાગ્નિતિદ્રાદ્દ્યશ્ચોત્રશુક્રોજઃશ્ચુસ્વરક્ષયઃ ॥૨૧॥

વસ્તિદ્દનમૂર્છજઙ્ગોહત્રિકપાશ્વજ્જવા જ્વરઃ ।

પ્રલાપોધ્વાનિલ્લાનિચ્છર્દિપર્વાસ્થિમેદનમ્ ॥

વર્ષોમૂત્રગ્રહાવાશ્ચ જાયન્તેડતિવિલ્હવાનાત્ ।

વધારેપડતું લંઘન કરવાથી ખહુ દુખળા-પણું, ફેર, ઉધરસ, પુષ્કળ તરસ, અરુચિ; શરીરની ચીકાશ, અગ્નિ, લેધ, કૌવાની શક્તિ, સાંભળવાની શક્તિ, વીર્ય, ઐજસ, ભૂખ અને અવાજ એ નવ વસ્તુનો નાશ; મૂત્રાશય, હૃદય, માથું, બંધ, સાથળ, ત્રિક, પડખાં એ સાત જગાએ પીડા; તાવ, લવરી, વાયુ જિઓ ચડે, ગ્લાનિ, ભ્રૂલટી, પર્વનાં હાડકાં બહુ સાંગી જતાં હોય એવું દુઃખ; અડો-પેશાબ રોકાઈ બચ વગેરે રોગ થાય છે.

બડાપણા કરતાં દુખળાપણું સારું

હોવાનું કારણ

કાર્યમેવ વરં સ્વૈભ્યાત્

ન હિ સ્થૂલસ્ય મેપજમ્ ॥ ૩૧ ॥

ચુંહણં લઘ્વનં વાડલમતિમેદોગ્નિવાતજિત્ ।

અતિસ્થૂલતા કરતાં અતિકૃશતા ઉત્તમ છે; કેમ કે અતિ બડાને જેમ ખુંહણુ ઉપચાર લાગુ પડતા નથી તેમ લંઘન ઉપચાર પણ તેને લાગુ પડતા નથી, માટે અતિ બડાનું તે ઔષધ જ નથી. એવું કારણ એ છે કે અતિ બડાને જે ખુંહણુ ઉપાય લાગુ કરે, તે ખુંહણુ ઉપાયથી ચરખીની ખહુ વૃદ્ધિ થાય છે અને જકરાગ્નિનો નાશ થાય છે, માટે માંસ, દૂધ વગેરે ખુંહણુ ઉપાય તેના ઉપયોગના નથી; લંઘન ઉપાયથી મેદનો નાશ થાય છે પણ વાયુ વૃદ્ધિ પામે છે; માટે કોદરા, સામો વગેરે લંઘન ઉપાય પણ તેને હિતકર નથી. આ વાત માત્ર સાધારણુ સ્થૂલતા કે કૃશતાવાળા મનુષ્યને માટે નથી; કેમ કે અતિસ્થૂલ અને અતિકૃશના જ ઉપચારની અહીં વાત કરી છે.

મધુરસ્નિગ્ધસૌહિલ્યૈર્વત્સાગ્ચેન ચ નચ્યતિ ॥૩૨॥

કૌશિમા સ્થવિમાડત્યન્તવિપરીતનિષેવળઃ ।

મધુર અને સ્નિગ્ધ પદાર્થો ધરાઈને ખાવાપીવાથી દુખળાપણું સહેલાઈથી નાશ પામે છે, પણ બડાપણું તે મોટેલાગે કડવાં, તીખાં અને તૂરાં એવાં અત્યંત વિપરીત ઔષ્ધો અને અન્નપાનથી જ મટે છે. સ્થૂલ અને કૃશ એ બંનેને એવો વ્યાધિ થાય કે જે ખુંહણુ ઉપચારથી શાંત થઈ શકે, ત્યારે કૃશને તે તે ઉપચાર માફક આવી જલદી રોગ મટે છે; પણ સ્થૂલને તે ઉપચાર વિરુદ્ધ હોવાથી સહેલાઈથી મટી શકતો નથી; તેમ જ જે એ જે જણને લંઘન ઉપચારથી મટે એવો કોગળિયું વગેરે રોગ થાય તે તે પણ દુખળાને સહેલાઈથી મટે છે અને બડાને તે પણ વિરુદ્ધ ઉપચાર હોવાથી મહામહેનતે મટે છે; કારણ કે એમાં મુખ્ય ઉપાય શેક કરવાનો હોય છે, તે પણ સ્થૂલને યોગ્ય નથી; કેમ કે 'ખહુ બડા માણસને શેક કરવો નહિ' એમ શાસ્ત્રમાં (સૂ. ૧૭/૨૧ માં) કહ્યું છે. જે ઉપવાસ કરાવે તે તે પણ યોગ્ય નથી; કેમ કે 'તેનાં સોતો ચરખી વડે રુંધાયેલાં હોવાથી વાયુ કોડાંમાં વિશેષ કરીને ફેરે છે તથા ત્યાં રહીને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, તેથી તેને ભૂખ વિશેષ લાગે છે અને જેમ કોઈ વૃક્ષના પોલાણમાં રહેલો અગ્નિ વાયુથી પ્રજ્વલિત થઈને તે વૃક્ષને ખાળી મૂકે છે, તેમ સ્થૂલ મનુષ્યના શરીરમાં રહેલો અગ્નિ પણ પ્રજ્વલિત થઈને તેનો નાશ કરે છે.' માટે લંઘન (ઉપવાસ) પણ સ્થૂલને કામનો નથી. જે ખુંહણુ ઉપાય કરે તે આમદોષ વૃદ્ધિ પામે. કૃશને એ સર્વ ઉપાયો અનુકૂળ હોવાથી સુખકર છે, માટે બડાપણા કરતાં દુખળાપણું સારું છે.

દુખળા મનુષ્યનું ઔષધ

યોજયેદ્ચુંહણં તત્ર સર્વં પાનાત્રમેપજમ્ ॥ ૩૩ ॥

અચિન્તયા હર્ષણેન ઘ્નવં સન્તર્પણેન ચ ।

સ્વપ્રસન્નાચ કુશો વપાહ દ્વ પુષ્યતિ ॥ ૩૪ ॥

કૃશ મનુષ્યને જે કોઈ ખુંહણુ અન્ન, પાન, ઔષધ હોય તે સર્વ આપવું; અર્થાત્ જેટલું પૌષ્ટિક તેટલું કૃશને હિતકર છે. વળી શોક વગેરેથી તેને આકુંઠ ન થવા દેવો, નિશ્ચિન્

રાખવો, તેના મનને હર્ષ ઉત્પન્ન કરવો તથા પૌષ્ટિક ખોરાક ખવરાવવો. વળી અતિ નિદ્રા કરાવવી; કેમ કે તેથી તે ભૂંડની પેઠે પુષ્ટ થાય છે.

માંસ દેહની પુષ્ટિ બહુ કરે છે

ન હિ માંસસમં કિચ્ચિદન્યદેહવૃદ્ધચ્ચક્રુત્ ।

માંસાદમાલં માંસેન સમ્પૂર્ણવાદ્ધિરોપતઃ ॥ ૩૫ ॥

માંસના સમાન શરીરને વધારે એવું ખીલું કાઠ છે નહિ; તેમાં જે માંસ ખાનારાં પ્રાણીઓનું માંસ વિશેષ કરીને શરીરને વધારે છે; કેમ કે તેનું માંસ માંસથી પુષ્ટ થયેલું હોય છે.

સ્થૂલ અને કૃશના ઉપચારનું સંક્ષેપમાં કથન

ગુરુ ચાતર્પણ સ્થૂલે વિપરીતં હિતં કુરો ।

યવગોધૂમમુખ્યોસ્ત્તોગ્યાહિતકલ્પનમ્ ॥ ૩૬ ॥

જે દ્રવ્ય ભારે હોવા છતાં અપતર્પણ (લંઘન) કરે એવું હોય તે દ્રવ્ય બહુ દેહવાળા મનુષ્યને હિતકર છે; કેમ કે મધુ, કુમળનો કંદ અથવા બાયકળ, એવાં એવાં ઔષધ સ્થૂલને હિતકર છે, કેમ કે તે રક્ત હોવાથી મેદને નાશ કરે છે; તથા ભારે હોવાથી જલદી પચતાં નથી. એથી જ જાલદાં ગુણુવાળાં એટલે સંતર્પણ (પૂંડણ-પૌષ્ટિક) ગુણુવાળાં અને હલકાં હોય તે કૃશ (પાતળા) મનુષ્યને હિતકર છે; જેમ કે શાળના ચોખા, સાકીચોખા, હરણનું માંસ, લાવરાં, તેતર, બકરીનું માંસ અને દૂધ વગેરે. અતિકૃશ મનુષ્યને જરૂરાંજિ પણ મંદ હોય છે, માટે બે કદી એવા મનુષ્યને ભારે અન્નપાન, ઔષધ વગેરે આપીએ તો તેનો અગ્નિ મંદ પડી બંધ; બે એવા મનુષ્યને ખરેખરે પૌષ્ટિક ખોરાક ન આપીએ તો તે વધારે દુખી પડી બંધ, માટે હલકું અને સંતર્પણ અન્નપાન અને ઔષધ દુખીને હિતકર છે. વળી હલકું છતાં પણ જે અપતર્પણ ગુણુવાળું હોય તે, (સામા, કોદરસ વગેરે) પણ સ્થૂલને હિતકર છે, વળી જે ભારે નથી કે હલકું પણ નથી એવું ચરખીનાશક ઉલગરો, સ્ત્રીસેવા, કસરત, ચિંતા વગેરે પણ સ્થૂલ શરીરવાળાને હિતકર છે.

સ્થૂલ અને કૃશ ખાંને અનુક્રમે જૂવ તથા ઘઉં હિતકર છે; પણ તે સ્થૂલ તથા કૃશને માફક આવે એવી જૂવ તથા ઘઉંની વાની કરી હોય ત્યારે. (બે જવનું એવું બોજન ખનાવ્યું હોય કે તે ભારે અને અપતર્પણ કરનારાં થાય તથા ઘઉંનું એવું બોજન ખનાવ્યું હોય કે તે હલકું અને સંતર્પણ કરનારાં થાય તો જ જૂવ બહુ અને ઘઉં દુખીને હિતકર બાણુવા.)

દ્વોપગત્યાડતિરિચ્યન્તે ગ્રાહિમેદ્યાદિમેદતઃ ।

ઉપક્રમા ન તે દ્વિવાદ્ધિદ્યા અપિ મદા ઇવ ॥૩૭॥

કાઈ શંકા કરે કે તાવ, અતિસાર, ગોળો વગેરે અનેક રોગના અનેક ઉપચાર હોવા બેધએ એમ છતાં બધાય રોગના જે જ ઉપક્રમ શા માટે કહે છે ? તે તો તેનું સમાધાન થવા સારું કહે છે કે, કોપેલા વાત, પિત્ત, કફ, એ દોષ જુદા હોય, જે જે મિશ્ર હોય, ત્રણે એકઠા હોય, વળી તેમાં એકાદ ઓછા બળવાળો અને એકાદ અધિક બળવાળો હોય, એ પ્રમાણે અનંત પ્રકાર થાય છે; વળી તે જ દોષ સમાન હોય, વૃદ્ધ હોય કે ક્ષીણ હોય; વળી તે આડી ગતિવાળા, ભ્રમિ ગતિવાળા કે નીચે ગતિવાળા હોય, વળી તે શાખામાં રહેલા હોય, કોષ્ટમાં રહેલા હોય કે સાંધાઓમાં રહેલા હોય, એ પ્રમાણે અનંત ભેદ થવાથી તેમના ઉપચાર પણ શાહી, બેહી વગેરે પ્રકારથી અનંત થાય છે. એમ છતાં પણ તે સર્વ ઉપચાર સંતર્પણ અને અપતર્પણ એ જ પ્રકારના ઉપચારમાં સમાઈ બંધ છે. દર્શાવેલું : જેમ તાવના અનેક પ્રકાર છે તેમ છતાં સામજ્યર અને નિરામજ્યર એ જ વર્ગમાં સર્વે તાવનો સમાવેશ થાય છે, તેમ રોગોના ઉપચાર વિષે પણ બાણુવું.

શ્વયશ્વહૃદયે સૂત્રસ્થાને દ્વિવિધોપક્રમણીયો નામ

ચતુર્દશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૪ ॥

અધ્યાય ૧૫ મો

અર્થાતઃ શોધનાદિગણસહગ્રહમધ્યાયં

વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

(પાછલા અધ્યાયમાં જે પ્રકારના ઉપક્રમ (ઉપચાર) કહી એમ કહ્યું છે કે ખીલ ખધા ઉપક્રમનો એ જેમાં સમાવેશ થાય છે. હવે તે ઉપક્રમોમાં શોધન ઔપધો સર્વ દોષને જીતનારાં હોવાથી મુખ્ય છે માટે તે ઔપધોનો સમૂહ ખતાવવાનો આરંભ આ અધ્યાયમાં કરવાની ઇચ્છાથી કહે છે.) હવે શોધન વગેરે ગણનો સંગ્રહ જેમાં કહેલો છે એવો અધ્યાય સમભવીશુઃ. (શોધન ચાર પ્રકારનું: વમન, વિરેચન, આસ્થાપન અને શિશિવિરેચન. એ ચાર જીતનાં દ્રવ્ય શોધન દ્રવ્ય જાણવાં.) આ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:

વમન દ્રવ્યો

मदनमधुकलम्यानिस्वविस्वीविशाला-
त्रणुसकुटजमूर्वादेवदालोकृमिग्रम् ।

विदुलदहनचित्राः कोशवत्यौ करञ्जः
कणलवणवचलासर्पपाञ्चूर्दनानि ॥ १ ॥

મીઢળ, જેઠીમધ, કડવી તુંબડી, લીમડો, ઘિલોડાં (ટિંહોરાં), ઇંદ્રવારણી, કડવી કાકડી, ઇંદ્રજવ, મોરવેલ, કૂકડવેલ, વાવડિંગ, જલવેતસ, ચિત્રો, ઉંદરકની, કડવું વૃરિયું, કડવું ગલકું, કરંજ, પીપર, સિંધવ, વજ, નાની એલચી, સરસવ-એ સર્વ જિલટી કરાવનારાં દ્રવ્ય છે. (તેમાં મીઢળ, ઇંદ્રવારણી, કડવી કાકડી, ઇંદ્રજવ, વાવડિંગ, એલચી અને સરસવનાં ફળ જિલટી કરાવનારાં જાણવાં; જેઠીમધ, નેતર, ચિત્રો, હંતી અને વજ, એમનાં મૂળ જિલટી કરાવનારાં જાણવાં; મોરવેલ, દારૂડી, કપિલો, એમની છાલ જિલટી કરાવનારી છે. ખાકીનાં દ્રવ્યનાં ફળ, પત્ર અને ફૂલ જિલટી કરવામાં લેવાં.)

વિરેચન દ્રવ્યો

निकुम्भकुम्भत्रिफलागवाक्षी-

स्तुक्षुहिनीनीलिनित्रिवृत्तानि ।

शम्याककम्पिल्लकहेमदुग्धा

दुग्धं च मूत्रं च विरेचनानि ॥ २ ॥

નેપાળો, નસોતર, ત્રિકુળા (હરડે, ખડેડાં, આમળાં), ગાવસુકડાં, થોર, શંખાવળી, એક જીતની નાની ગળી, દોધર, ગરમાળો, કપિલો, દારૂડી, દૂધ અને મૂત્ર એ સર્વ દ્રવ્ય વિરેચન કરાવનારાં છે.

નિરૂંધણ દ્રવ્યો

मदनकुटजकुष्ठदेवदाली-

मधुकवचादशमूलदाबराक्ताः ।

यवमिशिकृतवेधनं कुलथ्या

मधु लवणं त्रिवृत्ता निरूहणानि ॥ ३ ॥

મીઢળ, કડાછાલ, ઉપલેટ, કૂકડવેલ, જેઠીમધ, વજ, દશમૂલ, દેવદાર, રાસ્ના, જવ, સવા, ઘિસોડાં, કળથી, મધ, સિંધવ, નસોતર-એ સર્વ દ્રવ્ય નિરૂંધણ ખસ્તિ આપવાને ઉપયોગી છે.

નસ્થનાં દ્રવ્યો

वेष्टापामार्गव्योपदार्वीसुराला

वीजं शैरीपं घार्हतं शैप्रवं च ।

सारो माधूरुः सैन्धवं तार्क्ष्यशैलं

त्रुट्यो पृथ्वीका शोघयन्त्युत्तमाङ्गम् ॥ ४ ॥

વાવડિંગ, અઘેડો, ત્રિકુટ, દારુહળદર, રાળ, સરસડાનાં ખીજ, શીંગણીનાં ખીજ, સરગવાનાં ખીજ, મહુડાનો સાર, સિંધવ, સુકું રસાંજન, નાની એલચી અને મોટી એલચી, હિશુપત્રી એ દ્રવ્ય મગજનું શોધન કરનારાં છે (અર્થાત્ નાક વાટે માથાને મળ કાઢીને માથાની શુદ્ધિ કરનારાં છે).

વાયુનાશક ઔપધો

भद्रदाह नतं. कुष्ठं दशमूलं घलाह्वयम् ।

वायुं वीरतरादिश्च विदार्यादिश्च नाशयेत् ॥ ५ ॥

તેલિયો દેવદાર, તગર, ઉપલેટ, દશમૂળ, ખલા, અતિખલા, એ ભદ્રદારુ (તેલિયો દેવદાર) વગેરે ઔપધોનો ગણ તથા હવે પછી શ્લોક ૨૪માં વીરતરાદિ ગણ અને શ્લોક ૯માં વિદાર્યાદિ ગણ કદ્યા છે, તે વાયુનો નાશ કરે છે.

પિત્તનાશક ઔષધો

દર્વાડનન્તા નિમ્બવાસાડાડમગુતા

ગુન્દ્રાડમીઠઃ શીતપાકી પ્રિયહ્મુઃ ।

ન્યમ્રોઘાદિઃ પન્નકાદિઃ સ્થિરે દ્વે

પદ્મં વન્યં સારિવાદિશ્ચ પિત્તમ્ ॥૬॥

ધરો, ધમાસો, ઠીંબડો, અરડૂસો, કૌચાં, યુંદ્રા, શતાવરી, ચણીડી, ઠાંગ-એ દૂર્વાદિ ગણુ તથા હવે પછી શ્લેઠક ૪૧માં કહેલો ન્યમ્રોઘાદિ ગણુ તથા શ્લેઠક ૧૨માં કહેલો પન્નકાદિ ગણુ અને શાલિપર્ણી, પૃથિપર્ણી, કમળ અને મોથ અને શ્લેઠક ૧૧માં કહેલો સારિવાદિ ગણુ એ સર્વ ઔષધો પિત્તને નાશ કરનારાં છે.

કર્કનાશક ઔષધો

આરગ્વઘાદિર્કાર્કાદિર્મુન્નકાઘોડસનાદિકઃ ।

સુરસાદિઃ સમુસ્તાદિર્વન્સકાર્કાદિર્થલ્સજિત્ ॥૭॥

પછી આરગ્વઘાદિ (શ્લેઠક ૧૭), અર્કાદિ (શ્લેઠક ૨૮), મુન્નકાદિ (શ્લેઠક ૩૨), અસનાદિ (શ્લેઠક ૧૯), સુરસાદિ (શ્લેઠક ૩૦), મુસ્તાદિ (શ્લેઠક ૪૦) અને વન્સકાદિ (શ્લેઠક ૩૩,૩૪) ગણુ કહેવામાં આવશે, તે સર્વે કર્કને જીતનારા (મટાડનારા) છે.

જીવનીય ગણુ

જીવન્તી કાકોલ્યો મેદે દ્વે મુદ્રમાપવર્ણ્યો ચ ।

પ્રપમ્કજીવકમધુકં ચેતિ ગ્ણો જીવનીયાદ્યઃ ॥

જીવન્તી (ટોડી), કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, મેદા અને મહામેદા, જંગલી મગ અને જંગલી અડદ (સંસ્કૃતમાં તેને મુદ્રંગપર્ણી અને માપ-પર્ણી કહે છે), જીવક, કમ્પલક, જીમ્બ અને ઔષધો જીવનીય ગણુ કહેવાય છે. (આ એક ઉદાહરણુ છે એમ સમજવું; કેમ કે તે ઔષધિ-ઓના મધુર, શીતળ, સ્નિગ્ધ વગેરે ગુણુ કોઈને દૂધ, શેરડી, અખોડ, દ્રાક્ષ, વિદારીકંદ વગેરે પણ જીવનીય એટલે જીવન આપનારાં આપધો છે, એમ બુદ્ધિમાન વૈદ્યોએ સમજવું કોઈ એ.)

વિદાર્યાદિ ગણુ

વિદારિપન્નહગુલ્લઘ્નિકાલી-

ઘ્નઘાવદવાહ્યશર્પવર્ણ્યઃ ।

કળ્પકરી જીવનહસ્વસંજ્ઞે

દ્વે પન્નકે ગાપસુતા ત્રિપાદી ॥૯॥

વિદાર્યાદિરયં દ્વયો વૃંહ્ણો ઘાતપિત્તહા ।

શોપગુલ્માક્ષ્મર્દોર્ધર્વશ્વાસકાસહરો ગ્ણઃ ॥૧૦॥

વિદારીકંદ, એરડો, મેંઠાશિંગી, નાની સાટોડી, દેવદાર, જંગલી મગ, જંગલી અડદ, કૌચાં, જીવનપંચમૂળ, નાનાં પંચમૂળ, સારિવા, રિસામણી એ ઔષધો મળીને વિદાર્યાદિ ગણુ કહેવાય છે. એ વિદાર્યાદિ ગણુ હૃદય, યૃંહણુ, વાયુ અને પિત્તને નાશ કરનાર તથા ક્ષય, ગાળો, અંગમર્દ (શરીરનુ કળતર), ઉદાવર્ત, દમ અને ઉધરસ, એટલાં વાનાં મટાડનારાં છે.

સારિવાદિ ગણુ

સારિવોશીરકાશ્મર્યમધૂકશિશિરદ્યમ્ ।

યષ્ટી પરૂપક હન્તિ દાહપિત્તાશ્નતૃડ્ઙ્વરાન્ ॥૧૧॥

સારિવા, વીરણુવાળો, સીવણીનાં ફળ, મહુડો, ઘોળી સુખડ, રત્નચંદન (રતાંજળી), જીમ્બ અને કાલસા, એ સારિવાદિ ગણુ દાહ, રક્તપિત્ત, તરસ અને તાવ એ સર્વને નાશ કરે છે.

પન્નકાદિ ગણુ

પન્નકપુણ્ડ્રો વૃદ્ધિતુગર્હયઃ

વૃંહ્ણયમૃતા દશ જીવનસંજ્ઞાઃ ।

સ્તન્યકરા ઘ્નન્તીરણપિત્ત

પ્રોળનજીવનવૃંહ્ણનૃઘ્યાઃ ॥૧૨॥

પન્નકાઠ, પાંડેરાવા, વંશોચન, વાંસકપૂર, નક્ત્રિ, કાકડાશિંસ અને ગળો, જીવનીય ગણુ-નાં દશ ઔષધો-એ અર્ધાં ધાયણુ ખનાવે એવાં, પ્રીણુન, જીવન, યૃંહણુ અને વૃધ્ધ છે; તેમ જ તે વાયુ અને પિત્તને નાશ કરે છે.

પરૂપકાદિ ગણુ

પરૂપકં વરા દ્રાક્ષા કટ્ફલં કતકાવ્ ફલમ્ ।

રાજાહ્નં દાહિમં શાકં તુન્નમૂન્નામયવાતજિત્ ॥૧૩॥

કાલસાં, ત્રિક્ષ્ણા, કાળી દ્રાક્ષ, કાચકળ, કંતકકળ, ગરમાળો, દાડમ, સાગ, એ સર્વ મળીને પરૂપકાદિ ગણુ કહેવાય છે. એ તરસ, મૂત્રના રોગ અને વાયુને મટાડે છે.

અંજનાદિ ગણુ

અજ્ઞનં ફલિની માંતી પશ્ચોત્પલરસાજ્ઞનમ્ ।

સૈલામધુકનાગાહં વિપાન્તર્દાહિપિત્તનુત્ ॥ ૧૪ ॥

અંજન (સોતાંજન), કાંગે, જટામાંસી, કમળ, કાણું કમળ, રસાંજન, એલચી, બેઠીમધ, નાગકેસર એ અંજનાદિ ગણુ વિષ, શરીરની અંદર થતી બળતરા; તેમ જ પિત્તને મટાડે છે.

પટોલાદિ ગણુ

પટોલકટુરોહિણીચન્દનં

મધુસ્રવગુહ્નચિપાઠાન્વિતમ્ ।

નિહન્તિ કફપિત્તકુષ્ઠજ્વરાન્

વિવં વમિમરોચકં કામલામ્ ॥ ૧૫ ॥

પટોલ, કઠું, સુખડ, મેરવેલ, ગળો, પહોડ-મૂળ એ છ ઔષધ મળીને પટોલાદિગણુ કહેવાય છે. તે કફ, પિત્ત, કુષ્ઠ, તાવ, વિષ, ભિલટી, અરુચિ અને કમળો, એટલા રોગોને હણી છે.

ગુહ્નચ્યાદિ ગણુ

ગુહ્નચીપક્કારિષ્ટધાનકારક્તચન્દનમ્ ।

પિત્તશ્લેષ્મજ્વરચ્છાદિદાહત્વળ્લામ્નમ્નિકૃત્ ॥ ૧૬ ॥

ગળો, પક્કકાક, લીંબડો, ધાણા, રતાંજળી એ પાંચ ઔષધોને ગુહ્નચ્યાદિ ગણુ કહેવાય છે; તે પિત્ત, કફ, તાવ, ભિલટી, બળતરા અને તરસ એટલા રોગ મટાડે છે તથા જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે.

આરગ્વધાદિ ગણુ

આરગ્વધેન્દ્રયવપાટલિકાકતિકા-

નિમ્બામૃતામધુરસામ્બવૃક્ષપાઠાઃ ।

મૂનિમ્બસૈર્થકપટોલકરજ્જયુગ્મ-

સસચ્છદાગ્નિસુવવીફલવાળઘોષ્ટાઃ ॥ ૧૭ ॥

આરગ્વધાદિર્જયતિ છદ્વિકુષ્ઠવિપજ્વરાન્ ।

કફં કણ્ઠં પ્રમેહં ચ કુષ્ઠવ્રણવિશોઘનઃ ॥ ૧૮ ॥

ગરમાળો, ઇંદ્રજવ, રાતીપાડળ, કરંજ-વેલ, લીંબડો, ગળો, મેરવેલ (મૂર્વા), વીકળો, પાડળ, કરિયાતું, રાતો કાંટાસળિયો, પટોલ, ખતે બતના કરંજ (ચિરિણિલ્લ પૂતિકરંજ અને નક્તમાળ), સાતવણું ઝાડ, ચિત્રો, મહી-ડાશિંગ મીઠળ, કાળા ફૂલનો કાંટાસળિયો,

સોપારી, એ ઔષધો આરગ્વધાદિ ગણુમાં ગણાય છે. એ આરગ્વધાદિ ગણુ ભિલટી, કુષ્ઠ, વિષ, તાવ, કફ, ખણુજ અને પ્રમેહ એ રોગોને મટાડે છે તથા કુષ્ઠ વણુને શુદ્ધ કરે છે.

અસનાદિ ગણુ

અસનતિનિશમૂર્જશ્વેતવાહપ્રકીર્યાઃ

લ્હવિરકદરમણ્ડીશિશિપામેવશુક્લ્લઃ ।

ત્રિહિમતલપલાશા જોહ્નકઃ શાકશાલો

કમુકઘવકલિન્નચ્છાગકર્ણાશ્વકર્ણાઃ ॥ ૧૯ ॥

અસનાદિવિજયતે શ્વિત્રકુષ્ઠકફક્રિમીન્ ।

પાણ્ડુરોમં પ્રમેહં ચ મેદોદોષતિવર્હણઃ ॥ ૨૦ ॥

ખીખલો, હરમો, ભોજપત્ર, સાહડવૃક્ષ, પૂતિ-કરંજ, ખેર, ગારડ, સરસડો, સીસમ, મહીડા-શિંગ, મલયાગરુ ચંદન, રતાંજળી, દારુહળદર, તાડ, ખાખરા, અગર, સાગ, રાળ, સોપારી, ધાવડો, ઇંદ્રજવ, મોટું રાળવૃક્ષ, નાનું રાળ-વૃક્ષ, એ અસનાદિ ગણુ, ધોળો કાઠ, કફ, કૃમિ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ અને ચરખીના રોગોને નાશ કરનારો છે.

વરુણાદિ ગણુ

વરુણસૈર્થકયુગ્મશતાવરી-

દહનમોરઠવિલ્વવિપાણિકાઃ ।

દ્વિવૃહતીદ્વિકરજ્જયયાદ્વયં

વહલપલ્લવદર્મરુજાકરાઃ ॥ ૨૧ ॥

વરુણાદિઃ કફં મેદો મન્દાગ્નિત્વં નિયચ્છતિ ।

શાઢ્યવાતં શિરઃશૂલં ગુલ્મં ચાન્તઃ સવિદ્રચિમ્ ॥

વાયવરણુ, રાતો કાંટાસળિયો તથા ખીળો કાંટાસળિયો, શતાવરી, ચિત્રો, મૂર્વા, ખીલી, મહીડાશિંગ, બેઠી ભોરીંગણી અને ભીળી ભોરીંગણી, પૂતિકરંજ, નક્તમાળ કરંજ, અરણી અને હરડે, સરગવો, ડાલ, હિંતાલ બાતનું તાડ, એ વરુણાદિ ગણુ કહેવાય છે. વરુણાદિ-ગણુ કફ, ચરખી, મંદાગ્નિ, ભિરસ્તંભ, માથાનું શૂલ, આંતર-શુલ્ભ અને વિદ્રધિરોગને મટાડે છે.

ઊપકાદિ ગણુ

ઊપકસ્તુત્યકં દિલ્હગુ કાતીસદ્વયસંઘયમ્ ।

સશિલાજત્તુ કૃચ્છાશ્મગુલ્મમેદઃકફાપહમ્ ॥ ૨૨ ॥

ખારો, મેરવૃથ, હિંગ, હીરાકેસી, ખીળી

હીરાકસી, સિંધવ, શિલાવિત, એ સિપકાદિ ગણ
કહેવાય છે; સિપકાદિ ગણ મૂનકૃચ્છ્ર, પથગીને રોગ,
ગોળો, ચરખી અને કકને નાશ કરે છે.

વીરતરાદિ ગણ

વેલ્ગ્નતરાણિયચૂરુગૃપાદમમેદ-

ગોઠ્ઠકેઠ્ઠસહાચરદાણકાશાઃ ।

વૃશાદનીનલકુગદ્વયગુણ્ડગુન્દ્રા-

મલ્લૂકમોરુટુરુરુરુમ્પાર્યાઃ ॥૨૪॥

ઘર્ગો વીરુતરાદ્યોઽયં દન્તિ વાતકૃતાન્ ગદાન્ ।

મશ્મરીશર્કરમાત્રુચ્છ્રાઘાતરુજાહરઃ ॥ ૨૫ ॥

કાળો વાળો, અરણી, શિવસિંગી, અરહૂશી,
પાપાણમેદ, ગોખર, ઈકડ, પીળો કાંટાશેળિયો,
કાળાં ફૂલવાળો કાંટાશેળિયો, કાસડો, વૃક્ષવંદા,
નાલી (હ. નરસલ), નાનો અને મોટો ખત્રો
પકારના દર્લ (ડાલ), ચુંડવૃણ, ચુંદા (પાની)
અરચૂ, મોરવેલ, કાંટાશેળિયો, સિતરણી, ગૂરુ-
મુખી, એ વીરતરાદિ ગણ વાયુના રોગને નાશ
કરે છે; તથા પથરી, શર્કરા, મૂનકૃચ્છ્ર અને
મૂનાઘાતની પીડાને કરે છે.

રોધ્રાદિ ગણ

રોધ્રશાયરકરોધ્રપલાશા

જિહ્વિણીસરલકટ્કલયુકાઃ ।

કુત્સિતામ્બકદલોગતશોકાઃ

સૈલવાલુપરિપેલ્લવમોચાઃ ॥ ૨૬ ॥

પપ રોધ્રાદિકો નામ મેદ.કફહરો ગણઃ ।

યોનિદ્રોપહરઃ સ્તમ્ભી વર્ણ્યો ત્રિવવિનાશનઃ ॥૨૭

રોધ્ર, ઘોળો રોધ્ર, ખાખરો, જંગણી
(સિસોટી), દેવદાર, ઠાચકળ, રાસના, કદંબ,
કેળ, આસોપાલવ, ચણકખાખ, મોથ, શલકીટક
(પૂષેડો) એ રોધ્રાદિ ગણ કહેવાય છે; રોધ્રાદિ
ગણ ચરખી અને કકને મટાડે છે, યોનિદોષને
હર કરે છે, સ્તંભન કરે છે, શરીરને રંગ
સુધારે છે અને ઝેરને નાશ કરે છે.

અર્કાદિ ગણ

મર્કાલર્કાં નાગદન્તી વિશ્વલ્યા

મર્ઘો રાક્ષા વૃશ્ચિકાલી પ્રકીર્ણા ।

પ્રલ્યન્વુષ્પી પોનતૈલોદકીર્ણા

શ્વેતાયુર્ગે તાપસાનાં ચ વૃક્ષઃ ॥૨૮॥

અપમર્કાદિકો વર્ગઃ કફમેદોવિવાપહઃ ।

કૃમિકુષ્ઠપશમનો વિરોધાદ્ વ્રણશોચનઃ ॥ ૨૨ ॥

રાતા ફૂલવાળો આકડો, ઘોળા ફૂલવાળો
આકડો, નેપાળો, વછનાગ, ભારંગ, રાસના,
મહીડાશિંગ, કરંજ, અવેડો, માલકાંકેળી, મોટો
કરંજ, ઘોળી ગરણી, ઘોળું નસોતર, ઈગોરિકુ-
એ વનસ્પતિઓ અર્કાદિ વર્ગમાં ગણાય છે.
અર્કાદિવર્ગ કક, ચરખી અને ઝેરને નાશ કરે
છે, કૃમિરોગ અને કુષ્ઠને શમાવે છે તથા ખાસ
કરીને વ્રણને શુદ્ધ કરે છે.

સુરસાદિ ગણ

સુરસયુગફણિજ્ઞં કાલમાલા વિહજ્ઞં

લરલુસતૃપરુર્ણાકટ્કલં કાસમર્દઃ ।

ક્ષયરુસરસિમાર્ઘીકામુકાઃ કાકમાર્ઘી

કુલહલવિપમુષ્ટીમૂસ્તૃણો મૂતકેશી ॥ ૩૦ ॥

સુરસાદિર્ગણઃ શ્લેષ્મમેદઃકૃમિનિવૃદ્ધનઃ ।

પ્રતિશ્યાયાશ્ચિશ્વાસકાસજ્ઞો વ્રણશોધનઃ ॥૩૧॥

ઘોળી તથા કાળી ખત્રો જાતની તુળસી, ઘોળો
મરવો, કાળી ખાવચી (તુકમરિયાં નહિ),
વાવડિંગ, મરવો, ઉંદરકની, કાચકળ, કાસિ-
દરો, રાઈ, સરસી (તુંબરપત્રિકા), ભારંગ,
મધુમાધવી, કાકમાર્ઘી, ગોરખમુંડી, બકાન લીમડો,
રોહિસ ખડ, જટામાંસી એ વનસ્પતિઓ મળીને
સુરસાદિ ગણ થાય છે; તે સુરસાદિ ગણ કક,
મેદ, કૃમિ, સળખમ, અરચિ, દમ અને ઉચરસ
મટાડે છે તથા વ્રણમાંથી મળ કાઢી નાખી તેને
શુદ્ધ કરે છે.

મુષ્કકાદિ ગણ

મુષ્કકસ્તુગ્વરાદ્વીપિપલાશાઘર્ણશિશિવાઃ ।

ગુલ્મમેહાશ્મરીપાણ્ડુમેદોર્શઃકફશુક્રજિત્ ॥ ૩૨ ॥

મરખો (નકટી), શેર, ત્રિકળા, ચિત્રો,
ખાખરો, ધાવડો, સીસમ, એ વનસ્પતિઓ
મુષ્કકાદિ ગણની છે અને તે ગોળો, પ્રમેહ,
પથગી, પાંડુરોગ, ચરખી, હરસ, કક અને
વીર્ધના રોગને નાશ કરે છે.

વત્સકાદિ ગણ

વત્સકમૂર્ચોમાર્ઘી-

કટુકા મરીચં ઘુણમિયા ચ ગળ્ડીરમ્ ।

एला पाठाऽजाजी

कट्वह्नकफलाजमोदसिद्धार्थवचाः ॥ ३३ ॥

जीरकहिङ्गुविडङ्गं पशुगन्धा पञ्चमूलकं हन्ति ।
चलकफमेदःपीनसगुल्मज्वरशूलदुर्नासः ॥ ३४ ॥

કડાછાલ, મોરવેલ, ભારંગ, કડ્ડ, મરી, અતિવિખની કળી, થોર, એલચી, પહાડમૂળ, થોણું જીરું, મોટા અરડૂસાનુ ફળ, અળમોદ, થોળા સરસવ, વજ, જીરું, હિંગ, વાવડિંગ, જંગલી તુળસી, પંચકોલ-એ ઔષધિઓ વત્સકાદિ ગણુની છે. તે વત્સકાદિ ગણુ વાયુ, કફ, ચરખી, સળેખમ, ગોળો, તાવ, શૂળ અને હરસ એ રોગનો નાશ કરે છે.

વચાદિ ગણુ : હરિદ્રાદિ ગણુ

વચાજલદદેવાહ્નાગરાતિવિપામયાઃ ।

हरिद्राद्वषयप्रधाह्नकलशीकुटजोद्भवाः ॥ ૩૫ ॥

વચાહરિદ્રાદિગણાવામાતીસારનાશનો ।

मेदः कफाब्जपवनस्तन्यदोषनियर्हणौ ॥ ૩૬ ॥

વજ, મોથ, દેવદાર, સૂંઠ, અતિવિધ, હરઠે, એ વચાદિ ગણુ કહેવાય છે. હળદર, દારુહળદર, જેઠીમધ, પૃષ્ઠિપણી, ઇંદ્રજવ, એ હરિદ્રાદિ ગણુ કહેવાય છે. એ અને (વચાદિ અને હરિદ્રાદિ) ગણુ આભાતિસારનો નાશ કરે છે; ચરખી, કફ, સિતસ્તભ અને ધાવણુના દોષનો પણ નાશ કરે છે.

પ્રિયંબાદિ ગણુ : અંબઘાદિ ગણુ

પ્રિયદગુપુષ્પાક્ષનયુગમપલાઃ

पद्माद्भुजो योजनवल्लयनन्ता ।

માનદ્રમો મોચરસઃ સમહ્ના

पुत्रागशीतं मदनीषहेतुः ॥ ૩૭ ॥

અમ્બઘા મધુકં નમસ્કરી

नन्दीवृक्षपलाशरुक्चुराः ।

રોઘં ધાતકિચિલ્વેષિકે

कट्वह्नः कमलोद्भव रजः ॥ ૩૮ ॥

ગળો પ્રિયહ્નમ્બઘાદી પન્ચાતીસારનાશનો ।

सन्धानीयौ हितौ पित्ते घणानामपि रोपणौ ॥ ૩૯ ॥

કાગ, પુષ્પાજન (ફૂલભરણુ અથવા જસતના ફૂલ) લાલ તથા કાળો ખને પ્રકારનો સુરંગો, સ્થળ કમળ, કમળનુ કેસર, મજક,

ધમાસો, શીમળો, મોચરસ, લાન્જી (લાજી-લાડી), પુત્રાગ, સુખડ, ધાવડી, એ પ્રિયંબાદિ ગણુ કહેવાય છે. પહાડમૂળ, જેઠીમધ, લાન્જી, નંદીવૃક્ષ (નાદરખીનુ ઝાડ), ખાખરો, રાતો ધમાસો, થોધર, ધાવડી, ખીલાની મીજ, મોટો અરડૂસો, કમળનુ કેસર-એ અંબઘાદિ ગણુ કહેવાય છે. પ્રિયગુ અને અંબઘાદિ ગણુ પકવાતિનારનો નાશ કરે છે તથા ભાગેલાં હાડકાને સાધનારા છે. વળી તે પિત્તને મટાડવા-મા હિતકર છે અને વ્રણને રુઝાવે છે.

મુસ્તાદિ ગણુ

मुस्तावचाशिविनिशाद्वित्तिका-

મહાતપાઠાત્રિકલાવિપાર્યાઃ ।

कुष्ठं तृटी हैमवती च योनि-

स्तन्यामपघ्ना मलपाचनाश्च ॥ ૪૦ ॥

મોથ, વજ, ચિત્રો, હળદર, દારુહળદર, કડ્ડ, કાકચિયા, સિલામા, પહાડમૂળ, ત્રિકળા, અતિવિધ, ઉપદેટ, નાની એલચી, થોળી વજ, એ મુસ્તાદિ ગણુ યોનિરોગ અને ધાવણુના રોગને મટાડે છે તથા મળનુ પાચન કરે છે.

ન્યગ્રોધાદિ ગણુ

न्यग्रोधपिप्पलसदाफलरोधयुग्मं

जम्बूद्वयार्जुनकपीतनसोमप्रल्काः ।

જ્ઞામ્બવજ્જુલપિપાલપલાશનન્દી-

कोलीरुदम्बविरलामयुक्त मधूरुम् ॥ ૪૧ ॥

ન્યગ્રોધાદિર્ગો વ્રણ્યઃ સદ્ગ્રાહી મદ્રસાધતઃ ।

मेदः पित्तामृतवृद्धाहयोनिरोगनियर्हण ॥ ૪૨ ॥

વડ, પીપળો, ઉખરો (શુલ્કર), થોધર, પકાણી થોધર, પારસળજીડો, માધારણુ બજીડો, સાદડ, અખાડો, થોળો ખેર, પીપરનુ ઝાડ, આખો, નેતર, ચારોળી, ખાખરો, નાદરખી, બોરડી, કંદળ, ડીંખરવો, જેઠીમધ, મહુંડાં એ ન્યગ્રોધાદિ ગણુ વ્રણને હિતકર, બહુ શ્રાહી, ભાગેલા હાડકે સાધનારા તથા ચરખી, રક્ષપિત્ત, તરસ, બળતરા અને યોનિરોગનો નાશ કરે છે.

એલાદિ ગણુ

एलायुगमतुल्यकुष्ठफलिनीमांसीजलध्यामकं

स्यूक्ताचोरकचोचप्रतगरस्यौण्यजातीरसाः ।

વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

સ્નેહન ઝનને રૂક્ષણુ દ્રવ્યોના ગુણુ

ગુરુશીતસરસ્નિગ્ધમન્દસૂક્ષ્મમૃદુદ્રવમ્ ।

ઔષધં સ્નેહનં પ્રાયો, વિપરીતં વિરુદ્ધણમ્ ॥૧॥

જે દ્રવ્ય ભારે, ઠંડાં, સર, સ્નિગ્ધ, મંદ, સૂક્ષ્મ, મૃદુ અને પ્રવાહી હોય તે ઘણુખરું સ્નેહન ઔષધ બલુવાં; એથી ભલટાં એટલે હલકાં, ગરમ, સ્થિર, લૂખા, તીક્ષ્ણ, સ્થૂલ, કઠણુ, ઘટ્ટ, એવા ગુણુવાળું જે દ્રવ્ય હોય તે ઘણુખરું રૂક્ષણુ ઔષધ બલુવુ. ‘ઘણુખરું’ કહેવાનુ કારણ એ છે કે સરસિયુ, બકરીનું દૂધ, વિઙ્કર, પ્રતુદ અને મૃગવર્ગનાં પ્રાણીઓનાં માંસ હલકાં હોવા છતાં સ્નેહન છે; પાટો અને મત્સ્યવર્ગનાં માંસ ગરમ છતાં પણ સ્નેહન છે; જવ ભારે, ઠંડો, સર વગેરે ગુણુવાળો છતાં રૂક્ષણુ છે.

ઉત્તમ સ્નેહ

સર્પિમંજા વસા તૈલં સ્નેહેપુ પ્રવરં મતમ્ ।

તત્રાપિ ચોત્તમં સર્પિઃ સંસ્કારસ્વાનુવર્તનાત્ ॥૨॥

માધુર્યોદવિદાહિત્વાજ્ઞમાદેવ ચ શીલનાત્ ।

(દૂધ, અનૂષ દેશનાં પ્રાણીનું માંસ વગેરે બધા સ્નેહરૂપ પદાર્થોમાં) ઘી, મજ્જા, વસા અને તેલ, એ ચાર સ્નેહ ઉત્તમ છે; તેમા પણ ઘી ઉત્તમ છે; કેમ કે જે પદાર્થોના તેને સંસ્કાર કર્યો હોય તે પદાર્થનું અનુવર્તન તે કરે છે, (એટલે જે ઔષધિઓ મેળવીને ઘી પકવ્યુ હોય તે આપધિઓથી જે ગુણુ થાય તે ગુણુ તેમનાથી સિદ્ધ કરેલુ ઘી પણ આપી શકે છે અને તે સાથે વળી તે ઘી પોતાના ગુણુ છોડતું નથી. તેલ વગેરે ખીબ સ્નેહો જે અન્ય આપધિઓથી સિદ્ધ કર્યાં હોય તે તે ઔષધિઓના જેવા ગુણુ આપે છે, પણ તે પોતાના ગુણુ છોડી દે છે, માટે ખીબ સ્નેહ કરતા ઘી સર્વોત્તમ સ્નેહ છે.) વળી, ઘી ગળ્યુ હોવાથી વિદાહી ન હોવાથી અને જન્મથી જ એની ટેવ પડતી હોવાથી એ બધા સ્નેહોમાં ઉત્તમ છે. પિત્તગ્નાસ્તે યથાપૂર્વમિનરગ્ના યયોત્તરમ્ ॥૩॥

ઘી, મજ્જા, વસા અને તેલ એ ચારમાના

દરેકની પહેલાંના સ્નેહ પિત્તનો વધારે ને વધારે નાશ કરનાર છે; એટલે તેલથી પૂર્વે વસા શાબ્દ છે; માટે વસા પિત્તનો નાશ કરે છે; તેની પૂર્વે મજ્જા છે, તે પિત્તનો વધારે નાશ કરે છે તથા તેની પૂર્વે ઘૂત છે, તે પિત્તનો સાથી વધારે નાશ કરે છે. એ જ પ્રમાણે ઘી વગેરે ચાર સ્નેહમાંથી ઉત્તરોત્તર પ્રત્યેક સ્નેહ વાત તથા કફનો નાશ કરનારાં છે; એટલે ઘી પછી મજ્જા કહેલી છે; માટે મજ્જા વાયુ અને કફનો નાશ કરે છે; વસા તેથી વધારે વાયુ અને કફનો નાશ કરે છે તથા તેલ સાથી વધારે વાયુ અને કફનો નાશ કરે છે. શ્લેષ્માં તેલ કોઈની પૂર્વે (પહેલાં) નથી પણ છેલ્લું લખ્યું છે માટે તેલ પિત્તનો નાશ કરતું નથી. તે જ પ્રમાણે ઘી કોઈની ઉત્તરે (પછી) લખ્યું નથી પણ સાથી પહેલુ લખ્યુ છે માટે ઘી વાયુ અને કફનો નાશ કરતું નથી.

સ્નેહવું ભારેપણું

ઘૂતાતૈલં ગુરુ વસા તૈલાન્મજ્જા તતોડપિ ચ ।

ઘી કરતાં તેલ ભારે છે; તેલ કરતાં વસા ભારે છે અને વસા કરતાં મજ્જા ભારે છે.

સ્નેહની સંજ્ઞાઓ

દ્વાભ્યાં ત્રિભિશ્ચતુર્ભિસ્તૈર્યમકસ્ત્રિવૃત્તો મહાન્ ॥૪॥

એ ચાર સ્નેહમાંથી ગમે તે જ સ્નેહ ભેગા કહેવા હોય તે તેને ‘ચમક’ કહે છે; ગમે તે ત્રણ સ્નેહ ભેગા કહેવા હોય તે તેને ‘ત્રિવૃત’ કહે છે અને ચાર સ્નેહ ભેગા કહેવા હોય તે તેને ‘મહાસ્નેહ’ કહે છે.

સ્નેહન કરવા જેવા માણુઓ

સ્વેદસંશોધ્યમઘ્નીશ્વયામાસકચિન્તકાઃ ।

વૃદ્ધવાલાવલકુશા રુદ્રાઃ ક્ષીણાશ્વરેતસઃ ॥૫॥

ઘાતાત્સ્વન્દતિમિરદાષ્ણપ્રતિયોધિનઃ ।

સ્નેહ્યાઃ

જેને સ્વેદન કર્મ કરવાની જરૂર હોય તેને પ્રથમ સ્નેહ આપવો જોઈએ તથા જે રોગીના મળનું શોધન કરવું હોય તેને પણ પ્રથમ સ્નેહન કર્મથી સ્નિગ્ધ કરવો; કેમ કે સ્નેહન કર્યાં વિના સ્વેદન કે શોધન થાય નહિ.

વળી મધપાનમાં જે આસક્ત હોય, સ્ત્રીસંગમાં આસક્ત હોય, કમરત કરવામાં જે આસક્ત હોય, જેનો વિચાર કે ચિંતા કરવાનો સ્વભાવ હોય, વૃદ્ધ હોય, ખાળક હોય. નિર્બળ હોય, શરીરે દુખળો હોય, રૂક્ષ હોય, જેનાં સોહી અને વીર્ય ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય, વાયુરોગથી પીડાતો હોય, અભિબ્યંદ નામે નેત્રરોગી હોય, આંખે તિમિરનો રોગ થયો હોય, આંખે કૃષ્ણોન્મીલ રોગ થયો હોય, એટલા રોગી સ્નેહન કરવા યોગ્ય છે. (આંખો દુખવા આવે તેને અભિબ્યંદ કહે છે. અભિબ્યંદ સામ હોય ત્યાં-સુધી સ્નેહન કરવું નહિ.)

સ્નેહન ન કરવા યોગ્ય માણસો ન ત્વતિમન્દાગ્નિતીક્ષ્ણાગ્નિસ્થૂલદુર્બલાઃ ॥૬॥
 ऊवस्नग्भातिसादाऽऽमगलरोगगरोद्दरैः ।
 मूर्च्छाच्छर्षस्त्रिभ्रुवत्प्लामघैश्च पीडिताः ॥७॥
 अपप्रसूता युक्ते च नस्ये वस्तौ विरेचने ।

જમનો અગ્નિ અતિશય મદ પડી ગયો હોય તેમને સ્નેહન કરમ ન કરવું; કેમ કે તેમને સ્નેહ પથી શકતો નથી. અતિતીક્ષ્ણ અગ્નિવાળાને સ્નેહન કરવાથી તેનો અગ્નિ અત્યંત વધી જઈને ધાતુઓને ખાજો છે માટે તેને પણ સ્નેહન કરવું યોગ્ય નથી. અતિ બડા માણસે સ્નેહન કરવાથી અગ્નિ અને મેદની વૃદ્ધિ થવાથી તે વધારે બડો થાય છે, માટે તેને પણ સ્નેહન યોગ્ય નથી. અતિશય દુર્બળને સ્નેહ પચતો નથી માટે તેમને પણ સ્નેહન ન કરવું; પણ અતિ દુર્બળ ન હોય, પણ દુર્બળ હોય તેને સ્નેહન કરવાની હરકત નથી. એ જ પ્રમાણે ભ્રુ-સ્તભ, અતિસાર, આમરોગ, ગળાના રોગ, કૃત્રિમ ઝેરના રોગ, ઉદરરોગ, મૂર્ચ્છા, ભ્રુલટીનો રોગ, અરુચિ, કફરોગ, તરસનો રોગ અને મધ-પાન, એટલા રોગથી પીડાયેલાને પણ સ્નેહન હિતકર નથી માટે ન કરવું. જેને ગર્ભસાવ થયો હોય તેમ તથા જેમને નસ્ય આપ્યું હોય, યસ્તિ આપી હોય કે વિરેચન આપ્યું હોય તેમને પણ સ્નેહન કરવું યોગ્ય નથી.

ધીથી સ્નેહન કેને હિતકર છે ?
 तत्र धीसृष्टिमेषादिकाहृक्षिणां शस्यते घृतम् ॥૮

તેમા જેઓ યુદ્ધિ, સ્મૃતિ, મેધા અને અગ્નિ ઇચ્છતા હોય તેમને ધીથી સ્નેહન કરવું યોગ્ય છે. (તે જ પ્રમાણે સ્વર, આયુષ્ય અને વર્ણુની ઇચ્છાવાળાને પણ ધી હિતમ છે.)

તેલથી સ્નેહન કેને હિતકર છે ?
 ग्रन्थिनाडीकृमिप्लेग्ममेदोमास्तરोगिणु ।
 तैलं लाघवदाह्याथिकूरकोष्ठेषु देहिषु ॥ ९ ॥
 રસોળી, નાડીરોગ, કૃમિરોગ, કફરોગ, ચરબીના રોગ અને વાયુના રોગ, એ રોગમા તેલથી સ્નેહન કરવું યોગ્ય છે. વળી સ્ફૂર્તિ અને શરીરની મજબૂતી ઇચ્છનારાઓએ પણ તેલથી સ્નેહન કરવું; તેમ જ દૂર (સખત) કોકાના માણસને પણ તેલથી જ સ્નેહન હિતકર છે.

વસા અને મજબા એ સ્નેહ કેને હિતકર છે ?

वाततपाच्चभारस्त्रोह्यायामक्षीणघातुषु ।
 रुक्केशक्षमात्यग्निवातावृतपथेषु च ॥ १० ॥
 શેવો

વાયુથી, રોગથી, તડકામા ફરવાથી કે તાપ વેકવાથી, ચાક્ષીને મુસાફરી કરવાથી, સ્ત્રી-સંગથી અને કસરત કરવાથી જેની ધાતુઓ ક્ષીણ થઈ ગઈ છે તેમને વસા અને મજબા એમાંથી ગમે તે સ્નેહ હિતકર છે. વળી ધૂખા શરીરવાળાને, કષ્ટ વેકનારને, ખળવાન જરૂરાગ્નિ વાળાને તથા વાયુ વડે જેનાં સોતો પુરાર્થ ગયા છે તેને વસા અને મજબાથી સ્નેહન કરવું હિતકર છે.

વસા ખીજે ક્યાં હિતકર છે ?

वसा तु सन्ध्यस्थितमर्मकोष्ठवजासु च ।
 तथा दग्वाहतघ्नप्रयोनिकर्णशिरोरुजि ॥ ११ ॥
 વસા નામે ચરબી સાધાઓમાં પીડા ભ્રુપજ હોય ત્યારે, હાડકામાં પીડા ભ્રુપજ હોય ત્યારે, મર્મસ્થાનની પીડામા, કોષ્ટની પીડામાં, દાઝવા સંબંધી પીડામા, વાગવા સંબંધી પીડામાં, બ્રહ્મથોલિ નામે થોનિરોગની પીડામાં, કાનના રોગની પીડામાં અને માથાના રોગની પીડામાં હિતકર છે.

કાળ પરત્વે સ્નેહના નિયમ

તૈલં પ્રાત્રુપિ, વર્ષાન્તે સર્પિરન્યૌ તું માઘવે ।

નીરાગી મનુષ્યને સ્નેહનો ઉપયોગ કરવો હોય તો તેણે વર્ષાઋતુમાં તેલનો, શરદમાં ઘીનો અને વસા તથા મઞ્જનો વસંતઋતુમાં ઉપયોગ કરવો.

સ્નેહ ક્યારે લેવો ?

ઋતૌ સાધારણે સ્નેહઃ શસ્તોહ્નિ ચિમલે ર્વાૌ ॥૧૨

જ ઋતુમાં જ સ્નેહ લેવાનો (શ્લોક ૧૧માં) કહ્યો છે તે ઋતુ સાધારણ હોય તે વખતે તે સ્નેહ લેવો. વળી સ્નેહ દહાડે લેવો તથા સૂર્ય વાદળાં કે ધુમ્મસ વગેરેથી ઠંકાયેલો ન હોય ત્યારે લેવો. (સાધારણ ઋતુ-એટલે અતિયોગ, હીનયોગ કે મિધ્યાયોગ ન થયો હોય એવી ઋતુ.)

તેલ ખીજે ક્યે વખતે વાપરવું ?

તૈલં ત્વરાયાં શીતેઽપિ

રોગનો જલદી ઉપાય કરવાની જરૂર હોય અને રોગીને તેટલા માટે સ્નેહપાન કરાવવાની ઉતાવળ હોય તેવે વખતે તથા શિયાળામાં (હેમંત અને શિશિરઋતુમાં) પણ શોષન કરતાં પહેલાં સ્નેહન કરવાને તેલ ઉત્તમ છે. (કેવળ વર્ષાઋતુમાં જ તેલ ઉત્તમ છે એમ ન બલકું.)

ઘી ખીજે ક્યે વખતે વાપરવું ?

ઘંઠેઽપિ ચ ઘૃતં નિશિ ।

ઘી ફક્ત શરદઋતુમાં જ સ્નેહન માટે વાપરવું એવું નથી, પણ શ્રીષ્મઋતુમાંયે રાતે ઘી સ્નેહન માટે વાપરવું.

કોતું સ્નેહન રાતે કરવું-વાપરવું ?

નિશ્યેવ પિત્તે પવને સંસર્ગે પિત્તવત્પિ ॥ ૧૩ ॥

પિત્તનો પ્રકોપ થયો હોય કે પિત્તના રોગ થયો હોય, વાયુનો પ્રકોપ થયો હોય કે વાયુના રોગ થયો હોય અને જેમાં પિત્ત વધારે હોય એવો વાતપિત્ત કે કંકપિત્તનો ભેગો પ્રકોપ થયો હોય ત્યારે રાતે જ સ્નેહન કરવું (દહાડે નહિ). અયોગ્ય સમયે દરેલા સ્નેહનથી શું થાય ? નિશ્યન્થયા વાતકફાદ્રોગાઃ સ્યુઃ પિત્તતો દિવા ।

જેમનું દહાડે સ્નેહન કરવું બેઈએ તેમનું સ્નેહન રાતે કરવાથી વાયુના અને કફના રોગ થાય છે. જેમનું રાત્રે સ્નેહન કરવું બેઈએ તેમનું દહાડે સ્નેહન કરવાથી પિત્તના રોગ થાય છે.

સ્નેહનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો ?

યુત્તયાઽવચારયેત્ સ્નેહં મધ્યાહ્નેત ઘસ્તિમ્નિઃ ॥૧૪

નસ્યામ્યજ્જનમગ્નહૂવમૂર્ચકર્ણાક્ષિતપૈઃ ।
સ્નેહનો ઉપયોગ યુક્તિથી એટલે માપ, કાળ, ક્રિયા, ભૂમિ, દેહ, દોષ, સ્વભાવ વગેરેનો વિચાર કરીને કરવો. વળી ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય, યોગ્ય વગેરે સર્વ પ્રકારના અન્ન સાથે તેનો ઉપયોગ કરવો. તે ઉપરાંત નિરૂઢપસ્તિ, અનુવાસનપસ્તિ અને ઉત્તરપસ્તિ એવી ત્રણ પ્રકારની પસ્તિઓમાં, નસ્યમાં, શરીરે ચોપડવામાં, ગંદૂષમાં તથા માથાનું તર્પણ બને 'શિરોપસ્તિ' કહે છે તેમાં, કર્ણપૂરણ એટલે કાનમાં મૂકવામાં અને અક્ષિતર્પણમાં (સૂ. અ. ૨૪) સ્નેહનો ઉપયોગ કરવો.

સ્નેહની વિચારણા (કલ્પના)

રસમેદૈકકલાઘ્યાં ચતુઃપૃષ્ઠિવિચારણાઃ ॥૧૫॥

સ્નેહસ્થાન્યામિભૂતત્વાદસ્પત્યાચ્ચ કમાત્સ્મૃતાઃ ।

ભક્ષ્ય વગેરે ખોરાક સાથે સ્નેહ આપવામાં આવે, ત્યારે એ રીતે આપેલા સ્નેહની અસર ખીન્ન (=ખોરાકનાં) દ્રવ્યોને કીધે દખાઈ બળ્ય છે તથા પસ્તિ, નસ્ય, અપ્થંગ, ગંદૂષ, શિરો-પસ્તિ, કાનમાં મૂકવું, આંખમાં મૂકવું એ રીતે આપેલો સ્નેહ માપમાં ઓછો હોય છે. આમ શ્લોક ૧૪,૧૪૩ માં કહેલી રીતે સ્નેહ આપવાથી અનુક્રમે સ્નેહ દખાઈ બળ્ય છે અને સ્નેહ ઓછો અપાય છે, એ જ કારણસર એ રીતે આપેલા સ્નેહને સ્નેહની વિચારણા (=સ્નેહ-ના પ્રયોગની કલ્પના) કહે છે. સૂ. ૧૦/૪૩ પ્રમાણે ખોરાકમાં ૬૩ રસ હોવાથી ખોરાક સાથે આપેલા સ્નેહની ૬૩ પ્રકારની વિચારણા થઈ શકે છે અને પસ્તિ, નસ્ય વગેરે રીતે અપાયેલા સ્નેહમાં એકલો સ્નેહ જ આપવાનો હોવાથી એની એક પ્રકારની વિચારણા થઈ

શકે છે. આમ સ્નેહની કુલ ૬૪ વિચારણા છે.

અચ્છપેય સ્નેહ

યયોક્તદૈત્વભાવાચ નાહ્યપેયો વિચારણા ॥૧૬॥

સ્નેહવિચારણા છે કે નહિ તે નક્કી કરવા માટે ગયા સ્થોકમા જે બે કારણો કહ્યાં છે તે બંને કારણો (મોથી) પીવા યોગ્ય નિર્ભેળ સ્નેહને લાગુ પડતા નથી; તેથી (મોથી) પીવા યોગ્ય નિર્ભેળ સ્નેહવિચારણા નથી.

(જોરાક સાથે સ્નેહ ભેળવવાથી સ્નેહ નિર્ભેળ ન રહેવાથી સ્નેહની અસર દબાઈ જાય છે અને અસ્તિ વગેરેમા આપેલો સ્નેહ નિર્ભેળ હોવા છતાં એવું માપ ઘણું ઓછું હોય છે. આ બે કારણોસર શ્લોક ૧૪, ૧૪૩ માં જણાવેલી રીતે આપેલા સ્નેહને વિચારણા કહે છે. પણ એ બે કારણો મુખ વાટે પીવા યોગ્ય નિર્ભેળ સ્નેહને લાગુ પડતા નથી; કારણ કે એ રીતે સ્નેહ નિર્ભેળ રહે છે અને એ પુષ્કળ બેઈતા પ્રમાણમા પીવો પડે છે. તેથી પીવા યોગ્ય નિર્ભેળ સ્નેહને વિચારણા કહેતા નથી.)

અચ્છપેય=બેઈતા મારા પ્રમાણમા મુખ વાટે પીવાનો નિર્ભેળ સ્નેહ.

સ્નેહની અચ્છપેય કલ્પના શ્રેષ્ઠ

હોવાનું કારણ

સ્નેહસ્ય કલ્પ: સ શ્રેષ્ઠ: સ્નેહકર્મા-

શુભાઘનાત્ ।

સ્નેહપાન કરનાનો અચ્છપેય નામે કલ્પ (પ્રયોગ, કલ્પના) સર્વથી ઉત્તમ છે, કેમ કે તર્પણ, કામળતા વગેરે સ્નેહથી થતા કાર્ય તે જલદીથી કરે છે.

સ્નેહનાં માપ

દ્વાભ્યાં ચતુર્ભિરઘ્નામિયામૈર્જૈવંતિ યા કમાત્ ॥
હસ્તમધ્યોત્તમા માત્રાસ્તાસ્તામ્યથ

હસ્તીયસીમ્ ।

કલ્પયેદ્દીક્ષ્ય દોષાદીન્ પ્રાગેવ તુ હસ્તીયસીમ્ ॥૧૮

સ્નેહની જે માત્રા (પીવાનું વજન, અ. ડોઝ) બે, ચાર અને આઠ પહોરમા પચી જાય છે તે અનુક્રમે હૂસ્ત, મધ્યમ અને ઉત્તમ માત્રા જાણવી. (અર્થાત્ સ્નેહની જેટલી માત્રા પીધા

પછી જે પહોરમા પચી જાય, તે સ્નેહની હૂસ્ત માત્રા (થોડું માપ) જાણવી; જે પીધા પછી ચાર પહોરમા પચી જાય છે, તે મધ્યમ માત્રા જાણવી અને જે પીધા પછી આઠ પહોરમા પચી જાય છે તેને ઉત્તમ માત્રા જાણવી.) એમાની હૂસ્ત માત્રા કરતાં પણ જે નાની માત્રા, એટલે જે બે પહોર કરતાં પણ વહેલી પચી જાય છે, તે હૂસ્તીયસી (વિશેષ નાની કે થોડી) માત્રા સમજવી. દોષ, ઔષધ, દેશ, કાળ, જળ, શરીર, આહાર, સત્ત્વ, સાત્ત્વ અને પ્રકૃતિ વગેરે બેઈને તે ત્રણ પ્રકારની તથા તેથી પણ નાની માત્રાનો પ્રયોગ કરવો. જે માણસના કાઠાની પાચનશક્તિની ખબર નથી એવા મનુષ્યને ઉત્તમ માત્રા આપવી યોગ્ય હોય, ત્યાં પ્રથમ તો 'હૂસ્તીયસી' માત્રા જ આપવી; કેમ કે શક્તિ કરતાં વિશેષ સ્નેહપાન થવાથી અનેક પ્રકારના ભયકર રોગ થાય છે. મતલબ કે પ્રથમ થોડું સ્નેહપાન કરાવતાં કરાવતાં પછી ધીમીધીમે વધારે સ્નેહ પાતા જવું.

શોધન સ્નેહ પીવાનાં સમય અને માપ
હાસ્તને જીર્ણં વવાન્ને સ્નેહોઽઠઠઠ ગુલ્લયે વહુઃ ।

ગયા દિવસનું ખાધેલું પચે કે તરત જ (પણ ભૂખ લાગ્યા પહેલાં) શોધન કરવાના હેતુથી નિર્ભેળ સ્નેહની ઉત્તમ માત્રા લેવી; (કારણ કે ભૂખ લાગ્યા પછી પીધેલા સ્નેહ જટરાગ્નિના પ્રદીપ્ત-પણને લીધે 'શોધનકાર્ય' કર્યાં સિવાય તથા દેહને શોધનયોગ્ય કર્યાં સિવાય જલદી પચી જાય છે.)

શમન સ્નેહ પીવાનાં સમય અને માપ
શમનઃ શુદ્ધતોઽનન્નો મધ્યમાત્રશ્ચ શસ્યતે ॥૧૯॥

દોષોનું શમન કરવા માટે જે સ્નેહ પીવાનો હોય તે ગયા દિવસનું અન્ન પચી જાય પછી અને ભૂખ લાગ્યા પછી મધ્ય માપથી પીવો એ વખણાય છે. (અનન્ન (૧) અન્ન સાથે ભેળવ્યા વિના, (૨) શરીરમા સ્નેહને અન્ન સાથે સળધ ન થાય એ રીતે, એટલે ગયા દિવસનું અન્ન પચી જાય ત્યારે.)

(આગલા દિવસનું અન્ન પચી જાય તે તરત જ પણ ભૂખ લાગ્યા વિના જે શમન

સ્નેહ પિવાય તે એ સ્નેહ સોતોમા ભરાયેલા કંક સાથે લપટાઈ જવાથી એ સ્નેહ આખા શરીરમા પ્રસરી શકે નહિ તેથી તે દોષોનું શમન કરી શકે નહિ.)

બૃહ્લણુ સ્નેહનાં સમય અને માપ

બૃહ્ણો રસમથાઈ સમક્તોઽલ્પ:

શરીરનું બૃહ્લણુ કરવા માટે આપવાનો સ્નેહ માસગ્ન, દારૂ, દૂધ વગેરે દ્રવ સાથે આપવો, માત્ર (સૂ. ૧૩/૩૬૩, ૩૭) આપવો અને અત્યંત થોડા માપથી આપવો.

બૃહ્લણુ સ્નેહ કેને હિતકર છે?

હિત: સ ચ |

શાલ્યુષ્ણપિપાસાર્ત્તોદ્દિગ્નમદ્યશીલિતુ || ૨૦ ||

સ્ત્રીસ્નેહનિત્યમન્દાગ્નિસુક્લિતસ્લેશશીલુ |

મૃદુકોષ્ઠ્યલ્પદોષેપુ કાલે ચોષ્ણે ક્રુરોપુ ચ || ૨૧ ||

ખાળક, વૃદ્ધ, તરસના રોગથી પિડાયેલા, સ્વભાવથી જ બને સ્નેહની સૂચ હોય, રોજ દારૂ પીનાર, નિત્ય ઔસિવન કરનારો, નિત્ય સ્નેહનો ઉપયોગ કરનારો, મંદ અગ્નિવાળો, સુખિયો, મહેનત સહન ન કરી શકે એવો, મૃદુ કેઠાવાળો, અદ્ય દોષ(વાયુ વગેરે)વાળો અને દુખી, એટલા મનુષ્યોને બૃહ્લણુ સ્નેહ હિતકર છે. વળી તે શીષ્ય વગેરે ગરમીની ઋતુમા હિતકર છે.

સ્નેહનુ કાર્યં

પ્રાહમધોત્તરમ્કોઽસાગ્રધોમધોર્ધદેહ્યાન |

ઘ્યાધીજ્ઞેઘ્નલં કુર્યાદક્ષાતા ચ યથાક્રમમ || ૨૨ ||

ભોજનની મહેલા બે સ્નેહપાન કર્યું હોય એટલે સ્નેહપાન પ્રથમ કરીને પછી ભોજન કર્યું હોય તે શરીરના અધોભાગના (નીચેના ભાગના) રોગોનો તે નાશ કરે છે, ભોજનના મધ્યમા બે સ્નેહપાન કર્યું હોય તે તે શરીરના વચલા ભાગના રોગોનો નાશ કરે છે, ભોજનને અંતે બે સ્નેહપાન કર્યું હોય તે તેહના ઉપર ના ભાગના રોગોનો તે નાશ કરે છે, અને તે જ પ્રમાણે અનુક્રમે શરીરના નીચેના ભાગના અગ્ને, મધ્ય ભાગના અગ્ને તથા ઉપરના ભાગના અગ્ને બળ આપે છે.

સ્નેહપાન પછીના ઉપચાર

વાયુષ્ણમન્ક્રેઽનુ પિત્રેત્ સ્નેહે તત્સુલપકયે |

આસ્યોપલેપશુદ્ધયૈ ચ તૌચારુકરે ન તુ || ૨૩ ||

જીર્ણાગ્નિવિશદ્ધાયાં પુનરુષ્ણાદકં પિત્રેત્ |

તેનોદ્વારવિશુદ્ધિ: સ્યાત્તતશ્ચ લઘુતા રચિ: || ૨૪ ||

નિર્ભેળ સ્નેહપાન કર્યું હોય ત્યારે તે સ્નેહ સારી રીતે પચે તે માટે તથા તે મુખમા ચોષ-ડાઈ રહી હોય તેની શુદ્ધિ માટે તેની પાછળ ગરમ પાણી પીવું. તવરિયા ચોષ્યાનુ તેલ તથા લિલામાનુ તેલ પીધું હોય તે તેની પાછળ ભિતુ પાણી પીવું નહિ, કેમ કે તે અતિ ઉષ્ણ-વીર્ય છે. સ્નેહ પીધે ઘણીવાર થયા પછી તે પચ્યો હશે કે નહિ એવી શકા થાય તે કરીને પણ ગરમ પાણી પીવું; તેથી એડકાર શુદ્ધ આવે છે તથા શરીરમા લઘુતા (હલકાર) થઈને રચિ ઉત્પન્ન થાય છે.

સ્નેહપાનનો વિધિ

મોજ્યોઽર્ણ માત્રયા પાસ્યન્ શ્ચ: પિચન્

પીતવાનપિ |

દ્રવોષ્ણમનમિવ્યન્દિ નાતિસ્તિન્મ્યમસક્કરમ્ || ૨૫ ||

આવતી કાલે સ્નેહ પીવાનો હોય તેને (સ્નેહ પીવાને આગલે દિવસે), જે દિવસે સ્નેહ પીવાનો હોય તે દિવસે અને જે દિવસે સ્નેહ પીવાનું કામ બંધ થાય-પૂરું થાય તે દિવસે પણ પ્રવાહી, ગરમ (ભિતુ), અલિખ્યદી ન હોય એવું, થોડું સિન્નગ્ધ અને અનેક વસ્તુઓનું કે અપથ્ય વસ્તુઓનું ખનાવેલું ન હોય એવું અન્ન (ખોરાક) ખવડાવવું. (સ્નેહપાનને આગલે દિવસે, જેટલા દિવસ સ્નેહપાન કર્યાનું હોય તેટલા દિવસો અને સ્નેહપાન જેટલા દિવસ કર્યું હોય તેટલા ખીલ દિવસો સુધી સ્નેહપાન પૂરું થયા પછી પણ શ્લોકમા કલા પ્રમાણે ખવડાવવું.)

ઝ્વોન્દકોવચારી સ્યાદ્બ્રહ્મચારી દ્વપાશય. |

ન વેગરોધી ઘ્યાયામક્રોચશોકુહિમાતવાન્ || ૨૬ ||

પ્રજાતયાનયાનાધમ્યાપ્યાત્વાતનસ્તિચિત્તિ: |

નીચાત્પુહોપચાનાહ:સ્વપન્નૂમરઝાંસિ ચ || ૨૭ ||
યાન્યદ્ધાંનિ પિત્રેત્તાંનિ તાન્ન્યન્યાન્યાપિ ન્યજેત્ |

સ્નેહપાન કરેલા માણસે જિતુ પાણી વાપરતુ, પ્રક્ષયર્થ પાળવુ, તેણે રાત્રે જ સૂત્રુ (દિવસે સૂઈ રહેતુ નહિ), વેગ અટકાવવા નહિ; કસ-રત, ક્રોધ, શોક, ટાઢ, તડકા, અતિ પવન, ઘોડે કે ગાડીએ બેસી મુસાફરી કરવી, પગે ચાલીને મુસાફરી કરવી, ખડું ધાલવુ, એક આસને બેસી રહેવુ, નીચે ઓશીકે, અતિ જીએ ઓશીકે સૂઈ રહેવુ, દિવસે જીંધવું, ધુમાડો લેવો, જિડતી રજ ગળામાં કે નાકમાં જવા દેવી, એટલાં વાનાં જેટલા દિવસ સ્નેહપાન કર્યું હોય તેટલા દિવસો અને સ્નેહપાન પૂરું થયા પછી ખીબ એટલા ને એટલા દિવસો સુધી તજવાં. સર્વકર્મસ્વયં પ્રાયો ઘ્યાધિક્ષીણેષુ ચ ક્રમઃ ॥૨૮

શ્લોક ૨૫૩થી ૨૭૩ સુધીમાં સ્નેહન માટે જે નિયમો પાળવાના કઠલા છે, તે જ નિયમો સ્નેહન, વમન, વિરેચન વગેરેમા તથા રોગથી દુખળા પડી ગયેલાની ખાખતમાં સામાન્ય રીતે પાળવા. x

શમનસ્નેહ પછીનો વિધિ

उपचारस्तु शमने कार्यः स्नेहे विरिक्तवत् ।

શમનસ્નેહપાન પછીનો વિધિ વિરેચન વિધિમાં (સુ. ૧૮/૨૭૩થી ૨૯)માં કહેલા ઉપચાર જેવો કરવો.

સ્નેહપાનની મુદત

अथमच्छं मृदो नोष्ठे क्रूरे सप्तदिनं पित्रेत् ॥२९

સમ્યક્સ્નેહોડયવા યાવદતઃ સાત્મ્વી

મવેત્પરમ્

* સંગ્રહ નામે ગ્રંથમાં વિશેષ પણ કહ્યું છે કે સ્નેહપાન કર્યા પછી સારે વસ ઓડીને જ્યાં પવન આવતો હોય તેવી જગ્યાએ બિહાનમાં આરામ લેવો તથા તે પહે ત્યાં સુધી રાહ ભેવી. તરસ લાગે તો ખડુ ગરમ નહિ કે ખડુ ઠંડું નહિ એવું પાણી પીડું. ભે માથું ડુબે, ફેર આવે, ખડુ શૂંક આવે, મર્છા થાય, દાહ થાય, અરુચિ થાય કે શરીરને થાક જેવું માલૂમ પડે તો તે ઔષધ પચ્યુ નથી એમ જાણવું. પણ એવું ન થતાં શરીર હલકું લાગે, વાધુની પ્રતિ સ્વાભાવિક ગતિથી થાય, શરીરને સ્વસ્થતા માલૂમ પડે, ભૂખ લાગે, તરસ પણ શોગ્ય રીતે લાગે, ઓડકાર શુદ્ધ આવે તો જાણવું કે તે સ્નેહ પચી ગયો છે.

મૃદુ કોષ્ટવાળાને ત્રણ દિવસ અચ્છયેય સ્નેહ પાવો; (મધ્ય કોષ્ટવાળાને ચારપાંચ દિવસ પાવો;) કૂર કોષ્ટવાળાને ત્રણ દિવસ પાવો; પણ એ નિયમ સમજવો નહિ. નિયમ તો એવો છે કે જ્યાં સુધી બરાબર સ્નિગ્ધ થયાનાં લક્ષણ માલૂમ પડે ત્યાં સુધી સ્નેહ પાવો. સ્નિગ્ધ થયાનાં લક્ષણ જણાય ત્યાર પછી સ્નેહ પીવાથી સ્નેહ સાત્ત્વ્ય ઘટ જવાથી સ્નેહથી ઠરવાતું કામ થતું નથી અને સ્નેહ અત્યંત ઘટ જવાથી રોગ પણ ઉત્પન્ન કરે છે. સાત દિવસ સ્નેહ પાયા પછી પણ સ્નેહતુ લક્ષણ ન માલૂમ પડે તો એક દિવસનો અંતરાય વચમાં જવા ઘટને ફરી સ્નેહ પાવો શરૂ કરવો એમ પણ ઘણાક સારા વૈદ્યોનો અભિપ્રાય છે.

બરાબર સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ અને

અતિસ્નિગ્ધનાં લક્ષણ

वातानुलोम्यं दीतोऽग्निर्वर्चः स्निग्धमसंदहतम् ॥
સ્નેહોદ્રેગઃ ક્લમઃ સમ્યક્સ્નિગ્ધે, રૂક્ષે વિપર્યયઃ ।
અતિસ્નિગ્ધે તુ પાણ્ડુર્ચં દ્રાણવક્ત્રગ્રુદ્વચ્ચાઃ ॥૩૧

સારી રીતે (બરાબર) સ્નિગ્ધ થયા (સ્નેહ-પાન કરેલા)નાં લક્ષણ એવાં છે, કે વાયુ સ્વાભા-વિક માર્ગે પ્રવર્તે, જકરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય, ઝાડો સ્નિગ્ધ અને નરમ આવે, સ્નેહ ઉપર અસાવ આવે અને ગ્લાનિ થાય. (સ્નિગ્ધ ન હોય તે રૂક્ષ કહેવાય) રૂક્ષનાં લક્ષણ એથી જિલટાં છે. એટલે વાયુ અવળી ગતિ કરે, જકરાગ્નિ મંદ પડે, ઝાડો લૂખો અને કંકલુ થાય તથા શરીર લૂખુ અને ડોરું પડી જાય. વધારે પડતા સ્નિગ્ધ થયેલા માણસનો રંગ ઘોળો (ફીક્કો) ઘટ જાય તથા નાક, મોં અને શુદ્ધામાંથી પીધેલા સ્નેહની ચીકાશ નીકળે.

નિયમો પાળ્યા વિના પીધેલા સ્નેહથી તુકસાન

अमात्रयाऽहितोऽकाले मिथ्याहारविहारतः ।

સ્નેહઃ કરોતિ શોફાર્શસ્તન્દ્રાસ્તમ્ભવિસંજ્ઞતાઃ ॥

કળ્દુકુપ્તુજરોત્વલેશાશુલાનાહન્નમાદિકાન્ ।

માપથી વધતો-ઓછા સ્નેહ પીવાથી, જે સ્નેહ જેને પીવાનો નિષેધ કર્યો છે તે સ્નેહ તેણે

પીવાથી, કાળનો નિયમ છોડીને (શ્રીભ વગેરે નિષેધ કરેલી ઋતુમાં) સ્નેહ પીવાથી, દ્રવ, ઉબ્બ, ઇત્યાદિ પૂર્વે કહેલા આહાર સિવાય ખીબ આહાર સાથે અથવા જ્યાં આહાર સાથે પીવો ઘટે છે ત્યાં આહાર વિના જ સ્નેહ પીવાથી, ગરમ પાણી વાપરવું વગેરે પૂર્વે (સ્થાક ૨૫૩થી ૨૭૩માં) કહેલા વિહાર પાળ્યા વિના સ્નેહ પીવાથી તે સ્નેહ સોબે, હરસ, તંદ્રા, સ્તંભ, મૂર્છા, ખણ્ણ, કુષ્ઠ, તાવ, ઉત્કલેશ, શૂળ, આનાહ, ચક્ષુ વગેરે રોગ કરે છે.

અવિધિસર કરેલા સ્નેહપાનથી થયેલી પીડાની ચિકિત્સા

ક્ષુત્તૃષ્ણોલ્લેહનસ્વેદરૂક્ષપાનાન્નમેષજમ્ ॥ ૩૩ ॥
તક્કારિપ્રલલોહાલયવશ્યામાકકોદ્રવમ્ ।
પિપ્પલીત્રિફલાક્ષોદ્રપથ્યાગોમૂત્રગુમ્બુ ॥ ૩૪ ॥
યયાસ્થં પ્રતિરોગં ચ સ્નેહધ્યાપદિ સાધનમ્ ।

અવિધિસર સ્નેહપાન કરવાથી જે ઉપદ્રવો થાય તેનાં ઔષધ :-ભૂખ્યા રહેવું, તરસ્યા રહેવું, જિલટીઓ કરવી, શેક કરવો; લૂખાં ઔષધ, અન્ન અને પીણાં ખાત્રાં તથા પીવાં; છાયા, અરિષ્ટ; ખલ, કોદરાના જેવા નાના અને ગોળ ચોખા જેમાંથી નીકળે છે એવી ઉદ્દાહ નામે ડાંગર, જવ, સામો, કોદરા, પીપર, ત્રિક્ષ્ણા, મધ, હરડે, ગોમૂત્ર, ગૂગળ એ ઔષધોમાંથી જે જે ઔષધ જે જે દોષમાં લાગુ પડતું હોય અને જે જે રોગને માટે જે જે ઔષધ યોગ્ય હોય તે તે આપવું.

વિરક્ષણું લક્ષણુ

વિરુક્ષણે લહ્નવસ્ક્રુતાતિકૃતલક્ષણમ્ ॥ ૩૫ ॥

અતિ સ્નેહપાન કરાવ્યાથી (અતિ સ્નિગ્ધ કૃત્રીથી) વિકાર થાય છે તે મટાડવા વિરક્ષણુ એટલે લૂખું પાડવાની ક્રિયા કરવામાં આવે છે. એ વિરક્ષણુ ખરાખર થયું છે કે અતિશય વિરક્ષણુ થઈ ગયું છે તેનાં લક્ષણ લંઘન જેવાં છે. એટલે ખહુ હૂખળાપણુ વગેરે અતિલંઘનનાં અને ઇદ્રિયો નિર્મળ થવી વગેરે ખરાખર લંઘનનાં લક્ષણ પછવાડે (સુ. અ. ૧૪માં) કહેલાં છે તે પ્રમાણે અનુક્રમે અતિ વિરક્ષણુનાં અને ખરાખર વિરક્ષણુનાં લક્ષણ લખવાં.

સ્નેહન પછી સ્વેદન, વમન અને વિરેચન ક્યારે કરવું ?

સ્નિગ્ધવદ્રવોષ્ણઘન્વોત્પાસમુક્ સ્વેદમાચરેત્ ।

સ્નિગ્ધલયહં સ્થિતઃ કુર્યદ્ધિરેકં, વમનં પુનઃ ॥૩૬ ॥
પ્રકાહં દિનમન્યચ્ચ કપ્પમુન્ત્લેરય તત્કરં ।

ખરાખર સ્નેહન થાય ત્યારે માણસે સ્નિગ્ધ, પ્રવાહી અને ગરમ (ઉબ્બવીથ અને ભિનો) ભંગલ દેશનાં પ્રાણીઓનો માંસરસ ખાવો અને સ્વેદન કરવું (શેક કરવો). પછી બે વિરેચન (જુલાબ) લેવો હોય તો ખરાખર સ્નેહન થયા પછી ઉપર કહેલો ખોરાક ખાઈને અને શેક કરીને ત્રણ દિવસ વિતાવવા અને પછી ચોથે દિવસે વિરેચન લેવું. પણ બે ખરાખર સ્નેહન થયા પછી પહેલું વમન (જિલટીની દવા) લેવું હોય તો એક દિવસ ભંગલ દેશનાં પ્રાણીનો ઉપર કહ્યો છે તેવો માંસરસ ખાવો અને સ્વેદન કરવું; ખીજે દિવસે અડદ, દૂધ, માછલાં, ગોળ વગેરે કફકારક ખોરાક ખાઈને કફનો ઉત્કલેશ કરવો અને ત્રીજે દિવસે વમનઔષધ લઈને જિલટીઓ કરવી.

માંસલ વગેરે માણસોને સ્નિગ્ધ કરવાની રીત માંસલા મેદુરા મૂરિચ્છેષ્માણો વિપમાગ્રયઃ ॥૩૭ ॥
સ્નેહોચિતાશ્ચ યે સ્નેહ્યાસ્તાન્ પૂર્વે રુક્ષયેત્તતઃ ।
સંસ્નેહ્ય શોઘયેદેવં સ્નેહધ્યાપન્ન જાયતે ॥ ૩૮ ॥
બલં મલાનીરપિતું સ્નેહધ્યાસાત્પ્પતાં ગતઃ ।

જેમના દેહમાં માંસનો ભાગ અતિશય હોય, જેમના દેહમાં ચરબી અતિશય હોય, કફનો ભાગ અતિશય હોય, જેમનો અગ્નિ વિષમ હોય તથા જેમને સ્નેહ કાઠે પડી ગયો હોય તેમને સંશોધન માટે સ્નેહપાન કરાવવાની જરૂર હોય તો પ્રથમ તેમને રક્ષણુ ઉપાયથી લૂખા પાડીને પછી સ્નેહન ઉપાયથી સ્નિગ્ધ કરીને એમનું સંશોધન કરવું; કેમ કે એમ કરવાથી અતિ સ્નેહપાનથી જે વિકારો થાય છે તે યતો નથી; એટલું જ નહિ, પણ તેથી સ્નેહ સાત્ત્વ્ય ન થઈ જઈને વાયુ વગેરે મળને તથા આડો વગેરે મળને પણ ત્રારી રીતે

અધ્યાય ૧૭ મો

અથાતઃ સ્વેદવિધિમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

દોષતુ શોધન કરવાના પ્રસંગમાં પ્રથમ સ્નેહનો ઉપયોગ કરવાનું કહ્યું. દેહને સ્નિગ્ધ કર્યા પછી દોષોને યોગાળીને કોડામાં આણવા માટે (શ્લો. ૨૯૩) શેક કરવાની જરૂર પડે છે, માટે હવે સ્વેદવિધિના અધ્યાય સમભવીશું. એ વિપયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

સ્વેદ(શેક)ના ચાર પ્રકાર

સ્વેદસ્તાપોપનાહોધ્મદ્રવમેદાચ્ચતુर्विधः ।

તાપ, ઉપનાહ, ઉભ અને દ્રવ એવા બેદથી ચાર પ્રકારનો સ્વેદ છે. (એનાં લક્ષણ અતુકમે કહેવાશે.)

તાપરૂપ (કોરા) સ્વેદતું લક્ષણ

તાपोऽग्निगतवसनफालहस्ततलादिभिः ॥ ૧ ॥

દેવતા ઉપર તપાવેલાં વસ્ત્રથી, લોહું અગ્નિથી તપાવીને શોઢાથી, અગ્નિ ઉપર તપાવેલી હથેલીથી વગેરે રીતે શેક કરીને પરસેવો કાઢવો તેને તાપસ્વેદ કહે છે. (લાકડું, રેતી, ઘડો, ધાતુનાં વાસણ વગેરેને અગ્નિથી ગરમ કરીને તે વડે શેકવાને તથા દેવતાથી સીધા તપવાને પણ તાપસ્વેદ કહે છે.)

ઉપનાહસ્વેદ(પોટીસ)તું લક્ષણ

उपनाहो घचाकिण्वशताह्लादेवदारुभिः ।

घान्यैः समस्त्रैर्गन्धैश्च रास्त्रैरण्डजटामिषैः ॥ ૨ ॥

उद्विकलचणैः स्नेहचुकतकपपःप्लुतैः ।

केचले पवने, श्लेष्मसंक्षुष्टे सुरसादिभिः ॥ ૩ ॥

पित्तेन पद्मकाचैस्तु साल्यणात्पैः पुनः पुनः ।

બંધારણુ (પોટીસ) બાંધીને પરસેવો કાઢવો તેને ઉપનાહસ્વેદ કહે છે. બે શુદ્ધ વાયુને રોગ હોય તો બંધારણુમાં વજ, કિણ્વ, સુવા, દેવદાર, તલ, અળસી, અડદ વગેરે ઉચ્ચવીર્ય અને સ્નિગ્ધ ધાન્ય; ઉપલેટ, અગર, તગર, ગુલસી વગેરે બધી બતનાં ગંધદ્રવ્ય; રાસ્ના,

દીવેલાનાં મૂળ, માંસ-એ દ્રવ્યોમાં લવણ આગળ પડતું મેળવીને તથા સ્નેહ, સરકો, છાશ અને દૂધમાં તે દ્રવ્યોને ભીંજવીને લેવાં; મતલબ કે એ દ્રવ્યોમાં આગળપડતું મીઠું નાખીને તથા સ્નેહ, વગેરેમાં પલાળીને પછી તેતું બંધારણુ બાંધવું. બે વાયુમાં કંક મળેલો હોય તો સૂ. ૧૫/૩૦માં કહેલા સુરસાદિ ગણતુ પોટીસ બાંધવું. પિત્ત બે વાયુમાં મળેલું હોય તો પદ્મકાદિ ગણતું બંધારણુ બાંધવું; (પિત્ત વાયુમાં મળેલું હોય એટલે અધિક પિત્ત કે સમાન પિત્ત ન બળવું પણ થોડું પિત્ત વાયુમાં મળેલું હોય ત્યારે, એમ બળવું. આ ત્રણ પ્રકારનાં બંધારણુ માત્ર વાયુના આધિક્યનાં ખતાવ્યાં છે તથા તે વિશેષ કરીને શ્રીભક્ષતુમાં કરવાનો વિધિ છે એમ બળવું; કારણ કે ઉચ્ચક્ષતુમાં પરસેવો સ્વાભાવિક થાય છે જ માટે ખહુ સ્વેદ (પરસેવો) કાઢવાના પ્રયોગ કરવા શ્રીભક્ષમાં માફક નથી; એટલું જ નહિ, પણ ઠંડા ઉપાય યોજવાની તે ક્ષતુમાં જરૂર પડે છે. માટે બે ઉપનાહસ્વેદથી પરસેવો કાઢવાની જરૂર પડે તો ઉપર ખતાવેલા ત્રણ પ્રકારના સ્વેદોપચારથી પરસેવો કાઢવો એને 'સાક્ષવણુ' સ્વેદ કહે છે.) સાક્ષવણુ સ્વેદથી જ્યાં સુધી સ્વેદન કાર્ય યથાયોગ્ય થાય ત્યાં સુધી ફરીફરીને પરસેવો કાઢવો. (સાક્ષવણુ સ્વેદમાં તકનો ઉપયોગ અતિશય કરવો એમ પણ કહેલું છે.)

પોટીસ બાંધવાનાં વસ્ત્ર વગેરે

निग्घोष्णवीर्यैर्मृदुभिर्घर्मपट्टैरपूतिभिः ॥ ૪ ॥

अलामे वातजित्पत्रकौत्रेयाविकशाटकैः ।

वह्नं राज्ञो दिवा मुञ्चेन्मुञ्चेद्रात्रो दिवाहृतम् ॥

બંધારણુ (પોટીસ) બાંધવાને પાટા તરીકે સ્નિગ્ધ, ઉચ્ચવીર્ય, મૃદુ તથા દુર્ગંધ વિનાના ચામડાના પાટા વાપરવા. તે ન મળે તો એરંડાનાં પાંદડાં જેવાં વાયુને મટાડે એવાં પાંદડાં, રેશમી વસ્ત્ર, કામળી કે શાટક (સાડીના કકડા) વડે બંધારણુ બાંધવું. બે બંધારણુ રાત્રે બાંધ્યુ હોય તો તે દિવસે છોડવું; અને બે દિવસે બાંધ્યુ હોય તો રાત્રે છોડવું.

ત્રેરી શકે છે અર્થાત્ મળની પ્રવૃત્તિ સારી રીતે થઈ શકે છે.

ખાળક વગેરેને સ્નિગ્ધ કરવાના યોગ વાલ્ક્યુદ્ધાદિપુ સ્નેહપરિહારાસહિષ્ણુપુ ॥ ૩૧ ॥
યોગાનિમાનાનુદ્વેગાન્ સઘઃ સ્નેહાન્ પ્રયોજયેત્ ।
પ્રાજ્યમાંસરસાસ્તેપુ, પેયા વા સ્નેહમર્જિતા ॥૪૦॥

તિલચૂર્ણશ્ચ સસ્નેહફાળિતઃ, કૃશરા તથા ।
ક્ષીરપેયા ઘૃતાલ્બોષ્ણા, દ્ધૃશો વા સગુહઃ સરઃ ॥૪૧
પેયા ચ પશ્ચપ્રસૃતા સ્નેહેસ્તજ્જલપશ્ચમૈઃ ।
સૈતૈ સ્નેહનાઃ સઘઃ, સ્નેહાશ્ચ લવણોલ્ષ્ણાઃ ॥૪૨

ખાળક, વૃદ્ધ વગેરે જેઓ સ્નેહનો પરિહાર (પરેજ) સહન કરી શકે એવા નથી તે સુખથી કરી શકે એવા તથા તરત સ્નિગ્ધ કરે એવા આ સ્નેહનના યોગ તેમને માટે કરવા. તેમને પુષ્કળ માંસના ઘોડા પાણીથી ખનાવેલા માંસરસ, સ્નેહમા છમકારેલી પેયા, સ્નેહ અને ગોળ નાખેલું તલનું કચરિયું, સ્નેહ અને ગોળ નાખેલી ખીચડી, દૂધથી ખનાવેલી અને ઘી નાખેલી તથા ભિની ભિની એવી પેયા (પાતળી રાખડી), ગોળ સહિત દહીની તર; વળી ઘી, તેલ, વસા, મજબ તથા ચોખા, એ પાચે વાનાં દરેકે આઠ આઠ તોલા લઈને તેની પેયા કરવી; એ સર્વે યોગ તત્કાળ સ્નેહનો શુભુ કરે એવાં તથા સ્નેહનો પરિહાર ન કરવો પડે એવાં છે. એમ એ સાતે સ્નેહ ખાળક, વૃદ્ધ વગેરેને ઉપયોગી નાશુવા; તેમ જ આગળ પડતુ લવણ નાખેલા ઘી વગેરે સ્નેહ પણ તત્કાળ સ્નેહનો શુભુ આપે એવા છે. લવણ સાથે કાચા સ્નેહ પણ તત્કાળ શુભુ કરે છે તેવું કારણ

તદ્વ્યમિવ્યન્ધ્યક્ષ્ણં ચ સૂદ્રમમુષ્ણં વ્યવાયિ ચ ।

પૂર્વે કહ્યું કે લવણયુક્ત સ્નેહ પણ તત્કાળ સ્નેહનો શુભુ આપે છે, તેવું કારણ એ છે કે લવણ અસિંધ્યંદી છે, લૂખું નથી તથા સૂક્ષ્મ, ઉષ્ણ અને વ્યવાયી છે.

કુષ્ઠ વગેરેમાં સ્નેહન માટે શું ન વાપરવું ?

ગુડાનૂપામિપક્ષીરતિલમાપસુરાદધિ ॥ ૪૩ ॥

કુષ્ઠશોફપ્રમેહેપુ સ્નેહાર્થે ન પ્રકલ્પયેત્ ।

કુષ્ઠ, સોભ અને પ્રમેહ એ રોગમાં સ્નેહનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર હોય તો તેમાં ગોળ, અનૂપદેશનાં પ્રાણીઓનું માંસ, દૂધ, તલ, અડદ, સુરા અને દહીં એ પદાર્થોનો સ્નેહન માટે ઉપયોગ કરવો નહિ.

કુષ્ઠ વગેરેમાં સ્નેહન કરવું ?

ત્રિકલાપિપ્પલીપથ્યાગુગુલ્વાદિવિપાચિતાન્ ॥
સ્નેહાન્ યથાસ્વમેતેપાં યોજયેદવિકારિણઃ ।

ઉપર કહેલા કુષ્ઠ, સોભ અને પ્રમેહ એ રોગવાળાને જેને જેમ ઘટે તેમ ત્રિક્ષ્ણા, પીપર, હરડે, ગૂગળ વગેરેથી પકવ કરેલા અને વિકાર ન કરે એવા સ્નેહ આપવા.

ક્ષીણુ થયેલાને કેવા સ્નેહ આપવા ?

ક્ષીણાનાં ત્વામયૈરગ્નિદેહસન્ન્યુક્ષ્ણણ્ણમાન્ ॥ ૪૫ ॥

રોગ વડે દુખળા થયેલાઓને એવા સ્નેહ આપવા કે જે જરૂરાગ્નિને પ્રબળ કરે તેમ શરીરની પુષ્ટિ પણ કરે.

સ્નેહનો ઉપયોગ કરવાનું કૃળ

દીતાન્તરાગ્નિઃ પરિશુદ્ધકોષ્ઠઃ

પ્રત્યગ્રચાતુર્વલવર્ણયુક્તઃ ।

દહેન્દ્રિયો મન્દજરઃ શતાયુઃ

સ્નેહોપસેવી પુરુષઃ પ્રદિષ્ટઃ ॥ ૪૬ ॥

જે માણસ વારંવાર સ્નેહનુ સેવન કરે છે (એટલે પીવામાં, અભ્યંગમાં, માથે ચોપડવામાં, નેત્રના તર્પણમાં અને કાનમાં મૂકવામાં વગેરેમાં વારંવાર સ્નેહનો ઉપયોગ કરે છે) તેના જરૂરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, કોઠો શુદ્ધ થાય છે, ધાતુ નવીનવી બને છે, તે બળ અને કાર્તિથી યુક્ત થાય છે, તેની ઇન્દ્રિયો દૃઢ થાય છે, તેને ઘડપણ મોડું આવે છે અને તેનું સો વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે.

ઙ્ગયઙ્ગત્તદ્વયે સૂત્રસ્થાને સ્નેહવિધિર્નામ

વોદ્ધશોડઘ્યાયઃ ॥ ૧૬ ॥

અધ્યાય ૧૭ મો

અયાતઃ સ્વેદવિધિમધ્યાયં ઘ્યાર્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयाद्रयो महर्षयः ॥

દોષનુ શોધન કરવાના પ્રસંગમાં પ્રથમ સ્નેહનો ઉપયોગ કરવાનું કહ્યું. દેહને સ્નિગ્ધ કર્યા પછી દોષોને ઓગાળીને કાઠામાં આણવા માટે (શ્લો. ૨૯૩) શેક કરવાની જરૂર પડે છે, માટે હવે સ્વેદવિધિનો અધ્યાય સમબલીશુ. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

સ્વેદ(શેક)ના ચાર પ્રકાર

સ્વેદસ્તાપોપનાહોપ્મદ્રવમેદાચ્ચતુર્વિધઃ ।

તાપ, ઉપનાહ, ઉષ્મ અને દ્રવ એવા બેદથી ચાર પ્રકારનો સ્વેદ છે. (એનાં લક્ષણ અનુક્રમે કહેવાશે.)

તાપરૂપ (કેાર) સ્વેદનું લક્ષણ

તાપોડગ્નિતત્તવસનફાલહસ્તતલાદિભિઃ ॥ ૧ ॥

દેવતા ઉપર તપાવેલાં વસ્ત્રથી, લોહ અગ્નિથી તપાવીને શોઠાથી, અગ્નિ ઉપર તપાવેલી હથેલીથી વગેરે રીતે શેક કરીને પરસેવો કાઢવો તેને તાપસ્વેદ કહે છે. (લાકડું, રેતી, ઘડો, ધાતુનાં વાસણ વગેરેને અગ્નિથી ગરમ કરીને તે વડે શેકવાને તથા દેવતાથી સીધા તપાવાને પણ તાપસ્વેદ કહે છે.)

ઉપનાહસ્વેદ(પોટીસ)નું લક્ષણ

उपनाहो वचाकिण्वशाताह्लादेवदारुभिः ।
घान्यैः समस्नैर्गन्धैश्च रास्नैरण्डजटामिषैः ॥ २ ॥
उद्विकलवजैः स्नेहचक्रुतक्रपयःप्लुतैः ।
केवलं पवने, श्लेष्मसंच्छेदे सुरसादिभिः ॥ ३ ॥
पित्तेन पद्मकाष्ठैस्तु साल्वणार्यैः पुनः पुनः ।

ખંધારણુ (પોટીસ) ખાંધીને પરસેવો કાઢવો તેને ઉપનાહસ્વેદ કહે છે. બે શુદ્ધ વાયુને રોગ હોય તો ખંધારણુમાં વજ, કિણ્વ, સુવા, દેવદાર, તલ, અળસી, અડદ વગેરે ઉષ્ણવીર્ય અને સ્નિગ્ધ ધાન્ય; ઉપસેટ, અગર, તગર, સુલસી વગેરે ખથી બાતનાં ગધદ્રવ્ય; રાસ્ના,

દીવેલાના મૂળ, માંસ-એ દ્રવ્યોમા લવણ આગળ પડતું મેળવીને તથા સ્નેહ, સરકો, છાશ અને દૂધમાં તે દ્રવ્યોને ભીજવીને લેવાં; મતલબ કે એ દ્રવ્યોમાં આગળપડતું મીઠું નાખીને તથા સ્નેહ, વગેરેમાં પલાળીને પછી તેનું ખંધારણુ ખાંધવું. બે વાયુમાં કફ મળેલો હોય તો સ્. ૧૫/૩૦માં કહેલા સુરસાદિ ગણુનુ પોટીસ ખાંધવું. પિત્ત બે વાયુમાં મળેલુ હોય તો પદ્મકાદિ ગણુનુ ખંધારણુ ખાંધવું; (પિત્ત વાયુમાં મળેલુ હોય એટલે અધિક પિત્ત કે સમાન પિત્ત ન બાણુવુ પણ થોડુ પિત્ત વાયુમાં મળેલું હોય ત્યારે, એમ બાણુવું. આ ત્રણ પ્રકારના ખંધારણુ માત્ર વાયુના આધિક્યનાં ખતાવ્યાં છે તથા તે વિશેષ કરીને શ્રીભક્ષતુમાં કરવાને વિધિ છે એમ બાણુવું; કારણુ કે ઉષ્ણુક્ષતુમા પરસેવો સ્વાભાવિક થાય છે જ માટે ખહુ સ્વેદ (પરસેવો) કાઢવાના પ્રયોગ કરવા શ્રીભમાં માફક નથી; એટલું જ નહિ, પણ ઠંડા ઉપાય યોજવાની તે ક્ષતુમાં જરૂર પડે છે. માટે બે ઉપનાહસ્વેદથી પરસેવો કાઢવાની જરૂર પડે તો ઉપર ખતાવેલા ત્રણ પ્રકારના સ્વેદોપચારથી પરસેવો કાઢવો એને 'સાલ્વણુ' સ્વેદ કહે છે.) સાલ્વણુ સ્વેદથી જ્યાં સુધી સ્વેદન કાર્ય યથાયોગ્ય થાય ત્યાં સુધી ફરીફરીને પરસેવો કાઢવો. (સાલ્વણુ સ્વેદમાં તકનો ઉપયોગ અતિશય કરવો એમ પણ કહેલું છે.)

પોટીસ ખાંધવાનાં વસ્ત્ર વગેરે

ક્લિન્નોષ્ણવીર્યૈર્મૃદુભિર્મર્મપદ્મૈરપૂતિભિઃ ॥ ૪ ॥

બલામે વાતજિત્પત્રકૌશોપાવિકશાટકૈઃ ।

વહ્નં રાત્રો દિવા મુઞ્ચેન્મુઞ્ચેદ્રાત્રો દિવાશ્ચતમ્ ॥

ખંધારણુ (પોટીસ) ખાધવાને પાટા તરીકે સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણવીર્ય, મૃદુ તથા દુર્ગંધ વિનાના ચામડાના પાટા વાપરવા. તે ન મળે તો એરંડાનાં પાંદડાં જેવાં વાયુને મટાડે એવાં પાંદડાં, રેશમી વસ્ત્ર, કામળી કે શાટક (સાડીના કકડા) વડે ખંધારણુ ખાંધવું. બે ખંધારણુ રાત્રે ખાંધ્યુ હોય તો તે દિવસે છોડવું; અને બે દિવસે ખાંધ્યુ હોય તો રાત્રે છોડવું.

ઉભાસ્વેદ

ऊष्मा तूष्कारिकालोष्णफालोपलपांशुभिः ।

पत्रभङ्गेन घान्द्येन करीपक्षिकतातुषैः ॥ ६ ॥

ઘાનેક્રીપાયસન્તત્તૈઃ પ્રયોજ્યો દેશકાલતઃ ।

ખાફ આપીને પરસેવો કાઢવો તેને ઉભાસ્વેદ કહે છે. તે ઉત્કારિકા, માટીનું ઢેકું, ઘડાની ઠીપ અથવા કાચલાં, પથરા, ધૂળ, પાંદડાંના કકડા, ધાન્ય, છાણનાં અડાયાં, રેતી, છોડાં વગેરેને અનેક ઉપાયથી તપાવીને દેશ, કાળ, દોષ, દ્રવ્ય વગેરેના વિચાર કરીને પરસેવો કાઢવામાં વાપરવાં; જવ, અડદ, એરંડો, અળસી, કસુબીનાં બીજ વગેરેના સોટને પાણીમાં ખાફીને લાપસી જેવો કરી તે વડે પરસેવો કાઢવામાં આવે છે તેને (લાપસી જેવા પદાર્થને) ઉત્કારિકા કહે છે. તે ઉત્કારિકાની વરાળ ક્ષેવી. માટીનો ગોળો વગેરે પદાર્થોને લાલચોળ કરીને દોષ વગેરેનો વિચાર કરીને પાણીમાં, ખાટા ધાન્યામ્લમાં કે શુક્ર વગેરેમાં નાખીને તેની વરાળ ક્ષેવી. એવી વરાળ ખાટલામા સૂઈ જઈને ક્ષેવી. ગાય વગેરેના છાણને ગોળો કરીને તેને ગરમ કરીને શેક કરવો તેને પિંડસ્વેદ કહે છે.

ખાટલામાં ખાફેલાં પાદડાં અથવા ખટાશયુક્ત જવ વગેરે ધાન્ય ખાફીને તે પાથરી તે ઉપર કામળી કે જીનનું વસ્ત્ર અથવા રેશમી વસ્ત્ર, અથવા દીવેલા વગેરેનાં વાયુહારક પાંદડાં પાથરીને તે ઉપર સૂઈ જવું તથા શરીર ઉપર તેનું જ કાંઈ ગરમ કંપકુ એાઢવું, એ રીતે સ્વેદ કાઢવો તેને સંસ્તરસ્વેદ કહે છે. અથવા ખાફે ક્ષેવાના પદાર્થો એક માટીના વાસણમાં ઉકાળીને તેની પાસે પાસે બાકું કંપકુ એાઢીને ઘેસવું તથા વરાળ ક્ષેવી એ પણ સંસ્તરસ્વેદ કહેવાય છે. એ રીતે અનેક ઉપાયથી, દ્રવ્યોને તપાવીને ખાફે ક્ષેવા તે ઉભાસ્વેદ કહેવાય છે.

द्रपस्वेदंतुं लक्षण (परिषेक स्वेद)

शिश्रुवारणकैरण्डकरञ्जसुरसार्जकात् ॥ ७ ॥

શિરીષવારણકૈરણ્ડકરજ્જસુરસાર્જકાત્ ॥ ૭ ॥

पत्रभङ्गैश्चाक्षैश्च मांसैश्चानूपवारिजैः ॥ ८ ॥

પત્રભઙ્ગૈશ્ચાક્ષૈશ્ચ માંસૈશ્ચાનૂપવારિજૈઃ ॥ ૮ ॥

दशमूलेन च पृथक् संहितैर्वा यथामलम् ।

સ્નેહવદ્ધિઃ સુરાશુકવારિક્ષીપાદિસાષિતઃ ॥ ૯ ॥

कुम्भीर्मलन्तीर्नाडीर्वा पूरयित्वा रुजार्द्रितम् ।

वाससाऽऽच्छादितं गात्रं क्षिग्धं सिञ्चेद्यथा-

सुखम् ॥ १० ॥

જીના પાણી વગેરેથી શેકવું તેને દ્રવસ્વેદ કહે છે. એની રીત આ છેઃ સરગવો, વીરણુવાળો, એરંડો; કરંજ, તુલસી, નાંદરખી, સરમૂઠો, અરદૂસી, વાંસ, આકડો; ચમેલી, અરદૂસો, એ સર્વનાં પાંદડાં; વચાદિ ગણ (સૂ. ૧૫/૩૪૩), પાણીમાં જન્મેલાં અને અનૂપ દેશનાં પ્રાણીનું માંસ તથા દશમૂળ એ સર્વે જુદાંજુદાં અથવા દોષ વગેરેના હિસાબે તેમાંનાં યત્રણ કે અધાંય એકડા ક્ષેવાં તથા તેમને દોષના હિસાબે ઘી વગેરે સ્નેહ, સુરા, સરકો, પાણી, દૂધ વગેરેથી સિદ્ધ કરવાં. પછી તે દઢ્ઢી પડે એવા કાણાવાળા તપેલામાં કે નળીમાં ભરીને રોગીના અંગના જે ભાગ ઉપર પીડા થતી હોય તે ઉપર કંપકુ ઢાંકીને જેમ તેને સુખ થાય તેમ અથવા દોષની પીડાને ઘટિત હોય તેમ ધાર કરવી. આને પરિષેક નામનો દ્રવસ્વેદ કહે છે.

અવગાહસ્વેદ

તૈરેવ વા દ્રવૈઃ પૂર્ણ કુણ્ડં સર્વાન્ગેઽનિલે ।

અવગાહ્યાતુરસ્તિષ્ઠેદર્શઃકુચ્છાદિરુક્તુ ચ ॥ ૧૧ ॥

અથવા પૂર્વે પરસેવો કાઢવાનાં (શેક કરવાનાં) દ્રવ્યો કહ્યાં છે તે એક કુંડમાં કે મોટા વાસણમાં ભરીને, જે માણસને સર્વાંગ વાયુને રોગ થયો હોય તેણે તેમાં ગળા સુધી ડૂબીને ઘેસવું. હરસ, મૂતકુંરૂષ, (પથરી, આનાહ, હાથપગમાં પીડા) વગેરેની પીડામાં પણ એ જ રીતે શેક કરવો.

આ કુંડસ્વેદ ઉપરથી બીજા કૂપસ્વેદ વગેરે પણ સ્વેદ કાઢવાના પ્રકાર છે એમ બાલુવ, ખાટલા નીચે ખાટો કરીને તેમાં વાયુનાશક કાષ્ઠનો કે છાણનો દેવતા કરી પુમાટો નાશ પામે ત્યારે તે ઉપરના ખાટલામાં રોગીને સુવાડીને પરસેવો કાઢવો તેને 'કૂપસ્વેદ' કહે છે. એવા જ બીજા 'કુટિસ્વેદ' વગેરે પણ સ્વેદ કાઢવાના પ્રકાર છે, તે બીજા વ્રથોમાં કહેલા છે.

પરસેવો કાઢવા માટે પરેજ

નિવાતેન્તર્વહિઃ સ્તિગ્ધો જીર્ણાન્નઃ સ્વેદમાચરેત્ ॥

પવન વિનાની જગાએ, ખાધુપીધુ પચી ગયુ હોય તેવા માણસે પરસેવો કાઢવાની ક્રિયા કરવી તથા પરસેવો કાઢતા પહેલાં સ્નેહપાન કરીને અંદરથી તથા અલ્પજ વગેરે ચોળીને બહારથી (ઉપરથી) સ્નિગ્ધ થવુ. જેને ગયા દિવસનું ખાધેલું પચેલું ન હોય તેણે તે પચ્યા વિના પરસેવો કાઢવો નહિ. આમાલ્ષુ વગેરે રોગવાળા માણસે પરસેવો ન જ કાઢવો.

શેક પુષ્કળ, સાધારણ કે થોડો ક્યારે કરવો ?

વ્યાધિવ્યાધિતદેશર્તુવશાન્મધ્યવરાવરમ્ ॥ ૧૨ ॥

રોગ, દરદી, દેશ, કાળ વગેરેનો વિચાર કરીને મધ્યમ, ઉત્તમ કે હીન એ ત્રણમાંથી એક માપથી શેક કરવો.

કયા દોષમાં કેવો શેક કરવો ?

કફાર્તો રુક્ષાન્ન રુક્ષો, રુક્ષઃ સ્તિગ્ધં કફાનિલે ॥

કફથી પીડાતા દરદીએ અંદરથી કે બહારથી શરીરનું સ્નેહન કર્યો વિના રૂક્ષ (લૂખા) રહીને લૂખો શેક કરવો (=સ્નેહ વિનાનાં લૂખાં દ્રવ્યોથી શેક કરવો). જે કફ અને વાયુ ભેગા કોપ્યા હોય તેો દરદીએ અંદરથી ને બહારથી શરીરનું સ્નેહન કર્યો વિના રૂક્ષ (લૂખા) રહીને સ્નિગ્ધ શેક કરવો (=સ્નેહવાળાં દ્રવ્યોથી શેક કરવો.)

દોષ કયા સ્થાનમાં છે તે ઉપરથી શેકની બતનો નિષ્કર્ષ

આમશયગતે વાયૌ કફે પન્વાશયાશ્ચિતે ॥૧૩॥
રુક્ષપૂર્વે તથા સ્નેહપૂર્વે સ્થાનાનુરોધત ॥

પક્વાશય વાયુનું સ્થાન છે અને આમાશય કફનું સ્થાન છે. હવે વાયુ પોતાનું સ્થાન છોડીને આમાશયમાં ગયો હોય તેો પ્રથમ રૂક્ષ (લૂખા) શેક કરીને પછી સ્નિગ્ધ શેક કરવો; કેમ કે તે સ્થાનના કફનો પ્રતિકાર રૂક્ષ શેકથી કરીને પછી વાયુનો પ્રતિકાર સ્નિગ્ધ શેકથી કરવો યોગ્ય છે. પૂર્વે સૂ. ૧૩/૧૯૩ થી ૨૦૩ માં કહ્યું છે કે જે દોષનું જે સ્થાન હોય તેનો પ્રતિકાર પ્રથમ કરીને પછી આગંતુ દોષને

શમાવવો. આ જગાએ વાયુ આગંતુ દોષ છે માટે તેનો પ્રતિકાર પછી કરવો યોગ્ય છે. એ જ પ્રમાણે પક્વાશયમાં કફ આગંતુ અને વાયુ તે સ્થાનવાળો છે માટે પ્રથમ સ્નિગ્ધ શેકથી વાયુનો પ્રતિકાર કરીને પછી રૂક્ષ શેકથી કફનો પ્રતિકાર કરવો. એ રીતે સ્થાન અનુસાર શેકની પૂર્વાપર યોજના કરવી.

કયાં અંગો ઉપર શેક થોડો કરવો ?

અલ્પં વહ્નશ્ણયોઃ, હલ્પં દહ્મુપ્કહદયે ન વા ॥
સાથળના સાંધા ઉપર થોડો શેક કરવો; આંખ, અંડ અને હૃદય, એ જગાએ તેો બહુ જ થોડો શેક કરવો અથવા એ ત્રણ જગાએ તેો શેક ન જ કરવો.

બરાબર શેક થયાનાં લક્ષણ : પછી ગું કરવું ?
શીતશૂલક્રયે સ્વિષ્નો જાતેડ્ઘ્નાનાં ચ માર્દવે ॥
સ્વાચ્છન્તર્મૃદિતઃ સ્નાતસ્વતઃ સ્નેહવિધિ મજેત્

જેને શેક કરવા માંડ્યો હોય તે માણસનાં ઠંડક અને શૂળ શાંત પડે (મટી બન્ય) અને શરીરનાં હાથ, પગ વગેરે અંગ મુદુ થાય, ત્યારે તેને બરાબર શેક થયો છે એમ બાણવું. પછી તે માણસે ધીમેધીમે શરીરની ચંપી કરીને હિના પાણીથી નાહવું. અને પછી સ્નેહવિધિમાં (સૂ. ૧૬/૨૫૩ થી ૨૭૩ માં) કહ્યા પ્રમાણે આહાર-વિહાર રાખવા.

વધારે પડતા શેકથી થતી હાનિ તથા તેના ઉપાય

વિત્તાસ્ત્રકોપત્તમૂર્ચ્ચાસ્વરાન્નસદનમ્રમાઃ ॥

સન્નિપીડા હ્વરઃ ક્ષ્યાવરક્રમણ્ડલદર્શનમ્ ॥૧૬

સ્વેદાતિયોગાચ્છદિશ્ચ, તત્ર સ્તમ્ભનમૌપધમ્ ॥

વિપક્ષારાગ્ન્યતીસારચ્છદિમોહાનુરેપુ ચ ॥૧૭॥

વધારે પડતો શેક કરવાથી લોહીનો અને પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે, તરસ, મૂર્છા, અવાજ ઘેસી બન્ય, અંગ સજ્જડ થઈ બન્ય, ચક્કર, સાંધાઓમાં પીડા, તાવ, કાળાં તથા રાતાં મંડળ (ચકામાં) શરીર ઉપર દેખાય અને હિલટી એવા ઉપદ્રવ થાય છે. એવે પ્રસંગે સ્તંભન ઔષધ કરવું. વળી વિષ, ક્ષારકર્મ, અગ્નિ, અતિસાર, હિલટી અને મૂર્છા એટલાથી પિડાયેલાને પણ સ્તંભન ઔષધ કરવું.

સ્વેદન તથા સ્તંભન ઔષધના ગુણ અને રસ સ્વેદનં ગુરુ તીક્ષ્ણોષ્ણં પ્રાયઃ, સ્તમ્ભનમન્યથા । દ્રવચ્ચિરસરસ્તિગ્ધરુક્ષસૂક્ષ્મં ચ મેવજમ્ ॥૧૮॥

સ્વેદનં સ્તમ્ભનં શુષ્કણં રુક્ષસૂક્ષ્મસરદ્રવમ્ । પ્રાયસ્તિક્તં કપાયં ચ મધુરં ચ સમાસતઃ ॥૧૯॥

જે ઔષધ ભારે, તીક્ષ્ણ અને ગરમ હોય તે સામાન્ય રીતે સ્વેદન ઔષધ બાબતુ; અને જે એથી વિપરીત એટલે હલકું, મંદ અને ઠંડું હોય તેને સ્તંભન બાબતુ.

જે ઔષધ પ્રવાહી, સ્થિર, સર, સ્નિગ્ધ, રુક્ષ અને સૂક્ષ્મ હોય તેને સ્વેદન ઔષધ બાબતુ. સ્તંભન ઔષધ શ્લક્ષ્ણુ, રુક્ષ, સક્ષ્મ, સર અને પ્રવાહી હોય છે.

ઘણુ ખરું જે ઔષધ કડવું, પૂરું અને મધુર રસવાળું હોય તેને ટૂંકામાં સ્તંભન ઔષધ કહેવું.

પરાપર સ્તંભન થયાનાં લક્ષણ સ્નમ્ભિતઃ સ્વાદ્ભલે લઘ્વે યયોક્તમપસક્ત્યાત્ ।

જ્યારે સ્તંભન ઔષધના યોગથી માણસમાં ખળ આવે તથા તે ઔષધથી જે રોગનો નાશ કરવાનો હોય તે રોગ નાશ પામે ત્યારે તે માણસને સ્તંભન ઔષધનો ગુણ લાગ્યો એમ બાબતુ.

અતિ સ્તંભિતતુ' લક્ષણ

સ્તમ્ભત્વસ્તનાયુસજ્જોચકમ્પહદ્વાગ્નુમયૈઃ ॥૨૦॥ પાદૌષ્ટ્યકરૈઃ શ્યાવૈરતિસ્તમ્ભિતમાદિશેત્ ।

શરીરનો સ્તંભ, ચામડી તથા સ્નાયુઓનો સ કોચ; શરીરનો ઠંપ; હૃદય, વાણી અને હડપચીનુ રહી જવું; પગ, હેડ, ચામડી અને હાથનુ કાળા પડી જવું, એ લક્ષણોથી બાબતુ કે વધારે પડતુ સ્તંભન કરવામાં આવ્યુ છે.

શેક ન કરવા જેવા રોગી

ન સ્પેદયેદતિસ્થૂલરુક્ષદુર્બલમૂર્ચ્છિતાન્ ॥ ૨૧ ॥

સ્તમ્ભનીયક્ષતક્ષીણક્ષામમચ્ચિકારિણઃ ।

તિમિરોદ્રવીસર્પકુષ્ટશોવાહ્યરોગિણઃ ॥ ૨૨ ॥

પીતદુગ્ધદશિસ્નેહમધૂન્ કૃતચિરેચનાન્ ।

અપ્પદગ્ધગુદાલનિક્રાધશોભયાદિતાન્ ॥ ૨૩ ॥

શુન્તૂળ્ણાકામલાપાણ્ડુમેહિનઃ પિત્તપીડિતાન્ । ગર્ભિણીં પુષ્પિતાં, સૂતાં, મૃદુ ચાત્યયિકે ગદે ॥૨૪

બહુ બડા માણસને શેક કરવો નહિ; કેમ કે અતિ સ્થૂલ માણસનો પરસેવો કાઢતાં તેનો મેદ ઓગળે છે અને તેથી શરીરમાં ક્ષિયત્વાથલ થાય છે. રુક્ષ માણસને શેક કરવાથી તે દબળો પડી બચ છે, માટે તેનો પણ પરસેવો કાઢવો નહિ. એ જ ગેને નબળા, મૂર્છારોગવાળા, જેને સ્તંભન કરવાની જરૂર છે તે, ક્ષતકાસવાળા, શરીરે સુકાઈ ગયેલા, મધવિકારથી રોગી થયેલા, તિમિર રોગવાળા, ઉદરરોગવાળા, વિસર્પરોગવાળા, કુષ્ઠરોગવાળા, શોષરોગવાળા, પતના રોગવાળા; જેણે દૂધ, દહીં, સ્નેહ કે મધ પીધું હોય એવા, જેણે રેચ લીધો હોય એવા, ગુદા (આમણુ) બહાર નીકળી હોય એવા, જેની ગુદા દાઝી હોય એવા; જેને ગ્લાનિ, કોષ, શેક કે ભય થયો હોય તે; ભૂખ, તરસ, કંમળો, પાક, પ્રમેહ અને પિત્તથી પીડાયેલા; ગર્ભવતી, ઋતુ પ્રાપ્ત થયેલી (અલડાયેલી) અને જેને પ્રસવ થયો હોય એવી (સુવાવડી) સ્ત્રી-એ સર્વને શેક કરવો નહિ; કેમ કે શેક કરવાથી તેમને ખીબ રોગ થાય છે. (ભૂખ્યા માણસને શેક કરવાથી દેહને અત્યંત ગ્લાનિ થાય છે; કંમળો અને પાંડુરોગવાળાને શેક કરવાથી પિત્તની વૃદ્ધિ થઈને રોગ વધે છે; પિત્ત જેમાં પ્રધાન છે એવા રોગવાળાને શેક કરવાથી રોગની વૃદ્ધિ થાય છે; ગર્ભવતીને શેક કરવાથી ગર્ભને નુકસાન થાય છે; રજસ્વલાને શેક કરવાથી પુષ્કળ અટકાવ આવવા માટે છે; સુવાવડીને શેક કરવાથી શરીર દૂબળું થાય છે; એ જ પ્રમાણે ખીબ રોગોમાં પણ બાણી લેવું.) જે એમાંના ('બહુ બડા'થી 'સુવાવડી' સુધીમાંના) કોઈને વિષ્કચિકા (કોક્ષેરા) પગેરે અતિ ભયંકર રોગ થયો હોય તો બહુ હલકો શેક કરવો.

કયા રોગીને શેક કરવો ?

શ્વાસકાસપ્રતિશ્યાયહિષ્માધ્માનવિચ્ચિપુ ।

સ્વરમેદાનિલઘ્યાચિરેષ્મામસ્તમ્ભગૌરવે ॥ ૨૫ ॥

અક્ષમર્દકટીવાર્શ્વપૃષ્ઠકુક્ષિહનુપદે ।

મહત્ત્વે મુશ્કયોઃ સ્વસ્વામાયામે વાતકઠ્ઠકે ॥૨૬
મૂત્રકુચ્છૂર્ણુદ્ગ્રન્થિશુકાઘાતાહ્યમાઘતે ।

સ્વેદં વયાવથં કુર્યાત્તદૌષધવિભાગતઃ ॥૨૭॥

દમ, ઉધરસ, સળેખમ, હડકી, આદમાન, વિષંધ, સ્વરસેદ, વાયુના રોગ, કંક, આમ, સ્તંભ, ભારિપણુ, શરીરમાં ચૂંથારા, કમ્બર, પડખાં, કૂખ અને હડપચી રહી ગઈ હોય; વધરાવળ, ખલ્લી નામે વાતરોગ, આયામ નામે વાતરોગ, વાતકંટક નામે વાયુનો રોગ, મૂત્રકુચ્છ, અણુદ, રસોળી, શુક્રાઘાત, ઊરુસ્તંભ-એ સર્વે રોગમાં તે તે રોગને યોગ્ય ઔષધના વિલાગ કરીને, કોઈ જગાએ તાપસ્વેદ, કોઈ જગાએ ઉપનાહસ્વેદ, કોઈ જગાએ ઉષ્મા-સ્વેદ અને કોઈ જગાએ દ્રવસ્વેદ, એમ જ્યાં એ યોગ્ય હોય તે જાતનો શેક કરવો.

અગ્નિવિનાનો શેક ક્યાં હિતકર છે ?

સ્વેદો હિતસ્વનાગ્નેયો વાતે મેદઃક્રફાવૃત્તે ।

ચરખી અને કંકથી વાયુ વીંટાયેલો (રોકાયેલો) હોય ત્યાં અનાગ્નેય એટલે અગ્નિ-વિનાનો શેક હિતકર છે.

અગ્નિવિનાનો શેકના પ્રકાર

નિવાતં ગૃહમાવાસો મુરુપ્રાવરણં મયમ્ ॥૨૮॥

ઉપનાહાહવક્રોઘા મૂરિપાતં ક્ષુધાડડતપઃ ॥૨૯॥

જ્યાં ખિલકુલ વાયુ (પવન) ન આવતો હોય એવું ઘર, અમ, ભારે (ગોઠડું વગેરે) ઓઠવું, ભય; સ્નિગ્ધ, ગરમ અને ચોચા ચામડાને પાટો પાંધવારૂપી ઉપનાહસ્વેદ, યુદ્ધ, ડોષ, અતિશય મધપાન, ભૂખ અને તડકા એ સર્વે અગ્નિવિનાનો શેક છે. (જેમાં અગ્નિને ઉપયોગ કોઈ પ્રકારે ન થતો હોય એ રીતે વજ વગેરેને ગરમ કર્યા વિના એમનું બંધારણ પાંધવું તે પણ અગ્નિવિનાનો ઉપનાહ-સ્વેદ છે.)

સ્વેદવું મુખ્યય કમં

સ્નેહનિલઘ્નાઃ કોષ્ઠગા ઘાતુગા ઘા

ઓતોલીના યે ચ શાસ્ત્રાસ્થિસંસ્થાઃ ।

દોષાઃ સ્વેદૈસ્તે દ્રવીકૃત્ય કોષ્ઠં

નીતાઃ સમ્યક્ શુદ્ધિર્મિર્નિર્હિવન્તે ॥ ૨૨૩ ॥

જે દોષ કોડામાં રહેલા હોય અથવા ઘાતુઓમાં રહેલા હોય અથવા ઓતોમાં રહેલા હોય અથવા હાથપગરૂપી શાખાનાં હાડકાંમાં રહેલા હોય તે દોષને સ્નેહ વડે નરમ કરીને અને શેક વડે પ્રવાહી બનાવીને કોડામાં લાવી શકાય છે; તથા ત્યાં લાભ્યા પછી વમનવિરેચન-રૂપ શુદ્ધિથી તેમને શરીરમાંથી સારી રીતે બહાર કાઢી શકાય છે.

દ્વયશત્રહૃદયે સૂત્રસ્થાને સ્વેદવિધિર્નામ

તપ્તરસોડધ્યાઃ ॥ ૧૭ ॥

અધ્યાય ૧૮મે

ઘવાતો વમનવિરેચનવિધિમધ્યાયં

દ્વાત્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्नाहुरान्नेयादयो महर्षयः ॥

(ગયા અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે વમનવિરેચનરૂપ શુદ્ધિથી દોષને બહાર કાઢી નાખી શકાય છે; ત્યારે વમન અને વિરેચનનો વિધિ કેવો છે તે જણાવવાના હેતુથી આ અધ્યાયનો આરંભ કરી અંધકાર કહે છે કે) હવે વમન અને વિરેચનનો વિધિ જેમાં કહેલો છે એવો અધ્યાય સમભવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ આ પ્રમાણે કહી ગયા છે:

(વમન=ઝેલટીઓ કરાવવી. વિરેચન=જીલાળ કરાવવા.)

વમન અને વિરેચન ક્યારે આપવું ?

કફે વિદઘ્યાદ્દમનં સંયોગે ઘા કફોલ્લળે ।

તદ્દ્વિરેચનં પિત્તે

કંકના રોગમાં અને જેમાં કંક વિશેષ હોય એવા વાતકંક, પિત્તકંક અથવા વાતપિત્તકંકમાં વમન આપવું; તેમ જ પિત્તના રોગમાં વિરેચન આપવું તથા જેમાં પિત્ત વિશેષ હોય તેવા ભેગા દોષમાં એટલે વાતપિત્ત, કંકપિત્ત કે વાતકંક-પિત્તમાં પણ વિરેચન આપવું.

વમન કરાવવા જેવા રોગી

વિશેષેણ તુ વામયેત્ ॥ ૧ ॥

નવત્વરાતિસારાઘઃપિત્તાસુત્રાગ્નયદ્દિમગઃ ।

કુષ્ઠમેહાવચીપ્રત્યિશ્લીવદોન્માદ્કાસિતઃ ॥ ૨ ॥
શ્વાસહૃદ્લાસવીર્ણસ્તન્યદ્રોનોર્ધ્વરોગિણઃ ।

નવે તાવ જેને આવ્યા હોય, અતિસારને રોગ જેને થયો હોય, જેને અધોગામી રક્તપિત્ત થયું હોય, જેને ક્ષયરોગ થયો હોય, જેને કુષ્ઠ પ્રમેહ, અપચી, રસોળી, હાથીપચું, ગાંડપણ, ઉધરસ, દમ, હેડકી, રતલા એ રોગ થયા હોય, જેનું ધાવણ બગચું હોય, અને જેને ગળાની હાંસડીથી ઉપરના ભાગમાંનો કોઈ રોગ હોય તેને તો ખાસ જિલ્ડીઓ કરાવવી. (તાવના પૂર્વરૂપમાં જિલ્ડીઓ કરાવવી, તાવ આવ્યા પછી નહિ.)

વમન ન કરાવવા જેવા રોગી

અવામ્યા ગમ્બિણી રુક્ષઃ ક્ષુધિતો નિત્યદુઃખિતઃ ॥

ઘાલવૃદ્ધરુચાસ્પૂલહૃદ્રોગિશ્વતદુર્ચલાઃ ।

પ્રસક્તવમયુષ્ણીહૃતિમિરકમિકોષ્ઠિતઃ ॥ ૪ ॥

ઝર્ષપ્રવૃત્તવાય્વજ્વદત્તવસ્તિહતસ્વપાઃ ।

મૂત્રાઘાત્યુદરી ગુલ્મી દુર્વર્મોડ્વચ્ચિરશ્નઃ ॥ ૫ ॥

ઉદાવર્તધ્રમાષ્ટ્રીલાપાર્શ્વઠ્ઠગ્વાતરોગિણઃ ।

ઋત્તે વિપગરાજીર્ણવિરુદ્ધાભ્યવહારતઃ ॥ ૬ ॥

ગર્ભવતી સ્ત્રી, રૂક્ષ (હૂણો પડેલા) મનુષ્ય, લૂપ્થો, નિત્ય દુઃખી, ખાળક, વૃદ્ધ, હૂબળો, સ્પૂલ, હૃદયના રોગવાળો, શ્વત (ચાંદુ, ઘા વગેરે) જેને હોય એવો, નખળો, જિલ્ડીનો જેને હેવા પડી ગયો છે તે, પ્લીહા(ખરેણ)ના રોગવાળો, તિમિરરોગવાળો, જેના કોડામાં બહુ કરમિયા થયા હોય તે, જેને વાયુ કે ક્ષોહી માં વગેરે જીવેને માગેથી નીકળતું હોય, ખસ્તિ આપેલા, સ્વરસંગવાળો, મૂત્રાઘાતના રોગવાળો, ઉદરરોગવાળો, ગળાના રોગવાળો, જેને જિલ્ડી કરતાં બહુ દુઃખ થતું હોય તે, અતિશય જરાશિના ભેરવાળો, હરસરોગવાળો, ઉદાવર્તરોગી, કેર, અષ્ટીલા અને પડખામાં પીડાવાળો અને વાયુના રોગવાળો, એટલા રોગીઓ જિલ્ડી (વમન) કરાવવાને યોગ્ય નથી.

ઉપર જે વમન કરાવવાને યોગ્ય નથી એવા રોગી ખતાવ્યા છે, તેમને પણ વિષ કે ગર ચક્રું હોય, અજીર્ણ ભોજન થયું હોય કે

વિરુદ્ધ ભોજન થયું હોય તો વમન કરાવવું જ વેઈ એ.

ગમ્બિણી વગેરેએ કયા વિધિઓ ન કરવા ?

પ્રસક્તવમયોઃ પૂર્વે પ્રાયેનામઞ્જનોડપિ ચ ।

ધૂમાન્તેઃ કર્મભિર્વર્જ્યાઃ, સર્વેરેવ ત્વજીર્ણિતઃ ॥ ૭ ॥

વમન ન કરાવવા યોગ્ય રોગીઓ ઉપર ગણવાયા છે તેમાં 'જિલ્ડીનો જેને હેવા પડી ગયો છે તે' પણ ગણવાયા છે; એની પડેલાંના એટલે 'ગર્ભવતી'થી માંડીને 'નખળો' સુધીના અગિયાર જાતના રોગીઓને અને આમજવવાળાને વમન ન કરાવવું; એટલું જ નહિ, પણ સામાન્ય રીતે સ્નેહ, સ્વેદ, વમન, વિરેચન, ખસ્તિકર્મ, નસ્ય તથા ધૂમપાન, એટલાં કર્મ પણ તેમને ન કરાવવાં. કોગળા વગેરે કરાવવાના વિધિ જે ધૂમપાન પછી આ અંતમાં કહેવાશે તે વિધિઓની તેમને મનાઈ આ સ્થળમાં કરવાનો હેતુ નથી. હજી હમણું જ ભોજન જેણે કરેલું છે એવા જવરવાળા મનુષ્યને વમન આપી શકાય તથા આઠ માસ જેને થયા હોય એવી ગર્ભવતીને નિરૂપસ્તિ-ઓ અપાય એ સૂચવવાને 'સામાન્ય રીતે' શબ્દ વાપર્યો છે. અજીર્ણવાળા માણસોને તો વમન વગેરે પણ ન આપવાં, તેમ ગંદુષ (કોગળો) વગેરે વિધિ પણ તેમને લાગુ ન કરવા; અર્થાત્ કોઈ વિધિ તેમને લાગુ કરવે નહિ. પણ હજી હમણું જ જમી જિલ્ડા અજીર્ણના રોગીને જિલ્ડીઓ કરાવવાની છૂટ છે.

વિરેચન આપવા જેવા રોગી

વિરેક્ષતાઘ્યા ગુલ્માશ્ચોવિસ્ફોટઘ્નકામલાઃ ।

જીર્ણજરોદરગરુદ્ધાંદ્રીહહલીમકાઃ ॥ ૮ ॥

વિદ્રધિસ્તિમિરં કાચઃ સ્યન્દઃ પક્વાશાયધ્વયા ।

યોનિશુક્રાધ્રયા રોગાઃ કોષ્ઠગાઃ કમયો ઘ્નગાઃ । ૧૨

વાતાસ્રમૂર્ચ્વેગં રક્તં મૂત્રાઘાતઃ શક્ટદ્બ્રહઃ ।

વામ્યાશ્ચ કુષ્ઠમેહઘાઃ

ગોળો, હરસ, વિસ્ફોટક, વ્યાંજ નામે ક્ષુદ્ર રોગ, કમળો, અજીર્ણવર, ઉદરરોગ, કૃત્રિમ ઝર, જિલ્ડીનો રોગ, ખરેણનો રોગ, હૃદયમંક નામે રોગ, વિદ્રધિરોગ, તિમિરરોગ, કાચ-

રોગ, આંખ દુખવા આવે, પકવાશયની પીડા, ચોનિરોગ, વીર્યસ્થાનના રોગ, કોડામાના રોગ, કૃમિરોગ, વ્રણરોગ, પતનો રોગ; મોં, નાક વગેરે હાંસડીની ઉપરના માર્ગેથી દોહી પડવાનો રોગ, મૂત્રાઘાત અને ઝાડાની કબજિયાત, એ રોગ વિરેચન આપીને મટાડવા જેવા છે તેમ જ શ્લેષ્મક ર, ર૨૩માં ગણુવેલા કુષ્ઠથી તે છિદ્ધરોગ સુધીના ઊલટી કરાવવાને યોગ્ય દરદીઓ પશુ વિરેચન આપવા યોગ્ય છે.

વિરેચન ન આપવા જેવા રોગી

ન તુ રેચ્યા નવજ્વરી ॥ ૧૦ ॥

અહ્વાદ્યઘોગવિચ્છાન્નક્ષતપાચ્ચતિસારિણઃ ।

સચાલ્યાસ્થાપિતકૂરકોષ્ઠાતિસ્નિગ્ધશોષિણઃ ॥ ૧૧ ॥

પશુ નવા જ્વરવાળાને, અહ્માશિવાળાને, અઘોગામી રક્તપિત્તવાળાને, શુદ્ધામાં ક્ષતવાળાને, અતિસારવાળાને, શલ્યવાળાને, આસ્થાપનખસ્તિ આપેલાને, કૂર કોડાવાળાને, અતિ સ્નિગ્ધ થયેલાને અને ક્ષયરોગીને વિરેચન આપવું નહિ.

જેને નવો તાવ આવ્યો હોય તેને વિરેચન આપવું નહિ; કેમ કે તેને વિરેચન આપવાથી કાચા દોષ ખહાર ન નીકળી શકવાથી વાયુ કાષે છે. ક્ષયરોગીને પણ અવસ્થા બેઠને મૃદુ વિરેચન આપવાનું કહેલું છે, તેમ અતિસારવાળાને પણ કાંઈ પ્રસંગે મૃદુ વિરેચન આપવાનું કહેલું છે, પરંતુ નવા જ્વરવાળાને તો થોડું પણ વિરેચન આપવાનું કહેલું નથી. જકરાશિતુ બળ જેને થોડું હોય, તેને પણ વિરેચન ન આપવું; કેમ કે તે ઔષધનો વેગ સહન કરી શકતો નથી. અઘોગામી રક્તપિત્તવાળાને વિરેચન આપવાથી રક્તપિત્ત બહુ નીકળી જવાથી વખને જીવનને હાનિ કરે માટે તેમને પણ વિરેચન ન આપવું. શુદ્ધામાં જેને ચાંદુ થયું હોય અથવા વાયુ હોય તેને વિરેચન આપવાથી પ્રાણ નીકળી જાય એવી પીડા થાય છે, માટે તેને પણ વિરેચન ન આપવું. અતિસારવાળાને વિરેચનથી રોગ વધે માટે તેને વિરેચન ન આપવું. જેને કાંઈ શલ્ય પેટું હોય તેને વિરેચન આપવાથી

તે ધામા વાયુ થાય છે માટે તેને વિરેચન ન આપવું. જેને આસ્થાપનખસ્તિ આપી હોય તેનાથી ઔષધનો વેગ સહન ન થઈ શકવાથી નખળાઈ આવે છે માટે તેને પણ વિરેચન ન આપવું. કૂર કોડાવાળાને જીલાબ લાગતો નથી, તેથી કોડામાં રહેલા દોષ ઊખળ્યા છતાં શુદ્ધા વાટે ખહાર ન નીકળતાં હૃદયમાં શૂળ, સાંધામાં ફાટ, પેટ ચડવું, ઊલટી, મૂર્છા, શ્રમ વગેરે રોગ ઉત્પન્ન કરીને પ્રાણને હાનિ કરે છે માટે તેને પણ વિરેચન ન આપવું. જેને સ્નેહપાન અતિશય થઈ ગયું હોય તેને વિરેચન આપવાથી વધારે પડતા જીલાબ થઈ જાય છે, માટે તેને પણ વિરેચન ન આપવું. ક્ષયરોગવાળાની ધાતુઓ ક્ષીણ થયેલી હોય છે અને શરીરમાંના મળને લીધે તેના દેહનું બળ ટકી રહેલું હોય છે, માટે વિરેચન આપી તેના મળને ખહાર કાઢવાથી તેના દેહનો નાશ થાય; માટે તેને પણ વિરેચન આપવું નહિ.

વખન કરાવવાનો વિધિ

અથ સાધારણે કાલે સ્નિગ્ધસ્વિદ્ધં યથાવિધિ ।
શ્વોઘમ્યમુશ્નિલપ્તકર્કં પ્રત્યમાપતિલાદિભિઃ ॥
નિશાં સુતં સુજીર્ણાં પૂર્વાહ્ને કૃતમજ્જલમ્ ।
નિરઘમીપત્સ્તિનઘં વા પેવયા પીતસર્પિવપ્મ્ ॥ ૧૩ ॥
વૃદ્ધલાલ્યાલક્ષ્મીયમીરૂન્ રોગાનુરોઘતઃ ।
માકળં પાપિતાન્મઘં ક્ષીરમિશુરસં રસમ્ ॥ ૧૪ ॥
યથાવિકારવિહિતાં મધુસૈન્ધવસંયુતામ્ ।
કોષ્ઠં વિમજ્ય ઐપજ્યમાત્રાં મન્ત્રાભિમન્ત્રિતામ્
'બ્રહ્મદક્ષાશ્વિરુદ્રેન્દ્રમૂચન્દ્રાર્કાનિલાનલાઃ ।
ઋપયઃ સૌપદિગ્રામા મૂતસન્હાશ્ચ પાન્તુ વઃ ॥ ૧૬ ॥
રસાયનમિવર્ષાણામમરાણામિવામૃતમ્ ।
સુષેવોત્તમનાગાનાં ઐપજ્યમિદ્રમસ્તુ તે ॥ ૧૭ ॥
અન્તમો ભગવતે ઐપજ્યમુરત્વે વૈદ્યૈર્મરાજાય ।
તયાગતાયાર્હેતે સમ્પક્સમુદ્ગાય । તથાયા ।
અંપ્રેપજ્યે ઐપજ્યે મહામૈપજ્યે સમુદ્રતે સ્વાહા' ॥
પ્રાહ્મુલં પાયયેત્

(વખન કે વિરેચન આપવા યોગ્ય છે કે નહિ તેની ખાતરી કરીને) જેને વખન કરાવવાનું હોય તે મનુષ્યને સૂ. ૧૩/૩૩થી ૩૬માં કહ્યા

પ્રમાણે ઋતુ સાધારણ હોય તે વખતે પહેલા સ્નેહપાનવિધિમા કઠ્ઠા પ્રમાણે યોગ્ય સ્નેહ પાવો તથા સ્વેદવિધિમા કઠ્ઠા પ્રમાણે યોગ્ય શેક કરવો; પછી મત્સ્ય, આડક, તલ વગેરેથી તેના કફને સ્થાનથી ચલિત કરવો તથા આખી રાત તેને સારી પેઠે ભાંધાડવો. આટલું જ દિવસે જિલટીઓ કરાવવી હોય તેને આગલે દિવસે કરવું. ગયા દિવસનુ ખાધેલુ અન્ન સારી પેઠે પચી જવા દેવું. પછી ખાંચે દિવસે (જિલટી કરાવવાને દિવસે) દિવસના પૂર્વાભાગમા (સવારમાં) દેવ, પ્રાહ્મણ, ગુરુ, વૃદ્ધ, વગેરેનુ પૂજન તથા મંગળ ઉપચાર કરીને રોગીએ કાંઈ પણ ખાવું નહિ અથવા ખેયાની સાથે થોડક ઘી પીવું અને એ ગીતે લગાર સિન્ગધ થવું. વૃદ્ધ, ખાળક, નિર્બળ, નપુસક, ખીકણુ, એમને રોગના પ્રમાણમા મધ, દૂધ, શેરડીના રસ અથવા માસરમ ગળા સુધી આવે તેમ પેટલગીને પાવો અને પછી ઔષધની માત્રા આપવી તે વમનની માત્રા, જેવો જેવો રોગ તે પ્રમાણે આપવી, તથા મધ અને સિન્ધવ સાથે ભેળવીને તે માત્રા આપવી. માત્રા આપતા પહેલા તેના કોઠાને વિચાર કરવો (એટલે મૂઠું, મધ્ય કે કૂચ કોઠાવાળો તે રોગી છે એ વિચારવું). તે માત્રા વ્રદ્ધથી સ્વાહા સુધીના મત્ર વડે મંતરીને આપવી. તે મંત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે છે :

‘બ્રહ્મ, દક્ષપ્રભાપતિ, યે અશ્વિનીકુમાર, રુદ્ર-દેવ, ઈદ્ર, પૃથ્વી, ચંદ્ર, સૂર્ય, વાયુ, અગ્નિ, ઋષિ-ઓ, ઔષધિના સમૂહ અને ભૂતસમુહાય-એ મર્વે તમારું રક્ષણ કરો. જેમ ઋષિઓને રસાયન, જેમ દેવતાઓને અમૃત, જેમ ઉત્તમ નાગલોકિને સુધા, તેમ આ ઔષધ તને (રોગીને) શુભકારી થાઓ. ઔષધના ગુરુ, વૈદ્યર્થમણિ જેવી કાતિ-વડે શોભનારા, સારી રીતે જાણત થયેલા (જ્ઞાન પામેલા), આહંત જિનેશ્વર દેવને નમસ્કાર છે. ઔષધ-ઔષધ-મહાઔષધને પ્રણામ કરીને પ્રાશન કરું છું.’ એ મંત્ર ભણીને પૂર્વ તરફ રોગીનુ મુખ રાખીને વમનની માત્રા પાવી.

‘જિલટીનું ઔષધ પીધા પછી શું કરવું?’
વૈનો મુદ્ગતંમનુપાલયેત્ ।

તન્મના:

જિલટીનુ ઔષધ પીધા પછી રોગીએ જે ઘડી સુધી જિલટી થવાની રાહ ભેવી તથા જિલટી કરવામા ચિત્ત રાખવું.

‘જિલટીની શંકા થાય તો જિલટી કરવી

જાતદહ્યાસપ્રસેકશ્ચલ્લંચેત્તતઃ ॥ ૧૮ ॥

મહુગુલ્હિભ્યામનાયસ્તો નાલેન મુદુનાડયવા ।
ગલતાલ્પરુજન્ વેગાનપ્રવૃત્તાન્ પ્રવતયન્ ॥ ૧૯ ॥
પ્રવર્તયન્ પ્રવૃત્તાંશ્ચ જાનુતુલ્યાસને સ્થિતઃ ।
ઉમે પાશ્વે લલાટં ત્ર ઘમતઘાસ્ય ઘારયેત્ ॥૨૦॥
પ્રપીડયેત્તથા નાર્મિ વૃષ્ટ ચ પ્રતિલોમતઃ ।

પછી જ્યારે હૃદ્યાસ અને પ્રસેક આવે ત્યારે જે આગળીએ મોઢામા ઘાલીને એરડાના કે ખીલ કશાના કોમળ દાડા વડે કળેકળે (ખળ કર્યા વિના) અને ગળાને તથા તાળવાને ઈળ ન થાય એવી રીતે જિલટી કરવી. જિલટીને જે વેગ પ્રવૃત (શર) ન થયો હોય તેને પ્રવર્તાવીને તથા પ્રવૃત થયેલા વેગને તેમ ને તેમ ચાલવા દઈને, (પાટ જેવા) ઘૂંટણપૂર જાયા આસને બેસીને જિલટી કરવી. જિલટી કરનાર મનુષ્યના જે પાસાં તથા કપાળ ખીલ માણસે ગાલી ગખવા, ડૂંટી દખાવવી અને પીકને દખાવતા-દખાવતા કમ્બરથી ઠોક સુધી નીચેથી જિએ ઠથેલી ફેરવવી.

કયા દોષમાં કેવું વમન ઔષધ આપવું?
કફે તીક્ષ્ણોષ્ણઋદુકૈ પિત્તે સ્વાદુહિમૈરિતિ ॥૨૧॥
વમેત્ ક્ષિગ્ચામ્લવજૈઃ સંસૃષ્ટે મક્તતા કફે ।

કફમા તીક્ષ્ણુ, ઉષ્ણુ અને તીષ્ણુ દ્રવ્ય જિલટી કરાવવા માટે આપવું; પિત્તમા ગળુ અને ઠંડ વમન આપવું; કફમા વાયુ મજેશો હોય તો સિન્ગધ, ખાટુ અને ખારું વમન ઔષધ આપવું.

ક્યાંસુધી જિલટીઓ કરવી ?

વિત્તસ્ય વર્શનં યાવન્તેદો વા પ્રલેપ્મણો ભવેત્ ॥
જ્યાં સુધી પિત્ત જિલટીમા નીકળેલું દેખાય અથવા કફ છૂટો પડીને નીકળે ત્યા સુધી વમન કરવું.

ઊલટી ખરાખર ન થાય તો શુ' કરવું ?

હીનવેગઃ કળાધાત્રીસિદ્ધાર્થલવળોદકૈઃ ।

વમેત્પુનઃ પુનઃ

એને જરૂર કરતા ઓછી ઊલટીઓ થાય તેણે પીપર, આમળાં, સરસવ, સિંધવ એ ઔષધોનું ચૂર્ણ (હિના) પાણીમાં નાખીને પીને ફરીફરીને ઊલટી કરવી.

ઊલટીના અયોગનાં લક્ષણ તથા ઉપદ્રવ

તત્ર વેગાનામપ્રવર્તનમ્ ॥ ૨૩ ॥

પ્રવૃત્તિઃ સવિવન્ધા વા કેવલસ્યૌપચસ્ય વા ।

અયોગસ્તેન નિષ્ટીવરુણ્ણકોઠજ્વરાદયઃ ॥ ૨૪ ॥

(ઊલટી સારી રીતે થાય તેને 'સમ્યગ્યોગ' કહે છે; ઘણી થાય તેને 'અતિયોગ' કહે છે અને ઊલટી ન થાય તેને 'અયોગ' કહે છે.) એ ત્રણમાંથી, ઊલટીને ઉછાળો ન આવે અથવા ઉછાળો આવ્યા છતાં ઊલટી થાય નહિ અથવા કેવળ ઔષધ જ ઊલટીમાં નીકળે તેને ઊલટીને 'અયોગ' જણાવે. ઊલટીનો અયોગ થવાથી ખડું થૂંક આવે છે તથા ખણજ, ડોક અને તાવ વગેરે રોગ થાય છે. ('વગેરે' શબ્દથી અરુચિ, ગૌરવ, આદ્માન, સ્ફોટ, આજસ, શૂળ, સળેખમ, રૂંવાડાં ઊભાં થવાં, સોબ-એ ઉપદ્રવો પણ થાય છે એમ કહેવા માગે છે.)

સમ્યગ્યોગનું લક્ષણ

નિવિવન્ધં પ્રવર્તન્તે કફપિત્તાનિલાઃ ક્રમાત્ ।

સમ્યગ્યોગે

વમન ઔષધનો સમ્યગ્યોગ થયો હોય (ખરાખર લાગ્યું હોય) તો કફ, પિત્ત અને વાયુ અનુક્રમે અટક્યા સિવાય છૂટાછૂટા નીકળે છે.)

અતિયોગનું લક્ષણ

મત્તિયોગે તુ ફેનચન્દ્રકરક્તત્ ॥ ૨૫ ॥

વમિતં ક્ષામતા દાહઃ કણ્ઠશોષસ્તમો ભ્રમઃ ।

ઘોરા વાચ્યામયા મૃત્યુર્જીવશોણિતનિર્ગમાત્ ॥

ઊલટીનો અતિયોગ (વધારે પડતી અસર) થવાથી ફીણવાળી, મોરના પી છામાં હોય છે એવા ચાંદ્રાચાણાવાળી અને લોહીવાળી ઊલટી થાય છે; શરીર ભૂખું થઈ જાય છે, ખળતરા

થાય છે, ગળે શોષ પડે છે, આંખે અંધારાં આવે છે, ફેર આવે છે; ભયાનક વાયુના રોગ થાય છે તથા ઓજસ નીકળી જવાથી મૃત્યુ પણ થાય છે.

સમ્યગ્યોગથી ઊલટી થયા પછીના ઉપચાર સમ્યગ્યોગેન વમિતં ક્ષણમાશ્વાસ્ય પાયયેત્ ।

ધૂમત્રયસ્થાન્યતમં સ્નેહાચારમયાદિશેત્ ॥૨૭॥

ખરાખર ઊલટી થઈ રહ્યા પછી થોડીવાર ઠંડો પવન વગેરેથી દરદીને કળ વળે ત્યારે સ્નિગ્ધ, મધ્ય અને તીક્ષ્ણ, એ ત્રણ પ્રકારના ધૂમમાંથી એકાદ પ્રકારનું ચોગ્ય ધૂમપાન કરાવવું તથા તે પછી સૂ. ૧૬/૨૫૩થી ૨૭૩માં વિધિ ખતાવેલ છે તે પ્રમાણે કરવું.

વમન કરેલાએ શુ' ખાવું ?

તતઃ સાર્યં પ્રમાતે વા ક્ષુદ્ધાન્ સ્નાતઃ

સુલામ્બુતા ।

મુજ્જાનો રક્તશાલ્યન્નં મજેત્પેયાદિકં ક્રમમ્ ॥૨૮॥

પછી અગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય તો તે જ દિવસે સાંજે અને અગ્નિ મંદ હોય તો ખીજ દિવસે સવારે જ્યારે ભૂખ લાગે, ત્યારે સશેકા હિના પાણીથી સ્નાન કરીને રાત્રી ડાંગરના ચોખાનો ભાત ખાવો અને નીચે ખતાવેલા પેયા વગેરે ક્રમનું સેવન કરવું.

પેયાદિ ક્રમ

પેયાં વિલેપીમહતં કૃતં ચ

યૂર્વં રસં ત્રીનુમયં તથેન્નમ્ ।

ક્રમેણ સેવેત નરોડન્નમાલાન્

પ્રધાનમધ્યાવરગ્નુદ્વિશુદ્ધઃ ॥ ૨૯ ॥

પ્રધાન, મધ્યમ કે કનિષ્ઠ, એ ત્રણ પ્રકારમાંથી એકાદ પ્રકારની શુદ્ધિ(શોધન)થી શુદ્ધ થયેલા માણસે અનુક્રમે ત્રણત્રણ ટંક સુધી, બે બે ટંક સુધી અને એકએક ટંક સુધી અનુક્રમે પેયા, વિલેપી; મૂંક, લવણ વગેરેથી સંસ્કાર આપ્યા વિનાનો યુષ, સંસ્કાર આપેલો યુષ, સંસ્કાર; આપ્યા વિનાનો માંસરસ અને સંસ્કાર આપેલો માંસરસ, એનું સેવન કરવું; [અર્થાત્ પ્રધાન (ઉત્તમ) શુદ્ધિથી શુદ્ધ થયેલા માણસે પ્રથમ ત્રણ ભોજન (ટંક) સુધી પેયા પીવી.

પ્રમાણે ઋતુ સાધારણ હોય તે વખતે પહેલા સ્નેહપાનવિધિમાં કઢા પ્રમાણે ચોગ્ય સ્નેહ પાવો તથા સ્વેદવિધિમાં કઢા પ્રમાણે ચોગ્ય શેક કરવો; પછી મત્સ્ય, અડદ, તલ વગેરેથી તેના કંકને સ્થાનથી ચલિત કરવો તથા આખી રાત તેને સારી પેટે ભાંડાવો. આટલું જે દિવસે ભિલટીઓ કરાવવી હોય તેને આગલે દિવસે કરવું. ગયા દિવસનું ખાધેલું અન્ન સારી પેટે પચી જવા દેવું. પછી ખીલે દિવસે (ભિલટી કરાવવાને દિવસે) દિવસના પૂર્વભાગમાં (સવારમાં) દેવ, બ્રાહ્મણ, શુર, વૃદ્ધ, વગેરેનું પૂજન તથા મંગળ ઉપચાર કરીને રોગીએ કાંઈ પણ ખાધું નહિ અથવા પેચાની સાથે થોડુંક ઘી પીવું અને એ રીતે લગભગ સિંગધ થવું. વૃદ્ધ, બાળક, નિર્બળ, નપુસક, બીકણ, એમને રોગના પ્રમાણમાં મધ, દૂધ, શેરડીનો રસ અથવા માંસરસ ગળા સુધી આવે તેમ પેટભરીને પાવો અને પછી ઔષધની માત્રા આપવી તે વમનની માત્રા, જેવો જેવો રોગ તે પ્રમાણે આપવી, તથા મધ અને સિંધવ સાથે ભેળવીને તે માત્રા આપવી. માત્રા આપતાં પહેલા તેના કાઠાને વિચાર કરવો (એટલે જુદું, મધ્ય કે કૂર કાઠાવાળો તે રોગી છે એ વિચારવું). તે માત્રા વ્રજથી સ્વાહા સુધીના મંત્ર વડે મંતરીને આપવી. તે મંત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે છે:

‘બ્રહ્મ, દક્ષપત્નિપતિ, જે અશ્વિનીકુમાર, રુદ્ર-દેવ, ઇંદ્ર, પૃથ્વી, ચંદ્ર, સૂર્ય, વાયુ, અગ્નિ, ઋષિઓ, ઔષધિના સમૂહ અને ભૂતસમુદાય-એ સર્વે તમારું રક્ષણ કરો. જેમ ઋષિઓને રસાયન, જેમ દેવતાઓને અમૃત, જેમ ઉત્તમ નાગલોકીને સુધા, તેમ આ ઔષધ તને (રોગીને) શુભકારી થાઓ. ઔષધના શુર, વૈદ્યર્થમ્બિલુ જેવી કાંતિ-વડે શોભનારા, સારી ગીતે બજત થયેલા (જ્ઞાન પામેલા), આહંત બિનેશ્વર દેવને નમસ્કાર છે. ઔષધ-ઔષધ-મહાઔષધને પ્રણામ કરીને પ્રાશન કરું છું.’ એ મંત્ર લખીને પૂર્વ તરફ રોગીનું મુખ રાખીને વમનની માત્રા પાવી.

ભિલટીનું ઔષધ પીધા પછી શુ કરવું? પીતો મુદ્દર્તમણુપાલયેત્ ।

તન્મતા:

ભિલટીનું ઔષધ પીધા પછી રોગીએ જે વધી સુધી ભિલટી થવાની રાહ ભેવી તથા ભિલટી કરવામાં ચિત્ત રાખવું.

ભિલટીની શંકા થાય તો ભિલટી કરવી

જાતદહલાસપ્રસેરુદ્ધર્વેચ્ચતઃ ॥ ૧૮ ॥
અહ્નુલિભ્યામનાયસ્તો નાલેન મૃદુનાડયયા ।
ગલતાલ્પરુજન્ વેગાનપ્રવૃત્તાન્ પ્રવર્તયન્ ॥ ૧૯ ॥
પ્રવર્તયન્ પ્રવૃત્તાંચ જાનુતુલ્યાસને સ્થિતઃ ।
ઉમે પાશ્વે લલાટં ચ વમતશ્ચાસ્ય ધારયેત્ ॥૨૦॥
પ્રપીડયેત્તથા નામિં પૃષ્ઠ ચ પ્રતિલોમતઃ ।

પછી જ્યારે હૃદયાસ અને પ્રસેક આવે ત્યારે જે આગળીએ મોઢામાં ઘાલીને એરડાના કે ખીલ કરાના કામળ દાડા વડે કળેકળે (બળ કર્યા વિના) અને ગળાને તથા તાળવાને ઈલ ન થાય એવી રીતે ભિલટી કરવી. ભિલટીનો જે વેગ પ્રવૃત (શર) ન થયો હોય તેને પ્રવર્તાવીને તથા પ્રવૃત થયેલા વેગને તેમ ને તેમ ચાલવા દઈને, (પાટ જેવા) ઘૂંટણપૂર ભિયા આસને બેસીને ભિલટી કરવી. ભિલટી કરનાર મનુષ્યના જે પાસાં તથા કપાળ ખીલ માણસે ઝાંધી રાખવા, ફૂંટી દબાવવી અને પીકને દબાવતા-દબાવતા કંમરથી ઠોક સુધી નીચેથી ઉચે ઉચેથી ફેરવવી.

કંકા દોષમાં કેણું વમન ઔષધ આપવું? કફે તીક્ષ્ણોણકટુકૈઃ પિત્તે સ્વાદુહિર્મૈરિતિ ॥૨૧॥ વમેત્ ક્ષિપ્ત્યાન્નલલવળૈઃ સંચરેત્ મહતા કફે ।

કંકમાં તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ અને તીખું દ્રવ્ય ભિલટી કરાવવા માટે આપવું; પિત્તમાં ગબ્ધ અને કંક વમન આપવું; કંકમાં વાયુ મળેલો હોય તો સિંગધ, ખાટુ અને ખારું વમન ઔષધ આપવું.

ક્યાંસુધી ભિલટીઓ કરવી ?

પિત્તસ્ય દર્શનં યાવચ્છેદો વા પ્રલેપ્મણો ભવેત્ ॥
જ્યા સુધી પિત્ત ભિલટીમાં નીકળેલું દેખાય અથવા કંક છૂટો પડીને નીકળે ત્યાં સુધી વમન કરવું.

અંત સમજવો એટલે તે કરતાં વિશેષ વમનની જરૂર નથી અને જે વિશેષ વમન થાય તે તે અતિયોગ ગણાય તથા સમ્યક્ વિરેચન કરતાં સમ્યજવમનનું પ્રમાણ અરધું (અડધો પ્રસ્થ, એક પ્રસ્થ અને જે પ્રસ્થ) સમજવું. વિરેચનમાં છેવટે કંકે પડે ત્યારે વિરેચનની ક્રિયા પૂરી થઈ છે એમ જાણવું; અર્થાત્ કંકે પડતાં સુધી વિરેચન થવાની જરૂર છે તે ઉપરાંત થાય નો અતિયોગ કહેવાય.

ઊલ્લી અને જુલાખનું માપ શી રીતે કાઢવું?

દ્વિત્રાન સવિટ્કાનપનીય વેગાન

મેયં વિરેકે, વમને તુ પીતમ્ ॥૩૨॥

વિરેચનમાં જે વેગો સાથે ઝાડો નીકળ્યો હોય એવા શરૂઆતના બેત્રણ વેગને ખાદ કરીને (જ્યાં દઈને) ખાકીના વેગોનું કે ઝાડાનું માપ કાઢવું. વમનમાં જે ઔષધ પીધેલું હોય તેને ખાદ કરીને ખાકીના વેગોનું અને ઊલ્લીનું માપ કાઢવું.

વમન કરાવેલાને વિરેચન આપવું

અયૈતં વામિતં મૂયઃ સ્નેહસ્વેદોપવાદિતમ્ ।

પ્લેપ્મકાલે ગતે જ્ઞાત્વા કોષ્ઠ સમ્યગ્વિરેચયેત્ ॥

હવે ઊલ્લીઓ કરાવેલા માણસનું ફરીને સ્નેહન અને સ્વેદન કરીને દિવસનો કંકેનો પ્રકોપ ધવાનો સમય (સ. ૧/૭૩) વીતી ગયા પછી રાગીનો કાંઠો મૃદુ છે, મધ્યમ છે કે દૂર છે તેનો નિશ્ચય કરીને તેને સમ્યજયોગ થાય એવી રીતે વિરેચન આપવું.

મૃદુ કોષ્ઠનાં લક્ષણો અને તેનું વિરેચન ઔષધ વહુપિત્તો મૃદુઃ કોષ્ઠઃ ક્ષીરેણાપિ વિરિચ્યતે ।

જે કાકામાં ખણુ પિત્ત હોય તેને મૃદુ કોષ્ઠ જાણવો; તેને દ્વિધથી પણ વિરેચન થઈ શકે છે. (ગરમાળાથી પણ તેને વિરેચન થઈ શકે છે.)

દૂર કોષ્ઠનાં લક્ષણો અને વિરેચન ઔષધ પ્રમૂતમાહતઃ દૂરઃ ક્ષુદ્રાચ્છયામાદિકૈરપિ ॥૩૩

જેના કાકામાં અત્યંત વાયુ હોય તેને દૂર કાકાવાળો જાણવો. તેને કાળા નસોતર વગેરેથી પણ મહાપરાણે જુલાખ થાય છે. (તેને ખીલીઓ, ઘોરનું દૂધ, ત્રિક્ષ્ણા વગેરેનો જુલાખ

પણ મહાપરાણે થાય છે.)

દ્વાપ પ્રમાણે જુલાખ

કવાયમધુરઃ પિત્તે વિરેકઃ, કટુકૈઃ કફે ।

સ્તિગ્વોળલવણૈર્વૌર્ગે

પિત્ત વધારે હોય તો (હરદે જેવાં) તૂરાં અને (કાળી દ્રાક્ષ જેવાં) ગળ્યાં ઔષધોથી વિરેચન આપવું; કંકે વધારે હોય તો (નેપાળો વગેરે) તીખા પદાર્થોથી વિરેચન આપવું અને વાયુ વધારે હોય તો (એરડિયું વગેરે) સ્નિગ્ધ, ગરમ અને ખાશા ઔષધોથી વિરેચન આપવું.

જુલાખ ન થાય તો શું કરવું?

અપ્રવૃત્તૌ તુ પાયયેત્ ॥ ૩૫ ॥

ડળાણુ, સ્વેદસ્વેદસ્વ પાણિતાપંત ચોદરમ્ ।

જુલાખ આપ્યા છતાં જુલાખ ન થાય તો તેને ગરમ પાણી પાવું તથા હાથ ગરમ કરીને તે વડે તેનું પેદું શેકવું.

ઘોડા જુલાખ થાય તો શું કરવું?

ઉત્યાનેડલ્પે વિને તસ્મિન્મુક્ત્વાડચ્ચેઘઃ પુનઃ

પિચેત્ ॥ ૩૬ ॥

જે દિવસે રેચ લીધો હોય તે દિવસે ઘોડાકે જ જુલાખ થાય (જેઈએ તેવો જુલાખ ન થાય) તો તે દિવસે પછી ભોગ્ન કરવું; અને બીજે દિવસે રાગીએ ફરીને જુલાખનું ઔષધ પીવું.

અદદ કોડાવાળાએ ફરી રેચ લેવો

મહદ્દસ્નેહકોષ્ઠસ્તુ પિચેદૂર્ધ્વે વજ્રાહતઃ ।

મૂયોડ્વયુપસ્કૃતતનુઃ સ્નેહસ્વેદૈર્વિરેચનમ્ ॥ ૩૭ ॥

પૌત્તિકં લગ્નવાલ્લોચ્ય સ્વસ્તુર્વૈવત્તિક્રમમ્ ।

સ્નેહન કરવા છતાં જેનો કાંઠો નરમ ન થયો હોય તેણે દસ દિવસ પછી ફરીને પણ સ્નેહ-

પાન અને સ્વેદકર્મ કરીને શરીર વિરેચન લેવા શોગ્ય કરવું તથા વડેલાં કંકે ભૂલને લીધે જુલાખ નહોતો થયો તે બાબત ધ્યાનમાં લઈને સારી રીતે વિચાર કરીને યોગિક વિરેચન ઔષધ પીવું. (અગાઉ આપેલું વિરેચન નહિ પણ બીજું અસર થાય એવું શોગ્ય વિરેચન પીવું.)

વિરેચનના અયોગનું લક્ષણ

હત્કુશ્વશુદ્ધિરુચિરુત્ત્લેશઃ પ્લેપ્મપિત્તયોઃ ॥

કળદ્વાવિદાહઃ પિટ્તિકાઃ પીનસો વાતવિહ્વમ્હઃ ।

એટલે પહેલે દિવસે જાણી સવારમાં વમન વગેરે કરીને શુદ્ધ થયો હોય તો સાંજના ભોજન વખતે પેચા પીવી અને બીજે દિવસે સવાર અને સાંજ બંને ભોજનકાળે પેચા પીવી. ત્રીજે દહાડે વિલેપી બંને વખત પીવી અને ચોથે દહાડે સવારમાં પણ વિલેપી જ પીવી; એ પ્રમાણે ત્રણ ભોજન સુધી વિલેપી પીવી. તે પછીના ત્રણ ભોજનમાં અકૃત (સૂંઠ, લવણ વગેરેથી સંસ્કાર કર્યાં વિનાનો-મોળો) યૂષ પીવો; એટલે ચોથે દહાડે સાંજ અને પાંચમે દહાડે સવારસાંજ બંને વખત અકૃત યૂષ પીવો. તે પછી ત્રણ ભોજન (ટંક) સુધી એટલે છઠ્ઠે દિવસે જ વખત અને સાતમે દિવસે સવારે કૃત (સંસ્કાર આપેલો-સૂંઠ, મરી, મીઠું વગેરે મસાલો નાખેલો) યૂષ પીવો. પછી ત્રણ ભોજન સુધી એટલે સાતમે દિવસે સાજ તથા આડમે દિવસે બંને વખત માસરસ પીવો. એ પ્રમાણે સાત રાત સુધી પેચા વગેરેનું સેવન કરીને પછી પ્રકૃતિને માફક જે ભોજન હમેશા જમતાં હોઈએ તે જમવાનો મહાવરો પાડવો. ઉત્તમ શુદ્ધિથી શુદ્ધ થયેલાનો આ ક્રમ કહ્યો. હવે મધ્યમ શુદ્ધિથી શુદ્ધ થયેલાનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે : તેણે અનુક્રમે જ-જ ભોજન(ટંક)માં એટલે પ્રથમ જે ટંક પેચા, પછી જે ટંક વિલેપી, પછી જે ટંક અકૃત યૂષ, પછી જે ટંક કૃત યૂષ; પછી જે ટંક માસરસ અને પછી હમેશાનું ભોજન, એ ક્રમે ભોજન કરવું; કનિષ્ઠ શુદ્ધિથી શુદ્ધ થયેલાએ એક જ ટંક પ્રથમ પેચા, બીજે દિવસે સવારે વિલેપી, બીજે દિવસે સાજ અકૃત યૂષ, ત્રીજે દિવસે સવારે કૃત યૂષ, ત્રીજે દિવસે સાજ માસરસ અને પછી પ્રકૃતિભોજન (હમેશાનું માફક આવતું ભોજન) કરવું. (કાઈ પડિતોને મને) માસરસ પણ અકૃત (સંસ્કાર આપ્યા વિનાનો) અને કૃત (સૂંઠ વગેરે મસાલાથી સંસ્કાર આપેલો) એમ બે પ્રકારનો દેવો એમ છે. એમ ગણીશું તો સાતને બદલે આઠ રાત્રિઓ પછી પ્રકૃતિભોજન કરવું એમ થશે.]

(પ્રધાન, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ શુદ્ધિના અર્થ

માટે જુઓ શ્લોક ૩૧.)

પેચાદિ ક્રમનું ક્ષણ

યથાઽપુરસ્મિસ્તૃણોમયાદિઃ

સન્ધુક્ષ્યમાણો ભવતિ ક્રમેણ ।

મહાન્ સ્થિરઃ સર્વપચસ્તથૈવ

શુદ્ધસ્ય વેપાદિભિરન્તરાગ્નિઃ ॥ ૩૦ ॥

જમ દેવતા બહુ થોડો હોય છે ત્યારે તેને પ્રથમ ઘાસ, છાણાં વગેરેથી સજગાવવામા આવવાથી તે ક્રમેક્રમે મોટો, સ્થિર અને બધું પકવવાને સમર્થ થાય છે; તેમ જ દોષની શુદ્ધિ કરેલા માણસનો જઠરાગ્નિ પણ (શ્લોક ૨૯વાળા) પેચા વગેરે ક્રમથી પ્રદીપ્ત કરવામાં આવે તો ક્રમેક્રમે મોટો, સ્થિર અને બધું પચાવવાને સમર્થ થાય છે.

પ્રધાન, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ શુદ્ધિ

એટલે શુ' ?

જઘન્યમધ્યમવરે તુ વેગા-

શ્ચત્વાર દ્વિષ્ટા વમને વદ્વૈ ।

દશૈવ તે દ્વિત્રિગુણા વિરેકે

પ્રસ્થસ્તયા સ્યાદ્વિચતુર્ગુણચ્ચ ॥ ૩૧ ॥

કનિષ્ઠ વમનમાં જિલટીના વેગ ચાર બાણવા એટલે જિલટીના ચાર વેગ જ જેમાં થાય તે કનિષ્ઠ વમન સમજવું, મધ્યમ વમનમાં જિલટીના છ વેગ અને ઉત્તમ વમનમાં આઠ વેગ સમજવું; વિરેચનમાં કનિષ્ઠ વિરેચનના દશ વેગ, મધ્યમના તેથી બમણા એટલે વીશ અને ઉત્તમના તેથી ત્રમણા એટલે ત્રીશ વેગ બાણવા. (એક ઉછાળે કે ધકકે જેટલો ભાર શરીરમાંથી નીકળે તેને એક વેગ બાણવો. કેવળ વેગની ગણતરીથી જ ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ વિરેચન બાણવું એમ નથી; પણ તેનું માપ પણ કહ્યું છે કે) કનિષ્ઠ વિરેચનમાં એક પ્રસ્થ, મધ્યમમાં બે પ્રસ્થ અને ઉત્તમમાં ચાર પ્રસ્થ જેટલું વજન બહાર નીકળે છે.

વમન વિરેચનનો સમ્યગ્ચોગ

પિત્તાવસાને વમને વિરેકા-

દર્થે, કાકાન્તં ચ વિરેકમાદુઃ ।

જિલટીમાં છેવટે પિત પહે ત્યારે વમનનો

અંત સમજવો એટલે તે કરતાં વિશેષ વમનની જરૂર નથી અને એ વિશેષ વમન થાય તો તે અતિયોગ ગણાય તથા સમ્યજ્ વિરેચન કરતાં સમ્યજ્વમનનું પ્રમાણ અરધું (અડધા પ્રસ્થ, એક પ્રસ્થ અને એ પ્રસ્થ) સમજવું. વિરેચનમાં છેવટે કંક પડે ત્યારે વિરેચનની ક્રિયા પૂરી થઈ છે એમ જાણવું; અર્થાત્ કંક પડતાં સુધી વિરેચન થવાની જરૂર છે તે ઉપરાંત થાય તો અતિયોગ કહેવાય.

હિલટી અને જુલાખનું માપ શી રીતે કાઢવું?

દ્વિત્રાન્ સવિત્ક્રાન્તવનીય વેગાન્
મેયં વિરેકે, વમને તુ પીતમ્ ॥૩૨॥

વિરેચનમાં જે વેગો સાથે ઝાડો નીકળ્યો હોય એવા શઙ્ગાતના બેત્રણ વેગને બાદ કરીને (જ્યાં દર્દને) બાકીના વેગોનું કે ઝાડાનું માપ કાઢવું. વમનમાં જે ઔષધ પીધેલું હોય તેને બાદ કરીને બાકીના વેગોનું અને હિલટીનું માપ કાઢવું.

વમન કરાવેલાને વિરેચન આપવું
અર્થનં વામિતં મૂયઃ સ્નેહસ્વેદોપપાદિતમ્ ।
શ્લેષ્મકાલે ગતે ક્ષાત્વા કોષ્ટ સમ્યગ્વિરેચયેત્ ॥

હવે હિલટીઓ કરાવેલા માણસનું કર્ગને સ્નેહન અને સ્વેદન કરીને દિવસનો કંકનો પ્રકોપ થવાનો સમય (મૂ. ૧/૭૬) વીતી ગયા પછી રોગીનો કોઠા મૃદુ છે, મધ્યમ છે કે કૃર છે તેનો નિશ્ચય કરીને તેને સમ્યજ્વેગ થાય એવી રીતે વિરેચન આપવું.

મૃદુ કોષ્ઠનાં લક્ષણો અને તેનું વિરેચન ઔષધ યદુપિત્તો મૃદુઃ કોષ્ટઃ ક્ષીરેણાપિ વિરિચયતે ।

જે કોષ્ઠમાં બહુ પિત્ત હોય તેને મૃદુ કોષ્ઠ જાણવો; તેને દ્વધવી પ્રણુ વિરેચન થઈ શકે છે. (ગરમાળાથી પણ તેને વિરેચન થઈ શકે છે.)

કૃર કોષ્ઠનાં લક્ષણો અને વિરેચન ઔષધ પ્રમૂતમારુતઃ ક્રૂરઃ કૃચ્છ્રાચ્છ્યામાદિકૈરપિ ॥૩૩

જેના કોષ્ઠમાં અત્યંત વાયુ હોય તેને કૃર કોષ્ઠવાળો જાણવો. તેને કાળા નસાંતર વગેરેથી પણ મહાપરાણુ જુલાખ થાય છે. (તેને પીક્ષીઓ, થોરનું દ્વધ, નિઙ્ગા વગેરેનો જુલાખ

પણ મહાપરાણુ થાય છે.)

દોષ પ્રમાણુ જુલાખ
કપાયમચુરઃ પિત્તે વિરેકઃ, કટુકૈઃ કપોઃ ।
સ્તિગ્ધોખ્લવગૈર્વાયૈ

પિત્ત વધારે હોય તો (હરડે જેવાં) તૂરાં અને (કાળી દ્રાક્ષ જેવાં) ગળ્યાં ઔષધોથી વિરેચન આપવું; કંક વધારે હોય તો (નેપાળો વગેરે) તીખા પદાર્થોથી વિરેચન આપવું અને વાયુ વધારે હોય તો (એરડિયું વગેરે) સિન્ગધ, ગરમ અને ખારા ઔષધોથી વિરેચન આપવું.

જુલાખ ન થાય તો શું કરવું?
અપ્રવૃત્તો તુ પાવયેત્ ॥ ૩૫ ॥

ઉષ્ણામ્ણુ, સ્વેદયેદસ્ય પાણિતાપેન ચોદરમ્ ।
જુલાખ આપ્યા છતાં જુલાખ ન થાય તો તેને ગરમ પાણી પાવું તથા હાથ ગરમ કરીને તે વડે તેનું પેદું શેકવું.

થોડા જુલાખ થાય તો શું કરવું?
ઉચ્ચાનેડલ્પે દિને તસ્મિન્નુક્ત્વાડ્ગ્યેચઃ પુનઃ
પિવેત્ ॥ ૩૬ ॥

જે દિવસે જે લીધો હોય તે દિવસે થોડોક જ જુલાખ થાય (બેઈએ તેવો જુલાખ ન થાય) તો તે દિવસે પછી થોડાન કરવું; અને બીજે દિવસે રોગીએ કરીને જુલાખનું ઔષધ પીવું.

અદદ કોષાનાળાએ કરી રેચ લેવા
નદ્વસ્નેહ કોષ્ટમ્ણુ પિવેદૂર્ધે દ્વશાહતઃ ।

મૂયોડ્ગ્યુપસ્ક્રુતતતુઃ સ્નેહસ્વેદૈવિરેચનમ્ ॥ ૩૭ ॥
વૌગિકં સમ્યતાલોચ્ય સ્સરન્પૂર્વમતિક્રમમ્ ।

સ્નેહન કરવા છતાં જેના કોઠા નરમ ન થયો હોય તેણે દશ દિવસ પછી કર્ગને પણ સ્નેહપાન અને સ્વેદકર્મ કરીને શરીર વિરેચન લેવા યોગ્ય કરવું તથા પડેલા કંક ભૂલને લીધે જુલાખ નહોતો થયો તે બાબત ધ્યાનમાં લઈને સાગી રીતે વિચાર કરીને યૌગિક વિરેચન ઔષધ પીવું. (અગાઉ આપેલું વિરેચન નહિ પણ બીજું અસર થાય એવું યોગ્ય વિરેચન પીવું.)

વિરેચનના અયોગનું લક્ષણ
હત્કુદ્યમુદ્ધિરકવિરુસ્લેશઃ શ્લેષ્મપિત્તયોઃ ॥
કળ્દ્વૈવિદાહઃ વિટિકાઃ પીતસો વાતવિદ્વઘ્નઃ ।

અયોગલક્ષણમ્

(વિરેચન ખરાખર થાય ન તેને વિરેચનનો અયોગ કહે છે.) વિરેચનનો અયોગ થવાથી હૃદય અને કૃષ્ણની શુદ્ધિ થતી નથી, અન્ધિ થાય છે, કંક અને પિત્તનો ઉત્કલેશ થાય છે, શરીર ખલ્લુજ આવે છે અંતર્ભાગમા અને ખહાર પણ લાલ્હ બળે છે, શરીર ઉપર ઝાણી ફેલાયેાનીકળે છે, મળોખમ થાય છે, વાયુ મગ્તો નથી અને ઝાડાની કબજિયાત થાય છે—એ વિરેચનના અયોગના લક્ષણ છે.

વિરેચનના સમ્યગયોગતુ' લક્ષણુ

યોગો વૈપરીત્યે યથોદિતાત્ ॥ ૩૧ ॥

ઉપર કહેલા અયોગના લક્ષણથી ઉંધા લક્ષણ બેવામા આવે, ત્યારે વિરેચનનો સમ્યગ્ યોગ થયો છે એટલે ખરાખર વિરેચન થયુ છે એમ જાણવુ, એટલે હૃદય અને કૃષ્ણની શુદ્ધિ થાય, રચિ ઉત્પન્ન થાય, કંક અને પિત્તનો ઉત્કલેશ ન થાય, ખલ્લુજ ખળતગ, ફેલાયેા, સળે ખમ વગેરે કાઈ થાય નહિ, વાયુ યોગ્ય રીતે સરે અને ઝાડાની કબજિયાત મહે નહિ, ત્યારે જાણવુ કે વિરેચન ખરાખર થયુ છે.

વિરેચનના અતિયોગતુ' લક્ષણુ

વિટ્પિત્તકફવાતેષુ નિ રુત્તેષુ ક્રમાત્ક્રવેત્ ।
નિ.પ્રલેપ્પિત્તમુદકં પ્રેતં કૃષ્ણં સલોહિતમ્ ॥૪૦॥
માંસઘ્રાવનતુલ્યં વા મેદઃક્ષણ્ડામ્ભેવ વા ।
ગુદનિ.સરણં તૃષ્ણા ધ્રમો નેત્રપ્રવેશનમ્ ॥૪૧॥
મવન્ત્યતિવિરિક્તસ્ય તથાડતિદમ્પનામ્રવા ।

(જ્યારે વિરેચન વધારેપડતુ થાય ત્યારે તેને વિરેચનનો અતિયોગ કહે છે.) વિરેચનનો અતિયોગ થવાથી ઝાડા, પિત્ત, કંક અને વાયુ નીકળી ગયા પછી અનુક્રમ કંક વિનાનુ એકલા પિત્તરાણુ પાણી નીકળે છે, તે પાણી ઘેળા રગનુ, કાળા રગનુ કે જગ રતા રગનુ હોય છે, અથવા માસના ઘેવાણુ જેવુ કે ચળીના કકડા જેવુ હોય છે, વળી ગુદા (આમળ) ખહાર નીકળે છે, તગ્સ ખહુ લાગે છે, ફેર આવે છે, આખો ભીડી જતી રહે છે અને અતિશય ભ્રમણી થવાથી હાખળાપણુ વગેરે જે ઉપદ્રવો (ગુ,

૧૮, ૨૫૩) થાય છે, તે ઉપદ્રવો પણ થાય છે.

ખરાખર વિરેચન થયા પછીના ઉપચાર સમ્યગ્વિરિક્તમેતં ચ વમનોક્તેન યોજયેત્ ॥૪૨॥
ધૂમવર્જ્યેન વિધિના

જ્યારે જુલાખ ખરાખર થયો છે એમ માન્યમ પડે ત્યારે સાગી રીતે વમન થયેવાના જે ઉપચાર શ્લોક ૨૭મા કુવાના કહ્યા છે, તેમાના ધૂમપાન વિધિ મિનાયના ખીજ ઉપચાર વિરેચન થયેલાને પણ કરવા.

વિરેચન આપેલાતુ' ભોજન

તતો વમિતવાનિવ ।

ક્રમેણાશ્નતિ મુઝાનો મજેત્પ્રકૃતિમોજનમ્ ॥૪૩॥

પછી ભ્રમણી કગવેલા માણુબને જે રીતે રાત્રી ડાગરના ચોખાનો ભાત અને પેયા વગેરે ખવરાવવાનો તથા કમેકમે કેટલેકે દહાડે પછી હમેશાના ભોજન ઉપર લાવી મૂકવાનો કમ શ્લોક ૨૮, ૨૯મા કહ્યો છે, તે રીતે વિરિક્ત (વિરેચન કગવેલા) માણુસે પણ ધીમેધીમે તે જ કમથી રોજનુ માફક આવતુ ભોજન ખાતા થઈ જવુ.

શોધન ક્યુ' હોય તે દિવસે કાણુ ઉપવાસ કરવો ?

મન્દવહ્નિમસંશુદ્ધમક્ષામં દોપદુર્બલમ્ ।

અટ્ટજીર્ણલિહ્નં ચ લઘ્વયે:પીતમેવજમ્ ॥૪૪॥

જેનો જઠરાગ્નિ મદ હોય, જેના દોષની શુદ્ધિ સારી રીતે થઈ ન હોય, શોધનથી જે શરીરે ફેરા ન થયો હોય, જે ફેાપને ક્ષીધે નખળો થઈ ગયો હોય, તથા પીધેલુ ઔષધ પચી ગયાના ચિહ્ન જેનામા માન્યમ ન પડતા હોય, એ પાચ જલુને ઔષધ પાયા પછી ઉપવાસ કગવેા.

નાંધ :-ઔષધ પચી ગયુ' હોય તેનાં લક્ષણુ :-વાયુ અનુલોમ થઈ જાય, સ્વસ્થતા આવે, શૂખતગ્સ લાગે, ખળ આવે, મન આનદમા આવે, સ્ફૂર્તિ આવે, ઘદ્રિયો ચપળ થઈ જાય, ચોખ્ખા ઓડકાર આવે—એ ઔષધ પચી ગયાના લક્ષણુ છે.

ઔષધ પચ્યા વિના રહ્યું હોય તેનાં લક્ષણુ
કંટાળો, બળતરો, શરીર અકડાઈ બન્ય,
ફેર, મૂત્સા, માથું દુખે, અણુશ્મો, બળ ઓછું
થાય—એ ઔષધ પચ્યા વિના રહ્યું હોય તેનાં
લક્ષણુ છે. (ચરકસંહિતા સિદ્ધિસ્થાન અ. ૬
શ્લો. ૨૬,૨૭)

શોધનને દિવસે ઉપવાસ કરાવવાનું કારણુ
સ્નેહસ્વેદૌપવોપ્લેશસંઘિતિ ન વાઘ્યતે ।

સ્નેહ પીવાથી, શેક કરવાથી અને શોધન
આવધ પીવાથી જે દોષોનો ઉત્કલેશ થયો હોય
તે દોષોમાંથી કેટલોક ભાગ શરીરની બહાર
નીકળી ગયા પછી બાકી રહેલા જે દોષ સ્ત્રોતોમાં
ચોટી ગયા હોય છે તે ચોટી ગયેલા દોષો, ઉપર
(શ્લોક ૪૩૩, ૪૪ માં) કહ્યા પ્રમાણે ઉપવાસ
કરનારને હેરાન કરતા નથી.

પેયાદિ ક્રમની જરૂર

સંશોધનાન્નવિસ્ત્રાવસ્નેહયોજનલઘ્નૈઃ ॥ ૪૫ ॥

યાત્યગ્નિર્મન્દતાં તસ્માત્ કમં પેયાદિમાચરેત્ ।

દોષનુ બરાબર સંશોધન કરવાથી, કેસ
ખોલાવીને લોહી કઠાવવાથી, સ્નેહ પીવાથી અને
ઉપવાસથી અગ્નિ મંદ પડે છે; માટે પૂર્વે (શ્લોક
૨૯ માં) કહેલા પેયાદિ ક્રમનુ સેવન કરવું.
(કોઈ કહેશે કે સંશોધન કરવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત
થાય છે એમ આગળ (શ્લોક ૬૦ માં) કહે-
વાના છે તે વચન સાથે આ વચનને વિશેષ
આવશ્ય; કેમ કે અહીં એમ કહેવું છે કે સંશોધન
કરવાથી અગ્નિ મંદ પડે છે; માટે આનો ઉત્તર
શો છે? નો એનો ઉત્તર એવો છે કે દોષનુ
સંશોધન કરતા કરતા અગ્નિ મંદ પડે છે, પણ
સંશોધન બરાબર થાય પછી પેયા વગેરે ક્રમ
પાળનારનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.)

પેયાદિ ક્રમ કોને હિતકર નથી ?

સ્તુતાલ્પવિત્ત્વેષ્માણં મદ્યપં વાતવૈત્તિકમ્ ॥ ૪૬ ॥
પેયાં ન પાયયેત્તેવાં તર્પણાદિક્રમો હિતઃ ।

શોધનમાં જે રોગીના પિત અને કફ થોડાં
જ બહાર નીકળ્યાં હોય, જે ઘાટ પીતો હોય,
તથા જેનામાં વાત, પિત દોષ પ્રબળ હોય, એ
ત્રણને શ્લોક ૨૯ વાળાં પેયા વગેરે પાવાં નહિ;

પણ તેમને પટેલી ટંકે ડાગરની ધાણીનો સાથુ,
ખીજે ટંકે માસરસમાં કરેલો ભાત એવો તર્પણુ
વગેરે ક્રમ હિતકર છે.

વમન અને વિરેચન ઔષધ ક્યારે
અસર કરે છે ?

અપચ્ચં વમનં દોવાન્ પચ્યમાનં વિરેચનમ્ ॥ ૪૭ ॥
નિર્હૃદ્વમનસ્યાતઃ પાકં ન પ્રતિપાલયેત્ ।

વમન ઔષધ પોતે પચ્યા પહેલાં દોષોને
બહાર કાઢી શકે છે; તથા વિરેચન ઔષધ
પોતે પચતાંપચતાં દોષોને બહાર કાઢે છે; માટે
વમન ઔષધ પચવાની રાહ બેની નહિ.

દુર્બલો ઘટ્ટદોષશ્ચ દોરપાકેત યઃ સ્વપમ્ ॥ ૪૮ ॥
વિવિચ્યતે મેદનીયૈર્મૌજ્યૈસ્તુપવાદયેત્ ।

નબળા અને બહુ દોષવાળા માણસને દોષ
માડી જવાથી આપોઆપ જીલાબ થતા હોય
તો તેને ભેદી યોજન આપવું એટલે એને
વિરેચનની ગરજ સરશે.

દુર્બળ વગેરેને કેવું અને કેટલું ઔષધ આપવું ?

દુર્બલઃ શોષિતઃ પૂર્વમ્લપ્દોષઃ કુશો નરઃ ॥ ૪૯ ॥
અપરિશ્વાત્ક્રોષશ્ચ પિવેન્મૃદ્વલ્પમૌષધમ્ ।

વરં તદ્સહ્નુપીતમન્યથા સંશયાવહમ્ ॥ ૫૦ ॥

હરેદ્વઘ્નશ્ચાન્ન દોષાનલ્પાનલ્પાન્ પુનઃ પુનઃ ।

જેઓ નબળા હોય, જેમના દોષનુ પૂર્વે
શોધન કરેલું હોય, જેમના શરીરમાં થોડો દોષ
હોય, જેઓ શરીરે પાતળા હોય, જેમનો કોઠો
કેવો છે તેની બજાર ન હોય, તેમણે થોડું તથા
મૃદુ (હળવું) ઔષધ પીવું; કેમ કે તેમને ઘણું
તથા તીક્ષ્ણ ઔષધ આપવાથી તેમની જિંદગી
બેખમમાં આવી પડે છે. તેમને વારંવાર
થોડુંથોડું ઔષધ આપવાથી ચલિત થયેલા
ઘણા દોષોને તે થોડેથોડે બહાર કાઢે છે
અને એ ગતિ તે રોગીના બળની હાનિ કર્યાં
સિવાય તેનો દોષ નીકળી બન્ય છે, માટે એ
પાય પ્રકારના માણસોએ થોડું અને હળવું
ઔષધ અનેક વાર પીવું.

દુર્બળ માણસના અલ્પ દોષની ચિકિત્સા

દુર્બલસ્ય મૃદુદ્રઘૈરલ્પાન્ સંશમયેત્તુ તાન્ ॥ ૫૧ ॥

દુર્બળ માણસના અલ્પ દોષને હળવા

ઔષધો વડે શમાવવા.

ફલેશયન્તિ ચિરં તે હિ હન્યુર્વેનમનિર્હતાઃ ।

પણ બે દોષ ખટુ હોય તો તેનું થોડા અને હળવા ઔષધ વડે વારંવાર શોધન કરવું; કેમ કે તે દોષનું શોધન કરવામા ન આવે તો રોગીને ઘણા કાળ સુધી પીડે છે અથવા તે દોષ નીકળી ન જાય તો વખતે રોગીને નાશ પણ કરે છે.

મંદાશ્નિવાળાનું અને દૂર કોષ્ટનું શોધન મન્દાશ્નિ ક્રૂરકોષ્ટં ચ સક્ષારલવણેર્ધૃતિઃ ॥૫૨॥ સન્ધુક્ષિતાશ્નિ વિજિતકાકાગતં ચ શોચયેત્ ।

બંને જડરાશિ મંદ હોય તથા કોઠો દૂર હોય એવા રોગીને ક્ષાર તથા લવણ માથે ઘી આપીને અનુક્રમે પ્રથમ તેને અશ્નિ પ્રદીપ્ત કરવો તથા કષ્ટ અને વાયુને જીતવા અને પછી તેનું શોધન કરવું.

કોને જીલાખ લાગતો નથી અને એમને જીલાખ શી રીતે કરાવવા ?

રુક્ષમહાનિલકૂરકોષ્ટઃપ્રયાયામશીલિનામ્ ॥૫૩॥ દીતામીનાં ચ મૈપજ્યમવિરચ્યૈવ જીર્ષતિ । તેભ્યો વસ્તિ પુરા દઘાત્તતઃ સ્નિગ્ધં વિરેચનમ્ ॥ શક્તિર્નિર્હૃત્ય વા કિન્ચિત્સીદ્ધગામિઃ ફલવર્તિમિઃ । પ્રવૃત્તં હિ મલં સ્નિગ્ધો વિરેકો નિર્હરેસ્તુલમ્ ॥

લૂખા શરીરવાળા, ઘણા વાયુવાળા, દૂર કોડાવાળા, રોજ કસરત કરનારા અને પ્રદીપ્ત અશ્નિવાળા હોય તેને આપેલું વિરચન તેને જીલાખ કર્યા વિના જ પચી જાય છે. એવા મનુષ્યોને પ્રથમ ખસિત આપવી, તથા તે પછી સ્નિગ્ધ વિરેચન આપવું, અથવા તીક્ષ્ણ ડળવર્તિઓ વડે થોડો મળ ખહાર કાઢીને પછી સ્નિગ્ધ વિરેચન આપવાથી નીકળવા માટેલો મળ સહેલાઈથી ખહાર નીકળશે.

શોધન કરતા પહેલાં થોડુંક જ સ્નેહન કોને કરવું ?

વિપામિશ્રાતપિટિન્નકુષ્ઠશોકવિસર્પિણઃ ।

કામલાપાણ્ડુમેહાર્તાત્તિસ્નિગ્ધાન્ વિશોઘયેત્

ઝેર, અસિધાત (વાગ્બુ કે ચોટ લાગવી), કૈફ્લીઓ, કંક, સોબ, ગ્તવા, કમળો, પાડુ

અને મેહ, એ રોગથી પીડાળેલા રોગીઓને થોડાક જ સ્નિગ્ધ કરીને એમનું શોધન કરવું.

વિરેચન કેવું આપવું ?

સર્વાન્ સ્નેહવિરેકૈશ્ચ, રુક્ષેસ્તુ સ્નેહમાવિવાન્ ।

મર્દ કોઈને સ્નેહ વડે વિરેચન આપવું પણ જમને સ્નેહપાન કરાવીને સ્નિગ્ધ કર્યા હોય તેમને રુક્ષ ઔષધથી વિરેચન આપવું. (મતલબ કે જમને થોડાક જ સ્નિગ્ધ કર્યા હોય તેના શ્લેષ્ઠ પદારાળા વિષ વગેરેથી પીડાતા રોગીને પણ સ્નિગ્ધ વિરેચન આપવું.)

સ્નેહ અને સ્વેદ વારંવાર થોજવાં કર્મણાં વમનાદીના પુનરપ્યન્તરેન્તરે ॥૫૪॥ સ્નેહસ્વેદો પ્રયુક્તીત, સ્નેહમન્તે યલાય ચ ।

વમન વગેર (વમન, વિરેચન, અનુવાસન અને નિરૂહખસિત) ક્રિયાઓની વચ્ચેવચ્ચે કમી કમીને સ્નેહન અને શેક કરવા અને છેક છેલ્લે સ્નેહન કરવાથી ખજ આવે છે.

(પહેલા સ્નેહન અને શેક, પછી વમન, પછી સ્નેહન અને શેક, પછી વિરેચન, પછી સ્નેહન અને શેક, પછી અનુવાસનખસિત, પછી સ્નેહન અને શેક, પછી નિરૂહખસિત, પછી સ્નેહન અને શેક, પછી અનુવાસન કરવું.)

સ્નેહન. સ્વેદન અને શોધનના ક્રમની જરૂર મલો હિ દેહાદુઃશ્લેષ્ય દ્વિયતે વાસલો યથા ॥૫૬॥ સ્નેહસ્વેદૈસ્તથોન્નિલ્પઃ શોધયતે શોચનેર્મલઃ ।

જમ સાચું વગેરે સ્નિગ્ધ પદાર્થ નાખીને તથા પછી ખાડીને વચ્ચેનો મેલ છૂટો પાડીને તેને કાઢી નાખવામા આવે છે, તેમ સ્નેહપાન અને શેક વડે મળને તેના સ્થાનમાથી છૂટા પાડીને પછી શોધન ઔષધોથી મળને શરીર માથી દૂર કરવામા આવે છે.

સ્નેહ અને સ્વેદ કર્યા વિના શોધનથી હાનિ સ્નેહસ્વેદાગ્નત્રયસ્ય કુર્વાત્સંશોઘનં તુ યઃ ॥૫૯॥ દારુ શુષ્કમિવાનામે શરીરં તસ્ય દીર્ઘતે ॥૫૯૩॥

જમ સૂકું લાકડું નમાવવાથી (વાળવાથી) ચિરાઈ જાય છે, ફાટી જાય છે કે સાગી જાય છે તેમ જ માણસ સ્નેહન તથા શેક કર્યા વિનાથ લાગતો જ શોધન કરવા માટે છે તે માણસ

શરીર ચિરાઈ બંધ છે. મતલબ કે સ્નેહપાન કર્યા વિના તથા શેકે કર્યા વિના વમન, વિરેચન વગેરે કર્મ શરીરને હાનિકારક છે.

સંશોધનવું ણ

શુદ્ધિપ્રસાદં વલમિન્દ્રિયાણાં

ધાતુસ્થિરત્વં જ્વલનસ્ય દીપ્તિમ્ ।

ચિરાચ્ચ પાકં વયસઃ કરોતિ

સંશોધનં સમ્યગુપાસ્યમાનમ્ ॥ ૬૦૩ ॥

શોધન સારી રીતે (યથાવિધિ) કરવામાં આવે તો તેથી ખુદિ નિર્મળ થાય છે, ઇન્દ્રિયા ખળવાન થાય છે, ધાતુઓ સ્થિર થાય છે, જડરાશિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને ઘડપણુ મોહું આવે છે.

इत्यंगगहदयं सूत्रस्थाने वमनविरचन-

विधिर्नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ ૧૮ ॥

અધ્યાય ૧૮ મો

અથાતો વસ્તિવિચિમધ્યાયં ઘ્યારયાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

હવે અસ્તિવિધિ સંખંધી અધ્યાય સમબંધીયુ. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે :

અસ્તિ ક્યારે અપાય ? અસ્તિના પ્રકાર

વાતોલ્વણેષુ દોષેષુ વાતે વા વસ્તિરિવ્યતે ।

उपक्रमणां सर्वेषां सोऽग्रणीस्त्रिविचस्तु सः ॥

નિરુહોઽન્વાસનં વસ્તિરુત્તરઃ

જે દોષમાં વાયુ પ્રધાન છે એવા વાયુપિત (ભેગા) અને વાયુકક (ભેગા)ના રોગોમાં અથવા કેવળ વાતદોષમાં પણ અસ્તિ આપવાની જરૂર છે; કેમ કે સર્વ ઉપક્રમો (ચિકિત્સા)માં અસ્તિ ઉત્તમ છે. એ અસ્તિ ત્રણ પ્રકારની છે : નિરૂહ, અનુવાસન, ઉત્તર.

ક્યા રોગમાં નિરૂહઅસ્તિ આપવી ?

तेन साधयेत् ।

गुल्मानाहखुडप्लीहगुद्धातीसारशूलिनः ॥ ૨ ॥

जीर्णज्वरप्रतिश्यायशुक्रानिलमलग्रहान् ।

वर्ध्माश्मरीरज्જોનાશાન દારુણાંઘ્ના-

નિલામયાન્ ॥ ૩ ॥

ગોળો, આનાહ, પત, ખરોળ, નિરામ અતિસાર, શૂળ, જીર્ણજ્વર, સળેખમ, વીર્થ રોકાઈ રહે, વાયુ ન સરે, મળ રોકાઈ રહે, વધરાવળ, પથરી, ત્રીનો માસિક અટકાવ જતો રહે, લયકર વાયુના રોગ-એ સર્વ રોગનો નિરૂહઅસ્તિ વડે ઉપચાર કરવો.

નિરૂહઅસ્તિ કોને ન આપવી ?

अनास्थाप्यास्त्वतिस्तिग्धः क्षतोरस्कો

सृशं कृशः ।

આમાતિસારી વમિમાન્ સંશુદ્ધો દત્તનાવનઃ ॥૩॥

श्वासकासप्रलेकाशौहिष्माधमानाप्यवहयः ।

શૂનપાયુઃ કૃતાહારો ઘદ્વચ્છિદ્રોદકોદરી ॥ ૫ ॥

કુષ્ઠી ચ મધુમેહી ચ માસાન્ સત્ત ચ ગર્ભિણી ।

અતિશય સ્તિગ્ધ (જેને અતિશય સ્નેહપાન થઈ ગયું હોય તે), ઉરઃક્ષતવાળો, અત્યંત દૂબળો, આમાતિસારવાળો, જીલટીના રોગવાળો, શોધન કરેલો, નસ્થ આપેલો, ઉધરસવાળો, દમવાળો, પ્રસેકવાળો, હરસવાળો, હેડકીવાળો, આધમાનવાળો, મંદાશ્નિવાળો, જેની શુદ્ધાએ સોબે હોય તે, જેણે ખાધું હોય તે, ખડ્ગોદર, છિદ્રોદર અને જળોદર રોગ જેને થયા હોય તે, કુષ્-રોગવાળો, મધુમેહ નામે મેહવાળો અને સાત માસ પૂરા થાય ત્યાં સુધી સગભાં સ્ત્રી-એટલા રોગીઓને આસ્થાપન(નિરૂહ)અસ્તિ અપાય નહિ. (જે અતિ સ્તિગ્ધને આસ્થાપનઅસ્તિ આપે તો તે અસ્તિ તેના દોષને સ્થાનમાંથી ચલિત કરીને સોબે અને ઉદરરોગ પેદા કરે. ઉરઃક્ષતવાળાને અને દૂબળાને નિરૂહઅસ્તિ આપવાથી તે અસ્તિ આપવાથી શરીરના દોષ ખળણી જીકવાથી શરીરને પીડા થાય. આમાતિસારવાળાને અસ્તિ આપવાથી દોષ સારી રીતે ખહાર ન નીકળવાથી અને શરીરને ક્ષોભ થવાથી અતિશય પીડા થાય. જીલટીના રોગવાળાને નિરૂહ આપવાથી દોષોનો ઉત્ક્રેશ નિરૂહઅસ્તિને ઊંચી ચડાવી દે. જેમ ખાર ચાંદાને ખાળે છે તેમ વમન-વિરેચનથી શોધન કરેલા અને ખાલી પડી ગયેલા શરીરને નિરૂહઅસ્તિ ખાળે છે. નસ્થ લીધું હોય તેની હાંસ-

ટીથી ઉપરના ભાગની શિરાઓ ખુલ્લી થયેલી હોવાથી નિરૂદ્ધ વિભ્રમ કરે છે. ઉચ્ચરમ તથા હમ વગેરે રોગવાળાના દેહોનો ઉત્ક્રેશ થયેલો હોવાથી નિરૂદ્ધખસ્તિ ઊંચી ચડી જાય છે. હરસ વગેરે રોગવાળાઓને નિરૂદ્ધ આપવાથી અત્યંત પેટ ચડે છે કે મરણુ પણ થાય છે, મંદ અશ્વિવાળાને મતલ, જડતા વગેરે થાય છે. ગર્ભવતીને પહેલા માત મહિના સુધી નિરૂદ્ધખસ્તિ આપવાથી ગર્ભને નુકસાન થાય, ગર્ભ પડે કે રક્તપિત્તનો રોગ થાય.)

અનુવાસનખસ્તિ કોને આપવી ?

આસ્થાપ્યા એવ આસ્થાપ્યા વિદ્યોપાદતિવદ્વયઃ ॥૬॥
રૂક્ષાઃ કૈવલવાતાર્તાઃ

જેમને આસ્થાપનખસ્તિ આપવાની છે, તેમને (શ્લો. ૨, ૨૩, ૩) અન્યામનખસ્તિ પણ આપવી. તેમા ખાસ કરીને રૂક્ષ (વૃખા), કેવળ વાયુના રોગથી પીડાયેલા અને અતિશય જડતા-શ્નિના બેરવાળાને અનુવાસનખસ્તિ આપવી.

અન્યાસનખસ્તિ ન આપવા જેવા રોગી

નાનુવાસ્યાસ્ત એવ ચ ।

ચેડનાસ્થાપ્યાસ્તથા પાણ્ડુકામલામેહપીત્તસાઃ ॥૭॥

નિરબ્રહ્મીહવિટ્ત્વમેદિગુહકોષ્ઠકફોદરાઃ ।

મમિથ્યન્દિમુશસ્થૂલક્રમિકોષ્ઠાહ્યમાહતાઃ ॥૮॥

પીતે વિપે ગરેડપચ્યા સ્કોપદી ગલગળ્ડવાન ।

જેમને આસ્થાપનખસ્તિ આપવામા આવતી નથી એટલે જેને નિરૂદ્ધખસ્તિની મના કરેલી છે, તેમને (શ્લો. ૩૩૩થી ૩૩૬) અનુવાસનખસ્તિ પણ આપવી નહિ, તેમ જ પાક, કમળો, મેહ, મળોષમ એ રોગવાળાને અનુવાસનખસ્તિ ન આપવી; જેણે બોજન ન કર્યું હોય એટલે ઉપવાસી હોય તેને, બેરવાળા રોગવાળાને, જેને ગડો નરમ (ભાગેયો) થતો હોય, જેને કોઠો ભારે હોય (=જેના કોઠામા ભાર હોય), કંદેહરનો રોગ જેને થયો હોય, જેને અસિધ્યંદ થયો હોય, જેઓ શરીરે પાતળા કે જડા હોય, જેમના કોઠામા કરમિયા હોય, જેમને કિરુસ્તભનો રોગ થયો હોય, જેણે ઝેર કે ગર પીધુ હોય, જેને અપચી-ગડમાળાનો રોગ થયો

હોય, જેને હાધીપગ રોગ થયો હોય, જેને ગલગંડ રોગ થયો હોય, તેમને અનુવાસનખસ્તિ આપવી નહિ.

નિરૂદ્ધ તથા અન્યાસનખસ્તિનું યંત્ર

તવોસ્તુ નેત્રં હેમાદિધાનુદાર્ધસ્થિવેણુજમ્ ॥૯॥
ગોપુચ્છાકારમચ્છિદ્રં સ્લક્ષ્ણજું ગુલિકામુલમ્ ।

નિરૂદ્ધ અને અન્યામનખસ્તિ આપ્યા માટે જે યંત્ર કરવામા આવે છે તેનું 'નેત્ર' સાનુ, રૂપ, પિતળ, લોહ, કાંસ, કલાઈ, સીસુ વગેરે ધાતુનું બનાવવું; અથવા સીસુમ વગેરે લાકડાનું બનાવવું; અથવા હાથીદાંત વગેરે હાડકાનું બનાવવું; અથવા વાસનું બનાવવું. તે આકારમા ગાયના પૂંછડા જેવું ક્રમે ક્રમે પાતળું થતું જતું અને ગોળ હોવું જોઈએ. ને ચૂએ એવું કાચું ન હોવું જોઈએ. સ્પર્શ કરતા ચુવાળું લાગે એવું હોવું જોઈએ તથા તેનું મુખ મોતી જેવું ગોળ અને ખૂટું જોઈએ. (નેત્ર=ખસ્તિ આપવાની નળી.)

નેત્રની લ'ખાઈ

કનેડ્વે પચ્ચ, પૂર્ણેડસિદ્ધાસત્તમ્યોડ-

હુગુલાનિ પટ્ટ ॥૧૦॥

સત્તમે સત્ત, તાન્યષ્ટો દ્વાદશે, વોડશે નવ ।

દ્વાદશૌવ પરં વિશાદ્વીક્ષ્ય વર્ષાન્તરેવુ ચ ॥૧૧॥

વયોવલશરીરાણિ પ્રમાણમભિવર્ધયેત્ ।

ખાળક(રોગી)ની ઉંમર એક વરસ કરતા ઝોછી હોય તો તે નેત્ર (નળી) રોગીના પાંચ આગળ જેટલું લાખુ રાખવું, એક વરસ પૂર્ થયા પછીથી તે છ વરસ પૂર્ણ થતાં સુધીની રોગીની ઉંમર હોય તો તેને તેના છ આગળ લાખું નેત્ર રાખવું, સાતમે વરસ સાત આગળનું નેત્ર રાખવું, આરમે વરસે આઠ આગળનું નેત્ર રાખવું, સોળમા વરસે નવ આગળનું નેત્ર રાખવું અને વીસમા વરસ પછી ગમે તે ઉંમરવાળાને માટે રોગીના આર આગળ લાખું નેત્ર જોઈએ. (આંગળીની પહેલાઈને આગળ કહે છે.)

રોગીની ઉંમર, ખળ, શરીર વગેરે જોઈને વચલા વર્ષો એટલે નવરુ, દશરુ વગેરે વર્ષોમાં

તે નેત્રનું પ્રમાણ વધારવું. દાખલા તરીકે આડમે વર્ષે ૭૩ આંગળ, નવમે વર્ષે ૭૩ આંગળ વગેરે.

નેત્રની જાડાઈ

સ્વાહુગુણેન સમં મૂલે સ્થૌલ્યેનાગ્રે કનિષ્ઠયા ॥૧૨

તે નેત્રનું મથાળું રોગીના અંગૂઠાના મૂળ જેટલું જાડું (ઘેરાવાવાળું) રાખવું તથા તેને અગ્ર ભાગ ટચલી આંગળીના અગ્ર ભાગ જેટલો જાડો રાખવો.

નળીના ઉપરના છિદ્રનું માપ

पूर्णेऽद्भेऽङ्गुलमादाय तदर्धाधिप्रवर्धितम् ।

अङ्गुलं परमं छिद्रं મૂલેऽગ્રે વહતે તુ યત્ ॥૧૩॥

મુદ્રં માપં કલાયં ચ ક્લિદ્ધં ફર્ફન્યુકં ક્રમાત્ ।

(દરહી એક વરસથી ઓછી જંમરનો હોય તો નળીના ઉપરના છિદ્રનો ઘેરાવો દરહીનો અડધો આંગળ રાખવો. દરહીની જંમર એક વર્ષની હોય તો નળીના ઉપલા છિદ્રનો ઘેરાવો દરહીનો એક આંગળ રાખવો. દરહીની જંમર સાત વર્ષની હોય તો નળીના ઉપલા છિદ્રનો ઘેરાવો દરહીનો સવા આંગળ રાખવો. દરહી ખાર વર્ષની જંમરનો હોય તો નળીના ઉપલા છિદ્રનો ઘેરાવો દરહીનો દોઢ આંગળ રાખવો. દરહી સોળ વર્ષનો હોય તો નળીના ઉપલા છિદ્રનો ઘેરાવો દરહીના પોણાબે આંગળ રાખવો. દરહી સત્તર વર્ષનો હોય તો નળીના ઉપલા છિદ્રનો ઘેરાવો દરહીના બે આંગળ જેટલો રાખવો. દરહી અઠાર વર્ષનો હોય તો નળીના ઉપલા છિદ્રનો ઘેરાવો દરહીના સવાબે આંગળ રાખવો. દરહી ઓગણીસ વર્ષનો હોય તો નળીના ઉપલા છિદ્રનો ઘેરાવો દરહીના અઢી આંગળ રાખવો. દરહી વીસ વર્ષનો હોય તો નળીના ઉપલા છિદ્રનો ઘેરાવો દરહીના પોણા-ત્રણ આંગળ રાખવો. દરહી એકવીસ વર્ષનો હોય તો નળીના ઉપલા છિદ્રનો ઘેરાવો દરહીના ત્રણ આંગળ જેટલો રાખવો. એકવીસથી મોટી જંમરવાળા દરહી માટે એકવીસ વર્ષના દરહી માટે રાખવાતું છે એટલું જ છિદ્ર રાખવું. આંગળ એટલે આંગળીની પહેલાઈ જેટલુ માપ.)

નળીના નીચેના છિદ્રનું માપ

(નળીના નીચેના છેડાના છિદ્રનો ઘેરાવો એક વરસની જંમરના દરહી માટે મગનો દાણો પેસી શકે એટલો, સાત વરસના દરહી માટે અડધનો દાણો પેસી શકે એવડો, ખાર વરસના દરહી માટે વટાણાનો દાણો પેસી શકે એવડો, સોળ વરસના દરહી માટે પલાળેલો (પાણીમાં ઢૂલેલો) વટાણાનો દાણો પેસી શકે એવડો અને એકવીસ વર્ષના દરહી માટે નાતું જાર પેસી શકે એવડો રાખવો.)

દરહીની જંમર પૂરા એક વર્ષની હોય તેને માટે એના એક આંગળ જેટલા ઘેરાવાવાળું નળીના ઉપલા છેડાનું છિદ્ર રાખવું. એ ગીતે શરૂ કરીને આંગળના ચોથા ભાગ જેટલું વધારતાં વધારતાં આખરે ત્રણ આંગળના માપ જેટલા ઘેરાવાવાળું છિદ્ર મોટામાં મોટું રાખવું. પણ નળીના નીચલા છેડાનું છિદ્ર અનુક્રમે મગ, અડધ, વટાણો, પાણીમાં ઢૂલેલો વટાણો અને નાતું જાર પસાર થઈ શકે એવડું રાખવું.

નળીને બે છેડે વીંટીઓ(અંગૂઠીઓ)ચડાવવી

मूलच्छिद्रप्रमाणेन प्रान्ते घटितकर्णिकम् ॥ ૧૪ ॥

વર્ત્યાઽગ્રે પિહિતં, મૂલે યથાસ્વં દ્વાઙ્ગુલાન્નરમ્ ।
કર્ણિકાદ્વિતર્યં નેત્રે કુર્યાત્

નળીના મૂળમાં (=ખસ્તિ સાથે જોડવાના છેડામાં) જેટલા માપનું છિદ્ર હોય તેટલા માપની ઉપસેલી કડી (વીંટી) નળીના અગ્ર ભાગ આગળ (=ચુદા તરફને છેડે) નળીને પડેરાવવી, અને નળીના ચુદા તરફના છેડાનું છિદ્ર વાટ ખોસીને બંધ કરવું; નળીના ખસ્તિ તરફને છેડે બે ઉપસેલી કડીઓ (વીંટીઓ) નળીને એવી ગીતે પડેરાવવી કે એ બે કડીઓ વચ્ચે દરહીના બે આંગળ જેટલુ અંતર રહે.

(નળીને નીચલે ચુદા તરફને છેડે કડી ચડાવવાથી નળીના નીચલે છેડા ચુદામાં વધારે પેસી જતો અટકે છે. નળીને ઉપલે ખસ્તિ તરફને છેડે બે વીંટીઓ ચડાવીને એ બે વીંટીઓ વચ્ચે બે આંગળનું અંતર રાખવાથી બે ઉપસેલી વીંટીઓ વચ્ચે પડતા બે આંગળના

आडाभां अस्तित्ने नणी नाथे अराअर आंधी शकाय छे नेथी नणी वडीमा अस्तित्मां छेथी यडी नय के धडीमां अस्तित्मांथी नीथी जेतगी नय अेतु अतनु नथी. नणीना नीयला सागना छिद्रने वाट पोन्नीने अंध करवाथी अे छेडेथी कंध क्यगे के ज्वात के भीथु कंध नणीमां यडीने अस्तित्मां जर्ध शकतु नथी.)

नेत्र(नणी)मां भूट्वाणी अस्तित्

तत्र च योजयेत् ॥ १५ ॥

अजाविमहिपादीनां यस्ति सुसृदितं रढम् ।
कपायरक्तं निद्रिलद्रग्रन्थिगन्धशिरं तनुम् ॥१६॥
प्रयितं साधु सूत्रेण सुखसंस्थाप्यमेवजम् ।

अने तेव पाधने भूष मसणेत्, मज्ज्यूत, छरडे जेवा पूरा द्रव्येना रसथी रजेत्, कालं न डेय अेवु (काष्ठाविनातु), गांडा विनातु; गंध विनातु, रंगा विनातु, पातयु, अस्तित्मा डवा न चेनी शके अे रीने अूतणीना पुष्केण आटा मागीने अराअर गांडा वाणीने नणी साथे आधेलु. जेटली दवा अदर मवडाववानी डेय तेरली सदेलाधथी अदर सरी शकाय अेवु, अकरा, वेटी, पाडेा (अणद, छरलु, लूड) वजेर प्राणीनुं भूत्राशय (=अस्तित्, प्येडर) तेमां (अेटले नणीने उपले छेडे झीट करेली अे वींटीअेना वयजाणामां) अराअर आधवुं (नणीने उपरने छेडेा प्राणीना भूत्राशयमां जरा यडावीने भूत्राशयतुं छिद्र जे वींटीअेना वयजाणामा अराअर आधी देवुं).

प्राणीना भूत्राशयने अदले शु'वापर्री शकाय ?
धस्यभावेऽङ्कपादं वा न्यसेद्वास्तोऽयवावतम् ॥१७

अे प्राणीनुं भूत्राशय न मणे तो तेने अदये नाथणतु आमडं, पणतु आमडं के वट्ट कपडु मुकडु (=नणी साथे आधवुं).

(अंहरनी दवा नीतगी न नय तेडला माटे वट्ट कपडं वापरवुं; वट्ट कपडु न डेय तो भीपु पायेलुं कपडं वापरवुं.)

निडडअस्तित्नी मात्रा (भाप)

निरूहमात्रा प्रथमे प्रकुञ्जो वत्सरे परम् ।
प्रकुञ्जवृद्धिः प्रत्यध्वं यावत्पट्टप्रसृतास्ततः ॥१८॥

प्रसृतं वर्धयेदूर्ध्वं द्वादशाष्टादशस्य तु ।
मासततेरिदं मानं, दशैव प्रसृताः परम् ॥१९॥

निडडअस्तित् आपवी डेय त्पार तेनी मात्रा आ प्रमाणि छे: पडेला वर्षमां अेक पद (छ मासनी डंभर डेय तेवामे अरधुं पद). डंभर अेक वरस डंपरांत डेय तो दर वर्षे अेक अेक पद मात्रा वधारवी. अे प्रमाणि आर वर्षनी डंभरनाने आर पद द्रव्य अस्तित्मां आपवुं. पछी तेरमा वर्षथी ने अतन्मा वर्ष सुधी अे मात्रा जेणे पद प्रमाणि दर वर्षे वधारता जनी. अदर वर्षथी ते सिनेर वर्षनी डंभर थता सुधी योवीस पद प्रमाणि निडडनी मात्रा (भाप) जलुवी. सिनेर वर्षनी डंभर पछीनामे माटे नीय पद मात्रा जलुवी. पद अेटले चार तोला. निडडअस्तित्नी मात्रानु वजन कटेलु छे ने कथाय (क्याध), स्नेह सहित जलुवुं.

अनुवासनअस्तित्नी मात्रा

यथायथं निरूहस्य पादो मात्राऽनुवासने ।
अनुवासनअस्तित् आपवी डेय तो निडडनी मात्रा जे डंभरे जेटली कडेली छे, ते डंभरे ते करता योथा सागनुं भाप अनुवासन अस्तित्तु सेवुं; जथां निडडअस्तित् अेक पद कडी डेय त्या अनुवासन द्रव्य अेक कर्ष अेटले अेक तोला सेवुं.

अनुवासननेा पूर्वविधि

आस्याप्यं स्नेहितं खिन्नं शुद्धं लवणकलं पुनः ॥२०॥
अन्वासनार्हं विहाय पूर्वमेवानुवासयेत् ।

शीते वसन्ते च दिवा रात्रौ केचिन्नतोऽन्यदा ॥२१॥
अभ्रकस्नातमुचिताःपादहीनं हितं लघु ।

अस्निग्घरूक्षमशितं सानुपानं द्रवादि च ॥२२॥
कृतचक्रमणं मुक्तविण्मूत्रं रायने सुद्रे ।

नात्युच्छिन्ने न चोच्छीर्यं संविष्टं वामपार्श्वतः ॥२३॥
सङ्कोच्य दक्षिणं सन्धि प्रसार्य च ततोऽपरम् ।

अे मनुष्य निडडअस्तित् आपवाने योग्य डेय, जेने स्नेह वडे सिनगध उथी डेय. वसन विरेचनथी नीचे-डंपर शुद्ध थयो डेय तथा अस्तित्नेा वेग मडन करवाने पाछा शक्तिमान थयो डेय तथा अनुवासनअस्तित्ने योग्य डेय

येवा शैगिनि निरुह आपता पडेलां ज अनुवा-
सनअस्ति आपवी. हेमंतमा. शिशिरमां अने
वसंतमां द्विवसे अन्वासनअस्ति आपवी.
क्रेटलाकमेा मत ऐम छे के ते विनानी ऋतुमां
ऐटवे श्रीभ, वर्षा अने शरदमा राते आपवी;
(पशु धन्वतरि मतने अनुसरनारातु कडेवुं
नेा ऐम छे के राते तो अस्ति न ज आपवी,
केम के राते स्नेह शरीरमा दाभल करवाथी होष
स्थानथी खलित थाय छे, अने स्नेह वीर्य
साधे मणीने आधमान, लारिपशु अने ज्वर
उपजवे छे.) अनुवासनअस्ति जेने आपवानी
होय तेने अगे तेल वगेरे योणीने पछी तेने
स्नान करवावतु; तथा जेटलु भोजन तेने सामान्य
गिने माइके आवतु होय ते करता योथा
साग जेटतु योछु देतुं; छितकर, डलकुं, अहु
स्निग्ध नहि के अहु उक्ष नहि ऐतु, अनुपान
महित अने पातयुं; उष्ण वगेरे शुष्वायुं ऐतु
भोजन नेने करवावतुं. (जे अतिस्निग्ध भोजन
करे तो अने मागेथी दाभल थयेवे स्नेह मद्,
मूर्छा, म दाग्नि वगेरे रोग करे छे. जे अति लूणुं
भोजन करे तो विष्टंभ, अक्षहानि, वर्णुंहानि
वगेरे थाय.) भोजन कर्या पछी तेणु योडुके
इरतुं जेईऐ. पछी आडे-पेशाभ करी तेणु
स्वस्थ थतु. पछी सगवड पडे ऐवी पथारीमा
(भाटलाभा) तेने सुवाडवे; ते (पथारी) अहु
जिनी न होवी जेईऐ अने मातुं जिथु न
गाभव. शैगिने डांजे पासे सुवाडवे तथा तेने
जमणु। पग सकोथीने तथा डांजे पग लांजे।
राभीने सकोथेवे तेने जमणु। पग प्रसारला
डांजा पग पर पडे ऐम सुवाडवे।

अस्ति केवी रीते आपवी ?

अथास्य नेत्रं प्रणयेस्निग्धे स्निग्धमुलं गुदे ॥२४
उच्छ्वास्य वस्तेर्वदने यदे हस्तमक्रमयन् ।
पृष्ठशं प्रति ततो नातिद्वुतविलम्बितम् ॥ २५ ॥
नातिवेगं न वा मन्दं सकृदेव प्रपीडयेत् ।
सावशेषं च कुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ॥२६॥
पछी जे प्रमाणु शैगिने सुवाडीने तेनी शुद्ध
उपर स्नेह योपडवे तथा अस्तित्ना मुख (अत्र)

पर पशु स्नेह योपडवे। पछी अस्तित्नाथी वायुने
अडार काढी नाभीने तेने (नेत्रने) अस्तित्ना में
आगण आंधतु, पछी हाथ धूजे नहि ऐवी रीते
अहु उतावणे नहि के अहु धीमे नहि, अहु वेजथी
नहि के अहु मंद नहि ऐवी रीते ते अस्तित्तुं
औषध के स्नेह उपर जय (परडानी कुरेड तरइ
ते जय) ऐम ऐके ज वार नणी दभाववी-
अस्तित्तुं यडावतां अस्तित्मां योडा स्नेह (के औषध)
भाडी राभवो (अस्तित्तुं अथुं औषध के
स्नेह शरीरमा यडावी हेतुं नहि); केम के
अस्तित्ना छेवतना सागमां वायु होय छे.

अस्ति आप्या पछीनी क्रिया

दत्ते तृप्तानवेहस्य पाणिना ताडयेत्स्फूर्त्तौ ।
तत्पाणिभ्यां तथा शय्यां पादतश्च

त्रिरुक्षिपेत् ॥ २७ ॥

ततः प्रसारिताङ्गस्य सोपधानस्य पाणिणिके ।

आह्वन्यान्मुष्टिनाऽङ्गं च स्नेहेनाभ्यस्य

मर्दयेत् ॥ २८ ॥

वेदनार्त्तमिति स्नेहो न हि शीघ्रं निवर्तते ।

योज्यः शीघ्रं निवृत्तेऽन्यः स्नेहोऽतिष्ठन्न-

कार्यकृत् ॥ २९ ॥

अस्ति आप्या पछी तेतु शरीर अतुं
राभीने हाथथी तेना कूला उपर त्रतु वजत
मारतुं, तेम ज तेनी पानी वती तेना कूला उपर
त्रलु वजत मारतु, वणी पग साण्णीथी भाटवे।
त्रलु वार जेयो करवे, पछी तेने कूला नीचे
योशीकुं मूकीने लांजे सुवाडवे अने तेनी
पानीयो उपर त्रलु वार मुकी मारवी; पछी शरीर
उपर तेल योणीने य पी करवी. शैगिनु शरीर
वेदनावायुं होय छे माटे अस्तित् द्वारा शरीरमां
गयेवे स्नेह जलदी पाछे नीकणतो नथी. पशु
जे जलदी पाछे नीकणी जय तो अस्तित् द्वारा
इरीने स्नेह आपवे; केम के शरीरमा स्नेह रहे
नहि तो तेथी जे असर करवानी होय ते
थती नथी.

स्नेह नीकण्या पछी शुं करतुं ?

दीताग्निं त्वागतस्नेहं सायाह्ने भोजयेद्धु ।

ज्यारे स्नेह पाछे नीकणवाने समये पाछे

નીકળે, ત્યારે પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિવાળા માણસને સાયંકાળે હલકું મોજન કગાવવું. (પણ બે સ્નેહ વખતસર ખહાર ન નીકળે કે દરદીનેા અગ્નિ મદ્દ હોય તેા એને સાંજે કાંઈ પણ અવડાવવું નહિ.)

સ્નેહ ખહાર નીકળવાને યોગ્ય વખત નિવૃત્તિઠાલ: પરમહાવો યામાસ્નત: પરમ્ ॥૩૦

મહોરાત્રમુપેક્ષેત, પરતઃ ફલવર્તિમિઃ ।
તીક્ષ્ણૈર્વા ઘસ્તિમિઃ કુર્યાચ્છલં સ્નેહનિવૃત્તયે ॥૩૧

સ્નેહ શરીરમાથી પાછા નીકળવાની વધારામાં વધારે મુદત ત્રણ પહોર છે. એટલા વખતમા બે સ્નેહ પાછા ન નીકળે તે તે ત્રણ પહોર પછી એક રાત્રિદિવસ જેટલો વખત સુધી સ્નેહ ખહાર નીકળવાની રાહ બેવી. તેટલામાં પણ બે સ્નેહ પાછા ન નીકળે તેા પછી ફલવર્તિએ મૂકીને અથવા તીકણુ અસ્તિએ (ક. ૪/૬૯) વડે સ્નેહ પાછા ખહાર કાઢવાને પ્રયત્ન કરવો. (ફલવર્તિએ અર્શચિકિત્સામા (ચિ. ૮/૦૦થી ૨૧૩મા) કહેલી છે. પ્રહરઃ=ત્રણ કલાક.)

સ્નેહ પાછા ન જ નીકળે તેા શુ' કરવુ'?
અતિરોક્ષ્યાદનાગચ્છન્ન ચેજ્ઞાહ્યાદિદોષકૃત્ ।
ઉપેક્ષેતૈવ હિ તતોડધ્યુપિતચ્ચ નિશાં પિવેત્ ॥૩૨

પ્રાતર્નાગરધ્યાન્મામ્મઃ ક્રોષ્ણં, કેચલમેચ વા ।

શરીરના અતિશય લૂખાપણને ક્ષીણે ઝગરમા ગયેલો સ્નેહ ખહાર પાછા ન જ નીકળે અને માકે રહીને પણ જડતા, મદ્દ અગ્નિ વગેરે ઉપપ્રવ કર નહિ, તેા પછી ને સ્નેહ ખહાર કાઢવાને યત્ન કરવો નહિ. પછી એક રાત વચમા જવા હઈને સવારે સૂંડ અને ધાણુાને ક્વાથ લગાર ગરમગરમ પીવો અથવા એકથુ સશેકુ પાણી પીવું. (આમ કરવાથી શરીરમા રહી ગયેલો ન પાડેલો સ્નેહ પાડશે.)

ફરીને અનુવાસન કરવાને કાળ અન્વાસયેત્તૃતીયેડહ્નિ પચ્ચમે વા પુનચ્ચ તમ્ ॥૩૩
યથા વા સ્નેહપક્તિઃ સ્યાદત્તોડધ્યુલ્લગ્નમારુતાન્ ।
ક્યાયામાનિત્યાન્ વીતાગ્રીન્ રૂક્ષાંચ

પ્રતિવાસરમ્ ॥ ૩૪ ॥
તે રોગીને ફરીને ત્રીજે દિવસે અથવા પાચમે

દિવસે અથવા જેટલા દિવસમાં સ્નેહ પચના હોય તેટલા દિવસે પાછી અનુવાસનખસ્તિ આપવી. પણ જ્યો નિત્ય કમરત કરતા હોય, જેમનેા જડરાશિ પ્રદીપ્ત હોય તથા જેમનુ શરીર વૃષ્ટુ હોય, તેમને એ જ કારણસર (સ્નેહ ઝટ પથી જતો હોવાથી) દરરોજ અનુવાસનખસ્તિ આપવી.

નિરૂહખસ્તિ કેાને. ક્યારે, કેવી આપવી ?
દ્રતિ સ્નેહૈલિચનુરઃ સ્નિગ્ધે સ્તોતોવિગુદ્ધયે ।
નિરુહં શોધનં યુગ્મ્યાત્રસ્નિગ્ધે સ્નેહનં તનોઃ ॥

એ પ્રમાણે પૂર્વે કહ્યુ તેમ તણુ કે ચાંડ અનુવાસનખસ્તિ આપીને તેને એ ગીતે સ્નિગ્ધકુર્થા પછી સોનાનું શોધન કરવા માટે શોધન નિરૂહખસ્તિ આપવી. બે શ્લોક દરેથી લેવાળા અનુવાસનખસ્તિને યોગ્ય દરદી ન હોય તેા તેમને અનુવાસનખસ્તિ આપ્યા પિના જ એવી નિરૂહખસ્તિ આપવી કે જે શોધન અને સ્નેહન બને હોય.

નિરૂહખસ્તિ આપવાની પૂર્વ તૈયારી પચ્ચમેડય તૃતીયે વા દિવસે સાધકે ઝુમે ।
મધ્યાહ્ને કિચ્ચિદાવૃત્તે પ્રયુક્તે વલિમ્મહલે ॥ ૩૬ ॥
મગ્ધકસ્ત્રેદિનોઃષ્ટમલં નાતિભુક્ષિતમ્ ।
અવેશ્ય પુરં વોપમેવજાદીનિ ચાદરાત્ ॥૩૭ ॥
ઘસ્તિ પ્રકતપયેદ્દૈઘસ્તદ્વિશ્યંદુમિઃ સહ ।

છેલ્લી અનુવાસનખસ્તિ આપ્યા પછી ત્રીજે કે પાચમે દિવસે મારા માધક દોગમાં મધ્યાહ્ન કાઈક નમે તે વખતે બલિદાન અને મગળ આચાર કરીને રોગીને શરીરે તેજ ચોળાવડું તથા તેને શેક કરવો. પછી દરદીએ ઝાડો-પેશાબ કરી આવવા. પછી જરા મૂખ લાગી હોય એવા તે રોગીને તથા દોષ, ઔપધ. સાત્ત્ય વગેરેમા વિચાર કરીને વેધે ઘણા ખસ્તિના નિબ્જાાને પેતાની સાથે રાખીને આદરથી ખસ્તિમાં આપવાનુ દ્રવ્ય તૈયાર કરવું. નિરૂહખસ્તિમાં આપવાનું દ્રવ્ય કેવી રીતે તૈયાર કરવું ?

કાચયેદ્દિશતિપલં દ્રવ્યસ્વાપ્તૌ ફલાનિ ચ ॥૩૮
પછી અસ્તિ કદમમાં કહેલાં દ્રવ્યો ૮૦ નેલા

તથા આઠ મીઠળ લઈને તે ખંનેને સોળગણુ પાણીમાં ઉકાળવાં અને ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે તે દેવતા પરથી ઉતારી લેવું. (વસ્તુઓનું વજન પ્રમાણુ ખતાવવા આખું છે. એટલું ખધું ખસ્તિ તરીકે આપવાનું નથી.)

દ્વાપ પરવે સ્નેહનું પ્રમાણુ

તતઃ ક્વાચાચતુર્થાશં સ્નેહં વાતે પ્રકલ્પયેત્ ।
પિત્તે સ્વસ્થે ચ વૃષ્ટાંશમૃદ્ધમાંશં કલ્કેઽધિકે ॥૩૩॥
પછી વાયુનો રોગ હોય તો ક્વાથ કરતાં ચોથા ભાગનો સ્નેહ નાખવો, (નિરૂઠખસ્તિની માત્રા ચોવીશ પલની કહેલી છે, માટે સ્નેહ છ પલ લેવો.) પિત્ત અધિક હોય એવા રોગીને અને સાબ ભાણુસને તો છઠ્ઠે ભાગે એટલે ચાર પલ સ્નેહ લેવો. બે કદ્ધ અધિક હોય તો આઠમે ભાગે એટલે ત્રણ પલ સ્નેહ લેવો.

સ્નેહનો સાધારણુ નિયમ

સર્વત્ર ચાષ્ટમં ભાગં કલ્કકાદ્ભવતિ વા યથા ।

નાત્યવ્હસાન્દ્રતા ઘસ્તેઃ

અથવા વાત, પિત્ત, કદ્ધમાં અને સાબ ભાણુસ માટે સર્વત્ર દ્રવ્યનો આઠમા ભાગનો સ્નેહ નાખવો, મતલબ કે જે ગીતે ખસ્તિ અતિશય પાતળી કે અતિશય ઘાટી ન થાય તેમ કરવું. (આ નિયમ પ્રમાણુ ક્વાથનો અમુક ભાગ નહિ પણ ક્વાથ ખનાવવા માટે કરેલાં દ્રવ્યોના કદકનો આઠમે ભાગ સ્નેહ નાખવો.)

સ્નેહમાં નાખવાનાં બીજાં દ્રવ્યનું પ્રમાણુ

પલમાત્રં ગુદસ્ય ચ ॥ ૪૦ ॥

મધુપટ્વાદિશેરં ચ યુત્વ્યા

ગોળ એક પલ (ચાર તોલા) અને મધ, સિંધવ વગેરે બીજું યુક્તિથી નાખવું. (મધ ચાર પલ તથા સિંધવ એક તોલા નાખવો; કાઈવાર જવખાર એક તોલા નાખાય છે. ગોળનું માપ ખતાવવાનું કારણુ એ છે કે પિત્તમાં તેથી અધિક વજન ન લેવું. એ સિવાય માંસ-રસ, સુરા, આસવ, મૂત્ર, દૂધ, કાંજ વગેરે પણ વપરાય છે.)

ખસ્તિનું ઔપધ શી રીતે તૈયાર કરવું?

સર્વં તદ્દેકતઃ ।

ઉષ્ણામ્બુકુમ્ભીશાષ્ટેણ તત્તં જ્વજસમાહતમ્ ॥૪૧॥

પ્રક્ષિપ્ય ઘસ્તીં પ્રણયેત્પાયૌં નાત્યુષ્ણસીતલમ્ ।
નાતિસ્નિગ્ધં ન વા ક્લ્ષ્ટં નાતિતીક્ષ્ણં ન વા મૃદુ ॥
નાત્યવ્હસાન્દ્રં નોનાતિમાત્રં નાપટુ નાતિ ચ ।
લવણં તદ્દ્વલ્લં ચ

પછી તે ખધું ભેગું ઠગીને ભનું પાણી ભરેલા ઘડાની વરાળથી એ ખધું ગરમ કરીને લાકડાની કડછીથી તેને હલાવવું. પછી ખસ્તિમાં તે ઔપધ નાખીને તે ખસ્તિ ગુદામાં મૂકવી. તે અતિશય ગરમ કે અતિશય કંડું ન બેઈએ. તે અતિશય સ્નિગ્ધ કે અતિ ઘૂણું, અતિ તીક્ષ્ણ કે અતિ કોમળ, અતિ પાતળું કે અતિ બઠું, અતિ ઓછું કે અતિ ઘણું, લવણુવિનાનું કે અતિ ખાનું, ખડુ ઓછું ખાટું કે અતિ ખાટું ન બેઈએ. (ખસ્તિનું દ્રવ્ય વધારે પડતું પાકી ન બન્ય તે માટે વરાળથી ગરમ કરવાનું કહ્યું છે.)

પઠન્ત્યન્થે તુ તદ્દિદઃ ॥ ૪૩ ॥

માત્રાં ત્રિપલિકાં કુર્યાત્સ્નેહમાક્ષિકયોઃ પૃથક્ ।
કર્પાઈં માણિમ્ન્યસ્ય સ્વસ્થે કલ્કપલહ્વયમ્ ॥૪૪॥
સર્વદ્રવાણાં રોપાણાં પલાનિ દશ કલ્પયેત્ ।

ખસ્તિના વિધિને બાણુનારા બીબા કેટલાએક એમ કહે છે કે સ્નેહ અને મધ એ ખંને ત્રણ ત્રણ પલ જુદાં જુદાં લેવાં. અરથો તોલો સિંધવ લેવો. સાબ ભાણુસને માટે કલ્ક (ક્વાથ ખનાવવાના ઔપધોનો કલ્ક) એ પલ લેવો. ખાકીના સર્વે દ્રવ પદાર્થો દશ પલ લેવા.

માક્ષિકં લવણં સ્નેહં કલ્કં ક્વાયમિતિ ક્રમાત્ ॥
આવષેત નિરુહાણામેષ સંયોજને વિધિઃ ।

પછી પ્રથમ કૂંડામાં (ઘૂંટવાના પાત્રમાં) મધ નાખીને તેને ઘૂંટવું. પછી તેમાં સિંધવ નાખીને મેળવવું તથા ઘૂંટવું. પછી તેમાં સ્નેહ નાખીને ઘૂંટવો. પછી તેમાં કલ્ક નાખીને મેળવવો. તથા પછી તેમાં ક્વાથ નાખીને મેળવવો. એ પ્રમાણુ અતુકમે મેળવવાથી તે દ્રવ્યો એક-રસ ખની બન્ય છે. નિરૂઠને મેળવવાનો એ વિધિ છે. (દ્રવ્યો એકરસ થાય તો એની બેઈએ તેવી અસર થાય છે.)

निर्द्ध व्याख्या पञ्चोत्तमो विधि

उत्तमाना दत्तमात्रे तु निरूढे तन्मना भवेत् । ४६॥
 वृत्तोपघानं सञ्जातप्रेगञ्चोरुत्कृत् सृजेत् ।

निर्द्ध व्याख्या पञ्ची निर्द्ध अर्द्धात् नीकणयानो
 वेग आवे ते आभतनु ध्यान गभाने, ओष्णीकु
 कृला नीचे गभाने यत्ता गृष्ट गडुत् तथा ऐने।
 वेग आवे ऐट्के अधूकडा ऐन्हीने ते प्रेगेने
 अर्द्धार काठवे।

**निर्द्धनी मुहत्तः निर्द्ध पाछो न नीकणे
 तो गुं करवुं ?**

आगतं परम कालो मुहत्तं सृष्टये परम् ॥४७॥
 तत्रानुलोमिक स्नेहक्षारमूत्राम्लरूपितम् ।
 त्वरितं स्निग्धतीक्ष्णोष्णं वस्तिमन्यं प्रपीडयेत् ॥
 त्रिदद्यात्फलवर्तिं वा स्वेदनेत्रासनादि च ।

निर्द्ध पाछो अर्द्धात् आनयानी वधारमा
 वधारं मुहत्त मेक मुहत्तं (ऐ वडी=४८ मिनिट)
 अणुवी ऐट्थी वाग्मा ऐ निर्द्ध पाछो न
 नीकणे तो पञ्ची भग्नु थाय माटे ४८ मिनिट
 सुधी ऐ निर्द्ध पाछो न नीकणे तो उतावणे
 भीळ निर्द्धभस्ति आपवी ते भीळ निर्द्ध
 भस्ति अनुवोमन करे ऐवी, गोभूज, छाश,
 काळ वगेर अटाई तथा जवभाग्नी जनावेळी
 तथा स्निग्ध, तीक्ष्ण अन डिब्बु, ऐनी जनावीने
 चडाववी, अथवा अशुचिद्विभाना अथ्यायमा
 कडेवाशे ऐवी इणवर्ति आपवी अथवा शेक
 करवे। उ रेगोने सय वग जनावीने सडकावे।

घेतानां मेणे निर्द्ध पाछो नीकणे तो

स्वयमव निवृत्ते तु द्वितीयो वस्तिरिष्यते ॥४९॥
 तृतीयोऽपि चतुर्थोऽपि यागवद् सुनिरूढता ।

ऐ निर्द्ध श्त्रोक्त ४७३थी ४८३वाणा डिपाय
 इयो विना ज मेनी मेणे पाछो नीकणे तो भीळ
 भस्ति आपवी ते नीकणे तो नीळ आपवी,
 ते नीकणे तो ऐनी आपवी ऐ प्रभाण्डे टोपा
 अगण्ण अर्द्धात् नीकणी लय त्या सुधी (सभ्य
 ग्योग यत्ता सुधी) करवु श्त्रोक्त ४७३थी ४८३-
 वाणा डिपायथी निर्द्ध पाछो काठवे। पडयो डोय
 तो भीळ निर्द्धभस्ति न आपवी

निर्द्धभस्तिना अयोग, मभ्यग्योग,

अतियोगना लक्षण

विरिकञ्च योगादीनिद्यात्

निर्द्धभस्तिन ऐनी लागी रोय के न
 लागी डोय, अगण्ण वागी जेय के वधाते पडती
 लागी डोय तेना लक्षण अनुभग मू. १८/३८थी
 ४९३मा आयेवा विग्यनना अयोग, सभ्यग्याग
 अने अतियोगना लक्षण जेवा ठे

निर्द्धभस्तिन अगण्णर लाजे पञ्ची

इग्यातुं लोयन

योने तु भोजयेत् ॥५०॥

कोष्णोत्त वारिणा स्नात तनु धनरसौदनम् ।

निर्द्धने। सभ्यग्योग थया रोय ऐट्के
 नागी शीते निर्द्ध अपाये (लाग्थे) डोय तो
 इग्दीने जण वणे ऐव जना पाप्पीथी तेने
 नवगवीने जगन जालीऐना पातगा माभ
 जगमा मनावेवे। सात अवगवे।

लोयन इग्यातुं जग्णु

निरुत्त ये निरूढस्य भगन्ति प्रचलैर्मलैः ॥५१॥

ते सुखोष्णाम्बुसिक्तस्य यान्ति भुक्तत शम्भम् ।

निर्द्धभस्ति आपवाथी मणे। घेताना
 स्थानमाथी यवायमान थयाथी जे विकार उत्पन्न
 थाय छे ते सशेका पाप्पीनी न्नान इगीने पञ्ची
 लोयन इग्याथी गात थाय छे (माटे निर्द्ध
 लाग्था पञ्ची जगन न्नान अने लोयननी
 जग्णु छे)

वायुथी पीडाताने अनुवायनभस्ति

आपवानो जण

अथ वातार्दित भूय सद्य एगानुवासयेत् ॥५२॥

वायुथी पीडित नाणुसने निर्द्धभस्तिनी
 किया पूरी थया पञ्ची तगत ज अनुवायन
 भस्ति आपवी, जेग्ये निर्द्धभस्ति अर्द्धात्
 नीकणी लय पञ्ची तगत ज तेने ते ज दिवसे
 अनुवायनभस्ति आपवी

अनुवायनना सभ्यग्या लीन अने

अतियोगानु लक्षण

सम्यग्धीमातियोगाश्च तस्य स्यु स्नेहपीतवत् ।

जेने अनुवायनभस्ति सारी शीते अपाई

હોય તેને સારી રીતે સ્નેહપાન કરેલા માણસ
જેવાં ચિહ્ન જણાય છે, હીનયોગમાં સ્નેહપાનના
હીનયોગ જેવાં અને અતિયોગમાં સ્નેહપાનના
અતિયોગ જેવાં ચિહ્ન જણવાં. (લક્ષણે માટે
બુદ્ધો સૂ. ૧૬/૩૦, ૩૧.)

અનુવાસનનો સમ્યગ્યોગ થયે

ક્યારે કહેવાય ?

વિક્ષિન્કાલં સ્થિતો યશ્ચ સપુરીષો નિવર્તતે ॥૫૩
સાનુલોમાનિલઃ સ્નેહસ્તિસિદ્ધમનુવાસનમ્ ।

જે અનુવાસન થોડોક વખત કોઠામાં રહીને
ઝાડા સાથે તથા અનુલોમ થયેલા વાયુ સાથે
પાછું નીકળે છે, તે અનુવાસનખસ્તિ સિદ્ધ
થઈ છે એમ જણવું.

દોષ પરત્વે અનુવાસનખસ્તિની સંખ્યા
एकं व्रीन वा यलासे तु स्नेहयस्तीन्

प्रकल्पयेत् ॥ ५४ ॥

પણ વા સત વા પિત્તે, નવૈકાદશ વાડનિલે ।
પુનસ્તતોડ્યયુગ્માંસ્તુ પુનરાસ્થાપનં તતઃ ॥૫૫॥

કફનો વિકાર હોય તો સ્નેહખસ્તિ એટલે
અનુવાસનખસ્તિ એક અથવા ત્રણ આપવી;
પિત્તનો વિકાર હોય તો પાંચ અથવા સાત
આપવી; વાયુનો વિકાર હોય તો નવ અથવા
અગિયાર આપવી; પછી એકી સંખ્યામાં સ્નેહ-
ખસ્તિઓ આપવી; એ પછી ફરીને આસ્થાપન-
(નિરૂહ)ખસ્તિ આપવી.

અનુવાસનખસ્તિવાળાનું લોજન
कफपित्तानिलेप्वन्नं शृषक्षीररसैः क्रमात् ।

જને અનુવાસનખસ્તિ આપી હોય તેને
કફનો વિકાર હોય તો શૃષની સાથે, પિત્તનો
વિકાર હોય તો દૂધની સાથે અને વાયુનો
વિકાર હોય તો માંસરસની સાથે અન્ન ખાવાને
આપવું.

વાયુના રોગમાં નિરૂહખસ્તિનાં

ઔષધ અને સંખ્યા

वातघ्नौषधनिष्प्रायत्रिवृतासैन्धवैशुंतः ॥ ५६ ॥

ઘસ્તિરેકોડનિલે લિગ્ધઃ સ્વાદ્દમ્લોષ્ણો

रसान्वितः ।

વાયુના રોગમાં નિરૂહખસ્તિ આપવી હોય
તો, વાયુને હણનારાં ઔષધ એટલે દશભૂજ

વજેરેના કવાથમાં નસોતર તથા સિંધવ નાખીને
તથા તેમાં સ્નેહ તથા ગળ્યા, ખાટા અને ખાટા
રસવાળાં દ્રવ્ય તથા માંસરસ નાખીને એક
ખસ્તિ આપવી તે હિતકર છે.

પિત્તમાં નિરૂહખસ્તિનાં ઔષધ અને સંખ્યા
न्यत्रोघादिगणत्रयाद्यपन्नकादिसितायुतौ ॥ ૫૭ ॥
પિત્તે સ્વાદુહિમો સાજ્યક્ષીરેશ્વરસમાશ્લિકો ।

પિત્તના વિકારમાં ન્યત્રોઘાદિ ગણમાં કહેલાં
ઔષધોનો કવાથ કરીને તેમાં પન્નકાદિ ગણનાં
દ્રવ્યોનો કવાથ તથા સાકર મેળવીને તથા તેમાં
ઘી, દૂધ, શેરડીનો રસ અને મધ નાખીને ગળી
તથા ઠંડી કરીને જે ખસ્તિ આપવી.

કફમાં નિરૂહખસ્તિનાં ઔષધ અને સંખ્યા
आरग्वघादिनिष्प्रायवन्सकादियुतास्त्रयः ॥ ૫૮ ॥
રુક્ષાઃ સક્ષોદ્રગોમૂત્રાસ્તીક્ષ્ણોષ્ણકટુકાઃ કફે ।

કફના વિકારમાં આરગ્વઘાદિ ગણમાં કહેલાં
ઔષધોનો કવાથ તથા વત્સકાદિ ગણમાં કહેલાં
ઔષધોનો કવાથ મેળવીને તેમાં મધ અને ગોમૂત્ર
નાખીને જૂખી, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ અને તીખી એવી
ત્રણ ખસ્તિ આપવી.

સન્નિપાતમાં નિરૂહખસ્તિ

त्रयस्ते सन्निपातेऽपि दोषान् प्रान्नि यत.

क्रमात् ॥ ५९ ॥

ત્રણ દોષ એકત્ર કોપ્યા હોય ત્યારે એટલે
સન્નિપાતમાં ત્રણ તે (શ્લોક ૫૬ થી ૫૮ જે વાળી)
ત્રણ ખસ્તિ હિતકર છે; કેમ કે તે અનુક્રમે ત્રણે
દોષને દૂર કરે છે.

એથી બંધિત ન આપવાનું કારણ

विभ्यः परं वस्तिमतो नेचञ्जन्ये चिकित्सकाः ।

न हि दोषश्चतुर्थोऽस्ति पुनर्द्वियेत यं प्रति ॥ ૬૦ ॥

ત્રણ બંધિતથી ત્રણ દોષ મટી બંધ છે, અને
એથી દોષ છે નહિ કે જને માટે એથી બંધિત
આપવામાં આવે, એટલા માટે ત્રણ કરતાં
વિશેષ બંધિત આપવાનું બીજા કેટલાક વૈદ્યો
હંચતા નથી.

બીજું કારણ

उक्तेज्ञानं शुद्धिकरं दोषाणां शमनं क्रमात् ।
त्रिधैव कल्पयेद्वस्तिमित्यन्येऽपि प्रचक्षते ॥ ૬૧ ॥

બીજા કેટલાક વૈદ્યો એમ પણ કહે છે કે, દોષનું ઉત્કલ્પેશન કરવું, તે દોષની શુદ્ધિ કરવી અને તે દોષને શમાવવા એ ત્રણ ક્રમને માટે અનુક્રમે ત્રણ અસ્તિઓની યોજના કરવી ઘટે છે.

આવા મતમતાંતરમાં શું કરવું ?
દ્રોણીપચાદિયલતઃ સર્વમેતત્પ્રમાણયેત્ ।

દોષો, ઔષધ અને બળ ઉપરથી આ બધું પ્રમાણરૂપ ગણવું. (એટલે એ દોષો વધારે હોય, ઔષધ હળવું હોય અને રોગ તથા રોગીનું બળ વધારે હોય તે વધારે અસ્તિઓ આપવી, પણ એ દોષો ઓછા હોય, ઔષધ જલદ હોય અને રોગ તથા રોગીનું બળ ઓછું હોય તે ઓછી અસ્તિઓ આપવી.)

નિરૂહઅસ્તિ ક્યાં મુદ્ધી આપ્યા કરવી ?
સમ્પ્રચનિરૂહલિહ્નં તુ નાસમ્પ્રાધ્ય નિવર્તયેત્ ॥

સાગી ગતે નિરૂહઅસ્તિનો યોગ ન થાય ત્યાંસુધી અસ્તિ આપવાનું બંધ રાખવું નહિ, પણ ફરીફરીને પણ નિરૂહઅસ્તિ આપવી.

કેટલી અને કઈ અસ્તિઓના ક્રમને
‘ક્રમ’ કહેવાય ?

પ્રાક્સ્નેહ ઇકઃ પચ્ચાન્તે દ્વાદશાસ્થાપનાનિ ચ ।
સાન્વાસનાનિ કર્મૈર્વ ઘસ્તર્ચાઠ્ઠિશદીરિતાઃ ॥૬૩

પહેલી એક સ્નેહઅસ્તિ (અનુવાસનઅસ્તિ), પછી વારાફરતી નિરૂહઅસ્તિ અને અનુવાસનઅસ્તિ દરેક બારબાર (=એક નિરૂહઅસ્તિ, એક અનુવાસનઅસ્તિ, બીજી નિરૂહઅસ્તિ, બીજી અનુવાસનઅસ્તિ એ ગતે વારાફરતી આપેલી બાર નિરૂહ અને બાર અનુવાસન અસ્તિ), અને છેલ્લે પાંચ અનુવાસનઅસ્તિ મળી કુલ ૩૦ અસ્તિના ક્રમ(અ. કોર્સ)ને ‘ક્રમ’ કહે છે.

કેટલી અને કઈ અસ્તિઓના ક્રમને
‘કાલ’ કહેવાય ?

કાલઃ પચ્ચદશૈકોઽન્ન પ્રાક્ સ્નેહોઽન્તે ત્રયસ્તયા ।
વટ્ પચ્ચવસ્ત્યન્તરિતાઃ

પહેલી અનુવાસન, પછી વચ્ચે વચ્ચે પાંચ નિરૂહઅસ્તિ આવે એવી છ અનુવાસનઅસ્તિ, અને આખરે ત્રણ અનુવાસનઅસ્તિ મળી કુલ ૧૫ અસ્તિના ક્રમ(અ. કોર્સ)ને ‘કાલ’

કહે છે. (આ ક્રમ પ્રમાણે અનુવાસન, અનુવાસન, નિરૂહ, અનુવાસન, નિરૂહ, અનુવાસન, નિરૂહ, અનુવાસન, નિરૂહ, અનુવાસન, નિરૂહ, અનુવાસન, નિરૂહ. અનુવાસન, અનુવાસન, અનુવાસન, અનુવાસન એ ક્રમમાં પંદર અસ્તિ અપાય છે.)

કેટલી અને કઈ અસ્તિના ક્રમને
‘યોગ’ કહેવાય ?

યોગોઽયો વસ્તયોઽન્ન તુ ॥૬૪॥

ત્રયો નિરૂહાઃ સ્નેહાઘ્ન સ્નેહાવાઘ્નત્યોક્તૌ ।

આઠ અસ્તિઓના ક્રમને ‘યોગ’ કહે છે. એમાં (એ યોગમાં) ત્રણ નિરૂહ, ત્રણ અનુવાસન, સૌથી પહેલી એક અનુવાસનઅસ્તિ અને સૌથી છેલ્લી એક અનુવાસનઅસ્તિ મળી કુલ આઠ અસ્તિઓ હોય છે. (આઠ અસ્તિનો ક્રમ-અનુવાસન, નિરૂહ, અનુવાસન, નિરૂહ, અનુવાસન, નિરૂહ, અનુવાસન, અનુવાસન.)

એક જ જાતની અસ્તિ ન આપવાનું ફરજી સ્નેહવસ્તિ નિરૂહં વા ત્રૈકમેવાતિ શીલયેત્ ॥૬૫

ઉત્કલ્પેશાગ્નિવદ્યૌ સ્નેહાગ્નિરૂહાન્મરુતો ભયમ્ ।
સ્નેહઅસ્તિ અથવા નિરૂહઅસ્તિ એકલી જ આપવી નહિ; કેમ કે એક જ જાતની અસ્તિનું અતિશય સેવન કરવાથી વિકાર થાય છે. સ્નેહઅસ્તિનું અતિ સેવન કરવાથી ઉત્કલ્પેશ થાય છે તથા જડરાગ્નિ મંદ થાય છે અને નિરૂહઅસ્તિનું અતિશય સેવન કરવાથી વાયુ કોપવાનો ભય ઉત્પન્ન થાય છે.

બન્ને પ્રકારની અસ્તિની જરૂર

તસ્માન્નિરૂહઃ સ્નેહઃ સ્વાધિરૂહાધ્યાનુવાસિતઃ ॥

માટે જેને નિરૂહઅસ્તિ આપી હોય તેને અનુવાસનઅસ્તિ આપવી બેઈએ, અને જેને અનુવાસનઅસ્તિ આપી હોય તેને નિરૂહઅસ્તિ આપવી બેઈએ.

અનુવાસન અને નિરૂહઅસ્તિ

વારાફરતી લેવાનું ફળ

સ્નેહશોઘનયુક્તયેવ ઘસ્તિકર્મ ત્રિદોષજિત્ ।

અનુવાસનઅસ્તિથી સ્નેહન કરીને પછી નિરૂહઅસ્તિથી શોધન કરવું, પછી પાછું અનુવાસનઅસ્તિથી સ્નેહન કરવું, પછી પાછું

નિરૂઢખસ્તિથી શોધન કરવું; એવી સ્નેહન અને શોધનની યુક્તિથી કરેલી ખસ્તિની ક્રિયા ત્રણે દોષને મટાડે છે.

માત્રાખસ્તિ નામની અનુવાસનખસ્તિ દ્વસ્વયા સ્નેહપાનસ્ય માત્રયા યોજિતઃ સમઃ ॥૬૭॥
માત્રાવસ્તિઃ સ્મૃતઃ સ્નેહઃ

મૂ. ૧૬/૧૭, ૧૭૩મા કહેલી સ્નેહપાનની દ્વસ્વ માત્રા જેટલો સ્નેહ અનુવાસનખસ્તિમા આપવામા આવે ત્યારે એને માત્રાખસ્તિ કહે છે.

માત્રાખસ્તિ કોણે અને ક્યારે લેવી ?

શીલનીયઃ સદા ચ સઃ ।

શાલવૃદ્ધાધ્યમારણીકયામાસકચિન્તકઃ ॥૬૮॥

વાતમગ્ન્યાવલાલ્વાગ્નિનૃપેશ્વરસુહાત્મભિઃ ।

દોષનો નિપ્પરીહારો થય્યઃ સ્વપ્નમલઃ સુષ્ણઃ ॥૬૯॥

ખાળક, વૃદ્ધ, બહુ ચાલનાર, બહુ સ્ત્રીસમોગ કરનાર, રોજ કસરત કરનાર, ચિંતાતુર, વાયુથી પીડાતા, જેના હાડકા ભાગ્યા હોય એવા, નખળા, થોડા અગ્નિવાળા, રાબ, તવગર અને સુખિયા લોકોએ એ માત્રાખસ્તિ લેવી; કેમ કે એ દોષનો નાશ કરનાર, પરિહારવિનાની, ખળ આપનાર અને ઝાડો વગેરે મળને કાઢી નાખે એવી તથા ઉપદ્રવો ન કરે એવી છે.

ઉત્તરખસ્તિ કેને કયા રોગમાં આપવી ?

યસ્તો રોગેષુ નારીણા યોનિગર્ભાશયેષુ ચ ।

દ્વિત્રાસ્થાપનશુદ્ધેભ્યો વિદ્વધ્યાદ્વસ્તિમુત્તરમ્ ॥૭૦॥

પુરુષને મૂત્રાશય (અં. પેડર)મા રોગ થાય ત્યારે અને સ્ત્રીઓને મૂત્રાશયમા, યોનિમા અને ગર્ભાશયમા રોગ થાય ત્યારે પહેલા બેત્રણ નિરૂઢખસ્તિથી એમનું શોધન કરીને પછી એમને ઉત્તરખસ્તિ આપવી. (શુદ્ધાને બદલે શુદ્ધાથી ઉત્તર એટલે જિંચે રસ્તે એટલે મૂત્રેન્દ્રિયને રસ્તે ખસ્તિ આપવામા આવે તેને ઉત્તરખસ્તિ કહે છે.)

પુરુષની ઉત્તરખસ્તિની નળીતું માપ

માનુરાજગુલમાનેન તલ્લેત્રં દ્વાદશાજગુલમ્ ।

વૃત્તં ગોપુચ્છવન્મૂલમન્યયોઃ કૃતકર્ણિકમ્ ॥૭૧॥

સિદ્ધાર્થકપ્પવેશાત્રં શુદ્ધ્યં હેમાદિસમ્ભવમ્ ।

કુન્દાશ્વમારસુમતઃપુષ્પવૃન્તોપમં દદ્ધમ્ ॥૭૨॥

ઉત્તરખસ્તિ આપવાને જ નળી બેઈએ તે રોગીનાં ખાર આગળ લાંબી, ગાયના પૂંછડા જેવા આકારની તથા તેના મૂળમા (ખસ્તિ તરફને છેડે) અને મધ્યમાં કણિકા (વીંટી, અંગૂઠી) પહેંગવેલી બેઈએ. તેના અગ્રભાગમા (શુદ્ધા તરફને છેડે) સરસવ પેસે એવું છિદ્ર બેઈએ તથા તે નળી સોના વગેરે (શ્લેક ૯ વાળી) ધાતુની બનાવેલી બેઈએ. તે અતિશય ક્ષીણી તથા મોગરો, કરેણુ અથવા ચમેલીના ફૂલના ડી ટા તરકની નળીના જેવી અને મજબૂત બેઈએ. (એ નળી પુરુષને ઉપયોગી છે એમ બાણુક; કેમ કે સ્ત્રીઓને દશ આગળ લાળી તથા મગ પેસે એવા છિદ્રવાળી બેઈએ વગેરે આગળ કહેવાશે.)

ઉત્તરખસ્તિની માત્રા

તસ્ય વસ્તિર્મૃદુલધુર્માત્રા શુક્તિર્વિકલ્પ્ય વા ।

તે નળીને ઉપલે છેડે પોચું અને હલકું શ્લેક ૧૫૩મા કહેલા પ્રાણીઓનું મૂત્રાશય ખાંધવું. તેમા ભરવાના સ્નેહનું માપ બે તેલા રાખવું અથવા રોગીના ખળ, ઉંમર, દેહ, સત્ત્વ, સાત્ત્વ્ય વગેરે બેઈને સ્નેહનું માપ નક્કી કરવું.

પુરુષને ઉત્તરખસ્તિ આપવાની રીત

અથ સ્નાતાશિતસ્થાસ્ય સ્નેહવસ્તિન વિદ્યાનતઃ ॥૭૩॥

ઋજોઃ સુત્રોપવિષ્ટસ્ય પીઠે જાતુસમે નૃદૌ ।

હૃદયે મેદ્દે સ્થિતે ચર્જાં શનૈઃ સ્નોતોવિશુદ્ધયે ॥૭૪॥

સૂક્ષ્મં શલાઠ્ઠાં પ્રણયેત્તયા શુદ્ધેડનુસેવન્તિ ।

આમેહનાતં નેત્રં ચ નિષ્કમ્પં ગુદ્વત્તન ॥૭૫॥

પીઢિતેડન્તર્ગતે સ્નેદે સ્નેહવસ્તિનક્રમો હિતઃ ।

પાં, પૂલ, પ્રાર્થના વગેરે મંગલ કર્મ કરીને, નાહીને, અનુવાસનખસ્તિમા (શ્લેક ૨૧૩, ૨૨ મા) કલા પ્રમાણે ખાઈને, ઢીચણુ જેટલા ઊંચા, પોચા આસન પર ટટાર પણ અઠેલીને જ્યારે દરદી બેસે ત્યારે તેની મૂત્રેન્દ્રિય ટટાર થાય (ઉત્થાન થાય) એટલે એ મૂત્રેન્દ્રિયને જિંચી કરીને (આડીઅવળી કે લખડતી રાખીને નહિ) સોતને અંદરથી સાફ કરવા માટે ધીમેધીમે પાતળી (પણુ બુટ્ટી) સળી

મૂત્રેન્દ્રિયમાં ધમિધમિ આગળ ને આગળ સરકાવવી. પછી સળીથી મૂત્રેન્દ્રિયનો અંદરનો ભાગ સાફ થાય એટલે (સળી કાઢી લઈને) મૂત્રેન્દ્રિયના નીચેના ભાગમાં જે શીવણી (ચામડી બહુ એટી કાઢી હોય એવો ચામડીના એટણુ જેવો આકાર) હોય છે તે શીવણીને રસ્તે રસ્તે મૂત્રેન્દ્રિયમાં (મૂત્રેન્દ્રિયના કાણામાં) મૂત્રેન્દ્રિયના છંદા સુધી (એટલે લગભગ છ આંગળ જેટલી) નળી શ્લોક ૨૪, ૨૫માં યુદ્ધમાં નળી સરકાવવાની ખાબતમાં જે સૂચના પાળવાની છે તે બરાબર પાળીને, હાથ ધૂંજે નહિ એ ગીતે ધમિધમિ સરકાવવી. પછી અસ્તિમાં ભરેલો સ્નેહ અસ્તિ દખાવીને મૂત્રેન્દ્રિયમાં ચડાવી દેવાયા પછી શ્લોક ૨૬૩થી શરૂ થતા અનુવાસન-અસ્તિના ક્રમ પ્રમાણે કરવું એ હિતકારક છે.

અસ્તિની સંખ્યા

વસ્તીનેન વિધિના દદ્યાત્રીઞ્ચતુરોડપિ વા ॥ ૭૬ ॥
અનુવાસનવચ્છેરં સર્વમેવાસ્ય ચિન્તયેત્ ।

આ ગીતે ત્રણ કે ચાર પણ ઉત્તરઅસ્તિઓ આપવી. આ ઉત્તરઅસ્તિની ખાબતમાં જે વિગતો ઉપર ઠહી નથી તે વિગતો (જે ઠહેવાનું ખાકી રહ્યું છે તે બધું) અનુવાસનઅસ્તિ પ્રમાણે સમજ લેવું.

સ્ત્રીઓને ઉત્તરઅસ્તિ

હોળામાત્તવકાલે તુ યોનિચુંદ્લાન્યવાચુત્તે ॥ ૭૭ ॥
વિદધીત તદા તસ્માદનુતાવપિ ચાત્પયે ।

યોનિવિદ્યંશશૂલેષુ યોનિધ્યાપચ્છુદ્રે ॥ ૭૮ ॥

શા. ૧/૨૬માં ઠહેલા સ્ત્રીઓના ઋતુકાળમાં યોનિ ઉઘાડી રહેતી હોવાથી ઉત્તરઅસ્તિને સ્નેહ યોનિ લઈ શકે છે, માટે સ્ત્રીઓને તે વખતે ઉત્તરઅસ્તિ આપવી; પણ યોનિવિદ્યંશ, યોનિમાં શૂળ આવે, યોનિન્યાપદ, ઘોહીવા, એવા ગંભીર (કટોકટીના) રોગોમાં ઋતુકાળ સિવાય પણ સ્ત્રીઓને ઉત્તરઅસ્તિ આપવી.

સ્ત્રીઓને આપવાની ઉત્તરઅસ્તિની નળીનું માપ

નેત્રં દરાહગુલં મુદ્રપ્રવેશં ચતુરદગુલમ્ ।
અપત્યમાર્ગે યોજ્યં સ્યાદ્ ઘ્નગુલં મૂત્રવર્તમ્નિ ॥ ૭૯ ॥

મૂત્રકુચ્છવિકારેષુ, ઘાલાનાં ત્વેકમજ્જુલમ્ ।

સ્ત્રીઓની ઉત્તરઅસ્તિની નળી દશ આંગળ લાંબી અને એના અગ્ર ભાગનું (યોનિ તરફના છેડાનું) છિદ્ર મગનો દાણું જેટલી શકે એવું રાખવું. (ખીલ્તં બધાં માપ અને આકાર પુરુષની ઉત્તરઅસ્તિ જેવાં રાખવાં. પણ સ્ત્રીની ખાબતમાં મોગરો વગેરે ફૂલના ડીંટાનું માપ બરાબર નથી. એને ઢેકાણું સ્ત્રીના મૂત્રમાર્ગના ઘેરાવા જેટલો ઘેરાવો રાખવો. સ્ત્રીનો મૂત્રમાર્ગ અને ખાબક અવતરવાનો માર્ગ જુદા જુદા હોય છે તે ધ્યાનમાં રાખવું.) ઉત્તરઅસ્તિની નળી સ્ત્રીની યોનિના ખાબક અવતરવાના માર્ગમાં ચાર આગળ દાખલ કરવી. (આ સૂચના ઉપરથી એવું સમજ લેવું કે નળીને યોનિ તરફને છેડે ચાર આગળ જગા છોડીને પછી અગૂઠી (વીટી) પહેરાવવી, કે જેથી ચાર આંગળથી વધારે નળી યોનિમાં જતી ન રહે.) પણ મૂત્રકુચ્છના રોગોમાં મોટી સ્ત્રીને મૂત્રમાર્ગમાં જે આગળ નળી ચડાવવી (અને નળી વધારે ન ચડી બંધ તે માટે નળીને યોનિ તરફને છેડે જે આગળ જગા છોડીને નળીને અગૂઠી પહેરાવવી) પણ નાની છોકરીને મૂત્રકુચ્છના રોગોમાં યોનિમાં એક આંગળ નળી ચડાવવી (અને નળી વધારે ન ચડી બંધ તે માટે નળીને યોનિ તરફને છેડે એક આંગળ જગા છોડીને નળીને વીટી પહેરાવવી.)

સ્ત્રીઓને ઉત્તરઅસ્તિની માત્રા

પ્રકુચ્છો મધ્યમા માત્રા, ઘાલાનાં શુક્તિરેવ તુ ॥ ૮૦ ॥

સ્ત્રીઓને ઉત્તરઅસ્તિમાં આપવાના સ્નેહનું મધ્યમ (સાધારણ) માપ ચાર તોલા છે, પણ નાની છોકરીઓને આપવાની ઉત્તરઅસ્તિના સ્નેહનું માપ બે તોલા છે.

સ્ત્રીઓને ઉત્તરઅસ્તિ આપવાનો વિધિ
ઉત્તાનાયાઃ શયાનાયાઃ

સમ્યક્ સહોઘ્ય સન્નિયતી ।

ઊર્ધ્વજાન્વાલિચતુરાનહોરાત્રેણ યોજયેત્ ॥ ૮૧ ॥
વસ્ત્રીલિરાત્રમંથુ ચ સ્નેહમાત્રાં વિવધંયન્ ।

ત્ર્યહમેવ ચ વિદ્યમ્ય પ્રણિદધ્યાપુનઢપહમ્ ॥ ૮૨ ॥

બન્ને સક્રિયને (પગને) બરાબર સકા-

સ્ત્રીને (=ઢીચણુ જાણાં રહે એ ગીતે) ચત્તી સુવાડી-
ને સ્ત્રીને એક રાતદિવસમાં ત્રણચાર ઉત્તર
ખસ્તિ આપવી. (છોકરી માટે રોજ અડધો
તોલો અને માટી સ્ત્રી માટે રોજ એક તોલો
એ ગીતે) સ્નેહનું માપ વધારતા જઈને ઉપર
કઘ્યા પ્રમાણે ત્રણ દિવસ સુધી રોજ ઉત્તર ખસ્તિ
આપવી. પછી ત્રણ દિવસ રોકાઈ જઈને વળી
પાછી બીજા ત્રણ દિવસ સુધી ઉત્તર ખસ્તિ
આપવી.

(આ શ્લોકમાં આપેલી ઉત્તર ખસ્તિની
રોજની સંખ્યા, સ્નેહનું વધારવાનું માપ, કેટલા
દિવસ લાગત ઉત્તર ખસ્તિ આપવી, કેટલા
દિવસ રોકાઈ જવું અને પછી પાછી કેટલા
દિવસ આપવી એ હકીકત પુરુષોને આપવાની
ઉત્તર ખસ્તિને પણ લાગુ પાડવાની છે.)

વમન, વિરેચન વગેરે શુદ્ધિ વચ્ચે કેટલા
દિવસનું અંતર રાખવું જોઈએ ?
પક્ષાદિરેકો વમિતે તતઃ પક્ષાન્નિરૂહણમ્ ।
સઘો નિરૂહશ્ચાન્વાસઃ સત્તરાત્રાદિરેચિતઃ ॥૮૩॥
એને વમન કરાવ્યું હોય તેને ત્યાર પછી
એક પખવાડિયે વિરેચન આપવું. ત્યાર પછી
એક પખવાડિયે નિરૂહ ખસ્તિ આપવી. નિરૂહ
ખસ્તિ આપ્યા પછી તરત જ અનુવાસન ખસ્તિ
આપવી. (આ તો વમન, વિરેચન, નિરૂહ ખસ્તિ
અને અનુવાસન ખસ્તિના કેમમાં ફરકે વચ્ચે
કેટલું અંતર રહેવું જોઈએ તે કહ્યું, પણ બે
વિરેચન પછી નિરૂહ ખસ્તિ આપવાની ન હોય
પણ અનુવાસન ખસ્તિ આપવાની હોય તો)
વિરેચન કરાવ્યા પછી સાત દિવસ રહીને
અનુવાસન ખસ્તિ આપવી.

ખસ્તિનું પ્રયોજન

યથા કુસુભાદિયુતાત્તોયાત્રાગ્મં હરેત્પટઃ ।
તથા દ્રવીકૃતાદેહાદ્વસ્તિર્નિર્હરતે મલાન્ ॥ ૮૪ ॥
(કાઈ કહેશે કે ખસ્તિ મળને જ કેમ ખહાર
કાઢે છે ? મળની સાથે ધાતુને પણ કેમ ખહાર
નહિ કાઢતી હોય ? તેનો જવાબ એમ છે, કે)
જેમ કસૂંબો, કેસર વગેરે પાણીમાં નાખીને તેમાં
વસ્ત્ર ધોળ્યું હોય, તો તે વસ્ત્રને ફક્ત રંગ જ
લાગે છે પણ કસૂંબો કે કેસર વગેરે લાગતું

નથી (વસ્ત્ર રંગ જ પકડી લે છે પણ કસૂંબો
અને કેસર એમ ને એમ રહે છે) તેમ દેહમાંના
દ્રવરૂપ કરેલા ધાતુઓ અને મળમાંથી ખસ્તિ
મળને જ ખહાર કાઢે છે (ધાતુઓને શરીરમાં
રહેવા દે છે).

ખસ્તિ અડધોઅડધ કે આખી ચિકિત્સા
હોવાનું કારણ

શાલાગતાઃ ક્રોધગતાશ્ચ રોગા

મમર્ઘર્ષસર્વાવિયવાજ્જાશ્ચ ।

યે સન્તિ તેવાં ન તુ કશ્ચિદન્યો

વાયોઃ પરં જન્મનિ હૈતુરસ્તિ ॥૮૫॥

વિટ્પ્લેષ્મપિત્તાદિમલોચ્ચયાનાં

વિક્ષેપસંહારકરઃ સ યસ્માત્ ।

તસ્યાતિવૃદ્ધસ્ય શમાય નાન્ય-

હસ્તેવિના મેપજમસ્તિ કિચ્ચિત્ ॥૮૬॥

તસ્માચ્ચિકિત્સાર્ઘં ઇતિ પ્રદિદ્યઃ

કૃત્સ્ના ચિકિત્સાડપિ ચ ઘસ્તિરેકૈઃ ।

(ખને હાથ તથા ખને પગને શાખાઓ કહે
છે.) એ શાખાઓમાં થયેલા રોગ તથા કોઠા-
(મહાસોત)માં થયેલા રોગ તથા મર્મસ્થાનમાં
થયેલા રોગ તથા ગળાની હાંસડીથી ઉપરના
ભાગમાં થયેલા મર્વે રોગ, ધોળો કાઠ વગેરે
અમુકે અવયવમાં થતા રોગ, આખા શરીરમાં
થનારા તાવ વગેરે રોગ, એ સર્વે રોગની
ઉત્પત્તિ થવામાં વાયુ કરતા બીજું કોઈ માટું
કારણ નથી.

ઝાડો, કંદે, પિત્ત વગેરે મળના સંચયનો.
વિક્ષેપ અને સંહાર કરનાર (છટા કરી પ્રસરા-
વનાર તથા એકત્ર કરનાર) વાયુ છે અને
વાયુ જ્યારે અતિરાય વૃદ્ધિ પામે છે, ત્યારે તેને
શમાવવાને ખસ્તિ વિના બીજું કોઈ આધ પદ્યો.
(સ્નેહ, સ્વેદ વગેરે છે ખરા પણ ખસ્તિ જેવાં
તે સમર્થ નથી, માટે નેમની ગણના કરવામાં
આવી નથી; અને તેથી ખસ્તિ એ જ મુખ્ય
ઔષધ છે.) રોગના મુખ્ય કારણરૂપ વાયુનું
ખસ્તિ શમન કરે છે, માટે કેટલાક આચાર્યો
ખસ્તિને 'અડધોઅડધ ચિકિત્સા' કહે છે,
એટલે એક ખાલુ બીજા સઘળી ચિકિત્સાઓ
અને એક ખાલુએ એકલો ખસ્તિવિધિ, એ બે

સમાન છે એવું કહે છે. તેમ કેટલાકે આચાર્યો તો એમ પણ કહે છે કે ખસ્તિ આખી ચિકિત્સા છે, (કારણ કે ખસ્તિ આપવાથી પિત્ત, કફ અને ઝાડા સાથે પવન સમૂળગો બહાર નીકળે છે).

ફક્સ ખોલવાનું મહત્ત્વ

તથા નિજાગનુચિકારકારિ-

રક્તોપધચ્ચેત શિરાધ્વઘોડપિ ॥૮૭॥

વાયુ વગેરેથી થતા નિજ રોગો અને ઝેર, દાઝવું વગેરે કારણોથી થતા આગંતુ રોગો એ બંને પ્રકારના રોગો કરનાર લોહીના ઔષધ-રૂપ ફક્સ ખોલીને લોહી કાઢવાની ક્રિયા છે, તેથી ફક્સ ખોલીને લોહી કાઢવાની ક્રિયા રતવા, ગડગૂમડ વગેરે લોહીબગાડના અનેક રોગોનું શમન કરી શકતી હોવાથી શિરાવ્યથા (ફક્સ ખોલીને લોહી કાઢવાની ક્રિયા) અડધોઅડધ ચિકિત્સા જેવી છે. વળી જે રોગો ઠંડા, ગરમ, સ્નિગ્ધ, ધૂખા વગેરે ઉપચારોથી મત્સ્યા ન હોય તે રોગો પણ ફક્સ ખોલીને લોહી કાઢવાથી મટી શકે છે માટે શિરાવ્યથા એ આખી ચિકિત્સા છે.

ઇત્યથાક્ષહૃદયે સુત્રસ્યાને વસ્તિવિધિનાં-

મૈકોનવિશતિતમોડપ્યાયઃ ॥ ૧૧ ॥

અધ્યાય ૨૦ મો

અયાતો નસ્યવિધિમધ્યાયં ઘ્યાહ્યાસ્વામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(અત્યાસ્તુધીમાં વમન, વિરેચન, અનુવાસન, નિરૂહ (અને ઉત્તર ખસ્તિ)નું નિરૂપણ કથું; હવે હાંસડીના ઉપરના ભાગના શોધનના કર્મનું નિરૂપણ કરીને 'પૃથ્વ કર્મ' કહેવાનું કામ પૂરું કરશે; તેથી અધ્યાયનો આરંભ કરતાં તંત્રકાર કહે છે કે,) હવે નસ્યવિધિનો અધ્યાય સમ-ભવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

ક્યા રોગમાં અને શા માટે નસ્યની જરૂર ?

ऊर्ध्वजघ्नविकारेषु विशेषाद्यस्यमित्येत ।

नासा हि शिरसो द्वारं तेन तद्वाप्य

हन्ति तान् ॥ ૧ ॥

(છાતી અને ખસાના આંધા(ગળાની હાંસડી)ને 'જઘ્ન' કહે છે. તે હાંસડીથી ઉપરના ભાગને ઉર્ધ્વજઘ્ન કહેવાય છે. (હાંસડીથી ઉપરના ભાગમાં જે વિકાર થાય છે તેમાં ખાસ કરીને નસ્ય આપવું જોઈએ; (વમન, શિરાવ્યથા વગેરે ઉપચાર પણ કરી શકાય છે છતાં નસ્ય ખાસ આપવું જોઈએ) કેમ કે નાક એ માથાનું દ્વાર છે, માટે તે રસ્તે આપેલું ઔષધ નસકારા વાટે જાયે આંખ, ગળું વગેરેની શિરાઓમાં દાખલ થઈને માથામાં પ્રસરી જઈને હાંસડીથી ઉપરના ભાગના રોગોનો નાશ કરે છે.

નસ્યના પ્રકાર

विरैचनं ब्रूहणं च शमनं च त्रिधाऽपि तत् ।

नस्य विरेचन, બૃંહણ અને શમન, એ ત્રણ પ્રકારનું છે.

વિરેચન નસ્ય ક્યા રોગોમાં અપાય ?

विरैचनं शिरःशूलजाढ्यस्यन्दगलामये ॥ ૨ ॥

શોફગણ્ડકૃમિગ્રન્થિકુષ્ઠાપસ્મારપીનસે ।

માથાનું શૂળ, જડતા, આંખ આવી હોય, ગળાના રોગ, સોબને, ગંડરોગ, કૃમિ, રસોળી, કુષ્ઠ, વાઈ અને સળેખમ-એ રોગમાં વિરેચન નસ્ય હિતકર છે. (જે કે વાઈ હાંસડીથી ઉપરના ભાગનો રોગ નથી છતાં તે વિરેચન નસ્યથી મટે છે; તેમ ખીલ પણ કેટલાકે રોગ જે હાંસડીથી ઉપરના ભાગના રોગ નથી હોતા તે પણ વિરેચન નસ્યથી મટે છે. વળી પ્રસેક, મોંને સ્વાદ ખગડી જાય, ગંધનું સોન ન થવું વગેરે રોગ પણ વિરેચન નસ્યથી મટે છે.)

બૃંહણ નસ્ય ક્યા રોગોમાં અપાય ?

ब्रूहणं वातजे शूले सूर्यावर्ते स्वरक्षये ॥ ૩ ॥

નાસાસ્વશોષે વાતસક્ષે કૃચ્છ્રોષેડવચાહુકે ।

વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા શૂળમાં, સૂર્યાવર્તે રોગમાં, સ્વરક્ષય એટલે સાદ છેસી ગયો હોય તે રોગમાં, નાક કે મોં સુકાઈ જવાના રોગમાં, તેતડાપણાના રોગમાં, કૃચ્છ્રો-મીલ રોગમાં તથા અવબાહુકે નામે વાતરોગમાં બૃંહણ નસ્ય હિતકર છે.

શમન નસ્ય ક્યા રોગોમાં અપાય ?
શમનં નીલિકામ્યજ્જકેશદોપાક્ષિરાજિપુ ॥ ૪ ॥

નીલિકા, વ્યંગ, વાળ ખરી પડે, આંખમાં
લિસોટાલિસોટા જેવી શિરાઓ તરી આવે,
એટલા રોગોમાં શમન નસ્ય હિતકર છે.

વિરેચન નસ્યનાં દ્રવ્ય

યથાસ્વં યૌગિકૈઃ સ્નેહૈર્યથાસ્વં ચ પ્રસાધિતૈઃ ।
ક્લસ્કાયાદિભિશ્ચાઘં મધુપટ્ટવાસઘૈરપિ ॥ ૫ ॥

(૧) જે સ્નેહ જે દોષને યોગ્ય હોય તે સ્નેહથી,
(૨) જે ઔષધ જે દોષને યોગ્ય હોય તે ઔષધના
કલક, ક્વાથ વગેરેમાંથી જે યોગ્ય હોય તેનાથી
સિદ્ધ કરેલા સરસિયા જેવા યોગ માટે લાયક
સ્નેહોથી તથા (૩) મધ, સિંધવ અને આસવથી
પણ પહેલું એટલે વિરેચન નસ્ય અપાય છે.

બૃંહણુ અને શમન નસ્યનાં દ્રવ્યો

વૃંહણં ઘન્યમાંસોત્પરસાસ્ત્વપુરૈરપિ ।
શમનં યોજયેત્પૂર્વેઃ ક્ષીરેણ સલિલેત વા ॥ ૬ ॥

નંગલ પ્રદેશનાં પ્રાણીઓના માંસરસ અને
ધોહીથી, શલકીના યુંદર જેવા બૃંહણુ કરે
એવા યુંદરોથી અને બૃંહણુ દ્રવ્યો વડે સિદ્ધ
કરેલા ઘી જેવાં બૃંહણુ સ્નેહથી બૃંહણુ નસ્ય
આપવું. શમન નસ્ય ઉપર શ્વેતક પડેમાં કઠાં
તે 'નંગલ પ્રદેશનાં પ્રાણીઓના માંસરસ' વગેરે
દ્રવ્યોથી, દૂધથી કે પાણીથી આપવું.

મર્શ, પ્રતિમર્શ, અવપીડ, શિરોવિરેચન
અને પ્રથમન નસ્યો

મર્શઞ્ચ પ્રતિમર્શઞ્ચ દ્વિવા-સ્નેહોઽન્ન માત્રયા ।
ક્લક્કાઘૈત્વપીડસ્તુ સ તીક્ષ્ણૈર્મૂર્ધરેચનઃ ॥ ૭ ॥

ધ્માનં વિરેચનશ્ચૂળો

એમાં મર્શ અને પ્રતિમર્શ એ નસ્યના જે
પ્રકાર નસ્યમાં આપવાના સ્નેહના માપને ધીરજી
પાડવામાં આવે છે (સ્નેહનુ નસ્ય આપવાનું
હોય તેમાં સ્નેહ પુષ્કળ હોય તો તે મર્શ નસ્ય
અને સ્નેહ થોડો હોય તો તે પ્રતિમર્શ નસ્ય
કહેવાય છે). કલક, ક્વાથ, સ્વરસ વગેરેનું
નસ્ય આપવાનું હોય ત્યારે મૃદુ દ્રવ્યોના કલક,
ક્વાથ, સ્વરસ વગેરેથી અપાતા નસ્યને અવ-
પીડ નસ્ય કહે છે અને તીક્ષ્ણ દ્રવ્યોના કલક,

ક્વાથ, સ્વરસ વગેરેથી અપાતા નસ્યને મૂર્ધ-
વિરેચન (શિરોવિરેચન) નસ્ય કહે છે. નસ-
કોરામાં મરી વગેરેના વચ્ચગળ ચૂર્ણને કૂંકીને
હંસડીથી ઉપરના ભાગમાંથી દોષોને બહાર
કાઢી નાખવા આપેલા વિરેચન નસ્યને ધ્માન
(પ્રધ્માન, પ્રથમન) નસ્ય કહે છે.

પ્રધ્માન (=પ્રથમન, ધ્માન) નસ્યનું યંત્ર
યુચ્ચ્યાત્તં મુલવાયુના ।

પલ્લગુલદ્વિમુલયા નાહ્યા મેપજગર્મયા ॥ ૮ ॥
સ હિ મૂરિતરં દોષં ચૂર્ણત્વાદપકર્મતિ ।

તે ચૂર્ણ નાકમાર્ગે દાખલ કરવા માટે એક
નળી (ભૂંગળી) કરવી. તે છ આંગળ લાંબી
રાખવી તથા તેને જે મોઢાં રાખવાં (એટલે
જે છેડે ખુદ્ધી રાખવી). તેમાં ચૂર્ણ ભરીને તે
રોગીના નસકોરા આગળ રાખીને મુખના વાકુ
વડે કૂંક મારવી એટલે આપધ માથામાં જશે
અને તે ચૂર્ણ હોવાને ક્ષીષે પુષ્કળ દોષને જેથી
કાઢશે. (ક્વાથ, રસ વગેરે ચૂર્ણની માફક
દોષોને ચૂસી શકે નહિ. તેથી ચૂર્ણથી વધારે
પ્રમાણમાં દોષો બહાર નીકળે.)

મર્શ, અવપીડ અને શિરોવિરેચન
નસ્યનું માપ

પ્રવેશિન્યદ્વગુલીપર્વદ્વયાન્મસ્રસમુદ્ગતાત્ ॥ ૯ ॥

યાવત્પતત્વસ્યં ચિન્દુર્દશાઘૌ પદ ક્રમેણ તે ।

મર્શસ્યોત્ક્રમ્વયોના માત્રાસ્તા પ્વ ચ ક્રમાત્ ॥

ચિન્દુદ્વયોનાઃ કલ્કાદેઃ

અંગૂઠાની ખાસેની પડેલી આંગળી જેને
તર્જની કે પ્રવેશિની કહે છે, તેના ત્રણ વેઠામાંથી
છેલા જે વેઠા (ખર્) સ્નેહમાં યોગીને તરત
કાઢી લઈ તેનાં ટીપાં પડવા દેવાં. તેમાંનું જે
એક પ્રથમ ટીપું પડે તેને 'ખિંદુ' કહેવું. એવાં
દશ ખિંદુ એ મર્શસ્નેહની ઉત્તમ માત્રા (માપ)
જાણવી; આઠ ખિંદુ એ મર્શસ્નેહની મધ્યમ
માત્રા જાણવી; અને છ ખિંદુ એ મર્શસ્નેહની
કનિષ્ઠ (ઓછામાં ઓછી) માત્રા જાણવી.
તેમાંથી જ જે ખિંદુ કમી કરતા જઈએ તો
કલક, (ક્વાથ, સ્વરસ) વગેરેથી અપાતા અવ-
પીડ અને શિરોવિરેચન નસ્યની ઉત્તમ, મધ્યમ

અને કનિષ્ઠ (હીન) માત્રા અનુક્રમે જલ્પવી; એટલે આઠ બિંદુ ઉત્તમ માત્રા, છ બિંદુ મધ્યમ માત્રા અને ચાર બિંદુ એ કનિષ્ઠ માત્રા જલ્પવી.

નસ્ય કોને ન આપવું ?

યોજયેન્ન તુ નાવનમ્ ।

તોયમયગરસ્નેહપીતાનાં પાતુમિચ્છનામ્ ॥ ૧૧ ॥

શુક્રમકાશિરઃસ્નાતસ્નાતુકામસ્તુતાર્જ્જામ્ ।

નવપીતસવેગાર્ત્ત્સૂતિકાશ્વાસકાસિનામ્ ॥ ૧૨ ॥

શુદ્ધાનાં દત્તચસ્તીનાં તથાડનાર્તવદુર્દિને ।

અન્યત્રાત્યવિકાઘ્વાયે:

જેણે પાણી, દારૂ, ગર કે સ્નેહ પીધો હોય કે જે પાણી, દારૂ, ગર કે સ્નેહ પીવા માગતો હોય તેને, જેમલાને, માથાખોળ નાહેલાને, માથાખોળ નાહવા માગતો હોય તેને, જેની ફસ ખોલીને લોહી કાઢવું હોય તેને, કાચા સળેખમવાળાને, તેર વેગમાથી કોઈ વેગની હાજત જેને થઈ હોય તેને, સુવાવડીને, દમવાળાને, ઉધરસવાળાને, વમન કે વિરેચનથી શુદ્ધ થયેલાને, જેને ખસ્તિ આપી હોય તેને અને વર્ષાઋતુ ન હોવા છતાં આકાશ વાદળાથી ઘેરાયું હોય ત્યારે નસ્ય આપવું નહિ. પણ જે રોગ એવો હોય અથવા રોગ એવી અવસ્થામા હોય કે નસ્ય ન આપવાથી દરહીની હાલત ગંભીર થઈ જાય તો એવા કટોકટીના રોગમાં ઉગર જેમને નસ્ય ન આપવાનું કહ્યું છે તેમને પણ નસ્ય આપવું.

જેમણે જળ વગેરેનું પાન કરેલું છે અથવા જ્યો જળ વગેરે પીવા ઇચ્છે છે, તેમને નસ્ય આપ્યું હોય તો નાક તથા મોં ગળ્યા કરે છે અને લેપકાચેલાં રહે છે તથો તિમિર અને માથાના રોગ થાય છે. જોજન કરેલા માણસને નસ્ય આપવાથી તેના દોષ ઉપલા ભાગનાં સ્રોતને રોકીને છિલટી, દમ, ઉધરસ અને સળેખમ પેદા કરે છે. માથે તેજ યોગેલા માણસને નસ્ય આપવાથી માથામા શૂળ, આખમાં શૂળ, કાનમાં શૂળ, ગળાના રોગ, સળેખમ, હંડુસ્તંભ, મન્યાસ્તંભ, અદિતવાયુ અને શિરઃકંપ, એ રોગ થાય છે. માથાખોળ નાહેલા અને નાહવા-

ની ઇચ્છવાળાને નસ્ય આપવાથી દોષ તેના માથામાં જડ થઈને જડતા, અરુચિ અને મળેખમ પેદા કરે છે; લોહી કાઢેલા મનુષ્યને નસ્ય આપવાથી ફસતા, અરુચિ અને મંદાગ્નિ થાય છે; નવું (કાચું) સળેખમ થયેલું હોય તેને નસ્ય આપવાથી તેનાં સ્રોતો ખંધ થઈ જવાથી સળેખમ ખગડે છે અને કૃમિરોગ, ખલુજ અને ખરજતું નામે રોગ થાય છે. ઝાડો, પેશાબ, વગેરે વેગ આવ્યો હોય તે વખતે મનુષ્યને નસ્ય આપવાથી, વેગને રોકી રાખવાથી જે રોગ થાય છે તે રોગ મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. સુવાવડીને નસ્ય આપવાથી લોહી કાઢેલાને જે રોગ થાય છે તે રોગ થાય છે. દમ અને ઉધરસવાળાને નસ્ય આપવાથી દમ અને ઉધરસ વધી પડે છે. વમન-વિરેચનથી જેમની શુદ્ધિ કમી હોય તેમને નસ્ય આપવાથી દમ, ઉધરસ, સ્વરભંગ, ઇદ્રિયોની શક્તિનો નાશ, માથું ભારે થઈ જાય, કૃમિરોગ અને ખલુજ એ રોગ થાય છે. જેમને ખસ્તિ આપેલી હોય તેમના સ્રોતો ખુલ્લા હોવાથી એમને નસ્ય આપવાથી નસ્ય વધારેપડતું પ્રસરી જવાથી દમ અને ઉધરસ વગેરે થાય છે. વર્ષાઋતુ સિવાય ક્યવખતે વાદળાંથી આકાશ ઘેરાયું હોય તે વખતે નસ્ય લેવાથી એકાએક માથું દુખે છે તથા કંપ, જડતા, તાલુપાક, નેત્રપાક, ખલુજ, મન્યાસ્તંભ, કંકરોગ, સળેખમ અને અર્ધપિકા નામે ફાક્ષીઓ થવાનો રોગ થાય છે. એ પ્રમાણે જ્યારે અયોગ્ય માણસને નસ્ય આપવાથી રોગ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે જે દોષનું જે સ્થાન હોય તેનો વિચાર કરીને તથા દોષની શુદ્ધિનું પ્રમાણ જોઈને યોગ્ય ગતે સ્નેહ, સ્વેદ, શિરોવિરેચન, મુખાલેપ, સેક, તીક્ષ્ણ અવપીડ નસ્ય, ધૂમપાન, ગંડુપ વગેરે વિધિમાંથી જે દેકાણું જે કરવા જેવું હોય તે કરવું.

નસ્ય કોણે ક્યારે લેવું ?

નય નસ્યં પ્રયોજયેત્ ॥ ૧૩ ॥

પ્રાતઃ પ્રલેપ્ત્વણિ, મધ્યાહ્ને પિપ્તે, સાયંતિશોષલે ।
સ્વસ્વચુત્તે તુ પૂર્વાહ્નિ શરતકાલવસન્તયોઃ ॥ ૧૪ ॥

શીતે મધ્યંદિને, ગ્રીષ્મે સાયં વર્ષાસુ સાતપે ।
વાતામ્નિભૂતે ચિરસિ હિદ્માયામપતાનકે ॥ ૧૫ ॥
મન્યાસ્તમ્મે સ્વપ્ત્રંશે સાયંપ્રાર્તાર્દિનેદિને ।

एकाहान्तरमन्यत्र

કંનેા રોગ હોય તો સવારમાં નસ્ય આપવું; પિત્તના રોગમાં ખપેરે નસ્ય આપવું; વાયુના રોગમાં સાયંકાળે અને રાતે નસ્ય આપવું. (સંશઠમાં વિશેષ કહ્યું છે કે, મુખમાંથી ક્ષાણ નીકળતી હોય, ઊંઘમાં લવારો થતો હોય, દાંત કટકટાવતો (ખખડાવતો) હોય, કૂચ્છો ન્મીલ રોગ થયો હોય, મુખમાંથી દુર્ગંધ નીકળતી હોય, કાનમાં અવાજ થયા કરતો હોય, અડદિયો વા નામે રોગ થયો હોય, માથાના રોગ થયા હોય, દમ થયો હોય, ઉધરસ થઈ હોય, કે ઊંઘ ન આવતી હોય તો રાતે નસ્ય આપવું.)

સાંજ માણસે નસ્ય લેવું હોય તો શરદ અને વસંતઋતુમાં સવારે નસ્ય લેવું; શિયાળામાં ખપેરે નસ્ય લેવું; ઉનાળામાં સાંજે નસ્ય લેવું; અને વર્ષાઋતુમાં સૂર્યનો તડકો હોય ત્યારે નસ્ય લેવું. માથામાં વાયુ ભરાઈ ગયો હોય, તેમ જ હેડકી, અપતાનક, મન્યાસ્તંભ અને સ્વરભંગ-એ રોગ થયા હોય તો દરરોજ સવારે અને સાંજે બે વાર નસ્ય લેવું. એ સિવાય ખીલ રોગોમાં એક દિવસને અંતરે તે તે દોષના પ્રકોપના સમયે નસ્ય લેવું.

નસ્ય કેટલી મુદત સુધી લેવું ?

सप्ताहं च तदाचरेत् ॥ १६ ॥

એક અઠવાડિયા કરતાં (સાત દિવસ કરતાં) વધારે નસ્ય કોઈ પણ રોગમાં લેવું નહિ.

नस्य आपवानो निधि

स्निग्धस्त्रिभोज्यमाह्नस्य प्राक्કृतાવશ્યકસ્ય ચ ।
નિવાતશયનસ્યસ્ય જન્નૂર્ધ્વં સ્વેદયેત્ પુનઃ ॥ ૧૭ ॥
અયોત્તાનર્જુદેહસ્ય પાણિવાદે પ્રસારિતે ।
કિચ્છિદુક્તપાદસ્ય કિચ્છિન્મૂર્ધનિ નામિતે ॥ ૧૮ ॥
નાસાપુટં પિધાયૈકં પયોયેણ નિપેચયેત્ ।
ઉષ્ણામ્બુતતં મૈવજ્યં પ્રણાહ્યા પિચ્ચુનાડયવા ॥ ૧૯ ॥

दत्ते पादतलस्कन्धहस्तकर्णादि मर्दयेत् ।
शनेहच्छिद्य तिष्ठीवेन्पार्श्वयोःसमयोस्ततः ॥ २० ॥
આમેપજક્ષયાદેવં દ્વિસ્ત્રિર્વા નસ્યમાચરેત્ ।

જને નસ્ય આપવાનું હોય તેણે પ્રથમ ઝાડો, પેશાબ, દાંતણુ વગેરે આવશ્યક ડર્મ કરી લેવાં. પછી તેને માથે સ્નેહ ચોપડવો અને પછી માથે શેક કરવો. પછી પવન ન આવે એવા સ્થળમાં તેને પથારીમાં સુવાડીને તેના હાંસડીથી ઉપરના ભાગમાં ફરીથી શેક કરવો. પછી ચત્તો, સીધો, તથા હાથપગ પસારીને તેને સુવાડવો, તેના પગ કાંઈક ઊંચા રાખવા અને તેનું માથું કાંઈક નીચું રાખવું. પછી તેનું એક નસકોરાં ખંધ કરીને ખીલ નસકોરામાં એમ વારાફરતી બંને નસકોરામાં ગરમ પાણીની વરાળથી ગરમ કરેલું ઔષધ પરનાળીથી અથવા રૂના પૂમડા વડે રેડવું. (એક નસકોરામાં રેખ્યા પછી ખીલ નસકોરામાં પણ તે જ રીતે રેડવું.) નસ્ય આપ્યા પછી પગનાં તળિયાં, ખસા, હાથ, કાન, હોઠ, કપાળ વગેરેનું મર્દન કરવું.

નસ્યમાં જટલું ઔષધ સરવાળે નાકમાં રેડવાની કે ચડાવવાની જરૂર હોય તેટલું અધુ ઔષધ એક જ નસ્યમાં ન રેડી હેવું પણ બે ત્રણ નસ્ય આપીને નક્કી કરેલું ઔષધ પૂરું કરવું. (જે નસકોરામાં વારાફરતી એકએક વાર નસ્ય અપાય તે નસ્યનો એક પુટ થયો કહેવાય. એવા એક જ પુટમાં બધા ઔષધનું નસ્ય આપી ન હેવું, પણ બે કે ત્રણ પુટ આપીને નક્કી કરેલી ઔષધની કુલ માત્રા પૂરી કરવી.)

ઔષધની એાછી માત્રા આપવાથી (જેઈએ તે કરતાં થોડા પ્રમાણમાં આપવાથી) તે દોષને તેના સ્થાનમાંથી ચલિત કરે પણ ખહાર કાઢી શકે નહિ, તેથી ભારેપણું, અસ્તિય, ઉધરસ, પ્રસેક, સળેખમ, જિલ્ડી અને કંઠરોગ થાય છે. જે અધિક માત્રા આપવામાં આવે તો તેથી ઔષધનો અતિયોગ થઈને તેથી જ વિકાર થાય તેવા વિકાર થાય છે. જે અધુ જ ઔષધ એક વારના જ નસ્યમાં નાકમાં

રેડી દીધું હોય તો તે માથાના રોગ, સળેખમ, નાકમાં ક્ષેદ અને ઉચ્છ્વાસમાં રોકાણ કરે છે. દવા અતિશય ગરમ હોય તો દાહ, પાક, તાવ, રત્નદોષ, મૂર્છા અને ચક્કર-ફેર ઉત્પન્ન કરે છે. દવા અતિશય ઠંડી હોય તો હીન માત્રાથી જે દોષ થાય છે, તેવા દોષ થાય છે. ખહુ નીચું માથું રાખેલું હોય તો તેથી આપધ ખહુ દૂર જવાથી મૂર્છા, જડતા અને તાવ પેદા કરે છે. સંકુચિત અંગ રાખીને (અંગ ખરાખર પ્રસાર્યા વિના) નસ્ય દીધું હોય તો તે ઔષધ ધમનીઓમાં ખરાખર પ્રવેશ કરતું નથી અને તેથી દોષનો ઉત્ક્રેશ કરે છે.

નસ્યથી મૂર્છા આવે તો તેનો ઉપાય મૂર્છાયાં શીતતોયેન સિચ્ચેપરિહરન્ શિરઃ ॥૨૧
જે નસ્યને દીધે ઔષધના વેગથી અસાત્મ્ય-પણાને દીધે મૂર્છા આવે તો માથા વિના ખાકીના અંગ ઉપર ઠંડું પાણી છાંટવું.

વિરેચન નસ્યને અંતે સ્નેહન નસ્ય આપવું
સ્નેહં વિરેચનસ્યાન્તે દદ્યાહોપાઘપેક્ષવા ।

વિરેચન નસ્યને અંતે (વિરેચન નસ્યનો આખો વિાધ પૂરો થઈ રહે ત્યારે) દેશ, દોષ, સાત્મ્ય વગેરેનો વિચાર કરીને સ્નેહન નસ્ય આપવા યોગ્ય હોય તો આપવું.

નસ્ય લઈ ને ક્યાં સુધી સૂઈ રહેવું ?
નસ્યાન્તે વાકુશતં તિષ્ઠેદુત્તાનઃ

નસ્યનો વિધિ પૂરો થયા પછી દ્વન્વ-સ્વરનો સો વાર ઉચ્ચાર કરી રહીએ એટલા વખત સુધી (અથવા એકથી સો ગણી રહીએ ત્યાં સુધી) ચતા સૂઈ રહેવું (પણ ભેંધવું નહિ).

સૂઈ ઊઠ્યા પછી ધૂમપાનાદિ કરવું
ઘારચેત્તઃ ॥ ૨૨ ॥

ધૂમં પીત્વા કચોરણામ્યુક્વલાન્ કળ્પશુદ્ધયે ।
સો માત્ર ગણી રહેવાય એટલા સમય સુધી સૂઈને ભ્રા પછી વિરેચન ધૂમ વગેરેમાંથી કોઈ પણ એક પ્રકારના યોગ્ય ધૂમનું પાન કરીને સચેકા પાણીના કોગળા કંકની શુદ્ધિ માટે કરવા. (પછી સ્નેહપાનની વિધિમાં સૂ.

૧૬/૨૫૩થી ૨૭૩માં કઠા પ્રમાણે સઘળે આચાર કરવો.)

સ્નેહન નસ્યના સમ્યગ્ યોગતું લક્ષણ
સમ્યક્ક્ષિયે સુલોચ્છ્વાસલપ્રયોષાક્ષ-
પાટવમ્ ॥ ૨૩ ॥

માથું જે સારી રીતે સ્નિગ્ધ થયું હોય તો શ્વાસોચ્છ્વાસ સરળતાથી આવે, સારી રીતે ભેંધ આવે, સારી રીતે ભ્રમત થવાય અને ઇન્દ્રિયોમાં સારી ચળતા આવે.

સ્નેહન નસ્યના હીનયોગતું લક્ષણ
રુક્ષેડક્ષિસ્ત્વઘતા શોષો નાસાસ્યે મૂર્ધશન્યતા
માથું (જે અતિ તીક્ષ્ણ નસ્યથી કે સ્નેહન નસ્ય ઓછું પડવાથી) રુક્ષ થયું હોય તો આંખોમાં જડતા આવે, મુખ તથા નાકમાં શોષ થાય અને માથું ખાલી પડી જાય.

સ્નેહન નસ્યના અતિયોગતું લક્ષણ
સ્નિગ્ધેડતિ કળ્પદુગુક્તાપ્રસેકાલ્કિષીનસાઃ ॥૨૪॥
માથું અતિ સ્નિગ્ધ થયું હોય તો ખણજ આવે, માથું ભારે થાય, પ્રસેક થાય, અસ્થિ થાય તથા સળેખમ થાય.

વિરેચન નસ્યનો સમ્યગ્ યોગ
સુવિરિક્તેડક્ષિલઘુતાવક્ત્રસ્વરવિશુદ્ધયઃ ।
સારી રીતે માથાનું વિરેચન થયું હોય તો આંખો હલકી થાય તથા મુખ અને અવાજ વિશુદ્ધ થાય.

વિરેચન નસ્યનો હીન અને અતિયોગ
દુર્વિરિક્તે મદોદ્વેકઃ, ક્ષામતાડતિવિરેચિતે ॥૨૫॥
માથાનું વિરેચન સારી રીતે ન થયું હોય તો રોગ વધે અને અતિ વિરેચન થયું હોય તો શરીર દુખણું થઈ જાય.

પ્રતિમર્શં સ્નેહ માત્રા ક્રાને આપવી ?
પ્રતિમર્શઃ ક્ષતક્ષામયાલવૃદ્ધસુભાગમસુ ।
પ્રયોજ્યાંડકાલવર્ષેડપિ

પ્રતિમર્શં સ્નેહ માત્રા જે પાછળ કહેલી છે તે ક્ષતવાળાને, દુખળાને, ખાળકને, વૃદ્ધને અને સુખિયા કોકોને આપવાની છે. તે અકાળે માવઠું થયું હોય તો પણ આપી શકાય. (એટલે વર્ષાઋતુ ન હોવા છતાં આકાશ

વાદળાંથી ઘેરાયું હોય કે માવડું થયું હોય ત્યારે પણ આપી શકાય.)

પ્રતિમર્શ ન આપવા યોગ્ય રોગી

ન ત્વિષ્ટો દુષ્ટપીનસે ॥૨૬॥

મઘપીતે ડવલશ્રોત્રે હમિદૂવિતમૂર્ચનિ ।

અકુષ્ટોત્તિલપ્રદોષે ચ, હીનમાત્રતયા હિ સઃ ॥૨૭॥

ખગડેલા સળેખમ રોગવાળાને, જેણે દારૂ પીધો હોય તેને, જેનાથી ખરાખર સાંભળી શકાતું ન હોય તેને, જેનું માથું કૃમિ વડે પીડાતું હોય તેને તથા જેના દોષ વધ્યા હોય તેને, જેના દોષ સ્થાનથી ચલિત થયા હોય તેને, પ્રતિમર્શ નસ્ય આપવું હિતકર નથી; કેમ કે પ્રતિમર્શ સ્નેહની માત્રા ઓછી હોય છે, (તેથી તેવા (ઉપર કહ્યા તેવા) માણસના દોષ તેનાથી માત્ર ભેખળે છે, પણ દોષ ખહાર નીકળી શકતા નથી.)

પ્રતિમર્શના પંદર કાળ અને માત્રા

નિશાહર્મુક્વાન્તાહઃસ્વપ્રાધ્વર્ધમરેતસામ્ ।

શિરોમ્યજ્જનગણ્ઢપ્રસ્રાવાજ્જનવર્ધસામ્ ॥૨૮॥

દન્તકાષ્ટસ્ય હાસસ્ય યોજ્યોડન્તેડસી

દ્વિવિન્દુકઃ ।

રાત્રિ, દિવસ, ભોજન, વમન, દહાડે ઊંધ, પગે ચાલીને મુસાફરી કરવી, અમ કરવો, વીરું નીકળવું, માથે તેલ ઘાલવું, ગંદૂપ, ફસ ખોલાવીને ઘોઢી કઢાવવું, આંખ આંજવી, પેશાબ કગી આવવો, દાંતણુ કરવું અને હસવું, એ પંદર કાળને અંતે પ્રતિમર્શ સ્નેહ જે બિંદુ જેટલો નાકમાં મૂકવો.

પ્રતિમર્શનું ફળ

પચ્ચસુ સ્તોતસાં શુદ્ધિઃ, ફલમનાશસ્ત્રિયુ

ક્રમાત્ ॥૨૯॥

દૃગ્ધલં પચ્ચસુ, તતો દન્તદાહ્યં મરુચ્છમઃ ।

રાત્રિ, દિવસ, ભોજન, વમન અને દહાડે ઊંધ એ પાચને અંતે પ્રતિમર્શ નસ્ય આપવાથી સ્તોતો શુદ્ધ થાય છે. મુસાફરી, અમ અને મૈથુન, એ ત્રણેને અંતે પ્રતિમર્શ નસ્ય આપવાથી થાક ભિતરે છે (મનને આનંદ થાય છે તથા માથું પણ હલકું થાય છે). માથે

તેલ ઘાલવું, ગંદૂપ, ફસ ખોલાવીને ઘોઢી કઢાવવું, આંખ આંજવી તથા ઝાડે ફરી આવવું, એ પાંચ પછી પ્રતિમર્શ નસ્ય આપવાથી આંખ ખળવાન થાય છે. દાંતણુ કર્યા પછી અને હસ્યા પછી પ્રતિમર્શ નસ્ય આપવાથી દાંત મજબૂત થાય છે તથા વાણુ શમન થાય છે.

નસ્ય, ધૂમપાન, ક્વલચ્છ અને શોધન કરવાની ઉંમર

ન નસ્યમૂનસપ્તાઘ્દે નાતીતાશીતિવત્સરે ॥૩૦॥

ન ચોનાષ્ટાદ્વો ધૂમઃ, કવલો નોનપચ્ચમે ।

ન શુદ્ધિરૂનદશમે ન ચાતિક્રાન્તસતતૌ ॥૩૧॥

સાત વરસ કરતાં ઓછી ઉંમરવાળાને તથા એંશી વરસ કરતાં વધારે ઉંમરવાળાને નસ્ય આપવું નહિ. અઠાર વરસ કરતા ઓછી ઉંમરવાળાને ધૂમપાન કરાવવું નહિ. પાંચ વરસ કરતાં ઓછી ઉંમરવાળાને ક્વલચ્છ કરાવવો નહિ. દશ વરસ કરતાં ઓછી ઉંમરવાળાનું તથા સિતેર વરસ ઉપરાંતની ઉંમરવાળાનું વમન, વિરેચન વગેરેથી શોધન કરવું નહિ.

પ્રતિમર્શ સદા સેવવા યોગ્ય શા માટે?

આજન્મમરણં શસ્તઃ પ્રતિમર્શસ્તુ વસ્તિવત્ ।

મર્શવચ્ચ ગુણાન્ કુર્યાંસહ હિ નિત્યોપસેવનાત્ ॥૩૨॥

ન ચાત્ર યન્ત્રણા નાપિ વ્યાપદ્મ્યો મર્શવદ્ધવમ્ ।

જન્મથી તે મરણુ લગી પ્રતિમર્શ નસ્ય સ્નેહખસ્તિની પેઠે હિતકારક છે; તથા રોજ સેવન કરવાથી તે મર્શનસ્યના જેવા જ ફાયદો કરે છે. વળી એ પ્રતિમર્શમાં કોઈ પ્રકારનું ખંધન (જેવું કે સૂ. ૧૬/૨૫૩થી ૨૭૩ વાળું ઉચ્છૈાદક સેવવું વગેરે) નથી તથા નેત્રની જડતા, શોષ, વગેરે નસ્યથી થતાં નુકસાન (શ્લોક ૨૩૩) થવાનો ભય નથી.

પ્રતિમર્શમાં તેલ શ્રેષ્ઠ છે

તેલમેવ ચ નસ્યાર્થે નિત્યામ્યાસેન શસ્યતે ॥૩૩॥

શિરસઃ શ્લેષ્મધામત્વાસ્નેહાઃ સ્વસ્યસ્ય નેતરે ।

પ્રતિમર્શ નસ્યમાં નિત્ય વાપરવા માટે તેલ જ ઉત્તમ છે, કેમ કે માથું એ કઠિનું સ્થાન છે; માટે સાબા માણસને તેલ ત્રિવાય બીભ સ્નેહ ઠીક નથી.

મર્શ, પ્રતિમર્શ વગેરેમાં તદ્દાવત
માયુકચિરકારિત્વં ગુણોક્કર્ષાવકૃષ્ટતા ॥ ૩૪ ॥
મર્શં ચ પ્રતિમર્શં ચ વિશેષો ન ભવેદ્યદિ ।
ફો મર્શો સપરીહારં સાગર્દં ચ ભજેત્તતઃ ॥૩૫॥
અચ્છપાનવિચારાય્યો કુટીત્રાતાતપસ્થિતી ।
અન્વાસમાત્રાવસ્તી ચ તદ્વદેવ વિનિર્દિશેત્ ॥૩૬॥

મર્શ નસ્યમાં અને પ્રતિમર્શ નસ્યમાં ફેર
એટલો છે કે મર્શ તરત અસર કરે છે અને
વધારે ફાયદો કરે છે, જ્યારે પ્રતિમર્શ લાંબો
વખતે અસર કરે છે અને થોડો ફાયદો કરે
છે. જે મર્શ અને પ્રતિમર્શ વચ્ચે એવો
તદ્દાવત ન હોય, તે આહારવિહારની પરંજ
ન પાળવી પડે એવું અને જેનાથી નુકસાન
થવાનો ભય નથી એવું પ્રતિમર્શ નસ્ય છોડીને
જેમાં આહારવિહારની પરંજ પાળવી પડે એવું
અને જે લેવાથી નુકમાન (ઉપદ્રવો) થવાનો
સભવ છે એવું મર્શ નસ્ય કોણુ છે? અચ્છ-
પેય સ્નેહ અને સ્નેહની વિચારણા વચ્ચે,
ઝૂંપડીમાં પુરાઈ રહીને કરવાના રસાયન પ્રયોગ
અને પવન તથા તડકામાં રહીને કંગી શકાય
એવા રસાયન પ્રયોગ વચ્ચે તથા અન્વાસન
ખસ્તિ અને માત્રાખસ્તિ વચ્ચે એવો જ ફેર
બાણુવો. (એટલે અચ્છપેય સ્નેહ, ઝૂંપડીમાં
રહીને કરવાના રસાયન પ્રયોગ અને અન્વાસન
ખસ્તિ તરત અસર કરે છે અને વધારે ફાયદો
કરે છે, જ્યારે સ્નેહની વિચારણા, પવન અને
તડકામાં રહેવાની છૂટ માથે કરવાના રસાયન
પ્રયોગો અને માત્રાખસ્તિ લાંબે વખતે અસર
કરે છે અને થોડો ફાયદો કરે છે.)

અણુતૈલ

જીવન્તીજલદેવદારજલદ-

ત્વક્સેચ્યગોપીહિમં

દાર્વાન્વચ્ચમધુકૃત્ત્રવાગુસ્વરી-

પુષ્કાન્દાધિલ્વોત્પલમ્ ।

ધાવન્યો સુરપિં સ્થિરે કૃમિહરં

પત્રં ત્રુટિં રેણુકાં

કિંજલકં કમલાદ્વલં શાતગુણે

દિવ્યેડમ્મસિ કાયયેત્ ॥

તૈલાદ્રસં દશગુણં પરિશેષ્ય તેન

તૈલં પ્વેત સલિલેન દશૈવ ચારાન્ ।

પાકે ક્ષિપેચ દશમે સમમાજદુર્ગ્ધં

નસ્યં મહાગુણુશાન્ત્યણુતૈલમેતત્ ॥૩૮॥

ટોડી, વાળો, દેવદાર, મેથ, તજ, કાળો વાળો,

સારિવા, પત્રકાષ, દારુહળદરની છાલ, જેઠીમધ,

હુદ્રમેથ, અગર, શતાવરી, ધોળું કમળ, ખીટ,

કાળું કમળ, જિબી અને જેઠી ભોરિંગાણી, શલકી,

સમેરવો, ગંધિસમેરવો, વાવડિંગ, તમાલપત્ર,

નાની એલચી, રેણુકખીજ, પત્રકેસર, ખળદાણા,

એ ઔષધ સમાન ભાગે લેવાં તથા તેને

સોગણા દિવ્ય જળમાં ક્વાથ કરવો. પછી

તમામ ઔષધોના વજન જેટલા વજનનું તેલ

લેવું. તે તેલથી દશગણો ક્વાથ બાકી રહે ત્યાં

સુધી તે ક્વાથ ઉકાળવો. પછી તે ક્વાથમાં

દશવાર તે તેલને પકાવવું. તે એવી રીતે કે એક

વાર તેલ તથા ક્વાથ સમાન ભાગે લઈને

ઉકાળતા તેલ માત્ર શેષ રહે ત્યારે તેલ કાઢી

લઈ તેમાં ફરી તેટલો જ ક્વાથ મેળવી ઉકાળવું.

એમ કરતા દશવાર તેલ ક્વાથમાં પાચન થયા

પછી તેમાં બકરીનું દૂધ તેલ સમાન નાખવું

અને તેમાં તે તેલ શેષ રહેતાં સુધી પાચન કરવું.

એ રીતે સિદ્ધ કરેલા તેલને 'અણુતૈલ' કહે છે;

કેમ કે તે અણુઓમાં (સૂક્ષ્મ સ્ત્રોતોમાં) પણ

જલદી પ્રવેશ કરે છે. એ અણુતૈલ મહાશુભુવાયું

ઉત્તમ નસ્ય છે.

રોજ નસ્ય લેવાના લાભ

ઘનોન્નતપ્રસન્નત્વકુક્કન્ધગ્રીવાસ્યવક્ષલઃ ।

શ્લેન્નિદ્રિવાસ્તપલિતા ભવેયુર્નસ્યગ્નીલિનઃ ॥૩૯॥

રોજ નસ્ય લેનારની ચામડી ઘટ્ટ થાય છે;

ખભા, ઠોક અને છાતી ઊંચા થાય છે, માં

નિર્મળ થાય છે, ઇન્દ્રિયો મજબૂત થાય છે અને

એમને પળિયાં (ધોળા વાળ) આવતા નથી-

ઠગ્યશાહ્નહરયે સૂત્રસ્થાને નસ્યવિધિનામ

વિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૦ ॥

અધ્યાય ૨૧ મો

અયાતા ધૂમપાનવિધિમધ્યાયં ઘ્યાત્યાસ્વામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(હાંસડીથી ઉપરના ભાગની ચિકિત્સાના પ્રસંગમાં ધૂમપાનવિધિ કહેવાની ઇચ્છાથી તંત્ર-કર્તા કહે છે કે) હવે અમે ધૂમપાનવિધિ જેમાં કહેલા છે એવો અધ્યાય સમન્વયીશુ'. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે.

ધૂમપાનની જરૂર

जन्मूर्ध्वकफवातोत्यविकाराणामजन्मने ।

उच्छेदाय च जातानां पित्रेद्धૂमं सदाऽऽत्मवान् ॥ ૧ ॥

હિતકર આહાર તથા વિહાર કરનારા સમગ્ર માણસે ગળાની હાંસડીથી ઉપરના ભાગમાં કફ તથા વાયુથી થતા વિકારો ન થાય એટલા માટે તથા થયા હોય તેનો નાશ થાય એટલા માટે હમેશાં ધૂમપાન કરવું.

ધૂમપાનના પ્રકારઃ ક્યારે કેવું ધૂમપાન કરવું ?

स्निग्धो मध्यः स तीक्ष्णश्च, वाते वातकफे कफे ।
योऽयः

તે ધૂમ સ્નિગ્ધ, મધ્ય અને તીક્ષ્ણ એવા ત્રણ પ્રકારનો છે; તેમાંથી વાતરોગમાં સ્નિગ્ધ ધૂમપાન કરાવવું, વાતકફમાં મધ્યમ ધૂમપાન કરાવવું અને કફરોગમાં તીક્ષ્ણ ધૂમપાન કરાવવું.

કોણે ધૂમપાન ન કરવું ?

न रक्तपित्तातिविरिक्तोदरमेहिणु ॥ ૨ ॥

તિમિરોર્ચાનિલાધ્માનરોહિણીદત્તચક્ષુ ।

मन्थमद्यदधिक्षीरक्षोद्रસ્નેહविपाशित्पु ॥ ૩ ॥

શિરસ્યમિહને પાણ્ડુરોગે જાગરિતે નિશ્ચિ ।

રક્તપિત્તથી પીડાયેલા, વિરેચન જેણે ક્ષીણું હોય એવો, ઉદરરોગવાળો, મેહવાળો, તિમિર રોગવાળો, ક્ષેધ્વવાયુવાળો, આધ્માન રોગવાળો, શેહિણી રોગવાળો, જેને અસ્તિ આપી હોય તે; જેણે મત્સ્ય, દાડ, દહીં, દૂધ, મધ, સ્નેહ, અને ગ્રેર ખાધું હોય તે; જેને માથામાં કાંઈ

વાગ્યુ હોય તે, પાંડુરોગવાળો તથા જેણે રાત્રે ઉભગરે કર્યો હોય તે-એટલા માણસોને ધૂમપાન કરાવવું નહિ.

કવખતે કે અતિધૂમપાનથી તુકસાન રક્તપિતાન્ધ્યવાધિર્યતુષ્મૂર્છામદમોહકૃત્ ॥ ૪ ॥
ધૂમોઽકાલેઽતિપીતો વા

જે સમયે ધૂમપાન કરવાનું આયુર્વેદમાં કહ્યું છે તેનાથી બીજે વખતે ધૂમપાન કરનારને તથા અતિશય ધૂમપાન કરનારને રક્તપિત્ત, આંધળાપણું, ખડેરાપણું, ત્વપારોગ, બેલાન-પણું, મીણિા અને મોહ થાય છે.

અતિ ધૂમપાનથી થયેલા તુકસાનનો ઉપાય તત્ર શીતો વિગિહિતઃ ।

અતિશય ધૂમપાન કરવાથી કે કવખતે ધૂમપાન કરવાથી ઉપર કહ્યા તેવા ઉપદ્રવ થાય તેા તેના ઉપાય તરીકે કંડા ઉપચાર કરવા.

દરેક પ્રકારના ધૂમપાનના કાળ

શુનજુગ્મિતવિષ્મૂત્ત્વોસેવાશસ્ત્રકર્મણામ્ ॥ ૫ ॥

હાસસ્ય દન્તકાષ્ટસ્ય ધૂમમન્તે પિત્રેન્મૃદુમ્ ।

કાલેષ્વેપુ નિશાહારનાવનાન્તે ચ મધ્યમમ્ ॥ ૬ ॥
નિદ્રાનસ્યાઙ્ગનસ્નાનચ્છર્દિતાન્તે વિરેચનમ્ ।

છીક, બગાચુ, અડો, પેશાબ, મૈથુન, શસ્ત્ર-કર્મ, હસવું અને દાતણું કરવું, એ આક કર્મને અંતે મૃદુ એટલે સ્નેહન (સ્નિગ્ધ) ધૂમ પીવો. 'છીક'થી 'દાતણું કરવું' એ આક કર્મને અંતે તથા રાત્રિના અંતરમાં, બેાજન કર્યા પછી અને નસ્ય લીધા પછી મધ્યમ ધૂમ પીવો. નિદ્રા, નસ્ય, અંજન, સ્નાન અને વમન એ કર્મને અંતે વિરેચન અથવા તીક્ષ્ણ ધૂમ પીવો.

ધૂમપાન કરવાની નળી

यस्तिनेत्रसमद्रव्यं त्रिकोशं कारयेद्दु ॥ ૭ ॥

મૂલાત્રેઽહ્યુષ્કોલાસ્થિપ્રવેશં ધૂમનેત્રકમ્ ।

અસ્તિમાંત્ર (નળી) કરવાને જે દ્રવ્ય વાપરવાનું સૂ. ૧૯/૯માં કહેલું છે તે જ દ્રવ્ય (એટલે ધાતુ, લાકડું, હાડકું કે વાંસ)માંથી એકાદ દ્રવ્યથી ધૂમપાન કરવાની નળી કાઠીગર પાસે વેધે બનાવરાવવી. તેના ત્રણ સાંધા (એડાય એવા

કકડા) રાખવા. તે સીધી હોવી જોઈએ. તેના મૂળ આગળ અંગૂઠો પેસે એવડું તથા અશ્લાગ આગળ (નળીના મોંમાં રાખવાના છેડે) ઘોરનો કળિયો પેસે એવડું છિદ્ર રખાવડું. (નળી સળંગ ન કરાવવી પણ ત્રણ કકડે બેડાય એવી કરાવવી. બધા કકડા મળીને કેટલી લંબાઈ થવી જોઈએ તે નીચેના શ્લોકમાં આપ્યું છે.)

ધૂમપાનની નળીની લંબાઈ

તીક્ષ્ણસ્નેહનમધ્યેષુ ત્રીણિ ચત્વારિ પञ्च च ॥ ૮ ॥
અહ્યુલ્લાનાં ક્રમાત્પાતુઃ પ્રમાણેતાષ્ટકાનિ તત્ ।

તીક્ષ્ણ ધૂમપાન કરવા માટે ધૂમપાન કરનારના ચોવીસ આગળ લંબાઈની નળી, સ્નેહન ધૂમપાનમાં ખત્રીસ આગળ લંબાઈની નળી તથા મધ્યમ ધૂમપાનમાં ચાળીસ આગળ લંબાઈની નળી જોઈએ.

ધૂમપાન શી રીતે કરવું ?

ઋજૂપવિદસ્ત્તચેતા વિવૃતાસ્યસ્ત્રિપર્યયમ્ ॥ ૯ ॥
પિઘાય ચ્છિદ્રમકૈકં ધૂમં નાસિકયા પિવેત્ ।

ટટાર બેસીને, ધૂમપાન કરવામાં ચિત્ત રાખીને, મોં ઉઘાડી રાખીને, એકએક નસકોરું વારાફરતી બધ કરીને, બને નસકોરાથી વારાફરતી ત્રણ ત્રણ વાર ધુમાડી પિવાય એ રીતે નાકથી ધૂમપાન કરવું.

(દાખલા તરીકે, જમણા નસકોરાથી ધૂમપાન શરૂ કરવું હોય તો ડાબું નસકોરું દબાવીને જમણા નસકોરા આગળ નળીનો છેડો રાખીને ધુમાડી ઊંચે ચડાવવી અને જમણા નસકોરામાંથી પાછી કાઢવી. પછી જમણું નસકોરું દબાવીને ડાબા નસકોરા આગળ નળીનો છેડો રાખીને ધુમાડી ઊંચે ચડાવવી (ખેંચવી) અને ડાબા નસકોરામાંથી પાછી કાઢવી. આટલું થાય ત્યારે એક પર્યાય અથવા પરિવર્ત થયો કહેવાય. આવા ત્રણ પર્યાય કરવા.)

ધૂમપાન પહેલું મોંથી કે નાકથી કયારે કરવું ?
પ્રાક્ પિવેન્નાસ્યોક્તિષ્ટે દોષે ઘ્રાણશિરોગતે । ૧૦ ॥
જન્હેશનાર્થે વપ્ત્રેણ, વિપરીતં તુ કળ્પને ।

નાક અને માથામાંના દોષોનો જે આપો-આપ ઉત્કલ્પેશ થયો હોય તો પહેલાં નાકથી અને પછી મોંથી (તીક્ષ્ણ) ધૂમપાન કરવું; જે નાક અને માથામાંના દોષોનો ઉત્કલ્પેશ થયો ન હોય તો એમનો ઉત્કલ્પેશ કરવા માટે પહેલું મોંથી અને પછી નાકથી (તીક્ષ્ણ) ધૂમપાન કરવું; પણ ગળામાંના દોષોની ખાખતમાં નાક અને માથાના દોષોની ખાખતમાં જે કરવાનું કહ્યું તેનાથી ઊંચું કરવું (એટલે ગળામાંના દોષોનો આપોઆપ ઉત્કલ્પેશ થયો હોય તો પહેલાં મોંથી અને પછી નાકથી (તીક્ષ્ણ) ધૂમપાન કરવું, પણ જે ગળામાંના દોષોનો ઉત્કલ્પેશ ન થયો હોય, તો તેમનો ઉત્કલ્પેશ કરવા માટે પહેલા નાકથી અને પછી મોંથી (તીક્ષ્ણ) ધૂમપાન કરવું.)

મુખથી જ ધૂમ બહાર કાઢવો : કારણ
મુચ્ચેનૈવોદ્ગમેદ્ધૂમં નાસયા દિગ્વિવાતકૃત્ ॥ ૧૧ ॥
ધુમાડો બહાર કાઢવો તે મોંથી જ કાઢવો, કેમ કે નાકમાંથી ધુમાડો બહાર કાઢવાથી આખની બેવાની શક્તિનો નાશ થાય છે.

એક ટકે કેટલું ધૂમપાન કરવું ?
આક્ષેપમોક્ષૈઃ પાતથ્યો ધૂમસ્તુ ત્રિસ્ત્રિભિસ્ત્રિભિઃ ।
ધુમાડાને શરીરની અંદર ખેંચવો તેને આક્ષેપ (આદાન) કહે છે અને અંદર ખેંચેલા ધુમાડાને બહાર પાછો કાઢવો તેને મોક્ષ (વિસર્ગ) કહે છે. ધુમાડાનો આક્ષેપ, મોક્ષ, આક્ષેપ, મોક્ષ; આક્ષેપ, મોક્ષ; એ ક્રમે ત્રણ વાર ધુમાડાનો આક્ષેપ અને મોક્ષ કરવાથી એક પાન થયું કહેવાય. એવા ત્રણ પાન કરવા (ક્રમસર સરવાળે નવ આક્ષેપ અને નવ મોક્ષ થાય ત્યાં સુધી ધૂમપાન કરવું).

દિવસમાં કયું ધૂમપાન કેટલી વાર કરવું ?
મહ્નઃ પિવેત્સકૃત્ સિનઘં, દ્વિર્મધ્યં,
શોઘનં પરમ્ ॥

ત્રિશ્વતુર્વા

રાતદિવસમાં સિનઘ ધૂમપાન એક વાર કરવું, મધ્ય ધૂમપાન બે વાર કરવું; પણ તીક્ષ્ણ ધૂમપાન ત્રણ કે ચાર વાર કરવું.

મૃદુ (=સ્નિગ્ધ) ધૂમપાનનાં દ્રવ્યો

મૃદો તત્ર દ્રવ્યાણ્યગુરુગુલુ ।

મુસ્તસ્યોનેપશૈલેપનલદોશીરવાલકમ્ ॥ ૧૩ ॥

વરાઙ્ગકોન્તીમધુકથિલ્વમઙ્ગલવાલુકમ્ ।

ધીવેદકં સર્જરસો ધ્યામકં મદન્તં પ્લવમ્ ॥ ૧૪ ॥

શલ્કી કુહ્કમં માપા યવાઃ કુન્દુરુકસ્તિલાઃ ।

સ્નેહઃ ફલાનાં સારાણાં મેદો મજ્જા વસા

ઘૃતમ્ ॥ ૧૫ ॥

એ ત્રણ પ્રકારનાં ધૂમપાનમાંથી મૃદુ ધૂમ-
પાનમાં અગર, ગ્રગળ, મોથ, શુવેર, શિલા-
ગિત, જટામાંસી, કાળો વાળો, ખસનેા વાળો,
તજ, રેણુકખીજ, મહુડો, ખીલાંનો ગર્ભ (ગલ),
ચણુકખાખ, સરસનો યુદ, રાળ, રોહિસધાસ,
મીણુ, ક્ષુદ્રમોથ, શલ્કી (ધૂપેડો) કેસર, અડદ,
જવ, શલ્કીનો યુદર, તલ, ફળનો સ્નેહ
(દિવેલ વગેરે), સારોનો સ્નેહ (દેવદાર
વગેરેનું તેલ), ચરખી, મજ્જા, વસા અને ઘી
એટલાં દ્રવ્યો લેવાં.

મધ્ય (=શમન) ધૂમપાનનાં દ્રવ્ય

શમને શલ્કી લાક્ષા પૃથ્વીકા કમલોત્પલમ્ ।

ન્યમ્રોધોતુમ્બરાશ્વત્યપ્લક્ષરોધ્રત્વચઃ સિતા ॥ ૧૬ ॥

યદીમધુ સુવર્ણલ્વક પદ્મકં રક્તયષ્ટિકા ।

ગન્ધાશ્ચાકુપ્તતગરાઃ

મધ્ય ધૂમપાન જેને શમન ધૂમપાન પણ
કહે છે, તેમાં શલ્કી વૃક્ષનો યુદર, લાખ,
એલચી, કમળ, કાણું કમળ, વડ, ઉમેડો
(શલ્કર), પીપળો, પીપર, લોધરની છાલ,
સાકર, જેઠીમધ. ગરમાળો, પન્નકાષ, મજ્જા,
અને ઉપલેટ તથા તગર એ બે સિવાયનાં
ખીલાં સુગંધિ દ્રવ્યો, એ સર્વે શમન ધૂમ-
પાનમાં ઉપયોગમાં લેવાં.

તીક્ષ્ણ (વિરેચન) ધૂમપાનનાં દ્રવ્ય

તીક્ષ્ણે જ્યોતિષ્મતી નિશા ॥ ૧૭ ॥

દશમૂલમનોદ્દાલં લાક્ષા શ્વેતા ફલત્રયમ્ ।

ગન્ધદ્રવ્યાણિ તીક્ષ્ણાનિ તળો મૂર્ધવિરેચનઃ ॥૧૮॥

તીક્ષ્ણ ધૂમપાનમાં માલકાંઠણી, હળદર,

દશમૂળ, મણુશીલ, હરતાલ, લાખ, ગરણી,

ત્રિક્ષ્ણા, ઉપલેટ, તગર વગેરે તીક્ષ્ણ ગંધદ્રવ્યો

અને (મરી, અંધેડો વગેરે) શિરાવિરેચન
ઔષધિઓનો ગણ (સુ. ૧૫/૪) ઉપયોગમાં લેવા
યોગ્ય છે.

ધૂમપાન માટે વાર

જલે સ્થિતામહોરાત્રમિપીઙ્ગાં દ્વાદશાઙ્ગુલામ્ ।

વિષ્ટૈર્ધૂમૌપધૈરેવં પચ્ચકૃત્વઃ પ્રલેપયેત્ ॥ ૧૯ ॥

વતિરઙ્ગુપ્તકસ્યૂલા યવમધ્યા યથા ભવેત્ ।

છાયાશુષ્કાં વિગર્ભાં તાં સ્નેહાભ્યક્તાં

યથાયયમ્ ॥ ૨૦ ॥

ધૂમનેત્રાપિતાં પાતુમન્નિહુદ્યાં પ્રયોજયેત્ ।

દર્ભના મૂળની ખાર આંગળ લાંબી મળીને

(ગાભાને-ગર્ભને) એક અહોરાત્ર (રાત્રિ-

દિવસ) પાણીમાં પલાળી રાખવી. પછી જે

બતતુ ધૂમપાન કરવું હોય તે બતના ધૂમપાન

માટે કહેલાં ઔષધો લસોટીને તે સળી ઉપર

પાંચ વાર લેપ કરવો. (એક વાર લેપ કર્યા

પછી સુકાય એટલે ખીજ વાર લેપ કરીને પાછી

સૂકવવી. એમ પાંચ વાર લેપ કરવો.) એ રીતે

વચમાં બડી અને બે પાસને છેડે પાતળી એવી

જવ જેવી ગોળ દીવેટ અંગૂઠા જેટલી બડી થાય તેમ

કરવું. તે દીવેટને છાયામાં સૂકવવી તથા સુકાયા

પછી પેલી દર્ભના મૂળની સળી તેમાંથી કાઢી

લેવી. પછી તેના ઉપર જે બતના ધૂમપાનને

માટે જે સ્નેહ યોગ્ય હોય તે સ્નેહ ચોપડીને

તથા અંગારા વડે સળગાવીને ધૂમપાન કરવાની

નળીમાં તેને મૂકવી અને રોગીને તેના ધુમાડો

પીવાતું કહેવું. (નળીની જે બાજુ અંગૂઠા

જેવડા છિદ્રવાળી હોય તેમાં તે ઔષધની

દીવેટ ખોસવી અને સાંકડા છિદ્ર તરફથી ધૂમ-

પાન કરવું.)

ધૂમપાનનો બીજો પ્રકાર

શરાવસમ્પુટચ્છિદ્રે નાર્દી ન્યસ્ય

દશાઙ્ગુલામ્ ॥ ૨૧ ॥

અષ્ટાઙ્ગુલાં વા વક્ત્રેણ કાસવાન્

ધૂમમાપિવેત્ ॥ ૨૧કે ॥

કાઠિયાના સંપુટમાં એક છિદ્ર કરી તેમાં

આઠ આંગળ કે દશ આંગળની નળી મૂકીને

ઉધરસના રોગીએ મુખ વડે ધૂમપાન કરવું.

(એક કોડિયામાં ખેર કે ખાવળના ધુમાડા વિનાના અંગારા ભરીને તેમાં ઉધરસ મટે એટલું ચૂર્ણ કે ઔષધ કે ગોળી નાખીને તે ઉપર એક ખાણ કોડિયુ ઢાંકવું તથા તે ઢાંકેલા કોડિયાને મથાળે ધૂમપાન કરવાની નળી ખેસતી આવે એવું છિદ્ર કરવું. તેમાં આડ કે દશ આગળની નળી ઘાક્ષીને તે વતી ઉધરસના રોગીએ મોંથી ધૂમપાન કરવું.)

ધૂમપાનવું રૂપ

કાસઃ શ્વાસઃ પીનસો વિસ્વરત્વં

પૂર્તિર્ગન્ધઃ પાણ્ડુતા કેશારોપઃ ।

કર્ણાસ્યાક્ષિસ્ત્રાવકળ્ડવતિજાહ્યં

તન્દ્રા હિષ્મા ધૂમપં ન સ્વૃજાન્તિ ॥ ૨૨૩ ॥

ઉધરસ, દમ, ચૂળેખમ, સ્વરભંગ, મુખની દુર્ગંધ, શરીરની પાંડતા, વાળના રોગ, કાન, મુખ અને આંખ એ ત્રણેમાં ત્રાવ, ખણુજ, પીડા અને જડતા; સુસ્તી અને હેડકી એટલા રોગ ધૂમપાન કરનારને થતા નથી.

इत्यश्वत्थहृदये सूत्रस्थाने धूमपानविधिनૈમિક-

વિશતિતમોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૧ ॥

અધ્યાય ૨૨ મો

મથાતો ગણ્ડૂપાદિવિધિમધ્યાયં ઘ્યાપ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(હવે ધૂમપાન પછી ગંડૂપ (દવાના કોગળા ભરવા) વગેરેના વિધિ જ યોગ્ય છે, એટલે કહે છે કે)

હવે અમે ગંડૂપ (કોગળા ભરવા) વગેરેના વિધિનો અધ્યાય વિસ્તારથી કહીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે:—(‘ગંડૂપ વગેરે’માં ગંડૂપ, કવલખંડ, પ્રતિનારણુ, મુખાલેપ, માથામાં તેલ નાખવું અને કાનમાં તેલ મૂકવું એટલી ખાખનોનો સમાવેશ થાય છે.)

ગંડૂપના પ્રકાર

चतुष्पकारो गण्डूपः क्षिग्धः शमनशोधनौ ।

રોપણ

દવાના કોગળા ભરવા નેને ગંડૂપ કહે છે.

એ ગંડૂપના ચાર પ્રકાર છે: સ્નિગ્ધ, શમન, શોધન અને રોપણ.

કયા પ્રકારનો ગંડૂપ કોને આપવો ?

त्रयस्त्रय त्रिषु योज्याश्चत्वारिषु ॥ ૧ ॥

અન્યો વ્રણ્ણ:

તે ગંડૂપોમાંથી પહેલા ત્રણ પ્રકારના ગંડૂપ અનુક્રમે વાયુ વગેરે દોષોમાં આપવા તથા છેલ્લો ગંડૂપ ત્રણ મટાડનારો છે. એટલે સ્નિગ્ધ ગંડૂપ વાતવ્યાધિવાળાને, શમન ગંડૂપ પિત્તના રોગીને અને શોધન ગંડૂપ કફના રોગીને આપવો. ત્રણ થયો હોય ત્યારે એથા પ્રકારના ‘રોપણ’ ગંડૂપ નામના કોગળા ભરાવવા.

સ્નિગ્ધ ગંડૂપના રસ

ક્તિગ્ધોઽત્ર સ્વાદ્મલપદ્મસાધિતૈઃ ।

સ્નેહૈઃ

એમાંથી સ્નિગ્ધ ગંડૂપ ગળ્યાં, ખાટાં અને ખારાં દ્રવ્યથી સિદ્ધ કંલ્લા સ્નેહ વડે બને છે.

શમન ગંડૂપના રસ

શમનસ્તિક્તકપાયમ્ચુરોપઘૈઃ ॥ ૨ ॥

શમન ગંડૂપ કડવાં, તૂરાં અને ગળ્યાં ઔષધથી બને છે.

શોધન ગંડૂપના રસ

શોધનસ્તિક્તકક્ત્વલ્લપટ્ટૂર્ણઃ

શોધન ગંડૂપ કડવા, તીખા, ખાટાં, ખારાં અને ગરમ દ્રવ્યથી બને છે.

રોપણ ગંડૂપના રસ

રોપણઃ પુનઃ ।

કપાયતિક્તકૈઃ

રોપણ ગંડૂપ તૂરાં અને કડવાં દ્રવ્યથી બને છે.

કોગળાના ઔષધમાં ગુ' લેખવવું ?

તत्र स्नेहः क्षीरं मधूदकम् ॥ ૩ ॥

શુક્રં મઘં રસા મૂત્રં ઘોષ્યાસ્લેં ચ યથાયયમ્ ।

કલ્કેર્ચુકં વિપકં વા યથાસ્પશૈ પ્રયોજયેત્ ।કા

ઉપર કહેલા ચાર ગંડૂપોમાં જે દોષ કે જે

રોગને માટે જે રમ યોગ્ય હોય તે રસવાળાં

દ્રવ્યોના કલક સાથે સ્નેહ, દૂધ, મધ, પાણી,

સરકો, દારૂ, માંસરમ, મૂત્ર, ધાન્યામ્લ એ

નવમાંથી જે પ્રસંગે જે યોગ્ય હોય તે ભેળવીને કે (જરૂર હોય તો) પકવીને એ રીતે તૈયાર થયેલા પ્રવાહીના ગરમ કોગળા ભરાવવાની જરૂર હોય ત્યાં ગરમ અને કંડા કોગળા ભરાવવાની જરૂર હોય ત્યાં કંડા કોગળા ભરાવવા.

દંતહર્ષ વગેરે રોગમાં ગંદૂપ
દન્તહર્ષે દન્તચાલે મુલરોગે ચ વાતિકે ।
સુલોષ્ણમથવા શીતં તિલકલ્કોદકં હિતમ્ ॥૫॥
ગણ્દૂપધારણે

દાંત ખટાઈ (અંખાઈ) ગયા હોય ત્યારે, દાંત હાલતા હોય ત્યારે, તથા વાયુથી થયેલા મુખરોગમાં લગારિક ગરમ અથવા કંડા તલના કલ્કના પાણીના કોગળા હિતકર છે. (તલના કલ્કતું પાણી કંડું લેવું કે સશેકું તેનો આધાર કયા દોષના પ્રકોપને ક્ષીધે રોગ થયો છે તેના ઉપર છે.)

સામાન્ય ગંદૂપ

નિત્યં તૈલં માંસરસોડયવા ।

(સાબ માણસે) રોજ કોગળા ભરવા માટે તેલ અથવા માંસરસ હિતકર છે.

ક્યારે શાના કોગળા ભરવા ?

ઝવાદાહાન્વિતે પાકે ક્ષતે ચાગન્તુસમ્મથે ॥૬॥
વિપે ક્ષારાન્નિદ્રાથે ચ સર્પિર્ધાર્યે પયોડયવા ।

ભ્રુષા અને દાહવાળા મુખપાકમાં, કોઈ આગંતુ કારણથી મોંમાં ક્ષત (ચાંદુ) થયું હોય અથવા વિષ, ક્ષાર કે અગ્નિથી મોંમાં કોઈ જગાએ દહાયું હોય તો ધાનો અથવા દૂધનો કોગળો ભરી રાખવો હિતકર છે.

વૈશઠ્યં જનપત્યાશુ સન્દઘાતિ મુષ્ણે વળાન્ ॥૭॥
દાહતુળ્ણાપ્રશમનં મધુગણ્દૂપધારણમ્ ।

મધના કોગળા ભરી રાખ્યા હોય તો તે મોંને કોરું કરે છે (ચીકાશ દૂર કરે છે), મુખમાં ત્રણ થયા હોય તેને રૂઝવે છે તથા દાહ અને તરસને શમાવે છે.

ધાન્યામ્લનામસ્યવૈરસ્યમલ્લદૌર્ગન્ધ્યતાશનમ્ ॥૮॥

ધાન્યામ્લનો ગંદૂપ ભરી રાખવાથી તે મુખની વિરસતા, મુખનાં મળ અને દુર્ગંધનો નાશ કરે છે.

તદેવાલવણં શીતં મુલશોષહરં પરમ્ ।

તે જ ધાન્યામ્લ લવણુ નાખ્યા વિનાનું તથા કંડું હોય તો તેના ગંદૂપ ભરી રાખવા એ મુખશોષને હરનારું ઉત્તમ ઔષધ છે.

આશુ ક્ષારામ્લુગણ્દૂપો મિનત્તિ શ્લેષ્મણશ્ચયમ્ ॥

પાણીમાં ક્ષાર નાખીને પછી ગાળી ક્ષીધેલા પાણીના કોગળા ભરવાથી મોંમાં કફ (શૂંક, લાળ)નો ભરાવો થતો મટે છે.

સુલોષ્ણોદકગણ્દૂપૈર્જાયતે વસ્ત્રલાઘવમ્ ।

સશેકા (હૂંકાળા) પાણીના કોગળા ભરી રાખવાથી મોં હલકું થાય છે.

કોગળા કેવી રીતે ભરવા ?

નિવાતે સાતપે સ્વિન્નમૃદિતસ્કન્ધકન્ધરઃ ॥૧૦॥
ગણ્દૂપમપિવન્ કિન્નિદુન્નતાસ્યો વિધારયેત્ ।

(મોંમાં કોગળો ભરીને) પવન ન આવે પણ તડકો આવે એવી જગાએ જે ખસા તથા ડોક રાખીને એ રીતે જે ખસા તથા ડોક પર તડકાનો શેક કરીને, પછી જે ખસા તથા ડોક પર ચંપી કરાવીને, કોગળો પી ન જતાં જરા ભિંચું મોં રાખીને કોગળો મોંમાં ભરી રાખવો.

કોગળા ક્યાં સુધી ભરવા ?

કફપૂર્ણાસ્યતા યાવન્નવદ્વ્રાણાક્ષતાડયવા ॥૧૧॥
મોંમાં કફ ભરાઈ જાય અથવા નાક અને આંખમાંથી પાણી ગળે ત્યાં સુધી કોગળા ભર-ભર કરવા. (આરોગ્ય થાય ત્યાંસુધી પાંચ-સાત કોગળા ભરવા.)

ગંદૂપ અને કવલ વચ્ચે તફાવત

વસન્જાર્યો મુષ્ણે પૂર્ણે ગણ્દૂપઃ, કવલોડયવા ।
કોગળા ભરવાના દ્રવ્યથી મોં એટલી હદ સુધી પૂરેપૂરું ભરી દેવામાં આવે કે જે દ્રવ્ય મોંમાં હલાવીચલાવી (ખખળાવી) શકાય નહિ તેને ગંદૂપ કહે છે, નહિ તો કવલ કહે છે (એટલે કોગળા ભરવાની દવા મોંમાં યોડી ભરાય અને તેથી દવાને મોંમાં અને જળામાં ખખળાવી શકાય તો એને કવલ કહે છે):

કવલથી મટતા રોગ

મન્યાશિરાઃકર્ણોમુલાશિરોગાઃ

પ્રસેકકણ્ઠામયવન્નશોપાઃ ।

દર્મમૂલહિમોશીરશિરીપમિશિતપ્તુલાઃ ।
 કુમુદોત્પલકહ્વારદૂર્વામધુકચન્દનમ્ ॥ ૨૦ ॥
 કાલીયકતિલોશીરમાંસીતનગરપન્નકમ્ ।
 તાલીસગુન્દ્રાપુન્ડ્રાદ્વયટીકાશનતાગુરુ ॥ ૨૧ ॥
 હત્યર્ધાઘોદિતા લેપા હેમન્તાદિપુ વટ્ સ્મૃતાઃ ।

ઉપર લખેલા શ્લોકોમાંના પ્રત્યેક અડધા શ્લોકમાં અનુક્રમે હેમંત વગેરે છ ઋતુમાં કરવાના લેપનાં દ્રવ્યો ખતાવેલાં છે. ધારના ઠંણિયાની મીઠા, અરકૂસીનું મૂળ, લોધર, ઘોળા સરસવ-એ ચાર ઔષધોનો લેપ હેમંતઋતુમાં કરવો; ભોરિંગણીનું મૂળ, તલ, પીપર, દારુહળદર, તજ અને છોડાં કાઢી નાખેલા જવ-એ છ ઔષધોનો લેપ શિશિરઋતુમાં કરવો. દર્ભનું મૂળ, પન્નકાષ, વાળો, સરસડો, વરિયાળી અને ચોખા-એ છનો લેપ વસંતઋતુમાં કરવો. પોયણાં, કાળું કમળ, કહ્લાર, ધરો, મહુડાની કૂંપળો, ચંદન-એ છનો લેપ શ્રીષ્ઠઋતુમાં કરવો. પીપ્પુ ચંદન, તલ, વાળો, જટામાંસી, તગર અને પન્નકાષ-એ છનો લેપ વર્ષાઋતુમાં કરવો. તાલીસપત્ર, ગુન્દ્રા, શ્વેત કમળ, જેડીમધ, અસાણા અને તગર-એ છનો લેપ શરદઋતુમાં કરવો.

મુખાલેપતુ' ક્ષુ

મુખાલેપનશીલાનાં દઢં ભવતિ દર્શનમ્ ॥ ૨૨ ॥
 વદનં ચાપરિમ્લાનં ઋક્ષ્ણં તામરસોપમમ્ ।

જે માણસો રોજ મુખ ઉપર લેપ કરે છે, તેમની દૃષ્ટિ (બેવાની શક્તિ) દઢ થાય છે, તેમનું મુખ કરમાયેલું રહેતું નથી તથા ક્ષીણુ અને રાતા કમળ જેવું થાય છે.

મૂર્ધતૈલ-માથે ઘાલવાતું તેલ

અભ્યક્ત્સેકપિચવો વસ્તિચ્ચેતિ ચતુર્વિઘમ્ ॥ ૨૩ ॥
 મૂર્ધતૈલમ્

અભ્યંગ, સેક, પિચુ અને ખસ્તિ એ ચાર રીતે માથામાં તેલ ઘલાય છે,

નોંધ :-માથામાં તેલ ચોપડવું એને અભ્યંગ મૂર્ધતૈલ કહે છે. માથા ઉપર તેલ રેડવું તેને સેક મૂર્ધતૈલ કહે છે. માથા ઉપર તેલનાં પોતાં મૂકવાં તેને પિચુમૂર્ધતૈલ કહે છે. માથાને તેલની

ખસ્તિ આપવી તેને ખસ્તિ મૂર્ધતૈલ કહે છે.
 બહુગુણ તદ્વિદ્યાદુત્તરોત્તરમ્ ।
 મૂર્ધતૈલના એ ચાર પ્રકાર ઉત્તરોત્તર ખલુ ગુણુ આપનારા છે. (એટલે અભ્યંગ કરતાં સેક, તે કરતાં પિચુ અને પિચુ કરતાં ખસ્તિતૈલ વધારે ગુણુકારક છે.)

કયા પ્રકારનું મૂર્ધતૈલ ક્યારે વાપરવું?
 તન્નામ્યક્ષ્ણઃ પ્રયોક્ત્સ્યો રૌક્ષ્યકળ્પદ્મલાદિપુ ॥૨૪॥
 માથું ધૂણું પડી ગયું હોય, માથામાં ખલુજ આવતી હોય અને માથામાં મેલ થયો હોય, ત્યારે માથામાં તેલનો અભ્યંગ કરવો.

અભ્પિકાશિરસ્તોદદાહપાકવ્રણેષુ તુ ।
પરિપેકઃ
 માથામાં અરૂષિકા નામે ક્ષુદ્રરોગ થયો હોય, માથામાં અંકુશ ખોસાતો હોય એવી પીડા થતી હોય, ખળતરા થતી હોય, પાકતું હોય અને મળુ થયો હોય ત્યારે માથા ઉપર તેલ રેડવું.

પિચુઃ કેશશાતસ્ફુટનધૂપને ॥૨૫॥
નેત્રસ્તમ્ને ચ
 વાળ ખરી જતા હોય, વાળ ફાટતા હોય કે વાળના મૂળમાં લાલ્લ ખળતી હોય અને આંખોનો સ્તંભ થયો હોય તેા મૂર્ધતૈલનાં પોતાં મૂકવાં.

વસ્તિસ્તુ પ્રસુસ્પર્દિતજાગરે ।
 નાસાસ્યશોપે તિમિરે શિરોરોગે ચ દ્વારુણે ॥૨૬॥
 આમડી ખહેરી થઈ ગઈ હોય, અડધિયો વા થયો હોય, ભિંવ ન આવતી હોય, નાક સૂકાતું હોય; મુખશોષ, તિમિરરોગ અને માથાનો ભયંકર રોગ એ રોગમાં ખસ્તિ નામે મૂર્ધતૈલનો ઉપયોગ કરવો.

શિરોખસ્તિ (ખસ્તિમૂર્ધતૈલ) આપવાની રીત

વિધિસ્તસ્ય નિપણ્ણસ્ય પીઠે જાનુસમે સૃદ્ધૌ ।
 ગુદ્ધાક્ત્ત્વિવ્રદેહસ્ય દ્વિનાન્તે ગવ્યમાહિપમ્ ॥૨૭॥
 દ્વાદશાઠ્ઠગુલવિસ્તીર્ણં ચર્મપટ્ટં શિરઃસમમ્ ।
 માકર્ણયન્ચનસ્થાનં લલાટે વહ્નવેદિતે ॥ ૨૮ ॥
 ચેલવેણિકયા ઘટ્ટવા માપકલ્ક્રેન લેપયેત્
 તતો યથાઘ્યાધિ ષ્ટતં સ્નેહં કોણં નિપેચયેત્ ॥૨૯॥

ઋષ્યૈ કેશમુવો વાવદહગુલમ્

શિરોખસ્તિ આપવાની ગીત નીચે પ્રમાણે છે :

વમન અને વિરચનથી શરીરનું શોધન કરીને, શરીર તેલ ચોળીને અને શેક કરીને દરદીને સ્પર્શિત વખતે કે રાત્રે ઢાંચણુ બેટલી ભરતી અને પોથી પાટ ઉપર ઝેસાડીને ખને ખાણુએ અડદના ઝીણા ઘોટની કણુક ચોપડેલું વસ્ત્ર તેના લલાટ પર વીંટીને પછી તેના ખાર આંગળ પહોળો (પનો) અને તેના માથાના ઘેરાવા બેટલો (કે ઘેરાવાથી વધારે) લાંબા ગાયના કે ભેંશના ચામડાનો પટો (કપડા સાથે ચોંટે એવી રીતે) કાન સુધી નીચો (કાન પર ચસમાંની ઢાંડી રહે છે ત્યાં સુધી નીચો) રહે એ રીતે અને આખો પટો માથાને ફરતો વીંટાઈ (ખંધાઈ) રહે એ રીતે (ચામડાના પટાને) કપડાની ચીંદરડીથી (વાધજીઓથી કે કસોથી) ખાંધીને પછી તે પટા ઉપર અડદના ઘોટની કણુકનો ક્ષેપ કરવો. પછી દોષ, દૂષ્ય વગેરેને મટાડે એવી ગીતે સિદ્ધ કરેલો સ્નેહ કડો પડને-પડતો સશેકો થાય, ત્યારે માથાના વાળની જગા ઉપર એક આગળ સ્નેહ તરે એ રીતે ખસ્તિના (ચામડાના પટાના) ઉપરના ભાગમાંથી સ્નેહ રેડવો.

(રેડેલા સ્નેહના રેલા ખસ્તિમાંથી નીચા ન કિતરે પણ સ્નેહ બધો ખસ્તિમાં ભરાઈ રહે એટલા માટે અડદના ઘોટની કણુકથી શીડી દેવાનું લખ્યું છે.)

(જમણા કાનથી, જમણી ભમ્મર ઉપરનો વાળવિનાનો કપાળનો ભાગ, ત્યાંથી ડાબી ભમ્મર ઉપરનો વાળવિનાનો કપાળનો ભાગ, ત્યાંથી ડાબા કાન ઉપર ચસમાંની ઢાંડી રહે છે તે ભાગ, ત્યાંથી ડોક(ઝોથી)નો વાળવિનાનો ભાગ, ત્યાંથી પાછો જમણા કાન ઉપર ચસમાંની ઢાંડી રહે છે તે ભાગ-એમ માથાની વાળવિનાની ફરતી જગાને માટે આ શ્લોકમાં લલાટ શબ્દ વાપર્યો છે. વસ્ત્ર અને ચામડાના પટાની નીચેની કિનાર એ લલાટને ફરતી ચોંટાડવાની અને ખાંધવાની છે. વાળ સાથે

કણુક ન ચોંટે એ સંભાળવું.)

ઘારવેચ તમ્ ।

આવન્વનાસિકોક્કેદાદશાષ્ટી પદ્ ચલાદિપુ ॥૩૦
માત્રાસહસ્રાણ્યરજે ત્વેકં

મોંમાંથી અને નાકમાંથી થુંક, લાળ, કીંટ, પાણી વગેરે નીકળવા માટે, ત્યાં સુધી શિરોખસ્તિ રાખી મૂકવી (એ સામાન્ય નિયમ છે). (પણ મોં અને નાક ગળવા માડવાની રાહ કેટલો વખત સુધી બેવી તે જણાવવા માટે કહે છે કે) વાડુના રોગમાં દમ હલ્લર માત્રા સુધી, પિત્તના રોગમાં આઠ હલ્લર માત્રા સુધી અને કફના રોગમાં છ હલ્લર માત્રા સુધી, પણ સાલ માણુસને એક હલ્લર માત્રા સુધી શિરોખસ્તિ રાખી મૂકવી. (મોં અને નાક ગળવા માટે તે એટલી માત્રાઓ થતા પહેલાં પણ ખસ્તિ ઉતારી લેવી, પણ મોં અને નાક ગળવા ન માટે તેપણુ એટલી માત્રાઓથી વધારે વખત સુધી ખસ્તિ રાખવી નહિ.)

સ્કન્ધાદિ મર્દવેત્ ।

મુક્ત્સ્નેહસ્ય

શિરોખસ્તિ છોડી નાખ્યા પછી ખસા, માથું અને ગરદન, એ જગાએ ચોળવું (મસળવું). (પછી સ્નેહન ક્રિયામાં કહ્યા પ્રમાણે 'ઉચ્છ્વિ-દક સેવણ' વગેરે જે કહ્યું છે તે પ્રમાણે આચરવું; કેમ કે શિરોખસ્તિને માટે સ્નેહ શબ્દ વાપર્યો છે અને રોગીઓને સર્વે કર્મમાં બહુધા એ કમ લાગુ પડે છે.)

શિરોખસ્તિની વધારેમાં વધારે મુદ્દા

પરમં સતાહં તસ્ય સેવનમ્ ॥ ૩૧ ॥

એ પ્રમાણે બહુમાં બહુ તે એકસાથે માત દિવસ શિરોખસ્તિનું સેવન કરવું.

કાનમાં દવા કે તેલ મૂકવું

ઘારવેઃવૃણં કર્ણે કર્ણમૂલં વિમર્દયન્ ।

રજઃ સ્યાન્માર્દવં વાવન્માત્રાશતમલ્લેદને ॥ ૩૨ ॥

જે દવા કે તેલ કાનમાં મૂકવાનું હોય તેનાથી ટીપેટીપે કાન ભરી દર્દને કાનના નીચેના છેડા પાસે મર્દન કરવું (મસળવું). જહુ કાનમાં પીડા થતી હોય તે મટાડવાને

દવા કે તેલ મુકાવ્યું હોય તેણે પીડા નરમ પડે ત્યાં સુધી કાનમાં દવા કે તેલ રાખી મૂકવું અને જ્યેને પીડા ન થતી હોવા છતાં (સાવચેતી ખાતર) મુકાવ્યું હોય તેણે એકસો માત્રા જેટલા સમય સુધી રાખી મૂકવું.

માત્રાનું પ્રમાણ

યાવપર્યંતિ હસ્તાગ્રં દક્ષિણં જાનુમણ્ડલમ્ ।

નિમેષોન્મેષકાલેન સમં માત્રા તુ સા સ્મૃતા ॥૩૩

જેટલીવારમાં જમણા ઠીચણની ઠાંકણીના ઘેરાવાની આસપાસ જમણા હાથનો અગ્રભાગ ફરી વળે તેટલા કાળને માત્રા કહે છે અને તે કાળ આંખ મીચીને તરત ઉઘાડીએ તેની ખરાબર છે.

મૂર્ધતૈલનું ફળ

કચસદનસિતત્વપિજ્જરત્વં

પરિફુટ્તનં શિરસઃ સમીરરોગાન્ ।

જયતિ, જનયતીન્દ્રિયપ્રસાદં

સ્વરહનુમૂર્ધઘલં ચ મૂર્ધતૈલમ્ ॥ ૩૪ ॥

વાળ છિતરતા હોય, વાળ ધોળા થઈ જતા હોય, વાળ પીળચટ્ટા થઈ જતા હોય, વાળ ફાટતા (તરડાઈ જતા) હોય, માથામાં વાયુના રોગ થયા હોય તે મૂર્ધતૈલ (શિરો-ખસ્તિ)થી મટે છે. વળી મૂર્ધતૈલથી આંખ વગેરે ઇન્દ્રિયોનું પ્રસાદન થાય છે તથા અવાજ, હડપચી તથા માથામાં બળ આવે છે.

શ્લેષ્મણ્ણ્યદેવે સૂત્રસ્થાને ગણપાદિવિધિર્નામ

દ્વાવિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૨ ॥

અધ્યાય ૨૩ મો

અથાત આશ્વોતનાજ્જનવિધિમધ્યાયં

ધ્યાત્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरत्रियादयो महर्षयः ।

(ગણાની ઠાંસડીથી ઉપરના ભાગના રોગના વિપયને અંગે હવે આંખના રોગના ઉપાયની રીત ખતાવવા માટે કહે છે કે :)

હવે અમે આશ્વોતન (આંખમાં દવાનાં ટીપાં મૂકવાં) અને અંજન (આંખમાં દવા અંજવી) એ બે ક્રિયાનો વિધિ ખતાવનારો અધ્યાય સમ-

ભવીશુ". એ વિપયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે :

આશ્વોતનનો ફાયદો

सर्वेषामक्षिरोगाणामादावाश्वोतनं हितम् ।

रक्तोदकण्डूघर्षाश्रुदाहरागनिवर्हणम् ॥ ૧ ॥

બધા આંખના રોગોમાં (આંખનાં) પીડા, તોદ, ચળ (ખલુજ), આંખ ચોંટી જાય, પાણી નીકળવું, બળતરા અને લાલાશને મટાડે એવું આશ્વોતન પહેલું કરવું એ હિતકર છે.

કયા દોષમાં કેવાં ટીપાં મૂકવાં ?

उष्णं वाते, कफे कोष्णं, तच्छीतं रक्तपित्तयोः ।

વાયુના પ્રક્રોપથી થયેલા આંખના રોગમાં ગરમ ટીપાં મૂકવાં, કફથી થયેલામાં સશેકાં અને પિત્તથી થયેલામાં ઠંડાં ટીપાં મૂકવાં એ હિતકર છે.

આશ્વોતન રી રીતે કરવું ?

निवातस्थस्थवामेन पाणिनोन्मील्य लोचनम् ॥૨

शुक्तौ प्रलम्बयाऽन्येन पिचुवर्त्या कनीनिके ।

दश द्वादश वा विन्दून द्व्यङ्गुलादवसेचयेत् ॥૩

ततः प्रमृज्य मृदुना चैलेन, कफवातयोः ।

अन्येन कोष्णपानीयप्लुतेन स्वेदयेन्મૃદુ ॥ ૪ ॥

પવન ખિલકુલ ન આવે એવી જગાએ દરદીને બેસાડીને, ડાબે હાથે તેની આખ ઉઘાડીને, દવા ભરેલી છીપમાં અડધી બાળાયેલી રહે એ રીતે મૂકી રાખેલી કપડાની વાટથી દવાનાં દસખાર ટીપાં આંખને નાકવાળે ખૂણે (નાક સાથે બેડાયેલા આંખના ખૂણામાં) એવી રીતે પાડવા કે ટીપાં પાડતી વખતે હાથ આંખથી બે આંગળ બંધો રહે. પછી બે કક્ અને વાયુથી આંખનો રોગ થયો હોય તો લૂછવું પોતું કાઢી નાખીને ખીલું પોતું સશેકા પાણીમાં બાળી-બાળીને આંખને જરાજરા શેકવી.

કેવાં ટીપાંથી શુ' નુકસાન થાય ?

अत्युष्णतीक्ष्णं रुग्णगद्वनाशयाक्षिसेचनम् ।

अतिशीतं तु कुरुते निस्तोदस्तम्भवेदनाः ॥ ૫ ॥

કપાયવર્તમાં ઘર્ષે કુચ્છાનુન્મેષણં યદુ ।

વિકારશુદ્ધિમત્યલ્પં સંરમ્ભમપરિસ્તમ્ ॥ ૬ ॥

આંખમાં બહુ ગરમ કે બહુ તીક્ષ્ણ ટીપાં

પાડવાથી આંખમાં પીડા થાય છે, આંખ લાલ થઈ બંધ છે, જોવાની શક્તિને નાશ થાય છે. આંખમાં ખડુ ઠંડાં ટીપાં પાડવાથી આંખમાં નિસ્તોદ, સ્તંભ અને પીડા થાય છે, પોષ્યમાં લૂખાં પડી બંધ છે અને આંખો ચોંટી બંધ છે. વધારેપડતા ટીપાં મૂકવાથી આંખ ઉઘાડતાં કષ્ટ થાય છે. જરૂર કરતાં એાં ટીપાં પાકવાથી આંખનો રોગ વધે છે અને જો આંખમાં ટીપાં નાખ્યા પછી આંખમાંથી પાણી નીકળી બંધ તો આંખનો સંરંભ થાય છે (એટલે આંખ સૂજી બંધ છે).

મૂકેલી દવા દોષને કઈ રીતે મટાડે છે?
ગત્વા સન્ધિશિરોત્રાણમુલ્લસ્તોતાંસિ મેવજમ્ ।
ઊર્ધ્વગાન્નયને ન્યસ્તમપવર્તયતે મલાન્ ॥ ૭ ॥

આંખમાં નીકળેલી દવા આંખના સાંધાનાં, માથાનાં, નાકનાં અને મોંનાં સ્ત્રોતોમાં જઈને હાંસડીથી ઉપરના અવયવોમાં ગયેલા મળોને પાછા વાળે છે.

દવા ક્યારે આંજવી ?

મયાજ્જનં શુદ્ધતનોર્મેત્રમાત્રાશ્રયે મલે ।
પક્લિન્નેલ્પશોકાતિકર્ણૃષ્ણ્ણિલ્પલક્ષિતે ॥૮॥
મન્દ્વર્ષાધ્રુરાગેડક્ષિણ પ્રયોજ્યં ઘનદૂષિકે ।

આંખમાં નીકળેલી દવા આંખમાં જ રહેશે હોય (આંખ ઉપરાંત બીજા કોઈ અવયવમાં વ્યાપેલો ન હોય); આંખ ચોંટી જ સૂજી હોય, આંખમાં ખડુ ચળ આવતી હોય અને આંખ પિચ્છિલ હોય, એ ત્રણ લક્ષણ ઉપરથી સમજી શકાય એવું આંખના સામ દોષ પાક્યા હોવાનું ચિહ્ન જણાય અને આંખ ધીમેધીમે ચોંટી જતી હોય અને આંખમાંથી ધીમેધીમે પાણી નીકળતું હોય અને આંખમાં મળ વદ્ય થઈ ગયો હોય, આંખ પિત્ત, કફ કે લોહીના પ્રકોપથી દુખતી હોય અને ખાસ કરીને તો વાયુના પ્રકોપથી દુખતી હોય તો પછી (આંખમાં ટીપાં મૂક્યા પછી) દરદીના શરીરને વમન, વિરેચન વગેરેથી શુદ્ધ કરીને એની આંખમાં આંજવાની દવા આંજવી.

અંજનના પ્રકાર

લેહનં રોપણં દષ્ટિપ્રસાદનમિતિ ત્રિધા ।
અજ્જનમ્

લેખન, રોપણ અને દષ્ટિપ્રસાદન, એવા ત્રણ પ્રકાર અંજનના છે. (શસ્ત્ર વડે જેમ શુક્ર અર્મ વગેરેને ખોતરી કાઢવામાં આવે છે તેમ જે અંજન દોષને ખોતરી કાઢે છે તેને લેખન અંજન કહે છે. અલિખ્યંદ વગેરે નેત્રરોગને જે રૂઝવે છે તે રોપણ અંજન બાણુ. દષ્ટિને જે નિર્મળ કરે છે તેને દષ્ટિપ્રસાદન અંજન બાણુ. સંથહ પ્રથમાં એક સ્નેહન અંજનનો પ્રકાર કહેલો છે, પણ તે રોપણ તથા પ્રસાદન અંજનમાં સમાઈ જતો હોવાથી તેને અહીં શુદ્ધો ગણ્યો નથી).

લેખન અંજન

લેહનં તત્ર કપાયાસ્લપટૂપણે ॥૧૦॥

તે ત્રણ અંજનમાં લેખન અંજન તૂરાં, ખાટાં, ખારાં તથા તીખા ઔષ્ધોથી બનાવીને (શુક્ર, અર્મ વગેરે નેત્રરોગવાળાને) આંજવું.

રોપણ અંજન

રોપણં તિક્કર્કૃદ્યૈઃ

રોપણ અંજન કડવાં દ્રવ્યથી બનાવવું. ('કડવાં દ્રવ્ય' તો માત્ર ઉપલક્ષણ છે. તે ઉપરથી એમ સમજવું કે તૂરાં તથા સ્નેહન દ્રવ્ય પણ રોપણ અંજનમાં લેવાં.)

પ્રસાદન અંજન : પ્રત્યંજન

સ્વાદુશીતૈઃ પ્રસાદનમ્ ।

તીક્ષ્ણાજ્જનામિસન્તત્તે નયને તત્પ્રસાદનમ્ ॥૧૧॥
પ્રયુજ્યમાનં લમતે પ્રત્યજ્જનસમાહ્રયમ્ ।

ગળ્યાં અને ઠંડાં દ્રવ્યથી બનાવેલું અંજન પ્રસાદન અંજન છે. એ ગળ્યાં તથા ઠંડાં દ્રવ્યથી બનાવેલું ખડુ ખારીક ચૂર્ણ તીક્ષ્ણ અંજનને ક્ષીધે રાતી અને આળી થઈ ગયેલી આંખમાં આંજવામાં આવે છે, ત્યારે તેને પ્રત્યંજન કહે છે.

અંજન શલાકા

દશાઙ્ગુલા તનુર્મધ્યે શલાકા મુકુલાનના ॥૧૨॥
પ્રશસ્તા, લેખને તામ્રી, રોપણે કાલલોહજાં ।

અદ્વગુલી ચ, સુવર્ણોત્થા રૂપ્યજા ચ પ્રસાદને ॥૧૩

અંજન કરવાની શલાકા (સળી) દશ આંગળ લાંબી, (ચોળા જેટલી જડી) તથા વચમાંથી પાતળી અને તેના બંને છેડા ફૂલની કળી જેવા રાખવા. લેખન અંજનમાં ત્રાંખાની સળી વડે, રોપણુમાં જળવેલની સળી વડે અથવા હાથની આંગળી વડે અને પ્રસાદન અંજનમાં સોનાની અથવા રૂપાની સળી વડે અંજનું એ ઉત્તમ છે.

અંજનની ત્રણ પ્રકારની ખનાવટ

પિળ્લો રસક્રિયા ચૂર્ણસ્થિતૈવાજ્ઞતકલ્પના ।

ગુરો મધ્યે લઘો દોષે તાં ક્રમેણ પ્રયોજયેત્ ॥૧૪

ગોટી, મલમ અને ચૂર્ણ, એ ત્રણ પ્રકારે અંજનની ખનાવટ કરવામાં આવે છે. દોષ જ્યારે ભારે, મધ્યમ કે હલકા હોય ત્યારે તે અનુક્રમે યોજવામાં આવે છે. એટલે દોષનું ભેર અતિશય હોય તો ગોટી કરીને આંજવી, દોષનું ભેર મધ્યમ હોય તો દવાનો મલમ કરીને આંજવો અને દોષનું ભેર કમી હોય તો દવાનું ચૂર્ણ આંજવું.

ગોટી અને મલમ કેટલાં આંજવાં ?

હરેણુમાત્રા પિળ્લસ્ય વેલ્લમાત્રા રસક્રિયા ।

તીક્ષ્ણસ્ય, દ્વિગુણં તસ્ય મૃદુનઃ

જે ગોટી તીક્ષ્ણ દ્રવ્યોની હોય તો એ ગોટીમાંથી માત્ર રેણુકખીજ જેટલો ભાગ (એર-સિયા પર) ઘસીને આંખમાં આંજવો. જે આંજવાનો મલમ તીક્ષ્ણ દ્રવ્યોનો ખનાવ્યો હોય તો એમાંથી માત્ર વાવડિંગ જેટલો મલમ આંજવો. જે ગોટી મૃદુ દ્રવ્યોની ખનાવી હોય તો ખમણી (જે રેણુકખીજ જેટલી) (એરસિયા પર) ઘસીને આંજવી. જે મલમ મૃદુ દ્રવ્યોનો ખનાવ્યો હોય તો ખમણી (વાવડિંગના જે દાણા જેટલો) આંજવો.

ચૂર્ણ અંજનનું પ્રમાણ

ચૂર્ણિતસ્ય ચ ॥ ૧૫ ॥

દે શલાકે તુ તીક્ષ્ણસ્ય, તિષ્ઠસ્તદિતરસ્ય ચ ।

ચૂર્ણરૂપ અંજન જે તીક્ષ્ણ હોય તો તેની જે શલાકાઓ (સળીઓ) અને મૃદુ હોય તો

તેની ત્રણ શલાકાઓ લેવી.

ખીજ પ્રથમાં કહ્યું છે કે લેખન અંજન તાંખાના, રૂપાના કે કાંસાના પાત્રમાં રાખવું; રોપણુ અંજન સોનાના કે વડના પાત્રમાં અથવા શંખમાં રાખવું; પ્રસાદન અંજન સ્ફટિકના, પીપળાના કે સુખડના પાત્રમાં રાખવું; કેમ કે એમ રાખવાથી અંજનના ગુણમાં ખગાડ થતો નથી. અંજનની ગોટી ઘસવાને માટે જે પથ્થર રાખવો તે વચમાંથી ભગાર નમતો (ખાડાવાળો) તથા તેમાંથી પથ્થરની પારીક રજ ભિખડે નહિ એવો રાખવો; વળી તે પાંચ આંગળ લાંબા તથા ત્રણ આંગળ પહોળો રાખવો.

અંજન કરવાના કાળનો નિયમ

નિત્ય સ્વપ્ને ન મધ્યાહ્ને મ્લાને નોળ્લગમસ્તિમિઃ ॥

અક્ષિરોગાય દોષાઃ સ્યુર્વધિતોત્પીઢિતદ્રુતાઃ ।

પ્રાતઃ સાયં ચ તચ્છાન્ત્યૈ

દ્યન્નેડ્ઝ્ઞંડતોડ્ઝ્ઞયેત્સદ્વા ॥ ૧૭ ॥

રાત્રે અંજન કરવું નહિ, તેમ ઊંઘતી વખતે પણ અંજન કરવું નહિ, વળી ખપેરિ પણ અંજન કરવું નહિ, તેમ ગરમ કિરણોથી નેત્ર મ્લાન થયેલાં (કરમાયેલાં) હોય તે વખતે પણ અંજન કરવું નહિ; કેમ કે તે વખતે અંજન કરવાથી દોષ વધે છે, ફૂલે છે તથા કાળની ઉબ્ધુતાને ક્ષીણે પીગળીને શરીરમાં પાછો ચુસાઈ બંધ છે અને એવી રીતે ખનાવાથી તે દોષ નેત્ર-રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. એટલા માટે જ્યારે સૂઈ વાદળાથી રહિત નિર્મળ હોય ત્યારે તે દોષની શાંતિ અર્થે પ્રાતઃકાળમાં અથવા સાયંકાળમાં સદા અંજન કરવું.

અંજનના સમય વિષે ખીજનો મત

વદન્ત્યન્થે તુ ન દિવા પ્રયોજ્યં તીક્ષ્ણમજ્ઞનમ્ ।

વિરેકદુર્બલં ચક્ષુરાદિત્યં પ્રાપ્ય સીદતિ ॥ ૧૮ ॥

કેટલાક એમ કહે છે કે દિવસે તીક્ષ્ણ અંજન આંજવું નહિ; કેમ કે તીક્ષ્ણ અંજન વડે જેનું વિરેચન થયું છે એવી આંખ સૂઈનાં કિરણને બેઠને નખળી થઈ બંધ છે.

સ્વપ્નેન રાત્રો કાલસ્ય સોમ્યન્વેન ચ

શીતસાત્મ્યા દગાન્નેયી સ્થિરતાં લખતે

આંખ અગ્નિતરવની ખનેલી છે તેથી ઠંડક તેને માફક આવે છે. માટે તીક્ષ્ણ અંજનને ક્ષીધે આંખમાંથી પાણી નીકળી રહ્યા પછી પણ તીક્ષ્ણ અંજનને ક્ષીધે પુષ્કળ સંતાપ પામેલી આંખનુ રાત્રે જીંધ મળવાથી અને રાત્રિના વખતની સૌમ્યતાને ક્ષીધે તર્પણ થાય છે (તેથી તીક્ષ્ણ અંજન રાત્રે આંજવું).

પરમતના હેતુનું ખંડન

અન્યુદિક્કે ઘલાસે તુ લેલ્વનીચેડયવા ગદે ।

કામમહ્લયપિ નાત્યુળ્ને તીક્ષ્ણમક્ષિણ

પ્રયોજયેત્ ॥૨૦ ॥

પણ બે કક્ષેનો પુષ્કળ પ્રકોપ થયો હોય અથવા (વેલ અને ફૂલું જેવા) ક્ષેપન કરવું પડે એવા રોગ હોય તો દહાડે પણ ખુબ તાપ ન હોય ત્યારે આંખમાં તીક્ષ્ણ અંજન ખુશીથી આંજવું.

અશ્મનો જન્મ લોહસ્પય તત્ત્વ ચ તીક્ષ્ણતા ।

લપઘાતોડપિ તેનૈવ તયા નેત્રસ્ય તેજસઃ ॥૨૧॥

લોહું પથ્થરમાંથી (પહાડ ઉપર પથ્થર સાથેથી) જન્મે છે અને લોહાના (લોહાના શસ્ત્રની) ધાર પથ્થર પર જ કાઢવામાં આવે છે અને એ જ પથ્થર પર પછાડવાથી એ શસ્ત્રનો નાશ પણ થાય છે (શસ્ત્ર ખુટું થઈ બળ્ય છે). એવું જ આંખને તેજથી થાય છે.

(આંખ તેજની ખનેલી છે, સૂર્યના સાધારણ તેજથી આંખનુ તેજ વધે છે, જેવાની શક્તિ વધે છે, પણ આંખને હિતકર હોય તે કરતાં વધારે ગરમીથી આંખનો નાશ થાય છે. માટે શ્લોક ૧૮માં કેટલાક આચાર્યોનો જે મત આપ્યો છે કે દહાડે આંખમાં તીક્ષ્ણ દવા કઢી આંજવી નહિ તે મત ખોટો છે.)

ન રાત્રાવપિ શીતેડતિ નેત્રે તીક્ષ્ણાન્નનં હિતમ્ ।

દોષમસ્ત્રાવયેત્સ્તથ્વં કળ્હજ્જાઙ્ગાદિકારિ તત્ ॥

રાત્રિએ પણ કંઈ વધતો હોવાથી અતિશય ઠંડી થયેલી આંખમાં તીક્ષ્ણ અંજન હિતકારી છે એમ સમજવું નહિ; કેમ કે રાત્રે આંજવું અંજન કાળની સૌમ્યતાને ક્ષીધે થીજ જવાથી હોખને વહેવડાવીને ખહાર કાઢવું નથી;

પણ એળ અને જડતા વગેરે ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન કરે છે. માટે શ્લોક ૧૯માં જે કહ્યું છે તે પણ ખોટું છે, પણ પૂર્વે શ્લોક ૧૫, ૧૬માં જે કહેલું છે કે પ્રાતઃકાળે તથા સાયંકાળે અંજન આંજવું, તે જ વાંધાવિનાનું છે એમ સમજવું.

અંજન કેને ન કરવું ?

નાજ્જયેદ્ગ્રીતવમિતવિરિક્કાશિતુવેમિતે ।

ક્રુઙ્ગ્વચરિતતાન્તાક્ષિશિરોહ્રુશોકજાગરે ॥૨૩॥

અદ્રેડકં શિરઃસ્નાતે પીતયોર્ધૂમમઘયોઃ ।

અજીળેડગ્ન્યકેસન્તત્તે દિવાસુત્તે પિપાસિતે ॥૨૪॥

ખાનેલાની, જેને વમન, વિરેચન વગેરે આપીને શુદ્ધ કર્યો હોય તેની; જેણે તરત ખાધેલું હોય, જેને ઝાડો, પેશાબ વગેરે વેચ આવ્યો હોય, જે કોષ્ટિ ભરાયો હોય, તાવવાળો હોય, સૂક્ષ્મ કે તેજસ્વી પદાર્થ બેચાથી કે વાનવાથી જેની આંખો થાકી ગઈ હોય, જેના માથામાં પીડા થતી હોય, જે શોક કે ઉભંગરાવણો હોય તેની; તથા જે દિવસે સૂર્ય વાદળમાં ઢંકાયેલો હોય તે દિવસે; જે મનુષ્યે માથું પલાળીને સ્નાન કર્યું હોય તેની, જેણે ધૂમપાન કે મદ્યપાન કર્યું હોય, જેને અજીર્ણ થયું હોય, જે અગ્નિના તાપથી કે સૂર્યના તાપથી તપેલો હોય, જે દિવસે જીંધ્યો હોય તથા જે તરસ્યો હોય, એવા મનુષ્યોની આંખમાં વૈધે અંજન આંજવું નહિ.

ન આંજવા જેવું અંજન

અતિતીક્ષ્ણમૃદુસ્તોકશ્લેષ્ણવનકર્કશમ્ ।

અત્યંચંશીતલં તત્તમજ્જનં નાવચારયેત્ ॥૨૫ ॥

અતિશય તીક્ષ્ણ, અતિશય મૃદુ, અતિ થોડું કે અતિ ઘણું, અતિ પાતળું કે અતિ બહુ, કરકરું, અતિ શીતળ કે અતિ ગરમ થયેલું અંજન વૈધે રોગીની આંખમાં આજડું નહિ.

(ખીબ પ્રથમાં અંજનનો વિધિ કહ્યો છે તે પ્રમાણે આરામથી જોલા વૈધે પોતાના કાળા અંગૂઠા વડે આરામથી જોલા રોગીના નેત્રની ઉપરની પાંપણ ઉપાડીને તેમાંના કાળા

ભાગની નીચે આંખના નાક તરફના ખૂણાથી ને આંખના લમણા તરફના છેડા લગી અંજન આંજવું.)

અંજન કયા પછી શુ કરવું ?

મયાનુન્મીલયન્ દષ્ટિમન્તઃ સચ્ચારયેચ્છનૈઃ ।
અક્ષિતે વર્ત્મની કિષ્કિચ્ચાલયેચૈવમજ્જનમ્ ॥૨૬॥
તીક્ષ્ણં ધ્યાપ્રોતિ સહસ્રા, ન ચોન્મેપતિમેપળમ્ ।
નિષ્પીડનં ચ વર્ત્મભ્યાં ક્ષાલનં વા સમાચરેત્ ॥

પછી (આંખમાં અંજન અંજાયા પછી) આંખો ઉઘાડ્યા વિના આંખને અંદર ને અંદર ચારે ખાણુએ ફેરવવી, આંખેલાં પોપચાં (ખંધ આંખે) જરા પટપટાવવાં અને એ રીતે આંખેલી દવાને આંખમાં ફેલાવવી. આ પ્રમાણે તીક્ષ્ણ અંજન આંખમાં ફરી વળે છે માટે આંજ્યા પછી તરત (ઉપર જણાવેલા વિધિને ભંગ કરીને) આંખ ઉઘાડવાસ કરવી નહિ, પોપચાં દખાવવાં નહિ (પોપચાં વડે દખાવીને આંખમાંથી પાણી કાઢી નાખવું નહિ) કે આંખ ઘોઈ નાખવી નહિ.

આંખ ક્યારે ઘોઈ નાખવી ?

અપેતાપચંસરમ્ભં નિર્ઘૃતં નયનં યદા ।
ધ્યાધિદોપર્તુયોગ્યામિરન્દ્રિઃ પ્રક્ષાલયેત્તદા ॥૨૮॥

જ્યારે આંખમાં નાખેલી કે આંખેલી દવાથી આંખમાં થતો ક્ષોભ (ખળવું, ખૂચવું વગેરે અસર) ખંધ થાય અને તેથી આંખને ચેન પડે (દુઃખ ખંધ થાય) ત્યારે રોગ, દોષ અને ઋતુને લાયક પાણીથી આંખ ઘોવી. (ઘોવા માટે ઠંડું, સશેકું વગેરે કેવું પાણી વાપરવું તેનો આધાર આંખનો કયો રોગ છે, કયા દોષના પ્રકોપથી થયો છે, ઋતુ કઈ ચાલે છે વગેરે ખાખતો ઉપર છે.)

પછી આંખ કેવી રીતે સાફ કરવી (લૂછવી)?
દક્ષિણાક્ષુગ્નુકેનાક્ષિ તતો વામં સવાસસા ।
ઝર્ઘ્વવર્ત્મનિ સ્વશ્ચ્ચ શોષ્યં વામેન ચેતરત્ ॥

આંખ ઘોયા પછી વસૂથી વીટેલા જમણા હાથના અંગૂઠાથી ઉપરું પોપચું ખરાખર ઉપાડીને ડાબી આંખ લૂછી નાખવી અને વસૂથી વીટેલા ડાબા હાથના અંગૂઠાથી ઉપરું પોપચું

ખરાખર ઉપાડીને જમણી આંખ લૂછી નાખવી.

ન ઘોવાથી, ન લૂછવાથી તુકસાન

વર્ત્મપ્રાતોઽજ્જનાદોષો રોગાન્ કુર્યાદતોઽન્યથા ।

એ અંજનને લીધે પોપચામાં આવેલા દોષને આંખ ઘોઈ લૂછીને ઘોવાલૂછવામાં ન આવે તો તે દોષ રોગ કરે છે.

ચળ વગેરે થાય તો શુ કરવું ?

ફણ્ડજાઢ્યેઽજ્જનં તીક્ષ્ણં ધૂમં વા

યોજયેત્ પુનઃ ॥૩૦॥

એ આંખમાં ચળ આવે અને આંખમાં જડતા આવે તો તીક્ષ્ણ અંજન આંજવું અથવા વળી તીક્ષ્ણ ધૂમપાન કરાવવું.

તીક્ષ્ણાજ્જનામિતતે તુ ચૂર્ણં પ્રત્યજ્જનં હિતમ્ ॥૩૦૩૧

એ આંખ તીક્ષ્ણ અંજનને લીધે સંતાપ પામે (રાતી અને આળી થઈ બંધ) તો પ્રત્યંજન નામના અંજન તરીકે ઠંડું ચૂર્ણ આંજવું.

ઇત્યશ્ચાઙ્ગહૃદયે સૂત્રધ્યાને આશ્વોતનાજ્જનવિધિર્નામ

ત્રયોવિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૩ ॥

અધ્યાય ૨૪ મે

અયાતસ્તર્પણપુટપાકવિધિમધ્યાયં

ધ્યાલ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

હવે તર્પણ અને પુટપાકનો વિધિ જમાં કહેલો છે એવો અધ્યાય સમજાવીશું. (પાછલા અધ્યાયમાં આશ્વોતન અને અંજનનો વિધિ કહેલો છે તથા આશ્વોતન અને અંજન વડે નેત્ર દુર્બળ થઈ બંધ છે માટે તેને ખળવાન કરવાને તર્પણ તથા પુટપાકનો વિધિ યોગ્ય છે.) એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

કયા રોગમાં અને ક્યારે આંખનું તર્પણ કરવું ?

નયને તામ્યતિ સ્તબ્ધે શુષ્કે રુક્ષેઽભિઘાતિતે ।
વાતપિત્તાતુરે જિહ્વે શીર્ણપક્ષ્માવિલેક્ષણે ॥ ૧ ॥

કૃચ્છ્રોન્મીલીશિરાહર્ષશિરોત્પાતતમોઝુનૈઃ ।

સ્યન્દ્રમન્યાન્યતોવાતવાતપર્યાયશુક્રકૈઃ ॥ ૨ ॥

આનુરે શાન્તરાગાશ્રુશૂલસંસ્પન્નદૂપિકે ।
 નિવાતે તર્પવં યોજ્યં શુદ્ધયોર્મૂર્ધ્નકાયવોઃ ॥ ૩ ॥
 કાલે સાધારણે પ્રાતઃ સાર્વં યોત્તાનશાયિનઃ ।

જેની આંખ બેઈ શકતી ન હોય, સ્તબ્ધ થઈ ગઈ હોય, સૂકી અને લૂખી હોય, આંખમાં ઝાંકા વગેરે કંઈ વાગ્યુ હોય, વાયુ કે પિત્તથી આંખ પીડાતી હોય, આંખ વાંકી થઈ હોય, પાંપણો ખરી પડી હોય, આંખું દેખાતુ હોય, કૃચ્છ્રોન્મીલ, શિરાહર્ષ, શિરોત્પાત, તિમિર, અશુન, અભિબ્ધંદ, અધિમંથ, અન્યતોવાત, વાતપર્યાય, શુક્ર, એ આંખના દશ રોગ થયા હોય; રતાશ, આંસુ, શૂળ, સોબે અને પીયા-એ પાંચ શમી ગયા હોય, તેની વમન, વિરેચન અને નસ્ય વડે શરીર તથા મસ્તકની શુદ્ધિ કરીને, પવનવિનાના પ્રદેશમાં, વસંત વગેરે સાધારણ કાળમાં, સવારે કે સાંજે, ચત્તો સુવાડીને આંખનુ તર્પણ કરવુ.

(આંખના રોગો માટે જુઓ ઉત્તરસ્થાન.)
 તર્પણનો વિધિ

યવમાપમર્યાં પાર્ણીં નેત્રકોશાદ્વહિઃ સમામ્ ॥ ૪ ॥
 દ્વાદશ્ગુલોચ્ચાં દઢાં કૃત્વા યથાસ્વં સિદ્ધમાવપેત્ ।
 સર્વિનિમીલિતે નેત્રે તત્પ્રાચ્યુપ્રવિલાયિતમ્ ॥ ૫ ॥
 નકાન્ધ્યવાતતિમિરકૃચ્છ્રૂવોઘાદિકે વસામ્ ।
 વાપક્ષમાત્રાત્

જવ અને અડદનેા ઘોટ પલાળીને તે વડે આંખના ખામણાની બહાર ચારે પાસ દઢ, છ આંગળ ભેચી અને સરખી પાળ કરવી તથા તે પાળની અંદર જે દોષને જે ઔષધ યોગ્ય હોય તે ઔષધોમાં સિદ્ધ કરેલું તથા ગરમ પાણીમાં તે ઘીનું વાસણ મૂકીને વીધારેલું (આંગળેયું) ઘી આંખો મીંચાવીને રેડવું.

દિવસે દેખાય પણ રાત્રે ન દેખાય તેને નક્રાંધ્ય (રતાંધળાપણુ) કહે છે. એ નક્રાંધ્યમાં (એટલે રતાંધળા હોય તેને) વાયુથી થયેલા નેત્રરોગમાં, તિમિર નામે નેત્રરોગમાં અને કૃચ્છ્રોન્મીલ (કબ્જે કરીને દેખાતું હોય તે રોગ) વગેરે આંખના રોગોમાં ઘીને ટેકાણુ વસા રેડવી. તે વસાને પણ ઔષધોમાં સિદ્ધ

કરવી તથા ગરમ પાણી ઉપર મૂકીને ઓગાળવી ભેઈએ. ઘી અને વસા આંખની પાંપણોના છેડા દૂધે એટલાં મીંચેલી આંખ ઉપર રેડવાં. તર્પણુ સ્નેહ ધારણુ કરી રાખવાનો કાળ

મયોન્મેપં શનકૈસ્તસ્ય કુર્વતઃ ॥ ૬ ॥

માત્રા વિગળયેત્ત્ર વર્ત્મસન્વિહિતાસિતે ।
 દ્વયોં ચ ક્રમશો દ્યાઘોં શતં વ્રીણિ ચ પચ્ચ ચ ॥ ૭ ॥
 શતાનિ સત ત્રાષ્ટોં ચ, દશ મન્થે, દશાનિલે ।
 પિત્તે વદ્, સ્વસ્થવૃત્તે ચ વલોસે પચ્ચ ધારયેત્ ॥ ૮ ॥

હવે ઘી કે વસા રેડયા પછી તેને ધીમે-ધીમે આંખ ઉઘાડવાનુ કહેવું અને તે વખતે માત્રાઓ ગણવા માડવી. તેમાં વર્ત્મ, સધિ, સિત, અસિત અને દષ્ટિના આંખના રોગ હોય તે ઘી વગેરે નાખ્યા પછી અનુક્રમે સો, ત્રણસો, પાંચસો, સાતસો અને આઠસો માત્રા જેટલી વાર તે ઘી કે વસા રાખી મૂકવી. (એટલે વર્ત્મ એટલે પોપચાના રોગમા સો માત્રા જેટલી વાર સુધી, આંખના સંધિગત રોગ હોય તે ત્રણસો માત્રા જેટલી વાર લગી, સિત એટલે નેત્રના ઘોળા ભાગ સંબંધી રોગ હોય તે પાંચસો માત્રા લગી, અસિત એટલે નેત્રના કાળા ભાગનો રોગ હોય તે સાતસો માત્રા લગી અને દષ્ટિમાં એટલે કાળા ભાગની માડે જે કાંકી હોય છે તેનો રોગ હોય તે આઠસો માત્રા લગી ઘી કે વસા રાખી મૂકવી.) અધિમંથ નામે રોગમા એક હલ્તર માત્રા લગી, વાયુના રોગમાં પણ હલ્તર માત્રા લગી, પિત્તના રોગમાં છસો માત્રા લગી, સાબ્ ભાણુસે પણ છસો માત્રા લગી તથા કડેના રોગમાં પાંચસો માત્રા લગી ઘી કે વસા આંખના ખામણામા રાખી મૂકવાં.

તર્પણુ કર્યા પછીનું ક્ષમં

કૃત્વાડપાણે તતો દ્વારં ભ્રેહં પાત્રે નિગાલયેત્ ।
 પિવેચ્ચ ધૂમં, નેક્ષેત્ દ્યોમ રૂપં ચ માસ્વરમ્ ॥ ૧૭ ॥
 ઉપર કહ્યો તેટલા વખત સુધી સ્નેહ આંખના ખામણામાં રાખીને પછી આંખના લમણા તરફના ખૂણા આગળ ઘોટની પાળ તોડીને આંખ ઉપરનો સ્નેહ વાસણમાં લઈ લેવો. પછી સાધુના

ગોળા વડે આંખના ખામણાને સાફ કરીને સ્નેહ-
થી પ્રેરાયેલા કફનું શમન કરવાને ધૂમપાન
કરવું તથા આકાશ સામું બેવું નહિ કે તેજસ્વી
પદાર્થ કે તડકા વગેરે સામું બેવું નહિ.

તર્પણ કોણે કેટલા દિવસ કરવું ?

इत्थं प्रतिदिनं वायौ, पित्ते त्वेकान्तरं, क्रफे ।
સ્વસ્થે ચ દ્યનંતરં દદ્યાદાત્તેરિતિ યોજયેત્ ॥૧૦॥

એ પ્રકારે વાયુથી થયેલા આંખના રોગમાં
નિત્ય તર્પણ કરવું, પિત્તની થયેલા રોગમાં
એકએક દિવસને આંતરે તર્પણ કરવું, કફથી
થયેલા રોગમાં અને સાબ માણસે ષે ષે દિવસને
આંતરે કરવું. એ પ્રમાણે જ્યાં સુધી આંખની
તૃપ્તિ થાય ત્યાં સુધી કરવું.

આંખની તૃપ્તિ, અતૃપ્તિ અને

અતિતૃપ્તિનાં લક્ષણ

प्रकाशक्षमता स्वास्थ्यं विशदं लघु लोचनम् ।

તૃપ્તે, વિપર્યયોડ્વત્તેડ્વતિતૃપ્તે શ્લેષ્મજા રુજઃ ॥૧૧॥

ઘી કે વસાથી આંખનું તર્પણ કર્યાથી
આંખની તૃપ્તિ ખરાખર થઈ હોય તો આંખ
તેજ ખમી શકે છે; આંખ સ્વસ્થ, કોરી અને
હલકી થાય છે; બે ખરાખર તર્પણ ન થયું
હોય તો એથી જિલદું થાય છે, એટલે આંખ
તેજ ખમી શકે નહિ તથા અસ્વસ્થ, ખરડા-
યેલી અને ભારે થાય છે, અતિતર્પણ થયું
હોય તો કફથી થતી ચેળ, પિચ્છિલતા વગેરે
પીડા થાય છે.

તર્પણ કર્યા પછી પુટપાકની જરૂર

स्रेहपीता तनुरिव क्लान्ता दृष्टिर्हि सीदति ।

તર્પણાનંતરં તસ્માદ્ગલ્બલાધાનકારણમ્ ॥૧૨॥

પુટપાક પ્રયુક્તિ પૂર્વોક્તેવ વદ્યમસુ ।

સ્નેહપાન કર્યા પછી શરીર જેમ શ્રમયુક્ત
થાય છે તેમ સ્નેહથી તૃપ્ત થઈને આંખ પણ
અમિત થઈ નખળી થાય છે. એટલા માટે તર્પણ
કર્યા પછી દૃષ્ટિમાં બળ આપનાર પુટપાકની
યોજના કરવી. જે રોગમાં તર્પણ કરવામાં
આવે છે તે જ રોગમાં પુટપાક કરવામાં આવે
છે; માટે પૂર્વે (શ્લોક ૩૩ થી ૩૬ માં) તર્પણ
કરના યોગ્ય જે રોગ કહેલા છે તેમાં તર્પણ

કર્યા પછી પુટપાકની યોજના કરવી.

ત્રણ પ્રકારનો પુટપાક

सवाते क्षेहनः, श्लेष्मसहिते लेखनो हितः ॥૧૩॥

દર્દોર્વલ્યેડનિલે પિત્તે રક્તે સ્વસ્થે પ્રસાદનઃ ।

તે પુટપાક સ્નેહન, લેખન અને પ્રસાદન
એવા ત્રણ પ્રકારનો છે; તેમાંથી વાયુથી થયેલા
આંખના રોગમાં સ્નેહન, વાતકફના રોગમાં
લેખન અને દૃષ્ટિની નિર્બળતામાં, વાયુમાં,
પિત્તમાં, રક્તમાં અને સાબ માણસને પ્રસાદન
પુટપાક હિતકર છે.

સ્નેહન પુટપાક બનાવવાની રીત

भूशयप्रसहानूपमेदोमज्जवसामिपैः ॥ ૧૪ ॥

સ્નેહનં પયસા પિષ્ટૈર્જીવનીયૈશ્ચ કલ્પયેત્ ।

ખિલેશય, પ્રસહ તથા અનૂપ દેશનાં
પ્રાણીઓનાં ચરખી, મજ્જા, વસા અને માંસને
તથા જીવનીય ગણનાં ઔષધોને દૂધમાં પીસીને
(લસોટીને) તે વડે વૈધે સ્નેહન પુટપાક બના-
વવો. (માંસ અને આપધના કલ્ક જુદા જુદા
બનાવવા અને જુદા રાખવા.)

લેખન પુટપાક બનાવવાની રીત

मृगपक्षियकृन्मांसमुक्तायस्ताम्रसैन्धवैः ॥ ૧૫ ॥

સ્રોતોજશશ્ફેનાલૈલેલ્લનં મસ્તુકલ્કતૈઃ ।

ભંગલ પ્રદેશનાં મૃગ અને (વિષ્કર અને
પ્રતુલ) પક્ષીઓનાં કાળજું અને માંસ તથા
મોતી, લોહ, તાંબુ, સિંધવ, સુરમે, શંખ,
સમુદ્રફીણ અને હરતાલ-એ દ્રવ્યોમાં દહીંનું
નીતયું પાણી નાખીને તે વડે લેખન પુટપાક
બનાવવો. (માંસ વગેરેના અને આપધનો કલ્ક
જુદાજુદા કરવા અને રાખવા.)

પ્રસાદન પુટપાકની રીત

मृगपक्षियकृन्मज्जवसान्नहृदयामपैः ॥ ૧૬ ॥

મધુરૈઃ સઘૃતૈઃ સ્તન્યક્ષીતપિષ્ટૈઃ પ્રસાદનમ્ ।

મૃગ અને પક્ષી વગેરેના કાળજું, મજ્જા,
વસા, આંતરડાં, હૃદય અને માંસ વડે તથા
મધુર ગણનાં ઔષધોને ઘી સાથે તથા સ્ત્રીના
ધાવણ સાથે વાટીને તે વડે પ્રસાદન પુટપાક
બનાવવો. (માંસ વગેરેના અને આપધનો કલ્ક
જુદાજુદા બનાવવો અને જુદા રાખવા.)

પુટપાક બનાવવાની રીત

ચિત્ત્વમાત્રં વૃથકૃ પિષ્ટં માંસમેવજકલ્કયોઃ ॥૧૭॥

ઉત્ત્વુકચટામ્બોજવૃત્તૈઃ સ્નેહાદિપુ ક્રમાત્ ॥

વેપૃષ્ટિત્વા મૃદા લિપ્તં ઘ્રવઘન્વનગોમયૈઃ ॥૧૮॥

પચેત્પ્રદીતૈરન્યામ્ પક્કં નિષ્પીડ્ય તદ્રસમ્ ॥

નેત્રે તર્પણવદ્યુઙ્ગ્યાત્

માંસના અને ઔષધના કલકનો ખીલા જવડો જુદોજુદો ગોળો કરવો. પછી બે સ્નેહન પુટપાક હોય તો તે ગોળાને એરડાનાં પાંદડાંમાં લપેટવો; બે ક્ષેખન પુટપાક હોય તો તે ગોળાને વડનાં પાંદડાંમાં લપેટવો અને બે પ્રસાદન પુટપાક હોય તો તે ગોળાને કમળનાં પાંદડાંમાં લપેટવો. પછી તેના ઉપર કાળી માટીનો (બે આંગળ બંડો) લેપ કરવો. પછી તે ગોળાને બે સ્નેહન પુટપાક હોય તો ધાવડાના લાકડાના અંગારામાં, બે ક્ષેખન પુટપાક હોય તો ધામણીના લાકડાના અંગારામાં અને બે પ્રસાદન પુટપાક હોય તો ચાચના છાણનાં અડાયાના અગ્નિમાં પકવવો. પછી તે ગોળા અગ્નિના જવા રંગનો થાય ત્યારે પુટપાક પાકશે છે એમ બાણી તેને બહાર કાઢી પાંદડાં કાઢી નાખીને ગોળાને વજ્રમાં લપેટીને તેના રસ નીચોવી કાઢવો અને તે રસને સ્થોક ૪ થી ૬માં તર્ષણવિધિમાં કહેલી રીતે આંખ માટે વાપરવો.

પુટપાક કેટલો વખત રાખવો ?

શતં દ્વે ત્રીણિ ધારયેત્ ॥૧૯॥

લેખનસ્નેહનાન્ત્યેપુ

ક્ષેખન પુટપાક સો માત્રા લગી, સ્નેહન પુટપાક બસો માત્રા લગી અને પ્રસાદન પુટપાક ત્રણસો માત્રા લગી આખના ખામણામાં રાખી મૂકવો.

પુટપાક કેવો વાપરવો ?

કોળ્ણો પૂર્વો, દિમોડપરઃ ॥

સ્નેહન અને ક્ષેખન પુટપાક લગાર ગરમ રેડવા અને પ્રસાદન પુટપાક ઠંડો રેડવો.

પછી ધૂમપાન કરવું

ધૂમપોડન્તે તપોરેવ

પરેલા અને બીબ એટલે સ્નેહન અને

ક્ષેખન પુટપાકને અંતે સ્નેહથી પ્રેરાયેલા ક્ષેની શાંતિને અર્થે ધૂમપાન કરવું. (પ્રસાદનને અંતે ધૂમપાન કરવું નહિ.)

પુટપાકના સમ્યગ્ચોગ વગેરેનાં લક્ષણ

યોગાસ્ત્ર ચ તૃષિવત્ ॥૨૦॥

તે ત્રણે બતના પુટપાકોમાં યોગ તર્ષણની પેઠે બાણુવા, એટલે પુટપાક સારી રીતે થયાનાં શાં લક્ષણ, સારી રીતે નહિ થયાનાં શાં લક્ષણ તથા અતિશય થયાના શાં લક્ષણ, તે સ્થોક ૧૦૬, ૧૧ માં તર્ષણમાં કહેલાં છે તે પ્રમાણે જ બાણુવાં.

તર્ષણ અને પુટપાક માટે કોણુ લાયક નથી ? તર્પણ પુટપાકં ચ નસ્યાનર્હે ન યોજયેત્ ॥

જે માણસ નસ્ય લેવાને યોગ્ય ન હોય તેને તર્ષણ તથા પુટપાક આપવા નહિ.

તર્ષણાદિકના પથ્યનો અવધિ

વાવન્ત્યહાનિ યુજ્જીત દ્વિસ્તતો દિતમામ્ભવેત્ ॥

તર્ષણ તથા પુટપાક જટલા દિવસ સુધી આપવામાં આવે તેનાથી ખમણા દિવસ સુધી હિતકર (પથ્ય) અન્નપાન વગેરેનું સેવન કરવું.

રાત્રે શુ' કરવું ?

માલતીમહ્લિકાપુષ્પૈર્વદ્વાક્ષો

નિવસેન્નિશામ્ ॥

જણે તર્ષણ અને પુટપાક કર્યાં હોય તે માણસે અમેક્ષી અને મોગરાનાં ફૂલ આંખે ખાંધીને રાત્રે સૂઈ રહેવું.

નસ્ય, અંજન, તર્ષણ અને પુટપાકની જરૂર

સર્વાત્મના નેત્રચલાય યત્તં

કુર્વોત નસ્યાજ્જનતર્પણાદિઃ ॥

દષ્ટિશ્ચ નષ્ટા વિવિધં જગદ્

તમોમયં જાયત એકરૂપમ્ ॥૨૨૬॥

નસ્ય, અંજન અને તર્ષણ વગેરે વડે નેત્રને બળ આપવાનો માણસે દિલ દર્દને યત્ન કરવો; કેમ કે બે દષ્ટિનો નાશ થાય તો તેને આ જગત વિવિધ પ્રકારનું હોવા છતાં એક સરખું અંધકારમય થઈ પડે છે.

શ્લ્યદાન્નદયે સૂત્રસ્થાને તર્પણપુટપાકવિધિર્નામ

ચતુર્વિંશોડચાયઃ ॥ ૨૪ ॥

અધ્યાય ૨૫ મો

ખસ્તિ, નસ્ય, અંજન, ક્ષારકર્મ વગેરેનો આધાર યંત્ર ઉપર હોવાથી હવે યંત્રવિધિ (યંત્રની ખનાવટ) નામનો અધ્યાય કહે છે.

અથાતો યન્ત્રવિધિમધ્યાયં ઘ્યારયાસ્યામઃ ।

इति ह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

હવે અમે યંત્રવિધિ અધ્યાય કહીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે :

યંત્ર એટલે શું ?

नानाविधानां शल्यानां नानादेशप्रशाधिनाम् ।

आहर्तुमभ्युपायो यस्तद्यन्त्रं यच्च दर्शने ॥ ૧ ॥

अशोभगन्द्रादीनां शस्त्रक्षाराग्निયोजने ।

शेषाङ्गपरिरक्षायां तथा घस्त्यादિકर्मणि ॥ ૨ ॥

घटिकालाघુગુર્જ્જ્ઞં ચ જામ્બવૌઘાદિકાનિ ચ ।

જુદીજુદી બતનાં, શરીરના જુદાજુદા ભાગમાં રહીને નડતાં (પીડા કરતાં) શલ્યોને ખઠાર ખેંચી કાઢવાનો જે ઉપાય (સાધન) તે યંત્ર છે. હરસ, ભગંદર, (નાડીપ્રણ) વગેરેને બેવાનું જે સાધન તે યંત્ર છે. હરસ, ભગંદર વગેરેમાં શસ્ત્ર (હથિયાર)થી કાપતી વખતે (વાઢકાપ કરતી વખતે), ક્ષારથી ખાળતી વખતે અને અગ્નિથી ડામ દેતી વખતે જે ભાગ કાપવાનો, ખાળવાનો, કે ડામવાનો હોય તેના સિવાયના ખાકીના ખીબ ભાગને તુકસાન ન થાય એવું, ખીબ ભાગનું રક્ષણ કરવા માટેનું જે સાધન તે યંત્ર છે; વળી ખસ્તિ, નસ્ય વગેરે આપવાનું જે સાધન તે યંત્ર છે. ઘટિકા (કુલડી), અલાપુ (તુમડી) અને શંગ (રૂમડી) એ યંત્ર છે અને બંખવૌષ્ઠ (સંદંશ) વગેરે પણ યંત્ર છે.

નોંધ :-શલ્ય-તરણુ, લાકડું, પથ્થર- (કાંકરી), ધૂળ, લોહું, હાડકું, વાળ, નખ, પરુ, દુષ્ટ પ્રણુ, મરેશો કે મૂઠ ગર્ભ વગેરે વસ્તુઓ જ્યારે શરીરમાં પીડા કરે, ત્યારે એમને શલ્ય કહેવામાં આવે છે. (સુશ્રુતસંહિતા, સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૧.)

તૈયાર યંત્રો કામમાં ન પણ આવે અનેકરૂપકાર્યાણિ યન્ત્રાણિ વિવિધાન્યતઃ ॥ ૩ ॥
વિકલ્પ્ય કલ્પયેદ્બુદ્ધયા

યંત્રોના આકાર (ઘાટ) અને યંત્રોથી કરવાનાં કામ અનેક હોય છે, તેથી યંત્રો પણ અનેક પ્રકારનાં હોય છે. માટે જે જગાએ જે કામ કરવાનું હોય તેનો વિચાર કરીને યંત્ર ખનાવવું.

यथास्थूलं तु वक्ष्यते ।

છતાં (સામાન્ય યંત્રો ખનાવતાંખનાવતાં જેમજેમ જાડી સૂઝ પડતી બાય તેમતેમ પ્રસંગની જરૂરિયાત પ્રમાણેનાં ખીબાં યંત્રો પણ વૈધ ખનાવી શકે એ હેતુથી) મોટાંમોટાં યંત્રો વિષે કહેવામાં આવશે.

स्वस्तिकयंत्रो, એમનો ઉપયોગ

तुल्यानि कङ्कसिहर्षकाकादिमृगपक्षिणाम् ॥ ૪ ॥

મુલૈર્મુલાનિ યન્ત્રાણાં કુર્યાત્તસંજ્ઞકાનિ ચ ।

अष्टादशाङ्गुलामान्मायसानि च भूरशः ॥ ૫ ॥

મસૂરાકારપર્યન્તેઃ કળ્થે યદ્દાનિ કીલકૈઃ ।

વિદ્યાત્સ્વસ્તિકયન્ત્રાણિ મૂલેડ્ઠકુશનતાનિ ચ ॥

તૈર્દંદૈરસ્થિલ્લગ્નશલ્યાહરણમિવ્યતે ।

કંક (ખગલું), સિંહ, ઋક્ષ (રીંછ), કાક (કાગડો) વગેરે પશુપક્ષીઓનાં મુખ જેવાં મુખવાળાં અને તે પશુપક્ષીઓનાં મુખ ઉપરથી જેના નામ પાડ્યાં છે એવાં (કંકમુખ, સિંહ-મુખ, ઋક્ષમુખ, કાકમુખ વગેરે (નામનાં), અઠાર આંગળ લાંબાં, ઘણુખરું ગજવેલનાં ખનાવેલાં (કેટલીકવાર સ્વસ્તિકયંત્રો હાથી-દાંતનાં કે લાકડાના પણ બને છે, માટે 'ઘણુ-ખરું' શબ્દ વાપર્યો છે), કંકમાં ખને છેડે મસૂરની દાળ જેવી તળેથી ચપટી અને ઉપરથી ગોળ અને હીસી એવી જડ (ખીંટી) મારેલાં, અને મૂળ આગળ હાથીના અંકુશની માફક વાળેલાં એવાં યંત્રો સ્વસ્તિકયંત્રો છે એમ બણવું. લપટાં ન પડી ગયાં હોય એવાં અને તૂટી ન બાય એવાં દઢ (મજબૂત) સ્વસ્તિક-યંત્રોથી હાડકાને વળગેલાં શલ્ય ખેંચી કઢાય એ ઇષ્ટ છે.

(મુખ = શલ્ય પકડવાનો યંત્રનો છેડો.
મૂલ = હાથમાં પકડવાનો યંત્રનો છેડો.)

(કંઠ = ખંને પાંખિયાંને ભેગાં કરીને જડ
મારવાની જગા.)

પશુપક્ષીઓનાં મુખ જેવાં મુખ કરવાનાં
કઠ્ઠાં છે એનો અર્થ એવો નથી કે એમનાં
માથાના ઘાટ જેવો ઘાટ કરવો, પણ સ્વસ્તિક-
યંત્રના જે છેડેથી શલ્ય પકડવાનું હોય તે
છેડાની મોંઢાડ એ પશુપક્ષીની મોંઢાડ જેવી
કરવી અને એ મોંઢાડને ઉપરનીએ ખંને છેડે
અંદરની બાજુએ ભિલા અને આડા ભિંડા
કાપા પાડીને એવી ચોક્કડીઓ પાડવી કે જેથી
એ પશુપક્ષીના મોંમાં જે રીતે શિકાર પકડાઈ
રહે છે અને પછી છટકી શકતો નથી તે રીતે
યંત્રના મુખમાં શલ્ય પકડાયા પછી ગમે એટલું
ખેંચીએ તોપણ છટકી શકે નહિ.

સ્વસ્તિકયંત્રનાં ખંને પાંખિયાંને બરાબર
વચ્ચે જડ મારીને બેઠકાં બેઠકાં એ. ખંને પાંખિ-
યાંને જ્યાં જડ મારીને બેઠકાવાનાં હોય છે તે
વચ્ચેના ભાગને આ શ્લોકમાં કંઠ કહે છે.

અંકુશ જેવા વળેલા ખંને છેડા હાથમાં
રાખીને યંત્રના મુખમાં પકડાયેલા શલ્યને ખેંચી
કાઢવાનું હોય છે. શરીરના કયા ભાગમાંથી
શલ્ય કાઢવાનું છે તેના ઉપર કયું સ્વસ્તિક-
યંત્ર વાપરવું અનુકૂળ પડે એનો આધાર છે.

સંદંશ યંત્ર (સાંડશી)

કીલ્બદ્ધવિમુકામૌ સન્દંશૌ પોઢશાઙ્ગુલૌ ।

ત્વશ્ચિરાભાયુપિશિતલગ્નશલ્યાપવર્જનો ।

જેનું દરેક પાંખિયું સોળ આંગળ લાંબું
હોય છે એનાં બે સંદંશ યંત્ર છે. તેમાં એક
બતના સંદંશનાં બે પાંખિયાંને ખંને બાજુએ
મસૂરની દાળ જેવી નીચે ચપટી અને ઉપરથી
ગોળ અને લીસી જડ મારેલી હોય છે, તેને
કીલ્બદ્ધાશ્ર સંદંશ (સાંડશી) કહે છે. તથા
બીજી બતના સંદંશનાં બે પાંખિયાંના મુખ
આગળના છેડા ધૂટા હોય છે તેને વિમુકાશ્ર
સંદંશ (ચીપિયો) કહે છે. આ ખંને બતના
સંદંશ ચાખડી, શિરા, સ્નાયુ અને માંસ એ

ચારમાંથી ગમે તે સાથે લાગેલા શલ્યને ખેંચી
કાઢવાના કામમાં આવે છે.

પડંગુલ સંદંશ (સમાણી)

પઢઙ્ગુલોડન્યો હરણે સૂક્ષ્મશલ્યોપવહ્નમગા ॥૮

બીજે એક છ આંગળ લાંબાં પાંખિયાંવાળા
સંદંશ છે. તે નાકના વાળ વગેરે સૂક્ષ્મ શલ્યને
ખેંચી કાઢવા માટે તથા આંખની પાંપણીની
બાજુમાં આંખમાં જે નવા પાપણુના વાળ ભેગે
છે તેને ખેંચી કાઢવા માટે વપરાય છે. આને
પડંગુલ સંદંશ (સમાણી) કહે છે.

મુચુંડી નામતું સંદંશ (સમાણી)

મુચુંડી સૂક્ષ્મવન્તર્જુમૂલે રુચકમૂવળા ।

ગમ્ભીરવળમાંસાતામર્મણઃ શેપિતસ્ય ચ ॥૯॥

મુચુંડી નામના સંદંશ યંત્રના ખંને પાંખિ-
યાંના મુખભાગમાં દાતા પહેલા હોય છે,
પાંખિયાં સીધાં હોય છે અને મૂળ પાસે વીંટી
(કડી) પહેરાવેલી હોય છે. (આ વીંટી નીચી
ઉતારવાથી ખંને પાંખિયાંના મુખ ભેગાં થાય
છે, અને વીંટી ઊંચી ચઢાવવાથી યંત્રનું મુખ
પહોળું રહે છે.) ગંભીર મળુના અધિમાંસને
અને કાપતાં બાકી રહી ગયેલી વેલને ખેંચી
કાઢવા માટે મુચુંડીના ઉપયોગ થાય છે.

તાલયંત્ર

દ્વે દ્વાદશાઙ્ગુલે મત્સ્યતાલવત્ હ્યંકતાલકે ।

તાલયન્ત્રે સ્મૃતે કર્ણનાઢીશલ્યાપહારિણી ॥૧૦॥

જે તાલયંત્ર છે. માછલીના તાળવાના
આકાર જેવા આકારના મુખવાળાં અને દરેક
બાર આંગળ લાંબું એવાં બે પાંખિયાંવાળા
તાલયંત્રને દ્વિતાલક તાલયંત્ર કહે છે. માછલીના
તાળવાના આકાર જેવા આકારના મુખવાળા
એક જ પાંખિયાના બાર આંગળ લાંબા તાલ-
યંત્રને એકતાલ તાલયંત્ર (અ. ડાઈરેક્ટર)
કહે છે. એ ખંને તાલયંત્રને કાનની નાડીમાં
(કાનમાં, કાનની ભૂંગળીમાં) ભરાયેલા શલ્યને
બહાર કાઢે છે એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે.

નાડીયંત્રો (ભૂંગળાં, ભૂંગળી)

નાઢીયન્ત્રાણિ સુપિરાપ્થેકાનેકમુલાનિ ચ ।

સ્ત્રોતોગતાનાં શલ્યાનામામયાનાં ચ દર્શને ॥૧૧॥

ક્રિયાણાં સુકરત્વાય કુર્યાદાચૂપણાય ચ ।
તદ્વિસ્તારપરીણાહૃદૈર્યં ધ્રોતોનુરોઘતઃ ॥ ૧૨ ॥

કાન વગેરે સ્રોતોમાં પડેલા શલ્યને બેવા માટે, ગળા વગેરે સ્રોતોમાં થયેલા રોગોને બેવા માટે, વાઢકાપ, ક્ષારથી ખાળવું, ડામ દેવો, ધોતું, દવા મૂકવી વગેરે ક્રિયાઓ સરળતાથી કરી શકાય એટલા માટે તથા ઝેરવાળા અંગ વગેરેને ચૂસવા માટે .છિદ્રોવાળાં, એક, કે અનેક મુખ(છિદ્રો)વાળાં નાડીયંત્રો બનાવવાં. નાડીયંત્રના ખાકાને ઘેરાવો, નાડીયંત્રને ઘેરાવો તથા નાડીયંત્રની લંબાઈ જે સ્રોત માટે એનો ઉપયોગ કરવાનો હોય તેનો વિચાર કરીને રાખવાં.

ગળામાંતું શલ્ય બેવાતું નાડીયંત્ર
દશાઙ્ગુલાડર્ધનાહાડન્તઃકળ્પશલ્યાવલોકિની ।
નાડી

ગળાની અંદર ભરાયેલા શલ્યને બેવા માટેની ભૂંગળી દશ આંગળ લાંબી અને એનાથી અડધા (=પાંચ આંગળ) ઘેરાવાવાળી હોય છે.

‘વારંગ’ પકડવા માટેનું નાડીયંત્ર

પञ્ચમુલચ્છિદ્રા ચતુષ્કર્ણસ્ય સહ્ય્રહે ॥૧૩॥
વારક્લ્પસ્ય, દ્વિકર્ણસ્ય ત્રિચ્છિદ્રા તત્પ્રમાણતઃ ।

ચાર કણુ(=પાંખિયાં)વાળું વારંગ(=તીરનુ કણુ) પકડવા (ભરાવવા) માટે જેના મુખ (=ભૂંગળીને ગળા તરફને છેડા) તરફની ખાણમાં (ભૂંગળીના ફરતા ઘેરાવામાં) પાંચ ખાકાં હોય એવી ભૂંગળી બેઈ એ અને બે પાંખિયાંવાળું તીરનુ કણુ પકડવા માટે ભૂંગળીના મુખ તરફના છેડા તરફના ફરતા ઘેરાવામાં ત્રણ ખાકાં હોય એવી ભૂંગળી બેઈ એ.

(ધનુર્વિધામાં તીરનાં કણાં અનેક આકારનાં અને એક કે અનેક પાંખિયાંવાળાં હોય છે; કેટલાંક કણાં આગળથી સીધાં અને અણી-દાર, કેટલાંક ગોળ અને છુટાં, કેટલાંક અર્ધ-ચંદ્રાકાર, કેટલાંક માથાની ચોટલી જેવા આકારનાં, કેટલાંક ઊંચાના અંકુશ જેવા આકારનાં, કેટલાંક એક પાંખિયાનાં, કેટલાંક અનેક પાંખિયાનાં વગેરે. કણાંને પકડવાનાં

(ભૂંગળીમાં ભરાવવાનાં) ખાકાં ભૂંગળીના ફરતા ઘેરાવામાં રાખવાનાં હોય છે.)

શરીરમાં પેટેલાં શલ્ય બેવાની નાડી
વારક્લ્પર્ણસ્થાનાનાહૃદૈર્યનુરોઘતઃ ॥ ૧૪ ॥

નાહીરેત્રંવિધાઘ્ન્યા દ્રુષ્ટું શલ્યાગ્નિ કારયેત્ ।
તીરના કણાને કેટલાં પાંખિયાં છે, એનો આકાર કેવો છે, એનો ઘેરાવો કેટલો છે અને લંબાઈ કેટલી છે એ બધાને હિસાબે આવી અને બીજી નાડીઓ (ભૂંગળીઓ) ગળા વગેરે સ્રોતોમાં પેટેલા શલ્ય બેવા માટે બનાવડાવવી.

શલ્યને મચડવાતું નાડીયંત્ર

પદ્મકર્ણિકયા મૂર્ધ્નિ સપ્તમી દ્વાદશાઙ્ગુલા ॥૧૫॥
ચતુર્યસુપિરા નાડી શલ્યનિર્ઘાતિની મતા ।

શલ્યને ખાકામાં ભરાવીને મચડી નાખવા માટેની નાડી માથે (=અંદર ખોસવાને છેડે) કમળના ડોડા જેવા આકારની, બાર આંગળ લાંબી અને એના ચોથા ભાગના (=ત્રણ આંગળ) લાંબાં ખાકાંવાળી હોવી બેઈ એ.

હરસ માટે નાડીયંત્રો

અર્શસાં ગોસ્તનાકારં યન્ત્રકં ચતુરઙ્ગુલમ્ ॥૧૬

નાહે પચ્ચાઙ્ગુલં પુંસાં પ્રમદાનાં પદ્મઙ્ગુલમ્ ।
દ્વિચ્છિદ્રં દર્શને ઘ્યાઘેરેકચ્છિદ્રં તુ કર્મણિ ॥૧૭॥

મધ્યેડસ્ય ટ્વઙ્ગુલં છિદ્રમઙ્ગુપ્રોદર-

વિસ્તનમ્ ।

અર્ધાઙ્ગુલોચ્છિદ્રોતોદ્વૃત્તકર્ણિકં ચ

તદૂર્ધ્વનઃ ॥ ૧૮ ॥

હરસ માટેના યંત્રોના આકાર ગાયના આચળ જેવો હોવો બેઈ એ. એ યંત્ર ચાર આંગળ લાંબું અને એના મૂળ આગળનો ઘેરાવો પુરુષ માટે પાંચ આગળ અને સ્ત્રીઓને માટે છ આંગળ હોવો બેઈ એ. હરસ બેવા માટેના યંત્રમા ખાણમાં (યંત્રના ફરતા ઘેરાવામાં) સામસામાં બે ખાકાં રાખવાં બેઈ એ, પણ હરસ પર કાપવા, ખાળવા વગેરે ક્રિયા કરવા માટેના યંત્રમાં ખાણમાં (યંત્રના ફરતા ઘેરાવવામાં) એક ખાકું રાખવું બેઈ એ. આ છિદ્ર (ખાકાં) ત્રણ આંગળ લાંબાં અને અંગૂઠાના વચલા ભાગ જેટલાં પડેલાં હોવાં

બેઈ એ તથા આ ખાકાં નાડીયંત્રના જે છેડાની વચમાં (=જે છેડેથી સરખે અંતરે) હોવાં બેઈ એ. આ ભૂંગળીની ઉપરની કિનાર (વેધ તરફના છેડાની કિનાર) અડધો આંગળ ઊંચી (વધારે પહોળી) અને ધાર વાળી દીધેલી હોવી બેઈ એ (જેથી આખી ભૂંગળી ગુદામાં જેસી ન બન્ય અને ધાર વાગે નહિ).

શમીયંત્ર

શમ્યાચ્ચં તાદ્યગચ્છિદ્રં યન્ત્રમર્શઃપ્રપીડનમ્ ।

હરસને ભીંસ દર્ધને દબાવવા માટેનું શમી નામનું નાડીયંત્ર એવું જ (શ્લોક ૧૬ થી ૧૮માં કહ્યું છે એવું જ) પણ ખાજુમાં એકે છિદ્ર-વિનાયું હોવું બેઈ એ.

ભગંદરયંત્ર

સર્વથાડપનયેદોષ્ટં છિદ્રાદૂર્ધ્વં ભગન્દરે ॥ ૧૯ ॥

ભગંદર માટેનું નાડીયંત્ર શ્લોક ૧૬ થી ૧૮-વાળા હરસના નાડીયંત્ર જેવું બનાવવું, પણ એની ખાજુમાં રાખેલું છિદ્ર (ખાકું) ઠંક ઉપરના છેડા સુધી (=વેધ તરફના છેડા સુધી) સળંગ રાખવું કે જેથી એ છેડાની ફરતી કિનાર(કાંકલા)નો ભાગ ખાકા જેટલા માપ-મા છિદ્ર સાથે સળંગ કપાયેલા રહે.

નાકમાંના રોગ માટે નાડીયંત્ર

ઘ્રાણાધુદાર્શસામેકચ્છિદ્રા નાહ્યજ્જુલદ્વયા ।

પ્રદેશિનીપરીણાહા સ્યાન્નગન્દરયન્ત્રવત્ ॥ ૨૦ ॥

નાકમાં અધુદ કે મસા થયા હોય તે માટેનું નાડીયંત્ર ખાજુમાં એક છિદ્રવાણું, જે આંગળ લાણું, અંગૂઠા બેડેની આંગળીના ઘેરાવા જેટલા ઘેરાવાવાણું અને ભગંદરના નાડીયંત્ર જેવું (=ઠેકે મૂળ તરફની કિનાર કપાઈ બન્ય એવા છિદ્રવાણું) હોવું બેઈ એ.

અંગુલિત્રાણુયંત્ર

મહ્યુલિત્રાણકં દાગ્તં વાર્ક્ષં યા ચતુરજ્જુલમ્ ।

દ્વિચ્છિદ્રં ગોસ્તનાનારં મદ્વન્ત્રવિવૃત્તૌ સુલમ્ ॥

અંગુલિત્રાણુ (આંગળીને ઉપર નીચેના દાંત વચ્ચે કચરાવા ન દેનાર, આંગળીનું રક્ષણ કરનાર ટોટી નામનું) નાડીયંત્ર હાથીદાંતનું કે વૃક્ષ(લાકડા)નું બનાવેલું,

ચાર આંગળ લાણું, ખાજુમાં બે છિદ્રો(ખાકાં)-વાણું અને ગાયના આંચળે જેવા આકારનું હોવું બેઈ એ. એ અંગુલિત્રાણુ નાડીયંત્ર ખિડાઈ ગયેલું મોં પહેાણું કરાવવા માટે અથવા મોંમાં નસ્તર મૂકતી વખતે દરદીનું મોં પહેાણું રાખવા માટે અનુકૂળ પડે છે. (વેધ આંગળી પર આ ટોટી પહેરીને દરદીનું ખિડાયેલું મોં પહેાણું કરે તો વેધની આંગળી દરદીના દાંત વચ્ચે કચરાતી કે કપાતી નથી.)

યોનિત્રણેક્ષણુયંત્ર

યોનિત્રણેક્ષણં મધ્યે સુપિરં પોડશાઙ્ગુલમ્ ।

મુદ્રાવદ્દં ચતુર્મિત્તમમ્મોઝમુકુલાનનમ્ ॥ ૨૨ ॥

ચતુઃશલાકમાક્રાન્તં મૂલે તદ્વિકસેમુત્તે ।

યોનિમાંના ત્રણને જેવા માટેનું યોનિત્રણેક્ષણુ નામનું નાડીયંત્ર વચમાં પોણું, સોળ આંગળ લાણું, અંગૂઠી (વીંટી) પહેરાવેલું, ચાર કકડા બેગા કરીને બનાવેલું, કમળની કળી: જેવા આકારના મુખવાણું, ચાર સળીએવાણું હોય છે. આ યંત્રને મૂળ આગળથી દબાવીને સાંકડું કરવાથી તે યંત્રનું મોં પહેાણું થાય છે. (ચાર પાંખિયાં પાતળાં હોય છે તે વળી ન બન્ય તે માટે પાંખિયાં સાથે ચાર શલાકા પાંખિયાંની અંદરની ખાજુએ જડી દીધેલી હોય છે.)

નાડીત્રણુને ધોવા વગેરે માટેનાં યંત્ર

યન્ત્રે નાડીવળામ્યક્ષશાલનાય પદ્મજ્જુલે ॥ ૨૩ ॥

ઘસ્તિવન્ત્રાકૃતી મૂલે મુત્તેડ્ઙ્ગુષ્ઠકલાયથે ।

મત્રતોડકર્ણિકે મૂલે નિઘ્નદ્મદ્મુત્ત્વર્મણી ॥ ૨૪ ॥

એક નાડીત્રણુમાં નેલ મૂકવા(=ચોપડવા) માટે અને ખીજું નાડીત્રણુને ધોવા માટે એમ બે યંત્રા હોય છે. એ છ આંગળ લાંબા હોય છે. એમનો આકાર બસ્તિયંત્ર (સૂ. અ. ૧૯) જેવો હોય છે, એમને મૂળવાળે છેડે અંગૂઠા જેવડું અને મુખવાળે છેડે વટાણા જેવડું છિદ્ર હોય છે. એમને આગળ (મુખવાળે છેડે) કલ્પિંકા (વીંટી) ચઢાવેલી હોતી નથી (પણ મૂળવાળે છેડે પોચા ચામડાની કાથળી ચઢાવીને પાંધવા માટે બસ્તિયંત્રની માફક બે કલ્પિંકા-

એ કરેલી હોય છે). એમના મૂળવાળે છેડે પોચા ચામડાની અસ્તિપુટના આકારની કોથળી બાંધેલી હોય છે.

જળધરમાં જળ કાઢવાની નળી
દ્વિદ્વારા નલિકા પિચ્છનલિકા વોદકોદરે ।

જે છેડે પોલી (=સળંગ પોલી) નળી અથવા મોરપીંછાની બનાવેલી નળી જળધરમાં (પાણી કાઢવા માટે) હોય છે.

ધૂમપાન વગેરેનાં યંત્ર
ધૂમવસ્ત્યાદિયન્ત્રાણિ નિર્દિષ્ટાણિ યથાયથમ્ ॥૨૫॥

ધૂમપાન કરવાનું યંત્ર, અસ્તિ સેવાનું યંત્ર વગેરે યંત્રો પોતપોતાને સ્થાને (સૂ. અ. ૨૧ તથા ૧૯ માં) કહેવાઈ ગયાં છે.

શૃંગ, શીંગડ (૩મડી)

ત્ર્યંજગુલાસ્યં ભવેચ્છૂલ્લં ચૂપળેડપ્રાદશાઙ્ગુલમ્ ।
મન્ને સિદ્ધાર્યકચ્છિદ્રં સુનદ્ધં ચૂચુકાકૃતિ ॥ ૨૬ ॥
શીંગડ (૩મડી) ખાર આંગળ લાંબું હોય છે. એના મુખ (=દરદીના અંગ ઉપર મૂકવાને છેડો)ના ઘેરાવાને વ્યાસ ત્રણ આંગળ હોય છે. એના અગ્રભાગમાં (=વૈધનું મોં રાખવાને છેડે, શીંગડાની અણીવાળે છેડે) સરસવ પેસે એવડું છિદ્ર હોય છે. અગ્રભાગવાળે છેડે સ્ત્રીના સ્તનની ડીંટડી જેવા આકારનો મણકો રેણુ મારીને કે પેથ કરીને ખરાખર ચઢાવેલો હોય છે. (ડીંટડી ઉપર મીણનો સોચો મૂકી રાખવો. ઉપયોગમાં લેતી વખતે મીણમાં કાણું પાડીને સળંગ છિદ્ર કરવું અને વૈધે ૩મડીના પહોળો ભાગ દરદીના અંગ પર મૂકીને અગ્રભાગ આગળ પોતાનું મોં રાખીને મોંથી હવા પાછી ખેંચી હવા ૩મડીમાંથી બહાર કાઢી લેવી. પછી મોં લઈ લેતા પહેલાં જીભ વતી મીણુ દખાવી દર્દને કાણું બંધ કરી દેવું. પછી જ્યારે અસર થઈ રહે ત્યારે છિદ્ર ખોલી નાખીને ૩મડી ઉપાડી લેવી.) ૩મડી (વાયુ, ઝેર, શોષી, પાણી, ધાવણુ વગેરેને) ચૂસીને (ખેંચીને) બહાર કાઢવાનું કામ કરે છે.

અલાધુ, તુમડી (અં. કપીંગ વ્લાસ)
સ્વાદ્વાદશાઙ્ગુલોડલાલુનૈદિ

ત્વપ્રાદશાઙ્ગુલઃ ।

ચતુષ્પદશ્ચુલ્લવૃત્તાસ્યો દીતોડન્તઃ પ્રલેખરકહત્ ।

તુમડી ખાર આંગળ લાંબી, અઠાર આંગળના ઘેરાવાવાળી, એના મુખ આગળ ચાર કે ત્રણ આંગળ ગોળ અને (અંદરથી હવા કાઢી નાખવા માટે, વેકયુમ કરવા માટે) અંદર સળંગતા દેવતાવાળી હોય છે. એ કક્ક અને શોષી ખેંચી કાઢવાનું કામ કરે છે.

(તુમડીમાં થોડો દેવતા નાખીને એના પર ખપાટિયાં છાઈ દે છે. તેથી તુમડીની હવા પાતળી થઈ બહાર નીકળી જાય છે અને અંદર (અં.) વેકયુમ (હવાનો અભાવ) થાય છે, પણ તુમડી જિંધી વાળતી વખતે દેવતા ખપાટિયાં પર રહેતો હોવાથી શરીર દાઝી જતું નથી.)

ઘટી, કસલી, કુલડી

તદ્વદ્યદી હિતા ગુલમવિલયોન્નમને ચ સા ।

ઘટી અલાધુ(તુમડી)ના જેવી જ હોય છે. એ (કક્ક અને શોષી કાઢી નાખવા માટે વપરાતી હોવા ઉપરાંત) ગોળાને વેરી નાખવા માટે અને ગોળાને જિંધા ઉપાડવા માટે વાપરવી હિતકારક છે.

શલાકા-સળી (અં. ત્રોખ)

શલાકાઠ્યાણિ યન્ત્રાણિ નાનાકર્માકૃતીને ચ ॥
યથાયોગપ્રમાણાણિ

શલાકા નામનાં યંત્રો (સળીઓ) અનેક કામ કરવા માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે તેથી તેના આકાર પણ અનેક હોય છે અને જે પ્રસંગે વાપરવાની હોય તે પ્રમાણે એમનાં (લંબાઈ, ઘેરાવો વગેરે) માપ હોય છે.

એ એપણી (ગંધૂપદમુખા) શલાકા

તેપામેપળકર્મણી ।

એ ગણ્ડૂપદમુખે

એમાં (એ બધી જાતની સળીઓમાં) જે સળીઓ (ધાનો માર્ગ, પરુ વગેરે) શોષવાના કામમાં આવે છે. એ સળીઓનું મોં (=ખોસવાના છેડો) અળશિયાના મોં જેવું હોય છે. (અળશિયું ચાલે ત્યારે એનું મોં ઘડીમાં ખુદ્ધું અને ઘડીમાં અણીદાર થાય છે. તે જ પ્રમાણે

આ બે સળીમાંથી એક સળીનું મોં બુકું હોય છે અને બીજું અર્ણીદાર હોય છે.)

શલ્યહારિણી શલાકા

સ્રોતોમ્યઃ શલ્યહારિણી ॥ ૨૨ ॥

મસૂદલવન્ત્રે દ્વે સ્યાતામઘનવાઙ્ગુલે ।

શરીરનાં સ્રોતોમાંથી શલ્ય બહાર કાઢવા માટે બે શલાકા (અં. સ્કુપ) હોય છે. એમના મુખનો આકાર મસૂરની દાળ જેવો (=કડછીના ચાડા જેવો) હોય છે. એ સળીઓ આઠનવ આંગળ લાંબી હોય છે. (આ સળીઓનો આકાર કાનમાંથી મેલ કાઢવાની સળી જેવો હોય છે.)

શંકુયંત્ર (આંકડા)

શાઙ્ગવઃ પટ્

શંકુયંત્ર છ હોય છે.

બૂહન શંકું

ઉમૌ તેવાં પોઢશદ્વાદશાઙ્ગુલૌ ॥ ૩૦ ॥

બૂહનેડહિકળાવક્રો

તેમાંના બેનાં મોં સાપની ફેણ જેવા આકારનાં હોય છે, એક સોળ આંગળ અને બીજો બાર આંગળ લાંબો હોય છે. એ બંને શંકુ લખડી પહેલા કે છૂટા પહેલા માંસ વગેરેને ચોતાની જગ્યાએ ગોઠવી દેવાના કામમાં વપરાય છે.

આસનશંકું

દ્વૌ દશદ્વાદશાઙ્ગુલૌ ।

ચાલને શરપુહાસ્યૌ

(બીજા) બે શંકુનાં મોં બાણનાં પીંછાં તરફના બાણના છેડા જેવા આકારનાં હોય છે. એ બંને શંકુ શલ્યને હચમચાવવાના (હલાવવાના) કામમાં વપરાય છે. એમાંને એક બાર આંગળ અને બીજો દસ આંગળ લાંબો હોય છે.

આહરણુ શંકું

આહાર્યે ઘઙ્ઙિશાઘ્તી ॥ ૩૧ ॥

શલ્યને ખેંચી કાઢવા માટે બે શંકુ માછલાં પકડવાના આંકડા જેવા આકારના હોય છે.

ગર્ભશંકું

નતોડગ્રે શાઙ્ગુના તુલ્યો ગર્ભશાઙ્ગુરિતિ સ્મૃતઃ ।

મગ્રાઙ્ગુલાયતસ્તેન મૂઢગર્ભે હરેત્ સ્ત્રિયાઃ ॥૩૨॥

આગળથી (અં. ટૂંકની માફક) વાળેલા, સળિયા જેવા આકારના તથા આઠ આંગળ લાંબા શંકુને ગર્ભશંકું કહે છે. એના વડે સ્ત્રીમાંથી (મરેલા) મૂઢ ગર્ભને બહાર કાઢવો.

સર્પદ્રિણા યંત્ર

મશ્મર્યાહરણં સર્પકળાવદ્ગમમયતઃ ।

પથગી કાઢવા માટેનું યંત્ર (સળી) આગળથી સાપની ફેણ જેવું વળેલું હોય છે.

શરપુખમુખ યંત્ર

શરપુહ્નુમુલં દન્તપાતનં ચતુરઙ્ગુલમ્ ॥ ૩૩ ॥

દાંત પાડવા માટેનું આ યંત્ર (સળી) બાણના પીંછા તરફના બાણના છેડા જેવા આકારના મુખવાળી અને ચાર આંગળ લાંબી હોય છે.

પ્રમાર્જની શલાકા

કાર્પાસવિહિતોળ્ણીવાઃ શલાકાઃ પટ્ પ્રમાર્જને ।

જેમને મથાળે કાનસથી આંકા પાડીને બહુ ફની પાથડી પહેરાવી હોય (=૩ વીંટચું હોય) એવી છ શલાકા (સળીઓ) ક્ષાર, કથેદ વગેરે સાફ કરવાના કામ માટે હોય છે.

પાયાવાસન્નદૂરયે દ્વે દશદ્વાદશાઙ્ગુલે ॥ ૩૪ ॥

ગુદાને અંદરથી સાફ કરવા માટે, પાસેથી સાફ કરવા માટે દસ આંગળની અને ઊંડા-લુમાં સાફ કરવા માટે બાર આંગળની એમ બે શલાકા (મથાળે ૩ વીંટેલી) હોય છે.

દ્વે પટ્સતાઙ્ગુલે ઘ્રાણે, દ્વે કર્ણેડઘનવાઙ્ગુલે ।

નાકને અંદરથી સાફ કરવા માટે બે સળીઓ (મથાળે ૩ વીંટેલી) હોય છે: એક છ આંગળ લાંબી અને બીજી સાત આંગળ લાંબી. કાનને અંદરથી સાફ કરવા માટે બે સળીઓ (મથાળે ૩ વીંટેલી) હોય છે: એક આઠ આંગળની અને બીજી નવ આંગળની.

કણ્ણુશોધન યંત્ર

કર્ણશોધનમશ્વત્યપત્રપ્રાન્તં સ્તુવાનનમ્ ॥ ૩૫ ॥

કાનનું શોધન કરવા માટેની (કાનમાંથી

મેલ વગેરે ઉખાડીને ખહાર કાઢવા માટેની) સળીનો છેડો પીપળાના પાંદડાના છેડા જેવો હોવો બેઈએ અને એ સળીનું મોં સરવાના ચાડા જેવું હોવું બેઈએ.

ડામ દેવાનાં હુંભાણાં તથા ક્ષાર મૂકવાની સળીઓ

શલાકાજામ્બવૌષ્ઠાનાં ક્ષારેડગ્નોં ચ પૃથક્ ત્રયમ્ ।
યુક્ત્યાત્ સ્વૂલાણુદીર્ઘાણાં

બડી, પાતળી (=ઝીણી) અને લાંબી એમ ત્રણ શલાકાઓ ક્ષાર મૂકવા માટે જુદી તથા જેના હોડ પારસબાંજુ જેવા છે એવાં ત્રણ બાંખવૌષ યંત્ર-બડડું, પાતળું અને લાંબું-ડામ દેવા માટે જુદાં બનાવવાં. (બાંખવૌષ યંત્રના મોંવાળો છેડો પારસબાંજુ જેવો લાંબગોળ, ધીસો અને આગળથી જરા ખાડાવાળો હોય છે.)

અંત્રવૃદ્ધિમાં વાપરવાની શલાકા
શલાકામન્ત્રવર્ધનિ ॥ ૩૬ ॥

મધ્યોર્ધ્વવૃત્તદણં ચ મૂલે ચાર્ધેન્દુસનિમામ્ ।
આંતરડાંની વધરાવળ માટે ડામ દેવાની શલાકાને એક છેટે અડધા ચંદ્ર જેવો આકાર હોય છે અને એ અડધા ચંદ્ર જેવા આકારના વચલા ભાગમાં જોયે ગોળ દોડો હોય છે.

નાસાશ્ ચગેરે ડામવાની શલાકા

કોલાસ્થિદલતુલ્યાસ્યા નાસાશોર્વુદદાહકત્ ॥૩૭
નાકના હરસ (મસા) અને અર્ધુદને ડામ દેવા માટેની સળીનું મોં (ચાડું) ચણીબારના ઠંજિયાની ફાડ જેવું હોય છે. (ઠંજિયાની ફાડ-માંથી ખિયુ કાઢી નાખવાથી ચાડા જેવો આકાર થાય છે. સળીના ચાડામાં ક્ષારનો મૂકો ભરીને મસા અને અર્ધુદ ઉપર મૂકવાનો હોય છે.)

ક્ષાર અને ઔષધ મૂકવાની સળીઓ
મણ્દાહુલા નિન્નમુલાસ્તિન્નઃ ક્ષારીવધક્રમે ।
ફનીનીમધ્યમાનામીનલમાનસર્મુલૈઃ ॥ ૩૮ ॥

ક્ષાર અને ઔષધ રેડવા માટેની શલાકા આડ આંગળ લાંબી, મોં તરફ ઢાળવાળી; ટચલી આગળી, વચલી આંગળી અને ટચલી આંગળીની બેડેની (અનામિકા) આંગળી એ ત્રણ આંગળીના

નખ જેવડી અને નખ જેવા આકારની (આઈસ્ક્રીમ ખાવા માટેની ખાસ અમચી જેવા આકારની) ત્રણ શલાકા હોય છે.

મેદુશુદ્ધિ વગેરે માટેનાં યંત્ર

સ્વંસ્મુકાનિ યન્ત્રાણિ મેદુશુદ્ધયજ્ઞનાદિપુ ।
મૂત્રેન્દ્રિયને અંદરથી સાફ કરવા માટેની, આંખમાં દવા આંજવા વગેરે માટેની શલાકાઓ પોતપોતાની યોગ્ય જગાએ કહી છે. (મૂત્રેન્દ્રિય માટે ઉત્તરખસ્તિવિધિમાં અને અંજન માટે અંજનવિધિમાં શલાકાઓનું વર્ણન કર્યું છે.)

અનુયંત્રો

મનુયન્ત્રાણ્યસ્કાન્તરજ્જુવલ્લાદિમમુદ્રરાઃ ॥૩૯॥
વધાન્ત્રજિહ્વાયાલાઘ્ શાલાનાત્ત્વમુલ્લહિજાઃ ।
કાલઃ પાકઃ કરઃ પાદોભયં હર્ષઃ, તત્ક્રિયાઃ ॥૪૦
ઉપાયવિન્પ્રવિભજેદાલોચ્ય નિપુણં ધિયા ॥૪૦૩

દોહડ્યુબક, દોરડું, કંપડું, પથ્થર, મગદળિયા, ચામડાનો પટો (વધ્ર), આંતરડાંને વર્ણીને કરેલી તાંત, જલ, વાળ, ઝાડની ડાળીઓ, નખ, મોં, દાંત, સમય (=કામ કરતાં જેટલો સમય લાગવો બેઈએ તેટલો સમય), પાકંતુ, હાથ, પગ, ભય અને હર્ષ એટલાં અનુયંત્રો છે. ઉપાય બહુનાર વૈદે આ અનુયંત્રોથી કરવાની ક્રિયાઓને વિચારપૂર્વક કુશળતાથી વહેંચી દેવી (=કયા અનુયંત્રનો કયારે, શો અને કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે વૈદે બરાબર વિચાર કરીને દરેક પ્રસંગે નક્કી કરવું અને પછી એનો કુશળતાથી ઉપયોગ કરવો).

(દાખલા તરીકે ઝાડની બડી ડાળીને વચ્ચેથી ચીંગને એની અર્ધગોળાકાર બડી છાલને સૂકવીને એનો ઉપયોગ હાથ, પગ વગેરેને માટે ખાપિયાં (=ખપાટિયાં) તરીકે કરી શકાય; તાંતથી ટાકા માગી શકાય; જલ ફેરવીને આંખમાંથી કાંકરી કાઢી શકાય વગેરે.)

યંત્રોથી થતાં કામ

નિર્વાતનોન્મચનપૂરણમાર્ગશુદ્ધિ-
સંયૂહનાહરણવન્ધનપીડનાનિ ।
માત્સૂપ્ણોલ્લમતનામનચાલમહ્ન-
દ્યાવર્તનર્જુરુણાનિ ચ યન્ત્રક્રમં ॥૪૧૩

મચડવુ, ઊચુનીચુ કરવું, રેડવું (=શાર વજેરે ભરવું), શોધવું (માર્ગ), શોધન કરવું, યોગ્ય જગ્યાએ ગોઠવીને મૂકવું, ખહાર ખેંચી કાઢવું, ખાંધવું, દખાવવું, ચૂસવું, ઊંચુ ઉપાડવું, વાળવું, હચમચાવવું, ભાંગવું, ગોળ ફેરવવું અને સીધુ કરવું એ યત્રોનાં કામ છે.

કંકમુખ યંત્ર મુખ્ય હોવાનાં કારણ

વિવર્તતે સાધવવાહતે ચ

ગ્રાહં ગૃહીત્વોદ્ધરતે ચ યસ્માત્ ।

યન્ત્રેશ્વતઃ કદ્દમુલં પ્રધાનં

સ્થાનેષુ સર્વેષ્વધિકારિ યદ્ધ ॥ ૪૨૩ ॥

કંકમુખ યંત્ર (શ્લોક ૪) ગોળ ફેર છે, અરાખર ભેંડું ભિતરે છે અને જે શક્યને પકડવાનું હોય તેને પકડીને ખહાર ખેંચી કાઢે છે તેથી અને વળી ખદી જગ્યાએ (અવયવોમાં) એ વાપરી શકાય એવું હોય છે તેથી યંત્રોમાં કંકમુખ યંત્ર મુખ્ય છે.

શ્વયંશક્તિદયે સૂત્રસ્થાને યન્ત્રવિધિનામ

પદ્મવિશતિતમોડધ્યાય. ॥ ૨૫ ॥

અધ્યાય ૨૬ મો

અર્થાતઃ શસ્ત્રવિધિમધ્યાયં ધ્યાત્વ્યાસ્થામઃ ।

ઈતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

હવે વૈદ્યોએ ઉપયોગમા લેવાનાં શસ્ત્રોને વિધિ જેમા કહેલો છે એવો અધ્યાય સમભવીશુ. એ વિષયમા આત્રેય વજેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

શસ્ત્રો કેટલાં, કેવાં અને કેવી રીતે

ખનાવેલાં હોવાં જોઈએ ?

પદ્મવિશતિઃ સુરુમાર્દિઘંટિતાનિ યથાવિચિ ।

શસ્ત્રાણિ રોમવાહોતિ ધાહુલ્યેનાદ્ગુલાનિ પટ્ ॥૧

સુરૂપાણિ સુચારાણિ સુગ્રહાણિ ચ કારણેત્ ।

બરુલાનિ સુધમાતસુતીક્ષ્ણાવર્તિતેડ્યાસિ ॥ ૨ ॥

સમાહિતમુલાગ્રાણિ નીલામ્બોજચ્છવીનિ ચ ।

નામાનુગતરૂપાણિ સદા સન્નિહિતાનિ ચ ॥ ૩ ॥

સ્વોન્માનાર્ધચતુર્થાશફલાન્યેકેકશોડપિ ચ ।

પ્રાયો દ્વિત્રાણિ, યુક્તિ તાનિ સ્થાનવિશેષતઃ ॥

એક વાળને પણ કાપી શકે એવાં, મોટ

ભાગે છ આંગળ લાંબાં, રૂપાળાં (=ધાટીલાં), પુષ્કળ ધારવાળાં, ખરાખર પકડી (ગાલી) શકાય એવાં ૨૬ શસ્ત્રો (હથિયારો) કુશળ કારીગરો પાસે વિધિપુરઃસર (જે શસ્ત્ર જે રીતે ખનાવવાનું કહ્યું હોય તે રીતે) ખનાવડાવવા. એમની ધારમાં ખાણ પટેલી ન હોવી જોઈએ. વારંવાર ભક્ટીમાં નાખીને સારી રીતે ધમેલા (તપાવેલા), ઊંચી ભતની ગજવેલના (સુતી-કણ) અને ખૂબ આવર્તિત (પાપડની ક્ષુધની માફક ટિપાઈટિપાઈને લાંબુ થઈ જાય એટલે વળી પાછો પિંડા કઠીને ટીપેલું એમ અનેક વાર ટીપેલા) લોખંડ(નટ)ના ખનાવેલા, કાળા કમળ જેવો (=ગળી જેવો) રંગ ચઢાવેલા, પેાતપેાતાનાં નામ જેવા આકારવાળાં, સદા વૈદ્યની પાસે રહેતા, જે શસ્ત્રની જેટલી લંબાઈ હોય તેનાથી આડમા ભાગના માપના ફળાવાળા-એવા શસ્ત્રોને જુદીજુદી જગ્યાએ વાપરવાના હોય છે, એનો વિચાર કરીને દરેક શસ્ત્ર સામાન્ય રીતે ખેતણ જુદાજુદા માપનુ કરાવી રાખવુ. (ગળી જેવો રંગ=gun-metal colour).

શસ્ત્રોનાં નામ

(મળ્ડલાગ્રં વૃદ્ધિવત્રમુન્વલાધર્ષધારકે ।

સર્વેપળ્યો વેતસાશ્વં શારણ્યસ્ત્રિજૂર્ષકે ॥૧॥

કુશાસ્યં સાટવદનમન્તર્વક્રાઘંચન્દ્રકે (કમ્) ।

ત્રીહિમુલં કુઠારી ચ શલાકાહ્મુલિશસ્ત્રકે ॥૨॥

યદિશં કરપત્રાશ્વં કર્તરી નલશસ્ત્રકમ્ ।

દન્તલેખનકં સૂચ્યઃ કૂર્ષો નામ લજાહ્વયમ્ ॥૩॥

આરા ચતુર્વિધાકારા તથા

સ્વાત્કર્ણવેધની (નમ્) ॥)

(મંડલાગ્ર, વૃદ્ધિવત્ર, ઉત્પલ, અધ્યધર્ષધારક, સર્ષ, એષણી, વેતસ, શારણ્યમુખ, ત્રિફલક, કુશમુખ, સાટમુખ, અન્તર્વક્રાઘંચંદ્રક, ત્રીહિ-મુખ, કુઠારી, શલાકા, અજુલિશસ્ત્ર, ખડિશ, કરપત્ર, કર્તરી, નખશસ્ત્ર, દંતલેખન, સોય, કૂર્ષ, ખજ, ચાર પ્રકારની આરા, કાનવી થણુ).

મંડલાગ્ર શસ્ત્ર

મળ્ડલાગ્રં ફલે તેપાં તર્જન્યન્તર્નલાક્ષતિ ।

લેલને હેરને યોજ્યં વોયકીશુપિઠકાવિપુ ॥૫॥

એ શસ્ત્રોમાં જે મંડલાગ્ર નામનું શસ્ત્ર છે, તેનું કૃત્યું અંગૂઠા બેઠેની આંગળીના નખના નીચલા ભાગ જેવા ઘાટનું અને આગળથી નીચું વાળેલું હોય છે. આંખનાં ખીલ, ગલ-શુક્રિકા વગેરે રોગમા ખોતરવાના અને છેદન કરવાના કામમાં એ વપરાય છે.

વૃદ્ધિપત્ર (=અસ્ત્રો)

વૃદ્ધિપત્રં શુભાકારં હૈદમેદનવાટને ।

પ્રજ્વલ્યમુન્નતે શોકે ગમ્ભીરે ચ તદન્યથા ॥૬॥

નતાગ્રં પૃષ્ઠતો દીર્ઘહસ્ત્વવક્ત્રં યથાશ્રયમ્ ।

વૃદ્ધિપત્ર નામનું શસ્ત્ર અસ્ત્રા જેવા ઘાટનું હોય છે. એ છેદન, ભેદન અને પાટન કરવામાં વપરાય છે. સોભે ભરિયો ભિપસી આવેલો હોય ત્યારે વૃદ્ધિપત્રનો આગલો ભાગ સીધો હોય છે, પણ નાડીત્રણમાં (ગંભીરમાં) તેનાથી જુદી ભતનો હોય છે એટલે એનો આગલો ભાગ પીકથી નીચે વાળેલો (નીચો વાળેલો, ભરિયો વાળેલો નહિ) હોય છે. જે જગ્યાએ વૃદ્ધિપત્રનો ઉપયોગ કરવાનો હોય તે જગ્યાને હિસાબે વૃદ્ધિપત્રનું મુખ લાણું કે દ્રંક હોય છે. (વૃદ્ધિ નામના ઔષધના પાદડા જેવો આકાર હોય છે માટે વૃદ્ધિપત્ર કહે છે.)

ઉત્પલપત્ર શસ્ત્ર, અધ્યર્ધધારા શસ્ત્ર

ઉત્પલાધ્યર્ધધારાચ્ચે મેદને હૈદને તથા ॥૭॥

ઉત્પલપત્ર નામનું શસ્ત્ર કમળના પાંદડા જેવા ઘાટનું હોય છે. અધ્યર્ધધારા શસ્ત્રના કૃણને નીચલી આખી ખાલુએ ધાર હોય છે અને ઉપલી અડધી ખાલુએ ધાર હોય છે (એમ દોઢ ખાલુએ ધાર હોય છે). એ બંને શસ્ત્રો ભેદન અને છેદનના કામમાં વપરાય છે.

સર્પમુખ શસ્ત્ર

સર્પસ્ય ઘ્રાણકર્ણાર્શ્વછેદનેડર્ધાઙ્ગુલં ફલે ।

સર્પમુખ શસ્ત્રના મોંનો આકાર સાપના મોં જેવો હોય છે. એનું કૃત્યું અડધા આંગળનું હોય છે. એ નાકના અને કાનના મસા કાપી નાખવા માટે વપરાય છે.

ગંડૂપદમુખ એપણી

ગતેરન્વેષણે મ્લક્ષ્ણા ગ્ણદૂપદમુલૈવળી ॥૮॥

ત્રણની ગતિ કઈ દિશામાં અને ક્યાં સુધી થઈ છે તે શોધવાના કામમાં લીસી અને અળ-શિયાના મોં જેવા મોંવાળી ગંડૂપદમુખ નામની એપણી શલાકા વપરાય છે.

સૂચિમુખ શલાકા (ભેદની શલાકા)

મેદનાચ્ચેડપરા સૂચીમુખા મૂલનિવિષ્ણલા ।

સોયના મોં જેવા મોંવાળી અને મૂળમાં (સોયની માફક) નાકાવાળી ખીજ ભતની શલાકા ભેદન માટે વપરાય છે.

વેતસપત્ર

વેતસં ઘ્યઘને

વીધવાના કામમાં વેતસપત્ર નામનું શસ્ત્ર વપરાય છે. એનો આકાર નેતરના પાંદડા જેવો હોય છે.

શારારિમુખ અને ત્રિકૂચક

શ્વાઘ્યે શારાર્યાસ્વત્રિકૂચકે ॥૯॥

ઉચરડા કરીને લોહી વગેરે કાઢવાના કામમાં શારારિમુખ શસ્ત્ર અને ત્રિકૂચક શસ્ત્ર વપરાય છે. શારારિમુખ શસ્ત્રનું મોં શારારિ નામના પક્ષીની ચાંચ જેવું હોય છે. ત્રિકૂચક શસ્ત્રમાં ત્રણ ભ્રમી ખીલીઓ ખોસેલી હોય છે.

કુશમુખ અને આટામુખ

કુશાટાવદને શ્વાઘ્યે દ્વાઙ્ગુલં સ્યાત્તયોઃ ફલમ્ ।

કુશ (ડાલ) ના મોં જેવા મોંવાળું કુશમુખ (કુશપત્ર) શસ્ત્ર અને આટા નામના પક્ષીની ચાંચ જેવા મોંવાળું આટામુખ શસ્ત્ર એ બંને શસ્ત્ર ઉચરડા કરીને કે છૂંદીને લોહી વગેરે કાઢવાના કામમાં વપરાય છે. એ શસ્ત્રોનું કૃત્યું બે આંગળનું હોય છે.

અંતર્મુખ શસ્ત્ર

તદ્વદન્તમુલં તસ્ય ફલમધ્યર્ધમઙ્ગુલમ્ ॥૧૦॥

અર્ધચન્દ્રાનનં ચૈતત્

અંતર્મુખ શસ્ત્રનું મોં ખાડાવાળું હોય છે, એનું કૃત્યું દોઢ આંગળ લાંબું હોય છે, એનું મોં અર્ધચંદ્ર જેવા આકારનું હોય છે અને એ તેના જેવા જ કામમાં (એટલે કુશમુખ અને આટામુખની માફક લોહી વગેરે કાઢવાના કામમાં) વપરાય છે.

ત્રીહિમુખ શસ્ત્ર

તથાઽધ્યર્ધાઙ્ગુલં ફલે ।

ત્રીહિમુખ પ્રયોજ્યં ચ તચ્છિરોદરયોર્ધ્યં ॥૧૧॥

વળી ત્રીહિમુખ શસ્ત્રનું મુખ ડાગર જેવું અને એનું ક્ષુ ડાગર જેવા ઘાટનું હોય છે. એનું ક્ષુ દોઢ આગળ લાખુ હોય છે. એ માસલ સાગની શિરા વીધવાને (ખોલવાને) તથા જળધરમા ઉદર વીધવા માટે વપરાય છે.

કુકારી

પૃથ્ઠ કુકારી ગોદન્તસદશાર્ધાઙ્ગુલાનના ।

તયોર્ધ્વદ્વંડયા વિષ્વેદુપર્યસ્ત્નાં સ્થિતાં શિરામ્ ॥

કુકારીને દડ (=ખુટ્ટો છેડો) ચપટો હોય છે. એ ગાયના દાંત જેવી હોય છે. એનું મુખ અડધો આગળ હોય છે. એના ચપટો સાગ ઉચે રાખીને (એટલે ધાગ નીચે રાખીને) એનાથી હાડકા ઉપર આવેલી શિરા (માસ વિનાના સાગમા આવેલી શિરા) વીધવી (ખોલવી).

તામ્રી શલાકા

તામ્રી શલાકા દિમુખી મુલે કુરુષકાકૃતિઃ ।

લિહ્નનાશં તથા વિધ્યેત્

તામ્રી શલાકા તાખાની ખનાવેલી હોય છે. એને જે મુખ હોય છે. એના મુખને આકાર કાટાઅશેળિયાના ફૂલની કળી જેવો હોય છે. એ સળીથી મોતિયો વીધવો.

અંશુલિશસ્ત્ર

કુર્યાદ્વિઙ્ગુલિશસ્ત્રમ્ ॥ ૧૩ ॥

મુદ્રિકાનિર્ગતમુલ ફલે ત્વર્ધાઙ્ગુલાયતમ્ ।

યોગતો વૃદ્ધિપત્રેણ મળ્ડલાગ્રેણ વા સમમ્ ॥૧૪॥

તત્પ્રદેશિન્યમ્પર્વપ્રમાણાપર્ણમુદ્રિકામ્ ।

સૂત્રવદ્દં ગલ્મ્નોતોરોગચ્છેદનમેદને ॥ ૧૫ ॥

અશુલિશસ્ત્ર એવી રીતે ખનાવવું કે વીંટી-માથી એ શસ્ત્રનું મુખ બહાર નીકળે (અ. Project થાય), એનું ક્ષુ અડધો આગળ લાખું હોય, આકાર વૃદ્ધિપત્ર જેવો સ્કે મડ-લાખ જેવો કરવો, વીંટીનું છિદ્ર વૈધની અગૂઠા બેડેની આગળના પહેલા વેઠાના માપનું હોય અને વીંટીને દેરો બાધવો (એ દેરનો ખીબો

છેડો વૈધને કાઠે બાધવો કે જેથી પરેસ્તી વીંટી નીકળી ન બાય). આ અશુલિશસ્ત્ર ગળાના અંદરના માર્ગમા થતા રોગના છેદન અને ભેદનના કામમા વપરાય છે.

બડિશ

પ્રહણે શુષ્કિકામર્દેયડિશં સુનતાનતમ્ ।

બડિશ માછલી પકડવાના આકડા જેવા આકારનું હોય છે. એનું મુખ (અંકુશની માફક) પુષ્કળ વળેલું હોય છે. એ શુક્રિકા, અમ્ (વેલ), (પ્રતિબિહ્વિકા) વગેરે રોગમાં ચામડી વગેરે સાગને ભેંચો ઉપાડીને પકડી રાખવા માટે વપરાય છે.

કરવત (આરી)

છેદેઽસ્થનાં કરવત્રં તુ લરધારં દશાઙ્ગુલમ્ ॥
વિસ્તારે દ્યઙ્ગુલં સૂક્મદન્તં સુત્સલ્યઘન્તમ્ ।

કરવતની ધાગ ખર (=દાંતા દાંતાવાળી) હોય છે. એ દસ આગળ લાખુ અને જે આગળ પહેલું હોય છે. એના દાંતા ઝીણા હોય છે. અને એને હાથો (પકડવાની મૂક) જડેલા હોય છે. એ હાડકાનું છેદન કરવા માટે (વહેરવા માટે) વપરાય છે.

કર્તરી (કાતર)

જાયુસૂત્રકચ્છેદે કર્તરી કર્તરીનિમા ॥ ૧૭ ॥

કાતર જેવી કર્તરી સ્નાયુ, ટોંગ અને વાળ કાપવા માટે વપરાય છે.

નખગત્ર (નરેણી)

વક્ત્રુર્ધારં દિમુલ નલ્લશસ્ત્રં નવાઙ્ગુલમ્ ।

સૂક્મશલ્યોદ્વૃત્તિચ્છેદમેદપ્રચ્છાનલેલને ॥ ૧૮ ॥

નખશસ્ત્ર(નરેણી)ને જે મુખ હોય છે. એક મુખની ધાર ત્રાસી અને ખીબા મુખની ધાગ સીધી હોય છે. નરેણી નવ આગળ લાખી હોય છે. એ ઝીણા શલ્ય (ફાસ, કાટો વગેરે) કાઢવા માટે તથા છેદન, ભેદન, ઉચરડવું અને ખોતરવું-એટલા કામ માટે વપરાય છે.

દંતલેખન શસ્ત્ર

પ્રકધારં ચતુષ્કોણં પ્રયજ્ઞાકૃતિ ચૈકતઃ ।

દન્તલેખનકં તેન શોધયેહન્તશર્કરમ્ ॥ ૧૯ ॥

દંતલેખન શસ્ત્ર (=દાંતની ખેરી ઉખાડવાનું શસ્ત્ર) એક ખાલુએ ધારવાળું, ચોખ્ખીલુપુ હોય છે. એને એક ખૂલ્લું દાંડીને આંટાઆંટા હોય છે. આ શસ્ત્રથી દાંતની ખેરી (=દાંતમાં ખાગેલી પતરીઓ) ઉખાડવી. (આ શસ્ત્ર દાંત ખોતરવાની સળી જેવું હોય છે. આગળથી એનો આકાર ચોખ્ખીલુવો હોય છે અને એનો ચારમાંનો એક ખૂલ્લો ભ્રુએ હોય છે. એની સામેના ખૂલ્લા સાથે દાંડી બેડાયેલી હોય છે અને ખાકીના ખે ખૂલ્લા ખે ખાલુએ હોય છે.)

સોય

વૃત્તા ગૂઢદઢાઃ પાશો તિશ્નઃ સૂત્ર્યોઽન્ન સીવને ।
માંસલાનાં પ્રદેશાનાં ત્ર્યસા ત્ર્યહ્ગુલમાયતા ॥૨૦॥
અલ્પમાંસાસ્વિસન્ધિસ્થવ્રણાનાં દ્વહ્ગુલાયતા ।
ઘ્રીહિવન્ત્રા ધનુર્વકા પકામાશયમર્મસુ ॥ ૨૧ ॥
સા સાર્ઘદ્વહ્ગુલા

એમાં (શસ્ત્રોમાં) સોયો ત્રણ હોય છે. એ બધી ગોળ અને નાકા આગળ બહી અને મજ-પૂત હોય છે.

માંસલ ભાગમાં વાપરવાની સોયના મુખને ત્રણ પાસાં હોય છે અને એ સોય ત્રણ આગળ લાંબી હોય છે.

થોડા માંસવાળા ભાગમાં થયેલા ત્રણ માટેની અને હાડકાના સાંધામાં થયેલા ત્રણ માટેની સોય બે આંગળ લાંબી હોય છે.

પક્વાશય, આમાશય અને મર્મસ્થાનમાં વાપરવાની સોયનું મુખ ડાંગર જેવું હોય છે, એ કામકાઠા જેવી વળેલી હોય છે અને અઢી આંગળ લાંબી હોય છે.

કૂચ (સોયોનો કૂચડા)

સર્વવૃત્તાસ્તાઘનુરહ્ગુલાઃ ।

કૂચો વૃત્તૈકપીઠસ્વાઃ સતાષ્ટો વા સુથન્ધનાઃ
સ યોચ્યો નીલિકાલ્પ્યજ્જેશશાતેપુ કુટ્ટને ।

આખીયે ગોળ (=નાકા વિનાની અને બધે સરખી ગોળ), દરેક ચાર આગળ લાંબી એવી સાતઆઠ સોયોને (તાઃ) (હાકડાના) એક ગોળ હાથમાં સજ્જડ રહે એવી રીતે ભ્રુબી

ખોસવી. આ શસ્ત્રને કૂચ કહે છે. નીલિકા, લ્પંગ અને કેશશાત (તાલ પડવી) રોગોમાં તથા છુંદવાના કામમાં એ વપરાય છે.

ખજ

મર્ઘાહ્ગુલમુલ્લૈર્વૈસૈરપ્રામિઃ કણ્ઠકૈઃ લજઃ ॥૨૩॥
પાળિભ્યાં મધ્યમાનેન દ્રાણાત્તેન હરેદચ્ચક્ર ।

દરેક કાંટા(લોખડોનો અક્કડ અણીદાર તાર)નું મુખ અડધો આંગળ હોય એવા આઠ ગોળ કાંટાને હાકડાના ગોળ હાથને એક છેડે ખાલુ પર અંતરેઅંતરે ફરતા ખોસીને ખજ-શસ્ત્ર બનાવાય છે. એ શસ્ત્રને નાકમાં દાખલ કરીને દહીં વધોવવાના હાકડાના રવૈયાની માફક ફેરવીને નાકમાંથી થોડી કાઢવું. (ખજ-શસ્ત્રને આકાર નસકોરામાં પેસી શકે એવડા નાના દહીં વધોવવાના રવૈયા જેવો હોય છે. રવૈયાને જે છેડે પાખિયાં હોય છે તે છેડે પાખિયાંની જગાએ ફરતા તાર (સોય) ખોસવાના હોય છે. તારવાળો છેડો નાકમાં ખોસીને પછી એ શસ્ત્ર રવૈયાની માફક ફેરવવાનું હોય છે.)

કાનનું ખૂટવી 'ધણ'

ધ્યધનં કર્ણપાલીનાં યુથિકામુકુલાનનમ્ ॥ ૨૪ ॥

કાનની ખૂટ વીધવાના શસ્ત્રનું મોં જૂઠના ફૂલની કળી જેવું હોય છે.

આર (આર)

મારાઽર્ઘાહ્ગુલવૃત્તાસ્વા તત્ત્રવેશા તથોર્ધ્વતઃ ।
ચનુરસ્રા, તથાવિચ્છેચ્છોર્કં પકામસંશયે ॥ ૨૫ ॥
કર્ણપાલીં ચ મહલામ્ ।

આર (આર) અડધો આંગળ લાંબા અને ગોળ મુખવાળા હોય છે. ગોળ મુખથી ભ્રુએનો ભાગ ચાર પાસાંવાળો હોય અને તે અડધો આંગળ જેટલો હાથમાં (ડટ્ટામાં) ખોસેલો હોય છે. ગૂમડ પાકવું છે કે કાચુ છે તે બાબતનો પહેલ પહે ત્યારે ખાતરી કરવા માટે ગૂમડને આરથી વીધવું (ગૂમડમાં આર ખોસવી) તથા બહી કાનની ખૂટ પણ આરથી વીધવી. (ચામડામાં સોય નાખતાં પહેલાં ચામડામાં કાણું પાડવા માટે મોચી જે આર

વાપરે છે તેના જેવુ જ પણ માપમાં ઉપર શ્લોકમાં કહ્યું છે એવું આરાશસ્ત્ર હોય છે.)

કૃષ્ણવિઘ્નની

વહલાયાશ્ચ શસ્યતે ।

સૂત્રી ત્રિમાગસુપિરા ડ્યહ્ગુલા કર્ણવેઘ્નની ॥૨૨દા।

કાનની બડી બૃહ વીંધવામાં ત્રણ આંગળ લાંબી અને સાયના ત્રણચતુર્થાંશ ભાગમાં નાકાંનાકાંવાળી કાન વીંધવાની સાય વખણાય છે. (સાય કુલ ત્રણ આંગળ લાંબી, એને એક છેડે અણી અને અણી વિનાના છેડા તરફના સવાબે આંગળ જેટલા ભાગમાં નાકાંનાકાં હોવાં એઈ એ.)

અનુશસ્ત્રો

જલૌકઃક્ષારદહનકાચોપલનલાદયઃ ।

મલૌહાન્યનુશસ્ત્રાણિ, તાન્યેવં ચ વિકલ્પયેત્ ॥

ક્ષપરાષ્યપિ યન્નાદીન્યુપયોગં ચ યૌગિકમ્ ।

જળો, ક્ષાર, ડામ દેવાનું ડુંભાણું, કાચ, પથ્થર (કાંકરો), નખ (કોહ્યુંબક, સાગનું કડક પાંદડું, નગોડનું કડક પાંદડું) વગેરે કોખડનાં ન અનેલાં હોય એવાં અનુશસ્ત્રો છે. તેમને (અનુશસ્ત્રોને) તથા ખીલ' યંત્રો વગેરેને (યંત્રો તથા અનુયંત્રોને) પણ એ જ રીતે (શસ્ત્રો અને યંત્રો બનાવવાનાં કલાં છે એ રીતે) બનાવવાં તથા એ બધાંને જે પ્રસંગે જેવો ઉપયોગ કરવો એઈ એ તેવો ઉપયોગ કરવો.

શસ્ત્રનાં કામ

ઉપાઠ્યપાઠ્યસીધૈવ્યલેયપ્રચ્છાનકુટ્ટનમ્ ॥૨૨દા।
છેચં મેચં ઘ્યધો મન્યો ગ્રહો દાહશ્ચ તત્ક્રિયાઃ ।

નીચું ખોસ્તીને ઊંચું ચીરવું, ચીરવું, સીવવું, શોધવું, ખોતરવું (=ખણવું), ઉચરડા કરવા, ધૂંદવું, કાપીને ધૂંદ પાડવું, ફાડવું (=જેડે સુધી ચીરવું), વીંધવું, દહીં વધોવતા હેઈએ એમ વધોવવું, શસ્ત્ર ભરાવીને પકડી રાખવું અને ડામ દેવો એ શસ્ત્રનાં કામ છે.

શસ્ત્ર કેવું ન હોયું એઈએ ?

કુષ્ઠલખ્ણડતનુસ્થૂલહસ્વદીવિવ્વકતાઃ ॥ ૨૨ ॥

શસ્ત્રાણાં લરધારત્વમયો દોવાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ।

શસ્ત્રો છાંટાં, વૂટેલાં, (ખડ) પાતળાં, (ખડ)

બડાં, (ખડ) દૂંટાં, (ખડ) લાંબાં, વાંકાંચૂકાં અને ખાણુવાળાં હોવાં એ શસ્ત્રોના આઠ દોષ કહેવાય છે. (આ આઠમાંથી એક પણ ખાખત જે શસ્ત્રમાં હોય તે શસ્ત્ર ખાખીવાળું ગણાય છે. એમાં કરવત અપવાદરૂપ છે; કારણ કે એને દાંતા હોવાથી એ દાંતારૂપી ખાણુવાળું હોય એ જરૂરી છે.)

શસ્ત્રો ઝાલવાની રીત

છેદમેદનલેખ્યાર્થે શસ્ત્રં વ્ર્નતફજાન્તરે ॥ ૨૦ ॥

તર્જનીમધ્યમાસ્ત્રુગૃહ્ણીયાત્સુસમાહિતઃ ।

વિન્નાવળાનિ વૃન્તામે તર્જન્યહ્ગુપ્તક્રેન ચ ॥૨૧॥

તલમ્ચ્છન્નવૃન્તામે ગ્રાહ્યં ઘ્રીહિમુલ્લં મુલ્લે ।

મૂલેષ્વાહરણાર્થાનિ ક્રિયાસૌકર્યતોડપરમ્ ॥૨૨॥

છેદન, મેદન અને લેખન કરવા માટે શસ્ત્રના વૃંત (=ડીઢું, ડટ્ટો, હાથાને છેડો) અને ફળાની વચ્ચેના ભાગ આગળથી તર્જની (અંગૂઠાની બેડેની આંગળી), વચલી આંગળી અને અંગૂઠા એ ત્રણથી શસ્ત્રને ખડ સાવધાનીથી પકડવું. કોણી વગેરે કાઢવા માટેનાં (શરણિમુખ વગેરે) શસ્ત્રોને વૃંત(ડહા)ની ટોચ આગળથી તર્જની અને અંગૂઠા એ જે વડે પકડવાં. હાથની હથેલીમાં શસ્ત્રના ડહાનું મથાણું ધ્રુવા-યેલુ રહે એવી રીતે ત્રીહિમુખ શસ્ત્રને મુખ આગળથી (પાંચે આંગળીએ વડે) પકડવું. શક્ય બહાર ખેંચી કાઢવા માટે શસ્ત્રોને મૂળ આગળથી પકડવાં. ખાકીનાં (પાટન વગેરે) કામનાં શસ્ત્રો કામ કરવામાં ફાવટ આવે એ રીતે પકડવાં.

શસ્ત્રોની કોથળી (પાકીટ)

સ્યાન્નવાક્ગુલવિસ્તારઃ સુઘનો દ્વાદશાહ્ગુલઃ ।

ક્ષૌમપન્નોર્ણકૌશેયદુકૂલમૃદુચર્મનજઃ ॥ ૨૩ ॥

વિન્યસ્તપાશઃ સુસ્યૂતઃ સાન્તરોર્ણસ્થિશલ્લકઃ ।

શલાકાપિહિતાસ્થથ શલ્લકોશઃ સુસચ્ચયઃ ॥ ૨૪ ॥

શસ્ત્રો રાખવાની કોથળી નવ આંગળ પહોળી, પુષ્કળ બડી, પાર આંગળ લાંબી; બનાવટી રેશમનું કાપડ, પત્રોળું (એક બતલું રેશમી કાપડ), રેશમી ફૂલ કાપડ કે મુલાયમ ચામડાની બનાવેલી; અને લટકાવવા માટે

પદ્માવાળી, સારી રીતે સીવેલી, અંતરે અંતરે ખનાવેલાં ખાનાંમાં મૂકેલાં શક્તોવાળી અને સળી ખોસીને ખંધ કરેલા ઠાંકણાંવાળી અને સારા સંચયવાળી (ખદાં હથિયારોના સંચયવાળી) હેાવી ભેઈ એ.

જળો

જલૌકસસ્તુ સુખિનાં રક્તસ્રાવાય યોજયેત્ ।

પણ સુખિયા લોકોનું લોહી કાઢવા માટે જળો મૂકવી.

ઝેરી જળો ન મૂકવી

દુષ્ટામ્બુમ્સ્યમેકાદિશવકોથમલોદ્ભવાઃ ॥૩૫॥
રક્તાઃ શ્વેતા મૃશં કૃષ્ણાશ્ચપલાઃ સ્થૂલપિચ્છિલાઃ
દ્વન્દ્રાયુષ્વિચિત્રોઘ્વેરાજયો રોમશાશ્ચ તાઃ ॥૩૬॥
સવિપા વર્જયેત્

ખરાખ પાણીમાં જન્મેલી; માછલાં, દેડકાં અને સાપ(વગેરે)ના મડદાંમાંથી, સડામાંથી તથા મળમાંથી જન્મેલી, રાતી, ધોળી, ખડુ કાળી, ચપળ (=ખડુ દોડાદોડ કરતી, ખડુ સ્ફૂર્તિવાળી), બડી, ચીકણી, જેના શરીર પર મેઘધનુષ્ય જેવી રંગબેરંગી ભિલી (કે ભિપ્સેલી) લીટીઓ હોય એવી અને રૂંવાટીવાળી એ જળો ઝેરી હોય છે. એમને છોડી દેવી (વાપરવી નહિ).

ઝેરી જળોનું વુકસાનઃ ઉપાય

તામિઃ કણ્ઠપાકઞ્ચરશ્ચમાઃ ।

વિપવિત્તાન્નુત્કાર્યં તત્ર

તેમનાથી (=ઝેરી જળો મૂકવાથી) ખણજ (ચેળ) આવે છે, અંગ પાકે છે, તાવ આવે છે અને ચક્કર આવે છે. એવુ થાય ત્યારે ઝેર, પિત્ત અને લોહીના વિકાર મટાડવા માટે જે ક્રિયા કરવાની કહી છે તે ક્રિયા કરવી.

સારી જળો

શુક્લામ્બુજાઃ પુનઃ ॥ ૩૭ ॥

નિર્વિપાઃ શૈવલદયાવા વૃત્તા નીલોઘ્વેરાજયઃ ।

કપાપવૃષ્ટાસ્તન્વહ્નયઃ કિચ્છિત્પીતોદરાશ્ચ યાઃ ॥

ગોખા પાણીમાં ઉત્પન્ન થયેલી શેવાળ (લીલ) જેવા રંગની, ગોળ, ગળી જેવા રંગના ભિલા (કે ભિપ્સેલા) લિસોટાવાળી,

પીપળાની છાલ જેવા રંગની પીકવાળી, પાતળા (નાજુકે) શરીરવાળી અને જરા પીળા પેટવાળી જે જળો હોય છે, તે ઝેર વિનાની હોય છે.

રક્તામતા જળો ન વાપરવી

તા અપ્યસમ્પગ્વમનાત્ પ્રતતં ચ નિપાતનાત્ ।

સીદન્તીઃ સલિલં પ્રાપ્ય રક્તમતા ઇતિ ત્યજેત્ ॥

સારી જળો પણ જે ખરાખર નિચોવી કાઢેલી ન હોય અને સારી જળોને જે લોહી ચૂસવા માટે એક પછી એક દરદીને સતત લગાડવામાં આવે, તે તથા જ્યારે એમને પાણી પાણીમાં નાખવામાં આવે, ત્યારે એ હાલ્યાચાલ્યા વિના પડી રહે છે. એવી જળોને લોહી પીને કે જે ચલ્યો છે એમ સમજીને છોડી દેવી (વાપરવી નહિ).

(જ્યારે ચુસાવવુ હોય એટલું લોહી ચૂસવા દીધા પછી જળોને ઉપાડી લઈએ, ત્યારે એ જળોમાં ભરાયેલું લોહી નિચોવી કાઢવું. એ ક્રિયાને જળોનું વમન કહે છે.)

જળો શી રીતે મૂકવી ?

અયેતતં નિશાકલ્કયુક્તેડમ્મસિ પરિપ્લુતાઃ ।

અવન્તિસોમે તક્તે વા પુનશ્ચાશ્વાસિતા જલે ॥૪૦॥

લાગયેદ્વતમૃતસ્તન્યરક્તશસ્ત્રનિપાતનૈઃ ।

પિચન્તીચ્ચતસ્કન્વાશ્છાદયેન્મૃદુવાસસા ॥૪૧॥

ઝેરી અને રક્તમતા સિવાયની ખીલ જળોને હળદરનો કલક નાખેલા પાણીમાં, કાંજમાં કે છાશમાં નાખવી, પછી (પાણીમાં એમને માફક આવે છે માટે) પાણીમાં નાખીને એમને શાંત પાડવી (ઉત્સાહમાં આણવી) અને પછી દરદીને લગાડવી. જે આમ કર્યા છતાં જળો ન વળગે તે જે લાગમાંથી લોહી ચુસાવવાનું હોય તે લાગ પર ઘી, માટી, ધાવણ કે લોહી મૂકવું અથવા શસ્ત્રથી લોહી કાઢવું કે જેથી એ ખધું ખાવા માટે જળો લલચાઈને દરદીને વળગે. પછી જ્યારે જળો ખસા ઉઠ્યા કરીકરીને લોહી પીતી હોય, ત્યારે એમના પર પોચું (પોચું રહે એવી રીતે અને મુલાયમ) કપડું

ઓછાડી હેલુ.

જળો ખગડેલું લોહી જ પહેલું કેમ ચૂસે છે ?

સમ્પ્રકાદુષ્ટશુદ્ધાન્નાજલૌકા દુષ્ટશોણિતમ્ ।

આદત્તે પ્રથમં હંસઃ ક્ષીરં ક્ષીરોદકાદિચ ॥૪૨॥

જેમ દૂધ અને પાણી ભેગાં કર્યાં હોય તેમાંથી હંસ દૂધ જ પીએ છે તેમ ખગડેલું અને શુદ્ધ લોહી ભેગાં (સળભેળ) ઘર્ષ ગયાં હોય (શુદ્ધ અને અશુદ્ધ લોહીનાં ભળાં-કેપી-લરીઅ-જ્યાં મળતી હોય) તેમાંથી જળો ખગડેલું લોહી જ પહેલું પીએ છે.

જળો મૂકવાથી મટતા રોગ

(ગુલ્માશોવિદ્રઘીન્ કુષ્ઠવાતરક્તગલામયાન્ ।

નેત્રરુગ્નિવપવીસર્પાન્ શમયન્તિ જલૌકસઃ ॥૧૧॥)

(ગોળો, હરસા, ગડ, કુષ્ઠ, પત, ગળાના રોગ, આંખના રોગ, ઝેર અને રતવા એટલા રોગ જળો મૂકવાથી મટે છે.)

જળો ક્યારે ઉપાડી લેવી ?

દંશસ્ય તોદે કળ્પવાં વા મોક્ષયેત્

જે જગાએ જળો કરડી હોય (દાંત ઊસાધ્યા હોય) તે જગાએ સોય ખોસ્ત્યા જેવું દુઃખ થાય અથવા ખણુજ આવે એટલે જળોને ઉપાડી લેવી. (જે લોહી પીવાની લોહીપતને લીધે જળો ઉપાડવા છતાં ન ઊખડે તે એના માં ઉપર હળદરનું કે સિંધવનું ચૂર્ણ મૂકવું એટલે એ છૂટી જશે.)

ઉપાડી લીધા પછી શું કરવું ?

વામયેષ તામ્ ।

પદ્મતૈલાક્વદનાં સ્પર્શ્ણકળ્પનરૂપિતામ્ ॥૪૩॥

એ લોહી ચૂસીને છૂટી બંધ ત્યાર પછી એના (જળોના) મોઢા ઉપર સિંધવ અને તેલ ચોપડીને તથા ડાંગરનાં લીસાં કેતરાં એના પર લાંસરાવીને એને (જળોને) ઊલટી કરાવવી.

એક વાર મૂકેલી જળો ફરી ક્યારે મૂકવી ?

રક્ષન્ રક્તમદાદ્ભૂયઃ સતાહં તા ન પાતયેત્ ।

લોહીના કેકમાંથી જળોને ખચાવી લેવા માટે (લોહીને કેક એમને ન ચડે એટલા ખાતર) એક વાર મૂકેલી જળો ફરીથી સાત

દિવસ સુધી ન મૂકવી.

જળોને ખરાખર વમન થયાનાં લક્ષણ

પૂર્વવત્ પદ્મતા દાટ્યે સમ્યગ્વાન્તે જલૌકસામ્ ॥

દરદીને વળગાડતા પહેલાં જળોમાં જે ચપળતા અને દઢતા હોય એવી જ ચપળતા અને દઢતા જળોને લોહીનું વમન કરાવ્યા પછી જળોમાં આવે તે ખરાખર વમન થયું કહેવાય.

વધારેપડવું વમન થયાનાં લક્ષણ

ક્લમોડતિયોગાન્મન્યુર્વા

વમન કરાવ્યા પછી જળો ઠંટાળેલી હોય કે મરી બંધ તે વધારે પડવું વમન થયું કહેવાય.

જોઈએ તેટલું વમન ન થયું હોય તેવું લક્ષણ દુર્વાન્તે સ્તદ્વ્યતા મદઃ ।

જોઈએ તેનાથી ઓછું વમન થયું હોય તે જળો સજજડ રહે છે અને એને કેક રહે છે.

જળોને કેવી રીતે રાખવી ? કારણ-

મન્યજાન્યત્ર તાઃ સ્થાવ્યા ઘટે

મૃત્કામયુગમિણિ ॥૪૫॥

લાલાદિકોથનાશાર્થે, સવિપાઃ સ્યુસ્તદન્વ્યાત્ ।

ઘડાને અંદરથી સારી માટીથી લીપીને અંદર પાણી ભરીને એ ઘડામાં જળોને રાખવી. જળોની લાળ (ઝાડો, પેશાબ) વગેરેના કલેદને નાશ કરવા માટે જળોને જુદા જુદા ઘડામાં રાખવી (ઘડા ખદલવા); (કારણ કે) એના (લાળ વગેરેના) સંબંધમાં રહેવાથી જળો ઝેરવાળી બની બંધ.

જળો વળગે (કરડે) છતાં લોહી ન

નીકળે તે શું કરવું ?

અશુદ્ધો સ્વાવયેહંશાન્ હરિદ્રાગુદમાશ્નિકૈઃ ॥૪૬॥

જળો વળગે (કરડે) છતાં શુદ્ધ ન થાય (લોહી ન નીકળે), તે જે જગાએ જળો કરડી હોય તે જગાએ હળદર, ગોળ અને મધ ઘસીને લોહી વહેવડાવવું.

શતવૃત્તાજ્યપિચવસ્તતો લેપાષ્ણ હીતલાઃ ।

પછી તે જગાએ સો વાર ઘોલેલા ઘીનાં પૃમડાં મૂકવાં અને ઠંડા લેવું કરવા.

જળો મૂકવાનું કૃળ

દુષ્ટસ્ત્રાપગમનાત્સઘો રાગરુજાં શમઃ ॥ ૪૭ ॥

ખગડેલું લોહી બહાર નીકળી જવાથી રતાશ અને પીડા તરત જ મટી જાય છે.

અગ્રુદ્ધં ચલિતં સ્થાનાસ્થિતં રક્તં વ્રણાશયે ।

ધ્વસ્ત્રીમથેવપર્યુપિતં તસ્માત્તસ્ત્રાવયેપુનઃ ॥ ૪૮ ॥

અશુદ્ધ લોહી પોતાના સ્થાન(નસો, બળાં વગેરે)માંથી નીકળે પણ ચામડી તેડીને બહાર ન નીકળતાં ડંખમાં જ ચામડી તળે ભરાઈ રહે તો તે રાતવાસી થવાથી ખાટું થઈ જાય છે. માટે ફરીથી (જળો મૂકીને) લોહી કાઢવું.

કુલડી, તુમડી, રૂમડી અને ફસ

ખોલવાનો ઉપયોગ

યુજ્યાન્નાલાઘુઘટિકા રક્તે પિત્તેન દૂપિતે ।

તાસામનલસંયોગાત્

તુમડી અને કુલડી(કસલી)નો દેવતા સાથે સંબંધ થયેલો હોવાથી પિત્તથી ખગડેલું લોહી કાઢવા માટે તુમડી અને કુલડી વાપરવી નહિ.

અલાપ્તુ વગેરે યંત્ર કયાં થોજવાં ?

યુજ્યાન્તુ કફવાયુના ॥ ૪૯ ॥

કફ અને વાયુથી ખગડેલું લોહી કાઢવા માટે કુલડી અને તુમડી વાપરવી.

કફેન દુષ્ટં રુઘિરં ન શ્વેજ્ઞેન વિનિહૈરેત્ ।

સ્કન્નત્વાત્

કફથી ખગડેલું લોહી થીજી ગયું હોય છે, તેથી એવું લોહી કાઢવા માટે રૂમડી વાપરવી નહિ, (કારણ કે રૂમડીમાં દેવતા ભરાતો ન હોવાથી થીજેલું લોહી એગળી શકતું નથી).

વાતપિત્તાભ્યાં દુષ્ટં શ્વેજ્ઞેન નિહૈરેત્ ॥૫૦॥
વાયુ અને પિત્તથી ખગડેલું લોહી રૂમડીથી કાઢવું.

કેવું લોહી કઈ ક્રિયાથી કાઢવું ?

શી રીતે ઉઝરડા કરવા ?

ગાત્રં ઘ્વ્વોપરિ દ્દહં રજ્જ્વા પટ્ટેન વા સમમ્ ।
સ્નાયુસન્ધસ્થિમર્માણિ ત્યજન્

પ્રચ્છાનમાચરેત્ ॥ ૫૧ ॥

અધોદેશપ્રવિસૃતૈઃ પૈરૈરુપરિગામિભિઃ ।

ન ગાઢઘનતિયંભિર્ન પદૈ પદમાચરન્ ॥ ૫૨ ॥

પ્રચ્છાનેનૈકદેશસ્થં વ્રથિતં જલજન્મભિઃ ।

દરેચ્છૃક્ષ્ણાદિભિઃ સુતમસ્ટુઘ્યાપિ શિરાઘ્યઘૈઃ ॥૫૩

જે ભાગમાંથી લોહી કાઢવું હોય તેનાથી ઊંચેના ભાગ ઉપર બેરથી દોરડું કે પાટો તાણી ખાંધવો. પછી જે ભાગમાંથી લોહી કાઢવું હોય ત્યાંના સ્નાયુ, સાંધા, હાડકા અને મર્મ-સ્થાનને છોડી દઈને ખાકીના ભાગમાં એવી રીતે ઉઝરડા કરવા કે ઉઝરડાનાં પદક (લિસોટા, આંકા) નીચેથી ઊંચે જાય, ઉઝરડા જિંડા ન હોય, ખડું પાસે પાસે ન હોય, આડા (કે, વાંકાચૂંકા) ન હોય અને એક ઉઝરડા ઉપર બીજો ઉઝરડો ન હોય. અમુક એક ભાગનું લોહી કાઢવાનું હોય તો પ્રચ્છાનથી (ઉઝરડા ભરીને) કાઢવું; ગંઠાઈ ગયેલું લોહી જળો મૂકીને કાઢવું, જ્યાં અડકવાથી સ્પર્શનું સ્નાન દરદીને ન થાય એવું લોહી રૂમડી વગેરેથી (રૂમડી, તુમડી કે કસલીથી) કાઢવું અને આખા શરીરમાં પ્રસરેલું લોહી કાઢવાનું હોય તો ફસ ખોલીને કાઢવું.

પ્રચ્છાનં પિન્હિતે વા સ્યાત્

લોહી ઘટ થઈ ગયું હોય તોપણ ઉઝરડા કરીને લોહી કાઢી શકાય.

અવગાઢે જલોકસઃ ।

લોહી ખડું જિંડેથી કાઢવાનું હોય તો જળો મૂકવી.

ત્વન્સ્થેડલાઘુઘટીશૂક્લમ્

ચામડીમાંનું લોહી કાઢવું હોય તો તુમડી, કુલડી કે રૂમડી વાપરવી.

શિરૈવ ઘ્યાપકેડ્ઝ્ઞિ ॥ ૫૪ ॥

પણ આખા શરીરમાંથી લોહી એણું કરવાને લોહી કાઢવાનું હોય, ત્યારે તો ફસ ખોલવા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય જ નથી.

વાતાદિધામ વા શૂક્લજલોકોલાઘુભિઃ ક્રમાત્ ।

અથવા વાયુના સ્થાનમાં રહેલું લોહી રૂમડીથી, પિત્તના સ્થાનમાં રહેલું લોહી જળો મૂકવાથી અને કફના સ્થાનમાં રહેલું લોહી તુમડીથી કાઢવું.

લોહી કાઢવા પછી અતિશય ઠંડા ઉપચારથી
થતું નુકસાન : ઉપાય

સ્નાત્સૂજઃ પ્રવેદ્વાદ્યૈઃ શીતિઃ મ્યાદ્યાયુકોપતઃ ॥૫૫

સતોદકગ્ઢ્ઠઃ શોફસ્તં સર્વિવોળેન

સેચયેત્ ॥૫૫૩ ॥

જેવું લોહી કાઢવામાં આવ્યું હોય તેને ઠંડા પ્રદેહ વગેરે ઠંડા ઉપચારથી વાયુ કેપે તેથી તોદ અને ખણજવાળો સોજો આવે છે. (એ સોજો મટાડવાને) એ સોજા ઉપર જીવું ઘી ચેવવું (રેડવું).

इत्यष्टाहृदये सूत्रस्याने शब्दविधिर्नाम

षड्विंशोऽध्यायः ॥ ૨૬ ॥

અધ્યાય ૨૭ મો

અયાતઃ સિરાધ્યઘવિધિમધ્યાયં

ધ્યાહ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ગયા અધ્યાયમાં લોહી કાઢવાના કેટલાક પ્રકાર કહ્યા તેમાં શિરાવ્યઘ પણ ગણાવેલો છે; પરંતુ શિરાવ્યઘ વિષે કેટલુંક વિશેષ કહેવાનું હોવાથી તેનો જુદો અધ્યાય કરવાની જરૂર હોવાથી અંકકર્તા કહે છે કે હવે શિરાવ્યઘ- (ફેસ ખોલવી)ના વિધિનું જેમાં નિરૂપણ કરેલું છે એવો અધ્યાય સમબંધીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે :

शुद्ध लोहीनां लक्षणं अने काम

मधुरं लवणं किञ्चिदशीतोष्णमसहत् ॥

पद्मेन्द्रगोपहेमाविशालोहितलोहितम् ॥ ૧ ॥

लोहितं प्रभवः शुद्धं, तनोस्तेनैव च स्थितिः ।

શરીરમાં રહેલું શુદ્ધ લોહી ગળ્યું, કાંઈક ખાતું, જરા ઠંડું, જરા ગરમ, ત્રવાહી; રંગે રાતું કમળ, ગોકળ ગાય, સોતું, ઘેટાના લોહી તથા સસલાના લોહી જેવું રાતું હોય છે. તેવા શુદ્ધ રુધિરથી જ દેહ ઉત્પન્ન થાય છે અને ટકી રહે છે (જીવનો રહે છે).

शुद्ध लोही भगडवानां कारण

तन्पित्तश्लेष्मलैः प्रायो दृष्यते

ને લોહી સામાન્ય રીતે (કાર, ગરમ અને તીક્ષ્ણ પદાર્થ વગેરે) પિત્તકારક પદાર્થના સેવનથી તથા (અડદ, તલ, વગેરે) કફકારક પદાર્થથી ખગડે છે. તે ઉપરાંત ગયા જન્મેમાં કરેલા કુર્મને યોગે દેવયોગથી, શરદ વગેરે ઋતુઓની શરીર ઉપર અસર થવાથી અને કેાઈક વાર વાયુકારક પદાર્થના સેવનથી પણ લોહી ખગડે છે, એવું દેખાડવાને 'સામાન્ય રીતે' શબ્દ વાપર્યો છે.

लोही भगडवाथी क्या रोग थाय छ?

कुचते ततः ॥ ૨ ॥

विसर्पविद्रुचिन्नीहगुल्माग्रिसदनञ्चरान् ।

मुखनेत्रशिरारोगमद्रुल्लवणनास्यताः ॥ ૩ ॥

कुष्ठवातास्रपित्तास्रकफ्वल्गોद्विरण भ्रमान् ।

शीतोष्णस्निग्धरુક્ષાદૈરુપક્રાન્તાઘ યે મદાઃ ॥૪॥

सम्यक्साध्या न सिध्यन्ति ते च रक्तप्रकोपजाः ।

લોહી ખગડવાથી વિગ્રહ, ગડ, ખરેણ, ગોળો, મંદાગ્નિ, તાવ, મુખરોગ, આંખના રોગ, માથાના રોગ, મદ, તરસ, મોંમાં ખારાખારાં લાગ્યા કરવાનો રોગ, કુષ્ઠ, પત, રુક્ષપિત્ત, તીખો ઓડકાર, ખાટો ઓડકાર અને ફેર ઓટલા રોગ થાય છે. વળી જે રોગ સાધ્ય હોવા છતાં પણ ઠંડા, ગરમ, સ્નિગ્ધ, રુક્ષ વગેરે ઉપચાર ખરાખર કરવા છતાં પણ મટતા નથી, તે રોગ પણ લોહીના કોપથી થયેલા હોય છે.

क्या रोगमां इस भोलनी ?

तेषु स्नावयितुं रक्तमुद्रिकं व्यघर्षेसिराम् ॥ ૫ ॥

ઉપર(શ્લોક ૨૩થી ૪૩ માં) કહ્યા તે રોગોમાં ખગડેલું અને વધી ગયેલું લોહી કાઢી નાખવા માટે શિરા (કેસ) ખોલવી.

इस ध्याये न भोलनी ?

न तूनपोडशातीतसप्तत्यब्दस्नुतासृजाम् ।

अस्निग्धास्वेदितात्यर्यस्वेदितानिलરોગિણામ્ ॥૬॥

गर्भिणीसूतिकाजीर्णपित्तास्रश्वासकासिनाम् ।

अतीसारोदरच्छर्दिपाण्डुसर्वाङ्गशोफिनाम् ॥ ७ ॥

સ્નેહપીતે પ્રયુક્તેષુ તથા પશ્ચસુ કર્મસુ ।
નાયન્ત્રિતાં સિરાં વિધ્યેન્ન તિર્યહનાગ્નિનુત્પિતામ્
નાતિશીતોષ્ણવાતાએવન્યત્રાત્યર્ષિકાદ્વદાત્ ।

જે મનુષ્યને સોળ વર્ષ થયાં ન હોય, જેને સિત્તેર કરતાં વધારે વર્ષ થયાં હોય, જેનું કોહી પહેલાં કાઠકુંડું હોય, જેને સ્નેહપાનથી સ્નિગ્ધ કર્યો ન હોય, જેને શેક કર્યો ન હોય, જેને વધારે પડતો શેક કર્યો હોય, જેને વાયુનો રોગ થયો હોય, જે ગર્ભવતી, સુવાયડી, અછર્ણરોગવાળો, રક્તપિત્ત રોગવાળો, દમરોગવાળો, ઉધરસના રોગવાળો, અતિસારના રોગવાળો, ઉદરરોગી, ભ્રૂલટીના રોગવાળો, પાંડુરોગી અને આખા શરીરે સોનવાળો હોય તેની ફસ ખોલવી નહિ. વળી જેને સ્નેહપાન કરાવેલું હોય તથા જેણે વમન, વિરિચન વગેરે પંચકર્મ કર્યાં હોય તેની પણ ફસ ખોલવી નહિ. વળી શિરાને ખાંધ્યા સિવાય ખોલવી નહિ. ત્રાંસી શિરા ખોલવી નહિ. સ્પષ્ટ દેખાતી ન હોય તેવી શિરા ખોલવી નહિ, અતિશય ઠંડી પડતી હોય, અતિશય ગરમી પડતી હોય, અતિશય પવન વાતો હોય, વાદળાં થયાં હોય ત્યારે ફસ ખોલવી નહિ. પણ ફસ ખોલવા જેવા રોગ ગંભીર અને ત્યારે તો શ્લેક ટૂંકમાં કહેલા ઠંડી, ગરમી વગેરેની દરદીને અસર ન થાય તેવી ગોડવણ કરીને પણ ફસ ખોલવી.

ક્યા રોગમાં કઈ ફસ ખોલવી ?

શિરોનેત્રવિકારેષુ લલાટ્યાં મોક્ષયેત્સિરામ્ ॥૧૭॥
અપાહ્ન્યામુપનાસ્યાં વા

માથાના અને આંખોના રોગોમાં કપાળની ફસ ખોલવી અથવા આંખના લમણા તરફના ખૂણાની ફસ ખોલવી અથવા નાકની પાસેના ભાગમાંની ફસ ખોલવી.

કર્ણરોગેષુ કર્ણજામ્ ।

કાનના રોગમાં કાનની પાસેના ભાગમાંની શિરા ખોલવી.

નાસારોગેષુ નાસાગ્રે સ્થિતામ્

નાકના રોગમાં નાકના અગ્રભાગમાં રહેલી શિરા ખોલવી.

નાસાલલાટયોઃ ॥ ૧૦ ॥

પીનસે

સળેખમમાં નાક અને કપાળની વચ્ચેની શિરા ખોલવી.

મુલરોગેષુ જિહ્વાપ્રહનુતાલુગાઃ ।

મુખરોગમાં જીભ, ઝોડ, હડપચી અને તાળવુ, એમાં રહેલી શિરા ખોલવી.

જન્નૂર્ધ્વગ્રન્થિયુ ગ્રીવાકર્ણશાહ્ણશિરાઃશ્રિતાઃ ॥ ૧૧ ॥

ગળાની હાંસડીથી ઉપરના ભાગમાં રસોળી થઈ હોય, તો ડોક, કાન, લમણું અને માથું, એ જગામાં રહેલી શિરા ખોલવી.

ઉરોપાહ્નલલાટસ્થા ઉન્માદે

ગોડપણમાં છાતી, અપાંગ (આંખનો લમણા તરફનો ખૂણો) અને કપાળ એ જગામાં રહેલી શિરા ખોલવી.

ડપસ્મૃતૌ પુનઃ ।

હનુસન્ધૌ સમસ્તે વા શિરાં ભ્રૂમધ્યગામિનીમ્ ॥

વાઈના રોગમાં હડપચીના સાંધામાં રહેલી શિરા ખોલવી, અથવા આખી હડપચીના સઘળા ભાગમાંથી ગમે તે ભાગમાંની શિરા ખોલવી, અથવા જે લમ્બરની વચ્ચેની શિરા ખોલવી.

વિદ્રઘૌ પાર્શ્વશૂલે ચ પાર્શ્વકઞ્જાસ્તનાન્તરે ।

ગડ થયું હોય ત્યારે તથા પાસાંમાં શૂળ આવતું હોય ત્યારે તે તે ખાણની કક્ષા- (કાખ)ની શિરા તથા જે સ્તનના વચગાળામાં આવેલી શિરા ખોલવી.

તૃતીયકેંડસયોર્મધ્યે

એકાંતરિયા તાવમાં ખને ખલાની સંધિમાં રહેલી શિરા ખોલવી.

સ્કન્ધસ્યાઘશ્ચતુર્થકે ॥ ૧૩ ॥

ચોથિયા તાવમાં ખલાની નીચે રહેલી શિરા ખોલવી.

પ્રવાહિકાયાં શૂલિન્યાં ધ્રોગિતો દ્યઙ્ગુલે સ્થિતામ્

શૂળવાળા મરડામાં કેડથી જે આંગળ નીચે આવેલી શિરા ખોલવી.

શુક્રમેદ્દામયે મેદ્દે

વીર્યના રોગમાં તથા મૂત્રેન્દ્રિયના રોગમાં મૂત્રેન્દ્રિયની શિરા ખોલવી.

ઝરુમાં મલગળ્ડયોઃ ॥ ૧૪ ॥

ગળાના રોગમાં અને કંકમાળમાં સાથળમાં રહેલી શિરા ખોલવી.

ગૃધ્રસ્યાં જાનુનોડ્ઘસ્તાદૂર્ધ્વં વા ચતુરહ્ગુલે ।
ગૃધ્રસ્તીરોગમાં ઢીંચણુથી ચાર આંગળ નીચે આવેલી શિરા અથવા ઢીંચણુથી ચાર આંગળ ઊંચે આવેલી શિરા ખોલવી.

इन्द्रवस्तेरघोऽपच्यां ह्यह्गुले
અપચી નામે રોગમાં ઇન્દ્રવસ્તિથી બે આંગળ નીચેની શિરા ખોલવી. (ઇન્દ્રવસ્તિ. શા. ૪/૫)

चतुरह्गुले ॥ ૧૫ ॥

ऊर्ध्वं गुल्फस्य सकथ्यतौ, तथा क्रोष्टुकशीर्षके ।
સકિથની પીડામાં પગની ઘૂંટીથી ચાર આંગળ ઊંચેની શિરા ખોલવી.

ક્રોષ્ટુકશીર્ષક નામે વાયુના રોગમાં પણ પગની ઘૂંટીથી ચાર આંગળ ઊંચે શિરા ખોલવી.

पाददाहे खुडे ह्रपें विपांघां वातकण्ठके ॥ ૧૬ ॥
ચિપ્પે ચ હ્યહ્ગુલે વિષ્ણેદુપરિ ક્ષિપ્રમર્મણઃ ।

પાદદાહ, પત, પાદહર્ષ, વિપાદિકા નામે રોગ, વાતકંઠક તથા ચિપ્પ નામે રોગમાં ક્ષિપ્ર નામના મર્મથી બે આંગળ ઊંચે શિરા ખોલવી.

गृध्रस्यामिव विश्वाच्याम्
વિશ્વાચી નામે રોગમાં ગૃધ્રસ્તીની પેઠે ઢીંચણુથી ચાર આંગળ નીચે કે ઊંચે આવેલી શિરા ખોલવી.

કહેલી શિરા ન દખાય તો શુ કરવું ?

यथोक्तानामदर्शने ॥ ૧૭ ॥

મર્મહીને યથાસન્ને દેરોડ્ઘ્યાં વ્યધયેત સિરામ્ ।
કહેલી શિરાએ ન જઠે તો તે શિરાની પાસે જે ખીજ શિરા હોય તેના વેધ કરવો (વીંધવી, ખોલવી), પણ ત્યાં મર્મસ્થળ ન હોવું જોઈએ તે ધ્યાનમાં રાખવું.

માંની અંદરની શિરાઓ સિવાયની ગળાથી ઉપરના ભાગમાં આવેલી શિરા ખોલવાનો વિધિ

अथ त्रिघ्नतनुः सज्जसर्वोपकरणो वली ॥ ૧૮ ॥

કૃતસ્યસ્ત્યપનઃ ત્રિઘ્નરસાન્નપ્રતિભોજિતઃ ।
અગ્નિતાપાતપસ્થિન્નો જાનૂઘાસનસંસ્થિતઃ ॥ ૧૯ ॥
મૃદુપટ્ટાક્તકેશાન્તો જાનુસ્થાપિતકૃપરઃ ।
મુષ્ટિભ્યાં વહ્નગર્માગ્ન્યાં મન્યે ગાઠં નિપીડયેત્ ॥
વન્તપ્રપીડનોત્કાસગળ્ડાધ્માનાનિ ચાચરેત્ ।
પૃષ્ઠનો યન્ત્રયેક્તં વહ્નમાવેષ્ટયન્નરઃ ॥ ૨૧ ॥
ફન્ધરાયાં પરિક્ષિપ્ય ન્યસ્યાન્તર્વામતર્જનમ્ ।
અપોડન્તર્મુલવર્ણાનાં સિરાણાં યન્ત્રણે વિધિઃ ॥

જેની શિરા ખોલવાની હોય તેનું શર્ગર સ્નેહન કરીને સિનગ્ધ કરવું જોઈએ. જે સાધનોની જરૂર પડવાને સંભવ હોય તે બધા તૈયાર પાસે રાખવાં જોઈએ. એ (દરદી) ખળવાન જોઈએ. એણે સ્વસ્ત્યપન કરી લેવું. સિનગ્ધ માસરસ અને અનનુ પ્રતિભોજન કરવું. દેવતાના તાપથી અને તડકે તાપવું. ઢીંચણુ જેટલા ઊંચા (પાટ કે ખુરશી જેવા) આસન ઉપર બેસવું. માથાના વાળના છેડા(ખોચીના વાળ)ને ઝીણા વસ્ત્રના પાટાથી બાંધવા. બે અધૂકડાં ઢીંચણુ પર બે કોણી ટેકવવી. ખન્ને મુઠીમાં વસ્ત્ર રાખીને ખન્ને મુઠીઓ વડે ખન્ને મન્યાઓ સખત દખાવવી. ઘાંત પીસી રાખવા (ઉપરના અને નીચેના ઘાંત એકબીજા સાથે દખાવી રાખવા), ખોખારા કરવા, ગાલ ફુલાવવા. જેની ફસ ખોલવાની હોય તે આટલું કરે એટલે એની પાછળ ઊભા રહીને કપડું વીંટનાર ખીલ માણસે દરદીની ઠોકમાં કપડું વીંટીને તથા પાટામાં દરદીની ડાખા હાથની તર્જની (અંગૂઠા જોડેની આંગળી) રખાવીને શિરાને કપડું વીંટવું. મોંમાં આવેલી શિરાઓ સિવાયની શિરાઓને બાંધીને ફુલાવવા માટેનો આ વિધિ છે. ગળાની અને પાટાની વચ્ચે દરદી પોતાની આંગળી રાખે છે એટલું કારણુ એ છે કે, એમ કરવાથી ગળાને પાટો આંગળી જેટલો ઢીલો રહેવાથી ગળાના પાટાથી દરદીને શ્વાસ રૂંધાય નહિ.

ततो मध्मयाऽह्गुत्या वैद्योऽह्गुष्टविमुक्तया ।
તાહ્યેત્

પછી ડાખા હાથના અંગૂઠાને ડાખા હાથની વચલી આંગળી અડકાડીને પછી અંગૂઠા પરથી

वयस्वी आंगणीने 'छटकावीने वयस्वी आंगणी वडे शिरा छपर टकोरा भारवा. (अभ करीने शिरा कूसे अचुं करवुं.)

वृथितां धात्वा स्पर्शाद्वाऽङ्गुष्ठपीडनैः ॥२३॥
कुठार्या लक्षयेन्मध्ये वामहस्तगृहीतया ।
फलोद्देशे सुनिष्कम्पं सिरां, तद्वच्च मोक्षयेत् ॥
ताडयन् पीडयञ्चैतं

अडकीने अथवा अंगूठाथी दबावीने जाळी सेवुं के शिरा कूली छे के नहि. अे रीते शिरा कूसेली जलुय अेटसे कुठारी नामना यंत्रने अेना धारवाणा साग आगणथी डाजे हाथे कुठारी भिलकुल धूजे नहि (हाली न जय) अे रीते पडडीने कुठारी शिरामां जेभा भोसवी अने अे ज रीते पाछी (अेटसे अंगूठा परथी वयस्वी आंगणी छटकावीने कुठारी पर टकोरा भारीने अथवा अंगूठाना वयसा सागथी कुठागी दबावीने) शिरा (इस) भोसवी (=शिरामां भोसेली कुठारी काढी सेवी).

नाड पासेनी शिरा वी'धवानी रीत
विधयेद्दीहिमुखेन तु ।
अङ्गुष्ठेनोन्नमय्याग्रे नासिकामुपनासिकाम् ॥२४॥
पछुं नाडना टेरवा आगण अंगूठाथी नाड ज'चुं करीने नाडनी पासे आवेकी शिराने नीडिमुभ शस्त्रथी भोसवी.

जलनी नीचेनी शिरा भोसवानी रीत
अभ्युन्नतविदष्टाम्रिहस्यचस्तदाध्रयाम् ।
जसनु' टेरवुं ताणवा तरङ्ग ज'चुं वणावीने अने पछी अे वागेखुं टेरवुं हांतथी (छपरना हांतथी) भरापर पडकावीने जलनी नीचे आवेकी शिराने जलनी नीचेना सागथी भोसवी (वी'धवी).

डाडनी शिरा वी'धवानी रीत
यन्त्रयेस्तनयोरुर्ध्वं प्रीवाध्रितसिराध्यघे ॥ २६ ॥
डाडमां आवेकी शिरा वी'धवी होय त्यारे पडेलां शिरा कूसे अेवी रीने अ'ने स्तनथी जेचेना साग छपर कपड' वी'टवुं.

भुजनी शिरा भोसवानी रीत
पाषाणगर्भदस्तस्य जानुस्थे प्रस्ते भुजे ।

कुक्षेरारभ्य मृदिते विधयेद्दक्षोर्ध्वपट्टके ॥ २७ ॥
हाथ(भुज)नी शिरा वी'धवी होय तो (दरहीने अधूकडा जेसाडीने) तेना हाथनी डाळी/ढी'चषु पर टेकवीने हाथ लांभा रभायसा. इथेहीमां पधरी रभायवो, कूथथी मांडीने हाथ सुधीने साग जेणवो (के जथी शिरा कूलीने छपर तरी आवे.) पछी जे शिरा वी'धवानी होय तेनाथी ज'चे हाथ पर पाटो भांधवो अने पछी शिरा वी'धवी. (भुज=भसाथी कांडा सुधीने हाथ.)

उस्तनी शिरा भोसवानी रीत
विधयेद्दस्तशिरां बाहावनाकुञ्चितकूर्परे ।
वद्ध्वा सुलोपविष्टस्य मुष्टिमङ्गुष्ठगभिणम् ॥
ऊर्ध्वं वैधमवेशाच्च पट्टिकां चतुरङ्गुले ।

हाथ(उस्त)नी शिरा वी'धवानी होय त्यारे दरहीने जेसवुं इवे अे रीते जेसाडीने, डाळी आगणथी हाथ वाणवा दीधा विना हाथ सीधो रभावीने, अंगूठो मूठीमां रडे अे रीते हाथनी मूठी वणावीने, जे जग्याअे शिरा वी'धवानी होय ते जग्याअेथी चार आंगण जेचे नानो पाटो ताळी भांधीने पछी हाथनी शिरा जेभा वी'धवी. (उस्त=कांडाथी आंगणीनां टेरवां सुधीने हाथ.)

पडभांनी शिरानो वेध
विधयेदालम्बप्रमानस्य बाहुभ्यां
पार्श्वयोः सिराम् ॥ २९ ॥
पडभाणी शिरा भोसवी होय तो दरही अने हाथ जे'चा करीने अ'ने हाथ वडे कांठ जे'ची वस्तु पडडी राजे पछी पडभाणी शिरा भोसवी.

भूत्रे'द्रियनी शिरानो वेध
ग्रहष्टे मेहने
भूत्रे'द्रियनी शिरा भोसवी होय तो भूत्रे'द्रिय टटार थया पछी भोसवी.

ज'धानी शिरानो वेध
जहासिरां जानुन्यकुञ्चिते ।
ज'धानी शिरा भोसवी होय तो ढी'चषु लांभा रभावीने भोसवी.

પગની શિરાનો વેધ

પાદે તુ સુસ્થિતેઽધસ્તાજ્ઞાનુસન્ધેનિપીઢિતે ॥
માઠં કરામ્યામાગુલ્કં ચરણે તસ્ત્ય ચોપરિ ।
દ્વિતીયે કુચ્ચિને કિચ્ચિદારુઢે હસ્તવત્તતઃ ॥૩૧॥
ઘઠ્વા વિષ્યેત્સિરામ્

પગની શિરા ખોલવી હોય તો દરહીને
પગ સારી રીતે ગોડવીને ઢાંચણના સાંધાની
નીચેના ભાગથી પગની ઘૂંટી સુધી બે હાથથી
પગને દબાવીને (જે જગાએથી ફસ ખોલવાની
હોય તે તરફ ઘોડીની ગતિ હાથ વડે દબાવીને-
કરાવીને) પછી એ પગ ઉપર ખીભે પગ વાળીને-
જરા ચડાવીને પછી હાથની ફસ ખોલવા માટે
જે કરવાનું કહ્યું છે તે કરીને (જે જગાએ
વીંધવાનું હોય ત્યાંથી ચાર આંગળ ભ્રમ્બે પાટો
તાણી ખાંધીને) પગની શિરા (ફસ) ખોલવી.

હ્યમનુક્તેષ્વપિ કલ્પયેત્ ।

તૈપુ તૈપુ પ્રવેશેપુ તત્તદ્યન્ત્રમુપાયવિત્ ॥ ૩૨ ॥

શરિરના જે જે ભાગની શિરા વિષે આગળ
નથી કહ્યું તે ને ભાગની શિરા વીંધતી વખતે
કરવાની યત્રણા ઉપાય બળુનાર વૈદ્યે આગળ
કહેવાઈ ગયેલી યત્રણાઓ ઉપરથી ઉપબવી
કાઢવી. યત્રણા=અંગ શી રીતે ગોડવવું, કયાં
આગળથી દબાવવું, કયાં આગળ પાટો તાણી
ખાંધેલા વગેરે વિધિ.

કેટલું 'ઊંડું' વીંધવું ?

માંસલે નિક્ષિપેદેશે વ્રીહ્યાસ્યં વ્રીહિમાત્રકમ્ ।

યવાર્ધમસ્થાનુપરિ સિરાં વિધ્યન્

કુટારિકામ્ ॥ ૩૩ ॥

માસવાળા અવયવમાં આવેલી શિરા વીંધ-
વાની હોય તો ત્રીહિમુખ યત્ર વાપરવું અને
તે યત્ર શિરામાં ડાગર જેટલું જિંડુ ખોસવું,
પણ જે હાડકા ઉપર આવેલી શિરા ખોલવી
હોય તો કુડારી યત્ર વાપરવું અને અડધા
જવ જેટલી જિંડી કુડારી શિરામાં ખોસવી.

પરાખર વીંધાયતુ' લક્ષણ

સમ્યગ્વિદ્યા સ્ત્રવેદારાં યન્ત્રે મુકે તુ ન સ્ત્રવેત્ ।

એ શિરા પરાખર વીંધાઈ હોય તો એમાં-
થી ઘોડીની ધારા નીકળે છે, પણ જે યત્ર

(કુડારી કે ત્રીહિમુખ) વીંધમાં પાછું મૂકવામાં
આવે તો ઘોડીની ધાર ન વહે.

શિરાવેધના અસમ્યગ યોગતુ' લક્ષણ
અલ્પકાલં વહત્યલ્પં, દુર્વિદ્યા તૈલચૂર્ણનૈઃ ॥૩૪॥
સરાન્દમતિવિદ્યા તુ સ્ત્રવહુઃસ્તેત ઘાયંતે ।

જે શિરા ઘોડી વીંધાઈ હોય તો ઘોડું,
ઘોડી નીકળે છે, ખરાબ રીતે વીંધાઈ હોય
તો (ઘોડી ન નીકળે એવી રીતે વીંધાઈ હોય
તો) તેલ અને કળીચૂનો ભેગાં કરીને ઘસવાથી
એમાંથી ઘોડી નીકળે છે અને જે વધારે-
પડતી વીંધાઈ ગઈ હોય તો શિરામાંથી ઘોડી
નીકળતાં અવાજ થાય છે અને મહામહેનતે
ઘોડી નીકળતું રોકી શકાય છે.

લોહી ન નીકળવાનાં કારણો

મીમૂર્છાંયન્ત્રશૈથિલ્યકુण्ठશક્ષાતિત્વત્તયઃ ॥ ૩૫ ॥
ક્ષામ્ત્વવેગિતાસ્વેદા રક્તસ્યામ્નુતિદેતવઃ ।

ભય, મૂર્છા, વીંધવાનું યત્ર (પાટો) ઢીલું
ખંધાયું હોય, યત્ર (કુડારી કે ત્રીહિમુખ) ખુલું
હોય, ખલુજ ધરાઈને ખાધું પીધું હોય, ફિક્કાશ,
ફસ ખોલતી વખતે તેરમાંના કોઈ વેગ આવ્યો
હોય અને ખરાબર શેક ન થયો હોય : ફસ ખોલ્યા
છતાં ઘોડી ન નીકળવાનાં આટલાં કારણો છે.
(એટલે એવા માણસોની ફસ ખોલવી નહિ.)

લોહી ખરાખર ન નીકળે તો શુ' કરવું ?
અસમ્યગ્લે સ્ત્રવતિ વેલ્લયોપનિશાન્તૈઃ ॥ ૩૬ ॥

સાગારધૂમલઘ્વનતૈલૈર્દિહ્યાચ્ચિરામુલમ્ ।

જે ઘોડી ખરાખર ન નીકળે તો વાવડિંગ,
ત્રિકેટ, હળદર, તગર, રસોડાની ધુમાડી, સિંધવ
અને તેલ એટલાં વાનાં ભેગાં કરીને શિરાના
મુખ ઉપર (શિરા ખોલી હોય તે જગ્યાએ)
ચોપડવા.

લોહી ખરાખર નીકળ્યું હોય તો શુ' કરવું ?
સમ્યક્પ્રવૃત્તે કૌણેન તૈલેન લઘ્વેન ચ ॥ ૩૭ ॥

જે ઘોડી ખરાખર નીકળ્યું હોય તો તેલ
અને સિંધવ ભેગાં કરીને સશેકા કરીને શિરાના
મુખ ઉપર ચોપડવાં.

અન્ને સ્ત્રવતિ દુષ્ટાન્તં કુસુમ્બાદિવ પીતિકા ।

જેમ કસુખામા રતાશ અને પીળાશ ભળેલાં

હોવા છતાં એમાંથી પીળાશ પહેલી નીકળે છે. તેમ શિરાનાં બગડેલાં અને ન બગડેલાં લોહીના ભેગો રગડો હોવા છતાં એમાંથી બગડેલું લોહી પહેલું નીકળે છે.

શુદ્ધ લોહી કેટલું વહી જાય ?

सम्यक्च्युत्वा स्वयं तिष्ठेच्छुद्धं तदिति नाहरेत् ॥

બરાબર ભેદ એ તેટલું નીકળી ગયા પછી જ આપોઆપ નીકળતું બધ થઈ જાય તે શુદ્ધ લોહી છે. તેને પછી કાઢવું નહિ. (કેમ કે એ શુદ્ધ લોહી જિંદગીના કારણરૂપ છે.)

इस भोलतां दरहीने भूर्छां आवे

तो शुं करवुं ?

यन्त्रं विमुच्य मूर्च्छायां वीजिते व्यजनैः पुनः ।
स्त्रावयेन्मूर्च्छति पुनस्त्वपरैद्युह्यपेदेऽपि वा ॥ ૩૧ ॥

બે ફસ ખોલતાંખોલતાં દરદી ખેલાન થઈ જાય તો યંત્ર (કુકારી કે ત્રીહિમુખ) વીંધમાંથી બહાર કાઢી લઈને, દરદીને પખો નાખીને ભાનમાં આણીને ફરીથી લોહી કાઢવું. પણ ફરીથી લોહી કાઢતાકાઢતાં વળી પાછી મૂર્છા આવે તો (એ દિવસે લોહી ન કાઢતા) બીજે કે ત્રીજે દિવસે લોહી કાઢવું.

કયા દોષથી બગડેલું લોહી કેવું હોય ?

વાતાચ્છવાવાચરુણં રુક્ષં વેગન્નાવ્યચ્છફેનિલમ્ ।

વાયુથી બગડેલું લોહી ઠાણું, રાતુ, કુણુ, ઝટ વહેતું, પાતળું અને ફીણવાળું હોય છે.

પિત્તાત્ પીનાસિતં વિન્નમસ્ક-

ન્ચૌષ્ણ્યાત્સચન્દ્રિકમ્ ॥ ૪૦ ॥

પિત્તથી બગડેલું લોહી પીઠું, કાળું, ગધાતુ, પિત્તની ગરમીને ક્ષાધે ફગી ન જાય એવું અને મોરપીંછામા હોય છે એવા ચાંદા-ચાંદાવાળું હોય છે.

કફાત્ ક્ષિગ્ધમસ્ત્વપાણુ તન્તુમ-

ત્પિચ્છિલ્લં ઘનમ્ ।

કફથી બગડેલું લોહી સિનગ્ધ, ઘેણું (ફિફું), તાંતવાળું, પિચ્છિલ અને ઘટ્ટ હોય છે.

સંસ્પર્શિઠ્ઠં સંસર્ગાત્

જે દોષથી બગડેલું લોહી એ જે દોષમાંથી દરેક દોષથી બગડેલાં લોહીનાં ભેગાં લક્ષણવાળું

હોય છે.

त्रिदोषं मलिनाविलम् ॥ ૪૧ ॥

ત્રણે દોષથી બગડેલું લોહી મેલું અને ડહોણું હોય છે.

વધારેમાં વધારે કેટલું લોહી કાઢવું ?

अशुद्धौ बलिनोऽप्यस्त्रं न प्रस्थान्नावयेत्परम् ।
कतिञ्चतौ हि मृत्युः स्याद्दरुणा वा चलाप्रयाः ॥

જેનું લોહી કાઢવાનું હોય તે બળવાન હોય તોપણ, થોડું લોહી કાઢવાથી એનું લોહી પૂરું શુદ્ધ ન થાય તોપણ એનું લોહી એક પ્રસ્થ- (૬૪ તોલા) થી વધારે કાઢવું નહીં; કારણ કે વધારે પડતું લોહી નીકળી જવાથી મોત થાય અથવા વાયુના ભયંકર રોગો થાય.

લોહી વધારે પડતું વહી જાય તો શું કરવું ?

તત્રાભ્યઠ્ઠરસમીરરક્તપાનાતિ મેષજમ્ ।

લોહી વધારે પડતું વહી જાય તો અભ્યંગ કરવો, માસરસ ખાવો તથા દૂધ અને લોહી પાવું એ દવા છે.

ફસ ખોલીને લોહી કાઢ્યા પછી શું કરવું ?

મુતે રક્તે શનૈર્યન્ત્રમપનીય હિમામ્બુતા ॥ ૪૩ ॥

પ્રક્ષાલ્ય તૈલઘ્નોતાકં વન્ચનીયં ચિરામુલ્લમ્ ।

લોહી કાઢી રહ્યા પછી યંત્રને ધીમેધીમે કાઢી લઈને, શિરાના વીંધને ઠંડા પાણીથી ઘોઈને, એના પર તેલનું પૂમડું મૂકીને પાંદો ખાંધવો,

એક વાર લોહી કાઢ્યા છતાં અશુદ્ધ

લોહી રહી જાય તો શું કરવું ?

अशुद्धं स्त्रावयेद्भूयः सायमह्नयपरैऽपि वा ॥ ૪૪ ॥

ભેદોપસ્કૃતવેદહસ્ય પક્ષાદ્વા મુશઠૂપિતમ્ ।

એક વાર લોહી કાઢ્યા છતાં શરીરમા અશુદ્ધ લોહી રહ્યું હોય તો એ જ દિવસે ત્રાજે કે બીજે દિવસે ફગી પાછું ફસ ખોલીને લોહી કાઢવું અથવા બે લોહી ઘણું જ બગડેલું હોય તો એ માણસના શરીરનું ફગીથી સ્નેહન ફગીને એક પખવાડિયા પછી પાછું લોહી કાઢવું.

કિન્નિચ્છિ શેષે દુણ્ણે નૈવ રોગોઽતિવર્તે ॥ ૪૫ ॥

સરોપમપ્યતો ધાર્યે ન ચાતિષ્ઠિમાચરેત્ ।

(વધારે પડતું લોહી નીકળી જાય તેના કરતાં બગડેલું લોહી થોડું રહી જાય તે સારું,

કારણ કે) બગડેલું શોહી થોડું શરીરમાં રહી જાય તેથી શોહીના બગાડથી થતો રોગ થતો નથી. તેથી બગડેલું શોહી થોડું રહી જાય તોપણ શોહી નીકળતું બંધ કરવું, પણ વધારે પડતું નીકળી જાય એવું કરવું નહિ.

રહી ગયેલું અશુદ્ધ લોહી શી રીતે કાઢી નાખવું કે શુદ્ધ કરવું ?

હેરેચ્છૂઠ્ઠાદિમિઃ શોષમ્

થોડું રહી ગયેલું અશુદ્ધ શોહી રૂમડી, તુમડી, કુલડી વગેરેથી કાઢવું (ફસ ખોલીને ન કાઢવું).

પ્રસાદમયત્વા નયેત્ ॥ ૪૬ ॥

શીતોપચારવિષ્ણુક્રિયાશુદ્ધિવિશોવર્ણઃ ।

દુષ્ટં રક્તમનુદ્રિક્તમેવમેવ પ્રસાદયેત્ ॥ ૪૭ ॥

અથવા થોડું રહી ગયેલું અશુદ્ધ શોહી રૂમડી વગેરેથી કાઢવા જતા વધારે પડતું નીકળી જવાનો ભય લાગે તો ઠંડા ઉપચાર કરીને, રક્તપિત્તના રોગમાં કરવાની ક્રિયા કરીને, વમન, વિરેચન વગેરેથી શોષન કરીને અને ઉપનાસથી શોહીનું શોષણ કરીને બગડેલું શોહી શુદ્ધ કરવું. વળી જ બગડેલું શોહી હજી કોપુ ન હોય (વધ્યું ન હોય) અને તેથી જને ફસ ખોલીને કાઢવા જેવું ન હોય તે બગડેલા શોહીને પણ ઉપરની રીતે જ શુદ્ધ કરવું.

લોહી નીકળતું બંધ ન થાય તો શું કરવું ?

રક્તે ત્વતિષ્ઠતિ ક્ષિપ્તં સ્તમ્ભનીમાચરેત્ક્રિયામ્ ।

પણ જો શોહી નીકળતું બંધ ન થાય તો (શ્લોક ૪૮ થી ૫૦માં કહેલી) સ્તંભનક્રિયા કરવી.

સ્તંભનક્રિયા

રોધમિયદ્ગુપ્તસહમાપયપ્રઘાહૈરિકૈઃ ॥ ૪૮ ॥

મૂત્રપાલાજનક્ષીમમપીક્ષીરિત્વાગ્જુરુરૈઃ ।

વિચૂર્ણયેદ્દમખુલં પદ્મકાદિહિમં પિવેત્ ॥ ૪૯ ॥

તામેય વા સિરાં વિષ્ણુચ્છાત્સ્માદનન્તરમ્ ।

સિરામુલં વા ત્વરિતં દ્વહેત્તશલાકયા ॥ ૫૦ ॥

શોધર, કાંગ, રતાંજલી, અડદ, જીમ્બ, સોનાગેરુ, માટીની ઠીબ, રસાંજન, રેશમી

વસ્ત્રની રખિયા, વડ વગેરે ક્ષીરીવૃક્ષની અંતઃછાલ અને જે જ વૃક્ષના અંકુરો એટલાં વાનાંતું (વસ્ત્રગાળ) ચૂર્ણ ભેગું કરીને શિરાના વીંધ ઉપર લલરાવવું, પદ્મકાદિ ગણુનો હિમ પીવે અથવા પડેલા વીંધની પાસે જ ખીજો વીંધ કરવો (પાસે પાસે ષ્ણ છિદ્ર કરવાથી એકે છિદ્રમાંથી શોહી નીકળે નહિ) અથવા તપાવેલી સળીથી એકદમ શિરાના વીંધ (મુખ) પર ચપકો દેવો. (આમ કરવાથી શોહી નીકળતું બંધ થઈ જાય છે.)

આહારવિહારની પરેજ ક્યાં મુધી પાળવી ?

ઉન્નમર્ગા યન્ત્રનિપીઢનેત

સ્વસ્થાનમાયાન્તિ પુનર્ન યાવત્ ।

દોષાઃ પ્રદુષ્ટા રુચિરં પ્રપન્ના-

સ્તાવદિતાહારવિહારમાક્ સ્યાત્ ॥૫૧॥

યંત્ર ખોસવાથી (દખાવવાથી) પેતાનો સ્વાભાવિક માર્ગ છોડીને ખીજે રસ્તે ચડી ગયેલા (બગડેલા) દોષો (બગડેલા) શોહીમાં જવાથી વધારે બગડે છે, તેથી જ્યાં મુધી એ દોષો પેતાના સ્વાભાવિક સ્થાનમાં પાછા ન આવી જાય. ત્યાં મુધી ફસ ખોલાવેલા માણસે હિત (પથ) આહારવિહાર રાખવા.

લોહી કઠાવ્યા પછીના પથ્ય આહારવિહાર

નાલ્પુષ્પશીતં લલુ દીપનીયં

રક્તેડપનીતે હિતમપ્રપાનમ્ ।

તદા શરીરં હ્યનવસ્થિનાસ્-

ગમ્નિવિશેવાદિતિ રક્ષિતઘ્યઃ ॥૫૨॥

શોહી કઠાવ્યા પછી ખહુ ગરમ ન હોય કે ખહુ ઠંડું ન હોય એવું, હંસકું અને દીપન અન્નપાન હિતકર છે; કારણ કે તે વખતે શરીરમાં શોહીના કામનો કંઈ દગધકો હોતો નથી. તેથી તે વખતે અમ્નિ(જરમિ)ની ખાસ સંભાળ રાખવી જોઈએ.

(શરીરનો આહાર શોહી પર છે, શોહીને આહાર પિત્ત પર છે અને પિત્ત પેાતે જ અમ્નિ છે, માટે આવે વખતે અમ્નિ કુપથ્યથી મંદ ન પડી જાય તે સંભાળવું.)

શુદ્ધ લોહીવાળાનાં લક્ષણ

પ્રસન્નવર્ણેન્દ્રિયમિન્દ્રિયાર્થા-

નિચ્છન્તમદ્યાહતપક્વવૈગમ્ ।

સુખાન્વિતં પુષ્ટિશ્લોપપન્નં

લ્વશુદ્ધરક્તં પુરુષં વદન્તિ ॥ ૫૩ ॥

જેના રંગ અને ઇન્દ્રિયો નિર્મળ હોય, જે ઇન્દ્રિયોના વિષયોને ઇચ્છે, જેના જઠરાશિનો વેગ અખંડ રહે, જે સદા સુખમાં રહે, જે હૃદયપુષ્ટ અને ખળવાન હોય તેને શુદ્ધ લોહીવાળો પુરુષ કહે છે.

इत्यष्टाઠ્ઠદયે સૂત્રસ્થાને શિરાશ્વઘવિવિર્નામ

સત્તર્વિશોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૭ ॥

અધ્યાય ૨૮ મો

અયાતઃ શલ્યાહરણવિધિમધ્યાયં

ઘ્વાત્પ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(પાછળ શિરાવ્યથના અધ્યાયમાં શલ્યરૂપ

લોહી જે આખા શરીરમાં વ્યાપીને પીડા કરે છે તેને કાઢી નાખવાનો પ્રકાર કહ્યો); હવે લોખંડ વગેરે વસ્તુનું શલ્ય શરીરના અમુક ભાગમાં પેસી ગયું હોય તેને કાઢવાને વિધિ જેમાં કહેલો છે, એવો અધ્યાય સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે :

શલ્યની પાંચ ગતિ

वक्त्रुतिर्यगूर्ध्वघ्नः शल्यानां पञ्चधा गतिः ।

વાંકી, સીધી, ત્રાંસી, ઊભી (ઉપરની તરફ), નીચી (નીચેની તરફ), એ પ્રકારે શલ્યની ગતિ પાંચ પ્રકારની છે. (એટલે શલ્ય વાગતી વખતે કોઈક વાર શરીરમાં અડધા ચંદ્ર જેવું વાંકું ભય છે, કંદાપિ સીધું, કંદાચિત્ર ત્રાંસુ, કંદાચિત્ર નીચેથી પેસીને ઊંચે ભય છે અને કંદાચિત્ર ઊંચેથી શરીરમાં પેસીને નીચે ભય છે, મારે પાંચ પ્રકારની શલ્યની ગતિ કહેલી છે. લોહું, લાકડું, હાડકું વગેરે મદાર્થ શરીરમાં પેસી ભય તે શલ્ય કહેવાય છે. તીર વાગવાથી ભાલોહું શરીરમાં

વાગે, કાંટો પગમાં પેસી ભય, બંદૂકની ગોળી શરીરમાં પેસી ભય એ વગેરે શલ્ય બાણવાં.)

શરીરમાં શલ્ય હોવાનાં લક્ષણ

ध्यामं शोफरुजावन्तं स्रवन्तं शोणितं मुहुः ॥१॥

अभ्युद्धतं बुद्बुदवत्पिठिकोपचितं व्रणम् ।

मृदुમાંસં ચ જાનીયાદન્તઃશલ્યં સમાસતઃ ॥૨॥

શલ્ય શરીરમાં પેસી ગયું હોય તથા ત્વચા (ચામડી) ઉપર તે દેખાતું ન હોય, ત્યારે તે જગ્યાએ સૂજી આવીને પાછળથી ત્યાં આગળ પ્રભુ થાય છે, તે પ્રભુને રંગ કાળો હોય, તે ઉપર સોજો ચડેલો હોય, તે જગ્યા ઉપર પીડા થતી હોય, તેમાંથી વારંવાર લોહી નીકળતું હોય, પરંપોટાની પેઠે ઊંચું ઊપસેલું હોય, તેની આસપાસ ઝીણીઝીણી ફાલ્કીઓ થયેલી હોય અને તે જગ્યાનું માંસ કામળ થઈ ગયું હોય, ત્યારે બાણુ કુ એ પ્રભુમાં શલ્ય છે.

ચામડીમાં શલ્ય હોવાનાં લક્ષણ

વિરોપાશ્વગતે શલ્યે વિવર્ણઃ કઠિનાયતઃ ।

શોફો ભવતિ

(પાછલા શ્લોકમાં શરીરમાંના શલ્યનાં સામાન્ય લક્ષણ કહ્યાં; તે ઉપરાંત) જે શલ્ય ચામડીમાં જ હોય તેા વિશેષ કરીને ચામડી સૂજી આવે તથા તે સોજો વિવર્ણ, કંઠણ અને ઘણી જગ્યામાં પથરાયેલો હોય છે.

માંસમાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણ

માંસસ્યે ચોપઃ શોફો વિવર્ધતે ॥ ૩ ॥

પીડનાશ્મતા પાકઃ શલ્યમાર્ગો ન રોહતિ ।

જે શલ્ય માંસમાં પેઠેલું હોય તેા તેમાં ચોપ થાય (આખા શરીરમાં તીવ્ર અગન ભેઠ અને તે સાથે અણુગમે આવે એવી પીડાને ચોપ કહે છે), સોજો વધે છે, પીડા સહન થઈ શકતી નથી, તે પ્રભુ પાકે છે અને જે માર્ગે શલ્ય માંસમાં પેઠું હોય તે માર્ગમાં અંકુર (રૂક) આવતો નથી.

માંસપેશીમાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણ

વેશ્યન્તરગતે માંસપ્રાત્તવચ્છ્રયય્યું વિના ॥ ૪ ॥

શલ્ય જે માંસની પેશીમાં ગયેલું હોય તેા જે લક્ષણ માંસમાં ગયેલા શલ્યનાં થાય છે

તે જ લક્ષણ એમાં પણ જણાય છે; પરંતુ એમાં સોભે આવતો નથી.

સ્નાયુમાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણ

આક્ષેપઃ સ્નાયુજાલસ્ય સંરમ્ભસ્તમ્ભવેદનાઃ ।

સ્નાયુને ઘૂર્ણરં ચૈતત્

જે શલ્ય સ્નાયુમાં ભરાયું હોય તો સ્નાયુ-ઓમાં આક્ષેપ થાય, સરંભ થાય, સ્તંભ થાય અને વેદના થાય. વળી સ્નાયુમાં રહેલું શલ્ય કાઢવું પણ મુશ્કેલ હોય છે.

શિરામાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણ

સિરાધ્માનં સિરાધિતે ॥૫॥

જે શલ્ય શિરામાં હોય તો શિરાઓ (વાયુથી) ફૂલે છે.

શ્વેતોમાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણ

સ્વકર્મગુણહાનિઃ સ્યાત્સ્રોતસાં સ્રોતસિ સ્થિતે ।

જે શલ્ય શ્વેતોમાં ભરાયું હોય તો તે સ્રોતનાં કર્મ અને શુભનો નાશ થાય.

નોંધ : જે સ્રોત વાટે રસ વગેરે જે વહેતું હોય તે વહેતું બંધ થાય તે સ્રોતનાં કર્મનો નાશ થયો કહેવાય. જે સ્રોતનો જે કુદરતી રંગ હોય તેનો નાશ થાય તે સ્રોતના શુભનો નાશ થયો કહેવાય. (૩૯૭૭)

ધમનીમાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણ

ધમનીસ્યેડનિલો રક્ત કેનયુક્તમુદીરચેત્ ॥૬॥

નિર્યાતિ શબ્દવાન્ સ્યાચ્છ્વાસઃ સાક્ષવેદનઃ ।

શલ્ય જે ધમનીમાં રહ્યું હોય તો તેમાંનો વાયુ ફીણવાળું સોહી બહાર કાઢે છે; તેમ જ વાયુ અવાજ કરતો કરતો બહાર નીકળે છે; વળી અંગની પીડાની સાથે ભ્રમણકા (ઉલાળા) આવ્યા કરે છે.

હાડકાંના સાંધામાં રહેલાં શલ્યનાં લક્ષણ

સહર્વો યલ્લવાનસ્થિયસન્નિગમતેડસ્થિયપૂર્ણતા ॥૭॥

હાડકાંના સાંધામાં જે શલ્ય ચોંટ્યું હોય તો શલ્ય ઘસાવાથી અસહ્ય પીડા થાય છે અને હાડકું પુરાઈ જાય છે.

હાડકાંમાં ચોંટ્યું શલ્ય

નૈકરૂપા રજોડસ્થિયસ્યે શોકઃ

જે શલ્ય હાડકાંમાં ચોંટ્યું હોય તો હાડકાં

ઉપર સોભે આવે છે અને અનેક પ્રકારની પીડાઓ થાય છે.

સંધિમાં ચોંટ્યું શલ્ય

તદ્વચ સન્ધિયો ।

ચેપ્તાનિચુત્તિશ્ચ ભવેત્

હાડકાંમાં રહેલા શલ્યથી જેવી પીડા થાય છે, તેવી જ પીડા શરીરના સાંધાઓમાં શલ્ય લાગેલું હોય ત્યારે પણ થાય છે. તે ઉપરાંત તે સાંધાઓની ચેપ્તો (હાલવાચાલવા વગેરેની ક્રિયાઓ) પણ બંધ પડે છે. (હાડકાંના સાંધા અને શરીરના સાંધા બુદ્ધા હોય છે.)

કોઠામાં લાગેલું શલ્ય

આટોપઃ કોષ્ઠસંધિતે ॥૮॥

આનાહોડગ્રહશુન્મૂત્રદર્શનં ચ વ્રણાનને ।

કોઠામાં શલ્ય લાગ્યું હોય ત્યારે આટોપ અને આનાહ થાય છે. વળી શલ્ય વાયવાથી જે પ્રભુ થયો હોય છે તે પ્રભુના મુખમાં અન્ન, ઝાડો અને પેશાબ દેખાય છે.

મર્મમાં લાગેલું શલ્ય

વિદ્યાનર્મમગતં શલ્યં મર્મવિદ્વોપલક્ષણીઃ ॥૯॥

મર્મસ્થાનમા શલ્ય લાગ્યું હોય તેનાં લક્ષણ મર્મવિદ્નાં લક્ષણ ઉપરથી જાણી શકાયાં. (મર્મવિદ્નાં લક્ષણ શા. ૪/૪૭ માં આપ્યાં છે.)

શલ્ય ક્યાં છે તે સ્ત્રાવ ઉપરથી

પારખવાની રીત

યથાસ્ત્રં ચ પરિસ્ત્રાવંસ્ચગાદિપુ વિમાવયેત્ ।

શલ્ય ચામડી વગેરે કયે ઠંકાણું છે (ચામડી, માંસ, પેશી વગેરેમાંથી ક્યાં લાગેલું છે) તે એ દરેકમાં રહેતા પોતપોતાના દ્રવના માત્ર ઉપરથી સમજી શકાય.

(ચામડીમાં લસિકા છે માટે ચામડીમાં શલ્ય હોય તો લસિકામાં વહેતું પાણી પ્રભુ-વાટે બહાર નીકળે. શિરામાં સોહી વહે છે તેથી શિરામાં શલ્ય હોય તો પ્રભુમાંથી સોહી નીકળે. હાડકાંમાં મજ્જા હોય છે તેથી હાડકાંમાં શલ્ય હોય તો પ્રભુમાંથી મજ્જા નીકળે. આમ પ્રભુમાંથી જે દ્રવ બહાર નીકળતો હોય તે દ્રવ ચામડી વગેરેમાંથી ક્યાં હોય છે તેને

વિચાર કરીને ચામડી વગેરેમાંથી કયાં શલ્ય છે તેનો નિર્ણય કરી શકાય છે.)

શલ્યનું શેષભૂ ક્યારે થાય?

સ્થલ્લે શુદ્ધદેહાનામનુલોમસ્થિતં તુ તત્ ॥૧૦॥

શલ્ય બે શરીરના અનુલોમ માર્ગમાં લાગેલું હોય તો વમન-વિરેચન વગેરેથી શુદ્ધ થયે છે દેહ બેનો એવા માણસનું તે શલ્ય નીકળી ગયા પછી તે જગ્યાએ અંકુર આવે છે.

શલ્ય ફરી ક્યારે ઊભળે છે?

દોષકોષાભિઘાતાદિક્ષોભાદ્મૂયોઽપિ વાઘતે ।

શલ્યથી થયેલો નણ રૂચાયા બેવો લાગે છતાં ખરાખર રૂચાયે ન હોય તો દોષોના પ્રકોપને ક્ષીણે, વાગવાપછાડવાથી, વગેરે કારણ-સર સોબે આવવાથી ફરીથી હરકત કરે છે (ઊભળે છે, પીડા કરે છે).

શલ્ય નીકળી ગયા વિના ઘા રૂચાયો

હોવાનાં લક્ષણ

ત્વચ્છન્ટે યત્ર તત્ર સ્યુરખ્યક્ષસ્વેદમર્દનૈઃ ॥ ૧૧ ॥

રાગરુદાહસંરમ્મા યત્ર ચાઝ્યં વિલીયતે ।

આશુ શુષ્યતિ લેપો વા તત્સ્થાનં શલ્યવદ્વદેત્ ॥

બે શલ્ય ચામડીમાં છુપાઈ રહ્યું હોય છતાં ઘા રૂચાઈ ગયો હોય તો ચામડી પર અલ્પજ, શેક અને મર્દન (મસળવું) કરવાથી બે રતાશ, ખળતરા અને સોબે થાય તો ચામડીમાં શલ્ય છે એમ કહેવું; ઠંરેલું ઘી ચામડી પર મૂક્યા પછી ઘી વીઘરે (ઓગળે) તો ચામડીમાં શલ્ય છે એમ કહેવું; અથવા ચામડી પર સુખડ વગેરેનો શેપ કર્યા પછી શેપ તરત સુકાઈ જાય તો ચામડીમાં શલ્ય છે એમ કહેવું.

માંસપ્રળંટં સંશુદ્ધયા કર્શનાચ્છલ્યતાં ગતમ્ ।

ક્ષોભાદ્રાગાદિભિઃ શલ્યં લક્ષયેત્

માંસમાં શલ્ય છુપાઈ રહ્યું હોય છતાં ઘા રૂચાઈ ગયો હોય તો વમન, વિરેચન વગેરેથી દરદીનું શોધન કરવાથી કષ્ણુ થવાથી (શરીર ક્ષિતરવાથી) માંસથી છૂટું પડેલું શલ્ય હાલવા ચાલવાથી રતાશ, ખળતરા અને સોબે થાય છે. તે ઉપરથી શોધન કર્યા પછી રતાશ-ખળ-તરા અને સોબે થાય તો માંસમાં શલ્ય છે

એવું સમજવું.

તદ્વદેવ ચ ॥ ૧૩ ॥

પેશ્યસિયસન્ધિકોષ્ટેપુ નષ્ટમ્

પેશી, હાડકાંના સાંધા અને કોઠામાં શલ્ય છુપાઈ રહ્યું હોય છતાં ઘા રૂચાઈ ગયો હોય તો માંસમાં છુપાઈ રહેલા શલ્યની રીતે એને પારખવું.

અસ્થિપુ લક્ષયેત્ ।

અસ્થામખ્યજનસ્વેદવન્ઘપીડનમર્દનૈઃ ॥ ૧૪ ॥

શલ્યનો ઘા રૂચાઈ ગયો હોય છતાં હાડ-કાંમાં શલ્ય છુપાઈ રહ્યું હોય તો હાડકાંને તેલ ચોળવાથી, શેક કરવાથી, પાટો ખાધવાથી, દબાવવાથી અને ચોળવાથી (મસળવાથી) શલ્ય હાલવાચાલવાથી રતાશ, ખળતરા તથા સોબે આવે છે. માટે ઉપરની ક્રિયાઓ કર્યા પછી રતાશ, ખળતરા અને સોબે આવે તો હાડકાંમાં શલ્ય છે એવું સમજવું.

પ્રસારણાકુચ્છનતઃ સન્ધિનટં તથાઽસ્થિવત્ ।

ઘા ઉપરથી રૂચાઈ ગયો હોવા છતાં શલ્ય શરીરના સાંધાઓમાં છુપાઈ રહ્યું હોય તો સાંધાને ક્ષાખાદુંકા કરીને વાળવાળ કરવાથી તથા હાડકાંની માફક તેલ ચોળવા વગેરેની ક્રિયા કરવાથી શલ્ય છૂટું પડવાથી રતાશ, ખળતરા અને સોબે થાય તો શલ્ય છે એમ સમજવું.

નષ્ટે ક્ષાયુશિરાક્ષોતોઘમનીષ્વસમે પથિ ॥ ૧૫ ॥

અશ્વગુકે રથં ચ્લણ્ડચક્રમારોપ્ય રોગિણમ્ ।

શીત્રે નયેત્તત્સ્તસ્ય સંરમ્માચ્છલ્યમાદિશેત્ ॥

સ્નાયુ, શિરા, સ્રોત કે ધમનીમાં શલ્ય છુપાઈ રહ્યું હોય, છતાં ઘા રૂચાઈ ગયો હોય તો શલ્યવાળા દરદીને ઘોડા બેઠેલા, સાંગેલા પૈડાંવાળા રથમાં ઝેસાડીને ખાડાટંકરાવાળા રસ્તા પરથી ઝટ (રથ ખૂબ ઘોડાવીને) ખીજ સ્થળે લઈ જવો. તેથી શલ્ય છૂટું પડવાથી રતાશ, ખળતરા અને સોબે આવશે. તે ઉપરથી સ્નાયુ વગેરેમાં શલ્ય છે એમ સમજવું.

મર્મનટં પૃથક્કનોક્ત તેવાં માંસાદિસંઘ્રવાત્ ।

મર્મમાં છુપાઈ રહેલું શલ્ય ચોળખવા

માટે જુદાં લક્ષણ આપ્યાં નથી, કારણ કે મર્મ માંસ વગેરેમાં જ હોય છે. (તેથી માંસ વગેરેમાં છુપાયેલા શલ્યને પારખવાની રીતે જ મર્મમાં છુપાયેલા શલ્યને પારખવું.)

શલ્ય ક્યાં છે તે જાણવાની સામાન્ય રીત સામાન્યેન સશલ્યં તુ ક્ષોમિણ્યા ક્રિયયા સરુક્ ॥

આસોચ્છ્રીસ, પ્રાણાયામ વગેરે ક્ષોભ કરનારી (શરીરમાં ખળભળાટ કરે, સખળડખળ કરે એવી) ક્રિયાઓ કરવાથી જે સ્થાનમાં પીડા થાય તે સ્થાન શલ્યવાણું છે એમ જાણવું.

શલ્યનો આકાર જોખખવાની રીત

વૃત્તં પૃથુ ચતુષ્કોણં ત્રિપુટં ચ સમાસતઃ ।
અદૃશ્યશલ્યસંસ્થાનં વ્રણાકૃત્યા વિભાવયેત્ ॥૧૮

દૂકામાં કહીએ તો શલ્ય ગોળ, જે ખૂણવાણું (પેઠેણું), ચાર ખૂણવાણું અને ત્રણ ખૂણવાણું હોય છે. જે શલ્ય નજરે બેઈ શકાતું ન હોય તેના આકાર એણે પાટેલા ત્રણ (ઘા)ના આકાર ઉપરથી સમજી લેવો. (શલ્ય આગળથી જેવા આકારનું હોય તેવા આકારનો ઘા પાડીને શરીરમાં દાખલ થાય છે. ઘા રૂઆયા પછી પણ એવા આકારનો ડાઘ ચામડી પર રહે છે.)

શલ્ય ખહાર કાઢવાના ઉપાય

તેપામાહરણોપાયોં પ્રતિલોમાનુલોમકૌ ।

એમને (શલ્યોને) ખહાર કાઢવાના જ ઉપાય છે: પ્રતિલોમ ઉપાય અને અનુલોમ ઉપાય. (જે રસ્તેથી શલ્ય શરીરમાં પેઠું હોય તે જ રસ્તે એને ખહાર પાછું કાઢવું તેને પ્રતિલોમ ઉપાય કહે છે. અને જે રસ્તે શલ્ય શરીરમાં પેઠું હોય તેની સામેની દિશામાં કાપ મૂકીને રસ્તો કરીને શલ્ય ખહાર કાઢવું તેને અનુલોમ ઉપાય કહે છે.)

ખાસ સૂચના: શલ્ય કઈ રીતે ખહાર કાઢવું તે ખાખતોનો નિર્ણય અનેક દૃષ્ટિએ કરવો બેઈએ. શલ્યનો આકાર, શલ્ય ક્યાં પેઠું છે તે, શલ્ય જે રસ્તે ગયું હોય તે જ રસ્તે પાછું ખેંચવાથી સલામતી છે કે સામી ખાણીએ નવો કાપ મૂકીને ખેંચી કાઢવામાં સલામતી છે, મર્મ-

સ્થાનને કંઈ આંચ આવે છે કે નહિ વગેરે ખાખતોનો વિચાર કરીને શલ્ય કાઢવું બેઈએ.

અર્વાચીનપરાચીને નિર્હરેત્તદ્વિપર્યયાત્ ॥ ૧૯ ॥

જેથી પેસીને નીચે ગયેલા શલ્યને અને નીચેથી પેસીને જીંચે ગયેલા શલ્યને એ શલ્ય જે દિશામાં ગતિ કરી હોય તેનાથી જિંચી દિશા તરફ ખેંચીને ખહાર કાઢવાં.

સુલાહાર્યં યત્ક્રિષ્ટત્વા તતસ્તિર્થગતં હરેત્ ।

ત્રાંસા (તિરકસ) પેઠેલા શલ્યને શરીરને જે ભાગ કાપીને સરળતાથી અને સલામતીથી ખહાર કાઢી શકાય તે ભાગમાંથી ખહાર કાઢવું.

ક્યું શલ્ય હચમચાવવું નહિ?

શલ્યં ન નિર્ઘાલ્યમુરઃકસ્રાવહ્ક્ષણપાર્શ્વગમ્ ॥

પ્રતિલોમમનુત્ત્વંદ્રેઘં પૃથુમુલં ચ યત્ ।

છાતી, ખગલ, બાંધનાં વળાં (સાંધા) અને પડખામાં પેઠેલું શલ્ય, નીચેથી જીંચે પેઠેલું શલ્ય, જેના મુખનો આકાર પાણીના પરપોટા જેવો ન હોય એવું શલ્ય, કાપવું પડે એવું શલ્ય અને પેઠેણું શલ્ય હચમચાવવું નહિ.

ક્યું શલ્ય કાઢવું નહિ?

નૈવાહરેદ્વિશલ્યદ્દં નદં વા નિરુપદ્રવમ્ ॥ ૨૧ ॥

(જે શલ્ય શરીરમાં રહે ત્યાં સુધી માણસ જીવે પણ એ શલ્ય કાઢવાથી માણસ મરી જાય તે શલ્યને વિશલ્યદ્દ શલ્ય કહે છે.)

વિશલ્યદ્દ શલ્યને અને જે શલ્ય દેખાતું ન હોય (છુપાઈ ગયું હોય) પણ કંઈ ઉપદ્રવ ન કરતું હોય તે શલ્યને ખહાર કાઢવું નહિ.

કેવું શલ્ય ક્યાં યત્રથી કાઢવું?

અયાહરેત્કપ્રાપ્યં ફરેણૈવ

હાથથી પકડીને ખેંચી કાઢી શકાય એવા શલ્યને હાથથી જ ખેંચી કાઢવું.

હતરપુત્તઃ ।

દશ્યં સિંહાહિમકરવર્મિકર્કટકાનૈઃ ॥ ૨૨ ॥

પણ ખીલું (હાથથી પકડીને ન ખેંચી કાઢી શકાય એવું) શલ્ય જો દેખાય એવું હોય તો સિંહમુખ, સર્પમુખ, મકરમુખ, વર્મિ-મુખ અને કર્કટમુખ નામનાં સ્પસ્તિક યંત્રો

(સૂ. અ. ૨૫) વડે ખેંચી કાઢવું.
(વર્ષિ જાતની માછલી છે. કઠકંટક=કરચલો).

અદૃશ્યં વ્રણસંસ્થાનાદ્ગ્રહીતું શમ્યતે યતઃ ।
કક્કમૃહ્ણાકુરુરશારીવાયસાનતૈઃ ॥ ૨૩ ॥

હાથથી પકડીને ન ખેંચી કાઢી શકાય એવું શલ્ય બે દેખાતું ન હોય તો ઘાના આકાર ઉપરથી શલ્યનો આકાર સમજી લઈને શલ્યને કંકમુખ, ભૃંગાહૂવમુખ, કુરરમુખ, શારી-મુખ અને કાકમુખ નામનાં સ્વસ્તિકે યંત્રો વડે ખેંચી કાઢવું.

(શલ્ય ખેંચી કાઢતા પહેલાં શલ્યનો આકાર જાણવાની ખાસ જરૂર છે. દા. ત. શલ્યનું મુખ (આગલો છેટો) હાથીના અંકુશ જેવો વળેલો હોય (સરતગૂંથણની અંકોડી જેવો હોય) તો શલ્યને અમુક રીતે ખેંચી કાઢવા જતાં શરીરની નસો વળેરેમાં સરાઈ બન્ય છે અને બેર કરવા જતાં શરીરના નવા-નવા ભાગ કપાતા બન્ય છે અને દરદીને ત્રાસ પડે છે. માટે શલ્ય કેવી રીતે અને ક્યાંથી ખહાર કાઢવું એનો આધાર શલ્યના ઘાટ પર પલ્લુ છે).

સન્દંશાઘ્યાં ત્વગાદિસ્થમ્

ચામડી વળેરેમાં (ચામડી, શિરા, સ્નાયુ અને માંસમાં) રહેલું શલ્ય સંદંશ યંત્ર (સૂ. અ. ૨૫)થી ખેંચી કાઢવું.

તાલાઘ્યાં સુપિરં હરેત્ ।

કાણાવાળા શલ્યને તાલયંત્રથી ખેંચી કાઢવું.

સુપિરસ્યં તુ નલકૈઃ

કાણાંમાં પેટેલા શલ્યને નાડીયંત્રથી ખેંચી કાઢવું.

શેષં શ્લેષ્ઠૈર્થાયયમ્ ॥ ૨૪ ॥

ખાકીનાં શલ્યને (કયા યંત્રથી ખહાર કાઢવું એ ખાખત જે શલ્ય માટે ઉપર ન કહી હોય તે શલ્યને) ખાકીનાં (સ્વસ્તિકે, સંદંશ, તાલ અને નાડીયંત્ર સિવાયનાં) યંત્રો-માંથી જે યંત્ર જે પ્રસંગે ઉપયોગમાં લેવા જેવાં હોય તેનાથી ખેંચી કાઢવું.

યંત્રથી ખેંચી ન કઢાય એવા શલ્યને શી રીતે કાઢવું ?

શક્ષ્ણેઽઽ વા વિશસ્યાદૌ તતો નિલોહિતં વ્રણમ્ ।
સ્ત્વા ઘૃતેન સંસ્વેદ્ય વદ્વાવાડ્ડચારિકમાદિશેત્ ॥

અથવા (જે શલ્યને યંત્રથી પકડીને ખેંચી કાઢવા જેવું ન હોય તો) પહેલાં માંસ વળેરે શક્ષ્ણી કાપીને શલ્ય ખહાર કાઢવું. પછી ઘાનું લોહી બંધ કરવું, સશેકા ઘીથી ઘાને શેક કરવો (ઘી ચોળવું), ઘામાં ઘી અને મધની વાટ ભરીને વાટો ખાંધવો અને સૂ. ૨૯/૨૯૩થી ૪૮ માં કઢા પ્રમાણે કરવાનું કહેવું.

સિરાસ્નાયુવિલગ્નં તુ ચાલયિત્વા શલાકયા ।

શિરા અને સ્નાયુમાં જે શલ્ય વળેલું હોય તે શલાકા વડે હલાવીને ઢીલું પાડવું અને પછી ખેંચી કાઢવું.

હૃદયે સંસ્થિતં શલ્યં ત્રાસિતસ્ય હિમામ્બુના ॥૨૬
તતઃ સ્થાનાન્તરં પ્રાપ્તમાહરેત્તથાયાયમ્ ।

યથામાર્ગે દુરાકર્ષમ્

હૃદયમાં રહેલું શલ્ય ખેંચી કાઢવું મુશ્કેલ છે, તેથી શલ્યવાળા માણસ ઉપર ઓચિંતું ઠંડું પાણી રેડીને એને ભડકાવવાથી શલ્ય (હૃદયમાંથી નીકળીને) ખીજી જગ્યાએ આવી જશે. પછી એ શલ્યને યોગ્ય રસ્તેથી અને યોગ્ય યંત્રથી ખહાર ખેંચી કાઢવું.

અન્યતોડ્ડપ્યેયમાહરેત્ ॥ ૨૭ ॥

ખીજી કોઈ જગ્યાએથી પલ્લુ જે શલ્ય ખેંચી કાઢવું મુશ્કેલ હોય તો તેને હૃદયના શલ્યની માફક ખેંચી કાઢવું.

અસ્થિદષ્ટે નરં પદ્મયાં પીડયિત્વા ત્રિનિહરેત્ ।

જે શલ્ય હાડકામાં લાગ્યું હોય તો તે માણસને બળવાન હોય તો તેના ઉપર બે પગ મૂકીને ભિલા રહીને શલ્ય ખેંચી કાઢવું.

હૃત્યશક્યે સુચલિભિઃ સુગૃહીતસ્ય કિઠ્કૈઃ ॥ ૨૮

આવી રીતે માણસ ઉપર ભિલા રહીને પલ્લુ એવું શલ્ય કાઢી શકાય એવું ન હોય તો બહુ બળવાન નોકરો પાસે શલ્યવાળા માણસને સજજડ પકડી રખાવીને (યોગ્ય યંત્રથી) શલ્ય કાઢવું.

तथाऽप्यशस्ये वारह्णं वक्रोहृत्य धनुर्वय्या ।
सुवद्ध वक्ररुद्धके वज्रीयात्सुसमाहितः ॥ २९ ॥
सुसंयतस्य पञ्चाङ्गया वाजिनः करायाऽथ तम् ।
ताडयेदिति मूर्धानं वेगेनोन्नमयन् यथा ॥ ३० ॥
उद्धरेच्छल्यम्

उपर कडेला छे प्रकारमांथी ऐके प्रकारथी
के शल्य भे'ची काढवु' अशक्य होय तो अने
शल्य तरीके के कोष्ठ शस्त्र होय तो ते शल्यना
अप्रसागने वाको वाणीने रनायु (तांत) वगेरेनी
अनावेक्षी धनुष्यनी पशुछथी तेने सारी रीते
आंधवु, पछी ऐक घोडाना चारे पग पछाडी-
(अंधविशेष)थी आंधीने तथा मोटा आगण-
थी पशु राशी वडे आंधीने पेक्षे शल्यने आंधेक्षे
अंध घोडाना मोरडा (मोंना योडडा) साथे
मज्जुत आधवे। पछी घोडाने आयुक मारवे।
ऐटवे ते वेगथी पोतानु मुअ छिद्यु करशे.
ऐना भे'चालुथी डाडकां सवज्जु योटेहुं
शल्य पशु अहार भे'चाई आवशे.

एवं वा शाखायां कल्पयेत्तरोः ।

ऐ न प्रमाछु वृक्षनी डाणी साथे आंधीने
पशु शल्य काढवु. (तेनी रीत ऐवी छे के,
शल्य साथे आंधेक्षी पशुछने ऐक अडनी डाणी
घणुं नछु मणीने नभावी होय तेनी साथे
मज्जुत आंधवी अने दरहीने पकडी राभवे।
पछी ते डाणी छाडी देवी ऐटवे डाण छथी
शवानी साथे शल्य अहार भे'चाई आवशे.)

बद्ध्वा दुर्बलवारह्णं कुशाभिः शल्यमाहरेत् ॥ ३१ ॥

के शल्यनी टोच पातणी होय तो तेने
अहारने छेडा वाणीने तेनी साथे वासनी चीप
(अपाट) आंधीने पछी शल्य भे'ची काढवु.

शल्य उपर सोल्ले इरी वज्ये होय तो
श्वयधुमस्तवारह्णं शोफमुत्पीड्य युक्तिः ।

के शल्यनी टोचने साग सोल्लमां ढंकाई
गये होय तो सोल्लने उपरथी दणालु करीने शल्य
ने अहारने छेडा देआया पछी योग्य युक्ति-
पूर्क शल्य भे'ची काढवु.

उत्प्लित शल्य काढवानी रीत

मुद्गराहतया नाड्या निर्घात्योत्तुण्डितं हरेत् ॥

के शल्यनु' मुअ परपोटा जेवु नल्लुतु
होय तो नाडीयंत्र वडे तेने उलावीने उधेडी
वगेरेथी ने नाडीने ठोकीने पछी ते शल्यने काढवु.
तेरेव चानयेन्मार्गममार्गोत्तुण्डितं तु यत् ।

के परपोटा जेवा मुअवाणु' शल्य ऐवी
नज्याऐ पेहुं होय के न्यांथी ऐने काढवाने मार्ग
न होय तो तेना वडे (श्योठ उर मां कडेला
उपायो वडे उच्यमयावीने) शल्यने पडेहु मार्गमां
लाववुं (अने पछी भे'ची काढवु).

कडीवाणां शल्य काढवानी रीत
मृदित्वा कर्णनां कर्णे नाड्यास्येन निगृह्य वा ॥

(आना प्यालाने होय छे ऐवी) कडी-
वाणा शल्यनी कडीने शल्य साथे दणावी छर्दने
अथवा नाडीयंत्रना मुअमां पकडी राणीने न्यछी
ते शल्य काढवु.

कडीविनागु' शल्य काढवानी रीत
अयस्कान्तेन निष्कर्णे विवृतास्यमृदुस्थितम् ।

पडोणा मोवाणा, सीधा पेडेला, कडीविनाना
शल्यने दोडयुअक वडे अहार भे'ची काढवु.

पकवाशयमांतु' शल्य काढवानी रीत
पकाशयगतं शल्यं विरेकेण वित्तिहरेत् ॥ ३४ ॥

पकवाशयमां रहेला शल्यने जुलाभ आंधीने
अहार काढवु.

निष, धावणु, आदिइप शल्य
दुष्टवातविपस्तन्यरक्ततोयादि चूर्णैः ।

अगडेक्षे वायु, अर, धावणु, सोडी, पाणी
वगेरे शल्यने मूषणु (मूसी वे ऐवां इमी
वगेरे) यत्राथी अहार काढवां.

गणामांतु' शल्य काढवानी रीत
कण्ठस्रोतोगते शल्ये सूत्रं कण्ठे प्रवेशयेत् ॥ ३५ ॥
विसेनात्ते ततः शल्ये थिसं सूत्रं समं हरेत् ।

के शल्य गणाना स्रोतमां होय तो उमण-
नी हांडी साथे अराअर आंधेक्षी सूतणीने गणामां
उतारवी. पछी न्यारे सूतणीमां शल्य पकडाई
अथ, त्यारे उमणनी हांडी अने सूतणी अनेने
साथे पकडीने शल्यने अहार काढवु.

नाड्याऽग्नितापितां क्षिप्त्वा-

शलाकामप्तिस्वरीकृताम् ॥ ३६ ॥

आनयेज्जातुपं कण्ठात्

जे गणाना स्रोतमां लाभनुं भनेलुं शक्य
 डेय तो हेवतामां तपावेकी शलाका(सणी)ने
 नाडीयंत्र वडे गणामां नाभीने पछी दरहीने
 पाष्णी पाछने जे शलाकाने पीधेला पाष्णीना
 धक्काथी लाभना शक्य साथे चोटाडी दधने
 (पछी नाडीयंत्र पाछुं जेथी लधने) लाभनुं
 शक्य गणामांथी अडार काढवुं. (तपावेकी
 सणीथी गणुं दाजी न नय ते माटे नाडीयंत्रथी
 सणी गणामां उतारवी जेधजे. जे गरम
 सणी लाभने अडके जेटवे लाभ साथे सणी
 चोटी नय. सणीने चोटेकी लाभ नाडीयंत्र
 साथे अडार नीकणी आवे.)

जतुदिग्धामजातुपम् ।

जे शक्य लाभनुं न डेय तो (लाडकं,
 वांस वगेरेनुं डेय तो) जेठ शलाकाने लाभ
 चोपडीने तथा अग्नि वडे तपावीने नाडीयंत्र
 द्वारा गणामा उतारिने दरहीने पाष्णी पाछने
 शक्य अडार काढवुं.

माछदीना कांटा गणामांथी शी रीते काढवे ?
 केशोन्दुक्रेन पीतेन द्रव्यैः कण्टकमाक्षिपेत् ॥३७॥
 सहसा सूत्रयद्देन वमतः

मांस भातांभातां माछदीना कांटा गणामां
 अटकी रडो डेय तो वाणना गूचणाने लांणी
 होरी भांधीने जे गूचणुं छिलटीओ करावे जेवा
 द्रव्यथी तैयार करेला प्रवाडी साथे पीने छिलटी-
 ओ करीने गूचणामां सरायेवे कांटां अने
 गूचणुं होरी वडे जेकदम अडार जेथी देवां.
 (होरीने भीजे छोडा हाथमां राभवे.)

वाणतु गूचणुं गणामांथी शी रीते काढवुं ?
 तेन चेतत् ।

अने तेनाथी भीजुं (काढवुं). (जेटवे
 जे गणामां वाणनुं गूचणुं सराई गयुं डेय
 तो छिलटीओ करावे जेवा द्रव्यथी तैयार करेला
 प्रवाडी साथे लांजे होरी भांधेवेला माछदीना
 कांटा पी जेवा अने छिलटी करीने कांटांमां
 सरायेलुं वाणनुं गूचणुं होरी वडे जेकदम
 अडार जेथी काढवुं. (होरीने भीजे छोडा

हाथमां राभवे.)

मेां अने नाडमां रलेलुं शक्य काढवानी रीत
 अशक्यं मुखनासाभ्यामाहर्तुं परतो बुदेत् ॥३८॥
 मेां अने नाडमां सरायेलुं शक्य जे मेां
 अने नाडमांथी काढी शकाय जेनुं न डेय तो
 जेने भीजे (कांटांमां) लई जवुं. (पछी कांटां
 शक्यनी रीते काढवुं.)

अप्यानस्कन्धघाताभ्यां ब्रासशक्यं प्रवेशयेत् ।
 जे कोणिया शक्यइपे गणामां अटकी
 गये डेय तो पाष्णी पाछने अने जसा पर
 मुक्कीओ मारीने जेने कांटांमां उतारवुं.

आंभ वगेरेमां पडेलां सूक्ष्म शक्य
 सूक्ष्माक्षिब्रणशल्यानि क्षीमवालजलेहरेत् ॥३९॥
 आंभ अने प्रणुमां पारीक शक्य पक्ष्यां
 डेय तो रेशमी वस्त्र वडे, वाण वडे अथवा
 पाष्णी वडे ते काढवां.

पाष्णीइप शक्य काढवानी रीत
 अषां पूर्णं विद्युनुवाद्वाग्निशरसमायतम् ।
 वामयेच्चासुखं भस्मराशौ वा निलनेत्तरम् ॥४०॥
 (नही, तणाव वगेरेमां अडरुमात पडी
 जवाथी पाष्णी पिवाछ गयुं डेय ते पाष्णी
 शक्यइप नडे छे, माटे तेने अडार काढवुं
 जेधजे.) जेनामां पाष्णी शक्यइपे सराई
 रडु डेय ते माणुसने जेधे माथे लांजे करीने
 लटकावीने छीचका भवराववा, तेने छिलटी करा-
 ववी अथवा रापोडीना दगलामां तेने मेां
 सुधी हाटवे.)

कानमां सरायेलुं पाष्णी काढवानी रीत
 कर्णेऽम्बुपूर्णं हस्तेन मयित्वा तैलवारिणी ।
 क्षिपेद्घोमुखं कर्णं हन्याद्वाऽऽचूययेत् वा ॥४१॥
 कानमां पाष्णी सराई गयुं डेय तो तेल तथा
 पाष्णी जेकडां करीने तेने हाथ वडे डोडीने पछी
 ते कानमां नाभनुं तथा कानने (छिधा) नीजे
 राभीने उपरथी ठाडकुं अथवा इमडीयंत्रथी
 पाष्णी चूसी देवुं.

कानमां श्यडं सराई गयुं डेय तो-
 फोटे स्रोतोगते कर्णं पूरयेत्त्वणाम्मुना ।
 सुक्तेन वा सुखोष्णेन मृते ह्रैदहरो विधिः ॥४२॥

રીતે ઋણ થાય છે. (શસ્ત્ર વગેરે વાગવાથી ઋણ ઋણ થાય છે માટે 'સામાન્ય રીતે' શબ્દ વાપર્યો છે.) માટે સોબને ન પાકવા દેવા માટે (સોબે વેરી નાખવા માટે) પુષ્કળ ઠંડા ક્ષેપ, સેક (પાણીથી અરુ), ફસ ખોલવી, સંશોધન વગેરે ઉપાયોથી સોબે મટાડવાના ઉપાય ચત્ન-પૂર્વક કરવા.

સામ (કાચા) સોબનાં લક્ષણ
શોફોડહૃતોડ્વપોમ્મરુક્ સામઃ સવર્ણઃ

કઠિનઃ સ્થિરઃ ॥૨॥

સોબે સામ હોય ત્યાં સુધી થોડો, થોડો ગરમ, થોડી પીડાવાળો, ચામડી જેવા રંગનો, ઠંડળ અને સ્થિર હોય છે.

પચ્યમાન (પાકવા માંડેલા) સોબનાં લક્ષણ
પચ્યમાનો વિવર્ણસ્તુ રાગી ઘસ્તિરિવાતતઃ ।

સ્ફુટતીવ સનિસ્તાદઃ સાક્ષમર્દવિજુમ્મિકઃ ॥૩॥
સંરમ્મારુચિદાહોવાતુદ્ઝ્વરાનિદ્રતાન્વિતઃ ।

સ્વાનં વિપ્યન્દ્યત્યાજ્યં વ્રણવસ્પર્શનાસહઃ ॥૪॥

સોબે પાકતો હોય ત્યારે તે ચામડીથી જુદા રંગનો, ચોપડેલા ક્ષેપ વગેરેને રંગ એવો (=ક્ષેપ વગેરેનો રંગ બદલી નાખે એવો), હવા ભરેલી ખસ્તિ જેવો અક્કડ, અંગો પૂટતાં હોય એવી પીડાવાળો અને સળંગ સણુકાવાળો હોય છે તથા શરીરમાં ચૂંથારા થાય છે, બગાસા આવે છે, સંરંભ, અરચિ, બળતરા, ઊંધા, તરસ, તાવ અને ઊંઘ એટલા ઉપદ્રવો થાય છે, કરેલુ ઘી મૂકીએ તો ઘી વીઘરી બન્ય છે તથા જેમ ઋણને કંઈ અડકે તો ખમાતું નથી તેમ પાકતા સોબને કંઈ અડકે તો ખમાતું નથી.

(અહીં, સંરંભ=દાખવાથી, ઘસવાથી, કાપવાથી, ફાડવાથી, અચકું ભરવાથી વગેરેથી જેવી પીડા થાય તેવી અનેક બતની વર્ણન ન થઈ શકે એટલી બધી પીડા.)

સોબે પાક્યાનાં લક્ષણ

પકેડ્વપ્વેગતા મ્લાનિઃ પાણ્ડુતા વલિસમ્ભવઃ ।
નામોડ્વન્તેપૂત્તતિર્મધ્યે કણ્ડશોકારિમાર્દવમ્ ॥૫॥
સ્પૃષ્ટે પ્યસ્ય સજ્જારો ભવેદ્વસ્નાધિવામ્મસઃ ।

સોબે પાકી બન્ય ત્યારે પીડાનું ભેર નરમ પડી બન્ય છે, સોબે કરમાઈ બન્ય છે, સોબનો રંગ ઘોળો થઈ બન્ય છે, સોબ પર કરચલીઓ પડે છે, સોબે ચારિ પાસથી નમી બન્ય છે (જેસી બન્ય છે) પણ વચ્ચેથી પુષ્કળ ઊપસી આવે છે (ઊંચો થાય છે), ખણુજ, સોબે વગેરે નરમ પડી બન્ય છે, તથા જેમ ખસ્તિમાં પાણી આવું પાણુ થાય છે તેમ પાકેલા સોબને અડકવાથી એમા પર આવું પાણુ ખસે છે.

પાક્યાનાં કારણ

શૂલં નતેડનિલાહાહઃ પિત્તાહ્લોકઃ કફોદયાત્ ॥
રાગો રક્તાચ પાકઃ સ્યાદત્તો દોષૈઃ સશોણિતૈઃ ।

વાયુ વિના શૂળ (સણુકા) આવે નહિ, પિત્ત વિના બળતરા થાય નહિ, કફ વધે નહિ ત્યાં સુધી સોબે આવે નહિ અને ઘોઠી વિના રતાશ આવે નહિ, માટે (પાકે ત્યારે સણુકા, બળતરા, સોબે અને રતાશ એ ચારે વાનાં હોવાથી) ઘોઠી અને ત્રણુ દોષોને ક્ષીણે પાકે છે.

બહુ પાકી ગયાનાં લક્ષણ

પાકેડ્વતિવૃત્તે સુપિરસ્તનુત્વદોષમ્શિતઃ ॥૭॥

વલીભિરાચિતઃ શ્યાવઃ શીર્ષમાણતનૂહઃ ।

બ્યારે સોબે વધારે પડતો પાકી બન્ય ત્યારે, (સોબનો ચામડી નીચેનો ભાગ) ખાલી પડી બન્ય છે, સોબવાળી ચામડી પાતળી થઈ બન્ય છે, સોબની અંદરનાં માસ વગેરે પર વડે ખવાઈ બન્ય છે, સોબવાળા ભાગમાં ખીચોખીચ કરચલીઓ પડી બન્ય છે, સોબવાળો ભાગ કાળો પડી બન્ય છે અને સોબવાળા ભાગના વાળ ખરી પડે છે.

રક્તપાક્યાનાં લક્ષણ

કફજેપુ તુ શોકેપુ ગમ્મીરં પાક્ષમેલ્યચુક્ ॥૮॥

પન્સલિહ્નં તતોડ્વસ્પટં યત્ર સ્વાહ્ચીતશોકતા ।

સ્વસ્સાવર્ણ્યં રુજોડ્વપત્વં ઘનસ્પર્શત્વમશ્મવત્ ॥

રક્તપાકમિતિ મૂયાત્તં પ્રાક્તો મુક્સંશયઃ ।

બ્યારે કફથી થયેલા સોબમાં બહુ ઊંડું (નીચેનું) ઘોઠી પાકે, અને તેથી જ સોબમાં પાક્યાનાં લક્ષણો (શ્વેક ઠંડીથી પડે) સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે એવાં ન હોય, સોબે અડકવાથી

ક્રીડી, કાનખબૂરો વગેરે જંતુ કાનમાં ભરાઈ ગયાં હોય તો સિંધવવાળા પાણીથી તે કાન ભરી કાઢવો અથવા સહન કરી શકાય એટલા ગરમ કુરેલા શુદ્ધ વડે તે કાન ભરવો. જ્યારે તે જંતુ કાનમાં મરી જાય ત્યારે કાનનો મેલ કાઢવાની રીતે તેને પણ ખહાર કાઢવો. (ખાલી પિચકારી કાનમાં રાખીને એ પિચકારીનો હાથો જોયો જેથીને કાનમાંનો પચપચો થયેલો બધો કચરો પિચકારીમાં જેથી લેવો અને ખહાર કાઢી નાખવો.)

ક્યાં શલ્ય ઓગળી જાય છે ?

જાતુર્વં દેમરૂપાદિધાતુર્વં ચ નિરસ્થિતમ્ ।
ઝમ્મણા પ્રાયશઃ શલ્યં દેહજેન ચિલીયતે ॥૪૩॥
લાખ તથા સોનું, રૂપુ વગેરે ધાતુરૂપ શલ્ય બે દેહમાં ઘણા કાળ રહે, તેા દેહમાંની ગરમીથી તે ઘણુખરું ઓગળી જાય છે.

ન ઓગળે એવાં શલ્ય

મૃદ્વેણુશ્લકૃત્ત્વસ્થિવન્તવાલોપલાતિ ન ।
વિવાળવેળવપ્તાલદ્રાકશલ્યં ચિરાદપિ ॥૪૪॥
પ્રાયો નિર્મુજ્યતે તદ્દિ પન્ત્યાશુ પલાસુજી ।

માટી, વાંસ, લાકડું, શિંગડું, હાડકું, દાંત, વાળ અને કાંકરાનાં શલ્ય શરીરની ગરમીથી (થોડા વખતમાં) ઓગળી જતાં નથી. શિંગડું (હાથીદાંત), વાંસ, લોખંડ, તાડ અને લાકડું એટલાનાં શલ્ય લાંબા વખતે પણ શરીરની ગરમીથી ઓગળી જતાં નથી. એ શલ્યો (વિષાણુ(હાથીદાંત)થી દારુ (લાકડું) સુધીનાં શલ્યો) તરત માસ અને લોહીને પકવે છે (સડાવે છે) તેથી એ શલ્યો ઘણુખરું જ્યાં ચોંટ્યાં હોય ત્યાંથી છૂટા પડીને ખહાર નીકળી જાય છે.

માંસમાં પેકેલા શલ્યની ક્રિયા

શલ્યે માંસાવાગદે ચેત્સ દેશો ન વિદહ્યતે ॥૪૫॥
તતસ્તં મર્દનસ્વેદશુદ્ધિકર્પણચૂંદનૈઃ ।
તીક્ષ્ણોપનાહવાનાઘ્રઘનશ્લષ્પદાઙ્કનૈઃ ॥ ૪૬ ॥
પાચયિત્વા હરેચ્છલ્યં પાટનૈપળમેદનૈઃ ।

શલ્ય માંસમાં અંદર પેસી ગયું હોય અને તે જગા બે પાકે નહિ તેા જ્યા આગળ શલ્ય

હોય ત્યાં આગળ પ્રથમ મર્દન કરીને તથા સ્વેદન કરીને તેને પકવવું તથા પાકયા પછી તેને ચીરીને અથવા મણુ ફેડીને શલ્યને ખહાર કાઢવું. અથવા વિરચન આપીને શુદ્ધ કરીને અથવા વમન આપીને, અથવા કર્પણ કરીને, અથવા ઘૂંહણુ કરીને, અથવા તીક્ષ્ણ ઉપનાહ આપીને, અથવા તીક્ષ્ણ અન્નપાન આપીને, અથવા ખુટા શસ્ત્રની ખુટી ધાર વડે લિસોટા કરવાથી તે શલ્યવાળી જગાને પકવીને, તેને ચીરીને અણીદાર એપણી શલાકાથી ફેડીને અને ફેડીને શલ્ય કાઢવું.

ઉપસંહાર

શલ્યપ્રદેશપન્નાણામવેક્ષ્ય ઘ્નુરૂપતામ્ ॥ ૪૭ ॥
તૈસ્તૈરુપાયૈર્મતિમાન્ શલ્યં

વિઘાત્તયાડઽહરેત્ ॥ ૪૮ ॥

ધાતુ, શિંગડું, વાંસ વગેરેનાં અનેક પ્રકારનાં શલ્ય થાય છે તથા ચામડી, માંસ, હાડકું વગેરે શલ્ય પેસવાના પ્રદેશ પણ અનેક છે; તેમ જ સ્વસ્તિક, કંકમુખ, નાડી વગેરે યંત્ર પણ અનેક છે. એ રીતે શલ્ય, શલ્યના પ્રદેશ અને શલ્યનાં યંત્રનાં અનેક રૂપ બાણીને ખુદ્ધિમાન વેધે તે તે ઉપાય વડે કરીને શલ્યને પારખી કાઢવું તથા તે તે સ્થળમાં ઘટે તેવા ઉપાયથી તેને ખહાર કાઢવું.

દ્વયશ્લકૃત્ત્વદયં સૂત્રસ્યાને શલ્યાહરણવિધિ-
નાંમાશવિશોડધ્યાયઃ ॥ ૨૮ ॥

અધ્યાય ૨૮મો

અયાતઃ શસ્ત્રકર્મવિધિમધ્યાયં ધ્યાન્યાસ્યામઃ ।
હતિ હ સ્માહુરાત્રેવાદયો મહર્ષયઃ ।

હવે શસ્ત્રકર્મ(નસ્તર, વાઢકાપ)ની વિધિ જ્યાં કહેલી છે એવો અધ્યાય સમબવીશ્યં. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે :

પ્રશ્ન ૨ી રીતે થાય છે ?

વળઃ સજ્ઞાયને પ્રાયઃ પાકાચ્છવયયુર્ધ્વકાત્ ।
તમેવોપચરેત્તસ્માદ્દક્ષન્ પાકં પ્રયત્નતઃ ॥ ૧ ॥
સુશીતલેપલેકાશ્લમોક્ષસંશોધનાદિમિઃ ।
પડેલો સોબે ઘઈને પાકે તેમાંથી સામાન્ય

રીતે પ્રણુ થાય છે. (શસ્ત્ર વગેરે વાગવાથી પ્રણુ પ્રણુ થાય છે માટે 'સામાન્ય રીતે' શબ્દ વાપર્યો છે.) માટે સોભને ન પાકવા દેવા માટે (સોભે વેરી નાખવા માટે) પુષ્કળ ઠંડા લેવ, સેક (પાણીથી ઝારવુ), ફસ ખોલવી, સંશોધન વગેરે ઉપાયોથી સોભે મટાડવાના ઉપાય ચત્ન-પૂર્વક કરવા.

સામ (કાચા) સોભનાં લક્ષણુ
શોકોડ્વવોડ્વવોધ્મસ્ક સામઃ સવર્ગઃ

કઠિનઃ સ્થિરઃ ॥૨॥

સોભે સામ હોય ત્યાં સુધી થોડો, થોડો ગરમ, થોડી પીડાવાળો, ચામડી જેવા રંગનો, ઠંડણુ અને સ્થિર હોય છે.

પચ્યમાન (પાકવા માંડેલા) સોભનાં લક્ષણુ
પચ્યમાનો વિવર્ણસ્તુ રાગી ઘસ્તિરિવાતતઃ ।
સ્ફુટતીવ સનિસ્તાદઃ સાઙ્ગમર્દ્વિજુમ્ભિકઃ ॥૩॥
સંરમ્મારુચિદાહોપાતુઙ્ગ્વરનિદ્રતાન્વિતઃ ।

સ્વાનં વિપ્યન્દ્યત્યાર્જ્ય વ્રણવસ્પર્શનાસહઃ ॥૪॥

સોભે પાકતો હોય ત્યારે તે ચામડીથી જુદા રંગનો, ચોપડેલા લેપ વગેરેને રંગ એવો (=લેપ વગેરેને રંગ બદલી નાખે એવો), હવા ભરેલી ખસ્તિ જેવો અઠકડ, અંગો પૂટતાં હોય એવી પીડાવાળો અને સળંગ સણુકાવાળો હોય છે તથા શરીરમાં ચૂંથારા થાય છે, બગાસાં આવે છે, સંરંભ, અરુચિ, ખળતરા, લિપા, તરસ, તાવ અને ભંધ એટલા ઉપદ્રવો થાય છે, ફરેલુ ઘી મૂકીએ તો ઘી વીધરી બંધ છે તથા જેમ પ્રણુને કંઈ અડકે તો ખમાતું નથી તેમ પાકતા સોભને કંઈ અડકે તો ખમાતું નથી.

(અહીં, સંરંભ=દાખવાથી, ઘસવાથી, ઠાપવાથી, ફાડવાથી, ખચકું ભરવાથી વગેરેથી જેવી પીડા થાય તેવી અનેક ભતની વર્ણુન ન થઈ શકે એટલી બધી પીડા.)

સોભે પાક્યાનાં લક્ષણુ
પકેડ્વવેગતા મ્લાનિઃ પાણ્ડુતા વલિસમ્ભવઃ ।
નામોડ્વન્તેપૂર્ણતિર્મધ્યે કણ્ઢશોકાદિમાર્દવમ્ ॥૫॥
સ્પૃષ્ટે પ્યસ્ય સજ્જારો ભવેદ્વસ્તાવિવામ્ભસઃ ।

સોભે પાકી બંધ ત્યારે પીડાનું ભેર નરમ પડી બંધ છે, સોભે કરમાઈ બંધ છે, સોભનો રંગ ઘોળો થઈ બંધ છે, સોભ પર કરચલીઓ પડે છે, સોભે ચારે પાસથી નમી બંધ છે (જેસી બંધ છે) પણ વચ્ચેથી પુષ્કળ ભિપ્તરી આવે છે (ભિંચો થાય છે), ખણુજ, સોભે વગેરે નરમ પડી બંધ છે, તથા જેમ ખસ્તિમાં પાણી આણુંપાણુ થાય છે તેમ પાકેલા સોભને અડકવાથી એમાં પર આણુંપાણું ખસે છે.

પાકવાનાં કારણુ

શુક્લે નતેડ્વનિલાહ્વાહઃ પિત્તાચ્છોફઃ ક્વોદયાત્ ॥
રાગો રક્તાચ્ પાકઃ સ્યાદત્તો દોવૈઃ સજ્જોનિતૈઃ ।

વાયુ વિના શૂળ (સણુકા) આવે નહિ, પિત્ત વિના ખળતરા થાય નહિ, કફ વધે નહિ ત્યાં સુધી સોભે આવે નહિ અને ઘોલી વિના રતાશ આવે નહિ, માટે (પાકે ત્યારે સણુકા, ખળતરા, સોભે અને રતાશ એ ચારે વાનાં હોવાથી) ઘોલી અને ત્રણુ દોષોને લીધે પાકે છે.

બહુ પાકી ગયાનાં લક્ષણુ

પાકેડ્વિવૃત્તે સુવિરસ્તનુસ્વગ્વોવમક્ષિતઃ ॥૭॥

વલીભિરાચિતઃ શ્યાવઃ શીર્ષમાગતનૂરુહઃ ।

જ્યારે સોભે વધારે પડતો પાકી બંધ ત્યારે, (સોભનો ચામડી નીચેનો ભાગ) ખાલી પડી બંધ છે, સોભવાળી ચામડી પાતળી થઈ બંધ છે, સોભની અંદરનાં માસ વગેરે પર વડે ખવાઈ બંધ છે, સોભવાળા ભાગમાં ખિચોખિચ કરચલીઓ પડી બંધ છે, સોભવાળો ભાગ કાળો પડી બંધ છે અને સોભવાળા ભાગના વાળ ખરી પડે છે.

રક્તપાકનાં લક્ષણુ

કફજેપુ તુ શોકેપુ ગમ્મીંટં પાક્મેલ્વસ્ક ॥૮॥

પન્વલિન્નં તતોડ્વસ્પદં યત્ર સ્વાચ્છીતશોકતા ।

શ્વન્સાવર્ણ્યં રુજોડ્વસ્પદ્યં ઘનસ્પશંત્યવમ્ ॥

રક્તપાકમિતિ બ્રૂયાત્તં પ્રાજ્ઞો મુકસંશયઃ ।

જ્યારે કફથી થયેલા સોભમાં બહુ ભિંડું (નીચેવું) ઘોલી પાકે, અને તેથી જ સોભમાં પાકનાં લક્ષણુ (શ્લેષ્ઠક ઢફથી પડે) સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે એવાં ન હોય, સોભે અડકવાથી

કંઠો લાગે, સોજનો રંગ ખીજી ચામડીના રંગ જેવો હોય, પીડા થોડી હોય, સોજે અડકવાથી પથ્થર જેવો ઘટ લાગે તેા ખુદ્રિશાળી માણસે કંઈ પણ શંકા રાખ્યા વિના એને રક્તપાક કહેવો (લોહી પાકી ગયું છે એમ કહેવું, સોજે પાક્યો છે એવું ન કહેવું).

દારણુ અને પાટન ક્યારે કરવું ?

અલ્પસત્વેડશ્લે થાલે પાકાદ્વાડલ્યર્યમુદ્ગતે ॥૧૦॥
દારણં મર્મસન્ધ્યાદિસ્થિતે ચાન્યત્ર પાટનમ્ ।

થોડી હિંમતવાળાને, નખળાને કે ખાળકને દારણુ કરવું. શ્લોક ૭, ૭૩ વાળાં લક્ષણોવાળો અતિપાક થયો હોય ત્યારે અને મર્મસ્થાન, સાંધા વગેરે, ભાગમાં દારણુ કરવું, ખાકીના પ્રસંગે પાટન કરવું. (ઉ. ૨૫/૩૭માં દારણુ દ્રવ્યો આપ્યાં છે.)

કાચા સોજાનું દારણુ કે પાટન કરવાથી તુકસાન મામચ્છેદે સિરાસ્ત્રાયુષ્યાપદ્વોડ્વગતિશ્ચુતિઃ ॥ ૧૧ ॥
રુજોડતિવૃદ્ધિર્વરણં વિસર્પો વા ક્ષતોદ્ભવઃ ।

જો સોજે કાચો હોય છતાં દારણુ કે પાટન કરવામાં આવે તેા શિરા અને સ્નાયુના રોગ થાય છે (શિરા અને સ્નાયુને તુકસાન થાય છે), લોહી પુષ્કળ નીકળે છે, પીડા ઘણી જ વધી જાય છે, ચામડી વગેરે ફાટીવૂટી જાય છે અથવા ઘાને લીધે થતો વિસર્પરોગ થાય છે.

પાકેલા સોજાને ન કાપવાથી તુકસાન તિષ્ઠન્નન્તઃ પુનઃ પુનઃ સિરાસ્ત્રાયુષ્યામિપ્મ્ ॥
વિવૃદ્ધો દહતિ ક્ષિપ્રં તૂળોલપમિવાનલઃ ।

પણુ જો પરુ અંદર ને અંદર રહે તેા તે વધ્યા કરે છે અને એમ વધેલું પરુ, જેમ વધેલો અગ્નિ ઘાસની ગંજીને તરત ખાળી નાખે છે તેમ શિરા, સ્નાયુ, લોહી અને માંસને તરત ખાળી નાખે છે.

યક્ષિણનત્યામમજ્ઞાનાઘચ્ચ પક્કમુપેક્ષતે ॥ ૧૩ ॥

શ્વપન્નાવિવ વિજ્ઞેયો તાવનિશ્ચિત્કારિણો ।

જે વૈધ પોતાના અસાનને લીધે (અણુ-સમજ કે ગફલતને લીધે) કાચું કાપે છે અને જે વૈધ પાકેલું કાપવામાં દીલ કરે છે તે બોધા વિચાર્યા વિના કામ કરનાર ખને વૈધો ચંડાળ

જેવા (ખૂની જેવા) જાણવા (કારણ કે એમને હાથે દરદીનું ખૂન થાય છે, એમની બિન-આવડત કે બેદરકારીથી દરદી મરી જાય છે).

નસ્તર મૂકતાં પહેલાં શુ' કરવું ?

પ્રાક્ શસ્ત્રકર્મણ્યેષ્ટં મોજયેદન્નમાતુરમ્ ॥ ૧૪ ॥
પાનપં પાયયેન્મઘં તીક્ષ્ણં યો વેદનાશ્વમઃ ।

ન મૂર્છૈલ્યઘસંયોગાન્મત્તઃ શસ્ત્રં ન બુધ્યતે ॥૧૫

નસ્તર મૂકતાં પહેલાં (વાઠકાપ કરતાં પહેલાં) દરદીને ભાવતું ભોજન ખવડાવવું, દરદી નસ્તરની પીડા સહન કરી શકે એવો ન હોય તેવા દરદીને જો એ દારૂ પીતો હોય તેા તીક્ષ્ણ દારૂ પાવો (દારૂ ન પીતો હોય તેને તેા ભાવતું ભોજન ખવડાવ્યું હોય તેટલાથી નવે છે). ભોજનના સંયોગને લીધે દરદીને મૂર્છા આવતી નથી અને દારૂ પીધેલાને શસ્ત્રથી કપાયાની ખબર પડતી નથી.

ભાવતું ભોજન અને દારૂ કેાને ન આપવાં ?
અન્યત્ર મૂઠગર્માશ્મમુલરોગોદરાતુરાત્ ।

મૂઠગર્ભ, પથરી, મુખરોગ અને ઉદરરોગના દરદી સિવાયના દરદીને ભાવતું ભોજન અને દારૂ આપવાં.

નસ્તર મૂકવાનો વિધિ

અથાહતોપકરણં ચૈષઃ પ્રાશ્નમુલમાતુરમ્ ॥ ૧૬ ॥
સમ્મુલો યન્ત્રવિત્વાડ્વડ્યુ

ન્યસ્યેન્મર્માદિ વર્જયન્ ।

અનુલોમં સુનિશ્ચિતં શસ્ત્રમાપ્યવર્શનાત્ ॥ ૧૭ ॥
સહુદેવાહરેત્તચ્ચ

પછી જેટલી સાધનસામગ્રીની નસ્તરને અંગે જરૂર પડવાનો સંભવ હોય તે બધી સાધનસામગ્રી વૈધ લાવીને તૈયાર રાખે એટલે રોગીનું મોં પૂર્વ દિશા તરફ રખાવીને, વૈધે એના સામું મોં રાખીને, એ હાલીયાલી ન જાય એ રીતે એને ખાંધીને મર્મ, (શિરા, સાંધા વગેરે) સિવાયના ભાગમાં ખૂબ ધારવાણું શસ્ત્ર પર દેખાય ત્યાં સુધી એકદમ અનુલોમ ખોસવું અને તે શસ્ત્રને એકસાથે (કકડે કકડે કે અચકાતે અચકાતે નહિ) પાછું ખેંચી લેવું. (શસ્ત્રને અનુલોમ ખોસવું એટલે વાળના કં ફેવાડાંવા

વળાકની દિશાએ શસ્ત્ર ખોસવું કે જ્યેષ્ઠી વાળ શસ્ત્રની આડા આવીને શસ્ત્રને ખાણ ન પાડે કે ખુદું ન કરી દે.)

કયા સ્થાનમાં અને કેવડા કાપ મૂકવો ?

પાકે તુ સુમહત્યપિ ।

પાટયેત્ દ્વઙ્ગુલં

સમ્યગ્દ્વાઙ્ગુલત્રયઙ્ગુલાન્તરમ્ ॥ ૧૮ ॥

પપિત્વા સમ્યવેપિण्या પરિતઃ સુનિરુપિતમ્ ।

અઙ્ગુલીનાલવાલેર્વા યથાદેશં યથાશયમ્ ॥ ૧૯ ॥

યતો ગતાં ગતિં વિચાદુઃસહો યત્ર યત્ર ચ ।

તત્ર તત્ર વ્રણં કુર્યાત્સુવિમક્તં નિરાશયમ્ ॥ ૨૦ ॥

આયતં ચ વિશાલં ચ યથા દ્વોપો ન તિષ્ઠતિ ।

સોબનો ગમે તેટલો મોટો ભાગ પાકવો

હોય તે પણ ક્રેક જ આંગળને ચીરો પાકેલા

ભાગમાં મૂકવો. બે બીબે ચીરો મૂકવાની જરૂર

હોય તે બે કે ત્રણ આંગળને અંતરે મૂકવો.

વળી (ખડુ પડોળો ન હોય પણ ભૂંડો અને

માસથી ભરેલો હોય એવા સોબનમાં) એખાણી

શલાકા (સૂ. ૨૫/૮) વડે, (સોબે પડોળો

હોય તે) કાખા હાથની અંગૂઠા બેડેની આંગળી

વડે, (બે સોબે ખડુ પડોળો અને છીછરો

હોય અને માંસલ ભાગમાં ન હોય તે) કેરાં

વગેરેના ઝાડની ઢાંડી વડે, અને (બે સોબે

ખડુ જ સાંકડો હોય તે) ભૂંડના વાળ વડે

ખરાખર ચીરે ખાણુ શોધીને નક્કી કરવું કે

સોબનમાં નાડીત્રણ કઈ કઈ જગાએ છે અને એ

રીતે સોબના જે ભાગમાં દૂર સુધી નાડીત્રણ

ગયેલું જણાય તે ભાગમાં અવયવ અને આશય-

ના હિસાબે કાપ મૂકવો. જ્યાં જ્યાં સોબને

(ગૂમડાને) મોં થયેલું હોય ત્યાં ત્યાં ચામડીને

ચીથાં પછી ખરાખર પડોળી કરી શકાય એ

રીતે અને (આમાશય વગેરે) કોઈ પણ આશય

ન ચિરાય એવી રીતે લાખો અને પડોળો ચીરો

મૂકવો કે જ્યેષ્ઠી દોષ અંદર ને અંદર રહી

બંધ નહિ.

નસ્તર મૂકનાર કેવો બેઈએ ?

શૌર્યમાનુક્રિયા તીક્ષ્ણં શસ્ત્રમસ્વેદવેપયુ ॥ ૨૧ ॥

અસમ્મોહશ્ચ વૈષયસ્ય શસ્ત્રકર્મણિ શસ્યતે ।

વૈદ્યનું શૌર્ય (ખડાદુર્ગી), હાથની ચતુરાઈ (દરદીને ખબર ન પડે એ રીતે હલકે હાથે ઝટ શસ્ત્ર વાપરી લેવું), ધારવાળું શસ્ત્ર, પશ-સેવો ન થાય, ધૂણ ન જવાય, મૂર્છા ન આવે (અથવા, મૂંઝવણ ન થાય) એટલાં વાનાં નસ્તર મૂકવાના કામમાં વખણાય છે.

આડો કાપ ક્યાં મૂકવો ?

તિર્યક્ષ્ણિયાલ્લભૂદન્તવેષ્ટકજત્વળિ ॥ ૨૨ ॥

કુક્ષિક્ષ્ણાક્ષિક્ષૂટોષ્ટકપોલગલવઙ્ગુણો ।

કપાળ, ભમ્બર, દાંતનું પેહું, ગળાની

હાંસડી, કૂખ, ખગલ, અક્ષિક્ષૂટ, હોડ, ગાલ

અને બંધને સાધો (વળું)—એટલી જગાએ

ત્રાસો કાપ મૂકવો.

અન્યત્ર છેદનાત્તિર્યક્ સિરાહ્નાયુવિપાટનમ્ ॥

શ્લોક ૨૨, ૨૨ઝૂં સિવાયની જગાએ ત્રાસો

કાપ મૂકવાથી શિરાઓ અને સ્નાયુઓ કપાઈ

બંધ છે (માટે શ્લોક ૨૨, ૨૨ઝૂં સિવાયની

જગ્યાઓએ ત્રાસો કાપ ન મૂકવો).

નસ્તર મૂકી રહ્યા પછી શું શું કરવું ?

શસ્ત્રેડવચારિતે વાગ્મિઃ શીતા-

મ્મોભિશ્ચ રોગિણમ્ ।

આશ્વાસ્ય પરિતોડઙ્ગુલ્યા પરિપીઢ્ય

વ્રણં તતઃ ॥ ૨૪ ॥

ક્ષાલયિત્વા કવાયેણ ઘ્રોતેનામ્મોડપનીય ચ ।

ગુગ્ગુલગુરુસિદ્ધાર્થહિહ્ગુસર્જરસાન્વિતૈઃ ॥ ૨૫ ॥

ધૂપયેવદુપદ્મગ્ન્યાનિશ્મપત્રૈર્દુતપ્લુતૈઃ ।

તિલકલ્કાજ્યમધુભિર્યથાસ્વં મેપજેન ચ ॥ ૨૬ ॥

દિગ્ધ્યાં વર્તિં તતો દયાત્તેરેવાચ્છાદયેચ તામ્ ।

ઘૃતાક્તૈઃ સક્તુમિશ્નોર્ધ્વં ઘનાં કવલિકાં તતઃ ॥

નિઘાય યુવયા ઘઘ્રીયાત્પટ્ટેન સુસમાહિતમ્ ।

પાર્શ્વે સધ્યેડપસધ્યે વા નાચસ્તાન્નૈવ ચોપરિ ॥ ૨૮ ॥

નસ્તર મારી રહ્યા પછી વૈધે મીઠી વાણીથી

અને ઠંડા પાણીથી દરદીને સ્વસ્થ કરવો. પછી

ત્રણને બધી ખાણુથી દખાવીને (પરુ કાઢી નાખી-

ને) કવચથી વા ઘોવો. પછી કપડાના પોતાથી

ઘામાંનું પાણી કાઢી નાખવું (ઘને પાણી વિનાનો

કેરો કરવો). પછી ઘીમાં ડુખાડી રાખેલાં

ગૂગળ, અગર, સરસવ, હિંગ, રાળ, સિંધવ,

वज्र अने क्षीमडानां पांढडांथी घाने धूप हेवे। पछी तलतुं कञ्चरियु, धी, मध अने व्र देवपथी सोळे थयो डोय ते द्वापने मटाडे जेवु औषध कपडानी वाट उपर जोपडीने ते वाटथी घा लरी हेवे (वाटनेा जेक छेडा घाना मोनी पडार रहे जेवी रीते राभवो के जथी घा पूरे। न्जय ते पडेलां उपरनी आमडी केडाध न लय)। पछी जे वाट उपर (घाना में आगण) धीतुं मोणु दीधेला साधु मूकीने वाटने कांडी हेनी। पछी कपडानी नडी गड मूकीने युक्तिथी (दोय, काण वगेरेने केवे पाटो अतुकुण आवशे तेना विचार करीने) अहु ध्यान राभीने घाने जेवी रीते पाटो आंधवो के पाटानी गांड घानी डाणी के नमस्ती दिशाभां आवे पणु घानी उपरनी के नीचेनी आणुजे न आवे)।

प्रणुभां पाटा वगेरे केवा जेध जे ?

शुचिसुखमददाः पट्टाः कवलयः सविकेशिकाः ।
धूपिता मृदवः श्लक्ष्णा निर्बलीका घणे हिताः ॥
प्रणु माटे पाटा, कपडानी गडीजेा अने वाटो स्पर्श, जीर्णां, मज्जित, धूप दीधेला, पोचां, क्षीसां (सुवाणा), करवक्षी विनानां डोय ते छितकर छे।

कुर्वीतानन्तरं तस्य रक्षां रक्षोनिपिद्धये ।
वलिं चोपहरेत्तेभ्यः

पछी जेने नस्तूर मूकधु डोय तेना प्रणुनी रक्षा करवी अने राक्षसेा आनी न शके जेटला माटे जेभने (राक्षसेाने) अलि आपतुं।

भाधे कर्ध वनरूपति राभवी ?

सदा मूर्धा च धारयेत् ॥ ३० ॥
लक्ष्मीं गुहामतिगुहां जटिलां ब्रह्मचारिणीम् ।
चचां छत्रामतिच्छत्रां दूर्वां सिद्धार्थकानपि ॥ ३१

पछी शमी, शालिपर्णी (समेरवे), पृथ्वि-पर्णी (गधी समेरवे), जटाभांसी, आक्षी, वज्र, धाणु, भील नतना धाणु, धरो अने भरसव जे अहु सदा भाधे राभवुं (भाधे आंधी के पडेरी राभवुं)।

प्रणुवाणानुं पध्य

सतः सोहदिनेहोकां तस्याचारं समादिशेत् ।

पछी स्नेहपान कर्या पछीनी दिनचर्या (सू १६/२५३ थी २७३) प्रमाणे करवातुं दरदीने कडेवुं।

दहाडे उांधवाथी प्रणुभां तुकसान दिवास्वप्नो घणे कण्डूरागरुशोफूपयकृत ॥३२॥
दहाडे उांधवाथी प्रणुभां अणुज, रताश, पीडा, सोळे अने परु थाय छे।

मैथुननी भास मनाध

स्त्रीणां तु स्मृतिसंस्पर्शदर्शनैश्चलितमृते ।
शुक्ले ध्यवायजान् दोगानसंसर्गोऽप्यवाप्नुयात् ॥
स्त्रीजेाने सारवाथी, अडकवाथी अने जेवाथी पणु वीथं रलित थधने नीकणे तो मैथुन कर्या विना पणु मैथुन करवाथी थतां तुकसान थाय छे। (माटे स्त्रीजेाने थाद करवी नछि, अडकवुं नछि तथा जेवी नछि)।

(घणे श्वयथुरायासात् स च रागश्च जागरत् ।
तौ च रुक् च दिवास्वापात्ताश्च

मृत्युश्च मैथुनात् ॥ १ ॥)

(प्रणुभा महेनत करवाथी सोळे आवे छे, उन्नगरेा करवाथी सोळे आवे छे अने रताश आवे छे, दहाडे उांधवाथी सोळे, रताश अने पीडा थाय छे अने मैथुनथी सोळे, रताश, पीडा अने मोत थाय छे)।

प्रणुभां पथ्य आहार

भोजनं च यथासात्म्यं यवगोवृमपष्टिकाः ।
मसूरमुद्गतुवरीजीवन्तीमुनिपण्णकाः ॥ ३४ ॥
वालमूलकवार्ताकतण्डुलीयकवास्तुकम् ।
कारवेल्हकककॉटपटोलकटुकफलम् ॥ ३५ ॥
सैन्धवं दाडिमं घात्रो घृतं ततहिमं जलम् ।
जीर्णशालयोदनं स्निग्धमल्पमुष्णोद्दकोत्तरम् ॥
भुजान्नो जाङ्गलैर्मासैः दीत्रं व्रणमपोहति ।

जव, धड, साडीजोभा, मसूर, मज, तुवेर, डोडी, सुनिपणुकेनी लाळ, नाना कुमणा मूणा, वंताडे, तांदणजे, अथवानी लाळ, कारेलां, कडेडा, पटोण, कडतुं इण, सिंधव, दाडम, आंभणां, धी, उकाणीने कारेकुं पाणी, नून शालजोभानो घानो दोरो दीधेला थोडो सात, -जेभांथी जे माडक आवे ते लंगड अने

શનાં પ્રાણીઓના માંસરસ સાથે ખાવું અને પછી પી શકાય એવું ગરમ પ્રાણી પીવું. આ મોજનથી ઘા ઝટ મટી જાય છે. (પથ્ય આહાર ખાવામાં પણ શી સંભાળ રાખવી તે હવે પછીના શ્લોકમાં કહ્યું છે.)

અલ્પુષ્ઠી પ્રણુમાં તુકસાન

અશિતં માત્રયા કાલે પથ્યં યાતિ જરાં સુલભમ્ ॥
અજીર્ણત્ત્વનિલાદીનાં વિદ્મનો વલવાનુ ભવેત્ ।

તતઃ શોકરુજાપાકદાહાનાહાનવાપ્નુયાત્ ॥૩૮॥

માપસર (સૂ. ૮/૪૬, ૪૬૩) અને વખત-સર (સૂ. ૮/૫૫) ખાધેલો પથ્ય જોરાક ઝહેલાઈથી પચી જાય છે. અલ્પુષ્ઠી તે વાયુ વગેરેનો જખરો ક્ષેપ થાય. તેથી (એ ક્ષેપને ક્ષીધે) સોજે અને પીડા થાય, પ્રણુ કાચો ને કાચો રહે (સામ થાય), ખળતરા ખળે અને પ્રણુ ઉપર આનાહ થાય.

પ્રણુમાં અપથ્ય

નવં ઘાન્યં તિલાનુ માપાનુ મધં

માંસમજાહ્નલમ્ ।

શ્વીરેશ્નુવિકૃતોરમ્લં લવળં કટુકં ત્યજેત્ ॥ ૩૯ ॥

યચ્ચાન્યદપિ વિદ્મિમિ વિદાહિ ગુરુ શીતલમ્ ।

ચર્ગોડયં નવવાન્યાદિર્વિગ્નિનઃ સર્વદોષકૃત્ ॥૪૦॥

પ્રવું ધાન, તલ, અડદ, દારૂ, બંગલ પ્રદેશ સિવાયનાં ખીબં પ્રાણીઓનું માંસ, દૂધ અને દૂધમાંથી ખનતા પદાર્થ, શેરડી અને શેરડીમાંથી ખનતા પદાર્થ, ખટાશ, ખારાશ, તીખારા અને ખીચું જે કંઈ વિદ્મંબી, વિદાહી, ભારે અને ઠંડું હોય તે છોડી દેવું (=અપથ્ય છે). આ 'નવું ધાન'થી તે 'ઠંડું' સુધીના વર્ગ પ્રણુના રોગીના પ્રણુ દોષને કોપાવે છે.

અમુક દારૂથી થતું ખાસ તુકસાન

મધં તીક્ષ્ણોણરુક્ષામ્લમાશુ ઘ્યાપાદ્યેદ્વગ્નમ્ ।

તીક્ષ્ણુ, ગરમ, લૂષો અને ખાટો દારૂ

તરત જ પ્રણુને અનેક પ્રકારનું તુકસાન કરે

છે (ધાને ખગાડી નાખે છે).

પ્રણુની સંભાળ

ચાલોશીરૈષ ધીજ્યેત ન ચૈનં પરિઘટ્ટયેત્ ॥૪૧॥

ન તુદેન ચ ફળદ્રુયેષ્ણેપમાનઞ્ચ પાલયેત્ ।

ક્ષિગ્ધવૃદ્ધિજાતીનાં કયાઃ

શૃણ્વન્મનઃપ્રિયાઃ ॥ ૪૨ ॥

આજ્ઞાવાનુ ઘ્યાધિમીક્ષાય ક્ષિપ્રં વ્રણમપેહતિ ।

ચમરીના વાળના પંખાથી (ચમરીથી) અને વાળાના પંખાથી પ્રણુને પવન નાખવે. પ્રણુને કંઈ પણ વસ્તુ સાથે ઘસાવા દેવો નહિ, ઘામાં દુઃખે એવું કંઈ કરવું નહિ. ઘામાં કે ઘા ઉપર ખણવું નહિ, કંઈ પણ કામ કરતાં કરતાં ઘાની સંભાળ રાખવી. સ્નેહીઓ, વડીલો કરતાં ઘાની સંભાળ રાખવી. સ્નેહીઓ, વડીલો અને બ્રાહ્મણોની મનગમતી વાતો સાંભળતાં સાંભળતાં રોગ મટાડવાની ખાખતમાં આશા રાખનાર દરદીને ઘા ઝટ મટી જાય છે.

પ્રણુ ધોવા વગેરેનું કામ ફરી ક્યારે કરવું ?

તૃતીયેડહિ પુનઃ કુર્યાંઘ્નકર્મ ચ પૂર્વવત્ ॥૪૩॥

પ્રક્ષાલનાદિ, દિવસે દ્વિતીયે નાચરેત્તયા ।

તીવ્રમ્પયો વિગ્રયિતશ્ચિરાત્સંરોહતિ વ્રણઃ ॥૪૪॥

પછી ખીજ દિવસે શ્લોક ૨૪૩ થી ૨૮ માં કહેલું પ્રણુકર્મ (પ્રણુને ધોવાનું વગેરે કામ) કરવું નહિ, પણ ત્રીજે દિવસે પાછું પ્રણુને ધોવા વગેરેનું કામ કરવું. ખીજ દિવસે પ્રણુકર્મ કરવાથી પ્રણુમાં સખત પીડા થાય છે, શુષ્કો પડી જાય છે (ગાંડાગાંડા પડી જાય છે) અને પ્રણુ ઘણું લાંબે વખતે રુઝાય છે.

વાટ અને કલક કેવાં હોવાં બોઈ એ એનું કારણ

સ્તિગ્ધાં રુક્ષાં સ્થયાં ગાઢાં

દુર્ગ્યસ્તાં ચ વિક્ષેષિકામ્ ।

વ્રણે ન દઘાત્કલકં વા

પ્રણુમાં ખણુ સિનગ્ધ, ખણુ લૂષો, ખણુ ઢીલો કે ખણુ કાંસી કાંસીને વાટ ભરવી નહિ તેમ વાટ પદ્ધતિસર ગોડવીને મૂકવી (ખરાખ રીતે-અવ્યવસ્થિત રીતે મૂકવી નહિ); તેમ જ કલક પણ ખણુ સિનગ્ધ, ખણુ લૂષો, ખણુ ઢીલો, ખણુ બડો થર કરીને અને અવ્યવસ્થિત રીતે ચોપડેલો ન હોવો બોઈ એ.

સ્નેહાન્કેદો વિવર્ધતે ॥ ૪૫ ॥

માંસચ્છેદોડતિરુગ્રોક્ષ્યાદ્દરૂણં શોણિતાગમઃ ।

સ્થયાતિગાઢદુર્ગ્યાસૈર્વ્રણવત્તર્માવર્ધર્ણમ્ ॥ ૪૬ ॥

ખણુ ચીકાશથી ઘા વધારે પથપચો થાય

છે. ખડુ લુખાશને ક્ષિધે માંસ કપાઈને નય છે, ખડુ પીકા થાય છે, ચામડી વગેરે ચિરાય છે અને ઘોહી નીકળે છે. ખડુ ઢીલાં, ખડુ ઠાંસી ઠાંસીને અને અવ્યવસ્થિત રીતે વાટ અને કલક મૂકવાથી ઘાનો માર્ગ ઘસાય છે.

વાટ ભરવાના કાયદા

સપૂતિમાંસં સોઃસહ્નં સમર્તિ પૂયગમ્નિણમ્ ।
વ્રણં વિશોઘચેન્દ્રીત્રં સ્થિતા છાન્તવિકેશિકા ॥

ઘામાં ભરેલી વાટ સહેલા માંસવાળા, જીપસી આવેલા, પરને ક્ષિધે ખવાઈ ગયેલા, માંસને ક્ષિધે ખાલી પડી ગયેલા ભાગવાળા અને ગર્ભમાં (જીડાણમાં) પરવાળા ઘાતું પલુ ઝટ શોધન કરે છે (સાફ કરે છે, શુદ્ધ કરે છે).

કાચુપાકું કપાયાના ખાસ ઉપચાર
વ્યમ્લં તુ પાટિત શોકં પાન્નૈઃ સમુપાચરેન્ ।
મોજનૈરુપનાઠૈશ્ચ નાતિવ્રણવિરોઘિભિઃ ॥ ૪૮ ॥

(સોભે પાક્યો છે કે નહિ તે ન સમજાયાથી) બે વ્યમ્લ (વિદગ્ધ, કાચોપાકો) સોભે (ગૂમડ) ચિરાયુ હોય (કે કોચુ હોય), તે ઉપચાર તરીકે મળુને ખડુ અપથ્ય ન હોય એવાં (મળુને પથ્ય હોય અથવા થોડાં જ અપથ્ય હોય એવાં) દ્રવ્યોતું ભોજન કરાવવું અને એવા દ્રવ્યોથી ઉપનાહ શેક કરવો. (સોભે વિદગ્ધ એટલે કાચોપાકો હોય તે સ્થિતિમાં સોભના ઘોહીમાંથી ખટાશ જતી રહે છે, તેથી એવા કાચાપાકા સોભને વ્યમ્લ સોભે કહે છે.)

કયા મળુને ટેલા (ટાંકા) મારવા ?
સઘઃ સઘોવ્રણાન્ સીઘ્યેદ્વિવૃતાનભિઘાતજાન્ ।
મેદોજાંહ્લિલિતાન્ ગ્રન્થીન્ હસ્વાઃ

પાલીશ્ચ કર્ણયોઃ ॥ ૪૯ ॥

ચિરાક્ષિકૃટનાસોઘગ્ઠકર્ણોઽસ્થાહુપુ ।
ગ્રીવાલલાટમુરુસ્ફિક્કેદ્રૂપાયૂદ્રાવિપુ ॥ ૫૦ ॥
ગમ્ભીરેપુ પ્રદેશેપુ માંસલેશ્વચલેપુ ચ ।

વાગવાથી પટેલા પટેલા ઘા (સઘોમળુ), ચરખીથી થયેલી પલુ શસ્ત્રથી ખેતરીને કાઢી નાખેલી રસોળી, કાનની ખૂટ દૂંકી હોય તેને લાંબી કરવા શસ્ત્રથી ખેતરી (છાલી) હોય

એવી ખૂટ, માથું, અક્ષિકૃટ, નાક, હોડ, લમણુ, કાન, સાથળ, હાથ, ડોક, કપાળ, અડ, કુલા, મૂત્રેન્દ્રિય, શુદ્ધા, ઉદર વગેરે જીડા, માંસલ અને અચળ (સ્થિર) ભાગોમાં થયેલા મળુને તરત (તે ને તે જ દિવસે) સીવી લેવા (ટેલા મારવા). (જટથો ભાગ કુદરતી રીતે જ વળી શકે નહિ કે લાંબાદૂંકો થઈ શકે નહિ તે 'અચળ' કહેવાય છે).

કયા મળુને ટેલા ન મારવા ?

ન તુ વજ્જઠ્ઠનકક્ષાદાવલ્પમાંસે ચલે વ્રણાન્ ।૫૧॥
વાયુનિર્વાહિણઃ શલ્યગર્ભાન્ ક્ષારવિપાગ્નિજાન્ ।

સાથળનાં વળાં, ખગલ વગેરે થોડા માંસવાળા અને ચલ (જે જગાએથી અવયવ વળે કે લાંબાદૂંકો થાય એવા) ભાગમાં થયેલા મળુ, જ્યાંથી વાયુ ખહાર નીકળતો હોય એવા મળુ, જેમાં શલ્ય હોય એવા મળુ તથા ક્ષાર, ઝેર અને અગ્નિથી થયેલા મળુને સીવવા નહિ (ટાંકા મારવા નહિ).

ઘા સીવી લેતા પહેલાં શુ' કરવું ?
સીઘ્યેચલાસ્વિશુપ્કાસત્તળરોમાપનીય તુ ।૫૨॥
પ્રલમ્બિ માંસં વિચ્છિન્નં નિવેદ્ય સ્વનિવેશને ।
સન્ધ્યસ્થિ ચ સ્થિતે રક્તે

સ્નાયવા સૂત્રેણ વસ્કલૈઃ ॥ ૫૩ ॥

સીઘ્યેન્ન દૂરે નાસન્ને શૂઠ્ઠાલ્પં ન વા વદુ ।

પોતાના સ્થાનમાંથી ખસી ગયેલાં હાડકાં, સુકાઈ ગયેલું ઘોહી, કસ્તર (ઘાસ વગેરે) અને વાળ ઘામાં હોય તો તે કાઢી નાખીને શસ્ત્રથી કપાયેલા, ખડુ લખડતા માંસને અને સાંધાતું હાડકું બે ઘામાં હોય તો તેને પોતાને યોગ્ય સ્થાને ગોઠવી દઈને; ઘોહી નીકળતું તદ્દન ખંધ થયા પછી, ચામડીની કિનાર (પાળ)ની ખડુ પાસે કે ખડુ આવે ન હોય એવી રીતે તથા ટાંકા વચ્ચે ખડુ થોડું કે ખડુ વધારે અંતર ન રહે એવી રીતે મળુને સ્નાયુ(તાંત)થી, સૂતરના દોરાથી કે શબુ વગેરે ઝાડની છાલમાંથી ખનેલા દોરાથી સીવી લેવો. (ઘાની પાળથી અડધો તસુ આધા-જીએ ટાકા લેવા અને ટાંકા ટાંકા વચ્ચે અડધો-અડધો તસુતું અંતર રાખવું.)

ઠંડા માર્યા પછી શુ' કરવું ?

સાન્નવયિત્વા તતશ્ચાર્તે વ્રજે મધુચૂતદ્રતૈઃ ॥૫૪॥

અક્ષતક્ષોમજમપીફાલિનીશલ્લકીફલૈઃ ।

સરોધ્રમધુકૈર્દિગ્ધે ગુહ્યાઢ્ઢ્વાદિ પૂર્વવત્ ॥૫૫॥

પછી દરદીને (ઠંડા પાણીથી, હાથ ફેરવીને, પંખો નાખીને વગેરે રીતે) સ્વસ્થ કરીને; સોતાંજન, રેશમી વસ્ત્રની મેંશ, કાંગ, ધૂંપડા- (શલ્લકી)નાં ફળ, લોધર અને જડીમધ એટલાં ઔષધોને મધ અને ઘીમાં કાલનીને ઘા ઉપર ચોપડીને; પહેલાંની માફક (ત્રણના પાટનમાં ત્રણેક ૨૪ફેથી ૨૮માં ઠહેલું અધું કરીને) પાટો બાંધવાનું વગેરે કરવું.

ત્રણની કિનાર મુકાઈ ગઈ હોય તો

શુ' કરીને સીવવું ? : કારણ

વ્રજો નિઃશોણિતોષ્ટો યઃ

કિચ્ચિદેવાવલિલ્ય તમ્ ।

સજ્ઞાતહચિરં સીધ્યેત્સન્વાનં હ્રાસ્ય શોણિતમ્ ॥

જે ત્રણના એ હોડ (ચામડીની ધાર, કિનાર) સુકાઈ જઈને લોહી વિનાના થઈ ગયા હોય તે ત્રણના હોડને શસ્ત્રથી જરાજરા જ છોલવા અને એ રીતે જ્યારે ચામડીની કિનાર પર લોહી આવે, ત્યારે ત્રણને સીવી લેવો (ટેલા મારવા), કારણ કે લોહી ત્રણને સાંધે છે.

કયા પ્રસંગે શાના પાટા વાપરવા ?

ઘન્યનાનિ તુ દેશાદીન વીક્ષ્ય યુક્તીત તેપુ ચ ।

આવિકાજિતકૌશેયમુર્ણં, ક્ષોમં તુ શીતલમ્ ॥૫૭॥

શીતોષ્ણં તૂલસન્તાનકાર્પાસન્નાયુવલ્કજમ્ ।

તાપ્રાયસ્ત્રપુસીલાનિ વ્રજે મેદઃકપ્પાકિઠે ॥૫૮॥

મજ્જે ચ ગુહ્યાત્કલકં ચર્મવલ્કકુશાદિ ચ ।

તેમાં (ત્રણોમાં) દેશ, (કાલ, સાત્ત્વ્ય)

વગેરે ખાખતોનો વિચાર કરીને પાટો બાંધવો.

જનનો (ગરમ કાપડનો), ચામડાનો અને

રેશમી પાટો ગરમ છે; ક્ષોમ વસ્ત્રનો પાટો

ઠંડો છે તથા શાદમલી વગેરે વૃક્ષના રેસામાંથી

બનાવેલા કાપડનો, સુતરાઉ કાપડનો, સ્નાયુ-

ઓના કાપડનો અને ઝાડની છાલનો બનાવેલો

પાટો ઠંડો અને ગરમ બંને ગુણવાળો છે. જે

ત્રણમાં ચરબી અને કફ વધારે હોય તે તાંબાનો,

લોખંડનો, કલાઈનો અને સીસાનો પાટો બાંધવો.

જે હાડકું લાંબું હોય તે (તાંબાનો, લોખંડ-

નો, કલાઈનો, સીસાનો પટો), હાડકાની

ચીપ, ચામડું, ઝાડની છાલ, વાંસની ચીપ

વગેરે બાંધવાં.

પાટાના પંદર આકાર અને સ્થાન

સ્વનામાનુગતાકારા ઘન્યાસ્તુ દશ પચ્ચ ચ ॥૫૯॥

કોશસ્વસ્તિકમુત્તોલીવીનદામાનુવેહ્લિતમ્ ।

લટ્વાવિચ્ચવસ્યગિકાવિતાનોઃસજ્જગોષ્કળાઃ ॥

યમકં મણ્ડલાપ્યં ચ પચ્ચાક્ષી ચેતિ યોજયેત્ ।

યો યત્ર સુનિવિષ્ટઃ સ્યાન્તં તેપાં તત્ર બુદ્ધિમાન્ ॥૬૧॥

(વિદધ્યાત્સેપુ તેષ્વેવ કોશમજ્જુલિપર્વસુ ।

સ્વસ્તિકં કર્ણકક્ષાદિસ્તનેપૂકં ચ સન્ધિપુ ॥૨૧॥

મુત્તોલીં મેદ્દુગ્રીવાદો ગુહ્યાચ્છીનમપાહ્ણયોઃ ।

સમ્યાધેડ્દે તથા દામ, શાલાસ્વેવાનુવેહ્લિતમ્ ॥૨

લટ્વાં ગળ્દે હનો શક્ષે, વિચ્ચન્ધં પૃષ્ઠકોદરે ।

અજ્જુષ્ઠાજ્જુલિમેદ્દાગ્રે સ્થગિકામન્ત્રવૃદ્ધિપુ ॥૩॥

વિતાનં પ્રથુલાક્ષાદો તથા શિરસિ ચેરયેત્ ।

વિલમ્બિનિ તથોન્સજ્જં, નાસૌષ્ઠિચ્ચુક્ષાદિપુ ॥૪॥

ગોષ્કળં સન્ધિપુ તથા, યમકં યમિકે વ્રજે ।

વૃત્તેડ્દે મણ્ડલાપ્યં ચ, પચ્ચાક્ષીંચોર્ધ્વજનુપુ ॥૫૧॥

કોશ, સ્વસ્તિક, મુત્તોલી (પ્રતોલી), ચીન,

દામ, અનુવેહ્લિત, ખડ્દા, વિખંધ, સ્થગિકા,

વિતાન, ઉત્સંગ, ગોષ્કળ, યમક, મંડલાપ્ય

અને પંચાંગી એ પંદર પ્રકારના પાટા છે.

દરેક પાટાનો આકાર પોતપોતાનાં નામવાળી

વસ્તુના આકાર જેવો હોય છે. એ પંદર

પાટામાંથી જે જે બાતનો પાટો જ્યાં (જે

ભાગમાં) ખરાખર ગોડવાઈને બંધ બેસે ત્યાં

ખુદ્ધિશાળી વૈધે બાંધવો.

(૧. કમળના પોટા જેવો પાટો બંધાય

તેને કોશબંધ કહે છે. ચોક્કડી જેવો પાટો બંધાય

તેને સ્વસ્તિકબંધ કહે છે. સરિયામ રસ્તા

જેવો સપાટ અને કરાગિયાનાં બળાં જેવાં છિદ્રો-

વાળો પાટો બંધાય તેને મુત્તોલી કે પ્રતોલીબંધ

કહે છે. (મુત્તોલી=તારના શીકા જેવી બનાવટ-

ની છાખડી). ઘણા ચીરાઓથી બાંધવામાં

આવતા પાટાને ચીનબંધ કહે છે. સ્ત્રીઓ

દામણી (બંધી) બાંધે છે, એવા આકારનો

પાટો ખંધાય તેને દામખંધ કહે છે. પાટાની પાછળના ભાગમાં આંટા (વળ) દઈને પાટો ખંધાય તેને અનુવેક્ષિત ખંધ કહે છે. ખાટલાના આકારમાં પાટો ખંધાય તેને ખટ્ટાખંધ કહે છે. નતબતના ખંધાથી ખંધાતા છ ગાંઠાવાળા પાટાને વિખંધખંધ કહે છે. દરજીની આંગળીએ પહેરવાની અંગૂઠી (ટોટી) જેવા પાટો ખંધાય તેને સ્થગિકાખંધ કહે છે. ચંદરવા જેવા પાટો ખાંધવામાં આવે તેને વિતાનખંધ કહે છે. ખેળા જેવા આકારના કે ઢાળ પડતો પાટો ખાંધવામાં આવે તેને ઉત્સંગખંધ કહે છે. ગોફળુ જેવા આકારના પાટો ખાંધવામાં આવે તેને ગોખ્જળુખંધ કહે છે. એટાફે ખાંધવામાં આવતા પાટાને ચમકખંધ કહે છે. ટોપીની માફક ગોળ આકારમાં જે પાટો ખંધાય છે તેને મંડલખંધ કહે છે. પાંચ તરફથી ખાંધવામાં આવતા પાટાને પંચાંગીખંધ કહે છે.

(આંગળીના વેઠા ઉપર કોશખંધ; કાન, ખગલ, સ્તન અને સાંધા ઉપર સ્વસ્તિકે ખંધ; મૂત્રેન્દ્રિય, ઠોક વગેરે ઉપર મુત્તોલીખંધ; આંખના લમણા તરફના ખૂણા ઉપર ચીનખંધ, સાંકડી જગાએ દામખંધ, હાથપગફૂંટી શાખાઓ ઉપર અનુવેક્ષિતખંધ, ગંડ (ચહેરાની એક તરફની આખી બાજુ), હડપચી અને કપાળના હાડકા ઉપર ખટ્ટાખંધ; ખરડા અને પેટ ઉપર વિખંધખંધ; અંગૂકાના, આંગળીના અને મૂત્રેન્દ્રિયના ટેરવા ઉપર તથા અન્નવૃદ્ધિરોગ (સારણુગાંઠ) ઉપર સ્થગિકાખંધ; લાંબા પહેળા અંગ ઉપર તથા માથા ઉપર વિતાનખંધ, લખડતા ભાગ ઉપર ઉત્સંગખંધ; નાક, હોઠ, હડપચી વગેરે ઉપર તથા સાંધાઓ ઉપર ગોખ્જળુખંધ, જ્યાં ઘા સાથેસાથે હોય તેો ચમકખંધ, ગોળ ભાગ ઉપર મંડલખંધ અને ગળાની હાંસડીથી ઉપરના ભાગમાં પંચાંગીખંધ ખાંધવો.)

કયા ભાગમાં અને કયા કોષમાં કેવી રીતે ખાંધવું અને પાટો કેટલે કેટલે વખતે છાડવો ?

ઘણોપાદ્માદમૂલસ્તિક્કશાવહ્લક્ષણમૂર્ચલુ ।

શાસ્ત્રાવદનકર્ણોરઘૃણપાર્શ્વગ્લોદરે ॥ ૬૨ ॥

સમં મેહનમુષ્કે ચ, નેત્રે સન્ધિપુ ચ શ્લયમ્ ।
ઘણીયાચ્છિયલિસ્થાને વાતશ્લેષ્મોદ્ભવે સમમ્ ॥
ગાઢમેવ સમસ્થાને, શ્રૂણં ગાઢં તદાશયે ।
રીતે વસન્તેડપિ ચ તો મોક્ષણીયો

વ્યહાન્યવ્યાહત્ ॥ ૬૪ ॥

વિત્તરક્તોત્યયોર્ધ્વચો ગાઢસ્થાને સમો મતઃ ।
સમસ્થાને શ્લયો, નૈવ શિથિલસ્થાશયે તથા ॥ ૬૫ ॥
સાવં પ્રાતસ્તયોર્મોક્ષો ઘ્રોષ્ને શરદિ ચેષ્યતે ।

સાથળ, ફૂલા, ખગલ, સાથળનાં વળાં, માથું એટલાં અંગ ઉપર પાટો તાણીને ખાંધવો. હાથપગ, મોં, કાન, છાતી, પીઠ, પડખાં, ગળું, પેટ, મૂત્રેન્દ્રિય અને અંડ એટલાં અંગ ઉપર પાટો તાણીને નહિ તેમ ઢીસો પણ નહિ એવી રીતે ખાંધવો. આંખ પર અને હાડકાના સાંધા પર ઢીસો પાટો ખાંધવો.

શરીરના જે ભાગ પર ઢીસો પાટો ખાંધવાનું કહ્યું છે, તે ભાગ પર વાયુથી કે કફથી ત્રણ થયું હોય તેો ઢીસોયે નહિ અને તાણીનેયે નહિ એવો સમધારણુ પાટો ખાંધવો. શરીરના જે ભાગ પર સમધારણુ પાટો ખાંધવાનું કહ્યું છે તે ભાગ પર વાયુથી કે કફથી ત્રણ થયું હોય તેો તાણીને પાટો ખાંધવો. જે આશય એટલે સ્થાન પર (શ્લે. ૬૧ફે) તાણીને પાટો ખાંધવાનું કહ્યું છે તે સ્થાનમાં વાયુથી કે કફથી ત્રણ થયું હોય તેો ખૂબ તાણીને પાટો ખાંધવો. વાયુથી કે કફથી થયેલા ત્રણના પાટા શિયાળામાં (હેમંત અને શિશિરમાં) અને વસંતમાં ત્રણત્રણ દિવસને અંતરે છાડવા.

જે અંગો ઉપર (શ્લે. ૬૧ફે) તાણીને પાટો ખાંધવાનું કહ્યું છે તે અંગો પર પિત્તથી કે ક્ષોહીથી ત્રણ થયું હોય તેો સમધારણુ પાટો ખાંધવો. જે અંગો ('શાખા'થી 'મુષ્ક' સુધી) ઉપર સમધારણુ પાટો ખાંધવાનું કહ્યું છે તે અંગો પર પિત્તથી કે ક્ષોહીથી ત્રણ થયું હોય તેો ઢીસો પાટો ખાંધવો. અને જે ભાગો (આંખ અને સાંધા) પર ઢીસો પાટો ખાંધવાનું કહ્યું છે, તે અંગો પર પિત્તથી કે ક્ષોહીથી ત્રણ થયું

હોય તેા પાટો સમૂળગો ખાધવો નહિ. પિત્તથી અને હોહીથી થયેલા ત્રણમાં શ્રીભ અને શરદ-ઋતુમાં સવારે અને સાંજે એમ રોજ બે વાર પાટો છોડવો. (વાયુ અને કફથી થયેલા ત્રણમાં પણ શ્રીભ અને શરદઋતુમાં રોજ સવારે અને સાંજે પાટો છોડવો.)

પાટો ન ખાધવાથી ગુલ્મસાન

અથલ્લો દંશમશકશીતવાતાદિપીડિતઃ ॥ ૬૬ ॥
 દુષ્ટીમવેચ્ચિરં ત્રાત્ર ન તિષ્ઠેત્સ્નેહમેપજમ્ ।
 કૃત્ત્વેણ શુદ્ધિં રુદ્ધિં વા યાતિ રુદ્ધો વિવર્ણતામ્ ॥
 બે ત્રણ (ઘા) પર પાટો ન ખાધવામાં આવે તેા કરડનારાં કે ડ'ખ મારનારાં પ્રાણી-એના ખચકાથી કે ડ'ખથી, મચ્છરથી, ઠંડીથી, પવનથી, (ધૂળ, ધુમાડો) વગેરેથી ઘામાં પીડા થાય તેથી ઘા બગડે, ઘામાં ઢવા તરીકે મૂકેલો સ્નેહ ઘામાં લાંબા વખત રહે નહિ (નીકળી જાય), ઘામાંથી ખગાડ ખરાખર ન નીકળી શકવાથી ઘા મહા-મહેનતે સાફ થાય, ઘા ખરાખર બેડાયેલો ન રહેવાથી મહામહેનતે રુઝાય અને રુઝાયા પછી પણ રુઝાયેલા ઘાની ચામડીનેા રંગ ખાકીના શરીરની ચામડીના રંગથી જુદો પડે.

પાટો ખાંધવાના ફાયદા

ઘક્ષ્તુ ચૂર્ણિતો મગ્નો વિઙ્ગિષ્ઠઃ પાટિતોઽપિ વા ।
 હિન્નસ્નાયુઃસિરોઽપ્યાશુ સુલ્લં સંરોહતિ ઘ્નઃ ॥ ૬૮ ॥
 ઝલ્યાનશયનાગાસુ સર્વેહાસુ ન પીઙ્ચતે ।
 ઉદ્વૃત્તૌષ્ઠઃ સનુત્સન્નો વિપમઃ કઠિનોઽતિરુક્ ॥ ૬૯ ॥
 સમો મૃદુરુક્ શીત્રં ઘ્નઃ શુભ્યતિ રોહતિ ।
 કચરાવાથી (છંદાવાથી, પછાડ લાગવાથી), લાંગવા-તૂટવાથી, હાડકું ભિતરી જવાથી, ચિરાઈ જવાથી કે સ્નાયુઓ અને શિરાઓ તૂટી જવાથી ત્રણ થયુ હોય તેા પણ તેના પર પાટો ખાધવાથી તે સહેલાઈથી જલદી રુઝાઈ જાય છે; ભિડવાની, સૂવાની વગેરે ક્રિયાઓ કરતાં ઘામાં દુખાવો થતો નથી; ઘાની કિનારો (પાળ) ભિંચી વળી ગઈ હોય કે ઘા ખધી ખાજુથી સૂજી ગયો હોય કે ખાજી રીતે વિષમ હોય (સખાટ કે સરખો ન હોય) તેા પણ પાટો ખાધવાથી તે સમ (સરખો) થઈ જાય છે, કડણ ઘા પોચો થાય

છે અને ખજુ પીડાવાળો ઘા પીડાવિનાનો બને છે. વળી પાટો ખાંધવાથી ઘા ઝટ સાફ થાય છે અને રુઝાય છે.

સ્થિરાણામલ્પમાંસાનાં સંક્યાદનુપરોહતામ્ ॥
 પ્રચ્છાદમોપધં પત્રૈર્યથાદોષે યથર્તુ ચ ।
 ઝર્જીરતરુણાચ્છિદ્રૈઃ સમન્તાત્સુનિવેશિતૈઃ ॥ ૭૧ ॥
 ધૌતૈરકર્કશૈઃ ક્ષીરિભૂજાર્જુનકદમ્બજૈઃ ।

લાંબા વખતથી રુઝાતા ન હોય એવા (સ્થિર), જેમાં માંસ થોડુ જ ભરાયુ (ભિગયુ) હોય એવા અને લૂખાશને લીધે રુઝાતા ન હોય એવા ઘા માટે કલ્ક, સ્નેહ વગેરે જે ઔષધ વાપરવાનુ હોય તે ઔષધ વાપરીને પછી ક્ષીરીવૃક્ષનાં, ભોજપત્રના ઝાડનાં, સાદડ-ના ઝાડનાં કે કદમ્બના ઝાડના દોષ અને ઋતુને યોગ્ય હોય એવાં, પાકાંચે ન હોય, તદન નાનાંચે ન હોય અને કાણાંવાળાં કે ફાટેલાં-તૂટેલાં ન હોય એવાં તથા કરકરાં ન હોય એવાં પાંદડાં ઘોઈને ખધી ખાજુએ ખરાખર ગોઠવીને એ પાંદડાં વડે એ ઔષધને ખરાખર ઢાંકી દેવુ.

(ક્ષીરીવૃક્ષ=વડ, પીપળો, પારસપીપળો, ઉંમરડો (ગૂલર) વગેરે દ્રઘચરતાં ઝાડ. દોષ અને ઋતુને યોગ્ય પાંદડાંના ગુણ-દા. ત. વાયુથી થયેલા ત્રણમાં અને ઠંડીની ઋતુમાં સિન્ગધ અને ઉજ્જુ, પિત્તથી થયેલા ત્રણનાં અને ગરમીની ઋતુમાં ઠંડકે આપે એવાં, કફથી થયેલા ત્રણમાં અને વસંતઋતુમાં લૂખાં અને ગરમ પાંદડાંને ઉપયોગ કરવો.)

કયા ત્રણને પાટો ન ખાંધવો ?

કુષ્ઠિનામગ્નિદગ્ધાનાં પિટ્ટિકામધુમેહિનામ્ ॥ ૭૨ ॥
 કર્ણિકાશ્વેત્કુરુવિપે ક્ષારદગ્ધા વિપાન્વિતાઃ ।
 ઘન્વનીયા ન માંસ્પાકે ગુદ્પાકે ચ દ્રાણે ॥ ૭૩ ॥
 શીર્યમાણાઃ સરુદાહાઃ શોફાવસ્થાવિસર્પિણઃ ।
 ચામડીના રોગવાળાના ત્રણ, અગ્નિથી દાગેલાના ત્રણ, મધુમેહના રોગીની પીટિકા (પાકું), ઉંદરના ઝેરને લીધે માંસ વધીને થયેલાં ઢીમડાં, ક્ષારથી ખાળેલાં ત્રણ, ઝેરવાળાં ત્રણ; માંસ પાકતું (સડતું) હોય, ગુદા ભયંકર રીતે પાકતી હોય, સડીને માંસ ખરી પડતું હોય

એવા પ્રણુ; પીડાવાળા પ્રણુ, લાલ્હ ખળતી હોય એવા પ્રણુ, ગમે તે અવસ્થામાં પણ સૂજેલા રહેતા હોય એવા પ્રણુ અને રતવાવાળા પ્રણુ-એ તેર પ્રકારના પ્રણુ પર પાટો ખાંધવો નહિ.

ઘામાં જીવાત કેવી રીતે પડે તે
કાઢવાનો ઉપાય

અરક્ષયા વ્રણે યસ્મિન્ મક્ષિકા નિક્ષિપેત્કમીન ॥
તે મક્ષયન્તઃ કુર્વન્તિ રુજાશોફાન્નસંઘવાન્ ॥
સુરસાદિ પ્રયુક્તો તત્ર ઘાવનપૂરણે ॥૭૫ ॥
સપ્તર્ષ્ણકરજ્ઞાર્કનિમ્બરજાદનત્વચઃ ।
ગોમૂત્રકલ્કિતો લેપઃ સેકઃ ક્ષારામ્બુના હિતઃ ॥
પ્રચ્છાદ્ય માંસપેશ્યા વા વ્રણં તાનામ્બુ નિર્હરેત્ ॥

ઘાનું રક્ષણુ ન કરવાથી માખીઓ ઘામાં જે કીડા મૂકે છે તે કીડા ઘાને અંદરથી કોરી ખાય છે અને તેથી પીડા અને સોજે થાય છે તથા લોહી ટપકે છે. તે ઘામાં ઘાને ઘોવા માટે અને ઘામાં ભરવા માટે સુરસાદિ ગણનો ઉપયોગ કરવો. સાતવણુ, કણુજી, આકડો, કીમડો અને રાયણુ એટલાં ઝાડની અંતર-છાલને ગાયના મૂતરમાં વાટીને લેપ કરવો અને ક્ષારનું પાણી છાંટવું કે રેડવું એ હિતકર છે; અથવા ઘા ઉપર ખીબ પ્રાણીની માંસપેશીઓ ઢાંકીને (એ માંસ ખાવા કીડા ઉપર આવે ત્યારે) તેમને તરત કાઢી નાખવા.

દોષવાળા પ્રણુને ઝડ રૂઝવવાથી તુકસાન ન સૈત્ત્વરમાણોડન્તઃ સદોષમુપરોહયેત્ ॥૭૬ ॥
સોડરુપેનાપ્પચારેણ મૂયો વિકુરુતે યતઃ ।

પ્રણુમાં (ઘામાં) જરા પણ દોષ રહ્યો હોય ત્યાં સુધી ઘાને ઉતાવળ કરીને રૂઝવવો નહિ; કારણ કે એ રીતે રૂઝવેલો ઘા સહેજ પણ કુપચ્ચ થતાં ફરી પાછો ઊભળે છે.

રુઝાયા પછી પણ છસાત માસ સુધીની પરેજ રુઢેડપ્યજીર્ણવ્યાયામધ્યવાયાદીન્ વિવર્જયેત્ ॥
હર્ષે ક્રોધે મદ્યે ચાપિ યાવદાસ્ત્યેર્યસમ્ભવાત્ ॥
આદરેણાનુવત્યોડ્યં માસાન્ પદ્

સત્ત વા ત્રિધિઃ ॥૭૭ ॥

ધા રુઝાઈ બચ ત્યાર પછી પણ રૂઝ સ્થિર ન

થાય ત્યાં સુધી અજીર્ણ (અપચો), ઠસરત (મહેનત), મૈથુન વગેરે તથા હરખ, કોષ અને ભયનો ત્યાગ કરવો. આ વિધિ છ કે સાત માસ સુધી ખરા દિલથી (માનપૂર્વક) પાળવો.

ન કહેલી પરિસ્થિતિમાં શું કરવું ?

ઉપદ્રમાનાસુ ચ તાસુ તાસુ

વાર્તાસુ દોષાદિવલાનુભારી ।

તૈસ્તૈરુપાયૈઃ પ્રયતશ્ચિકિત્સે-

દાલોચયન્ વિસ્તરમુત્તરોક્તમ્ ॥૮૦ ॥

(માખી કીડા મૂકી બચ ત્યારે શું કરવું એ તેા કહ્યું પણ પ્રણુમાં જેટલું જેટલું ખનવું સંભવિત છે તે ખધું કંઈ વિગતવાર કહી શકાય નહિ માટે) જીદીજીદી પરિસ્થિતિ ઊભી થાય ત્યારે દોષ, દૂષ્ય, કાળ વગેરે ખાખતોનો વિચાર કરીને વૈધે ઉત્તરસ્થાનમાં પ્રણુ, સઘોપ્રણુ, ભંગ અને ભગંદરના ઉપાયમાં જે કંઈ વિગતવાર કહ્યું છે તેનો વિચાર કરીને જીદાજીદા ઉપાયોથી ઉપચાર કરવા.

દિવ્યઘ્નાહરદયં સૂત્રસ્થાને શબ્દકર્મવિધિ-

નામિકોનત્રિશોડશ્યાત્રઃ ॥ ૨૧ ॥

અધ્યાય ૩૦ મો

હવે પછી ક્ષારકર્મ (ક્ષાર મૂકીને ખાળવાની ક્રિયા) અને અગ્નિકર્મ (ડામ દેવાની ક્રિયા)ના વિધિ વિધેના અધ્યાય શરૂ કરવામાં આવે છે. જેમ શસ્ત્રથી ચીરવા વગેરેની ક્રિયા કરીને એ ગીતે મટી શકે એવા રોગના ઉપાય કરવામાં આવે છે, તેમ ક્ષારથી ખાળીને અને અગ્નિથી ડામ દઈને મટાડી શકાય એવા રોગના ઉપાય કરવામાં આવે છે. તેથી કહે છે કે-

વયાતઃ ક્ષારાગ્નિકર્મવિધિમધ્યાયં

વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

દિતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

હવે પછી ક્ષારકર્મ અને અગ્નિકર્મના વિધિ વિધેના અધ્યાય અમે સમજાવીશું. તે વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે.

શસ્ત્રો અને અનુશસ્ત્રોમા ક્ષાર શ્રેષ્ઠ
હોવાનું કારણ

સર્વશલાનુશલાણાં ક્ષારઃ શ્રેષ્ઠો વહ્નિ યત્ ।
દ્વેષમેદાદિકર્માણિ કુસ્તે વિપ્રમેધપિ ॥ ૧ ॥
દુઃલાવનાર્થશાસ્ત્રેપુ તેન સિદ્ધિમયાત્સુ ચ ।
અતિક્ષુદ્રેપુ રોગેપુ યચ્ચ પાનેડપિ યુજ્યતે ॥ ૨ ॥

ક્ષારથી છેદન, ભેદન (પાટન, ક્ષેપન) વગેરે
અનેક ક્રિયા કરી શકાતી હોવાથી, શરીરના વિષમ
(સમ ન હોય એવા ખાચાખૂંચીનાળા) ભાગોમા
પણ ક્ષારનો ઉપયોગ થઈ શકતો હોવાથી, (નાકનું
અખુંદ વગેરે) જે રોગોમાં શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવો
મુશ્કેલ હોય ત્યાં પણ ક્ષારનો ઉપયોગ કરી
શકાતો હોવાથી, તેનાથી (શસ્ત્રથી) મટી ન
શકે એવા (દુષ્ટ પ્રણુ જેવા) ખણુ દુઃસાધ્ય
રોગોમા પણ ક્ષાર વાપરી શકાતો હોવાથી,
ક્ષારનો પીવામા પણ (પીવાની દવા તરીકે પણ)
ઉપયોગ થઈ શકતો હોવાથી ક્ષાર અથવા શસ્ત્રો
અને અનુશસ્ત્રોમાં ઉત્તમ છે.

કયા રોગોમાં ક્ષાર પીવો ?

સ વેષોડશોંષિસાદાશ્મગુલ્મોદ્રગરાદિપુ ।

હરસ, મંદાગ્નિ, પથરી, ગોળો, ઉદરરોગ,
ગર (કૃત્રિમ ઝેર), આનાહ (શૂળ) વગેરે
રોગોમા ક્ષાર પિવાય છે.

કયા રોગોમાં ક્ષારનો લેપ કરવો ?

યોજ્યઃ સાહ્યાન્મપશ્વિત્રવાહ્યાર્શઃકુષ્ઠસુતિપુ ॥૩॥
મગ્નદ્રાર્ણવદ્રવ્યથિદુષ્ટનાઠીવ્રણાદિપુ ।

મખ, ઘોળો કાઠ, હરસના મસા યુદ્ધાની
ખહાર નીકળ્યા હોય તે રોગ, ચામડીના રોગ,
સ્વાપ, ભગંદર, અખુંદ, રસોળી, દુષ્ટ નાડીપ્રણુ
વગેરે રોગોમાં ક્ષારનો લેપ કરવો.

કયા રોગોમાં ક્ષાર પીવામાં કે લેપમાં
(કોઈ રીતે) ન વાપરવો ?

ન ત્પ્રયોડપિ યોકધ્યઃપિત્તે રક્તે ચલેડયલે ॥૪॥
જ્વરેડતિસારે દ્યન્મૂર્ધરોગે પાણ્ડવામયેડરુઘ્નો ।
તિમિરે કૃતસંયુદ્ધો શ્વયથો સર્વગાત્રગે ॥૫॥
મીઠ્ઠમિષ્ટ્યુત્તમતીપ્રોદ્વૃત્તફલયોનિપુ ।
અજીર્ણેડન્ને શિશ્નો વૃદ્ધે ધમનીસન્ધિમર્મસુ ॥૬॥
તરુણાસ્થિસિરાસ્નાયુસેવતીગલનામિપુ ।

વેશેડલ્પમાંસે તૃપ્તમદ્વેષોતોનલાન્તરે ॥ ૭ ॥
વર્ત્મરોગાદતેડક્ષ્ણોશ્ચ શીતવર્ષોણ્ણદુર્દિને ।

પિત્ત, ક્ષોહી કે વાયુથી થતા રોગમાં, નખળા
માણસને થયેલા રોગમા, તાવ, અતિસાર, હૃદય-
ના રોગ, માધાના રોગ, પાડુરોગ, અરુચિ,
તિમિર એટલા રોગોમાં, જેનું સંશોધન કઠુનું
હોય તેને, આખા શરીરે આવેલા સોળના
રોગમાં, ખીકણને, ગર્ભિણીને, અટકાવવાળી
(અલડાયેલી)ને ઉ. ૩૩/૩૨૩ થી ૩૩૩ મા
કહેલી ઉદાવૃત્તા યોગિન્યાપદ્વાળીને, ઘોરાક ન
પચ્યો હોય તે સ્થિતિમા, ખાળકને, ઘરડાને,
ધમની ઉપર, સાધા ઉપર અને મર્મ ઉપર,
કુમળાં હાડકાં, શિરા, સ્નાયુ, સેવની, ગળુ
અને ડૂંટી ઉપર; થોડા માંસવાળા ભાગ ઉપર;
અંડ, મૂત્રેદ્રિય, સ્રોત, આંગળી અને નખના
વચગાળામાં, ચોપચાં-પાંપણના રોગો સિવાયના
ખીલ આખના રોગોમાં, હેમંત અને શિશિર-
ઋતુમા, વર્ષાઋતુમા, શ્રીષ્મઋતુમાં અને આકાશ
વાદળથી વેરાયેલું હોય તે દિવસે-એટલા રોગોમા,
એટલા માણસોને, એટલી જગ્યાએ અને
એટલા સમયે પીવામાં કે ચોપડવામાં (એ
જમાંથી એકે રીતે) ક્ષાર વાપરવો નહિ.

(પ્રોદ્વૃત્તફલયોનિ-શ્ચીનું ૨જ ગર્ભ રહેવા-
રૂપી ફળના સાધનરૂપ હોવાથી ૨જને પણ ફળ
કહે છે. તેથી જ યોનિમાંથી ફળ (=૨જ)
ઊંચે ચડી ગયું હોય તે યોનિને પ્રોદ્વૃત્તફલયોનિ
અથવા ઉદાવૃત્તા યોનિ કહે છે.)

મધ્યમ ક્ષાર

કાલમુષ્કરશમ્યાકકદલીપારિમદ્રકાન્ ॥ ૮ ॥

અશ્વકર્ણમહાવૃક્ષપલાશાસ્ફોતવૃક્ષકાન્ ।

ઇન્દ્રવૃક્ષાર્કપ્તીઋનકમાલાશ્વમારકાન્ ॥ ૯ ॥

કાકજઠ્ઠામપામાર્ગમશ્મિમન્યાશ્ચિતિલ્વકાન્ ।

સાર્દાન્ સમૂલશાલાદીન્ લખ્ણ્ણશઃ

પરિકલ્પિતાન્ ॥ ૧૦ ॥

કોશાતકીશ્વતસ્રશ્ચ શ્કં નાલં યવસ્ય ચ ।

નિવાસે નિચયીકૃત્ય પૃથક્ તાનિ શિલાતલે ॥૧૧॥

પ્રક્ષિપ્ય મુષ્કકચયે સુધાશ્માનિ ચ દીપયેત્ ।

તતસ્તિલાનાં કુતલીર્દઘ્વાડન્નો વિગતે પૃથક્ ॥૧૨

કૃન્વા સુઘાશ્મનાં ભસ્મ દ્રોણં ત્વિતરભસ્મનઃ ।
 મુષ્કકોત્તરમાદાય પ્રયેકં જલમૂત્રયોઃ ॥ ૧૩ ॥
 માલયેર્ધ્ધમારેણ મહતા વાસસા ચ તત્ ।
 યાવત્પિચ્છિલરકાચ્છસ્તીક્ષ્ણો

જાતસ્તદા ચ તમ્ ॥ ૧૪ ॥

ગૃહીન્વા ક્ષારનિષ્પન્દં પ્વેહ્લોઘાં વિઘટ્ટયન્ ।
 પથ્યમાને તતસ્તસ્મિસ્તાઃ સુઘાભસ્મશર્કરાઃ ॥ ૧૫ ॥
 શુક્તીઃ ક્ષીરપન્કં શક્વનામીશ્વાયસમાજને ।
 કૃત્વાઽગ્નિવર્ણાન્વહુશઃ ક્ષારોત્યે કુડવોન્મિતે ૧૬
 નિર્વોપ્ય પિપૃવા તેનૈવ પ્રતીવાપં વિનિશ્ચિપેત્ ।
 સ્વસ્થં શર્કુદ્ધક્ષિણિગૃધ્રકઙ્કવોતજમ્ ॥ ૧૭ ॥
 ચતુષ્પાત્પક્ષિપિચ્છાલમનોદ્વાલવગાનિ ચ ।
 પરિતઃ સુતરાં ચાતો વર્ધ્યાં તમવગ્રટ્ટયેત્ ॥ ૧૮ ॥
 સ્યાપ્પૈશ્ચ યદોષ્ટિપ્રેદુદ્વૈલેહવદ્ધનઃ ।
 અઘતાર્યં તદા ક્ષીતો યવરાશાગવ્યોમયે ॥ ૧૯ ॥
 સ્યાપ્યોઽયં મધ્યમઃ ક્ષારો

કાલમુષ્કક (મોક્ષ), ગરમાળો, કળ, દેવ-
 દાર, રાળ, થોર, ખાખરો, ગરણી, ઇદ્રજવ, ઇદ્રવૃક્ષ (અબ્જન, કડાચો), આકંઠો, પૂતિકરજ, કલુશ, ઘોળી કણ્ઠોર, અઘેડી, અઘેડો, અરણી, યચ્ચો, કોષ્ઠ, આટલાં ઝાડના જરા કીલાં (અને કીલાં ન મળે તો પાણીમાં પલાળીને જરા કીલા ખનાવેલાં) મૂળિયાં, ડાળી વગેરે (એટલે એ વૃક્ષોના પાંચે અંગ)ના (કુહોડી, સૂડી વગેરેથી) ઝીણુઝીણુ ઢુકડા કરવા. પછી ચારે બતની કોશાતકી (=ગલકુ, વૂરિયુ, કડવાં વૂરિયા વગેરે=ધારાકોશાતકી, મહાકોશાતકી, હસ્તિકોશાકી, તિક્તકોશાતકી), જવ, વાંસી જવ-એ ૨૫ વસ્તુઓના જુદાજુદા ઢગલા પથ્થર પર કરવા. પછી મુષ્કકના ઢગલામાં કળી-ચૂનાનાં ઢેંકાં નાખવા પછી બધા ઢગલાને તલનાં ફેતરા વડે જુદાજુદા સળગાવવા. જ્યારે સળ-ગતુ આપોઆપ બંધ થાય (બધું બળી રહ્યા પછી દેવતા આપોઆપ હોલવાઈ બંધ) ત્યારે મુષ્કકના ઢગલામાંથી ચૂનાની ભસ્મ જુદી કાઢી લેવી. એ ચૂનાની ભસ્મ એક દ્રોણુ અલગ રાખવી અને બીજા બધા દ્રવ્યોની ભસ્મ પણ સરવાળે એક દ્રોણુ અલગ રાખવી. બીજાં બધાં દ્રવ્યોની

કુલ એક દ્રોણુ ભસ્મમાં મુષ્કકની ભસ્મનું પ્રમાણ વધારે લેવું. પછી એક કડાઈ પર મોઢું કપડું બાધીને તે કપડામાં મુષ્કક વગેરે દ્રવ્યોની એક દ્રોણુ ભસ્મ નાખીને તેમાં અડધો ભાર પાણી અને અડધો ભાર ગાયનું મૂતર નાખીને એ ભસ્મને કપડામાંથી કડાઈમાં ગાળવી. ગાળેલું પાણી અને મૂતર પિચ્છિલ, રાતું, નીતકું અને તીક્ષ્ણ થાય ત્યાં સુધી ફરીફરીને એ ભસ્મ ઓગાળ્યા કરવી. પછી એ ક્ષારના પાણીને એ જ કડાઈમાં પકવવું. પકવતા પકવતાં હલાવ્યા કરવું (કે જેથી ચોંટે નહિ). પછી જ્યારે પાકતું હોય (ભ્રકળતું હોય) ત્યારે પેલી જુદી રાખેલી ચૂનાની ભસ્મના ઢેંકાં, છીપેલીએા, ચાક (ખડી), અને શંખનો ગરસ એ ચાર વાનાંને પ્રતિવાપ કરવો. (પ્રતિવાપ કરવાની રીત.) ઉપરનાં ચારે વાના અગ્નિમાં તપાવીને લાલચોળ કરવા-પછી ક્ષારનું ડર તોલા ભ્રકળતું પાણી એક લોખંડની કડાઈમાં જુદું કાઢીને તેમાં પેલા તપાવેલા ચાર વાના નાખવાં. પછી એ ચાર વાના ઠંડા પડે એટલે ફરીને દેવતા પર તપાવવા અને પાછાં ક્ષારના એના એ જ પાણીમાં નાખવાં. એવું અનેકવાર કર્યા પછી એ ચાર વાનાંને એ જ પાણીથી વાટીને ને બધું (ક્ષારનું ડર તોલા પાણી અને ચૂનાની ભસ્મ વગેરે વાટેલાં ચાર વાનાં) પેલા ભ્રકળ્યા કરતા ક્ષારના પાણીમાં પ્રતિવાપરૂપે નાખવું. વળી કૂકડો, મોર, ગીધ, કંકપક્ષી અને હોસો એટલાં પક્ષીઓની હગારને ખારીક લસોટીને તે પણ પ્રતિવાપ તરીકે નાખવું. ચોપગાં પક્ષુઓ અને પક્ષીઓનું પિત્ત, હરતાલ, મનશીલ અને સિંધવ વગેરે પાંચ લવણ પણ એમાં પ્રતિવાપ તરીકે નાખવા-આ બધું પ્રતિવાપ તરીકે નાખ્યા પછી કંડછીથી ચારે બાજુએ મુષ્કળ હલાવવું અને ઘટ ખનાવવું. જ્યારે એ ક્ષારનું પાણી વરાળવાળા પરપોટા સાથે લેહ (ચાટણા) જેવું ઘટ થાય, ત્યારે તેને દેવતા પરથી ઉતારી લેવું. પછી એ ઠંડું પડે ત્યારે એને લોખંડના વાસણમાં ભરીને જવના ઢગલામાં (સાત રાત સુધી) મૂકી રાખવું-આને મધ્યમ ક્ષાર કહે છે.

મૃદુ ક્ષાર અને તીક્ષ્ણ ક્ષાર

ન તુ પિપ્પલા ક્ષિપેન્મૃદૌ ।

નિર્વાપ્યાપનયેત્તીક્ષ્ણે પૂર્વવત્ પ્રતિવાપનમ્ ॥ ૨૦ ॥

તથા લાઙ્ગલિકાદન્તિચિત્રકાતિવિપાવચ્ચાઃ ।

સ્વર્જિકાકનકક્ષીરિહિરુગુપૂતીકપલ્લવાઃ ॥ ૨૧ ॥

તાલપર્વો વિઙ્ઙં ચેતિ સત્તરાત્રાત્પરં તુ સઃ ।

યોચ્ય.

મધ્યમ ક્ષાર ખનાવવા માટે જે કરવાનું કહ્યું છે તે ખધું કરવું પણ કળી-ચૂનાનાં ઢેકાં વગેરે ચાર વસ્તુઓ વાટીને નાખવાને બદલે આખી નાખવી અને નાખીને તરત કાઢી લેવી. ખીજું ખધું મધ્યમ ક્ષારની માફક કરવું. આને મૃદુ ક્ષાર કહે છે,

તીક્ષ્ણ ક્ષાર ખનાવવા માટે મધ્યમ ક્ષાર ખનાવવા માટે જે કહ્યું છે તે ખધું તો કરવું જ, પણ વધારામાં પ્રતિવાપ તરીકે મધ્યમ ક્ષાર માટેનાં પ્રતિવાપનાં દ્રવ્યો ઉપરાંત જળખીપળી, દંતીમૂળ, ચિત્રો, અતિવિપની કળી, વજ, સાલ-આર, ધંપૂરો, ક્ષીરી, હિંગ, કણ્ઠનાં પાંદડાં, ઘોળી મૂસળી, ખીડલવણુ એટલું નાખવું. આ ક્ષાર (ત્રણે ક્ષાર) સાત રાત જુવના ઢગલામાં રાખ્યા પછી વાપરવા.

કયા ક્ષારનો કયા રોગમાં ઉપયોગ કરવો ?

તીક્ષ્ણોઽનિલશ્લેષ્મમેદોજેષ્વર્ણુદાદિપુ ॥૨૨॥

મધ્યેષ્વેષ્વેવ મધ્યોઽન્યઃ પિત્તાશ્નગુદજગ્મસુ ।

ઘલાયૈ ક્ષીણવાનીયે ક્ષારામ્બુ પુનરાવપેત્ ॥૨૩॥

વાયુ, કફ કે ચરખીથી થયેલા ક્ષારથી મટે એવા અખુદ વગેરે રોગો જે ઉચ્ચ સ્વરૂપમાં થયા હોય તો તીક્ષ્ણ ક્ષાર વાપરવો. એ જ રોગો (વાયુ, કફ કે ચરખીથી થયેલા, ક્ષારથી મટે એવા અખુદ વગેરે રોગો) જે સાધારણ સ્વરૂપમાં થયા હોય તો મધ્યમ ક્ષાર વાપરવો. પિત્ત અને શોલાથી થયેલા હરસ માટે ખીજે (એટલે મૃદુ) ક્ષાર વાપરવો.

ક્ષારમાં પાણી ઓછું થઈ બંધ (ક્ષાર ઘટ્ટ થઈ બંધ) તો તેનું બળ કાયમ રાખવા માટે ફરીથી ક્ષારનું ખીજું પાણી ઉમેરવું. (ક્ષારનું પાણી ક્ષારવિધ પ્રમાણે તૈયાર કરેલું હોય બેઈએ.)

ક્ષારના ગુણુ

નાતિતીક્ષ્ણમૃદુઃ શ્લક્ષ્ણઃ પિચ્છિલઃ

શીઘ્રગઃ સિતઃ ।

શિલ્કરી સુલનિર્વાપ્યો ન વિધ્યન્દી ન ચાતિરુક્ ॥

ક્ષારો દશગુણઃ શલ્કતેજસોરપિ કર્મકૃત્ ।

આચૂપન્નિવ સંરમ્ભાદ્વાત્રમાપીઙ્યન્નિવ ॥ ૨૫ ॥

સર્વતોઽનુસરન્ દોયાનુન્મૂલયતિ મૂલતઃ ।

કર્મ કૃત્વા ગતરજઃ સ્વયમેવોપશામ્યતિ ॥૨૬॥

ક્ષાર ખડુ તીક્ષ્ણ નથી, ખડુ મૃદુ (ધીમી અસર કરે એવો) નથી. એ શ્લક્ષ્ણ, પિચ્છિલ ઝટ પ્રસરી બંધ એવો, ઘોળો, ફોલ્લો કરે એવો, કાંઈ વગેરે નાખીને સહેલાઈથી કઠો કરાય એવો (એને ક્ષીણે ખડુ બળતું હોય તો કાંઈ વગેરેથી એની બળતરા ઝટ મટી બંધ એવો) છે. એનો સાવ થતો નથી. (પચપચું કરતો નથી.) એ ખડુ પીડા કરતો નથી. આ દસ ગુણુવાળો ક્ષાર શત્રુ અને અગ્નિ (કામ) જે કામ કરે છે તે કામ પણ કરી શકે છે. અવયવને બાજુ કે ઝડપથી ચૂસીને અને દખાવીને તથા ચરિ ખાલુ પ્રસરી જઈને ક્ષાર દોષોને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખે છે. ક્ષાર પોતાનું કામ (ખાળવા વગેરેનું) કરી રહે ત્યારે માણસની પીડા દૂર થાય છે અને ક્ષાર આપો-આપ શાંત થઈ બંધ છે.

ક્ષારના પ્રયોગનો વિધિ

ક્ષારસાઘ્યે ગદે હિન્ને લિખિતે સ્નાવિતેઽથવા ।

ક્ષારં શલાકયા દત્ત્વા ઘ્નોનપ્રાવૃત્તદેહયા ॥૨૭॥

માત્રાશતમુપેક્ષેત

જે રોગ મટાડવાને ક્ષારનો ઉપયોગ કરવાનો કહ્યો હોય તે રોગમાં પહેલાં કાપ મૂક્યા પછી કે શત્રુ ઘસીને લેખન કર્યા પછી કે શોહી કાઢ્યા પછી કપડાંનું પોતું વીટાળેલી શલાકાથી (રોગ્ય જગ્યાએ) ક્ષાર મૂકીને સો માત્રા સુધી ઘસી રહેવું.

હરસના રોગમાં સો માત્રા સુધી શુ' કરવું ?

તત્રાર્શઃસ્વાચૃતાનમ્ ।

હસ્તેન યન્ત્રં કુર્વાત

તેમાંયે ક્ષારથી મટાડવાના હરસના રોગમાં

ક્ષાર મૂકીને સો માત્રા સુધી ચંત્રતુ મો હાથથી ઢાકી રાખવું.

વત્ત્મરોગ અને નાકના અર્ધુદમાં શુ' કરવું ?
વત્ત્મરોગેષુ વત્ત્મની ॥ ૨૮ ॥

નિર્મુજ્ય પિત્તુનાડડચ્છાદ્ય

રૂઢ્ણમાર્ગ વિનિક્ષિપેત્ ।

પદ્મપત્રતનુઃ ક્ષારલેપો, ઘ્રાણાલુંઢેષુ ચ ॥ ૨૯ ॥

ક્ષારથી મટાડવાના વત્ત્મરોગોમા (=આખના પોપચાના રોગોમા) પોપચા ઉથલાવીને આખના કાળા ભાગ પર ક્ષાર પડે નહિ તે માટે કાળા ભાગને સુતરાઈ કાપડની ગડથી ઢાંકી દઈને ક્ષાર મૂકવો. ત્યા કમળના પાંદડા જેવો ક્ષારનો પાતળો શ્લેષ કરવો (હરસની માફક જડો શ્લેષ ન કરવો) અને નાકના અર્ધુદમા પલુ કમળના પાંદડા જેવો પાતળો શ્લેષ કરવો.

નાકના અર્ધુદમાં ખાસ ક્રિયા

પ્રત્યાદિત્વં નિપવ્ણસ્ય સમુજ્ઞમ્યાગ્રનાસિકામ્ ।

માત્રા વિઘાર્યઃ પચ્ચાચત્

નાકના અર્ધુદમા ક્ષાર મૂક્યા પછી સૂર્યની સામે બેસીને નાકેનુ ટેરવું બિચુ રાખીને પચાસ માત્રા સુધી ક્ષારનો શ્લેષ રહેવા દેવો. (પલુ પોપચા વધારે કામળ હોવાથી પોપચા પરનો શ્લેષ થોડી માત્રા સુધી રહેવા દેવો.)

કાનના મસામાં શુ' કરવું ?

તદ્વદર્શસિ ફર્જિ ॥ ૩૦ ॥

કાનના મસામા તે જ પ્રમાણે (નાકના અર્ધુદ જેવું) કરવું.

કહેલો સમય(માત્રા) વીત્યા પછી શુ' કરવું ?

ક્ષારં પ્રમાર્જનેનાનુ પરિમૂજ્યાવાગમ્ય ચ ।

સુદર્ઘં ઘૃતમઘ્વત્તં તત્પયોમસ્તુકાન્નિકૈઃ ॥ ૩૧ ॥

નિર્વાપયેત્તતઃ સાઝયૈઃ સ્વાદુશીતૈઃ પ્રવેદ્યેત્ ।

અમિષ્યન્દીનિ મોજ્યાનિ મોજ્યાનિ ક્લેદનાય ચ ॥

પછી (ક્ષારનો શ્લેષ કરીને અમુક માત્રા સુધી શ્લેષ રહેવા દીધા પછી) ક્ષારને પોતાથી ધૂણીને-સાફ કરીને એ સ્થાન ખરાખર (બેઈએ તેટલું) ખર્ચું છે એવું જણાય તો તે જગાએ ઘી અને મધ મૂકીને પછી તે સ્થાને દૂધ, મસ્તુ કે કાજી રેડીને (કે છાંટીને) કંડક કરવી. પછી

(જેકીમધે જેવા) ગળ્યા અને કંડા દ્રવ્યોમા ઘી ભેળવીને તેનાથી તે જગાએ શ્લેષ કરવો. અને પછી (સારી ગીતે ખળેલા અર્ધુદ, મમા વગેરેના મૂળને પચપચુ કરીને ખેરવી નાખના માટે) પચપચુ કરવા માટે અભિષ્યદી અન્તપાન ખાવાંપીવાં. (ખળેલા ભાગનું ક્ષેદન થવાથી તે મૂળમાંથી ખરી પડે છે.)

ન ખરી પડે તો શુ' કરવું ?

યદિ ચ સ્થિરમૂલત્વાત્ક્ષારદર્ઘં ન શીર્યતે ।

ઘાન્યામ્ભવીજયઘ્વાદ્વતિહૈરાલેપયેત્તતઃ ॥ ૩૩ ॥

તિલરુલ્કઃ સમયુકો ઘૃતાકો વ્રણરોપણઃ ।

અને જો રોગનું મૂળ સ્થિર હોવાને કીધે એ ક્ષારથી ખાળ્યા છતા મૂળમાંથી ન ખરી પડે, તો ઘાન્યામ્ભલને તળિયે બેઠેલો ભાગ, જેઠીમધ અને તલનો શ્લેષ કરવો. જેઠીમધ સાથે અને ઘી સાથે કાલવેલો તલના કલકનો શ્લેષ કરવાથી ઘા રચાય છે.

ક્ષારથી ખરાખર બળેલાનાં લક્ષણ

પક્વજમ્બવસિતં સન્નં સમ્યદર્ઘમ્

(ક્ષાર મૂક્યાની અસર થવાને કીધે) જે જગા પાકા જાંબુ જેવી કાળી થઈ જાય અને જ્યા ખાટો પડે તે જગા ક્ષારથી ખરાખર (બેઈએ તેટલી) ખળી છે (એમ સમજવું).

ક્ષારથી ખરાખર રીતે બળેલાનાં લક્ષણ

વિપર્યયે ॥ ૩૪ ॥

તામ્રતાતોદકળ્ઢ્વાઘૈર્દુર્દર્ઘમ્

જો એનાથી બિધુ હોય (એટલે જો ક્ષાર મૂકેલી જગા પાકા જાંબુ જેવી કાળી ન થઈ ગઈ હોય અને ત્યાં ખાટો ન પડ્યો હોય) તાખા જેવો રંગ થઈ ગયો હોય, તોદ, ખલુજ (સોબે, વિસ્ફોટ) વગેરે થતું હોય તો તે ઉપરથી જાણવું કે એ જગા ક્ષારથી ખરાખર રીતે ખળી છે.

ખરાખર રીતે બળેલી જગાએ શુ' કરવું ?

તં પુનર્દેદેત્ ।

તેને (ખરાખર રીતે બળેલી જગાને) ફરીથી ક્ષાર મૂકીને ખાળવો.

વધારે પડતું બળ્યાનાં લક્ષણ
મતિદગ્ધે સ્ત્રવેદ્રકં મૂર્ચ્ઝાદાહજ્વરાદયઃ ॥ ૩૫ ॥

બે (ક્ષારથી) વધારે પડતું બળ્યું હોય તો તે જગાએથી કોહી નીકળે છે, મૂર્છા, દાહ, તાવ, (વિસર્પ, સોબે, વિસ્ફોટ) વગેરે થાય છે.

ગુદામાં વધારે પડતું બળે તો શુ' થાય?
ગુદે વિશેષાદ્વિષ્મૂત્રસંરોષોડતિપ્રવર્તનમ્ ।

પુંસ્ત્વોપઘાતો મૃત્યુર્થા ગુદસ્ય શાતનાદ્ધ્રુવમ્ ॥

ગુદા વધારે પડતી બળે તો, (શ્લેષક ઉપમાં જલુવેશ લક્ષણો ઉપરાંત) ખાસ તો અડો-પેશાબ રોકાય છે અથવા કોઈ વાર અડો-પેશાબ બહુ જ થઈ જાય છે, (વીર્યનો નાશ થવાથી) નપુંસકપાત્ર આવે છે અથવા ગુદા ફાટી જવાથી ચોક્કસ મોત થાય છે.

નાકમાં વધારે પડતું બળ્યું હોય તો શુ' થાય?
નાસાયાં નાસિકાવંશદરણાકુચ્ચનોદ્ભવઃ ।

મવેચ્ચ વિવયાદાનમ્

નાકમાં (ક્ષારથી) વધારે પડતું બળ્યું હોય તો નાકનાં બે નસકોરા વચ્ચેનું હાડકું ફાટી જાય છે અને સંકોચાઈ જાય છે અને નાકને પોતાના વિષયનું (સાગી કે ખરાબ ગંધનું) જ્ઞાન થતું નથી.

કાન વગેરેમાં વધારે પડતું બળ્યું હોય
તો શુ' થાય?

તદ્વચ્છ્રોત્રાદિકેષ્વપિ ॥ ૩૭ ॥

તે જ પ્રમાણે કાન વગેરેમાં ક્ષારથી વધારે પડતું બળી ગયું હોય તો કાન વગેરે અવયવ ફાટી જાય છે અને સંકોચાઈ જાય છે તથા એ અવયવને પોતપોતાના વિષયનું (સાંભળવા વગેરેનું) જ્ઞાન થતું નથી.

ક્ષારથી વધારે પડતું બળ્યું હોય તો
શુ' કરવું?

વિશેષાદ્વ્ર સેકોડ્મલ્લેષો મધુ ઘૃતં તિલાઃ ।
વાતપિત્તહ્રા ચેષ્ટા સર્થેવ શિશિરા ક્રિયા ॥૩૮॥
અમ્લો હિ શીતઃ સ્પર્શોન ક્ષારસ્તેનોપસંહિતઃ ।
યાત્યાશુ સ્વાદુતાં તસ્માદમ્લેનિર્વાપયેત્તરામ્ ॥
એમાં (ક્ષારથી વધારે પડતું બળ્યું હોય ત્યાં) ખાસ ખાટાં દ્રવ્યો છાંટવા (કે રેડવાં),

મધ, ઘી અને તેલનો શેષ કરવો તથા વાયુ અને પિત્ત બનેને મટાડે એવી બધી જ ઠંડક આપે એવી ક્રિયા કરવી એ ઇચ્છવા બેગ (હિંતકર) છે. ખાટો રસ અડકવામાં ઠંડો છે. એની સાથે ક્ષાર મળે તો ક્ષાર એકદમ ગળ્યો ખની જાય છે. માટે ખાટા દ્રવ્યોથી બહુ જ ઠંડક કરવી. ('ખાસ' શબ્દ વાપરીને એવું કહેવા માગે છે કે આ શ્લેષકોમાં જલુવેશી ખાસ ક્રિયાઓ ઉપરાંત દૂધ, મસ્તુ કે કાંઈ છાંટીને ઠંડક પાડવાની સામાન્ય ક્રિયા પણ કરવી.)

ક્ષાર ક્યારે મારે અને ક્યારે મટાડે ?

(વિપાન્નિશલાશનિમૃત્યુતુલ્યઃ

ક્ષારો ભવેદલ્પમતિપ્રયુક્તઃ ।

સ ધીમતા સમ્યગ્નુપ્રયુક્તો

રોગાન્નિહન્યાદચિરેણ ઘોરાન્ ॥ ૧ ॥)

(ક્ષાર બે યોછો કે વધારે મુકાય તો ઝેર, અગ્નિ, શસ્ત્ર, વજ્ર (વીજળી પડવી) અને મોત જેવો થાય, પણ એ જ ક્ષાર બે ખુદ્ધિશાળી વૈદ્ય વડે સારી રીતે મુકાયો હોય તો તેથી મહા ભયંકર રોગો પણ તરત મટી જાય.) ડામ દેવાની ક્રિયા ક્ષારથી સારી શા માટે? અગ્નિઃ ક્ષારાદપિ શ્રેષ્ઠસ્તદ્ગઘાતામસમ્ભવાત્ । મેપજક્ષારશ્લેષ ન સિદ્ધાનાં પ્રસાધનાત્ ॥૪૦

અગ્નિથી ખાળેલા (ડામેલા) રોગો ફરીથી થતા નથી તથા દવા, ક્ષાર અને નસ્તરથી ન મટેલા રોગો પણ ડામ દેવાથી મટે છે, તેથી ડામ દેવાની ક્રિયા ક્ષારથી ખાળવાની ક્રિયાથી પણ વધારે સારી છે.

ડામ ક્યાં દેવાય ?

ત્વચિ માંસે સિરાસ્નાયુસન્ધ્યસ્થિયુ સ યુજ્યતે ।

ચામડી, માંસ, શિરા, સ્નાયુ, સાધા અને હાડકાં ઉપર ડામ દેવાય છે.

ક્યા રોગોમાં અને શેના વડે ડામ દેવાય ?

ચામડી જ બળે એવો ડામ ક્યારે

અને શાનાથી દેવો ?

મવાહ્નલાનિમૂર્ધાંતિમન્યકીલતિલાદિયુ ॥ ૪૧ ॥

ત્વગ્દાહો વર્તિગાદન્તસ્યૈકાન્તશરાદિભિઃ ।

મધ, ગ્લાનિ, માથું દુખવું, મંથરોગ, કીલરોગ, તલ વગેરે રોગોમાં (કપડું, ગૂળળ વગેરેની) વાટ, ગાયના દાત, સ્ફટિક મણિ (સૂર્યકાંતમણિ), શર (સાંઠો) વગેરે સાધનથી ચામડી પર ડામ દેવાય છે (=ક્રૂત ચામડીને જ ડામની અસર થાય એવો ડામ દેવાય છે). (વગેરે શબ્દથી સૂચવે છે કે પીપર, ખકરીની ધાંડી, શલાકા (સળી) વગેરેથી પણ ચામડીને ડામ દેવાય છે.)

માંસ બળે એવો ડામ ક્યારે અને શાનાથી દેવો ?

અશોભગન્દરગ્નિનાહીદુષ્ટવ્રજાદિપુ ॥ ૪૨ ॥
માંસદાહો મધુસ્નેહજામ્બવૌષ્ઠગુહાદિભિઃ ।

હરસ, ભગંદર, રસોળી, નાડીમણ, કુટ મણ, (અબ્જુદ, કંકમાળ, હાથીપગ, સારણુગાંઠ) વગેરે રોગોમાં મધ, સ્નેહ, બખવૌષ્ઠ શલાકા, ગોળ, (સોય, મીણ, તાંબુ, લોખંડ, ચાંદી, કાંસુ) વગેરે સાધનથી માંસ બળે એવો ડામ દેવો.

શિરા, સ્નાયુ, સાંધા અને હાડકું બળે એવો ડામ કયા રોગમાં અને કયાં સાધનોથી દેવો ?

શ્લિષ્ટવર્ત્મન્યસ્ત્ત્વાવનીત્યસમ્યગ્ચાદિપુ ॥
સિરાદિદાહસ્તૈરેવ

શ્લિષ્ટવર્ત્મ (ઉ. ૮/૧૭), લોહી નીકળ્યા કરતું હોય, નીલિરોગ, શિરા ખરાખર ન વીધાઈ હોય વગેરે રોગોમાં તે જ સાધનોથી (શ્લોક ૪૨, ૪૨૩માં કહેલા સાધનોથી) શિરા વગેરે (=શિરા, સ્નાયુ, સાંધા અને હાડકું) બળે એવો ડામ દેવો.

ડામ કેને ન દેવો ?

ન દહેત્કારવારિતાન્ ।

મન્તઃશલ્યાસૃજો મિન્નકોષ્ઠાન્

મૂરિવ્રજાનુરાન્ ॥ ૪૪ ॥

જેમને ક્ષાર મૂકવાની મના કરી છે તેમને (શ્લોક ૪૪થી ૭૩), જેમના શરીરમાં અંદર શક્ય હોય, જેમને અંદર શક્ય અને લોહી ભરાઈ રહ્યું હોય, જેમને કોઠો શસ્ત્ર વગેરેથી

બેદાયો હોય, જે ઘણા મણુથી પીડાતા હોય તેમને ડામ દેવો નહિ.

ડામ દીધા પછી શું કરવું ?

સુદગ્ધં વૃનમલ્લકં સ્તિગ્ધર્તીઃ પ્રદેહયેત્ ।

ખરાખર ડામ દેવાય એટલે (ખરાખર ડામ દેવાયાથી રોગની જગા જણાય એટલે) ઘી અને મધ ચોપડીને (જેઠીમધ વગેરે) સ્તિગ્ધ અને ઠંડાં દ્રવ્યોને બઠો લેવ કરવો.

ખરાખર ડામ દેવાયો હોવાનું લક્ષણ તસ્ય લિલ્લં સ્થિતે રક્તે શબ્દવલ્લસિન્નવિત્તમ્ ॥ ૪૫ ॥
પક્તાલકપોતામં સુરોહં નાતિવેદનમ્ ।

યોગ્ય સ્થાન પર ખરાખર ડામ દેવાયો હોવાનું લક્ષણ એ છે કે જ્યારે ડામથી બળવાની ક્રિયા દરમ્યાન નીકળતું લોહી બધ થાય છે, ત્યારે તે જગાએ પરપોટા જેવો (પટપટ) અવાજ થાય છે, તે જગા લસિકાવાળી (ડાહ, શસ્ત્ર વગેરેથી અંગ કપાય ત્યારે શરૂઆતમાં પાણીનાં ટીપાની જે આકૃતિ દેખાય છે તેવાં પાણીના ટીપાના આકારવાળી) થઈ બંધ છે, તે જગા કોઈવાર પાકા તાડફળ જેવા અને કોઈવાર હોલા જેવા રંગની થઈ બંધ છે, સહેલાઈથી રગાઈ બંધ છે અને બહુ પીડા થતી નથી.

દુર્દગ્ધ અને અતિદગ્ધનાં લક્ષણ

પ્રમાદદગ્ધવાસર્વે દુર્દગ્ધાત્યર્થદગ્ધયોઃ ॥ ૪૬ ॥

દુર્દગ્ધ (ડામ ખરાખ દેવાયો હોય તે) અને અતિદગ્ધ (ડામ વધારેપડતો દેવાયો હોય તે) એ બનેના બધાં લક્ષણ (હવે પછી કહેલા) પ્રમાદદગ્ધના લક્ષણ જેવા છે.

પ્રમાદદગ્ધનાં પ્રકાર અને લક્ષણ

ચતુર્ધા તત્તુ તુચ્છેન સહ

તે પ્રમાદદગ્ધ (બેદરકારીથી દેવાયેલો ડામ) તુચ્છદગ્ધ સાથે ચાર બતનો છે (સમ્યગ્દગ્ધ, દુર્દગ્ધ, અતિદગ્ધ અને તુચ્છદગ્ધ).

તુચ્છદગ્ધનાં લક્ષણ

તુચ્છસ્ય લક્ષણમ્ ।

ત્વગ્વિવર્ણોપ્યતેડત્યર્થે ન ચ સ્ફોટસમુદ્ભવઃ ॥ ૪૭ ॥

(ડામ દીધા પછી) ચામડીનો રંગ બદલાય, લાય પુષ્કળ બળે છતાં ફોક્ષા ન ભેદે

એ તુચ્છદગ્ધનું લક્ષણ છે. (જે સ્થાન પર અગ્નિ થોડો જ અડક્યો હોય તેને તુચ્છદગ્ધ સ્થાન કહે છે.)

દુર્દગ્ધનાં લક્ષણ

સસ્તોટદાહતીગ્રીવેં દુર્દગ્ધમ્

જે જગાએ (ડામ દીધાથી) ફોજા ભેંદે, બળતરા બળે, તીમ ભિષા જેવી લાય બળે તે જગા દુર્દગ્ધ છે (એમ બાણવું).

અતિદગ્ધનાં લક્ષણ

મત્તિદાહતઃ ।

માંસલગ્નનસદ્ગોચદાહધૂપનયેદનાઃ ॥૪૮॥

સિરાદિનાશસ્તુષ્મૂર્છાંવળગામ્ભીર્યમૃત્યવઃ ।

વધારેપડનો ડામ દેવાયો હોય તો માંસ લખડી પડે, (શિરા વગેરે) સકોચાઈ બલ્ય, બળતરા બળે, ધુમાડી જેવો ઠાળો રંગ ધઈ બલ્ય છે, પીડા ધાય છે, શિરા વગેરેનો નાશ ધાય છે, તરસ લાગ્યા કરે છે, મૂર્છા આવે છે, ભેંડો ધા પડે છે અને મોત આવે છે.

નોંધ:—સમ્યગ્દગ્ધનું લક્ષણ શ્લોક ૪૫, ૪૫૩માં આપેલું છે.

તુચ્છદગ્ધના ઉપાય

તુચ્છસ્વાગ્નિપ્રતપનેં કાર્યમુખ્યં ચ મેપજમ્ ॥૪૯॥

સ્વાનેડસ્ત્રે વેદનાડ્યર્થે વિલોને મન્દતા રજઃ ।

તુચ્છદગ્ધમાં થોડી એકઠું ધઈને કરી ગયેલું હોય છે તેથી પુષ્કળ પીડા ધાય છે, પણ એ કરી ગયેલું ચુસાઈ બલ્ય તો પીડા નરમ પડી બલ્ય, તેથી તુચ્છદગ્ધ અંગને દેવતાથી તપાવવું અને ગરમ એાસડ આપવાં.

દુર્દગ્ધના ઉપાય

દુર્દગ્ધે સ્તીતમુખ્યં ચ ચુક્યાદાદૌ તત્તો હિમમ્ ॥૫૦॥

દુર્દગ્ધમાં ઠંડું અને ગરમ ઔષધ વારાફરતી કરવું, પણ શરૂઆત ઠંડા ઔષધથી કરવી. (ઠંડું, ગરમ, ઠંડું, ગરમ એ રીતે)

સમ્યગ્દગ્ધ સ્થાનમાં શુ' કરવું

સમ્યગ્દગ્ધે તવક્ષીરિપ્લુત્તચન્દનગૈરિકઃ ॥

લિમ્પેન્સાઝ્યામૃતૈરુર્ધ્વે પિત્તવિદ્રધિવત્ક્રિયા ॥૫૧॥

સમ્યગ્દગ્ધ જગાએ પડેલાં ઘી અને ગ્રેક સાથે વંશોત્થાન, પીપર, સુબડ અને સોના-ગેરુનો શેષ કરવો અને પછી પિત્તવિદ્રધિ માટે જે ક્રિયા કરવાની કહી છે તે ક્રિયા કરવી.

અતિદગ્ધના ઉપાય

મત્તિદગ્ધે દ્રુતં કુર્યાન્સર્વે પિત્તવિસર્પવત્ ।

પિત્તથી ઘેલા વિસર્પમાં જે અંદરનું અને બહારનું ઔષધ કહેલું છે તે બધું અતિદગ્ધમાં તરત જ કરવું.

સ્નેહદગ્ધના ઉપાય

સ્નેહદગ્ધે મૃશતરં રુક્ષં તત્ર તુ યોજયેત્ ॥૫૨॥

સ્નેહથી ડામ દીધો હોય (કે ઢાઝ્યો હોય) ત્યારે અત્યંત લૂખા શેષ વગેરે અત્યંત લૂખી ક્રિયા કરવી, પણ રોગની અવસ્થા પ્રમાણે આગળ કહેવાઈ ગયેલા ઉપાય પણ કરવા.

(શાસ્ત્રક્ષારાગ્નયો યસ્માન્મૃત્યોઃ પરમમાયુષમ્ ।
અપ્રમત્તો મિપ્નુ તસ્માત્તન્

સમ્યગ્વચારયેત્ ॥૧૧॥)

(શસ્ત્ર, ક્ષાર અને અગ્નિ એ મોતનું મોઢું હથિયાર છે, તેથી વેધે બિલકુલ ગફલત કથી વિના સમ્યગ્ચોગ ધાય એવી રીતે એમને ઉપયોગ કરવો.)

સમાપ્યતે સ્થાનમિદં હૃદયસ્ય રહસ્યવત્ ।

અટાંગહૃદયના રહસ્યરૂપ આ સૂત્રસ્થાન પૂરું ધાય છે.

સૂત્રસ્થાન રહસ્યરૂપ શા મટે ?

ઘનાર્થોઃ સૂત્રિતાઃ સૂક્ષ્માઃ પ્રતન્યન્તે હિ સર્વતઃ ।૫૩

(સૂત્રસ્થાન રહસ્યરૂપ છે) કારણ કે આ સૂત્રસ્થાનમાં કુશાગ્ર બુદ્ધિવાળા સમજી શકે એવા વિષયો સૂત્રરૂપે રજૂ કરેલા છે (થોડા શબ્દોમાં પણ) અર્થ સમાય એવી રીતે રજૂ કરેલા છે) અને એ જ વિષયો બધે બાકીનાં બીજાં સ્થાનોમાં) વિસ્તારપૂર્વક કહ્યા છે.

હત્યદ્વાહૃદયં સૂત્રસ્થાને ક્ષારાગ્નિકર્મવિધિ-
નામ ત્રિશત્તમોડધ્યાયઃ ॥ ૩૦ ॥

મહર્ષિ વાગ્મટકૃત

અષ્ટાંગહૃદય

શારીરસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો

હવે સૂત્રસ્થાન પછી આ શારીરસ્થાન શરૂ થાય છે. ચિકિત્સાના આધારરૂપ, આખા શ્રંથના સારરૂપ આઠ અંગો સૂ. ૧/૫માં ગણાવ્યાં છે. એમાં શરીર નિજ અને આગતુ રોગોતું સ્થાન છે, પણ એ શરીર ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થના સાધનરૂપ હોવાથી એનું રક્ષણ કરવા માટે શ્રંથકારે હેતુ (રોગનાં કારણ), લિંગ (રોગનાં લક્ષણ) અને ઔષધ (રોગના ઉપાય) એ ત્રણ સ્કંધ (વિષય-વિભાગ) વાળો આ શ્રંથ લખ્યો છે. તેમાં સૂ. ૧/૫માં શરીરતું સ્થાન પહેલું હોવાથી અને શરીર મુખ્ય હોવાથી પહેલું સૂત્રસ્થાન અને પછી આ શારીરસ્થાન શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. અયાતો ગર્ભાવક્રાન્તિશારીરં ધ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

હવે જમાં ગર્ભની સંપ્રાપ્તિ કહી છે એવું શારીરસ્થાન અમે સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

गर्भं अत्रले शु ?

शुद्धे शुक्रार्तवे सत्वः स्वकर्महेतुश्चोदितः ।

गर्भः सम्पद्यते युक्तिवशादग्निरिवारणो ॥ ૧ ॥

જેમ યુક્તિથી (જરૂરી સાધનસામગ્રીનો ઉપયોગ કરવાથી) અરણિમાં અગ્નિ પ્રકટે છે, તેમ પોતાનાં કર્મ અને ક્લેશથી પ્રેરાયેલા જીવ જીવ (વાયુ વગેરેથી ન બગડેલાં) ભેગાં મળેલાં વીર્ય અને આર્તવમાં યુક્તિથી ગર્ભરૂપે પ્રકટ થાય છે.

(કર્મ=પૂર્વજન્મોનાં કામ. ક્લેશ=અવિધા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ. જે જેવું નથી તેને તેવું બળવું તે અવિધા. દોરડી સાપ નથી છતાં દોરડી સાપ રૂપે દેખાય તેવું નામ અવિધા. અસ્મિતા=આત્મા બહુ ખુદ્ધિથી જુદો નથી એવું સમજાય તેને અસ્મિતા કહે છે. રાગ=સુખ અથવા સુખનાં સાધન પાછળ અંતઃકરણમાં પડી રહેનાર ઇચ્છા. દ્વેષ=દુઃખ અથવા દુઃખનાં સાધન પાછળ અંતઃકરણમાં પડી રહેનાર ક્રોધ. અભિનિવેશ= પૂર્વજન્મના સંસ્કારના બળે સંસારના ભોગોને વળગી રહેવાનો સ્વભાવ અને એ ભોગોને મૃત્યુ ખૂંચવી લેશે એવો મરણનો ભય. યુક્તિ= કોઈપણ બાબત પાર પાડવા માટેનાં સાધન, ઉપાય અને વસ્તુ.)

गर्भं शरीरते वधे छ ?

वीजात्मकैर्महामूर्तैः सूक्ष्मैः सत्त्वानुगैश्च सः ।

માતૃશ્વાહારરસજૈઃ ક્રમાકુક્ષૌ વિવર્ધતે ॥ ૨ ॥

વીર્ય અને આર્તવરૂપ બનેલાં, સૂક્ષ્મ (ઇન્દ્રિયોને અગોચર), જીવને અનુસરનારાં અને માતાના આહારના રસમાંથી છૂટાં પડેલાં (પાંચ) મહાભૂતોથી એ ગર્ભ કૂખમાં (માતાના ઉદરમાં) ધીમેધીમે વધે છે.

एव गर्भाशयमां जते देभातो नथी तेतुं शु ?

तेजो यथाऽर्करश्मीनां स्फटिकेन तिरस्कृतम् ।

નેચ્છનં દડયતે ગચ્છત્સત્વો ગર્ભાશયં તથા ॥ ૩ ॥

જેમ સૂર્યકાંત મણિ પર પડીને પાછું ફેંકાયેલું (પરાવર્તન પામેલું) સૂર્યનાં કિરણોનું તેજ નીચે પડેલા બળતણમાં જતું દેખાતું નથી તેમ

છવ પલ્લુ ગર્ભાશયમાં પેસતો દેખાતો નથી.

(સૂર્યનાં કિરણો સૂર્યકાંતમણિ પર પડે ત્યારે સૂર્યકાંતની નીચે મૂકેલું ખળતલ્લુ સળગી જીંદ છે તે ઉપરથી જમ આપણે અનુમાન કરીએ કે સૂર્યકાંતથી પાછું ફેંકાયેલું સૂર્યતું તેજ ખળતલ્લુમાં પેસતું દેખાતું નથી; છતાં ખળતલ્લુમાં પેકું જ હોતું બેઈએ, તેમ છવ પલ્લુ ગર્ભાશયમાં જતો દેખાતો ન હોવા છતાં એ ગર્ભાશયમાં જતો હોવો બેઈએ એવું સમજવું બેઈએ.)

છવ અનેક રૂપ કેમ ધારણ કરી શકે છે? કારણાનુવિધાયિત્વાત્કાર્યાણાં તત્ત્વમાવતા ।

નાનાંયોન્યાકૃતીઃ સત્ત્વા ઘત્તેડતો દ્રતલોહવત્ ॥૧૧

કાર્યો (ખનાવવાની વસ્તુઓ) પોતાનાં કારણોમાંથી ખનતાં હોવાથી કાર્યોના સ્વભાવ કારણના સ્વભાવ જેવો હોય છે. તેથી જમ પીગળેલું લોહ (જુદાંજુદાં ખીખાંમાં ઢાળવાથી) જુદાજુદા આકાર ધારણ કરે છે, તેમ છવ પલ્લુ એકરૂપ હોવા છતાં (પોતાના પૂર્વજન્મનાં કર્મ અને કલેશ પ્રમાણે) જુદાંજુદાં ભતિ અને આકાર ધારણ કરે છે.

પુરુષ, સ્ત્રી અને નપુંસક એ ભેદ રી રીતે થાય?

અત દ્વ ચ શુક્રસ્ય વાહુલ્યાજ્ઞાયતે પુમાન્ ।

રક્તસ્ય સ્ત્રી, તયોઃ સામ્યે ક્ષીવઃ

એ જ કારણસર (શ્લેક ૩૩માં) ક્ષમા પ્રમાણે કાર્યોના સ્વભાવ કારણના સ્વભાવ જેવો હોવાથી આર્તવ કરતાં વીર્ય વધારે હોય તે પુરુષ જન્મે છે (ખને છે), વીર્ય કરતાં આર્તવ વધારે હોય તે સ્ત્રી જન્મે છે અને એ જ (વીર્ય અને આર્તવ) સરખાં હોય તે નપુંસક જન્મે છે.

એકસાથે ઘણાં બાળકો કેમ જન્મે છે?

શુકાર્તવે પુનઃ ॥૫॥

વાયુના વહુશો મિત્રે યથાસ્વં વહ્નપત્યતા ।

પલ્લુ જ્યારે વીર્ય અને આર્તવ(રજ)ના અનેક ટુકડા વાયુને કીધે ઘઈ બાય છે, ત્યારે વીર્ય અને આર્તવ એ એમાંથી જ વધારે હોય તેને હિસાબે પુરુષભતિનાં કે સ્ત્રીભતિનાં અનેક બાળકો એકસાથે જન્મે છે.

(ભૂંડણુ, કૂતરી વગેરેને એકસાથે અનેક ખચ્ચાં અવતરે તેનું આ જ કારણ છે. એકસાથે એક કરતાં વધારે બાળકો જન્મે એમાં કેટલાંક નર અને કેટલાંક માદા જન્મે કે ખધાં નર અને ખધાં માદા જન્મે એનો આધાર વાયુથી પડેલા વીર્ય અને આર્તવ(ભેગા)ના ટુકડાઓમાં કેટલા ટુકડામાં વીર્ય અને આર્તવ-માંથી શુ' વધારે છે તેના પર છે.)

કઠંગી ભત અને આકારણ કારણ વિયોતિવિકૃતાકારા જાયન્તે વિકૃતૈર્મલૈઃ ॥૬॥

ખગડેલા (પોતાનો માર્ગ છોડીને ખીજે માર્ગે ગયેલા) વાયુ વગેરે મળોને કીધે કઠંગી ભતના અને કઠંગા આકારવાળા ગર્ભ જન્મે છે.

સ્ત્રીને ક્યારે, ફેટલા દિવસ, ક્યારથી, ક્યાં સુધી અટકાવ આવે?

માસિ માસિ રજઃ સ્ત્રીણાં રસજં સ્વવતિ જ્યહમ્ ।
વત્સરાદ્દ્વાદશાદૂર્ધ્વે યાતિ પચ્ચાશતઃ ક્ષયમ્ ॥૭॥
આહારરસમાંથી (રસધાતુમાંથી નહિ) ઉત્પન્ન થયેલું રજ (અટકાવ, આર્તવ) સ્ત્રી-એને (લગભગ) ખાર વરસની ઉંમર થયા પછી મહિને મહિને (દર મહિને) ત્રણ દિવસ સુધી નીકળે છે, અને (લગભગ) પચાસ વરસની ઉંમર થયા પછી તેનો નાશ થાય છે (ખંધ થઈ બાય છે).

સમર્થ પુત્ર અવતરવાનાં કારણો

પૂર્ણવોદશવર્ષા સ્ત્રી પૂર્ણવિશેન સજ્જતા ।

શુદ્ધે ગર્ભાશયે માર્ગે રક્તે શુક્રેડનિલે હૃદિ ॥૮॥

વીર્યવન્તં સુતં સ્ત્રી

જને વીસ વર્ષ (ઉંમર) પૂરાં થયાં હોય એવા પુરુષ પાસે મૈથુન કરાવેલી સોળ વર્ષ (ઉંમર) પૂરાં થયાં હોય એવી સ્ત્રી બે ગર્ભાશય, ગર્ભને ખહાર નીકળવાનો રસ્તો, રજ (આર્તવ), વીર્ય, વાયુ અને હૃદય શુદ્ધ (દોષીથી ખગધ્યા વિનાનાં) હોય તે (ઘણું-ખરું) વીર્યવાન (સમર્થ) પુત્રને જન્મ આપે છે.

તતો ન્યૂનાદ્યો પુનઃ ।

રોગહ્યાયુરઘન્યો વા ગર્ભો ભવતિ નૈવ વા ॥૯॥

પલ્લુ સ્ત્રી અને પુરુષ બે એથી એછી

ઉમ્ભરનાં હોય (અને ગર્ભાશય વગેરે શુદ્ધ ન હોય) તો ગર્ભ રોગી; દૂઠા આવરદા-પાળો અને અધન્ય થાય છે અથવા ગર્ભ રહેતો જ નથી.

ગર્ભ ન રહેવાનાં કારણો

વાતાદિકુળપન્થિયપૂયક્ષીણમલાહ્વયમ્ ।
વીજાસમર્થે ર્તોસ્તમ્

વાયુ વગેરે દોષો, કુલુપ (મુડકું, મડદા જેવું ગંધાતું), શ્રંથિ (ગાંઠ, રસોળી) પૂય (પરુ), ક્ષીણ અને મળ (ઝાડો, પેશાબ) એ સંજ્ઞાથી ઓળખાવાંતું વીર્ય અને આર્તવ ગર્ભના ખીજરૂપ બનવાને શક્તિમાન થતુ નથી.

વાયુથી ખગડેલા વીર્યને વાતશુક્ર, પિત્તથી ખગડેલા વીર્યને પિત્તશુક્ર, કંકથી ખગડેલા વીર્યને કંકશુક્ર કહે છે. મડદા જેવા ગંધાતા વીર્યને કુલુપશુક્ર કહે છે. ગંઠાઈ ગયેલા વીર્યને શ્રંથિ-શુક્ર કહે છે. પરુ જેવા વીર્યને પૂયશુક્ર કહે છે. ક્ષીણ થઈ ગયેલા વીર્યને ક્ષીણશુક્ર કહે છે. ઝાડા જેવા વીર્યને મલશુક્ર (પુરીપશુક્ર) કહે છે અને પેશાબ જેવા વીર્યને પણ મલશુક્ર (મૂત્રશુક્ર) કહે છે. એ જ રીતે એટલા જ પ્રકાર સ્ત્રીના આર્તવના પણ હોય છે.

વીર્ય અને આર્તવ ઠઈ બાતનું છે તે
ઓળખવાની રીત

સ્વલિહ્નદોષજ ઘટેત્ ॥ ૧૦ ॥

રક્તેન કુળર્પ, સ્ત્રેષ્મવાતાભ્યાં ગ્રન્થિસન્નિમમ્ ।
પૂયામં રક્તપિત્તાભ્યાં, ક્ષીણં મારુતપિત્તતઃ ॥ ૧૧ ॥

સુ. ૧/૧૦૩૧થી ૧૧૩૨માં આપેલાં દરેક દોષનાં લક્ષણો ઉપર વીર્ય અને આર્તવ કયા દોષથી ખગડેલું છે તે કહેલું. સોડા ખગડેલું હોય તો કુલુપવીર્ય કે કુલુપઆર્તવ છે એમ કહેલું. કંક અને વાયુ ખને ખગડ્યા હોય તો રસોળી જેવો આકાર થઈ બાક છે તેને શ્રંથિશુક્ર કે શ્રંથિઆર્તવ કહેલું. સોડા અને પિત્ત એ ખને ખગડ્યાં હોય તો વીર્ય અને આર્તવ પરુ જેવું થઈ બાક છે તેને પૂયશુક્ર અને પૂયઆર્તવ કહેલું. વાયુ અને પિત્ત એ ખને ખગડ્યાં હોય તો વીર્ય અને આર્તવ ઝાડાં

થઈ બાક છે માટે એને ક્ષીણશુક્ર અને ક્ષીણ-આર્તવ કહેલું.

કૃત્સ્નાપ્યેતાન્યસાધ્યં તુ ત્રિદોષં મૂત્રવિદ્મમમ્ ।

(શ્લોક ૧૦થી ૧૧માં ગણાવેલાં) આ બધાં વીર્ય અને આર્તવ દુઃસાધ્ય (સુધારવાં મુશ્કેલ) છે, પણ ત્રણે દોષ ખગડવાથી થયેલાં હોવાથી પેશાબ જેવાં વીર્ય અને આર્તવ તથા ઝાડા જેવાં વીર્ય અને આર્તવ અસાધ્ય (ન મટી શકે એવાં) છે.

ખગડેલું વીર્ય સુધારવાના ઉપાય

કુર્યાદ્વાતાદિમિદુંદ્રે સ્વૌપચમ્

વીર્ય વાયુ વગેરે દોષોથી ખગડેલું હોય તો જે દોષ કાખ્યો હોય તેને મટાડવાનું ઔષધ કરવું (સ. અ. ૧૩).

કુળવે પુનઃ ॥ ૧૨ ॥

ઘાતકીપુષ્પલદિરદાહિમાર્જુનસાધિતમ્ ।

પાયવેન્સર્પિરયવા વિપકમસનાદિમિઃ ॥ ૧૩ ॥

પણ કુલુપશુક્ર હોય તો ધાવડીનાં ફૂલ, ખેર, દાડમ અને સાદડ એટલી વસ્તુઓથી સિદ્ધ કરેલું ઘી અથવા અસનાદિ ગણનાં ઔષધોથી પકવેલું ઘી પીવું.

પલાશમસ્માશમિદ્વા ગ્રન્થ્યામે

વીર્ય રસોળી જેવું ગંઠાઈ ગયું હોય તો ખાખરાની ભસ્મ કે પાપાણ્ણેદથી પકવેલું ઘી પાવું.

પૂયરેતસિ ।

પરુપકવટાદિશ્યામ્

વીર્ય પરુ જેવું હોય તો પરુકાદિ ગણ અને ન્યઓષાદિ ગણનાં ઔષધોથી પકવેલું ઘી પાવું.

ક્ષીણે ગુરુકરી ક્રિયા ॥ ૧૪ ॥

વીર્ય ઓછું થઈ ગયું હોય તો વીર્ય બને એવી ક્રિયા કરવી.

સંગુરો વિદ્મમે સર્વોદિશ્ચુસેષ્યાદિ-

સાધિતમ્ ।

વિવેત

ઝાડા જેવું વીર્ય હોય તો પહેલાં દરદીએ વખન અને વિચચનથી ગુશોધન કરીને પછી

હિંગ, વીરલુવાળો, (ચિત્રક, કાંગ, રિસામણી, કમળતું કુમળું મૂળ) એટલાં ઔષધથી સિદ્ધ કરેલું ઘી પીવું.

બગરેલા આર્તવના ઉપાય

મન્થ્યાર્તવે પાઠાદ્યોપવૃક્ષકર્જં જલમ્ ॥ ૧૫ ॥

(શ્રંધિઆર્તવ, કુલ્પઆર્તવ, પૂયઆર્તવ અને ક્ષીલુઆર્તવ સિવાયના ખાકીના આર્તવ-રોગોમાં તે તે જાતના બગરેલા વીર્ય પ્રમાણેના ઉપાય કરવા પશુ) શ્રંધિઆર્તવમાં કાળી પાટ, ત્રિકટુ અને ઇદ્રજ્યવતુ પાણી પીવું.

વેર્યં ક્ષુણ્ણવપૂવાસ્તે ચન્દનં વહ્યતે તુ યત્ ।

ગુહ્યરોમે ચ તન્સર્વે કાર્યે સોતરવસ્તિકમ્ ॥૧૬॥

કુલ્પઆર્તવ અને પૂયઆર્તવમાં (પાણી સાથે) ચન્દન પીવું. તે ઉપરાંત ઉત્તરસ્થાનમાં ગુહ્યરોગપ્રતિષેધાધ્યાયમાં જે બધું કરવાનું કહેવામાં આવશે તે અને ઉત્તરખસ્તિ એટલું કરવું. (ક્ષીલુઆર્તવને ઉપાય કહ્યો નથી, કારણ કે એ સમજી લેવાનો છે. જેમ વીર્ય ઓછું થઈ ગયું હોય ત્યારે વીર્ય બને એવી ક્રિયા કરવાની છે તેમ આર્તવ ઓછું થઈ બંધ ત્યારે લોહી બને એવી ક્રિયા કરવી બેઈએ એવું સમજી લેવાનું છે.)

સારો ગર્ભ રહી શકે એવા ગુહ્યવીર્યનાં લક્ષણ ગુહ્ય ગુહ્યં ગુરુ સ્નિગ્ધં મધુરં વહલં યત્ ।

ઘૃતમાશ્નિકૃતેલામં સદ્મર્મય

ધોળા, ભારે, સ્નિગ્ધ, ગળ્યા, ઘટ્ટ, પુષ્કળ, ઘી જેવા, મધ જેવા અને તેલ જેવા વીર્યથી સારો ગર્ભ રહે છે.

(ઘી જેવા વીર્યથી ગોરો, મધ જેવા વીર્યથી આછો કાળો અને તેલ જેવા વીર્યથી ઘેરો કાળો ગર્ભ રહે છે.)

સારો ગર્ભ રહી શકે એવા ગુહ્ય

આર્તવનાં લક્ષણ

માતૃવં પુનઃ ॥ ૧૭ ॥

લાક્ષણસદશાશ્લામં ધોતં યચ્ચ વિરજ્યતે ।

પશુ જે આર્તવ લાખના રસ જેવું, સસલાના લોહી જેવું અને ધોવાથી રંગ ભિતરી બંધ એવું હોય તે આર્તવથી સારો ગર્ભ રહે છે.

ગર્ભ રહે તે પહેલાં સ્ત્રીપુરુષ

કેવા હોવાં બેઈએ ?

ગુહ્યગુકાર્તવં સ્વસ્થં સંરક્તં મિથુનં મિથઃ ॥૧૮॥

સ્નેહઃ પુંસત્તૈઃ સ્નિગ્ધં ગુહ્યં શીલિતવસ્તિકમ્ ।

ગર્ભ રહે તે પહેલાં સ્ત્રીપુરુષનું યુગલ (બેઈ) ગુહ્ય વીર્ય અને ગુહ્ય આર્તવવાળું, તદ્દન નારીગી, પરસ્પર પ્રેમાળ, મનગમતો પુત્ર અવતરે એવો ગર્ભ રહે એવા સ્નેહાથી સ્નિગ્ધ થયેલું, વમન અને વિરેચનથી ગુહ્ય થયેલું અને નિત્ય ખસ્તિ ક્ષીધેલું હોવું બેઈએ.

પુરુષે ખાસ ગુહ્ય કરવું ?

નરં વિદ્યોગતક્ષીરાઝ્યૈર્મધુરોપચસંસ્કૃતૈઃ ॥ ૧૯ ॥

એવા યુગલમાંના પુરુષને ખાસ કરીને ગળ્યાં ઔષધથી સિદ્ધ કરેલાં ઘી અને દૂધ પાવાં.

સ્ત્રીએ ખાસ ગુહ્ય કરવું ?

નારી તૈલેન માર્પેષ્ઠ પિત્તલૈઃ સમુપાચરેત્ ।

એવા યુગલમાંની સ્ત્રીને (ખાસ કરીને) પિત્ત કરે એવાં તેલ અને અડદ ખવડાવવાં.

ગર્ભ ધારણ કરવાને યોગ્ય સ્ત્રીનાં લક્ષણ

ધ્યામસપ્રવદનાં સ્ફુરત્ત્રોણિપયોચરામ્ ॥ ૨૦ ॥

ત્રસ્તાશિકુક્ષિં પુંસ્કામ્યાં વિદ્યાદતુમર્તીં સ્ત્રિપમ્ ।

જે સ્ત્રીનાં મોં (કંઈ પણ રોગ વિના) સુકાવું (પાતળું થઈ ગયેલું) હોય અને પ્રસન્ન (નિર્ભય) હોય, જેનાં કૂલા અને સ્તંભ ફરકતા (ઘડકતા) હોય, જેની આખો અને કૂખ નમણી હોય, અને જેને પુરુષ ભોગવવાની ઇચ્છા થઈ હોય એ સ્ત્રી ઋતુમતી (ગર્ભ ધારણ કરવાને યોગ્ય) છે એમ જાણવું.

ઋતુકાળ વિના ગર્ભ ન રહેવાનું કારણ

પક્વં સન્નોત્તમયાતિ દિનેડર્તિતે યથા, તથા ॥૨૧

ઋતાવતીતે યોનિઃ, સા ગુહ્યં નાતઃ પ્રતીચ્છતિ ।

જેમ દિવસ આધમતા કમળ બિડાઈ બંધ છે તેમ ઋતુ (શ્લોક ૨૬, ૨૬૩) વહી જતાં યોનિ (કમળ) બિડાઈ બંધ છે, તેથી તે વીર્યને ઝીલી શકતી નથી.

માસેનોપવિતં રક્તં વમનીશ્યામૃતૌ પુનઃ ॥ ૨૨ ॥

ઈપત્કૃષ્ણં વિગન્ધં ચ વાયુર્યોનિમુલાદ્દેવ્ ।

(આહારના રસને ક્ષીધે) મહિના સુધી

વધેલા, (આર્તવને બહાર કાઢનાર વાયુના સંબંધમાં આવવાથી) જરા કાળા અને ગંધ વિનાના આર્તવને વાયુ ઋતુકાળમાં (શ્લે. ૨૬, ૨૬૩) જે ધમની દ્વારા યોનિના મુખમાંથી બહાર ધકેલે છે. (તેથી ઋતુકાળમાં યોનિના કમળતુ મોં ખુલ્લું રહે છે.)

અટકાવના ત્રણ દિવસ સ્ત્રીએ કેવી રીતે રહેવું?

તતઃ પુષ્પેક્ષણાદેવ કલ્યાણધ્યાયિની જ્યહમ્ ॥૨૩
મૃજાલક્ષ્ણારહિતા ઝર્મસંસ્તરશાયિની ।

ક્ષૈરેયં યાવકં સ્તોકં કૌપ્તશોધનકર્ષણમ્ ॥ ૨૪ ॥
પર્ણે શરાવે હસ્તે વા મુજ્જીત બ્રહ્મચારિણી ।

પછી અટકાવ દેખાય કે તરત જ ત્રણ દિવસ સુધી સ્ત્રીએ શુભ વિચારોમાં રહેવું, નાહવું ધોવું નહિ; શણગાર ઉતારી નાખવા, ડાભની સાદડી પર સૂવું, (કોઠામાં ગર્ભ રહેતો હોવાથી) કોઠાનું શોધન કરે અને કર્ષણ કરે એવી દૂધમાં રાધેલા જવની વાની જ ખોરાક તગકે પાદડા પર, કોડિયામાં કે હથેલીમાં લઈને થોડી જ ખાવી (ખીજું કંઈ પણ ખાવું નહિ અને ખીજું વાણસ વાખરવું નહિ) તથા પ્રહ્લચર્ચં પાળવું.

અટકાવના ચોથે દિવસે શું કરવું?

ચતુર્થેઽહ્નિ તતઃ સ્નાતા શુક્લમાલ્યા-

મ્બરા શુચિઃ ॥ ૨૫ ॥

इच्छन्ती भर्तृसदृशं पुत्रं पश्येत्पुनः पतिम् ।

પછી ચોથે દિવસે નાહાને, ધોળી કૂલમાળા (હાર, ગજરા, વેણી) તથા ધોળા વસ્ત્ર પહેરીને, તન અને મનથી સ્વચ્છ થઈને, પતિના જેવો પુત્ર ઇચ્છતી સ્ત્રીએ સૌથી પહેલાં પતિને બેવો.

ઋતુકાળના દિવસો : છોકરો કે છોકરી

અવતરવાનો નિયમ

ઋતુસ્તુ દ્વાદશ નિશાઃ

पूर्वास्तिस्रोऽत्र निन्दिताः ॥ ૨૬ ॥

एकादशी च, युगमासु स्यात्पुत्रो-

ऽन्यासु कन्यका ।

પાર રાત સુધી ઋતુકાળ હોય છે. તેમાં પહેલી ત્રણ રાત (મૈથુન માટે) નિષિદ્ધ છે

તથા અગિયારમી રાત પણ નિષિદ્ધ છે. બેકી સંખ્યાની રાતે (૪, ૬, ૮, ૧૦, ૧૩ મી રાતે) પુત્ર જન્મે એવો ગર્ભ રહે છે અને બેકી સંખ્યાની રાતે (૫, ૭, ૯ મી રાતે) પુત્રી અવતરે એવો ગર્ભ રહે છે.

(બેકી સંખ્યાની રાતે આર્તવ ઓછું હોવાથી પુત્રગર્ભ રહે છે, પણ બેકી સંખ્યાની રાતે આર્તવ વીર્ય કરતાં વધારે હોવાથી વીર્ય પ્રમાણમાં ઓછું પડે છે તેથી પુત્રીગર્ભ રહે છે. પણ બે આહારવિહારને ક્ષીધે બેકી સંખ્યાની રાતે આર્તવ વીર્યથી વધી જાય તેા છોકરી તેા અવતરે પણ તે છોકરી દેખાવમાં છોકરા જેવી, નખળી અને ઓછાં અંગવાળી હોય. બે આહારવિહારને ક્ષીધે બેકી સંખ્યાની રાતે આર્તવ કરતાં વીર્ય વધી જાય તેા અવતરે તેા છોકરો પણ તે છોકરો દેખાવમાં છોકરી જેવો, નખળો અને ઓછાં અંગવાળો હોય. અગિયારમી રાતે અને તેરમી રાતે મૈથુન કરવાથી નપુસક બાળક જન્મે.)

ઇન્ધા પ્રમાણેનું બાળક અવતરે એવી રીતે ઉપાધ્યાયોઽથ પુત્રીયં કુર્વીત વિધિવદ્વિધિમ્ ॥૨૭
નમસ્કારપરાયાસ્તુ શૂદ્રાયા મન્ત્રવર્જિતમ્ ।

પછી અથર્વવેદ બહુનાર ગોરે (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્યની સ્ત્રી)ની બાબતમાં અવતરનાર પુત્ર માટે હિતકર હોય એવો વેદવિધિ વિધિ-પુરઃસર કરવો, પણ નમસ્કાર કરીને બેઠેલી શૂદ્ર સ્ત્રીની બાબતમાં એ જ વિધિ મંત્રોચ્ચાર કર્યા વિના કરવો.

અવગ્ધ્ય પર્વ સંયોગઃ સ્યાદપત્યં ચ કામતઃ ॥૨૮॥

એ રીતે (વેદવિધિ કરવાથી) સ્ત્રીપુત્રને સંયોગ સફળ થાય છે (ગર્ભ રહે છે) અને ઇન્ધા પ્રમાણેનું બાળક અવતરે છે.

સન્તો હ્યાહુરપત્યાર્યે દમ્પત્યોઃ સક્ષીત રહઃ ।

સારા માણસો કહે છે કે વરવહુની એકાદ-માં સંગતિ બાળક મેળવવા માટે છે. (મૈથુન-નું સુખ મેળવવા માટે નહિ.)

સંગતિ=ખાસ સમયને યોગ્ય ખાસ સંયોગ-દુરપત્યં કુલાહારો ગોત્રે જાતં મહત્યપિ ॥ ૨૯ ॥

ઊંચા કુળમાં જન્મેલું હોય તેાપણ ખરાખ આળકને કુલાંગર (કુળમાં અગારા) કહે છે.

इच्छेतां यादृशं पुत्रं तद्रूपचरितांश्च तौ ।
चिन्तयेतां जनपदांस्तदाचारपरिच्छदौ ॥ ૩૦ ॥

માખાપ જેવો પુત્ર (કે પુત્રી) ઇચ્છતાં હોય તેના જેવાં આચરણ અને પરિચ્છદ (રાચ-રચીલું અને પરિવાર) એમણે રાખવાં તથા ઇચ્છેલા ખાળક જેવાં રૂપરંગ અને આચરણ-વાળા (અમુક દેશના) ઘોડોનું ચિંતવન કરવું.

कर्मान्ते च पुमान् सर्पिःक्षोरशाल्योदनाशितः ।
प्राग्दक्षिणेन पादेन शय्यां मौहूर्तिकान्क्षया ॥ ૩૧ ॥
આરોઢેત્ સ્ત્રી તુ વામેન તસ્ય દક્ષિણપાર્શ્વતઃ ।
સૈલમાપોત્તરાહારા તત્ર મન્ત્રં પ્રયોજયેત્ ॥ ૩૨ ॥

વેદવિધિ પ્રમાણેનું કર્મ પૂરું થાય પછી ઘી, દૂધ અને શાલિયોખાનો સાત ખાઈને સારું મુદૂર્ત (મહૂરત) કાઢી આપનાર બેશીની આજ્ઞાથી (સારા મુદૂર્તમાં) પુરુષે પહેલાં જમણે પગ પથારીમાં (ખાટલામાં) મૂકીને (સ્ત્રીથી પહેલાં) ખાટલામાં ચઢવું; અને તેલ અને અડદ જેમાં આગળ પડતા હોય એવો આહાર ખાધેલી સ્ત્રીએ પહેલો ડાખો પગ ખાટલામાં મૂકીને પુરુષની જમણી ખાણુએથી ખાટલામાં ચઢવું; અને ત્યાં નીચેનો મત્ર લણવો :-

ખાટલામાં લણવાનો મત્ર

ॐ माहिरसि मायुरसि सर्वतः

પ્રતિઘાસિ ઘાતા ત્વાં

दघातु विघाता त्वां दघातु ब्रह्मवर्चसा भवेति ।
ब्रह्मा बृहस्पतिविष्णुः सोमः सूर्यस्तथाऽश्विनौ ।
भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं ददतु मे सुतम् ॥ ૩૩ ॥

(સંસ્કૃતમાં રચેલો મત્ર સંસ્કૃતમાં લણવો).

તું અહિ (શેષ લગવાન) છે, તું આબુલ્ય છે, તું બધી ખાણુએ આધારરૂપ છે, બ્રહ્મા તને ઘટે (મોકલે, પ્રેરે), વિઘાતા તને મોકલે, તું બ્રહ્મજ્ઞાનના તેજથી બન; બ્રહ્મા, બૃહસ્પતિ, વિષ્ણુ, સૂર્ય, અને અશ્વિન, ભગ (લક્ષ્મી), મિત્ર (આદિત્ય) અને વરુણ મને વીર પુત્ર આપો.

सान्त्वयित्वा ततोऽन्योन्यं सविशेतां

મુદાન્વિતૌ ।

उत्ताना तन्मना योपिच्छिष्टेदङ्गैः सुखंस्थितैः ॥ ૩૪ ॥

પછી વચબુએ એકબીબને વહાલનાં મોકાં વચનો કહીને ક્ષોભ દૂર કરીને આનંદમાં આવી જઈને મૈથુન કરવું. મૈથુન દરમ્યાન સ્ત્રીએ ચતા સૂવું, મૈથુનમાં જ મન રાખવું અને શરીરના અવયવો ખરાખર ગોડવેલા રાખવા (વાંકાચૂંકા કે ઊંચાનીચા રાખવા નહિ).

तथा हि वीजं गृह्णाति दोषैः स्वरूपानमास्थितैः ।

સ્ત્રીએ એવી રીતે સૂઈ રહેવાનું કારણ એ છે કે શ્લોક ૩૪માં કહ્યા પ્રમાણે વર્તવાથી દોષો પોતપોતાના સ્થાનમાં રહ્યા હોય તે સ્થિતિમાં (=દોષોનો પ્રકાપ થયા વિના) સ્ત્રી ખીજ (ગર્ભ) ધારણ કરે છે.

તરત ગર્ભ રહી હોવાનાં લક્ષણ

लिङ्गं तु सद्योगर्भाया योग्या वीजस्य सङ्ग्रहः ॥ ૩૫ ॥
तृप्तिर्गुस्त्वं स्फूर्णं द्यુकास्ताननुयन्चनम् ।

હૃદયસ્પન્દનં તન્દ્રા તૃગ્લાનિલોમહર્ષણમ્ ॥ ૩૬ ॥

જ સ્ત્રીને તરત ગર્ભ રહે ને સ્ત્રીનાં લક્ષણ એ છે કે યોનિ સારી રીતે ખીજને ગ્રહણ કરે છે, સ્ત્રીને તૃપ્તિ થાય છે, કૂખ ભારે થાય છે અને ફરકે છે, વીર્ય અને આર્તવ યોનિના મુખમાંથી બહાર નીકળી જતાં નથી, હૃદય ફરકે છે, સુસ્તી આવે છે, તરસ લાગ્યા કરે છે, મન ઉદાસ રહે છે અને ફવાડાં ભેલા થઈ ભાય છે.

પહેલા મહિનામાં ગર્ભની અવસ્થા

अद्यक्तः प्रथमे मासि सप्ताहात्कललीभवेत् ।

गर्भः पुंसवनान्यत्र पूर्वं ध्यक्तेः प्रयोजयेत् ॥ ૩૭ ॥

પહેલા મહિનામાં શરૂઆતના સાત દિવસ પછી ગર્ભ કલલ (ક્ષીટના ગોળ ઘોચા) જેવો હોય છે અને આખો પહેલો મહિનો અવ્યક્ત રહે છે (એટલે, ગર્ભમાં અવયવો વગેરે બંધાતા નથી). માટે ગર્ભમાં અવયવો વ્યક્ત થાય (જુદાજુદા તરી આવે એ રીતે બંધાય) તે પહેલાં (એટલે, પહેલા મહિનામાં) છાકરો અવતરે એવાં ઔષધ આપવાં.

बली पुरुषकारो हि दैवमप्यतिवर्तते

(જે પૂર્વજન્મના કર્મથી આ જન્મે છોકરી અવતરવાનું નિર્માણ થયું હોય અને તેથી વીર્ય અને આર્તવના મિશ્રણમાં વીર્ય કરતાં આર્તવ વધારે હોય તેા નિયમ પ્રમાણે છોકરી જ અવતરવી બોઈએ, અને આર્તવ કરતાં વીર્ય વધારે હોય તેા છોકરો જ અવતરવો બોઈએ. તેા પછી પહેલા મહિનામાં છોકરો અવતરે એવાં ઔષધો ખવડાવવાથી છોકરીનેા છોકરો શી રીતે થઈ શકે? આ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે)

કારણ કે પુરુષાર્થ (ઉદમ) ખળવાન હોય તેા તે નસીબને પણ પાછું પાડી દે છે.

છોકરો અવતરે એવા પ્રયોગ

પુષ્યે પુરુષક હૈમં રાજતં વાડયવાડડયસમ્ ॥૩૮
કૃત્વાડમ્નિવર્ણે નિર્ગાંય ક્ષીરે તસ્યાજ્જલિં પિવેત્ ।

પુષ્ય નક્ષત્રમાં સોનાના, ચાંદીના કે લોઢાના ખનાવેલા પુરખની આકૃતિવાળા પૂતળાને (ઢીંગલાને) દેવતામાં તપાવીને એ પૂતળું દેતા જેવું લાલચોળ થઈ બચ ત્યારે એને દૂધમાં છમકારીને (હખાડીને ટાકું પાડીને) એ દૂધમાંથી ૧૬ તોલા દૂધ (સ્રીએ) પીવું.

ગૌરવ્હમપામાર્ગે જીવકર્પ્યમસૈર્વકાન્ ॥ ૩૯ ॥
વિવ્રે-પુષ્યે જલે પિષ્ટાનેકદ્વિત્રિસમસ્તશઃ ।

ધોળા દાંડાને અથેઠા, જીવક, ઋષભક અને કાટાઅશોળિયો એ ચારે ઔષધોને અલગ અલગ લસોટીને પુષ્ય નક્ષત્રમાં એ દરેકને છૂકું છૂકું પીવું, એ ચારમાંથી જે જે ભેગા કરીને જેટલાં મિશ્રણ થાય તે મિશ્રણેા જુદાંજુદાં પીવા, એ ચારમાંથી ત્રણ ત્રણ ભેગાં કરીને જેટલાં મિશ્રણો થાય તે મિશ્રણો જુદાંજુદાં પીવાં અને એ ચારેને ભેગાં કરીને ખનેલું એક મિશ્રણ પીવું.

ક્ષીરેણ શ્વેતવૃહતીમૂલં નાસાપુટે સ્વયમ્ ॥૪૦॥
પુત્રાર્થે દક્ષિણે સિશ્વેદ્રામે લુહિત્વાચ્છયા ।

જેને ધોળાં દૂધ આવે છે એવી ભેરીંગણીના મૂળને દૂધ સાથે લસોટીને કલક (લૂગદી) ખનાવવી. એ લૂગદીની પોટલી કરીને (ગર્ભિણી સ્રીએ) પોતે જે પુત્ર મેળવવાની ઇચ્છા હોય તેા જમણા નસકોરામાં નિચોવવી અને પુત્રી

મેળવવાની ઇચ્છા હોય તેા ડાબા નસકોરામાં નિચોવવી.

પયસા લક્ષ્મણામૂલં પુત્રોત્પાદસ્થિતિપ્રદમ્ ॥૪૧॥
નાસયાડડસ્યેન વા પીતં વટશુક્લાષ્ટકં તથા ।
ઔષધીર્જાંડનીયાથ ઘાઘ્યાન્તરુપયાજયેત્ ॥૪૨॥

પુત્ર ઉત્પત્ત કરે એવું અને પુત્ર જન્મતો ન હોય તેા જિવાટે એવું લક્ષ્મણાનું મૂળ કે વડના ઝાડની આક કૃપળો નાકમાંથી કે મોંથી પીવી, અથવા જીવનીયગણનાં ઔષધોનેા શરીરની ઉપર (નાહવામાં, ચોળવામાં વગેરે નીને) તથા અંદર (ખાવાપીવા વગેરેમાં) ઉપયોગ કરવો.

ગર્ભ ઉદરમાં ટકી રહે તે માટે કરવાનેા ઉપાય ઉપચારઃ પ્રિયહિતૈર્મત્રાં મૃચૈશ્ચ ગર્મમૃત્કુ ।
નવનીતઘૃતક્ષીરૈઃ સદા ચનામુપાચરેત્ ॥ ૪૨ ॥

ગર્ભિણી સ્રીના વરે અને નોકરો(કે સેવકો)એ ગર્ભિણીને ગમે એવા પણ પચ્ય હોય એવા આહારવિહાર કરાવીને ગર્ભ ઉદરમાં ટકી રહે એવો ઉપચાર કરવો; અને એને માફક આવે એ રીતે માખણ, ઘી અને દૂધ ખવડાવવાથી ઉપચાર કરવો.

○ ગર્ભિણીએ શુ' શુ' ન કરવું?
વતિથ્યંવાયમાયાસં મારં પ્રાવરણં શુરુ ।

મકાલજાગરસ્વપ્ન કઠિનોત્કટકાસનમ્ ॥ ૪૪ ॥
શોકક્રોધભયોદ્વેગવેગધ્રુવાવિધારણમ્ ।
ઉપવાસાધપતીક્ષ્ણોષ્ણગુરુવિષ્મિભોજનમ્ ॥ ૪૫ ॥
રક્તં નિવસન શ્વશ્નકૃપેશ્નાં મયમામિપમ્ ।
ઉત્તાનશયનં યચ્છિયો નેચ્છન્તિ તત્સ્યજેત્ ॥ ૪૬ ॥
તથા રક્ત્સૃતિં શુદ્ધિં ઘસ્તિમામાસતોડપ્રમાત્ ।
અર્મિર્ગમઃ સ્વેદામઃ કુક્ષોં શુષ્કેન્નિવ્રયેત વા ॥ ૪૭ ॥

સગભાં સ્રીએ ખહું મૈથુન કરવું નહિ, ખહું મહેનત કરવી નહિ, ભાર જીવકવો નહિ, ભારે (વજનહાર) પહેરવુંએાહવું નહિ, ઉદમવાને વખતે બગવું નહિ, બગવાને વખતે ઊંઘવું નહિ, કંડણુ જગા ઉપર કે કંડણુ બેઠક ઉપર બેસવું નહિ, અધૂકડા બેસવું નહિ, શોક કરવો નહિ, ક્રોધ કરવો નહિ, ખીવું નહિ, મનને ઉદ્વેગ કરવો નહિ, તેર વેગાને અને અલાવાને શેકવા

નહિ, ઉપવાચ કરવો નહિ, મુસાફરી કરવી નહિ; તીક્ષ્ણ, ગરમ, ભારે અને વિષ્ટલી ભોજન ખાવું- પીવું નહિ; રાતુ વચ્ચે પહેરવું નહિ, ખાડા કોતરોમા અને કૂવામા બેવું નહિ, દારૂ પીવો નહિ, માસ ખાવું નહિ, ચતા સૂવું નહિ, જેને અનેક સુવાવડો આવી ગઈ હોય અથવા જે સુવાવડ કરવામા (સુવાવડીની આરવા કરવામા) કુશળ હોય એવી સ્ત્રીઓ જે આહારવિહાર ન ઇચ્છતી હોય તે આહારવિહાર છોડી દેવા, અને આડમે મહિનેા જેસે ત્યારથી ફસ યોલાવીને થોહી કઠાવવું નહિ, વખત વિરેચનરૂપી શોધન કરવું નહિ, અસ્તિ લેવી નહિ. ઉપર જે બધું કરવાની મના કરી છે તે કરવાથી ઠાઓ (અધૂરો) ગર્ભ નીકળી બચ, કૂખમા ગર્ભ સુકાઈ બચ કે મરી બચ.

ગર્ભિણીના આહારની ગર્ભ ઉપર અસર વાતલૈષ્ઠ્ય ભવેદ્ગર્ભઃ કુન્જાન્ધજઢવામતઃ ।

પિત્તલેઃ ક્ષલતિઃ પિત્તઃ, શ્વિત્રી ૦
પાણ્દુઃ કાફાત્મભિઃ ॥ ૬૮ ॥

જે ગર્ભિણી વાયડો આહાર કરે તેો ગર્ભ ખૂ ધો, આધળો, જડ અને ઠીંગળો થાય; પિત્ત કરે એવો આહાર કરે તેો ગર્ભ માથે તાલવાળો અને પીળચટ્ટો થાય અને કંક કરે એવો આહાર કરે તેો ગર્ભ ધોળા કોઠવાળો અને ક્રિક્કા ધોળા રંગનો થાય.

ગર્ભિણી માંદી પડે તેો કેવી દવા આપવી ?
ઘ્યાર્ષોશ્વાસ્યા મૃદુસુલૈરતીક્ષ્ણૈરોપધૈર્જયેત્ ।

સગર્ભા સ્ત્રીના રોગો મુલાયમ (સુવાળા), સહેલાઇથી લઈ શકાય એવા અને ભાવે એવા તથા જલદ ન હોય એવા ઔષધ વડે મટાડવા.

ખીજ મહિનાનો ગર્ભ
દ્વિતીયે માસિ કલ્લાદ્ગતઃ પેદયથવાડર્ચુદમ્ ॥૬૯॥
પુંહીક્લીષાઃ ક્રમાત્તેભ્યઃ

ખીજ મહિને ગર્ભ કલલ (ક્ષીટના ગોળ ઘોચા જેવો) મટીને ઘટ (કકલુ), પીશી જેવો લાખો કે અર્ચુદ જેવો ગોળ થાય છે. ઘટ ગર્ભમાથી છોડેરો અને છે, પીશી જેવા ગર્ભમાથી છોડેરી અને છે અને અર્ચુદ જેવા ગર્ભમાથી

નપુંસકે અને છે.

વ્યક્ત ગર્ભનાં લક્ષણ
તત્ર વ્યક્તસ્ય લક્ષણ
ક્ષામતા ગરિમા કુક્ષેર્મૂર્છાં વ્ઞદિરરોચકઃ ॥૫૦॥
જૂમ્મા પ્રસેકઃ સદનં રોમરાજ્યાઃ પ્રકાશનમ્ ।
અમ્લેષ્ટતા સ્તનો પીનો સસ્તન્યૌ કૃણ્ણચૂચુકૌ ॥
પાદશોકો વિદાહોડ્યન્થે શ્રદ્ધાશ્ચ
વિવિધાત્મિકાઃ ।

તેમાં, ગર્ભ વ્યક્ત થાય (=ગર્ભનાં અંગ-પ્રત્યંગ સ્પષ્ટ બધાવા માટે) ત્યારે ગર્ભિણીમા નીચેનાં લક્ષણો થાય છે : શરીર ભિતરે (પાતળું થાય), કૂખ ભારે થાય, મૂર્છા આવે, ભિલટીઓ થાય, અરુચિ થાય, અગાસા આવે, મોમાથી લાળ પડે, અશક્તિ આવે, પેહ ઉપરની વાળની રેખાઓ સ્પષ્ટ તરી આવે, ખાટું ખાવાપીવાનું મન થાય, સ્તન ભગવદાર થાય, સ્તનમાં દુધ આવે, સ્તનની ડીટડીઓ કાળી થાય, પગે સોજા આવે. ખીજ આચાર્યો કહે છે કે (ગર્ભ વ્યક્ત થાય ત્યારે) શરીરમા લાય ખળે અને અનેક પ્રકારના ભાવાઅભાવા થાય. ગર્ભિણીના અભાવાની અવગણના શા માટે ન કરવી બેઈએ ?

માતૃજં હામ્ય હૃદયં માતૃશ્ચ હૃદયેન તત્ ॥૫૨॥
સમ્યદ્ તેન ગર્ભિણ્યા નેષ્ટં શ્રદ્ધાવિમાનનમ્ ।

એતુ (ગર્ભનું) હૃદય (ચેતનાનું સ્થાન) એની મામાથી પેદા થાય છે અને એ (ગર્ભનું હૃદય) માના હૃદય સાથે બેડાયેલું હોય છે. (તેથી ગર્ભિણીના હૃદયને સતાપ થાય તેો ગર્ભના હૃદયને પણ સંતાપ થાય છે. આમ હૃદય પરવશ હોવાથી પોતાના સભાવ અનુસાર ઇચ્છા ઉપગંત બતબતની ઇચ્છા થાય છે.) માટે ગર્ભિણીના અભાવાની અવગણા કરવી એ ઇચ્છવા જેવું નથી.

દેયમવ્યહિતં તસ્યૈ હિતોપહિતમલ્પકમ્ ॥ ૫૩ ॥

(ગર્ભિણીને પથ આહારવિહારની ઇચ્છા થાય તેો એ તેો અપાય જ પણ) એને અપથ આહારવિહારની ઇચ્છા થાય તેોપણ પથ આહારવિહાર સાથે ભેળવીને બહુ જ થોડો

અપથ્ય આહારવિહાર પણ કરવા દેવો.

શ્રદ્ધાવિઘાતાદ્ગર્ભસ્ય વિકૃતિશ્ચ્યુતિરેવ વા ।

ગર્ભિણીના અભાવાની અવગણના કરવાથી (ગર્ભિણીને ચિંતા થાય છે તેથી વાયુ કોપે છે અને વાયુના કોપથી) ગર્ભ (બે લાખા વખતથી રહ્યો હોય તે) ઊંટાળ થઈ બંધ છે અથવા (થોડા વખતનો જ હોય તે) નાશ પામે છે. (બે અભાવા પૂર્ણ પાડવામા આવે તેા ગર્ભિણીને શક્તિશાળી અને હીર્વાયુથી ખાળક અવતરે છે.)

ત્રાજ્ઞ મહિનામાં શુ' શુ' વ્યક્ત થાય?

વ્યક્તીભવતિ માસેડસ્ય તૃતીયે ગાત્રપચ્ચક્રમ્ ॥
મૂર્ધા દ્વે સન્ધિયની ઘાઠ્ઠ સર્વસૂક્ષ્માઠ્ઠજન્મ ચ ।
સમમેવ હિ મૂર્ધાઘૈર્જાનં ચ સુલ્હુ.લયો ॥૫૫

ત્રીજે મહિને એના (ગર્ભના) પાંચ અવ-યવો-માથુ, બે પગ અને બે હાથ-વ્યક્ત થાય છે, ચેતનાના સ્થાનરૂપ બધા સૂક્ષ્મ અંગો ઉત્પન્ન થાય છે તથા માથુ વગેરે પાંચ અવ-યવોની સાથે સાથે જ (ગર્ભને) સુખદુઃખનું જ્ઞાન થાય છે.

। ગર્ભને પોષણ શી રીતે મળે છે ?

ગર્ભસ્ય નાભો માતુશ્ચ હૃદિ નાડી નિવધ્યતે ।
યયા સ પુષ્ટિમાપ્નોતિ કેદાર ઇવ કુલ્યયા ॥૫૬ ॥

ગર્ભની ડૂંટી અને ગર્ભિણીનું હૃદય એ બંને એક નાડીથી બેડાયેલા હોય છે અને જમ નહેર વાટે ચેતરને (ચેતરમા વાવેલા પાડને) પોષણ મળે છે, તેમ એ નાડી દ્વારા એ ગર્ભને પોષણ મળે છે.

(ગર્ભિણીએ ખાધેલો આહાર એના જઠરાગ્નિથી પચતો હોય છે, ત્યારે એ આહાર નો પ્રસાદ નામે ઓળખાતો નિર્મળ રસ અને છે. હવે ગર્ભની ડૂંટી સાથે બેડાયેલી નાડી સાથે ખીજી નાડી બેડાયેલી હોય છે. એ ખીજી નાડી સાથે માનુ હૃદય બેડાયેલું હોય છે. માના હૃદય માથી આહારના રસનો મારભાગ ધમનીઓ વાટે વહેતોવહેતો ખીજી નાડીમા બંધ છે. ત્યાથી કેમકેમ ગર્ભની ડૂંટીમા બંધ છે અને પછી એ

આહારરસનો મારભાગ ગર્ભના પકવાશયમા કાયાગ્નિ વહે પચતોપચતો, એમા અતિશય પ્રસાદ-રસ હોવાને ક્ષીધે, ધાતુઓ વગેરેને પોષણ આપે છે. વળી રવાડાના છિદ્રો દ્વારા ગર્ભમા કુદરત ઉપરનેહ જ પેસે છે, આમ ખુદ અન્નપાન પોતે ગર્ભમા ન જતા હોવાથી અને જે રસ ગર્ભમા બંધ છે તે મળવિનાનો હોવાથી ગર્ભમા સ્ફૂલ્ પેશાબ અને ઝાડો ખનતા નથી.)

ચોથા અને પાંચમા મહિનામાં
ગર્ભનો વિકાસ

ચતુર્થે દ્યક્તાડાઠ્ઠાનાં, ચેતનાયાશ્ચ પચ્ચમે ।

જે અંગો અત્યારસુધી સૂક્ષ્મ હોવાથી અવ્યક્ત હોય છે તે બધા અંગો ચોથા મહિના મા વ્યક્ત થાય છે અને પાંચમા મહિનામા (મન જેનું ખીજું નામ છે એવી) ચેતના વ્યક્ત થાય છે.

છઠ્ઠા મહિનામાં ગર્ભનો વિકાસ

પષ્ટે સ્નાયુસિરારોમયલવર્ણનલ્લત્વચામ્ ॥૫૭ ॥

છઠ્ઠે મહિને સ્નાયુઓ, શિરાઓ, રવાડા, ખળ, વગ, નખ અને ચામડી વ્યક્ત થાય છે (જુદા તરી આવે છે).

સાતમે મહિને

સર્વેઃ સર્ગાઠ્ઠસમ્પૂર્ણો ભાષૈ' પુષ્યતિ સતમે ।

સાતમા મહિનામા ગર્ભના બધા અવયવો વ્યક્ત થઈને એ સપૂર્ણ બને છે અને સ્ત્રીના બધા ભાવાઅભાવાથી (ભાવાઅભાવા પૂરા પાડવાથી) એ ગર્ભ પોષાય છે.

માતમે મહિને ઉપદ્રવો : એનું કારણ

ગર્ભેનોત્પીડિતા દોષાસ્તસ્મિન્ હૃદયમાધિતા ।
કળ્હં વિદ્રાહં કુવન્તિ ગર્ભિણ્યાઃ કિકિસાનિ ચ ॥

તે વખતે (સાતમા મહિનામા) ગર્ભને ક્ષીધે ભ્રષ્ટાને (ભ્રષ્ટે ધકેલાઈને) ગર્ભિણીના દોષો ગર્ભિણીના હૃદયમા જઈને ગર્ભિણીને ખણજ, વિદાહ (હાથ, પગ અને ગભાના મૂળમા અનેક પ્રકારનો સતાપ) અને કિકિવસ (માથળ, સ્તન અને પેદુ ઉપર લિસાટા જેવી કરચલીઓ કરે છે.

ઉપદ્રવોના ઉપાય

નવનીતં હિતં તત્ર કોલામ્બુમધુરોપચૈઃ ।
 સિદ્ધમલ્પવટ્કનેહં લઘુ સ્વાદુ ચ મોજનમ્ ॥૫૨॥
 ચન્દ્રનોશીરકલ્કેન લિમ્પેદ્વૃક્તનોદરમ્ ।
 શ્રેષ્ઠયા ચૈળહરિણશશોણિતયુક્તયા ॥૬૦॥
 મશ્વન્નપત્રસિદ્ધેન તેલેનામ્બ્યજ્ય મર્દયેત્ ।
 પટોન્નમિથ્યમઙ્ગિષ્ટાસુરસૈઃ સેચયેત્પુનઃ ॥૬૧॥
 દાર્વીમધુકતોયેન મૃજાં ચ પરિશીલયેત્ ।

એ ઉપદ્રવોમાં (એ ઉપદ્રવો મટાડવાને) ઘાસનું પાણી અને ઠાળી દ્રાક્ષ વગેરે ગળ્યાં ઔષધથી સિદ્ધ કરેલું માખણ; થોડા મીઠાવાળું, થોડા સ્નેહવાળું, હલકું અને ગળ્યું અન્નપાન હિતકર છે. સાથળ, સ્તન અને ઉદર ઉપર સુખડ અને વીરણુવાળાને કલક અથવા કાળિયાર, હરણુ કે સસલાના લોહીમાં ભેળવીને ત્રિક્ષણ ચોપડવી; થોળી કણ્ઠુરનાં પાંદડાંથી સિદ્ધ કરેલું તેલ સાથળ, સ્તન અને ઉદર પર ચોપડીને ત્યાં ચંપી કરવી; વળી ત્યાં પટોળ, લીમટો, મજક અને તુળસીના કવાથની કે હિમની ઠંડી ધાર કરવી; અને દારુહળદર અને જઠી-મધના પાણીથી રોજ નાહવું; હાથ, પગ, મોં ઘોવાં વગેરે શરીરની ખાલ શુદ્ધિ કરવી.

આડંમે મહિને

ઓજોડષ્ટમે સજ્જરતિ માતાપુત્રો મુહુઃ ક્રમાત્ ॥૬૨॥
 તેન તૌ મ્લાનમુદિતૌ તત્ર જાતૌ ન જીવતિ ।
 શિશુરોજોનવસ્થાનાધારી સંચાપિતા મભેત્ ॥૬૩॥
 આડંમે મહિને (બધી ધાતુઓના તેજરૂપ) ઓજસ માતામાં અને પુત્રમાં (ગર્ભમાં) વારંવાર વારાફરતી આવ-જા કરે છે, તેથી તે બંને વારાફરતી કરમાય છે અને પ્રકૃષ્ઠ થાય છે. (જ્યારે ઓજસ માતામાં આવે છે ત્યારે મા પ્રકૃષ્ઠ થાય છે અને બાળક કરમાય છે, અને જ્યારે ઓજસ બાળકમાં જાય છે ત્યારે બાળક (ગર્ભ) પ્રકૃષ્ઠ થાય છે અને માતા કરમાય છે.) બે બાળક આડંમા મહિનામાં અવતરે તે એ વખતે (આડંમા મહિનામાં) ઓજસ બાળક(ગર્ભ)માં સ્થિર થઈને રહેતું ન હોવાથી બાળક જીવતું નથી. પણ સ્ત્રી

જીવશે કે નહિ તે વિશે શંકા રહે છે (કદાચ મરી જાય, કદાચ જીવે પણ ખરી), કારણ કે એતું કેટલુંક ઓજસ લાંબા વખતથી સ્થિર થઈને રહેલું હોય છે અને કેટલુંક ઓજસ મા અને બાળક વચ્ચે ફરતું રહે છે.

ક્ષીરપેયા ચ પેયાડત્ર સ્વૃતાડન્વાસનં વૃતમ્ ।
 મધુરૈઃ સાધિતં શુદ્ધયૈ પુરાણશક્તસ્તથા ॥૬૪॥
 શુક્મૂલકકોલામ્લકયાચેળ પ્રશસ્યતે ।
 શતાઘ્નાકલ્મિતો વસ્તિઃ સતૈલવૃતસૈન્ધવઃ ॥૬૫॥

એમાં (આડંમા મહિનામાં) ઘી નાખેલી ક્ષીરપેયા પીવી, જઠીમધ વગેરે ગળ્યાં ઔષધથી સિદ્ધ કરેલા ઘીની અનુવાસનખસિત આપવી, જૂના ઝાડાનું શોધન કરવા માટે સૂકો મૂળો (મૂળાની સૂકવણી), ચણકબાળ અને ખટારાના કવાથથી અને સુવાના કલકવાળી, તેલ, ઘી અને સિંધવવાળી નિરૂહખસિત આપવી. (ક્ષીરપેયા=દૂધ અને સાત ચોળીને પીવા જેવું કરવું.)

પ્રસવનો સમય

તસ્મિન્સ્વેકાહયાતેડપિ કાલઃ સૂતેરતઃ પરમ્ ।
 આડં મહિના પૂરા થયા પછી એક પણ દિવસ જાય ત્યાર પછી (બાર મહિના સુધી) બાળકને જન્મવાનો યોગ્ય સમય છે.

વરસ પછી શું થાય ?

વર્ષાદિકારકારી સ્યાત્કુર્યૌ વાતેન ધારિતઃ ॥૬૬॥
 બે બાર મહિના પૂરા થયા છતાં વાયુ ગર્ભને કૂખમાં પકડી રાખે (અવતરવા ન દે) તે તે ગર્ભ રોગ કરે છે.

નવમે મહિને શું કરવું ?

શસ્ત્રશ્ચ નવમે માસિ સ્તિગ્ધો માંસરસૌદનઃ ।
 ઘટુસ્નેહા યવાગૂર્વા પૂર્વોક્તં ચાનુવાસનમ્ ॥૬૭॥
 નવમે મહિને માંસરસમાં રાંધેલા સિન્ગ્ધ સાત કે બહુ સ્નેહવાળી યવાગૂ અને શ્લોક ૬૩રૂ, ૬૪માં આગળ કહેવાયેલી મધુર દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલા ઘીની અનુવાસનખસિત હિતકર છે. તત્ત યવ વિચું ચાસ્યા યોનો નિત્યં નિચાપયેત્ ।
 વાતમ્પવત્રમ્હામ્ભઃ સીતં સ્નાનેડન્નહં હિતમ્ ॥૬૮॥

(યોનિમાં વાયુનો પ્રકોપ ન થાય તો યોનિમાંથી ગર્ભ સરળતાથી અવતરી શકે છે તેથી વાયુનો પ્રકોપ મટાડવા માટે) એમાં જ (=ગભ્યાં દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલા ઘીમાં જ) પોતું (કે પૂમડું) ઘોળીને એ પોતું ગર્ભિણીની યોનિમાં રોજ મૂકવું અને વાયુ મટાડે એવાં પાદડાંના કંકડાંથી કરેલા ક્વાથને કંઠે પાડીને એ પાણી એને રોજ નાહવા માટે આપવું એ હિતકર છે.

નિઃસ્નેહાક્ષી ન નવમાન્માસાત્પ્રમૃતિ વાસયેત્ ।
 નવમે મહિનો ષષ્ઠે ત્યારથી (પ્રસવ થાય ત્યાં સુધી) ગર્ભિણીને સ્નેહ વિનાનાં અંગેવાળી રાખવી નહિ (એટલે એનું રોજ સ્નેહન કરવું).

શુ' અવતરશે તે જાણવાનાં લક્ષણો
પ્રાન્દક્ષિણસ્તનસ્તન્યા પૂર્વે તત્પાર્શ્વેષ્ટેપિની ॥ ૬૯ ॥
 પુચ્ચામદ્ગૃહિદપ્રશ્નરતા પુંસ્વપ્રદર્શિની ।
 ઉન્નતે દક્ષિણે કુક્ષો ગર્ભે ચ પરિમળલે ॥ ૭૦ ॥
 પુચ્ચં સૂતેડ્યથા કન્યાં યા ચેચ્છતિ નૃસહ્જતિમ્ ।
 નૃત્યવાદિત્રગાન્ધર્વગન્ધમાત્વપ્રિયા ચ યા ॥ ૭૧ ॥

જે ગર્ભિણીના જમણા સ્તનમાં પહેલું ધાવણુ થાય, કામ કરતી વખતે જે એ પહેલું જમાણુ અંગ ઉપાડીને કામ કરે, નરભતિનાં નામવાળી વસ્તુઓ માટે એને ઇચ્છા (લાવ) થાય, નરભતિનાં નામવાળી વસ્તુઓ અને વ્યક્તિઓ વિષે સવાક્ષો પૂછે, નરભતિની વસ્તુઓ અને વ્યક્તિઓનાં સ્વપ્ના આવે, જમણી કૂખ ડાબી કૂખ કરતાં વધારે જિંથી જિપડી આવે, ગર્ભને આકાર (દડા જેવો) ચારે બાજુથી ગોળમટોળ હોય તો ગર્ભિણીને પુત્ર અવતરે છે, પણ જે ગર્ભિણીને જિંધાં લક્ષણો થાય (પહેલું ડાબા સ્તનમાં ધાવણુ થાય, કામ કરતી વખતે પહેલું ડાબું અંગ ઉડાવીને કામ કરે, નારીભતિની વસ્તુઓ અને વ્યક્તિઓ માટે લાવ થાય, સવાક્ષો પૂછે અને સ્વપ્ન આવે, ડાબી કૂખ જિંથી આવે ગર્ભને આકાર ગોળમટોળ ન હોય), ગર્ભિણી પુરુષનો સંગ ઇચ્છતી હોય, ગર્ભિણીને નાચ, વાજિત્ર, ગાયન, સુગંધ, ફૂલના હારગજરા

ગમતા હોય તો તે ગર્ભિણીને છોકરી અવતરે છે. ક્ષોય તાસક્કરે, તન્ન મધ્યં કુક્ષેઃ સમુન્નતમ્ ।

છોકરો અવતરવાનાં અને છોકરી અવતરવાનાં લક્ષણો બેમાં હોય તો નયુંસક બાળક જન્મે છે. ગર્ભ નયુંસક હોય ત્યારે કૂખને વચક્ષો લાગ (ડાબાવે નહિ અને જમણાવે નહિ) જિપસેલો હોય છે.

યમો પાર્શ્વદ્વયોન્નામાકુક્ષો દ્રોણ્યામિવ સ્થિતે ॥
 જે છેડે જિપસેલા (પહેળા) અને વચ્ચેથી સાંકડા લાકડાના પીપ જેવા આકારની કૂખમાં જે પડખાં જિપસેલાં હોય તો ગર્ભિણીને જે બાળક અવતરે છે.

સુવાવડના ઓરડામાં ક્યારે જવું?

પ્રાક્ ચેવ નવમાન્માસાત્ સા સૂતિગૃહમાધયેત્ ।
 દેશે પ્રશસ્તે સમ્મારેઃ સમ્પન્નં સાધકેડ્હતિ ॥૭૨ ॥
 નવમા મહિના પહેલાં ગર્ભિણીએ (પૂર્વ દિશા તરફ ઢાળવાળા કે ઉત્તર દિશા તરફ ઢાળવાળા) શુભ સ્થાનમાં બનાવેલા, સુવાવડને અંગે જે સાધનસામગ્રીની જરૂર પડવાનો સંભવ હોય, તે બધી સાધનસામગ્રીવાળા સુવાવડના ઓરડામાં કામ સિદ્ધ થાય એવા શુભ અને પુત્રજન્મને અનુકૂળ નક્ષત્ર હોય એવા દિવસે રહેવા જવું.

તત્રોદીક્ષેત સા સૂતિ સૂતિકાપરિવારિતા ।

ત્યાં (સુવાવડના ઓરડામાં) સૂતિકાઓ (જેને ઘણી સુવાવડો આવી ગઈ હોય અને જે પ્રસવ વખતે શુ' કરવું તે બાબતના વ્યવહારમાં કુશળ હોય એવી સ્ત્રીઓ) જની સેવા માટે હાજર હોય એવી ગર્ભિણીએ પ્રસવ થવાની આશા કરતાં રહેવું.

પ્રસવ થવાની, તૈયારી હોય તેનાં લક્ષણ

અદ્યશ્વઃપ્રસવે ગ્લાનિઃ કુહ્યક્ષિત્કથતાક્લમઃ ॥૭૪ ॥
 અલોગુરુત્વમરુચિઃ પ્રસેકો ઘહુમૂત્રતા ।
 વેદનોરુદ્રકદીપૃષ્ઠદ્વલ્લિવલ્ક્ષણે ॥ ૭૫ ॥
 યોનિસેદરુજ્ઞાતોદસ્ફુરણસ્ત્રવણાનિ ચ ।
 આળકાલમાં પ્રસવ થવાનો હોય તો ગર્ભિણીને ગ્લાનિ થાય છે (હર્ષ જતા રહે છે), કૂખ અને આંખો શિથિલ (ઢીલાં) થઈ બંધ

છે (પોતાના સ્થાનમાંથી જાણી ખસી ગયા હોય એવાં લાગે છે), ક'ટાળો આવે છે, નીચેનો ભાગ ભારેભારે લાગે છે, અણુઓ આવે છે, મોંમાંથી થૂંક અને લાળ નીકળે છે, બહુ પેશાબ થાય છે, સાથળ, ઉદર, ફૂલા (કેડ), પીઠ, હૃદય, મૂત્રાશય અને સાથળનાં વળાં એટલી જગ્યાએ પીડા થાય છે, યોનિ જાણી ફાટતી હોય, સણુકા મારતા હોય, જાણી અ'કુશ (કે સોય) ખોસાતો હોય એવી પીડા યોનિમાં થાય છે, યોનિ ફરકે છે અને યોનિમાંથી સાવ થાય છે (યોનિમાંથી પ્રવાહી બહાર નીકળે છે).

માવીનામનુ જન્માતસ્તતો ગર્ભોદકઘ્નિઃ ॥૭૬॥

તે પછી (ઉપર ગણાવેલી યોનિની પીડાએ વગેરે પછી) ગર્ભ બહાર નીકળતી વખતે જે ખાસ શૂળ આવે છે તે શૂળ (વેણુ) આવવા માટે છે અને પછી ગર્ભનું પાણી નીકળે છે.

પ્રસવકાળ પાસે આવે ત્યારે શું કરવું ?

અથોપસ્થિતગર્ભાં તાં કૃતકૌતુકમદ્ગલામ્ ।

હસ્તસ્થપુત્રામફલાં સ્વમ્યક્ષોળામ્યુસેચિતામ્ ॥

પાયયેત્સવૃતાં પેયાં

પછી (=ગર્ભનું) પાણી નીકળવા માટે ત્યાર પછી જેનો પ્રસવકાળ પાસે આવી પહોંચે હોય એવી ગર્ભિણીને હાથ વગેરે જગ્યાએ રાખી ખાધવાનું મંગલ કર્મ કરવું, નરભતિના નામવાળું ફળ એના હાથમાં આપવું, એને શરીરે સારી રીતે તેલ લગાડવું, એના (=ગર્ભિણીના) ઉપર સહેવાય એવું ગરમ પાણી રેડવું અને પછી ઘી નાખીને પેયા પાવી.

તનો મૂશયને સ્થિતામ્ ।

આમુગ્નસથિયુક્તાનામશ્વક્ત્ત્વાઙ્ગો પુનઃ પુનઃ ॥૭૮

અથો નામેવિમુદ્ધોયાત્કારયેજ્જન્મચક્ષ્મમ્ ।

પછી એને જમીન પર પોથી પથારીમાં સુવાડવી, પગ વળાવીને અને પહેળા રખાવીને ચત્તી સુવાડવી, એના શરીરે વારંવાર તેલ લગાડવું, એની ડૂંટીથી નીચેના ભાગમાં ચોળવું (જેથી નીચે હાથ ફેરવે) તથા એને બગાસાં ખવડાવવાં અને ઉતાવળે ચલાવવી.

ગર્ભઃ પ્રયાત્યવાગેવં, તલ્લિજ્ઞ દ્વિમોક્ષતઃ ॥ ૭૯ ॥
આવિશ્ય જઠરં ગર્ભો ઘસ્તેકપરિ તિષ્ઠતિ ।

આમ કરવાથી ગર્ભ નીચો ઊતરે છે (માના હૃદયસ્થાનને છોડીને નીચો ઊતરે છે). માના હૃદયથી છૂટો પડ્યા પછી ગર્ભ જરૂરમાં દાખલ થઈને મૂત્રાશય ઉપર (પાસે) આવે છે એ (હૃદયથી ગર્ભ છૂટો પડ્યો હોવાનું) લક્ષણ છે. આઘ્યોડમિત્વરયન્યેનાં છટ્વામારોપયેત્તઃ ॥

વેણુ (પ્રસવની વેદનાનાં શૂળ) ઉતાવળે આવતાં જાણી એટલે એને (ગર્ભિણીને) ખાટલામાં ખેસાડવી.

અથ સમ્પીઢિતે ગર્ભે યોનિમથ્યાઃ પ્રસારયેત્ ।

પછી જ્યારે ગર્ભ બધી તરફથી વાયુના દબાણમાં આવે (વાયુથી ધકેલાય) ત્યારે (તેલ વગેરે ચોપડીને) યોનિને પહેળી કરવી (હાથથી નહિ).

મૃદુ પૂર્વે પ્રવાહેત દાદમાપ્રસવાચ સા ॥ ૮૧ ॥

(પછી) ગર્ભ યોનિના મોં પાસે આવતાં સુધી ગર્ભિણીએ ગર્ભને યોનિના મોં આગળ આણવા માટે હળવુંહળવું બેર કરવું અને જ્યારે ગર્ભ યોનિના મોં આગળ આવ્યો છે એમ જણાય ત્યારે પ્રસવ થતા સુધી પુષ્કળ બેર કરવું.

હર્પયેત્તાં મુદ્ધઃ પુત્રજન્મશબ્દજલાનિલૈઃ ।

'તને પુત્ર આવશે' વગેરે વચનોથી, કંડા પાણીથી અને પવન નાખીને એને (ગર્ભિણીને) વારંવાર ઉત્સાહમાં (આનંદમાં) આણવી.

પ્રત્યાયાન્તિ તથા પ્રાણાઃ

સૂતિઙ્ગેશાવસાદિતાઃ ॥ ૮૨ ॥

પ્રસવની વેદનાથી કરમાઈ ગયેલા એના પ્રાણુ એમ કરવાથી (એને આનંદમાં આણવાથી) પાછા આવે છે (તાબ ધર્મ જાણ છે). ગર્ભ ન નીકળે કે ઓર ન પડે તે શું કરવું ? ધૂપયેદ્મર્મસન્ને તુ યોનિ કળ્પાદિકઙ્ગુકૈઃ ।

હિરણ્યપુષ્પીમૂલં ચ પાણિપાદેન ધારયેત્ ॥૮૩॥

સુવર્ચલાં વિશલ્યાં વા જરાચ્ચપનનેડપિ ચ ।

કાર્યમેતત્તથોત્કિણ્ણ્ય વાહોરેનાં વિરુપયેત્ ॥૮૪॥

કટ્ટીમાકોટપેષાળ્પર્ચાસ્ફિજો ગાઠં નિપીડયેત્ ।

તાલુકળ્પં સ્પૃશેદ્દેવ્યા મૂર્ધ્ન દવાસ્નુહીપયઃ ॥૮૫

મૂર્જલાઙ્ગલિકીતુમ્વીસર્પત્વમુદ્ગસર્પપૈઃ ॥

પૃથગ્દ્વાભ્યાં સમસ્તૈર્વા યોનિલેપનધૂપનમ્ । ૮૬ ॥

કુમ્ભતાલોસફલકં વા સુરામઞ્જેન પાયયેત્ ।

યૂષેણ વા કુલત્યાનાં વાલ્ચજેનાસવેન વા ॥ ૮૭ ॥

ગર્ભપોતે નીકળવાની પ્રવૃત્તિ ન કરે તો કાળા સાપની કાંચળીને ધૂપ યોનિને આપવો અને હિરણ્યપુષ્પીનું મૂળ, અળશી કે વછનાગ ગર્ભિણીને હાથે અને પગે બાંધવો. ઓર ન પડતી હાથ ત્યારે પણ ઉપર કહ્યું તે કરવું; એટલું જ નહિ, પણ એના બે હાથનાં ખાવડાંમાંથી (ખગલમાંથી) પકડીને એને (ગર્ભિણીને) અખેરવી (હલાવવી), કેડ પર એડીઓ મારવી, ખત્રે કૂલાને (ભેગા કરીને) પુષ્કળ દબાવવા, માથાના વાળની લટ તાળવા પર અને ગળા પર અડકાડવી, માથામાં થોરનું દૂધ નાખવું; ભોજપત્ર, જળપીપર (રતવેલિયો), તૂમડી (દૂધીની તૂમડી), સાપની કાંચળી, ઉપશ્લેટ અને સરસવ એ છમાંથી દરેકના છૂટા છૂટા દ્રવ્યથી કે એ છમાંથી ગમે તે બે દ્રવ્યથી કે એ છયે ભેગાં દ્રવ્યોથી યોનિ પર શેષ કરવો અને યોનિને એ દ્રવ્યોનો ધૂણી આપવી અથવા ઉપશ્લેટ અને તાક્ષીસપત્રનો કટક સુરાના નીતર્યા પાણી સાથે કે કળથીનાં યૂષ સાથે કે બદ્ધજ તૃણના આસવ સાથે પાવો.

ઓર ન પડે તો બીજું શુ' કરવું ?

શતાદ્વાસર્પવાજાજી શેઠ્ઠીકળકચિત્રકૈઃ ।

સહિદ્ગુકુપ્તમદનૈર્મૂત્રે ક્ષીરે ચ સાર્પપમ્ ॥ ૮૮ ॥

તૈલં સિદ્ધં હિતં પાયૌ યોન્યાં

વાડપ્યનુવાસનમ્ ।

શતપુષ્પાવચાકુષ્ઠકળાસર્પપક્લિક્તઃ ॥ ૮૯ ॥

નિરુદ્ધઃ પાતવત્યાશુ સસ્નેહલવળોડપરામ્ ।

તત્સન્ને છાનિલો હેતુઃ સા નિર્યાં

ત્યાશુ તજ્યાત્ ॥ ૯૦ ॥

સુવા, સરસવ, અજમેા, સરગવો, મરી, ચિત્રો, હિંબ, ઉપશ્લેટ અને મીઠળ વડે ગાયના મૂતરમાં અને દૂધમાં (એ ખત્રેમાં) સિદ્ધ કરેલું સરસિયું યુદામાં અને યોનિમાં અનુવાસનપસ્તિરૂપે આપવું એ હિતકર છે. સુવા, વજ, ઉપશ્લેટ, લીંડીપીપર, સરસવ એટલાં ઔષધોના

કટકમાં સ્નેહ અને સિંધવ નાખીને એની નિરૂદ્ધપસ્તિ આપવાથી ઓર તરત પડે છે. ઓર વળગી રહેવાનું (ન પડવાનું) કારણ વાયુ છે. વાયુને મટાડવાથી તે (ઓર) ઝટ બહાર નીકળે છે.

કુશલા પાણિનાડકેન હરેત્કલ્પતનચેન વા ।

અથવા ઓર કાઢવાના કામમાં કુશળ સ્ત્રીએ પોતાના હાથના નખ કાપીને, હાથે તેલ ચોપડીને હાથ વડે (નાળને રસ્તેરસ્તે) ઓર કાઢવી.

ગર્ભ અને ઓર નીકળી રહ્યા પછી

શુ' કરવું ?

મુક્કગર્ભાપરાં યોનિં તૈલેનાઙ્ગં ચ મર્દયેત્ ॥ ૯૧ ॥

યોનિમાંથી ગર્ભ અને ઓર નીકળી રહે એટલે યોનિ પર અને આખા શરીર પર સુવાવડીને તેલ ચોળવું.

મક્કલ્લ રોગમાં શુ' કરવું ?

મક્કલ્લાય્યે શિરોવસ્તિકોષ્ઠશૂલે તુ પાયયેત્ ।

સુચૂર્ણિતં યવક્ષારં ઘૃતેનોળજલેન વા ॥ ૯૨ ॥

ઘાન્યામ્બુ વા ગુહ્યયોપત્રિજાતકરજોન્વિતમ્ ।

જે ગર્ભ નીકળ્યા પછી માથામાં, મૂત્રાશયમાં અને કોડામાં શૂળ આવવાથી મક્કલ્લ રોગ થાય તો ઘી સાથે કે ગરમ પાણી સાથે ખરાખર લસોડીને ઝીણું કરેલો જવખાર પાવો અથવા જૂનો ગોળ, સૂંક, પીપર, મરી, તજ, તમાલપત્ર, એલચી એટલાં દ્રવ્યોનો ખારીક ભૂકો નાખીને ધાણાનો ક્વાથ પાવો.

ખાળક અવતરે કે તરત ખાળકને

શુ' કરવું ?

અથ ઘાલોપચારેણ ઘાલં યોપિદુપાચરેત્ ॥ ૯૩ ॥

હવે ગર્ભ જન્મે (ખાળક અવતરે) કે તરત જ સુવાવડમાં શુ' કરવું તે બહુનાર સ્ત્રીએ ખાળકના ઉપચાર (ઉ. અ. ૧ માં કહેલા ઉપચાર) કરવા.

સુવાવડીનો વિધિ

સૂતિકા ક્ષુદ્રતી તૈલાદ્યતાદ્રા મહત્તોં પિવેત્ ।
પચ્ચકોલકિર્નો માત્રામનુ ચોષ્ણં ગુહોદકમ્ ॥ ૯૪ ॥
વાતમ્નોપધતોયં વા તથા વાયુર્ન કુપ્યતિ ।

વિગુધ્યતિ ચ દુષ્ટાદ્યં દ્વિત્રિરાત્રમયં ક્રમઃ ॥૧૫॥

સુવાવડીને જે સૂખ લાગે તે એણે પંચ-કોલસું ખારીક ચૂર્ણ નાખીને ઘીની મોટી માત્રા પીવી અને એના ઉપર ઊતુંઊતું જૂના ગોળનું પાણી પીવું અથવા (ઘી પીધા પછી) વાધુને મટાડે એવાં ઔષધોના ક્વાથ પીવે. એમ કરવાથી વાયુ કોપતો નથી અને ખરાબ લોહી નીકળી જાય છે. આ ક્રમ (કોર્સ) ત્રણ રાત (વાસા) સુધી પાળવો.

(૨૪ કલાકે પચી રહે એટલી સ્નેહની માત્રાને મોટી માત્રા કહે છે.)

સ્નેહાયોગ્યા તુ નિઃસ્નેહમમુમેવ વિધિ મજેત્ ।

પીનચત્વાશ્ચ જટરં યમકાકં વિવેષ્યેત્ ॥૧૬॥

પણ જે સુવાવડીનું સ્નેહન કરવા જવું ન હોય તેણે ઉપર (શ્લેષ્ઠ લૃફ્ટીથી લપ્માં) કહેલો વિધિ કરવો. પણ સ્નેહ (ઘી કે તેલ) ન પીવો (ખીજું બધું પીવું).

સ્નેહન કરવા યોગ્ય કે સ્નેહન કરવાને અયોગ્ય સુવાવડી જ્યારે પોતપોતાને યોગ્ય વસ્તુઓ પી રહે, ત્યારે એને જકર (પેડું) ઉપર ઘી અને તેલ ચોપડીને પેડું ઉપર વજ્ર વીંટી દેવું (બહુ કડણ કે બહુ ડીલું ન રહે એવી રીતે વીંટવું કે જથી એમાં પવન ન ભરાઈ જાય તેમ કાણું પણ ન પડી જાય).

જીર્ણે સ્નાતા પિત્તેત્પેયાં પૂર્વોક્તૌપધસાધિતામ્ ।

ત્ર્યહાદૂર્ધે વિદ્યાર્યાદિવર્ગસ્વાયેન સાધિતા ॥૧૭॥

હિતા યવાગુઃ સ્નેહાદ્યથા સામ્યતઃ પયસાડયવા ।

સત્તરાત્રાત્પરં ચાસ્થૈ કમશો રૂઢ્ઢળં હિતમ્ ॥૧૮॥

શ્લેષ્ઠ લૃફ્ટીથી લૃક પ્રમાણે જે પીધું હોય તે પચી રહે ત્યારે નાહીને પહેલાં કહેલાં ઔષધથી (=પંચકોલથી) સિદ્ધ કરેલી ચેયા પીવી. ત્રણ વાસા પછી (ચોથા વાસાથી) વિદ્યાર્યાદિ ગણનાં ઔષધોના ક્વાથથી ખનાવેલી સ્નેહ નાખેલી યવાગુ અથવા દૂધથી ખનાવેલી યવાગુ એ છેમાંથી જે માફક આવે તે યવાગુ પીવી સારી છે. સાત રાત (વાસા) પછી (આઠમા વાસાથી) એનું કમેકમે (ધીમેધીમે) ખુંદણુ કરવું હિતકર છે. (જીવનીયગણનાં

ઔષધ, ખુંદણુ ઔષધ, મધુર વર્ગનાં ઔષધ-થી તૈયાર કરેલા અભ્યંગ, ઉદ્વર્તન, શેક, અવગાહ અને હૃદયને હિતકર અન્નપાનથી ખુંદણુ કરવું).

દ્વાદશાદ્દેડનતિક્રાન્તે પિશિતં નોપયોજયેત્ ।

ખાર દિવસ (વાસા) પૂરા ન થાય ત્યાં સુધી માંસ ખવડાવવું નહિ.

સુવાવડીના શાસ્ત્રોક્ત ઉપચાર કરવા

યત્નેનોપચરેત્સુતાં દુઃસાધ્યો હિ તદામયઃ ।૧૯॥

ગર્ભવૃદ્ધિપ્રસવરક્ત્સ્લેદાક્ષત્વતિપીડનૈઃ ।

સુવાવડીને થતો રોગ (સુવારોગ) ગર્ભ (ઉદરમાં) વધવાથી; ગર્ભ નીકળવાથી, સુવાવડીને ગર્ભ કાઢતાં પીડા થયેલી હોવાથી, પાણી અને લોહી વહી ગયેલું હોવાથી અને સુવાવડીને ઢબાવેલી હોવાથી (એ બધાં કારણોસર) મટાડવો મુશ્કેલ હોય છે. માટે (સુવારોગ થવા ન પામે તે માટે) સુવાવડીની શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે પ્રયત્નપૂર્વક સુવાવડ કરવી (ઉપચાર કરવા).

પયં ચ માસાદધ્યર્ચાન્મુકાહારાદિગ્નચ્ચ ॥૧૦૦

ગતસ્તામિધાના સ્યાપ્તુનરાતંવદર્શનાત્ ॥૧૦૦૩

અને આ રીતે દોઢ મહિના પછી આહાર-વિહાર વગેરેના અંકુશ (પરેજ)માંથી છૂટી થયા પછી ફરીથી માસિક અટકાવ આવે એટલે સ્ત્રી 'સુવાવડી' કહેવાતી બંધ થાય છે.

હ્યયશાક્ત્તદ્દયે સૂતસ્થાને દ્વિતીયે શારીરસ્થાને

ગર્ભાંવક્રાન્તિર્નામ પ્રથમોડયાયઃ ॥ ૧ ॥

અધ્યાય ૨ નો

મયાતો ગર્ભધ્યાપદં શારીરં ઘણાચાસ્વામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ગર્ભની સંપ્રાપ્તિરૂપી શરીરનું વિજ્ઞાન જેમાં કહેલું છે એવા અધ્યાય પછી હવે અમે ગર્ભના રોગ (વ્યાપદ) સંબંધી અધ્યાય સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે:

(આ અધ્યાયમા ગર્ભના રોગ ઉપરાંત ગર્ભના રોગની ચિકિત્સા પણ કહી

આ અધ્યાયમાં મોટે ભાગે ગર્ભના રોગ વિષે કહેલું હોવાથી અધ્યાયનું નામ ગર્ભવ્યાપદ શારીર રાખ્યું છે.)

ગર્ભિણીને આર્તવ દેખાય કે શૂળ આવે તો શું કરવું ?

ગર્ભિણ્યાઃ પરિહાર્યાણાં સેવ્યા રોગતોડય વા ।
પુત્વે દષ્ટેડયયા શૂલે યાદ્યાન્તઃ સ્તિગ્ધશીતલમ્ ॥
સેવ્યામ્ભોજદિમક્ષીરિવલ્કલ્કાઞ્જરલેપિતાન્ ।
ધારયેથોનિવસ્તિભ્યામાદ્રાંદ્રાન્ પિચુનક્કાન્ ॥

શા. ૧/૪૪૩૩થી ૪૬૬૩માં જે આહાર-વિહારનો ત્યાગ કરવાનું ગર્ભિણીને કહ્યું છે તે આહારવિહારનું સેવન કરવાથી અથવા (સ્વભાવે જ અપથ્ય એવાં સરસવનુ શાક, મંદક, દહીં વગેરે આહારથી અને માત્રા, દેશ, કાલ વગેરેને ક્ષીધે થતા) રોગને ક્ષીધે બે ગર્ભિણીને આર્તવ દેખાય કે શૂળ આવે તો બહારથી (=સ્નાન, અવગાહ વગેરે કરીને) અને અંદરથી (=ભોજન, અનુપાન વગેરે દ્વારા) સ્તિગ્ધ અને ઠંડક કરે એવા ઉપાય કરવા અને વીરણવાળો, કમળ, પન્નકાષ્ઠ, પીપળો વગેરે દૂધવાળા ઝાડની છાલનો કલક અને ઘીનો લેપ કરેલા પુષ્કળ લીલા (=સુકાય નહિ એવાં) પોતાં (પૂમડાં) અને વાટો ચોનિ અને અસ્તિ વડે રાખવા (મૂકવા), એટલે ચોનિના કમળના મોમાં અને પેશાબના છિદ્રમાં મૂકવાં. (પૂમડા અને વાટનો છોટો બહાર રાખવો કે બથી એને બહાર ખેંચી લેવાય.)

શતઘૌતવૃતાકાં છૌં તદમ્મસ્યવગાહયેત્ ।
સસિતાહ્નોદ્રકુમુદકમલોત્પલકેસરમ્ ॥ ૩ ॥
લિદ્યાત્ ક્ષીરવૃતં લાદેચ્છૂઠ્ઠાટકમસેલકમ્ ।
પિનેલ્કાન્તાઞ્જશાલ્કુવાલોદુમ્બરવપયઃ ॥ ૪ ॥
શૃતેન શાલિકાકોન્દીદિવ્યલામઘુકેશુમિઃ ।
પવસા રક્તશાલ્યન્નમઘાન્સમધુશર્કરમ્ ॥ ૫ ॥
રસૈર્વા જાહ્નલઃ

આર્તવ દેખાતો હોય કે શૂળ આવતું હોય એવી ગર્ભિણી સ્ત્રીને સો વાર ધોયેલું ઘી ચોપડીને પછી તેના (=વીરણવાળો, કમળ, પન્નકાષ્ઠ, પીપળો વગેરે દૂધવાળાં ઝાડની

છાલ-એટલાં ઔષધના) પાણીમાં (=કંડા પાડેલા કનાથમાં) અવગાહન કરાવવું. એ સ્ત્રીએ સાકર, મધ, ધોયણું, ઘોણું કમળ અને કાણું કમળ એ ત્રણના કેસરા સાથે દૂધ અને ઘી ચાટવું; શિગોડાં અને કસેલાં ખાવાં, ઠાંગ, કમળ, રાતા કમળનું મૂળ, કાચું ઉમર ડાનું ફળ એટલી વસ્તુઓ સાથે ઉકાળેલું દૂધ પીવું; શાળના ચોખા, કાકોલી, બળદાણા, અતિખલા, જેઠીમધ અને શેરડી નાખીને ઉકાળેલા દૂધ સાથે રાતી શાળના ચોખાનો ભાત મધ અને સાકર નાખીને ખાવો; અથવા જંગલ પ્રાણીઓના માસરસ સાથે રાતી શાળના ચોખાનો ભાત, મધ અને સાકર નાખીને ખાવો.

દૂધમાં ઔષધો નાખીને દૂધ ઉકાળવાની રીત
ઔષધથી આડગણુ દૂધ લેવું અને દૂધથી ચારગણુ પાણી લેવું. ઔષધ, દૂધ અને પાણી ભેગાં કરીને ઉકાળવા. ઉકાળતા ઉકાળતાં બ્યારે ઉમેરેલું પાણી બળી જાય અને અસલ હતું એટલું દૂધ બાકી રહે ત્યારે દેવતા પરથી ઉતારી લેવું.

શુદ્ધિવર્જે ચાન્નોક્તમાચરેત્ ।

જે ગર્ભિણીને આર્તવ દેખાય કે શૂળ આવે તેને રક્તપિત્તની ચિકિત્સામાં કહેલા શોધન સિવાયના બધા બહારના અને અંદરના ઉપચાર કરવા.

ત્રણ મહિના દરમિયાન કે સામ આર્તવ દેખાય તો શું કરવું ?

અસમ્પૂર્ણત્રિમાસાયાઃ પ્રતગરુવાય પ્રસાધયેત્ ॥૬
મામાન્વયે ચ

ગર્ભ રહે ત્રણ મહિના પૂરા થતા પહેલાં બે આર્તવ દેખાય અને ગર્ભ રહ્યા પછી ગમે તેટલે મહિને પણ બે આમવાળો (સામ) આર્તવ દેખાય તો એને અસાધ્ય સમજીને ઉપાય કરવા.

(ત્રણ મહિના દરમિયાન બે આર્તવ દેખાય તો સામાન્ય રીતે ગર્ભ ટકતો નથી. આર્તવ નીકળે તેની સાથે આમ ભજોલો હોય તેપણુ ગમે તેટલા મહિના થયા હોય છતાં પણ

આમને મટાડવાના લૂખા, તીક્ષ્ણ, ગરમ અને તીખા ઉપચાર ગર્ભિણીને અવળા પડે છે અને આર્તવને મટાડવાના ઠંડા અને સ્નિગ્ધ ઉપચાર આમને અવળા પડે છે, માટે એ અસાધ્ય છે એમ સમજીને પ્રયત્ન કરવો.

આર્તવ અને આમ ખંનેને લાગુ પડે એવા ઉપાય

તત્રેષ્ટં શીતં રુક્ષોપસંહિતમ્ ।

ઉપવાસો ઘનોશીર્યુદ્ધચરલુધાન્યકા ॥ ૭ ॥

દુરાલભાવપર્પટરુચન્દનાતિવિવાયલાઃ ।

ફવચિતાઃ સલિલે પાનં તુળધાન્યાનિ ભોજનમ્ ॥

મુદ્ગાદિયૂપૈરામે તુ જિતે સ્નિગ્ધાદિ પૂર્વવત્ ।

સામ આર્તવ દેખાય તો (કડવા, ટૂરા વગેરે) લૂખા પાડનાર દ્રવ્યો સાથે ભેળવીને ઠંડા ઉપચાર કરવા. (દેશ, સત્વ વગેરેના વિચાર કરીને) ઉપવાસ કરાવવા. મેઘ, વીરણુ-વાળો, ગળો, મોટો અરકુસો, ધાણા, ધમાસો, પિત્તપાપડો, સુખડ, અતિવિષની ઠળી, બળદાણા-એ દસ ઔષધોના પાણીમા ક્વાથ કરીને પાવો. ખડધાન ખવડાવવા અને તે સાથે મગ, (મઠ, મસૂર) વગેરેના યૂષ પણ ખાવા આપવા. પછી જ્યારે આમ પાકી જાય ત્યારે પહેલાની માફક (શ્લોક ૧) સ્નિગ્ધ, કડુ વગેરે ખાવાપીવામા અને બહારથી શેષ વગેરે કરવામા વાપરવું.

ખડધાન=તૃણધાન્ય-ખટી, કોદરી, સામો, કાગ, ચીણા, નાગલી, મકાઈ વગેરે.

ગર્ભ પડે તો શુ' કરવું ?

ગર્ભે નિપતિતે તીક્ષ્ણં મયં સામર્થ્યતઃ પિવેત્ ॥૧॥

ગર્ભકોષ્ટવિશુદ્ધયર્થમર્તિવિસ્મરણાય ચ ।

લઘુના પચ્ચમૂલેન રુક્ષાં પેયા તતઃ પિવેત્ ॥૧૦॥

પેયામમદ્યપા કલ્કે સાઘિતા પાચ્ચકોલિકે ।

વિલ્ગાદિપચ્ચક્રકાચે તિલોદ્દાલકુતણ્ડુલે ॥ ૧૧ ॥

માસતુલ્યપદિનાન્યેવં પેયાદિઃ પતિતે કમઃ ।

લઘુરસ્નેહલવણો દીપનીયયુતો દિતઃ ॥ ૧૨ ॥

ઉપરના ઉપાય કર્યા છતાં ગર્ભ પૂરેપૂરો પડે (નીકળી જાય) તો ગર્ભ અને કોડાની શુદ્ધિ માટે તથા પીડા ભૂલવો માટે શક્તિ પ્રમાણે તીક્ષ્ણ (જલદ) દાડ પીધા અને પછી

(દાડની અસર થઈ રહે ત્યારે) લઘુપંચમૂળથી ખનાવેલી લૂખી પેયા પીવી. જે સ્ત્રી દાડ ન પીતી હોય તો પંચકોડાના કદકમા તલ અને ઉદાલક ચોખા નાખીને સિદ્ધ કરેલી પેયા અને ખીલાના મૂળ વગેરે મોટા પચમૂળના ક્વાથમાં તલ અને ઉદાલક ચોખા નાખીને સિદ્ધ કરેલી પેયા પીવી. આ પ્રમાણે પચવામા હલકો, સ્નેહ અને લવણ નાખ્યા વિનાનો, (મરી, ચિત્રો વગેરે) દીપન દ્રવ્યો નાખેલા પેયાદિ ક્રમ ગર્ભ પડે ત્યારે જટકે મહિને ગર્ભ પડ્યો હોય તેટલા દિવસ સુધી કરવો હિતકર છે. (દા. ત. પાંચમે મહિને ગર્ભ પડ્યો હોય તો પાચ દિવસ સુધી પેયાદિ ક્રમ કરવો.)

દોષધાતુપરિક્લેદશોપાર્યં વિચિરિત્યયમ્ ।

આ (ઉપર કહેલો) વિધિ દોષો (પિત્ત અને કફ) અને ધાતુઓની ભીનાશ સૂકવી નાખવા માટે છે. (વાયુ ભીનાશ કરતો નથી તેથી અહીં દોષ એટલે પિત્ત અને કફ.)

સ્નેહાન્નયસ્તયશ્લોર્ષે વલ્યદીપનજીવનાઃ ॥ ૧૩ ॥

પછી (દોષો અને ધાતુઓની ભીનાશ સૂકવ્યા પછી) ચારે સ્નેહ, સ્નિગ્ધ અન્નપાન અને સ્નિગ્ધ ખસિતઓ એ ત્રણે એવા આપવા કે જ્યો બળ વધે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય અને ઓજસ વધે.

ઉપવિષ્ટક ગર્ભ

સજ્ઞાતસારે મહતિ ગર્ભે યોનિપરિચ્ચવાત્ ।

વૃદ્ધિમપ્રાપ્નુવન્ ગર્ભઃ કોષ્ટે તિષ્ઠતિ સસ્કુરઃ ॥૧૪॥

ઉપવિષ્ટકમાહુસ્તં, વર્ધતે તેન નોદરમ્ ।

ગર્ભ બળવાન થાય અને કદકમા મોટો થાય ત્યાર પછી જે યોનિમાથી આર્તવ કે ખીબ કશાને સાવ થાય તો ગર્ભ વધતો અટકી જઈને કોડામાં (ઉદરમા) પડ્યો રહે છે પણ ફરકે છે ખરો. એવા ગર્ભને ઉપવિષ્ટક ગર્ભ કહે છે. એ ઉપવિષ્ટક ગર્ભ કોડામાં પડ્યો રહે તેથી ગર્ભિણીનું પેટ વધતું નથી. (યોનિ-માથી આર્તવ વગેરે નીકળવાથી વાયુ કોપે છે. કોપેલો વાયુ પિત્ત અને કફને સાથે લઈને ગર્ભને રસ પહોચાડનારી નાડીમા જઈને સાચુ

દખાણુ કરે છે. આમ જ્યારે નાડી દોષોથી પુરાય છે, ત્યારે ખાળકને પૂરતો રસ નાડીમાંથી જઈ શકતો ન હોવાથી ગર્ભ વધતો નથી.)

નાગોદર ગર્ભ

શોકોપવાસરૂક્ષાદૈર્યયા યોન્યતિભ્રવાત્ ॥ ૧૫ ॥
વાતે ક્લેદે ક્ષયા મુષ્કેદ્ભૌં નાગોદરં તુ તમ્ ॥
ઉદરં વૃદ્ધમપ્યત્ર હીયતે સ્ફુરણં ચિરાત્ ॥ ૧૬ ॥

શોક, ઉપવાસ, રૂક્ષ વગેરે વાયુને કાપાવે એવા આહારવિકારથી જ્યારે વાયુ કાપે છે અથવા જ્યારે અતિશય આર્તવ રહી જવાથી વાયુ કાપે છે, ત્યારે ગર્ભ સુકાર્ધને પાતળો થઈ જાય છે. એને નાગોદર ગર્ભ કહે છે (કેટલાક એને ઉપશુકક ગર્ભ કહે છે). એમા (નાગોદર ગર્ભમા) ગર્ભિણીનું ઉદર મોટું થયું હોય તોપણ પાછું નાનું થઈ જાય છે અને ગર્ભ લાંબે વખતે ફરકે છે. (ઉપવિષ્ટક ગર્ભમા પેટ મોટું ન થાય, પણ મોટું થયેલું હોય તે નાનું થઈ જતું નથી. નાગોદર ગર્ભમા પેટ વધે તો નહિ જ, પણ વધેલું હોય તે પણ નાનું થતું જાય છે.)

ઉપવિષ્ટક અને નાગોદર ગર્ભના ઉપાય તયોર્વૃદ્ધવવાતદ્ધમધુરદ્રવ્યસંસ્કૃતૈઃ ।

ઘૃતક્ષીરરસૈસ્તુતિરામગર્ભાશ્ચ લાદયેત્ ॥ ૧૭ ॥
તૈરેવ ચ સુમિશ્રાયાઃ શ્લોભણં યાનવાહનેઃ ।

તે ખનેને (=ઉપવિષ્ટક ગર્ભવાળી અને નાગોદર ગર્ભવાળી એ બંને ગર્ભિણીઓને) ખુંહણુ કરવાનો, વાયુ મટાડવાનો અને ગળપણુ એ ત્રણે યુગ્મ જેમા ભેગા હોય એવા (કાળી દ્રાક્ષ, સાકર વગેરે) દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલા ઘી, દૂધ અને માસરસ ધરાય ત્યા સુધી ખવડાવવા તથા કાચા ગર્ભ એવી યુક્તિથી ખવડાવવા કે ગર્ભિણીને મૂગ ન ચડે. (મૂગ ચડે તો ગર્ભને અને ગર્ભિણીને તુકસાન થાય.) જ્યારે એનાથી (=ઉપર કહેલા ઘી, દૂધ, માસરસ અને કાચા ગર્ભ ખાઈને) ધરાય ત્યારે એ ગર્ભિણીને મથ વગેરે યાન(ગાડી)મા અને હાથી, ઘોડા વગેરે વાહન પર બેસાડીને વેગથી હાકતું કે જથી ગર્ભિણીના શરીરમા કોષણ (સખળડખળ) થાય.

લીન ગર્ભ : એનો ઉપાય

લીનારયે નિસ્ફુરે રયેનગોમન્સ્યાક્રોશર્મહિજા ॥
રસા યદુદ્ધૃતા દેયા માપમૂલકજા અપિ ।
બાલધિરં તિ ઢાન્મપાનસન્તુષ્ચ પયસા પિનેત્ ૧૯
સમેચમાંસં મધુ વા ક્ષત્ર્યમ્પદ્મં ચ શીલયેત્ ॥

(જે કારણથી ઉપવિષ્ટક અને નાગોદર ગર્ભ થાય છે અને એ બે ગર્ભના જે લક્ષણો છે તે કારણ અને લક્ષણો લીન ગર્ભનાં પણ છે, પણ લીન ગર્ભનું એક લક્ષણ વધારે છે. તે એ કે લીન ગર્ભ સમૂળગા ફરકતો નથી. તેથી વાગલટે આ શ્લોકમા ફક્ત એ ખાસ લક્ષણ જ આપ્યું છે.)

લીન નામનો ગર્ભ સમૂળગા ફરકતો નથી. લીન ગર્ભમા ગર્ભિણીએ ખાજપક્ષી, ખળદ, માછલી, કુરગી, મોગ, એટલા પ્રાણીના માસ-રસ ખહુ ઘી નાખીને પીવા તથા અડદ અને મૂળાના રસ ખહુ ઘી નાખીને પીવા તથા કાચુ ખીણુ, તલ, અડદ અને સાચુ એ ખધુ દૂધ સાથે પીવું અથવા ચરખીલયાં માસરસ સાથે દ્રાક્ષનો દારૂ પીવો તથા રોજ કેડ પર તેલ ચોળવું. હર્ષવેત્સતત ચૈનામેયં ગર્ભઃ પ્રવર્ચતે ॥ ૨૦ ॥

વળી એને સદા આનદમા રાખવી. એ રીતે ગર્ભ વધે છે.

પુષ્ટોડન્યથા વર્ષગૌઃ કુચ્છાજ્ઞાયેત, નૈવ વા ।

ઉપર જણાવેલા પોષણુ સિવાય જે ખીણુ રીતે (અવળી રીતે, લૂખા વગેરે પદાર્થોથી) ગર્ભને પોષણુ મળે તો તે ગર્ભ અનેક વર્ષે મહામહેનતે જન્મે અથવા ન પણ જન્મે.

ગર્ભિણીના ઉદાવર્તરોગનો ઉપાય
ઉદાવર્તે તુ ગર્ભિણ્યાઃ સ્નેહૈરાગ્રુતરાં જયેત્ ॥૨૧॥
યોગ્યૈશ્ચ વસ્તિભિર્હન્યાત્સગર્ભા સ દિ ગર્ભિણીમ્ ।
ગર્ભિણીના ઉદાવર્તરોગને ચારે પ્રકારના સ્નેહમાથી યોગ્ય સ્નેહથી ખનાવેલા પીણુ વગરે પાઈને તથા યોગ્ય અનુવાસન અસ્તિઓ આપીને તરનોતરત મટાડવો, કારણ કે એ ઉદાવર્તરોગ ગર્ભિણીને અને ગર્ભને મારી નાખે.

ગર્ભ ઉદરમાં મરી જાય તેનાં કારણ અને લક્ષણ
ગર્ભેડતિદોષોચયાદપચ્યેદ્વંતોડપિ વા ॥ ૨૨ ॥

મૃતેન્તરુદરં શીનં સ્નઘ્નં ધમાત મૃગધ્વયમ્ ।
ગર્ભસ્પન્દો ધ્રમસ્વૃષ્ણા કુચ્છૌદુચ્છૃપ્સનં ક્લમઃ ॥
ઘરનિઃ સ્તનેત્રચમાવીતામસમુદ્ગયઃ ।

હોપો અતિશય વધી જવાથી, કુપ્પથ્ય ઠર-
વાથી કે નરીબ સ્ત્રીએ ગર્ભ અંદર ને અંદર
(ઉદરમાં) મરી જાય ત્યારે ઉદર કંડુ, સ્તપ્પથ,
ફૂલકાની માફક વાયુથી ફૂલેલું, ખડુ પીડાવાળું
હોય છે, ગર્ભ ફરકતો નથી, ફેર આવે છે,
તરસ લાગે છે, ખડુ મહેનતે જિંચી શ્વાસ
લેવાય છે, કંટાળો આવે છે, અણુગમે થાય
છે (સૂવા-બેસવામાં ચેન પડતું નથી), આંખો
ઠંડાણે રહેતી નથી, પ્રસવ થવાનો હોય ત્યારે
થતાં વેણુ (શુળ) આવતાં નથી.

ગર્ભ ઉદરમાં મરી જાય તે: શુ' કરવું ?

તસ્યાઃ કોળ્નામ્નુસિક્તાયાઃ વિષ્ણવા

યોનિ પ્રલેપયેત્ ॥

મુટં કિષ્કં સલચળં તથાન્તઃ પૂરયેન્મુદ્ગઃ ।

ઘૃતેન વલ્કીકૃતયા શાલ્મલ્યતસિપિચ્છયા ॥ ૨૫

મન્દ્રવૈગેર્જરાયૂર્કેમૂઢગર્ભો ન ચેત્પતેત્ ।

અથાવૃષ્ણ્યેષ્વરં વૈચો વહોનાશુ તમાહરેત્ ॥ ૨૬

હસ્તમભ્વજ્ય યોનિ ચ સાજ્યશાલ્મલિપિચ્છયા ।

હસ્તેન શાપ્યં તેનૈવ

જે ગર્ભિણીના ઉદરમાં ગર્ભ મરી ગયો
હોય તે ગર્ભિણી પર સ્થેકું (જરા ગરમ)
પાણી છાંટીને પછી ગોળ, કિણુ અને સિંધવ
ભેગાં લસોટીને યોનિ ઉપર એનો બંડો લેપ
કરવો તથા શાલ્મલી વૃક્ષનો શુદર અને અળ-
શીનો શુદર એ બંને ઘી સાથે લસોટીને એનો
કલક યોનિના અંદર ભરવો. પછી ગર્ભને પાડવા
માટે (અષ્ટાંગસંઘમાં કહેલા) મન્દ્રો જવવા
તથા આર કાઢવા માટે શા. ૧/૮૨૩૩થી ૯૦૩
માં કહેલા ઉપાયો ગર્ભ પાડવા માટે કરવા.
તેમ છતાં જો મૂઢ ગર્ભ ન પડે તો રાત્રીની
પરવાનગી લઈને વૈષે જો ગર્ભ હાથથી કઢાય
એવો હોય તો શાલ્મલીના શુદર અને ઘીને
ભેગાં કરીને તે હાથ ઉપર અને યોનિમાં ચોપ-
ડીને એ હાથ પડે જ ગર્ભને યતનપૂર્વક તરત
ખહાર કાઢવો.

ગાત્રં ચ વિપમં સ્થિતમ્ ॥ ૨૭ ॥

માચ્છનોત્પીડાસમ્પીડવિક્ષેપોદ્દેષ્ણારિભિઃ ।

માનુલોમ્ય સમાકર્ષેદોનિ પ્રયાર્જવાગતમ્ ॥ ૨૮ ॥

ખહાર કાઢવામાં આડું આવે એવી કઠંગી
રીતે અંગ રાખીને ગર્ભ અંદર પશ્ચો રહ્યો
હોય તો હાથથી ગર્ભને સીધો લાંબો ગોડવીને,
જિંચો દબાવીને, ચારે ખાલુથી દબાવીને, વધારે
ધક્કો મારીને, જિંચો ધક્કો મારીને વગેરે પોતાની
યુદ્ધિથી અનેક ઉપાયો કરીને ગર્ભને યોનિમાંથી
સરળતાથી ખહાર કાઢી શકાય એવો સીધો
કરીને કુદરતી રીતે નીકળે છે ત્યારે જ સ્થિતિમાં
ગોડવાયેસો હોય છે તેવી સ્થિતિમાં યોનિના
માર્ગમાં ગર્ભને ગોડવીને પછી વૈષે જેથી કાઢવો.

શસ્ત્ર વાપરીને કાઢવા પડે એવા મૂઢ

ગર્ભના ઉપાય

હસ્તપાદશિરોમિયાં યોનિ મુદ્ગઃ પ્રપચતે ।

પાદેન યોનિમેકેન મુદ્ગોન્વેન મુદ્ગં ચ યઃ ॥ ૨૯ ॥

વિષ્કમ્ભો નામ તૌ મૂઢૌ શસ્ત્રદારણમર્હતઃ ।

જે ગર્ભનો હાથ, પગ કે માથું એ ત્રણ-
માંથી ગમે તે અંગ યોનિ આગળ આડું આવીને
રહ્યું હોય તે ગર્ભને વિષ્કંભ મૂઢગર્ભ કહે છે.
જે ગર્ભનો એક પગ યોનિ આગળ આડો પડ્યો
હોય અને બીજો પગ શુદા આગળ આડો
પશ્ચો હોય તે ગર્ભને પણ વિષ્કંભ મૂઢગર્ભ
કહે છે. આ બંને પ્રકારના વિષ્કંભ મૂઢગર્ભને
શસ્ત્રથી વેરીને અંગ છૂટું પાડીને (કકડા કરીને)
કાઢવા પડે છે.

મण्डलाद्गुलिशास्त्राभ्यां तत्र कर्म प्रहास्यते ॥ ૩૦

મંડલાશ્ત્ર શસ્ત્ર (સૂ. ૨૬/૫,૫૩) અને
અંશુલિશસ્ત્ર (સૂ. ૨૬/૧૩,૧૩૩, ૧૪) એ બે
શસ્ત્રથી એ બે પ્રકારના વિષ્કંભ મૂઢ ગર્ભનું
કામ કરવું સાનું છે.

વૃદ્ધિપત્રં હિ તીક્ષ્ણાગ્રં ન યોનાવચચારયેત્ ।

વૃદ્ધિપત્ર નામનું શસ્ત્ર આગળથી ખડુ અણી-
દાર હોય છે, તેથી તે યોનિમાં વાપરવું નહિ
(કારણ કે તેથી યોનિમાં વાગી બેસવાનો ભય
રહે છે).

पूर्व शिरःकपालानि दारयित्वा विशोचयेत् ॥ ૩૧

કક્ષોસ્તાલુચિયુક્તપદેશેડ્યન્તતમે તતઃ ।

સમાભ્ય દદ્મં કર્ષેકુશલો ગર્મશદ્ધુના ॥૩૨॥
અમિન્નશિરસં ત્વક્ષિક્ષુટ્યોર્મણ્ડયોરપિ ।

પહેલાં તે માથાની ખોપગાં ઠાડકાંને શસ્ત્રથી કાપીને ગર્ભિણીના ઉદરની ખહાર કાઢવાં. પછી ગર્ભનાં ખગલ, છાતી, તાળવુ અને હડપથી એમાંથી જે અંગને ખરાખર પકડવાને લાગ ફાવે એવો હોય તે અંગમાં ગર્ભશંકુચંત્ર (સ્. ૨૫/૩૧,૩૨) ભરાવીને એ કામ કરવામાં કુશળ હોય એવા વૈદે બેરથી ખેંચવું. પણ જે ગર્ભનું માથુ ન કાપ્યું હોય તેને ઉપર કહેલા અંગો ઉપરાત આખોનાં ખામણામાં અને લમણાંમાં એ એમાંથી લાગ ફાવે ત્યાં પણ ગર્ભશંકુચંત્ર ભરાવીને કુશળ વૈદે બેરથી ખેંચવું.

યાહુ છિન્ત્વાંડસલકસ્ય યાતા-

ધમાતોદરસ્ય તુ ॥ ૩૩ ॥

વિદાર્ય કોષ્ટમન્ત્રાણિ ઘર્હિર્વા સન્નિરસ્ય ચ ।

જે ગર્ભને ખભો આડો આવતો હોય (ગર્ભને ખહાર નીકળવા ન દેતો હોય) તેને એ ખભાવાળો હાથ ખભામાંથી કાપીને છૂટો કરીને અને જે ગર્ભનું પેટ ફૂલી ગયું હોય તેના આમાશય અને પકવાશયના આશ્રયરૂપ કોડાને ચીરીને એમાંથી આતરડાં કાઢીને સારી રીતે ખહાર ફેંકી દઈને પછી ગર્ભને ખરાખર ગોડવીને લાગ ફાવે તે અંગમાં ગર્ભશંકુચંત્ર ભરાવીને કુશળ વૈદે બેરથી ખેંચવું.

કટીસલકસ્ય તદ્વદ્ધ તત્કપાલાન્તિ દારયેત્ ॥ ૩૪ ॥

જે ગર્ભને ફૂલો યોનિની આડો આવતો હોય (ગર્ભને ખહાર નીકળવા ન દેતો હોય) તેને તે ફૂલો ઉપર પ્રમાણે (વાતાધ્મમતોદર ગર્ભની માફક) ચીરીને તેમાંથી ફૂલાનાં ઠાડકાના કંકડા સારી રીતે ખહાર કાઢી નાખવા અને પછી લાગ ફાવે ત્યાં ગર્ભશંકુ ભરાવીને કુશળ વૈદે બેરથી ખેંચવું.

યઘદ્રાયુવક્ષાદક્કં સજ્ઞેર્મસ્ય સ્ખણ્ડશઃ ।

તત્ત્વચ્છિન્ત્વાંડહરેસ્મઘ્યક્ષેત્રારીં ચ યત્નતઃ ॥

વાયુને લીધે ગર્ભનું જે જે અંગ જકડાઈ

ગયું હોય (અક્કડ થઈ ગયું હોય અને તેથી વાળીને કે ફેરવીને ગોડવી શકાય એવું ન રહ્યું હોય) તે તે અંગને કકડેકકડે કાપી નાખીને ખહાર કાઢી નાખવું અને ગર્ભિણીને યત્નપૂર્કે ખરાખર સંભાળી લેવી. (કાપવાની ક્રિયામાં ગર્ભિણીને નુકસાન ન થાય એ ખાખતની ખાત્ર કાળજી રાખવી. ગર્ભનું આખું અંગ એકમાથે કાપવા જતાં ગર્ભિણીને નુકસાન થાય, માટે કકડેકકડે કાપીને આખું અંગ કાપવાનું હતું છે.)

ગર્મસ્ય હિ ગર્ભિ ચિત્રાં કરોતિ વિગુણોડ્નિલઃ ।
તત્રાનલ્પમતિસ્તસ્માદવસ્યાપેક્ષમાન્તરેત્ ॥ ૩૬ ॥

કાપેલા વાયુને લીધે ગર્ભ અનેક જીંદગીરી સ્થિતિમાં યોનિમાં આવીને પડેલો હોય છે. તેથી એવે પ્રસંગે જે સ્થિતિમાં ગર્ભ યોનિમાં પડ્યો હોય તે સ્થિતિ માટે યોગ્ય ક્રિયા મહાજીવશાળી વૈદે કરવી. (ઉપર જે ક્રિયા ન કહી હોય તે ક્રિયા કરવી પડે તોપણ પૂરતો વિચાર કર્યા પછી જરૂર જણાય તો કરવી.)

છિન્ત્વાર્મ્મં ન જીન્તં માતરં સ હિ મારયેત્ ।

સહાત્મના, ન ત્રાપેદ્યઃ ક્ષણમલ્પસ્ત્તજીવિતઃ ॥૩૭

ગર્ભ અંદર જીવે છે કે મગી ગયો છે એની પૂરી ખાતરી કર્યા વિના વૈદે જીવતા ગર્ભને કાપવો નહિ, કેમ કે જીવતા ગર્ભ કાપવાથી ગર્ભ અને ગર્ભિણી ખને મગી બન્ય. પણ મગી ગયેલા ગર્ભને કાપીને કાઢવામાં એક ક્ષણ પણ બેદરકાર રહેવું નહિ (ઢીલ કરવી નહિ).

અસાધ્ય મૂઠ ગર્ભવાળી સ્ત્રીનાં લક્ષણ

યોનિસંવરણધ્રંશમક્કલ્હવાસપીડિતામ્ ।

પૂત્યુદ્ધારાં હિમાર્દ્દીં ચ મૂઠગર્મા પરિત્યજેત્ ॥૩૮

યોનિ (કમળ) ખંધ થઈ ગયું હોય, યોનિ (કમળ) પોતાના સ્થાનમાંથી ખસી ગઈ હોય, મક્કલ્હ રોગ થયો હોય, શ્વાસ થયો હોય, ગંધાતા ઓડકાર આવતા હોય, શરીર કંક થઈ ગયું હોય એવી મૂઠ ગર્ભવાળી સ્ત્રીને અસાધ્ય સમજીને છોડી દેવી.

મૂઠ ગર્ભ કાઢયા પછીની ક્રિયા

અયાપતન્તીમપરાં પાતયેત્પૂર્વેવદ્ધિપક્ ।

પર્વં નિર્હનશશ્યાં તુ સિન્ધેટુળેન ધારિણા ॥૩૯॥

દયાદમ્યક્તદેહાયૈ યોનોં સ્નેહપિત્તું તતઃ ।
યોનિર્મૃદુર્ભવેત્તેન શૂલં ત્રાસ્યાઃ પ્રશામ્યતિ ॥૪૦॥

પછી (મૂઠ ગર્ભ કાઢ્યા પછી) ને ઓર ન પડતી હોય તો પહેલાંની માફક (શા. ૧/૮૨૩થી ૯૦૩માં કહેલી ગીતે) વેધે પાડવી (ખહાર કાઢવી). આ રીતે ઓરરૂપી શક્ય ખહાર નીકળી ગયા પછી ગરમ પાણીથી ગર્ભિણીને નવડાવવી. પછી ગર્ભિણીના શરીરે તેલ ચોપડવું અને એની યોનિમાં સ્નેહડંતુ પૂમડું (પોતું કે વાટ) મૂકવું. એમ કરવાથી યોનિ પોથી પડશે અને એનું શુભ મટી જશે.

દીપ્તકાતિવિપારાક્ષાદિદ્વિલાપજ્વલકાત્ ।
ચૂર્ણં સ્નેહેન ફલ્કં વા ક્ષાયં વા

પાયયેત્તતઃ ॥ ૪૧ ॥

ફટુકાતિવિપારાપાઠાશાક્ત્વિગ્ધિગુનેજિનીઃ ।
તદ્વચ્ચ દોષસ્યન્દાર્થં વેદનોપશમાય ચ ॥ ૪૨ ॥
ત્રિરાત્રમેવં, સત્તાહં સ્નેહમેવ તતઃ પિત્રેત્ ।
સાયં પિત્રેદ્રિષ્ટિં ચ તથા સુરુતમાસવમ્ ॥ ૪૩ ॥
શિરીષકુમ્ભકાથપિત્ત્વં યોનોં વિનિક્ષિપેત્ ।
ત્રપદ્મવાચ્ચ યેડન્યે સ્યુસ્તાન્

યયાસ્વમુપાચરેત્ ॥ ૪૪ ॥

(પછી) અજમે, અતિવિપની કળી, રાસ્ના, ઠંડગ, એલચી અને પંચકોલનું ચૂર્ણ અથવા એ બધાંનાં ચૂર્ણને યોગ્ય સ્નેહ સાથે ભેળવીને કરેલો કંદક અથવા એ બધાં ઔષધોનો ક્વાથ એ ગર્ભિણીને પાવો. વળી કડું, અતિવિપની કળી, કાળીપાટ, સાગ, તજ, ઠિંગ અને તેજબળ (તજબળ) એ જ રીતે (એટલે ચૂર્ણ કરીને કે યોગ્ય સ્નેહ સાથે કંદક કળીને કે ક્વાથ કરીને) પાવાં. આ બંને દવા દોષોને ખહાર પહેવડાવી કાઢવા માટે, તથા પીડા શાંત કરવા માટે ત્રણ રાત સુધી પાવાની છે. પછી (ત્રણ રાત સુધી ઉપરની બે દવા પાયા પછી) સાત દિવસ સ્નેહ જ પીવો (એટલે કંઈ પણ લૂખું ઔષધ લેવું નહિ), સાંજે અરિષ્ટ તથા સારી રીતે ખનાવેલો આસવ પીવો. વળી સરસડો અને કકુલના ક્વાથમાં બેળીને પોતાં (પૂમડાં) યોનિમાં મૂકવાં. વળી તાવ વગેરે

ખીબ ને ઉપદ્રવો થયા હોય તે ઉપદ્રવોના પોતપોતાના ઉપાય કરવા.

પવો વાતદરૈઃ સિદ્ધં દશાહં ભોજને હિતમ્ ।
રસ દશાહં ચ પરં લગુદાદાહારમોક્તના ॥ ૪૫ ॥
સ્વેદામ્યક્ષપરા સ્નેહાન્ યલાતેલાદિકાન્ ભજેત્ ।
ઊર્ધ્વે ચતુર્થ્યોં પ્રાસેભ્યઃ સા ક્રમેણ

સુલાગ્નિ ચ ॥ ૪૬ ॥

પછી વાયુ મટાડે એવાં ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું દૂધ એને દસ દિવસ સુધી ભોજન તરીકે આપવું એ હિતકર છે. ત્યાર પછીના દશ દિવસ સુધી માંસરસ ભોજન તરીકે આપવો અને ત્યાર પછી એણે હલકું, પથ્ય અને થોડું ભોજન કરવું. એણે તોપવું અને શેક કરવો તથા અભ્યંગ કરવો. ખલાતેલ વગેરે સ્નેહોનો ઉપયોગ કરવો. મૂઠ ગર્ભ કાઢ્યા પછી ચાર મહિના પૂરા થાય ત્યારે (એટલે પાંચમા મહિનાથી) એણે પોતાને સુખ થાય એવા આહારવિહાર ક્રમેક્રમે રાખવા.

ખલાતેલ

પ્રલામૂલરુપાયસ્ય ભાગાઃ પદ્ પયસસ્તથા ।
યવનોઝકુલત્યાનાં દશમૂલસ્ય ચૈકતઃ ॥ ૪૭ ॥
નિષ્કાયભાગો ભાગઃ તૈન્નર તુ ચતુર્દશ ।
દ્વિમેદાદારુમજ્જિપ્રાકાકોલોદ્વયચન્દનૈઃ ॥ ૪૮ ॥
સારિવાકુપ્તગરજોવર્કૃર્મસૈન્ધવૈઃ ।
કાલાનુસાર્પીશોલેયવચાગુરુપુતર્નૈઃ ॥ ૪૯ ॥
અશ્વગન્ધાવરીસીરશુક્લાયષ્ઠો મ્પારસૈઃ ।
શનાદ્વાર્ષપર્ણેલાતપ્તપૈઃ શ્લક્ષ્ણકલિકતેઃ ॥
પક્કં મૃદ્વિના તેઞ્ઞં સર્થવાતવિકારજિત્ ।
સ્ત્રિેકાયાલમ્પાસ્યિહતક્ષીણેવુ પૂજિતમ્ ॥ ૫૧ ॥
જવગુસ્મપ્રહોન્માદમૂત્રાઘાતાન્ત્રવૃદ્ધિજિત્ ।
ધન્વન્તરેરભિમતં યોનિરોગક્ષયાપહમ્ ॥ ૫૨ ॥

બળદાણાનાં મૂળનો ક્વાથ છ ભાગ, દૂધ છ ભાગ, જવ, બોર, કળથી અને દશમૂળ એ તેર ઔષધો સમભાગે લઈને એનો ક્વાથ એક ભાગ, (આમ કુલ ૬+૬+૧=૧૩ ભાગ થયા), ચૌદમે ભાગ (એટલે એક ભાગ) તેલનો. (દા. ત. ને તેલ ૧૬ પલ લઈ એ તો ખલાનાં મૂળનો ક્વાથ ૯૬ પલ થવો. ખલાનાં

મૂળનો ૯૬ પલ ક્વાથ કરવા માટે બળદાણુનાં મૂળ ૨૪ પલ લેવાં, પાણી ૩૮૪ પલ લેવું અને બધું લિક્ષતેલિક્ષતે ચોથા ભાગનું એટલે ૯૬ તોલા પાણી બાકી રહે એટલે ઉતારી લેવું. દૂધ ૯૬ તોલા લેવું, જવ વગેરે ચાર વસ્તુઓનો ક્વાથ ૧૬ પલ લેવો. તે માટે જવ, જોર, ઠળથી અને દશમૂળ એ તેર ઔષધો મળીને ચાર તોલા લેવાં. એમાં ૬૪ તોલા પાણી નાખવું અને લિક્ષતેલિક્ષતે સોળ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું (પછી મેદા, મહામેદા, દેવદાર, મચ્છ, કોકોલી, ક્ષીરકોકોલી, સુખડ, ઘોળી સારિવા, ઉપલેટ, તગર, જવક, ઋષભક, સિંધવ, કાળી સારિવા, શિલાબિત, વજ, અગર, સાટોડી, આસોંદ, શતાવરી, ક્ષીરવિદારી, જેડીમધ, ત્રિક્ષણા, બોળ, સુવા, શૂર્ષપર્ણી (=મુદ્ગપર્ણી અને માપપર્ણી), એલચી, તજ અને તમાલપત્ર (મેદાથી તમાલપત્ર સુધીનાં ઔષધો દરેક સમભાગે પણ સરવાળે તેલથી ચોથા ભાગનાં લઈને) એટલાં ઔષધોને મૂળ બારીક લસોટીને એનો કલક કરવો. પછી બળદાણુના મૂળનો ક્વાથ, દૂધ, જવ વગેરે તેર ઔષધોનો ક્વાથ, તેલ અને મેદા વગેરે ઔષધોનો કલક એ બધું બેશું ઠરીને ધીમે તાપે પકવવું. (તેલ પકવવાની રીત માટે જુઓ કલ્પસ્થાન અધ્યાય ૬.) આ તેલ વાયુના બધા વિકારોને મટાડે છે; સુવાવડી, બાળક, મર્મસ્થાન, હાડકાં, પછાડ (=મૂઠ માર)વાળાં અંગ, શરીર ઘસાઈ નય; તાવ, ગોળો, વળગાડ, ગાંડપણુ, મૂત્રાઘાત અને અંતરૂષિ રોગને મટાડે છે; ધન્યંતરોને ખડુ ગમે છે, યોનિના રોગોનો અને ક્ષયનો નાશ કરે છે.

ગર્ભની પ્રસવ થતાંથતાં ગર્ભિણી મરી
નય'તો શું કરવું?'

વસ્ત્રદ્વારે વિપન્નાયાઃ કુશ્ચિઃ પ્રસ્પન્દતે યદિ ।
જન્મકાલે તત્ત્વઃ સ્ત્રીત્વં પાટયિ-

ત્વોદ્ધરેચ્છિશુમ્ ॥ ૫૩ ॥

ગર્ભનો જન્મ થવાને વખતે (પણ જન્મ

થતાં પહેલાં) જે ગર્ભિણી મરી નય અને એ ગર્ભિણીના મૂત્રાશયના દ્વાર પાસે જે ગર્ભિણીની કૃપ ફરકતી હોય તો તરત જ કુશળ વૈદ્યે તે ભાગ ચીરીને બાળકને બહાર કાઢીને બચાવી લેવું.

ગર્ભસ્ત્રાવમાં ગર્ભની રક્ષા માટે શું કરવું? મવુંકે શાકવીજં ચ પયસ્યા સુરંદ્રાઃ ચ ।
અશ્મન્તકઃ કૃષ્ણતિલાસ્તામ્રવહ્નો શતાવરી ॥૫૩॥
વૃક્ષાદની પયસ્યા ચ લતા સોતરલસારિવા ।
અતન્તા સારિવા રાક્ષા પદ્મા ચ મધુવર્ષિકા ॥૫૪॥
વૃહતીદ્વયકાદર્મર્શ્વોરિશુક્લત્વચા વૃતમ્ ।
પુશ્પિપર્ણીં વેલા શિશ્રુઃ શ્વદંટ્રા મધુવર્ષિકા ।૫૬॥
ટ્ટક્ષાટકં ચિલં દ્રાક્ષાં ક્રસેરુ મધુકં સિતા ।
સતૈતાન્ પયસા યોગાનર્ચશ્લોકસમાપનાન્ ॥૫૭॥
ક્રમાતસત્સુ માલેષુ ગર્ભે સ્ત્રવનિ યોજયેન્ ।

(૧) જેડીમધ, સાગનું બી, ક્ષીરકોકોલી અને દેવદાર.

(૨) કેવિદાર (=ચંપો કાંચનાર), કાળા તલ, મચ્છ, શતાવરી.

(૩) વૃક્ષવંદા (=વાંદો), ક્ષીરકોકોલી, કાળી ધરો, કાળી સારીવા.

(૪) ધમાસો, સારીવા, રાસ્ના, પદ્મા અને જેડીમધ.

(૫) જેડીમોરીગણી, ભાભીમોરીગણી, શીવણુનાં ફળ, દૂધવાળાં આડની કૃપળો અને અંતરછાલ તથા ઘી.

(૬) પુશ્પિપર્ણી, બળદાણુ, સરગવો ગોખરુ, ગળો.

(૭) શિંગોડાં, કમળની કુમળી નાબ, કાળી દ્રાક્ષ, કસેલાં, જેડીમધ, સાકર.

આ અડધાઅડધા શ્લોકમાં પૂરા થતા સાત યોગો (ઔષધસમૂહો) છે. ગર્ભિણીને પહેલા સાત મહિનામાંથી જેટલામા મહિનામાં ગર્ભસ્ત્રાવ થતો હોય તેટલામા મહિનામાં ગર્ભની રક્ષા માટે તેટલામા યોગ દૂધ સાથે પાવો. (પહેલા મહિનામાં ગર્ભસ્ત્રાવ થતો હોય તો પહેલા યોગ દૂધ સાથે પાવો. બીજા મહિનામાં ગર્ભસ્ત્રાવ થતો હોય તો બીજા યોગ દૂધ

સાથે પાવે વગેરે. તેથી ગર્ભ નીકળી જતો અટકે છે, પણ છેક સુવાવડ આવતા સુધી ઉપર કહેલા મહિનામહિનાના યોગે પીવા.)

કપિત્થયિલ્પનૃદ્વતીપટોલેસ્તુનિદિગ્ધિકાત્ ॥ ૫૮ ॥

મૂલૈઃ શૃતં પ્રયુજીત ક્ષીરં માસે તથાડપ્તમે ।

નવમે સારિગાનન્નાપયસ્વામધુયષ્ટિભિઃ ॥ ૫૯ ॥

યોજયેદ્દશમે માસિ સિદ્ધં ક્ષીરં પયસ્વયા ।

અથવા યષ્ટિમનુકતાગરામરદારુભિઃ ॥ ૬૦ ॥

તથા આડમે મહિને કેહું; ખીણ, ભખી ભોરીંગણી, પટોળ, શેરડી, ઘેદી ભોરીંગણી-એટલાં ઔષધોનાં મૂળ સાથે સિદ્ધ કરેલું દૂધ આપવું. નવમા મહિનામા સારિવા, ધમાસો, ક્ષીરકાકોલી અને જેદીમધ એટલા ઔષધો વડે સિદ્ધ કરેલું દૂધ આપવું. દસમે મહિને ક્ષીરકાકોલીથી અથવા જેદીમધ, સૂંઠ અને દેવદારથી સિદ્ધ કરેલું દૂધ આપવું.

રક્તગુહમઃ ગર્ભ રહ્યો હોવાનો વહેમ

અર્વાસ્થિતં લોહિતમજ્જનાયા

વાતેન ગર્ભં દ્વપતેડનમિજ્ઞાઃ ।

ગર્માકૃતિત્વાત્કનુદ્ગોગ્તીકૃષ્ણૈ

સ્તુતે પુનઃ કેવલ ઇત રક્તે ॥ ૬૧ ॥

ગર્ભં જડા મૂનહતં વદન્તિ

મૂર્તેન દષ્ટં હરણં યતલૈઃ ।

ઓજોશનત્વાદયથવાડ્યથ્વસ્થૈ-

મૂર્તેરુપેદ્યેત ન ગર્ભમાતા ॥ ૬૨ ॥

વાયુને ક્ષીધે સ્ત્રીના શરીરમા રોકાઈ રહેલા ક્ષોહીને (આર્તવને) અલુસમબ્ધ ક્ષોકો ગર્ભ કહે છે; કારણ કે વાયુને ક્ષીધે અટકાવ ન આવવાથી આર્તવ સ્ત્રીના પેટમાં ભરાઈ રહેતો હોવાથી પેટના આકાર અને ખીબાં લક્ષણો બાજુ ગર્ભ રહ્યો હોય એવા થાય છે, પણ જ્યારે એ રક્તગુહમવાળી સ્ત્રી તીખા, ગરમ અને તીક્ષ્ણ પેદાર્થો ખાય છે ત્યારે એકલુ ક્ષોહી જ થોનિમાંથી નીકળે છે. (ગર્ભ તો રહ્યો જ ન હોવાથી ક્ષોહી સાથે ગર્ભ નીકળતો નથી.) તે વખતે જ ક્ષોકો અલુસમજમા એમ માનતા હતા કે ગર્ભ રહ્યો છે તે જડ ક્ષોકો એવું કહે છે કે ગર્ભને ભૂત ઉપાડી ગયું છે, કારણ કે

ગર્ભના શરીરને લઈ જતાં એમણે કાઈને બેયુ હોતું નથી. (ગર્ભ હતો એવું મૂર્ખાઓએ માની લીધું હોય છે પણ ગર્ભ નીકળતો કે ઉપાડી જવાતો દેખાતો નથી, તેથી એ એમ કહે છે કે ભૂત ગર્ભને લઈ ગયું હોવું બેઈએ.) હવે ભૂત તો એજસ ખાઈને જીવે છે (શરીર ખાઈને ભૂત જીવતું નથી). તેથી ગર્ભ બે રહ્યો હોત તો ભૂત ખાળકના શરીરનું એજસ ખાઈ બંધ પણ શરીર ખાઈ બંધ નહિ, તેથી ક્ષોહી સાથે ખાળકનું શરીર પણ નીકળવું બેઈએ. હવે ઘડીભર એમ માની લઈએ કે ભૂત એજસ ખાવાની મર્યાદાને તોડીને શરીર પણ ખાઈ બંધ છે, તોપણ ગર્ભિણીનું શરીર જીવડ હોય છે તેવડ ગર્ભનું શરીર હોતું નથી. તેથી ભૂતને શરીર ખાવું હોય તો પહેલું ગર્ભિણીનું શરીર ખાવાનું શા માટે છોડે ? તેથી ગર્ભિણીને ભૂતે ખાધી નથી. તે ઉપરથી પણ સાબિત થાય છે કે ભૂતે ગર્ભને પણ ખાધો નથી. માટે એવે પ્રસંગે એવું માનવું બેઈએ કે ગર્ભ રહ્યો જ નથી.

દિવાચ્છદ્વદયે સૂતસ્થાને દ્વિતીયે સારીરસ્થાને

ગર્ભસ્થાપનામ દ્વિતી ગોડયાયઃ ॥ ૨ ॥

અધ્યાય ૩ નો

ગયા અધ્યાયમા ગર્ભવ્યાપદ વિષે કહ્યું, પણ શરીરના અવયવોના જ્ઞાન વિના મૂઠ ગર્ભને ખહાર કાઢી શકાતો નથી માટે હવે શરીરનાં અગત્યંગ વિષે કહેવું જરૂરનું હોવાથી વાગ્લટ કહે છે કે:

અચાતોડ્ઘવિમાગં શારીરં વ્યાહ્યાસ્યામઃ ।

દિતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

તેથી હવે જેમા અગત્યંગના વિભાગ આવે છે એવો શરીર સંબંધી વિષય સમબલવીશ્ય. એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે:

શરીરનાં અંગ અને પ્રત્યંગ

શિરોડ્ઘનરાચિદ્વોં યાદ્વ સન્નિયનીતિ સમાસતઃ ।

પદ્મમજ્જં પ્રત્યજ્જં તસ્યાક્ષિદ્વદયાદિકમ્ ॥ ૧ ॥

દૂકામા માથું, અતગાધિ, જે હાથ, જે પગ એ છ અંગોનું (મુખ્ય અવયવોનું) શરીર બનેલું છે. એના (એ શરીરના) પેટા અવયવો આખ, હૃદય, (+કાન, નાક) વગેરે છે.

પ્રત્યંગ=મુખ્ય અવયવનો પેટા અવયવ દા. ત. હાથ અંગ છે પણ હાથનો પોચો, આંગળીઓ વગેરે પેટા અવયવ છે.

અતગાધિ=૫. ૧૧/૩૨.

પંચમહાભૂતના ગુણ

શબ્દ સ્પર્શસ્થ રૂપં ચ રસાન્ન્યઃ ક્રમાદ્ગુણા ।
લાનિલાઇયમ્મુવામ્

શબ્દ (અવાજ), સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ અનુક્રમે આકાશ, વાયુ, તેજ (અગ્નિ), પાણી અને પૃથ્વીના (ખાસ) ગુણો છે.

(આકાશનો ગુણ શબ્દ, વાયુનો ગુણ સ્પર્શ એ ગીતે અનુક્રમ જાણવો.)

પક્કગુણવૃદ્ધ્યન્યયઃ પરે ॥૨॥

પાછળના મહાભૂતમા એનાથી પહેલાના મહાભૂતનો એકએક ગુણ ઉમેરાતો જાય છે. (આકાશ પોતે પહેલું હોવાથી એ કાંઈની પાછળ નથી તેથી એનામા ફક્ત શબ્દ ગુણ છે. વાયુ આકાશની પાછળ હોવાથી એના પોતાના સ્પર્શગુણમા એની પહેલાના આકાશનો શબ્દ ગુણ ઉમેરાય છે. તેથી વાયુમા શબ્દ અને સ્પર્શ એ બે ગુણ છે, એ રીતે તેજમા શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ એ ત્રણ ગુણ છે, પાણીમા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ એ ચાર ગુણ છે અને પૃથ્વીમા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ ગુણ છે.)

કયા મહાભૂતમાંથી શું બને છે ?

તત્ર લાત્ લાનિ દેદેડસ્મિન્

શ્રોત્રં શન્દો વિવિન્તતા ।

વાતાસ્પર્શવગ્ચ્છવાસા વહેદ્દ્યુપપક્કયઃ ॥ ૩ ॥

માવ્યા જિહ્વારસદ્દેદા

બ્રાણગન્ધાસ્થિ પાંચિમ્ ॥

તેમાથી (એ માંચ મહાભૂતોમાથી) આ દેહમા (મનુષ્ય વગેરે સ્થૂલ દેહમા) આકાશને ક્ષીધે છિદ્રે, કાન (સાલજવાની ઈદ્રિયનું સ્થાન),

અનાજ અને ખાલીપાણું થાય છે (બને છે), વાયુને ક્ષીધે સ્પર્શ, ચામડી (સ્પર્શ થરાની ઈદ્રિયનું સ્થાન) અને ઉચ્છ્વાસ (ત્રાણ) થાય છે, તેજને ક્ષીધેદષ્ટિ (બેરાની ઈદ્રિયનું સ્થાન), રૂપ અને પકવવાનું કામ થાય છે; પાણીને ક્ષીધે જલ (જલના જે ભાગને ક્ષીધે સ્વાદ આવે છે તે ભાગ), રસ અને ભીનાશ થાય છે તથા પૃથ્વીને ક્ષીધે નાક (મૂઠાનાની ઈદ્રિયનું સ્થાન), ગંધ અને હાડકા થાય છે.

દેહમાં મા તરફથી અને બાપ તરફથી શું શું બને છે ?

મૃદ્વજ માતૃજં રક્તમાંસમજ્જગુદાદિકમ્ ॥ ૪ ॥

પૃત્વં તુ સ્વિરં શુક્રમન્યસ્થિરુક્ષાદિકમ્ ।

ચેતનં ચિત્તમક્ષાણિ નાનાયોનિપુ જન્મ ચ ॥ ૫ ॥

આ દેહમા કોણી, માંસ, મજ્જા, ગુદા વગેરે જે કંઈ પોચું છે તે મામાથી ઉત્પન્ન થયું છે, પણ નીચું, ધમની, હાડકા વગેરે જે કંઈ સ્થિર છે તે બાપમાથી ઉત્પન્ન થયું છે. ચિત્ત, ઈદ્રિયો તથા (હાથી, ખડકી, ઘેડો, મસલુ વગેરે) જુદીજુદી યોનિમા અવતરતું (જન્મવું) એટલું ચેતના(=આત્મા)ને ક્ષીધે બને છે.

સાન્મયજં ત્યાયુરારોગ્યમનાલસ્યં પ્રમા ઘલમ્ ।

પણ આયુષ્ય, આરોગ્ય, આજ્ઞાનો અભાવ (ઉદયમ), પ્રલા (કાંતિ) અને બળ (શક્તિ) એટલા વાના માતૃમયને ક્ષીધે ઉત્પન્ન થાય છે.

(સાત્મ્ય ત્રણ જાતનું છે—આધિસાત્મ્ય, દેહસાત્મ્ય અને દેશસાત્મ્ય. સાત્મ્ય એટલે કંઈક પડેલું, ટેવને ક્ષીધે સ્વભાવરૂપ બની ગયેલું. અહીં રોગની નહિ પણ દેહની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ સાલતો હોવાથી સાત્મ્યનો અર્થ દેહસાત્મ્ય અને દેશસાત્મ્ય થેવો.)

રસજં વપુષો જન્મ વૃત્તિર્વૃદ્ધિરલોલતા ॥ ૬ ॥

આહારના રસને ક્ષીધે શરીર જન્મે છે, ટકે છે, વધે છે અને તૃણુનો અભાવ ગહે છે.

સાત્ત્વિક શૌચમાસ્તિનય શુક્લધર્મરુચિર્મતિઃ ।

રાજસં ઘટ્ટુમાપિત્રં માનક્રુદ્ધમ્મમ્સરમ્ ॥ ૭ ॥

તામસં ભયમક્ષાનં તિદ્રાડલસ્યં વિપાદિતા ।

શૌચ (શરીર, મન અને વાણીની શુદ્ધિ), આસ્તિકતા (પરલોક હોવાની આસ્થા), નિષ્કપટ ધર્મની ભક્તિ, પ્રજ્ઞા એટલાં વાનાં સત્વગુણને લીધે થાય છે. પણુ બ્રહ્મચું, માન, ક્રોધ, દંભ અને મત્સર એટલાં વાનાં રજો-ગુણને લીધે થાય છે. ભય, અજ્ઞાન, ઉદ્ધ, આળસ અને વિવાદ (ખેદ, દિલગીરી) એટલાં વાનાં તમોગુણને લીધે આવે છે. (પંચમહાભૂત પણ ત્રણ ગુણ(સત્વ, રજસ અને તમસ)નાં અનેલાં હોવાથી એ ત્રણ ગુણોને લીધે શું અને છે તે આ શ્લોકમાં કહ્યું છે.)

હતિ ભૂતમયો વેદઃ

(ઉપર શ્લોક રૂઢી ૭૬માં જેટલાં વાનાં ગણાવ્યાં તે અર્ધાં દેહને આધારે રહે છે; છતાં એમાંથી પાંચ મહાભૂત મુખ્ય છે; કારણ કે દેહ પાંચ મહાભૂતનો અનેલો છે; તેથી કહે છે કે) આ પ્રમાણે દેહ પાંચ મહાભૂતોનો અનેલો છે.

ચામડી

તત્ર સત્ત ત્વચોડ્વજઃ ॥૮૧॥

પચ્ચમાનાતપ્રજાયન્તે ક્ષીરાતસન્તાનિકા ઇવ ।

જેમ ભિક્ષુતા (પાકેતા) દૂધ પર તર વળે છે તેમ સોહી પાકતું બય (પરિપકવ થતું બય) તેમાંથી ચામડીનાં સાત પડ અને છે.

કળાઓ

ઘાત્વાશયાન્તરન્લેદો વિપકઃ સ્વંસ્વમૂષ્મણા ॥૯
સ્ત્રેષ્મહ્નાયપરાચ્છન્નઃ કલાલ્યઃ કાષ્ટસારવત્ ।

તાઃ સત્ત

રસ વગેરે સાત ધાતુઓના આશયની વચ્ચેની ખાલી જગામા જે લીનાશ હોય છે તે પોતપોતાના ધાત્વગ્નિથી ખરાખર પાકે છે અને પાક્યા પછી એની આસપાસ કફ, સ્નાયુ અને ઓર છવાઈ બય છે; ત્યારે એ લીનાશને કલા કહે છે. જેમ લાકડાના (ઝાડના થડના) મધ્યભાગમાં એ લાકડાનો સાર (ગર્ભભાગ) હોય છે, તેની માફક જ ધાતુના આશયની મધ્યમાં કલા હોય છે. (દાખલા તરીકે ખેરના ઝાડનું થડ વચ્ચેથી ચીરવામાં આવે ત્યારે એમાંથી ઘોળો ખેરસાર નીકળે છે. જેમ ખેરસાર ખેરના લાકડાના સાર(સત્વ)રૂપ

છે, તેમ દરેક ધાતુની કળા તે તે ધાતુના સારરૂપ છે. એ સાર ઘણા થોડા થતા હોવાથી એને કળા કહે છે. કળા=થોડા ભાગ) કળા સાત છે. (માંસધરા, અસુગધરા મેદોધરા કફાશયા, વિડાધરા, પિત્તધરા અને શુક્રધરા.)

સાત આધાર (આશયો)

સત્ત ચાઘારા રક્તસ્યાઘઃ ક્રમાત્ પરે ॥૧૦॥

કર્ફામપિત્તપક્વાનાં વાયોર્મૂઝસ્ય ચ સ્મૃતાઃ ।
ગર્ભાશયોડ્વમઃ સ્ત્રીણાં પિત્તપક્વાશયાન્તરે ॥

અને સાત આશયો પણ અને છે-પહેલે લોહીનો, પછી અનુક્રમે કફનો, આમનો, પિત્તનો ઝાડાનો, વાયુનો અને પેશાબનો એટલા ખીજ આશય અને છે એવુ શાસ્ત્ર કહે છે. (જે કાથળીમાં લોહી રહે તે રક્તાશય, આમ રહે તે આમાશય વગેરે) સ્ત્રીઓને આડમો આશય ગર્ભાશય છે. તે પિતાશય અને પક્વાશયની વચ્ચે આવેલો છે.

કોષ્ટનાં અંગા

કોષ્ટાઙ્ગાનિ સ્થિતાન્યેપુ હૃદયં ફલોમ કુપ્ફુસમ્

યક્ત્ત્વોદોન્દુકં વૃક્કો નાભિઙ્ગાન્નવસ્તયઃ ॥૧૧॥

એ સાત આધારોમાં હૃદય, ક્ષેમ, ફેફસુ કાળજી, ખરલ, ઉન્દુક, જે વૃક્ક (મં. કીડની). નાભિ, ડિંભ, આંતરડાં અને ખસ્તિ એટલાં કોષ્ટાનાં અંગ આવેલાં છે.

જીવનનાં સ્થાન

વશ જીવિતધામાનિ શિરોરસનવચ્ચનમ્ ।

કળ્પોડ્વચ્ચં હૃદયં નાભિર્થસ્તિઃ શુક્રૌજસી ગુદમ્ ॥

ગણું, લોહી, હૃદય, નાભિ (હૃદી, ખસ્તિ (મૂત્રાશય), વીર્ય, ઓજસ અને શુદા એ દસ જીવનના સ્થાન છે (એ દસમાં જીવન વધારે પ્રમાણમાં રહે છે.)

બળાં, કંઠરા, કૂચાં, શીવણી, માંસરજ્જવ, અસ્થિસંઘાત, સીમંત અને હાડકાં

જાલાનિ કળ્પરાશ્ચાન્ને પૃથક્ પોઢશ નિર્દિશોત્ ।
પદ્ કૂચાઃ સત્ત સીમંતો મેઢ્ઞિહ્વાશિરોગતાઃ ॥
શસ્ત્રેણ તાઃ પરિહરેન્વતત્ત્વો માંસરજ્જવઃ ।
ચતુર્વશાસ્થિસજ્ઞાતાઃ સીમંતા દિગુણા નય ॥૧૫

અસ્થાં શનાનિ પચિષ્ઠ ત્રીણિ દન્તનલૈઃ સહ ।

શરીરમાં બળાં અને કંડરાઓ દરેક સોળ સોળ છે, એમ (ગુનએ) શીખવવું (કહેવું), ૭ કૂચાં; એક મૂત્રેન્દ્રિયની; એક જલની અને પાંચ માધાની મળી સાત શીખળી; એના પર શસ્ત્ર ચલાવવું નહિ (વાઢકાપ કરવી નહિ). ચાર માંસના રજ્યુઓ (દોરડાં) છે. ચૌદ અસ્થિ-સંઘાત છે. અઢાર સીમંત (વાળની સેથી) છે, ત્રણસો સાડ હાડકાં છે એમાં દાંત અને નખનો સમાવેશ થઈ બચ છે.

(બળાં=હાલ ગુજરાતીમાં જેને કેશવાહિની કહેવાનો રિવાજ પડતો બચ છે અને અંગ્રેજીમાં જેને કેપિલરીઝ કહે છે તેના સામગ્રામા જથ્થા-એને બળાં કહે છે. કંડરા=આંગળીઓ, હાથ, પગ વગેરે અવયવોને લાખાટુંકા કે વાંકાચૂંકા કરનારી પાતળી અને નક્કર દોરડીઓને કંડરા કહે છે. બડી કંડરાઓને માંસરજ્યુ કહે છે. કંડરા અને માંસરજ્યુને અંગ્રેજીમા ટેન્ડન કહે છે. કૂચાં=એકબીલની પડખેપડખે ગોડવા-ચલા હાડકાંના કકડા, શીવળી=બળુ સોયથી એટી લીધું હોય એવો આકાર. અસ્થિસંઘાત-જુદાંજુદાં હાડકાં જે જગાએ મેળાં થતાં હોય તે જગ્યા.)

धन्वन्तरिस्तु त्रीण्णाह, सन्धीनां च शतद्वयम् ॥
દશોત્તરં

ધન્વન્તરિ કહે છે કે હાડકાં ત્રણસો છે અને સાંધા ખસો ને દસ છે.

सहस्रे द्वे निजगादात्रिनन्दनः ।

અત્રિના પુત્ર (આત્રેય) કહી ગયા છે કે સાંધા બે હબર છે.

સ્નાયુઓ

-स्नायूनां नवशती

સ્નાયુઓ નવસો છે. (શરીરમાં માંસ, હાડકાં અને ચરબીના ખંધનને સ્નાયુ કહે છે.)

માંસપેશીઓ

पञ्च पुंसां पेशीशतानि तु ॥૧૭॥

અધિકા વિશતિઃ છોળાં યોનિસ્તનસમાધિતાઃ ।

પુરુષોને પાંચસો માંસપેશીઓ હોય છે.

શ્રીઓને યોનિ અને ખંને સ્તનોમાં વીસ માંસ-પેશીઓ પુરુષો કરતાં વધારે હોય છે (એટલે શ્રીઓને કુલ પાંચસો ને વીસ માંસપેશીઓ હોય છે).

મૂલ શિરાઓ

दश मूलसिरा हृत्स्थ्यास्ताः सर्वे सर्वतो वपुः ॥
રસાત્મકં વહન્સ્યોગ્જસ્તદ્ધિવદ્ધં હિ ચેટ્ટિનમ્ ।

હૃદયમાં રહેલી દસ મૂળ શિરાઓ છે. એ મૂળ શિરાઓ આહારના રસરૂપ (આહારના રસના સત્વરૂપ) ઓજસને આખા શરીરમાં બધી દિશામાં લઈ બચ છે. (વાણી, શરીર અને મનનાં) કામનો આધાર એ દસ મૂળ શિરા પર છે.

ક્યા અંગમાં કેટલી શિરાઓ છે ?

તેમાંની કઈ ન વીંધવી ?

સ્થૂલમૂઢાઃ સુસૂક્ષ્મઘ્રાઃ પચ્ચરેલાપ્રનાવત્ ॥૧૨
મિચન્તે તાસ્તતઃ સતશાનન્યાસાં ભવન્તિ તુ ।

આ દસ મૂળ શિરાઓ મૂળ આગળ બડી અને ટોચને છેડે બહુ પાતળી (ઝીણી) હોય છે. પાંદડાંની નસોના ફેલાવાની માફક એક-માંથી અનેક ફાંટાઓરૂપે એ જુદીજુદી કૂટી નીકળે છે. તેથી શિરાઓ સાતસો છે. (શિરા-શિરા સાંધાઓને બેઠે છે અને દોષો અને ધાતુઓને શરીરમાં લઈ બચ છે, ફેરવે છે.)

तत्रैकैकं च शाखायां शानं तस्मिन्न वेद्ययेत् ॥૨૦
સિરાં જાલન્વતં નામ તિસ્ત્રઘ્રામ્યન્તરપ્રથિતાઃ ।

તેમાંથી (સાતસો શિરાઓમાંથી) એક-એક સો દરેક શાખામાં (જે હાથ અને બે પગમાં) છે. તેમાં (હાથપગની ચારસો શિરાઓમાં) જે બલંધરા નામની શિરા છે તેને અને ત્રણ અંતર્મુખ શિરાઓને એમ દરેક હાથ અને પગની ચાર ચાર મળી કુલ સોળ શિરાઓ વીંધવી નહિ.

पौडशद्विगुणाः श्रोण्यां, तासां द्वे द्वे तु बह्वश्रे ॥
દે દે કટિકનરુપે શાસ્ત્રેગાષ્ટો સ્પૃશેજ તાઃ ।

કૂલામાં ખનીસ શિરાઓ છે. તેમાંથી દરેક બંધના વળાની બે બે વળાની ચાર) અને કમ્બરની બે દરેક બાજુએ

कुमणां डाडकांमानी जे जे (=कभरनी चार) मणी जे आड शिराओने अडकवुं नहि (शस्त्र अडकाडवुं नहि).

पार्श्वयोः षोडशैकैकामूर्ध्वगां वर्जयेत्तयोः ॥२२॥

पडभांमां सोण शिराओ छे. तेमांथी दरेक पडभाणी पार्श्वभांधि नामे. ओणभाती छे जे जती शिराने वीधवी नहि.

द्वादशद्विगुणाः षष्ठे षष्ठवंशस्य पार्श्वयोः ।

द्वे द्वे तत्रोर्ध्वगामिन्यौ न शस्त्रेण परामृशेत् ॥२३॥

पीड(भरडा)मां चोवीस शिराओ छे. तेमांथी करेडरज्जुनी अने पालुओ आवेली छे जे जती जे जे (=कुल चार) शिराने शस्त्र अडकाडवुं नहि.

पृष्ठवज्जठरे तासां मेहनस्योपरि स्थिते ।

रोमराजीमुभयतो द्वे द्वे शस्त्रेण न स्पृशेत् ॥२४॥

पीड जठली (=चोवीस) शिराओ जठरमां छे. तेमांथी रोमराज(द्वितीय) मूत्रेन्द्रिय सुधीनी वाणनी छे (हार)नी अने पालुनी, मूत्रेन्द्रियनी उपर आवेली जे जे शिराओ- (कुल चार शिराओ)ने शस्त्र अडकाडवुं नहि. चन्द्रारिश्शदुरस्यासां चतुर्दश न वेधयेत् ।

स्तनरोहिततन्मूलहृदये तु पृथग्भयम् ॥ २५ ॥

अपस्तम्भारपयोरेकां तथाऽपालापयोरपि ।

छातीमां चाणीस शिराओ छे. जेमांथी नीचेनी चौद शिराओ वीधवी नहि. दरेक स्तनना राता सागमांनी जे जे (=चार), दरेक स्तनना मूण आगणनी जे जे (=चार), हृदयनी जे, अपस्तम्भ नामनी जे शिरामांथी दरेक पालुनी ऐकऐक (=जे) अने अपालाप नामे ओणभाती जे शिरामांथी दरेक पालुनी ऐक-ऐक (=जे) जेम कुल चौद शिराओ वीधवी नहि. श्रीत्रयां पृष्ठवत्तासां नीले मन्ये हृकाटिके ॥२६॥ त्रिपुरे मातृकाश्चाष्टौ षोडशेति परित्यजेत् ।

डाडमां पीड जठली (ऐटके चोवीस) शिराओ छे. तेमांथी जे नीला, जे मान्या, जे कृकाटिका, जे विधुरा अने आड मातृका मणी कुल सोणने छोडी देवी (=वीधवी नहि.)

हृन्वोः षोडश तासां द्वे खन्धिघन्वनकर्मेणी ॥२७॥

अने जडभां (=डायां)मां सोण शिराओ

छे. तेमांथी सांधाने जेडवानुं काम करनारी जे शिराओने छोडी देवी (वीधवी नहि).

जिह्वायां हनुवत्तासामधो द्वे रसयोधने ।

द्वे च वाचःप्रवर्तिन्यौ

जुसमां जडभां जठली (ऐटके सोण) शिराओ छे. तेमांथी जुसना नीचेना सागमां आवेली स्वादनुं रान करानारी जे शिराओने अने जालवानी प्रवृत्ति करानारी जे शिराओने (कुल चार शिराओने) छोडी देवी.

नासायां चतुस्तरा ॥ २८ ॥

विंशतिर्गन्धवेदिन्यौ तासामेकां च तालुगाम् ।

नाकमां चोवीस शिराओ छे. तेमांथी गंधनु रान करानारी जे शिराओने अने तालवामां जती ऐक शिराने (=कुल त्रण शिराने) वीधवी नहि.

पट्टपञ्चाशन्नयनयोनिमेपोन्मेपकर्मणी ॥ २९ ॥

द्वे द्वे, अपाङ्गयोर्द्वे च तासां पडिति वर्जयेत् ।

जे आंभमां छप्पन शिराओ छे. तेमांथी, पोपयोने उवाडवास करानारी जे जे शिराओने (=चार), आंभना लमणा तरकना छोडानी जे मणी कुल छ शिराओने छोडी देवी (वीधवी नहि).

नासानेत्राध्रिताः पष्टिल्लाटे,

स्यपनीध्रिताम् ॥ ३० ॥

तत्रैकां, द्वे तथाऽऽवर्तो, चतस्रश्च कचान्तगाः ।

सतैवं वर्जयेत्तासाम्

नाकनी अने जे आंभनी शिराओ (२४+५६=८०) कडी तेमांनी साड शिराओ ललाटमां छे. जेमांथी स्थपनी नामना मर्ममां आवेली ऐक, आवर्त नामना जे मर्ममां आवेली जे शिराओ अने वाणना छोडा आगणनी (ज्यांथी वाण जगता अंध धाय छे त्यां आगणनी) चार शिराओ मणी कुल सात शिराओने छोडी देवी.

कर्णयोः षोडशात्र तु ॥ ३१ ॥

द्वे शब्दयोधने शङ्खौ सिरास्ता पत्र चाध्रिताः ।

द्वे शङ्खसन्धिगे तासाम्

जे कानमां सोण शिराओ छे. जेमां

અવાજનુ જ્ઞાન કરાવનારી જે શિરાઓ, જે લમણાં તથા લમણા સાથે સંબંધ રાખતી કાનની શિરાઓ હોય છે. તેમાંથી લમણાના સાંધામાં આવેલી જે શિરાઓ છોડી દેવી.

મૂર્ધ્નિ દ્વાદશ તત્ર તુ ॥ ૩૨ ॥

પૈકૈકાં પૃથગુક્ષેપસીમન્તાધિપતિસ્વિતામ્ ।

માથામાં બાર શિરાઓ છે, તેમાંથી બંને ઉત્ક્ષેપમાંની એક એક (=બે), પાંચ સીમંત- (સેંધા)માંની એકએક (=પાંચ) અને અધિપતિમાં એક મળી કુલ આઠ શિરાઓને શસ્ત્ર અડકા-ડકું નહિ.

હ્યવેધ્યવિભાગાર્થે પ્રત્યક્કં વર્ણિતાઃ સિરાઃ ॥૩૩॥

આ પ્રમાણે શુ" ન વીંધવુ એક એ તેને અલગ પાડીને જુદું બતાવવા માટે દરેક અંગની શિરાઓનુ વર્ણન કર્યું છે.

અવેધ્યાસ્તત્ર કાત્સ્વેન વેદેડપાનવતિસ્તથા ।

સક્કીર્ણા પ્રથિતાઃ ક્ષુદ્રા વક્ત્રાઃ

સન્ધિયુ ચાશ્રિતાઃ ॥ ૩૪ ॥

જે બધી શિરાઓમાં શરીરમાં કુલ અઠાણ શિરાઓ તથા જે શિરાઓ યૂંચવાઈ ગઈ હોય, જે શિરાને ગાંઠ પડી ગઈ હોય, જે શિરા ખુલ્લાની અને ખારીક હોય, વાંકી હોય અને હાડકાંના સાંધામાં આવેલી હોય તે શિરાઓને વીંધવી નહિ.

શિરાઓનું કામ ○

તાસાં શતાનાં સતાનાં પાદોડ્સ્રં વહતે પૃથક્ ।

વાતપિત્તકફૈર્જુદં, શુદ્ધં ચૈવ સ્વિતા મલાઃ ॥૩૫॥

શરીરમનુગૃહ્ણન્તિ પીઢ્યન્ત્યન્યથા પુનઃ ।

શિરાઓમાંથી સાતસો શિરાઓને એક-એક ચોથો ભાગ (૧૭૫ શિરાઓ) વાયુ, પિત્ત અને કફવાણું તથા શુદ્ધ લોહી વહે છે (લઈ ભય છે). (એટલે ૧૭૫ શિરાઓમાં વાયુ-વાણું લોહી, ૧૭૫માં પિત્તવાણું લોહી, ૧૭૫માં કફવાણું લોહી વહે છે અને ૧૭૫માં શુદ્ધ લોહી વહે છે.) આ પ્રમાણે રહેલા (પોતપોતની શિરામાં રહેલા) દોષ શરીરને ઉપયોગી થઈ પડે છે પણ ખીજી રીતે (=જે શિરા જે દોષની ન હોય તે શિરામાં) રહેલા દોષ શરીરને પીડા (રોગ) કરે છે.

વાયુ, પિત્ત. કફ અને શુદ્ધ લોહી

વહેતી શિરાનાં લક્ષણ

તત્ર શ્યાવાહુણાઃ સૂક્ષ્માઃ પૂર્ણરિક્તાઃ

ક્ષણાત્સિરાઃ ॥ ૩૬ ॥

પ્રસ્પન્દિન્યશ્ચ વાતાન્નં વહન્તે

એમાં (=જે સાતસો શિરામાં) ખદાખી-રંગની લાલ, બીણી, ઘડીમાં ભરાતી અને ઘડીમાં ખાલી થતી અને ધડકતી શિરાઓમાં વાયુ-વાણું લોહી વહે છે.

પિત્તશોણિતમ્ ।

સ્પર્શોષ્ણાઃ શ્રીઘ્રવાહિન્યો નીલપીતાઃ

અડકવામાં ભૂની, જલદી વહેતી (=લઈ જતી) અને લીલીપીળી શિરાઓમાં પિત્તવાણું લોહી વહે છે.

કર્કં પુનઃ ॥ ૩૭ ॥

ગૌર્યઃ ક્ષિગ્ધાઃ સ્થિરાઃ શ્રીતાઃ

પણ ગોરી, સ્નિગ્ધ, સ્થિર અને અડકવામાં ઠંડી શિરાઓમાં કફ (=કફવાણું લોહી) વહે છે.

સંસ્પૃં લિક્કસક્કૌરે ।

ઉપર કહેલી ત્રણ દોષવાળા લોહીને લઈ જનારી શિરાઓનાં લક્ષણ જે શિરાઓમાં ભેગાં હોય તે શિરા તે તે દોષને ભેગા વહે છે (=શરીરમાં બધે પહોંચાડે છે).

ગૂઢાઃ સમસ્થિતાઃ ક્ષિગ્ધા રોહિણ્યઃ

શુદ્ધશોણિતમ્ ॥ ૩૮ ॥

શરીરમાં ભેડી રહેલી, સમ સ્થિતિમાં રહેતી, સ્નિગ્ધ રોહિણી નામની શિરાઓમાં શુદ્ધ લોહી વહે છે.

ધમની ○

ધમન્યો નામિસમ્યદ્ધા વિશતિશ્ચતુરુક્તપા ।

તામિઃ પરિવૃતા નામિશ્ચક્રનામિરિવારકઃ ॥ ૩૯ ॥

તામિશ્ચોર્ધ્વમધસ્તિર્યગ્વેહોડયમનુગૃહ્ણતે ।

હૂંટી સાથે બેડાયેલી ધમનીઓ ચોવીસ છે. જેમ પૈડાના માણાની આસપાસ ચારે બાજુ ફરતા પૈડાના આરા હોય છે તેમ હૂંટીની આસપાસ ચારે બાજુ ફરતી આ ધમનીઓ હોય છે. અને એ ધમનીઓ ભૂંચે, નાચે, આડું એમ બધી દિશામાં દેહને (પોષીને) ઉપયોગી થઈ પડે છે.

ઝાહિન્, સ્તોતો

સ્ત્રોતાંસિ નાસિકે કર્ણો નેત્રે પાચ્વાસ્યમેહનમ્ ॥
સ્તનોં રક્તપથ્યથેતિ નારીણામધિકં ત્રયમ્ ।

એ નસકારાં, એ કાન, એ આંખ, ગુદા, મો અને મૂત્રેન્દ્રિય એ નવ સોતો પુરુષને હોય છે. તે ઉપરાંત સ્ત્રીને એ સ્તન અને અલડાય ત્યારે લોહી નીકળવાને માર્ગ એ ત્રણ સોતો વધારે હોય છે. (સ્ત્રીને કુલ ખાર સોતો હોય છે.)

અંતઃસોતો

જીવિતાયતનાન્યન્તઃસ્ત્રોતાંસ્યાહુલ્લયોદશ ॥ ૪૧ ॥
પ્રાણઘાતુમલામ્બોન્નવાહીનિ

પ્રાણવાયુ, ધાતુઓ, મળો (ઝાડો, પેશાબ, પરસેવો), પાણી અને અન્ન વહેનારાં સોતોને (=માર્ગોને) અંતઃસોતો કહે છે. એ જીવનનાં ખાસ સ્થાન છે.

દુષ્ટ અને શુદ્ધ સોતો શુ' શુ' કરે?

અહિતસેવનાત્ ।

તાનિ દુષ્ટાનિ રોગાય વિશુદ્ધાનિ સુલાય ચ ॥ ૪૨ ॥
આહારવિહારના કુપથ્યથી એ (=સોતો) ખગડે તો રોગ થાય છે; અને શુદ્ધ સોતો સુખ (=આરોગ્ય) આપે છે.

દોષોનાં અને ધાતુનાં સોતોનાં લક્ષણ

સ્વઘાતુસમવર્ણાનિ વૃત્તસ્થૂલાન્યળૂનિ ચ ।

સ્ત્રોતાંસિ દીર્ઘાળ્યાકૃત્યા પ્રતાનસદ્દશાનિ ચ ॥

જે ધાતુ વહેનારું જે સોત હોય તે ધાતુના રંગનું તે સોત હોય છે. આહારમાં કેટલાંક સોત ગાળ, કેટલાંક બડાં અને કેટલાંક પાતળાં હોય છે, ખધા સોત લાંબાં હોય છે અને પાંદડાંની નસોની માફક ફાંટાફાંટા પડીને બધે પથરાઈ ગયેલાં હોય છે.

સોતો ખગડવાનું કારણ

આહારશ્ચ વિહારશ્ચ યઃ સ્યાદોવગુણેઃ સમઃ ।

ઘાતુભિર્વિગુણો યશ્ચ સ્રોતસાં સ પ્રદૂષકઃ ॥ ૪૩ ॥

દોષ વહેનારાં સોતોમાંથી જે સોત જે દોષ વહેવાને નિર્માણ થયુ હોય તે સોત તે દોષના ગુણ જેવા ગુણવાળા આહારવિહારના સેવનથી ખગડે છે. ધાતુ વહેનારાં સોતોમાંથી જે સોત

જે ધાતુ વહેવાને નિર્માણ થયુ હોય તે સોત તે ધાતુના ગુણથી વિરુદ્ધ ગુણવાળા આહારવિહારના સેવનથી ખગડે છે.

સોત ખગડ્યું હોવાનું લક્ષણ

અતિપ્રવૃત્તિઃ સહ્નો વા સિરાણાં ગ્રન્થયોડપિ વા ।

વિમાર્ગતો વા ગમનં સ્રોતસાં દુષ્ટિલક્ષણમ્ ॥ ૪૫ ॥

જે સોતમાં જે વહેતું હોય તે સોતમાંથી તે વસ્તુ વધારે પડતી નીકળી બધ (દા. ત. મૂત્રવાહી સોતમાંથી વધારે પડતો પેશાબ થાય), કે સમૂળગી ન નીકળે (કે ખડુ ઓછી નીકળે), કે શિરાઓ (=સોતો)ની ગાંઠ પડી બધ, અથવા જે વસ્તુ વહેતી હોય તે પેતાના સોત સિવાય બીજી રસ્તે વહે એ સોત ખગડ્યું હોવાનું લક્ષણ છે.

વિસાનામિવ સદ્માજિ દુરં પ્રવિસૂતાનિ ચ ।

દ્વારાણિ સ્રોતસાં વેહે રસો યૈરુપચીયતે ॥ ૪૬ ॥

કમળના મૂળિયાની માફક સોતોનાં દ્વાર (મુખ) ઝીણાં અને દૂરદૂર સુધી આખા શરીરમાં પ્રસરેલાં હોય છે અને એમના વડે (એ મુખો વાટે) શરીરમાં પ્રસાદ નામના રસમાં વધારો થાય છે.

સોતો વીધાય તો શુ' શુ' થાય?

વ્યથે તુ સ્રોતસાં મોહકમ્પાષ્માનવમિજ્વરાઃ ।

પ્રલાપશૂલવિષ્મૂત્રરોષા મરણમેવ વા ॥ ૪૭ ॥

સ્રોતોવિદ્ધમતો વૈદઃ પ્રન્યારવાય પ્રલાઘયેત્ ।

ઝડૂત્ય શલ્યં યત્નેન સઘઃક્ષતવિઘાનતઃ ॥ ૪૮ ॥

સોતો વીધાય (કે સોનો ઉપર વાગે)

તો મોહ, કંપ, આધ્માન, ભ્રમણ, તાવ,

લવરી, શૂળ, ઝાડો રોકાય, પેશાબ રોકાય

એટલાં દરદ થાય અથવા મોત આવે. માટે વૈદે

જેનું સોત વીધ્યુ હોય તેનું સોતમાં રહેલું

શલ્ય યત્નપૂર્વક કાઢીને સ્વોત્રણ માટે કહેલા

વિધિથી એની પ્રત્યાખ્યાન ચિકિત્સા કરવી.

પ્રત્યાખ્યાન ચિકિત્સા-ચિ. ૧૧/૪૪, ૪૪ફે

પ્રમાણે કરવાના ઉપાય.-

અન્નને કોણ પચાવે છે?

અન્નસ્ય પક્તો પિત્તં તુ પાચકાર્યં પુરેરિતમ્ ।

દોષઘાતુમલાદીનામૂષ્પેત્યત્રેયશાસનમ્ ॥ ૪૯ ॥

પહેલા (સૂ. ૧૨/૯૩થી ૧૨) કહેવાઈ ગયું છે કે પાચક પિત્ત અત્નને પકવે છે. ઢાંધા, ધાતુઓ અને મગો વગેરેના અગ્નિ અત્નને પકવે છે એવી આત્રેયની આસા છે.

✓ ગ્રહણી

તદધિષ્ઠાનમન્નસ્ય ગ્રહણાદ્ગ્રહણી મતા ।
સૈવ ધન્વન્તરિમતે કલા પિત્તઘરાહ્યા ॥૫૦॥
વાયુરોગ્યવીર્યોજોભૂતઘાત્વગ્નિપુષ્ટ્યે ।
સ્થિતા પક્વાશયદ્ધારિ મુક્તમાર્ગર્ભેભ્ય સા ॥૫૧॥

એનું (જઠરાગ્નિનું) પાચક પિત્તનું) સ્થાન અત્નને ગ્રહણ કરતું ઢાંધાથી (ખાધેલોપીધેલો આહાર પચવા માટે એ સ્થાનમાં ગ્રહણ થતો ઢાંધાથી) એ સ્થાનને ગ્રહણી માની છે. એ જ ગ્રહણી (અ. કુઓડીનમ) ધન્વન્તરિના મતે પિત્તધરા નામની કળા છે. (ખાધેલોપીધેલો આહાર કક્રમાથી સીધો પકવાશયમા ન કિતરી નય તે માટે) એ ગ્રહણી ખાધેલા અન્નના માર્ગમા આગળ(ઉલાળા, ભોગળ)ની માફક આવેલી છે. (એટલે જેમ કખાટના ખારણા મેળે કિઘડી ન નય તે માટે ઉલાળો રાખવામા આવે છે તે પ્રમાણે ખાધેલો ખોરાક ગળામાંથી કિતરતો કિતરતો સીધો પકવાશયમાં ન જતો રહે તે ખાતર ઢાંજરી અને પકવાશયની વચ્ચે ગ્રહણી આવેલી છે. ગ્રહણીનું મોં ખંધ રહે છે તે અમુક સંજોગમાં જ કિઘડે છે. તેથી ખોરાક ગ્રહણીમાં પક્યો રહે છે અને ત્યાં પચે છે.)

મુક્તમામાશયે રુઢ્વા સા વિપાચ્ય નયત્યઘઃ ।
ઘલવત્યઘલા ત્વન્નમામમેવ વિમુક્ષતિ ॥૫૨॥

ખાધેલા ખોરાકને આમાશયમા રોકી રાખીને એને પચાવીને પછી ખળવાને ગ્રહણી એને નીચે (પકવાશયમાં) લઈ નય છે. પણ નખળી ગ્રહણી ખાધેલા ખોરાકને કાચો ને કાચો જ પકવાશયમા છોડી દે છે.

ગ્રહણી શાધી ખગડે ?

ગ્રહણ્યા ઘલમગ્નિર્હિં સ ત્વાપિ ગ્રહણીઘલઃ ।
દૃપિતેડગ્નાવતો દુષ્ટા ગ્રહણી રોગકારિણી ॥૫૩॥
ગ્રહણીનું ખળ અગ્નિ છે અને અગ્નિનું ખળ ગ્રહણી છે. તેથી અગ્નિ ખગડે એટલે ખગડેલી

ગ્રહણી રોગ કરે છે.

અન્ન પચવાથી શું થાય ?

યદન્નં દેહઘાત્વોજોઘલવર્ણાદિપોવળમ્ ।
તત્રાગ્નિર્હેતુરાહારાન્ન ઘાપચ્ચાદ્રસાદ્ય ॥૫૪॥
શગર, ધાતુઓ, ઓજસ, ખળ, શરીરને રંગ વગેરેને અન્ન પોષણ આપે છે તેનું કારણ અગ્નિ (જઠરાગ્નિ) છે, કારણ કે પચ્યા વિનાના આહારમાથી રસ વગેરે ખની શકતાં નથી.

પહેલી પાચનક્રિયા

અન્નં કાલેડમ્બચહતં કોષ્ટિ પ્રાણાનિલાહતમ્ ।
દ્રવૈર્વિભિન્નસઘ્નતં નીતં ક્ષેદ્દેન માર્દવમ્ ॥૫૫॥
સન્ધુક્ષિતઃ સમાનેન પચત્યામાશયસ્થિતમ્ ।
ઔદૈર્યોડગ્નિર્યથા વાઘઃ

સ્વાલીસ્યં તોયતળ્કુલમ્ ॥૫૬॥

સૂ. ૮/૫૫માં કહેલા ભોજનના સમયે ખાધેલા-પીધેલા અન્નને પ્રાણુવાયુ કોડામાં લઈ નય છે. ત્યાં (પાણી, દાર, દુધ વગેરે) દ્રવોને ક્ષીધે એની ગડીઓ લાગી નય છે, (ધી વગેરે) સ્નેહોને ક્ષીધે એ મુદ્દુ ખને છે. એવા (ગડીઓ લાગીને એકરસ ખનેલા અને મુદ્દુ ખનેલા), આમાશયમાં પહેલા અન્નને સમાન વાયુથી પ્રબલકિત કરાયેલો જઠરાગ્નિ, જેમ ખહારનો (ચુલાનો કે સઘડીનો) અગ્નિ તપેલીમાં ભરેલા પાણી (આંધણ, અધરણ) અને ચોખાને પકાવે છે તેમ પકાવે છે.

આદૌ પદ્મસમ્પ્યન્નં મચુરીભૂતમીરયેત્ ।
ફેનીમૂતં કફં, યાતં વિદાહાદ્ગલતાં તતઃ ॥૫૭॥
પિત્તમામાશયાત્કુર્યાદ્યવમાનં, ચ્યુતં પુત. ।

અગ્નિના શોષિતં પચ્યં પિણ્ડિતં કદ્ધ માલતમ્ ॥
ખોરાક છયે રસવાળો ઢાંધા છતાં (પચતાં-પચતાં) એ પહેલાં તે ગળ્યો ખની જઈને ફીણરૂપે કંકને ઉપર આણે છે (અથવા, પેદા કરે છે). ત્યાર પછી (પચવાની ક્રિયાની વચલી અવસ્થામા) આમાશયમાથી ગ્રહણીમાં પડતાં પડતાં વિદાહ થવાથી ખાદ્ય અનેકું અન્ન પિત્તને પેદા કરે છે. પછી (ત્રીજી અવસ્થામાં) ગ્રહણીમાંથી પકવાશયમાં ગયેલું, જઠરાગ્નિથી પચેલું, પ્રવાહીપણું જેનું શોષાઈ

ગયુ છે એવુ, ઘોથા જેવું ખનેલું અને તીખું ખનેલું અન્ન વાયુને પેદા કરે છે.

બીજી પાચનક્રિયા

મૌમાપ્ચાગ્રેયવાયદધ્યાઃ પન્થોપ્માળઃ સતામ્ભસાઃ ।

પન્થાહારગુણાન્સ્વાન્ સ્વાન્ પાર્થિ-

વાદીન્ પચન્વન્તુ ॥૫૯॥

આકાશાગ્નિ સહિત પાર્થિવ, જ્ઞલીય, આગ્નેય અને વાયવ્ય એ પાંચ અગ્નિ પોતપોતાના પાર્થિવ વગેરે (=પાર્થિવ, જ્ઞલીય, આગ્નેય, વાયવ્ય અને આકાશીય) એ પાંચ આહારના ગુણોને પછી (=જઠરાગ્નિ અન્નને પકવી રહે છે ત્યાર પછી) પકાવે છે.

(ઘોરાકમાં આકાશીય, વાયવ્ય, આગ્નેય, જ્ઞલીય અને પાર્થિવ એ પાંચે પ્રકારનાં દ્રવ્યો હોય છે. એ દરેકે જાતનું દ્રવ્ય પાંચ મહાભૂતનું ખનેલું હોય છે, પણ એમાં જે મહાભૂતનું પ્રમાણ વધારે હોય છે, તે ઉપરથી એનું નામ આકાશીય વગેરે પડેલું હોય છે. તેથી દરેકે દ્રવ્યમાં અગ્નિતત્વ હોય છે. જ્યારે જઠરાગ્નિ આહારને પચાવી રહે છે, ત્યાર પછી એ પચેલા આહારમાંના આકાશીય દ્રવ્યમાં રહેલો અગ્નિ તે દ્રવ્યમાં રહેલા તે દ્રવ્યના ગુણોને પકવે છે. તે જ પ્રમાણે વાયવ્ય વગેરે દ્રવ્યોમાં રહેલો અગ્નિ વાયવ્ય વગેરે દ્રવ્યોમાં રહેલા ગુણોને પકવે છે. જે જે જાતના દ્રવ્યમાં જે અગ્નિ રહેલો હોય છે, તે તે જાતના દ્રવ્યના ગુણોને તે અગ્નિ પકવે છે. આમ પહેલી પાચનક્રિયા જઠરાગ્નિ કરે છે, પછી બીજી પાચનક્રિયા ભૂતાગ્નિ (=પંચ-મહાભૂતથી ખનેલા પાંચ જાતનાં દ્રવ્યોમાં રહેલા પાંચ જાતના અગ્નિ) કરે છે.

પોષણક્રિયા ।

યથાસ્વં તે ચ પુષ્પાન્તં પન્થવા

મૂતગુણાન્ પૃથક્ ।

(આમ) પોતપોતાના ભૂતાગ્નિથી પચેલા તે (=પાંચ મહાભૂતના ગુણો) શરીરમાંનાં પંચ-મહાભૂતોના ગુણોને જુદાજુદા (=દરેકે મહા-ભૂત પોતાની જાતના મહાભૂતના ગુણોને) પોષે છે (વધારે છે).

(દા. ત. પાર્થિવ ભૂતાગ્નિથી પચેલા પાર્થિવ ગુણો શરીરમાંના પાર્થિવ ગુણોને પોષે છે. એ રીતે દરેકે મહાભૂતના ગુણો વિષે સમજવું.)

પાર્થિવાઃ પાર્થિવાનેવ શેષાઃ

શેષાંશ્ચ દેહગાન્ ॥ ૬૦ ॥

તેમાં પાર્થિવ ભૂતાગ્નિથી પચેલા પાર્થિવ મહાભૂતના ગુણો શરીરમાંના પાર્થિવ મહાભૂતના ગુણોને પોષે છે અને ખાકીના (જ્ઞલીય, આગ્નેય, વાયવ્ય અને આકાશીય મહાભૂતથી પચેલા તે તે પોતપોતાની જાતના મહાભૂતના ગુણો) પોતપોતાના ખાકીનાને (=શરીરમાં રહેલા પોતપોતાના જ્ઞલીય, આગ્નેય, વાયવ્ય અને આકાશીય મહાભૂતના ગુણોને) પકવે છે.

ઝાડો-પેશાબ શી રીતે બને છે?

કિદ્દં સારશ્ચ તત્પન્નમન્નં સમ્ભવતિ દ્વિધા ।

એનાથી પચેલા આહારના જે ભાગ પડે છે-કિદ્દ (મેલ) અને સાર (પ્રસાદરસ, નિર્મળ રસ).

તન્નાચ્છં કિદ્દમન્નસ્ય મૂત્રં વિચાદ્ધતં શક્રત્ ॥૬૧

એમાં (=મેલમાં) આહારનો પ્રવાહી કચરો એ પેશાબ છે અને ઘટ્ટ કચરો એ ઝાડો છે.

ત્રીજી પાચનક્રિયા

સારસ્તુ સત્તમિર્મૂયો યથાસ્વં પવપત્તેઽગ્નિમિઃ ।

પહેલા જઠરાગ્નિ વડે અને પછી પાંચ ભૂતાગ્નિઓ વડે પાકીને સારરૂપ બનેલો (=પ્રસાદરસરૂપ બનેલો) આહારનો રસ વળી પાછો પોતપોતાના સાત અગ્નિઓ વડે (=જે ધાતુમાં રસ જાય તે ધાતુમાં રહેલા અગ્નિ વડે) પકવાય છે. (આ ત્રીજી પાચનક્રિયા છે.)

ખાધેલા ઘોરાકના કાચા રસને પહેલાં જઠરાગ્નિ અને પછી ભૂતાગ્નિ પકવે છે, ત્યારે તેમાંથી મળભાગ છૂટો પડી જાય છે અને સાર-ભાગ રહે છે, એને પ્રસાદરસ કહે છે. પછી આ પ્રસાદરસ પહેલા હૃદયમાં જાય છે. ત્યાં રહેલો વ્યાન વાયુ એ રસને ધમીને (ઘ. પંપ કરીને) હૃદયમાં રહેલી દસ મૂળ શિરાઓ દ્વારા શરીરમાં મોકલે છે, ત્યારે એ પ્રસાદરસ આખા શરીરમાં વહેતી રસ નામની ધાતુ સાથે

બળીને એકરૂપ થઈ બન્ય છે. ત્યાં રસધાતુના આશયમાં રહેલા રસધાતુને ધાત્વજિ એ પ્રસાદ-રસને પકવે છે. તેથી એ લોહીરૂપી ધાતુના સારરૂપ બની બન્ય છે. પછી એ લોહીના સાર-રૂપ બનેલો પ્રસાદરસ લોહીના આશયમાં બન્ય છે; ત્યાં લોહીના આશયમાં રહેલા લોહીરૂપી ધાતુના ધાત્વજિથી એ રસ પાકે છે. તેથી એ માંસધાતુના સારરૂપ બને છે. આ રીતે અનુક્રમે પ્રસાદરસનું શુ' શુ' બનતું બન્ય છે તે હવે કહે છે :

ધાતુઓ શી રીતે બને છે ?

રસાદ્રક્તં તત્તો માંસં માંસાન્મેદ-

સ્તતોઽસ્થિ ચ ॥ ૬૨ ॥

અસ્થનો મજ્જા તતઃ શુક્રં શુક્રાર્દ્રમ્ : પ્રજાયતે ।

રસમાંથી લોહી, એમાંથી (=લોહીમાંથી) માંસ, માંસમાંથી ચરબી, એમાંથી (=ચરબી-માંથી) ઢાડકું, ઢાડકામાંથી મજ્જા (અ. મેરો), એમાંથી (=મજ્જામાંથી) વીર્ય, (અને) વીર્ય-માંથી ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે.

ધાતુઓના મળ

કફઃ પિત્તં મલાઃ શેષુ પ્રસ્વેદો નલ્લરામ ચ । ૬૨
સ્નેહોઽક્ષિત્વન્વિશામોજો

ધાતુનાં ક્રમશો મલાઃ ।

(દરેક ધાતુને પ્રસાદરસ પોતપોતાના ધાત્વજિ વડે પાકીને શુ' શુ' બને છે તે કહ્યું પણ એ બનતાં બનતાં એ દરેકમાંથી જે મેલ છૂટો પડે તે કયા છે તે હવે કહે છે. જેમ ખાધેલોપીધેલો આહાર પચીને પ્રસાદરસ બનતાંબનતાં એમાંથી જે મેલ છૂટો પડ્યો તેને ઝાડો અને પેશાબ કહે છે, તેમ દરેક ધાતુમાં ગયેલો પ્રસાદરસ પાકતાં-પાકતાં છૂટા પડેલા મળ કયા કયા છે તે હવે કહે છે.)

કફ, પિત્ત, (નાક, કાન, વગેરે) છિદ્રોમાં આવતા મેલ, પરસેવો, નખ અને ફેવાડાં; આંખ, ચામડી અને ઝાડાની ચીકાશ (=આંખના પીયા વગેરે ચીકાશ), અને ઓળસ એ અનુક્રમે ધાતુઓના (=રસ, લોહી, માંસ, ચરબી, ઢાડકું, મજ્જા અને વીર્યના) મેલ છે.

(રસનો મેલ કફ, લોહીનો મેલ પિત્ત એમ અનુક્રમ લેવાનો છે.)

ધાતુઓના સાર શી રીતે બને છે ?

પ્રસાદકિદ્દૌ ધાતુનાં પાકાર્દેવં દ્વિઘર્ષતઃ ॥ ૬૩ ॥

આમ (પ્રસાદરસથી પોષાતી) ધાતુઓના પણ પચવાને ક્ષધિ પ્રસાદ (=સારભાગ) અને કિદ્દૃ (=મેલ) એવા બે ભાગ પડી બન્ય છે.

પરસ્પરોપલંસ્તમ્બાદ્ધાતુસ્નેહપરસ્પરા ।

પ્રસાદરસનો પ્રવાહ પૂઠ્યા વિના ચાલુ રહે છે તેથી આગળ કહેવાઈ ગયું છે તે પ્રમાણે એક ધાતુ બીજી ધાતુને પોષણ આપ્યા કરે એવા પરસ્પર પોષણનો પ્રવાહ પણ ચાલુ રહેવાથી ધાતુઓના સ્નેહ (=સાર)ની પરંપરા (=પ્રવાહ ચાલુ રહે છે (=એક ધાતુના સારમાંથી બીજી ધાતુનો સાર બન્યા કરે છે).

આહારમાંથી વીર્ય કેટલે વખતે બને ?

કેચિદ્ધાદુરહોરાત્રાત્પહ્લાદપરે. પરે ॥ ૬૫ ॥

માસેન યાતિ શુક્રન્વમન્નં પાકક્રમાદિમ્મિઃ ।

જકરાશિ, ભૂતાશિ અને ધાત્વજિથી પચવાનો જે ક્રમ આગળ કહ્યો તે ક્રમ વગેરેથી (=ક્રમેક્રમે પચીને અને દ્રવ્યના પ્રભાવ વગેરેથી) એક દિવસરાતમાં (=ચોવીસ કલાકમાં) આહારનું વીર્ય બને છે એમ કેટલાક આચાર્યો કહે છે, બીજા કેટલાક કહે છે કે છ દિવસે આહારનું વીર્ય બને છે અને બીજા કેટલાક વળી કહે છે કે એક મહિને આહારનું વીર્ય બને છે.

સન્તતા મોઝયધાતુનાં પરિવૃત્તિસ્તુ ચક્રવત્ ॥ ૬૬

(જે ધાતુમાંથી બીજી ધાતુ બનતી હોય તે ધાતુ એ બીજી ધાતુના ખોરાકરૂપ છે. રસ-માંથી લોહી બને છે તેથી રસ લોહીના ખોરાકરૂપ છે. આ રીતે એક ધાતુ પોતાની પછીની ધાતુનું ભોજ્ય (=ખોરાક) છે.) ભોજ્ય ધાતુઓનું ભ્રમણ (=સ્વરાતું) પેડાના ભ્રમણની માફક અટક્યા વિના સદા ચાલુ રહે છે.

વૃથ્યાદીનિ પ્રમાથેન સઘઃ શુક્રાદિ કુર્વન્તે ।

વૃથ્ય વગેરે દ્રવ્યો પોતાના પ્રભાવથી તરત જ (શ્લેષક ૬૫, ૬૫૩માં કહેલી મુદત ન લગાડતાં તરત જ) વીર્ય વગેરે બનાવે છે. ('વગેરે' શબ્દ

વાપરીને એવું કહેવા માગે છે કે એકલાં વૃથ્થ દ્રવ્યો જ તરત વીર્ય બનાવે છે એવું નથી પણ વિષ, ગર. શબન ઔષધ, અને મૂઠગર્ભ તથા જરા-યુને બહાર કાઢવાની ક્રિયા કરનાર દ્રવ્યો પણ તરત જ પોતાની અસર કરે છે.)

પ્રાયઃ કારોત્યહોરાત્રાત્કર્માન્યદપિ મેવજમ્ ॥૬૫॥

વૃથ્થ વગેરે ઉપરાંત ખીલ્લ કંટલાંક (=દીપન વગેરે કરનાર) ઔષધ પણ સામાન્ય રીતે એક દિવસરાતમાં (ચોવીસ કલાકમાં) પોતાનું કામ (અસર) કરે છે.

રસ શુદ્ધ હોવા છતાં પણ રોગ ક્યારે કરે ?
રોગ અમુક ભાગમાં જ કેમ થાય છે ?

ધ્યાનેન રસઘાતુર્હિ વિક્ષેપોચિતકર્મણા ।

યુગપ્ત્સર્વતોડજક્લં વેદે વિશિષ્યતે સદા ॥૬૮॥

ક્ષિપ્યમાણઃ સર્વગુણ્યાદ્રસઃ સજ્જતિ યત્ર સઃ ।

તસ્મિન્વિકારં કુરુતે રો વર્ષમિવ તોયદઃ ॥૬૯॥

જેમ પવન વડે આકાશમાં ઘેરાયેલું વાદળ બધા આકાશ નીચે નહિ પણ થોડા જ ભાગમાં વરસાદ કરે છે (=વરસે છે) તેમ (આખા શરીરમાં) ફેરવવું એ જેવું સ્વાભાવિક કામ છે એવા વ્યાન વાયુ વડે રસઘાતુ શરીરમાં બધે એક સાથે સતત હમેશાં ફેરવાય છે, એ ફેરવાતા રસ સ્રોતોના બગાડને ક્ષીણે સ્રોતોમાં જ્યાં ચોટી બન્ય છે (=અટકી પડે છે) ત્યાં તે (=ચોટીએ રસ) રોગ કરે છે.

(રસઘાતુ-જઠરાશિથી પાકેલા આહારના રસને પ્રસાદ કહે છે. એ પ્રસાદરસ ઘાતુના આકારનો હોવાથી તેને ઘાતુ કહે છે.)

દોષો શુદ્ધ હોવા છતાં પણ રોગ ક્યારે કરે ?
દોષાણામપિ ચૈવં સ્યાદેકદેશપ્રકોપણમ્ ।

એ જ પ્રમાણે (=જે કારણથી-સ્રોતો બગડવાથી-રસ શુદ્ધ હોવા છતાં અમુક ભાગમાં રોગ કરે છે તે જ પ્રમાણે-તે જ કારણથી એટલે સ્રોતો બગડવાથી) દોષો પણ (વ્યાન વાયુ વડે) આખા શરીરમાં (એક સાથે સતત હમેશાં ફેરવાતા હોવા છતાં) એક ભાગમાં કોપે છે (=શરીરના અમુક ભાગમાં જ રોગ કરે છે). (આ કારણથી શરીરના અમુક ભાગમાં જ

કરોળિયા, દાદર, સોબ વગેરે રોગ થાય છે.)
અન્નમૌતિકઘાવગ્નિકર્મેતિ પરિમાપિતમ્ ॥૭૦॥

(શ્લેક પકડે થી ૬૯૩ સુધીમાં) અન્નના અગ્નિનું (=અન્નને પકવનાર જઠરાગ્નિનું), ભૂતાગ્નિનું અને ધાત્વગ્નિનું કામ સમબલબ્ધું.

જઠરાગ્નિનું રક્ષણ કરવાનું કારણ
અતસ્ય પક્ત્તા સર્વેવાં પક્ત્તુણામધિકો મતઃ ।
તન્મૂલાસ્તે હિ તદ્વૃદ્ધિક્ષયવૃદ્ધિક્ષયાત્મકાઃ ॥૭૧॥
તસ્માત્તં વિધિવચુક્તેરજપાનેઘ્નૈર્હૈતઃ ।

પાલયેત્પ્રયતસ્તસ્ય સ્વિયતૌ ઘાયુર્બલસ્થિતિઃ ॥૭૨॥

અન્નને પચાવનાર અગ્નિ (=જઠરાગ્નિ) બધા પચાવનારાઓમાં (=અગ્નિઓમાં) અધિક (ત્રિષ, અગત્યનો) છે, કારણ કે એ અગ્નિઓનું મૂળ એ (=જઠરાગ્નિ) છે (=જઠરાગ્નિને ક્ષીણે પાંચ ભૂતાગ્નિ અને સાત ધાત્વગ્નિ સંભવે છે), એ જઠરાગ્નિ વધે તો ખીલ અગ્નિ વધે છે અને ઘટે તો ખીલ અગ્નિ ઘટે છે; તેથી પથ્ય હોય એવાં અતપાનરૂપી બળતણ વિધિપુરઃસર આપીને એનું (=જઠરાગ્નિનું) સંચમપૂર્વક રક્ષણ કરવું. એની (=જઠરાગ્નિની) હયાતી ઉપર આયુષ્ય અને બળની હયાતીનો આધાર છે.

સમ, વિષમ, તીક્ષ્ણ અને મંદ અગ્નિ
સમઃ સમાને સ્થાનસ્યે વિવમોડગ્નિર્વિમાર્ગે ।
પિત્તાભિમૂર્ચ્છિતે તીક્ષ્ણો

મન્દોડસ્મિન્કપીઢિતે ॥૭૩॥

જ્યારે સમાન વાયુ પોતાના સ્થાનમાં હોય ત્યારે અગ્નિ (=જઠરાગ્નિ) સમ હોય છે, જ્યારે સમાન વાયુ પોતાનું સ્થાન (માર્ગ) છોડીને બીજાં માર્ગે બન્ય છે, ત્યારે અગ્નિ વિષમ (હંગધડા વિનાનો) થાય છે, જ્યારે સમાન વાયુ કોપેલા પિત્ત સાથે સેળસેળ થઈ બન્ય છે, ત્યારે અગ્નિ તીક્ષ્ણ થાય છે અને જ્યારે સમાન વાયુ કંઈથી દેગાઈ બન્ય છે ત્યારે અગ્નિ મંદ થાય છે.

સમોડગ્નિર્વિવમસ્તીક્ષ્ણો મન્દૈશ્વં વતુર્વિષઃ ।
અગ્નિ ચાર પ્રકારનો છે: સમ, વિષમ, તીક્ષ્ણ અને મંદ.

ચાર પ્રકારના અગ્નિનાં કાર્ય
યઃ પચેત્સમ્યગેવાન્નં મુક્તં સમ્યક્ સમસ્ત્વયૌ ॥

વિપમોઽસ્મયગવ્યાનુ

સમ્યગ્વાઽપિ ચિરાત્પચેત્ ।

તીક્ષ્ણો વહ્નિઃ પચેચ્છ્રીમસમ્યગપિ ભોજનમ્ ॥

મન્દસ્તુ સમ્યગ્વ્યન્નમુપયુક્તં ચિરાત્પચેત્ ।

કૃત્વાઽઽસ્વમ્પોપાટોપાન્નકૂજનાધ્માનગૌરવમ્ ॥

જે અગ્નિ સારી રીતે (શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે) ખાધેલાપીધેલા આહારને સારી રીતે જ પચાવે છે તે સમ અગ્નિ છે. વિષમ અગ્નિ શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે ન ખાધેલા (=દેશ, કાલ, માત્રા વગેરેની વિધિને ભંગ કરીને ખાધેલા) આહારને પણ ઝટ પચાવી દે છે અથવા કોઈ વાર વળી શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે ખાધેલા આહારને પણ લાંબે વખતે પચાવે છે. તીક્ષ્ણ અગ્નિ શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે ન ખાધેલા આહારને પણ ઝટ પચાવી દે છે, પણ મંદ અગ્નિ તો શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે ખાધેલા આહારને પણ લાંબે વખતે પચાવે છે અને પચાવતાપચાવતાં મો સુકાચ, આટોપ, આંતરડામા ગડગડાટ, આધ્માન અને ભારેપણું (—શરીર ભારેભારે લાગે) એટલા ઉપદ્રવ કરે છે.

શરીરતુ' ત્રણ પ્રકારતુ' બળ

સહજં કાલજં યુક્તિકૃતં દેહવલં ત્રિધા ।

શરીરતુ બળ ત્રણ પ્રકારતુ હોય છે : સહજ (જન્મથી મળેલુ), કાલજ (ઋતુ વગેરે સમયને ક્ષીધે ઉત્પન્ન થતુ) અને યુક્તિકૃત (યુક્તિએથી આહારવિહાર વગેરેની યોગનાથી આણેલું).

તત્ર સત્ત્વશરીરોત્યં પ્રાકૃતં સહજં ઘલમ્ ॥ ૭૭ ॥

વયસ્કૃતમૃત્યું ચ કાલજં યુક્તિજં પુનઃ ।

વિહારાહારજનિતં તયોર્જસ્કરયોગજમ્ ॥ ૭૮ ॥

તેમા સત્ત્વ(સત્ત્વગુણ, રજેગુણ અને તમોગુણ)ને ક્ષીધે તથા હાડમાસ વગેરેથી બનેલા શરીરને ક્ષીધે જે સ્વાભાવિક બળ ઉત્પન્ન થાય તે સહજ બળ છે. જીવાની વગેરે ઉત્તમરને ક્ષીધે આવતુ અને હેમંત વગેરે ઋતુને ક્ષીધે આવતુ બળ કાલજ બળ છે. પણ યુક્તિજ (યુક્તિકૃત) બળ વિહાર અને આહારથી ઉત્પન્ન થાય છે અને શક્તિ આણનારા (રસાયન અધ્યાય અને વાજકરણ અધ્યાયમાં કહેલા) યોગથી આવે છે.

ત્રણ પ્રકારના દેશ

દેશોઽલ્પવારિદ્રનગો જાદ્ગલ. સ્મરરોગદઃ ।

માનુષો વિપરીનોઽસ્માત્સમઃ સાધારણઃ સ્મૃતઃ ॥

થોડાં પાણી, ઝાડ અને પહાડવાળો, (અને એ કારણસર શરીરના ઓતો શુષ્ક રહેતા હોવાથી) ખડુ એાછા રોગ કરે એવો દેશ તે બંગલ દેશ છે. એનાથી ઊંધો (ખડુ પાણી, ઝાડ અને પહાડવાળો અને તેથી સ્ત્રોતોને બગાડીને ખડુ રોગ કરે એવો) દેશ આનૂપ દેશ છે. સમ (જેમાં પાણી, ઝાડ અને પહાડ ખડુ થોડાંથે ન હોય તેમ ખડુ વધારે પણ ન હોય અને તેથી રોગ અને આરોગ્ય સાધારણ ગરૂ એવો) દેશ સાધારણ દેશ છે.

શરીરમાં ગળ્ગળ વગેરેતુ' માપ

મજ્જમેદોગ્સામૂત્રપિત્તરેકપ્પરાઠ્ઠ્વ્યસ્કૃ ।

રસો જલં ચ દેહેઽસ્મિન્નૈકકાઙ્ગલિવધિતમ્ ॥૮૦

મગ્ગળ, ચરખી, વસા, પેશાબ, પિત્ત, કફ, ઝાડો, કોહી, રસ અને જળ એ આ શરીરમાં એકએક ખોખો વધારે છે. (એટલે, મગ્ગળ એક ખોખો, ચરખી બે ખોખા, વસા ત્રણ ખોખા, પેશાબ ચાર ખોખા એમ અનુક્રમે એકએક ખોખો વધે છે.)

પૃથક્ સ્વપ્સૃતં પ્રોક્તમોજોમસ્તિપ્કરેતસામ્ ।

દ્વાવક્ષલી તુ સ્તન્યસ્ય સ્તન્યારો રજસઃ સ્ત્રિયાઃ ॥

એાજસ, મસ્તિષ્ક (મગ્ગમા પેદા થતો ધી જેવો ચીકણો પદાર્થ) અને વીર્થ એ કરેકે વસ્તુ માણસની પોતાની એક પોશ (અકષી ખોખો) જેટલા હોય છે. પણ સ્ત્રીને પોતાના બે ખોખા જેટલું ધાવણ અને ચાર ખોખા જેટલું રજસ (અટકાવ સાથે જતી ધાતુ) હોય છે.

સમઘાતોરિદં માનં વિદ્યાદ્વૃદ્ધિધ્યાવતઃ ॥ ૮૨ ॥

ઉપર કહેલાં માપ સમઘાતુ (જેની ઘાતુઓ-દોષો—પ્રમાણસર હોય એવા) માણસના છે એમ સમજવુ. (જે માણસમા વાલુ કે પિત્ત કે કફ અધિક હોય એવા એક દોષની પ્રકૃતિવાળાના કે બે દોષની પ્રકૃતિવાળાનાં કે ત્રણે દોષની પ્રકૃતિવાળાનાં આ માપ નથી.) જેમની

સમપ્રકૃતિ (=સમમાતૃ) નથી તેમનામાં તેા એ
ખંધુ (=શ્લોક ૭૯૩થી ૮૧ સુધીમાં કહેલી
વસ્તુઓ) એનાથી (=શ્લોક ૭૯૩થી ૮૧ સુધીમાં
કહેલા માપથી) વધારે કે ઓછી હોય છે.
સાત પ્રકૃતિઓ શા કારણથી અધ્યાય છે ?
શુક્રાસ્ત્રગર્ભિણીમોચવચ્છેદગર્ભાશયતુંપુ ।

યઃ સ્યાદ્દોષોડ્ધિકસ્તેન પ્રકૃતિઃ સતઘોદિતા ॥
(ખાપના) વીર્યમાં, (માના) રજસમાં,
ગર્ભિણી(=મા)ના આહાર, વિહાર, ગર્ભાશય
અને ઋતુમાં જે દોષ વધારે હોય તેના ઉપરથી
(માણસની) સાત પ્રકારની પ્રકૃતિ કહી છે.
(વાયુપ્રકૃતિ, પિત્તપ્રકૃતિ, કફપ્રકૃતિ, વાતપિત્ત-
પ્રકૃતિ, વાતકફપ્રકૃતિ, પિત્તકફપ્રકૃતિ અને ત્રણે
દોષની ભેગી પ્રકૃતિ-એ સાત પ્રકૃતિઓ છે.)
વાયુ સૌથી અળવાન દોષ હોવાનાં કારણે
વિમુક્તાદાશુ કારિત્વાદ્વલિત્વાદન્યકોપનાત્ ।

સ્વાતન્વ્યાદ્દુરોમત્વાદ્દોષાણાં પ્રયલોડનિલઃ ॥૮૫
વાયુ ખધે પ્રસરેલો હોવાથી, ઝટ અસર
કરે એવો (કે ઝટ મારી નાંખે એવો) હોવાથી,
(ખીલ જે દોષ કરતાં) ખળવાન હોવાથી, ખીલ
જે દોષને કોપાવેતા હોવાથી, પોતે સ્વતંત્ર
હોવાથી (ખીલ કોઈથી એની ગતિ થતી નથી
પણ પોતે સ્વતંત્ર રીતે ગતિ કરી શકે અને
કરાવી શકે એવો હોવાથી), તથા વાયુના રાગો
પણ ખળુ હોવાથી ત્રણે દોષોમાં વાયુ જબરો છે.
(વાયુના ૮૦ રાગ છે, પિત્તના ૪૦ રાગ
છે અને કફના ૨૦ રાગ છે. તેથી વાયુથી વધારે
રાગ છે એમ કહ્યું છે.)

વાયુપ્રકૃતિવાળાનાં લક્ષણો
પ્રાયોડત પવ પત્નાધ્યુવેતા મનુષ્યા
દ્રોષાન્મકાઃ સ્ફુટિતધૂસરકેશમાત્રાઃ ।
શીતદ્વિપષ્ઠલઘુતિસ્નુતિશુમ્ભિચેદા-
સૌહાર્દ્દષ્ટિગતયોડતિવદુપ્રલાયાઃ ॥ ૮૫ ॥
મલ્પન્નિત્તદલજીવિતનિદ્રાઃ
સપ્તસકન્નલગ્નરવાચઃ ।
નારિતકા વદ્ધુમુઃ સવિલાસા
ગીતદાસમૃગયાકલિલોલાઃ ॥ ૮૬ ॥
મધુરાન્નપટૂળસામ્યકાહ્તાઃ
રુશદીર્ઘાંજનયઃ સગન્દ્યાનાઃ ।

ન દ્ઢા ન ગિનેન્દ્રિયા ન ચાર્યા
ન ચ કાન્તાદયિતા વદ્ધુમજા વા ॥૮૭॥

નેત્રાણિ ચૈવાં લઘ્નૂસવણિ
ચુસ્તાન્યચારુણિ મૃતોપમાનિ ।
અન્મીલિતાનીવ ભવન્તિ સુપ્તે
શૈલદ્રુમાંસ્તે ગગનં ચ યાન્તિ ॥ ૮૮ ॥

અવન્યા મત્સરાધમાતાઃ
સ્તેનાઃ પ્રોદ્ધમ્પિણ્ડિકાઃ
શ્વઘટમાલોપ્પૃષ્ઠાણુ-
કાકાનુકાષ વાતિકાઃ ॥ ૮૯ ॥

તેથી જ વાયુપ્રકૃતિવાળા માણસો સામાન્ય
રીતે વાયુથી ભરેલા હોય છે. તેમના વાળ
અને અવયવો તરડાયેલા અને ધૂળિયા રંગના
હોય છે. તેમને ઠંડી ગમતી નથી. તેમની
ધીરજ, યાદદાસ્તી, ખુદ્ધિ, ક્રિયા, મૈત્રી, દષ્ટિ
અને ગતિ અસ્થિર હોય છે. તેઓ ખળુ ખોલ-
ખોલ કરે છે. તેમનાં પિત્ત, ખળ, આયુષ્ય
અને ભિંધ ઓછાં હોય છે. તે મૂંગા, તોતડા,
અસ્થિર વાણીવાળા, ખોખરા અવાજવાળા
અને નાસ્તિક હોય છે. તે ખળુ ખાય છે, વિલાસી
હોય છે. સંગીત, હાસ્ય, શિકાર અને તકરાર
એમને ગમે છે. ગળ્યુ, ખાદું, ખારું અને ગરમ
એમને મરું છે અને એની એમને ઇચ્છા થાય
છે. એમનું શરીર પાતળું અને લાંબું હોય છે.
એ સાથે ત્યારે અવાજ થાય છે. એ મજબૂત
ખાંધાના હોતા નથી. પોતાની ઈદ્રિયો પોતાને
વશ હોતી નથી. એ સંસ્કારી હોતા નથી.
સીએને એ ગમતા નથી. એમને ખળુ છોકરાં
હોતાં નથી. એમની આંખ ખરછટ, પરાળી,
ગોળ, અસુદર અને મડદા જેવી હોય છે. એ
ભિંધતા હોય ત્યારે એમની આંખો બધું દિધારી
હોય એવું લાગે છે. સ્વપ્નમાં એ પર્વત પર,
ઝાડ પર ને આકાશમાં ચડે છે. એ કમનસીબ
હોય છે, મત્સરથી ભરેલા હોય છે. એ ચોર
હોય છે. એમના પગની પિંડીઓ ખળુ ભિંધતી
આવેલી હોય છે. એમને સ્વભાવ કૃતરાં,
શિયાળ, ભેંટ, ગીધ, હિર અને કાખડા જેવો
હોય છે. (સ્વભાવ=અવાજ, આકાર અને

એટલાં અનુકરણ.)

પિત્તપ્રકૃતિવાળાનાં લક્ષણો

પિત્તં વહ્નિર્વહ્નિજં વા યદસ્મા-

ત્પિત્તોદ્રિક્સ્તીક્ષ્ણતૃણાણુમુશ્નઃ ।

ગૌરોળ્લાઙ્ગસ્તામ્રહસ્તાન્નિવ્રવન્નઃ

શૂરો માની પિન્નકેશોડ્વપ્રોમા ॥ ૯૦ ॥

દપિતમાલ્યવિલેપનમખ્ડનઃ

સુચરિતઃ શુચિરાશ્રિતવત્સલઃ ।

વિભવસાહસયુદ્ધિવલાન્વિતો

મવતિ મ્હીપુ ગતિદ્વિપતામતિ ॥ ૯૧ ॥

મેઘાવી પ્રશિથિલસન્નિઘન્યમ્માંસો

નારીળામતમિમતોડ્વપ્શુક્રકામઃ ।

આવાસઃ પલિતતરઙ્ગનીલિકાનાં

મહ્લકેડ્વન્નમયુરુકપાયતિકશીતમ્ ॥ ૯૨ ॥

ઘર્મદ્વેષી સ્વેદનઃ પૂતિગન્ધિ-

મુંચુંચારુક્રોધપાનાશનેર્થઃ ।

સુતઃ પરયેર્કાળિકારાન્પલાશાન્

દિવ્દાહોલ્કાવિદ્યુર્કાનલાંશ્ચ ॥ ૯૩ ॥

તનૂનિ પિન્ન્યાનિ ચલાનિ ચૈપાં

તન્વલ્પપક્ષમાણિ હિમપ્રિયાણિ ।

ક્રોધેન મઘેન રવેશ્ચ ભાસા

રાગં વ્રજન્ત્યાશુ વિલોચનાનિ ॥ ૯૪ ॥

મધ્યાયુષો મધ્યવલાઃ પળિદ્વતાઃ ક્લેશમીરવઃ ।

ધ્યાવ્રક્ષંકપિમાર્જારયક્ષાનુકાશ્ચ પૈત્તિકાઃ ॥ ૯૫ ॥

પિત્ત અગ્નિ છે કે અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું

છે. તેથી પિત્તપ્રકૃતિવાળાને ખડુ જ ભૂખ અને

તરસ લાગે છે. એનું શરીર ગોરું અને ગરમ

રહે છે. હાથ, પગ અને મોં તાંબા જેવા રંગનાં

હોય છે. એ શૂરવીર અને સ્વમાની હોય છે,

વાળ પીળચટ્ટા હોય છે અને રુવાંટી આછી

હોય છે; ફૂલની માળા, ક્ષેપ અને શણગાર એને

ગમે છે; તે સારાં કામ કરે છે, પવિત્ર હોય છે,

આશ્રિતો ઉપર પ્રેમ રાખે છે; વૈલવ, સાહસ,

હુદ્ધિ અને ખળવાળો હોય છે; સંકટમાં શત્રુ-

એને પણ શરણ આપે છે; મગજની શક્તિ

શક્તિ સાગી હોય છે. એના સાંધા, ખાંધા

અને માંસ શિથિલ હોય છે. સ્ત્રીએને એ ગમતો

નથી. વીર્ય અને વિપથેચ્છા એાછાં હોય છે.

તે ગરુડ, પૂરું, ઠંડું અને ઠંડું ખાય છે. તેનાથી તાપ સહન થતો નથી. એને પરસેવો ખડુ થાય છે. એનો પરસેવો દુર્ગંધ મારે છે. એને ખડુ ઝાડા થાય છે. તે ખડુ કોષ કરે છે, ખડુ પાણી પીએ છે, ખડુ ખાય છે અને ખડુ અદેખો હોય છે. ભંધમાં (સ્વપ્નમાં) પીળી કબ્જિર, ખાખરી, ગરમાળો, દિશાએમાં આગ, ખરતો તારો, વીજળી, સૂર્ય અને દેવતા જુએ છે. એની આંખો ઝીણી, પીળચટ્ટી અને અસ્થિર હોય છે. એની પાંપણો પાતળી અને થોડી હોય છે. આંખને ઠંડક ગમે છે. કોષ કરે ત્યારે, દારૂ પીએ ત્યારે અને સૂર્યના તેજમાં એની આંખો એકદમ લાલ થઈ જાય છે. એનો આવરદા ખડુ થોડાથે નહિ અને ખડુ લાંબાથે નહિ એવો મધ્યમ હોય છે. ખળ પણ મધ્યમ હોય છે. એ પંડિત હોય છે, ક્ષેશથી દૂર રહે છે. વાઘ, શીંછ, વાંદરાં, ખિલાડી અને યક્ષોના જેવા એનો સ્વભાવ હોય છે.

કૃદ્વપ્રકૃતિવાળાનાં લક્ષણો

ક્લેમ્મા સોમઃ ક્લેમ્લસ્નેન સૌર્યો

ગૂઢક્લિન્નચ્છિષ્ટપ્તસન્ધ્યસ્થિમાંસઃ ।

શુતુંદુઃક્લસ્ત્લેશઘર્મૈરતતો

દુદ્ધયા યુકઃ સાત્વિકઃ સત્યસન્ધઃ ॥ ૯૬ ॥

પ્રિયક્ષુદુર્વાશરકાળ્ડશાસ્ત્ર-

ગોરોચનાપદ્મસુવર્ણવર્ણઃ ।

પ્રલમ્બયાહુઃ પૃથુપીતવક્ષા

મહાલલાટો ઘનનીલકેશઃ ॥ ૯૭ ॥

મૃદ્વક્ષઃ સમસુવિમ્લકચારુદેહો

ઘઙ્ગોજોરિતિરસશુકપુત્રમૃન્ધઃ ।

ઘર્માત્મા વદતિ ન નિષ્કુરં ચ જાતુ

પ્રચ્છન્નં વહતિ દ્વઢં ચિરં ચ વૈરમ્ ॥ ૯૮ ॥

સમદઘ્વિરવેન્દ્રતુલ્યયાતો

જલદામ્ભોઘિમૃદ્વક્ષસિદ્ધઘોપઃ ।

સ્મૃતિમાનભિયોગવાન્ વિનીતો

ન ચ વાલ્યેડ્વ્યતિરોદનો ન લોલઃ ॥ ૯૯ ॥

તિક્તં કપાયં કદુકોળ્પરુક્ષ-

મલ્પં સ મુહક્તે વલવાંસ્તથાડપિ ।

રકાન્તસુક્લિન્નઘદિશાલદીર્ઘ-

સુદ્વકશુક્લાસિનપક્મલાશ્નઃ ॥ ૧૦૦ ॥

અલ્પધ્યાહારકોષવાનાશનેહઃ

પ્રાજ્યાયુર્વિત્તો દીર્ઘદર્શી વદાન્યઃ ।

શ્રાદ્ધો ગમ્भीરઃ સ્વૂલલક્ષઃ ક્ષમાવા-

નાયોં નિદ્રાલુર્ધ્વસૂત્રઃ કૃતઃ ॥૧૦૨॥

ઋજુર્વિપશ્ચિત્સુખમઃ સુલજ્જો

મક્તો ગુરુણાં સ્થિરસૌહૃદ્યઃ ।

સ્વપ્ને સપન્નાન્સવિહૃક્ષમાલાં-

સ્નોયાશયાન્ પદ્યતિ તોયદાંશ્ર ॥૧૦૨॥

પ્રહ્લહદ્રેન્દ્રવરુણતાર્ક્ષ્યેહંસગજાધિપૈઃ ।

શ્લેષ્મપ્રહૃતયસ્તુલ્વાસ્તયા સિદ્ધાશ્વગોઽુપૈઃ ॥

કર્ક એ ચંદ્ર છે. તેથી કર્કપ્રકૃતિવાળાને

સ્વભાવ ઠંડો હોય છે. એના શરીરના સાંધા,

હાડકાં અને માંસ ચરબીથી ઠંડાંચેલાં, ચીકાશ-

વાળાં અને ખરાખર બેડાંચેલાં હોય છે. તે ભૂખ,

તરસ, દુઃખ, ક્લેશ અને તાપથી અકળાતો નથી.

શુદ્ધિશાળી, સાત્ત્વિક અને પ્રતિજ્ઞા પાળનારો

હોય છે. કાંગ, ધરો, ધોળો ખરુ, પોલાદ,

ગોરોચના, કમળ અને સોના જેવો એના

શરીરનો રંગ હોય છે. એના હાથ લાંબા,

છાતી વિશાળ અને ભરાવદાર, કપાળ મોટું

તથા વાળ ભરાવદાર અને કાળા હોય છે.

એનાં અંગ કોમળ અને એનો સુંદર દેહ

પ્રમાણુખંડ (ઘાટીલો) હોય છે. એનાં અંગે અંગ

શુદ્ધાં તરી આવે એવાં હોય છે. એનામાં ઓજસ,

રતિ, રસ અને વીર્ય પુષ્કળ હોય છે. એને

ઘણો પુત્રપરિવાર હોય છે. એ ધર્મિષ્ઠ હોય છે.

એ કઠોર વાણી બોલતો નથી, લાંબા વખત સુધી

સખત વેર મનમાં (છૂપું) રાખે છે, મોટા

મદોન્મત્ત હાથીની માફક ચાલે છે. વાદળાં,

સમુદ્ર, મૃદંગ અને સિંહ જેવો એનો અવાજ

હોય છે. એની ચાદદાસ્તી સારી હોય છે. એ

અંતીક્ષો હોય છે, વિનયવાળો હોય છે, ખચ-

પણમાં પણ ખડું રોરો કરતો નથી. એ લાલચુ

હોતો નથી. એ કડવું, વૂરું, તીખું, ગરમા-

ગરમ, લૂખું અને થોડું ખાય છે, છતાં બળ-

વાન હોય છે. એની આંખો ખૂણામાં રાતી,

ઘણી પાણીદાર, પહોળી, લાંબી, ધોળો અને

કાળો ભાગ ખરાખર જણાઈ આવે એવી તથા

ભરાવદાર પાંપણવાળી હોય છે. તે ઓછા-

ખોક્ષો હોય છે. તેનો ક્રોધ, ખાણુંથીવું તથા

ઇન્છાઓ ઓછાં હોય છે. એની આવરદા

તથા પૈસો ઘણો હોય છે. એ દીર્ઘદર્શી અને

ઉદાર હોય છે. એ પ્રહ્લાવાળો, ઠરેલ, ખડું દાન

આપે એવો, ક્ષમાવાન, સંસ્કારી, ખડું ઊંઘ-

નારો, નિરાંતિયો અને કદરદાન હોય છે.

સરળ, સમજી, સુંદર, શરમાળ, યુરુલક્ષ અને

મૈત્રીમાં સ્થિર હોય છે. સ્વપ્નમાં એને કમળ,

પક્ષીઓની હાર, જળાશયો અને વાદળાં દેખાય

છે. એ પ્રહ્લા, રુદ્ર, ઇંદ્ર, વરુણ, ગરુડ, હંસ,

ઐરાવત હાથી, સિંહ, થોડો, ગાય અને આખલા

જેવો હોય છે.

બે દોષની કે ત્રણે દોષની પ્રકૃતિવાળાં

લક્ષણો

પ્રકૃતીર્દ્યસર્વોત્થા દ્વન્દ્વસર્વગુણોદયે ।

જે માણસમાં ઉપરની ત્રણ પ્રકૃતિમાંથી ગમે

તે જે પ્રકૃતિ ભેગી હોય તેનામાં તે જે પ્રકૃતિનાં

લક્ષણો ભેગાં જણાય છે અને જે માણસમાં

ત્રણેય પ્રકૃતિ ભેગી હોય, તેનામાં ત્રણેય પ્રકૃતિનાં

લક્ષણો ભેગાં જણાય છે.

સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ વગેરે પ્રકૃતિ

શૌચાસ્તિત્વ્યાદિમિશ્રૈર્વં ગુણૈર્ગુણમયીર્વદેત્ ॥

શ્લોક ૬૩થી ૭૩માં આપેલા શૌચ, આસ્તિ-

કતા વગેરે ગુણો ઉપરથી શુભમય (સત્ત્વ,

રાજસ અને તમસની અનેકી) પ્રકૃતિઓ પણ

એ જ પ્રમાણે (=ત્રણ દોષની પ્રકૃતિની પ્રમાણે

ત્રણ શુભની જીંદીજીંદી, જે જે શુભની ભેગી અને

ત્રણેય શુભની ભેગી એમ કુલ સાત) બનુવી.

અથપણ, વચલી ઉંમર અને

ઘડપણની વ્યાખ્યા

ઘયસ્વાપોઢશાદ્દાલં તત્ર ઘાત્વિન્દ્રિયૌજસામ્ ।

વૃદ્ધિરાસતતેર્મઘ્યં તત્રાવૃદ્ધિઃ પરં ક્ષયઃ ॥૧૦૫॥

સોળમા વરસ સુધી બાળવય (=અથપણ)

કહેવાય છે. તેમાં ધાતુઓ, ઈન્દ્રિયો તથા

ઓજસની વૃદ્ધિ થાય છે. (અથપણના પછુ ત્રણ

પેટા વિભાગ છે—બાળક એકલા દૂધભર રહે

એવું, દૂધ અને અન્ન ખાને ખાયપીએ એવું

અને એકલા અન્નભર રહે એવું.

વરસ સુધી વચલી (=વચેટ) ઉંમર કહેવાય છે. તેમાં ધાતુઓ, ઇદ્રિયો અને ઓજસ વધતાં નથી. (તેના યે ત્રણ ભાગ છે. ત્રીસમા વરસ સુધી જીવાની, ચાળીસમા વરસ સુધી સંપૂર્ણત્વ અને ચિત્તેરમા વરસ સુધી અપરિહાનિ.) પછી (૬૯ વરસ પૂરાં થાય ત્યારથી જીવતાં સુધી) ધાતુઓ, ઇદ્રિયો અને ઓજસનો ધીમેધીમે નાશ થતો જાય છે.

કેવું શરીર સુખ અને આયુષ્ય માટે યોગ્ય છે ?

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं वपुः पात्रं सुखायुयोः ।
न च यद्युक्तमुद्रिकैरप्रभिमिनिन्द्रितैर्नजैः ॥૧૦૬॥
અરોમશાસિતસ્થૂલદીર્ઘત્થૈઃ સવિપર્યયૈઃ ।

પેાતપેાતાના સાડાત્રણ હાથ લાંબું (=જિંચુ) શરીર સુખ અને આયુષ્ય માટે યોગ્ય છે. એવું શરીર પણ જે જન્મથી જ તદન રૂંવાડા વિનાનું, કાચું મેશ, ખડું બહુ, ખડું લાંબું (=જિંચુ) કે એનાથી ઊલટા ગુણોવાળું (=ખડું રૂંવાડાવાળું, ધોણુંધોણું, ખડું પાતળું, ખડું ઠીંગાળું) એ આડું નિંદાયેલા વધારેપડતા ગુણોવાળું ન હોય તે જ તે સુખ અને આયુષ્યને માટે યોગ્ય છે.

સારાં અવયવોનાં લક્ષણ

સુક્તિગ્ધા મૃદવઃ સૂક્મા નૈકમૂલાઃ સ્થિરાઃ કચ્ચાઃ
લલાટમુગ્ધતં ત્રિષ્ટણ્ણમર્ધેન્દુસત્તિમમ્ ।

કર્ણો મીચોગ્રતો પશ્ચાન્મહાન્તો ત્રિષ્ટપ્રમાંસલો
નેત્રે ધ્યક્તાસિતલિતે સુવદ્ધનપક્ષમળી ।

ઉચ્ચતાગ્રા મહોચ્છ્રામસા પીનર્જુનાંસિકા સમા
ઓષ્ઠો રક્તાવનુદ્વૃત્તો, મહત્વ્યો નોલ્વળે હનૂ ॥૯
મહદાસ્યં, ઘના દન્તાઃ ક્ષિગ્ધાઃ શ્લક્ષ્ણાઃ

સિતાઃ સમાઃ

જિહ્વા રક્તડડયતા તન્વી, માંસલં ત્રિયુકં મહત્
મ્રોવા દ્વસ્વા ઘના વૃત્તા, સ્કન્ધાયુગ્ધતપીવરો ॥
ઉર્ધ્વે દક્ષિણાવર્તેન્દુલનામિ સમુન્નતમ્ ।

તનુસ્ક્લોગ્ધતનલં ક્ષિગ્ધમાનાન્નમાંસલમ્ ॥૧૧૨॥
દીર્ઘાંચિલ્લદ્રાણુલિ મહત્પાણિપારં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।
ગૂઢવંશં મૂઢસ્વૃષ્ટં, નિગૂઢાઃ સન્ધયો દ્વદ્વાઃ ॥૧૧૩॥
ધીરઃ સ્વરોડુનાદી ચ, વર્ણઃ ક્ષિગ્ધઃ સ્થિરપ્રમઃ ।

માથાના વાળ ખડું, સિન્ગ્ધ, મૃદુ, ઝીણું, જુદાંજુદાં મૂળવાળા (=દરેક વાળ જુદાંજુદાં જિગેલા, એક વાળમાંથી ખીબ વાળ શાખારૂપે ફૂટી નીકળે એવા નહિ) અને સ્થિર (=મજબૂત) હોય; કપાળ જિંચુ, સપાટ લમણવાળું, અર્ધ-ચંદ્ર જેવું હોય; ખંને કાન નીચેની ખાલુએ નીચા અને ઉપરની ખાલુએ ઊંચા, પાછળની ખાલુએ મોટા, બરાબર ચોટેલા (=ચોટેલા) અને માંસલ હોય; ખંને આંખ ઘોળો અને કાળો ભાગ જુદા તરી આવે એવી, સારી રીતે ખંધાયેલી ભરાવદાર પાંપણોવાળી હોય; નાક અણીવાળું, ખડું ઉચ્છ્રાંસ લઈ શકે એવું ભરાવદાર, સીકું અને સપાટ હોય; જે હોડ રાતા હોય પણ લખડતા ન હોય, જડખાં (=ડાચાં) મોટાં હોય પણ જિંચાન હોય, મોં (=મોઢાડ) મોટું હોય, ઢાંત એકખીબને અડોઅડ જિગેલા હોય, સિન્ગ્ધ, ક્ષીસા, ઘોળા અને સમ (સરખી રીતે હારખંધ ગોઠવાયેલા) હોય; જીભ રાતી, લાખી અને પાતળી હોય; હડપચી માંસલ અને મોટી હોય; ઠોક ટૂંકી, ઘટ અને ગોળ હોય; ખલા જિંચા અને ભરાવદાર હોય, પેટ જમણી ખાલુ ઘમરીવાળી અને જિંડી ફૂટીવાળું તથા સારી રીતે જિંચું હોય, હાથપગના નખ પાતળા, રાતા અને જિંચા (=જિપસેલા) હોય; હાથપગ સિન્ગ્ધ, આછા તાંખાવણું, માંસલ અને મોટા હોય તથા આંગળીઓ લાંબી, છિદ્રવિનાની (આંગળીઓ લાંબી કરીએ તે વચ્ચે પોલાણ ન રહે એવી) હોય એવા પ્રતિષ્ઠિત (=સારા) હાથપગ હોય; કંચેડરજીવ દેખાય નહિ એવી રીતે જમાં માંમ વગેરે નીચે છુપાયેલું રહે એવી વિશાળ પીઠ (=ખરડો) હોય, શરીરના સાધાઓ માંસ, ચરખી વગેરે નીચે છુપાયેલા રહે એવા અને મજબૂત હોય; અવાજ ગંભીર અને ઘંટ વાગી રહ્યા પછી પાછળથી એને રણુકાર ચાલુ રહે છે એવા રણુકારવાળો હોય તથા શરીરના રંગ સિન્ગ્ધ અને સ્થિર પ્રભાવાળો હોય (આ તે તે અવયવોનાં શુભ લક્ષણો છે).

શુભ મન કેવું હોય ?

સ્વભાવજં સ્થિરં સત્ત્વમવિકારિ વિવત્સ્વપિ

સત્ત્વ (=મન) સ્વભાવથી ઘડાયેલું (=પોતા-પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણેનું, દારૂ વગેરે ખાણ કારણોથી ખનેલું નહિ), સ્થિર અને દુઃખમાં પણ શોભા ન પામે એવું હોય તે સારું મન છે.

શુભ શરીર કેને કહેવાય ?

ઉત્તરોત્તરસુક્ષેત્રં વપુર્ગમીંદિનીરુજમ્ ।

આયામજ્ઞાનવિજ્ઞાનૈર્વૈર્ધમાનં જ્ઞાનૈઃ શુભમ્ ॥ ૧૧૫

ઉત્તરોત્તર સારા ક્ષેત્રવાળું, ગર્ભથી માંડીને મરણ સુધી નીરોગી; લંબાઈ (=ઉંચાઈ), જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન એ ત્રણ ખાખતમાં ક્રમેક્રમે વધતું વપુ (=મન સાથેનું શરીર) શુભ છે.

(ઉત્તરોત્તર સારા ક્ષેત્રવાળું-શ્લોક ૧૦૫કે થી ૧૦૬કેમાં કહેલાં લક્ષણો જેમાં છે તે શુભ શરીર છે. શ્લોક ૧૦૭થી ૧૧૩કેમાં કહેલાં અવયવોનાં શુભ લક્ષણો જેમાં છે તે વધારે શુભ શરીર છે અને શ્લોક ૧૧૪માં કહેલા સત્ત્વનાં લક્ષણો જેનામાં છે તે સૌથી વધારે શુભ શરીર છે. આ રીતે શરીરરૂપી ક્ષેત્ર ઉત્તરોત્તર વધારે શુભ છે.)

(જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન-મોક્ષનો વિષય જાણવો તેને જ્ઞાન કહે છે અને મોક્ષ સિવાયના બીજા શિક્ષણ, ચિત્ર વગેરે વિષયો જાણવા તેને વિજ્ઞાન કહે છે-અમરકોષ.)

इति सर्वगुणोपेतै शरीरे शरदां शतम् ।

આયુર્શ્વર્ષમિષ્ટાશ્ચ સર્વે માવાઃ પ્રતિષ્ઠિતાઃ ॥

ઉપર કહ્યા તે બધા શુભોવાળા શરીરમાં સો વરસનું આયુષ્ય, ઐશ્વર્ય (=સત્તા અને સંપત્તિ) અને બધા મનઃગમતા ભાવ (=વસ્તુઓ) રહેલાં છે.

શરીરના બળનું પ્રમાણ શા ઉપરથી જાણવું ?

त्वग्रक्कादीनि सत्वान्तान्यश्याण्यष्टौ यथोत्तरम् ।

ચલપ્રમાણજ્ઞાનાર્થે સારાણ્યુક્તાનિ દેહિનામ્ ॥ ૧૧૭

સારૈરુપેતઃ સર્વૈઃ સ્યાત્પરં મૌરવસંયુતઃ ।

સર્વાંરમ્ભેષુ ચાશાવાન્સહિષ્ણુઃ

સન્મતિઃ સ્થિરઃ ॥ ૧૧૮ ॥

પડેલા કરતાં બીજી, બીજા કરતાં ત્રીજી એમ અનુક્રમે વધારે ને વધારે ચડિયાતા, ચામડી, લોહી વગેરેથી શરૂ થઈને સત્ત્વ સુધીના (=ચામડી, લોહી, માંસ, ચરબી, હાડકાં, મજ્જા, વીર્ય અને સત્ત્વ) એ આઠ સાર માણસોના (=માણસો વગેરે દેહધારીઓના) બળનું પ્રમાણ જાણવા માટે કહ્યાં છે. એ બધા (=આઠ) સારવાળો માણસ, બહુ ગૌરવવાળો, બધાં કામમાં આશા રાખનાર, સહનશીલ, સદ્બુદ્ધિવાળો અને સ્થિર હોય છે.

સાત્ત્વિક વગેરે પ્રકૃતિવાળાને

શુભદુઃખનો અનુભવ

अनुसोमईन्द्रं च सुखं दुःखं च सेवते ।

સન્વચંસ્તત્ત્વમાનસ્તુ રાજસો નૈવ તામસઃ ॥ ૧૧૯

સાત્ત્વિક પ્રકૃતિનો માણસ શુભ ભોગવતાં કુલાર્થ જતો નથી અને દુઃખ ભોગવતાં ગરીબદો (=લાચાર) થઈ જતો નથી. રાજસ પ્રકૃતિનો માણસ શુભ અને દુઃખ ભોગવતાં તપી જાય છે (=એને અહંકાર થાય છે. હું જ આવું શુભ ભોગવું છું, બીજી કોઈ નહિ. મારા મિવાય બીજી કોઈ આવું દુઃખ વેઠી શકે નહિ. આવો અહંકાર થાય છે.) તામસ પ્રકૃતિનો માણસ શુભ અને દુઃખ અનુભવતો જ નથી. (=એ એટલો બધો જડ હોય છે કે શુભ અને દુઃખ આવે ત્યારે પણ શુભ અને દુઃખ એને સમભવું નથી.)

પુણ્ય અને આયુષ્યને વધારનારો ગણ

दानशीलदयासत्यब्रह्मचर्यकृतज्ञताः ।

રસાયનાનિ મૈત્રી ચ પુણ્યાયુર્વૃદ્ધિકરણઃ ॥ ૧૨૦

દાન, શિયળ, દયા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, કૃતજ્ઞતા (=કહરદાની, શુભિયલપણું), રસાયનો અને મૈત્રી એ પુણ્ય અને આયુષ્યને વધારનારો ગણ (=સમૂહ) છે.

इयद्ब्राह्महृदये सूत्रस्थाने शारीरस्थानेऽङ्गविभागो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ૩ ॥

અધ્યાય ૪થો

અંગવિભાગ પછી મર્મવિભાગ વિષેનું શરીર-સંબંધી જ્ઞાન શરૂ કરે છે, કારણ કે મર્મ અંગને આશરે રહેલાં છે. એ વિષે પુષ્કળ કહેવાનું હોવાથી અંગવિભાગથી જુદો અધ્યાય પાડીને કહે છે.

અથાતો મર્મવિભાગં શારીરં ધ્યાય્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે મર્મવિભાગ વિષેનું શરીર-સંબંધી જ્ઞાન અમે સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

શરીરમાં કુલ મર્મ

સતોત્તરં મર્મશતમ્

મર્મા ૧૦૭ છે.

કયા અંગમાં કેટલાં મર્મ?

तेवामेकादशगदिशोत् ।

पृथक्सप्तश्रोस्तथा षाहोस्त्रीणि कोष्ठे नवोरसि ॥
पृष्ठे चतुर्दशोर्ध्वं तु जत्रोस्त्रिशच सप्त च ।

એમાં (=૧૦૭ મર્મોમાં) જે પગ અને જે હાથમાં દરેકમાં અગિયાર અગિયાર (=૪૪), કોઠામાં ત્રણ, છાતીમાં નવ, પીડમાં ચૌદ, ગળાની હાંસડીથી ઉપરના ભાગમાં સાડત્રીસ (=૩૭) મર્મ છે એવું (આચાર્યે) શીખવવું.

પગનાં અગિયાર મર્મ

तलहृत् (४. हाथ અને પગનાં)

मध्ये पादतलस्याहुरभितो मध्यमाहगुलिम् ॥ २
तलहृत्साम रुजया तत्र विदस्य पञ्चता ।

પગના તળિયાની વચ્ચે પગની વચલી આંગળીથી સીધી હાંડીમાં તલહૃત નામનું મર્મ છે. ત્યાં વીંધાય (વાગે, કપાય કે વીંધાય) તે માણસનું વેદનાથી મૃત્યુ થાય છે. (મર્મ વીંધાયથી જે ઉપદ્રવ થતો હોય તે મટાડવાનો ઉપાય કરવો એમ જણાવવા માટે કવો ઉપદ્રવ થાય તે લખ્યું છે-સર્વાંગસુંકર ટીકા શ્લોક પ.)

क्षिप्र (४. हाथनां અને પગનાં)

अहगुष्ठाहगुलिमध्यस्थं क्षिप्रमाक्षेपमारणम् ॥ ३ ॥
અંગૂઠા અને આંગળીની વચ્ચે ક્ષિપ્ર નામનું મર્મ આવેલું છે. તે મર્મ વીંધાયથી આક્ષેપક નામનો વાયુનો રોગ કરીને મારી નાખે છે.

कूर्च (४. हाथनां અને પગનાં)

तस्योर्ध्वं ह्यहगुले कूर्चः पादभ्रमणकम्पकृत् ।

ક્ષિપ્ર નામના મર્મથી જે આંગળ ઉચ્ચે કૂર્ચ નામનું મર્મ છે. તે વીંધાયથી પગ ભમે છે અને કંપે છે.

कूर्चशिर (४. हाथनां અને પગનાં)

गुल्फसन्धेरघः कूर्चशिरःशोकहजाकरम् ॥ ४ ॥
ધૂંટીના સાધાની નીચે કૂર્ચશિર નામનું મર્મ છે. એ મર્મ વીંધાય તેા સોબે અને પીડા થાય છે.

शुद्ध (२)

जह्वाचरणयोः सन्धौ गुल्फो

रुक्स्तम्भमान्यकृत् ।

જંઘા અને ચરણના સાધામા શુદ્ધ નામનું મર્મ છે. તે મર્મ વીંધાયથી પીડા, સ્તંભ અને (સાંધાના હલનચલનની) મંદતા થાય છે. જંઘા=ધૂંટી અને ઢાંચણ વચ્ચેનો પગ-ચરણ=પગનો પંજો.

धृदप्रस्थित (२ પગનાં + ૨ હાથનાં=૪)

जह्वांतरे त्विन्द्रवस्तिर्मारयत्वसृजः क्षयात् ॥ ૫ ॥

જંઘાની વચમાં (એડીથી ખાર આંગળ) ઇદ્રપ્રસ્થિત નામનું મર્મ છે. તે મર્મ વીંધાયથી ક્ષોડી પહી જવાથી મરણ થાય છે.

जलु (ઢાંચણ) (૨)

जह्वोर्वो. सङ्गमे जानु खज्जता तत्र जीवतः ।

જંઘા અને સાથળના સંગમસ્થાનમાં જાનુ (ઢાંચણ) નામનું મર્મ છે. તે મર્મ વીંધાય તેા સામાન્ય રીતે માણસ મરી જાય છે પણ જે જીવતો રહે તેા લંગડો થાય છે.

आखी (४. हाथनां અને પગનાં)

जानुनखयङ्गुलादूर्ध्वमाण्यूरुस्तम्भशोककृत् ॥ ૬ ॥
ઢાંચણથી ત્રણ આંગળ ઉચ્ચે આહી નામનું મર્મ છે. તે મર્મ વીંધાય તેા ક્ષીરસ્તંભ અને સોબે થાય છે.

ઉત્તી (૪ બે હાથનાં, બે પગનાં)
 ઉર્ધ્વમધ્યે તદ્વેદ્યાત્સન્નિયશોયોઃ-

સસદ્ક્ષયાત્ ।

સાથળની વચ્ચે ઊત્તી નામનું મર્મ છે. તે વીંધાયથી લોહી એણું થઈ જવાથી સાથળ સુકાઈ જાય છે.

લોહિતાક્ષ (૪ બે હાથનાં, બે પગનાં)
 કુલ્મૂલે લોહિતાક્ષં હન્તિ પક્ષમસ્તુક્ષયાત્ ॥૭॥

સાથળના મૂળમાં લોહિતાક્ષ નામનું મર્મ છે. તે વીંધાયથી લોહી એણું થઈ જવાથી પક્ષાઘાત થાય છે.

વિટપ (૨)

મુક્ધવહ્નયોર્મધ્યે વિટપં પળ્લતાકરમ્ ।

અંક અને સાથળના વળા વચ્ચે વિટપ નામનું મર્મ છે. એ મર્મ વીંધાય તો નપુંસક કરી નાખે છે.

(અહીં બે પગનાં મળી ૨૨ મર્મ પૂરાં થયાં.)

હાથનાં અગિયાર મર્મ

મણિબંધ (૨), કૂર્પર (૨), કક્ષાધર (૨)
 હિતિ સન્નોસ્તયા વાહ્નોર્મણિયન્વોઽન્ન

ગુલ્ફવત્ ॥ ૮ ॥

કૂર્પરં જાનુવત્કોળ્યં તયોવિટપવત્પુનઃ ।

કક્ષાક્ષમધ્યે કક્ષાષ્ટુક કુળિયં તન્ન જાયતે ॥૯॥

એટલાં અને એવાં પગના મર્મ છે, જેવાં અને જેટલાં પગનાં મર્મ છે, તેવા અને તેટલાં હાથનાં મર્મ છે. એમાં (હાથનાં મર્મોમાં) પગમાં જ્યાં ગુલ્ફ મર્મ આવેલું છે તે જ જગ્યાએ હાથમાં મણિબંધ નામનું મર્મ આવેલું છે. (=હથેલી અને કોણીથી નીચેના હાથની વચ્ચે એટલે કાંડામાં મણિબંધ નામનું મર્મ છે.) પગમાં જનુ મર્મ જે ઠેકાણે છે તે જ ઠેકાણે હાથમાં કૂર્પર મર્મ છે. તે બે મર્મ (મણિબંધ અને કૂર્પર) વીંધાય તો હાથનો પેંચો અને આંગળીઓ વળી જાય છે (પેંચાને અને આંગળીઓને ખૂંધ આવે છે). ખગલ અને અક્ષ- (=ખગલથી કોણી સુધીનો હાથ)ની વચ્ચે કક્ષા-ધર નામનું મર્મ છે. તે મર્મ વીંધાય તો આખા

હાથ અને હાથના પેંચાને ખૂંધ આવે છે (=વળી જાય છે). (હાથનાં ૧૧ મર્મોમાંથી જેટલાં મર્મોનાં નામ પગનાં મર્મોનાં નામથી જુદાં છે તેટલાં મર્મ ગણાવ્યાં. ખીબાં મર્મોનાં નામ અને એ વીંધાયની અસર પગનાં મર્મ જેવાં જ છે. એ રીતે બે હાથનાં ૨૨ મર્મ થયાં.)

કોડાનાં ત્રણ મર્મ

ગુહા (૧)

સ્થૂલોન્નવદ્ધઃ સયોગ્નો વિદ્વાતવ્રમનો ગુદઃ ।
 ગુહા નામનું મર્મ મોટા આંતરડા સાથે બેડાયેલું છે. એમાંથી ઝાડો અને વાયુ (વાહુટ) નીકળે છે. એ મર્મ બે વીંધાય તો તરત મોત થાય છે.

ખસ્તિ (મૂત્રાશય) (૧)

મૂત્રાશયો ઘનુર્ધક્રો યસ્તિરલ્પાક્ષમાંસગઃ ॥૧૦॥
 પ્કાઘોવદનો મધ્યે કટ્વાઃ સયો નિહન્ત્યસૂત્ ।
 પ્રત્તેઽશ્મરીવળાદિદ્વસ્તત્રાવ્યુમયતશ્ચ સઃ ॥૧૧॥
 મૂત્રસ્નાયોકતો મિત્રે વળો રોદ્ધેચ્ચ યત્નતઃ ।

ખસ્તિ (મ. પ્લેડર) પેશાબની કોથળી છે. એ કામકા જેવી વળેલી છે. એ જે સાગમાં આવેલી છે ત્યાં લોહી અને માંસ હોય છે. એને એક જ મોં (=ખાકું) હોય છે અને તે નીચે હોય છે. એ કૂલાઓના વચલા સાગમાં આવેલી છે. ખસ્તિમર્મ વીંધાય તો તરત મારી નાખે છે. પથરી કાઢવા માટે ખસ્તિમાં ત્રણ (થા) કરવો પડે તે કામ સિવાય બે એ વીંધાય તો એ તરત મારી નાખે છે. તેમાં ચે (=પથરી કાઢવા માટે ત્રણ) બે ખસ્તિની કરચલી પડી હોય તે સ્થિતિમાં કાપવા જતાં બે ખાજુ વીંધાય તો એ તરત મારી નાખે છે. એ ખસ્તિ એક ખાજુથી વીંધાય તો પેશાબ ઝર્યા (=ટપક્યા) કરે એવો ત્રણ થાય અને એ ત્રણ ખજુ પ્રયત્ન કરીએ ત્યારે રુચાય છે.

નાભિ (૧)

દેહામપક્ષ્યાનાનાં મધ્યે સર્વેસિરાશ્રયઃ ॥ ૧૨ ॥
 નાભિઃ, સોડપિ હિ સયોગ્નો
 શરીરના મધ્યસાગમાં તથા આમાશય અને પક્વાશયની વચમાં નાભિ (=કૂંટી)

આવેલી છે. એ બધી શિરાઓનો આધાર છે. તે નાભિરૂપ મર્મ વીધાય તોપણ તરત મરણ થાય છે.

છાતીનાં નવ મર્મ

હૃદય (૧)

દ્વારમામાશયસ્ય ચ ।

સત્વાદિચામ હૃદયં સ્તનોર.કોષ્ટમધ્યગમ્ ॥ ૧૩ ॥

હૃદય આમાશયતું દ્વાર છે, સત્ત્વ વગેરેતું (=સત્ત્વ, રજસ, તમસ, વિજ્ઞાન, આત્મા વગેરેતું) એ સ્થાન છે. એ કોઠો (=મહાસોત) અને છાતીની વચમાં તથા એ સ્તનની વચ્ચે આવેલું છે.

સ્તનશોહિત (૨), સ્તનમૂલ (૨)

સ્તનરોહિતમૂલાચ્ચે દ્વાજ્ગુલે સ્તનપોર્વદત્ ।

ઊર્ધ્વાંચોડરક્રકાપૂર્ણકોષ્ટો

નશ્ચેત્તયોઃ ક્રમાત્ ॥૧૪॥

સ્તનથી જે આગળ ભેજે સ્તનશોહિત નામતું મર્મ છે અને સ્તનથી જે આંગળ નીચે સ્તનમૂલ નામતું મર્મ છે એમ કહેવું. જે એ જે મર્મ વીધાય તો અનુક્રમે લોહીથી કોઠો ભરાઈ જવાથી અને કંકેથી કોઠો ભરાઈ જવાથી મરણ થાય છે. (=સ્તનશોહિત વીધાવાથી કોઠામાં લોહી ભરાઈ જાય છે અને તેથી મરણ થાય છે; સ્તનમૂલ વીધાવાથી કોઠામાં કંકે ભરાઈ જવાથી મરણ થાય છે.)

અપસ્તંભ (૨)

અપસ્તંભાવુરુપાશ્ચે નાહ્યાવનિલવાહિની ।

સ્તનેન પૂર્ણકોષ્ટોડર શ્વાસાત્કાસાચ નશ્યતિ ॥

છાતીના પડખામાં વાયુને વહેનારી જે અપસ્તંભ નામની નાડીઓ છે. એ જે મર્મ વીધાય તો કોઠામાં લોહી ભરાઈ જાય છે અને હાંફ અને ઉધરસથી દરદી મરી જાય છે.

અપાલાપ (૨)

પૃષ્ઠવંશોરસોર્મધ્યે તયોરેવ ચ પાર્શ્વયોઃ ।

અર્ધોડસકૃદયોવિંચાદ્પાલાપાર્યમર્મણી ॥ ૧૬ ॥

તયોઃ કોષ્ટેડ્વજ્ઞા પૂર્ણે નશ્ચેદાનેન પૂયતામ્ ।

કરોડરજી અને છાતીના વચગાળામાં તથા કરોડરજી અને છાતીથી ઉપરના ભાગમાં

આવેલા ખભાના ઢેકાની નીચે આવેલાં અપાલાપ નામનાં જે મર્મ છે એમ જણવું. એ જે મર્મ વીધાયાથી કોઠો લોહીથી ભરાઈ જાય છે. અને જ્યારે એ લોહીતું પર થાય છે ત્યારે માણસ મરી જાય છે.

પીડમાં ચૌદ મર્મ

કટીકતરુણ (૨)

પાર્શ્વયોઃ પૃષ્ઠવંશસ્ય શ્રોણીકર્ણો પ્રતિ સ્થિતે ॥

વંશાશ્રિતે સ્ફિગ્ગોરુષ્ઠે કટીકતરુણે સ્મૃતે ।

તત્રરક્તક્ષયાપાણ્ડુર્જનરુપો વિનશ્યતિ ॥ ૧૮ ॥

કરોડરજીની બંને ખાલુએ કૂલાના કર્ણુભાગ તરફ આવેલાં, કરોડરજીને આશ્રયે રહેલાં, કૂલાથી ઉપરના ભાગમાં આવેલાં જે કટીકતરુણ (=કમ્બરનાં કુમળાં હાડકાં) છે એવું આયુર્વેદ કહે છે. તે જે મર્મ જે વીધાય તો લોહી ઓછું થઈ જવાથી માણસને પાકરોગ થાય છે, એવું ૩૫ (=કાન્તિ) જણ કહે છે અને માણસ મરી જાય છે.

કુકુંદર (૨)

પૃષ્ઠવંશં દામયતો યો સન્ધી કટિપાર્શ્વયોઃ ।

જઘનસ્ય વહિર્માર્ગે મર્મણી તૌ કુકુંદરૌ ॥૧૯॥

ચેદાહાનિરધઃકાયે સ્પર્શજ્ઞાનં ચ તદ્દ્યઘાત્ ।

કરોડરજીની બંને ખાલુએ, કમ્બરના ખડારના ભાગમાં, કમ્બર અને પડખાના જે જે સાંધા (=ઝેડાણુ) છે તે કુકુંદર નામનાં જે મર્મ છે. એ જે મર્મ વીધાવાથી કેડથી નીચેના શરીરની ચેદા (=લાણુ દૂંકું) થતું, ચાલવું વગેરે ક્રિયા) થઈ શકતી નથી તથા સ્પર્શતું જ્ઞાન પણ થતું નથી.

નિતંબ (૨)

પાર્શ્વનિતંબનિવસૌ યાતુપરિ શ્રોણિકર્ણયોઃ ॥૨૦॥

આશયસ્જ્ઞાનૌ તૌ તુ નિતંબૌ તરુણાસ્થિયૌ ।

અધઃશરીરે શોકોડર દૌર્યલ્યં મરણં તતઃ ॥૨૧॥

જે પડખાના વચગાળામાં ઝેડાયેલા, કમ્બરના કર્ણુભાગથી ઉપર આવેલા, મૂનાશય વગેરે આશયોને ઢાકી દેતા, કુમળા હાડકામાં આવેલાં જે નિતંબ (=કૂલા) છે તે જે મર્મ છે. તે

વીંધાયાથી કેડથી નીચેના ભાગમાં સોબે આવે છે, એ ભાગ નખળો પડી જાય છે અને પછી મરણ થાય છે.

પાર્શ્વસંધિ (૨)

પાર્શ્વાન્તરનિવહ્નો ચ મધ્યે જઘનપાર્શ્વયોઃ ।
તિર્યગૂર્ધ્વે ચ નિર્દિષ્ટો પાર્શ્વસંધી તયોર્ધ્વઘાત્ ॥
રક્તપૂરિતકોષ્ટસ્ય શરીરાન્તરસમ્ભવઃ ।

જે પડખાંના વચગાળામાં બેડાયેલા, કમ્મર અને પડખાંની વચમાં ત્રાંસાં અને ભેલાં ગોઠવાયેલાં જે મર્મને (=દરેક ખાલુએ એકએક એમ જે મર્મને) જે પાર્શ્વસંધિ કહે છે. એ જે વીંધાયાથી માણસને કોઠો લોહીથી ભરાઈ જાય છે અને તેથી તેને ખીલું શરીર મળે છે (=મરી જાય છે, આ શરીર છૂટી જાય છે અને ખીલું શરીર મળે છે).

બૃહતી (૨)

સ્તનમૂલાર્જવે ભાગે પૃષ્ઠવંશાશ્રયે સિરે ॥ ૨૩ ॥
વૃહત્યો, તત્ર વિદ્વસ્ય મરણં રક્તસહશ્રપાત્ ।
સ્તનના મૂળ આગળના સપાટ ભાગમાં કરોડરજીવને આધારે રહેલી જે બૃહતી નામની શિરાઓ છે. ત્યાં વીંધાયાથી લોહી ઓછું થઈ જવાને કારણે મૃત્યુ થાય છે.

અંસફલક (૨)

વાહુમૂલાભિસમ્યક્ષે પૃષ્ઠવંશસ્ય પાર્શ્વયોઃ ॥ ૨૪ ॥
અંસયોઃ ફલકે વાહુસ્વાપશોર્ષો તયોર્ધ્વઘાત્ ।
કરોડરજીવની ખંને ખાલુએ હાથના મૂળ (હાથને ખલામાંના ભાગ) તરફ બેડાયેલાં અંસફલક નામનાં જે મર્મ છે. તે જે મર્મ વીંધાયાથી હાથ ખોટા પડી જાય છે અને સુકાઈ જાય છે.

અંસ (૨)

પ્રીવાસુભયતઃ સ્ત્રામ્ની ગ્રીવાયાહુશિરોન્તરે ॥ ૨૫ ॥
સ્ત્રન્ધ્વાંસપીઠસન્ધ્યાવંસો વાહુક્રિયાહરો ।
ડોકની ખંને ખાલુએ ડોક, હાથ અને માથાના વચગાળામાં આવેલા, સ્તંધ અને અંસની પીઠને બેડનારા જે સ્નાયુઓ છે. તેમને અંસ કહે છે. એ જે મર્મ વીંધાયાથી હાથની ક્રિયા (=કામકાજ) અટકી પડે છે.

ગળાની હાંસડીથી ઉપરનાં ૩૭ મર્મ નીલા (૨), મન્યા (૨)

કળ્પનાહીમુખયતઃ સિષ્ણ હનુસમાશ્રિતાઃ ॥ ૨૬ ॥
ચત્ત્વસ્તાસુ નીલે દ્વે મન્યે દ્વે મર્મણી સ્મૃતે ।
સ્વરપ્રણાશવૈહૃત્યં રસાહ્વાનં ચ તદ્ધવે ॥ ૨૭ ॥

ગળાની નાડીની જે ખાલુએ હડપથી સાથે બેડાયેલી ચાર શિરાઓ છે તેમાંથી જે શિરાને નીલા કહે છે અને જે શિરાને મન્યા કહે છે. એ ચાર મર્મ છે. એ વીંધાયાથી ગળામાંથી અવાજ નીકળતો નથી, અવાજ ખગડી જાય છે અને સ્વાદનું જ્ઞાન થતું નથી.

માતૃકા (૮)

કળ્પનાહીમુખયતો જિહ્વાનાસાગતાઃ સિષ્ણાઃ ।
પૃથક્ ચત્ત્વસ્તાઃ સઘો દ્રવ્યસૂમાતૃકાહૃયાઃ ॥ ૨૮ ॥
ગળાની નાડીની ખંને ખાલુએ (એમ દરેક ખાલુએ) જીભ અને નાકમાં ગયેલી ચારચાર શિરાઓ છે. એ આઠે માતૃકા નામનાં શિરામર્મ છે. એ વીંધાયાથી તરત પ્રાણ જાય છે.

કૃકાટિક (૨)

કૃકાટિકે શિરોગ્રોવાસન્વૌ, તત્ર ચલં શિરઃ ।
માથું અને ડોકના બેડાણમાં ખંને ખાલુએ જે કૃકાટિક નામનાં જે મર્મ છે તે વીંધાય તે માથું ડાલ્યા કરે છે.

વિધુર (૨)

અવસ્તાત્કર્ણયોર્નિષ્ણે વિધુરે શ્રુતિહારિણી । ૨૯ ॥
ખંને કાનની નીચે ભેડાં વિધુર નામનાં જે મર્મ છે તે વીંધાય તે કાનથી સાંભળી શકાતું નથી.

ફણુ (૨)

ફણાસુભયતો ઘ્રાણમાર્ગે શ્રોત્રપથાનુગૌ ।
અન્તર્ગલસ્થિનો વેધાદ્રવ્યવિજ્ઞાનદારિણી ॥ ૩૦ ॥
નાકની અંદરના માર્ગની ખંને ખાલુએ, કાનના અંદરને રસ્તેરસ્તે જતાં, ગળાની અંદર આવેલા ફણુ નામનાં જે મર્મ છે. તે વીંધાય તે ગંધનું જ્ઞાન થતું નથી.

અપાંગ (૨), આપત (૨)

ત્રેત્રયોર્મહતોડપાક્તૌ શ્રવાઃ પુચ્છાન્તયોરધઃ ।
તયોરપિ ધ્રુવોન્નિષ્ણાવાવર્તાવાન્ધ્યમેષુ તુ ॥ ૩૧ ॥

ખને આંખની ખહારના ભાગમાં ભમ્મરના પૂંછડાના છેડાથી નીચે (=ભમ્મરના વાળના અણિયાળા છેડાથી નીચે) અપાંગ નામનાં જે મર્મ છે અને ભમ્મરના અણિયાળા છેડાથી ઊંચે આવતી નામનાં જે નીચાં મર્મ છે. એ ચાર મર્મ વીંધાય તે માણસ આંધળો થાય છે.

શંખ (૨)

અનુકર્મ લલાટાન્તે શક્તો સચોવિનાશનો ।

(ભમ્મરના અણિયાળા છેડાથી ઊંચે) કપાળને છેડે, કાનની પાસે શંખ (=ભમ્મરનાં) નામનાં જે મર્મ છે. તે વીંધાય તે તરત મારી નાખે છે.

ઉલ્લેપ (૨), સ્થપની (૧)

કેશાન્તે શક્ત્યોરુર્ધ્વમુક્ષેપો, સ્થપની પુનઃ ॥૩૨
શુવોર્મધ્યે, ત્રયેડપ્યત્ર શલ્યે જીવેદનુચ્ચતે ।

સ્વયં વા પતિતે પાકાસઘો નૃવપતિ તૂઢ્ઢતે ॥૩૩
ભમ્મરના અણિયાળાં વાળના છેડા આવે છે (=જ્યાંથી આગળ માથાના વાળ ઊગતા નથી), ત્યાં ઉલ્લેપ નામનાં જે મર્મ છે તથા જે ભમ્મરના વચગાળામાં સ્થપની નામનું મર્મ છે. એ ત્રણમાં શલ્ય હોય તેને કાઢવા વિના રહેવા દેવાથી અથવા શલ્યને ક્ષીણે પાકવાથી શલ્ય આપોઆપ પડી જવાથી (નીકળી જવાથી) માણસ જીવતો રહે છે, પણ જો ત્યાંનું શલ્ય કાઢવામાં આવે તે માણસ તરત મરી જાય છે.

શૃંગાટક (૪)

જિહ્વાક્ષિનાચિકાશ્રોત્રલચતુષ્ટયસન્નમે ।

તાલુન્યાસ્યાનિ ચત્વારિ સ્રોતસાં, તેપુ મર્મસુ ॥૩૪
વિદ્ધઃ શ્વઙ્ગાટકાશ્વેપુ સઘસ્યજતિ જીવિતમ્ ।

જીભ, આંખ, નાક અને કાનનાં સ્રોતોનાં જ્યાં સંગમ થાય છે એવા તાળવામાં (=તાળવાના હાડકાની ઉપરના પેલાણુમાં રહેલા ખોપરીના હાડકામાં) (જીભ, આંખ, નાક અને કાનનાં) સ્રોતોનાં શૃંગાટક નામનાં ચાર મર્મ છે. એ મર્મ વીંધાય તે માણસ તરત પ્રાણુ છોડે છે.

સીમંત (૫)

કપાલે સન્ધયઃ પચ્ચ સીમન્તાસ્તિર્યગૂર્ધ્વગાઃ ॥૩૫॥
અમોગ્માદમનોનાશૈસ્તેપુ વિદ્ધેપુ નદ્યતિ ।

(માથાની ખોપરી પાંચ છૂટાછૂટા કકડાને બેડીને ખનાવેલી છે.) ખોપરીમાં આડા અને ઊભા પાંચ સાંધા (=હાડકાનાં બેડાણુ) છે. તે દરેકને સીમંત (=સેંથી) કહે છે. એ સીમંત નામનાં મર્મ વીંધાય તે ફેર, ગાંડપણુ અને લુલકણુપણુથી માણસ મરી જાય છે.

અધિપ (૧)

આન્તરો મસ્તકસ્યોર્ધ્વે સિરાસન્ધિસમાગમઃ ॥
રોમાવર્તોડધિપો નામ મર્મે સઘો હૃત્યસૂત્ર ।

માથાની અંદરના ભાગમાં ઊંચે શ્વાંટીનાં ગૂંચળાં બનું, શિરાઓના બેડાણુના સમાગમ (=સંગમ)રૂપ અધિપ નામનું મર્મ છે. (એ બધાં મર્મોના રાજ છે, બધાં મર્મોના આધાર એના ઉપર છે. માટે એને અધિપ કહે છે.) એ મર્મ વીંધાય તે તરત પ્રાણુ ક્ષે છે.

ખીળાં મર્મ

વિપમં સ્વન્દનં યત્ર પીઢિતે રુક્ ચ મર્મ તત્ ॥૩૬
શરીરના જે ભાગમાં વિષમ થડકારા થતા હોય તે ભાગ મર્મ છે. અને શરીરના જે ભાગને દબાવવાથી વિષમ પીડા થતી હોય તે ભાગ પણ મર્મ છે.

મર્મ એટલે શું?

માંસાસ્થિજ્ઞાયુધમનીસિરાસન્ધિસમાગમઃ ।
સ્યાન્મર્મેતિ ચ તેનાત્ર સુતરાં જીવિતં સ્થિતમ્ ॥

માંસ સાથે માંસના સંગમને (=જ્યાં એક માંસપેશી ખીળ માંસપેશીને મળતી હોય તે ભાગને), જ્યાં એક હાડકું ખીળ હાડકાને મળતું હોય તે ભાગને, જ્યાં એક સ્નાયુ ખીળ સ્નાયુને મળતો હોય તે ભાગને, જ્યાં એક ધમની ખીળ ધમનીને મળતી હોય તે ભાગને, જ્યાં એક શિરા ખીળ શિરાને મળતી હોય તે ભાગને અને જ્યાં એક સાંધા ખીળ સાંધાને મળતો હોય તે ભાગને મર્મ કહે છે. એ કારણસર (=એ જગ્યાએ સંગમ થતો હોવાથી) ત્યાં જીવન વધારે રહેતું છે.

મર્મોની સંખ્યા અને પ્રકાર

પાહુસ્યેન તુ નિર્દેશઃ પોઢૈવં મર્મકલ્પના ।
પ્રાણાયતનસામાન્યાદૈક્યં વા મર્મણાં મતમ્ ॥૩૯

(શ્લોક ૩૭૩, ૩૮૧) વ્યાખ્યાને હિસાબે તેા શરીરમાં અસંખ્ય મર્મ છે. છતાં પણ મર્મ ૧૦૭ છે એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે) જે મોટાં મર્મ છે (=૨ મર્મ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે) તેના જ ઉલ્લેખ કર્યો છે. (પ્રસિદ્ધ મર્મોની સંખ્યા ૧૦૭ છે પણ) ઉપર પ્રમાણે (=માંડા, હાડકાં, સ્નાયુ, ધમની, શિરા-અને-સંધિ-એ છે. વસ્તુઓના પોતપોતાની બતની વસ્તુઓ સાથેના સંગમને મર્મ કહે છે તેથી) મર્મ છ પ્રકારનાં છે. અથવા પ્રાણ(જનન)નાં ખાસ સ્થાનરૂપ હોવાની ખાબત બધાં મર્મોમાં સમાન હોવાથી મર્મોની એકતા માનેલી છે (=મર્મોના છ પ્રકાર પાડવાની પણ જરૂર નથી એવું આયુર્વેદ માને છે).

ક્યું મર્મ છમાંથી કયા પ્રકારનું છે ?

માંસનાં બનેલાં મર્મ (૧૦)

માંસજાતિ દશેન્દ્રાલ્યતલહૃત્સ્તનરોહિતાઃ ।

માંસનાં બનેલાં મર્મ (=માંસના સમાગમથી બનેલાં મર્મ) દસ છે : જે પગનાં ધંદ્ર-ખસ્તિ (શ્લોક ૫), જે હાથનાં ધંદ્રખસ્તિ (શ્લોક ૮), જે પગનાં તલહૃત (શ્લોક ૨, ૨૩), જે હાથનાં તલહૃત (શ્લોક ૮) અને દરેક સ્તનનું એક એક એમ બે સ્તનરોહિત (શ્લોક ૧૩૩).

હાડકાંમાં મર્મ (૮)

શઙ્ઘો કટીકતલ્પો નિતમ્બાવંસયોઃ ફલે ॥૪૦ ॥
અસ્ત્યષ્ટો

હાડકાંમાં આઠ મર્મ છે : જે શંખ (શ્લોક ૩૧૩), જે કટીકંઠરણુ (શ્લોક ૧૭૩), જે નિતંબ (શ્લોક ૨૦૩) અને જે અંસફલક (શ્લોક ૨૪૩).

સ્નાયુઓમાં મર્મ (૨૩)

સ્નાયમર્માણિ ત્રયોવિંશતિરાણયઃ ।

કૂર્ચકૂર્ચશિરોડપાન્નક્ષિમોક્ષેપાંચસત્તયઃ ॥૪૧ ॥

સ્નાયુઓમાં ૨૩ મર્મ છે : ચાર આણી (શ્લોક ૬, ૮) જે હાથમાં બે, જે પગમાં બે), ચાર કૂર્ચ (શ્લોક ૩૩, ૮), ચાર કૂર્ચશિર (શ્લોક ૪, ૮), બે અપાંગ (શ્લોક ૩૦૩),

ચાર ક્ષિપ્ર (શ્લોક ૩, ૮) જે ઉલ્લેખ (શ્લોક ૩૨), જે અંસ (શ્લોક ૨૫૩), એક ખસ્તિ (શ્લોક ૧૦).

ધમનીમાં મર્મ (૯)

ગુદાપસ્તમ્મવિધુરશ્દઙ્ઘાટાનિ નવાદિશેત્ ।

મર્માણિ ધમનીસ્થાનિ

ધમનીમાં રહેલાં નવ મર્મ છે એવું શીખવતું : એક ગુદા (શ્લોક ૯૩), જે અપસ્તંભ (શ્લોક ૧૪૩), જે વિધુર (શ્લોક ૨૯), ચાર શૃંગાટક (શ્લોક ૩૪૩).

શિરાઓને આશરે રહેલાં મર્મ (૩૬)

સતત્રિંશતિસિરાશ્રયાઃ ॥૪૨ ॥

બૃહત્યો માતૃકા નીલે મન્યે કક્ષાચરો ફળો ।
વિટપે હૃદયં નાભિઃ પાર્શ્વસન્ધી સ્તનાચરે ॥૪૩ ॥
અપાલાપો સ્થપન્યુર્યશ્વત્સો લોહિતાનિ ચ ।

શિરાઓને આશરે રહેલાં મર્મ ૩૬ છે : જે બૃહતી (શ્લોક ૨૩૩), આઠ માતૃકા (શ્લોક ૨૮), જે નીલા (શ્લોક ૨૬૩), જે મન્યા (શ્લોક ૨૬૩), જે કક્ષાચર (શ્લોક ૯), જે ફળુ (શ્લોક ૩૦), જે વિટપ (શ્લોક ૭૩), એક હૃદય (શ્લોક ૧૩), એક નાભિ (શ્લોક ૧૨૩), જે પાર્શ્વસંધિ (શ્લોક ૨૨), જે સ્તન-મૂલ (શ્લોક ૧૪), જે અપાલાપ (શ્લોક ૧૬), એક સ્થપની (શ્લોક ૩૨), ચાર ઉર્વી (શ્લોક ૬૩, ૮), ચાર લોહિતાક્ષ (શ્લોક ૭, ૮).

સાંધાનાં મર્મ (૨૦)

સન્ધો વિંશતિરાવર્તો મણિચન્ધો કુકુન્દરો ॥૪૪ ॥
સીમન્તાઃ કૂર્પરો ગુલ્ફો ક્રુકાત્યો જાનુની પતિઃ ।

સાંધાનાં મર્મ વીસ છે : જે આવર્ત (શ્લોક ૩૧), જે મણિખંધ (શ્લોક ૮), જે કુકુંદર (શ્લોક ૧૯), પાંચ સીમંત (શ્લોક ૩૫), જે કૂર્પર (શ્લોક ૮૩), જે ગુલ્ફ (શ્લોક ૪૩), જે ક્રુકાટી (શ્લોક ૨૮૩), જે બનુ (શ્લોક ૬), અને એક અધિપ (શ્લોક ૩૬૩).

પરમત

માંસમર્મ ગુદોડ્યેપાં, સ્નાન્વી

કક્ષાચરો તથા ॥૪૫ ॥

વિટપો વિધુરાલ્યે ચ, શ્દઙ્ઘાટાનિ સિરાસુ તુ ।

અપસ્તમ્ભાવપાક્ષો ચ, ધમનીસ્થં ન તૈઃ સ્મૃતમ્ ॥

શુદ્ધા માંસનું મર્મ છે (ધમનીનું નહિ),
એ કક્ષાધર સ્નાયુનાં મર્મ છે (શિરાના નહિ),
એ વિટપ સ્નાયુનાં મર્મ છે (શિરાનાં નહિ),
એ વિધુર સ્નાયુનાં મર્મ છે (ધમનીનાં નહિ),
ચાર શૃંગાટક શિરાનાં મર્મ છે (ધમનીનાં
નહિ), એ અપસ્તંભ શિરાનાં મર્મ છે (ધમનીનાં
નહિ), એ અપાંગ શિરાનાં મર્મ છે (સ્નાયુનાં
નહિ), અને ધમનીનાં મર્મ છે જ નહિ
(=ધમનીનાં મર્મ જેવો કોઈ પ્રકાર છે જ નહિ)
એવું ખીલ કેટલાક આચાર્યો માને છે.

છ પ્રકારનાં મર્મ વીધાયનાં લક્ષણ

અને પરિભામ

વિદ્વેડજસ્રમસ્વસ્ત્રાવો માંસઘાવનવત્તનુઃ ।

પાણ્ડુત્વમિન્દ્રિયાહ્વાને મરણં ચાશુ માંસજે ॥ ૬૭ ॥

માંસનું મર્મ વીધાય ત્યારે સંતત લોહી
નીકળ્યા કરે છે, એ લોહી માંસના ઘાવરામણ
જેવું અને પાતળું હોય છે, માણસ ફિક્કો પડી
જાય છે, ઇન્દ્રિયોને ચોતાના વિષયનું જ્ઞાન થતું
નથી અને તરત મૃત્યુ થાય છે.

મજ્જાન્વિતોડ્છો વિચ્છિન્નઃ

સ્ત્રાવો રુક્ ચાસ્થિમર્મણિ ।

હાડકાંનું મર્મ વીધાય ત્યારે મજ્જાવાળો,
પાતળો પદાર્થ અવારનવાર નીકળે છે તથા
પીડા થાય છે.

આયામાક્ષેપરુસ્તમ્ભાઃ

સ્ત્રાવજેડ્મ્યધિકં રજા ॥ ૬૮ ॥

યાનસ્થાનાસનાશક્તિર્વૈકલ્યમથવાડ્નત્કઃ ।

સ્નાયુનું મર્મ વીધાય ત્યારે આયામ,
આક્ષેપક, સ્તંભ (એટલા વાયુના રોગ થાય
છે), ખડું પીડા થાય છે, આવળ કરી શકાતી
નથી, ભ્રૂં કાં ઝેસી શકાતું નથી, અગોમાં
ખેડ આવે છે અથવા મરણ થાય છે.

રક્તં સશબ્દફેતોઘાં ધમનીસ્થે વિચેતસ. ॥ ૬૯ ॥

ધમનીનું મર્મ વીધાય ત્યારે માણસને
મૂર્છા આવે છે, તથા ફીણવાળું ગરમ લોહી
અવાજ કરતુંકરતું નીકળે છે.

સિરામર્મવ્યયે સાન્દ્રમજસં વહુવસ્તુન્નવેત્ ।

તઃક્ષયાત્તૂદ્ધ્રમશ્વાસમોહદ્દિધ્મામિરન્તકઃ ॥ ૫૦ ॥

શિરાનું મર્મ વીધાય ત્યારે રગડા જેવું
પુષ્કળ લોહી સતત નીકળ્યા કરે છે, અને લોહી
એણું થવાથી તરસ, ફેર, હાંક, મોહ અને હેડકી
એટલા ઉપદ્રવો થવાથી માણસ મરી જાય છે.

વસ્તુ શૂકૈરિવાક્ષીર્ણે રૂઠે ચ કુણિસ્વજ્ઞતા ।

વલ્લેષ્ટાક્ષયઃ શોષઃ પર્વશોકઘ્ન સન્વિજે ॥ ૫૧ ॥

સાંધાનું મર્મ વીધાય ત્યારે વસ્તુ (=વીધા-
યેલા ભાગ) ઉપર જાણે કાંટાકાંટા ભ્રૂં નીકળ્યા
હોય એવું થાય છે, અને એ વીધ રુઝાયા પછી
માણસ કૂટો કે લંગડો થઈ જાય છે, ખળ
એણું થઈ જાય છે, ચેષ્ટા (અંગનું હલનચલન,
કામકાજ) એણું થઈ જાય છે, અંગ સુકાઈ
જાય છે અને પર્વભાગ ઉપર સોળે આવે છે.

ક્યાં મર્મ કેટલા વખતમાં મારી નાખે છે ?

નાભિશઠ્ઠાધિપાપાનહૃદ્ગ્જાટકવસ્તયઃ ।

અર્થો ચ માતૃકાઃ સઘો નિદ્રાન્ન્યેકાન્નવિશતિઃ ॥

સતાહઃ પરમસ્તેપાં કાલઃ કાલસ્ય કર્ષણે ।

નાભિ, શંખ (૨), અધિપ, અપાન
(=શુદ્ધા), હૃદય, શૃંગાટક (૪), ખસ્તિ અને
આઠ માવૃકા (૮) એ એગણીસ મર્મ તરત
મારી નાખે છે. એ મર્મ વધારેમાં વધારે સાત
દિવસમાં મૃત્યુને ખેંચી લાવે છે (=મોત
આણે છે).

ત્ર્યર્થશ્ચિરશ્વપસ્તમ્મતલહૃત્પાર્શ્વસન્ધયઃ ॥ ૫૨ ॥

કટીનરુણસીમન્તસ્તનમૂલેન્દ્રવમ્નયઃ ।

ક્ષિપ્રાપાલાપવૃહતીનિતમ્બસ્તનરોહિતાઃ ॥ ૫૩ ॥

કાલાન્તરપાણહરા માસમાસાર્ધજીવિતાઃ ।

અપસ્તંભ (૨), તલહૃત (૪), પાર્શ્વ-
સંધિ (૨), કટીકતરુણ (૨), સીમંત (૫),
સ્તનમૂલ (૨), ઇદ્રખસ્તિ (૪), ક્ષિપ્ર (૪),
અપાલાપ (૨), વૃહતી (૨), નિતંબ (૨),
સ્તનરોહિત (૨) એ ૩૩ મર્મો વધારે વખતે
મારી નાખે છે, એ મર્મો વીધાયા પછી એક
મહિનો કે અડધો મહિનો જીવતા રહી શકાય છે.
ઉત્કેષો સ્થપની ત્રીણિ વિશલ્યમ્નાનિ, તજ્ઞિ ॥
વાયુર્માસવસામન્તસ્તુલુહ્નાનિ શોષયન્ ।

શલ્યાપાયે વિનિર્ગચ્છન્

શ્વાસાત્કાસાચ હન્યસૂન્ ॥ ૫૬ ॥

જે ઉત્ક્ષેપ અને સ્થપની એ ત્રણ મર્મ એમાંથી શલ્ય કાઢવામાં આવે તે મારી નાખે છે એ મર્મેમાંથી શલ્ય નીકળી જવાથી વાયુ બહાર નીકળતાં નીકળતાં માંસ, વસા, મજબૂત અને મજબૂત સૂકવી નાખીને શ્વાસ અને ઉધરસ કરીને મારી નાખે છે.

ફળાવવાહો વિધુરે નીલે મન્યે કુકાટિકે ।

અંસાંસફલકાવર્તેવિટપોર્થીકુકુન્દરાઃ ॥ ૫૭ ॥

સજાનુલોહિતાક્ષાણિકક્ષાધૂકૂર્ચકૂર્પરાઃ ।

વૈકલ્યમિતિ ચત્વારિ ચત્વારિશ્ચ કુર્ચતે ॥ ૫૮ ॥

હરન્તિ તાન્યપિ પ્રાણાન્ ફદાચિદ્ભિઘાતતઃ ।

ફળા (૨), અપાંગ (૨), વિધુર (૨), નીલ (૨), મન્યા (૨), કુકાટિક (૨), અંસ (૨), અંસફલક (૨), આવર્ત (૨), વિટપ (૨), ઉર્વી (૪), કુકુંદર (૨), બનુ (૨), લોહિતાક્ષ (૪), આણુ (૪), કક્ષાધર (૨), કૂર્ચ (૪), કૂર્પર (૨)—એ ૪૪ મર્મે અંગમાં ખોડ આણુ છે અને કોઈકવાર એ મર્મે ઉપર વાગવાથી પ્રાણુ પણ લે છે (=મારી નાખે છે).

અષ્ટૌ કુર્ચશિરોગુલ્ફમણિવન્ધ્યા રુજાકરાઃ ॥ ૫૯ ॥

કૂર્ચશિર (૪), ગુલ્ફ (૨) મણિબંધ (૨), એ આઠ મર્મ પીડા કરે છે.

મર્મેનાં માપ

તેપાં વિટપકક્ષાધૂગુર્ચઃ કૂર્ચશિરોંસિ ચ ।

દ્વાદશાઙ્ગુલમાનાનિ

તેમાં (=૧૦૭ મર્મેમાં) વિટપ, કક્ષાધર (=કક્ષાધર), ઉર્વી અને કૂર્ચશિર આરેખાંર આંગળ માપનાં છે.

દ્વાઙ્ગુલે મણિવન્ધને ॥ ૬૦ ॥

ગુલ્ફો ચ સ્તનમૂલે ચ

જે મણિબંધ, જે ગુલ્ફ અને જે સ્તનમૂલ જેણે આંગળ માપના છે.

અપાનયસ્તિહૃશામિનીલાઃ સીમન્તમાત્કાઃ ॥ ૬૧ ॥

જે બનુ અને જે કૂર્પર ત્રણત્રણ આંગળ છે. અપાનયસ્તિહૃશામિનીલાઃ સીમન્તમાત્કાઃ ॥ ૬૧ ॥

કૂર્ચશ્ચઙ્ગાટમન્યાશ્ચ ત્રિશદકેને વર્જિતાઃ ।

આત્મપાણિતલોન્માનાઃ

અપાન (=ગુદા), અસ્તિ, હૃદય, નાભિ, નીલા, સીમંત, માપૃકા, કૂર્ચ, શંગાટક, મન્યા એ ૨૯ મર્મે દરેક માણસની પેતપેતાની હથેલી (=ચાર આંગળ) જેટલા માપનાં છે.

શેષાણ્યર્ધાઙ્ગુલં વદેત્ ॥ ૬૨ ॥

પચ્ચાશ્ચત્પટ્ ચ મર્માણિ, તિલગ્રીહિસમાન્યપિ ।

દ્વાણિ મર્માણ્યન્યેપામ્

ખાકીનાં ૫૬ મર્મે દરેક માણસનાં પેતપેતાના અડધા આંગળ જેટલા માપનાં છે. ખીબ કેટલાક આચાર્યો માને છે કે મર્મે તલ જેવડાં કે ડાંગર જેવડાં છે.

ચતુર્થોક્તાઃ સિરાસ્તુ યાઃ ૧૬૨

તર્પયન્તિ વપુઃ કુન્ક્તે તા મર્માણ્યાધિતાસ્તતઃ ।

તત્ક્ષતાત્ક્ષતજાન્યર્થપ્રવૃત્તેર્ધાતુસંશ્ચયે ॥ ૬૩ ॥

વૃદ્ધશ્ચલો રુજસ્તીવાઃ પ્રતનોતિ સમીરયન્ ।

તેજસ્નદુદ્ધતં ઘત્તે ત્ષ્ણાશોયમદ્ધમાન્ ॥ ૬૫ ॥

સ્વિન્નસ્વસ્ત્રચ્ચયનું હરત્યેનં તતોડન્તકઃ ।

શા. ૩/૩૪૩થી ૩૫૩માં વાયુવાયુ, પિત્તવાયુ, કફવાયુ અને શુદ્ધ લોહી વહનારી એમ ચાર પ્રકારની શિરાઓ ઠહી છે તે આખા શરીરનું તર્પણ કરે છે (=પોષણ આપે છે). એ બધી (૭૦૦) શિરાઓ મર્મેમાં પણ બન્ય છે. તેથી તેના ઉપર (=મર્મે ઉપર) ઘા થવાથી (શિરાઓમાંથી) લોહી પુષ્કળ નીકળવાથી (ધાતુઓને લોહી દ્વારા પોષણ ઓછું ને ઓછું મળવાથી) ધાતુઓ ઓછી થતી બન્ય છે તેથી વધેલો (=કોપેલો) વાયુ તેજને (=પિત્તને) કોપાવી તીવ્ર પીડા (ગુણ) ઉત્પન્ન કરે છે અને કોપેલું તે (=પિત) તરસ, શોષ, કેફ અને ફેરના ઉપદ્રવો પેદા કરે છે અને ત્યાર પછી (=એ ઉપદ્રવો થયા પછી) જેનું શરીર પર-સેવાથી રેખાગ્રેય થઈ બન્ય છે, લખડી પડે છે અને ઢીલું પડી બન્ય છે એવા તે માણસને યમ લઈ બન્ય છે.

મર્મ પર વાગે તેના ઉપાય

વર્ધયેન્સન્ધિનો ગાત્રં મર્મણ્યમિહતે દ્રુતમ્ ॥ ૬૬ ॥

હેદનાત્સન્ધિદેશસ્ય સહકુચન્તિ સિરા હ્રાતઃ ।
જીવિતં પ્રાણિનાં તત્ર રક્તે તિષ્ઠતિ તિષ્ઠતિ ॥ ૬૭ ॥

મર્મ ઉપર વાગે ત્યારે તે અવયવના સંધિ-
(=સાંધા)ને તરત કાપીને છૂટો પાડી નાખવો,
કારણ કે સાંધાના ભાગને કાપવાથી શિરાઓ
સંકોચાઈ જાય છે તેથી (સંકોચાયેલી શિરા-
ઓમાંથી થોડી બહાર નીકળી ન શકતું હોવાથી)
પ્રાણીઓનું (=માણસોનું) થોડી ત્યાં રોકાઈ
રહેતું હોવાથી તેમાં જીવન પણ રોકાઈ રહે છે
(=મરી જવાતું નથી).

મર્મ ઉપર ક્ષાર, ડામ અને વિષ વગેરેની
ક્રિયા ન કરવાનું કારણ

સુવિક્ષિતોડપ્યતો જીવેદમર્મણિ ન મર્મણિ ।
પ્રાણવાતિનિ જીવેત્તુ કશ્ચિદ્વિદ્યગુણેન ચેત્ ॥ ૬૮ ॥
અસમપ્રાપ્તિવાતાચ્ચ સોડપિ વેકલ્યમશ્નુતે ।
તસ્માઃક્ષારવિવાગ્ન્યાદીન્ યત્નાન્મર્મસુ વર્જયેત્ ॥

(ખે. ટેકાણે વીંધાવાથી પ્રાણી મરી જતું
નથી પણ મર્મ વીંધાવાથી પ્રાણી મરી જાય
છે) તેથી જો મર્મ સિવાયનો ભાગ વીંધાયો
હોય તો માણસ જીવે, પણ પ્રાણ થે એવું મર્મ
ડાલની અણીથી પણ વીંધાયું હોય તો માણસ
જીવતો નથી. પણ એ પ્રાણ થે એવું મર્મ પણ
ડાલની અણીથી અધૂરું વીંધાયું હોય (=જેવું-
તેવું વીંધાયું હોય) તો તથા વૈધના ગુણને
ક્ષીણે (=વૈધ, દ્રવ્યો અને સારવાર કરનાર એ
ચિકિત્સાના ત્રણ પાદના ચારે ગુણથી) કાઈ
દરદી જીવી જાય તો પણ તેને ખોડ રહી જાય
છે. માટે ક્ષારથી ખાળવાની, ઝેર ચોપડવાની,
ડામ દેવાની વગેરે ક્રિયાઓ મર્મ ઉપર ન
કરવી, એમાં ગફલત કરવી નહિ. (પ્રાણઘાતક
મર્મ-પ્રકોક પૃષ્ઠેથી પટ્ટે. ચિકિત્સાના પાદ
સુ. ૧/૨૬૩, ૨૭)

મર્મ ઉપર થયેલા રોગ શુ કરે ?

મર્મભિઘાતઃ સ્વલ્પોડપિ પ્રાયશો ઘાઘતેતરામ્ ।
રોગા મર્મોધ્રયાસ્તદ્વત્પ્રક્રાન્તા યત્નતોડપિ ચ ॥૭૦
મર્મ ઉપર જરા પણ વાગે તો તેને ક્ષીણે
સામાન્ય રીતે ખડું જ પીડા ધાય છે. તે જ
અમાણે મર્મસ્થાનમાં થયેલા રોગોના કાળજી-

પૂર્વક ઉપચાર કરવામાં આવે તો પણ એ રોગો
સામાન્ય રીતે ઘણી જ પીડા કરે છે.

શ્વયંજ્ઞહૃદયે સૂત્રસ્થાને દ્વિતીયે શારીરસ્થાને
મર્મવિમાનો નામ ચતુર્થોડયાયઃ ॥ ૪ ॥

અધ્યાય ૫ મો

ચોથા અધ્યાયમાં મર્મસ્થાનો વિષે કહ્યું.
મરણ કરે તે, મર્મ એવો મર્મ શબ્દનો અર્થ છે.
રિષ્ટ (=વિકૃતિ) વિના મરણ થતું નથી. આમ
પરંપરાએ મર્મ અને વિકૃતિ (=રિષ્ટ) વચ્ચે
સંબંધ હોવાથી હવે મર્મવિભાગ કહી રહ્યા
પછી વિકૃતિવિજ્ઞાનીય (મરણ થવાનું છે એવું
જણાવનારાં લક્ષણોનું જ્ઞાન કરાવનારાં) શરીર
સંબંધી જ્ઞાન હવે કહેવામાં આવશે.

અથાતો વિકૃતિવિજ્ઞાનીયં શારીરં ઘ્યાલ્યાસ્યામઃ
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

હવે અમે વિકૃતિ (=રિષ્ટ=મરણનાં લક્ષણો)
વિષે જ્ઞાન થાય એવું શરીરસંબંધી જ્ઞાન
સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિ-
ઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે:

પુષ્પં ફલસ્ય ધૂમોડ્ગેર્વેપ્સ્ય જલદોદયઃ ।
યથા ભવિષ્યતો લિહ્નં રિષ્ટં મૃત્યોસ્તથા ધ્રુવમ્ ॥૧॥

જેમ (ગાડને) ફૂલ આવે તે ભવિષ્યમાં ફળ
આવશે એવું દેખાડનારાં ચિહ્ન છે, જેમ
ધ્રુમાડો થાય તે ભવિષ્યમાં અગ્નિ (આગ)
સળગશે એવું દેખાડનારાં ચિહ્ન છે, જેમ
વાદળું ચડી આવે તે ભવિષ્યમાં વરસાદ પડશે
એવું દેખાડનારાં ચિહ્ન છે, તેમ રિષ્ટ એ
ભવિષ્યમાં થનારા મરણનું ચોક્કસ ચિહ્ન છે.
(આયુષ્મતિ ક્રિયાઃ સર્વાઃ

સફલાઃ સમપ્રયોજિતાઃ ।

भवन्ति भिषजां सूच्यै क्रुतज्ञ इव भूमिजि ॥ १ ॥

ક્ષીણાયુષિ કૃતં કર્મ વ્યર્થે કૃતમિવાગ્નમે ।

अथशो देहसन्देहं स्वार्थहानिं च यच्छति ॥ २ ॥
તર્હોદાનો ગતાસૂનાં લક્ષણં સમ્પ્રચક્ષતે ।

વિકૃતિઃ પ્રહુનેઃ પ્રક્ષિઃ પ્રદિષ્ટા રિષ્ટસંજયા ॥૩॥

(કદરદાન રાત્ર માટે કરેલા કામની માફક,
આવરદાવાળા દરદી માટે કરેલી બધી સફળ

ક્રિયાઓ વૈધના ચડતી કરે છે, પણ નીચ રાત્રી માટે કરેલા કામની માફક, ખૂટેલા આવરદાવાળા દરદી માટે ફેગટ કરેલી ક્રિયા વૈધને અપજ્જા અને જીવનું બેખમ આપે છે તથા વૈધના હિતને નુકસાન કરે છે. તેથી હવે જેમના પ્રાણ ગયેલા (=જવાના) છે એવા દરદીઓના લક્ષણ કહે છે. (રોગીને અને રોગીને) સ્વભાવ અદલાઈ બંધ તેને જાણકાર માણસો 'રિષ્ટ' નામે ઓળખાવે છે.)

અરિષ્ટં નાસ્તિ મરણં દષ્ટરિષ્ટં ચ જીવિતમ્ ।

રિષ્ટ વિના મરણ થતું નથી અને રિષ્ટ દેખાયા પછી જિંદગી (ખડુ) ટકતી નથી.

રિષ્ટ પારખવામાં ગડ્ડલત

અરિષ્ટે રિષ્ટવિજ્ઞાનં ન ચ રિષ્ટેડ્યન્તેપુણાત્ ॥૨॥
આવડતના અભાવે (આવડત ન હોવાથી) જે લક્ષણ ખરી રીતે રિષ્ટ નથી તે રિષ્ટ છે એવું સમજાય છે અને રિષ્ટ હોવા છતાં રિષ્ટ છે એવું સમજાતું નથી.

કેચિત્તુ તદ્દિદ્રેવ્યાહુઃ સ્થાય્યસ્થાયિ વિમેદતઃ ।
સ્થાયી અને અસ્થાયી એ બે ભેદ ઉપરથી કેટલાક કહે છે કે રિષ્ટ બે બંધ છે—સ્થાયી અને અસ્થાયી.

અસ્થાયી રિષ્ટનું લક્ષણ

દોષાણામપિ વાહુલ્યાદિદ્રામાસ સમુદ્ભવેત્ ॥૩॥
સ દોષાણાં શમે શામ્યેસ્થાય્યવચર્યં તુ મૃત્યવે ।
દોષો ખડુ વધી જવાથી પણ રિષ્ટનો આભાસ (રિષ્ટ હોય એવો ખોટો દેખાવ) થાય છે. દોષો શામી બંધ એટલે એ રિષ્ટનો આભાસ પણ શામી બંધ છે. (આવા રિષ્ટના આભાસને અસ્થાયી રિષ્ટ કહે છે. અસ્થાયી રિષ્ટ મરણ સૂચવતું નથી તેથી ખરું બેતાં એ રિષ્ટ જ નથી.) પણ સ્થાયી રિષ્ટથી તો ચોક્કસ મરણ થાય છે.

(સ્થાયી) રિષ્ટનું લક્ષણ

રૂપેન્દ્રિયસ્વરચ્છાયાપ્રતિચ્છાયાક્રિયાદિપુ ॥૪॥
અન્યેષ્વપિ ચ માવેપુ પ્રાહુનેઘનિમિત્તતઃ ।
વિકૃતિર્થાં સમાસેન રિષ્ટં તદિતિ લક્ષયેત્ ॥૫॥

૩૫(શરીરનો રંગ, આખથી દેખાતા આકૃતિ, રંગ વગેરે), ઇદ્રિયો, સ્વર (અવાજ),

છાયા, પ્રતિચ્છાયા (પ્રતિબિંબ); શરીર, વાણી અને મન એ ત્રણથી થતી ક્રિયાઓ વગેરે ભાવો તથા ખીબ્ત પણ પોતપોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર મળેલા (સ્વાભાવિક) ભાવોમાં કંઈ કારણ વિના ફેરફાર થઈ બંધ તે રિષ્ટ છે એવું દૂંકામાં રિષ્ટનું લક્ષણ બંધવું. (આમ ૩૫ની વિકૃતિ, ઇદ્રિયોની વિકૃતિ વગેરે રિષ્ટ છે. એ બધાં આગળ વિગતવાર સમજાવ્યા છે. છાયા અને પ્રતિચ્છાયા માટે જુઓ શ્લોક ૪૨થી પરફે).

કાલચોદિત (=જેમનું મરણ એક વરસની અંદર આવવાનું હોય એવા) માણસોનાં લક્ષણ-૩૫મા વિકાર

કેશરોમનિરચ્ચન્નં યસ્યાગ્ન્યક્તમિવેક્ષયતે ।

જેના વાળ અને ૩વાડા તેલ ન નાખ્યું હોય છતાં જાણે તેલ નાખ્યું હોય એવું દેખાય છે (તે માણસ કાલચોદિત છે).

ઇદ્રિયોમાં વિકાર

યસ્યાન્યર્થે ચલે મેત્રે સ્તઘ્ચાન્તર્ગતનિર્ગમે ॥૬॥

જિહ્વે વિસ્તૃતસહ્ક્ષિપ્તે સહ્ક્ષિપ્તવિનતધ્રુણી ।

ઉદ્ગાન્તદર્શને હીનદર્શને, નકુલોપમે ॥૭॥

કપોતામે અલાતામે છુને લુલિતપદ્મળી ।

જેની આંખો આમતેમ પુષ્કળ ભમતી હોય, સજ્જડ થઈ ગઈ હોય, ખડુ ઊંડી ભિતરી ગઈ હોય, ખડુ બહાર નીકળી આવી હોય, વાકી થઈ ગઈ હોય, ખડુ પહેળી (ફાટી) થઈ ગઈ હોય, ખડુ ખિડાયેલી રહેતી હોય, ભમ્ભરો ખડુ સ કોચાયેલી અને કમાન જેવી ખડુ વળેલી થઈ ગઈ હોય, આંખો બહાવનું બેતી હોય, આંખે થોડું દેખાતું હોય કે સમૂળગું ન દેખાતું હોય, આંખો નોળિયાની આંખો જેવી કે હોલાની આંખો જેવી થઈ ગઈ હોય, અંગારા જેવી થઈ ગઈ હોય, પાપણો જાણે પવનથી ભિડતી હોય એવી થઈ ગઈ હોય (તે માણસ કાલચોદિત છે એવું સમજવું).

નાસિકાડ્યર્થવિવૃતા સંવૃતા પિટિકાચિતા ॥૮॥

ઉચ્છ્વતા સ્ફુટિતા મ્ચાના

જેનું નાકું ખડુ જ પહેળું રહે કે ખડુ જ સાંકડું થઈ બંધ, ફેફાળોફેફાળીઓથી ભરાઈ

બય, સૂચ્ય બય, ફાટી બય (તરડાઈ બય) અને ચિમળાઈ બય (તે માણસ કાલચોદિત છે એમ સમજવું.)

યસ્યોષ્ઠો યાત્યઘોઽધરઃ

ક્રુર્ધ્વં દ્વિતીયઃ સ્થાતાં વા પઠ્ઠજમ્બૂનિભાવુમૌ ॥૧૧॥

જેના નીચલો હોય નીચે લખડી પડે, ઉપલો હોય જિયો ચડી બય કે જેના ખને હોય પાકા બંધુ જેવા રંગના થઈ બય (તે માણસ કાલચોદિત છે એમ જાણવું).

દન્તાઃ સશર્કરાઃ શ્યાવાસ્તમ્નાઃ પુષ્પિતક્રિતાઃ સહસૈવ પત્તેયુર્વા

જેના દાંત રેતાળ (રેતી ચોરી હોય એવા કરકરા), કાળા, તાખાવણી થઈ ગયા હોય, બાજુ અંદરથી ફૂલ ભિગતાં હોય એવા કે કાઠવ ચોપક્યો હોય એવા થઈ ગયા હોય તથા એકાએક પડી જતા હોય (તે માણસ કાલચોદિત છે એમ સમજવું).

જિહ્વા જિહ્વા વિસર્પિણી ॥ ૧૦ ॥

શૂના શુપ્કા ગુરુઃ શ્યાવા લિતા સુતા સકળ્ટકા ।

જેની જીભ વાંકી થઈ ગઈ હોય, કારણ વિના મોખા પેસ-નીકળ કરે, સૂચ્ય ગઈ હોય, સુકાઈ ગઈ હોય, ભારે થઈ ગઈ હોય, કાળી પડી ગઈ હોય, કંઈ વગેરેથી લીંપાયેલી રહેતી હોય, જડ થઈ ગઈ હોય, (સ્વાદ પારખી ન શકતી હોય), જીભે બાજુ કાંટાકાટા પડી ગયા હોય (તે માણસ કાલચોદિત છે એમ સમજવું).

શિરઃ શિરોચરા વોહું પુષ્ટં વા મારમાત્મનઃ ॥૧૨॥

હનૂ વા પિષ્ઠમાસ્પસ્યં શક્નુવન્તિ ન યમ્ય ચ ।

જેની ઠોક પર માથું (સ્થિર) રહી શકતું નથી, જેની પીંક, પીંક ઉપર રહેલા શરીરનું વજન ઝીલી શકતી નથી અને જેની હડપચી મોખાં મૂકેલા કાળિયાને પકડી રાખી શકતી નથી (=આપોઆપ કાળિયો બહાર નીકળી બય છે) (તે માણસ કાલચોદિત છે એમ સમજવું).

યસ્યાનિમિત્તમ્હાનિ ગુરુણ્યતિલગૂનિ વા ॥ ૧૨

જેનાં અવયવો કંઈ પણ કારણ વિના બહુ ભારે કે બહુ હલકાં થઈ ગયાં હોય (તે માણસ કાલચોદિત છે એમ સમજવું).

વિવદ્વોપાદ્વિના યસ્ય શ્લેષ્મો રક્તં પ્રવર્તેતે ।

ઝેરના દોષ વિના (ઝેર ખાધાપીધા વિના પણ) જેનાં છિદ્રોમાંથી લોહી નીકળતું હોય (તે માણસ કાલચોદિત છે એમ સમજવું.)

હતિસક્તં મેહનં યસ્ય વૃષ્ણવાવનિનિ-સૂતૌ ॥ ૧૩ ॥

ઘતોઽન્યયા વા યસ્ય સ્થાત્

જેની મૂત્રેન્દ્રિય ભાંચી ચડી ગઈ હોય અને જેના અંડ બહુ લખડી પડ્યા હોય અથવા જેને એથી ભણું હોય (એટલે જેની મૂત્રેન્દ્રિય બહુ લખડી પડી હોય અને અંડ ભાંચી ચડી ગયા હોય) (તે માણસ કાલચોદિત છે એમ સમજવું).

સર્વે તે કાલચોદિતા ।

ઉપર શ્લોક પૃથ્વી વડે સુધીમા ગણાવ્યા તે બધા માણસો કાલચોદિત છે.

રિષ્ટવાળો દરદી કેટલા વખતમા મરશે એવી કાળની મુદત ન કહી હોય, ત્યારે શ્લોક ૨૪, ૨૫ ઉપરથી સમજી લેવું કે એવો દરદી એક વરસથી વધારે જીવશે નહિ.

યસ્યાપૂર્વાઃ સિરાલેલા બ્રાલેન્દ્રાકૃતયોઽપિ વા ॥

લલાટે ઘસ્તિશીર્ષે વા વળ્લાસાન્ન સ જીવતિ ।

જેના કપાળ પર કે મૂત્રાશયના મથાળા (ટોચ) પર પહેલા ન હોય એવી (=નવી) શિરાઓની રેખાઓ દેખાય કે અધૂરા ચંદ્ર જેવી વાકી આકૃતિઓ દેખાય તે માણસ છ મહિના જીવતો નથી (=છ મહિનાની અંદર મરી બય છે.)

પન્થિનીપત્રવત્તોયં શરીરે યસ્ય વેહિનઃ ॥ ૧૫ ॥

જ્યતે પુગમાનસ્ય વળ્લાસાસ્તસ્ય જીવિવમ્ ।

જેમ કમળના પાદડા પરથી પાણી સરી પડે છે, તેમ પાણીમાં નાહતા જે માણસના શરીર પરથી પાણી સરી પડે છે (જે માણસનું શરીર પાણીથી ભિભઈ શકતું નથી) તેની જિંદગી છ મહિના હોય છે (=છ મહિનાથી વધારે જીવતો નથી).

હરિતાભાઃ સિરા યસ્ય રોમકૃપાન્ન સંવૃનાઃ ॥ ૧૬ ॥

સોઽમ્લામિલાપી પુરુષઃ પિત્તાન્મરણમશ્નુતે ।

* કાલચોદિત=કમ વડે હંકારાતા, મરણને આદે આપીને કહેવા.

જેની શિરાઓ સરસડાનાં પાંદડાં જેવા રંગની (=લીલી) હોય, રૂપાડાંનાં છિદ્રો ખિડાઈ ગયાં હોય અને જેને ખાટું ખાવાખીવાની ઇચ્છા થતી હોય (એ ત્રણે લક્ષણો થતાં હોય) તે માણસ પિત્તથી મરે છે.

યસ્ય ગોમયચૂર્ણમિં ચૂર્ણં મૂર્ધ્નિ મુસોડપિ વા ॥૧૭ સસ્નેહં, મૂર્ધ્નિ ધૂમો વા, માસાન્તં તસ્ય જીવિતમ્ ।

જેના માથા પર કે મોં પર ગાયના છાણુ (છાણાના) ભૂકા જેવું સ્નેહવાળું ચૂર્ણું છાંટયું હોય એવું જણાય અથવા જેને માથે ધુમકોડો જણાય તેની બિંદગી એક મહિના સુધી હોય છે. મૂર્ધ્નિ મુરોવોર્ણં કુર્વન્તિ સીમન્તાવર્તકા નવાઃ ॥૧૮॥ મૃત્યુ સ્વસ્થસ્ય પદ્માત્રાત્તિરાત્રાદાનુરસ્ય તુ ।

માથે કે ભમ્ભરેમાં પહેલાં ન હોય એવી (=નવી થયેલી) ગોળ સેંથીઓ સાબળ માણસનું છ રાતની અંદર અને માંદા માણસનું ત્રણ રાતની અંદર મૃત્યુ સૂચવે છે.

જિહ્વા શ્યાવા મુલં પૂતિ સઘ્યમધિ નિમજ્જતિ ॥ લગા વા મૂર્ધ્નિ લીયન્તે યસ્ય તં પરિવર્જયેત્ ।

જેની જીભ કાળી થઈ હોય, મોં ગંધાતું હોય, ડાળી આંખ ભિંડી ભિતરી ગઈ હોય અને પક્ષીઓ માથે બેસતાં હોય તેને વૈધે છોડી દેવા.

યસ્ય સ્નાતાનુલિતસ્ય પૂર્વે શુષ્પત્યુરો મૃશમ્ ॥૨૦ આદ્રેપુ સર્વગત્રેપુ સોડધમાલં ન જીવતિ ।

નાહીને શરીરે ચંદન વગેરેનો લેપ કર્યા પછી ખીબ અર્ચયવો ભીના હોય ત્યારે પહેલાં જેની છાતી પુષ્કળ સુકાઈ જતી હોય તે અડધો મહિના પલુ-જીવતો નથી.

અકસ્માદ્યગપદ્મત્રે વર્ણો પ્રાકૃતવૈકૃતો ॥૨૧॥ તથૈવોપચયગ્લાનિરૌશ્યસ્નેહાદિ મૃત્યવે ।

કંઈ પલુ કારણ વિના શરીર પર શરીરનો અસલ રંગ તથા ખગડેલો રંગ બે એકસાથે જણાય તે મરણ સૂચવે છે, કંઈ પલુ કારણ વિના શરીર વધેલું અને ઘટેલું એકસાથે જણાય તે મરણ સૂચવે છે. કંઈ પલુ કારણ વિના શરીરમાં લૂખાશ અને ચીકાશ વગેરે ખને એક સાથે જણાય તે મરણ સૂચવે છે. ('વગેરે' શબ્દમાં ઠંડક અને ગરમી વગેરે વિરુદ્ધ ગુણનાં બેડકાંને

સમાવેશ થાય છે, 'એક સાથે' = અડધા અંગ ઉપર અસલ રંગ, બડાશ કે લૂખાશ અને ખીબ અડધા અંગ ઉપર ખગડેલો રંગ, પાતળા-પલુ કે ચીકાશ જણાય.)

યસ્ય સ્ફુટેયુરહ્વગુલ્યો નાકૃષ્ટા ન સ જીવતિ ॥૨૨ ક્ષવકાસાદિપુ તથા યસ્યાપૂર્વો ઘ્વનિર્ભવેત્ । હસ્યો દીર્ઘોડતિ વોચ્છવાસઃ પૂતિઃ સુરભિરેવ વા ॥

જેની આંગળીઓને ખેંચવા છતાં ટચાકા કૂટતા નથી, જેની છીંક અને ઉધરસનો અવાજ પહેલાં ન થતો હોય એવો થાય, જેનો શ્વાસ-ચ્છ્વાસ ખહુ દૂકો, ખહુ લાંબો, દુર્ગંધવાળો કે સુંગધીદાર હોય તે માણસ જીવતો નથી.

આપ્લુતાનાપ્લુતે કાયે યસ્ય ગન્ધોડતિમાનુપઃ । મલવહ્નવગ્નાદૌ વા વર્પાન્તં તસ્ય જીવિતમ્ ॥૨૪

જેના નાહેલા અને ન નાહેલા શરીરમાંથી માણસના શરીરની ગંધથી જુદી બતની સારી કે ખરાબ વાસ આવતી હોય અથવા જેનાં મળ, કપડાં, ઘા, વગેરેમાંથી માણસની ગંધથી જુદી બતની સારી કે ખરાબ વાસ આવતી હોય તેની બિંદગીને એક વરસમાં અંત આવે છે.

મજન્તેડ્ટપદ્મસૌરસ્યાઇ વૃકામધિકાઢપઃ ।

ત્યજન્તિ વાડતિવેરસ્યાત્સોડપિ વર્ષે ન જીવતિ ॥૨૫

શરીરમાં પુષ્કળ સારા રસ હોવાથી જેને જુઓ પડે છે અને માખીઓ વગેરે જેના પર બેસે છે તે માણસ તથા શરીરમાંનો રસ ખહુ ખગડી ગયેલો હોવાથી જુઓ, માખીઓ વગેરે જેનો ત્યાગ કરે છે તે માણસ પલુ એક વરસ જીવતો નથી.

સતતોપ્મસુ ગાત્રેપુ શૈત્યં યસ્યોપલહ્યતે ।

શીતેપુ મૃશમોષ્યં વા સ્વેદઃ સ્તમ્મ્મોડપ્યદેતુકઃ ॥

જેના અવયવ સદા ગરમ રહેતા હોય છતાં એમાં (પુષ્કળ) ઠંડક આવી બંધ, જેના અવયવ હમેશાં ઠંડા રહેતા હોય છતાં એમાં પુષ્કળ ગરમી આવી બંધ, જેને કારણ વિના અતિશય પરસેવો થાય કે પરસેવો થતો રોકાઈ બંધ (તે માણસ પલુ એક વરસ જીવતો નથી). યા જાતશીતપિટ્ટિકઃ શીતાક્તો વા વિદહ્યતે ।

उष्णदेयी च शीनार्तः स प्रेताधिपगोचरः ॥२७॥
 જેના શરીર પર શરદીની (ઠંડીની) ફાહીએ
 થઈ હોય છતાં જેને લાલ્હ ખળે છે, જેનુ શરીર
 ઠંડું હોવા છતાં જેને લાલ્હ ખળે છે અને જે
 ઠંડી(શરદી)થી પીડાતો હોવા છતાં ગરમ
 પદાર્થોનો દ્રેષ કરે છે તે માણસ યમની સત્તામાં
 ગયેલો હોય છે (=મરી બન્ય છે).

उरस्यूपमा भवेद्यस्य जठरे चातिशीतता ।
 भिन्नं पुरीयं दृष्ट्वा च यथा प्रतस्तथैव सः ॥२८॥
 જેની છાતીમાં ગરમી હોય અને ઉદરમાં
 પુષ્કળ ઠંડક હોય, જેને ઝાડો નરમ (ભાગેલો)
 થાય અને પુષ્કળ ત્વક્સ લાગ્યા કરે તે માણસ
 મડદા જેવો છે (=જેનું મરણ પાસે આવ્યું
 હોય છે.)

मूर्धं पुरीयं निष्ठयूतं शुक्रं वाऽप्यु निमज्जति ।
 निष्ठयूतं बहुवर्णं वा यस्य मासात्स नश्यति ॥२९॥
 જેનો પેશાખ, ઝાડો, થૂંક કે વીર્ય પાણીમાં
 ડૂબી બન્ય અથવા જેનું થૂંક અનેક રંગનું
 હોય તે માણસ એક મહિનામાં મરી બન્ય છે.

घनीभूतमिवाकाशमाकाशमिव यो घनम् ।
 अमूर्तमिव मूर्तं च मूर्तं चामूर्तवत्स्थितम् ॥३०॥
 તેજસ્વયતેજસ્નદ્વચ્ચ શુક્લં કૃષ્ણમલચ સન્ ॥
 અનેત્રોગચન્દ્રં ચ ઘટ્કરૂપમન્નન્નમ્ ॥૩૧॥

जाग्रद्रश्नांसि गन्धर्वान् प्रेतानन्यांश्च तद्विधात् ।
 रूपं व्याकृति तत्तच्च यः पश्यति स नश्यति ॥३२॥
 આંખનો રોગ ન હોવા છતાં જેને (પોણું)
 આકાશ નક્કર (પૃથ્વી) જેવું દેખાતું હોય
 અને નક્કર (પૃથ્વી) જેને આકાશ જેવી પોલી
 દેખાતી હોય, સાકાર વસ્તુઓ જેને નિરાકાર
 જેવી દેખાતી હોય અને નિરાકાર વસ્તુઓ
 જેને સાકાર ખનેલા જેવી દેખાતી હોય, ચળ-
 કતી વસ્તુ જેને ઝાંખી દેખાતી હોય અને તે જ
 પ્રમાણે ઘોળી વસ્તુ કાળી અને ન હોય તે
 હોય એવું દેખાતું હોય, જેને ચંદ્ર અનેક રૂપ
 (=સસલાંની અનેક આકૃતિ)વાળો કે સમૂળગો
 સસલાના ડાઘ વિનાનો દેખાતો હોય, જે બગતો
 હોય ત્યારે રાક્ષસો, ગંધર્વો, ભૂતપિશાચ અને
 એવા જ બીજા આકારો જેનો હોય અને જે

બગતો હોય ત્યારે વિકૃત આકારવાળું રૂપ
 જેતો હોય તે મરી બન્ય છે.

सतर्प्याणां समीपस्थां यो न पश्यत्यरुन्धनीम् ।
 ध्रुवमाकाशगङ्गां वा स न

पश्यति तां समाम् ॥ ૩૩ ॥

(આકાશમાં) સમર્પિએની પાસે આવેલી
 અરુન્ધતીને જે બેઈ શકતો નથી, જે ધ્રુવના
 તારાને કે આકાશગંગાને બેઈ શકતો નથી તે
 માણસ એ વરસ બેઈ શકતો નથી (=વરસ
 પૂરું થતાં પહેલાં મરી બન્ય છે).

मेघनोद्योगनिर्वाणयोगापणववेणुजान् ।
 शृणोम्यन्वांश्च यः शब्दानसतो
 न सतोऽपि वा ॥ ૩૪ ॥

નિપ્પીઙ્ચ કળ શ્રુણુવાન્ન યો ધુકધુકાસ્વનમ્ ।
 તદ્દ્વદ્વચરસપર્શાન્ મન્યતે યો વિપર્યયાત્ ॥૩૫॥
 સર્વશો વા ન યો, યશ્ચ દીપગન્ધં ન ત્રિવ્રતિ ।
 વિચિના યસ્ય દોપાય સ્વાસ્થયાયા-

વિચિના રસાઃ ॥ ૩૬ ॥

यः पांसुनेव कीर्णाहो योऽङ्गं घातं न वेत्ति वा ।
 अन्तरेण तपस्तीवં योगं वा विधिपूर्वकम् ॥३७॥
 જાનાત્યતીન્દ્રિયં યશ્ચ તેપાં મરણમાદિશેત્ ।

વાદળાંનો ગડગડાટ, પાણીના પૂરનો ધુધ-
 વાટ, વીણા, ઢાલક અને વાંસળીના અવાજ
 ન થતા હોય છતાં જેને સંભળાય છે કે થતા
 હોય છતાં જેને સંભળાતા નથી, ખંને કાનમાં
 આંગળી ઘાસીને કાન ખેંધ કરવાથી જેને કાન-
 માં 'ધુક' 'ધક' એવો અવાજ સંભળાતો
 નથી, તે જ પ્રમાણે ગંધ (વાસ), રસ (સ્વાદ)
 અને સ્પર્શ ખરી રીતે હોવા બેઈએ તેનાથી
 જિંધા જેને લાગે છે (દાખલા તરીકે સુગંધ
 હોવા છતાં ઢુગંધ લાગે, ગળ્ધુ હોવા છતાં
 ખાટું લાગે, જિતું હોવા છતાં ઠંડું લાગે),
 અથવા જેને ગંધ, સ્વાદ અને સ્પર્શનું સમ્બંધ
 જ્ઞાન થતું નથી, જેને તાજાં ઢાલવેલા દીવાની
 વાસ આવતી નથી, શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે
 આપેલા રસો (પણુ) જેના દોષોનો પ્રકોપ કરે
 (=રોગ કરે) અને શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી વિરુદ્ધ
 રીતે અપાયેલા રસો (પણુ) જેને આરોગ્ય આપે,

શરીર પર બહુ ધૂળ જીડી હોય એવું જેનું શરીર ઘર્ષ ગયું હોય, શરીર પર ફટકો પડ્યાની પલ્લુ જેને ખબર પડતી નથી, ઉંચ તપ કર્યા વિના કે વિધિપુરઃસર કડક યોગસાધના કર્યા વિના (અથવા રસાયનયોગ કર્યા વિના) જેને ઇન્દ્રિયોથી પર વિપયનું જ્ઞાન થાય તે બધા માણસોના મરણની આગાહી કરવી.

સ્વરવિકૃતિ

હીનો દીનઃ સ્વરોડ્યક્તો યસ્ય

સ્વાહ્નદ્રોડપિ વા ॥૩૮॥

સહસા યો વિમુહોદ્વા વિવશુને સ જીવતિ ।

જેનો અવાજ એહો (નરમ), લાચારી ભરેલો, અસ્પષ્ટ કે ગદગદ (ગળગળો) ઘર્ષ લય અથવા જેને બોલવાની ઇચ્છા હોય છતાં બોલતાં ગૂંચાય (બોલવાની સૂઝ પડે નહિ અને તેથી એકી શકે નહિ) તે માણસ જીવતો નથી.

સ્વરસ્ય દુર્વલીમાર્થં હર્ષિં ચ શલ્બર્ણષોઃ ॥૩૯॥

રોગવૃદ્ધિમયુક્તયા ચ હૃપ્ત્યા મરગમાદિશેત્ ।

કંઈ પલ્લુ કારણ વિના અવાજ કમબેર ઘર્ષ લય, શક્તિ અને રંગ એહાં ઘર્ષ લય અને રોગ વધનો લય એ બેઈને મરણની આગાહી કરવી.

અપસ્વરં માપમાણં પ્રાપ્તં મરગમાન્મનઃ ॥૪૦॥

શ્ચોતારં ચાસ્ય શન્દસ્ય દૂરતઃ પરિવર્જયેત્ ।

પોતાના અસલ કુદરતી અવાજ કરતાં જુદા અવાજથી જે માણસ પોતાનું પાસે આવેલું મરણ કહે છે (=પોતે મરવાનો છે એવું કહે છે) તે માણસને તથા એ અવાજ સાંભળનાર ('હું મરી જઈશ' એવા શબ્દ વિકૃત અવાજે બોલાતા હોય તે સાંભળનાર) માણસને (વેધે) દૂરથી છોડી દેવા.

છાયાનું શિષ્ટ

સંસ્થાનેત પ્રમાણેત વર્ણત પ્રમયાડપિ વા ॥૪૧॥

છાયા વિગતેતે યસ્ય સ્વપ્નેડપિ પ્રેત રવ સઃ ।

જેની છાયાની આકૃતિ ખલ્લાઈ લય (એટલે, જે પોતે સમ આકૃતિનો હોય છતાં એની છાયાની આકૃતિ વિષમ હોય અથવા જે પોતે વિષમ આકૃતિનો હોય છતાં એની છાયાની

આકૃતિ સમ હોય), જેની છાયાનું પ્રમાણ ફરી લય (એટલે, જે પોતે લાંબો હોય છતાં એની છાયા ટૂંકી હોય અથવા જે પોતે ટૂંકો હોય છતાં એની છાયા લાંબી હોય), જેનો રંગ અમુક-રંગ હોય છતાં એની છાયાનો રંગ ફરી લય, અથવા જેની પોતાની પ્રભા અમુક હોય છતાં એની છાયાની પ્રભા ફરી ગઈ હોય તે માણસ સ્વપ્નમાં પલ્લુ મડદું જ છે (તો પછી ભલેત અવસ્થામાં મડદું હોય તેમાં શી નવાઈ! એટલે એ માણસ થોડા વખતમાં મરી લય છે).

(છાયા અને પ્રભા માટે જુઓ શ્લોક ૪૨ થી ૫૨).

છાયા અને પ્રતિચ્છાયા

માનવાદર્શનોચાદૌ યા સંસ્થાતપ્રમાણતઃ ॥૪૨॥

છાયાડક્ષાત્સમવચ્યુક્તા

પ્રતિચ્છાયેતિ સા પુનઃ ।

વર્ણપ્રમાથ્રવા યા તુ સા છાયૈવ શરીરગા ॥૪૩॥

શરીરની આકૃતિ અને માપના હિસાબે જે છાયા શરીરમાંથી તડકો, ચાટલું, પાણી (નદી) વગેરેમાં ઉત્પત્ત થાય છે તેને પ્રતિચ્છાયા (પ્રતિબિંબ) કહે છે. પલ્લુ જે છાયા શરીરના રંગ અને પ્રભાને આશ્રયે બને છે તથા જે (શરીરની ખહારના તડકો, ચાટલું વગેરે પદાર્થોમાં પડેલી ન હોય પલ્લુ) શરીરમાં જ રહેલી હોય (શરીરને આશ્રયે જ રહેલી હોય) તેને છાયા જ કહે છે.

પ્રતિચ્છાયાનું શિષ્ટ

મવેઘસ્ય પ્રતિચ્છાયા

હિન્ના મિત્રાડધિકાડડકુલા ।

વિશિરા દ્વિશિરા જિહ્વા

વિકૃતા યદિ વાડ્યપ્થા ॥૪૪॥

તં સમાતાયુર્વં વિદ્યાન્ન ચેલ્લક્ષ્યનિમિત્તજા ।

પ્રતિચ્છાયામયો યસ્ય ન ચાક્ષ્મીકૃવેત કન્યકા ॥

જેનું પ્રતિબિંબ પ્રત્યક્ષ બેઈ બહુ શકાય એવા કાંઈ કારણ વિના કપાયેલું, છિદ્રોવાળું, પ્રમાણથી મોટું, ખલ્લાયા કરતું, માથા વિનાનું, જે માથાવાળું, વાંકું અથવા બીજી કોઈ રીતે

વિકૃત ધર્મલું હોય તેની આવરદા પૂરી થઈ છે એમ જાણવું. જેની આંખમાં (આંખની કાકીમાં) સામે ભિલેલી વસ્તુ કે વ્યક્તિના પ્રતિબિંબરૂપ પડતી પૂતળી જેવી આકૃતિ દેખાય નહિ તેનો આવરદા પણ પૂરો થયો છે એમ જાણવું.

ક્યા મહાભૂતની છાયા કેવી હોય ?

હાદીનાં પદ્મ પદ્માનાં છાયા વિવિચલક્ષણાઃ ।
નાભસી નિર્મલાડડનીલા સન્નેહા સપ્રમેવ ચ ॥
ઘાતાદ્રજોડરુપા ઝ્યાવા મસ્મરુક્ષા હૃતપ્રમા ।
વિગુહરક્તા ત્વાન્નેયી દીતામા દર્શનપ્રિયા ॥૪૭॥
શુદ્ધવંદ્યૃયવિમલા સુસ્તિગ્ધા તોયજા સુહા ।
સ્થિરા સ્તિગ્ધા ઘના શુદ્ધા ઝ્યામા

ચેતા ચ પાર્થિવી ॥ ૪૮ ॥

આકાશ વગેરે પાંચ મહાભૂતોની શુદ્ધાશુદ્ધાં લક્ષણોવાળી પાંચ છાયા હોય છે. (મહાભૂતો તે પાંચ જ છે. તેનાં શુદ્ધાંશુદ્ધાં અનેક પ્રમાણમાં મિશ્રણ થવાથી અસંખ્ય પદાર્થો બને છે. છતાં એ અસંખ્ય પદાર્થોની છાયા પાંચ જ પ્રકારની હોય છે, અસંખ્ય પ્રકારની નહિ. એવું બતાવવાને 'પાંચ છાયા હોય છે' એવું લખ્યું છે.) એમાં આકાશને ક્ષીણે ઉત્પન્ન થતી છાયા નિર્મળ, આછા ગળી જેવા રંગની, જરા સિન્ગ્ધ અને જાણે પ્રસાવાળી હોય એવી હોય છે. પાણીને ક્ષીણે ઉત્પન્ન થતી છાયા ધૂળિયા, આછી રાતી, ખદામી રંગની, રોષોડી જેવી લૂખી અને પ્રસા વિનાની હોય છે. અગ્નિને ક્ષીણે ઉત્પન્ન થયેલી છાયા (તપાવેલા સોના જેવી) શુદ્ધ લાલ રંગની, તેજસ્વી અને બેની ગમે એવી હોય છે. પૃથ્વીથી ઉત્પન્ન થયેલી છાયા શુદ્ધ નીલમના જેવી નિર્મળ, પુષ્કળ સિન્ગ્ધ અને આરોગ્ય આપે એવી હોય છે. અને પૃથ્વીથી ઉત્પન્ન થતી છાયા સ્થિર, સિન્ગ્ધ, નક્કર, નિર્મળ, (ગળી જેવી) કાળી અને ધોળી હોય છે.

છાયાઓનું ક્ષણ

વાયવી રોગમરણક્રેશાયાન્યાઃ સુલોદ્યાઃ

વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલી છાયાને ક્ષીણે રોગ,

મરણ અને ક્ષેશ થાય છે. ખીજી છાયાઓ સુખ લાવે છે.

પ્રભા

પ્રમોક્ષા તૈજસી સર્વા, સા તુ સતવિદ્યા સ્મૃતા ॥
રક્તા પીતા સિતા ઝ્યાવા

હરિતા પાણ્ડુરાડસિતા ।

ખદી બતની પ્રભા તેજની (અગ્નિની) બનેલી છે એમ કહ્યું છે. અને એ (પ્રભા) સાત બતની છે એમ શાસ્ત્ર કહે છે: રાતી, પીળી, ધોળી, ખદામી રંગની, સરસડોના પાંદડા જેવા રંગની અને આછી (મેલી) ધોળી. તાસાં યાઃ સ્યુવિકાસિન્ધ્રઃ

સ્તિગ્ધાશ્ચ વિમલાશ્ચ યાઃ ॥૫૦॥

તાઃ શુભા, મલિના રુક્ષાઃ

સદ્વિક્ષિતાશ્ચાશુભોદ્યાઃ ।

છે એ પ્રભાઓમાંથી જે પ્રભા ફેલાયેલી (પ્રસરેલી), સિન્ગ્ધ અને નિર્મળ હોય તે શુભ (કલ્યાણકારી) હોય છે અને જે પ્રભા મેલી, લૂખી અને સડોચાયેલી (સાંકડી) હોય તે અશુભ કરે છે.

છાયા અને પ્રભા વચ્ચે તફાવત

વર્ણમાક્રામતિ છાયા પ્રમા વર્ણપ્રકાશિની ॥૫૧॥

છાયા (રાતો વગેરે) રંગને દખાવી દે છે (ખાઈ બંધ છે), પ્રભા (રાતો વગેરે) રંગને પ્રકાશ આપે છે. (છાયાથી રંગ દખાઈ બંધ છે, પ્રભાથી રંગ તરી આવે છે.)

આસન્ને લક્ષ્યતે છાયા વિકૃષ્ટે મા પ્રકાશતે ।

કોઈ પણ વસ્તુની પાસે જઈને એને બેવાથી એ વસ્તુનો જે દેખાવ આવે તે એની છાયા દેખાય છે; કોઈ પણ વસ્તુથી દૂર જઈને એને બેવાથી એ વસ્તુનો જે દેખાવ આવે તે એની પ્રભા પ્રકાશે છે.

(પર્વતને પાસેથી અને દૂરથી બેઈએ ત્યારે એના શુદ્ધાશુદ્ધા દેખાવ આવે છે. તેથી કહેવત પડી છે કે ડુંગરા દૂરથી રળિયામણા.)

નાચ્છાયો નાપ્રમઃ કષ્ટિદ્વિરોવાશ્ચિદ્વ્યન્તિ તુ ॥

નૃણાં શુભાશુભોત્પત્તિ કાલે છાયાસમાશ્રયાઃ ।

કોઈ પણ માણસ એવો નથી કે બને છાયા

ન હોય અને પ્રભા ન હોય. પણ માણસોની છાયામાં રહેલા તફાવત (જુદીજુદી છાયાઓ) એવું સૂચવે છે કે અમુક વખતે શુભ થશે અને અશુભ થશે.

નિકપત્તિવ યઃ પાર્શ્વો વ્યુનાંસઃ પરિસ્પર્ષતિ ॥૫૩
હીયતે વલતઃ શશ્વઘોડનમધન્ન હિતં વહુ ।

યોડલ્પાશી વહુવિષ્મૂત્રો વહ્નાશી

ચાલ્પમૂત્રવિદ્ ॥ ૫૪ ॥

યો વાડલ્પાશી કફેનાતોં દીર્ઘં શ્વસિતિ ચેષ્ટતે ।
દીર્ઘમુદ્ધ્વસ્ય યોદ્ધ્વસં નિઃશ્વસ્ય પરિતામ્યતિ ॥૫૫
દ્ધ્વસં ચ યઃ પ્રશ્વસિતિ ઘ્યાવિદ્ધં સ્પન્દતે મૃશમ્ ।
શિરો વિક્ષિપતે કુચ્છાઘોડન-

યિત્વા પ્રપાળિકૌ ॥ ૫૬ ॥

યો લલાટાત્પુતસ્વેદઃ સ્થયસન્ધાનવન્ધનઃ ।
સ્થાપ્પમાનઃ સમ્મુદ્ધેધો ઘલી દુર્બલોડપિ વા ॥
સ્થાપ્પમાનઃ સમ્મુદ્ધેધો ઘલી દુર્બલોડપિ વા ॥
સ્થાપ્પમાનઃ સમ્મુદ્ધેધો ઘલી દુર્બલોડપિ વા ॥
સ્થાપ્પમાનઃ સમ્મુદ્ધેધો ઘલી દુર્બલોડપિ વા ॥
સ્થાપ્પમાનઃ સમ્મુદ્ધેધો ઘલી દુર્બલોડપિ વા ॥
સ્થાપ્પમાનઃ સમ્મુદ્ધેધો ઘલી દુર્બલોડપિ વા ॥
સ્થાપ્પમાનઃ સમ્મુદ્ધેધો ઘલી દુર્બલોડપિ વા ॥
સ્થાપ્પમાનઃ સમ્મુદ્ધેધો ઘલી દુર્બલોડપિ વા ॥
સ્થાપ્પમાનઃ સમ્મુદ્ધેધો ઘલી દુર્બલોડપિ વા ॥

વશાઃ સર્વે પૈવૈતે વિજ્ઞેયાઃ સમર્વાતિનઃ ।

જે ખભેથી નમી જઈને પગ (જમીન પર) ઘસડતો ઘસડતો ચાલતો હોય, પથ્ય ખોરાક પુષ્કળ ખાવા છતાં જેનું ખજ રોજરોજ એાછુ થતુ જતુ હોય, થોડું ખાવા છતાં જેને ખહુ ઝાડા-પેશાબ થતા હોય, ખહુ ખાવા છતાં જેને થોડા ઝાડા પેશાબ થતા હોય, થોડું ખાય છતાં જે કફના રોગથી પીડાતો લાખા શ્વાસ થોં અને આજોટતો હોય (તરફડતો હોય), ઉચ્છ્વાસ લાંબા લઈને અને નિઃશ્વાસ દૂંકા લઈને જે પીડાય છે, જે દૂંકા શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને જેની નાડી ખહુ ઠં ગંધડા વિનાની થેડકતી હોય, હાથની કોણી-થી ઠાડા સુધીના ભાગને સંકોચીને મહામુશકેલીથી જે માથું ફેરવી શકતો હોય, જેના કપાળમાંથી પરસેવો નીતરતો હોય અને શરીરના સાંધાના બંધ ઢીલા થઈ ગયા હોય, જે ખજવાન હોય કે નખજો હોય પણ જેને ઉડાડતા ઉડાડતાં

પાછા ખેલાન થઈ જતો હોય, જે ચતો સૂઈને જ ભૂંઘતો હોય અને જે પગને વિકૃત(=પહોળા) કરતો હોય, જે પથાગી, ખેડક, ભીંત (કે શરીર) વગેરેમાંથી જે હાજર ન હોય તે જ વસ્તુ પકડવાની (ખાલવાની, લેવાની) ઇચ્છા કરતો હોય (કુચ્ચ=ભીંત, કુદિ=શરીર), જે હસવાના પ્રસંગ વિના (વારંવાર) હસતો હસતો ખેલાન થઈ જઈને પોતાના હોઠ (જીભ વડે) ચાટતો હોય, જે પોતાનો ઉપધો હોઠ ચાટતાં ચાટતાં ફૂંકાડા મારતો હોય, જેના પર ઠાળી, પીળી કે આછી લાલ છાયા ફરી વળી હોય; અને જેઓ વૈધનો, દવાનો, પીણાનો, અન્નનો, વડીલાનો અને મિત્રોનો દ્રેષ કરતા હોય તે બધા માણસો યમને વશ થયા છે (=થોડા વખતમા મરવાના છે) એમ બાણુવું.

ઘોવાલલાટદ્વદયં યસ્ય સ્વિદ્યતિ શીતલમ્ ॥૬૧॥
સ્થાપ્પમાનઃ સમ્મુદ્ધેધો ઘલી દુર્બલોડપિ વા ॥

જેનાં હોઠ, કપાળ અને હૃદય ઠંડા હોવા છતાં એમાંથી પરસેવો થયા કરતો હોય અને શરીરનો ખાકોનો ખીબે ભાગ ગરમ હોય તેને દેવ સિવાય કોઈનો આશરો નથી (=તે મરી બન્ય છે).

[પૂર્વરૂપાણિ સર્વાણિ જ્વરોક્તાન્યપિત્તાત્રયા ।
યં વિશન્તિ વિશન્ત્યેનં મૃત્યુર્જ્વરપુરઃસરઃ ॥૧૧ ॥]

[તાવના નિદાનમાં કહેલાં તાવના પૂર્વ-રૂપના બધા લક્ષણો ઉગ્ર રૂપમાં જે માણસમાં દાખલ થયા હોય તે માણસમા તાવને આગળ કરીને મોત દાખલ થયુ હોય છે.]

યોડ્ણુજ્યોનિરનેકામ્રો દુઃચ્છાયો
દુર્મતાઃ સદા ॥ ૬૨ ॥

વન્નિ ઘલિમૃતો યસ્ય પ્રણીનં નોપમુજ્જતે ।
નિર્નિમિત્તં ચ યો મેઘાં શોભામુપવ્યં શ્રિયમ્ ॥
પ્રામોત્યતો વા વિશ્વંશં સ પ્રામોતિ યમશ્ચયમ્ ।

જેનો અગ્નિ એાછો થઈ ગયો હોય, મન બહાવરું બની ગયુ હોય, શરીરની છાયા બગડી ગઈ હોય ને જે હમેશા ઉદાસ (જમગીન) રહેતો હોય (કે મન નખજું પડી ગયુ હોય); જેનું આપેલું બલિદાન (કાગવાશ વગેરે) બળિ-

દાન ખાનારાં (કાગડા વગેરે) પ્રાણીઓ ખાતાં નથી, કંઈ પણ કારણ વિના જ જેનામાં મેઘા આવે છે, શોભા આવે છે, શરીર હૃષ્ટપુષ્ટ થાય છે અને લક્ષ્મી મળે છે તથા કંઈ પણ કારણ વિના જ જેનાં મેઘા, શોભા, શરીરની પુષ્ટિ અને લક્ષ્મી જતાં રહે છે તે યમને ઘેર જાય છે (=મગી જાય છે).

ગુણદ્વૈપમયી યસ્ય સ્વસ્થસ્ય દ્યાગ્નિતસ્ય વા ॥૬૪
યાત્યન્યયાત્થં પ્રકૃતિઃ પર્ણમાસાન્ન સ જીવતિ ।

જે સાબ કે માંદા માણસને ગુણો કે દોષોનો ખનેલો સ્વભાવ અસલ હોય તેનાથી જીવો થઈ ગયો હોય તે માણસ છ મહિના (પણ) જીવતો નથી (સ્વભાવ ખદલાયા પછી છ મહિનાની અંદર મરી જાય છે).

ગુણ=(૧) સત્ત્વ વગેરે ગુણ, (૨) સદ્ગુણ.

દોષ=(૧) વાયુ વગેરે દોષ, (૨) દુર્ગુણ.

મક્તિઃ શીઠં સ્મૃતિસ્ત્યાગો વુદ્ધિર્વલમહેતુ કમ્ ॥
પલ્લેતાનિ નિવર્તન્તે પદ્મિર્માસૈર્મરિપ્યતઃ ।

જે માણસ છ મહિનામાં મરનાનો હોય, તેનાં ભક્તિ, શિયળ (ચારિત્ર્ય), સ્મરણશક્તિ, દાન આપવાની ટેવ, ખુદ્ધિ અને ખળ એ છ વાનાં કંઈ પણ કારણ વિના જતા રહે છે.

મત્તવદ્વૃતિવાક્રમ્પમોહા માસાન્નમરિપ્યતઃ ॥૬૬॥

એક મહિનામાં મરનારની ચાલ (ગતિ), વાણી (બોલ), કંપ અને મોહ દારૂડિયા માણસ જેવા હોય છે.

નશ્યત્યજાનન્ પલ્લહાત્કૈશલુચ્ચનવેદનામ્ ।

ન યાતિ યસ્ય ચાહારઃ કણ્ઠં કણ્ઠામયાદ્દતે ॥૬૭

જેના વાળ તોડવામાં (ચૂંટવામાં) આવે છતાં એને વાળ તોડવાની પીડાની ખખર પડતી ન હોય તે માણસ તથા ગળાના રોગ વિના પણ ખોરાક જેને ગળે જીતરતો ન હોય તે માણસ છ દિવસમાં મરી જાય છે.

પ્રેપ્યાઃ પ્રતીપતાં યાન્તિ પ્રેતાકૃતિહૃદીયંતે ।

યસ્ય નિદ્રા ભવેન્નિત્યા નૈવ વા ન સ જીવતિ ॥૬૮

જેના નોકરો (=સારવાર કરનારાઓ) સામા પડતા હોય, જેના શરીરનો આકાર પ્રેતના આકાર જેવો દેખાતો હોય, જે સદા

(રાતદિવસ) ઊંઘ્યા કરતો હોય કે જેને કંઈ ઊંઘ ન આવતી હોય તે જીવતો નથી.

પ્રેત=મડકું, ભૂત.

વન્નમાપૂર્વંતે ડ્યૂર્ણાં સ્વિચ્ચનચરણો મૃશામ્ ।

ચક્ષુશ્ચાકુલતાં યાતિ યમરાજ્યં ગમિષ્યતઃ ॥૬૯॥

જે માણસ યમના દરખાસ્તમાં જવાનો હોય તેનાં આંસુનાં સ્રોતોનાં મોં પુરાઈ ગયાં હોય છે, તેના ખંને પગે પુષ્કળ પરસેવો થયા કરે છે અને એની આંખ ખડાવરી ખનેલી હોય છે.

યૈઃ પુરા રમને ભાવૈરરતિસ્તૈર્ન જીવતિ ।

જે વસ્તુઓ (કે; વિષયોથી) પહેલાં સુખ થતું હોય તે વસ્તુઓથી (કે, વિષયોથી) જેને સુખ થતું ન હોય તે માણસ જીવતો નથી.

સહસા જાયતે યસ્ય ઘિકારઃ સર્વલક્ષણઃ ॥૭૦॥

નિવર્તતે વા સહસા, સહસા સ વિનશ્યતિ ।

જેને સંપૂર્ણ લક્ષણોવાળો રોગ એકાએક (=કંઈ પણ કારણ વિના) થાય અથવા જેને એવો રોગ એકાએક શમી જાય તે માણસ તરત મરી જાય છે.

તાવનાં રિષ્ટ

જ્વરો નિહન્તિ યલવાન્ ગમ્મીરો દૈર્ઘરાત્રિકઃ ॥૭૧

સપ્રલાપગ્નમશ્વાસઃ ક્ષીણં શૂનં હતાનલમ્ ।

અશ્મામં સક્તવચનં રક્ષાક્ષં હૃદિ શૂલિનમ્ ॥૭૨॥

સશુષ્કઠ્ઠાસઃ પૂર્વાહિ યોડપરાહ્લેડપિ વા મવેલ્ ।

યલમાંસવિહીનસ્ય શ્લેષ્મકાસસમન્વિતઃ ॥૭૩॥

ખળવાન (=ખળવાન હેતુ, પૂર્વરૂપ, રૂપ વગેરે વાળો), ગંભીર (=જીડો, ખધી ધાતુઓમાં પેસી ગયેલો), ઘણી રાતોથી આવતો (=લાંબા વખતથી આવતો), લવગી, ચક્કર અને શ્વાસ (હાંક) એ ત્રણ ઉપદ્રવવાળો તાવ, જેની ધાતુઓ ઓછી થઈ ગઈ હોય, જેને સાબ આવ્યા હોય, જેનો જઠરાગ્નિ હોલવાયો હોય, જે ખળવાન હોય છતાં એને બોલતાં કોચા વળતા હોય, જેની આંખો રાતી થઈ ગઈ હોય અને જેના હૃદયમાં શૂળ આવતું હોય એવા દરદીને મારી નાખે છે. સવારે આવતા તાવ સાથે સૂકી ઉધરસ આવતી હોય કે સાંજે આવતા તાવ સાથે સૂકી ઉધરસ આવતી હોય

તે તે બને તાવ દરદીને મારી નાંખે છે. કફની ઉધરસવાળો તાવ બળવિનાના અને માંસ-વિનાના દરદીને મારી નાખે છે.

રક્તપિત્તનાં ચિહ્ન

રક્તપિત્તં મૂશં રક્તં કૃણમિન્દ્રઘનુપ્રભમ્ ।
તામ્રહારિદ્રહરિતં રુપં રક્તં પ્રદર્શયેત્ ॥ ૭૪ ॥
રોમકૂપપ્રવિસૃતં કળ્ડાસ્પદ્મચ્ચે સજત્ ।
વાસસોડરક્તન પૂનિ વેગવચ્ચાતિ મૂરિ ચ ॥ ૭૫ ॥
વૃક્કં પાળ્લુજ્વરચ્ચર્દિકાસશોફાતિસારિણમ્ ।

જે રક્તપિત્ત પુષ્કળ રાતુ હોય, પુષ્કળ કાણું હોય કે મેઘધનુષ્ય જેવી પ્રભાવાણું હોય (તે રક્તપિત્ત દરદીને મારી નાંખે છે); જે રક્તપિત્ત તાંબાવણું, હળદર જેવું પીણું કે સરસડાના પાંદડાના રંગનું અને રાતુ ૩૫ (=દશ્ય, આકાશ) દેખાડે (તે રક્તપિત્ત દરદીને મારી નાંખે છે). જે રક્તપિત્ત બધાં ફવાડાંનાં છિદ્રો-માંથી પુષ્કળ નીકળતું હોય (તે રક્તપિત્ત દરદીને મારી નાંખે છે). જે રક્તપિત્ત ગળામાં, મોંમાં અને હૃદયમાં એકસાથે ચોંટી બંધ છે (તે રક્તપિત્ત દરદીને મારી નાંખે છે). જે રક્તપિત્ત કપડાને પાકું રંગી શકતું નથી (તે રક્તપિત્ત દરદીને મારી નાંખે છે). ગંધાતું, વેગથી વહેતું અને પુષ્કળ વહેતું (એ દરેક પ્રકારનું રક્તપિત્ત દરદીને મારી નાંખે છે). રક્તપિત્ત ઘરડા દરદીને તથા પાંક, તાવ, જિલટી, ઉધરસ, સોબ અને અતિસારના દરદીઓને મારી નાખે છે.

(શુદ્ધ ક્ષોડીમાં જોળેલા કપડાને રંગ સશેકા પાણીમાં જોળવાથી જિતગી બંધ છે પણ પિત્તમાં જોળેલા કપડાને રંગ સશેકા પાણીમાં જોળવાથી તદન જિતગી જતો નથી. તેથી રક્તપિત્તમાં પિત્ત હોવા છતાં કપડાને એનો રંગ પાકો ન ચડતો હોય. તે તે રક્તપિત્ત મારી નાંખે છે. રક્તપિત્ત બ્યારે ધાતુઓને ઓગાળે છે ત્યારે એ રક્તપિત્તમાં ધાતુઓ ભળવાથી દુર્ગંધ મારે છે. આમ ગંધાતા રક્તપિત્તમાં ધાતુઓ પણ બગડીને નીકળી જતી હોવાથી એ રક્તપિત્ત દરદીને મારી નાંખે છે.)

ઉધરસ અને દમનું ચિહ્ન
કાસશ્વાસોં જ્વરચ્છર્દિતુળ્લાતીસારશોફિતમ્
તાવ, જિલટીઓ, તરસ, અતિસાર અને સોબ એ પાંચ ઉપદ્રવવાળાને ઉધરસ અને દમના રોગ મારી નાંખે છે.

ક્ષયરોગનું ચિહ્ન

યદ્દમા પાર્શ્વરુજાનાહરકચ્છર્દ્યેસતાપિતમ્ ।
પડખામાં પીડા, આનાહ, ક્ષોડીની જિલટી અને ખસા તપી જવા એ ચાર ઉપદ્રવવાળો ક્ષયરોગ દરદીને મારી નાંખે છે.

જિલટીઓના રોગનું ચિહ્ન

છર્દિર્વેગવતી મૂત્રશક્લદન્ધિઃ સચન્દ્રિકા ॥ ૭૭ ॥
સાન્નવિરૂપ્યરુક્કાસશ્વાસવ્યનુપક્ષિણી ।
જેરથી થતી, પેશાબ અને ઝાડા જેવી ગંધાતી, ચંદ્રિકાઓવાળી, ક્ષોડીવાળી, ઝાડા-વાળી, પરબાળી, પીડાવાળી, સાથે ઉધરસ કે દમ હોય એવી અને લાંબા વખતથી બંધ ન થતી જિલટીઓના રોગ દરદીને મારી નાંખે છે.

તરશના રોગનું ચિહ્ન

તુળ્લાડ્યરોગક્ષપિતં ઘર્દિર્જિહ્વં વિચેતનમ્ ॥ ૭૮ ॥
ખીબ રોગથી દૂખળા પડી ગયેલા, જીભને મોંની બહાર કાઢતા અને બેસાન ખની ગયેલા (એ ત્રણે ભેગાં લક્ષણોવાળા) દરદીને તરશનો રોગ મારી નાંખે છે.

મદાત્યયનું ચિહ્ન

મદાત્યયોડતિશીતાર્ત્વં ક્ષીણં તૈલપ્રમાનનમ્ ।
મદાત્યય રોગ બહુ શરદીથી પીડાતા, દૂખળા પડી ગયેલા અને જેના મોંની પ્રભા તેલની પ્રભા જેવી હોય તેવા દરદીને મારી નાંખે છે.

હુરસનું ચિહ્ન

અશાંતિ પાણિપન્નાભિમુદ્નુકાસ્યશોફિતમ્ ॥ ૭૯ ॥
હૃત્પાશ્વોક્કરુજાછર્દિપાયુપાકજ્વરાતુરમ્ ।

જેના હાથ, પગ, ડાંટી, યુદા, અંડ અને મોં પર સોબે આવ્યા હોય; જેને હૃદયમાં, પડ-ખામાં અને શરીરમાં પીડા થતી હોય; જેને જિલટી, યુદા પાકવી અને તાવ એ ઉપદ્રવો થયા હોય તે દરદીને હુરસનો રોગ મારી નાખે છે.

અતિસારનું ચિદ્ર

અતિસારો યદ્વત્પિષ્ઠમાસઘાવનમેચકૈઃ ॥ ૮૦ ॥

તુલ્યસ્તેલઘૃતક્ષોરદધિમજ્જપસાસપૈઃ ।

મસ્તુલ્લુઘ્મવીપૂયવેસારામ્બુમાક્ષિકૈઃ ॥ ૮૧ ॥

અતિરક્તાસિતસ્તિન્નઘ્નપૂલ્યચ્છઘનવેદનઃ ।

કર્બુર પ્રસ્રવન્ ધાતૂન્ નિષ્પુરીપોઽથયાઽતિવિદ્ ॥

તન્તુમાન્ મક્ષિકાક્રાન્તો રાજીમાશ્નન્દ્રકૈર્યુતઃ ।

શીર્ણપાયુર્નિલિ મુક્તનાલં પર્વાસ્થિશૂલિનમ્ ॥ ૮૩ ॥

સસ્તપાયુર્નિલિ વલક્ષીણમન્નમેવોપવેશયન્ ।

સત્તૃશ્વાસગ્ગરજ્ઞદિદાહાનાહપ્રવાહિકા ॥ ૮૪ ॥

(અતિસારના રોગમા) ઝાડા, કાળજી,

માસનુ ઘોવાણુ, મોરના પાંછા પરની આખ,

તેલ, ઘી, દૂધ, દહીં, મજ્જા, વસા, આમ્લ,

મસ્તુ, બિભેરુ, કાળજી, પર, વેતવાગ, પાણી

અને મધ (એમાથી ગમે તે એક) જેવા હોય,

ઝાડા ખડુ લાલ, ખડુ કાળા, ખડુ ચીકાશવાળા,

ખડુ ગઘાતા, ખડુ વેદનાવાળા, ધાતુઓ વહી

જતી હોવાથી ગગજેરગી, વિષ્ટા વિનાના કે

ખડુ વિષ્ટાવાળા, તાતવાળા, માખીઓ હલ્લો

મચાવે એવા, લિસોટાવાળા, મોરના પાંછા

પરની આખો (=ચાક્ષા) જેવા આકાર જેમા

દેખાય એવા, ફેટા ખાધેલુપીધેલુ જ જેમા

ખારોખાગ નીકળી જતુ હોય એવા, તરસ,

શ્વાસ, તાવ, ભિલ્લી, ખગતરા, આનાહ અને

મરડાના ઉપદ્રવ થયા હોય એવા ઝાડાવાળો

અતિસારનો રોગ જેની શુદ્ધામાની વધીઓ

(નિ ૭/૩૩થી ૪૩) છિન્નસિન્ન થઈ ગઈ હોય,

જેની શુદ્ધાનો ખ ધ છટી ગયો હોય, જેના પર્વમા

અને હાડકામા શૂળ આવતુ હોય, જેને આમળ

નીકળી હોય અને જે નમળો પડી ગયો હોય

એવા અતિસારના દરદીને મારી નાખે છે.

પથરીનું ચિદ્ર

અશ્મરી શ્નતૃપ્ણ વદ્મમૂનં રજાદિતમ્ ।

પથરીનો રોગ જેના અડ સૂચુ ગયા હોય,

જેના પેશાબ ખ ધાઈ (રોકાઈ) ગયો હોય અને

જેને પીડા થતી હોય એવા દરદીને મારી નાખે છે.

મેહરોગનું ચિદ્ર

મેહસ્તરદ્વાહપિટિકામાસકોયાતિસારિણમ્ ॥ ૮૫ ॥

તરસ, ખળતગ, પાહ (કે ફેણી),

માસ સડે (કે માસ ઓગળીને પેશાબમા

નીકળે) અને અતિસાર એટલા ઉપદ્રવવાળા

દરદીને મેહરોગ મારી નાખે છે.

પિટિકાનું ચિદ્ર

પિટિકા મમ્હૃત્પૃષ્ઠસ્તનાસગુરમૂર્ધગાઃ ।

પર્વપાદકરસ્થા વા મન્દ્રોત્સાહં પ્રમેહિણમ્ ॥ ૮૬ ॥

સર્વં ચ માંસસહ્ચોથગાહૃત્પ્ણામદગ્ગરૈઃ ।

વિસર્પમર્મસંરોઘહિધ્માશ્વાન્મશ્રમફ્રમે ॥ ૮૭ ॥

મર્મસ્થાન, હૃદય, પીક (ખરડો), સ્તન,

ખભો, શુદ્ધા, માથુ, પર્વ, પગ અને હાથ એટલી

જગાએ થયેલી પિટિકા, જેના ઉત્સાહ મદ

પડી ગયા હોય એવા પ્રમેહના દરદીને મારી

નાખે છે. તથા માસનો સડો, ખળતગ, તરસ,

કેફ, તાવ, ગતવા, મર્મસ્થાનનો સ રોધ, હેડકી,

દમ, ફેગ અને કટાળો એટલા ઉપદ્રવવાળી

પિટિકા ખધાને મારી નાખે છે.

ગાળાનું ચિદ્ર

ગુલ્મ. પૃથુપરીગાહો ઘનઃ કૂર્મ દ્યોત્તતઃ ।

સિરાનદ્વો જ્વલ્લઙ્ગદિહિધ્માધ્માનરજાન્વિત ॥ ૮૮ ॥

કાસપીનસહ્ચાસશ્વાસાતીસારશોકાનુ ।

વિશાળ ઘેરાવાવાળો, વદ (નક્ક), કાચખ

જેવો ભીપસી આવેલો, જેમા શિરાઓ તરી આવી

હોય એવો, અને તાવ, ભિલ્લી, હેડકી, આધ્માન,

વેદના, ઉધરસ, સળેખમ, હલાસ, શ્વાસ, અતિ

સાર અને સોભ એટલા ઉપદ્રવવાળો ગાળાનો

રોગ મારી નાખે છે.

ઉદરરોગનું ચિદ્ર

વિળમૂત્રસહ્ચબ્રહ્માસશોકહિધ્માગગરખ્રમે ૧૮૯

મૂર્જાચ્છર્ચતિસારૈશ્ચ જટર હન્તિ દુર્બલમ્ ।

શૂનાક્ષં કુટિલોપસ્યમુપહ્નિન્નતનુત્વચમ્ ॥ ૯૦ ॥

વિરેચનદટાનાહમાનહ્યન્ત પુનઃ પુનઃ ।

ઝાડો રોકાઈ ગયે, પેશાબ રોકાઈ ગયે,

શ્વાસ થાય, સોભ સડે, હેડકી, તાવ, ફેર,

મૂર્ચ્છા, ભિલ્લીઓ અને અતિસાર એટલા ઉપ

દ્રવવાળો ઉદરરોગ નખળા, જેની આખો

સૂચુ ગઈ હોય એવા, જેની મૂત્રે દ્રિય વાકી

ળી ગઈ હોય એવા. જેના શરીર અને આમડી

શ્વીનાંભીનાં રહેતાં હોય એવા અને જને વિરે-
ચન આપીને આનાહ મટાડવામાં આવતો હોય
છતાં જને ફરીફરીને આનાહ થતો હોય એવા
દરદીને મારી નાંખે છે.

પાંડુરોગનું ચિહ્ન

પાણ્ડુરોગઃ શ્વયયુમાન્ પીતાહ્નિનલ્લદશન્તમ્ ॥૧૧
સોભના ઉપદ્રવવાળો પાંડુરોગ જેનાં આંખ,
નખ અને દેખાવ પીળાં થઈ ગયાં હોય એવા
દરદીને મારી નાખે છે.

સોભનું ચિહ્ન

તન્દ્રાદાહારુચિચ્છર્દિમૂર્છાધ્માતાતિસારવાન્ ।
અનેકોપદ્રવયુતઃ પાદાભ્યાં પ્રસૂતો નરમ્ ॥૧૨॥
નારી શોફો મુલાહ્નિત કુક્ષિગુહ્યાદુભાવપિ ।
રાજીવિતઃ સ્ત્રવંશ્ચર્દિન્વરશ્વાસાતિસારિણમ્ ॥

ઘેન, બળતરા, અરુચિ, બિલટી, મૂર્છા,
આધ્માન અને અતિસાર એટલા ઉપદ્રવવાળો,
અનેક ઉપદ્રવવાળો, પુરુષની બાબતમાં પગેથી
શરૂ થઈને ફેલાતો, સ્ત્રીની બાબતમાં મોંએથી
શરૂ થઈને ફેલાતો, પુરુષ અને સ્ત્રી બંનેની
બાબતમાં કૂખ અને શુદ્ધ ભાગમાંથી શરૂ થઈને
ફેલાતો, દ્વાપના રંગના લિસોટા ભરચક તરી
આવ્યા હોય એવો અને દ્વાપનેા સાવ થતો
હોય એવો સોભે બિલટી, તાવ, શ્વાસ અને
અતિસારવાળા દરદીને મારી નાખે છે.

જ્વરાતિસારો શોફાન્તે શ્વયયુર્થા તયોઃ ક્ષયે ।
દુર્બલસ્ય ત્વશેષેણ જાયન્તેઽન્તાય દેહિનઃ ॥૧૩॥
સોભને અંતે તાવ અને અતિસાર થાય
કે તાવ અને અતિસારને અંતે સોભ આવે
તો તે નબળા માણસના દેહનેા તેા ખાસ નાશ
કરે છે.

શ્વયયુર્થસ્ય પાદસ્યઃ પરિશ્લેષ્ને ચ વિણ્ડિકે ।

સીદતઃ સન્નિયની ચૈવ તં મિપક્ પરિવર્જયેત્ ॥૧૫

જને પગે સોભ આવ્યા હોય, પગની
પિંડીએ પોતાના સ્થાનમાંથી ખસી ગઈ હોય
અને પગ પોતાનું કામ કરવાને અશક્ત થઈ
ગયા હોય એવા દરદીને વૈધે છોડી દેવો.

આનન્તં હસ્તપાદં ચ વિશેષાગ્ન્ય ધ્રુવતઃ ।

સૂયેતે વા વિના દેહાત્સ માસાઘાતિ પશ્ચતામ્ ॥૧૬

જેનાં મોં, હાથ અને પગ (ખીલ અવયવો
કરતાં) વધારે સુકાતાં હોય અથવા બાકીના
શરીરે સોભ ન આવે પણ જેનાં મોં, હાથ
અને પગે સોભ આવતા હોય તે માણસ એક
મહિનામાં મરી જાય છે.

રતવાનું ચિહ્ન

વિસર્પઃ કાસઘૈવર્ષજ્વરમૂર્છાહ્નમ્ભ્રુવાન્ ।
બ્રમાસ્યશોફહૃહ્ણાસદેહસાદાતિસારવાન્ ॥૧૭॥
ઉધરસ, શરીરનેા રંગ બદલાઈ જાય,
તાવ, મૂર્છા, શરીર કસમોડા ખાય, ફેર,
મોંએ સોભ, હૃહ્ણાસ, શરીર પોતાનું કામ ન
કરી શકે અને અતિસાર-એટલા ઉપદ્રવવાળો
વિસર્પ (રતવા) મારી નાંખે છે.

કુષ્ઠનું ચિહ્ન

કુષ્ઠં વિશીર્ષમાણાહ્નં રક્તનેત્રં હતસ્વરમ્ ।
મન્દાક્ષિ જન્તુમિર્જુષ્ટં હન્તિ ત્ણાતિસારિણમ્ ॥
જેનું શરીર સડતું હોય, આંખો લાલ થઈ
ગઈ હોય, અવાજ ઘેસી ગયો હોય (નીક-
ળતો ન હોય), અગ્નિ મંદ પડી ગયો હોય,
જીવાત પડી હોય તથા તરસ અને અતિસાર
એ જે ઉપદ્રવ થયા હોય એવા કુષ્ઠના દરદીને
કુષ્ઠ મારી નાંખે છે.

વાયુનું ચિહ્ન

વાયુઃ સુતત્વચં મુગ્નં કમ્પશોફરજાનુરમ્ ।
જેની સામડી બહેર મારી ગઈ હોય, જે
વાંકો વળી ગયો હોય અને કંપ, સોભ અને
પીડા જેને થતાં હોય તે દરદીને વાયુનેા રોગ
મારી નાખે છે.

(પતનું ચિહ્ન)

વાતાહ્નં મોહમૂર્છાધ્મદાસ્વપ્નજ્વરાગ્નિતમ્ ॥૧૯॥
શિરોગ્રહાલ્લિચ્શ્વાસસક્કોઘસ્તોટકોયવત્ ।

મોહ, મૂર્છા, કંક, ઉબગરો, તાવ, માથું
જકડાઈ જાય, અરુચિ, શ્વાસ, અંગ સકોચાઈ
જાય, અંગ ફાટી જાય, સડી જાય, એટલા
ઉપદ્રવવાળું પત દરદીને મારી નાખે છે.

અધા રોગનું ચિહ્ન

શિરોતોગારુચિશ્વાસમોહમ્હિમ્દેત્ત્વમ્ ॥
હન્તિ સર્વામયાઃ ક્ષીણસ્વરચાતુવલાનત્મ્ ।

માથાના રોગ, અરુચિ, શ્વાસ, મોહ, નરમ ઝાડા થાય, તરસ અને ફેર એટલા ઉપદ્રવવાળા બધા (વાયુના) રોગો જેનો અવાજ, ધાતુઓ, બળ અને અગ્નિ ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય એવા દરદીને મારી નાખે છે.

વાતવ્યાધિરપસ્મારી કુદ્ધો રત્તયુદરી ક્ષયી ॥૧૦૧૧
ગુલ્મી મેહી ચ તાન્ ક્ષીણાન્

વિકારેડ્વપેડપિ વર્જયેત્ ।

વાયુના રોગ, વાઈનો રોગ, કુદ્ધનો રોગ, રક્તપિત્તનો રોગ, ઉદરરોગ, ક્ષયરોગ, ગોળાનો રોગ, મેહરોગ-એ રોગવાળા બે ક્ષીણુ (દૂબળા અને નબળા) થઈ ગયા હોય તો એમનો રોગ થોડો હોય છતાં પણ એમને વૈદ્યે છોડી દેવા (=અસાધ્ય ગણવા).

વલમાંસક્ષયસ્તીવ્રો રોગવૃદ્ધિરોચકઃ ॥૧૦૨૧

યસ્યાતુરસ્ય લક્ષ્યન્તે ત્રીન્ પક્ષાન્ન સ જીવતિ ।

જે રોગીનાં બળ અને માંસમાં ઘટાડો થતો હોય, રોગ વધતો જતો હોય અને અરુચિ થઈ હોય એવું જણાય તે દરદી ત્રણ પખવાડિયાં જીવતો નથી.

વાતાઘ્રોલાડતિસંવૃદ્ધા તિષ્ઠન્તી દારુણા હૃદિ ॥૧૦૩૧
તૃષ્ણયા નુ પરીતસ્ય સઘો મુષ્ણાતિ જીવિતમ્ ।

વાયુથી થયેલી અઘ્રોલા બે બહુ વધી બંધ અને હૃદયમાં રહીને લયકર પીડા કરે તો તે તરસરૂપી ઉપદ્રવવાળા દરદીના પ્રાણુ તરત હરી શે છે.

શૈથિલ્યં પિષ્ઠિકે વાયુ-

નાંત્વા નાસાં ચ જિહ્વાતામ્ ॥૧૦૪૧

ક્ષોણસ્વાપમ્ય મન્યે વા

સઘો મુષ્ણાતિ જીવિતમ્ ।

પગની પિંડીઓ ઢીલી કરી નાખીને, નાક વાંકું કરી દઈને, ખંને મન્યાઓને ખેંચીને વાયુ ક્ષીણુ માણસના પ્રાણુ તરત જ હરી શે છે. નામીગુદાન્તરંગત્વા વચ્ચક્ષણોં વા સમાશ્રયન્ ॥૧૦૫૧
ગૃહીત્વા પાયુદ્વયે ક્ષોણવેદ્વસ્ય વા ઘલી ।

મલાન્ ઘસ્તિશિરો નાભિ વિચ્ચદ્ય

જનયન્ રુજમ્ ॥૧૦૬૧

કુર્પન્ ચક્ષ્ણયોઃ શૂલં તૃષ્ણાં મિત્રપુરીપતામ્ ।

શ્વાલં વા જનયન્ વાયુર્ગૃહીત્વા ગુદ્વચ્ચક્ષણમ્ ॥

વાયુ ઠૂંટી અને યુદ્ધાની વચમાં જઈને અથવા સાથળનાં વળાંમાં જઈને (તરત જ માણસના પ્રાણુ હરી શે છે). અથવા બળવાન વાયુ ક્ષીણુ થઈ ગયેલા શરીરવાળા માણસની યુદ્ધા અને હૃદયને જકડી લઈને (તરત જ એના પ્રાણુ હરી શે છે). વાયુ મળોનો, મૂત્ર-શયના મથાળાનો અને ઠૂંટીનો વિબંધ કરીને, પીડા કરીને (તરત જ માણસનો પ્રાણુ શે છે). વાયુ સાથળનાં વળાંમાં શૂળ, તરસ અને લાંગલ (નરમ) ઝાડો કરીને અથવા શ્વાસ ઉત્પન્ન કરીને, યુદ્ધા અને સાથળનાં વળાંને જકડી લઈને (તરત જ માણસના પ્રાણુ હરી શે છે).

વિતત્વ પર્યુકામ્રાણિ ગૃહીત્વોરુચ્ચ મારુતઃ ।

સ્તિમિતસ્યાતતાક્ષસ્ય સઘો

મુષ્ણાતિ જીવિતમ્ ॥૧૦૮૧

વાયુ પડખાંનાં હાડકાંના છેડાને ખેંચીને અને છાતીને જકડી લઈને સ્તિમિત થઈ ગયેલા અને ક્ષાતી આંખોવાળા દરદીના પ્રાણુ તરત હરી શે છે.

(સ્તિમિત=(૧) પરસેવાથી સિબઈ ગયેલા શરીરવાળા; (૨) જેનું હલનચલન બંધ થઈ ગયું હોય એવા.)

સહસા જ્વરસન્તાપસ્તૃષ્ણા મૂર્છાં ઘલક્ષયઃ ।

વિમ્લેષણં ચ સન્ધીનાં મુમૂર્ષોરૂપજાયતે ॥૧૦૯૧

તાવનો વેગ એકદમ વધી બંધ, તરસ લાગ્યા કરે, મૂર્છા આવે, બળનો નાશ થાય, સાંધા બંધુ છૂટી બંધ એ લક્ષણો થોડી વારમાં જ મરનાર માણસને થાય છે.

ગોસર્ગે વદનાઘસ્ય સ્વેદઃ પ્રન્યયતે મૃશમ્ ।

લેપજ્વરોપતસ્ય દુર્લભં તસ્ય જીવિતમ્ ॥૧૧૦૧

કફના તાવથી તપી ગયેલા જે દરદીના મોં ઉપરથી પુષ્કળ પરસેવો ગોરજ સમયે (વડેલી પરોઢમાં) નીતરે, તેની જિંદગી ટકવી મુશ્કેલ છે (=જીવી શકતો નથી).

બળિયાતું શિષ્ટ

પ્રવાલગુલિકાભાસા યસ્ય ગાત્રે મસૂરિકાઃ ।

ઉત્પચાન્નુ વિનશ્યન્તિ ન ચિરાત્સ વિનશ્યતિ ॥

જેના શરીર પર પરવાળાના મણકાના રંગના ખળિયાના દાણા નીકળીને તરત શમી બધ તે થોડા વખતમાં જ મરી બધ છે.

વિસ્ફોટક રિષ્ટ

મસૂરવિદલપ્રલ્યાસ્તથા વિદ્મસન્નિષાઃ ।

અન્તર્વન્ત્રાઃ કિણામાઘ વિસ્ફોટા દેહનાશનાઃ ॥

મસૂરની દાળના આકારના, પરવાળાના રંગના, વચ્ચે મોંવાળા અને આંટણ જેવા (એ ચાર બાતના) વિસ્ફોટક દેહનો નાશ કરે છે.

કામલાડક્ષ્ણોર્મુલું પૂર્ણે શ્વહ્યોર્મુકમાંસતા ।

સન્નાસઘોષ્ણતાડક્ષે ચ યસ્ય તં પરિવર્જયેત્ ॥

જેની ખંને આંખમાં કમળો હોય, મોં (કુદરતી હોય એવું) ભરાવદાર હોય, ખંને લમણાં માંસવિનાનાં હોય, જે ભડકતો હોય અને જેના શરીરમાં ગરમી રહેતી હોય તેને વૈદ્યે છોડી દેવો.

વિઘ્ન નામના સઘોમ્રણુનું રિષ્ટ

અકસ્માદનુષાવચ્ચ વિઘ્નં ત્વન્સમાધ્રયમ્ ।

જેનો આમટીમાં થયેલો વિઘ્ન (ઘ્ન) નામનો સઘોમ્રણુ કંઈ પણ કારણ વિના વધ્યે બધ (તેને વૈદ્યે છોડી દેવો).

મ્રણુનું રિષ્ટ

[ચન્દ્રનોશીરમદિરાકુળપધ્વાહ્નગન્ધયઃ ।

શૈવાલકુક્ષ્ટશિલાકુહ્કુમાલમપીપ્રમાઃ ॥ ૧ ॥

અન્તર્દાહા નિરુપ્માણઃ પ્રાણનાશકરા ઘ્ણાઃ ।]

[સુખડ, સુગંધિ વાળો, દારૂ, મડદું અને કાગડો એટલી વસ્તુની ગંધ જેવી ગંધ જેમાંથી આવતી હોય એવા; લીલ, ફૂકડાની કલગી, કેસર; હરતાલ (=ચાલ) અને કાજળની પ્રભા જેવી પ્રભાવાળા, અંદરથી ખળતરા કરે એવા અને ઉખાવિનાના મ્રણુ પ્રાણુને નાશ કરે છે.]

યો વાતજો ન શૂલાય સ્યાન્ન દાહાય પિત્તજઃ ॥

કફજો ન ચ પૂયાય મર્મજઘ્ન રુજે ન યઃ ।

અર્ચૂર્ણશૂર્ણકીર્ણામો યત્રાકસ્માચ્ચ દશ્યતે ॥૧૧૫॥

રૂપં શક્તિઘ્નજાદીનાં સર્વસ્તાન્વર્જયેદ્ધ્રુણાન્ ।

જે મ્રણુ વાયુથી થયો હોય છતાં શૂળ (સણુકા) ન લાવે, જે મ્રણુ પિત્તથી થયો હોય

છતાં પાકે નહિ, જે મ્રણુ કંઈથી થયો હોય છતાં પર ન થાય, જે મ્રણુ મર્મસ્થાનમાં થયો હોય છતાં પીડા ન થાય, જે મ્રણુમાં ચૂર્ણ ભભરાવ્યું ન હોય છતાં બળે ચૂર્ણ ભભરાવ્યું હોય એવું લાગે, જે મ્રણુમાં કંઈ પણ કારણ વિના શક્તિ નામનું હથિયાર, ધન વગેરેના આકાર દેખાય, તે બધા મ્રણુને વૈદ્યે (અસાધ્ય ગણીને) છોડી દેવા.

ભગંદરનું રિષ્ટ

વિષ્મૂત્રમાસ્તવહં ક્રમિણં ચ ભગન્દરમ્ ॥૧૧૬॥

જે ભગંદરમાંથી ઝાડો અને પેશાબ નીકળતાં હોય તથા જેમાં કૃમિ પડ્યા હોય તે ભગંદરને છોડી દેવું.

ઘટ્ટયન્ જાનુના જાનુ પાદાબુઘમ્ય પાતયન્ ।

યોડપાસ્યતિ મુહુર્વન્ત્રમાનુરો ન સ જીવતિ ॥૧૧૭

જે દરદી ઢાંચણ સાથે ઢાંચણ ઘસીને, ખંને પણ ઉપાડીને પાછા નીચે નાખીને વારંવાર મોં વાંકું ચૂંકું કરે છે તે દરદી જીવતો નથી.

દન્તૈશ્ચિન્દ્રન્નલાગ્રાણિ તૈશ્ચ કેશાંસ્તુગાનિ ચ ।

શૂર્મિ કાષ્ટેન વિલિલ્લન લોષ્ટ્રં લોષ્ટ્રેન તાડયન્ ॥૧૧૮

હૃષ્ટરોમા સાન્દ્રમૂત્રઃ શુષ્કકાસી ઝ્વરી ચ યઃ ।

મુહુર્હસન્ મુહુઃ ક્ષ્વેડન્ શય્યાં પાદેન હન્તિ યઃ ॥

મુહુરિહ્નદ્રાણિ વિમૂશન્નાતુરો ન સ જીવતિ ।

ટટાર થયેલાં રંવાડાંવાળો, રગડા જેવા પેશાબવાળો, સૂકી ઉધરસવાળો અને તાવવાળો જે દરદી દાંતથી નખ કરડતો હોય, દાંતથી વાળ અને ઘાસ (તણખલાં) કાપતો હોય, લાકડાથી જમીન ખોતરતો હોય, માટીના ઢેક સાથે ખીજું માટીનું ઢેકું વગાડતો હોય (પછાડતો હોય), વારંવાર હસતો હોય, વારંવાર અવાજ કરતો હોય, વારંવાર પથારીમાં પણ પછાડતો હોય અને વારંવાર શરીરનાં (નાક, કાન, મૂદાં વગેરે) છિદ્રોને અડકતો હોય તે દરદી જીવતો નથી.

મૃત્યવે સહસાડડત્સ્ય તિલકઃપદ્મવિપ્લવઃ ॥૧૨૦

મુત્તે, દન્તનલે પુષ્પં, જઠરે વિવિધાઃ સિરાઃ ।

માંદા માણસના મોં પર એકદમ તિલક અને વ્યંગ રોગનો ભરાવો થઈ

અને નખમાં એકાએક પુષ્પ (ફૂલા જેવાં ઘોળાં ટપકાં) થઈ આવે અને પેટ ઉપર ભતભતની (અનેક આકાર અને રંગની) શિરાઓ એકાએક તરી આવે તે મરણ સૂચવે છે.

ऊर्ध्वश्वासं गतोष्माणं शूलोपहतवदक्षणम् ॥૧૨૧॥
શર્મ ચાનધિગચ્છન્તં ઘુદ્ધિમાન્ પરિવર્જયેત્ ।

જેને ઉર્ધ્વશ્વાસ (નિ. ૪/૧૫૩૩થી ૧૭) થયો હોય, જેની ગરમી ચાલી ગઈ હોય, જેના સાથળના વળામાં શૂળ આવતું હોય, અને જેને એન ન પડતું હોય તે દરદીને ખુદ્ધિશાળી વૈદે છોડી દેવો.

विकारा यस्य वर्धन्ते प्रकृतिः परिहीयते ॥૧૨૨॥
સહસા સહસા તસ્ય મૃત્યુર્હરતિ જીવિતમ્ ।

જેના રોગ એકાએક (=કંઈ કારણ વિના) વધી બાય અને જેની પ્રકૃતિ (=સ્વભાવ) એકાએક જતી રહે (ખદલાઈ બાય), તેના પ્રાણ મૃત્યુ એકાએક હરી લે છે.

यमुद्दिश्यातुरं वैद्यः सम्पादयितुमौषधम् ॥૧૨૩॥
યતમાનો ન જાનતોતિ દુર્લભં તસ્ય જીવિતમ્ ।

જે દરદીની ખાખતમાં વૈદ્ય ઔષધ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છતાં આપધ મળી શકતાં નથી તે દરદી જીવે મુશ્કેલ છે (=જીવી શકતો નથી).

विज्ञातं बहुशः सिद्धं विधिवच्चायचारितम् ॥ ૧૨૪ ॥
ન સિધ્યત્યોપધં યસ્ય નાસ્તિ તસ્ય ચિકિત્સિનમ્ ।

બાણીતુ, અનેક વાર સફળતા અપાવાનારું અને વિધિપુરઃસર વાપરેલું આપધ પણ જેને લાગુ પડતું નથી તેને મટાડવાનો કોઈ ઉપાય નથી. મવેદ્યસ્યોપધેઽન્ને ઘા કલ્પ્યમાને વિપર્વયઃ ॥૧૨૫॥
અકસ્માદ્ગ્નગન્ધાદેઃ સ્વસ્થોઽપિ ન સ જીવતિ ।

જે માણસનાં (કયાથ, ઘી, અવલેહ વગેરે) ઔષધ અને (દાળ, ભાત વગેરે) અન્નપાન ખનાવતાંખનાવતાં કંઈ પણ કારણ વિના એ ઔષધ અને અન્નપાનનાં રંગ, ગંધ વગેરે હોવાં બેઈએ એનાથી કંઈ જુદાં જ થઈ બાય તે માણસ સાબે હોય તેાપણ જીવતો નથી.

निगते स्नेघनं यस्य ज्योतिष्माण्युपशाम्यति ॥
મગતુરસ્ય ગૃહે યસ્ય મિચન્તે વા પતન્તિ વા ।

અતિમાત્રમત્રાણિ દુર્લભં તદ્ય જીવિતમ્ ॥૧૨૭॥

જે દરદીના ઘરમાં પવન ન આવતો હોય એવી જગ્યાએ પણ ખળતણ સાથે દેવતા એલનાઈ જતો હોય તથા વાસણો ખડુ જ લાગે અથવા પડે તે દરદી જીવે મુશ્કેલ છે.

यं नरं सहसा रोगो दुर्बलं परिमुञ्चति ।
સંજાયપ્રાપ્તમાત્રેયો જીવિતં તસ્ય મન્યતે ॥ ૧૨૮ ॥

જે નખળા માણસનો રોગ એકદમ જતો રહે (શમી બાય), તેની જિંદગી સંશયમાં આવી પડેલી હોય છે એવું આત્રેય માને છે.

कथयेन्न च पृष्टोऽपि दु.श्रवं मरणं भिषक् ।
ગતાસોર્થન્યુમિત્રાણાં ન ચેન્નૈત્તં ચિકિત્સિનુમ્ ॥

મરનારનાં સગાં અને મિત્રો પૂછે તેાપણ વૈદે એમને સાંભળીને દુઃખ થાય એવી દરદીના મરણની આગાહી કહેવી નહિ, તેમ એની (મરવાનો હોય એવા દરદીની) ચિકિત્સા કરવાની ઇચ્છા કરવી નહિ.

यमदूतविशाचाद्यैर्यत्परासुरुपास्यते ।
મદ્ધિરાપઘવીર્યાણિ તસ્માત્તં પરિવર્જયેત્ ॥૧૩૦॥

આપધની શક્તિને હણનાર (નકામી કરી દેનાર) યમદૂતો, પિશાચો વગેરે મરનાર દરદીની સેવામાં હાજર થઈ ગયેલા હોય છે, તેથી એને (મરનાર દરદીને) છોડી દેવો.

आयुर्वेदफलं कुरस्त्वं यदायुर्ज्ञं प्रतिष्ठितम् ।
રિષ્ટજ્ઞાનાદત્તસ્તસ્માત્સર્વદેવ મવેન્નિષક ॥ ૧૩૧ ॥

(આયુષ્ય કેટલું છે તે બાણીતું અને આયુષ્યની રક્ષા કરવી એ ખંને ફળાપી) આયુર્વેદનું ખંડું ફળ આયુર્વેદના બાણીકારમાં રહેલું છે. તેથી વૈદે હમેશાં રિષ્ટના જ્ઞાન માટે આદર રાખવો.

मरणं प्राणिनां दृष्टमायुः पुण्योभयक्षयात् ।
તયોરપ્યક્ષયાદ્દૃષ્ટં વિપમાપરિહારિણામ્ ॥ ૧૩૨ ॥

પ્રાણીઓનું મરણ આવરદા ખૂટવાથી, પુણ્ય ખૂટવાથી અને આવરદા તથા પુણ્ય ખંને ખૂટવાથી થાય છે એવું દેખાય છે. તે ઉપરાંત એ જ (=આવરદા અને પુણ્ય) ખૂટ્યા વિના પણ વિષમ આહારપિહારનો ત્યાગ ન કરનારાઓનું મરણ થાય છે એવું જણાય છે.

इत्यथाहृदये सूत्रस्थाने द्वितीये चारीरस्थाने
વિટ્ટિવિજ્ઞાનીયો નામ પદમોઽધ્યાયઃ ॥૫॥

અધ્યાય ૬ શ્રી હૃદય

સાબ અને માંદા માણસનાં રૂપ, ઇદ્રિયો, સ્વર, છાયા વગેરેમાં વિકૃતિ થાય તેનાં લક્ષણો ઉપરથી અને રોગનાં નક્કી કરેલાં ખાસ લક્ષણો ઉપરથી એ માણસ કેટલું જીવશે તે વાત વિકૃતિ-વિજ્ઞાનીય અધ્યાયમાં કહી. હૃત વગેરેના શુભ અને અશુભ શુક્રોના પરથી શુભ અને અશુભ સૂચવવા માટે આ અધ્યાયનો આરંભ કરાયો છે.

અથાનો દૂતાદિવિજ્ઞાનીયં

શારીરં ધ્યાયાસ્વામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

ત્યારે હવે અમે હૃત વગેરેનું ચોક્કસ જ્ઞાન જેમાં કહેલું છે એનું શારીર (શરીર સંબંધી જ્ઞાન) સમબલીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે :

(વેદને ધ્યાવાવા માટે જે પુરુષ, સ્ત્રી કે બાળકને મોકલવામાં આવે તેને હૃત કહે છે. ઘેરથી નીકળતાં, દરદીને ઘેર જતાં રસ્તામાં, દરદીના ઘરમાં પેસતાં અને દરદીના ઘરમાં ગયા પછી પણ વેદને જે શુક્રને કે અપશુક્રને થાય છે તે તથા એવી બીજી શુભઅશુભ સૂચવનારી બાબતોનો 'વગેરે' શબ્દમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.)

હૃતના શુક્રન

पालण्डाश्रमवर्णानां सवर्णाः कर्मसिद्धये ।

त एव विपरीताः स्युर्दૂताः कर्मविपत्तये ॥ ૧ ॥

(હૃદ બતના નાસ્તિકા છે. પ્રહાર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એ ચાર આશ્રમો છે. પ્રાહ્ણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર મુખ્ય વર્ણો (નાત) છે. તેની અનેક પેટા નાત છે.)

દરદી જે બતના નાસ્તિક હોય, જે આશ્રમમાં હોય અને જે નાતના હોય તે જ બતના નાસ્તિક, તે જ આશ્રમમાં અને તે જ નાતના હૃત (વેદને તેડવા આવનાર) હોય તે કામ (ચિકિત્સા) સિદ્ધ થાય છે (સફળ થાય છે).

એ જ હૃતો જે દરદીથી જુદા સંપ્રદાયના, જુદા આશ્રમમાં અને જુદી નાતના હોય તે કામ (=ચિકિત્સા) નિષ્ફળ જાય છે.

दीनं भीतं द्रुतं व्रतं रुक्षामङ्गलवादिनम् ।

શસ્ત્રિણં દગ્નિહનં પઠં મુણ્ડશ્મશ્રજટાઘરમ્ ॥ ૨ ॥

અમઙ્ગલાહયં કૂરકર્મણં મલિનં સ્ત્રિયમ્ ।

અનેકં ધ્યાયિતં વ્યજ્ઞં રુક્માલ્યાનુલેપનમ્ ॥ ૩ ॥

તૈલપઙ્કાહ્નિતં જીર્ણવિવર્ણાદિક્વાસસમ્ ।

લ્હોરૂપમહિપારુઢં કાષ્ઠલોષ્ટાદિમર્દિનમ્ ॥ ૪ ॥

નાનુગચ્છેદ્વિપદૂતમાહયન્તં ચ દૂરતઃ ।

લાચાર બની ગયેલા, બીનેલા, દોડતા

(ઉતાવળે) આવેલા, ત્રાસ પામેલા (અકળા-

યેલા, ગભરાયેલા), કઠોર વાણી બોલનાર,

અશુભ બોલનાર, હથિયારવાળા, લાકડીવાળા,

નપુંસક, દાઢીમૂછ મુંડાવેલા, જટા રાખનાર,

અશુભ નામવાળા, ઘાતકી કામ કરનાર, મેલા,

સ્ત્રીબતના, એકથી વધારે હોય એવા, રોગી,

બેઈએ તેના કરતાં ઓછા અવયવવાળા

(=ખોડવાળા), રાતી માળા અને રાતા લેપ-

વાળા, તેલ અને કાદવથી ખરડાયેલા; ફાટેલું,

વિચિત્ર રંગનું (કે ફટકી ગયેલા રંગનું),

ભીનું કે એક જ વસ્ત્ર પહેરીને આવેલા; ગથેડા,

જાંટ કે પાડા ઉપર બેસીને આવેલા; લાકડું,

માટીનું ઢેકું (=રોડું) વગેરે હાથમાં રાખીને

દખાવતા (ઘસતા) અને દૂરથી ધ્યાવાવતા

હૃતની પાછળ (=હૃતની સાથે) વેદે જવું નહિ.

अहास्तचिन्तायचने नम्रे छिन्दति भिन्दति ॥ ૫ ॥

જુદાને પાવકં પિણ્ડાન્ વિતુષ્યો નિર્વપત્યપિ ।

સુત્તે મુક્કકચેડમ્યકે રુદ્યત્પ્રયતે તથા ॥ ૬ ॥

વૈદો દૂતા મનુષ્યાણામાગચ્છન્તિ મુમૂર્ષતામ્ ।

વેદ અમંગળ વિચાર કરતો હોય, અમંગળ

શબ્દ બોલતો હોય, નાગો હોય, કાપતો હોય,

ફોડતો હોય, અગ્નિમાં હોમ કરતો હોય,

પિતૃઓને પિંડ આપતો હોય, જાંઘતો હોય,

માધાના વાળ છૂટા રાખ્યા હોય, તેલ ચોળીને

બેઠો હોય, રોતો હોય કે અસ્વચ્છ (અપવિત્ર)

હોય તેવે વખતે મરનાર માણસોના હૃતો

વેદને તેડવા આવે છે (એવે વખતે આવેલા

દૂતવાળો દરદી મરી બચ છે.)

વિકારલામાન્યગુણે દેશે કાલેડથવા મિષ્ણુ ॥૭

દૂતમભ્યાગતં દષ્ટ્વા નાતુરં તમુપાચરેત્ ।

જે ભતનો રોગ દરદીને થયો હોય તે રોગના જેવા જ ગુણુવાળા પ્રદેશમાં કે સમયમાં દૂતને સામે આવેલો બેઈને વૈધે તે (=દૂતને મોકલનાર) દરદીના ઉપચાર કરવા નહિ.

(દા. ત. દરદીને કફથી તાવ વગેરે રોગ થયો હોય તો ઘી, પાણી વગેરે દ્રવની પાસેના પ્રદેશમાં કે અનુપ દેશમાં કે પરોઢમાં આવેલો દૂત અશુભ છે. પિત્તથી થયેલા રોગમાં અગ્નિ વગેરેથી તપેલા પ્રદેશમાં કે ખપેરે આવેલો દૂત અશુભ છે. વાયુથી થયેલા રોગમાં પરુષ, ધૂખા, રેતાળ, પથ્થરવાળા, કાંકરીવાળા વગેરે પ્રદેશમાં કે સાજે આવેલો દૂત અશુભ છે. ભિલટીઓ, મેહરોગ અને અતિસારના દરદીનો દૂત ભાંગેલા પુલ ઉપરથી આવે કે આવતાં પુલ ભાંગે તે અશુભ છે. રોગના દોષમાં કે રોગ-મા વધારો કરે એવા ગુણુવાળા પ્રદેશમાં કે એવે સમયે દૂત આવે તે અશુભ છે.)

સ્પૃશન્તો નામિનાસાસ્પકેશરોમનલદ્વિજાન ॥૮

ગુહાપૃષ્ઠસ્તમગ્રીવાજટરાનામિકાહગુલીઃ ।

કાર્પાસલુલસીલાસ્થિરુપાલમુશાલોપલમ્ ॥૯॥

માર્ગનીશૂર્પવૈલાન્તમસાક્ષારદશાનુપાન ।

રન્જૂપાનતુલાપાશમન્યદ્વા મગ્નવિચ્યુતમ્ ॥૧૦

તત્પૂર્વદર્શને દૂતા ઘ્યાહરન્તિ મરિષ્યતામ્ ।

દૂતો વૈધને પહેલી જ વાર જુએ તે વખતે (=પહેલી મુલાકાત વખતે) દૂતો વૈધને દરદીને સંદેશો કહેતા હોય તે વખતે, બે એ દૂતો કૂંટી, નાક, મો, વાળ, ફેવાડા, નખ, દાત, ગુલ્લ અંગ (ગુદા અને મૂત્રે દ્રિય), પીક, સ્તન, ડોક, ઉદર, અનામિકા આંગળી (=ચક્ષી આંગળી બેડેની આંગળી), રૂ, પરાળ વગેરે (=ઘાસ)ને ભૂંડો (ભૂંસુ), સીસું, ઢાડકું, ખોપરી, મુસળી (કે સામેલ), પથ્થર, સાવરણી, સૂપડું, વસ્ત્રને છડો, રખિયા, અંગારો (કે કોલસો), વસ્ત્રના છડાના રેસા (પૂંછડા), ધાનના છોડાં (ફાતરાં), દોરડું, બેડા (પગરખાં), ત્રાજવાં-

કાટલાં, ફાસો કે ભાંગેલુ કે પડી-આખરીને ટુકડેટુકડા થઈ ગયેલું' જે કંઈ ખીજું હોય-આટલી વસ્તુઓમાંથી કોઈ પણ વસ્તુને અડકતા-અડકતાં દૂતો બોલતા હોય, તો તે મરનાર માણસોના દૂતો બોલે છે (=દૂતો સંદેશો કહેતી વખતે આમાંની કોઈ વસ્તુને અડકે તો દરદી મરવાનો છે એમ સમજવું).

તયાઘર્ષરાત્રે મધ્યાહ્ને સન્વયયોઃ પર્વવાસરે ॥૧૧

પઘ્નીચતુર્થાનવમીરાહુકેતુદયાદિપુ ।

મરણીકૃત્તિકાડડશ્લેષાપૂર્વાડડાવૈવ્યનક્રાન્તે ॥

વળી અડધી રાતે, ખપેરે, જે સંધ્યાકાળે, પર્વને દિવસે; છક, ચોથ કે નોખને દિવસે, રાહુના કે કેતુના ઉદયકાળમાં (કુદરતના ઉત્પાત વખતે, વદિ ચૌદશને દિવસે) વગેરે સમયે, ભરણી, કૃત્તિકા, આશ્લેષા, પૂર્વા (=પૂર્વા ફાલ્ગુની, પૂર્વાષાઠા, પૂર્વાભાદ્રપદ), આર્દ્રા, મઘા અને મૂળ એટલાં નક્ષત્રોમાં આવેલા દૂતો મરનાર દરદીઓના દૂતો હોય છે (=એ નક્ષત્રોમાં ઘોલાવવા આવેલા દૂતો દરદીનું મરણ સૂચવે છે).

યસ્મિન્નથ દૂતે ભ્રુવતિ વાન્મયમાતુરસંશ્રયમ્ ।

પર્યેચિમિત્તમશુભં તં ચ નાનુવજેન્નિષ્ણુ ॥૧૩॥

દૂત વૈધને દરદી વિષે કહેતો હોય તે વખતે બે વૈધને અપશુકન થતા જણાય, તો વૈધે તે દૂતની પાછળ (=સાથે) જવું નહિ.

તથયા વિકલઃ પ્રેનઃ પ્રેતાલક્ષાર પ્વ વા ।

હિન્નં દગ્ધં વિનષ્ટં વા તદ્વાદીનિ વચ્ચાંસિ વા ॥૧૪

રસો વા કન્ટુકસ્તીવ્રો ગન્ધો વા કોળપો મહાન્ ।

સ્પર્શો વા વિપુલઃ ક્રૂરો યદ્વાડન્યદપિ તારદશમ્ ॥

તત્સ્વર્વમમિતો વાન્ન્યં વાન્ન્યકાલેડથવા પુનઃ ।

દૂતમભ્યાગતં દષ્ટ્વા નાતુરં તમુપાચરેત્ ॥૧૬॥

(ઉપરના શ્લોકમાં અપશુકનની વાત કરી તે અપશુકન કયાકયા છે તે હવે આ શ્લોકો-મા કહે છે.) તે (અપશુકન) નીચે પ્રમાણે છે:-જન્મથી જ યોછા અવયવવાળો માણસ, મડકું, મડદા જેવા અનુલેપ, વસ્ત્ર વગેરે અલંકારવાળો માણસ; કપાયેલી, ખગેલી (દાંતેલી) કે નાશ પામેલી વસ્તુ કે વ્યક્તિ, અથવા અશુક

વસ્તુ કે વ્યક્તિ કંપાઈ છે, બગી (દાઝી) છે કે નાશ પામી છે એ અર્થના શબ્દ, બહુ જલદ તીખો રસ (=અતિશય તીખી વસ્તુ), મડદાની ઉચ્ચ ગંધ, બહુ મુશ્કેલીથી સહન થઈ શકે એવો કૂર સ્પર્શ, અથવા એવું બીજું પણ જે કંઈ હોય તે બધું (=તેમાંથી કંઈ પણ) દૂત સંદેશો કહે તે પહેલા કે પછી અથવા દૂત સંદેશો કહેતો હોય તે વખતે દેખાય અથવા એ બધું દેખાતું હોય તે વખતે દૂત આવ્યો હોય, તે તે દૂત જે દરદી માટે આવ્યો હોય તે દરદીના ઉપચાર કરવા નહિ.

વૈદ્ય પૌતાને ઘેરથી નીકળે તે વખતના અને રસ્તામાં થતા શુકન અને અપશુકન

હાહાકન્દિતમુઠ્ઠમાક્રુદ્ધં સ્વલનં ક્ષુન્નમ્ ।
વહ્નાતપત્રપાદત્રધ્યસત્તં ધ્યસનીક્ષણમ્ ॥ ૧૭ ॥
ચૈત્યધ્વજાનાં પાત્રાણાં પૂર્ણાંતાં ચ તિમજ્જનમ્ ।
હતાનિપ્રથવાદાઘ્ચ દૂપણં મસ્મપાંસુભિઃ ॥ ૧૮ ॥
પથઃચ્છેદોઽહિમાર્જારંગોઘાસરઠવાનરૈઃ ।
દીતાં પ્રતિ દિશં વાચઃ કૂરાણાં મૃગવક્ષિણામ્ ॥
કૃષ્ણઘાન્યગુડોદ્ધિલ્લવણાસવર્ચમણામ્ ।
સર્પપાણાં વસાતૈલતૃણપદ્ધેન્ધનસ્ય ચ ॥ ૨૦ ॥
ક્ષીપ્રકૂરધ્વપાકાનાં જાલવાગુરયોરપિ ।
હૃદિતસ્ય પુરીપસ્ય પૃતિદુર્દશનસ્ય ચ ॥ ૨૧ ॥
નિઃસારસ્ય ધ્યવાયસ્ય કાર્પાસાદેરેરેરપિ ।
શયનાસનયાનાનામુચ્ચાનાનાં તુ દર્શનમ્ ॥૨૨॥
ન્યુઃજાનામિતરેપાં ચ પાત્રાદીનામશોભનમ્ ।

‘હાય, હાય’ એવા શબ્દ, રોકકળ, ખૂમ, ચીસ, ઠોકર વાગવી (=પડી જવું), છીંક; વૈદ્યના વસ્ત્ર, છત્રી અને બેડાને કંઈ આફત થાય (=જડે નહિ કે ફાટેપૂટે), મંકટમાં આવી પડેલા લોક નજરે પડે, મંદિરની ધબબો પડી (કે ડૂબી) બન્ય, ભરેલાં વાસણ પડી (કે ડૂબી) બન્ય, ‘મૂઓ’ એવા અનિષ્ટ શબ્દો જિએ અવાજે બોલાતા હોય, વૈદ્ય દરદીને ઘેર જતા હોય ત્યારે રસ્તામાં રખિયા કે ધૂળ વેરાય; સાપ, ખિલાડી, સાંઠો, ગરેળી (કે કાચડો), વાંદરાં એ પ્રાણીઓમાંનું કોઈ વૈદ્યના રસ્તામાં આડું ભેટરે; જે દિશામાં સૂઈ

હોય તે દિશામાંથી માંસ ખાનારાં પશુપંખી-એનો અવાજ આવે, કાણું ધાન, ગોળ, છાશ, લવણ, આસવ, ચામડું, સરસવ, વસા, તેલ, ઘાસ, કાદવ, બળતણ, નખુંસક, ઘાતકી, ચંડાળ, માછલાં પકડવાની બળ, હરણ પકડવાની બળ, ભિલટી, ઝાંઠો, ફુગંધ, ભયાનક દેખાવ, જેનો સાર (કસ, સત્ત્વ) કાઢી લીધો હોય એવી વસ્તુ, મૈથુન, ૩ વગેરે, દુશ્મન, ચતા (=પાયા જિયા રહે એ રીતે) પડેલા ખાટલા, આસનો (ખાટલા, ખાટ, ખાજક વગેરે) અને વાહનો; અને ભેંદાં પાડેલાં બીજાં વાસણો એટલામાંથી કંઈ પણ વૈદ્યને દરદીને ઘેર જતાં દેખાય તે અશુભ છે.

પુંસંજ્ઞાઃ પક્ષિણો વામાઃ સ્ત્રીસંજ્ઞા

દક્ષિણાઃ શુભાઃ ॥ ૨૩ ॥

પ્રદક્ષિણં લગમૃગા યાન્તો, નૈવં શ્વજમ્બુકાઃ ।

નર ભતિનાં નામવાળાં પક્ષી વૈદ્યની ડાબી ખાલુએ હોય, સ્ત્રીભતિનાં નામવાળાં પક્ષી વૈદ્યની જમણી ખાલુએ હોય, અને પક્ષીઓ અને મૃગવર્ગનાં પ્રાણીઓ વૈદ્યની ડાબી ખાલુ-એથી જમણી ખાલુએ જતા હોય તે શુભ છે; પણ કૂતરાં અને શિયાળ એવાં નથી (=વૈદ્યની ડાબી ખાલુથી જમણી ખાલુએ જતાં હોય તે શુભ નથી).

અયુગમાઘ મૃગાઃ શસ્તાઃ

મૃગવર્ગનાં પ્રાણીઓ એકી સંખ્યામાં હોય તે શુભ છે.

શસ્તા નિત્યં ચ દર્શને ॥ ૨૪ ॥

ચાપમાસમરદ્વાજનકુલચ્છાગવર્હિણઃ ।

ચાપ, ભાસ, ભરદ્રાજ, નોળિયો, બકરો અને મોર દેખાય તે સદા શુભ છે(=ડાબી કે જમણી ગમે તે ખાલુએ શુભ છે).

મશુમં સર્વયોલૂકધિલસરઠેક્ષણમ્ ॥ ૨૫ ॥

ધુવડ, ખિલાડી, ગરેળી (કે કાચડો), દેખાય તે બધી રીતે (=ડાબી કે જમણી ખાલુએ, એકી સંખ્યામાં કે બેકી સંખ્યામાં એમ બધી રીતે) અશુભ છે.

પ્રશસ્તાઃ કીર્તને કોલગોઘાદિશશજાહકાઃ ।

ન દર્શને ન ચિકિત્સે, વાનરક્ષાવતોઽન્યથા ॥ ૨૬ ॥

ભૂંડ, સાંઢો, સાપ, સસલું અને જ્યો વિષે વાત થતી હોય તો તે શુભ છે, પણ એ પ્રાણીઓ દેખાય કે એમનો અવાજ સંભળાય તે અશુભ છે; વાંદરું અને રીંછ એથી ભલટાં છે (=વાંદરાની અને રીંછની વાત થતી સંભળાય તે અશુભ છે, પણ એ ખંને પ્રાણીઓ દેખાય કે એમનો અવાજ સંભળાય તે શુભ છે).

ધનુરેન્દ્રં ચ લાલાટમશુભં, શુભમન્યતઃ ।
અગ્નિપૂર્ણાનિ પાત્રાણિ મિત્વાનિ વિશિલાનિ ચ ॥
સામું મેઘધનુષ્ય થાય તે અશુભ છે, પણ ખીજી દિશામાં થાય તે શુભ છે. દેવતાથી ભરેલાં વાસણુ ભાંગેલાં હોય અને ભડકાવિનાનાં (કે ઉપર આલવાના મેગરાવિનાનાં) હોય તે અશુભ છે.

દધ્યક્ષતાદિ નિર્ગચ્છદ્વક્ષ્યમાણં ચ મહ્નલમ્ ।
વૈદ્યો મરિપ્યતાં વેશમ પ્રવિશન્નેવ પડ્યાતિ ॥૨૮॥
વૈદ્ય મરનાર દરહીના ઘરમાં પેસે તે જ વખતે શ્વેક રલ્કેથી ડલ્કેમાં કહેલા શુભ શુકનની દહીં, ડાંગર વગેરે વસ્તુઓ દરહીના ઘરમાંથી ખહાર નીકળતી જુએ છે.

દૂતાઘસાધુ દ્વૃષ્ઠૈવં ત્યજેદાર્તમતોડ્યયથા ।
ફરુણાશુદ્ધસન્તાનો યક્ષતસ્તમુપાચરેત્ ॥ ૨૯ ॥
આવા (આગળ કહેવાઈ ગયેલા) અશુભ દૂત વગેરેને જોઈને વૈદ્યે દરહીને છોડી દેવો, પણ તેથી ઊંધુ જોઈને (=શુભ દૂત વગેરે જોઈને) દયાથી શુદ્ધ મનવાળા વૈદ્યે મહેનત લઈને તેના ઉપચાર કરવા.

રસ્તામાં કે દરહીના ઘરમાં પેસતાં વૈદ્યને થતા શુકન
દધ્યક્ષતેશ્ચુનિપ્પાવમિયક્ષુમ્વુસર્પિપામ્ ।
યાવકાક્ષનમૂક્ષારઘષ્ટાદીપસંગેઘ્નહામ્ ॥ ૩૦ ॥
દુર્વાદ્રિમસ્યમાંસાનાં લાજાનાં ફલમક્ષયોઃ ।
રક્તેમપૂર્ણકુમ્ભાનાં કન્યાયાઃ સ્પન્દનસ્ય ચ ॥૩૧॥
નરસ્ય વર્ધમાનસ્ય દેવતાનાં નૃપસ્ય ચ ।
શુક્લાનાં સુમનોચાલચામરામ્બરવાજિનામ્ ॥૩૨॥
શઙ્ગસાધુદ્વિજોષ્ણીપતોરણસ્વસ્તિકસ્ય ચ ।
ભૂમેઃ સમુદતાપાશ્ચ વહ્નઃ પ્રજ્વલિતસ્ય ચ ॥૩૩॥
મનોહસ્વાશ્વપાનસ્ય પૂર્ણસ્ય શકટસ્ય ચ ।

નૃમિર્ધેન્વાઃ સવત્સાયા વહવાયાઃ સ્ત્રિયા અપિ ॥
જીવજીવનુસારઙ્ગસારસપ્રિયવાદિનામ્ ।

હંસાનાં શતપત્રાણાં યદ્વસ્ત્રીકપશોસ્તથા ॥ ૩૫ ॥
રુચ્ચન્દ્રશંસિદ્વાર્થરોચનાનાં ચ દર્શનમ્ ।

ગન્ધઃ સુસુરમિર્ધર્ણઃ સુશુન્કલો મધુરો રસઃ ॥૩૬॥
ગોપતેરનુકૂલસ્ય સ્વનસ્તદ્વદ્વવામપિ ।

મૃગપક્ષિનરાણાં ચ શોભિનાં શોભતા ગિરઃ ॥૩૭॥
છત્રધ્વજપતાકાનામુરુક્ષેપળમમિષ્ટૃતિઃ ।

મેરીમૃદદ્ગશઙ્ગાનાં શબ્દાઃ પુણ્યાહનિઃસ્વનાઃ ॥૩૮॥
વેદાધ્યયનશબ્દાશ્ચ સુલો વાયુઃ પ્રદક્ષિણઃ ।

પથિ વેશમપ્રવેશે ચ વિચાદારોગ્યલક્ષણમ્ ॥ ૩૯ ॥
દહીં, ડાંગર, શેરડી, વાલ, ડાંગ, મધ, ઘી,

લાખ, અંજન, સોનાની ઝારી, ઘંટડી, દીવા, કમળ, પંચે, લીલાં માછલાં, લીલું માંસ, ડાંગરની ધાણી, ફળ, લાડ વગેરે ખાવાનું; રત્ન, હાથી,

ભરેલો ઘડો (બેડ), કન્યા (=નાની છોકરી), રથ, જેની ચડતી થતી જતી હોય એવો માણસ,

દેવો, રાજા, ધોળું ફૂલ, ધોળા વાળ, ધોળું ચમ્મર, ધોળું વસ્ત્ર, ધોળો ઘોડો, શંખ, સજ્જન, પ્રાણલુ, પાઘડી (કે ફેંટો), તોરણ (૧-

મકાનનું મુખ્ય ખારણું, ૨. તોરણ), સાથિયો, ચડાવવાળી જમીન (કે ટેકરા), સળગતો અગ્નિ, મનગમતું અન્નપાન, માણસોથી ભરેલું

ગાડ, વાછડા સાથે ગાય, વછેરા સાથે ઘોડી, ખાળક સાથે સ્ત્રી, જીવંતવક પક્ષી, સારંગ પક્ષી, સારસ પક્ષી, મીઠું ખોલનાર (અથવા

પ્રિયવાહી નામનું પક્ષી), હસો, કમળો, ખાંધેલું એક પશુ, રુચક નામનું ગળાનું ઘરેણું, ચાટણું

ધોળા સરસવ, કૂટશાંઠમલિ (=હલકી ભાતનાં શીમળાનું ઝાડ)-એટલું રસ્તામાં અને દરહીના

ઘરમાં પેસતાં વૈદ્યને દેખાય તે દરહી સાથે થવાનું લક્ષણ છે. ખૂબ મધમધતી સુવાસ, ખૂબ ધોળો રંગ, ગળપણ, અનુકૂળ (૧. શાંત, ૨-

વૈદ્ય જતો હોય તે દિશામાં જતા) આખલાનો અવાજ, એવી જ (=અનુકૂળ) ગાયોનો અવાજ;

સુંદર પશુ, પંખી અને માણસની સુંદર વાણી; છત્રી ભિલકે, ધનપતાકા ફરકાવવામાં આવે,

સ્તુતિ (કે આરતી); નગારું, મૃદંગ અને

શંખના અવાજ; પુણ્યાહવાચન લલુવાના અવાજ, વેદ લલુવાના અવાજ, ડાબી ખાલુથી જમણી ખાલુ તરફ વાતો સુખ આપે એવો પવન—એ અધુ' વેધ દરદીને ઘેર જતો હોય ત્યારે, રસ્તામાં કે વેધ દરદીના ઘરમાં પેસે તે જ વખતે થાય, તે તે દરદી સાથે થવાયું લક્ષણ છે એમ સમજવું.

દ્યુક્તં દૂતશક્તુનં

આટલા દૂતના શુકન કલા.

સ્વપ્રાનુર્ધ્વં પ્રચક્ષતે ।

હવે પછી સ્વપ્રાં કહેશે.

સ્વપ્રાંના શુકન

સ્વમે મઘં સહ પ્રેતૃયઃ પિવન્ કૃપ્યતે શુના ॥૪૦॥
સ મન્યો મૃત્યુના શીત્રં જગ્નરૂપેણ નીયતે ।

સ્વપ્રમા મરેલા માણસો સાથે દાડ પીતા-
જે માણસને સ્વપ્રમા કૂતરું તાણું છે, તે માણસને તાવના રૂપમાં આવેલું મૃત્યુ તરત ઝડપી બન્ય છે (=તાવથી મરી બન્ય છે).

રક્તમાલ્યવપુર્વલ્લો યો હસન્ દ્વિયતે લ્હિયા ॥૪૧॥
સોડછપિત્તેન

જે માણસને એલું સ્વપ્ર આવે કે પોતે લાલ માળા પહેરી છે, લાલ શરીર છે, લાલ કપડાં પહેર્યાં છે અને પોતે હસતો હોય છે, ત્યારે સ્ત્રી પોતાને (માણસને) ઉપાડી બન્ય છે, તે માણસને રક્તપિત્ત રોગના રૂપમાં આવેલું મૃત્યુ તરત ઝડપી બન્ય છે.

મહિપશ્વરાહોર્ગદર્શનઃ ।

યઃ પ્રયાતિ દિશં યામ્યાં મરણં તમ્ય યદ્દમ્બા ॥૪૨

જે માણસ સ્વપ્રમાં પાડો, કૂતરું, ભુંડ, જાંટ અને ગધેડા સાથે યમની (=દક્ષિણ) દિશામાં આલી નીકળે છે, તેનું ક્ષયરોગથી મરણ થાય છે.

લતા કળ્ટકિની વંશસ્તાલો વા હૃદિ જાયતે ।

યસ્ય તસ્યાનુ ગુલ્મેન

જે માણસના હૃદયમાં સ્વપ્રમાં કાંટાવાળી લતા (=વેલ), વાંસ કે તાંડુ આડ ભીગે છે, તે તરત ગોળાના રોગથી મરે છે.

યસ્ય વદ્ધિમનચિપ્મ ॥૪૩॥

જુહતો ઘૃતસિક્કમ્ય નમ્સ્યોરસિ જાયતે ।

પશં સ નશ્યેત્કુષ્ઠેન

સ્વપ્રમાં ભડકાવિનાના અગ્નિમાં હોમ કરતા, ઘી ચોપડેલા અને નાગા એવા જે માણસની છાતીમાં કમળ ભીગે છે, તે કુષ્ઠ (=આમડીના રોગ)થી મરે છે.

ચન્ડાલિઃ સહ યઃ પિવેત્ ॥૪૪॥

સ્નેહં બહુવિધં સ્વમે સ પ્રમેહેણ નશ્યતિ ।

જે માણસ સ્વપ્રમાં ચંડાળો સાથે અનેક બતને સ્નેહ પીએ તે પ્રમેહ રોગથી મરી બન્ય છે.

ઉન્માદેન જલે મજ્જેઘો નૃત્યન્ રાક્ષસઃ સહ ॥૪૫

જે માણસ સ્વપ્રમાં રાક્ષસો સાથે નાચતાં-નાચતાં પાણીમાં ડૂબી બન્ય તે ગાંડપણથી મરે છે. અપસ્મારેણ યો મન્યો નૃત્યન્ પ્રેનેન નીયતે ।

જે માણસ સ્વપ્રમાં નાચતો હોય ત્યારે એને ભૂત લઈ બન્ય છે, તે વાઈના રોગથી મરે છે.

યાનં હરોષ્ટ્રેમાર્જારકપિશાદૂલસૂકૃરઃ ॥૪૬॥

યસ્ય પ્રેતઃ ગ્ગાલૈર્વા સ મૃત્યોર્વર્તતે મુષે ।

જે માણસ સ્વપ્રમાં ગધેડુ, જાંટ, ખિલાડી, વાંદરુ, વાઘ, હુક્કર, ભૂત (કે મડદાં) કે શિયાળ ઉપર સવારી કરે છે, તે મોતના મોમાં હોય છે.

અપૂપશાકુલીર્જગ્ન્યા વિષુદ્ધસ્તદ્ધિધં વમન્ ॥૪૭॥
ન જીવતિ

જે માણસ સ્વપ્રમાં રોટલા, રોટલી અને ઘૂંચરા ખાઈને બગ્યા પછી એવી જ (=રોટલા રોટલી અને ઘૂંચરાની જ) ભિલટી કરે છે, તે માણસ જીવતો નથી.

અક્ષિરોગાય સૂર્યેન્દુગ્રહણેક્ષણમ્ ।

સ્વપ્રમાં જે માણસ સૂર્યનું કે ચંદ્રનું ગ્રહણ થતું જુએ છે, તેને આંખનો રોગ થાય છે.

સૂર્યાચન્દ્રમસોઃ પાતદર્શનં દ્વિવિનાશનમ્ ॥૪૮॥

જે માણસને સ્વપ્રમાં સૂર્ય અને ચંદ્ર (આકાશમાંથી) પડતા દેખાય છે, તે આંખનો થાય છે.

મૂર્ધ્નિ વંશલતાદીનાં સમ્ભવો વયસાં નથા ।

નિલયો મુણ્ડતા કાકઘૃષ્ટાદૈઃ પરિવારણમ્ ॥૪૯॥

તથા પ્રેતપિશાવસ્ત્રીદ્રવિદાન્નગવાશ્નૈઃ ।

સક્લો વેત્રલતાવંશત્વળકણ્ઠકસક્લટે ॥૫૦॥
 શ્વભ્રમશાનશાયનં પતનં પાંસુમસ્મનોઃ ।
 મજ્જનં જલપક્વાદૌ શીત્રેણ સ્ત્રોતસા હૃતિઃ ॥૫૧॥
 નૃત્યવાદિત્રગીતાતિ રક્તસ્રગ્વલ્લધારણમ્ ।
 વયોક્લૃષ્ટિરભ્યક્લો વિવાહઃ શ્મશ્રુકર્મ ચ ॥૫૨॥
 પક્વાક્લોહમયાશઃ પ્રઠર્જનવિરેચને ।
 હિરણ્યલોહ્યોર્લભઃ કલિર્વન્ધપરાજયો ॥૫૩॥
 ઉપાનયુગનાશશ્ચ પ્રપાતઃ પાદચર્મણોઃ ।
 હૃપોં મૃશં પ્રકુપિતં પિતૃભિશ્ચાવભર્ત્સનમ્ ॥૫૪॥
 પ્રદીપગ્રહનક્ષત્રદન્તદૈવતચક્ષુષામ્ ।
 પતનં વા વિતાશો વા, મેદનં પર્વતસ્ય ચ ॥૫૫॥
 કાનને રક્તકુસુમે પાપકર્મનિવેશને ।
 ચિતાન્ધકારસમ્પ્રાયે જનન્યાં ચ પ્રવેશનમ્ ॥૫૬॥
 પાતઃ પ્રાસાદશૈલાદર્મેત્સ્યેન ઘસનં તથા ।
 કાપાયિણામસૌમ્યાનાં નજ્ઞાનાં

દળ્પચારિણામ્ ॥૫૭॥

રક્તાક્ષાણાં ચ કૃષ્ણાનાં દર્શનં જાતુ નેવ્યતે ।

સ્વપ્રમાં માથે વાંસ, વેલા વગેરે ભિગે; માથામાં પક્ષીઓનો માળો, મૂંડાવેલું માથું, કાચડા, ગીધ વગેરે વીંટળાઈ વળે; શૂત, પિશાચ, સ્ત્રી, દ્રવિડ કોકો, આંધ્ર દેશના કોકો અને ગાયને ખાનારા કોકો વીંટાઈ વળે; નેતર, લતા, વાંસ, ઘાસ અને કાંટાથી ભરચક જગ્યાએ ભરાઈ પડવું (રસ્તે ન જડવે); ધરામાં (ભિંડા ખાડામાં) સૂવું, શ્મશાનમાં સૂવું, ધૂળમાં કે રખિયામાં પડી જવું; પાણી, કાઠવ વગેરેમાં ડૂબવું; ભેરથી વહેતાં ઝરણામાં તણાઈ જવું; નાચ, વાજિત્ર, ગાયન, રાતી માળા પહેરવી, રાતાં કપડાં પહેરવાં, ઉમ્મર વધી જાય, શરીર વધી જાય, અભ્યંગ, લક્ષ, દાઢીમૂછની ઢબમત, રાંધેલું ધાન, સ્નેહ અને દારૂ ખાવાંપીવાં, ભિલટી થવી, ઝાડા થવા, સોનું મળે, લોહું મળે, તકરાર થાય, અંધન થાય (=જેલ વગેરેમાં પુરાય), હાર થાય, બેડાની બેડોના નાશ થાય (=એક બેડો ખોવાઈ જાય), બેડા પગમાંથી નીકળીને ભિછળીને આગળ પડે, ખડું હરખ થાય, ચિડાચેલા પિતૃઓ કપડો આપે; દીવો, શ્રદ્ધ, નક્ષત્ર, દાંત, દેવતા અને આંખ-એ

છ વાનાં પડે કે નાશ પામે; પર્વત ભેદાય, રાતા ફૂલવાળા જંગલમાં પેસવું, જ્યાં પાપકર્મ થતું હોય એવા મકાનમાં પેસવું, ચિતામાં પેસવું, અંધકારથી ભરેલી જગ્યામાં પેસવું, મામાં પેસવું (=માના શરીરમાં પાછા દાખલ થઈ જવું); મહેલ, પર્વત વગેરે પરથી પડવું; માછલી (માણુસને) ગળે, ભગવાં વસ્ત્રવાળાને બેવા, ઉંચ માણુસાને બેવા, નાગાને બેવા, હાથમાં લાકડી હોય એવાને બેવા, લાલ આંખોવાળાને બેવા અને કાળાને બેવા-સ્વપ્રમાં આટલું બને તે ઇચ્છવા જેવું નથી.

કૃષ્ણા પાપાનનાચારા દીર્ઘકેશનલસનની ॥૫૮॥
 વિરાગમાહ્યવસના સ્વપ્ને કાલનિશા મના ।

સ્વપ્રમાં કાળી, પાપી મોંવાળી, પાપી વર્તનવાળી, લાંબા વાળવાળી, લાંબા દાંતવાળી, લાંબાં સ્તનવાળી, ફટકી ગયેલા રંગનાં માળા અને વસ્ત્રવાળી સ્ત્રી કાળરાત્રિ સમાન છે એવું માનવામાં આવે છે.

ભયંકર સ્વપ્નોર્થ કારણ

મનોવહાનાં પૂર્ણત્વાત્મનોસાં પ્રયત્નમલેઃ ॥૫૯॥
 દશ્યન્તે દારુણાઃ સ્વપ્ના રોગી યૈર્થતિ પજ્ઞતામ્ ।
 ઘરોગઃ સંશયં પ્રાપ્ય કશ્ચિદેવ વિમુચ્યતે ॥૬૦॥

મનને વહન કરનારાં સ્ત્રોતો (=આસ કરીને હૃદયમાં રહેલાં સ્ત્રોતો) બળવાન દોષોથી પુરાઈ જાય છે, ત્યારે ભયંકર સ્વપ્નો દેખાય છે. એ ભયંકર સ્વપ્નોથી રોગી મરી જાય છે અને સાબ માણુસની જિંદગી માટે વહેમ પડીને એમાંથી કોઈકે જ બચે છે.

સાત જાતનાં સ્વપ્ન

દૃષ્ટઃ શ્રુતોડનુમૂનશ્ચ પ્રાર્થિતઃ કલ્પિતસ્તથા ।
 માવિકો દોષવજ્ઞેતિ સ્વપ્નઃ સત્તવિષ્ઠો મતઃ ॥૬૧॥
 સ્વપ્ન સાત જાતનાં છે એમ મનાય છે. દૃષ્ટ, શ્રુત, અનુભૂત, પ્રાર્થિત, કલ્પિત, ભાવિક અને દોષજ.

(દૃષ્ટ સ્વપ્ન-જાગતાં જે બેયું હોય તે ભિંધમાં સ્વપ્નરૂપે દેખાય તેને દૃષ્ટ સ્વપ્ન કહે છે. શ્રુત સ્વપ્ન-જાગતાં જે સાંભળ્યું હોય તે ભિંધમાં સ્વપ્નરૂપે દેખાય તેને શ્રુત સ્વપ્ન કહે છે. અનુ-

સૂત સ્વપ્ન-ભગતાં જે અનુભવ્યુ હોય તે જિંઘમાં સ્વપ્નરૂપે દેખાય તેને અનુભૂત સ્વપ્ન કહે છે. પ્રાર્થિત સ્વપ્ન-ભગતાં અમુક વસ્તુઓ ભેઈ, સાંભળી કે અનુભવીને એ વસ્તુઓ માટે મનથી ઝંખના કરી હોય તે જ પ્રમાણે જિંઘમાં સ્વપ્નમાં તે વસ્તુઓની ઝંખના થતી અનુભવાય તેને પ્રાર્થિત સ્વપ્ન કહે છે. કલ્પિત સ્વપ્ન-ભગતાં જે વસ્તુઓને ભેઈ ન હોય, સાંભળી ન હોય, અનુભવી ન હોય કે ઝંખી પણ ન હોય પણ મરજી મુજબની કલ્પનાઓ કરીને જ ઉપભવી કાઢી હોય એવી વસ્તુઓ (કે વ્યક્તિઓ અને પ્રસંગો) જિંઘમાં સ્વપ્નમાં દેખાય, તેને કલ્પિત સ્વપ્ન કહે છે. ભાવિક સ્વપ્ન-જિંઘમાં સ્વપ્નમાં જે બેયુ હોય તે સ્વપ્ન પૂરું થયા પછી ભગ્યા પછી બને તેને (એ સ્વપ્નને) ભાવિક સ્વપ્ન કહે છે. દોષજ સ્વપ્ન-વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષના પોતપોતાના શુભને અનુરૂપ સ્વપ્ન આવે તેને દોષજ સ્વપ્ન કહે છે. (બુઓ. શા. ૩/૮૮,૯૩, ૧૦૨)

ક્યાં સ્વપ્ન ફળતાં નથી ?

તેષ્વાઘા નિષ્ફલાઃ પશ્ચ યથાસ્વપ્નકૃતિર્દિવા ।
ચિસ્મૃતો દીર્ઘસ્વોડતિ

તેમાંથી પહેલાં પાચ (=દષ્ટ, શ્રુત, અનુ-ભૂત, પ્રાર્થિત અને કલ્પિત) સ્વપ્નો, પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણેનાં (=દોષજ) સ્વપ્ન, દહાડે આવેલુ સ્વપ્ન, ભૂલી જવાયેલુ સ્વપ્ન, ખડુ જ લાંબુ સ્વપ્ન અને ખડુ જ દૂંકું સ્વપ્ન ફળતાં નથી (=શુભ કે અશુભ કરતાં નથી).

કથું સ્વપ્ન ક્યારે અને કેટલું ફળ ?

પૂર્વરાત્રે ચિરાત્ફલમ્ ॥ ૬૨ ॥

દષ્ટઃ કપોતિ તુચ્છં ચ

પહેલી રાતે આવેલું દષ્ટ સ્વપ્ન ખડુ લાંબે વખતે અને થોડું ફળે છે.

ગોલમં તદર્હમહત્ ।

નિદ્રયા વાડનુપહતઃ પ્રતીપૈર્વચ્નૈસ્તયા ॥ ૬૩ ॥

ગાથા છુટવાને વખતે (=સવારે પો ફાટતાં) આવેલું દષ્ટ સ્વપ્ન એ ને એ જ દિવસે મોટું ફળ (શુભ કે અશુભ) આપે છે; તેમ જ જે

દષ્ટ સ્વપ્ન આવ્યા પછી જિંઘ ન આવી હોય તથા જે દષ્ટ સ્વપ્ન બેયા પછી સ્વપ્નથી વિરુદ્ધ ભતના બેલ ન સાંભળ્યા હોય તે દષ્ટ સ્વપ્ન તે ને તે જ દિવસે મોટું ફળ આપે છે.

અશુભ સ્વપ્નનેા ઉતાર

યાતિ પાપોડ્ભવફલતાં દાનહોમજપાદિમિઃ ।

દાન, હોમ, જપ (+ધ્યાન, નિયમ) વગેરે કરવાથી અશુભ સ્વપ્ન ઓછુ ફળ આપે છે.

સ્વપ્નતુ ફળ ક્યારે બદલાઈ જાય ?

અકલ્યાણમપિ સ્વપ્નં દષ્ટ્વા તત્રૈવ યઃ પુનઃ ॥૬૪॥
પશ્યેત્સામ્યં શુભં તસ્ય શુભમેવ ફલં ભવેત્ ।

અશુભ સૂચવનારું સ્વપ્ન આવ્યા પછી તરત જ પાછુ જેને શુભ સૂચવનારું સૌમ્ય સ્વપ્ન (શ્લોક ૬૫ થી ૭૦) આવે, તેને શુભ ફળ જ મળે છે. (તે જ પ્રમાણે શુભ સ્વપ્ન આવ્યા પછી તરત જ જેને અશુભ સ્વપ્ન આવે છે તેને અશુભ ફળ જ મળે છે.)

(સ્વપ્ન જે ભતનાં છે. કેટલાંક સ્વપ્ન ચોક્કસ ફળે છે, કેટલાંક સ્વપ્ન ફળે કે નહિ તે ચોક્કસ હોતુ નથી. શ્લોક ૪૦ થી ૪૮વાળાં સ્વપ્ન ચોક્કસ ફળે છે. શ્લોક ૪૮ થી ૬૦ સુધીનાં સ્વપ્ન ફળે કે ન પણ ફળે તેમાં ચોક્કસ ફળ એવાં સ્વપ્નતુ ફળ ફેરવી શકાતુ નથી, પણ અચોક્કસ ફળવાળા સ્વપ્નતુ ફળ ફેરવી શકાય છે.)

સૌમ્ય સ્વપ્નો

દેવાન્ દિવાન્ ગોશુપમાન્

જીરતઃ સુહૃદો નૃપાન્ ॥ ૬૫ ॥

સાધૂન્ યશસ્વિનો વદ્ધિ-

મિદ્ધે સ્વચ્છાન્ જલાશયાન્ ।

કન્યાઃ કુમારકાન્ ગૌરાન્

શુક્લવહ્નાન્સુતેજસઃ ॥ ૬૬ ॥

નરાશનં દ્વોતતનું સમન્તાદ્ધિરોક્ષિનમ્ ।

યઃ પશ્યેલ્લભતે યો વા છત્રાદશંવિપામિયમ્ ॥ ૬૭ ॥

શુક્લાઃ સુમનસો વલ્લમમેધ્યાલેપનં ફરમ્ ।

શૌભપ્રાસાદસફલવૃક્ષાસિંહનરવિપાન્ ॥ ૬૮ ॥

આરોહેદ્વાશ્વયાનં ચ, તરેન્નદહદોદધીન્ ।

પૂર્વોત્તરેણ ગમનમગમ્યાગમનં મૃતમ્ ॥ ૬૯ ॥

સમ્પ્રાધાન્નિઃસ્તિર્દૈત્રૈઃ પિતૃમિથ્યામિનન્દનમ્ ।

રોદન પતિતોઘ્યાતં દ્વિપતાં ચાવમર્દનમ્ ॥૭૦॥
યસ્ય સ્યાદાયુરારોગ્યં વિત્તં યદુ ચ સોઽશ્રુતે ।

જે માણસ સ્વપ્નમાં દેવોને, પ્રાહ્લણોને, ગાયોને, આખલાને (કે બળદોને), જીવતા મિત્રોને, રાત્રીઓને, સારા માણસોને, નામાંકિત માણસોને, સળગતા અગ્નિને, સ્વરૂપ જળાશયોને, નાની છોકરીઓને, નાના છોકરાઓને, ગારા માણસોને, ધોળાં વસ્ત્ર પહેરેલાં માણસોને, ખડુ તેજસ્વી માણસોને અને દેદીપ્યમાન શરીરવાળા, ચારે ખાલુએ ઘોડીથી ખરડાયેલા શરીરવાળા રાક્ષસને જુએ છે અથવા જે માણસને સ્વપ્નમાં છત્રી, ચાટકું, ઝેર, માંસ, ધોળાં કૂલ, ધોળું વસ્ત્ર, છાણ કે નરકથી ખરડાયેલી વસ્તુ અને ફળ મળે છે, જે માણસ સ્વપ્નમાં ચવત, ચૂડેલ, ફળવાળું ઝાડ, સિંહ, માણસ અને હાથી ઉપર ચઢે અને બળદગાડી કે ઘોડાગાડીમાં ઘસે, જે માણસ સ્વપ્નમાં મોટી નદી, પાણીના ભિંડા ધરા અને સમુદ્રને તરે, જે માણસ સ્વપ્નમાં ઈશાન ખૂણા તરફ જાય, મા વગેરે ન ભોગવવા જેવી સ્ત્રી સાથે સ્વપ્નમાં સંબોગ થાય, જે માણસ સ્વપ્નમાં સંકટમાથી ભિગરી જાય, જેને સ્વપ્નમાં દેવો અને પિતૃઓ શાખાશી આપે, જે સ્વપ્નમાં રુવે, પડીને પાછો ભિઠે, જેના શત્રુઓ (રણમાં, લડાઈમાં) રોળાઈ જાય તે માણસ પુષ્કળ આવરદા, આરોગ્ય અને ધન ભોગવે છે.

આરોગ્ય ઓટલે શું ?

મહાલાચારસમ્પન્નઃ પરિવારસ્તથાઽઽનુરઃ ॥૭૧॥

શ્રદ્ધધાનોઽનુકૂલચ પ્રભૂતદ્રવ્યસમ્પ્રહઃ ।
સત્ત્વલક્ષણસંયોગો ભક્તિવેદ્યદ્વિજાતિપુ ॥૭૨॥
ચિકિત્સાયામનિવેદસ્તદારોગ્યસ્પ લક્ષણમ્ ।

આસપાસનાં માણસો શુભ (=પવિત્ર) આચરણવાળાં હોય, દરદી પેતે અમુક ઉપાયથી મટશે એવી શ્રદ્ધાવાળો અને અનુકૂળ હોય, જરૂરી દ્રવ્યોના પુષ્કળ સંગ્રહ હોય, સત્ત્વ ગુણનાં લક્ષણોનો સંયોગ થયો હોય, વેધ અને પ્રાહ્લણો તરફ ભક્તિભાવ હોય, ચિકિત્સા ખાખતમાં ઉત્સાહ ભાંગી ન પડ્યો હોય એ આરોગ્યનું લક્ષણ છે.

(સત્ત્વગુણનાં લક્ષણ-નિર્ભળતા, જ્ઞાન, આરોગ્ય વગેરે.)

આને શારીરસ્થાન કહેવાતું કારણ

દત્યત્ર જન્મમરણં યતઃ સમ્યગુદાહતમ્ ॥૭૩॥

શરીરસ્ય તતઃ સ્થાનં શારીરમિદમુચ્યતે ॥૭૩ઃ

અહીં (આ શારીરસ્થાનમાં) શરીરનાં જન્મ અને મરણ વિષે સારી રીતે (વિગતવાર) કહેવામાં આવ્યું છે, તેથી આ સ્થાનને શારીર-સ્થાન કહ્યું છે.

(આમ તો આખો આયુર્વેદ શરીર સાથે સંબંધ ધરાવે છે; છતાં પણ આ શારીરસ્થાનમાં ખુદ જન્મ (અ. ૧ થી ૪) અને મરણ (અ. ૫, ૬) વિષે વિચાર કરેલા હોવાથી આ સ્થાનમાં શરીર મુખ્ય હોવાથી આને શારીર-સ્થાન કહ્યું છે.)

દ્રવ્યશાસ્ત્રદયે સૂત્રસ્થાને દ્વિતીયે શારીરસ્થાને

દૂતાદિવિજ્ઞાનીયો નામ પઠ્યોઽધ્યાયઃ ॥૨॥

અષ્ટાંગહૃદય

નિદાનસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો

હેતુ (=નિદાન,) લિંગ (=લક્ષણ) અને ઔષધ (=ચિકિત્સા) એ ત્રણ સ્કંધ (=વિભાગ) આયુર્વેદનાં લક્ષણ છે. એ ત્રણેનું સૂત્રસ્થાનમાં સૂચન કર્યું. પછી હેતુ, લિંગ અને ઔષધના આધારરૂપ શરીરની ઉત્પત્તિ વગેરે કહેવા માટે શારીરસ્થાન લખ્યું. પછી શરીરરૂપી આધારને આધારે થતા રોગનાં હેતુ, લિંગ અને ઔષધ કહેવા માટે નિદાનસ્થાન અને ચિકિત્સાસ્થાન લખ્યાં છે. હેતુ અને લિંગ ઉપરથી રોગ પારખ્યા મિવાય ઔષધ ઠરી શકાય નહિ, તેથી પહેલા નિદાનસ્થાન અને પછી ચિકિત્સાસ્થાન એવો ક્રમ રાખ્યો છે. તેમાંયે બધા રોગોનું સામાન્ય કારણ બણવાની પહેલી જરૂર હોવાથી પહેલા અધ્યાય 'સર્વરોગનિદાન'નો રાખ્યો છે.

અથાતઃ સર્વરોગનિદાનં ઘ્યારયાસ્યામઃ ।

इति ह साहसुरात्रेयाद्यो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે બધા રોગનું સામાન્ય કારણ સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

‘રોગ’ અર્થના શબ્દો

रोगः पाप्मा ज्वरो व्याधिर्विकारो दुःखमामयः ।

यक्ष्मातङ्गगदात्रावाः शब्दाः पर्यायवाचिनः ॥૧॥

રોગ, પાપ્મા, જ્વર, વ્યાધિ, વિકાર, દુઃખ, આમય, યક્ષ્મા, આતંક, ગદ અને આબાધ એ પર્યાયવાચક (=એક જ અર્થના) શબ્દો છે. (એ બધા શબ્દોનો અર્થ ‘રોગ’ છે.)

રોગ પારખવાનાં સાધન

निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ।

सम्प्रतिश्चेति विद्वानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ॥

નિદાન (રોગ થવાનું કારણ), પૂર્વરૂપો (શ્લોક ૩, ૩૩, ૪), રૂપો (શ્લોક ૫), ઉપશય (શ્લોક ૫૩થી ૬૩) અને સંગ્રાપ્તિ (શ્લોક ૭૩થી ૧૧) એ રોગ પારખવાનાં પાંચ પ્રકારનાં સાધન છે.

‘નિદાન’ અર્થવાળા બીજા શબ્દો

निमित्तहेत्वापत्तनप्रत्ययौत्वानकारणैः ।

निदानमाहुः पर्यायैः

નિમિત્ત, હેતુ, આપત્તન, પ્રત્યય, ઉત્થાન, કારણ એટલા શબ્દોનો અર્થ નિદાન (=રોગનું કારણ) થાય છે. એ શબ્દોથી ‘નિદાન’ કહે છે (=એ શબ્દો વપરાય ત્યારે ‘નિદાન’ અર્થ કરવો).

‘પૂર્વરૂપનું’ લક્ષણ

प्राग्रूप येन लक्ष्यते ॥ ૩ ॥

उपित्सुरामयो दोषविशेषेणानघिष्ठितः ।

અમુક દોષ કે દોષો કોઈ રોગનો કબજે લે તે પહેલાં થતાં બે લક્ષણોથી અગાઉથી એવું બણી શકાય કે એ રોગ થવાનો છે તે લક્ષણો એ રોગનું પૂર્વરૂપ છે. (દા. ત. નિ. ૨/૬થી ૯૩માં ગણાવેલાં લક્ષણો થાય છે તે ઉપરથી અમુક દોષને ક્ષીધે તાવ આવશે એવું અગાઉથી કહી શકાતું નથી; કારણ કે તે વખતે તાવ આણનાર દોષે રોગનો કબજે ક્ષીધેલો હોતો નથી, પણ એ લક્ષણો ઉપરથી એટલું તો કહી શકાય છે કે તાવ આવશે, બીજે કોઈ રોગ નહિ થાય.)

लिङ्गमव्यक्तमल्पमाद्याधीनां तद्यथायथम् ॥ ૪ ॥

રોગીનાં ચોત્તરોપાતાનાં લક્ષણ થોડાં ઢોવાથી (=ખરાખર બેરમાં આવેલાં ન ઢોવાથી) જે અસ્પષ્ટ લક્ષણ થાય તેને તે તે રોગનું પૂર્વરૂપ કહે છે.

તદેવ દ્યક્તતાં યાતં રૂપમિત્યભિધીયતે ।
સંસ્થાનં દ્યક્તનં લિહ્નં લક્ષણં ચિદ્રમાહુતિઃ ॥૫॥

એ જ પૂર્વરૂપ વ્યક્ત થાય (=દોષ આગળ પડીને પૂર્વરૂપનો કબજો લઈ લે) તેને (રોગનું) રૂપ (=સ્વરૂપ), સંસ્થાન, વ્યંજન, લિંગ, લક્ષણ, ચિહ્ન અને આકૃતિ કહે છે.

ઉપશય એટલે શું ?

हेतुव्याधि विपर्ययस्त्वविपर्ययसार्थकारिणाम् ।

औपचात्रविहारणामुपयोगं सुखावहम् ॥ ६ ॥

विद्यादुपशयं ध्याये: स हि सात्म्यमिति स्मृत: ।

રોગનો હેતુ (=કારણ) થી વિરુદ્ધ, રોગથી વિરુદ્ધ અને (રોગનું શમન કરવારૂપી) વિરુદ્ધ કાર્ય કરે એવાં જે ઔષધ, આહાર અને વિહારનો ઉપયોગ કરવાથી અમુક રોગમાં સુખ થાય તે ઔષધ, આહાર અને વિહારને તે રોગનો ઉપશય બલુવે. એ ઉપશયનું જ શાસ્ત્રમાં રોગનું સાત્મ્ય (વ્યાધિસાત્મ્ય) એવું બીજું નામ છે. (આ શ્લોકે ખરાખર સમજવા માટે જુઓ. સૂ. ૮/૨૨થી ૨૪.)

અનુપશય એટલે શું ?

विपरीतोऽनुपशयो ध्याय्यसात्म्याभिसंज्ञित: ॥

એનાથી ભેદાને (=અમુક રોગમાં જે આહાર, વિહાર અને ઔષધથી એ રોગ વધી પડે, દુઃખ થાય તે આહાર, વિહાર અને ઔષધને) અનુપશય કહે છે. અનુપશયનું બીજું નામ વ્યાધ્યસાત્મ્ય (રોગનું અસાત્મ્ય, રોગને માફક ન આવે તે) છે.

સંપ્રાપ્તિનું લક્ષણ

यथादुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता ।

निर्वृत्तिरामयस्यासा सम्प्राप्तिर्जातिरागति: ॥ ૮ ॥

(દરેક રોગમાં) દોષ કેવી રીતે ખગડીને અને એ ખગડેલો દોષ કેવી રીતે શરીરમાં પ્રસરીને તે તે રોગ કરે છે એ દોષ ખગડવાની અને પ્રસરવાની રીતને સંપ્રાપ્તિ, ભતિ અને આગતિ

કહે છે.

(ઢા. ત. નિ. ૨/૩થી ૫માં દોષ કેવી રીતે એટલે શાનાથી ખગડીને અને ખગડ્યા પછી કેવી રીતે પ્રસરીને અને પ્રસરતાંપ્રસરતાં શું શું કરીને છેવટે તાવ આણું છે તે કહ્યું છે, માટે એ હકીકતને તાવની સંપ્રાપ્તિ કહે છે.)

સંપ્રાપ્તિના ભેદ

सह्याविकल्पप्राधान्यकालविशेषत: ।

सा भिद्यते, यथाऽत्रैव वक्ष्यन्तेऽष्टौ वरा इति ॥

રોગણાં સમવેનાતાં વિકલ્પેણઽશાંશકલ્પના ।

स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां ध्याये:

પ્રાધાન્યમાદિશેત્ ॥ ૧૦ ॥

हेत्वादिक्त्वास्वयंविपर्ययलायलविशेषणम् ।

नक्तदिनर्तुमुक्तशिष्यचिकालो यथामलम् ॥ ૧૧ ॥

સંખ્યા, વિકલ્પ, પ્રાધાન્ય, ખલ અને કાલ એ પાંચના વિશેષપણાને લીધે એના (=સંપ્રાપ્તિના) પાંચ ભેદ છે. જેમ કે અહીં જ (=આ નિદાનસ્થાનમાં જ અધ્યાય ૨ શ્લોક ૨૩માં) કહેવામાં આવશે કે તાવ આડ છે. વિકલ્પ એટલે ભેગા થયેલા દોષોની અંશાંશકલ્પના (ભેગા થયેલા દોષોની) સ્વતંત્રતા અને પરતંત્રતા ઉપરથી રોગનું પ્રધાનપણ (અને અપ્રધાનપણ) કહેવું. હેતુ વગેરે (હેતુ, પૂર્વરૂપ, રૂપ, ઉપશય અને અનુપશય)ના સંપૂર્ણપણા અને અધૂરાપણાને લીધે રોગનાં ખળ અને અખળની વિશિષ્ટતા થાય છે. રાતના અંશ (પહર), દિવસના અંશ (પહર), વરસના અનુરૂપી અંશ (વિભાગ) અને આહારના અંશને લીધે દોષ પ્રમાણે રોગનો (=રોગ વધવાઘટવાનો) સમય હોય છે.

(સંખ્યાસંપ્રાપ્તિ એટલે શું તે સમજાવવાને ઠાપણો આપ્યો છે કે 'તાવ આડ છે.' તાવ આડ છે, ઉધરસ પાંચ છે એમ દરેક રોગની સંખ્યા કેટલી છે તે ઉપરથી આપણે કેટલા દોષથી એ રોગ થાય છે તે બાણી શકીએ છીએ. દરહીમાં તાવનાં લક્ષણો જણાય તે ઉપરથી એને તાવનો રોગ થયો છે એમ બલુયા પછી એ કયો તાવ છે એ બલુવું બેઈએ; કેમ કે ખરાખર ચિકિત્સા (ઉપાય) કરવા માટે તાવ

આવ્યો છે; એટલું જ નહીંને એસી રહેવું ખસ નથી પણ કયો તાવ આવ્યો છે તે પણ જાણવું જોઈએ. હવે જો આપણે તાવ આક છે એવી તાવની સંખ્યા જાણતા હોઈએ તો તાવ કયા અને કેટલા દોષથી આવ્યો છે તે જાણી શકીએ. તાવ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારથી જ દોષોના ભેદને ક્ષીણે તાવના ભેદ થયેલા હોય છે. (=તાવ આવે છે ત્યારથી જ એ વાયુનો, પિત્તનો વગેરે આક્રમણથી એક હોય છે) તેથી તાવ કયો છે એ જાણવું જોઈએ અને ઉપર સમજાવ્યા પ્રમાણે તાવની સંખ્યા તાવ કયો છે એ જાણવાના કારણરૂપ હોવાથી સંખ્યા પણ સંપ્રાપ્તિ છે. દોષો ઉપરથી રોગની સંખ્યા નક્કી થઈ શકે નહિ; કારણ કે દોષો ત્રણ જ હોવા છતાં અને ત્રણ દોષો એકલા જુદા જુદા કોષે અને ભેગા કોષે એ રીતે કુલ સાત થવા છતાં તાવ આક કેમ, આસ પાંચ કેમ એનો ખુલાસો દોષો ઉપરથી મળી શકતો નથી. વળી દોષો ઉપરથી રોગની સંખ્યા નક્કી કરવામાં આજંતુક રોગ અને ઘોહીથી થતા રક્તપ્રવાહ જેવા રોગ પણ રહી જાય, માટે દરેક રોગની સંખ્યા શાસ્ત્રમાં કેટલી નક્કી કરેલી છે તે આખતનું જ્ઞાન રોગ કયો છે તે પારખવામાં કારણરૂપ હોવાથી સંખ્યા એ સંપ્રાપ્તિ છે.)

(દરેક દોષના અમુક શુભ હોય છે (સં. ૧/૧૦૩થી ૧૧૩). દોષના જેટલા શુભ ગુણો આવ્યા છે તેમાંના એક શુભથી, બે શુભથી, ત્રણ શુભથી એમ કેટલા શુભથી કે બધા શુભથી એ દોષ કોષ્યો છે તે નક્કી કરવું તેને વિકલ્પ અથવા વિકલ્પના કહે છે. દોષ કોષ્યોનાં આહાર-વિહારરૂપી કારણો જાતજાતનાં હોય છે તેથી દોષનો પ્રકોષ પણ જાતજાતનો થાય છે. દા. ત. વાયુના છયે શુભ વૃદ્ધિમાં અને વટાણામાં હોય છે; તેથી વૃદ્ધિ અને વટાણા વાયુના બધા અંશો(=શુભો)થી વાયુનો વધારો કરે છે. તાંદળનાં લૂખાશ, ઠંડાપણ અને હલકાપણ એ ત્રણ વાયુના શુભો હોવાથી તાંદળને વાયુના ત્રણ અંશથી વાયુમાં વધારો કરે છે. એખરામાં લૂખાશ અને ઠંડાપણ એ બે વાયુના

શુભો છે, તેથી એખરો વાયુના બે અંશ(=શુભો)થી વાયુમાં વધારો કરે છે. સીધું નામના દારૂમાં લૂખાશ એ વાયુનો એક જ શુભ છે તેથી સીધું વાયુના એક અંશ(=શુભ)થી વાયુમાં વધારો કરે છે. આ પ્રમાણે પિત્ત અને કફના વધારા માટે પણ સમજવું. (વિગત માટે જુઓ માધવનિદાન પર મધુકોશી વ્યાખ્યા.) કેટલા દોષ કેટલા અંશો કોષ્યો છે તેની કલ્પનાને અંશાંશકલ્પના અથવા વિકલ્પ કહે છે. વિકલ્પ કરવાથી પણ તાવ વગેરે રોગો ઓળખાય છે, માટે વિકલ્પ પણ સંપ્રાપ્તિ છે.)

(ભેગા થયેલા દોષો સ્વતંત્ર છે કે પરતંત્ર છે તે ઉપરથી રોગ પ્રધાન (=મુખ્ય) છે કે અપ્રધાન (=ગૌણ) છે તે કહી શકાય છે. જો દોષ પોતાના કોષ્યોનાં કારણોને ક્ષીણે કોષ્યો હોય તો તે સ્વતંત્ર કોષ્યો છે એમ કહેવાય છે, પણ જો એક દોષ બીજા દોષથી કોષ્યો હોય તો તે પરતંત્ર કોષ્યો છે એમ કહેવાય છે. રોગ કરનાર દોષ સ્વતંત્ર કોષ્યો હોય તો તે રોગ પ્રધાન (=મુખ્ય) રોગ કહેવાય છે અને રોગ કરનાર દોષ પરતંત્ર કોષ્યો હોય તો તે રોગ ગૌણ કહેવાય છે એવું જ્ઞાન દોષોની સ્વતંત્રતાથી અને પરતંત્રતાથી થતું હોવાથી દોષની સ્વતંત્રતા અને પરતંત્રતા પણ સંપ્રાપ્તિ છે.)

(દરેક રોગના પોતપોતાના નિદાનના અધ્યાયમાં જે રોગના જેટલા હેતુ, પૂર્વરૂપ, રૂપ, ઉપશય અને અનુપશય કહ્યાં હોય તે દરેક સંપૂર્ણપણે-પૂરેપૂરો તે રોગમાં અનુભવાય છે કે અધૂરો તે ઉપરથી રોગનું બળ (=બેર) અને અબળ (=કમબેર) નક્કી કરી શકાય છે, તેથી હેતુ વગેરેનું સંપૂર્ણપણું અને અધૂરાપણું પણ સંપ્રાપ્તિ છે. દા. ત. બધા કારણોને ક્ષીણે રોગ થયો હોય, પૂર્વરૂપનાં અને રૂપનાં બધાં લક્ષણો જણાતાં હોય, બધા ઉપશય સામટા અજમાવવાથી જ દરદીને સુખ થતું હોય અને એકાદ અનુપશય પણ અજમાવવાથી દરદીને દુઃખ થતું થતું હોય તો રોગ બળવાન છે એમ સમજવું.)

(રોગ કૃમે સમયે વધે છે અને કૃમે સમયે ઘટે છે તે ઉપરથી પણ રોગ કૃમા દોષની થયે છે તે જાણી શકાય છે, માટે રોગ વધવાનો અને ઘટવાનો સમય પણ સપ્રાપ્તિ છે. રાત્રે, ઢહાડે, ઋતુઓમાં અને ખાધાપીધા પછી અમુક દોષ અમુક વખતે જ અને અમુક ઋતુમાં જ કોષે છે તે ઉપરથી રોગ કૃમા દોષથી થયે છે તે જાણી શકાય છે વધુ વિગત માટે જુઓ સૂ. ૧/૭૩.)

નિદાન એટલે શું ?

દત્તિ પ્રોક્તો નિદાનાર્થ

આ રીતે (શ્લોક ૨૩૩થી ૧૧ સુધી) નિદાનનો અર્થ કહ્યો (નિદાન=૧ રોગ થવાનું કાળ, ૨ રોગ ઓળખવાના પાયે સાધન-હેતુ, પૂર્વરૂપ, રૂપ, ઉપશય અને સપ્રાપ્તિ. આ બંને અર્થમાં શ્લોક ૨૩૩થી ૧૧ સુધીમાં નિદાનનો અર્થ કહ્યો)

તં દ્યાસેનોપવેદ્યતિ ।

એ નિદાન વિસ્તાગપૂર્વક કહેશે. (દરેક રોગનું પોતપોતાનું નિદાન તે રોગના નિદાનના અધ્યાયમાં તથા કેટલુંક સામાન્ય નિદાન હવે આ અધ્યાયમાં કહેશે)

અથા રોગોનુ કારણુ : દોષોના પ્રકોપનુ કારણુ સર્વવામેવ રોગાણા નિદાનં કુપિતા મલા ॥ ૧૨ તત્પ્રકોપસ્ય તુ પ્રોક્ત વિવિધાહિતસેનમ ।

ખાધાચ રોગોનુ કાળુ કોષેલા મળ (એપી) છે દોષોના પ્રકોપનુ કાળુ જાતજાતનુ કુપથ્ય કરવુ એ છે એમ કહ્યુ છે

અહિત (=કુપથ્ય) એટલે શું ?

અહિતં ત્રિવિદ્યો યોગસ્ત્રયાણા પ્રાણુમાહત ॥૧૩ કાળ, અર્થ અને કર્મ એ ત્રણનો (હીન, નિથ્ય અને અતિ એ) ત્રણ પ્રકારનો યોગ એટલે અહિત (=કુપથ્ય) એવું અગાઉ (સૂ. ૧૨/૨૪થી ૪૨૩માં) કહેવાઈ ગયું છે

વાયુ શાથી અને ક્યાં કોષે છે ?

તિક્તોપનકવાયાત્પરુષ્ણપ્રમિતભોજનૈ ।
 ઘારણોદીરણનિશાજાગરાસ્યુચ્ચમાપયૈ ॥ ૧૪ ॥

ક્રિયાનિયોગમીગોકચિન્તાદયાયામમશુનૈ ।
 શ્રીવ્યાહોરાત્રિભુક્તાન્તે પ્રકુપ્યતિ સમીરણ ।૧૫
 કંકડુ, તીણુ, વૃ, થોડ, વૃણુ, મેહુ ખાવાપીવાની, વેગોને રોકવાથી અને પગલું આલુવાથી, ગતે ઉજાગરો કરનાથી, ખડું જિંચેથી (જિંચે અવાજ) જાવવાથી, (નમન, વિરચન, આસ્થાપન અમિત વગેરે) ક્રિયાઓના અતિ યોગથી, ભય, શોક, ચિંતા (કે વિચાગ), કમન્ટ અને મૈથુનથી, તથા શ્રીષ્પના અતમા (=વર્ષાઋતુમાં), (રોજ) દિવસના છેલ્લા પહેાગમાં, રાતના છેલ્લા પહેાગમાં અને ખાધે લાને અતે (=ખાધુપીધું પચી જાય ત્યારે) વાયુને પ્રકોપ થાય છે.

પિત્ત શાથી અને ક્યાં કોષે છે ?

પિત્તં કન્યમ્મત્તીક્ષ્ણોષ્ણવદ્ભુકોઘવિદાહિમિ ।
 શરન્મધ્યાદ્ધરાજ્યર્ધવિદાહસમયેપુ ચ ॥ ૧૬ ॥
 તીણુ, ખાટુ, તીક્ષ્ણ, ગરમ અને ખાર ખાવાપીવાથી, કોષથી, વિદાહી દ્રવ્યોથી તથા શરદઋતુમાં, (રોજ) ખપેરે, મધરાતે અને ખાધેલાના મધ્યમાં (=ખાધુપીધું પચતું કોષ ત્યારે) પિત્તને પ્રકોપ થાય છે.

કંકુ શાથી અને ક્યાં કોષે છે ?

સ્વાદ્મ્મલ્લરણસ્તિગઘર્મખિપ્યન્દ્રિક્ષીતલે ।
 આસ્યાન્મપ્રસુભાજીર્ણદિવાસ્વપ્રાતિર્વૃહૈ ॥ ૧૭ ॥
 પ્રચ્છર્દનાઘયોગેન મુક્તમાત્રવસન્તયો ।

પૂર્વાહિ પૂર્વરાત્રે ચ શ્લેષ્મા
 ગળુ, ખાટુ, ખાર, સિનગ્ધ, ભારે, અહિ બનદી અને કંકા પદાર્થોના ઉપયોગથી (=ખાવા પીવાથી અને ખીજી રીતે વાપરવાથી), ખેસી ગહેનાથી, ખડું જિંચવાથી, સુખથી, અજીર્ણથી દહાડે જિંચવાથી, ખડું જીંહણુ કરવાથી, વમન વગેરે ક્રિયાઓનો અયોગ થવાથી, તથા (રોજ) ખાધાપીધા પછી તન્ત, વસતઋતુમાં, રોજ સવારે (=દિવસના પહેાલા પહેાગમાં) અને રોજ પહેાલી રાતે (=રાતના પહેાલા પહેારમાં) કંકુને પ્રકોપ થાય છે

એ દોષ ભેગા શાથી અને ક્યાં કોષે છે ?

વૃન્દ્ર તુ સ્ફુરાત ॥ ૧૮ ॥
 એ દોષ કોષવાને એવા કારણો ભેગા થવાથી

એ દોષ કોષે છે. (દા. ત. શ્લોક ૧૩૩થી ૧૫૫-
વાળાં અને શ્લોક ૧૫૩, ૧૬૫વાળાં કારણો
ભેગાં થાય છે, ત્યારે વાયુ અને પિત્ત સાથે
કોષે છે.)

ત્રણે દોષ ભેગા શાથી અને ક્યારે કોષે છે ?

મિત્રોભાવાત્સમસ્તાનાં સન્નિપાતસ્તથા પુનઃ ।

સક્કીર્ણાઝીર્ણવિષમવિરુદ્ધાધ્યશનાદિભિઃ ॥ ૧૯ ॥

ધ્યાપન્નમઘપાનીયશુષ્કશાકામમૂલકૈઃ ।

પિષ્પાકમૃદ્યવસુરાપૂતિશુષ્કશામિષૈઃ ॥ ૨૦ ॥

દોષત્રયકરૈસ્તૈસ્તૈસ્તથાઽન્નપરિવર્તનાત્ ।

ઋનોદુદ્ધાત્પુરોવાતાદુદ્ધાવેશાદ્વિપાદ્ગરાત્ ॥ ૨૧ ॥

દુદ્ધાન્નાત્ પર્વતાશ્લેષાદ્દુર્ગ્ધૈર્જન્મર્શ્મ્પીઢનાત્ ।

મિથ્યાયોગાન્ન વિવિધાત્પાપાનાં

ચ નિપેવળાત્ ॥ ૨૨ ॥

સ્ત્રીણાં પ્રસવવૈપમ્બાન્તયા મિથ્યોપચારતઃ ।

બધા (ત્રણે) દોષને કોષાવનારાં કારણો
(શ્લોક ૧૩૩થી ૧૭૩ સુધીનાં) ભેગાં થવાથી,
તથા વળી સંકીર્ણાશન, અશુભાશન, વિષમા-
શન, વિરુદ્ધાશન, અધ્યશન (+ રાતવાસી
ખાવાથી, પચપચુ થઈ ગયેલુ હોય એવુ
ખાવાથી) વગેરે પ્રકારનુ ભોજન કરવાથી;
વ્યાપન્ન (=જેના કુદરતી રગ અને ગંધ જતા
રહ્યા હોય એવો અને પચપચો તથા ગધાતો)
દાર પીવાથી, વ્યાપન્ન પાણી પીવાથી, શાકની
સૂકવણી, કાચા મૂળા, ખોળ, માટી, જવ, સુરો,
ગંધાતુ માંસ, સૂક માંસ, કૃશ (ધાતુઓ ઓછી
હોય એવુ, સ્નાયુ પુષ્કળ હોય એવું, જેમાં
હાડકાં સિવાય બીજે ભાગે બહુ ન હોય એવું)
માંસ ખાવાપીવાથી, ત્રણે દોષને કોષાવનારા
તે તે (આહાર, વિહાર તથા ક્રિયા)થી,
આહારમાં ફેરફાર કરવાથી (=વેચાતુ અન્ન
ખાવાપીવાથી અને માફક આવતુ અન્ન છોડી
દઈને માફક ન આવેલુ હોય તેવું ખાવા-
પીવાથી), ઋતુ બગડવાથી (=ઋતુના હીન,
મિથ્યા અને અતિયોગથી), સામેથી વાતા
પવનથી, (દેવ, દૈત્ય, ગંધર્વ વગેરે) શ્રેણીના
આવેશથી (શરીરમાં ભરાવાથી), ઝેરથી,
કૃત્રિમ ઝેરથી, બગડેલા અન્નપાનથી, પર્વત પાસે

રહેવાથી, સૂર્ય વગેરે શ્રેણી નડવાથી, જન્મ-
નક્ષત્ર નડવાથી, અનેક ભતના (રસાયન,
સ્નેહન, સ્વેદન, વિરેચન વગેરેના) મિથ્યાયોગથી,
પાપ કરવાથી. સ્ત્રીઓ સુવાવડમાં (=બાળક
અવતરતાં) બહુ કષાય તેથી તથા સુવાવડમાં
ખોટા ઉપચાર થવાથી બધા (ત્રણે) દોષોને
સંનિપાત થાય છે (=ત્રણે દોષ સાથે કોષે છે).

કોષેલો દોષ શી રીતે રોગ કરે છે ?

પ્રતિરોગમિતિ ક્રુદ્ધા રોગાધિષ્ટાનામિત્તિઃ ॥૨૩
રસાયનીઃ પ્રપચ્યાશુ દોષા ઘેદે વિકુર્વતે ॥૨૩૩॥

દરેક રોગમાં આ પ્રમાણે (=શ્લોક ૧૩૩-
થી ૨૨૩માં કહ્યા પ્રમાણે) કોષેલા દોષો જે
જગ્યાએ રોગ થવાનો હોય તે જગ્યાએ જતી
નાડીઓમાં ઝટ ચડી જઈને શરીરમાં રોગ
કરે છે. ('રોગનાં સ્થાન તરફ જનારી' એ
શબ્દોનો એવો પણ અર્થ થાય છે કે 'રોગનાં
સ્થાન (=રસ, લોહી વગેરે ધાતુઓ) તરફ
જનારી.')

इत्यत्राहहृदये तृतीये निदानस्थाने सर्वरोगनिदानं
नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

અધ્યાય બીજો

બધા રોગોનું સામાન્ય નિદાન કહ્યા પછી
હવે દરેક રોગનું પોતપોતાનું નિદાન કહેવાનું
છે. તેમાં બધા રોગોમાં તાવ મુખ્ય હોવાથી
પહેલું તાવનું નિદાન કહે છે.

अयातो ज्वरनिदानं ध्यायत्याह्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે તાવનું નિદાન સમજાવીશું.
એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે
પ્રમાણે કહી ગયા છે :

ज्वरो रोगपतिः पाप्मा मृत्युरोगोशनोऽन्तकः ।

क्रौंचो दक्षाघरध्वंसी रुद्रोर्ध्वनयनोद्भवः ॥ १ ॥

जन्मान्तयोर्मोहमयः सन्नापात्माऽपचारजः ।

विविधं नामभिः क्रूरानानायोनिषु वर्णते ॥ २ ॥

રોગપતિ (રોગોમાં મુખ્ય), પાપ્મા (પાપી),
મૃત્યુ, ઓભેશન (બધી ધાતુને પોષનાર ઓજ-

સને ખાઈ જનાર), અન્તક (ચમ), ઢોધ (દક્ષ પ્રબલપતિથી અપમાનિત થયેલા ભગવાન શકરના કપાળમાથી નીકળેલા ઢોધ), દક્ષના યજ્ઞને નાશ કરનાર, રુદ્રની ત્રીજી આખમાથી જન્મેલા, જન્મવખતે અને મરણવખતે મૂર્છા-રૂપે આવતો, સ તાવરૂપ, અપચાર (=કુપથ્ય) ને ક્ષીયે જન્મેલા કૂઝ તાવ (પશુપત્ની વગરે) જીદી જીદી યોનિઓમા જુદે જુદે નામે ઢોધ છે.

(હાથીઆના તાવને પાકલ, ઘોડાના તાવને અભિતાપ, ધાયાના તાવને ગોઠલુંક, પક્ષીઓના તાવને મકર, કૂતરાના તાવને અલકં, પાણીમા જન્મેલા પ્રાણીઓના તાવને ઇંદ્રમૂઠ, વનસ્પતિના તાવને જ્યોતિ, ધાનના તાવને ચૂલુંક, પાણીના તાવને નીલિકા, જમીનના તાવને ઊષ અને માણસોના તાવને જ્વર કહે છે.)

તાવના ભેદ : તાવ કેટલા ?

સ જાયતેડઘ્ચા દોવૈઃ પૃથ્વિઙ્ગૈઃ સમાગતૈઃ ।

આગન્તુષ્ચ

એ (તાવ) આઠ છે (=આઠ રીતે આવે છે) : એકલા વાયુથી, એકલા પિત્તથી, એકલા કફથી, એ દોષ ભેગા થવાથી (=વાતપિત્તથી, વાતકફથી અને પિત્તકફથી), ત્રણે દોષ ભેગા થવાથી અને આગતુક.

તાવની સંપ્રાપ્તિ

મલાસ્તન સ્વૈઃ સ્વૈર્દુષ્ટાઃ પ્રદૂપણૈઃ ॥ ૩ ॥

આમાશયં પ્રવિદ્યામમનુગમ્ય પિઘાય ચ ।

સ્ત્રોતાસિ પક્તિસ્થાનાઙ્ચ નિરસ્ય જ્વલનં વહ્નિઃ ।

સહ તેનામિસર્પન્તસ્તપન્તઃ સફલં વપુઃ ।

કુર્વન્તો ગાત્રમત્યુષ્ઠં જ્વરં નિર્વર્તયન્તિ તે ॥ ૫ ॥

તેમા (નિ. ૧/૧૩૩૩થી ૨૨૩વાળા) પોતપોતાને ખગાડનારા કારણોથી ખગડેલા, હેાજરીમા દાખલ થઈને 'આમ'ની પાછળ જઈને (=આમ સાથે ભળી જઈને) પથવાના સ્થાન માથી (=અહણીમાથી) જઠરાગ્નિને ખહાર કાઢીને તેની સાથે (=ખહાર નીકળેલા અગ્નિ સાથે) ચારે પાંચ ફરતા, આખા શરીરમા પીડા કરતા અને શરીરને ખડુ ગરમ કરી દેતા (શરીરની સામાન્ય ગરમીમા વધારો કરતા) દોષો તાવ આણે છે.

તાવતું પૂર્વરૂપ

સ્ત્રોતોવિવન્ધાત્પ્રાયેણ તતઃ સ્વેદો ન જાયતે ।
તસ્ય પ્રાશ્રૂપમાલસ્યમરતિર્ગર્ગાગૌરવમ્ ॥ ૬ ॥

આસ્યવૈરસ્યમરુચિર્જૃમ્ભા સાન્નાકુલાશ્નિતા ।
અહ્નમદૌડવિપાકોડ્વલપ્રાણતા ઘનુનિદ્રતા ॥ ૭ ॥

રોમહૃપો વિનમનં પિણ્ડિકોદ્વેષનં ક્લમ. ।

હિતોપદેશેષ્વશ્નિતઃ પ્રીતિરમ્લપદ્વપ્ને ॥ ૮ ॥

દ્વેષઃ સ્નાદુપુ મ્કયેપુ તથા ઘાલેપુ તદ્ મૃગમ્ ।
શબ્દાગ્નિશીતવાતામ્બુચ્છાયોષ્ણેવનિમિત્તતઃ ॥

હચ્છા દ્વેષઞ્ચ

આળસ, અણુગમો (=બેચેની), શરીર ભારે થઈ ભય, મેનો સ્વાદ ખગડી ભય, અરચિ, ખગાસા, આંખમા પાણી આવે, આખ આકુળ વ્યાકુળ રહે, શરીર કસમોડા ખાય (ચૂથાગ થાય), ખાધુપીધું પચે નહિ, ખળ ઘટી ભય, ખડુ ઊંઘ આવે, ડવાડા ઊભા થાય, શરીર ટટાર ન રહી શકે (=શરીર ઢીલું થઈ ભય), ખગની પિડીઓમા કળતર થાય, કટાળો, હિતની શિખામણુ સાખી ન શકાય, ખટાશ, ખારાશ અને તીખાશ માટે ભાવ થાય; ગળ્યા ભોજન તથા ખાળકો માટે અભાવ થાય, ખડુ તરસ લાગે; અવાજ, અગ્નિ, ઠડકે, પવન, પાણી, ઊંઘટો અને ગરમીની ઇચ્છા અને અભાવ કઈ કારણુ વિના જ થાય-આ એતુ (તાવતું) પૂર્વરૂપ છે.

તદતુ જ્વરસ્ય દ્યક્તતા ભવેત્ ।

ત્યાર પછી (=પૂર્વરૂપ થઈ રહ્યા પછી) તાવ વ્યક્ત થાય છે (=આઠ તાવમાથી કયો તાવ છે તે સમભય એવા લક્ષણોવાળો થઈને પ્રકટ થાય છે).

વાયુના તાવનાં લક્ષણુ

આગમાપગમક્ષોભમૃદુતાવેદનોક્ષમામ્ ॥ ૧૦ ॥

વૈવમ્યં તત્રતન્નક્ષે તાસ્તાઃ સ્યુવેદનાશ્ચલાઃ ।

પાદયોઃ સુક્ષ્મતા સ્તમ્ભઃ પિણ્ડિકોદ્વેષનં શ્રમ ॥

વિસ્ફેપ્ત્વ ઇવ સન્ધીનાં સાદ્ ઝવૌઃ કટીગ્રહઃ ।

પૃષ્ઠં ક્ષોદમિવાપ્રોતિ નિષ્પીઙ્વત ઇવોદરમ્ ॥ ૧૨ ॥

હિચિન્ત્વ ઇવ ચાર્શ્વીનિ પાર્શ્વગાનિ વિશેષતઃ ।

હૃદયસ્ય ગ્રહસ્તોદઃ પ્રાજનેનેવ વક્ષસઃ ॥ ૧૩ ॥

તાવનાં લક્ષણુ છે.

તાવના વખત ઉપરથી તાવ ઓળખવાની રીત કાલે યથાસ્વં સર્વેનાં પ્રવૃત્તિવૃદ્ધિરેવ વા ।

જે દોષનો તાવ હોય તે દોષનો પ્રકોપ થવાને વખતે બધા તાવ શરૂ થાય છે (=આવવા માટે છે) કે વધે છે. (તાવ કયા દોષનો છે તે આ રીતે પારખી શકાય છે.)

ઉપશય અને અનુપશયથી તાવ ઓળખવાની રીત

નિદાનોકાનુપશયો વિપરીતોપશાયિતા ।

નિ. ૧/૧૩૩ થી ૨૨૩ સુધીમાં દોષને કોપાવનારાં પોતપોતાનાં કારણો કહ્યાં છે તે અનુપશય છે (=તાવમાં વાયુને કોપાવનારાં કારણોનો ઉપયોગ કરીએ તેથી બે દુઃખ વધી પડે તો વાયુને તાવ છે એમ બલુલુ). એનાથી જિંધું (દોષનું શમન કરનારાં કારણો) વાપરવાથી બે સુખ થાય તો શમન થયેલો દોષનો તાવ છે એમ બલુલુ. (દરેક દોષને મટાડવાના ઉપચાર સૂ. અ. ૧૩ માં કહ્યા છે.)

બે ભેગા દોષના તાવનાં લક્ષણુ

યથાસ્વં લિઙ્ગસંસર્ગે જ્વરઃ સંસર્ગજઃ

જે દોષ કોપવાનાં લક્ષણો ભેગાં હોય ત્યારે એ ભેગા દોષનો તાવ હોય છે.

વાતપિત્તના તાવનાં લક્ષણુ

અપિ ચ ॥ ૨૩ ॥

શિરોતિમૂર્ચ્છાવિમિદ્રાહમોહ-

કળ્દાસ્થશોપારતિપર્વમેદાઃ ।

અભિદ્રતાત્ક્રમરોમહર્ષો

જૃમ્ભાતિવાસ્તવ્યં ચ ચલાત્સપિત્તાત્ ॥૨૪

વાયુ અને પિત્ત સાથે કોપવાથી આવેલા તાવમાં માથું દુખે, મૂર્છા, બિલટી, બળતરા, ઉદાસીનપણું, ગળું સુકાય, મોં સુકાય, અણુગમે, સાધા વૃદ્ધે, જિંધું બિડી બાય, તરસ, ફેર, રૂંવાડાં બિલાં થાય, બગાસાં અને બહુ બાલબાલ કરે.

કંકપિત્તના તાવનાં લક્ષણુ

તાપહાન્યરુચિર્વશિરોરુઢ્

પીનસશ્વસનકાસવિચ્છવાઃ ।

શીતજાલ્પતિમિરશ્ચમતન્દ્રાઃ

શ્લેષ્મવાતજનિતજ્વરલિઙ્ગમ્ ॥ ૨૫ ॥

તાવની ગરમી થોડી હોય, અરુચિ, સાધામાં પીડા, માથું દુખે, અણુબમ, હાંફ, ઉધરસ; અડો, પેશાબ વગેરે ન થાય; ટાઢ વાય, જડતા, આંખે અધારાં આવે, ફેર અને સુસ્તી (=ઘેન) એ કંક અને વાયુ ભેગા કોપવાથી આવેલા તાવનાં લક્ષણુ છે,

કંકપિત્તના તાવનાં લક્ષણુ

શીતસ્તમ્ભસ્વેદદાહાહ્યવસ્યા

તૃણાકાસશ્લેષ્મપિત્તપ્રવૃત્તિઃ ।

મોહસ્તન્દ્રાલિપ્તતિકાસ્યતા ચ

જ્વેયં રૂપં શ્લેષ્મપિત્તજ્વરસ્ય ॥ ૨૬ ॥

ટાઢ (=કંક), સ્તંભ, પરસેવો અને બળતરા એ ચાર બાબતોનો કંઈ નિયમ ન રહે (કોઈ વાર ટાઢ વાય તો કોઈ વાર બળતરા બળે, કોઈ વાર સ્તંભ થાય તો કોઈ વાર પરસેવો થાય); તરસ લાગે, ઉધરસ આવે, કંક અને પિત્ત નીકળે, મોહ, ઘેન, મોં ચીકણું (કંકથી લીંપાયેલું) અને કંકડુ હોય, એ કંક અને પિત્ત ભેગાં કોપવાથી આવેલા તાવનું રૂપ બલુલુ.

સંનિપાતબવરનાં લક્ષણુ

સર્વજો લક્ષણૈઃ સર્વેદાંદોડ્રા ચ મુહુર્મુહુઃ ।

તદ્વચ્ચીતં મહાનિદ્રા દિવા જાગરણં નિશિ ॥૨૭

સદા વા નૈવ વા નિદ્રા મહાસ્વેરોડ્રાતિ નૈવ વા ।

ગીતનર્તનહાસ્યાદિવિહૃતેહાપ્રવર્તનમ્ ॥ ૨૮ ॥

સાક્ષુષ્ણી કલુપે રક્તે મુશ્નુ લુલિતપશ્મની ।

અક્ષિણી પિપ્પિટકાપાર્શ્વમૂર્ધપર્વાસ્થિરુશ્મનઃ ॥

સસ્વનો સરજો કર્ણો કળ્દઃ શૂકૈરિવાચિતઃ ।

પરિદગ્ધા હરા જિહ્વા ગુદઃ સ્તસ્તાન્નસન્ધિતા ॥

રુકપિત્તકફઘ્નોવો લોભનં શિરસોડ્રાતિરુઢ્ ।

કોઠાનાં રૂંવાવરકાનાં મળડલાનાં ચ દર્શનમ્ ॥

હૃદયથા મલસંસજ્જઃ પ્રવૃત્તિવાંડ્રવશોડ્રાતિ વા ।

ત્રિગ્ધાસ્યતા શ્લેષ્મશઃ સ્વરસાદઃ પ્રલાપિતા ॥

દોષવાકશ્ચિરાન્તન્દ્રા પ્રતતં કળ્દજ્વનમ્ ।

બધા (ત્રણે) દોષથી ઉત્પન્ન થયેલો તાવ

બધાં (ત્રણે દોષનાં) લક્ષણોવાળો હોય છે.

અને એમાં વારંવાર બળતરા થાય છે, તે જ

પ્રમાણુ (=વારંવાર) ટાઢ વાય છે, દિવસે

ખડુ ઊંધ આવે છે અને રાતે ઉબગેરા થાય છે કે આખો દહાડો અને રાત ઊંધ્યા કરે છે કે સમૂળગી ઊંધ આવતી નથી, કાં તો પુષ્કળ પરસેવો થાય છે કે સમૂળગો પરસેવો થતો નથી; ગાવાની, નાચવાની અને હસવાની બેહુલી ચેષ્ટા કરે; આંખો આંસુવાળી, મેલી (ડહોળી), લાલ, વાંકી અને વીખરાયેલી (ચૂંધાઈ ગયેલી) પાંખણવાળી હોય છે; પિંડીઓમાં, પડખાંમાં, માથામાં, પર્વમાં અને હાડકાંમાં પીડા થાય છે, ફેર આવે છે, કાનમાં અવાજ થાય છે અને પીડા થાય છે, ગળામાં બહુ કાંટાકાંટા પડી જાય છે, જીભ આળી (=દાઝ્યા જેવી) અને ખર અને ભારે ઘઈ જાય છે, શરીરના સાંધા ઢીલા પડી જાય છે, (દરદી) ઘોણી, પિત્ત અને કફ થૂંકે છે, માથું (ડાખાજમણી) ઠોસે છે, ખડુ દરદ થાય છે, ઢીમડાં અને ખદામી રંગનાં અને રાતાં ચકામાં દેખાય છે. હૃદયમાં પીડા થાય છે, મળ ખાઝી જાય છે (=નીકળતા નથી) અથવા મળ થોડેથોડે નીકળે છે કે ખડુ નીકળે છે, મોં ચીકણું રહે છે, બળ ઓછું થઈ જાય છે, અવાજ નરમ પડી જાય છે, દરદી લવરી કરે છે, લાંબે વખતે દોષો પાડે છે, ઘેન રહે છે, ગળામાંથી ઘરેડા જેવો સતત અવાજ થાય છે.

સંનિપાતનાં ઘીજાં બે નામ

સન્નિપાતમભિન્યાસં તં શૂયાચ્છતૌજસમ્ ॥૩૩॥
તે સંનિપાતને અભિન્યાસ અને હતૌજસ કહેવો.

અસાધ્ય સંનિપાતજ્વરનાં લક્ષણુ
દોષે વિવક્ષે નષ્ટેઽન્નો સર્વસમ્પૂર્ણલક્ષણઃ ।
અસાધ્યઃ

જ્યારે દોષોનો વિબંધ થાય (=દોષ કાચા ને કાચા પડ્યા રહે અને નીકળે નહિ), જઠરાશ્નિ (વધારે) હોલવાય, ત્યારે સંનિપાતજ્વરનાં ખંધાં લક્ષણુ જણાતાં હોય એવો સંનિપાતજ્વર અસાધ્ય છે.

સોઽન્યયા કુલ્લો ભવેદ્દેક્લ્યદોઽપિ વા ॥ ૩૪ ॥
નહિ તે (એ ખંધાં લક્ષણુ ન જણાતાં

હોય પણ થોડાં લક્ષણુ જણાતાં હોય તે) સંનિપાતજ્વર દુઃસાધ્ય હોય છે; અથવા દુઃસાધ્ય હોવા ઉપરાંત કંઈ ખોડ પણ આણુ છે.

શીતાદિ અને દાહાદિ સંનિપાત
ગન્યચ સન્નિપાતોન્યો

યત્ર પિત્તં પૃથક્ સ્થિતમ્ ।
ત્વચિ કોષ્ટેઽથવા વાહં વિદધાતિ પુરોઽનુ વા ॥
તદ્વદ્ધાતકફો શીતં વાહાદિદુસ્તરસ્તયોઃ ।

અને વળી સંનિપાતથી (=બહુ દોષ સાથે કાપવાથી) ઉત્પન્ન થયેલા (ખાંબે એક એવો) તાવ છે કે જમાં વાયુ અને કફથી અલગ રહેલું પિત્ત કોઈક વાર ચામડીમાં તે કોઈક વાર કોડામાં પહેલાં કે પછી બળતરા કરે છે. તે જ પ્રમાણે પિત્તથી અલગ રહેલા કફ અને વાયુ કોઈક વાર ચામડીમાં તે કોઈક વાર કોડામાં પહેલાં કે પછી ઠંડક આણુ છે (=ચામડી કે કોઠો ઠંડો પડી જાય છે). આ બંને જાતના સંનિપાતમાંથી દાહાદિ સંનિપાત મટવો ખડુ મુશ્કેલ છે. (ચામડીમાં રહેલું પિત્ત ખહાર વધારે અને અંદર ઓછી બળતરા કરે છે; કોડામાં રહેલું પિત્ત અંદર વધારે અને ખહાર ઓછી બળતરા કરે છે.) તે જ પ્રમાણે ચામડીમાં રહેલા વાયુ અને કફ ખહાર વધારે અને અંદર ઓછી ઠંડક આણુ છે, કોડામાં રહેલા કફ અને વાયુ ખહાર ઓછી અને અંદર વધારે ઠંડક આણુ છે.)

શીતાદિ સંનિપાત

શીતાદૌ તત્ર પિત્તેન કફે સ્પન્દિતશોપિતે ॥૩૬॥
શીતે શાન્તેઽમ્લકો મૂર્છા મદસ્તુષ્ણા ચ જાયતે ।

શીતાદિ સંનિપાતમાં પિત્ત વડે કફ ઓગળે અને સુકાઈ જાય અને ટાઢ મટે (એટલે બળતરા થાય), ત્યારે ખાટા ઓડકાર, મૂર્છા, કફ અને તરસ એ ચાર ઉપદ્રવો થાય છે.

દાહાદિ સંનિપાત

વાહાદૌ પુનરન્તે સ્યુસ્તન્દ્રાદ્રીવવમિક્લમાઃ ॥૩૭॥
પણ દાહાદિ સંનિપાતમાં (દાહ થઈ રહે પછી) અંતે (જ્યારે દાહ (બળતરા) કરનાર પિત્તથી ઓગળેલા કફથી જ પિત્ત શાંત

પડે છે. ત્યારે કંઈ વધી પડવાથી) વેન, લાળ (અને થૂંક), ભિલટી (અને ભખકા) અને ક ટાળો એ ચાર ઉપદ્રવો થાય છે.

આગંતુ નવરના પ્રકાર

માગનુરભિઘાતામિપ્લુશાપામિચ્ચારતઃ ।

ચતુર્ધા

આગંતુ નવર ચાર છે અભિઘાતજ (=શ્લોક ૩૮, ૩૮^૧), અભિષગજ (શ્લોક ૩૯^૧), શાપજ (=પ્રાહ્ણુ, ગુરુ, વૃદ્ધ અને સિદ્ધ પુરુષોના શાપથી આવેલો) અને અભિચારજ (મૂક મારવી વગેરે જ તરમતર કરવાથી આવેલો).

અભિઘાતજ નવરનાં કારણુ તથા લક્ષણુ

અત્ર ક્ષતચ્છેદ્દાહાચૈત્ભિઘાતજ ॥ ૩૮ ॥

ધ્રમાચ્

એમા અભિઘાતનો તાવ ઘા પડવાથી, કપાવાથી, દાઝવાથી વગેરે કારણોથી તથા યાક (મહેનત)ને લીધે આવે છે.

તસિન્વવન પ્રાયો રક્તં પ્રદૂપયન્ ।

સમ્યયાશોકૈવર્ણ્યે સરુજં કુરુતે જ્વરમ્ ॥૩૯॥

તેમા (=અભિઘાતના તાવમા) સામાન્ય રીતે વાયુ લોહાને ખગાડીને પીડા, સોજ અને શરીરનો રંગ ખગડે એ ત્રણવાળો તથા (એકલી) પીડાવાળો તાવ આણું છે. (આયુર્વેદરસાયન ટીકા પ્રમાણે ઘા પડવાથી, કપાવાથી અને દાઝવા વગેરેથી કોપેલો વાયુ પહેલી બતનો અને મહેનતથી કોપેલો વાયુ બીજી બતનો તાવ આણું છે.)

અભિષગજ નવરનાં કારણુ તથા લક્ષણુ

પ્રહાવેશોપચિવિપક્રોધમીશોકકામજઃ ।

અભિષગ્જાત્

બ્રહ્મી (ઉ. અ. ૩), આવેશી (ભૂતના વળગાડથી. ઉ. અ. ૪), દવાથી, ઝેરથી, ડોષથી, ખીકથી, શોકથી અને કામથી (=વિષયવાસનાથી) આવેલો તાવ અભિષગથી આવેલો તાવ છે. ('બ્રહ્મવેશ' શબ્દ ભેગો લઈએ તો 'બ્રહ્મનો આવેશ' એવો અર્થ કરવો.)

પ્રહેણાસ્મિન્નકસ્માદ્વાસરોદને ॥ ૪૦ ॥

એમા (=અભિષગજ તાવમા) બ્રહ્મી અને વળગાડથી આવેલા તાવમા દરદી કંઈ કારણ વિના હસે છે અને રુએ છે.

ઓવષીગન્ધજે મૂર્ચ્ઞા શિરોરુગ્વમયુ' ક્ષર ।

દવાની ગંધને લીધે આવેલા તાવમા મૂર્છા, માથું દુખે, ભિલટી અને છીક એટલા લક્ષણુ હોય છે.

વિપાન્મૂર્ચ્ઞોતિસારાસ્યશ્યાવતાદાહહ્રદા. ॥૪૧

ઝેરથી આવેલા તાવમા મૂર્છા, અતિનાર, મો ખટામી ગગનુ થઈ બધ, ખળતરા અને હૃદયના રોગ એટલા લક્ષણુ થાય છે.

ક્રોધાત્કમ્પ શિરોરુક્ વ

ક્રોધને લીધે આવેલા તાવમા શરીર ધૂંકે છે અને માથુ દુખે છે.

પ્રલાપો ભયશોકજે ।

ખીક અને શોકને લીધે આવેલા તાવમા દરદી લવરી કરે છે.

કામાદ્બ્રમ્હોડરુચિર્દાહોઘ્નીનિદ્રાધીઘૃતિક્ષય ॥૪૨

વિષયવાસનાને લીધે આવેલા તાવમા ફેટ, અરુચિ અને ખળતરા થાય છે તથા શરમ, ઊંઘ, ખુદ્ધિ અને ધીરજ એ ચાર વાનાનો નાશ થાય છે.

ક્યા અભિષગજ તાવમાં ક્યા દોષ કોપે છે ?

પ્રહાદૌ સન્નિપાતસ્ય ભયાદૌ મરુનહ્યયે ।

કોપ. કોપેપિ પિત્તસ્ય

બ્રહ્મી (=બ્રહ્મવેશથી) શર થતા ત્રણમા (=બ્રહ્મ, દવા અને ઝેરથી આવેલા તાવમા) ત્રણે દોષ કોપે છે, લયથી શર થતા ત્રણમા (=ખીક, શોક અને વિષયવાસનાથી આવતા તાવમા) વાયુ કોપે છે અને ડોષથી આવતા તાવમા પિત્ત પણ (=વાયુ અને પિત્ત) કોપે છે

યૌ તુ શાપામિચ્ચારજૌ ॥ ૪૩ ॥

સન્નિપાતજ્વરૌ ઘોરૌ તાવસહાતમૌ મર્તૌ ।

પણ જ શાપથી અને જ તરમતરથી આવેલા તાવ છે તે ત્રણે દોષથી આવેલા હોય છે. ઘોર (લય કર) હોય છે અને સહન કરવા સૌથી મુશ્કેલ છે એવું આયુર્વેદ માને છે.

તત્રામિચારિકૈર્મન્દ્રૈર્હ્યમાનસ્ય તપ્યતે ॥ ૪૪ ॥

પૂર્વે ચેતસ્તતો દેહસ્તતો વિસ્ફોટતૃઙ્મઃ ।
 સદાહમૂર્છ્યંસ્તસ્ય પ્રયત્નં વર્ષતે જ્વરઃ ॥ ૪૫ ॥
 તેમાંયે વળી જ'તરમંતર કરનારાએ
 જેનું નામ દર્ધને હોમ કરે છે (=જે માણસને
 હેરાન કરવા માટે એનું નામ દર્ધને હોમ કરે
 છે), તે માણસનું પહેલાં મન તપે છે, પછી
 શરીર તપે છે પછી વિસ્ફોટ, તરસ, ફેર,
 બળતરા અને મૂર્છા એટલા ઉપદ્રવો એને
 ગળી બંધ છે (=લાચુ પડે છે) અને રોજ-
 રોજ એનો તાવ વધે બંધ છે.

इति ज्वरोऽष्टधा दृष्टः

આમ શાસ્ત્રમાં જ્વર આઠ કલા છે.

તાવના પેટા વિભાગ

समासाद्धिविघस्तु सः ।

શારીરો માનસઃ સામ્યસ્તીક્ષ્ણોઽન્તર્યાહિરાશ્રયઃ ॥
 પ્રાકૃતો વૈકૃતઃ સાઘ્વોઽસાઘ્યઃ

સામો નિરામકઃ ।

ઉપર કહેલા આઠ તાવના વળી એકઠાં પેટા વિભાગ દૂકામાં નીચે પ્રમાણે છે : શારીર, માનસ, સૌમ્ય, તીક્ષ્ણ, અંતરાશ્રય, બહિરાશ્રય, પ્રાકૃત, વૈકૃત, સાઘ્ય, અસાઘ્ય, સામ, નિરામ. (દરેક વિષે વિગત હવે પછી આપી છે.)

શારીર અને માનસજ્વર

પૂર્વે શારીરે શારીરે તાપો મનસિ માનસે ॥૪૬॥
 શારીરજ્વરમાં પહેલું શરીર તપે છે (+પછી મનને સંતાપ-દુઃખ થાય છે); માનસ-જ્વરમાં પહેલાં મન તપે છે (=મનને દુઃખ થાય છે) (+પછી શરીર તપે છે).

(શરીરને તાવ તે પહેલું શરીર તપે તે ઉપરથી ઓળખાય પણ મનને તાવ ઓળખવા માટે ચરકસંહિતામાં નીચેનાં લક્ષણો આપ્યાં છે :-મનની વ્યગ્રતા, અલુગ્મો, ગ્લાનિ એ ત્રણ મનના તાવનાં (=મન તપે તેનાં) લક્ષણ છે અને ઇદ્રિયો પોતપોતાના વિષયોનું શ્રદ્ધણ ન કરે એ સંતાપનું લક્ષણ છે. ચરક ચિ. ૩/૪૬૩.)

સૌમ્ય અને તીક્ષ્ણજ્વર

વવને यौगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत् ।
 જ્યારે વાયુ કફ સાથે બેડાય ત્યારે વાયુ

થોળવાહી (જેની સાથે બેડાય તેનો સ્વભાવ પોતાનામાં લઈ લે એવો) હોવાથી વાતકફ-જ્વર શીત એટલે સૌમ્ય હોય છે. (સૌમ્ય જ્વર=વાતકફજ્વર.)

दाहः पित्तयुते, मित्रं मित्रे

વાયુ પિત્ત સાથે બેડાય ત્યારે બળતરા થાય છે; વાયુ જ્યારે પિત્ત અને કફ બંને સાથે બેડાય છે ત્યારે ઠંડક અને બળતરા ભેગાં થાય છે. (આમ તીક્ષ્ણજ્વર બે બાતના છે : એક નર્મો તીક્ષ્ણ અને બીજો ઘડીમાં સૌમ્ય અને ઘડીમાં તીક્ષ્ણ.)

અંતરાશ્રય અને બહિરાશ્રય તાવ

મન્તઃસંઘ્રયે પુનઃ ॥ ૪૮ ॥

જ્વરેઽધિકં વિકારાઃ સ્યુરન્તઃ ક્ષોભો મલગ્રહઃ ।
 અંતરાશ્રય તાવમાં તાવના લક્ષણો એકલાં બહાર જ નહિ, પણ અંદર વધારે થાય છે, તાવ અને એનાં લક્ષણો તીવ્ર હોય છે અને ઝાડો, પેશાબ વગેરે મળો નીકળી શકતા નથી. બહિરેવ બહિર્વેગે તાપોઽપિ ચ સુસાઘ્યતા ॥ ૪૯ ॥

બહારના વેગવાળા (=બહિરાશ્રય) તાવમાં માત્ર બહારની જ પીડા હોય છે અને વળી એ તાવ સહેલાઈથી મટી શકે છે.

પ્રાકૃત અને વૈકૃત તાવ

વર્ષાશરદ્વસન્તેષુ વાતાદિઃ પ્રાકૃતઃ ક્રમાત્ ।
 વૈકૃતોઽન્યઃ સ દુઃસાઘ્યઃ

પ્રાયશ્ચ પ્રાકૃતોઽનિલાત્ ॥ ૫૦ ॥

વર્ષાઋતુમાં વાયુનો તાવ, શરદઋતુમાં પિત્તનો તાવ અને વસંતઋતુમાં કફનો તાવ એ પ્રાકૃત તાવ છે. (નાવાયુની પ્રકૃતિવાળાને આવેલો વાયુનો તાવ, પિત્તપ્રકૃતિવાળાને આવેલો પિત્તનો તાવ અને કફપ્રકૃતિવાળાને આવેલો કફનો તાવ પણ પ્રાકૃત તાવ છે.) એ સિવાયનો તાવ (=વર્ષા, શરદ અને વસંત સિવાયની ઋતુઓમાં આવેલો તાવ અને એ ઋતુઓમાં પણ ઉપર કહ્યા સિવાયના બીજા દોષોથી આવેલો તાવ) વિકૃત તાવ છે. એ (=વિકૃત તાવ) મટવો મુશ્કેલ હોય છે અને આવેલો પ્રાકૃત તાવ પણ સામાન્ય

મુશકેલ હોય છે.

ત્રણે પ્રાકૃતબવરમાં નકોરડા ઉપવાસ કરવાનું કારણ

વર્ષાસુ મારુતો દુષ્ટઃ પિત્તશ્લેષ્માન્વિતો જ્વરમ્ ।
કુર્વાત્ પિત્તં ચ શરદિ તસ્ય ચાન્નુદલં ક્રુકઃ ॥૫૧
તત્પ્રકૃત્યા વિસર્ગાન્ચ તત્ર જ્ઞાનશનાદ્વયમ્ ।
કફો વસન્તે તમપિ વાતપિત્તં ભવેદન્તુ ॥૫૨ ॥

(વર્ષાઋતુમા પહેલાં વાયુ કોષે છે અને પાછળથી એને પિત્ત અને કફની મદદ મળે છે. એ રીતે) વર્ષાઋતુમા પિત્ત અને કફના અનુબળવાળો કોષેલો વાયુ તાવ આણે છે. (શરદઋતુમા પહેલું પિત્ત કોષે છે અને પછી એને કફની મદદ મળે છે એ રીતે) શરદઋતુમાં કફના અનુબળવાળું કોષેલું પિત્ત તાવ આણે છે.

(અનુબળ-એમ કોઈ સ્વતંત્ર રાત્ર પોતે પોતાનાં હાથી, ઘોડા, રથ, પાયદળ વગેરેને હાઈને દુશ્મને સાથે લડતો હોય તે વખતે પાછળથી (=અધવચ) એ સ્વતંત્ર રાત્રની કુમકે એના લશ્કરમાં વધારો કરવા બીજું લશ્કર આવી પહોંચે તેમ જ શરદઋતુમાં પિત્ત સ્વતંત્ર રીતે પોતાના જ પ્રકોપના બળે તાવ આણે છે, તેમાં પાછળથી કફ એના બેરમાં વધારો કરે છે. માટે આ દાખલામાં પિત્ત સ્વતંત્ર છે અને કફ અનુબળ એટલે પાછળથી આવીને બળ આપનાર છે. એ ઉપરથી વર્ષાઋતુના અને વસંતઋતુના પ્રાકૃત તાવનું સમજી લેવું.)

એમના (=પિત્ત અને કફના) સ્વભાવને ક્ષીણે (=પિત્ત અને કફ એ જ હોય નકોરડા ઉપવાસ જીરવી શકતા હોવાથી) અને વર્ષા અને શરદઋતુઓમાં વિસર્ગકાળ ચાલતો હોવાથી એ જ ઋતુઓના પ્રાકૃત તાવમાં નકોરડા ઉપવાસ કરવામાં કંઈ પણ બેખમ હોતું નથી.

વસંતઋતુમા કોષેલો કફ તાવ આણે છે અને વાયુ તથા પિત્ત એના (એ કફનાં) અનુબળ હોય છે.

(કેટલાક એવી શંકા કરે કે વસંતઋતુમાં આદાનકાળ ચાલતો હોવાથી શરીરનું બળ ઘટતું બન્યું છે તેથી વસંતઋતુના પ્રાકૃત તાવમાં નકોરડા ઉપવાસ કરાવવામાં જરા બેખમ રહેલું છે. પણ એ શંકા ખરાબર નથી; કારણ કે તાવ આમાશયમા ઉત્પન્ન થાય છે, નકોરડા ઉપવાસ ખમી શકે એવા કફથી વસંતઋતુમાં પ્રાકૃત તાવ આવે છે, વસંતઋતુ આદાનકાળ હોવા છતાં એમાં મધ્યમ બળ તો રહે છે, તાવ રોગ પોતે નકોરડા ઉપવાસથી મટે એવો રોગ છે, અનુબળ પિત્ત પણ નકોરડા ઉપવાસ ખમી શકે એમ છે, અને વાયુ મુખ્ય હોય નથી પણ અનુબળ છે; માટે વસંતઋતુના પ્રાકૃતબવરમાં પણ નકોરડા ઉપવાસ કરવા બેઈએ.

વક્ષસિતે દ્રવત્વાચ્ચ સહેતે લહન મહત્ ।
આમજ્યાદુર્લભમપિ વાયુર્ન સહત ક્ષણમ્ ॥

અર્થાત્ કફ અને પિત્ત દ્રવ હોવાથી 'આમ' પાકી ગયા પછી પણ પુષ્કળ નકોરડા ઉપવાસ ખમી શકે છે, પણ વાયુ તો 'આમ' પાકી ગયા પછી એક ક્ષણ પણ નકોરડા ઉપવાસ ખમતો નથી.

આ શ્લોક ઉપરથી પણ એટલું તો નક્કી થાય છે કે વાયુ પણ નિરામ ન થાય ત્યાં સુધી ઉપવાસ કરવામાં કંઈ બેખમ નથી. વળી વસંતઋતુના પ્રાકૃત તાવમાં તો વાયુ તાવ આણતો નથી પણ ફક્ત અનુબળ છે, તેથી પણ તાવ ભિતરે ત્યાં સુધી ઉપવાસ કરવામાં કંઈ બેખમ નથી.)

કયા તાવ સાધ્ય છે ?

યલવન્સ્વલ્પદોષેષુ જ્વરઃ સાઘ્યોઽનુવદ્રવઃ ।

ઘોડા દોષવાળા અને બળવાન માણસોને આવેલો ઉપદ્રવવિનાનો તાવ સાધ્ય છે.

અસાધ્ય તાવ

સર્વથા વિકૃતિજ્ઞાને પ્રાગ્સાઘ્ય ઉદાહૃતઃ ॥૫૩॥
કેવા દરદીને કેવો તાવ અસાધ્ય છે તે પહેલાં (શા. ૫/૭૫થી ૭૩માં) વિકૃતિવિજ્ઞાનના અધ્યાયમાં કહેવાઈ ગયું છે.

સામજ્વરતુ' લક્ષણુ ૫૧૬

જ્વરોપદ્રવતીક્ષ્ણત્વમગ્લાનિર્વહુમૂત્રતા ।
 ન પ્રવૃત્તિર્ન વિદ્ઞીર્ણા ન શ્લુષ્ણામજ્વરાકૃતિઃ ॥

તાવના (લવરી, ફેર, વગેરે) ઉપદ્રવો ઉગ્ર સ્વરૂપમાં હોય, શરીર સુકાય નહિ (અથવા કંટાળો-રહે), ખડુ પેશાબ થાય, ઝાડો ભિતરે નહિ, ઝાડો ભિતરે તે પચેશે નહિ પરંતુ કાચો ભિતરે અને ભૂખ હોય નહિ એ સામજ્વરતુ' લક્ષણુ છે.

પચ્યમાનજ્વરતુ' લક્ષણુ ૫૧૮

જ્વરવેગોડધિકં તૃષ્ણા પ્રલાપઃ શ્વસનં ઝ્રમઃ ।
 મંલપ્રવૃત્તિરુક્લેશઃ પચ્યમાનસ્ય લક્ષણમ્ ॥૫૫॥
 તાવનો વેગ વધે, તરસ, લવરી, હાંફ, ફેર, મળ નીકળે, દોષોનો ઉત્કલેશ થાય એ પચ્યમાન(=પાકતા)જ્વરતુ' લક્ષણુ છે.

(જ્વર સામ અવસ્થામાંથી પચ્યમાન અવસ્થામાં આવે ત્યારે આ શ્લોકમાં કહેલાં લક્ષણો થવાથી અણુસમણુ માણુસો ગભરાઇ બંધ છે અને નકોરડા ઉપવાસને લીધે તાવ વધી પચ્યો એવી ખોટી ભ્રમણાથી ઉપવાસ છોડી દઈને અવળે રસ્તે ચડે છે, પણ એ ખરાખર નથી. 'આમ' પાકવો જ બેઠકે અને પાકવાની ક્રિયા થતી હોય ત્યારે આવો ખદખદાટ (=ખળભળાટ) મચે એ કુદરતી છે.)

નિરામ અથવા પકવજ્વરતુ' લક્ષણુ

જીર્ણતાડમવિપર્યાસાત્સતરાત્રં ચ લક્ષ્ણાત્ ।
 'આમ'થી અવળું થાય તે ઉપરથી (=શ્લોક ૫૩૩, ૫૪માં કહેલાં સામજ્વરનાં લક્ષણોથી વિરુદ્ધ લક્ષણો થાય તે ઉપરથી અને પચ્યમાન અવસ્થામાં પણ 'આમ' હોય છે તેથી શ્લોક ૫૪૩, ૫૫માં કહેલાં પચ્યમાન જ્વરનાં લક્ષણોથી વિરુદ્ધ લક્ષણો થાય તે ઉપરથી, એટલે તાવના ઉપદ્રવો નરમ પડી બંધ, શરીર સુકાય (અથવા ચિડિયાપણુ મટીને ઉત્સાહ આવે), પેશાબ થોડો થાય, પચેશે ઝાડો ભિતરે, ભૂખ લાગે, તાવનો વેગ ભિતરી બંધ (=તાવ ભિતરી બંધ), તરસ માપસર લાગે, લવરી ન થાય, હાંફ ન ચડે, ફેર ન આવે, દોષોનો ઉત્કલેશ

ન થાય એટલાં લક્ષણો થાય તે ઉપરથી) તથા સાત રાત સુધી (સાત રાત અને સાત દિવસ સુધી) લાગટ કરેલા નકોરડા ઉપવાસ ઉપરથી બળવું કે તાવ જીર્ણ (=પકવ) થયો છે.

આ શ્લોકમાં નિરામ(=પકવ)જ્વરનાં લક્ષણુ તરીકે બે વાત કહી છે : (૧) 'આમ'થી વિરુદ્ધ લક્ષણો અને (૨) સાત રાતના સળંગ ઉપવાસ. કોઈ તાવમાં સાત કરતાં ઓછા દિવસના ઉપવાસથી મળો (=દોષો વગેરે) પાકી બંધ છે, કોઈ તાવમાં સાત દિવસના ઉપવાસથી મળો પાકી બંધ છે અને કોઈ તાવમાં સાત કરતાં વધારે દિવસના ઉપવાસથી મળો પાકે છે. માટે મળોમાંથી 'આમ' પાકી બંધ એ તાવ પકવ થયાનો ખરી કસોટી છે, તેથી 'આમવિપર્યાસાત્' પહેલું મૂક્યું છે. વળી સાત રાતની ઉપવાસની મુદત અહીં ઉપલક્ષણુ છે એમ સમજવું. વાયુના મુદતિયા તાવ માટે આ મુદત છે. ખાકી કંકે, પિત્ત, બે ભેગા દોષ અને ત્રણે ભેગા દોષના તાવમાં દરેકમાં જુદી-જુદી મુદતે મળો પાકતા હોવાથી એના ઉપવાસની મુદત પણ જુદીજુદી છે.

સામાન્ય માણુસે આવી ઝીણવટમાં ભિતરવાની જરૂર નથી. ઉપવાસ પણ એક પ્રકારતુ લંઘન છે. તેથી સૂ. ૧૪/૧૬૩થી ૧૭૩માં કહેલાં, ખરાખર લંઘન થયું હોવાનાં લક્ષણો જણાય, ત્યારે કમેકમે ઉપવાસ છોડવા એ વ્યવહાર રીત છે.

પાંચ પ્રકારના જ્વર

જ્વરઃ પચ્ચવિધઃ પ્રોક્તો મલકાલવલાયલાત્ ॥૫૬॥
 પ્રાયશઃ સન્નિવાતેન મૃયસા તૂપદિશ્યતે ।
 સન્તતઃ સતતોડન્યેશ્ચસ્તૃતીયકચતુર્યકો ॥૫૭॥
 દોષોના ખળ અને અખળને લીધે તથા દોષોના કોપવાના સમયનો ખળ અને અખળને લીધે તાવ પાંચ પ્રકારનો કહ્યો છે. એ (તાવ) સામાન્ય રીતે ત્રણે દોષ સાથે કોપવાથી આવે છે; છતાં પણ કોપેલા ત્રણે દોષોમાંથી જે દોષ ખીલ કરતાં વધારે કોપ્યો હોય તેના ઉપરથી તે તાવ વિષે સમજાવવામાં આવે છે (=તાવનાં નામ પાડ-

વામાં આવે છે). સંતત, સતત, અન્યથુ, વૃત્તિ-ચક્ર, અને ચતુર્થક એ તાવના પાંચ પ્રકાર છે.

(આગળ શ્લોક રૂઝમાં તાવની સંખ્યા આઠ કહી; છતાં અહીં તાવ પાંચ પ્રકારના કહ્યા છે તેથી વિરોધ જુદું લાગવાને સંભવ છે, પણ ખત્તં કોતાં એમાં કંઈ વિરોધ નથી. એક ને એક વસ્તુનાં સંખ્યા અને પ્રકાર જુદાં જુદાં હોઈ શકે. એક ને એક વસ્તુનાં બધી રીતે સરખાં પણ જુદાંજુદાં નંગ (વ્યક્તિઓ) ને એ વસ્તુનાં ભેદ (=સંખ્યા) કહે છે, પણ એ જ વસ્તુના બધા સામાન્ય ધર્મ જેમાં રહેલા હોય છતાં એકાદ જુદો ધર્મ પણ અંદર હોય તેને તે વસ્તુનો પ્રકાર (=વિધા) કહે છે. દા. ત. ચાર વાસણુ બધી રીતે સરખાં હોય તો તેને વાસણુની ચાર સંખ્યા (ભેદ) કહે છે, પણ જો એ ચારમાં વાસણુના બધા સામાન્ય ધર્મો હોવા ઉપરાંત (=એ ચારે વાસણુ હોવા ઉપરાંત) એમાં જુદાજુદા ઘાટ વગેરે જુદા ધર્મ પણ રહેલા હોય તો એને વાસણુના ચાર પ્રકાર (=વિધા) કહે છે. તેપેલી, ઘાળી, વાટકા, પવાલું એ વાસણુના ચાર પ્રકાર છે. ચાર ઘાળીઓ એ ઘાળીનાં ચાર નંગ (=ભેદ, સંખ્યા) છે. (માધવનિવાન અધ્યાય ૧/૧૦૩ ઉપર મધુ-કાશી શીકાના આધારે.)

આ પાંચ પ્રકારના તાવમાંથી સંતતજ્વર મળના અને કાળના બળને ક્ષીણે આવે છે અને ખાકીના ચાર પ્રકારના તાવ મળના અને કાળના બળ અને અબળને ક્ષીણે આવે છે. માટે મળો (=દોષો)ના બળ અને અબળને ક્ષીણે તથા દોષોના કોપવાના સમયના બળ અને અબળને ક્ષીણે તાવ પાંચ પ્રકારનો છે.

સંતતજ્વરની સંપ્રાપ્તિ

ઘાતુમૂત્રશક્રદ્વાહિન્નોત્સાં ધ્યાપિનો મલાઃ ।
તાવયન્તસ્તન્નું સર્વાં તુલ્યદૃષ્ટ્યાદિર્વાઘિતાઃ ॥ ૫૮ ॥
બલિનો ગુરવઃ સ્તબ્ધા વિરોપેળ રસાગ્નિતાઃ ।
સ્વતતં નિષ્પતિદ્વન્દ્વા જ્વરં કુર્યુઃ સુદુઃસહમ્ ॥

ઘાતુઓને, પેશાબને અને ઝાડાને વહેનારાં સ્રોતોમાં વ્યાપી ગયેલા, આખા શરીરને તપા-

વતા, પોતપોતાના સમાન ગુણુવાળી ઘાતુઓ (ન્દેશ, ઋતુ, પ્રકૃતિ) વગેરેથી વધારાતા, બળવાન, (સામ હોવાથી) ભારે, (ભિન્નેથી કે નીચેથી નીકળતા ન હોવાથી) સ્તબ્ધ અને બને નરમ પાડનાર કોઈ વિરુદ્ધ તત્ત્વ (ઘાતુ દેશ, ઋતુ વગેરે) હાજર ન હોય એવા, ખાસ કરીને રસઘાતુનો આશ્રય લઈને રહેલા મળો (દોષો) મહામુશકેલીથી સહન કરી શકાય એવો સંતતજ્વર પેદા કરે છે (આણે છે).

(પોતપોતાના સમાન ગુણુવાળી ઘાતુઓ-સાત ઘાતુઓમાંથી જે ઘાતુના ગુણુ વાયુના ગુણુ જેવા હોય તે વાયુમાં વધારો કરે; જે ઘાતુના ગુણુ પિત્તના ગુણુ જેવા હોય તે પિત્તમાં વધારો કરે અને જે ઘાતુના ગુણુ કફના ગુણુ જેવા હોય તે ઘાતુ કફમાં વધારો કરે.)

(સંતત તાવ આણુનાર દોષો બધી ઘાતુઓમાં વ્યાપેલા હોય છે, પણ રસઘાતુમાં વિશેષ રહેલા હોય છે.)

સંતતજ્વરની મુદતઃ સાધ્ય, અસાધ્ય
મલં જ્વરોપ્મા ઘાતૂન્વા સ શીત્રં ક્ષપયેત્તતઃ ।
સર્વાકારં રસાદીનાં શુદ્ધયાઽ

શુદ્ધયાઽપિ વા ક્રમાત્ ॥ ૬૦ ॥

વાતપિત્તકફૈઃ સત્ત દશ દ્વાદશ વાસરાન્ ।
પ્રાયોઽનુયાતિ મર્યાદાં મોક્ષાય ચ વચાય ચ ॥ ૬૧ ॥
શ્લેષ્મિવેશસ્ય મતં, હારીતસ્ય પુનઃ સ્મૃતિઃ ।
દ્વિગુણા સત્તમી યાવશ્વમ્યેકાદશી તથા ॥ ૬૨ ॥
પપા ત્રિદોષમર્યાદા મોક્ષાય ચ વચાય ચ ।
શુદ્ધયશુદ્ધો જ્વરઃ કાલં દીર્ઘમપ્યનુવર્તેતે ॥ ૬૩ ॥

તાવની ગરમી કોઈકે વાર મળને (=દોષોને) તે કોઈકે વાર ઘાતુઓને ઝટ એાછી કરે છે (=નાશ કરે છે). તેથી એ તાવની ગરમી વાયુ સૌથી વધારે કોષ્ઠ્યે હોય તો સાત દિવસ, પિત્ત સૌથી વધારે કોષ્ઠ્યું હોય તો દસ દિવસ અને કફ સૌથી વધારે કોષ્ઠ્યે હોય તો ખાર દિવસની મુદત સુધી સામાન્ય રીતે ચાલુ રહે છે. (સામાન્ય રીતે વાયુનો તાવ સાત દિવસ, પિત્તનો તાવ દસ દિવસ અને કફનો તાવ ખાર દિવસ સુધી રહે છે.) એ તાવની ગરમીથી

મળો કે ધાતુઓ એાછી થતી હોવાને કારણે બ્રે રસ વગેરે (=ધાતુઓ, પેશાબ, ઝાડો અને દોષો એ ખાર વાનાં) પૂરેપૂરાં નિર્મળ બની બંધ તો એ તાવ એટલી મુદતે ઊતરે છે પણ બ્રે તાવની ગરમી લાગવા છતાં એ ખાર વાનાં અશુદ્ધ જ રહે તો એ તાવની ગરમી એટલી મુદતમાં દરદીને મારી નાખે છે. આ અગ્નિવેશનો મત છે. પણ હારીતની સ્મૃતિ (=મત) એવી છે કે ત્રણ દોષની (=ત્રણ દોષના બુદ્ધાબુદ્ધા તાવની) મુદત સાતથી બમણી (=ચૌદ દિવસની), નવથી બમણી (=અઠાર દિવસની) અને અગિયારથી બમણી (=બાવીસ દિવસની) છે (=વાયુના સંતત-જ્વરની મુદત ચૌદ દિવસની, પિત્તના સંતત-જ્વરની મુદત અઠાર દિવસની અને કફના સંતતજ્વરની મુદત બાવીસ દિવસની છે). અને એટલી મુદતે તે તે તાવ (બ્રે રસ વગેરે પૂરેપૂરાં નિર્મળ થઈ બંધ તો) ઊતરે છે અથવા (બ્રે રસ વગેરે પૂરેપૂરાં શુદ્ધ ન બની બંધ તો) તે તે તાવ પોતપોતાની મુદત દરમ્યાન દરદીને મારી નાખે છે, પણ જ્યાં રસ વગેરેની પૂરેપૂરી શુદ્ધિ પણ ન થઈ હોય તેમ જ તદ્દન અશુદ્ધિ પણ ન રહી હોય એવા) શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ ભેગી હોય એવા તાવ ઉપર જણાવેલી મુદત કરતાં વધારે લાંબી મુદત સુધી આવે છે (=ચાલુ રહે છે.).

[બ્રે નીચે આપેલાં 'નિરામ'નાં લક્ષણ જણાવ્યે તો તાવની ગરમી મળોનો નાશ કરે છે એમ સમજવું, પણ બ્રે સામનો લક્ષણ જણાયા કરે તો તાવની ગરમી ધાતુઓનો નાશ કરે છે એમ સમજવું. સૌતો પુરાયેલાં ન હોય, શ્વેતોઘ્વાસ નિયમિત ચાલે (અથવા શક્તિ આવે), શરીર સ્ફૂર્તિવાળું (=ફેરફેરું) થાય, વાયુ અનુલોભ થાય; વાણી, શરીર અને મનની ક્રિયાઓ કરવામાં આજસ ન આવે; જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય, મોં ચીકણુચીકણું ન લાગે; ઝાડો, પેશાબ, પરસેવો વગેરે મળો બહાર નીકળે; ભૂખ લાગે અને કંટાળો ન આવે (=ઉત્સાહ આવે) એ 'નિરામ'નાં લક્ષણ છે. (સર્વાંગસુદર ટીકા).]

વિષમજ્વરવતું સામાન્ય લક્ષણું ૩૧

ક્રશાનાં ઘ્યાચિમુક્તાનાં

મિથ્યાહારાદિસેવિનામ્ ।

અલ્પોઽપિ દોષો દૂષ્યાદેલ્લઘ્વા-

ડ્યન્વતમતો ઘલમ્ ॥ ૬૪ ॥

સવિપક્ષો જ્વરં કુર્યાદ્વિષમં ક્ષયવૃદ્ધિમાક્ ।

એને તાવ ઊતરી ગયો હોય એવા, દૂબળા અને મિથ્યા આહાર, વિહાર (નદવા) વગેરેનું સેવન કરનાર માણસોના થોડા પણ દોષ (=વાયુ, પિત્ત કે કફ)ને બ્રે દૂષ્ય વગેરે (=ધાતુઓ, દેશ, ઋતુ વગેરે)માંનાં કેટલાંક તરફથી બળ મળે અને જ દોષનો તાવ હોય તેનાથી વિરુદ્ધ ગુણધર્મવાળું તત્ત્વ (ધાતુ, દેશ, ઋતુ વગેરે) પણ તાવ દરમ્યાન હાજર હોય અને બ્રે દોષની વધઘટ થયા કરતી હોય તો તે દોષ વિષમ-જ્વર આણે છે.

વિષમજ્વરમાં તાવ ચઢીતર થવાનું કારણ

દાવઃ પ્રવર્તેતે તેપાં સ્વે કાલે જ્વરપન્ ચલી ॥ ૬૫ ॥

નિવર્તેતે પુનશ્ચૈવ પ્રત્યનીકથલાયલઃ ।

એમનો (શ્વેતકે ૬૩૩ થી ૬૩૬વાળા માણસોનો) દોષ બળવાન બનીને (=સમાન ગુણવાળી ધાતુઓ વગેરે પાસેથી બળ મેળવીને) પોતાના પ્રકોપને સમયે દરદીને તાવ આણીને પ્રવૃત્ત થાય છે (=પોતાનું પરાક્રમ દેખાડે છે), પણ એ જ દોષ જ્યારે પોતાના પ્રત્યનીકતા (=વિરોધી ગુણધર્મવાળાં ધાતુઓ વગેરેના) બળને હીધે અબળ (=નરમ) બની બંધ છે, ત્યારે એ પાછો હડી બંધ છે (તે વખતે તાવ ઊતરી બંધ છે).

વિષમજ્વર ઊતરે ત્યારે દોષ ક્યાં રહે છે ?

ઉપદ્રવો

ક્ષીણે દોષે જ્વરઃ સૂક્ષ્મો રસાદિઘ્વેવ લીપતે । ૬૬
લીનત્વાત્કાર્યવૈવર્ણ્યજાઘ્યાદીનાદ્ઘાતિ સઃ ।

વિષમજ્વર આણનાર દોષ જ્યારે ક્ષીણ (=નિર્મળ, અબળ) થઈ બંધ છે, ત્યારે રસ વગેરે ધાતુઓમાં જ ભરાઈ બંધ છે (=એ દોષ તદ્દન નાશ પામતો નથી, પણ ધાતુઓમાં

વામાં આવે છે). સંતત, સતત, અન્વેષુ, વૃત્તિ-યક, અને ચતુર્થક એ તાવના પાંચ પ્રકાર છે.

(આગળ શ્લોક રૂઢીમાં તાવની સંખ્યા આઠ કહી; છતાં અહીં તાવ પાંચ પ્રકારના કહ્યા છે તેથી વિરોધ જેવું લાગવાને સંભવ છે, પણ ખરું ભેદ એમાં કંઈ વિરોધ નથી. એક ને એક વસ્તુનાં સંખ્યા અને પ્રકાર જુદાં જુદાં હોઈ શકે. એક ને એક વસ્તુનાં બધી રીતે સરખાં પણ જુદાંજુદાં નંગ(વ્યક્તિઓ)ને એ વસ્તુના ભેદ (=સંખ્યા) કહે છે, પણ એ જ વસ્તુના બધા સામાન્ય ધર્મ જેમાં રહેલા હોય છતાં એકાદ જુદા ધર્મ પણ અંદર હોય તેને તે વસ્તુનો પ્રકાર (=વિધા) કહે છે. દા. ત. ચાર વાસણ બધી રીતે સરખાં હોય તો તેને વાસણની ચાર સંખ્યા (ભેદ) કહે છે, પણ જો એ ચારમાં વાસણના બધા સામાન્ય ધર્મો હોવા ઉપરાંત (=એ ચારે વાસણ હોવા ઉપરાંત) એમાં જુદાજુદા ઘાટ વગેરે જુદા ધર્મ પણ રહેલા હોય તો એને વાસણના ચાર પ્રકાર (=વિધા) કહે છે. તંપેલી, થાળી, વાટકો, પનાલું એ વાસણના ચાર પ્રકાર છે. ચાર થાળીઓ એ થાળીનાં ચાર નંગ (=ભેદ, સંખ્યા) છે. (માધવનિદાન અધ્યાય ૧/૧૦૩ ઉપર મધુ-કોશી ટીકાના આધારે.)

આ પાંચ પ્રકારના તાવમાથી સંતતનવર મળના અને કાળનો બળને ક્ષીધે આવે છે અને ખાકીના ચાર પ્રકારના તાવ મળના અને કાળના બળ અને અબળને ક્ષીધે આવે છે. માટે મળો(=દોષો)ના બળ અને અબળને ક્ષીધે તથા દોષોના કોષવાના સમયના બળ અને અબળને ક્ષીધે તાવ પાંચ પ્રકારનો છે.

સંતતનવરની સંપ્રાપ્તિ

ધાતુમૂરશકુદ્રાહિન્નોતસાં ધ્યાપિનો મલાઃ ।
તાવ્યન્તસ્તન્નુ સર્વા તુલ્યદૃષ્ટ્યાદિર્વિઘ્નતાઃ ॥૫૮॥
ચલિનો ગુરવઃ સ્તન્ધ્યા વિશેષેણ રસાશ્રિતાઃ ।
સન્તતં નિષ્પ્રતિદ્વન્દ્વા જ્વરં કુર્યુઃ સુદુઃસહ્મ ॥

ધાતુઓને, પેશાબને અને ઝાડાને વહેનારા સોતોમા વ્યાપી ગયેલા, આખા શરીરને તપા-

વતા, પોતપોતાના સમાન ગુણવાળી ધાતુઓ (+દેશ, ઋતુ, પ્રકૃતિ) વગેરેથી વધારાતા, બળવાન, (સામ હોવાથી) ભારે, (જિજ્ઞેષી કે નીચેથી નીકળતા ન હોવાથી) સ્તબ્ધ અને જેને નરમ પાડનાર કોઈ વિરુદ્ધ તત્ત્વ (ધાતુ દેશ, ઋતુ વગેરે) હાજર ન હોય એવા, ખાસ કરીને રસધાતુનો આશ્રય લઈને રહેલા મળો (દોષો) મહામુશકેલીથી સહન કરી શકાય એવા સંતતનવર પેદા કરે છે (આણું છે).

(પોતપોતાના સમાન ગુણવાળી ધાતુઓ-સાત ધાતુઓમાથી જે ધાતુના ગુણ વાયુના ગુણ જેવા હોય તે વાયુમા વધારો કરે; જે ધાતુના ગુણ પિત્તના ગુણ જેવા હોય તે પિત્તમા વધારો કરે અને જે ધાતુના ગુણ કફના ગુણ જેવા હોય તે ધાતુ કફમા વધારો કરે.)

(સંતત તાવ આણુનાર દોષો બધી ધાતુઓમા વ્યાપેલા હોય છે, પણ રસધાતુમાં વિશેષ રહેલા હોય છે.)

સંતતનવરની મુદતઃ સાધ્ય, અસાધ્ય મલં જ્વરોપ્મા ધાતુન્વા સ શીત્રં ક્ષપયેત્તતઃ ।
સર્વાકારં રસાદીનાં શુદ્ધયાઽ

શુદ્ધયાઽપિ વા ક્રમાત્ ॥૬૦॥

વાતપિત્તકફઃ સત દશ દ્વાદશ વાસરાનુ ।
પ્રાયોઽનુયાતિ મર્યાદાં મોક્ષાય ચ વચાય ચ ॥૬૧॥
ઇત્યગ્નિવેશસ્ય મતં, હારીતસ્ય પુનઃ સ્મૃતિઃ ।
દ્વિગુણા સતમી યાવન્નવમ્યેનાદશી તથા ॥૬૨॥
પપા ત્રિદોષમર્યાદા મોક્ષાય ચ વચાય ચ ।
શુદ્ધયશુદ્ધો જ્વરઃ કાલં દીર્ઘમવ્યનુવર્તતે ॥૬૩॥

તાવની ગરમી કોઈક વાર મળને (=દોષને) તે કોઈક વાર ધાતુઓને ઝટ ઝોછી કરે છે (=નાશ કરે છે). તેથી એ તાવની ગરમી વધુ સૌથી વધારે કોષ્યો હોય તો સાત દિવસ, પિત્ત સૌથી વધારે કોષ્યુ હોય તો દસ દિવસ અને કફ સૌથી વધારે કોષ્યો હોય તો બાર દિવસની મુદત સુધી સામાન્ય રીતે ચાલુ રહે છે. (સામાન્ય રીતે વાયુનો તાવ સાત દિવસ, પિત્તનો તાવ દસ દિવસ અને કફનો તાવ બાર દિવસ સુધી રહે છે.) એ તાવની ગરમીથી

મળો કે ધાતુઓ ઓછી થતી હોવાને કારણે
 બે રસ વગેરે (=ધાતુઓ, પેશાબ, ઝાડો અને
 દોષો એ ખાર વાના) પૂરેપૂરા નિર્મળ બની
 બચે તો એ તાવ એટલી મુદતે ઊતરે છે પણ
 બે તાવની ગરમી લાગવા છતાં એ ખાર વાના
 અશુદ્ધ જ રહે તો એ તાવની ગરમી એટલી
 મુદતમા દરદીને મારી નાખે છે. આ અગ્નિવેશનો
 મત છે. પણ હારીતની સ્મૃતિ (=મત) એવી છે
 કે ત્રણ દોષની (=ત્રણ દોષના શુદ્ધાશુદ્ધ તાવની)
 મુદત સાતથી અમણી (=ચૌદ દિવસની), નવથી
 અમણી (=અઠાર દિવસની) અને અગિયારથી
 અમણી (=બાવીસ દિવસની) છે (=વાયુના સંતત
 જ્વરની મુદત ચૌદ દિવસની, પિત્તના સંતત-
 જ્વરની મુદત અઠાર દિવસની અને કફના
 સંતતજ્વરની મુદત બાવીસ દિવસની છે).
 અને એટલી મુદતે તે તે તાવ (બે રસ વગેરે
 પૂરેપૂરા નિર્મળ થઈ બચે તો) ઊતરે છે અથવા
 (બે રસ વગેરે પૂરેપૂરા શુદ્ધ ન બની બચે
 તો) તે તે તાવ પોતપોતાની મુદત દરમ્યાન
 દરદીને મારી નાખે છે, પણ જેમા રસ વગેરેની
 પૂરેપૂરી શુદ્ધિ પણ ન થઈ હોય તેમ જ તદન
 અશુદ્ધિ પણ ન રહી હોય એવા) શુદ્ધિ અને
 અશુદ્ધિ ભેગી હોય એવા તાવ ઉપર જણાવેલી
 મુદત કરતા વધારે લાંબી મુદત સુધી આવે છે
 (=ચાલુ રહે છે.).

[બે નીચે આપેલા 'નિગમ'ના લક્ષણ
 જણાય તો તાવની ગરમી મળોનો નાશ કરે
 છે એમ સમજવું, પણ બે આમનો લક્ષણ
 જણાયા કરે તો તાવની ગરમી ધાતુઓનો
 નાશ કરે છે એમ સમજવું. સ્ત્રોતો પુરાવેલા
 ન હોય, શાસ્ત્રમૂલાસ નિયમિત ચાલે (અથવા
 શક્તિ આવે), શરીર સ્ફૂર્તિવાળું (=ફરફર)
 થાય, વાયુ અત્યંત થાય, વાણી, શરીર અને
 મનની ક્રિયાઓ કરવામા આજસ ન આવે,
 જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય, મો ચીકણચીકણ ન
 લાગે; ઝાડો, પેશાબ, પરસેવો વગેરે મળો બહાર
 નીકળે; ભૂખ લાગે અને કંટાળો ન આવે
 (=ઉત્સાહ આવે) એ 'નિગમ'ના લક્ષણ છે.
 (સર્વો ગસુદર ટીકા).]

વિષમજ્વરનું સામાન્ય લક્ષણ :

હશાનાં ધ્યાચિમુક્તાનાં

મિથ્યાહારાદિસેવિતામ્ ।

અલ્પોઽપિ દોષો દૂષ્યાદેલંબ્યા-

ડ્યત્તમતો યત્મ્ ॥ ૬૪ ॥

સવિપક્ષો જ્વરં કુર્યાદ્વિપમં ક્ષયવૃદ્ધિમાક્ ।

બેને તાવ ઊતરી ગયા હોય એવા, દુખળા
 અને મિથ્યા આહાર, વિહાર (નદવા) વગેરેનું
 સેવન કરનાર માણસોના થોડા પણ દોષ-
 (=વાયુ, પિત્ત કે કફ)ને બે દૂષ્ય વગેરે (=ધાતુઓ,
 દેશ, ઋતુ વગેરે)માના કેટલાક તરફથી બળ
 મળે અને જે દોષનો તાવ હોય તેનાથી વિરુદ્ધ
 શુભધર્મવાળું તત્ત્વ (ધાતુ, દેશ, ઋતુ વગેરે)
 પણ તાવ દરમ્યાન હાજર હોય અને બે દોષની
 વધઘટ થયા કરતી હોય તો તે દોષ વિષમ-
 જ્વર આણે છે.

વિષમજ્વરમાં તાવ ચઢીતર થવાનું કારણ

દાઘઃ પ્રવર્તતે તેષાં સ્વે કાલે ડગ્ગયઃ ઘલી ॥૬૫॥
 નિવર્તતે પુનઃપ્રય પ્રત્યનીકચલાલઃ ।

એમનો (શ્લોકે ૬૩૩ થી ૬૪૩વાળા માણ-
 સોનો) દોષ બળવાન બનીને (=સમાન શુભવાળી
 ધાતુઓ વગેરે પાસેથી બળ મેળવીને) પોતાના
 પ્રકોપને સમયે દરદીને તાવ આણીને પ્રવૃત્ત
 થાય છે (=પોતાનું પરાક્રમ દેખાડે છે), પણ
 એ જ દોષ જ્યારે પોતાના પ્રત્યનીકના (=વિરોધી
 શુભધર્મવાળા ધાતુઓ વગેરેના) બળને ક્ષીણ
 અબળ (=નરમ) બની બચે છે, ત્યારે એ
 પાછો હટી બચે છે (તે વખતે તાવ ઊતરી
 બચે છે).

વિષમજ્વર ઊતરે ત્યારે દોષ ક્યાં રહે છે ?

ઉપદ્રવો

ક્ષીણે દોષે જ્વરઃ સૂક્ષ્મો રક્તાદિષ્વેવ લીયતે । ૬૬
 લીનત્વાત્કાર્શરૈવૈર્બર્ણ્યજાઢ્યાદીનાદઘાતિ સઃ ।

વિષમજ્વર આણનાર દોષ જ્યારે ક્ષીણ
 (=નિર્મળ, અબળ) થઈ બચે છે, ત્યારે રસ
 વગેરે ધાતુઓમા જ ભરાઈ બચે છે (=એ
 દોષ તદન નાશ પામતો નથી, પણ ધાતુઓમા

વામા આવે છે). સતત, સતત, અન્યેધુ, વૃત્તી ચક્ર, અને ચતુર્થક એ તાવના પાચ પ્રકાર છે.

(આગળ શ્લોક રૂઝા તાવની સખ્યા આઠ કહી, છતાં અહીં તાવ પાચ પ્રકારના કહ્યા છે તેથી વિરોધ જેવું લાગવાને સભવ છે, પણ ખરું એમાં કંઈ વિરોધ નથી. એક ને એક વસ્તુના સખ્યા અને પ્રકાર જુદા જુદા હોઈ શકે. એક ને એક વસ્તુના બધી રીતે સરખા પણ જુદાજુદા નગ (વ્યક્તિઓ) ને મે વસ્તુના ભેદ (=સખ્યા) કહે છે, પણ એ જ વસ્તુના બધા સામાન્ય ધર્મ જેમાં ગહેલા હોય છતાં એકાદ જુદો ધર્મ પણ અદર હોય તેને ૧ વસ્તુનો પ્રકાર (=વિધા) કહે છે. દા. ત. શાગ વાસણ બધી રીતે સરખા હોય તે તેને વાસણની ચાર સખ્યા (ભેદ) કહે છે, પણ તે એ ચારમાં વાસણના બધા સામાન્ય ધર્મો હોવા ઉપરાંત (=એ ચારે વાસણ હોવા ઉપરાંત) એમાં જુદાજુદા ઘાટ વગેરે જુદા ધર્મ પણ હોવા હોય તે એને વાસણના ચાર પ્રકાર (=વિધા) કહે છે. તેપેક્ષી, થાળી, વાટકો, પવાણુ એ વાસણના ચાર પ્રકાર છે. ચાર થાળીઓ એ થાળીના ચાર નગ (=ભેદ, સખ્યા) છે. (માધવનિદાન અધ્યાય ૧/૧૦૩ ઉપર મધુ કાશી ટીકાના આધારે.)

આ પાચ પ્રકારના તાવમાંથી સતતનવર મળના અને કાળના બળને ક્ષીધે આવે છે અને ખાકીના ચાર પ્રકારના તાવ મળના અને કાળના બળ અને અબળને ક્ષીધે આવે છે. માટે મળો (=દોષો)ના બળ અને અબળને ક્ષીધે તથા દોષોના કોપવાના સમયના બળ અને અબળને ક્ષીધે તાવ પાચ પ્રકારનો છે.

સંતતનવરની સંપ્રાપ્તિ

ધાતુમૂળશબ્દગ્રહિણોત્સાં ઘ્યાપિનો મલાઃ ।
તાપ્યન્તસ્નનું સર્વાં તુલ્યદૃષ્ટ્યાદિવચિતા ॥ ૫૮ ॥
શલિનો ગુરુઃ સ્તન્ધ્યા વિશેષેણ રસાશ્રિતાઃ ।
સન્તત નિષ્પતિદ્વન્દ્વા જ્વરં કુર્યુ સુદુઃસહમ્ ॥

ધાતુઓને, પેશાબને અને ઝાડાને વહેનારા સોતોમાં વ્યાપી ગયેલા, આખા શરીરને તપા

વતા, પોતપોતાના સમાન ગુણવાળી ધાતુઓ (નદેશ, ઋતુ, પ્રકૃતિ) વગેરેથી વધાગતા, બળ વાન, (સામ હોવાથી) ભારે, (હિચેથી કે નીચેથી નીકળતા ન હોવાથી) સ્તબ્ધ અને જેને નરમ પાડનાર કોઈ વિરુદ્ધ તત્ત્વ (ધાતુ દેશ, ઋતુ વગેરે) હાજર ન હોય એવા, ખાસ કરીને રસધાતુને આશ્રય લઈને રહેલા મળો (દોષો) મહામુરકેલીથી સહન કરી શકાય એવા સતતનવર પેદા કરે છે (આણુ છે).

(પોતપોતાના સમાન ગુણવાળી ધાતુઓ- સાત ધાતુઓમાંથી જે ધાતુના ગુણ વાયુના ગુણ જેવા હોય તે વાયુમાં વધારો કરે, જે ધાતુના ગુણ પિત્તના ગુણ જેવા હોય તે પિત્તમાં વધારો કરે અને જે ધાતુના ગુણ કફના ગુણ જેવા હોય તે ધાતુ કફમાં વધારો કરે.)

(સતત તાવ આણુના દોષો બધી ધાતુ ઓમાં વ્યાપેલા હોય છે, પણ રસધાતુમાં વિશેષ રહેલા હોય છે.)

સંતતનવરની મુદતઃ સાધ્ય, અસાધ્ય મલં જ્વરોપ્મા ધાતૂન્ના સ શીઘ્રં ક્ષપયેત્ત ।
સર્ગાકારં રસાદીના શુદ્ધ્યાઽ

શુદ્ધ્યાઽપિ વા ક્રમાત્ ॥૬૦॥

વાતપિત્તકૃફઃ સત્ત દશ દ્વાદશ વાસરાન્ ।
પ્રાયોઽનુયાતિ મર્યાદા મોક્ષાય ચ વચાય ચ ॥૬૧॥
શ્વન્નિવેશસ્ય મત, હારીતસ્ય પુનઃ સ્મૃતિ ।
દ્વિગુણા સત્તમી યાવન્નવન્યેન્નાદશી તથા ॥૬૨॥
પયા નિરોપમર્યાદા મોક્ષાય ચ વચાય ચ ।
શુદ્ધયશુદ્ધો જ્વરઃ કાલં દીર્ઘમપ્યનુવર્તેતે ॥૬૩॥

તાવની ગરમી કોઈકે વાર મળને (=દોષને) તે કોઈકે વાર ધાતુઓને ઝટ ઓછી કરે છે (=નાશ કરે છે). તેથી એ તાવની ગરમી વાહુ સૌથી વધારે કોષ્ટો હોય તે સાત દિવસ, પિત્ત સૌથી વધારે કોષ્ટો હોય તે દસ દિવસ અને કફ સૌથી વધારે કોષ્ટો હોય તે બાર દિવસની મુદત સુધી સામાન્ય રીતે ચાલુ રહે છે. (સામાન્ય રીતે વાયુને તાવ સાત દિવસ, પિત્તને તાવ દસ દિવસ અને કફને તાવ બાર દિવસ સુધી ગહે છે.) એ તાવની ગરમીથી

મળો કે ધાતુઓ એાછી થતી હોવાને કારણે એ રસ વગેરે (=ધાતુઓ, પેશાબ, ઝાડો અને દોષો એ ખાર વાનાં) પૂરેપૂરાં નિર્મળ ખની બધ તો એ તાવ એટલી મુદતે ભિતરે છે પણ બે તાવની ગરમી લાગવા છતાં એ ખાર વાનાં અશુદ્ધ જ રહે તો એ તાવની ગરમી એટલી મુદતમાં દરદીને મારી નાખે છે. આ અભિવેશનો મત છે. પણ હારીતની સ્મૃતિ (=મત) એવી છે કે ત્રણ દોષની (=ત્રણ દોષના જુદાજુદા તાવની) મુદત સાતથી ખમણી (=ચૌદ દિવસની), નવથી ખમણી (=અઠાર દિવસની) અને અગિયારથી ખમણી (=બાવીસ દિવસની) છે (=વાયુના સંતત-જ્વરની મુદત ચૌદ દિવસની, પિત્તના સંતત-જ્વરની મુદત અઠાર દિવસની અને કફના સંતતજ્વરની મુદત બાવીસ દિવસની છે). અને એટલી મુદતે તે તે તાવ (બે રસ વગેરે પૂરેપૂરાં નિર્મળ થઈ બધ તો) ભિતરે છે અથવા (બે રસ વગેરે પૂરેપૂરાં શુદ્ધ ન ખની બધ તો) તે તે તાવ પોતપોતાની મુદત દરમ્યાન દરદીને મારી નાખે છે, પણ જ્યાં રસ વગેરેની પૂરેપૂરી શુદ્ધિ પણ ન થઈ હોય તેમ જ તદન અશુદ્ધિ પણ ન રહી હોય એવા) શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ મેળો હોય એવા તાવ ઉપર જણાવેલી મુદત કરતા વધારે લાંબી મુદત સુધી આવે છે (=ચાલુ રહે છે.).

[બે નીચે આપેલાં 'નિરામ'નાં લક્ષણ જણાય તો તાવની ગરમી મળોનો નાશ કરે છે એમ સમજવું, પણ બે સામનાં લક્ષણો જણાયા કરે તો તાવની ગરમી ધાતુઓનો નાશ કરે છે એમ સમજવું. સૌતો પુરાયેલા ન હોય, શ્વાસોછ્વાસ નિયમિત આવે (અથવા શક્તિ આવે), શરીર સ્ફૂર્તિવાળું (=ફરફરું) થાય, વાયુ અનુક્રમ થાય; વાણી, શરીર અને મનની ક્રિયાઓ કરવામાં આગસ ન આવે; જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય, મોં ચીકણચીકણ ન લાગે; ઝાડો, પેશાબ, પરસેવો વગેરે મળો ખહાર નીકળે; ભૂખ લાગે અને ઠંટાળો ન આવે (=ઉત્સાહ આવે) એ 'નિરામ'નાં લક્ષણ છે. (સર્વાંગસુંદર ટીકા).]

વિષમજ્વરતઃ સામાન્યલક્ષણ

કુશાતાં ઘ્યાચિમુક્તાનાં
મિથ્યાહારાદિલેવિનામ્ ।
અલ્પોઽપિ દોષો દૂષ્પાદેલ્લઞ્ચા-
ડ્યન્યતમતો ઘલમ્ ॥ ૬૪ ॥
સવિપક્ષો જ્વરં કુર્યાદ્વિપમં ક્ષયવૃદ્ધિમાક્ ।

એને તાવ ભિતરી ગયો હોય એવા, દૂબળા અને મિથ્યા આહાર, વિહાર (+દવા) વગેરેનું સેવન કરનાર માણસોના થોડા પણ દોષ- (=વાયુ, પિત્ત કે કફ) ને બે દૂષ્ય વગેરે (=ધાતુઓ, દેશ, ઋતુ વગેરે) માંનાં કેટલાંક તરફથી ખળ મળે અને જે દોષનો તાવ હોય તેનાથી વિરુદ્ધ શુભધર્મવાળું તત્ત્વ (ધાતુ, દેશ, ઋતુ વગેરે) પણ તાવ દરમ્યાન હાજર હોય અને બે દોષની વધઘટ થયા કરતી હોય તો તે દોષ વિષમ-જ્વર આણે છે.

વિષમજ્વરમાં તાવ ચઢભિતર થવાનું કારણ દાવઃ પ્રવર્તે તેપાં સ્વે કાલે જ્વરચ્ચ યલી ॥૬૫॥
નિવર્તેતે પુનઃશ્ચ પ્રત્યનીકયલાવલઃ ।

એમનો (શ્લોક ૬૩૩ થી ૬૪૩વાળા માણસોનો) દોષ ખળવાન ખનીને (=સમાન શુભવાળી ધાતુઓ વગેરે પાસેથી ખળ મેળવીને) પોતાના પ્રકોષને સમયે દરદીને તાવ આણીને પ્રવૃત્ત થાય છે (=પોતાનું પરાક્રમ દેખાડે છે), પણ એ જ દોષ જ્યારે પોતાના પ્રત્યનીકના (=વિરોધી શુભધર્મવાળાં ધાતુઓ વગેરેના) ખળને ક્ષીણે અખળ (=નરમ) ખની બધ છે, ત્યારે એ પાછો હટી બધ છે (તે વખતે તાવ ભિતરી બધ છે). પ્રકોષ નીચે ॥ ૬૫ ॥ અનુક્રમ ૨૨૧ ૨૨૨

વિષમજ્વર ભિતરે ત્યારે દોષ ક્યાં રહે છે ?

ઉપદ્રવો

ક્ષીણે દોષે જ્વરઃ સૂક્ષ્મો રસાદિષ્વેવ લીયતે ॥૬૬॥
લોત્તવાત્કાર્દર્શવૈવર્ણ્યજાઘ્યાદીનાદ્વાલિ સઃ ।

વિષમજ્વર આણનાર દોષ જ્યારે ક્ષીણ (=નિર્બળ, અખળ) થઈ બધ છે, ત્યારે રસ વગેરે ધાતુઓમાં જ ભરાઈ બધ છે (=એ દોષ તદન નાશ પામતો નથી, પણ ધાતુઓમાં

ભરાઈ બય છે) અને ધાતુઓમાં ભરાઈ બેઠેલા હોવાથી એ દોષ દરદીને દૂબળો પાડે છે, શરીરનો રંગ બગાડી નાષ્ટ્ર છે, બડતા આણું છે વગેરે વિકારો ઉત્પન્ન કરે છે.

સંતતબ્ધર અણુઉતાર મુદ્દતિયો છે અને વિષમબ્ધર અડધીતરનો છે એવું કારણ બ્રાહ્મવિવૃતાસ્યત્વાત્સોતસાં રસવાહિનામ્ ॥૬૭ માણુ સર્વસ્ય વપુષો ઘ્યાતિર્દોષિણ જાયતે ।

અનંતઃ સતતસ્તેન, વિપરીતો વિષર્થયાત્ ॥૬૮ ।
વિષમો વિષમારમ્મક્રિયાકાલોડનુપહ્નવાન્ ।

(તાવના રોગમાં તાવ આવતી વખતે તાવ આણુનારો દોષ આમાશયમાં હોય છે.) રસ વહેનારાં સ્રોતોનાં મુખ (આમાશયમાં રહેલા દોષની) પાસે હોવાથી અને પહેાળાં હોવાથી દોષ આખા શરીરમાં ઝટ વ્યાપી બય છે (=ફેરી વળે છે), તેથી સતતબ્ધર સતત આણુ રહે છે (=પોતાની મુદ્દત થયા વિના તદ્દન સતતી જતો નથી), પણ વિષમબ્ધર આણુનારા દોષની બાબતમાં સિલક્ટ હોવાથી (=સતત વગેરે વિષમબ્ધરે આણુનાર દોષ ઘોડી વગેરે જે ધાતુમાં ભરાઈ ગયા હોય છે તે ધાતુઓને વહેનારાં સ્રોતોનાં મુખ આમાશયથી વધારે ને વધારે દૂર હોવાથી અને વધારે ને વધારે સૂક્ષ્મ (ઝીણાં, સાંકડાં) હોવાથી સતત વગેરે વિષમબ્ધર સંતત કરતા સિલક્ટો હોય છે (=સતત વગેરે વિષમબ્ધરમાં તાવ આણુનાર દોષ શરીરમાં લાભે વખને વ્યાપે છે અને આખા શરીરમાં પૂરેપૂરો વ્યાપતો નથી). વિષમબ્ધરનાં આરંભ (=શરૂઆત), ક્રિયા અને સમય ઢંગપડા વિનાનાં હોય છે અને લાંબા વખત સુધી પીછા પકડે છે. (કોઈક વિષમબ્ધર માથેથી, તો કોઈ પીડથી, તો કોઈ વળી બંધથી શરૂ થાય છે. આમ એનો આરંભ ઢંગપડા વિનાનો હોય છે. કોઈ વિષમબ્ધરમાં ઠાઠ વાય છે, તો કોઈમાં વળી લાય બળે છે. આમ એની ક્રિયા ઢંગપડા વિનાની હોય છે. કોઈ વિષમબ્ધર સવારે, કોઈ બપોરે, કોઈ સાંજે, તો કોઈ વળી મધરાતે આવે છે.

આમ એનો સમય ઢંગપડા વિનાનો હોય છે.)
સતતબ્ધર
દોષો રક્તાશ્રયઃ પ્રાયઃ કરોતિ સતતં જ્વરમ્ ॥૬૯ ॥
મહોરાત્રસ્ય સ દ્વિઃ સ્યાત્

(સતતબ્ધર આણુનાર દોષ બધી ધાતુઓમાં હોય છે પણ) વિશેષ કરીને ઘોડીમાં રહેલા દોષ સતતબ્ધર આણુ છે. એ (સતતબ્ધર) રાતદિવસમાં (=એક સવારથી બીજી સવાર સુધીમાં) જે વાર આવે છે (=જે વાર ચડે છે અને જે વાર સતતી બય છે). (એક વાર ઢહાડે આવે અને સતતી બય અને બીજી વાર રાતે આવે અને સતતી બય એવો અર્થ નથી, પણ એવીસ ઠલાકમાં ગમે ત્યારે જે વાર આવીને જે વાર સતતી બય છે.)

અન્યેષુબ્ધર
સહદન્યેદુરાધિતઃ ।
તસ્મિન્માંસવહા નાઠોઃ
અન્યેષુ તાવ રોગરોગ એકવાર આવીને સતતી બય છે. એમાં (=અન્યેષુ તાવમાં) તાવ આણુનાર દોષ (વિશેષ) માંસને વહેનારી નાડીઓમાં આશ્રય કરીને રહેલા હોય છે.

તૃતીયક-એકાંતરિયો તાવ
મેદોનાઠીસ્તૃતીયકે ડ ૭૦ ૧
ગ્રાહી પિત્તાનિલાન્મૂર્છાશ્લિષ્કલ્ય કફપિષ્તતઃ ।
સવૃષ્ટસ્યાનિલકફાત્સ ચૈકાહાન્તરઃ સ્મૃતઃ ॥૭૧ ॥

તૃતીયક (=એકાંતરિયો) તાવમાં તાવ આણુનારો દોષ ચરબી વહેનારી નાડીઓમાં (વિશેષ) રહે છે. (એ ત્રણ પ્રકારનો છે.) એકાંતરિયો તાવ પિત્ત અને વાયુ સાથે કોષવાથી આવે ત્યારે માથું પકડાય છે (=માથામાં બલ્બલતની પીડા થાય છે), કંઈ અને પિત્ત નેમાં કોષવાથી આવે ત્યારે ત્રિક પકડાય છે (કેડના ઠાંઠામાં બલ્બલતની વેદના થાય છે) અને બ્યારે વાયુ અને કંઈથી આવે છે ત્યારે ખરડા અને કમ્પરનું ઠાંઠું બને પકડાય છે (=એ બનેમાં બલ્બલતનું દુઃખ થાય છે). એ (એકાંતરિયો) તાવ એકએક દિવસને આંતરે આવે છે.

ચતુર્થક-ચોથિયો તાવ

ચતુર્થકો મલે મેદોમજ્જારવ્યમ્યતમસ્થિતે ।

મજ્જસ્ય ઘવેત્યપરે પ્રમાયં સ તુ દશયેત્ ॥૭૨॥

દ્વિઘા કફેન જંઘાગ્યાં સ પૂર્વે

શિરસોઽનિલાત્ ।

ત્યારે તાવ આણુનાર મળ (=દોષ) ચરખી, મળ અને ઠાડકાંમાંથી ગમે તે એકમાં રહેલો હોય ત્યારે ચોથિયો તાવ આવે છે. (ચોથિયો તાવ એક દિવસ આવે છે, પછી બે દિવસ નથી આવતો, પછી એક દિવસ આવે છે, પછી પાછો બે દિવસ નથી આવતો; એ રીતે તાવ આવવાના બે દિવસો વચ્ચે તાવ આવ્યા વિનાના બે ખાલી દિવસોનું અંતર રહે છે.) કેટલાક એવું માને છે કે દોષ મળમાં હોય ત્યારે જ ચોથિયો તાવ આવે છે. એ બે નીતે પોતાનો પ્રભાવ દેખાડે છે : કફથી આવ્યો હોય (=કફ વધારે હોય) તો પહેલાં બઘેથી શરૂ થઈને પછી ખીબાં અંગેમાં વ્યાપે છે અને વાયુથી આવ્યો હોય (=કોપેલાં ત્રણે દોષોમાં વાયુનું પ્રમાણ વધારે હોય), તો પહેલાં માથાથી શરૂ થઈને પછી ખીબાં અંગેમાં વ્યાપે છે.

ચતુર્થકવિપર્યય તાવ

અસ્થિમજ્જોભયગતે ચતુર્થકવિપર્યયઃ ॥૭૩॥

ત્રિઘા, દ્યહં જ્વરયતિ દિનમેકં તુ મુચ્ચતિ ।

તાવ આણુનાર દોષ ઠાડકાં અને મળ બંનેમાં રહેલો હોય તો ચતુર્થકવિપર્યય નામનો તાવ આવે છે. એ ત્રણ પ્રકારનો છે. એ બે દિવસ આવે છે અને પછી એક દિવસ નથી આવતો, પાછો બે દિવસ આવે છે અને પછી એક દિવસ નથી આવતો. એવા ક્રમે આવે છે. (તેથી એને ચતુર્થકથી ભિલટો તાવ કહે છે. ચતુર્થક તાવ એક દિવસ આવે છે અને બે દિવસ નથી આવતો, ચતુર્થકવિપર્યય તાવ બે દિવસ આવે છે અને એક દિવસ નથી આવતો. તેથી ચતુર્થકવિપર્યય તાવ ચતુર્થક તાવથી ભિલટો છે.)

(આ તાવ પણ ત્રણે દોષ સાથે કોપવાથી આવે છે; છતાં એમાં વાયુ, પિત કે કફ ખીબ

બે કરતાં વધારે કોષો હોય તે દિવસથી એના ત્રણ પ્રકાર પડે છે.)

વિપમજ્જવર દરમ્યાન એના પ્રકાર

ખલ્લાવાણુ કારણ

ઘલાવલેન દોષાણામગ્રચેષ્ટાદિજન્મના ॥૭૪॥

જ્વરઃ સ્યાન્મનસસ્તદ્વત્કર્મણશ્ચ તદા તદ્વા ।

દોષદૂષ્યત્વહોરાગ્રમ્ભૃતીનાં વલાજ્જ્વરઃ ॥૭૫॥

મનસો વિપયણાં ચ ફાલં તેં તેં પ્રવચતે ।

ત્યારેત્યારે આહાર, વિહાર, (નદેશ, કાળ) વગેરેને ક્ષીધે દોષોમાં આવેલાં બળ અને નિર્બળતાને ક્ષીધે; કે મનના દોષોનાં (રજસ અને તમસનાં) બળ અને નિર્બળતાને ક્ષીધે, કે કર્મનાં (પૂર્વજન્મોનાં કર્મનાં) બળ અને નિર્બળતાને ક્ષીધે (સતત, અન્યેષુ, તૃતીયક, ચતુર્થક અને ચતુર્થકવિપર્યય) તાવ આવે છે, ત્યારે ત્યારે દોષો, દૂષ્યો, ઋતુ, દિવસનો પહેાર, રાતનો પહેાર વગેરેના બળને ક્ષીધે તથા મનના બળને ક્ષીધે તથા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ વિષયોના બળને ક્ષીધે તાવ જુદાજુદા સમયને પામે છે. (=તાવ સતત, અન્યેષુ, તૃતીયક કે ચતુર્થક બને છે અથવા કોઈ કોઈ વાર ચતુર્થક થયા પછી પાછો તૃતીયક, અન્યેષુ કે સતત થઈ બંધ વગેરે).

તાવ ઊતરતો હોવાનાં લક્ષણ

ઘાતૂન્ પ્રક્ષોભયન્ દોષો મોક્ષકાલે વિલીયતે ॥

તતો નરઃ શ્વસન્ સ્વિઘન્

કૂચન્ વમતિ ચેષ્ટતે ।

વેપતે પ્રલપ્ત્યુષ્ણૈઃ શીનૈશ્ચાદ્દિહૃતપ્રમઃ ॥૭૭॥

વિસંજો જ્વરવેગાતઃ સન્નોઘ ઇવ વીશ્વતે ।

સદોષશ્ચન્દ્ ચ શ્ચક્ષુઃ સ્વજતિ વેગવન્ ॥૭૮॥

તાવ ઊતરતી વખતે તાવ આણુનાર દોષ ઘાતુએને બળભળાવી મૂકીને અંદર ભરાઈ બંધ છે તેથી માણસ ઠાંકે છે, પરસેવો થાય છે, કૂંડાડા મારે છે, ભિલટીઓ કરે છે, તરફકે છે, ધૂંચે છે, લવરી કરે છે, એનાં કેટલાંક અંગ ગરમ અને કેટલાંક અંગ ઠંડા થઈ બંધ છે, એની કાન્તિ ભિડી બંધ છે, બેભાન બની બંધ છે, તાવનો વેગ વધી બંધ છે, બંધે ગુસ્સે થયો

હોય એવી રીતે જુએ છે તથા આમરાળા અને પાતળા ઝાડાના અનેક વેગો અવાજ સાથે આવે છે (=પાતળા ઝાડા થાય છે, એમાં 'આમ' પણ નીકળે છે અને ઝાડા થતા થતા પુષ્કળ અવાજ થાય છે)

તાવ ઊતરી ગયો હોવાનાં લક્ષણ
દેહો લઘુર્ચવગતફલમમોહતાપ

પાકો મુલે કરણસોષ્ટવમમ્યથત્વમ્ ।

સ્વેદ ક્ષય પ્રકૃતિયોગિ મનોઽવલિપ્સા

કણ્ઠશ્ચ મૂર્ધ્ન ત્રિગત્તરલક્ષણાન્તિ ॥૭૨ ॥

શરીર હલકું (=રૂફરૂ, સ્ફૂર્તિનાશ) થઈ બળ, કટાળો (=ચિડિયાપણુ), મોઠ (=બેભાની) અને તાવ (=તાવની ગરમી) જતા રહે, મુખ પાકુ થાય (=મોએ ખરા મૂતર), ઇંદ્રિયો ચપળ બની બળ, પીડા હોય નહિ, પરસેવો થાય, છીકો આવે, મનનો મૂળ સ્વભાવ પાછો આવે, ખાવાપીવાનું મન થાય અને માથે ખણજ આવે, એ તાવ ઊતરી ગયો હોવાના લક્ષણ છે.

इत्यग्राहदये तृतीये निदानस्थाने ज्वरनिदान

नाम द्वितीयोऽध्याय ॥ २ ॥

અધ્યાય ૩ બે

તાવના નિદાન પછી હવે રક્તપિત્તનું નિદાન શરૂ કરે છે ગરમી વિના તાવ આવતો નથી અને પિત્ત વિના ગરમી આવતી નથી, તેથી તાવના નિદાન પછી રક્તપિત્તનું નિદાન શરૂ થાય એ યોગ્ય જ છે તેથી લેખક કહે છે કે મથાતો રક્તપિત્તકાસનિદાન વ્યાખ્યાસ્યામ ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षय ।

ત્યારે હવે અમે રક્તપિત્તનું અને કાસ (ઉધરસ)નું નિદાન કહીશું એ ખાખતમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

રક્તપિત્ત

રક્તપિત્તનું નિદાન

भूद्रोष्णतीक्ष्णकट्वमल्लवणादिविदाहिभि ।

कोद्रयोद्वालकैश्चैस्तद्युक्तैरतिसेवितै ॥ ૧ ॥

કુપિત પિત્તલે પિત્તં દ્રવં રક્તં ચ મૂર્ચિજે ।
તે મિચસ્તુલ્યરૂપત્વમાગમ્ય વ્યાખ્યુતસ્તચુમ્ ॥૨ ॥

ખાડુ ગરમ (હિના), તીક્ષ્ણ (જલદ), તીખા, ખાટા, ખાગ (+ક્ષાગ) વગેરેનું અતિ સેવન કુગ્વાથી (=લાખા વખત સુધી કે પુષ્કળ પ્રમાણમા સેવન કુગ્વાથી), એ ખધા માથે (=ગરમથી તે ક્ષાગ વગેરે માથે) મેળવીને કોઠરી, ઉદાલક વગેરે આહારનું અતિસેવન કુગ્વાથી, (તથા) પિત્ત કુગ્નાગ પદાર્થોનું અતિસેવન કુગ્વાથી કોપેલા દ્રવ પિત્ત અને લોહી એકબીજા માથે સેળમેળ થઈ જઈને બને મગ્ગા ગ્ગના (એકરૂપ) થઈ જઈને શરીરમા પ્રસરી બળ છે.

પિત્તને રક્ત (=લોહી) કેમ હે છે ?

પિત્ત રક્તસ્ય વિદ્યતે સસર્ગાહૂપણાદપિ । ✓

ગન્ધર્ણાનુવૃત્તેશ્ચ રક્તેન ઘ્યવદિશ્યતે ॥ ૩ ॥

પિત્ત લોહીમાંથી બને છે (શા. ૩/૬૩, ૬૪૩), પિત્ત લોહી સાથે ભળેલું હોય છે, પિત્ત અને લોહી એકબીજાને બગાડી પણ શકે છે (સૂ. ૧૧/૨૫૩ થી ૨૬૩) તથા પિત્તનાં ગધ અને રગ લોહીના ગધ અને રગ બંધા હોય છે એ ચાર કારણથી પિત્તને લોહી કહે છે (દા ત ચિ. ૨૩ મા ગ્રન્થ શબ્દ પિત્તના અર્થમા વાપર્યો છે)

લોહી કોપે ત્યારે ક્યાથી વધે છે ?

પ્રમત્તયસુજ સ્યાનાન્ગ્રીહતો યવૃતશ્ચ તત્ ।

(શરીરમા લોહીનું સ્વાભાવિક માપ આપોશ જેટલું છે એવું શા. ૩/૮૦મા કહ્યું છે તે પછી લોહીનો પ્રકોપ થાય ત્યારે વધીને ૨૫૬ તોલા જેટલું થઈ જતું પણ જલ્પાય છે, એ વધારો શી રીતે થાય છે તે સમજાવવાને કહે છે કે)

લોહીના સ્થાનમાથી (=રક્ત વહેનાર સ્ત્રોતો માથી), ખરિણમાથી અને કાળભમાથી એ (પિત્ત સાથે ભળેલું લોહી) નીકળે છે

રક્તપિત્તના પૂર્વરૂપ

શિરોગુલ્ત્વમરુચિ શીતેન્ડા ધૂમકોઽમ્લક ॥

છંદિશ્છંદિતવૈભત્સ્ય વાસ ✓

શ્વાસો ઞમ ક્ષમ ।

લોહલોહિતમસ્યામગન્ધાસ્પત્યં સ્વરક્ષય ॥૫ ॥

રક્તહરિદ્રહરિતવર્ણતા નયનાદિપુ ।
નીલલોહિતપીતાનાં વર્ણાનામધિવેચનમ્ ॥ ૬ ॥
સ્વપ્ને તદ્વર્ણદર્શિતયં ભવત્યસ્મિન્ ભવિષ્યતિ ।

જ્યારે આ (રક્તપિત) થવાનું હોય છે ત્યારે માથું ભારે રહે છે, અરુચિ, ઠંડકની ઇચ્છા, ધૂમક, અમ્લક, જિલટી, થયેલી જિલટીની સૂગ, ઉધરસ, હાંફ, ફેર, કંટાળો; મોંમાંથી લોહું, લોહી, માછલી અને આમ જેવી ગંધ; અવાજ ઘેસી બય, આંખ (અચામડી, પેશાખ, ઝાંટો, નખ) વગેરેનો રંગ રાતો, પીળો કે હરિત થઈ બય; નીલ રંગ, લાલ રંગ અને પીળો રંગ ઓળખી ન શકાય; અને સ્વપ્નમાં ને રંગો (=લાલ, નીલ, પીળા, ખદામી રંગનાં અને લડકાવાળાં રૂપ-ચરકસંહિતા) જુએ-એટલાં લક્ષણો થાય છે.

રક્તપિત ક્યાંક્યાંથી નીકળે છે ?

ઉર્ધ્વગામી, અધોગામી અને
ઉભયમાર્ગગામી રક્તપિત

ઊર્ધ્વ નાસાદ્ધિકર્ણાસ્વૈર્મૈદ્વયોનિગુદૈરચઃ ॥ ૭ ॥
કુપિતં રોમકૃપૈષ્ઠ સમસ્તૈસ્તત્પ્રવર્તંતે ।

કાપેલું રક્તપિત નાક, આંખ, કાન અને મોંમાંથી એમ જાણેથી (=ઠૂંટીથી જાણેના માર્ગે) નીકળે છે (તેને ઉર્ધ્વગામી રક્તપિત કહે છે); મૂત્રે દ્રિય, ચોનિ અને શુદ્ધામાંથી એમ નીચેથી (=ઠૂંટીથી નીચેના માર્ગે) નીકળે છે (તેને અધોગામી રક્તપિત કહે છે); અને રૂંવાડાંનાં છિદ્રો-માંથી અને ખધા (ઠૂંટીથી ઉપરના અને નીચેના) માર્ગેથી નીકળે છે (તેને ઉભયમાર્ગગામી રક્તપિત કહે છે).

ઉર્ધ્વગામી રક્તપિત સાધ્ય હોવાનાં કારણો
ઊર્ધ્વ સાધ્યં કફાદ્યસ્માત્તદ્વિરેચનસાધનમ્ ॥ ૮ ॥
ઘઘૌપઘં ચ, પિત્તસ્ય વિરેકો હિ ઘરૌપઘમ્ ।
અનુઘન્ધી કફો યથ તત્ર તસ્યાપિ શુદ્ધિકૃત્ ॥
કપાયાઃ સ્વાદવોડ્યસ્ય

વિશુદ્ધશ્લેષ્મણો હિતાઃ ।

કિમુ તિક્તાઃ કપાયા યા યે નિસર્ગાત્કફાપહાઃ ॥

ઉર્ધ્વગામી રક્તપિત કહ્યું પ્રમાણુ વધારે હોવાથી થાય છે તેથી એને (=ઉર્ધ્વગામી

રક્તપિતને) મટાડવાનો ઉપાય વિરેચન હોવાથી, (ગળ્યાં, તૂરાં અને કડવાં એમ) અનેક પ્રકારનાં એના ઔષધો હોવાથી, પિતને માટે વિરેચન એ ઉત્તમ ઉપાય હોવાથી, ઉર્ધ્વગામી રક્તપિતમાં કફ અનુબંધી હોય છે તેનું પણ વિરેચનથી શોધન થઈ શકતું હોવાથી, કહ્યું શોધન થઈ ગયા પછી એ રોગમાં ગળ્યા કપાયો (સ્વરસ, કલક, શત, શીત, ફાંટ) પણ ફાયદો કરતા હોવાથી અને સ્વાભાવિક રીતે જ કફને મટાડે એવા કડવાં કપાયો તો ખાસ કરીને આ રોગને (કફના અનુબંધવાળા ઉર્ધ્વગામી રક્તપિતને) મટાડતા હોવાથી ઉર્ધ્વગામી રક્તપિત સાધ્ય છે (=મટી શકે છે).

(સૂ. ૧/૧૫૩, ૧૬ પ્રમાણુ કડવાશથી કફ અને પિત ખત્રે મટે છે.)

અધોગામી રક્તપિત યાપ્ય કેમ ?

અઘો યાપ્યં ચલાદ્યસ્માત્તત્પ્રચ્છર્દનસાધનમ્ ।
અલ્લૌપઘં ચ પિત્તસ્ય વમનં ન ઘરૌપઘમ્ ॥૧૧॥
અનુઘન્ધી ચલો યથ શાન્તયે-

ડપિ ન તસ્ય તત્ ॥

કપાયાથ્ચ હિતાસ્તસ્ય મધુરા ઘ્વ કેવલમ્ ॥૧૨
અધોગામી રક્તપિતમાં વાયુનું પ્રમાણુ વધારે હોવાથી, એ જિલટીઓ કરાવવાથી મટતું હોવાથી, એનાં ઔષધ ઘોડાં હોવાથી, પિતને માટે જિલટીઓ કરાવવી એ ઉત્તમ ઉપાય ન હોવાથી, વળી અધોગામી રક્તપિતમાં વાયુ અનુબંધી છે તે વાયુનું જિલટીઓ કરાવવાથી શમન થતું ન હોવાથી અને એમાં ફક્ત ગળ્યા કપાયો જ ફાયદો કરતા હોવાથી અધોગામી રક્તપિત યાપ્ય છે.

(સૂ. ૧/૧૫૩, ૧૬ પ્રમાણુ પિત અને વાયુ ખત્રેને મટાડી શકે એવો ફક્ત મધુર રસ (=ગળ-પણુ) જ છે.)

ઉભયમાર્ગગામી રક્તપિત અસાધ્ય કેમ ?

કફમારુતસંસૃષ્ટમસાધ્યમુખયાયનમ્ ।
અશક્યપ્રાતિલોમ્પત્યાદ્ભાવાદૌપઘસ્ય ચ ॥ ૧૩ ॥
ન હિ સંશોઘનં કિચ્છિદસ્યસ્ય પ્રતિલોમમ્ ।
શોઘનં પ્રતિલોમં ચ રક્તપિત્તે મિપગ્જિતમ્ ॥૧૪॥

પ્રમોગોપશમનં સર્વશો નાસ્ય નિચતે ।
સંસ્પૃષ્ટુ હિ દોષેષુ સર્વજિચ્છમનં હિતમ્ ॥૧૫॥

ભ્રમણમાર્ગગામી રક્તપિત્તમાં કંઈ અને વાયુ અને અનુબંધી હોવાથી, સિદ્ધર્ગામી અને અધોગામી બંનેનું પ્રતિદોષમન કરે (=નીકળતાં હોય તેનાથી અવળે માર્ગે લઈ જાય) એવું કોઈ પણ શોધન ઔષધ નથી તેથી (=અધોગામીને ભ્રમણીઓથી રોકવા જતાં સિદ્ધર્ગામી વધી પડે અને સિદ્ધર્ગામીને વિરેચનથી રોકવા જતાં અધોગામી વધી પડે તેથી) ભ્રમણમાર્ગગામી રક્તપિત્તને નીકળતું હોય તેના કરતાં અવળે માર્ગે લઈ જવું અશક્ય હોવાથી, (સુ. ૧/૧૫૩, ૧૬ પ્રમાણે એકે રસ એવો નથી કે જે અનુબંધી કંઈ અને વાયુ તથા મુખ્ય પિત્ત એ ત્રણેને મટાડી શકે તેથી) એવું કંઈ પણ ઔષધ ન હોવાથી, રક્તપિત્ત રોગમાં પ્રતિદોષમન કરે એવું શોધન ઔષધ જ મટાડવાને ઉપાય હોવાથી તથા બધા દોષો ભેગા થયા હોય ત્યારે બધા દોષોનું શમન કરી શકે એવું જ શમન ઔષધ ફાયદો કરે પણ બધા દોષોનું શમન કરે એવું કોઈ શમન ઔષધ જ ન હોવાથી ભ્રમણમાર્ગગામી રક્તપિત્ત અસાધ્ય છે. કયો દોષ અનુબંધી છે તે ઓળખવાનું લક્ષણ તત્ત્વ દોષાનુગમનં સિરાસુ ઇવ લક્ષયેત્ ।

તેમાં (રક્તપિત્તમાં) કયો દોષ અનુગામી (=અનુબંધી) છે તે સુ. ૨૭/૩૯૩થી ૪૧માં કહેલા શિરાઓમાંનાં દોષોનાં લક્ષણો ઉપરથી પારખવું.

રક્તપિત્ત પછી ઉધરસનો વિષય કેમ ?

ઉપદ્રવોંશ વિદ્ધતિદ્ધાનતસ્તેષુ ચાવિક્રમ્ ॥ ૧૬ ॥
આશુકારી યતઃ કાસસ્તમેવાતઃ પ્રવક્ષ્યતિ ।

રક્તપિત્તના ઉપદ્રવોને વિકૃતિવિજ્ઞાનીય અધ્યાય (નિ. અ. ૫/૭૩૩થી ૭૫૩)માંથી ઓળખવા. એ ઉપદ્રવોમાંથી ઉધરસનો ઉપદ્રવ રક્તપિત્તવાળાને ખૂબ જલદીથી મારી નાખે છે, તેથી હવે એને જ (=એ ઉધરસના રોગ વિષે જ) વિસ્તારથી કહેશે.

ઉધરસ

ઉધરસની સંખ્યા

૧૬ કાસાઃ સ્મૃતા વાતપિત્તમ્લેપ્મક્ષતન્નૃવૈઃ ॥૧૭
શાસ્ત્રમાં ઉધરસ પાંચ છે : વાયુની, પિત્તની, કંઈની, ક્ષતની અને ક્ષયની.

ઉધરસ બગડે તો શું થાય ?

ક્ષયાયોપેક્ષિતાઃ સર્વે

ઉધરસમાં યોગ્ય ચિકિત્સા કરવામાં આવે તો બધી (પાંચે) ઉધરસમાંથી ક્ષય થઈ જાય છે.

કંઈ ઉધરસ વધારે બળવાન ?

ચલિનઘોત્તરોત્તમ્ ।

એ પાંચે ઉધરસ એક પછી એક વધારે ને વધારે બળવાન (=મટવી મુશકેલ) છે. (વાયુની કરતા પિત્તની, પિત્તની કરતા કંઈની એ ક્રમે પાંચ ઉધરસ મટવી વધારે ને વધારે મુશકેલ છે).

ઉધરસનું પૂર્વરૂપ ' ૬ ✓

તેપાં ભવિષ્યતાં રૂપં કળ્પે કળ્પરોચકઃ ॥ ૧૮ ॥
નૂરૂપૂર્ણાભિકળ્પત્યમ્

ઉધરસ થવાની હોય ત્યારે પડેલાં ગળામાં ચળ (=બલુજ) આવે છે, અરુચિ થાય છે અને ગળામાં જાંટાકાંટા પડી ગંધા હોય એવું લાગે છે.

૧૧૬ ઉધરસની સંપ્રાપ્તિ ✓

તત્રાઘો વિહતોડનિહઃ
ઊર્ધ્વં પ્રવૃત્તઃ પ્રાપ્યોરસ્તસ્મિન્

કળ્પે ચ સંસજન્ ॥ ૧૯ ॥

શિરઃસ્નોતાંક્ષિ સમ્પૂર્ણ તતોડ્દાન્યુત્કિષ્પન્નિવ ।
ક્ષિપન્નિવાક્ષિણી પૃષ્ઠમુરઃ પાર્શ્વે ચ પીડયન્ ॥૨૦

પ્રવર્તન્તે સ વસ્ત્રેણ મિત્રકાંસ્યોપમન્નિનઃ ।

એમાં (=બધી ઉધરસમાં) નીચેનો (=અધાનો) વાયુ (શુદ્ધામાં) પુષ્કળ ભટકાઈને પાછો મારીને, ઊંચે ચડીને, છાતીમાં (=પડખાંમાં) પકોચીને, પડખાંમાં તથા ગળામાં ઘુંટાયા કરીને, માથાના સોનોને ભરી દઈને (=સોનોમાં ભરાઈને સોનોને ફેલાવી દઈને), પછી જાણે અવધવાને ઉછળતો હોય એવો, આખોને જાણે બહાર ધકેલી કાઢતો

હોય એવા તે (=અપાનવાયુ) પીક અને છાતી ઉપર દબાણ કરીને ભાંગેલા (=તડ પડેલા, ખોખરા) કાંસાના વાસણ જેવા અવાજ કરતાં-કરતાં મોંમાંથી (ઉધરસરૂપે) બહાર નીકળે છે. પાંચે ઉધરસની સંપ્રાપ્તિ એકસરખી હોવા છતાં દરેકની પીકા અને અવાજમાં ફરક કેમ? હેતુમેદાત્પ્રતીવાતમેદો વાયોઃ સંરંહસઃ ॥ ૨૧ ॥ યદ્દુજાશમ્દૈવમ્યં કાસાતાં જાયતે તતઃ ।

(કારણ કે) પાંચે ઉધરસનાં કારણ જુદાં-જુદાં હોવાથી એ દરેકમાં વેગવાળો વાયુ જુદી-જુદી રીતે ભટકાય છે (=સામે પછડાય છે), તેથી બધી ઉધરસમાં પીકા (=શૂળ) અને અવાજ જુદીજુદી બતાનાં હોય છે.

(બધી ઉધરસમાં અપાનવાયુ બગડે છે, તેથી (બધી ઉધરસનું સમવાયી કારણ એક જ છે, છતાં અપાનવાયુને બગાડનાર પિત્ત, કફ વગેરે તથા જુદાજુદા આહારવિહારરૂપી નિમિત્ત કારણ જુદાંજુદાં હોવાથી પાંચે ઉધરસનાં કારણો જુદાંજુદાં છે એમ કહ્યું છે.)

વાયુની ઉધરસનાં નિદાન અને લક્ષણ કુપિતો વાતલૈર્વાતઃ શુષ્કોરઃકण्ठवपत्रताम् ॥૨૨ ॥ हृत्पाश्वोरःशिरःशूलं मोहक्षोभस्वरक्षणान् । करोति शुष्कं कांसं च महावैगज्जास्वतम् ॥૨૩ ॥ सोऽह्वर्षी कफं शुष्कं

કુચ્છામ્મુસ્ત્યાહ્વતાં ઘજેત્ ।

વાયુ કરે એવા આહારવિહારથી કોપેક્ષો વાયુ છાતી, ગણું અને મોંને સૂકવી નાખે છે; હૃદય, પડખાં, છાતી અને માથામાં શૂળ આણે છે; ખડું વેગવાળી, ખડું પીકાવાળી અને ખડું અવાજવાળી સૂકી ઉધરસ કરે છે. એ વાયુને ક્ષીધે શરીર ઉપર બાણે કાંટાકાંટા બિંબ્યા હોય એવું થઈ બંધ છે (અથવા ફેવાડાં બિંબ્યાં થઈ બંધ છે), અને મહામુરકેલીથી સૂકો કફ નીકળી બંધ ત્યારે ઉધરસ એકી થાય છે (=નરમ પડે છે).

(પાંચે ઉધરસમાં વાયુ તો કોપે છે અને વાયુ કરે એવા આહારવિહાર વિના વાયુ કોપે નહિ, તેથી વાયુ કરે એવા આહારવિહાર પાંચે

ઉધરસનું કારણ છે. તેથી અહીં 'વાયુ કરે એવા આહારવિહાર'નો અર્થ 'ઘણો વાયુ કરે એવા આહારવિહાર' કરવો બેધર્મ.)

પિત્તની ઉધરસનાં લક્ષણ

પિત્તાત્પીતાક્ષિકફતા તિકાસ્પત્યં જ્વરો ધ્રમઃ ॥ પિતાસ્ત્વમતં તૃણા, ધૈસ્વર્યં ધૂમકોમ્લકઃ । ✓

પ્રતતં કાસવેગેન જ્યોતિષામિવ દર્શનમ્ ॥ ૨૫ ॥

પિત્તની ઉધરસને ક્ષીધે આંખો અને કફ પીળાં હોય છે, મોંમાં કડવાશ રહે છે, પિત્ત અને ઘોષીની બિલટી થાય છે, તરસ લાગે છે, સ્વર બગડી બંધ છે, ધૂમક અને અમ્લક થાય છે, સતત ઉધરસ આવવાથી બાણે ગડો અને તારા દેખાતા હોય એવું લાગે છે.

કફની ઉધરસનાં લક્ષણ

કફાદુરોહ્ણસ્વમૂર્છદ્વયં સ્તિમિતં ગુરુ ।

કળ્ઠોપલેપઃ સદનં પીનસચ્છર્ધરોવકાઃ ॥ ૨૬ ✓

રોમહર્ષો ઘનક્લિગ્ધ્વેતચ્છેષ્મપ્રવર્તનમ્ ।

કફની ઉધરસને ક્ષીધે છાતીમાં એકી પીકા થાય છે, માથું અને હૃદય સજ્જડ અને ભારે થઈ બંધ છે, ગળામાં કફ લીંપાઈ બંધ છે, શરીર કામ કરી શકાતું નથી; સળેખમ, બિલટી અને અરુચિ થાય છે; ફેવાડાં બિંબ્યાં થાય છે; ઘડ, ચીકણો અને ધોળો કફ પડે છે.

ક્ષતકાસનાં નિદાન અને લક્ષણ

યુદ્ધાયૈઃ સાહસૈસ્તૈસ્તૈઃ સેવિતૈરયથાથલમ્ ॥ ૨૭ ॥

અસ્વન્યતઃક્ષતે વાયુઃ પિત્તેનાનુગતો વલી ।

કુપિતઃ કુચ્ચતે કાસં કફં તેન સજોગિતમ્ ॥ ૨૮

પીતં શ્યાવં ચ શુષ્કં ચ ત્રચિતં કુચિતં ઘટુ ।

પ્રીવેત્કળ્પેન રજતા વિમિત્તેનેવ ચોરસા ॥ ૨૯ ॥

સુત્રીભિરિવ તીક્ષ્ણાભિસ્તુચમાનેન શૂલિના ।

પર્વમેદ્વજ્વરશ્વાસતૃણાત્રૈસ્વૃકમપવાન્ ॥ ૩૦ ॥

પારાવનં ફવાફૂજન્ પાશ્વેશૂલી તતોઽસ્ય ચ ।

ક્રમાદ્વીર્યં રુચિઃ પક્તા ઘલં વર્ણશ્ચ હીયતે ॥ ૩૧

ક્ષીણસ્ય સાસ્તુદ્ધમૂર્ચ્વઞં સ્વાચ પૃથ્કટીપ્રદઃ ।

યુદ્ધ (+ ખડું મૈથુન, ખડું ભાર ઉપાડવો, ખડું ચાલવું; હાથી, ઘોડો, પાકો વગેરેને ઘોડાનાં ખેંચી પકડવા; કંકણ ધનુષ્ય ખેંચવું) વગેરે ગત્ત ઉપરાંતનાં બતાબતાનાં સાહસો કરવાથી

જ્યારે છાતીમાં ચાદુ પડે, ત્યારે પિત્તના અતઃ
ખળવાળો કોષેલો ખળવાન વાયુ ઉધરસ કરે
છે. એ ઉધરસથી કોષીવાળા, પીળા, ખદામી
રંગના, ચૂકા, ગઠાઈ ગયેલા (કોષાચરૂપ) અને
ગઘાતા ગળકા ગળામાંથી ખડુ પડે છે; ગળામાં
પીડા થાય છે, છાતી બહુ ચિરાઈ જતી હોય
એવું લાગે છે, છાતીમાં બહુ અણીદાર સોયો
ખાસાતી હોય એવું લાગે છે અને શૂળ આવે
છે, પર્વ બહુ ફાટે છે, તાવ, હાક, તરસ,
અવાજ ખગડે, કપ થાય-એટલા ઉપદ્રવોવાળો
દરદી હોલાની માફક અવાજ કરે છે અને
એના પડખામાં શૂળ આવે છે. ત્યાર પછી
એના વીર્ય, રચિ, જઠરાગ્નિ, ખળ, ગગ એક
પછી એક યોછા થઈ જાય છે, અને એ રીતે
ક્ષીણ થઈ ગયેલા (=વીર્ય વગેરે જેના ઘટી
ગયા છે એવા) દરદીના પેશાબમાં કોષી
આવે છે અને એની પીઠ અને કંડા જકડાઈ
જાય છે.

ક્ષયની ઉધરસનાં લક્ષણ

વાયુપ્રધાનાઃ કુપિતા ધાતવો રાજયક્ષિમ્ણઃ ॥૩૨
કુર્વન્તિ યક્ષ્માયતનૈઃ કાસં ધ્રુવેત્કર્કં તતઃ ।
પૂતિપૂયોપમં પીતં વિહ્નં હરિતલોહિતમ્ ॥ ૩૩ ॥

લુચ્યેત્ત્વ ઇવ પાર્શ્વે ચ હૃદયં પતતીવ ચ ।
અકસ્માદુષ્ણશીતેચ્છા યદ્દાશિન્વં વલક્ષયઃ ॥૩૪
ક્ષિગ્મપ્રસન્નમન્ત્રત્વં શ્રીમદ્દશનનેત્રતા ।

તતોડસ્ય ક્ષયરૂપાણિ સર્વાણ્યાચિર્બન્ધન્તિ ચ ॥૫

વાયુ જેમાં મુખ્ય છે એવી, ક્ષયરોગના
અધ્યાયમાં (નિ. ૫/૩૩, ૪મા) કહેલા કાર
ણોને ક્ષીણ કોષેલો ધાતુઓ ક્ષયના રોગને
ઉધરસ કરે છે, પછી એને ગઘાતા પર જ્યો,
ગઘાતો, પીળો, હરિત અને લાલ કંક પડે છે,
પડખા બહુ પોતાના સ્થાનમાંથી ખેચી કઠાતા
હોય એવું લાગે છે, હૃદય બહુ પોતાની જગ્યા-
એથી પડી જતું હોય એવું લાગે છે, કંઈ પણ
કારણ વિના ગરમ અને ઠંડા આહારવિહારની
ઇચ્છા થાય છે, ખડુ ખાય છે, ખળ યોછું
થાય છે, મો સિન્ધ અને પ્રસન્ન રહે છે, દાંત
અને આંખો સુંદર લાગે છે અને ત્યાર પછી

નિ. ૫/૧૩થી ૧૪૩મા કહેલા સળેખમ વગેરે
ક્ષયરોગના અધા (અગિયાર) લક્ષણ પ્રકટ
થાય છે.

સાધ્ય અને અસાધ્ય ઉધરસ

હ્યયેવ ક્ષયજઃ કાસઃ ક્ષીણાતાં દેહનાશન ।

યાવ્યો વા ઘલિનાં, તદ્વત ✓

ક્ષતજોડમિતવૌ તુ તૌ ॥ ૩૬ ॥

સિચ્ચેતામપિ સ્નાનાથ્યાત્

આવી ક્ષયની ઉધરસ ક્ષીણ (=ખળા અને
નખળા) માણસોના શરીરના નાશ કરે છે
(=અસાધ્ય છે.), પણ ખળવાન માણસોની
ક્ષયની ઉધરસ યામ્ય છે અથવા કોઈ વાર
અસાધ્ય છે. તે જ પ્રમાણે ક્ષીણ માણસોની
ક્ષતની ઉધરસ અસાધ્ય છે અને ખળવાન
માણસોની ક્ષતની ઉધરસ યામ્ય અથવા કોઈ
વાર અસાધ્ય છે, પણ એ યે (=ક્ષયની અને
ક્ષતની ઉધરસ) તાજી હોય (=જૂની ન હોય)
અને સૂ. ૧/૨૬૩થી ૨૯મા કહેલા ચારે સાધનો
હાજર હોય તો મટે પણ ખરી.

સાધ્યા દોષેઃ પૃથક્ પ્રયઃ ।

મિથ્રા યાવ્યા દ્વયાત્સર્વે જરસા સ્થવિરસ્ય ચ ૩૭

ધૂટાધૂટા દોષથી થયેલી ત્રણ (=વાયુની,
પિત્તની અને કફની) ઉધરસ સાધ્ય છે.

(પાછળથી ખીજે અનુખળ દોષ લખવાથી
થયેલી) બે દોષની ઉધરસ યામ્ય છે અને
ઘરડા માણસને ઘડપણને ક્ષીણે (આહારવિહારને
ક્ષીણે નહિ) થયેલી ઉધરસ યામ્ય છે.

ઉધરસમાં બેદરકાર રહેવાથી શુ થાય?

કાસાચ્છવાસક્ષયચ્છર્દિસ્વરસાદાદવો ગદ્વાઃ । ✓
મવન્ત્યુપેક્ષ્યાં યસ્માન્તસ્માન્તં ત્વરયા જયેત્ ॥૩૯

બેદરકાર રહેવાથી (શાસ્ત્રોક્ત ઉપાય ન
કરવાથી અને કુપથ્ય કરવાથી) ઉધરસમાંથી
દમ, ક્ષય, ક્ષીણતા, અવાજ ખસી જાય વગેરે
રોગો થાય છે, તેથી તેને (ઉધરસને) તરત
મટાડવી.

હ્યયશ્નહૃદયે તૃતીયે નિદાનસ્થાને રક્ષિતકાસ-

નિદાન નામ તૃતીયોડ્યાય ॥ ૩ ॥

અધ્યાય ૪ થો

ઉધરસમાં શાસ્ત્રોચ્ચ ઉપાય ન થાય તે
દમ વગેરે રોગ થાય છે, એવું ગયા અધ્યાયમાં
કહ્યું, તેથી હવે દમનું નિદાન કહે છે.

અયાતઃ શ્વાસહિધ્માનિદાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે એમ શ્વાસ (=દમ, હાંફ) અને
હેડકીનું નિદાન સમબલવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય
વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે:

શ્વાસ (દમ, હાંફ)

શ્વાસરોગનાં કારણ

कासवृद्ध्या भवेच्छ्वासः पूर्वैर्वा दोषकोपनैः ।

आमातिसारवमथुविषपाण्डुज्वरैरपि ॥ ૧ ॥

રજોધૂમાનિલૈર્મર્મઘાતાદતિહિમામ્બુના ।

ઉધરસ વધવાથી અથવા આગળ (=નિ.
૧/૧૩૩થી ૨૧૩માં) કહેલાં દોષોને કોપાવનારાં
કારણોથી, આમ, અતિસાર, ક્ષીણી, ઝેર, પાંડુ-
રોગ અને તાવથી પણ ધૂળ, ધુમાડો, પવન,
મર્મ ઉપર વાગવું અને ખડું ઠંડા પાણીથી
શ્વાસરોગ થાય છે.

શ્વાસના પ્રકાર

क्षुद्रकस्तमकश्चित्तो महानूर्ध्वश्च पञ्चमः ॥ ૨ ॥

શુદ્રક, તમક, છિન્ન, મહા અને પાંચમો
ભેદ (એ શ્વાસના પાંચ પ્રકાર છે).

શ્વાસની સંપ્રાપ્તિ

कफोपरुद्धगमनः पवनो विष्वगास्थितः ।

प्राणोदकाद्यवाहीनि दुष्टः स्रोतांसि दूषयन् ॥૩॥

ઉરઃસ્થઃ કુરુતે શ્વાસમામાશયસમુદ્ભવમ્ ।

અગરોઘો (=કોપેલો), અધે (=આખા
શરીરમાં) વ્યાપી ગયેલો, કફથી રોકાયેલા
માર્ગવાળો પવન (=વાયુ) જ્યારે પ્રાણને
વહેનારાં, પાણીને વહેનારાં અને અન્નને વહે-
નારાં સ્રોતોને અગાડીને (આસ કરીને) છાતીમાં
આવે છે, ત્યારે એ વાયુ આમાશયમાંથી ઉત્પન્ન
થતો શ્વાસ નામનો રોગ કરે છે.

શ્વાસનું પૂર્વરૂપ

प्राग्रूपं तस्य हृत्पार्श्वशूलं प्राणविलोमता ॥ ૪ ॥

આનાહઃ શહ્લમેદધ

હૃદયમાં અને પડખામાં શૂળ, પ્રાણવાયુ
પોતાની સ્વાભાવિક ગતિ છોડીને અવળી ગતિ
કરે, આનાહ થાય અને લમણું બહુ ફાટતાં
હોય એવી પીડા થાય એ (શ્વાસનું) પૂર્વરૂપ છે.

શુદ્રશ્વાસનાં નિદાન, લક્ષણ, ઉપાય

તત્રાયાસાતિમોજ્જનૈઃ ।

પ્રેરિતઃ પ્રેરયેત્ શુદ્રં સ્વયં સંશમતં મરુત્ ॥ ૫ ॥

એમાં (પાંચ પ્રકારના શ્વાસમાં), કસરત
વગેરે મહેનતથી અને ખડું ખાવાપીવાથી વીક્-
રેલો વાયુ આપોઆપ (કંઈ પણ ઉપાય કર્યા
વિના) મટી બળ એવા શુદ્ર નામના શ્વાસને
ઉત્પન્ન કરે છે.

તમકશ્વાસનાં લક્ષણ

प्रतिलोमं सिरा गच्छन्नुदीर्यं पवनः कफम् ।

परिगृह्य शिरोગ्रीवमुरः पार्श्वं च पीडयन् ॥ ૬ ॥

કાસં ધુરુરુકં મોહમરુચિ પીનસં ત્વમ્ ।

ફરોતિ તીવ્રવેગં ચ શ્વાસં પ્રાણોપતાપિનમ્ ॥ ૭

પ્રતામ્યેત્તસ્ય વેગેન નિષ્પ્રવૃતાન્તે ક્ષણં સુત્વી ।

શ્વચ્છાચ્છવાનઃ શ્વસિતિ

નિયણ્ણઃ સ્વાસ્થ્યમુચ્છતિ ॥ ૮ ॥

ઉચ્છિન્નાક્ષો લલાટેન સ્વિચતા મૃશમર્તિમાન્ ।

વિશુષ્કાસ્યો મુદુઃશ્વાસી

કાશ્શત્યુર્ણં સવેપયુઃ ॥ ૯ ॥

મેઘામ્બુશીતપ્રાગ્વાતૈઃ શ્લેષ્મલેશ્ચ વિવર્ધતે ।

સ વાપ્યસ્તમકઃ સાધ્યો નવો વા

વલિનો ભવેત્ ॥ ૧૦ ॥

વાયુ અવળે રસ્તે શિરોઝોમાં જઈને,
કફને ભેગે ચડાવીને, માથું અને ઠોડને જકડી
રાખીને, છાતી અને પડખામાં પીડા કરીને
ઉધરસ, ઘરેડો (=શુરશુર એવો અવાજ),
મોહ, અરુચિ, સળેખમ, તરસ અને ખડું
વેગવાળા, પ્રાણવાયુને ત્રાસ આપે એવા
શ્વાસને (=દમને) ઉત્પન્ન કરે છે. એના
(=તમકશ્વાસના) વેગથી દરદી ખડું હેરાન
થાય છે, ગળકો નીકળ્યા પછી ક્ષણભર એન
પડે છે, સૂતે સૂતે શ્વાસ લેતાં ખડું મુરકેલી
પડે છે. ઘેદળેઠે પીડા થતી નથી, (દમ ચડે
ત્યારે) આંખો ભેગી ચડી બળ છે, કપાળમાં

પરસેવો થાય છે અને કપાળ ખૂબ દુખે છે, મોં ખડુ સુકાય છે, વારંવાર દમ ચડે છે, ગરમ આહારવિહારની ઈચ્છા થાય છે, કૂચે છે. એ (=તમકશ્વાસ) વાદળાથી, પાણીથી, ઠંડકથી અને પૂર્વ તરફથી આવતા પવનથી વધે છે. એ યાત્રરોગ છે, પણ થોડા દિવસથી જ થયેલો અથવા બળવાન માણસને થયેલો તમકશ્વાસ સહેલાઈથી મટી શકે છે.

પ્રતમકશ્વાસના લક્ષણ

જ્વરમૂર્છાંયુતઃ શીતૈઃ શામ્યેત્વતમકસ્તુ સઃ ।

પણ એ (=તમકશ્વાસ) સાથે તાવ અને મૂર્છાં ભળે તે પ્રતમકશ્વાસ છે. એ પ્રતમકશ્વાસ ઠંડાં ઔષધ, આહાર અને વિહારથી મટે છે.

(પ્રતમકશ્વાસ તમકનો પેટા પ્રકાર હોવાથી શ્વાસ છ પ્રકારના નહિ પણ પાંચ પ્રકારના છે.)

છિન્નશ્વાસનાં લક્ષણ

છિન્નાચ્છ્વસિતિ વિચ્છિન્નં મર્મચ્છેદ્વજાદિતઃ ॥૧૮॥
સચ્ચેદમૂર્છાંઃ સાનાહો વસ્તિદાહનિરોધવાન્ ।
વયોદગ્નિવ્યુત્તાક્ષશ્ચ મુશ્નન રક્તકલોચનઃ ॥ ૧૨
શુષ્કાસ્યઃ પ્રલપન્ દીનો નષ્ટચ્છાયો વિચેતનઃ ।

છિન્નશ્વાસને લીધે માણસના શ્વાસોચ્છ્વાસ પૂટકપૂટક ચાલે છે (=શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા થોડી વાર ચાલે છે, પછી થોડી વાર અટકી પડે છે, પાછી થોડીવાર ચાલે છે), મર્મ કપાતાં હોય એવી પીડા થાય છે, પરસેવો થાય છે, મૂર્છા આવે છે, આનાહ થાય છે, મૂનાશયમા લાઇ ખળે છે અને પેશાબ રોકાઈ બંધ છે, નજર નીચી રહે છે, આંખોમાં પાણી ભરાય છે, મોહ થાય છે, એક આખ લાલ હોય છે, મોં સુકાય છે, લવરી કરે છે, લાચાર બની બંધ છે, દરદીની છાયાનો નાશ થાય છે અને ચિત્ત ઉદ્વેગમાં રહે છે.

મહાશ્વાસનું લક્ષણ

મહતા મહતા દીનો નાદેન શ્વસિતિ ક્રિયન્ ॥ ૧૩ ॥
 ઉદ્ભૂયમાનઃ સંરઘ્નો મત્તર્પમ દ્વાનિશમ્ ॥
 ગણપ્તજ્ઞાનવિજ્ઞાનો વિભ્રાન્તનયનાનનઃ ॥ ૧૪ ॥
 વક્તઃ સમાક્ષિપન્ વક્ત્રમૂત્રગર્જા વિશીર્ણવાક્ ॥
 શુષ્કકળ્થો મુહુર્મુશ્નન્ વર્ણશઙ્કશિરોતિરુક્ ॥ ૧૫ ॥

મહાશ્વાસને લીધે માણસ લાચાર બની જઈને નાકથી કૂંકાડા મારીને, આખું શરિર ભીછળે એ રીતે, અકળાયેલો હોય એવો માણસ માતેલા આખલાની માફક રાતદિવસ (=જરા પણ અટકયા વિના) મોટા અવાજ સાથે (=ધરકધરક એવો અવાજ કરતા કરતા) શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે. તે વખતે એનાં જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો નાશ થાય છે, એનાં આંખો અને મોં ખડાવરા બની બંધ છે, છાતી ખેચાય છે, ઝાંઘોપેશાબ બંધ થઈ બંધ છે, સળગ બાંધી શકાતું નથી (=વાણી પૂટકપૂટક નીકળે છે), ગળું સુકાય છે, વારંવાર ઘેસાન બની બંધ છે અને કાનમાં, લમણાંમાં અને માથામાં અત્યંત પીડા થાય છે.

ઉર્ધ્વશ્વાસનું લક્ષણ

દીર્ઘમૂર્ધ્વે શ્વસિયૂર્ધ્વાન્ન ચ પ્રત્યાહરત્યઘઃ ।
શ્લેષ્માવૃત્તમુલ્લસોતાઃ કુહ્લગન્ધવહાર્દિતઃ ॥ ૧૬ ॥
ઝર્વરઘ્વીક્ષતે ભ્રાન્તમક્ષિણી પરિતઃ ક્ષિપન્ ।
મર્મસુ ચ્છિદ્યમાનેપુ પરિદેવી નિરુદ્ધવા ॥ ૧૭ ॥

ઉર્ધ્વશ્વાસને લીધે દરદી લાખા અને ભ્રાજા શ્વાસ (=લાખાલાખા ઉચ્છ્વાસ) ઠાઠી શકે છે પણ પાછો નીચે લાવી શકતો નથી (=નિશ્વાસ લઈ શકતો નથી), દરદીનાં સોતોનાં મોઠકથી પુરાઈ બંધ છે, ઝાંઘેલા વાયુથી દરદી પિડાય છે, આંખો ભીંચી ચડી બંધ છે, આંખો ચારે બાજુ ફેરવીને ખાવરાં ખાવરાં બુએ છે, ભંધે મર્મ કપાતાં હોય એમ દુઃખી થાય (અથવા રૂએ છે) અને વાણી રોકાઈ બંધ છે.

છિન્ન, મહા અને ઉર્ધ્વશ્વાસનું સાધ્ય કે અસાધ્યપણું

પતે સિદ્ધયેયુરહ્યક્તા દ્યક્તાઃ પ્રાણહૃત ધૃમ્ ॥
 હિતિ શ્વાસનિદાનમ્ ।

આ (=છિન્ન, મહા અને ઉર્ધ્વશ્વાસ) જ્યાં સુધી વ્યક્ત ન થયા હોય (=એમના લક્ષણો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે એવાં ન હોય), ત્યાં સુધી (ઉપાય કરવાથી) મટી શકે પણ વ્યક્ત થયા પછી (=લક્ષણો સ્પષ્ટ જણાયા પછી) ચોક્કસ જીવ લે છે.

આમ શામ્ભુ નિદાન પૂરુ થયુ.

મથ હિધ્માનિદાનમ્ ।

હેડકી

હેડકીનાં કારણુ. પૂર્વરૂપ, સંખ્યા, પ્રકૃતિ
અને સંશ્રય

શ્વાસૈકહેતુમાપ્રૂપસહ્યાપ્રકૃતિસંશ્રયાઃ ॥ ૧૮ ॥

હિધ્મા.

શાસરોગના જે હેતુ (શ્લોક ૩૩ થી ૧૩),
પૂર્વરૂપ (શ્લોક ૪, ૪૬), સંખ્યા (શ્લોક ૨),
પ્રકૃતિ (પાસેતુ કાળુ, શ્લોક ૨૩ થી ૩) અને
સંશ્રય (=જે સ્થાનનો આશ્રય લઈને દોષ
રોગ કરે છે તે સ્થાન. શ્લોક ૩૩) છે તે જ
હેડકીના હેતુ, પૂર્વરૂપ, સંખ્યા, પ્રકૃતિ અને
સંશ્રય છે.

(આ શ્લોકમા કહેલી હેતુ વગેરેની એકતા
મોટે ભાગે ખરી છે, હમેશા નહિ, કારણ કે
ક્ષુદ્ર હેડકી આમાશયમાથી નહિ પણ ગળાની
હાસડીના મૂળમાથી આવે છે.)

પાંચ હેડકીના નામ

મક્રોદ્રવા ક્ષુદ્રા યમલા મહતીતિ ચ ।

ગમ્ભીરા ચ

લક્તોદ્ભવા (=ખાવાપીવાને ક્ષીધે ઉત્પન્ન
થયેલી, અન્નબ), ક્ષુદ્રા, યમલા, મહતી અને
ગભીરા એ પાંચ હેડકીના પાંચ નામ છે.

લક્તોદ્ભવા(=અન્નબ)નાં લક્ષણુ

મહત્ત્વ ત્વર્યાડયુક્તિસેવિતઃ ॥ ૧૯ ॥

રુક્ષતીક્ષ્ણવગ્નસાત્પ્યેરન્નપાતૈઃ પ્રપીડિતઃ ।

કરોતિ હિધ્મામહજ્ઞા મન્દશબ્દાં ક્ષવાનુગામ્ ॥

શમં સાત્મ્યાન્નપાનેન યા પ્રયાતિ ચ સાડન્નજા ।

એમાથી(=એ પાંચ હેડકીએમાથી) ઉતાવળે
ઉતાવળે (=રથવાટ કરીને) ખાધેલાપીધેલા, યુક્તિ
વિના ખાધેલાપીધેલા, લૂખા, તીક્ષ્ણુ, ખર અને
અસાત્મ્ય અન્નપાનથી કોપેલો વાયુ અન્નબ
(=લક્તોદ્ભવા) હેડકી કરે છે. (આટલા અન્નબ
હેડકીના કાળુ છે.) એ હેડકી પીડા વિનાની,

મદ અવાજવાળી અને હેડકી પછી છીક આવે
એવી હોય છે (આટલા અન્નબ હેડકીના
લક્ષણુ છે.) એ હેડકી સાત્મ્ય અન્નપાનથી મટી

બન્ય છે. (આ એનો ઉપશય છે.)

(યુક્તિ વિના ખાધેલાપીધેલા=જે કમમા,
જે સ્તુમા, જેની સાથે બેળવીને, જે રીતે રાધીને,
જે વખતે, જે દેશમા અને જે માપમા જે અન્ન-
પાન ખાવાપીવા બેઈએ, તે રીતે તે અન્નપાન
ન ખવાયપિવાય તે યુક્તિ વિના ખાધેલાપીધેલા
અન્નપાન કહેવાય.)

ક્ષુદ્રા હેડકીનાં લક્ષણુ

આયાસાત્પવનઃ ક્ષુદ્રઃ ક્ષુદ્રાં હિધ્માં પ્રવર્તયેત્ ॥

જન્ત્રમૂલપ્રવિસ્ત્રતામલ્પવેગાં મૃદું ચ સા ।

વૃદ્ધિમાયાસ્યતો યાતિ મુક્તમાત્રે ચ માર્દવમ્ ॥૨૦

મહેનતને ક્ષીધે થોડા કોપેલો વાયુ ક્ષુદ્ર
હેડકીને ઉત્પન્ન કરે છે (=આણુ છે). એ ક્ષુદ્ર
હેડકી ગળાની હાસડીના મૂળમાથી જન્મે છે
એના વેગ થોડા હોય છે (=ક્ષુદ્રા હેડકી બ
આવતી નથી) તથા એનું બેર હળવું હોય છે
મહેનત કરવાથી એ વધી બન્ય છે અને ખાવાર
તરત નરમ પડી બન્ય છે.

યમલા (=વેગિની, પરિણામવતી)

હેડકીના લક્ષણુ

ચિરેણ યમલૈર્વૈરાહારે યા પ્રવર્તતે ।

પરિણામોન્મુક્ષે વૃદ્ધિ પરિણામે ચ ગચ્છતિ ॥૨૩

કમ્પયન્તી શિરોગ્રીવમાધ્માતસ્યાતિતુલ્યતઃ ।

પ્રલાપચ્છર્ચતીસારનેત્રવિવ્લુતિજ્ઞમિભ્રણઃ ॥ ૨૪ ॥

યમલા વેગિની હિધ્મા પરિણામવતી ચ સા ।

લાભે વખતે, જ્યારે આહાર પચતો હો
ત્યારે જે જે હેડકીના બોડકા જેમા શરૂ થાય
અને જ્યારે આહાર પચી ગયું ત્યારે જે વધ
બન્ય છે તથા જે હેડકી આવતી હોય ત્યાં
દરદીતુ માથુ અને ડોક કપે છે, આધ્મા-
થાય છે, ખડું તરસ લાગ્યા કરે છે, લનરી
બિલટી, અતિસાર, આખોમા પાણી ભરાય
ખગાસા એટલા ઉપદ્રવો થાય છે, તે હેડકી
યમલા, વેગિની અને પરિણામવતી હેડકી છે
(યમલાના ત્રણ નામ છે.)

મહતી હેડકીનાં લક્ષણુ

સ્તઘ્નશૂશ્ણુગમ્મસ્ય સાત્ત્વવિવ્લુનચક્ષુપઃ ॥૨૫ ॥

સ્તમ્ભયન્તી તન્નું વાચં સ્મૃતિ સંજાં ચ મુળ્ળતી ।

ચન્ધતી માર્ગમન્નસ્ય કુર્ચતી મર્મઘટ્ટનમ્ ॥ ૨૬ ॥

પૃષ્ઠો નમત્ શોપં મહાદિધ્મા પ્રવર્તતે ।

મહામૂલા મહાશઙ્ગા મહાવેગા મહાબલા ॥૨૭॥

મહાહિધ્મા આવે છે ત્યારે દરદીનાં બે ભ્રમર અને બે લમણાં સ્તબ્ધ બની બંધ છે, આંખોમા પાણી ભરાય છે અને આંખો ચકળવકળ ભમે છે, શરીર અકડાઈ બંધ છે, વાણી જકડાઈ બંધ છે (=ખાલી શકાતું નથી), સ્મરણ-શક્તિ અને ભાન હરાઈ બંધ છે, અન્નનો માર્ગ રૂંધાય છે, મર્મસ્થાન ઠાલી બંધ છે (અથવા મર્મસ્થાનમાં પીડા થાય છે), છાતી ખંડાર નીકળી આવે એ રીતે પીક વળી બંધ છે અને શરીર સુકાય છે. મહતી હેડકીનાં મૂળ, અવાજ, વેગ અને ભેર મોટાં હોય છે.

ગંભીરા હેડકીનાં લક્ષણુ

પક્ષાશયાદ્વા નામેર્વા પૂર્વવદ્યા પ્રવર્તતે ।

તદ્રૂપા સા મુહુઃ કુર્યાન્નુભ્રમણપ્રસારણમ્ ॥૨૮॥

ગમ્ભીરેણાનુનાદેત ગમ્ભીરા

જે હેડકી પકવાશયમાથી કે દૂટીમાંથી નીકળે પણ જે ખીલ બધી ખાખતમાં પહેલાં કહેલી મહતી હેડકીની જેવી જ રીતે નીકળે, જેનાં લક્ષણુ તેના જેવાં (=મહતી હેડકીના લક્ષણુ જેવાં) હોય પણ જે વારંવાર ખગાસાં આવે, જેમાં વારંવાર શરીર પ્રસરે (=તણાય), તથા જે આવ્યા પછી ગંભીર રણકો થાય તે ગંભીરા હેડકી છે.

હેડકીનું સાધ્ય અને અસાધ્યપણું

તાણુ સાધયેત્ ।

આદ્ય દ્વે, વર્જયેદન્યે સર્વલિહ્નાં ચ વેગિનીમ્ ॥૨૯॥

સર્વાશ્ચ સચ્ચિતામસ્ય સ્યવિરસ્ય ધ્યવાયિનઃ ।

ઘ્યાધિભિઃ ક્ષીણવેહસ્ય મક્કચ્છેદક્ષતસ્ય વા ॥૩૦॥

इति हिध्मानिदानम् ।

તેમાથી (=પાચે હેડકીઓમાંથી) પહેલી બેના (ભક્તોદ્ભવા અને ક્ષુદ્રાના) ઉપાય કરવા (=એ બે સાધ્ય છે). છેલ્લી બેના (=મહતી અને ગંભીરાને) છોડી દેવી (=એ બે અસાધ્ય છે), તથા જેમાં ખખાં લક્ષણુ થતાં હોય એવી વેગિની (=ચમલા) હેડકીને પણ છોડી દેવી (=એ અસાધ્ય છે). જે માણસમાં 'આમ'નો સંચય થયો હોય, જે ઘરડો હોય, જે ઘણું

ખરું મૈથુન કરતો હોય, જેનું શરીર રોગથી દૂબળું થઈ ગયું હોય અથવા ખોરાક ન લેવાથી જે દૂબળો થઈ ગયો હોય એવા માણસને આવતી બધી (=પાચે) હેડકીઓ છોડી દેવી (અસાધ્ય છે).

આમ, હેડકીનું નિદાન પૂરું થયું.

હેડકી અને ધ્યાસની ભયંકરતા

सर्वेऽपि रोगा नाशाय न त्वैवं दीव्रकारिणः ।
हिध्माश्वसाँ यथा तौ हि मृत्युकाले कृनालयौ ॥

(યોગ્ય ઉપચાર ન થાય તો) બધાવે રોગ મારી નાખે છે, પણ એ બધા રોગ હેડકી અને શ્વાસ જેવા જલદીથી મારી નાખતા નથી, કારણ કે એ બે (=હેડકી અને શ્વાસ) તો મરણ વખતે શરીરમાં ઘર કરીને રહેલા હોય છે (=મરણ વખતે હેડકી અને શ્વાસ અવશ્ય ભિપટે છે).

इवशङ्करदये तृतीये निदानस्याने श्वसहिध्मा-

निदानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ૪ ॥

અધ્યાય ૫ મો

ઉધરસના યોગ્ય ઉપાય કરવામાં બેદરકારી રાખવાથી શ્વાસ, ક્ષય, બ્રહ્મી વગેરે રોગ થાય છે, એમ નિ. ૩/૩૮મા કહ્યું. તેથી ઉધરસ પછી શ્વાસનું અને નિ. ૪/૧૮ પ્રમાણે શ્વાસ જેવા જ કારણ વગેરે વાળી હેડકીનું નિદાન કહ્યું. હવે ક્ષયનું નિદાન કહે છે.

अथातो राजयक्ष्मादिनिदानं ध्यात्वास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે રાજયક્ષ્મા (=ક્ષય) વગેરે (=ક્ષય, સ્વરોગ, અરુચિ, બ્રહ્મી, હૃદયના રોગ, તરસનો રોગ)નું નિદાન સમજાવીશું, એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે:

अथ राजयक्ष्मानिदानम् ।

क्षयरोगानुं निदान

क्षयरोगानां चार नाम

अनेकरोगानुगतो घट्टरोगपुरोगमः ।

राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रागराडिति च स्मृतं ॥

(તાવ, અતિસાર વગેરે) અનેક રોગો જેની પાછળ આવે છે અને (ગોળો, અતિસાર વગેરે) ઘણા રોગો જેની પહેલાં આવે છે એવા આ રોગ રાજ્યક્ષમા, ક્ષય, શોષ અને રોગરાજ એ ચાર નામે આયુર્વેદશાસ્ત્રમાં કહેલો છે.

ક્ષયનાં ચાર નામ પાડવાનાં કારણુ નક્ષત્રાણાં દ્વિજાનાં ચ રાજોઽમૂઘદયં પુરા ।
યજ્ઞ રાજા ચ યક્ષ્મા ચ રાજયક્ષમા તતો મતઃ ॥૨॥
દેહોપઘક્ષયકૃતેઃ ક્ષયસ્તત્સમ્મવાચ્ચ સઃ ।
રસાદિશોષણાઞ્છોપો રોગરાટ્ તેપુ રાજનાત્ ॥૩

નક્ષત્રોના અને પ્રાકૃતોના રાજા (=ચંદ્ર)ને પહેલાં આ રોગ થયો હોય તેથી અને વળી આ રોગ બધા રોગોમાં રાજા છે અને રોગ પણ છે તેથી આયુર્વેદ એને રાજ્યક્ષમા માને છે. શરીર અને ઔષધના ક્ષયના કારણુરૂપ હોવાથી તથા તેમાંથી (=શરીરના ક્ષયમાંથી-શરીરની ધાતુઓના ક્ષયમાંથી) એ ઉત્પન્ન થયો હોવાથી એ રોગનું નામ ક્ષય છે. આ રોગ રસ વગેરે ધાતુઓને સૂકવી નાખતો હોવાથી એને શોષ કહે છે અને તેમનામાં (=બધા રોગોમાં) એ રોગ તરીકે રાજતો (=પ્રકાશતો) હોવાથી એને રોગરાજ કહે છે.

(ચંદ્રને પોતાના સમસરા દક્ષ પ્રભવતિનો શાપ લાગવાથી ક્ષયરોગ થયો હતો, તેનું વિગતવાર વર્ણન ચરકસંહિતામાં આપ્યું છે.)

ક્ષય થવાનાં કારણુ સાહસં વેગસંરોઘઃ શુક્રોઞ્જઃસ્નેહસહક્ષયઃ ।
અન્નપાનવિધિન્યાગઘ્નત્વારસ્તસ્ય હૈતવઃ ॥૪॥

સાહસ, વેગને રોકવા, (શરીરમાંથી) વીર્ય, ઓજસ અને ચીકાશ ઓછા થાય અને ખાવાપીવાના વિધિનો ભંગ થાય એ એના (=ક્ષય રોગનાં) ચાર કારણુ છે.

સાહસ = શરીર, મન કે વાણીથી કરેલું ગળ ઉપરાંતનું કામ.

અન્નપાનવિધિનો ત્યાગ = યુક્તિ વિના ખાધેલાં-પીધેલાં અન્નપાન. (નિ. ૪/૧૯થી ૨૦૩ નોંધ)

ક્ષયની સંપ્રાપ્તિ

તૈસ્કરીણોઽનિલઃ પિત્તં કફં ચોદીર્યં સર્વતઃ ।
શરીરસન્ધીનાવિદ્ય તાન્ સિરાશ્ચ પ્રપીડયન્ ॥૫॥
મુલાનિ સ્રોતસાં સ્ફુવા તથૈવાનિવિવૃત્ય વા ।
સર્પન્નૂર્ધ્વમધસ્તિર્યગ્યથાસ્વં જનયેદ્દાન્ ॥૬॥

તે ચાર કારણુોથી કોપેલો વાયુ પિત્તને અને કફને પોતાના સ્થાનમાંથી ચળાવીને, પોતે શરીરના સાંધાઓમાં દાખલ થઈને, તેમને (=સાંધાઓને) અને શિરાઓને ખૂબ સંકોચી દઈને, સ્રોતોનાં મુખને બંધ કરીને કે કોઈ વાર વળી ખડું જ પહેાળાં કરી દઈને, જ્યાં ચડીને સળેખમ વગેરે, નીચે જઈને વિડુબ્રંશ વગેરે અને આડો જઈને પડખામાં પીડા એવા શ્લેક ૧૩થી ૧૪૩માં કહેલા પોતપોતાના રોગ કરે છે.

ક્ષયનું પૂર્વરૂપ

રૂપં ભવિષ્યતસ્તસ્ય પ્રતિદ્યાયો મૃશં ક્ષવઃ ।
પ્રસેકો મુલમાપુર્યં સદનં વદ્ધિદેહયોઃ ॥૭॥
સ્થાલ્યમન્નાન્નપાનાદૌ શુચાવપ્યશુચીક્ષણમ્ ।
મક્ષિકાતુળકેશાદિપાતઃ પ્રાયોઽન્નપાનયોઃ ॥૮॥
હૃલાસર્શર્દારરુચિરશ્રતોઽપિ વલક્ષયઃ ।
પાણ્યોરવેક્ષા પાદાસ્યશોકોઽક્ષ્ણોરતિશુક્લતા ॥૯॥
વાહ્નોઃ પ્રમાણજિજ્ઞાસા કાયે વૈમત્સ્યદર્શનમ્ ।
સ્ત્રીમદ્યમાંસપ્રિયતા ઘૃણિત્વં મૂર્ચ્છગુઠનમ્ ॥૧૦॥
નલકેશાતિવૃદ્ધિશ્ચ, સ્વપ્ને ચામિભવો ભવેત્ ॥૧૧॥
પતન્નકુકલાસાહિકપિશ્વાપદપક્ષિભિઃ ॥૧૨॥
કેશાસ્યિતુપમસ્માદિરાશો સમધિરોહણમ્ ।
શૂન્યાનાં ગ્રામદેશાનાં દર્શનં શુષ્યતોઽમ્મસઃ ॥૧૩॥
જ્યોતિર્ગિરીણાં પતતાં જ્વલતાં ચ મહીરુહામ્ ॥૧૪॥
તે (=ક્ષયરોગ) થવાને હોય ત્યારે સળેખમ, પુષ્કળ છીંકા, પ્રસેક, મોં ગળુગળુ રહે, જઠરાગ્નિ ખડું મદ પડી નય, શરીર નખળું પડી નય; રાંધવાનાં વાસણુ, જમવાનાં વાસણુ, અન્ન, પીણુ વગેરે સ્વચ્છ હોય તે પણ અસ્વચ્છ દેખાય; ખાનપાનમા સામાન્ય રીતે માખી, તણખલુ, વાળ વગેરે પડે; હૃલાસ. બિલટી, અરચિ, ખાતાપીતાં પણ બળ ઓછું થતુ નય, પોતાની હથેલીઓં જુએ (=પોતાનાં અંગોનું પ્રમાણુ, રંગ વગેરે બાણુવાની ઇચ્છાર્થ

જુએ), પગે અને મોંએ સાબળ આવે, આંખો ખલ્લુ ધોળી હોય, ખંને હાથનું પ્રમાણ બળુવાની ઇચ્છા થાય, શરીર (સુંદર હોય તેપણુ) દરદીને ખીલત્સ (=કદરૂપુ', સૂગ ચહે એવું) લાગે; સ્ત્રી (=મૈથુન), દારૂ અને માંસ ગમે; ઘૃષ્ટિત્વ (=૧. લાચારી, ૨. શરીર પર ચળ-કાટ કે ગરમી લાગે), માથે ઠપકું ઢાંકી દે, નખ અને વાળ ખલ્લુ વધે, સ્વપ્નમાં પતાંગિયાં, કાચંડા, સાપ, વાંદરાં, શિકારી પશુઓ અને પંખીઓથી હારી બચ છે; (સ્વપ્નમાં) વાળ, હાડકાં, ફેાતરાં (=છાડાં), રખિયા વગેરેના ઢગલા ઉપર ચડે છે; (સ્વપ્નમાં) સૂનાં (=ઉજળડ) ગામડાં અને દેશો, સુકાતું પાણી, તેજના પડતા પહાડ તથા સળગતાં ઝાડ દેખાય છે.

ક્ષયનાં લક્ષણ

પીનસશ્વાસકાસાંસમૂર્ધસ્વરુજોડચ્ચિઃ ॥ ૧૩ ॥
 ઊર્ધ્વે, વિદુઃશસંશોપાવઘઃ, ચ્છદિશ્ચ કોષ્ટમે ।
 તિર્યક્સ્યે પાર્શ્વરુદ્ધોપે, સંધિગે મવતિ જ્વરઃ ॥
 રૂપાણ્યેકાદશંતાનિ જાયન્તે રાજયક્ષિમણઃ ।

બ્યારે દોષ (=વાયુ) ઊંચે ચઢ્યો હોય ત્યારે સળેખમ, શ્વાસ, ઉધરસ; ખલામાં, માથામાં અને બાલવામાં પીડા તથા અરુચિ થાય છે; દોષ નીચે ગયો હોય ત્યારે કોઈવાર ભાંગલે ઝાડો થાય છે અને કોઈ વાર ઝાડો સુકાઈ બચ છે; દોષ કોડામાં ગયો હોય ત્યારે બિલટીઓ થાય છે; દોષ આડો ગયો હોય ત્યારે પડખામાં પીડા થાય છે અને દોષ સાંધાઓમાં ગયો હોય ત્યારે તાવ આવે છે. ક્ષયરોગવાળાને આ અગિયાર લક્ષણો થાય છે.

સળેખમ વગેરેના ઉપદ્રવો

તેપામુપદ્રવાન્ વિદ્યાત્કળોદ્ધવસમુરોરુજમ્ ॥૧૫॥
 જૃમ્માહ્નમર્દનિષ્ટીવવહ્નિસાદાસ્યપૂતિતાઃ ।

અવાજ ખોખરો થઈ બચ, છાતીમાં પીડા, ખગાસાં, શરીર ચૂંથાય, થૂંકથૂંક કરવું પડે, જડરાગિન મંદ પડે અને મોં ગંધાય એટલા એમના (=પીનસ વગેરે અગિયાર લક્ષણોના) ઉપદ્રવો બહુવા.

(ઉપદ્રવ-

વ્યાધેષ્પરિ ચો વ્યાધિર્ભવત્યુત્તરકાલજઃ ।

ઉપક્રમવિઘાતી ચ સ હુપદ્રવ ડચ્યતે ॥

એક રોગ થયા પછી એની હયાતીમાં એના ઉપર જે એવો ખીલે રોગ થાય કે જે મૂળ રોગના ઉપાય કરવામાં દખલરૂપ થઈ પડે તેને ઉપદ્રવ કહે છે.)

વાયુથી થયેલા ક્ષયનાં લક્ષણ
 તત્ર વાતાચ્છિરઃપાર્શ્વશૂલમંસાહ્નમર્દનમ્ ॥ ૧૬ ॥
 કળ્થોદ્ધવંસઃ સ્વરુદ્ધરાઃ

તેમાં (=ક્ષયમાં) વાયુથી થયેલા ક્ષયમાં, માથામાં અને પડખામાં સલુકા મારે છે, ખલામાં અને શરીરમાં ચૂંથારા થાય છે, અવાજ ખોખરો થઈ બચ છે અને અવાજ ખેસી બચ છે.

પિત્તથી થયેલા ક્ષયનાં લક્ષણ

પિત્તાત્પાદાંસપાણિપુ ।

શાહોડતિસારોડસૂક્ષ્મદિમુંલગન્થો જ્વરો મદઃ ॥૧૭

પિત્તથી થયેલા ક્ષયમાં પગમાં, ખલામાં અને હાથમાં ખળતરા થાય છે, અતિસાર, કોહીની બિલટી, મોં ગંધાય, તાવ અને કેફ એટલા લક્ષણ થાય છે.

કફથી થયેલા ક્ષયનાં લક્ષણ

કનાદરોચકદ્દર્દિઃ કાસો મૂર્ધાહ્નગોંરવમ્ ।

પ્રસેકઃ પીનસઃ શ્વાસઃ સ્વરસાદોડલ્પવહ્નિના ॥

કફથી થયેલા ક્ષયમાં અરુચિ, બિલટી, ઉધરસ, માથું અને શરીર ભારે રહે, પ્રસેક, સળેખમ, શ્વાસ, અવાજ ખેસી બચ, જડરાગિ થોડો થઈ બચ એટલાં લક્ષણો થાય છે.

ખાવાપીવા છતાં ઘાતુઓને પોષણ

કેમ મળતું નથી ?

વોપૈર્મન્દાનલત્વેન સોપલેપૈઃ કફોલ્ચયૈઃ ।

સ્રોતોમુસેપુ રુદ્ધેપુ ઘાતુમ્સ્વલ્પકેપુ ચ ॥૧૯॥

વિદહ્યમાનઃ સ્વસ્થાને રસસ્તાંસ્તાનુપદ્રવાન્ ।
 કુર્યાદગાન્ધન્માંસાદીનસૂક્ષ્મોર્ધ્વે પ્રઘાવતિ ॥
 પચતે કોષ્ટ ઇવાન્નમન્નપન્નૈવ ચાસ્ય યત્ ।
 પ્રાયોડસ્માન્મલતાં યાતાં નૈવાલં ઘાતુપુષ્ટયે ॥૨૧॥
 રસોડ્યમ્ય ન રક્તાય માંસાય કુત વચ તુ ।
 ઉપસ્ત્વઘઃ સ શક્તતા કેવલં વર્તતે ક્ષયી ॥૨૨॥

કફ જેમાં અધિક છે અને તેથી જે કફથી ક્ષીપાઈ ગયા છે એવા દોષો વડે જઠરાગ્નિ મંદ પડી ગયેલા હોવાથી, સોતોનાં મોં પુરાઈ ગયેલાં હોવાથી અને ધાતુઓની ગરમી (=ધાત્વગ્નિ) ખલુ થોડી થઈ ગયેલી હોવાથી રસ (આહારનો રસ) પોતાના જ સ્થાનમાં (આમાશયમાં) અધકચરો પાકીને (શ્લેષ્ક ૧૫, ૧૫૩માં કહેલા) જુદાજુદા ઉપદ્રવો કરે છે. અને થોડી (=રસ અધૂરો પાકવાથી અનેકું કાચુપાકુ થોડી-શુદ્ધ થોડી નહિ) માંસ વગેરે ધાતુઓમાં પહોંચ્યા વિના જ ભિંચુ ધસે છે (=થૂંક, ભિલટી વગેરે દ્વારા નીકળે છે). એનો (=ક્ષયરોગીનો) આહાર ફક્ત કોડામાં જ ફક્ત જઠરાગ્નિથી જ પાકે છે (=ભૂતાગ્નિ અને ધાત્વગ્નિથી ફરી પાકતો નથી). તેથી (=ઉપર જણાવેલાં બધાં કારણોને લીધે) એના આહારમાંથી મોટે ભાગે ઝાઝો અને પેશાબ બનતાં હોવાથી એ આહાર ધાતુઓને પોષણ આપી શકતો નથી. એના અન્નરસમાંથી (શુદ્ધ) થોડી પણ બની શકતું નથી તે પછી માંસ તે બને જ ક્યાંથી? એ ક્ષયરોગી ફક્ત ઝાડાને લીધે (=આંતરડાંમાં ઝાડાના ભરાવાને લીધે) ટકી રહે છે અને તેથી જીવે છે.

અસાધ્ય ક્ષયનાં લક્ષણ

લિન્ગેષ્વલેષ્વપિ ક્ષીણં ધ્યાધૃષીપઘચલાક્ષમમ્ ।
વર્જયેત્

દરદીમાં ક્ષયનાં લક્ષણ થોડાં હોવા છતાં પણ જે દરદી ક્ષીણ થઈ ગયા હોય (=બળ અને માંસ એછાં થઈ ગયાં હોય) અને જે રોગનું અને ઔષધનું બેર ખમી શકે એવો ન હોય તે દરદીને છોડી દેવા.

સાધ્ય ક્ષયનાં લક્ષણ

સાઘયેદેવ સર્વેષ્વપિ તતોડન્યથા ॥૨૩॥

ઉપર અસાધ્યનાં લક્ષણ કહ્યાં તેનાથી ભિંધાં લક્ષણોવાળા દરદીને ક્ષયનાં બધાં લક્ષણ હોય તોપણ મટાડવું. (ક્ષયનાં બધાં લક્ષણ હોય કે થોડાં પણ બે દરદીનાં શરીર અને બળ ઘસાઈ ન ગયાં હોય અને બે દરદી રોગનું

અને દવાનું બેર ખમી શકે એવો હોય તે ક્ષયરોગ મટી શકે છે.)

इति राजयक्ष्मानिदानम् ।

આમ ક્ષયરોગનું નિદાન પૂરું થયું.

अथ स्वरभेदनिदानम् ।

સ્વરભેદનું નિદાન

સ્વરભેદની સંખ્યા

दोषैर्यस्तैः समस्तेश्च क्षयात् पण्ड्य भेदसा ।

સ્વરભેદો ભવેત્

છટાછટા દોષોથી (=વાયુથી, પિત્તથી, કફથી), ત્રણે ભેગા દોષોથી, ક્ષયરોગી અને છઠ્ઠો ચરણીથી સ્વરભેદ રોગ થાય છે.

वायुना स्वरभेदनां लक्षण

तत्र क्षामो रूक्षश्चलः स्वरः ॥ ૨૪ ॥

શૂકપૂર્ણામકઠ્ઠત્વં ક્ષિગ્ધોષ્ણોપશયોડનિલાત્ ।

તેમાં (=છ સ્વરભેદમાંથી) વાયુના સ્વરભેદમાં અવાજ નબળો (=પાસે ખેંઠેલાને પણ ન સંભળાય એવો), લૂષો (=કાનને કડકશ લાગે એવો) અને ચલ (=ગોલવાના અક્ષરો રહી બચ એવો) હોય છે; ગળામાં બહુ કાટાકાંટા ભગ્યા હોય એવું લાગે છે. એમાં સિન્ધ અને ગરમ ઉપચાર માફક આવે છે.

पित्तना स्वरभेदनां लक्षण

विक्तात्तालुप्रते दाहः शोष उक्तापसूयनम् ॥ ૨૫ ॥

પિત્તના સ્વરભેદમાં તાળવામાં અને ગળામાં બળતરા થાય છે, તાળવું તથા ગળું સુકાય છે અને પૂરું ઘોલી શકાતું નથી.

કફના સ્વરભેદનાં લક્ષણ

लिम्पन्निव कफात्कण्ठं मन्द्रः सुरखुरापयते ।

સ્વરો વિચદ્ધ:

કફના સ્વરભેદમાં સ્વર બહુ ગળાને લીપતો હોય એવો, ધીમો, ઘોખરો અને તેતડાતો હોય છે.

ત્રણે દોષના સ્વરભેદનાં લક્ષણ

सर्वैस्तु सर्वलिङ्गः

બધા ભેગા દોષના સ્વરભેદમાં જુદાજુદા ત્રણ દોષના સ્વરભેદનાં લક્ષણો (શ્લેષ્ક ૨૪ થી ૨૫૩) ભેગાં હોય છે.

ક્ષયના સ્વરભેદનાં લક્ષણ
ક્ષયાકપેત્ ॥૨૬॥

ધૂમાયતીવ ચાત્યર્થમ્

ક્ષયના સ્વરભેદમા ગળું છોલાય છે અને બહુ ગળામાથી (અને નાક વગેરેમાથી) ધુમાડો નીકળતો હોય એવું લાગે છે (અથવા ગળામા બહુ ધુમાડો લાગ્યો હોય એવી અસર થાય છે).

ચરખીના સ્વરભેદનાં લક્ષણ

મેદસા શ્લેષ્મલક્ષણઃ ।

કુચ્છલક્ષ્યાક્ષરશ્ચ

ચરખીના સ્વરભેદનાં લક્ષણ કંઈના સ્વર ભેદના લક્ષણ જેવા છે, પણ વધારામા દરદીના ઘાસેલા અક્ષરો મહામુશ્કેલીથી ઓળખી શકાય છે. સાધ્ય અને અસાધ્ય સ્વરભેદ કયા ?

મત્ર સૈવૈરવ્યં ચ વર્જયેત્ ॥૨૭॥

એમા (=છ સ્વરભેદમા) બધા ભેગા દોષથી થયેલો અને છેલ્લો (=ચરખીથી થયેલો) એ છે સ્વરભેદને છોડી દેવા. (બાકીના ચાર સાધ્ય છે.)

इति स्वरभेदनिदानम् ।

આમ સ્વરભેદનું નિદાન પૂરું થયું.

अथारोचकनिदानम् ।

अरोचक(=अरुचि)नुं निदान

સંખ્યા

अरोचको भवेहोर्षैर्जिह्वाहृदयसंश्रयैः ।

सन्निपातेन मतसः सन्तापेन च पञ्चमः ॥२८॥

જીભ અને હૃદયમા રહેલા દોષોને ક્ષીધે (=દરેક છૂટાછૂટા દોષને ક્ષીધે), (જીભ અને હૃદયમા રહેલા) ત્રણે ભેગા દોષને ક્ષીધે અને (દોષ, શોક વગેરે) મનના સતાપને ક્ષીધે પાચમો (એમ) અરુચિ પાચ છે.

दरेक प्रकारની અરુચિનાં લક્ષણ

कपायतिक्रमधुरं वातादिषु मुखं प्रमात् ।
सर्वोत्थे विरसं शोक्रुकोघादिषु यथामलम् ॥ २९ ॥

इत्यरोचकनिदानम् ।

વાયુ વગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલી અરુચિમા મો અનુક્રમે પૂરું, કંડવું અને ગળવું રહે છે (=વાયુની અરુચિમા પૂરું, પિત્તની અરુચિમા કંડવું અને

કંઈની અરુચિમા ગળવું રહે છે). બધા ભેગા દોષોથી થયેલી અરુચિમા મોનો સ્વાદ બગડી બંધ છે (અથવા મો સ્વાદ પારખી શકતું નથી), અને શોક, દોષ વગેરેથી થયેલી અરુચિમા જે જે દોષ કાપ્યો હોય તે તે દોષ પ્રમાણિના સ્વાદવાળું મો રહે છે (=શોક, ભય, કામ, ક્રોધ, અદોષાઈ વગેરેથી વાયુ કાપે છે તેથી મો પૂરું રહે છે, દોષથી પિત્ત કાપે છે તેથી મો કંડવું રહે છે અને વળગાડથી મનને સતાપ થવાથી ત્રણે દોષ કાપે છે તેથી મોનો સ્વાદ બગડી બંધ છે).

આમ, અરુચિનું નિદાન પૂરું થયું.

अथ छिदिनिदानम् ।

छिदटीना रोगनुं निदान

સંખ્યા

छिदिदोषैः पृथक्सर्वैर्द्विष्टैरर्थैश्च पञ्चमी ।

દરેક છૂટાછૂટા દોષથી થતી (=વાયુની, પિત્તની અને કંઈની), બધા ભેગા દોષોની અને પાચમી સૂગ ચહે એવી વસ્તુઓથી થતી-એમ છિદટી પાચ છે.

संप्राप्ति

उदानो विकृतो दोषान् सर्वास्वप्नूर्ध्वमस्थति ॥

બધી (=પાચે) છિદટીઓમા ઉદાનવાયુ બગડીને દોષોને ઊંચા ફેકે છે (=ઉછાળે છે).

पूर्वश्च

तासूक्तेशास्यलाग्नप्रसेकाश्चयोऽन्नगा ।

તેમા (=પાચે છિદટીઓમા) ઉત્કેશ, મોમા ખાર ખારું લાગે, પ્રસેક અને અરુચિ એ પડેલા આવે છે (=પૂર્વશ્ચ છે).

वायुनी छिदटीनां लक्षण

नाभिपृष्ठं रुजन् वायुः पार्श्वं चाहारमुत्क्षिपेत् ॥

તતો વિચિત્રમત્પાલ્યં કપાયં ફેનિલં યમેત્ ।

शब्दोद्धारयुतं कृष्णमच्छं कृच्छ्रेण वेगवत् ॥ ३२ ॥

કાસાસ્યશોષમ્-મૂર્ધસ્વરપીઠાફલમાન્વિત્ ॥

ઉધરસ, મો સુકાય, હૃદયમા, માથામા અને ઊલતા પીડા તથા કંટાળો એટલા વાના સાથે ફૂટી, પીક અને પડખામા પીડા કરીને વાયુ આહારને ઉછાળે છે (=વાયુને ક્ષીધે આહાર

હોજરીમાથી ઉછાળો મારે છે.) પછી (એ વાયુને ક્ષીધે) કકકકકકકે, થોડીથોડી, પૂગ, ફીણ પાળી, અવાજ અને ઉદ્દગાર સાથે, કાળી, પાતળી, મુરકેલીથી અને વેગવાળી ઊલટીઓ થાય છે (=ઊલટીના વેગો આવે છે).

પિત્તથી થતી ઊલટીઓનાં લક્ષણ
પિત્તાક્ષારોદકનિમં ધૂંચં હરિતપીનકમ્ ॥ ૩૩ ॥
સામ્ગમલ્લં કટ્ટુણં ચ ત્વમૂચ્ચતોતાપદાહવત્ ।

પિત્તને ક્ષીધે ક્ષારના પાણી જેવી, બુમાયેલી (કાળાશપડતી રાતી), ક્ષીલીપીળી, ઘોડીવાળી, ખાટી, તીખી અને ગરમ ઊલટીઓ થાય છે. તેમા સાથે તરસ, મૂચ્છાં, શરીરમા ગરમી અને બળતગ હોય છે.

કફથી થતી ઊલટીનાં લક્ષણ
અફાત્ ક્ષિગ્ધં ઘનં શીતં
પ્લેખમતન્તુગવાક્ષિતમ્ ॥ ૩૪ ॥

મધુરં લગ્નં મૂરિ પ્રસક્તં લોમહર્ષણમ્ ।
મુલશ્વયયુમાધુર્યતન્દ્રાહલાસકાસવાન્ ॥ ૩૫ ॥
કફને ક્ષીધે ચીકણી, ઘટ્ટ, કડી, કફના બળા બળાવાળી, ગળી, ખારી, પુષ્કળ, સતત રવાડા ઊભા થઈ બંધ એવી ઊલટીઓ થાય છે. તેમા સાથે મો ઉપર સોએ (=ફેફસે), મોમા ગળ્યુ-ગળ્યું લાગે, ઘેન, હૃદયસ અને ઉપરસ હોય છે.

ત્રણે ભેગા દોષોની ઊલટીનાં લક્ષણ
સર્થલિહ્ના મલૈ સર્થં રિષ્ટોક્તા યા ચ તાં ત્યજેત્ ।
અથા ભેગા દોષોથી થયેલી ઊલટી તથા રિષ્ટના અધ્યાયમા (=શા. ૫/૭૭, ૭૭૩મા) જે ઊલટી કહી છે, તે બંને પ્રકારની ઊલટીઓમા ત્રણે ભેગા દોષોની ઊલટીના લક્ષણ હોય છે. તે બંને ઊલટીને છોડી દેવી (એ અસાધ્ય છે)

સૂગથી થતી ઊલટીનાં લક્ષણ
પૂન્યમેધ્યાશુચિદ્વિપદર્શનશ્રવણાદિભિઃ ॥ ૩૬ ॥
તત્તે ચિત્તે દ્વિદ્ ક્ષિપ્તે છર્દિદ્વિપ્રાયેયોગજા ।

ગઘાતા, ગદા, અસ્વચ્છ, સૂગ ચડે એવા પદાર્થોને બેવાથી કે એ પદાર્થો વિષે સાલણવાથી મનને સતાપ થાય અને હૃદયમા કલેશ થાય તેથી જે ઊલટી થાય, તે સૂગ ચડે એવી વસ્તુના

યોગથી થયેલી ઊલટી કહેવાય છે.
વાતાદીનેવ વિમુશોક્તિમશુષ્ણામદૌહદે ॥ ૩૭ ॥
શૂલવેપયુશ્ચલ્લાસૈવિશેરાત્ કમિજા વદેત્ ।
કમિહદ્રોગલિહ્નૈશ્ચ

इति छर्दिनिदानम् ।

કમિયાને ક્ષીધે, તરમને ક્ષીધે, 'આમ' મને ક્ષીધે અને ગર્ભ રહ્યો હોય તેને ક્ષીધે થતી ઊલટી એ ઊલટીના લક્ષણો ઉપરથી વાયુ વગેરે દોષોની ઊલટી છે એવું જ સમજવું (એ ઊલટી ઓને જુદી ગણવી નહિ). ગૂળ, કપ, હલામ તથા કરમિયાના રોગના (નિ. અ. ૧૪) અને હૃદયરોગના લક્ષણો (નિ. ૫/૩૮થી ૪૪૩) ઉપરથી કહેવું કે ઊલટીનો કમિયાને ક્ષીધે થાય છે. આમ ઊલટીરોગનું નિદાન પૂરું થયું.

अथ हृद्रोगनिदानम् ।

હૃદયરોગનું નિદાન

સંખ્યા, કારણ
સ્મૃતાઃ પચ્ચ તુ હૃદ્રદા ॥ ૩૮ ॥
તેપા ગુલ્મનિદાનોકં સમુદ્યાનેશ્ચ સમ્ભવઃ ।
હૃદયરોગ પાચ છે એવું આયુર્વેદ કહે છે. ગોળાના રોગના નિદાનમા (નિ. ૧૧/૩૩થી ૩૮) કહેલા કારણોથી હૃદયરોગો થાય છે.

વાયુના હૃદયરોગનાં લક્ષણ
વાતેન શૂલ્યતેઽર્થ્યં નુયતે સ્ફુટનીચ ॥ ૩૯ ॥
મિથતે શુષ્પતિ સ્તર્ગ્યં હૃદય શૂન્યતા દ્રવ ॥ ૪૦ ॥
અરુસાદીનતા શોકો મયં શબ્દાસહિષ્ણુતા ॥ ૪૦ ॥
વેપયુર્વેપનં મોહઃ શ્વાસરોચોઽસ્વપતિદ્રતા ।

વાયુના હૃદયરોગમા હૃદયમા બહુ જ શૂળ આવે છે, સોયો ખોસ્યા જેની પીડા થાય છે, હૃદય બલ્યું ફાટે છે, ચિગ્ધ છે, સુકાય છે, મજબૂત થઈ બંધ છે, ખાલી પડી બંધ છે, દ્રવે છે. કંઈ કાગળ વિના જ દહીંમા લાચાગી, શોક, ખીક, અવાજ ખમી ન શકાય, ધુભગી, વેટન (=જમીન પર આગોટવું, હૃદયની આમપામ કંઈ વીટાવું હોય એવું લાગવું), મોહ, શ્વાસ ર્ધાય અને જોષ ઓછી થઈ બંધ એટલા લક્ષણ થાય છે.

પિત્તનાં હૃદયરોગનાં લક્ષણ

પિત્તાત્તૃણા ભ્રમો મૂર્છા દાહઃ

સ્વેદોઽમ્લકઃ કલમઃ ॥૪૧॥

હૃદનં ચામ્લપિત્તસ્ય ધૂમકઃ પૌતતા ઝરઃ ।

પિત્તથી થતા હૃદયરોગમા તરસ, ફેર, મૂર્છા, ખળતરા, પરસેવો, અમ્લક, કંટાળો, ખાટા પિત્તની ઊલટીઓ, ધૂમક, પીળાશ અને તાવ એટલા લક્ષણ થાય છે.

કંકની હૃદયરોગનાં લક્ષણ

શ્લેષ્મણા હૃદયં સ્તન્ધં મારિકં સારમગર્ભવત્ ॥૪૨॥
કાસાગ્નિસાદનિષ્ઠીવનિદ્રાલસ્યારુચિઝરઃ ।

કંકની થતા હૃદયરોગમા હૃદય મજબૂત, બહુ અંદર પથ્થર ભર્યો હોય એવું ભારે થઈ જાય છે. એમા માથે ઉપરસ, મદાગ્નિ, ઘૂંકઘૂંક કરવું, ઊંઘ, આળસ, અરુચિ અને તાવ હોય છે.

ત્રણે દોષનાં હૃદયરોગનાં લક્ષણ

સર્વલિન્ગભિદોષૈઃ

ત્રણે ભેગા દોષથી થતા હૃદયરોગમા ત્રણે છૂટાછૂટા દોષના હૃદયરોગના લક્ષણો ભેગા હોય છે.

કરમિયાથી થતા હૃદયરોગના લક્ષણ

હુમિભિઃ શ્યાવનેત્રતા ॥૪૩॥

તમપ્રવેશો હૃલાસઃ શોષઃ કળ્મુઃ કફચૂતિઃ ।
હૃદયં પ્રતત ચાત્ર ક્રુચ્ચેનેવ દાર્યતે ॥૪૪॥
ચિન્તિત્સેદામય ઘોરં ત શીઘ્રં શીઘ્રકારિણમ્ ।

इति हृद्दोगनिदानम् ।

કરમિયાથી થતા હૃદયરોગમા આખો ખદામી રંગની હોય છે, આખે અંધારા આવે છે, હૃદલામ, હૃદયનો શોષ, ખળજ, કંક નીકળ્યા કરે, હૃદય બહુ સતત કરવતથી વહેરાય છે. (એટલા લક્ષણો થાય છે). એ કરમિયાથી થયેલા, તરત માગી નાખે એવા ભયંકર રોગના તરત ઉપાય કરવા.

આમ હૃદયરોગનું નિદાન પૂરું.

— મય તૃણાનિદાનમ્ ।

તરસના રોગનું નિદાન

સંખ્યા

વાતાપિત્તાત્તૃણાત્તૃણા સન્નિપાતાદ્રસક્ષયાત્ ॥૪૫॥
પદ્મી સ્યાદુપસર્ગાંચ

વાયુથી, પિત્તથી, કંકની, ત્રણે ભેગા દોષથી, રમધાતુ ઓછી થઈ જવાથી અને છઠ્ઠી ખીલ રોગના ઉપદ્રવરૂપ એમ તરસના રોગ છ છે.

અથ તરસરોગનું કારણ

વાતાપિત્તે તુ કારણમ્ ।

સર્વાસુ

અથ તરસરોગનું કારણ વાયુ અને પિત્ત છે.

તત્પ્રકોપો હિ સૌમ્યઘાતુપ્રશોષણાત્ ॥૪૬॥

સર્વદેહભ્રમોત્કમ્પતાપત્ત્વદાહમોહકત્ ।

કારણ કે એમનો (વાયુ અને પિત્તનો) પ્રકોપ શરીરમાની સૌમ્ય ઘાતુને (=કંકને અથવા રમને) સૂકવી નાખીને આખા શરીરમા ફેર, ઉત્કંપ (ઊંછળવું), તાવ, તરસ, ખળતરા અને મોહ ઉત્પન્ન કરે છે.

સંપ્રાપ્તિ

જિહ્વામૂલગલક્લોમતાલુનોયવહઃ સિરાઃ ॥૪૭॥

સંશોષ્ય તૃણા જાયન્તે

જલનું મૂળ, ગણું, ક્લોમ, તાળવું એટલાં અગોને પાણી પડોચાડનારી શિરાઓને સૂકવી નાખીને અથા તરસના રોગ થાય છે.

સામાન્ય લક્ષણો

તાસાં સામાન્યલક્ષણમ્ ।

મુજશોષો જલાતૃતિરન્નદ્વેપઃ સ્વરક્ષયઃ ॥૪૮॥

કળ્મોઘજિહ્વાકાર્કશ્યં જિહ્વાનિષ્કમળં ક્લમ્ ।

પ્રલાપશ્ચિત્તવિદ્વેશસ્તુદ્વહ્નોકાસ્તયાઽઽમયાઃ ॥૪૯॥

મેા સુકાય, પાણી પીધાથી સંતોષ ન થાય, ખાતું ગમે નહિ, અવાજનો નાશ થાય; ગણું, હોડ અને જલ કરકરું થઈ જાય, જલ મેાની ખહાર નીકળે, કંટાળો આવે, લવગી થાય, ચિત્તનો વિભ્રંશ થાય તથા તરસ મારવાથી (=રોકવાથી) જે રોગો થાય એમ સૂ. ૪/૧૦ મા કહ્યું છે તે અથા રોગ થાય છે—એટલાં અથી તરસના સામાન્ય લક્ષણ છે.

वायुनी तरसना लक्षण

मारुतात् क्षामता दैन्यं गृह्णोद शिरोध्रम ।
गन्धाज्ञानास्यैरस्यध्रतिनिद्राप्रलक्षया ॥ ५० ॥
शीताम्बुपानाद्बुद्धिश्च

वायुनी तरसने क्षीणे दृग्जलापण, लास्यारी, लमलामा सोय जोमाती होय येवी पीडा, मायु लभी लय, नाकने गधनी पण न पडे, मोना स्वाद भगडी लय, काने ओछु संलजाय, उष अने पण ओछा थर लय-येटला लक्षणो थाय छे.

पित्तनी तरसना लक्षण

पित्तान्मूर्च्छास्यतिक्रता ।

रक्तैक्षण्यं प्रततं शोषो दाहोऽतिधूमक ॥ ५१ ॥
पित्तनी तरसने क्षीणे-मूर्च्छा आवे, मो कडवु रडे, आपो राती गडे, सतत मोमा शोष पडे, भगतग थाय अने षडु धूमक थाय.

कृदनी तरसना लक्षण

कफो हणद्धि कुपितस्तोयवाहिषु मारुतम् ।
स्रोत सु स कफस्तेन पङ्कजच्छोष्यते तत ॥ ५२ ॥
शूकैरिवाचित कण्ठो निद्रा मधुरवस्त्रता ।
आघ्रानं शिरसो जाड्यं स्तैमस्यच्छर्द्यरोचका ॥
आलस्यमविपाकश्च

कोपेक्षो कृद पाणीने वडेनाग स्रोतामा वायुने रेडी राषि छे ये वायु ये कृदने कादव नी माडक सुडवी नाणे छे, तथा गजामा काटाकाटा केपु थर लय छे, उष आप्या करे छे, मो गवयुगव्यु रडे छे, आधमान थाय छे, मायु नड पनी लय छे, स्तैमित्य, छिलटी अने अरुचि थाय छे, आणम आवे छे अने पायु पीषु पयतु नथी.

त्रष्टे भेगा होपनी तरसना लक्षण

सर्वे स्यात्सर्वलक्षणा ।

अथा होष भेगा होपवाथी थयेला तरसना रोगमा त्रष्टे होपना जुदाथुदा लक्षणो भेगा होय छे.

आम, उपवाग वजेथी थयेले तरसने रोग शाभा समाय ?

आमोद्भवा च, भक्तस्य संरोधाद्वातपित्तजा ॥ ५३ ॥

उष्णकान्तस्य सहसा शीनाम्भो भजतस्त्वपम् ।
ऊष्मा रुद्धो गत कोष्ठं या कुर्यात्पित्तजैव सा ५५
या च पानातिपानोत्था,

तीक्ष्णाश्च स्नेहजा च या ।

स्निग्धगुर्वन्मूलप्रणभोजनेन कफोद्भवा ॥ ५६ ॥

वणी 'आम' थी थयेले तरसने रोग पळु नष्टे भेगा होपथी थयेले होय छे. आपानु पध करवाथी (=होपवाथी) थयेले तरसने रोग वायु अने पित्त भेगा होपवाथी थाय छे. तापथी अठगाथेले माणुस अकडम ठंड पाणी पीये तेथी ते गरमी (पीथेला पाणीथी) इंधा-छने कोडामो नछने के तरस नामने रोग करे छे ते तथा षडु दार पीवाथी के तरसने रोग थाय छे ते अने पित्त होपवाथी थाय छे. तीक्ष्ण नठराशिवाणा माणुसने स्नेह पीवाथी के तरसने रोग थाय छे ते तथा स्निग्ध, क्षारे, आट्ट अने पारु' पावाथी के तरसने रोग थाय ते अने कृदना प्रकोपथी थाय छे

रसना क्षयथी थती तरसना लक्षण

तृष्णा रसक्षयौक्तेन लक्षणैर्न क्षयात्मिका ।

रसना क्षयथी थती लक्षणो उपरथी (सू. ११/१६३) रसना क्षयथी थती तरसने रोग ओणभवे.

उपद्रवश्च तरसना लक्षण

शोषमेहज्वराद्यन्यदीर्घरोगोपसर्गत ॥ ५७ ॥

या तृष्णा जायते तीव्रा

सोपसर्गात्मिका स्मृता ॥ ५७ ॥

इति तृष्णानिदानम् ।

क्षयरोग, प्रमेह, ताव (+उपद्रव, आस, उरक्षत) वजेरेमाथी अेकाद रोग लाषो आक्षे तेमाथी उपद्रव इप के तीन तरसने रोग थाय, तेने आयुर्वेद उपसर्गात्मक तरस कडे छे.

इत्यत्राहृदये तृतीये निदानस्थाने राजवदमादि निदान नाम पचमोऽध्याय ॥ ५ ॥

અધ્યાય ૬ ઠો

અયાતો મદાત્યયાદિનિદાનં ધ્યારયાસ્યામ. ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षय ।

ત્યારે હવે અમે મદાત્યય વગેરે (=મદાત્યય, મદ, મૂર્છાઈ, સંન્યાસ)નું નિદાન સમજાવીશું. એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

મદાત્યયનું નિદાન

મદ (=દાર)ના ગુણ

તીક્ષ્ણોષ્ણરૂક્ષસૂક્ષ્મામ્લ ધ્યવાયાશુકરં લઘુ ।

વિકાશિ વિશદ મધમોજસોડસ્માદ્ધિપર્વય. ॥૧૧॥

દાર તીક્ષ્ણ, ગરમ, લૂખો, સૂક્ષ્મ, ખાટો, વ્યવાયી, ઝટ અસર કરે એવો, હલકો, વિકાશી અને કોરો છે. ઓળસ એનાથી (=દારથી) ઊંધુ છે (=મદ, ઠંડ, સિન્ગ્ધ, સાદ્ર, ગળ્યુ, સ્થિર, લાખે વખતે અસર કરે એવુ, ભારે, સ્લક્ષુ અને પિચ્છલ છે).

દાર અને ઝેર વચ્ચે સરખાપણું અને તદ્દાવત તીક્ષ્ણાદયો વિપેડ્યુકાશ્ચિત્તોપહ્લાવિનો ગુણા ।
जीवितान्ताय जायन्ते विपे तूत्कर्षवृत्तित् ॥ ૨ ॥

ઝેરમા પણ ચિત્તને ભમાવી નાખે એવા એ જ (=ઝેર કહેલા) તીક્ષ્ણ વગેરે દશ ગુણો કહેલા છે, પણ એ દશ ગુણો ઝેરમા મોટા પ્રમાણમા હોવાથી જીવનનો અત આણે છે (=મારી નાખે છે). (દારમા એ દસ ગુણો થોડા પ્રમાણમા હોવાથી એ જીવ થેતા નથી.)

દારના પહેલા મદની અસર

તીક્ષ્ણાદિમિગુણૈર્મદં મન્દાદીનોજસો ગુણાન ।

दशभिर्दशसङ्क्षोभ्य चेतो नयति त्रिक्रियाम् ॥૩॥
આગે મદે

પહેલા મદ દગ્ધ્યાન (=દાર પીધા પછી દારના પહેલા વેગ દગ્ધ્યાન) દાર પોતાના તીક્ષ્ણ વગેરે દશ ગુણોથી ઓળસના દશ ગુણોને ખળભળાવીને (=ગભગવીને, હરાવીને) ચિત્તમા વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે. (પહેલા મદમા ઓળસનો નાશ થતો નથી અને હૃદય બંધત

થાય છે—શ્લોક ૮૩ સર્વાગસુ દગ ટીકા.)

ખીજ મદની અસર

द्वितीये तु प्रमादायतने स्थित ।

दुर्विकल्पहतो मूढ सुखमित्यविमुच्यते ॥૪॥

ખીજ મદમા, બેદરકારીના સ્થાનના પહો-એણે (તદન બેપરવા ખની ગયેણે), ખગળ ક્ષપનાઓથી હણાયેણે (=ખગળ ક્ષપનાઓથી જનો પુરુષાર્થ નાશ પામે છે એવો) અને શુ કગય અને શુ ન કરાય એ ખાખતતુ ભાન ભૂયેણે એ માણસ સુખથી ત્યજાય છે (પહેલા મદમા જે સુખ લાગતુ હતુ તે ખીજ મદમા લાગતુ નથી). (ખીજ મદમા ઓળસનો થોડો નાશ થાય છે—શ્લોક ૮૩ સર્વાગસુ દગ ટીકા)

ખીજ અને ત્રીજ મદના વચગાળાની અસર

मध्यमोत्तमयो सर्व्वि प्राप्य राजसतामस । ૨

निरहकुश इवध्यालो न किञ्चिन्नाचरेज्ज ॥૫॥

વચલા (=ખીજ) અને છેલ્લા (=ત્રીજ) મદના વચગાળામા આવીને એ માણસ અકુશ વિનાના વીરેલા હાથીની માફક ગ્બેશુણ અને તમોશુણવાળો ખનીને એવો જડ ખની બંધ છે કે એવુ એકે ખરાખ કામ નથી કે જ એ ન કરે.

इय भूमिरवद्यानां दौ शौल्यस्येदमास्पदम् ।

एकोऽयं बहुमार्गाया दुर्गतेर्देशिक परम् ॥૬॥

આ મદની અવસ્થા નિદલા લાયક ખાખ તેની (પાપેની) ખાણ છે, એ દુરાચરણુદ્ધર છે. આ એકેલી (=આ ખીજ અને ત્રીજ મદની વચગાળાની અવસ્થા) અનેક રીતે ખગળ ગસ્તે ચડવાનુ શીખવનાર ગુરુ છે.

ત્રીજ મદની અસર

निश्चेष्ट शवपच्छेते तृतीये तु मदे स्थित ।

मरणादपि पापात्मा गत पापतरां दशाम् ॥૭॥

પણ ત્રીજ મદમા પહોળીને એ માણસ મડહાની માફક નિશ્ચેષ્ટ (=શરીર, વાણી અને મનની ક્રિયા કર્યા વિના) પક્ષો ગ્હે છે. તે વખતે એ પાપી મરણથી પણ ભૂડી દશા મોખવે છે. (ત્રીજ મદમા ખધા ઓળસનો નાશ થાય છે—શ્લોક ૮૩ સર્વાગસુ દગ ટીકા.)

દાર પીવાથી તુકસાન

ધર્માધર્મ સુલેં દુ લ્લમર્થાનર્થે હિતાહિતમ્ ।
 યદાસક્તો ન જાનાતિ કથં તચ્છીલયેદ્બુધઃ ॥૮૮॥
 જેની (=જે દારની) લત લાગવાથી ધર્મનું
 ને અધર્મનું, સુખનું ને દુઃખનું, હિતનું ને
 અહિતનું જ્ઞાન ન રહે તે દારની ટેવ ડાહો
 માણસ કેમ પાડે ?

મયે મોહો મયં શોકઃ કોધો મૃત્યુશ્ચ સંખ્રિતાઃ ।
 સોન્માદમદમૂઝર્ઙ્ગાયાઃ સાપસ્મારાપતાનકાઃ ॥૯૧॥
 યત્રૈકઃ સ્મૃતિવિશ્રંશસ્ત્રત્ત્વ સર્વમસાધુ યત્ ।

દારમાં (=દાર અતિશય પીવામાં) મોહ,
 લય, શોક, ડોષ, મોત, ગાંડપણ, કેફ, મૂર્છા,
 વાઈ અને અપતાનક નામનો વાયુનો રોગ
 વસેલા છે. અરે! જેમાં (=જે પીવાથી) એકલો
 સ્મૃતિવિશ્રંશ થાય (=જ્ઞાન ભૂલી જવાય,
 સ્મૃતિનો લોપ થાય) તેમાં (=ને દારમાં) જે
 કંઈ હોય તે ખું ખરાબ જ હોય. (દાર
 પીવાથી ખીલ બધા રોગ થાય છે એ વાત
 ઘડીભર ખાત્રુએ રાખીએ તોપણ દાર પીવાથી
 જ્ઞાન ભૂલી જવાય છે એ એક જ તુકસાન દાર
 ન પીવાનું સુમજવા માટે ખમ છે.)

દાર યુક્તિથી ન પિવાય તો થતું તુકસાન
 અયુક્તિયુક્તમશ્રં હિ દ્યાઘર્યે મરણાય વા ॥૯૦॥
 મયં ત્રિવર્ગઘીર્ધૈર્લજ્ઞાદેરપિ નાશનમ્ ।

કારણ કે જે અન્ન (=આહાર) યુક્તિથી ન
 લેવાય તો રોગ કરે છે અથવા મારી નાખે છે;
 પણ દાર જે યુક્તિથી ન પિવાય તો (રોગ કે
 મોત કરે એટલું જ નહિ. પણ) ત્રિવર્ગ (=ધર્મ,
 અર્થ અને કામ), બુદ્ધિ, ધીરજ, લાજ વગેરેનો
 પણ નાશ કરે છે. (દાર પીવાની યુક્તિ નીચેના
 શ્લોકોમાં તથા ૪૧ માં શ્લોકમાં આપી છે.)

દારનો મદ ખાત્રુ કેને નથી ચડતો ?
 નાતિમાચન્તિ યલિનઃ કૃતાહારા મહાશનાઃ ॥૯૧॥
 ક્ષિગ્ધાઃ સત્ત્વયયોયુક્તા મચન્તિત્યાસ્તદન્વયાઃ ।
 મેદઃકફાધિકા મન્દવાતપિત્તા દ્વદાગ્રયાઃ ॥૯૨॥
 બળવાન, જમેલા (=તરત જમી રહેલા),
 ખાત્રુ ખાનાર, સિન્ગધ, સત્ત્વવાળા, વયવાળા
 (=જુવાન), રોજ દાર પીવાના મહાવરાવાળા,

રોજ દાર પીનારના કુળમાં જન્મેલા, અધિક
 ચરખીવાળા, અધિક કફવાળા, જેમનામાં વાયુ
 અને પિત ખાત્રુ ઓછાં હોય એવા અને પ્રબળ
 જકરામિવાળા-એટલા માણસોને દાર ખાત્રુ
 ચડતો નથી.

કેને કેને દાર ખાત્રુ ચડે છે ?

વિપર્યયેડતિમાચન્તિ વિશ્રન્ધાઃ કુપિતાશ્ચ યે ।
 મચેન ચામ્લરુક્ષેણ સાજીર્ણે યદુનાડતિ ચ ॥૯૩॥
 શ્લોક ૧૧થી ૧૨માં ગણુલ્યા તેનાથી ઊંધા
 માણસોને (=નબળા, ભૂખ્યા, ઓછુ ખાનારા,
 ભૂખા શરીરવાળા, સત્ત્વવિનાના, ખાળકો અને
 ઘરડા, જન્મલે જ દાર પીનારા, દાર ન પીનાર-
 ના કુળમાં જન્મેલા, ઓછી ચરખીવાળા, ઓછા
 કફવાળા, અધિક વાયુ અને પિત્તવાળા તથા
 મંદ અગ્નિવાળા માણસોને), દાર અમૃત જેવો
 છે એવા વિશ્વાસે રહીને દારમાં રચ્યાપચ્યા
 રહેતા અને કોષે ભરાયેલા-એટલા માણસોને
 દાર ખાત્રુ ચડે છે. અને વૃળી ખાત્રુ ખાટા, ખાત્રુ
 ભૂખા, જરા અલ્પ હોય ત્યારે પીધેલા અને
 ખાત્રુ પીધેલા દારથી બધાને ખાત્રુ મદ ચડે છે.

મદાત્યયની સંખ્યા

વાતાત્પિત્તાત્કફાત્સર્વૈશ્ચત્વારઃ સ્યુર્મદાત્યયાઃ ।
 સર્વેડપિ સર્વૈર્જાયન્તે ઘ્વપદેશસ્તુ મૂયસા ॥૯૪॥
 વાયુથી, પિત્તથી, કફથી અને ત્રણે ભેગા
 દોષથી એમ ચાર મદાત્યય હોય છે. એ બધા
 (=ચારે મદાત્યય) બધા (=ત્રણે ભેગા) દોષથી
 થાય છે, પણ કોપેલા ત્રણે દોષમાંથી જે દોષ
 વધારે કોખ્યા હોય તેના ઉપરથી નામ આપ-
 વામાં આવે છે.

મદાત્યયનાં સામાન્ય લક્ષણ

સામાન્યં લક્ષણં તેષાં પ્રમોહો હૃદયવ્યથા ।
 વિહ્મેદઃ પ્રતત ત્ષ્ણા

સૌમ્યાગ્રેયો જ્વરોડકચિઃ ॥ ૧૫ ॥

શિરઃપાશ્ચાસ્થિરુક્કમ્પો મર્મમેદલ્લિરુપ્રહઃ ।
 ડરોચિયન્ધસ્તિમિરં કાસઃ શ્વાસઃ પ્રજાગરઃ ॥૧૬॥
 સ્વેદોડતિમાત્રં વિષ્મ્મઃ શ્વયથુષ્ણિત્તવિધ્રમઃ ।
 પ્રલાપશ્લર્દિરુક્ત્ત્લેશો ડ્રમો દુઃસ્વપ્નદર્શનમ્ ॥૧૭॥
 ગાઠ મોહ, હૃદયમાં પીડા, ભાગેલો ઝાટો

ચાય, સતત તરસ, ટાઢિયો અને સિનો તાવ, અરુચિ, માથામા, પડખામા અને હાડકામા કળતર, કંપ, મર્મ ચિગયા જેવુ દુઃખ, ત્રિક જકડાઈ બંધ, છાતીનો વિબંધ, અધારા આવે, ઉધરસ, શ્વાસ, ઉભગરો, પરસેવો, ખડુ વિષ્ણ, સોબ, મન ભટકયા કરે, લવરી, સિલટી, ઉલ્કેશ, ફેર, ખરાબ સ્વપ્ના દેખાય—એ એમના (=ચારે મદાત્મ્યના) સામાન્ય લક્ષણ છે.

વાયુના મદાત્મ્યનાં લક્ષણ

વિશેષાજાગરશ્વાસરૂપમૂર્ધરજોડનિલાત્ ।

સ્વપ્ન ભ્રમત્યુત્પતતિ પ્રેતૈઃ સહ ભાષને ॥ ૧૮ ॥

વાયુના મદાત્મ્યમા ખાસ કરીને તો ઉભગરો, શ્વાસ, કંપ, માથું દુખે અને સ્વપ્નમા દેશપરદેશમા ફેર, ફૂટે (=આકાશમા ભેડે) અને મરેલાં સાથે બોલે (એટલા લક્ષણ ખાસ થાય છે).

પિત્તના મદાત્મ્યનાં લક્ષણ

પિત્તાહાજગરસ્વેદમોહાતીસારતુહ્નમા ।

વેહો હરિતહારિદ્રો રક્તનેત્રકપોલતા ॥ ૧૯ ॥

પિત્તથી થયેલા મદાત્મ્યમા બળતરો, તાવ, પરસેવો, મોહ, અતિસાર, ફેર, શરીર સરસડાના પાદડા જેવા રગતુ અને હળદર જેવુ પીણું થઈ બંધ તથા આખો અને ગાલ લાલ થઈ બંધ (એટલા લક્ષણ ખાસ હોય છે).

કફના મદાત્મ્યનાં લક્ષણ

શ્લેષ્મણા હર્દિહલાસનિદ્રોદરાદ્રાગૌરવમ ।

કફના મદાત્મ્યથી સિલટી, હલાસ, બેધ, ઉદ્દર્ અને શરીર ભારે થઈ બંધ (એટલા લક્ષણ ખાસ થાય છે).

ત્રણે ભેગા દોષનાં મદાત્મ્યનાં લક્ષણ

સર્વજે સર્વેલિહ્નત્વમ્

બધા ભેગા દોષથી થયેલા મદાત્મ્યમા દરેક છૂટાછૂટા દોષથી થયેલા ત્રણે મદાત્મ્યના લક્ષણો ભેગા હોય છે.

મુક્ત્વા મર્થં પિત્રેત્તુ ય ॥૨૦॥

સહસાડનુચિત્તં વાડન્યત્તસ્ય ધ્વંસકવિક્ષયી ।

ભવેતાં માસતાત્કષ્ટો દુર્બલસ્ય વિશેષતઃ ॥૨૧॥

જે માણસ દારૂ પીવાનું છોડી દીધા પછી

ફરી પાછો એકાએક (=પુષ્કળ માપમા) એ જ દારૂ અથવા માફક ન આવે એવો ખીલે દારૂ પીએ છે, તેને અને ખામ કરીને તો નખગા માણુમને વાયુના પ્રકોપને ક્ષીધે ધ્વંસક અને વિશ્વ નામના બે કથસાધ્ય રોગો (શ્લેષ્ઠ ૨૧૩૩થી ૨૨૩૩) થાય છે.

ધ્વંમકરોગનાં લક્ષણ

ધ્વંસકે શ્લેષ્મનિષ્ટોઽન કણ્ઠશોષોડતિનિદ્રતા ।

શબ્દાસહત્વ તન્દ્રા ચ

(ધ્વંસક) રોગમા પાતળો કફ શૂકમા નીકળે છે, ગળું સુકાય છે, ખડુ ભેધ આવે છે, અવાજ ખમી શકાતો નથી અને ઘેન રહે છે.

વિક્ષય રોગનાં લક્ષણ

પિશ્ચયેડહ્નશિરોતિલ્ક ॥૨૨॥

હન્કણરોગઃ સમ્મોહઃ કાસસ્તુષ્ણા વમિર્જ્વરઃ ।

વિક્ષયરોગમા શરીરમા અને માથામા ખડુ પીડા થાય છે, હૃદયના અને ગળાના રોગ થાય છે, સમોહ, ઉધરસ, તરસ, સિલટી અને તાવ (એટલા લક્ષણો થાય છે).

દારૂ ન પીવાનો ફાયદો

નિવૃત્તો યસ્તુ મર્યેભ્યો જિતાત્મા યુજિર્પૂર્ણઃ ॥

વિકારૈઃ સ્પૃદ્યતે જાતુ ન સ શારીરમાનૈઃ ।

इति मदात्म्यनिदानम् ।

જે સયમી, વિચારીને કામ કરનાર માણસ બધી બતના દારૂમાથી નિવૃત્ત થઈ ગયો હોય છે (=બળે બાધા ક્ષીધી હોય એમ દારૂથી દૂર રહે છે), તેને શરીરના અને મનના રોગ બંધ કરતા નથી (=થતા નથી).

આમ મદાત્મ્યનું નિદાન પૂર્ણ થયું.

મદ, મૂર્ચ્છાઈ અને સંન્યાસરોગ કોને થાય?

રજોમોહાહિતાહારપરસ્ય સ્યુહ્નયો ગદા ॥૨૩॥

રવાસ્કચેતનાવાહિન્નોતોરોઘસમુદ્ભવા ।

મદમૂર્ચ્છાઈયસઘ્યાસા યથોત્તરલ્લોત્તરા ॥૨૫॥

જે માણસમા રજેશુલુ વધારે હોય તેને (=મહામુશકેલીથી મળે એવી વસ્તુને મેળવવાની ઇચ્છા કરનારને), જેનામા મોહ વધારે હોય તેને (=મહામુશકેલીથી સમજી શકાય એવી બાબતને સમજવાની ઇચ્છા કરનારને) તથા

નુકસાન કરે એવો આહાર લીધા કરનારને રસ, ઘોહી અને ચેતનાને લહેનારાં મોનો પુરાવાથી થતા, એકએકથી વધારે બળવાન (=મદ કરતા મૂર્છાંય અને મૂર્છાંય કરતા સંન્યાસ વધારે બળવાન) એવા મદ, મૂર્છાંય અને સંન્યાસ નામના ત્રણ રોગ થાય છે.

अथ मदनिदानम् ।

મદનું નિદાન

સંખ્યા

मदोऽत्र दोषः सर्वैश्च रकमद्यविवैरिप ।

મદરોગ ત્રણ છૂટાછૂટા દોષથી (વાયુથી, પિત્તથી, કફથી), બધા ભેગા દોષોથી, ઘોહી બગડવાથી, દારૂ પીવાથી અને ઝેરથી થાય છે.

વાયુથી થતા મદનાં લક્ષણ

सकानल्पद्रुताभापक्षलः स्खलितचेष्टितः ॥ २६ ॥

રુક્ષશ્યાવાચુરુતાભાપક્ષલઃ સ્ખલિતચેષ્ટિતઃ ॥ ૨૬ ॥

રુક્ષશ્યાવાચુરુતાનુર્મદે વાતોદ્ભવે ભવેત્ ।
વાયુથી થતા મદમા માણસ તોતડું, ઘોહ, ઉતાવળ (=લપલપિયું) બોલે છે, અસ્થિર બને છે; શરીર, મન અને વાણીથી થતાં કામમાં ભૂલથાપ થઈ જાય છે (=વચ્ચેવચ્ચે કંઈ કરવાનું રહી જાય છે) અને શરીર લૂખું, બદામી રંગનું અને આંહું લાલ થઈ જાય છે.

पित्तत्री यथा मदनां लक्षण

पित्तनो क्रोधनो रक्तपीताभः कलहप्रियः ॥ २७ ॥

પિત્તથી થતા મદમાં માણસ ચીડિયો, રંગે રંગો, પીળો અને તકરારી થઈ જાય છે.

કફથી થતા મદનાં લક્ષણ

स्वल्पसम्बद्धवाक्पाण्डुः

કફાજ્ઞવાનપરોડલસઃ ।

કફથી થતા મદમાં માણસની વાણી સ્વલ્પ (=૧. પાસે બેઠેલાને પણ ન સંભળાય એવી, ૨. ઘોહી) અને સંબદ્ધ (=૧. બોલતાં ઘોઆ વળે એવી, ૨. ગળગળી) હોય છે; શરીરને રંગ ઘોળો (=ફીકો) હોય છે, માણસ વિચાર-મગ્ન અને આળસુ હોય છે.

ત્રણે ભેગા દોષના મદનાં લક્ષણ

सर्वात्मा सन्निपातेन

ત્રણે ભેગા દોષના મદમા છૂટાછૂટા ત્રણ

દોષના પ્રદાત્યથનાં લક્ષણો ભેગા હોય છે.

લોહી બગડવાથી થતા મદનાં લક્ષણ

रक्तान्स्त्वन्नाह्वयप्रिता ॥ २८ ॥

વિસ્તલિહ્નં ચ

લોહી બગડવાથી થતા મદમા શરીર અને આખો સ્તબ્ધ બની જાય છે અને પિત્તથી થતા મદનાં લક્ષણો હોય છે.

દારૂથી થતા મદનાં લક્ષણ

मद्येन विकृतेहास्वराहता ।

દારૂથી થતા મદરોગમા ઇચ્છાઓ (ચિંતાઓ), અવાજ અને શરીર વિકૃત બની જાય છે.

ઝેરથી થયેલા મદનાં લક્ષણ

विषे कम्पोऽतिनिद्रा च

सर्वेभ्योऽभ्यघिरुस्तु सः ॥ २९ ॥

ઝેરથી થયેલા મદરોગમા કપ અને બહુ ઊંઘ એ બે લક્ષણો થાય છે. ઝેરથી થયેલા મદ બધા મદથી ચડી જાય એવો છે.

लक्षयेल्लक्षणोत्कर्षाद्वातादीन् शोणितान्त्रिषु ।

इति मदनिदानम् ।

લોહીથી, દારૂથી અને ઝેરથી થયેલા મદરોગને એમા કયા દોષનાં લક્ષણો વધારે છે તે ઉપરથી વાયુ વગેરેના (=વાયુને, પિત્તને, કફને કે ત્રિદોષને) મદ તરીકે ગણી શકાય.

આમ મદરોગનું નિદાન પૂરું થયું.

अथ मूर्च्छायनिदानम् ।

મૂર્છાંયનું નિદાન

વાયુથી થતા મૂર્છાંયરોગનાં લક્ષણ

अरुणं हृण्णमीलं वा खं पश्यन्प्रविशेत्तमः ॥ ३० ॥

શીઘ્રં ચ પ્રતિવુદ્ધ્યેન હૃષીપીડા વેપથુર્ધ્મમઃ ।

કાર્શ્યે શ્યાવારુણા છાયા

मूर्च्छायै मारुतात्मके ॥ ३१ ॥

વાયુથી આવતી મૂર્છાંયામા માણસને મૂર્છા આવતા પહેલા આંહું લાલ, કાળું કે ગળી જેવા રંગનું આકાશ દેખાય છે અને પછી અંધારામા દાખલ થાય છે (=બેલાન થઈ જાય છે) અને પછી તરત પાછા ભાનમા આવે છે; હૃદયમા પીડા થાય છે, ધૂલે છે, ફેર આવે છે, દૂબળો થઈ જાય છે, માણસની છાયા

મદામી રંગની અને આછી લાલ હોય છે.

પિત્તની મૂર્છાનાં લક્ષણ

વિત્તેન રક્તં પીતં વા નમઃ પશ્યન્ વિશેષ્તમઃ ।
વિબુધ્યેત ચ સસ્ત્રેદો દાહત્વટ્તાપપીડિતઃ ॥૩૨॥
મિન્નવિવ્નીલર્પીતામ્બો રક્તપીતાકુલેક્ષણઃ ।

પિત્તથી આવતી મૂર્છામાં મૂર્છા આવતાં પહેલાં રાતું કે પીણું આકાશ બેતાંબેતાં માણસ અંધારામાં પેસે છે (=બેભાન બને છે) અને જ્યારે એ ભાનમાં આવે છે તે વખતે એને પરસેવો થયેલો હોય છે; બળતરા, તરસ અને તાપથી એ પીડાયેલો હોય છે, એને ઝાડો થઈ બંધ છે, એના શરીરને રંગ ગળી જવો કે પીળો હોય છે અને એની આંખો રાતી, પીળી અને ખાવરી હોય છે.

કફની મૂર્છાનાં લક્ષણ

કફેન મેઘસંકાશં પશ્યન્નાકાશમાવિશેષ્ ॥૩૩॥
તમચ્ચિરાશ્ચ બુધ્યેત સહજ્જાસઃ પ્રસેકવાન્ ।
ગુરુભિઃ સ્તિમિતૈરઠ્ઠૈરાદ્ર્વર્ચમાવનશ્ચવત્ ॥ ૩૪ ॥

કફથી થયેલી મૂર્છામાં મૂર્છા આવતાં પહેલાં વાદળા જેવું આકાશ દેખાય છે અને પછી અંધારામાં દાખલ થાય છે (=બેભાન બને છે), ભાન પાછું આવતાં વાર લાગે છે. એને હક્ષાસ અને પ્રસેક થાય છે. ભારે અને સ્તિમિત અવથવેને લીધે બધું ભીના ચામડાથી મઠી લીધો હોય એવો લાગે છે.

ત્રિદોષની મૂર્છાનાં લક્ષણ

સર્વાકૃતિસ્ત્રિભિર્દોષૈરપસ્માર ઇવાપરઃ ।
પાતયત્યાશુ નિષ્ણેષ્ટં વિના વીમ્તસચેષ્ટિતૈઃ ॥૩૫॥

इति मूर्च्छापनिदानम् ।

ત્રણે ભેગા દોષથી આવેલી મૂર્છામાં ત્રણ છુટાછુટા દોષની મૂર્છાનાં લક્ષણો ભેગાં હોય છે. એ ખીલ વાઈ જવો હોય છે. એ દરદીને તરત (બેભાન કરીને) પાડી નાખે છે. વાઈમાં હોય છે એવી ખીલત્સ ચેષ્ટાઓ (ઉ. ૭/૨૩થી ૪૩) આમાં (=ત્રિદોષની મૂર્છામાં) હોતી નથી.

આમ મૂર્છાયતું નિદાન પૂરું થયું.

अथ सद्यसासनिदानम् ।

संन्यासरोगनुं निदान

दोषेषु मद्मूर्च्छायाः कृतवेगेषु देहिनाम् ।
स्वयमेवोपशाश्यन्ति, सद्यसासो नोपधैविता ॥ ૩૬ ॥
જ્યારે દોષોના વેગ ખતમ થઈ બંધ છે, ત્યારે માણસોના મદરોગ અને મૂર્છારોગ આપો-આપ' (=વગર દવાએ) મટી બંધ છે, પણ 'સંન્યાસરોગ' આંધો વિના મટતો નથી.

સંન્યાસનાં સંપ્રાપ્તિ અને પરિણામ

વાવદેહમનસાં ચેષ્ટામાક્ષિપ્યાતિવલા મલાઃ ।
સદ્યાસ સન્નિપતિતાઃ પ્રાણાયતનસંધ્રવાઃ ॥ ૩૭ ॥
કુર્વન્તિ, તેન પુરુષઃ કાષ્ટીમૂતો મૃતોપમઃ ।
ત્રિવેત શીઘ્રં શીઘ્રં ચેચ્ચિક્ષિઃસ્તા ન પ્રયુજ્યતે ॥ ૩૮ ॥
વાણી, શરીર અને મનની ક્રિયાને અટકાવી દઈને બહુ બળવાન બનેલા દોષો ભેગા કાપીને પ્રાણના સ્થાનમાં (=હૃદયમાં) રહીને સંન્યાસ નામનો રોગ કરે છે, તેથી માણસ લાકડા જેવો અને મડદા જેવો બની બંધ છે અને બે તરત જ ઉપાય કરવામાં ન આવે તો ઝટ મરી બંધ છે. મગાધે ગ્રાહ્યહુલે સલિલોઘ ઇવાતટે ।

સદ્યાસે વિનિમજ્જન્તં નરમાશુ નિવર્તયેત્ ॥ ૩૯ ॥

इति सद्यसासनिदानम् ।

જેમ ઘણા મગરવાળા, અગાધ અને અપાર (=એકે કિનારો ન દેખાય એવા) પાણીના પ્રવાહમાં ડૂબતા માણસને એકદમ ઉગારી લેવો બેઈએ, તેમ સંન્યાસરોગમાં ડૂબતા માણસને પણ તરત જ ખચાવી લેવો.

આમ સંન્યાસરોગનું નિદાન પૂરું થયું.

મદમાનરોપતોવમ્મૃતિમિર-

રિમિનિજૈઃ પરિવ્યક્તઃ ।

યુક્તાયુક્તં ચ સમં યુક્તિવિયુક્તેન મયેન ॥ ૪૦ ॥
શ્લોક ૧૧થી ૧૩ તથા ૪૧માં ખતાવેલી યુક્તિ વિના દારૂ પીવાથી માણસની સાથે જન્મેલા મદ, અભિમાન, રોષ, સંતોષ વગેરે દુશ્મનો બહુ વળગે છે અને (એવી રીતે દારૂ પીનારને મન) યોગ્ય અને અયોગ્ય બધું સરખું જ હોય છે (=યોગ્ય અયોગ્યનું ભાન રહેતું નથી)-

દારૂ પીવાની યુક્તિ

બલકાલદેશસાત્મ્યપ્રકૃતિસહાયામયવ્યાસિ ।

પ્રવિભજ્ય તદનુરૂપં યદ્દિ

વિવતિ તતઃ વિચલ્યમૃતમ્ ॥ ૪૧ ॥

બળ, કાળ, દેશ, સાંભ્ય, પ્રકૃતિ, સાથી, રોગ અને ઉત્તર એટલી બાબતોના પૂરેપૂરે વિચાર કરીને એ બાબતોને યોગ્ય રીતે દારૂ પીએ તો તે અમૃત પીએ છે.

દ્વિત્યશ્વહરદયે તૃતીયે નિદાનસ્થાને મદાલ્યયાદિ-
નિદાન નામ પઠોઽધ્યાયઃ ॥ ૬ ॥

અધ્યાય ૭ મો

અચાતોઽર્શસાં નિદાનં ધ્યારયાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે હરસનું નિદાન સમભવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

હરસનાં નામ, સંપ્રાપ્તિ, આહાર

અરિવત્રાણિનો માંસકીલકા વિશસન્તિ યત્ ।
અર્શાસિ તસ્માદુચ્યન્તે ગુદમાર્ગનિરોઘતઃ ॥ ૧ ॥
દોષાસ્વલ્લાંસમેદ્રાસિ સન્દૂષ્ય વિવિધાકૃતીન્ ।
માંસાહકુરાનપાનાદો કુર્વન્ત્યર્શાસિ તાન્ જગુઃ ॥

કારણ કે માંસના ખીલાઓ (=ખીલા જેવા મસા) યુદાનો રસ્તો રોકીને પ્રાણીઓને દુરમન-ની માફક મારી નાખે છે (અથવા પીડા કરે છે), તેથી એમને (=હરસના મસાને) અર્શ કહે છે. દોષો ચામડીને, માંસને અને ચરબીને બગાડીને યુદા (પકાન, નાક) વગેરેમાં બત-બતના આહારના માંસના અંકુરો (=મસા) ઉત્પન્ન કરે છે, એ મસાને હરસ કહે છે.

પ્રકાર= ૨-૨ > ૧૩ ૨

સહજન્મોત્તરોત્થાનમેદાદ્દ્વેષા સમાસતઃ ।

શુક્લસાવિવિમેદાચ

ટૂંકમાં, એ હરસ એ બતના હોય છેઃ હરસ થવાના સમયના ધોરણે (૧) જન્મથી જ થયેલા અને (૨) જન્મ્યા પછી થયેલા, એ બે બતના; તથા (૧) સૂકા (=કોરા) અને (૨) દૂબલા, એ ધોરણે એ બે બતના.

યુદાનાં સ્થાન અને રચના

ગુદઃ સ્થૂલાન્ત્રસંશ્રયઃ ॥ ૩ ॥

અર્ધપચ્ચાદ્ગુલન્તર્સ્મિસ્તિષ્ઠોઽધ્વર્ધાદ્ગુલાઃ

સ્થિતાઃ ।

વલ્યઃ, પ્રવાહિણી તાસામન્તમધ્યે વિસર્જની ॥૪
યાહ્યા સંવરણી તસ્યા ગુદોષ્ઠો ઘટ્તિરદ્ગુલે ।

યંવાધ્વર્ધઃ પ્રમાણેત રોમાખ્યત્ર તતઃ પરમ્ ॥૫ ॥

મોટા આંતરડા (=અ. કોલન) સાથે સાડા પાંચ આંગળની યુદા બેડાયેલી છે. એમાં (=યુદામાં) દરેક દોઢદોઢ આંગળના એવા ત્રણ વાટા (=વળાં) આવેલા છે. તેમાં સૌથી અંદરના વાટાને પ્રવાહિણી કહે છે (કારણ કે એ વાટામાંથી મળ આગળ ધકેલાય છે), વચલા વાટાને વિસર્જની કહે છે (કારણ કે એ વાટા આગળ ધકેલાતા મળનું વિસર્જન કરે છે), અને બહારના વાટાને સંવરણી કહે છે (કારણ કે એ વાટા બિડાઈ જઈને મળને પૂરી રાખે છે). તેનાથી (=સંવરણીથી) એક આંગળ બહાર યુદાનો હેડ હોય છે. એનું માપ દોઢ જપ જેટલું હોય છે. તેનાથી (=યુદાના હેડથી) બહારના ભાગમાં અહીં (યુદા ઉપર) વાળ ભ્રેગે છે.

વારસામાં આવેલા બધા રોગ અસાધ્ય કેમ ?

તત્ર હેતુઃ સહોત્થાનાં વલીવીજોપતતતા ।
અર્શાસાં, વીજતતિસ્તુ માતાપિત્રપચારતઃ ॥ ૬ ॥

દૈવાચ, તાભ્યાં કોપો હિ સન્નિપાતસ્ય તાન્યતઃ ।
અસાધ્યાન્યેવમાર્યાતાઃ સર્વે રોગાઃ કુલોદ્ભવાઃ ॥

એમાં (=બંને બતના હરસમાં) જન્મથી થયેલા (=વારસામાં આવેલા) હરસનું કારણ વલીના (=વાટાના) ખીજનો ઉપતાપ છે. (દોષાથી બગડવું અને ઉપતાપ અથવા ઉપતપ્તિ કહે છે.) માબાપના ખીજ(વીર્ય અને આર્તવના જે ભાગમાંથી બાળકની યુદાના વાટા બને છે તે ભાગ)નો ઉપતાપ માબાપે કરેલા આહાર-વિહારના કુપથ્યને લીધે અથવા (બાળકના) નસીબને લીધે થાય છે. એ બે કારણસર (=માબાપના કુપથ્ય અને બાળકના નસીબને લીધે) ત્રણે દોષ સાથે કોપે છે તેથી એ

(=હૃસ્) અસાધ્ય છે. આ રીતે બધા વશ પગપગએ ભિતરી આવેલા રોગ વિષે કહ્યું (=એ જ કારણસર બધા વારસામા ભિતરી આવેલા રોગ અસાધ્ય છે).

સહજાનિ વિશેષેણ રુક્ષદુર્દર્શનાનિ ચ ।
 મન્તર્મુલાનિ પાણ્ડુનિ દારુણોપદ્રવાણિ ચ ॥૮॥
 જન્મથી જ થયેલા હરમ તે ખાસ કરીને લૂખા, બેવા ન ગમે એવા, અદરની ખાણુએ મોવાળા, ફિક્કા અને ભયકર ઉપદ્રવો કરે એવા હોય છે.

સંખ્યા

પોઠાડન્યાનિ પૃથ્વ્યદોષસંલગ્નિચ્યામ્નતઃ ।
 ખીબ (જન્મ્યા પછી થતા) હરસ છ છે, ત્રણ છટાછટા દોષથી થયેલા (=વાયુના, પિત્તના, કફના), બે દોષ સાથે કોપવાથી થયેલા, ૩ ત્રણે દોષ સાથે કોપવાથી થયેલા અને દોહીથી થયેલા.

(બે દોષ ભેગા કોપવાથી ત્રણ સખ્યા થાય છતા અહી એક ગણી છે.)

સૂકા અને દૂઝતા હરસનું કારણ શુક્રાણિ વાતશ્લેષ્મભયામાદ્રાણિ ત્વચ્ચપિત્તતઃ ॥
 વાયુના અને કફના પ્રકોપથી સૂકા હરસ થાય છે, દોહીના અને પિત્તના પ્રકોપથી દૂઝતા (=દોહીપડતા) હરસ થાય છે.

હરસનાં કારણ અને સંપ્રાપ્તિ દોષમકોપહેતુસ્તુ પ્રાગુકસ્તેન સાદિતે ।
 અગ્નો, મલેડતિનિચિતે, પુનશ્ચાતિવ્યવાયતઃ ॥૧૦॥
 યાનસક્લ્લોભવિપમકઠિનેત્કટકાસનાત્ ।
 ચસ્તિનેત્રાશ્મગ્રોષ્ટોર્ગીતલચૈલાદિષ્ટનાત્ ॥ ૧૧ ॥
 મૃશ શીનામ્બુસંસ્પર્શાશ્રિતતાતિપ્રવાહણાત્ ।
 વાતમૂત્રગ્રહુદ્દેગધારણાસત્તુદીરણાત્ ॥ ૧૨ ॥
 વ્વરગુલ્માતિસારામગ્રહણીશોકપાણ્ડુભિઃ ।
 કર્શનાદ્વિપમાભ્યશ્ચ ચેષ્ટાભ્યો, યોપિતા પુનઃ ॥૧૩॥
 આમગર્ભપ્રવતનાદ્ગર્ભત્રુચ્છિપ્રપીડનાત્ ।
 ઈદૃશૌષાપરિવૌચુરપાન કુપિતો મલમ્ ॥ ૧૪ ॥
 પાવોર્વલીપુ ત ઘ્વતે તાસ્વમિષ્યવ્વણમૂર્તિપુ ।
 જાયન્તેડશાંસિ

દોષો કોપવાનુ કાગણ આગળ (નિ. અ.

૧મા) કહેવાઈ ગયું છે. તેનાથી (=દોષના પ્રકોપ થી) જ્યારે જઠરાગ્નિ મદ પડી બંધ, (શુદ્ધાના વાટામા) ખડુ ઝાડો ભાગઈ રહે ત્યારે અને વળી ખડુ મૈથુનને લીધે, વાહનના આચકા અને ઉછાળાને લીધે, ખાડાખેયાવાળી અને કંઠુ જગાએ બેમવાથી, અધકડા બેમવાથી, ખસ્તિનું નેત્ર, પથ્થર, માટીનું ઢેકું, મૃત્વીની સપાટી (જમીન), કપક વગેરે (શુદ્ધ સાથે) ઘસા વાથી, (શુદ્ધાને) ખડુ ઠક પાણી અડકવાથી. (ઝાડો, પેશાબ અને વાષ્ટક ઠગવા માટે) સતત ઠગાવવાથી, વાષ્ટક, પેશાબ અને ઝાડાના વેગને રોકવાથી કે પરાણે આણુનાથી, તાવ ગોળો, અતિમાગ, આમ, ગ્રહણી, સોભ અને પાહુરોગને લીધે દૂખળા પડી જવાથી, જે અર્થ જે કામ ન કરવા બેઈએ તે અર્થથી તે કામ કરવાથી, અને વળી સ્ત્રીઓની ખાબતમા તે કાચો ગર્ભ પડવાથી, ગર્ભ વધે તેના દબાણ (ભીસ)ને લીધે-એ અને એવા ખીબ કાગણીને લીધે કોપેશે. અપાનવાયુ પેલા મળને (=ઝાડાને) શુદ્ધાના વીટામા ગમે છે. (ત્યા જમા કગતા ઝાડાને લીધે) શુદ્ધાના પચપચા થઈ ગયેલા વાટાઓમા હરસ ઉત્પન્ન થાય છે.

પૂર્વરૂપ

તત્પૂર્વલક્ષણં મન્દવહ્નિતા ॥૧૫॥
 વિષ્ટમ્બ સન્ધિયસદનં વિષ્ણિકોદ્દેષનં શ્રમ ।
 સાદોડક્ષે નેત્રયો શોક શશુદ્દેરોડ્યયા પ્રહ ॥
 માસ્ત. પ્રચુરો મૂઢઃ પ્રાયો નામેરઘષ્ટાન્ ।
 સવન્ સપરિકર્ત્થ ક્ષુદ્ધાન્નિગ્ચતિ સ્વતન્ ॥
 અન્નકૂજનમાટોપ ક્ષામતોદ્વાસ્મૃરિતા ।
 પ્રભૂતં મૂત્રમલ્વા વિડ્યશ્ચા ધૂમકોડમ્લક ॥૧૬॥
 શિર.પૃષ્ઠોરસા શૂલમાલસ્યં મિન્નવર્ણતા ।
 તન્દ્રેન્દ્રિયાણા દૌર્બલ્યં ક્રોધો દુ લ્લોપચારતા ॥
 આશક્કા પ્રહ્ણીદોષપાણ્ડુગુલ્મોદરેપુ ચ ।

મદાગ્નિ, વિષલ, પગ ઢીલા થઈ બંધ, પિડીઓમા ચૂધારા, ફેર, શરીર ઢીલુ થઈ બંધ, આખે સોભ (=દોષગ), ભાગલ ઝાડો થાય અથવા ઝાડો પકડાઈ રહે (=ઝાડો થાય જ નહિ), પુષ્કળ મૂઢ વાયુ સામાન્ય રીતે કૂટીથી

નીચેના ભાગમાં ફરતોફરતો, પીડા કરતો, બાહ્ય કાતરથી કાપતો હોય એવી પીડા કરતો, અવાજ કરતોફરતો મહામુરકેલીથી ખહાર નીકળે છે; આતરડામા ગડગડાટ થાય છે; પેટ ચડે છે, ફિક્કાશ (અથવા દૂખળાપણુ), ખડુ ઓડકાર, ખડુ પેશાબ, અડો થોડો, ખાણું ગમે નહિ, ધૂમક, અમ્લક; માથામા, ખરડામા અને છાતીમા શૂળ, આળસ, શરીરનો રંગ ખદલાઈ બય, ઘેન, ઇદ્રિયોની નખળાઈ, કોષ્ટ્ર સારવાર કરનારાઓ ઉપાય પણ દુઃખે કરી શકે; તથા ગ્રહણીરોગ, પાંડુરોગ, ગોળો અને ઉદરરોગ તે નહિ થયો હોય એવો વહેમ આવે-આ એનુ (=હરસનુ) પૂર્વરૂપ છે.

હરસનાં સામાન્ય લક્ષણ

પતાન્વેય વિવર્ધને જાતેષુ હૃતનામસુ ॥ ૨૦ ॥
 એ મુદ્ધો હરસ થાય છે, ત્યારે એ જ (=પૂર્વરૂપના) લક્ષણો વધે છે (=વધારે પ્રમાણમાં થાય છે).

નિવર્તમાનોપાનો હિ તૈરધોમાર્ગરોઘતઃ ।
 ક્ષોભયત્રનિલાનન્યાન્ સર્વેન્દ્રિયશરીરગાન્ ॥ ૨૧ ॥
 તથા મૂનશક્ત્પિત્તરુફાન્ ધાતૃશ્ચ સાશયાન્ ।
 મૃદ્નાત્પાન્નિ તતઃ સર્વો ભવતિ પ્રાયશોડ્ઘસઃ ॥ ૨૨ ॥
 કૃશો મૃશં હતોત્સાહો દીન.

ક્ષામોડતિનિષ્પમઃ ।

મસારો વિગતચ્છાયો જન્તુશુષ્ટ ઇવ દ્રુમ ॥૨૩॥
 ક્ષ્મ્લૈરુપદ્વર્ગ્રસ્તો યથોક્તૈર્મર્મપીડૈતે ।
 તથા કાસપિવાસાસ્વૈરસ્થશ્વાસપીનસે ॥ ૨૪ ॥
 ક્ષ્માક્ષમદ્ગુમયુક્ષ્મયુશ્વયુશ્વરે ।
 ક્ષ્મ્યવાધિર્ચૈતૈર્મિર્વશર્કરુદનરિપીડિત ॥ ૨૫ ॥
 ક્ષામભિન્નસ્વરો ધ્યાયન્મુહુઃ ઇોગરોચક્રી ।
 સર્વપર્યાસ્થિદ્વામિપાયુવક્ષ્મ્ભણશૂલગમ્ ॥ ૨૬ ॥
 ગુદેન સ્વનતા પિત્ત્રાં પુલાકોદ્કસન્નિમામ્ ।
 વિવ્રદ્મુક્તં શુષ્કાર્દ્રં પક્કામં ચાન્તરાડન્તરા ॥૨૭॥
 પાણ્ડુ પીનં હરિદ્રકં પિચ્ચિઝલં ચોપવેદ્યતે ।

એમણુ (=હરસે) નીચેના રસ્તે શકેલો હેવાથી પાછો વળેલો (=જિએ ચડેલો) અપાનવાયુ બધી ઇદ્રિયોમા અને આખા શરીરમા ફરતા બીબ વાયુઓને (=સમાન, ઉદાન, વ્યાન અને

પ્રાણવાયુને) ખળભળાવીને (=કોપાવીને) તથા પેશાબ, અડો, પિત્ત, કંક અને ધાતુઓને એમના આશયો સાથે ખળભળાવીને અગ્નિને મંદ પાડે છે, તેથી (હરસવાળો) દરેક માણસ હરસને લીધે સામાન્ય રીતે દૂખળો, ખડુ નિરુત્સાહી, લાચાર, નખળો, ખડુ નિસ્તેજ, જીવાતે કોરી ખાધેલા અડ જેવો, સાર વિનાનો અને છાયા વિનાનો, મર્મસ્થાનમા પીડા કરે એવા કહેવાઈ ગયેલા બધા ઉપદ્રવોથી ગળાયેલો, અને ઉધરસ, તરસ, મોનો સ્વાદ ખગડે, શ્વાસ, સળેખમ, કંટાળો, શરીર તૂટે (કળે), જિલડી, છીંકો, સોબ, તાવ, નપુસકપણું, ખડેરાપણું, તિમિરરોગ, શકરરોગ અને પથરીથી પીડાતો; નખળા અને ઘેટેલા અવાજવાળો, વારંવાર વિચારમા પડી જતો, થૂંકથૂંક કરતો, અરુચિવાળો, બધા પર્વ, હાડકા, હૃદય, કુંટી, શુદ્ધા, સાથળના વળા, એટલી જગ્યાએ શૂળ(સણુકા)વાળો બનીને ચોખાના ઓસામણુ જેવી ચીકણી તાંત અમતી શુદ્ધા વાટે કોઈક વાર અધાયેલો તે કોઈક વાર દીલો, કોઈક વાર સૂકો તે કોઈક વાર ભીનો, કોઈક વાર પાકો તે કોઈક વાર કાચો, ઘોળો, પીળો, હરિત કે રાતો તાંતવાળો અડો અવારનવાર કરે છે.

વાયુના હરસનાં લક્ષણ

ગુદાશ્કુરા વહ્નિનિલાઃ શુષ્કાભિમિચ્છિમાન્વિતાઃ ॥૨૮॥
 મ્લાનાઃ શ્યાવારુઠ્ઠાઃ સ્તબ્ધા
 વિપમાઃ પરુપાઃ હરાઃ ।
 મિથો વિસદ્દશા વક્ષાસ્ત્રીક્ષ્ણા
 વિસ્ફુટિતાનનાઃ ॥ ૨૯ ॥
 વિમ્બીકર્કન્ધુલર્જૂર્કાર્પાસીફલસન્નિમાઃ ।
 કેચિત્કદ્મ્બપુષ્પામાઃ કેચિત્તિસદ્ધાર્યકોપમાઃ ॥
 ગિરઃપાર્શ્વાસક્રુટયુરુવહ્નણાભ્યધિરુદયયાઃ ।
 ક્ષવથૂદ્ધારવિષ્ટમ્બહદ્ગ્રહારોચરુપદા ॥ ૩૧ ॥
 કાસશ્વાસાન્નિવૈપમ્પર્કર્ણનાદ્બ્રમાવહ્ઠાઃ ।
 તૈરાતો ગ્રયિતં સ્નોકં સશઘ્દં સપ્રવાહિરુમ્ ॥૩૨॥
 રુષ્કેનપિચ્ચાનુગતં વિવ્રદ્મુપવેદ્યતે ।
 કૃષ્ણાચ્છન્નલવિષ્મૂત્રનેત્રમન્નશ્ચ જાયતે ॥ ૩૩ ॥
 શુલ્મસ્રીહોદરાષ્ટ્રીલાસમ્ભવસ્તત ઇવ ચ ।

જેમાં વાયુનો પ્રકોપ વધારે છે એવા ગુદાના મસા (=હરસ) સૂકા, સળવળાટ કરે એવા (=અચરે એવા), ચીમળાચેલા, ખદામી રંગના લાલ, સ્તબ્ધ, ગમે તેમ આડાઅવળા ભ્રમી નીકળેલા, પરુષ, ખર, એકબીબથી તદ્દન ભુદા, વાંકા, અણીદાર, મોં આગળથી ફાટેલા; ઘિલેડાં, ઘોર, ખજૂર અને કપાસ જેવા, કેટલાક કંદખના ફૂલ જેવા, કેટલાક સરસવ જેવા; માથામા, પડખામાં, ખલામા, કમરમા, સાથળમાં, સાથળનાં વળાંમા એટલી જગ્યાએ વધારે પીડા કરતાં, છીંકા, એડકાર, વિષ્ણુ, હૃદય પકડાઈ બચ, અરુચિ, ઉધરસ, શ્વાસ, વિષમ અગ્નિ, ઠાનમાં અવાજ થયા કરે અને ફેર એટલા ઉપદ્રવ કરે એવા હોય છે. એમના વડે (=વાયુના હરસ વડે) પીડાતા માણસ કરાએ, ત્યારે એને ગાંડાગાંડાવાળો, થોડો, ખધાચેલો અડો અવાજ સાથે થાય છે. એ અડા પછી પીડા થાય છે તથા ફીણ અને તાત નીકળે છે. (વાયુના હરસવાળા દરદીનાં) ચામડી, નખ, અડો, પેશાબ, આંખો અને મોં કાળા હોય છે તથા એમાંથી (વાયુના હરસમાંથી) જ ગોળો, પ્લીહાદર અને અઘીલારોગ થાય છે.

પિત્તના હરસનાં લક્ષણ

પિત્તોત્તરા નીલમુલા રક્તપીતાસિતપ્રભાઃ ॥ ૩૪
તન્યસ્રણાવિળો વિસ્રાસ્તનવો મૃદવઃ સ્થયાઃ ।
શુક્રજિહ્વાયરુત્ક્ષણપટજલોકોત્રવ્રસન્નિમાઃ ॥ ૩૫
દાહપાકુચ્ચરન્વેદત્તૃમૂર્ચ્છાચ્ચિમોહદાઃ ।
સાપ્માળો દ્રવનીલોષ્ણપીનરક્ત્કામર્વલઃ ॥ ૩૬
યવમધ્યા હરિત્પીનહરિદ્રવ્યહ્નલાદયઃ ।

જેમાં પિત્ત વધારે ડોષેલું હોય એવા હરસ મોં આગળ ગળી જેવા રંગના; રાતી, પીળી અને કાળી પ્રસાવાળા; પાતણું ઘોડી દૂઝતા, ગંધાતા, પાતળા (=નાજુક), મૃદુ, ઢીલા; પોષ્ટની જલ, કાળબનેા કંકડો અને જળોના મોં જેવા; ખળતરા, પાક, તાવ, પરસેવો, તરસ, મૂર્ચ્છા, અરુચિ અને મોહ કરે એવા; ગરમ (=જિના); પાતળો, ગળી જેવા રંગનો, ગરમ, પીળો, રાનો અને કાચો અડો કરે એવા,

વચ્ચે જવ જેવા તથા દરદીનાં ચામડી, નખ વગેરે (=ચામડી, નખ, અડો, પેશાબ, આંખો અને મોં) હરિત, પીળાં અને હળદર જેવાં થઈ ગયા હોય એવા હોય છે.

કફના હરસનાં લક્ષણ

સ્લેષ્મોલ્વણા મહામૂલા ઘના મન્દરુઃ સિતાઃ ॥

उच्छूनोपचिताः स्निग्धाः

स्तब्धवृत्तगुत्स्थिराः ।

पच्छिन्नाः स्निग्ધिताः ऋक्ष्णाः

कण्ठ्वाढ्याः स्पर्शनप्रियाः ॥ ૩૮ ॥

કરીરપનસાસ્થ્યામાસ્તથા ગોસ્તનસન્નિમાઃ ।
વક્ષ્ણનાહિનઃ પાયુસ્તિનાભિવિકર્તિનઃ ॥૩૯
સક્તસશ્વાસહૃલ્લાસપ્રસેકારુચિપીનસાઃ ।
મેહકુક્ષ્ણશિરોજાઙ્ઘશિશિરજ્વરકારિણઃ ॥ ૪૦ ॥
ક્લૈબ્યાગ્નિમાર્દવચ્છર્દિરામપ્રાયવિકારદાઃ ।
વસામસક્રફપ્રાજ્યપુરીયાઃ સપ્રવાહિકાઃ ॥ ૪૧
ન સ્તવન્તિ ન મિથ્યન્તે પાણ્ડુસ્નિગ્ધવગ્નાદયઃ ।

જેમા કફનો પ્રકોપ વધારે હોય એવા હરસ મૂળ આગળ ખડુ મોટા, ઘટ્ટ, થોડી પીડાવાળા, ઘોળા, ભિપસેલા, ભરાવદાર, સ્નિગ્ધ, સ્તબ્ધ, ગોળ, ભારે, સ્થિર, લપસણા, સ્તિમિત, સુવાળા, ખણુજથી ભરેલા (=ખડુ ચળ આવે એવા), અડકતુ ગમે એવા; કુરો અને ફણસના ડળિયા જેવા, ગાયના આચળ જેવા, સાથળના વળામાં આનાહ કરે એવા; ગુદા, મૂત્રાશય અને સાથળનાં વળાંમા કાતરથી કપાતુ હોય એવી પીડા કરે એવા; ઉધરસ, શ્વાસ, હૃલામ, પ્રસેક, અરુચિ, સળેખમ, પ્રમેહ, મૂત્કૃચ્છૂ, માથાની જડતા, ટાઢો તાવ, નપુન્સકપણું, મંદાગ્નિ, ભ્રમી, 'આમ' જેમા વધારે હોય છે, એવા (અતિસાર, શ્રદ્ધણી વગેરે) રોગો કરે એવા; વના જેવા અને કફ તથા ચરળીયુક્ત અડાવાળા, સાથે પ્રવાહિકા (=૧. મરડો, ૨. અડો ઉતારવા માટે કરાંજતુ પડે) હોય એવા, જેમાં ચામડી વગેરે (=ચામડી, નખ, અડો, પેશાબ, આંખો અને મોં) ઘોળાં હોય એવા હોય છે. એ કફના હરસ નથી દૂઝતા કે નથી ફાટતા.

એ દોષના હરસનાં લક્ષણ

સંઘર્ષલિંગાઃ સંસર્ગત્

જે એ દોષ ભેગા કોપવાથી હરસ થયા હોય તે એ દોષના હરસનાં લક્ષણ ભેગાં હોય છે.

ત્રણે ભેગા દોષના હરસનાં લક્ષણ

નિચયાત્સર્વલક્ષણાઃ ॥૪૨॥

ત્રણે દોષ સાથે કોપવાથી હરસ થયા હોય તે હરસમાં ત્રણે દોષના હરસનાં લક્ષણ ભેગાં હોય છે.

લોહીના પ્રકોપથી થયેલા હરસનાં લક્ષણ રકોલ્ચણા ગુદે કીલાઃ પિત્તાકૃતિસમન્વિતાઃ ।

વટપ્રરોહસદૃશા ગુણ્ણાવિદ્ગમસન્નિભાઃ ॥૪૩॥

તેડવ્યર્થે દુષ્ટમુષ્ણં ચ ગાઢવિદ્ગમપ્રતિપીડિતાઃ ।

સ્વન્તિ સહસા રક્તં તસ્ય ચાતિપદ્ધત્તિઃ ॥૪૪॥

મેકામઃ પીઢ્યજ્જે દુઃલ્લેઃ શોણિતક્ષયસમ્ભવેઃ ।

હીનવર્ણવલોત્સાહો હતોજાઃ કલ્પપેન્દ્રિયઃ ॥૪૫॥

જેમાં લોહી વધારે કોપ્યુ હોય એવા ગુદાના

ખીલા(=હરસ)નાં લક્ષણ પિત્તના હરસનાં

લક્ષણ જેવાં હોય છે. એ વડના અંકુર જેવા,

ચણ્ણાહી અને પરવાળા-જેવા હોય છે. કઠણ

ઝાડાથી ભીંસાયેલા એ હરસમાંથી એચિંતું જ

ખગડેલું અને ગરમ થોંહી નીકળે છે; અને એ

(=લોહી) ખડું નીકળવાથી દરદી દેડકા જેવા

રંગને લખની-ભય છે, લોહી એણે થઈ જવાથી

થતાં દુઃખોથી (સૂ. ૧૧/૧૭) પીડાય છે, શરીર-

નાં રંગ, ખળ અને ઉત્સાહ જતાં રહે છે,

એજસ હણાઈ ભય છે તથા ઇન્દ્રિયો કલુષ

(=મેલી, વ્યાકુળ, નખળા) થઈ ભય છે.

ઉદ્ભવત્

મુદ્રકોદ્રવજૂર્ણાદ્વક્રીરચ્છનકાદિભિઃ ।

રુક્ષઃ સઙ્ગ્રાહિભિર્વાયુઃ

સ્વે સ્થાને કુપિતો વલી ॥૪૬॥

અધોવહાનિ સ્ત્રોત્તાંસિ સંરુધ્ધયાઃ પ્રશોપયન્ ।

પુરીપં ચાતવિષ્મૂત્રસઙ્ગં કુર્વાત દારુણમ્ ॥૪૭॥

તેન તીવ્રા રુજા કોષ્ઠપૃષ્ઠસ્પાર્શ્વગા ભવેત્ ।

આધ્માનમુદ્રવેષ્ટો હલ્લાસઃ પરિકર્તનમ્ ॥૪૮॥

ચસ્ત્તૌ ચ સુનરો શૂલં ગણ્ડંધ્યયુસમ્ભવઃ ।

પવનસ્યોર્ધ્વગામિત્વં તતઙ્ગુર્યચ્ચિજ્વરાઃ ॥૪૯॥

હૃદ્રોગમ્રહ્ણીદોષમૂત્રસઙ્ગપ્રવાહિકાઃ ।

બાધિર્યતિમિરશ્વાસશિરોરુક્લાસપીનસાઃ ॥૫૦॥

મનોવિકારસ્તૃષ્ણાસ્ત્રપિત્તગુલ્મોદરાદયઃ ।

તે તે ચ વાતજા રોગા જાયન્તે મૃદ્ધારુણાઃ ॥૫૧

દુર્નાન્નામિત્યુદાવર્તઃ પરમોડ્યમુપદ્રવઃ ।

વાતામ્ભૂતકોષ્ઠાનાં તૈવિનાડપિ સ જાયતે ॥૫૨॥

મગ, કોઢરી, ભર, કેરાં, ચણા વગેરે લુખા

અને સંઝાહી પદાર્થો ખાવાપીવાથી વાયુ

(=અપાનવાયુ) પોતાના સ્થાનમાં કોંપીને,

ખળવાન ખનીને, (ઝાડો, પેશાખ વગેરેને)

નીચે લઈ જનારાં સ્રોતોને પૂરી ઢઈને, નીચે

ઝાડાને સૂકવી નાંખીને, વાકુટ, ઝાડો અને

પેશાખ એ ત્રણનો ભયંકર સંગ કરે છે (=ખંઠાર

નીકળતાં રોકીને ભયંકર સ્થિતિ ભેળી કરે છે).

તેથી કાઠામાં, ખરડામાં, હૃદયમાં અને પડખામાં

તીવ્ર વેદના થાય છે; આધમાન, પેટ બાજુ

ચામડાથી મંઠી લીધું હોય, હલ્લાસ, કાતરથી

કતરાતું હોય એવી પીડા અને મૂત્રાશયમાં,

તો પુષ્કળ થળ, ગાલ (અને લમણાં) ઉપર

સોબ આવે, વાયુ ભેંચે ચડે, તેથી ભિલટી,

અરુચિ, તાવ, હૃદયના રોગ, ગ્રહણીરોગ,

પેશાખ ખંધ થઈ ભય, મરડો, ખહેરાશ,

તિમિરરોગ, દમ, માથું દુખે, ઉધરસ, સળે-

ખમ, મનના રોગ, તરસ, રક્તપિત્ત, ગોળો,

ઉદરરોગ વગેરે રોગો તથા વાયુથી થતા ભત-

ભતના ખડું ભયંકર રોગો થાય છે. આ

રીતને ઉદ્ભવત્ નામને આ મહાન ઉપદ્રવ

હરસવાળાને તથા હરસ વિના પણ જેમને

કોઠો વાયુથી ભરાઈ ગયો હોય તેમને પણ

થાય છે.

કયા હરસ અસાધ્ય છે? ✓

સહજાનિ ત્રિદોષાણિ યાનિ ચામ્બન્તરે વલ્લૌ ।

સ્થિતાનિ તામ્બસાધ્યાનિ

યાપ્યન્તેડમ્નિવલાદિભિઃ ॥૫૩॥

વારસામા ભિતરી આવેલા, ત્રણે દોષ સાથે

કોપવાથી થયેલા, ઠેડ અંદરની વલી(=વાટા)માં

થયેલા એ ત્રણ ભતના હરસ અસાધ્ય છે;

જઠરાગ્નિ, ખળ (ખપાદસ પત્-સૂ. ૧/૨૬૩થી ૨૯,

આવરદા) વગેરે અનુકૂળ હોય તો એ ત્રણ હરમ યાપ્ય છે.

કયા હરસ કષ્ટમાધ્ય છે ?

દ્વન્દ્વજાનિ દ્વિતીયાયાં વલોં યાન્યાશ્ચિનાનિ ચ ।

કૃચ્છ્રસાધ્યાનિ તાન્યાહુઃ પરિસંવત્સરાણિ ચ ॥

એ દોષ સાથે કોપનાથી થયેલા, ગુદાની વચ્ચે વલી(=નાટા)મા થયેલા અને જે હરસ થયાને એક વરસ વીતી ગયું હોય એવા-એ ત્રણ ભતના હરસ કષ્ટમાધ્ય છે.

કયા હરસ સુસાધ્ય છે ?

યાહ્યાયાં તુ વલોં જાતાન્યેકદોષોલ્ષણાનિ ચ ।

અર્શાસિ સુલસાધ્યાનિ ન ચિરોન્પતિતાનિ ચ ॥

પણ ખહારની વલી(=વાટા)મા થયેલા, એક દોષ કોપનાથી થયેલા અને તાબ(=એક વરસની અદરના) હરસ-એ ત્રણ ભતના હરમ સુસાધ્ય છે.

મૂત્રેન્દ્રિય વગેરેના મસા

મેદ્વાદિષ્વપિ વક્ષ્યન્તે યથાસ્વં

મૂત્રેન્દ્રિય (+યોનિ, નાક, કાન) વગેરેમાં થયેલા મસા વિષે પણ પોતપોતાના સ્થાનમાં (=ઉત્તરસ્થાનમાં શુદ્ધરોગના, નાકના રોગના, કાનના રોગના વગેરે અધ્યાયમાં) કહેવામાં આવશે.

ફૂંટીના મસા

નામિજાનિ તુ ।

ગણ્ડપદાસ્યરૂપાણિ પિચ્છિલાનિ મૃદ્વૈનિ ચ ॥૫૬

ફૂંટીમા થતા મસા અંજશિયાના મોં જેવા આકારના, પિચ્છિલ અને મૃદુ હોય છે.

ચર્મકીલ વર્મકીલ ૩

દ્યાનો ગૃહીત્વા શ્લેષ્મણં

કરોત્યર્શસ્ત્વચો વહિઃ ।

કીલોપમં સ્વિરવરં ચર્મકીલં તુ તં વિદુઃ ॥૫૭॥

દ્યાનવાયુ કહેને પકડી શખીને ચામડીની

ખહાર (=ગુદાના હોંકની ખહાર) ખીલા બવા,

સ્થિર અને ખર મસા કરે છે એને (=એ મસાને)

ચર્મકીલ કહે છે.

દરેક દોષના ચર્મકીલનાં લક્ષણ

વાતેન તોદઃ પારુષ્યં પિત્તાદસિતરક્તતા ।

શ્લેષ્મણા સ્નિગ્ધતા તસ્ય પ્રયતિત્વં સર્વર્ણતા ॥૫૮॥

એ ચર્મકીલ વાયુના પ્રકોપથી થયા હોય તો અકુશ ઝોસ્યા જેવી પીડા થાય છે અને એ પરપ હોય છે; પિત્તના પ્રકોપથી થયા હોય તો કાળાશ અને લાલાશ હોય છે અને કફના પ્રકોપથી થયા હોય તો સિન્ધુ, ગકાયેલા અને શરીંગના રંગના હોય છે.

હરસની ભયંકરતા

અર્શાં પ્રશમે યત્નમાશુ કુર્વોત શુદ્ધિમાન ।

તાન્યાશુ હિ ગુદં વદ્ધ્વા કુર્યુર્વદ્ગુદોદરમ્ ॥૫૯॥

ખુદ્ધિશાળી વેધે હરસ મટાડવાને ચાપતા

ઉપાય કરવા; કેમ કે નહિ તો એ (=હરસ)

ગુદાને રોકી લઈને તરત ખુદ્ધગુદોદર નામનો

ઉદરરોગ કરે.

શ્વપ્રાજ્ઞહૃદયે તૃતીયે નિદાનસ્થાનેર્શાતા નિદાન

નામ સમગ્રોચ્ચાય ॥૭॥

અધ્યાય ૮ મો

અથાતોડતિસારપ્રહ્ણીરોપનિદાનં

દ્યાર્યાસ્યામઃ ।

શ્વિતિ હ સ્માટુરોચ્ચેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે અમે અતિસાર અને બ્રહ્મણીય-

(સ બ્રહ્મણી)નું નિદાન સમજાવીશું. એ બાબતમાં

આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:

અતિસાર

સંખ્યા

દોષૈર્વસ્તેઃ સમરતૈશ્ચ મુચ્યાન્લોકાશ્ચ પદ્ધિવિ ।

અતિસારઃ

દરેક છૂટાછૂટા દોષથી, ત્રણે ભેગા દોષથી

ભયથી અને શોકથી એમ છ પ્રકારને અતિસાર

હોય છે.

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ

સ સુવરાં જાયતેડત્યમ્બુપાતત્ ॥૬૧॥

કુશળુક્કામિપાસાત્પતિલિપિટ્પિલ્લકૈઃ ।

મયરુક્ષાતિમાત્રાશ્ચિરશોભિઃ સ્નેહવિષ્મર્મૈઃ ॥૬૨॥

ક્રમિમ્બ્યો વેગરોઘાશ્ચ લાદિધૈઃ કુપિનોડતિલિ

વિષ્ણંસર્વૈત્યધોડચ્યાતું હૃત્વા તેનૈવ ચાનન્મ ॥૬૩॥

દ્યાપધાનુશક્ત્યોષ્ટે પુરીપં દ્રવનાં નય

પ્રકલ્પતેડતિસારાય

એ (=અતિસાર) ખાસ કરીને બહુ પાણી પીવાથી થાય છે. દૂબળાં પ્રાણીનું માંસ, માંસની સકવણી, માફક ન આવતું હોય એવું ખાન-પાન, તલનું કચરિયુ, વિઝેઠાં (=શલુગાવેલુધાન), દારૂ, લૂચું અને માપથી વધારે ખાવાપીવાથી; હરસથી, સ્નેહ પીવાથી થયેલા રોગોથી, કરમિયાથી, વેગા રોકવાથી અને એવાં (વાયુને કોપાવનારાં) કારણોથી કોપેલો વાયુ શરીરમાંની પાણીરૂપી ઘાતને નીચી લઈ જઈને અને તેનાથી જ (=એ પાણીથી જ) જંકરાગ્નિને મંદ કરી દઈને અને પછી ઝાડાના કોઠાને બગાડી દઈને, ઝાડાને પ્રવાહી બનાવી દઈને અતિસાર રોગ કરે છે.

પૂર્વરૂપ

લઘ્વણં તસ્ય ભાગ્વિનઃ ॥૪૧॥

તોદો હૃદગુદકોષ્ટેષુ ગાત્રસાદો મલગ્રહઃ ।

આધ્માનમવિપાકશ્ચ

એ (=અતિસાર) થતા પહેલાં હૃદય, યુદા અને કોઠામાં તોદ, અવયવોના સાદ, ઝાડો ભિતરે નહિ, આધ્માન અને પચે નહિ એટલાં લક્ષણો થાય છે.

વાયુના અતિસારનાં લક્ષણ

તત્ર વાતેન વિઝ્જલમ્ ॥૫॥

અરુપાલ્પં શબ્દશૂલાઘ્વં વિચક્ષમુપવેદયતે ।

રૂક્ષં સ્ફેતમચ્છં ચ ગ્રથિતં વા મુદ્ધુમુંડુઃ ॥૬॥

તથા દગ્ધગુડામાસં સપિચ્છાપરિકર્તિકમ્ ।

શુષ્કાસ્યો ધ્રુષ્ટપાયુશ્ચ હૃષ્ટરોમા વિનિષ્ઠનન્ ॥૭॥

તેમાં (=બધી બતના અતિસારમાંથી) વાયુથી થતા અતિસારમાં દરદીને થોડુંથોડું, પુષ્કળ અવાજ અને શૂળથી ભરેલું, લૂચું, ફીણવાળું, પાતળું અથવા કોઈનાર ગંડાયેલું, તથા બળેલા ગોળ જેવા રંગનું અને ચીકણું ઝાડાનું પાણી વિખંધ સાથે અને કાતરથી કતરાતું હોય એવી પીડા કરતુંકરતું વારંવાર નીકળે છે; દરદીનું મોં સુકાય છે, યુદાની આમળ બહાર નીકળે છે, ફેવાડાં ભેલાં થઈ બચ છે અને દુર્બંધ ભારે છે (કે મરડો થાય છે).

પિત્તના અતિસારનાં લક્ષણ

પિત્તેન પીતમસિતં હારિદ્રં શાદ્વલપ્રમમ્ ।

સરક્તમતિદુર્ગન્ધં લૂળમૂર્છાસ્વેદ્દાહવાન્ ॥૮॥

સદ્ગૂલં પાયુસ્ત્વતાપવાકવાન્

પિત્તથી થતા અતિસારમાં દરદીને પીળા, ઠાળા, હળદર જેવા રંગના, ઘાસના મેદાન જેવી પ્રસાવાળા, સોહીવાળા, બહુ ગંધાતા ઝાડો થાય છે અને દરદીને તરસ, મૂર્છા, પરસેવો, બળતરા, શૂળ, યુદા ગરમ થઈ બચ, યુદા પાકે એટલાં લક્ષણો થાય છે.

કફના અતિસારનાં લક્ષણ

સ્લેષ્મણા ઘનમ્ ।

વિચિહ્નં તન્તુમચ્છવેતં

ક્લિગ્ધમામં કફાન્વિતમ્ ॥૯॥

બમીઘ્ણં ગુરુ દુર્ગન્ધં વિચક્ષમુપવેદયત્ 。

નિદ્રાલુલ્લસોઽન્નદ્વિહ્વાલ્પં સપ્રવાહિકમ્ ॥૧૦

સરોમહર્ષઃ સોલ્કેશો ગુરુશ્ચિગુદોદરઃ ।

કુતેઽપ્યકૃતસંદગ્ધ

કફથી થતા અતિસારમાં દરદીને ઘટ્ટ, ચીકણા, તાંતવાળા, થોળા, સ્નિગ્ધ, કાચા, કંકવાળા, ભારે, ગંધાતા ઝાડા વારંવાર, વિખંધ સાથે થોડેથોડે અને મરડાની માફક (કરાંઓને) થાય છે. દરદીમાં ભેધ, આબસ, ખાતુંપીતું ગમે નહિ, ફેવાડાં ભેલાં થાય, ઉલ્કેશ; મૂત્રાસાય, યુદા અને ઉદર ભારે થઈ બચ અને ઝાડો થાય તોપણ દરદીને ઝાડો ઘયો હોવાનુ ભાન ન થાય-એટલાં લક્ષણો થાય છે.

ત્રિદોષના અતિસારનાં લક્ષણ

સર્વાન્મા સર્વલક્ષણઃ ॥ ૧૧ ॥

બધા (=ત્રણે) દોષ સાથે કોપવાથી થયેલા અતિસારમાં ત્રણે શ્રુટાશ્રુટા દોષથી થતા અતિસારનાં લક્ષણો ભેગાં હોય છે.

સયના અને શેકના અતિસારનાં

સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ

મયેન ક્ષોભિને ચિત્તે સપિત્તો દ્વાવ્યેચ્છલ્લ્ 。

વાયુસ્તનોઽનિસાર્યેત ક્ષિપ્રનુબ્ધં દ્રવ્યં હૃત્તમ્ ॥૧૨

વાતપિત્તસમં લિહ્નરાહુઃ

ભયથી ચિત્ત ખગભળી હૈં ત્યારે પિત્ત

સાથે વાયુ ઝાડાને પ્રવાહી બનાવી દે છે અને પછી ઉપરાઉપરી, ગરમ, પ્રવાહી, ખલ (=જ્યાં પડે ત્યાં પ્રસરી બન્ય એવો-વિષ્ણુ-ચરક ચિ. ૧૯) અને લક્ષણોમાં પિત્ત અને વાયુથી થતા અતિસારનાં ભેગાં લક્ષણોવાળા ઝાડા કરાવે છે.

તદ્વચ્ચ શોકતઃ ।

શોકને ક્ષાધે થતા અતિસાર એના જેવો જ (=સયથી થતા અતિસારના જેવો જ) હોય છે.

ખીચ દ્વિષ્ટિએ અતિસારના પ્રકાર

અતિસારઃ સમાસેન દ્વિધા સામો નિરામકઃ ॥૧૩ સાસ્ત્રનિરુદ્ધઃ

દૂધમાં અતિસાર જે બતનો છે : સામ અને નિરામ; ઘોહીવાળો અને ઘોહી વિનાનો.

સામ અતિસારનું લક્ષણ

તત્રાઘે ગૌરવાદપ્સુ મજ્જતિ ।

શુદ્ધર્ગન્ધમાટોપવિષ્ટમ્માર્તિપ્રસેકિતઃ ॥ ૧૪ ॥

તેમાં પડેલામા (=સામ અતિસારમા) ઝાડા વજનદાર હોવાથી પાણીમા ડૂબે છે અને ગદાય છે તથા દરદીને આટોપ, વિષલ, પીડા અને પ્રસેક થાય છે.

નિરામ અતિસારનાં લક્ષણ

વિપરીતો નિરામસ્તુ

પણ નિરામ અતિસાર (સામ કરતાં) ઊંધો હોય છે.

કક્ષાતિસારને અપવાદ

કક્ષાતપકોડપિ મજ્જતિ ।

કક્ષી થતા અતિસારમાં ઝાડા પાકો (=નિરામ) હોય તોપણ (પાણીમા) ડૂબે છે.

અહણીરોગ (=અહણી)

અહણીરોગ કેને થાય ?

અતિસારેપુ યો નાતિપત્નવાનુ ગ્રહણીમદઃ ॥૧૫ તસ્ય સ્પાદ્ગ્નિવિઘ્નસકરૈરન્યસ્ય સેવિતૈઃ ।

અતિસાર થયા પછી જે શાસ્ત્રોક્ત ઉપાય કરવામાં અતિશય પ્રયત્નશીલ ન હોય તેને તથા જહરાગ્નિને નાશ કરે એવા આહારવિહારનું સેવન કરનારા ખીલ્યોને (=અતિસાર રોગ ન થયો હોય તેવા માણસોને) અહણીરોગ થાય છે.

અતિસારને સ્વભાવ અને લય કરનાર સામં શકુન્નિરામં વા જોજે યેનાતિસાર્યતે ॥૧૬૦૥ સોડતિસારોડતિસરણાવાયુકારી સમાવન ।

આહાર પચ્યા પછી જેના વડે (=જે રોગ વડે) સામ કે નિરામ ઝાડાને અતિસરણ કરાવાય છે (=ખાધેલુપીધેલુ હોય તેના કરતા અતિ એટલે ખીચુ ઘણું બધું ઝાડા વાટે બહાર કાઢવામા આવે છે, એટલે જેમાં ખાધેલુપીધેલુ ઝાડા વાટે બહાર નીકળી જતુ હોવા ઉપગત શરીરની ધાતુઓ પણ દ્રવ થઈને બહાર નીકળી બન્ય છે) તે રોગ અતિસાર છે. એ અતિસાર રોગમાં અતિસરણ થતુ હોવાથી એ સ્વભાવે જ ઝટ માગી નાખે એવો છે.

અહણીરોગનો સ્વભાવ

સામં સાત્રમજીર્ણેન્ન જીર્ણે પક્તુ નૈવ વા ॥૧૭૥ અરુસાદ્વા મુહુર્વેદમરુસ્માચ્છિયિલ્ મુહુઃ । ચિરકદ્ગ્રહણીદોષઃ સજ્જયાદ્યોપવેશયૈત ॥૧૮૦॥

અહણીરોગ, અત ન પચ્યુ હોય ત્યારે સામ અને અન્નવાળો (=ખાધેલુપીધેલુ જેમનું નેમ નીકળી બન્ય એવો) ઝાડા કરાવે છે અને અન્ન પચ્યુ હોય ત્યારે પાકો કરાવે છે અથવા સમૂળનો ઝાડા કરાવતો નથી; અથવા કોઈ વાર કંઈ પણ કારણ વિના એ વારંવાર ખાધેલો ઝાડા કરાવે છે અને કોઈ વાર કંઈ પણ કારણ વિના એ વારંવાર ઢીકો ઝાડા કરાવે છે. (આ (=ઝાડા) સચિત દોષોને ક્ષાધે થાય છે) આ અહણીરોગ લાંબા વખતે મારી નાખે છે.

સંખ્યા

સ ચતુર્ધા પૃથગ્દોષેઃ સન્નિપાતાચ્ચ જાયતે । અહણીરોગ ત્રણ છૂટાછૂટા દોષથી તથા ત્રણે ભેગા દોષથી એમ ચાર રીતે થાય છે.

પૂર્વરૂપ

પ્રાણૂપં તસ્ય સદનં ચિરાત્પચનમમલકઃ ॥૧૯॥ પ્રસેકો વજ્રવૈરસ્યમણ્ચિસ્તદ્ ક્રમો ધ્રમઃ । માનદ્વોદરતા ક્ષિદ્ધિઃ કર્ણસ્વેદોઽન્નકુજનમ્ ॥૨૦॥ અંગસાદ, પચતા બહુ વાર ઘાય, અસકે, પ્રસેક, મોનો સ્વાદ બગડી બન્ય, અરુચિ, તરસ, કંટાળો, ફેર, ઉદરનો આક્રોશ, બેવડી, કપ્પલેક,

અને આતરડામા ગડગડાટ એ એનુ (=બહણી-રોગનુ) પૂર્વરૂપ છે.

બહણીરોગનાં સામાન્ય લક્ષણુ -
સામાન્ય લક્ષણં કાર્દ્યં ધૂમકસ્તમકો જ્વરઃ ।
મૂર્ચ્ઞા શિરોઽગ્નિષ્ઠમ્મઃ શ્વયથુઃ કરવાદયોઃ ॥૨૧
દૂખળાપયુ, ધૂમક, તમકશ્વાસ, તાવ, મૂર્છા, માથામાં પીડા, વિષ્લ અને હાથેપગે સોળા એ (ચારે પ્રકારના) બહણીરોગનાં સામાન્ય લક્ષણુ છે.

વાયુના બહણીરોગનાં લક્ષણુ
તન્નાનિલાત્તાલુશોપસ્તિમિરં કર્ણયોઃ સ્વનઃ ।
પાશ્વોઽરુઙ્ગળગ્રીવારુજાડમીક્ષ્ણં વિપૂચ્ચિકા ॥૨૨
રસેપુ ગૃહ્નિઃ સર્વેપુ ક્ષુત્તૃષ્ણા પરિકર્તિકા ।
જીર્ણે જીર્ણતિ ચાધ્માનં મુક્તે સ્વાસ્થ્યં સમશ્નુતે ॥
વાતહદ્રોગમુલ્માર્શઃ ક્ષીણપાણ્દુત્વશક્તિતઃ ।
ચિરાહુઃકં દ્રવ શુષ્કં તન્વામં શદ્ધકેનવત્ ॥૨૩॥
પુનઃપુનઃ સ્જેદ્ધર્ચઃ પાયુરુશ્વાસકાસવાન ॥

તેમાંથી (=ચાર પ્રકારના બહણીરોગમાંથી) વાયુના બહણીરોગમાં તાળવું સુકાય, તિમિર, કાનમાં અવાજ થયા કરે; પડખામાં, સાથળ-મા, સાથળનાં વળામાં અને ડોકમાં પીડા; વારંવાર વિપૃચિકા, બધા રસો માટે ઇચ્છા શ્યાય, ભૂખ, તરસ, ગુદામાં કાતરથી કતરાતુ હોય એવી પીડા, પચી ગયા પછી અને પચતુ હોય ત્યારે આધમાન, ખાધા પછી સ્વસ્થતા લાગે; વાયુનો રોગ, હૃદયનો રોગ, ગોળો, હરસ, ખરજનો રોગ અને પાંડુરોગ થયા હોવાનો વડેમ પડે; કોઈ વાર દ્રવ તો કોઈ વાર સૂકા, પાતળા, કાચા, ઝાડા અવાજ અને ફીણ સાથે, દુઃખ સાથે, લાંબે વખતે થાય; તથા દરદીની ગુદામાં પીડા થાય અને દરદીને ઉધરસ અને શ્વાસ (=હાક) થાય-એટલા લક્ષણુ થાય છે.

પિત્તના બહણીરોગનાં લક્ષણુ
વિત્તેન નીલપીતામં પીતામઃ સ્જાતિ દ્રવમ્ ॥૨૫
પૂન્યમ્લોદ્ગારહૃત્કળ્પટદાહાકચિત્કર્ડદિતઃ ।

પિત્તના પ્રકોપથી થયેલા બહણીરોગમાં પીળા પડી ગયેલા, ગંધાતા, ખાટા ઓડાકારવાળા, હૃદયમાં અને ગળામાં દાહવાળા તથા અગ્નિ

અને તરસથી પીડાતા દરદીને ચળી બેવા રંગના અને પીળા રંગના દ્રવ ઝાડા થાય છે.

કંઠના બહણીરોગનાં લક્ષણુ
શ્લેષ્મણા પચયતે હુઃશ્વમગ્રં છર્દિરરોચકઃ ॥ ૨૬ ॥
માસ્યોપદેહનિષ્ટ્રીવકાસહૃણાસપીતસાઃ ।
હૃદય મન્યતે સ્પ્યાનમુદરં સ્તિમિતં ગુરુ ॥ ૨૭ ॥
ઉદ્ગારો દુષ્ટમધુરઃ સદનં લોપ્પહર્ષણમ્ ।
મિત્ત્રામશ્લેષ્મસસુપ્તુગુરુચર્ચઃપ્રવર્તનમ્ ॥ ૨૮ ॥
અઠ્ઠશ્વાપિ દ્વૈર્વલ્યમ્

કંઠના પ્રકોપથી થયેલા બહણીરોગમાં ખાધેલુ મહામુરકેલીથી પચે છે, સિદ્ધી, અગ્નિ, મોં કંઠથી લેપાઈ બધ, શૂક્રશૂક કરવું પડે, ઉધરસ, હૃદય/ સળેખમ, હૃદયનો બાણે પિંડો વળી ગયા હોય એવુ લાગે, ઉદર સિંતમિત અને ભારે રહે, ઓડાકાર ખગડેલા ગળ્યા આવે, અંગસાદ, સ્ત્રી બેઈને ઉરકેરાટ ન થાય; લાગેલા, કાચો, કંક ભળેલા અને ભારે ઝાડા થાય અને દરદી દૂખળો ન હોય છતાં પણ એને નખળાઈ લાગે-એટલા લક્ષણુ થાય છે.

ત્રિદોષના બહણીરોગનાં લક્ષણુ
સર્વજે સર્વસદ્ગરઃ ।

ત્રણે દોષ સાથે કોપવાથી થયેલા બહણી-રોગમા ત્રણ છૂટાછૂટા દોષના બહણીરોગોનાં લક્ષણુ ભેગાં હોય છે.

વિપમ, તીક્ષ્ણ અને મંદ અગ્નિ પણ બહણીદોષ વિમાનોડક્ષ્ય ચે ચોક્તા વિનમાચાહ્યોડગ્નયઃ ૨૨ તેડવિ સ્તુગ્રંહણીદોષાઃ

શાગીરસ્થાનમા અંગવિભાગના અધ્યાયમાં જ વિપમ વગેરે ત્રણ (વિપમ, તીક્ષ્ણ અને મંદ) અગ્નિ કહ્યા છે (શા. ૩/૭૨૩ થી ૭૬) તે પણ બહણીના રોગ છે.

(તો પછી કુલ ગાત બહણીરોગ કહેવા બેઈએ એવી શંકા થાય, પણ સંપ્રાપ્તિ, પૂર્વ-રૂપ, રૂપ વગેરે વાળા તો ચાર જ મુખ્ય બહણી-રોગ છે અને વિપમ વગેરે ત્રણ અગ્નિ તો બહણી-રોગના આભાસ બેવા છે, વળી એ ત્રણ અગ્નિ ત્રણ દોષથી થાય છે, માટે ત્રણ અગ્નિનાં વાયુનાં પિત્તના અને કંઠના બહણીરોગમાં સમાવેશ થઈ

શકે છે, તેથી શ્રદ્ધાભંગ કુલ આ છે.)

સમ અગ્નિ

સમસ્તુ સ્વાસ્થ્યકારણમ્ ।

સમ અગ્નિ (શા. ૩/૭૨૩ થી ૭૬) આરોગ્યના કારણરૂપ છે.

આઠ મહારોગ
વાતવ્યાધ્યશ્મરીકુપ્તમેહોદરભગન્દરા :

અર્શાસિ પ્રહણીત્યગ્રી મહારોગાઃ સુદુસ્તરાઃ ॥૩૦॥
વાયુના રોગ, પથરી, કુષ્ઠ, પ્રમેહ, ઉદરરોગ, ભગદર, હંરસ અને શ્રદ્ધા એ મહામુશકેલીથી મટે એવા આઠ મહારોગ છે.

દ્રવ્યદાહ્નદયે તૃતીયે નિદાનસ્થાનેડતિસારપ્રદ્ગ્ની
દોષનિદાન નામાઠમોડધ્યાય ॥૮॥

અધ્યાય ૯ મો

અચાતો મૂત્રાઘાતનિદાનં ધ્યાત્યાત્યામઃ ।

इति ह स्नाहुरात्रेयाद्यो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે મૂત્રાઘાતરોગનું નિદાન સમજાવીશું. એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

वस्तिवस्तिशिरोमेढ्रकटीवृषणपायवः ।

एकसम्यन्वनाः प्रोक्ता गुदास्थिविपराश्रयाः ॥ ૧ ॥

ખસ્તિ (=મૂત્રાશય, જ. પ્લેડર), ખસ્તિનુ માથુ, મૂત્રેન્દ્રિય, કમગ, અડ અને ગુદા એટલા અગો ગુદાના હાડકાની ખજાલમા આશ્રય કરીને ગહેલા છે, તેથી એ અગો એક અગ સાથેના સપ્તધી એક અગને આવારિ રહેલા છે એમ કહ્યું છે.

મૂત્રાઘાત અને પ્રમેહની સંપ્રાપ્તિ

अधोलोऽपि वस्तिर्हि मूत्रान्तिसिरामुलैः ।

પાશ્વેભ્યઃ પૂર્વતે સૂક્ષ્મૈઃ સ્વન્દમાનૈરનારતમ્ ॥૨॥

વૈસ્તૈરેવ પ્રવિદ્યૈત્ત દોષાઃ કુર્વન્તિ વિશન્તિમ્ ।

મૂત્રાઘાતાન્ પ્રમેહાન્ ક્ષૂન્નમર્મસમાશ્રયાન્ ॥૩॥

ખસ્તિનુ મો નીચું છે છતાં પેશાબ વહેનાગ ઓતોના સતત પેશાબ ઝમતા જે સૂક્ષ્મ મો દ્વાગ મો સિવાયની ખીલ બાહુઓમાથી મૂત્રાશય પેશાબથી ભરાય છે, તે જ મો વાટે(=સોનોના

મો વાટે) દોષો મૂત્રાશયમા દાખલ થઈને ખસ્તિરૂપી મર્મમા થતા અને મુશકેલીથી મટે એમા વીસ મૂત્રાઘાત અને વીસ પ્રમેહરોગ ઉરે છે.

(જેમ જળાશયમા માટીને નવો ઘડો જીથે મોએ રાખી મૂકીએ તો એમા ઘડાના મો વાટે પાણી ભરાતુ નથી, પણ મો સિવાયના ખાડીના ભાગના સૂક્ષ્મ છિદ્રોમાથી જળાશયનુ પાણી ઘડામા ઝમે છે, તે પ્રમાણે પેશાબ પણ નાના આતગડામાથી સૂક્ષ્મ સોનોના મો વાટે ઝમીને મૂત્રાશયમા ભરાય છે. વૃક્ષ(જ. કીડની) માથી પેશાબ બનીને ગવિની(જ. યુરેટર)વાટે મૂત્રાશય(જ. પ્લેડર)મા આવતો હોવાની પશ્ચિર્મની કષ્ટપના આયુર્વેદને કબૂલ નથી.)

૧ મૂત્રકૃચ્છ્રનાં લક્ષણ

વાયુથી થતા મૂત્રકૃચ્છ્રનાં લક્ષણ ઘસ્તિવક્ષણમેદ્વાર્તિયુક્તોડલ્પાલ્પં મુહુમુહુ ।

મૂત્રયેદ્વાતજે ક્ષુચ્છે

વાયુથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રમા દરદીને મૂત્રાશયમા, અડમા અને મૂત્રેન્દ્રિયમા પીડા થાય છે, તથા એ થોડું થોડું (=ટીપેટીપે) વાગવા મૂતરે છે.

૨ પિત્તના મૂત્રકૃચ્છ્રનાં લક્ષણ
પૈત્તે પીતં સદાહરુક ॥૪॥

રક્તં વા

પિત્તની થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રમા દરદીને ખુબતર અને પીડા થાય છે અને એને પીળા કે રાતી પેશાબ થાય છે.

૩ કંઠના મૂત્રકૃચ્છ્રનાં લક્ષણ
કફજે ઘસ્તિમેદ્ગૌરારોફવાન્ ।

સપિચ્છં સવિવન્ઘં ચ

કંઠના પ્રકોપથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રમા મૂત્રાશય અને મૂત્રેન્દ્રિય ભારે થઈ બંધ છે અને એ બંને અવયવો પર સોબે આવે છે તથા દરદીને રોકાઈરોકાઈને અને પિચ્છિય પેશાબ થાય છે.

૪ ત્રિદોષના મૂત્રકૃચ્છ્રનાં લક્ષણ
સર્વે સર્વાત્મકં મન્ને ॥૫॥
અણુ દોષ સાથે ડોપવાથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રમા

કરતા હોવાથી, કંડા, સિન્ધ અને ગળ્યા આહાર એમને ભાવતા હોવાથી) આ (=વાયુની, પિત્તની અને કફની પથરીઓ) બાળકોને થાય છે અને એમની (=બાળકોની) જ પથરીઓ (ખડિશ-ચંદ્ર વગેરેથી) પકડવી અને (શસ્ત્રથી કાપીને) કાઢવી સામાન્ય રીતે મહેલ્લી પડે છે; કારણ કે એમનું (=બાળકોનું) મૂત્રાશય નાનું હોય છે તથા (બાળકોની) પથરી વધીને બહુ મોટી થતી નથી.

શુક્રાશ્રમરીની સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણુ
શુક્રાશ્રમરી તુ મહતાં જાયતે શુક્રધારણાત્ ।
સ્વાનાહ્યુતમમુકું હિ મુક્કયોરન્તરેડનિલઃ ॥ ૧૬ ॥
શોષયન્યુવસઙ્ગૃહ્ય શુક્રં તચ્ચુક્રમશ્રમરી ।
વસ્તિદ્દક્ષ્ણમૂત્રવ્યમુક્ષ્વયથુકારિણી ॥ ૧૭ ॥
તસ્વામુત્પન્નમાત્રાયાં શુક્રમેતિ ચિલીયતે ।
પીઢિતે ત્વકાશોડક્ષિન્

પણ શુક્રાશ્રમરી તે મોટી ઉશ્મરના માણસોને વીર્ય શેકી રાખવાથી થાય છે. (સ્ત્રી-સંગની ઇચ્છાને ક્ષીધે કે સ્ત્રીસંગને ક્ષીધે ઉત્પન્ન થતી ગરમીથી વીધરીને) પોતાના સ્થાનમાંથી ખસેલા છતાં શરીરની બહાર ન નીકળી ગયેલા વીર્યને વાયુ બે અંડની વચમાં એકઠું કરીને સૂકવી નાખે છે. તે સુકાઈ ગયેલું વીર્ય તે પથરી (=શુક્રાશ્રમરી) છે. શુક્રાશ્રમરી ક્ષીધે મૂત્રાશયમાં પીડા થાય છે; બહુ પીડા સાથે થોડેથોડે પેશાબ થાય છે અને અંડ ઉપર સોબે આવે છે. એ શુક્રાશ્રમરી ઉત્પન્ન થાય કે તરત બે એ ભાગ ઉપર દબાણ આવે તે વીર્ય નીકળે છે અને અધાયેલી પથરીની આસપાસ બીજું વધારે વીર્ય ચોટે છે.

શકંશરોગ

અદમ્યેવ ચ શકંરા ॥ ૧૮ ॥

અણુશો વાયુના મિથા સા ત્વસ્મિન્નુલોમ્ને ।
નિરેતિ સ્વહ મૂત્રેણ પ્રતિલોમે વિશ્વધ્યતે ॥ ૧૯ ॥
વાયુને ક્ષીધે તૂટીને ભૂકા થઈ ગયેલી પથરી-ને જ શકંરા કહે છે. જ્યારે વાયુ અનુલોમ (=અવળી) ગતિ કરતો હોય ત્યારે એ (રેતી-રૂપ પથરી) પેશાબ સાથે બહાર નીકળી નક્ક છે અને જ્યારે વાયુ પ્રતિલોમ (=અવળી) ગતિ

કરે છે, ત્યારે અંદર પકડાઈ રહે છે (=બહાર નીકળતી નથી).

૧૦ વાતખસ્તિ (મૂત્રાઘાત)ની
સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણુ

મૂત્રસન્ધારિણઃ કુર્યાદ્વિદ્ધવા વસ્તેર્મુલં મહ્ત્ ।
મૂત્રસઙ્ગં રજં કળ્પૂં કદાચિન્ન સ્વધામતઃ ॥ ૨૦ ॥
પ્રચ્યાધ્ય વસ્તિમુદ્ગુત્તં ગર્ભામં સ્વૂલવિષ્ણુત્મ્ ।
કરોતિ તત્ર રુદ્રાહસ્પન્દનોદ્વેષ્ણનનાનિ ચ ॥ ૨૧ ॥
ચિન્દ્રાશ્ચ પ્રવર્તેત મૂત્રં વસ્તૌ તુ પીઢિતે ।
ધારિયાં દ્વિવિધોડ્યન્યેવ વાતવસ્તિરિતિ સ્મૃતઃ ॥ ૨૨ ॥
દુસ્તારો દુસ્તરતરો દ્વિતીયઃ પ્રથલાનિલઃ ।

જે માણસ પેશાબને શેકી રાખે છે તેના મૂત્રાશયના મુખને વાયુ શેકી દર્દને પેશાબ થતો અટકાવી દે છે, પીડા કરે છે, બણજ આણે છે અને કોઈક વાર તે એ વાયુ મૂત્રાશયને પોતાના સ્થાનમાંથી ખસેડી નાખીને મૂત્રાશયનું મો જિંચુ કરી નાખે છે, મૂત્રાશયને ગર્ભ જેવું, સ્થૂળ તથા ચંચળ બનાવી દે છે તથા ત્યાં પીડા, બળતરા, ફરકાટ (=થડકારા) અને અમળાટ થાય છે; પેશાબ ટીપેટીપે આવે છે પણ જ્યારે મૂત્રાશય ઉપર દબાણ કરવામાં આવે છે, ત્યારે ધારખંધ (=સંગ ધાર સાથે) પેશાબ થાય છે. એ રીતે આ વાતખસ્તિ (=મૂત્રાઘાત) બે પ્રકારનો છે (=૧ ધારખંધ પેશાબવાળો, ૨. ટીપેટીપે પેશાબવાળો) એમ શાસ્ત્ર કહે છે. એમાંથી પહેલો મટવો મુશ્કેલ છે અને બીજો બળવાન વાયુવાળો હોવાથી મટવો તેથીયે વધારે મુશ્કેલ છે. (બીજા વાત-ખસ્તિમાં વાયુ બળવાન હોવાથી ટીપેટીપે પેશાબ આવે છે.)

(મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાઘાત વચ્ચે ફરક એ છે કે, મૂત્રકૃચ્છ્રમાં પેશાબ કરતાકરતા દુઃખ થાય અને પેશાબનું શેકાણુ થોડું હોય, પણ મૂત્રાઘાતમાં પેશાબનું શેકાણુ બળવાન હોય.-તોડર)-

૧૧ વાતાબ્ધીલા

શઙ્ખમાર્ગસ્ય વસ્તેષ્વ-વાયુરન્તરમાશ્રિતઃ ॥ ૨૩ ॥
મટ્ટીલામં ઘનં પ્રનિયં કરોચલમુન્નતમ્ ।
વાતાબ્ધીલેતિ સાડ્ધમાનવિષ્ણૂનાનિલસઙ્ગૃહ્ ॥ ૨૪ ॥

ઝાડાનો રસ્તો (=ચુદા) અને મૂત્રાશયના વચગાળામાં વાયુ ભરાઈને પથ્થરની લખોટી જેવી થઈ, હાલેચાલે નહિ એવી અને ભ્રમણી ગાંઠ કરે છે, એને વાતાહીલા કહે છે. એને લીધે આધ્માન થાય છે તથા ઝાડો, પેશાબ અને વાહુટ ખંધ થઈ જાય છે.

૧૨ વાતકુંડલિકા

વિગુણઃ કુણ્ડલીમૂતો વસ્તો તીવ્રદ્યયોઽનિલઃ ।
આવિધ્ય મૂત્રં ભ્રમતિ સસ્તમ્મોદ્વેષ્ઠૌર્વઃ ॥૨૫॥
મૂત્રમલ્પાલ્પમથવા વિમુક્ષતિ શક્ત્સજન્ ।
વાતકુણ્ડલિકેચેપા

(દોષ, દેશ વગેરે મદદ કરનારાં કારણોને લીધે) અસ્તિમાં ગોળગોળ ફર્યા કરતો (=અસ્તિને અંદરથી ઘેરી લેતો), તીવ્ર પીડા કરતો; સ્તભ, ઉદ્દેષ્ટન અને ભાર કરતો કોપેક્ષો વાયુ પેશાબને વીંટાઈને (=પેશાબની આસપાસ) અસ્તિમાં ફર્યા કરે છે, અથવા કટલીકવાર એ કોપેક્ષો વાયુ (પેશાબની આસપાસ ફરવાને બદલે) ઝાડો કરાવતાં કરાવતા થોડાથોડા પેશાબ કરાવી દે છે.

૧૩ મૂત્રાતીત

મૂત્રં તુ વિદ્યુતં ચિરમ્ ॥ ૨૬ ॥
ન નિરેતિ વિવદ્ધં વા મૂત્રાતીતં તદલ્પવક્ ।

પણ લાખા વખત સુધી રોકી રાખેલો પેશાબ બહાર નીકળે નહિ અથવા વાયુને લીધે ખંધ થઈ ગયેલો પેશાબ થોડી પીડા સાથે બહાર નીકળે એને (=એ ખંને રોગને) મૂત્રાતીત કહે છે.

૧૪ મૂત્રજઠર

વિધારણાત્પ્રતિહતં વાતોદાવર્તિતં યદા ॥ ૨૭ ॥
નામેરઘસ્તાદુદરં મૂત્રમાપૂરયેત્તદા ।
કુર્યાત્તીવ્રસ્થાધ્માનમર્પકિં મલસહ્પ્રહમ્ ॥ ૨૮ ॥
તન્મૂત્રજઠરમ્

પેશાબના વેગને રોકવાથી અવજીં ધકેલાયેલુ અને વાયુથી ભર્યું લઈ જનાયેલુ મૂત્ર ડુંટીની નીચેના ભાગમાં પેટને ભરી નાખે છે ત્યારે તીવ્ર પીડા, આધ્માન, અપચો અને મળનો સંગ્રહ થાય છે. આને મૂત્રજઠર કહે છે.

૧૫ મૂત્રોત્સંગ

છિદ્રવૈગુણ્યેનાનિલેન વા ।
આક્ષિતમલ્પં મૂત્રં તદ્વસ્તૌ નાલેઽયથા મળો ॥૨૯॥
સ્થિત્વા સ્ત્રવેચ્છનૈઃ પશ્ચાત્સરુજં

વાઽય નીરુજમ્ ।

મૂત્રોત્સંગઃ સ વિચ્છિન્નતચ્છેપગુરુલોકસઃ ॥ ૩૦ ॥

પેશાબ આવવાનો માર્ગ બગડવાથી કે વાયુ બગડવાથી રોકાઈ રહેલો થોડો પેશાબ મૂત્રાશયમાં, નાળમાં (=પેશાબ મૂત્રાશયમાંથી નીકળી મૂત્રોદ્રિયના મણિ સુધી જે સ્રોતવાટે આવે છે તે સ્રોતમાં) કે મૂત્રોદ્રિયના આગળના મણિમાં (આગળના ડીચકામાં) પડી રહીને પછી પીડા સાથે કે પીડા વિના ધીમેધીમે બહાર ઝરે છે, એને મૂત્રોત્સંગ કહે છે. એમાં દરલીની મૂત્રોદ્રિય ઠકઠકેકકે નીકળતા મૂત્રમાંથી શેષ રહેલા (નીકળતા બાકી રહેલા) મૂત્રને લીધે ભારે થઈ જાય છે.

૧૬ મૂત્રથંધિ

મન્તવૈસ્તિમુલ્લે વૃત્તઃ સ્થિરોઽલ્પઃ સહસા ભવેત્ ।
અદમરીતુલ્યવક્ પ્રન્યિર્મૂત્રપ્રન્યિઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૩૧ ॥

મૂત્રાશયના મોની વચ્ચે ગોળ, સ્થિર, નાની અને પથરી જેવી પીડા કરે એવી ગાંઠ એકાએક થાય તેને મૂત્રથંધિ કહે છે.

૧૭ મૂત્રશુક્ર

મૂત્રિતસ્ય સ્થિપં વાતો વાયુના શુક્રમુદ્ધતમ્ ।
સ્થાનાદ્યુતં મૂત્રયતઃ પ્રાક્ પશ્ચાદ્વા પ્રવર્તતે ॥૩૨॥
મસ્મોદકપ્રતીકાશં મૂત્રશુક્રં તદુચ્યતે ।

પુરુષ પેશાબ કરવાનો થયો હોય તે સ્થિતિમાં સ્ત્રી પાસે જાય (=મૈથુન કરે) તે તેના પોતાના સ્થાનમાંથી ચળેલા વીર્યને વાયુ ભર્યું ચડાવી દે છે. તે ભર્યું ચડી ગયેલું વીર્ય પેશાબ કરતી વખતે પેશાબ થાય તે પહેલાં કે પેશાબ થઈ રહ્યા પછી રખિયાનો પાણી જેવું બહાર નીકળે તેને મૂત્રશુક્ર કહે છે.

૧૮ વિડંબિવાત

રુશ્વદુર્વલયોર્વાતાદુદાવર્તે શકુચદા ॥ ૩૩ ॥
મૂત્રસ્રોતોઽનુપર્યેતિ સંસૃષ્ટં શક્તા તદા ।
મૂત્રં વિટ્તુલ્યગન્ધં સ્પાદ્વિઙ્-
વિદ્યાતં તમાદિશેઃ ॥ ૩૪ ॥

લૂખા શરીરવાળા અને નખળા માણસને
આડા વાયુથી ઊંચો ચડી જઈને જ્યારે પેશાબના
સ્રોતમાં પહોંચે છે, ત્યારે આડા સાથે ભયેલો
પેશાબ આડા જેવો ગઘાય છે. આ રોગને
વિડ્વિઘાત કહેવો.

૧૪ ઉષ્ણવાત (=હીનવા)

પિત્તં વ્યાયામતીક્ષ્ણભોજનાધ્યાતપાદિભિઃ ।
પ્રવૃદ્ધં વાયુતા ક્ષિતં ઘસ્યુપસ્થાતિદાહવત્ ॥૩૫॥
મૂત્રં પ્રતૈયે પીનં સરક રક્તમેવ વા ।

હૃષ્ણં પુનઃ પુનઃ કુચ્છાકુષ્ણપાતં વદન્તિ તમ્ ॥૩૬॥
ન્યાયામ(=કસરત, મહેનત)થી, તીક્ષ્ણ
અને ગરમ ભોજનથી, ચાલવાથી, તડકાથી
વગેરે કારણસર કેપેલું, વાયુથી ધકેલાયેલું,
અને મૂત્રાશયમાં તથા મૂત્રે દ્રિયમાં પીડા અને
ખળતરા કરતું પિત્ત પીળો, થોડો લાલ કે તદન
લાલ અને ગરમ પેશાબ વારવાર મહામહેનતે
કરાવે તેને ઉષ્ણવાત કહે છે.

૨૦ મૂત્રક્ષય

રુક્ષસ્ય કલાન્તવેદ્વસ્ય વસ્તિસ્થો પિત્તમારુતો ।
મૂત્રક્ષયં સ્વરુદાહ જનયેતાં તદાહ્યમ્ ॥ ૩૭ ॥
લૂખા શરીરનાળા અને કરમાઈ ગયેલા
શરીરવાળા માણસના મૂત્રાશયમાં ગડેલા પિત્ત
અને વાયુ મૂત્રને નાશ કરે અને સાથે પીડા
અને ખળતરા કરે, તે તે જ નામને (મૂત્રક્ષય
નામને) રોગ છે.

૨૧ મૂત્રસાદ

પિત્તં કફો દ્વાપિ વા સંદ્યમેતેડનિલેન ચેત્ ।
કુચ્છામૂન તદા પીતં રક્તં શ્વેત ઘનં સૂજેત્ ॥૩૮॥
સંદાહં રોચનાશહ્નુર્ણવર્ણં મેદેચ તત્ ।
શુક્લં સમસ્તવર્ણં વા મૂત્રસાદં વદન્તિ તમ્ ॥૩૯॥
એ માથુ પિત્તને કે કફને કે ખંને (પિત્ત
અને કફને ભેગા) પિંડારૂપ બનાવી દે, તે
દગ્ધને મહાસુશકેલીથી પીળો, લાલ, ઘોળો
અને રંગડા જેવો પેશાબ ખળતરા સાથે આવે
છે. વખત જતા એ સુકાઈ બચ છે ત્યારે એ
(પિત્તને લીધે) ગિરિચના જેવો ગંગો, (કફને
લીધે) શબના લૂકા જેવો ગંગો કે (ત્રણે દોષને
લીધે) બધા ગંગો (પીળા, ગતા અને ઘોળા

ગંગો) હોય છે. આને મૂત્રસાદરોગ કહે છે
હિતિ વિસ્તરત પ્રોક્તા રોગા મૂત્રાપ્રવૃત્તિજા ।
નિદાનલક્ષણેર્મુર્ચે વદ્યન્તેડતિપ્રવૃત્તિજા. ॥૪૦॥
આ પ્રમાણે પેશાબ ન થવાથી થતા રોગો
એમના નિદાન અને લક્ષણ આપીને વિગતવાર
કહ્યાં. હવે પછી (અધ્યાય ૧૦ માં) વધારેપડેલ
પેશાબ થવાથી થતા રોગો નિદાન અને લક્ષણ
સાથે વિગતવાર કહેવામાં આવશે

શ્વશાહ્નુદ્વયે તૃતીયે નિદાનસ્થાને મૂત્રાષાત
નિદાન નામ નવમોડ્યાય ॥ ૧ ॥

અધ્યાય ૧૦ મો

અયાતઃ પ્રમેહનિગ્નં દ્યાર્યાસ્યામ ।

હિતિ હ સ્માહુરાત્રેપાદયો મહર્ષય ।

ત્યારે હવે અમે પ્રમેહરોગનું નિદાન સમ
બલીશું. એ વિષયમાં આગ્રેય વગેરે મહર્ષિઓ
નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

સંખ્યા

પ્રમેહા વિંશતિસ્ત્રય શ્લેષ્મતો દશ, પિત્તત્ ।

પદ્, સ્ત્વારોડનિલાત્

પ્રમેહ વીસ છે. તેમાં દશ કફથી, છ પિત્તથી
અને ચાર વાયુથી થાય છે.

પ્રમેહ થવાનું કારણ

તેવાં મેદોમૂત્રક્રાહમ્ ॥૪૧॥

અન્નપાનક્રિયાજાતં યત્પ્રાયસ્ત્વત્પ્રત્યમ્ ।
સ્વાદ્મન્ડલવર્ણાક્ષિગ્ધગુહાપિચ્છિલશીતલમ્ ॥૪૨॥
તપવાન્યસુરાનૂપમાંસેશુગુહગોરસમ્ ।
પરુસ્થાનાસનરતિ. શયનં વિધિગર્જિતમ્ ॥૪૩॥

ગળ્યુ, ખાદ્યુ, ખારુ, સિન્ધુ, સારિ,
પિચ્છિલ અને કંડુ ખાનપાન, નવુ ધાન, સુરો,
અનૂપ દેશના પ્રાણીનું માસ, શેરડી, ગોળ, દૂધ,
(નદહી અને છાશ), એક જગાએ કે એક
આસન પર પડ્યા ગડેલુ કે બેસી રહેલુ, તથા
મૂ. ૭/૫૪મા વર્ણવેલી દુષ્ટ (=નિયમ વિરહની)
ભિદ્-એટલા જે અન્ન (=ખાણુ), પાન (=પીણુ)
અને ક્રિયા, ચળી, પેશાબ અને કફ કરે એવા
છે, તે (અન્ન, પાન અને ક્રિયા)ના સમૂહ તેમને
(=વીચ બાતના પ્રમેહને) પેદા કરે છે

કંકના પ્રમેહની સંપ્રાપ્તિ

અસ્તિમાશ્રિન્ય કુરુતે પ્રમેહાન્ દૂપિતઃ કફઃ ।
દૂપયિત્વા વપુઃસ્લેદસ્નેદમેદોરસામિપમ્ ॥ ૪ ॥

શ્લેષાઠ વથી ઉમાં કહેલાં કારણથી બગ-
ડેલા કંક મૂત્રાશયમાં આવીને શરીરના કંકેદ,
પરસેવો, ચરખી, રસ અને માંસને બગાડીને
(કંકના દશ) પ્રમેહ કરે છે.

પિત્તના પ્રમેહની સંપ્રાપ્તિ

વિત્તં રક્તમપિ ક્ષીણે કફાદો મૂત્રસંશ્રયમ્ ।

જ્યારે કંક વગેરે સૌમ્ય ધાતુઓ ઓછી
થઈ બધ, ત્યારે (બગડેલું) પિત્ત પેશાબમાં
રહેલા લોહીને પણ (=લોહીને તથા શરીરનાં
કંકેદ, પરસેવો, ચરખી, રસ અને માંસને)
(બગાડીને પિત્તના છ પ્રમેહ કરે છે).

વાયુના પ્રમેહની સંપ્રાપ્તિ

ઘાતૂન્ યસ્તિનમુપાનીય તન્નયેડપિ ચ મારુતઃ ॥ ૫ ॥
બગડેલો વાયુ/ ધાતુઓને (=૧. વાયુના
પ્રમેહ કરી શકે એવી ધાતુઓને, ૨. રસ વગેરે
ધાતુઓને, ૩. વસા, મજબ, ઓજસ અને
રસ નામની ધાતુઓને) મૂત્રાશય પરિે લાવીને
(વાયુના પ્રમેહ કરે છે) અને વળી તેમને
(=૧. તે ધાતુઓને, ૨. પિત્ત અને કંકને)
નાશ કરીને પણ (વાયુ વાયુના પ્રમેહ કરે છે).

સામ્ય, અસાધ્ય પ્રમેહ

સાધ્યયાત્પરિત્યાગ્યા મેહાસ્તેતૈવ તદ્ભવાઃ ।

સમાસપ્રક્રિયતયા મહાત્પયતયાડપિ ચ ॥ ૬ ॥

તેનાથી જ (=કંક, પિત્ત અને વાયુના પ્રમે-
હોની જે પેાતપેાતાની સંપ્રાપ્તિ શ્લેષાઠ '૩૩૩થી પ
સુધીમાં દહી તે સંપ્રાપ્તિથી જ) તેને લીધે
(=કંક, પિત્ત અને વાયુને લીધે) ઉત્પન્ન થયેલાં
પ્રમેહો અનુક્રમે સાધ્ય, સાધ્ય અને અસાધ્ય
છે (=કંકના પ્રમેહ સાધ્ય છે, પિત્તના પ્રમેહ
સાધ્ય છે અને વાયુના પ્રમેહ અસાધ્ય છે),
કારણ કે કંકના પ્રમેહમાં કરવાની ક્રિયા (=ઉપાય)
સમ (=સવળી, અનુકૂળ પડે એવી) છે, પિત્તના
પ્રમેહની ક્રિયા અસમ (=સવળી ન પડે એવી)
છે અને વાયુના પ્રમેહની ક્રિયા તદન વિરુદ્ધ
છે, અને વળી (વાયુના પ્રમેહમાં મજબ વગેરે

ધાતુઓ ઓછી થતી હોવાથી) શરીરનો બહુ
વિનાશ થાય છે.

(કંકથી થતા પ્રમેહમાં કંક દોષ છે અને
ચરખી વગેરે દૂષ્ય છે. તીખી, કડવી વગેરે જે
ક્રિયાથી કંક મટે છે તે જ ક્રિયાથી ચરખી વગેરે
પણ મટે છે. માટે કંકના પ્રમેહમાં ક્રિયા સમ
છે અને તેથી કંકનો પ્રમેહ સાધ્ય છે. પિત્તના
પ્રમેહમાં પિત્ત દોષ છે અને ચરખી વગેરે દૂષ્ય
છે. પિત્તને મટાડે એવી બળપણુ વગેરે ક્રિયાથી
ચરખી વધી પડે છે અને ચરખીને મટાડે એવી
તીખાશ વગેરે ક્રિયાથી પિત્ત વધી પડે છે. માટે
પિત્તના પ્રમેહમાં ક્રિયા સમ નથી તેથી પિત્તનો
પ્રમેહ સાધ્ય છે. વાયુના પ્રમેહમાં પણ ક્રિયા
સમ નથી એટલું જ નહિ પણ એમાં મજબ
વગેરે જાડી ધાતુઓ ઓછી થતી હોવાથી પ્રમેહ
અસાધ્ય છે.)

બધા પ્રમેહોતું સામાન્ય લક્ષણુ

સામાન્યં લક્ષણં તેપાં પ્રમૂતાવિલમૂત્રતા ।

પુષ્કળ પેશાબ થાય અને ડહોળો પેશાબ
થાય એ એમતુ (=વિસે પ્રમેહોતુ) સામાન્ય
લક્ષણુ છે.

પ્રમેહના પ્રકાર

દોષદૂષ્યાવિરોપેડપિ તત્ત્વંયોગવિરોપતઃ ॥ ૭ ॥

મૂત્રવર્ણાદિમેદેન મેદો મેહેપુ કલ્પયતે ।

દોષ અને દૂષ્યમાં ફેર ન હોય (=દોષ
અને દૂષ્ય એનાં એ જ હોય) છતાં પણ એ
દોષ અને દૂષ્યના લુહાલુહા સંયોગોને લીધે
પેશાબના રંગ (મગંધ, સ્વાદ, સ્પર્શ) વગેરેમાં
જે ફેર પડે છે તે ઉપરથી પ્રમેહોત્તમા ભેદો
(=પ્રકારો) કલ્પાય છે.

કંકના પ્રમેહના દસ પ્રકાર

ઉદકમેહ

અચ્છં વહુ સિત્તં શીતં નિર્ગન્ધમુરુકોપમમ્ ॥ ૮ ॥

મેહત્યુરુકમેદેન કિચ્ચિચાવિલપિચિઙ્ગમ્ ।

ઉદકમેહને લીધે દરદીને પાતળો, ઘોળો,
કંડો, (સારી કે ખરાબ) ગંધ વિનાનો, પાણી
જવો પેશાબ થાય છે અને થોડો ડહોળો અને

પિન્નિષ્ઠલ પેશાબ થાય છે

ઈશ્તુમેહ

દક્ષો રસમિત્રાત્યર્થે મધુર ચેશ્તુમેહત ॥૯॥

ઈશ્તુમેહને ક્ષીધે શેરડીના રસ જેવો પુષ્કળ અને ગળ્યો પેશાબ થાય છે

સાન્દ્રમેહ

સાન્દ્રોમ્ભવેત્પર્યુપિતં સાન્દ્રમેહેન મેહતિ ।

સાન્દ્રમેહને ક્ષીધે એવો પેશાબ થાય છે કે જે પેશાબને આખી રાત રાખી મૂકવામા આવે તો તે ઘટ્ટ બની જાય છે

સુરામેહ

સુરામેહી સુરાતુલ્યમુપર્યંચ્છમયો ઘનમ્ ॥ ૧૦ ॥

સુરામેહવાળા માણસને સુરા જેવો પેશાબ થાય છે (એ પેશાબને આખી રાત રાખી મૂકવામા આવે તો) એ ઉપર પ્રવાહી અને નીચે ઘટ્ટ હોય છે

પિષ્ટમેહ

સહષ્ટ્રોમા પિષ્ટેન પિષ્ટ્યદ્દહલ સિતમ્ ।

પિષ્ટમેહને ક્ષીધે દરદીના રૂવાડા ખડા યદ્ધ જાય છે અને એને કોટ જેવો, પુષ્કળ અને ઘોળો પેશાબ થાય છે

શુક્રમેહ

શુક્રામં શુક્રમિશ્રં વા શુક્રમેહી પ્રમેહતિ ॥ ૧૧ ॥

શુક્રમેહવાળા માણસને વીર્ય જેવો અથવા વીર્યવાળો પેશાબ થાય છે

સિકતામેહ

મૂત્રાણૂન્ સિકતામેહી સિકતારૂપિણો મલાન્ ।

સિકતામેહવાળાને દેખાય એવા, ખારીક, રેતીના કણુ જેવા આકારના મળનો (=કક્રનો) પેશાબ થાય છે

શીતમેહ

શીતમેહી સુવહુશો મધુર મૃશશીતલમ્ ॥ ૧૨ ॥

શીતમેહવાળા માણસને ગળ્યો અને ખલુ જ ઠંડો પેશાબ ઘણી જ વાર (=વાર વાર) થાય છે.

શનૈર્મેહ

શનૈ શનૈ શનૈર્મેહી મન્દમદ્ પ્રમેહતિ ।

શનૈર્મેહવાળા માણસને વૃટકવૃટક અને થોડોથોડો પેશાબ થાય છે

લાલામેહ

લાલાતન્તુયુતં મૂન લાલામેહેન પિન્નિષ્ઠમ્ ॥૧૩

લાલામેહને ક્ષીધે લાળના તાતણાવાળો અને પિન્નિષ્ઠલ પેશાબ થાય છે.

પિત્તના પ્રમેહના છ પ્રકાર

ક્ષારમેહ

ગન્ધર્વર્ણરસસ્પર્શં ક્ષારેણ ક્ષારતોયન્ત્ ।

ક્ષારમેહને ક્ષીધે ગધ, રગ, સ્વાદ અને સ્પર્શમા ક્ષાગ્ના પાણી જેવો હોય એવો પેશાબ થાય છે.

નીલમેહ

નીલમેહેન નીલામ

નીલમેહને ક્ષીધે ગળી જેવો પેશાબ થાય છે,

કાલમેહ

કાલમેહી મપીનિમમ્ ॥ ૧૪ ॥

કાળમેહવાળાને મેશ (=કાજળ) જેવો પેશાબ થાય છે.

હારિદ્રમેહ

હારીદ્રમેહી કટુકં હરિદ્રાસન્નિમં દહત્ ।

હારિદ્રમેહવાળાને તીખો, હળદર જેવો અને ખળતરા કરે એવો પેશાબ થાય છે.

માઞ્જિષ્ઠમેહ

વિસ્ત્રં માઞ્જિષ્ઠમેહેન મઞ્જિષ્ઠાસલિલોપમમ્ ॥૧૫॥

માઞ્જિષ્ઠમેહને ક્ષીધે ગધાતો અને મજ્જાના પાણી જેવો પેશાબ થાય છે.

રક્તમેહ

વિસ્ત્રમુળ સલચર્ણં રક્તાર્મં રક્તમેહત ।

રક્તમેહને ક્ષીધે ગધાતો, ગરમ, ખારો અને કોહી જેવો પેશાબ થાય છે

વાયુનાસ્થિત્યાર પ્રમેહ

વસામેહ

વસામેહી ઘસામિશ્રં વસાવા મૂત્રયેન્મુહ ॥ ૧૬ ॥

વસામેહવાળાને વસાવાળો અથવા વસાનો પેશાબ વાગ વાગ થાય છે

મજ્જામેહ

મજ્જાનં મજ્જમિશ્ર વા મજ્જમેહી મુહુર્મુહ ॥

મજ્જામેહવાળા માણસને મજ્જાનો અથવા મજ્જાવાળો પેશાબ વાર વાર થાય છે

હસ્તિમેહ

હસ્તી મત્ત દ્વાજસ્રં મૂર્ચં વેગવિવર્જિતમ્ ॥ ૧૭ ॥

સલસીકં વિચદ્ધં ચ હસ્તિમેહી પ્રમેહતિ ।

હસ્તિમેહવાળા માણસને માતેલા હાથીની માફક અટક્યા વિના, વેગ વિના, લસિકા (સૂ. ૧૨/૨) સાથે, વિખંધવાળો પેશાબ થાય છે.

મધુમેહ

મધુમેહી મધુસમમ્

મધુમેહવાળા માણસને મધ જેવો પેશાબ થાય છે.

એ જાતનો મધુમેહ

જાયતે સ કિલ દ્વિધા ॥ ૧૮ ॥

કુદ્ધે ઘાતુક્ષયાદ્વાયો દોષાવૃતપથેડથવા ।

એ (=મધુમેહ) એ રીતે થાય છે: ૧. ઘાતુએ

એછી થવાથી વાયુ કોપે તેથી અથવા ૨.

દોષને ક્ષીધે વાયુને માર્ગ રોકાવાથી વાયુ

કોપે તેથી. જ્યારે આ રીતે એ રીતે વાયુને

વાયુ કૃચ્છ્રસાધ્ય ક્યારે અને અસાધ્ય ક્યારે ?

આવૃતો દોષલિહ્વાનિ સોડ્નિમિત્તં પ્રદર્શયેત્ ॥ ૧૯ ॥

ક્ષીણઃ ક્ષણાત્ક્ષણાત્ પૂર્ણો મજતે

કુચ્છસાધ્યતામ્ ।

જેને માર્ગ રોકાયેલો હોય એવો વાયુ

કંઈ પણ કારણ વિના જે દોષને ક્ષીધે માર્ગ

રોકાયેલો હોય તે દોષનાં (નિ. ૧૬/૨૯૩થી

૫૧૩માં કહેલાં) લક્ષણો દેખાડે છે (કારણ કે

વાયુને સ્વભાવ ચળ છે). ઘડીમાં (મૂત્રાશયમાં)

એછો થઈ ગયેલો અને ઘડીમાં ભરાયેલો વાયુ

કૃચ્છ્રસાધ્ય અને છે. (જ્યારે દોષને ક્ષીધે વાયુને

માર્ગ રોકાવાથી વાયુ કોપે છે, ત્યારે વાયુ

કૃચ્છ્રસાધ્ય હોય છે, પણ જ્યારે ઘાતુએ એછી

થવાથી વાયુ કોપે છે, ત્યારે વાયુ અસાધ્ય

અને છે.)

બધા પ્રમેહને મધુમેહ કેમ કહે છે ?

કાલેનોપેક્ષિતાઃ સર્વે યદ્યાન્તિ મધુમેહતામ્ ॥ ૨૦ ॥

મધુરં યન્ન સર્વે પ્રાયો મધિય મેહતિ ।

સર્વેડપિ મધુમેહાર્યા માધુર્યાન્ન તનોરતઃ ॥ ૨૧ ॥

બધા પ્રમેહની ખાખતમાં જે ઘેદરકાર

રહેવાય (=શાસ્ત્રોક્ત ઉપચાર ન કરવામાં આવે)

તો બધા પ્રમેહમાંથી વખત જતાં મધુમેહ થઈ જાય છે તેથી અને બધા પ્રમેહોમાં સામાન્ય રીતે મધુ જેવો ગળ્યો પેશાબ થાય છે તેથી અને શરીરની મીકાશ(=ગળપણ)ને ક્ષીધે (=શરીર પણ એકંદરે ગળ્યુ હોવાથી)-આ ત્રણ કારણસર બધાય પ્રમેહો મધુમેહ કહેવાય છે.

કફના પ્રમેહોના ઉપદ્રવો

અવિપાકોડ્ધચિદ્ધર્દિનિદ્રા કાસઃ સપીનસઃ ।

ઉપદ્રવાઃ પ્રજાયન્તે મેહાનાં કફજન્મતામ્ ॥ ૨૨ ॥

ખાધુપીધુ પચે નહિ, અરચિ, ભિલટી, ઊંધ,

ઉધરસ, સળેખમ-એટલા કફથી થતા પ્રમેહોના

ઉપદ્રવો થાય છે.

પિત્તના પ્રમેહોના ઉપદ્રવો

ઘસ્તિમેહનયોસ્તોદો મુક્ષાવદરણં જ્વરઃ ।

દાહસ્તુષ્ણાડ્ધ્લકો મૂર્ચ્છા

વિદ્મેદઃ પિત્તજન્મતામ્ ॥ ૨૩ ॥

મૂત્રાશય અને મૂત્રેન્દ્રિયમાં તોહ થાય,

અંડ ચિરાતા હોય એવી પીડા થાય, તાવ,

ખળતરા, તરસ, અમ્લક, મૂર્ચ્છા, ભાંગલ

ઝાડો થાય-એટલા પિત્તથી થતા પ્રમેહોના

ઉપદ્રવો છે.

વાયુથી થતા પ્રમેહોના ઉપદ્રવો

વાતિકાનામુદાવર્તકમ્પહદ્પ્રહલોલતાઃ ।

શૂલમુન્નિદ્રતા શોષઃ કાસઃ શ્વાસઃ જાયતે ॥ ૨૪ ॥

ઉદાવર્ત, કંપ, હૃદય જકડાઈ જાય,

ખાવાપીવાની લાલસા, શૂળ, ઊંધ ભીડી જાય,

(ગળું, તાળુ અને મો) સુકાય, ઉધરસ,

શ્વાસ (=દમ, હાક)-એટલા વાયુના પ્રમેહોના

ઉપદ્રવો છે.

દશ પ્રમેહપિટિકા

શરાવિકા કચ્છપિકા જાલિની વિનતાડ્ધ્લજી ।

મસૂરિકા સર્પપિકા પુશ્ચિની સવિદારિકા ॥ ૨૫ ॥

વિદ્રચિદ્ધેતિ પિટિકાઃ પ્રમેહોપેક્ષયા દશ ।

સન્ધિમર્મસુ જાયન્તે માંસલેપુ ચ ધામસુ ॥ ૨૬ ॥

શરાવિકા, કચ્છપિકા, જાલિની, વિનતા,

અલજ, મસૂરિકા, સર્પપિકા, પુશ્ચિની, વિદારિકા

અને વિદ્રધિ એ દશ કોષ્ઠીઓ પ્રમેહરોગની

ખાખતમાં ઘેદરકાર રહેવાથી સાંધાઓનાં મર્મ-

સ્થાનમા અને ખડુ માસલ ભાગમા થાય છે.

શરાવિકા

અન્તોન્નતા મધ્યનિન્ના શ્યાવા ક્ષેદરુજાન્વિતા ।
શરાવમાનસંસ્થાના પિટિકા સ્યાચ્છરાવિકા ॥ ૨૭

શરાવિકા નામની ફેદલી (=નાર્તુ ગૂમ્બડ) છેડેથી ભિપસેલી, વચમા ખાડાવાળી, ખદામી રગની, ક્ષેદ અને પીડાવાળી, તથા કોડિયા (=અપ્પણિયા) જેટલા માપની અને કોડિયા જેવા આકારની હોય છે.

કચ્છપિકા

અવગાઢાર્તિનિસ્તોદા મદાવસ્તુપરિગ્રહા ।
શ્લક્ષ્ણા કચ્છપવૃષ્ટામા પિટિકા કચ્છપી મતા ॥ ૨૮

ભિંડાણુમા થતાં પીડા અને તોદવાળી, શરીરના પુષ્કળ ભાગ ઉપર થયેલી, લીસી, કાચખાની પીડ જેવી ફેદલીને કચ્છપી (=કચ્છપિકા) માની છે.

બલિની

સ્તબ્ધા સિરાજાલવતી સ્નિગ્ધસ્રાવા મહાશ્યા ।
રુજાનિસ્તોદવહુલા સૂક્ષ્મચ્છિદ્રા ચ જાલિની ॥ ૨૯

બલિની સ્તબ્ધ, શિરાઓનાં બળાવાળી, સ્નિગ્ધ સ્રાવ થાય એવી, શરીરના પુષ્કળ ભાગ ઉપર થતી, પુષ્કળ પીડા અને તોદવાળી, ઝીણાં છિદ્રોવાળી હોય છે.

વિનતા

અવગાઢરુજાવલેદા વૃષ્ટે વા જઠરેડપિ વા ।
મહતી વિટિકા નીલા વિનતા વિનતા સ્મૃતા ॥ ૩૦

ભિંડાણુમા થતા પીડા અને ક્ષેદવાળી, પીક ઉપર કે જઠર ઉપર પણ થતી, ગળી જેવા રગની, ભેડી (=ભિપસેલી નહિ) અને મોટી ફેદલી(=ગૂમ્બડ)ને શાસ્ત્રમા વિનતા કહે છે.

અલલ

વહતિ ત્વચમુત્યાને મૃશં કપ્પા વિસર્પિણી ।
રક્તરૂપ્ણાડતિવૃદ્સ્ફોટદાહમોહજ્વરાડલજી ॥ ૩૧

અલલ ભિપડે ત્યારે ચામડી ખળે છે, ખડુ પીડા કરે છે, ફેલાઈ બચ છે, રતાશપડતી ઠાળી હોય છે અને ખડુ તરમ, ફેદલીઓ, ખળતરા, મોહ અને તાવ એટલા લક્ષણવાળી હોય છે.

મસૂરિકા

માનસંસ્થાનયોસ્તુલ્યા મસૂરેણ મસૂરિકા ।

મસૂરિકા મસૂર જેવડી અને મસૂર જેવા આકારની હોય છે.

સર્પપી

સર્પપામાનસંસ્થાના ક્ષિપ્રપાકા મહારુજા ॥ ૩૨ ॥

સર્પપી સર્પપાતુલ્યપિટિકાપરિવારિતા ।

સર્પપી મરસવ જેવડી અને મરમવ જેવા આકારની, ઝટ પાકે એવી, ખડુ પીડાવાળી, સરસવ જેવી ફેદલીઓથી વીંટાયેલી (=કેશ ચેલી) હોય છે.

પુત્રિણી

પુત્રિણી મહતી મૂરિસુસૂક્ષ્મપિટિકાચિતા ॥ ૩૩ ॥

પુત્રિણી (ખીલ પિટિકાઓના પ્રમાણમા) મોટી, અને અનેક ઝીણીઝીણી ફેદલીઓથી ભરચક હોય છે.

વિદારિકા

વિદારીકન્દવદ્વૃત્તા કઠિના ચ વિદારિકા ।

વિદારિકા વિદારીકદના જેવી ગોળમટેળ અને કંકણ હોય છે.

વિદ્રધિ (=ગડ)

વિદ્રધિવિચ્છયતેડ્યન્ન

વિદ્રધિ (=ગડ) ખાજે ઠંકાણુ (નિ. અ. ૧૧મા) કહેવાશે.

સાઘ્ય અને અસાઘ્ય પિટિકાઓ

કૃચ્છ્રસાઘ્ય પિટિકાઓ

તત્રાઘં પિટિકાત્રયમ્ ॥ ૩૪ ॥

પુત્રિણી ચ વિદારી ચ દુઃસદા ઘટુમેદસ ।

એમાં (=એ દસ પિટિકાઓમા) પહેલી ત્રણ પિટિકા(શરાવિકા, કચ્છપિકા અને બલિની), પુત્રિણી અને વિદારી (=વિદારિકા), એ પાંચ ખડુ ચરખીવાળા માણસને થતી હોવાથી સંભવ કરવી મુશ્કેલ છે (=કૃચ્છ્રસાઘ્ય છે).

સાઘ્ય પિટિકાઓ

સઘ્યાઃ પિત્તોલ્વણાસ્ત્વન્યાઃ

સમ્મવલ્વલ્પમેદસ ॥ ૩૫ ॥

ખાકીની ચારમાં પિત્ત વધારે હોય છે અને એ થોડી ચરખીવાળાને થાય છે તેથી એ સંભવ

થાય એવી (=સાધ્ય) છે.

(બાકીની ચાર=વિનતા, અલજી, મસૂરિકા અને સપ્તધી. વિદ્રધિ વિષે નિ. અ. ૧૧માં કહેશે એટલે અહીં કુલ નવ પિટિકાઓના સાધ્યઅસાધ્યપણાની વાત કરી છે.)

કઈ પિટિકામાં કયા દોષોનો વધારે પ્રકોપ હોય છે?

તામુ મેહવજાચ્ચ સ્વાદોપોદ્રેકો યથાયથમ્ ।

એમાં (=એ દશ પિટિકાઓમાં) (ત્રણે દોષોનો પ્રકોપ હોય છે, પણ તેમાંથી) જે દોષોના પ્રમેહમાં જે પિટિકા થઈ હોય તે દોષ તે પિટિકામાં વધારે કોપેલા હોય છે.

(વાયુના પ્રમેહમાં પિટિકા થાય ત્યારે તે પિટિકામાં વાયુ ખીલ જે દોષ કરતાં વધારે કોપેલા હોય. એ જ પ્રમાણે પિત્તના પ્રમેહમાં અને કફના પ્રમેહમાં થયેલી પિટિકાઓમાં અનુક્રમે પિત્ત અને કફ પોતાના સિવાયના ખીલ જે દોષો કરતાં વધારે કોપેલાં હોય છે.)

પ્રમેહ વિના પણ થતી પિટિકાઓ

પ્રમેહેણ વિનાઽવ્યેતા જાયન્તે દુષ્ટમેદસઃ ।

તાવચ્ચ નોપલક્ષ્યન્તે યાવદ્વસ્તુપરિગ્રહઃ ॥ ૩૬ ॥

પ્રમેહરોગ વિના પણ આ (=દશ પિટિકાઓ) જેની ચરખી ખગડી હોય તેને થાય છે; અને જ્યાં સુધી એ દરેક પિટિકાના વસ્તુ (=આધાર-ભૂત અંગ) તરીકે જે ભાગ આગળ કહેવામાં આવ્યો છે તે અંગ ન પકડાય, ત્યાં સુધી એ પિટિકાના લક્ષણો પ્રકટ થતાં નથી. (=એ પિટિકાએ એ જણાઈ આવતી નથી).

પ્રમેહ અને રક્તપિત્ત વચ્ચે ફરક

હારિદ્રવર્ણે રક્તં વા મેહપ્રામૂર્ણજિતમ્ ।

યો મૂત્રચેત્ર તં મેહં રક્તપિત્તં તુ તદ્વિદુઃ ॥ ૩૭ ॥

પ્રમેહના પૂર્વરૂપના લક્ષણો (શ્લે. ૩૭૩, ૩૮) વિના માણુઅને ઊંચદર જેવા રંગોના કે લાલ પેશાબ થાય તો તેને પ્રમેહરોગ કહેતા નથી પણ રક્તપિત્ત કહે છે.

બધા પ્રમેહોનું પૂર્વરૂપ

સ્વેદોઽન્નગન્ધઃ શિથિલત્વમ્

શર્યાસનસ્વમસુપ્તાભિપ્તઃ ।

હૃદ્વેત્રજિહ્વાધ્રવળોપવેદો

ઘનાઙ્ગતા કેશનસાતિવૃદ્ધિઃ ॥ ૩૮ ॥

શીતપ્રિયત્વં ગલતાલુશોષો

માધુર્યમાસ્યે કરપાદ્વાહઃ ।

મવિષ્યતો મેહગણસ્ય રૂપં

મૂત્રેઽભિવાવન્તિ પિપીલિકાશ્ચ ॥ ૩૯ ॥

પરસેવો થાય, શરીર ગધાય, શરીર ઢીલું-ઢીલું થઈ જાય; સૂઈ રહેવું, ખેસી રહેવું, ઊંઘવું અને સુખ એ ચાર વાનાં ઉપર આસન્નિત રહે; હૃદય, આંખ, જીભ અને કાનમાં તે તે અંગના મેલ કે દોષ છીંપાયેલા રહે, શરીર વધી જાય; વાળ અને નખ ખડું વધે, કંકડું ગમે, ગળું અને તાળવું સુકાય, મોં ગળયુગળયુ રહે, હાથ અને પગ ખળે, અને પેશાબ તરફ કડીઓ દોડે (=પેશાબને કડીઓ ચડે)—એ થવાના પ્રમેહોનાં લક્ષણ છે (=ત્રીસે પ્રમેહનું પૂર્વરૂપ છે).

દષ્ટ્વા પ્રમેહં મધુરં સપિચ્છં

મધૂપમં સ્યાદ્ધિવિષ્વો વિચારઃ ।

સમ્પૂરણાદ્વા કફસમ્ભવ સ્યાત્

ક્ષીણેતુ દોષેવ્વનિલાત્મકો વા ॥ ૪૦ ॥

ગળ્યો, પિચ્છાવાળો, મધ જેવો પ્રમેહ બેઈને જે વિચાર આવે (=સંદેહ થાય). બે એવા પ્રમેહમાં દોષો પુષ્કળ હોય તો એવો સંદેહ થાય કે શું આ કફનો પ્રમેહ હશે? અને બે એવા પ્રમેહમાં દોષો ઓછા હોય તો એવો સંદેહ થાય કે શું આ વાયુનો પ્રમેહ હશે? (પણ આવો સંદેહ ખરું બેતા થવો બેઈએ નહિ, કારણ કે કયા દોષોનો પ્રમેહ છે તે, તે તે દોષોના પ્રમેહનાં લક્ષણો ઉપરથી નક્કી કરી શકાય છે.)

(પિચ્છા=શેમલાના ગુંદર જેવી ચીકાશ.

—અરણ્યકત.)

સાધ્ય અને અસાધ્ય પ્રમેહ વિષે વધુ વિચાર

સર્પૂર્વરૂપાઃ કફપિત્તમેહાઃ

ક્રમેણ ચે વાતકૃતાશ્ચ મેહાઃ ।

સાધ્યા ન તે, પિત્તકૃતાસ્તુ યાવ્યાઃ

સાધ્યાસ્તુ મદ્રો યદિ નાતિદુષ્ટમ્ ॥ ૪૧ ॥

(આગળ શ્લોક ૬માં કફના પ્રમેહ સાધ્ય,

પિત્તના પ્રમેહ યાપ્ય અને વાયુના પ્રમેહ અસાધ્ય છે એમ કહ્યું છે. હવે આ શ્લોકમા એના અપવાદ કહે છે.)

પૂર્વરૂપના લક્ષણો જેમા ચાલુ રહ્યા કરે એવા કફના પ્રમેહ અને પિત્તના પ્રમેહ અસાધ્ય છે, વળી જે પ્રમેહ પહેલા કફના હોય, પછી એમાથી અગડીને પિત્તના પ્રમેહ થઈ ગયા હોય અને એ જ પાછા અગડીને વાયુના પ્રમેહ થઈ ગયા હોય, એવા ક્રમથી થયેલા વાયુના પ્રમેહ પણ અસાધ્ય છે. (=શરૂઆતથી જ વાયુના પ્રકોપથી થયેલા પ્રમેહ તો શ્લોક ૬ પ્રમાણે અસાધ્ય છે જ, પણ જે કફના પ્રમેહ ઉપર કહેલા ક્રમસર અગડીને પછીથી વાયુના પ્રમેહ બની ગયા હોય તે પણ અસાધ્ય છે.) પિત્તના પ્રમેહ યાપ્ય છે પણ એ યાપ્ય કહેલા પિત્તના પ્રમેહોમા જે ચરબી ખડુ જ ન અગડી હોય, તો એ પિત્તના પ્રમેહ પણ સાધ્ય છે.

इत्यश्वाहृदये तृतीये निदानस्थाने प्रमेहनिदान
नाम दशमोऽध्याय ॥ १० ॥

અધ્યાય ૧૧મો

મયાતો વિદ્રધિવૃદ્ધિગુલ્મનિદાનં

ध्याप्यास्यामः ।

इति ह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે વિદ્રધિ (=ગડ), વૃદ્ધિ (=વધરાવળ) અને ગુલ્મ(=ગોળો)નું નિદાન સમબલવીશું. એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

વિદ્રધિનું નિદાન

કારણ

मुक्तः पशुपितात्युष्णरूक्षशुष्कविद्राहिभिः ।

जिह्वाशय्याविचेष्टामिस्तૈસ્તૈશ્ચાસુક્રપ્રદૂપणैः ॥ ૧ ॥

दुष्टवह्नांसमेद्रोस्थिस्नाय्वसृक्कण्डराश्रयः ।

यः शोफो घहिरन्तर्वा महामूलो महारुजः ॥ ૨ ॥

घृतः स्यादायतो यो वा

स्मृतः पोढा स विद्रधिः ।

રાતવાસી ખડુ ગરમ, ખડુ ધૂણુ, ખડુ

સૂકું અને ખડુ વિદાહી વસ્તુઓ ખાવાપીવાથી, વાકોટ્ટેડી પથારીમા સૂવાથી, શરીરના અવયવો વડે અવળી ચેષ્ટાઓ કરવાથી, તથા દોહીને ખગાડે એવી જીહીજીહી વસ્તુઓથી ખગડેલા ચામડી, માંસ, ચરબી, હાડકું, સ્નાયુ, દોહી અને કંડારાના આધારે, ખહાર કે અદર, મૂળમા મોટો, ખડુ પીડા કરે એવો, ગોળ કે લાથિ જે સોબે થાય, તે વિદ્રધિ છે એવું આયુર્વેદ કહે છે. એ છ રીતે થાય છે.

સંખ્યા

दोषैः पृथक्समुदितैः शोणितेन क्षतेन च ॥ ૩ ॥

ત્રણ છૂટાછૂટા દોષોથી (=વાયુનું, પિત્તનું, કફનું), સાથે કાપેલા ત્રણ દોષોથી, દોહીથી અને ક્ષતથી (=શસ્ત્ર વગેરે વાગવાથી)-એમ વિદ્રધિ છ છે.

ખાહ્ય અને આંતર ગડ

वाह्योऽत्र तत्रतत्राङ्गं दारुणो ग्रथितोऽत्रतः ।

આન્તરો દારુણતરો ગમ્મીરો ગુલ્મવદન ॥ ૪ ॥

वल्मीकवत्समुच्छ्रयी शीघ्रवात्यग्निशङ्खवत् ।

એમા (=ખહારના અને અદરના એ જે ગડમાથી) ખહારનું ગડ (=શરીરની ખહાર ભિપડી આવેલું ગડ) તે તે અવયવ ઉપર થાય છે, ભય કર, ગંકાયેલું અને મોટા ઉપાડવાળું હોય છે. આંતર વિદ્રધિ વધારે ભય કર, શરીર ની અદર છુપાયેલું (=ભિડ), ગોળા જેટલું નક્કર, કીડીઓના રાફડા જેવું ટેકરી જેવા આકારનું, તથા અગ્નિ અને શસ્ત્રની માફક તરત મારી નાખે એવું હોય છે.

ગડ કયા ભાગમાં થાય ?

नाभियस्त्रियरुन्ध्रीहस्तोमहत्कुक्षियङ्गणे ॥ ૫ ॥

स्याद्दृक्કયોરપાને ચ

હૃદી, મૂત્રાશય, કાળજી, ખરેબળ, કોશમ, હૃદય, કૂખ, સાથળના વળા, વૃક્ક (મ. કીડની) અને ગુદાના ભાગમા ગડ થાય.

વાયુના ગડનાં લક્ષણ

વાતાત્તનાતિતીવ્રલ્

શ્યાવારુણશ્ચિરોત્થાનપાકો વિપમસંસ્થિતિઃ ॥

ધ્યવચ્છેદ્રમાનાહસ્પન્દસર્વણશાન્દવાન્ ॥

તેમાં (અર્ધા ગડમાંથી) વાયુથી થયેલું ગડ ખણુ જ તીવ્ર પીડાવાળું, ખદામી રંગનું કે આછું લાલ, ઉપાડ થતાં અને પાકતાં થણે વખત લાગે એવું, ઢંગધડા વિનાના આકારવાળું, વીંધાતું હોય એવી પીડાવાળું, કપાતું હોય એવી પીડાવાળું; ફેર, આનાહ અને ફરકાટવાળું, ઝટ ફેલાઈ જાય એવું, અવાજ થાય એવું હોય છે.

પિત્તના ગડનાં લક્ષણ

રક્તપ્રાસિતઃ પિત્તાત્તૃપ્તમોહજ્વરદાહવાન ॥ ૭
ક્ષિપ્રોત્થાનપ્રપાકશ્ચ

પિત્તથી થતું ગડ રાતુ, તાંખાવણું કે કાણું હોય છે; એમાં તરસ, મોહ, તાવ અને ખળ-તરા થાય છે; એનો ઉપાડ જલદી થાય છે અને એ ઝટ પાકે છે.

કફના ગડનાં લક્ષણ

પાણ્ડુઃ કળ્દયુતઃ કફાત્ ॥

સોત્ત્લેશશીતકસ્તમ્બજૂમ્બારોચકર્મૌરવઃ ॥ ૮
ચિરોત્થાનવિપાકશ્ચ

કફના પ્રકોપથી થતું ગડ ઘોળું, ખળુજ આવે એવું; ઉલ્કલેશ, શીતજ્વર, સ્તંભ, ખગાસાં, અરુચિ અને ભારવાળું, તથા લાંબે વખતે ઉપાડ થાય અને લાંબે વખતે પાકે એવું હોય છે.

ત્રિદોષના ગડનાં લક્ષણ

સક્ષોર્ણઃ સન્નિપાતતઃ ॥

ત્રણે દોષ સાથે કોપવાથી થતા ગડમાં ત્રણ છૂટાછૂટા દોષથી થતા ગડનાં ભેગાં લક્ષણ હોય છે.

બાહ્ય અને આંતર વિદ્રવિનાં લક્ષણ

સામર્થ્યાચાત્ર વિમ્બજેઘ્નાહ્યામ્બન્તરલક્ષણમ્ ॥ ૯

એમાં દોષના પ્રકોપથી થયેલું ગડ બાહ્ય છે કે આંતર છે તે પેટાવિભાગનાં લક્ષણ, સામર્થ્યને આધારે (=શ્લેષ્મિક રૂઝીથી ઠફેમાં કહેલાં લક્ષણને આધારે) જુદાં પાડવાં.

લોહીથી થતા ગડનાં લક્ષણ

કૃણાસ્કોઝાઘૃતઃ શ્યાવસ્તીવદાહરુજાઝવરઃ ॥

ગ્નિલિહ્નોઽસ્ત્રજા ઘાઘાઃ

સ્ત્રીણામેવ તથાઽઽન્તરઃ ॥ ૧૦ ॥

લોહીના પ્રકોપથી થતું ગડ કાળી ફેલ્લી-એથી છવાયેલું, ખદામી રંગનું; તીવ્ર ખળતરા, પીડા અને તાવવાળું તથા પિત્તના ગડનાં લક્ષણેવાળું હોય છે. લોહીથી થતું ગડ પુર-ધાને બાહ્ય હોય છે (આંતર નહિ) અને ફક્ત સ્ત્રીઓને જ આંતર હોય છે (બાહ્ય નહિ). (કેટલાક ટીકાકારો એવો અર્થ કરે છે કે લોહીથી થતું બાહ્ય અને આંતર ગડ ફક્ત સ્ત્રીઓને જ થાય છે.)

ક્ષતવિદ્રવિનાં સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ

શસ્ત્રચીરભિગ્ધાતેન ક્ષતે વાઽપથ્યકારિણઃ ॥
ક્ષતોષ્મા વાયુવિક્ષિતઃ સરકં પિત્તમીરયન્ ॥૧૧॥
પિત્તાસૃગ્લક્ષણં કુર્યાદ્વિદ્રવિં મૂર્યુપદ્રવમ્ ॥

શસ્ત્ર વગેરે વાગવાથી અથવા ખીલ રીતે પણ (=ગૂમડું ફાટવા વગેરેથી) ઘા થયો હોય તે સ્થિતિમાં આહારવિહારનું કુપથ્ય કરવાથી વાયુ ઘામાંની ગરમીને ચારે પાસ વેરવિખેર કરી નાખે છે, તેથી એ ગરમી લોહી સાથે પિત્તને કોપવાની પિત્તથી થયેલા અને લોહીથી થયેલા ગડનાં લક્ષણેવાળું અને અનેક ઉપદ્રવેવાળું ગડ કરે છે.

જુદાજુદા ગડમાં જુદાજુદા ઉપદ્રવો

શા આધારે થાય છે ?

તેવૂપદ્રવમેદશ્ચ સ્મૃતોઽધિષ્ઠાનમેદતઃ ॥ ૧૨ ॥

તેમાં (=અર્ધા ગડમાં) ગડનાં જુદાંજુદાં સ્થાનને ધીધે જુદાજુદા ઉપદ્રવો થાય છે એવું આયુર્વેદ કહે છે.

ગડના જુદાજુદા ઉપદ્રવો

નાશ્યાં હિઘ્મા ભવેદ્ધસ્તૌ મૂત્રં રુચ્છ્રેણ પૂતિ ચ ॥
શ્વાસો યદ્વૃતિ રોઘસ્તુ

શ્લીહયુચ્ચ્વાસસ્ય વ્દપુનઃ ॥ ૧૩ ॥
ગલગ્રહશ્ચ ક્લોન્નિ સ્વાત્સર્વાન્નિગ્રમ્હો હૃદિ ॥
પ્રમોહસ્તમકઃ કાસો હૃદયે વટ્તનં ઘ્યયા ॥૧૪॥
કુક્ષિપાર્શ્વાન્તરાંસાતિઃ કુન્નાવાટોપજન્મ ચ ॥
સક્યનોગ્રહો વક્ષણયોર્વૃદ્ધયોઃ કટિવૃદ્ધયોઃ ॥
પાર્શ્વયોશ્ચ ઘ્યયા પાર્શ્વો પવનસ્ય નિરોચન્ત્ ॥

ગડ ઠૂંટી ઉપર થાય તો ઠેડડી

મૂત્રાશય ઉપર ગડ થાય તો પેશાબ

થાય અને પેશાબ ગંધાતો થાય, કાળબલ ઉપર ગડ થાય તો શ્વાસ ચરે, ખરેખર ઉપર ગડ થાય તો ઉચ્છ્વાસ રોકાય, ક્ષોભ ઉપર ગડ થાય તો તુરસ લાગ્યા કરે અને ગળું રૂંધાય. હૃદય ઉપર ગડ થાય તો ખંધા અંગ જડકાઈ જાય, મોઠાં થાય, અંધારાં આવે, ઉધરસ આવે, હૃદયમાં થથરાટ અને પીડા થાય; કૂખમાં ગડ થાય તો કૂખ અને પડખાંના વચગાળામાં અને ખભામાં પીડા થાય છે તથા આટોપ થાય છે, સાથળના વળામાં ગડ થાય તો પગ અલાઈ જાય છે, વૃક્ષ (ગં. કીડની) ઉપર ગડ થાય તો કુમ્ભર અને પીડમાં તથા પડખામાં પીડા થાય છે, અને શુદ્ધામાં ગડ થાય તો અપાન વાયુનું રોકાણ થાય છે.

કાચા, પાકા અને સડેલા ગડનાં લક્ષણુ આમપકવિદગ્ધત્વં તેવાં શોફવદાદિરોત્ ॥ ૧૬ ॥

ગડ કાચાં છે, પાકા છે કે વિદગ્ધ(=વધારે-પડતાં પાકી ગયેલાં, સડી ગયેલાં) છે તે (સૂ. ૨૯/૨થી ૭૩માં આપેલાં) કાચા, પાકા અને વધારેપડતા પાકી ગયેલા સોબનાં લક્ષણુ ઉપરથી કહેલું. (કાચા ગડનાં લક્ષણુ કાચા સોબ-ગૂમડાના લક્ષણુ જેવાં, પાકેલા ગડના લક્ષણુ પાકેલા સોબનાં લક્ષણુ જેવાં અને વધારે-પડતા પાકી ગયેલા ગડનાં લક્ષણુ વધારેપડતા પાકી ગયેલા સોબનાં લક્ષણુ જેવાં હોય છે.)

ક્યાં થયેલું ગડ ક્યાંથી સ્ત્રવે છે ?

નામેઠ્ઠૈ મુલાત્પક્વાઃ પ્રહ્લવન્તપધરે ગુદાત્ ॥
ગુદાસ્વાન્નામિજો

ફૂંટીથી ઉપરના ભાગમાં થયેલાં ગડ પાકે ત્યારે મોંમાંથી સ્ત્રવે છે (=પરનીકળે છે), ફૂંટીથી નીચેના ભાગમાં થયેલાં ગડ પાકે ત્યારે શુદ્ધામાંથી સ્ત્રવે છે અને ફૂંટીમાં થયેલુ ગડ શુદ્ધામાંથી અને મોંમાંથી સ્ત્રવે છે.

કલેઃ (=સ્ત્રાવ)ઉપરથી પણ ગડ કયા દોષથી થયું છે તે શી રીતે જાણી શકાય ?

વિદ્યાહોવં વૃક્ષેદાશ્ચ વિદ્યઘોં ॥ ૧૭ ॥

યથાસ્વં ઘણયત્

ઉ. ૨૫/૫થી ૧૦૩માં આપેલાં વાયુનાં ત્રણનાં, પિત્તના ત્રણનાં, કફના ત્રણનાં, સોહીના પ્રકોપથી થતા ત્રણનાં અને ત્રિદોષના ત્રણનાં લક્ષણુમા જે દરેકના ક્ષેદ (=પરુ વગેરે કડોવાટ)નાં લક્ષણુ આખ્યાં છે તે ઉપરથી પણ ગડમાં કયો દોષ છે (=ગડ કયા દોષથી થયું છે) તે જાણવું. (જ દોષના ત્રણમાં જેવો ક્ષેદ હોય છે તે દોષના ગડમાં પણ તેવો જ ક્ષેદ હોય છે. માટે ક્ષેદ ઉપરથી પણ ગડમાં કોપેલો દોષ કયો છે તે જાણી શકાય છે.)

અસાધ્ય ગડ

તત્ર વિવર્ગ્યઃ સત્રિપાતતઃ ॥

પક્વો દુદ્ધામિવસ્તિસ્વયો મિત્તોઽન્તર્વિરેવ વા ॥૮
પક્વશ્ચાન્તઃ સ્વવન્ વન્ત્રાત્ ક્ષીળસ્વોપદ્વાન્વિત ॥

તેમાંથી (=ખંધાં ગડમાંથી) ત્રણુ દોષ સધે કોપવાથી થયેલું ગડ છોડી દેવા યોગ્ય (=અસાધ્ય) છે; હૃદય, ફૂંટી અને મૂત્રાશય પર થયેલુ ખાલુ ગડ કે આંતર ગડ પાકે અને ફૂટે તે અસાધ્ય છે; (ગમે તે ભાગ પર થયેલું) આંતર ગડ પાકે અને મોંથી સ્ત્રવે તે અસાધ્ય છે; તથા ખર્લુ દૂખળા માણુસને શ્લેષ્ઠ ૧૨૩થી ૧૫૩માં કહેલા ઉપદ્રવોવાળું ગડ થાય તે પણ અસાધ્ય છે.

સ્તનવિદ્યધિ (=થાન પાકે)

પવમેવ સ્તનસિરા વિવૃતાઃ પ્રાપ્ય યોપિતામ્ ॥
સૂતાનાં ગર્મિણીનાં વા સમ્મવેઽચ્ચયુર્વન્તઃ ॥
સ્તને સદુઘ્ચેઽદુઘ્ચે વા યાહ્યવિદ્યધિલક્ષણઃ ॥૨૦
નાડીનાં સૂક્ષ્મવન્ત્રવાત્કન્યાતાં ન સ જાયતે ॥

ઈતિ વિદ્યધિનિદાનમ્ ॥

એ જ પ્રમાણે (=શ્લેષ્ઠક ૩થી ૨ પ્રમાણે) સુવાવડી કે સગર્ભાં સ્ત્રીઓનાં સ્તનની પહોળાં મુખવાળી શિરાઓ સુધી પહોંચેલા ઘટ્ત સોભે ધાવણુવાળા કે ધાવણુ વિનાના સ્તન ઉપર આવે છે અને તેનાં લક્ષણુ ખાલુ વિદ્યધિ જેવાં હોય છે. તે સોભે (=થાન પાકવું) કન્યાઓને આવતો નથી, કારણુકે એમનાં સ્તનની શિરાઓનાં મુખ સક્ષમ હોય છે.

વધરાવળનું નિદાન

સંપ્રાપ્તિ

અથ વૃદ્ધિનિદાનમ્ ।

કુદ્ધો રુદ્ધગતિર્વાયુઃ શોકશૂલકરચરન્ ॥ ૨૧ ॥
મુખ્યો વક્ષ્ણગતઃ પ્રાપ્ય ફલકોશાભિવાહિનીઃ ।
પ્રપીઙ્ચ ધમનીર્વૃદ્ધિ કરોતિ ફલકોશયોઃ ॥૨૨॥

પોતાની ગતિ રોકાવાથી કાપેલા વાયુ સોબે અને શૂળ કરતોકરતો, કરતોકરતો સાથળનાં વળાંમાંથી અંડમાં પહોંચીને અંડની કાથળી (અ. સ્કોટમ) તરફ વહેનારી ધમનીઓને ખૂબ ખગાડીને કાથળીની વૃદ્ધિ કરે છે (=કાથળીને કુલાવીને મોટી કરી નાખે છે).

સાત પ્રકારની વધરાવળ

દોવાસ્ત્રમેદોમૂત્રાન્નૈઃ સ વૃક્તિઃ સ્તત્ત્વા નદઃ ।
મૂત્રાન્નજાવપ્પનિલાદ્દેતુમેદસ્તુ કેવલમ્ ॥ ૨૩ ॥
દોષથી (=વાયુથી, પિત્તથી, કફથી), લોહીથી, ચરખીથી, પેશાબથી અને આંતરડાથી થતો એમ વધરાવળનો રોગ સાત રીતે થાય છે. પેશાબથી થતો અને આંતરડાથી થતો એ બે વધરાવળ પણ વાયુને લીધે થાય છે, ફક્ત કારણ જુદાં હોવાથી એ બે વધરાવળને વાયુની વધરાવળથી જુદી ગણાવી છે.

વાયુની વધરાવળનાં લક્ષણ

વાતપૂર્ણદતિસ્પર્શો રૂક્ષો વાતાદદેતુરુક્ ॥

વાયુની વધરાવળમાં કાથળીને અડકવાથી એ વાયુથી કુલાવેલી મસક (કે ફૂલકા) જેવી લાગે છે, કાથળી લૂખી હોય છે અને કારણ વિના પીડા થાય છે.

પિત્તની વધરાવળનાં લક્ષણ

પક્વોદુન્ન્યરસઙ્કાશઃ પિત્તાદ્દાહોષ્પપાકવાન્ ॥ ૨૪ ॥

પિત્તની વધરાવળમાં કાથળી પાકા ઉમેડાના ફળ જેવી થઈ બંધ છે, તથા એ વધરાવળમાં ખંજતરા થાય છે, કાથળી ગરમ રહે છે અને પાકે છે.

કફની વધરાવળનાં લક્ષણ

કફાચ્છીતો ગુરુઃ સ્નિગ્ધઃ

કણ્ડમાન્ કઠિનો ડલ્પરુક્ ॥

કફની વધરાવળમાં કાથળી ઠંડી, ભારે,

સ્નિગ્ધ, ખલુજવાળી, કકણ અને થોડી પીડાવાળી હોય છે.

લોહીની વધરાવળનાં લક્ષણ

છૂળ્ણસ્ફોટાવૃતઃ પિત્તવૃદ્ધિલિહ્નશ્ચ રક્તઃ ॥૨૫॥
લોહીની વધરાવળમાં કાથળી ઉપર મેંશ જેવી કાળી ફેલ્કીઓફેલ્કીઓ છવાઈ બંધ છે અને પિત્તની વધરાવળ જેવાં લક્ષણો થાય છે.

ચરખીની વધરાવળનાં લક્ષણ

કફવન્મેદસા વૃદ્ધિર્મૃદુસ્તાલફલોપમઃ ॥

ચરખીની વધરાવળનાં લક્ષણ કફની વધરાવળ જેવાં છે, પણ ચરખીની વધરાવળમાં કાથળી મૃદુ અને તાડફળ જેવી હોય છે.

મૂત્રની વધરાવળનાં લક્ષણ

મૂત્રધારણશીલસ્ય મૂત્રજઃ સ તુ ગચ્છતઃ ॥૨૬॥
અમ્બોમિઃ પૂર્ણદતિવક્ષોમ્ યાતિ સરુદ્ધમૃદુઃ ॥

મૂત્રછૂલ્લમવસ્તાન્ન વલયં ફલકોશયોઃ ॥ ૨૭ ॥
પેશાબની ઢાજતને રોકી રાખવાની ટેવવાળાં

માણસને પેશાબની વધરાવળ થાય છે. એમાં બ્યારે દરદી ચાલે, ત્યારે પાણીથી ભરેલી મસક જેવો શ્વાલ થાય છે (=એમ પાણીભરેલી મસક લઈને ચાલીએ ત્યારે મસકમાં પાણી હોય છે, તેવું જ પેશાબની વધરાવળમાં થાય છે), એમાં પીડા હોય છે, અડકવામાં મૃદુ હોય છે, મૂત્રફૂંચ થાય છે, તથા કાથળીની નીચે હાથે પહેરવાના કડા જેવો આકાર થાય છે.

અંત્રવૃદ્ધિ (=સારણુગાંઠ)

વાતકોષિભિરાહારૈઃ ત્રીતતોયાવગાહનૈઃ ॥

ધારણેરણભારાધ્યવિપમાદ્ગપ્રવર્તનૈઃ ॥ ૨૮ ॥

ક્ષોભૈઃ ક્ષુમ્બિતોડન્યૈશ્ચ ક્ષુદ્રાન્નાવયયં યદા ॥

પવનો વિગુણીકૃત્ય સ્વનિવેશાદ્યો નયૈત્ ॥ ૨૯ ॥

કુર્યાદ્વક્ષ્ણગસન્ધિસ્યો ગ્રન્થ્યામં શ્વયંતુ તદા ॥

અપેક્ષ્યમાણસ્ય ચ મુક્તવૃદ્ધિ-

માધમાનરુક્તમ્બરતૈ સ વાયુઃ ॥

પ્રપીઙ્કિતોડન્તઃ સ્વનવાન્ પ્રયાતિ

પ્રધમાપયન્નેતિ પુનશ્ચ મુક્તઃ ॥ ૩૦ ॥

અન્ત્રવૃદ્ધિરસાધ્યોડયં વાતવૃદ્ધિસમાદૃતિઃ ॥ ૩૧ ॥

રુક્ષહૃષ્ણારુણસિરાતન્તુજાલગવાક્ષિતઃ ॥

હિતિ વૃદ્ધિનિદાનમ્ ॥

વાયુને કોપાવે એવા આહારથી, ઠંડા પાણીમાં એસીને અનેક વાર નાહવાથી, વેગેને રોકવાથી, વેગેને પરાણે આણવાથી (કાઠવાથી), ભાર ઉપાડવાથી, ચાલવાથી, શરીરનાં અંગોથી જે પ્રવૃત્તિ ન કરવી એઈએ એવી વિષમ પ્રવૃત્તિ કરવાથી તથા વાયુને કોપાવનારાં ખીબં કારણોથી કોપેલો વાયુ નાના આંતરડાના એક ભાગને દીલો પાડી દર્દને (કે અંગ્રેજી U અક્ષર જેવા આહારને ખનાવીને), એને એની જગાએથી નીચું ઉતારી દે છે. તે વખતે સાથળના વળાના સાંધામાં રહેલો વાયુ ગાંઠ જેવો સોભે આણે છે. જે આ રોગના તરત શાસ્ત્રોક્ત ઉપાય કરવામાં બેદરકારી રખાય તો એ વાયુ અંડને ફેલાવી દે છે તથા સાથે આદમાન, પીડા અને સ્તંભ થાય છે. કાથળીમાં ઉતરેલા આંતરડાને અંદર (=ભિચું) દખાવીએ તો વાયુ અવાજ કરેતો—(કાથળીમાંથી) બહાર નીકળે છે પણ દખાવવાનું છોડી દઈએ એટલે વળી પાછો કાથળીને (=આંતરડાને) ફેલાવતો પાછો આવે છે. આ સારણુગાઠને રોગ અસાદ્ય છે; એનાં લક્ષણ વાયુની વધરાવળ જેવાં છે અને એમાં લૂખી, કાળી અને આછી રાતી શિરાઓનાં બળાંથી કાથળી છવાઈ બંધ છે (=કાથળી ઉપર ઠહેલા રંગની શિરાઓનાં બળાંબળાં તરી આવે છે).

અથ ગુલ્મનિદાનમ્ ।

ગુલ્મ(=ગોળો)નું નિદાન

સંખ્યા

ગુલ્મોઽપ્ચા પૃથ્વદોષૈઃ સંસ્પૃશ્નિચયં ગતૈઃ ॥૩૨॥
આર્તવસ્ય ચ દોષેણ નારીણાં જાયતેઽપ્ચમઃ ।

ગુલ્મ આડ રીને થાય છે. છટાછટા ત્રણ દોષોથી, ત્રણ દોષમાંથી જેને સાથે કોપેલા દોષોથી, ત્રણ દોષો સાથે કોપવાથી અને આડમુ, આર્તવ ખગડવાથી સ્ત્રીઓને થાય છે તે ૩૨અગુલ્મ.

કારણ, સંપ્રાપ્તિ, પૂર્વરૂપ, આહાર

જ્વરઽઽર્ચતિસારાદૈર્ઘ્યમનાદૈશ્ચ કર્મભિઃ ॥ ૩૩ ॥
કાંશિતો વાતલાન્યત્તિ શીતં વાઽમ્બુ યુમુક્ષિતઃ ।
યઃ પિથલ્યનુ ચાન્નાનિ લહ્નનસૂવનાદિકમ્ ॥ ૩૪ ॥

સેવતે દેહસદ્શોભિ છર્દિં વા સમુદીરયેત્ ।
અનુદીર્ણામુદીર્ણાન્વા વાતાદીન્ન વિમુચ્ચતિ ॥ ૩૫ ॥
સ્નેહસ્વેદાયનમ્પસ્ય શોચનં વા નિપેવતે ।
શુદ્ધો વાઽઽમ્બુ વિદાહીનિ મજતે સ્પન્દનાતિ વા ॥
વાતોલ્થળાસ્તસ્ય મન્નાઃ પૃથક્

ક્રદ્ધા વિશોઽથયા ।

સર્વે વા રક્તયુક્તા વા મહાક્ષોતોનુશાયિનઃ ॥૩૬॥
ઋર્ધ્વાચોમર્મામાવૃત્ત્ય કુર્વતે શૂલપૂર્વકમ્ ।
સ્વશાંપલમ્બ્ય ગુલ્માલ્પમુ પ્લુતં પ્રત્યિરૂપિણમ્ ॥૩૮॥

તાવ, જિલ્લી, અતિસાર (+અહણી) વગેરે રોગથી તથા વમન (+વિરેચન, આસ્થાપન) વગેરે કુર્મથી દખળો પડી ગયેલો જે માણસ વાયડા પદાર્થ ખાયપીએ, જે લૂખ્યો માણસ ઠંડું પાણી પીએ; જે માણસ ખાધાપીધા પછી દેહમાં ખળભળાટ થાય (=ખમ્બુ સખળડખળ થઈ બંધ) એવા સ્નેહન (=કૂદવું, ટેકડો મારીને ઓળંગી જવું), તરવું વગેરે કામ કરે, જે માણસ જિલ્લીને ઉછાળો ન આવ્યો હોવા છતાં પરાણે જિલ્લી કરે, વાછટ (+અડો, પેશાબ) વગેરેની હાજત થયા છતાં જે એ હાજતોને રોકે, જરૂરી સ્નેહન અને સ્વેદન કર્યા વિના જે માણસ શોધન કરે, અથવા શોધન થઈ રહ્યા પછી જે માણસ તરત વિદાહી અને સ્વેદન પદાર્થો ખાયપીએ, તેના વાતોલ્પણ દોષો છૂટાછૂટા, જે જે ભેગા, ત્રણે ભેગા અથવા લોહીથી યુક્ત દોષો મહાક્ષોતવું અનુશયન કરતાકરતા ઉપરના અને નીચેના રસ્તાને રોકીને પહેલા શૂળ ઉત્પન્ન કરીને અડકીને ઓળખી શકાય એવું, ભિપ્તેહન ગાંઠ જેવા આહારનું ગુલ્મ (=ગોળો) કરે છે. (વાતોલ્પણ=૧. વાયુ જેના કારણરૂપ છે એવા-અરુણહત. ૨. વાયુ જેમાં વધારે પ્રમાણ-મે કોપ્યો હોય એવા-ચંદ્ર અને તોડર.)

ગોળો એટલે શું ?

કર્શનાત્કવિટ્પિત્તૈર્માર્ગસ્પાવરણેન વા ।
વાયુઃ ક્રુતાશ્રયઃ કોષ્ટે રોહ્યાત્કાઠિન્યમાર્ગતઃ ॥૩૯॥
સ્વતન્ત્રઃ સ્વાશ્રયે દુષ્ટઃ પરતન્ત્રઃ પરાશ્રયે ।
પિળ્હિતત્વાદમૂર્તોઽપિ મૂર્ત્વમિવ સંશ્રિતઃ ॥૪૦॥
ગુલ્મ ઇનુચરતે ઘસ્તિનામિદ્વત્પાશ્વસંશ્રયઃ ।

કર્શન (=પાતુઓ ઓછી થવા)ને ક્ષીધે અથવા કફ, ઝાડો અને પિત્તથી (વાયુનો) માર્ગ રોકાવાને ક્ષીધે કોડામાં આવીને રહેલા, લૂખાશ-ને ક્ષીધે કંકલુ અનેલા (=ગોળારૂપ અનેલા) પોતાના સ્થાન(=પકવાશય)માં હોય ત્યારે સ્વતંત્ર અને પારકા સ્થાન(=આમાશય)માં હોય ત્યારે પરતંત્ર (=કફ અને પિત્ત ઉપર આધાર રાખતા), ખગડેલા, ફક્ત અડકવાથી જ ઓળખી શકાય એવો હોવાથી અમૂર્ત હોવા છતાં પિંડા(=ગોળા)રૂપ ખની ગયેલો હોવાથી કંકલુ-પણુને ક્ષીધે મૂર્ત જેવા અનેલા; મૂત્રાશય, હૃદી, હૃદય અને પડખામાં આશ્રય કરીને રહેલા વાયુને શુક્રમ (=ગોળો) કહે છે.

વાયુના ગોળાનાં લક્ષણ

ચાતાન્મન્યાશિરઃશૂલં જ્વરણોદાન્નફૂજનમ્ ॥૪૧॥
 વ્યઘઃ સુચ્યેવ વિટસાઃ કુચ્છાદુચ્છવસનં મુઘ્નઃ ।
 સ્તમ્ભો ગાત્રે મુદ્દે શોષઃ કાર્શ્યં વિચમત્ક્રિતા ધર
 રુક્ષરુખ્યત્પગદિવ્યં ચલત્વાદનિલસ્ય ચ ।
 અનિરુપિતસંસ્થાનસ્થાનવૃદ્ધિશ્ચયથ્યઃ ॥ ૪૨ ॥
 વિપીલિકાઘ્યાત્ત દ્ય ગુલ્મઃ સ્ફુરતિ તુષ્ણે ।

વાયુના ગોળામાં મન્યામાં અને માથામાં શૂળ આવે, તાવ આવે, ખરેખળ ખગડે, આંતરડામાં ગડગડાટ થાય, બહુ સોય ઓસાતી હોય એવું દુઃખ થાય, ઝાડો ન થાય, ઉચ્છ્વાસની ક્રિયા વારંવાર અને મુશ્કેલીથી થાય, શરીરમાં સ્તંભ થાય, મોં સૂકાય, દુખળા થવાય, જઠરાગ્નિ વિપમ થાય, ચામડી વગેરે (=ચામડી, નખ, આંખ, મોં વગેરે) લૂખાં અને ઠાળાં પડી જાય અને વાયુ ચલ હોવાથી ગોળાનાં આકાર, સ્થાન, વૃદ્ધિ, ક્ષય અને વ્યથા અનિશ્ચિત હોય, ગોળા ઉપર બહુ ક્રીડીઓ વ્યાપી ગઈ હોય એવું લાગે, અને ગોળો થડકે અને અંકુશ ખોસ્તા જેવી પીડા કરે.

પિત્તના ગોળાનાં લક્ષણ

પિત્તાદાહોડ્મલકો મૂર્છાવિહ્-
 મેદસ્વેદત્તજ્વરાઃ ॥ ૪૪ ॥
 દ્વાંરિદ્રિત્યં ત્વગાઘેપુ ગુલ્મઘ સ્પર્શનાસહઃ ।
 દ્રુપતે દીપ્યતે સોપ્મા સ્વસ્થાનં દહતીવ ચ ॥૪૫॥

પિત્તને ક્ષીધે થયેલા ગોળામાં ખળતરા, અમ્લક, મૂર્છા, ભાગિલો ઝાડો, પરસેવો, તરસ, તાવ, ચામડી વગેરેમાં ઉબહર જેવી પીળાશ અને સ્પર્શ ન ખમી શકે એવો, ગરમ ગોળો પીડા કરે, સળગાવે અને પોતાના સ્થાનને બહુ (તપાવેલો લોખંડનો ગોળો અડકતો હોય એ રીતે) દઝાડે-એટલાં લક્ષણો થાય છે.

કફના ગોળાનાં લક્ષણ

કફાસ્તૈમિમ્યમલ્ચિઃ સદનં શિશિરજ્વરઃ ।
 પીનસાલસ્યદહ્લાસકાસગુહ્લત્વગાદિતાઃ ॥ ૪૬ ॥
 ગુલ્મોડવગાઢઃ કઠિનો ગુરુઃ
 સુતઃ સ્વિરોડ્વલ્પકઃ ।

કફના પ્રકોપથી થયેલા ગોળામાં સ્તૈમિત્ય, અરુચિ, અંગસાદ, ઠંડો તાવ, સળખમ, આળસ, હલ્લાસ, ઉબરસ, ચામડી વગેરેમાં ઘોળાશ, ગોળો પોતે ઊડો, કંકલુ, ભારે, કોઈ અડકે તેની ખખર ન પડે એવો (ખહેરો), સ્થિર અને થોડી પીડાવાળો હોય-એટલાં લક્ષણો થાય છે.

દોષના ગોળાનું ખીલું લક્ષણ

સ્વદોષસ્થાનધામાનઃ સ્વે સ્વે કાલે ચ રુક્ષરાઃ ॥
 પ્રાયઃ

ગોળો જે દોષથી થયો હોય તે દોષના પોતાના સ્થાનમાં આશ્રય કરીને ગોળો રહે છે અને તે દોષના પ્રકોપના સમયે સામાન્ય રીતે શૂળરૂપી પીડા કરે છે.

(દોષનાં સ્થાન અને સમય માટે જુઓ સૂ. ૧૧/૩૧થી ૩ તથા સૂ. ૧/૭૩.)

જે દોષના ગોળાનાં લક્ષણ

ત્રયસ્તુ દ્વન્દ્વોથ્યા ગુલ્માઃ સંષ્પ્લક્ષ્ણાઃ ।
 જે જે દોષ સાથે કોપીને થયેલા ગોળા ત્રણ હોય છે (વાતપિત્તનો, વાતકફનો અને પિત્ત-કફનો) અને એ ગોળામાં જે જે દોષ સાથે કોપ્યા હોય તેનાં લક્ષણ ભેગાં હોય છે.

ત્રિદોષના ગોળાનાં લક્ષણ

સર્વજન્તીયરુદ્દાહઃ શીઘ્રપાકી ઘનોન્નતઃ ॥ ૪૮ ॥
 સોડસાઘ્યો
 બધા દોષો સાથે કોપવાથી થયેલા ગોળામાં

સખત પીડા અને બળતરા હોય છે, એ બલ-
દીથી પાકે છે, ઘટ્ટ અને સિપસેલો હોય છે. એ
ગોળો અસાદ્ય છે.

રક્તગુહમ

રક્તગુહમસ્તુ સ્ત્રિયા પત્ર પ્રજાયતે ।

રક્તગુહમ (=સોહીનો ગોળો) તેા રક્ત
સ્ત્રીને જ થાય છે.

રક્તગુહમનાં કારણુ, સ'પ્રાપ્તિ અને લક્ષણ
ઋત્તો વા નવસ્તુ વા યદિ વા યોનિરોગિણી ॥૫૨
સેવતે વાતલાતિ સ્ત્રી કુદ્વસ્તસ્યાઃ સમીરણઃ ।
નિરુણજ્ઞયાતંવં યોન્યાં પ્રતિમાસમવસ્થિતમ્ ॥૫૦
કુશ્ચિ કરોતિ તદ્દર્મલિક્ષ્માવિષ્કરોતિ ચ ।
હૃદ્દાસદૌહદસ્તન્યદર્શનક્ષામતાદિકમ્ ॥૫૧ ॥

રુગુકાળમાં (નિ. ૧/૨૬) કોઈ સ્ત્રી કે
તાજ સુવાવડ આવી હોય એવી કોઈ સ્ત્રી કે
યોનિરોગવાળી કોઈ સ્ત્રી વાયડાં ખાનખાનવું
સેવન કરે તેા તેના કોપેક્ષો વાયુ દર મહિને
આવતા આત્મવને યોનિમા રોકી રાખે છે, કૂખ-
(=ઉદર)ને મોટું કરે છે (=ગર્ભિણીની માફક
પેટ વધે છે), તથા હૃદ્યાસ, ભાવાઅભાવા,
ધાવણુ આવવું, ફખળાપણુ (અથવા ફિક્કાશ)
વગેરે ગર્ભ રહ્યો હોવાનાં લક્ષણુ દેખાડે છે
(=એવાં લક્ષણુ થાય છે).

રક્તગુહમના ઉપદ્રવો

ક્રમેણ વાયુસંસર્ગાન્વિચ્ચયોનિતયા ચ તત્ ।
શોખિતં કુરુતે તસ્યા વાતપિત્તોગ્ન્યગુહમજાન ॥૫૨
રુપસ્તમ્બદરાહાતીસારત્વજ્વરાદીનુપદ્મવાન ।
ગર્ભાશયે ચ સુતરાં શૂલં દુષ્ટાસ્ત્રગાશ્રયે ॥૫૩ ॥
યોન્યાશ્ચ સ્વાવદોર્ગન્ધતોદસ્પન્દનવેદનાઃ ।

પછી ધીમેધીમે એમાં (=આત્મવમાં) વાયુ
ભળવાથી અને પિત્ત એના કારણરૂપ હોવાથી
એ સોહી એ સ્ત્રીને વાયુ અને પિત્તથી થતા
ગોળાને ક્ષીધે થતા શૂળ, સ્તંભ, બળતરા, અતિ-
સાર, તરસ, તાવ વગેરે ઉપદ્રવો કરે છે, બગ-
ડેલા સોહીના આશ્રયરૂપ બનેલા ગર્ભાશયમાં
પુષ્કળ શળ આવે છે, તથા યોનિમાંથી સ્વાવ
થાય છે (=બગાડ નીકળ્યા કરે છે), યોનિ
ગંધાય છે, યોનિમાં તોલ, થડકારા અને પીડા
થાય છે.

ગર્ભ અને રક્તગુહમ વચ્ચે તફાવત
ન ચાક્ષુર્ગર્ભવદ્ગુહમઃ સ્ફુરત્યપિ તુ શૂલવાન ॥૫૪
વિષ્કીમૂતઃ સ પવાસ્યાઃ

કદાચિત્સ્પન્દતે ચિરાત્ ।

ન ચાસ્થા વર્ધતે કુશ્ચિર્ગુહમ પવ તુ વર્ધતે ॥૫૫ ॥
(ગર્ભ તેા પોતાના અવયવો સાથે ગર્ભા-
શયમાં ફરકે છે) રક્તગુહમ ગર્ભની માફક
અવયવો સાથે ફરકતું નથી, (ગર્ભ રહે કે
ફરકે તેમાં પીડા થતી નથી) વળી રક્તગુહમ
તેા શૂળવાળું હોય છે, (ગર્ભ થોડેથોડે વખતે
ફરક્યા કરે છે) આ રક્તગુહમ જ ગોળારૂપ
બનીને એ સ્ત્રીને કોઈકે વાર લાંબે વખતે ફરકે
છે, (ગર્ભ રહ્યો હોય ત્યારે સ્ત્રીનુ પેટ વધે છે
પણુ રક્તગુહમમાં) સ્ત્રીનુ પેટ વધતું નથી પણુ
ગોળો જ વધે છે.

વિદ્રધિ અને રક્તગુહમ વચ્ચે તફાવત

સ્વદોષસંશ્રયો ગુહમઃ સર્વો ભવતિ તેન સઃ ।
પાકં ચિરેણ મજતે નૈવ વા, વિદ્રધિઃ પુનઃ ॥૫૬ ॥
પચ્યતે શીઘ્રમન્યથૈ દુષ્ટરક્તાશ્રવનવાઃ ।
ઘતઃશીઘ્રવિદાહિન્વાહિદ્રધિઃ સોડમ્પિચીયતે ॥૫૭ ॥
બધાં ગુહમ(ગોળા)માં જ દોષથી જ ગુહમ
થયેલુ હોય તે દોષ તે ગુહમમાં રહેલો હોય
છે. તેથી તે (ગોળો) ઘણુ લાંબે વખતે પાકે છે
કે નથી પણુ પાકતો; પણુ વિદ્રધિ(=ગડ)માં
તેા પુષ્કળ બગડેલું સોહી રહેલું હોવાથી એ
ઝટ પાકે છે. તેથી એ ઝટ પાકતું હોવાથી
એને વિદ્રધિ કહે છે.

બાહ્યગુહમ અને આંતરગુહમનાં લક્ષણુ
ગુહમેડનરાશ્રયે યસ્તિકુશ્ચિહૃદ્ગ્રોહવેદનાઃ ।
અગ્નિવર્ણયલ્લંચ્છો વેગાનાં ચાપ્રતૈતનમ્ ॥૫૮ ॥
અનો ત્રિપર્યયો યાત્યે કોષ્ટાદેપુ તુ નાતિરુઠ્ ।
વૈવર્ણ્યમવકાશસ્ય વહિરુગ્ગતતાડધિકમ્ ॥૫૯ ॥

હતિ ગુહમનિદાનમ્ ।

આંતરગુહમમાં મૂત્રાશયમાં, કૂખમાં, હૃદય-
માં અને બરોળમાં પીડા થાય છે; બરોળમાં
શરીરનો રંગ અને બળનો નાશ થાય છે તથા
વેગો આવતા નથી. બાહ્યગુહમમાં એથી કાંઈ

થાય છે (જડગણિ, શરીરનો રંગ અને બળનો નાશ થતો નથી તથા વેગોની પ્રવૃત્તિ થાય છે), મૂત્રાશય, હૃદય વગેરે કોડાના અંગોમા ખડુ પીડા થતી નથી, ગોળો જે ભાગમા હોય તે ભાગના શરીરનો રંગ ખાકીના શરીરના રંગથી જુદા બની બંધ છે અને ખંડારના ભાગમા ગોળાનો વધારે ઉપાડ (ભિંચાઈ) હોય છે.

આમ, શુદ્ધમતુ નિદાન પૂરુ થયુ.

આનાહતુ' લક્ષણ

સાટોપમયુગ્મરુજમાધ્માનમુદરે મૃશામ્ ।

ઋર્ધ્વાઘોવાતરોધેન તમાનાહં પ્રવક્ષતે ॥૬૦॥

ભિંધવાયુ (=ઓડકાર) અને અધોવાયુ (=વાહુટ) રોકાવાથી સાટોપ(=ગડગડાટ)-વાળો, ખડુ જ સખત પીડાવાળો, (પેટનો) પુષ્કળ ફુગાવો (=આધ્માન) થાય તેને આનાહ કહે છે.

અષીલા અને પ્રત્યષીલા

ઘનોડ્છોલોપમો ગ્રન્થિરઘ્છોલોર્ધ્વ સમુદ્રતઃ ।

આનાહલિહ્સ્તિયંક્તુ પ્રત્યષીલા તદ્વાક્રિતિઃ ॥૬૧॥

ઘટ, લખેટી જેવી, (કૂટીથી નીચેની ખાજુએ) જિભી જિપ્સેલી ગાંઠને અષીલા કહે છે, પણ આનાહ જેવા લક્ષણવાળી, આડી જિપ્સેલી અને અષીલા જેવા આકારની ગાંઠને પ્રત્યષીલા કહે છે.

તૂની અને પ્રતૂની

પક્વાશયાદ્મુદોપસ્યં વાયુસ્તીવરુજઃ પ્રયાન્ ।

તૂની, પ્રતૂની તુ મહેત્સ ઇવાતો વિપર્યયે ॥૬૨॥

પકવાશયમાવી શુદ્ધા અને મૂત્રે દ્રિય તરફ જતા તીવ્ર વેદના કરતા વાયુને તૂની કહે છે, એનાથી જિલટા જતા (=શુદ્ધા અને મૂત્રે દ્રિય-માથી પકવાશય તરફ જતા) તીવ્ર વેદના કરતા એને જ (=વાયુને જ) પ્રતૂની કહે છે.

ગોળાવુ' પૂર્વરૂપ

ઉન્નારવાહુલ્યપુરીપવન્ધ-

ત્વપ્યક્ષમવાન્ત્રવિકૃજનાતિ ।

આટોપમાધ્માનમપક્ષિક્ષિક્તિ-

માસન્નગુલ્મસ્ય વદન્તિ ચિહ્નમ્ ॥૬૩॥

પુષ્કળ ઓડકાર આવે, ઝાડો રોકાય,

ધગઈને ખાઈ-પી શકાય નહિ, આતરડામા ગડગડાટ થાય, આટોપ અને આધ્માન થાય, આક્રુષીક્રુ પચે નહિ, શક્તિ રહે નહિ (અથવા પાચનશક્તિ રહે નહિ)—એ શુદ્ધમરોગ થવાનો હોય તેના લક્ષણ છે (=શુદ્ધમરોગનુ પૂર્વરૂપ છે).
શ્વશાહ્નહૃદય તૂનીયે નિદાનસ્થાને વિદ્યધિવૃદ્ધિયુ-મનિદાન નામેકાદશોડધ્યાય ॥ ૧૧ ॥

અધ્યાય ૧૨ મો

અથાત ઉદરનિદાનં ઘ્યાર્યાસ્યામઃ ।

ઈતિ હ સાહુરાત્રેવાદયો મહર્ષયાઃ ।

ત્યારે હવે અમે ઉદરરોગનુ નિદાન સમ-બલીશુ. એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

ઉદરરોગનુ' કારણ

રોગાઃ સર્વેઽપિ મન્દેડમ્નો સુનરામુદરાણિ તુ ।

અજીર્ણાન્મલિનૈશ્ચાક્ષીર્જાવન્તે મલસન્નયાત્ ॥૧॥

ખધા રોગો અગ્નિ (=જડગણિ) મદ પડે ત્યારે થાય છે, પણ ઉદરરોગો તો ખાસ કરીને જડગણિ મદ પડે ત્યારે (આમ, વિશ્લબ્ધ, વિદગ્ધ અને રસશેષ એ ચાર બાતના) અજીર્ણથી (ગધાતા, ગતવાસી, સડીલું વગેરે) મેલ ખાનપાનથી અને મળો (=દોષો' તથા ઝાડો પેશાબ વગેરે) અતિશય વધી જવાથી (=શરીર મા હદ ઉપગત ભેગા થવાથી) થાય છે.

ઉદરરોગની સામાન્ય મ'પ્રાપ્તિ

ઋર્ધ્વાઘો ઘાનવો રુદ્ધવા વાહિનીરમ્યુવાહિની ।

પ્રાણાગ્ન્યપાનાન્ સન્દૂય

કુર્યુસ્વહ્નાસલન્ધિગાઃ ॥૨॥

માધ્માપ્ય કુક્ષિમુદરમ્

ચામડી અને માસના વચગાળામા રહેલ દોષો જળ વહેનારા સ્રોતોને ઉપરથી અ-નીચેથી રૂંધી દઈને (=ખધ કરી દઈને), પ્રાણ વાયુ, જડગણિ અને અપાનવાયુને ખગાડીને કૂખને ફુલાવી દઈને ઉદરરોગ કરે છે.

મ'ખ્યા

મઘ્ત્વા તત્ત્વ મિઘતે

પૃથગ્દોષૈઃ સમન્તૈઃ શ્લીહવજ્જતોદૈઃ ॥૩॥

તેના (=ઉદરરોગના) આઠ ભેદ છે ત્રણ
ફૂટાફૂટા દોષથી થયેલા ત્રણ, ત્રણ સાથે કોપેલા
દોષથી થતા એક, પ્લીહાદગ, ખલોદગ, ક્ષતો
દગ અને ઉદકોદગ (=જલોદગ, જળધગ).

ઉદરરોગથી પીડાતાના લક્ષણ (૩૫)
તેનાર્તા શુષ્કતાલ્વોષ્ટા શનપાદકરોદરા ।
નષ્ટ્વેળવલાહારા કૃશા પ્રધ્માતકુલ્પા । ૪ ॥
સ્યુ પ્રેતરૂપા પુલ્પા

તેનાથી (=ઉદરરોગથી) પીડાતા માણસોના
તાળવુ અને હોઠ સુકાયેલા હોય છે, પગે, હાથે
અને પેટે સોબ હોય છે, ચેષ્ટા, ખજ અને
આહારનો નાશ થાય છે, દુખળા પડી બંધ છે,
કૂબ ફૂલી બંધ છે અને મડદા જેવા દેખાય છે.
(આહારનો નાશ થાય છે=ભૂખ મરી બંધ છે.)

પૂર્વરૂપ

માવિનસ્તસ્ય લક્ષણમ્ ।

શુન્નાશોડગ્નં ચિરાત્સર્વં સવિદાહં ચ પચ્યતે ॥૫॥
જીર્ણાજીર્ણં ન જાનાતિ સૌહિય સહતે ન ચ ।
ક્ષીયતે ઘલત શશ્વચ્છૂરસિત્યલ્પેડપિ ચેષ્ટિતે ॥૬॥
વૃદ્ધિર્વિશોડમ્વૃત્તિશ્ચ કિચ્ચિચ્છોફાશ્ચ પાદયો ।
સ્વસ્તિસન્ધૌ તતતા લઘ્વલ્પામોજનૈરપિ ॥૭॥
રાજીજન્મ વલીનાશો જઠરે

ભૂખ મરી બંધ, ખધુ અગ્ર (=ખાનપાન)
ઘણે લાભે વખતે અને વિદાહ સાથે પચે, ખાધું
પીધુ પચી ગયુ કે અણુ છે તેની સમજણ ન
પડે, અને ધરાઈને ખાવુપીવુ સહન ન થઈ શકે
(=ધરાઈને ખાવાપીવાથી આકુળઆકુળ થઈ
જવાય), ખજ હ મેશા એણુ થતુ બંધ, થોડું
પણ કામ કરતા હાંફી જવાય, ઝાડો ખડુ થઈ
બંધ અને (કોઈકવાર) ઝાડો તદન ખધ થઈ
બંધ, પગે જરા સોબ આવે, મૂનાશયના માધામા
પીડા થાય, હલકું અને થોડું ખાયપીએ કે
તદન ન ખાયપીએ તેપણુ પેટ તસતસી બંધ
(=ફૂલીને તડાપૂમ થાય), પેટ ઉપગ લિસોટા
દેખાય, પેટ ઉપરની કરચોળીઓ જતી રહે-
એ ઉદરરોગના પૂર્વરૂપના લક્ષણ છે

ઉદરરોગનાં સામાન્ય લક્ષણ

જઠરેષુ તુ ।

સર્વેષુ તન્દ્રા સ્વદન મલસન્નોડ્વપવહિતા ॥૮॥

દાહ શ્વયથુરાધ્માનમન્તે સલિલસમ્ભવ ।

ખધા ઉદરરોગોમા તદ્રા, અગસાદ, મળો
નીકળે નહિ, જઠરાગ્નિ એણો થઈ બંધ, ખજ
તરા, સોબ, આધ્માન અને આખરે પેગમા
પાણી ભગવુ-એટલા વાના થાય છે

જળધર થતાં પહેલાંના ખીબ ઉદર
રોગોના સામાન્ય લક્ષણ

સર્વે ત્વતોયમહળમશોક નાતિમારિકમ્ ॥૯॥
નવાક્ષિતં સિરાજાલૈ સદા ગુડગુડાપતે ।
નામિમન્ત્રં ચ વિષ્ણુ વેગ કૃવા પ્રળ્યતિ ॥૧૦॥
મારુતો દ્વક્તીનામિપાયુવહ્નણવેદના ।
સશાદો નિશ્ચરેઠાચુવિદ્વદ્ધા મૂખમલ્પક્મ્ ॥૧૧॥
નાતિમન્દોડનલો લૌચ્યં

ન ચ સ્યાદ્ધિરસ મુલ્મ્ ।

પાણી સિવાયના (=જળધગ સિવાયના)
ખીબ ખધા ઉદરરોગોમા પેટ આણુ લાલ હોય
છે, થોડાથોડા સોબ હોય છે, ખડુ ભાર
ભાર લાગતો નથી, શિરાઓની બધે બળ
પેટ ઉપગ ગૂથાઈ બંધ છે (=તસતસી આવે
છે), પેટમા હમેશા ગડગડાટ થાય છે,
વાયુ ફૂટીને અને આતરડાને વિષ્ણુ કરીને
(=તસતસાવીને ફૂલાવી દઈને), વેગ કરીને
ઉદયમા, કમ્મરમા, ફૂટીમા, ગુદામા અને
સાથળના વળામા પીડા કરીને પોતે નાશ પામે છે
(=જણાતો નથી), વાયુ અવાજ સાથે (=વાજ
ટનો અવાજ સાથે) ખહાગ નીકળે છે, ઝાડો
ખધ થઈ બંધ છે, પેશાબ ખડુ થોડો થાય છે,
જગ્નિ ખડુ મદ હોતો નથી, ખાવાપીવાની
દોહાપતા થયા કરે છે, મોનો સ્વાદ ખગડી
જતો નથી

વાતોદરના લક્ષણ

તત્ર વાતોદરે શોક પાણિપાન્મુક્કુક્ષિપુ ॥૧૨॥
કુક્ષિપાશ્વર્દરકઠીપૃષ્ઠરુક્ પર્વમેદનમ્ ।
શુષ્કાકાસોડ્દમ્દોડગોગુરતા મલસન્નમ્ ॥૧૩॥
શ્યાવારુણત્વગાદિત્વમક્ષ્માદ્વદ્ધિહાસનવ્ ।
સતોદમેદમુદર તનુકુળ્ણસિરાતતમ્ ॥૧૪॥
આધ્માતદતિવચ્છન્દમાહત પ્રકરોતિ ચ ।

વાયુશ્ચાત્ર સસ્કૃશ્ચો વિચરેત્સર્વતોગતિઃ ॥૧૫॥
 તેમાં (=અધા ઉદરરોગોમાંથી) વાયુથી થતા ઉદરરોગમાં હાથ, પગ, અંડ અને કૂખ ઉપર સોબે હોય છે; કૂખ, પડખાં, પેટ, કમ્મર અને ખરડામાં પીડા થાય છે; પર્વ ફાટે છે (=ફાટતાં હોય એવી પીડા થાય છે), સૂકી ઉધરસ, શરીર કસમોડા ખાય (=ચૂંથારા થાય), નીચેના ભાગ ભારેભારે લાગે, મળોનો સંબ્રહ થાય, ચામડી વગેરે ખદામી રંગનું કે આછાં લાલ થઈ બંધ, કંઈ કારણ વિના કોઈવાર પેટ ફૂલી બંધ અને કોઈવાર પેટ નાનું થઈ બંધ, ઉદરમાં તોદ અને ભેદ જેવી પીડા થાય, પેટ ઉપર પાતળી અને કાળી શિરાઓ તરી આવેને વ્યાપી બંધ, પેટને (ટકોરો મારીને) વગાડીએ તો ફુલાવેલી મસક (કે નગારા) જેવો (ડમડમ) અવાજ થાય, અને આમાં (=વાતોદરમાં) વાયુ પીડા અને અવાજ કરતોકરતો બધે ગતિ કરીને ફેરે છે.

પિત્તોદરનાં લક્ષણ

પિત્તોદરે જ્વરો મૂર્ચ્ઞા દાહસ્તુ કન્દુકાસ્પતા ।
 ઞ્મોડતિસારઃ પીતત્વં ત્વગાદાલુદરં હરિત્ ॥૧૬॥
 પીતતાન્નસિરાનદં સસ્વેદં સોષ દ્યહતે ।
 ધૂમાયતિ મૃદુસ્પર્શં ક્ષિપ્રપાકં પ્રદૂયતે ॥૧૭॥
 પિત્તથી થયેલા ઉદરરોગમાં, તાવ, મૂર્ચ્ઞા, ખળતરા, તરસ, મોં તીણુંતીણું રહે, ફેર, અતિ-સાર, ચામડી વગેરેમાં પીળાશ, પેટ હરિત રંગનું થાય; પેટ ઉપર પીળી, તાંખાવણી શિરાઓ ફૂલીને તરી આવે, પેટ પર પરસેવો થાય, પેટ ગરમ રહે, દાઝતું હોય એવું થાય, ધુમાડો લાગીને કાણું પડી બંધ એવું થઈ બંધ, અડકવામાં મૃદુ લાગે, અટ પાકે, પેટમાં પીડા થાય છે.

કફોદરનાં લક્ષણ

શ્લેષ્મોદરેઽક્લસદનં સ્વાપઃ શ્વયથુનોરવમ્ ।
 નિદ્રોક્લેશશ્ચિશ્વાસકાસચુક્ત્યગાદિતા ॥૧૮॥
 ઉદરં સ્તિમિતં શ્લેષ્મણં શુક્લરાજીતતં મહત્ ।
 ચિરાભિવૃદ્ધિ કઠિનં શીતસ્પર્શં ગુરુ સ્થિરમ્ ॥
 કફથી થયેલા ઉદરરોગમાં અંગસાદ, અંગ

હલેશં થઈ બંધ, સોબનો ભાર લાગે, ઊંધ, ઉત્કેશ, અરુચિ, હાંફ, ઉધરસ અને ચામડી વગેરેમાં ઘોળાશ; પેટ સ્તિમિત, શ્લેષ્મણ, ઘોળા લિસોટાલિસોટાવાળું, મોટું, ઘણું વખતે વધે એવું, કકણ, અડકવામાં ઠંડું, ભારે અને સ્થિર હોય છે.

ત્રિદોષના ઉદરરોગનાં કારણ, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ ત્રિદોષકોષનેસ્તૈસ્તૈઃ સ્ત્રીદત્તૈશ્ચ રજોમલૈઃ ।

ગરુડ્વીવિપાદૈશ્ચ સરક્તાઃ સન્નિતા મલાઃ ॥૨૦॥
 કોષ્ટં પ્રાપ્ય વિકુર્વાળાઃ

શોષમૂર્ચ્ઞાન્નમાન્વિતમ્ ।

કુર્ચુલ્લિલ્લમુદરં શીઘ્રપાકં સુદારુણમ્ ॥૨૧॥
 યાષ્ઠતે તચ્ચ સુતરાં શીતવાતાન્નદર્શને ।

ત્રણે દોષને કોષાવે એવાં તે તે આહાર-વિહારને લીધે, કામણું કરવા માટે સ્ત્રીએ આપેલા આર્તવ અને હાથ વગેરે અંગોના મેલને લીધે તથા ગર અને દૂધીવિષ (નવિરુદ્ધ ભોજન) વગેરેને લીધે એકઠા થયેલા દોષો સોહી સાથે કોડામાં જઈને, ખગડીને ગળાનાં, તાળવાના અને મોંના શોષવાળો, ત્રણે દોષનાં ભેગાં લક્ષણોવાળો, અટ પાકે એવો ઘણો ભયંકર ઉદરરોગ કરે છે. અને તે (=ત્રિદોષના ઉદરરોગ) ઠંડી, પવન અને વાદળાં જણાય ત્યારે વધારે પીડા કરે છે.

રક્તોદરનાં કારણ, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ

અભ્યાશિતસ્ય સજ્જ્ઞોભાધ્યાનયાનાંદિચેષ્ટૈઃ ॥૨૨॥
 અતિથ્યવાયંકર્માધ્વમનઘ્યાધિકર્શનૈઃ ।
 વામપાર્શ્વશ્રિતઃ સ્ત્રીહા ચ્યુતઃ સ્થાનાદિવર્ધતે ॥૨૩॥
 શોણિતં વા રસાદિભ્યો વિવૃદ્ધં તં વિવર્ધયેત્ ।
 સોઽપ્તીલેવાતિકઠિનઃ પ્રાક્ તતઃ કૂર્મપૃષ્ઠવત્ ॥૨૪॥
 ક્રમેણ વર્ધમાનશ્ચ કુક્ષાલુદરમાવહેત્ ।
 શ્વાસકાસપિપાસાસ્પૈરસ્યાધ્માનરુજ્જ્વરૈઃ ॥ ૨૫-
 પાણ્ડુશ્ચમૂર્ચ્ઞાલ્લિભિર્દાહમોહૈશ્ચ સંયુતમ્ ।
 ઘરુણામં વિવર્ણે વા નીલહારિદ્રરાજિમત્ ॥ ૨૬ ॥

હદથી વધારે ખાનાર માણસના દોષો વાહનમાં બેસીને જવું વગેરે ક્રિયાઓથી તથા અતિશય મૈથુન, ખડુ કામ (=અવળી ચેષ્ટા), ખડુ ચાલવું, ખડુ ભિલટીઓ કરવી, કૃશ કરી

નાખે એવા રોગ વગેરે ઠાગ્ણિથી સુખગડખળ થાય તેને ક્ષીણે ડાખે પડખે આવેલી ખરોળ પોતાના સ્થાનમાથી ખસી જઈને વધે છે. અથવા રમ વગેરે ખીજ ધાતુઓ કરતા પ્રમાણમા વધારે વધી ગયેલું થોડી તેને (=ખરોળને) વધારે છે. એ (=વધેલી ખરોળ) શરૂઆતમા અઘીલા જેવી કંઠણ હોય છે, પછી કાચખાની પીકની માફક ધમિધીમે વધતીવધતી કૂખમા ઉદરરોગ કરે છે. આ પ્લીહોદર રોગમાં સાથે હાંફ, ઉધરસ, તગમ, મોનો સ્વાદ અગળ થઈ નય, આધમાન, પીડા, તાવ, ઘોળારા (=ફીકારા), મૂચ્છા, ભિલટી, ખળતરા અને મોહ હોય છે અને પેટ આછા લાલ રંગનું કે ખગડી ગયેલા રંગનું અને ગળી જેવા રંગના અને હળદર જેવા રંગના લિસોટાવાળું હોય છે.

પ્લીહોદર કયા દોષનું છે તેનાં લક્ષણ

उदावर्तकज्ञानाहैमोहत्तुद्दहनध्वरैः ।

गौरवाक्चिकित्तिन्यैविद्याचक्षत्र मलान् कमात् ॥૨૭

તેમા (=પ્લીહોદરમા) ઉદાવર્ત, પીડા અને આનાહ ઉપરથી વાયુ; મોહ, તરસ, ખળતરા અને તાવ ઉપરથી પિત્ત અને ભાર, અરુચિ અને કંઠણપણા ઉપરથી કંફ, એમ અનુક્રમે દોષોને બાણુવા.

યકૃદુદર

ह्रीहवहक्षिणात्पार्श्वान् कुर्याद्यहृदपि च्युतम् ।

ખરોળની માફક જ (એ જ કારણોને ક્ષીણે તથા એ જ રીતે) જમણે પડખે વધેલું કાળજી પણ ઉદરરોગ કરે છે.

(યકૃદુદરનો સમાવેશ પ્લીહોદરમા કરવામા આવે છે, તેથી ઉદરરોગની સખ્યામા એને જુદું ગણવાનું નથી.)

બદ્ધોદરનાં કારણ, સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ

पक्ष्मत्रालैः सहान्नैत भुक्तैर्बन्धायने गुदे ॥ ૨૮ ॥

दुर्नामभिरुदावर्तैरन्यैर्वाऽन्त्रोपलेपिभिः ।

વર્ષ.પિત્તકફાનું રુદ્ધવા કરોતિ કુપિતોડનિલઃ ॥

અપાનો જઠર તેન સ્યુર્દાહિજ્વરતૂક્ષવાઃ ।

કાસશ્વાસોઘસદનં શિરોહૃન્નાભિપાયુનમ્ ॥ ૩૦ ॥

મલસજ્જોડકચકર્ણદિરુદરં મૂઢમારુતમ્ ।

स्थिरं नीलाकणसिराराजिनद्धमराजि वा ॥ ૩૧ ॥
નામેઘપરિ ચ પ્રાયો ગોપુક્રુઠાક્રુતિ જાત્તે ।

ખાણુપીણુ સાથે પાપણુ કે વાળ ખવાય પિવાય તેથી, હરમથી (ઝાડો, પેશાબ વગેરે રોકનાથી થયેલા) ઉદાવર્તથી કે (દહી, ભાત, અડદ, અળશી વગેરે) આતરડાને કંકથી ક્ષીપી નાખે એવા ખીજાં દ્રવ્યોથી શુદાનો માર્ગ બંધ થઈ જવાથી કેપેલો અપાન વાયુ ઝાડો, પિત્ત અને કંકને રોકીને ઉદરરોગ કરે છે. આ બદ્ધશુદોદર રોગને ક્ષીણે ખળતરા, તાવ, તગમ, છીકો, ઉધરમ, હાંફ, સાથળ ખોટી પડી નય, માથામાં, હૃદયમાં, ડૂટીમા અને શુદામા પીડા થાય, (ઝાડો, પેશાબ વગેરે) મળો નીકળે નહિ, અરુચિ, ભિલટીઓ, પેટમા પવન ધૂટા કરે (=ખહાર નીકળી શકે નહિ), પેટ સ્થિ પેટ પર ગળીના રંગની અને આછા લા શિરાઓના લિસોટા ભરચક તરી આવે સખૂળગા લિસોટા ન તરી આવે અને આમા રીતે ડૂટીથી ઉપરના ભાગમા ગાયના પૂછા જેવા આકાર થાય છે.

ક્ષતોદર (=છિદ્રોદર, પરિસ્નાયુદર)

अस्थ्यादिशल्यैः सान्नेच्छेद्भुक्तैरत्यश्नेन वा ॥૩

મિઘતે પર્યતે વાડન્નં તચ્છિદ્રેષ્ઠ સ્વન્યહિ ॥

આમ પવ મુદાવેતિ તતોડ્વલાલ્પ સવિદ્મ્ ॥૩

તુલ્યઃ કુળપગન્વેત પિચ્છિલઃ પીતલોહિતઃ ।

શેવશ્ચાપૂર્ણ જઠરં જઠરં ઘોરમાપહેત્ ॥ ૩૪ ॥

વર્ધયેત્તદ્ધો નામેરાશુ ચૈતિ જલાત્મનામ્ ।

उद्विक्तदोषरूपं च ध्यातं च श्वासतुद्भ્રમैः ॥૩

છિદ્રોદરમિદં પ્રાહુઃ પરિસ્નાવીતિ ચાપરે ।

હાડકા વગેરે શલ્ય ખાયેલા ખોરાક સાથે

નય તેથી કે હંદ ઉપરાત ખાવાથી આતરક

ચિરાય કે પાકે છે. એના (આતરડાના)

છિદ્રોમાથી ખહાર વહેતો, મડદા જેવી અધવાળો,

પિચ્છિલ, પીળો અને લાલ કાચો ને કાચો

અત્તરસ ઝાડા સાથે શુદાવાટે ખહાર નીકળે છે,

અને ખાકીનો (જેટલો રસ ખહાર નથી નીકળતો

તે) પેટને ભરી દઈને ભયકર ઉદરરોગ કરે

છે. (એ ક્ષતોદર રોગમાં પેટ) ડૂટીથી નીચે

ભાગમા વધે છે અને એમાથી તરત જ જળ ધગ થઈ બન્ય છે એમા કાપેલા દોષાના અધિક લક્ષણ હોય છે તથા હાક, તગ્મ અને ફેર એમા વ્યાપેલા હોય છે આ રોગને છિદ્રોદ્ગ (=ક્ષતોદર) કહે છે અને ખીબ આચાર્યો એને જ પરિક્ષાવી ઉદર કહે છે.

જળધર

પ્રવૃત્તભ્રેહવાનાદે સહસાડમ્બુપાથિન ॥૩૬॥
અત્યમ્બુપાનાનમ્ન્નાસે ક્ષીણસ્યાતિકૃશ્ણસ્ય વા ।
રુદ્ધ્વાડમ્બુમાર્ગાનિનિલ. કફશ્ચ જલમૂર્ચ્ઙિત ૩૭
વર્ધયેતા તદેવામ્બુ તત્સ્વાનાદુદરાશ્રિતો ।
તત સ્યાદુદરં તૃષ્ણાગુદ્સ્તિરુજાન્વિતમ્ ॥૩૮॥
કાસશ્વાસાઠ્ચિયુતં નાનાવર્ણશિરાતતમ્ ।
તોયપૂર્ણદૃષ્ટિસ્પર્શશ્બ્દપ્રક્ષોભવેપથુ ॥ ૩૯ ॥
દ્વકોદરં મહસ્તિનગ્ધ સ્થિરમાવૃત્તનાભિ તત્ ।

જેણે સ્નેહ પીવે વગેરે પચકર્મના ક્રમ શરૂ કર્યો હોય તે માણસ એકાએક કાચુ પાણી પીએ તેના, અથવા બેના અગ્નિ મદ્દ હોય, જે રોગ વગેરે ખાસ કાગ્લુસગ ધાતુઓ એછી થઈ જવાથી ક્ષીણ થઈ ગયેા હોય, અને જે ઉપવાસ વગેરેથી ચગ્મી અને માસ એછા થનાથી દુબળો પડી ગયેા હોય તે માણસ ખલ્લુ પાણી પીએ, તે તેના પાણીના સ્રોતોને રોકીને પાણી સાથે ભળેલા વાચુ અને કફ ઉદગ્મા રહીને તેના (=પાણીના)-સ્થાનમાંથી (=ક્ષોભમાંથી) તે જ પાણીમા વધારે કરે છે ત્યાર પછી જળ ધગ-થાય છે જળ ધરમા સાથે તરમ, ગુદામાંથી સાવ થાય, પીડા, ઉધરસ, હાક, અરુચિ એટલા વાના હોય છે, પેટ ઉપર અનેક રંગની શિરાઓ તરી આવીને વ્યાપી બન્ય છે, પેટને અડકવાથી એનો સ્પર્શ, પેટને વગાડવાથી એનો અવાજ, પેટ હાલવાથી થતો ખળભળાટ અને પેટને ટકોરો માગવાથી થતો થડકારો-એ બધુ પાણીથી ભરેલી મસકની આખતમા થાય એવુ થાય છે આ જળ ધર ખીબ ઉદરરોગો કરતા વધારે મોટા, સિનગ્ધ, સ્થિગ અને બધી બાજુથી જોળ ફૂટીવાળુ હોય છે (ફૂટી પોતાના ખાડામાંથી બહાર

નીકળે છે અને ફૂટીને મૂળ નાચડા સાથે બેડા વેલો ભાગ ઊપસીને ટોચ ઉપર આવી બન્ય છે).

ખીબ ઉદરરોગોમાંથી થતા જલોદરની

સંપ્રાપ્તિ

उपेक्षया च सर्वेषु दोषा स्तस्यानतश्चयुता ॥४०॥
पाकाद्दवा द्रवीकुर्यु सन्धिन्नोतोमुलान्यपि ।
स्वेदश्च बाह्यस्रोत सु विहतस्तिर्यगास्थित ॥४१॥
तदेनोदकमाव्याय्य पिच्छा कुर्यात्तदा भवेत् ।
गुरुदर स्थिर वृत्तमाहत च न शब्दवत् ॥४२॥
मृदु ध्येपेनराजीकं नाभ्या स्पृष्टं च सर्पति ।
तदनूदकजन्मास्मिन्कुक्षिवृद्धिस्ततोऽधिकम् ॥४३॥
शिरान्तर्धानमुदकजठरोक्तं च लक्षणम् ।

ખધા ઉદરરોગોમા બે બેદગકારી રાખવામા આવે (=અખતસર શાસ્ત્રોક્ત ઉપાય ન થાય), તે પોતાના સ્થાનમાંથી ખસીને ખીબ સ્થાનમા ગયેલા અને પાકવાને લીધે દ્રવ બનેલા દોષો સાધાઓ અને સ્રોતોના મુખોને પણ દ્રવ બનાવે છે (=પચપચા, પાણીચૂતા બનાવે છે) તથા બાહ્યસ્રોતો (=શરીરના ફવાડાના છિદ્રો) માંથી નીકળી ન શકેતો પરસેવો આડો જઈને તે જ પાણીમા (=પહેલા કુક્ષિમા વધી ગયેલા પાણીમા) વધારે કરીને પિચ્છા કરે છે ત્યારે પેટ ભારે, સ્થિગ, જોળ, વગાડવા છતા અવાજ ન થાય એવુ, મૃદુ, સિસોટા વિનાનુ, ફૂટીમા અડકવાથી પ્રસરે એવુ બને છે ત્યાર પછી એમા (આ ઉદરરોગમા) પાણી પેટમા ભરાવા માટે છે, ત્યાર પછી કૃપ વધારે મોટી થાય છે (=ફૂલે છે), શિરાઓ દેખાતી બધ થાય છે અને જળ ધગના લક્ષણો દેખાય છે

ઉદરરોગોનું સાધ્યાસાધ્યપણું

वातपित्तकफप्लीहसन्निपातोदकोदरम् ॥ ४४ ॥

કુચ્છં પયોત્તરમ્

વાયુનો, પિત્તનો, કફનો, પ્લીહનો, ત્રિદોષ નો અને પાણીનો ઉદરરોગ ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે કૃચ્છ્રસાધ્ય છે (=વાયુ કરતા પિત્તનો વધારે કૃચ્છ્રસાધ્ય, પિત્ત કરતા કફનો વધારે કૃચ્છ્રસાધ્ય એ ક્રમે જળ ધગ સૌથી વધારે કૃચ્છ્રસાધ્ય છે).

પક્ષાત્પરં પ્રાયોડપરે હતઃ ।

બાહ્યના બે (બહોદર અને ક્ષતોદર) સામાન્ય રીતે એક પખવાડિયુ રહીને મારી નાખે છે.)

सर्वे च जातसलिलं रिष्टोकोपद्रवान्वितम् ॥૪૫॥

શ્લોક ૪૦ થી ૪૨ માં કહ્યા પ્રમાણે બંધાં પાણી પેદા થયું હોય એવા બધા ઉદરરોગ સામાન્ય રીતે મારી નાખે છે (=કૃચ્છ્રસાધ્યને બદલે અસાધ્ય બની જાય છે), તથા રિષ્ટના અધ્યાય (શા. ૫/૮૯ થી ૯૦ માં) કહેલા ઉપ-દ્રવોવાળા ઉદરરોગ મારી નાખે છે.

जन्मनैवोदर सर्वे प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् ।

ঘলিনস্তদজাতাম્યુ যন্ত্রসাধ্যં নবોત્થিতম્ ॥૪૬

સામાન્ય રીતે, બધાંય. ઉદરરોગો થાય ત્યારથી જ અતિ દુઃસાધ્ય મનાય છે, પણ દરદી બળવાન હોય, પાણી ભરાવા ન માંડ્યું હોય અને ઉદરરોગ તાબે જ થયેલા હોય તો તે યોગ્ય પ્રયત્નથી મટી શકે છે.

इत्यग्राहहृदये तृतीये निदानस्थाने उदरनिदान

नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

અધ્યાય ૧૩ મો

अथातः पाण्डुरोगशोफविसर्प-

निदानं ध्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે પાંડુરોગ, સોબ અને વિસર્પ (=રતવા) નું નિદાન સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:

पांङ्गुरोगनां संप्राप्तिं અને નામ

पित्तप्रधानाः कुपिता यथोक्तैः कोपनैर्मलाः ।

તપ્રાનિલેન યલિના ક્ષિપ્તં પિત્તં હૃદિ સ્થિતમ્ ॥૧॥

धमनीदेश सम्प्राप्य ध्यान्नुवत्सकलां तनुम् ।

શ્લેષમ્ભવમ્કમાંસાનિ પ્રદુપ્યાન્તરમાશ્રિતમ્ ॥ ૨ ॥

। त्वज्जांसयोस्तत्कुर्वते त्वचि

વર્ણાનુ પુયગિયવાનુ ।

पाण्डुहारिद्रहरितान् पाण्डुत्वं तेषु चाधिकम् ॥३

यतोऽतः पाण्डुरित्युक्तः स रोगः

પિત્ત બંધાં મુખ્ય હોય એવા દોષો આગળ (નિ. ૧/૧૨૩ થી ૨૨૩ માં) કહેવાઈ ગયેલા, દોષોને કોપાવનારાં કારણોથી કોપે છે (=ત્રણે દોષો કોપે છે તેમાં પિત્ત વધારે કોપે છે). તેમથી બળવાન બનેલા વાયુ વડે ફેંકાયેલું, હૃદયમાં રહેલું પિત્ત (હૃદયમાં રહેલી) દશ ધમનીઓમાં પહોંચીને, આખા શરીરમાં પ્રસરી જઈને; કફ, ચામડી, શોહી અને માંસને બગાડીને, ચામડી અને માંસના વચગાળામાં રહીને ચામડીમાં બતબતના ઘોળો, પીળો અને હરિત રંગ આણે છે. પણ એ ત્રણ રંગમાં ઘોળો રંગ વધારે હોય છે તેથી તે રોગને પાડુ કહે છે.

पांङ्गुरोगनां लक्षण

तेन गौरवम् ।

धातूनां स्याच्च शैथिल्यमोजसश्च गुणक्षयः ॥૪॥

તત્તોડલ્પરક્તમેદસ્કો નિઃસારઃ

स्याच्छूल्येन्द्रियः ।

मृद्यमानैरिवाङ्गैर्ના દ્રવતા હૃદયેન ચ ॥ ૫ ॥

शूनाक्षिकृष्टः सदनः कोपनः घृयिनोऽल्पवाक् ।

अन्नद्विट् शिशिरद्वेषी शीर्णरोमा हतानलः ॥૬॥

સન્નસનયો જ્વરી શ્વાસી

कर्णक्ष्वेदी भ्रमी ध्रमी ।

તેનાથી (=પાંડુરોગથી) ધાતુઓ ક્ષાર અને ઢીલી થઈ જાય છે, ઓજસના શુષ્કો (નિ. ૬/૧)નો નાશ થાય છે; તેથી દરદીનાં શોહી અને ચરખી ઓછાં થઈ જાય છે, તાકાત જતી રહે છે, ઇન્દ્રિયો ઢીલી થઈ જાય છે, અંગો બહુ ચૂંથાય છે, હૃદય બહુ દ્રવે છે (=શ્કેલ પાને છે), આંખનાં ખામણાં ઉપર સોબ આવે છે, અંગસાદ થાય છે, દરદી ચિડિયો થઈ જાય છે, થૂક થૂક કરે છે, શોડું ખોલે છે, ખાવાપીવા ઉપર તિરસ્કાર આવે છે, ઠંડકનો તિરસ્કાર આવે છે, ફેવાડા ખરી પડે છે, જઠરાગ્નિ હણાય છે, પગ સજ્જડ થઈ જાય છે, તાવ આવે છે, હાંસ થઈ છે, કણ્ઠકેવેડ થાય છે, ફેર આવે છે અને થાક લાગે છે.

(ઓજસના ગુણ માટે જુઓ નિ. ૬/૧.)

સંખ્યા

સ પચ્ચા પૃથગ્દોષૈઃ સમસ્તૈર્મુત્તિકાદનાત્ । જા

એ (=પાંડુરોગ) પાંચ રીતે થાય છેઃ છૂટાછૂટા દોષોથી (=વાયુના, પિત્તનો, કફનો), ત્રિદોષનો અને માટી ખાવાથી.

૧૬ પૂર્વરૂપ

પ્રાગ્રૂપમસ્ય હૃદયસ્પન્દનં રુક્ષતા ત્વચિ ।

અર્ચિઃ પીતમૂત્રચં સ્વેદાભાવોઽલ્પવહ્નિતા ॥૮૧॥

સાદઃ શ્રમો

હૃદય થડકે, ચામડીમાં લૂખાશ, અરુચિ, પીળો પેશાબ, પરસેવો ન થાય, જઠરાગ્નિ થોડો થઈ જાય, અંગસાદ અને થાક-એટલાં એનું (=પાંડુરોગનું) પૂર્વરૂપ છે.

વાયુના પાંડુનાં લક્ષણ

અનિલાત્તત્ર ગાત્રરક્તોદકમ્પનમ્ ।

કૃષ્ણરુક્ષારુણસિરાનલવિષ્ણુચ્ચનેત્રતા ॥ ૯ ॥

શોકાનાહાસ્યવૈરસ્યવિટ્શોપાઃ પાર્શ્વમૂર્ચ્ચકુઃ ।

તેમાં (=અથા પાંડુરોગોમાંથી) વાયુથી થતા પાંડુરોગમાં શરીરમાં તોડ, પીડા અને કંપ થાય છે; શિરાઓ, નખ, ઝાંઘો, પેશાબ અને આંખો કાળાં, લૂખાં અને આછાં લાલ હોય છે, સોજો, આનાહ, મોંના સ્વાદ ખગડી જાય, ઝાંઘો સુકાઈ જાય, પડખામાં અને માથામાં પીડા થાય—(એટલાં લક્ષણ હોય છે).

પિત્તના પાંડુનાં લક્ષણ

પિત્તાદ્ધરિતપીતામસિરાદિત્વં જ્વરસ્તમઃ ॥ ૧૦ ॥

ત્વસ્વેદમૂર્ચ્ચર્જાશીતેચ્છા દૌર્ગન્ધ્યં કટુવચ્ચત્રતા ।

વર્ચમિદોઽમ્લકો દાહઃ

શિરા વગેરે (શ્લોક ૯) ઢરિત અને પીળાં હોય છે, તાવ આવે છે, અંધારાં આવે છે, તરસ લાગે છે, પરસેવો થાય છે, મૂત્રો આવે છે, ઠંડા પદાર્થની ઇચ્છા થાય છે, શરીરમાથી દુર્ગંધ મારે છે, મોં તીખું તીખું રહે છે, ભાંગલ ઝાડા થાય છે, અમ્લક અને ખજૂર તરુ થાય છે—એટલાં લક્ષણ પિત્તથી થતા પાંડુરોગમાં થાય છે.

કફના પાંડુનાં લક્ષણ

કફાચ્ચુક્કસિરાદિતા ॥ ૧૧ ॥

તન્દ્રા લવણવચ્ચત્રત્વં રોમહર્ષઃ સ્વરક્ષયઃ ।

કાલશ્ચ્છર્દિશ્ચ

કફથી થતા પાંડુરોગમાં શિરા વગેરે (શ્લોક ૯) ઘોળી હોય છે, ઘેન, ખારુંખારું મો, રૂંવાડાં ઊભા થાય, અવાજ ઊંચો જાય, ઉધરસ અને ઊલટી-એટલા લક્ષણ થાય છે.

ત્રિદોષના પાંડુનાં લક્ષણ

નિચપાન્મિશ્રલિહ્નોઽતિદુઃસહઃ ॥ ૧૨ ॥

ત્રણે દોષ સાથે કોપવાથી થતા પાંડુરોગમાં

ત્રણ છૂટાછૂટા દોષથી થતા પાંડુરોગનાં લક્ષણો ભેગાં હોય છે અને એ સહન કરવો સૌથી વધારે મુશ્કેલ હોય છે.

માટી ખાવાથી થતાં પાંડુરોગનાં કારણ,

સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ

મૃત્કપાયાઽનિલં પિત્તમૂપરા મધુરા કફમ્ ।

દૂપયિત્વા રસાદીંશ્ચ રૌક્ષ્યાદ્મુકં વિરુક્ષ્ય ચ ૧૩

સ્ત્રોતાંસ્વપક્વૈવાપૂર્ણં કુર્યાદ્દુઃવા ચ પૂર્વવત્ ।

પાણ્ડુરોગં તતઃ શૂનતામિપાદાસ્યમેહનઃ ॥ ૧૪ ॥

પુરિયં કૃમિમનુચ્છેદ્ધિનં સાષ્ટકકં નરઃ ।

(ખાધેલી) માટી પૂરી હોય તો વાયુને ખગાડીને, ક્ષારવાળી હોય તો પિત્તને ખગાડીને અને ગળી હોય તો કફને ખગાડીને, તથા રસ વગેરે ધાતુઓને ખગાડીને, પોતાની (માટીની) લૂખાશને લીધે ખાધેલા આહારને લૂખો ખનાવી દઈને કાચી જ (અથવા નહિ જવી પાકેલી જ) હોવાથી સ્ત્રોતાને પૂરી દઈને પહેલાંની માફક (શ્લોક ૩થી ૩૩ની માફક) પાંડુરોગ કરે છે. તથા (=તે પાંડુરોગથી) કૂટી, પગ, મોં અને મૂત્રેન્દ્રિય પર સોજો આવે છે, તથા દરહીને કૃમિવાળો, ભાંગેલો, ઘોહીવાળો અને કફવાળો ઝાડો થાય છે.

કમળાનાં કારણ, સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ

યઃ પાણ્ડુરોગી સેવેત પિત્તલં તસ્ય કામલામ્ ॥

કોષ્ટશાલાશ્રયાં પિત્તં

દગ્ધ્વાઽષ્ટકાંસમાવહેત્ ।

હારિદ્રનેત્રમૂત્રત્વચ્ચનલવચ્ચશકૃત્તયા ॥ ૧૬ ॥

દાહાવિપાકતૃણાવાન્ મેકામો દુર્બલેન્દ્રિયઃ ।

જે પાડુરોગી પિત્ત કહે એવા આહારવિહાર
 તુ સેવન કરે છે, તેનું પિત્ત ઘોહી અને માસ
 એ બંને ખાળીને કોહો અને શાખા જેનો આશ્રય
 છે એવા કમળાનો રોગ કરે છે તેમા દગ્દીના
 આખ, પેશાખ, ચામડી, નખ, મો અને ઝાડો
 હળદર જેવા પીળા હોય છે, તેને (=કમળાને)
 ક્ષીધે દરદીને ખળતરા થાય છે, ખાધુ પચતુ
 નથી, તગ્સ લાગે છે, દેહકા જેવો દેખાય છે
 અને ઇદ્રિયો અશક્ત ખની જાય છે.

કમળાનું ખીલું નારણુ
 મ્વેત્તિપ્તોત્તરણસ્યાસૌ પાણ્ડુરોગાદતેડપિ ચ ॥

પાડુરોગ વિના પણ જેનામા પિત્ત, વધારે
 હોય તેને પણ કમળો થાય છે

કુંભકમળો

उपेक्षया च शोफाख्या

सा कृच्छ्रा कुम्भकामला ।

જે કમળાની શાસ્ત્રોત્ત ચિકિત્સા વખતસર
 ન થાય તો શરીરે સોજા ભરાઈ જાય છે એને
 કુંભકમળો કહે છે. એ કૃચ્છ્રસાધ્ય છે

હૃદીમક (=સોહર, અલસ)

हरितश्यावपीतत्व पाण्डुरोगे यदा भवेत् ॥ ૧૮
 વાતપિત્તાન્નમસ્તૃષ્ણા છીગ્ગહર્વો મુદુર્ગ્વર. ।
 तन्द्रावहानलघ्नंशो लोढरं त हलीमकम् ॥ ૧૯ ॥
 અલસં ચેતિ શ્વન્તિ

પાડુરોગમા જ્યારે શરીરનો ગુણ હરિત,
 ખદામી કે પીળો પડી જાય, અને વાયુ તથા
 પિત્તને ક્ષીધે દેગ, તગ્સ સ્ત્રીને બેઈને ઉષ્ન ન
 થાય, હલકો તાવ આવે, ઘેન, ખળ એછુ
 થાય જરાસિ એછા થાય, એટલા લક્ષણ
 થાય તેને સોહર, હૃદીમક અને અલસ રોગ
 કહે છે.

तेषा पूर्वमुपद्रवा ।
 शोफप्रधाना कथिता स एवातो निगद्यते ॥ ૨૦ ॥

इति पाण्डुरोगनिदानम् ।

પહેલા (=શ્લોક ૬ તથા ૧૪મા) સોજા
 જેમા મુખ્ય છે એવા પાડુરોગોના ઉપદ્રવો કહ્યા
 છે તેથી એને (=સોજાનો રોગ) વિષે જ

કહેવામા આવે છે
 आम पाडुरोगनु निदान पूरु थय
 अथ शोफनिदानम् ।

શોફ (=સોજા)

સોજાની સ પ્રાપ્તિ

पित्तरक्तकफान्वायुर्दुष्टो दुष्टान् वहि सिर ।
 नीत्वा चङ्गतिस्तैर्हि कुर्यात्स्वङ्काससंश्रयम् ॥ ૨૧
 उत्सेध संहत शोफ तमाहुर्निचयादत ।
 सर्व

તેમના વહે (=પિત્ત, ઘોહી અને વાયુ વહે)
 જેની ગતિ રોકાઈ હોય એવો કોપેલો વાયુ,
 કોપેલા પિત્ત, ઘોહી અને વાયુને ખાલ શિખ
 એમા ભઈ જઈને ચામડી અને માસને આશ્રયે
 થતો ખીચોખીચ ઉત્સેધ (=ઉપાડ, સોજા) કરે
 છે, તેને સોજા કહે છે તેથી (વાયુ, પિત્ત
 અને કફ ત્રણેથી સોજા આવતો હોવાથી) અથા
 સોજા ત્રિદોષને ક્ષીધે આવે છે

સોજાની સંખ્યા

हेतुविशेषैस्तु रूपमेदाव्रजान्मकम् ॥ ૨૨ ॥
 दोषै पृथग्द्वयै सर्वैरभिवृतात्त्रिधादपि ।
 જુદાજુદા કારણોને ક્ષીધે જુદાજુદા લક્ષણો
 થતા હોવાથી સોજા નવું છે છૂટાછૂટા દોષના
 (વાયુનો, પિત્તનો અને કફનો એમ ત્રણ), બે બે
 ભેગા દોષના (વાયુપિત્તનો, વાયુકફનો, પિત્ત
 કફનો એમ ત્રણ), ત્રિદોષનો, વાગવાથી થતો
 અને ગેરથી થતો

બીજી દષ્ટિએ સોજાના ત્રણ પ્રકાર
 द्विधा वा निजमागन्तुं सर्वाङ्गीकाहजं च तम् ॥
 प्रयुञ्जतग्रथितताविशेषैश्च त्रिधा विदु ।

(૧) નિજ અને આગતુ, (૨) આખા શરીર
 આવેલો અને એક અવયવ ઉપર આવેલો
 (૩) વિશાળપણુ, ઉપાડ અને ગઠાયેવાપણુ-
 એ દષ્ટિએ જે પ્રકારો પડે તેને ક્ષીધે-(આ ત્રણ
 દષ્ટિએ) સોજા ત્રણ પ્રકારનો છે એવુ (મુનિઓ)
 બણે છે.

સોજાના કારણ, સ પ્રાપ્તિ
 सामान्यहेतु शोफाना दोषजाना विशेषत ॥ ૨૩
 ध्याधिर्मौवयासाद्विहीणस्य भजतो द्रुतम् ।

અતિમાત્રમયાન્યસ્ય ગુર્વ્મ્ભક્તિગ્ધશીતલમ્ ॥ ૨૫
 લવણક્ષારતીક્ષ્ણોગ્ગશાકામ્બુ સ્વપ્રજાગરમ્ ।
 મૃદ્દ્યામ્યમાંસવલ્લૂરમર્જીર્ણમમૈથુનમ્ ॥ ૨૬ ॥
 પદાતેર્માર્ગમન્તં યાનેત ક્ષોભિનાડપિ વા ।
 શ્વાસકાસાતિસારાર્શોજટરપ્રદરજ્વરાઃ ॥ ૨૭ ॥
 વિપુચ્ચલસકન્ઠદિર્ગમ્ભવીસર્પપાણ્ડવઃ ।
 અન્યે ચ મિથ્યોપક્રાન્તાસ્તૈર્દોષા

વક્ષસિ સ્થિતાઃ ॥ ૨૮ ॥

ઊર્ધ્વે શોકમઘો ઘસ્તૌ મધ્યે કુર્વન્તિ મધ્યગાઃ ।
 સર્વાહ્નગાઃ સર્વગતં પ્રત્યક્ષ્યુ તદાશ્રયાઃ ॥ ૨૯ ॥

(૧) રોગથી, પંચકર્મથી વગેરેથી દુખળો પડી ગયેલો માણસ એકાએક (=જેટલા દિવસની મુદત પછી જેવું બેઈએ તેટલા દિવસ વીત્યા પહેલાં) ભારે, ખાટું, સિન્ગ્ધ, ઠંડું, ખારું, ક્ષારવાળું, તીક્ષ્ણ, ગરમ ખાયપીએ; શાક ખાય, પાણી પીએ, દિવસે બેઘે, રાત્રે બેઘે, માટી ખાય, (ચકલી, ફૂકડો વગેરે) ગ્રામ્ય પ્રાણીઓનું માંસ ખાય, માંસની સૂકવણી ખાય, અજીર્ણ હોવા છતાં અને થાક લાગ્યા હોય છતાં મૈથુન કરે, પગે ચાલીને રસ્તે બંધ કે શરીરને હચમચાવી નાખે એવા વાહનમાં બંધ તેા એ દુખળા પડી ગયેલા માણસોના દોષો;

(૨) તથા (રોગ, પંચકર્મ વગેરેથી દુખળા ન પડી ગયા હોય એવા) ખીલ-માણસો-ઉપર કહેલું ભારે, ખાટું વગેરેથી માંડીને શરીરને હચમચાવી નાખે એવા વાહનમાં જવાની ક્રિયા સુધીની ક્રિયાઓ હવ ઉપરાંત કરે તેા એ ખીલ-માણસોના દોષો; (૩) તથા દમ, ઉધરસ, અતિ-સાર, હંરસ, ઉદરરોગ, પ્રદર, તાવ, કોગળિયું, અલસક, ભિલટી, ગર્ભ, રતવા, પાંડુરોગ અને ખીલ રોગોમાં મિથ્યા (=આયુર્વેદથી વિરુદ્ધ)

ઉપાય કરવામાં આવે તેથી બગડેલા દોષો બે છૂાતીમાં રહ્યા હોય તેા શરીરના ઉપલા ભાગમાં સોબ આવે છે, મુત્રાશયમાં રહ્યા હોય તેા શરીરના નીચલા ભાગમાં સોબ આવે છે, શરીરના મધ્ય ભાગમાં રહ્યા હોય તેા વચલા ભાગમાં સોબ આવે છે, આખા શરીરમાં વ્યાપી ગયા હોય તેા આખે શરીરે સોબ આવે

છે અને પ્રત્યંગોમાં રહ્યા હોય તેા તેના (=પ્રત્યંગોના) ઉપર સોબ આવે છે. આ ખાસ કરીને દોષોના પ્રકોપથી આવતા સોબનું સામાન્ય કારણ છે.

પૂર્વરૂપ

તત્પૂર્વરૂપં દવયુઃ સિરાયામોડ્ઙ્ગૌરવમ્ ।
 સખત લાલ્લ બળે, શિરાઓ લાંબી થઈ બંધ, અવયવ ભારે થઈ બંધ-એ સોબનું પૂર્વરૂપ છે.

વાયુથી આવેલા સોબનાં લક્ષણ

વાતાહ્લોકશ્ચલો રુક્ષઃ હરરોમારુણાસિતઃ ॥૩૦
 સક્ષોચસ્પન્દ્રહર્પાંતિતોદમેદપ્રસુત્તિમાનઃ ।
 દિપ્રોત્થાનશમઃ શીઘ્રમુન્નમેત્પીઢિતસ્તનુઃ ॥૩૧॥
 ક્તિગ્ધોષ્ણમર્દનૈઃ શામ્યેદ્રાત્રાવલ્પો

દિવા મહાન્ ।

ત્વક્ ચ સર્વપલ્લિતેવ ત્સિશ્ચિમિચિમાયતે ॥૩૨॥

વાયુથી આવેલા સોબમાં સોબે ઢંગધડા-વિનાના આકારનો, લૂષો, ખરછટ રૂંવાડાં-વાળો, આછો લાલ કે કાળો, સંકોચાય એવો, થડકે એવો, રૂંવાડાં ભિલાં થાય એવો, પીડા-વાળો, તોદવાળો, બંધે ચિરાતુ હોય એવી પીડા-વાળો, સુષિવાળો, ઝટ ઉપસી આવે અને ઝટ શમી બંધ એવો, દબાવવામાં આવે તેા તરત ભિચો વધે એવો અને પાતળો હોય છે. એ સિન્ગ્ધ તથા ગરમ પદાર્થોનું વારંવાર મર્દન કરવાથી મટે છે. એ રાત્રે થોડો અને દિવસે મોટો હોય છે. એમા ચામડી પર બંધે સરસવનેા શેષ કર્યો હોય તેમ ચામડી ઉપર (=લીંડીપીપર ખાધી હોય અને જલ ઉપર જે તમતમાટ થાય છે તેવો) તમતમાટ થાય છે.

પિત્તથી થતા સોબનાં લક્ષણ

પીતરક્તસિતામાસઃ પિત્તાદાતામ્નરોમહત્ ।
 શીઘ્રાનુસારપ્રશમો મધ્યે પ્રાગ્જાયતે તનુઃ ॥૩૩॥
 સત્ક્રૂદ્ધાહજ્વરસ્વેદવલ્લેદમદ્બ્રમઃ ।
 શીતામિલાપી વિઙ્મેદી

ગન્ધી સ્પર્શસહો મૃદુઃ ॥ ૩૪ ॥

પિત્તથી થતા સોબનેા રંગ પીળો, રાતો અને કાળો હોય છે, રૂંવાડાં જરા તાંખાવણી

હોય છે, એ સોબે અટ ફેલાઈ બધ છે અને અટ શમી બધ છે, પડેલાં એ શરીરના મધ્ય ભાગમાં થાય છે, એ પાતળો, તરસ, બળતરા, તાવ, પરસેવો, અગન, પચપચાપણુ, મદ અને ફેર-એટલાં લક્ષણવાળો, ઠંડકની ધ્રુષ્ણ થાય એવો, ઝાડાને ભાંગીને ઉતારે એવો, ગંધવાળો, સ્પર્શ સહન ન થાય એવો અને મૃદુ હોય છે.

કંઠથી થતા સોબનાં લક્ષણ

કળ્મશ્ચાન્ પાણ્દુરોમત્વક્રઠિનઃ શીતલો ગુરુઃ ।

ક્લિગ્ધઃ શ્લક્ષ્ણઃ સ્થિરઃ સ્ત્યાનો

નિદ્રાચ્છર્ચન્નિસાદકૃત્ ॥ ૩૫ ॥

આક્રાન્તો નોદ્રમેત્કૃચ્છ્રશમજન્મા નિશાયલઃ ।

ત્રવેન્નાસ્કૃ ચિરાત્પિચ્છાં કુશશ્લાદિવિક્રતઃ ॥

સ્પર્શોળ્ળકાશ્લી ચ કફાત્

કંઠને ક્ષીધે આવતા સોબમાં ખણુજી આવે, રૂંવાડાં અને આમડી ઘેળાં હોય, સોબે ઠંડલુ, ઠંડો, ભારે, સ્નિગ્ધ, શ્લક્ષુ, સ્થિર અને સ્ત્યાન હોય; એનાથી ભિંબ આવે, જિલટીએ થાય અને જડરાશિ મંદ પડી બધ, એ દબાવવાથી ભિંચો વધે નહિ, મુરકેલીથી મટે અને મુરકેલીથી થાય (=સોબે આવે), રાત્રે બેર પકટે (વધે); ડાહ, શસ્ત્ર વગેરેથી છેદાય તોખણુ ઘોહી નીકળે નહિ પણ ઘણે વખતે પિચ્છા નીકળે, સોબને કોઈ અડકે તો સારું એવી ધ્રુષ્ણ થાય, સોબને ગરમ પદાર્થોની ધ્રુષ્ણ થાય.

બે દોષના સોબનાં લક્ષણ

યથાસ્વં દ્વન્દ્વાજ્ઞયઃ ।

સઙ્કરદેતુલ્લિહ્નાનામ્

બે બે દોષનાં કારણો અને લક્ષણો ભેગાં થવાથી તે તે બે દોષનાં લક્ષણવાળા બે દોષના ત્રણ (સોબ) હોય છે (વાયુપિત્તનો, વાયુ-કંઠનો અને પિત્તકંઠનો).

ત્રિદોષનાં સોબનાં લક્ષણ

નિચયાદિચયાત્મકઃ ॥ ૩૭ ॥

ત્રણે દોષનાં કારણો અને લક્ષણો ભેગાં થવાથી ત્રણ દોષના છૂટાછૂટા સોબનાં ભેગાં લક્ષણોવાળો ત્રિદોષનો સોબે હોય છે.

વાગવાધી થતા સોબનાં કારણ,

સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ

અભિઘાતેન શ્લાદિચ્છેદમેક્ષ્ણનાદિભિઃ ।

હિમાનિલોદશ્યનિભૈર્મહાતકપિકચ્છુઙ્ગૈઃ ॥ ૩૮ ॥

રસઃ શૂકૈશ્ચ સંસ્પર્શોચ્છ્રવપ્રયુઃ સ્યાદ્વિસ્પર્શના ।

મૃશોધ્મા લોહિતાભાસઃ પ્રાયશઃ પિત્તલક્ષ્ણઃ ॥૩૯

હૃદયાર (+લાકડુ, ટેષાળા, પથ્થર)

વગેરેને ક્ષીધે કપાવાથી, ચિરાવાથી, ઘા પડવાથી (કે છોલાવવાથી) વગેરે કારણુસર તથા

કંઠો પવન લાગવાથી અને દરિયાનો પવન લાગવાથી તથા સિલામો અને ઠોંચાના ફૂંચના

રસથી અને સિલામો અને ઠોંચાનાં છોડાંનાં

કાંટા અડકવાથી જે સોબે આવે છે તે વિસ્પર્શવાળો, ખડુ ગરમ, લાહરંગનો અને સામાન્ય

રીતે પિત્તના સોબ જેવાં લક્ષણોવાળો હોય છે.

આને અભિઘાતનો (=વાગવા, ભાંગવા, કપાવા,

કચરાવા વગેરેથી આવેલો) સોબે કહે છે.

ઝેરથી થતા સોબનું કારણુ અને લક્ષણ

વિપજઃ સવિપપ્રાણિપત્તિસ્પર્ણમૂઞ્જનાત્ ।

દ્વંપ્રદન્નનલાપાતાદવિપ્રપ્રાણિતામપિ ॥ ૪૦ ॥

વિપમૂઞ્જક્રોપદ્મમલવઙ્ગલ્લસઙ્કરાત્ ।

વિપવૃશ્ચાનિલસ્પર્શાદ્વિરયોગાવચૂર્ણનાત્ ॥ ૪૧ ॥

મૃદુશ્લોડવલ્મ્વી ચ શીત્રો દાહરુજાકરઃ ।

ઝેરી પ્રાણી શરીર પર ચાસે કે મૂત્ર

તેથી; (ઝેરી પ્રાણીનાં અને ઝેરી ન હોય

એવા પ્રાણીનાં પણ) દાઢ, દાંત અને ના

વાગવાથી; ઝાડો, પેશાબ અને વીર્યથી વખ

હેલું અને મળવાણું (=મેલું) વજ્ર અડકવાથી

ઝેરી ઝાડ ઉપર વાઈને આવેલો પવન અડકવાથી

ગરના વોગવાણું ચૂલું (કે દવા) લભરાવવાથી

(કે છાંટવાથી) ઝેરથી આવતો સોબે આં

છે. તે મૃદુ, ચલ, અવલંબી (=નીચો ભિતરને

બધ એવો) અને શીઘ્ર (૧. અટ મારી નાં

એવો, ૨. અટ ઉત્પન્ન થાય એવો) હોય છે

સાધ્યાસાધ્યપણું

નવોડ્વુપદ્રવઃ શોકઃ સાશ્યોડસાધ્યઃ પુરેત્તિઃ

હતિ શોકનિદાનમ્ ।

તાબે આવેલો અને ઉપદ્રવવિનાનો સોબ

સાધ્ય છે, અસાધ્ય સોબે પહેલાં (=શા.પ/૯૧૩-થી ૯૬માં) કહેવાઈ ગયો છે.

આમ સોબનું નિદાન પૂરું થયું.

અથ વિસર્પનિદાનમ્ ।

વિસર્પ(=રતવા)

રતવાની સંખ્યા

સ્વાહિસર્પોડમિવાતાન્તૈર્દૈર્વૈશ્વ શોકવ્રત્ ।

સોબની માફક વિસર્પ અભિઘાત સુધીના દોષોથી અને દુષ્યોથી થાય છે (=વિસર્પની સંખ્યા સોબના જેટલી છે પણ વિસર્પની સંખ્યા શ્લેક ૨૨૩ પ્રમાણે હોવાં છતાં અભિઘાત સુધીની જ હોય છે, એટલે વિપથી થતો વિસર્પ હોતો નથી. ત્રણ છટાછટા દોષોથી થતા ત્રણ, ત્રણ દોષોમાંથી છે એ દોષો સાથે કોપવાથી થતાં ત્રણ, ત્રણ દોષો સાથે કોપવાથી થતો એક, અભિઘાત-વાગવાસોગવાથી થતો એક અને દુષ્યોથી થતો એક એમ કુલ નવ વિસર્પ હોય છે).

રતવાનાં સ્થાન અને દુઃસાધ્યપણું

ઝ્યવિષ્ટાનં ચતં પ્રાહુર્થાન્તરુખયાશ્રયાત્ ॥૪૩॥

યથોત્તરં ચ દુઃસાઘ્યાં :

મુનિઓ કહે છે કે રતવા ખહારના સાગને (=ઉપરઉપરનો), અંદરના સાગને (=જેંડા સાગમાં થતો) અને ખહારના તથા અંદરના એમ બંને સાગમાં થતો હોવાને ક્ષીધે એનાં અધિષ્ઠાન (સ્થાન, જગ્યા) ત્રણ હોય છે, અને પહેલાં કરતાં બીજાં અને બીજાં કરતાં ત્રીજાં રતવા વધારે ને વધારે દુઃસાધ્ય હોય છે (=ખાહ્ય કરતાં આંતર અને આંતર કરતાં બાહ્યાંતર રતવા વધારે ને વધારે દુઃસાધ્ય હોય છે).

રતવાનું કારણ

તત્ર દોષા યયાયયમ્ ।

પ્રકોપૈઃ પ્રકુપિતા વિરોપેણ વિદાહિભિઃ ॥૪૪॥

દેહે શોત્રં વિસર્પન્તિ તેડન્તરન્તઃસ્વિત્તા ઘંહિઃ ।

યહિઃસ્વા દ્વિતયે દ્વિસ્વાઃ

તેમાં પેતપેતાને કોપાવનારાં કારણોથી અને ખાસ કરીને વિદાહી પદાર્થોથી કોપેલા દોષો શરીરમાં એકદમ ફરી વળે છે. એ દોષો

શરીરની અંદરના સાગમાં રહ્યા હોય તો આંતર વિસર્પ કરે, ખહારના સાગમાં રહેલા હોય તો બાહ્ય વિસર્પ કરે અને બંને સાગમાં રહેલા હોય તો બાહ્યાંતર વિસર્પ કરે.

અંતરાશ્રય (=આંતર) અને બાહ્યાશ્રય

૫૧૬, રતવાનાં લક્ષણ
વિચાત્તન્નાતરાશ્રયમ્ ॥ ૪૫ ॥

મમોપતાપાત્સમ્મોહાદ્યનાનાં વિઘટ્ટનાત્

તુળ્નાતિયોગાદ્દેગાનાં વિપમં ચ પ્રવર્તનાત્ ॥૪૬॥

આશુ ચાન્નિચલચંશદતો વાહ્યં વિપર્યયાત્ ।

મર્મસ્થાનમાં દુઃખ થાય, મૂર્છા આવે, (-કાન, નાક વગેરે) શરીરના માર્ગો ખડુ ફરકે (થડકે), ખડુ જ તરસ લાગ્યા કરે, વેગો રહીરહીને (=કકકકકક) ખહાર નીકળે, જઠરાગ્નિનો અને બળનો એકદમ નાશ થાય તે ઉપરથી અંતરાશ્રય રતવા સમજવા. ઉપર ક્ષણે તેનાથી ભેદાં લક્ષણો હોય તો બાહ્યાશ્રય રતવા સમજવા.

વાયુના રતવાનાં લક્ષણ

તત્ર વાતાત્પરીસર્પો વાતજ્વરસમઘ્યયઃ ॥ ૪૭ ॥

શોકસ્ફુરણનિસ્તોદમેદાયામાતિહર્ષવાન્ ।

તેમાં (ખધા રતવામાંથી) વાયુથી થતા રતવામાં વાયુના તાવ જેવી પીડા થાય છે અને સોબે ફરકાટ, તોદ, ભેદ, લંબાઈ (=વિસ્તાર), પીડા અને હર્ષવાળો હોય છે. (હર્ષવાળો=તેમાં રૂંવાડાં ભેલાં થઈ જાય છે.)

પિત્તના રતવાનાં લક્ષણ

પિત્તાહૂતગતિઃ પિત્તજ્વરલિહ્નોડતિલોહિતઃ ॥૪૮

પિત્તથી થતો રતવા ઝટ પ્રસરી જાય છે, એનાં લક્ષણ પિત્તજ્વરના લક્ષણ જેવાં હોય છે અને એ ખડુ જ લાલ હોય છે.

કફથી થતા રતવાનાં લક્ષણ

કફાત્કળ્દ્યુતઃ સ્નિગ્ધઃ કફજ્વરસમાનરુક્ ।

કફથી થતો રતવા ખલુજવાળો, સ્નિગ્ધ

અને કફજ્વર જેવી પીડાવાળો હોય છે.

સ્વદોશલિહ્નેશ્ચીવન્તે સર્વે સ્ફોટીરુપેક્ષિતાઃ ॥૪૯॥

તે વકમિત્રાઃ સ્વં સ્વં ચ વિઘ્નતિ ઘગલક્ષણમ્ ।

ખધી જાતના રતવામાં જે શાસ્ત્રોચ્ચ ઉપાય

કરવામાં ન આવે તો જે દોષનો રતવા હોય તે દોષનાં લક્ષણુવાળી ફેલ્લીએફેલ્લીએ રતવા ઉપર ભરાઈ બંધ છે. બે એ રતવાને પાક્યા પછી ફેડવામાં (=ચીરવામાં) આવે, તો જે દોષનો રતવા હોય તે દોષના પ્રણુનાં લક્ષણુ (=ઉ. ૨૫) ધારણુ કરે છે.

વાતપિત્તવિસર્પ(=અગ્નિવિસર્પ)નાં લક્ષણુ
વાતપિત્તાજ્જ્વરચ્છર્દિમૂર્ચ્છાતીસારતુદ્ધ્રમ્નઃ ॥૫૦॥
અસ્થિમેદાગ્નિસદનતમકારોચકૈર્ચુતઃ ।
કરોતિ સર્વમદ્દં ચ દીતાહ્વારાવકીર્ણવત્ ॥૫૧॥
યં યં દેશં વિસર્પશ્ચ વિસર્પતિ ભવેત્સ સ ।
શાન્તાહ્વારાસિતો નીલો રક્તો

વાડડુગુ ચ ચીયતે ॥૫૨॥

અગ્નિદગ્ધ હવ સ્ફોટઃ શીઘ્રગત્વાદ્ દ્રુતં ચ સઃ ।
મર્માનુસારી વીસર્પઃ સ્વાદ્વાતોડતિવલસ્તતઃ ॥૫૩॥
વ્યયેતાદ્દં હરેસંઘાં નિદ્રાં ચ શ્વાસમીરયેત્ ।
તિષ્ઠ્માં ચ સ ગતોડવસ્થામીદૃશોલભતે ન ના ॥૫૪॥
ક્ષચ્છર્માર્સાત્રસ્તો મૂમિશ્ચય્યાસનાદિપુ ।
વેષ્ટમાનસ્તતઃ ક્લિષ્ઠો મનોદેહશ્રમોદ્ભવામ્ ॥૫૫॥
દુષ્પ્રયોગોડશ્ચુતે નિદ્રાં સોડગ્નિવીસર્પ ડચયતે ।

વાયુ અને પિત્ત સાથે કોપવાથી થતા વિસર્પમાં તાવ, બિલટી, મૂર્ચ્છા, અતિસાર, તરસ, ફેર, હાડકાં ચિરાતા હોય એવી પીડા, જઠરાગ્નિનો સાદ, અધારા અને અરુચિ હોય છે, બહુ આખા શરીર ઉપર સળગતા અંગારા પાક્યાં હોય એવું આખું શરીર લાગે છે, જે જે ભાગમાં રતવા કરે છે તે તે ભાગ હોલવાયેલા અંગારા જેવા કાળા, ગળી જેવા રંગનો કે રાતો ધઈ બંધ છે, તથા દેવતાથી દાગ્યા જેવા ફેલ્લાફેલ્લા ધઈ આવે છે. આ વિસર્પ ઝટ પ્રસરી જતા હોવાથી ઝડપથી મર્મને અનુસરે છે, પછી ધીમેધીમે વાયુ ખડું બળવાન બનીને શરીરમા પીડા કરે છે, બેલાન બનાવી દે છે, બંધ ઉડાડી મૂકે છે, શ્વાસ અને હેડકી ઉપાડે છે. આવી સ્થિતિએ પહેલેલા રતવામા માણસ અણુગામાં ડૂબી બંધ છે અને એને જમીન પર, પધારીમા કે ઘેડક વગેરે ઉપર કોઈ દેકાણુ એન પડવું નથી. પછી દુઃખી ધઈને

આળોટતાઆળોટતાં મન અને શરીરના યાકને ક્ષીધે એવી ભંધ આવી બંધ છે કે જેમાંથી ખડું મુશ્કેલીથી જગાડી શકાય છે. આને અગ્નિ વિસર્પ કહે છે.

વાતકંડવિસર્પ(=અન્થિવિસર્પ)નાં લક્ષણુ
કફેન રુદ્ધઃ પવનો મિત્વા તં વહુઘા કફમ્ ॥૫૬॥
રક્તં વા વૃદ્ધરક્તસ્ય ત્વક્ષિરાહ્વાવમાંસગમ્ ।
દૂપયિત્વા ચ દીર્વાણુવૃત્તસ્થૂલહ્વારાત્મનામ્ ॥૫૭॥
પ્રગ્થીનાં કુરુતે માલાં રક્તાનાં તીવ્રરુજ્વરામ્ ।
શ્વાસકાસાતિસારાસ્યશોવહિધ્માવમિશ્રમૈઃ ॥૫૮॥
મોહવૈવર્ણ્યમૂર્ચ્છાન્નમહ્નાગ્નિસદનૈર્ચુતામ્ ।
હૃત્યયં ગ્રન્થિવીસર્પઃ કફમાસ્તકોપજઃ ॥૫૯॥

કંડે વડે રોકાયેલો વાયુ કંડેને અનેક ભાગમા તોડી નાખીને, અથવા જેનામાં લોહી વધી ગયું હોય તેવા માણુસના ચામડી, શિરા, સ્નાયુ અને માંસમાં રહેલા શોહીને બગાડીને (=આ ઘે રીતે) વાયુ લાખી, ઝીણી, ગોળ, બડી, ખર અને રાતી ગાઠાની હારમાળા બનાવે છે. એમા સખત પીડા, તાવ, શ્વાસ, ઉધરસ, અતિસાર, મો સુકાય, હેડકી, બિલટી, ફેર, મોહ, રંગ બગડી બંધ, મૂર્ચ્છા, શરીરે વૃટે અને જઠરાગ્નિનો સાદ-એટલા વાનાં હોય છે. આ અન્થિવિસર્પ કંડે અને વાયુ સાથે કોપવાથી થાય છે.

કંડપિત્તવિસર્પ(=કંઈમવિસર્પ)નાં લક્ષણુ
કફપિત્તાજ્જ્વરઃ સ્તમ્મો નિદ્રાતન્દ્રાશિરોહજઃ ।
મદ્વાવસાદવિક્ષેપપ્રલાપારોચકષ્ટ્રમાઃ ॥૬૦॥
મૂર્ચ્છાગ્નિહાનિર્મેદોડસ્થાં

વિપાસેન્દ્રિયગૌરવમ્ ।

આમોપવેશાનં લેપઃ સ્રોતસાં સ ચ સર્પતિ ॥૬૧॥
પ્રાયેનામાશયે ગુહ્લેકેકદેશં ન ચાતિરુક્ ।
પિટકૈરવકીર્ણોડતિપીતલોહિતપાણુરુઃ ॥૬૨॥
મેચકામોડસિતઃ સ્તિગ્ધો

મલિનઃ શોફવાન્ મુરુ ।

ગમ્भीરપાકઃ પ્રાજ્યોપ્મા
સ્પૃષ્ટઃ વિહ્વોડવદીર્યતે ॥૬૩॥
પદ્મવચ્છીર્ગમાંસજ સ્વષ્ટસ્થાયુસિરાગળઃ ।
શવગ્નિચ્ચ વીસર્પે કર્દમાપ્યમુશન્તિ તમ્ ॥૬૪॥

કંક અને પિત્ત સાથે કોપવાથી થતા રતવામાં તાવ, સ્તંભ, ભ્રૂવ, ઘેન, પીડા, અંગસાદ, વિક્ષેપ, લવરી, અરુચિ, ફેર, મૂરછા, જઠરાગ્નિ ઓછા થાય, હાડકા ચિરાતા હોય એવી પીડા, તરસ, ઇદ્રિયો ભારે થઈ જાય, કાચો ઝાંડો થાય અને સોતો કંક વગેરેથી લીપાઈ જાય. આ વિસર્પ હોજરીમાં એકે સાગને પહેલો પકડીને પછી આખા શરીરમાં ફેલાવા માંડે છે, એમાં ખડુ પીડા થતી નથી; ખડુ પીળી, લાલ અને ઘોળી ફેલીઓથી છવાઈ જાય છે. એ રતવા મેચક (=મોરના ગળા) જેવો કાળો, સ્નિગ્ધ, મેલો, સોબવાળો, ભારે, ભ્રૂવોમાં પાકે એવો, ખડુ ગરમ, અડકવામાં પચપચો અને અડકવાથી ઉતરડાઈ જાય એવો, કાઠવ જેવો, છિન્નભિન્ન થઈ ગયેલા માસવાળો, સ્નાયુઓ અને શિરાઓનો સમૂહ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે એવો અને મડદા જેવો ગંધાતો હોય છે. એ રતવાને કંકમવિસર્પ કહે છે.

ત્રિદોષના રતવાનાં લક્ષણ

સર્વજો લક્ષણઃ સર્વેઃ સર્વઘાત્વતિસર્પણઃ ।

અથા દોષો સાથે કોપવાથી થતા રતવામાં અથા છૂટાછૂટા દોષોના રતવાના લક્ષણો મેગા હોય છે. આ રતવા અધી ધાતુઓમા પુષ્કળ ફેલાઈ જાય છે.

અભિઘાતથી થતા વિસર્પનાં લક્ષણ
યાદ્યહેતોઃ ક્ષતાત્ક્રુદઃ સરક્તં પિત્તમીરયન્ ॥ ૬૫
વિસર્પે મારુતઃ કુર્યાત્ કુલત્યસદશૈશ્ચિતમ્ ।
સ્ફોટૈઃ શોફજ્વરરુજાદાહાઢવં શ્યાવલોહિતમ્ ॥

શસ્ત્ર વગેરે અહારના કારણથી ત્રણ ધવાથી કોપેલો વાયુ શોહી સાથે પિત્તને કોપાવીને કળથી જેવી ફેલીઓથી ભરેલો; પુષ્કળ સોબો, તાવ, પીડા અને ખળતરાવાળો; લાલ બદામી રંગનો રતવા કરે છે.

સાધ્ય-અસાધ્ય

પૃથગ્વૈષ્ણવઃ સાધ્યા દ્વન્દ્વજાશ્ચાનુપદ્રવાઃ ।
અસાધ્યૌ ક્ષત સર્વૌત્યૌ સર્વે ચાક્રાન્તમર્મકાઃ ॥ ૬૭
શીર્ણસ્નાયુસિરામાંસાઃ

પ્રવિલ્લજ્ઞાઃ શ્વગન્ધયઃ ॥ ૬૭ ॥
હિતિ વિસર્પનિદાનમ્ ।

છૂટાછૂટા દોષ કોપવાથી થતા ત્રણ રતવા સાધ્ય છે, એ દોષ મેગા કોપવાથી થયેલા રતવામાં બે ઉપદ્રવો ન હોય તો એ સાધ્ય છે, અભિઘાતથી થયેલો અને ત્રિદોષનો એ બે રતવા અસાધ્ય છે. બે મર્મસ્થાનમાં રતવા થયો હોય, સ્નાયુ, શિરા અને માંસ મરી ગયા હોય, ખડુ પચપચુ થઈ ગયું હોય અને મડદા જેવી ગંધ મારતી હોય તો અથા રતવા અસાધ્ય છે.

આમ રતવાનું નિદાન પૂરું થયું.

इत्यष्टाङ्गहृदये तृतीये निदानस्थाने पाण्डुरोगशोकविसर्प-
निदान नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

અધ્યાય ૧૪ મો

अथात. कुष्ठश्वित्रकृमिनिदानं ध्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે કુષ્ટ (=ચામડીના રોગો), શ્વિત્ર (=ઘોળો કાઠ) અને કૃમિ (=કરમિયા, જૂ વગેરે)નું નિદાન સમબલીશું. એ બાબતમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ આ પ્રમાણે કહી ગયા છે.

કુષ્ટનાં કારણ અને સંપ્રાપ્તિ

मिथ्याहारविहारेण विशेषेण विरोधिना ।

साधुनिन्दावचान्यस्वहરणाद्येश्ચ સેવિતૈઃ ॥ ૧ ॥

पापमभिः कर्मभिः सद्यः प्राक्नैवेरिता मलाः ।

सिराः प्रपद्य तिर्यग्गास्त्वल्सीकास्त्वेगामिषम् ॥

दूपयन्ति शृथीशृत्य निश्चरतस्ततो वहिः ।

त्वचः कुर्वन्ति वैवर्ण्यं दुष्टाः कुष्ठमुद्गन्ति तत् ॥

મિથ્યા આહારથી, મિથ્યા વિહારથી, ખાસ કરીને વિરુદ્ધ ભોજનથી, આ જન્મે કરેલાં કે ગયા જન્મોમા કરેલાં-સારા માણુસોની નિંદા, સારા માણુસોનો વધ, પારકી મિલકત લઈ લેવી વગેરે-પાપકર્મો કરવાથી કોપેલા દોષો આડી (=ભેલી નહિ) જતી શિરાઓમા જઈને ચામડી, લસિકા, શોહી અને માંસને ખગાડે છે અને પછી એમને (=ચામડી, લસિકા, શોહી અને માંસને) ઢીલાં કરી દઈને પછી ખહાર

(=શરીરના બે ડાણુમા નહિ) ફરતા બગડેલા દોષો ચામડીના ગગ બગાડી નાખે છે અને કુષ કહે છે.

ધોળો કોઠ કુષથી બુદ્ધો શા મારે?

કાલેનોપશ્ચિત યસ્માત્સર્વે કુપ્ણાતિ તદ્દપુ ।

પ્રવચ ઘાતુ-વ્યાપ્યાન્ત

સર્વાન્ સંસ્લેય ચાનહેત્ ॥ ૪ ॥

સસ્વેદવલેદસદ્ધોવાન્

દમીન્ સુક્માન્ સુદારુણાન્ ।

લોમત્વન્સ્રાચુઘમનીનરુણાસ્પીનિ યૈ ક્રમાત્ ॥

મક્ષયેચ્છુવિગમસ્માચ કુષ્ટવાહ્યમુદાહતમ્ ।

બે કુષની શાસ્ત્રોક્ત ચિકિત્સા ન થાય તો વખત જતા તે (=કુષ) આખા શરીરને ચીરી નાખે છે (અથવા ખરાબ કરી મૂકે છે), એ કુષ ધાતુઓમા પહોચીને ધાતુઓની અદર પ્રસરી જઈને, બધી ધાતુઓને ગદગદી કરીને, ખરસેવો, પચપચાપણુ, કહેવાટ અને ઝીણા તથા ઘણા ભયકર કૃમિ ઉત્પન્ન કરે છે, જે કૃમિ દ્વાગ ધીમેધીમે કુષ રવાડા, ચામડી, સ્નાયુ, હૃમની અને કૃણા હાડકાને ખાઈ બંધ છે અને આ કાગળમગ શ્વિત્ર(-ધોળા કોઠ)ને કુષથી બુદ્ધો કહ્યો છે (ધોળા કોઠમા ક્ષેદ, કૃમિ વગેરે હોતા નથી તેથી ધોળો કોઠ કુષથી બુદ્ધો છે.)

સખ્યા

કુષ્ટાનિ સતઘા દોષૈ પૃથક્ષિત્રૈ સમાગતૈ । ૬

કુષ સાત રીતે થાય છે શ્વેતાશ્વેતા ત્રણ દોષથી, બે બે દોષ સાથે કોપવાથી અને ત્રણે દોષ સાથે કોપવાથી

સર્વેત્પિ ત્રિદોષેષુ વ્યપદેશોઽધિકૃત્વન ।

બધા કુષ ત્રણે દોષ સાથે કોપવાથી થતા હોવા છતાં બે કુષમા બે દોષ વધારે કોપ્યો હોય તે ઉપગથી તે કુષ અચુક દોષનો છે એવું નામ આપવામાં આવે છે

કુષના નામ : જ્યો કુષ ય્યો દોષ વનાઈ

કોપવાથી થાય છે?

વાતેન કુષ્ટ કાપાલં, વિન્નારીંદુમ્બર, રુફાત્ । ૭ ॥

મળ્ડલાપ્ય ચિવર્ષો ચ, ઋક્ષાર્ય વાતપિત્તજમ્ ।

ચર્મકકુષ્ટિકિટિમસિન્માઝસરિપાદિકા ॥ ૮ ॥

વાતશ્લેષ્મોઙ્ગવા શ્લેષ્માપત્તાદ્વદ્વશનારુપી ।

પુણ્ડરીક સરિમ્ફોટં પામા ચર્મદલં તથા ॥ ૧ ॥

સર્વે સ્યાત્કાકળ, ૧૫ ૧૫ ૦૬

વાયુથી(=વાયુ વધારે કોપવાથી) કોપાવકુષ, પિત્તથી ઔદુ ખરકુષ, કફથી મડલકુષ, અને વિચર્યાં, વાયુ અને પિત્ત બંને વધારે કોપવાથી ઋક્ષકુષ, વાયુ અને કફ બંને વધારે કોપવાથી ચર્મ, એકકુષ, કિટિલ, સિદ્ધમ, અલસ અને વિપાદિકા નામના કુષ, કફ અને પિત્ત બંને વધાર કોપવાથી દદ્રુ, શતાતરુની, પુડરીક, વિન્નો, પામા અને ચર્મદલ તથા ત્રણે દોષ એકસરખા વધારે કોપવાથી કાકલકુષ થાય છે

સાત મહાકુષ

પૂર્વે ત્રિક વદ્ર સકારુણમ્ ।

પુણ્ડરીકશ્વજિદે ચ મહાકુષ્ટાનિ સત તુ ॥ ૧૦ ॥

પહેલા ત્રણ(-કાપાલ, ઔદુ ખગ અને મડલ), દદ્રુ, કાકલ, પુણ્ડરીક અને ઋક્ષગિહ્વ-એ માત મહાકુષ છે

કુષ્ટુ પૂર્વરૂપ ✓

અતિશ્લક્ષ્ણલક્ષ્ણસ્પર્શસ્વેદાસ્વેદવિવર્ણતા ।

દાહ કળ્લસ્રત્ત્વિ સ્નાપસ્તોદ

કોટોઙ્ગતિ ધ્રમ ॥ ૧૧ ॥

વ્રણાનામધિક શૂલ શીત્રોપત્તિશ્ચિરસ્થિતિ ।

રૂઢાનામપિ રૂક્ષ વ નિ મિત્તેઽલ્પેઽપિ કોપનમ્ ॥ ૧૨

રોમદ્વયાઽસૃજ કાલ્પ્યે કુષ્ઠલક્ષ્ણમગ્રજમ્ ॥ ૧૩

ખાલુ સ્વક્ષુપાયુ, અડકવામા ખગપણુ એક પગસેવા ન થાય, ચામડીના ગગ બગડી બંધ બળતગ, ખલુજ, ચામડી ખરેખરી થઈ બંધ, ચામડીમા તોદ થાય, લીમણી થાય, થાક, ત્રણોમા વધારે મણુડા આવે, ત્રણો ઝટ થાય અને લાખા વખત સુધી ચાલુ રહે, ત્રણો રગચા છતાં પલુ લૂખાશ આવે અને સહેજ કારણ મળતા ફરીથી ત્રણ થાય, રવાડા બિલા થાય, લોહી કાણુ પડી બંધ-આ કુષ્ટુ પૂર્વરૂપ છે

કાપાલકુષ

કુપ્ણારુણકપાલામ ઋક્ષ સુત્ત ધરં તદુ ॥ ૧૪ ॥

વિસ્તૃતાસમપર્યન્ત દ્વિપિત્તેભોમિશ્ચિત્તમ્ ।

તોદાહ્યમલ્પનગ્ઢુક કાપાલ શીત્રલ્પિ ચ ॥ ૧૫ ॥

કાળા અને આછા લાલ ઠીકરા જેવો, લૂખો, ખર, પાતળી ચામડીવાળો, ફેલાયેલા અને લાંબા-દૂંકા છેડાવાળો, ખડાં થયેલાં ફેવાડાંથી ભરચક, પુષ્કળ તોદવાળો, થોડી ખલુજવાળો અને ઝટ પ્રસરી નથ એવો કુષ કાપાલકુષ છે. ૧૧

ઔદુખંરકુષ

પક્ષોદુમ્બરતામ્ભવગ્રોમગૌરસિરાચિતમ્ ।
 ઘહલં ઘહલક્લેદરક્તં દાહરુજાધિકમ્ ॥ ૧૫ ॥
 આશ્લ્યાનાવદરણકૃમિ વિચાદુદુમ્બરમ્ ।
 ખાકા ઉમ્ઠેડાના ફળ જેવાં તાખાવણી, ચામડી, અને ફેવાડાંવાળા, ગૌરવણી શિરાઓથી ભરચક, ઘટ, પુષ્કળ ગદગદા અને ફોહીવાળા, પુષ્કળ ખળતરા અને પીડાવાળા, ઝટ ભીંપડી આવે એવા, ઝટ ફાટે એવા અને ઝટ કૃમિ થાય એવા કુષને ઔદુખંરકુષ બલુવો.

મંડલકુષ

સ્થિરં સ્ત્યાનં ગુરુ ક્ષિગ્ધં શ્વેતરક્તમનાશુગમ્ ॥ ૧૬ ॥
 અન્યોન્યસકમુદસન્નં ઘહુરુપ્હુસ્તિકિમિ ।
 શ્લક્ષ્ણપીતામપયંતં મળ્ડલં પરિમળ્ડલમ્ ॥ ૧૭ ॥
 સ્થિર, સ્ત્યાન, ભારે, સ્નિગ્ધ, ધોળાશપડતા રીતા, ઝટ ન પ્રસરી એવા, એકખીબ સાથે બેડાયેલા, ઉત્સેધવાળા; પુષ્કળ ખલુજ, સાવ અને કૃમિવાળા; દીસા અને પીળા છેડાવાળા ગોળાકાર કુષને મંડલકુષ બલુવો.

વિચર્ચિકા (=વિચર્યા, ખરજવું)

સકળ્પિટિકા શ્યાવા
 લસીકાહ્યા વિચર્ચિકા ।
 વિચર્ચિકાકુષ ખલુજવાળો, ફેાહીએવાળો, ખદામી રંગનો અને લંસિકાથી ભરચક હોય છે.

ઋક્ષજિહ્વ ૧૨

પરુષં તન્નુ રક્ત્નતમન્તઃશ્યાવં સમુન્નતમ્ ॥ ૧૮ ॥
 સતોદદાહરુક્ત્લેદં કર્કશૌઃ પિટિકૈશ્ચિતમ્ ।
 ઋક્ષજિહ્વાકૃતિ પ્રોત્કમૃક્ષજિહ્વં ઘહુક્રિમિ ॥ ૧૯ ॥
 પુરુષ, છેડા આગળ આછા અને લાલ, અંદર (વચ્ચે) ખદામી રંગના, ભિપ્સેલા; તોદ, ખળતરા અને પીડાવાળા, ગદગદા, ડડંશ ફેાહીઓથી ભરચક, રીંછની જલ જેવા આકારના અને ખહુ કૃમિવાળા કુષને ઋક્ષજિહ્વ કહે છે.

ચર્મકુષ ✓

હસ્તિચર્મલરસ્પર્શો ચર્મ
 હાથીની ચામડી જેવા ખડખચડા સ્પર્શવાળા કુષને ચર્મકુષ કહે છે.

એકકુષ ✓

પકાચ્યં મહાધ્રયમ્ ।

અસ્વેદં મત્સ્યશકલસન્નિભમ્
 એકકુષ નામનો કુષ લાંબી પહેાળી (=પુષ્કળ) જગ્યામાં થાય છે, એમાં પરસેવો થતો નથી અને એ માછલીના ભીંગડા જેવો હોય છે.

કિટિભ

કિટિમં પુતઃ ॥ ૨૦ ॥

રૂક્ષં કિણલરસ્પર્શો કળ્પમ્પરુપાસિતમ્ ।
 પણ કિટિભકુષ લૂખો, અડકવામાં આંટલુ જેવો ખર, ખલુજવાળો, ડડલુ અને કાળો હોય છે.

સિદ્ધમ (=કરોળિયા) ✓

સિદ્ધમં રૂક્ષં ઘહિઃ ક્ષિગ્ધમન્તર્વૃષ્ટં રજઃ કિરેત્ ॥ ૨૧ ॥
 શ્લક્ષ્ણસ્પર્શો તન્નુ શ્વેતતામ્રં દૌર્ગ્ધવપુષ્પવત્ ।
 પ્રાયેણ ચોર્ધ્વકાયૈ સ્યાત્
 કરોળિયા ખહારથી લૂખા, અંદરથી સ્નિગ્ધ, ઘસાવાથી ઝીણી ફેાતરી ખરે એવા, અડકવામાં શ્લક્ષ્ણ, પાતળા, ધોળાશપડતા, તાખાવણી, ફથીના ફૂલ જેવા હોય છે. એ સામાન્ય રીતે ક્ષેડથી ઉપરના ભાગમાં થાય છે.

અલસક (=અલસ) કુષ

ગળ્ડઃ કળ્પયુતૈશ્ચિતમ્ ॥ ૨૨ ॥

રક્તૌરલસકમ્
 ખલુજવાળાં રાતા ગૂમડાંથી ભરચક કુષને અલસકકુષ કહે છે.

વિપાદિકા (=હાથપગ ફાટવા)

પાણિપાદદાયોં વિપાદિકાઃ ।
 તીવ્રાલ્યોં મન્દરુપ્હુઘ્ચ સરાગપિટિકાચિતાઃ ॥ ૨૩ ॥
 તીવ્ર પીડાવાળા, થોડી ખલુજવાળા, આછી રાતી ફેાહીઓથી ભરચક હાથપગના વાદિયા એ વિપાદિકાકુષ છે.
 દદુ (=દંડૂ, દાદર, દરાજ) ૧૨
 દીર્ઘમનાના દૂર્વાવદતસીકુસુમચ્છવિઃ ।
 ઊત્સન્નમળ્ડલા દદ્રઃ કળ્પમ્પત્યનુપાક્ષિણી ॥ ૨૪ ॥

દાદર ધરેની માફક લાંબી પ્રસરે છે, અળ-
શીના ફૂલ જેવા રંગની હોય છે, એનાં ગોળ
ચકામાં જિપ્સેલાં હોય છે, એમાં ખલુજ આવે
છે અને એ (=દાદર) લાંબા વખત સુધી ચાલુ
રહે એવી હોય છે.

શતાન્તુ (=શતાન્તુપી)

સ્થૂલમૂલં સદાહારિત્ રક્તરૂપાવં વહુઘ્નમ્ ।
શતારુઃ ક્ષેદજન્વાહ્યં પ્રાયશઃ પર્વજન્મ ચ ॥ ૨૫

શતારુ નામનો કુષ્ઠ સ્થૂલ મૂળવાળો, અળ-
તરા અને પીડાવાળો, રાતા બદામી રંગનો,
ખડુ ત્રણવાળો, ખડુ ગદગદો (=પચપચો), જ્વા-
તથી ભરેલો અને સામાન્ય રીતે પર્વ ઉપર
થાય એવો હોય છે.

પુણ્ડરીક

રક્તાન્તમન્તરા પાણ્ડુ કણ્ડુદાહરુજાન્વિતમ્ ।
સોન્સેવમાચિતં રક્તઃ પદ્મપત્રમિવાંશુભિઃ ॥ ૨૬ ॥
ઘનમૂરિલસીકાસ્ત્રપ્રાયમાશુ વિમેદિ ચ ।

પુણ્ડરીકમ્

પુણ્ડરીક નામનો કુષ્ઠ છેડા આગળ રાતો,
વચ્ચે ઘોળો; ખલુજ, અળતરા અને પીડાવાળો,
ઉત્સેધવાળો, કમળના પાંદડાની માફક રાતી
ઝીણી રેખાઓથી ભરેલો, ઘટ અને પુષ્કળ
લસિકા અને ઘોડાથી ભરેલો અને ઝટ ફાટે
એવો હોય છે.

વિસ્ફોટ

તનુવર્ગિમશ્ચિતં સ્ફોટૈઃ સિતાલ્પૈઃ ॥ ૨૭ ॥
વિસ્ફોટમ્

પાતળી ચામડીવાળા ઘોળા અને આછા
લાલ ફેણાઓથી ભરેલો કુષ્ઠને વિસ્ફોટ કહે છે.

પામા (=ખસ)

પિટિકાઃ પામા કણ્ડુન્લેદરુજાધિકાઃ ।

સૂક્ષ્માઃ શ્યાવારુણા ઘઘ્નઃ

પ્રાયઃ સ્ફિન્નપાણિકૂર્પરે ॥ ૨૮ ॥

પુષ્કળ ખલુજ, ક્ષેદ (=એપનું પાણી)
અને પીડાવાળો, ઝીણી બદામી-રંગની અને
લાલ ઘણી ફેણીઓ તે ખસ છે અને એ મોટે
ભાગે કૂલા, કૂથ અને કૂર્પર (=કોણી અને
દાંચણ) ઉપર થાય છે.

ચમદિલ

સસ્ફોટમસ્પર્શાસહં કણ્ડુપાતોદ્દાહવત્ ।

રક્તં દલ્લચ્છર્મદલમ્

ચમદિલકુષ્ઠ ફેણાવાળો, સ્પર્શ ખમી ન
શકે એવો; ખલુજ, જિપ્સા, તોદ અને અળતરા-
વાળો, રાતો અને વધે એવો (અથવા ફાટે
એવો) હોય છે.

૨૮

કાકળુકુષ્ઠ

કાકળુ તીવ્રદાહરુકુ ॥ ૨૯ ॥

પૂર્વે રક્તં ચ કૃષ્ણં ચ કાકળુન્તીફલોપમમ્ ।

કુષ્ઠલિઙ્ગયુતં સર્વેર્ત્તકચર્ગે તત્તો ભવેત્ ॥ ૩૦ ॥

કાકળુ નામનો કુષ્ઠ સખત અળતરા અને
પીડાવાળો, શરૂઆતમાં રાતો અને ઠાળો,
ચણ્ણી જેવો અને કુષ્ઠનાં બધાં લક્ષણોવાળો
હોય છે. પછી એ અનેકરંગી બની જાય છે.

કયા દોષ અધિક છે તે શા ઉપરથી કહેવું ?

દોષમેદીયવિહિતૈરાવિરોહિલ્લક્ષ્મિભિઃ ।

કુષ્ઠેષુ દોષોલ્લગ્નતામ્

દોષમેદીય અધ્યાયમાં (=સૂ. અ. ૧૨માં)

આપેલાં દોષોનાં લક્ષણ અને કામ (=અસર)

ઉપરથી કુષ્ઠમાં કયા દોષ વધારે છે તે કહેવું.

સાધ્ય-અસાધ્યનો વિચાર

સર્વદોષોલ્લગ્ન ત્યજેત્ ॥ ૩૧ ॥

રિષોક્તં યચ યચાસ્થિમજ્જશુકસમાશ્રયમ્ ।

જેમાં ત્રણે દોષ પુષ્કળ કોપ્યા હોય એવો

કુષ્ઠ, રિષ્ટમાં (શા. અ. ૫માં) કહેલો કુષ્ઠ અને

કાકળુ, મજ્જા અને વીર્ય જેવું આશ્રયસ્થાન

હોય એવો કુષ્ઠ-એ ત્રણ પ્રકારના કુષ્ઠને છોડી

દેવાં (=અસાધ્ય ગણીને ઉપાય કરવા નહિ).

યાવ્યં મેદાગતમ્

ચરખીમાં ભિતરેલો કુષ્ઠ યાપ્ય છે.

કુષ્ઠં પિત્તજ્વન્દ્વાસ્ત્માસગમ્ ॥ ૩૨ ॥

પિત્ત જેમાં પુષ્કળ હોય એવો, કુષ્ઠ, જે

દોષ સાથે વધારે કોપવાથી ઘણેકો કુષ્ઠ, ઘોડીમાં

ભિતરેલો કુષ્ઠ, માંસમાં ભિતરેલો કુષ્ઠ કુષ્ઠસાધ્ય છે.

અઠ્ઠચ્છ્રં કપવાતાહ્યં ત્વદસ્થમેકમલં ચ યત્ ।

કુષ્ઠ જેમાં પુષ્કળ હોય એવો, વાયુ જેમાં

પુષ્કળ હોય એવો, ચામડીમાં રહેલો અને

એમાં એક જ દોષ વધારે કોષ્ઠો હોય એવો કુષ્ઠ કૃચ્છ્રસાધ્ય નથી (=સુસાધ્ય છે).

ચામડી વગેરેમાં રહેલા કુષ્ઠનાં લક્ષણ તત્ત્વત્ત્વિ મિચ્ચે કુષ્ઠે તોડવૈવર્ણ્યરૂપતા: ॥ ૩૩ ॥ સ્વેદસ્વાપશ્વપયવ: શોષિતે, પિશિને પુન:। પાણિપાદાશ્રિતા: સ્ફોટા:

ફ્લેદ: સન્ધિયુ ચાઘિકમ્ ॥ ૩૪ ॥ કૌણ્યં ગતિક્ષયોડજ્ઞાનાં વલનં સ્પાચ્ચ મેદસિ । નાસાભજ્ઞોડસ્વિમજ્જસ્યે નેત્રરાગ: સ્વરક્ષય: ॥૩૫ ॥ ક્ષતે ચ ક્રમય: શુક્રે સ્વદારાપત્યવાયનમ્ ।

તેમાં કુષ્ઠ ચામડીમાં (=રસધાતુમાં) રહેલો હોય તો તેડ થાય, ચામડીનો રંગ ખગડી બન્ય અને ચામડી લૂખી પડી બન્ય; લોહીમાં રહ્યો હોય તો પરસેવો થાય, સ્પૃશ્ણિ થાય અને સોબે આવે; વળી માંસમાં રહ્યો હોય તો હાથ-પગ ઉપર ફેલાય થાય અને સાંધાઓમાં વધારે ક્ષેદ થાય; ચરખીમાં રહ્યો હોય તો કૂંઠા થઈ જવાય, ચાલી શકાય નહિ અને અવયવો કપાતાં હોય એવી પીડા થાય; હોડકામાં કે મજ્જામાં કુષ્ઠ રહ્યો હોય તો નાક ઊંચી બન્ય (=ચીણું થઈ બન્ય, ભાંગી બન્ય), આંખો લાલ થઈ બન્ય, અવાજ નીકળે નહિ અને ઘામાં જીવડાં પડે; વીર્યમાં કુષ્ઠ રહ્યો હોય તો પોતાની સ્ત્રી અને ખાળકોને નહે (=સ્ત્રી અને ખાળકોને પણ કુષ્ઠ થાય).

યથાપૂર્વે ચ સર્વાણિ સ્યુલ્લિજ્ઞાન્યસુગાદિપુ ॥ ૩૬ ॥ હિતિ કુષ્ઠનિદાનમ્ ।

લોહીમાં રહેલા કુષ્ઠથી શરૂ થતા કુષ્ઠોમાં એની પહેલાંના કુષ્ઠનાં અર્ધાં લક્ષણો પણ હોય છે. (દા. ત. લોહીમાં રહેલા કુષ્ઠમાં એનાં પોતાનાં ખાસ લક્ષણો હોવા ઉપરાંત ચામડીમાં રહેલા કુષ્ઠનાં લક્ષણો પણ હોય છે. માંસમાં રહેલાં કુષ્ઠમાં એનાં પોતાનાં ખાસ લક્ષણો ઉપરાંત ચામડીમાં રહેલા કુષ્ઠનાં અને લોહીમાં રહેલા કુષ્ઠનાં લક્ષણો પણ હોય છે. એ રીતે વીર્યમાં રહેલા કુષ્ઠમાં શ્લેષ્ઠ ઠરથી ઠપકેમાં ગભાવેલાં અર્ધાં લક્ષણો હોય છે.)

આમ કુષ્ઠનું નિદાન પૂરું થયું.

અથ શ્વિત્રનિદાનમ્ ।

શ્વિત્ર (=ધોળો કોઠ)

શ્વિત્રની સપ્રાપ્તિ અને ખીળાં નામ કુષ્ઠેકુષ્ઠમ્મંચં શ્વિત્રં કિલાસં દારુણં ચ તત્ । તિદિદ્દમપરિસ્થાવિ ત્રિષાત્તુદ્ભવસંશ્રયમ્ ॥ ૩૭ ॥

શ્વિત્ર (ધોળો કોઠ) કુષ્ઠોની માફક જ ઉત્પન્ન થાય છે, એ કિલાસ અને દારુણું કહેવાય છે (=શ્વિત્રનાં ખીળાં નામ કિલાસ અને દારુણું છે), એમાંથી એપ નીકળતો નથી અને એ ત્રણ દોષોથી થાય છે અને ત્રણ ધાતુઓમાં (=લોહી, માંસ, ચરખીમાં) એ રહે છે.

દોષ પ્રમાણે લક્ષણ

વાતાદ્રુક્ષારુણં, પિત્તાત્તામ્રં કમલપત્રવત્ । સદાહં રોમવિષ્કંસિ, કપ્તાચ્છૃવેતં ઘનં ગુરુ ॥૩૮ ॥ સકળુ ચ, કમ્પાદ્રુકમાંસમેદ:સુ ચાદિશેત્ ।

વાયુનો શ્વિત્ર લૂખો અને આછો લાલ, પિત્તનો શ્વિત્ર કમળના પાંદડા જેવો તાંખાવણી, ખળતરાવોળો અને ફવાડાંના નારા કરે એવો; કફનો શ્વિત્ર ઘોળો, ઘટ્ટ, ભારે અને ખુલ્લવાળો હોય છે; વાયુનો શ્વિત્ર લોહીમાં, પિત્તનો શ્વિત્ર માંસમાં અને કફનો શ્વિત્ર ચરખીમાં રહે છે એમ કહેવું.

સાધ્ય-અસાધ્ય વિચાર

વળેતેવેદગુભયં કુચ્છં તચ્ચોત્તરોત્તરમ્ ॥ ૩૯ ॥

દોષથી થયેલા અને ધાતુમાં રહેલા એ ખંને શ્વિત્ર રંગે એવા (=સરખા) હોય છે (=વાયુનો શ્વિત્ર જે રંગનો હોય છે તે જ રંગનો લોહીમાં રહેલો શ્વિત્ર હોય છે, પિત્તનો શ્વિત્રનો જે રંગ હોય છે તે જ રંગ માંસમાં રહેલા શ્વિત્રનો હોય છે, કફનો શ્વિત્રનો જે રંગ હોય છે તે જ રંગ ચરખીમાં રહેલા શ્વિત્રનો હોય છે). એ ખંને શ્વિત્ર એક પછી એક વધારે કૃચ્છ્રસાધ્ય છે (વાયુના શ્વિત્ર કરતાં પિત્તનો અને પિત્તના કરતાં કફનો શ્વિત્ર વધારે કૃચ્છ્રસાધ્ય છે. તે જ પ્રમાણે લોહીમાં રહેલા શ્વિત્ર કરતાં માંસમાં રહેલો અને માંસમાં રહેલા કરતાં ચરખીમાં રહેલો શ્વિત્ર વધારે કૃચ્છ્રસાધ્ય છે).

અશુભલોમાથહલમસંસ્વૃપ્તં મિયો નવમ્ ।
 અનમ્નિદગ્ધજં સાધ્યં શ્વિત્ર વર્ચ્યમતોઽન્યથા ॥
 ગુહ્યાણિતલ્લોષ્ટુષુ જાતમપ્યચિરન્તનમ્ ।

જેમા વાળ ધોળા ન થઈ ગયા હોય એવો, ખડ્ડ ઘટ્ટ (=છાંટે સુધી જિતરેશે) ન હોય એવો, જેના ડાઘા અદરઅદર બેડાઈને સળગ ન થઈ ગયા હોય એવો (=છૂટાછૂટા ચાડાવાળો), નવો (=જેને થયે એક વરસ ન વીતી ગયું હોય એવો), દાઝવાથી ન થયો હોય એવો શ્વિત્ર સાધ્ય છે, એનેથી જ ઘા શ્વિત્ર અસાધ્ય છે. ગુહ્ય ભાગ, હથેલી અને પગના તળિયા ઉપર થયેલો શ્વિત્ર નવો હોય તેપણુ અસાધ્ય છે.

એપીપણુ

સ્પર્શકાહારશય્યાવિસેવનાત્ પ્રાયશો ગદાઃ ॥૪૧
 સર્વે સજ્જારિણો, નેત્રવગ્વિકારા નિશેષતઃ ।

इति श्वित्रनिदानम् ।

સામાન્ય રીતે ખંધા રોગો દગ્દીને અડકવાથી તથા દરદીના વાસણુમા ખાવાથી, દરદીની પથારીમા સૂવાથી (+દરદીની બેઠક પર બેસવાથી, દરદીના કપડાને અડકવાથી) વગેરેથી ફેલાય છે, તેમાયે આખના અને ચામડીના રોગ તો ખાસ ફેલાય છે. (આ શ્લોક પ્રમાણે 'કોન્ટેજ્યન'થી એપ લાગે છે, 'ઇન્ફેક્શન'થી નહિ.)

આમ શ્વિત્રોગનુ નિદાન પૂરુ થયુ.

મથ હમિનિદાનમ્ ।

કૃમિરોગનું નિદાન

પ્રકાર

ક્રમવસ્તુ દ્વિધા પ્રોક્તા શાહ્યામ્યન્તરમેદતઃ । ૪૨ ॥
 ખહારના કૃમિ (કરમ) અને અદગના કૃમિ એ તફાવતને ક્ષીધે કૃમિઓ બે પ્રકારના છે એમ કહ્યું છે. (ખહારના કરમ અને અદગના કરમ).

જન્મની દૃષ્ટિએ કૃમિના પ્રકાર

ઘર્મિલકફાસુગ્વિહ્નમમેદાદ્ધતુવિધા ।
 શરીરની ખહારના ભાગના (પરસેવો વગેરે) મળમાથી, કક્રમાથી, લોહીમાથી અને ઝાડામાથી ઉત્પન્ન થતા એમ જન્મના ચાર પ્રકારની દૃષ્ટિએ કૃમિઓ ચાર જાતના છે.

નામના દૃષ્ટિએ કૃમિના પ્રકાર

નામતો વિશ્વતિવિધા. ૫૫૨

નામા ઉપરથી કૃમિઓ વીચ જાતેના છે.

પાણકૃમિ

વાહ્યાસ્ત્રામુત્રોન્નવા ॥ ૪૩ ॥

તિલપ્રમાણસંસ્વાનવર્ગા કૈશામ્યરાધયાઃ ।
 ઘટુપાદાશ્ચ સુક્માશ્ચ યૂકા લિધાશ્ચ નામનઃ ॥૪૪॥
 દ્વિધા તે કાંઠપિટ્ટિકામુહ્નગ્નહ્ન પ્રકુચંતે ।

તેમાથી (=ખહારના અને અદગના કૃમિ-ઓમાથી) ખહારના કૃમિઓ મ્નાન વગેરેથી ખહારની શુષ્કિ ન થવાને ક્ષીધે ઉત્પન્ન થાય છે. એ તલ ભેવડા, તલ જેવા આકારના અને તવ જેવા ગગના હોય છે. એ વાળ અને કપડામા ગડે છે, એમને ઘણા પગ હોય છે, એ ઝીણા હોય છે, નામની દૃષ્ટિએ એ બે પ્રકારના હોય છે. વૂ અને ક્ષીખ. એ કોડ, ફેક્ષીઓ, ખણુજ અને ગડ કરે છે.

આંતરકૃમિ

કુષ્ટૈકહેતવોઽન્તર્જા
 શરીરની અદર ઉત્પન્ન થનારા કૃમિ કુષ્ટ જે કાગણુથી ઉત્પન્ન થાય છે (શ્લોક કૃથી ૧૩)
 તે જ કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે.

કક્રના આંતરકૃમિ

શ્લેષ્મજાસ્તેષુ સ્નાયિકમ્ ॥ ૪૫ ॥
 મધુરાશ્મગુહ્નરીરદધિસક્તુનરોદનઃ ।

તેમુથી (=ખંધા આતરકૃમિઓમાથી) કક્રથી ઉત્પન્ન થતા આતરકૃમિ વધારામા ગથ્યું ખાન-ખાન, ગોળ, દધ, દડી, સાથુ અને નવો ભાત ખાવાપીવાથી થાય છે.

ઝાડામાં ઉત્પન્ન થતા આંતરકૃમિ

શરુજ્ઞા ઘટુપિહ્ચામ્પર્ણશાકોલુકાદિભિઃ ॥ ૪૬ ॥
 ઝાડામા ઉત્પન્ન થતા આતરકૃમિ (જવ અને અડદ વગેરે જેવા) ખડ્ડ ઝાડો ખનાવે એવા અનાજ, (પાલખની ભાજી વગેરે જેવા) ખડ્ડ ઝાડો ખનાવે એવા શાક, કીલા શિખી ધાન્ય વગેરેથી થાય છે.

કક્રથી આમાશયમાં થયેલા કૃમિ

કફાદામાશયે જાતા વૃદ્ધાઃ સર્પન્તિ સર્વતઃ ।

પૃથુવદ્ધનિમાઃ કેચિત્ કેચિદ્ગુણવદોપમાઃ ॥ ૪૭ ॥
 રૂઢધાન્યાહકુરાકારાસ્તનુદીર્ઘાસ્તથા ડણવઃ ।
 શ્વેતાસ્તામ્રાવમાસાશ્ચ નામતઃ સતઘા તુ તે ॥ ૪૮ ॥
 મન્ત્રાદા ઉદરાવેષ્ટા હૃદયાદા મહાકુહા ।
 કુરવો ધર્મકુસુમાઃ સુગન્ધાસ્તે ચ કુર્વતે ॥ ૪૯ ॥
 દહ્યાસમાસ્પન્નવળમવિપાકમરોચકમ્ ।
 મૂર્છાચ્છર્દિશ્વરાનાહકાર્યક્ષવધુપીતસાન્ ॥ ૫૦ ॥

કેને લીધે આમાશયમાં જન્મેલા કૃમિઓ મોટા થાય ત્યારે પથે (=આખા શરીરમાં) ફેરે છે. એમાંના કેટલાક આમડાની વિશાળ વાધર (=વાધરી) જેવા, કેટલાક અળશિયા જેવા, શલુગેલા ધાનના શલુગા જેવા આકારના, પાતળા, લાંબા અને ઝીણા, ઘોળા, તાંબા જેવા રંગના, નામની દૃષ્ટિએ સાત પ્રકારના; અન્નાદ, ઉદરાવેષ્ટ, હૃદયાદ, મહાકુહ, કુર, દર્ભકુસુમ અને સુગંધ એ સાત નામના સાત ભતના હોય છે. એ હૃદ્યાસ, મોંમાંથી લાળ નીકળે, ખાકુંખીકું પચે નહિ, અરુચિ, મૂર્છા, ઊલટી, તાવ, આનાહ, દૂખળાપણું, છીકા અને સળેખમ એટલા રોગ ફેરે છે.

લોહીમાં જન્મેલા કૃમિ

રક્તવાહિસિરોત્યાના રક્તજા જન્તવો ડણવઃ ।
 અપાદા વૃત્તામ્રાશ્ચ સૌઘ્મ્યાત્કેચિદ્દર્શનાઃ ॥ ૫૧ ॥
 કેશાદા લોમવિધ્વંસા લોમદ્વીપા ડુડુમ્વરાઃ ।
 પટ્ તે કુષ્ટૈકર્મણઃ સહસોરસમાતરઃ ॥ ૫૨ ॥
 લોહીમાં જન્મેલા જંતુઓ (કૃમિ) લોહી વહેનારી શિરાઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ખડુ જ ઝીણું, પગવિનાના, ગોળ, તાંબાવર્ણી, કેટલાક તે ભેઈ પણ ન શકાય એવા ઝીણા, કેશાદ, લોમવિધ્વંસ, લોમદ્વીપ, ઉદુંખર, સૌરસ અને માતૃ એવાં છ નામના, છ ભતના એ (=લોહીમાં જન્મેલા કૃમિ) કુષ્ટ જેવી જ અસર કરે છે (=રૂંવાડાં ઊભાં થાય છે, ખલુજ આવે છે, તોહ થાય છે, વાળ અને રૂંવાડાં ખરી પડે છે; કૃમિ ચામડી, શિરા, સ્નાયુ, માંસ અને કૂણું હાડકું ખાય છે).

આડાથી પકવાશયમાં જન્મતા કૃમિ પકાશયે પુરીપોત્યા જાયન્તે ડઘોવિસર્પિણઃ ।

વૃદ્ધાઃ સન્તો મવેયુષ્ઠ તે
 યદા ડ ડમાશયોન્મુલાઃ ॥ ૫૩ ॥
 તદા ડ સ્યોદ્ધારનિઃશ્વાસા વિહ્ગન્ધાનુવિધાયિનઃ ।
 પૃથુવૃત્તતનુસ્થૂલાઃ શ્વાવપીતસિતાસિતાઃ ॥ ૫૪ ॥
 તે પશ્ચ નામ્ના ક્રમયઃ કકેરુકમકેરુકાઃ ।
 સાસુરાદાઃ સુલ્તાત્યા લેલિહા જનયન્તિ ચ ॥ ૫૫ ॥
 વિહ્મેદશૂલવિપ્રમ્મકાર્યપારુષ્યપાણ્ડુતાઃ ।
 રોમહર્ષાન્નિસદનગુદકળ્પવિનિર્ગમાત્ ॥ ૫૬ ॥

આડાથી ઉત્પન્ન થતા કૃમિ પકવાશયમાં જન્મે છે. એ નીચે ભિતરે છે (=જીવે ચડતા નથી). જ્યારે એ મોટા થયા પછી આમાશય તરફ ભય છે, ત્યારે એના (=દરદીના) ઓડ-કાર અને નિસાસા આડા જેવા ગધાય છે. એ કૃમિ મોટા, ગોળ, પાતળા કે બડા હોય છે, ખદામી રંગના, પીળા, ઘોળા કે ઠાળા હોય છે. એ કૃમિનાં પાંચ નામ છે: કકેરુક, મકેરુક, સૌસુરાદ, સુલૂન અને લેલિહ. એ ખહાર નીકળે ત્યારે લાંગલ આડો આણે છે, શૂળ, વિષ્લ, દૂખળાપણું, પરુપતાં, ઘોળાશ, રૂંવાડાં ઊભાં થાય, જઠરાગ્નિ મંદ પડી ભય અને શુદ્ધામાં ખલુજ આવે એટલાં વાનાં થાય છે.

इत्यष्टाहृदये तृतीये निदानस्थाने कुष्ठश्चित्रकृमि-
 निदानं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

અધ્યાય ૧૫ મે

अथातो वातव्याधिनिदानं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે વાયુના રોગોતુ નિદાન સમભવીશું; એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

વાયુનો મહિમા

सर्वार्थानर्थकरणे विश्वस्यास्यैककारणम् ।
 अदृष्टदुष्टः पवनः, शरीरस्य विशेषतः ॥ १ ॥

અદૃષ્ટ (=ન ખગડેલો, સમ) વાયુ આ વિશ્વના અને ખાસ કરીને શરીરના ખધા અર્થ (=વિશ્વને અને શરીરને ટકાવી રાખવું વગેરે શુભ કામ) કરવાનું એકનું એક કારણ છે અને દુષ્ટ (=ખગ-

હેલો, વિષમ) વાયુ આ વિશ્વના અને ખાસ કરીને શરીરના બધા અનર્થ (=વિશ્વનો અને શરીરનો નાશ કરવો વગેરે અશુભ કામ) કરવાનું એકનું એક કારણ છે.

સ વિશ્વકર્મા વિશ્વાત્મા વિશ્વરૂપઃ પ્રજાપતિઃ ।
સ્નઘા ઘાતા વિમુવિન્ણુઃ સંહર્તા મૃત્યુરન્તકઃ ॥૨॥
તદ્દુદ્ધા પ્રપન્નેન યતિતવ્યમતઃ સદા ।

વાયુ વિશ્વકર્મા છે (=બધાં કામ કરે છે. શરીર જન્મે છે, વધે છે, ટકે છે, ભાગે છે, સુકાય છે વગેરે સારા અને ખરાબ કામ વાયુને દીવે થાય છે તેથી એ વિશ્વકર્મા છે), એ વિશ્વનો આત્મા (=હેતુ, શક્તિ) છે, એ વિશ્વરૂપ છે, વિશ્વનો પ્રજાપતિ (બ્રહ્મા) છે, સરજનહાર છે, ધારણ કરનાર છે, શક્તિશાળી, સર્વવ્યાપી, મહાર કરનાર, મૃત્યુ અને યમ છે. માટે એ (વાયુ) બગડે નહિ (=કાપે નહિ) તે ખાખતમા સદા યતન સાથે (=દિલ દઈને, અંતઃકરણપૂર્વક) પ્રયતન કરવો જોઈએ.

વાયુનાં નામ, સ્થાન, ગતિ અને કામ તસ્યોક્તં દોષવિજ્ઞાને કર્મ પ્રાકૃતવૈકૃતમ્ ॥૩॥
સમાસાઘ્યાસતો દોષભેદીયે નામ ધામ ચ ।
પ્રત્યેકં પચ્છઘા ચારો ઘ્યાપારઘ

એનું (=વાયુનું) સ્વાભાવિક કામ અને બગડેલા વાયુનું કામ દોષવિજ્ઞાનીય અધ્યાયમાં (સૂ. અ. ૧૧માં) દૂકમા કહ્યું છે, અને એનાં નામ, સ્થાન, ગતિ અને કામ એ દરેકના પાચ-પાચ પ્રકાર દોષભેદીય અધ્યાયમાં (સૂ. અ. ૧૨માં) વિગતવાર કહ્યા છે.

હૃદ વૈકૃતમ્ ॥૪॥

તસ્યોચ્યતે વિભાગેન સનિદાનં સલક્ષણમ્ ।

અહીં એનું વૈકૃત કમ (=બગડેલા વાયુનું કામ) એનાં નિદાન અને લક્ષણ સાથે જુદું કહેવામા આવે છે.

વાયુના પ્રકોપનાં કારણ અને સંપ્રાપ્તિ ઘાતુક્ષયકરૈર્વાયુઃ કુપ્યન્વ્યતિનિપેવિતૈઃ ॥૫॥
ચરન્ સ્રોતઃસુ રિક્તેષુ મૃશ તાન્વ્યેષુ પૂરયન્ ।
તૈર્મૃગોડ્યવદોષપૂર્ણેભ્યઃ પ્રાપ્ય તાડવર્ણં ઘલી ॥૬॥
ઘાતુઓનો નાશ કરે એવા આહારવિહાર-

નું અતિશય સેવન કરવાથી ખાલી પડી ગયેલાં સ્રોતોમા ફરતો વાયુ એ જ સ્રોતોને પુષ્કળ ભરી દઈને (=સ્રોતોમાં પુષ્કળ ભરાઈ જઈને) કાપે છે; અથવા તે (સ્રોતો) ખીલ (=કફ વગેરે) દોષોથી ભરાઈ જવાથી બળવાન વાયુના માર્ગમાં (કફ વગેરે) આડા આવે તેથી વાયુ કાપે છે.

પક્વાશયમાં કોપેલા વાયુના ઉપદ્રવ તત્ર પકાંશયે ક્ષદ્ધઃ શૂભાનમ્હાન્ત્રકૂજનમ્ ।
મલરોઘાદમમધ્મોર્શિશ્ચિ કપુષ્ટકૃદીપ્રહમ્ ॥૭॥
કરોત્યધરકાયે ચ તાંસ્તાનુ કૃચ્છાનુપદ્રવાન્ ।

એમાં પક્વાશયમાં કોપેલો વાયુ શૂળ, આનાહ, આતરડામાં ગડગડાટ, મળને રોકે, પથરી, વધરાવળ, હરસ; ત્રિક, પીક અને કમ્બર પકડાઈ જાય, એટલા અને (ખીલ) જતજતના કૃચ્છ્રસાધ્ય ઉપદ્રવો શરીરના નીચલા ભાગમાં કરે છે.

આમાશયમાં કોપેલા વાયુના ઉપદ્રવ આમાશયે તૃઙ્ગમયથ્વાસકાસવિસ્તૃચિકાઃ ॥૮॥
કણ્ઠોપરોઘમુદ્ધારાન્ વ્યાધીનૂર્ઘ્વં ચ નામિતઃ ।

આમાશયમા કોપેલો વાયુ તરસ, ભલટી, શ્વાસ, ઉધરસ, કોગળિયુ, ગળાનો રસ્તો ખંધ થઈ જાય, એહકાર અને ડૂંટીથી ઉપરના ભાગમા રોગો કરે છે.

ઈદ્રિયોમાં કોપેલા વાયુનું કામ ધ્રાત્રાદિત્પિન્દ્રિયવંચં ૮૧૦-૪૧૧
કાન વગેરે ઈદ્રિયોમાં કોપેલો વાયુ તે તે ઈદ્રિયનો (ઈદ્રિયની શક્તિનો) નાશ કરે છે.

ચામડીમાં કોપેલા વાયુનું કામ ત્વચિ સ્ફુટતરુક્ષતે ॥૯॥
ચામડીમાં કોપેલો વાયુ વાઢિયા (=ચીરા) પાડે છે અને લૂખાશ આણે છે.

લોહીમાં કોપેલા વાયુનું કામ રક્તે તીમા રુઙ્ગઃ સ્વાપં તાપં રાગં વિવર્ણતામ્ ।
બંધંવ્યસ્ય વિષ્ણમમહર્ષિ કૃશતાં ઞમમ્ ॥૧૦॥
લોહીમાં કોપેલો વાયુ સખત પીડા, અંગમાં સ્વાપ, ગરમી, રતાશ, રંગ બગડી જાય, ઘા (ચાદાં), અતનો વિદંભ, અરચિ, દૂખળાપણ અને ફેર એટલા ઉપદ્રવો કરે છે.

માંસ અને ચરબીમાં કોષેલા વાયુનાં કામ માંસમેદોગતો ગ્રન્થીસ્તોદાહ્યાન્

કર્કશાન ધ્રમમ્ ।

ગુર્વહ્નં ચાતિરુન્સ્તચ્ચં મુષ્ટિદણ્ડહતોપમમ્ ॥૧૧॥

માંસ અને ચરબીમાં કોષેલા વાયુ પુષ્કળ તોદવાળી અને કર્કશ રસોળી (ગાંડ) કરે છે, થાક લગાડે છે; બાણે મુક્કીઓના અને લાકડીના માર પડ્યો હોય એવું ભારે, બહુ પીડાવાળું અને સ્તંભવાળું (=સજબડ) શરીર કરી નાખે છે.

હાડકામાં કોષેલા વાયુનાં કામ

અસ્થિસ્થઃ સ્વસ્થિસન્ધ્યસ્થિશૂલં

તીવ્રં ઘલક્ષ્યમ્ ।

હાડકામાં રહેલો વાયુ કોષે ત્યારે પગમાં, સાંધામાં અને હાડકામાં તીવ્ર થળ આવે છે તથા બળનો નાશ થાય છે.

મજ્જામાં કોષેલા વાયુનાં કામ

મજ્જસ્થોઽસ્થિપુ સૌપિર્યમસ્વપ્નં સન્તતાં રુજમ્ ॥

મજ્જામાં રહેલો વાયુ કોષે ત્યારે હાડકામાં કાણાં પાડે, સ્વપ્ન આવવા ન દે અને સતત પીડા કરે.

વીર્યમાં કોષેલા વાયુનું કામ

શુક્રસ્ય શીઘ્રમુત્સર્ગં સહ્નં વિકૃતિમેવ વા ।

તદ્વદ્વર્ભસ્ય શુક્રસ્થઃ

વીર્યમાં રહેલો વાયુ કોષે ત્યારે વીર્ય ઝટ છૂટી બય છે કે વીર્ય અમૂળ્યું ઝટતું નથી (=પકડાઈ રહે છે) કે વીર્યમાં વિકાર થાય છે; તે જ ગીતે દરદીના ગર્ભને (=પુત્રને) પણ વીર્ય ઝટ છૂટી બય છે કે વીર્ય અમૂળ્યું ઝટતું નથી કે વીર્યમાં વિકાર થાય છે.

શિરામાં કોષેલા વાયુનું કામ

શિરાસ્વાધમાનરિક્તે ॥ ૧૩ ॥

તત્સ્થઃ

શિરામાં રહેલો વાયુ કોષે ત્યારે શિરાઓ ફૂલે અને ખાલી થાય.

સ્નાયુમાં કોષેલા વાયુનું કામ

સ્નાયુસ્થિતઃ કુર્વાદ્ગુહસ્પાયામકુન્જતાઃ ।

સ્નાયુમાં રહેલો કોષેલા વાયુ ગૃધ્રસી (શ્લેષક

પૃચ્છે, પૃચ્છ), આયામ (શ્લેષક ૨૧૩૩થી ૨૬) અને ખૂંધ કરે છે.

સાંધામાં કોષેલા વાયુનું કામ

વાતપૂર્ણં દતિન્પર્શં શોકં સન્ધિગતોઽનિલઃ ॥૧૪॥
પ્રસારણાકુચ્ચનયોઃ પ્રવૃત્તિં ચ સ્વેદનામ્ ।

સાંધામાં રહેલો વાયુ કોષે ત્યારે હવા ભરીને ફુલાવેલી મસક જેવા સ્પર્શવાળો સોલો આવે છે અને અંગ લાંબુંદુંકું કરવાની ક્રિયા કરતાં પીડા થાય છે.

આખા શરીરમાં કોષેલા વાયુનું કામ

સર્વાહ્નસન્ધ્યસ્તોદમેદસ્ફુરણમજ્જનમ્ ॥ ૧૫ ॥

સ્તમ્ભનાક્ષેપણસ્વાપસન્ધ્યાકુચ્ચનકમ્પનમ્ ।

આખા શરીરમાં રહેલો વાયુ કોષે ત્યારે તોદ, મેદ, ફરકવું, લાંબવું, સ્તંભન, અંગને ઉછાળવા કરે, સ્વાપ, સાંધાને સંકોચી નાખવા અને કંપ એટલાં વાનાં થાય છે.

આક્ષેપક

યદા તુ ધમ્નીઃ સર્વાઃ ક્લહોઽભ્યેતિ મુહુર્મુહુઃ ૧૬
તદાઽહ્નમાક્ષિપ્તવ્યેવ દ્યાધિરાક્ષેપકઃ સ્મૃતઃ ।

જ્યારે કોષેલા વાયુ ફગીફગીને બધી ધમનીઓ તરફ બય, ત્યારે એ અંગને આચકા મારે છે (અથવા સંકોચે છે, ખેંચે છે). એને શાસ્ત્રમાં આક્ષેપક રોગ કહે છે.

અપતન્નક (=અપતાનક)

અઘઃ પ્રતિહતો વાયુવ્યંજનૂર્ધ્વં હૃદ્યાધિતાઃ ॥ ૧૭ ॥

નાડીઃ પ્રવિદ્ય હૃદયં શિરઃ શક્તો ચ પીઢયન્ ।

આક્ષિપેત્પરિતો ગાત્રં ધનુર્વ્રચાસ્ય નામયેત્ ॥૧૮॥

કુચ્છાકુચ્છવસિતિ સ્તંધ્યસ્તમીલિતદક્તઃ ।

કપોત દ્વ કૂજેચ તિ'સન્નઃ સોઽનન્નકઃ ॥ ૧૯ ॥

સ એવ ચાપતાનાઓ મુકે તુ મરુતા હૃદિ ।

અશ્નુવીત મુહુઃ સ્વાસ્થ્યં મુહુર્સ્વાસ્થ્યમાવૃતે ॥૨૦

નચિેથી પાછો ધકેલાયેલો વાયુ ઊંચે જઈને

હૃદયમાં રહેલી નાડીઓમાં પેસીને, હૃદયમાં,

માથામાં અને લમણામાં પીડા કરીને, બધી

આજીવી શરીરને સંકોચે છે અને એને (=શરીરને)

કામડાની માફક વાળે છે. તેથી દરદીને

ઉચ્છ્વાસ લેતાં બહુ દુઃખ થાય છે, એની આંખો

સ્તબ્ધ, લપડી પડેલી અને મીચેલી હોય છે,

હોવાની માફક એ અવાજ કરે છે અને બેલાન થઈ બંધ છે. આ અપતંત્રક રોગ છે અને એને જ અપતાનક કહે છે. પણ જ્યારે વાયુ હૃદયને છોડી દે છે (=હૃદય ઉપર હુમલો કરતો નથી), ત્યારે એને વારંવાર ચેન પડે છે (=સ્વસ્થતા અનુભવે છે) અને જ્યારે હૃદયમાં વાયુ ભરાય છે, ત્યારે એ અસ્વાસ્થ્ય અનુભવે છે (=અસ્વસ્થ બની બંધ છે).

ગર્ભપાતસમુપ્પન્ન. શોણિતાતિદ્રવોત્પિતઃ ।
અભિઘાતસમુત્પન્ન. દુષ્ક્રિક્તિસ્વતમો હિ સઃ ॥૨૧
એ (=અપતંત્રક રોગ) સ્ત્રીએને ગર્ભપાત પછી થાય છે, (પુત્રધારે અને સ્ત્રીએને) બહુ લોહી નીકળી જવાથી થાય છે અને અભિઘાતથી (વાગવા, ઠપાવાથી) થાય છે. એ રોગ વધારેમાં વધારે ફૂંચૂંચાઈ છે.

અંતરાયામ

મન્યે સંસ્તમ્ય વાતોડન્તરાયચ્છન્ ધમનીર્ચદ્રા ।
ધ્યાપ્નોતિ સ્કન્નં દેહં જન્તુરાયમ્પતે તદા ॥ ૨૨ ॥
અન્તર્ગુરુરિવાહ્નં ચ વૈગેઃ સ્તમ્ભં ચ નૈત્રયોઃ ।
કરોતિ જુમ્ભાં દશન્તં દશનાનાં કકોદ્ભમ્ ॥૨૩
પાર્શ્વયોવેદનાં વાન્મયહનુપૃષ્ઠશિરોપ્રહમ્ ।
અન્તરાયામ હર્યેવ

વાયુ ઠોકની બે ખાણની મન્યા નામની બે નાડીઓનો સ્તંભ કરીને જ્યારે ધમનીઓને અંદર (=છાતી તરફ) ખેંચતોખેંચતો આખા શરીરમાં વ્યાપી બંધ છે, ત્યારે એની ગળાની ઠાંસડી અંદરની ખાણએ (=છાતી તરફ) ધબકાઈની માફક વેગથી (=રહીરહીને, ફરીફરીને) ખેંચાય છે (કે વાંકી-વળે છે), આખો સ્તંભ થઈ બંધ છે, ખગાસાં આવે છે, એ દાંત કચકચાવે છે, એના મોંમાંથી કફ નીકળે છે, પડખોમાં પીડા થાય છે; વાણી, જડખાં, પીંક અને માથું પકડાઈ બંધ છે. તેથી એને અંતરાયામ કહે છે. આહ્યાયામ (=અહિરાયામ, ધનુષ્કંભ, વેગી)

યાચ્યાયામઞ્ચ તદ્વિઘઃ ॥ ૨૪ ॥

દેહસ્ય યદિરાયામાત્ પૃષ્ઠનો નીયતે શિરઃ ।
હર્યોન્નિશ્ચયતે તત્ર કન્ધરા ચાવમૃગ્યને ॥ ૨૫ ॥
દન્તેગ્યાસ્યે ચ વૈરર્ણ્યે પ્રસ્વેદઃ સ્તનમાત્રના ।

વાહ્યાયામ ધનુષ્કમ્ ભવતે વેગિન્તં ચ તમ્ ॥૨૬॥
આહ્યાયામ રોગ પણ એ રીતનો છે. એમા (=આહ્યાયામમાં) શરીર ખહાર વળતું હોવાથી માથું પીંક તરફ વળતું બંધ છે અને છાતી આગળ ધસી આવે છે, ઠોક કચરાય છે, દાંતનો અને મોંનો રંગ ખગડી બંધ છે, પરસેવો થાય છે, શરીર ઢીલું થઈ થઈ બંધ છે. એને (એ રોગને) આહ્યાયામ, ધનુષ્કંભ અને વેગી કહે છે.

પ્રણયામ

વ્રણં મર્માધિતં પ્રાપ્ય સમીરણસમીરણાત્ ।
ધ્યાયચ્છન્તિ તન્તું દોષાઃ સર્વામાપાદમસ્તકમ્ ॥
તુપ્યતઃ પાણ્ડુનાત્રસ્ય વ્રણયામઃ સ વર્જિતઃ ।
દોષો મર્મસ્થાનમાં થયેલા પ્રણમાં પહોંચીને પછી વાયુથી પ્રેરાઈને પગથી તે માથા સુધી આખા શરીરમાં ખૂબ ખેંચતાણુ કરે છે, (અને સાથેસાથે) દરદીને તરસ લાગે અને શરીર ધોણું થઈ બંધ તેને પ્રણયામ કહે છે. એ અસાધ્ય છે.

ગતે વેગે ભવેત્સ્વાસ્થ્યં સર્વેવાક્ષેપકેપુ ચ ॥ ૨૮ ॥
સ્થોક ૧૬ થી ૨૭ સુધીના અર્ષા અક્ષિપક રોગોમાં જ્યારે વેગ (=હુમલો) ચાલ્યો બંધ ત્યારે ચેન પડે છે (નહિ તે નહિ).

હનુસ્તંસ

જિહ્વાતિલેલનાચ્છુષ્કમ્પ્રણાદમિઘાતતઃ ।
કુપિતો હનુમૂલસ્યઃ સ્તંસયિન્વાડતિલો હનુ ॥૨૯
કરોતિ વિટ્ટનાસ્યન્વમયવા સંવૃનાસ્યતામ્ ।
હનુસ્તંસઃ સ તેન સ્યાત્ક્રુચ્છાચ્ચરંણપ્રાપણમ્ ॥ ૩૦
જીભ ઉપરથી બહુ ભિલ ઉતારવાથી, સૂકું ખાવાથી, અભિઘાતથી (=વાગવા; પહડાવાથી) કોપેલો જડખાંના મૂળમાં રહેલો વાયુ જડખાંને લખડાવી નાખીને (ચોતાના સ્થાનમાંથી ખસેડી નાખીને) મોં ઉઘાડું જ રહે અથવા બંધ જ રહે એવું કરે છે. એ હનુસ્તંસ રોગ છે. એને ક્ષીધે ચાવતાં અને જાલતાં બહુ મુશ્કેલી પડે છે.

જિહ્વાસ્તંભ

વાગ્યાહિનીશિરાસંસ્યો જિહ્વાં સ્તમ્ભયતેડન્તિલઃ ।
જિહ્વાસ્તમ્ભઃ સ તેનાગ્રપાનવાન્ચેધ્મનીશના ॥૩૧॥
વાણીને વહેનારી (=એને ક્ષીધે ઉચારણુ કરી

શકાય છે તે) શિરાઓમાં રહેલો વાયુ જીભને અક્ષત કરી દે છે. એને બિહ્વાસ્તભ રોગ કહે છે. એને ક્ષાધે ખાઈ, પી અને ખોલી શકાતું નથી.

અદિત, એકાયમ (=અડદિથો વા)

શરસા મારહરણાદતિહાસ્યપ્રમાપણાત્ ।
 ઉત્ત્રાસવક્ત્રક્ષવયોઃ લ્વરકાર્મુકકર્વણાત્ ॥ ૩૨ ॥
 વિપમાદુપધાનાચ કઠિનાનાં ચ ચર્વણાત્ ।
 વાયુવિવૃક્ષસ્તંસ્તૈશ્ચ વાતલૈરુર્ધ્વમાસ્થિતઃ ॥ ૩૩ ॥
 વક્રોકરોતિ વક્ત્રાર્ધમુક્તં હસિતમીક્ષિતમ્ ।
 તતોડસ્ય કમ્પતે મૂર્ધાં વાક્સજ્ઞઃ સ્તઃઘનેત્રતા ॥ ૩૪ ॥
 દન્તચાલઃ સ્વરબ્રંશઃ ધ્રુતિહાનિઃ ક્ષવગ્રહઃ ।
 ગન્ધાજ્ઞાનં સ્મૃતૈર્મોહચ્છાસઃ સુત્તસ્ય જાયતે ॥ ૩૫ ॥
 નિષ્ટીવઃ પાર્શ્વતો યાયાદૈકસ્યાશ્ણો નિમીલનમ્ ।
 જત્રોરુર્ધ્વં રુજા તીવ્રા શરીરાર્ધેડધરેડપિ વા ॥
 તમાહુરદિતં કેચિદેકાયમમયાપરે ।

માથે ભાર ભિચકવાથી, ખડુ હસહસ કરવાથી, ખડુ ખોલખોલ કરવાથી, મોં વાંકું રાખીને છીંક ખાવાથી, ખડુ કંઠે ધનુષ્ય એવવાથી, ખાટાટેકરાવાળા એશીકાથી (=એવા એશીકા પર માથું રાખવાથી), કંઠે પદાર્થો ચાવવાથી અને વાયુ કરે એવા નતનતના આહાર-વિહારથી (નિ. ૧/૧૩૩થી ૧૫) કેપેલો વાયુ શરીરના ઉપલા ભાગમાં ચારે પાસ રહીને અડધું (=એક ખાણું) મોં વાંકું કરી નાખે છે; દરદીનું ખોલવાનું, હસવાનું અને બેવાનું વાંકું કરી નાખે છે; પછી એનું માથું કંપે છે, વાણી નીકળી શકતી નથી, આંખ સ્તબ્ધ થઈ બંધ છે, દાંત હાલી બંધ છે, સ્વરભંગ થાય છે, સંભળાતું નથી, છીંક આવતી અટકી બંધ છે, ગંધનું જ્ઞાન થતું નથી, યાદશક્તિનો મોહ થાય છે, ભિંધમાં ત્રાસ થાય છે, મોંને ખૂણેથી થૂંક નીકળે છે, એક આંખ મિચાઈ બંધ છે, ગળાની હાંસડીથી ઉપરના ભાગમાં સખત પીડા થાય છે, અડધા શરીરમાં કે અધરમાં (૧. નીચલા હોઠમાં, ૨. શરીરના નીચલા ભાગમાં) પણ પીડા થાય છે. એને (=એ રોગને) કેટલાક અદિત કહે છે અને ખીબ એકાયમ કહે છે. (આ રોગને ગુજરાતીમાં અડદિથો વા કહે છે.)

શિરાગ્રહ

રક્તમાશ્રિત્ય પવનઃ કુર્યાન્મૂર્ધધરાઃ સિરાઃ ॥૩૭
 રુક્ષાઃ સવેદનાઃ કૃષ્ણાઃ

સોડસાધ્યઃ સ્યાત્સિરાગ્રહઃ ।

વાયુ લોહીમાં રહીને માથાને ટેકવનારી (=માથામાં રહેલી) શિરાઓને લૂખી, પીડાવાળી અને કાળી બનાવે છે. એ શિરાગ્રહ રોગ અસાધ્ય છે.

એકાંગરોગ, પક્ષાઘાત, પક્ષવધ

ગૃહીત્વાડર્ધં તનોર્વાયુઃ

સિરાઃ સ્નાયુર્વિશોષ્ય ચ ॥ ૩૮ ॥

પક્ષમન્યતરં હન્તિ સન્નિવન્ધ્યાન્ વિમોક્ષયન્ ।
 કૃત્ત્વોડર્ધકાયસ્તસ્ય સ્યાદકર્મણ્યો વિચેતનઃ ॥ ૩૯ ॥
 પકાક્ષરોગં તં કેચિદન્યે પક્ષવધં ચિદુઃ ।

વાયુ શરીરના અડધા ભાગને (=જમણી કે ડાબી ગમે તે એક ખાણુના શરીરને) વિષ્ટભ કરીને, શિરાઓ અને સ્નાયુઓને સૂકવી નાખીને, સાંધાઓનાં બંધનને છૂટાં કરી દઈને (જમણું કે ડાબું) ગમે તે એક પડખાને મારી નાખે છે (=નિષ્ક્રિય બનાવી દે છે). તેથી એનું (=દરદીનું) અડધું (=એક ખાણું) શરીર કામ કરી શકતું નથી અને લગભગ બહેર મારી બંધ છે (=સ્પર્શનું જ્ઞાન ખડુ થોડું થાય છે). એ રોગને કેટલાક એકાંગરોગ કહે છે અને ખીબ પક્ષવધ (=પક્ષાઘાત) કહે છે.

સર્વાંગરોગ

સર્વાંગરોગં તદ્વચ સર્વકાયાશ્રિતેડનિલે ॥ ૪૦ ॥

(પક્ષાઘાતની માફક અડધા શરીરમાં નહિ પણ) આખા શરીરમાં જ્યારે વાયુ રહેલો હોય છે, ત્યારે એ જ પ્રમાણે થતા (=પક્ષાઘાતના જેવાં જ સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણોવાળા પણ આખા શરીરમાં થતા) રોગને સર્વાંગરોગ કહે છે.

શુદ્ધવાતહતઃ પક્ષઃ કૃચ્છ્રસાધ્યતમો પ્રતઃ ।

કૃચ્છ્રસ્વન્યેન સંષ્ટ્વો વિવર્જ્યઃ ક્ષયહેતુકઃ ॥ ૪૧ ॥

શુદ્ધ વાયુથી થયેલો પક્ષાઘાત ખડુ જ કૃચ્છ્રસાધ્ય છે એવું શાસ્ત્ર માને છે. પિત્ત કે કફ સાથે ભળેલા વાયુથી થયેલો પક્ષાઘાત કૃચ્છ્રસાધ્ય છે અને ધાતુઓના ક્ષય(=એાછી

થની)ને ક્ષીણે કાપેવા શુદ્ધ વાયુને ક્ષીણે થયેલો પક્ષાઘાત અસાધ્ય છે.

(શુદ્ધ વાયુ=ખીલ ૧૧૫ સાથે ન ભળેલો કે નિગમ વાયુ. (ન ૧૬/૨૮૩-ની ૩૦.)

૬૭૬

આમયજ્ઞાયન કુર્યાત્સંસ્તર્યાઙ્ગ કફાન્વિત. ।

અસાધ્યં હૃતસર્વેહ દણ્ડવદ્દણ્ડકં મરત્ ॥ ૪૨ ॥

જેણે 'આમ'થી ચોતોના મુખ ખધ કરી દીધા હોય, અને જેની પાછળ કંઈ આવતો હોય એવો (=કંઈ સાથે ભળેલો) વાયુ ૬૩૬ નામનો અસાધ્ય રોગ કરે છે. એમાં (દગ્ધીની) ખધી ચેષ્ટાઓ મઠી જાય છે અને દગ્ધી લાકડી જેવો અક્ષુઢ થઈ જાય છે.

અવખાહુકં

અંસમૂલસ્થિતો વાયુ સિરા સજ્જોચ્ય તન્નગાઃ ।

ઘાહુપ્રસ્પન્દિતહરં જનયત્યવવાહુકમ્ ॥ ૪૩ ॥

ખસાના મૂળમાં ગૂંધેલો વાયુ ત્યાં જતી (=ખસાના મૂળમાં ગૂંધેલી) શિગઓને સ કા ચીને હાથતુ ડલનચલન હરી છે એવો અવ ખાહુક નામનો રોગ કરે છે.

વિશ્વાચી

તલ પ્રત્યઙ્ગુલીના યા કળ્ડરા ઘાહુપ્પુષ્પત ।

ઘાહુચેષ્ટાપહરણી વિશ્વાચી નામ સા સ્મૃતા ॥

હાથની આગળીઓની, હાથના પાછળના ભાગમાંથી હથેલીના ઉપગના ભાગ તરફ જતી જે કડરા હાથની ક્રિયા થવા દેતી નથી તે વિશ્વાચી છે એમ આયુર્વેદ કહે છે.

ખંજ, પંચુ (લંગડા)

વાયુઃ કઙ્ક્રાં સ્થિતઃ સઙ્ક્રમ્. કળ્ડરામાક્ષિપેઘદા તદા લજ્જો ભવેજ્જન્તુ પઙ્કુ સઙ્ક્રોર્દ્ધેયોરપિ ॥

કેડમાં ગૂંધેલો વાયુ જ્યારે પગની કંડગને ખેચે ત્યારે પ્રાણી ખજ (=એક પગે લગડો) થાય છે અને ખને પગની કંડગને ખેચે ત્યારે પચુ (=બે પગે લગડો) થાય છે.

વલાયખંજ

કમ્પતે ગમનારમ્મે લજ્જન્નિય ચ યાતિ યઃ ।

કલાયલજ્જં ત વિશાન્મુક્તસન્નિધપ્રથમ્નમ્ ॥ ૪૬ ॥

જે (=પગ) ચાલવાની ગદ્યાતમા કેપે અને યહી લગડાનો હોય એમ આલે ને રોગને

કવાયખંજ રોગ જાણવો. એમાં સાધાઓના ખધન સૂટી ગયા હોય છે.

હીરસ્તંભ (=આહયવાત)

શીતોષ્ણદ્રવ્યસંયુક્તગુણ્નિર્ગ્ધૈર્નિપેવૈત્તૈઃ ।

જીર્ણાજીર્ણ તયાડડવાસસઙ્ક્રોમસ્વમજાગરૈઃ ॥ ૪૭ ॥

સઙ્ક્રેષ્મમેદ. પવનમામમયર્થસઙ્ક્રિતમ્ ।

ઞ્મિમ્ભૂયેતરં દ્રોપમૂઠુ વેત્યતિપથતે ॥ ૪૮ ॥

સમ્થયસ્થીનિ પ્રપૂર્યાન્ત.

સ્રેષ્મણા સ્તિમિતેન તત્ ।

તદ્વા સ્કન્ધાતિ તેનોઠ સ્તવ્ધો શીતાવચેતનો ॥ ૪૯ ॥

પરકીયાવિય ગુઠુ સ્યાતામતિમ્શ્રાવ્યથૌ ।

ઘ્યાનાઙ્કમર્દસ્તૈમિત્યતન્દ્રાચ્છર્ધઠચિત્ત્વરૈઃ ॥ ૫૦ ॥

સંયુતો, પાદસદનઠ્ક્રોદ્ધરણસુતિમિ. ।

તમૂઠસ્તમ્ભમિત્યાહુરાહ્યજાતમથાપરે ॥ ૫૧ ॥

કંડુ અને ગરમ, પ્રવાહી અને સૂકું, ભારિ (અને હલકું), સિન્ધ (અને લૂણ) એવા પરસ્પર વિરોધી દ્રવ્યોના સેનનથી (=રોજરોજ ખાવાપીવાથી), પચવામાં કાચું પાકુ રહી જાય ત્યારે (=આહાઓને કેટલોક ભાગ પચે અને કેટલોક ન પચે ત્યારે) તથા મહેનત, શરીર સખળડખળ થઈ જાય એવી ક્રિયા, (દિવસે) ભિષ અને (રાત્રે) ઉભગરો એ ચાગ વાના રોજરોજ કપવાથી પુષ્કળ એકઠો થયેલો આમ તથા કંઈ, ચખ્ખી અને વાયુ જ્યારે ખીલ દોષને (=પિત્તને) દખાવી દર્ધને પગના હાડકાની અદર કરી ગયેલા (=પિંડો વળી ગયેલા) કંઈને ભરી દર્ધને સાથળોમાં પહોચે, ત્યારે તે સાથળ ગહી જાય છે, સ્તમ્બ, કંડા, ખહેગ (=સ્પર્શજ્ઞાન-વિનાના), જાણી પારકા હોય એવા, ભારિ અને ખહુ પીડાવાળા હોય છે (=ખની જાય છે), એમાં ચિતા(-દિલગી, ઉદાસીનતા), શરીર ચૂથાય, સ્તૈમિત્ય, વેન, ભલટી, અરચિ, તાવ, પગ ગહી જવા, પગ મહામુશકેલીથી ભિપડે, પગની સુષિ-એટલા વાના હોય છે. એ રોગને હિરસ્તભ કહે છે અને ખીલ એને આહયવાત કહે છે.

ક્રોધુશીષ

વાતશોણિતજ. શોફો જાનુમધ્યે મહારુજ ।

દ્યેય. ક્રોધુકશીર્ષઙ્ક સ્થૂલ ક્રોધુકશીર્ષિવત્ ॥

પતના રોગમાંથી ઉપત્ત થયેલો (અથવા

વાયુ અને ક્ષોહી સાથે કોપવાથી ઉત્પન્ન થયેલો),
અહુ પીડાવાળો, ઢીંચણની વચમાં આવેલો સોજો
કોબુડશીર્ષ નામનો વાયુનો રોગ છે. એ સોજો
બડો (=અહુ ભરાવદાર) અને શિયાળના માથા
જવો હોય છે.

વાતકંટક

રુક્ પાદે વિપમન્યસ્તે ધ્રમાદ્યા જાયતે યદા ।
વાતેન ગુલ્ફમાધિત્ય તમાહુર્વાતકણ્ટકમ્ ॥૫૩॥

પગ આડોઅવળો (=વાકોચૂકો) મુકાવાથી
કે થાકથી પગની ઘૂટીમાં રહીને વાયુ જે પીડા
કરે છે તેને વાતકંટક રોગ કહે છે.

ગૃધ્રસી

પાર્ણિ પ્રત્યજ્ગુલીનાં યા કણ્ઠરા મારુતાદિતા ।
સન્યયુક્ષેપં નિગૃહ્ણાતિ ગૃધ્રસાં તાં પ્રચક્ષતે ॥
પગની એડી તરફ જતી પગની આંગળી-
ઓની જે કંડરા વાયુથી પીડાઈને પગને ઝેપ-
ડવા દેતી નથી તેને ગૃધ્રસી કહે છે.

અક્ષી

વિશ્વાન્ત્રી ગૃધ્રસી ચોક્ષા લહ્લી તીવ્રરુજાન્વિતે ।
વિશ્વાચી અને ગૃધ્રસી એ જે રોગમાં સાથે
સખત પીડા પણ હોય, ત્યારે એ જે રોગને
અક્ષી કહે છે.

પાદહર્ષ

દ્વચ્ચેતે ચરણો યસ્ય ભવેતાં ચ પ્રસુતવત્ ॥૫૫॥
પાદહર્ષઃ સ વિક્ષેપઃ કફમારુતકોપજઃ ।

જેના પગ હર્ષવાળા હોય (=પગના વાળ
ટટાર રહે, અંદર ડંડા રહે અને અંઝણી ચહે)
અને બાજુ બૂકા પડી ગયા હોય એવા હોય તે
માણુસના એ રોગને પાદહર્ષ રોગ બલુવો. એ
રોગ કફ અને વાયુ બંને સાથે કોપવાથી થાય છે.

પાદદાહ

પાદયોઃ કુરુતે દાહં પિત્તાસ્ત્નસહિતોઽનિલઃ ॥૫૬॥
વિશેષતઃશ્ચક્ષુમિતે પાદદાહં તમાદિશેત્ ॥૫૬૩॥

પિત્ત અને ક્ષોહી સાથે વાયુ ખાસ કરીને
ચાલવોમાં આવ્યું હોય ત્યારે પગમાં બળતરા
કરે તે રોગને પાદદાહ રોગ કહેવો.

શ્વયંબ્રહ્મદયે તૃતીયે નિદાનસ્થાને વાતવ્યાધિ-
નિદાને નામ વચ્ચદશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૫ ॥

અધ્યાય ૧૬ મો

અથાતો વાતશોણિતનિદાને ધ્યાત્વ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે વાતશોણિત (વાતરક્ત,
પત, અ. લેપ્રસી) રોગનું નિદાન સમજાવીશું.
એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે
પ્રમાણે કહી ગયા છે.

વાતરક્ત(=આદ્યરોગ, ખુડ, વાતબલાસ)-

નાં કારણ, સંપ્રાપ્તિ અને નામ

વિદાહ્યંનં વિરુદ્ધં ચ તત્તત્ત્વાસ્ત્નપ્રદૂષણમ્ ।

મજતાં વિધિહીને ચ સ્વપ્રજાગરમૈથુનમ્ ॥ ૧ ॥

પ્રાયેણ સુકુમારાણામચક્ષુમણશીલિનામ્ ।

અભિયાતાદ્ગુલ્ફેશ્ચ તૃણામસ્જિ દૂષિતે ॥ ૨ ॥

વાતલૈઃ શીતલૈર્વાયુર્બુદ્ધઃ કુદ્ધો વિમાર્ગઃ ।

તાદૃશૌવાસ્ત્જા રુદ્ધઃ પ્રાસ્તદૈવ પ્રદૂષયેત્ ॥ ૩ ॥

આહ્યરોગં લુદ્ધં વાતબલાસં વાતશોણિતમ્ ।

તદાહુર્નામભિઃ

(દાર, ખટાર, છારા, દહીં, વાલ, ચોખા,
જળચર પ્રાણીઓનું માંસ, કળથી, વનતુલસી
વગેરે) વિદાહી અન્ન, વિરુદ્ધ આહાર, ક્ષોહી
બગાડે એવાં બતબતનાં અન્નપાન; શાસ્ત્રોક્ત
વિધિથી વિરુદ્ધ જઈને દાધેલી ભંધ, કરેલા
ઉભગરા અને મૈથુન-આટલાં વાનાંનું સેવન
કરનાર, સામાન્ય રીતે સુકુમાર, (જેના દેહના
અવયવો મૃદુ હોય એવા), ચાલવાની ટેવ
વગરના (=મોટે ભાગે બેસી રહેનાર) માણુસો-
ને વાગવાથી કે શરીરનું શોષન ન કર્યું
હોવાથી જ્યારે ક્ષોહી બગડે, ત્યારે વાયુ કરે
એવા, ડંડા આહારવિહારથી વધેલો, કોપેલો
અને પોતાનો સ્વાભાવિક માર્ગ છોડીને બીજો
માર્ગ ગયેલો વાયુ એવા જ (=વધેલા, કોપેલા
અને પોતાનો સ્વાભાવિક માર્ગ છોડીને બીજો
માર્ગ ગયેલા) ક્ષોહીથી રોકાય છે (=વાયુની ગતિ
રોકાય છે). એ વાયુ પહેલાં એને જ (=ક્ષોહીને જ)
બગાડે છે (પછી માંસ વગેરે ધાતુઓને બગાડે
છે). એ રોગને આત્મરોગ, ખુડ, વાતબલાસ,
વાતશોણિત (વાતરક્ત)-એટલાં નામે કહે છે
(=એ રોગનાં એટલાં નામ છે).

તચ પૂર્વે પાદૌ પ્રધાવતિ ॥૪॥

વિશેષાચાતયાનાઘૌઃ પ્રલભ્યૌ

ખાસ કરીને (હાથી, ઘેડા વગેરે) વાહનથી અને ચાલવાથી મૂલ ગયેલા (કે લખડતા) પગે એ રોગ પડેલા ધમી આવે છે (=ધાય છે).

પતતું પૂર્વેષુ

તસ્ય લક્ષણમ્ ।

મવિખ્યત. કુષ્ઠસમં તથા સાદઃ સ્થયાદ્ગતા । ૫॥

જાનુજ્ઞોરુકટ્વંસહસ્તપાદાદ્ગસન્ધિયુ ।

કળ્પસ્ફુરણનિસ્તોદમેદગૌરવસુતતાઃ ॥૬॥

મૂઝા મૂઝા પ્રણરપન્તિ મુહુરાવિમંવન્તિ ચ ।

એ (=પત) ધવાને હોય તેના લક્ષણ (=પૂર્વેષુ) કુષ્ઠના પૂર્વેષુ જ્યાં હોય છે. તે ઉપગત અંગનાદ, શરીરની ઢીલાશ, ઢીચણ, જવા, માથળ, કમર, ખસો, હાથ, પગ અને અવયવોના માધામા ખણુજ, ફરકાટ, તોદ, ભેદ, ભાર અને સુષ્ઠિ એટલુ ધર્ષધર્ષને પાછું મટી બચ અને નાગવાર પ્રકટ ધાય (=ધર્ષ આવે).

પાદયોર્મૂલમાસ્થાય કદાચિદ્વસ્તયોરપિ ॥૭॥

બ્રાહ્મોરિવિ વિવં કુદ્ધં કુસ્તં વેદં વિધાવતિ ।

એ (=પત) શરૂઆતમા પગના મૂળમા અને કોઈકે વાગ હાથના મૂળમા પલુ ગહીને ત્યાથી ઉદગના ઝેરની માફક કોપીને આખા શરીરમા પ્રચરી બચ છે.

ઉત્તાન પત તથા ગંભીર પતની સંપ્રાપ્તિ

ત્વઙ્કાંસાશ્રયમુત્તાને તત્પૂર્વે જાયતે તતઃ ॥૮॥

કાલાન્તરેણ ગમ્ભીરં સર્વાન ધાતૂનમિદ્રવત્ ।

પહેલા તો એ (=પત, વાયુથી ખગડેલુ કોહી) ચામડીમા અને માનમા રહે છે. તેથી પહેલું ઉત્તાન પત ધાય છે, પછી વખત જતા એ બધી ધાતુઓ તરફ બચ છે (=રચ વગેરે બધી ધાતુઓમા વ્યાપી બચ છે), તેથી ગંભીર પત ધાય છે.

ઉત્તાન પતનાં લક્ષણ

કળ્પવાદિસંયુતોત્તાને ત્વક્કાન્ના શ્યાવલોહિતા ॥

સાવામા મુશ્કાદાહોગ

ઉત્તાન પતમા ખણુજ વગેરે વાળી (=ખણુજ,

ફરકાટ, તોદ, ભેદ, ભાર અને સુષ્ઠિવાળી) ચામડી તાખાવણું, બદામી રંગની અને લાલ. આચામવાળી તથા પુષ્કળ બળતરા અને શિયાવાળી હોય છે.

ગંભીર પતનાં લક્ષણ

ગમ્ભીરેડધિકપૂર્વકઃ ।

શ્વયયુર્મયિતઃ પાકી વાયુઃ સન્ધ્યસ્થિમજ્જસુ ॥

છિન્દન્નિવ ચરત્યન્તર્વકોકુર્વેષુ વેગવાન્ ।

કરોતિ સર્જં પશ્યન્ વા શરીરે સર્જતશ્ચરન્ ॥૧૧॥

ગંભીર પતમા પડેલા (=શ્વેકે ૯,૯૩મા)

કહેલી (ઉત્તાન પતની) પીડા જ્યાં વધારે

પ્રમાણમા હોય છે એવો, ગંકાયેલો (=કંકલુ)

અને પાકે એવો સોબે આવે છે. વેગવાળો વાયુ

માધાઓમા, હાડકામા અને મજબમા બળે

કાપતો હોય એવી પીડા કપ્તોકપ્તો ફરે છે.

તથા શરીરમા બધ ફરતોફરતો અગન અદર

માળી દર્ષને ખજ કે પચ (શ્વેકે ૪૫) કરે છે.

વાયુ વધારે હોય તો શું ધાય ?

વાતેડધિકેડધિકં તત્ર શૂલસ્ફુરણતોદનમ્ ।

શોકસ્ય રૌક્વકૃષ્ણત્વશ્યાવતાતૃદ્ધિહાનયઃ ॥૧૨॥

ઘમન્યક્ષુલિસન્ધીનાં સન્કોચોડ્ગ્રહગ્રહોડતિરુઃ ।

શીતદ્વેપાનુવશયૌ સ્તમ્ભવેપયુસુતયઃ ॥૧૩॥

પતમા વાયુ વધારે હોય તો તેમા (=પતમા)

શૂળ, ફરકાટ અને તોદ વધારે પ્રમાણમા ધાય,

સોબે યુષ્મા, કાળો, બદામી રંગનો અને વધ-

ાર્ટે એવો હોય; ધમનીઓ અને આગળીઓના

સાધા સકોચાઈ બચ, શરીર જકડાઈ બચ,

ખડું પીડા ધાય, ઠંડા પધાર્થોના દ્વેષ ધાય

(=અહન ન કમી શકાય) અને ઠંડા પદાર્થ

વાપરવાથી સુખ ન ધાય (=દરદ ભિલટુ પથે);

મ્તભ, કપ અને સુષ્ઠિ ધાય.

પતમાં લોહી વધારે હોય તો શું ધાય ?

રક્તે શોકોડતિરુકતોદસ્તામ્નિમિચિમાયતે ।

સ્તિગચરુઃ શમ્ નૈતિ કળ્પક્રેદસમન્વિતઃ ॥૧૪॥

પતમા એ લોહી વધારે હોય તો સોબે

ખડું જ પીડા અને તોદવાળો, તાખાવણું હોય

છે, મોબમા તમતમાટ ધાય છે, ચિન્નચ અને

યુષ્મા આહાર, આપધ વગેરેથી સોબે સ્તિરતો

નથી, સોભમાં ખલુજ અને ચેપનું પાણી હોય છે.

પતમાં પિત્ત વધારે હોય તેનાં લક્ષણ
પિત્તે વિદાહઃ સમ્મોહઃ સ્વેદો મૂર્છા મદઃ સત્વટ્ ।
સ્વશાક્ષિમન્થં રુપ્રાગઃ શોકઃ પાકો મૃશોમ્મતા ॥૧૫
પતમાં પિત્ત વધારે હોય તો વિદાહ, સ્મોહ, પરસેવો, મૂર્છા, કેફ, તરસ, સ્પર્શ ખમી ન શકાય (=આણું ધર્ષ નય), પીડા, લાલાશ, સોએ, પાક, ખડું ગરમી આવે-એટલાં વાનાં થાય.

પતમાં કફ વધારે હોય તેનાં લક્ષણ
કફે સ્તૈમિત્યગુરુતાસુતિસ્નિગ્ધવશીતતાઃ ।
કળ્દૂર્મન્દા ચ રુગ્
પતમાં કફ વધારે હોય તો સ્તૈમિત્ય, ભાર, સુષ્પિ, સ્નિગ્ધપણુ, ડંડક, ખલુજ અને મંદમંદ પીડા-એટલાં વાનાં થાય છે.

બેના કે બધાના કોપનાં લક્ષણ
દ્વન્દ્વસર્થલિઙ્ગં ચ સફ્તે ॥૧૬॥
પતમાં વાયુ, પિત્ત, કફ અને ક્ષોડી એ ચારમાંથી ગમે તે બે વધારે કોખ્યાં હોય તો તે બેનાં વેગાં લક્ષણ હોય છે અને એ ચારમાંથી બધાં (=ચારે) વધારે કોખ્યાં હોય તો ચારેનાં લક્ષણ વેગાં હોય છે.

સાધ્યાસાધ્ય વિચાર
પક્વોપાનુગં સાધ્યં નવં, યાપ્યં દ્વિદોષજમ્ ।
ત્રિદોષજં ત્યજેન્નાવિ સ્તઞ્ચમયુદ્ધકારિ ચ ॥૧૭॥
એક કોપથી થયેલું નવું (=એક પરસની અંદરનું) પત સાધ્ય છે, બે કોપથી થયેલું પત યાપ્ય છે અને ત્રણે કોપથી થયેલું, ચેપ નીકળતું, સ્તપ્થ અને અર્થુદ કરે એવું-એ ચાર પ્રકારનાં પતને છોડી દેવાં (=અસાધ્ય છે).

રક્તમાર્ગે નિહત્યાગુ શાલાસન્ધિપુ મારુતઃ ।
નિવિશ્યાન્યોન્યમાવાયં વેદનાભિર્હરત્યસૂન્ ॥૧૮॥
શાખાઓના સાંધાઓમાં રડીને વાયુ ક્ષોડીના માર્ગેના તરત નાશ કરે છે. પછી ક્ષોડી અને વાયુ એકબીજાનું આવરણ કરીને (=ક્ષોડી વાયુના માર્ગમાં રુકાવટ કરીને અને વાયુ ક્ષોડીના માર્ગમાં રુકાવટ કરીને) પતમાં ઘતી પીડાઓ ઉત્પન્ન કરીને પ્રાણ લે છે (=મારી

નાખે છે).

પ્રાણનાયુ શાધી કોષે, શુ' ધાય ?
વાયો વજ્રાત્મકે પ્રાણો રોહ્યધ્યાયામલહૃત્તેઃ ।
મત્યાહારાભિઘાતાંધ્વવેગોદીરણધારણૈઃ ॥૧૯॥
કુપિતશ્ચશુરાદીનામુપઘાતં પ્રવર્તયેત્ ।
પીનસાર્દિતત્વટ્કાસશ્વાસાર્દોશ્ચામયાન્વહૃન્ ॥૨૦
પાંચ પ્રકારના વાયુમાં લૂખાશ, કસરત, લંબન, ખલુજ આહાર, અભિઘાત (વાગયુ', પછાડ વગેરે) ચાલીને મુસાફરી કરવી, વેગાને પરાણે આણુવા કે વેગાને પરાણે રોકવા-એ કારણેથી કોષેકો પ્રાણુવાયુ આંખ વગેરે ઇન્દ્રિયોની શક્તિને નાશ કરે છે તથા સળેખમ, અડધિયો વા, તરસ, ઉધરસ, દમ વગેરે અનેક રોગો કરે છે.

ઉદાનવાયુ શાધી કોષે, શુ' ધાય ?
ઉદાનઃ ક્ષવધૃત્પ્રાર્ચ્છર્દિનિદ્રાવિધારણૈઃ ।
ગુરુભારાતિરુદિતહાસ્યાઘૈવિકૃતો ગદાન્ ॥૨૧॥
કળ્દોષમનોઞ્જશ્ચલ્લર્ષરોચકપીનસાન્ ।
કુર્યાન્નગલગળ્ડાર્દોસ્તાસ્તાન્જન્નૂર્વ્વંશ્ચપાન્ ॥૨૨
છીંક, ઓડકાર, ભિલટી અને ભિંધ-એ ચાર વેગાને પરાણે રોકી રાખવાથી તથા માઘા ઉપર ભારે બાબે ઉપાડવાથી, ખલુ રેવાથી, ખલુ હસવા વગેરેથી બગડેલો ઉદાનવાયુ ગળાને રૂંધી નાખે, મનને નાશ કરે, ભિલટી, અરુચિ, સળેખમ અને ગળાની હાંસડીથી ઉપરના ભાગમાં થતા ગલગંડ વગેરે બતબતનાં રોગો કરે છે.

વ્યાનવાયુ શાધી કોષે, શુ' ધાય ?
ધ્યાનોડતિગમતધ્યાનક્રોડાવિપમચેષ્ટિતઃ ।
વિરોચિરુક્ષમીહર્ષવિપાદાઘૈશ્ચ દૂપિતઃ ॥૨૩॥
પુંસ્વોત્સાદ્યલ્લઞ્જશશોકચિત્તોઃપ્લવજ્વરાન્ ।
સર્વાન્નરોગનિસ્તોદરોમહર્ષાન્સુતતાઃ ॥૨૪॥
કુર્ષ્ટં વિસર્પમન્યાંશ્ચ કુર્યાન્સર્વાન્નગાન્ ગદાન્ ।
ખલુ ચાલવાથી, ખલુ ધ્યાન કરવાથી, ખલુ રમવાથી, શરીરનાં અંગો વડે વિપમ ચેષ્ટાઓ કરવાથી, વિન્દ્ર અને લૂખા આહારથી, ખીક, હરખ, ખેદ વગેરેથી બગડેલો વ્યાનવાયુ પુરુપાતન (=મૈથુન કરવાની શક્તિ), ઉત્સાહ અને બળ એ ત્રણને નાશ કરે છે, સોભ આણુ છે,

ચિતને અસ્થિર બનાવે છે; તાવ, સર્વાંગરોગ (નિ. ૧૫/૪૦), તોદ, રૂંવાડાં જિભાં થાય, શરીરને સ્પર્શનું જ્ઞાન ન થાય, કુષ્ઠ, રતવા અને બીજા આખા શરીરમાં થતા રોગો કરે છે.

સમાનવાયુ શાસ્ત્રી કેપે, શુ' થાય ?

સમાનો વિષમાર્જીર્ણશીતસક્કીર્ણમોજનૈઃ ॥૨૫॥
કરોત્યકાલશાયનજાગરાદ્યેષ્ઠ દુષિતઃ ।

શૂલગુલ્મવહ્ન્યાદીનપકામાશયજાનુ ગદાન્ ॥૨૬

વિષમ બોજન, અજીર્ણબોજન, કંડકં બોજન અને સંકીર્ણ બોજનથી તથા યોગ્ય સમય વિના સૂવાથી. બગવા વગેરેથી બગડેલા સમાનવાયુ શૂળ, ગોળો, શ્રહણી વગેરે પકવાશય અને આમાશયમાં થતા રોગો કરે છે.

અપાનવાયુ શાસ્ત્રી કેપે, શુ' થાય ?

અપાનો રૂક્ષગુર્વવ્રવેમાઘાતાત્રિવાહનૈઃ ।

યાનયાનાસનસ્થાનચક્રક્રમેશ્વાતિસેવિતૈઃ ॥૨૭॥

કુષિતઃ કુરુતે રોગાનુ કુચ્છાનુ પકાશયાશ્ચયાન્ ।

મૂત્રશુક્રપ્રદોષાશોગુદ્બ્રંશાદિકાન્ વહન્ ॥૨૮॥

બૂખા અને ભારે આહારથી, વેગોને રોકવાથી કે પરાણે આણવાથી (=ખહાર કાઢવાથી); પગપાળી મુસાફરી, વાહનમાં મુસાફરી, એક જગાએ ઘસી રહેવું, જિભા રહેવું અને ફરફર કરવું એટલાં વાનાં ખડુ જ કરવાથી કેપેલો અપાનવાયુ પેશાબના રોગ, વીર્યના રોગ, હરસ, આમળ નીકળવી વગેરે પકવાશયમાં થતા અનેક કૃચ્છ્રમાધ્ય રોગો કરે છે.

સામ અને નિરામ-વાયુનાં લક્ષણ

સર્થં વ મારુતં સામં તન્દ્રાસ્તૈમિત્યગૌરવૈઃ ।

ત્વિન્ધવારોચકાલસ્યશૈલ્યશોકાગ્નિહાનિમિઃ ॥૨૯

કટુરૂક્ષામિલાપેળ તદ્ધિધોવશ્ચરેન ચ ।

યુક્તં વિદ્યાન્નિરામં તુ તન્દ્રાદીનાં વિષયંયાત્ ॥૩૦॥

ઘેન, સ્તૈમિત્ય, ભારિપણું, સિન્ધપણું, અરુચિ, આળસ, કંડક, સોમે, જડરાગિનો નાશ, તીષ્ઠ અને ધૂણું ખાવાપીવાની ઇચ્છા, અને તીબા અને ધૂખા ઉપાશથી સુખ થાય-એટલાં લક્ષણો ઉપરથી (પ્રાણ, ઉદાન, વ્યાન, સમાન અને અપાન) એ અધા પ્રકારનો વાયુ સામ છે એમ બણવું. અને ઉપરના ઘેન વગેરે

લક્ષણોથી વિરુદ્ધ લક્ષણો ઉપરથી વાયુ નિરામ છે એમ બણવું.

વાયુના અનેક પ્રકારના આવરણનાં લક્ષણ વાયોરાવરણં ત્રાતો વહુમેદં પ્રવક્ષ્યતે ।

તથી વાયુનું આવરણ અનેક પ્રકારનું કહેવાય છે (=વાયુને માર્ગ કંક વગેરે અનેક વસ્તુઓથી રોકાય છે).

પિત્તથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ

લિહ્નં પિત્તાવૃત્તે દાહસ્તૃષ્ટા ઝૂલં ધ્રમસ્તય ॥૩૧॥
કટુકોળામ્લલવર્ણવિદ્રાહઃ શીતકામતા ।

બ્યારે વાયુ પિત્તથી રોકાય (=પિત્ત વાયુના માર્ગમાં આડું આવે), ત્યારે બળતરા, તરસ, શૂળ, ફેર, અપારાં આવે; તીષ્ઠ, ગરમ, ખાટું અને ખારું ખાવાપીવાથી વિઠાહ થાય, કંડકા આહારવિહારની ઇચ્છા થાય-એટલા લક્ષણ થાય છે.

કંકથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ

શૈલ્યગૌરવશૂલાનિ કટ્વાઘપશયોઽધિકમ્ ॥૩૨॥
લઙ્ઘનાયાસરૂક્ષોણકામતા ચ કાકાવૃત્તે ।

બ્યારે વાયુને માર્ગ કંકથી રોકાયો હોય, ત્યારે કંડક, ભારિપણું, શૂળ, તીષ્ઠ વગેરે (=તીષ્ઠ, ગરમ, ખાટું અને ખારું-લોક ૩૧૩) ખાવાપીવાથી ખાસ સુખ (=રાહત) લાગે; લંઘન, મહેનત, ધૂણું અને ગરમ એ ચારની ઇચ્છા થાય.

લોહીથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ

સ્કાવૃત્તે સદાહાઝતિસ્વહ્માંસાન્તરજા મૃદામ્ ॥૩૩

ખવેષ્ઠ રાગી શ્વયયુર્જાવન્તે મળ્ડલાનિ ચ ।

બ્યારે વાયુના માર્ગમાં લોહી આડું આવતું હોય, ત્યારે ચામડી અને માંસની અંદર બળતરા સાથે પુષ્કળ પીડા થાય છે, લાલચોળ સોબે હોય છે અને ગોળ ચાડાં (=ચકામાં) થાય છે.

માંસથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ

માંસેન કઠિનઃ શોફો વિવર્ણઃ પિટ્તિકાસ્તયા ॥૩૪

હર્ષઃ વિપીલિકાનાં ચ સન્નાર ઇય જાયતે ।
બ્યારે વાયુને માર્ગ માંસથી રોકાય, ત્યારે સોબે કંકલ અને બગડેલા રંગને હોય છે,

કેહીએ થાય છે, ફેવાડાં કિલાં થાય છે તથા અવયવો ઉપર બહુ કીડીએ ચાલતી હોય એવું લાગે છે.

ચરખીથી રેકાયેલા વાયુ (=આઠ્ય-વાત)નાં લક્ષણ

ચલઃ સ્નિગ્ધો મૃદુઃ શીતઃ શોકો ગાત્રેષ્વરોચકઃ
આત્યવાત ઇતિ જ્ઞેયઃ સ કુચ્છો મેદસાડવૃત્તે ।

જ્યારે વાયુના માર્ગમાં ચરખી આડી આવે, ત્યારે અવયવો પર સોબે ખસતો, સ્નિગ્ધ, મૃદુ અને ઠંડો હોય છે તથા અરુચિ થાય છે. એને આત્યવાત બહુવો. એ કુચ્છસાઠ્ય છે.

હાડકાથી રેકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ
સ્પર્શમસ્થ્યાવૃત્તેડ્યુષ્ણં પીડનં ચામિનન્દતિ ॥૩૬॥
સૂચ્યેવ તુષ્ટતેડ્યયર્થમહ્નં સીદતિ શૂચ્યતે ।

જ્યારે વાયુનો માર્ગ હાડકાથી રેકાય છે, ત્યારે ત્યાં બહુ ગરમ વસ્તુ અડકવાથી અને દબાવવાથી સારું લાગે છે; બહુ સોય ખોસવાથી થતી હોય એવી પીડા થાય છે, અંગસાદ થાય છે અને અંગમાં શૂળ આવે છે.

મબળથી રેકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ
મજ્જાવૃત્તે વિનમનં જૃમ્ભણં પરિવેષ્ટનમ્ ॥ ૩૭ ॥
શૂલં ચ પીડ્યમાનેન પાણિભ્યાં લભતે સુલમ્ ।

જ્યારે વાયુના માર્ગમાં મબળ આડી આવે, ત્યારે અંગો, વળી બંધ છે, ખગાસા આવે છે, બહુ શરીરે દોરડા તાણી ખાંધ્યાં હોય એવી પીડા થાય છે, શૂળ આવે છે અને એ અંગને જ્યારે હાથથી દબાવવામાં (ચોળવામાં, મમળવામાં) આવે ત્યારે ત્યાં સારું લાગે છે.

વીર્યથી રેકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ
ગુન્નાવૃત્તેડતિવેગો વા ન વા નિષ્ફલતાડપિ વા ૩૮
જ્યારે વાયુનો માર્ગ વીર્યથી રેકાય, ત્યારે વીર્યના બહુ વેગ આવે (=વારંવાર વીર્ય છૂટે) કે સમૂગ્ય વીર્ય ન છૂટે કે વીર્ય નકાસું બંધ (=વીર્યથી ગર્ભ રહે નહિ).

આહારથી રેકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ
મુક્તે કુશ્વો રુજા જીર્ણે શામ્યત્યન્નાવૃત્તેડનિલે ।
જ્યારે વાયુનો માર્ગ આહારથી રેકાય,

ત્યારે ખાધા પછી કૂખમાં પીડા થાય છે અને ખાધેલું પરચા પછી એ પીડા શમી બંધ છે.

પેશાબથી રેકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ
મૂત્રાપવૃત્તિરાધ્માનં ઘસ્તેર્મૂત્રાવૃત્તે ભવેત્ ॥ ૩૯ ॥
જ્યારે વાયુના માર્ગમાં પેશાબ આડો આવે, ત્યારે પેશાબ થતો નથી અને મૂત્રાશયનું આધ્માન થાય છે (=કૂલી બંધ છે).

ઝાડાથી રેકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ
વિઢાવૃત્તે વિવન્ધોડયઃ સ્વસ્થાને પરિક્રમ્તતિ ।
વ્રજત્યાશુ જરાં સ્નેહો મુકે ચાનહ્યતે નરઃ ॥૪૦॥
શકૃત્પીડિતમઘ્નેન દુઃલે શુકલં ચિરાત્સુજેત્ ।

જ્યારે વાયુના માર્ગમાં ઝાડો આડો આવતો હોય, ત્યારે નીચે પોતાના સ્થાનમાં (=૧. અપાનવાયુના સ્થાનમાં, ૨. ઝાડાના સ્થાનમાં) વિખંધ થાય છે અને એ રીતે રૂધાવેલો વાયુ પોતાના સ્થાનમાં બહુ ડપાતું હોય એવી પીડા કરે છે. સ્નેહ ઝટ પથી બંધ છે અને ખોરાક ખાવાપીવાથી માણસને આનાહ થાય છે, તથા ખોરાકથી દબાવાયેલો ઝાડો સુકાઈ જઈને લાંબે વખતે મહાપુરકેલીથી ભિતરે છે.

ખધી ધાતુઓથી રેકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ
સર્વઘાત્વાવૃત્તે વાયોં શ્રોણીવહ્ક્ષણપૃષ્ઠક ॥૪૧॥
વિલોમો મારુતોડસ્વસ્થ્યં હૃદયં પીડ્યતેડતિ ચ ।

જ્યારે વાયુનો માર્ગ ખધી ધાતુઓથી રેકાય, ત્યારે ફૂલા, સાથળનાં વળાં અને પીકમાં પીડા થાય છે, વાયુ પોતાનો સ્વાભાવિક માર્ગ છોડીને ખીજે માર્ગે બંધ છે, હૃદયમાં અસુખ થાય છે અને હૃદયમાં બહુ જ પીડા થાય છે.

પિત્તથી રેકાયેલા પ્રાણવાયુનાં લક્ષણ
અમો મૂર્છાં રુજા દાહઃ પિત્તેન પ્રાણ આવૃત્તે ॥૪૨॥
વિદગ્ધેડને ચ વમનમ્

જ્યારે પ્રાણવાયુનો માર્ગ પિત્તથી રેકાય, ત્યારે ફેર, મૂર્છાં, પીડા, બળતરા અને ખોરાકનો વિદાહ થયા પછી ભલટી થાય છે.

પિત્તથી રેકાયેલા ઉદાનવાયુનાં લક્ષણ
ડદાનેડપિ અમાદયઃ ।

દાહોડન્ટરુર્જાંબ્રશ્ચ
પિત્તથી જ્યારે ઉદાનવાયુનો માર્ગ રેકાય,

ત્યારે કેવળ વગરે (શ્લોક ૪૨, ૪૨૩) થાય, તે ઉપરાત અદર બળતર થાય તથા બળનો નાશ થાય.

પિત્તથી રોકાયેલા વ્યાનવાયુનાં લક્ષણ
 દાહો ધ્યાને ચ સર્ગ ॥ ૪૩ ॥

ક્લમોડક્ષ્ણેષાસહ્ય સસન્તાપ સવેદન ।

પિત્તથી વ્યાનવાયુનો માર્ગ રોકાયે હોય, ત્યારે આખા શરીરમાં બળતર, કંટાળો, શરીરની ક્રિયાઓનો નાશ થાય (=શરીરથી કંઈ કામ થઈ શકે નહિ), માથે ગરમી અને પીડા થાય.

પિત્તથી રોકાયેલા મમાનવાયુનાં લક્ષણ
 સમાન ક્વપોવહતિરતિસ્વેદોરતિ. સત્કૃ ॥૪૪॥
 વાહ્ય સ્પાત્

પિત્તથી મમાનવાયુનો માર્ગ રોકાયે હોય, ત્યારે અગ્નિનો નાશ થાય છે, બહુ પસવો થાય છે, અણુગમે આવે છે, તરસ લાગે છે અને બળતર થાય છે.

પિત્તથી રોકાયેલા અપાનવાયુનાં લક્ષણ
 અપાને તુ મ્લે હારિદ્વર્ણતા ।
 રજોતિશ્ચિત્તાપચ યોનિમેહનપાયુપુ ॥ ૪૫ ॥

જ્યારે અપાનવાયુનો માર્ગ પિત્તથી રોકાયે હોય, ત્યારે ઝાડો વગેરે મળ હળહળ જેવા રંગના હોય છે, ઝમેશુણ બહુ ભેર પકડે છે (અથવા સ્ત્રીને બહુ અટકાવ આવે છે), તથા યોનિ, મૂત્રેન્દ્રિય અને શુદ્ધા તપી બંધ છે.

કંઈથી રોકાયેલા પ્રાણવાયુનાં લક્ષણ
 શ્વેષ્મણા ત્વાવૃતે પ્રાણે સાદસ્તન્દ્રાડરુચિર્વેમિ ।
 ધ્રીવનં ક્ષયથુદ્ધારનિ શ્વાસોચ્છ્વાસસહ્યમ્ ॥૪૬

જ્યારે પ્રાણવાયુનો માર્ગ કંઈથી ગટકાય, ત્યારે અગસાદ, લેન, અરચિ, ભિલટી, થૂક નીકળે તથા છીકે, એડકાં, નિશ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસ પકડાઈ બંધ (=એ સાં ક્રિયાઓ સંજ્ઞતાથી થાય નહિ).

કંઈથી રોકાયેલા ઉદાનવાયુનાં લક્ષણ
 ઉદાને મુદમાત્ર વમરુચિર્વાન્સ્વપ્નમ્ ।
 ચલવર્ણપ્રણાશ્ચ

જ્યારે ઉદાનવાયુનો માર્ગ કંઈથી રોકાય,

ત્યારે શરીર ભાર થઈ બંધ, અરચિ થાય, ખાલવાની ક્રિયા અને આજ પકડાઈ બંધ, તથા બળ અને ગમે નાશ થાય.

કંઈથી રોકાયેલા વ્યાનવાયુનાં લક્ષણ
 ધ્યાને પર્વાસ્થિયામ્ગ્રહ ॥ ૪૭ ॥

મુક્તાડક્ષ્ણુ સર્વેષુ સ્તલિતં ચ ગતૌ મૃશમ્ ।

જ્યારે વ્યાનવાયુનો માર્ગમાં કંઈ આડો આવે, ત્યારે પર્વ, હાડકા અને ખાલવાની ક્રિયાનો સ્તભ થાય (=પકડાઈ બંધ), બધા અન્યવેમા ભાગ ભાગે અને ચાલતાચાલતા પુષ્કળ દેમ વાગ.

કંઈથી રોકાયેલા સમાનવાયુના લક્ષણ
 સમાનેડતિહિમાક્ત્વમસ્વેદો મન્દવક્ત્રિના ॥ ૪૮ ॥

જ્યારે સમાનવાયુનો માર્ગમાં કંઈ આડો આવ્યો હોય, ત્યારે શરીર બહુ ઠંડ થઈ બંધ, પસવો ન થાય, જડગમિ મદ થઈ બંધ.

કંઈથી રોકાયેલા અપાનવાયુનાં લક્ષણ
 અપાને સર્કર્મ મૂત્રાશક્તઃ સ્વાત્પર્તનમ્ ।

જ્યારે અપાનવાયુનો માર્ગમાં કંઈ આડો આવ્યો હોય, ત્યારે કંઈવાળા ઝાડોપેશાખ થાય.

વાયુનું ૩૨ પ્રકારનું આવરણ
 ઇતિ દ્વાવિશતિવિધં વાયોરાવરણ મિદુ ॥ ૪૯ ॥

આ ગતે (શ્લોક ૫૧થી ૪૮૩) વાયુને ૩૨ પ્રકારનું આવરણ છે એમ શાસ્ત્રકારો ભણે છે.

પાંચ વાયુનું પરસ્પર આવરણ
 પ્રાણાદ્યસ્ત્યાડ્યોન્યમાતૃષ્વન્તિ યથાક્રમમ્ ।

સર્વેડપિ વિંશતિવિધં ત્રિવાદારણ ચ તત્ ॥૫૦

(તે ઉપરાત) પ્રાણ વગેરે બધાય (=પ્રાણ, ઉદાન, વ્યાન, મમાન અને અપાન) કેમવાર એકબીબના માર્ગને રોકે છે એ આવરણ વીસ પ્રકારનું છે એમ ભણવું.

(પ્રાણ વડે ઉદાન વગરે ખાકીના ચાગનો માર્ગ રોકાય તે ચા આવરણ ઉદાન વડે વ્યાન, સમાન અને અપાનનો માર્ગ રોકાય તે ત્રણ આવરણ વ્યાન, મમાન અને અપાન એ ત્રણમાના દરેક વડે ઉદાનનો માર્ગ રોકાય તે

ત્રણ આવરણુ. વ્યાન વડે સમાન અને ઉદાનનો માર્ગ રોકાય તે એ આવરણુ. સમાન અને ઉદાન એ બંનેથી દરેક વડે વ્યાનનો માર્ગ રોકાય તે એ આવરણુ. સમાન વડે અપાનનો માર્ગ રોકાય તે એક આવરણુ. અપાન વડે સમાનનો માર્ગ રોકાય તે એક આવરણુ. આ રીતે પાંચ વાયુઓનાં પરસ્પર આવરણુ કુલ ૨૦ (=૪+૪+૩+૩+૨+૨+૧+૧) છે.)

પાંચ વાયુનાં પરસ્પર આવરણુનાં લક્ષણ નિઃશ્વાસોચ્છ્વાસસંરોધ:

પ્રતિશ્વાયઃ શિરોગ્રહઃ ।

હૃદ્વોગો મુલ્હશોષચ પ્રાણેનોદાન આવૃત્તે ॥૫૧॥
હૃદાનેનાડડવૃત્તે પ્રાણે વર્ણોજોઘલસહૃક્ષયઃ ।

પ્રાણુવાયુ વડે જ્યારે ઉદાનવાયુનો માર્ગ રોકાય, ત્યારે શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયામાં રુકાવટ થાય છે, સળેખમ થાય છે, માથું પકડાય છે, હૃદયના રોગ થાય છે, મોં સુકાય છે. ઉદાનવાયુ વડે જ્યારે પ્રાણુનો માર્ગ રોકાય છે, ત્યારે શરીરના રંગ, ઓજસ અને બળનો નાશ થાય છે.

દિશ્વાડનયા ચ વિમજેત્સર્વમાવરણં મિષ્ક ॥૫૨॥
સ્થાનાન્યવેક્ષ્ય વાતાનાં

વૃદ્ધિં હાનિં ચ કર્મણામ્ ।

આ ધોરણુ વાયુઓનાં સ્થાનનો અને વાયુના કામમાં વધારો છે કે ઘટાડો છે એ ખાખતનો વિચાર કરીને વૈદે બધાં આવરણુના ભાગ પાડી નાખવા (કયો વાયુ કયા વાયુથી રોકાય ત્યારે કયાં લક્ષણ થાય તે સમજી લેવું.)

(દરેક વાયુના સ્થાન તથા કોપેલા અને ન કોપેલા દરેક વાયુનાં કામ સૂ. અ. ૧૨માં આપ્યાં છે. પાંચમાંથી જે વાયુ માર્ગ રોકતો હોય તેનાં કર્મની વૃદ્ધિ થાય છે અને જે વાયુનો માર્ગ રોકાયો હોય તેના કર્મ ઓછાં થઈ જાય છે. વળી જે કર્મ થાય છે તે કયા સ્થાનમાં થાય છે તેનો પણ વિચાર કરવો પડે છે. લક્ષણો કયા વાયુના સ્થાનમાં થાય છે, તથા કયા વાયુનાં કામ કોરકોર ચાલે છે

અને કયા વાયુનાં કામ રોકાઈ ગયાં છે એટલી ખાખતનો વિચાર કરવાથી કયા વાયુનો માર્ગ કયા વાયુએ રોક્યો છે તે નક્કી થઈ શકે છે.)

(દા. ત. ઉદાન વડે અપાનનો માર્ગ રોકાય ત્યારે બ્રહ્મી, શ્વાસ, ઉધરસ, થોડો જઠરાગ્નિ, અતિસાર વગેરે થાય છે. અપાન વડે ઉદાનનો માર્ગ રોકાય ત્યારે મૂત્રાશય કૂલી જાય, ઉદાન વડે, ગોળો, થોડો જઠરાગ્નિ અને કાતરથી કતરાતુ હોય એવી ખીડા થાય છે. વ્યાન વડે અપાનનો માર્ગ રોકાય ત્યારે- ઝાડો, પેશાબ અને વીર્ય બહુ જ નીકળે છે. સમાન વડે વ્યાનનો માર્ગ રોકાય ત્યારે મૂર્છા, ઘેન, લવરી, અંગ-સાદ; જઠરાગ્નિનો, ઓજસનો અને બળનો નાશ-એટલું થાય છે. ઉદાન વડે વ્યાનનો માર્ગ રોકાય ત્યારે મોં બદામી રંગનું થઈ જાય, જઠરાગ્નિ સ્તબ્ધ અને થોડો થઈ જાય, પર-સેવો થાય, શરીરની ચેષ્ટાઓ થાય નહિ અને આંખો મિચાઈ જાય. આ ધોરણુ વૈદે કયા વાયુનો માર્ગ કયો વાયુ રોકે ત્યારે કયાં લક્ષણ થાય, તે શાસ્ત્રને આધારે પોતાની પ્રવૃદ્ધિથી નક્કી કરી લેવું.)

વાયુનાં અસંખ્ય આવરણુ

પ્રાણાદીનાં ચ પચ્ચાનાં મિશ્રમાવરણં મિથઃ ॥૫૩॥
પિત્તાદિમિદ્વાદિશમિમિશ્રાણાં મિશ્રિતૈશ્ચ તૈઃ ।

પ્રાણુ વગેરે પાંચ વાયુઓમાંથી એકએક, બેબે, ત્રણત્રણ કે ચારચાર અંદરઅંદર એક-બીજાના આવરકે (=માર્ગ રોકનાર) અને આવાર્થ (=જેનો માર્ગ રોકાય ને) બનવાથી અસંખ્ય મિશ્ર આવરણુ થાય છે. વળી, પિત્ત વગેરે ખાર (=પિત્ત, કફ, શોષી, માંસ, ચરબી, હાડકું, મજ્જા, વીર્ય, અન્ન, પેશાબ, ઝાડો અને બધી ધાતુઓ)માના દરેક વડે ઉપર કહેલા પાંચ વાયુઓનાં અસંખ્ય મિશ્ર આવરણુનો માર્ગ રોકાવાથી વળી તેથી વધારે અસંખ્ય આવરણુ બને છે. વળી એ ગતે બનેલાં મિશ્ર આવરણુ અંદર અંદર મિશ્ર થાય તેથી આવરણુ નેના કરતાંયે વધારે અસંખ્ય

બને છે.

મિશ્ર: પિત્તાદિમિસ્તદ્વનિમ્નધ્રણાભિરનેકથા ॥૫૩॥

તારતમ્યવિકલ્પાચ્ચ યાત્યાવૃત્તિરસહ્વયતામ્ ।

તાં લક્ષ્યેદવહિતો યથાસ્વં લક્ષણોદયાત્ ॥ ૫૫ ॥

શ્વૈત્તૈશ્ચૌષધાદ્ગૃહામપિ મુહુર્મુહુઃ ।

(આગળના શ્લોકમાં પિત્ત વગેરે બારમાંથી દરેકે છૂટુંછૂટું આવરણ કરે તેની ગણતરી થઈ, પણ પિત્ત વગેરે બારમાંથી ગમે તે બેબે, ત્રણ-ત્રણ, ચારચાર...કે બારેના સમૂહમાં આગળના શ્લોકમાં કહેલાં વાયુનાં અસંખ્ય આવરણોનું આવરણ કરે તેની ગણતરી થઈ નથી. વળી પિત્ત વગેરે બારના અસંખ્ય મિશ્ર સમૂહો તથા પાંચ વાયુના આવરક અને આવાર્થના ભાવથી થયેલા અસંખ્ય સમૂહોમાં કઈ વસ્તુ કેના કરતા કૃત્તે અંશે વધારે છે એવો તર અને તમનો વિચાર પણ આગલા શ્લોકમાં થયો નથી. તેથી કહે છે કે :-)

તે જ પ્રમાણે પિત્ત વગેરે મિશ્ર થઈને પ્રાણ વગેરે મિશ્ર થયેલાના માર્ગનું આવરણ કરે એવા અનેક પ્રકારનાં મિશ્રણોને ક્ષીણે તથા એ બધામાં કયુ કેના કરતાં કેટલુ વધારે પ્રમાણમાં છે અને કયુ સૌથી વધારે છે એ રીતે અનેક વિકલ્પો હોવાથી આવરણો અસંખ્ય બને છે. દરેકનાં પોતપોતાનાં લક્ષણો પ્રકટ થાય તે ઉપરથી વૈદે ધ્યાન દઈને ધીમધીમે વારંવાર એ આવરણો ઓળખવાં. આવરણ છુપાયેલું હોય (=લક્ષણો વ્યક્ત ન થતાં હોય તોપણ ઉપશમનો ઉપયોગ કરીને છૂપું આવરણ પણ વૈદે ધીમધીમે વારંવાર ધ્યાન દઈને ઓળખી કાઢવું.

વિશેષાઙ્ગીવિતં પ્રાણ ઉદાનો ષલમુચ્યતે ॥ ૫૬ ॥

સ્વાત્તયોઃ પીડનાસ્થાનિરાયુવશ્ચ ષલસ્ય ચ ।

(બધા વાયુ જીવનરૂપ છે એ વાત ખરી પણ) ખાસ કરીને તે પ્રાણવાયુ જીવનરૂપ છે. ખાસ કરીને ઉદાનવાયુ બળરૂપ છે. એ બંને (=પ્રાણ અને ઉદાન)ના ક્ષોભ થવાથી અનુક્રમે આવરકો અને બળનો નાશ થાય છે.

સાંધ્યાસાંધ્ય આવરણો

માનૃતા વાયવોડ્ઞાતા

જાતા વા યસરં સ્થિતાઃ ॥ ૫૭ ॥

પ્રયત્નેનાપિ દુઃસાંધ્યા ભવેયુર્વાડનુપક્રમાઃ ।

શાનાથી કયા વાયુનો માર્ગ રોકાયો છે એવો બને વિષે નિશ્ચય ન થઈ શક્યો હોય એવા વાયુઓ અથવા શાનાથી કયા વાયુનો માર્ગ રોકાયો છે એવો નિશ્ચય થયો હોય એવા વાયુઓ બે એક વચ્ચે સુધી એ રીતે રોકાયેલા રહેલા હોય, તે એવા વાયુઓ પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ દુઃસાંધ્ય હોય છે અથવા અસાંધ્ય બની બચ છે.

રોકાયેલા વાયુના ઉપચાર ન કરવાથી
થતા ઉપદ્રવ

વિદ્રવિશ્લીહદ્દ્રોગગુલ્મામ્નિસદનાદયઃ ॥ ૫૮ ॥

મચન્યુપદ્રવાસ્તેપામાઘૃતાનામુપેક્ષણાત્ ॥ ૫૮૩ ॥

બેના માર્ગમાં કઈ રોકાયું હોય એવા વાયુઓ તરફ બેદરકારી રાખવાથી (શાસ્ત્રોક્ત ઉપચાર વખતસર ન કરવાથી) ગડ, ખરેખરો રોગ, હૃદયના રોગ, ગોળો, જડરાશ્ત્રિ મંદ પડી બચ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે.

દ્વયચક્ષુહૃદયે તૃતીયે નિદાનમ્થાને વાતશોષિત

નિદાનં નામ વોડશોડ્ધ્યાયઃ ॥ ૧૦ ॥

અષ્ટાંગહૃદય

ચિકિત્સાસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો—જ્વરચિકિત્સા

(રોગ શી ગતે પારખવો તે આગળ નિદાન-સ્થાનમાં કહેવાઈ ગયું છે. હવે શી ચિકિત્સા (ઉપચાર) કરવી તે કહેવું બેઈએ તેથી હવે ચિકિત્સાસ્થાનનો આરંભ થાય એ યોગ્ય છે. નિદાનસ્થાનમાં જે ક્રમમાં રોગ કઢા છે તે જ ક્રમમાં આ ચિકિત્સાસ્થાનમાં એના ઉપાય કહેવા યોગ્ય છે, તેથી પહેલાં તાવની ચિકિત્સા જ કહેવાની ઈચ્છાથી વાગ્મટ કહે છે કે :-)

મથાતો જ્વરચિકિત્સિતં ધ્યાલ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

હવે અમે તાવના ઉપાય વિગતવાર કહીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે (એટલે આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ જે કહ્યું છે તે જ આ ચિકિત્સાસ્થાનમાં અમે લખ્યું છે. અમારી ખુદ્દિના તરંગો દોડાવીને અમે કંઈ પણ લખ્યું નથી).

તાવમાં નકેરડા ઉપવાસ : એવું કારણ

આમાશયસ્યો હત્વાડિત્તિં સામો

માર્ગાન્ વિધાય વત્ ।

विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्कुर्वीत लह्ननम् ॥૧॥

પ્રાશૂપેષુ જ્વરાદૌ વા, ઘલં યલ્લેન પાલયન્ ।

આમાશયમાં રહેલો, આમવાળો દોષ જકરાગ્નિને હણીને (=હેલવીને, છાઈ દઈને), શરીરનાં સોતોને પૂગી દઈને તાવ આણું છે, તેથી તાવના પૂર્વરૂપમાં કે તાવની (સહેજ પણ) શરૂઆત થાય કે તરત બળ પ્રયત્નપૂર્વક

સાચવી રાખીને ઉપવાસ કરવા.)

(આમાશય=હોજી. આમ=ખાધેલાપીધેલા આહારનો ન પચેલો કાચો રસ. સોત=બુઝો શાગીરસ્થાન શ્યેઠ ૪૦, ૪૧, ૪૨. પૂર્વરૂપ=અમુક રોગ થતા પહેલાં એ રોગ થવાની તૈયારી છે એવું દેખાડનાગ ડેટલાક લક્ષણો ધાય છે તેને ને રોગનું પૂર્વરૂપ કહે છે.)

તાવના પૂર્વરૂપમાં ઉપવાસ કરવા, પણ એ તાવના પૂર્વરૂપની ખબર ન રહે કે સમજી શકે ન પડે તો તાવ સહેજ પણ શરૂ થાય કે તરત ઉપવાસ કરવા. 'જ્વરાદૌ' (=તાવની શરૂઆતમાં) એ શબ્દનો એવો અર્થ કરવાનો નથી કે તાવની શરૂઆત થાય ત્યારે ઉપવાસ કરવો અને પછી તાવના ખીલ દિવસથી ખાવાપીવા માડવું. 'જ્વરાદૌ' શબ્દ ઉપવાસ ક્યારે શરૂ કરવા અને ક્યારે છોડવા એ બંને સમય દેખાડે છે. મોડામાં મોડા તાવ આવે કે તરત ઉપવાસ શરૂ કરવા અને તાવની આદિ એટલે પહેલી અવસ્થા (તનુ અવસ્થા) પૂગી થાય ત્યારે છોડવા એવું 'જ્વરાદૌ' શબ્દ વાપરીને વાગ્મટ કહેવા માગે છે.

વળી ઉપવાસ ચાલતા હોય ત્યારે આખરું બળ ઘટે એવું કંઈ કામ કરવું નહિ. ઉપવાસ ચાલતા હોય ત્યારે પણ તાવને લીધે દરદી નિર્બળ હોય છે. એવી સ્થિતિમાં બોલબોલ કઠીને, હરફર કઠીને કે એવાં બળ ઘટે એવા ખીલ કામ કઠીને શરીરને વધારે નિર્બળ કરવું નહિ, પણ બળનો સંપ્રદ કરવો. 'ઘલં યલ્લેન પાલયન્' (=બળ પ્રયત્નપૂર્વક સાચવી રાખીને)

એ શબ્દો વાપરીને વાગ્લટ એવું કહેવા નથી માગતા કે ઉપવાસ દરમ્યાન ખળ ઘટતુ લાગે તેા ઉપવાસ ન કરવા. એ તેા એમ કહેવા માગે છે કે તાવમાં ઉપવાસ તેા કરવા જ પણ સાથેનાથે શક્તિ સંઘરી રાખવાનો (વેડફી ન નાખવાનો) પ્રયત્ન કરવો. ખાઈપીને કે ખીજી રીતે નવી શક્તિ ઉમેરવાનું ક્ષેષકના શબ્દો કહેતા નથી, પણ ઉપવાસ કરતાકરતાં હોય એટલી શક્તિ પ્રયત્નપૂર્વક સંઘરી રાખવાનું (ટકાવી રાખવાનું) કહે છે.

રોગમાં ઉપવાસ વગેરે લંઘનને પરિણામે જે લક્ષણો થાય છે તે સૂત્રસ્થાનના અધ્યાય ૧૪ શ્લોક ૧૬ થી ૧૮ ના અમુક ભાગમાં આપ્યાં છે. તેમાં ઉત્સાહ પણ એક લક્ષણ છે. વળી નીચે શ્લોક ૪માં ઉપવાસને પરિણામે ખળ પણ આવે છે એવું ક્ષેષક પોતે જ લખે છે. આયુર્વેદને આધારે ક્ષેષક આયુ માનતા હોવાથી એ એવું ન કહે કે ઉપવાસ કરવાથી અશક્તિ આવે. અશક્તિ રોગથી કે શાસ્ત્રવિરુદ્ધની ચિકિત્સાથી આવે, શાસ્ત્રોક્ત ઉપવાસથી નહિ.

- વળી ઉપવાસ કરવા યોગ્ય સ્થિતિમાં કંઈ પણ ખાવાપીવાથી પણ ખળ ઘટે છે.

‘ખળ પ્રયત્નપૂર્વક સાચવી રાખીને’ એ શબ્દોનો અર્થ એવો પણ થઈ શકે કે સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૧૪ શ્લોક ૨૯ થી ૩૦ જે માં ગણાવેલાં હૃદ ઉપરાંત એટલે અતિ લંઘનનાં લક્ષણો દરદીમાં જણાય એટલે સુધી ઉપવાસ ન કરાવવા.

(હવે ક્ષેષક ખળ સાચવી રાખવાનું કારણ કહે છે.)

વલાચિદ્ધાનમારોગ્યમારોગ્યાર્થઃ ક્રિયાક્રમઃ ॥૨ા॥

આરોગ્યનેા આધાર ખળ ઉપર છે અને આરોગ્ય માટે ઉપચારની ક્રિયાનેા ક્રમ (અ. કોર્સ) છે.

(આરોગ્યનેા આધાર ખળ ઉપર હોવાથી એ દરદી પોતાની શક્તિ ખીજી રીતે વેડફી નાખે તેા ઉપચાર કરવા છતાં પણ ખળ ઉપર આધાર રાખતું આરોગ્ય સાંપડે નહિ.)

પૂરા ઉપવાસને લીધે શું શું થાય ?

લઘ્નૈઃ ક્ષપિતે દોષે દીપ્તેડમો લાઘવે સતિ ।

સ્વાસ્થ્યં ક્ષુત્તૃદ્ધ રુચિઃ પક્તિર્વલમોગ્ધ જાયતે ॥

ઉપવાસથી જ્યારે (કોપેલા) દોષનો નાશ થાય, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય, શરીર હલકું ફૂલ એવું થાય (=શરીરમાં સ્ફૂર્તિ આવે), ત્યારે આરોગ્ય, ભૂખ, તરસ, ખાવાની રુચિ, ‘આમ’નું પાચન, ખળ અને ઓજ જન્મે છે.

(ઓજ=નીચીમાંથી ખનતુ તેજ. આ ઓજ નામના સૂક્ષ્મ તત્ત્વને લીધે માણસમાં હિંમત. ધીરજ, શૌર્ય વગેરે ગુણો આવે છે.)

તાવમાં ઊલટી ક્યારે કરાવવી ? ખીજા સંયોગોમાં ઊલટી કરાવવાથી શું થાય ?

તત્રોન્કુષ્ટે સનુક્લિષ્ટે કફપ્રાયે ચલે મલે ।

સહજાસપ્તેકાન્નદ્વેપકાસવિપૂષ્કિ ॥ ૪ ॥

સઘોમુક્તસ્ય સજ્ઞાતે જ્વરે સામે વિદોષતઃ ।

વમનં વમનાર્હસ્ય શસ્તં

કુર્પાત્તદન્યથા ॥ ૫ ॥

શ્વાસાતીસારસમ્મોહહૃદ્રોગવિપમજ્વરાન્ ।

જ્યારે તે દોષ ઘણો જ વધી ગયો હોય, પોતાના સ્થાનમાંથી ખહાર નીકળ્યો હોય, (દોષમાં) કંકડું પ્રમાણ ઘણું વધારે હોય, દોષ પોતાના સ્થાનમાં ઢીલો (છૂટો) પડી ગયો હોય (પણ ખહાર નીકળતો ન હોય), દોષ સાથે ખાલી ભ્રમ્મકા, લાળ, ખાવાપીવાની સૂગ, ઉધરસ અને કોગળિયા(અ. કોલેરા)ના ઉપદ્રવ હોય ત્યારે અને ખાસ કરીને તરત જન્મેલા માણસને જ્યારે સામજ્વર આવે, ત્યારે જે દરદી ઊલટી કરાવવાને યોગ્ય હોય (સૂ. ૧૮/૧થી ૧૧) તેને ઊલટી કરાવવી એ સારું છે. પણ ઉપર વર્ણવેલી સ્થિતિ ન હોય છતાં ઊલટી કરાવવાથી દમ, ઝાડા, મૂર્છા, હૃદયના રોગ અને વિષમ જ્વર(મેક્ષેરિયા તાવ)ના રોગ થાય છે.

વમનનાં (ઊલટી કરાવે એવાં) ઔષધોઃ

પિપ્પલોમિર્યુતાન્ ગાલાન્ કલિન્દેમ્મધુકેન્ વા ॥

ડળ્પામ્મસા સમયુના પિપ્પેસલવળેન્ વા ।

પટોલનિમ્બરુક્કોટવેત્રપત્રોદકેન્ વા ॥ ૭ ॥

તર્પણેત રસનેદ્દ્યોમઘૈઃ કલ્પોદિતાનિ વા ।

વમનાનિ પ્રયુક્તેત ષલકાલવિભાગવિત્ ॥ ૮ ॥

(વમન કરવાને માટે મીઠળ શ્રેષ્ઠ છે, કેમ કે તે ખીણ વિક્રિયા કરતું નથી.) એ મીઠળને તેની

પરોપર પીપરના ચૂર્ણ સાથે વમન ઔષધ

તરીકે આપવું (જ્યાં જ્યાં વજન ન ખતાવ્યું હોય,

ત્યાં ત્યાં સમાન સેવુ એવો રિવાજ છે તથા

ખીલ વૈદ્યાચાર્યો પણ એમ કહી ગયા છે).

અથવા ઉદ્રજવની સાથે, અથવા જેઠીમધના

લાકડા સાથે, અથવા મધ અને જિના પાણી

સાથે, અથવા સિંધવ સહિત જિના પાણી સાથે

મીઠળ આપવું. અથવા પટોલનાં પાંદડાંના

રસમાં, અથવા લીંબડાનાં પાંદડાંના રસમાં,

અથવા કટોલીનાં પાંદડાંના રસમાં, અથવા

નેત્ર (નેતર)નાં પાંદડાંના રસમાં મીઠળ વાટીને

વમન માટે આપવું. અથવા તર્પણ કરનારાં

ઔષધોની સાથે, અથવા શેરડીના રસ સાથે,

અથવા મધ સાથે મીઠળ વમન માટે આપવું.

અથવા પાછળ (ક. ૧ માં) વમન કરવાનાં

ઔષધ કહેલાં છે તેમાંથી કોઈ પણ ઔષધ વમન

માટે આપવું. (એ વમન ઔષધ આપતી વખતે

વૈદ્યે રોગીનું અને રોગનું ખળ અને સમયનેા

વિચાર કરીને વમન આપવું; કેમ કે વ્યાધિનું

ખળ એટલું બધું ન હોય કે જેથી વમન

આપવાની જરૂર હોય, અથવા રોગી એટલો

શક્તિમાન ન હોય કે તે વમનને સહન કરી

શકે અથવા કાળ એવો હોય કે જેથી વમનકર્મ

રોગીને હિતકર ન થાય, તેા તે વમનથી ખીલ

ઉપદ્રવ પેદા થાય છે. માટે) ખળ અને કાળના

વિભાગને બહુનારા વૈદ્યે વમન આપવું.

તર્પણ કરનાર ઔષધો-જુઓ ચરકસહિતા

સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૨૩.

ઉપવાસ તો અવશ્ય કરવા

ક્રુતેઽક્રુતે વા ષમને ડરરી કુર્યાદ્વિશોષણમ્ ।

દોષાણાં સમુદીર્ણાં વાચનાય શમાય ચ ॥ ૧ ॥

જે જ્વરવાળો રોગી વમન કરવાને યોગ્ય

હોય તેણે વમન કર્યા પછી ઉપવાસ કરવો

તથા જે જ્વરવાળો રોગી વમન કરવાને અયોગ્ય

હોય તેણે વમન કર્યા વિના પણ ઉપવાસ કરવો;

કેમ કે ચારે પાસથી ભ્રમણલા-ભ્રમણી આવેલા

વાતાદિકે દોષનું પાચન કરવાને તથા તેનું

શમન કરવાને ઉપવાસ કરવાની જરૂર છે.

ઉપવાસ ક્યાં સુધી કરવા ?

દોષેણ ભસ્મનેવાઘ્નો છત્રેઽઘ્નં ન વિપચ્યતે ।

તસ્માદાદોષપચનાઙ્ઙ્ઙરિતાનુપવાસયત્ ॥ ૧૦ ॥

રાખોડીથી ઢંકાયેલા અગ્નિથી જેમ અન્ન

રંધાતું નથી તેમ આમ (=સામ દોષ) વડે ઢંકા-

યેલા જ્ઠરાગ્નિથી ખાધેલું અન્ન પચતું નથી. માટે

જ્યાં સુધી (સામ) દોષ પાકી બંધ (નિરામ

થાય), ત્યાં સુધી જ્વરવાળા રોગીને ઉપવાસ

કરાવવા.

વાતકફજ્વરમાં કેવું પાણી, કેટલું

પીવું ? તેનું કારણ

તૃણગલ્પાલ્પમુષ્ણામ્નુ પિવેદ્વાતકફજ્વરે ।

તત્ક્રુકં વિલયં નીત્વા તૃણામાશુ નિવર્તયેત્ ॥ ૧૧ ॥

ઉદીર્યં ચાગ્નિં સ્નોતાંસિ મૃદુકૃત્ય વિશોધયેત્ ।

લીતપિત્તાનિલસ્વેદશક્નુમૂત્રાનુલોમનમ્ ॥ ૧૨ ॥

નિદ્રાજાહ્યાશ્ચિહરં પ્રાણાનામવલમ્બનમ્ ।

વિપરીતમતઃ શીતં દોષસદ્ધાતવર્ધનમ્ ॥ ૧૩ ॥

વાયુ અને કફના જ્વરમાં (વાતકફજ્વરમાં)

(રોગીને તરસ લાગે ત્યારે રોગીએ) થોડું-

થોડું જિનું પાણી પીવું, કેમ કે એ રીતે થોડું-

થોડું ગરમ પાણી પીવાથી તે કફને ઓગાળીને

તત્કાળ (થોડી વારમાં) તરસને મટાડી દેશે,

વળી તે ગરમ પાણી જ્ઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરીને

સ્રોતોને કોમળ કરીને શુદ્ધ કરશે, વળી જે પિત્ત,

વાયુ, પરશેવો, ઝાડો અને મૂત્ર પ્રવૃત્ત નહિ

થતા હોય તે સર્વને તે તેમને સ્વાભાવિક

માર્ગે પ્રવર્તાવશે, વળી તેથી ઉર્ધ્વ, જડતા

અને અરુચિ દૂર થશે, પાંચે પ્રાણો (વાયુઓ)

પોતપોતાના સ્વાભાવિક કામે લાગશે. એ

જ્વરમાં કંડું પાણી રોગીને પીવા આપવાથી

ઉપર જણાવેલી અસરથી જિલટી અસર થાય

છે અને દોષોની નુક્રિયા થાય છે.

(એ રીતે જિનું પાણી પીવાની અસર કહેવાને

ખડાને શ્રંથકારે વાતકફજ્વરના સ્વરૂપનેા પણ

કાઈકે પ્રકાશ કર્યો છે. જેમ કે, વાયુએ સૂકવેલો કંક જડ થઈ બળ છે તેથી તરમ્ લાગે છે, તેમ જ થણુ અગ્નિમાંથી, ઓત(દેવાદિને વહેનારી શિરાઓ)નું અથુ દ્રવ્ય તથા પિત્ત, વાયુ, પરસ્વેદા, ઝાડા આદિક ભરાઈ રહે છે, એ બધું પણ વાતકંબરમા થાય છે.)

ગરમ પાણી કેને અને ક્યારે પીવા ન આપવું?

उष्णमेघगुणत्वेऽपि युद्धवायैकान्तपित्तले ।
उद्विक्तपित्ते द्रवयुद्वाहमोहातिसारणि ॥ ૧૪ ॥
વિવમચોત્યિતે પ્રીષ્મે ક્ષતક્ષીળેઽછપિત્તિનિ ।

ભિનું પાણી એવા (ઉપર કઠ્ઠા તેવા) શુભ વાયુ હોવા છતાં પણ જે મનુષ્યને કેવળ પિત્તનો જ જ્વર હોય, અથવા જે જ્વરમા પિત્ત અધિક બળવાન હોય, અથવા દ્રવ્ય, ૧ દાહ, ૨ મોહ, અતિસાર (ઝાડા), એ ઉપદ્રવ જેને હોય, અથવા જે જ્વર વિષથી કે મધપાનથી ઉત્પન્ન થયો હોય, અથવા જે જ્વર શ્રીભ્રમ્નુમા ઉત્પન્ન થયો હોય, અથવા જે રોગીને દુરક્ષત ક્ષય થવાથી તે ક્ષીણ (નબળો) થઈ ગયો હોય, અથવા જે રોગીને રક્તપિત્તનો વ્યાધિ થયો હોય, તેને અને ને જ્વરમા ભિનું પાણી પાતુ નહિ.

પિત્તજ્વર વગેરેમાં કેવું પાણી હિતકર છે?

घनचन्दनगुण्डाम्बुपर्पटोशीरसाधिनम् ॥ ૧૫ ॥

શીતં તેમ્યો હિતં તોયં પાચનં તૃટ્વરાપહમ્ ।

ઉપર જે કેવળ પિત્તજ્વરવાળા રોગી વગેરે કઠ્ઠા છે તેમને તરસ લાગે તો માથ, સુખડ, સૂક, વાળો, પિત્તપાપટો અને કાળો વાળો, એ ઔષધ સમાન લાગે લઈને તેમને આખાપાખા કચગીને પણ ખશેર પાણીમા એક તોલો, એ પ્રમાણથી તેનો કવાથ કરીને, અરધું પાણી રહે ત્યારે તેને ગાળી લઈ કંક પાટી તે જળ રોગીને પીવા આપવું. એ કંક કંકે એવું પાણી

એમને હિતકર, આમનું પાચન કરનાર તથા વૃષા અને તે માથે તાવને પણ દૂર કરનાર છે. કંક પાણી=કાળીને માટીના વાસણમાં કારિયુ પાણી, ખરફનું પાણી કે રેફિનરેટરમા કારિયુ પાણી નહિ.

પિત્તવિરોધી દ્રવ્ય જ્વરમાં તજવું

ऊष्मापित्ताहतेनास्ति ज्वरो नास्म्यूप्यष्णा विना ॥
तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्यजेत् पित्ताधिकेऽधिकम् ।

પિત્ત વિના જરમા હોતી નથી અને જરમા વિના જ્વર હોતો નથી; માટે પિત્તવિરોધી જે દ્રવ્ય હોય તે સર્વેનો દરેક પ્રકારના જ્વરમાં ત્યાગ કરવો, પણ જે જ્વરમા પિત્ત અધિક હોય તે જ્વરમા તો નિબલકુલ-ત્યાગ કરવો. ('પિત્તવિરોધી' એ દ્રવ્ય પિત્તને ઠાપાવનારું કે પિત્તના વ્યાધિમા અહિતકર છે તે.)

જ્વરમાં ખીણું શું શું ન કરવું?

ज्ञानाभयङ्गप्रदेशांश्च परिदोषं च लहत्तम् ॥ ૧૬ ॥

જ્વરમા કેવળ પિત્તવિરોધી દ્રવ્ય તજવા એટલું જ નહિ, પણ સ્નાન, અભ્યંગ, લેપ અને જરમા કળવાના ઉપવાસ સિવાય ખીણું કોઈ પણ બતનું લંઘન, એટલાં વાનાંનો ત્યાગ કરવો. સ્નાનાદિક પિત્ત હરનારું હોવા છતાં પણ તેમના અચિત્ય પ્રસાવને ક્ષયે તે જ્વરમા વિગ્રહ છે, માટે તેવું સેવન કરાવના નિષેધ કર્યો છે.

(નાહનાની મનાઈ કરવામાં 'સ્પન્ડિગ' કરનાની (શર્ગરે પાણીના પોતા ફેરવવાની) તથા માથે કે શર્ગરના બીજ લાગ પર ખરફ મૂકવાની મનાઈ આપોઆપ જ આવી બળ છે.)

(લંઘન : જે કિયાથી શર્ગર હલકુ" થાય તે કિયાને આયુર્વેદમા લંઘન કહેવામા આવે છે. ભિલટીઓ કરાવવાથી, શુક્ષ્ણ કરાવવાથી, ખસ્તિ (એનિમા) આપનાથી, નાક વાટે નસ્થ કૂકવાથી, તરુચો રાખવાથી, પવન ખવડાવવાથી, તડકે ખાવાથી, પાચન ઔષધો ખાવાથી, નકોરડા ઉપવાસ કરવાથી અને કસરત (મહેનત) કરવાથી-એમ દસ ગીતે શરીર હલકુ અને છે; નેથી એ દસ ક્રિયાઓને લંઘન કહે છે.

૧ નેર આદિમા જે તીવ્ર બળતરા બળે છે તેને 'દ્રવ્યુ' કહે છે.

૨ આખા શરીરમા જે તીવ્ર અગન થાય છે તેને 'દાહ' કહે છે.

કેટલાકે કૈસ ખોલીને લોહા કાઢવાની ક્રિયાને પણ લ'ધન કહે છે. એમને મતે લ'ધન અગિયાર પ્રકારનું છે. આ દસ કે અગિયાર પ્રકારનાં લ'ધનમાંથી કૌનકારડા ઉપવાસરૂપી લ'ધન તાવમાં જરૂરી છે, બાકીનાં બધાં લ'ધનની મનાઈ કરવામાં આવી છે. માટે ઉપર શ્લોક રૂઢીથી ષ્ટ્કમાં જણાવેલા કટોકટીના પ્રસંગ સિવાય તાવમાં ઉપવાસ સિવાયનું બીજું કોઈ પણ પ્રકારનું લ'ધન કરાવવું નહિ.)

સામજ્વરમાં દવાની મનાઈ

મજીર્ણ દ્વ શૂલ્બં સામે તીવ્રરુજિ જ્વરે ।
ન પિવેદૌપચં તદ્ધિ મૂય પવામમાવહેત્ ॥૧૮॥

જેમ અજ્વલું સામ ('આમ'વાળું) હોય ત્યારે ગમે તેટલી તીવ્ર પીડા થતી હોય તોપણ શૂળ મટાડે એવી દવા ન પીવી બેઈએ, તેમ તાવ સામ હોય ત્યારે ગમે તેટલી પીડા થતી હોય, છતાં પણ દવા ન પીવી બેઈએ; કારણ કે દવા આમમાં વધારો જ કરે છે.

તાવમાં દૂધની મનાઈ

મામામિમૂતકોષ્ટસ્ય ક્ષીરં વિપમ્હેરિવ ।

'આમ'થી છવાઈ ગયેલા કોઠાવાળા દરદીને દૂધ સાપના ઝેર જેવું થઈ પડે છે.

(તાવની તરુણ અવસ્થામાં એટલે જરા પણ તાવ આવતો હોય તે સ્થિતિમાં દરદીના કોઠા આમથી છવાયેલો હોય છે. વળી તાવની મધ્યમ અવસ્થામાં પણ તાવની ગરમી બેકે આમડી ઉપર આવતી નથી; છતાં તાવ શરીરમાં તો હોય છે જ. એ વાત, તાવ ભિતર્યા પછી પણ પીળો પેશાબ આવવો વગેરે જે લક્ષણો ચાહુ રહે તે ઉપરથી બેઈ શકાય છે. અને તાવની પુરાણ અવસ્થામાં પણ તાવપુરાણ એટલે જૂનો કે ઘરડોઘરડો પણ શરીરમાં હાજર હોય છે, મરી ગયેલો હોતો નથી. માટે તાવ તદ્દન મરી જતાં સુધી દૂધ ન પીવું બેઈએ, ખાસ કરીને તરુણજ્વરમાં તો ન જ પીવું બેઈએ.

આ શ્લોકનો અર્થ કેટલાકે જુદો કરે છે અને એને શ્લોક ૧૮ સાથે સળંગ લઈ લે છે. એમના મત પ્રમાણે આ શ્લોકનો એવો અર્થ

થાય છે કે જેમ દૂધ ઝેરને મટાડનાર હોવા છતાં બે એ સાપને પાવામાં આવે તો સાપના ઝેરમાં વધારો કરે છે, તેમ દવા તાવ મટાડે એવા શુભવાળી હોય તોપણ જ્યાં સુધી દરદીને કોઠા આમથી છવાયેલો હોય ત્યાં સુધી ગમે તેટલી તીવ્ર પીડા થતી હોય તોપણ તાવમાં દવા પીવી નહિ; કારણ કે એ દવા આમમાં વધારો કરે છે.

મને એમ લાગે છે કે, 'દૂધમાં પિત્તને શાંત કરવાને શુભ હોવાથી અને તાવ છવટે તો પિત્તને ક્ષીધે આવતો હોવાથી તાવમાં દૂધ પીવાથી પિત્ત શાંત થાય અને તેથી તાવ ભિતરે. એવી શંકાનો જવાબ આપવાને આ શ્લોક લખ્યો છે.)

જ્વરમાં શેક કરવો

સોદર્દ્દૃષીનસ્રવાસે જ્ઞાપર્વાસ્થિશૂલ્કિનિ ॥૧૯॥
વાતશ્લેષ્માત્મકે સ્વેદઃ પ્રશસ્તઃ સમ્પ્રવર્તયેત્ ।
સ્વેદમૂત્રશક્રઘ્નાતાન્ કુર્વાદિયેશ્ચ પાટવમ્ ॥૨૦॥

જે તાવમાં સાથે મોટું શીળસ, જૂનું સળેખમ અને દમ હોય તેમાં તથા જે જ્વરમાં જ'વામાં, સાંધામાં અને હાડકાંમાં સણુકા મારતા હોય તેમાં, તેમ જ વાતકંજ્વરમાં પૂર્વે સ્વેદવિધિમાં ક્ષણ પ્રમાણે રોગીને શેક કરવો; કેમ કે તેથી પરસેવો, મૂત્ર, ઝાડો, વાયુ એ સર્વે સારી રીતે બહાર નીકળે છે અને જઠરાગ્નિ વધારે પ્રદીપ્ત થાય છે.

સ્નેહવિધિમાં કહેલો આચાર કરવો
સ્નેહોક્તામાચારવિધિ સર્વશાશ્વાનુપાલયેત્ ।

તેમ જ સ્નેહવિધિમાં કહેલા આચાર-વિધિને (સૂ. ૧૬/૨પૃથી ૨૭૬) સર્વ પ્રકારે પાળવો તે પણ જ્વરમાં હિતકર છે.

(સૂત્રસ્થાનમાં સ્નેહવિધિના અધ્યાય ૧૬માં શ્લોક પૃથી ૭ સુધીમાં સ્નેહવિધિ માટે કોણ કોણ યોગ્ય નથી તે ગણાવ્યું છે.

હવે તાવમાં આમ હોય છે અને આમ હોય ત્યારે સ્નેહન ન કરવું, એમ કહ્યું છે, માટે તાવ હોય ત્યાં સુધી એટલે તાવની તરુણ અવસ્થામાં સ્નેહન ન કરવું એમ ફક્તિત થાય છે,

તાવની મધ્યમ અવસ્થામા પણ એહન ન કરવું તાવની પુગણ અવસ્થામા એહન કરી શકાય)

મળ પાચનના ઉપાય, તે કયાં કરવા ?

લઘ્ન સ્વેદન કાલો યજ્ઞસ્થિતક્રમો રસ ॥૨૧॥
મલ્લાના પાચનાતિ સ્વૃર્થાવસ્ય ક્રમેણ વા ।

ઉપનામ, શેક, તાવની મુદત, યવાગ્ર અને કડવો ગમ-એ તાવની અવસ્થા પ્રમાણે અથવા અનુક્રમે દોષોને પકવી શકે

(તાવની તરુણ અવસ્થામા ઉપનામ કરવા, શેક કરવો અને મુદતિયા તાવની મુદત થવા દેવી, પ્રે નણથી મામ દોષ પાકે તે મધ્યમ અવસ્થામા ખીચકી જેવો થોડો હંકો ઓગાડે અને પુરાણ અવસ્થામા કડવી દવાથી ગઢો સહો આમ પાકી બાય છે

વળી ઉપનામ વગેરે કમસગ કરવાથી દોષ પાકે છે માટે પણ તાવની તરુણ અવસ્થામા ઉપવાસ કરવા યોગ્ય છે.)

કયા તાવમાં ઉપવાસ ન કરવા ?

શુદ્ધવાતક્ષયાગન્તુજીર્ણજરિપુ લઘ્નમ ॥૨૨॥
નેથ્યતે

આમ દોષાદિકથી ભૂષિત નહિ થયેલા વાયુને ક્ષીધે જે તાવ આલ્યો હોય તે શુદ્ધ વાતબર કરેવાય ધાતુનો ક્ષય થવાથી જે જ્વર થયો હોય તેને ક્ષયજ્વર કહેવો ભૂત વિષ, વાયુ, અગ્નિમા દાગ્રવુ, વાયુ ઇત્યાદિથી જે તાવ આવે તેને આગતુજ્વર કહેવો જેમા કાળજી ને ખરેખર વધી ગયા હોય ને શર્કરા મતત ઝીણા તાવ ગઢેતો હોય તેને જીર્ણજ્વર કહેવો એ મર્વે જ્વરમા લઘન (ઉપવાસ) કરવું ઇચ્છના યોગ્ય નથી

(વાતબર શુદ્ધ એટલે નિગમ થાય ત્યારે ઉપવાસ કરવા ન જોઈએ, પણ વાત જ્વર સામ હોય તમા સુધી તો ઉપવાસ કરવા જોઈએ એ આ શ્લોકમા કહ્યું છે)

ઉપરના ચાર જાતના તાવમા કેવું

શમન આપવું ?

તેવુ હિ હિત શમન યજ્ઞ કર્ણનમ ।

શુદ્ધ વાયુ વગેરેથી થતા જે જ્વર ઉપર કઠા તેમા શમન ઔષધ આપવું શમન જે પ્રકારનું છે મતર્પણ અને અપતર્પણ જે શમન વૃષ્ટિ (પુષ્ટિ) તે તે મતર્પણ શમન બળવું, અને જે ગમન અપતર્પણ કરે તે અપતર્પણ કરનાર શમન ન હોય તેવું શમન કરવું. એમ કહેવાનો હેતુ એ છે કે જે ઔષધ થોડેક અશે જુદાણુ (તર્પણ) કરે એવું હોય અને માતાદિકને શમાવનાર હોય તે યોગ્ય

ઉપનામ ત્યારે છોડવા તે ગમજવાની રીત તત્ર સામજ્વરાહત્યા જાનીયાદત્રિશોપિતમ ॥૨૩॥
દ્વિવિષોવક્રમવાનમવેદેત ચ લઘ્નને ।

તેમા (તાવમા) સામજ્વરના લક્ષણ જણાવ્યા ત્યા સુધી ઉપનાસની મુદત પૂરી નથી થઈ એમ બળવું અને દ્વિવિષોવક્રમણીય અધ્યાયમા આપેલા લક્ષણોના જ્ઞાનને આધારે ઉપનાસ થવા જોઈએ તેટલા થયા છે કે નહિ તે જોઈ શકે

(સામજ્વરના લક્ષણ માટે ગુરુઓ નિદાન અ્યાન અવ્યાય ૨, શ્લોક ૫૪

સૂત્રસ્થાનમા અધ્યાય ૧૪ના ૧૬૩, ૧૭, ૧૭૩મા લઘિતના લક્ષણ એટલે જેણે જેવી રીતે અને જટલા ઉપવાસ કરવા જોઈએ તેટલા કર્યા હોય તે જ્વરના લક્ષણ આપ્યા છે)

ઉપનામ પૂરા થયા પછીની ચિકિત્સા :
પેયા પીવાની મુદત

યુક્ત લઘ્નવલ્લિઘ્નસ્તુ ત પેયામિદપાચરેત્ ॥૨૪॥
યયાસ્તોપધસિદ્ધાભિર્મંડપૂર્વાભિરાદિત ।

તસ્યાગ્નિર્દાપ્યતે તામિ સમિદ્ધિરિવ પાવક ।
પઢહં વા મૃદુત્વ વા જ્વરો યાત્રવાન્પુયાત્ ॥૨૫॥

જ્યારે જ્વરવાળા રોગીના ઉપનામ પૂરા થાય, ત્યારે જે જ્વરને જે ઔષધ યોગ્ય હોય તે ઔષધથી તૈયાગ કરેલા મઠ અને પછી મઠ કરતા કાંઈક બઢી એવી પેયા વડે પ્રથમ તેનો ઉપચાર કરવો, અર્થાત્ એવા મઠ અને પેયા તેને પાવા એથી કરીને જેમ બળતણ નાખનાથી અગ્નિ સળગે છે, તેમ રોગીનો જ્વર

રાત્રિ પ્રદીપ્ત થાય છે. એ રીતે છ દિવસ સુધી પેયા પાવી અથવા તાવ ભિતરે ત્યાં સુધી એવી પેયા આપવી.

(ઉપવાસ,યોગ્ય મુદત સુધી થાય,તો રોગ નરમ પડી બંધ છે એવું સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૧૪ શ્લોક ૧૭૩માં કહ્યું છે (આધિમાર્દવમ્). એ રીતે ઉપવાસ થાય અને રોગ નરમ પડે ત્યાર પછી પેયા આપવાની છે. પણ બે કોઈ કટોકટીને પ્રસંગે રોગ નરમ પડ્યા પહેલાં પેયા આપવાની જરૂર બિંધી થાય, તોપણ તાવ નરમ પડતાં સુધી તે પેયા જ આપ્યા કરવી, એનાથી વધારે ઘટ્ટ બનાવટ આપવી નહિ, એમ આ શ્લોકમાં કહ્યું છે.)

વળી રોગ નરમ પડે કે તરત પેયા આપવાની નથી, પણ પહેલાં એક-બે દિવસ મંડ આપીને પછી પેયા આપવાની છે અને દરદીને તાવ નરમ પડ્યા પછી ઓછામાં ઓછા છ દિવસ ફક્ત મંડ અને પેયા પર જ રાખવાનો છે. આ મંડ અને પેયા પણ દવાની માફક અત્યંત માપસર આપવાં બેઈએ.

જેને આજ આપણે તાવ ભિતરે કહીએ છીએ તેને જૂના વખતમાં તાવ નરમ (સૂકું) પડ્યો કહેતા હતા. જ્યારે શરીર ઉપર તાવની ગરમી ન હોવા ઉપરાંત શરીરની અંદરની ધાતુઓ વગેરેમાંથી પણ તાવની ખોટી ગરમીનું બીજ સુધ્ધાં નાશ પામે, ત્યારે તાવ મચ્યો એક કહેવાય.

મંડ અને પેયાના ગુણ માટે જુઓ સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૬ શ્લોક ૨૬ થી ૨૮. જે દ્રવ્યને મંડ કરવાને હોય તે દ્રવ્ય કરતાં ચૌદગણુ પાણી લેવું. પછી પાણી અને દ્રવ્ય (અથવા દ્રવ્યને અધકચરો ખાડેલો ભૂકો) ભેગાં કરી દ્રવ્ય બકાય અને સીજે ત્યાં સુધી ઉકાળવું. રગડો તળિયે ખેસી બંધ અને પાણી ઉપર રહે ત્યારે હલાવ્યા વિના પાણી નિતારી લેવું. આવા ઓસામણને મંડ કહે છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઉતારીને જમીન પર મૂક્યા પછી કડછી-થી હલાવીને (તરત તળિયે કડછી માર્યા

વિના) ઉપરઉપરથી કડછી ભરી લેવી. આવી મંડ કરતાં જરા વધારે ઘટ્ટ પણ પ્રવાહી બનાવટને પેયા કહે છે.)

ઉપવાસ પછી પાવાની પેયા પ્રાગ્લાજપેયાં સુજરાં સગુણ્ઠીધાન્યવિવર્ણીમ્ ॥ સલ્વેન્વાં, તથાડમ્ભાર્થિ તાં વિવેત્સહદાહિમામ્ ॥

રોગીને પ્રથમ મસરા(ડાંગરની ધાણી)ની પેયા પીવાને આપવી. તે પેયામાં સૂકું, ધાણુ અને પીપર નાખવાં તથા તેમાં સિંધવ નાખવો. સૂકું, ધાણુ અને પીપર સાથે મસરા નાખીને ઉકાળવા તથા તેમાં થૈરિક સિંધવ નાખવો તેને લાજ પેયા કહે છે.

જે રોગીને ખટાશ ઉપર પ્રીતિ હોય તેને તે પેયામાં ઘાડમ નાખીને આપવું. પેયા એટલે બવરૂં સમજવું.

તાવના કયા રોગીએ કેવી પેયા પીવી ? સૃષ્ટિવિદ્ઃ સહુપિત્તો વા સગુણ્ઠીમાશ્નિકાં હિમામ્ ॥ ૨૭ ॥

જે જ્વરરોગીને ઝાડા થતા હોય અથવા જેનામાં પિત્ત બહુ હોય તેણે સૂકું અને મધ સાથે કંડી પેયા પીવી. (ધાણુ અને પીપર અહીં ન બેઈએ. સિંધવ નાખી શકાય.)

(આ શ્લોક જેને તાવના લક્ષણરૂપ ઝાડા થતા હોય તેને લાગુ પડે છે.)

(પેયા કંડી પડયા પછી મધ નાખવું.)

યસ્તિપાર્શ્વશિરઃશ્લી વ્યાધીગોશ્નુત્સાહિતામ્ ॥

જે જ્વરરોગીને મૂત્રાશયમાં, પડખામાં અને માથામાં શૂળ આવતું હોય તેણે ભોરિંગણી અને ગોખરુના કવાથમાં તૈયાર કરેલી પેયા પીવી.

પૃષ્ઠિપર્ણીચલાચિત્વનાગરોમ્પલધાન્યકૈઃ ॥ ૨૮ ॥ સિદ્ધાં જ્વરાતિસાર્યમ્લાં પેયાં દીપનપાચનીમ્ ॥

જે જ્વરરોગીને અતિસાર (ઝાડાને રોગ) થયો હોય તેણે પૃષ્ઠિપર્ણી, સંસ્ક્રીનાં મૂળ, ખીલો, સૂકું, કમળ અને ધાણુ-એ ઔષધથી તૈયાર કરેલી અને ખાટી પેયા પીવી, કેમ કે તે દીપન કરનારી અને પાચન કરનારી છે.

(જને તાવ સાથે ઝાડાને રોગ થયો હોય તેને આ શ્લોકે લાગુ પડે છે.)

હસ્તેન પञ्चमूलेन द्विकારुકશ્વાસકાસવાન્ ॥ ૨૧ ॥
પञ्ચમૂલેન મહતા કફાતૌ યવસાધિતામ્
વિશ્વદ્વર્ણાઃ સપથાં પિપ્પલ્યામલકૈઃ કૃતામ્ ॥૩૦ ॥
યવાગ્નૌ સર્પિયા મૃદ્ધાં મલ્લદોવાનુલોમનીમ્ ।

નાનાં પંચમૂળથી ખનાવેલી પેયા જે જ્વર-રોગીને હેડકી, કળતર, દમ અને ઉધરસ થતાં હોય તેણે પીવી. મોટાં પંચમૂળથી અને જ્વથી ખનાવેલી પેયા કક્ષથી પીડાયેલા જ્વરરોગીએ પીવી. (આ જગ્યાએ જવને ખદલે ચોખા ક્ષેવાઃ જવ તેા ક્વાથમાં જ ક્ષેવા.) જેને ઝાડાનો વિખંધ થયો હોય તેણે જવની ખનાવેલી યવાગૂ પીવી. એ જવની યવાગૂ એવી રીતે કરવી કે પીપર અને આમળાના ક્વાથમાં જવની યવાગૂ કરવી તથા તેને ઘીમાં વઘારવી. એ યવાગૂ મળ તથા દોષને તેને સ્વાસ્થાવિકે માર્ગે પ્રવર્તવાનારી છે,

(યવાગૂઃ જે દ્રવ્યની યવાગૂ ખનાવવી હોય તે દ્રવ્યમાં તેનાથી છગણુ પાણી નાખવું. પછી જ્યારે એ દ્રવ્ય ખરાખર ખંડાય, ત્યારે ઉતારી સેવું. એ ખનાવતને યવાગૂ કહે છે.)

ચવિકાપિપ્પલીમૂલદ્રાક્ષામલકનાગૈઃ ॥ ૩૧ ॥
કોષ્ઠે વિચક્ષે સ્વચ્ચિ

જ્વરરોગીને ખંધકોશ રહેતો હોય અને તેમાં પીડા થતી હોય ત્યારે ચવક, પીપરીમૂળ, કાળી દ્રાક્ષ, આમળાં અને સૂઠ—એની ખનાવેલી પેયા પીવી.

દ્રાક્ષઃ આયુર્વેદમાં દ્રાક્ષને અર્થ કાળી દ્રાક્ષ થાય છે.

પિત્તેત્તુ પરિકર્તિત્તિ ।

કોલત્રુક્ષામ્લકલશીઘાવનીશ્રોફલૈઃ કૃતામ્ ॥૩૨॥
અસ્વેદનિદ્રસ્તુષ્ણાતઃ સિતામલકનાગૈઃ ।
સિતાશ્વદ્રમૃદ્ધીકાસારિવામુસ્તચન્દનૈઃ ॥ ૩૩ ॥
તુષ્ણાચ્છદિપરીદાહજ્વરમ્ ક્ષોદ્રસંયુતામ્ ।

જે જ્વરવાળાને પેટમાં કાતરથી કચાઈ જવું હોય એવી વેદના થતી હોય, તેણે ઘારડીનાં મૂળ, વૃક્ષામ્લ, કળથી, ઘોરીગણી અને ખીલી—એ ઔષધોથી કરેલી પેયા પીવી. જે માણસને

(રોગીને) પરસેવો થતો ન હોય, ક્રિધ ન આવતી હોય કે તરસથી ખણુ પીડાતો હોય, તે રોગીએ સાકર, આમળાં અને સૂઠથી સિદ્ધ કરેલી પેયા પીવી. જે રોગીને તરસ અને ભિલટી થતી હોય, તેણે સાકર, ઘાર, કાળી દ્રાક્ષ, સારિવા, મેથ અને મુખડથી સિદ્ધ કરેલી દાહ અને જ્વરને હણનારી પેયામાં મધ નાખી તે પીવી.

માંસરસ, યુષ વગેરે કરવાનાં દ્રવ્ય
કુર્વાત્પેયૌષ્ઠૈરેવ રસયુપાદિકાનપિ ॥ ૩૪ ॥

પેયામાં જે જે રોગીને જે જે ઔષધો કહેલાં છે, તે જ ઔષધો વડે માંસરસ અને યુષ વગેરે (મગતું એસામણુ વગેરે) પણ સિદ્ધ કરવાં. (પેયાદિકે સિદ્ધ કરવામાં દ્રવ્યનું માપ કેટલું સેવું તે પાકશાસ્ત્રના નિયમને અનુસરીને અથવા રસોઈ કરવામાં ઘોડા જે પ્રમાણે ખીલ મસાલા ગ્રહણ કરતા હોય તેટલાં ક્ષેવાં. જેમ પેયામાં સિંધવ નાખવાનો કલ્પો છે તે આશરેથી બેઈએ તેટલો નાખવો, એ જ પ્રમાણે સૂઠ, પીપર વગેરે પણ ક્ષેવાં. વળી, જે રોગીને જેટલાં ઔષધની જરૂર હોય, તેટલા પ્રમાણમાં તે ઔષધ ક્ષેવાં. કેટલાકને મત એવો છે કે રોગીને જરૂરશિ મંદ હોય છે માટે પેયા વગેરે નીતર્યાં પાણી જેવાં પાતળાં કરવાં. જ્વરવાળાને પ્રથમ પાણી જેવી પાતળી પેયા આપવી તેમ યુષ અને માંસરસ પણ તેવાં જ પાતળાં આપવાં. પાછળ કહ્યું છે કે અમુક દ્રવ્યોના ક્વાથમાં પેયા સિદ્ધ કરવી. એનો અર્થ એવો છે કે પાણીમાં હિકાગેલા તે દ્રવ્યના પાતળા પ્રવાહીમાં સિદ્ધ કરેલી પેયા આપવી.)

પેયા ન આપવા યોગ્ય જ્વર
મદ્યોદ્ભવે મદ્યનિત્યે પિત્તસ્થાનગતે કફે ।
શ્રોત્તે તપોર્વઽધિકયોસ્તદ્દર્શદ્વાહપીઢિતે ॥૩૫ ॥
અર્ચ્વે પ્રવૃત્તે રક્તે ચ વેપાં નિચ્છન્તિ

જે માણસને દાહને ક્ષીધે તાવ આવ્યો હોય તેથી, જેને દાહ પીવાની નિત્ય ટેવ હોય તેથી, પિત્તના સ્થાનમાં કફ ગયો હોય તેથી, ઉનાળામાં, પિત્ત કે કફ વૃદ્ધિ પામ્યાં હોય તેથી, તરસ, ભિલટી અને દાહથી રોગી પીડાતો હોય

તેને અને જને લોહી ભેજે પ્રવૃત થયું હોય તેથી તાવ આવ્યો હોય તેને (વૈધાચાર્યો) પેચા આપવાની આજ્ઞા કરતા નથી.

(ઉપર કહેલા પેચા ન આપવા)ચોથું)

જ્વરમાં તર્પણ

તેષુ તુ ।

જ્વરાપદ્ધેઃ ફલરસૈરદ્વિર્વા લાજતર્પણાન્ ॥૩૬॥
પિવેત્સશર્કરાક્ષોદ્રાન્

ઉપર શ્લોક ૩૪થી ૩૫માં કહેલા તાવો-માં જ્વરનો નાશ કરનારાં (કાળી દ્રાક્ષ, આમળાં ઇત્યાદિ) ફળોના સ્વરસ સાથે અથવા ક્વાથ સાથે અથવા ઉકાળીને ઠંડા પાડેલા જળ સાથે મમરાના સાથવા(=સાથ)માં સાકર ને મધ નાખીને તે તર્પણ ઔષધ પેચાને ઠંડાણે પાવું.

તર્પણ કર્યા પછીના ઉપચાર

તતો જીર્ણે તુ તર્પણે ।

યવામ્વાં વૌદનં શુદ્ધાનશ્ચીયાદમૃષ્ટતણ્ડુલમ્ ॥૩૭॥
દક્ષલાવણિકૈર્યૂષે રસૈર્વા મુદ્રલાવજૈઃ ।

પછી તર્પણ (શ્લોક ૩૬, ૩૬) પીધા પછી કે યવાગૂ પીધા પછી તે પછી જ્ય એટલે જે રોગીને ભૂખ લાગી હોય, તો તેણે શેકેલા ચોખાને ભાત, મગ અને કળથી વગેરેના ક્વાથ સાથે ખાવો; અથવા અવસ્થાવશાત્ મગ વડે સંસ્કારયુક્ત કરેલા લાવરાંના માંસરસ સાથે ભાત ખાવો. સંસ્કારયુક્ત કહેવાની મતલબ એ છે કે લાવરાંનું માંસ થણુ ક્ષેતુ અને મગ થોડા ક્ષેવા. અંથમાં કઠણુ છે કે દક્ષલાવણિક રસ સાથે ભાત આપવો. દક્ષલાવણિકના અર્થ માટે જુઓ સૂ. ૬/૩૨.

મળપાચનની મર્યાદા

इत्ययं पडहो नेयो घलं दोयं च रक्षता ॥ ૩૮ ॥

એ રીતે (પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે) ઉપવાસ છોડ્યા પછીના પહેલા છ દિવસ કાઠવા તથા તેમાં રોગીનું બળ તથા દોષનું રક્ષણ કરવું, એટલે વાયુ વગેરે દોષ કુચ્છ્રસાધ્ય કે અસાધ્ય ન થાય તેની સંભાળ રાખવી, તથા રોગીનું બળ ક્ષીણ ન થઈ જાય એમ કરવું. જે બળનું રક્ષણ કરવા માટે વૈધ રોગીને સંતર્પણ ઉપાય કરે

તો આમની વૃદ્ધિ થવાથી આમ સહિત દોષ વૃદ્ધિ પામે છે. જે દોષને કમી કરવા માટે અપતર્પણ કરે તો બળનો નાશ થાય છે. માટે છ દિવસ સુધી મધ્યમ પ્રવૃત્તિથી વૈધે એવા ઉપચાર કર્યા કરવા કે જેથી દોષ વધે નહિ અને બળ ઘટે નહિ.

(ભૂખ કરતાં વધારે ખાવાપીવાથી પણ બળ ઘટે છે. એ રીતે પણ બળ ન ઘટે તેની સંભાળ રાખવી.)

મળ પકવ થયા પછીના ઉપચાર

ततः पकेषु दोषेषु लङ्घनाद्यैः प्रशस्यते ।

कषायो दोषदोषस्य पाचनः शमनोऽथवा ॥૩૯॥

પછી પાછળ કહેલાં લંઘન વગેરેથી સામ દોષ પકવ થયા પછી છ દિવસ પછી ક્વાથ કરવો હિતકર છે. મોથ, પિત્તપાપટો ઇત્યાદિ (શ્લોક ૪૫, ૪૫, ૪૬) પાચન છે, તથા આગળ કલિંગાદિ ક્વાથ કહેવામાં આવશે તે શમન છે. મોથ, પિત્તપાપટો ઇત્યાદિ ક્વાથને પાચન એવું નામ આપેલું છે તથા કલિંગકાદિ ક્વાથને શમન એવું નામ આપેલું છે. માટે પહેલાને પાચન ક્વાથ અને બીજાને શમન ક્વાથ કહેવો. પેચાવાળા છ દિવસમાં દોષ પકવ થાય છતાં પણ જે દોષ લગાર અપકવ રહ્યા હોય તેનું પાચન કરનારો એ ક્વાથ છે. જ્યારે ક્વાથ દોષના પાચનને માટે યોજ્યો હોય, ત્યારે તે પાચન કહેવાય છે અને તે જ ક્વાથ શમનને માટે યોજ્યો હોય ત્યારે તે શમન કહેવાય છે.

(તાવના દરદીને સૂત્રસ્થાનના અધ્યાય ૧૪ના શ્લોક ૧૭, ૧૭માં કહેલાં લંઘિતનાં ચિહ્ન થાય ત્યાં સુધી ઉપવાસ કરાવવા. પછી છ દિવસ ચિકિત્સાસ્થાનના અ. ૧ શ્લોક ૨૪થી ૩૮ સુધીમાં કહ્યા પ્રમાણે પેચા પાવી, તેથી કાચા દોષો પાકશે; છતાં જે દોષોમાં કંઈ આમની કચાશ રહી ગઈ હશે તો તે બીજા છ દિવસ સુધી આ શ્લોક ૩૯માં કહ્યા પ્રમાણે ક્વાથ આપવાથી પાકી જશે.)

પિત્તજ્વર અને કંફજ્વરના ક્વાથ

તિક્તઃ પિત્તે વિશેષેણ પ્રયોજ્યઃ કટુકઃ કફે ।
પિત્તજ્વરમાં વિશેષ કરીને કડવો ક્વાથ

પાવો અને કફજ્વરમાં વિશેષ કરીને તીખા ક્વાથ પાવો. (એમાં વિશેષ સમજવાતું એ છે, કે પિત્તજ્વર વિના ખીલ જ્વરમાં પણ કડવો ક્વાથ યોજી શકાય, કેવળ પિત્તજ્વરમાં જ કડવો ક્વાથ આપવો એવો કાંઈ મેળ નથી; કારણ કે કડવા રસમાં જ્વરને મટાડવાનો ગુણ રહ્યો છે. ચરક પ્રતિ પણ કહે છે કે, કડવો ગ્મ પેતે રચિકર ન હોવા છતાં પણ તે અરુચિનો નાશ કરનારો છે, વિષને, શમાવનારો છે, કૃમિનો નાશ કરનારો છે, મૂર્છા અને દાહને શમાવનારો છે, વૃષાને શમાવનારો છે, ત્વચા અને માંસને સ્થિર કરનારો છે. તથા જ્વરને મટાડનારો છે. માટે બધા ગ્સોમાં કડવો ગ્સ જેવો જ્વરનો નાશ કરનારો છે તેવા ખીલ રસ નથી એમ બાણુવું. અને એટલા જ કારણથી ગણે રંગે દ્રવ્યને પણ જ્વરને કહ્યા છે. ત્રીખા રસવાળા દ્રવ્યમાંથી જે દ્રવ્ય જ્વરનો નાશ કરનારા હોય તેને જ કફજ્વરનો નાશ કરવામાં યોજવા; કેમ કે સર્વ ત્રીખા રસવાળા દ્રવ્ય કાઈ જ્વરનો નાશ કરનારા નથી.)

ત્રી રસનો ક્વાથ નવા તાવમાં આપવો નહિ પિત્તશ્લેષ્મહરત્વેષ્ટિ ક્ષપાયઃ સન શસ્યતે ॥૪૦ (ત્રી રસનો) ક્વાથ પિત્ત અને કફનો નાશ કરે એ વાત ખરી, છતાં પણ એ આપવો ઝારું નથી.

નવા તાવમાં ક્વાથ (દવા) આપવો નહિ નવજ્વરે મલસ્તમ્ભાત્કવાયો વિપમજ્વરમ્ ।

કુચ્ચતેડરુચિહૃદ્યાસહિધ્માધ્માનદિકાનપિ ॥૪૧॥

નવા (તરણ) તાવમાં ક્વાથ દોષાતુ સ્તંભન કરે છે, તેથી વિપમજ્વર (મદ્દેગિયા), અરુચિ, ભ્રમણા (મોળમેળ), હેડકી, આફરો વગેરે થાય છે.

(તાવની તરણ અવસ્થામાં ફક્ત ઉપવાસ જ કરાવના જોઈએ. એમાં કોઈ પણ ભતનો ક્વાથ કે દવા આપવાથી નુકસાન થાય છે. કેટલાક ક્વાથ શબ્દનો અર્થ અર્જ ત્રી રસ કરે છે.)

ઔષધ આપવાનો કાળ સતાહાદૌવધં કેચિદાહુરન્યે વશાહતઃ । કેચિહૃદયપ્રમુક્તસ્ય યોગ્યમામોલ્યને ન તુ ॥૪૨॥

કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે, સાત દિવસ વીતી ગયા પછી આડમે દિવસે જ્વરવાળાને ઔષધ આપવું. કેટલાક કહે છે, દશ દિવસ પછી આપવું; કેટલાક કહે છે, પૂરા ઉપવાસ પછી પેયા વગેરે હલકું અન્ન ખાનારને ઔષધ આપવું પણ જે તાવના દરદીમાં આમતું જેર વિશેષ હોય તેને તો છ, સાત કે દશ દિવસ પછી પણ ઔષધ ન આપવું.

સામજ્વરમાં ઔષધ ન આપવાતું કારણ તીવ્રજ્વરપરીતસ્ય દોષવેગોદયે યતઃ ।

દોષેડયવાડતિનિચિત્તે તન્દ્રાસ્તૈમિત્યકારિણિ ॥ અવચ્યમાનં મૈપજ્યં મૂયો જ્વલયતિ જ્વરમ્ ।

કેમ કે જ્યારે તીવ્ર જ્વરથી વ્યાપ્ત થયેલા માણુનના આમરૂપી દોષનો વેગ ભપકો છે, (=સામવાયુ વગેરે દોષનો વેગ ભપકો છે) અથવા આમરૂપી દોષ અતિશય એકંદા થાય છે, (=સામવાયુ વગેરે દોષ ભપકો છે), ત્યારે તે ઘેન અને જડતા ઉત્પન્ન કરે છે. તેવા વખતે આપેલું ઔષધ પણ, કોઠો આમથી પુરાયેલો હોવાથી, જડરાશિ આમથી ઢકાયેલો હોય છે તેથી પચવું નથી અને ફગીને જ્વરને વધારે જેર પર આણું છે પણ શમાવતું નથી, માટે જે જ્વરમાં આમતું જેર વિશેષ હોય તેને છદિવસ કે સાત દિવસ કે દશ દિવસ પછી પણ જ્વરને શમાવનારું ઔષધ આપવું નહિ.

જ્વરમાં ઔષધ ક્યારે આપવું ?

મૃદુર્વરો લુચુર્દેહચ્ચલિતાશ્ચ મળા યદા ॥૪૩॥ શ્ચિરજ્વરિતસ્યાપિ મેપજં યોગ્યેસદા ।

જ્યારે તાવ નરમ પડે (જિતરે), દેહ જ્યારે હલકો થાય અને મૂત્ર, ઝાડો વગેરે મળ જ્યારે પ્રત્ય થાય, ત્યારે ગમ તો તે જ્વર થોડા દિવસનો હોય (=છ દિવસ પણ પૂરા ન થયા હોય) તોપણ તેને ઔષધ આપવું.

(તાવ એક દિવસમાં ભિત્તી બધ તો ખીલ દિવસથી પણ ઔષધ અપાય. માટે તાજ કેટલી મુદતનો છે અને ક્યારે નિરામ થાય તેના ઉપર ઔષધ આપવાની શરૂઆત કરાવતો આધાર છે. ગમે તે ભતનો તાવ

હોય તોપણ તાવ આવ્યા પછી અમુક દિવસે
દવા શરૂ કરવી એવો બધા તાવ માટે એક-
સરખો નિયમ બાંધી શકાય નહિ.)

તાવ ઊતર્યા પછી આપવાનાં પાચન ઔષધ
મુસ્તયા પર્યંતં યુક્તં શુષ્ક્યા દુઃસ્પર્શયાડપિ વા ॥
પાચ્યં શીતકયાયં વા પાટોશીરં સવાલકમ્ ।
પિવેત્તદ્વચ્ચ ભૂનિમ્મગુહ્ણવીમુસ્તનાગરમ્ ॥ ૪૬ ॥

મેાથની સાથે પિત્તપાપટો મેળવીને અથવા
સૂંઠની સાથે અથવા ધમાસાની સાથે પિત્તપાપટો
મેળવીને તેનો ક્વાથ કરીને અથવા હિમ કરીને
તે પીવેા અથવા ડાળીપાટ અને ડાળો વાળો
અને વાળો, એનો ક્વાથ કે હિમ પીવેા અથવા
તે જ પ્રમાણે કરિયાતું, ગળો, મેાથ અને સૂંઠનો
ક્રાથ કે હિમ પીવેા.

યથાયોગમિમે યોગ્યાઃ કપાયા દોષપાચનાઃ ।
જ્વરારોચકત્વૃણાસ્યવૈરસ્યાપક્તિનાશનાઃ ॥ ૪૭ ॥

ઉપર કહેલો મેાથ, પિત્તપાપટો વગેરે ક્વાથ-
માંથી જ્યાં જે ઘટે ત્યાં તે ચોજવેા. એ સર્વે
ક્વાથ (ક્વાથ) દોષને પકવનારા છે. એ સર્વે
યોગ (અ. પ્રિન્સિપ્લાન્સ) જ્વર, અરુચિ વૃણા,
મુખની વિરસતા અને અપચો એ સર્વેનો નાશ
કરનારા છે.

સંતત, સતત, અન્યેથુ, એકાંતરિયો અને
ચોથિયા તાવતું શમન ઔષધ

કલિઙ્ગકાઃ પટોલસ્ય પત્રં કટુકરોહિણી ॥ ૪૮ ॥

પટોલં સારિવા મુસ્તા પાઠા કટુકરોહિણી ।

પટોલનિમ્મચિકલામૃદ્ધીકામુસ્તવરસકાઃ ॥ ૪૯ ॥

કિરાતતિકમમૃતા ચન્દનં વિશ્વમેપજમ્ ।

ઘાત્રીમુસ્તામૃતાક્ષોદ્રમર્ધશ્લોકસમાપનાઃ ॥ ૫૦ ॥

પચ્ચૈતે સન્તતાદીનાં પચ્ચાનાં શમના મતાઃ ।

આ 'કલિંગક' વગેરે ઔષધો ખતાવનારા

શ્લોકોની પહેલી પાચ ક્ષીટીચો(=પાચ અરધા

શ્લોક)માં ખતાવેલાં ઔષધો અનુક્રમે સતત

વગેરે પાંચ જ્વરોને શમાવનારાં છે. એટલે

ઇદ્રજવ, પટોલનાં પત્ર અને કડું, એ ત્રણનો

ક્વાથ સંતતજ્વરતું શમન કરે છે. પટોલ,

સારિવા, મેાથ, પાડા અને કડું, એ ઔષધોનો

ક્વાથ સતતજ્વરતું શમન કરે છે. પટોલ,

ક્ષીપટો, ત્રિફળા, દ્રાક્ષ, મેાથ, કડાછાલ, એ
ઔષધનો ક્રાથ અન્યેથુ જ્વરતું શમન કરે છે.
કરિયાતું, કડું, ગળો, રક્તચંદન અને નૂંઠ,
એનો ક્વાથ એકાંતરિયા તાવતું શમન કરે છે.
આમળાં, મેાથ, ગળો અને મધ, એનો ક્વાથ
ચોથિયા તાવતું શમન કરે છે.

નોંધઃ ક્વાથ કુટો પચ્ચા પછી મધ તાખતું.

વાતજ્વરનો પાચન ક્વાથ

દુરાલભામૃતામુસ્તાનાગરં વાતજે જ્વરે ॥ ૫૧ ॥

અથવા વિપ્પલીમૂલગુહ્ણવીશ્વમેપજમ્ ।

કનીયઃ પચ્ચમૂલં ચ

વાતજ્વરમાં ધમાસો, ગળો, મેાથ, સૂંઠ-
એ ચાર ઔષધનો ક્વાથ આપવેા અથવા
પીપ્પળીમૂળ, ગળો અને સૂંઠનો ક્વાથ આપવેા
અથવા લઘુ પંચમૂળનો ક્વાથ આપવેા.

પિત્તજ્વરમાં પાચન ક્વાથ

પિત્તે શક્તયવાચનમ્ ॥ ૫૨ ॥

કટુકા ચેતિ સક્ષોદ્રં મુસ્તાપર્યંતકં તથા ।

સઘન્વયાસભૂનિમ્મ

પિત્તજ્વરમાં ઇદ્રજવ, મેાથ, કડું, એનો
ક્વાથ મધ સાથે આપવેા, અથવા ધમાસો
અને કરિયાતા સાથે મેાથ અને પિત્તપાપટો
આપવેા.

કફજ્વરમાં પાચન ક્વાથ

વત્સકાઘો ગણઃ કફે ॥ ૫૩ ॥

અથવા વૃષગાઙ્ગેયીશ્લઘ્વેરદુરાલભાઃ ।

કફજ્વરમાં વત્સક (કડાછાલ), મૂર્વી,

ભારંગ વગેરે વત્સકાદિ ગણ પાછળ (સૂત્ર-

સ્થાન અધ્યાય ૧૫ શ્લોક ૩૩માં) કલ્પે છે તે

આપવેા અથવા અરદૂસી, મેાથ, આદુ અને

ધમાસાનો ક્વાથ આપવેા.

શુભિવશ્નવાનિલશ્લેષ્મયુકે દીપનપાચનમ્ ॥ ૫૪ ॥

અમયાવિપ્પલીમૂલશમ્યાકકટુકાઘનમ્ ।

નૂંઠ, ખંકોશ, વાયુ અને કફયુક્તજ્વરમાં

મેાટી હરડે, પીપ્પળીમૂળ, ગરમાળો, કડું અને

મેાથ એ ઔષધનો ક્વાથ આપવેા; તેથી જઠ-

રાશિનું દીપન અને મળનું પાચન થાય છે.

વાતપિત્તજ્વરમાં શમન ક્વાથ

દ્રાક્ષામધુકમચુકોષ્ઠકાશ્વરિવાઃ ॥ ૫૫ ॥
 મુસ્તામલકહીવેરપન્નકેસરપન્નકમ્ ॥
 મૃગાલચન્દ્રનોડીરનીલોત્પલપરુપકમ્ ॥ ૫૬ ॥
 કાષ્ઠો હિમો વા દ્રાક્ષાદિર્જાતીકુસુમવાસિતઃ ।
 યુક્તો મધુસિતાલાજૈર્જયનિલપિત્તજમ્ ॥ ૫૭ ॥
 જ્વરં મદાત્યયં છર્દિં મૂર્છાં દાહં શ્રમં ભ્રમમ્ ॥
 ઋધ્વમં રક્તપિત્તં ચ પિપાસાં કામલામપિ ॥૫૮॥

કાળી દ્રાક્ષ, મહુડાની અંતરછાલ, જેઠીમધ, શ્વેધર, શીવલુનાં ફળ, ત્રારિવા, મેથ, આમળાં, વાળો, કમળનુ કેસર, પુષ્પકાષ્ઠ (અથવા કમળ-કાકડી). કમળનો નાળ, રક્તચંદન, કાળો વાળો, કાળું કમળ, ફાલસાં, એ ઔષધોને દ્રાક્ષાદિ ગણુ કહે છે. એ દ્રાક્ષાદિ ગણુને ફાંટ અથવા હિમ કરવો તથા તેને બાઈનાં ફૂલથી સુવાસિત કરવો. પછી મધ, સાકર અને ફૂલેલા મમરા (ડાંગરની ધાણી) તેમાં નાખીને રોગીને આપવો. એ પીવાથી વાતપિત્તજ્વર, મહાત્યયરોગ, સિલટી, મૂર્છાં, દાહ, શ્રમ, ચક્કર (ફેર), ઊંચે માર્ગે જ્વનાનં રચ્ચિત, તરસ અને કમળો એટલાં વાંનાં મટે છે.

પાચયેત્કટુકાં પિપ્પ્લા કર્પેરેડધિનવે શુચૌ ।
 નિર્મળોદિતો ઘૃતયુતસ્તદ્ભ્રુસો જ્વરદાહજિત્ ॥

કટુ લાવીને પાણીમાં વાટયુ તથા તેને નવા ઘડાની ચોખ્ખી નગી ઠીખમાં પાણી સાથે ગંધયું પછી તે કટુને ભૂગડામાં ઘાલીને રસ નિચોવી દેવો અને તેમાં ઘી નાખીને રોગીને ખાવો. એ રસ જ્વરમાં થતા દાહને શાંત કરે છે.

વાતકફજ્વરમાં શમન ક્વાથ

કફવાતે વચ્ચા તિક્તા પાટારવઘવત્સકાઃ ।
 વિપ્પલીચૂર્ણયુક્તો વા કાષ્ઠકિચ્છ્રોદ્ભ્રુવોદ્ભ્રુઘઃ ॥૬૦ ॥
 કફવાતજ્વરમાં ૧૧, કંઠ, પાડા, ગર-માળો. કડાછાલ, એનો ક્વાથ આપવો અથવા ગળોના ક્વાથમાં પીપરતું ચૂર્ણ નાખીને આપવું.
 ઘ્યાઘ્રીશુષ્ક્યમૃતાકવાયઃ વિપ્પલીચૂર્ણસંયુતઃ ।
 વાતપ્લેખજ્વરશ્વાસકાસપીનસશ્લજિત્ ॥ ૬૧ ॥

ગંગણી, સૂંઠ અને ગળોનો ક્વાથ પીપરના ચૂર્ણ સહિત પીવાથી વાતકફજ્વર, દમ,

ઉધરસ, પીનસ (સળેખમ) અને શુળ મટે છે. પથ્થાકુસ્તુંબરીમુસ્તાગુંડીકરુતુળવર્ષટમ્ ।
 સકટ્ફલવચ્ચામાહ્લીદિવાહં મધુહિલ્લગુમ્ ॥ ૬૨ ॥
 કફવાતજ્વરછૌત્રકુક્કિહાપાશ્વેદનાઃ ।
 કળ્પામયાસ્થશ્વયુક્તાસશ્વાસાન્નિપચ્છતિ ॥ ૬૩ ॥

કરંડે, ધાણુ, મેથ, સૂંઠ, રોહિતસ, પિત્ત-પાપડો, કાયફળ, વજ, ભારંગી, દેવદાર એ ઔષધોનું ચૂર્ણ મધ અને હિંગ સાથે ખાવાથી કફવાતજ્વરમાં કૂખ, હૃદય અને પડાખામાં વેદના થતી હોય, કંઠમાં રોગ હોય અથવા કંઠ સંબંધી પીડા થતી હોય, મોટા ઉપર સાબે આવ્યો હોય, ઉધરસ, દમ-એ ઉપદ્રવોને શાંત કરે છે. હિંગ તથા મધ ચારચાર માસા (દરેક તોલો ૦૧) જેટલા લેવાં.

(જે દવામાં મધ નાખવાનું હોય તે દવા કંડી પડ્યા પછી એમાં મધ નાખવું. મધ ખાધા પછી શેક કરવો નહિ.)

કફપિત્તજ્વરનો શમન ઉપાય

આરગ્વઘાદિઃ સક્ષોદ્રઃ કફપિત્તજ્વરં જયેત્ ।
 તથા તિક્તચૂયોશીરત્રાયન્તીત્રિકલામૃતાઃ ॥૬૪॥
 પટોલાતિવિવાનિમ્બમૂર્વાચન્વપવાસકાઃ ।
 ગરમાળો, ઈદ્રજવ વગેરે આરગ્વઘાદિ ગણુ પાછળ કહેલો છે તેનો ક્વાથ મધ સાથે પીવાથી કફપિત્તજ્વર નાશ પામે છે; તેમ જ કંઠ, અરડૂસી, કાળો વાળો, ત્રાયમાણુ, ત્રિક્ષ્ણા અને ગળોનો ક્વાથ પણ મધ સાથે પીવાથી કફપિત્તજ્વર મટે છે.

(આરગ્વઘાદિ ક્વાથ માટે ભુએ સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૧૫, શ્લોક ૪૭.)

સન્નિપાતજ્વરનું શમન

સન્નિપાતજ્વરે ઘ્યાઘ્રીદિવદારુનિશાઘનમ્ ॥ ૬૫ ॥
 પટોલવત્રનિમ્બત્વક્ત્રિકલાકટુકાયુતમ્ ।
 સન્નિપાતજ્વરમાં મોરીગણી, દેવદાર ડળ-દર, મેથ, પટોલનાં પાંદડાં, લીમડાની અંતર-છાલ, ત્રિક્ષ્ણા અને કટુ એનો ક્વાથ આપવો. નાગરં પોષ્કરં મૂલં શુદ્ધીચી કળ્પકારિકા ॥૬૬॥
 સકાસશ્વાસપાર્શ્વાર્તી વાતપ્લેખોત્તરે જ્વરે ।

સૂંઠ, પુષ્કરમૂળ, ગળો, ગંગણી એ ચાર

ઔષધનો ક્વાથ જે સંનિપાતજ્વરમા વાયુ અને કફ વધારે હોય અને સાથે ખાસી, શ્વાસ અને પડખામા પીડા થતી હોય તેમાં આપવો.

સર્વ જ્વરમાં શમન ક્વાથ

મધુકપુષ્પમૃદ્ધીકાન્નાયમાણાપરૂપકમ્ ॥ ૬૭ ॥
સોશીરતિકા ત્રિફલા કાશમર્ચે કલ્પયેદ્દિમમ્ ।
કવાયં તં પિત્ત્રન કાલે જ્વરાન્ સર્વાનપોહતિ ॥ ૬૮ ॥
જાત્યામલકમુસ્તાતિ તદ્દ્વન્ધવવાસકમ્ ।

મહુડાના ફૂલ, કાળી દ્રાક્ષ, ત્રાયમાણુ, કાલસા, વાળો, કંડુ, ત્રિક્ષ્ણા, કાશમરી, એ ઔષધનો હિમ કરવો. પછી તેને શાસ્ત્રમા કહેલે વખતે પીવાથી સર્વ જ્વર મટે છે.

તે જ પ્રમાણે સર્વ જ્વરમા બર્ષ, આમળા, મોથ અને ધમાસો એ ઔષધનો ઠંડો ક્વાથ પીવો અથવા એકલા ધમાસાનો જ પાછળ કઘા પ્રમાણે ઠંડો ક્વાથ (હિમ) પીવો.

(‘શાસ્ત્રમાં કહેલે વખતે પીવો’ એટલે ‘ઉપવાસ અને પેયાના દિવસો વીત્યા પછી પીવો.’)

જ્વરમાં ઝાડો કબજ હોય તેનો ઉપાય
વક્ષવિદ્ કન્દુકાદ્રાક્ષાત્રાયન્તીત્રિફલાગુડમ્ ॥ ૬૯ ॥

તેમ જ જે તાવના દરદીને ઝાડો કબજ રહેતો હોય તેણે કંડુ, કાળી દ્રાક્ષ, ત્રાયતી, ત્રિક્ષ્ણા અને ગોળ, એ ઔષધનો કનાથ પીવો.

તાવમાં ઉપવાસ છૂટ્યા પછી

પથ્ય ભોજન

પેયા ક્યારે પીવી? કાણે ન પીવી? કારણ
જીર્ણોપ્ચોડનં પેયાઘમાચરેત્

શ્લેષ્મવાન્ન તુ ।

પેયા ક્લંત્ વર્ધયતિ પક્કં પાંસુપુ વૃષ્ટિવત્ ॥ ૭૦ ॥

(ઉપવાસ છૂટ્યા પછી) રોગીને જ્યારે ઔષધ પીધા પછી તે પચી નાથ ત્યારે તેણે પૂર્વે કહેલું પેયા વગેરે અન્ન પીવું, પણ જ્યારે કફને બેર અધિક હોય તેણે પેયા વગેરે પીવું નહિ; કેમ કે પાતળા કફને પેયા જડ કઠીને તેની વૃદ્ધિ કરે છે, અહીં સમજવાનું એમ છે કે પેયા કફને વસ્તુતઃ વધારતી નથી. પણ જે કફ પાતળો છે તેને ઘાડો

કરે છે. જેમ ધૂળમા વૃષ્ટિ થવાથી કાદવ થાય છે તેથી વસ્તુતઃ ધૂળ વધતી નથી પણ તે છૂટી-છૂટી રહેલી હતી તે એકત્ર થઈને ઘન થાય છે, તેમ કફ પણ પેયા વગેરેથી ઘન થાય છે.

કફવાળા જ્વરરોગીનું ભોજન

શ્લેષ્માભિપન્નદેહાનામતઃ પ્રાગપિ યોજયેત્ ।
યૂપાન્ કૂલત્યચળકકલાયાદિકૃતાન્ લઘૂન્ ॥ ૭૧ ॥
રૂક્ષાંસ્તિકરસોપેતાન્ દુઘાન્

ચક્ષિકરાન્ પટ્ટન્ ।

એટલા માટે કક વડે જમનો દેહ કિલ્લ (કક અત્યે, કકથી પચપેચો) થયેલો છે એવા જ્વરવાળા રોગીએને (ઉપવાસ છૂટ્યા પછી) પ્રથમ પથ્ય વખતે પણ કળથી, ચણા, દાડમ વગેરેથી બનાવેલા, હલકા, (ઘી વગેરે ચીકટમાં નહિ શેકેલા) રક્ષ (લૂખા); કડવા રસવાળા; ગધ, વર્ણ, રસ, સ્પર્શ વગેરે પ્રીતિકર હોવાથી હૃદયમા આનંદ આપનારા, મુખને ચિ ઉત્પન્ન કરનારા તથા લવણુયુક્ત યૂષ આપવા.

ખાડુ કફવાળા જ્વરરોગીને હિતકર ભોજન
રક્તાઘાઃ શાલયો જીર્ણાઃ પષ્ટિકાશ્ચ જ્વરે હિતાઃ ॥ ૭૨ ॥
શ્લેષ્મોત્તરે વીતનુપાસ્તથા વાટીકૃતા યવાઃ ।

રાતીશાળ, મહાશાળ, કલમ બતની ડાગર વગેરેના ચોખા અને સાકી ચોખા, એ સર્વે જે જૂના હોય તે તેનો ભાત તથા શેકીને અધકચરા ખાંડેલા (ભરડેલા) છોડા વિનાના જવ ખડુ કફવાળા તાવમા (ઉપવાસ છૂટ્યા પછી) હિતકર છે.

જૂના-ઓખામાં ઓખા એક વરસ જૂના.

જ્વરરોગી માટે ભાત કરવાની રીત

ઓદનસ્તેઃ સ્તુતો દ્વિલ્લિ. પ્રયોક્ત્યો યથાયથમ્ ॥ ૭૩ ॥
દ્વોપદૃવ્યાદિવલતો જ્વરપ્પકાયસાચિતઃ ।

પાછળ (શ્લોક ૭૨મા) કહેલી રાતીશાળ વગેરેનો ભાત જે રોગીને જવો યોગ્ય હોય તે રોગીને તેવો આપવો. એ ભાતને રાધતી વખતે એત્રણ વાર તેમાં પાણી રેડીને એઃસામણ કાઢી નાખવું. વળી વાયુ વગેરે દોષ, રસ વગેરે દબ્ય તથા દેશ, કાળ, વય, સ્તત્વ, સાત્ત્વ, શરીર, આહાર, એ સર્વના બળનો વિચાર કરીને જ્વરનો નાશ

કરનારાં યોગ્ય ઔષધના ક્વાથમા તે ભાત રાંધવો અને પછી (ઉપવાસ છૂટ્યા પછી કમસર) રોગીને ખાવા આપવો. (એકાંતરિયો વગેરે નવરવાળાને પેચા આખ્યા વિના જ કળથી, ચણા, મગ વગેરેના યૃષ આપવા, એ આ જગ્યાએ વિશેષ બાણુવાનું છે.)

નવરરોગીને આપવાના યૃષ

મુદ્રાચ્છેદ્યુભિર્મૂર્ચવાઃ કુલચૈશ્ચ વ્જરાપહ્વાઃ ॥૭૪॥

નવરવાળાને (ઉપવાસ છૂટ્યા પછી) મગ વગેરે હલકા કઠોળની ઢાળના યૃષ આપવા. એટલે મગ, ચણા, કળથી, મક, મસૂર વગેરેના યૃષ આપવા અને તેમાં પણ જે હલકા (જલદી પચે એવાં) કઠોળ હોય તેના યૃષ આપવા. મગ સર્વે કઠોળમાં હલકા છે માટે મગ સર્વથી પહેલા કહેલા છે, કળથીના પણ યૃષ કરવો અને રોગીને આપવો; કેમ કે તે સર્વે યૃષ નવરને નાશ કરનારા છે.

કોઈ કહેશે કે 'મગ વગેરે' એમ કહેવાથી તમામ કઠોળની માથે કળથી પણ સમભય છે જ ત્યારે તેને જુદી કહેવાનું શું કારણ છે? તેનો ખુલાસો એમ છે કે કળથી ગરમ પચે ત્યારે ખાટી, વીર્ય, પથરી, દમ, સળેખમ, ઉધરમ, હરસ, કફ, વાયુ, એ સર્વનો નાશ કરનારી તથા પિત અને રક્તને વધારનારી છે. માટે જે કળથીના યૃષ ઘણી કળથી લઈને કર્યો હોય તથા ઘણા પાચો હોય તે તે ગરમ, વિપાકમાં ખાટો અને રક્તપિત કરનારો હોવાથી નવરને મટાડવાને બદલે વધારે છે, તે કારણથી કફ વગેરેની શાંતિ કરવાને માટે તેને વાપરવો પડે તો થોડીક કળથી લઈને તે યૃષ કરવો તથા થોડો જ પીવાને આપવો.

નવરરોગીનાં શાક વગેરે

કારવેલ્લકકર્કોટવાલમૂલકપર્પટૈઃ ।
વાર્નાકનિમ્બકુસુમપટોલફલપલ્લવૈઃ ॥૭૫॥
મત્યન્તલયુભિર્મૌસૈર્જાહ્લૈશ્ચ હિતા રસાઃ ।
દ્યાત્રોપરૂપતર્કારીદ્રાક્ષામલકદ્વાહિમૈઃ ॥૭૬॥
સંસ્કૃતાઃ પિપ્પલીનુગ્ઠીઘાન્યજીરકર્સન્ઘૈઃ ।
સિતામયુર્યાં પ્રાયેગ સંયુતા વા કૃતાકૃતાઃ ॥૭૭॥

કરેલા, કકોડાં, કુમળા મૂળા, પિત્તપાપડો, વંતાક, લીમડાનાં ફૂલ, પટોલનાં ફળ અને પાંદડાં, એનાં શાકના રસ તેમ જ અત્યંત હલકાં બંગલ પ્રાણીઓનાં માંસથી તૈયાર કરેલા માંસરસ જે ભોરીગણી, ફાલસા, અરણી, કાળી દ્રાક્ષ, આમળાં અને દાડમ નાખીને તથા પીપર, સૂંઠે ધાણા, જીરું અને સિંધવનો મસાલો નાખીને બનાવવામાં આવે તો તે માંસરસ અને શાકનો રસ (ઉપવાસ છૂટ્યા પછી યોગ્ય સમયે) હિતકર છે. (કરેલા વગેરેથી સિદ્ધ કરેલા માંસરસ હિતકર છે, એવો અર્થ પણ કેટલાક કરે છે.)

ઉપર કહેલા યૃષ અને રસમાં દાડમ, જીરું, મૂક વગેરે નાખેલુ હોય (કૃત) કે ન નાખેલું હોય (મહત) તેપણ તે યૃષ અને રસમાંથી કેટલાક યૃષ અને રસમાં (દરદી અને દરદની અવસ્થાનો વિચાર કરીને) સાકર અને મધ પણ નાંખાય છે.

નવરરોગીને વ્યંજન

અનમ્લતકસિદ્ધાનિ રુચ્યાનિ દ્યજ્જનાનિ ચ ।
અચ્છાન્યનલસમ્પન્નાનિ

અને ખાવાની રચિ ઉત્પન્ન કરે એવા (માપસર) વ્યંજનો (=૧. શાક, ૨. મરીમસાલા)ને ખટું પાતળી મોળી છાશમાં ડોહીને દેવતા પર ઉકાળીને બનાવેલી (હોટ વિનાની) કઢી (ભાત સાથે) (ઉપવાસ છૂટ્યા પછી યોગ્ય સમયે) આપવી.

નવરરોગીનું આધા પછીનું અનુપાન
અનુપાનેડપિ યોજયેત્ ॥૭૮॥

તાને કથિતશીતં ચ વારિ મયં ચ સામ્પતઃ ।
ઉપર કહેલી કઢી નવરરોગીને મોજન કર્યો પછી પીવાને પણ આપવી; તેમ જ ઉકાળીને ઠંડું કરેલું પાણી અને જે માફક આવતુ હોય તો મધ પણ અનુપાન (પાછળ પીવાને) માટે આપવું.

તાવના રોગમાં ભોજનનાં સમય. માપ અને ભાત
સજ્વરં વ્જરમુક્તં વા દિનાન્તે મોજયેલ્લયુ ॥૭૯॥
પ્લેમ્પ્લયવિવૃદ્ધોમા ઘલવાનનલમ્લતા ।

જે માણસને જ્વર (ચિ. ૧/૨૨) આવતો હોય અથવા જેને થોડા દિવસથી તાવ આવતો ખંધ થયો હોય તે માણસને સાંજે થોડું અને હલકું ખાવાને આપવું; કેમ કે તે સમયે કફનો ક્ષય થવાથી જડરાશિ વૃદ્ધિ પામીને અન્ન પચાવવાને સમર્થ થાય છે.)

(આખા દિવસમાં એક જ વાર ખાવા આપવું, અને તે પણ હલકું અને થોડું.)

યયોચિત્તેડયથા કાલે દેશસામ્પ્રાપ્તુરોચતઃ ॥૮૦॥
પ્રાગલ્પવહિર્મુજ્જાનો ન હ્યજીર્ણન પીચ્યતે ।

અથવા જ્વરવાળા (ચિ. ૧/૨૨) કે જ્વરમુક્ત માણસને જે કાળ યોગ્ય હોય તે કાળે ભોજન આપવું, એટલે જે માણસને ભોજનનો જે સમય માફક હોય તે સમયે તેને ભોજન આપવું; કેમ કે એવા યથોચિત સમયે ઘણું કરીને ભૂખ ભિધતે છે. તેને જે ભોજન આપવું તેમાં પણ જે દેશમાં જે માફક આવતું હોય તે તથા દરદીની પ્રકૃતિને માફક આવતું હોય તે ભોજન આપવું. એથી કરીને સ્વસ્થ અગ્નિાળો માણસ પણ દિવસના પૂર્વ ભાગમાં બે ભોજન કરે તો તે અજીર્ણથી પીડાતો નથી. (ભોજન માટે યોગ્ય સમય-સ. ૮/૫૫.)

ધૂતપાન કરાવવાનો કાળ

કવાયવાનપથ્યાઘ્નૈર્દશાહ્વિત્તે ॥૮૧॥
સર્પિર્દંષાત્કફે મન્દે વાતપિત્તોત્તરે જ્વરે ।

મોથ, પિત્તપાપેડા ઇત્યાદિ ક્વાથ પીને તથા પેચા, યુષ વગેરે પથ્ય ભોજન કરીને દશ દિવસ કાઢ્યા પછી જ્યારે કફ કેમી થાય ત્યારે, વાત અને પિત્ત જેમાં અધિક હોય એવા જ્વરમાં ઘી ખાવાને આપવું. શાસ્ત્રોક્ત ઉપાય કરનારને છ, સાત કે આઠ દિવસ પછી 'આમજ્વર' એવી સંજ્ઞા જ્વરની રહેતી નથી. એ વિષે અરકચુનિ કહે છે, સાત દિવસે સાત ધાતુના મળતુ પાચન થાય છે માટે ધાતુખરું આડમે દિવસે 'નિરામજ્વર' કહેવાય છે માટે ત્યાર પછી એાછામા એાછા દશ દિવસ કરાયાદિ પીવામાં કાઢ્યા પછી (ઘી આપવું.

ધી ક્યારે આપવું તે નક્કી કરવાનું ખરું ધોરણ
પરમેષુ દ્રોપેત્મૃતં તદ્વિપોવમન્યથા ॥૮૨॥
દશાહે સ્યાદતીતેડપિ જ્વરાપદ્રવજ્જ્વિહ્વત્ ।
લહ્વનાદિકમં તત્ર કુર્યાદાકફસહ્જ્યાત્ ॥૮૩॥

એમ કરવાનું ઠારણ એ છે, કે દોષ પકવ થયા પછી ઘી અમૃત જેવો ગુણુ કરે છે; પણ દોષ અપકવ હોય તો તે ઘી ઝેરના જેવો અવગુણુ કરે છે. બે દશ દિવસ (શ્લોક ૮૧) વીત્યા છતાં પણ દોષ પકવ ન થયો હોય તો તેવી અવસ્થામાં પીધેલું ઘૂત જ્વરના ઉપદ્રવની વૃદ્ધિ કરે છે, માટે બે કફનો નાશ ન થયો હોય તો તે અવસ્થામાં ઘૂતપાન ન કરતાં ઉપવાસ વગેરે ક્રમ જે પૂર્વે કહેલો છે તે ક્રમ કફનો નાશ થતાં સુધા કરવો.

જીર્ણજ્વરના ઉપાય

જીર્ણજ્વર કેમ ચાલુ રહે છે ?
દેહવાત્સવલ્ત્વાચ્ જ્વરો જીર્ણોડ્વવર્તતે । ।
દેહમાંની ધાતુઓના નિર્જળપણને ક્ષિપ્ત જીર્ણજ્વર ઘણા કાળ સુધી ચાલે છે. રસ ઘોઠી વગેરે ધાતુઓની પેઠે વાત, પિત્ત અને કફને પણ ધાતુઓ જ બળવા; કેમ કે તેઓ પ્ દેહને ધારણુ કરનારા છે. માટે તે પણ નિર્જળ એટલે સ્વસ્થ થઈ બચે છે ત્યારે જીર્ણજ્વર પાછળ પડે છે-લાગુ થઈ રહે છે.

જીર્ણજ્વરમાં ઘી પીવાથી કેમ ફાયદો થાય છે ?
રુક્ષં હિ તેજો જ્વરકૃત્તેજસા રુક્ષિતસ્ય ચ ॥૮૪॥
વમનસ્વેદકાલામ્બુકવાયલઘુમોજનૈઃ ।
યઃ સ્યાદતિવલો ઘાતુઃ સહચારી સદ્ગતિઃ ॥૮૫॥
તસ્ય હંશમનં સર્પિર્દંષસ્યેવામ્બુ વેદમનઃ ।
એ પૂખા પહેલા જડરાશિ તાવ આણે છે. જેમ પાણી બળતા મકાનને હોલવે છે તેમ જડરાશિની ગરમીથી, ભિલ્લીઓ કરાવવાથી, શેકે કરવાથી. તાવની મુદતને ક્ષિપ્ત, (ઉકાળેલું) પાણી પીવાથી, ક્વાથ પીવાથી તથા હલકું ખાવાપીવાથી ઘણા પહેલા દરદીમાં અગ્નિની સાથે કરતો જે વાયુ નામનો-સ્રષ્ટ બહુ બે પકડે છે તેને ઘી શાંત પાડે છે.
(તાવમાં ઉપવાસ વગેરે ઉપચાર

કર્તા પછી એ દરદી યુષ્ઠા પશ્ચો હોય અને છતાં તાવ જતો ન હોય, તો જ ઘી દવા તરીકે માપસર પીવાનું છે.)

વાયુ અને પિત્ત મહાગવાને ધી ઉત્તમ કેમ છે ?
વાતપિત્તજિતામઝ્યં સંસ્કારં ચાનુરુચ્યતે ॥૮૬॥

સુતરાં તદ્દ્યતો દ્વાઘયાસ્વૌવધસાધિતમ્ ।

ઘીના ગુણ એવા છે, કે તે જેવું વાયુ અને પિત્તને જીતનારું છે તેવાં બીજાં ઔષધ નથી. (અને તેથી જ પૂર્વે કહ્યું છે કે કંક કમી હોય અને વાતપિત્તનું ભેર અધિક હોય એવા જ્વરમાં યોગ્ય સમયે ઘી આપવું.) વળી ઘી પોતાની શીતળતાનો ત્યાગ ન કરીને બીજાં જે ઔષધોનો તેને સંસ્કાર કર્યો હોય છે તેના સંસ્કારને (ગુણને) શ્રદ્ધ કરે છે તે પણ સ્નેહવિધિમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે. એ જ ન્યાયને આધારે સુરકમ્પનિ પણ કહે છે, કે 'ઘી જેવું સંસ્કારનું અનુવર્તન કરે છે (બીજાં ઔષધોના ગુણ પોતાનામાં ઉતારે છે), તેવું બીજાં કોઈ સ્નેહ સંસ્કારનું અનુવર્તન કરવું નથી. માટે સર્વે સ્નેહોમાં ઘૂત એ ઉત્તમ સ્નેહ છે. ઘૂતમાં એવો ગુણ છે માટે વાતપિત્તાદિક જ્વરમાં તે જ્વરને યોગ્ય હોય તેવાં ઔષધથી સિદ્ધ કરેલું ઘૂત નિઃસંશયપણે આપવું.

ધી વ્યાધિવિપરીત અને હેતુવિપરીત છે
વેપરીતં જ્વરોઽમાળં જયેત્પિત્તં ચ શીત્યતઃ ॥૮૭॥
ત્રેહાદ્વાતં ઘૂતં તુલ્યં યોગસંસ્કારતઃ કફમ્ ।

ઘીના ગુણ સ્નિગ્ધ (સ્નેહયુક્ત) અને શીતળ છે તથા જ્વરની ગરમીને ગુણુ રૂક્ષ અને તીકિલુ છે. એ જ જ્વરની ગરમી બ્યારે કોડામાંથી બહાર નીકળીને શરીરમાં પ્રસરે છે, ત્યારે તે જ્વર કહેવાય છે; માટે જ્વરની ગરમી પણ રૂક્ષ અને તીકિલુ છે તેથી તે ઘૂતના ગુણથી વિપરીત ગુણવાળી છે. એ રીતે ઘીથી વિપરીત એની જ્વરની ગરમીને ઘી શમાવે છે. તથા ઘીના શીતળ સ્વભાવને ક્ષીધે ઘી પિત્તને શમાવે છે પણ ઘી કાંઈ સ્નેહન દેવાને ક્ષીધે પિત્તને શમાવતું નથી; કેમ કે પિત્ત પણ સ્નેહન સ્વભાવવાળું જ છે. ઘૂત સ્નિગ્ધ છે માટે તે વાયુને શમાવે છે; પણ કાંઈ તેના શીતળ સ્વભાવને ક્ષીધે ને વાયુને શમાવતું

નથી; કેમ કે વાયુ પણ શીતળ તો છે જ. અર્થાત્ ઘૂત પોતાના સ્નિગ્ધ ગુણને ક્ષીધે વાયુને શમાવે છે અને શીતળ સ્વભાવને ક્ષીધે પિત્તને શમાવે છે; તેમ જ કંક શીતળ તથા સ્નિગ્ધ છે તેથી તેનો ગુણ ઘૂતના ગુણની સમાન છે, તથાપિ કંકજ્વરને હરનારાં ઔષધના યોગથી તથા સંસ્કારથી ને કંકને પણ હરે છે. કોઈ કહેશે કે પિત્ત બ્યારે સ્નિગ્ધ છે ત્યારે તે પિત્ત જ વાયુને કેમ શમાવતું નથી ? અને કંક સ્નિગ્ધ અને શીતળ છે ત્યારે તે વાત અને પિત્ત બંનેને કેમ શમાવતો નથી ? નો બહુવુ કે જ્વરમાં ઉપવાસ વગેરેથી અતિશય રૂક્ષ થયેલી જ્વરની ગરમીથી પિત્ત પણ રૂક્ષ થઈ બંધ છે, તેથી તેમાં સ્નેહ રહેતો નથી અને તેથી તે વાયુને શમાવી શકતું નથી. એ જ રીતે કંક વિષે પણ બહુવુ.

જ્વરમાં ક્વાથ ધી સાથે આપવા
પૂર્વે કવાયાઃ સઘૂતાઃ સર્વે યોજ્યા યથામલમ્ ॥૮૮॥
પૂર્વે કહેલાં પાચન ઔષધ અને કવાથ સર્વે વાયુ વગેરે દોષમાંથી જે દોષને જમ ઘટે તેમ ઘૂત સહિત આપવાં.

જ્વરમાં ખાંસી ઉપર ક્વાથ
ત્રિફલાપિચ્છુમન્દત્વક્ષાયુક્તં વૃહતીદ્વયમ્ ।
સમસૂરદલં કવાથઃ સઘૂતો જ્વરકાસહા ॥૮૯॥
હરે, ખરેડાં અને આમળાં (ત્રિક્ષણા),
ધીમડાની અંતરછાલ, જ્ઠીમધ, ખને ભોરીગણી અને મસૂરની દાળ એનો કવાથ ઘી સહિત આપવાથી તે જ્વર અને ખાંસીના ઉપદ્રવને મટાડે છે.

જ્વર અને મંદાગ્નિ વગેરે ઉપદ્રવો માટે ધી
પિષ્પલીન્દ્રયથવાવનિત્કા-
સારિવામલકતામલકીમિઃ ।
વિલ્ચમુસ્તહિમપાલનિસેથ્ય-
દ્રાક્ષયાડતિવિપવા સ્થિરયા ચ ॥૯૦॥
ઘૂતમાશુ નિહન્તિ સાધિતં
જ્વરમાર્ગિં ચિવમં હલોમકમ્ ।
મરુચિં મૃશતાપમંસયો-
વંમયું પાર્શ્વશિરોરુજં ક્ષયમ્ ॥૯૧॥

પીપર, ઇદ્રજવ, ધાવડી, ઠંડુ, સારિવા, આમળાં, મોંઆમળાં, ખીલાં (નાનાં), મોથ, સુખડ, ત્રાયમાલુ, વાળો, ઠાળી દ્રાક્ષ, અતિવિષ, શાલિપર્ણી, એ ઔષધોના કલ્ક (લૂગદી, ચટણી) કરીને તેથી ચોગાચું ઘી તેમાં નાખવું તથા ઘી કરતાં ચોગાચું તેમાં પાણી નાખવું. પછી પાણી ખળી બન્ય પલુ ઘી ખાકી રહે ત્યાં સુધી તેનો કવાથ કરીને ઘી ગળી લેવું; એ રીતે તૈયાર કરેલું ઘી જીર્ણવર તથા વિષમાત્રિ, હલીમક, અરુચિ, ખલા તપતા હોય તે, સિલટી, પાસાં અને માથામાંની પીડા અને ક્ષય એ સર્વે ઉપદ્રવોને મટાડે છે.

વાતજીર્ણવર અને પિત્તજીર્ણવર ઉપર ઘૃત તૈલ્વકં પવનજન્મનિ જ્વરે

યોજયેત્તિવૃતયા વિયોજિતમ્ ।

તિવ્તકં વૃષઘૃતં ચ પૈત્તિકે

યચ પાલનિકયા શૃતં હવિઃ ॥૧૨॥

આગળ. (ચિકિત્સાસ્થાન અધ્યાય ૨૧, શ્લોક ૩૨, ૩૩) વાતવ્યાધિની ચિકિત્સામાં તૈલ્વક ઘૃત એટલે દોષર વગેરેથી સિદ્ધ કરેલું ઘી કહેવામાં આવશે. તે ઘી વાયુથી આવેલા જ્વરમાં આપવું પણ તેમાં નસોતર નામની ઔષધિ લેવી નહિ; અર્થાત્ નસોતર સિવાયની બીજી ઔષધિઓથી સિદ્ધ કરેલું તૈલ્વકઘૃત વાતજ્વરમાં આપવું. વળી આગળ કુષ્ઠરોગની ચિકિત્સામાં (અધ્યાય ૧૯, શ્લોક ૨ થી ૬) ત્રિક્ષ્ણઘૃત કહેવામાં આવશે અને રત્નપિત્તની ચિકિત્સામાં (અધ્યાય ૨, શ્લોક ૪૦ થી ૪૨ માં) વૃષઘૃત કહેવામાં આવશે તે પિત્તજ્વરવાળાને આપવું. વળી ત્રાયમાલુથી સિદ્ધ કરેલું ઘૃત પણ પિત્તજ્વરમાં આપવું.

કંઠના જીર્ણવર ઉપર ઘૃત

વિઢહસૌવર્ચલચ્છવપાઠા-

દ્યોવાગ્નિસિન્ધુદ્ધવયાવશૂકૈઃ ।

પલાંશકૈઃ ક્ષીરસમં ઘૃતસ્ય

પ્રસ્યં પચેજ્જોર્ણકફજ્વરમ્ ॥૧૩॥

વાવડિંગ, સંચળ, ચવક, પાઠા, વ્યેષ (સૂંઠ, પીપર, મરી), ચિત્રો, સિંધવ, જવખાર,

એ પ્રત્યેક ઔષધિ ચારચાર તોલા લઈને તેમાં ખુશરૂદ્ધ નાખવું તથા તેટલું જ ઘી નાખવું. એ સર્વને ચારગણા પાણીમાં ઘી માત્ર ખાકી રહે ત્યાં સુધી રાંધવું. એ રીતે સિદ્ધ કરેલું ઘી જીર્ણવરનો નાશ કરનાર થાય છે.

જીર્ણવર ઘૃત

મુદ્ગચ્યા રસકલ્કાશ્યાં ત્રિફલાયા વૃષસ્ય ચ ।
મૃદ્વીકાયા ઘલાયાશ્ચ ક્ષેઠાઃ સિદ્ધા જ્વરચ્છિદઃ ॥
ગળો, ત્રિક્ષ્ણા, અરડૂસી, ઠાળી દ્રાક્ષ અને ઠાંસકીનાં મૂળ એ પાંચ ઔષધોનો રસ તથા કલ્ક લઈને તે વડે સિદ્ધ કરેલા પાંચ લુદાલુદા સ્નેહ જ્વરનો (જીર્ણવરનો) નાશ કરે છે. સ્નેહ શુદ્ધ વડે ઘૃત સુમળવું; કેમ કે તે સર્વે સ્નેહમાં ઉત્તમ છે.

ઘી પચ્યા પછીનું ભોજન

જીર્ણ ઘૃતે ચ મુજ્જીત મૃદુમાંસરસોદનમ્ ।

ઘલં હાલં દોષહરં પરં તચ ઘલપદમ્ ॥૧૫॥

જ્યારે ઘી પચી બન્ય ત્યારે તીક્ષ્ણ જીર્ણવરહિત માંસનો રસ તથા ભાત ખાવો; કેમ કે જ્યારે શરીરમાં પરિપૂર્ણ બળ આવે છે, ત્યારે તે બળ દોષને હરે છે તથા તે માંસરસનું ભોજન અતિશય બળ આપનાર છે.

વાયુના જીર્ણવરમાં અપદ્ય માંસરસ

કફપિત્તહરા મુદ્ગકારવેલાદિજા રસાઃ ।

પ્રાયેણ તસ્માન્ન હિતા જીર્ણે વાતોત્તરે જ્વરે ॥૧૬॥

શૂલોદાવર્તવિદ્યમ્જનના જ્વરવર્ધનાઃ ।

મગ, કારેલાં વગેરેથી સંસ્કારયુક્ત કરેલા માંસરસ કફ અને પિત્તને હરનારા છે, માટે તે જ જીર્ણવરમાં વાયુ અધિક હોય તેમાં હિતકર નથી; કેમ કે તે શૂળ, ઉદાવર્ત અને અધકોષ ઉત્પન્ન કરે છે તથા જ્વરને વધારે છે.

જીર્ણવર ન મટે તો શોધન કરવું.

વમન દ્યારે અને કયું આપવું ?

ન શામત્યેવમપિ જેજ્વરઃ કુર્વોત્ શોધનમ્ ॥૧૭

શોધનાર્હસ્ય, વમનં પ્રાગુક્તં તસ્ય યોજયેત્ ।

આમાશાયગતે દોષે બલિનઃ પાલયન્બલમ્ ॥૧૮॥

એ રીતે પણ તાવ ન મટે તો જો દરદી શોધન કરવા યોગ્ય હોય, એની હોજરીમાં

દોષ હોય અને એ બળવાન હોય તો એવું બળ સચવાઈ રહે એ રીતે એને આગળ યોગ્ય ૬ થી ૮ માં કહેલી ભલરીઓ કરાવવાની દવા આપવી.

વિરેચન ક્યારે અને કેવું આપવું ?

પક્કે તુ શિષિલે દોષે જ્વરે વા વિપમદ્યજે ।
મોઢ્કં ત્રિફલાદ્યામાત્રિચુરિવ્પલિકેસરે: ॥૧૨૧॥
સહિતામધુભિર્દયાદ્યોપાથં વા વિરેચનમ્ ।

દ્રાક્ષાધાત્રીરસં તદ્વત્સદ્રાક્ષાં વા હરીતકીમ્ ॥
આરબચં વા પયસા મૃદ્વીકાનાં રસેત વા ।
ત્રિફલો ત્રાયમાણો વા પયસા જ્વરિતઃ પિવેત્ ॥

દોષ બે પાકીને છૂટા પડી ગયા હોય અથવા વિષ કે દારૂથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્વર થયો હોય, તો ત્રિક્ષણા, કાણું નસોતર, લાલ નસોતર, પીપર અને નાગકેસર, એ આપધેની ગોળી આપવી; અથવા વ્યોષ (સૂકું, પીપર, મરી), ત્રિભવકે (તજ, તમાલપત્ર, એલચી), મેથ, વાર્વાડંગ, આમળાં તથા એ સર્વેની ખરોખર નસોતર લઈને તેની મધ અને સાકરમાં ગોળી કરીને તે વિરેચન (બુલાય) આપવું (ક. ૨/૨૧, ૨૧૩). અથવા કાળી દ્રાક્ષ સાથે આમળાંનો રસ આપવો અથવા કાળી દ્રાક્ષ સાથે હરડે આપવી. અથવા દૂધ સાથે કે કાળી દ્રાક્ષના રસ સાથે ગરમાળાનો ગોળ આપવો. અથવા જીર્ણજ્વરવાળા રોગીએ ત્રિક્ષણા કે ત્રાયમાણુને દૂધ સાથે પીવું.

જીર્ણજ્વરમાં વમનવિરેચન પછીનો

લોજનક્રમ

વિરિક્તાનો ચ સંસર્ગો મળ્દપૂર્વો યથાક્રમમ્ ।

જમને વિરેચન આપ્યું હોય તથા જેઓને વમન આપ્યું હોય એવો જીર્ણજ્વરવાળા રોગીઓને પ્રથમ મુંડ આપવો તથા પછી યેથાદિ ક્રમ પ્રમાણે ધોરાક આપવો.

એણે પડતા મળને અટકાવવો નહિ

વ્યવમાનં જ્વરોત્ક્રિષ્ટમુપેક્ષેત મલ્લં સદા ॥૧૦૨॥
પક્ષોડપિ હિ વિકુર્વોત્ દોષઃ કોષ્ટે છતાસ્પદઃ ।
અતિપ્રવર્તમાન વા વાચ્ચયન્ સહ્ય્રહં નયેત્ ॥૧૦૩॥
તાપને ક્ષીધે સ્થાનમાંથી ચલિત થયેલા મળ

ઝાડા વાટે બહાર પડતો હોય તો પડવા દેવો પણ તેને અટકાવવો નહિ; ક્રમ કે પકવાશયમાં રહેલા દોષ પાકો હોય તો પણ વિકાર કરે છે, (તો પછી આમાશયમાં રહેલા દોષ વિકાર કરે એમાં શું આશ્ચર્ય !) બે તે મળ અતિશય પ્રવૃત્ત થતો હોય તો તેને પકવીને પછી અટકાવવો. પણ પકવ કર્યા વિના તો અટકાવવો જ નહિ.

આમ (કાચા) મળને રોકવાથી હાનિ
આમસદ્ગ્રહણે દોષા દોષોપક્રમ ઈરિતાઃ ।

આમને (કાચા ઝાડાને) અટકાવી રાખવાથી જે વૃકસાન થાય છે તે દોષોપક્રમણીય અધ્યાયમાં કહેલું છે (માટે કાચા ઝાડાને અટકાવવાનું ઔષધ ન આપવું).

આમજ્વરમાં શોધન કરવામાં લેખ્યમ

પાયયેદ્દોષહરણં મોહાદામજ્વરે તુ યઃ ॥ ૧૦૪ ॥
પ્રસૂત્તં કૃષ્ણસર્વં સ કરાગ્રેણ પરામૃદ્ધોત્ ।

જે વૈધ અસાનપણાથી આમજ્વરમાં દોષને બહાર કાઢનારું ઔષધ રોગીને પાય છે, તે સૂતેલા કાળા સાપને હાથની આંગળી વડે અડકે છે (=છાછે છે) એમ બાણુવું; અર્થાત્ સૂતેલા કાળા સાપને આંગળીથી અડકવું જેવું ભયંકર છે તેવું આમજ્વરમાં આમને (=આમ દોષોને અને મળોને) બહાર કાઢનારું ઔષધ રોગીને પાવું તે પણ ભયંકર છે. આમને પકવ કરીને પછી તેને બહાર કાઢવો.

ક્ષીણુ થયેલા માણુસને વમનાદિ હિતકરનથી
જ્વરક્ષીણસ્ય ન હિત વમનં ન વિરેચનમ્ ॥૧૦૫॥
કાર્મં તુ પયસા તસ્ય નિરૂઠૈર્વા હરેન્મલાન્ ।

જે માણુસ જ્વરથી ક્ષીણુ થઈ ગયો હોય તે માણુસને વમન તથા વિરેચન હિતકર્તા નથી; પણ બે જ્વર હોય તો દૂધ વડે (દૂધ પાઈને કેંડમાદ્રિ) અથવા નિરૂઠખસિતઓ આપીને તેના મળને બહાર કાઢવા.

દૂધ કેને પથ્ય છે ?

ક્ષોરોચિતસ્ય પ્રક્ષોણશ્લેષ્મગો દાક્ષત્વહવતઃ ૧૦૬
ક્ષીરં પિષ્તાનિલાર્તેન્ધ્ય પથ્યમપ્યતિસારિણઃ ।
જેનો કંઈ ખણુ જ ઓછો થઈ ગયો હોય, જેને બળતરા થતી હોય અને તરસ લાગ્યા

કરતી હોય, જેને પિત્ત અને વાયુને ક્ષાધે પીડા થતી હોય અને જેને અતિસાર થયો હોય તેને પણ બે એ દરદીને દૂધ માફક આવતું હોય તેો દૂધ પથ્ય છે.)

અર્ણવરવાળાને દૂધનો ગુણ

તદ્વપુલ્લહનોત્તમં પ્લુષ્ટં વનમિવાગ્નિના ॥૧૦૭॥

દિવ્યામ્બુ જીવયેત્તસ્ય જ્વરં ઘાનુ નિયચ્છતિ ।

જેમ અગ્નિ વડે ખળી ગયેલા વનને મેઘનુ જળ જિવાડે છે, પાછુ અંકુરિત કરે છે, તેમ લંઘન વડે તમ થયેલા શરીરને દૂધ જિવાડે છે અને જ્વરને થોડી વારમાં મટાડી દે છે.

અર્ણવરમાં કેતું દૂધ ક્યારે પાવું ?

સંસ્કૃતં શીતમુષ્ણં વા તસ્માદ્ધારોષ્ણમેવ વા ॥૧૦૮॥

વિમજ્ય કાલે યુક્તિ જ્વરિણં હન્યતોઽન્યથા ।

એટલા માટે દૂધને ખીલું દ્રવ્ય વડે સંસ્કાર-યુક્ત કરીને એ દૂધ ટાકું કે સિતું અથવા દોહીને તરત જ જે ગરમ દૂધ નીકળે છે તેવું દૂધ, દોષનો તથા દરદી અને દરદની અવસ્થાનો વિચાર કરીને અર્ણવરવાળા રોગીને પાવું, પણ એથી જિલદી રીતે બે જ્વરવાળાને દૂધ આપવામાં આવે તેો તેથી જ્વરવાળા રોગીનું મૃત્યુ થાય છે.

પયઃ સગુઠ્ઠીલજ્જૂરમૃદ્વીકાશકેરકાચૃતમ્ ॥૧૦૯॥

શ્વતશીતં મધુયુતું તુહ્દાહજ્વરનાશનમ્ ।

સૂંઠ, ખજૂર, ઠાળી દ્રાક્ષ, સાકર અને ઘી, એટલાં વાનાં દૂધમાં નાખીને ઉકાળવાં તથા પછી તે દૂધ ઠંડું પક્યા પછી તેમાં મધ નાખીને રોગીને પાવું; એટલે તે તરસ અને દાહયુક્ત અર્ણવરનો નાશ કરશે.

તદ્દ્વદ્રાક્ષાવલાયટ્રોસારિવાઋણચન્દ્રત્તેઃ ॥૧૧૦॥

વતુગુણેનામ્સા વા પિપ્પલ્યા વા શ્વતં પિવેત્ ।

તે જ પ્રમાણે ઠાળી દ્રાક્ષ, કાંસકીનાં મૂળ, જ્ઞીમધ, સારિવા, પીપર અને રાતી સુખડ, એ ઔષધિઓ નાખીને ઉકાળેલું દૂધ પીવાથી તરસ અને દાહયુક્ત અર્ણવર મટે છે અથવા તે ઔષધિઓમાં દૂધ નાખીને તેમાં દૂધથી ચારગણું પાણી નાખવું તથા ઉકાળવું. સિકળતાંસિકળતાં દૂધ માત્ર શેષ રહે, ત્યારે દૂધ ગાળી લઈ

ઠંડું પડયેથી રોગીને પાવાથી તરસ અને દાહ-યુક્ત અર્ણવર મટે છે. અથવા એકલી પીપરને દૂધમાં ઉકાળીને તે ઠંડું પાણી પીવાથી પણ તરસ અને દાહયુક્ત અર્ણવર મટે છે.

કાસાચ્છવાસાચ્છિરઃશૂલાન્વાર્થ-

શૂલાચિરજ્વરાત્ ॥૧૧૧॥

મુચ્યતે જ્વરિતઃ પીત્વા પદ્મમૂલીશ્વતં પયઃ ।

લલુપંચમૂળને દૂધમાં ઉકાળીને ઠંડું પક્યા પછી તે દૂધ પીવાથી અર્ણવરવાળો રોગી ખાંસી, દમ, માથાનું શૂળ, પાસાંનું શૂળ અને ઘણા દિવસનો અર્ણવર, એ સર્વથી મુક્ત થાય છે.

શ્વતમેરણ્ડમૂલેન શાલવિલ્લેન વા જ્વરાત્ ॥૧૧૨॥

ઘારોષ્ણં વા પયઃ પીત્વા વિવદ્ધાનિલવર્ચસઃ ।

સરક્તપિચ્છાતિસ્વતેઃ સત્વદ્શૂલપ્રવાહિકાત્ ॥૧૧૩॥

એરડાનાં મૂળને અથવા નાનાં (કુમળાં) ખીલાંએને દૂધમાં ઉકાળીને ઠંડું પક્યા પછી તે દૂધ પીવાથી અથવા ધારોષ્ણ દૂધ પીવાથી જે અતિસારમાં ઝાડાની તથા વાયુની કબજિયાત હોય અથવા થોડી અને ભાતના ઐસામણ જેવું જેમાં પડતું હોય, અને તરમ, શૂળ તથા મરડો એવા ઉપદ્રવ જેમાં હોય, એવા અતિસારવાળા અર્ણવરથી રોગી મુક્ત થાય છે.

સિદ્ધં ગુઠ્ઠીવલાવ્યામ્રોગોકષ્ટકમુદ્ધૈઃ પયઃ ।

શોકમૂવશઠ્ઠાતવિવચ્ચજ્વરકાસજિત્ ॥૧૧૪॥

સૂંઠ, ખલા (કાંસકીનાં મૂળ), મોરીંગણી, ગોખર અને ગોળ, એ ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું દૂધ પીવાથી સોબે તથા મૂત્રની, ઝાડાની અને શેશાખની કબજિયાત તેમ જ ખાંસી, એ ઉપદ્રવોવાળો અર્ણવર મટે છે.

વૃધ્ધીવિલ્વવર્ષામૂસાધિતં જ્વરશોકનુત્ ।

નાની સાટોડી, ખીલાં અને મોટી સાટોડી, એ ત્રણથી સિદ્ધ કરેલું દૂધ અર્ણવરમાં સોબનો નાશ કરે છે.

શિશિપાસારસિદ્ધં ચક્ષીરમાશુજ્વરાપહમ્ ॥૧૧૫॥

સીસમના લાકડાના ગર્ભ વડે સિદ્ધ કરેલું દૂધ જલદીથી અર્ણવરને મટાડે છે.

દૂધ સિદ્ધ કરવાની રીતઃ ઔષધ કરતાં આડગણું દૂધ થેલું અને દૂધ કરતાં પાણી

ચારગણું સેવું. પછી દૂધ માત્ર શેષ રહે ત્યાં સુધી તેનો ક્વાથ કરી દૂધ ગાળી સેવું.

છર્લુજ્વરમાં નિરૂહખસ્તિ આપવાના ફાયદા નિરૂહસ્તુ ઘલં વદ્ધિ વિજ્વરત્વં મુદં કચિમ્ ।
દોષે યુક્તઃ કરોત્યાશુ પક્કે પક્કાશયં ગતે ॥ ૧૧૬ ॥

પકવાશયમાં રહેલો દોષ પકવ થયેલો હોય અને તેને બહાર કાઢવાને (શ્લેષકે ૧૦૫૩ પ્રમાણે) નિરૂહખસ્તિની યોજના કરવામાં આવે, તો તે બળ આપે છે, જઠરાગ્નિને વધારે છે, તાવનો નાશ કરે છે, હર્ષ ઉત્પન્ન કરે છે અને તચિ ઉત્પન્ન કરે છે.

પિસ્તં વા કાકપિસ્તં વા પક્કાશયગતં હરેત્ ।

અંસતં ત્રીનપિ મલાન્ ઘસ્તિઃ પક્કાશયાશ્રયાન્ ॥ ૧૧૭

વિરેચન આપ્યું હોય તો તે પકવાશયમાંના પિત્તને અથવા કફ અને પિત્તને હરે છે; પણ ખસ્તિ આપી હોય તો તે પકવાશયમાંના ત્રણે દોષને હરે છે.

અનુવાસનખસ્તિ કેને આપવી ?

પ્રક્ષીળકપિત્તસ્ય ત્રિકપ્પૃષ્કટિગ્રહે ।

દીતાર્થેર્થદ્વિશઙ્કતઃ પ્રયુક્તીતાનુવાસનમ્ ॥ ૧૧૮ ॥

જે માણસના કફ અને પિત્તનો ખુબ નાશ થયો હોય, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય, ઝાડો ખધાઈ ગયો હોય, એ તેની કરોડની નીચેનો ભાગ, પીઠ તથા કમર રહી ગયા હોય નો તેને અનુવાસનખસ્તિ આપવી.

છર્લુજ્વરનાશકે નિરૂહખસ્તિ

પટોલનિમ્બચ્છદનેકટુકાચતુરકમુલૈઃ ।

સ્વિયરાયલાગોશુરકમદનોરીત્વાલકૈઃ ॥ ૧૧૯ ॥

પયસ્યર્ષોદ્રકે કાચં ક્ષીરશેષં વિમિશ્રિતમ્ ।

કલ્કિતેર્મુસ્તમદનકૃષ્ણામધુકવચકૈઃ ॥ ૧૨૦ ॥

ઘસ્તિ મધુપૃતાભ્યાં ચ પીઠયેજ્વરનાશનમ્ ।

પટોળ, લીંબડાનાં, પાંદડાં કકડાં, ગરમાળો, શાલિપર્ણી, બળદાણા, ત્રોબગ, મીંઢળ, કાળો વાળો, વાળો, એ ઔષધોનો અરધા દૂધ અને અરધા પાણીમાં ફક્ત દૂધ શેષ રહે એવો ક્વાથ કરવો. પછી તેમાં અધ અને ઘી નાખીને ખસ્તિ આપવી અથવા મેઘ, મીંઢળ, પીપર, જેઠી-મધ, કડાણાસ, એ ઔષધના કલ્કમાં દૂધ

સિદ્ધ કરીને તેમાં મધ અને ઘી નાખીને તેના વડે ખસ્તિ આપવી. એથી છર્લુજ્વરનો નાશ થાય છે.

ચત્ત્વઃ વર્ણનીર્વૃદ્ધીફલોશીરન્નુપદ્મમાન્ ॥ ૧૨૧ ॥

કાચયેત્કલ્કયેદ્યદીશતાદ્વાફલિનીફલમ્ ।

મુસ્તં ચ ઘસ્તિઃ સગુહક્ષોદ્રર્ષપિર્જ્વરાપહઃ ॥ ૧૨૨ ॥

મુદ્ગપર્ણી (જંગલી મગ), માષપર્ણી (જંગલી અડદ), શાલિપર્ણી, પૃષ્ઠપર્ણી, એ ચાર પર્ણીઓ, જેઠીમધ, મીંઢળ, કાળો વાળો, ગરમાળો, એ સર્વનો ક્વાથ કરવો તથા જેઠી-મધ, સુવા, કાંગ, મીંઢળ અને મેઘ એ ઔષધનો કલ્ક તેમાં નાખીને ગોળ, મધ અને ઘી સાથે ખસ્તિ આપવાથી છર્લુજ્વર મટે છે.

છર્લુજ્વરમાં અનુવાસનખસ્તિ

જીવર્ત્તી મદનં મેદાં પિપ્પલીં મધુકં વચામ્ ।

ઋદ્ધિં રાક્ષાં યલાં વિલ્વં શતપુષ્પાં શતાવરીમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

વિપૃષ્ઠા ક્ષીરં જલં સર્પિસ્તૈલં ચૈક્રત્ર સાચિતમ્ ।

જ્વરેડુનુવાસતં દયાઘયાલ્લેદં યથામલમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

જવંતી, મીંઢળ, મેદા, પીપર, જેઠીમધ, વજ, ઋદ્ધિ, રાસ્ના, બળદાણા, ખીલાં, સુવા, શતાવરી, એ સર્વને પાણી સાથે વારીને તેનાથી યોગણું ઘી અથવા તેલ સેવું તથા ઘી અથવા તેલ જેટલું દૂધ તેમાં નાખવું. પછી દૂધથી યોગણા પાણી સાથે તેને ઉકાળીને ઘી કે તેલ માત્ર બાકી રહે ત્યારે તે ગાળી સેવું. એ ઘી કે તેલ વડે અનુવાસનખસ્તિ આપવી તેથી છર્લુજ્વર મટે છે. જ્વરમાં જે જે વાયુ વગેરે દોષ પ્રબળ હોય તેને યોગ્ય સ્નેહ (ઘી કે તેલ) લેવો.

ય ચ સિદ્ધિપુ વક્ષ્યન્તે ઘસ્તયો જ્વરનાશનાઃ ।

વળી જે જ્વરનાશકે ખસ્તિઓ ખસ્તિ-કલ્પનાના અધ્યાયમાં (કલ્પસ્થાન અધ્યાય ૪), કહેવામાં આવશે તે પણ આપવી.

છર્લુજ્વરમાં નસ્ય

શિરોહગોરવપ્પ્રેમહરમિન્દ્રિયયોઘનમ્ ॥ ૧૨૫ ॥

જીર્ણજ્વરે રુચિકરં દ્વાપ્રસ્યં વિરેચનમ્ ।

લેહિકં શૂન્યશિરસો વાહાતેં પિત્તનાશનમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

છર્લુજ્વરમાં માથાની પીડાને હરનાર, શરીરના ભારિપણાને તથા કફને હરનાર, ઇન્દ્રિયોને ભરત કરનાર અને તચિ ઉત્પન્ન કરનાર

વિરેચન નસ્ય આપયુ; મગજ ખાલી થઈ ગયું હોય તો સ્નેહથી સિદ્ધ કરેલુ નસ્ય આપયુ અથવા સ્નેહયુક્ત નસ્ય આપયું; માથામાં દાહ થતો હોય તો પિત્તને હરનારું નસ્ય આપયુ.

છર્ષુન્વરમાં ધૂમાદિક આપવા

ધૂમગણ્ધપકવલાન્ યથાદોષં ચ કલ્પયેત્ ।

પ્રતિર્યાયાસ્યસ્વૈરસ્યશિરઃકળ્પામયાપહાન્ ॥૧૨૭

વળી જ્વરમાં જેવો જેવો દોષ હોય તેને ઘટતા, સળેખમ, મુખની વિરસતા તથા માથું અને કંકના રોગને હરનારા ધૂમપાન, ગંદૂધ (કોગળા ભરાવવા) અને કવલરૂપી ઉપાય કરવા.

છર્ષુન્વરમાં અરુચિનો ઉપાય

અરુચૌ માતુલિહ્નસ્ય કેસરં સાજ્યસૈન્ધવમ્ ।

ઘાત્રીદ્રાક્ષાસિતાનાં વા કલ્કમાસ્યેન ધારયેત્ ॥

જ્વરમાં અરુચિ થાય તો સિંધવ અને ઘી સહિત ખિજોરાના ગલને મુખમાં રાખવો અથવા આમળાં, ઠાળી દ્રાક્ષ અને સાકરની ઘ્રૂગ્રહી મુખમાં રાખવી.

છર્ષુન્વરમાં અને આગંતુ જ્વરમાં કેવાં

અભ્યંગ, લેપ, સેક, અંજન અને

ધૂમપાન ક્યારે કરવાં ?

યથોપશયસંસ્પર્શાન્ શીતોષ્ણદ્રવ્યકલ્પતાન્ ।

અબ્જાલેપસેકાદીન્ સ્વરે જીર્ણં ત્વગાશ્રિતે ॥૧૨૮

કુર્વાદક્ષનધૂમાંશ્ચ તથૈવાગન્તુજેડપિ તાન્ ।

છર્ષુન્વર જ્યારે ત્વચાને (આમડીને) આશ્રયે રહેલો હોય ત્યારે શરીરને જે ભતનો સ્પર્શ સારો લાગે એવા ઠંડા કે ગરમ દ્રવ્યથી ખનાવેલાં અભ્યંગ, લેપ, સેક (જળ વગેરે છાંટવું કે સીંચવું) વગેરે કરવાં; તેમ જ અંજન કે ધૂમ વગેરે પણ જે શરીરને સુખ ઉપભવે એવાં હોય તે કરવાં. તેમ જ આગંતુ જ્વરમાં પણ અંજન અને ધૂમના એ જ ઉપચાર કરવા.

દાહવાળા છર્ષુન્વરમાં અભ્યંગ

દાહે સહસ્રઘૌતેન સર્પિપાડઅબ્જમાચરેત્ ॥૧૨૯॥

છર્ષુન્વરમાં શરીર દાહ થતો હોય તો

હંભર વાર પાણીથી ધોયેલા ઘીને શરીરે ચોળવુ.

સૂત્રોક્તેષ્ઠ ગણૈસ્તૈસ્તૈર્મધુરામ્લકપાયકૈઃ ।

દૂર્વાદિભિર્વા પિત્તઘ્નૈઃ શોઘનાદિગણોદિતૈઃ ॥ ૧૩૧

શીતવીર્યૈર્હિમસ્પર્શૈઃ ક્વાચકલ્કીકૃતૈઃ પચેત્ ।

તૈલં સક્ષીરમબ્જાત્સઘો દાહજ્વરાપહમ્ ॥૧૩૨॥

પાછળ સૂત્રસ્થાનમાં (અધ્યાય ૧૦, શ્લોક ૨૨થી ૨૪૩માં) ઘૃતાદિ મધુર ગણુ કલ્હો છે, (અધ્યાય ૧૦ શ્લોક ૨૫, ૨૬માં) આમળાં વગેરે ખાટો ગણુ કલ્હો છે; (અધ્યાય ૧૦ શ્લોક ૩૧, ૩૨માં) હરડે વગેરે પૂરા ગણુ કલ્હો છે; વળી દૂર્વાદિ, ન્યગ્રોધાદિ, પદ્મકાદિ, સારિવાદિ એ પિત્તનો નાશ કરનારા ગણુ કહેલા છે. એ રીતે શોધનાદિ ગણુનો સંગ્રહ સૂત્રસ્થાનના અધ્યાય ૧૫માં કહેલો છે. તેમાંના શ્લોક ૬, ૧૧, ૧૨ અને ૪૧માં કહેલા ગણુમાંથી જે દ્રવ્યો શીતવીર્ય અને શીત સ્પર્શવાળાં હોય તેનાં કલ્ક અને ક્વાથ કરીને તેમાં દૂધ સહિત તેલ પકવ કરવુ. તે તેલ શરીર ઉપર ચોળવાથી તત્કાળ દાહવાળો છર્ષુન્વર દૂર થાય છે.

દાહવાળા છર્ષુન્વરમાં લેપ

શિરો ગાત્રં ચ તૈરેવ નાતિપિષ્ટૈઃ પ્રલેપયેત્ ।

એ જ ગણુના એવાં જ ઔષધો વડે

(શ્લોક ૧૩૦થી ૧૩૧) તેલ સિદ્ધ કરીને શરીરે ચોળવુ બેઈએ; એટલું જ નહિ, પણ તે જ ગણુનાં એવાં જ ઔષધને થોડાંઘણું વાટીને શરીરે તેનો લેપ કરવો અને વિશેષ કરીને માથે લેપ કરવો. ખડુ ખારીક વાટીને લેપ ન કરવો, પણ થોડાંઘણુ વાટવાં; એનું કારણ એ છે કે જ્યારે ખડુ ખારીક વાટીને બહો લેપ શરીર ઉપર કરવામા આવે છે, ત્યારે ગરમી બહાર નીકળવા પામતી નથી તેથી ઘસટી વધારે પ્રળતરા થાય છે. માથે વિશેષ કરીને લેપ કરવાનું કારણ એ છે કે જ્વર ઘણુ ખરું માથામાં રહે છે. બધા શરીરમાં જ્વર ન હોય પણ માથું ગરમ હોય તો તે મનુષ્યનો જ્વર ગદા છે એમ બલવું નહિ, એટલા માટે વિશેષ કરીને માથે લેપ કરવાનો કલ્હો છે.

દાહવાળા છર્ષુન્વરમાં સેક (સ્નાન વગેરે) તત્કાલેન પરીચેકમવગાહં ચ યોજયેત્ ॥ ૧૩૩ ॥ તથાડરનાલસલિલક્ષીરશુક્રઘૃતાદિભિઃ ।

છર્ણુજ્વરમાં દાહ થતા હોય તેને શ્લેષ્ક ૧૩૦૩થી ૧૩૧૩વાળાં ઔષધોના ક્વાથ વડે સિંચન કરવું એટલે તે વડે સ્નાન કરાવવું તથા નેત્રો ક્વાથ એક પીપમાં ભરીને તેમાં રોગીને દૂબકી મરાવવી. તેમ જ આરનાલ, પાણી, દૂધ, સૂક્ત (સરકો), ઘી ઇત્યાદિ વડે પણ રોગીને નવડાવવો અને દૂબકીઓ મરાવવી.

(આરનાલ-ફાતરાં વિનાના (છડેલા) કાચા કે રાંધેલા ઘઉંને પાણીમાં પલાળી રાખવાથી આથો આવે ત્યારે ઉપરનું આથાનું ખાટું પાણી નિતારી લેવામાં આવે, તે પાણીને આરનાલ કહે છે.)

કપિત્યમાતુલિહ્નામ્લવિદારીરોધ્રદાઙ્ગિમઃ ॥૧૩૫॥
વદરીપહ્લવોત્યેન ક્ષેત્રેતારિપ્રક્રસ્ય વા ।

લિતેડન્ને દાહરુદ્ધોદ્દાહ્નજ્વલ્લિસ્તુષ્ણા

ચ શામ્યતિ ॥ ૧૩૫ ॥

કાઠું, બિએનું, આમલી, વિદારીકંદ, ક્ષેધર, દાડમ, એ ઔષધના ક્વાથથી અથવા તેનાં પાંદડાંના ક્વાથથી અથવા તેનાં પાંદડાંના ફીણથી અથવા ઘોરડીનાં પાંદડાંના ફીણથી અથવા અરીકાના ફીણથી શરીરને ઘેપ કર્યો હોય તો દાહ, પીડા, મોહ, બિલટી અને તરસ એ છર્ણુજ્વરના ઉપદ્રવો મટે છે.

યો વર્ણિતઃ પિત્તહરો દ્વોયોપક્રમણે ક્રમઃ ।

તં ચ શીલયતઃ શીત્રં સદાહો નશ્યતિ જ્વરઃ ॥૧૩૬॥

દોષોપક્રમણીયાધ્યાય(સુ. ૧૩)માં પિત્તને હરનારો જે ક્રમ વર્ણવેલો છે તેવું જ સેવન કરે છે, તેના દાહવાળા છર્ણુજ્વર ઉતાવળે નાશ પામે છે.

શીતજ્વરમાં અભ્યંગ, લેપ, સેક, ધૂપ, શેક વીર્યોષ્ણરુઘસંસ્પર્શે સ્તગરાગુરુકુલુક્રમૈઃ ।

કુપ્રસ્યોનેયશીલેયસરલામરદારુમિઃ ॥ ૧૩૭ ॥

નલરાસ્નાપુરવચાચન્ડલાદ્યવચોરકૈઃ ।

પૃથ્વીકાશિમુસુરસાહિન્લાધ્યામકસર્પૈઃ ॥ ૧૩૮ ॥

દશમૂલામૃતૈરુદ્ધવ્યપત્તરોહિવૈઃ ।

તમાલપત્રમૂતીકરાલકોધાન્યદીવ્યકૈઃ ॥ ૧૩૯ ॥

મિશિમાપકુલ્પાગ્રિમક્રીર્ણાકુલ્પીરૂપૈઃ ।

અન્યથ તદ્ધિદ્રવ્યૈઃ શીતે તૈલં જ્વરે પચેત્ ॥૧૪૦॥

કથિતૈઃ કલ્પિતૈર્યુક્તૈઃ સુરાસૌવીરકાઙ્ગિમિઃ ।
તેનાભ્યક્રયાન્સુલોખેત, તૈઃ સુપિષ્ટૈશ્ચ લેપયેત્ ॥

શીતજ્વરમાં ઉચ્છ્વ વીર્યવાળાં અને ઉચ્છ્વ સ્પર્શવાળાં તગર વગેરે ઔષધના ક્વાથ અને કંકટથી સિદ્ધ કરેલું તેલ સુરા અને સૌવીર વગેરે મધ સાથે મિશ્ર કરીને શરીરે ચોળવું. તગર વગેરે ઔષધ નીચે પ્રમાણે છે: તગર, અગર, કેસર, ઉપશેટ, શુભેર (શંથિપર્ણી), શિલાનિત, સરલવૃક્ષ (એક જાતનો દેવદાર), દેવદાર, નખલા, રાસ્ના, ગૂગળ, વજ, ચંડા (ગઠાના, ઉંદરકની), ખત્રે જાતની એલચી, ચોરક, મોટી એલચી, સરગવો, તુલસી, જટામાંસી, શેલિસ ઘાસ, સરસવ, દશમૂળ, ગળો, ખત્રે જાતના દિવેલા, પન્ડૂર, શેલિસ, તમાલપત્ર, કરિયાતું, સહકી, ધાણા, અજમોદ, સુવા, અડદ. કળથી, ચિત્રો, કણુજ, ખત્રે પ્રકારની રાસ્ના, અને એ જ પ્રકારનાં બીજાં દ્રવ્ય. એ દ્રવ્યો લઈને તેના ક્વાથ અને કંકટથી તેલ પકવવું તથા તે શીતજ્વરમાં સુરા અને સૌવીર વગેરે સાથે થોડુંથોડું ગરમ લાગે એમ શરીરે ચોળવું. તેથી શીતજ્વર મટે છે. (જે ઔષધનું નામ જો વાર આવ્યું હોય તે જો વાર લેવું.)

કવોળૈસ્તૈઃ પરીપેકમવગાહં ચ કલ્પયેત ।

કેવલૈરપિ તદ્વચ સુક્તુગોમૃત્તમસ્તુમિઃ ॥ ૧૪૨ ॥

ઝારવવાદિર્વર્ગો ચ પાનાભ્યજ્જનલેપને ।

ધૂપાનગરુજાન્ યાંશ્વ વક્ષ્યન્તે ઘિપમજ્વરે ॥૧૪૩॥

પાછળ કહેલાં (શ્લોક ૧૩૬થી ૧૪૦) દ્રવ્યોને સારી પેઠે વાટીને તે વડે ઘેપ કરવો. તે જ દ્રવ્યોના ક્વાથ લગાર ગરમ હોય ત્યારે તે વડે સેચન કરવું. અથવા તેમાં દૂબકી મારવી. તે જ પ્રમાણે સૂક્ત, ગાયતું મૂત્ર, દહીંતું નીતધું પાણી, એમાંથી એકને જ કેવળ લઈને તે વડે સેચન કરવું. પાછળ (સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૧૫, શ્લોક ૧૭માં) આરગ્વધાદિ વર્ગ કહેલો છે તેના ક્વાથ પાવો, તેવું તેલ સિદ્ધ કરીને શરીરે ચોળવું તથા તેને અતિ સૂક્ષ્મ વાટીને તેના શરીરે ઘેપ કરવો. વળી વિષમજ્વરમાં જે ધૂપ કહેવામાં આવશે

તે અગરના ધૂપ પણ કરવા.

અગ્ન્યનચિક્રિતાન્ સ્વેદાન્ સ્વેદિ મેપજમ્બોજનમ્ ।

ગર્ભમ્ભેદમશયનં કુચકમ્બલરુલાન્ ॥ ૧૪૪ ॥

નિર્ધૂમદીતૈરક્કારૈર્હસન્તિશ્ચ હસન્તિકાઃ ।

મઘં સગ્રૂપણં તકં કુલત્યગ્રોહિકોદ્રવાન્ ॥ ૧૪૫ ॥

સંશીલયેદ્રેપથુમાન્ યચ્ચાન્યદપિ પિત્તલમ્ ।

દયિતાઃ સ્તનશાલિન્યઃ પીના વિભ્રમભૂપણાઃ ૧૪૬

યૌવનાસવમત્તાશ્ચ તમાલિક્કેગુરુક્કનાઃ ।

વીતશીતં ચ વિજ્ઞાય તાસ્તતોડપનયેપુનઃ ॥ ૧૪૭ ॥

પાછળ સ્વેદવિધિ(સૂ. ૧૭)માં અચિક્રિત સ્વેદ અને અગ્નિ વિના કાઢવાના સ્વેદના પ્રકાર કહ્યા છે તેવા શેક શીતજ્વરવાળાને કરવા. જે ઔષધ કે યોજન પરસેવો આણું તેવું હોય તે શીતજ્વરવાળાને આપવું. ઘરના માંહેના એર-ડામાં કે ભોયરામાં શીતજ્વરવાળાને સૂવાની પથારી કરવી. કુથા, કામળાઓ અને ધાળળી-ઓ તેને ઓઢાડવી. ધુમાડાવિનાના ધગધગતા અંગારા વડે હસતી હોય એવી દેવતાની સગડી-ઓને તેને તાપ આપવો; મઘ પાતું; સૂકું, પીપર અને મરીનું સૂણું નાખીને છાશ પાવી. કળથી, ચોખા અને કોદરી ખાવામાં વાપરવી. તથા જેનું શરીર ધૂજતું હોય એવા શીતજ્વરવાળા-એ ખીજું પણ જે પિત્તકર્તા હોય તેવું સેવન કરવું. વળી પ્રય, સ્તનના ભરાવાવાળી, માસલ (હટપુષ્ટ), વિલાસ (નખરાં) એ જ જેનું ભૂપણું છે એવી, જુવાની તથા મઘ વડે મત થયેલી સ્ત્રીઓ તેને આલિંગન કરે અને શીત જ્યારે જતું રહે-ટાઢ મટી જાય, ત્યારે તે સ્ત્રીઓને દૂર કરવી (આલિંગન માત્ર કરવું; સંભોગ કે સંભોગની ઇચ્છા કરવી નહિ).

(કુથા-કાથી ઉપર શોસા માટે નાખવાનું ચિતરામભુવાણું કપડું.)

આલિંગન કરવાનું કહ્યું હોય ત્યાં ફક્ત આલિંગન જ કરવું, તેનાથી આગળ વધવું નહિ. આલિંગનથી દરદીમાં ગરમી આવે, મૈથુનથી ગરમી નીકળી જાય.

સંનિપાત (ત્રિદોષ) જ્વરના ઉપાય

દોષોને શી રીતે જીતવા ?

વર્ષનેતૈરુદોષસ્ય ક્ષપણેનોચ્છ્રિતસ્ય વા ।

કપસ્થાનાનુપૂર્વ્યા વા તુલ્યકક્ષાજ્ઞયેન્મલાન્ ૧૪૮

સન્નિપાત જ્વરમાં જ્યારે કેટલાક દોષ હીન અથવા ઓછા ખળવાળા હોય અને કેટલાક દોષ અધિક ખળવાળા હોય, ત્યારે જે એક દોષ અથવા બે દોષ હીન અથવા ઓછા ખળવાળા હોય તેની વૃદ્ધિ કરવી; તથા જે એક કે બે દોષ આધિક ખળવાળા હોય તેને ઓછા કરવા. અને એમ કરીને સમગ્ર વાયુ વગેરે દોષોને સમાન ખળવાળા કરીને તેમને જીતવા. તેમાં પણ પ્રથમ કફને જીતીને પછી અનુક્રમે ખીજા દોષને જીતવા અથવા પ્રથમ આમાશયના દોષ જીતીને પછી પકવાશયના દોષ જીતવા. એ પ્રમાણે કફના અથવા સ્થાનના અનુક્રમે દોષોને જીતવા.

કાઈ કહેશે કે વિષમ દોષવાળા સન્નિપાત જ્વરમાં એકે દોષની વૃદ્ધિ કરવાથી સન્નિપાત જ્વરની શી રીતે શાંતિ થાય? તે એનો ખુલાસો એમ છે કે, સન્નિપાત જ્વરમાં એક દોષ ક્ષીણુ હોઈને તથા ખીજા બે દોષ અક્ષીણુ હોઈને જ્વર ઉત્પન્ન કરનારા હોય તે તે બે દોષને સુષ્ણે કરીને જીતી શકાતા નથી; કેમ કે તેઓ વિષમ આશ્રયવાળા છે, માટે જે દોષ ક્ષીણુ છે, તેની વૃદ્ધિ કરીને તે સર્વે દોષ સમાન કરવા, એટલે પછી એક જ જાતની ક્રિયાથી સર્વે દોષને સુષ્ણે કરીને જીતી શકાય છે, માટે જે એમ કહ્યું છે કે એક દોષની વૃદ્ધિ કરીને ઇં, તે યોગ્ય જ છે. ઉદાહરણ-જેમ કે, વાતદોષ ક્ષીણુ હોય તથા પિત્ત અને કફ વૃદ્ધિ પામેલા હોય ત્યારે વાતદોષની વૃદ્ધિ કરવી. વાતદોષ ક્ષીણુ હોય, તે શીત, લઘુ, રૂક્ષ ઇત્યાદિ ગુણુવાળા દ્રવ્યથી તેની વૃદ્ધિ થાય છે. એવા ઉપાયથી વાયુ વૃદ્ધિ પામે છે એટલે એ જ ઉપાયથી ખડુધા પિત્ત અને કફ પણ કાંઈક ક્ષય પામે છે, કમી થાય છે; પિત્ત અને કફના ઘટવાથી જ્વર પણ કાંઈક કામળ થાય છે, કમી થાય છે અને તેથી તે

સુષ્ણે કૃમીને જીતી શકાય છે, દૂર કરી શકાય છે. એ જ પ્રમાણે પિત્ત દોષ સન્નિપાતમાં ક્ષીણ હોય અને ખીલ એ દોષ પ્રમાણમાં વધારે હોય તો જ્વરને નાશ કરનારી એવી તીક્ષ્ણ, કિષ્ણ અને કટક દવાની યોજના કરવાથી પિત્ત વધે છે અને વાત તથા કંક કાઈક કમી થાય છે, તેથી જ્વર કામળતાને પામવાથી તે સુષ્ણે કૃમીને જીતી શકાય છે. એ જ ગીતે મન્નિપાતમાંના કંકદોષ ક્ષીણ હોય તો જ્વરનો નાશ કરનારી શીતળ, મધુર, સ્નિગ્ધ વગેરે દવા આપવાથી કંક વૃદ્ધિ પામે છે અને તેની જ સાથે વાયુ અને પિત્ત કાઈક કમી થઈને જ્વર ઓછા થાય છે તેથી તે સુષ્ણે કૃમીને જીતી શકાય છે. એ પ્રમાણે ત્રણે દોષ જ્વર કરનારા છતાં ઉપર કહેલી યુક્તિથી તેમને જીતી શકાય છે.

એ જ પ્રમાણે એક દોષ બળવાન હોય અને ખીલ એ દોષ ક્ષીણ હોય ત્યારે પણ બળવાન દોષને કમી કરવાના ઔષધ આપવાથી સુષ્ણે કૃમીને સન્નિપાત જીતી શકાય છે. એ રીતે જેમા એક દોષ કે જે દોષ ઉચ્છિન્ન (વૃદ્ધિ પામેલા) કે ક્ષય પામેલા હોય તેવા સન્નિપાતની ચિકિત્સા કરવાનો ક્રમ કહ્યો.

હવે સમાનદોષથી થયેલા સન્નિપાતની ચિકિત્સાનો ક્રમ એમ કહ્યો છે કે કંકના અને સ્થાનના ક્રમથી સમાન દોષથી થયેલા સન્નિપાત જીતવો. એમાં એવો અર્થ છે કે પ્રથમ કંક જીતવો, પછી પિત્ત જીતવું અને પછી વાયુ જીતવો. પ્રથમ કંક જીતવાનું કારણ બતાવતાં એક બ્રહ્મકાર કહે છે કે 'કેટલાકને મતે પ્રથમ આમાશયમાં રહેલો કંક જીતવો એવું છે; કારણ કે માથામાં, છાતીમાં અને કંઠમાં કંક જ્યારે લેપાઈ રહ્યો હોય, ત્યારે અન્નની રુચિ શી રીતે ઉત્પન્ન થાય? અને રુચિ ન હોય ત્યારે ભોજન, પાન અને ઔષધનો પ્રવેશ શરીરમાં શી રીતે કરવો? અને એ કંઈ ગળે ન જિતવે તો દોષને શી રીતે જીતી શકાય? માટે પ્રથમ કંકનો જ નાશ કરવો; કેમ કે તે કાયાના ઠારને બંધ કરવાનો આગળો (જિલાળો) છે. પિત્ત મધ્યસ્થ (શરીરમાં નીચે

વાયુ અને જિંચે કંકની વચ્ચે ફૂંટી પગેરમાં રહેનારાં) તથા આશુકારી (અટ અસર કરે એવું) છે માટે વાયુ સહિત પિત્તને કંક જીત્યા પછી જીતવું. વાયુ તેનાથી નીચે રહેનારો છે માટે પિત્તને જીત્યા પછી વાયુને જીતવો.

સ્થાનનો ક્રમ એવો છે કે આમાશયમાં રહેલો દોષ પ્રથમ જીતવો અને પછી પકવાશયમાં રહેલો દોષ જીતવો.

કાઈ કહેશે કે ત્રણે દોષને હરનારા ઔષધો એક જ વખતે યોજીને શા માટે ત્રિદોષનો નાશ ન કરવો, કે જેથી સ્થાનાદિકના ક્રમથી ધીમેધીમે દોષ હરવાનું કહ્યું છે? નેના ખુલાસો એ છે કે, ત્રિદોષને હરનારાં દ્રવ્ય બહુ જ ઓછા છે; પણ જે દ્રવ્ય એક દોષને હરવામાં ઘણા સમર્થ છે એવાં દ્રવ્ય ઘણાં છે; માટે એક એક દોષને હરવો અનુકૂળ પડે છે.

કાનના મૂળ આગળ સોએ

સન્નિપાતજ્વરસ્વાન્તે કર્ણમૂલે સુદાહુણઃ ।

શોકઃ સજ્ઞાયતે યેન કશ્ચિદેવ વિમુચ્યતે ॥૧૪૨

સન્નિપાત જ્વરના અંતમાં કાનના મૂળ આગળ અત્યંત ભયંકર સોએ થાય છે તે સોએ આવ્યા પછી કાઈક જ બચે છે.

કાનના મૂળ આગળના સોએની ચિકિત્સા

સ્ત્રાવસેચનૈઃ શીઘ્રં સર્પિઃપાનેશ્ચ તં જયેત્ ।

પ્રવેદ્દૈઃ કફપિત્તઘ્નૈર્નાવૈઃ ક્વલગ્રહૈઃ ॥ ૧૫૦ ॥

એવો સોએ થાય ત્યારે રોગીને જળો મુકારીને તે સોભામાંથી જલદીથી ઘોહી ખેંચી કઢાવીને અને રોગીને ઘી પાઈને, વળી કંક અને પિત્તનો નાશ કરનારા લેપ તે સોએ ઉપર કરીને, તેવાં જ નસ્ય ફૂંકીને તથા તેવા જ ક્વલ ભરાવીને કોગળા કરાવીને તે સોએ મટાડવો.

(તેવા જ=કંક અને પિત્તનો નાશ કરે એવી દવાઓના.)

સન્નિપાત જ્વરમાં ફૂસ ક્યારે ખોલવી?

શીતોષ્ણક્લિગ્નચરુઘ્નાઘૈર્જ્વરો યસ્ય ન શામ્યતિ ।

શાલાનુસારી તસ્યાશુ

મુશ્ચેદ્દાહોઃ કમાચ્છિરામ્ ॥ ૧૫૧ ॥

જે તાવનાં રોગીને ઠંડા, ગરમ, સ્નિગ્ધ.

इक्ष, स्तंभन, स्वेदन वगेरे उपचार ते ते
 न्वरने अरापर लागु पडे नेवा येजवा छातां
 पणु न्वर मटे नहि तेना न्वर रुधिरने अनु-
 सर्थे छे ऐम जलुवु. ऐवा न्वरवाणाना
 भाडुनी शिरा कमे करीने जालवी. कमे करीने कडे-
 वामां ऐ तात्पर्य छे के प्रथम ऐक भाडुनी शिरा
 जालवी तथा पछी जीज भाडुनी जालवी; पणु
 ऐकसाथे अने हाथनी शिराऐा जालवी नहि.

विषमन्वरना उपाय

विषमन्वरनां इक्ष क्यारे जालवी ?

अयमेव विधिः फार्यो विपमेऽपि यथायथम् ।
 ज्वरे विमज्य वातादीन् यश्चानन्तरमुच्यते ॥१५२
 सतत वगेरे विषमन्वरनां पणु पूर्वे कडेवे।
 इक्ष जालवाने विधि वातादिके होपने न
 प्रमाळु करेवा घटित होय तेम करेवा. वणी
 हवे पछी न पटोलादि क्वाथ कडेवाशे ते पणु
 वातादिके होपने नम येज्य होय तेम विचार
 करीने येजवा.

विषमन्वरनां क्वाथ अने औषधे।

पटोलकटुकामुस्ताप्राणदामधुकैः कृताः ।
 त्रिचतुःपञ्चशः काथा विषमज्वरनाशनाः ॥१५३
 पटोल, कडु, मोथ, हरडे, जेडीमध, ऐ
 पांचमांथी पडेकी त्रलु, पडेकी चार के पांचे
 औषधियेने क्वाथ करीने पावाथी ते विषम-
 न्वरना नाश करे छे.

योजयेत्त्रिफलां पथ्यां गुडूचीं पिप्पलीं पृथक् ।
 तैस्तैर्विधानैः सगुडं भल्लातकमथापि वा ॥१५४॥
 वणी विषमन्वरनां त्रिङ्गणा, हरडे, गणो,
 पीपर, ऐ औषधियेभांनी अमे ते छूटीछूटी
 आपवी अथवा उत्तरस्थानना उल्मा रसायना-
 ध्यायमां कडेकी ते ते विधिये प्रमाळु गेज
 अहित बिलामां आपवां.

विषमन्वरनां लंघन अने भृंडलु

लह्वनं बृंहणं वाऽऽदौ ज्वरागमनवासरे ।
 अथवा न्ने दिवसे न्वर आववाने होय
 ते दिवसे (सामनिरामने विचार करीने) उप-
 वास करायवे अथवा भृंडलु उपचार करवा.

विषमन्वरनां नमता पडेलां के सवारनां
 शुं भावुं ?

प्रातः सतैलं लशुनं प्राग्भक्तं वा तथा घृतम् १५५
 जीर्णं तद्वह्वि पयस्तकं सर्पिष्व पट्पलम् ।
 कल्याणकं पञ्चगव्यं तिकाख्यं वृषसाधितम् १५६

विषमन्वरवाणाऐे सवारनां अथवा
 नमतां पडेलां तेल साथे लसलु भावुं; अथवा
 ते न रीते (ऐटवे सवारनां अथवा नमतां
 पडेलां) अनु घी पीवुं; अथवा दडीं अथवा
 हृध अथवा छाश अने (राज्यक्षमानी चिकि-
 त्सांमां कडेलु) पट्पल घी अथवा उन्मादप्रति-
 पेधमां श्लोक रदथी उपमां कडेलु' कल्याणकघृत,
 अथवा अपस्मारप्रतिपेधमां श्लोक १८मां
 कडेलु' पंचगव्य, अथवा कुशचिकित्सांमां श्लोक
 ८थी १०मां कडेलु' तिक्राप्य, अथवा रक्त-
 पित्तनी चिकित्सांमां कडेलु' वृषसाधित (अरदूसी-
 मां सिद्ध करेलु) घी भोजन पडेलां अथवा
 सवारनां भावुं.

त्रिङ्गणादि घृत

त्रिफलाकोलतर्कारीनवाथे दध्ना शृतं घृतम् ।
 तिल्वक्त्रकृहतावापं विषमज्वरजित्परम् ॥१५७

त्रिङ्गणा, क्षार, अरणी, ऐने क्वाथ चार-
 गणुा सेवा. घी अने दडीं समान सेवुं तथा
 तेमां होधरनी छाल आवाप तरीके नाभवनी.
 ऐ रीते सिद्ध करेलु' घी विषमन्वरने छतवा-
 मां अथ छे.

विषमन्वरना वाराने दिवसे वमन
 सुरां तीक्ष्णं च यग्मद्यं शिखितित्तिरिदक्षजम् ।
 मांसं मेघोष्णवीर्यं च सहाद्येन प्रकामतः ॥१५८॥
 सेवित्वा तदहः स्वप्यादथवा पुनरुल्लिखेत् ।

सुरा, तीक्ष्ण, दाइ, मोर, तेतर के कूकडावुं,
 मांस अथवा साधारणु उणुवीर्यवाणुं मांस,
 ऐ वस्तुऐने अन्न साथे पुच्छण घरातां लगी
 भाईने ते दिवसे सूरु रडेवुं अथवा ऐ पदार्थी
 ने न पये ते नेने ऐाकी काढवा-जेलटी करवी.
 सर्पियो महती मात्रां पीन्वा वा लदयेत्पुनः ॥१५९॥
 घानी मोटी मात्रा पीवी अने पछी तेनी
 जेलटी करवी. (मात्रावुं प्रमाण पाछण सूत्र

સ્થાનમા અ. ૧૬/૧૭, ૧૮માં કહ્યું છે.)
 વિષમબ્ધરના વારાને દિવસે લેવાનું વિરેચન
 નીલિનીમજગન્ધાં ચ ત્રિવૃત્તાં કટુરોહિણીમ્ ।
 વિત્રેજ્જરસ્યાગમને સ્નેહસ્વેદોપપાદિતઃ ॥ ૧૬૦ ॥

વિષમબ્ધર જ્યારે આવવાનો હોય ત્યારે
 પ્રથમ સ્નેહપાન કરવું તથા પછી શેક કરવો.
 અને એ પ્રમાણે સ્નેહ અને સ્વેદવિધિ પૂરી થયા
 પછી દરદીને ગળી, તલવણી, નેસાતર, કંકડ,
 એમાંનો કોઈ એક ઔષધનો અથવા બધાંયનો
 ક્વાથ પાવો.

વિષમબ્ધરમાં અંજન. નસ્થ, ધૂપ.
 ભાડકાવતું, ધાર્મિક ક્રિયા,
 અંજન

મનોહા સૈન્ધવં કૃષ્ણા તૈલેન નયનાજ્જનમ્ ।
 યોજ્યં

મણુશીલ, સિંધવ અને પીપરથી ત્રિહ્ન કરેલા
 તેલ વડે જવવાળાને નેત્રમા અંજન કરવું.
 નસ્થ

હિહ્ગુસમા ઘ્યામ્નોવસા નસ્થં સૈન્ધવં ॥ ૧૬૧ ॥
 પુરાણસર્પિઃ સિંદ્વસ્ય વસા તદ્દત્સલૈન્ધવા ।

હિંગ, વાઘણની વના અને સિંધવતું નસ્થ
 (નાકમાં સૂધવાતુ એમડ) આપવું, તેમ જ
 જાતું ઘી, સિંહની વના અને સિંધવતું નસ્થ
 આપવું.

(વસા=માસમાં ગહેલી ચરખી.)

ધૂપ

પલકૃપા નિમ્બપત્રં ઘચા કુષ્ઠ હરીતકી ॥ ૧૬૨ ॥
 સર્પપાઃ સયવાઃ સર્પિર્ધૂપો વિહ્વા વિદ્વાલજા ।
 પુરધ્યામવચાસર્જનિમ્બાકારુદાકમિઃ ॥ ૧૬૩ ॥
 ધૂપો જ્વરેષુ સર્વેષુ કાર્યોડયમવરાજિતઃ ।

ગૂળ, લીમડાના પાદડા, વજ, ઉપસેટ,
 હરડે, સરસવ, જવ અને ઘી એટલાનો ધૂપ
 સર્વે વિષમબ્ધરમા કરવો, અથવા ખિલાડાની
 વિષાનો ધૂપ કરવો, અથવા ગૂળ, રોહિસ ઘાસ,
 વજ, રાળ, લીમડા, આકંઠો, અગર, દેવદાર,
 એ ઔષધનો ધૂપ સર્વે વિષમબ્ધરમા કરવો.
 એ હારતો નથી, (કેમ કે તેથી સર્વે વિષમ-
 બ્ધર નાશ પામે છે.)

ધૂપનસ્યાજ્જનોત્રાસા યે ત્રોકાશ્ચિત્તવૈકૃતે ॥ ૧૬૪ ॥
 અથવા ગાંડપલુ, વાઈ વગેરે ચિત્તની વિકૃતિ
 કરનારા રોગમા જે ધૂપ, નસ્થ, અંજન અને
 ત્રાસ આપવો વગેરે ઉપાય કઠ્યા છે, તે પલુ
 વિષમબ્ધરમા કરવા.

ધાર્મિક ક્રિયા

દૈવાત્રયં ચ મેવજ્યં ડરરાન્ સર્ગાન્ ઘ્યગોહિત ।
 વિરોવાદ્વિપમાન્ પ્રાયસ્તે હાગન્વતુષ્ઠન્વજાઃ ૧૬૫
 ક્રત્ત ધૂપ વગેરે જ વિષમબ્ધરનો નાશ
 કરે છે એવું નથી; પણ મણિ, મંગળ, ખલિદાન,
 પ્રાયશ્ચિત, જપ, દાન, સ્વસ્ત્યયન વગેરે
 દૈવાત્રય ઔષધ પણ સર્વે જ્યારેનો નાશ કરે
 છે, અને વિશેષ કૃતિને તે વિષમબ્ધરનો નાશ
 કરે છે, કેમ કે તે (વિષમબ્ધર) આમાન્ય રીતે
 ભૂત વગેરે આગંતુ કારણો ચાલુ ગહેવાથી
 આવે છે.

વિષમબ્ધરમાં રસ ક્યારે ખોલવી ?

યથાર્થં ચ સિરાં વિષ્ણેદશાન્તો વિષમજ્વરે ।
 વિષમબ્ધર ન જિતરે તો જે દોષને જે
 શિરા યોગ્ય હોય તે શિરા ખોલવી.

મગ્ધ નામે ગ્રથમા રસ વગેરે ધાતુગત
 જ્વર થયા હોય તેની ચિકિત્સા આ પ્રમાણે
 કહેલી છે : રસ ધાતુમા જ્વર રહ્યો હોય તો
 વમન અને લંધન કરાવવું. રક્તધાતુમાં જ્વર
 રહ્યો હોય તો સેક, અંશમન, શેષ અને સોહી
 કઠાવવું. મનિમા જ્વર ગ્યો હોય તો તીક્ષ્ણ
 લુલાખ આપવો. ચરખીમા જ્વર હોય તો ચરખી-
 નાશક ઔષધ આપવું. હાડકામા જ્વર હોય
 તો વાયુને શમાવનાર ઔષધ, અન્યગ, શેક
 અને ચપી કરનાં, તેમ જ વાયુની ખીડાને
 શમાવનારં ખસ્તિકર્મં પણ કરવું. મબ્ધ અને
 વીર્ય ધાતુમા જ્વર રહ્યો હોય તો તે અસાધ્ય
 છે, માટે તેની ચિકિત્સા તે ગ્રથમા કહી નથી.

આગંતુ જ્વરના ઉપાય

શુદ્ધ વાયુથી, રતવાથી, વિસ્કોટથી
 અભિઘાતથી આવેલા તાવ

કેચચાતિલવીસર્પવિસ્કોટામિહતજ્વરે ॥ ૧૬૬ ॥
 સર્પિ.પાનહિમાલેપસેરુમાંસરસાશનમ્ ।

કુર્યાદધ્યાસ્વમુક્તં ચ રક્તમોક્ષાદિસાધનમ્ ॥૧૬૭

શુદ્ધ વાયુ, વીસર્પ (રતવા) અને વિરક્ષે-
ટકથી આવેલા જ્વરમાં ઘી પીણું, ઠંડા લેપ
અને સેક કરવા, માંસરસનું મોજન કરવું
અને જે દોષ માટે જે ફક્ત ખોલવાનું પૂર્વે (સુ.
અ. ૨૭માં) કહેલું છે તે પ્રમાણે ફક્ત ખોલવી.

બ્રહ્મથી આવેલો તાવ

ગ્રહોવ્યે ભૂતવિદ્યોક્તં ઘલિમન્ત્રાદિસાધનમ્ ।

બ્રહ્મથી આવેલા જ્વરમાં મૂતવિદ્યામાં
(ઉત્તરસ્થાન અધ્યાય ૧માં) કયા પ્રમાણે
ખલિદાન અને મંત્ર વગેરે ઉપાય કરવા.

દવાની વાસથી અને ગ્રહથી આવેલા તાવ
ઓપધીગન્ધજે પિત્તશમનં

વિપજિદ્વિપે ॥ ૧૬૮ ॥

કોઈ ઓપધની ગંધથી જ્વર આવ્યો હોય
તો પિત્તશામક ઉપાય કરવો અને વિપથી આવેલા
જ્વરમાં વિપનાશક ઉપાય કરવો.

કોષથી, કામથી, ભયથી અને શોકથી
આવેલા તાવ

દ્વૈર્યેર્થમનોસ્તૈશ્ચ યયાદોપશમેન ચ ।

હિતાહિતમિવૈકૈશ્ચ જ્વરં ક્રોધાદિજં જયેત્ ॥૧૬૯॥

ક્રોધજો યાતિ કામેન શાન્તિ ક્રોધેન કામજઃ ।
ભયશોકોદ્ગ્રહૌ તામ્યાં

મીશોકામ્યાં તયેતરૌ ॥ ૧૭૦ ॥

કોષ વગેરે માનસિક વિકારથી જ્વર આવ્યો
હોય તો, મનગમતી વસ્તુઓ આપીને, મનને
શુશ કરે તેવા પદાર્થ આપીને, જે જે દોષનો
ઉપાડ હોય તે તે દોષને શમાવનારાં ઓપધ
આપીને અને હિત શુ' અને અહિત શુ' તે
વાતની મમજ પાડીને તે કોષ વગેરથી આવેલા
જ્વરને છતવો-મટાડવો. કોષથી આવેલો જ્વર
કામ વડે-વિપથના મોગ વડે શાંત થાય છે.
કામથી આવેલો જ્વર કોષ વડે શાંત થાય છે.
ભય અને શોકથી આવેલો જ્વર કામ અને
કોષ વડે શાંત થાય છે; તેમ જ કામ અને
કોષથી આવેલો જ્વર ભય અને શોક વડે શાંત
થાય છે.

[૧] કામ, શોક, કોષ અને ભયથી વાયુ

કોષે છે; તેથી કામ, શોક, ક્રોધ અને ભયથી
આવેલા તાવમાં વાયુ શાંત થાય એવી ક્રિયા
કરવાથી ફાયદો થાય છે.

(૨) ભય અને શોકને લીધે માણસો ઉદ્વેગ-
માં આવી જાય છે, અને કામ એટલે ત્રી
મોગવવાની ઇચ્છાથી તથા કોષથી માણસ
ઉત્સાહમાં અને આવેશમાં આવી જાય છે; તેથી
ભય અને શોકથી આવેલા તાવમાં કામ અને
કોષથી ફાયદો થાય છે; કારણ કે ઉત્સાહ અને
આવેશથી ઉદ્વેગ ફર થાય છે.]

શાપથી અને જંતરમંતરથી આવેલા તાવ
શાપાયર્થગમન્ત્રોલ્યે વિધિર્દવ્યપાદ્યઃ ।

મુનિ કે પિતા વગેરે માણસે કોષથી જે શાપ
આપ્યો હોય તેથી જે જ્વર આવ્યો હોય તે
તથા અર્થવેદના અભિચાર (મૂક મારવાના)
મંત્રોના બળથી જે જ્વર આવ્યો હોય તેને
શમાવવાને, જ્વર શમાવવાનો દૈવાશ્રય વિધિ
જે પૂર્વે (૧૬૫ માં શ્લોકમાં) કહ્યો છે તે
વિધિ કરવો.

આગંતુજ્વરમાં આહારવિહાર

તે જ્વરાઃ કેવલાઃ પૂર્વે દ્યાપ્યન્તેડનન્તરં મલૈઃ ॥
તસ્માદ્દોષાનુસારેણ તેષ્વાહારાદિ કલ્પયેત્ ।

તે (આગંતુ)જ્વર પ્રથમ તો કેવળ જ્વર-
રૂપે જ આવે છે, પણ પછી વાંચુ વગેરે દોષ
વ્યાપી જાય છે (કોષે છે); માટે જ્વરમાં જે જે
દોષ જણાતો હોય તે તે દોષનો વિચાર કરીને
(તે તે દોષ મટે એવા) આહારવિહાર આપવા.
ન હિ જ્વરોડનુવદ્ધાતિ મારુતાદૈવિના કૃતઃ ॥૧૭૨
કોઈ કહેશે કે શાપ વગેરેથી આવેલા
જ્વરમાં વાયુ વગેરેનો કોષ કેમ હોય ? તો
કહેવાનું કે વાયુ વગેરે દોષ વિના જ્વર આવીને
ચાલુ રહેતો નથી, માટે એ આગંતુ તાવમાં
પણ વાયુ વગેરે દોષ સભવે છે. તેથી વાયુ વગેરે
દોષનો વિચાર કરીને આહાર વગેરે આપવું.

ઉપસંહાર

અથા તાવમાં કરવાના ઉપાય
જ્વરકાલસ્મૃતિં ષાસ્ત્ર હારિમિદિવ્યૈર્હેરેત્ ।
જેને જ્વર આવતો હોય તે માણસના મનને

આક્રમ્ણ એવા વિષયો વહે તેના જ્વર આવવાના સુમથને અને જ્વરની સ્મૃતિને છુલાવી દેવાં.

કરુણાર્દ્ર મનઃ શુદ્ધં સર્વજ્વરવિનાશનમ્ ॥ ૧૭૩ ॥

રાગ, દ્રેષ વગેરેથી પર અને દયા વહે ભીતું (દયાળુ) મન પણ સર્વ જ્વરનો નાશ કરનાર છે.

તાવ ઊતર્યા પછી પણ શુ' શુ' ક્યાં શુધી
ન કરવું ? કારણ

ત્વજ્જેદાયલલામાચ ધ્યાયામસ્તાનમૈથુતમ્ ।

ગુર્વસાત્પવિદ્રાહ્યન્નં યચ્ચાન્યજ્વરકારણમ્ ॥ ૧૭૪ ॥

તાવ જિતર્યા પછી પણ શરીરમાં પાછી જ્યાં સુધી (પહેલાંના જેવી) શક્તિ આવે નહિ, ત્યાં સુધી તાવ જિતરેલા માણસે પણ કંસરત (મહેનત), સ્નાન, મૈથુન, ભારે બોજન, અસાત્મ્ય (માફક નહિ એવું) બોજન, વિદાહી અન્ન, અને ખીજી પણ જે તાવ આણે એવું હોય તે તજવું.

‘તે ઉપરાત કોઈ પણ કોટની બનાવેલી વાની, લીલું શાક, સૂકું માસ, તલ, દહીં; આમ્ય પ્રાણીઓ, અનૂપ દેશનાં પ્રાણી, જળચર પ્રાણી, બકરી, ઘેટું, બળદ, ગાય, છૂંડ અને પાડાહ માસ, સૂકાં શાક, એ સર્વ વાનાં જ્વરરોગીએ તજવાં.’ (ખરણાદ)

ન વિજ્વરોડપિ સહસા સર્વાન્નીનો ભવેત્તથા ।

નિવૃત્તોડપિ જ્વરઃ શીત્રં ધ્યાપાદયતિ દુર્બલમ્ ॥

તાવ આવીને મટી ગયા પછી પણ માણસે ક્રમ છોડીને સર્વ પ્રકારનાં બોજન કરવાં માંડવાં નહિ; ક્રમ કે જ્વર જિતર્યા છતાં પણ દુર્બળ દેહવાળા માણસને તે તરત નાશ કરે છે.

તાવની જીહીજીહી અવસ્થાને યોગ્ય ક્રમસર
શાસ્ત્રોક્ત ચિકિત્સા કરવાતું કારણ

સઘઃ પ્રાણહરો યસ્માત્તસ્માત્તસ્ય વિશેષતઃ ।

તસ્યાં તસ્યામવસ્થાયાં તત્તત્કુર્યાદ્વિપગ્જિતમ્ ॥

ખીબ રાગ કરતાં તાવ જલદી પ્રાણ લે એવો છે, માટે જ્વરવાળા રોગીની, સામ, પચ્ચમાન, પક્વ, જીર્ણ, વિષમ, ચિરનિવૃત ઇત્યાદિ અવસ્થામા ઉપનાસ, સ્વેદન, યવાગુ,

પાયન, શીર, દૃતપાન વગેરે તે ને અવસ્થાને યોગ્ય ઔષધ કરવાં.

ગમે તેવો ઉચ્ચ તાવ મટારે એવા ઉપાય

ઘોવઘયો મળયઘ સુમન્નાઃ

સાધુગુરુદ્વિજદેવતપૂજાઃ ।

પ્રીતિકર્યા મનસો વિષયાઘ

ઇન્ત્યપિ વિષ્ણુકૃતં જ્વરમુગ્મમ્ ॥ ૧૭૫ ॥

ઔષધિઓ, મણિઓ, સારા મંત્રા; સાધુ, ગુરુ, બ્રાહ્મણ અને દેવતાઓના પૂજન તથા મનને આનંદ આપે એવા વિષયો, એ સર્વે ખુદ વિષયોએ આણેલો ઉચ્ચ જ્વર હોય તેનો પણ નાશ કરે છે, તે પછી એ ખીબ જ્વરનો નાશ કરે એમા શું આશ્ચર્ય ?

ઇત્યગ્રાહદયે ચતુર્થે ચિકિત્સિતસ્થાને જ્વર-

ચિકિત્સિતં નામ પ્રવમોડ્યાચ ॥ ૧ ॥

અન્યાય રભે-રઠતપિત્તચિકિત્સા

એક કહેવામા આવે છે કે મહેશ્વરના લલાટ-માથી જ્વર ઉત્પન્ન થયો અને તેના સંતાપથી રક્તપિત થયું. એવી રીતે જ્વર અને પછી રક્તપિતનો ઉત્પત્તિક્રમ કહેલો છે, માટે જ્વર પછી રક્તપિતની ચિકિત્સા કહેવી યોગ્ય છે. નિદાનસ્થાનમાં રક્તપિત વિષે જે વિગતવાર કહેલું નથી તે આ જગ્યાએ વધારે સ્પષ્ટ કરીને પણ કહેવામા આવશે; કારણ કે રક્તપિત ઋટ મારી નાખે એવો રોગ છે.

મયાતો રક્તપિત્તચિકિત્સિતં ઘ્યાત્યાસ્યામઃ ।

હિતિ હ સ્માહુરાત્રેપાદયો મહર્ષયઃ ॥

ત્યારે હવે અમે રક્તપિતની ચિકિત્સા (ઉપાય) સમબલીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

સાધ્ય રક્તપિત

ઊર્ધ્વનં ઘલિનોડવેગપ્રેકરોવાનુતં નવમ્ ।

રક્તપિત્તં સુલે કાલે સાધયેવિહપદ્વમ્ ॥ ૧ ॥

બળવાન પુરુષને (સ્ત્રીને નહિ) રક્તપિત થયું હોય અને તેમાં જે રક્તપિત ઊર્ધ્વગામી હોય, વેગવાળું ન હોય, કંઈ દોષ એકલો જ

નેની પાછળ લાગુ થયેલો હોય, જે થોડા વખતથી થયું હોય, જે રોગથી વિરુદ્ધ કાળમાં એટલે કેમંત કે શિશિરમાં થયું હોય તથા જે શારીર-સ્થાનમાં વિકૃતિવિજ્ઞાનીય અધ્યાયમાં શ્લોક ૭૪થી ૭૫માં કહેલા ઉપદ્રવોથી રહિત હોય, તેની ચિકિત્સા વૈધે કરવી; અર્થાત્ ઊર્ધ્વાગામી રક્તપિત્તમાં ઉપર કઢાં તેવા લક્ષણવાળું રક્તપિત્ત સાધ્ય બાબુ.

યાપ્ય રક્તપિત્ત

અઘોર્ગં યાપયેદ્રક્તં યદ્વ દોષદ્વયાનુગમ્ ।

નીચે ગતિ કરનારા રક્તપિત્તને અધોગામી કહે છે. તે યાપ્ય છે અને ઊર્ધ્વાગામી રક્તપિત્ત ધે દોષથી યુક્ત હોય તો તે પણ યાપ્ય છે.

અસાધ્ય રક્તપિત્ત

શાન્તં શાન્તં પુનઃ કુપ્યન્-

માર્ગાન્માર્ગાન્તરં ચ યત્ ॥૨॥

અતિમૃત્તં મન્દાગ્નિચ્છિદોષં દ્વિપથં ત્યજેત્ ।

ઊર્ધ્વાગામી કે અધોગામી ગમે તે રક્તપિત્ત એકવાર અતિશય શાંત થઈ જઈને પાછું કોષ પામે એવું હોય, તે એક દોષયુક્ત હોય કે જે દોષયુક્ત હોય તથાપિ વેધે તેની ચિકિત્સા ન કરવી. (ચરક ચિ. ૪/૨૧ પ્રમાણે આ યાપ્ય છે.) વળી જે ઊર્ધ્વાગામી-રક્તપિત્ત તેને નીકળવાના નાક, આંખ, કાન અને મોં, એવા માર્ગ છોડીને (ખદશીને) ચુદા અને મૂત્રેન્દ્રિયને રસ્તે નીકળે તેની પણ ચિકિત્સા ન કરવી. તેમ જ અધોગામી રક્તપિત્ત હોય છતાં તે નાક, મોં વગેરે માર્ગ નીકળીને ઊર્ધ્વાગામી થયું હોય તેની પણ ચિકિત્સા ન કરવી. તેમ જ ક્ષોભી એ જ પ્રાણુ સ્થાન છે માટે ઊર્ધ્વામાર્ગથી કે અધોમાર્ગથી જે અતિશય નીકળતું હોય તેને પણ તજવું. વળી મદ અગ્નિવાળા માણસને જેમાથી ગમે તે પ્રકારનું રક્તપિત્ત થયું હોય તો તેને તજવું; કેમ કે તીષ્ણ, ખાટું, ગરમ, લૂણું, તીક્ષ્ણ ઇત્યાદિ ગુણવાળા જે ઔષધ જકરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારા છે તે ખર્ધાંય રક્તપિત્તની વૃદ્ધિ કરનારા છે, અને એનાથી વિપરીત ગુણવાળાં ઔષધ રક્તપિત્તમાં કાયદો કરે છે, પણ જકરાગ્નિને છેક જ મંદ બનાવે છે. માટે મંદ

અગ્નિવાળાને થયેલાં રક્તપિત્તમાં ખધા ઉપચાર અવળા પડતા હોવાથી તેની ચિકિત્સા વૈધે કરવી નહિ. વળી જે રક્તપિત્ત (ઊર્ધ્વાગામી કે અધોગામી) ત્રણ દોષથી-યુક્ત હોય તેને પણ તજવું; કેમ કે તે વિષમ હોવાથી વમન કે વિરેચન જેમાંથી એકે ક્રિયાને યોગ્ય હોતું નથી. તેમ જ જે રક્તપિત્ત એકસાથે અને માર્ગથી નીકળતું હોય તેને પણ તજવું; કેમ કે તેનું પ્રતિકોમન અર્થાત્ અવળી ગતિ કરાવી શકે એવું ઔષધ જ નથી, (કારણ કે ઊર્ધ્વાગામીને અધોગામી કરવા જતાં અધોગામી વધી પડે અને અધોગામીને ઊર્ધ્વાગામી કરવા જતાં અધોગામી વધી પડે.)

રક્તપિત્ત ચિકિત્સા નક્કી કરવાનું ધોરણ જ્ઞાત્વા નિદાનમયતં મલાવનુવલૌ વલમ્ ॥૩॥
દેશકાલાઘવસ્યાં ચ રક્તપિત્તે પ્રયોજયેત્ ।

લહ્નં વૃંહણં વાડડૌ શોઘનં શમનં તથા ॥૪॥

રક્તપિત્ત શા કારણથી થયું છે, તે ક્યે રસ્તે નીકળે છે (વહે છે), તેની પછવાડે ગમન કરનારા દોષ, તેનું ખળ, દેશ, કાળ વગેરે અને અવસ્થા, એ સર્વ બાણીને રક્તપિત્તની ચિકિત્સા કરવી. વળી લંઘન, ઘુંહણ, શોધન, શમન તથા નિદાન વગેરે બાણીને ઊર્ધ્વાગામી કે અધોગામી રક્તપિત્તની ચિકિત્સા કરવી.

જેમાથી ગમે તે રક્તપિત્તમાં પ્રથમ લંઘન કરાવવું કે ઘુંહણ કરવું, કે શોધન કરવું, કે શમન કરવું, તે નક્કી કરતા પહેલાં રક્તપિત્ત શા કારણથી થયું છે તે બાબુ. રક્તપિત્ત થવાનું કારણ તીક્ષ્ણ, ગરમ, તીખા, ખાટા ઇત્યાદિ પદાર્થોનું સેવન છે તેને ત્યજવું; કેમ કે આગળ કહેવામાં આવશે કે રક્તપિત્તને ઉત્પન્ન કરનારા જે કોઈ પદાર્થ હોય તે સર્વનો ત્યાગ કરવો-

વળી ઊર્ધ્વાગામી છે કે અધોગામી છે તે પણ બાબુ પછી ચિકિત્સા કરવાનું કારણ એ છે કે, 'ઊર્ધ્વાગામી રક્તપિત્ત હોય તો પ્રથમ તર્પણ ઔષધ આપવાં,' 'જ્યારે કંદુક્ત રક્તપિત્ત કંકમાર્ગમાંથી નીકળતું હોય અને ગાંઠા-ગાંઠા જેવું હોય ત્યારે મધ અને ઘી સાથે

ક્રમળના નાળનો ક્ષાર ચાટવો ઇંબ આગળ કહેવામાં આવશે તે ઉપાય બરાબર કરી શકાય; તેમ જ શુદ્ધામાંથી રક્તપિત્ત જનું હોય તો વિશેષ કરીને ખસ્તિ (એનિમા) આપવી એમ પણ કહેવામાં આવશે.

વળી કહેશે કે, બે વાસુના કોપવાણું રક્તપિત્ત શમતું ન હોય તો બકરીનું દૂધ પાવું ઇંબ. વળી રક્તપિત્તરોગમાં પિત્ત પ્રુષ્ણ દોષ છે અને વાસુ તથા કફ અનુબળ છે (પાછળથી ભળેલા છે) એવું સમજી એને યોગ્ય ખાસ ચિકિત્સા કરવી.

તે જ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના બળનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ; કેમ કે 'બળનું રક્ષણ કરીને મધ, પેયા વગેરે આપવું' એમ આગળ કહેવામાં આવશે.

'દેશનું' પણ જ્ઞાન હોવું જોઈએ. દેશ બે પ્રકારનો છે: શારીરદેશ અને ભૂમિદેશ. મુખ, નાક, ઇન્દ્રિયાદિ અવયવને શારીર દેશ કહે છે.

(જેમ ભિદ્વંગામી શારીર રક્તપિત્તમાં મોમાંથી લોહીવાણું પિત્ત નીકળે તો જે ઔષધ આપવું જોઈએ તે જુદું છે અને નાકમાંથી લોહીવાણું પિત્ત નીકળે ત્યારે જે ચિકિત્સા કરવાની છે તે પણ જુદી છે) તેમ જ અધોગામી રક્તપિત્તમાં પણ શુદ્ધામાંથી લોહીવાણું પિત્ત નીકળે તેની ચિકિત્સા જુદી અને મૂત્રેન્દ્રિયમાંથી લોહીવાણું પિત્ત નીકળે તેની ચિકિત્સા જુદી છે.

ભૂમિદેશ ત્રણ પ્રકારનો કહેવો છે: બંગલ, અનૂપ અને સાધારણ. તેમાં પણ બંગલ દેશમાં થયેલાં રક્તપિત્તનું ઔષધ જુદું છે, અનૂપ દેશમાં થયેલા રક્તપિત્તનું ઔષધ જુદું છે અને સાધારણ દેશમાં થયેલા રક્તપિત્તનું ઔષધ જુદું છે.

મુખનું (ઘડી, પળ વગેરે) ડંડી, ગરમી, વર્ષા વગેરે ઋતુઓ અને રોગની અવસ્થા (બં. સ્વેઈજ) એ કાળના પ્રકાર છે. તેમાં પણ શીતળ કાળમાં આપવાનું ઔષધ જુદું, અને બીજા કાળમાં આપવાનું ઔષધ જુદું છે.

ઉપરાંત રોગીના જરૂરિયાતનું બળ, આહાર,

સ્તવ, સાત્ત્વ, હિમર, પ્રકૃતિ એ પણ ચિકિત્સા કરનારે અવશ્ય જાણવાં જોઈએ અને તેના વિચાર કરીને ઔષધ કરવું યોગ્ય છે, એવું 'આદિ (વગેરે)' શબ્દથી સૂચવ્યું છે.

ભિદ્વંગામી અને અધોગામી

રક્તપિત્તના ઉપાય

સ્વતર્પણોત્વં ઘલિતો યદુરોગસ્ય સાઘયેત્ ।

ઋર્ષમાર્ગ વિરેકગ વમનેત ત્વચોગતમ્ ॥૫॥

શમતર્પણૈશ્ચાન્યહૃદયવૃદ્ધાનવેદ્ય ચ ।

સ્વતર્પણ કરવાથી થયેલું, બળવાન માણસને થયેલું અને જનામાં દોષ ઘણું હોય એવા માણસને થયેલું રક્તપિત્ત બે ભિદ્વંગામી હોય તો બુલાખ આધીને મટાડવું અને બે અધોગામી હોય તો કિલટીઓ કરાવીને મટાડવું. પણ અપતર્પણ કરવાથી થયેલું, દુર્બળ માણસને થયેલું અને જનામાં દોષ ઘણું હોય એવા માણસને થયેલું ભિદ્વંગામી રક્તપિત્ત શમતું ઉપાયોથી મટાડવું અને અધોગામી રક્તપિત્ત જુદાંજુદાં ઉપાયોથી મટાડવું. વળી શમન ઉપાય કરવા કે જુદાંજુદાં ઉપાય કરવા એનો નિર્ણય કરતાં પહેલાં ખાતર એ વિચાર કરવાનો છે કે, દરદી લંઘનને યોગ્ય છે કે જુદાંજુદાં યોગ્ય છે. બે લંઘનને ક્ષીધે રક્તપિત્ત થયું હોય તો અધોગામી રક્તપિત્તમાં પણ શમન ઉપાય કરવા અને બે જુદાંજુદાં ક્ષીધે રક્તપિત્ત થયું હોય તો ભિદ્વંગામી રક્તપિત્તમાં પણ લંઘનના ઉપાય કરવા. ઋર્ષ પ્રવૃત્તે શમતો રસો તિક્તક્રપાયકો ॥૬॥

ઉપવાસશ્ચ નિઃશુષ્કીપટ્નોદકપાયિતઃ ।

બે રક્તપિત્ત ભિદ્વંગામી હોય તો રોગીને સૂંકા વિનાનો ષડંગ ઉકાળો પાવો અને પછી કડવા અને પૂરા રસવાળા પદાર્થ ખાવાપીવા આપવા, એ શમન ઔષધ છે. ઉપવાસ કરાવવો એ પણ શમન ઉપાય છે. વાળો, ઘોળો (સુગંધી) વાળો, મોથ, પિત્તપાપડો, રતાંજલી અને સૂંકા, એ હું ઔષધના ક્વાથનું નામ ષડંગ ક્વાથ છે.

અઘોને રક્તપિત્તે તુ શુંહળો મધુરો રસઃ ॥૭॥

અધોગામી રક્તપિત્ત થયું હોય તો જુદાંજુદાં

(પૌષ્ટિક) મધુર રસ (ગળપણ) હિતકર છે. ઋધ્વંગે તર્પણં યોજ્યં પ્રાક્ ચ પેવા ત્વધોગતે ।

ઊર્ધ્વંગામી રક્તપિત્તમાં પ્રથમ તર્પણુ ઉપચાર કરવા અને અધોગામી રક્તપિત્તમાં પ્રથમ પેચા પીવાને આપવી.

કેતુ' કેતુ' લોહી નીકળતું શેકતુ' કે ન શેકતુ' ? કારણ

મદ્મતો ઘલિતોડગુદ્ધં ન ધાર્યં તદ્વિ રોગકૃત્ ॥૮॥ ધારયેદન્યથા શીઘ્રમગ્નિવચ્છીઘ્રકારિ તત્ ।

જે માણસ ખૂણવાનું હોય અને જે સાગી રીતે ખાતો હોય તેનું લોહીવાળું પિત્ત નીકળતું અટકાવવું નહિ; કેમ કે તે અટકાવવાથી શિરાવ્યથાવિધિમાં કઠવા પ્રમાણે રતવા, ગુમડાં, પ્લીહા (ખરોળ) વગેરે રોગ પેદા કરે છે. પણ જે માણસ દૂર્બળ હોય, જે ખાઈ ન શકતો હોય, તેનું રક્તપિત્ત નીકળતું અટકાવવાને તત્કાળ ઉપાય કરવો; કેમ કે જે રક્તપિત્ત નીકળતું અટકાવવામાં ન આવે તો અગ્નિની પેઠે તે તત્કાળ મરણ નિપજાવે છે.

ઊર્ધ્વંગામી રક્તપિત્તમાં વિરેચનના યોગો

ત્રિવૃચ્છગ્રામકપાયેણ કલ્કેન ચ સશર્કરમ્ ॥૯॥ સાઘયેદ્વિધિવહેદ્દં લિહ્યાત્પાણિતલં તતઃ ।

ધોણું અને કાણું નસોતર લઈને ગીતસર તેનો ક્વાથ કઠીને તેમાં એ જ એ ઔષધનો કુદક (લુગદી) તથા સાકર નાખીને વિધિપૂર્વક અવલેહ (ચાટણું) કરવો અને પછી તેમાંથી હથેલી ભગીને ચાટવો, એથી ઊર્ધ્વંગામી રક્તપિત્ત મટે છે.

ત્રિવૃતા ત્રિકલા ક્યામા પિપ્પલી શર્કરા મધુ ॥ ૧૦

મોદકઃ સન્નિપાતોર્ધ્વરક્તશોફજ્વરાપહઃ ।

ત્રિવૃત્સમસિતા તદ્વત્ પિપ્પલીપાદસંયુતા ॥ ૧૧ ॥

નસોતર (ધોણું), ત્રિકણા (હરકે, ખહેડાં, આમળાં), કાણું નસોતર, પીપર અને સાકર, એ ઔષધની ગોળીએ મધમાં વાળવી. એ ગોળી સન્નિપાત, ઊર્ધ્વંગામી રક્તપિત્ત, સોભે અને તાવને મટાડશે. વળી નસોતર અને સાકર સમાન લઈને તેમાં એથે ભાગે પીપર નાખીને તે ચૂર્ણ ખવડાવ્યાથી પણ સન્નિપાત,

ઊર્ધ્વંગામી રક્તપિત્ત, સોભે અને જ્વર મટે છે.

અધોગામી રક્તપિત્તમાં વમનના પાંચ યોગો

વમનં ફલસંયુક્તં તર્પણં સસિતાંમધુ ।

સસિતં વા જલે ધૌદ્રયુક્તં વા મધુકોદકમ્ ॥ ૧૨ ॥

ક્ષીરં વા રસમિશ્નોર્વા

અધોગામી રક્તપિત્તવાળાને વમન આપવું.

તે વમનનાં ઔષધ આ પ્રમાણે છે; સાકર અને મધ સહિત મીંઢળના ફળ સાથે તર્પણુ ઔષધ વમન માટે આપવું. અથવા સાકર અને પાણી સાથે મીંઢળ આપવું. અથવા જેઠી-મધનું પાણી મીંઢળ સાથે આપવું અથવા મધ માથે મીંઢળ આપવું. અથવા દુધ સાથે અથવા શેરડીના રસ સાથે મીંઢળ આપવું.

(ઊલટીએ કરાવવા માટે જ્યાં મીંઢળ વાપરવાનું લખ્યું હોય ત્યાં મીંઢળની છાલ વાટીને આપવી.)

રક્તપિત્તમાં વમન કે વિરેચનથી શુદ્ધ થયેલાએ શુ' ખાતુ' પીવું ?

શુદ્ધસ્થાનતરો વિધિઃ ।

યથાસ્વે મન્યપેયાદિઃ પ્રયોજ્યો રક્ષતા યલમ્ ॥ ૧૩ ॥

ઊર્ધ્વંગામી રક્તપિત્તવાળો કે અધોગામી રક્તપિત્તવાળો અનુક્રમે વિરેચન કે વમનથી શુદ્ધ થાય એટલે પછી ઊર્ધ્વંગામીમાં મધ વગેરે અને અધોગામીમાં પેચા વગેરે આહાર આપવાનો વિધિ કરવો અને તેના બળનું રક્ષણ કરવું.

મંથ

મન્યો જ્વરોક્તો દ્રાક્ષાદિઃ,

પિત્તઘ્નૈર્વા ફલેઃ કૃતઃ ।

મધુલર્જૂરમૂઢીકાપરુપ્કસિતામ્મસા ॥ ૧૪ ॥

તે મંથ જ્વરપ્રકરણમાં કહેલો (શ્લોક ૧૫થી ૫૮ માં કહેલો દ્રાક્ષ વગેરે વાળો) કરવો. અથવા દ્રાક્ષ, આમળાં, કાશ્મરી ઇત્યાદિ પિત્તને હણનારાં ફળ વડે કરવો અથવા મધ, ખન્દર, દ્રાક્ષ, ફાલસાં, સાકરનું પાણી ઇત્યાદિ વડે કરવો.

મન્યો વા પશ્ચસારેણ સઘૃતૈર્ભાજસક્તુભિઃ ।

દાહિમામલકામ્લો વા

મન્દાદ્યમ્લાભિલાપિણામ્ ॥ ૧૫ ॥

પંચસાર (સૂ. ૩/૩૦૩) વડે અથવા ઘી સહિત મમરાના સાથુ વડે મંથ કરવો અથવા જ મંથ અગ્નિવાળો હોઈને ખાટા પદાર્થની ધૃમ્બા કરતો હોય તેને દાડમ અને આમળાં વડે ખાટો કરવો (ઉપરનો મંથ) આપવો.

પેયા, માંસરસ
 કમલોત્પલકિન્નરકપુશ્પિપર્ણામિયઙ્ગુલાઃ ।
 હરીરં શાવરં રોઘં શૂઙ્ગવેરં કુચન્દનમ્ ॥ ૧૬ ॥
 હ્રીવેરં ઘાતકીપુષ્પં ચિત્તવમ્બયં દુરાલભા ।
 અર્ચીર્ણવિહિતાઃ પેયા વક્ષ્યન્તે પાદયોગિકાઃ ॥ ૧૭ ॥
 મૂનિમ્બસેષ્યજલદા મસૂરાઃ પૃશ્નિપર્ણવિ ।
 વિદારિગન્ધા મુદ્ગાશ્ચ વલા સર્પિર્હેરુલુકાઃ ॥ ૧૮ ॥

કમળ અને કાણું કમળ એ જેનું કેસર, પૃશ્નિપર્ણા અને કાંગ; વાળો, શાખર લોખંડ, આદું અને રતાજલી; કાળો વાળો, ધાવડીનાં ફૂલ, ખીલાનો ગર્ભ અને ધમાસો; એ ત્રણ જુદા-જુદાં ઔષધો વડે પેયા તૈયાર કરવી. હવે પાદ-યોગિક કહીએ છીએ : (૧) કરિયાતુ, વીરજુ-વાળાનાં મૂળ, મેાથ, મસૂર અને પૃશ્નિપર્ણા; અથવા શાલિપર્ણા, મગ, બળદાણા. ઘી અને રેલુકખીજ; એનો ક્વાથ કરીને તેમાં પેયા બનાવવી.

પાદયોગિક—શ્લોકના એક ચરણ (પાદ) માં કહેલી દવાઓના યોગ.

રક્તપિત્તવાળાનાં બોબન
 જાઙ્ગલાનિ ચ માંસાનિ શીતવીર્ણાણિ સાઘયેત્ ।
 પૃથ્થપૃથ્થગ્જલે નૈષાં યવાગુઃ કલ્પયેદ્રસે ॥ ૧૯ ॥
 શીતાઃ સશર્કરાશ્નોઙ્ગાસ્તદ્વન્માંસરસાતપિ ।

ફેવડમ્લાનનમ્લાનુ વા ઘૃતમૃદાનુ સશર્કરાનુ ॥ ૨૦ ॥
 પૂર્વે કહેલી પેયાનાં ઔષધોના ક્વાથમાં સસલા વગેરે બાંજલ પ્રાણીનાં શીતવીર્ણ માંસને સિદ્ધ કરવાં. પછી તે માંસરસમાં સાકર અને મધ નાખેલા ઠંડી ચવાગૂ કરવી અને તે રોગીને ખાવા આપવી. એ રોગીને થોડી ખટાશ બેઈતી હોય તે જરા ખાટા અથવા ખટાશ ન બેઈતી હોય તે ખટાશવિનાના, ઘીમાં વધારેલા અને સાકર નાખેલા માંસરસ આપવા.

ધાન અને શાક
 શૂકશિન્વીમયં ધાન્યં રક્તે શાકં ચ શસ્યતે ।
 અન્નસ્વરૂપવિજ્ઞાને યદુક્ત લઘુ શીતલમ્ ॥ ૨૧ ॥

રક્તપિત્તમા ઉખીમા અને શીંગમાં થયેલું ધાન્ય અને શાક ગુલુકાગી છે, તેમ જ પાછળ સૂત્રસ્થાનમાં અન્નસ્વરૂપવિજ્ઞાનીય અધ્યાયમાં જે જે હલકા અને ઠંડા પદાર્થ કહેલા છે તે આપવા.

તરસ લાગે ત્યારે પાણી. પીણાં
 પૂર્વોકમમ્બુ પાનીયં પશ્ચમૂલેન વા શ્વેતમ્ ।
 લઘુના શ્વેતશીત વા મધ્વમ્બો વા ફલામ્બુ વા ॥ ૨૨ ॥

અથવા સૂડવિનાનુ વડંગ જળ જે પાછળ (શ્લોક ૬૩ માં) કહેલું છે તે પાવું. અથવા લઘુપંચમૂળને પાણીમાં ઉકાળીને ઠંડું ઠગી તે પાણી પાવું. અથવા એકલું પાણી ઉકાળીને ઠંડું પાડીને પાવું. અથવા મધ સાથે મેળવેલું પાણી પાવું. અથવા પિત્તને નાશ કરે એવાં કાળી દ્રાક્ષ વગેરે કળથી સિદ્ધ કરેલું પાણી પાવું.

પાણી પકવ કરવાનો નિધિ : એક તોલો ઔષધિ લઈને તેને બશેર પાણીમાં અરધું પાણી બળતા સુધી ઉકાળવું. રહેલા પાણીને ઠંડું પકાવી પીવા આપવું.

માંસરસ
 શશઃ સવાસ્તુકઃ શશ્નો

વિચન્વે તિત્તિરિઃ પુનઃ ।
 ઉદુન્નરસ્ય નિર્વૃદ્ધે સાધિનો મારુતેઽધિકે ॥ ૨૩ ॥
 મુક્તસ્ય વર્હિન્નસ્તદ્વદ્યમ્બોઘસ્ય ચ કુક્કુટઃ ।

રક્તપિત્તવાળાને જે વિબંધ હોય તેો બધવાની ભાજ સાથે સમલાનું માંસ ખાવા આપવું. જે વાધુ આધક હોય તેો ઉદુબર- (ગુદર, ઉમેડા) ના ક્વાથમાં સિદ્ધ કરેલું (રાધિયુ) તેતરનું માંસ ખાવા આપવું, તેમ જ પીપરના ક્વાથમાં સિદ્ધ કરેલો મેર ખાવા આપવો, અથવા વડના ક્વાથમાં સિદ્ધ કરેલો કૂકુટો ખાવા આપવો.

રક્તપિત્તમાં અપર્ય (ધરેળ)
 યત્કિન્નિદ્રકપિત્તસ્ય નિદાનં તદ્ધ વર્જયેત્ ॥ ૨૪ ॥
 જેનાથી રક્તપિત્ત થાય તે તે આહારવિહાર-

(નિ. ૩/૧, ૨)ને ત્યાગ કરવો.

રક્તપિત્તમાં શમન ઔષધ

વાસારસેન ફલિનીમૃદોધાહ્નનમાશ્નિકમ્ ।

પિત્તાસૂક્ શમયેઃપીતં, નિર્યાસો વાડડરૂપકાત્

શર્કરામધુસંયુક્તઃ કેવલો વા, મૃતોડપિ વા ।

વૃષઃ સઘો જયત્યસ્તં, સ હ્યસ્ય પરમોપધમ્ ॥૨૬॥

અરદૂસીના રસમાં કાંગ, ગોપીચંદન, શોધર, રસાંજન અને મધ નાખીને પીવાથી રક્તપિત્ત મટે છે. અથવા અરદૂસીના રસમાં મધ અને સાકર નાખીને તે પીવાથી અથવા એકલે અરદૂસીના રસ પીવાથી અથવા તેના ક્વાથ પીવાથી રક્તપિત્ત મટે છે. અરદૂસી જ રક્તપિત્તને અટ મટાડે છે. અરદૂસી એ રક્તપિત્તનું પરમ ઔષધ છે.

રક્તપિત્તમાં ક્વાથ અને ચાટવાની દવા

પટોલમાલતીનિમ્બચન્દનદ્વયપલ્લકમ્ ।

રોષ્ઠો વૃષસ્તન્દુલીયઃ કૃષ્ણા મૃન્મદ્યાન્તકા ॥

શતાવરી ગોપકન્યા કાકોલ્યૌ મધુયષ્ટિકા ।

રક્તપિત્તહરાઃ કાથાહ્નયઃ સમધુશર્કરાઃ ॥૨૮॥

પટોળ, ચમેલી, લીમડો, રક્તચંદન, શ્વેત-ચંદન અને પલ્લકાષ્ટ, એના ક્વાથમાં મધ અને સાકર નાખીને પીવાથી રક્તપિત્ત મટે છે. વળી અને જાતના શોધર, અરદૂસી, તાંદળબે, કાળી માટી, ધાવણીનાં ફૂલ, એના ક્વાથમાં મધ અને સાકર નાખીને પીવાથી પણ રક્તપિત્ત મટે છે. તેમ જ શતાવરી, સારિવા, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, બેઠીમધ, એના ક્વાથમાં મધ અને સાકર નાખીને પીવાથી રક્તપિત્ત મટે છે. એ ત્રણે ક્વાથ રક્ત-પિત્તને હરનારા છે.

ખીજા પ્રથમાં કહ્યું છે કે અરદૂસી, કઠ્ઠ અથવા ધન્દ્રજવ, કોથું, સવા અને કાંટા-સળિયો, એટલાને લીલાં છતાં પણ ખમણાં ન લેવાં. માટે આ જગ્યાએ અરદૂસી લીલી લેવી છતાં ખમણી ન લેવી.

પલાશવલ્કશ્વાયો વા સુશીતઃ શર્કરાન્વિતઃ ।

લિહ્યાદ્વા મધુસર્પિર્ભ્યાં ગવાશ્વશકૃતો રસમ્ ॥

ખાખરાની છાલનો ક્વાથ ઘણું કંઠો કરીને તેમાં સાકર નાખીને પાવો. અથવા ગાયના

છાણના અને ઘોડાની છાલના રસમાં મધ અને થી નાખીને પાવું. એથી રક્તપિત્ત મટે છે.

સશૌદ્રં પ્રથિતે રક્તે લિહ્યાત્પારાવતાચ્છકૃત્ ।

લોહી બે ગંઠાઈ ગયું હોય. લોહીની ગાંઠા પડતી હોય તેા મધની સાથે કષૂતરની હગાર ચટાડવી.

ખહુ લોહી નીકળી જતું હોય તેા શુ કરવું?

અતિનિઃસ્રુતરક્તશ્ચ ક્ષૌદ્રેણ રુષિરં પિવેત્ ॥ ૩૦ ॥

જાજ્જલં, મક્ષયેદ્વાડડજમામં પિત્તયુતં યકૃત્ ।

બે અતિશય લોહી પડતું હોય તેા બંગલ દેશના પ્રાણીનું લોહી મધ નાખીને પીવું. અથવા કાળજામાં પિત્ત હોય તેની સાથે જ છાકડાનું (ખકરાનું) યકૃત (કાળજું) કાચું ને કાચું ખાવું. ચન્દનોશીરજલદલાજમુદ્ગકણાયલૈઃ ॥ ૩૧ ॥

વલાજલે પર્યુષિતૈઃ કવાયો રક્તપિત્તહા ।

ચંદન, વાળો, મેથ, ફૂલેલા મમરા, મગં. પીપર, જવ, એ સર્વને આખી રાત ખળદાણાના ક્વાથમાં પલાળી રાખીને તેનો ક્વાથ કરી પીવો. એથી રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે.

પ્રસાદશ્ચન્દનામ્મોજસેધ્યમૃદ્મૃષ્ણોષ્ણજઃ ॥ ૩૨ ॥

સુશીતઃ સસિતાશૌદ્રઃ શોણિતાતિપ્રવૃત્તિજિત્ ।

ખહુ રક્તપિત્ત નીકળતું હશે તેા તપાવેલા માટીના લેકાને સુખડ, કમળ, વાળો, એમના પાણીમાં નાખીને (છમકારીને) ને પાણી સારી પેઠે કંઠ પડવા દઈ તેમાં સાકર અને મધ નાખીને પાવાથી અટકશે.

આપોષ્ય વા નવે કુમ્મે પ્લાવયેદિક્ષુગણ્ડિકાઃ ॥

સ્થિતં તદ્ગુણમાકાશે રાત્રિ પ્રાતઃ સ્નતં જલમ્ ।

મધુમદ્દિક્ષુમામ્મોજકૃતોત્તસં ચ તદ્ગુણમ્ ॥ ૩૬

શેરડીની ગઢેગીને (કકડાને) કચગીને નવા (કારા) ઘડામાં પાણી રેડીને તેમાં પલાળવી. પછી તેમાં જવડાં, કચરો વગેરે ન પડે એવી સંભાળથી (અગાસીમાં) રાતે ખુલ્લું મૂકી રાખવું. પછી ખીલેલા કમળ વડે અલંકૃત કરેલું (ખીલેલું કમળ અંદર ડુખાડી રાખેલું) તે જળ સવારમાં મધ નાખીને પીવું, તેથી લોહી ખહુ વહેતું અટકશે. એ ચ પિત્તજ્વરે ચોક્કાઃ કવાયાસ્તાંશ્ચ યોજયેત્ । વળી પાછળ જ્વરપ્રકરણમાં બે ક્વાથ

પિત્તજ્વર ઉપર લાગુ કરવાના કઠ્ઠા છે તે ક્વાથ પણ રક્તપિત્તમાં આપવા.

આ અધુ' કયાં છતાં રક્તપિત્તનું શમન ન થાય તે શું કરવું?

કપાયૈદિવિષૈરેભિર્દાંતિડગ્નો વિજિતે કલ્કે ॥ ૩૫ ॥
રક્તપિત્ત ન ચેચ્છામ્યેત્ત્ર વાતોદ્દશ્ણે પયઃ ।
યુક્ત્યાન્નગ્રામં શૃતં, તદ્વદ્વૈયં પચ્ચગુણેડમ્મસિ ॥
પચ્ચમૂલેન લઘુના શૃતં વા સક્ષિતામધુ ।
જીવકર્મમકદ્રાક્ષાબલાગોશુરનાગરૈઃ ॥ ૩૭ ॥
પૃથક્પૃથક્કૃતં ક્ષીરં સવૃતં સિતયાડયવા ।

પાછળ કહેલા જુદાજુદા ક્વાથથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થયા છતાં અને કફ જિતાયા છતાં પણ એ રક્તપિત્ત શમે નહિ તે, એ ને રક્તપિત્તમાં વાયુનું બળ અધિક હોય, તે દૂધથી પાંચગણા પાણીમાં બકરીનું દૂધ ઉકાળીને દૂધ માત્ર શેષ રહે ત્યારે ઠંડું પાડીને રોગીને પાવું. અથવા પાંચગણા પાણીમાં ગાયનું દૂધ ઉકાળીને દૂધ માત્ર શેષ રહે, ત્યારે ઠંડું પાડીને રોગીને પાવું. અથવા લઘુ પંચમૂળનાં ક્વાથમાં ગાયનું દૂધ ઉકાળીને ઠંડું પાડીને તેમાં મધ અને સાકર નાખીને પાવું. અથવા જીવકના ક્વાથમાં, અથવા ઋષભકના ક્વાથમાં, અથવા કાળી દ્રાક્ષના ક્વાથમાં, અથવા બળદાણુના ક્વાથમાં, અથવા ગોખરના ક્વાથમાં, અથવા સૂંઠના ક્વાથમાં, ગાયનું દૂધ ઉકાળીને તેમાં ઘી અથવા સાકર નાખીને પાવું.

પેશાઅને રસ્તે નીકળતા રક્તપિત્તનો ઉપાય ગોક્ષ્ણકામીરુઘૃતં વર્ણિનીભિસ્તયા પયઃ ॥ ૩૮ ॥
હન્યાશુ રક્તં સરજં વિશેયાન્મૂત્રમાર્ગમ્ગામ્ ।

વેદના સહિત એ રક્તપિત્ત વહેતું હોય તે ગોખર, શતાવરી અને ચાર પર્ણીઓ (શાલિ-પર્ણી, પૃષ્ઠિપર્ણી, મુદ્ગપર્ણી, માષપર્ણી), એ ઔષધિઓના ક્વાથમાં સિદ્ધ કરેલુ ગાયનું દૂધ પાવાથી અટકે છે, અને ખાસ કરીને આ ઉપાય મૂત્રમાર્ગે વહેતા કોહીને અટકાવી આરામ કરે છે.

ચુકામાંથી નીકળતા રક્તપિત્તના ઉપાય વિપ્પમાર્ગે વિશેષેણ હિતં મોચરસેન તુ ॥ ૩૯ ॥
વટપરોહૈઃ શુક્લૈર્વા શુષ્કઘૃદીવ્યોત્પહૈરપિ ।

એ ગુદાવાટે કોહી વહેતું હોય તે ખાસ કરીને શેમલાના શુદ્ધરના પાંચગણા ક્વાથમાં દૂધ ઉકાળીને દૂધ માત્ર શેષ રહે ત્યારે તે પાવાથી આરામ થાય, અથવા વડની વડવાઈના કૂમળા અંકુરના અથવા વડની ટીશીઓના અથવા સૂંઠ, વાળો અને કાણું કમળ, એ ત્રણના ક્વાથમાં ગાયનું દૂધ ઉકાળીને દૂધ માત્ર બાકી રહે ત્યારે તે પાવાથી પણ રક્તપિત્તવાળાને આરામ થાય છે.

રક્તપિત્તસારદુર્નમચિકિત્સાં ત્રાજ કલ્પયેત્ ॥

વળી ગુદાવાટે વહેતા રક્તપિત્તને અટકાવવા માટે જે ઉપાય રક્તપિત્તસારમાં અને હરસની ચિકિત્સામાં કહેવામાં આવશે, તે પણ કરવા. પીઝા કવાયાન્ પયસા મુક્ષીત પયસૈચ ચ ।
કવાયયોર્ગેભિર્વા વિપન્નં પાયયોદ્વૃતમ્ ॥ ૪૧ ॥
રક્તપિત્તવાળા રોગીને દૂધ સાથે (પૂર્વે કહેલા) ક્વાથ પાવા અને તેને ભોજન પણ દૂધ સાથે જ કરાવવું. અથવા પૂર્વે કહેલા ક્વાથોમાં પકવ કરેલું ઘી પાવું.

વાસાઘૃત

સમૂલમસ્તકં શુષ્ણં વૃપમણુણેડમ્મસિ ।
પક્ત્વાડ્ગાંશાવશેષેણ ઘૃતં તેન વિપાચયેત્ ॥ ૪૨ ॥
તત્પુષ્પમર્મં તચ્છીતં સક્ષોદ્રં પિત્તશોણેતમ્ ।
પિત્તગુલ્મજ્વરશ્વાસકાસહરોગકામલાઃ ॥ ૪૩ ॥
તિમિરભ્રમવીર્સર્પસ્વરસાદાંશ્ચ નાશયેત્ ।

મૂળ, ડાળાં અને પાંદડાં સહિત અરડૂસીને લાવીને કચરીને આડગણા પાણીમાં તેને ક્વાથ કરવો. પછી (જ્યારે ભિક્ષણતાભિક્ષણતાં આડમા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે) તે ક્વાથમાં ક્વાથથી આડમા ભાગનું ઘી નાખીને તે ઘીમાં અરડૂસીનાં ફૂલોનો કલ્ક (લૂગદી) કરીને નાખવો. પછી ઘી માત્ર બાકી રહે ત્યાં સુધી પકવ કરીને ઘી ગાળી લઈ ઠંડું પડવા દેવું. એ ઘીને મધ સાથે ચટાડવાથી રક્તપિત્ત મટે છે; એટલું જ નહિ, પણ પિત્તગુલ્મ, જ્વર, દમ, ઉધરસ, હૃદયના રોગ, કમળો, આંખે આંખ પડવાના રોગ, ચક્કર, રતવા ને સ્વરભાગ એટલા રોગ મટે છે.

પલાશઘૃત, ત્રાયમાણુઘૃત

પલાશઘૃતસ્વરસે તદ્ભેં ચ ઘૃતં વષેત્ ॥ ૪૪ ॥
સક્ષોદ્રં તચ રક્તપ્રં, તથૈવ ત્રાયમાણયા ।

ખાખરાનાં ડીટાંને કચરીને તેનો રસ કાઢવો. એ રસમાં આડમા ભાગનું ઘી નાખીને ઘીમાં ખાખરાનાં ખીબાં ડીટાંને કલક નાખીને ઘી પકવવું. એ ઘી ઠંડું થયા પછી મધ સાથે આપવાથી રક્તપિત મટે છે, તેમ જ ત્રાયમાણુના ક્વાથમાં કે સ્વરસમાં પણ એ જ રીતે ઘી પકવ કરીને મધ સાથે રોગીને આપવાથી રક્તપિત મટે છે.

ગળામાંથી નીકળતા રક્તપિત્તનો ઉપાય
રક્તે સપિન્ધે સક્રકે પ્રથિતે કળ્ઠમાર્ગે ॥ ૪૫ ॥
લિહ્યાન્માક્ષિકસર્વિભ્યર્ણાં ક્ષારમુત્પલનાલજમ્ ।

પૃથ્વ્યપૃથ્વ્યક તથા ડમ્બોજરેણુકયામામધૂકજમ્ ॥ ૪૬ ॥
ઘોહી શીમળાના રસ જેવું ચીકણું થઈ ગયું હોય, ઘોહી કંકવાણું હોય, તે ગંઠાઈ ગયું હોય, તે ગળામાંથી નીકળતું હોય, તે કાળા કમળના નાળનો ક્ષાર કાઢીને તેને ઘી તથા મધ સાથે ચાટવો.

તે જ પ્રમાણે કમળની રજ અથવા પીપર, અથવા મહુડાનો ક્ષાર, એમાંથી કોઈ પણ એક મધ અને ઘી સાથે ચાટવાથી કંઠમાં રહેલું ગંઠાઈ ગયેલું રક્તપિત મટે છે.

કોઈ કહેશે કે બધા ક્ષાર તીક્ષ્ણ સ્વભાવના હોવા છતાં આ રક્તપિત્તમાં તેનો ઉપયોગ કેમ થાય? તે સમજવું કે, કમળો વગેરે પદાર્થો શીતળ સ્વભાવના છે, માટે તેમાંથી બનેલો ક્ષાર પણ તેવો જ સમજવો. કણું છે કે, કાર્ય-કારણને અનુસરનારું હોવાથી જે સ્વભાવ કારણનો હોય છે, તે જ સ્વભાવ કાર્યનો પણ હોય છે. ક્ષારનો મુખ્ય ગુણ ઓગાળવાનો છે, માટે કંકના અનુબંધવાળું ગંઠાઈ ગયેલું ઘોહી કંઠમાં રહ્યું હોય તેને ઘી અને મધ સાથે મળેલો ક્ષાર ઓગાળીને શોધન કરીને રોગને મટાડે છે, પણ રક્તપિત્તને કોપાવતો નથી.

ગુદાના રક્તપિત્તમાં ખસ્તિ
ગુદામને વિશેષેણ શોળિતે ઘસ્તિરિષ્યતે ।

ગુદાવાટે રક્તપિત પડતું હોય ત્યારે ખાસ કરીને ખસ્તિ આપવી યોગ્ય છે.

નાકમાંથી નીકળતા રક્તપિત્તના (નસકોરી-કૂટવાના રોગના) ઉપાય
ઘ્રાણગે રુધિરે શુદ્ધે નાવનં ચાનુપેચયેત્ ॥ ૪૭ ॥
કપાયયોગાનુ પૂર્વોક્તાનુ ક્ષીરેક્ષ્વાદિરસાપ્તુતાનુ ।
ક્ષીરાદીન્સસિતાંસ્તોયં કેવલં વા જલં હિતમ્ ॥
રસો દાહિમપુષ્પાણામામ્નાસ્ત્રઃ શાહ્વલસ્ય વા ।

નાકમાંથી શુદ્ધ ઘોહી પડતું હોય તે નસ્ય (છીંકણીની માફક સૂંઘવાનું ઔષધ) આપવું. અથવા પાછળ જે ક્વાથનાં ઔષધો (રક્તપિત મટે) કહ્યાં છે તે ઔષધને દૂધ કે શેરડીના રસમાં ઓગાળીને નાકમાં મૂકવાં, અથવા પાછળ કહેલાં એ ઔષધને માંસરસ કે ઘીમાં ઓગાળીને મૂકવાં. અથવા દૂધ, શેરડીનો રસ, માંસરસ કે ઘી, એમાંથી કોઈ પણ એકમાં સાકર મેળવી તેનાં ટીપાં નાકમાં મૂકવાં. અથવા સાકરનું પાણી અથવા એકલું પાણી નાકમાં મૂકવું તે પણ હિતકર છે. અથવા દાંડેમનાં ફૂલનો રસ નાકમાં મૂકવો. અથવા કરીની ગોટલીનો રસ નાકમાં મૂકવો. દૂર્વા(ધરો)નો રસ કાઢી નાકમાં મૂકવો. (નસ્યની દવાને નસકોરામાં કૂંકાવીને અથવા સૂંઘીને નાકમાં જાણે ચડાવવી.)

લેપ, અંજન વગેરે
ક્લપયેચ્છીતવર્ગે ચ પ્રદેહાગ્ન્યજ્ઞનાદિપુ ॥ ૪૯ ॥
વળી રક્તપિત્તના રોગવાળાને શીતલીપ ઔષધિએમાંની જે જે મળી આવે તે તે ઔષધિનો લેપ કરવો તેમ અંજન વગેરે પણ કરવાં.

ઉપસંહાર
યચ્ચ પિત્તજ્વરે પ્રોક્તં વહિરન્તશ્ચ મેપજમ્ ।
રક્તપિત્તે હિતં તચ્ચ ક્ષતપ્રીણે હિતં ચ યત્ ॥૫૦॥
જે ઔષધ. પિત્તજ્વરમાં ખાવા કે પીવા માટે અને ચોળવા કે લેપ વગેરે કરવા કહેલું છે, તેમ જ જે ઔષધ ઉરઃક્ષતથી ક્ષીણ થયેલા માણુસને હિતકર છે, તે સર્વ ઔષધ રક્તપિત્તમાં હિતકર છે.

દત્યશાઙ્ગદ્વયે ચતુર્થે ચિકિત્સિતસ્થાને રક્તપિત્ત-
ચિકિત્સિતં નામ દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ॥ ૨ ॥

અધ્યાય ૩ એ-કાસચિકિત્સા

અર્થાતઃ કાસચિકિત્સિતં ધ્યાહ્યાસ્યામઃ ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે કાસ (ઉધરસ, ખાંસીને રોગ)ની ચિકિત્સા સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

વાયુથી થયેલી ઉધરસની ચિકિત્સા

केवलानिलजं कासं क्षेहेरादायुपाचरेत् ।
 वातप्रसक्तिः क्षिग्धैश्च पेयायूपरसादिभिः ॥ १ ॥
 लोहेर्धूमैस्तथाऽग्निस्त्रैस्त्रैस्त्रैस्त्रैस्त्रैः ।
 वस्तिभिर्वस्त्रिभिरुवातं, सपित्तं तूर्ध्वमकिकैः ॥ २ ॥
 घृतैः क्षीरैश्च, सकफं जयेत्क्षेहविवेचनैः ।

કેવળ નિલજં કાસં ક્ષેહેરાદાયુપાચરેત્ ।
 वातप्रसक्तिः क्षिग्धैश्च पेयायूपरसादिभिः ॥ १ ॥
 લોહેર્ધૂમૈસ્તથાઃ ઇન્દ્રિયસ્ત્રૈસ્ત્રૈસ્ત્રૈસ્ત્રૈઃ ।
 વસ્તિભિર્વસ્ત્રિભિરુવાતં, સપિત્તં તૂર્ધ્વમકિકૈઃ ॥ ૨ ॥
 ઘૃતૈઃ ક્ષીરૈશ્ચ, સકફં જયેત્ક્ષેહવિવેચનૈઃ ।

કેવળ વાયુની ખાંસી હોય તો પ્રથમ વાયુને હણનારી ઔષધિઓથી સિદ્ધ કરેલા સ્નેહક પડે તેનો ઉપાય કરવો. 'પ્રથમ' કહેવામાં એ હેતુ છે કે વાયુથી થયેલી ઉધરસમાં વાયુને કોપાવનાર દાખ કફ વગેરે છે તેનો પ્રથમ લૂખા વગેરે ઔષધથી ઉપચાર કરીને પછી વૈધો ઉધરસના ઉપચારની સાથે વાયુને ઉપચાર કરે, એવી તેમની ગૈરસમભૂતી દૂર કરવાને 'પ્રથમ' એમ કહ્યું છે. વળી કેવળ વાયુની જ ખાંસી હોય તો સ્નિગ્ધ પેયા, યુષ, રસ વગેરે પીવા આપીને, તેમ જ લેહ, ધૂમ, અભ્યંગ, સ્વેદ, સેક, અવગાહ (ડૂબકી) ઇત્યાદિ ઉપાયો વડે વાયુની ઉધરસને મટાડવી. એ ઉધરસમાં ઝાડા અને વાશ્ટ બંધ હોય તો ખસિતઓ આપવી. એ પિત્તવાળી વાયુની ઉધરસ હોય તો ભોજન કર્યા પછી તરત રોગને ચોગ્ય દવાથી સિદ્ધ કરેલાં ઘી, દૂધ ઇત્યાદિ પીવા આપીને ઉધરસ મટાડવી. એ કફવાળી વાયુની ઉધરસ હોય તો સ્નેહપાન કરાવીને અને વિરેચન આપીને મટાડવી.

શ્લોક ૩ નાળા સ્નેહો

गुह्यवीकण्टकारीभ्यां पृथक्त्रिशां पलाद्रसे ॥ ૩ ॥
 પ્રસ્થઃ સિદ્ધો ઘૃતાઘાતકાસનુદ્વિદીપનઃ ।

આ સ્નેહની વીગત નીચેના શ્લોકમાં આપી છે.

ગળોનો રસ ત્રીસ પલ^૧ શેવો અને રીંગણીનો રસ પણ તેટલો જ શેવો. એ બંનેનો રસમાં એક પ્રસ્થ ઘી નાખીને ફક્ત ઘી ખાકી રહે ત્યાં સુધી પાક કરવો. એ ઘી વાયુની ખાંસીને મટાડનાર અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે.

क्षाररान्नावचाहिकगुणायष्ट्याह्वान्यकैः ॥ ૪ ॥
 द्विशाम्नैः सर्पिषः प्रस्थं पञ्चकोलयुतैः पचेत् ।
 दशमूलस्य निर्वृद्धे पीनो मण्डानुपायिना ॥ ૫ ॥
 સ કાસશ્વાસહૃવાર્ધગ્રહણીરોગમુલમનુત્ ।

જ્યખાર, રાસના, વજ, હિંગ, પહાડમૂળ, ભેકીમધ, ધાણા, સૂંઠ, પીપર, ચવક, પીપરીમૂળના ગઠાડા, અને ચિત્રો, એ ઔષધમાંથી દરેક બે બે શાણુ શેવાં. પછી નેને કદક કરીને એક પ્રસ્થ (૬૪ તોલા) ઘીમાં નાખીને દશમૂળના ક્વાથમાં તે ઘી સિદ્ધ કરવું. એ ઘી પીધા પછી મુંડ પીવો. તેથી ઉધરસ, દમ, હૃદયના રોગ, પડખાની પીડા, શઢણી-રોગ, અને ગોગો એટલા રોગ મટે છે.

द्रोणोऽपं साधयेद्रास्नादशमूलशतावरीः ॥ ૬ ॥
 पलोन्मिता द्विकुडवं कुलत्वं वदरं घवम् ।
 तुलाद्यै चाजमांसस्य तेन साध्यं घृताढकम् ॥ ૭ ॥
 समक्षીरं पलांશૈશ્ચ જીવતીર્યઃ સમીક્ષ્ય તત્ ।
 પ્રયુક્તં ઘાતરોગેષુ પાનનાવનઘસ્તિભિઃ ॥ ૮ ॥
 પન્ચકાસાન્ શિરઃકમ્પં યોનિવહ્નણવેદનામ્ ।
 સર્વાહિકાઙ્ગરોગાંશ્ચ સમ્પ્રોઢોર્ધ્વાનિલાન્ જયેત્ ॥ ૯ ॥

રાસના, દશમૂળ, શતાવરી, એ ઔષધમાંનું

૧ 'પલ' ઇત્યાદિ શબ્દોનું માપ સમજવાને નીચે કોષ્ટ આપ્યું છે તે ઉપરથી ત્યાં ત્યાં તેના સમ્પ આદે ત્યાં ત્યાં તેનું માપ બજી શકે.

શાણુ=૬ માસા.	પ્રસ્થ=૬૪ તોલા.
કેલ=૬ માસા.	આદક=૨૫૦ તોલા.
કર્પ=૨ તોલા.	દ્રોણુ=૧૦૨૪ તોલા.
પલ=૪ તોલા.	ઉલા=૪૦૦ તોલા.
પ્રયુતિ=૮ તોલા.	ભાર=૮૦૦૦ તોલા.
અંબલિ } =૧૬ તોલા.	
કુડવ }	

પ્રવાહી પદાર્થ ભરવાનું ૬૪ ધન આંગળું અથવા ૪ આંગળ ધનનું એક પાત્ર હોય છે તેને 'કુડવ' કહે છે.

દરેક એક એક પત્ર લેવું; કળથી, ઘાર અને જવ, એ ઔષધ છે જે કુડવ લેવાં; બકરાનું માંસ અડધી તુલા લેવું. પછી એ સર્વના એક દ્રોણ પાણીમાં ક્વાથ કરવો. તે ક્વાથમાં એક આઢક ઘી નાખવું. તેમાં ઘી જટલું ગાયત્રું દૂધ નાખવું તથા જીવનીય ગણનાં ઔષધ એક પલ (ચાર તોલા) નાખવાં. અને તે પડે ઘી સિદ્ધ કરવું. એ ઘીને દેશ, કાલ વગેરેના વિચાર કરીને વાતશિગમાં પાવામાં, સુંઘાડવામાં કે ખસ્તિ આપવામાં, એ વાપરવામાં આવે તે પાંચે પ્રકારની ઉધરસને, માથું ધૂણ્યા કરવાના વાતશિગને, યોનિની તથા અંડની વેદનાને, સર્વાંગ અને એકાંગવાયુના રોગને, પ્લીહા- (ખશિળ)ને અને ભ્રૂર્ધવાયુને મટાડે છે.

વિદ્યાર્યાદિગણકાયકલ્કસિદ્ધં ચ કાસજિત્ ।

વિદ્યાર્યાદિ ગણમાં કહેલાં ઔષધોના ક્વાથ કરીને તેમાં ઘી નાખીને તથા તે ઘીમાં વિદ્યાર્યાદિ ગણનાં ઔષધોના કલ્ક નાખીને ઘી પકવ કરું હોય તે તે ઘી ખાવાથી કાસ (ખાંસી) મટે છે.

શ્લોક ૧૩વાળા લેહ

અશોકવીજક્ષવકજન્તુમ્નાજ્જનપન્નકૈઃ ॥ ૧૦ ॥

સવિદૈશ્વ ઘૃતં સિદ્ધં તચ્ચૂર્ણં વા ઘૃતપ્લુતમ્ ।

લિહ્યાત્પયશ્ચાનુપિવેદાજં કાસાતિપીઢિતઃ ॥ ૧૧ ॥

આસોપાલવનાં બી, શર્ક, વાવડિંગ, રસાંજન, પન્નકાષ્ટ અને ખીડલવણુ, એ ઔષધોથી ઘી સિદ્ધ કરું હોય તે ઘી અથવા ઘીમાં એ ઔષધિઓનું ચૂર્ણ કાલનીને તે ઘી, જે માણસ ચાટે અને ચાચા પછી બકરીનું દૂધ પીએ તે ઉધરસથી ખૂબ પીડાતો મનુષ્ય ઉધરસના રોગથી મુક્ત થાય છે (તેને ઉધરસનો રોગ મટે છે).

વિહલ્કં નાગરં રાસ્ના પિપ્પલી હિલ્ગુ સૈન્ધવમ્ ।

માર્ગી ક્ષારંચ તચ્ચૂર્ણં પિવેદ્ધા ઘૃતમાત્રયા ॥ ૧૨ ॥

સકફેડનિલજે કાસે શ્વાસહિધ્માહતાગ્નિપુ ।

તેથી વાયુથી થયેલી કફવાળી ઉધરસમાં, તેમ જ દમ, હેડકી અને મંદાગ્નિમાં વાવડિંગ, સૂંઠ, રાસ્ના, પીપર, હિંગ, સિંધવ, ભારંગ અને જવખાર એ સર્વનું ચૂર્ણ ઘીની યોગ્ય માત્રા સાથે પીવું.

દુરાલમાં શૃઙ્ગવેરં શર્કી દ્રાક્ષાં સિતોપલામ્ ॥ ૧૩ ॥
લિહ્યાત્કર્કટશૃઙ્ગીં ચ કાસે તૈલેન વાતજે ।

વાયુથી થયેલી ઉધરસમાં ધમાસો, આદુ, ષટકચૂરો, કાળી દ્રાક્ષ, સાકર અને કાકડાશિંગ, એ ઔષધનું ચૂર્ણ કરીને તેને તેલની સાથે ચાટવું.

દુસ્પર્શાં પિપ્પલીં મુસ્તાં

માર્ગીં કર્કટકીં શર્કીમ્ ॥ ૧૪ ॥

પુરાણગુહૈલાભ્યાં ચૂર્ણિતાન્યવલેહયેત્ ।

તદ્દક્ષકૃષ્ણાં શુર્કીં ચ સમાર્ગીં તદ્દેવે ચ ॥ ૧૫ ॥

ધમાસો, પીપર, મોથ, ભારંગ, કાકડાશિંગ, ષટકચૂરો, એ સર્વે ઔષધના ચૂર્ણને જૂના ગોળ તથા તેલમાં મેળવીને ચાટવાં તેથી વાયુની ઉધરસ મટે છે. તે જ પ્રમાણે પીપર અને સૂંઠના ચૂર્ણને એકત્ર કરીને તેને જૂના ગોળ તથા તેલમાં ચાટવું. તે જ પ્રમાણે ભારંગ અને સૂંઠના ચૂર્ણને જૂના ગોળ તથા તેલમાં ચાટવું. તેથી પણ વાયુની ખાંસી મટે છે.

પીવાની પાંચ દવા

પિવેચ્ચ કૃષ્ણાં કોળેત સલિલેત સસૈન્ધવામ્ ।

મસ્તુતા સસિતાં શુર્કીં દધ્મા વા કળરેણુકામ્ ॥ ૧૬ ॥

પિવેદ્દદરમજ્જો વા મદિરાદધિમસ્તુભિઃ ।

અથવા પિપ્પલીકલ્કં ઘૃતમૃદ્ધં સસૈન્ધવમ્ ॥ ૧૭ ॥

સિંધવ સહિત પીપરના ચૂર્ણને લગાન લગાર ગરમ પાણી સાથે પીવું. અથવા સૂંઠ અને સાકરને દહીંમાં છૂટેલા પાણી સાથે પીવી. અથવા પીપર અને શેલુકખીજને દહીં સાથે પીવાં.

ઘોરના ઠળિયાની મીઠને દાડ, દહીં અથવા દહીંમાં છૂટેલા પાણી સાથે પીવી. અથવા પીપરના કલ્કને ઘીમાં શેકીને તેમાં સિંધવ નાખીને તે દાડ, દહીં અથવા દહીંમાં છૂટેલા પાણીમાં પીવું.

ધૂમપાન

કાસી સપીનસો ધૂમં સૈહિક વિધિના પિવેત્ ।

હિધ્માશ્વાસોક્ધૂમાંંચ ક્ષીર્ત્માંસરસાજ્ઞનઃ ॥ ૧૮ ॥

ખાંસીવાળા માણસને સાથે સળેખમ પણ હોય એટલે જને ઉધરસ અને સળેખમ બને

થયાં હેાય તેણે સિન્ગધ ધૂમ વિધિ પ્રમાણે પીવે. તથા દૂધ, માંસ અને માંસરસ ખાવાથી થયેલી ખાંસી અને સળેખવાળાએ હેડકી અને દમની ચિકિત્સામાં કહેલા ધૂમ પીવા.

(સિન્ગધ ધૂમ માટે અને ધૂમ પીવાની વિગતો માટે જુઓ સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૨૧મો).

માંસરસ અને ધૂમ

પ્રામ્યાનૂપોદકૈઃ શાલિયવગોધૂમપષ્ટિકાન્ત ।

સ્સૈર્માવામ્મગ્નનાં યૂર્વૈર્વા મોજયેદ્ધિતાન્ ॥૧૧॥

શામ્ય પ્રાણીઓ કે અનૂપ દેશનાં પ્રાણીઓ કે જળચર પ્રાણીઓના માંસરસ સાથે અથવા અડદ અને કૌચના યૂષની સાથે, શાળ ચોખા, જવ, ઘઉં અને સાઠી ચોખાતું પથ્ય યોજન રોગીને કરાવવું.

પેયા

યવાનીપિપ્પલીચિત્ત્રમધ્યતાગરચિત્રકૈઃ ।

રાસ્નાજાતીપૃથ્વ્યપર્ણોપલાશશઠિપૌર્વકૈઃ ॥૨૦॥

ધિદ્વાં સિન્ગધામ્લલવળાં પેયામનિલજે વિવેત્ ।

કટિદ્વિત્પાર્શ્વકોષ્ઠાતિશ્વાસહિદ્યાપ્રણાશ્નનીમ્ ॥૨૧॥

અજમોદ, પીપર, ખીલાનો ગર્લ, સૂકું, ચિત્રો, રાસ્ના, જીરું, પૃથ્વિપર્ણી, ખાખરાનાં ખીજ, પરકચૂરો, પુષ્કરમૂળ, એ ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલી, સિન્ગધ, ખાટી અને ખારી (ધીવાળી અને લગાર ખાટી તથા મીઠું નાખેલી) પેયા વાયુથી થયેલી ખાંસીવાળાએ પીવી; કેમ કે તે વાયુની ઉધરસ મટાડવાની સાથે કેડ, હૃદય, પાસાં અને કોઠામાં થનારી પીડાનો, દમનો અને હેડકીનો નાશ કરે છે.

દશમૂલરસે તદ્વત્ પચ્ચકોઠુઠામ્વિતામ્ ।

વિવત્પેયાં

સમતિલાં ક્ષૈરેયોં વા સ્સૈન્ગ્ધવામ્ ॥૨૨॥

તે જ પ્રમાણે દશમૂળના ક્વાથમાં સિદ્ધ કરેલી ખંચકોલ (પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક અને સૂકું) તથા ગોળયુક્ત પેયા પીવી. અથવા દૂધ અને ચોખાની પેશામાં ચોખા જેટલા જ તલ નાખીને અને સિંધવ નાખીને તૈયાર કરેલી પેયા પીવી. (હિમાદ્રિ). (એથી વાયુની ઉધરસ મટવાની સાથે કેડ, હૃદય, પાસાં અને કોઠામાં થયેલી પીડા, દમ અને હેડકી મટે છે.)

માન્સ્યકૌકુટવારાહીર્માર્સૈર્વા સાન્સ્યસૈન્ગ્ધવામ્ ।

અથવા માછલીના અથવા કૂકડાના અથવા કુકરના માંસની બનાવેલી પેયા ઘી અને સિંધવ નાખીને પીવી.

વાયુથી થયેલી ઉધરસમાં શાક, સ્નેહ, લદ્દય, પીણાં

વાસ્તુકો વાયસીશાકં કાસપ્રઃ સુનિપણ્ણકઃ ॥૨૩॥
કણ્ટકાર્યાઃ ફલં પત્રં ચાલં શુષ્કં ચ મૂલકમ્ ।
સ્નેહાસ્તલાદ્યો

મહ્યાઃ ક્ષૈરેશ્ચુરસગૌઠિકા ॥૨૪॥

દધિમસ્ત્વારનાલામ્લફલામ્મુમદિરાઃ વિવેત્ ।

અથવાની ભાજ, કાકજવાતુ શાક, કાસું, દરો, સુનિપણ્ણકની ભાજ, બેરીંગણીતું ફળ અને પાંદડાં, કુમળા તથા સૂકા મૂળા, તેલ વગેરે સ્નેહ, દૂધ, શેરડીનો રસ, ગોળની બનાવટો, દરી, વઢીમાં છટેલું પાણી, કાંજ, ખાટાં ફળથી સિદ્ધ કરેલું પાણી અને મધ, એ સર્વે વાયુની ઉધરસવાળાને ખાવાપીવા રોગ્ય અત્યાન બલુવાં.

પિત્તથી થયેલી ઉધરસની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૨૫ થી ૪૦)

વમન

વિત્તકાસે તુ સરુફે વમનં સર્વિયા હિતમ્ ॥૨૫॥

તથા મદનકાશમર્મમધુકક્ષયિતૈર્જલૈઃ ।

ફલવણ્ણાદ્ધક્લ્લૈર્વા વિદારીશુરસાપ્તુનૈઃ ॥૨૬॥

કફવાળી પિત્તની ખાંસીમાં ઘી વડે ભિલટીઓ કરાવવી હિતકર છે; તેમજ મીઠળ, શીવણનાં ફળ, જઠીમધ, એ ઔષધના ક્વાથ વડે ભિલટીઓ કરાવવી હિતકર છે; તેમજ મીઠળ અને જઠીમધનો કલ્ક કરીને વિદારીકંદ તથા શેરડીના રસમાં તે કલ્ક કુખાડી રાખીને તે પાઈને ભિલટીઓ કરાવવી હિતકર છે.

વિરેચન

વિત્તકાસે તનુકફે ત્રિવૃતાં મધુરિયુંનામ્ ।

યુક્યાદ્દિરેકાય યુતાં ઘનશ્લેષ્ણિણિ ત્રિકૈકૈઃ ॥૨૭॥

પિત્તની ઉધરસમાં કફ પાતળો હેાય તો ગળી વસ્તુની સાથે નસીતરનો જીલાખ આપવો. અને

કંક બે ઘન (બડો) કંક હોય તે કડવાં ઔષધ સાથે નસોતરને બુલાખ આપવો.

સંસર્ગી

હૃતદોષો હિમં સ્વાદુ ક્ષિગ્ધં સંસર્જતં મજેત્ ।
ઘને કફે તુ શિશિરં રુક્ષં તિક્તોપસંહિતમ્ ॥ ૨૮ ॥
બુલાખ વગેરેથી દોષની શુદ્ધિ થયા પછી કંડી, ગળી અને સિન્ગધ (ઘી, તેલ વગેરેવાળી) પેયા વગેરે પીવું, પણ બે કંક બડો હોય તે પેયા વગેરે કંડું, લૂણું અને કડવાં દ્રવ્ય મેળવીને પીવું.

લેહ

લેહઃ પૈત્તે સિતાધાત્રીક્ષૌદ્રાક્ષાહિમોત્પલૈઃ ।
સકફે સાદ્ધમરિચઃ, સવૃતઃ સાનિલે હિતઃ ॥ ૨૯ ॥
મૃદ્ધીકાર્ધશતં ત્રિશત્પિપ્પલીઃ શર્કરાપલમ્ ।
લેહ્યેન્મધુના

ગોર્વા ક્ષીરપસ્ય શક્રદ્રસમ્ ॥ ૩૦ ॥

પિત્તની ખાંસી હોય તે સાકર, આમળાં, મધ, કાળી દ્રાક્ષ, સુખડ અને કમળ એ ઔષધોનો અવલેહ (ચાટણું) કરવો, પિત્તની ઉધરસમાં સાથે કંક હોય તે મોથ અને મરી ઉમેરીને ઉપરનો અવલેહ કરવો. પિત્તની ખાંસીમાં સાથે વાયુ હોય તે એ જ ઔષધનો (સાકરથી કમળ સુધીનાં ઔષધોનો) અવલેહ ઘીમાં કરવો, અથવા પચાસ દાણા કાળી દ્રાક્ષના, ત્રીશ દાણા પીપર, ચાર તોલા સાકર, એટલું ઔષધ મધ સાથે ચાટવું, અથવા ગાયના કે દૂધ ધાવનાર વાછરડાના છાણુનો રસ મધ સાથે ચાટવો. ત્વગેઠાઘોપમૃદ્ધીકાપિપ્પલીમૂલપોલકરૈઃ ।
લાજમુસ્તાશઠીરાસ્નાધાત્રોફલવિમ્બીતકૈઃ ॥ ૩૧ ॥
શર્કરાક્ષૌદ્રસપિમ્બિલેહો દ્વદ્રોગકાસહા ।

તજ, એલચી, સૂંઠે, પીપર, મરી, કાળી દ્રાક્ષ, પીપરીમૂળ, પુષ્કરમૂળ, (ડાંગરની ધાણી) ફૂલેલા મમરા, મોથ, પટકચૂરો, રાસ્ના, આમળાં, ખહેડાં, સાકર, મધ અને ઘી એ વસ્તુઓનો અવલેહ (ચાટણું) કરવાથી ઉદ્ધયના રોગને અને ખાંસીને નાશ થાય છે.

અનુપાન

મધુરૈર્જાઙ્ગલરસૈર્વૃશ્યામાકકોદ્રવાઃ ॥ ૩૨ ॥

મુન્નાદિયૂવૈઃ શાકૈશ્ચ તિક્તકૈર્માત્રયા હિતાઃ ।
ઘનશ્લેષ્મણિ લેહાશ્ચ તિક્તકા મધુસંયુતાઃ ॥ ૩૩ ॥
શાલયઃ સ્યુસ્નનુકફે પષ્ટિકાશ્ચ રસાદિભિઃ ।

બે પિત્તની ખાંસીમાં કંક ઘન (બડો) હોય તે બંગલ દેશનાં પ્રાણીઓના ગળ્યા માંસરસ સાથે અથવા મગ, કળથી વગેરેના યૂષ સાથે અથવા કડવાં શાક સાથે જવ, સામે કે કોદરા, એ અનાજ માપસર ખાવાં એ હિતકર છે, તથા ઘન હોય તે તેમાં મધ સાથે કડવાં ઔષધનાં ચાટણું આપવાં તે હિતકર છે. પિત્તની ખાંસીમાં કંક પાતળો હોય તે પાછળ (શ્લોક ૩૨, ૩૩માં) કહેલા રસ વગેરેની સાથે શાળી ચોખા અને સાકી ચોખા ખાવા હિતકર છે.

અનુપાન

શર્કરામ્મોડનુપાનાર્થે દ્રાક્ષેશુસ્વરસાઃ પયઃ ॥ ૩૪ ॥

તથા સાકરનું પાણી, કાળી દ્રાક્ષનો રસ, શેરડીનો રસ, કે દૂધ એ ખાધા પછી પીવું. કયાં દ્રવ્યો વડે માંસરસ, દૂધ, પેયા અને યૂષ બનાવવાં?

કાકોલીવૃહતીમેદાદ્વયૈઃ સવૃપનાગરૈઃ ।

વિત્તકાસે રસક્ષીરપેયાયૂપાન્ પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૩૫ ॥
કાકોલી, રીંગણી, મેદા, મહામેદા, અરડૂસી, સૂંઠ, એ ઔષધો સાથે માંસરસ, દૂધ, પેયા, યૂષ વગેરે રોગને આપવાથી પિત્તની ખાંસી મટે છે.

દ્રાક્ષાં કળાં પञ્ચમૂલં તુનાર્યં ચ પચેજ્જલે ।

તેન ક્ષીરં શૃતં શીતં પિત્તેશ્મવુશર્કરમ્ ॥ ૩૬ ॥
સાધિતાં તેન પેયાં વા સુશીતાં

મધુનાડન્વિતામ્ ।

કાળી દ્રાક્ષ, પીપર, તૃણ પંચમૂળ એ ઔષધોને ચોગણા પાણીમાં નાખીને ઉકાળવાં, અને ચોથે ભાગે રહે ત્યારે તે કઠાથ કંડો પાકીને તેમાં પાણીમાં ઉકાળેલું દૂધ કંડું પડે ત્યારે નાખીને તેમાં મધ તથા સાકર નાખીને પીવું. અથવા તે જ કઠાથમાં સિદ્ધ કરેલી પેયાને કંડી પાકીને તેમાં મધ નાખીને પીવી.

(પાણીમાં ઉકાળેલું દૂધ :- એટલું દૂધ હોય

લેહ

પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં શુદ્ધવેરં વિમીતકમ્ ।
શશ્વિકુક્ષુટપિચ્છાનાં મપી ક્ષારો યવોદ્ભવઃ ॥૪૬॥
વિશાલા પિપ્પલીમૂલં ત્રિવૃતા ચ મધુદ્રવાઃ ।
કફકાસહરા લેહાલ્પયઃ શ્લોકાર્ધયોજિતાઃ ॥૪૭॥

ઉપરના શ્લોકોમાંથી પ્રથમના ત્રણ અર્ધા-
અર્ધા શ્લોકમાં જે આષધ કહેલાં છે તે કફની
ખાંસને મટાડે છે. ખડેલું ઔષધ:-પીપર, પીપરી-
મૂળ, આદુ અને ખડેલુ એ ચાર ઔષધનો
અવલેહ મધમાં આપવો. ખીજું મેર અને
કૂકડાના પીછાંની રાખ તથા જવખાર મધમાં
ચટાડવાં. ત્રીજું ઇંદ્રવારણી, પીપરીમૂળ અને
નસોતર એનો અવલેહ મધ સાથે ચટાડવો.

મધુના મરિચં લિહ્યાનમધુનેવ ચ જોહ્નકમ્ ।
પૃથ્વસાંશ્ચ મધુના ધ્યાત્રીવાતર્કમ્જ્ઞજાન ॥ ૪૮ ॥
કાસઘ્નસ્યાશ્વશક્રતઃ સુરસસ્યાસિતસ્ય ચ ।

કફની ઉધરસવાળાએ મધ સાથે મરી
ચાટવાં; મધ સાથે અગરુ (અગર) ચાટવું; મધ
સાથે ભેરીંગણીનો રસ અથવા વંતાકનો રસ,
અથવા ભાંગરનો રસ, અથવા કાસોંદરનો રસ,
અથવા ઘોડાની લાદનો રસ, અથવા કાળી
તુલસીનો રસ ચાટવો.

દેવશ્વશક્રીપાલાકર્કટાર્યાદુરાલભાઃ ॥ ૪૯ ॥
પિપ્પલી નાગરં મુસ્તં પથ્યા ધાત્રી સિતોપલા ।
લાજાઃ સિતોપલા સર્પિઃ

શુદ્ધી ધાત્રીફલોદ્ભવા ॥૫૦॥
મધુતૈલયુતા લેહાલ્પયો ઘાતાનુગે કફે ।

કફની ઉધરસમાં વાયુ મળેલો હોય તો
દેવદાર, પટકચૂરો, રાસ્ના, કાકડાસીંગ અને
ધમાસો એ ઔષધો મધ અને તેલમાં ચટાડવાં
અથવા પીપર, સૂંઠ, મેથ, હરડે, આમળાં,
અને ખડીસાકર, એ ઔષધો મધ અને તેલમાં
ચટાડવાં અથવા કૂલેલા મમરા, ખડીસાકર, ઘી,
કાકડાસીંગ અને આમળાં, એ ઔષધો મધ
અને તેલમાં ચટાડવાં.

ગાળીઆ

દ્વે પલે દાહિમાદૃષ્ટો ગુહાઘોપાત્પલત્રયમ્ ॥૫૨॥
રોચનં દીપનં સ્વર્યં પીનસશ્વાસકાસજિત્ ।

દાડમ આડ તોલા, ગોળ ખત્રીશ તોલા,
વ્યોષ (સૂંઠ, પીપર અને મરી ત્રણે મળીને)
ખાવાથી તે ત્રિચિ ઉત્પન્ન કરે છે. જડરાશિને
પ્રદીપ્ત કરે છે, ઘાંટો બેસી ગયો હોય તેને ઉઘાડે
છે, સળેખમ મટાડે છે અને દમ તથા ઉધ-
રસને મટાડે છે.

(દવા ખનાવવાનું પ્રમાણ આપ્યું છે, દર
ટંકનું માપ નહિ.)

ગુહક્ષારોપણકળાદાહિમં શ્વાસકાસજિત્ ॥૫૨॥
ક્રમાત્પલદ્વયાર્ધાક્ષકર્વાર્ધાક્ષપલોન્મિતમ્ ।

ગોળ, જવખાર, મરી, પીપર, દાડમ એ
પાંચ ઔષધ અનુક્રમે આડ તોલા, અડધો
તોલા, તોલા, અડધો તોલા અને ચાર તોલા,
એ પ્રમાણે લેવાં, એ સર્વનું ભેશું ચૂર્ણ આપ-
વાથી શ્વાસ, ઉધરસ, સળેખમ વગેરે મટે છે.
(દવા ખનાવવાનું પ્રમાણ આપ્યું છે; દર
ટંકનું માપ નહિ.)

પાચન ઔષધ

વિવેકવરોક્તં પથ્યાદિ દન્ટક્રીકં ચ પાચનમ્ ॥૫૩

જવરની ચિકિત્સામાં (શ્લોક ૬૨ માં)
હરડે, ધાણા વગેરેનો જે પાચન ક્વાથ કહેલો
છે, તેમાં કાકડાસીંગ નાખીને તે પીવું. તેથી
પણ દમ, ઉધરસ વગેરે મટશે.

અથવા દીપ્યકત્રિવૃદ્ધિશાલાઘનપૌષ્કરમ્ ।
સકુળં કથિતં મૂત્રે કફકાસી જલેડપિવા ॥૫૪॥

અથવા અજમોદ, નસોતર, ઇંદ્રવારણી,
મેથ, પુષ્કરમૂળ એ ઔષધોનો ગાયના મૂત્રમાં
અથવા પાણીમાં ક્વાથ કરીને તેમાં પીપરનું
ચૂર્ણ નાખીને કફની ઉધરસવાળાએ પીવો.

પીવાનું શમન ઔષધ

તૈલમૃદ્ધં ચ વૈદેહીકલ્કાક્ષં સસિતોપલમ્ ।
પાયયેત્કફકાસઘ્નં કુલત્યસલિલાપ્લુતમ્ ॥ ૫૫ ॥

કળીનો ક્વાથ કરીને તેમાં તલના તેલમાં
શેકેલા એક તોલા પીપરના ચૂર્ણની લૂગદી
નાખીને સાકર સાથે પીવું, તેથી કફથી થયેલી
ઉધરસ મટે છે.

શિશુ ધી

દશમૂલાઢકે પ્રસંઘે વૃત્તસ્યાશ્નસમૈઃ પચેત્ ॥
પુષ્કરાઢ્ઢશઢીચિલ્વસુરસાઢ્યોપહિઢ્ઢગુભિઃ ॥ ૫૬ ॥
વેયાનુપાનં તત્સર્વવાતસ્લેપમાયાપહમ્ ॥

દશમૂળને કવાથ ર૫૬ તોલા ડગીને નેમા ૬૪ તોલા ધી નાખવુ. પછી પુષ્કરમૂળ, પટ્કચૂરી, ખીલાં, તુલસી, વ્યેષ (સૂંઢ, પીપર, મરી,) અને હિંગ, એ છ ઔષધ એક એક તોલો લઈને તેને કલક તેમાં નાખવો અને ધી શેષ રહે ત્યા લગી પાક કરવો અને પછી ધી ગાળી લેવુ. એ ધી પેયાના અનુપાનમાં આપવાથી વાયુ અને કફની વેગી ખાસીના રોગને નાશ થાય છે.

નિર્ગુણ્ડીપત્રનિર્યાસઞ્ઞાધિતે કાસજિદ્વૃતમ્ ॥૫૭॥
નગોડનાં પાંદડાને સ્વરસ ડાઢીને તેમાં ધી પકવવુ. એ ધી વાતકફની ઉધરસને મટાડે છે.

વૃતં રસે વિઢ્ઢજ્ઞાનાં ઢ્યોપગર્મે ચ સાધિતમ્ ॥૫૭ઢે
વાવડિંગના રસમાં ધી નાખીને તેમાં સૂંઢ, પીપર તથા મગને કલક કરીને નાખવો, પછી ધી પકવવું. એ ધી પીવાથી વાતકફની ઉધરસ મટે છે.

પુનર્નરશિવાટિકાસરલકાસમર્દામૃતા-
પટોલબૃહતીકણિજ્ઞકરસૈઃ પયઃસંયુતેઃ ॥
વૃતં ત્રિકટુના ચ સિદ્ધમુપયુજ્ય સઞ્ઞાયતે
ન કાસવિપમજ્વરક્ષયગુઢાઢ્ઢુરેખ્યો મયમ્ ॥

ધોળી સાટોડી, રાતી સાટોડી, દેવદાર, ડાસોંદરો, ગળો, પટોલ, ભોરીગણી અને ધોળો મરવો એ સર્વને રસ કાઢવો. ને રસમાં રસથી ચોથે હિસ્સે દૂધ નાખવું અને દૂધ જટલું જ ધી નાખવુ. તે ધીમાં ધીથી ચોથે હિસ્સે ત્રિકટુ(સૂંઢ, પીપર, મરી)ને કલક નાખીને પાક કરવો. કફ ધી જ ખાકી રહે ત્યારે ધી ગાળી લેવુ. એ ધી આપવાથી ખાસી, વિષમજ્વર, ક્ષય અને હરસને લય રહેનો નથી (મટે છે).

કંટકારીઢૃત

સમૂલફલપત્રાયાઃ કણ્ટકાર્યા રસાઢ્ઢકે ॥ ૫૨ ॥
વૃત્તપ્રસંઘે બલાઢ્યોપધિઢ્ઢશઢિવઢિઢ્ઢમૈઃ ॥
સાષર્ચલયવશારમૂલામલકપોર્કરઃ ॥ ૬૦ ॥

વૃધીવવૃહતીપઢ્યાયવાનીચિત્રકઢ્ઢિમિઃ ॥
મૃદ્ધોઢ્ઢકચઢ્યવર્ગામૃદુરાલમ્ભામ્લવેતસૈઃ ॥ ૬૨ ॥
શૃઢ્ઢીનામલકીમાર્ગીરાઢ્ઢાગોઢ્ઢુરકેઃ પચેત્ ॥
કલ્કસ્તઃસર્વઢ્ઢસેપુ શ્વાસહિઢ્ઢમાસુ ચેપ્યતે ॥૬૨॥
કણ્ટકારીઢૃતં ચૈતત્ક્રુફશ્યાધિવિનાશનમ્ ॥

મૂળ, ફળ અને પાંદડાં સહિત ભોરીગણી લઈને તેને રસ ર૫૬ તોલા કાઢવો. તે રસમાં ૬૪ તોલા ધી નાખવું. પછી તે ધીમાં ખજદાલા, વ્યેષ (સૂંઢ, પીપર, મરી), વાવડિંગ, પટ્કચૂરી, દાડમ, સંચળ, જવખાર, પુષ્કરમૂળ, આમથું, પીપરીમૂળ, સાટોડી, ભોરીગણી, હરડે, અજમોઢ, ચિત્રો, ઝરિંજ, ડાળી દ્રાક્ષ, ચવક, સાટોડી. ધમાસો, અમ્લવેતમ, ડાકડાસીંગ, ભોંઆંખલી. ભારંગ, રાસના, ગોખર, એ ઔષધોને કલક સોળ તોલા નાખવો. પછી કફ ધી જ ખાકી રહે ત્યા લગી પાક કરીને ધી ગાળી લેવું. તે ધી સર્વ પ્રકારની ઉધરસમાં, ઢમમાં અને હિઢ્ઢમા (હેડકીના)રોગમાં આપવાથી તે સર્વ વ્યાધિઓ મટે છે. એ ધીને કંટકારીઢૃત કહે છે.

લેહ

પચેઢ્ઢ્યાપ્રોતુલાં ઢ્ઢુષ્ણાં વઢ્ઢેડપામાઢકસ્યિતે ॥૬૨॥
શ્નિપેત્ પૂને તુ સઢ્ઢ્ઢૂર્ણ ઢ્યોપરાઢ્ઢામૃતાઢ્ઢિકાઢ્ઢ
શૃઢ્ઢીમાગધિતમ્પ્રત્યિઢ્ઢન્યવાસાઢ્ઢ પલાર્ઢકાઢ્ઢ ॥
સર્પિપઃ પોઢ્ઢશપલં ચત્વારિશપલમ્નિ ચ ॥
મત્સળિઢકાયાઃ શુઢ્ઢાયાઃ પુનઢ્ઢ તઢ્ઢધિઢ્ઢયેત્ ॥
ઢ્યોલેપિતિ શીતે ચ પૃથગ્ ઢ્ઢિકુઢવં ઢ્ઢિયેત્ ॥
પિપ્પલીનાં તવક્ષીર્યા માઢ્ઢિકસ્યાનવસ્ય ચ ॥૬૬
લેહોડ્યં શુઢ્ઢઢ્ઢ્રોગઢ્ઢુનામશ્વાસકાસજિત્ ॥

ભોરીગણીને કચરીને તેમાંથી ઢસ શેર ભાર લેવો અને તેને રાઢ મણુ અને ગા શેર પાણીમાં સંધતાં જ્યારે ર૫૬ તોલા જટલું પાણી ખાકી રહે ત્યારે તેને ગાળી લેવું. પછી તેમાં વ્યેષ (સૂંઢ, પીપર, મરી), રાસના, ગળો, ચિત્રો, ડાકડાસીંગ, ભારંગ, મોઢ, ગટોડા, ધમાસો એ ઔષધોનુ ચૂર્ણ કરીને તેમાંથી ઢરેકતુ જે જે તોલા ચૂર્ણ નાખવુ. પછી તેમાં ૬૪ તોલા ધી નાખવુ અને ચાર શેર શુઢ કરેલો ડાકખ (ઉકળેલો શેરડીના રસ) નાખવો. પછી કફને એ ખથુ ઢ્ઢે યઢાવવું અને જ્યારે તે પાક

કડછીને ચોટે એટલો ઘાડો થાય, ત્યારે તે કંડું પડવા દઈને તેમાં પીપર, વંશલોચન અને જૂનું મધ, એ પ્રત્યેક ઔષધ સોળસોળ તોલા નાખવું. આ અવશેષ (ચાટણુ) ગોળો, હૃદયના રોગો, હરસ, દમ અને ઉધરસને મટાડે છે.

ધૂમપાન

શમનં ચ પિવેદ્ધૂમં શોષનં વહલે કફે ॥ ૬૭ ॥
કફની ઉધરસમાં શમન ધૂમપાન કરવું અને કફ ઘણું હોય તો શોષન ધૂમપાન કરવું.

મનઃશિલાલમધુકમાંસીમુસ્તેહગુદીત્વચઃ ।
ધૂમં કાલમ્નવિચિના પીન્વા ક્ષીરં પિવેદ્ધુ ॥૬૮॥
નિષ્ટ્રયૂતાન્તે ગુડયુતં કોષ્ણં ધૂમો નિહન્તિ સઃ ।
વાતશ્લેષ્મોત્તરન્ કાસાનચિરેણ ચિરન્તનાન્ ॥

મનશીલ, હરતાલ, જેઠીમધ, જટામાંસી, મોઘ અને હિંગારાની છાલ એ ઔષધોનું સૂત્રસ્થાનમાં કઠ્ઠા પ્રમાણે ખાંસીને મટાડનાર વિધિપૂર્વક ધૂમપાન કરીને પછી થૂંકી રહ્યા પછી (કફ નીકળી ગયા પછી) લગાર ગરમ કરેલા દૂધમાં ગોળ નાખીને તે દૂધ અનુપાન તરીકે પાવું. એ ધૂમપાન કરવાથી વાયુ અને કફના આધિક્ય (વધારે પ્રક્રોપ)વાળી જૂની ઉધરસ મટે છે.

કફની ઉધરસ સાથે તમકન્દ્યાસ હોય તો શુ' કરવું?

તમકઃ કફકાસે તુ સ્યાચ્ચેપિત્તાનુબન્ધજઃ ।
પિત્તકાસક્રિયાં તત્ર યથાવસ્થ્યં પ્રયોજયેત્ ॥૭૦॥
જે કફની ખાંસીમાં પિત્તના બેરથી તમક-શ્વાન્ થાય તો રોગીની અવસ્થાનો વિચાર રાખીને પિત્તની ઉધરસની ક્રિયા કરવી.

ઉધરસમાં કયા દોષનો અનુબંધ કયા દોષમાં હોય તો શુ' કરવું?

કફાનુબન્ધે પવને કુર્યાત્કફહરં ક્રિયામ્ ।
પિત્તાનુબન્ધયોર્વાતકફયોઃ પિત્તનાશિનીમ્ ॥
વાતશ્લેષ્માત્મકે શુષ્કે ક્લિન્નમાદ્રેં વિરુદ્ધમ્ ।
કાસે કર્મે સપિત્તે તુ કફજે તિક્તસંયુતમ્ ॥૭૨
વાયુની ઉધરસમાં કફનો અનુબંધ હોય તો કફકાસનો નાશ કરનારી ક્રિયા કરવી અને વાયુ અને કફની ઉધરસમાં પિત્તનો અનુબંધ હોય તો પિત્તકાસને મટાડે એવી ક્રિયા કરવી.

વાયુ અને કફ(બેગા)ની સૂકી ખાંસી હોય

તો સિનઝ ઉપચાર કરવા અને ખાંસી છીલી હોય એટલે કફ નીકળતો હોય (ગળકા પડતા હોય) તો વૂષા ઉપચાર કરવા. પિત્ત અને કફ(બેગા)ની ખાંસી હોય તો તેમાં કડવાં ઔષધ મેળવીને ઉપચાર કરવા.

ઉરાક્ષત(ક્ષતકાસ)ની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૭૨૧ થી ૧૫૦૧)

ઉરાક્ષતનાં ઔષધ

उरस्पन्तःक्षते सद्यो लाक्षां क्षौद्रयुतां पिवेत् ।
ક્ષીરેણ શાલીન જીર્ણેઽચાક્ષીરેણૈવ સશર્કરાન્ ॥
છાતીની અંદર ક્ષત (ચાંદુ) થવાથી જે ઉધરસ થઈ હોય તેમાં દૂધમાં મધ સાથે લાખ તરત જ પીવી, અને તે ઔષધ પચી ગયા પછી સાકર અને દૂધ સાથે શાલિ ડાંગરનો ભાત ખાવો.

પડખામાં અને મૂત્રાશયમાં પીડા તથા થોડા પિત્ત અને અગ્નિવાળા ઉરાક્ષતનો ઉપાય પાર્શ્વ યસ્તિસરુક્ચાલ્પપિત્તાગ્નિસ્તાં સુરાયુતામ્ ।
જે ઉરાક્ષતની ઉધરસવાળાને પાસામાં અને મૂત્રાશયમાં દરદ થતું હોય તથા જેનું પિત્ત અને અગ્નિ (જઠરાગ્નિ) કમી હોય, તેણે સુરા નામના દારૂ સાથે લાખ પીવી.

ભાંગલ ઝાડાવાળા ઉરાક્ષતનું ઔષધ

भिन्नविट्ठकः समुस्तातिविपापाठां सवन्सकाम्
જે રોગીને ઝાડો નરમ (ભાંગલ) થયો હોય, તેણે મોઘ, અતિવિષ, પહાડમૂળ અને કડાછાલ એ ઔષધ સહિત લાખ પીવી.

પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિવાળા ઉરાક્ષતનાં ઔષધ

(શ્લોક ૭૨૧ થી ૧૨૫)

लाक्षां सर्पिर्मधुच्छिष्टं जीवनीयं गणं सिताम् ।
ત્વન્ક્ષીરીં સમિતં ક્ષીરે પક્ત્વા દીતાનલઃ પિવેત્
લાખ, ઘી, મીણુ, જીવનીયગણુ, સાકર, વંશલોચન એ સર્વ ઔષધિઓ દૂધમાં રાંધીને પ્રખળ જઠરાગ્નિવાળા ઉરાક્ષતના રોગીએ પીવું.
ઉરાક્ષત (ચાંદુ) રૂચવવા મટેવું ઔષધ
इक्ष्वारिकाग्रिसमन्थिपद्मकेसरचन्द्रनैः ।
ઘૂતં પયો મધુયુતં સન્ધાનાર્થં પિવેત્ક્ષતી ॥૭૬॥
તેમ જ છાતીમાં પડેલા ક્ષતને (ચાંદાને)

સાધવા (રૂચવવા) માટે કાચડો, અતિવિષ, ગંદાડા, કમળતુ કેસર તથા સુખડ એ ઔષધો દૂધમાં નાખીને ઉકાળવાં. પછી દૂધ ગાળી લઈને ઠંડું પકાવે પછી તેમાં મધ નાખીને ઉરઃક્ષતના રોગીને પાવું. તેથી ચાંદું જાય છે.

ઉરઃક્ષતમાં તાવમાં લાઠી બળે તેનું ઔષધ યવાનાં ચૂર્ણમામાનાં ક્ષીરે સિદ્ધં ઘૃતાન્વિતમ્ ।

જવરદાદૈ સિતાક્ષૌદ્રસકૃન્વા વયસા પિવેત્ ॥૭૭॥
ઉરઃક્ષતવાળાને તાવમાં દાઢ થતો હોય તો કાચા જવના કોટને દૂધમાં રાંધીને તેમાં ઘી નાખીને પીવેા, અથવા જવના ચાથુને દૂધમાં નાખીને તેમાં મધ-સાકર મેળવીને તે પીવેા.

ઉધરસવાળા ઉરઃક્ષતમાં ઔષધ કાસ્યાંસ્તુ પિવેત્સર્પિર્મધુરૌપલસાધિતમ્ ।
ગુહોદકં વા કથિતં સક્ષૌદ્રમરિચં હિતમ્ ॥૭૮॥
ચૂર્ણમામલકાનાં વા ક્ષીરે પકં ઘૃતાન્વિતમ્ ।
રસાયનવિચાનેન પિવ્વલીર્વા પ્રયોજયેત્ ॥૭૯॥

ઉરઃક્ષતની ઉધરસવાળાએ મધમાં ઔષધથી સિદ્ધ કરેલું ઘી પીવું. અથવા ગોળતું પાણી ઉકાળીને તેને ઠંડું પડવા દીધા પછી તેમાં મધ અને મરીતું ચૂર્ણ નાખીને તે પીવું, અથવા આમળાંનાં ચૂર્ણને દૂધમાં રાંધીને તેમાં ઘી નાખીને તે ખાવું અથવા રસાયનવિધિમાં (ઉત્તરસ્થાન અધ્યાય ૩૯ શ્લોક ૯૫૩થી ૧૦૦૩ સુધીમાં) કલા પ્રમાણે પીપરનો પ્રયોગ કરવો.

ઉધરસવાળા તથા પર્યામાં વ્યને હાડકામાં શુળવાળા ઉરઃક્ષતનું ઔષધ કાસી પર્વાસ્થિશૂલી ચ લિહ્યાસ્સઘૃતમાક્ષિકાઃ ।
મધૂકમધુકદ્રાક્ષાસ્વક્ષીરીપિવ્વલીબલાઃ ॥ ૮૦ ॥

ઉરઃક્ષતની ઉધરસવાળાને સાંધાના હાડકામાં કળતર થતું હોય તો મહુડા, જેઠીમધ, કાળી દ્રાક્ષ, વ શક્તિચન, પીપર અને બળદાણા, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી સાથે ચાટવું.

પિત્ત. લોહી, ઉધરસ વગેરે ઉપદ્રવોવાળા ઉરઃક્ષતનું ઔષધ ત્રિજાતમર્ષકર્પાંશં પિવ્વલ્યર્ષપલં સિતા ।
દ્રાક્ષા મધૂકં હર્જૂરં પલાંશં શ્લઘ્નચૂર્ણિતમ્ ॥૮૧॥
પ્રયુક્તા ગુટિકા મ્મિતિ તા ઘૃત્યાઃ પિત્તશોણિતમ્ ।

કાસશ્વાસાકવિચ્છર્દિ-
મૂઢ્ઘાહિધમામદ્ધમાન ॥ ૮૨ ॥

ક્ષતક્ષયસ્વરંશ્શ્લીહાશોવાચ્યમાસ્તાન ।
રક્તનિષ્ટીવદ્દવાર્થ્યકન્નિવાસાજ્વરાનપિ ॥ ૮૩ ॥

ત્રિજાત (તજ, તમલપત્ર, એલથી) અર્ધો તોલો; પીપર બે નોલો અને સાકર, કાળી દ્રાક્ષ, મહુડાં, ખરૂર એ ફરક ચરચાર તોલા; એ ઔષધોનું ખારીક ચૂર્ણ કરીને મધ સાથે તેની ગોળીઓ વાળવી. એ ત્રીય વધારનારી ગોળીઓથી રક્તપિત્ત, ઉધરસ, દમ, અગ્નિ, સિલ્હી, મૂર્છા, ડેડકી, ભ્રમણ, ચક્ષર, ઉરઃક્ષત, ક્ષય, સ્વપ્નશ, પ્લીહા (બરણ), સોબે, ભ્રુસ્તંભ, લોહીના ગળકા પડતા હોય તે, હૃદયમાં અને પડખામાં દરદ થતું હોય તે, તૃપારોગ અને વ્વર એટલા વાનાં મટે છે.

ગળકામાં લોહી પડે એવાં ઉરઃક્ષતનું ઔષધ વર્ષાભૂશર્કરારક્તશાલિતળ્લજં રજઃ ।
રક્તઘ્રીવી પિવેત્સિદ્ધં દ્રાક્ષારસપયોઘૃતઃ ॥ ૮૪ ॥
મધૂકમધુકક્ષીરસિદ્ધં વા તળ્લુલીયકમ્ ।

જેને લોહીના ગળકા પડતા હોય તેણે સાટોડી, રાતી શાળના ચોખા અને સાકરનું ચૂર્ણ કાળી દ્રાક્ષનો રસ, દૂધ અને ઘીમાં સિદ્ધ કરીને પીવું; અથવા મહુડાં, જેઠીમધ અને દૂધ એમાં સિદ્ધ કરેલો તાંદળનો પીવો.

ઉરઃક્ષતમાં ક્યાંથી લોહી પડે તે ક્યું ઔષધ કરવું ?

યથાસ્વં માર્તંવિષ્ણુતે રક્તે કુપ્યન્નિ મેવજમ્ ॥૮૫॥
ઉરઃક્ષતમાં જે લોહી મુખ વગેરે માર્ગથી પડતું હોય તો રક્તપિત્તની ચિકિત્સામાં કલા પ્રમાણે જે રસ્તેથી લોહી પડતું હોય તે રસ્તા માટે કહેલો ઉપાય કરવો.

મૂઢવાયુવાળા ઉરઃક્ષતનું ઔષધ મૂઢવાતસ્તજામેદઃ સુરામૃષ્ટં સર્વેન્ધવમ્ ।
ઉરઃક્ષતરોગમાં જેનો વાયુ આવૃત થઈને (નિ. અ. ૧૬) રોકાઈ ગયો હોય, તેને યકરીની ચરખીને સુરામાં શેકીને તેમાં લગાર સિંધવ નાખીને ખાવા આપવી.

ત્રિકા, દૂબળા ઉરઃક્ષતના રોગીનું ઔષધ ક્ષામઃ ક્ષીણઃ ક્ષતોરસ્કો

मन्दिद्रोऽग्निदीप्तिमान् ॥ ८६ ॥

शृतशरीरसरेणाद्यात्सवृतक्षौद्रशर्करम् ।

जे उरःक्षतवाणो रोगी शरीरे कृश अने क्षीणु थर्ध गयो होय, उंघ कभी थर्ध गर्ध होय अने गहराशि प्रदीप्त होय, तेणु अकरीनी अर-
णीमां घी, मध अने साकर नाभी ते अरणी
दधनी तर (मज्जाघ) साथे आनी.

शर्करायवगोधूमं जीवकपर्पमकौ मधु ॥ ८७ ॥

शृतशरीरानुपानं वा लिह्यात्क्षीणः क्षतः कृशः ।
अथवा जे मालुस उरःक्षतथी क्षीणु अने
कृश थर्ध गयो होय तेणु साकर, जव, घडि,
ज्वक, ऋषसक अने मध, जे औषधोना अय-
वेड चाटवे अने पछी उकाणेलु दूध पीवु.

कम्पात्पिशितनिर्यूहं वृतमृष्टं पिवेच्च सः ॥ ८८ ॥
पिप्पलीक्षौद्रसंयुक्तं मांसशोणितवर्धनम् ।

जे उरःक्षतना दरदी शरीरे कृश थर्ध गयो
होय तेणु मांसाहारी प्राणीना मांसरसने घीमां
शेडीने तेमां पीपरनुं सुणुं अने मध नाभीने
पीवु, तेथी मास अने शेडीनी वृद्धि थाय छे.

वीर्यं, अण अने धंद्रियोनी शक्ति क्षीणु
थर्ध होय जेवा उरःक्षतनुं औषध
न्यग्रोघोदुम्बराश्वत्थगुग्गुशालप्रियङ्गुमिः ॥ ८९ ॥

तालमस्तकजम्बूवक्प्रियालेख सपद्मकैः ।
साश्वकर्णैः शृतात्क्षीरादद्याज्जातेन सर्पिषा ॥ ९० ॥
शास्त्रोदनं क्षतोरस्कः क्षीणशुक्रवलेन्द्रियः ।

जे उरःक्षतवाणानां वीर्यं, अण अने धंद्रि-
योनी शक्ति घटी गयां होय, तेणु वड, उदुंभर
(जेभेडा), पीपणा, पीपर, राज, कुंगनुं अड,
लंजुडा, यारोणीनु वृक्ष, जे सर्वनी अंतरछाल,
ताडना मथोणानां पांढडां, पत्रकाष्ठ, राज, जे
सर्वे औषधिये। दूधमां नाभीने उकाणेलु दूधने
आभरीने जनावेलां दडीभांथी जनावेला घी
साथे शाखि नतनी डांगरने सात भावे.

वातपित्त अने वायुनी पीडावाणा
उरःक्षतनुं औषध

वातपित्तादितेऽभ्यङ्गो गात्रमेदे घृतर्मतः ॥ ९१ ॥
तैलेषानिलरोगघ्नैः पीडिते मातरिश्चना ।

उरःक्षतनी उधरसमां रोगी वातपित्तथी

पीडातो होय अने तेनां अंग झटतां होय तो
शरीर घी जेणु; अने ते जे वायुथी पीडातो
होय तो वायुना रोगने नाश करनारां तेल
शरीरे जेणुवां.

हृत्पार्श्वार्तिपु पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः ॥ ९२ ॥
कुर्याद्वा वातरोगघ्नं पित्तरक्ताविरोधि यत् ।

उरःक्षतरोगमां जे हृदय अने पडभामां
पीडा थती होय तो ज्वनीयघृत पीवुं अथवा
रक्तपित्तनुं विरोधी जे औषध वायुना रोगने
नाश करनारां होय ते करवुं.

(सूत्रस्थानना अध्याय १पना श्लोक ८मां
ज्वनीयगणुमां जे औषधो गणुवां छे, तेनाथी
सिद्ध करेला घीने ज्वनीयघृत डहेवाय छे.)
द्विक्का, दूषण, पातण उरःक्षतवाणा माटे
जुदां जुदां सिद्ध घी अने घीना लाड
(श्लोक ६३ थी १३३)

यष्ट्वाहनागवलयोः क्षाये क्षीरसमे घृतम् ॥ ९३ ॥
पयस्यापिप्पलीवांसीकल्कैः सिद्धं क्षतं हितम् ।

जेठीमध अने नागजलाना क्वाथमां क्वाथ
नेटलुं दूध नाभुं अने दूधथी अतुर्थांश घी
नाभीने तेमां क्षीरकाडोली, पीपर अने वंश-
क्षोचनने। कडके नाभीने घी सिद्ध करवुं जे घी
उरःक्षतनी उधरसमां हितकर छे.

(अमृतप्राश घी)

जीवनीयो गणः शुण्ठी वरी वीरा पुनर्नवा ॥ ९४ ॥
यलाभार्गास्वगुत्तद्विशठीतामलकीकणाः ।

शृङ्गाटकं पयस्या च पञ्चमूलं च यल्लघु ॥ ९५ ॥
द्राक्षाक्षोडादि च फलं मधुरस्निग्धघृहणम् ।
तैः पचेत्सर्पिषः प्रस्यं कर्पाशीः ऋषणकल्कितैः ॥
क्षीरघात्रीविदारीक्षुच्छागमांसरसान्वितम् ।
प्रस्थार्धं मधुनः शीते शर्करार्धतुलारजः ॥ ९७ ॥
पलार्धकं च मरिचत्वगेलापत्रकेसरम् ।

विनीय चूर्णितं तस्माल्लिह्यान्मात्रां यथाबलम् ॥ ९८ ॥
अमृतप्राशमित्येतन्नराणाममृतं घृतम् ।
सुधामृतरसं प्राश्यं क्षीरमांसरसाशिना ॥ ९९ ॥
नष्टशुक्रक्षतक्षीणदुर्बलश्याधिकशिशतान् ।
स्त्रीप्रसक्तान् कृशान् वर्णस्वरहीनांश्च बृंहयेत् ॥
कासहिष्माज्वरश्वासदाहत्पणास्फपित्तनुत् ।
पुत्रदं छर्दिमूर्च्छाहृद्योनिमूत्रामयापहम् ॥ १०१ ॥

જીવનીયગણુ પાછળ સૂત્રસ્થાનમાં અધ્યાય ૧૧ શ્લોક ૮માં કહેવામાં આવ્યો છે. તેમાં કહેલાં તમામ ઔષધો, સૂંક, શતાવરી, મહા-શતાવરી, સાટોડી, ખલદાણા, ભારંગ, કૌચાં, ઋષિ, પૃકચૂરો, શોઆમલી, પીપર, શિંગોડું, ક્ષીરકાકોલી, લઘુ પંચમૂળ; કાળી દ્રાક્ષ, અમેાડ વગેરે મધુર, સ્નિગ્ધ અને પૌષ્ટિક ફળ, એ સર્વે આપઘ એકએક તોલો લઈને તેમને સૂક્ષ્મ કલક કરવો અને તે ૧૨૮ તોલા ધીમાં નાખવો. પછી દૂધ, આમળાંના રસ, વિદાગીકંદનો રસ, શેરડીનો રસ અને ખકરાના માંસનો રસ, એ સર્વે રસમાં તે ઘી પચવ કરવું. ઘી ઠંડું થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ, ૨૦૦ તોલા સાકરનું ચૂર્ણ અને મરી, તજ, એલચી, તમાલપત્ર અને કેસર, એ સર્વે ઘે ઘે તોલા ચૂર્ણ કરીને નાખવાં. એ સર્વે એકત્ર કરવું અને પછી રોગીએ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તેમાંથી લઈને ચાટવું, એને અમૃતપ્રાશ નામે ઘૃત કહે છે. તે જેમ નાગ કોકોને સુધા અને દેવોને અમૃત છે તેમ મનુષ્યોને અમૃત જેવો ગુણુ આપનાર છે. દૂધ અને માંસરસનું ભોજન કરનારા મનુષ્યોએ આ ઘૃત ખાવું. જે પુરુષનું વીર્ય નાશ પામ્યું હોય, જે માણસ ઉરઃક્ષતથી ક્ષીણ થયેલા હોય, જે દુર્બળ હોય અને રોગથી કૃશ થયેલા હોય, જે પુરુષ સ્ત્રીનો અતિશય ઉપભોગ કરતા હોય, જે કૃશ થઈ ગયેલા હોય, અને જે માણસોની કાંતિ કે સ્વર નાશ પામ્યા હોય, તેમને એ (કૃશપણાથી મુક્ત કરી) પુષ્ટ કરે છે. વળી તે ખાંસી, હેડકી, જવર, દમ, દાહ, તરસનો રોગ અને રક્ત-પિત્તનો નાશ કરે છે, તે પુત્ર આપે છે; અને ભિલસીનો, મૂર્છાનો તથા હૃદય, શોનિ અને મૂત્રના રોગોનો નાશ કરે છે.

શ્વદંડ્રોશીરમજ્જિષ્ઠાવલાકાદમયંકક્ષ્ણમ્ ।

દર્ભમૂલ પૃથક્પૂર્ણાં પલાશાંપંકો સ્થિરામ્ ॥૧૦૨

પાલિકાનિ પવેક્ષેપાં રસે ક્ષોરચતુર્ગુણે ।

ફલકૈઃ खगुप्ताजीवन्तीमेदंપંકજીવકૈઃ ॥૧૦૩॥

શતાવરીદંદ્રિમૂઢીકાશર્કરાધાવળીવિસૈઃ ।

પ્રસ્થઃસિદ્ધો ઘૃતાદ્વાતપિત્તહૃદ્રોગશૂલનુત્ ॥૧૦૪

મૂત્રકૃચ્છ્રપ્રમેહાર્શઃકાસશોપક્ષ્યાપહઃ ।

ધનુઃસ્ત્રીમચમારાધ્વલિપ્તાનાં વલમાંસદઃ ॥૧૦૫

ગોખરુ, વાળો, મજ્જક, બળદાણા, કારમગી (શીવણુ, સવની), રોહિસ, દર્ભનું મૂળ, પૃથ્વિ-પર્ણી, આખરો, ઋષભક, શાલિપર્ણી, એ સર્વનો રસ ચારચાર તોલા લઈને તેમાં ને સર્વથી ચોથા ભાગનું દૂધ નાખવું. પછી તેમાં કૌચાં, જવંતી, મેદા, ઋષભક, જવક, શતાવરી, ઋષિ, કાળી દ્રાક્ષ, સાકર, ગોરખમુંડી અને કમળ એ સર્વનો કલક કરીને નાખવો તથા તેમાં ૬૪ તોલા ઘી પકવ કરવું. એ ઘી વાયુ, પિત્ત, હૃદયના રોગ અને શૂળનો નાશ કરે છે; મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ, હરસ, ખાંસી, શોષ અને ક્ષયને દૂર કરે છે; તથા ધનુષ્ય ખેંચવાથી, સ્ત્રી સેવવાથી, દારૂ પીવાથી, ભાર ઊંચકવાથી અને ચાલવાની થાકી ગયેલાઓને બળ અને માંસ આપે છે.

મયુકાષ્ટપલદ્રાક્ષાપ્રસ્થકાચે પવેદ્વૃતમ્ ।

વિપ્લવ્યષ્ટપલે કલ્કે પ્રસ્થં સિદ્ધં ચ ક્ષીતલે ॥

પૃથગષ્ટપલં ક્ષોદ્રશર્કરામ્યાં વિમિશ્રયેત્ ।

સમસસ્તુ ક્ષતક્ષીણરક્તગુલ્મેપુ તદ્ધિતમ્ ॥૧૦૬॥

જડીમધ ખત્રીસ તોલા અને કાળી દ્રાક્ષ ૬૪ તોલા લઈને તે ખત્રીનો ક્વાથ કરવો. તેમાં ૬૪ તોલા ઘી નાખીને ખત્રીસ તોલા પીપરનો કલક નાખવો. પછી ઘી પકવ (સિદ્ધ) કરીને ગાળી લેવું તથા ઠંડું પડ્યા પછી તેમાં ખત્રીસ તોલા મધ અને ખત્રીસ તોલા સાકર નાખવી. એ ઘીમાં ઘી જેટલા વજનનો સાચુ નાખીને ખાવાથી ઉરઃક્ષતથી ક્ષીણ થયેલા માણસને અને રક્તગુલ્મના રોગવાળી સ્ત્રીને ફાયદો થાય છે.

ઘાત્રીફલવિદારીશુજીવનીયરસાદ્યુતાત્ ।

ગથ્યાજયોશ્ન પયસોઃ પ્રસ્થં પ્રસ્થં વિપાચયેત્ ॥

સિદ્ધરૂપિતે સિતાશ્ઠોદ્રં દ્વિપ્રસ્થં વિનયેત્તતઃ ।

યક્ષ્માપસ્મારપિત્તાસ્ત્કાસમેહક્ષ્યાપહમ્ ॥૧૦૭॥

વયઃસ્થાપનમાયુષ્યં માંસશુક્રવલપ્રદમ્ ।

આમળાં, વિદાગીકંદ, શેરડી. જીવનીય-ગણુનાં ઔષધો, એ સર્વનો રસ કરીને તે ૬૪ તોલા લેવો. ઘી ૬૪ તોલા લેવું. ગાયનુ દૂધ ૬૪ તોલા લેવું. ખકરીનું દૂધ ૬૪ તોલા લેવું.

પછી રીત પ્રમાણે (ક. અ. ૬) ઘી પકવ કરીને તેને ગાળી લઈ ઠંડુ પડવા દઈ ૬૪ તોલા સાકર અને ૬૪ તોલા મધ તેમાં નાખવું. પછી તે ઘી ખાતું, તેથી શકમા (રોગ), વાઈ, રક્તપિત્ત, ખાંસી, પ્રમેહ અને ક્ષય, એ રોગ દૂર થાય છે. વળી તે ઘી ઉખરને સ્થિર કરે છે, આયુષ્ય આપે છે તથા માંસ, વીર્ય અને બળ આપે છે.

કથો દોષ વધારે હોય તો ઘી ચાટવું કે પીવું?

घृतं तु पित्तेश्चग्निश्चिकित्साद्વાहेत् ॥ ૧૧૦ ॥
લીઠં નિર્વાપયેત્પિત્તમ્લપ્સ્વાદ્ધન્તિ નાનલમ્ ।

આકામત્યનિલં પીત્તમૂર્માણં નિરુણદ્ધિ ચ ॥ ૧૧૧ ॥

પિત્તની અધિકતા હોય તો ઘી ચાટવું અને વાયુની અધિકતા હોય તો ઘી પીવું. ઘી ચાટવાથી તે પિત્તને શમાવે છે, અને તે ઘેાડું હોવાથી જરારાગ્નિનો નાશ કરવું નથી. પીધેલું ઘી વાયુને જીને છે અને જરારાગ્નિને ઠાંઈક શમાવે છે (લગાર મંદ કરે છે).

નોંધ : (આ શ્લોકો ચરકસંહિતાના ચિકિત્સાસ્થાન અધ્યાય ૧૧ શ્લોકો ૫૨, ૫૩નો ઉતારો છે. એ શ્લોકો ૫૨ ટીકા લખતાં આયુર્વેદદીપિકા ટીકામાં ટીકાકાર ચક્રપાણિદત્ત લખે છે કે ઉપર કહેલા ધાત્રીકેલાદિ ઘૃતમાં સાકર વગેરે નાખવાથી એ ચાટવા જેવું થાય છે. એવું સાકર વગેરે વાણું ધાત્રીકેલાદિ ઘૃત પિત્ત વધારે હોય તો ચાટવું. જો વાયુ વધારે હોય તો ધાત્રીકેલાદિ ઘૃતમાં સાકર વગેરે (એટલે સાકર અને મધ) નાખવું નહિ એટલે એ ઘી પીવા જેવું બનશે. આવું સાકર વગેરે વિનાનું ધાત્રીકેલાદિ ઘૃત વાયુ વધારે હોય તો પીવું.)

क्षामशीघ्ररुशाह्नानामेतान्येव घृतानि तु ।
त्वक्शीरीशकैलाजचूर्णैः स्त्यानानि योजयेत् ॥
सर्पिर्गुडान् समध्वंशान् कृत्वा दद्यात्पयोऽनु च ।
रेतो वीर्यं चલं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात् ॥ ૧૧૩ ॥

પૂર્વે જે ઘી કઠ્યાં છે તે જ ઘી શરીરે જે દિક્ષા હોય તેમને, નખળા હોય તેમને અને જખળા (પાતળા) હોય તેમને વંશલોચન, પીપર અને

ડાંગરની ધાણીના ચૂર્ણ સાથે પાવાં. તથા તે ઘી નાખીને સાકર અને મધના લાડુ કરવા. સાકર ખસો તોલા લેવી, મધ ૬૪ તોલા લેવું. એ લાડુ ખવડાવ્યા પછી દૂધ પાવું. તેથી કરીને વીર્ય, બળ અને પુષ્ટિ ઉત્પાદને પ્રાપ્ત થાય છે.

રૂખાણડકરસાયન

वीतत्वगस्थिकूपमाण्डतुलां खिन्नां पुनः पचेत् ।
घट्टयन् सपिनः प्रस्थे क्षौद्रवर्णेऽत्र च क्षिपेत् ॥ ૧૧૪ ॥
खण्डाच्छतं कणाशुण्ठयोर्द्विपलं जीरकादपि ।
त्रिजातघान्यमरिचं पृथग्ધंपलांशरुम् ॥ ૧૧૫ ॥
अवतारितशीते च दत्त्वा क्षોद्रं घृतार्धकम् ।
लज्जेनामध्यं च स्थाप्यं तत्रिह्नन्युपयोजितम् ॥ ૧૧૬ ॥
कासहिष्माज्वरश्वासरक्तपित्तक्षतक्षयान् ।

उरःसन्धानजननं मेघास्मृतिवલપ્રદम् ॥ ૧૧૭ ॥
અશ્વિર્યાં વિહિતં હૃદયં કૂખાણ્ડકરસાયનમ્ ।

એક કોણું લાવીને તેમાંથી ખિચાં તથા છાંડાં (છાલ) કાઢી નાખવાં. પછી તેના કકડા કરીને તેમાંથી ૪૦૦ તોલા જેટલું વજન લઈને તેને પાણીમાં ખાફી કાઢવા. પછી ૧૨૮ તોલા ઘી લઈને તેને તેમાં શેકવા અને તવેવાથી ફેરવતા જવું. વધારે તે મધના રંગ જેવા રંગના થાય, ત્યારે તેમાં ૪૦૦ તોલા ખાંડ નાખવી, પીપર આઠ તોલા નાખવી, સૂંકે આઠ તોલા નાખવી, જીરું આઠ તોલા નાખવું, ત્રિજાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી ભેગાં) જે તોલા નાખવાં, ધાણુ જે તોલા નાખવા, મરી જે તોલા નાખવાં. પછી તેને ચૂકા પરથી નીચે ઉતારીને ઠંડું પડવા દઈ તેમાં ૬૪ તોલા મધ નાખવું અને કકડી વની હલાવીને માટીના ગીઠા વાસણમાં કે કાચની બરણીમાં મૂકી રાખવું. એ પાક ખાવાથી ખાંસી, લેડકી, તાવ. દમ, રક્તપિત્ત, ઉરઃક્ષત, ક્ષય, એ રોગોનો નાશ થાય છે; છાતીમાં ચાંદું વધુ હોય તેને રૂઝ આવે છે; વળી તે ખુદ્ધિ, સ્પૃતિ અને બળ આપે છે. આ હૃદયને હિતકરે રસાયન અભિનીકુમરિચે કહેલું છે.

નાગબલારસાયન

पित्रेशामघलामूलस्वार्धकर्पाभिवर्चितम् ॥ ૧૧૮ ॥
પલં ક્ષીરચુતં માલં ક્ષીરવૃત્તિરનન્નમ્ ।

વ્ય પ્રયોગઃ પુષ્ટ્યાયુર્વલવર્ણકરઃ પરમ્ ॥૧૨૧॥
મનુકવર્ણ્યાઃ કલ્પોડયં યદ્વથા વિશ્વોપચસ્ય ચ ।

આર તોલા નાગખલાના મૂળને દૂધ સાથે પીવું તથા રાજશેજ અરધોઅરધો તોલો તે શુદ્ધ વધારતા રહેવું. એ પ્રમાણે એક મહિના સુધી પ્રયોગ કરવો. એ પ્રયોગ કરનારા મનુષ્યે દૂધ ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરવો; અન ખાઈ નહિ. આ પ્રયોગ પુષ્ટિ, આયુષ્ય, બળ અને કીર્તિ આપવામાં શ્રેષ્ઠ છે. એ જ પ્રયોગ (નાગખલાને ઠેકાણે) મછડ, જેડીમધ અથવા સૂકોને પછુ કરવાથી એ જ શુદ્ધ આપે છે.

નાગખલાઘૃત

પાદરોષં જલદ્રોણે પવેશામવલાતુલામ્ ॥૧૨૦॥
તૈન કાથેત નુલ્યાંશં ઘૃતં ક્ષીરં ચ સાધયેત્ ।

પલાંચિકૈશ્ચાતિવલામલાઘૃષીપુનનંઘૈઃ ॥૧૨૧॥
પ્રપોંઘરીકાકાશ્મર્યપ્રિયાલકપિક્કલુમ્બિઃ ।

અઘ્વગન્ધાસિતામીર્યમેદાયુમ્મત્રિકાષ્ઠકૈઃ ॥૧૨૨॥
કાકોલીક્ષીરકાકોલોક્ષીરચુક્કાદ્વિજીરકૈઃ ।

મૃગાલયિસલજૂરમૃગાટકકલસેલકૈઃ ॥૧૨૩॥
વતશામવલાસવિઃ પિત્તરક્તક્ષતક્ષ્યાન્ ।

જયેત્સૂદ્ધામદાદાંઘ ઘલપુષ્ટિકરં પરમ્ ॥૧૨૪॥
વર્ણમાયુષ્યમોક્ષસં વલીપલિતનાશનામ્ ।

અપયુજ્ય ચ પળાસાન્ વૃદ્ધોડપિતરુણાયતે ॥૧૨૫॥
આસરે સાડીપચીસ શેર પાણીમાં દસ શેર

નાગખલાનો ક્વાથ કરવો. તે ક્વાથ બ્રહ્મળતાં એથા ભાગતુ પાણી બાકી રહે, ત્યારે તેમાં ક્વાથ ભટકું ઘ. તથા તેટલું જ દૂધ નાખીને તેનો પાક કરવો. ઘી પકવ કરતાં પહેલાં તેમાં અતિખલા, ખલા, જેડીમધ, સાટોડી, સ્થળકમળ, કાશમરી, ચાંચળી, કૌચાં, આસંધ, સાકર, શતાવરી, મેદા, મહામેદા, ગોખરુ, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, શ્વેત વિદારીકંઠ (મોંચકાણું), જીરુ, શાહજીરુ, એ ઔષધો ભ-ભ તોલા લઈને તેનો કઠક તેમાં નાખવો. એ રીતે સિદ્ધ થયેલા ઘીને નાગખલાઘૃત કહે છે. તે ઘી ખાવાથી રક્તપિત્ત, ઉરઃક્ષત, ક્ષય, તરસ, ચક્ષર, દાહ એ રોગ મટે છે. તે બળ આપવામાં અને પુષ્ટિ કરવામાં શ્રેષ્ઠ છે. તે કીર્તિ આપે છે, આયુષ્યને વધારે છે અને

એજની વૃદ્ધિ કરે છે. વળી તે શરીર પહેલી કરસલીઓ અને પળિયાનો નાશ કરે છે. એ ઘીનું છ માસ સુધી સેવન કરવાથી વૃદ્ધ માણસ પણ જુવાન થાય છે.

મંદ અગ્નિવાળા ઉરઃક્ષતનાં ઔષધ
દીપ્તેડમ્નો વિધિરેપ સ્વાત્

મન્દે દીપનવાચનઃ ।

યદ્મોક્તઃ ક્ષતિનાં શસ્ત્રો, પ્રાહી શક્તિ તુદ્રવે ૧૨૬
ઉપર જે ઔષધ કહ્યાં છે તે પ્રદીપ્ત જડ-રાશિવાળાને આપના જેવા છે. જે અગ્નિ મંદ હોય તો ઉરઃક્ષતવાળાને રાજવૃક્ષમા (ક્ષય)ની ચિકિત્સામાં જે દીપન પાચન ઔષધ કહેવામાં આવશે તે કરવાં. જે ઝાડો પાતળો આવતો હોય તો ઝાડો ખંધાય એવા ઉપાય કરવા.

અગરત્યરસાયન (અગરત્યહરીતકી)

દશમૂલં સ્વયંગુતાં શઙ્ખપુષ્પી શર્કી ચલામ્ ।
હસ્તિપિપ્પલયપામાર્ગીપ્પલોમૂલચિત્રકાન્ ॥૧૨૭॥

માર્ગી પુષ્કરમૂલં ચ દ્વિપલાંશં યવાદકન્ ।
હરીતકીશતે ચૈકં જલવજ્જાદકે પચેત્ ॥૧૨૮॥

યવસ્વેદે કાપાયં તં પૂતં તચ્ચામયાશતમ્ ।
પચેદ્ગુડતુલાં દત્વા કુઙ્કવં ચ પૃથગ્વૃતાત્ ॥૧૨૯॥

તૈલાસવિપ્પલોચૂર્ણાત્સિદ્ધશીતે ચ માશ્નિકાત્ ।
લેહં દ્વે ચામયે નિત્યપ્રતઃ લાદેદ્વૈદ્વૈસાયનાત્ ॥૧૩૦॥

તદ્લીપલિતં હન્યાદર્ણાયુર્વલવર્ધનમ્ ।
પશ્ચકાસાન્ શ્રયં શ્વાસં સહિધ્મં વિપમજ્જરમ્ ॥૧૩૧॥

મેહગુલ્મમૂહ્યવર્ણોહિદ્રોગારુચિપીનસાન્ ।
અગસ્ત્યવિહિતં ઘન્યમિદં શ્રેષ્ઠં રસાયનમ્ ॥૧૩૨॥

દશમૂળ, કાંચાં, શંખપુષ્પી, પટકચૂરો, બળદાણુ. ગજપીપર, અપામાર્ગ (અવેડો), પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ભારંગ, પુષ્કરમૂળ એ સર્વે ઔષધિઓ આઠઆઠ તોલા લેવી. ૨૫૬ તોલા જવ લેવા. એક સો (મોડી) હરડે લેવી. એ સર્વને ૧૨૮૦ તોલા અથવા જવ કરતાં પાંચ-ગણા પાણીમાં નાખીને ઉકાળવાં. જ્યારે જવ બફાઈ બધ ત્યારે તે ક્વાથને ગાળી લેવો અને પેલી સો હરડે પણ કાઢી લેવી. પછી પેલા ક્વાથમાં ૫૦૦ તોલા ગોળ અને પેલી સો હરડે નાખીને તેમાં ઘી, તેલ તથા પીપરનું શુદ્ધ

સોળસોળ તોલા નાખવું અને ફરી ફક્ત ગોળ ખાકી રહેતા લગી પાક કરવો. જ્યારે તે પાક તૈયાર થાય, ત્યારે ઠંડો પક્યા પછી સોળ તોલા મધ તેમાં નાખવું. આ રસાયનરૂપ અવલેહમાંથી દરરોજ બે પલ એટલે આડ તોલા જેટલો અવલેહ ચાટવો અને પેલી બે હરટે ખાવી. તેથી શરીરે પહેલી કરચલીઓ અને પળિયાંનો નાશ થાય છે; કાંતિ, આયુષ્ય અને બળ વધે છે; પાંચ પ્રકારની ખાંસી, ક્ષય, દમ, હેડકી, વિષમજ્વર, પ્રમેહ, ગોળો, સંગ્રહણી, હરસ, હૃદયના રોગ, અરુચિ, સળેખમ, એ સર્વે રોગ મટે છે. આ અગસ્ત્ય ઋષિએ કહેલું રસાયન અતિ ઉત્તમ છે.

વસિષ્ઠરસાયન (વસિષ્ઠહરીતકી)

દશમૂલં ષણ્ઠાં મૂર્વાં હરિદ્રે વિષ્ણલીઢ્યમ્ ।
પાઠાશ્વગન્ધાપામાર્ગસ્વગુતાતિવિપામૃતાઃ ॥૧૩૩॥
વાલકિલ્વં ત્રિવૃદ્ધન્તીમૂલં પત્રં ચ ચિત્રકાત્ ।
પયસ્યાં કુટ્જં હિંચ્ચાં પુષ્પં સારં ચ વીજકાત્ ॥
થોડસ્થવિરમ્હ્રાતવિક્કૃતશતાવરીઃ ।
પૂતીકરજ્જશમ્યાકવન્દ્રલેલાસહાચરમ્ ॥ ૧૩૫ ॥
સૌખાજ્ઞનકનિમ્શ્વત્વગિશુરં ચ પલાંશકમ્ ।
પથ્યાસહસ્રં સશતં યવાનાં ચાઢકઢ્યમ્ ॥૧૩૬॥
પચેદદ્યુગ્ને તોયે યવસ્વેદેડવતારચેત્ ।
પૂતે ક્ષિપેન્સપથ્યે ચ તત્ર જીર્ણગુડાત્તુલામ્ ॥૧૩૭ ॥
તૈલાજ્યઘાત્રીરસતઃ પ્રસ્થં પ્રસ્થં તતઃ પુનઃ ।
અધિશ્ચયેન્મુદાવઘ્નો દર્બલિપેડવતાર્યં ચ ॥ ૧૩૮ ॥
શીતે પ્રસ્થઢ્યં ક્ષૌદ્રાત્પિષ્ણલીકુઢ્યં ક્ષિપેત્ ।
ચૂર્ણાકૃતે ત્રિજાતાચ ત્રિપલં નિલ્હનેત્તતઃ ॥૧૩૯ ॥
ઘાન્યે પુરાણકુમ્ભસ્થં માસં લાદેચ પૂર્વવત્ ।
રસાયનં વસિષ્ઠોકમેતપૂર્વેગુણાધિકમ્ ॥ ૧૪૦ ॥
સ્વસ્થાનાં નિષ્પરીહારં સર્વતંતુપુ ચ શસ્યતે ।

દશમૂળ, બળદાણા, મૂર્વા (મોરવેલ), હળદર, દારુહળદર, પીપર, ગજપીપર, કાળીપાટ, આસંધ, અથેડો, કૌચાં, અતિવિષ, ગળો, નાનાં ખીલાં, નસોતર, દંતીમૂળ, ચિત્રાનાં પાંદડાં, ક્ષીર-કાકોલી, ઇંદ્રજ્ય, જટામાંસી, બિબેરાંનાં ફૂલ અને ગર્ભ, ગારખમુંડી, સિલામો, વીકળો, શતાવરી, પૂતિકરંજ, ગરમાળો, ખાયચી, કાંટાસળિયો, સરગવો, લીંબડાની અંતરછાલ,

એખરો એ સર્વે ઔષધ ચારચાર તોલા લેવાં. મોટી હરટે ૧૧૦૦ લેવી. જ્યાં ૫૧૨ તોલા લેવા. એ સર્વનો આડગણુ પાણીમાં ક્યાધ કરવો અને જ્યારે જ્ય બકાય, ત્યારે નીચે ઉતારીને ક્રાથ ગાળી લેવો. પછી તેમાં પેલી ૧૧૦૦ હરટે નાખીને જૂનો ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખવો અને તેલ, ઘી અને આમળાંનો રસ ચોસડ-ચોસડ તોલા નાખવો ને પછી ફરીને પાછું તે સર્વને ચૂલે ચડાવવું અને ધીમા તાપથી તેનો પાક કરવો. જ્યારે તે પાક કડ-છીને ચોટે એટલો ઘાડો થાય, ત્યારે તેને નીચે ઉતારવો અને ઠંડો પડે ત્યારે ૧૨૮ તોલા મધ નાખવું. સોળ તોલા પીપરનું ચૂર્ણ નાખવું અને તજ, તમાલપત્ર અને એલચી એ ત્રણના ભેગા ચૂર્ણમાંથી ખાર તોલા નાખવું અને પછી તે સર્વને એકત્ર કરીને ઘીના રીઠા વાસણમાં (માટીના ગઠા ગાડવામાં) ભરીને અનાજની કાઠીમાં એક મહિનો દાટી રાખવું. મહિનો પૂરો થાય પછી પાછળ અગસ્ત્યરસાયનમાં ક્ષણ પ્રમાણુ ખાવું. તેથી તેમાં કહેલા રોગો મટી જશે અને તે કરતાં વધારે ગુણુ આપશે. આ વસિષ્ઠ મુનિએ કહેલું રસાયણ સર્વે ઋતુ-ઓમાં વખાણવા યોગ્ય છે, ખાવાથી સારો ગુણુ આપે છે. એ રસાયન રોગ વિનાના (સાબ) માણસ માટે ખાસ જરૂરનું (ન છોડવા બેવું) છે. ને સર્વે ઋતુમાં વાપરવા યોગ્ય છે.

પાડવચૂર્ણ

પાલિકં સૈન્ધવ શુષ્ઠી હે ચ સૌંચર્વાલાત્પલે ૧૪૧
કુઢવાંશાનિ વૃક્ષામ્લં દાટિમં પત્રમાર્જકાત્ ।
પર્કકાં પ્રિચાજાજ્યોઘાન્યકાદ્ હે ચતુર્થિકે ૧૪૨
શર્કરાયાઃ પલન્દ્રપ દશ હે ચ પ્રદાપયેત્ ।
સ્ત્વા ચૂર્ણમતો માત્રામન્નપાનેપુ દાપયેત્ ॥ ૧૪૩ ॥
રુચ્યં તદ્દીપનેં ષલ્યં પાર્શ્વાન્શ્વાસકાલ્જિત્ ।
સિંધવ અને સૂંઠ એકએક પલ લેવાં. સંચળ બે પલ લેવું. આમચૂર, દાડમ અને તુલસીનાં પાંદડાં એ ત્રણ ચારચાર પલ લેવાં. મરી અને જીરું એકએક પલ લેવાં. ધાણુ બે પલ લેવા. સાકર ખાર ૫૬ લેવી. (૫૪

એટલે ચાર તોલા બણુવું.) એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તે માપસર ખાવાપીવામાં આપવું. એ ચૂર્ણ રુચિ ઉત્પન્ન કરનારું, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું, બળ આપનારું, પાચાંમાંની પીડા હરનારું અને દય તથા ખાંસીને મટાડનારું છે.

ખીલું પાડવચૂર્ણ

एकां पोटशिकां घान्याद्

द्वे द्वे चाजाजिदीप्यकात् ॥ ૧૪૪ ॥

તામ્યાં દ્વાદ્વિમવૃક્ષામ્લે

द्विद्विः सौर्वचलात्पलम् ।

શુષ્ક્યાઃ કર્ષે કપિત્થસ્ય મધ્યાત્પચ્છ પલાતિ ચ ॥

તચ્ચૂર્ણે પોટશપલૈઃ શર્કરાયા વિમિથ્રયેન્

પાડવોડવં પ્રદેવઃ સ્યાદ્વપાનેપુ પૂર્વેવત્ ॥૧૪૬॥

ધાણુ ચાર તોલા, છતું આડ તોલા, અજભેદ આડ તોલા, દાડમનાં ખીજ આડ તોલા, આમચૂર આડ તોલા, સંચળ ચાર તોલા, સૂંઠ એક તોલા, કોડાનો ગર્ભ વીસ તોલા, એ સઘળાંના ચૂર્ણમાં ૬૪ તોલા સાકર નાખીને તેને ભેગું કરવું. આ પાડવ ચૂર્ણ ઉપર (શ્લોક ૧૪૧ થી ૧૪૩માં) કહેલા પાડવ ચૂર્ણની મધકે જ ખાવાપીવામાં આપવું.

ઉરઃક્ષતમાં કરવાનો વિધિ

વિધિચ્ચ યક્ષમવિહિતો યથાવસ્યં ક્ષતે હિતઃ ।

ઉરઃક્ષતમાં પણ ક્ષયરોગમાં જે વિધિ કહેલો છે (કહેવાશે) તે રોગીની અવસ્થા ઉપર વિચાર કરીને કરવો; કેમ કે તે પણ રોગીને ફાયદો કરનારો છે.

ઉરઃક્ષતમાં કોણે ક્યાં ધૂમપાન કરવાં ?
નિવૃત્તે ક્ષતદોષે તુ કફે વૃદ્ધે ડરઃ શિરઃ ॥૧૪૭॥
વાલ્યસે કાસિનો યસ્ય

स ना धूमान् पिबेदिमान् ।

ઉરઃક્ષતમાં છાતીમાં પડેલી ચાંદી રુચાયા પછી કફના વધારાથી જેને ઉધરસ આવતી હોય એવા દરદીનું છાતી અને માથું ફાટતું હોય તેણે આગળ કહેવામાં આવશે તે રીતે ધૂમપાન કરવું.

હિમેશદ્વિધલાયધીકલ્કૈઃ ક્ષોમે સુભાવિતે ॥૧૪૮॥
વર્તિ કૃત્વા પિબેદ્ધમં જીવનીયઘૃતાનુપઃ ।

મેદા, મહામેદા, ખલા, અતિખલા, જેદીમધ એ ઔષધોના કલ્ક વડે રેશમી વસ્ત્રને સારી રીતે પટ દેવા. પછી તેની ગોળ દિવેટ જેવી વાટ કરીને તેનો એક છોડા સળગાવીને વિધિપૂર્વક ધૂમપાન કરવું અને પછી જીવનીયઘૃત (પાછળ કહેલું છે તે) પીવું.

मनःशिलापलाशाजगन्धात्वक्क्षीरिनागरैः ॥

તદ્દેવાનુપાને તુ શર્કરેશુગુડોદકમ્ ।

મનશીલ, ખાખરા, રાની તુળસી, વંશ-લોચન, સૂંઠ, એ ઔષધોના કલ્ક કરીને તે વડે ક્ષામ (રેશમી) વસ્ત્રને સારી રીતે પટ દેવા પછી તેની ગોળ દિવેટ જેવી વાટ કરીને તેનો એક છોડા સળગાવીને વિધિપૂર્વક ધૂમપાન કરવું; અને પછી સાકરનું પાણી, શેરડીનો રસ કે ગોળનું પાણી અનુપાન તરીકે પીવું.

पिपूया मनःशिलां तुल्यामार्द्रया घटशुद्धया ॥૧૫૦॥
સસર્પિષ્કં પિવેદ્ધમં તિત્તિરિપ્રતિભોજનમ્ ।

હાથી વડવાઈના અંકુરની સાથે મનશીલને વાટીને પાછળ કહ્યું તેમ વર્તિ (વાટ) કરીને ધૂમપાન કરવું તથા પછી ઘી પીવું અને તેતર પક્ષીનું માંસ ખાવું.

ક્ષયરોગની ઉધરસ

(શ્લોક ૧૫૧ થી ૧૮૦)

પહેલું શું કરવું ?

ક્ષયજે દૂંહણ પૂર્વે કુર્યાન્નેષ્ઠ વર્ષનમ્ ॥૧૫૧॥

ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલી ખાંસીમાં પ્રથમ પૂંડણુ (પૌષ્ટિક) ઉપાય કરવા અને જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ કરવી.

કેાને કેવું વિરેચન આપવું ?

પહુદોગય સસ્નેહં મૃદુ દ્વાદ્વિરેચનમ્ ।

જે દોષ વધારે હોય તે સ્નેહ (ઘી વગેરે) સાથે મૃદુ વિરેચન (હલકા જુલાખ) આપવો.

ત્રણ વિરેચન થી

શમ્યાકેન ત્રિવૃત્તયા મૃદ્વીઠારસયુક્તયા ॥૧૫૨॥

તિલ્યકસ્ય કપાયેણ વિદારીસ્વરસેન ચ ।

સર્પિઃ સિદ્ધં વિવેષુક્તયા ક્ષીણવેદો વિશોઘનમ્

ગરમાળાને ગોળ અથવા કાળી દ્રાક્ષના રસમાં ભેળવેલું નસોતર અથવા રાતા ક્ષોધર- (તિલ્વક)નો ક્વાથ, અથવા વિદારીકંઠ(ભોંય-કોણું)નો સ્વરસ એ ચારમાંથી ગમે તે આપધ વડે સિદ્ધ કરેલું ઘી ક્ષયથી નબળા પડેલા રોગીએ દેશ, કાળ વગેરેના બળનો વિચાર કરીને પીવું, તેથી ક્ષયથી ક્ષીણ થયેલા દેહવાળા રોગીના મળની શુદ્ધિ થશે.

રામન ધી

પિત્તે કફે ધાતુષુ ચ ક્ષીણેષુ ક્ષયકાસવાન ।
ઘૃતં કર્કટક્રીડીરાદ્વિયલાસાધિતં પિવેત્ ॥૧૫૪॥

જે માણસને ક્ષયકાસ (ક્ષયની ખાંસી) થઈ હોય તેનાં પિત્ત અને કફ તથા ધાતુઓ ઓછાં થઈ ગયાં હોય તેણે કાકડાસીંગ, દૂધ, બલા અને અતિબલાથી સિદ્ધ કરેલું ઘી પીવું.

વિદારીભિઃ કદમ્બૈર્વા તાલસયૈશ્ચ સાચિતમ્ ।

ઘૃતં પયશ્ચ

મૂત્રસ્ય વૈવર્ણ્યં કુચ્છનિર્ગમે ॥ ૧૫૫ ॥

ક્ષયવાળા રોગીના પેશાબને રંગ બગડ્યો હોય અથવા પેશાબ કટ્ટથી થતો હોય તે વિદારીકંઠની જેટલી બતો મળે તેટલી વડે, અથવા કંઠબની જેટલી બતો મળે તેટલી બતના કંઠબથી, અથવા તાડનાં ફળથી સિદ્ધ કરેલું ઘી અને દૂધ રોગીને પાવું.

કયા ઉપદ્રવોમાં કયું અનુવાસન કરવું ?

શૂને સવેદને મેદ્ને પાયો સન્ધ્રોણિવહ્સજે ।

ઘૃતમળ્હેન લઘુનાડનુવાસ્યો મિશ્રકેળ વા ॥૧૫૬

ક્ષયરોગીની મૂત્રે દ્રિય સૂછ ગઈ હોય તથા તેમાં પીડા થતી હોય, અથવા શુદ્ધા, કમ્બર કે બંધને સાંધો સૂછ ગયો હોય, તે લઘુપચ-મૂળથી સિદ્ધ કરેલા ઘૃતમંડ વડે અથવા ઘી અને તેલ મિશ્ર કરીને તે વડે અનુવાસનખસ્તિ આપવી.

ઘૃતમંડ : લાંબા વખત સુધી સ્થિર પડી રહેલા ઘી ઉપર જે પાતણું ઘી તરે તેને ઘૃતમંડ કહે છે.

અનુવાસન કર્યા પછીના માંસરસના ઉપચાર

જાજ્જલૈઃ પ્રતિમુકસ્ય વર્તકાઘા વિલેશયાઃ ।

ક્ષમશઃ પ્રસહાલસ્તવ્યોઽયાઃ વિશિતાશિનઃ ॥

બોળ્યાત્પ્રમાથિભાવાઘ

સ્ત્રોતોમ્યક્ષયાવ્યન્તિ તે ।

કફં શુદ્ધૈશ્ચ તૈઃ પુષ્ટિ કુર્યાન્સમ્યગ્ વહન્ રસઃ ॥

ક્ષયરોગીને અનુવાસનખસ્તિ આપ્યા પછી, જે રોગી માંસભોજન કરતો હોય, તે તેને બંગલ દેશનાં પ્રાણીઓનું માંસ ખાવા આપવું પછી વર્તક વગેરે કાતરમાં રહેનાર પ્રાણીઓનું માંસ આપવું. પછી ક્રમે કરીને (જેમ જેમ જરૂરાશિતું બળ વધતું બંધ તેમ તેમ) પ્રસહ પ્રાણીઓનું માંસ આપવું; કેમ કે એ સર્વે ઉષ્ણ અને પ્રમાથી* છે, તેથી તે નસો-માંથી કફને ઓગાળીને કાઢી નાખે છે, અને એ રીતે નસો શુદ્ધ થઈ એટલે તે માર્ગે સારી રીતે રસ વહે છે ને તે પુષ્ટિ કરે છે.

બુદાબુદા ઉપદ્રવોવાળી ક્ષયની ઉધરસમાં

ચોગ્ય સમયે આપવાનાં બુદાબુદાં સિદ્ધ ઘી

ચવિકાત્રિફલાભાગોદ્દશમૂલૈઃ સચિત્રકૈઃ ।

કુલત્યપિપ્પલીમૂલપાઠાકોલયવૈર્જલે ॥ ૧૫૭ ॥

શૂતૈર્નાર્ગરદુઃસ્પર્શાપિપ્પલીશઠિપોર્કરૈઃ ।

પિષ્ટૈઃ કર્કટશૃઙ્ગાય ચ સમૈઃ સર્પિર્વિપાચયેત્ ॥

સિદ્ધેડર્શિમશ્ચૂર્ણિતૌ ક્ષારૌ દ્વૌ પશ્ચલવળાનિ ચ ।*

દત્તવા યુત્તયા પિવેન્માત્રાં ક્ષયકાસનિપીઢિતઃ ॥

ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉધરસના રોગવાળાને નીચેનું ઔષધ તૈયાર કરી ખવડાવવું. ચવક, ત્રિફળા, ભારંગ, દશમૂળ, ચિત્રો, કળથી, પીપરી-મૂળ, કાળીપાટ, ઘીર અને જવ એ સર્વને પાણીમાં ક્વાથ કરવો તથા તેમાં ઘી નાખીને તેમાં સૂકં, ધમાસો, પીપર, પટકચૂરો, પુષ્કર-મૂળ અને કાકડાસીંગ, એ સર્વ સમાન લઈને તેનું ચૂર્ણ કરીને નાખવું. પછી ઘી પકવ કરવું. ઘી પકવ થાય એટલે તેમાં જવખાર અને સાણખાર નાખવા, તથા પાંચ લવણ નાખવાં. પછી ક્ષયની ખાંસીથી પીડાયેલા રોગીએ પોતાની પ્રકૃતિ, દેશ, દોષ ઇત્યાદિ બેઈને તે ઘી માપસર પીવું.

* જે ડ્રવ્ય પોતાના સૂક્ષ્મ અને તીક્ષ્ણ શુદ્ધને લીધે સ્ત્રોતમાં પ્રવેશ કરીને વલોલીને તેમાંના દોષને બહાર કાઢી નાખે છે, તે પ્રમાથી ડ્રવ્ય કહેવાય છે.

કાસમદામિયામુસ્તાપાઠાકદ્ફલનાગૈઃ ।
વિપ્પલ્યા કદુરોહિણ્યા કાશ્મર્યા સુરસેન ચ ॥૧૬૨
અક્ષમાત્રૈર્ઘૃતપ્રસ્થં ક્ષીરદ્વાક્ષારસાઢકે ।
પવેત્છોપજ્વરહૃદિહર્સર્વાકાસહરં ॥૧૬૩ ॥

કાસોંદરે, હરદે, મેથ, કાળીપાટ, કાય-
ફળ, સૂંઠ, પીપર, કંક અને કાશ્મરીનો સ્વરસ,
એ સર્વ ઔષધ એકએક તોલેા લઈને તેનો કલકે
કરવો. પછી દૂધ તથા કાળી દ્રાક્ષનો રસ મળીને
૨૫૬ તોલા લેવું તથા તેમાં ૬૪ તોલા ઘી
નાખીને તેમાં પેલો કલકે નાખીને ઘી પકવ કરવું.
એ રીતે પકવ થયેલું ઘી રોગીને ખાવાને આપવું;
કેમ કે તે ક્ષયરોગ, જ્વરરોગ, પેટમાં ખરોળની
ગાંઠ વધે છે તે રોગ અને સર્વે પ્રકારના
કાસરોગ (ખાંસીના રોગ) એ સર્વને મટાડે છે
તથા આરોગ્ય કરે છે.

શુષ્પવ્યાઘ્રોગુદ્ધવીનાં પત્રમૂલકલાઢકુરાત્ ।
રસકલકૈર્ઘૃતં પર્શ્વં હન્તિ કાસજ્વરાશ્ચક્રીઃ ॥૧૬૪
અરૂક્ષી, મોરીંગણી અને ગળા, એ ઔષધિ-
ઓનાં પાંદડાં, મળ, ફળ અને અંકુર એ
સર્વનો રસ કાઢીને તથા તેમનો કલકે કરીને તે
વડે સિદ્ધ કરેલું ઘી ખાંસી, જ્વર અને અરુચિ,
એટલા વ્યાધિઓને હજી છે, મટાડે છે.

દ્વિગુણે દાઢિમરસે સિદ્ધં વા વ્યોપસંયુતમ્ ।
પિત્તેદુપરિ મુક્તસ્ય યવક્ષારચુતં નરઃ ॥૧૬૫ ॥
વિપ્પલીગુહસિદ્ધં વા છાગક્ષીરચુતં ઘૃતમ્ ।

અથવા ઘીથી ખમણો દાડમનો રસ લઈને
તેમાં સૂંઠ, પીપર અને મરીના કલકે વડે ઘી
સિદ્ધ કરવું, તથા તેમાં જવખાર નાખીને તે
ઘી માણસે ભોજન કર્યા પછી પીવું. તેથી ખાંસી,
જ્વર અને અરુચિ મટે છે. અથવા પીપર
અને ગોળથી ચારગણું ઘી લેવું, ઘીથી ચારગણું
પાણી લેવું અને તેમાં ત્રી જેટલું ખકડીનું દૂધ
નાખવું. એ પ્રમાણમાં દૂધ તથા પાણીમાં ઘી
નાખીને પીપર અને ગોળના કલકે સહિત તેને
પકવ કરીને તે ઘી રોગીએ ભોજન કર્યા પછી પીવું.

એ બધાં સિદ્ધ ઘીનાં કાર્યં (અસર)
પતામ્યપિવિવૃદ્ધયયે સર્વોપિ ક્ષયકાસિનામ્ ॥૧૬૬
સ્વદોષપદ્મકળોરઃ સ્તોતસાં ચ વિશુદ્ધયે ।

એ પ્રમાણે પૂર્વે કહ્યાં તે ઘી ક્ષયની ઉધ-
રસવાળા રોગીના અગ્નિની વૃદ્ધિ કરનારાં છે;
તથા કંક વગેરે દોષ વડે કંક, છાતી અને સોનો
બધ થઈ ગયાં હોય તેમને શુદ્ધ કરનારાં છે.
હરીતકીલેહ

પ્રસ્યોન્મિતે યવન્વાથે વિશતિં વિજયાઃ પવેત્ ॥
સ્વિન્ના મૃદિત્વા તાસ્તસ્મિન્

પુરાણાત્પટ્પલં ગુહાત્ ।
વિપ્પલ્યા ત્રિપલં કાર્યં મનોહ્યાયા રસાક્ષનાત્ ॥૧૬૮
દસ્વાડર્ધાક્ષં પવેદ્મૂપઃ

સ લેહઃ શ્વાસકાસજિત્ ।
એક પ્રસ્થ જવનો ક્વાથ કરીને તેમાં વીસ
મેટી હરદે રાંધવી. જ્યારે તે સઘળી હરદે
સારી રીતે ખાય, ત્યારે તેને તેમાં જ ચોળી
નાંખીને કળિયા બહાર કાઢી નાખવા. પછી
તેમાં ૨૪ (ચોવીસ) તોલા નૂનો મેળ, આઠ
તોલા પીપરનું ચૂર્ણ, એક તોલો મણુશીલ
અને અર્ધો તોલો રસાજન નાખીને ફરીને તેનો
પાક કરવો. ઉત્તમ પાક ધાય ત્યારે ને લેહને
ઉતાગીને કંકો કંગી રોગીને ચાટવા આપવો. તેથી
રોગીના દમ અને કાસ (ખાંસી)ને નાશ થશે.

શ્વાવિષ્ઠાં સૂચયો દમ્બાઃ સઘૃતક્ષૌદ્રશર્કરાઃ ॥૧૬૯
શ્વાસકાસહરા, બહિવાદો વા મધુસર્પિવા ।
પરણ્ડપજ્વહારં વા ઘ્યોપતૈલગુહાન્વિતમ્ ॥૧૭૦ ॥
લેહયેત્, ક્ષારમેઘં વા સુરસૈરણ્ડપત્રજમ્ ।

લિહ્યાત્ ડ્રૂપણચૂર્ણં વા પુરાણગુહસર્પિવા ॥૧૭૧
શાહુડીનાં ત્રિસોળિયાં ખાળીને તેની રાખ
કરવી તથા તેમાં ઘી, મધ અને સાકર નાખીને
રોગીને તે ચટાડવું. તેથી દમ અને ઉધરસ મટે
છે. વળી મોરના પગને ખાળીને મધ તથા ઘી
સાથે ચાટવાથી દમ અને ઉધરસ મટે છે.
અથવા દિવેલનાં (એરંડાનાં) પાંદડાંને ક્ષાર
કાઢીને તેમાં સૂંઠ, પીપર અને મગીનું ચૂર્ણ,
તેલ અને ગોળ મેળવીને તે ચાટવું. અથવા

* પાંદડાંને ખાળીને તેની રાખને પાણીમાં ચોળી
નાખી તે પછી હરવા દઈ નીતવું" પાણી લોટાનો કઢાઈમાં
લઈને તેને ખાળી નાંખવું; એટલે છેવટે ક્ષાર રહેશે.
એ જ રીતે ખીબ કાર પણ બનાવવા.

ઉપર કહ્યું એ જ રીતે તુળસીનાં પાંદડાં તથા દિવેલાનાં (એરંડાનાં) પાંદડાં(અથવા સારા રસવાળાં દિવેલાનાં પાંદડાં)ને ક્ષાર, ગોળ, તેલ અને ત્રિકટુ(સૂંઠ, પીપર, મરી)ના ચૂર્ણ સાથે ચાટવો. અથવા જૂનો ગોળ અને ઘીની સાથે સૂંઠ, (પીપર) અને મરીનું ચૂર્ણ ચાટવું.

ગમે તે જાતની ઉધરસનાં ઔષધો.

પદ્મકં ત્રિફલા ઘ્યોપં વિઢઙ્ગં દેવદારુ ચ ।
થલા રાક્ષા ચ તચ્ચૂર્ણં સમસ્તં સમશર્કરમ્ ॥૧૭૨
સ્વાદેન્મધુઘૃતાભ્યાં વા લિહ્યાત્કાસહરં પરમ્ ।
તદ્દન્મરિચચૂર્ણં વા સચુતકૌદ્રશર્કરમ્ ।

પદ્મક(પદ્મકાષ્ઠ અથવા કમળકાકડી), ત્રિકુળા (હરડે, ખડેડાં, આમળાં), ત્રિકટુ (સૂંઠ, પીપર, મરી), વાવડિંગ, દેવદાર, બળદાણા, રાસ્ના-એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તે બધાની બરાબર સાકર તેમાં નાખીને અને પછી તેને મધ તથા ઘી સાથે ચાટવું. અથવા ઘી, મધ અને સાકર સાથે મરીનું ચૂર્ણ ચાટવું; કેમ કે તે ખાંસી મટાડવામાં મંદ છે.

પથ્યાશુભીઘનગુર્હગુટિકા ઘારયેન્મુસે ।
સર્વેપુ શ્વાસકાસેપુ કેવલં વા ધિમીતકમ્ ॥૧૭૪
હરડે, સૂંઠ, મોથ અને જૂનો ગોળ-એ સારા ઔષધ વડે બનાવેલી ગોળી મુખમાં રાખવાથી સર્વે પ્રકારના દમ તથા ઉધરસ મટે છે. અથવા ફક્ત ખડેડાંની છાલ મુખમાં રાખવાથી પણ દમ અને ઉધરસ મટે છે.

પત્રકલ્કં ઘૃતમૃદ્ધં તિલ્વકસ્ય સશર્કસમ્ ।
પેયા વોસ્કારિકા છર્દિ-

તટ્ટકાસામાતિસારજિત્ ॥ ૧૭૫ ॥

રાતા શોધરનાં પાંદડાંના કલ્ક (વાટીને કંરેલી ઘૂગદી)ને થોડા ઘીમાં શેકવો. પછી તે સાકર ભેળવીને ખાવું. અથવા રાતા શોધરનાં પાંદડાંની પેયા પીવી. અથવા રાતા શોધરનાં પાંદડાંના કલ્કની પૂરી ખાવી. તેથી જાબકા, સિલ્દી, તરસનો રોગ, ઉધરસ અને આમાતિસાર મટે છે.

કળ્પકારીરસે સિદ્ધો મુદ્ગયૂષઃ સુલંસ્કૃતઃ ।
સાગૌરામલકઃ સામ્લઃ સર્વકાસમિપરિજિતમ્ ॥

ભોરિંગણીના રસમાં મગને ખાકીને તેનું ઓસામણ કાઢવું તથા તેમાં હિંગ, સિંધવ વગેરે નાખીને તેને વધારવો. તેમાં ઘોળા આમળાં તથા દાડમ વગેરે ખટાઈ નાખવી. (વળી તેમાં આદુ, સૂંઠ વગેરે નાખીને તીખા કરવો.) એ મગનો યૂષ સર્વે પ્રકારની ઉધરસનું ઔષધ છે.

ક્ષયની ઉધરસમાં દૂધ, યૂષ, માંસરસ વાતઘ્નોવધનિઃક્રાયે દ્વીરં યૂપાન્ રસાનપિ વૈષ્કિરાન્ પ્રાતુદાન્ થૈલાન્
દાપયેત્ક્ષયકાસિને ॥ ૧૭૭ ॥

વાયુને મટાડે એવાં ઔષધના ક્વાથમાં સિદ્ધ થયેલું દૂધ, યૂષ કે વિઘ્ઠિર, પ્રતુદ, બિલમાં રહેનારાં પ્રાણીઓના માંસના રસ ક્ષયની ઉધરસવાળાને આપવો.

ક્ષયની ઉધરસમાં ધૂમપાન તથા શરીર, અગ્નિ અને બળ વધારવાના ઉપાય ક્ષતકાસે ચ યે ધૂમાઃ સાનુપાના નિર્દશિતાઃ ।
ક્ષયકાસેડપિ તે યોજ્યા વક્ષ્યતે યચ્ચ યક્મણિ ॥
ચુંદ્રણં દીપતં ચાગ્નેઃ ક્ષોતસાં ચ વિશોઘનમ્ ।
વ્યત્યાસાત્ક્ષયકાસિશ્ચો વલ્યં સર્વે પ્રશસ્યતે । ૧૭૯

પાછળ ઉરઃક્ષતની ઉધરસમાં જે અનુપાન સંહિત ધૂમપાન કરવાનાં કહ્યાં છે તે સર્વે ધૂમપાન ક્ષયની ઉધરસમાં પણ કરવાં. વળી હવે પછી યક્ષ્મ (ક્ષય) રોગમાં જે જુંદલુ (પૌષ્ટિક), અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારાં અને સ્ત્રોતાને સ્વચ્છ કરનારા ઔષધ કહેવામાં આવશે, તે સર્વે પણ ક્ષયની ઉધરસમાં આપવાં. વળી જે જે ગુણે ક્ષયની ઉધરસને ઉત્પન્ન કરનારા છે, તે તે ગુણેથી જિલટા ગુણવાળાં બળ આપનારાં સર્વે ઔષધો પણ ક્ષયની ઉધરસવાળા માટે ત્રારાં છે.

ક્ષયની ઉધરસમાં કેવા ઉપાયથી ક્ષાયદો થાય ? કારણ

સન્નિપાતોદ્ગ્રહો ઘોરઃ ક્ષયકાસો યતસ્તતઃ ।
વ્યથાદોપયલં તસ્ય સન્નિપાતદિતં દિતમ્ ॥૧૮૦॥
વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષના કોપથી જે ક્ષયની ઉધરસ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને સન્નિપાત ક્ષયકાસ કહે છે. માટે તેમાં જે જે દોષો

બળવાન હોય તે તે દોષ પ્રમાણે, સન્નિપાતની ચિકિત્સામાં જે જે ઔષધ હિતકારી ગણેલાં છે તે તે ઔષધ અહીં (સન્નિપાત ક્ષયકાસમાં) પણ હિતકારી બન્યાં.

શ્વયાગ્રહૃદયે ચતુર્થે ચિકિત્સિતત્વાને કાષ્ઠચિકિત્સિતં નામ તૃતીયોડ્ઘ્યાયઃ ॥ ૩ ॥

અધ્યાય ૪થો—શ્વાસ(દમ, હાંફ)ની અને હેડકીની ચિકિત્સા

નિદાનમાં કાસ સાથે શ્વાસ તથા હિંધ્મા- (હેડકી)નો સંબંધ બતાવ્યો છે, માટે ચિકિત્સામાં પણ કાસ પછી શ્વાસ તથા હિંધ્માની ચિકિત્સા બતાવવાના હેતુથી કહે છે, કે

અપ્રાતઃ શ્વાસહિંધ્માચિકિ-

ત્સિતં ઘ્યાહ્યાસ્વામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयाद्यो महर्षयः ।

હવે અમે શ્વાસ તથા હિંધ્માની ચિકિત્સા સમબલવીણું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિ-એ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

દમ અને હેડકીના ઉપાય એકસરખા

હેાવાનું કારણ

શ્વાસહિંધ્મા યતસ્તુલ્યદેત્વાઘાઃ, સાઘતઃ તતઃ ।

તુલ્યમેવ

નિદાનસ્થાનમાં દમ અને હેડકીનાં હેતુ, પૂર્વરૂપ, સંખ્યા, પ્રકૃતિ વગેરે સમાન કહેલાં છે, માટે તેમની ચિકિત્સા પણ સમાન છે. -

પહેલાં શેક

तदार्तं च पूर्वं स्वेदैरुपाचरेत् ॥ ૧ ॥

ક્ષિત્તૈર્લગ્નતૈલાક્તં

દમ અને હેડકીથી પીડાયેલા રોગીએને બીજા ઉપચાર કરતાં પહેલાં પ્રથમ શેક કરવો. તેને શેક એવી રીતે કરવો કે રોગીને શરીરે લવણ-વાણું તેલ ચોળીને પછી પાછળ સ્વેદવિધિમાં ક્ષણ પ્રમાણે સિન્ગધ શેક કરવો. ઘૂણો શેક કરવાથી વાયુ કોપવાનો ભય રહે છે, માટે સિન્ગધ શેક કરવાનું કહ્યું છે.

શેક કરવાથી શુ' થાય ?

તૈઃ શ્વેપુ પ્રચિતઃ કફઃ ।

સુલીનોઽપિ વિલીનોઽસ્ય

કોષ્ઠં પ્રાતઃ સુનિર્હરઃ ॥ ૨ ॥

સ્રોતમાં જે કફ ઘણા થીકણા થઈને

વળગી રહ્યો હોય છે તથા ગંઠાઈ ગયો હોય છે તે શેક કરવાથી નરમ થઈ ઓગળે છે અને કાકામાં આવે છે, તથા ત્યાં આવ્યા પછી તેને સહેલાઈથી શરીરમાંથી બહાર કાઢી શકાય છે. વળી શેક કરવાથી સ્રોતો કોમળ થાય છે અને વાયુ પોતાના સ્વાભાવિક માર્ગે બહાર છે.

શુ' ખવડાવીને પછી કોને શાનાથી

વમન કરાવવું ?

स्विन्नं च भोजयेदन्नं क्षिग्धमानૂપजै रक्षैः ॥ ૩ ॥

દ્રવ્યુત્તરેણ વા દવાત્તોઽસ્મૈ વમનં મૃદુ ।

વિશેષાત્કાસવમયુહ્દમ્હસ્વરસાદિને ॥ ૪ ॥

પિપ્પલીલૈન્નવધ્નોદ્રવ્યુકં વાતાવિરોધિ યત્ ।

દમ અને હેડકીવાળાને ખરાબર શેક કર્યા

પછી તેને અનૂપ દેશનાં પ્રાણીઓના માંસના

રસ સાથે શાલિ ચોખા વગેરે સિન્ગધ (જ્ય વગેરે

ધૂણું અન્ન નહિ) અન્ન ખાવાને આપવું અથવા શેક

કર્યા પછી તે રોગીને દહીંની તરની સાથે મૃદુ

(કોમળ) વમન (જિલ્દીનું ઔષધ) આપવું. જે

રોગીને ખાંસી, જિલ્દીના ઉલાળા, છાતીમાં સજ-

ડાટ (હૃદય) અને સ્વરભંગ (ઘાંટો ઊસી

બંવાનો રોગ), એ રોગ થયા હોય તેને ખાસ

પીપર, સિન્ધવ તથા મધ સાથે વાયુનું અપિરોધી

દ્રવ્ય (વાયુને ઉત્પન્ન ન કરે એવું દ્રવ્ય) જિલ્દી

માટે આપવું; અર્થાત ઉધરસ વગેરેમાં તે

ખાસ કરીને જિલ્દી કરાવવી, પણ તે જિલ્દી

કરવાનું ઔષધ વાયુ કરે એવું ન બેઈએ.

વમન કરાવવાથી શુ' થાય ?

નિર્હતે સુખમાપ્નોતિ સ કફે દુષ્ટવિગ્રહે ॥ ૫ ॥

સ્રોતઃસુ ચ વિનુદેપુ ચત્વ્યવિહનોઽનિલઃ ।

જિલ્દીનું ઔષધ આપવાથી દમના અને

હેડકીના રોગીનું શરીર બગાડનાર કફ જે

શરીરનાં સોતોમાં લપટાઈ ગયા હોય છે તે નીકળી બધ છે તેથી રોગી સુખ પામે છે અને સોતો કઈ નીકળી જવાથી શુદ્ધ થાય છે એટલે વાયુની ગતિ રોકાયા વિના તે વાયુ સોતોમાં સ્વાભાવિક ગતિ કરે છે.

કોને કયું અયુલોમન અને વિરેચન ઔષધ આપવું?

ધમાનોદાયતંતમકે માતુલુક્કામ્લવેતસઃ ॥ ૬ ॥

હિહ્ગુપીલુવિહ્યુકમત્રે સ્થાદનુલોમનમ્ ।

સસૈન્ધવં ફલામ્લં વા કોણં દયાદિરેચતમ્ ॥૭॥

જે તમક શ્વાસમાં પેટ ચડતું હોય અને આડોપેશાખ ન થતાં હોય, તેવા તમક શ્વાસમાં બિબેરું, અમ્લવેતસ, હિંચ, પીલુડાં અને ખીલવણુ; એ ઔષધો સહિત ભોજન આપવું; તેથી વાયુની સ્વાભાવિક માર્ગે પ્રવૃત્તિ થશે અથવા એ અવસ્થામાં વાયુને સ્વાભાવિક માર્ગે પ્રવર્તાવનાર બિબેરું વગેરે કણ વગેરે ખટાશ-યુક્ત કરેલું, લગાર વિષ્ણુ, વિરેચન, સિંધવ નાખી આપવું.

દમ અને હેડકીમાં શોધન કરવાનું કારણ પતે હિ કફસંસ્ક્રમતિપ્રાણપ્રકોપજાઃ ।

તસ્માત્તન્માર્ગશુદ્ધયર્થ-

મૂર્ધ્નોઘઃ શોષતં હિતમ્ ॥ ૮ ॥

કેમ કે જ્યારે કઈ વડે પ્રાણવાયુની ગતિ રોકાય છે ત્યારે પ્રાણવાયુ કોપે છે અને એવી રીતે પ્રાણવાયુના કોપનાથી બધી ભતનાં હેડકી અને દમ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે તે પ્રાણવાયુના માર્ગની શુદ્ધિ માટે વમન વડે ઉપલા ભાગની અને વિરેચન વડે નીચલા ભાગની શુદ્ધિ કરવી હિતકર છે.

उदीर्यते भृशतरं मार्गरोघाद्बहज्जलम् ।

यथा तथाऽनिलस्तस्य मार्गमस्माद्विशोचयेत् ॥૧॥

જેમ વહેતા પાણીને માર્ગ રોકવાથી તે પાણી એક જગ્યાએ ઘણું વધી બેચ છે, તેમ વાયુ પણ સ્વાભાવિકપણે વહેવા છતાં તેના માર્ગને રોધ (રોકાણ) થવાથી વાયુ (એક જગ્યાએ) અત્યંત વધી બધ છે, એટલા માટે ઉપર અને નીચે વાયુને માર્ગ સાફ કરવો બેઈએ.

ધૂમપાન ક્યારે અને શા માટે કરવું ?

અશાન્તો કૃતસંશુદ્ધૈર્મૂર્તેભિઃ મલં હરેત્ ।

ઉપર કહી તે વમન, વિરેચન વગેરે શોધન-ક્રિયા કર્યા છતાં પણ દમ અને હેડકી શમે નહિ, તો સૂક્ષ્મ શિરાઓમાં ભરાઈ રહેલા કઈ નક્કે મૂળને નીચે કહેલું ધૂમપાન કરીને મટાડવો.

ધૂમપાન શાના વડે કરવું ?

हरिद्रापत्रमेरुण्डमूलं लाक्षां मन.शिलाम् ॥ ૧૦ ॥

સવેવદાઘેલં મોર્સીં પિપ્પ્લા વર્તિ પ્રકલ્પયેત્ ।

તાં ઘૃતાકાં પિવેદ્મં યવાન્ વા ઘૃતસંયુતાન્ ॥૧૧

મધૂચ્છિદ્રં સર્જરસં ઘૃતં વા ગુરુ વાઽગુરુ ।

ચન્દનં વા તથા ષ્ટઙ્ગ

વાલાન્વા લ્લાવચાન્ ગવામ્ ॥ ૧૨ ॥

ઋક્ષગોધાકુરુક્ષેણચર્મગૃક્ષલુરાણિ વા ।

ગુગુલું વા મનોહાં વા શાલનિર્ધારસમેવ વા ॥ ૧૩

શલ્કર્કા ગુગુલું લોહં પક્કં વા ઘૃતાપ્લુતમ્ ।

હળદર, તમાલપત્ર, એરંડાનું મૂળ, કાળી દ્રાક્ષ, મનશીલ, દેવદાર, હરતાલ અને જટા-

માંસી એ ઔષધોને વાટીને તેની એક વાટ

કરવી તથા તેને ઘી ચોપડીને પછી વિધિ-

પૂર્વક ધૂમપાન કરવું. અથવા જવને ઘીવાળા

કરીને તેને ચલમમાં મૂકીને ધૂમપાન કરવું.

અથવા મીઠુ અને રાજ ઘી સાથે એકડાં કરીને

તેનું ધૂમપાન કરવું, અથવા શ્રેષ્ઠ કૃષ્ણાગરનું

ધૂમપાન કરવું. અથવા સુખડનું ધૂમપાન કરવું.

અથવા બળદ કે ગાયના શિંગડાનું અથવા તેની

કામળ(જે ગળા નીચે લટકે છે તે)ના વાળનું

ધૂમપાન કરવું. અથવા રીંછ, મગરી, કુરંગ

(કાળપુદ્ગલ હરણુ), કે કાળિયારજ હરણુ-એમાંથી

ગમે તેનું ચામડું, શિંગડું કે ખરી, જે મળે તેનું

ધૂમપાન કરવું, અથવા ગૂગળનું ધૂમપાન-કરવું

અથવા-મનશીલનું-ધૂમપાન કરવું અથવા સાલ

નામે વૃક્ષના શુંદરનું ધૂમપાન કરવું અથવા

સાંલઈ (શલ્લકી) નામે વૃક્ષના શુંદરને અથવા

ગૂગળને અથવા લોહાને અથવા પન્નકાકને છીમાં

ઘાળીને તેમાંથી ગમે તે એકનું ધૂમપાન કરવું.

કોને કેવો શેક શાના વડે ક્યાં કરવો ?

अवश्यं स्वेदनीयानामस्वेद्यानामपि क्षणम् ॥૧૪॥

સ્વેદયેત્સસિતાશ્વીરસુલોગ્નક્ષેદ્સેવનૈઃ ।

ઉત્કારિકોપનાદૈશ્ચ સ્વેદાધ્યાયોકમેપજૈઃ ॥ ૧૫ ॥

उरः कण्ठं च मृदुभिः

જ રોગીઓને અવશ્ય શેક કરવો બેઈએ તેમને, તેમ જ જે શેક કરવા યોગ્ય ન હોય તેમને પણ સાકર સહિત દૂધ વડે સહેવાય એવા ગરમ સ્નેહનો શેક કરીને, તેમ જ સૂત્ર સ્થાનના સ્વેદાધ્યાયમાં શ્લેષ્ઠ પડેથી દૂરમાં કહેલી ઉત્કારિકા અને પોટીસ વડે અને એવા જ કોમળ ઉપચારો વડે કંક તથા છાતી આગળ ક્ષણવાર શેક કરવો.

સામ શ્વાસ અને સામ હેડકીમાં પહેલું શુ' કરવું?

सामे त्वामर्चिधिं चरेत् ।

જે શ્વાસ અને હિષ્મા (હેડકી) સામ (આમ સહિત) હોય તો તેને પકવ કરવાને ઉપવાસ, માચત વગેરે આમર્ચિધિ કરવો.

વમનવિરેચનનો અતિયોગ થાય તો શુ કરવું?

अतियोगोद्धतं वातं दृष्ट्वा पयतनाशनैः ॥ ૧૬ ॥

स्निग्धै रसाद्यैर्નાત્યુર્ણરમ્યઙ્ગૈશ્ચ શમં નયેત્ ।

રોગીને વમન કે વિરેચન અતિશય થવાથી વાયુ કોષ પામેક્ષો બેવામાં આવે તો વાયુને નાશ કરનારા અને સ્નિગ્ધ, માંસરસ, ઘી, દૂધ વગેરે આહારથી તથા લગારલગાર ગરમ એવાં અભ્યંગ (નેલ) શરીરે યોગ્યવાથી તે વાયુને શાંત કરવો, શમાવવો.

કોણું શોધન ન કરવું? એમને માટે

શમન ઔષધ

अनुक्लिष्टकफस्विन्नदुर्बलानां हि शोधनात् ॥ ૧૭ ॥

वायुर्લેઘ્યાસ્પદો મર્મ સંશોષ્યાશુ હરેદસન્ ।

कफयालेहहोह्राद्यैस्तेषાં સંશમયેદતઃ ॥ ૧૮ ॥

જે રોગીનો કફ સ્થાનથી ચલિત થયો નથી, જને શેક કર્યો નથી તથા જે દુર્બળ છે, એવા રોગીને વમન, વિરેચન વગેરે શોધન લાગુ કરવાપૂરી વાયુ ખળવાન ઘર્ષને હૃદયરૂપી મર્મ-સ્થાનને સૂકવી નાખે છે અને તત્કાળ રોગીના પ્રાણ હરે છે. (એટલા માટે ઉપર કહ્યા તેવા હેડકી અને શ્વાસવાળા રોગીને વમન

વગેરે ન આપવું; પણ જે એથી ક્ષિણ કોષ એટલે જમનો કફ સ્થાનથી ચલિત થયો હોય. જમને શેક કર્યો હોવ તથા જેઓ સ્ખળ હોય. તેવા રોગીઓને વમન, વિરેચન વગેરે શોધન આપવું; કેમ કે તેવા રોગીઓ શોધન કરવાથી આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.)

ઉપર કહેલા જે રોગીઓ શોધન ઉપાય કરવા યોગ્ય ન હોય, તેમને કવાથ, સ્નેહપાન, શેષ (ચાટણ) વગેરે આપીને નેમનાં દમ અને સેડકીનું શમન કરવું.

ક્ષય વગેરેથી થયેલા શ્વાસ અને હેડકીનાં ઔષધ

ક્ષીણશ્વતાતિસારાસૂક્ષ્પિત્તદાહાનુપન્ચજાન ।

મધુરલિગ્ધશીતાદૈહિષ્માશ્વાસાનુપાચરેત્ ॥ ૧૯ ॥

જે માણસનું શરીર તથા ધાતુ વગેરે ક્ષીણ થવાથી તેને હેડકી કે દમ ઉપડ્યો હોય, અથવા અતિસાર, રક્તપિત કે દાહના અનુબંધથી હેડકી કે દમ ઉપડ્યો હોય, તેને ગળ્યા, સ્નિગ્ધ, ઠંડા વગેરે ઉપચાર કરવા.

અત્રપાન

कुलत्पदशमूलानां काये स्युर्जाह्नला रसाः ॥

યૂષાષ

કળથી અને દશમૂળના ક્વાથમાં જાંબલ પ્રાણીઓના માંસરસ સિદ્ધ કરવાથી જે યૂષ બને છે તે હેડકી તથા દમવાળા રોગીને હિત કર છે.

શિમુવાતાંકકાસમ્ભવપમૂલકઃ ॥ ૨૦ ॥

पल्लवैर्नम्रकुलकवृहतीमानुलुङ्गैः ।

व्याघ्रीदुरालમાગુહીવિલ્વમધ્યત્રિકણ્ઠકૈઃ ॥ ૨૧ ॥

સામુતામિકુલર્થ્યથ યૂષઃ સ્યાત્કપિતૈર્જલે ।

तद्वद्वાસ્નાવૃહત્યાદિથલામુદ્ગૈઃ સચિત્રકૈઃ ॥ ૨૨ ॥

પેથા ચ ચિત્રકાજાજીગુહીસૌવર્ચલઃ કૃતા ।

દશમૂલેન વા કાસશ્વાસહિષ્માશ્વાપહા ॥ ૨૩ ॥

સરગવો, વંતાક, કાસોંદરો અને અરદૂસી એમનાં મૂળના ક્વાથથી પેથા કરવી; અથવા ક્ષીબંટો, પટોલ, ભોરીંગણી અને બિબેરન એમનાં પાદડાંના ક્વાથથી પેથા કરવી; અથવા ભોરીંગણી, ધમાસો, કાકડાશીંગ, બીલાંને ગર્ભ અને ગોખર એ ઔષધના ક્વાથથી પેથા

करवी; अथवा चित्रे, जल, काकडासींग अने संयोज्ये औषधेना क्वाथथी पेया करवी; अथवा दशमूणना क्वाथथी पेया करवी; अथवा सवे पेयाये। भांसी, दम अने डेडकीनी पीडाने नाश करनारी छे।

दशमूलशठीरात्नाभार्गीविल्वद्विपौष्करैः ।

कुलीरद्वाह्नीचपलातामलस्यमृतौषधैः ॥ २४ ॥

पिवेत्कपायं जीर्णंस्मिन् पेयां तैरेव साधिताम् ।

दशमूण, पट्कथूरे, रासना, सारंग, भीलुं, रुद्रि, पुष्करमूण, काकडासींग, पीपर, भोय-आमली, गणो अने सूडं-ये औषधेयेने। क्वाथ-डेडकी अने दमवाणा रोगीये पीवे। तथा ये क्वाथ पथी जय त्यारे ये ज औषधेना क्वाथथी सिद्ध करेले। पेया पीवे।

शालिपत्रिकगोधूमयवमुद्गकुलत्थमुक् ॥ २५ ॥

कासहृद्रूपहृषार्वातिहिग्माश्वसाप्रशान्तये ।

शाण जतनी डांगरना योभा, साडी योभा, वृद्धि, ज्व, मज, उणथी, ये धान्य भानारा भाणुसनी भांसी, हृद्य जडकाई जवाने रोग, पासांनी पीडा, डेडकी अने दम शांत थाय छे (अर्थात् निराम-भांसी-वजेरे रोगवाणाये ये धान्य भावां)।

सकृन् वाऽर्काहकुरक्षीर-

भाचितानां समाक्षिकान् ॥ २६ ॥

यवानां दशमूलादिनिष्काथलुलितान् पिवेत् ।

अथवा आड्डाना अंकुरना हृधमां पला-णीने सूडेवेला (पट हीधेला) ज्वने साधु करीने तेमां मध नाभयुं तथा उपर २३ई, २४मा श्वेडमां कडेलां दशमूलादि औषधेना क्वाथमां तेने डोडने पी जवे।

मन्ने च योजयेत् क्षार-

हिंस्रवाज्यविडदाडिमान् ॥ २७ ॥

सपौष्करशठीश्वोपमानुलुङ्गाम्लवेतसान् ।

डेडकी तथा दमवाणा रोगीना भोराकमां ज्वभार, डिंग, धी, भीडलवणु, दाडम, पुष्कर-मूण, पट्कथूरे, सूडं, पीपर, मरी, जिभेरुं अने अम्लवेतस ये द्रव्य नाभवां।

तरस लागे त्यारे शुं पीवुं ?

दशमूलस्य वा काथमयवा देवदारुणः ॥ २८ ॥

पिवेद्वा वारुणीमण्डं हिग्माश्वसी पिपासितः ।

ये डेडकी अने दमना रोगीने तरस लागे ते तेज्जे दशमूणने क्वाथ पीवे, अथवा देव-दारुने क्वाथ पीवे, अथवा वारुणी नामे दारुंनु नीतयुं पाणी पीवुं।

दीपन औषध १६/२६

पिप्पलीपिप्पलीमूलपथ्याजन्तुघ्नचित्रकैः ॥ २९ ॥

कल्कितैलेपिते रुढे निग्लिपेद्धृतभाजने ।

तकं मासस्थितं तद्धि दीपनं श्वासकासजित् ॥

धीनु रीढं वासणु लधने तेमां, पीपर, पीपरीमूण, डरडे, वावडिंग, चित्रे-ये औषधे-ना कडेकेने वेप करवे। तथा ते सुकाया पछी तेमां छाश करीने ऐक मास सुधी तेने पध करी (सीक्षिने) राभी मूकवुं. पछी ये छाश डेडकी अने दमवाणाये पीवे, तेथी तेने जड-राशि प्रदीप्त यधने दम तथा भांसी मटशे।

पाठां मधुरसां दाह सरलं च निशि स्थितम् ।

सुरामण्डेऽल्पलवणं पिवेत्प्रसृतसम्मितम् ॥ ३१ ॥

भार्गीशुण्ठ्यौ सुखाम्भोभिः

क्षारं वा मरिचान्वितम् ।

स्वकाथपिष्टां लुलितं वाष्पिकां पाययेत् वा ॥ ३२ ॥

डेडकी अथवा आसना रोगवाणाये काणी-पाट. काणी द्राक्ष, देवदारु अने सरल ये औषधेने सुरा नामे मधना उपरना नीतयां पाणीमां राते नाभी मूकवां अने सवारमां तेने गाणी लधने तेमां लगार मीकुं (लवणु) नाभीने ऐक योयो (आशरे आड तोला) पीवुं अथवा सारंग अने सूडं-ना सूडुंने लगार गरम पाणी साथे पीवुं; अथवा मरी साथे ज्वभार पीवे; अथवा डिंशुपत्रीना क्वाथमां डिंशुपत्रीने वाटीने ते ज क्वाथमां योगाणीने ते पीवे. येमांना डरडेई उपायथी डेडकी तथा दम मटे छे।

क्या दीपने अणुपध होय तो शुं पीवुं ?

स्वरसः सतपर्णस्य पुष्पाणां वा शिरीषतः ।

हिग्माश्वसे मधुकरायुकः पित्तकफानुने ॥ ३३ ॥

લક્ષારિકા તુગારુગામધૂલીવૃતનાગરઃ ।
 પિત્તાનુવ્રજ્યે યોકથ્યા, પવને ત્વનુબન્ધિનિ ॥૩૪
 શ્વાવિચ્છશામિવકળાઘૃતશલ્યકશોખિતૈઃ ।
 સુવર્ચ્ચલાસ્ત્યોવસર્વિભિઃ સહિત પયઃ ॥ ૩૫ ॥
 મનુ શાલ્યોદનં પેયં વાતપિત્તાનુવ્રન્ધિનિ ।
 ચતુર્ગુણ્મુલિદ્ધં વા છાગં સગુહનાગરમ્ ॥૩૬॥

સપ્તપર્ણુ(સાતવર્ણુ)ના સ્વરસમાં અથવા
 સરસુવર્ના ફેલના સ્વરસમાં મધ તથા પીપર
 નાખીને પાવાથી જે (ત્રિદોષનાં) હેડકી અને
 દમમાં પિત્ત અને કફને અનુબંધ હશે તે હેડકી
 અને દમ મટશે.

વાંસકપૂર, પીપર, જેઠીમધ, ઘી અને સૂકે,
 એ ઔષધિઓથી બનાવેલી પૂરી (રોટલો)
 અધિક પિત્તા અનુબંધવાળાં હેડકી અને દમ-
 વાળાને આપવી. જે હેડકી અને દમમાં વાયુનો
 અનુબંધ હોય તે તે ક્તકારિકા (પૂરી)
 શાહુડીવું માંસ, સસલાવું માંસ, પીપર, ઘી,
 અને શાહુડીના કોણીથી કરવી. વાતપિત્તનો
 અનુબંધ હોય તે અળસીને રસ, ત્રિકટુ અને
 ઘી નાંખેલું દૂધ પ્રથમ શાલિ ડાંગરનો ભાત
 ખાઈને પછી પીવું. (દૂધ ગાંધેનુ કે બકરીનું,
 જે દેશમાં જે માફક આવતુ હોય તે લેવું),
 અથવા ચોગણ પાણીમાં સિદ્ધ કરેલા બકરીના
 દૂધમાં ગોળ અને સૂકે નાખીને તે પીવું.

દમ, અભિભ્યંદ અને ઉધરસ મદાડ એવા લેહ
 વિપ્વલીમૂલમધુકુગુહમોશ્વશકુદ્રસાન્ ।

હિધમામિવન્દકાસપ્તાન્

લિહ્યાન્મધુઘૃતાન્વિતાન્ ॥ ૩૭ ॥

પીપરીમૂળ, જેઠીમધ, ગોળ, બળદના છાલુ-
 નો તથા લોડાની લાદનો રસ-એ સર્વેમાં મધ
 અને ઘી મેળવીને ચાટવાથી હેડકી, અભિભ્યંદ
 તથા ખાંસી મટે છે.

બહુ કફવાળાં શ્વાસ અને હેડકી માટે
 ચાટવાનાં અને પીવાનાં ઔષધ

ગોગજાશ્વવરાહોપૂષ્કરમેપાજવિહુસમ્ ।

સમનેકૈકશો લિહ્યાદ્દુશ્લેષ્માડ્યવા પિવેત્ ॥૩૮

ચતુર્ણાશ્વર્મેરોમાસ્થિલુરટ્ટહોદ્રવો મયીમ્ ।

તથૈય ઘાજિગન્ધાયા

લિહ્યાદ્દ્યવાસી કફોલ્વણઃ ॥ ૩૯ ॥

શટીપોષ્કરઘાત્રોર્વા પોષ્કરં વા કળાન્વિતમ્ ॥
 ગૈરિકાજ્ઞનરુષ્ણા વા સ્વરસં વા કપિત્થ્યજમ્ ॥૪૦
 રસેન વા કપિત્થ્યસ્ય ધાત્રીસિન્ધવપિપ્પલીઃ ।
 ઘૃતક્ષોદ્રેણ વા પથ્યાવિહ્નૌવળપિપ્પલીઃ ॥૪૧॥
 કોલલાજામલદ્રાક્ષાપિપ્પલીનાગરાણિ વા ।
 ગુહૈતેલનિશાદ્રાક્ષાકળારાસ્નોપણાનિ વા ॥૪૨॥
 પિથેદ્રસામ્મુમયામ્લૈલ્લૌપધરજાંસિ વા ।

હેડકી અને દમવાળા રોગીએ બળદ, હાથી,
 લોડા, વરાહ (ભૂડ), છાટ, ગધેડા, વેટા,
 બકરી જે પ્રાણીઓમાંથી ગમે તે એકેની લાદ-
 (છાલુ)ને રસ મધ સાથે ચાટવે; અથવા જે
 કફનું બેર ઘણું હોય તે તે રસ મધ સાથે
 પીવે; અથવા ચોપગા પ્રાણીના ચામડાની,
 ફવાડાંની, હાડકાની, ખરીની કે શિંગડાની
 રાખ કરીને મધ સાથે ચાટવી. દમના રોગ-
 વાળાને જે કફનું બેર વધારે હોય તે તેણે
 આસંધને ખાળીને રાખ કરીને તે મધ સાથે
 ચાટવી; અથવા પટકચૂરો, પુષ્કરમૂળ અને
 આમળાં, એનું ચૂર્ણું મધ સાથે ચાટવું અથવા
 પીપર અને પુષ્કરમૂળ ચાટવાં અથવા ગેર,
 રસાંજન અને પીપરી મધમાં ચાટવી; અથવા
 કોઠીનાં (કોક) પાંદડાંનો સ્વરસ મધમાં ચાટવે;
 અથવા કોઠીનાં પાંદડાંના સ્વરસ સાથે આમળાં
 સિંધવ અને પીપરી ચાટવી; અથવા હરડે,
 વાવડિંગ, મરી અને પીપર, એ ઔષધોના
 ચૂર્ણને ઘી તથા મધ સાથે ચાટવું; અથવા
 બેર, મમરા, આમળાં, કાળી દ્રાક્ષ, પીપર
 અને સૂકેને મધ તથા ઘીમાં ચાટવાં; અથવા
 ગોળ, તેલ, હળદર, કાળી દ્રાક્ષ, પીપર, રાસ્ના
 અને મરી-એ ઔષધોનાં ચૂર્ણને મધ તથા
 ઘી સાથે ચાટવાં; અથવા 'અગસ્ત્યાવલેહ'
 વગેરે પાછળ કહેલા અવલેહ, ઔષધ, ચૂર્ણ
 વગેરેમાંથી જે યોગ્ય હોય તેને માંસરસ, જળ
 કે મધની ખટાઈ વગેરે સાથે પીવાં.

હેડકી, દમ, પડખામાં શૂળ, તાવ અને
 ઉધરસ મદાડ એવું ચૂર્ણ

જીવન્તીમુસ્તસુરસ્વત્ગોલાદ્યપોષ્કરમ્ ॥ ૪૩ ॥

चण्डातामरुकीशोभागीनागरवालकम् ।
 कर्कटाप्याशठीकृष्णानागकेसरचोरकम् ॥ ४४ ॥
 उपयुक्तं यथाकामं चूर्णं द्विगुणशर्करम् ।
 पाश्वरुञ्जरकासघ्नं हिष्माशवासहरं परम् ॥ ४५ ॥

शुं वती, मोध, रासना (अथवा तुलसी),
 तज, नानी ऐलथी, मोटी ऐलथी, पुष्करभूण,
 उदरकनी, मोयआमली, अगरु, सारंग, सूँठ,
 वाणो, डाडडासींग, पट्टक्यूरी, पीपर, नागकेसर,
 गडाना (शुबेर)-ऐ सर्वेना चूर्णं भां भमणी
 साकर नाभीने छच्छाभां आवे ते प्रमाञ्छे
 (योग्यता प्रमाञ्छे) भावाथी ते पासंभांतुं थण,
 ताव अने भांसीने मटाडे छे तथा डेडकी तथा
 दमने मटाडवाभां ते श्रेष्ठ औषध छे.

डेडकी अने दम भाटे चूर्णं

शठीतामरुकीभाह्नीचण्डावालकपौष्करम् ।
 शर्कराष्टगुणं चूर्णं हिष्माशवासहरं परम् ॥ ४६ ॥
 पट्टक्यूरी, मोयआमली, सारंग, उदरकनी,
 वाणो, पुष्करभूण-ऐ सर्वे औषधाना चूर्णं थो
 आठगणी साकर नाभनी. ऐ चूर्णं डेडकी अने
 दम मटाडवाभां उत्तम छे.

नस्ये

तुल्यं गुहं नागरं च भक्षयेन्नावयेत वा ।
 गोण अने सूँठ सरभे लागे लधने तेनी
 गोणी करीने भावी तेथी डेडकी अने दम भाटे
 छे, अथवा गोण अने सूँठ सरभे लागे लधने
 ते सूधवु (तेनुं नस्य आपवुं) तेथी डेडकी
 अने दम भाटे छे.

लग्नस्य पलाण्डोर्वा मूलं गृह्णतकस्य वा ॥ ४७ ॥
 चन्दनाद्वा रसं दद्यान्नारीक्षीरेण नावतम् ।
 स्तन्येन मक्षिकाविष्टामलक्तकरसेन वा ॥ ४८ ॥
 ससैन्धवं घृताच्छं वा, सिद्धं स्तन्येन वा घृतम् ।
 कल्कितैर्मधुरद्रव्यैस्तन्निषेन्नावयेत वा ॥ ४९ ॥
 सकृदुष्णं सकृच्छीतं द्याप्यासात् ससितामघु ।
 तद्वत्पयस्तथा सिद्धमधोभागोपचैर्वृतम् ॥ ५० ॥

लसलुनुं भूण, अथवा दुगणीनुं भूण, अथवा
 गाजरनु भूण, अथवा सुभडने रस-ऐभांथी
 गभे ते ऐक लधने स्त्रीना स्तन्य (धावणु)भां
 वसीने (के भेणवीने) ते सूँघाडवाथी (नस्य

आपवाथी) डेडकी अने दम भाटे छे. अथवा
 भाभोनी डगार स्त्रीना धावणुभां अथवा लाभना
 अणताना रसभां वसीने सूँघाडवाथी (नस्य
 आपवाथी) पणु डेडकी अने दम भाटे छे.

घृतमंडमां-सिंधव नांभीने ऐनुं नस्य
 आपवुं अथवा दूध तरीके स्त्रीनुं धावणु नाभीने
 अने मधुर वर्गनां द्रव्येना उदक नाभीने पक-
 वेणुं धी पावु अथवा ऐ धीनुं नस्य आपवुं.
 आ धीनु नस्य पडेलां छितु, पछी टाढं, छितु,
 टाढं ऐम वाराइरती आ धीनुं नस्य आपवुं.
 आ धीनु छितु नस्य आपतां पडेलां नस्य आपवा
 डाढेला धीमां साकर नाभवी (ओगाणवी) अने
 आ धीनु टाढं नस्य आपतां पडेलां नस्य
 आपवा भाटे डाढेला धीमां मध भेणववुं. आ
 धी पावानी पणु, आ ज रीत छे. अथवा उपर
 धी जे रीते (=मधुर वर्गना द्रव्येना उदकथी)
 सिद्ध करवानु उल्लु छे, ते ज रीते सिद्ध करेणुं
 दूध ऐ धी प्रमाञ्छे ज पीवा तथा नस्य तरीके
 आपवु अथवा नीये (श्लेक ५०३, ५१भां)
 कडेलां औषधो वडे सिद्ध करेणुं धी उपरवाणा
 धीनी भाइके ज पीवा भाटे तथा नस्य तरीके
 आपवु.

पीवानां के याटवानां सिद्ध धी

कणासौर्वचलक्षारवयस्थोहिहृगुचोरकैः ।
 सकायस्थीघृतं मस्तुदशमूलरसे पचेत् ॥ ५१ ॥
 तत् पिबेज्जीवनीवैर्वा लिह्यात्समघु साधितम् ।

पीपर, संयण, सालभार, आमणां, डिंग,
 गडाना (शुबेर), इरडे-ऐ औषधानो उदक
 करीने तेने धीमां नाभजु तथा ते धीने दधीना
 नीतर्यां पाछी साथे दशभूणना क्वाधभां स्नेह-
 पानविधिभां क्वा प्रमाञ्छे पकवुं. ऐ सिद्ध
 थयेणुं धी-पीवाथी-डेडकी अने दम भाटे छे.
 अथवा लवनीय गणु जे पाछण (सूत्रस्थान
 अध्याय १५ श्लेक ८भां) कडेला छे, तेनां
 औषधाना उदकथी सिद्ध करेला धीमां मध
 नाभीने याटवु. तेथी पणु ऐ ज शुधु धाय छे;
 अथवा पीपर वगेरथी सिद्ध करेणुं धी पीवुं
 अने लवनीय औषधोथी सिद्ध करेणुं धी

ચાટવુ. જે ગુણ પહેલામા પીવાથી થાય છે તે ગુણ બીજામાં ચાટવાથી થાય છે.

ત્રેજોવ્રજ્યમયા કુદ્ધં વિપ્પલી કટુરોહિણી ॥૫૨॥
મૂત્રોકં પૌષ્કરં મૂલં પલાશાશ્ચિત્રકઃ શઠી ।
પદ્મદ્વયં તામલકી જીવન્તી ઘિલ્પપેશિકા ॥૫૩॥
વ્રવા પત્રં ચ તારીસં કર્પાશૈસ્તૈર્વિપાચયેત્ ।
દિવ્યગુપાદૈર્ઘૃતમસ્થૈર્પીતમાશુ નિહન્તિ તત્ ॥૫૪॥
શાલાનિલાશોઘ્રહણીહિદ્માદૃપાશ્વંવેદનાઃ ।

તેજબળ, હરડે, ઉપદેટ, પીપર, કડ, અજમો, પુષ્કરમૂળ, ખાખરો, ચિત્રો, પટ્કચૂરો, ત્રિધવ, સંચળ, મોંચઆમલી, જીવંતી, બીલાનો ગર્ભ, વજ, તાલીસપત્ર એ સર્વે એકએક તોલો ક્ષેવાં અને હિંગ પા તોલો (ચતુર્થાંશ) ક્ષેવી. એ સર્વં દ્રવ્ય વડે ૬૪ તોલા ઘી સિદ્ધ કરવુ. ખગરેશો કક જે ઓતોમા ભરાયેલો હશે તે એ ઘી પીવાથી આગળને ખહાર નીકળશે તથા ઓતો ખુલ્લા થશે તેથી હાથપગમા આવેલો વા, હરસ, સંજહણી, હેડકી, હૃદયમા વેદના અને પાસાંની વેદના મટી જશે.

મર્ચાશેન વિવેત્સર્પિઃ ક્ષારેણ પટ્ટનાડયથા ॥૫૫॥
ઘાન્વન્તરં વૃષ્ણૃતં દાધિકં હપુવાદિ વા ।

મ્રમેહની ચિકિત્સામાં ધન્વંતરિએ કહેલું 'ધાન્વંતરવૃત' કહેલું છે. રક્તપિત્તની ચિકિત્સામા 'વૃષ્ણૃત' કહેલું છે. શુદ્ધમરોગની ચિકિત્સામા 'દાધિકૃષ્ટ' કહેલું છે અને ઉદર-રોગની ચિકિત્સામા 'હૃષ્ણાદિવૃત' કહેલું છે. એમાંથી કોઈ પણ એક ઘી લઈને તે ઘીથી અડધો જવખાર અથવા ત્રિધવ તેમાં નાખીને પીવું તેથી હેડકી અને દમ મટે છે.

ચિત્તને શ્લેષ થાય એવા ઉપાયરૂપી ઔષધ શીતામ્બુસેકઃ સહસ્રા ત્રાસવિક્ષેપમીશુચઃ ॥૫૬॥
હર્ષેષ્યોઞ્જરાસરોષાશ્ચ હિતં કીર્તિશ્ચ દંશનમ્ ।

જેને હેડકીઓ આવતી હોય કે દમ ભ્રમક્રો ડોય, તેના ઉપર તે ન બહુ એમ એચિંતુ એકાએક ટાલું પાણી રેડવું અથવા તેના ચિત્તને એકાએક ઉદ્દેગ થાય એવો ત્રાસ ઉત્પન્ન કરવો; અથવા તેને શક્તિને ધુણાવવો, હલાવવો; અથવા તેને ખિવડાવવો, અથવા તેને શોક

ઉત્પન્ન કરવો; અથવા તેને એકાએક હર્ષ ઉત્પન્ન કરવો; અથવા અદ્વેષાઈ ઉત્પન્ન કરવી; અથવા તેણે પોતાનો શ્વાસ રોકવો; અથવા તેને કીડીમ કોડા વગેરેનો દંશ કરાવવો. એ સર્વે ઉપાય હેડકી અને દમવાળાને હિત કરનારા છે, (કેમ કે તેથી વાયુનો વેગ શાંત પડે છે). હેડકી અને દમ (શ્વાસ)ની સામાન્ય ચિકિત્સા યત્કિન્નિત્કફવાતમુખ્યં વાતાનુલોમનમ્ ॥૫૭॥
તત્સેઘ્યં પ્રાયશો યચ્ચ સુતરં મારુતાપહમ્ ।

જે જે દ્રવ્ય કે ઔષધ અથવા આહાર-વિહાર, કફ અને વાયુ બુદ્ધાબુદ્ધા હોય કે ભેગા હોય તેપણ તેમનો નાશ કરે છે, તેમ જ જે આહારવિહાર કે ઔષધ વગેરે ગરમ છે અને વાયુને હણનાર અને તેને સ્વાભાવિક માર્ગે પ્રવૃત્ત કરનાર છે, તે આહારવિહાર અને ઔષધ વગેરેનું હેડકી અને દમવાળા રોગીએ સેવન કરવું તથા જે આહાર, વિહાર, ઔષધ અને ક્રિયા વાયુનો સારી ગતે નાશ કરે એવા હોય તેવું ઘણુંખરુ સેવન કરવું.

શ્વાસ અને હેડકીમાં કૃષ્ણુ નહિ પણ શમન અને કૃષ્ણુ ઉપાય કરવાનું કારણ

સર્વેવાં વૃહ્ણે હ્યલ્પઃ શક્યશ્ચ પ્રાયશો ભવેત્ ॥૫૮॥
નાત્યર્થે શમનેડવાયો મૃશ્ણોડશક્યશ્ચ કર્ષણે ।

શમને વૃહ્ણેશ્ચાતો મૃષ્ણં તાનુવાનરેત્ ॥૫૯॥

હેડકી અને દમવાળા સર્વે રોગીઓને કૃષ્ણુ (પૌષ્ટિક) ઉપાય કરતાં કદાચિત્ દૈવયોગથી રોગ વધે કે બીજે કોઈ રોગ તે ઉપાય કરવાથી થાય તે સામાન્ય રીતે તે થોડો હોય છે તથા જલદી મટાડી શકાય તેવો હોય છે; હેડકી અને દમવાળા રોગીઓને શમન ઔષધ આપવાથી પણ કદાચિત્ દૈવયોગથી બીજે ઉપદ્રવ થાય તે તે પણ ઘણું થતો નથી તથા જે ઉપદ્રવ થાય છે તે સાધારણ થાય છે; પરંતુ હેડકી અને દમવાળાને 'કર્ષણુ' ઉપાય કરવાથી બે કદાચિત્ કોઈ ઉપદ્રવ થઈ આવ્યો તે તે ઘણું મોટો થાય છે, અને પછી તે અસાધ્ય થઈ પડે છે, એટલા માટે હેડકી અને દમવાળા રોગીને કર્ષણુ ઉપાય (રોગીના દોષ વગેરેનો નાશ કરવા માટે

રોગીનુ શરીર દુબળું થાય એવાં આહારવિહાર, ઔષધ વગેરે આપવાં તેને કર્ષણ ઉપાય કહે છે) ન કરવા; પણ એવા રોગીઓના ઉપચાર ટ્રાયપરુ' સમન અને બૃંહણ ઉપાયથી કરવા.

ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, ઊલટી અને હેડકીને એકબીજાનાં ઔષધ લાગુ પડે છે

કાસશ્વાસક્ષયચ્છદિહિષ્માશ્વાન્યોન્યમેવજૈઃ ॥૫૨૩

ખાંસી, દમ, ક્ષય, ઊલટી અને હેડકી, એ રોગનાં જે જે ઔષધો કહેલાં હોય, તે તે ઔષધો વડે એમાંના ગમે તે રોગની ચિકિત્સા થઈ શકે છે. જેમ કે, ખાંસીનાં ઔષધો દમ, ક્ષય, ઊલટી અને હેડકીમાં લાગુ પાડી શકાય છે; દમનાં ઔષધો ખાંસી, ક્ષય, ઊલટી અને હેડકીમાં લાગુ પાડી શકાય છે; ક્ષયનાં ઔષધો પણ ખાકીના ચાર રોગમાં લાગુ પાડી શકાય છે, એવી રીતે આ રોગોમા ઔષધો પરસ્પર લાગુ કરી શકાય છે.

इत्यग्राहृदये चतुर्थे चिकित्सितस्थाने श्वासहिष्मा-
चिकित्सित नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

અધ્યાય ૫ મો—ક્ષયરોગની ચિકિત્સા

પાછલા અધ્યાયમા છેવટે કહ્યું છે કે ઉધરસ, દમ, ક્ષય વગેરેની ચિકિત્સા સમાન છે; માટે દમ અને હેડકીની ચિકિત્સા કહ્યા પછી રાજ્યક્ષમા(ક્ષય)ની ચિકિત્સા કહેવાના આરંભ કરી કહે છે, કે—

मथातो राजयक्ष्मादिविक्रि-

त्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्मानुरात्रेयादयो महर्षयः ।

હવે અમે રાજ્યક્ષમા વગેરેની ચિકિત્સા ચમત્કવીશું. એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

केवा क्षयरोगीनुं शी रीते शोधनं करतुं ?

बलिनो बहुदोषस्य स्निग्धस्निन्नस्य शोधनम् ।

ऊर्ध्वाधो यक्ष्मिणः कुर्यात्सस्नेहं यन्न कर्षणम् ॥

જે ક્ષયરોગવાળો શરીરે ખળવાન હોય તથા જેનામાં દોષનું ખળ વધારે હોય તેને પ્રથમ

સ્નેહપાન કરાવવું તથા પછી શ્વેદવિષ્ણમ્ ।

परसेवो कढवे (शेक करवो) अने तेर० ॥

(ઊલટી કરાવીને) ઉપરથી તથા (જુલા કરાવીને) નીચેથી શોધન કરવું; શોધન કરવાને જે ઔષધ આપવું તે લગાર સ્નેહવાળું તથા દેહને દુબળો ન કરી નાખે એવું હોય તે આપવું.

वमन औषध

पयसा फलयुक्तेन मधुरेण रसेन वा ।

सर्पिप्तया यवाग्वा वा वमनद्रव्यासङ्घया ॥२॥
વમેત્

ક્ષયના રોગીએ મીઠળ તથા દૂધ ભેગું કરીને પીને ઊલટી કરવી, અથવા ગભ્યા માંસ-રસમાં મીઠળ નાખીને પીને ઊલટી કરવી; અથવા મીઠળ વગેરે ઊલટી કરાવે એવા પદાર્થો વડે સિદ્ધ કરેલી યવાગૂમા ઘી નાખીને તે ખાઈને ઊલટી કરવી.

વિરેચન ઔષધ

વિરેચનં દદ્યાત્ ત્રિવૃચ્છયામાનુપદ્રમાન્ ।

शर्करामधुसर्पिभिः पयसा तर्पणेन वा ॥ ३ ॥

દ્રાક્ષાવિદારી કાદમર્યમાંસાનાં વા રસૈર્યુનાન્ ।

નસોતર, પીપર અને ગરમાળો એમાંના ગમે તે એકને મધ, સાકર અને ઘી સાથે ક્ષયરોગીને વિરેચન માટે આપવું; અથવા દૂધની સાથે નસોતર વગેરે આપવાં; અથવા (કાળી દ્રાક્ષ વગેરે) તર્પણ (તૃપ્તિ) કરનાર ઔષધની સાથે નસોતર વગેરે આપવાં; અથવા કાળી દ્રાક્ષ, વિદારી કંદ, કાશમરી કે માંસને રસ, એમાંના ગમે તેની સાથે નસોતર વગેરે ઉપર કહેલા ઔષધ જુલાખ માટે ક્ષયરોગીને આપવાં.

શોધન પછી બૃંહણ કરવા શુ કરવું ?

शुद्धकोष्ठस्य युञ्जीत विधिं बृंहणदीपनम् ॥४॥

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઊલટીઓ અને જુલાખથી ક્ષયરોગીના કોઠા શુદ્ધ કર્યા પછી તેને બૃંહણ-વિધિ અને દીપનવિધિ કરવો, એટલે જે વસ્તુઓ તેને પ્રુષ્ટિ કરનારી હોય તે તથા જે વસ્તુઓ તેના જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારી

તેમ જ ક્ષયરોગીની સેવા કરનાર પરિચારકે રોગીને અનુકૂળ થઈને તથા યત્ન કરીને ઉપર કહેલી ઔષધિઓમાંથી કોઈ એકના કવાથ વડે તેનું શુદ્ધ બોજન તૈયાર કરવું; અર્થાત્ ક્ષય-રોગીએ પંચમૂળ વગેરેના કવાથમાં ખનાવેલું સ્વચ્છ અન્ન ખાવું.

ક્ષયરોગમાં સિદ્ધ ઘી

દશમૂલેન પયસા સિદ્ધં માંસરસેન વા ॥ ૧૪ ॥
 યલાગર્મઃ ઘૃતં યોજ્યં ક્ષય્યાન્માંસરસેન વા ।
 સક્ષોદ્રં પયસા સિદ્ધં સર્પિર્જયગુણેન વા ॥ ૧૫ ॥
 ક્ષયરોગવાળાને ક્ષયમૂળનો કવાથ તથા દૂધ, એ બેમાં બળદાણાના કલ્કથી સિદ્ધ કરેલું ઘી મધ સાથે આપવું; અથવા માંસરસમાં બળદાણાના કલ્કથી સિદ્ધ કરેલું ઘી મધ સાથે આપવું; અથવા માંસાહારી પ્રાણીઓના માંસરસમાં બળદાણાના કલ્કથી સિદ્ધ કરેલું ઘી મધ સાથે આપવું; અથવા ઘીથી દશગણા દૂધમાં બળદાણાના કલ્કથી સિદ્ધ કરેલું ઘી મધ સાથે આપવું. જીવન્તી મધુકં દ્રાક્ષાં ફલાનિ કુટજસ્ય ચ ।
 પુષ્કરાદં શર્ટીં કૃષ્ણાં

ઘ્યાદ્ધીં ગોક્ષુરકં યલામ્ ॥ ૧૬ ॥

નીલોત્પલં તામલકીં ત્રાયમાણાં ડુરાલભામ્ ।
 કલ્કીકૃત્ય ઘૃતં પક્કં રોગરાજહરં પરમ્ ॥ ૧૭ ॥
 જવંતી, બેઠીમધ, કાળી દ્રાક્ષ, ઇદ્રજવ પુષ્કરમૂળ, પટ્ટકચૂરો, પીપર, ભોરીગણી, ગોખર, બળદાણા, કાણું કમળ, ભોંચઆમલી, ત્રાય-માણ, ધમાસો, એ સર્વે ઔષધનો કલ્ક કરીને, ઘીથી ચોગણા પાણીમાં એ કલ્ક વડે ઘી સિદ્ધ કરીને ક્ષયરોગીને પીવા આપવું; કેમ કે તે ઘી રોગના રાજ ક્ષયને મટાડવામાં શ્રેષ્ઠ છે.

ઘૃતં હર્જૂરમૃદ્ધીકામધુકૈઃ સપ્રહુપકૈઃ ।
 સર્પિવ્પલીકં ધૈસ્વર્યકાસશ્વાસજ્વરાપહમ્ ॥ ૧૮ ॥

ખજૂર, કાળી દ્રાક્ષ, બેઠીમધ, ફાલસાં, એ ઔષધના કલ્ક વડે ચોગણા પાણીમાં સિદ્ધ કરેલા ઘીમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખીને પીવાથી ક્ષયરોગવાળાનો સ્વરભંગ, ખાંસી, શ્વાસ અને જ્વર મટે છે.

દશમૂલઙ્ગુતાક્ષીરાત્સર્પિર્વદુદિયાદ્રવમ્ ।
 સર્પિવ્પલીકં સક્ષોદ્રં તત્પરં સ્વરબોધનમ્ ॥ ૧૯ ॥

શિરઃપાર્શ્વસશ્લક્ષ્ણં કાસશ્વાસજ્વરાપહમ્ ।
 પન્નમ્નિઃ પન્નમૂર્લીર્વા શૃતાઘડુદિયાદ્રવમ્ ॥ ૨૦ ॥

દશમૂળ નાખીને ઉકાળેલા દૂધમાંથી જે નબું ઘી બને છે, તેમાં મધ અને પીપર નાખીને પીવાથી તે ઘાંટો ઉઘાડવામાં ઉત્તમ ગુણુ કરે છે. વળી તે માથું, પાસાં અને ખલામાંના ગૂળ- (સણુકા)નો નાશ કરે છે તથા ખાંસી, શ્વાસ અને તાવને દૂર કરે છે. અથવા માંચ-બતનાં પંચ-મૂળને દૂધમાં ઉકાળ્યા પછી એ દૂધમાંથી જે ઘી બને છે, તે પણ એવો જ ગુણુ કરે છે.

(પાંચ બતનાં પંચમૂળ-મહાત્, હસ્ત, મદ્યમ, જ્વનાખ્ય, વૃણાખ્ય. ભુઓ સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૬, શ્લોક ૧૬૭ થી ૧૭૧.)

પન્નનાં પન્નમૂલાનાં રસે ક્ષીરચતુર્ગુણે ।
 સિદ્ધં સર્પિર્જયત્યેતઘક્ષમ્નઃ સત્તકં યલામ્ ॥ ૨૧ ॥
 દૂધથી ચોગણા પાંચ પંચમૂળના રસથી સિદ્ધ કરેલા ઘીથી ચક્ષમ(ક્ષયરોગ)નાજી રોગીના સાત ઉપદ્રવો(નિ. ૫/૧૫, ૧૫૬)નું બળ નાશ પામે છે.

પન્નકોલયવક્ષારપટ્ટપ્લેન પચેદ્ઘૃતમ્ ।

પ્રસ્થોન્મિતં તુલ્યપયઃ

ચોતસાં તદ્વિશોઘનમ્ ॥ ૨૨ ॥

ગુલ્મજ્વરોદરહ્રીહ્રગ્રહણીપાણ્ડુપીનસાન્ ॥

શ્વાસકાસાગ્નિસદનશ્વયધૂર્ઘ્વાનિલાજ્જયેત ॥ ૨૩ ॥

પંચકોલ (પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, ચૂક) અને જવખાર મળીને ચોવીસ તોલા ઔષધનો કલ્ક કરીને ચોમ્ક તોલા ઘી તથા તેટલું જ (૬૪ તોલા) દૂધ લઈને તેમાં તે નાખવું અને પંછી વિધિ પ્રમાણે ઘી સિદ્ધ કરવું. એ ઘી પીવાથી તે સોતાવું શોધન કરીને તેમાંથી મળ કાઢી નાખે છે. વળી તે ગોળો, જ્વર, ઉદરરોગ, ખરાળ, સ્ત્રહણીરોગ, પાંડુરોગ, સળેખમ, દમ, ખાંસી, મંદ અગ્નિ, સોબે અને ઉર્ધ્વવાયુ એટલા રોગને મટાડે છે.

રાસ્નાઘલાગોક્ષુરકસ્થિરાવર્ષામુવારિણિ ।
 જીવન્તીપિવ્પલીગર્મં સક્ષીરં શોષજિદ્ઘૃતમ્ ॥ ૨૪ ॥
 રાસ્ના, ખલા, ગોખર, શાલિપણી, સાટોડી, એ ઔષધોના કવાથમાં દૂધ તથા ઘી નાખીને

તેમાં જીવંતી તથા પીપરનો કલક નાખી ઘી પકવ કરવું. એ ઘી પીવાથી ક્ષયરોગ મટે છે.

અશ્વગન્ધાશ્ચતાલ્કીરાદ્યુત્તં ચ સસિતાપયઃ ।

આસંધના કલકને દૂધમાં ઉકાળીને દૂધનું ઘી બનાવવું. એ ઘી સાકર તથા દૂધ સાથે પીવાથી ક્ષયરોગ મટે છે.

માંસઘૃત

સાઘારણામિયતુલાં તોયદ્રોણહૃયે પચેત્ ॥ ૨૫ ॥
તેનાદ્રમાગન્ધેષેળ જીવનીયૈઃ પલોન્મિતૈઃ ।

સાઘયેત્સર્પિવઃ પ્રસ્થં વાતપિત્તમયાપહમ્ ॥ ૨૬ ॥

માંસસર્પિરિવં પીતં યુક્તં માંસરત્નેન વા ।

કાસશ્વાસસ્વરબ્રંશશોષહૃપાશ્વૈશ્વલજિત્ ॥ ૨૭ ॥

સાધારણ દેશનાં પ્રાણીઓનું માંસ ૪૦૦ તોલા લઈને તેને ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં રાંધવું. પછી ભિકળતે ભિકળતે તેમાંથી આઠમે ભાગે પાણી રહે, ત્યારે તેને ગાળી લઈને પાછળ સૂત્રસ્થાનમાં અધ્યાય ૧૫ શ્લોક ૮માં કહેલા જીવનીય ગણુનાં ઔષધોમાંનું પ્રત્યેક ચારચાર તોલા લઈને તેને કલક કરવો અને પેલા માંસકવાથમાં તે કલક અને ૬૪ તોલા ઘી નાખીને ઘી પકવ કરવું. એ માંસઘૃત કહેવાય છે. એ ઘી પીવાથી વાયુ તથા પિત્તને રોગ નાશ પામે છે. તેને એકલું પીવાથી અથવા માંસરસ સાથે મેળવીને પીવાથી ખાંસી, દમ, સ્વરભંગ, શોષ (ક્ષયરોગ), હૃદયનું શૂળ અને પાસાંનું શૂળ, એટલા રોગ મટે છે.

ધીના લાડુ

પલાજમોદાત્રિફલાસોરાટ્રોવ્યોપચિત્રકાન્ ।

સારાનરિષ્ટાયાત્રીશાલ્કીજકસમ્ભવાન્ ॥ ૨૮ ॥

મહાતકં વિઙ્ગં ચ પૃથગ્પલોન્મિતમ્ ।

સલિલે પોઢશગુણે પોઢશાશ્ચિત્તં પચેત્ ॥ ૨૯ ॥

પુનસ્તેન ઘૃતપ્રસ્થં સિદ્ધે ચાસિન્પલાનિ વટ્ ।

તવક્ષીર્યાઃ ક્ષિપેત્ત્રિશઃસિતાયા દ્વિગુણં મધુ ॥ ૩૦ ॥

ગુતાત્રિજાતાત્રિપલં તતો લીઢં સ્વજાહતમ્ ।

પયોનુપાતં તત્વાદ્ધે રસાયનમયન્વ્રણમ્ ॥ ૩૧ ॥

મેઘ્યં ચક્ષુષ્યમાયુષ્યં દીપતં હનિત્ ચાચિરાત્ ।

મેહગુલ્મક્ષયશ્ચાધિવાજ્જરોગમ્બન્દ્રાન્ ॥ ૩૨ ॥

એલચી, અજમોદ, ત્રિફળા, ગેખીચંદન, વ્યોષ

૨૨૬૩

(સૂંઠ, પીપર, મરી), ચિત્રો, અરીકાંનો સાર, ખેરસાર, સાલવૃક્ષનો સાર, ખીખલાનો સાર, સિલામાં, વાવડિંગ એ પ્રત્યેક ઔષધ ખત્રીસ-ખત્રીસ તોલા લેવાં. તથા તેને સોળગણા પાણીમાં નાખીને સોળમા ભાગનું પાણી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવાં. પછી એ સર્વને ક્વાથમાં ૬૪ તોલા ઘી નાખીને ઘી પકવ કરવું. ઘી તૈયાર થાય એટલે તેમાં ચોત્રીસ તોલા વંશલોચન. એકસો વીસ તોલા સાકર અને ઘી કરતાં ખમણું મધ નાખવું. તે પછી તેમાં તજ ચાર તોલા, તમાલાપત્ર ચાર તોલા અને એલચી ચાર તોલા નાખવી. પછી એ સર્વને કુકડછી વડે હલાવીને એકત્ર કરવું. એ ઔષધને દિવસના પહેલા પહોરમાં ખાવું (ચાટવું) તથા તે ઉપર અનુપાન તરીકે દૂધ પીવું. એ ઔષધ સર્વોત્તમ રસાયન છે. વળી તે ખુદ્ધિ, આંખ અને આયુષ્ય માટે સારું છે અને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું છે. તે પ્રમેહ, ગાળો, ક્ષયરોગ, પાંડુરોગ અને લગંદર એ રોગોને જલદીથી મટાડનારું છે.

યે ચ સર્પિર્ગુહાઃ પ્રોક્તાઃ ક્ષતે યોગ્યાઃ

ક્ષયેઽપિ તે ।

ક્ષતકાસ(ચિ. ૩/૧૧૧૩ થી ૧૩૩)માં જે ઘીના લાડુ આપવાના કલા છે તે ક્ષયરોગમાં પણ આપવા.

‘ચૂર્ણ’, અવલેહ

ત્વગેલાપિપ્પલીક્ષીરીશર્કરા દ્વિગુણાઃ ક્રમાત્ ॥

ચૂર્ણિતા મક્ષિતાઃ ક્ષોદ્રસર્પિવા વ્રાડવલેહિતાઃ ।

સ્વર્ણઃ કાસક્ષયશ્વાસપાશ્વલકફનાશનાઃ ॥૩૪૦ ॥

તજ, એલચી, પીપર, વાંસકપૂર, સાકર,

એ પાંચ ઔષધો ઉત્તરોત્તર ખમણું લેવાં,

એટલે તજ એક તોલા, એલચી બે તોલા,

પીપર ચાર તોલા, વાંસકપૂર આઠ તોલા,

સાકર સોળ તોલા, એ પ્રમાણમાં લઈને તેનું

ચૂર્ણ કરીને ફાંકવું અથવા મધ તથા ઘી

સાથે ચાટવું. એ ચૂર્ણ સ્વરભંગને મટાડે

છે તથા ખાંસી ક્ષય, દમ, પાસાંનું શૂળ

અને કફ એ સર્વને નાશ કરે છે.

(ઘી અને મધ બેગાં લેવાનાં હોય, ત્યારે એ અનેનું સરખું પ્રમાણુ કદી થેવું નહિ.)

અથ સ્વરસાદચિકિત્સિતમ્ ।

સ્વરસાદ(સ્વરભેદ)ની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૩૬૧ થી ૪૧)

ખાસ કંઈ ક્રિયા કરવી

વિશેષાત્સ્વરસાદેડસ્ય નસ્થધૂમાદિ યોજયેત્ ।

ક્ષયરોગવાળા રોગીને અવાજ બેસી બંધ તો વિશેષ કરીને તેને નસ્થ આપવું અથવા તેને ધૂમપાન કરાવવું વગેરે ઉપાય કરવા.

વાયુના સ્વરસાદના ઉપાય

તંત્રાપિ વાતજે કોઢ્યં પિત્તેદૌત્તરપ્રક્રિકમ્ ॥૩૫॥

કાસમર્દકવાતાર્કીમાર્કવસ્વરસૈર્વૃતમ્ ।

સાધિતં કાસજિત્સ્વર્યં સિદ્ધમાર્તગલેન વા ॥૩૬॥

તેમાં બે વાયુથી થયેલો સ્વરભંગ હોય, તો કાસોદરો, ભોરીંગણી અને સાંગરાના સ્વરસ વડે સિદ્ધ કરેલું ઘી લગાર ગરમ કરીને ભોજન કર્યા પછી પીવું અથવા કાળા ફૂલના કાંટાસળિયાના કલક વડે સિદ્ધ કરેલું ઘી પીવું; કેમ કે એ બન્ને ઘી ખાંસીને મટાડનારાં તથા સ્વરને ઉઘાડનારાં છે.

ઘડરીપત્રકલ્કં વા ઘૃતમૃદં સસૈન્ધવમ્ ।

અથવા બોરડીનાં પાંદડાંના કલક કરીને તેને ઘીમાં શેકવો તથા પછી તેમાં લગાર સિંધવ નાખીને તે ખાવું (તેથી પણ ખાંસી મટશે અને સ્વર ઉઘડશે).

તૈલં વા મધુકદ્રાક્ષામિપ્પલોકૃમિનુપ્ફલૈઃ ॥૩૭॥

હંસપાદ્યાશ્ચ મૂલેન પર્કં નસ્તો નિપેચયેત્ ।

જેઠીમધ, કાળી દ્રાક્ષ, પીપર, વાવડિંગ, મીઠળ અને રિસામણીનું મૂળ એ ઔષધોથી પકવ કરેલા તેને નાકમાં મૂકવું (કૂંકવું), તેથી સ્વરભંગ મટે છે.

સુલોદકાનુપાનં ચ સર્પિષ્કં ગુદૌદનમ્ ॥૩૮॥

અશ્ત્રીયાત્પાયસં ચૈવં ક્ષિગ્ધં સ્વેદં નિયોજયેત્ ।

વળી સ્વરભંગવાળાએ ઘી, ગોળ અને સાત ખાવાં તથા કોઠરવરણુ (સશેકું) પાણી તે ઉપર પીવું અથવા દૂધપાક અને ઘી ખાવું

તથા તે ઉપર સશેકું પાણી પીવું. વળી તે રોગીને સ્નિગ્ધ સ્વેદ કાઢવો (શેક કરવો).

પિત્તના સ્વરસાદના ઉપાય

પિત્તોદ્ગ્રહે પિત્તેર્સર્પિઃ શૃતશીતપયોનુપઃ ॥૩૯॥

ક્ષીરિવૃક્ષાશ્કુરકાચકલ્કસિદ્ધં સમાક્ષિકમ્ ।

અશ્ત્રીયાચ સર્પિષ્કં યદીમધુકપાયસમ્ ॥૪૦॥

બે સ્વરભંગ પિત્તથી થયો હોય તો તે રોગીએ રાયણવૃક્ષના અંકુરનો ક્વાથ કરી તેમાં ઘી નાખીને તેમાં તે જ વૃક્ષના અંકુરનો કલક નાખીને ઘીને સિદ્ધ કરવું. એ ઘી તેણે મધ સાથે પીવું તથા તેની ઉપર ઉઘાળીને કંડ પાડેલું દૂધ અનુપાન તરીકે પીવું. વળી તેણે દૂધપાકમાં જેઠીમધ અને ઘી નાખીને એ દૂધપાક ખાવો.

ઘલાવિદારિગન્ધાભ્યાં વિદાર્યા મધુકેન ચ ।

સિદ્ધં સલવળં સર્પિર્નસ્યં સ્વર્યમનુત્તમમ્ ॥૪૧॥

બળદાણુ, શાલિપણી, વિદારીકંદ અને જેઠીમધ, એ ચાર ઔષધના કલક વડે સિદ્ધ કરેલા ઘીમાં સિંધવ નાખીને રોગીને સૂઘાડવું (નાકમાં કૂંકવું); કેમ કે તે સર્વોત્તમ નસ્થ છે.

પ્રપોષ્ટરીકં મધુકં પિપ્પલો વૃહતી ઘલા ।

સાધિતં ક્ષીરસર્પિશ્ચ તત્સ્વર્યં નાવનં પરમ્ ॥૪૨॥

લિહ્યાનમધુરકાળાં ચ ચૂર્ણં મધુઘૃતાપ્લુનમ્ ।

પ્રપોષ્ટરીક (સ્થળકમળ), જેઠીમધ, પીપર, ભોરીંગણી, બળદાણુ, એ ઔષધોના કલક વડે સિદ્ધ કરેલા દૂધમાંથી બનાવેલા ઘીનું નસ્થ થેવું; કેમ કે તે બેસી ગયેલો ઘાંટો ઉઘાડવામાં શ્રેષ્ઠ છે. વળી પિત્તસ્વરભંગવાળા રોગીએ મધુર રસવાળાં દ્રવ્યનું ચૂર્ણ કરીને તેને ઘી તથા મધમાં નાખીને ચાટવું.

કંકના સ્વરસાદના ઉપાય

પિત્તેત્કટૂનિ મૂત્રેણ કફજે રુદ્ધભોજનઃ ॥૪૩॥

કદ્દુફલામલકઘ્યોપ લિહ્યાતૈલમધુપ્લુનમ્ ।

દ્યોવપ્ષારાગ્નિચવિકાભાર્ગોપથ્યામધૂનિ વા ॥૪૪॥

કુકૂથી થયેલા સ્વરભંગમાં ગાયના મૂત્ર સાથે તેમાં ઔષધ પીવાં તથા લૂખા પદાર્થો ખાવામાં લેવા; કાયકળ, આમળાં અને ત્રિકલ્ક (સુંક, પીપર, મરી), એ ઔષધોનું ચૂર્ણ

મધ તથા તેલ સાથે ચાટવું; અથવા ત્રિકટક, (સૂઠ, મરી અને પીપર), જવખાર, ચિત્રે, ચવક, ભારંગ અને હરડે એ ઔષધિઓનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવું.

યદ્યર્થવાયુ યમકે કળાષાત્રીહતાં પિવેત્ ।

મુક્ત્વાડચાત્પિપ્પલીં શુષ્ઠીં

તીક્ષ્ણં વા યમતં મજેત્ ॥૪૫॥

જે કફથી સ્વરભંગ થયો હોય તો પીપર અને આમળાંના કવાથમાં જે સ્નેહ નાખીને તેમાં જવ નાખીને સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ પીવી તથા ભોજન કર્યા પછી સૂઠ અને પીપર ખાવી, અથવા તીક્ષ્ણ વમન લઈને જિલટી કરવી.

તાણીને ખોલવાથી અવાજ ખેસી ગયો

હોય તેના ઉપાય

શર્કરાક્ષૌદ્રમિધ્રાણિ શૃતાનિ મધુરૈઃ સહ ।

પિવેત્વયાંસિ યસ્યોઽર્થવદતો ઇમિહતઃ સ્વરઃ ॥૪૬॥

इति स्वरसादचिकित्सितम् ।

જે માણસને જિથે સ્વરે ખોલવાથી ઘાંટો ખેસી ગયો હોય, તેણે દૂધમાં (સાકર અને મધ સિવાયના) મધુર વર્ણના પદાર્થો નાખીને ઉકાળીને તે દૂધ ઠંડું પચા પછી તેમાં સાકર તથા મધ નાખીને પીવું એટલે તેના ઘાંટો જિલકશે.

આમ સ્વરસાદની ચિકિત્સા પૂરી થઈ.

અથારોચકચિકિત્સિતમ્ ।

અરુચિના ઉપાય

(શ્લોક ૪૬૧ થી ૬૦)

અરુચિની સામાન્ય ચિકિત્સા

વિચિત્રમન્નમરુચૌ હિતૈરુપહિતં હિતમ્ ।

જે માણસને અરુચિને રોગ થયો હોય તેને નાના પ્રકારના અન્ન સાથે જે પથ્ય હોય તે મિત્ર કરીને આપવું; એટલે તેને તે હિતકર થશે અર્થાત્ તેથી અરુચિ મટશે. આ ઉપરથી સમજવું કે, અરુચિ નામે રોગ બધા રોગ કરતાં મોટો છે; કારણ કે એમાં રોગીના પ્રાણ ટકાવવા માટે અપથ્ય અન્ન પણ આપવું પડે છે.

શ્વહરન્તમૃંજા ચિત્તનિર્વાણં હૃદયમૌપધમ્ ॥૪૭॥

હૌ ફાલો દન્તપવનં મ્હક્ષયેન્મુહાવાચનૈઃ ।

કગાયૈઃ શાલયેદાસ્યં ધૂમં પ્રાયોગિકં પિવેત્ ॥૪૮॥

સ્નાન વગેરે કરીને શરીરની બહારની શુદ્ધિ રાખવી અને ધર્મચરણ વડે અંતરની શુદ્ધિ રાખવી, ચિત્તને શાંત રાખવું, હૃદયને હિતકર ઔષધ ખાવું, સાંજસવાર ખને વખત દાતાણુ કરવું, મુખને શુદ્ધ કરનારા કપાય (કવાથ) વડે કોળળા કરવા અને પ્રાયોગિક (મૃદુ, સ્નિગ્ધ) ધૂમપાન કરવું, એ સર્વે અરુચિને મટાડવાના સામાન્ય ઉપાય છે.

(પ્રાયોગિક, મૃદુ સ્નિગ્ધ ધૂમપાન-શુઓ સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૨૧ શ્લોક ૧૨૩ થી ૧૫.)

તાલીસચૂર્ણવટકાઃ સકર્પૂરસિતોળલાઃ ।

શાશાક્કિરણારવાશ્ચ મધ્યા રુચિકરઃ પરમ્ ॥૪૯॥

અરુચિવાળાએ કપૂર, ખડીસાકર અને તાલીસપત્રના ચૂર્ણની વડીઓ (ગોળીઓ) અને કપૂરી ભાત (સૂં અં ૩/૩૨) ખાવો; કેમ કે તે અત્યંત રુચિ ઉત્પન્ન કરે છે.

વાયુની અરુચિનું ઔષધ

વાતાદ્રોચકે તત્ર પિવેન્ચૂર્ણે પ્રસન્નયા ।

હરેણુકૃપ્ણાકૃમિજિદ્દ્રાક્ષાસેન્ધવનામરાત્ ॥૫૦॥

પલામાર્ગાંવચક્ષારહિહગુયુકાદ્ઘૃતેન વા ।

હર્દયેદ્વા ઘવામ્મોમિઃ

જે વાયુથી અરુચિ થઈ હોય તો પ્રસન્ન નામે દારૂની સાથે શેણુકખીજ, પીપર, વાવડિંગ, કાળી દ્રાક્ષ, સિંધવ અને સૂઠ એ ઔષધોનું ચૂર્ણ પીવું; અથવા ખોલચી, ભારંગ, જવખાર અને હિંગ, એ ઔષધોમાં ઘી મેળવીને તે ઘી સાથે શેણુકખીજ વગેરેનું ચૂર્ણ ખાવું; અથવા વજનું પાણી પીને જિલટી કરવી.

પિત્તની અરુચિનું ઔષધ

પિત્તાચ મુદ્ધવારિમિઃ ॥૫૧॥

લિલાદ્વા શર્કરાસર્પિલેવ્ણોત્તમમાશિકમ્ ।

પિત્તથી થયેલી અરુચિમાં ગોળનું પાણી પીને જિલટી કરવી; અથવા સાકર, ઘી, સિંધવ અને મધ એ ઔષધો ભેગાં કરીને ચાટવાં.

કફની અરુચિનું ઔષધ

કપાદ્દમેન્નિમ્બજલેર્દીપ્યકારંગવધોદ્વમ્ ॥૫૨॥

પાનં સમધરિષ્ટશ્ચ તીક્ષ્ણાઃ સમધુમાધવાઃ ।

પિવેન્ચૂર્ણે ચ પૂર્વોક્તં હરેણ્વાદ્યુળવારિણા ॥૫૩॥

કફની અરુચિમાં લીમડાનુ પાણી પીને
 સ્ત્રિલટી કરવી; અથવા અજમોદ અને ગર-
 માળાનું પાણી પીવું; અથવા મધ સાથે અગીડાં
 પીવાં; અથવા કાળી દ્રાક્ષ કે મહુડાનો તીક્ષ્ણ
 દારૂ મધ સાથે પીવો અથવા પાછળ કહેલું
 (રેણુકબીજ, પીપર, વાવડિંગ, કાળી દ્રાક્ષ,
 સિંધવ અને સૂંઠ-એ ઔષધોનું) ચૂર્ણ ગરમ
 પાણી સાથે પીવું.

ત્રસેક, અરુચિ, હૃદયમાં અને પડખામાં
 પીડા, ઉધરસ, થાસ અને ગળાના
 રોગ માટે ચૂર્ણ

પલાત્વહનાગકુસુમનીક્ષ્ણકૃષ્ણામહૌપચમ્ ॥
 ભાગવદ્વંદ્ ક્રમાચૂર્ણે નિહન્તિ સમશર્કરમ્ ॥ ૫૪ ॥
 પ્રસેકાચ્ચિહ્ત્વાર્થ્વકાસશ્વાસગલામયાન્ ॥

એલચી, તજ, નાગકેસર, મરી, લીંડી-
 પીપર, સૂંઠ એ સર્વે અનુક્રમે એક, બે, ત્રણ,
 ચાર અને પાંચ તોલા લઈને તે સર્વેની સમાન
 સાકર તેમાં નાખવી. એ ચૂર્ણ ખાવાથી લાળ
 પડવાનો રોગ, અરુચિ, હૃદયના રોગ, પાસાંના
 રોગ, ખાંસી, દમ અને ગળાના રોગ એ
 સર્વે મટે છે.

અરુચિ, વિખંધ, ઉધરસ, હૃદય, પડખાં,
 ખરોળ, હરસ અને અહ્રણી માટે
 પાડવ ચૂર્ણ

યવાનીતિત્તિઢીકામ્લવેતસૌપચદાહિમમ્ ॥ ૫૫ ॥
 કૃન્મા કોલં ચ કર્પાશ સિનાયાશ્ચ ચતુષ્પલમ્ ॥
 ધાન્યસોવર્ચલાજાજીવરાઙ્ગં ચાર્ધકાશિકમ્ ॥ ૫૬ ॥
 પિપ્પલીનાં શતં ચૈકં દ્વે શતે મરિચસ્ય ચ ॥
 ચૂર્ણમેતન્પરં રુચ્યં હૃચં ગ્રાહિ, હિનસ્તિ ચ ॥ ૫૭ ॥
 વિચન્ચકાસહૃત્વાર્થ્વગ્રીહાર્શોઘ્રહણીગદાન્ ॥

અજમોદ, આમલી, અમ્લવેતસ, સૂંઠ,
 દાડમ અને બોર, એ ઔષધ એક એક તોલા
 લેવું. સાકર સાળ તોલા લેવી. ધાણા, સંચળ,
 જીરું અને તજ, એ અડધોઅડધો તોલા
 લેવું. એક સો પીપર લેવી. બસો મરી લેવાં.
 એ સર્વનું ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ અત્યંત
 અચિકત્તા અને ત્રાહી (મળ બાધનારું) છે
 તથા તે વિખંધ, ખાંસી, હૃદયના રોગ, પાસાંના

રોગ, હરસ અને ગ્રહણીરોગ મટાડે છે.

ઉધરસ, થાસ, અરુચિ, ઊલટી, ખરોળ,
 હૃદયમાં અને પડખામાં શૂળ, પાંક, તાવ,
 અતિસાર અને મૂઢવાત માટે ચૂર્ણ

તાલીસપત્રં મારેચં નાગરં પિપ્પલી શુમા ॥ ૫૮ ॥
 યથોત્તરં ભાગવૃદ્ધયા ત્વગેલે ચાર્ધમાગિકે ॥
 તદ્ગુચ્યં દીપનં ચૂર્ણે કળાદ્ગુગળશર્કરમ્ ॥ ૫૯ ॥
 કાસશ્વાસારુચિચ્છર્દિહ્નોહૃત્પાર્શ્વશૂલનુત્ ॥
 પાણ્ડુજ્વરાતિસારાઘ્નં મૂઢવાતાનુલોમનમ્ ॥ ૬૦ ॥
 હૃત્યરોચકચિકિત્સિતમ્ ॥

તાલીસપત્ર, મરી, સૂંઠ, અજપીપર અને
 લીંડીપીપર, એ સર્વે ઔષધો અનુક્રમે એક,
 બે, ત્રણ, ચાર અને પાંચ ભાગ લેવાં. એ
 સર્વ ઔષધથી તજ તથા એલચી અડધાં-
 અડધા લેવાં તથા તેમાં લીંડીપીપર કરતાં
 આડગણી સાકર નાખવી. એ ચૂર્ણ જરારાગિને
 પ્રદીપ્ત કરે છે. એ ચૂર્ણ ખાવાથી ખાંસી,
 દમ, અરુચિ, સ્ત્રિલટી, ખરોળની ગાંઠ, હૃદયનું
 શૂળ, પાસાંનું શૂળ, એ રોગ મટે છે. વળી
 પાડુરોગ અને અતિસાર રોગનો એ ચૂર્ણ નાશ
 કરે છે તથા મૂઢવાયુને તેના સ્વાભાવિક
 માર્ગે ગતિ કરાવે છે.

આમ અરુચિની ચિકિત્સા પૂરી થઈ.

ક્ષયમાં ઉપદ્રવેના ઉપાય

લાળ પડવારૂપી ઉપદ્રવના ઉપાય
 મર્કામૃતાક્ષારજલે શર્વરીમુપિતૈયૈઃ ॥
 પ્રસેકે કલ્પિતાન્સકૂન્

મહ્યાંશ્યાઘાહલી વમેત્ ॥ ૬૧ ॥
 કટુતિકૈસ્તંયા શૂલ્યં મથયેઙ્ગાહલં પલમ્ ॥

શુક્રાંશ્ચ મહ્યાન્ સુલઘૂઘ્ણકાદિરસાનુપઃ ॥ ૬૨ ॥
 આકડાના મૂળનો ક્વાથ, ગળીનો ક્વાથ અને
 દૂધ, એ સર્વે ભેગાં કરીને તેમાં રાતે જવ પલાળી
 મૂકવા. પછી તેને શેડીને દળના અને તેનો
 સાથ કરવો. પછી જે રોગીના મોઢામાંથી
 પાણી ઘણું છૂટતું હોય (લાળ પડતી હોય),
 અને મોળ બહુ આવતી હોય, તેણે એ સાથ
 ખાવો. એ રોગી બળવાન હોય તો તેણે તીખાં

તથા કડવાં આપધો ખાઈને ઊલટી કરવી. વળી તેણે બંગલ દેશનાં પ્રાણીઓના માંસને તવા ઉપર શેકીને ખાણું સૂકા ભક્ત્ય પદાર્થ ખાવા; અહુ હલકા પદાર્થોનું ભોજન કરવું અને ચણા વગેરેના રસ (યુષ)ને અનુપાન તરીકે પીવા.

શ્વેત્પ્રમણોડિતિપ્રસેકેન વાયુઃ શ્વેત્પ્રાણમસ્પયતિ ।
 ક્ષુપ્રસેકં તં વિદ્વાન્સ્ત્રિમધ્યોઽર્થેવ નિર્જયેત્ ॥ ૬૩ ॥
 જ્યારે કફ (લાળતું પાણી) ઘણું નીકળવા માંડે છે, ત્યારે વાયુ તે કફને મુખ દ્વારા બહાર કાઢે છે, તેને કફપ્રસેક કહે છે. એ રોગને બલુનારા વૈદ્યે તેના સ્નિગ્ધ અને ઉચ્છુ ઉપાય કરીને તે રોગને છૂંતવો.

સળેખમ અને ઊલટીરૂપી ઉપદ્રવના ઉપાય વીતસેડપિ ક્રમમિમં વમથૌ ચ પ્રયોજયેત્ ।

એ કફપ્રસેકમાં કહેલો ઔષધનો ક્રમ પીનસ એટલે સળેખમ તથા ઊલટીના ઉછાળા- (સિખકા)ના રોગમાં પણ કરવો; અર્થાત્ તેમાં પણ સ્નિગ્ધ અને ગરમ ઉપાય કરવા.

વિશેષાત્પીનસેડમ્યજ્ઞાન્

સ્નેહાન્ સ્વેદાંશ્ચ ઝીલયેત્ ॥ ૬૪ ॥

સ્નિગ્ધાનુત્કારિકાપિષ્ટૈઃ શિરઃ પાર્શ્વગલાદિપુ ।
 લવણામ્લકટૂપંચ રસાન્ સ્નેહોપસંહિતાન્ ॥ ૬૫ ॥
 સળેખમના રોગમાં, ખાસ કરીને અલ્પચ, સ્નેહ અને સ્નિગ્ધ સ્વેદ (શેક)નું સેવન કરવું. વળી માથું, પાસાં અને ગળું વગેરે ઠંડાણે સ્નિગ્ધ ઉત્કારિકાસ્વેદ અને પિંડસ્વેદ કરવા તથા ખારા, ખાંટાં, તીખા અને ગરમ પદાર્થોના યુષા સ્નેહ નાખીને પીવા.

માથામાં, ખલામાં અને પડખામાં ગૂળ-રૂપી ઉપદ્રવોના ઉપાય

શીરોસપાર્શ્વશૂલેપુ યથાદોગર્વિધિં ચરેત્ ।

ઔદકાનૂપવિશિત્તપનાહાઃ સુસંસ્કૃતાઃ ॥ ૬૬ ॥
 તન્નેષાં સચતુ.સ્નેહાઃ

માથું, ખસા અને પાસાંમાં ગૂળ (સલુકા) થતુ હોય, તેા જે દોષ (વાયુ, પિત કે કફ)નેા દોષ તે પ્રમાણે ઉપચાર કરવા તથા જળચર પ્રાણીઓ કે અનુપ દેશનાં પ્રાણીઓનાં માંસમાં ઘી, તેલ, ઘસા, અજીને એ ચાર પ્રકારના

સ્નેહ ભેળવીને તે માસને સંસ્કાર આપીને તેની પોટીસ ખાંધવી.

એ દોષ સાથે કોખ્યા હોય તેના લેપ
 દોષસંસર્ગ દ્યવ્યતે ।

પ્રલેપો નતપષ્ટ્યાદ્દશતાદ્વાકુષ્ઠચન્દનૈઃ ॥ ૬૭ ॥

બલારાસ્નાતિલેસ્તદ્વલસર્પિર્મંચુકોત્પલૈઃ ।

પુનર્નવાકુળગન્ધાવલાલીરાવિદારિભિઃ ॥ ૬૮ ॥

જે દોષથી થયેલું સળેખમ હોય તેા તગર, જેઠીમધ, સુવા, ઉપસેટ અને સુખડ એ ઔષધોના બહોા લેપ કરવો અથવા ખળદાણુ, રાસના, તલ્લ, ઘી, જેઠીમધ અને કમળનો બહોા લેપ કરવો અથવા સાટોડી, સરચવો, ખળદાણુ, ક્ષીરકાકોલી, વિદારીકદ એ ઔષધોના બહોા લેપ કરવો.

નસ્ય, ધૂમપાન, સ્નેહ, અલ્પચ, ખસિત નાવતં ધૂમપાતાતિ સ્નેહાઘ્નોત્તરમ્લિક્કાઃ ।

તૈલાન્યમ્યજ્ઞયોર્ગીનિ વસ્તિકર્મ તથા પરમ્ ॥ ૬૯ ॥

નસ્ય આપવુ, ધૂમપાન કરાવવા; તેમ જ ભોજન કર્યા પછી સ્નેહપાન કરાવવા, વળી અલ્પચ કરવા યોગ્ય તેલ ચોળવા અને ખસિતકર્મ કરવું તે પણ ક્ષયરોગ મટાડવામાં શ્રેષ્ઠ છે.

ક્ષયમાં લોહી બગરે તેમાં શું કરવું ?

ગૃહ્ણાદિર્વા યથાદોર્વ દુષ્ટમપાં હરેદસુક્ ।

વાયુ, પિત કે કફ દોષના ક્ષયવાળાતુ ખગડેલું લોહી જે દોષથી રોગ થયો હોય તેના વિચાર કરીને (સૂ. ૨૬/૫૪૩) ગમડી, તુમડી, જળો વગેરેથી ખેંચી કાઢવું.

પ્રદેહઃ સઘૃતૈઃ શ્રેષ્ઠઃ પદ્મકોશીરચન્દનૈઃ ॥ ૭૦ ॥

દૂર્વામધુકર્મણિષ્ઠાકેસરૈર્વા વૃતાપૂતૈઃ ।

પદ્મકાષ, વાળો, સુખડ, એ ત્રણને ઘીમાં વાટીને તેના લેપ કરવો તે શ્રેષ્ઠ છે અથવા દૂર્વા (પંચે), જેઠીમધ, મજીક અને કૈસર એ ચારને ઘીમાં વાટીને તેના લેપ કરવો તે પણ શ્રેષ્ઠ છે.

પટ્ટાદિસિદ્ધતૈલેન શતઘોતેન સર્વિવા ॥ ૭૧ ॥

અમ્યજ્ઞઃ પપલા લેકઃ શસ્ત્રમધુકામ્યુના ।

વડની અંતરછાલના કદક વડે સિદ્ધ

કરેલા તેલથી કે સા વાર ધોયેલા ઘી વડે ક્ષય-રોગીને અભ્યંગ કરવો (શરીર ચોળવું), એ સારું છે; તેમ જ દૂધ વડે અથવા જેઠીમધના પાણી વડે તેના ઉપર સેક (સિચન, ધાર) કરવો તે પણ શ્રેષ્ઠ છે.

ક્ષયમાં અતિસારના ઉપાય

પ્રાચેનોપહતામ્નિત્યાત્સપિચ્છમતિસાર્યંતે ॥૭૨
તસ્યાતિસારગ્રહણીવિહિતં હિતમૌપચમ્ ।

ક્ષયરોગીને અગ્નિ સામાન્ય રીતે મંદ હોય છે તેથી તેને વારંવાર પિચ્છાવાળો ઝાડો થાય છે. માટે એવે વખતે અતિસાર અને ગ્રહણીમાં કહેલું ઔષધ તેને આપવું તે હિતકર છે.

સુકાતા જતા ક્ષયરોગીના ઝાડો રેડી
રાખવાનું કારણ

પુરીયં યત્નતો રક્ષેચ્છુપ્યતો રાજયક્ષિમ્ણઃ ॥૭૩
સર્વધાતુક્ષયાર્તસ્ય ઘલં તસ્ય હિ વિદુઃવલમ્ ।

જે ક્ષયરોગી સુકાઈ જતો હોય તેના ઝાડાના મળવું યત્ન કરીને રક્ષણ કરવું; કેમ કે તે સઘળી ધાતુઓના ક્ષયથી પીડાતો હોય છે, તેથી તેના ઝાડાનું ખળ એ જ તેનું ખળ છે; અર્થાત્ મળના ખળથી તે ટકી શકે છે (ધાતુઓના ખળથી નહિ).

માંસ અને દારૂનો પ્રયોગ

માંસમેવાશ્રતો યુન્મયા
માર્દ્વીકં પિથતોઽનુ ચ ॥૭૪॥

અવિચારિતવેગસ્ય યક્ષ્મા ન લભતેઽન્તરમ્ ।

જે માણસ દેશ, કાળ, સંઘવું ન સંઘવું વગેરેના વિચાર કરીને યુક્તિ પ્રમાણે માંસ ખાય છે તથા તે પછી કાળી દ્રાક્ષનો દારૂ પણ યુક્તિ પ્રમાણે પીએ છે, અને જે ઝાડો, પેશાખ, છીંક, ખગાસું વગેરેના વેગને અટકાવતો નથી, તે માણસને ક્ષયરોગ થવાનો અવકાશ જ નથી.

સુરાં સમણ્ડાં માર્દ્વીકમરિપ્લાન્તીધુમાઘવાન્ ॥૭૫
યયાર્હમનુપાનાર્થે પિત્રેન્માંસાનિ ભક્ષયન્ ।

સ્રોતોવિવન્ધમોદ્ધાર્થે ઘલ્લોજઃપુણ્યે ચ તત્ ॥૭૬
ક્ષયરોગવાળાએ માંસ ખાઈને પછી અનુ-પાન તરીકે સુરા, મંડ, દ્રાક્ષાસવ, અરિષ્ટ, સીધુ, માધવ, એ મધમાંથી જે સ્થિતિમાં જે

યોગ્ય હોય તે પીવું; કેમ કે તેથી સ્રોતો ખંધ થઈ ગયાં હોય છે તે ખુલાં થાય છે તથા તે ખળ, ઓજ અને પુષ્ટિ આપે છે.

અભ્યંગ, અવંગાહન, મર્દન, ઉદ્ધર્તન
સ્નેહક્ષીરામ્યુકોષ્ઠેપુ સ્વભ્યકમવગાહયેત્ ।
उत्तीर्णं मिश्रकैः स्नेहै-

મૂયોઽમ્યક્તં સુલૈઃ કરૈઃ ॥૭૭॥

મૃદ્વીયાત્સુલુલામસીતં સુલું ચોદ્ધર્તયેત્પરમ્ ।

ક્ષયવાળા રોગીને તેલ ચોળ્યા પછી સ્નેહ, દૂધ અને પાણીના વાસણમાં ખસાડવો. વાસણ (કાકી)માંથી ખહાર નીકળ્યા પછી શુદ્ધ (ગાળો)ની ચિકિત્સામાં કહેલા મિશ્ર સ્નેહ વડે દરદીને સારું લાગે એમ ધીમે ધીમે રોગીને રાહત રહે એમ ખસાડીને ચોળવું અને પછી સુખ ધાય એમ ઉદ્ધર્તન કરવું (નીચેથી ઉચ્ચ ચોળવું).

ઉદ્ધર્તન શાનાથી કરવું ?

જીવન્તો શતઘૃતો ચ વિકસાં સપુનર્નવામ્ ॥૭૮
અશ્વગન્ધમપામાર્ગે તર્કારીં મધુકં વલામ્ ।
વિદારીં સર્પપાનુ કુષ્ઠં તણ્ડુલાનતસીફલમ્ ॥૭૯
માપાંસ્તિલાંશ્ચ કિષ્કં ચ સર્વમેકત્ર ચૂર્ણયેત્ ।
યવચૂર્ણે ત્રિગુણિતં દધ્ના યુક્તં સમાક્ષિકમ્ ॥૮૦॥
પત્તદુદ્ધર્તનં કાર્યં પુષ્ટિવર્ણવલપ્રદમ્ ।

જવંતી, ઘોળી દૂધાં (ધરે), મજક, સાટોડી, આસંધ, અધેડો, અરણી, જેઠીમધ, ખળદાણા, વિદારીકંદ, સરસવ, ઉપશેટ, ચોખા, અળસી, અડદ, તલ અને કિણ્ણવ એ સર્વને વાટીને તેનું ભેયું ચૂર્ણ કરવું. પછી તેમાં સર્વના કુલ વજનથી ત્રણગણુ જવનું ચૂર્ણ નાખવું અને તેમાં (થોડું) મધ ભેળવવું. ઉપર (શ્લોક ૭૭૩) જે ઉદ્ધર્તન કહ્યું છે તે એવી રીતે તૈયાર કરવું અને પાછળ કલા પ્રમાણે દરદીને કળ વળે એમ ચોળવું. એ ઉદ્ધર્તન ચોળવાથી રોગીના શરીરને પુષ્ટિ, વીર્ય અને ખળ પ્રાપ્ત થાય છે.

(કિણ્ણવ=દારૂનો તળેનો રગડો.)

શાનાથી નાહવું ?

ગૌરસર્પકલ્કેન સ્નાનીયૌપધિમિશ્ર સઃ ॥૮૧॥
સ્નાયાદતુસુલૈસ્તૌયૈર્જાઘનીયૌપસાચિતૈઃ ।

ક્ષયરોગવાળાએ ધોળા સરસવનો કઠકે ચોળાને તથા માટા બળદાણા વગેરે સ્નાન-યોગ્ય ઔષધિઓ શરીરે લગાવીને પછી જે જે ઋતુમાં જેવું જેવું (જિનું, ટાહું વગેરે) પાણી શરીરને સાતું લાગતું હોય તેવા પાણીને જીવ-નીયગણુમાં કહેલાં ઔષધોથી સિદ્ધ કરીને તે વડે સ્નાન કરવું.

શણગાર, અનુલેપન

ગન્ધમાલ્યાદિકાં ભૂવામલક્ષ્મીનાશર્તી ભજેત્ ॥૮૨

પછી અલક્ષ્મીના નાશ કરનાર ગંધમાલ્યાદિકે અલંકાર ધારણ કરવા; અર્થાત્ ચંદન વગેરે સુગંધિનો લેપ કરવો તથા કૂલના હાર વગેરે પહેરવા.

આનંદ, ખસ્તિ, આહાર, ધર્મક્રિયા સુહૃદાં દર્શનં મીતવાદિત્રોત્સવસંશ્રુતિઃ ।
ઘસ્તયઃ ક્ષીરસર્પીપિ મધમાંસસુશીલતા ॥ ૮૩ ॥
દૈવવ્યપાશ્ચર્યં તત્તદ્યથૌકં ચ પૂજિતમ્ ॥૮૩૩॥

પછી પોતાના વહાલા બાંધવો તથા મિત્રો વગેરેને મળવું અને ગાયન, વાજિત્ર સાંભળવાં તથા પુત્રજન્મ, વિવાહ વગેરે ઉત્સવોની વાતો સાંભળવી. વળી તેણે ખસ્તિઓ થેવી, દૂધમાંથી બનાવેલું ઘી ખાવું અને દારૂ તથા માંસનું યથાયોગ્ય સારી રીતે સેવન કરવું. તેણે દૈવાશ્રય કર્મ (ચિ. ૧/૧૬૩) કરવાં, તેમ જ અથર્વ-વેદમાં કહેલું યજ્ઞ વગેરે તે તે કર્મ કરવું; કેમ કે એ હિતકર છે.

દ્વયશઙ્ગહરયે ચતુર્થે ચિકિત્સિતરથાને રાજ્યક્ષમાદિ-
ચિકિત્સિતં નામ પચ્ચમોડ્વયાયઃ ॥ ૫ ॥

અધ્યાય ૬ હો-ઊલટીઓ થવારૂપી
રોગના ઉપાય

(શ્લોક નાથી ૨૪)

ક્ષયરોગવાળાને વિશેષ કરીને ઊલટી વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે માટે ક્ષયની ચિકિત્સા પછી છર્દિ (બકારી, ઊલટી) વગેરેની ચિકિત્સા કહેવાના હેતુથી અંધકાર કહે છે કે-
અપાતછર્દિદ્દ્રોગતૃષ્ણાચિકિત્સં

ઘ્યાલ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે છર્દિ રોગ (ઊલટી), હ્રોગ (હૃદયના રોગ) અને તૃષ્ણારોગ (તૃષારોગ, તરસ બહુ અને વારંવાર લાગવાનો રોગ)ની ચિકિત્સા સમબલીષ્ટ. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

સામાન્ય ચિકિત્સા

(શ્લોક નાથી ૬)

વાયુ સિવાયની બધી ઊલટીમાં ઉપવાસઃ ઊલટીઓમાં કોને વમન ઔષધ આપવું? આમાશયોક્તેશ્મવાઃ પ્રાયશ્ચ્છર્દ્યોં હિતં તતઃ ।
લહ્વનં પ્રાચૃતે વાયોર્વમતં તત્ર યોજયેત્ ॥ ૧ ॥
થલિનો વહુરોપસ્ય વમતઃ પ્રતતં વહુ ।

સામાન્ય રીતે તમામ ઊલટીઓ આમાશય (હોળરી)માંથી દોષ ભ્રમણવાથી થાય છે. માટે ઊલટીના રોગવાળાને પ્રથમ લંઘન (ઉપવાસ) કરાવવા એ જ હિતકર છે. પણ વાયુથી થયેલી ઊલટીમાં લંઘન કરાવવું નહિ. જે ઉપવાસ કર્યા છતાં પણ ઊલટીઓ બંધ ન થાય તે શરીરે શક્તિમાન હોય અને વારંવાર વહી ઊલટી કરતો હોય એવા બહુ દોષવાળા દરદીને વમન ઔષધ આપીને ઊલટીઓ કરાવવી.

વિરેચન કોનું કેવી રીતે કરવું? શમન ઔષધ કોને આપવું?

તતો વિરેકં કમશો હ્યં મઘૈઃ ફલામ્બુમિઃ ॥૨॥
ક્ષીરર્ચા સહ સ હ્યર્ધ્યં ગતં દોષં નયત્યઘઃ ।
શમનં ચૌષધં રુક્ષદુર્બલસ્ય તદેવ તુ ॥ ૩ ॥

પછી ઊલટીઓ કરાવ્યા પછી કમસર વિરેચન (જુલાબનું) ઔષધ આપવું, (પણ એકદમ વિરેચન ઔષધ આપવું નહિ). વિરેચન ઔષધ, હૃદયને હિતકર તથા કાળી દ્રાક્ષનો દારૂ, કાળી દ્રાક્ષ વગેરે ફળનું પાણી અથવા ગાયનું દૂધ, એમાંના એકાદ અનુપાન સાથે આપવું; કેમ કે જે દોષ જાણે ચડી ગયા હોય છે તે એવી રીતે વિરેચન આપવાથી નીચે આવે છે અને તેથી ઊલટીનો વેગ બંધ પડે છે. એવી રીતે ઊલટીવાળાને લંઘન, વમન અને વિરેચનરૂપ શોધન જ માત્ર આપવું એમ

નથી; પણ જેઓ લૂખા પડી ગયા હોય અને નખળા હોય તેમને લંઘન, વમન અને વિરેચન ન આપતાં તેમને શુભન ઔષધ આપવું; કેમ કે શોધન ઔષધોનો વેગ તેમનાથી સહન થઈ શકે નહિ.

અન્નપાન

परिशुष्कं प्रियं सात्म्यमन्नं लघु च शस्यते ।
उपवासस्तथा यूपा रसाः काम्बलिकाः खलाः ॥४॥
शाकानि लेहा भोज्यानि रागपाडवपातकाः ।
भक्ष्याः शुष्का विचित्राश्च

फलानि ज्ञानघर्षणम् ॥ ૫ ॥

गन्धाः सुगन्धयो गन्धफलपुष्पान्नपातजाः ।
मुक्तमात्रस्य सहसा मुखे शीताग्न्युसेचनम् ॥ ૬ ॥
જિલદીના રોગવાળાને સૂકું, પ્રિય, સાત્મ્ય (માફક આવે એવું) અને હલકું અન્ન હિત કર છે. વળી તેણે ઉપવાસ કરવા અને યુષ તથા માંસરસ પીવા; તેમ જ પાછળ સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૬ માં કૃતાન્નવર્ગમાં કાંબલિક વર્ગેરેનું લક્ષણ કહેલું છે તે કાંબલિક, ખેળ, શાક, દેહ (ચાટવા જેવા પદાર્થો), ભોજ્ય, રાગ, ખાંડવ, પાનકે, સૂકાં અને જાતજાતનાં લક્ષ્ય, ફળો, સ્નાન, ઉદ્વર્તનરૂપે ઘર્ષણ કરવું, અત્તર વર્ગેરે સુગંધિ પદાર્થો, સુગંધવાળાં ફળ, પુષ્પ, અન્ન અને પીણાં (પીવાના પદાર્થો), એ સર્વે જિલદીના રોગવાળાને હિતકર છે. વળી તે રોગી ખાઈ રહે કે તરત જ એકાએક (દરદીને અગાઉથી ખખર ન પડે એ રીતે) તેના મોઢા ઉપર ઠંડું પાણી રેડવું. એ પણ જિલદીને બંધ કરે છે.

વિશેષ ચિકિત્સા

(શ્લોક ૬૫થી ૨૪)

વાયુથી થતી ઊલટીઓના ઉપાય

हन्ति मारुतजां छर्दिं सर्पिः पीतं ससैन्धवम् ।
किञ्चिदुष्णं विशेषेण सकासहृदयद्रवाम् ॥ ૭ ॥
व्योपन्निलवणाढ्यं वा सिद्धं वा दाडिमाम्बुना ।
सशुण्ठीदधिधान्येन शृतं तुल्याम्बु वा पयः ॥ ૮ ॥
व्यक्तसैन्धवसर्पिर्वा फलाम्लो वैष्કિरो रसः ।
स्निग्धं च भोजनं शुण्ठीदधिदाडिमसाधितम् ॥ ૯ ॥

કોળું સલવળં ચાત્ર હિતં સ્નેહવિરેચનમ્ ।

નીધારેલું—સરેકું ઘી સિંધવ નાખીને પીવાથી (ચાટવાથી નહિ) વાયુની છર્દિ (જિલદી) મટે છે. એમ કરવાથી ખાંસી અને હૃદયનો ધરધરાટ એ બે ઉપદ્રવોવાળી વાયુની જિલદી ખાસ મટે છે અથવા સૂકું, પીપર, મરી, સિંધવ, સંચળ, ખીડલવણુ એ ઔષધોનું જરા વધારે ચૂર્ણ ઘીમાં નાખીને તે પીવાથી પણ વાયુની જિલદી મટે છે અથવા દાડમનું પાણી તથા સૂકું, દહીં અને ધાણા એ ઔષધોથી ઘી સિદ્ધ કરવાની સામાન્ય રીત પ્રમાણે સિદ્ધ કરેલું ઘી પીવાથી પણ વાયુની જિલદી મટે છે. અથવા દૂધ અને પાણી સમાન લઈને ફક્ત દૂધ ખાકી રહે ત્યાં લગી ઉકાળી તેને ઠંડું પડવા દઈ પીવાથી પણ વાયુની જિલદી શમે છે. અથવા વિષ્કિર પ્રાણીઓના માંસરસમાં ઘણું ઘી તથા સિંધવ નાખીને તેમ જ દાડમ કે બિબેરાં વગેરેથી તે રસને ખટાશયુક્ત કરીને રોગીને પાવે, તેથી વાયુની જિલદી મટે છે. અથવા સૂકું, દહીં અને દાડમ નાખીને તૈયાર કરેલું સ્નેહયુક્ત ભોજન (સ્નિગ્ધ ભોજન) ખાવા આપવાથી વાયુની જિલદી મટે છે. અથવા આ વાયુની જિલદીમાં લગાર ગરમ તથા સિંધવ નાખીને સ્નેહનું વિરેચન આપવું તે પણ હિતકર છે; અર્થાત્ એરંડિયાને લગાર ગરમ કરી તેમાં સિંધવ નાખીને પાવું તે પણ વાયુની જિલદીને મટાડે છે.

પિત્તથી થતી ઊલટીઓના ઉપાય

पित्तजायां विरेकार्थं द्राक्षेशुस्वरसैस्त्रिवृत् ॥ ૧૦ ॥
सर्पिर्वा तैल्यकं योज्यं वृद्धे च श्लेष्मघामगम् ।
ऊर्ध्वमेव हरेत् पित्तं स्वादुतिकैर्द्विशुद्धिमान् ॥ ૧૧ ॥
पिवेन्मन्थं यवागू वा लाजैः समघुशर्कराम् ।
मुद्गजाहलजैरद्याद्वयङ्गैः शालिपष्टिकम् ॥ ૧૨ ॥
मृदुभृष्टलोष्टप्रभवं सुशीतं सलिलं पिवेत् ।
मुद्गोशीरकणाधान्यैः सह वा संस्थितं निशाम् ॥ ૧૩ ॥
द्राक्षारसं रसं वेक्षोर्गुह्यम्बु पयोऽपि वा ।

પિત્તથી થતી જિલદીમાં વિરેચનને માટે કાળી દ્રાક્ષ અને શેરડીના રસમાં નસોતર આપવું,

અથવા રાતા ક્ષોધગ્થી સિદ્ધ કરેલુ ઘી પાવુ.
પિત્તની ઊલટીમા બે પિત્ત વધીને કફના સ્થાનમા
ગધુ હોય, એટલે બે આમાગયમા પિત્ત વધી
ગધુ હોય તો મધુગ અને કડવા વમન ઔષધો
આપીને તે પિત્તને ઉપગના માર્ગથી (મોથી)
ઊલટીએ કંગાવીને ખહાર કાઢી નાખવુ,
અર્થાત્ વિરચન ન આપતા વમન આપીને જ
તે પિત્તને કાઢવુ એ રીતે વમન અને વિરચન
વડે શુદ્ધ થયેલા પિત્તથી થતી ઊલટીએવાળા
રોગીએ ડાગરની ધાણીને મધ મધ તથા આકુઠ
નાખીને પીવો, અથવા ચવાગુમા ડાગરની
ધાણી, મધ તથા સાકર નાખીને તે પીવી,
અથવા મગના કે બગલ ધાણીએના માસના
વ્યજન સાથે શાળને કે સાકી એખાને લાત
ખાવો, અથવા માટીના ગોળને અશ્મિમા તપા
વીને પાણીમા ઇમકારીને પછી તે પાણી ખહુ
ઠંડ કરીને પીવુ, અથવા મગ, વીરલુવાળો,
પીપર અને ધાણા એ ઔષધને રાત્રે પાણીમા
પલાળી ગાળીને સવારે તે પાણી ગાળી ક્ષેવુ
અને તે પાણી પીવુ, અથવા કાળી દ્રાક્ષને ગસ
પીવો, અથવા શેરડીનો ગસ પીવો, અથવા
ગળોતુ પાણી પીવુ અથવા દૂધ પીવુ.

જમ્બવાપ્તપલ્લકોશીરવટશુક્લાવરોહજ ॥ ૧૪ ॥

કાચ ક્ષોદ્રયુત પીત શીતો વા વિનિવચ્છતિ ।

હર્ષિ જ્વરમતીસાર મૂર્છાં લૃપ્ણાં ચ ડુર્જવામ્ ॥ ૧૫ ॥

બખુટો અને આબો એ બેના કુમળા
પાદડા, વીરલુવાળો, વડની વડવાઈના કુમળા
અકુર, એ ઔષધોના ક્વાથમા મધ નાખીને
તે પીધો હોય અથવા એ ઔષધોના હિમ
મધ નાખીને પીધો હોય, તો તે પિત્તની ઊલટી,
તાવ, અતિચાર, મૂર્છા અને કષ્ટસાધ્ય તરસને
મટાડે છે.

ઘાત્રીરસેન વા શીત પિવેન્નુદ્ગદલામ્બુ વા ।

કોલમ્બસિતાલાજામશ્નિકાવિટ્કળાજનમ્ ॥ ૧૬ ॥

લિહ્યાસ્ત્રોદ્રેણ પથ્યા વા દ્રાક્ષા વા બદરાણિ વા ।

મગના પાદડાને પાણીમા ઉકાળીને તે પાણી
ઠંડ કરીને આમળાના રસ સાથે પીવુ અથવા
મગનાં પાદડાને હિમ પીવો અથવા બારના

કળિયાની મીજ, સાકર, મમગ (ડાગરની ધાણી),
માખોની હગાગ, પીપર અને રસાજન એ સર્વને
મધ સાથે ચાટવા. અથવા મધ સાથે હન્ડે
ચાટવી, અથવા કાળી દ્રાક્ષ, અથવા બોરનો
કલક ચાટવો, તેથી પિત્તની ઊલટી મટે છે

કફથી થતી ઊલટીએના ઉપાય

કફજાયા વમેન્નિમ્બકૃષ્ણાપિષ્ટીતસર્પે ॥ ૧૭ ॥

યુક્તેન કોળ્ણતોયેન, દુર્બલં ચોપવાસયેત્ ।

મારુવવાદિનિર્ચૂદ્ધં શીતં ક્ષોદ્રયુત પિત્રેત્ ॥ ૧૮ ॥

મન્યાન્ યથૈર્વા ઘહુશશ્કર્ત્તિદ્મોપચમાવિતૈ' ।

કફમ્બમ્બં હૃદ્યં ચ રાગા સાર્જર્નુમૂસ્તૃણા ॥ ૧૯ ॥

લીઠ મન.શિલાકૃષ્ણામરિચં વીજપૂરકાત્ ।

સ્વરસેન કપિત્થસ્ય સક્ષોદ્રેણ વર્મિ જયેત્ ॥ ૨૦ ॥

લાદેન્કપિત્થ સન્ધોયં, મધુના વા દુરાલભામ્ ।

લિહ્યાન્મરિચોચૈલાગોશ્કદ્રસમાશ્નિકમ્ ॥ ૨૧ ॥

કફથી થતી ઊલટીમા કીમડાની અતરછાલ,
પીપર, મીઠળ અને સરસવને વાટીને તેને લગાગ
ગરમ કરેલા પાણીમા નાખીને પીવુ અને ઊલટી
કરવી. રોગી બે દુર્બળ હોય તો તેને ઊલટી
ન કરાવતા ઉપવાસ કરાવવો, અથવા પાછળ
સૂત્રસ્થાનના અધ્યાય ૫૬મામા આરવધાદિ
ગણુ કહેલો છે (શ્લોક ૧૭), તે ઔષધોના
ક્વાથને કંઠો કરીને તેમા મધ નાખીને પાવો
અથવા ઊલટીને મટાડનાગ ઔષધો વડે અનેક
વાગ પટ દઈને તૈયાર કરેલા જવના મધ
પાવા, અથવા કફને નાશ કરે તથા હૃદયને
ત્રિય લાગે તેવુ અન્ન ખવડાવવુ. પાછળ સૂત્ર
સ્થાનમા (સૂ. ૩/૩૦) ગાગ, ખાડવ વગેરે કહેલા
છે તેમાના રાગ નામના પીણામા તુલસીના
પાદડા તથા રોહિસખડ નાખીને તે પાવા. મન
શીલ, પીપર, મરી એ સર્વને બિબેરાના અથવા
કોડાના સ્વરસમા નાખીને તેમા મધ નાખીને
ચાટવાથી ઊલટી મટે છે અથવા સૂક, પીપર
અને મરી સાથે કોકુ ખાવુ અથવા મધ સાથે
ધમાસાનુ ચૂર્ણ ચાટવુ.

સૂગ ચરે એવી વસ્તુઓથી થતી

ઊલટીના ઉપાય

અનુકૂલોપચારેણ યાતિ દ્વિષ્ટાર્થજા શમમ્ ।

અણુગમતા (ચીતરી ચડે એવા) પદાર્થને
એવાથી જે ઊલટી થતી હોય તેને મટાડવાને
રોગીના મનને અનુકૂળ એવા ઉપચાર કરવા
તેથી તે શમી બન્ય છે.

કૃમિથી તથા ખીબા કારણથી થતી
ઊલટીનો ઉપાય

કૃમિજા કૃમિહૃદ્રોગગદિતૈશ્ચ મિવગ્જિતૈઃ ॥૨૨॥
યથાસ્વં પરિદોષાઞ્ચ, તત્કૃતાઞ્ચ તથાડડમયાઃ ।

જે ઊલટી કરમિયાથી ઉત્પન્ન થયેલી હોય,
તેનો ઉપાય કૃમિરોગ અને હૃદયના રોગમાં
કહેલાં ઔષધો વડે કરવો. તરસ, આમ અને
ગલિણીના અભાવા જેવાં ખીબાં કારણોને ક્ષીધે
થતી ઊલટીઓના ઉપાય કરવામાં ઊલટીનાં
કારણ મટાડવાના ઉપાય કરવા તથા ઊલટીને
ક્ષીધે થતા ખીબા રોગો મટાડવાને તે જ પ્રમાણે
(તથા) કરવું.

ઊલટીઓ ચાલુ જ રહે તો શું કરવું?

છર્દિપ્રસક્તેન હિ માતરિશ્વા

ઘાનુક્ષ્યાત્કોપમુપૈત્યવશ્યમ્ ।

કુર્યાદતોડસ્મિન્ વમનાતિયોગ-

પ્રોક્તં વિધિ સ્તમ્મનવૃંહણીયમ્ ॥૨૩॥

સર્પિર્ગુઢા માંસરસા વૃતાનિ

કલ્યાણકત્ર્યૂપણજીવનાનિ ।

પયાંસિ પથ્યોપહિતાનિ લેહા-

શ્છર્દિ પ્રસક્તાં પ્રશમં નયન્તિ ॥૨૪॥

હતિ છર્દિચિકિત્સિતમ્ ।

ઊલટીઓ ચાલુ રહે તો ધાતુનો ક્ષય થાય
છે અને તેથી અવશ્ય વાયુ કોષે છે, માટે
પાછળ વમનવિધિમાં કહ્યું છે, કે જ્યારે હૃદ
કરતાં વધારે ઊલટીઓ થાય, ત્યારે તેને અટ-
કાવવાને અને વમનવાળાને પુષ્ટ કરવાને જે
વિધિ પાછળ (સૂત્રસ્થાને અધ્યાય ૧૯માં)
વમનવિધિમાં કહ્યો છે, એ વિધિ આ ઊલટી-
ઓના રોગમાં પણ કરવો; તેમ જ ઘીના લાહ
(ચિ. ૩/૧૧૨૩), માંસરસ, કધ્યાણકકૃત, ત્રિકટુ-
થી સિદ્ધ કરેલું ઘી, જીવનીયગણનાં ઔષધોથી
સિદ્ધ કરેલું ઘી, પથ્ય ઔષધ નાખેલાં દૂધ
અને અવલેહ-એ સર્વે દોષ, દૂષ્ય વગેરેના

વિચાર કરીને રોગીને આપવાથી, લાંબા વખત
સુધી ચાલતી ઊલટી શાંત થાય છે.

મય હૃદ્રોગચિકિત્સિતમ્ ।

હૃદયના રોગની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૨૫થી ૫૯)

વાયુથી થતા હૃદયરોગના ઉપાય

(શ્લોક ૨૫થી ૪૩)

ગાળો અને આનાહની પીડા મટાડે એવું તેલ
હૃદ્રોગે વાતજે તૈલં મસ્તુસૌવીરતકવત્ ॥૨૫॥

વિવેત્સુલોષ્ણં સચિદં ગુલ્માનાહાતિંચિચ તત્ ।

વાયુથી થયેલા હૃદયના રોગમાં દહીંબું
નીતયું પાણી, સૌવીર નામે દારૂ, છાશ અને
ખીડલવણુ એટલાં વાનાં તેલમાં નાખીને તેને
લગાર ગરમ કરીને તે તેલ પીવું. તેથી હૃદયનો
રોગ, ગાળો અને આનાહ(પેટ ચડવાનો રોગ)ની
પીડા મટે છે.

તૈલં ચ લવણૈઃ સિદ્ધં સમુત્રામલં તથાગુણમ્ ॥૨૬॥

પાંચ લવણુ વડે ગાંધના મૂત્રમાં અને ખાટી

કાંજમાં સિદ્ધ કરેલું તેલ પીવાથી પણ હૃદયનો
રોગ, ગાળો અને આનાહની પીડા મટે છે.

ચિલ્વં રાક્ષાં યવાન્ કોલં દેવદારં પુનર્નવામ્ ।

કુલત્યાન્ પશ્ચમૂલં ચ પન્થવા

તસ્મિન્પચેક્ષલે ॥૨૭॥

તૈલં તન્નાયને પાને ઘસ્ટૌ ચ વિનિયોજયેત્ ।

ખીલું, રાસ્ના, જવ, ખેર, દેવદાર,
સાટોડી, કળથી, પંચમૂળ એ સર્વેનો પાણીમાં
કવાથ કરીને તે કવાથમાં તેલ નાખીને તેલ માત્ર
ખાકી રહે ત્યાં લગી તેને પકવ કરવું. એ તેલ
નરસ્ય આપવામાં, પીવામાં અને ખસ્તિ આપ-
વામાં વાપરવું. (તેથી હૃદયના રોગ, ગાળો અને
આનાહની પીડા મટે છે.)

પડખામાં અને હૃદયમાં પીડા તથા ગાળો
મટાડે એવું ઘી

શુઠ્ઠીવયસ્થાલવળકાયસ્થાહિદ્ગુપોક્કૈઃ ॥૨૮॥
પથ્યયા ચ શ્વતં પાર્શ્વેહૃદ્ગાગુલ્મજિતઘ્નતમ્ ।

સૂંઠ, આમળાં, સિંધવ, કાકોલી, હિંગ,
પુષ્કરમૂળ, હરદે-એ ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું
ઘી પીવાથી પાસાંની અને હૃદયની પીડા તથા

ગોળો મટે છે.

હૃદયરોગ, શ્વાસ અને ગોળો મટારે એવું ધી સૌવર્ણલમ્ય દ્વિપલે પથ્યાપજ્ઞાશદન્વિતે ॥ ૨૯ ॥

ઘૃતસ્ય સાધિતઃ પ્રસ્યો હૃદ્રોગશ્વાસગુલ્મજિત્ ।

આઠ તોલા સંચળ અને પચાસ હરડે નાખીને ૬૪ તોલા ધી સિદ્ધ કરવું. એ ધી પીવાથી હૃદયના રોગ, દમ અને ગોળો મટે છે, અપતન્નક, હૃદયરોગ અને શ્વાસ મટારે એવું ચૂર્ણ

દાહિમં કૃષ્ણલવણં શુષ્કી હિન્દુમલચેતસમ્ ॥ ૩૦ ॥

અપતન્નકહૃદ્રોગશ્વાસનં ચૂર્ણમુત્તમમ્ ।

દાડમ, કાશું મીઠું, ચૂંક, હિંગ અને અશ્લવેતસ એ પાંચનું ભેટું ચૂર્ણ અપતન્નક, હૃદયરોગ અને દમને મટાડવા માટે ઉત્તમ છે.

હૃદયમાં વિકર્તિકા અને શૂળ મટારે એવું ઔષધ

પુષ્કરાહશઠીશુષ્કીત્રીજપૂરજટામયાઃ ॥ ૩૧ ॥

પીતાઃ કલ્કીકૃતાઃ ક્ષારઘૃતામ્બલલવણીયુતાઃ ।

વિકર્તિકાશૂલહરાઃ

કાથઃ કોણ્યશ્ચ તદ્ગુણઃ ॥ ૩૨ ॥

યવાનીલવણક્ષારવજ્રાજાઝ્યૌષધૈઃ કૃતઃ ।

સપૃતિદારૂવીજાહ્વપલાશશઠિપૌષ્કરૈઃ ॥ ૩૩ ॥

(યવક્ષારો યવાની ચ પિચેદુષ્ણેન વારિણા ।

પ્લેને ત્રાતજં શૂલં ગુલ્મં ચૈવ ચિરોત્થિતમ્ ॥ ૧ ॥

મિઘતે સત્તરાત્રેણ પવનેત યથા ઘનઃ ।)

પુષ્કરમૂળ, પટ્ટકચૂરા, ચૂંક, ખિબેરાનાં મૂળ, હરડે, એ સર્વને કઠક કરીને તેમાં જવખાર, ધી, ખિબેરાને રસ અને પાંચ લવણ નાખવાં. પછી તેને પીવાથી તે, પેટમાં કપાઈ જવું હોય એવી વેદના સહિત જે ચૂંક આવે છે તેને મટારે છે; તેમ જ અજબોદ, સિંધવ, જવખાર, વજ, જીરું, ચૂંક, કણુજી, દેવદાર, ખિબેર, હરડે, પટ્ટકચૂરા અને પુષ્કરમૂળ એ ઔષધોનો કવાથ કરીને લગાર ગરમ હોય તેવો પીવો. તેથી પણ વિકર્તિકા નામે શૂળ (ચૂંક) મટે છે.

(જેમ પવનથી વાદળું વિખેરાઈ બલ્ય છે તેમ જવખાર અને અજબોદ એ બેને ગરમ પાણી સાથે પીવાથી વાયુથી થયેલું શૂળ અને જૂનો ગોળો સાત દિવસમાં મટી બલ્ય છે.)

હૃદયમાં, પડખામાં અને યોનિમાં શૂળ માટે તથા ગોળો માટે ઔષધ

પચ્ચકોલશઠીપથ્યાગુડવીજાહ્વપૌષ્કરમ્ ।

વારુણીકલ્કિતં મૃદું યમકે લવણાન્વિતમ્ ॥ ૩૪ ॥

હૃત્પાર્શ્વયોનિશૂલેષુ રાવેદ્ગુલ્મોદરેષુ ચ ।

પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક અને ચૂંક, પટ્ટકચૂરા, હરડે, ગોળ, ખિબેર, પુષ્કરમૂળ, એ ઔષધોને વાગણી નામે દાડમાં વાટીને કઠક કરવો તથા તે કઠકને ધી, તેલ, વસા અને મગ્ગ એ ચાર સ્નેહમાંના ગમે તે બે સ્નેહમાં શેકવો. પછી તેમાં સિંધવ નાખીને તે કઠક ખાવો. એ કઠક ખાવાથી હૃદય, પાસાં અને યોનિમાં શૂળ આવતું હશે તે મટારે તથા ગોળો અને હિર-રોગ પણ મટારે.

વાયુના હૃદયરોગમાં કેવા રોક અને કેવાં ધી બેઈએ?

ભિગ્ધામ્બેહ હિતાઃ સ્વેદાઃ સંસ્કૃતાનિ ઘૃતાનિ ચ ॥ ૩૫ ॥

વાયુથી થયેલા હૃદયના રોગમાં સ્વેદવિધિમાં કહેલાં સિન્ધ, સ્વેદ અને વાતનાશક ઔષધિથી પકેલાં ધી હિતકારક છે.

તરસ લાગે ત્યારે શું પીવું?

લઘુના પચ્ચમૂલેન શુષ્ક્યા વા સાધિતં જલમ્ ।

વારુણીદધિમહ્લં વા ધાન્યામ્લં વા પિચેત્તૃપિ ॥ ૩૬ ॥

હૃદયના રોગમાં તરસ લાગે તો લઘુપચ્ચ-મૂળ વડે અથવા ચૂંક વડે સિદ્ધ કરેલું પાણી પીવું અથવા વાગણી નામે મધ પીવું અથવા દહીનો મંડ પીવો, અથવા ધાન્યામ્લ પીવું.

શ્લેષ્ઠ રપથી ઉડવાળી ક્રિયા કેવા હૃદયરોગમાં કરવી?

સાપામસ્તમ્મશ્કામે દ્વિદિ મારુતદૂપિતે ।

ક્રિયૈવા

એ વાયુથી થયેલા હૃદયરોગમાં આક્ષેપવાક્ય સ્તંભવાયુ, ગલ અને આમ, એ ઉપદ્રવો હોય તો ઉપર કહી તે જ ક્રિયા કરવી. ૩૬

વાયુના હૃદયરોગમાં પ્રયુ, આયામ અને પ્રચેષ્ટ હોય તો શું કરવું?

સદ્રવાયામમમોદે તુ હિતા રલાઃ ॥ ૩૭ ॥

સદ્રવાયામમમોદે તુ હિતા રલાઃ ॥ ૩૭ ॥

જોહાઢ્યાસ્તિત્તિરિકોઞ્ચશિખિવર્તકદક્ષજાઃ ।

પણુ એ વાયુથી થયેલા હૃદયરોગમાં દ્રવ, આયામ તથા મૂર્છાના ઉપદ્રવો થતા હોય તેો તેતર, કૂકડો (વહીલાં, સરસડાં), મોર, ચહાં અને કૂકડો-એ પ્રાણીઓના માસના રચમાં ઘણું સ્નેહ નાખીને તે પીવા, એ હિતકર છે.

ઘલાતૈલં સહદ્રોગઃ પિવેદ્વા સુકુમારકમ્ ॥૩૮॥
યદ્યાદ્દશતપાકં વા મહાક્ષેહં તથોત્તમમ્ ।

જે માણુસને હૃદયનો રોગ થયો હોય તેણુ ખલાતેલ (ચિ. ૨૧/૭૩થી ૮૧) પીવુ, અથવા ચિ. ૧૩/૪૦૩થી ૪૭માં વૃદ્ધિની ચિકિત્સામાં કહેલુ સુકુમારક નામે તેલ પીવુ, અથવા સો વાર પકવ થયેલુ જહીમધનુ તેલ જે (ચિ. અધ્યાય ૨૨ શ્લોક ૪૦૩થી ૪૪માં) વાત-રત્ન(પત)ના રોગમાં કહેલુ છે તે પીવુ, અથવા (નીચે આપેલો) ઉત્તમ મહાસ્નેહ પીવો.

રાક્ષાજીવકજીવન્તીઘલાઢ્યાદ્રીપુનર્નવઃ ॥ ૩૯ ॥

માર્ગાસ્થિરાવચાઢ્યોષૈર્મહાક્ષેહં વિવાચયેત્ ।

દઘિવાદં તથામ્લૈશ્ચ લામતઃ સ નિપેવિતઃ ॥૪૦॥

તર્પણો ંહ્ણણો ઘલ્યો વાતહદ્રોગનાશનઃ ।

રાસના, જવક, જવંતી, ખળદાણુ, બોરીગણી સાટોડી, લારગી, શાલિપર્ણી, વજ, ત્રિકક (સૂકં, પીપર, મરી), એ ઔષધોના કલક વડે તથા સ્નેહ કરતા ચોથા ભાગના દહીં સાથે મહાસ્નેહ(ઘી, તેલ, મજ્જ અને વસા એ ચારે એકકા કરવા તેને મહાસ્નેહ કહે છે)ને પકવ કરવો. પછી કાજી વગેરે જે ખટાઈ મળી શકે તે તેમાં નાખીને તે સ્નેહ પીવો. એ મહાસ્નેહ ઇદ્રિયો તથા ઘાતુઓને વૃસ કરનાર, ઘાતુઓને પુષ્ટ કરનાર, ખળ આપનાર અને વાયુથી થતા હૃદયરોગનો નાશ કરે છે.

દીપ્તેઞ્જો સદ્રવાધ્યામે હદ્રોગે વાતિકે હિતમ્ ॥૪૧॥
ક્ષીરં દઘિ ગુઢઃ સર્વિરોદકકાનૂપમામિપમ્ ।

જે વાયુથી થયેલા હૃદયરોગવાળાને જરૂરાશિ પ્રહીસ હોય તથા દ્રવ અને આક્ષેપવાળો હૃદયરોગ હોય તેો તેને દૂધ, દહીં, ગોળ, ઘી, જળચર પ્રાણીઓનુ માસ અને અનૂપ દેશના પ્રાણીઓનુ માસ હિતકર છે.

દૂધ, દહીં, ગોળ, ઘી કયા હૃદયરોગમાં ન વાપરવાં ?

एतान्येव च वर्ज्यानि हृद्रोगेषु चतुर्विप ॥४२॥
शेषेषु, स्तम्भजाड्यामसंयुक्तेऽपि च वातिके ।

ઉપર જે દૂધ, દહીં, ગોળ, ઘી, જળચર પ્રાણીઓનુ માસ અને અનૂપ દેશના પ્રાણીઓ-નું માસ ખાવાનું કહેલું છે, તે માત્ર વાયુથી થયેલા હૃદયરોગવાળાને માટે જ બળુવુ. વાયુના હૃદયરોગ સિવાય ખાકીના ચારે હૃદયરોગોમાં તથા વાયુના હૃદયરોગમાં પણ સ્તભ, જડતા અને આમ હોય તેો તેમાં પણ એ દૂધ વગેરે આપવા નહિ.

કંઢના અનુષંધવાળા વાયુના હૃદયરોગમાં કરવાની ક્રિયા

कफानुबन्धे तस्मिंस्तु रुक्षोष्णामाचरेत्क्रियाम् ॥४३॥
તે વાયુનો હૃદયરોગ જે કંઢના અનુષંધવાળો હોય તેો લૂખા અને ગરમ ઉપચાર કરવા.

पित्ती यथा हृदयरोगना उपाय

(શ્લોક ૪૨થી ૪૮)

विरचन, पेयादि क्म, औषध

पित्ते द्राक्षेद्युनिर्याससिताक्षौद्रपरूपकैः ।

યુક્તો વિરેકો હૃદયઃ સ્યાત્કમઃ શુદ્ધે ચ પિત્તહા ॥
ક્ષતપિત્તજ્વરોકં ચ-દાહ્યાન્તઃ-પરિમાર્જનમ્ ।

કટ્વીમધુકકલ્કં ચ પિવેત્સસિતમમ્સા ॥ ૪૫

પિત્તના હૃદયરોગમાં કાળી દ્રાક્ષ, શેઝીને રસ, સાકર, મધ, ફાલસાં, એ ઔષધો સાથે વિરચન આપવુ; કમ કે તે હૃદયને હિતકર છે. વિરચન આપીને શુદ્ધ કર્યા પછી પિત્તનો નાશ કરનારો પેયાદિ કમ ચાલુ કરવો; તેમ જ ઉર-ક્ષતમાં અને પિત્તવરમાં કઢ્યા પ્રમાણે શરીરની ખહારથી અને અંદરથી શુદ્ધ કરવી. વળી તેને કડુ અને જહીમધનો કલક નાકર અને પાણી સાથે પાવો.

शिक्ष धी, अस्ति

श्रेयसीशर्कराद्राक्षाजीवकर्मकोत्पलैः ।

યલાલજૂરકાકોલીમેદાયુગ્મૈશ સાધિતમ્ ॥૪૬॥

सक्षीरं महियं सर्पिः पित्तहृद्रोगनाशनम् ।

ગજપીપર, સાકર, કાળી દ્રાક્ષ, જવક,

અપલક, કાણુ કમળ, પલદાણી, ખજૂર, કાકોલી, મેઢા, મહામેઢા, એ ઔષધોના કલક વડે ભેંમના દૂધમાં નાખેલું ભેંસનું ઘી સિદ્ધ કરવું. એ ઘી પિત્તથી થયેલા હૃદયરોગને નાશ કરનાર છે.

પ્રવોળ્લીકમધુકવિસગ્રન્થિકલેષકાઃ ॥૭૭॥
સગુળ્લીશૈવલાસ્તામિઃ સક્ષીરં વિપવૈદ્ધૃતમ્ ।
શીતં સમધુ તચ્ચેદં સ્વાદુર્વર્ગકૃતં ચ યત્ ॥૭૮॥
થસ્તિ ચ દશાત્સક્ષોદ્દં તૈલ મધુકસાધિતમ્ ।

અળકમળ, જેહીમધ, કમળ, પીપરીમૂળ, કસેલા, સૂંઠ, શેવાળ, એ સર્વ ઔષધોના વડે દૂધ નાખીને ઘી પકવ કરવું. એ કડુ થાય ત્યારે મધ સાથે પિત્તના હૃદયરોગવળા રોગીને પાકુ; અથવા દ્રાક્ષાદિ મધુર (ગળ્યા) વર્ગનાં ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું ઘી પાવું; કેમ કે તે હૃદયને હિત કરનાર છે. વળી રોગીને જેહીમધથી સિદ્ધ કરેલા તેલમાં મધ મેળવીને તેની ખસ્તિ આપવી.

મધુર (ગળ્યા) ઔષધોઃ-૧૭૦ મૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૧૦ શ્લોક ૨૨થી ૨૪૩.

કરૂંથી યતા હૃદયરોગના ઉપાય

(શ્લોક ૪૬થી ૫૫)

શેક, વમન, આહાર

કફોદ્ભવે વમેષ્વિન્નઃ પિન્ચુમન્દવચામ્મસા ॥૭૯॥
કુલ્લયઘ્નવોત્પરસતીદ્ગમચયવાશાનઃ ।

કરૂંથી ઉત્પન્ન થયેલા હૃદયરોગના રોગીને પ્રથમ શેક કરવો, તથા પછી લીમટો અને વળના પાણીથી તેને બિલટી કરાવવી. એ રોગીને કળથી, ભંગલ પ્રાણીઓના માત્રને રસ, તીક્ષ્ણ (બલક) મધ અને જવ ખાવા-પીવાને આપવા.

(કરૂં દારૂ તીક્ષ્ણ છે તે માટે જુઓ સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૫માં મધવર્ગ.)

ચૂર્ણ, દંચાથ, લેહ, ઘી, ક્ષાર અને રસાયણ વિચેત્ચૂર્ણં ચન્નાહિલ્ગુલવળદ્વયનામરાત્ ॥૮૦॥

સેલાવવાનકકળાયવક્ષારાસુલામ્બુના ।
ફલધાન્યામ્લકોલકથ્યવમૂત્રાસવૈસ્તથા ॥ ૫૧ ॥
પુષ્કરાદ્દામયાગુળ્લીશટીરાલાઘચકળાન્ ।
ક્વાચ્યે તથાડમવાગુળ્લી-

માદ્રીપીતદ્રુકટ્ફલાત્ ॥૫૨॥

કરૂંથી થયેલા હૃદયરોગના વજ, હિંમ, સિંધવ, સંચળ, સૂંઠ, એલચી, અજમેદ, પીપર, જવખાર, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ લગાર ગરમ (સશેકા) પાણી સાથે પીવું, અથવા-એ જ ચૂર્ણ ફૂલાંબુ સાથે પીવું; અથવા ધાન્યામ્લ સાથે પીવું; અથવા કળથીના યુષ સાથે પીવું, અથવા ગોમૂત સાથે પીવું, અથવા ફળ, ધાન્યામ્લ, કળથીના યુષ અને ગોમૂતથી સિદ્ધ કરેલા આસવ સાથે પીવું, અથવા પુકરમૂળ, હરડે, સૂંઠ, મરૂંકચૂરો, રાસ્ના, વજ અને પીપર એ ઔષધોનું ચૂર્ણ ઉપર કહેલા અત્રપાનમાંથી અને તે એકની સાથે પીવું, અથવા હરડે, મૂંઠ, અતિવિષની કળી, દારુહળદર અને કાયફળ એ ઔષધોના ક્વાથ પીવો.

ક્વાચ્યે રોહિતકાશ્વત્યલવિરોદુમ્બરાજુને ।
સપલાશવટે ઘ્યોપાત્રચૂર્ણાન્વિતે કૃતઃ ॥ ૫૩ ॥
સુલોદકાનુપાનચ્ચ લેહઃ કફવિકારહા ।

શાહીડો (રગતશાહીડો), પીપળો, ખેર, ઉમરડો (ચુકર), માદદ, ખાખરા, વડ, એ ઘૂંચીની અતરછાલના ક્વાથમાં ત્રિકટુ (મૂંઠ, પીપર, મરી) અને નસીતરનું ચૂર્ણ નાખીને અવલેહ ખનાવવો. પછી તે અવલેહ ચાટીને તે ઉપર લગારેક ગરમ કરેલું પાણી પીવું. તેથી કરૂંને વિકાર નાશ પામે છે.

શ્લેષ્મગુલ્મોદિતાજ્યાનિ ક્ષારાન્ચ વિવિધાન્ વિવેત્ ॥ ૫૪ ॥

કરૂંચુલ્મના ઉપાયમાં જે જે ઘી અને ક્ષાર ખતાવેલા છે, તે તે અનેક પ્રકારનાં ઘી અને ક્ષાર કરૂંના હૃદયરોગના પીવા.

પ્રવોજવેચ્છિલાદં વા ગ્રાહ્યં વાડત્ર રસાયનમ્ ।
તથાડડમલકલેહં વા

પ્રાશે વાડગસ્ત્યનિમિત્તમ્ ॥ ૫૫ ॥

કરૂંના હૃદયરોગના શિલાબિત આપવો, અથવા રસાયનના અધ્યાયમાં કહેલું (કહેવાશે) પ્રાહારરસાયન આપવું; અથવા રસાયનમાં કહેલો આમલકાવલેહ આપવો; અથવા કાસચિકિત્સામાં કહેલો અગસ્ત્યાવલેહ આપવો.

શૂન્ય ઔષધ

સ્યાચ્છૂલં વસ્ય મુકેડતિ, જીર્યત્યલ્વં, જરાં ગતે ।
શામ્યેત્સ કુપ્પકમિજિલ્લવળદ્રવતિલ્વકૈઃ ॥૫૬॥
સદેવદાર્વતિવિવૈશ્વૈર્મુખ્ણામ્શુના વિચેત્ ।

જે માણસને ખાધા પછી તરત અન્ન પચવા માંડતાં પહેલાં અત્યંત શૂન્ય થતું હોય (પેટમાં અત્યંત દુખતું હોય), અન્ન પચતું હોય ત્યારે થોડું દુખતું હોય અને અન્ન પચી રહે ત્યારે તે દુખતું શમી જતું હોય, તે માણસે ઉપ્વેટ, વાવડિંગ, સિંધવ, સંચળ, રાતો ક્ષોધર, દેવદાર અને અતિવિષની કળી, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને તેને ગરમ પાણી સાથે પીવું.

વસ્ય જીર્ણેડધિકં સ્નેહૈઃ

સ વિરેચ્યઃ, ફલૈઃ પુનઃ ॥૫૭॥

જીર્યત્યન્ને, તથા મૂલૈસ્તીક્ષ્ણૈઃ શૂલે સદાડધિકૈઃ ।

જે માણસને અન્ન પચી ગયા પછી પેટમાં દુખતું હોય, તેને વિરેચન દ્રવ્યથી સિદ્ધ કરેલા સ્નેહ વડે જીલાબ આપવો. જે માણસને અન્ન પચતા-પચતાં દુખતું હોય તેને ફળ વડે વિરેચન આપવું અને જેને ખાધા પહેલાં અને પછી સદા ઘણું દુખ્યા કરતું હોય તેને તીક્ષ્ણ મૂળ વડે વિરેચન આપવું. વિરેચન કરાવે એવાં ફળ તથા મૂળમાંથી કેટલાંકે નીચે ખતાવ્યાં છે :

ફળવિરેચન અથવા જીલાબ કરાવે એવાં ફળ-કાળી દ્રાક્ષ, વાવડિંગ, ખજૂર, ફાલસાં, ગરમાળો, આમળાં, હરડે, ખહેડાં, કપિલો, ઉંદરકની, કાકડી, નેપાળો, ગળી, કૌલાં અને પીલુડાં.

મૂળવિરેચન અથવા જીલાબ કરાવે એવાં મૂળ-સાતલા (સાથેર), શંખાવળી, કંતીમૂળ (નેપાળાના મૂળ), ઉંદરકનીનાં મૂળ, ગરણી, નસોતર, કાશું નસોતર, કણ્ઠ ઇત્યાદિ.

આમાશયમાં કોપેલા વાયુનું અતુલોમન શી રીતે કરવું?

પ્રાયોડનિલો રુદ્ધગતિઃ કુપ્યત્યામાશયે ગતઃ ॥૫૮॥
તસ્યાનુલોમનં કાર્યં શુચિલઘ્નપાચનૈઃ ।

આમાશયમાં રહેલા વાયુની ગતિ રોકાય છે, ત્યારે આમાન્ય રીતે આમાશયમાં રહેલો

વાયુ કોપે છે; માટે એવા રોગમાં વમન-વિરેચન વગેરેથી રોગીની શુદ્ધિ કરવી તથા તેને ઉપવાસ કરાવીને અને પાચન ઔષધ આપીને વાયુનું અતુલોમન કરવું, એટલે વાયુને તેના સ્વાભાવિક માર્ગમાં ગતિવાળો કરવો.

કૃમિથી થતા હૃદયરોગનું ઔષધ કૃમિદ્વમોપચં સર્વે કૃમિજે હૃદયામયે ॥૫૯॥
इति हृद्रोगचिकित्सितम् ।

પેટમાં કરમિયા ઉત્પન્ન થવાથી હૃદયરોગ થયો હોય તો (કૃમિરોગમાં) કૃમિને નાશ કરનાર જે જે ઔષધ કહેલું છે, તે તે ખંધું કરમય તૃણાચિકિત્સિતમ્ ।

તૃષ્ણા (તરસ) રોગની ચિકિત્સા

(શ્લોક પદ્માથી ૮૪ા)

સામાન્ય ચિકિત્સા

તૃણાસુ વાતપિત્ત્વો વિધિઃ પ્રાયેણ શસ્યતે ।
સર્વાસુ શીતો યાહ્યાન્તસ્તથા શમનશોધનઃ ॥૬૦॥
ખધા પ્રકારના તરસના રોગમાં ઘણુંખવાયુ અને પિત્તનો નાશ કરનારો વિધિ કરવે તથા ખહાર અને અંદર ડંડક થાય એ ઉપાય કરવા અને શમન ઔષધ આપવાં.

ડંડક થાય એવા ઉપાય

દિવ્યામ્બુ શીતં સશોદ્રં તદ્વદ્નમં ચ તદ્ગુણમ્
નિર્વાપિતં તત્તલોષ્ટકપાલસિકતાદિમિઃ ॥૬૧॥

સશર્કરં વા કથિતં પચ્ચમૂલેન વા જલમ્ ।
દર્મપૂર્વેણ મન્યથ પ્રશસ્તો લાજસકૃમિઃ ॥૬૨॥

વાત્ર્યધ્યામયવૈઃ શીતઃ શર્કરામાશિકાન્વિતઃ ।
યવાગુઃ શાભિમિસ્તદ્વત્કોદ્રૈવૈશ્વ ચિરન્તનૈઃ ॥૬૩॥

શીતેન શીતવીર્યેષ્ઠ દ્રવ્યૈઃ સિદ્ધેન મોજનમ્ ।
હિમામ્બુપરિપિકસ્ય પપ્સા સસિતામધુ ॥૬૪॥

રસૈશ્વાનમ્લલવળૈર્જાઙ્ગલૈઃપૃત્તમજૈતૈઃ ।
મુદ્દાદીનાં તથા યુવૈર્જાવનીયસ્સાન્વિતૈઃ ॥૬૫॥

નસ્યં ક્ષીરઘૃતં સિદ્ધં શીતૈરિશ્નોસ્તથા રસઃ ।
નિર્વાપણાશ્વ ગણ્ઢવાઃ સૂત્રસ્યાનોદિતા હિતાઃ ॥૬૬॥

વાહજ્વરોક્તા લેપાયા નીરીહત્વં મનોરપિતઃ ।
મહાસરિદ્ધદાદીનાં દર્શનસ્મરણાનિ ચ ॥૬૭॥

ડંડા ગાંગળામાં (સુ. ૫/૩૧થી ૨૩) અથવા

ગાંગજળ જેવા જ શુભવાળા ભૌમજળમાં (સૂ. ૫/૪૩,૫) મધ નાખીને પીવું. અથવા તપાવેલા માટીનો ગોળો, તપાવેલાં ઘડાનાં કીકરાં કે ગરમ રેતી તે પાણીમાં નાખીને (છમકારીને) પછી ઠંડું પશ્ચા પછી તે પાણી ગાળીને પીવા આપવું. અથવા તે જળમાં સાકર નાખીને પીવા આપવું. અથવા તૃણ પંચમૂળ નાખીને ઉકાળેલા તે જળને ઠંડું પાડીને પીવા આપવું. અથવા ડાંગરની ધાણીને સાથુ દહીંના મંથમાં નાખીને પીવા આપવો તે પણ શ્રેષ્ઠ છે. અથવા કાચા જવની ખાટીઓ કરીને તેને દેવતા ઉપર શેકવી, તથા તે ઠંડી થાય ત્યારે મધ, સાકર સાથે તે ખાવી અથવા શાળના ચોખાની ચવાગૂ કરીને તેમાં મધ, સાકર નાખીને તે ખાવી. અથવા જૂના કોઠરાની કોઠરી કાઢીને તેની ચવાગૂ કરીને તેમાં મધ, સાકર નાખીને તે ખાવી. અડકલામાં ઠંડી અને શીતવીર્ય ઔષધિઓથી સિદ્ધ કરેલા ભોજનને ઠંડું કરીને ખાવું. અથવા તરસના રોગવાળા માણસના ઉપર ઠંડું જળ છાંટીને તેને સાકર, દૂધ અને કાળી દ્રાક્ષના દારૂ સાથે ભોજન આપવું. અથવા જે તેને માફક હોય તે જળ ત્રાણીઓના માંસના રસમાં લગાર ખટાઈ અને સિંધવ નાખીને (અથવા ન નાખીને) તથા તેને ઘીમાં વધારીને તેની સાથે ભોજન આપવું. અથવા સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૧૫ શ્લોક ૮માં કહેલાં ભૂવનીયગુણનાં ઔષધોના ક્વાથ સહિત મગ વગેરેના યુષની સાથે ભોજન આપવું. અથવા શીતવીર્ય ઔષધિઓ વડે શેરડીના રસમાં સિદ્ધ કરેલા દૂધમાંથી ખારિ-ખાર કાઢેલા ઘીનું નન્દ્ય આપવું. અથવા સૂત્રસ્થાનમાં કહેલા રોપણગ્રંથક (સૂ. ૨૨/૨૩૧થી૨૩૬) ભારવવા. અથવા દાહબરમાં કહેલા (ચિ. ૧/૧૩૨૩) ધરો વગેરે દ્રવ્યના સ્નેપ વગેરે કરવા; તેમ જ તરસના રોગવાળાએ કોઈ પ્રકારની કામના (ધરુણ) કરવી નહિ, મન આનંદમાં રાખવું તથા મોટી નહીંઓ અને પાણીના મોટા ભૂં (ધરા) વગેરેનાં દર્શન કરવાં તથા તેનું સ્મરણ કરવું.

વાયુની તરસના ઉપાય

તૃણાયાં પવનોત્યાયાં સગુહં દધિ શસ્યતે ।
રસાશ્વ વૃંહણાઃ શીતા વિદાર્યાદિગણામ્બુ ચ ॥૬૮
 વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલી તરસમાં ગોળ સાથે દહીં ખાવું એ શ્રેષ્ઠ છે, તેમ જ ધાણીઓની પુષ્ટિ કરનારા ઠંડા માંસરસ પણ શ્રેષ્ઠ છે અથવા પાછળ સૂત્રસ્થાનમાં અધ્યાય ૧૫ શ્લોક ૯માં કહેલા વિદાર્યાદિ ગુણનાં ઔષધને પાણીમાં ઉકાળીને તે પાણી પાવું એ પણ શ્રેષ્ઠ છે.

પિત્તની તરસના ઉપાય

પિત્તજાર્યાં સિતાયુક્તઃ પક્વોદુમ્બરજો રસઃ ।
 તત્કાયો વા હિમસ્તદ્વત્સારિવાદિગણામ્બુ વા ॥૬૯
 તદ્વિઘ્ન ગૈભઃ શીતકપાયાન્ સાંસતામધૂન્ ।
 મધુરોપૈષ્ઠસ્તદ્વત્ ક્ષોરિવૃક્ષેશ્ચ કલ્પિતામ્ ॥૭૦
 વીજપૂરકમૃદ્ધીકાવટવેતસપ્હવાન્ ।

મૂલાતિ કુશકાશાનાં યદ્યાહ્નં ચ જલે શૃતમ્ ॥
 જ્વરોદિતં વા દ્રાક્ષાદિ પદ્મસારામ્બુ વા પિવેત્ ॥

પિત્તની તરસમાં પાકાં ઉમરડાંના (શુદ્ધર વૃક્ષનાં ફળના) રસમાં સાકર નાખી પીવું, અથવા પાકાં ઉમરડાંનો ક્વાથ સાકર સાથે પીવો, અથવા તેનો હિમ સાકર સાથે પીવો, અથવા સારિવાદિ ગુણનાં ઔષધોનો ક્વાથ પીવો, અથવા મૂ. અ. ૧૫માં કહેલાં શીતવીર્યવાળાં ઔષધોના ગુણના હિમમાં સાકર અને મધ નાખીને પીવો, અથવા મધુર વર્ગનાં દ્રવ્યોથી બનાવેલા ક્વાથમાં સાકર અને મધ નાખીને પીવો, અથવા પીપળો, વડ વગેરે દૂધ નીકળે એવાં વૃક્ષની અંતરછાલના ક્વાથ કરીને તે ઠંડાં પેડયા પછી તેમાં મધ, સાકર નાખીને પીવો, અથવા પિબેરુ, કાળી દ્રાક્ષ. વડ, નેતર-એ ચરનાં પાંદડાં, દર્શ અને કાસનાં મૂળ તથા બીમધ-એ ઔષધોને પાણીમાં ઉકાળીને ઠંડું કરીને તે પાણી પીવું અથવા જ્વરની ચિકિત્સામાં શ્લોક ૫૫થી ૫૮માં દ્રાક્ષાદિ ફાંટ કહેલા છે તે ફાંટ પીવો; અથવા પંચસારાંશુ (સૂ. ૩/૩૦૩) પીવું.

કંફની તરસના ઉપાય

કાકોદ્ધવાયાં વમતં નિમ્બમસવવારિણા ॥ ૭૨ ॥

विल्यादकीपञ्चकोलद्रुमपञ्चकसाधितम् ।
जलं पिवेद्रजन्या वा सिद्धं सशोद्रशर्करम् ॥७३॥
मुद्गयूषं च सव्योपपटोलीनिम्बपल्लवम् ।
यवान्ने तीक्ष्णकवल्लस्यलेहांश्च शीलयेत् ॥७४॥

इत्थी तरसने रोग थयो डोय तो क्षीमडानां
पांढडांतुं पाणी (स्वरस) पीने छिलती करवी,
तेम न जीतुं, तुवेर, सूंठ, पीपर, मरी, चित्रो,
पीपरीभूण अने हल्पाचक ये औषधियां सिद्ध
करेत्तुं पाणी पायुं, अथवा हणदरथी सिद्ध
करेला पाणीमां मध अने साकर नाभीने ते
पीतुं, त्रिकटु (सूंठ, पीपर, मरी), पटोण अने
क्षीमडानां पांढडां सहित मगना यूप भावा
आपवे, अथवा नवनुं अन्न भावुं, अथवा
तीक्ष्ण डोगणा क्षरी राजवा अथवा तीक्ष्ण
नस्य आपतुं, अथवा तीक्ष्ण अवधेह चाटवा.

त्रिदोषनी तरसना उपाय

सर्वरोगांश्च तद्वन्त्री क्रियेष्ट वमनं तथा ।
द्रूपणारुक्करवचाफलाम्लोष्णाम्बुमस्तुभिः ॥ ७५ ॥
त्रिदोष ऐकत्र मजवाथी अथवा आमथी
तरसने रोग थयो डोय तेना उपाय तरीके
सन्निपातने तथा आमने मटाडनारी क्रिया करवी
छे; तेम न वमन आपतुं-ये पणु त्रेष्ट छे;
तेम न सूंठ, पीपर, मरी, सिलाभां, वज, ये
औषधेनुं सूक्षुं, आटा गणुना इणना रसमां,
गरम पाणीमां अथवा हळींना नीतयां पाणी-
मां पीतुं।

उपवासने लीधे थता तरसरोगना उपाय
अन्नाल्पयान्मण्डमुष्णं हिमं मन्थं च कालवित् ।

अन्न न भावाने लीधे ने तरसने रोग
थाय छे तेमां गरम मंड तथा ढंडा मंथ
काण, प्रकृति, सात्म्य वगेरेना विचार करीने
पीवे। (ने माणुसनी वातकक्ष प्रकृति डोय तेणे
गरम मंड पीवे; नेनी पित्तकक्ष के वातपित्त
प्रकृति डोय तेणे ढंडा मंथ पीवे। ये न
प्रमाणे काण अने सात्म्य विषे पणु नल्लुधुं.
आ नज्याये मंथ येटसे धीमां करेवेसे, ढंडा
पाणीमां पलाजेसे अहु पातणे नहि के अहु
नडे नहि येवे साथु.)

थाडने लीधे थता तरसना रोगना उपाय
तृपि ध्रमान्मांसरसं मन्थं वा ससितं पिवेत् ॥७६॥
अमनी तरसने रोग थयो डोय तो
मांसने रस अथवा साकर मेणवीने मंथ पीवे।

तापने लीधे थता तरसरोगना उपाय
आतपात्ससितं मन्थं यवकोलजसकुभिः ।

सर्वाण्यह्नानि लिम्पेच तिलपिण्याककाञ्जिके ॥७७॥
ये तडके के ताप लागवाथी तरसने रोग
थयो डोय तो नव अने जारना साधुना मंथ
करीने तेमां साकर नाभीने ते पीवे, तथा
तलने जेण अने कांण मेणवीने ते वडे आपे
शरीरे सेप करेवे।

ताप वेष्ट्या पृष्ठी ढंडं पाणी नीवाथी थता
तरसरोगना उपाय

शीतस्नानाच्च मद्याम्बु
पिवेत्तृणमान् गुडाम्बु वा ।

ढंडा पाणीथी स्नान करवाथी केअने तरसने
रोग थयो डोय तो तेणे दाइतुं पाणी पीतुं
अथवा गेणतुं पाणी पीतुं.

दाइथी थता तरसरोगना उपाय
मद्यादर्धजलं मद्यं स्नातोऽम्ललवणैर्गुणम् ॥ ७८ ॥

दाइ पीवाथी तरसने रोग थयो डोय तो
नाडीने दाइमां अडधुं पाणी मेणवीने तथा अडधुं
पाणी मेणवेला दाइमां सिंधव अने अटार्थ
नाभी ते पीवुं.

तीक्ष्ण नहराग्निवाणने स्नेह पीवाथी थता
तरसरोगमां उपाय

स्नेहतीक्ष्णतराग्निस्तु स्वभावशिश्नं जलम् ।
स्नेहपान करवाथी नेना नहराग्नि अत्यंत
तीक्ष्ण थयो डोय तेणे स्वभावे करीने (कुदरती
गते न) ने पाणी ढंडुं डोय ते पीवुं.

स्नेह पथे के न पथे तेथी थता तरस-
रोगना उपाय

स्नेहादुष्णाम्बुजनीर्णस्तु जीर्णाम्बुं पिपासितः ॥
स्नेहपान कथां पछी ते न पथतां अल्लुं
धयुं डोय तो जगार गरम करेत्तुं पाणी पीतुं,
अने स्नेह पथी नवाथी तरसने रोग थयो
डोय तो मंड-पीवे।

સ્નિગ્ધ અન્ન ખાવાથી થતા તરસ-

રોગના ઉપાય

પિત્તેસ્તિન્ધાચ્છવિતો દિમસ્પર્ધિ ગુડોદકમ્ ।

સ્નિગ્ધ અન્ન ખાવાથી તરસનો રોગ થયો હોય તો ખરફની સ્પર્ધા કરે એવું ઠંડું (અતિ-શય ઠંડું) ગોળપુ પાણી પીવું.

ભારે વગેરે અન્ન ખાવાથી થતા તરસ-

રોગનો ઉપાય

ગુર્ગચન્નેન તૃપિતઃ પીત્ત્વોષ્ણામ્નુ તદુહિષેત્ ॥૮૦

ભારે વગેરે ચુલુવાળું અન્ન ખાવાથી જેને તરસનો રોગ થયો હોય તેણે ગરમ પાણી પીને તે ખાધેલું અન્ન ક્ષિલટી કરીને ખહાર કાઢી નાખવું.

ક્ષયથી થતા તરસરોગના ઉપાય

ક્ષયજાયાં ક્ષયહિતં સર્વે શૂઢ્ણમૌષ્ઢમ્ ।

ક્ષયરોગથી જે તરસનો રોગ થયો હોય તેને મટાડવાને ક્ષયરોગની ચિકિત્સામાં જે જે બૃહણુ ઔષધો કહેલા છે તથા ક્ષયરોગવાળાને જે જે હિતકર છે, તે તે મેવં ઉપાય કરવા.

દૂબળા, નબળા, લૂખાના તરસરોગના ઉપાય

કુશ્ઢદુર્લભશ્ણાણાં ક્ષીરં છાગો રસોડયથા ॥૮૧॥

જે માણસો શરીરે કૃશ, નબળા કે લૂખા હોય તેમને દૂધ પાવુ હિતકર છે, અથવા ખકરાનો માસરસ પેલું તેમને હિતકારક છે.

હોઠ્ઠયાં હોઠ્ઠયાંવાળી તરસના ઉપાય

ક્ષીરં ચ સૌર્ષ્યજાતાયાં ક્ષયક્ષાહરેઃ શ્રુતમ્ ।

તરસના રોગમાં ખહુ ઝોડકાર કે હોઠ્ઠયા-દોઠ્ઠયાં થાય તો ક્ષય અને ઉધરસને મટાડનારા ઔષધો-દ્રવ્યમાં ઉકાળીને તે દૂધ ઠંડું કરીને રોગને પાવુ, અથવા ખકરાનો માસરસ પાવો.)

કોઈ રોગના ઉપદ્રવરૂપ તરસમાં શું કરવું ?

રાગોપસર્ગજ્ઞાતાયાં ધાન્યામ્નુ સચિતામ્નુ ॥ ૮૨

પાને પ્રશસ્તં સર્વાં ચ ક્રિયા રોગાદ્યપેક્ષયા ।

જે કોઈ રોગના ઉપસર્ગથી (ઉપદ્રવરૂપે) તરસનો રોગ થયો હોય, તો ધાણાના પાણીમાં મધ તથા આકર નાખીને તે પીવાને આપવું એ શ્રેષ્ઠ છે, તેમ જ જે જે રોગ ને તરસનું કારણ

હોય, તે તે રોગને મટાડવાની સર્વે ક્રિયાઓ કરવી.

તૃપ્યન્ પૂર્વામયક્ષીણો ન લમેત જલં યદિ ॥ ૮૩

મરળં દીર્ઘરોગં વા પ્રાણુયાચ્ચરિતં તતઃ ।

શાન્ત્યાન્નપાનમૈવજ્યૈસ્તૃષ્ણાં તસ્ય જયેતુરા ॥૮૪

તસ્યાં જિતાયામન્યોડપિ ઘ્યાધિઃ શમ્યચિકિ-

ત્સિતુમ્ ॥ ૮૪૩ ॥

इति तृष्णारोगचिकित्सितम् ।

જે માણસ પ્રથમ થયેલા કોઈ રોગથી ક્ષીણ થઈને તરસના રોગથી પીડાતો હોય, તેને જે પીવાને પાણી ન મળે તો તે મરણુ પામે અથવા તેને લાખા વખત સુધી સાક્ષિ એવો રોગ થાય, માટે તેને માફક આવે એવા અન્નપાન અને ઔષધો આપીને પ્રથમ તેની તરસ જમ અને તેમ ઉતાવળે મટાડવી અને પછી ખીલે રોગ મટાડવાનો ઉપાય કરવો; કેમ કે પ્રથમ જે તરસને મટાડવામાં આવે, તો પછી ખીલ રોગની પણ ચિકિત્સા કરી શકાશે.

इत्यटारहृदये चतुर्थे चिकित्सितस्थाने छर्दिहरोगतृष्णा-

चिकित्सित नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

અધ્યાય ૭ મો—મદાત્મય, મદ, મૂર્છા અને સંન્યાસની ચિકિત્સા

પાછલા અધ્યાયમાં છેવટ તૃષ્ણાના ઉપચાર બતાવ્યા પછી આ અધ્યાયમાં મદાત્મય નામે રોગ જે દાડ પીવાથી થાય છે, તેની ચિકિત્સા કહે છે; કેમ કે જેમ તરસના રોગનું કારણ વાયુ અને પિત્ત છે, તેમ મદાત્મયનું કારણ પણ વાયુ અને પિત્ત છે; માટે તે બંનેની ચિકિત્સા થણે ભાગે સમાન છે. આ કારણથી અથકાર અધ્યાયનો આરભ કરતાં કહે છે કે, અઘાતો મદાત્મયાદિચિકિત્સિતં

ઘ્યાત્યાસ્વામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે મદાત્મય વગેરે રોગની ચિકિત્સા સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

મદાત્યયની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૧૧ થી ૨૨)

સામાન્ય ચિકિત્સા

(શ્લોક ૧૧ થી ૧૧)

દોષના પ્રમાણ પ્રમાણે ચિકિત્સા : કારણ
યં દોષમધિકં પદ્યેત્તસ્યાદૌ પ્રાત્કારયેત્ ।

કફસ્થાનાનુપૂર્ણા ચ તુલ્યદોષે મદાત્યયે ॥૧॥

મદાત્યયરોગમાં ત્યારે વાયુ વગેરે દોષ
વિષમ હોય (ઓછાવધતા કોષેલા દોષ)
ત્યારે જે દોષનું બળ વધારે જેવામાં આવતું
દોષ તેની ચિકિત્સા પ્રથમ કરવી. પણ જે
મદાત્યયમાં સવળા (ત્રણ) દોષ સમાન હોય
(સરખા કોષેલા દોષ) તે કફના અથવા
સ્થાનના અનુક્રમે દોષોને છતવા (ચિ. ૧/૧૪૮).

પિત્તમારુત્તપર્વન્તઃ પ્રાયેણ હિ મદાત્યયઃ ।

કેમ કે સામાન્ય ગતિ વખત જતાં મદાત્યય-
રોગ પિત્ત અને વાયુ સુધી પહોંચે છે. પ્રથમ
મદાત્યયને ક્ષીધે કક વધે છે, પછી પિત્ત અને
વાયુ વધે છે.

હૃદના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગથી
થયેલા રોગ હૃદથી જ મટે : કારણ ?

હીનમિથ્યાતિપીનેન યો ધ્યાધિરુપજાયતે ॥૨॥

સમપીનેન તેનેન સ મયેનોપશામ્યતે ।

મઘસ્ય વિપસાદયાત્

વિયં તૂત્કર્યંતુત્તિમિઃ ॥૩॥

તીક્ષ્ણાદિભિર્ગુણ્યોગાદ્વિપાન્તરમપેન્નતે ।

તીક્ષ્ણોષ્ણોનાતિમાત્રેણ પીનેનામ્લવિદાહિના ॥૪॥

મયેનાપ્રસક્તેદો વિદગ્ધઃ ક્ષારતાં ગતઃ ।

યાન્ કુર્યાન્મદત્ત્વમોહજ્વરાન્તદોહવિષ્ણમાન્ ॥૫॥

મયોત્ક્રિષ્ટેન દોષેણ ક્ષમાઃ ક્રોધઃ સુ મારુતઃ ।

સુતીઘ્રા ઘેદના યાઘ શિરસ્યસ્થિપુ સન્ધિપુ ॥૬॥

જીર્ણામમઘરોષસ્ય પ્રકાઢ્ણાલાઘવે સતિ ।

યોગકં વિધિવચુક્કં મઘમેવ નિહન્તિ તાન્ ॥૭॥

ક્ષારો હિ યાતિ માધુર્યં શીઘ્રમમ્લોપસંહિતઃ ।

મઘમમ્લેપુ ચ ઘ્રેષ્ટં દોષવિધ્યન્દનાદભૂ ॥૮॥

તીક્ષ્ણોષ્ણાદીઃ પુરા પ્રોક્તૈર્ધનાદૈસ્તયા ગુણેઃ ।

સાત્મ્યત્વાચ્ચ તદેવાસ્ય ઘાતુસામ્યકરં પરમ્ ॥૯॥

હીન (ઓછું) મઘપાન, મિથ્યા મઘપાન
કે અતિ (વધારેપડતું) મઘપાન કરવાથી જે
રોગ થાય છે, તે રોગ તે જ મઘ યોગ
પ્રમાણમાં પીવાથી શમે છે. મઘપાન કરતાં-
કરતાં આંખો ભમે અને મન ક્ષોભ પામે તે

પહેલાં જ મઘપાન કરતાં અટકવું એ સમ
મઘપાનનું લક્ષણ છે. કાળી દ્રાક્ષનું, મહુડાઈ

કે જોળનું. જે જે જાતનું મઘ પીવાથી રોગ

થયો હોય, તે તે જાતના મઘપાનથી તે રોગ

શમે છે, કેમ કે મઘને અને વિષને સ્વભાવ

એકસરખો છે. જેમ વિષ તીક્ષ્ણ વગેરે દર્શ

શુષ્ણોવાણું (જ. ૩૫/૭, ૭૩) છે, તેમ મઘ પણ

તીક્ષ્ણ વગેરે દર્શ શુષ્ણોવાણું (નિ. ૬/૧) છે.

માટે જેમ વિષની શાંતિ વિષથી થાય છે, તેમ

મઘની શાંતિ પણ મઘથી જ થાય છે. કાઈ

કહેશે કે જે મઘ (દારૂ) અને વિષ (ઝેર)

સમાન હોય, તે જ એક જાતના વિષની

શાંતિ ખીજ જાતના વિષથી થાય છે, તેમ એક

જાતના મઘથી થયેલા મદાત્યય રોગની શાંતિ

ખીજ જાતના મઘથી થવી જોઈએ, તે તેના

ખુલાસા એ છે કે વિષમાં તીક્ષ્ણ વગેરે દર્શ

શુષ્ણા મોટા પ્રમાણમાં રહેલા છે, માટે એક

વિષની ચિકિત્સા માટે ખીજ વિષને ઉપયોગ

કરવો યોગ્ય છે, કેમ કે એમ ન કરે તે એક

જ વિષ પોતે કરેલા રોગને શાંત કરવાને બદલ

થાય નહિ; પણ મઘમાં જે તીક્ષ્ણ વગેરે દર્શ

શુષ્ણા રહેલા છે તે ઓછા પ્રમાણમાં રહેલા

છે, અને તેથી એક જાતના મઘથી જે રોગ થાય

છે તેને તે જ મઘ મટાડી શકે છે. તીક્ષ્ણ

વગેરે શુષ્ણા વિષમાં મોટા પ્રમાણમાં રહેલા

છે અને મઘમાં ઓછા પ્રમાણમાં રહેલા છે

એ જ વિષ અને મઘમાં ફેર છે.]

તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, અમ્લ (ખાટું), વિદાહી,

એવા શુભવાણું મઘ અતિશય પીવાથી (અત્નના

રસને) ક્ષેદ (ખીનાશ) વિદગ્ધ થઈને તે ક્ષાર

ખની બને છે અને તેથી જે, મદ, તરસ, મોહ,

જ્વર, અંતર્દાહ અને ભ્રમ થાય છે, તેમ

જ તે મઘ પીવાથી પોતાના સ્થાનમાંથી

ચલિત થયેલા દોષ વડે શિરાઓમાં ફરતો વાયુ રોડાવાથી માથામાં, હાડકાંમાં અને સાંધામાં જે અત્યંત તીવ્ર વેદના થાય છે, તે ઉપદ્રવો અને વેદના આમ અને મધનો દોષ જ્યારે પાકી જાય તેમ જ ખીજી ઇચ્છાઓ કરવાની તેનામાં સ્ફૂર્તિ આવે, ત્યારે તેને વિધિ પ્રમાણે યૌગિક મધ આપ્યું હોય તે તેના મદ, તરસ વગેરે ઉપદ્રવો તથા ઉંપર કહેલી વેદનાઓ નાશ પામે છે; કેમ કે ક્ષારમાં જ્યારે ખટાશ મળે છે, ત્યારે તે તટકાળ ગળ્યો અને છે, એવો તેનો સ્વભાવ છે અને મધ એ તમામ ખાટા રસમાં શ્રેષ્ઠ છે, માટે તે દોષને ગતિ કરાવીને પાછા તેના સ્થાનમાં લાવવાને સમર્થ છે.

દારૂના તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ વગેરે જે શુભ અગાઉ (નિ. ૬/૧ માં) કહ્યા છે તે શુભોને ક્ષીણ તથા દારૂના દીપન વગેરે જે શુભો અગાઉ (સૂ. ૫/૬૨ થી ૬૪૩ માં) કહ્યા છે, તે શુભોને ક્ષીણ તથા દારૂ દરદીને કોઈ પડી ગયેલો હોવાથી દારૂ મદાત્યયના રોગીની ધાતુઓને સમ કરવા માટે ઉત્તમ ઉપાય છે.

મદાત્યયમાં કઈ દવા ક્યાં સુધી કરવી ?
સતાહમષ્ટરાત્રં વા કુર્યાત્પાનાત્યયોપચમ્ ।

जीर्यत्येतावता पानं कालेन विपयाध्रितम् ॥ ૧૦ ॥

મદાત્યયરોગનું ઔષધ સાત દિવસ કે આઠ દિવસ કરવું (તેથી વધારે દહાડા કરવું નહિ); કેમ કે પીધેલો દારૂ ખોટા માર્ગમાં ગયો હોય, તે તે એટલા દિવસમાં પચી જાય છે.

परं तनोऽनुयद्वाति यो रोगस्तस्य मेयजम् ।

ययाययं प्रयुञ्जीत कृतपानात्ययोपचः ॥ ૧૧ ॥

સાત કે આઠ દહાડા સુધી મદાત્યયનું ઔષધ કર્યા પછી પણ જે રોગીને આરામ ન થાય, તે પછી મદાત્યયને ક્ષીણ જે રોગ માયૂમ પડતો હોય તે રોગનું પોતપોતાનું ઔષધ કોપેલા દોષનો વિચાર કરીને કરવું; કેમ કે મદાત્યયનું ઔષધ કરવાની મર્યાદા ઘણામાં ઘણી આઠ દિવસની કહેલી છે.

વિશેષ ચિકિત્સા

વાયુ વધારે હોય એવા ત્રિદોષના મદાત્યયના ઉપાય

તત્ર વાતોલ્લવणे मद्यं दद्यात्पिष्टकृतं युतम् ।
वीजपूरकवृक्षाम्लकोलदाडिमदीप्यकैः ॥ ૧૨ ॥
यवानीहपुपाजाजीव्योपत्रिलयणाद्रकैः ।
शूल्यैर्मांसैर्हरितकैः स्नेहवद्भिश्च सक्तुभिः ॥ ૧૩ ॥
उष्णस्निग्धाम्ललवणा मेघमांसरसा हिताः ।
आम्रात्रातकपेशीभिः संस्कृता रागपाडवाः ॥ ૧૪ ॥
गोधूममापविकृतिर्मुद्गश्चित्रा मुखप्रिया ।
आर्द्रिकार्द्रककुल्मापस्तुक्तमांसादिगभिणी ॥ ૧૫ ॥
सुरभिलवणा शीता निगदा वाऽच्छाकरणी ।
स्वरसो दाडिमात् काथः पञ्चमूलात्कनीयसः ॥ ૧૬ ॥
शुण्ठीचान्यात्तथा मस्तु-

सुकाम्मोच्छाम्लकाञ्जिकम् ।

અગ્ન્યજ્જોદૃતનન્તાનમુષ્ણં પ્રાવરણં ઘનમ્ ॥ ૧૭ ॥

घनश्चागुरुजो घूपः पङ्कचागुरुकुक्कुमः ।

कुचोक्ष्रोणिशालिन्यो यौवनोष्णाङ्गयष्टयः ॥ ૧૮ ॥

हर्षेणालिङ्गने युक्ताः प्रियाः संवाहनेषु च ।

મદાત્યયરોગમાં જે વાયુનું ખળ અધિક

હોય તે કોટથી બનાવેલું મધ, તેમાં બિબેરન

આમચૂર, ખોર, દાડમ, અજમેા, અજમેાદ

પળાંસી, જીરું, સૂકું, પીપર, મરી, સિંધવ

સંચળ, ખીડલવણુ, આદુ', કલાડા ઉપર શેકેલ

માંસ, હરીતક અને ઘી વગેરે સ્નેહવાળો સાથુ,

એમાંનાં ગમે તે એક સાથે અથવા જ કે

વધારે ઔષધો અથવા બધાય મેળવીને આપવું;

અથવા ગરમ, સ્નિગ્ધ, ખાટા અને ખારા એવા

ચરખીલયાં પ્રાણીઓના માંસના રસ હિતકર

છે; અથવા કેરી કે આમ્રાતક(આખાડા)ની

પેશીઓ (ગલના કકેડા) વડે સંસ્કારયુત્ત

કરેલા રાગ અને ખાંડવ નામનાં પીણું

આપવું; અથવા કોમળ જાતજાતની અને ભાવે

એવી ઘઉંની કે અડદની વાનીઓ આપવી;

અથવા કોથમીર, આદુ', કળથી, સરકો, માંસ

વગેરે નાખીને તૈયાર કરેલું, સુગંધવાળું,

સિંધવ નાખેલું કંડું અને જૂંટું વાચણી

નામે મધનું નીતયું પાણી આપવું; અથવા

દાડમનો સ્વરસ આપવો; અથવા લઘુપચ-
મૂળનો ક્વાથ આપવો; અથવા સૂકું અને ધાણાનો
ક્વાથ આપવો; અથવા દહીંનું નીતયું પાણી
અથવા સરકાના પાણીમાંથી ખનાવેલી ખાટી
કાંઈ આપવી. એવા રોગીને અલ્પગ, ઉલ્વર્તન
અને સ્નાન ગરમ બેઈએ તથા એઠવાનું
બહુ બેઈએ. તેના આગળ અગરુનો (અગર-
ખત્તીઓનો) ખૂબ બઠો ધૂપ કરવો. તેને અગર
અને કેસરના પંક(બડા રગડા)નો લેપ કરવો.
વળી જે સ્ત્રીઓનાં સ્તન, સાથળ અને કૂલાઓ
શેલાયમાન હોય તથા જીવાનીને ક્ષીધે જેમની
શરીરરૂપી યદિ (લાકડી) ભિની હોય, એવી
મનગમતી સ્ત્રીઓ ઉમળકાથી આલિંગન કરે તે
હિતકર છે, તેમ જ તેવી સ્ત્રીઓ તેના શરીર-
ની ચંપી કરે તે પણ હિતકર છે.

પિત્ત વધારે હોય એવા ત્રિદોષના
મદાત્યયના ઉપાય
(શ્લોક ૧૯ થી ૩૨૧)

પિત્તોલ્લયને ઘટુજલં શાર્કરં મધુ વા યુતમ્ ॥૧૨
રસૈર્દાંડિમલ્લજ્જૈરમધ્યદ્રાક્ષાપરુપજૈઃ ।

સુદીતં સવિતાસક્તુ યોજ્યં તાદકુ ચ પાનકમ્ ॥
સ્વાદુર્વર્ગકપાપૈર્વા યુક્તં મઘં સમાશ્નિકમ્ ।

મદાત્યયમાં પિત્તનું બેર વધારે હોય તે
સાકરના દાડમાં ઘણું પાણી મેળવીને પાવું;
અથવા દાડમ, ખજૂર, મીઠાં ક્ષીણુ, કાળી દ્રાક્ષ,
અને મીઠા ફાલસાં, એ ફળોનો રસ મધમાં
મેળવીને ઘણું ઠંડો કરીને તે આપવો અથવા
એવું જ એટલે ઠંડું પાનક (પાછળ સૂ. અ.
૩ માં કહેલું) સાકર તથા સાથુ સાથે
આપવું (સાથુ ડાંગરની ધાણીનો લેવો; જવનો
નહિ); અથવા મધુર વર્ગનાં ઔષધોના ક્વાથ
સાથે મધ મધ નાખીને આપવું.

શાલિપટિકમશ્રીયાચ્છશાર્કનકપિજ્જલં ॥૨૧॥

સતીનમુદ્રામલરુપટોલીદાંડિમૈ રસૈઃ ।

પિત્તના મદાત્યયવાળાએ શાળ ચોખા અને
સાઠી ચોખાનો ભાત સસલા, ખકરા, કાળિયાર
હરણુ અને ઘોળા તેતરના માંસરસ સાથે ખાવો,
અથવા વટાણા, મગ, આમળાં, પટોલ કે

દાડમના રસ સાથે ખાવો. (રસ=સ્વરસ, યૂપ)-
તરસ અને વિદાહવાળા મદાત્યયનો ઉપાય
કફપિત્તે સમુક્લિષ્મુહિરેત્તુલ્લિવાહવાનુ ॥ ૨૨
પીત્વાડ્યુ શીતં મઘં વા મૂરીશુરસસંયુતમ્ ।
દ્રાક્ષારસં વા સંસર્ગી તર્પણાદિઃ પરં હિતઃ ॥૨૩
તથાડન્નિર્દોષયતે તસ્ય દોષશેવાન્નપાચનઃ ।

જે મદાત્યયરોગવાળાને તરસ લાગ્યા
કરતી હોય અને દાહ થતો હોય તેણે કફ અને
પિત્ત સ્થાનથી ચલિત થયાં હોય તેની, ઠંડું
પાણી પીને સારી ગતે ભિલટી કરી નાખવી;
અથવા શેરડીના પુષ્કળ રસ સાથે મધ મેળ-
વીને તે પીને ભિલટી કરવી; અથવા કાળી
દ્રાક્ષનો રસ પીને ભિલટી કરવી. ભિલટી કર્યાં
પછી તર્પણુ(ધાતુ તથા ઇંદ્રિયો વગેરેને તૃપ્ત
કરનારી ક્રિયા)થી શરૂ થતો પેચા વગેરે ક્રમ
કરવો હિતકર છે. એ પ્રમાણે કરવાથી મદાત્યય
રોગવાળાનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને તે
શેષ રહેલા દોષને તથા રોગીએ ખાધેલા અન્નને
પચાવે છે.

ઉધરસ, લોહીવાળા બળખા, પડખામાં
અને સ્તનમાં પીડા, તરસ, વિદાહ,
ઉલ્લેશવાળાં હૃદય અને છાતીવાળા
મદાત્યયનો ઉપાય

કાસે સરક્તનિષ્ટિવે પાર્શ્વસ્તનરુજાસુ ચ ॥ ૨૪ ॥
તૃષ્ણાયાં સવિદાહાયાં સોક્લેશે હૃદયોરસિ ।

ગુહ્ણવીમદ્રમુસ્તાનાં પટોલસ્યાથવા રસમ્ ॥૨૫॥
સમૃદ્ધવેરં યુજીત તિત્તિરિપ્રતિભોજનમ્ ।

પિત્તના મદાત્યયમાં ખાંસી થતી હોય અને
તેમાં લોહી પડતું હોય; પાસાં અને સ્તન
આગળ પીડા થતી હોય, દાહ સહિત તરસ
લાગતી હોય અને છાતી અને હૃદયમાં ઉછાળા
મારતા (ઉલાળા આવતા) હોય, તે ગળો, સૂકું,
મોઘ એ ત્રણોનો અથવા પટોલનો રસ આદુ
સહિત ખાવો અને નાના તેતરનું માંસ ખાવો
આપવું.

વાયુ અને પિત્ત વધારે હોય અને બહુ જ
તરસ હોય એવા મદાત્યયનો ઉપાય
તૃપ્યતે ચાતિ યલ્વદ્વાતપિત્તે સમુદ્ધતે ॥ ૨૬ ॥

દાડમના સ્વરસ આપવો; અથવા લઘુપંચ-
મૂળનો ક્વાથ આપવો; અથવા મૂંઠ અને ધાણુનો
ક્વાથ આપવો; અથવા દહીંનું નીતરું પાણી
અથવા સરકાના પાણીમાંથી ખનાવેલી ખાટી
કાંજ આપવી. એવા રોગીને અભ્યંગ, ઉદ્વર્તન
અને સ્નાન ગરમ બેઈએ તથા એઠવાનું
બહું બેઈએ. તેના આગળ અગમ્ના (અગર-
પત્તીઓનો) ખૂબ બડો ધૂપ કરવો. તેને અગર
અને કેસરના પંક (બડા રગડા)નો ઘેપ કરવો.
વળી જે સ્ત્રીઓનાં સ્તન, સાથળ અને કૂલાઓ
શોભાયમાન હોય તથા જુવાનીને ક્ષીધે જેમની
શરીરરૂપી યદિ (લાકડી) ભિની હોય, એવી
મનગમતી સ્ત્રીઓ ઉમળકાથી આલિંગન કરે તે
હિતકર છે, તેમ જ તેવી સ્ત્રીઓ તેના શરીર-
ની ચંપી કરે તે પણ હિતકર છે.

પિત્ત વધારે હોય એવા ત્રિદોષના
મદાત્યયના ઉપાય
(શ્લોક ૧૯ થી ૩૨૧)

પિત્તોલ્લષ્ણે ઘઘુજલં શાર્કરં મધુ વા યુતમ્ ॥૧૯
રસૈર્દાહિમલર્જૂરભવ્યદ્રાક્ષાપરુપજૈઃ ।

સુશીતં સલિતાસક્તુ યોજ્યં તાદૃક્ ચ પાનકમ્ ॥
સ્વાદુર્વર્ગકપાયૈર્વા યુક્તં મધ્યં સમાશ્નિકમ્ ॥

મદાત્યયમાં પિત્તનું બેર વધારે હોય તો
સાકરના દાડમાં ઘણું પાણી મેળવીને પાવું;
અથવા દાડમ, ખજૂર, મીઠાં લીંબુ, કાળી દ્રાક્ષ,
અને મીઠા ફાલસાં, એ ફળોનો રસ મધમાં
મેળવીને ઘણું ઠંડો કરીને તે આપવો અથવા
એવું જ એટલે ઠંડું પાનક (પાછળ સૂ. અ.
૩ માં કહેલું) સાકર તથા સાચુ સાથે
આપવું (સાચુ ડાંગરની ધાણુનો ફેવો; જવનો
નહિ); અથવા મધુર વર્ગનાં ઔષધોના ક્વાથ
સાથે મધ મધ નાખીને આપવું.

શાલિપટિકમશ્રીયાચ્છશાજ્ઞેનકપિજ્વલેઃ ॥૨૧॥
સતીનમુદ્રામલરુપટોલીદાહિમૈ રસૈઃ ।

પિત્તના મદાત્યયવાળાએ શાળ ચોખા અને
સાફી ચોખાનો ભાત સસલા, ખંકરા, કાળિયાર
હરણ અને ધોળા તેતરના માંસરસ સાથે ખાવો,
અથવા વટાણા, મગ, આમળાં, પટોલ કે

દાડમના રસ સાથે ખાવો. (રસ=સ્વરસ, યુષ-)

તરસ અને વિદાહવાળા મદાત્યયનો ઉપાય
કફપિત્ત સમુક્લિષ્ટમુહિરેત્તદ્વિવાહવાન્ ॥ ૨૨
પીત્વાડમ્યુ શીતં મધ્યં વા મૂતીશ્ચુરસસંયુતમ્ ।
દ્રાક્ષારસં વા સંસર્ગાં તર્પણાદિઃ પરં હિતઃ ॥૨૩
તથાડમિર્ણ્યતે તસ્ય દોષદોષાન્નપાચનઃ ।

જે મદાત્યયરોગવાળાને તરસ લાગ્યા
કરતી હોય અને દાહ થતો હોય તેણે કફ અને
પિત્ત સ્થાનથી ચલિત થયાં હોય તેની, ઠંડું
પાણી પીને સારી ગીતે ભિલટી કરી નાખવી;
અથવા શેરડીના પુષ્કળ રસ સાથે મધ મેળ-
વીને તે પીને ભિલટી કરવી; અથવા કાળી
દ્રાક્ષનો રસ પીને ભિલટી કરવી. ભિલટી કર્યાં
પછી તર્પણુ(ધાતુ તથા ઇન્દ્રિયો વગેરેને વૃક્ષ
કરનારી ક્રિયા)થી શરૂ થતો પેચા વગેરે ક્રમ
કરવો હિતકર છે. એ પ્રમાણે કરવાથી મદાત્યય
રોગવાળાનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને તે
શેષ રહેલા દોષને તથા રોગીએ ખાધેલા અન્નને
પચાવે છે.

ઉધરસ, લોહીવાળા બળખા, પહખામાં
અને સ્તનમાં પીડા, તરસ, વિદાહ,
ઉલ્લેશરાવાળાં હૃદય અને છાતીવાળા
મદાત્યયનો ઉપાય

કાસે સરક્તનિષ્ટીધે પાર્શ્વસ્તનઘજાસુ ચ ॥ ૨૪ ॥

તૃણાયાં સવિદાહાયાં સોક્લેશે હૃદયોરસિ ।

ગુહ્ણચીમદ્રમુસ્તાનાં પટોલસ્પાથવા રસમ્ ॥૨૫॥
સમૃક્લેવેરં યુજ્ઞીત તિત્તિરિપ્રતિભોજનમ્ ।

પિત્તના મદાત્યયમાં ખાંસી થતી હોય અને
તેમાં લોહી પડતું હોય; પાસાં અને સ્તન
આગળ પીડા થતી હોય, દાહ સહિત તરસ
લાગતી હોય અને છાતી અને હૃદયમાં ઉછાળા
માંરતા (ઉલાળા આવતા) હોય, તો ગળો, સૂંઠ,
મોથ એ ત્રણોનો અથવા પટોલનો રસ આદુ
સહિત પાવો અને નાના તેતરનું માંસ ખાવો
આપવું.

વાયુ અને પિત્ત વધારે હોય અને બહુ જ
તરસ હોય એવા મદાત્યયનો ઉપાય
તૃપ્યતે ચાતિ યલ્લવદ્વાતપિત્તે સમુદ્ધતે ॥ ૨૬ ॥

દધાદ્ દ્રાક્ષારસં પાનં શીતં દોવાનુલોમનમ્ ।
જીર્ણેડધાન્મધુરામ્લેન હાગમાંસરસેન ચ ॥ ૨૭ ॥

જે મહાત્મ્યવાળા રોગીને વાયુ અને પિત્ત અધિક કોપ્યા હોય અને જે અત્યંત તરસથી પીડાતો હોય, તેના હોથને સ્વાભાવિક માર્ગે પ્રવૃત્ત કરનારો કંડો કાળી દ્રાક્ષાને રસ તેને પિવડાવવો. જ્યારે તે દ્રાક્ષાને રસ તેને પચી નય, ત્યારે તેણે ગુળ્યા અને ખાટા રસ સાથે અથવા ખકરાના મામરમ સાથે ભોજન કરવું.

તરસવાળા મહાત્મ્યયનો ઉપાય

તૃષ્ણલ્પશઃ પિવેન્મદં મદં રક્તન્ વદ્વદ્કમ્ ।
મુસ્તદાદિમલાજામ્બુ જલ્લં વા પર્ણીનીશૃતમ્ ॥૨૮
પાટલ્યુત્પલકન્દૈર્વા સ્વભાવાદેવ વા હિમમ્ ।

જે મહાત્મ્યયના રોગીને તરસ લાગતી હોય, તેા તેણે ચરખીનુ રક્ષણ કરવા માટે પ્રુષ્કળ પાણી ભેળવીને થોડુંથોડું મધ પીવું; અથવા મોથ, દાડમ અને ડાગરની ધાણીનુ પાણી પીવું; અથવા શાલિપણી, પૃષ્ઠિપણી, મુદ્ગપણી અને માધપણી એ ઔષધિઓનો ક્વાથ પીવો, અથવા પટોલ, અને કેમળના કંદનો ક્વાથ પીવો. અથવા જે પાણી સ્વભાવે જ શીતળ હોય તે પીવું. (ઉપર કહેલા બધા પાણી કંડાં જ પીવા.)

બહુ દારૂ પીવાથી બળુ; તાળવુ; હોઠ મુકાય અને જીભ બહાર લખરે ત્યારે શું કરવું?

મઘાતિપાનાદઘ્ચાતૌ ક્ષીણે તેજસિ ચોદ્ધતે ॥૨૯॥
યઃ શુષ્કગલતાસ્ત્રોષો જિહ્વાં નિષ્કૃષ્ય ચેષ્ટતે ।
પાયયેત્કામતોડમ્સ્તં નિદ્રાપિપવનાહતમ્ ॥ ૩૦ ॥

મઘપાન ઘણુ કરવાથી જે માણસની જળ-ધાતુ ક્ષીણ થઈ ગઈ હોય તથા તેજ ધાતુ વૃદ્ધિ પામીને ક્ષોભ પામી હોય, અને તેથી જે માણસનું બળુ, તાળવુ અને હોઠ મુકાઈ જતા હોય તથા જે જીભ બહાર કાઢીને આજોડતો હોય, તેવા માણસને મધ્યરાત્રિના કંડા પવનના અપટાથી શીતળ થયેલું પાણી તે ધરાય તેટલું પાવું.

તરમ તરત મટાડવાનો ઉપાય

કોલદાદિમઘ્શામ્લચુકીકાચુકિકારસઃ ।

વજ્રામ્લકો મુલાલેપઃ સઘસ્તૃષ્ણાં નિયચ્છતિ ॥૩૧
બાર, દાડમ, કોકમ, આંખલી અને અંખાડો એ પાંચ ખાટાં ઔષધોને પંચામ્લ કહે છે. એ પંચામ્લના રસ વડે મુખ ઉપર લેપ કરવાથી તરકાળ તરસ મટે છે.

બહુ દારૂ પીવાથી સખત અગન ઊંઠે તો શું કરવું?

ત્વચ્ચં પ્રાતશ્ચ પાનોપ્મા પિત્તરક્તામિમૂચ્છિતઃ ।
વાહં પ્રકુષ્ઠે ઘોરં તન્નાતિશિકારો વિધિઃ ॥૩૨॥
અશામ્પતિ રસૈસ્તૃષ્ણે રોહિણીં વ્યઘયેચ્છિરામ્ ।

મઘપાન કર્યા પછી મઘની ગરમી ચામડીમા આવે છે અને ત્યાં આગળ રક્ત તથા પિત્ત વડે વધારાયલી એ ગરમી મહાલયાનક દાઢ ઉત્પન્ન કરે છે, એ સમયે વૈદે અતિશય કંડા ઉપચાર કરવા. એમ છતાં પણ જો તે ગરમી શમે નહિ તો તે રોગીને માસરસ પાઈને વૃમ કરવો અને પછી તેની રોહિણી નામે ગિરા (શા. ૩/૩૮) ખાલવી.

કંઈ વધારે હોય એવા ત્રિદોષના

મહાત્મ્યયના ઉપાય

વમન, ઉપવાસ, હિમ

વહેલનોપવાસાઝ્યાં જયેચ્છલેપ્મોલ્પ્વળં પિવેત્ ॥
શીતે શુષ્કીસ્થિરોદીચ્ચયુઃસ્પર્શાન્યતમોદેકમ્ ।

મહાત્મ્યયમા કંઈની અધિકતા હોય તો વમન અને ઉપવાસ વડે તે મહાત્મ્યય મટાડવો તથા સૂંઠ, શાલિપણી, બીરજુવાળો અને ધમાસો, એમાંથી ગમે તે કોઈ એકનો હિમ રોગીને પાવો.

નિરામ થયા પછી ભૂખ લાગે ત્યારે

શું પાવું અને ખવડાવવું?

તિરામં શુષ્કિતં કાલે પાયયેદ્દહુમાશિકમ્ ॥૩૩॥
શાર્કરં મધુ વા જીર્ણમરિષ્ટં સીચુમેઘ વા ।

રુક્ષતર્પણસંયુક્તં યવાનીનાગરાન્વિતમ્ ॥ ૩૫ ॥

કંઈના મહાત્મ્યયરોગીને વમન વગેરેથી શુદ્ધ કર્યા પછી જ્યારે તેનો આમ પાકી નય તથા તેને ભૂખ લાગે, ત્યારે તેને જૂના સાકરના મઘમા કે જૂના દ્રાક્ષાના દારૂમાં ઘાયુ મઘ નાખીને પાવું; અથવા જૂનું (હરડે વગેરેનું) અરિષ્ટ અથવા સી

ધૂખાં અને તર્પણુ

કરે એવાં એ ખૂબે ગુણવાળાં (ડાંગરની ધાણી-
ના સાથુ એવાં) ઔષધો, અજમેદ અને સૂઠં
નાખીને ખાયુ.

યૂષેણ યવગોધૂમં તનુનાડલ્પેન મોજયેત્ ।
હળ્લામ્લકટુતિક્તેન કૌલત્યેનાલ્પસપિપા ॥૩૬॥
શુષ્કમૂલકજૈકઙ્ગાઈ રસૈર્વા ધન્વચારિણામ્ ।
સામ્લવેતસવૃક્ષામ્લપટ્ટોલીઘ્યોપદાહિમૈઃ ॥૩૭॥

કકમદાત્યય રોગવાળાને કળથીના ખહુ
ખાતળા અને ગરમ થોડા યૂષમાં લગાર ખટારા,
લગાર તીખાશ, લગાર કડવાશ અને લગાર
ધી નાખીને તેની સાથે જવ અથવા ઘઉંનું
મોજન ખાવા આપયું; અથવા સૂકા મૂળાના,
અથવા ખકરાના, અથવા બાંગલ પ્રાણીઓના
રસમાં અમ્લવેદ કોકમ, પટોળ, સૂઠં, પીપર,
મરી અને દાડમ નાખીને તેની સાથે જવ કે
ઘઉંનું મોજન ખાવા આપયું.

અમ્લવેદ-અમ્લવેદ ન મળે તો ખાટી
લૂણી ધેવી.

પ્રમૂતશુષ્કીમરિચહરિતાઈકપેશિકમ્ ।
ચીજપૂરસાઘમ્લધૃષ્ટનીરસવર્તિતમ્ ॥ ૩૮ ॥
કરીરકરમદાદિ રોચિષ્ણુ પહુશાલનમ્
પ્રવ્યક્તાષ્ટાઙ્ગલવર્ણં વિકલ્પિતનિમર્દકમ્ ॥૩૯॥
યથાન્નિ મક્ષયન્ માંસં માઘવં નિગદં પિવેત્ ।

કકમદાત્યયના રોગીએ નાના પ્રકારે સંસ્કાર
આપેલું માંસ પોતાના જકરાશિના ખળને
વિચાર કરીને ખાયું તથા જૂનું માધવ નામે
મધ પીવું. જે માંસ કકમદાત્યયના રોગીએ ખાયુ
તેમાં પુષ્કળ સૂઠં, મરી, હરીતક વર્ગ અને
આદાની કાતરીઓ (ચીરી) નાખવી, બિબેરના
રસ વગેરે નાખીને તેને ખાટું કરવું, તેને ઘી
વગેરે સ્નેહમાંના એકાદ શેગ્ય સ્નેહમાં શેકીને
ખરું કરવું, તેમ જ નીચે જે અષ્ટાંગલવલુ
કહેવાશે તે તેમાં આગળ પડતું નાખવું તથા
તેની સાથે કરાં, કરમદાં વગેરેથી લાવે એવું
ખનાવેલું અને પુષ્કળ હરીતક વર્ગની વસ્તુઓ
નાખેલું એ માંસ ખાયું.

સ્રોતોની શુદ્ધિ કરે એવું દીપન ઔષધ
સિતાસૌવર્ચલાજાજી-
તિન્ત્રિદીકામ્લવેતસમ્ ॥ ૪૦ ॥

ત્વગેલામરિચાર્ધાશમષ્ટાઙ્ગલવર્ણં હિતમ્ ।
સ્રોતોવિશુદ્ધયન્નિકરં કફપ્રાયે મદાત્યયે ॥ ૪૧ ॥

સાકર, સંચળ, જીરું, આમલી, અમ્લવેદ
એકએક લાગ, તજ, એલચી અને મરી અડધો
અડધો લાગ, એને અષ્ટાંગલવલુ કહે છે. એ
કક વધારે હોય એવા ત્રિદોષના મદાત્યયમ
સ્રોતની શુદ્ધિ કરનારું અને અશિને પ્રકીર
કરનારું છે.

કક વધારે હોય એવો ત્રિદોષનેા મદાત્યય
ઝટ મટે એવા ઉપાય

રૂક્ષોષ્ણોઘર્તનઘર્વભાનમોજનલઙ્ગૈઃ ।

સકામાશ્નિઃ સહ સ્ત્રીભિર્યુક્ત્યા જાગરેણન ચ ॥૪૨
મદાત્યયઃ કફપ્રાયઃ શીઘ્રં સમુપશામ્યતિ ।

લૂખા અને ગરમ પદાર્થોથી ઉદ્વર્તન કર-
વાથી, તેવાં જ દ્રવ્ય શરીરે ધસવાથી, તેવાં જ
સ્નાન કરવાથી, તેવાં જ મોજન કરવાથી,
અને ઉપવાસ કરવાથી, તેમ જ દેશ, કાળ
વગેરેનો વિચાર કરીને સકામ સ્ત્રીઓ સાથે
બગરણુ કરવાથી જેમાં કક વધારે હોય એવો
મદાત્યય તત્કાળ નાશ પામે છે.

ખાકીના દશ સન્નિપાતમદાત્યયના ઉપાય
યદિદં કર્મ નિર્દિદં પૃથગ્દોષવલં પ્રતિ ॥ ૪૩ ॥
સન્નિપાતે દશવિઘે તચ્છેડપિ વિકલ્પયેત્ ।

પાછળ જે મદાત્યયની ચિકિત્સા ખતાવી
છે, તેમા વાયુ અધિક હોય તો ઘોટથી ખનાવેલું
મધ વગેરે આપવાયું કહેલું છે, પિત્ત અધિક
હોય તો પુષ્કળ પાણી સાથે સાકરનું મધ
વગેરે આપવાયું કહેલું છે, કક અધિક હોય
તો વમન, ઉપવાસ વગેરે કર્મ કહેલું છે, એ
રીને ત્રણે દોષો સાથે કોપ્યા હોવા છતાં પણ તેમાં
જે દોષ અધિક કોપ્યો હોય, તે તે જુદા જુદા
દોષને ઉદેશીને ચિકિત્સાકર્મ કહેલું છે; તે કેવળ
એ ત્રણ પ્રકારના સન્નિપાતમાં જ સમજવુ એમ
નહિ; પરંતુ દશ પ્રકારના સન્નિપાતમાંથી જે
ખાકીના સાત પ્રકાર રહ્યા, તેમાં પણ સમજવું.
તાત્પર્ય કે, મદાત્યયવ્યાધિમાં ત્રણે દોષ કોપે
છે તેથી દોષનેા સન્નિપાત તો હોય છે જ, પરંતુ

જે દોષ ખીલ કરતાં વધારે ખળવાન હોય તેને ઉદ્દેશીને ચિકિત્સા ખતાવવામાં આવે છે. સન્નિ-
પાતના ત્રણ દોષમાંથી કોઈ દોષ અધિક કાપ્યા
હોય છે, કોઈ દોષ મધ્યમ કાપવાળા હોય છે,
અને કોઈ દોષ ઓછા કાપવાળા હોય છે,
એ ઉપરથી સન્નિપાતના દશ પ્રકાર ગણેલા
છે. પહેલા પ્રકારના સન્નિપાતમાં વાયુ, પિત્ત
અને કફમાંથી એક દોષ વધારે કાપેલો
હોય છે અને ખીલ એ દોષ મધ્યમ હોય છે;
(ખીલ) પ્રકારના સન્નિપાતમાં જે દોષ વધારે
કાપેલા હોય છે અને એક દોષ મધ્યમ હોય
છે; (શીલ) પ્રકારના સન્નિપાતમાં એક દોષ
મધ્યમ હોય છે અને ખીલ જે ઓછા હોય
છે; (ઓષા) પ્રકારના સન્નિપાતમાં એક દોષ
વધારે કાપેલો હોય છે અને ખીલ જે ઓછા
કાપેલા હોય છે. પાંચમાં પ્રકારના સન્નિપાતમાં
જે દોષ વધારે કાપેલા હોય છે અને એક દોષ
ઓછા કાપેલો હોય છે; છઠા પ્રકારના સન્નિ-
પાતમાં એક દોષ ઓછા કાપેલો હોય છે
અને બાકીના જે દોષો મધ્યમ હોય છે; સાતમાં
પ્રકારમાં ત્રણે દોષો વધારે કાપેલા હોય છે.
(આક્રમ) પ્રકારના સન્નિપાતમાં ત્રણે દોષ મધ્યમ
હોય છે. (નવમા) પ્રકારના સન્નિપાતમાં ત્રણે દોષ
ઓછા કાપેલા હોય છે. (દશમા) પ્રકારના સન્નિ-
પાતમાં એક ઓછા, એક મધ્યમ અને એક
વધારે કાપેલો હોય છે. એ રીતે દશ પ્રકારના
સન્નિપાતમાંથી ગમે તે પ્રકારનો સન્નિપાત હોય
તેની ચિકિત્સા પાછળ ખતાવેલી, વાયુ વગેરે
વધારે કાપ્યા હોય તેની જુદી જુદી ચિકિત્સા
ઉપરથી કરવી. જમ કે વાયુના ઉત્કર્ષ (વધારે
કાપવા)ની જે ચિકિત્સા કહેલી છે તથા
પિત્તના ઉત્કર્ષની જે ચિકિત્સા કહેલી છે, તે
બંને પ્રકારની ભેગી ચિકિત્સા વાતાપિત્તના
ઉત્કર્ષમાં કરવી. એ પ્રમાણે દોષના ખળ
ઉપર વિચાર કરીને બધા પ્રકારના મદાત્યયમાં
ચિકિત્સા કરવી.

બધા મદાત્યયમાં ભય અને જઠરાગ્નિ
વધારે તેણે ઓષધ

ત્યક્તનાણપુષ્પમગ્ગામરિચ્વાજાગ્નિધાન્યકૈઃ ॥૪૪॥

પરુષકમધૂકૈલાસુરાદૈઃ સિનાન્વિત્રેઃ ।
સન્નિપિત્તરસં હૃદ્યં પાનકં શક્તિયોવિતમ્ ॥૪૫॥
મદાત્યયેષુ સર્વેષુ પેપં ગન્ધમિદ્રીપનમ્ ।

તજ, નાગકેચર, પીપર, મગી, જીરું, ધાણુ,
ફાલસાં, મરુડાં, એલચી અને દેવદાર એ
શર્ધમાં સાકર મેળવીને તેમાં કોકાનો રસ
નાખવો તથા તેને કપૂરની વાસ આપવી. એ
રીતે કરેલું પીણુ હૃદયને હિતકર, ભયિકર તથા
અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે.

મદાત્યયમાં હૃદય ઉત્પન્ન કરે એવી ક્રિયા
શા માટે કરવી જોઈએ ?

નાવિક્ષોમ્ય મનો મયં શરીરમવિદ્યમ્ વા ॥૪૬॥
કુર્ષાન્મદાત્યયં તસ્માદિષ્યતે હર્ષણી ક્રિયા ।

મધથી જે મદાત્યય રોગ થાય છે તે મનો
ક્ષોભ કર્યા વિના કે શરીરને હાનિ પહોંચાડ્યા
વિના કોઈ ઉત્પન્ન થતો નથી; માટે મદાત્યય-
વાળાને હર્ષ ઉત્પન્ન કરે એવી ક્રિયાઓ કરવી
તે હૃદયને જેવું છે.

શુદ્ધિ, શામન વગેરે કરવા છતાં મદાત્યય
ન મટે તો હૃદય પથ્ય હોવાનું કારણ
સંયુદ્ધિશામનાયેષુ મદદોષઃ કૃતેષ્વપિ ॥૪૭॥
ન ચેચ્છામ્યેત્કફે ક્ષીણે જાતે દૌર્બલ્યલાઘવે ।
તસ્ય મચવિદગ્ધસ્ય વાતાપિત્તાધિકસ્ય ચ ॥૪૮॥
શ્રોમોપતતસ્ય તરોયથા વર્ષે તથા પયઃ ।

મદાત્યયવાળાને શોધન, શામન વગેરે
ઉપચાર કર્યા છતાં પણ બે તેનો રોગ શમે
નહિ તો તથા તેના શરીરમાંથી કફનો ક્ષય
થવાથી તે નબળો અને વજનમાં હલકો થઈ ગયો
હોય તો; તેમ જ મધ વડે તેની ધાતુ દગ્ધ થવાથી
વાયુ અને પિત્ત વૃદ્ધિ પામ્યાં હોય તો, જેમ
ઉનાળામાં તાપથી તપેલા વૃક્ષને વૃદ્ધિ ફાયદો
કરે છે, તેમ તે કરદીને દૂધ ફાયદો કરે છે.

મલક્રીણસ્ય દિ ક્ષીયં ક્ષીરમાખ્યેવ પુરપત્તિ ॥૪૯॥
ઘોજસ્તુલ્યં શુભૈઃ સર્ષેવિપરીતં ચ મઘનઃ ।

કેમ કે મધથી ક્ષીણ થયેલા માણસનું ઓજ
પણ ક્ષીણ થઈ જાય છે, તેને દૂધ જલદીથી પુષ્ટ
કરે છે; કારણ કે દૂધના સઘળા ગુણ ઓજના
ગુણ જેવા છે અને મધના ગુણથી દૂધના ગુણ

છિંધા છે. ચરક મુનિ કહે છે, કે ગાયત્રી દૂધ મધુર, કંડુ, મૃદુ યુષ્ણવાણું, સિન્ધુ, ઘટ્ટ, ક્ષીરું, પિચ્છિલ, ભારે, મંદ અને પ્રસન્ન એ દશ યુષ્ણવાણું છે; તથા એજ પણ એ જ દશ યુષ્ણવાણું છે. માટે દૂધ ખાવાથી એજની પુષ્ટિ થાય છે.

દૂધને પ્રયોગ ક્યાં સુધી કરવો ?

પછી દારૂ કેવી યુક્તિથી પીવો ?

પયસા વિહતે રોગે ઘટે જાતે નિવર્તયેત્ ॥૫૦॥

ક્ષીરપ્રયોગં, મદ્યં ચ ક્રમેણાલ્પાલ્પમાચરેત્ ।

ન વિક્ષયધ્વંસકોત્યૈઃ સ્પૃશેતોપદ્રવૈર્યથા ॥૫૧॥

મદાત્મ્યરોગીના રોગ દૂધ પાઈને મટાક્યા પછી તથા તેના શરીરમાં ખજ આપ્યા પછી તેના દૂધને પ્રયોગ બંધ કરવો, તથા ફરીને ક્રમે થોડુંથોડું મધ (દારૂ) એવી રીતે આપવા માંડવું, કે જેથી વિક્ષય અને વિક્ષવંસક રોગથી ઘટા ઉપદ્રવો થાય નહિ.

વિક્ષય અને વિક્ષવંસક રોગીના ઉપાય

તયોસ્તુ સ્યાદ્દૃઢં ક્ષીરં ઘસ્યતો વૃંહણાઃ શિવાઃ ।

અમ્યક્ષોદ્રત્તનસ્નાનાન્યન્નપાનં ચ વ્રાતજિત્ ॥૫૨॥

વિક્ષય અને વિક્ષવંસક એ જ રોગીમાં દૂધ અને ઘી આપવું, તથા જેથી કોઈ નુકસાન થાય નહિ એવી ખૂંટણુ ખૂંસિત્યો આપવી; તેમ જ અભયંગ, ઉદ્વલતન, સ્નાન તથા વાયુને શમાવે એવું ભોજન અને પાન (પીવાવું) આપવું.

દારૂ પીવાથી કેને રોગ ન થાય ?

યુક્તમદ્યસ્ય મદ્યોત્યો ન ધ્યાધિરુપજાયતે ।

મતોઽસ્ય વક્ષ્યતે યોગો યઃ સુલાયૈઃ કેવલમ્ ॥૫૩॥

જે માણસ નિ. ૬/૪૦૩, ૪૧માં કહેલી યુક્તિથી (અથવા, વિધિપુરઃસર) દારૂ પીએ છે તેને મધપાનથી થતો રોગ થતો નથી; એટલા માટે એ મધમાં ખીબાં પાણી વગેરે દ્રવ્ય મેળવવાનાં કહેવામાં આવશે, કેમ કે એ મેળવણીથી માત્ર સુખ જ થાય છે.

સુરાનો મહિમા

માશ્વિને યા મહત્તેજો ઘલં સારસ્વતં ચ યા ।

દધાન્વેન્દ્રં ચ યા વીર્યં પ્રભાવં લૈષ્ણવં ચ યા ॥૫૪॥

અહ્યં મકરકેનોર્યાં પુરુષાર્યો ઘલસ્ય યા ।

સૌત્રામણ્યાં દ્વિજમુચ્ચે યા હુતાશે ચ હૃયતે ॥૫૫॥

યા સર્વોપધિસમ્પૂર્ણાન્મદ્યમાનાત્સુરાસુરૈઃ ।

મહોદધેઃ સમુદ્ભૂતા શ્રીશશાન્કામૃતૈઃ સહ ॥૫૬॥

મધુમાઘવમૈરેવસીધુગોઢાસવાદિભિઃ ।

મદશક્તિમનુઙ્ગન્તી યા રૂપૈર્વહુભિઃ સ્થિતા ॥૫૭॥

યામાસ્વાચ વિલાસિન્યો યથાર્થે નામ વિચ્ચતિ ।

કુલાન્જનાઽપિ યાં પીત્વા નયત્યુદ્ધતમાનસા ॥૫૮॥

અનન્જાલિક્ષિતૈર્પૈઃ ક્વાપિ ચેતો મુનેરપિ ।

તરન્જમન્જશ્રૂકુટીતર્જનૈર્માનિનીમનઃ ॥૫૯॥

પક્કં પ્રસાદ્ય કુરુતે યા દ્વયોરપિ નિર્વૃત્તિમ્ ।

યથાકામં મટાવાસિપરિહૃષ્ટાપ્સરોગણે ॥૬૦॥

તળવન્પુરુષા યુજ્જે યામાસ્વાચ ત્યજન્ત્યસૂર ।

યાં શીલયિત્વાઽપિ ચિરં વહુઘા વહુવિપ્રહામ્ ॥૬૧॥

નિત્યં હર્ષતિવેગેન તત્પૂર્વમિવ સેવતે ।

શોકોદ્દેગારતિભયૈર્યાં દૃષ્ટ્વા નામિભૂયતે ॥૬૨॥

ગોષ્ટોમહોન્સવોદ્યાનં ન યસ્યાઃ શોભતે વિના ।

સ્મૃત્વા સ્મૃત્વા ચ વહુશો

વિયુક્તઃ શોચતે યયા ॥૬૩॥

અપસન્નાઽપિ યા પ્રીત્યૈ પ્રસન્ના સ્વર્ગ પવ યા ।

અપીન્દ્રં મન્યતે દુઃસ્થ્યં હૃદયસ્થિતયા યયા ॥૬૪॥

અનિર્દેશ્યસુલાસ્વાદા સ્વયંવેદૈઃ વા પરમ્ ।

ઇતિ ચિત્રાસ્ત્રવસ્યાસુ પ્રિયામનુકરોતિ યા ॥૬૫॥

પ્રિયાઽતિપ્રિયતાં યાતિ યત્પ્રિયસ્ય વિશેષતઃ ।

યા પ્રીતિર્યાં રતિર્વા વાગ

યા પુષ્ટિરિતિ ચ સ્તુતા ॥૬૬॥

દેવદાનવગન્ધર્વયક્ષરાક્ષસમાનુષઃ ।

પાનપ્રવૃત્તૌ સર્વ્યાં તુ તાં સુરાં વિચિના પિચેત્ ॥૬૭॥

જે સુરા અશ્વિનીકુમારના મોટા તેજને

ધારણુ કરે છે; જે સરસ્વતીના ખળને ધારણુ

કરે છે, જે ઉદ્ર સમાન વીર્યવાળી છે, જે

વિષ્ણુના જેવા પ્રસાવવાળી છે; કામદેવતું જે

અસ્ત્ર છે; ખળરામના જેવો જેનો પુરુષાર્થ છે;

સૌત્રામણિ નામે યજ્ઞમાં, જેનો હોમ અગ્નિમાં

અને બ્રાહ્મણીના મુખમાં કરવામાં આવે છે;

સ્વર્ગ ઔપધિથી ભરેલા મહાસાગરને દેવ અને

દૈત્યોએ મળીને વધાવ્યો, તેમાંથી જે લક્ષ્મી, ચંદ્ર અને અમૃતની સાથે નીકળી છે; જે સુરા પોતાની મદશક્તિને નાશ કર્યો સિવાય મધુ,

માધવ, મેરુચ, સ્ત્રીધુ, ગૌડી, આસવ ઇત્યાદિ અનેક રૂપે રહેલી છે; વિલાસિનીઓ (સ્ત્રીઓ) જેને પાને પોતાના નામના અર્થ પ્રમાણે ગુણવાળી (વિલાસી) થાય છે; કુલાંગનાઓ (કુળવાન) સ્ત્રીઓ પણ જેને પાને ઉદ્ભવ મનવાળી થઈને કામદેવથી બેટાયેલાં અંગો વડે (કામદેવના આવેશવાળાં અંગો વડે) મુનિના મનુષ્ય પણ હરણ કરે છે; જે સુરા સમુદ્રનાં વાંકાં મોભાં સમાન વાંકી ભસ્મર ચડાવડાવીને રિસાયેલી સ્ત્રીનું મન માત્ર પ્રસન્ન કરીને તેના પ્રભાવથી સ્ત્રી અને પુરુષ ખનેનું મન પ્રસન્ન કરે છે; જેના યોગથી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વીર પુરુષોની પ્રાપ્તિ થવાથી અપ્સરાઓનાં ટોળાં પ્રસન્ન થાય છે; જેના યોગથી (જેનું પાન કરીને) વીર પુરુષો સંજામમાં પોતાના પ્રાણને તરણા જેવા (તુરછ) ગણીને તેને ત્યાગ કરે છે; વિવિધ પ્રકારના દેહવાળી (રૂપવાળી) જે સુરાને મનુષ્યો નિરંતર ઘણા કાળ સુધી સેવ્યા કરતા હોવા છતાં પણ ફરીને મળે તે સમયે બાણે તે પહેલવહેલી જ મળી હોય તેમ હર્ષવેલા થઈને તેનું પાન કરે છે; જેનું દર્શન માત્ર થતાંમાં જ શોક, ઉદ્વેગ, અભુગમે અને ભય, એ સર્વ નાશ પામે છે; જેના વિના મિત્રમંડળી, મહોત્સવ કે ખાગ શોભતાં નથી; જે પ્રાપ્ત ન થવાથી તેના વિયોગી પુરુષ તેને વારંવાર સંભારીને શોક કરે છે; જે પોતે પ્રસન્ન (નિર્મળ) ન હોય, મેલી, રંગવાળી હોય, એમ છતાં પણ તે આનંદ આપે છે અને તે પ્રસન્ન (નિર્મળ) હોય તો સ્વર્ગનું સુખ આપે છે; જેને હૃદયમાં ધારણ કરવાથી પુરુષ પોતાની સરખામણીમાં ઇંદ્રને પણ કુંગી માને છે; જેના સ્વાદના સુખનું વર્ણન કરી શકાય એવું નથી, પરંતુ જેનું સુખ અનુભવથી જ માત્ર અભુવામાં આવે એવું છે, એ પ્રમાણે જે પોતાની વિવિધ પ્રકારની અવસ્થાઓમાં પ્રિયા (પ્રિય સ્ત્રી)નું અનુકરણ કરે છે; (અર્થાત્ ઉપર જે વર્ણન સુરાનું કરેલું છે તે બધું પ્રિયતમાને પણ લાયક પડે છે, તેથી જે સુરા પ્રિયતમા જેવી છે); જે સુરા પુરુષને પ્રિય હોય તે તે

પુરુષને પોતાની પ્રિયા અધિક પ્રિય લાગે છે; જે સુરા પ્રીતિરૂપ, રતિરૂપ, વાણીરૂપ અને પ્રુષ્ટિરૂપ છે, એમ કહીને દેવ, દાનવ, ગંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ અને મનુષ્યો વખાણે છે, એવી સુરાનું પાન કરવાની (પીવાની) ધર્મશાસ્ત્રમાં જેને મના નથી કરેલી, તેવા પુરુષે તેનું નિષે કહેલા વિધિપૂર્વક પાન કરવું.

(પ્રસન્ના=૧. વારુણી નામના દારૂનું નીતકું પાણી, ૨. રાજ. અપ્રસન્ના=૧. વારુણીને રંગડો, ૨. નારાજ.)

દારૂથી મટતા રોગ

સમ્ભવન્તિ ચ તે રોગા મેદોનિલકફોદ્ગવાઃ ।
વિધિયુક્તાદત્તે મદ્યાયે ન લિધ્યન્તિ દારુણાઃ ॥૬૮
જે ભયંકર રોગો, ચરખી, વાયુ અને કફથી થાય છે, તે વિધિ પ્રમાણેના દારૂના પ્રયોગો વિના મટતા નથી.

દારૂનો મહિમા

મસ્તિ વેદસ્ય સાડવસ્થા યસ્યાં પાનં નિવાર્યતે ।
અન્યત્ર મદ્યાત્રિગદાદ્વિવિષ્ણવધંસકૃતાત ॥ ૬૯ ॥
જ્યારે દેહની પ્રકિલ્ભ અવસ્થા હોય (દેહમાંથી ક્ષેદ બહુ નીકળતો હોય) અથવા પ્રમેહ થયો હોય વગેરે અવસ્થા હોય, ત્યારે દારૂ પીવાની મના છે. પણ જો તે દારૂ બૂનો હોય અને તેમાં વિવિધ પ્રકારનાં ઔષધો મેળવ્યાં હોય, તો તે પીવાનો ખાધ નથી.

આનૂપં જાજ્ઞલં માંસં વિધિનાડ્યુપકલ્પિતમ્ ।
મદ્યં સહાયમપ્રાપ્ય સમ્યક્ પરિણમેત્કમ્ય ॥ ૭૦ ॥

અનૂપ, બંગલ વગેરે દેશના પ્રાણીઓના માંસની બનાવટ ક્ષત્રિય વિધિપુરઃસર કહી હોય; અર્થાત્ તેને બેઈએ તેવી રીતે તૈયાર કરીને ખાધું હોય, તો પણ તેને જો દારૂથી મિત્ર ન હોય (એટલે સાથે દારૂ પીવામાં ન આવે), તો તે સારી રીતે કેમ પચે ?

સુતીત્રમારુનધ્યાધિઘાતિનો લશુનસ્ય ચ ।

મદ્યમાંલવિયુક્તસ્ય પ્રયોગે સ્યાત્કિવાનુ ગુણઃ ॥૭૧
લસણ એવું છે કે તે અત્યંત ઉષ્ણ એવા વાયુના રોગોનો નાશ કરે છે; પરંતુ જો તે મધ અને માંસ વિનાનું હોય (એટલે લસણ

साथे भांस अने दाडं भावापीवाभां न आवे,
तो तेना प्रयोग कटवो शुष्ण करे ? अर्थात् कांठ
शुष्ण नडि करे अथवा थोडो ज शुष्ण करशे.
निगूढशल्याहरणे शस्त्रक्षाराग्निकर्मणि ।

पीतमद्यो विपहतो सुखं वैद्यविकल्पनाम् ॥७२॥

ज्यारि कांठो के साक्षोडुं वगेरे शक्य
शरीरभां पेसी गधु डोय अने ते देभातुं न
डोय ल्यारि तेने श्रीगिने के द्वावीने काडवुं पडे
छे; तेम ज शस्त्रकर्म, क्षारकर्म (क्षार मूडीने
भाणी मूडवुं) तथा अग्निकर्म (डाम देवा)
अे क्रियाअे। पणु रोगीअे सडन करवी कडलु
छे, तोपणु अेवे प्रसंगे रोगीने दाडं पावाभां
आवे तो पछी वैधने डोये ज डेरानगति थाय
ते सर्वे ते सुणे सडन करे छे.

अनलोत्तेजनं रुच्यं शोकध्रमविनोदकम् ।

न चातः परमस्वयन्यदारोग्यघलपुष्टिकृत् ॥७३॥

दाडं करतां यडियातुं, जडराशिने प्रदीप्त
करनारं, रुचि उत्पन्न करनारं, शोक अने
अभने नाश करनारं तथा आरोग्य, अण अने
पुष्टि आपनारं पीछुं कडं नथी.

रक्षता जीवितं तस्मात्प्रेयमात्मव्रता सदा ।

आश्रितोपाश्रितहितं परमं धर्मसाधनम् ॥७४॥

(अे प्रभाळु मधभां मोटामोटा शुष्ण छे.)
भाटे निडगीनु रक्षलु करनार संयमी पुरुषे
आश्रित अने उपाश्रित (आश्रितनाये आश्रित)
मनुष्यातुं छित करनारं तथा धर्म साधवाना
परम साधनरूप ते (मध) पीवुं.
तवंगरे भाटे दाडं पीवानो विधि, मडिभा
(श्लोक ७४।५। ६२)

स्नातः प्रणम्य सुरविप्रगुरुन् यथास्वं
वृत्तिं विधाय च समस्तपट्टिग्रहस्य ।

आपानभूमिमथ गन्धजलाभिषिक्ता-

माहारमण्डपसमीपगतां ध्रयेत् ॥७५॥

स्वास्तुतेऽथ शयने कमनीये

मित्रभृत्परमणीसमवेतः ।

स्वं यशः कथकचारणसङ्घै-

रुद्धतं निशमयन्नतिलोकम् ॥७६॥

विलासिनीनां च विलासशोभि

गीतं सनृत्यं फलतूर्यचोपैः ।

काञ्चीकलापेञ्चलकिङ्किणीकैः

क्रीडाविहङ्गैश्च कृतानुनादम् ॥७७॥

मणिकनकसमुत्थैरावनेयैर्विचित्रैः

सजलविधिवलेखशौमवह्नावृताङ्गैः ।

अपि मुनिजनचित्तक्षोभसम्पादिनीभि-

श्चकितहरिणलोलप्रेक्षणीभिः प्रियाभिः ॥७८

स्तननितम्बकृतादतिगौरवा-

दलसमाकुलमीश्वरसम्भ्रमात् ।

इति गतं दघतीमिरसंस्थितं

तरुणचित्तविलोभनकर्मणम् ॥७९॥

यौवनासयमत्ताभिर्विलासाविष्टितात्मभिः ।

सञ्चार्यमाणं युगपत्तन्वङ्गीभिरितस्ततः ॥८०॥

तालवृन्तनलिनीदलानिलैः

शीतलीकृतमतीव शीतलैः ।

दर्शनेऽपि विदग्धशानुगं

स्वादिंतं किमुत चित्तजन्मतः ॥८१॥

चूतरसेन्दुमृगैः कृतवासं

मल्लिकयोञ्जवलयं च सनाथम् ।

स्फाटिकशुकितगतं सतरङ्गं

कान्तमनह्मविभोदहदहम् ॥८२॥

तालीसाद्यं चूर्णमैलादिकं वा

हृद्यं प्रादय प्राग्वयःस्यापत्तं वा ।

तत्प्राथम्ये भूमिभागे समुष्टे

तोयोन्मिध्रं दापयित्वा ततश्च ॥८३॥

धृतिमान् स्मृतिमात्रित्यमन्यूनाधिकमाचरन् ।

उचित्तेनोपचारेण सर्वमेवोपपादयन् ॥८४॥

जितविकसिनासितसरोज-

नयनसङ्क्रान्तिवर्धितश्रीकम् ।

कान्तामुखमिव सारभ-

हृतमधुपगणं पित्रेन्मद्यम् ॥८५॥

मधपान करवा छडछनारा भाळुसे प्रथम

स्नान करीने तथा पोतपोताना देव, प्राक्षलु,

अने गुरुअेने प्रणाम करीने अने पोताना

समथ परिभड (याडर, नोडर वगेरे)नी वृत्ति

(आळविडा) आपीने, अर्थात् सर्वेने प्रथम

करीने भोजनभंडपनी पाले तैयार करेक्षी कपूर,

वाणो वगेरेना सुगंधी जणथी छांटीने सुवा-

સિત કરેલા દાઢ પીવાની 'આપાનભૂમિ'માં જવું. 'આપાનભૂમિ'માં ગયા પછી ત્યાં સુદર પદ્મ બિછાવીને તથા તેના ઉપર સુદર ચોખાડ નાખીને બિછાતું તૈયાર કરેલું હોય તે ઉપર પોતાનાં મિત્ર, સેવક અને સ્ત્રીઓ સહિત બેસવું. પછી તે સ્થળમાં પોતાનો યશ ગાનારા ચારણ, ભાટ વગેરે આવ્યા હોય તેમના મોંએથી સર્વ શોક કરતાં વધારે અને અદ્ભુત એવા પોતાના યશ સાંભળવા. વળી તે સ્થળમાં નૃત્ય કરનારી વિલાસવતી સ્ત્રીઓની કંઠે પહેરેલા કંઠારાની ઝીણીઝીણી ઘૂમરીઓ હાલવાથી તેનો ઝંકાર થતો હોય તથા તે સાથે મધુર વાગ્ગિત્ર વાગતાં હોય તેનો સૂર નીકળતો હોય; તેમ જ પાળેલા પોપટ હંસ, પારેલાં વગેરે પક્ષીઓનો મધુર અવાજ થતો હોય, તે સાથે તે સ્ત્રીઓના મુખનું ગાયન સાંભળવું તથા તેમના વિલાસ (જવું, આવવું, હાલવું, આંખના કટાક્ષ કરવા, હાથ ભિંચાનીચા કરવા વગેરે હાવભાવ) વડે શોભતું નૃત્ય બેવું. પછી મુનિઓના ચિત્તને પણ શ્લોક ઉત્પન્ન કરનારી અને ભય પામેલા હરણનાં નેત્ર જેવા ચંચળ નેત્ર વડે બેનારી પ્રિય સ્ત્રીઓ જેઓ પોતાનાં સ્તન અને નિતંબના અતિશય ભારથી ધીમે ધીમે ચાલનારી છતાં પોતાના સ્વામી પાસે જવાની હિતાવળથી ક્ષણમાં હિતાવળ અને ક્ષણમાં ધીમું એવું અનિયમિત ચાલવા વડે જીવાન પુરુષોના ચિત્તને શોભાવનાર વશીકરણરૂપ ગતિ ધારણ કરે છે, તથા જેઓ જીવાનરૂપી આસ્તવ- (મધ)થી મત્ત, વિલાસવાળી તથા નાજુક અંગવાળી હોય, તેમણે રતન અને સોનાના ખનાવેલાં જાતજાતનાં શ્વેત, ચિત્ર વગેરેથી અલંકૃત કરેલાં, ઊંચી જાતનાં ભીનાં વેશમી વસ્ત્ર વીટેલાં, વાસણોમાં મધને એકસાથે એક ઢેકાણેથી બીજે ઢેકાણે મૂકેલું હોય; અર્થાત્ ઉપર ઢેકી તેવી સ્ત્રીઓ મધપાનને અહીંથી તહીં મૂકતી હોય તથા તાડના વીંજણ અને કમળનાં પાંદડાનો અત્યંત શીતળ વાયુ નાખીને જે મધને શીતળ કર્યું હોય તથા જે મધને બેનાથી જ મનુષ્ય કામવશ થઈ બચે તે તેનો સ્વાદ લેવાથી છેક જ કામદેવને વશ થઈ જવાય એમાં શું આશ્ચર્ય! એવું

જે મધ દોય, વળી જેને આંખાનો રસ, કપૂર તથા કસ્તૂરી વડે સુવાસિત કરેલું હોય તથા જેના ઉપર ભિજળા મોગરાનાં પુષ્પોના હાર નાખીને સુશોભિત કર્યું હોય, તેમ જ જેને સ્ફટિક કે છીપમાં, સ્ફટિકના પાત્રમાં અથવા છીપના પાત્રમાં કાઢ્યું હોય તે સમયે બળે એ મધ સાચાળ શોભાયમાન કામદેવ જ દેહધારી થયો હોય એવું જે તરંગયુક્ત દેખાતું હોય, એવું મધ પીવું. એ પીતા પહેલાં વધને સ્થિર કરનારાં તાક્ષી-સાદિ ચૂર્ણ અથવા એલાદિક ચૂર્ણ અથવા હૃદયને કાયદો કરે એવું કે રસાયન અધ્યાયમાં કહેલું જીવાન ખનાવનારાં ચૂર્ણ છે તે પ્રથમ ખાવું. પછી (કુખાંડ, ભૈરવ, વેતાલ વગેરે) જે દેવ મધપાનના અધિકારી હોય તેમને તે મધમાં જળ મેળવીને તે મધ ક્ષીપેલી તથા સ્વચ્છ કરેલી પૃથ્વી ઉપર નાખીને અર્પણ કરવું અને તે પછી પોતે ધીરજયુક્ત તથા સ્મૃતિયુક્ત થઈ, અને નિત્ય નિયમ કરતા વધારે નહિ કે ઓછું નહિ એટલું મધ સઘળા યોગ્ય ઉપચાર કરીને પીવું. તે મધ બળે સ્ત્રીના મુખ જેવું છે. સ્ત્રીનું મુખ વિકાસ પામેલા કાળા કમળને જીતનારાં નેત્રના કટાક્ષ વડે વૃદ્ધિ પામેલી શોભાવાળું છે તથા તેની સુગંધીથી ભરતે જે ચાઈ આવે એવું છે; તેમ જ મધ પણ વિકાસ પામેલા કાળા કમળને જીતનાર નેત્રના પ્રતિબિંબ વડે વૃદ્ધિ પામેલી શોભાવાળું છે તથા તેની સુગંધીથી ભરતે જે ચાઈ આવે એવું છે.

પીતૃવૈષ્ણવ ચપકદ્વયં પરિજને

સન્માન્ય સર્વે તતો

ગત્વાડડહારમુવં પુરઃ સુમિપજો

મુજીત મ્યોડ્વજ ચ ।

માંસાપૂપ્પટાર્કાદિહરિતૈર્યુકં સલોવર્ચલે-

દ્વિલ્લિવો નિશિ ચાલ્યમેવ વનિતા-

સંવલનાર્યં પિવેત્ ॥૮૬॥

એ રીતે જે ખ્યાલા મધ પીને પછી સઘળા પરિજનનું સન્માન કરવું. પછી આહારભૂમિ- (જમવાના ઓરડા)માં જઈને ઉત્તમ વૈષ્ણવ દેખતાં ભોજન કરવું. તે ભોજનમાં માંસ,

પૂરીએ, ઘી, આદુ' વગેરે હરીતક વર્ગની વસ્તુ-
એ અને સંચળ ભેઈએ, પછી ફરીને પણ બે ત્રણ
વાર મધપાન કરવું તથા રાત્રે સ્ત્રીઓનું
રંજન કરવાને થોડુંક જ મધ પીવું.

રહસિ દ્વિતામક્રે કૃત્વા મુજાન્તરપીડના-
ત્પુસ્ક્રિતતનું જાતસ્વેદાં સકમ્પવયોઘરામ્ ।
યદિ સરમસં શીવોર્ગરં ન પાયયતે કૃતી
કિમનુભવતિ ક્લેશાપ્રાયં તતો ગૃહતન્ત્રતામ્ ॥૮૭

જે કોઈ પુરુષ એકાંતમાં પોતાની ત્રિયાને
બોળામાં બેસાડીને છાતી સરસી તેને દબાવવાથી
જના શરીરે રામાંચ થયો છે તથા જેને પરસ્પેદો
થયો છે, તથા જેનાં સ્તન કંપે છે, એવી સ્ત્રીને
જે એચિતો મધનો સરકો પાઈને સાગ્ય-
શાળી થતો ન હોય તો પછી ઘર ચલાવવાનાં
સાધન મેળવવામાં ગૃહાર્થ જવારૂ પીળુ કલેશ-
વાળા ગૃહસ્થાશ્રમનું વેતન તે શું કરવા કહે છે ?

ચરતનુચક્ષ્ત્રસક્લિતસુગન્ધિતરં સરકં
દ્રુતમિવ પદ્મરાગમણિમાસવરૂપઘરમ્ ।
ભવતિ રતિશ્રમેણ ચ મદઃ પિયતોઽલ્પમપિ
ક્ષયમત ઓજસઃ પરિહરન્ સ શયીત પરમ્ ॥૮૮

ઉત્તમ અંગવાળી સ્ત્રીના મુખના સમાગમથી
અધિક સુગંધવાળો થયેલો અને પદ્મરાગ નામનો
લાલ મણિ જાણે આસવનું રૂપ ધારણ કરી પ્રવાહી
થયો હોય તેવો લાલ રંજનો સરકો સંભોજના
શ્રમવાળો પુરુષ થોડો પણ પીએ, તો તેને મદ
(આવેશ) ચડે છે, માટે એવી રીતે કામદેવથી
થયેલા એજના ક્ષયનો પરિહાર (દૂર કરવાનો
ઉપાય) કરીને પછી પુરુષે સવું.

હત્યં યુક્ત્યા પિષ્ગમયં ન ત્રિવર્ગાદિહીયતે ।
અસારસંસારસુલ્લં પરમં ચાધિગચ્છતિ ॥ ૮૯ ॥
વેશ્વર્યસ્યોપમોગોઽયં સ્પૃહણીયઃ સુરૈરપિ ।

ઉપર કહી તેવી યુક્તિથી મધપાન કરનારા
પુરુષનો ધર્મ, અર્થ અને કામરૂપ ત્રિવર્ગ નાશ
પામતો નથી; પણ આ અસાર સંસારનું સર્વોત્તમ
સુખ તેને મળે છે. આ મધપાનરૂપી ઐશ્વર્યનો
ઉપભોગ દેવતાઓએ પણ ઇચ્છવા જેવો છે.

અન્યથા હિ વિપત્સુ સ્યા-
ત્પશ્ચાન્તાપેન્ધનં ધનમ્ ॥ ૯૦ ॥

ઉપભોગેન રહિતો ભોગચાનિતિ નિગ્ધતે ।
નિર્મિતોઽતિકર્ધોઽયં
વિચિન્ના નિષિપાલકઃ ॥ ૯૧ ॥
તસ્માદ્વ્યવસ્યયા પાનં પાનસ્ય સતતં હિતમ્ ।
જિત્વા વિપયલુબ્ધાના-
મિન્દ્રિયાણાં સ્વતન્ત્રતામ્ ॥ ૯૨ ॥

જે પુરુષ પ્રાપ્ત કરેલા ધનનો ઉપભોગ ન
કરે તો તે ધન, વિચિન્ના સમયમાં (ધન જતું
રહે ત્યારે) તેના પશ્ચાત્પરૂપ અગ્નિને પ્રબ્ધ-
લિત રાખનારા બળતણ જેવું છે. જે પુરુષ
ધનનો ઉપભોગ નથી કરતો તેને થોડો ભોગ-
વાન. (ફણિધર સર્પ) કહીને નિંદે છે; અર્થાત
સર્પ જેમ ધનનું રક્ષણ કરે છે તેમ આ કૃપણ
પુરુષને પણ "વિધિએ ભંડારનું રક્ષણ કરવાને
ઉત્પન્ન કર્યો હોય" તેવું છે એવું થોડો કહે છે.
એટલા માટે મધનું પણ વ્યવસ્થાપૂર્વક પાન
કરવું હિતકર છે; પરંતુ વિપયોમાં લુપ્થ
થયેલી ઇન્દ્રિયોની સ્વતન્ત્રતા છતવી ભેઈએ;
અર્થાત ઇન્દ્રિયો વશમાં રાખીને મધપાન કરવું.
(સ્વાદ કે વ્યસન માટે નહિ પણ આરોગ્ય
વધે તેટલું જ મધપાન કરવું.)

ગરીબોએ કેવો, કેટલો અને કેવી
રીતે દાંડે પીવો ?

વિચિર્ષસુમતામેષ મર્ચિયદ્વસવસ્તુ એ ।
યથોપપત્તિ તૈર્મયં પાતવ્યં માત્રયા હિતમ્ ॥ ૯૩ ॥
જે પુરુષ ધનવાન છે તેને માટે પાછળ
મધપાનનો વિધિ કહેલો છે, પણ જે પુરુષને
દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું હોય તેમણે તો યુક્તિસર
અને માપસર મધ પીવું.

દાડ પીવાનો સમ્યગ્યોગ
યાવદ્ દષ્ટેનં સમ્પ્રાન્તિર્યાવજ્ઞ ક્ષોમતે મનઃ ।
તાવદેવ વિરન્તવ્યં મચાદાત્મવતા સદા ॥ ૯૪ ॥

દષ્ટિ ભ્રમિત થાય અને મન ક્ષોભ પામે
એટલી હદ સુધી સંયમી પુરુષે દાડ પીવો
નહિ. (એવી રીતે હદમાં રહી દાડ પીવો તેને
મધપાનનો 'સમ્યગ્યોગ' કહે છે, એથી વધારે
પીવો એટલે દષ્ટિ ભ્રમિત થાય તથા મનમાં
ક્ષોભ થાય ત્યાં સુધી દાડ પીવો તેને 'અતિ-

યોગ' કહે છે. અમ્યયોગથી ઓછુ મધમાન ને 'હીનયોગ' કહેવાય છે. એ જ ગીતે દેશ, દોષ, પ્રકૃતિ વગેરેનો વિચાર કર્યા વિના દાડ પીવાથી 'મિથ્યાયોગ' થાય.)

ક્યા દોષવાળાએ દાડ પીતાં પહેલાં ગું કરીને દાડ પીવો?

અમ્યદ્વોદર્તનસ્નાનવાસધૂવાનુલેપને. ।

ક્ષિત્ત્વોષ્ણમર્મિતઘ્નઃ પાનં વાતોત્તર. પિવેત્ ॥૧૫

જે પુરુષમા વાયુ વધારે હોય તેણે શર્ગિ તેલ ચોળવા, ઉદ્વર્તન ચોળવું, સ્નાન કરવું, સુગંધ ધાગણુ કરવી, ઘૂંપ કરવો, શેષ કરવો તથા સિન્ગધ અને ગમ્મ અન્નપાન સેવવા. એ સર્વ કર્યા પછી તેણે મધપાન કરવું.

શીતોપચારૈર્વિવિઘ્નમધુરસ્તિગ્વગ્નીતલૈઃ ।

પૈત્તિકો ભાવિતઘ્નાઘ્નૈ પિવન્મદ્યં ન સીદતિ ॥૧૬॥

જે પુરુષમા પિત્ત વધારે હોય તેણે વિવિધ પ્રકારના શીતળ ઉપચારથી તથા ગળ્યા, સ્નિગ્ધ અને ઠંડા અન્નથી ભાવનાયુક્ત ઘર્ષને મધ પાન કરવું; તેથી તે નબળો પડતો નથી.

ભાવિત=ભાવનાયુક્ત ઘર્ષને=ધરાઈને.

ઉપચારૈરશિશિર્યેયગોધૂમમુરુ પિવેત્ ।

સ્ત્વમ્પિકો ઘન્વજૈર્માલૈર્મદ્યં મારિચિકૈઃ સહ ॥૧૭

જેનામા કફ વધારે હોય એવા પુ-ષ્ણ ગમ્મ ઉપચાર કરવા, તથા જવ અને ઘઉં ખાવા, તેમ જ જાગલ પ્રાણીઓના માગી નાખેલા માસ સાથે મધપાન કરવું.

ક્યા દોષવાળા માટે ક્યા દાડ સારો?

તત્ર વાતે હિતં મયં પ્રાય. વૈષ્ટિકાગૌહિરુમ્ ।

પિત્તે સામ્મોમધુ, કફે માર્શ્નૈકારિષ્ઠમાઘવમ્ ॥૧૮

વાયુના દોષ માટે સામાન્ય ગીતે ક્ષોટને દાડ અને ચોળનો દાડ હિતકર છે, પિત્ત માટે પાણી અને મધ નાખેલું મધ હિતકર છે અને કફ માટે દ્રાક્ષતુ મધ, અરિષ્ઠ અને મધને દાડ હિતકર છે.

ક્યા દોષવાળાએ ક્યાં દાડ પીવો?

પ્રાક્ પિવેન્ઠલૈર્મ્પિકો મદ્યં

મુક્ત્વોપરિ પૈત્તિક. ।

વાતિકસ્તુ પિત્તેન્મદ્યે, સમદોષો યદ્યેન્ઠયા ॥૧૯

ઠિતિ મદાત્પયચિકિત્સિતમ્ ।

જે પુરુષની કફપ્રકૃતિ હોય તેણે બોજન કરતા પહેલા દાડ પીવો, અને જેની પિત્તપ્રકૃતિ હોય તેણે બોજન કર્યા પછી દાડ પીવો. જે પુરુષની વાતપ્રકૃતિ હોય તેણે બોજન કરતા કરતા દાડ પીવો અને જેના દોષ સમાન હોવાથી જે અમપ્રકૃતિનો હોય તેણે પોતાની મરજીમા આવે તે વખતે દાડ પીવો.

મય મદમૂર્ઝાંયન્નિકિત્સિતમ્ ।

મદની અને મૂર્ઝાની ચિકિત્સા

(ગ્થોઃ ૬નાથી ૧૦૦)

મદ અને મૂર્ઝામાં ખાસ ક્યા દોષના ઉપાય કરેના?

મદ્યે વાતપિત્તમ્ પ્રાયો મૂર્ઝાસુ ચેવ્યતે ।

સ્વન્નાપિ વિશેષેણ પિત્તમેવોપલક્ષ્યતે ॥૧૦૦॥

મદમા ખાસ કરીને વાતપિત્તનો નાશ કરનારી ચિકિત્સા કરવી બેઈએ, તેમ જ મૂર્ઝામા પણ તેવી જ ચિકિત્સા કરવી બેઈએ અને મદ તથા મૂર્ઝા, એ બંનેમા પિત્તને જ અધિક નમજવું. (મદ=નશી.)

મદ અને મૂર્ઝાની સામાન્ય ચિકિત્સા

શીતા પ્રદેહા મળય. સેકા વ્યજનમાસ્તા. ।

સિનાદ્રાક્ષોક્ષુલર્જૂરકાર્દમ્પસ્વરસાઃ પયઃ ॥૧૦૧

સિદ્ધં મધુરવર્ગેણ રસા યૂપાઃ સદાહિમા. ।

પષ્ટિકાઃ શાલયો રક્તા યવાઃ સપિચ્ચ જીવનમ્ ॥

ક્લયાગ્નકં મહાતિક્તં પટ્પલં પયસાઽગ્નિકઃ ।

પિપ્પલ્યો વા શિલાહં વા રસાયનવિઘાનતઃ ॥૧૦૨

ત્રિકલા વા પ્રપોક્તયા સતૃતશૌંદશર્કરા. ।

મદ અને મૂર્ઝામા જે પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે તેને માટે ઠંડા શેષ કરવા; મધિ પહેરવા વગેરે શીતળ ઉપચાર કરવા; ઠંડું પાણી છાટવું વી અપાથી ઠંડા પાન નાખવો; સાકર, કાળી ડાઘ, શેરડી, ખજૂર, કારમરી (શીવણ) વગેરે ઠંડા પદાર્થથી ઠંડા ઉપચાર કરવા, એવા જ ઠંડા ઔષધના વ્યવસ્થા પાવા; કાળી ડાઘ વગેરે મધુર વર્ગના ઔષધોથી સિદ્ધ કંઠેલા દૂધ પાવા; માસરન અને યૂષ દાડમ સહિત આપવા, સાદી ચોખા, ગતી શાજ અને જવ તથા વી વગેરે ખાવા આપવા; જીવનીય ગણના

ઔષધ આપનાં. ઉન્માદપ્રતિષેધમાં કહેલું
'કલ્યાણકૃષ્ટ' આપવું; કુષ્ઠરોગની ચિકિત્સામાં
કહેલું 'મહાતિક્રાષ્ટ' આપવું; રાજ્યક્રમાની
ચિકિત્સામાં કહેલું 'પદ્મકૃષ્ટ' આપવું; દૂધ
સાથે ચિત્રા પાવે; રસાયનના વિધિ પ્રમાણે
પીપરનો અથવા શિલાજિતનો પ્રયોગ કરવો;
અથવા ઘી, સ્નાયુ અને મધ સાથે ત્રિકળાનો
પ્રયોગ કરવો.

મદ અને મૂર્છાના વેગ (લુભલા) અંધ ન
થાય તો શું કરવું?

પ્રસકવેગેણુ દિતં મુહનાસાવરોચનમ્ ॥ ૧૦૪ ॥
પિવેદા માનુષીક્ષીરં તેન દષાઘ નાવનમ્ ।
મૃગાલયિસરુણ્યા વા લિઘાત્કોદ્રેણ સામયાઃ ॥
દુરાલભાં વા મુસ્તં વા શીવેન સલિલેન વા ।
પિવેન્મરિચકોલાસ્થિમજ્જોશીરાતિકેસરમ્ ॥૧૦૬
ઘાત્રીકલરસે સિદ્ધં પર્યાકાષ્ઠેન વા ઘૃતમ્ ।

મદ વગેરેના વેગ ચાલુ રહેતો હોય તો
હ.ધ વડે રોગીનાં મુખ અને નાક ખંધ કરવાં;
અથવા સૂતું પાણુ તેને પાણુ; અથવા તે
પાણુનું નસ્ય કુંકરું; અથવા કમળતંતુ
(રેસા), કમળતું ખિન્ન (દાંડી), પીપર અને
હરડે, એ સર્વને મધ સાથે ચાટવું; અથવા
ધમાસો કે મોથ મધમાં ચાટવી; અથવા મગી,
ઘોરના કળિયાની મીઠા, વાળો અને નાગ-
કેસર એ ઔષધોના ચૂર્ણને કંડા પાણી સાથે
પીવું; અથવા આમળાંના રસમાં કે હરડેના
પ્રવાહમાં મિશ્ર કરેવું ઘી પીવું.

ક્યા દોષનું ભેદ છે તે વિચારીને
ઉપરના ઉપાય કરવા

કુર્પાત્ક્રિયાં યયોક્તાં ચ યયાદોષવલોદયમ્ ૧૦૭
વળી એવા મદ અને મૂર્છાના રોગીને
જે જે દોષનું બળ વિશેષ હોય, તે તે દોષનો
વિચાર કરીને ઉપર કહેલી ક્રિયા કરવી.

પંચકર્મ, ફસ ખોલવી
પચ્ચક્રમણિ ચેષ્ટાનિ સેચનં શોણિતસ્ય ચ ।
વળી પાંચ કર્મ (પંચકર્મ) પણ દોષનું
બળ બેઈને કરવાં અને ફસ ખોલી લોહી
ઠાડવું.

ધીરજ, જ્ઞાન વગેરે રૂપી ઉપાય
સત્વસ્વાલમ્બનં જ્ઞાનમગુહિવિવયેષુ ચ ॥ ૧૦૮ ॥
વળી એવા રોગીએ સત્વશુભનો આશ્રય
કરવો; મહામૂત, ઇન્દ્રિયો, તન્માત્રાઓ, મન,
બુદ્ધિ, અહંકાર, પુરુષ (આત્મા) વગેરેના
જ્ઞાનનો આશ્રય કરવો તથા તેણે વિધોની
લાલસા રાખવી નહિ.

મદ અને મૂર્છા બાલુ જ વધી બધ
તો શું કરવું?

મદેવ્યતિમગ્નૈષુ મૂર્છાયેષુ ચ યોજયેત્ ।
તીક્ષ્ણં સઘ્વાસવિહિતં
મદ અને મૂર્છા અતિશય વધી બધ ત્યારે
સંન્યાસની ચિકિત્સામાં કહેવું તીક્ષ્ણ નસ્ય કુંકરું-
જેરૂથી થતા મદના ઉપાય
વિવર્ણં વિવજ્ઞેષુ ચ ॥ ૧૦૯ ॥

હિત મદમૂર્છાંપચિકિત્સિતમ્ ।
તેમ વિપથી મદ થયો હોય તો વિપનો
નાશ કરવાની ચિકિત્સા કરવી.

અચ સંન્યાસચિકિત્સિતમ્ ।

સંન્યાસરોગની ચિકિત્સા
(શ્લોક ૧૦૯થી ૧૧૫)

જ્ઞાનમાં લાપવાના ઉપાય: જ્ઞાનમાં
આવ્યા પછીનું ઔષધ

આનુ પ્રયોજ્યં સઘ્વાસે સુતીક્ષ્ણં નસ્યમજ્જનમ્ ।
ધૂમઃ પ્રચમનં તોદઃ સૂરીમ્બિશ્ન નવાન્તરે ॥૧૧૦॥
કેશાનાં લુચ્ચનં વાહો દંશો દશનઘૃષ્ઠિકઃ ।
કરુવમ્લગાલનં વપત્રે કપિકલ્લવમ્બરણમ્ ॥૧૧૧
અત્યિતો લઘ્વસંરશ્ચ લઘુનસ્વરસં પિવેત્ ।
લાદેત્સવ્યોપલવણં વીજપૂરકકેસરમ્ ॥૧૧૨ ॥
લઘ્વન્નપ્રતિ તીક્ષ્ણોષ્ણમઘાત્કોતોવિશુદ્ધયે ।

સંન્યાસ નામના રોગમાં રોગીને કાંઈ જ્ઞાન
હોતું નથી તેથી તત્કાળ અત્યંત તીક્ષ્ણ નસ્ય
નાકમાં મૂકવું; તથા અત્યંત તીક્ષ્ણ અજન
આંખમાં આંજવું; તે જ પ્રમાણે આંત તીક્ષ્ણ
ધુમાડો તેને દેવો; પ્રથમન નસ્ય કુંકરું; તેના
નખની વચમાં સોય ઘોંચવી. તેના વાળ તેડવા-
તેને ડામ દેવા; તેને ઠાંતથી અચકું સરવું અથવા

वींछिनो उंअ मराववे; तीभा अने भाटा
पदाधुंनुं छळ्ळुं अने गाणेहुं पाणी तेना
मुभमां देउवुं; तेने शरीरे औवच घसवी. अेवा
अेवा उपायथी ते छडीने घेदा थाय तथा तेने
सान आवे त्थारे तेने क्षसणुनो स्परस भावे;
सूंदे, पीपर, मरी, सिंधव, भिजेरानि गर्ल
अने कसर अे औपधानुं सूळुं भवडावपुं; वणी
तेछे ओति शुद्ध थवा माटे गरा डलकुं, तीछुं,
डडवुं अने गरभ (छिनुं) अन्न भापुं.

इरीधी भेलान न थर्छ जय ते

माटे शुं शुं करुं?

विस्मापनैः संस्मरणैः प्रियध्वणदर्शनैः ॥ ११३ ॥

पट्टमिर्गीतवादित्रशार्द्वैर्ध्यायामशीलनैः ।

संस्नोलेखनैर्धूमैः शोणितस्यावसेचनैः ॥ ११४ ॥

उपाचरेत्तं प्रततमनुशन्धमयात्पुनः ।

तस्य संरक्षितध्वं च मनः प्रह्वयहेतुतः ॥ ११५ ॥

ते मह वगेरे राजवाणा मनुष्यने विस्मय
पमाठ अेवी पाता सलसारीने विस्मय उभ-
लववे; प्रिय कथाओनुं तथा प्रिय वस्तुओनुं
दर्शन करवपुं तथा श्रवण करवपुं; मनोहर
गायन अने वाजिनना ध्वनि सलजाववा;
नेनी शक्ति प्रमाळे कसरत करववी (शरीरने
मडेनत आपनी); तेने वमन तथा विरेचन
आपवुं; धूमपान करवपुं; इस जालावीने खोडी
कढावपुं; तथा तेनु मन पाछ भेलान न थर्छ
जय अेम तेना मननु रक्षणु करुं (जीळ
वातमां रोडी राणुं); अेवी रीते इरीने तेने
जाणि न आवे ते माटे सतत उपाय करवा.

इत्यश्राद्दद्वयं चतुर्थं चिकित्सितस्नाने मदाल्यवादि-

चिकित्सित नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अध्याय ८ मी-हरसना उपाय

भयातोऽशंसां चिकित्सितं ध्यात्वास्यामः ।

इति ह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

त्थारे हवे अत्रे हरसना राजनी चिकित्सा
समलनीधुं. अे विपथमां आत्रेय वगेरे मह-
र्षिनो नीचे प्रमाळे कही जया छे.

डोरा (सूडा) हरसनी चिकित्सा
हरसने आणवानो विधि : आणवा पछी
शुं करुं?

काले साधारणे व्यञ्जे नातिदुर्बलमर्शसम् ।

विशुद्धकीर्णं लघ्नत्वमनुलोमनाशितम् ॥ १ ॥

शुचि कृतस्वस्त्ययतं मुक्ताविण्मूत्रमद्यथम् ।

शयने फलके वाऽभ्यनरोम्सङ्गे ध्यपाश्रितम् ॥ २ ॥

पूर्वेण कायेनोत्तानं प्रत्यादित्यगुदं समम् ।

समुन्नतकटीदेशमथ यन्त्रणवाससा ॥ ३ ॥

स्पर्शोः शिरोधरायां च परिक्षितमृजु स्थितम् ।

भालम्बितं परिचरैः क्षीपिषाऽभ्यक्तपायवे ॥ ४ ॥

ततोऽस्मै सर्पिषाऽभ्यक्तं निदध्यादजु यन्त्रकम् ।

शनैरनुसुखं पायीं, ततो हृष्ट्वा प्रवाहणात् ॥ ५ ॥

यन्त्रे प्रविष्टं दुर्नाम श्लोतगुण्ठितयाऽजु च ।

शलाकयोत्पीड्य भिषक् ययौकविधिना दहेत् ॥ ६ ॥

क्षारेणैवाद्रमितरक्षारेण ज्वलनेन वा ।

महद्वा बलिनदिच्छत्वा बीतयन्त्रमयातुरम् ॥ ७ ॥

स्वभ्यक्तपायुजवनमवगाहे निधापयेत् ।

निर्वातमन्दिरस्यस्य ततोऽस्पाचारमादिशेत् ॥ ८ ॥

पकैकमिति सप्ताहात्सप्ताहात्समुपाचरेत् ।

शरद के वसंतऋतुमां तथा ज्यारे आकाश

वाहणां विनातुं निर्मल होय त्वारे अति-

शय दुर्भण न होय अेवा हरसना राजनी

डोरो व्रमनु-विरेचनु वगेरेथी शुद्ध करवे;

तथा डलको, थोडो तथा अनुक्षोमनु (अेतके

पापु अने आडानी स्वालाविक माजे प्रवृत्ति

करवे अेवा) जोराड तेने भवडाववे. पछी तेने

पाणी अने माटी वडे शुद्ध करवे, तथा

स्वस्त्ययन करवीने अने अडोपेशाण करवीने

भाटलामां के पाट उपर सुवाडवे, अथवा (पैध

सिवाय) जील पुंरुधना जेजामां सुवाडवे,

सुवाडता पडेलां जेधुं के तेने हरस उपरंत

जीजे कोड रोग नथी. तेने अेवी रीते सुवाडवे

के तेना. शरीरने आगवे (माथाथी केड

सुधीना) लाग यतो रहे तथा तेनी सुधा ने

दिशामां सुयं गथेवे होय ते दिशामां रहे. वणी

ते वांडोकोडो सूतेवे न होवे जेधुं अे पछु सरजी

रीने अूतेवे होवे जेधुं अे, तथा तेनी कभरने

ક્ષાય ઊંચો રહેવો જોઈ એ. પછી તેને આંધવાના વસ્ત્ર વડે તેની અંતે સાધળો તથા ડોકું ખાંધી તેને જઠડી રાખીને તેને ખરાખર પાંસરો રાખવો, કે જ્યો તે સ્વક્રમ (નસ્તર) કરતી વખતે હાલિયાલે નહિ. પછી શરમાય નહિ એવા પરિચારક (રોગીની ચાકરી કરનારા) પાસે તેને ઝલાવવો અને તેની યુદ્ધાશા ધી યોપડવુ. પછી યુદ્ધામાં મૂકવાનુ જે યત્ર હોય તેને ધી યોપડીને રોગીને દુઃખ ધાય નહિ એવી રીતે ધીમેધીમે યુદ્ધામાં સીધું મૂકવું. અને પછી તે યત્રના છિદ્રમાથી જેવુ કે યુદ્ધામાંનો અર્શ (હરસ, મસો) યત્રમાં પેટો છે કે કેમ ? હરસ યત્રમાં પેટેલો માવૂમ પડે એટલે એક સળી ઉપર કપડું વીટીને તે વડે પેલા હરસને ઉપરથી દુખાવવો. તે પછી સૂત્રસ્થાનમાં કહેલા ક્ષારાગ્નિક્રમમાં ખતાવેલા વિધિ પ્રમાણે ક્ષીલા હરસને ક્ષાર વડે ખાળવો; અગ્નિ વડે ડામવો નહિ. જે હરસ સૂકો હોય તો ક્ષાર વડે કે અગ્નિ વડે ગમે તેનાથી ડામવો અથવા રોગી ખળવાન હોય અને હરસ મોટો હોય તો હરસને કાપી નાખવો. પછી રોગીની યુદ્ધામાંથી યત્ર કાઢી લઈને તેની યુદ્ધા તથા કૂલાને સારી ગીતે ઘી યોપડવું અને તેને પાણીથી ભરેલા મોટા પાત્રમા અવગાહન માટે બેસાડવો. પછી પવન વિનાના ઓરડામાં રહેલા એને પાછળ સૂત્રસ્થાનમા (સુ. ૧૬/૨૫૩ થી ૨૫૬) કહેલો 'ગરમ પાણી' વગેરેનો આચાર કરવાનુ કહેવુ. એવી ગીતે સાતસાત દહાડે એકએક હરસ ડામવો, ખાળવો કે કાપવો; ખધા મસાનો એક સાથે ઉપચાર કરવો નહિ.

ખહુ હરસવાળાને શુ કરવુ ?

પ્રાગ્દક્ષિણં તતો વામમર્શઃ પૃષ્ઠાગ્રજં તતઃ ॥૧॥
યદ્દર્શસઃ

જેને એક કરતા વધારે હરસ હોય તેને પ્રથમ જમણા હરસનો ઉપાય કરવો; પછી ડાબા હરસનો અને પછી પાછળ કે આગળ થયેલા હરસનો ઉપાય કરવો.

ખરાખરખજેલા (ડમાયેલા) હરસનાં લક્ષણુ
સુદગ્ધસ્ય સ્યાદ્વાયોસ્તુલોમતા ।

ચિરિત્તેડગ્નિપટુતા સ્વાસ્થ્યં વર્ણવૃલોદયઃ ॥ ૧૦

હરસ ખરાખર ડમાય ત્યારે રોગીને વાયુની પ્રવૃત્તિ સ્વાભાવિક માર્ગે ધાય છે, અન્ન ખાવાની રચિ ધાય છે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત ધાય છે. રોગીને એન પડે છે તથા ખળ અને કાંતિ આવે છે.

મૂત્રાશયમાં શૂળ ધાય તો તેનો લેપ

ઘસ્તિશલે ત્વચો નામેલેપયેચ્છૂલક્ષ્ણકલ્પિકૈઃ ।

વર્ષામ્બુકુષ્ઠસુરભિમિશિલોહામરાહચૈઃ ॥ ૧૧ ॥

હરસવાળા રોગીને મૂત્રાશય (Bladder) માં સળુકા મરે તો સાટોડી, ઉપથેટ, શલકી (સાલેકુ), સુવા, અગર અને દેવદાર, એ ઔષધોને ખારીક વાટીને ડૂંટીની નીચે પેલા ઉપર લેપ કરવો.

હરસવાળાના ઝાડો-પેશાખના

વિખંધના ઉપાય

શકુન્મૂત્રપ્રતીવાતે પરિપેકાવગાહયોઃ ।

વરણાલમ્બુપૈરણ્ડગોફળ્કપુનર્નૈવઃ ॥ ૧૨ ॥

સુપવીસુરમીઘ્યાં ચ કાથમુષ્ણં પ્રયોજયેત્ ।

સન્નેહમથવા ક્ષીરં તૈલં વા વાતનાશનમ્ ॥૧૩॥

યુક્તોત્ત્રાન્ શકુન્નેદિ સ્નેહાન્ વાતવ્રદીપનાન્ ।

હરસવાળાને ઝાડો અને પેશાખનો વિખંધ ધાય તો વાયવરણો, અલખુષા, ઓરડાનું મૂળ, ગોખર, સાટોડી, કારેલીનુ મૂળ, શલકી (સાલેકુ), એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તે ગરમ હોય ત્યારે તેમાં તૈલ નાખીને તે વડે ધાર કરવી અને અવગાહન કરવુ અથવા વાયુનો નાશ કરનાર ઔષધિઓ વડે સિદ્ધ કરેલા દુધ વડે ધાર કરવી અને અવગાહન કરવુ, અથવા વાયુનો નાશ કરે એવા ખલા તૈલ વગેરે તેલની ધાર કરવી અને તે નેવમાં અવગાહન કરવું, અથવા (ખોરાકમાં) ઝાડાની કબજિયાતનો નાશ કરે એવુ અન્ન અને વાયુને હુણે એવા અને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે એવા સ્નેહ આપવા.

હરસને ખાળવાની ક્રિયા કોને ન કરવી ?

એમને શુ કરવુ ? ક્ષારતેલ, શેક

અથાપ્રયોજ્યદાહસ્ય નર્ગતાન્ કફવાતજાન્ ॥ ૧૪

સસ્તમ્બકણ્ડુલ્કશોફાનમ્બજ્ય મુદ્કીલકાન્મ ।
વિલ્વમૂલાન્નિક્કશાર્કુષ્ઠેઃ સિદ્ધેન સેચયેત્ ॥ ૧૫ ॥
તૈલેનાહિવિડાલોદ્વૈરાહવસયાડ્યવા ।

[ફાસીસં સૈચન્દં રાસ્તા શુષ્ઠી કુષ્ઠં ચ લાહ્લો ।
શિલામ્રકાશ્વમારં ચ જન્તુહૃદન્તિચિત્રકો ॥ ૧ ॥
હરિતાલં તથા સ્વર્ણશોરી તૈશ્વ પચેન્સમૈઃ ।
તૈલં સુચાર્કપયસી ગવાં મૂત્રે ચતુર્ગુણે ॥ ૨ ॥
પતદ્મ્યદ્વૈતોડર્ગાલિ ક્ષારવ્ત્પાતયેદ્વદ્વત્મ ।
ક્ષારકર્મકરં હોતન્ન ચ દૂપયતે વલિમ્ ॥ ૩ ॥]
સ્વેદ્યેદન્તુ પિષ્ઠેન દ્રવસ્વેદેન ઘા પુનઃ ॥ ૧૬ ॥
સત્કૂનાં પિષ્ઠિકામિર્વા સ્તિગ્ધાતાં તૈલસર્પિયા ।
રાસ્નાયા હપુવાયા વા

પિષ્ઠૈર્વા કાળ્યંગન્ધિકૈ ॥ ૧૭ ॥

ને હરસરોગવાળા મનુષ્યના હરસને ક્ષારથી કે અગ્નિથી ખાળવાની શાસ્ત્રમાં મના હોય (મૂ. ૩/૪ થી ૭૩, ૪૦૩, ૪૪) તેવા રોગીની શુદ્ધાની ખહાર નીકળેલા હરસ કઠ્ક અને વાયુથી થયેલા હોય અને એ હરસમા જડતા, ખરજ (ચેળ), પીડા અને સોએ થયેલા હોય તે એવા હરસને ધી ચોપડીને પછી તેના ઉપર ખીલીતું મૂળ, ચિત્રો, જવખાર, ઉપસેટ, એ ઔષધોથી સિદ્ધ થયેલું તેલ રેડતું અથવા સાપ, ખિલાડો, ઊંટ કે ભૂંડની વચા (ચરખી) રેડવી. (હીરાકસી, સિંધવ, રાસ્ના, સૂંઠ, ઉપસેટ, રતવેલિયો, શિલાજિત, અખરખ, ઘોળી કઠ્ઠિર, વાવડિંગ, નેપાળો, ચિત્રો, હરતાલ, દારૂડી, એટલાં ઔષધો મરખે ભાગે લઈને એમના કદક વડે ગાયના ચારગણા મૂત્રમાં તેલ, ધોરનું દૂધ અને આકડાનું દૂધ સિદ્ધ કરવાં. એ હરસ ઉપર ચોપડવાથી ક્ષારની માફક એ હરસને તરત ખેરવી નાખે છે. એ ચોપડવાથી ક્ષાર ભેવી અસર થાય છે છતાં શુદ્ધાની વલિ (નિ. ૭/૩ થી ૫) ખગડતી નથી. પછી પિંડસ્વેદ કરવો, અથવા સૂત્રસ્થાનમાં કહેલો દ્રવસ્વેદ કરવો, અથવા તેલ કે ધીયુક્ત કરેલા માથુની પોટલીએ વડે શેક કરવો, અથવા રાસ્ના, પલાંસી કે મરગવો એમાંથી ગમે તે એક ઔષધના સૂર્ષમાં તેલ કે ઘી મેળવની

તેની ગરમગરમ પોટલીએ કરીને તે વડે શેક કરવો.

ધૂણી દવાનો ઉપાય

મર્કમૂલં શામીપત્રં તુકેશાઃ સર્પકચુકમ્ ।
માર્જાર્ચર્મ સર્પિશ્ચ ધૂપનં દિતમશંસામ્ ॥ ૧૮ ॥
તથાડ્યમ્બ્યા સુરસા વૃહતી વિષ્ણ્વલી ઘૃતમ્ ।
આકડાનું મૂળ, શમીનાં પાદડાં, માણસના માથાના વાળ, સાપની કાંચળી, ખિલાડાનુ ચામડું અને ઘી, એટલા પદાર્થોના હરસને ધુમાડો દેવો તે હિતકારક છે; તેમ જ આસંધ, રાસ્ના, મોરિંગણી, પીપર, ઘી એ પ્રલેકનો શુદ્ધોશુદ્ધો ધુમાડો હરસને આપવો એ હિતકારક છે.

વાટ

ઘાન્પામ્લપિષ્ઠૈર્જામૂત્રવીજૈસ્નજ્વાલકં સ્ટુડુ ॥ ૧૯ ॥

લેપિતં છાયયા શુષ્કં વર્તિર્ગુદ્જશાતની ।

કૂકડવેલનાં ખીજને કાંલમાં ખારીક વાટીને તે વડે તેના ફળમાં જે કામળ બળું હોય છે તે બળા ઉપર લેપ કરવો અને તેની દિવેટ કરવી અને તેને છાંયડામાં સૂકવવી. એ દિવેટ (વાટ) શુદ્ધામાં મૂકવાથી હરસનો નાશ થાય છે.

સજાલમૂલજીમૂનલેહે વા ક્ષારસંયુતે ॥ ૨૦ ॥

ગુહ્માસૂર્ણકૂષ્માણ્ડવીજૈર્વૈતસ્તયાગુણા ।

કૂકડવેલનું બળું તથા મૂળ લઈને તે વડે ઘી, તેલ વગેરેમાંથી કોઈ સ્નેહ સિદ્ધ કરીને તેમાં જવખાર, ચણાઈતુ સૂર્ણ, સૂરણ, કોળાનાં ખીજ, એ સર્વ ખારીક વાટીને નાખીને તેની વર્તિ (વાટ) ખનાવવી તથા તે શુદ્ધામાં મૂકવી તેથી હરસ નાશ પામે છે.

લેપ

સ્વુક્ષીરાર્દ્રનિશાલેપસ્તથા, ગોમૂત્રકલિકૈઃ ॥ ૨૧ ॥
ક્રુકવાકુશાક્રુક્ષાનિશાગુહ્માફલૈસ્તથા ।

થોરના દૂધમાં હળદર પલાળીને તે વડે લેપ કરવો અથવા ગાયના મૂત્રમાં કૂકડાની હગાર, પીપર, હળદર અને ચણાઈ વાટીને તેના લેપ કરવો, એ ખત્રે ઉપાયોથી હરસ મટે છે.

સ્વુક્ષીરપિષ્ઠૈઃ પદ્મમ્બ્યા

હલિનીવારણાસ્થિમિઃ ॥ ૨૨ ॥

કુલીરગૃહીવિજયાકુષ્ઠાસ્ફરતુલ્યકૈઃ ।

શિશુમૂલકૃજૈર્બૈઃ પત્રૈરશ્વન્નિમ્બજૈઃ ॥ ૨૩ ॥

પીલુમૂલેન ચિલ્વેન હિહ્વગુના ચ સમન્વિતૈઃ ।

વજ, જળપીપર (રતવેલિયો), વારણાસ્થિ (હાથીનાં હાડકાં), કાકડાશિંગ, વિજયા, ઉપશેટ, સિલામેા, મોરથૂથુ, સરગવો, મૂળાનાં બીજ, કથુરનાં પાંદડાં અને લીમડાનાં પાંદડાં, એ વસ્તુઓને ધોરના દૂધમાં વાટીને શેપ કરવાથી હરસ નાશ પામે છે; તેમ જ પીલુડાનાં મૂળ, બીલુ અને હિંચનો ભેગો શેપ કરવાથી પણ હરસ નાશ પામે છે.

કુષ્ઠં શિરીષવીજાનિ પિપ્પલ્યઃ સૈન્ધવં ગુઢઃ ॥૨૪
અર્કક્ષીરં સુષાક્ષીરં ત્રિકલા ચ પ્રલેપનમ્ ।

ઉપશેટ, સરસડાનાં બીજ, પીપર, સિન્ધવ, ગોળ, આકડાનુ દૂધ, થોરનુ દૂધ અને ત્રિફળા (હરડે, ખહેડાં, આમળાં), એ સર્વેના ભેગો શેપ કરવાથી હરસ મટે છે.

અર્ક પયઃ સુષાકાણ્ડં કઠુકાલાસુપલ્લવાઃ ॥૨૫
કરજ્ઞો ઘસ્તમૂત્રં ચ લેપનં શ્રેષ્ઠમર્શાસામ્ ।

આકડાનુ દૂધ, થોરનુ ડીંગલું (કાંડલાગ), કડવી દૂધીનાં પાંદડાં, કરંજ અને ખકરાનું મૂત્ર એ સર્વેના ભેગો શેપ કરવો એ હરસને માટે ઉત્તમ છે.

આનુવાસનિકૈલેપઃ વિપ્પલ્યાદૈશ્ચ પૂજિતઃ ॥૨૬॥

આ અધ્યાયના ૮૯ થી ૯૨૩ શ્લોકમાં પીપર, મીઠળ વગેરે ઔષધોથી તેલ સિદ્ધ કરવાનું કહેલું છે, તે તેલની આનુવાસનપ્રસ્તિ આપવામાં આવે છે, માટે તે આનુવાસનિકે તેલ કહેવાય છે. એ તેલ વડે હરસને શેપ કરવાથી ફાયદો થાય છે.

સિદ્ધ તેલ

પશ્ચિરેવૌષધૈઃ કુર્વાત્તેલાન્યમ્બજ્ઞનાય ચ ।

ઉપર જે દ્રવ્યો વડે શેપ કરવાના કહેલા છે, તે દ્રવ્યો વડે તેલ સિદ્ધ કરવાં અને તે હરસવાળાના હરસ ઉપર અભયંગ કરવાના ઉપયોગમાં લેવાં.

ધૂણી, લેપ અને તેલના ફાયદા
ધૂપનાલેપનામ્બજ્ઞૈઃ પ્રસ્રવન્તિ ગુદાસ્કુરાઃ ॥૨૭॥

સચ્ચિત દુષ્કરિરં, તતઃ સમ્પદતે સુક્ષી ।

હરસને ધુમાડો આપવાથી, શેપ કરવાથી તથા તેલ ચોપડવાથી ગુદામાંના હરસના અંકુર- (મસા)માં રહેલું ખગડેલું લોહી તેમાંથી નીકળી જાય છે અને તેથી રોગી સુખી થાય છે.

સૂજેલા અને કંઠલુ હરસના ઉપાય
અવર્તમાનમુચ્છૂનકઠિનેશ્ચો હરેદસુક્ ॥ ૨૮ ॥
અર્શાશ્ચો જલજાશલ્લસુલીકૃષ્ણૈઃ પુનઃ પુનઃ ।

જે હરસ ફૂલેલા અને કંઠલુ હોય તેમાંથી ઉપરના ઉપાયોથી પણ લોહી નીકળતું નથી; તેથી તેને જળો લગાડીને અથવા શૂણ્ઠી અથવા સોાયથી અથવા કૂચનામે શસ્ત્રથી વારંવાર લોહી કાઢી નાખવું.

હરસમાંથી લોહી કાઢી નાખવાનું કારણ
શીતોષ્ણક્લિગ્નશ્લેષ્ણેહિ ન ય્યાધિરુપશામ્યતિ ॥૨૯
રકે દુષ્ટે મિપકૃ તસ્માદ્રકમેવાવસેચયેત્ ।

કંડા, ગરમ, સ્નિગ્ધ અને લૂખા વગેરે ઉપાયો કરવાથી હરસનો રોગ મટતો નથી; કેમ કે તેમાં લોહી ખગડેલું હોય છે, એટલા માટે વૈષે તેમાંનું લોહી ખહાર કાઢી નાખવાને ઉપાય કરવો.

જેને ભાંગલ ઝાડો આવતો હોય એવા
હરસવાળાનો ક્રમ (શ્લોક ૩૦ થી ૫૨)
હહીં પીવું

યો જાતો ગોરસઃ ક્ષોરાદ્વદ્ધિચૂર્ણાવિચૂર્ણિતાત્ ૩૦
પિયંસ્તમેવ તેનેવ મુજ્ઞાનો ગુદજાનુ જયેત્ ।

દૂધમાં ચિત્રાનું ચૂર્ણ નાખીને જમાવવાથી જે ગોરસ (હહીં) થાય છે, તે હહીં પીવું તથા ભોજન પણ તે હહીં સાથે જ કરવું. એથી હરસ મટે છે.

હહીંનો મંડા અને ચૂર્ણ

કોવિદારસ્ય મૂલાનાં મથિતેન રજઃ પિયન્ ॥૩૧॥

અશ્નન્ જીર્ણે ચ પચ્યાનિ મુચ્યતે હતનામભિઃ ।
સંદેહ કાંચનારના વૃક્ષનાં મૂળનુ ચૂર્ણ હહીં-
ના મંડા સાથે પીવું અને તે પચી જાય ત્યારે
પચ્ય અન્ન ખાવું, તેથી હરસ મટે છે.

ગુદામાં સોળે, શૂળ અને મંદાગ્નિના ઉપાય
ગુદશ્વયયુશ્લાતોં મન્દાગ્નિર્ગોલ્મિકાન્ પિચેત્ ॥

હિદ્મગાદીનનુતકં વા સ્વાદેદ્ગુહ્વરીનકીમ્ ।
તક્ષ્ણ વા પિવેન્પથ્યાવેલામ્નિકુટજત્વચઃ ॥ ૩૩ ॥
ક્લિદ્મગગાજ્યોતિઃસૂરણ્ન વાંડશાવધંતાનુ ।
કોળ્યામ્થુના વા ત્રિપટ્ટ્યયોપહિદ્મગ્મલ્લેવનસમ્ ॥

જે હરસના રોગીને શુદ્ધામાં સોભે થયો હોય, ત્યાં સ્પષ્ટકા મારતા હોય તેથી જે પીડાતો હોય અને જેનો જઠરાગ્નિ મંદ હોય, તેણે શુભરોગની ચિકિત્સામાં (અધ્યાય ૧૪ માં) કહેલાં હિંગ વગેરે વાળાં ચૂર્ણ છાશ સાથે પીવાં; અથવા તે ચૂર્ણ ખાઈને તે ઉપર છાશ પીવી; અથવા જોળ અને હરડેની જોળી ખાઈને તે ઉપર છાશ પીવી; અથવા હરડે, વાવડિંગ, ચિત્રો અને ઠડાછાલ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ છાશ સાથે પીવું; અથવા ઇદ્રજવ, પીપર, ચિત્રો અને સૂરણ એમનો એકએક ભાગ વધારે લઈને એમનું ભેટું ચૂર્ણ છાશ સાથે પીવું; (એટલે ઇદ્રજવ એક તોલા, પીપર બે તોલા, ચિત્રો ત્રણ તોલા અને સૂરણ ચાર તોલા એ પ્રમાણમાં લેવાં); અથવા સિંધવ, સંચળ, ખીડલવણ, સૂકં, પીપર, મરી, હિંગ અને અમ્લવેતસ એ ઔષધોનું ચૂર્ણ લગાર ગરમ કરેલા ખાણી સાથે પીવું.

યુક્તં વિલ્વપિત્થ્યામ્યાં મહોપઘચિદેન વા ।
અરુપ્કરૈવ્યાન્યા વા પ્રદ્યાક્ષતતર્પણમ્ ॥ ૩૫ ॥
દયાદા હપુવાહિદ્મગુચિત્રકં તકસંયુતમ્ ।
માસં તકાનુપાનાનિ સ્વાદેત્પીલુફલાનિ વા ॥ ૩૬ ॥
પિવેદ્દહરહસ્તકં નિરયો વા પ્રકામનઃ ।

હરસના રોગવાળાએ ખીલાનો ગલ્ તથા કોડાનો ગલ્ વાટીને તેની સાથે છાશ અને જવનો સાથુ ખાવો, ખીજું કાંઈ ખાવું નહિ; અથવા સૂકં અને ખીડલવણ સાથે છાશ અને જવનો સાથુ ખાવો, ખીજું કાંઈ ભોજન કરવું નહિ; અથવા લિલામાંના ચૂર્ણ સાથે છાશ અને જવનો સાથુ ખાવો, ખીજું કાંઈ ભોજન કરવું નહિ; અથવા તે જ રીતે અજમોદની સાથે છાશ અને જવનો સાથુ માત્ર ભોજન તરીકે ખાવો; અથવા પલાંસી, ચિત્રો અને હિંગ એ ત્રણનું ચૂર્ણ છાશ સાથે પીવું; અથવા પીલુ-

ડીનાં ફળ (પીલુડાં) એક મહિના સુધી ખાવાં તથા તે ઉપર છાશ પીવી; અથવા અન્ન ન ખાવું પણ નિત્યનિત્ય પોતાનાથી પિવાય તેટલી છાશ પીવી. (એ સર્વ ઉપાય હરસને મટાડનારા છે.)

છાશ-ચિ. ૮/૪૦૩, ૪૧.

હરસવાળાને ખહુ જ મંદાગ્નિ હોય તો
છાશનો પ્રયોગ

અલ્પ્યે મન્દકાયાગ્નેસ્તક્રમેવાવચારયેત્ ॥ ૩૭ ॥
જે હરસના રોગીને જઠરાગ્નિ અતિશય મંદ પડી ગયો હોય તેને સાંજના વાર અન્ન ન આપતાં ફક્ત છાશ પાવી.
છાશ કેટલા દિવસ, કેને, કેવી રીતે પાવી?
સતાઈં વા દશાઈં વા માસાઈં માસમેવ વા ।
ઘલકાલવિકારહ્નો મિપક્વ તક્ પ્રયોજયેત્ ॥ ૩૮ ॥
સાઈં વા લાજસમ્તુનાં દયાક્ષકાવલેહિકામ્ ।
જીર્ણે તકે પ્રદયાદા તકપેયાં સંઘ્નચવામ્ ॥ ૩૯ ॥
તકાનુપાનં સસ્નેઈં તકોદનમનઃ પરમ્ ।

ચૂર્ણે રસૈર્વા તકાલ્કૈઃ શાલોન્ મુક્ષીત માત્રયા ૪૦
રોગીનો ખળને, કાળને તથા વિકારને બહુનાર વેધે સાત દિવસ, દસ દિવસ, પંદર દિવસ કે એક મહિને હરસના રોગીને ફક્ત છાશ પાવી; ખીજું કાંઈ અન્ન ખાવા આપવું નહિ; અથવા જે રોગી ફક્ત છાશ પીને રહી શકે એમ ન હોય તો સાંજરે ડાંગરની ધાણીનો સાથુ કરીને તેનું ચાટણુ લગાર સિંધવ નાખીને છાશમાં પાવું. એ ચાટણુ કરવામાં પણ છાશનો જ ઉપયોગ કરવો; અથવા છાશ પચી ગયા પછી સાંજરે છાશમાં પેચા કરીને તેમાં સિંધવ નાખીને પીવા આપવી. એ રીતે કરતાં કરતાં જઠરાગ્નિનું ખળ વધે એટલે લગાર ઘી નાખીને સાત તથા છાશ ખાવા આપવાં અને તે ઉપર છાશ પાવી; અથવા છાશ નાખીને કરેલા યુષ કે છાશ વડે સિદ્ધ કરેલા કે છાશ મેળવેલા માંસ-રસની સાથે શાળના ચોખાનો સાત થોડો ખાવો. (અર્થાત્ હરસરોગમાં જેમ અને તેમ રોગીને છાશ આપવી એ ખહુ હિતકારક છે.)

કેને કેવી છાશ પાથી ?

રુક્ષમઘોઙ્ગસ્નેહં યતશ્ચાનુદ્ધતં ઘૃનમ્ ।

તત્કં દોપાગ્નિશ્ચલચિત્ત્રિવિધં તત્પ્રયોજયેત્ ॥૪૧॥

જે છાશમાંથી ખિલકુલ માખણ કાઢી કીધું હોય તેને રૂક્ષ (શુષ્ક) છાશ કહે છે. ખીલ પ્રકારની છાશમાંથી અરધું માખણ કાઢી કીધેલું હોય છે અને ત્રીજા પ્રકારની છાશમાંથી માખણ ખિલકુલ-કાઢી-કીધેલું નથી-હોતું. એ ત્રણ પ્રકારની છાશ દોષ, જઠરાગ્નિ અને ખળને વિચાર કરીને હરસરિગવાળાને પીવા આપવી.

હરસમાં છાશના પ્રયોગના લાભ

ન વિરોહન્તિ ગુદ્ગાઃ પુનસ્તકસમાહતાઃ ।

નિપિક્તં તદ્દિ દહતિ ભૂમાવપિ ત્વ્ણોલ્પમ્ ॥૪૨॥

છાશ પીવાથી નાશ પામેલા હરસ ફરીને ભ્રિગતા નથી, અર્થાત્ તે સમૂળગા નાશ પામે છે. છાશને જે જમીન પર નાખી હોય છે તે જગ્યાએ તે ખીલ ઘાસ, વેલાને ભ્રિગવા દેતી નથી, તે પછી કામળ માંસના અંકુરરૂપ હરસનો એ નાશ કરે એમાં શું આશ્ચર્ય !

સ્ત્રોત સુ તકશુદ્ધેષુ રસો ઘાત્તુપૈતિ યઃ ।

તેન પુષ્ટિર્લલં વર્ણઃ પરં તુષ્ટિશ્ચ જાયતે ॥૪૩॥

વાતશ્લેષ્મવિકારાણાં શતં ચ વિનિવર્તેતે ।

શરીરના સ્ત્રોતો વાયુ અને કફ વડે પુરાઈ ગયા હોય છે તે છાશથી શુદ્ધ થાય છે, તેથી રસ ધાતુઓમાં પહોંચે છે, અને તેથી પુષ્ટિ, ખળ, કાંતિ અને ઉત્તમ તુષ્ટિ (સતોષ) થાય છે; તેમ જ સેંકડો પ્રકારના વાયુ અને કફના વિકાર શાંત થઈ જાય છે.

દહીના મઠાને પ્રયોગ

મથિતં ભાજને ક્ષુદ્રવૃહતીફલલેપિતે ॥૪૪॥

નિશાં પર્યુપિતં પેયમિચ્છન્નિર્ગુદ્ગજક્ષયમ્ ।

જે માણસો પોતાના હરસને નાશ કરવાને ઇચ્છતા હોય તેમણે નાની ભેરી ગણીના ફળના કદક વડે અંદરથી કીપેલા વાસણમાં મઠો ભરી મૂકીને તેને એક રાત રહેવા દેવો અને સવારે તે મઠો પીવો.

તકારિષ્ટ

ઘાન્યોપકુન્નિકાજાજીહ્વપાપિપ્પલીઘૃયઃ ॥૪૫॥

કારવીપ્રન્યિકશઠીયવાન્યમ્નિયવાનકઃ ।

ચૂર્ણિતૈર્ઘૃતપાત્રસ્થં નાત્યમ્લં તક્રમાસુતમ્ ॥૪૬॥

તકારિષ્ટં પિવેજ્ઞાતં ઘ્યક્ષામ્લકટુ કામતઃ ।

દીપનં રોચનં વર્ણ્યં કફવાતાનુલોમનમ્ ॥૪૭॥

ગુદશ્વયયુરુણ્ડવર્તિનાશાતં ઘલવર્ધનમ્ ।

ધાણા, કઠો'જ જન', જન', પલાંસી, પીપર, ગજપીપર, સુવા, ગંઠોડા, ખટ્કચૂરો, જ્વાન અજમે, અજમેદ, એ સર્વંતુ ચૂર્ણ કરીને ખહુ ખાટી નહિ એવી છાશને ઘીના વાસણમાં નાખીને તેમાં તે ચૂર્ણ નાખવું તથા તે છાશને ખાટી થવા દેવી. બ્યારે તે છાશ ખાટી અને તીખી માયુસ પડે, ત્યારે તે તકારિષ્ટ કહેવાય છે. એ તકારિષ્ટને રોગીએ ઇચ્છા મુજબ પીવું, એથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થશે, ખાવાની રચિ ઉત્પન્ન થશે, શરીરની કાંતિ વધશે તથા કફ અને વાયુ પોતાના સ્વાભાવિક માર્ગમાં ગતિ કરશે. વળી તે શુદ્ધામા સોબે થયો હશે તેને, શુદ્ધાની ખરજને અને શુદ્ધાની પીડાને મટાડશે તથા ખળને વધારશે. (આ તકારિષ્ટ કરવામા છાશ ચારસો તોલા હોય તે ધાણા વગેરે ઔષધો ચારચાર તોલા નાખવાં એવો વૃદ્ધ વૈદ્યોને રિવાજ છે.)

ચિત્રકછાશ

ત્વચં ચિત્રકમૂલસ્ય પિપ્લા કુમ્મં પ્રલેપયેત્ ॥૪૮

તત્કં વા દધિ વા તત્ર જાતમશોહરં પિવેત્ ।

ચિત્રાના મૂળની છાલને વાટીને તે વડે ઘડાની અંદર ચારે પાસ લેપ કરવો, તથા તે ઘડામા દૂધ નાખીને તેનું દહીં કરવું અથવા દહી નાખીને વધોવીને છાશ કરવી. એ રીતે થયેલું દહીં કે છાશ પીવાથી હરસ મટે છે.

ભારંગાદિ છાશ

માર્ગ્યાસ્ફોતામૃતાપશ્ચકોલેભ્યવ્યેવ સંવિધિઃ ॥૪૯

ભારંગ, ગરણી, હરડે, સૂંક, પીપર, પીપરી-મૂળ, ચિત્રો, ચવક-એમના મૂળની છાલને વાટીને તે વડે ઘડાની અંદર ચારે પાસે લેપ કરવો તથા તે ઘડામા દૂધ નાખીને તેનું દહીં કરવું અથવા દહીં નાખીને વધોવીને તેની છાશ કરવી. એ રીતે થયેલું દહીં કે છાશ

પીવાથી હરસ મટે છે.

અજપીપરાદિ ઘી, યમકસ્નેહ, પાણી,
માંસરસ

પિષ્ટિર્મંજકળાપાઠાકારવીપશ્ચકોલકૈઃ ।

તુમ્બૈર્વજાજીઘનિકાથિલ્લમધૈશ્વ કલ્પયેત્ ॥૫૦॥

ફલામ્લાન્ યમકસ્નેહાન્ પેયાયૂપરસાદિકાન્ ।

યમિરેવાપદ્યઃ સાધ્યં વારિ સપિષ્ઠ દીપનમ્ ॥૫૧

અજપીપર, પહાડમૂળ, ઘાડી અજમોદ, પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, સૂંકે, કોથમીર, જીરું, ધાણા, ખીલાનો ગર્ભ, એ સર્વને વાટીને તે વડે બિબેરાં વગેરે નાખીને ફલામ્લ ખનાવવા; અથવા અજપીપર વગેરેથી યમકસ્નેહ (ઘી, તેલ, વસા, મજ્જા એ ચારમાંથી ગમે તે છે થોડ્ય સ્નેહ) સિદ્ધ કરવા; અથવા અજપીપર વગેરેથી પેયા ખનાવવી; અથવા અજપીપર વગેરેથી યૂષ ખનાવવા; અથવા અજપીપર વગેરેથી માંસરસ સિદ્ધ કરવા. વળી એ જ ઔષધ (અજપીપર વગેરે)થી સિદ્ધ કરેલું પાણી અને ઘી જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું છે.

ક્રમોડ્યં મિષ્ઠશઙ્કતાં

ઉપર (શ્લોક ૩૦થી ૫૧માં) જે ક્રમ કહ્યો તે, જે હરસવાળાનો આડો ભાગલ હોય તેને લાચુ પડે છે.

વક્ષ્યતે ગાઢવર્ચસામ્ ।

કઠણુ મળવાળાએ કયો ક્રમ આચરવો તે હવે કહીએ છીએ.

કઠણુ આડવાળા હરસરોગમાં ક્રમઃ
સિંધવ સાથે વારુણી, સીધુ, છાશ, ધાન્યામ્લ
સ્નેહાઢ્યૈઃ સક્તમિયુકાં

લવણાં વારુણીં પિવેત્ ॥૫૨॥

લવણા એવ વા તકસીધુધાન્યામ્લવારુણીઃ ।

જવના સાથુમાં ઘી વગેરે સ્નેહ મેળવીને તેની સાથે લગાર સિંધવ નાખેલી વારુણી પીવી અથવા છાશ, સીધુ નામે મધ, ધાન્યામ્લ કે વારુણી એ સર્વેમાં સિંધવ નાખીને તેમાંથી ગમે તે એક, સાથુ વિના એકલું જ પીધું.

વાયુ અને આડાતું અનુસોમન ઔષધ
પ્રાગમ્કાન્ યમકે મૃદાન્

સક્તમિધ્વાવૃણિતાન્ ॥૫૩॥

કરજ્જપલ્લવાન્ લાવેદ્વાતવર્ષોનુલોમનાન્ ।

કણુજનાં કુમળાં પાંદડાં લાવીને તેને સાથુમાં ચોળી નાખવાં તથા પછી તેનાં મૂકિયા કરીને ચારમાંના ગમે તે છે સ્નેહમાં તળી કાઢવાં. એ રીતે તૈયાર કરેલાં કણુજનાં પાંદડાં ભોજન કરતાં પહેલાં ખાવાં. તેથી વાયુ અને આડાતું અનુસોમન (સ્વાભાવિક માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ) થાય છે.

સગુહં નાગરં પઠાં ગુહક્ષારઘૃતાનિ વા ॥૫૪॥

ગોમૂત્રાઘ્યુપિતામદ્યાત્સગુહાં વા હરીતકીમ્ ।

ગોળની સાથે મૂંઠે ખાવી; અથવા ગોળની સાથે પહાડમૂળ ખાવાં; અથવા ગોળ, જવખાર અને ઘી ભેગાં ખાવાં અથવા ગાયના મૂત્રમાં આખી રાત પલાળી રાખેલી હરરે અને ગોળ ખાવાં, એથી હરસવાળાના આડાતું તથા વાયુ અનુસોમન થાય છે.

કઠ્ઠી થયેલા હરસ, કૃષ્ણ વગેરે માટે (હરરેનો પ્રયોગ

પર્યાશતદ્રયાન્મૂત્રદ્રોણેનામૂત્રસહજયાત્ ॥૫૫॥

પકાત્ લાવેત્સમઘુની દ્વે દ્વે હન્તિ કફોદ્ગવાન્ ।

દુર્નામકુષ્ઠશ્વયથુગુલ્મમેહોદરકુમીન્ ॥૫૬॥

પ્રત્યર્થુદાપચીલ્થૌલ્યપાણ્ડુરોગાહ્યમાસ્તાન્ ।

એસો મોટી હરરે લાવીને એને ૧૦૨૪ તોલા ગાયના મૂત્રમાં ખધું મૂત્ર ખળી જતા સુધી રાંધવી. પછી તે પાકે એટલે તેમાંથી બે-બે હરરે લઈને મધ સાથે ખાવી. એ હરરે ખાવાથી કઠ્ઠી થયેલા હરસ, કાઠ, સોબે, ગોળો, પ્રમેહ, ઉદરરોગ, કુરમિયા, રસોળી, અખુદ, અપચી (ન પાકે એવી રસોળી), શરીરની સ્થૂળતા, પાંડુરોગ અને સંધિવા, એ રોગો મટે છે.

હરસ માટે મેંઢાશિંગનો પ્રયોગ

અજશ્ટફ્લોજટાકલ્કમજામૂરેણ યઃ પિવેત્ ॥૫૭॥

ગુહવાર્તાકમુક્તસ્ય નદ્યન્યાગુ ગુદાસ્કુરાઃ ।

જે માલુસ મેંઢાશિંગના મૂળનો કલ્ક બકરીના મૂત્રમાં પીએ તથા માત્ર ગોળ અને વંતાક ખાય તેના હરસ તંત્રાળ નાશ પામે છે.

નસોતર અને હરડેના અનુલોભન પ્રયોગ
 છેષ્ટારસેન ત્રિવૃતાં પથ્યાં તક્રેણ વા સહ ॥૫૮॥
 પથ્યાં વા વિવ્વલીયુક્તાં ઘૃતભ્રૂણાં ગુડાન્વિતામ્ ।
 અથવા સત્રિવૃહન્તીં મક્ષયેદનુલોમનીમ્ ॥૫૯॥
 હતે ગુદાધયે દોષે ગુદજા યાન્તિ સહાયમ્ ।

ત્રિફળાના કવાથમાં નસોતર આપું અથવા
 છાશ સાથે હરડે આપવી; અથવા હરડે અને
 પીપરને ભેગાં કરીને ઘીમાં શેકીને તેમાં ગોળ
 નાખીને ખાવાં અથવા નસોતર અને નેપાળાનું
 મૂળ ખાવું; કેમ કે તે વાયુ વગેરેનું અનુલોભન
 કરે છે. એ સર્વથી શુદ્ધમાં રહેલા દોષ
 નાશ પામે છે એટલે હરસ પણ મટે છે; કેમ કે
 આત્રયના અભાવને ક્ષીણે આત્રિતને અભાવ
 થાય એ સ્પષ્ટ છે. એટલા માટે અનુલોભન
 ઔષ્ધો હરસમાં હિતકારી છે.

વાયુનું અને ઝાડાનું અનુલોભન કરે એવા
 છાશ, સીધુ, ગોળનો દારૂ અને
 સુરાના પ્રયોગ

દાહિમસ્વરસાજાજીવવાનીગુહનાગરૈઃ ॥ ૬૦ ॥
 પાટયા વા યુતં તકં વાતવર્ચાનુલોમનમ્ ।
 સીચું વા ગૌડમયવા સચિત્રકમહીપથમ્ ॥ ૬૧ ॥
 વિત્રેસ્તુરાં વા હૃપુવાપાઠાસૌવર્ચલાન્વિતામ્ ।

દાહમને સ્વરસ, જીરું, યવાની અજમેા,
 ગોળ અને સૂંઠ, એ ઔષ્ધો સાથે છાશ
 પીવી અથવા પહાડમૂળ સાથે છાશ પીવી;
 અથવા ચિત્રો અને સૂંઠ સાથે સીધુ નામે મધ
 પીવું; અથવા ચિત્રો અને સૂંઠ સાથે ગૌડ
 નામે મધ (ગોળનો દારૂ) પીવું; અથવા પલાંશી,
 પહાડમૂળ, અને સંચળ સાથે સુરા પીવી. એ સર્વે
 વાયુનું તથા ઝાડાનું અનુલોભન કરનારાં છે.

શરીરનું અને જઠરાગ્નિનું ખળ વધારે
 એવો પીપર અને તલનો પ્રયોગ
 દશાદિદશકૈર્વૃદ્ધાઃ વિવ્વલીઢિપિત્તં તિલાન્ ॥૬૨॥
 પીન્વા ક્ષીરેણ લખતે ઘલં વેદહૃતાશયોઃ ।

પહેલાં દશ પીપર લઈને ચાર તોલા તલ
 તેમાં નાખવા તથા એક તોલા દૂધમાં નાખીને
 તેને વાટવાં. પછી ખોર તોલા દૂધમાં તે કલકને
 ઓગાળીને પી જવો. પછી ખીજ દિવસે વીસ

પીપર અને આઠ તોલા તલ છે તોલા દૂધમાં
 વાટીને પહેલા દિવસની પેઠે દૂધમાં પી જવું.
 એ રીતે દરરોજ દશદશ પીપર વધારતાં
 જવી અને તલ ચારચાર તોલા વધારતાં
 જવા. (દૂધનું પ્રમાણ એવું છે કે દ્રવ્ય
 દૂધમાં વાટવાનું હોય તો દૂધ એક તોલા અને
 દ્રવ્ય દૂધમાં ઓગાળવાનું હોય તો દૂધ ખાર
 તોલા હેવું.) એ રીતે જઠરાગ્નિનું ખળ થાય
 ત્યાં સુધી કરવું. આ પ્રયોગ અગ્નિનું ખળ
 વધારે છે તથા દેહનું ખળ વધારે છે.

હરસની પીડા માટે કાળીપાટના પ્રયોગ
 દુઃસ્પર્શકેન વિલ્વેન યવાન્યા નાગરેણ વા ॥ ૬૩ ॥
 પક્કૈનાપિ સંયુક્તા પાઠા હન્યર્શસાં રુઙ્ગમ્ ।

ધમાસો, ખીજું, યવાની અજમેા અથવા
 સૂંઠ, એ એકએક ઔષ્ધની સાથે પણ
 (=એક, બે, ત્રણ કે ચાર સાથે) ભેળવીને
 પહાડમૂળ આપું હોય તો તે હરસની પીડાને
 મટાડે છે.

અરિષ્ટો

સલિલસ્ય વહે પક્ત્વા પ્રસ્થાર્ધમભયાત્વચમ્ ॥૬૪॥
 પ્રસ્યં ઘાઙ્યા દશપલં કપિત્થાનાં તતોડર્ધતઃ ।
 વિશાલાં રોધમરિચકૃષ્ણાવેદ્દૈલ્વાલુકમ્ ॥ ૬૫ ॥
 દ્વિપલાંશં પૃથક્પાદરોપે પૂતે ગુડાન્તુલે ।
 દત્ત્વા પ્રસ્યં ચ ઘાતક્યાઃ સ્યાપયેદ્દ્યુતમાજને ॥ ૬૬ ॥
 પક્ષત્સ શીલિતોડરિષ્ટઃ

કરોત્યગ્નિં, નિહન્તિ ચ ।

ગુદજવહનીપાણ્ડુકુષ્ઠોદ્રગરજ્વરાન્ ॥ ૬૭ ॥
 શ્વયયુઘ્નીહદ્દ્રોગમુલ્મયક્ષમવમિક્કમીન્ ।

ચાર દ્રોણ (એટલે ૪૦૦૬ તોલા)
 પાણીમાં ખત્રીસ તોલા હરડેજળ નાખવું; ચોસક
 (૬૪) તોલા આમળાં નાખવાં; કોકાનો ગર્ભ
 ચાળીસ તોલા નાખવો; (તેનાથી અડધી)
 વીસ તોલા ઇદ્રવારુણી નાખવી; તથા કોંધર,
 મરી, પીપર, વાવડિંગ, ચણકખાખ એ પાંચ
 ઔષ્ધ આઠઆઠ તોલા નાખવાં. પછી સર્વને
 ઉકાળતાં ચોથા ભાગનું પાણી રહે એટલે ગાળી
 હેવું તથા તેમાં આઠસો તોલા ગોળ નાખવો
 અને ચોસક તોલા ધાવડીનાં ફૂલ નાખવાં.

પછી તેને ઘીના રીઠા વાસણમાં ભરીને વાસણ-
 તું'માં સીડીને રાખી મૂકવું. પછી એક પખ-
 વાડિયા પછી તે અરિષ્ટને કાઢીને તેમાંથી
 નિયમ પ્રમાણે (ચાર તોલા) પીવાથી તે
 જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે અને હરસનો નાશ
 કરે છે. વળી તે બ્રહ્મણી, પાંડુરોગ, ચામડીના
રોગ, ઉદરરોગ, વિપ, જવર, સોબે, ખરસનો
રોગ, હૃદયના રોગ, ગોળો, ક્ષય, સિલટી
 અને કરમિયા એટલા રોગને મટાડે છે.

જલદ્રોણે પચેદ્વન્તીદશમૂલવરાશિકાન્ ॥૬૮॥
 પાલિકાન્ પાદ્મોપે તુ ક્ષિપેદ્ગુહતુલાં પરમ્ ।
 પૂર્વવર્ષવર્ષમસ્ય સ્યાદાનુલોમિતરસ્ત્વયમ્ ॥૬૯॥

એક દ્રોણ (૧૦૨૪ તોલા) પાણીમા
 દંતીમૂળ (નેપાળનાં મૂળ), દશમૂળ, ત્રિફળા,
 ચિત્રો, એ સર્વે ઔષધો ચારચાર તોલા
 નાખવા. પછી તેને ઉકાળતા ચોથા ભાગે પાણી
 રહે ત્યારે તેને ગાળી લઈને તેમા ૪૦૦ તોલા
 ગોળ નાખવો. પછી ખધું અભયારિષ્ટની માફક
 કરવું, એટલે ધાવડીનાં ફૂલ ચોસઠ તોલા
 નાખવાં, પછી તેને ઘીના રીઠા વાસણમા
 નાખીને વાસણતું'માં સીડી દઈને પંદર દિવસ
 રાખી મૂકવું. તે પછી એ અરિષ્ટ તૈયાર થાય
 એટલે તેને પીવાથી પાછળ કહેલા અભયારિષ્ટ
 કરતા આ વધારે અનુલોમન કરનારો છે,
 એટલે વાયુ, ઝાડા વગેરેને તે સ્વાભાવિક
 માર્ગે પ્રવૃત્ત કરનારો છે.

પચેહૃલમાપ્રસ્યં દ્રોણેऽપાં પ્રાસ્તૈઃ સહ ।

દ્વન્તીપાઠાન્નિવિજયાવાસામલકનાગરૈઃ ॥૭૦॥

તસ્મિન્ સિતાશતં દધાન્પાદસ્યેઽન્યચ પૂર્વવત્ ।

લિમ્પેન્કુમ્ભં તુ ફાલિનીકૃષ્ણાચઘ્યાજ્યમાશ્નિકૈઃ ૭૧

એક દ્રોણ પાણીમાં ચોસઠ તોલા ધમાસો
 નાખવો. પછી નેપાળી, પહાડમૂળ, ચિત્રો, વિજયા,
 અરદૂસી, આમળાં, સૂકું, એ ઔષધો આઠઆઠ
 તોલા નાખવાં. પછી તે સર્વેને ક્વાથ કરવો.
 ઉકાળતાં ચોથા ભાગતું પાણી રહે ત્યારે તેને
 ગાળી લઈને તેમા ચારસો તોલા સાકર
 નાખીને પાક કરવો. પછી પાછળ કહ્યા પ્રમાણે
 તેમાં ધાવડીના ફૂલ ચોસઠ તોલા નાખવાં.

પછી એક ઘીતું ત્રીઠું વાસણ લઈને ચારીળી,
 પીપર, ચવક, ઘી અને મધ એટલાંને વાટીને
 વાસણને અંદરથી ક્ષેપ કરવો અને તેમાં ઉપર-
 વાળો ક્વાથ ભરવો તથા વાસણતું'માં સીડીને
 પંદર દિવસ રાખી મૂકવું. એને દુરાભશરિષ્ટ
 કહે છે. એ અરિષ્ટ વાયુ વગેરેનું અનુલોમન
 કરે છે, અને પાછળ (શ્લોક ૬૭, ૬૭૬ માં)
 કહેલા હરસ વગેરે રોગને મટાડે છે.

સિદ્ધ ધી

અનુલોમન ધી

પ્રાગ્મકમાનુલોમ્યાય ફલામ્લં વા પિવેદ્દ્યુતમ્ ।
 ચઘ્યાચિત્રકસિદ્ધં વા યવક્ષારગુહાન્વિતમ્ ॥૭૨॥
 પિપ્પલીમૂલસિદ્ધં વા સગુહ્કારનાગરમ્ ।
 વાયુતું' અનુલોમન કરવા માટે મોજબ
 કરતા પહેલાં બિબેરા વગેરે ખાટાં ફળ વડે
 સિદ્ધ કરેલું ધી ખાલુ અથવા ચવક અને ચિત્રો
 એ ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું ધી જવખાર અને
 ગોળ નાખીને પીવું, અથવા પીપરીમૂળથી સિદ્ધ
 કરેલું ધી ગોળ, જવખાર અને સુંક નાખીને પીવું-
 વાયુનો, ઝાડાનો અને પેશાબનો વિષય
 મટે એવું ધી

પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલધાનકાદાદિમૈઠૂતમ્ ॥૭૩॥

દશા ચ સાંચિતં વાતશક્તમૂત્રવિષ્ણનુત્ ।
 પીપર, પીપરીમૂળ, ધાણુ, દાડમ અને દહીં,
 એ પદાર્થોથી સિદ્ધ કરેલું ધી વાયુ, ઝાડા
 અને પેશાબનો વિષય હોય તેને મટાડે છે.

દીપન અને હરસ મટાડે એવું ધી
 પલાશક્ષારતોયેન ત્રિગુણેન પચેદ્દ્યુતમ્ ॥૭૪॥
 વન્સકાદિપ્રતીવાપમશોન્નં દીપનં પરમ્ ।

ખાખરાના ક્ષારતું' પાણી ધી કરતાં ત્રમણું
 (ત્રણગણું) લઈને તેમા ધી નાખીને આઠ ધી
 ખાકી રહે ત્યા લગી પાક કરવો. તેમાં વસં-
 કાદિ ગણુ(સૂ. ૧૫/૩૩, ૩૪)નાં ઔષધોતું'
 ચૂણું પ્રતિવાપ તરીકે નાખવું. એ ધી હરસનો
 નાશ કરે છે અને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવામાં
 શ્રેષ્ઠ છે.

ગુહામાં અને અંડમાં પીડા, મરડો, આમળ,
 મૂતકૃમ્જ અને સ્ત્રાવ માટે ધી
 પશ્ચકોલાભયાક્ષારચવાનીષિહસૈન્ધવઃ ॥૭૫॥

सपाठाघान्यमरिचैः सविल्वैर्दधिमद्धतम् ।

साधयेत् तज्ज्वल्याशु गुदवद्वक्षणावेदनाम् ॥ ७६ ॥
प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूत्रकृच्छ्रं परिश्रवम् ।

पीपर, पीपरीमूण, चित्रो, यवक अने सूंड, डरडे, दूध, ज्वानी अजमो, जीडपूषु, सिधव, पडाडमूण, धाणुा, मरी, जिलांना गलां, दडी, ऐ सर्वा औषधो वडे धी सिद्ध करवुं. ऐ धी जावाथी गुदा अने अडनी वेदना मटे छे, तेम ज भरडो, गुदाभांथी आमण जहार नीकणी डोय ते रोग, मूत्रकृच्छ्र अने श्राव ऐ रोग मटे छे.

आनाड, मूत्रकृच्छ्र, भरडो, आमण, डरस,
अडणी अने वायु मटे धी

पाठाजमोदघनिकाश्वदंष्ट्रापञ्चकोलकैः ॥ ७७ ॥

सविल्वैर्दधिन चाङ्गेरीस्वरसे च चतुर्गुणे ।

हन्त्याज्यं सिद्धमानाहं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ॥ ७८ ॥
गुदभ्रशक्तिगुदजग्रहणीगदमास्तान् ।

पडाडमूण, अजमोद, धाणुा, गोअन, पीपर, पीपरीमूण, चित्रो, यवक, सूंड, जीडुं, ऐ औषधोना कटक करीने, धुषीने स्वरस तथा दडी अने मणी सरवाणे धी करतां यार-गलां लछने तेमां धी तथा पडाडमूण वगेरेना कटक नाभीने धी सिद्ध करवुं. ऐ धी जावाथी पेट अडवानो रोग, मूत्रकृच्छ्र, भरडो, आमण नीकणवानी पीडा, डरस, अडणीरोग अने वायु ऐटला रोग मटे छे.

वायुनो तथा अडानो विषंध मटाडवा
मांसरस

शिल्वित्तिरिलावानां रसान-

म्लान् सुसंस्कृतान् ॥ ७९ ॥
दक्षणां वर्तकानां वा दद्याद्विड्वातसङ्ग्रहे ।

भार, तेतर, लावरां, कूडो अथवा चकलांना मांसरसने अटाछ साधे तथा सारी रीते संस्कार-युक्त करीने पीवा आपवा. तेथी वायुनो तथा अडानो विषंध मठे.

लोअन

वास्तुकाग्नित्रिवृहन्तीपाठाम्लीकादिपल्लवान् ॥ ८० ॥
अन्यच्च कफगतं शकं च लघु मेदि च ।

सहिद्गु यमके भृष्टं सिद्धं दधिसरैः सह ॥ ८१ ॥

घनिकापञ्चकोलाभ्यां पिष्टाभ्यां दाडिमाशुना ।
माद्रिकायाः किसलयैः शकलेरार्द्रकस्य च ॥ ८२ ॥

युक्तमङ्गारधूपेन हृद्येन सुरभीकृतम् ।

सजीरकं समरिचं विडसौवर्चलोक्तम् ॥ ८३ ॥

वातोत्तरस्य रूक्षस्य मन्दाग्नेर्वद्ववर्चसः ।

कल्पयेद्रक्षाल्यन्नघञ्जनं शाकवद्रसान् ॥ ८४ ॥

गोगोघाण्डगलोष्ट्राणां विशेषात्कष्यभोजिनाम् ।

अथवा, चित्रो, नसोतर, नेपाणो, पडाड-मूण, आमली वगेरेनां पादडां तथा जीडुं पशु जे कडेने अने वायुनो नाश करे तथा मणो मेद करे (अडाने तोडीने नरम करे) ऐवु शाक डोय ते सर्वे लछने कोछ पशु जे स्नेहमां हिंज

सहित वधारीने सांतणवु. पछी तेमां दडीनी तर नाभीने तेने अडवा हेवुं, अक्षवा हेवु-

रंधाया पछी तेमां धाणुा अने पंचकोल (पीपर, पीपरीमूण, चित्रो, यवक, सूंड)नुं अणुं नाणवु,

दाडमनो रस नाणवो, कोधमीरनां पांदां नाणवां, आहुंनी थीरीओ करीने नाणवी-

पछी हेवता (अंगारा) उपर हिंज वगेरे सुगंधी पदार्थ नाभीने तेना धुभाडो तेने दछने सुगंधवाणुं करवुं. पछी तेमां अणुं, मरी,

जीडलवणु, संअण-ऐ पदार्थो आगण पडता नाणवा. पछी जे माणुसना शरीरमां वायु अधिक डोय, जे शरीरे धुषो डोय, जेना

जठराग्नि मंद डोय, जेना अडो अघाछ गये डोय, तेने राती शाणना सोत साधे ते अटणी

(संभार) शाक तगीके जावा आपवी. जे रोगीने मांस अपतुं डोय तो तेनी साधे जणद,

साढो, अकनं, छोट अने भास करीने काखुं भास आनारा पशुपक्षीओना मांसरस आपवा.

वायुतुं अने अडानुं अणुलोअन करे अेवां पीणुं

मदिरां शार्करं गौडं सीधुं तर्कं तुपोदकम् ॥ ८५ ॥
अरिष्टं मस्तु पानीयं, पानीयं वाऽल्पकं शृतम् ।

घान्धेन घान्यशुण्ठीभ्यां कण्टकारिकयाऽथवा ॥
अन्ते भक्तस्य मध्ये वा वातवर्चोनुलोमनम् ।

दाड, साडनेना दाड, गणनेना दाड, सीधु,

दाड, साडनेना दाड, गणनेना दाड, सीधु,

दाड, साडनेना दाड, गणनेना दाड, सीधु,

છાશ, તુષાઈકે, અરિષ્ટ અને દહીંમાથી છૂટેલું પાણી પીવું, અથવા એકલા ધાણા, ધાણા અને સૂંકે કે એકલી ભોરીગણી એ ત્રણુમાથી જે પ્રસંગે જે નાખવું ચોગ્ય હોય તે નાખીને ઉકાળેલું પાણી ખાધા પછી કે ખાતાખાતાં વચમાં થોડું પીવું, તેથી વાયુનું અને ઝાડાનું અનુલોમન થાય છે.

હરસમાં અનુલોમન કરવાની જરૂર

વિહ્વાતકફપિત્તાનામાનુલોમયે હિ નિર્મલે ॥૮૭॥

ગુદે શામ્યન્તિ ગુદ્જાઃ પાવકઘ્વાભિવર્ષતે ।

ઝાડાનું, વાયુનું, કફનું અને પિત્તનું અનુલોમન થવાથી ગુદા નિર્મળ થાય છે અને તેથી હરસ મટી બંધ છે તથા જકરાગ્નિ વધે છે.

અનુવાસનની જરૂર કોને છે ?

હવાવર્તપરીતા યે યે ચાત્યર્થે વિકૃષ્ટિતાઃ ॥૮૮॥

વિલોમવાતાઃ શૂલાર્તાસ્તૈષ્વિષ્ટમનુવાસનમ્ ।

જે રોગીએને ઉદાવર્તરોગ થયેલો હોય તથા જેમને રક્ષ ઉપાયથી અત્યંત રક્ષ (લૂખા) કરવામા આવ્યા હોય, તેમ જ જેમનો વાયુ અવળે રસ્તે ગતિ કરતો હોય, તેમ જ જેઓ શૂળરોગથી પીડા પામેલા હોય તેમને અનુવાસન કરવું ઇચ્છવા ચોગ્ય છે.

અનુવાસન

પિપ્પલી મદનં ચિત્રં શતાઘ્નાં મધુકં વચામ્ ॥૮૯॥

કુષ્ઠં શર્કી પુષ્કરવં પંચત્રકં વેપદારુ ચ ।

પિપ્પલા તૈલં વિપક્ત્વ્યં દ્વિગુણશીરસંયુતમ્ ॥૯૦॥

અર્શસાં મૂઢવાતાનાં તચ્છેષ્ટમનુવાસનમ્ ।

ગુદનિઃસરણં શૂલં મૂત્રકુચ્છં પ્રવાહિકામ્ ॥૯૧॥

કટ્યૂરુષ્ટદૌર્બલ્યમાનાહં વક્ષ્ણગાશ્રયમ્ ।

પિચ્છાસ્ત્રાવં ગુદે શોફં વાતવર્ચોવિનિગ્રહમ્ ॥૯૨॥

વત્યાનં વહુશો યચ્ચ જયેત્તચ્ચાનુવાસનાત્ ।

પીપર, મીઠળ, ખીલું, સુવા, જેદીમધ, વજ, ઉપલેટ, સૂંકે, પુષ્કરમૂળ, ચિત્રો, દેવદાર, એ ઔષધિઓને પાણીમા વાટીને તેનો કઠક કરવો. પછી તેલથી ખમણું દૂધ અને ચોગણું પાણી લઈને તે સર્વ એકત્ર કરીને તેમા ઉપર કહેલો કઠક નાખવો અને તેલ પકવ કરવું.

(મૂળ શ્રંથમાં પાણી નાખવાનું કહ્યું નથી તથા તે નાખવાનું ખીજ શ્રંથોમાં કહ્યું છે માટે નાખવું.)

(જ્યા સ્નેહ, દૂધ, માંસ વગેરેની સાથે પાક કરવાનો કઠકો હોય ત્યાં ઔષધિઓનું તત્ત્વ જે ચવાને માટે ચોગણું પાણી નાખવું. દૂધ વગેરેની સાથે મેળવેલા દ્રવ્યમાંથી રસ નીકળી શકતો નથી તથા પાક સારી રીતે થતો નથી માટે જળ નાખવું જરૂરનું છે.)

એવી રીતે સિદ્ધ કરેલા તેલથી ગુદામા અનુવાસનખસ્તિ આપવી તે, જે હરસમા વાયુ વિગુણ (પ્રતિકોમ) હોય તે હરસમા હિતકારક છે, તેમ જ ગુદા ખહાર નીકળતી હોય, ગુદામા શૂળ થવું હોય, મૂત્રકુચ્છ થયો હોય તથા મરડો થયો હોય, તેમા પણ એ તેલની અનુવાસનખસ્તિ હિતકારક છે. વળી કમ્બર, સાથળ અને પીકની દુખળતા થઈ હોય, સાથળના વળામાં પવન ભરાવવાથી તે ફૂલી બંધ; ગુદામાથી પિચ્છા- (જરપટા)નો સાવ થતો હોય, ગુદામા સોબે આવ્યો હોય, વાયુની તથા ઝાડાની કબજિયાત થઈ હોય, અને વારંવાર ઝાડો થતો હોય તે સર્વને એ તેલ વડે અનુવાસનખસ્તિ આપવાથી શાંત કરી શકાય છે.

નિરહ ખસ્તિ ઓ (૨)

નિરૂહં વા પ્રયુજોત સક્ષોરં પાન્નમૂલિકમ્ ॥૯૩॥
સમૂનજોહલવર્ગં કલ્કૈર્યુકં ફલાદિમિઃ ।

અથના (ગોક્ષુરાદિ) પચમૂળનો ક્વાથ તથા દૂધ સમાન લઈને તેમાં મૂત્ર, સ્નેહ અને સિંધવ મેળવવો તથા પાછળ કહેલા ફળ વગેરેનો કઠક તેમાં મેળવીને તે વડે નિરહખસ્તિ આપવી.

(ગોક્ષુરાદિ પચમૂલ-ગોખર, ધારડી, ઇંદ્રવરણા, કાસોદરો, સરસડો-એ પાચ ઝાડના મૂળ.)

હરસ જે પ્રકારના છે: સૂકા અને લીલા. તેમાથી સૂકા હરસની ચિકિત્સા અત્યાર સુધી કદા પછી હવે લીલા (દ્રવતા) હરસની ચિકિત્સા કહે છે.

રક્તાર્શી (હૂઝતા હરસ)ની ચિકિત્સા

વાયુના કે કફના અનુખંધના ઉપાય
અથ રક્તાર્શીમાં વીક્ષ્ય મારુતસ્ય ફ્રક્સ્ય વા ॥૧૬॥
અનુચન્ધં તતઃ સ્નિગ્ધં રુક્ષં વા યોજયેદ્દિમમ્ ॥
ઘોહીથી ઉત્પન્ન થયેલા હરસમાં સર્વદા
પિત્તનું પ્રાધાન્ય હોય છે અને વાયુ અથવા
કફ તેના અનુખંધી હોય છે, માટે વાયુના
અનુખંધવાળા ઘોહીના હરસ હોય તો સ્નિગ્ધ
અને ઠંડા ઉપચાર કરવા અને કફના અનુખંધ-
વાળા ઘોહીના હરસ હોય તો ઘૂખી અને
ઠંડા ઉપચાર કરવા. ઠંડા ઉપચાર કરવાનું
કારણ એ છે કે, પિત્ત સદા ઉષ્ણ છે માટે વાયુ
કે કફના ઉપચારની સાથે પિત્તનો ઉપચાર
થવો જોઈએ.

વાયુના અને કફના અનુખંધનાં લક્ષણ
શકુચ્છવાયં સ્વરં રુક્ષમથો નિર્યાતિ નાનિલઃ ૧૫
કટ્યૂરુગુદશૂલં ચ હેતુર્યદિ ચ રુક્ષણમ્ ॥
તપ્રાનુચન્ધો વાતસ્ય શ્લેષ્મનો યદિ વિદ્મ્ શ્લયા ॥
શ્વેતા પીતા ગુદઃ સ્નિગ્ધા,

સપિચ્છઃ સ્તિમિતો ગુદઃ ॥

હેતુઃ સ્નિગ્ધગુરુવિદ્યાઘયાસ્વં ચાસ્રલક્ષણાત્ ॥૧૭
જ્યારે આડાનો રંગ કાળો હોય તથા આડો
કરકરો અને ઘૂખો હોય; તેમ જ વાણ્ટ ન
થતી હોય, કમર, સાથળ કે ગુદામાં શૂળ થતું
હોય, તેમ જ રૂક્ષતા (ઘૂખાશ) ઉત્પન્ન કરનાર
આહારવિહારનું સેવન ક્યું હોય, ત્યારે તે
હરસ વાયુના અનુખંધવાળા છે એમ જાણવું.
જો આડો નરમ હોય તથા તેનો રંગ ઘોળો
કે પીળો હોય અને આડો ભારે તથા ચીકણો
હોય, ગુદા પિચ્છાયુક્ત (તાંતવાળી) તથા જડ
હોય તથા સ્નિગ્ધ અને ભારે આહારવિહારનું
સેવન ક્યું હોય, ત્યારે તે હરસને કફના
અનુખંધવાળા જાણવા. વળી શિરાવ્યંધવિધિમાં
સૂ. સ્થા. અ. ૨૭ શ્લોક ૩૬૩થી ૪૧ માં જે
જુદાજુદા દોષવાળા ઘોહીનાં લક્ષણ કહ્યાં છે, તે
ઉપરથી પણ વાયુનો કે કફનો અનુખંધ ઓળખવો.
લોહી ખગડયું હોય તો શોધન અને લંધન
દુષ્ટેન્દ્રે શોચનં કાર્યં લઘ્નં ચ યથાચલમ્ ॥

વાયુ વગેરેથી ઘોહી ખગડ્યું હોય તો
રોગીના ખળનો વિચાર કરીને તેને શોધન કે
લંધન (ઉપવાસ) કરાવવું. રોગી ખુદ દોષવાળો
તથા શક્તિવાળો હોય તો તેને વમન, વિરેચન
વગેરે શોધન ઉપાય કરી ઘોહી સુધારવા ચત્ન
કરવો અને રોગી ઘોડા દોષવાળો તથા અશક્ત
હોય તો માત્ર ઉપવાસ કરાવવો.

દૂઝવું લોહી ક્યાં સુધી ખંધ ન કરવું?
યાવચ્ચ દોષૈઃ કાલુષ્યં સ્તુતેસ્તાવદુષેક્ષણમ્ ॥૧૮॥
રક્તાર્શીવાળાનું ખગડેલું ઘોહી હરસ દૂઝવાથી
નીકળતું હોય તો તેને, જ્યાં સુધી તે ઘોહી
દોષ વડે મલિન દેખાતું હોય, ત્યાં સુધી ખંધ
ન કરતાં વહેવા જ દેવું.

નિર્મળ લોહી વહેવા માંડ્યા પછીના
સામાન્ય ઉપચાર

દોષાણાં પાચનાર્થં ચ વહ્નિસન્ધુક્ષણાય ચ ॥
સહ્વ્રહાય ચ રક્તસ્ય પરં તિક્તૈરુપાચરેત્ ॥૧૯॥
જ્યારે નિર્મળ ઘોહી વહેવા માંડે, ત્યારે તે
વહેતું ખંધ કરવું, અને પછી સામ દોષનું
પાચન કરવાને, જડરાશિને પ્રદીપ્ત કરવાને અને
ઘોહીનો સંગ્રહ કરવાને કડવા રસવાળાં દ્રવ્યથી
ઉપચાર કરવા.

ક્ષીણ દોષવાળાના અને અધિક વાયુવાળાના
દૂઝતા લોહી માટે ઉપાય

યત્તુ પ્રક્ષીણદોષસ્ય રક્તં વાતોલ્વણસ્ય વા ॥
સ્નેહૈસ્તસ્તાઘયેદ્યુક્તૈઃ પાનામ્યજ્જનવસ્તિપુ ॥૨૦॥
જે માણસના દોષ ક્ષીણ થઈ ગયેલા હોય
એટલે જના વાયુ વગેરે દોષનો પ્રકોપ શાંત
થયો હોય તેનું ઘોહી વહેતું હોય અથવા વાયુ
જનામાં અધિક હોય એવા માણસના હરસમાંથી
ઘોહી નીકળતું હોય, તો તેને સ્નેહપાન કરાવવા-
રૂપી, સ્નેહ શરીરે ચોળવારૂપી અને સ્નેહ વડે
ખસિતઓ આપવારૂપી ઉપાય કરવા.

ગ્રીભમાં કેવું લોહી ખંધ કરવું
કે ન કરવું?

યત્તુ પિત્તોલ્વણં રક્તં ઘર્મકાલે પ્રવર્તતે ॥
સ્તમ્ભનીયં તદેકાન્તાન્ન ચેદ્દાતકફાનુગમ્ ॥ ૨૦૧
માણસને પિત્તના અધિકપણવાળું જે ઘોહી

શ્રીભક્તતુમાં વહે છે, તે લોહીને અવશ્ય અટકાવવું, પણ જો શ્રીભક્તતુમાં પણ તે લોહી વાયુ કે કફના અનુબંધવાળું હોય તો તેને અટકાવવાની જરૂર નથી. (તેની ચિકિત્સા લંઘન વગેરેથી કરવી.)

કફના અનુબંધવાળા લોહીની ચિકિત્સા સ્કન્ધેશ્વરે પિવેત્પાન્યં શુષ્ઠીકુટજવલ્કલમ્ ।
કિરાતતિક્કકં શુષ્ઠી ધન્યવાસં કુચન્દનમ્ ૧૦૨
દાર્વીન્વહ્નિમ્બલેધ્યાનિ ત્વચં

વા દાહિમોદ્ગ્રવામ્ ।

જો હરસનું લોહી કફના અનુબંધવાળું હોય તો સૂંઠ અને કડાછાલનો ક્વાથ પીવો અથવા કંચિયાતું, કડક, સૂંઠ, ધમાસો, રક્તચંદન (રતાંજલી), દારુહળદર, તજ, ક્ષીમડાની અંતરછાલ અને વાજો, એ ઔષધોનો ક્વાથ પીવો અથવા દાડમની છાલનો ક્વાથ પીવો.

હૃડતાં હરસનીં દનાઓ

કુટજવલ્કલે તાકર્યે માકિરં ઘુળવલ્લમ્ ॥૧૦૩
પિવેત્તજ્જલતોયેન કલિકૃતં વા મયૂરકમ્ ।

કડાછાલ, મીંઢળ, રસાંજન, મધ, અતિવિષ, એ ઔષધોને ચોખાના ધોવડામણ સાથે પીવાં અથવા ચોખાના ધોવડામણ સાથે વાટેસો અપામાર્ગ (અઘેડો) પીવો.

તુલાં દિશ્યામ્બસિ પવેદાર્દ્રાયાઃ

કુટજત્વચઃ ॥ ૧૦૪ ॥

નીરસાર્યાં ત્વચિ વગાયે દયાત્સૂક્ષ્મરજીકૃતાન્ ।
સમન્નાફલિનીમોચરસાન્

મુશ્યંશકાન્સમાન્ ॥ ૧૦૫ ॥

તૈશ્ચ શક્યવાન્ પૂતે તતો દર્વીપ્લેપનમ્ ।
પક્ત્વાડવલેહં લીઢવા ચ તં

યથાગ્નિઘલં પિવેત્ ॥ ૧૦૬ ॥

વેયાં મણ્ડં પવદ્શાગં ગર્થ્યં વા હામદુગ્ધમુક્ ।
લેહોડ્યં શમયત્યાશુ રક્તાતીસારપાયુજાન્ ॥૧૦૭
ઘલવદ્રક્પિત્તં ચ ક્ષયદૂર્ધ્વમઘોડપિ વા ।

ચારસો તોલા વરસાદના પાણીમાં પચાસ (૫૦) તોલા ક્ષીલી કડાછાલ નાખવી અને એ ખબુ વિકાળવું. પછી તે છાલમાંથી કડવાશ પાણીમાં આવી જાય અને છાલ કડવાશ

વિનાની ઘઈ જાય (=લિક્ષણતાં આડમા ભાગનું પાણી ખાકી રહે), ત્યારે તે ક્વાથને ગાળી લઈને તે ક્વાથના પાણીમાં મજ્જક, કાંગ અને માચરસ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ સક્ષમ કરીને ચાર-ચાર તોલા નાખવું. અને તે બધાની ખરોખર (ખાર તોલા) ઉદ્રજવતું ચૂર્ણ નાખવું. પછી ફરીને તેનો પાક કરવો. જ્યારે તે પાક કડકીએ ચોટ એટલો ઘાડો થાય, ત્યારે ઉતાગી લેવો. આ અવશેષને ચાટીને પછી જેવું પોતાના જડરાશિનું બળ હોય તેના પ્રમાણમાં રોગીએ પેયા, મંડ, ખટરીનું દૂધ કે ગાયનું દૂધ પીવું અને રોગીએ ખટરીનું દૂધ ભોજન તરીકે ખાવું. આ અવશેષ રક્તાતિસારને, હૃડતા હરસને તથા નીચેને માર્ગ અને ઉપરને માર્ગ વહેતા બળવાન રક્તાપિત્તને તરત મટાડે છે.

કુટજન્વક્તુલાં દ્રોણે પવેદપ્તાંશોપિતમ્ ॥૧૦૮ ॥

ક્લ્લીકૃત્ય ક્ષિપેત્તજ તાકર્યેશ્લીલં કદ્દુત્રયમ્ ।

રોધ્નઘ્વં મોચરસં ઘલાં દાહિમજાં ત્વચમ્ ॥૧૦૯ ॥

વિલ્વકર્કટિકાં મુસ્તં સમન્નાં ઘાતકીફલમ્ ।

પ્લોગ્નિતં દશપલં કુટજસ્યૈવ ચ ત્વચઃ ॥૧૧૦ ॥

ત્રિંશત્પલાનિ ગુહતો ઘૃતાપ્તૃતે ચ વિશતિઃ ।

તત્પન્વં લેહતાં યાતં ઘાન્થે

પક્ષસ્થિતં લિહન્ ॥ ૧૧૧ ॥

સર્વાર્શોગ્રહણીદોષશ્વાસકાસાશિયચ્છતિ ।

ચારસો તોલા કડાછાલ (ઉદ્રજવના વૃક્ષની છાલ) લાવીને તેનો એક દ્રોણ (અથવા ૧૦૨૪ તોલા) પાણીમાં આડમા ભાગનું પાણી રહે ત્યાં સુધી ક્વાથ કરવો. પછી ક્વાથ ગાળી લઈને તેમાં રસાંજન, ત્રિકટુ (સૂંઠ, પીપર, મરી), રાતો અને ઘોજો બને લોધર, માચરસ, બળદાણા, દાડમની છાલ, ગાનાં બીલાં, મોઘ, મજ્જક, ધાવડીનાં ફૂલ, એ સર્વે ચાર ચાર તોલા લઈને તેનો કલક કરીને તેમાં નાખવો, તથા ચાળીસ તોલા કડાછાલનો કલક નાખવો, એકસો વીસ તોલા ગોળ નાખવો, વીસ તોલા ઘી નાખવું; એ સર્વેને ફરીને પકવ કરીને કડકીએ ચોટ એવું કરવું. પછી તેને ઘીના રીઠા વાસણમાં ભરીને પંદર દિવસ સુધી અનાજ

ભરેલી કાઠીમા કાઠીનું મો સીડીને ઝાટકીને સાફ કરેલા (પૂતે) અનાજમા દાટી મૂકવું. પદર દિવસ પછી તેને કાઠીને તેમાથી નિયમ પ્રમાણે ખાવાથી (ચાટવાથી) સર્વે પ્રકારના હરસ, ગ્રહણીદોષ, દમ અને ખાસી મટે છે.

રોધં તિલાન્મોચરસં સમઢ્ઠાં ચન્દ્રનોપલમ્ ॥૧૧૨
પાયયિત્વાડડજદુઘેન શાર્લીસ્નેતૈવ મ્બોજયેત્ ।

દોધર, તલ, મોચરસ, મજક, સુખડ અને કાણું કમળ એ ઔષધોને ખકરીના દૂધમા ખાવા અને રોગીને ખકરીના દૂધમા જ સાત ખવડાવવો.

યથ્યાહ્નપદ્મકાનન્તાપયસ્યાક્ષીરમોરટમ્ ॥ ૧૧૩ ॥
સસિતામધુ પાતધ્યં શીતતોયેન તેન વા ।

જેઠીમધ, પદ્મકાઠ, ધમાસો, ક્ષીરકાકોલી, મોરવેલ, એ આષધોના કલક મધ અને સાકર નાખીને ઠંડું પાણી નાખીને પાવો અથવા ખકરીના દૂધ સાથે પાવો.

રોધકટ્યજ્જકુટજસમઢ્ઠાશાલ્મલીત્વચમ્ ॥૧૧૪॥
હિમકેસરયથ્યાહ્નસેવ્યં વા તણ્ડુલામ્બુના ।

દોધર, અલવો (અરલુ, મોટો અરૂસો), ઇંદ્રજવ, મજક, શીમળાની અતરછાલ એ ઔષધો ચોખાના ધોવડામણુ સાથે પીવાથી દૂઝતા હરસ મટે છે અથવા સુખડ, નાગકેસર, જેઠીમધ અને વાળો એ ઔષધો ચોખાના ધોવડામણુ સાથે પીવાથી દૂઝતા હરસ મટે છે. યવાનીન્દ્રયવાઃ પાઠા ચિલ્લં દુષ્ટી રસાઙ્ગનમ્ ॥
ચૂર્ણશ્ચલે હિતઃ શૂલે પ્રવૃત્તે ચાતિ શોણિતે ।

જે હરસમા સણુકા મારતા હોય તથા તેમાથી અતિશય દોહી નીકળતુ હોય તેા યવાન અજમો, ઇંદ્રજવ, પહાડમૂળ, ખીલુ, સુંક, રસાઙ્ગન, એ ઔષધોનુ ચૂર્ણ પાણીમા પીવુ. દુગ્ધિકાકાઠકારીઝ્યાં સિદ્ધ સર્પિઃ પ્રશસ્યતે ॥
અથવા ઘાતકીરોધકુટજત્વરફલોન્પલઃ ।
સકેસરૈર્વયક્ષારદાહિમસ્વરસેન વા ॥ ૧૧૭ ॥

દૂઝતા હરસના રોગીને દૂધી અને મોગીગણી વડે પકવ થયેલું ઘી આપવુ શ્રેષ્ઠ છે, અથવા ધાવડીનાં ફૂલ, દોધર, કડાછાલ, મીંદળ, કમળ અને નાગકેસર, એ ઔષધો વડે સિદ્ધ કરેલું

ઘી આપવુ શ્રેષ્ઠ છે, અથવા જવખાર અને દાડમના સ્વરસ વડે સિદ્ધ કરેલું ઘી આપવુ શ્રેષ્ઠ છે.

શર્કારામ્બોજકિઙ્ગલ્કસહિતં સહ વા તિલૈઃ ।
અભ્યસ્તં રક્તગુદ્જાનુ નવનીત નિયચ્છતિ ॥૧૧૮

માકર અને કમળના કેમર સહિત માખણ ખાવાનો અભ્યાસ ઘણા દિવસ રાખવાથી દૂઝતા હરસ મટે છે. તેમ જ તલ સાથે માખણ ઘણા દિવસ ખાવાથી પણ દૂઝતા હરસ મટે છે.

છાગાનિ નવનીતાઙ્ગ્યક્ષીરમાંસાનિ, જાઙ્ગલઃ ।
અનમ્લો વા કદમ્લો વા સવાસ્તુકરસો રસઃ ૧૧૯
રક્તશાલિઃ સરો દ્વઢ્ઠઃ પષ્ટિકસ્તરુણી સુરા ।
તરુણઞ્ચ સુરામઢ્ઠઃ શોણિતસ્યોપધં પરમ્ ॥૧૨૦

ખકરીના દૂધનુ માખણુ, તેના દૂધનુ ઘી, તેનુ દૂધ અને તેનુ માસ એ દૂઝતા હરસનુ શ્રેષ્ઠ ઔષધ છે. વળી ખટાઈ વિનાનો કે થોડી ખટાઈવાળો ખધવાની ભાજના શાકનો રસ બેળવેલો બગલ પ્રાણીઓના માસનો રસ પણ દૂઝતા હરસનું સર્વોત્તમ ઔષધ છે, તેમ જ રાત્રી શાળનો ભાત, દહીંની તર, સાડી ચોખાનો ભાત, તાજી (લગલગ ગળી ખનેલી) સુરા, તાબે સુરાનો મડ, એ દૂઝતા હરસનું ઉત્તમ ઔષધ છે.

દૂઝતા હરસમાં ડુંગળીના પ્રયોગો

પેયાયૂપરસાઘેપુ પલાઙ્ગુઃ કેવલોડપિ વા ।
સ જયત્યુલ્લવ્ઢ્ઠં રક્તં મારુતં ચ પ્રયોજિતઃ ॥૧૨૧

પેયા, યૂપ, માસરસ વગેરેની સાથે બેળવીને ડુંગળીનો કંદ ખાવામાં આવે અથવા પેયા વગેરે વિના પણ એકલી જ ડુંગળીનું સેવન કયું હોય, તેા તે ઘણા પ્રબળ દૂઝતા હરસને મટાડે છે તથા વાયુને પણ મટાડે છે.

દૂઝતા હરસમાં વાયુને છતવો : કારણુ

વાતોલ્લવ્ઢ્ઠાનિ પ્રાયેઢ્ઠ મયન્ત્યન્નેઞ્ચત્તિનિ.ચુતે ।

અર્શાસિ તસ્માદધિકં તજ્ઞયે યત્તમાચરેત્ ॥૧૨૨
હરસરોગમા જ્યારે દોહી ખલુ વહી બત્ય છે, ત્યારે હરસમા વાયુનું બેર વધારે ધાય છે, માટે દૂઝતા હરસમા વાયુને છતવાનો વધારે ચત્ન કરવો.

દ્વૃષ્ટતા હરસમાં ઠંડા ઉપચાર ક્યારે કરવા ?

દૃષ્ટવાડ્વપિત્તં પ્રવલમણલૌ ચ કફાનિલીં ।
શીતોપચારઃ કર્તવ્યઃ સર્વથા તત્પ્રશાન્તયે ॥૧૨૩

દ્વૃષ્ટતા હરસમાં લોહી અને પિત્ત પ્રબળ હોય તથા કફ અને વાયુ નિર્બળ હોય, ત્યારે તે થોહી અને પિત્તને શાંત કરવા માટે સર્વથા વૈદ્યે ઠંડા ઉપચાર કરવા.

ઉપરના ઉપાયોથી ન મટે તો શુ કરવું ?
ન ચેદેકં શમસ્તસ્ય સ્તિન્ગ્રોષ્ણીસ્તર્પયેત્તતઃ ।
રસેઃ, કોષ્ઠીશ્ચ સર્પિંભિરવપીડકયોજિતૈઃ ॥૧૨૪
સેવ્યેત્તં કવોર્ણશ્ચ કામં તૈલપથોઘૃતૈઃ ।

ઉપર જે દ્વૃષ્ટતા હરસના ઉપાય ખતાવ્યા છે તેથી એ દ્વૃષ્ટતા હરસ શાંત પડે નહિ તો સિન્ગ્રધ અને જિના માંસરસ વડે દરદીપું તર્પણ કરવું, અથવા ભોજન પહેલાં કે ભોજન પછી ગથા પછી ખીબા ટકે પચી રહે એટલું જે ઘી આગલા ટકે પીવું અથવા તેને તેલ, દૂધ કે ઘીને લગાર ગરમ કરીને સિંચન કરવું (ચેવ્યા કરવું).

પ્રવાહિકા, આમળ, રક્તસ્રાવ અને તાવ માટે પિચ્છાખસ્તિ ✓

યવાસકુશકાશાનાં મૂલં પુષ્પં ચ શાલમલેઃ । ૧૨૫
ન્યગ્રોષોદુસ્વાશ્વસ્થશુક્લાશ્ચ દ્વિપલોન્મિતાઃ ।
ત્રિપ્રસ્યે સલિલસૈતત્કીરપ્રમ્યે ચ સાઘયેત્ ॥૧૨૬
ક્ષીરશેષે કપાયે ચ તસ્મિન્ પૂતે વિમિશ્રયેત્ ।
કલ્કીકૃતં મોચરસં સમઙ્ગં ચન્દ્રનોત્પલમ્ ॥૧૨૭
મિયજ્જગું કૌટજં વીજં કમલસ્ય ચ કેસરમ્ ।
પિચ્છાખસ્તિરયં સિદ્ધઃ સઘૃતક્ષૌદ્રશંકરઃ ॥૧૨૮
પ્રવાહિકાગુદચ્છેદકભ્રાવજ્વરાપહઃ ।

ધમાસો, દર્ભ, કાસડો, એ ઔષધોનાં મૂળ આડઆઠ તોલા લેવાં; શીમળાનાં રૂલ આઠ તોલા લેવાં, વડ, ઉમેડો (ગુહર), પીપળો એ વૃક્ષની ટીશીએ આઠઆઠ તોલા લેવી; એ સર્વ ઔષધને એકસો ખાણુ તોલા પાણી તથા ૬૪ તોલા દૂધમાં નાખીને દૂધ માત્ર ખાકી રહે ત્યાં લગી ઉકાળવું. પછી તે દૂધને ગાળી લઈને તેમાં મોચરસ, મજક, સુખડ, કાણું કમળ, કાંચ, ઉદ્રજવ, કમળનું કેસર, એ ઔષધોના કલ્ક ભેળવેલા આ સિદ્ધ થયેલા ઔષધને

પિચ્છાખસ્તિ કહે છે. તેમાં ઘી, મધ અને આકર નાખીને ખસ્તિ આપવાથી, મરડો, આમળ, લોહી પડવું અને તાવ મટે છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તૈયાર કરેલા ઔષધની થોડા માપથી નિરૂહખસ્તિ તે જે પિચ્છાખસ્તિ બણુવી.

યષ્ટાહપુષ્ટરીકેણ તથા મોચરસાદિભિઃ ॥૧૨૯
ક્ષીરદ્વિગુણિતઃ પક્વો દેયઃ સ્નેહોડ્વુવાસનમ્ ।

જેઠીમધ, પ્રપૌડરીક (સ્થળકમળ) તથા મોચરસ, મજક, સુખડ, કાણું કમળ, કાંચ, ઉદ્રજવ, કમળનું કેસર, એ ઔષધોના કલ્કમાં ઘી વગેરે ચોગ્ય સ્નેહ તથા તેથી ખમણુ દૂધ નાખીને સ્નેહ પકવ કરવો. પછી એ સ્નેહ વડે અનુવાસનખસ્તિ આપવાથી મરડો, આમળ, લોહી પડવું, તાવ એ રોગ મટે છે.

ધી

મધુકોત્પલરોધામ્ણુ સમઙ્ગા શિલ્વચન્દનમ્ ॥૧૩૦
ચવિકાડતિવિના મુસ્તં પાઠા ક્ષારો યવાગ્રજઃ ।
દાર્શત્વજ્ઞનાગરં માંસી ચિત્રકો દેવદારઃ ચ ॥૧૩૧
ચાક્ષેરોસ્વરસે સર્પિઃ સાધિતં તૈલ્લિદોષજિત્ ।
અશૌતિસારગ્રહણીપાણ્ડુરોમજ્વરાકર્ષી ॥૧૩૨
મૂત્રકૃન્ધે ગુદચ્છેરો વસ્ત્યાનાહે પ્રવાહણે ।

પિચ્છાસાવેર્ષાસાં શૂલે દેયં તત્પ્રમૌષધમ્ ॥૧૩૩
જેઠીમધ, કાણું કમળ, થોધર, વાળો, મજક, ખીલું, સુખડ, ચવક, અતિવિષ, મોથ, પહાડમૂળ, જવખાર, દારુહળદર, તજ, સૂંઠ, જટામાંસી, ચિત્રો, દેવદાર, એ સર્વ ઔષધોના કલ્ક કરીને તે વડે ખાટી ધૂણીના સ્વરસમાં ઘી સિદ્ધ કરવું. એ ઘી ત્રિદોષને મટાડનારું છે. વળી તે હરસ, અતિસાર, ગ્રહણી, પાંડુરોગ, જવર, અરુચિ, મૂત્રકૃન્ધ, આમળ, મૂત્રાશયના રોગ, આફરો, મરડાનો રોગ, પિચ્છાસાવ, હરસ સંબંધી શૂળ, એ રોગોમાં ગ્રેહ આપધ છે માટે આપવું.

હરસથી થયેલા રોગો માટે ઉપાય ?
સ્વસ્ત્યાસાન્મધુરામ્લાનિ
શીતોષ્ણાનિ ચ યોજયેત્ ।
નિત્યમગ્નિવલાપેક્ષી જયત્પર્શોઃકૃતાન્ ગદાન્ ॥૧૩૪
જે હરસવાળા રોગીને જહરાશિના ખળની

ઇચ્છા હોય તેણે ગળ્યાં અને ખાટાં તથા શીતવીર્યં અને ઉષ્ણવીર્યં ઔષધો વારાફરતી આપવાં, અર્થાત્ એક ગળ્યું ઔષધ, તે તેની પછી ખીજું તેનાથી જિલટું એટલે જરા ખાટું આપધ; એક શીતવીર્યં ઔષધ, તે તેની બેડે ખીજું તેનાથી જિલટું એટલે ઉષ્ણવીર્યં ઔષધ, એ રીતે આપવાં. તેથી જઠરાશ્નિતું બળ વધે છે અને હરસથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગ મટે છે. (અથવા એક દિવસ ગળ્યું અને શીતવીર્યં દ્રવ્ય આપવું, તે ખીજ દિવસે ખાટું અને ઉષ્ણવીર્યં દ્રવ્ય આપવું.)

હરસમાં ઉદાવર્તના ઉપાય

उदावर्तार्तिमभ्यज्य तैलैः शीतज्वरापहैः ।
सुस्निग्धैः खेदयेतिपण्डैर्वतिमस्मै गुदे ततः ॥ १३५ ॥
अभ्यक्तं तत्कराद्गुष्ठसन्निभामनुलोमनीम् ।
दद्याच्छामાત્રિગૃહ્ણન્તી-

पिप्पलीनीलिनीफलेः ॥ १३६ ॥

વિચૂર્ણિતૈર્દ્વિલવૈર્નુડગોમૂત્રસંયુતૈઃ ।
તદ્દન્નમાગચિકારાઠગૃહ્ણધૂમૈઃ સસર્વપૈઃ ॥ ૧૩૭ ॥

જે હરસનો રોગી ઉદાવર્તથી પીડાતો હોય તેને પ્રથમ શીતજ્વરને નાશ કરનારાં તેલ વડે અભ્યંગ કરવો (તે તેલ યુદ્ધા ઉપર ચોળવું), તથા સ્નિગ્ધ પોટીસ ખાંધીને તેને શેક કરવો. પછી તેની યુદ્ધામાં તેના (રોગીના) હાથના અંગુડા જેટલી બાડી અને સ્નેહ ચોપડેલી વાટ મૂકવી. એ વાટ ખનાવવાની રીત આ પ્રમાણે છે: કાણું નસોતર, નસોતર, નેપાળો, પીપર, ગળીનાં ફળ એ ઔષધનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરીને તેમાં સિંધવ અને સંચળ નાખવાં તથા તે ચૂર્ણમાં ગોળ અને ગાયનું મૂત્ર નાખવા. અને તેની વિધિસર વાટ ખનાવવી અથવા તે જ પ્રમાણે પીપર, મીઠળ, ઘરનો ધુમાસ અને સરસવ, એ ઔષધોમાં ગોળ અને ગોમૂત્ર નાખીને વાટ ખનાવવી. એ ઇમાંથી ગમે તે વાટને સ્નેહ ચોપડીને યુદ્ધામાં મૂકવાથી વાયુ, ઝાડો વગેરનું અનુદોષન થાય છે.

एतेषामेव वा चूर्णं गुदे नाड्या विनिर्घमेत् ।

અથવા ઉપર જે જે ઔષધ કહેલાં છે એ

સર્વનું ચૂર્ણ કરીને યુદ્ધામાં નળી મૂકીને પછી તે નળીમાંજે તે ચૂર્ણ યુદ્ધામાં ફૂંકવું. (આ ચૂર્ણમાં ગોળ તથા ગોમૂત્ર નાખવું નહિ. ઉપર જે કાણું નસોતર, નસોતર, કંતીમૂળ, પીપર, ગળીનાં ફળનું ચૂર્ણ કહ્યું છે તે ક્ષેતું અથવા પીપર, મીઠળ, ઘરનો ધુમાસ અને સરસવ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ ક્ષેતું. ઇમાંથી ગમે તે એક ચૂર્ણ ભૂ ગળી વાટે યુદ્ધામાં ફૂંકવું.)

એ રીતે ઉદાવર્ત ન મટે તેા નિરૂઢ,

વિરેચન અને અનુવાસન

તદ્વિઘાતે સુતીક્ષ્ણં તુ ઘસિત

સ્નિગ્ધં પ્રપીઢયેત્ ॥ ૧૩૮ ॥

શ્રજૂકુર્યાદ્ગુદશિરાવિષ્ણમૂત્રમસ્તોડસ્ય સઃ ।
મૂયોડનુઘન્થે વાતઘ્નૈવિરેચ્યઃ સ્નેહરેચતૈઃ ॥ ૧૩૯ ॥
અનુવાસ્યચ્ચ રૌઘ્યાદ્ધિ સન્નો મારુતવર્ચસોઃ ।

ઉપર કહેલું ચૂર્ણ પણ નિષ્ફળ બન્ય તે પછી અત્યંત તીક્ષ્ણ સ્નેહખસિત આપવી. એ ખસિત રોગીને યુદ્ધા, માથું, ઝાડો, મૂત્ર એ બધાના વાયુનું અનુદોષન કરે છે. ફરીને પણ એ વાયુ અને ઝાડો કબજ થાય તેા વાયુનો નાશ કરનાર સ્નેહ વડે તેને વિરેચન આપવું તથા વાયુનો નાશ કરે એવા સ્નેહ વડે તેને અનુવાસન ખસિત આપવી; કેમ કે વાયુ અને ઝાડાની કબજિયાત લુખાશને ક્ષીધે થાય છે.

ઉદાવર્ત વગેરેમાં કલ્યાણક ક્ષાર

त्रिपटुत्रिकटुश्रेष्ठोदन्त्यरुक्करचित्रकम् ॥ ૧૪૦ ॥

जर्जरं स्नेहमूत्राक्तमन्तर्धूमं विपाचयेत् ।

શરાવસન્વો મૃહિતે ક્ષારઃ કલ્યાણકાદ્ધયઃ ॥ ૧૪૧ ॥

સ પીતઃ સર્પિપા યુક્તો મક્તે

વા સ્નિગ્ધમોજિના ।

उदावर्तविघ्नघ्नार्शोगुल्मपाण्डुरकृमिन् ॥ ૧૪૨ ॥

મૂત્રસન્નાશમરીશોકફદ્રોગગ્રહણીગદાન ।

મેહઘ્નોહરુજાનાહશ્વાસકાસાંશ્ચ નાશયેત્ ॥ ૧૪૩ ॥

સિંધવ, સંચળ, ખીડલવણુ, સૂંઠ, પીપર, મરી, હરડે, ખહેડાં, આમળાં, નેપાળો, ભિલામો, ચિત્રો, એ સર્વને એકડાં ખાંડીને તેમા સ્નેહ અને ગોમૂત્ર નાખીને તે સર્વને કાડિયાનાં સંપુટમાં ઘાલીને (સંપુટને સીડીને)

તેના ધુમાડો ખહાર ન નીકળે એવી રીતે તેને પકવ કરવું. એવી રીતે કે, બે સરખાં કાડિયાં લઈને એકમાં તે ઔષધ મૂકીને તેના ઉપર ખીણું ઊંધું વાળવું અને તે ઘેના સાંધા માટીથી પૂરીને (છાંદીને, સીડીને) તે ઉપર કપડું વાંટીને તેને માટીથી લેપવું. એ રીતે ઠગીને છાણાંની ભટ્ટીમાં તેને લાલચોળ થાય ત્યાં સુધી રહેવા દઈ સંપુટને દેવતામાંથી ખહાર કાઢી ઠંડો પડવા દેવો. પછી એ સંપુટમાંથી આપધ કાઢી લઈ તેને ખલમાં નાખી ખારીક ચૂર્ણ કરવું. પછી એ ચૂર્ણને પાણીમાં ડોહવું અને પાણી ગળી લેવું તથા તળે ખેટલો કચરો કાઢી નાખવો. પછી ગાળી લીધેલા પાણીને ઉકાળીને પાણી અધુ ઉડાડી મૂકવું એટલે પાણીમાં ઓગળેલો ક્ષાર વાસણમાં ચોંટલો રહેશે. એને 'કુલ્યાણકક્ષાર' કહે છે. એ ક્ષારને ઘી સાથે પીવાથી અથવા સિનગ્ધ ભોજન કરનારા માણસે તેને ભોજન સાથે ખાવાથી ઉદાવર્ત, વિખંધ, હરસ, ગોળો, પાંક-રોગ, ઉદરરોગ, ઠરમિયા, મૂત્ર નાશ થઈ જવાનો રોગ, પથરીરોગ, સોબે, હૃદયના રોગ, પ્રહણી-રોગ, પ્રમેહ, ખરોળની પીડા, પેટ ચઢવાનો રોગ, દમ અને ખાંસી એટલા રોગ મટે છે.

ઉદાવર્તના ધીજા ઉપાય

સર્વે ચ કુર્યાદત્પ્રોકમર્શસાં ગાઢવર્ચસામ્ ।
 જે હરસવાળાને ઝાડો ઘાડો થતો હોય, કંકણ થતો હોય તેની જે જે ચિકિત્સાઓ કહેલી છે, તે સર્વ આ હરસ સંબંધી ઉદાવર્તમાં કરવી. હરસ વગેરે મટાડવાના મહાદીપન સરકા

દ્રોણેડર્પા પૂતિચલ્કદ્વિતુલમઘ પચે-
 ત્પાદશેષે ચ તસ્મિન્
 દેવાડશીતિર્ગુહસ્ય પ્રતનુકરજસો
 વ્યોપતોડઘૌ પલાનિ ।
 પતમ્પ્રાસેન જાતં જનયતિ પરમા-
 મૂષ્મણઃ પક્તિશક્તિ
 શુકં કૃત્વાડડનુલોમ્યં પ્રજયતિ ગુદજ-
 ઘ્રીહગુલ્મોદરાણિ ॥ ૧૪૪ ॥

એક દ્રોણ (૧૦૨૪ તોલા) પાણીમાં મલિન કરંજની છાલ આડસો તોલા નાખીને તે પાણી

ચોથા ભાગનું ખાકી રહે ત્યાં સુધી તેને ઉકાળવી. પછી તે ક્વાથને ગાળી લઈને તેમાં ત્રણસો વીશ તોલા ગોળ નાખવો. સૂંકે, પીપર, મરી, એ ત્રણે મળીને ખત્રીસ તોલા લઈને તેનું અત્યંત ખારીક ચૂર્ણ કરીને તે તેમાં નાખવું. પછી એ સર્વને રીઠા વાસણમાં એક મહિનો બંધ કરી રાખી મૂકવું. પછી તે સરકો પીધાથી જરૂરમિની પાચન શક્તિ અત્યંત વધે છે તથા વાયુ, ઝાડા વગેરેનું અનુભોમન થવાથી હરસ, ખરોળ, ગોળો ને ઉદરરોગ એ સર્વ મટે છે.

પચેતુલાં પૂતિકરજ્જવલ્કાદ-
 દ્વે મૂલતશ્ચિત્રરુકણ્ટકાર્યોઃ ।
 દ્રોણત્રયેડર્પાં ચરણાવશેષે
 પૂતે શતં તત્ર ગુહસ્ય દ્રયાત્ ॥ ૧૪૫ ॥
 પલિકં ચ સુચૂર્ણિતં ત્રિજાત-
 ત્રિકદ્વપ્રત્યિકદાદિમાદમમેદમ્ ॥
 પુરપુષ્કરમૂલઘાન્યચલ્યં
 હપુવામાર્દ્રકમમ્લવેતસં ચ ॥ ૧૪૬ ॥
 શીતીમૂતં ક્ષૌદ્રવિશાયુપેત-
 માર્દદ્રાક્ષાવીજપૂર્વાર્દ્રકશ્ચ ।
 શુક્તં કામં ગણ્ડિકામિસ્તથેક્ષોઃ
 સર્પિ.પાત્રે માસમાત્રેણ જાતમ્ ॥ ૧૪૭ ॥

ચુકં ક્રકચમિવેદં દુર્નામ્નાં વહ્નિદીપનં પરમમ્ ।
 પાણ્ડુગરોદરગુલ્મઘ્રીહાનાહાશમકુચ્છ્મમ્ ॥ ૧૪૮ ॥
 ત્રણ દ્રોણ (૩૦૭૨ તોલા) પાણીમાં મલિન કરંજની છાલ ચારસો તોલા અને આડસો તોલા ચિત્રો અને ભોરીગણીનાં મૂળ નાખીને તેને ક્વાથ કરવો. પછી પાણી ચોથો ભાગ ખાકી રહે, ત્યારે ગાળી લઈને તેમને ચારસો તોલા ગોળ નાખવો તથા તજ, તમાલપત્ર અને એલચી એ ત્રણનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરીને તે ચાર તોલા નાખવું; સૂંકે, પીપર, મરી, એ ત્રણનું ખારીક ચૂર્ણ ચાર તોલા નાખવું. પીપરીમૂળ ચાર તોલા, દાડમ ચાર તોલા, પાષાણુમેદ ચાર તોલા, પુષ્કરમૂળ ચાર તોલા, ધાણુ ચાર તોલા, ચવક ચાર તોલા, પલાંશી ચાર તોલા, આદુ ચાર તોલા, અરલવેતસ ચાર તોલા, એ સર્વે સૂક્ષ્મ વાટીને નાખવું અને ફરીને

પાક કરવો. જ્યારે તે સઘણું ઠંડું પડે, ત્યારે તેમાં મધ એંશી તોલા નાખવું. પછી તેમાં ક્ષીલી કાળી દ્રાક્ષ બે તોલા, ખિબેરું બે તોલા અને શેરડીની ગંડેરી ઇંચામાં આવે તેટલી નાખવી. પછી તેને ઘીના ગઠા વાસણમાં ઘાલીને એક મહિના સુધી રાખી મૂકવું. એ સુક (ખાટો આસવ) કરવતની પેઠે હરસને વહેરી નાખે એવો છે, જહરાશિને પ્રદીપ્ત કરવામાં ઉત્તમ છે; તથા પાંડુરોગ, ગર, ઉદરરોગ, ગાળો, ખરોળ, આંદરો, પથરી અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, એટલા રોગને મટાડે છે. (ગર=કૃત્રિમ ગર)

દ્રોણં પીલુરસસ્ય વચ્ચગલિતં

ન્યસ્તં હવિર્માજને

યુજ્જીત દ્વિપલેર્મદામધુફલાલર્જૂરઘાત્રીફલેઃ ।

પાઠામાદ્વિદુરાલમામ્લવિદુલયોપત્વગેલોહુકૈઃ ॥

સ્પુષ્કાકોલલવજ્જવેહ્લચપલામ્લાગ્નિકૈઃ પાલિકૈઃ ।

ગુડપલશતયોજિતં નિવાતે

નિહિતમિદં પ્રપિચંચ પક્ષમાત્રાત્ ।

નિશમયતિ ગુદાઙ્કુરાન્ સગુલ્મા-

નતલવલં પ્રયલં કરોતિ ચાગુ ॥૧૫૦॥

પીલુડાંના રસ એક દ્રોણ (૧૦૨૪ તોલા) લઈને તેને વચ્ચ વડે ગાળીને ઘીના ગઠા વાસણમાં નાખવો તથા તેમાં ધાવડીનાં ફૂલ, કાળી દ્રાક્ષ, ખજૂર, આમળાં, પહાડમૂળ, અતિવિષ, ધમાસો, અમ્લલેતસ, ત્રિકટુ (સૂંઠ, પીપર, મગી), તજ, એલચી, કઠુ, લબમણી, ઘોર, લવિંગ, વાવડિંગ, પીપરીમૂળ, ચિત્રો એ દરેક ઔષધ ચારચાર તોલા નાખવું. એ સર્વમાં ચારસો તોલા ગોળ નાખવો, પછી તેને પવન વિનાના સ્થાનમાં એક પખવાડિયું મૂકી રાખવું; પછી પીવાથી તે ગુદામાંના હરસને અને ગોળાને જલદીથી મટાડે છે તથા જહરાશિતું પણ વધારે છે.

ગાળો, ખરોળ, હરસ, કૃષ્ણ, પ્રમેહ અને

મંદાશિ માટે ગોળ

एकैकशो दशपले दशमूलकुम्भ-

पाठाद्वयार्कचुणवल्हभकटफलानाम् ।

दग्धे सूतेऽनु कलशेन जलेन पक्के

पादस्थिते गुडतुलां, पलपञ्चकं च ॥१५१॥

दद्यात्प्रत्येकं द्योपचध्याभयानां,

वह्नेर्मुष्टी द्वे यवक्षारतश्च ।

दर्वीमालिम्पन् हन्ति लीडो गुडोऽयं

गुल्मप्लीहाशःकुष्ठमेहाग्निसादान् ॥१५२॥

દશમૂળ, નસેાતર, ખત્રે પ્રકારનાં પહાડમૂળ,

આકડાતું મૂળ, અતિવિષની કંગી, કાયકળ એ

દરેક ચાળીસચાળીસ તોલા લઈને તેને ખાળી

નાખવાં અને પછી તે રાખને એક દ્રોણ (૧૦૨૪

તોલા) પાણીમાં નાખીને થોડીવાર પછી એ

પાણી ગાળી લઈને એ ગાળી ક્ષીધેલા પાણીને

ઉકાળતાં ઉકાળતાં એ ચોથા ભાગતું ખાડી

રહે ત્યારે એમાં ચારસો તોલા ગોળ નાખવો,

અને ત્રિકટુ, ચવક, હરડે એ દરેક વીસવીસ

તોલા નાખવાં; આઠ તોલા ચિત્રો નાખવો

અને આઠ તોલા જવખાર નાખવો. પછી તેને

કઠણીએ ચોટે ત્યાં સુધી પકવ કરવું. એ ગોળ

ખાવાથી ગાળો, ખરોળ, હરસ, ચામડીના રોગ,

પ્રમેહ અને મંદાશિ, એટલા રોગ મટે છે.

હરસ વગેરે માટે અપલેહ

તોયદ્રોણે ચિત્રકમૂલતુલાઈ

સાઘ્યં યાવત્વાદદલસ્થમયેદમ્ ।

અષ્ટો દન્વા ઝીર્ણગુડસ્થ પલાતિ

કાઘ્યં મૂયઃ સાન્દ્રતયા સમમેતત્ ॥૧૫૩॥

ત્રિકટુકમિસિપથ્યાકુષ્ઠમુસ્તાવરાજ્જ-

ક્રમિરિપુદ્ધનૈલાચૂર્ણક્રીર્ણાંઽવલેહઃ ।

જયતિ ગુદજકુષ્ઠોદ્દેહગુલ્મોદરાણિ

પ્રથલયતિ દુતાશં શશ્વદ્બ્યસ્યમાનઃ ॥

એક દ્રોણ (૧૦૨૪ તોલા) પાણીમાં ખંસો

તોલા ચિત્રાનાં મૂળ નાખીને જ્યાં સુધી ચોથા

ભાગતું પાણી રહે, ત્યાં સુધી તેનો કવાથ કરવો.

પછી તે કવાથને ગાળી લઈને તેમાં ગોળ ખત્રીસ

તોલા નાખવો અને પછી તે ઘાટો થતાં સુધી

તેનો કવાથ કરવો. પછી તેને નીચે ઉતારીને

હલાવીને સરસો કર્યાં પછી તેમાં ત્રિકટુ, સુવા,

હરડે, ઉપલેટ, મોથ, ત્રિકળા, વાવડિંગ, ચિત્રો

અને એલચી, એ અધાતું ચૂર્ણ નાખીને હલાવીને

भेषु कुरु. ये अपेक्षेह जावाथी हरस, यामडी-
ना राज, अराण, गोणो, उदरराज, ये भव भटे
छे तथा ये अपेक्षेहुतु कायम सेवन करवाथी
अग्नि प्रपण थाय छे.

हरस भाटे गोणी

गुडयोत्रवरावेष्टितिलारुक्करचित्रकैः ।

अर्शासि हन्ति गुलिका

त्वग्चिकारं च शीलित्ता ॥ १५५ ॥

गोण, त्रिकटु, त्रिफला, वावडिग, तक्ष,
सिधामो, चित्रो ये औषधो लधने गोणी
अनाववी. ये गोणी राज जावाथी हरस अने
यामडीना राज भटे छे.

सुरषुनेा पुटपाक

मृद्धितं सौरणं कन्दं पक्कवाऽग्नौ पुटपाकयत् ।

अघासतैललवणं दुर्नामविनिवृत्तये ॥ १५६ ॥

सुरषुना कड (गाड) माटीने क्षेप करीने
अग्निमा देवता जेवो अणकतो थाय त्या सुधी
पकववे. पछी पकव थयेला ते कडना कडडा
करीने तेमा तेव तथा सिधव नाभीने (तेलमा
तणीने तथा सिधव नाभीने) जावा, तेथी
हरसराज भटथे.

सुरषुचटी

मरिचपिप्पलित्नागरचित्रकान्

कमनिवापितभागसमाहृतान् ।

शालिचतुर्गुणसूरणयोजितान्

कुम्ब गुडेन गुडान् गुदजच्छिदः ॥ १५७ ॥

भरी ऐक तोषो, पीपर छे तोला, सूड
त्रण तोला, चित्रो चार तोला, ये प्रभाषि अत
कुमे वधता प्रभाषुमा देवा, तथा चित्रा
करता सुरषु चारगणु सेव. पछी ये सुर्वने
वाटीने ऐकत्र करीने तेनी गोणमा गोणीयो
वाणवी. ये गोणीयो हरस भटाऽनारी छे.
(सूरषुने श्वाक १५५६ मा कडेकी गते पकवीने
ऐना उपयोग करवे.)

चूर्णीकृताः योद्धश सूरणस्य

भागास्ततोऽर्धेन च चित्रकस्य ।

मदोपघादृष्टौ मरिचस्य चैको

गुडेन दुर्नामजयाय पिण्डी ॥ १५८ ॥

सोण लाग मूरषुना लधने तेना कडडा
करी तेने सूडवीने यूर्षु करवुं; तथा तेनाथी
अर्धा ऐटवे आड लाग चित्राना यूर्षुना
देवा; मूडना यूर्षुना जे लाग देवा; मरीना
यूर्षुना ऐक लाग देवा, ये सुर्वने ऐकत्र
करीने अमषु गोणमा तेनी गोणीयो वाणवी.
ये गोणी जावाथी हरस भटे छे.

भदं अग्नि भटाऽवा पडवाभुभ यूर्षु

पथयानागरहृष्णाकरञ्जवेष्टा-

ग्निभिः सितातुल्यैः ।

वडवामुख इव जरयति

बहुगुर्वपि भोजनं चूर्णः ॥ १५९ ॥

हरडे, मूड, पीपर, कणुळ, वावडिग,
चित्रो अने ये अधानी अरेअर साकर, जे
सुर्वतु यूर्षु करीने जावाथी वडवानण अग्निनी
माडक जडराशि प्रदीप्त थधने वषु सारे अत्र
डोय तोषणु तेने ते जलदीथी पयावे छे.

हरस भाटे गोणी

कलिङ्गलाङ्गलीकृष्णावह्वयपामार्गतण्डुलैः ।

भूनिम्बसैन्धवगुडैर्गुडा गुदजनाशनाः ॥ १६० ॥

छद्रजव, जणपीपर (रतवेसिषो), पीपर,
चित्रो, अपामार्ग (अघाडो), तांदणजे, करि-
यातु, सिधव अने गोण, ये औषधोनी गोणी
करीने जावाथी हरस भटे छे.

सैन्धवादि यूर्षु

लवणोत्तमवह्निकलिङ्गयवां-

श्चिरिविस्वमहापिचुमन्दयुतान्

पिष सतदिनं मथितान्छुडितान् ।

यदि मर्दितुमिच्छसि पायुरुहान् ॥ १६१ ॥

सिधव, चित्रो, छद्रजव, कणुळतु भूण,
मोटा (अडान) क्षीमडानी छाल, ये सुर्वना
यूर्षुने सिधवादि यूर्षु कडे छे. जे तु तारा हरसने
नाश करवा छञ्चतो डोय तो ये सिधवादि
यूर्षु सात दडाडा मथित(भडो)मा देवाणीने पी
अर्थात् सात दिवस सुधी ये यूर्षु भडाभां
पीवाथी हरस भटे छे.

१ हरसनां उत्तम औषध
शुक्रेषु भङ्गातकमप्यमुक्तं
भैरज्यमात्रेषु तु वत्सकत्वक !

સર્વેષુ સર્વેતુષુ કાલશેય-

મર્શઃસુ ઘર્લ્યં ચ મલાપહં ચ ॥ ૧૬૨ ॥

હરસ (સૂકો) હોય તો તેના ઉપાય તરીકે સિલામાં સૌથી શ્રેષ્ઠ છે; અને હરસ (ક્ષીલા) હોય તો કડાછાલ સૌથી શ્રેષ્ઠ ઔષધ છે; તેમ જ સૂકા અને ક્ષીલા પ્લેવે પ્રકારનો હરસમાં સર્વે ઋતુઓમાં હરસના રોગોને બળ આપનાર અને મળનો નાશ કરનાર ઔષધ ધારા છે.

હરસવાળાનું પથ્યઅપથ્ય (પરેજ)

મિત્વા વિચન્ધાનનુલોમનાય
યન્માહુતસ્થાગ્નિપલાય યચ્ચ ।

તદન્નપાનોપધમર્શસેન

સેથ્યં, વિવર્જ્યં વિપરીતમસ્માત્ ॥ ૧૬૩

જ ઔષધ અને અન્નપાન (કરી ગયેલા કફ વગેરે રૂપ) વિખંધને તોડે છે અને વાયુને તેના સ્વાભાવિક માર્ગે પ્રવૃત્ત કરે છે, તેમ જ જ અગ્નિને બળવાન કરે છે તે ઔષધ અને અન્નપાનનું હરસવાળા રોગોએ સેવન કરવું; અને જ ઔષધ કે અન્નપાન એથી ભ્રમણું છે, એટલે વાયુનો વિખંધ કરનારું છે તથા અગ્નિને પ્રબળ કરનારું નથી, અગ્નિને મંદ કરનારું છે, તે અન્નપાન અને ઔષધનું હરસવાળાએ સેવન કરવું નહિ.

હરસ, અતિસાર અને શ્રદ્ધાહીરોગમાં જઠરાગ્નિની રક્ષા કરવાની જરૂર અને કારણ

મર્શોતિસારગ્રહણીવિકારા:

પ્રાયેણ ચાન્યોન્યનિદાનમૂતા: ।

સન્નેડનલે સન્તિ, ન સન્તિ દીતે,

રક્ષેદતસ્તેષુ વિશેષતોડગ્નિમ્ ॥ ૧૬૪ ॥

હરસ, અતિસાર અને શ્રદ્ધાહીરોગ, એ રોગો સામાન્ય રીતે એકબીજાની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ છે. એ રોગો જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે ત્યારે ઉત્પન્ન થાય છે અને જ્યારે જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય છે, ત્યારે તે રોગ થતા નથી માટે એ રોગોમાં ખાસ કરીને જઠરાગ્નિની રક્ષા કરવી (એટલે જઠરાગ્નિ વધારે મંદ ન પડે પણ પ્રબળ બને તેવું કરવું).

ઇત્યગ્રહદાયે ચતુર્થે ચિકિત્સિતસ્થાનેર્શ-

ચિકિત્સિત નામ અગ્રમોડપ્ચાય: ॥ ૯ ॥

અધ્યાય ૯ મો-અતિસારચિકિત્સા

હરસ અને અતિસાર એકબીજાના કારણરૂપ છે એમ પાછલા અધ્યાયમાં છેવટે કહ્યું છે, માટે હરસ તથા અતિસારની ચિકિત્સામાં સમાનતા છે. આ કારણથી હરસ પછી અતિસારની ચિકિત્સા કહેવાનો આરંભ કરતાં પ્રથકર્તા કહે છે કે :

અથાતોડતીસારચિકિત્સિતં ઘ્યાહ્યાસ્વામ: ।

ઇતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષય: ।

ત્યારે હવે અમે અતિસારની ચિકિત્સા સમબલવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓની એ પ્રમાણે કહી ગયા છે :

વાયુના અતિસારના ઉપાય

બહુ વાયુબળા અતિસારના ઉપાય

(શ્લોક ૧૧ થી ૪૧)

વાયુના અતિસારમાં પણ પહેલાં

ઉપવાસ : કારણ

મતીસારો હિ મૂયિષ્ઠં ભવત્યામાશયાન્વય: ।

હત્વાડગ્નિ વાતજેડપ્યસ્માન્પ્રાક્

તસ્મિલ્લહનં હિતમ્ ॥ ૧ ॥

અતિસારનો રોગ ઘણુંખરું જઠરાગ્નિને મંદ કરીને આમાશય (હોજરી) મા ઉત્પન્ન થાય છે, માટે વાયુથી થયેલા અતિસાર હોય તો પણ એ રોગમાં પ્રથમ ઉપવાસ કરવા શ્રેષ્ઠ છે. (અતિસાર આમાશયમાંથી થાય છે માટે તેને આમાશયના સંબંધવાળો કહ્યો છે. મૂળમાં કહ્યું છે કે 'વાયુનો અતિસાર હોય તો પણ ઉપવાસ કરવા શ્રેષ્ઠ છે.' એ ઉપરથી સમજવું કે કફ વગેરેથી થયેલા અતિસારમાં તો ઉપવાસ વધારે હિતકર છે. અતિસાર ઠાઈ વાર ભય વગેરેથી થાય છે, તે આમાશયમાંથી થતા નથી, માટે એમ કહ્યું છે કે ઘણુંખરું (હમેશાં નહિ), અતિસાર આમાશયમાંથી થાય છે. વળી એમ પણ સમજવું કે અતિસારની પાછલી અવસ્થામાં અતિસાર જૂનો થયા પછી રોગોના પ્રાપ્ત વગેરેનો અપચય (ક્ષય) થઈ ભય છે માટે તે સમયે તેને ઉપવાસ કરાવવા જરૂરના

નથી; માત્ર અતિસારની શરૂઆતના દિવસોમાં (સામ અવસ્થામાં) ઉપવાસ હિતકરકે છે.) શૂળ, આનાહ અને પ્રસેકવાળા

અતિસારમાં વમન

શૂળાનાહપ્રસેકાર્તે વામયેદતિસારિણમ્ ।

જે અતિસારવાળો રોગી શૂળ, આનાહ (પેટ ચડવું) અને પ્રસેક (મેંમાંથી લાળ પડવી) એ ઉપદ્રવોથી પીડાતો હોય તેને ક્ષિલટી કરાવવી. (એને પ્રથમ ઉપવાસ હિતકર છે. ઉપવાસ પછી ક્ષિલટીએ કરાવવી. કેવળ વાયુનો અતિસારવાળાને જ વમન આપવું એમ નહિ, પણ પિત્તના અતિસારવાળાને કે કફના અતિસારવાળાને પણ ઉપરના ઉપદ્રવો હોય તો તેને પણ વમન હિતકર છે.)

અતિસારમાં ઝાડા બંધ ક્યારે ન કરવા ?

દોષાઃ સન્નિચિતા યે ચ વિદગ્ધાહારમૂર્ચ્છિતાઃ ॥

અતિસારાય કલ્પન્તે તેષુપેક્ષૈવ મેપજમ્ ।

મૃશોત્કલેશપ્રવૃત્તેષુ સ્વયમેવ સલાત્મસુ ॥ ૩ ॥

અને વિદગ્ધ આહાર (=આમાજીર્ણ, વિદગ્ધાજીર્ણ, વિષ્ટબ્ધાજીર્ણ અને રસશેષાજીર્ણ-ચરક ચિ. ૧૯/૧૩૩ ચક્રપાણિદત્ત-)ને ક્ષીણ વધીને પુષ્ટળ સચિત થયેલા દોષો અતિસારનો રોગ કરે છે. એ દોષોના ખૂબ ઉત્કર્ષેશ થવાથી વહેવાના સ્વભાવવાળા એ દોષો પોતાની મેળે જ (ઝાડા વાટે) બહાર નીકળતા હોય તેમને નીકળવા દેવા એ જ ખરા ઇલાજ છે.

આમાતિસારમાં ત્રાહી ઔષધ ન આપવું

ન તુ સહ્યપ્રહળ યોજ્યં પૂર્વમામાતિસારિણિ ।

આમાતિસારવાળા રોગીને સંત્રાહી એટલે ઝાડાને રોકે એવું ઔષધ શરૂઆતમાં ન આપવું.

દોષના વિબંધમાં હરકે

અપિ ચાધ્માનમુરુતાશૂલસ્તૈમિત્યકારિણિ ॥૪॥

પ્રાણદા પ્રાણદા દોષે ચિયદ્ધે સમ્પર્યાતિની ।

બ્યારે દોષનો વિબંધ થયો હોય (લગાર-લગાર થોડો પ્રજ્ઞત થતો હોય), ત્યારે અતિસારવાળાનું પેટ ચડે છે, શરીર ભારે થાય છે, શૂળ આવે છે અને જડતા થાય છે. એવે પ્રસંગે

રોગીને પ્રાણુદા (હરકે) જ પ્રાણુદા (જીવન આપનારી) થાય છે, અર્થાત્ રોગીને હરકે પાવી અથવા તેનું ચૂર્ણ પાણી સાથે આપવું.

આ બહુ દોષવાળા અતિસારના દરદીના ઉપચાર કલ્પા. હવે સાધારણ દોષવાળા અને થોડા દોષવાળા અતિસારના દરદીના ઉપચાર કહે છે.

મધ્યમ દોષવાળા અતિસારના ઉપાય

પિત્તેષ્વકથિતાસ્તોયે મધ્યદોષો વિદ્યોવયન્ ॥૫॥

મૂતીરુપિપ્પલીશુષ્ટીવચાધાન્યહરીતકીઃ ।

અયવા શિલ્વચનિકામુસ્તનાગરવાલકમ્ ॥ ૬ ॥

શિંહપાઠાવચાવધ્યાકૃમિજિઘ્નાગરાણિ વા ।

શુષ્ટીઘનવચામાદ્રોવિલ્લમ્બસ્કહિહિગુ વા ॥ ૭ ॥

મધ્યમ દોષવાળા અતિસારના રોગીએ પ્રથમ ઉપવાસ કરવા. પછી કરિયાતું, પીપર, સૂંક, વજ, ધાણુ, હરકે, એ ઔષધોના કટક કરીને પછી તેને સારી રીતે ઉકાળીને પ્રમથ્યા ખનાવીને પીવી અથવા એ જ રીતે ઉકાળીને ખીલું, ધાણુ, મોથ, સૂંક અને વાળો એ ઔષધ પીવાં; અથવા ખીડલવણુ, પહાડમૂળ, વજ, હરકે, વાવડિંગ અને સૂંક એ ઔષધ પીવાં; અથવા સૂંક, મોથ, વજ, પીપર, ખીલાનો ગર્ભ, ઠંડા-છાલ અને હિંગ એ ઔષધ પીવાં.

અલ્પ દોષવાળા અતિસારનો ઉપાય

શસ્યતે ત્વહ્પદ્મોયાનામુવવાસોડતિસારિણામ્ ।

જે અતિસારવાળાના દોષ થોડા કોપ્યા હોય તેણે ઉપવાસ કરવા એ જ શ્રેષ્ઠ છે. (મધ્યમ દોષવાળાઓને અને બહુ દોષવાળાઓને ઉપવાસ કરાવીને પછી ઔષધ આપવું પડે છે, પણ અલ્પ દોષવાળાને ઔષધ આપવાની જરૂર નથી; કારણ કે ઔષધ વિના જ માત્ર ઉપવાસથી તેને અતિસાર મટે છે.)

અતિસારમાં તરસનો ઉપાય

વચાપ્રતિવિવાશ્યાં વા મુસ્તાપર્વટકેન વા ॥ ૮ ॥

હૌવેરનાગરાગ્યા વા વિપકં પાચયેક્ષ્ણમ્ ।

અતિસારના રોગીને તરસ લાગે તો દોષ, દેશ વગેરેનો વિચાર કરીને કાઠાં નખત વજ અને અતિવિષ નાખીને ઉકાળેલું પાણી પાવું;

કાઈ વખત મોથ અને પિત્તપાપડો નાખીને ઉકાળેલુ પાણી પીવું; અને કાઈ વખત વાળો અને ચૂંક નાખીને ઉકાળેલુ પાણી પાવું.

(વિષકવ-ઊકળતા ઊકળતા આડમા લાગથી પણ થયુ એહું પાણી ખાકી રહે એટલું ખડું ઉકાળેલું.)

અતિસારમાં ભોજન

યુક્તેઽન્નકાલે શુક્લામં લઘ્વન્નં પ્રતિભોજયેત્ ॥૧૨ તથા સ શીત્રં પ્રાપ્નોતિ રુચિમન્નિથલં થલમ્ ।

(ઉપવાસની અવસ્થા પૂરી થયા પછી) અતિસારવાળાને જ્યારે અત્યંત ભૂખ લાગે ત્યારે ખાવાનો ચોગ્ય વખત થયે તેને ઘણું હલકું ભોજન ખાવા આપવું. તેથી તેને જલદીથી રુચિ, જઠરાગ્નિનું બળ અને શરીરનું બળ પ્રાપ્ત થાય છે. (ખીન રોગવાળાએને જેમ બરાબર ઉપવાસ કરાવ્યા પછી તરત જ ભોજન આપવામા આવે છે, તેમ અતિસારવાળાને આપવું નહિ; પરંતુ બરાબર ઉપવાસ થયા હોવાનાં લક્ષણ (સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૧૪, શ્લોક ૧૬૩ થી ૧૭૩) એનામાં જણાય તે પછી પણ થોડીવાર લગાડીને તેને ભોજન આપવું. ભોજન આપવું તે પંજુ હલકું અને થોડું આપવું.)

અતિસારવાળાનું પીણું

તક્ષેણાવન્તિસોમેન યવાગ્વા તર્પણેન વા ॥૧૦॥ સુર્યા મયુના વાઽથ યયાસાઠ્યમુપાચરેત્ ।

આવું ભોજન કરનારને છાશ, કાંલ, પેયા, તર્પણ ઔષધિનું જળ, સુરા કે દ્રાક્ષનો દારૂ, એમાંથી ગમે તે એક જે જેને માફક હોય તે તેને પીવા આપવું.

ત્યાર પછી અતિસારવાળાનું ભોજન મોજ્યાનિ કલ્પયેદૂર્ધ્વે ગ્રાહિદીપનવાચનૈ ॥ ૧૧ ॥ યાલવિલ્લરશઠીવાન્ધિહવગુચ્છામ્લદાઙ્ગિમૈઃ । પલાશહપુવાજાગ્રીવવાનીવિહસૈન્ધવૈઃ ॥ ૧૨ ॥ લયુના પચ્છમૂલેન પચ્છકોલેન પાઠયા ।

એ પછી (શ્લોક ૯ થી ૧૦૩વાળા ભોજન અને પીણાની અવસ્થા પૂરી થયા પછી) અતિ સારવાળાનું ભોજન કુમળા ખીલા, ષટ્કચૂરો, ધાણું, હિંગ, આમચુર, દાડમ, ખાખરો, પલાંશી,

જીરું, ચવાની અજમો, ખિડલવણુ, સિંધવ, લણુ-પંચમૂળ, પંચકોલ (પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, સૂકું), પહાડમૂળ એટલાં શાકી, દીપન અને પાચન ઔષધોથી બનાવવું.

કુદ્ અને પિત્ત વધારે હોય એવા અતિસારમાં પેયા : વાયુનું અનુલોમન કરે એવી પેયા શાલિપર્ણીથલાવિલ્લૈઃ પૃશ્નિપર્ણા ચ સાપિતા ॥૧૩ દાહિમામ્લા હિતા પેયા કફપિત્તે સમુલ્બળે । અમયાપિપ્પલીમૂલથિલ્લૈર્વાતાનુલોમની ॥ ૧૪ ॥

જે અતિસારમાં કુદ્ અને પિત્ત વધારે કાપેલા હોય તેા શાલિપર્ણી, બળદાણુ, ખીલા, પૃશ્નિપર્ણી એ ઔષધોથી ત્રિઞ્ક કરેલી પેયામા દાડમની ખટાઈ નાખીને પાવી તે હિતકર છે. વાયુનું અનુલોમન કરવા માટે (વાયુને તેના સ્વાભાવિક માર્ગે પ્રવૃત્ત કરવા માટે) હરડે, પીપરીમૂળ અને ખીલાંથી ત્રિઞ્ક કરેલી પેયા પાવી.

ખડુ દોષવાળા, પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા અતિસારીને થોડો થોડો ઝાડો થાય તેા આપવાનાં વિરેચન અને પેયા

વિચદ્ધં દોષવહુલો દીતાન્નિર્ણોઽતિસાર્યતે । કૃષ્ણાવિહ્લ્લત્રિકલાકપાયૈસ્તં વિરેચયેત્ ॥ ૧૫ પેયાં યુજ્યાદ્વિરિક્કસ્ય વાતત્રૈર્દીપતૈઃ કૃતામ્ ।

જે ખડુ દોષવાળા અતિસારના રોગીને થોડો થોડો ઝાડો થયા કરતો હોય પણ તેનો જઠરાગ્નિ મંદ ન પડેલો હોય તેને પીપર, વાવડાગ અને ત્રિકાળાનો ક્વાથ પાઈને જુલાણું આપવો. જુલાણુ થયા પછી તેને વાયુનો નાશ કરે એવા અને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે એવા ઔષધો વડે કરેલી પેયા આપવી.

નિરામ, પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા અતિસારમાં મરડા જેવું હોય તેનો ઉપાય આમે પરિણતે યસ્તુ દીતેઽન્નાલુપવેશ્યતે ॥૧૬॥ સફેનપિચ્છં સરુજં સવિચન્થં પુનઃ પુનઃ । અલ્પાલ્પમહપ્શમલં નિર્વિઢ્વયા સપ્રવાહિકામ્ ॥૧૭॥ દધિતૈલવૃતક્ષીરૈઃ સ ગુણ્ઠોં સગુહાં વિધેત્ । સ્વિચ્ચાતિ ગુઢતૈલેન મધ્યયેદ્ યદરાણિ વા ॥૧૮॥ ગાઢવિઢ્વિવિહિતૈઃ શાકૈર્વહુન્નિહૈસ્થયા રસૈઃ । શુષિતં મોજયેદેનં દધિદાહિમસાધિતં ॥૧૯॥

શાલ્યોદનં તિલેમૈર્મુદૈર્વા સાધુ સાધિતમ્ ।
 શલ્યા મૂલકવેતાયાઃ પાટાયાઃ સ્વસ્તિકસ્ય વા ॥૨૦॥
 સ્વાયવાનીકર્કારુશ્ચોરિણીર્ચિર્મટસ્ય વા ।
 હવોદકાયા જીવન્ત્યા યાકુન્ત્યા વાસ્તુકસ્ય વા ॥
 મુવર્ચલાયાશ્ચુચ્ચોર્વા લોણિકાયા રસૈરપિ ।
 કૂર્મવર્તકલોપાકશિલિતિત્તિરિકોદ્દૃટૈઃ ॥૨૨॥

અતિસારના રોગવાળા માણસને આમ પાકયા પછી અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયા પછી એ તેને ઝાડો ફીણ અને પિરછાવાળો થતો હોય, પીડા સાથે થતો હોય, થોડોથોડો વારંવાર થતો હોય, અટકીઅટકીને થતો હોય, મળ (વિષા) સહિત કે મળરહિત થતો હોય, ફીણ (જળસ) નીકળતું હોય તો તેવા અતિસારવાળાએ સૂંકના ચૂર્ણમાં ગોળ નાખીને તેને દહીં, તેલ, ઘી અને દૂધ સાથે મેળવીને પીવું; અથવા તેણે ખાંદલાં ઘેર, ગોળ અને તેલમાં ખાવાં. એ પ્રમાણે દોષ વગેરે ખાખતેને વિચાર કરીને કાઈકેવાર સૂંક પીધા પછી અને કાઈકેવાર ઉપર કહેલાં ઘેર ખાધા પછી અતિસારવાળાને ખડુ ભૂખ લાગે તો તેને, મળને આંધનારાં ખંધવાની ભાજી વગેરે શાક તથા ઘણા સ્નેહવાળા માંસરસ દહીં તથા ઢાડમ વગેરેથી સિદ્ધ કરીને તેની સાથે શાલિ ચોખાને ભાત ખવડાવવેા; અથવા તલ, અડદ કે મગ વડે સારી રીતે સિદ્ધ કરેલો એટલે તલ, અડદ કે મગ ભેગા નાખીને રાંધેલો શાલિ ચોખાને ભાત ખાવા આપવેા; અથવા પટકચૂરો, ઘણા કુમળા નાના મૂળા, પહાડમૂળ, સ્વસ્તિક, સૂષા, ચવાની (અજમોદ), ભૂરુ (નાનું) કેાણું, દૂધી, ચીસકું, ઘોઈ, જવંતી, ખાવચી, ખથવાની ભાજી, અળસી, હાંઈની ભાજી અથવા લૂણી, એમાંના ગમે તે શાકનાં રમ સાથે અથવા કાચળો, ચકલાં, શિયાળ, મેર, તેતર અથવા કૂકડાના માંસરસ સાથે શાલિ ચોખાને ભાત ખાવા આપવેા.

પકવાતિસારના ઉપાય

વિસ્વમુસ્નાક્ષિમૈવ્યઘાતકીપુષ્પનાગરે ।

પકાતીધારત્રિચક્રે યવાગૂર્દાધિકી તથા ॥૨૩॥

કપિલ્વકચ્છુરાપક્ષીયૂયિકાવટરોલુજૈઃ ।
 દાહિમીશણકાપીસીશાલ્મલીનાં ચ પલ્લૈઃ ॥૨૪॥
 ખીણું, મોષ, પકાણી દોધર, ધાવડીનાં ફૂલ, સૂંક, એ ઔપધોથી સિદ્ધ કરેલી ચવાગૂ પીવાથી પકવાતિસાર (નિરામ અતિસાર) મટે છે; તેમ જ કોક, ધમાસો, ફાંગ, પીળી જીર્ણ, વડ અને ગૂંદાં, એ સર્વનાં પાંદડાં તથા ઢાડમ, રાણુ, કપાસ, શીમળો અને કેળ એ સર્વનાં પાંદડાંથી સિદ્ધ કરેલી ચવાગૂમાં દહીં નાખીને તે ખાવાથી પકવાતિસાર મટે છે.

મરડાના ઉપાય

કલ્કો વિલ્વશલાટૂનાં તિલકલકશ્ચ તત્સમઃ ।

દધ્નઃ સરોઽન્નલઃ સન્નેહઃ સ્વલો

હન્તિ પ્રવાહિકામ્ ॥૨૫॥

કાચાં અને નાના ખીલાંને કલક કરીને તેની ખરોખર તલને કલક ભેળવવેા તથા તેમાં ઘી વગેરે સ્નેહ દેશ, દોષ વગેરેને વિચાર કરીને નાખવેા અને તે સર્વમાં દહીંની ખાટી તર ભેળવવી. એ ગીતે ખનાવેલા ખલથી મરેડા મટે છે.

(પ્રવાહિકાનું લક્ષણ)

સ્ટુતે રક્તે પુરીપે ચ વાયુના વિહવિવર્જિતમ્ ।

પ્રવાહિકૈતિ વિલ્થ્યાતં યત્કેનામ્ પ્રવર્તતે ॥

(અરુણદત શ્લોક ૧૭)

(થોડા) લાલ ઝાડો નીકળ્યા પછી વાયુને લાધે (કે વાયુ સાથે) ઝાડા વિનાનું ફીણ જેવું (જળસ) નીકળે તેને પ્રવાહિકા કહે છે.)

અપરાજિત ખલ

મરિચ ધનિકાડજાજી

તિન્તિડીકં શઠી વિહમ્ ।

દાહિમં ઘાતકી પાટા ત્રિફલા પશ્ચકોલકમ્ ॥૨૬॥

યાવશૂકં કપિલ્થાષ્ટ્રમ્મૂમધ્યં સદીપ્યકમ્ ।

પિપ્પૈઃ પદ્મગુણવિહૈસ્તૈર્દૈન્નિ મુદ્ગરસે ગુદે ॥૨૭॥

સ્નેહે ચ યમકે સિદ્ધઃ સ્વલોઽયમપરાજિતઃ ।

દીપનઃ પાચનો ગ્રાહી રુચ્યો વિમ્બિચિનાશનઃ ॥

મરી, ધાણુ, જીરું, આમલી, પટકચૂરો,

ખિડલવણુ, ઢાડમ, ધાવડીનાં ફૂલ, પહાડમૂળ,

ત્રિફળા, પંચકોલ (સૂંક, પીપર, પીપમૂળ,

ચિત્રો, ચવક), જ્વખાર, કોડાનો ગર્ભ, કેરી, બાંધુડાનો ગર્ભ, અજમોદ તથા એ સર્વથી છગણી ખીલાનો ગર્ભ એ સર્વને એકકડા વાટીને તેને દહીં, મગનો રસ (મગતું એાસામણ), અને ગોળમાં નાખીને એકત્ર કરવું. પછી તે સર્વને ચારમાંથી ગમે તે બે સ્નેહ લઈને તેમાં નાખીને પકવ કરવું. આ ઔષધને અપરાજિત ખલ કહે છે. એ દીપન, પાચન, શ્રાહી અને રુચિ ઉત્પન્ન કરે એવો છે; તથા મરડાનો નાશ કરે છે.

કોલાનાં ઘાલવિલ્વાનાં કલ્કૈઃ શાલિયવસ્ય ચ ।
મુદ્રમાપતિલાનાં ચ ધાન્યયૂષં પ્રકલ્પયેત્ ॥૨૧॥
પેકથ્યં યમકે મૃદું દધિદાહિમસારિકમ્ ।
ચર્ચઃક્ષયે શુક્લમુલં શાલ્યન્નં તેન મોજયેત્ ॥૩૦॥
દ્વન્નઃ સરં વા યમકે મૃદું સગુહનાગરમ્ ।
સુરાં વા યમકે મૃદાં વ્યજ્જનાર્યં પ્રયોજયેત્ ॥૩૧॥
ફલામ્લં યમકે મૃદું યૂષં ગૃજ્જનકસ્ય વા ।
મૃદાન્વા યમકે સક્તૂન્ લાવે-

દ્યોપાવચૂર્ણિતાન્ ॥ ૩૨ ॥

માપાન્ સુસિદ્ધાંસ્તદ્વદ્વા ઘૃતમણ્ડોપસેવનાન્ ।
રહં સુલિદ્ધપૂતં વા છાગમેપાન્તરાધિજમ્ ॥૩૩॥
પવેદ્દાહિમસારામ્લં સધાન્યસ્નેહનાગરમ્ ।
રક્તશાહ્યોદન્તં તેન મુજ્જાનઃ પ્રપિવંશ્ચ તમ્ ॥૩૪॥
ચર્ચઃક્ષયકૃતૈરાશુ વિકારૈઃ પરિમુચ્યતે ।

પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, સૂંઠ, નાનાં ખીલાં, શાલિ ચોખા, જ્વ, મગ, અડદ, તેલ, એ સર્વનો ભેગો કંદક કરીને (એકથ્યં) તે વડે ધાન્યયુષ કરવો. પછી તેને ચારમાંના ગમે તે બે સ્નેહમાં નાખીને વધારવો અને તેમાં દાડમની કળીઓ(ખીજ)નો રસ તથા દહીં નાખવું. પછી જે અતિસારવાળા રોગીના મળનો ક્ષય થઈ જવાથી મોઢે શોષ પડતો હોય, તે રોગીને તેની સાથે શાળ ચોખાનો ભાત ખાવા આપવો અથવા ચારમાંના ગમે તે બે સ્નેહમાં વધારેલી દહીંની તરમાં ગોળ અને સૂંઠ નાખીને તે સાથે રાતી શાળનો ભાત ખાવા આપવો અથવા ગમે તે બે સ્નેહમાં સુરાને વધારીને તેને ભાત સાથે કઠીને ઠેકાણે

વાપરવી અથવા ખિજોરાના કે આમચૂરના કે દાડમ વગેરેના રસ વડે ખાટા ખનાવેલા ગાજરના યૂષને તે ભાત સાથે (વ્યંજન તરીકે) ખાવો અથવા સૂંઠ, પીપર અને મરીડું ચૂર્ણ ભેળવેલા સાથુને ગમે તે બે સ્નેહમાં શેકીને ખાવો, અથવા સારી રીતે ખાફેલા અડદને થોડા ઘૃત-મંડમાં ભેળવીને ખાવા; અથવા ખકરા કે ઘેટાના અંતરાધિના માંસરસને સારી રીતે સિદ્ધ કરીને તથા ગાળીને તેમાં દાડમની કળીઓની ખટાઈ તથા ધાણા અને સૂંઠ નાખીને તેને સ્નેહ- (ધી વગેરે ગમે તે)માં રાંધીને એ માંસરસ સાથે રાતી શાળનો ભાત ખાવાથી અને એ માંસ-રસ પીવાથી અતિસારવાળા રોગીમાં ઝાડાના મળનો ક્ષય થવાથી જે વિકાર થાય છે (સૂત્ર-સ્થાન અધ્યાય ૧૧, શ્લોક ૨૧) તેમાંથી તે જલદી મુક્ત થાય છે.

ઘૃતમંડ-વદ્ ઘી ઉપર તરતું પાતળું (પ્રવાહી) ધી.

અતિસારમાં શૂળવાળા મરડાનો ઉપાય
ઘાલવિલ્વં ગુહં તૈલં પિપ્પલીં વિશ્વમેપજમ્ ॥ ૩૫ ॥
લિહ્યાદ્વાતે પ્રતિહતે સશૂલઃ સપ્રવાહિકઃ ।
વાયુનો પ્રકોપ થવાથી જેને શૂળ આવતું હોય અને મરડો થયો હોય તેણે નાનાં કૂમળાં ખીલાં, ગોળ, તેલ, પીપર, સૂંઠ એ ઔષધોને ભેગા કરીને ચાટવાં.

વલ્કલં શાવરં પુષ્પં ઘાતક્યા ઘદરીદલમ્ ॥૩૬॥
પિવેદ્દધિસરક્ષોદ્રકપિત્યસ્વરસાપ્લુતમ્ ।

ધોધરની છાલ, ધાવડીનાં ફૂલ અને ધાર-ડીનાં પાંદડાં એ સર્વને એકકડાં કચરીને તેને દહીંની તર, મધ અને કોઠીનાં પાંદડાંનો રસ એ સર્વમાં ભેળવીને (ઠાહીને) પીવાં. (એથી વાયુના કોપથી થયેલાં શૂળ અને મરડો મટશે.)

વિવદ્ધવાતવર્ચાસ્તુ ઘટુશૂલપ્રવાહિકઃ ॥ ૩૭ ॥
સરકપિચ્છસ્તૃષ્ણાતં ક્ષીરસૌહિલ્યમર્હતિ ।
યમકસ્યોપરિ ક્ષીરં ઘારોષ્ણં વા પ્રયોજયેત્ ॥૩૮॥
શૃતમેરણ્ડમૂલેન ઘાલવિલ્વેન વા પુનઃ ।

જે અતિસારના રોગવાળા માણસને વાયુનો અને ઝાડાનો વિબંધ થઈ ગયો હોય, જેને

શુદ્ધામાં ઘણા સલુકા મારતા હોય તથા મળ વિના માત્ર ફીલુ જેવો પ્રદાર્થ વારંવાર ઘણા પડતો હોય, તેમ જ આડા વાટે થોડી અને જળસ પડતાં હોય; તથા તેની સાથે તેને તરસ પણ વારંવાર લાગતી હોય તેવા રોગીને ધરાતાં સુધી દૂધ પાડું; અથવા ચારમાંના ગમે તે જ સ્નેહ તેને પાઈને તે ઉપર તેને ધારોણુ દૂધ પાડું (તરત ઢોડેલું ફીલુભયું) દૂધ તે ધારોણુ દૂધ બળુવુ); અથવા એરંડાનું મૂળ કચરીને દૂધમાં નાખીને દૂધ ઉકાળવું તથા પછી ઠંડું પડવા દઈ તે પાડું; અથવા નાનાં ખીલાં કચરીને દૂધમાં ઉકાળી તે દૂધ ઠંડું પાડી પાડું.

વયસ્વુક્ત્કાચ્ય મુસ્તાનાં વિશર્તિ

ત્રિગુણેડમ્ભસિ ॥ ૩૨ ॥

ક્ષીરાવશિષ્ટં તત્પીતં હન્યાદામં સવેદનમ્ ।

દૂધથી ત્રણગણું પાણી લઈને તેમાં વીસ મોથ ઉકાળની. જ્યારે ક્રૂર દૂધ ખાકી રહે ત્યારે તે ઉતારીને ગાળી લેવું. તે દૂધ ખીવાથી વેદના સહિત જે આમ (જળસ) પડતો હશે તે મટશે. (અહીંયાં વીસ મોથ કહેલી છે તેટલી મોથનું વજન સામાન્ય રીતે ચાર તોલા થાય. સામાન્ય કદપના પ્રમાણે એતા ચાર તોલા મોથને ચોસઠ તોલા પ્રવાહીમાં ઉકાળીને ચોથા ભાગને એટલે સોળ તોલા ક્વાથ ખાકી રહે તે લેવો એઈએ. ત્યારે એ ઉપરથી સોળ તોલા દૂધ અને તેથી ત્રણગણું એટલે અડતાળીસ તોલા પાણી મળીને ચોસઠ તોલા પ્રવાહી થાય છે. તેમાં ચાર તોલા મોથ ઉકાળતાં ખાકી સોળ તોલા દૂધ રહે તે ઉપયોગમાં લેવું.)

વિવળ્યાઃ પિવતઃ સૂક્ષ્મં રજો મરિચજન્મ વા ॥૪૦
ચિરકાલાનુપકાડપિ નશ્યત્યાશુ પ્રવાહિકા ।

પીપરનું ખારીક ચૂર્ણ કરીને પાણી સાથે પીનારને. અથવા મરીનું ખારીક ચૂર્ણ કરીને પાણી સાથે પીનારને. ઘણા કાળથી ચાલુ રહેલો મરડો જલદીથી નાશ પામે છે.

નિરામ, શૂળવાળા, કૃશ અને રૂક્ષ અતિ-સારરોગી માટે ઉપાય

નિરામરૂપં શૂળાતે લઘ્વનાઘૈષ્ઠ કવિંતમ્ ॥ ૪૧ ॥

રૂક્ષકોષ્ઠમપેદ્યામ્નિ સક્ષારં પાયયેદ્ ઘૃતમ્ ।

જે રોગી નિરામ, શૂળથી પીડાયેલો, ઉપવાસ વગેરેથી કૃશ થયેલો અને રૂક્ષ (લૂખા) કોડાવાળો હોય તેના જઠરાગ્નિના ખળને વિચાર કરીને તેને ક્ષાર સહિત ઘી પાડું.

સિદ્ધં ધૃષ્ટિસુરામણે દશમૂલસ્ય ચામ્ભસિ ।૪૨॥
સિન્ધૂત્યવપક્ષ્કોલામ્યાં તૈલં સઘોતિનાશનમ્ ।

હહીના મંડમાં કે સુરાના મંડમાં કે દશ-મૂળના ક્વાથમાં સિંધવ અને પંચકોલ(પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, સૂંઠ)ના કદકંથી સિદ્ધ કરેલું તેલ ઉપર કહેલા રોગવાળીની પીડાને તટકાળ નાશ કરે છે.

પલ્હમિઃ શુષ્ઠ્યાઃ પલ્હદ્ધીમ્યાં

દ્વામ્યાં મ્ન્યમ્નિસૈન્ધવાન્ ॥ ૪૩ ॥

તૈલમ્પ્રયં પલ્હેદ્ધા નિઃસારકરુજાપહમ્ ।

ચોવીસ તોલા સૂંઠ, આઠ તોલા પીપરી-મૂળ, આઠ તોલા ચિત્રો અને આઠ તોલા સિંધવ એ સર્વના કદક કરીને તે વડે હહીમાં ચોસઠ તોલા તેલ સિદ્ધ કરવું. એ તેલ અતિ-સારની પીડાને મટાડે છે.

આડાની કમળિયાત અને શૂળના ઉપાય
પક્તો માંસદ્વાઘાજ્યં પુરીપમ્પ્રહશલજિત્ ॥ ૪૪ ॥

પાનાનુવાસનામ્યંજ્ઞમયુક્તં તૈલમેકતઃ ।

તદ્ધિ વાતજિતામઘ્યં શૂલં ચ વિગુંજોડનિલઃ ॥૪૫

એક ખાણું માંસ, દૂધ અને ઘી આપવાથી આડાની કમળિયાત અને શૂળ એ ઉપદ્રવો મટે છે, તથા ખીલ ખાણુ પીવા માટે, અનુવાસન માટે અને અભ્યંગ માટે વાપરેલું તેલ પણ આડાની કમળિયાત અને શૂળને મટાડે છે; કારણ કે તેલ એ વાયુને મટાડનારાં સર્વે ઔષધોમાં શ્રેષ્ઠ છે; અને કોપ પામેલો વાયુ એ જ શૂળ છે; માટે તેલ વાયુને છોટે છે એટલે શૂળ મટે છે.

શૂળ અને મરડામાં તેલ ઉત્તમ હોવાનું કારણ ઘાત્વન્તરોપમદ્વાંઘૈ ચલો ઘ્યાપી સ્વઘામ્મઃ ।

તૈલં મન્દાનલસ્યાપિ યુક્ત્યા શમકરં પરમ્ ॥૪૬॥
વાઘ્યાશયે સતેલે હિ ચિમ્મિસી નાવતિષ્ઠતે ।

જ્યારે પિત્ત અને કફ વગેરે ધાતુઓ ક્ષીણ થાય છે, ત્યારે વાયુ આખા શરીરમાં વ્યાપે

છે અને પોતાના સ્થાનમાં એટલે પકવાશયમાં (નાના આંતરડામાં) તે કોપે છે. અતિસારવાળા રોગીની આ અવસ્થા થાય છે તે સમયે બેકે તેના જ કરાગ્નિ મંદ હોય છે; પછતા યુક્તિ વડે (પ્રયોગ વડે) તેને તેલ આપવામાં આવે તો તે તેના દુઃખનો નાશ કરી તેને ઘણું સુખ આપે છે; કેમ કે જ્યારે વાયુના સ્થાનમાં (નાના આંતરડામાં) તેલ જાય છે, ત્યારે મરડો ટકી શકતો નથી.

પ્રવાહિકા(મરડા)માં તેલ જ શ્રેષ્ઠ છે

ક્ષીણે પ્રલે સ્વાયતનચ્યુતેષુ
દ્વોપાન્તરેષ્વીરણ પક્વારે ।

કો નિષ્ટનપ્રાણિતિ કોષ્ટશૂલી

નાન્તર્બહિસ્તૈલપરો યદિ સ્યાત્ ॥૪૭॥

જ્યારે (આંતરડામાં) મળ (ઝાડો) ઓછો થઈ ગયો હોય, વાયુ સિવાયના બીજા દોષો (કફ અને પિત્ત) પોતપોતાના સ્થાનમાંથી સ્થિત થયા હોય અને વાયુ એકલો જ પોતાની ખંહાદુરી ખતાવતો હોય (બેર મારતો હોય) ત્યારે દરદીને કોડામાં શૂળ આવે છે અને ઝાડો થતા શૂળ આવે છે અને રોઈ પડાય છે. એવી અવસ્થાવાળો કથો દરદી અદર અને ખંહાર તેલ વાપર્યા વિના (=તેલ પીધા વિના અને તેલથી અનુવાસન અને અભ્યંગ કર્યા વિના) છવી શકે ?

ગુદામાં પીડા તથા આમળ માટે ઉપાય
ગુદરુઘ્નશયોયુક્ત્યાત્સક્ષીરં સ્વાધિતં હવિઃ ॥૪૮॥
રસે કોલામ્લચાક્ષેયોદંધિ પિષ્ટે ચ નાગરે ।

દૂધ અને ઘી ભેગા કરીને તેમાં ખોરનો અને ખાટી લૂણીના રસ નાખવો તથા તેમાં દહીંની મદદથી (દહી નાખીને) વાટેલી ચૂકની લુગદી ખનાવીને નાખવી. પછી એ બધું દેવતા પર મૂકીને એનું ઘી ત્રિષ્ક કરવું. ગુદામાં પીડા થતી હોય અથવા આમળ ખંહાર નીકળતી હોય તો આ ઘી આપવું. આ પાક કરવામાં ચૂક કરતા ઘી ચાગણુ ક્ષેતુ અને ઘી કરતા ખોર અને ખાટી લૂણીનો રસ ચારગણુ લેવો. દૂધ અને ઘી સગ્ને ભાગે લેવા.

તૈરેવ ચામ્લૈઃ સંયાજ્ય સિદ્ધં સુશુષ્કણકલ્કિતૈઃ ॥૪૯॥
ધાન્યોપળવિઢાજાજીપશ્ચકોલરુદાઢિમં ।

પાછળ (શ્લોક ૪૮ માં) કહેલા ખોર અને ખાટી લૂણીના રસમાં ધાણુ, મરી, ખિડલવણુ, જીરું, ચૂક, પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક અને દાડમ એ ઔષધોના સૂક્ષ્મ (ખારીક) કલક વડે સિદ્ધ કરેલું ઘી પણ એ જ ફાયદો આપે છે.

યોજયેન્નેહર્વાસ્તિ વા દશમૂલેન સાધિતમ્ ।

શઠીશતાદ્વાકુષ્ઠૈર્વા વચ્ચયા ચિત્ત્રેણ વા ॥૫૦॥

અથવા દશમૂળ વડે સિદ્ધ કરેલા ઘી વડે સ્નેહખસ્તિ આપવી અથવા પટકચૂરો, સુવા અને ઉપદેશથી સિદ્ધ કરેલા અથવા વજ વડે સિદ્ધ કરેલા અથવા ચિત્રા વડે સિદ્ધ કરેલા ઘી વડે સ્નેહખસ્તિ આપવી.

મરડો, આમળ, મૂત્રાઘાત અને

કટિગ્રહમાં અનુવાસન

પ્રગ્રાહણે ગુદચંદ્રે મૂત્રાઘાતે કટિપ્રદે ॥૫૧॥

મધુરામ્લૈઃ શ્વતં તૈલં ઘૃતં વાડ્યનુવાસનમ્ ।

મરડો, આમળ નીકળવી, મૂત્રાઘાત અને કમ્બર જકડાઈ જવી, એ રોગોમાં ગળ્યાં અને ખાટા ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું તેલ કે ઘી અનુવાસનખસ્તિમાં આપવું.

આમળ નીકળે તો શુ કરવું ?

પ્રવેશયેદગુદં ઘ્યસ્તમખ્યક્તં સ્વેદિતં મૃદુ ॥૫૨॥

કુર્યાચ્ચ ગોફળાઘન્ધં મધ્યચ્છિદ્રેણ ચર્મણા ।

ગુદા (આમળ) ખંહાર નીકળી ગઈ હોય તો તેને તેલ ચોપડીને તથા શેક કરીને કામળ કરવી, પછી માલ્હ ઘાલવી તથા વચ્ચમાં છિદ્રવાળા ચામડા વડે ગોફળાખંધ બાધવો.

ગોફળાખંધ : ગોફળુ જેવા આકારનો પાટો.
પશ્ચમૂલસ્ય મહતઃ કાર્યે ક્ષીરે વિપાચયેત્ ॥૫૩॥
અન્દુરું ચાન્ત્રરહિતં તેન વાતમ્નરુક્ષયત્ ।

તૈલં પચેદગુદચંદ્રં પાનામ્બજ્જેન તજ્જયેત્ ॥૫૪॥

ખોટા પંચમૂળનો કવાથ કરવો તથા વજનમાં તેની ખરોખર તેલ લઈને તે તેલ અને કવાથ ભેગા દૂધમાં પકવ કરવો. એ દૂધમાં આંતરડા-રહિત (આંતરડા કાઢી દાવેલા) ઉંદર અને વાયુનાશક ઔષધોના કલક (રાસના, એરંડમૂળ વગેરેના કલક) નાખવો. પાકમાં દૂધ તેલથી

ચોગણુ ઘેવુ. અહીં ખીએ દ્રવ પદાર્થ નથી માટે તેલથી દ્રવ ચોગણુો ક્ષેવો જ બેઈએ; ખીએ સ્નેહની પેઠે અહીં દૂધ તેલની ખરોખર ઘેવુ નહિ. દૂધ ઘણુ હોવાથી વાયુનું કાર્ય જે શુદ્ધશ (આમળ નીકળવી) તેને જલદીથી શમાવે છે, માટે ચારગણુ દૂધ ઘેવુ એ જ યોગ્ય છે. એ રીતે સિદ્ધ થયેલુ તેલ પાવાથી તથા ચોળવાથી શુદ્ધશ મટે છે. (ક્રાથમાં તેલ, દૂધ અને આંતરડા કાઢી ક્ષયિક્ષા ઉદર એટલું ભેગું ઉકાળી તેલ સિદ્ધ કરવુ.)

પિત્તના અતિસારના ઉપાય

(શ્લોક ૫૪ થી ૮૦ા)

સામ પિત્તાતિસાર

પેત્તે તુ સામે તીક્ષ્ણોષ્ણવર્જ્યે પ્રાગિવ લહ્નનમ્ ।

પિત્તનો અતિસાર સામ હોય તો પાછળ વાતાતિસારમાં શરીરને હલકુ કરવાને જે કરવાનું કહ્યું છે, તે ખસ્ટુ કરવુ. માત્ર તેમાંથી જે તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ હોય તે છોડી દેવુ.

પિત્તાતિસારમાં તરસનો ઉપાય

ત્વદ્વાન પિત્રેત્ પદ્મજામ્બુ સમ્-

તિમ્યં સસારિવમ્ ॥૫૫॥

વેયાદિ ક્ષુધિતસ્યાન્નમ્નિસન્નપુશ્કળં હિતમ્ ।

ત્વહત્યાદિગામ્બીરુઠ્ઠિવલાશૂર્પર્ણિમિઃ ॥૫૬॥

પિત્તાતિસારવાળા રોગીને તરસ લાગે તો તેણે સૂકું, મોથ, ખત્રે વાળા (કાગો અને સુગંધીવાળો), પિત્તપાપડો, રશ્મચંદન, એ શૂકંગ જળમાં (ચિ. ૧/૧૫, ૧૫૩) કરિયાણું તથા સારિવા નાખીને ક્વાથ કરીને તે ઠંડા પાચા પછી પીવો. જ્યારે તે રોગી અત્યંત ભૂખ્યો થાય, ત્યારે તેને અગ્નિની વૃદ્ધિ કરનારું વેચા વગેરે અન્ન ખાવા આપવું તે હિતકર છે. તે વેચા વગેરે પ્રહત્યાદિ ગણુ (હૂસ્વ પંચમૂળ) નાં ઔષધો, શતાવરી, ખલા, અતિખલા અને શૂર્પર્ણી, એ ઔષધોથી સિદ્ધ કરવાં. (હૂસ્વ પંચમૂળ=લઘુ પંચમૂળ સૂ. ૬/૧૬૮.)

ઉપવાસ વગેરે છતાં ત્યાહુ રહેલા પિત્તાતિસારના ઉપાય

પાપવેદનુષ્ણે તુ સક્ષોદ્રં તણ્ડુલામ્ભલા ।

કુટત્તસ્ય ફલં પિપ્પં સવલ્કં સઘુણપ્રિયમ્ ॥૫૭॥

પાઠાવત્સકવીજત્વગ્દાર્વીપ્રન્યિકશુષ્ઠિ વા ।

કાર્યં વાડતિવિપાધિત્વવત્સ-

કોદીચ્યમુસ્તજમ્ ॥૫૮॥

અથવાડતિવિપામૂર્વાનિરોન્દ્રયવતાર્પ્યજમ્ ।

સમઘવતિવિપાશુષ્ઠીમુસ્તેન્દ્રયવકટ્ફલમ્ ॥૫૯॥

પાછળ ક્ષા પ્રમાણે લંઘન અને વેચા વગેરે ઉપચારો કરવા છતાં પણ અતિસાર ન મટે, તો તે અતિસારવાળાને પહાડમૂળ, ઇદ્રજવ, કડાછાલ, ફારુહળદર, ગઠોડા અને સૂકું એ સર્વનું ચૂર્ણ મધ અને ચોખાના ધોવરામણ સાથે પાવું અથવા કડાછાલ, ઇદ્રજવ અને અતિવિષ એ ત્રણનું ચૂર્ણ મધ અને ચોખાના ધોવરામણ સાથે પાવું અથવા અતિવિષ, ખીણુ, કડાછાલ, વાગો અને મોથ, એ ઔષધોનો ક્વાથ પાવો, અથવા અતિવિષ, મૂર્વા (મોરવેલ), હળદર, ઇદ્રજવ અને રસાંજન, એ ઔષધોનો ક્વાથ પાવો અથવા અતિવિષ, સૂકું, મોથ, ઇદ્રજવ અને કાયકળ એ ઔષધોનો ક્વાથ મધ સાથે પાવો.

વલં વત્સકવીજસ્ય શ્રપયિત્વા રસં પિવેત્ ।

યો રસાદી જયેચ્છીઘં સ પૈત્તં જઠરામયમ્ ॥૬૦॥

મુસ્તાકપાયમેવં વા વિવેન્નમ્પુસ્તમાયુતમ્ ।

સક્ષોદ્રં શાલ્મલીવૃન્તકવાયં વા હિમાહ્વયમ્ ॥૬૧॥

જે માણસ પ્રથમ માંસરસ ખાઈને પછી ચાર તોલા ઇદ્રજવનો પાણીમાં કરેલો ક્વાથ પીએ, તેનો પિત્તાતિસાર જલદી મટે. એ જ પ્રમાણે જે માણસ પ્રથમ માંસરસ ખાઈને પછી ચાર તોલા મોથનો પાણીમાં કરેલો ક્વાથ મધ નાખીને પીએ, તેનો પિત્તાતિસાર જલદી મટે. અથવા જે માણસ પ્રથમ માંસરસ ખાઈને પછી શીમળાનાં ફૂલનાં ડીર્ટાનાં હિમમાં મધ નાખીને પીએ, તેનો પિત્તાતિસાર જલદી મટે.

કિરાતતિક્કકં મુસ્તં વત્સકં સરસાજનમ્ ।

કટકુદેરી હોવેરં વિલ્વમધ્યં દુરાલભા ॥૬૨॥

તિલા મોચરસં રોધં સમજ્ઞા કમલોત્પલમ્ ।

નાગરં ઘાતકીપુષ્પં દાહિમસ્ય ત્વમુત્પલમ્ ॥૬૩॥

અર્ઘ્યલોકૈઃ સ્મૃતા યોગાઃ

સક્ષોદ્રાસ્તણ્ડુલામ્બુના ।

કરિયાતું વગેરે ઔષધોના ચાર યોગ દ્વરેક અડધાઅડધા શ્લોકમાં કહેલા છે, તેમાંથી ગમે તે એક યોગ મધ અને ચોખાના ધોવરામણ સાથે પીવાથી પિત્તાતિસાર મટે છે. તે ચાર યોગ આ પ્રમાણે છે: (૧) કરિયાતું, કંક, મોચ, કડાછાલ, રસાંજન, એ ઔષધોના ચૂર્ણને મધ તથા ચોખાના ધોવરામણ સાથે પીવું. (૨) ભોંયરીગણી, વાગો, બીલાનો ગર્ભ અને ધમાસો એ ઔષધોનું ચૂર્ણ મધ અને ચોખાના ધોવરામણ સાથે પીવું. (૩) તલ, મોચરસ, સોધર, મજ્જા અને કાણું કમળ, એ ઔષધોનો કંક મધ અને ચોખાના પાણી સાથે પીવો. (૪) સુંકે, ધાવડીનાં ફૂલ, દાડમની છાલ, કાણું કમળ એ ઔષધોનો કંક મધ અને ચોખાના ધોવરામણ સાથે પીવો.

પક્વ (નિરામ) પિત્તાતિસારના ઉપાય નિદોન્દ્રવવરોઝલાકાયઃ પક્વાતિસારજિત્ ॥૬૪
હળદર, ઇદ્રગવ, સોધર અને એલચી એ ઔષધોનો ક્વાથ પક્વાતિસારને મટાડે છે, એટલે પક્વ પિત્તાતિસારને મટાડે છે.
રોધામ્વષ્ટાપિયસ્વવાદિગનાં-

સ્તદ્દત્ત પૃથક્ પિવેત્ ।

રોધાદિગણુ, અંબાદિ ગણુ અને ત્રિયંબાદિ ગણુમાંથી ગમે તે એક ગણુનાં ઔષધોને મધ તથા ચોખાના ધોવરામણ સાથે પીવાં, તેથી પક્વાતિસાર નાશ પામે છે.
ફટ્વજ્જવલ્લયપ્રાદકલિનીદાહિમાહુરૈઃ ॥૬૫॥
પંચાવિલેપીલલક્ષ્મ્ કુપત્સિદધિદાહિમાન્ ।
તદ્દહિન્ચિલ્લક્ષ્મ્જમ્બુમધ્યૈઃ પ્રભવયેત્ ॥૬૬॥
મોટા અરડ્ડસાની છાલ, જેઠીમધ, કાંગ, દાડમના અંકુર, એ ઔષધો વડે પેયા, વિલેપી કે ખલ કરવાં અને તેમાં દહીં તથા દાડમ નાખીને ખાવા આપવાં, અથવા કોકાનો ગર્ભ, બીલું, કેરીના મરવા, બાંજુનો ગલ એ ઔષધો વડે પેયા, વિલેપી કે ખલ કરવાં તથા દહીં અને દાડમ નાખીને ખાવા આપવાં. એ બંને રીતે કરેલાં પેયા વગેરે પક્વાતિસારને મટાડે છે.
અજ્ઞાપયઃ પ્રયોકલ્યં નિરામે, તેન ચેચ્છમઃ ।
દ્વોપાચિન્ન્યાત્ર જાયેત ઘલિનં તં વિરેચયેત્ ॥૬૭॥

જો પિત્તથી થયેલા અતિસારનો રોગી નિરામ હોય તો તેને ખકરીનું દૂધ પાવાનો પ્રયોગ કરવો, પણ દોષના અધિકપણને કીધે જો તેથી અતિસાર મટે નહિ, તો પછી જો તે રોગી બળવાન હોય, તો તેને વિરેચન આપવું; કુર્ણ હોય તો વિરેચન આપવું નહિ.

અતિસારમાં ઝાડા અને લોહી વારાફરતી નીકળતાં હોય તેના ઉપાય

ધ્યત્યાસેન શકુન્દ્રકમુપવેર્યેત યોડપિ વા ।
પલાશફલનિર્મૂહં યુક્તં વા પયસા પિવેત્ ॥૬૮॥
તતોડન્તુ કોર્ણં પાતર્થ્યં ક્ષીરમેવ યયાવલમ્ ।
પ્રવાહિતે તેન મલે પ્રશામ્વત્યુદ્ગરામયઃ ॥૬૯॥

જો અતિસારના રોગવાળાને ઝાડા થવાથી લોહી પડે છે અને લોહી પડવાથી ઝાડા થાય છે, તેને ખાખરાના ફળનો ક્વાથ એકલો પાવો અથવા દૂધ સાથે પાવો. તે પછી રોગીથી પચાવાય તેટલું દૂધ લગાર ગરમ કરીને પાવું. તે દૂધને કીધે મળ ખંઠાર નીકળી જવાથી પેટનો રોગ (અતિસાર) શાંત પડે છે.

પલાશવત્પ્રયોજ્યા વા ત્રાયમાણા વિશોઘની ।

ખાખરાના ફળની પેટે સૂત્રીમાણુનો ક્વાથ એકલો પાવો અથવા દૂધમાં પાવો તથા તે પછી રોગીને પચી શકે તેટલું દૂધ લગાર ગરમ કરીને પાવું, તેથી પણ શોધન થાય છે.

અનુવાસન ક્યારે કરવું ?

સંસર્ગ્યાં ક્ષિપ્રમાણાયાં શૂલં યદનુવર્તેત્ ॥૭૦॥
સ્નુતદ્વોપસ્ય તં શ્રીઞ્ચં યથાવહન્યનુવાસયેત્ ।

જો અતિસારના રોગીનો મળ પહી જયો હોય, તેને પેયાદિ કમ કયાં છતાં પણ જો શૂળ મટે નહિ તો તેના જઠરાગ્નિના બળનો વિચાર કરીને, જઠરાગ્નિ મંદ ન પડે એવી રીતે, તરત અનુવાસન કરવું.

અનુવાસન શાના વડે કરવું ?

શતપુષ્પાવરીમ્યાં ચ ઘિલ્લેન મધુકેન ચ ॥૭૧॥
તૈલવાદં પયોયુક્તં પક્કમન્વાસનં ઘૃતમ્ ।

સુવા, શતાવરી, બીલી અને જેઠીમધ, એ ઔષધોના કંક વડે (ઘીથી) ચોથા ભાગના

તેલમાં દૂધ નાખીને ઘી પકવ કરવું. એ ઘી અનુવાસનના ઉપયોગમાં લેવું.

પિત્તાતિસારમાં પિચ્છાખસ્તિક્યારે આપવી ?
અજ્ઞાતાવિન્યતીસારે પિચ્છાખસ્તિ: પરં હિતઃ ॥૭૨

આમ કરવા છતાં પણ અતિસાર શાંત થાય નહિ, તે પછી તેને પિચ્છાખસ્તિ આપવી એ અતિહિતકર છે. (થોડા માપથી નિરૂહખસ્તિ આપવી તેને પિચ્છાખસ્તિ કહે છે.)

પિચ્છાખસ્તિની બનાવટ, વિધિ, ક્ષયદા પરિવેશ્ય કુશૌર્યદ્રાર્દ્રવૃન્તાનિ શાલ્મલૈઃ ।
કૃપ્પામૃત્તિકયાડડલિપ્ય સ્વેદયેદ્રોમયાગ્નિના ॥૭૩
મૃચ્છોપે તાનિ સશ્શુચ

તત્તિવ્વં મુષ્ટિસમિતમ્ ।
મદ્યેપયસઃ પ્રસ્યે પૂતેનાસ્થાપયેત્તતઃ ॥ ૭૪ ॥

નતપણ્યાદ્ધકલ્કાજ્યક્ષોદ્રતૈલવતાડ્નુ ચ ।
સ્નાતો મુજ્જીત પયસા જાહ્નલેન રસેન વા ॥ ૭૫

પિત્તાતિસારજ્વરશોફગુલ્મ-
સમીરણાન્નપ્રહૃણીવિકારાન્ ।

જયત્યયં શીઝમતિવૃષ્ટિ
વિરેચનાસ્થાપનયોશ્ચ યસ્તિઃ ॥ ૭૬ ॥

શીમળાના ફૂલનાં લીલાં ડીંટાં લાવીને તેને શીલા દર્ભ (ડાભ)માં લપેટવાં. પછી તે ગોળાને કાળી માટીને લેપ કરવો અને તેને ગાયના છાલુનાં અડાયાંનાં તાપ દેવો. માટી સુકાઈ બંધ ત્યારે તે ગોળો કાઢી લઈને તેમાંથી બકા-યેલાં ડીંટાં એક મૂઠી (ચાર તોલા) લઈને ૬૪ તોલા દૂધમાં નાખીને ઘૂંટવાં. પછી તેને ગાળી લઈને તે દૂધમાં તંગર અને જેઠીમધને કલ્ક નાખવો તથા ઘી, મધ અને તેલ નાખવું. પછી એ મિશ્રણ વડે આસ્થાપનખસ્તિ આપવી. પછી રોગીએ સ્નાન કરીને દૂધ સાથે કે બંગલ પ્રાણીઓના માંસરસ સાથે ખોરાક ખાવો. આ ખસ્તિ આપવાથી પિત્તાતિસાર, તાપ, સોએ, ગોળો, પત, સંબ્રહ્મણી અને વિરેચન તથા આસ્થાપનથી દોષની અતિ પ્રવૃત્તિ થઈ ગઈ હોય તે એ સર્વ મટે છે.

બધા અતિસારમાં ક્ષણિત
કાષિતં કુટ્તોગ્યં ચ સર્વાતીસારનાશનમ્ ।

વત્સકાદિસમાયુક્તં સામ્ય-

દ્યાદિ સમાશ્નિમ્ ॥ ૭૭ ॥

ઇદ્રબવના ક્ષણિતમાં વત્સકાદિગણ તથા અંબકાદિ ગણનાં ઔષધો અને મધ નાખીને ખાવાથી તે સર્વે પ્રકારના અતિસારને નાશ કરે છે; અર્થાત આમાતિસાર અને પક્વાતિસાર બંનેને નાશ કરે છે.

કેવા અતિસારમાં પુટપાકથી ઉપાય કરવો ?
નીરુહનિરામં દીતાગ્નેરપિ સાત્ત્વં ચિરોત્થિતમ્ ।
નાનાવર્ગમતીસારં પુટપાકૈરુપાચરેત્ ॥ ૭૮ ॥

જેને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય એવા દરદીસો પણ અતિસાર પીડા વિનાનો, નિરામ, ઝાડામાં લોહી પડતો, જૂનો અને રંગબેરંગી ઝાડાવાળો હોય તે તે અતિસારના ઉપાય પુટપાક વડે કરવા.

પુટપાક શાને કરવો ?

ત્વક્પિષ્ઠદાર્દ્રિયૃન્તસ્ય ધીપર્ણાવિવ્રંચૃતાત્ ।
મૃહ્ણિતાદગ્નિના સ્વિન્નાદ્રસ

નિષ્પીડિતં હિમમ્ ॥ ૭૯ ॥
અતીસારી પિવેદ્યુક્તં મધુના સિતયાડયવા ।

અલવો અથવા મોટો અરડૂસો એ વૃક્ષની છાલને ગોળો કરીને તેના ઉપર કાશમર્ધ- (શીવણી)નાં પાંદડાં વાંટીને તે ઉપર કાળી માટીનો લેપ કરવો. પછી તે ગોળાને ગાયના છાલુનાં અડાયાંમાં ખાકવો. માટી સુકાઈ બંધ એટલે અરડૂસાને ગોળો બહાર કાઢીને રસ નિચોવી કાઢવો. તે રસ ટાઢો પડવા લઈને તેમાં મધ કે સાકર નાખીને અતિસારવાળા રોગીને પીવા આપવો.

પરં દ્શીરિદ્મમ્વ્યગ્નિમસ્તપ્તપ્રોહૈશ્ચ કલ્પયેત્ ॥ ૮૦
કન્દ્યજ્જવત્વૃત્તયુતા સ્વેદિતા સલિલોપ્મળા ।

સક્ષોદ્રા દ્વન્વતીસારં ઘલવન્તમપિ દ્રુતમ્ ॥ ૮૧

એ પ્રમાણે જ જે વૃક્ષોમાંથી દૂધ નીકળે છે, એટલે વડ, પીપર, પીપળો, રામણુ, ઉમરડો વગેરે વૃક્ષો (ધોર, ખરસાંડી વગેરે નહિ)ની છાલ તથા તેના કુમળા અંકુર (એટલે વડ વગેરેના કુમળા અંકુર) વડે પણ પુટપાક કરીને તે રસ ઉપર પ્રમાણે મધ કે સાકર સાથે

અતિસારીને પાવાથી અતિસાર મટે છે. અલ-
વાની (મોટા અરદૂસાની) છાલને ધીવાળી
કરીને પાણીની વરાળથી તેને આફવી. પછી તેને
મધ સાથે ખાવા આપવી, તેથી ગમે તેવો
ખળવાન અતિસાર પણ જલદીથી મટે છે.

રક્તાતિસારના ઉપાય

(૨૬૦૩ ૮૧થી ૧૦૧૧)

દૂધ

પિત્તાતિસારી સેવેત પિત્તલાન્થેવ યઃ પુનઃ ।
રક્તાતિસારં કુરુતે તસ્ય પિત્તં સત્કૃજ્વરમ્ ॥૮૨
દારુણં ગુદપાકં ચ તત્ર છાગં પયો હિતમ્ ।
પદ્મોત્પલસમહ્લામેઃ શૃત મોચરસેન ચ ॥ ૮૩ ॥
સારિવાયપિરોઘૈર્વા પ્રસથૈર્વા વટાદિજૈઃ ।
સક્ષૌદ્રશકરં પાને ભોજને ગુદસેચને ॥ ૮૪ ॥

પિત્તના અતિસારવાળો મનુષ્ય એ ફરીને
પણ પિત્તકારક અન્નપાન વગેરેનું સેવન કરે, તો
તેનું પિત્ત અતિશય કોપીને તેના અતિસારને
રક્તાતિસારનું રૂપ આપે છે તથા તેની સાથે તરસ,
તાવ અને ભય કરે શુદ્ધપાક થાય છે. એવા રોગી-
ને ઘોળું કમળ, કાળું કમળ, મજ્જક અને મોચ-
રસ નાખીને ઉકાળેલું ખકરીનું દૂધ, ઠંડું કરીને
પીવા આપવું એ હિતકારક છે અથવા સારિવા,
જેઠીમધ અને ક્ષોધર નાખીને ઉકાળેલું ખકરીનું
દૂધ હિતકારક છે, અથવા વડની વડવાઈના
કુમળા અકુર નાખીને ઉકાળેલું ખકરીનું દૂધ
હિતકર છે. એમથી ગમે તે ઉકાળેલા દૂધમા
મધ તથા સાકર નાખીને રોગીને પાવું, ખાવામા
આપવું અને તે દૂધ વડે શુદ્ધ ઘેાવી, શુદ્ધ ઉપર
તે દૂધની ધાર કરવી.

માંસરસ અને યૂષ

તદ્વદ્રસાદયોડનમ્લાઃ સાજ્યા પાનાન્નયોહિતા ।
કાશ્મર્યફલયૂષ્ઠ મિશ્ચિદમ્લઃ સશકરૈઃ ॥ ૮૫
તે જ પ્રમાણે રક્તાતિસારવાળાને ખટાઈ
વિનાના માંસરસ તથા યૂષ વગેરે તેમા ઘી
નાખીને ખાવાપીવા આપવા એ હિતકર છે;
તેમ જ કાશ્મર્ય (શીવણી)ના ફળને યૂષ લગાર
ખટાઈ સાથે સાકર નાખીને ખાવાપીવા આપવો,
તે પણ હિતકર છે!

પેયા, માખણ

પયસ્વર્ષોદકે છાગે હીરોત્પલનાગરૈઃ ।
પેયા રક્તાતિસારમ્ની પૃશ્નિર્ણરિસાન્વિતા ॥ ૮૬
પ્રાગ્મન્તં નવનીતં વા લિહ્યાન્મધુસિતાયુતમ્ ।

ખકરીના દૂધમા દૂધથી અડધું પાણી નાખીને
તેમા વાળો, કાળું કમળ અને સૂકું નાખીને તેની
પેયા કરીને તેમા પૃશ્નિર્ણરિના રસ નાખીને
પીવાથી રક્તાતિસાર મટે છે, અથવા ભોજન
કરતા પહેલાં મધ અને સાકર સાથે માખણ
ચાટવું (એ પણ રક્તાતિસારમા હિતકર છે.)

ખડુ જ રક્તાતિસારમાં શું કરવું?

ઘલિન્યસ્તેડસ્રમેવાજં માર્ગે વા ઘૃતમ્નિજિતમ્ ॥૮૭
ક્ષીરાનુપાને ક્ષીરાશી જ્યહં ક્ષીરોદ્ધવં ઘૃતમ્ ।
કપિજ્જલરસાશી વા લિહ્નારોગ્યમશ્રુતે ॥ ૮૮ ॥

એ રક્તાતિસાર ખળવાન હોય તો ખક-
રાનું કે હરણુંનું ઘોઢી ઘીમા શેકીને ખાવું તથા
તે ઉપર દૂધ પીવું અને દૂધ ખાઈને રહેવું
અથવા દૂધમાથી ખારોખાર કાઢેલા (છાશમાથી
નહિ) માખણનું ખનાવેલું ઘી ત્રણ દિવસે ચાટવું,
અથવા ઘોળા તેતરના માસનો રસ પીવો. એ
પ્રમાણે કરનાર રક્તાતિસારી આરોગ્ય પામે છે.

રક્તાતિસારમાં શતાવરીના પ્રયોગ

પીત્વા શતાવરીકલ્કં ક્ષીરેણ ક્ષીરમ્બોજનઃ ।
રક્તાતિસારં હન્યાશુ તયા વા સાચિતં ઘૃતમ્ ॥૮૯
જે માણસ શતાવરીના કલ્કને દૂધ સાથે
પીએ તથા દૂધનું જ ભોજન કરે તેનો રક્તાતિ-
સાર જલદી નાશ પામે છે, અથવા શતાવરીના
કલ્ક વડે સિદ્ધ કરેલું ઘી પીને પછી ભોજન
તરીકે દૂધ જ પીને જ રહે, તેનો રક્તાતિસાર
તરત મટે છે.

લાક્ષાદિ ઘૃત

લાક્ષાનાગરવૈદેહીકટુકાદાર્વિવલ્કલૈઃ ।

સર્પિઃ સૈન્દ્રયવૈઃ સિદ્ધ

પેયામળઢાવચારિતમ્ ॥૯૦॥

અતિસારં જયેચ્છીઘં ત્રિદોષમપિ દારુણમ્ ।

લાખ, સૂક, પીપર, ઠંડ, દારુહળદરની
છાલ અને ઇદ્રજવ એ ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું
ઘી, પેયા કે મંડ સાથે પીવા આપવાથી ભય કર

ત્રિદોષનો અતિસાર હોય તોપણ તે મટે છે,
(તથા રક્તાતિસાર પણ મટે છે.)

રક્તાતિસારના ઉપાય (ચાલુ)

કૃષ્ણમૃચ્છહૃયપટ્યાહ્લસૌંદ્રાસ્કૃતપ્હુલોદકમ્ ॥૧૧
જયત્યાસં પ્રિયહગુચ્ચ તળુલામ્બુમધુપ્લુતા ।

કાળી માટી, બળદાણા, જેઠીમધ, ભેરી ગણી-
નો રસ, ચોખાનુ ધોવરામણુ, એ સર્વને એકત્ર
કરીને પીવાથી રક્તાતિસાર મટે છે, તેમ જ
કાળને મધ તથા ચોખાના ધોવરામણુમા ઠોહીને
પીવાથી રક્તાતિસાર મટે છે.

ક્લક્સ્તિલાનાં કૃષ્ણાનાં શર્કરાપાન્નમાગિક્ ॥૧૨
મ્બાજેન પયસા પીત. સઘો રક્તં નિયચ્છતિ ।

કાળા તલને કઠક એક ભાગ અને સાકર
પાચ ભાગ, એ બંને એકઠા કરીને બકરીના
દૂધ સાથે પીવાથી તલકાળ રક્તાતિસાર કાપ્યમા
આવે છે (મટે છે).

પીત્વા સશર્કરાક્ષોદ્રં ચન્દનં તળુલામ્બુના ॥૧૩
દાહતૃષ્ણાપ્રમોહેશ્ચો રક્ત્ત્વાવાચ્ચ મુચ્યતે ।

સાકર અને મધ નાખીને સુખડને ચોખાના
ધોવરામણુ સાથે પીવાથી બળતરા, તરસ,
પ્રમેહ અને લોહી વહી જવુ એ રોગો મટે છે.

ચુદા પાકે કે ચુદામાં લાહ્ય બળે તેના ઉપાય
ગુદસ્ય દાહે પાકે વા સ્નેહલેપા હિતા હિમા: ॥૧૪

ચુદામા બળતરા થતી હોય કે પાક થયો
હોય તો ઠંડા લેપ કરવા કે ઠંડા ઔષધોના
ભચન કરવા હિતકારક છે.

સિંચન=ઔષધોથી તૈયાર કરેલા પાણીની
ધાર કરવી કે એવુ પાણી છાટવુ.

રક્તાતિસારમાં પિચ્છાબસ્તિ ક્યારે આપવી ?
અલ્પાલ્પં બહુશો રક્તં સશ્લમુપવેદ્યતે ।

યદા વિવદ્ધો વાયુશ્ચ ક્ષુદ્રાશ્ચરતિ વા ન વા ॥૧૫
પિચ્છાર્યસ્તિ તદા તસ્ય પૂર્વાંકમુપકલ્પયેત્ ।

જ્યારે રક્તાતિસારના દરદીને ચૂકાઈ
ચૂકાઈને અનેકવાર થોડાથોડા થોહીના ઝાડા
થતા હોય અને જ્યારે વાયુનો વિબધ થવાથી
વાયુ મહાપરાણુ ફરી શકતો હોય કે તદન ન
ફરી શકતો હોય, ત્યારે એવા દરદીને પહેલા
(શ્લોક ૩૨૩થી ૩૬૫) કહેલી પિચ્છાબસ્તિ
આપવી

**રક્તાતિસારની પિચ્છાબસ્તિની
બનાવટ, ફાયદા**

પલ્લવાન્નર્જરીકૃત્ય શિશિપાકોવિદારયો ॥૧૬
પલ્લવાંશ્ચ સ ક્વાથો ઘૃતક્ષોરસમન્વિતઃ ।
પિચ્છાચુતૌ ગુદશ્ચંશે પ્રવાહ્નરુજાસુ ચ ॥૧૭॥
પિચ્છાબસ્તિઃ પ્રયોક્તવ્યઃ ક્ષતક્ષીણલલાવહઃ ।
કાળા સીસમના ઝાડના અને સફેદ કાચ-
નારના ઝાડના પુદ્ડાને કચરીને તેમા જવ
નાખીને ક્વાથ કરવો. તે ક્વાથમા ઘી તથા
દૂધ નાખીને પિચ્છાબસ્તિ આપવી. બે રોગીને
ઝાડા સાથે પિચ્છાનો સાવ થતો હશે, આમળ
બહાર નીકળતી હશે, મરડાની પીડા થતી હશે,
તો એ પિચ્છાબસ્તિથી મટશે. એ બસ્તિ
છાતીના ચાંદાથી દુર્બળ બનેલા માણસને બળ
આપનારી છે.

રક્તાતિસારમાં અનુવાસન

પ્રપૌંડરીકસિદ્ધેન સર્વિપા ચાનુવાસનમ્ ॥૧૮॥
સ્થાનકમ્બળ વડે સિદ્ધ કરેલા ઘી વડે અનુ
વાસન બસ્તિ આપવાથી પણ ઉપર કહ્યુ તેવુ
જ ફળ થાય છે.

અતિસારમાં ઝાડા સાથે, પહેલાં કે પછી
લોહીને ઝાડા થાય તેના ઉપાય
રક્તં વિટ્સહિતં પૂર્વે પચ્છાદ્વા યોડતિસાર્યતે ।

શતાવરીઘૃતં તસ્ય લેહાર્યમુપકલ્પયેત્ ॥૧૯॥
જે અતિસારના રોગવાળાને ઝાડાની સાથે
અથવા પહેલુ કે પછી લોહી પડવુ હોય તેને
શતાવરીથી સિદ્ધ કરેલુ ઘી ચાટવાને માટે
આપવુ.

શર્કરાર્ષાશકં લીઢં નવનીતં નવોદ્ઘૃતમ્ ।
ક્ષોદ્રપાદ્ જયેચ્છીત્રં તં વિકારં હિતાશિન. ॥૧૦૦॥
તાજુ ઉતારેલુ માખણુ લઈને તેનાથી
સાકર અડધી તથા મધ સાથે ભાગે લઈને તે
સર્વત્ર એકત્ર કરવુ. પછી રોગીને ચાટવા આપવુ-
બે રોગી પથ્થ પાળશે તો એ ઉપાયથી તેના
ઉપરના (શ્લોક ૮૮૩વાળા) રોગ મટી જશે.
ન્યમ્બોઘોદુમ્બરાશ્વત્યશુક્લાનાપોથ્ય વાસયેત્ ।
અહોરાત્રં જલે તપ્તે ઘૃતં તૈનામ્બસા પચેત્ ॥૧૦૧॥
તદર્ધશર્કરાયુક્તં લેહયેત્ક્ષોદ્રપાદિકમ્ ।
મઘો વા યદિ વાડપ્ચુર્ધ્વં યસ્ય રક્તં પ્રવર્તતે ॥૧૦૨

વડ, ગુહર (ઉમેડો) અને પીપળો, એ વૃક્ષોની ટીશીઓ લાવીને તેને કચરીને જીના પાણીમાં નાખીને એક દિવસ તથા રાત (ચોવીસ કલાક) રહેવા દેવી. પછી તે પાણી ગાળી લઈને તે પાણીમાં ઘી સિદ્ધ કરવું. એ ઘીમાં તેનાથી અડધી માકર તથા ચોથા ભાગનું મધ મેળવીને તેને ચાટવું. તેથી રોગીને બે નીચે ગુદા વગેરે માર્ગે કે ઉપર મુખ વગેરે માર્ગે ઘોઢી પડતું હશે, તે તે મટશે.

કફના અતિસારના ઉપાય

(શ્લોક ૧૦૨૧થી ૧૧૬)

પહેલાં ઉપવાસ : પછી બીજાં ઔષધો સ્ત્રેષ્માતિસારે વાતોત્કં વિશેષાદામપાચનમ્ ।
કર્ત્વ્યમનુવન્ધેડસ્ય પિવેત્પક્વાડગ્નિદીપનમ્ ॥
વિલ્વકર્કંટિકામુસ્તપ્રાણદાવિશ્વમેપજમ્ ।
ઘ્વાચિદ્બ્રહ્મભૂતીકધાનકામરદાહ વા ॥ ૧૦૪ ॥
અથવા પિપ્પલીમૂલપિપ્પલીદ્વયચિત્રકમ્ ।

કફના અતિસારમાં ખાસ કરીને વાયુના અતિસારમાં કઢા પ્રમાણે આમને પકવવો. (વાયુના અતિસારમાં કહેલો બીજો વિધિ કરવાની જરૂર નથી. માત્ર આમને પકવવો.) એમ કરતાં પણ બે અતિસાર ન મટે તે બીજું, ઠાકડાશીંગ, મેથ, હરડે, સૂંકે એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને પીવો, તેથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થશે અથવા વજ, વાવડિંગ, કરિયાતું, ધાણા અને દેવદાર, એ આષધોનો ક્વાથ કરીને પીવો, તેથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થશે અથવા પીપરીમૂળ, પીપર, ગજપીપર અને ચિત્રો, એ ઔષધોનો ક્વાથ પીવો, તેથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થશે.

પાઠાગ્નિવસ્ત્રકમ્પ્રત્યિકાનુષ્ઠીવચામ્ભયાઃ ॥ ૧૦૫ ॥
કવચિતા યદિ વા વિદ્યાઃ સ્ત્રેષ્માતીસારમેપજમ્ ।

પહાડમૂળ, ચિત્રો, ઠંડાછાલ, પીપરીમૂળ, ઠંક, સૂંકે, વજ, હરડે, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને પીવો અથવા વાટીને ગરમ પાણી સાથે પીવાં એ કફાતિસારનું ઔષધ છે.

સૌવર્ચલવચાષ્ટ્યોપહિદ્ગુપ્રતિવિપામ્ભયાઃ ॥ ૧૦૬ ॥
પિવેત્સ્ત્રેષ્માતિસારાર્તશ્ચૈર્ણિતાઃ કોષ્ણવારિણા ।

સંચળ, વજ, સૂંકે, પીપર, મરી, હિંગ,

અતિવિષની કળી, હરડે, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને લગાર ગરમ કરેલા પાણી સાથે પીવાથી કફાતિસાર મટે છે.

મધ્યં લીઢ્વા કપિત્થસ્ય સઘ્યોપક્ષૌદ્રશર્કરમ્ ॥
કટ્ફલં મધુચુત્કં વા મુલ્યતે જટરામયાત્ ।

સૂંકે, પીપર, મરી, એ ત્રણનું ચૂર્ણ તથા મધ અને સાકર નાખીને ઠંડાનો ગલ ચાટવાથી જરૂરનો રોગ કફાતિસાર મટે છે, તેમ જ કાયકળ અને મધ ચાટવાથી પણ એ જ ગુણ થાય છે.

કર્ણાં મધુચુતાં લીઢ્વા તક્કં પીત્વા સચિત્રકમ્ ॥
મુક્તવા વા ચાલવિલ્વાનિ દ્યપોહત્યુદરામયમ્ ।

--પીપર અને મધ સાથે ચાટવાથી અથવા ચિત્રાનું ચૂર્ણ નાખીને છાશ પીવાથી અથવા નાનાં કાયાં બીલાં ખાવાથી જરૂરનો રોગ કફાતિસાર નાશ પામે છે.

કફાતિસાર ઉપર પાઠાકિ ચૂર્ણ

પાઠામોચરસામ્બોદધાતકીવિલ્વનાગરમ્ ॥ ૧૦૭ ॥
સુરુચ્છ્રમ્પયતીસારં ગુહતક્રેણ નાશયેત્ ।

પહાડમૂળ, મેથરસ, મેથ, ધાવડીનાં ફૂલ, બીલાં, સૂંકે, એ સર્વનું ચૂર્ણ છાશ અને ગોળ સાથે પીવાથી ખડુ કષ્ટસાધ્ય અતિસાર હોય તેપણુ મટે છે.

કફાતિસાર ઉપર કપિત્થાષ્ટક ચૂર્ણ

યવાનીપિપ્પલીમૂલચાતુર્જાતકનાગરૈઃ ॥ ૧૧૦ ॥

મરિચાગ્નિજલાજાજીધાન્યસૌવર્ચલૈઃ સમૈઃ ।
વૃષામ્લઘાતકીકૃણાવિલ્વદાહિમદીપ્યકૈઃ ॥ ૧૧૧ ॥
ત્રિગુણૈઃ પદ્મગુણસિતૈઃ કપિત્થાષ્ટગુણૈઃ કૃતઃ ।
ચૂર્ણોડતીસારગ્રહણીક્ષયગુલ્મગલામયાન ॥ ૧૧૨ ॥
કાસશ્વાસાગ્નિસાદાશૈઃ પીનસારોચકાન્ જયેત્ ।

યવાની અજમે, પીપરીમૂળ, ચાતુર્ભંતક, (તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર), સૂંકે, મરી, ચિત્રો, વાળો, જીરું, ધાણા, સંચળ, એ ઔષધો સમાન હેવાં. આમચૂર, ધાવડીનાં ફૂલ, પીપર, બીલાં, ઠાકડ, અજમેદ એ ઔષધ ત્રણગણું હેવાં. સાકર છગણી હેવી. ઠંકું આઠગણું હેવું. એ સર્વનું ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ ખાવાથી અતિસાર, શ્રદ્ધણી, ક્ષય, ગોળો, ઉદરરોગ, ખાંસી, દમ, મંદ અગ્નિ,

હરસ, સળેખમ, અરચિ, એ સર્વે રોગ મટે છે.

દાડિમાષ્ટક ચૂર્ણ

કર્ષોન્મિત્રા તવક્ષીરી ચાતુર્જાતિંદ્રિકાર્પિકમ્ ॥૧૧૩
યવાનીધાન્યકાજાજીમ્નિયધ્યોવં પલાંશકમ્ ।

પલાનિ દાડિમાદૃષ્ટૌ સિતાયાશ્વકતઃ કૃતઃ ॥ ૧૧૪

ગુણઃ કપિત્થાષ્ટકચૂર્ણોડ્યં દાડિમાષ્ટકઃ ।

મોઝ્યો વાતાતિસારોક્કેર્યથાવસ્થં લલાદિભિઃ ॥

સફેદ તવખીર, (વંશલોચન) એક તોલા, ચાતુર્ભૂત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેસર) બે તોલા, યવાની અજમેા, ધાણુ, છત્, ગઠોડા, વ્યોષ (સૂક, પીપર, મરી), એ ઔષધો ચારચાર તોલા, દાડમ ખત્રીસ તોલા અને સાકર ખત્રીસ તોલા, એ સર્વ ઔષધોને એકઠાં કરી તેનું ચૂર્ણ કરવું. એ દાડિમાષ્ટક ચૂર્ણ કપિત્થાષ્ટક ચૂર્ણના જેવો જ ગુણુ કરે છે. એ ચૂર્ણ દરદ અને દરદીની અવસ્થાનો વિચાર કરીને વાતાતિસારમાં કહેલાં 'ખલ' વગેરેની સાથે ખાવું.

ચાતુર્ભૂત, વ્યોષ, ત્રિફળા વગેરે ઔષધોના સમુદાયવાચક શબ્દો 'આવે ત્યાં ઔષધવતું પ્રમાણુ તેને એક ઔષધ જેવુ ગણીને લેવું. જેમ કે, આ ઔષધમાં ચાતુર્ભૂત બે તોલા કહ્યું છે, તે તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેસર, એ સર્વે મળીને બે તોલા લેવું. એ જ રીતે ખીજી જગ્યાએ પણ સમજવું.

સવિદહ્નઃ સમરિચઃ સકપિત્થઃ સનાગરઃ ।

ચાન્નેરીતકકોલામ્લઃ લલઃ શ્લેષ્માતિસારજિત્ ॥

વાલકિંગ, મરી, કોહાનો ગર્ભ, સૂક, એ ઔષધો સહિત ખાટી ધૂણી, છાશ અને ઘોરની ખટાઈ એ નાખીને બનાવેલો ખલ કફાતિસારનો નાશ કરનારો છે.

ક્ષીણુ કફવાળા અતિસારનો ઉપાય

ક્ષીણે શ્લેષ્મણિ પૂર્વોક્તમ્લં લાક્ષાદિ પટ્પલમ્ ।
પુરાણં વા ઘૃતં દયાઘવાગ્મુમ્લમિશ્ચિતમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

કફ ઓછો થઈ ગયો હોય તે પૂર્વે કહેલું અમ્લઘૃત (શ્લેષ્ક ૪૮, ૪૮૩) આપવું, અથવા શ્લેષ્ક ૮૯૩થી ૯૦૩માં કહેલું લાક્ષાદિ ઘૃત આપવું, અથવા લયરોગમાં (ચિ. પ૨૧૩થી ૨૩) કહેલું ષટ્પલઘૃત અથવા યવાગૂ અને મંડ સાથે

મેળવીને જૂઠું ઘી આપવું.

કફાતિસારમાં પિચ્છાબ્ધિત ક્યારે આપવી ?

વાતશ્લેષ્મવિચન્ધે વા સ્વવ્યતિ કફેડપિ વા ।
શૂલે પ્રવાહિકાયાં વાપિચ્છાયસ્તિઃ પ્રશસ્યતે ॥૧૧૮

વચાવિલ્વરુણાકુષ્ઠશતાહ્લાલવળાન્વિતઃ ।

કફાતિસારવાળાને વાયુનો અને કફનો વિબંધ થયો હોય અથવા અતિશય કફ પડતો હોય અથવા ગુદામાં શૂળ આવતું હોય અથવા મરડો થયો હોય, તે તેને પિચ્છાબ્ધિત આપવી યોગ્ય છે. એ પિચ્છાબ્ધિત પાંચે શ્લેષ્ક ૯૬થી ૯૭માં કહેલી છે તેમાં વજ, ખીલાં, પીપર, ઉપશેટ, સુવા અને સિંધવ એ ઔષધો મેળવીને આપવી.

કફાતિસારમાં અતુવાસન

વિલ્વતૈલેન તૈલેન વચાદૈઃ સાધિતેન વા ॥ ૧૧૯

ઘહુશઃ કફવાતાતૈં કોષ્ણેનાન્વાસનં દિતમ્ ।

કફ અને વાયુથી વારંવાર પીડાતા કફાતિસારના દરદીને ખીલાની મીઞમાંથી કાઢેલા તેલને સશેકું કરીને અથવા તલના તેલને વજના કલ્કથી સિદ્ધ કરીને તે તેલ સશેકું કરીને તે તેલ વડે અતુવાસનબ્ધિત આપવી હિતકર છે.

લાંબા ચાલેલા અતિસારમાં દોષોને

કયા ક્રમથી મટાડવા ? કારણુ

ક્ષીણે કફે ગુદે દીર્ઘકાલાતિસારદુર્બલે ॥ ૧૨૦ ॥

અનિલઃ પ્રથલોડવર્યં સ્વસ્થાનસ્થઃ પ્રજાપતે ।

સ ઘણી સહસા હન્યાત્

તસ્માત્તં ત્વરયા જયેત્ ॥ ૧૨૧ ॥

વાયોરનન્તરં પિત્તં પિત્તસ્થાનન્તરં કફમ્ ।

જપેત્પૂર્વં ત્રયાણાં વા ભવેથો ઘલવત્તમઃ ॥૧૨૨॥

જ્યારે અતિસારવાળા રોગીનો કફ ઓછો થઈ નય તથા ઘણા કાળ સુધી અતિસાર ચાલવાથી ગુદા પણ દુર્બળ થઈ નય, ત્યારે પોતાના સ્થાનમાં રહેલો વાયુ ઘણી પ્રમાણ થાય છે, અને એવી રીતે બળવાન થયેલા વાયુ રોગીને એકાએક પ્રાણુ લે છે, માટે વૈધે તે વાયુને જલદી છતવેા, વાયુને છત્યા પછી પિત્તને છતવું અને પિત્તને છત્યા પછી કફને છતવેા; અથવા એ ત્રણેમાંથી જે દોષ ખીલ બે

દોષ કરતાં વધારે બળવાન થયેલા હોય તેને પ્રથમ છતવો.

ભયના અને શોકના અતિસારના ઉપાય મીશોકામ્યામપિ ચલઃ શીત્રં કુપ્યત્યતસ્તયોઃ ।

કાર્પા ક્રિયા વાતહરા

હર્ષણાશ્વાસનાનિ ચ ॥૧૨૩॥

ભય અને શોક વડે પણ વાયુ જલદી કેપે છે, માટે ભયાતિસાર કે શોકાતિસારમાં પણ રોગીના વાયુને હરવાની ક્રિયા કરવી તથા તેને હર્ષ ખમાડવાની અને આશ્વાસન આપવાની ક્રિયાઓ કરવી.

અતિસાર મટ્યો હોવાનાં લક્ષણુ યસ્યોચ્ચારાદિના મૂત્રં પવનો વા પ્રવર્તતે ।

દીતાગ્નેલ્લુકોષ્ઠસ્ય જ્ઞાન્તસ્તસ્યોદરામયઃ ॥૧૨૪॥

જે અતિસારના રોગીને પેશાબની અને વાહુટની સાથે સાથે ઝાડો થઈ ભય નહિ તથા તેને જરારાત્રિ પ્રદીપ્ત થયે હોય અને ડાઠો (પેટ) હલકો પડ્યો હોય તેને ઉદરવ્યાધિ, (અતિસાર) શાંત થયે છે, અતિસાર મટ્યો છે એમ બાણુ'.

इत्यष्टाहृदयं चतुर्थं चिकित्सितरघानेऽनीसार-

ચિકિત્સિતં નામ નમોઽધ્યાયઃ ॥૧૫॥

અધ્યાય ૧૦ મો—અહણીદોષચિકિત્સા

અતિસાર અને સંઘણી થવાનું કારણુ સમાન છે એ વગેરે કારણુથી અતિસાર પછી ઘણીની ચિકિત્સા કહેવાને આરંભ કરતાં પ્રથકાર કહે છે કે,

અચાતો મહણીદોષચિકિત્સિતં ધ્યાવ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

ત્યારે હવે અમે ઘણીદોષની ચિકિત્સા સમભવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

સામ સંઘણીની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૦૧ થી ૨૧)

સંઘણીમાં ઉપવાસ

મહણીમાથિતં દોગમજીર્ણવહુપાચરેત્ ।

અતીસારોકવિધિના તસ્યામં ચ વિપાચયેત્ ॥૧॥

જે વાયુ વગેરે દોષ ઘણીમાં રહેલા હોય

તેની ચિકિત્સા અહણીની પેઠે કરવી; એટલે લંઘન (ઉપવાસ) વગેરે ઉપચારથી કરવી, અને અતિસારમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે તે માણુસના આમને પકવવો.

ઉપવાસ છૂટ્યા પછી અત્ર લેવાનો વખત આવે ત્યારે શું ખાણુ ?

મગ્નકાલે યવાગ્વાદિ પચ્ચકોલાદિમિયુંતમ્ ।

વિતરેત્પટુલધ્વન્નં પુનર્યોગાંઘ દીપનાન્ ॥૨॥

જ્યારે જમવા જેવી અવસ્થા થાય ત્યારે (સૂ. અ. ૮ નો છેલ્લો શ્લોક) પચ્ચકોલ વગેરે (દીપન અને પાચન) દ્રવ્યો નાખીને તથા સિંધવ નાખીને હલકા અક્તની યવાગૂ વગેરે (માપસર) આપવી તથા દીપન કરે એવાં ઔષધોના યોગો આપવા.

જરા આમવાળા મહણીદોષમાં પેયા,

પાણી, છાશ, સુરા

દયાત્સાતિવિવાં પેયામામે સામ્લાં સનાગરામ્ ।

વાનેઽતીસારવિહિતં વારિ તક્કં સુરાદિ ચ ૩॥

ઉપવાસ છૂટ્યા પછી જે મહણીમાં આમ દોષ રહ્યો હોય, તે અતિવિષ અને સૂંક સાથે લગાર ખટાઈવાળી પેયા ભોજન તરીકે આપવી તથા પીવાને માટે અતિસારના પ્રકરણુમાં કહેલું જળ, છાશ કે સુરા વગેરેમાંથી જે યોગ્ય હોય તે આપવું.

મહણીદોષવાળાને છાશ તણુ દોષમાં

પથ્ય હોવાનું કારણુ

મહણીદોષિણાં તક્કં દીપનપ્રાહિલાઘવાત્ ।

પથ્યં, મધુરપાકિચાન્ન ચ પિત્તપ્રદૂપણમ્ ॥૪॥

કપાયોષ્ણવિક્રાશિન્વાત્રૂક્ષત્યાઘ કફે હિતમ્ ।

વાતે સ્વાદ્મલ્સાન્ન-

ત્વાત્સચસ્કમવિદાહિ તત્ ॥૫॥

મહણીદોષ(સંઘણી)વાળાને છાશ પથ્ય છે, કેમ કે તે જરારાત્રિને પ્રદીપ્ત કરનારી, મળને ખાંધનારી અને હલકી છે. વળી એ પરચા પછી મધુર થાય છે, માટે પિત્તને બહુ ખજાડતી નથી. વળી તે તૂરી, ગરમ, વિકાશી અને લૂખી છે માટે તે કફમાં હિતકર છે (અર્થાત્ કફને નાશ

નારી છે). વળી તે ગળી, ખાટી અને ઘાડી છે, માટે વાયુમાં હિતકર છે, પણ તે છાશ તરતની વલ્લેવેલી (તાજી) અને તેથી અવિદાહી (વિદાહ નહિ કરનારી) બેઈ એ. એવા ગુણવાળાં ખીબં દ્રવ્ય રહેવા દઈને પ્રથમ છાશના ગુણ કહેવાનો હેતુ એ છે કે, છાશ મોતાના સ્વભાવે કરીને બ્રહ્મણીદાપવાળાને હિતકર છે.

વિકાશી=જે દ્રવ્ય ધાતુઓમાંથી એળને છૂટું પાડી દઈને સાંધાના ખંધને ઢીલા પાડી દે, તે વિકાશી દ્રવ્ય કહેવાય છે. દા. ત. સોપારી અને કોદરા.

ઉધરસ, અજીર્ણ, અરુચિ, શ્વાસ, હૃદયના રોગ, પાંડુ, ધરોળ અને ગોળાના ઉપાય ચતુર્ણો પ્રસ્થમમ્હાતાં ત્ર્યુપનાચ્ચ પલત્રપમ્ ।

લવણાનાં ચ ચત્વારિ શર્કરાયાઃ પલાષ્ટકમ્ ॥૬॥

તચ્ચૂર્ણે શાકસૂપાન્નરાગાદિશ્વચારયેત્ ।

કાસાજીર્ણાલ્પિશ્વાસહૃન્વાપ્પુટ્ટુગ્રીહગુલ્મનુત્ ॥૭॥

ઘોર, દાડમ, આમચૂર અને ખાટી લૂણી એ ચાર ખટાઈ અથવા આમચૂર, અમલ-વેતસ, દાડમ અને ઘોર એ ચાર ખટાઈએ ચોસક તોલા છેવા; ત્ર્યૂપણ (સૂંઠ, પીપર, મરી) ખાર તોલા છેવા; પાંચ લવણ (સરવાળે) સોળ તોલા છેવાં, સાકર ખત્રીસ તોલા છેવા, એ સર્વે આધાધઓડું ચૂર્ણ કરવું. પછી તે ચૂર્ણ શાક, દાળ, અન્ન, રાગ (શરખત) વગેરેમા નાખવું. એ ચૂર્ણ શાક વગેરે સાથે ખાવાથી ખાંસી, અજીર્ણ, અરુચિ, દમ, હૃદયના રોગ, પાંડુ, ધરોળ અને ગોળો મટે છે.

ચારે ખટાઈ મળીને ચોસક તોલા, ત્રણે ત્રીખાઈ મળીને ખાર તોલા અને પાંચે લવણ મળીને સોળ તોલા છેવાં.

નાગરાતિવિપામુસ્તં પાક્યમમહરં પિવેત્ ।

ઉષ્ણામ્બુના વા તત્કલ્કં

નાગરં વાડયવાડમયામ્ ॥૮॥

સઠૈન્ધવં વચાદિં વા તદ્દન્મદિરયાડયવા ।

સૂંઠ, અતિવિષ, મોથ, એ ત્રણનો ક્વાથ કરીને પીવા; તેથી આમ પાકી બન્ય છે; અથવા સૂંઠ, અતિવિષ અને મોથનો કઠક કરીને ગરમ પાણી સાથે પીવા, તેથી પણ આમ પાકી બન્ય

છે, અથવા સૂંઠનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પીવું, અથવા હરડેનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પીવું. અથવા (સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૧૫ શ્લોક ૩૪૩માં આપેલા) વચાદિ ગણનાં ઔષધોનું ચૂર્ણ સિંધવ સહિત ગરમ પાણી સાથે પીવું; અથવા વચાદિ ગણનાં ઔષધોનું ચૂર્ણ મદિરા સાથે પીવું.

સ'બ્રહ્મણીમાં આમવાળો આડો અને પ્રવાહિકાનું ઔષધ

વર્વસ્યામે સપ્રવાહે પિવેન્ના દાહિમામ્બુના ॥૯॥

થિલેન લવણં પિપ્તં ચિલ્પચિત્રકનાગરમ્ ।

સામે કફાનિલે કોષ્ઠચક્રે કોષ્ણવારિણા ॥૧૦॥

જે બ્રહ્મણીદાપમાં આડો સામ થતો હોય તથા તે સાથે મરડો રહેતો હોય તો ખિડ-લવણ, ખીલી, ચિત્રો, સૂંઠ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ દાડમના પાણી સાથે પીવું.

સામ કંક્ર અને વાયુથી કોડામાં થતી પીડાનું ઔષધ

જે સામ કંક્ર અને વાયુની પીડા પેટમાં થતી હોય તો ખિડલવણ, ખીલી, ચિત્રો અને સૂંઠ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ લગારિક ગરમ કરેલા પાણી સાથે પીવું.

કલિન્દ્રહિક્વતિવિપાવચાસૌવર્ચલામયમ્ ।

હૃદિહદ્રોગશૂલેપુ પેયમુષ્ણેન વારિણા ॥૧૧॥

પથ્યાસૌવર્ચલાજાજીચૂર્ણે મરિચસંયુતમ્ ।

ઇદ્રળવ, હિંગ, અતિવિષ, વજ, સંચળ, હરડે, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પીવાથી બિલટી, હૃદયના રોગ અને થળ મટે છે, અથવા હરડે, સંચળ, જીરું અને મરી એ ઔષધોનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પીવાથી પણ એ જ ગુણ થાય છે.

કોડાના વાયુને મટાડે એવું દીપન ચૂર્ણ પિપ્પલી નાગરં પાઠાં સારિવાં વૃહતીદ્રવમ્ ॥૧૨॥

ચિત્રકં કૌટંજં ક્ષારં તથા લવણપચ્ચક્રમ્ ।
ચૂર્ણાકૃતં વધિસુરાતન્મણ્ડોષ્ણામ્બુકાઙ્ગિકૈઃ ॥૧૩॥
પિવેદ્દશિવિવૃદ્ધયર્થે કોષ્ઠવાતહરં પરમ્ ।

પીપર, સૂંઠ, પહાડમૂળ, સારિવા, રીંગળી,

મોંચરીગણી, ચિત્રો, ઇદ્રજ્ય, જ્યખાર, અને પાંચ લવણ, એ સર્વેતું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરીને દહીં, સુરા, સુરાનો મંડ, ગરમ પાણી કે કાંઈ, એમાંથી ગમે તે એકની સાથે પીવું, તેથી જકરાશ્નિ વધશે. વળી ઉદરમાંનો વાયુ મટાડવામાં એ શ્રેષ્ઠ ઔષધ છે.

ઉત્તમ પાચન અને દીપન ગોળી . . .

પટ્ટનિ પચ્ચ દ્વો ક્ષારો મરિચં પચ્ચકોલકમ્ ॥૧૪
દીપ્યકં દિદ્યુ ગુલિકા વીજપૂરસે કૃતા ।
કોલદાદિમતોયે વા પરં પાચનદીપની ॥ ૧૫ ॥

પાંચ લવણ, બે ખાર (જ્યખાર, સાજ્યખાર), પંચકોલ (પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, સૂંઠ), અજમે અને હિંગ, એ ઔષધોની ગોળી બિબેરાના રસમાં, બારના રસમાં કે દાડમનાં રસમાં વાળવી. એ ગોળી અત્યંત પાચન કરનારી તથા દીપન કરનારી છે.

વાયુ અને કફથી થતાં ઊલટી, સંઘ્રહણી, પડખાંમાં અને હૃદયમાં પીડા, તાવ, સોજો, પાંડુ, ગોળો, મદાત્મ્ય, હરસ, પ્રસેક, સળેખમ, દમ, ઉધરસ માટે અનુપાન સાથે ઔષધ

તાલીસપત્રવિકામરિચાનાં પલં પલમ્ ।
કૃષ્ણાક્તમ્લયોદ્દે દ્વે પલે ગુણ્ડી પલત્રયમ્ ॥૧૬॥
ચતુર્જાતમુશીરં ચ કર્પાશં શુક્લગૃણિતમ્ ।
ગુહેન વટકાન કૃત્વા ત્રિગુણેન સદા મજેત્ ॥૧૭॥
મધયૂવરસારિદ્રમસ્તુપેયાપયોનુપઃ ।
ચાતશ્લેષ્માત્મનાં હર્દિગ્રહણીપાર્શ્વદ્વુજામ્ ॥૧૮॥
જ્વરશ્વયયુવાણ્હૃદયગુલ્મપાનાત્યયાર્શંસામ્ ।
પ્રસેરૂપીનસશ્વાસકાસાનાં ચ નિવૃત્તયે ॥ ૧૯ ॥

તાલીસપત્ર, ચવક અને મરી, એ ત્રણ ઔષધ ચારચાર તોલા ક્ષેવાં; પીપર અને પીપરીમૂળના ગઠોડા, એ બે ઔષધ આઠઆઠ તોલા ક્ષેવાં; સૂંઠ ખાર તોલા ક્ષેવી; ચતુર્જાત (તજ, તમાલપત્ર, એલથી અને નાગકેસર) તથા વાળો (વીરણવાળો) એ બે ઔષધ એક-એક તોલા ક્ષેવાં. પછી એ સર્વને વાટીને ચૂર્ણ કરવું. તથા તેની ત્રણગણા ગોળમાં ગોળીએ

કરીને સદા ખાવી. (કાચા ગોળમાં નહિ, પણ ગોળની ચાસણીમાં ચૂર્ણ ભેળવવું.) એ ગોળી ખાનારે દાડ, યૃષ, માંસરસ, અરિષ્ટ, દહીંતું નીતરું પાણી, પેયા અને દૂધ અનુપાન તરીકે પીવાં જોઈએ. એ રીતે એ ગોળી ખાવાથી વાયુથી અને કફથી થતાં ઊલટી, ઘહણી, પાસાંની અને હૃદયની પીડા, તાવ, સોજો, પાંડુરોગ, ચામડીના રોગ, ગોળો, મદાત્મ્ય રોગ, હરસ, પ્રસેક (શરીરમાંથી કે મોંમાંથી પાણી કે લાળ છૂટવાનો રોગ) સળેખમ, દમ અને ખાંસી, એ સર્વે રોગ મટે છે.

ઝાડાના વિષધ માટે ઔષધ

અમયાં નાગરસ્થાને દયાત્ત્રય વિદ્યમહે ।

જો રોગીને એ ગોળીથી ઝાડાની કષ્ટબિચાત થતી હોય તો ગોળી ખનાવવામાં સૂંઠને ઠેકાણું કરવું ક્ષેવી.

ઉપર ગણાવેલા ઊલટી વગેરે રોગ

પિત્તથી થયા હોય તો શુ કરવું ?

છર્ષાદિપુ ચ વૈત્તેપુ ચતુર્ગુણસિતાન્વિતાઃ ॥ ૨૦ ॥
પક્વેન વટકાઃ કાર્યા ગુહેન સિતયાડપિ વા ।
પરં હિ વદ્ધિસમ્પર્કોલ્લધિમાનં મજન્તિ તે ॥ ૨૧ ॥

(શ્લોક ૧૮, ૧૮૩, ૧૯માં ગણાવેલા) ઊલટી વગેરે રોગ પિત્તથી થયા હોય તો ગોળને ઠેકાણું ચોગણી સાકર ક્ષેવી. ગોળી કરતી વખતે ગોળ કે સાકર કાચાં ન નાખવાં પણ તેને અગ્નિ ઉપર ચડાવીને પ્રથમ તેની ચાસણી કરવી અને પછી તેમાં ચૂર્ણ ભેળવીને ગોળીએ કરવી; કેમ કે અગ્નિના યોગથી તે પચવામાં ખૂબ હલકાં બને છે.

નિરામ સંઘ્રહણીની ચિકિત્સા

વાયુની નિરામ સંઘ્રહણીના ઉપાય

(શ્લોક ૨૦૧થી ૩૧૧)

દીપનઘ્ની, વિષધ હોય તો શુ કરવું ?

અયૈનં પરિપચ્યામં મારુતમ્બ્રહ્મણીગદમ્ ।
દીપનીયયુતં સર્પિઃ વાયયેદ્વપશો મિપક્ ॥૨૨॥
કિંચિત્સંયુક્તિતે ત્વગ્નો સકવિષ્ણુમ્મારુતમ્
દ્વયહં જ્યહં વા સંસ્નેહ્ય સ્વિધ્રામ્યકં નિરૂહયેત્ ॥
તત પરંડતૈલેન સર્પિપા તેલ્વકેન વા
સક્ષારેણાનિલે શાન્તે સ્નહદોષં વિરેચયેત્ ॥૨૩॥

વાયુની પ્રહણી રોગવાળા રોગીને આમ જ્યારે પાકી બંધ, ત્યારે પચકોલ વગેરે દીપન ઔષધ નાખીને થોડુ થોડું ઘી વૈદ્યે રોગીને પાવુ. (જરારાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવા માટે થોડુ થોડું ઘી પાવાનુ કહ્યું છે.) જ્યારે અગ્નિ જરાક પ્રદીપ્ત થાય ત્યારે એ રોગીને ઝાડો, પેશાબ અને વાછૂટ ન થતા હોય, તો એ કે ત્રણ દિવસ રોગીને સ્નેહપાન કરાવીને પછી તેને શેક કરવો તથા તેને તેલ વગેરે સ્નેહ યોગકરવો. પછી તેને નિરૂહખસ્તિ આપવી. નિરૂહખસ્તિ આપ્યા પછી વાયુ શાંત થાય એટલે આ રીતે જના (ચાટેલા) દ્રાવ્ય ખરીને છૂટા પડી ગયા છે એવા તેને એરડિયુ તથા જવખાર પાઈને અથવા ક્ષોધર વગેરેથી સિદ્ધ કરેલું ઘી જવખાર સહિત પાઈને વિરચન આપવું.

શુદ્ધરૂક્ષાશયં વજ્રવર્ચસ્કં ચાનુવાસયેત્ ।
 દીપનીયામ્લવાતપ્રસિદ્ધતેલેન ત તતઃ ॥ ૨૫ ॥
 નિરૂહં ચ વિરિકં ચ સમ્યચ્ચાવ્યનુનાસિતમ્ ।
 લવ્યવ્રપતિસયુક્તં સર્પિરગ્ન્યાસયેપુનઃ ॥ ૨૬ ॥

જે રોગીને મળાશય શુદ્ધ તથા ધૂખો હોવાથી તેના ઝાડાને વિખધ હોય એવા રોગીને સૂક વગેરે દીપન ઔષધો, આમચૂર, ખિજોરા, દાડમ વગેરે ખાટા ઔષધ, તથા ઉપલેટ, રાસ્ના, એરડો વગેરે વાયુને હણનારા ઔષધ, એ ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલા તેલ વડે અનુનાસન ખસ્તિ આપવી. જે રોગીને પાછળ કક્ષા પ્રમાણે નિરૂહખસ્તિ આપી હોય, વિરચન આપ્યું હોય તથા સારી રીતે અનુનાસન ખસ્તિ આપી હોય, તેને હલકુ અન્ન ખાવા આપીને તે સાથે ફરીને ઘી પીવાને અભ્યાસ રખાવવો.

શૂળ, ગાળો, ઉદરરોગ, દમ, ઉધરસ, વાયુ અને કફનાશક ઉત્તમ દીપન ઘી
 વજ્રમૂલામયાદ્યોપપિપ્પલીમૂલસેન્ધવૈઃ ।
 રાક્ષાક્ષારહવાજાગ્નીનિદ્ધશઠિભિર્વૃત્તમ્ ॥ ૨૭ ॥
 શુકેન માતુલુહસ્ય સ્વરસેનાર્કકસ્ય ચ ।
 શુષ્કમૂલકમ્બોલામ્લચુક્રિકાદાડિમસ્ય ચ ॥૨૮॥
 તકમસ્તુસુરામણ્ડસાધીરકતુપોદકૈઃ ।

કાઝિકેન ચ તપન્મમ્નિદીતિકરં પરમ્ ॥૨૯॥
 શૂલગુલ્મોદરશ્વાસકાસાનિલક્રુપાપહમ્ ।

મોટાં પચમૂળ, હરડે, વ્યેષ (સૂક, પીપર, મરી), પીપરીમૂળ, સિધવ, રાસ્ના, જવખાર, સાલખાર, છર, વાવડિંગ, પટકચૂરો, એ ઔષધોનો કલક કરવો. પછી ખિજોરાના સરકામા, આદાના સ્વરસમા, સૂકો મૂળો, ખોર, ખાટી ધૂણી કે દાડમ એમાથી એક ઔષધના સ્વરસમા અથવા છાશ, દહીડું નીતયું પાણી, સુરાનો મડ, મોલીર, તુષોદક અને કાલમા ઘી નાખીને ઉપર કહેલા કલક વડે ઘી સિદ્ધ કરવું. એ ઘી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવામા શ્રેષ્ઠ છે તથા શૂળ, ગાળો, ઉદરરોગ, દમ, ખાસી, વાયુ અને કફ, એ રોગને દૂર કરનાર છે.

સવીજપૂરકરતં સિદ્ધં વા પાયયેદ્વનમ્ ॥ ૩૦ ॥
 અથવા ખિજોરાના રસ વડે સિદ્ધ કરેલું ઘી રોગીને પાવુ. એથી પણ ઉપર કહેલો ગુદ થાય છે.

વાયુ મટે એવો અભ્યંગ
 તૈલમયજ્જનાર્યં ચ સિદ્ધમેમિશ્ચલાપહમ્ ।

પાછળ કહેલા મોટા પાચ મૂળ વગેં ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું તેલ રોગીને યોગવાધ વાયુ મટે છે.

કફના આવરણવાળા વાયુતુ, સામ કફતુ, વાયુથી ઉપરેલા સામ કફતુ ઔષધ
 પતેપામૌપધાનાં ઘા પિવેજ્જૂર્ણં સુલામ્બુના ॥ ૩૧ ॥
 વાતે સ્ત્રેષ્ટમાવૃત્ને સામે કફે ઘા વાયુનોદ્ધતે ।
 અથવા એ પચમૂળ વગેરે ઔષધોનુ ચૂર્ણ લગાર ગરમ કરેલા પાણી સાથે પીવું. તેથી કફથી વીટાયેલો વાયુ, સામ કફ અથવા વાયુથી ઉપરેલો સામ કફ મટશે.

પિત્તથી થયેલી નિરામ સંઘહણીના ઉપાય
 (શ્લોક ૩૨થી ૪૪)
 યગરેલુ' પિત્ત કાઠવાના અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવાના ઉપાય
 ઘણેનિર્વાપકં પિત્તં રેકેણ વમનેન વા ॥ ૩૨ ॥
 હત્વા તિકલસુમાહિદીપનેરવિદાહિભિઃ ।

अग्निः सन्धुक्षयेदग्निं चूर्णैः स्नेहैश्च तिक्तकैः ॥३३॥

अग्नि अने पित्त पत्रे ब्रह्मणीमां, रडेलां छ तथा पित्त द्रवश्च छे भाटे अग्निने डोलवी नाभ-
नार जे पित्त अग्निनी नीचे तथा उपर आबुं
डोय, तेने जे द्वार नच्छक डोय त्यांथी (=पित्त
उपर डोय तो भोअेथी अने नीचे डोय तो शुद्धा-
भांथी) वमन अने विरेचन वडे काढी नाभवुं.
पछी कडवां, हलका, मज भांधनारां अने जठ-
राग्निने प्रदीप्त करनारां छतां भणतरां न करे
अेवां अन्न वडे, तथा कडवा रसवाणां भाटां
यूष्णं वडे अने कडवा रसथी सिद्ध करेला स्नेह
वडे अग्निने प्रदीप्त करेवा.

स'अहृष्टी वगेरे रोगानो नाश करे अेवुं यूष्णं
पटोलनिम्बत्रायन्तीतिकातिककपर्पटम् ।

कुटजत्वक्फलं मूर्वा मधुशिम्रफलं वचा ॥ ३४ ॥

दार्वीन्विमपद्मकोशीरयवानीमुस्तचन्दनम् ।

साराप्रयतिविपाय्योपत्वगेलापत्रदारु च ॥ ३५ ॥

चूर्णितं मधुना लेहां पेयं मधैर्जलेन वा ।

हृत्पाण्डुग्रहणीरोगगुल्मशूलारुचिज्वरान् ॥ ३६ ॥

कामलां सन्निपातं च मुखरोगांश्च नाशयेत्

पटोल, क्षीभडा, त्रायभाषु, कडु, करियातुं,
पित्तपापडा, कडाछाल, छद्रज्व, मोरवेल, मीडा
सरगवानां इण, वज, दारुणहृदरनी छाल,
पद्मकाष्ठ, वागो, यवानी अज्यमो, मोथ, सुभड,
गोपीचंदन, अतिविष, त्रिकटु (सूँठ, पीपर,
मरी), तज, अेलची, तमालपत्र अने देवदार,
अे औषधोतु यूष्णं करीने मधमां याटकु;
अथवा तेने दाइ साथे के पाष्णी साथे पीडु.
अे यूष्णं भावाथी हृदयना रोग, पांडुरोग,
अहृष्टीरोग, गोगो, शूलरोग, अरुचि, ताव,
कमणो, सन्निपात अने मुखरोग नाश पाभे छे.
भूनिम्यकटुकामुस्तात्र्यूपणेन्द्रयवान् समान् ॥ ३७
द्वौ चित्रकाद्वत्सकत्वग्भागान् पोडश चूर्णयेत् ।
गुडशीताम्युना पीतं ग्रहणीदोषगुल्मनुत् ॥ ३८ ॥
कामलाज्वरपाण्डुत्वमेहारुच्यतिसारजित् ।

करियातुं, कडु, मोथ, त्रिकटु (सूँठ, पीपर,
मरी), छद्रज्व, अे औषध सरभे लागे सेवां;
जे लाग चित्राना सेवा; अने कडाछालना सेाण

लाग सेवा; अर्थात् करियातुं वगेरे चार औषध
अेकअेक तोसेा, जे तोला चित्रो अने कडा-
छाल सेाण तोला सेवी. पछी अे औषधोतुं
यूष्णं करीने कडा पाष्णीमां सेाण नाभाने ते
साथे पीडु. अेथी अहृष्टीदोष, गोगो, कमणो,
ताव, पांडुरोग, प्रमेह, अरुचि अने अतिसार
अे रोग भटे छे.

नागरातिविषामुस्तापाठायित्वं रसाञ्जनम् ॥ ३९

कुटजत्वक्फलं तिका घातकी च कृतं रजः ।

क्षौद्रतण्डुलवारिभ्यां पैतिके प्रहणीगदे ॥ ४० ॥

प्रवाहिकाशौगुदरुप्रकोत्थानेषु चेष्यते ।

सूँठ, अतिविष, मोथ, पडाडभूण, पीली,
रसांजन, कडाछाल, छद्रज्व, कडु, धावडीनां
हूल, अे औषधोथी करेवुं यूष्णं मध अने
सेाभाना धोवराभषु साथे पीवाथी पित्तथी
थयेसेा अहृष्टीरोग, भरडा, हंस, शुद्धाभां पीडा-
अने सेाडीथी थयेला रोग भटे छे.

सिद्ध धी

चन्दनं पद्मकोशीरं पाठां मूर्वां कुटजटम् ॥ ४१ ॥

पड्यन्यासारिवास्फोतासप्तपर्णाट्टरूपकान् ।

पटोलोदुम्बराश्वत्थघटप्लक्षरुपीननम् ॥ ४२ ॥

कटुकां रोहिणीं मुस्तां निम्बं

च द्विपलांशकान् ।

द्रोणेऽपं साधयेत्तेन पचेत्सपिंः पित्चूर्णितः ॥ ४३

किराततिकेन्द्रयववीरामागधिकोत्पलैः ।

पित्तग्रहण्यां तत्पेयं कुष्ठोक्तं तिक्तकं च यत् ॥ ४४

सुभड, पद्मकाष्ठ, वागो, पडाडभूण, मोर-
वेल, अलवो (मोटो अरडूसेा), वज, सारिवा,
गरष्ठी, सांतवषु, अरडूसी, पटोल, उदुंभर
(शुद्धर, उमैडा), पीपणो, वड, पीपर,
अंभाडा, कडु, रोहिष्ठी, मोथ अने क्षीभडा,
अे सेवेने आडआड तोला लधने ते सर्वने
कयरीने अेक द्रोणु (१०२४ तोला) पाष्णीमां
तेना क्वाथ करेवा. पछी तेमां अेकसेा अहा-
वीस तोला धी नाभाने तेमां करियातुं, कडु,
छद्रज्व, शतावरी, पीपर अने काणुं कमण,
अे औषधो अेकअेक तोसेा लधने तेना कटुक
करीने नाभवो. जे भाषुसने पित्तथी अहृष्टीने

રોગ થયો હોય તેણે એ ઘી પીવું. વળી કુદની ચિકિત્સામાં જે તિક્તકથૃત અને મહાતિક્તકથૃત કહેલા છે તે પણ પીવા.

કરૂંથી થયેલા નિરામ સંગ્રહણીના ઉપાય
(શ્લોક ૪૪૫થી ૪૪૮)

કેવાં વમન અને દીપન ઔષધ આપવાં ?
ગ્રહણ્યાં શ્લેષ્મદુષ્ટાયાં તીક્ષ્ણઃ પ્રચલ્લર્ને કૃતે ।
કટ્યમ્લલવળક્ષારૈઃ ક્રમાદ્મિ વિવર્ધયેત્ ॥ ૪૫ ॥

જ્યારે ગ્રહણી કરૂંથી દૂષિત થાય (ખગડે) ત્યારે રોગીને પ્રથમ ભિલટી કરાવે એવા તીક્ષ્ણ દ્રવ્ય આપીને તેને વમન કરાવવું, અને પછી તીખાં અને ખારાં દ્રવ્ય વડે તથા ક્ષાર આપીને કેમકેમ તેનો જઠરાગ્નિ વધારવો.

પેયા વગેરેનાં દ્રવ્યો

પञ्चકોલાભયાघान्नपाठान्घनपलाशकैः ।
बीजपूटप्रगाढैश्च सिद्धैः पेयादि कल्पयेत् ॥ ૪૬ ॥
પંચકોલ (પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક અને સૂઠ), હરડે, ધાણા, પહાડમૂળ, કપૂર-કાચલી અને બિબેરના કુમળા પાદડા, એ ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલી પેયા વગેરે ખનાવીને કરૂંગ્રહણીવાળાને પાવી.

આસવો

द्रोणं मधूकपुष्पाणां विदहं च ततोऽर्घतः ।
चित्रकस्य ततोऽर्घं च तथा भ्रूतातकाहकम् ॥ ૪૭ ॥
મજ્જિષ્ઠાડપ્પલં ચૈતજ્જલદ્રોણત્રયે પચેત્ ।
દ્રોણદોષં શ્વતં દીપં મધ્વર્ગાદિકસંયુતમ્ ॥ ૪૮ ॥
પલામૃળાલાગુલમિશ્રન્દનેન ચ રૂપિતે ।
કુમ્ભે માસં સ્થિતં જાતમાસર્વં તં પ્રયોજયેત્ ॥ ૪૯ ॥
ગ્રહણીં દીપવત્યેવ ગ્રહ્ણઃ પિત્તરક્તનુત્ ।
શોષકુષ્ઠકિલાસાનાં પ્રમેહાણાં ચ નાશનઃ ॥ ૫૦ ॥

મહુડાનાં ફૂલ ૧૦૨૪ તોલા સેવા; વાવડિંગ ૫૧૨ તોલા સેવા; ચિત્રો તેથી અર્ધો એટલે ૨૫૬ તોલા સેવા; સિલામા ૬૪ તોલા સેવા, મજ્જક ખત્રીસ તોલા સેવા; એ સર્વે ત્રણ દ્રોણ (૨૦૭૨ તોલા) પાણીમાં પકવવું અને જ્યારે ભિકળતાં ભિકળતાં એક દ્રોણ પાણી બાકી રહે, ત્યારે તેને ગાળી લઈને ઠંડું કરવું. પછી તેમાં ખત્રીસ-તોલા મધ ભેળવવું. પછી એલચી, કમળના તંદુ,

અગરુ અને ચંદન, એ ઔષધિઓના કુદક વડે એક ઘડામાં શેષ કરીને તે કવાથ તે ઘડામાં નાખવો તથા ઘડાનું મેં સીડી દઈને એક મહિનો રહેવા દેવું. એ રીતે થયેલો આસવ કરૂંગ્રહણીવાળા રોગીને આપવો. એ આસવ પીવાથી ગ્રહણી પ્રદીપ્ત થાય છે, ધાતુઓની પુષ્ટિ થાય છે, રક્તપિત મટે છે, ક્ષય, ચામડીના રોગ, કિલાસ અને પ્રમેહ એ રોગોનો નાશ થાય છે.

मधूकपुष्पस्वरसं श्वतमर्घक्षयीकृतम् ।
क्षौद्रपादयुतं शीतं पूर्ववत्सन्निवापयेत् ॥ ૫૧ ॥
તત્પિષન્ ગ્રહણીદોવાન્

जयेत्सर्वान् हिताशनः ।

મહુડાનાં ફૂલનો સ્વરસ સોળ તોલા લઈને તેનો કવાથ કરતાંકરતા તેમાથી અડધો રસ બાકી રહે ત્યારે દેવતા પરથી ઉતારીને ઠંડું પકવા દેવું. પછી તેમા ચોથે ભાગે મધ નાખવું અને ઠંડુ થયા પછી તેને પહેલાં શ્લોક ૪૮ફે, ૪૯માં કહ્યા પ્રમાણે એલચી વગેરેથી શેષેલા ઘડામાં ભરીને એક માસ રાખી મૂકવું. એ આસવ પીને પથ્ય ભોજન કરનારના સર્વ પ્રકારના ગ્રહણીદોષ મટે છે.

तद्वद्राक्षेक्षुलजूरस्वरसानासुतान् पिवेत् ॥ ૫૨ ॥
જે રીતે પહેલા (શ્લોક ૪૬ફેથી ૪૯માં) મહુડાનો આસવ તૈયાર કરવાનો કહેલો છે, તે જ રીતે કાળી દ્રાક્ષ, શેરડી, ખજૂર, એમના આસવ પણ કરવા અને પીવા. (દ્રાક્ષનો સ્વરસ ન-નીકળે તે તેનો કવાથ કરવો.)

ક્ષાર

हिकुण्ठिकावचामाद्रीपाठेन्द्रयवगोधुमम् ।
पञ्चकोलं च कर्वांशं पलांशं पटुपञ्चकम् ॥ ૫૩ ॥
घृततૈલદ્વિકુઢવે દધ્નઃ પ્રસ્યદ્વયે ચ તત્ ।
આપોષ્ય ક્વાથયેદગ્રો મૃદાવનુગતે રસે ॥ ૫૪ ॥
અન્તર્ધૂમં તતો દગ્ધ્વા ચૂર્ણીકૃત્ય ઘૃતાપ્લુતમ્ ।
પિત્તેવાણિતલં તસ્મિન્

જીર્ણે સ્યાન્મધુરાશનઃ ॥ ૫૫ ॥
વાતશ્લેષ્મામયાન્ સર્વાન્ હન્યાદ્ધિવગરાંશ્ચ સઃ ।
હિંગ, કક, વજ, રેણુકળીજ, પહાડમૂળ, ઉડજવ, ગોખલ, પચકોલ (પીપર, પીપરીમૂળ,

ચપક, ચિત્રો, સૂકં), એ સર્વમાંથી પ્રત્યેક દ્રવ્ય એકએક તોલો લેવું. પાચ લવણ સરવાળે વીસ તોલા લેવાં. ઘી સોળ તોલા લેવું અને તેલ સોળ તોલા લેવું. દહીં ૧૨૮ તોલા લેવું. પછી ઉપર કહેલાં હિંગ વગેરે ઔષધો તથા લવણ, દહીં, તેલ અને ઘીમાં વાટીને નાખીને એકત્ર કરવાં. પછી ધીમા તાપ ઉપર તેને એવી રીતે ઉકાળવાં કે તે રસ બધો તે ઔષધોમાં શોષાઈ જાય. એમ થયા પછી તેને એક શીડી દીધેલા સંપુટમાં મૂકી તેના ધુમાડો બહાર ન નીકળે એવી રીતે તેને ખાળી નાખીને પછી કંકડ પચ્યા પછી તેનું ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણમાંથી હથેળી ભરીને (આશરે બે તોલા જેટલું) ઘીમાં ડાહીને પીવું. જ્યારે એ ઔષધ પચી જાય, ત્યારે ગુણ્ય ભોજન કરવું. આમ કરવાથી વાયુ અને કંકના સર્વે રોગો તથા અકૃત્રિમ અને કૃત્રિમ વિષ મટે છે.

મૂનિમ્યં રોહિણીં તિક્તાં

પટોલં નિમ્બપર્પટમ્ ॥૫૬॥

દગ્ધ્વા માહિયમૂત્રેણ પિત્તેદમિવિવર્ધનમ્ ।

કરિયાતુ, હરડે, કંક, પટોળ, લીમડો, પિત્ત-પાપડો, એ ઔષધોને ખાળવાં અને તેની ભસ્મ થયા પછી ચિ. ૮/૧૪૦૩, ૧૪૧ મા કહેલી રીતે એ ભસ્મમાંથી ક્ષાર બનાવી તે ક્ષારને પાડાના મૂતર સાથે પીવો. એથી અગ્નિનું ખળ વધે છે.

દ્વે હરિદ્રે વચ્ચા કુષ્ઠં ચિત્રકઃ કદ્ધુરોહિણી ॥૫૭॥
મુસ્તા ચ છાગમૂત્રેણ સિદ્ધઃ ક્ષારોડગ્નિવર્ધનઃ ।

ખત્રે હળદર (હળદર અને આંખાહળદર), વજ, ઉપલેટ, ચિત્રો, કંક અને મોથ, એ ઔષધોના ક્ષાર ચિ. ૮/૧૪૦૩, ૧૪૧ મા કહ્યા પ્રમાણે બનાવી એ ક્ષાર ખરનાના મૂત્રમાં કરવો. એ ક્ષાર અગ્નિની વૃદ્ધિ કરનારો છે.

ગાળી

ચતુષ્પલં સુબ્રાહ્મણ્યપિપ્પલં લવણત્રયાત્ ॥૫૮॥

વાર્તાકકુડર્બં ચાર્કાદિથૈ દ્વે ચિત્રકાત્પલે ।

દગ્ધ્વા રક્તેન વાર્તાકાદ્ગુટિકા મોજનોત્તરાઃ ॥૫૯

મુક્તમન્નં પચન્ત્યાગ્ કાસથ્વાસાર્શાસાં હિતાઃ ।

વિસ્ત્રિક્ષાપ્રતિશ્વાયદ્દ્રોગશમનાશ્ચ તાઃ ॥૬૦॥

થોરનું ડીંગલુ સોળ તોલા લેવું; ત્રિધવ, સંચળ અને ખિડલવણ એ ત્રણ મળી ખાર તોલા લેવા; વંતાક સોળ તોલા લેવું; આંકડો ખત્રીસ તોલા લેવો; ચિત્રો આઠ તોલા લેવો; પછી એ સર્વને ખાળીને વતાકના રમમા તેની ગોળી વાળવી. એ ગોળી ભોજન કર્યા પછી ખાવી. એ ગોળીથી ખાધેલું અન્ન જલદી પચી જાય છે, ખાસી, દમ અને હરસમાં ક્ષયદો થાય છે અને કોગળિયુ (કોલેરા), સળેખમ અને હૃદયના રોગ મટી જાય છે.

ચૂર્ણ

માતુલુક્કરાટીરાક્ષાકદુમ્બહરીતક્રીઃ ।

સ્વજિકાયાવશૂકાપ્યૌ ક્ષારૌ પદ્મ પટૂનિ ચ ॥૬૧

સુલામ્બુપીતં તચૂર્ણં યલ્લવર્ણાગ્નિવર્ધનમ્ ।

(ખબેરુ, પટકચૂરો, રાસના, ત્રિકંકુ (સૂક, પીપર, મરી), હરડે, સાજખાર, જવખાર, પંચલવણ એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને તેને સશેકા પાણી સાથે પીવાથી ખળ અને અગ્નિ વધે છે.

સિદ્ધ ઘી

શ્લેષ્મિકે ગ્રહણીદોષે સવાતે તૈર્ધૃતં પચેત્ ॥૬૨॥

ધાન્વન્તરં પટૂપલં ચ મહાતકવૃતામયમ્ ।

જો કંકથી શ્રદ્ધાની રોગ થયો હોય અને તે સાથે વાયુનો ઉપદ્રવ હોય, તો ખિબેરુ વગેરે જે ઔષધ ઉપર ૬૦૩, ૬૧ મા શ્લોકમાં કહેલા છે તે વડે ઘી પકવ કરવું અને રોગીને ખાવા આપવું, અથવા પ્રમેહચિકિત્સામાં ધાન્વન્તરદૂત કહેલું છે તે, અથવા રાજ્યક્ષમાની ચિકિત્સામાં (અ. પ. શ્લો. ૨૨) પટૂપલ દૂત કહેલું છે તે, અથવા શુક્ષ્મચિકિત્સામાં ભક્ષાતકદૂત કહેલું છે (કહેવાશે) તે, અથવા ઉદરરોગમાં અભયા દૂત કહેલું છે તે—એ સઘળાં દૂતમાંથી ગમે તે ઘી રોગીને ખાવા આપવું.

વિડકાચોપલવણસ્વજિકાયાવશૂકજાનુ ॥૬૩॥

સત્પલ્લં કળ્પકારીં ચ ચિત્રકં ચૈકતો વહેત્ ।

સત્કૃત્વઃ સુતસ્યાસ્ય ક્ષારસ્યાર્ચાઢકે પચેત્ ॥૬૪

આઢકં સર્વિપઃ પેયં તદગ્નિલવ્ણદયે ।

(ખિડલવણ, કાચલવણ, ખારો, સાજખાર, જવખાર, સાથેર, મોરી ગળી અને ચિત્રો—એ સર્વને

એકત્ર કરીને ખાળવાં. પછી તેમાં પાણી રેડીને તે ગાળી લેવું અને કચરો કાઢી નાખ્યા પછી સ્વસ્થ પાણી રહે તેને ખાળવું. જે ક્ષાર થાય તેમાં પાણી રેડીને તે ગાળી લઈને ચોખ્ખા પાણીને માણુ ખાળવું. એ રીતે સાત વાર કર્યો પછી છેવટે રહેલા ક્ષારમાંથી એકસો અઠ્ઠાવીસ તોલા ક્ષાર લઈને તેમાં ખસો છપ્પન તોલા ઘી નાખીને તેને પકવ કરવું. એ ઘી પીવાથી જઠરાગ્નિ બળ વધે છે.

(ક્ષાર ખનાવવાની રીતે માટે જુઓ ચિ. ૮/૧૪૦૩, ૧૪૧ નો અનુવાદ.)

સન્નિપાત(ત્રિદોષ)અહણીના ઉપાય

(શ્લોક ૧૫)

ત્રિવચ્યે પલ્લકર્માણિ યુક્ત્યાચૈત્તથાયલમ્ ॥૬૫॥
ત્રણે દોષથી થયેલા અહણીરોગમાં વમન, વિરેચન, આસ્થાપન, અન્વાસન અને નસ્ય એ પાંચ કર્મરોગીનું અને દોષનું બળ બેઠીને કરવાં. વળી વાયુ વગેરે જુદાજુદા દોષની અહણી માટે પાછળ જે જે કરવાનું કહેલું છે, તે તે સન્નિપાતઅહણીમાં ભેગું કરવું.

સંઅહણીમાં મંદાગ્નિની ચિક્રિસા

કફના પ્રકોપવાળા કેવા દરદીને મંદાગ્નિ મરાડવા કયું ઔષધ આપવું ?

પ્રસેકે શ્લેષ્મિકેડ્વપાન્નેર્દીપને રુક્ષતિકકમ્ ।
યોજ્યં કૃશશ્ચ દ્યત્યાસાત્તિભગ્નરુક્ષં કફોદયે ॥૬૬॥
ક્ષોણક્ષામશરીરસ્ય દીપને ક્ષેહચંચુતમ્ ।

(પ્રસેક એ પ્રકારનો હોય છે: એક કફપ્રસેક અને બીજો વાતપ્રસેક.) મંદ અગ્નિવાળાને ત્યારે કફપ્રસેક હોય, ત્યારે લૂણું અને કડવું દીપન ઔષધ વગેરે આપવું. બે દુબળા માણસને અગ્નિ મંદ હોય છતાં તેને કફ કાપે તો તેને વારાફરતી સ્નિગ્ધ અને લૂણું ઔષધ આપવું, એટલે એક દિવસ સ્નિગ્ધ આપીને પછી લૂણું આપવું અને એક દિવસ લૂણું આપીને પછી સ્નિગ્ધ આપવું, એમ વારાફરતી આપવું; કેમ કે બે દુબળા પણ બહુ કફવાળા અને લૂણા માણસને ફક્ત લૂણું જ આપવામાં આવે, તો તે વધારે દુબળો પડે, બે એકલું સ્નિગ્ધ ઔષધ

જ આપે તો કફ વધી જાય, માટે વારાફરતી સ્નિગ્ધ અને લૂણું ઔષધ વગેરે આપવું. જે માણસનું શરીર ક્ષીણ અને કૃશ થયું હોય તેને બે કફ વધી જાય, તો તેને સ્નેહ સહિત પંચકોશ વગેરે દીપન દ્રવ્ય આપવું.

બહુપિત્તવાળા દરદીના મંદાગ્નિનું ઔષધ દીપને ઘટ્ટુપિત્તસ્ય તિક્તં મધુરકૈર્યુતમ્ ॥૬૭॥

બહુ પિત્તવાળાને બે મંદાગ્નિ હોય તો ગળ્યાં દ્રવ્યમાં ભેળવીને કડવું દીપન ઔષધ આપવું.

બહુ વાયુવાળા દરદીના મંદાગ્નિનું ઔષધ ક્ષેહોડ્મલ્લવગૈર્યુત્કો વહુવાતસ્ય જ્ઞસ્યતે ।

બહુ વાયુવાળા અને મંદ અગ્નિવાળા માણસને ખાટા અને ખારા રસવાળાં દ્રવ્યમાં ભેળવીને સ્નેહ આપવો એ શ્રેષ્ઠ છે.

મંદાગ્નિમાં ટાપ મરાડે એવાં ઔષધ સાથે સ્નેહ ભેળવવાનું કારણ સ્નેહમેવ પરં વિચારુર્વલ્લાનલદીપનમ્ ॥૬૮॥

નાલં સ્નેહસમિદ્ધસ્ય જ્ઞાપ્યાત્રં સુગુર્વપિ ।

મંદ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવાને સ્નેહ એ જ ઉત્તમ ઉપાય છે; કેમ કે સ્નેહ વડે જે અગ્નિ પ્રદીપ્ત થયેલો હોય, તે અગ્નિને અત્યંત ભારે અન્ન પણ મંદ કરી શકતું નથી. (માટે મંદ અગ્નિવાળા માણસને દોષથી વિરુદ્ધ ઔષધો સાથે સ્નેહ આપવો એ ખાસ કરીને પથ્ય છે.) એાછા કફવાળા, નિરામ પણ ટીલા ઝાડાવાળા દરદીના મંદાગ્નિનો ઉપાય યોડ્વપાન્નિત્વાત્કફે ક્ષોણે

વર્ષે: પક્વમપિ ઝ્લયમ્ ॥૬૯॥

મુક્તેત્વદ્વૈવધયુતે સ પિવેદ્વલ્પશો ઘૃતમ્ ।
તેન સ્વમાર્ગમાનીતઃ સ્વકર્મણિ તિયોજિતઃ ॥૭૦॥
સમાનો દીપયત્યગ્નિમગ્નેઃ સન્ધુક્ષ્કો હિ સ. ।

જે માણસનો જઠરાગ્નિ મંદ હોવાથી અને કફનો ક્ષય થવાથી જેનો ઝાડો પાકેલો પણ નરમ થતો હોય, તેણે સૂઠના ચૂણું અને સિંધવ સાથે થોડાથોડું ઘી પીવું; કેમ કે એ પ્રમાણે ઘી પીવાથી સમાન વાયુ પોતાના સ્વાભાવિક માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થઈને અન્ન પચાવવારૂપી પોતાના

કામમાં લાગી જઈને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે; કારણ કે અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારો સમાન વાયુ જ છે.

કઠણુ ઝાડો મુરકેદીથી ઉતરતો હોય તેનો ઉપાય

પુત્રીપં વષ્ઠ કુચ્છેઞ કઠિનત્વાદિમુજ્જતિ ॥૭૧॥
સ ઘૃતં લવણેયુંકેતં નરોડન્નાવગ્રહં પિવેત્ ।

જે માણસના ઝાડાનો મળ એકઠો થઈને કઠણુ થઈ જવાથી મહાપરાણુ બહાર નીકળતો હોય, તે માણસે જમતાં પહેલાં પાંચ લવણુ સાથે ઘી પીવું અને પછી મોજન કરવું.

ભૂખાશને લીધે થયેલા મંદાગ્નિનો ઉપાય
રોક્ષ્યાન્મન્દેડનલે સર્પિસ્તૈલં

વા દીપતૈઃ પિવેત્ ॥૭૨॥

રુક્ષતા(ભૂખાશ)ના કારણથી જે માણસને અગ્નિ મંદ પડી ગયો હોય તેણે (પિંચકાલવગેરે દીપન ઔષધોની સાથે) ઘી અથવા તેલ પીવું.

બાહુ સ્નેહ પીવાથી થયેલા

મંદાગ્નિનો ઉપાય

ક્ષારચૂર્ણાસ્રારિષ્ટાન્ મન્દે ક્ષેહાતિપાનતઃ ।

અતિશય સ્નેહ પીવાથી જઠરાગ્નિ મંદ પડ્યો હોય તો તેણે ક્ષાર, ચૂર્ણ, આસવ અને અરિષ્ટ પીવાં.

ઉદાવર્તથી થયેલા મંદાગ્નિનો ઉપાય

ઉદાવર્તાત્તુ યોક્ત્યા નિરૂહક્ષેહયસ્તયઃ ॥૭૩॥

ઉદાવર્ત રોગથી અગ્નિ મંદ થાય તો નિરૂહ-અસ્તિ અને સ્નેહઅસ્તિઓનો પ્રયોગ કરવો.

દોષ બહુ વધવાથી થયેલા

મંદાગ્નિનો ઉપાય

દોષાતિવૃદ્ધ્યા મન્દેડગ્નોં સંશુદ્ધોડન્નવિધિં ચરેત્ ।

દોષની અતિશય વૃદ્ધિ થવાથી અગ્નિ મંદ પડ્યો હોય તો પ્રથમ તેને વમન, વિરેચન વગેરે આપીને તેની શુદ્ધિ કરવી, પછી પેચાદિ કમ પ્રમાણે અન્ન લેવું.

રોગ મટી ગયા પછીના મંદાગ્નિનો ઉપાય
ઘ્વાધિમુક્તસ્ય મન્દેડગ્નોં સર્પિરેવ તુ દીપનમ્ ॥૭૪॥

રોગ થઈને તે મટી ગયા પછી માણસને જઠરાગ્નિ મંદ હોય, તો ઘી પીવું એ જ જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવાનો ઉપાય છે.

મુસાફરી, ઉપવાસ અને દૂષણોપભોગથી થયેલા મંદાગ્નિનો ઉપાય

અધ્વોપવાસક્ષામત્વૈર્વાગ્વા પાયયેદ્ઘૃતમ્ ।

અન્નાવપીઢિતં ચલ્યં દીપનં મુંહણં ચ તત્ ॥૭૫॥

કેઈ માણસે મુસાફરી કરી હોય, ઉપવાસ કર્યા હોય અને દૂષણો થઈ ગયો હોય તેથી તેનો જઠરાગ્નિ મંદ થઈ ગયો હોય, તો જમતી વખતે એ પચાવી શકે એનાથી અર્ધાં યવાગુ એને ખવડાવીને પછી એને ઘી પાઈને પછી પાછી એને ખાકીની અર્ધાં યવાગુ ખવડાવવી. એમ કરવાથી શરીરમાં ખળ આવે છે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને બૃહણુ થાય છે.

ઘણા કાળના મંદાગ્નિનો ઉપાય

દીર્ઘકાલપ્રસન્નાત્તુ ક્ષામક્ષીઞકુશાન્નરાન્ ।

પ્રસન્નાનાં રસૈઃ સામ્લેમ્બૉજ-

યેત્પિચિતાગ્નિનામ્ ॥૭૬॥

લઘૂષ્ણકટુરોચિત્વાદ્ દીપયન્ન્યાશુ તેડનલમ્ ।

માંસોપચિતમાંસત્વાત્પરં ચ ચલવર્ચનાઃ ॥૭૭॥

જે માણસને ઘણા દિવસથી જઠરાગ્નિ મંદ પડી જવાથી આહારરસ સારી રીતે ન પચવાથી શરીર કુશ, ક્ષીણ અને દૂષણું થઈ ગયું હોય, તે માણસને માંસ ખાતો હોય તો તેને પ્રસહવર્ગનાં પ્રાણીઓનાં માંસરસમાં ખટાઈ નાખીને તે માંસરસ ખાવા આપવો; એ માંસરસ હલકો, ગરમ અને શોધન કરનારો છે, માટે તે જઠરાગ્નિને જલદીથી પ્રદીપ્ત કરે છે. વળી માંસ ખાવાથી શરીરમાં માંસની વૃદ્ધિ થાય છે તેથી પણ એ ખળ વધારવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે.

શુ' શુ' કેવી રીતે આપવાથી અગ્નિ વધે છે ?

સ્નેહાસવસુરારિષ્ટચૂર્ણન્નાથહિતાજ્ઞાનેઃ ।

સમ્યક્ પ્રયુક્તૈર્હેસ્ય ચલમગ્નેશ્ચ વર્ધતે ॥૭૮॥

સ્નેહ, આસવ, સુરા, અરિષ્ટ, ચૂર્ણ, ક્વાથ અને પથ્ય મોજન-એ સર્વને અવસ્થા પ્રમાણે યોગ્ય રીતે આપ્યાં હોય તો દેહતુ અને અગ્નિતું ખળ વધે છે.

સ્નેહથી અગ્નિ વધે તેણું દૃષ્ટાંત

દીવો યદ્યેવ સ્વાણુશ્ચ વાહ્યોડગ્નિઃ સાર્દારુભિઃ ।

સસ્નેહિર્જાયતે તદ્વાહારૈઃ કોષ્ઠગોડનલઃ ॥ ૭૧ ॥

જમ સમઠો, ખેર વગેરે સ્નેહયુક્ત 'સારવાળાં' લાકડાંથી સળગાવેલો ખહારનો અગ્નિ સ્થિર થાય છે તેમ (ચોગ્ય વખતે આપેલા) સ્નેહયુક્ત પથ્થ આહારથી પ્રત્યક્ષિત થયેલો જઠરાગ્નિ પણ સ્થિર થાય છે.

કેટલું ખાવાપીવાથી અગ્નિ વધે છે ?
નાભોજનનં કાયાગ્નિર્દીપ્યતે નાતિભોજનાત્ ।
યથા નિરિન્ધનો ઘઠિરહ્યો

વાડતીન્ધનાઘૃતઃ ॥ ૮૦ ॥

જમ અગ્નિમાં સમૂળશુ' ખળતણુ ન નાખવાથી તે પ્રદીપ્ત થતો નથી કે સગાર દેવતા ઉપર ઘણા ખળતણુનો ઢગલો કરવાથી પણ તે પ્રદીપ્ત થતો નથી, તેમ (ચોગ્ય વખતે) ભોજન ન કરવાથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થતો નથી, કે અતિશય ભોજન કરવાથી પણ જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થતો નથી.

જઠરાગ્નિ શી રીતે પ્રદીપ્ત થાય છે ?
માપસર અને માકુંસર ખોરાક મળે કે ન મળે તો શુ' થાય ? ભસ્મક રોગ
યદા ક્ષીણે કફે પિત્તે સ્વસ્થાને પવનાનુગમ્ ।
પ્રવૃદ્ધં વર્ધયત્પાગ્નિં તદાડસૌ સાનિલોડનલઃ ॥ ૮૧ ॥
પક્વાડમ્નાશુ ઘાતુંઘ

સર્વાનોજઘ સહ્લિપન્ ।

મારયેત્સ્વાત્સ ના સ્વસ્થો

મુકે જીર્ણે તુ તામ્યતિ ॥ ૮૨ ॥

જે સમયે કફ ઓછો થવાથી આમા-શયમાં પિત્ત વૃદ્ધિ પામે છે તથા તેની પાછળ વાયુ પણ આવે છે, તે સમયે વાયુ સહિત પિત્ત જઠરાગ્નિને અતિશય વધારે છે. એ રીતે વૃદ્ધિ પામેલો અગ્નિ પ્રથમ અન્નને પચાવી દે છે, અન્ન પચી રહ્યા પછી કોડામાં ખીજું પાચન કરવા જેવું દ્રવ્ય ન હોવાથી તે સર્વે ધાતુઓનું પાચન કરે છે તથા ઓળને કમી કરી નાખે છે. એમ થવાથી વૃદ્ધિ પામેલો અગ્નિ માણસનો પ્રાણુ છે. એ માણસ ખાય ત્યારે એને ચેન પડે છે, પણ ખાધેલું પચી જાય ત્યારે ત્રાસ થાય છે.

શુક્રાસદાહમૂર્છાઘા

ધ્યાઘયોડ્યગ્નિસમ્ભવાઃ ।

અગ્નિ અતિશય વધી જવાને ક્ષીધે (ભસ્મક અગ્નિને ક્ષીધે) તરસ, ઉધરસ, ખળતરા, મૂર્છા વગેરે રોગો (ઉપદ્રવો) થાય છે.

ભસ્મક અગ્નિને શાંત કરવાનો ઉપાય તમસ્વાગ્નિ ગુરુક્લિગ્ધમન્દસ્વાન્દ્રહિમસ્વિરૈઃ ॥ ૮૩ ॥
અન્નપાનૈર્નયેચ્છાન્તિ દીપ્તમગ્નિમિવામ્શુભિઃ ।

જમ અતિશય સળગેલા અગ્નિને જળ છાંટીને શાંત કરવામાં આવે છે, તેમ તે અતિશય વૃદ્ધિ પામેલા ભસ્મક નામે અગ્નિને ભારે સ્નિગ્ધ, મંદ, ઘાંડાં, ઠંડાં અને સ્થિર અન્નપાન વડે શાંત કરવો.

સુદુર્મુહુરજીર્ણેડપિ મોઝ્યાન્યસ્યોપહારયેત્ ॥ ૮૪ ॥
નિરિન્ધનોડન્તરં લઘ્વા યથૈનં ન વિપાદયેત્ ।

ભસ્મક રોગવાળા માણસને એક અન્ન પથ્થુ ન હોય તોપણ ખીજું અન્ન ખાવાને આપવું. એવી રીતે વારંવાર તેને ખવડાવવું, કે જેથી અગ્નિ પચાવવાના દ્રવ્યને પચાવીને ધાતુઓને સૂકવવાની તક પામીને તે માણસનો નાશ કરે નહિ.

ભસ્મકમાં પથ્થ ભોજન

કુશરાં પાયસં ક્ષિગ્ધં પૈષ્ટિકં ગુઢવૈકૃતમ્ ॥ ૮૫ ॥
અશ્રીયાદૌદકાનુપપિશિતાનિ મૃતાનિ ચ ।
મત્સ્યાન્ વિશેષતઃ શુક્રાન્

સ્થિરતોયચરાશ્ચ ચે ॥ ૮૬ ॥

ખીચડી, દૂધપાક, સ્નેહયુક્ત ખોરાક, શેટની ખનાવટ, ઝોળાનાં રૂપાંતર, જળચર પ્રાણીઓનાં અને અનૂપ દેશનાં પ્રાણીઓનાં ચરખીલથી માંસ અને સુવાળાં માછલાં તથા ખાસ કરીને સ્થિર જળમાં રહેનારાં (તળાવ વગેરેમાં રહેનારાં) પ્રાણીઓનાં માંસ ખાવાં. (એથી અતિ વૃદ્ધિ પામેલો જઠરાગ્નિ શાંત પડે છે.)

આવિકં સુમૃતં માંસમઘાદ્યાગ્નિવારણમ્ ।

વેટીનું માંસ જે અતિશય ચરખી ભરેલું હોય, તે ખાવાથી પણ અગ્નિ અતિશય વધારે થતો અટકે છે.

ભસ્મકમાં તરસના ઉપાય

પયઃ સહમધુચ્છિદ્રં ઘૃતં વા લપિતઃ પિવેત્ ॥ ૮૭ ॥

ગોધૂમચૂર્ણે પયસા ઘઘુસર્પિઃપરિપ્લુતમ્ ।
આનૂપરસયુક્તાન વા સ્નેહાંસ્તૈલવિવર્જિતાન ॥૮૮
શ્યામાત્રિવૃદ્ધિપક્કં વા પયો દઘાદિરેચનમ્ ।
ઘસકૃત્પિત્તહરણં પાયસપ્રતિભોજનમ્ ॥૮૯ ॥

અગ્નિ અતિશય વૃદ્ધિ પામવાથી જને તરસ લાગ્યા કરતી હોય તેણે મધુચ્છિષ્ટ (મીણુ) સાથે દૂધ પીવું. (કોઈ મધુચ્છિષ્ટનો અર્થ, 'મદન' કરે છે અને તેથી મીઠળ સાથે દૂધ પીવું એવો અર્થ થાય છે.); અથવા મધુચ્છિષ્ટ (મીણુ) સાથે ઘી પીવું; અથવા ઘઉંના કોટને ખુલ્લુ ઘીમાં ડોહીને તે દૂધ સાથે પીવો; અથવા તેલ વિના ખીલ ગમે તે સ્નેહને અનૂપ દેશનાં પ્રાણીઓના માંસરસ સાથે પીવો; અથવા પીપર અને નસોતરમાં પકવ કરેલું દૂધ પાઈને વિરેચન આપવું; અને વારંવાર દૂધપાકવું તેને ભોજન આપવું, જેથી તેના પિત્તનું હરણુ થાય.

ભસ્મકર્કમાં કેવા આહારવિહાર કરાવવા? કારણુ યત્કિચ્છિદ્ ગુરુ મેઘં ચ સ્લેષ્મકારિ ચ ભોજનમ્ ।
સર્વે તદત્યગ્નિહિતં મુન્નવા ચ સ્વપનં દિવા ॥૯૦ ॥

જે કંઈ ભોજન ભારે અને ચરખી ઉત્પન્ન કરનારું હોય, તેમ જ જે ભોજન કંક ઉત્પન્ન કરનારું હોય તે સર્વે, તથા ભોજન કરીને દિવસે સ્વપ્નવું તે પણ. અતિશય વધેલા અગ્નિને મટાડવા માટે સારું છે.

આહારમગ્નિઃ પચતિ દોપાન્નાહારવર્જિતઃ ।
ઘાતૂન ક્ષીણેષુ દોપેષુ જીવિતં ઘાતુસહસ્રયે ॥૯૧ ॥

અગ્નિ આહારને પચાવે છે, આહાર ન હોય તો દોષનું પાચન કરે છે; દોષનો ક્ષય થાય એટલે ઘાતુઓનું પાચન કરે છે; અને ઘાતુઓનો ક્ષય થાય એટલે જીવિતનું પાચન કરે છે, જીવિતનો નાશ કરે છે.

જઠરાગ્નિનું રક્ષણ કરવાની આજ્ઞા
પતત્પ્રકૃત્યૈવ વિરુદ્ધમર્ત્ત
સંયોગસંસ્કારવશેન ચેદમ્ ।
હ્યાઘવિશાય યયેષુષ્ણ-
ઘરન્તિ યત્સાગ્નિયલસ્ય શક્તિઃ ॥૯૨ ॥
તત્પ્રમાદાગ્નિ પાલયેત્સર્વેયલ્લૈ-
સ્ત્સિન્નષ્ટે યાતિ ના નાશમેવ ।

દોષૈર્ગ્રસ્તે પ્રસ્યતે રોગસહ-
યુકે તુ સ્યાત્રીરુજો દીર્ઘજીવી ॥૯૩ ॥

એટલા માટે 'આ અન્ન સ્વભાવે જ વિરુદ્ધ (અપથ્ય) છે, આ અન્ન સંયોગવિરુદ્ધ છે, આ અન્ન સંસ્કારવિરુદ્ધ છે, આ અન્ન માત્રાવિરુદ્ધ છે, આ અન્ન કાળવિરુદ્ધ છે, આ અન્ન પાત્રવિરુદ્ધ છે' વગેરે ન જાણવાથી માણસો પોતાની મરજીમાં આવે એવા આહારનું સેવન કરે છે. જેવું તેમનું એ વર્તન હોય છે તેવી જ તેમના જઠરાગ્નિના ખળની શક્તિ હોય છે. (પ્રકૃતિવિરુદ્ધ વગેરે અન્નનાં દષ્ટાંત આ પ્રમાણુ છે. કર્કમદાં, દહીં, સરસવની ભાજી, ગોળનો કાકળ, સૂકાં માંસ, મઠ વગેરેનાં શણુગેલાં ધાન, કાચા મુળા, ફળુસ વગેરે સ્વભાવે જ અપથ્ય (પ્રકૃતિવિરુદ્ધ) અન્ન (ભોજન). છે. દૂધ ખટાઈ સાથે, આનૂપ માસ અડદ સાથે વગેરે સંયોગવિરુદ્ધ ભોજન છે (જુઓ વિરુદ્ધ ભોજન). હારીત પક્ષીનું માંસ હળદરવાના શૂળ ઉપર પરાવીને હળદરવા વગેરેના અગ્નિથી પકવ કરેલું હોય, એ વગેરે સંસ્કારવિરુદ્ધ અન્ન જાણવાં. મધ અને ઘી સરખા પ્રમાણુમાં એકકાં કરીને ખાવાં, એ વગેરે માત્રાવિરુદ્ધ ભોજન જાણવાં. કાકમાચી(ધોળી પીલુડી)ની ભાજી રાતે રાખી મૂકેલી સંવારે ખાવી, એ વગેરે કાળવિરુદ્ધ અન્ન જાણવાં. કાંસાના વાસણુમાં દસ દહાડા રાખી મૂકેલું ઘી ખાવું, એ વગેરે પાત્રવિરુદ્ધ ભોજન જાણવાં. એવી રીતે પ્રકૃતિવિરુદ્ધ વગેરે અન્નને જાણ્યા વિના ગમે તેમ ભોજન કરવાથી જઠરાગ્નિની શક્તિમાં ફેરફાર થઈને તે રોગ ઉત્પન્ન કરે છે.) માટે સર્વે પ્રકારના યત્ન કરીને જઠરાગ્નિનું રક્ષણ કરવું; કેમ કે જઠરાગ્નિનો નાશ થવાથી મનુષ્ય પણ નાશ પામે છે. જે જઠરાગ્નિ વાયુ વગેરે દોષ વડે ગ્રસ્ત થાય તો માણુસ પણ અનેક રોગથી ગ્રસ્ત થાય છે. પણ જે જઠરાગ્નિ સ્વસ્થ (સમ) હોય તો માણુસ નીરોગી અને લાંબા આવરદાવાળો થાય છે.

શ્યથાન્નદાયે ચતુર્થે ચિકિત્સિતસ્થાને પ્રઘ્નીદોષ-
ચિકિત્સિતં નામ દશમોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૦ ॥

અધ્યાય ૧૧ મો—મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરીની ચિકિત્સા

મૂત્રાશય, મૂત્રાશયત્વં મથાણું, મૂત્રેન્દ્રિય, કટિ, અંડ અને ગુદા એ અવયવો ગુદાના હાડકા સાથે અને ગુદાના પોલાણ સાથે સંબંધવાળા હોવાથી બેડાયેલા છે એમ પૂર્વે કહ્યું છે, માટે અહીંથી પથરીની ચિકિત્સા કહ્યા પછી મૂત્રાઘાતની ચિકિત્સા કહેવી બેઈએ. વળી અહીં અને મૂત્રાઘાત બંનેની સ્તંભનરૂપ સમાન ચિકિત્સા હોવાથી પણ અહીં પછી મૂત્રાઘાતની ચિકિત્સા કહેવી બેઈએ વગેરે હેતુથી પ્રથમ કાર કહે છે, કે—

અથાતો મૂત્રાઘાતચિકિત્સિતં ઘ્યાત્યાસ્યામઃ ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે મૂત્રાઘાત (મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી)ના ઉપાય સમજાવીશું. એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

વાયુના મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા

કેવાં સ્નિગ્ધ શેક, શેક અને
અવગાહન કરવાં ?

કૃત્ત્વે વાતમ્નૈલાક્તમધોનામેઃ સમીરજે ।

सुनिग्धैः स्वेदयेदङ्गं पिण्डसेकावगाहनेः ॥ ૧ ॥

વાયુથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રમાં ડૂંટીની નીચે ચારે પાસ બલાતેલ વગેરે વાયુના નાશ કરનારાં તેલ ચોપડીને પિંડસ્વેદ, શેક (ગરમ પાણીની ધાર કરવી), અવગાહન (ગરમ પાણીમાં ડૂંટી સુધી બેસવું), વગેરેથી અગને પ્રસ્તેવો આણવો. પિંડાદિ સ્વેદ બહુ સ્નિગ્ધ કરવા, અર્થાત્ રક્ષ (લૂખા) શેક કરવા નહિ.

મૂત્રકૃચ્છ્રમાં શૂળના ઉપાય

દશમૂલયૌરવ્ણયવામીરુપુનનૈવૈઃ ।

कुलर्यकोलपत्तृष्टीवोपलमेदकैः ॥ ૨ ॥

તૈલસર્પિર્વરાહક્ષૈવસાઃ કથિતકલ્કતૈઃ

सपञ्चलवणाः सिद्धाः पीता शूलहराः परम् ॥ ૩ ॥

દશમૂળ, બળદાણા, એરડા (દિવેલો), જવ, શતાવરી, સાટોડી, કળથી, ઘાસ, પપૂર, ઘોળી સાટોડી, પાપાણુબેદ, એ આષધોના કવાથ કરીને

તેમાં ઘી, તેલ અને છુંડની અને રીંછની વસાને નાખીને ઉપર કહેલાં દશમૂલ વગેરેનાં કૃત્ક વડે તેને પકવ કરવા. પછી સિંધવ વગેરે પાચ લવણ સહિત તેમને પીવાથી તે મૂત્રકૃચ્છ્રના શૂળને ઉત્તમ રીતે મટાડે છે.

द्रव्याण्येतानि पानान्ने तथा पिण्डोपनाहने ।

सह तैलफलैर्युक्त्यात्साम्बलानि स्नेहवन्ति च ॥ ૪ ॥

એ (ઉપરના શ્લોકમાં કહેલાં) દશમૂલ વગેરે દ્રવ્યો પીવામાં, ખાવામાં, પિંડસ્વેદમાં અને ઉપનાહસ્વેદમાં તેલી ફળ, ખાટાં દ્રવ્યો, અને સ્નેહ સાથે વાપરવા. (નાળિયેર, અખોડ વગેરે તેલી ફળ બાણુવા. મૂળમાં 'તૈલફલ' શબ્દ છે તેના અર્થ કેટલાક 'તલ' કરે છે. છાશ, ઠાંજ વગેરે ખટાઈ બાણુવી.)

પેશાબની પીડાનો ઉપાય

सौवर्चलाढ्यां मदिरां पिवेन्मूत्ररुजापहाम् ।

મદિરામાં ઘણું સંચળ નાખીને મદિરા પીવી. તેથી મૂત્રની પીડા નાશ પામે છે.

પિત્તના મૂત્રકૃચ્છ્રના ઉપાય

पैत्रे युञ्जीत शिशिर सेकलेपावगाहनम् ॥ ૫ ॥

પિત્તના મૂત્રકૃચ્છ્રમાં ઠંડાં શેક, લેપ અને અવગાહન કરવાં.

પિત્તના મૂત્રકૃચ્છ્ર માટે કવાથ

पिवेदरीं गोक्षुरकं विदारीं सकसेकाम् ।

तृणार्थ्यं पञ्चमूलं च पाक्यं समधुशर्करम् ॥ ૬ ॥

શતાવરી, ગોખર, વિદારીકંદ, કસેલાં અને તૃણ પંચમૂળ, એ આષધોના કવાથ કરીને તેમાં મેથ અને સાકર નાખીને પીવાથી પિત્તથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે છે.

મૂત્રાઘાતના ઉપાય

वृषकं त्रपुसैर्वाकलट्वावीजानि कुङ्कुमम् ।

द्राक्षाम्भोभिः पियन् सर्वान्

મૂત્રાઘાતાનપોહતિ ॥ ૭ ॥

પાપાણુબેદ, તાંસળી કાકડી, કાકડી, કાખરી (કસુળીનાં યીજ) અને કેસર એ સર્વનો કંદક કાળી દ્રાક્ષના પાણી સાથે પીવાથી સર્વે પ્રકારના મૂત્રાઘાત નાશ પામે છે.

पर्वास्वीजयप्रयाह्वदावीर्वा तण्डुलाम्बुना ।

तोयेन कल्कं द्राक्षायाः पिवेत्पर्युषितेन वा ॥८॥

ऊकडीनां पीव, जेडीमध अने दारुडणदर, अे त्रलुने जेआना धेवराभलु साथे पीवां; अथवा ऊणी द्राक्षेनो कडक रातवासी पाणी साथे पीवा. जेथी सर्वे प्रकारना भूत्राघात भटे छे.

इंद्रना भूत्रकृच्छ्रना उपाय

कफजे वमनं स्वेदं तीक्ष्णोष्णकटुभोजनम् ।

यवानां विहृतीः क्षारं कालश्रेयं च शीलयेत् ॥९॥

ऊक्षी थयेथे भूत्राघात होय तो रोगीने जेखटी करवावी, शेक करवा; तीक्ष्ण, गरम अने तीक्ष्ण भोजन आपवुं; जवथी भनेलां पेया, यवागू, साधु वगेरे भावापीवा आपवां अने क्षार तथा छारी आपवां.

पित्रेन्मद्येन सूक्ष्मैलां घात्रीफलरसेन वा ।

सारसास्थिष्वदंष्ट्रैलाद्येषां वा मधुमूत्रवत् ॥१०॥

स्वरसं कण्टकार्या वा पाययेन्माक्षिकान्वितम् ।

शितिवारकवीजं वा तकेण ऋक्ष्णचूर्णितम् ॥११॥

घवसताहकुटजगुडचीचतुरद्गुलम् ।

केस्युकैलाकरञ्जं च पाक्यं समधु साधितम् ॥१२॥

तैर्वा पेयां प्रवालं वा चूर्णितं तण्डुलाम्बुना ।

सर्तलं पाटलाक्षारं सतक्रत्वोऽथवा स्तुतम् ॥१३॥

दाइ साथे नानी जेलथीनुं खूणुं पीवुं; अथवा आमणांना रसमां - नानी - जेलथीनुं खूणुं पीवुं; अथवा सरावरमां जन्मेला प्राणीनुं होइकुं, जाभरु, जेलथी, सूठ, पीपर, भरी, जे औषधाना खूणुंने मध अने गाथना भूत्र साथे पीवुं; अथवा मोरिगळीने स्वरस मध साथे पीवा; अथवा करंजना पीजने पारीक वाटीने छारा साथे पीवां; अथवा धावडो, रेडोडो, छद्रजव, गणो, गरमाणो, ऊड, जेलथी, करंज, जे औषधानो क्वाथ करीने मध साथे पीवा; अथवा धावडो वगेरे आठ वनस्पतिजोथी सिद्ध करेखी पेया पीवी; अथवा परवाणाने पारीक वाटीने तेनुं खूणुं जेआना धेवराभलु साथे पीवुं; अथवा पाडलना क्षारने सात वार उकाणीने तेमां तेल नापीने ते पावो. जे सर्व औषध ऊक्षी थयेला भूत्राघातने भटाड-

नारां छे.

पाटलीयावशूकाभ्यां पारिभद्रात्तिलादपि ।

क्षारोदकेन मदिरां त्वग्लोपकसंयुताम् ॥१४॥

पित्रेद्गुडोपदंशान्वा लिह्यादेतान् पृथक् पृथक् ।

पाडलना अने जवआरना क्षारना पाणी साथे पारिलद्र पीवा; तलना क्षारना पाणी साथे तण, जेलथी अने भारो नापीने दाइ पीवा; अथवा तण, जेलथी अने भारो गेणमां नापीने जुहां जुहां भावां. (अडी पारिलद्र जेटसे पकायन कीरडा.)

सन्निपात(त्रिदोष)ना भूत्रकृच्छ्रना उपाय

सन्निपातात्मके सर्वे यथावस्थमिदं हितम् ॥१५॥

अश्मन्यप्यचिरोत्पाने वातघस्त्र्यादिकेषु च ।

जे भूत्रकृच्छ्र त्रलु होपथी थयेथे होय तो पूर्वे जे जुंदाजुंदा होपना भूत्रकृच्छ्रना जुंदाजुंदा उपाय क्वा छे, ते सर्वे रोगीनी अवस्थानो विचार करीने जेकसाथे करवाथी ते हितकर थाय छे. पूर्वे कडेखी जुंदाजुंदा होपना भूत्रकृच्छ्रनी चिकित्सा डेवण सन्निपातभूत्रकृच्छ्रमां ज हितकर छे जेभ ज नथी, परंतु थोडा ऊणथी उत्पत्त थयेथी पथरीना रोग, वातअस्तित, वातकुंडलिका वगेरे भूत्राघात रोगमां पलु हितकर छे.

पथरीमी चिकित्सा

डुःसाध्य डेवी पथरी ह्वाथी ने डेवी

पथरी कापवाथी भटे ?

अश्मरी दारुणो घ्याघिरन्तकप्रतिमो मतः ॥१६॥

तरुणो मेपजैः साध्यः प्रवृद्धश्छेदमर्हति ।

पथरीना रोग महालयकर छे अने तेने ऊण (यम) जेवो मानेखे छे. जे जे रोग थतो (नवे) होय तो औषधोथी भटाडी शक्य छे, पलु जे वधी गयो होय तो पछी शक्यथी थीरीने पथरी काठवी पडे छे.

पथरीना पूर्वत्रुपमां उपचार

तस्य पूर्वेषु रूपेषु क्षोहादिक्रम इष्यते ॥१७॥

ते पथरीना रोगना पूर्वत्रुपमां स्नेहन, स्वेदन, वमन वगेरे क्रम करवा जेथे जे.

वायुधी थयेथी पथरीना उपाय पापाणमेदो वलुको वशिरोऽश्मन्तको वरी ।

કપોતવજ્જાતિથ્રામલ્લુકોદીરકચ્છકમ્ ॥ ૧૮ ॥
 ઘૃન્નાદની શાકફલં ઘ્યાદ્યૌં ગુણ્ડલિક્ષિકાક્રુટકઃ ।
 યવાઃ કુલત્યાઃ કોભાનિ

વ્રણઃ કતકાત્કલમ્ ॥૧૯॥

ઝવકાદિપ્રતીવાપમેવાં ક્વાયે શૃતં ઘૃતમ્ ।
 મિનત્તિ વાતસમ્ભૂતાં તત્પીતં શીઘ્રમરમરીમ્ ॥૨૦

પાષાણુભેદ, મોટી બારસહી, રાતો અઘેડો, સફેદ કાંચનાર, શતાવરી, અળશી, અતિખલા, અલવો કે મોટો અરડસો, વાળો, વીકળો, વાંદા (વૃક્ષવંદા), શાકફળ, જે બતની બોરીગણી, શુકં પૃષ્ઠ, ગોખરુ, જવ, કુળથી, ખેર, વરણી, નિર્મહી, એ સર્વે ઔષધોના ક્વાથમાં ઘી સિદ્ધ કરીને તેમાં ભિષકાદિ ગણનાં (સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૧૫, શ્લોક ૨૩) ઔષધો નાખીને પીવાથી વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલી પથરીને તે તલકાળ મટાડે છે.

(શાકફળ=સાગવું ફળ)

ગન્ધર્વહસ્તૃહૃતીઘ્યામ્નોગોઘ્નુરકેશુરાત્ ।
 મૂલકાલ્કં પિવેદ્ધ્વા મધુરેણામમેદનમ્ ॥ ૨૧ ॥

એરંડો (દિવેશો), મોટી રીંગણી, શોરિંગણી, ગોખરુ, એખરો, એ વનસ્પતિઓનાં મૂળનો કટક કરીને ગધ્યા હળી સાથે પીવાથી વાતાશ્મરી (વાયુથી થયેલી પથરી) તૂટે છે, મટે છે.

પિત્તથી થયેલી પથરીના ઉપાય

કુશઃ કાશઃ શરો ગુણ્ડ ઇત્કટો
 મોરટોડમમિત્ ।

દ્રમ્ભો વિદારી વારાહી શાલિમૂલં ત્રિક્ષુટકઃ ॥૨૨
 મલ્લુકઃ પાટલો પાટા પન્નૂરઃ સકુરુટકઃ ।

પુનર્નૈવે શિરીષ્ઠ તેવાં ક્વાયે પચેદ્ઘૃતમ્ ॥ ૨૩ ॥
 પિપ્પેન ત્રપુસાદીનાં વીજ્જેનેન્દીવરેણ ચ ।

મધુકેન શિલાજેન તત્પિત્તાશ્મરિમેદનમ્ ॥૨૪॥
 ડાલ, કાસડો, સરકટ, શુકં ઘાસ, ઈકડ, શેરકીડું મૂળ, પાષાણુભેદ, ડાલ, વિદારીકંદ, વારાહીકંદ, શાળનાં મૂળ, ગોખરુ, મોટો અરડસો (અલવો), પાડલ, પાટા (પહાડ-મૂળ), પત્તૂર, કાંટાસળિયો, સાટોડી, સરસડો, એ ઔષધના ક્વાથમાં ઘી સિદ્ધ કરવું. પછી

તે ઘીમાં તડપૂચ વગેરેનાં ખીજવું (તડપૂચનાં ખીજ, ચીસડાનાં ખીજ અને કસૂખીનાં ખીજવું) ચૂર્ણ નાખીને પીવું; અથવા ઠાળા કમળનાં ખીજ (કમળકાકડી) નાખીને પીવું; અથવા જેઠીમધ નાખીને પીવું; અથવા શિલાજિત નાખીને પીવું. એ ઘી પિત્તાશ્મરીને તોડનારું (પિત્તની પથરીને મટાડનારું) છે.

કફથી થયેલી પથરીના ઉપાય

વ્રણાદિઃ સમીરણો ગળાવેલાહરેણુકા ।
 ગુમ્ફુલુર્મરિચં કુષ્ઠં ચિત્રકઃ સસુરાહ્યઃ ॥ ૨૫ ॥

તઃ કલિકૈઃ કૃતાવાપમૂપકાદિગણેન ચ ।
 મિનત્તિ ક્ષકજામાશુ સાધિતં ઘૃતમરમરીમ્ ॥૨૬

સૂત્રસ્થાનના પંદરમા અધ્યાયમાં (શ્લોક ૨૧ અને ૨૪માં) કહેલા વરણુદિ ગણુ તથા વીરતરાદિ ગણુ અને વિદાર્યાદિ ગણુ જે વાયુનાશક છે તેનાં ઔષધો લેવાં. તથા તે સાથે એલચી, રેણુકખીજ, ગૂગળ, મરી, ઉપલેટ, ચિત્રો, દેવદાર, એ ઔષધો લેવાં. એ બધાં ઔષધોનો કટક કરીને તે કટકમાં ભિષકાદિ ગણનાં ઔષધો (સૂત્રસ્થાન અ. ૧૫, શ્લોક ૨૩) નાખવાં. પછી તે વડે ઘી સિદ્ધ કરવું. તે ઘી કફથી ઉત્પન્ન થયેલી પથરીને તરત તોડે છે, મટાડે છે.

ક્યાં દ્રવ્યો વડે ક્ષાર, દૂધ વગેરે ખનાવવું ?

ક્ષારક્ષીરયવાગ્વાદિદ્રવ્યૈઃ સ્થૈઃ સ્વૈષ્ઠ્ય કલ્પયેત્ ।
 જ જ દોષથી અશ્મરી ઉત્પન્ન થઈ હોય તે તે દોષને મટાડે એવાં દ્રવ્યો લઈને તે વડે

ક્ષાર, દૂધ, યવાગુ વગેરે ખનાવવાં.

શર્કરાશોગનો ઉપાય

પિત્તુકાઢ્ઢોલ્લકતકશાકેન્દીવરજૈઃ ફલૈઃ ॥ ૨૭ ॥
 પીતમુષ્ણામ્બુ સગુડં શર્કરાપાતનં પરમ્ ।

કપાસનાં જીંડવાં, અકાલ, નિર્મહી, સાગ, કમળ એ આષધોનાં ફળ ગોળ અને ગરમ પાણી સાથે પીવાથી શર્કરાને ઉત્તમ પ્રકારે કાપે છે, નાશ કરે છે.

કૌશ્ઠોપૂરાસમાસ્થીનિ શ્વદંટા તાલપત્રિકા ॥૨૮
 વજમોદા કદમ્બસ્ય મૂલં વિશ્વસ્ય ચૌવઘમ્ ।
 પીતાનિ શર્કરાં મિન્દ્યુઃ સુરયોષ્ણોદકેન વા ॥૨૯

કૌચ પક્ષી (વહીલાં), ઊંટ અને ગધેડો, એ બનવરોનાં હાડકાં, ગોખરુ, કાળી મૂસળી, અબ્મોદ, કદબનું મૂળ, ખીલીનું મૂળ, સુંકે, એ ઔષધોને ખારીક વાટી એકત્ર કરીને સુરા સાથે અથવા ગરમ પાણી સાથે પીવાથી શર્કરા-રોગ નાશ પામે છે.

પથરી માટે ચૂર્ણ

નૃત્યકુણ્ડકવીજાનાં ચૂર્ણે માક્ષિકસંયુતમ્ ।
અવિક્ષીરેણ સતાહ્ પીતમદમરિપાતનમ્ ॥ ૩૦ ॥

ચેરિયાનાં ખાજના ચૂર્ણમાં મધ મેળવીને સાત દહાડાં વેટીના દૂધમાં પીવાથી પથરી-રોગ મટે છે (પથરી પડે છે).

પથરી માટે ક્વાથ

પ્ત્રાચક્ષ શિમુમૂલોત્યઃ કદુષ્ણોડમરિપાતનઃ ।
સરગવાનાં મૂળનો ક્વાથ લગાર લગાર ગરમ હોય તે વેળા પીવાથી તે પથરીનો નાશ કરે છે (પથરીને પાડે છે).

શર્કરારોગ અને પથરી માટે ક્ષાર
તિલાપામાર્ગકદલીવલાશયવસમ્ભવઃ ॥ ૩૧ ॥
ક્ષારઃ પેયોડવિમૂત્રેણ શર્કરાસ્વદમરીપુ ચ ।

તલ, અઘાડો, કેળ, ખાખરા અને જવ, એ ઔષધોનો ક્ષાર કાઢીને તેને વેટીના મૂત્ર સાથે પીવો, તેથી શર્કરા અને પથરી બંને રોગ મટે છે.

પથરી માટે ખીજાં ઔષધો

ફપોતવક્કામૂલં વા પિવેદેકં સુપાદિમ્નિઃ ॥ ૩૨ ॥
તત્સિદ્ધં વા પિવેક્ષીરં વેદનામિરુપદ્મતઃ ।
હરીતમ્પસ્થિસિદ્ધં વા સાધિતં વા પુનર્નયૈઃ ॥૩૩
ક્ષોપાન્નમુર્ગાદિશિલામૂલં વા તણ્ડુલામ્બુના ।

એકલું સુવર્ચલાનું મૂળ સુરા, ગરમ પાણી વગેરે સાથે પીવું. બે રોગી વેદનાથી પીડાતો હોય તો તેણે સુવર્ચલાના મૂળથી સિદ્ધ કરેલું દૂધ પીવું, અથવા હરડેના કળિયાથી સિદ્ધ કરેલું અથવા સાટોડીથી સિદ્ધ કરેલું દૂધ પીવું, અથવા મેરની શિખાનું મૂળ ચોખાના ધોવડામણ સાથે પીવું. ખોરાકમાં દૂધ સાથે પચ્ય બોજન ખાવું. (એથી પથરી મટે છે.)

ખધા મૂત્રાઘાતમાં કરવાની ક્રિયા
મૂત્રાઘાતેપુ વિમજ્જેદતઃ શેપેત્વપિ ક્રિયામ્ ॥ ૩૪ ॥
પૂર્વે જે મૂત્રાઘાતની ચિકિત્સા કહી છે તે ઉપર વિચાર કરીને મૂત્રાતીત વગેરે ખીજા મૂત્રાઘાતના રોગોમાં પણ જેવી જ્યાં ક્રિયા ઘટે તેવી ત્યાં ક્રિયા કરવી.

સર્વ મૂત્રવિકારનું ઔષધ

ગૃહત્યાદિગણે સિદ્ધં દ્વિગુણીકૃતમોશુરે ।
તોયં પયો વા સર્પિર્વા સર્વમૂત્રવિકારજિત્ ॥૩૫
પૃહત્યાદિ ગણમાં ખમણું ગોખરુ નાખીને ક્વાથ કરવો, અથવા દૂધ પકવ કરવું અથવા ઘી પકવ કરવું. એ ક્વાથ, દૂધ કે ઘી સર્વ પ્રકારના મૂત્રરોગને મટાડે છે.

દેવદાકં ઘનં મૂર્વા યદ્દીમધુ હરીતકીમ્ ।
મૂત્રાઘાતેપુ સર્વેપુ સુરાક્ષીરજલૈઃ પિવેત્ ॥ ૩૬ ॥
દેવદાર, મોથ, મેરવેલ, જહીમધ, મધ, હરડે, એ સર્વ ઔષધોને સુરામાં, દૂધમાં કે પાણીમાં પીવાથી સર્વ પ્રકારના મૂત્રાઘાત દૂર થાય છે.

રસં વા ઘન્વવાસસ્ય કપાયં કક્કુમસ્ય વા ।
સુલામ્ભસા વા ત્રિકલાં
પિષ્ટાં સૈન્ધવસંયુતામ્ ॥ ૩૭ ॥

દયાગ્રીમોશુરકકાયે યવાગું વા સ્ફાણિતામ્ ।
પ્ત્રાચે વીરતરાદેર્વા તાન્નચૂડરસેડપિ વા ॥ ૩૮
અઘાદ્વીરતરાદેન ભાવિતં વા શિલાજતુ ।

ધૂમાસાનો રસ અથવા સાદડનો ક્વાથ પીવો, અથવા લગાર ગરમ કરેલા પાણી સાથે વાટેલી ત્રિકલાને-સિંધવ સહિત પીવી, અથવા ભોરિંગણી અને ગોખરુના ક્વાથમાં સિદ્ધ કરેલી યવાગું કાકબ (હલકા ગોળ) સાથે પીવી, અથવા (સૂત્રસ્થાનના અધ્યાય ૧૫ શ્લોક ૨૪ માં કહેલાં) વીરતરાદિ ગણનાં ઔષધોના ક્વાથમાં સિદ્ધ કરેલી પેયા પીવી, અથવા કૂકડાના માંસરસમાં સિદ્ધ કરેલી પેયા પીવી અથવા વીરતરાદિ ગણનાં ઔષધોની લાવન (પુટ) આપેલા શિલાજિત ખાવો. એમાં ગમે તે ઔષધ કરવાથી સર્વ પ્રકારના મૂત્રાઘાત દૂર થાય છે.

પથરી છૂટી પાડવાના ઉપાય

મયં વા નિગદં પીન્વા સ્વેનાશ્વેન યા વ્રજેત્ ॥૩૨॥
શીત્રવ્રેનોન સહશ્ચોમાન્ત્યાડસ્ય ચ્યવતેડમરી ।

અથવા જૂનો દારૂ પીને રથ કે ઘોડા ઉપર બેસીને ઘણી ઝડપથી જવાથી તેના ક્ષોભ (આચકા) વડે પથરી છૂટી પડી જાય છે.

પથરી માટે વીરતરાદિ ગણનો ઉપયોગ :
વિરેચન, ખસ્તિ

સર્વથા ચોપયોક્તથ્યો વર્ગો વીરતરાદિકં ॥૪૦॥
રેકાર્થં તૈલ્વકં સર્પિર્ધસ્તિકર્મં ચ શીલયેત્ ।

વિશેષાદુત્તરાન્ વસ્તીન્

પથરીના રોગવાળાએ કવાથમા, પેયામા, પાણીમા, એમ સર્વ પ્રકારે વીરતરાદિ ગણુ વાપરવો, વિરેચન માટે ગરમાળાથી મિશ્ર કરેલુ ઘી વાપરવુ. વળી તેણે ખસ્તિકર્મની રોજ ટેવ રાખવી અને તેમા પશુ ખાસ કરીને ઉતરખસ્તિ રોજ લેવી.

શુક્રાશ્મરીનો ઉપાય

શુક્રાશ્મર્ણાં તુ શોધિતે ॥ ૪૧ ॥

તેમૂત્રમાર્ગે ધલવાન્ શુક્રાશયવિશુદ્ધયે ।

પુમાન્ સુત્ત્વો વૃધ્યાણાં

માસાનાં કુન્દુટસ્ય ચ ॥ ૪૨ ॥

કામં સક્ષામાઃ સેવેત પ્રમદા મદદાયિનીઃ ।

શુક્રાશ્મરી રોગમા ઉતરખસ્તિ વડે મૂત્રમાર્ગેનુ શોધન કર્યો પછી શુક્રાશયનુ શોધન કરવા માટે વૃષ્ય દ્રવ્યો અને કૂકડાનુ માત્ર ખળવાન પુરુષે ખૂબ ધરાઈને ખાઈને કામયુક્ત અને મદ-માતી સ્ત્રીઓને મરજી મુજબ ભોગવવી!

પથરીવાળાને શસ્ત્રક્રિયા ક્યારે કરવી ?

સિદ્ધૈરુપકર્મૈરેભિર્નં ચેઽઞ્ઞાન્તિસ્તદા મિપક્ ॥૪૩॥

इति राजानमापृच्छ्व શાસ્ત્ર સાધ્યસ્ત્રાર્થેત્ ।

ઉપર કહેલા પથરીને મટાડે એવા સિદ્ધ ઉપાયો વડે પણ જો રોગ ન મટે તો પછી વૈદ્યે નીચે પ્રમાણે રાજાની પરવાનગી લઈને આરી રીતે સાવચેતીથી શસ્ત્રકર્મ (ઓપરેશન) કરવુ.

રાજાની રજા શું કહીને લેવી ?

અક્રિયાયા ધુવો મૃત્યુઃ

ક્રિયાયાં સંશયો ભવેત્ ॥૪૪ ॥

નિશ્ચિત્તસ્યાપિ વૈચસ્ય વહુશ ચિદ્ધકર્મણઃ ।

વૈદ્યે રાજાને કહેલુ કે, 'હે રાજા! આ માણસને રોગ થયો છે, અને જો તેની ચિકિત્સા તરીકે શસ્ત્રકર્મ નહિ કરવામા આવે, તો તેનુ મરણ નક્કી છે, અને શસ્ત્રકર્મ કરવામા આવશે તો જ વૈદ્યને શાસ્ત્રના અભ્યાસથી ખાતરી હોય કે અમુક શસ્ત્રકર્મ કરવાથી અમુક રોગ નક્કી મટશે અને જો વૈદ્યે ઘણે પ્રસંગે આ ક્રિયા કરીને કાર્યસિદ્ધિ કરેલી હોય, તેવા વૈદ્યને પણ દરદીની જિંદગી વિષે અશય રહે છે.' એ રીતે વૈદ્યે પણ રાજાને કહીને શસ્ત્રકર્મ કરવાની પરવાનગી લેવી.

પથરીવાળાને શસ્ત્રક્રિયાનો વિધિ

મયાતુરમુપસ્તિગ્ધશુદ્ધમીપચ્ચ કાંશિતમ્ ॥ ૪૫ ॥

અભ્યક્તસ્તિન્નવપુવમમુકં કૃતમહ્લમ્ ।

માજાનુકલકસ્યસ્ય નરસ્યાઙ્ગે દ્યવાશ્રિતમ્ ॥૪૬॥

પૂર્વેણ કાયેનોત્તાન્તં ત્રિપર્ણં વલ્લજ્જમ્ભલે ।

તત્તોડસ્યાકુચ્ચિતે જાનુહૃપેરે વાસસા દૃઢમ્ ॥૪૭॥

સહાધ્રયમનુપ્યેણ વદ્ધસ્યાશ્વાધિતસ્ય ચ ।

નામેઃ સમન્તાદ્અગ્ન્યાદઘસ્તસ્યાશ્ચ વામતઃ ॥૪૮॥

મૃદિત્વા મુદિતાડક્રામેઘાવદ્દમર્મધોગતા ।

તૈલાકે વર્ધિતનરો તર્જનીમધ્યમે તત ॥ ૪૯ ॥

અદક્ષિણે મુદેડ્ઢમુલ્લી પ્રણિઘાયાનુસેવતિ ।

માસાઘ બલયક્ષાભ્યામાશ્મરીં મુદમેદ્વયોઃ ।૫૦॥

કૃત્વાડન્તરે તથા વર્ષિત નિર્વેલોકમનાયતમ્ ।

ક્તપીડયેદ્ઢમુલિઘ્યાં યાવ-

દ્વનિચરિવોન્નતમ્ ॥ ૫૧ ॥

શલ્યં સ્પાસેગર્નીં મુન્નવા યવમાત્રેણ પાટયેત્ ।

અશ્મમાનેન ન યથા મિઘતે સા તથાડડહરેત્ ॥૫૨॥

સમગ્રં સર્પવકૃત્રેણ, સ્ત્રીણાં ઘસ્તિસ્તુ પાર્શ્વગઃ ।

ગર્ભાશયાધ્રયસ્તાસાં શાસ્ત્રમુસ્ત્ક્રવત્તઃ ॥૫૩॥

ન્યસેદતોડન્યથા દ્યાસાં મૂત્રસ્રાવી વગો ભવેત્ ।

મૂત્રમસેકક્ષણનાઞ્ચરસ્યાપ્યપિ ચૈકઘા ॥૫૪ ॥

વસ્તિમેદોડશ્મરીહેતુઃ સિદ્ધિ યાતિ ન તુ દ્વિઘા ।

રાજાની પરવાનગી લીધા પછી રોગીને સ્નેહ-પ્રાન્-કેગલીને જિનગ્ધ કરવો, વમન, વિરેચન વગેરેથી શુદ્ધ કરવો તથા ઉપવાસ વગેરે કરાવીને લગાર ફા (પાતળો) કરવો. પછી તેને શરીરે,

ખાસ કરીને નાસિની નીચે તેલ ચોળીને પછી શેક કરીને પરસેવો કાઢવો. જે દિવસે શસ્ત્રકર્મ કરવાનું હોય તે દિવસે રોગીને ખાવાનું આપવું નહિ. પછી તેને મંગળકર્મ કરાવીને ઢાંચણ જેટલા ભિંચા આસન ઉપર બેઠેલા ખીબ પુરુષના ખોળામાં એવી રીતે બેસાડવો કે તેનું આગલું (માથાથી કેક સુધીનું) શરીર છતું (ચતું) રહે અને લૂગડાંની ઉઠાણી ઉપર તે બેઠેલા હોય. એમ બેસાડ્યા પછી વસ્ત્ર વડે તેનાં ખન્ને ઢાંચણ અને ખન્ને કાણી લગાર વાંકાં વાળીને જે માલુસના ખોળામાં તે બેઠો હોય તેની બેઠે તેને મજબૂત બાધવો. આટલું થયા પછી રોગીને આશ્વાસન આપવું (કે તું ફિકર કરીશ નહિ; તારો રોગ મટી જશે; વગેરે મધુર વચનથી તથા પંખા વડે વા નાખીને તેનું સાંત્વન કરવું.) પછી ફૂંટીની નીચે ચારે પાસ ફરતું તેને તેલ ચોળવું. પછી ફૂંટીની નીચે ડાબે પાસે વૈધે ચોળવું અને પથરી નીચે ભિતરે ત્યાં સુધી સુકી વડે દબાવવું. પથરી નીચે ભિતરી માલુમ પડે એટલે વૈધે પોતાના ડાબા હાથની, નખ કપાવી રાખેલી તર્જની તથા મધ્યમા આંગળીઓને તેલ ચોપડીને રોગીની મૂત્રેન્દ્રિયની સેવનીને રસ્તેરસ્તે તે આવે એવી રીતે ગુદામાં મૂકવી. પછી તે બે આંગળીઓ ગુદામાંના વલયમાં લઈ જઈને પથરીને ગુદા અને મેદૂ(મૂત્રેન્દ્રિય)ના વચગાળામાં આણવી. પછી ખસ્તિ(મૂત્રાશય)ને કરચલા વિનાનું તથા અવિસ્તીર્ણ કરીને (ફાટી બંધ એટલી હદ સુધી તાણ્યા વિના) પેલી બે આંગળીઓ વડે પથરીને ભિંચી ઉપાડવી. તે પથરી એક ગાંકની પેઠે ભિપસી આવે ત્યાં સુધી ભિંચી ઉપાડવી. પછી સેવનીની ડાબી ખાલુએ એક જવ જેટલું અંતર મૂકીને ત્યાં (સેવનીની ડાબી ખાલુએ સેવનીથી એક જવ જેટલા અંતરે) શસ્ત્ર વડે પથરીના માપનો છેદ કરવો, અર્થાત્ પથરી બહાર નીકળી શકે એવોડો જ કાપ મૂકવો. પછી તે પથરી ભાંગે નહિ એવી રીતે સાપ્તની ફેણ જેવા આગળથી વાંકા ચંત્ર વડે (સર્પમુખ ચંત્ર વડે) ભળવીને આખી ને આખી બહાર કાઢી લેવી; કેમ કે બે તે અંદર

લાગી બંધ તો અંદર રહેશે. પથરીનો ભાગ પાછો વધે. સ્ત્રીઓની ખસ્તિ (મૂત્રાશય) ખલુ પાસે હોય છે અને ગર્ભાશયને આધારે રહેલી હોય છે, માટે તેમને (સ્ત્રીઓને) શસ્ત્રકર્મ કરવું હોય તો કાપ મૂકતી વખતે ચતું (ઉત્તાન - ૩૬૬૭) શસ્ત્ર રાખવું (કે જેથી શસ્ત્ર ગર્ભાશયને લાગી ન બંધ); બે એમ ન કરે તો તેમને મૂત્રસાવી ત્રણ થાય, એટલે એવો ત્રણ થાય કે જેમાંથી મૂત્ર નીકળ્યા કરે મૂત્રપ્રસેકમાં (મૂત્રાશયનાં દ્વાર સાથે બેડાથેલ મૂત્ર નીકળવાના સોતમાં) ક્ષત થવાથી સ્ત્રી ઓને જ મૂત્રસાવી ત્રણ થાય એમ નથી પુરુષને પણ મૂત્રપ્રસેક સ્થાનમાં ક્ષત થવાથી મૂત્રસાવી ત્રણ થાય છે. પથરી કાઢવા માટે ખસ્તિને એક જગ્યાએ કાપી હોય તો તે મટે છે પણ બે જગ્યાએ કાપી હોય તો તે મટતું નથી (વળી પથરી કાઢવા માટે ખસ્તિ ઉપર મૂકેલે એક કાપ પણ ક્રિયાના અભ્યાસથી અને સાવધાનીથી કાર્ય પૂરતો મૂકેલો હોય છે તેથી અને પથરી ખલુ વધેલી હોય છે તેથી મટે છે, પણ એકાએક શસ્ત્ર વાગવાથી કે એવી જ રીતે ખીબ કાઈ પ્રકારે ખસ્તિ ઉપર એક જગ્યાએ થયેલો કાપ પણ મટતો નથી.)

શસ્ત્રક્રિયા કર્યા પછી લોહી બંધ કરવાના ઉપાર વિશલ્યમુષ્ણવાનીષદ્રોષ્યાં તમવગાહયેત્ ॥૫૫॥ તથા ન પૂર્યતેડ્ઞેણ વસ્તિઃ, પૂર્ણે તુ પીઢયેત્ । મેદ્વાન્તઃ ક્ષીરિવૃક્ષામ્બુ

એ પ્રમાણે રોગીની પથરી કાઢ્યા પછી ગરમ પાણીની દ્રોણી(અ. ટખ)માં તેને બેસાડવો. કેમ કે એમ કરવાથી ખસ્તિ દોહીથી લરાઈ જતી નથી. એમ કર્યા છતાં પણ દૈવયોગથી ખસ્તિ દોહીથી લરાઈ બંધ તો વડ, ઉમેડો, પીપર, પીપળો વગેરે દ્રવ્યોનાં ઝાડના કવાથ વડે મેદૂ(મૂત્રેન્દ્રિય)માં ઉત્તરખસ્તિ આપવી.

દ્રોણી=અંદર બેસીને નાહી શકાય એવું નાહવાનું લંબગોળ વાસણુ (ટખ).

લોહી બંધ થયા પછી મૂત્રલ શોધનક્રિયા મૂત્રસંગુદ્ધયે તતઃ ॥ ૫૬ ॥

કુર્યાદ્ગુડ્વપ્ય સૌહિત્યં મધ્યાજ્યાકમ્વળઃ વિવ્રેત્ ।
દ્વૌ કાલો સવૃતાં કોળ્યાં યવાગ્ મૂત્રશોઘનેઃ ॥૫૭
ત્ર્યહં, દશાહં વયસા ગુહાલ્લેનાલ્પમોદનમ્ ।
મુજ્જીતોર્ધ્વં ફલામ્લૈશ્ચ રસૈર્જાઙ્ગલવારિણામ્ ॥૫૮

પછી પેશાખતું શોધન કરવા માટે રોગીને ખૂબ ધરાઈને ગોળ ખવડાવવો અને પથરી કાઢવાથી જે ત્રણ (ધા) થયો હોય તે ઉપર મધ અને ઘી ચોપડવું. તે રોગીએ સાંજસવાર (આરિયું, કાકડી, કોણું, ગોખરુ વગેરે) પેશાખ આણું એવાં ઔષધોથી ખનાવેલી લગાર-લગાર ગરમ થવાગુ ઘી સાથે ત્રણ દિવસ પીવી. પછી દસ દહાડા સુધી ઘણા ગોળ અને થોડો ભાત નાખીને તે દૂધ સાથે ખાવું. એ દસ દહાડા પીતી ગયા પછી ઘોર, દાડમ વગેરે ફળની ખટાઈ નાખીને ભંગલ પ્રાણીઓના માંસના રસ સાથે ભાત માપસર ખાવો.

પથરીની રાસક્રિયાનો ઘા

રૂઝવવાના ઉપાય

ક્ષીરિવૃક્ષકપાયેણ ઘ્વળં પ્રક્ષાલ્ય લેપયેત્ ।
પ્રપોળડરીકમજ્જિષ્ઠાવષ્ટ્યાહ્નનયનોપધૈઃ ॥૫૯॥
ઘ્વળામ્યહ્ને વષ્ણેત્તૈલમેભિરેવ નિશાન્વિત્તૈઃ ।

પછી ભમાંથી દૂધ નીકળે છે એવાં વડ વગેરેનાં ઝાડના કવાથથી ત્રણને ઘોવો અને તેના ઉપર સ્થળકમળ, મચ્છક, જેઠીમધ અને પડાણી શોધર, એ ઔષધોના લેપ કરવો, તેમ જ ત્રણ ઉપર ચોપડવાનું તેલ પણ એ જ ઔષધોમાં હળદર મેળવીને તે વડે સિંચ કરવું તથા તે પણ ત્રણ ઉપર ચોપડવું.

પથરીના પ્રણુને શેકઃ છતાં પેશાખ ચાહુ ન થાય તો ડામ, ઉત્તરખસ્તિ

દશાહં સ્વેદયેચ્ચૈનં, સ્વમાર્ગં સતરાત્રતઃ ॥૬૦॥
મૂત્રે સ્વગચ્છતિ દ્વેદેદશમીત્રણમઘ્નિના ।
સ્વમાર્ગપ્રતિપત્તૌ તુ સ્વાદુપ્રાયૈરુપાચરેત્ ॥૬૧॥
તં યસ્તિમિઃ

અને દસ દહાડા સુધી એ ત્રણને સ્વેદન કર્મ (શેક) કરવું. શેક કર્યા પછી ભાત રાત્રિ-ઓમાં મૂત્ર પોતાને કુદરતી માર્ગે ચાહુ ન થાય તો પથરીના ત્રણને અગ્રિથી ડામ દેવો. પછી

જ્યારે મૂત્ર પોતાને માર્ગે ચાહુ થાય ત્યારે ઘણાં ગળ્યાં પ્રત્યથી સિંચ કરેલી ઉત્તરખસ્તિઓ વડે તેનો ઉપચાર કરવો.

પથરીની રાસક્રિયાનો ઘા રુઝાયા પહેલાંનું અને પછીનું પથ્ય

ન ચારોદ્વેદ્યં રુઢઘ્વણોડપિ સઃ ।

નગનાગામ્બવૃક્ષસ્ત્રીરવાઘાન્તુ ધ્રુવેત ચ ॥૬૨॥

પથરીરોગવાળાનો ત્રણ રુઝાઈ ગયો હોય તો પણ તેણે રુઝાયા પછી એક વર્ષ સુધી પર્વત, હાથી, થોડો, ઝાડ, સ્ત્રી અને રથ ઉપર ચડવું નહિ તેમ જળમાં પણ તરવું (ભૂસકા મારવા, ફૂદવું) નહિ.

પથરી કાઢવાને રાસક્રિયા ક્યાં

ન કરવી? તુકસાન

મૂત્રગુક્રવહૌ વસ્તિવૃપળો સેવનોં મુદમ્ ।
મૂત્રપ્રસેકં યોનિં ચ શાલ્મેણાષ્ટો વિવર્જયેત્ ॥૬૩॥

પથરી કાઢવા માટે ત્રણ કરવો હોય અથવા ખીલ કોઈ કારણસર ત્રણ કરવો હોય તો મૂત્રવહ વગેરે સ્થાનમાં શસ્ત્ર લગાડવું નહિ. મૂત્રવહ વગેરે આઠ સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે: મૂત્રને વહેનારું સોત, વીર્યને વહેનારું સોત, ખસ્તિ, ખન્ને વૃષણુ, સેવની, યુદા, મૂત્રપ્રસેક અને યોનિ, મૂત્રને વહન કરનાર સોત કપાવાથી ખસ્તિ મૂત્રથી ભરાઈ જવાથી મરણ થાય છે; વીર્યને વહન કરનાર સોત કપાવાથી પણ મરણ થાય છે અથવા નયુંસક થઈ જવાય છે. ખસ્તિ કે યુદા કપાવાથી તત્કાળ મરણ નીપજે છે; આંડનું સોત કપાવાથી ક્ષુબ્ધાંશ થાય છે (લિંગ, જનનેન્દ્રિય શિથિલ થઈ જાય છે); સેવની અને યોનિ કપાવાથી પીડા થાય છે. મૂત્રપ્રસેકના સોતનું છેદન થવાથી ત્યાંથી મૂત્ર ઝરે છે, એટલા માટે એ આઠ સ્થાન કાપવાં નહિ.

સત્યયાત્રદરયે ત્વયે વિકિસ્તિતસ્થાને મૂત્રાષાત-
વિકિસ્તિતં નામૈકાદશોડધ્યાયઃ ॥ ૧૧ ॥

અધ્યાય ૧૨ મો—પ્રમેહ (મેહ) ની

ચિકિત્સા

અથાતઃ પ્રમેહચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે પ્રમેહ (મેહ) ના ઉપાય સમબલવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

અળવાન પ્રમેહરોગીને કરવાનાં સ્નેહન,
વમન, વિરેચન, ખસ્તિ, તર્પણ

મેહિનો ઘલિનઃ કુર્યાદાદૌ ઘમ્નરેચને ।

स्निग्धस्य सर्पपारिप्लવिकुम्भाक्षकरञ्जैः ॥ ૧ ॥

તૈલૈલ્લિક્ષ્ણકાષ્ટકાઘેન યથાસ્વં સાધિતેન વા ।

સ્નેહેન મુસ્તદેવાહ્વનાગરપ્રતિવાપવત્ ॥ ૨ ॥

સુરસાદિકપાયેળ દઘાદાસ્થાપનં તતઃ ।

ન્યગ્રોઘાદેસ્તુ પિત્તાત્ રસૈઃ શુદ્ધં ચ તર્પયેત્ ॥ ૩ ॥

જે પ્રમેહવાળો રોગી સશક્ટ હોય તેને બીજા ઉપાય લાગુ કરતા પહેલાં સરસવ, કુંડ, નેપાળાનાં મૂળ, ખડેડાં અને કરંજ એ ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલા તેલ વડે, અથવા હવે પછી ત્રિકંટકાદિ સ્નેહ (શ્લેષ્ઠ ૧૭ થી ૧૮ માં) કહેવામા આવશે તે વડે, અથવા રોગીના દોષ, પ્રકૃતિ વગેરે બેઈને તેને માફક આવે એવાં ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલા સ્નેહ વડે દર્દીને સ્નિગ્ધ કરીને પછી વમન અને વિરેચન આપવું, (કેમ કે વમન, વિરેચન આપવાથી પ્રમેહના ક્ષેદ (બીનાશ) શમે છે). વમન, વિરેચનથી રોગીને શુદ્ધ કર્યા પછી સુરસાદિ ગુણનાં દ્રવ્યોના (સૂત્રસ્થાનઃ અધ્યાય ૧૫, શ્લોક ૩૦) કવાથમા મેથ, દેવદાર અને સૂંઠવું ચૂર્ણ પ્રતિવાપ તરીકે નાખીને આસ્થાપન ખસ્તિ આપવી. જે રોગી પિત્તથી પીડાતો હોય તો તેને ન્યગ્રોઘાદિ ગુણનાં ઔષધોનાં કવાથમા મેથ, દેવદાર અને સૂંઠવું ચૂર્ણ પ્રતિવાપ તરીકે નાખીને તેની આસ્થાપન ખસ્તિ આપવી. પછી જ્યારે એ રીતે પ્રમેહવાળો રોગી શુદ્ધ થાય, ત્યારે તેને (બંગલ પ્રાણીઓના) મુંસરસ વડે વૃષ કરવે.

પ્રમેહવાળાને શમન ઔષધ આપવાં : કારણ મૂત્રમ્નહરજાગુલ્મક્ષયાદ્યાસ્વપતર્પણાત્ ।

ततोऽनुबन्धरक्षार्थं शमनानि प्रयोजयेत् ॥ ૪ ॥

પ્રમેહવાળાનુ અપતર્પણ કરવાથી મૂત્ર રોકાઈ જવાનો રોગ થાય છે તેમ જ ગોળો અને ક્ષય વગેરે રોગ થાય છે. માટે પ્રમેહની પાછળ બીજા રોગો ઉત્પન્ન ન થાય તે માટે પ્રમેહરોગવાળાને શમન ઔષધો આપવા. જે એમ ન કરવામાં આવે તો પ્રમેહ શમી ગયા પછી પણ લગાર કારણ મળતા તે પાછો પ્રકટ થાય છે (રોગ ફરીથી થાય છે).

જેમનું શોધન કરવાની મના છે એવા

પ્રમેહરોગીને શમન ઔષધો જ આપવાં
અસંશોધ્યસ્ય તાન્યેવ સર્વમેહેષુ પાયયેત્ ।

જે પ્રમેહવાળા રોગીને શોધન ન થઈ શકે એમ હોય (સૂત્રસ્થાન ૧૮/૩ થી ૬, ૧૦ થી ૧૧; ૧૯/૩૩ થી ૫૩), તેને સર્વે પ્રમેહમાં ઉપર કહ્યું તેમ શમન ઔષધ જ પાવા. (તેમને શોધન ઔષધ ન જ આપવાં.)

પ્રમેહનાં શમન ઔષધો

घात्रीरसप्लुतां प्राह्वे हरिद्रां माक्षिकान्विताम् ॥૫
દાર્વીસુરાહ્વત્રિકલામુસ્તા વા ક્વચિતા જલે ।

चित्रकत्रिकलादार्वाकिलह्वान्

વા સમાક્ષિકાન્ ॥ ૬ ॥

મધુચુકું ગુહ્યવા વા રસમામલકસ્ય વા ।

આમળાના રસમાં હળદર ટોઈને તેમાં મધ નાખીને સવારમા પાવું, અથવા દારુહળદર, દેવદાર, ત્રિફળા, મેથ, એ ઔષધોનો કવાથ પાણીમા કરીને પાવો, અથવા ચિત્રા, ત્રિફળા, દારુહળદર અને ઇદ્રજવ, એ ઔષધોનો કવાથ મધ સાથે પાવો, અથવા ગળોનો રસ મધ સાથે પાવો, અથવા આમળાનો રસ મધ સાથે પાવો—એ સર્વે ઉપાય પ્રમેહને શમાવે છે.

કર્ક પ્રમેહનાં ઔષધ

રોઘામયાતોયદકટ્ફલાનાં

पाठाविडहाजुनघन्वनाताम् ।

गायत्रिदार्वाकृमिहस्तवानां

कफे त्रयः क्षौद्रयुताः कपायाः ॥ ૭ ॥

ને કફથી થયેલો પ્રમેહ હોય તેા લોધર, હરડે, મોથ અને કાચફળનો ક્વાથ કરીને તેમાં મધ નાખીને પાવેા; અથવા પહાડમૂળ, વાવડિંગ, સાદડ અને ધાણાનો ક્વાથ કરીને તેમાં મધ નાખીને પાવેા; અથવા ખેર, દારુહળદર, વાવડિંગ અને ધાવડો, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં મધ નાખીને પાવેા. એ ત્રણે ક્વાથ કફપ્રમેહને શમાવનારા છે.

પિત્તપ્રમેહનાં ઔષધો

હરીરોધાર્જુતચન્દનાનાં

પટોલનિશ્યામલકામૃતાનામ્ ।

રોધામ્બુકાલીયકઘાતકીનાં

પિત્તે ત્રયઃ ક્ષૌદ્રયુતાઃ કપાયાઃ ॥૮॥

વીરણુ વાળો, લોધર, સાદડ અને ચંદન- (રક્તચંદન)ના ક્વાથમાં મધ નાખીને પાવેા; અથવા પટોળ, લીમડો, આમળાં અને ગળોના ક્વાથમાં મધ નાખીને પાવેા; અથવા લોધર, વાળો, દારુહળદર અને ધાવડી, એ ઔષધોનો ક્વાથમાં મધ નાખીને તે ક્વાથ પાવેા. એ ત્રણે ક્વાથ પિત્તપ્રમેહને શમાવનારા છે.

કફપ્રમેહ અને પિત્તપ્રમેહમાં અન્નપાન યથાસ્વમેતિઃ પાનાંચં યવગોધૂમમાવનાઃ ॥૯॥

ઉપર કફપ્રમેહ અને પિત્તપ્રમેહના જે ક્વાથ ખતાવ્યા છે, તેમની સાથે રોગીના દોષને વિચાર કરીને ઉપર કહેલા લોધર વગેરેમાંથી અન્નપાન ખનાવવાં તથા ઉપર કહેલા કફના અને પિત્તના પ્રમેહ માટે કહેલાં ઔષધોની ભાવના જવ તથા ઘઉંને આપીને તેનું અન્નપાન ખનાવવું.

વાતપ્રમેહના ઔષધની ખનાવટ

વાતોલ્યગેપુ સ્નેહાંશ્ચ પ્રમેહેપુ પ્રકલ્પયેત્ ।

જે પ્રમેહમાં વાયુનું બળ અધિક હોય તેમાં એ જ ઔષધો વડે સ્નેહ સિદ્ધ કરીને રોગીને આપવાં.

અથા પ્રમેહમાં સામાન્ય પથ્ય

અપૂવસકુચાત્રાદિર્યવાનાં વિરુતિર્હિતા ॥ ૧૦ ॥

ગજાશ્વયુદ્ધસુકાનામયવા વેણુજન્મનામ્ ।

વૃણધાન્યાનિ મુદ્રાઘાઃ શાલિર્જીર્ણઃ સર્ષટ્કઃ ॥૧૧

શ્રીકુક્કુટોઽમ્લઃ ક્ષલકસ્તિલસર્પપકિદ્વજઃ ।

કપિત્થં તિન્દુકં જમ્બૂસ્તાકૃતા રાગપાઢવાઃ ॥૧૨

તિક્તં શાકં મધુ શ્વેષ્ટા મધ્યાઃ

શુષ્કાઃ સસકવાઃ ।

ઘન્વમાંસાનિ શૂલ્યાનિ

પરિશુષ્કાણ્યવસ્કૃતિઃ ॥૧૩॥

મધ્વરિષ્ટાસવા જીર્ણાઃ સીધુઃ પકરસોદ્ભવઃ ।

તથાઽસનાદિસારામ્બુ

દર્મામ્બો માક્ષિકોદ્કમ્ ॥૧૪॥

જવની વાનીઓ જેવી કે, પૂરીઓ, સાથુ, વાટય વગેરે પ્રમેહવાળાને હિતકારક છે. તેમ જ ગાય કે ઘોડાને જવ ખવરાવીને પછી તેમના છાણુમાંથી જવ કાઢી લઈને તેની પૂરીઓ, સાથુ વગેરે કરીને રોગીને આપવાં તે પણ હિતકારક છે. અથવા વાંસિયા જવ (જે વાંસમાંથી થાય છે તે જવ)ની પૂરીઓ, સાથુ વગેરે કરીને રોગીને આપવાં હિતકારક છે. ખંટી, સામો વગેરે વૃણુધાન્ય, મગ વગેરે હલકાં કઠોળ, જૂના શાળ ચોખા કે સાકી ચોખા, એ અન્ન પ્રમેહવાળાને હિતકારક છે. શ્રીકુક્કુટ નામે ખલ જમાં તલ અને સરસવનો ખોળ નાખવામાં આવે છે તથા જે છોડાં કાઢી નાખેલા ઘઉં, આદાના કકડા વગેરેથી ખનાવવામાં આવે છે અને જે માળવામાં પ્રસિદ્ધ છે, તે પ્રમેહવાળાને હિતકારક છે. કોહું, ઝેરકોચલું અને નાંખુ, એ પ્રમેહવાળાને હિતકારક છે તથા કોહું, ઝેરકોચલું અને નાંખુથી ખનાવેલા રાગ, ખાંડવ પણ હિતકારક છે. વળી કડવું શાક, મધ, ત્રિકૂળા, સાથુ અને સૂકા લોજન, સોયામાં પરીવીને શેક્યુ હોય અને અતિશય પકવ થવાથી જે સૂકું થયુ હોય તેવું નાંગલ ગ્રાણીઓનું માંસ-એ સર્વે પ્રમેહવાળાને હિતકારનારાં છે. વળી હવે પછી (શ્લોક ૨૮૩થી ૩૨માં) અયસ્કૃતિ કહેવામાં આવશે તે, જૃંતું મધ, જૃંતું અરિષ્ટ, જૂના આસવ, પકવ રસમાંથી ખનાવેલું સીધુ નામે મધ, (સૂ. સ્થા. અ. ૧૫, શ્લોક ૧૯માં આપેલા) અસનાદિ વર્ગનું સારાંખુ, હર્ષાંતું જળ અને મધપાણી; એ પણ પ્રમેહવાળાને હિતકારક છે.

કેવા જવનેા સાથુ કેવી રીતે પીવે ?

વાહિતેપુ વરાકયાથે શર્વરી શોપિતેષ્વહઃ ।

યવેપુ સુઠુતાન સક્તુ

સક્ષોદ્રાન્ સીધુના વિવેત્ ॥ ૧૫ ॥

જવને ત્રિકુળાના કવાથમાં આખી રાત પલાળી રાખવા. પછી દિવસે તેને સૂકવી નાખવા. પછી તેનો સારી ગીતે સાથુ કઠીને તેમાં મધ નાખીને તેને સીધુ માથે પીવે.

ક્ષિપિત્તનો પ્રમેહ ઉપર પુષ્પચૂર્ણ

શાલસતાદ્દમ્પિલ્લુચ્છકાક્ષકપિત્તયજમ્ ।

રોહીતકં ચ કુસુમં મધુનાડધાન્સુચૂર્ણિતમ્ ॥ ૧૬

કફપિત્તપ્રમેહેપુ વિવેદ્વાત્રીરસેન વા ।

રાણતુ ઝાડ, રેહડાડા, કપીલો, ખહેડાંતું વૃક્ષ, કોઠી અને રેહડાડા, એટલાં વૃક્ષોનાં ફૂલતુ ચૂર્ણ કઠીને મધ સાથે ખાવું. એ તે પ્રમેહ કક્ષ અને પિત્તનો (ભેગા) હોય તો એ જ ચૂર્ણ આખાના સ્વરસ સાથે પીવું.

વાતકક્ષના, પિત્તના કે મિશ્ર દોષોના પ્રમેહમાં સ્નેહ

ત્રિકણ્ટકનિશારોદ્રસોમવલ્કલચર્જુનૈઃ ॥ ૧૭ ॥

પદ્મકાશમન્તકારિષ્વચન્દનાગુરુદીપ્તકૈઃ ।

પટોલમુસ્તમઝિષ્ટામાદ્રીમહાતકૈઃ પચેત્ ॥ ૧૮ ॥

તૈલં વાતકફે પિત્તે ઘૃતં મિશ્રેપુ મિશ્રકમ્ ।

ગોખરુ, હળદર, લોધર, ખેર, વજ, સાહડ, પદ્મકાષ, ઘોળો કાંચનાર, કક્ષ, ચંદન, અગર, અજમેદ, પટોળ, મોથ, મજીડ, રેણુક-ખીજ, સિલામાં, એ ઔષધોનો કલક કરીને તે વડે તેલ મિશ્ર કરવું અને તે વાતકક્ષ પ્રમેહમાં પીવું. એ પિત્તપ્રમેહ હોય તો એ જ ઔષધોના કલકથી ઘી મિશ્ર કરવું અને પીવું. તથા ભેગા દોષ હોય તો એ જ કલક વડે ઘી તથા તેલ અને વાના મિશ્ર કરીને પીવાં.

અથ પ્રમેહમાં ધાન્વંતરઘૃત દશમૂલશઠીદન્તીસુરાદ્દં દ્વિપુનર્નવમ્ ॥ ૧૯ ॥

મૂલં સ્તુગર્કયોઃ પથ્યાં મૂકદમ્યમરુકર્મ્ ।

કરક્ષો વરુણામ્મૂલં વિપ્પલ્યાઃ પૌષ્કરં ચ યત્ ૨૦

પૃથગ્ દશપલં પ્રસ્થાન્ યવ્મોલકુલ્લયતઃ ।

ત્રીશ્ચાષ્ટગુણિતે તોયે વિપચેત્પાદર્વાતિના ॥ ૨૧ ॥

તેન દ્વિપિપ્પલીચઘ્યવચાનિચુલરોહિપૈઃ ।

ત્રિવૃદ્ધિઙ્ગમ્પિલ્લમાર્ગોવિશ્વૈશ્ચ સાધયેત્ ॥ ૨૨ ॥

પ્રસ્યં ઘૃતાન્નયેત્સર્વાસ્તાન્મેહાન્ પિટ્તિકા વિપમ્ ।

પાણ્ડુવિદ્રધિગુલ્માશઃ શોપશોકગરોદરમ્ ॥ ૨૩

શ્વાસં કાસં વર્મિ વૃદ્ધિં છોદાનં વાતશોણિતમ્ ।

કુષ્ટોન્માદાવપ્સારં ઘાન્વન્તરમિદં ઘૃતમ્ ॥ ૨૪ ॥

દશમૂલ, પટકચૂરો, નેપાળો, દેવદાર, ખત્રે

(ઘોળી અને રાતી) સાટોડીઓ, ઘોરતું મૂળ

અને આકડાનું મૂળ, હરડે, ભૂમિકલ્બ, સિલામાં,

કરજતું અને પૂતિકરજતું મૂળ, વરણાતું

(વાયવરણાતું) મૂળ, પીપરીમૂળ, પુષ્કર-

મૂળ, એ સર્વે ઔષધ જુદાંજુદાં ચાળીસ-

ચાળીમ તોલા લેવા. જવ, ખેર અને કળથી એ

ત્રણને જુદાંજુદા ચોસડ તોલા લેવા. પછી તે

સર્વનો આડગણા પાણીમા કવાથ કરવે. તે કવાથ

સિકળતાસિકળતાં જ્યારે ચોથા ભાગનું પાણી

ખાકી રહે, ત્યારે તેમાં પીપર, ગજપીપર,

ચવક, વજ, નેતર, રાહિમ ઘાસ, નસોતર,

વાવડિંગ, કપિલો, ભારંગ અને ખીલા એ

ઔષધોનો કલક નાખીને ચોસડ તોલા ઘી મિશ્ર

કરવું. એ ઘી ખાવાથી સર્વે પ્રકારના પ્રમેહ,

પ્રમેહપિટિકાઓ, વિપ, પાંડુરોગ, ગડ, ગોળો,

હરસ, સોભે, શેત(ક્ષય)રોગ, કૃત્રિમ ખેર,

ઉદરરોગ, દમ, ખાંસી, સિલડી, વધરાવળ,

ખરોળ, પત, ચામડીના રોગ, ગાડપણ, વાઈ,

એ સર્વે રોગ મટે છે. એને ધાન્વંતરઘૃત કહે છે.

અથ પ્રમેહ વગેરે ઉપર રોધ્રાસવ

રોધ્રમૂર્યાશઠીવેલ્લમાર્ગાનિતનલ્લગ્નન્ ।

કલિન્નકુષ્ઠકમુકમિયલ્લવતિવિપાશિકાન્ ॥ ૨૫ ॥

દ્વે વિશાલે ચતુર્જાતં મૂનિમ્યં કટુરોહિણીમ્ ।

યવાનોં પૌષ્કરં પાઠાં ત્રિનિયં ચઘ્યં ફલત્રયમ્ ॥ ૨૬

કર્પાશમમ્યુક્લરો પાદશોપે સ્મૃતે હિમે ।

ઘ્નોં પ્રસ્યોં માક્ષિકાલ્લિત્વા રક્ષેત્પક્ષમુપેક્ષયા ॥ ૨૭

રોધ્રાસવોઽયં મેહાર્શઃ શ્વિત્રકુષ્ઠાકૃષિહમીન્ ।

પાણ્ડુલ્લં ગ્રહણીદોષં સ્થૂલતાં ચ નિયચ્છતિ ॥ ૨૮

લોધર, મૂર્વા (ભારવેલ), પટકચૂરો, વાવ-

ડિંગ, ભારંગ, તગર, નખલા, હલકી ભતની

મોથ, ઇદ્રજવ, ઉપસેટ, પકાણી લોધર, કાંગ,

અતિવિષ, ચિત્રો, અને પ્રકારની વિશાલા (ઇન્દ્ર-વારણી), ચતુર્ભાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેસર), કરિયાતું, કંડુ, ચવાની અજમો, પુષ્કરમૂળ, પહાડમૂળ, પીપરીમૂળ, ચવક, ત્રિક્ષ્ણા, એ સર્વે ઔષધો એકએક તેલો લઈને તેને એક દ્રોણ પાણીમાં નાખીને ક્વાથ કરવો. પછી જ્યારે ભિક્ષણતાભિક્ષણતાં તેમાથી ચોથા ભાગનું પાણી ખાકી રહે, ત્યારે તેને ગાળી લઈને કંડુ કરવું. પછી તેમાં એકસો અઠ્ઠાવીસ તોલા મધ નાખીને તેને એક પાત્રમાં નાખીને બંધ કરીને એકાંત જગ્યાએ હલાવ્યાચલાવ્યા સિવાય પંદર દિવસ રહેવા દેવું. એ રીતે તૈયાર થયેલા આસવને રોપ્રાસવ કહે છે. એ રોપ્રાસવ પીવાથી પ્રમેહ, હરસ, ચામડીના રોગ, ધોળો કોઠ, અરચિ, કરમિયા, પાંડુ-રોગ, પ્રહણીરોગ અને ચરબી વધી જવાથી શરીર બહુ થઈ બંધ છે, તે રોગ મટે છે.

બધા પ્રમેહ વગેરે ઉપર અયસ્કૃતિ સાધયેદસનાદીનાં પલાતાં વિશતિ પૃથક્. દ્વિવહેડપાં ક્ષિપેત્ત્ર પાદસ્યે દ્વે શતે ગુઢાત્ ॥૨૨॥ સ્ત્રોત્રાઢકાર્થે પલિકં વસકાર્દિં ચ કલ્પિતમ્. તત્કૌદ્રપિપ્પલીચૂર્ણપ્રદિગ્ધે ઘૃતમાજને ॥ ૩૦ ॥ સ્થિતં દઢે જતુસ્તે યવરાશૌ નિધાપયેત્. લદિરાહ્નારતસાનિ ષહુશોડ્ન નિમજ્જયેત્ ॥૩૧॥ તનૂનિ તીક્ષ્ણલોહસ્ય પત્રાગ્ન્યાલોહસક્ષયાત્. અયસ્કૃતિઃ સ્થિતા પીતા પૂર્વસાદધિકા ગુણઃ ૩૨

સૂત્રસ્થાનમાં (અ. ૧૫, શ્લોક ૧૯મા) અસનાદિ ગણના ઔષધો કહેલાં છે તે દરેક ઔષધ વીસવીસ પલ દેવા, અને તેને આઠ દ્રોણ પાણીમાં નાખીને ચોથા ભાગનું પાણી ખાકી રહે ત્યાં સુધી ક્વાથ કરવો. પછી એ ક્વાથ ગાળી લઈને તેમાં આઠસો તોલા ગોળ નાખવો. એકસો અઠ્ઠાવીસ તોલા મધ નાખવું અને વત્સકાર્દિ ગણના ઔષધો (સૂ. સ્થાન અ. ૧૫, શ્લોક ૩૩, ૩૪) એકએક પલ લઈને તેનો કંદક કરીને નાખવો. પછી એક મજ્જૂત અને ઘી ભરવાનું માટીનું વાસણ જે લાખથી લાખેલું (લાખ ચોપટેલું) હોય તેની અંદર ચારે પાસ પીપર-

નું ચૂર્ણ અને મધ ચોપડીને તેમાં ને સર્વ ક્વાથ વગેરે નાખવું. પછી તે વાસણને બધ કરીને જવના ઢગલામાં દાટી મૂકવું. પંદર દિવસ પછી તેને બહાર કાઢીને, પોલાદના વરખ જેવાં ખારીક (અતિ પાતળા) પતરા ખેરના અગારામાં લાલચોળ તપાવીને તે વાસણમાં ઘોળવાં. વળી ફરીને બહાર કાઢીને તપાવવાં તથા ઘોળવાં. જ્યાં સુધી તે પતરાં પેલા આસવમાં ગળી બંધ, ત્યાં સુધી એ પ્રમાણે કરવું. એ રીતે અયસ્કૃતિ અને છે. એ પીવાથી પાછળ કહેલા રોપ્રાસવ કરતાં વધારે શુભ થાય છે. (આસવમાં ઘોળવાનાં પતરાંનું વજન ચોસક તોલા બેઈએ.)

પ્રમેહ માટે પથ્ય આહારવિહાર

રુક્ષમુદ્ગર્તનં ગાઢં ઘ્યાયામો નિશિ જાગરઃ. યચ્ચાન્યચ્છૂલ્પ્રમેદોષ્ઠં ઘહિરન્તશ્ચ તલ્પિતમ્ ॥૩૩॥ પ્રમેહરોગમાં શરીર જે ઉદ્ગર્તન ઘોળવાનું (નીચેથી જોયે ઘોળવાનું દ્રવ્ય) હોય તે લુપ્ત બેઈએ અને તે ભાર દઈને ઘોળવું, હૃદયે હાથે ઘોળવું નહિ; કસરત કરવી, રાતે બજવું અને ખીબ પણ જે ઉપચાર કંઈ અને ચરખીનો નાશ કરનારા હોય, તે શરીરની બહાર અને શરીરની અંદર કરવા તે હિતકર છે.

ઉપદ્રવો સાથે બધા પ્રમેહ મટાડ

એવું રસાયન

સુમાવિતાં સારજલૈસ્તુલાં પીન્વા શિલોદ્રવાત્. સારામ્બુઝૈવ મુજ્જાનઃ શાલોનુ જાહ્નલજૈ રસૈઃ ॥૩૪॥ સર્વાનભિમવેન્મેહાનુ સુવહ્નપદ્મવાનપિ. ગણ્ડમાલાશુદ્રપ્રનિધિસ્થૌલ્યકુષ્ઠમગન્દરાન્ ॥ ૩૫ ॥ ક્ષમિસ્ત્રીપદશોફાંશ્ચ પરં ચૈતદ્રસાયનમ્.

ખેરસાર વગેરે સારના પાણી વડે ચાર સો તોલા શિલાજિતને સારી રીતે ભાવના આપીને તે શિલાજિત, તે જ ખેરસાર વગેરે સારના પાણી સાથે ખાવો. તથા ખેરસાર વગેરે સારના પાણી સાથે શાક્ષી ડાગરના ચોખાનો ભાત તથા બંગલ પ્રાણીઓનો માંસરસ ખાવો તથા પીવો. એ ગીને કરવાથી કંડમાળ, અખૂંદ, રસોળી, શગરની સ્થૂલતા, ચામડીના રોગ,

ભગદર, કરમિયાનો રોગ, હાથીપગ, સોબે, એ રોગ મટે છે, અને જે જે જાતના પ્રમેહ થયા હોય તે તે મર્વે જાતના પ્રમેહ પણ તેના અનેક ઉપદ્રવો સહિત નાશ પામે છે. આ ઔષધ શ્રેષ્ઠ રસાયન છે.

ગરીબ પ્રમેહરોગી માટે ઉપાય

અઘનશ્લેષ્મપાદવ્રહ્મિતો મુનિવર્તનઃ ॥ ૩૬ ॥
યોજનાનાં જ્ઞાતં યાયાત્ સનેદ્વા સલિલાશ્યાન્ ।
ગોશઠ્ઠમ્મુત્તરવૃત્તિર્વા ગોમિરેવ સહ ભ્રમેત્ ॥૩૭॥

જે પ્રમેહવાળા માણસના ઘરમાં ધન હોય નહિ; અર્થાત્ જેની પાસે ઔષધ માટે ખર્ચ કરવા જેટલું દ્રવ્ય ન હોય, તેણે છત્રી વિના અને બેડા વિના મુનિ જેવું જીવન ગાળીને આકંસોનવસો માઈલ ચાલવું, અથવા જળાશય (તળાવ) બંધે બેઠાં, અથવા ગાયના છાણ અને મૂત્ર ઉપર નિર્વાહ કરીને (=ખાઈપીને) ગાયોની સાથેસાથે ભસવું.

દૂબળા પ્રમેહરોગીનું ઔષધ

વૃંહચેદૌપધાહારૈરમેદોમૂત્રલઃ ક્ષમા ॥

જે માણસ શરીરે કૃશ (પાતળો) હોય તેને ચરખી અને મૂત્ર ઉત્પન્ન ન કરે એવા ઔષધ અને આહાર ખવડાવીને તેનું બૃહણું કરવું (શરીર વધારવું). (અર્થાત્ તેને બૃહણું ઔષધ અને ખોરાક આપવાં, પણ તે મૂત્ર અને ચરખીને વધારે એવા ન બેઈએ.)

પ્રમેહપિટિકાઓની ચિકિત્સા

શરારિકાઘાઃ પિટિકાઃ શોકવત્સમુપાચરેત્ ॥૩૮ ॥
અપક્વા ઘ્રણવત્પન્વાઃ

પ્રમેહના રોગીને શરાવિકા વગેરે ફાહીઓ (નિ. ૧૦/૨૪૩ થી ૩૬) થાય છે, તે જ્યાં સુધી પાકે નહિ ત્યાં સુધી તેની ચિકિત્સા સોબતની પેટે કરવી. એ તે પાકેલી હોય તો તેની ચિકિત્સા પ્રણુ પ્રમાણે કરવી.

પિટિકાઓના પૂર્વરૂપમાં ઉપાય

તાસાં પ્રામ્રૂપ યવ ચ ।
ક્ષીરિવૃક્ષામ્બુ પાનાય યસ્તમૂત્રં ચ શસ્યતે ॥૩૯॥
તીક્ષ્ણં ચ શોઘનં, પ્રાયો દુર્વિરચ્યા હિ મેહિનઃ ।
એ પિટિકાઓની પૂર્વરૂપની અવસ્થામાં

રોગીને વડ, પીપળો વગેરે જેમાથી દૂધ નીકળે છે એવા વૃક્ષોનો ક્વાથ પીવા આપવો, તેમ જ મેટાનું મૂત્ર રોગીને પાવું, એ પણ શ્રેષ્ઠ છે. વળી પ્રમેહવાળાને શોધન (વિરચન) તીક્ષ્ણ (સખત) આપવું; કેમ કે પ્રમેહવાળાને જીલાખ થવો કુકળુ છે.

પિટિકાઓ પાકી હોય તેનો ઉપાય

તૈલમેલાદિના કુર્યાન્નણેન ઘ્રણરોપણમ્ ॥ ૪૦ ॥

ઉદ્વર્તને કપાયં તુ વર્ગેનારવઘાદિના ।

પરિપેકોડસનાચેન પાનાન્ને વત્સકાદિના ॥ ૪૧ ॥

પિટિકાઓ પકવ થવાથી ઘ્રણરૂપ થઈ હોય તો એલાદિ ગણના ઔષધો વડે તેલ સિદ્ધ કરવું, અને તે તેલ ઘ્રણને ચોપડવું. તેથી ઘ્રણને આકુર, આવે છે. ઘ્રણને ઉદ્વર્તન કરવા માટે આરવઘાદિ ગણના ઔષધો વડે ક્વાથ કરીને તે વડે ઉદ્વર્તન કરવું. ઘ્રણ ઉપર અસનાદિ ગણના ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેની ધાર કરવી (છાટવું) તથા વત્સકાદિ ગણના ઔષધો વડે અન્નપાન સિદ્ધ કરીને તે રોગીએ ખાવાં.

પિટિકાનો ઘા રૂઝવવાનો ઉપાયઃ અન્નપાન

પાઠાચિત્રકશાદ્દ્વાસારિવાકળ્ટકારિકાઃ ।

સતાઠ્ઠં કૌટજં મૂલં સોમવલ્કં નૃપદ્રુમમ્ ॥ ૪૨ ॥

સન્ચૂર્ણ્ય મધુના લિહ્યાત્તદ્વચૂર્ણે નવાયસમ્ ।

પહાડમૂળ, ચિત્રો, કરજ, સારિવા (કાળી-વેલ, કપરી), રીગણી, રોહિડો, ઇદ્રજવતુ મૂળ, ખેર, ગરમાળો, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને મધમાં ચાટવું. તે જ પ્રમાણે (જને કાંટ ન ચડ્યો હોય એવા) નવા ગજવેલ ક્ષોખડના વરખના ચૂર્ણને પણ મધ સાથે ચાટવું.

અસાઘ્ય મધુમેહનો ઉપાય

મધુમેહિત્તમાપનો મિવગ્નિઃ પરિવર્જિતઃ ॥ ૪૩ ॥

શિલાજતુતુલામયાત્પ્રમેહાર્તઃ પુનર્નવઃ ॥ ૪૩ ॥

પ્રમેહના રોગવાળાના પ્રમેહમાથી જ્યારે વધતાવધતા મધુમેહ થાય છે, ત્યારે તે અસાઘ્ય કહેવાય છે. એ રીતે મધુમેહ રોગ જને થયો હોય અને વૈદ્યોએ પણ જને અસાઘ્ય ગણીને તજ દીધો હોય, તે પણ એ આરસો તોલા શિલાજિત ખાય, તો તે પ્રમેહથી પીડાતો માણસ પાછો નવો થાય છે, નીરોગી થાય છે!

ખરનાદના પ્રથમાં દરેક જાતના પ્રમેહના જુદાજુદા ખાસ ઉપચાર કહ્યા છે, તે નીચે પ્રમાણે છે :

(જળપ્રમેહ વગેરેના લક્ષણ માટે જુઓ નિદાનસ્થાન અ. ૧૦, શ્લોક ૮ થી ૧૮.)

૧ જળપ્રમેહમાં પીપળો, સુખડ, અગરુ અને પહાડમૂળ, એ ઔષધોનો ક્વાથ પીવો.

૨ ઇંદ્રુપ્રમેહમાં પહાડમૂળ અને વાવડિંગનો ક્વાથ પીવો.

૩ સાદ્રમેહમાં તુવેરની દાળ અથવા પીળી કઠોર હિતકર છે,

૪ વારુણીમેહમાં અર્ચુનવૃક્ષ (સાદડ)નો ક્વાથ પીવો.

૫ પિષ્ટમેહમાં હળદર અને સાકર ઠંડા પાણી સાથે પીવાં.

૬ શુક્રમેહમાં જિના પાણી સાથે અથવા સુરા સાથે લીમટો પીવો.

૭ સિક્ત્રામેહમાં ચિત્રો, હિંગ અને ઉપ-દેટનો ક્વાથ પીવો.

૮ શીતલમેહમાં લીમડાનો ક્વાથ પીવો.

૯ શનૈર્મેહમાં પાપાણુમેદનો ક્વાથ સુરા સાથે પીવો શ્રેષ્ઠ છે.

૧૦ લાલામેહમાં ત્રિફળા તથા ગોખરુનો ક્વાથ પીવો.

૧૧ ક્ષારમેહમાં શણકી (સાલઈ), વાળો, સિંધવ અને વજ, એ આપધોનું ચૂર્ણ આપધું એ હિતકર છે.

૧૨ નીલમેહમાં લોધર, મજ્જ અને કદંબનો ક્વાથ પીવો.

૧૩ કાલમેહમાં ખહેડાનો ક્વાથ અથવા ખહેડાનો કલક શ્રેષ્ઠ છે.

૧૪ નિશામેહમાં ધાવડી, પન્નકાષ્ઠ, મજ્જ, એ ઔષધોનો ક્વાથ પીવો.

૧૫ માંજિષ્ઠમેહમાં ત્રિફળા, મેથ, વીરલુ-વાળો, પન્નકાષ્ઠ અને લોધર, એ ઔષધોનો ક્વાથ પીવો.

૧૬ લોહિતમેહમાં ત્રિફળાનો ક્વાથ સાથે શિલાજિત પીવો.

પ્રમેહવાળાનું શોધન:-વીરલુવાળો, નસો તર, આમળાં, મેથ, રસાંજન, કંક, અતિવિષ, લોધર, એ સર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ ખેરના પાણી સાથે પીવું. પ્રમેહના રોગવાળાને એ શોધન (વિરચન) સારું છે.

દ્વયગ્રાહદયે ચતુર્થે ચિકિત્સિતસ્થાને પ્રમેહચિકિ-
ત્સિત નામ દ્વાદશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૨ ॥

અધ્યાય ૧૩ મો-ગડની અને

વધરાવળની ચિકિત્સા

વિદ્રધિ (ગડ) એ પ્રમેહનો ઉપદ્રવ છે માટે પ્રમેહની ચિકિત્સા કહ્યા પછી વિદ્રધિની ચિકિત્સા કહેવી યોગ્ય ધારી વાગ્લાટ કહે છે કે :

અયાતો વિદ્રધિવૃદ્ધિચિકિ-

ત્સિતં ઘ્યાર્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

હવે વિદ્રધિ (ગડ) અને વૃદ્ધિ(વધરાવળ)ની ચિકિત્સા અમે સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

બાહ્ય વિદ્રધિ(ગડ)ની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૧૧ થી ૭)

કાચા અને પાકા ગડના ઉપાય

વિદ્રધિ સર્વમેવામં શોફયત્સમુપાચરેત્ ।

प्रततं च हरेद्रकं पञ्च तु व्रणवत्क्रिया ॥ ૧ ॥

સર્વે પ્રકારનાં વિદ્રધિ જ્યારે કાચાં હોય ત્યારે તેની ચિકિત્સા સોજાની પેઠે કરવી. (જળો મુકાવીને) તેમાથી લોહી સતત ખેચી કઠાવવું, અને તે વિદ્રધિ પાકે ત્યારે ત્રણની પેઠે ઉપચાર કરવા. (કાચા ગૂમડાને પાકવા ન દેવા માટે) જળો મુકાવીને, ફસ જોલોવીને કે રૂમડીથી લોહી કઠાવતા રહેવું.)

વાયુના ગડની ચિકિત્સા

पञ्चमूलजलैर्घृतं घातिकं लवणोत्तरैः ।

भद्रादिवर्गवपुष्पाह्नतिलरालेपयेद्भ्रमम् ॥ ૨ ॥

વાયુના વિદ્રધિમાં થયેલા ઘાને પંચમૂળના ક્વાથ વડે ઘેવા તથા પાછળ કહેલા ભદ્રાદિ વર્ગના ઔષધો (સુ. સ્થા. અ. ૧૫, શ્લોક ૪૩)

ब्रह्मीमध, तल अने सिंधव, ये औषधो वाटीने प्रष्टु उपर श्लेष करवे।

वायुना गडना वा शी रीते धोवो
अने रुझाववो ?

वैरेचनिकयुक्तेन त्रिवृतेन विशोधय च ।
विदारिवर्गसिद्धेन त्रिवृतेनैव रोपयेत् ॥ ३ ॥

(सू. स्था. अ. १५, श्लोक २मां कडेलां)
विरेचन करनारां द्रव्यमां नसोतर नाभीने प्रष्टुने साक्ष करवे। तथा (सू. स्था. अ. १५, श्लोक ६मां कडेलां) विदारियादि वर्गनां औषधोथी सिद्ध करेला नसोतरना स्नेहथी तेलुं (प्रष्टुतुं) रोपवुं, अंकुर आणुवा (इशववो)।

(१) पित्तना गडनी चिकित्सा
क्षालितं क्षीरितोयेन लिम्पेद्यष्टमृतातिलैः ।
पैत्तं घृतेन सिद्धेन मञ्जिष्टोशीरपक्कैः ॥ ४ ॥
पयस्याद्विनिशाश्रेष्ठायष्टीदुग्धैश्च रोपयेत् ।
न्यत्रोचादिप्रवालत्वन्फकैर्वा

वड वगेरे हूध नीकणे येवां वृक्षना कुवाथथी पित्तविद्रधिना प्रष्टुने धोवो तथा ब्रह्मीमध, गणो अने तलने कडक करीने तेने पहारथी श्लेष करवे। पक्षी मळक, वीरलुवागो, पत्रकाष्ठ, क्षीर-काकोली, डण्ढर, दारुडण्ढर, त्रिङ्गु, ब्रह्मीमध, ये औषधोना कुवाथ करीने तेमां स्नेहविधिमा कळा प्रमाळु धी तथा हूध नाभीने ये न औषधोना कडक वडे धी सिद्ध करवुं, ये धी वडे पित्त-विद्रधिना प्रष्टुने इशववो, अंकुर आणुवा अथवा वड वगेरे हूध नीकणे येवां आडनां प्रवाल (कुमणां पाडडां), छाल अने इणथी धी सिद्ध करीने ते धी वडे इशववुं।

(२) कडना गडनी चिकित्सा
कफजं पुनः ॥ ५ ॥
आरग्यघादिना घौतं सक्तुकुम्भनिशातिलैः ।
लिम्पेत्कुलत्पिकादन्ती-

त्रिवृच्छ्यामाग्निदिल्वकैः ॥ ६ ॥
ससैन्यवैः सगोमूर्ध्वस्तैलं कुर्वीत रोपणम् ।
कडना गडना प्रष्टुने गरमाणाना कुवाथ वडे धोवो तथा नपने साधु, नसोतर, डण्ढर, तल, ये औषधोना कडक वडे पहार श्लेष करवे।

अने उणथी, नेपागो, नसोतर, पीपर, चित्रो, धोधर, सिंधव अने गायनुं मूत्र, ये औषधो वडे तेल सिद्ध करीने ते तेल वा इशववा माटे वापरवुं।

रक्तविद्रधि अने आगतुविद्रधिना उपाय
रक्तागन्तुद्रवे कार्या पित्तविद्रधिवत्क्रिया ॥ ७ ॥

धोवो डोपवाथी थयेला तथा क्षत वगेरे आगतु कारलुथी थयेला विद्रधिनी क्रिया पित्त-विद्रधिनी क्रिया लेवी करवी. (अर्थात् न औषधो अने न कर्म पित्तविद्रधिमां लागु पडे छ ते औषधो अने ते कर्म रक्तविद्रधि तथा क्षत-विद्रधिमां लागु पडे छ.)

उपर अक्षिविद्रधिनी (पाह विद्रधिनी)
चिकित्सा कळा पक्षी अंतर्विद्रधि अटवे शरीर-नी अंदर न विद्रधि थाय छ तेनी चिकित्सा कडे छ.)

काया अंतर्विद्रधिना उपाय

(श्लोक ७ाथी १०)

क्याथ

वरुणादिगणनत्रायमपन्वेऽभ्यन्तरोत्थिते ।
ऊपकादिप्रतीवापं पूर्वाह्नि-विद्रघौ पिवेत् ॥ ८ ॥
अंतर्विद्रधि ले कायुं डोय तो वरुणादि-गळुनां औषधोना कुवाथ करीने तेमां श्लेषकादि गळुनां औषधोनु स्रुवुं प्रतिवाप तरीके नाभीने दिवसना पूर्वसागमा अर्थात् सवारमां पीवुं।

धी, निरुह अने अतुवासनअस्ति
घृतं विरेचनद्रव्यैः सिद्धं ताभ्यां च पाययेत् ।
निरुहं क्षेहवस्ति च ताभ्यामेव प्ररूपयेत् ॥ ९ ॥

शरीरनी अंदरना लागमां उत्पन्न थयेलुं विद्रधि ले पाकयुं न डोय तो वायु वगेरे न होपथी ते उत्पन्न थयुं डोय ते होपने योग्य विरेचन औषधोथी सिद्ध करेलुं धी रागाने पावुं तथा वरुणादि गळुनां अने श्लेषकादि गळुनां औषधो वडे सिद्ध करेलुं धी पावुं, तेम न वरुणादि अने श्लेषकादि गळुनां औषधो वडे सिद्ध करेला स्नेह वडे अतुवासनअस्ति आपवी तथा ते न औषधोथी निरुहअस्ति आपवी।

અન્નપાન, લેપ

પાનમોજનલેપેપુ મધુશિયુઃ પ્રયોજિતઃ ।

દત્તાવાપો યથાદ્રોપમફલં હન્તિ વિદ્રધિમ્ ॥૧૦॥

જે દ્રોષથી અંતર્વિદ્રધિ થયુ હોય તે દ્રોષને મટાડે એવાં ઔષધો આવાપ તરીકે રાતા સરગવાના કવાથમાં નાખીને એ કવાથ ખાવામાં, પીવામાં અને લેપ કરવામાં વાપરવાથી કાચા ગડને નાશ થાય છે.

ગડ, ગોળો, રતવા, દાહ, મોહ, મદ, તાવ, તરસ, મૂર્છા, ઊલટી, હૃદયરોગ, રક્તપિત્ત, કુષ્ઠ અને કમળો મટાડે
/ એવાં ઔષધો

(શ્લોક ૧૦૧થી ૧૦)

કવાથ

ત્રાયન્તીત્રિફલાનિમ્પકટુકામધુકં સમમ્ ।

ત્રિવૃત્પટોલમૂલાભ્યાં

ચત્વારોઽશ્વાઃ પૃથક્ પૃથક્ ॥ ૧૧ ॥

મસૂરાસ્તુપાદપૃૌ તત્પ્રવાયઃ સવૃતો જયેત્ ।

વિદ્રધીગુલ્મવીસર્પદાહમોહમદજ્વરાન્ ॥ ૧૨ ॥

તૃપ્મૂર્છાચ્છાદિહૃદ્રોગપિત્તાસૂક્ષ્ણકામલાઃ ।

ત્રાયમાણુ, ત્રિફળા, ક્ષીમટો, કઠક, જેઠીમધ એ પાંચ ઔષધો સમાન એટલે સરખે ભાગે (એક એક ભાગ જેટલાં કરેકે) લેવાં. નસોતર ચાર ભાગ જેટલું લેવું. પટોળનાં મૂળ ચાર ભાગ જેટલાં લેવા. છાડાં કાઢી નાખેલા મસૂર આઠ ભાગ જેટલા લેવા. પછી એ સર્વનો કવાથ કરીને ઘી સાથે રોગીને ખાવો. એથી ગડ, ગોળો, રતવા, દાહ, મોહ, મદ, તાવ, તરસનો રોગ, મૂર્છારોગ, ઊલટીનો રોગ, હૃદયનો રોગ, રક્તપિત્ત, આમડીનો રોગ અને કમળો, એટલા રોગ મટે છે.

કુહવં ત્રાયમાણાયાઃ સાધ્યમણ્ડગુણેઽમ્મસિ ॥૧૩॥

કુહવં તદ્રસાદ્વાત્રીસ્વરસાત્ક્ષીરતો ઘૃતાત્ ।

કર્પાશં કલ્કિતં તિક્તાત્રાયન્તીઘન્વયાસકમ્ ॥૧૪

મુસ્તાતામલકીવીરાજીવન્તીચન્દનોત્પલમ્ ।

પ્વેદેકત્ર સંયોજ્ય તદ્ઘૃતં પૂર્વવદ્ગુણેઃ ॥૧૫॥

સોળ તોલા ત્રાયમાણુ લઈને તેને આઠ-ગણુ પાણીમાં સોળ તોલા પાણી ખાકી રહે

ત્યાં સુધી ઉઠાળવું અને પછી તેમાંથી સોળ તોલા પાણી લેવું, આમળાંનો સ્વરસ સોળ તોલા લેવો; દૂધ સોળ તોલા લેવું, ઘી સોળ તોલા લેવું. પછી કઠક, ત્રાયમાણુ, ધમાસો, મોથ, ભોંચઆમલી, કાકોલી, જીવંતી (કરુ-દોડી), સુખડ, કમળ, એ સર્વે ઔષધો એક એક તોલા લઈને તેને કુદક કરીને તે સર્વમા નાખવો. પછી એ સર્વને એકઠું કરીને તેને પાક કરીને ઘી સિદ્ધ કરવું. એ ઘી ઉપર (શ્લોક ૧૦૩થી ૧૨૩માં) કહેલા ત્રાયતી વગેરેના કવાથથી જે ગુણ થાય છે તેવો ગુણ કરે છે.

દ્રાક્ષા મધૂકં જર્જૂરં વિદારી સજાતાવરી ।

પરુપકાણિ ત્રિફલા તત્પ્રગાયે પાચયેદ્ઘૃતમ્ ॥૧૬

ક્ષીરેશુઘાત્રીનિર્યાસપ્રાણદાકલ્કસંયુતમ્ ।

તચ્છીત શર્કરાશોદ્રપાદિકં પૂર્વવદ્ગુણેઃ ॥ ૧૭ ॥

કાળી દ્રાક્ષ, મહુડાં, ખજૂર, વિદારીકંદ, શતાવરી, ફાલસાં, ત્રિફળા, એ સર્વેનો કઠક કરવો. તે કવાથમાં શેરડીનો રસ નાખવો તથા આમળાંનો સ્વરસ નાખવો. એ સર્વમાં દૂધ નાખીને તેમાં ઘી નાખવું તથા તેમાં હરડેનો કદક નાખીને તેને વિધિસર પકવવું. એ રીતે સિદ્ધ થયેલા ઘીમાં ઘી કંડ પચ્યા પછી ઘીથી એથે ભાગે સાકર અને તેટલું જ મધ નાખવું. એ ઘીનો ગુણુ પલુ પાછળ (શ્લોક ૧૦૩થી ૧૨૩માં) કહ્યો તેવો છે.

ગડમાંથી લોહી રી રીતે કાઢી નાખવું ?

હરેચ્છુહાદિમિરચૂક સિરયા વા યથાન્તિકમ્ ।

વિદ્રધિ(ગડ)રોગમાં શરૂ વગેરે (સ.

અ. ૨૫) યત્રોથી લોહી ખેંચાવવું અથવા

વિદ્રધિની સમાપમાં જે શિરા હોય તેમાંથી

લોહી કાઢી નખાવવું. - ૧. ૩. ૧

કોડામાં થયેલા, પાક ઉપર ચઢેલા, બહાર

ઉપસેલા ગડને પાટીસ

વિદ્રધિ પચ્યમાનં ચ કોષ્ઠસ્યં પ્રહિરુચ્ચતમ્ ॥૧૮॥

જ્ઞાત્વોપનાહયેત્

કોડામાં વિદ્રધિ થયુ હોય અને તે પાકવું

હોય ત્યારે તે જે જગ્યાએ બહાર કાઢવું

हेभातुं होय, ते जग्याये ते छे ऐम नल्लुने तेने अंधारणु भांधवुं (पोटीसने शेक भांधवे).

गड पाक्युं होवानां लक्षणु : उपाय

शूले स्थिते तत्रैव पिण्डिते ।

तत्पार्श्वपीडनात्सुतो दाहादिष्वल्पकेषु च ॥१९॥ पक्वः स्याद्विद्रधिं भित्त्वा द्रणवत्समुपाचरेत् ।

ज्यारे शूण (सलुका) इक्त गड नेटला लागमां ज आवतुं होय, गडनी अडार आलु-पालु दभाववाथी नल्लु ते अंग अडेरुं थर्ष गयु होय ऐवुं लागे अने ज्यारे अणतरा वगेरे ओछां थर्ष नय, त्यारे गड पाक्युं कडेवाय. ते वभते ऐने थीरीने पछी मणु वेवा उपाय करवा.

अंतर्विद्रधि पाक्यानां चिह्न

अन्तर्भागस्य चाप्येतच्चिह्नं पक्वस्य विद्रधेः ॥२०॥ शरीरनी अंदर जे अंतर्विद्रधि थाय छे ते पाके छे, त्यारे पलु उपर कछां तेवां चिह्न थाय छे.

अंतर्विद्रधि पाकीने अंदर ने अंदर कूटे तो शुं करवुं ?

पक्वः स्रोतांसि सम्पूर्व

स यात्पूर्वमघोऽथवा ।

स्वपं प्रवृत्तं तं दोषमुपेक्षेत हिताशिनः ॥ २१ ॥ दशाहं द्वादशाहं वा रक्षन् भिषगुपद्रवान् ।

असम्यग्बहति क्लेदे वरुणादि सुखाम्भसा ॥२२॥ पाययेन्मधुशिशुं वा यवागूं तेन वा कृताम् ।

ज्यारे अंतर्विद्रधि पाके छे अने कूटे छे त्यारे नेमाने मण (होप) मोटी शिराओमां सराधने पछी उपरथी मुभ द्वारा के नीयेथी शुद्ध द्वारा नीकणे छे. ऐ वभते रोगीये पथ्य भोजन करवुं अने जे होप नीकणतो होय तेने तेम ने तेम नीकणवा हेवा. ऐ रीते कोर्ष प्रकारनी चिकित्सा न करतां हसभार दडाडा मात्र रोगीने पील उपद्रव न थाय ऐवी रीते तेनी संसाण वेधे राभवी. जे विद्रधिमाने मण सारी रीते वडेतो न होय तो वरुणादि गणु (सू. स्था. अ. १५, श्लोक २१)नां औषधाने क्वाथ लगाएलगाए गरम होय तेवा पावे,

अथवा वरुणादि गणुनां औषधानुं यूष्णं लगार गरम पाणी साथे पावुं, अथवा राता सर-गवाने क्वाथ पावे, अथवा राता सरगवाने क्वाथ वडे करेदी यवागू पावी.)

विद्रधि(गड)वाणानुं पथ्य भोजन

यवकोलकुलत्थोत्थयूर्परन्नं च शस्यते ॥ २३ ॥

जव, फार, कणथी, ऐ द्रव्येना यूष्ण साथे अन्न भावुं ऐ अंतर्विद्रधिवाणाने डिउकर छे.

विद्रधिवाणानुं शोधन

ऊर्ध्वं दशाहात्त्रायन्तोसपिपा तैल्वकेन वा । शोधयेद्वलतः, शुद्धः सक्रोद्धं तिककं पिबेत् ॥२४॥

हस दिवस थर्ष गया पछी पाछण श्लोक १३ थी १५ मां कडेला त्रायभाषादिउघृत वडे, अथवा तिल्वकघृत (चि. २१/३२, ३३) वडे, रोगीनी शक्ति ब्येर्ष ने तेनुं शोधन करवुं. ऐ शोधनथी विरेचन थया पछी मध साथे करियातुं पीवुं.

होप प्रभाषे विद्रधिना उपचार)

सर्वशो गुल्मवच्चैतं यथादोषमुपाचरेत् ।

क्या होपथी गड थयुं छे तेने विचार करीने अधी रीते शुद्धमनी पेठे गडनी चिकित्सा करनी; अर्थात् वातविद्रधिनी चिकित्सा वात-शुद्ध प्रभाषे, पित्तविद्रधिनी चिकित्सा पित्त-शुद्ध प्रभाषे, ऐम सर्व प्रकारे शुद्धमने मणती चिकित्सा अंतर्विद्रधिथी करवी.

गमे तेवा गडमां गूगण अने शिलाजित्त सर्वावस्थासु सर्वासु गुग्गुलुं त्रिद्रघीषु च ॥२५॥ कणायैयोगिकैर्युक्तयास्वैःस्वैस्तद्वच्छिलाजतु ।

तमाभ प्रकारना विद्रधिओमां अने विद्रधिनी तमाभ अवस्थाओमां विद्रधिने योग्य क्वाथनी साथे गूगण आपवे. अथवा तेवा ज क्वाथनी साथे शिलाजित्त आपवे.

अने त्यां सुधी गडने पाठवा हेवुं नछिः कारण

पाकं च वारयेद्यत्नात्सिद्धिः पक्के हि देविकी ॥२६॥ अपि चाशु विदाहित्वाद्बिद्रधिः सोऽभिधीयते । विद्रधिना रोगवाणाना-विद्रधिने पाठवा न

દેવાનો ચત્ન કરવો, અર્થાત તેને ન પકનતાં
વેરી નાખવાનો ઉપાય કરવો, કેમ કે વિદ્રધિ
પાક્યા પછી રોગીનું જીવ્યુ (રોગનું મટવું)
દેવાધીન થાય છે, વેધના હાથમા રહેતું નથી.
વળી તે (ગડ) જલદીથી વિદાહી થાય છે
માટે તે વિદ્રધિ કહેવાય છે, માટે પણ તેને
પાકવા ન દેવાનો ચત્ન કરવો.

પ્રમેહ અને ગડ સાથે થયાં હોય
તેનો ઉપાય—

સતિ ચાલોચયેન્મેહે

પ્રમેહાણા ચિકિત્સિતમ્ ॥ ૨૭ ॥

જે વિદ્રધિવાળાને પ્રમેહ થાય તેા પ્રમેહની
ચિકિત્સા કરવી, તેમ વિદ્રધિની ચિકિત્સા
પણ કરવી.

સ્તનવિદ્રધિની (થાન પાકે તેની) ચિકિત્સા
સ્તનજે વ્રણવર્સર્વે ન ત્વેનમુપનાહયેત્ ।

પાટયેપાલયન્ સ્તન્યવાહિની કૃષ્ણચૂચુકો ॥૨૮
સર્વાસ્વામાઘવલ્યાસુ નિર્દુહીત ચ તત્સ્તનમ્ ।

સ્તન ઉપર ગડ થયુ હોય (થાન પાકે)
તેા તેને ખધારણુ (પાટીસ, શેક) ખાધુ નહિ,
એ સિવાયની પ્રજુ માટે જ જ ક્રિયા કહેલી
છે તે સઘળી કરવી. સ્તનવિદ્રધિને ચીરવુ પડે
તેા સ્તન્ય (ધાવણુ, દૂધ) વહેનારી શિરાઓ
અને કાળી ડીટીઓ—એ બેનું ગક્ષણ કઠગને
ચીરવુ, અર્થાત દૂધ વહેનારી શિગઓ અને
કાળી ડીટીઓને ચીરવી નહિ. વિદ્રધિ કાચુ
હોય અથવા તે પાક ઉપર ચડતુ હોય અથવા
તે પાકેલુ હોય વગેરે સર્વે અવસ્થામા
સ્તનમાથી દૂધ કાઢવું, દૂધ કાઢવાનું ખધ
કરવું નહિ.

इति विद्रधिचिकित्सितम् ।

अथ वृद्धिचिकित्सितम् ।

वृद्धि(वधरावणानी)चिकित्सा

વાયુની વધરાવણનો ઉપાય

વિરેચન

शोधयेन्निवृता स्निग्धं वृद्धौ स्नेहैमलात्मके ॥२९

કૌશાત્રતિલ્યકૈરણ્ડસુકુમારકમિશ્રકૈ ।

જે વાયુથી વધરાવણ થઈ હોય તેા પ્રથમ

કાશાત્ર(આમચૂર)નો સ્નેહ, તિલ્યક(લોધન)
નો સ્નેહ, એરડસ્નેહ (દિવેલ), સુકુમારક
સ્નેહ (આ અધ્યાયમાં જ શ્લોક ૪૦૩ થી ૪૭માં
કહેલો) અને મિશ્રક સ્નેહ (ગુલ્મમા શ્લોક
૮૮થી ૮૦૩ માં કહેવાશે), એ સ્નેહ વડે સ્નિગ્ધ
કરેલા રોગીને નિવૃત (નસોતગ) વડે વિરેચન
આપવું.

अस्ति, शैक, क्षेप, नस्तर वगेरे

ततोऽनिलघ्ननिर्यूहफलस्नेहेनिरूहयेत् ॥ ૩૦ ॥

રસેન મોજિત યદ્દિતૈલેનાન્ગાસવેરનુ ।

સ્વેદપ્રલેપા વાતઘ્ના

पके भित्त्वा घ्रणक्रियाम् ॥ ૩૧ ॥

વાયુની વધરાવણના રોગવાળાનું શોધન
કર્તા પછી વાયુનો નાશ કરે એવા ઔષધોના
કવાથ તથા કલક વડે સિદ્ધ કરેલા સ્નેહની
નિર્દહખસ્તિ આપવી, નિર્દહખસ્તિ આપ્યા પછી
તેને માસરસ સાથે ભોજન આપવું અને પછી
યદ્દિતેલ (જેડીમધના તેલ) વડે તેને અન્વાસન
ખસ્તિ આપવી. વળી વાયુનો નાશ કરે એવા
શેક અને ક્ષેપ કરવા, તથા તે વધરાવણ પાકે
ત્યારે તેને ફોડીને પ્રણુમા જે ક્રિયા કરાની
કહેલી છે તે કરવી

पित्तनी અને લોહીની વધરાવણનો ઉપાય
પિત્તરકોદ્ભવે વૃદ્ધાવામપક્વે યથાયથમ્ ।

શોફઘ્રણક્રિયા કુર્યાત્

प्रततं च हरेदसूक्ष्म् ॥ ૩૨ ॥

પિત્તથી કે લોહીથી વધગવળ થઈ હોય તે
જે આમ (કાચી) હોય તેા આમશોધન
ઉપચાર કરવા, અને પકવ હોય તેા પ્રણુની ક્રિયા
કરવી વળી (શ્લોક ૨૭૩ માં કહેલી રીતે)
તેમાથી નિરતર શોહી કાઢી નાખ્યા કરવું

ફંની વધરાવણનો ઉપાય

પ્રણુશોધન તેલ

गोमूत्रेण पित्रेकલकं श्लैष्मिके पीतदारुजम् ।

વિમ્લાપનાદતે ચાસ્ય

श्लेष्मप्रन्थिकमो हित ॥ ૩૩ ॥

પક્વે ચ પાદિતે તૈલમિવ્યતે ઘ્રણશોધનમ્ ।

સુમનોરુષ્કારકોલ્લસતપર્ણેણ સાધિતમ્ ॥ ૩૪ ॥

પટોલનિમ્બરજનીવિઙ્ગકુટજેષુ ચ ।

કફથી વધરાવળ થઈ હોય તેા દારુહળ-
દરનો કલ્ક ગાયના મૂત્ર સાથે પીવેા. કફઅથિમાં
(કફથી થયેલા અથિરાગમાં) જુદા જુદા ઉપાયથી
રસોળી(ગાંઠ)ને કરમાવી (વેરી) નાખવાનું
કહેલું છે તે આ જગ્યાએ ન કરતાં તે
સિવાયનો ખાખે પધો કફઅથિનો ક્રમ (ઉપાય)
કફવૃદ્ધિમાં (કફની વધરાવળમાં) કરવો એ
હિતકર છે. એ કફવૃદ્ધિ પાકે ત્યારે તેને
ચીરવી અને પછી પીળી ચમેલી, સિલામાં,
અકાલ, સાતવણુ, પટોળ, લીમટો, હળદર,
વાવડિંગ, ઈદ્રજવ, એ ઔષધોના ક્વાથમાં
સિદ્ધ કરેલું ત્રણશોધન (લામાંથી ખગાડ કાઢી
નાખે એવું) તેલ તે ત્રણમાં વાપરવું ઇચ્છવા
ચોગ્ય છે.

ચરખીથી થયેલી વધરાવળનો ઉપાય
મેદોજં મૂત્રપિપ્પેન સુસ્વિજં સુરસાદિના ॥ ૩૫ ॥
શિરોચિરેકદ્રઘૈર્વા વર્જયન્ ફલસેવનીમ્ ।
દારયેદ્વિપત્રેણ સમ્યક્કોદસિ સૂદ્ધતે ॥ ૩૬ ॥
વ્રજં માશ્નિકકાલીસલૈન્ચવપ્રતિસારિતમ્ ।
સીધ્યેદ્વ્યજ્જનં ચાસ્ય યોજ્યં મેદોવિશુદ્ધયે ॥ ૩૭ ॥
મનઃશિલૈલાસુમનોપ્રન્યિમહ્લાતકૈઃ કૃતમ્ ।
તૈલમાવ્રણસન્ધાનાત્સ્નેહસ્વેદૌ ચ શીલયેત્ ॥ ૩૮ ॥
ચરખીથી થયેલી વધરાવળમાં સુરસાદિ
ગણુનાં ઔષધોને અથવા સૂ. અ. ૧૫ના
શ્લોક ૪માં આપેલાં શિરોચિરચનનાં દ્રવ્યોને
ગાયના મૂત્રમાં વાટીને તે વડે તે વધરાવળને
સારી રીતે શેકવી (પરસેવો કાઢવો). પછી
ફલસેવનીને કાપ્યા સિવાય વૃદ્ધિપત્ર નામે શસ્ત્ર
વડે સાવધાનીથી સારી રીતે વધરાવળને
ચીરવી; અર્થાત્ ફલસેવની ચિરાય નહિ તે
ધ્યાનમાં રાખવું. પછી તેમાંથી પધો ચરખી ઠીક
કરીને કાઢી નાખવી. ચરખી કાઢી નાખ્યા પછી
મધ, હીરાકસી અને સિંધવ એ ઔષધોના
મલમ ત્રણમાં પેસે હાથે ચોપડીને ત્રણને સીવી
સેવો. પછી તેની ચરખીનું શોધન કરવા માટે
મનશિલ, એલથી, પીળી ચમેલી, પીપરીમૂળ અને
સિલામાં, એ ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું તેલ તે

ત્રણ ઉપર ચોપડવું. પછી ત્રણ સંધાઈ જતાં
સુધી સ્નેહ અને સ્વેદ(શેક)નું સેવન બરી
રાખવું.

મૂત્રની વધરાવળનો ઉપાય
મૂત્રજં સ્વેદિતં સ્નિગ્ધૈર્વલ્કપટ્ટેન વૈષ્ટિતમ્ ।
વિષ્યેદધસ્તાસ્તેવન્યાઃ સ્નાવયેચ યયોદરમ્ ॥ ૩૯ ॥
વ્રજં ચ સ્થગિકાવદ્દં રોપયેત્
મૂત્રથી થયેલી વધરાવળને સ્નિગ્ધ ઔષધો
વડે શેક કરીને પરસેવો કાઢવો અને પછી
લૂગડાના પાટા વડે તેને વીંટીને સેવનીથી નીચે
વીંધવું (કાણું પાડવું) તથા જમ જોડાદરમાં
પાણી કાઢવામાં આવે છે તેમ તેમાં મૂત્ર
કાઢવું અને અંદરનો મૂત્ર વગેરે મળ ખહાર
કાઢી નાખવો. પછી સ્થગિકા નામે ખંધ
(પાટા) વડે ત્રણને ખાંધીને રૂખવો.

અંત્રવૃદ્ધિ(સારણુગાંઠ)નો ઉપાય
અન્નહેતુકે ।
ફલકોશમસમ્રાપ્તે ચિકિત્સા વાતવૃદ્ધિવત્ ॥ ૪૦ ॥
અંત્ર(આંતરડું)ની વૃદ્ધિ થવાથી થયેલો
વૃદ્ધિરોગ (સારણુગાંઠનો રોગ) થયો હોય અને
તે વૃદ્ધિ અંત્રની કાથળીમાં ન ભિતરી હોય તે
તેની ચિકિત્સા વાયુની વધરાવળની ચિકિત્સાની
વેઠે કરવી.

વધરાવળ, ગડ, ગાળો, હરસ; ચાતિમાં,
મૂત્રેન્દ્રિયમાં પીડા, વાયુની પીડા, સોજા,
ઉદરરોગ, પત, ખરોળ અને ઝાડાની
કષ્ઠજિયાત માટે સુકુમાર સ્નેહ
પષ્ટેપુનર્નવતુલાં તથા દશપલાઃ પૃથક્ ।
દશમૂલપયસ્વાશ્વગન્ધૈરણ્ડશતાવરીઃ ॥ ૪૧ ॥
દ્વિદર્ભશરકાશેક્ષુમૂલપોટગલાન્વિતાઃ ।
વહેડપામણ્ણ્યાસ્યે તત્ર ત્રિશત્પલં ગુહાત્ ॥ ૪૨ ॥
પ્રસ્યમેરણ્ડતૈલસ્ય દ્વૌ ઘૃતાત્પયસસ્તથા ।
આવપેદ્ દ્વિપલાંશં ચ
કૃષ્ણાતમૂલસૈન્ધવમ્ ॥ ૪૩ ॥
યદીમધુ(ચિત્ર)કમૃદ્વીકાયવાની-
નામરાણિ ચ (ક્ષારનાગરમ્) ।
તત્સિદ્ધં સુકુમારાલ્યં સુકુમારં રસાયનમ્ ॥ ૪૪ ॥

વાતાતપાધ્વયાનાદિપરિહાયૈધ્વચન્નમ્ ।

પ્રયોજ્યં સુકુમારાણા-

મીશ્વરાણાં સુલાત્મનામ્ ॥ ૪૫ ॥

નૂનાં સ્ત્રોત્તરભર્તૃણામલક્ષ્મીકલિતાશતમ્ ।

સર્વકાલોપયોગેન કાન્તિલાવણ્યપુષ્ટિદમ્ ॥ ૪૬

વર્ધ્મવિદ્વધિગુસ્માશૌયોનિમેદ્ધાનિલાતિપુ ।

શોફોદ્રચુડ્ડલીહૃવિદ્વિવચ્ચેપુ ચોત્તમમ્ ॥ ૪૭

ચારસો તોલા સાટોડી, દશમૂલ, ક્ષીર-
કાકોલી, આસંધ, એરંદો, શતાવરી, અને
પ્રકારના દર્ભ (ડાલ), સરકટ, કાસ, ચેરડીનું
મૂળ, નળ (દેવનળ, એક જાતનો કાસ) એ
પ્રત્યેક ઔષધ ચાળીસચાળીસ તોલા યેવું.
પછી એ સર્વને ૧૦૨૪ તોલા અથવા એક
દ્રોણ પાણીમાં ઉકાળવાં. પછી તે પાણી જ્યારે
ઊકળતાંઊકળતાં આઠમા ભાગતુ રહે, ત્યારે તેને
ગાળી લઈને તેમાં એકસોવીસ તોલા ગોળ,
ચોસક તોલા દિવેલ (એરંડિયું), એકસો
અઠાવીસ તોલા ઘી, અને એકસો અઠાવીસ
તોલા દૂધ નાખવું. પછી તેમાં પીપર, પીપરી-
મૂળ, સિંધવ, જઠીમધ, કાળી દ્રાક્ષ, ચવાની
અજમો અને સૂંક, એ પ્રત્યેક ઔષધ આઠ આઠ
તોલા આવાપ તરીકે નાખવાં. એ રીતે સિદ્ધ
કરેલા તે સ્નેહને સુકુમાર નામે રસાયન કહે છે.
એ રસાયન સુકુમાર છે માટે વાયુ (પવન),
તાપ, પગપાળી મુસાફરી, વાહનમાં ઘેસીને
મુસાફરી વગેરે છોડી દેવાફરી પરેજ પાલ્યા
વિના પણ આ તેલ વાપરી શકાય છે. જેઓ
સુકુમાર તથા મોટા કોઈ છે તથા સુખિયા
છે, તેમને એ આપવા શોભ્ય છે. જે પુરુષોને
ઘણી સ્ત્રીઓ હોય તેમને એ રસાયન આપવું.
આ તેલથી અલક્ષ્મી અને ક્ષેષ નાશ પામે
છે. એ રસાયન સર્વે ઋતુમાં અને સર્વે
સમયમાં વાપરવાથી ક્ષાંતિ, સુદરતા અને
પુષ્ટિ આપે છે. વળી તે વધરાવળ, ગડ, ગોળો,
હરસ, ચોનિમાં પીકા, મૂત્રેન્દ્રિયમાં પીકા અને
વાયુની પીકાનો નાશ કરે છે, તેમ જ સોજ,
ઉદરરોગ, પત, ખરોળ અને ઝાડાની કબજિ-
યાત એ રોગમાં ઉત્તમ ગુણ કરે છે.

અત્રવૃદ્ધિમાં ક્યારે અને ક્યાં ડામ દેવો ?

યાયાદ્ધર્મ ન ચેન્દ્રાન્તિ ક્ષેત્રેકાનુવાસૈઃ ।

યસ્તિકર્મ પુરઃ કૃત્વા વદ્ધક્ષણસ્યં તતો દહેત્ ॥ ૪૮

અગ્નિના માર્ગોધાર્ય મહતઃ

જે સ્નેહપાન, વિદેચન અને અનુવાસનથી
પણ વધરાવળ મટે નહિ તેા પ્રથમ ખસ્તિ-
કર્મ કરીને પછી વાયુનો માર્ગ રોકવા માટે
અંડમાં રહેલી અત્રવૃદ્ધિ અગ્નિ પુટે ડામવી.

અર્ધેન્દુવકયા ।

મહ્નુગુરુસ્યોપરિ જ્ઞાવ-

પીતં તન્નુસમં ચ યત્ ॥ ૪૯ ॥

ઉક્લિપ્ય સૂલ્યા તત્તિર્ચંદ્રહેચ્છિત્વા યતો ગદઃ ।

તતોડ્વ્યપાર્શ્વેડ્વ્યે ત્વાહુ-

દેહેદ્વાડ્વનામિકાહ્નુલેઃ ॥ ૫૦ ॥

ગુલ્મેડ્વ્યેવાંતકફજે છીદ્ધિ ચાપ્ય વિધિઃ સ્મૃતઃ ।

કનિષ્ઠિકાનામિરુયો-

વિશ્વાચર્યાં ચ યતો ગદઃ ॥ ૫૧ ॥

સારણગાંક ડાખી કે જમણી જે ખાલુએ
હોય તે ખાલુના હાથના અંગૂઠાના પાછલા
ભાગ ઉપર ખારીક તાંતણા જેવો નાનો પીળો
સ્નાયુ હોય છે તેને ઉપાડીને (જીઓ કરીને)
અડધા ચંદ્ર જેવા વાંકા આકારની સોય વડે
એ સ્નાયુને ત્રાંસો છેદીને પછી ડામ દેવો, એવો
કેટલાકનો મત છે. કેટલાક આચાર્ય એમ
કહે છે કે, શરીરની જે ખાલુ ઉપર રોગ છે તે
ખાલુના અંગૂઠા પર ડામ ન દેતાં તેનાથી
ખાલુ ખાલુના પગના અંગૂઠા ઉપર, ઉપર
કહેલી રીતે ડામ દેવો. કેટલાક આચાર્યને
એવો મત છે કે અંગૂઠા ઉપર ડામ ન દેતાં
અનામિકા આંગળી ઉપર જ્યાં એવો ખારીક
સ્નાયુ હોય છે તેને ખાછળ કહેલી રીતે ડામ
દેવો. કેટલાક આચાર્ય એમ કહે છે કે વાયુ
અને કફથી થયેલા ગુલ્મરોગમાં તથા ખરો-
ળનાં રોગમાં, તેમ જ વિશ્વાચી નામે વાયુના
રોગમાં જે ખાલુ તરફ રોગ હોય તે ખાલુ
તરફની (પગની) કનિષ્ઠિકા અને અનામિકા
ઉપર જે ખારીક તાંતણા સરખા સ્નાયુ હોય
છે, તેને ઉપાડીને વાંકી સોય વડે તેમાં ત્રાંસો

છેદ કરીને પછી તેને ડામવેા.

(કનિષ્ઠિકા=ટચલી આંગળી. અનામિકા= ટચલી આંગળીની બેઠેની આંગળી)

હ્યયઘ્નાહરદયે ચતુર્થે ચિકિત્સિતસ્થાને વિદ્રધિ-
વૃદ્ધિચિકિત્સિત નામ પ્રયોદશોડશ્યાય ॥ ૧૩ ॥

અધ્યાય ૧૪ મો—ગુલ્મ(ગોળા)ની ચિકિત્સા

મયાતો ગુલ્મચિકિત્સિતં ધ્યાવ્યાસ્થામઃ ।

હિતિ હ સ્નાહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે અમે ગુલ્મ(ગોળા)ની ચિકિત્સા સમબલીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

વાયુના ગુલ્મની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૧૦૫થી ૧૦૭)

ઝાડાના અને વાછૂટના વિખંધવાળા, પુષ્કળ પીડાવાળા, લૂખાશ અને શરદીથી થયેલા વાયુના ગોળાને ઉપાય

ગુલ્મં વદ્ધશકુદ્ધાતં વાતિકં તીવ્રવેદનમ્ ।

રુદ્ધશીતોદ્ભવં તૈલૈઃ સાઘયેદ્વાતરોગિકૈઃ ॥ ૧ ॥

પાનાત્રાન્વાસનામ્યદ્ઘૈઃ ક્લિન્ધસ્ય સ્વેદમાચરેત્ ।

આનાહવેદનાસ્તમ્મવિચ્ચયેષુ વિશેષતઃ ॥ ૨ ॥

સ્રોતલાં માર્દવં કૃત્વા જિત્વા મારુતમુલ્ચનમ્ ।

મિત્ત્વા વિચ્ચનં સ્નિગ્ધસ્ય સ્વેદો ગુલ્મમપોહતિ ॥૩

જે વાયુને ગુલ્મ (ગોળા) લૂખા અને ઠંડા પદાર્થો ખાવાથી થયો હોય તથા જેમાં વાયુ તથા ઝાડાની કબજિયાત થઈને તીવ્ર વેદના થતી હોય, તેને વાયુના રોગીની ચિકિત્સામાં કહેલા તેલ વડે મટાડવેા. વાયુના ગોળાના રોગવાળાને પ્રથમ સ્નેહપાન કરાવીને પછી અનુવાસન ખસ્તિ આપવી. પછી ગુલ્મ ઉપર તેલ ઝોળવું. એ રીતે તેને સ્નિગ્ધ કરીને પછી તેને પરસેવો કાઢવેા (શેક કરવેા). ગુલ્મની જગ્યાએ તેને પરસેવો થાય એમ કરવું. જ્યારે રોગીનું પેટ ચઢચું હોય એટલે ગુલ્મવાળી જગ્યા કંકણ થઈ હોય, તથા ત્યાં વેદના થતી હોય તથા રોગીથી હલાતુંચલાતું ન હોય;

હાલતાંચાલતા વેદના થતી હોય એમ રોગી સજ્જડ થઈ ગયો હોય, અને ઝાડો તથા વાછૂટ ખંધ થઈ ગયાં હોય, ત્યારે તે ખાસ કરીને ગુલ્મની જગ્યાએ પરસેવો કાઢવેા; કેમ કે સ્નિગ્ધ થયેલા માણસોનાં સ્રોત પરસેવો થવાથી (શેક કરવાથી) કામળ (નરમ) થાય છે, વધેલા વાયુ જિતાય છે અને ઝાડાની તથા વાયુની કબજિયાત હોય છે તે પણ મટે છે અને એવી રીતે શેકથી ગુલ્મ મટે છે.

હૃદીથી ઉપર પકવાશયમાં અને જઠરમાં

થયેલા વાયુના ગોળાને ઉપાય સ્નેહપાનં હિતં ગુલ્મે વિશેષેણોર્ધ્વનામિજે ।

પક્વાશયગતે ઘસ્તિરુમયં જઠરાઘયે ॥ ૪ ॥

ગુલ્મરોગમાં સ્નેહ પીવેા હિતકર છે અને ખાસ કરીને જ્યારે ગુલ્મ નાસિની ઉપર હોય ત્યારે તે સ્નેહ પીવેા વધારે હિતકર છે. જે ગુલ્મ પકવાશયમાં હોય તે ખસ્તિ આપવી હિતકર છે અને જે ગુલ્મ જઠરમાં હોય તે ખત્તે વાનાં કરવાં હિતકર છે, એટલે સ્નેહપાન કરાવવું તથા ખસ્તિ આપવી ખત્તે હિતકર છે.

પ્રદીપ્ત જઠરાભિવાળા વાયુના અને ઝાડાના

વિખંધવાળા વાયુના ગોળાનું ઔષધ

દીપ્તિડઘ્નો વાતિકે ગુલ્મે વિચ્ચેડનિલવર્ચસોઃ ।

વૃંહણાન્વજ્જપાનાનિ સ્નિગ્ધોષ્ણાનિ પ્રદાપયેત્ ॥૫

પુનઃપુન સ્નેહપાનં

વાયુના ગુલ્મના રોગમાં રોગીને અગ્નિ બે પ્રદીપ્ત હોય અને ઝાડો તથા વાયુ કબજ હોય તે રોગીને જૃંહણ તથા સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ (ગિનાં) અન્નપાન આપવાં, તેમ જ વારં-વારં સ્નેહપાન કરાવવું.

વાયુના ગોળામાં નિરૂહ અને અનુવાસન ખસ્તિ કોને આપવી ?

નિરૂહાઃ સાનુવાસનાઃ ।

પ્રયોજ્યા વાતજે ગુલ્મે કફપિત્તાનુરક્ષિણઃ ॥૬॥

વાયુના ગુલ્મમાં કંક અને પિત્તનું અનુરક્ષણ કરનારા માણસને નિરૂહખસ્તિઓ તથા અનુવાસન ખસ્તિઓ આપવી. (કંક અને પિત્તનું અનુરક્ષણ કરનાર=વાયુ મટાડવાને સ્નિગ્ધ.

વાતાતપાધવાનાદિપરિહાયૈવ્યવન્ત્રણમ્ ।

પ્રયોજ્યં સુકુમારાણા-

મીશ્વરાણાં સુલાહમનામ્ ॥ ૪૫ ॥

નૂનાં છીબુન્દમર્ત્તુનામલક્ષ્મીકલિતાશ્ચનમ્ ।

સર્વકાલોપયોગેન કાન્તિલાવણ્યપુષ્ટિદમ્ ॥ ૪૬

વર્ધમવિદ્રધિગુહ્માશૌર્યોનિમ્દ્રાનિલાતિપુ ।

શૌફોદરસ્તુહ્લીહવિદ્વિવચ્ચેપુ ચૌત્તમમ્ ॥ ૪૭

ચારસો તોલા સાટોડી, દશમૂલ, ક્ષીર-
કાકોલી, આસંધ, એરંડા, શતાવરી, ખંને
પ્રકારના દહ્ (ડાહ), સરકટ, કાસ, શેરડીનું
મૂળ, નળ (દેવનળ, એક જાતનો કાસ) એ
પ્રત્યેક ઔષધ ચાળીસચાળીસ તોલા શેવું.
પછી એ સર્વને ૧૦૨૪ તોલા અથવા એક
દ્રોણ પાણીમાં ઉકાળવાં. પછી તે પાણી જ્યારે
ઊકળતાઊકળતા આઠમા ભાગનું રહે, ત્યારે તેને
ગાળી લઈને તેમાં એકસોવીસ તોલા ગોળ,
ચોસઠ તોલા દિવેલ (એરંડીયું), એકસો
અઠાવીસ તોલા ઘી, અને એકસો અઠાવીસ
તોલા દૂધ નાખવું. પછી તેમાં પીપર, પીપરી-
મૂળ, સિંધવ, જઠીમધ, કાળી દ્રાક્ષ, ચવાની
અજમા અને સૂંઠ, એ પ્રત્યેક ઔષધ આઠ આઠ
તોલા આવાપ તરીકે નાખવાં. એ રીતે સિદ્ધ
કરેલા તે સ્નેહને સુકુમાર નામે રસાયન કહે છે.
એ રસાયન સુકુમાર છે માટે વાયુ (પવન),
તાપ, પગપાળી મુસાફરી, વાહનમાં ઘસીને
મુસાફરી વગેરે છોડી દેવાફી પરેજ પાલ્યા
વિના પણ આ તેલ વાપરી શકાય છે. જ્યો
સુકુમાર તથા મોટા ઘોઠ છે તથા સુખિયા
છે, તેમને એ આપવા યોગ્ય છે. જે પુરુષોને
ઘણી સ્ત્રીઓ હોય તેમને એ રસાયન આપવું.
આ તેલથી અલક્ષ્મી અને ક્ષેરા નાશ પામે
છે. એ રસાયન સર્વે ઋતુમાં અને સર્વે
સમયમાં વાપરવાથી ક્ષાતિ, સુંદરતા અને
પુષ્ટિ આપે છે. વળી તે વધરાવળ, ગડ, ગોળો,
હરસ્, યોનિમાં પીડા, મૂત્રેન્દ્રિયમાં પીડા અને
વાયુનો પીડાનો નાશ કરે છે, તેમ જ સોબ,
ઉદરરોગ, પત, ખરાળ અને ઝાડાની કબળિ-
યાત એ રોગમાં ઉત્તમ ગુણ કરે છે.

અન્નવૃદ્ધિમાં ક્યારે અને ક્યાં ડામ દેવો ?

યાયાદ્ધર્મ ન ચેચ્છાન્તિ સ્નેહરેકાનુવાસનૈઃ ।

ઘસ્તિકર્મ પુરઃ કૃત્વા વદ્ધક્ષણસ્યં તતો દદેત્ ॥૪૮

અગ્નિના માર્ગેરોચાર્ય મઘતઃ

જે સ્નેહપાન, વિરચન અને અનુવાસનથી
પણ વધરાવળ મટે નહિ તે પ્રથમ અસ્તિ-
કર્મ કરીને પછી વાયુનો માર્ગ શેકવા માટે
અંડમાં રહેલી અન્નવૃદ્ધિ અગ્નિ વડે ડામવી.

અર્ચેન્દુવકયા ।

અહ્યુગ્નસ્યોપરિ ઘ્વાવ-

પીતં તન્નુસમં ચ યત્ ॥૪૯ ॥

ઉલ્લિપ્ય સ્ત્ર્યા તત્તિર્યદ્દેહ્નિચ્ચિત્વા યતો ગદઃ ।

તતોડન્યપાર્શ્વેડન્યે ત્વાહ-

દંદેદ્વાડનામિકાહ્યુલેઃ ॥૫૦ ॥

ગુલ્મેડન્યૈર્વાતકફજે છીદ્ધિ ચાર્ય વિધિઃ સ્મૃતઃ ।

કનિષ્ઠિકાનામિકૃયો

વિશ્વાચર્યાં ચ યતો ગદઃ ॥૫૧ ॥

સારણુગાંડ ડાળી કે જમણી જે ખાલુએ
હોય તે ખાલુના હાથના અંગૂઠાના પાછલા
ભાગ ઉપર ખારીક તાંતણા જેવો નાનો પીળો
સ્નાયુ હોય છે તેને ઉપાડીને (જિંચો કરીને)
અડધા ચંદ્ર જેવા વાંકા આકારની સોય વડે
એ સ્નાયુને ત્રાંસો છેદીને પછી ડામ દેવો, એવો
કેટલાકને મત છે. કેટલાક આચાર્ય એમ
કહે છે કે, શરીરની જે ખાલુ ઉપર રોગ છે તે
ખાલુના અંગૂઠા પર ડામ ન દેતાં તેનાથી
ખીજ ખાલુના પગના અંગૂઠા ઉપર, ઉપર
કહેલી રીતે ડામ દેવો. કેટલાક આચાર્યનો
એવો મત છે કે અંગૂઠા ઉપર ડામ ન દેતાં
અનામિકા આંગળી ઉપર જ્યાં એવો ખારીક
સ્નાયુ હોય છે તેને પાછળ કહેલી રીતે ડામ
દેવો. કેટલાક આચાર્ય એમ કહે છે કે વાયુ
અને ક્ષેથી થયેલા ગુહમરોગમાં તથા ખરા-
ળનાં રોગમાં, તેમ જ વિશ્વાચી નામે વાયુના
રોગમાં જે ખાલુ તરફ રોગ હોય તે ખાલુ
તરફની (પગની) કનિષ્ઠિકા અને અનામિકા
ઉપર જે ખારીક તાંતણા સરખો સ્નાયુ હોય
છે, તેને ઉપાડીને વાંકી સોય વડે તેમાં ત્રાંસો

છેદ કરીને પછી તેને ડામવો.

(કનિષ્ઠિકા=ટચલી આંગળી. અનામિકા= ટચલી આંગળીની બેઠેની આંગળી)

इत्यष्टाङ्गद्वये चतुर्थे चिकित्सितस्थाने विदधि-
वृद्धिचिकित्सितं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

અધ્યાય ૧૪ મો—ગુલ્મ(ગોળા)ની ચિકિત્સા

મયાતો ગુલ્મચિકિત્સિતં ધ્યાત્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्नाहुरात्रियादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે ગુલ્મ(ગોળા)ની ચિકિત્સા સમન્વવીશું. એ વિપયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

વાયુના ગુલ્મની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૧૦૧ થી ૧૦૨)

ઝાડાના અને વાછૂટના વિખંધવાળા, પુષ્કળ પીડાવાળા, લૂખાશ અને શરદીથી થયેલા વાયુના ગોળાને ઉપાય

गुल्मं धदशरुद्रातं वातिकं तीव्रवेदनम् ।

रुद्रशीतोद्भवं तैलैः साधयेद्वातरोगिकैः ॥ १ ॥

પાનાનાન્વાસનાશ્યજ્ઞૈઃ સ્નિગ્ધસ્ય સ્વેદમાચરેત્ ।

मानाहवेदनास्तम्भविद्यग्धेषु विशेषतः ॥ २ ॥

સ્રોતસાં માર્દવં કૃન્વા જિત્વા મારુતમુલ્યણમ્ ।

भित्त्वा विद्यग्धं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥ ३ ॥

જે વાયુનો ગુલ્મ (ગોળા) લૂખા અને ઠંડા પદાર્થો ખાવાથી થયો હોય તથા જમાં વાયુ તથા ઝાડાની કૃષ્ણજિયાત થઈને તીવ્ર વેદના થતી હોય, તેને વાયુના રોગીની ચિકિત્સામાં કહેલા તેલ વડે મટાડવો. વાયુના ગોળાના રોગવાળાને પ્રથમ સ્નેહપાન કરાવીને પછી અનુવાસન ખસ્તિ આપવી. પછી ગુલ્મ ઉપર તેલ ચોળવું. એ રીતે તેને સ્નિગ્ધ કરીને પછી તેને પરસેવો કાઢવો (શેક કરવો). ગુલ્મની જગ્યાએ તેને પરસેવો થાય એમ કરવું. જ્યારે રોગીનું પેટ ચઢ્યું હોય એટલે ગુલ્મવાળી જગ્યા કઠણ થઈ હોય, તથા ત્યાં વેદના થતી હોય તથા રોગીથી હલાતુંચલાતું ન હોય;

હાલાતાંચાલાતાં વેદના થતી હોય એમ રોગી સજ્જડ થઈ ગયો હોય, અને ઝાડો તથા વાછૂટ ખંધ થઈ ગયાં હોય, ત્યારે તે ખાસ કરીને ગુલ્મની જગ્યાએ પરસેવો કાઢવો; કેમ કે સ્નિગ્ધ થયેલા માણસોનાં સ્રોત પરસેવો થવાથી (શેક કરવાથી) કામળ (નરમ) થાય છે, વધેલા વાયુ જિતાય છે અને ઝાડાની તથા વાયુની કૃષ્ણજિયાત હોય છે તે પલ્લુ મટે છે અને એવી રીતે શેકથી ગુલ્મ મટે છે.

કૂંટીથી ઉપર પકવાશયમાં અને જરમાં, થયેલા વાયુના ગોળાને ઉપાય

स्नेहपानं हितं गुल्मे विशेषेणोर्ध्वनामिजे ।

पकाशयगते वस्तिरुभयं जठराशये ॥ ૪ ॥

ગુલ્મરોગમાં સ્નેહ પીવો હિતકર છે અને ખાસ કરીને જ્યારે ગુલ્મ નાભિની ઉપર હોય ત્યારે તે સ્નેહ પીવો વધારે હિતકર છે. જો ગુલ્મ પકવાશયમાં હોય તે ખસ્તિ આપવી હિતકર છે અને જો ગુલ્મ જરમાં હોય તે ખત્રે વાનાં કરવાં હિતકર છે, એટલે સ્નેહપાન કરાવવું તથા ખસ્તિ આપવી ખત્રે હિતકર છે.

પ્રદીપ્ત જરારાગિવાળા વાયુના અને ઝાડાના

વિખંધવાળા વાયુના ગોળાનું ઔષધ

दीपित्तं वातिकं गुल्मे विद्यग्धेऽनिलवर्चसोः ।

वृंहणान्यन्नपानानि स्निग्धोष्णानि प्रदापयेत् ॥ ૫ ॥

પુનઃપુન સ્નેહપાનં

વાયુના ગુલ્મના રોગમાં રોગીને અગ્નિ બે પ્રદીપ્ત હોય અને ઝાડો તથા વાયુ કૃષ્ણ હોય તે રોગીને ષુંહણુ તથા સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ (ભિનાં) અન્નપાન આપવાં, તેમ જ વારં-વારં સ્નેહપાનં કરાવવું.

વાયુના ગોળામાં નિરૂહ અને અનુવાસન ખસ્તિ કેને આપવી ?

નિરૂહાઃ સાનુવાસનાઃ ।

પ્રયોજ્યા વાતજે ગુલ્મે કફપિત્તાનુરક્ષિણઃ ॥ ૬ ॥

વાયુના ગુલ્મમાં કફ અને પિત્તનું અનુરક્ષણ કરનારા માણસને નિરૂહખસ્તિઓ તથા અનુવાસન ખસ્તિઓ આપવી. (કફ અને પિત્તનું અનુરક્ષણ કરનાર=વાયુ મટાડવાને સ્નિગ્ધ

અને ગરમ દ્રવ્યો આપતાં કફ અને પિત્ત વધી ન જાય એની સંભાળ રાખીને ખસિત આપવી.) ગોળામાં ખસિત ઉત્તમ ઉપાય હોવાનું કારણ વસ્તિકર્મ પરં વિચાદ્ગુલ્મમ્, તદ્દિ માસ્તમ્ ।

સ્વસ્થાને પ્રથમં જિત્વા સઘો ગુલ્મમપોહતિ ॥૭॥
તસ્માદ્ભીક્ષણશો ગુલ્મા નિરૂદ્ધેઃ સાચુવાસતૈઃ ।
પ્રગુચ્યમાનૈઃ શામ્યન્તિ વાતપિત્તકફાત્મકાઃ ॥૮॥

ગુલ્મરોગમાં ખસિત સર્વથી શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે; કેમ કે તે વાયુને પ્રથમ તેના જ સ્થાન- (પકવાશય)માં જીતે છે, વાયુતા ખળને નાશ કરે છે અને તેથી તલ્કાળ ગુલ્મ મટે છે. એટલા માટે ગુલ્મરોગમાં વારંવાર અનુવાસન તથા નિરૂદ્ધખસિતઓ આપવાથી વાતગુલ્મ, પિત્ત-ગુલ્મ અને કફગુલ્મ શમી જાય છે, મટે છે.

વાયુના ગોળાના ઉપદ્રવો માટે સિદ્ધ ધી હિદ્ગુસૌંધર્વલઘ્યોવિહ્વાદાદિમદીપ્યકૈઃ ।
પુષ્કરાજાજિઘાન્યામ્લવેતસપ્પારચિત્રકૈઃ ॥૯॥
શઠીવિચાજગન્ધૈલાસુરસૈર્દધિર્લયુતૈઃ ।

શૂલાનાહરં સર્પિઃ સાધયેદ્વાતગુલ્મિતામ્ ॥૧૦॥
હિંગ, સંજળ, વ્યૌષ, (સૂકં, પીપર, મરી), ખિડલવણુ, દાડમ, અજમેદ, પુષ્કરમૂળ, જીરું, ઘાણા, અમ્લવેતસ, જવખાર, ચિત્રો, પડ-કચૂરો, વજ, તલવાની, એલચી, રાસ્ના, એ ઔષધોનો ક્ષયાથ કરીને તેમાં દહીં નાખવું તથા ધી સિદ્ધ કરવું. એવી રીતે સિદ્ધ થયેલું ધી વાતગુલ્મવાળા રોગીઓનું શૂળ તથા પેટ ચડવું, એ ઉપદ્રવોને મટાડે છે.

વાયુના ગોળા વગેરે માટે ધી હપુપોષણપૃથ્વીકાપચ્ચકોલકદીપ્યકૈઃ ।
સાજાજીલૈન્ધવૈર્દંઘ્રા દુગ્ધેન ચ રસેન ચ ॥૧૧॥
દાહિમાન્મૂલકાત્કોલાત્પચેત્સર્પિનિહન્તિ તત્ ।
વાતગુલ્મોદ્રનાનાહવાર્શ્વહત્કોષ્ટવેદનાઃ ॥૧૨॥
યોન્યશોંભ્રહ્ણીદોષકાસશ્વાસારુચિજ્વરાન્ ।

ખર્ણાંશી, મરી, એલચી, પંચકોલ (પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, સૂકં), અજમેદ, જીરું, સિધવ, દહીં, દૂધ, દાડમનો રસ, મૂળનો રસ, ખારનો રસ, એ સર્વે-ઔષધો વડે ધી

સિદ્ધ કરવું. એ રીતે સિદ્ધ કરેલું ધી વાયુને ગોળો, ઉદરરોગ, પેટ ચડવું, પાસાંમાંની વેદના, હૃદયની વેદના, કોડામાંની વેદના, યોનિદોષ, હરસ, શ્રહણીદોષ, ખાંસી, દમ, અરુચિ અને તાવ, એટલા રોગ મટાડે છે.

દાધિક ધૂત

દશમૂલં ધલાં કાલાં સુપર્થી દ્વૌ પુનર્નરૌ ॥૧૩॥
પૌષ્કરેણ્ડરાસ્નાશ્વગન્ધાભાગ્યંમૃતાશઠીઃ ।
પચેદ્ગન્ધપલાશં ચ દ્રોણેઽપાં દ્વિપલોન્મિતમ્ ॥૧૪॥
યવૈઃ કોલૈઃ કુલત્યૈષ્ઠ માવૈશ્વ પ્રાસ્થિકૈઃ સહ ।
કાયેઽસ્મિન્દધિપાત્રે ચ ઘૃતપ્રસ્યં વિપાચયેત્ ૧૫
સ્વસ્વૈર્દાહિમાત્રાતમાતુલુહોદ્ગૃયુતમ્ ।

તથા તુપામ્બુધાન્યામ્લશુકૈઃ અરુણેષ્ઠ કલ્કિતઃ ॥
માર્ગૈતુમ્બુઠવદ્ગન્ધાગ્નિયરાસ્નાગ્રિધાન્યકૈઃ ।
યવાનકપવાન્યમ્લવેતસાસિતજીરકૈઃ ॥ ૧૭ ॥
બજાજીહિદ્ગુહપુપાકારવીઞ્ણપ્તોપકૈઃ ।
નિકુમ્મકુમ્મમૂંભમિપ્પલીવેલ્લદાહિમૈઃ ॥ ૧૮ ॥
શ્વદંપ્રાત્રપુસૈર્વાઠ્ઠવીજહિંદ્રાદમમેદકૈઃ ।
મિસિદ્ધિશ્ચારસુરસસારિવાનીલિનીફલૈઃ ॥ ૧૯ ॥
ત્રિકટુત્રિપટ્ટપેતૈર્દાધિકં તદ્વ્યપોહતિ ।

રોગાનાશુતરાન્ પૂર્વાન્ કપ્પાનપિ ચ શીલિતમ્ ॥
અપસ્મારણદ્રોન્માદમૂઝાઘાતાનિલામવાન્ ।

દશમૂળ, ખળદાણા, ખળીનાં મૂળ, કાળીજીરી, ખને બતની સાટેડીઓ, પુષ્કરમૂળ, ચેરંડાનું (દિવેલાનું) મૂળ, રાસ્ના, આસંધ, ભારંગ, ગળો, મટકચૂરો અને કપૂરકાચલી, એ પ્રત્યેક ઔષધિ આડઆડ તોલા લઈને એક દ્રોણ એટલે ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં ભેગી ઉકાળવી. એ ઉકાળો કરતા પહેલાં દશમૂળ વગેરેની સાથે જવ, ખાર, કળથી અને અડક એ પ્રત્યેક ચોસક-ચોસક તોલા નાખવાં. પછી એ ક્ષયાથમાં દાડમ, અખાડા અને ખિએરું, એ ફળોનો સ્વરસ નાખવો વળી તેમાં ધી બેટલું તુષારકંઠ અને ધાન્યામ્લ નાખવું. પછી એ સર્વને દહીંના વાસણમાં નાખીને તેમાં ચોસક તોલા ધી નાખવું. તે ધીમાં નીચેનાં ઔષધોનો ખારક કલ્ક કરીને નાખવો. ભારંગ, તુષુર, વજ, પીપરીમૂળ, રાસ્ના, ચિત્રો, ઘાણા, યવાનક નામે અજમાની

અતઃ, યવાની અજમો, અમ્લવેતસ, કાળીજીરી, જીરુ, હિંગ, પળાંતી, ઘોડી અજમો, અરડૂતી, ખારો, નેપાળો, નસોતર, મૂર્વા, ગજપીપર, વાવડિંગ, દાડમ, ગોખરુ, આરિયાનાં ખીજ, કાકડીનાં ખીજ, જટામાંતી, પાપાલુભેદ, સૂવા, જવખાર, સાજખાર, રાસના, સારિવા, ગળીનાં ફળ, ત્રિકટુ (સૂંઠ, પીપર, મરી), સિંધવ, સંચળ, ખીડલવણુ, એ ઔષધોનો કલ્ક નાખવો. પછી ઘીને સિદ્ધ કરવું, પકવવું. એ દાઢિક ઘૃત કહેવાય છે. એ ઘીનું સેવન કરવાથી પૂર્વે કહેલા વાયુનો ગોળો વગેરે બહુ કષ્ટસાધ્ય રોગ પણ મટે છે. વળી તે વાઈ, કૃત્રિમ વિષ, ગાંડપણુ, મૂત્રાઘાત અને વાયુના રોગને મટાડે છે.

(તુંબુરનો અર્થ ધાણા થાય છે, પણ અહીં શુભરોગમાં મરાઠી ભાષામાં જેને ચિરફલ કહે છે તે તુંબુર સેવાનુ છે.)

ત્ર્યૂપળત્રિફલાઘાન્યચવિકાવેલ્લચિત્રકૈઃ ॥૨૧॥

ફલ્કીઠૈઠૈઘૃત પક્કં સક્ષીરં વાતગુલ્મનુત્ ।

સૂંઠ, પીપર, મરી, હરદે, ખહેડાં, આમળાં, ધાણા, ચવક, વાવડિંગ, ચિત્રો, એ ઔષધોનો કલ્ક કરીને તે વડે દૂધ સહિત ઘી પકવ કધું હોય તો તે ઘી વાયુના ગોળાને મટાડે છે. દૂધ ઘીની સમાન સેવું અને દૂધથી ચોગણુ પાણી સેવું.

તુલાં લશુનકન્દાનાં પૃથક્પશ્ચપલાંશકમ્ ॥૨૨॥

પશ્ચમૂલં મહચામ્યુભારાઘેં તદ્વિપાચયેત્ ।

પાદરોષેં તદઘેન દાઢિમસ્વરસં સુરામ્ ॥૨૩॥

ઘાન્યામ્લં દ્વિધિ ચાદાય પિષ્ટાંશ્વાર્ધપલાંશકાન્ ।

ત્ર્યૂપળત્રિફલાહિસ્ત્રુયવાનીચલ્દ્યદીપ્ત્યકાન્ ॥૨૪

સામ્લવેતસસિન્ધુત્થદેવદારુન્ પચેદ્ધતાત્ ।

તૈઃ પ્રસ્થં તત્પરં સર્વવાતગુલ્મવિકારજિત્ ॥૨૫॥

લસણના કંદ ચારસો તોલા સેવા અને મોટાં પંચમૂળ દરેક વીસવીસ તોલા સેવાં. એ સર્વને ચાર હબર તોલા પાણીમાં પકવ કરવાં. પછી જ્યારે ક્ષિપ્રતાંક્ષિપ્રતાં ચોથા લાગતુ પાણી રહે ત્યારે તેને ગાળી લઈને તે ક્વાથથી અરધા પ્રમાણમાં દાડમનો સ્વરસ, સુરા, ઘાન્યામ્લ અને દહીં લઈને તે ક્વાથમાં નાખવાં. પછી ચોસક તોલા ઘી

તેમાં નાખીને જે જે તોલા ત્રિકટુ (સૂંઠ, મરી, પીપર), ત્રિક્ષણા, હિંગ, યવાની અજમો, ચવક, અજમોદ, અમ્લવેતસ, સિંધવ, દેવદાર, એ ઔષધોનો કલ્ક કરીને તેમાં નાખવો. પછી ઘી પકવ કરવું. એ ઘી વાયુના ગોળા સંબંધી સર્વે વિકારનો નાશ કરે છે.

પટ્પલઘૃત

પટ્પલં વા વિત્રેત્ સર્પિર્યદુક્તં રાજયક્ષમણિ ।

પ્રસન્નયા વા ક્ષીરાર્યઃ સુરયા દાઢિમેન વા ॥૨૬॥

ઘૃતે મારુતગુલ્મદ્મઃ કાર્યો દદ્મઃ સરણ વા ।

રાજયક્ષમા(ક્ષય)માં જે પટ્પલઘૃત કહેલું છે, તે વાયુના ગોળાના રોગમાં પીવું; પણ તે ઘી સિદ્ધ કરતી વખતે જ્યાં દૂધ સેવાનું કહેલું છે ત્યાં તે દૂધની જગ્યાએ પ્રસન્ના નામનો દાર, સુરા, દાડમનો સ્વરસ અથવા દહીંની તર સેવી. ખીજ ઔષધો જે ત્યાં કહેલાં છે તે જ સેવાં. એ ઘી પીવાથી વાયુનો ગોળો મટે છે.

વાયુના ગોળામાં કફ વધી જાય તો

શુ કરવું ?

વાતગુલ્મે ક્ષ્મો દુષ્ટો હત્વા ડમિમર્લ્ચિ વદિ ॥૨૭

દ્દહાસં ગૌરવં તન્દ્રાં જનયેદુલ્લિષેત્ તમ્ ।

વાયુના ગોળામાં જે કફ વૃદ્ધિ પામીને જઠરાગ્નિનો નાશ કરે અને અરુચિ, ભ્રષકા, ભારેપણુ અને સુસ્તી ઉત્પન્ન કરે તો વમન ઔષધ આપીને ભલટી કરાવીને તે કફને બહાર કાઢી નાખવો.

શૂળ, આક્રેશ તથા આંતરડાંના અને

વાયુના વિખંધવાળા (વાયુના)

ગોળાના ઉપાય

શલાનાહવિચગ્ધેષુ જ્ઞાત્વા સન્નેહમાશયમ્ ॥૨૮

નિર્યૈહ્ચૂર્ણવટકાઃ પ્રયોજ્યા ઘૃતમેપજૈઃ ।

વાયુના ગોળાવાળાને શૂલ, આનાઈ (ચેટ ચડવું), વાયુનો અને ઝાડાનો વિખંધ, એવા ઉપદ્રવ થાય તો તેનો આશય (સ્થાન) સિન્ધવ ક્ષયેલો છે એમ જાણીને તેને વાયુના ગોળા મટે ઘી ખનાવવામાં (સિદ્ધ કરવામાં) વાપરવાનાં (શ્લોક ૨૬૩, ૨૬૪) ઔષધોનાં ક્વાથ, ચૂર્ણ અને ગોળાઓ કરીને ખાવા આપવી.

કોલદાડિમવર્મામ્બુતક્રમચાન્લકાક્ષિકૈઃ ॥ ૨૨ ॥
મગ્દેન વા પિવેત્પ્રાતઃકૂર્ણાન્યસ્ય વા પુરઃ ।

જ્યારતું પાણી, દાડમતું પાણી, ગરમ પાણી, છાશ, મધની ખટાઈ, કાંચ, મ'ડ, એમાંથી ગમે તે એકની સાથે સવારમાં ચૂર્ણ (હવે પછી કહેવાશે તે ચૂર્ણ અથવા ઘૃત સિદ્ધ કરવાને કહેલી ઔષધિઓતું ચૂર્ણ) ખાતું અથવા ભોજન કરતા પહેલાં એ ચૂર્ણ ખાતું.

કંક અને વાયુ (ભેગા) ના ગોળાતું ઔષધ ચૂર્ણાનિ માતુલુક્કસ્ય ખાવિતાન્યસઙ્ગદ્રસે ॥ ૩૦ ॥
કુર્વોત કાનુકનરાન્ વટકાન્ કફવાતયોઃ ।

ખિબેરાના રસમાં એ ચૂર્ણ (કહેવાશે તે) ને વારંવાર ભાવના આપીને તેની, શુદ્ધમને નાશ કરવારૂપ કમ' કરવાને સ્પર્શ એવી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળીઓ કંક તથા વાયુથી થયેલા શુદ્ધમમાં આપવી.

વાતશુદ્ધમ માટે ચૂર્ણ

(શ્લોક ૩૦૧ થી ૩૮)

દુઃસાધ્ય શુદ્ધમ વગેરે ઉપર ચૂર્ણ

હિદ્ગુણવાવિજયાપશુમગ્વા-
દાડિમદીપ્યકઘાન્યકપાઠાઃ ।

પુષ્કરમૂલશઠીહપુષ્પાન્નિ-
ક્ષારયુગત્રિપલુત્રિકટ્વનિ ॥ ૩૧ ॥

સામાજિચયં સહતિન્તિડીકં
સવેતસામ્લં વિનિહન્તિ ચૂર્ણમ્ ।

હૃત્પાર્શ્વસ્ત્રિક્રયોનિપાયુ-

શુન્નાનિ વાચ્યામકફોદ્ધવાનિ ॥ ૩૨ ॥

ફલ્લજાન્ ગુલ્માન્ વાતવિષ્ણુસઙ્ગ
કેષ્ઠે વન્ધં હૃદ્વહં પાણ્ડુરોગમ્ ।

અન્નાશ્રક્ષાપ્લીહૃદુર્નામહિધ્મા-

વર્ધ્માધ્માતશ્વાસકાસાગ્નિસાદાન્ ॥ ૩૩ ॥

હિંગ, વજ, હરડે, રાની તુલસી, દાડમ, અજમેદ, ધાણુ, પહાડમૂળ, પુઠ્ઠરમૂળ, ષટ્કચુરો, પળાંસી, ચિત્રો, જવખાર, સાલખાર, સિંધવ, સંચળ, બિડલવલુ, સૂંઠ, પીપર, મરી, છરું, ચવક, આમલી, અમ્લવેતસ, એ ઔષધોતું ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ખાવાથી હૃદય, પાચાં, પેડ, ત્રિક, યોનિ અને શુદ્ધ, એ જગ્યાએ વાયુ, આમ અને કંકથી થયેલું શૂન થતું હશે

તે મટશે; મુશ્કેલીથી મટે એવાં શુદ્ધમ મટશે; ઝાડો, વેશાખ અને વાયુનો અવરોધ મટશે; કંઠ ખંધાઈ ગયો હશે તો તે, હૃદય જકડાઈ ગયું હશે તો તે અને પાંડુરોગ મટશે; અન્ન ખાવાની રુચિ નહિ થતી હોય તો એ ચૂર્ણ ખાવાથી થશે. પ્લીહ એટલે ખરોળના રોગ મટશે; હરસ મટશે; હેડકીનો રોગ, વધરાવળ, પેટ ચડવાનો રોગ, દમ, ખાંસી અને મંદાગ્નિ, એ સર્વ મટી જશે.

વૈશ્વાનરચૂર્ણ

લચળવવાનીદીપ્યક-

કળનાગરમુસ્તરોત્તરં વૃદ્ધમ્ ।

સર્વસમાશહરીતકી-

ચૂર્ણં વૈશ્વાનરઃ સાક્ષાત્ ॥ ૩૪ ॥

સિંધવ, યવાની અજમે, અજમેદ, પીપર, સૂંઠ, એ પાંચ ઔષધ ઉત્તરોત્તર એકએક ભાગ વધારે લેવાં, (અર્થાત્ સિંધવ એક તોલો, તે યવાની બે તોલા, અજમેદ ત્રણ તોલા, પીપર ચાર તોલા અને સૂંઠ પાંચ તોલા, એ પ્રમાણમાં લેવાં). એ સર્વની ખરાબર હરડે લઈને તેનું ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ સાક્ષાત્ વૈશ્વાનર અગ્નિ જેવું છે, અર્થાત્ જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવામાં સર્વોત્તમ છે.

વાયુના ગોળા માટે ચૂર્ણ

ત્રિકટુકમજ્જમોદા સૈન્ધવં જીરકે દે

સમધરણઘૃતાનામશ્મો હિદ્ગુભાગઃ

પ્રથમકવલમોજ્યઃ સવિવા સંપ્રયુક્તો

જનયતિ જઠરાગ્નિ વાતશુદ્ધમં નિહન્તિ ॥ ૩૫

સૂંઠ, પીપર, મરી, અજમેદ, સિંધવ, છરું, શાહેછરું, એ સાત ઔષધોનો સમાન લેવો અને એ સર્વથી આડંમે ભાગે હિંગ નાખવી. પછી તે સર્વનું ચૂર્ણ કરીને જમતા પહેલાં પહેલા જ કોળિયાના વખતે એ ચૂર્ણ ધી સાથે ખાતું, તેથી જઠરમાં પુષ્કળ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે અને વાયુનો ગોળો મટે છે.

શાહુલચૂર્ણ

હિદ્ગુમાવિડશુષ્કજાગિવિજયા-

વાચ્યાભિષાનામયૈ-

શૂર્ણઃ કુમ્ભનિકુમ્ભમૂલસહિતૈર્ભાગોત્તરં વર્ષિતઃ ।
પીતઃ કોષ્ણજલેન કોષ્ણજરુજો ગુલ્મોદરાદીનયં
શાર્દૂલઃ પ્રસભં પ્રમથ્ય હરતિ
ધ્યાધીન્ મૃગૌઘાનિવ ॥

હિંગ, વજ, ખિડલવણુ, સૂંઠ, જીરું, હરડે, અલામૂળ, ઉપકેટ, નસોતર અને દંતીમૂળ, એ ઔષધો ઉત્તરોત્તર એકએક સાગ વધારે લેવાં. પછી તેના ચૂર્ણને લગાર ગરમ પાણી સાથે પીવું. એ ચૂર્ણને શાર્દૂલચૂર્ણ કહે છે. તે કાઠામાં ઉત્પન્ન થયેલી પીડા, ગોળાનો રોગ, ઉદરરોગ વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે. જેમ શાર્દૂલ (સિંહ) હરણનાં ટોળાંને પકડીપકડીને નાશ કરે છે, તેમ આ શાર્દૂલ (ચૂર્ણ) પણ રોગરૂપી હરણનાં ટોળાંનો નાશ કરે છે.

સિન્ધૂચપચ્યાકળદીપ્યકાનાં
ચૂર્ણાનિ તૌષઃ પિચતાં કવોષૈઃ ।

પ્રપાતિ નાશં કફવાતજન્મા
નારાચનિર્મિન્ન દ્વામયૌઘઃ ॥ ૩૭ ॥

સિંધવ, હરડે, પીપર, અજમો, એ ચાર ઔષધોનું ચૂર્ણ લગાર ગરમ પાણી સાથે પીનારનો કક્ષી અને વાયુથી થયેલા સ્વળા રોગનો સમુદાય જાણે આણુ વાગવાથી ભેદાયો હોય તેમ નાશ પામે છે.

પૂતીકપત્રગજચિર્મટચખ્યવદ્ધિ-

દ્યૌર્વં ચ સંસ્તરવિતં લવણોપધાનમ્ ।
દગ્ધ્વા વિચૂર્ણ્યં દધિમસ્તુયુતં પ્રયોજ્યં
ગુલ્મોદરશ્વયથુપાણ્ડુગુરોદ્ધવેપુ ॥ ૩૮ ॥

એક માટીના પાત્રમાં પૂતિકરજનાં પાંદડાં ચૂકવાં. તે પાંદડાં ઉપર ગજપીપરનું ચૂર્ણ પાથરવું. તે ઉપર ચિર્મટ (ચીલડા)નું ચૂર્ણ પાથરવું. તે ઉપર સ્વકવું ચૂર્ણ પાથરવું; તે ઉપર ચિત્રાનું ચૂર્ણ, તે ઉપર સૂંઠવું, તે ઉપર પીપરનું અને તે ઉપર મરીનું ચૂર્ણ પાથરવું. તે સર્વની ઉપર સિંધવનું ચૂર્ણ પાથરવું. પછી તે વાસણને બંધ કરીને અગ્નિમાં ખાળવું. એ કંડ થાય ત્યારે તે ચૂર્ણને કાઢીને વાટીને પછી તેને દહીંના નીતર્યા પાણીમાં ગોળો, ઉદરરોગ, સોબે, પાંડુરોગ અને હરસ એ રોગોમાં ખવડાવવું.

વાયુના ગોળા માટે રસ

દિહ્ગુત્રિગુણં લૈન્ધવમસ્માત્
ત્રિગુણં ચ તૈલમૈરળ્દમ્ ॥ ૩૯ ॥
તત્ત્રિગુણરસોનરસં ગુલ્મોદરવર્ષમશૂલ્લમ્ ।

હિંગથી ત્રણગણો સિંધવ લેવો; તેનાથી ત્રણગણું એરડિયું લેવું; તેનાથી ત્રણગણો લસણનો રસ લેવો. એ સર્વ એકત્ર કરીને પીવાથી ગોળો, ઉદરરોગ, વધરાવળ અને શૂલ-રોગ એ સર્વ મટે છે.

માતુલ્લહરસો દિહ્ગુ દાહિમં વિહલૈન્ધવમ્ ॥ ૪૦
સુરામળ્દેન પાતલ્યં વાતગુલ્મવજ્રાપહમ્ ।

ખબેરાનો રસ, હિંગ, દાડમ, ખિડલવણુ, સિંધવ, એ ઔષધોનો ચૂર્ણને સુરાના મંડ સાથે પીવાથી વાયુના ગોળાની પીડા દૂર થાય છે.

વાયુના ગોળા માટે કલક

શુળ્કયાઃ કર્પં ગુડસ્ય દ્વૌ
ઘૌતાત્કૃષ્ણતિલાત્પલમ્ ॥ ૪૧ ॥

લાવનેકત્ર સચ્ચૂર્ણ્યં કોષ્ણક્ષીરાનુપો જયેત્ ।
વાતદ્વદ્રોગગુલ્માર્શોપોનિશૂલશકૃદ્પ્રહાન્ ॥ ૪૨ ॥

એક તોલો સૂંઠ, બે તોલા ગોળ, ઘોયલા કાળા તલ ચાર તોલા, એ સર્વને એકકાં કરીને વાટીને ખાવાં તથા તે ઉપર લગારલગાર ગરમ કરેલું દૂધ પીવું. તેથી વાયુનો દ્વદ્રોગ, વાયુનો ગોળો, હરસ, યોનિશૂલ અને આડાનો અવરોધ, એ રોગ મટે છે.

કથો દ્વાપ અનુખળ હોય તો શાની સાથે દિવેલ પીવું ?

વિવેદેરળ્દતૈલં તુ વાતગુલ્મી પ્રસન્નયા ।
શ્લેષ્મણ્યનુચલે વાયૌ, પિત્તે તુ પયસા સહ ॥ ૪૩ ॥
વાયુના ગોળાના રોગમાં વાયુમાં (વાયુ સાથે) કક્ષ અનુખળ હોય તો પ્રસન્ના સાથે દિવેલ પીવું અને વાયુની સાથે પિત્ત અનુખળ હોય તો દૂધની સાથે દિવેલ-પીવું.

વાયુના ગોળામાં પિત્ત વધી જાય તો શું કરવું ?

વિવૃદ્ધં યદિ વા પિત્તં સન્તાપં વાતગુલ્મિનઃ ।
કુર્યાદ્ધિરેચનીયોડસૌ સસ્નેહૈરાનુલોમિકૈઃ ॥ ૪૪ ॥
તાપાનુવૃત્તાવેયં ચ રક્તં તસ્પાવસેચયેત્ ।

વાયુના ગોળાવાળા રોગીને બે પિત્ત વધીને સંતાપ (પરિતાપ) ઉત્પન્ન કરે તો વિરેચન કરે એવાં આનુક્રમિક (દોષની સ્વાભાવિક માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરનાર) દ્રવ્યો વડે તેને વિરેચન આપવું. એમ છતાં પણ તેનો તાપ ન મટે તો તેના રક્તસ્રાવ કરવો (ઘોહી કાઢવું).

વાયુનો ગોળો વગેરેમાં લસણનો ઉપયોગ સાધયેચ્છુસ્તુક્સ્ય લશુનસ્ય ચતુષ્પલમ્ ॥૪૫॥
ક્ષીરોદકેઽદ્યુગ્નિતે ક્ષીરરોગે ચ પાચયેત્ ।
વાતગુલ્મમુદાવર્તે ગૃધ્રર્સી વિપમજ્વરમ્ ॥ ૪૬ ॥
દ્વદ્વેગં વિદ્વદ્ધિ શોષં સાધયત્યાનુ તપયઃ ।

સૂકા અને શુદ્ધ કરેલા સોળ તોલા લસણથી આઠગણું દૂધ અને પાણી લઈને તેમાં તે લસણનો, દૂધ ખાકી રહે ત્યાં લગી, પાક કરવો. એ દૂધ પીવાથી વાયુનો ગોળો, ઉદાવર્તરોગ, બૃધસી નામે વાયુનો રોગ, વિષમજ્વર, હૃદયનો રોગ, વિદ્રિધ, શોષ (ક્ષય), એ રોગ મટે છે. ગોળો, જરૂરરોગ અને આનાહનો ઉપયોગ તેલ પ્રસન્ના ગોમૂત્રમારનાલં યવામ્રજઃ ॥ ૪૭ ॥

ગુલ્મં જટરમાનાહં પીતમેકત્ર સાધયેત્ ।
તેલ, પ્રસન્ના, ગાયત્રી મૂત્ર, ઠાંજી, જવખાર, એ સર્વને એકત્ર કરીને પીવાથી વાયુનો ગોળો, જરૂરરોગ અને આનાહ (પેટ ચડવાનો રોગ) મટે છે.

શુળી, આનાહ અને વિષધવાળા વાયુના ગોળાતું ઔષધ

વિષ્ણકમ્પ્રચીકૈરણ્ડશુઠીશ્વાથઃ પરં હિતઃ ॥૪૮॥
શૂલાનાહવિષ્ણ્વેષુ સહિદ્ગુવિહસેન્ધવઃ ।
ચિત્રો, પીપરીમૂળ, દિવેલાતું મૂળ અને સૂંઠ, એ ઔષધોના ક્વાથમાં હિંગ, ખિડલવણુ અને સિંધવ નાખીને પીવાથી તે શુદ્ધ, આનાહ અને વિષધને મટાડવામાં પરમ હિતકારી છે.

કોડામાં દાહ અને પીડાને ઉપાય
પુષ્કરેરણ્ડયોર્મૂલં યવધન્વયવાસકમ્ ॥ ૪૯ ॥
જલેન ક્વચિત્ પીતં કોષ્ઠદાહરુજાપહમ્ ।
પુષ્કરમૂળ, દિવેલાતું મૂળ, જવ, ધમાસો, એ ઔષધોનો પાણીમાં ક્વાથ કરીને પીવાથી

તે, કોડામાં થતા દાહને અને પીડાને મટાડે છે.

કોડામાં, પીડામાં અને ખલામાં શુળનો ઉપાય

વાત્વાહૈરણ્ડર્મણાં મૂલં વારુ મહીપધમ્ ॥૫૦॥
પીતં નિઃશ્વાથ્ય તોયેન કોષ્ઠપૃષ્ઠાંશ્વદૂલજિત્ ।
કોડામાં, પીડામાં અને ખલામાં શુળ યતું હોય છે તે ખલામૂળ, એરંડમૂળ, દર્લમૂળ, દેવદાર અને સૂંઠ, એ ઔષધોને પાણીમાં ઉકાળીને પીવાથી મટે છે.

વાતગુલ્મ (વાયુના ગોળા)નો ઉપાય
શિલાજં પયસાઽનલ્પપશ્ચમૂલમ્પ્રતેન વા ॥ ૫૧ ॥
વાતગુલ્મી પિત્રેત્

મેટાં પંચમૂળને દૂધમાં ઉકાળીને, તે દૂધમાં શિલાજિત નાખીને વાતગુલ્મવાળાને પાવું.

ઉદાવર્તના ઉપદ્રવનો ઉપાય
વાત્વમુદાવર્તે તુ મોજયેત્ ।
સ્નિગ્ધં પૈષ્ણિકૈર્યુપૈર્મૂલકાનાં રસેન વા ॥ ૫૨ ॥

બે વાતગુલ્મવાળાને ઉદાવર્ત હોય તે પીપરના ક્વાથથી સિદ્ધ કરેલા યુષ સાથે સ્નેહયુક્ત ખલામૂળ ખવડાવવું; અથવા મૂળાના રસ સાથે ખવડાવવું.

વાયુના તથા ઝાડાના વિષધવાળા વાયુના ગોળાતું ઔષધ

ચક્ષુવિષ્ણ્માસ્તોઽશ્રીયાક્ષીરેણોષ્ણેન યાવકમ્ ।
કુલ્માપાન્ વા યદુસ્નેહાન્

મહાયેલ્લવગોત્તરાન્ ॥૫૩॥
બે રોગીનો વાયુ (વાહુટ) તથા ઝાડો ખંધ થયાં હોય તો ગરમ દૂધ સાથે જવની વાનીઓ ખવડાવવી, અથવા ઘણું તેલ નાખીને અને મીઠું નાખીને કળથી ખવડાવવી.

મળયુક્ત વાયુના ગોળાતું ઔષધ
નીલિનીત્રિવૃતાદન્તીપથ્યાકમ્પિલ્લકૈઃ સહ ।
સમલાય વૃત્તં દેયં સધિદક્ષારતાગરમ્ ॥ ૫૪ ॥

ગળો, નસોતર, નેપાળો, હરડે, કપીક્ષો, એ ઔષધો સાથે ખિડલવણુ, જવખાર અને સૂંઠ મેળવીને ઘી આપવું. તેથી મળયુક્ત વાતગુલ્મ મટશે.

વાયુનો ગોળો વગેરે માટે નીલિનીઘૃત
 નીલિની ત્રિકલ્પાં રાસ્નાં ઘર્લાં કદુકરોહિણીમ્ ।
 પ્વેદ્વિદહ્નં વ્યાઘ્રીં ચ પાલિકાનિ જલાઢકે ॥૫૫
 રસેઽપ્તમાગશેપે તુ ઘૃતપ્રસ્થં વિપાચયેત્ ।
 દઘ્નઃ પ્રસ્યેન સંયોજ્ય સુઘાક્ષીરપલેન ચ ॥૫૬॥
 તતો ઘૃતપલં દ્વાઘવાગ્મુખ્ણમિશ્રિતમ્ ।
 જીર્ણં સમ્યગ્વિરિક્તં ચ ભોજયેદ્રસભોજનમ્ ॥૫૭॥
 ગુલ્મકુષ્ઠોદરથ્યક્ષ્ણોકપાણ્ડ્વામયજ્વરાન્ ।
 શ્વિત્રં વ્રીહાનમુન્માદં હન્યેતન્નીલિનીઘૃતમ્ ॥૫૮॥

ગળી, ત્રિફળાં, રાસ્ના, ખળદાણુ, કઠ, વાવડિંગ, શિંગળી, એ ઔષધો ચાર ચાર તોલા લઈને ખસા છપ્પન (૨૫૬) તોલા પાણીમાં ઉકાળવાં. પછી જ્યારે ઊકળતાં ઊકળતાં આઠમા ભાગનું પાણી ખાકી રહે, ત્યારે તેમાં ચોસક તોલા ઘી, ચોસક તોલા દહીં તથા થોરનું દૂધ ચાર તોલા નાખીને ઘી પકવ કરવું અને પકવ થયેલું ઘી ગળી લેવું. પછી ચવાગુ અને મંડમાં ભેળવીને ચાર તોલા ઘી શેગીને આપવું. જ્યારે તે ઘી પચી નય ત્યારે સારી રીતે રેચ કરાવ્યા પછી તે માણસને માંસરસ સાથે ભોજન આપવું. એ નીલિની ઘીથી ગોળો, ચામડીના રોગ, ઉદર-રોગ, વ્યંગરોગ, સોબે, પાંડુરોગ, તાવ, ઘોળો કોઠ, ખરાળ, ગાંડપણુ, એટલા રોગો મટે છે.

વાયુના ગોળાવાળા માટે આહાર

કુક્કુટાશ્ચ મયૂરાશ્ચ તિત્તિરિકૌશ્વવર્તકાઃ ।

શાલયો મદિરા સર્વિર્વાત-

ગુલ્મચિકિત્સિતમ્ ॥૫૯॥

કુકડા, મોર, તેતર, વહીલાં, ચકલાં, શાક્ષી (સાળ) ડાંગર, મદિરા અને ઘી, એ સર્વે વાયુના ગોળાની ચિકિત્સા નાણવી; અર્થાત્ વાયુના ગોળામાં એ સર્વે હિતકર છે.

મિતમુષ્ણં દ્રવં સ્તિગ્ધં ભોજનં વાતગુલ્મિનામ્ ।
 સમ્પ્ણઢા વારુણી પાનંતતં વા ઘાન્યકેર્જલમ્ ॥૬૦॥

વાયુના ગોળાવાળાઓનું ભોજન ગરમ, દ્રવ (પ્રવાહી), સ્તિગ્ધ અને માપસર બેઈએ. મંડ સહિત વારુણી નામે મધ પીવું અથવા ધાણુનું પાણી ઉકાળીને તે પીવું.

પિત્તના ગોળાના ઉપાય

(શ્લોક ૬૦૧ થી ૭૫)

સ્તિગ્ધ અને ગરમ પદાર્થોથી થયેલા

પિત્તગુહમ માટે વિરેચન

સ્તિગ્ધોષ્ણેનોદિતે ગુલ્મે પૈત્તિકે સંસનં હિતમ્ ।
 દ્રાક્ષાભયાગુદરસં કમ્પિલ્લં વા મધુદ્રુતમ્ ॥૬૧॥
 કલ્પોક્તં રક્તપિત્તોક્તં

સ્તિગ્ધ અને ગરમ પદાર્થનું સેવન કરવાથી જ્યારે પિત્તનો ગોળો થયો હોય ત્યારે સંસન (વિરેચન) ઔષધ આપવું હિતકર છે; વિરેચન તરીકે કાળી દ્રાક્ષ, હરડે, ગોળ, એ વસ્તુનો ક્વાથ તેને આપવો, અથવા મધમાં કમ્પિલ્લાનાખીને તે પાવો, અથવા વિરેચનકૃષ્ટપ (કૃષ્ટપ-સ્થાન અધ્યાય ૨ માં) કહેલાં ઔષધો વડે. વિરેચન આપવું, અથવા (ચિ. સ્થા. અ. ૨, શ્લોક ૧૦થી ૧૧ માં) રક્તપિત્તમાં કહેલાં (નસો-તર, ત્રિફળા ઇં) ઔષધો વડે વિરેચન આપવું.

દૂખા અને ગરમ પદાર્થોથી થયેલા

પિત્તગુહમ માટે શમન : એમાં

વિરેચન ક્યારે, કયું આપવું ?

ગુલ્મે રુદ્ધોષ્ણજે પુનઃ ।

પરં સંશમનં સર્પિસ્તિકં વાસાઘૃતં શ્રુતમ્ ॥૬૨॥

તૃણાશ્વપશ્ચકન્વાયે જીવનીયમણેન વા ।

શ્રુતં તેનૈવ વા ક્ષીરં ન્યગ્રોચાદિમણેન વા ॥૬૩॥

દૂખા અને ગરમ પદાર્થનું સેવન કરવાથી પિત્તનો ગોળો થયો હોય તો કુષ્ઠિચિકિત્સામાં કહેલું તિક્તઘૃત તે ગુહમને શમાવવામાં શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે, અથવા તૃણપંચમૂળના ક્વાથમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી હિતકર છે, અથવા જીવનીય ગણનાં ઔષધો વડે સિદ્ધ કરેલું દૂધ હિતકર છે, અથવા ન્યગ્રોચાદિ ગણનાં ઔષધો વડે સિદ્ધ કરેલું દૂધ હિતકર છે.

તત્રાપિ સંસનં યુષ્ઠયાચ્છીવ્રમાત્પયિકે મિપક્ ।

વૈરેચનિકસિદ્ધેન સર્પિયા પયસાઽપિ વા ॥૬૪॥

દૂખા અને ગરમ પદાર્થોથી થયેલું પિત્ત-ગુહમ અત્યંત ગંભીર થઈ ગયું હોય તો તેમાંયે સૂ. સ્થા. અ. ૧૫, શ્લોક ૨ માં કહેલાં વિરેચનનાં ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું ઘી કે દૂધ વેધે

તલકાળ આપવું.

પિત્તશુદ્ધિ માટે સિદ્ધ ધી

રસેનામલકેદુષ્ણાં ઘૃતપ્રસ્થં વિપાચયેત્ ।
પથયાપાદં વિવેસપિસ્તરિસદ્ધં પિત્તગુલ્મનુત્ ॥૬૫॥
વિવેદ્વા તૈલ્વકં સર્પિયંચોકં પિત્તવિદ્રઘ્નો ।

આમળાંને અને શેરડીને રસ ખસો છાપન (૨૫૬) તોલા લઈ ને તેમાં ચોસક તોલા ધી નાખવું. તે ધીમાં સોળ તોલા હરડેનો કલક નાખીને તે ધી સિદ્ધ કરવું. એ ધી પીવાથી પિત્તશુદ્ધિ મટે છે. અથવા ચિ. સ્થા. અ. ૨૧, શ્લોક ૩૨-૩૩ માં કહેલું 'તિલ્વકઘૃત (તૈલ્વકઘૃત) પીવું. અથવા પિત્તવિદ્રઘ્નિમાં ચિ. અ. ૧૩, શ્લોક ૨૬ થી ૪૬ માં જે ધી કહેલું છે તે પીવું.

કલક

દ્રાક્ષાં પથસ્યાં મયુકં ચન્દનં પલ્લકં મધુ ॥૬૬॥
વિવેત્તજ્જુલતોયેન પિત્તગુલ્મોપશાન્તયે ।

કાળી દ્રાક્ષ, ક્ષીરકાકોલી, જેઠીમધ, સુખડ, પદ્મકાષ, મધ, એ સર્વને ચોખાના ધોવડામણ સાથે પીવું. તેથી પિત્તશુદ્ધિ શાંત થાય છે.

કવાથ

દ્વિપલં ત્રાયમાણાયો જલદ્વિપ્રસ્થસાચિતમ્ ॥૬૭॥
અણમગસ્થિતં પૂતં કોળં ક્ષીરસમં વિવેત્ ।
વિવેદુપરિ તસ્યોષ્ણં ક્ષીરમેવ યથાવલમ્ ॥૬૮॥
તેન નિર્હૃતદોષસ્ય ગુલ્મઃ શામ્યતિ પૈત્તિકઃ ।

એકસો અઠાવીસ તોલા પાણીમાં આઠ તોલા ત્રાયમાણુ નાખીને આઠમા ભાગતું પાણી ખાકી રહે ત્યાં સુધી કવાથ કરવો. પછી તે કવાથને ગાળી લઈને તેમાં તે કવાથની ખરોખર દૂધ નાખવું અને લગાર લગાર ગરમ હોય તેણે પીવું. પછી તે ઉપર ચોતાની પાચનશક્તિ પ્રમાણે પિવાય તેટલું ગરમ દૂધ પીવું. એ ઔષધથી દોષ નીકળી જઈને પિત્તશુદ્ધિ શાંત થશે.

ખળતરાનો ઉપાય

દાદેડમ્યજ્જો વૃત્તૈઃ શીતૈઃ સ્વાજ્યૈલ્લોપો હિમોપદૈઃ ॥૬૯॥
સ્પર્શઃ સરોઘ્લાં વૈઃ પાત્રૈશ્ચ પ્રવલજ્જલૈઃ ।

એ પિત્તશુદ્ધિમાં કાઠ (ખળતરા) થતો હોય તો શીતવીર્ય અને અડકવામાં ઠંડી ઔષધિ-

એ વડે સિદ્ધ કરેલું ધી ચોળવું, તેમ જ વીર્યમાં અને સ્પર્શમાં એ ખને રીતે ઠંડાં ઔષધોમાં ધી મેળવીને તેનો શેષ કરવો, અથવા કમળનાં પાંદડાં અથવા જેમાંથી પાણી ઝમતું હોય એવાં પાત્રો ગોળાવાળા ભાગ ઉપર અડકાડવાં.

ખાસ કેવા ગોળામાં લોહી કઠાવવું ?

વિદાહપૂર્વરૂપેપુ શૂલે વલ્લેષ માર્વે ॥૭૦॥

શુદ્ધશોડપહરેદકં પિત્તગુલ્મે વિશેષતઃ ।

જે ગોળામાં પ્રથમ દાઉ થયા પછી ગોળો ચઢતો હોય, શૂલ આવતું હોય અને અગ્નિ મંદ પડતો હોય, તે ગોળામાં ઘણીવાર શોહી કઠાવવું તથા પિત્તશુદ્ધિમાં તે ખાસ કરીને શોહી કઠાવવું.

લોહી કાઠી નાખવાના ફાયદા

હિન્નમૂલાવિદહ્યન્તે ન ગુમા યાન્તિ ચક્ષુષ્યમ્ ॥૭૧॥
રક્તં હિ વ્યમ્લતાં યાતિ,

તત્ત્વ નાસ્તિ ન ચાસ્તિ રક્ત્ ।

(શોહી કાઠવાથી) જેમનાં મૂળ કપાયેલાં છે એવા ગોળા પાકતા નથી પણ નાશ પામે છે; કેમ કે તેમાં રહેલું શોહી ખાટું થઈ જાય છે, વળી, તે શોહી અંદર રહેતું નથી તેથી તેની પીડા પણ થતી નથી.

દોષો કાઢ્યા પછી કરમાયેલા દર્દીને

કરવાતું ખૂંડણુ

હૃતદોષં પરિમ્લાનં જાઙ્ગલૈસ્તર્પિતં રસૈઃ ॥૭૨॥

સમાશ્વસ્તં સશેષાતિ સર્પિરમ્યાસરેયુનઃ ।

ગોળાના રોગવાળાને (કાપેશો) દોષ (શોહી કાઠીને) ખહાર કાઢ્યા પછી રોગી સ્થાન થઈ જાય છે (કરમાય છે), તેથી જંગલ પ્રાણીઓના માંસરસ વડે તેનું તર્પણ કરવું (તેને એ ખવડાવીને હૃદયુષ્ કરવો). પણ એ પીડા ખાકી રહી ગઈ હોય તો તે દરદી શાંત મટે ત્યારે-રોગ-ધી-પિવડાવવું.

પાક ઉપર ચડતા ગોળા માટે કરવાની ક્રિયા

રક્તપિત્તાતિવૃદ્ધત્વાત્રિક્યામનુપલભ્ય વા ॥૭૩॥

ગુલ્મે પાકોનુલે સર્વો પિત્તવિદ્રધિવત્ક્રિયા ।

શુદ્ધિમાં રક્ત અને પિત્તની અતિશય વૃદ્ધિ

શવાના કારણથી તથા ગુલ્મ ઉપર જે જે ક્રિયાઓ કરવામાં આવતી હોય તેમાંની એકે તેને લાગુ ન કરવાથી (યોગ્ય ક્રિયા ન થવાથી) ગોળો પાકેનમુખ થાય છે (પાકે ચડે છે). એવા ગુલ્મ ઉપર પિત્તવિદ્રધિમાં કહેલી ક્રિયાઓ કરવી.

પિત્તગુલ્મવાળાનાં અન્નપાન

શાલિર્ગ્યાજપયસા પટોલી જામ્બલં ઘૃતમ્ ॥૭૪
ઘાત્રો પરુપકં દ્રાક્ષા ઇર્જૂરં દાહિમં સિતા ।
મોચ્ચે, પાનેડમ્યુ ઘલયા વૃહત્યાચૈશ્ચ સાધિતમ્ ૭૫
શાળના ચોખા, ગાયતું દૂધ, ખઠરીતું દૂધ, પટેળ, બંગલ દેશનાં પ્રાણીઓનું માંસ, ઘી, આમળાં, ફાલસાં, ઠાળી દ્રાક્ષ, ખતૂર, ઠાડમ, સાકર, એ વસ્તુઓનું મેળવન કરવું અને પીવા માટે રીંગણી તથા ખજાણા વડે સિદ્ધ કરેલું પાણી વાપરવું.

કફગુલ્મની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૭૫થી ૧૧૭ા)

વમન, ઉપવાસ, સંરાગી, દીપન

શ્લેષ્મજે વામયેપૂરંમવમ્યમુપવાસયેત્ ।
તિક્તોષ્ણકટુસંસર્ગ્યા વદિ સન્ગુશ્ચયેત્તતઃ ॥૭૬॥
દિશ્વવાદિમિશ્ચ દ્વિગુણશ્ચારદિશ્વમલ્લયેનૈઃ ।

કફથી થયેલા ગોળો હોય તે તેમાં રોગીને પ્રથમ ભ્રૂણી કરાવવી. જે તે રોગી ભ્રૂણી કરાવવા યોગ્ય ન હોય (સ. અ. ૧૮) તે તેને ઉપવાસ કરાવવો. પછી તેને કડવાં, ગરમ અને તીખાં દ્રવ્ય મેળવેલી સંસર્ગી પાઈને તેને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવો; તેમ જ હિંગ, જવખાર અને અરહલવેતસ ખમણાં નાખીને (શ્લોક ૮૩થી ૧૦માં અથવા ૭૧, ૭૨માં કહેલાં) હિંગ વગેરે ઔષધો વડે અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવો.

ઉંડા, ઊપસી આવેલા, સજજડ, કકણ, સ્થિર અને આનાહવાળા કફગુલ્મના ઉપાય નિગૂઢં યદિ વોગ્રહં સ્તિમિતં કઠિનં સ્થિરમ્ ॥૭૭
જાનાહારિયુતં ગુલ્મં સંશોધ્ય ચિનયેદન્તુ ।

જે કફગુલ્મ (કફથી ચડતો ગોળો) તેના સ્થાનમાં અત્યંત ગૂઢ (ઉંડું), ખઠાર તરી આવેલું, જડ, કકણ, સ્થિર અને આનાહ

વગેરેવાળું હોય, તે પ્રથમ તે રોગીનું શોધન કરવું; પછી ગોળાનું શમન કરવું.

કફગુલ્મ માટે ઘી

ઘૃતં સક્ષારકટુકં પાતવ્યં કફગુલ્મિનામ્ ॥૭૮॥
તે કફગુલ્મવાળા રોગીએ જવખાર અને કડુ સાથે ઘી પીવું.

દશમૂલઘૃત

સચ્ચોપક્ષારલવણં સદિશ્વગુપિઢદાહિમ્ ।
કફગુલ્મં જયત્યાશુ દશમૂલઘૃતં ઘૃતમ્ ॥૭૯॥
દશમૂળના કવાથમાં સિદ્ધ કરેલા ઘીમાં સૂંઠ, પીપર, મરી, જવખાર, સિંધવ, હિંગ, ખિડલવણુ, ઠાડમ, એ ઔષધો નાખીને પીવું, તેથી કફગુલ્મ તત્કાળ મટે છે.

ભક્ષાતકઘૃત

મહાતકાનાં દ્વિપલં પચ્ચમૂલં પલોન્મિતમ્ ।
મલ્યં તોપાઢકે સાધ્યં પાદ્મશેષેણ તેન ચ ॥૮૦॥
તુલ્યં ઘૃતં તુલ્યપયો ઘિપચેદક્ષસમિતૈઃ ।
વિઢક્ષદિશ્વગુસિન્ધૂત્યપાવદૂઝરાઠીયિઢેઃ ॥૮૧॥
સદ્વીપિરાસ્નાયપ્રયાહ્નપદ્મપ્રન્યાકળનાગરૈઃ ।
પતદ્રહ્લાતકઘૃતં કફગુલ્મહરં પરમ્ ॥૮૨॥
ગ્રીહપાષ્ટ્વામપશ્વાસપ્રહ્ણીરોગકાસજિત્ ।

સિલામાં આડ તોલા લેવાં. લઘુપંચમૂળ જુદાં જુદાં દરેક ચાર ચાર તોલા લેવાં. પછી તે સર્વને ૨૫૬ તોલા પાણીમાં ઉકાળતાં ઉકાળતાં ચોથા ભાગનું પાણી રહેતાં સુધી કવાથ કરવો. પછી તેમાં કવાથની ખરોખર ઘી અને ઘી જેટલું દૂધ નાખીને તેમાં વાવડિંગ, હિંગ, સિંધવ, જવખાર, પરકચૂરા, ખિડલવણુ, ચિત્રા, રાસ્ના, જહીમધ, વજ, પીપર અને સૂંઠ, એ સર્વ એક એક તોલા લઈને તેને કલક કરીને નાખવો. એને ભક્ષાતકઘૃત કહે છે. તે ઘી કફગુલ્મ મટાડવામાં શ્રેષ્ઠ છે. તેમ એ ઘીથી ખરોળ, પાંડુરોગ, દમ, બ્રહ્મણીરોગ અને ખાસી એ રોગો પણ મટે છે.

કફગુલ્મીના ઘી પીધા પછીનો ક્રમ તતોડ્ય ગુલ્મે વેદે ચ સમસ્તે સ્વેદમાચરેત્ ॥૮૩
ઘી પિવડાવ્યા પછી તે કફગુલ્મ રોગવાળાનાં ગોળા ઉપર અને આખા શરીર ઉપર

શેક કરવો.

પ્રધાં શુભમાં સ્નેહન અને સ્વેદની

આવશ્યકતા

સર્વત્ર ગુલ્મે પ્રથમ સ્નેહસ્વેદોપપાદિતે ।
યા ક્રિયા ક્રિયતે યાતિ સા સિદ્ધિ ન વિક્ષિતે ૮૪

આઠે પ્રકારના ગોળાના રાગમાં પ્રથમ સ્નેહન અને સ્વેદ (શેક) કર્યા પછી જે જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે તે ક્રિયા સિદ્ધ થાય છે, પણ પ્રથમ રાગીને રક્ષણ (લૂખો પાડવાની ક્રિયા) કરાવ્યા પછી જે જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે તે સિદ્ધ થતી નથી.

ગુલ્મ માટે શસ્ત્રક્રિયાનો વિધિ

સ્તિગ્વસ્તિવ્રણશરીરસ્ય ગુલ્મે શૈવિલ્યમાગતે ।
યથોક્તાં ઘટિકાં ન્યસ્યેદ ગૃહીતેડપનયેષ્ઠ તામ્ ॥
વહ્નાન્તરં તતઃ કૃત્વા છિન્ધાદ્ ગુલ્મં પ્રમાણવિત્ ।
વિમાર્ગાજપદ્માદ્શૈર્ચથાલામં પ્રપીડયેત્ ॥ ૮૬ ॥
પ્રમૃજ્યાદ્ ગુલ્મમેઘૈકં ન ત્વન્નહદયં સ્પૃશેત્ ।

ગુલ્મવાળા રાગીને સ્નેહપાન કરાવીને તથા (શેકથી) પરસેવો કાઢીને તેના ગોળાને નરમ (પોચો) કરવો. ગોળો નરમ થાય એટલે યંત્ર-વિધિમાં કઢા પ્રમાણે ઘટિકા (કસલી, કુલડી) મુઠવી અને ગોળો ભિપડી આવે એટલે તેને ભિપડી થેવો. પછી ગોળો ઉપર વજ્ર ઢાંકીને છેદ કરવાનું પ્રમાણ બાલુનારા વૈદે વિમાર્ગ, અજપદ અને આદર્શ, એમાંથી જે સાધન મળી આવે તેનાથી ગોળાને ચીરવો. પછી ગોળાને દબાવીને અદરનો મળ (ખગાડ) કાઢી નાખવો. ગોળો ચીરતાં અને દબાવતાં સાવધાની રાખવી કે આંતરડાને કે હૃદયને (હૃદયચારનો કે દબાલુનો) સ્પર્શ થાય નહિ.

(લાકડાંના જે ઓબર વડે મેચી ચામડા ઉપર લીટી દેરે છે તે ઓબરને વિમાર્ગ કહે છે. અજપદનો છેદા અને આદર્શ (=ચાટલું)ની કિનાર ચોળવા ને દબાવવાના કામમાં આવે છે.)

પછી લેપ અને શેક

તિલૈરણ્ડાતસીવીજસર્વપૈઃ પરિલિપ્ય ચ ॥ ૮૭ ॥

શ્લેષ્મગુલ્મમયસ્પાન્નૈઃ સુલોખ્ણૈઃ સ્વેદયેત્તતઃ ।

પછી કફગુલ્મ ઉપર તિલ, એરઠા, અળસી,

સરસવ, એ સર્વના કલકનો લેપ કરવો; અને તે પછી રાગીને ધીમે શેક થાય એવાં લોઢાનાં ગરમ પાત્રથી તેને ગોળો ઉપર શેક કરવો.

આ રીતે સ્થાનમાંથી ખસેલા

કફગુલ્મનું શોધન

પથં ચ વિચ્છેતં સ્થાનાત્ કફગુલ્મં વિરેચનૈઃ ॥ ૮૮ ॥
સસ્નેહૈર્વસ્તિમિશ્ર્ચૈનં શોધયેદ્વાશમૂલિકૈઃ ।

એમ કરવાથી કફગુલ્મ પોતાના સ્થાનમાંથી ચલિત થશે. ગુલ્મ ચલિત થાય એટલે સ્નેહયુક્ત વિરેચન આપીને અને દશમૂલની ખંસ્તિઓ આપીને તેનું શોધન કરવું.

કફગુલ્મમાં વિરેચનયોગાઃ મિશ્રકસ્નેહ

પિપ્પલ્યામલકદ્રાક્ષાશ્યામાદૈઃ વાલિકૈઃ પચેત્ ॥
પરણ્ડતૈલહવિપોઃ પ્રસ્થો પથસિ પદ્મગુણે ।

સિદ્ધોડયં મિશ્રકઃ સ્નેહો

ગુલ્મિનાં સ્નેહનં હિતમ્ ॥ ૯૦ ॥

વૃદ્ધિવિદ્રધિશલેષુ વાતવ્યાધિષુ ચામૃતમ્ ।

પીપર, આમળાં, કાળી દ્રાક્ષ, કાળું નસો-તર, એ ઔષધો ચારચાર તોલા લઈને તેના કલક વડે દિવેલ અને ઘી, એ દરેક સ્નેહ ચોસક ચોસક તોલા છગણા દૂધમાં નાખીને પકવ કરવો; અર્થાત્ ચોસક તોલા દિવેલ અને ચોસક તોલા દૂધ એકત્ર કરીને સાતસો અડસક તોલા દૂધ તેમાં નાખવું તથા તેમાં ઉપર કહેલો પીપર વગેરેનો કલક નાખવો. એ પકવ કરેલો મિશ્રક સ્નેહ ગુલ્મવાળા રાગીને હિતકર છે; કેમ કે તે સ્થાનથી ચલિત થયેલા દોષને વિરેચન દ્વારા બહાર કાઢે છે. વળી તે વધરાવળ, ગડ, શુભરાગ અને વાયુના રાગો, એ રાગમાં અમૃત જેવો છે.

પીળાં સ્નેહનં ઘૃત

પિષ્તેદ્વા નીલિનીસર્પિર્માત્રયા દ્વિપલીકયા ॥ ૯૧ ॥
તથૈવ સુકુમારાશ્યં ઘૃતાન્યૌદરિકાણિ વા ।

અથવા પાછળ શ્લોક ૫૪૩થી ૫૮માં કહેલું નીલિનીઘૃત આઠ તોલા પીવું, અથવા વિદ્રધિની ચિકિત્સામાં શ્લોક ૪૦૩થી ૪૭માં કહેલું સુકુમાર નામે ઘી આઠ તોલા પીવું, અથવા ઉદરચિકિત્સામાં જે ઘી કહેવામાં આવશે તે

પીવાં. એ સર્વે ધી વિરચન, કરીને ગુલ્મને
(કકુગુલ્મને) શાંત કરનારાં છે.

દંતીહરીતકી

દ્રોણેશ્મ્મલસઃ પચેદ્ન્યાઃ

પલાનાં પઞ્ચવિંશતિમ્ ॥ ૧૨ ॥

ચિત્રકુસ્ય તથા પથ્યાસ્તાવતીસ્તદ્રસે સ્યુતે ।

દ્વિપ્રસ્યે સાઘયેત્પૂતે ક્ષિપેદ્નતીસમં ગુલ્મ ॥ ૧૩ ॥

તૈલાત્પલાનિ ચત્વારિ ત્રિવૃતાયાશ્ચ ચૂર્ણતઃ ।

કળાકર્પોં તથા શુષ્ઠ્યાઃ સિદ્ધે લેહે તુ શીતલે ॥ ૧૪ ॥

મધુ તૈલસમં દયાચતુર્જાતાચતુર્થિકામ્ ।

અતો હરીતકીમેઠાં સાવલેહપલામદન્ ॥ ૧૫ ॥

સુલ્લં વિરિચ્યતે ક્ષિગ્ધો દોષપ્રસ્યમ્નામયઃ ।

ગુલ્મદ્રોગદુર્નામશોકાનાહગરોદરાન્ ॥ ૧૬ ॥

કુષ્ઠોક્લેશાર્ચિગ્રીહપ્રહણીવિપમજ્વરાન્ ।

પ્રતિ દન્તીહરીતમ્યઃ

પાણ્ડુતાં ચ સ્કામલામ્ ॥ ૧૭ ॥

એક દ્રોણ પાણી લઈને તેમાં પચીસ પલ

(સો તોલા) દંતીમૂળ નાખવાં, સો તોલા

ચિત્રો નાખવો, સો તોલા હરડે નાખવી. પછી

તેના ક્વાથ કરવો. તેના ક્વાથમાંથી જે પ્રસ્થ

(એકસો અઠ્ઠાવીસ તોલા) ક્વાથ ગાળી લેવો,

અને તેમા ક્વાથમાની બધી હરડે નાખવી.

પછી તેમાં સો તોલા ગોળ નાખવો, સોળ

તોલા તેલ નાખવું, નસોતરવું ચૂર્ણ સોળ

તોલા નાખવું, પીપર જે તોલા નાખવી, ચૂક

જે તોલા નાખવી. જ્યારે તે અવલેહ (ચાટણું)

તૈયાર થઈને ઠંડો થાય ત્યારે તેમાં તેલ

ઝેટલું મધ નાખવું. ચાતુર્જાત (તજ, તમાલ-

પત્ર, એલચી અને નાગકેસર એ સર્વે મળીને)

ચાર તોલા નાખવું. એ રીતે એ દંતીહરીતકી

અવલેહ તૈયાર કરવો. પછી તેમાંથી એક હરડે

અને ચાર તોલા અવલેહ ખાવો. તેથી રોગી

સ્નિગ્ધ થઈને સુષ્ણે કરીને વિરચન પામી શકે

છે. એક વખત એ ખાવાથી એક પ્રસ્થ ઝેટલે

આખરે દોઢશેર દોષનો ઓળે ઝાડામાં નીકળી

બાક છે, અને રોગી નીરોગી થાય છે. વળી

ગોળો, હૃદયના રોગ, હરસ, સોબે, પેટ ચડવું,

કૃત્રિમ ઝેર, ઉદરરોગ, ચામડીના રોગ, ઉત્કેશ

(દોષ ભિપટી આવવા), અરુચિ, ખરોળ,
બ્રહ્મણી અને વિષમજ્વર, એ સર્વે એ અવલેહ

અને એ હરડેથી મટે છે. વળી તે દંતીહરી-

તકીથી પાંડરોગ અને કમળો પણ મટે છે.

સુઘાક્ષીરદ્રવં ચૂર્ણં ત્રિવૃતાયાઃ સુમાવિતમ્ ।

કાર્પિકં મધુસર્પિર્મ્યાઠીહવા સાધુ વિરિચ્યતે ॥ ૧૮ ॥

થોરના દૂધમાં નસોતરના ચૂર્ણને સારી

રીતે ભાવના આપીને તે ચૂર્ણમાંથી એક તોલા

ચૂર્ણ મધ અને ધી સાથે ચાટવાથી સારી રીતે

વિરચન (જુલાખ) થાય છે.

કુષ્ઠશ્યામાત્રિવૃન્તીવિજ્યાક્ષારગુગુલુન્ ।

ગોમૂત્રેણ પિવેદેકં તેન ગુગુલુમેવ વા ॥ ૧૯ ॥

ઉપલેટ, ઠાણું નસોતર, નસોતર, દંતીમૂળ,

હરડે, જવખાર, ગૂગળ, એ સર્વના ચૂર્ણને

ગાયના મૂત્ર સાથે પીવું અથવા એકલા ગૂગળ-

ને જ ગાયના મૂત્ર સાથે પીવો. (એથી વિરચન

(જુલાખ) થાય છે અને કકુગુલ્મ મટે છે.)

કકુગુલ્મમાં નિરૂહખસ્તિ

નિરૂહાન્ કલ્પસિદ્ધયુક્તાન્

યોજયેદ્ ગુલ્મનાશાનાન્ ।

ખસ્તિકલ્પ(ઉ. અ. ૪)માં જે જે નિરૂહખસ્તિ

આપવાની કહેલી છે, તેમાંની જે નિરૂહખસ્તિ

ગુલ્મને નાશ કરનારી છે તે આપવી.

ગુલ્મ ઉપર ક્ષાર, અરિષ્ટ અને ડામ ।

કૃતમૂલં મહાવાસ્તું કઠિનં સ્તિમિનં ગુરુમ્ ॥૧૦૦

ગૂઢમાંલં જયેદ્ ગુલ્મં ક્ષારારિષ્ટાગ્નિકર્મભિઃ ।

પ્કાન્તરં દ્યઘ્નરં વા વિશ્રમચ્યાય વા જ્યહમ્ ॥૧૦૧

શરીરદોષવલયોર્વર્ધનક્ષપ્નોઘટઃ ।

જે ગોળાએ ભાંડાં મૂળ નાખ્યાં હોય તથા

જે ગોળો વધી ગયો હોય (મોટો થયેલો હોય),

કઠણ થયો હોય, જડ હોય, ભારે હોય અને

માંસથી ઢાકાયેલો હોય તેને ક્ષારકર્મ, અરિષ્ટપાન

કે અશિકર્મ વડે મટાડવો; (તે ઉપર ક્ષાર,

અરિષ્ટ, અગ્નિ વગેરેની ક્રિયા કરવી.) એક વખત

ક્ષાર વગેરે કર્મ કર્યા પછી (ખળ અને દોષનું

પ્રમાણ બહુનાર વૈદ્યે) એક કે બે કે ત્રણ

દિવસ વચમાં વિસામો લઈને વળી પાછું તે

કર્મ કરવું. વળી રોગીના શરીરના દોષ અને

અળનો વિચાર કરીને તેને (=શરીરના ખળને) વધારવા યોગ્ય હોય ત્યારે વધારવું અને (શરીરના ઘાષિને) ઘટાડવા યોગ્ય હોય ત્યારે ઘટાડવા. એવી રીતે વેદે ક્ષાર વગેરે ક્રિયા કરવી. (ચરક, ચિ. ૫/૫૭૩).

કંકુશુદ્ધમમાં કયા ક્ષાર વાપરવા ?

અશ્વોદમરીપ્રહણ્યુક્તા:

ક્ષારા યોજ્યાઃ ક્ષ્મોલ્યજે ॥ ૧૦૨ ॥

કંકુ જેમાં અધિક હોય તે ગોળામાં હરસ, પથરી અને ગ્રહણી એ ત્રણ રોગની ચિકિત્સામાં કહેલા ક્ષારનો ઉપયોગ કરવો.

ક્ષારાગદ

દેવદારત્રિવૃહન્તીકટુકાપચ્ચકોલકમ્ ।

સ્વજિકાપાવશક્ષાલ્યો

શ્વેષ્ઠાપાટોપકુશ્ચિકાઃ ॥ ૧૦૩ ॥

કુદ્ધં સર્વસુગન્ધાં ચ દ્વયક્ષાંશં પટ્ટપચ્ચકમ્ ।

પાલિકં ચૂર્ણિતં તૈલવસાદધિવૃતાપ્લુતમ્ ॥ ૧૦૪ ॥

ઘટસ્થાન્તઃ પચેત્પન્ચમગ્નિવર્ણે ઘટે ચ તમ્ ।

ક્ષારં ગૃહીત્વા ક્ષીરાજ્યવત્ક્રમઘાદિમિઃ પિવેત્ ॥ ૧૦૫ ॥

ગુલ્મોદાવર્તવધ્માશોજઠરપ્રહણીભ્રમીન્ ।

અપસ્મારગારોન્માદયોનિશુકામયાદમરીઃ ॥ ૧૦૬ ॥

ક્ષારાગદોડ્યં શમયેદ્ધિવં ચાણુમુજ્જનમ્ ।

દેવદાર, નસોતર, દંતીમૂળ, કંકુ, પંચકોલ

(પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, સૂંઠ), સાલ્-

ખાર, જવખાર, ત્રિક્ષણ (હરકે, ખહેડાં,

આમળાં), પાહા (પહાડમૂળ), કાળીછરી,

છિપ્પેટ, રાસના, એ પ્રત્યેક ઔષધ ષ-ષે તોલા

થેવું. પંચલવણુ દરેક ચારચાર તોલા થેવાં. એ

સર્વેનું ચૂર્ણ કરીને તેલ, વસા, દહીં અને ઘીમાં

હાડવા. અને તે સર્વને એક ઘડામાં મૂકીને

તેમાંથી વરાળ બહાર ન નીકળે એવી રીતે તેને

સીડી દઈને અગ્નિમાં પકવ કરવું. જ્યારે ઘટો

તપીને દેવતાના રંગને લાલચોળ થાય ત્યારે

એમાંથી ખળેલાં ઔષધ કાઢીને એને વિધિસર

ક્ષાર બનાવીને એ ક્ષાર દૂધ, ઘી, છાશ, દાડ

વગેરે સાથે પીવો. એ ક્ષાર શુદ્ધ, ઉદાવર્ત,

વધરાવળ, હરસ, જઠરરોગ, ગ્રહણીરોગ, કર-

મિયા, વાઈ, ગરરોગ, ગાંડપણુ, યોનિરોગ,

વીરંરોગ, પથરી, એ સર્વને મટાડે છે. વળી તે

ક્ષાર સાપ અને બિંદરનાં એર પણુ શમાવે છે.

ક્ષારતું શરીરમાં કર્મ

શ્લેષ્માણં મધુરં સ્નિગ્ધં રસક્ષીરવૃતાશિનઃ ॥ ૧૦૭ ॥

હિત્વા મિત્ત્વાડશયાત્ ક્ષારઃ

ક્ષત્ત્વાક્ષારવલ્લયઃ ।

માંસરસ, દૂધ અને ઘીનું ભોજન કરનાર

માણુસના આશયમાંથી (કંકુને) છેદીને, મેદીને

તેના ગળ્યા તથા સ્નિગ્ધ કંકુને ક્ષાર પોતાના

નીચે પાડવાના શુભને લીધે નીચે પાડે છે. આડા

વાટે બહાર કાઢે છે.

જૂના આસવ અને અરિષ્ટ કોણે

શા માટે વાપરવા ?

મન્દેડ્માવરુવો સાત્ત્યૈર્મયૈઃ સસ્નેહમશ્નતામ્ ॥ ૧૦૮ ॥

યોજયેદાસપારિષ્ઠાગ્નિગદાન્ માર્ગશુદ્ધયે ।

જે માણુસને જઠરાગ્નિ મંદ પડી ગયો હોય

અને જેને અરુચિ થઈ હોય તેણે માફક આવતા

દાર સહિત સ્નેહયુક્ત ભોજન કરવું અને તેના

માર્ગ(સોતો)ની શુદ્ધિ માટે જૂના આસવ અને

જૂના અરિષ્ટ વાપરવા.

કંકુશુદ્ધમવાળાનાં અત્રપાન

શાલયઃ પથિકા જીર્ણાઃ

કુલત્યા જાહ્નલં પલમ્ ॥ ૧૦૯ ॥

ચિરિવિલ્વાગ્નિતર્કારીપવાનીવહ્ણાઠ્ઠુકુરાઃ ।

શિશ્નુસ્તરુણવિલ્વાનિ ઘાલં શુષ્કં ચ મૂલકમ્ ॥ ૧૧૦ ॥

વીજપૂરકહિલ્લવમ્લવેતસક્ષારવાડિમમ્ ।

ઘ્યોપં તક્કં ઘૃતં તૈલં ભક્તં, પાનં તુ વારુણી ॥ ૧૧૧ ॥

ધાન્યામ્લં મસ્તુ તક્કં ચ યવાનીવિહચૂર્ણિતમ્ ।

પચ્ચમૂલ્યટ્ટં વારિ જીર્ણં માર્દ્ધીકમેવ વા ॥ ૧૧૨ ॥

કંકુશુદ્ધમવાળાએ શાલિ ડાંગરના ચોખા,

જૂના સાકીચોખા, કળથી, જાંગલ પ્રાણીએાતું

માંસ, કરંજ, ચિત્રો, અરણી, યવાની અજગો,

વરણાના અંકુર, સરગવો, નાનાં (કુમળાં)

ખીલા, કુમળા અને સૂકા મૂળા, ખિલ્લરું, હિંગ,

અમ્લવેતસ, જવખાર, દાડમ, સૂંઠ, પીપર,

મરી, છાશ, ઘી, તેલ, ભાત, એટલી વસ્તુઓ

ભોજન તરીકે થેવી તથા વારુણી નામે મધ,

ધાન્યામ્લ, દહીંનું નીતણું પાણી, જવાન-

(યવાની અજમે)નું અને ખિડલવણું ચૂર્ણ
નાખેલી છાશ, પંચમૂલના ક્વાથનું પાણી અને
જૂનો કાળી દ્રાક્ષનો દારૂ એ પીવામાં લેવાં.

પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલચિત્રકાજાજિલ્લેનૃચૈઃ ।

સુરા ગુલ્મં જયત્યાશુ જાંગલશ્ચ વિમિશ્રિતઃ ॥૧૧૩
પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, જીરું, સિંધવ,
એ સર્વનું ચૂર્ણ સુરામાં નાખવું તથા બાંગલ
પ્રાણીઓના માંસનો રસ તેમાં ભેળવવો, એ
પીવાથી ગોળો તત્કાળ મટે છે.

શ્લોક ઉપાથી ૧૧૩ સુધીના ઉપાયથી

કફગુલ્મ ન મટે તો લોહી કાઢ્યા

પછી બાળવાની ક્રિયા

વમનેલ્લઙ્ગૈઃ સ્વેદૈઃ સર્પિઃપાનૈર્વિરેચનૈઃ ।

વસ્તિક્ષારાસવારિષ્ટગુલિકાપચ્યમ્બોજનૈઃ ॥ ૧૧૪

શ્લેષ્મિકો વદ્ધમૂલત્વાદ્યદિ ગુલ્મો ન શામ્યતિ ।

તસ્ય દાર્દ્રં દ્રુતે રક્તે કુર્યાદન્તે શરાદિભિઃ ॥૧૧૫

કફગુલ્મના ઉપાય તરીકે વમન, લંઘન
(ઉપવાસ), સ્વેદ (શેક, પરસેવો), ઘી પીવું,
વિરેચન, અસ્તિકર્મ, ક્ષારકર્મ, આસવ, અરિષ્ટ,
ગોળીઓ, પચ્યે ભોજન, એ સર્વ વહેં પહું
ખડમૂલ (જેનાં મૂળ ઉડાં ગયેલાં હોય એવું)
હોવાથી કફગુલ્મ જે શમે નહિ તે તેના
ગુલ્મમાંથી લોહી કાઢ્યા પછી શર (સાંઠો)
વગેરેથી ડામ દેવો.

(૧૧૫) કફગુલ્મને કેવી રીતે બાળવું?

અથ ગુલ્મં સપર્વન્તં વાસસાડન્તરિતં મિપક્વ ।

નાભિવસ્ચન્નદ્રદયં રોમરાજીં ચ વર્જયન્ ॥૧૧૬

નાતિગાઠં પરિમૃશેચ્છરેણ જ્વલતાડચવા ।

લોદ્દેનારણિકોત્યેન દારુણા તેન્દુકેન વા ॥૧૧૭

તતોડમિવેગે શમિતે શીતૈર્વળં હ્વ ક્રિયા ।

ગોળાને ચારે પાસથી પ્રથમ વસ્ત્ર વહે,
ઢાંકવો અને પછી વૈદે ફૂટી, મૂત્રાશય,
આંતરડાં, હૃદય અને શેખાવલિ એટલાં
સ્થાન તજીને સળગતો સાંઠો, તપાવેલું લોહું,
સળગતું અરણિનું લાકડું કે સળગતું એરકચોલા-
ના ઝાડનું લાકડું બહુ જ ભાર દીધા વિના
(ડામ બહુ ઉડો ન ભિતરી બંધ એ રીતે)
ગોળાની ચારે બાજુ ફરતું (ગોળાકરિ) અને

ગોળા ઉપર (ચોકડી આકારિ) ફેરવવું (અડ-
કાડીને ફેરવવું), પછી અગ્નિના વેગ શમી બંધ
ત્યારે ઠંડાં ઔષધો વહે વણુની પેઠે ક્રિયા કરવી.

આમવાળા ગુલ્મની ચિકિત્સા

લેગા દોષોવાળા ગોળાના ઉપાય

આમાન્વચે તુ પેયાલૈઃ

સન્ધુક્ષ્યાગ્નિં વિલહ્વિતે ॥ ૧૧૮ ॥

સ્વં સ્વં કુર્યાત્ક્રમં મિશ્રં મિશ્રદોષે ચ કાલવિત્ ।

ગોળો આમયુક્ત હોય તો રોગીને લંઘન
કરાવીને પેશા વગેરેથી જઠરાગ્નિને પ્રબલિત
કરીને પછી સમય બાલુનારા વૈદે જે જે દોષને
ચોગ્ય જે ક્રમ કરવો ચોગ્ય હોય તે કરવો.

દોષ મિશ્ર હોય તો મિશ્રક્રમ કરવો.

રક્તગુલ્મની ચિકિત્સા

લક્ષણ, ચિકિત્સા કરવાનો સમય,

સ્નેહન, સ્વેદન, વિરેચન

ગતપ્રસવકાલાયૈ નાર્યૈ ગુલ્મેડ્વસમ્ભવે ॥ ૧૧૯ ॥

ક્ષિગચ્ચિવ્રજશરીરાયૈ દદ્યાત્સ્નેહવિરેચનમ્ ।

ત્રીઓને રક્તગુલ્મ થાય છે, તેના ચિહ્ન
ગર્ભ રહ્યો હોવાનાં ચિહ્ન જેવાં હોય છે, માટે
એ ગર્ભ છે કે રક્તગુલ્મ છે તેનો નિશ્ચય તત્કાળ
થઈ શકતો નથી, માટે પ્રસૂતિકાળ (દશ માસનો
કાળ) વીતી ગયા પછી તેને સ્નેહપાન
કરાવીને પછી તેને શેક કરીને પરસેવો કાઢવો
અને પછી સ્નેહવિરેચન આપવું.

રક્તગુલ્મમાં ક્વાથ

તિલકાથો ઘૂતગુહલ્યોપમાર્ગોરજોન્વિતઃ ॥ ૧૨૦

પાનં રક્તમવે ગુલ્મે નષ્ટે પુષ્પે ચ યોપિતઃ ।

તલના ક્વાથમાં ઘી, ગોળ, સુંઠ, પીપર,
મરી અને ભારંગનું ચૂર્ણ નાખીને પીવાથી રક્ત-
ગુલ્મ મટે છે; તેમ જ જે સ્ત્રીના અટકાવ
ખંધ થઈ ગયો હોય તેનો આ ક્વાથ પીવાથી
અટકાવ આવવા માટે છે.

માર્ગાકૃષ્ણાકરજ્વલગ્રન્થિકામરદારુજમ્ ॥૧૨૧

ચૂર્ણ તિલાનાં ક્વાથેન પીતં ગુલ્મરુજાપહમ્ ।

ભારંગ, પીપર, કરંજની છાલ, પીપરી-

મૂળ, દેવદાર એ ઔષધોના ચૂર્ણને તલના
ક્વાથમાં પીવાથી રક્તગુલ્મની પીડા મટે છે.

રક્તગુહમ ઉપર ક્ષારસ્નેહ

પલાશક્ષારપાત્રે દ્વે દ્વે પાને તૈલસર્પિવોઃ ॥૧૨૨
ગુહમશૈથિલ્યજનનોં પક્ત્વા માત્રાં પ્રયોજયેત્ ।

આખરનો ક્ષાર આડ તોલા અને તેલ તથા ઘી આડ તોલા, એ બેગા કરીને તેમા ખત્રીસ તોલા પાણી નાખવુ. પછી તે સ્નેહ પકવ કરવો. એ પકવ થયેલા સ્નેહ માપસર યેવાથી ગોળો દીધો પડી બચ છે.

રક્તગુહમમાં યોનિવિરેચન ક્યારે આપવું? ન પ્રમિચેત યથેવં દયાયોત્તિરિરેચનમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

એ એમ છતાં પણ તે ગોળો ફૂટે નહિ તો પછી વૈધે તે સ્ત્રીને યોનિવિરેચન ઔષધ આપવુ.

યોનિવિરેચનની ખનાવટ

ક્ષારેણ યુક્ત પલન્તે સુચાક્ષીરેણ વા તત ।

તામ્બાં વા માપિતાન્દ્યા-

ઘોનોં કટુકમસ્પકાન્ ॥ ૧૨૪ ॥

વરાહમસ્પપિત્તામ્બાં

નક્કાન્ વા સુભાવિતાન્ ।

કિન્વં વા સગુહક્ષાર દયાવોનોં વિશુદ્ધયે ॥૧૨૫

રક્તપિત્તહરં ક્ષારં લેહયેન્મધુસર્પિવા ।

લગુને મદિરાં તીક્ષ્ણાં મત્સ્પાંશ્ચાસ્યૈ પ્રયોજયેત્ ॥

ઘસ્તિ સક્ષીરગોમૂત્રં સક્ષારં દાશમૂલિકમ્ ।

જવખાં સાથે શેકેલા તલનુ ચૂર્ણ મેળ-

વીને યોનિમા રાખવા આપવુ, અથવા સુધા-

ક્ષીર (થોરના દૂધ) સાથે શેકેલા તલનુ ચૂર્ણ

મેળવીને તે યોનિમા રાખવા આપવું, અથવા

જવખાર તથા થોરના દૂધની ભાવના આપેલા

દરિયાના માછલાને (લસોડીને) યોનિમા

રાખવા આપવા, અથવા ડુક્કરના અને માછ-

લીના પિત્તની ભાવના આપેલા વજ્રના ડુચા

યોનિમા રાખવા આપવા, અથવા ગોળ અને

જવખાં સહિત કિણુવ યોનિનુ શોધન કરવા

માટે આપવુ, રક્તપિત્તને હરનારો ક્ષાર (કાળા

કમળની નાળનો ક્ષાર-ચરક ચિ. ૪/૯૮) મધ

અને ઘી સાથે ચાટવો તથા લસણ, તીક્ષ્ણ મધ

અને મત્સ્ય, એ તેને બોજનમા આપવા, તેમ જ

ખસ્તિકલ્પ (ઉ. અ. ૪)મા કહેલી દશમૂળની ખસ્તિ

દૂધ, ગોમૂત્ર તથા જવખાર મેળવીને આપવી.

ગુહમ ક્યારે ફેડવું?

અર્તમાને કથિરે હિતં ગુહમપ્રમેદનમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

ઉપર કહેલા ઉપાય કર્યા છતાં પણ યોનિ દ્વારા લોહી નીકળે નહિ તો પછી ગુહમને ફેડવું એ ઉત્તર છે.

લોહી નીકળ્યા પછીની ક્રિયા તથા અન્નપાન યમકાચ્યકરેદ્યાવા પ્રવૃત્તે સમુપેક્ષનમ્ ।

રસોદનસ્ન્યાડ્ઠહારઃ પાનં ચ તરુણી સુરા ॥૧૨૮

લોહી નીકળવા માટે ત્યારે ચાખ્ખાના ગમે તે જે સ્નેહ શર્ગરે ચોળવા, તથા નીકળતા લોહીને અટકાવવુ નહિ. તેને ખાવા માટે ભાત તથા માસરસ આપવો, અને તાજી સુરા પીવા આપવી.

વધારે પડવું લોહી વહે તો શુ' કરવું? કથિરેડતિપ્રવૃત્તે તુ રક્તપિત્તહરાઃ ક્રિયાઃ ।

એ લોહી અતિશય વહે તો રક્તપિત્તને મટાડનારી ક્રિયા કરવી.

વાયુની પીડા થાય તો શુ' કરવું?

કાર્યાં વાતલ્ગાર્તાયાઃ સર્વાં વાતહરાઃ પુનઃ ॥૧૨૯

એ સ્ત્રી વાયુની પીડાથી પિડાયેલી હોય તો વાયુને મટાડે એવી સર્વે ક્રિયાઓ કરવી.

આનાહ થાય તો શુ' કરવું?

આનાહાદાનુદાવર્તલ્લાસદ્યો યથાયયમ્ ॥૧૨૯ફે

એ પેટ ચડવુ વગેરે ઉપદ્રવ થતા હોય તો ઉદાવર્તનો અને કફનો નાશ કરનારી ક્રિયાઓ કરવી.

કલ્પયાન્નહરયે ચતુર્થે વિકલ્પિત્તત્સ્યાને ગુહમવિકલ્પિત્ત નામ ચતુર્દશોડયાય ॥ ૧૪ ॥

અધ્યાય ૧૫ મો

ઉદરરોગોની ચિકિત્સા

અથાત્ ઉદરચિકિત્સતં ઘ્યાધ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्म्राहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે ઉદરરોગની ચિકિત્સા સમજાવીશુ. એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે. (ગુહમની પછી ઉદરની ચિકિત્સા કહેવાનો આરભ કરવાનું કારણ એવુ છે કે એમ ગુહમની ઉત્પત્તિમાં

વાયુ એ મુખ્ય કારણ છે તેમ ઉદરરોગની ઉત્પત્તિમાં પણ વાયુ મુખ્ય કારણ છે.)

અથા ઉદરરોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા

(શ્લોક ૦૧ થી ૫૨૧)

રોજ વિરેચન

દોષાતિમાત્રોપચયાત્ત્રોતોમાર્ગનિરોધનાત્ ।

સમ્ભવત્યુદરં તસ્માન્નિત્યમેતં વિરેચયેત્ ॥ ૧ ॥

દોષ અતિશય પથી જવાથી તે શરીરની ધાતુઓ વગેરેને વહન કરનારાં શ્રોતોને અંધ કરે છે તેથી ઉદરરોગ થાય છે. માટે ઉદરરોગોને રોજ વિરેચન આપવું.

ઉદરરોગોને યોગ્ય વિરેચન

પાયયેત્તિલમૈરણં સમૂત્રં સપયોડપિ વા ।

માસં દ્વૌ વાડયવા ગભ્યં મૂત્રં માહિપમેવ વા ॥૨॥

પિવેદ્રોક્ષીરમુક્તુ સ્વાદ્યા કરમ્બીક્ષીરવર્તનઃ ।

દાહાનાહાતિવૃષ્ણમૂર્છાપરીતસ્તુ વિશેષતઃ ॥ ૩ ॥

ઉદરરોગવાળાને એક મહિને કે બે મહિના સુધી ગાયના મૂત્ર સાથે અથવા દૂધ સાથે દિવેલ પાવું અથવા દોષ, દૂધ વગેરેના વિચાર કરીને એકલું ગાયનું મૂત્ર પ્રાવું, અથવા બે સનું મૂત્ર પાવું, અથવા ઘોરાકમાં કેટલા ગાયનું દૂધ અથવા ઊંટડીનું દૂધ પીવું. અને જે માણસને ઉદરરોગમાં બળતરા, પેટ ચડવું, ખડું તરસ, મૂર્છા વગેરે ઉપદ્રવ હોય તેણે તે ખાસ કરીને કેટલા ગાયનું દૂધ કે ઊંટડીનું દૂધ પીને રહેવું યોગ્ય છે.

(એકલા દૂધ ઉપર રહેનાર માણસે પાણી તદન અંધ કરવું બેઈએ.)

લૂપા અને બહુ વાયુવાળા ઉદરરોગી માટે વિરેચન

રુક્ષાણાં बहुवातानां दोषसंगुहिकावृक्षिणाम् ।

સ્નેહનીયાનિ સર્વાંપિ જઠરમ્નાનિ યોજયેત્ ॥૪॥

જે માણસો ઘણા વાયુવાળા તથા લૂપા પડી ગયેલા હોય અને જેમના દોષનું શોધન કરવાની જરૂર હોય તેમને જઠરરોગને મટાડનારાં અને સ્નેહન કરે એવાં ઘી આપવાં.

પદ્મપલં દશમૂલામ્બુમસ્તુદ્યાઢકસાપિતમ્ ।

એક આઢકે દશમૂલને ક્વાથ અને દહીંનું

એક આઢકે નીતયું પાણી, એ બેમાં સિદ્ધ કરેલું એક પ્રસ્થ પદ્મપલ ઘી. (ચિ. ૫/૨૧૩ થી ૨૩) ઉદરરોગમાં આપવું.

ઉદરરોગ ઉપર સ્નેહો

નાગરત્રિપલં પ્રસ્થં ઘૃતૈલાત્તથાડઢકમ્ ॥ ૫ ॥

મસ્તુનઃ સાઘપિત્તૈત્પિત્તેત્સર્વોદરાપહમ્ ।

કફમાહતસમ્મૂતે ગુલ્મે ચ, પરમં હિતમ્ ॥ ૬ ॥

તેમ જ સૂકું ત્રણ પલ, એક પ્રસ્થ ઘી અને તેલ તથા એક આઢકે દહીંનું નીતયું પાણી, એ સર્વ દ્રવ્યો લઈને સ્નેહ સિદ્ધ કરવો. એ સ્નેહ પીવાથી સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ નાશ પામે છે તેમ જ કફ અને વાયુ એક સાથે કોપવાથી થયેલા ગોળામાં પણ એ પરમ હિતકર છે.

ચતુર્ગુણે જલે મૂત્રે દ્વિગુણે ચિત્રકોત્પલે ।

કલ્કે સિદ્ધં ઘૃતપ્રસ્થં સક્ષારં જઠરી પિવેત્ ॥૭॥

ઘી એક પ્રસ્થ ઘેવું; ઘી કરતાં પાણી

ચોગણુ ઘેવું, તથા ઘીથી બમણું ગોમૂત્ર ઘેવું;

એ સર્વમાં ચિત્રાને કલ્કે એક પલ નાખવો.

પછી ઘી સિદ્ધ કરવું. એ સિદ્ધ થયેલા ઘીમાં

જવખાર નાખીને ઉદરરોગીએ પીવું.

યવકોલકુલયાનાં પञ्चमूलस्य चाम्भसा ।

સુરાસાવીરકાર્મ્યાં ચ સિદ્ધં વા પાયયેદ્ઘૃતમ્ ॥૮

જવ, ઘોર, કળથી અને પંચમૂળ, એ

સર્વનો ક્વાથ તથા સુરા અને સૌવીર, એ

ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું ઘી ઉદરરોગીને પાવું.

ઉદરરોગમાં સ્નેહોની અસર : પછી

આપવાનાં વિરેચન

પમિઃ સ્નિગ્ધાય સજ્ઞાતે ઘલે શાન્તે ચ માસ્તે ।

સસ્તે દોષાશયે દદ્યાત્કલ્પદષ્ટે વિરેચનમ્ ॥૯॥

ઉપર કહેલા સ્નેહ વડે જ્યારે ઉદરરોગી

સ્નિગ્ધ થાય, તેનામાં બળ ઉત્પન્ન થાય, તેને

વાયુ શાંત પડે અને વાયુ વગેરે દોષના આશય

(સ્થાન) નરમ થાય ત્યારે કલ્પસ્થાન

અધ્યાય ૨ માં વિરેચનકલ્પમાં કહેલા ઉદર-

રોગને મટાડનારાં વિરેચન આપવાં.

વિરેચન પછીને ક્રમ : ચૂર્ણ, આહાર

પટોલમૂલં ત્રિફલાં નિશાં વેલ્લં ચ કાર્પિકમ્ ।

કમ્પિલ્હનીલીનીકુમ્ભમાગાન્ દ્વિત્રિચતુર્ગુણાન્ ॥૧૦

પિવેત્સચ્ચૂર્ણ મૂત્રેણ પેયાપૂર્વ તતો રસૈઃ ।
વિરિક્તો જાહ્નૈરઘાત્તતઃ પહ્લિવસં પયઃ ॥૧૧॥
શૃતં પિવેદ્યોપયુતં પીતમેવં પુનઃ પુનઃ ।

હન્તિ સર્વોદરાણ્યેતચ્ચૂર્ણ જાતોદકાન્યપિ ॥૧૨॥

પટોલમૂળ, ત્રિકુટા, હળદર, વાવડિંગ, એ સર્વે એક એક તોષા લેવાં, કપીષા પટોલમૂળથી ખમ્ભો લેવો, ગળીનાં મૂળ પટોલમૂળથી ત્રણગણું લેવાં, નસોતર પટોલમૂળથી ચારગણું લેવું. એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને ગાયના મૂત્ર સાથે પીવું. (એ ચૂર્ણ પીવાથી) વિરેચન થયા પછી પ્રથમ પેયા પીવી અને પછી બંગલ પ્રાણીઓના માંસરસ સાથે શાળના ચોખાને ભાત વગેરે ભોજન જમવું. પછી છ દિવસ સુધી દૂધને ઉકાળીને તેમાં સૂંક, પીપર અને મરીનું ચૂર્ણ નાખીને જોરાક તરીકે ફક્ત એ દૂધ પીવું. છ દિવસ પછી પાહું ઉપર કહેલુ પટોલમૂળ વગેરેનું-વિરેચન લેવું, પેયા પીવી, (બંગલ પ્રાણીઓના) માંસરસ અને ભાત ખાવો તથા છ દિવસ સુધી ત્રિકુટના ચૂર્ણ સાથે ઉકાળેલું દૂધ પીવું. એ રીતનો સાતસાત દિવસનો ક્રમ ફરીફરીને કરવો. એ રીતે ચૂર્ણ ખાવાથી અને એ ક્રમ કરવાથી સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ મટે છે. કદાપિ જળોદર (જળધર) થઈ ગયું હોય તો તે પણ એ જ ક્રમથી મટે છે.

ઉદરરોગ પર ચૂર્ણો

(શ્લોક ૧૨ા થી ૨૬)

ગવાક્ષી શક્તિનીં દન્તીં તિલ્વ-

કસ્ય ત્વચં વચામ્ ।

પિવેત્કર્કન્ધુમૃદ્ધીકાકોલામ્મોમૃત્સીધુમિઃ ॥ ૧૩ ॥

ગાયસુકડાં, શંખાવળીનાં મૂળ, દંતીમૂળ, ક્ષોધરની છાલ, વજ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ જોરડીનાં મૂળ, કાળી દ્રાક્ષ, જોર, એ ત્રણને ક્વાથ, ગાયનું મૂત્ર અને સીધુ નામે દાર એ ત્રણની સાથે પીવું; અર્થાત ક્વાથ, ગોમૂત્ર અને સીધુ એ ત્રણ એકત્ર કરીને તે સાથે ઉપરનું ચૂર્ણ પીવું.

નારાયણ ચૂર્ણ : બુદ્ધાબુદ્ધ રોગોમાં

એ ચૂર્ણ લેવાની રીત

યવાની હપુવા ધાન્યં શતપુષ્પોપકુચ્ચિકા ।

કારવી પિલ્પલીમૂલમજગન્ધા શઠી યચા ॥૧૪॥

ચિત્રકોડજાજિકં ધ્યોપં સ્વર્ણક્ષીરી ફલત્રયમ્ ।

દ્વૌ ક્ષારૌ પૌષ્કરં મૂલં કુદું લવણપન્નકમ્ ॥૧૫॥

વિદહ્નં ચ સમાંશાનિ દન્ત્યા ભાગત્રયં તથા ।

ત્રિવૃદ્ધિશાલે દ્વિગુણે સાતલા ચ ચતુર્ગુણા ॥૧૬॥

પપ નારાયણો નામ ચૂર્ણો રોગગણાપહઃ ।

નૈનં પ્રાપ્યામિવર્ધન્તે રોગા વિષ્ણુમિવાસુરાઃ ॥૧૭

તકળોદરિમિઃ પેયો ગુલ્મિભિર્યદરામ્બુના ।

આનાહવાતે સુરયા વાતરોગે પ્રસન્નયા ॥૧૮॥

દધિમગ્ડેન વિટ્સન્ને દાહિમામ્મોમિરર્શસૈઃ ।

પરિકર્તે સત્ત્વક્ષામ્લૈરુષ્ણામ્બુમિરજીર્ણકે ॥૧૯॥

મગન્દરે પાણ્ડુરોગે કાસે શ્વાસે ગલગ્રહે ।

હૃદ્રોગે પ્રહૃણીદોષે કુષ્ઠે મન્દેડનલે જ્વરે ॥૨૦॥

દંડ્રાવિપે મૂલવિપે સગરે કૃત્રિમે વિપે ।

યથાહ્નં સ્તિગ્ધકોષ્ટેન પેયમેતદ્વિરેચનમ્ ॥ ૨૧ ॥

યવાની અજમેા, પળાંસી, ધાણા, સવા,

કાળીજીરી, ઘોડી અજમેા, પીપરીમૂળ, તલવણુ

(તલવની), પડકચૂરો, વજ, ચિત્રો, જીરું,

સૂંક, પીપર, મરી, દારડી, હરડે, બહેડાં,

આમળાં, જવખાર, સાજખાર, પુષ્કરમૂળ,

ઉપલેટ, પાંચ લવણુ, વાવડિંગ, એટલાં ઔષધ

સરખે ભાગે લેવાં. દંતીમૂળના ત્રણ ભાગ લેવા.

નસોતર અને ઈંદ્રવારણીનાં મૂળ-એ બેનાં બે

બે ભાગ લેવા. સાથેર(સાતલા)ના ચાર ભાગ

લેવા. એ સર્વનું ચૂર્ણ કરવું. એને નારાયણ

ચૂર્ણ કહે છે. તે રોગોના સમુદાયનો નાશ

કરનારું છે. જેમ વિષ્ણુને પામીને અસુરો

વૃદ્ધિ પામતા નથી, તેમ આ ચૂર્ણને પામીને

રોગ વૃદ્ધિ પામતા નથી. જેને ઉદરરોગ થયા

હોય તેણે એ ચૂર્ણને છાશ સાથે પીવું. જેને

(ગોળાને) રોગ થયો હોય તેણે એ ચૂર્ણને જોરના

ક્વાથ સાથે પીવું. જેને (આંગાંકા)નામે વાયુને

રોગ થયો હોય તેણે સુરા સાથે એ ચૂર્ણ પીવું.

જેને વાયુનાં રોગ થયા હોય તેણે મસના નામે

દાર સાથે એ ચૂર્ણ પીવું. જેને બુડો આંતર-

ડામાં ચોટી જવાથી ભ્રતરતો ન હોય, તેણે

દહીના મંડ સાથે એ ચૂર્ણ પીવું. હરસવાળાએ

એ ચૂર્ણ દાડમના રસ સાથે પીવું. જેને ખરિકત

રોગ (પેટમાં બહુ કાતરથી કપાઈ જતું હોય એવી ચૂંક આવવાના રોગને પરિકર્ત કહે છે) થયા હોય તેણે આમચૂરના પાણી સાથે એ ચૂર્ણ પીવું. અલ્લુવાળાએ ગરમ પાણી સાથે એ ચૂર્ણ પીવું. અને એ જ પ્રમાણે ભગંદર, પાંડરોગ, ખાંસી, દમ, ગણું રહી જવું, હૃદયનો રોગ, સંચળણી, ચામડીના રોગ, મંદાશિ, તાવ, દાઢવાળાં પ્રાણીઓનું ઝેર, વછનાગ વગેરે મૂળિયાંનું ઝેર, ગર સહિત બધાં કૃત્રિમ ઝેર, એ સર્વમાં રોગીને પ્રથમ સ્નિગ્ધ કાઠાવાળો કરીને રોગને યોગ્ય હોય એવું અનુપાન આપીને તે સાથે આ નારાયણ ચૂર્ણ રૂપ વિરેચન પાવું.

હપુષાં કાઞ્ચનશ્ચૌરિં ત્રિફલાં નીલિનીફલમ્ ।

ત્રાયન્તીં રોહિણીં તિક્તાં

સાતલાં ત્રિવૃતાં વચામ્ ॥૨૨॥

સૈન્ધવં કાલલવળં પિપ્પલીં ચેતિ ચૂર્ણયેત્ ।

દાહિમત્રિફલામાંસરસમૂત્રસુલોદકૈઃ ॥ ૨૩ ॥

પેયોડયં સર્વગુલ્મेषુ ધ્રીદ્ધિ સર્વોદરેષુ ચ ।

શ્વિત્રે કુષ્ઠેષ્વજરકે સદને વિપમેડનલે ॥ ૨૪ ॥

શોફાર્શઃપાણ્ડુરોગેષુ કામલાયાં હલીમકે ।

યાતપિત્તક્રાંધાશુ વિરેકેણ પ્રસાદયેત્ ॥૨૫॥

પખાંસી, દારૂડી, ત્રિક્ષણ (હરડે, ખડેડાં,

આમળાં), ગળીનાં ફળ, ત્રાયમાણ, હરડે, કંક, સાથેર, નસોતર, વજ, સિંધવ, સંચળ

અને પીપર, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ

દાડમનું પાણી, ત્રિક્ષણનો ક્વાથ, માંસરસ,

ગાયત્રું મૂત્ર અથવા લગાર ગરમ કરેલું પાણી

એમાંના ગમે તે કાઈ સાથે પીવું. તેથી

સર્વ પ્રકારના ગોળા, પ્લીહા (ખરેખર), સર્વ

પ્રકારના ઉદરરોગ, ઘોળા કાઠ, અલ્લુ, મંદાશિ,

વિષમાશિ, સોબે, હરસ, પાંડરોગ, કમળો,

હલીમક એ સર્વ રોગ મટે છે. વળી,

તે વાત, પિત્ત અને કફ-એ દોષને વિરેચન

કરીને મટાડે છે.

નીલિનીં નિચુલં ધ્યોષં ક્ષારૈં લવણપન્નકમ્ ।

ચિત્રકં ચ વિરેચ્ચૂર્ણં સર્પિગોદરગુલ્મનુત્ ॥૨૬॥

ગળી, નેતર, ત્રિકક (ચૂંક, પીપર, મગી),

જવખાર, સાલખાર, પાંચ લવણ અને ચિત્રો-

એ સર્વના ચૂર્ણને ઘી સાથે પીવાથી ઉદરરોગ અને ગુલ્મરોગ મટે છે.

ગંભીર ઉદરરોગમાં ખાસ કરીને

નખળા દર્દી માટે કરવાના ઉપાય

પૂર્વવચ્ચ વિરેહુગ્ધં ક્ષામઃ શુદ્ધોડ્નરાડ્નરા ।

કારમં ગલ્વમાજં વા

વધાદાત્પયિકે ગદે ॥ ૨૭ ॥

સ્નેહાનેવ વિરેકાયેં દુર્ચલેભ્યો વિરોપતઃ ।

પહેલાં શ્લેષ્ક લૃષ્થી ૧૧માં કષ્ઠા પ્રમાણે

શોધન થયા પછી નખળા દર્દીએ બગલ

પ્રાણીઓના માંસરસ અને સિંટડીનું, ગાયત્રું

કે ખકરીનું દૂધ વારાફરતી પીવું. (માંસરસ,

દૂધ, માંસરસ, દૂધ એમ વારાફરતી પાવું.)

બે રોગ ગંભીર સ્થિતિમાં હોય તો ઉદર-

રોગીને-અને નખળા ઉદરરોગીને તો ખાસ-

વિરેચન માટે સ્નેહવિરેચન જ આપવાં.

ઉદરરોગ ઉપર સિદ્ધ વિરેચન ઘી

(શ્લેષ્ક ૨૮થી ૩૩૧)

હરીતકીસુક્રમરજઃપ્રસ્યયુક્તં ઘૃતાઢકમ્ ॥ ૨૮ ॥

અગ્નૌ ચિલાપ્ય મયિતં લજ્જેન યવપહ્લકે ।

નિઘાપયેત્તતો માસાદુન્નતં ગાલિતં પચેત્ ॥૨૯॥

હરીતકીનાં કાથેન દધ્ના ચામ્લેન સંયુતમ્ ।

ઉદરં ગરમદ્રોલામાનાહં શુલ્મવિદ્મચી ॥ ૩૦ ॥

હન્યેતત્કુષ્ઠમુન્નાદમપસ્મારં ચ પાનતઃ ।

હરડેનું ખારીક ચૂર્ણ કરીને તેમાંથી એક પ્રસ્ય

લેવું. પછી તેમાં એક આઢક ઘી નાખવું. પછી

તેને અગ્નિ ઉપર ચડાવીને આગાળીને (વીધારીને)

કડછી વઢે હલાવવું. અને તે પછી એક વાસણ-

માં તે સર્વ ભરીને માં સીડી દઈને જવના

ઢગલામાં એક માસ લગી દારી રાખવું. એક

મહિનેા થયા પછી તેને ગાળી લેવું. પછી તે

ઘીમાં હરડેનેા ક્વાથ અને ખાંડ દર્દી નાખીને

તેને પકવ કરવું. એ ઘી પીવાથી ઉદરરોગ,

કૃત્રિમ ઝેર, અધીલા નામે ખાંડ થાય છે તે, પેટ

ચડે છે તે, ગોળા, ગડ, ચામડીના રોગ,

ખાંડપણ અને વાઈ-એ રોગો મટે છે.

સ્તુક્ષ્મીચુક્તોદ્રોશ્રીરા-

ચ્છુનદ્રીતાત્ લખાહતાત્ ॥ ૩૧

યજ્ઞાતમાર્જ્ય સ્તુક્ષીરસિદ્ધં તચ તથાગુણમ્ ।

થોરના દૂધમાં ગાયનુ દૂધ નાખીને તેને ગરમ કરવુ. પછી તે દૂધને ઠંડું કરીને કડછી (સૈયા)થી વસોવવું. એ દૂધમાંથી જઘાં નીકળે તેને થોરના દૂધમાં પકવ કરવું. એ ઘી પણ ઉપર (શ્લોક ૨૮થી ૩૦૩માં) કહેલા હરીતકી-ઘીના જેવા ગુણવાળુ છે.

ક્ષીરદ્રોણં સુઘાક્ષીરપ્રસ્થાર્ધસહિતં દધિ ॥ ૩૨ ॥

જાતે મથિત્વા તત્સર્પિશ્ચિવૃત્સિદ્ધં ચ તદ્ ગુણમ્ ।

એક દ્રોણ (૧૦૨૪ તોલા) ગાયની દૂધમાં અડધો પ્રસ્થ (ખત્રીસ તોલા) થોરનું દૂધ નાખવું. એ દૂધ જમી જવાથી જ ઠંડી થાય તેને વસોવીને ઘી ખનાવવું. એ ઘી નસોતરના ક્વાથમાં નસોતરના કદક વડે પકવ કરવું. એ ઘી ઉપર (શ્લોક ૨૮થી ૩૦૩માં) કહેલા હરીતકી ઘી જેવા ગુણવાળુ છે.

તથા સિદ્ધં ઘૃતપ્રસ્યં પયસ્યદ્દુગ્ને પિવેત્ ॥ ૩૩ ॥

સ્તુક્ષીરપલકલ્કેન ત્રિવૃતાવટ્પલેન ચ ।

તે જ પ્રમાણે ઘી કરતા આડગણુ દૂધમાં એક પ્રસ્થ (ચોસક તોલા) ઘી નાખીને તેમાં ચાર તોલા થોરના દૂધમાં ચોવીસ તોલા નસોતરનો કદક કરી તે નાખીને ઘી સિદ્ધ કરીને તે પીવું; અર્થાત્ એક પ્રસ્થ ઘી, આડ પ્રસ્થ દૂધ, અને ચાર તોલા થોરના દૂધથી કરેલા ચોવીસ તોલા નસોતરનો કદક, એટલા દ્રવ્યથી ઘી સિદ્ધ કરવુ. એ ઘી પણ ઉપરના જેવો જ ગુણુ આપે છે.

ઘી પીધા પછી કોણે શુ' પીવું ?

વર્ષાં વાનુ પિવેત્વેવાં રસં સ્વાદુ પયોઽથવા ॥ ૩૪ ॥

ઉપર કહેલાં ઘી પીધા પછી પેચા પીવી અથવા ગળ્યો માંસરસ પીવો અથવા દૂધ પીવું. (કફવાળાએ પેચા, પિત્તવાળાએ દૂધ અને વાયુવાળાએ ગળ્યો માંસરસ પીવો.)

ઘી પચ્યા પછી અને જુલાખ થયા

પછીનો ક્રમ

ઘૃતે જીર્ણે ચિરિક્તશ્ચ કોર્ણં નાગરસાધિતમ્ ।

પિવેદમ્બુ તતઃ પેવાં તત્તો યૂર્ષં કુલત્થ્યજમ્ ॥ ૩૫ ॥

ઘી પચી ગયા પછી અને જુલાખ થયા

પછી (પહેલે દિવસે, એ જ દિવસે) સૂક નાખીને ઉકાળેલું લગારલગાર ગરમ હોય એવું પાણી પીવું. પછી (બીજે દિવસે) પેચા પીવી અને (ત્રીજે દિવસે) પછી કળથીના યુષ પીવો.

ભૂખા પડેલા માટે વિરેચન ઘી

પિવેદ્ભૂક્ષુરુપહં ત્વેવં મુયો વા પ્રતિભોજિતઃ ।

પુનઃપુનઃ પિવેત્સર્પિરાનુપૂર્ણાન્નયૈવ ચ ॥ ૩૬ ॥

જેવું શરીર રક્ષ (બુધ્ પડેલું) હોય તેણે સૂ. ૧૮/૪૨૩, ૪૩ પ્રમાણે પ્રતિભોજન કરીને ત્રણ વારા સુધી અથવા (જરૂર જણાય તે) વધારે વારા સુધી એ જ (=શ્લોક ૩૫વાળા) ક્રમથી ઘી વારંવાર પીવું. (આ ઘૃતપાન રક્ષ માલુસ માટે છે, સિનગ્ધ માટે નહિ.)

ઘી કોણે ખનાવવાં ?

ઘૃતાન્યેતાનિ સિદ્ધાનિ

વિદધ્યાત્કુશાલો મિપક્ક ।

ગુહમાનાં ગરવોપાણામુદ્ગરાણાં ચ શાન્તયે ॥ ૩૭ ॥

સર્વે ગુદમરોગ, કૃત્રિમ ઝેર અને ઉદરરોગની શાંતિને અર્થે પૂર્વે કહેલાં સઘળાં ઘી કુશળ વેવે સિદ્ધ કરીને વિધિસર આપવાં.

આનાહુ મરે એવાં ઘી

પીલુક્લક્રોપસિદ્ધં વા ઘૃતમાનાહમેદનમ્ ।

તૈલ્લવકં નીલિનીસર્પિઃ સ્નેહં વા મિશ્રકં પિવેત્ ॥ ૩૮ ॥

આનાહ(પેટ ચડવું)નો નાશ કરે એવું પીલુડાંના કદકથી સિદ્ધ કરેલું ઘી તેમ જ તૈલ્લકઘૃત (ચિ. ૨૧/૩૨, ૩૩), નીલિનીઘૃત (ચિ. ૧૪/૫૪૩થી ૫૮), અથવા મિશ્રક સ્નેહ (ચિ. ૧૪/૮૯થી ૯૦૩) પીવાં.

દોષ નીકળી ગયા પછીતું ભોજન

હૃતદોષઃ ક્રમાદશ્રન્ લઘુશાહ્યોદનંપ્રતિ ।

એ રીતે ઘી પીવા વગેરેથી જ્યારે પેટમાંના દોષ નીકળી બચ, ત્યારે પચવામાં ઘણા હલકા શાળનો ભાત થોડો ખાવો. એ પ્રમાણે સંસર્જનક્રમ શરૂ કરવો.

ઉદરરોગમાં રક્ષાસહ્યા દોષને કાઢવા

માટેનો ઉપાય

ઉપયુક્તોત જરૂરી દોષરોપનિવૃત્તયે ॥ ૩૯ ॥

હરીતકીસહસ્રં વા મૌમૂત્રેણ

सहस्रं पिप्पलीनां वा स्तुक्षीरेण सुभावितम् ४०
पिप्पलीवर्धमानं वा क्षीराशी वा शिलाजतु ।
तद्वद्वा गुग्गुलुं क्षीरं तुल्याद्भ्रंकरसं तथा ॥ ४१ ॥

उदररोगवाणा माणुगे पाछण कक्षा ते
उपचार कथा पछी होपने काई लाग जाकी
रुडेवो होय तेनी नितुत्तने माटे ऐक उंबर
मोटी उदरेने वारंवार गायना मूत्रनी लावना
आपीने ते भावी तथा उपर हूध पीवुं;
अथवा थोरना हूधमा ऐक उंबर पीपरेने
वारंवार लावना आपीने ते भावी; अथवा
उत्तरस्थान अ. ३८ श्लोक ८८थी १००मां
कडेला रसायन विधि प्रमाणे वर्धमान पीपरे
भावी; अथवा शिलाजित दवा तरीके भाईने
भोराकमां इक्षु हूध पीने रुडेवु; अथवा ते ७
प्रमाणे गुग्गुनी योचना करवी; अथवा हूध
नटवो आहुना रस हूधमां मेणवीने, ते हूध पीवु;
चित्रकामदारुभ्यां कल्कं क्षीरेण वा पिबेत् ।

मासं युक्तस्तथा हस्तिपिप्पलीविश्वमेपजम् ॥४२
अथवा चित्रा अने देवदार ऐ जेना कटक
हूध साथे पावे; अथवा भरोभर संयम
पाणीने (पथ्य पाणीने) ऐके मडिना सुधी
गुणपीपर अने सूडने कटक हूध साथे पीवे.

वधी गयेला उदररोगना उपाय
विडहं चित्रको दन्ती चर्ष्यं द्योपं च तैः पयः ।
कल्कैः कोलसमैः पीत्वा प्रयुद्धमुदरं जयेत् ॥४३॥
वावडिंग, चित्रा, नेपाणा, यवक, सूडं,
पीपर, मरी, ऐ औषधाना कटक करीने तेमांथी
घार नटवो कटक हूध साथे पीवाथी पधेलु
उदर भटे छे.

भोज्यं भुञ्जीन वा मासं स्तुहीक्षीरघृतान्वितम् ।
उत्कारिकां वा स्तुक्षीरपीतपथ्याकणाकृताम् ४४
अथवा थोरनु हूध अने घी, ऐ जेनी
साथे ऐक मडिना मोल्य भोराक भावे,
अथवा थोरनु हूध, पीणा इलने कांटासणियो,
हरडे अने पीपर, ऐ औषधाथी (घी नापीने)
करेक्षी पूरी भावी.

उदररोगमां वायुना अमुक्त
उपद्रवोना उपाय
पार्श्वशूलमुपस्तम्भं हृदग्रहं च समीरणः ।

यदि कुर्यात् ततस्तैलं शिववक्षारान्वितं पिबेत् ४५
पकं वा टिण्डुल्यलापलाशतिलनालजैः ॥
क्षारैः कदल्यपमार्गतर्कारीजैः पृथक्कृतैः ॥ ४६ ॥

जे उदररोगमां वायुने क्षीधे पासामा शूण,
हृदय जडकाई नय अने स्तंभ थाय तो पीलां
अने क्षार सहित तेल पीवुं, अथवा अरडूसो,
जणदाणा, भाभरो अने तिलजल (तलसरा) ऐ
थारना क्षारथी पडव थयेलु तेल पीवु, अथवा
केण, अघेडो अने अरणीमाथी जनावेला जुहा-
जुहा क्षार वडे सिद्ध करेलुं तेल पीवु.

होपनां अमुक्त आवरण् माटेना उपाय
कफे वातेन पित्ते वा ताभ्यां वाऽप्यावृतेऽनिले ।
वह्निनः स्योपघयुतं तैलमेरण्डजं हितम् ॥ ४७ ॥

वायु वडे कडे आवृत (रुंधायेवो) होय
के पित रुंधायेवु होय, अथवा कडे अने
पितथी वायु रुंधायेवो होय तो जणवान माणुस-
ने ते ते होपने मटाडे ऐवां औषधा नापीने
दिवेल आपु छितकर छे.

उदररोग उपर लेप
देवदारुपलाशकहस्तिपिप्पलिशिशुकैः ।
साश्वरुणैः सगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं यहिः ॥ ४८ ॥
देवदार, भाभरो, आडोडा, गुणपीपर,
सरगवो, राजवृक्ष अने गायनु मूत्र, ऐ औषधा
वडे पेटनी जहार (पेट उपर) लाडो लेप
करवो.

उदर उपर सेक
वृश्चिकालीवचाशुष्ठीपञ्चमूलपुनर्नगात् ।
वर्षाभूधान्यकुष्ठचक्राद्यैर्मूत्रैश्च सेचयेत् ॥४९॥
भांढीआपण (सोनाशुष्णी), वज, सूडं,
पंचमूल, साटोडी, राती साटोडी, धाणा,
उपघेट, ऐ औषधाना कवाथो वडे तथा आड
मूत्र (सू. ५/८१३) वडे पेट उपर सिंचन
करवु (धार करवी).

जुलाण थया पछी शेक अने पाटोः कारण
विरिक्तम्लानमुदरं स्वेदितं साल्यणादिभिः ।
वाससा चेष्टयेद्देशं वायुनाग्नापयेत्पुनः ॥ ५० ॥
विरचन थया पछी उदर जेसी नय तथा
पेट उपर साल्यणुस्वेद (सू. १७/३३) करवा-

માં આવે પછી પેટ ઉપર વસ્ર વીંટવું, કે બંધી તેમાં ફરીને વાયુ ભરાઈને તે કૂલે નહિ.

ઉદરરોગમાં આધમાનવાળાને ખસ્તિ સુવિક્રિક્સ્ય યસ્ય સ્યાદાધમાનં પુનરેવ તમ્ । સુક્ષિગ્ધૈરમ્લલવર્ણૈર્નિરૂઢૈઃ સમુપાચરેત્ ॥૫૧॥ સોપસ્તમ્મોડપિ વા વાયુરાધ્માપયતિ યં નરમ્ । તીક્ષ્ણાઃ સક્ષારગોમૂત્રાઃ શસ્યન્તે તસ્ય યસ્તયઃ ॥ પલુ જે ઉદરરોગીને ખરાખર રેચ લાગ્યા પછી આધમાન થાય તેના ઉપચાર ખરાખર સ્નિગ્ધ, ખાટી અને ખારી નિરૂહખસ્તિઓથી કરવા.

અથવા કંફ વગેરેના આધારવાળો (=આવરણવાળો-ચરક. ચિ. ૧૩/૧૭૪ ચક્રપાણિદત્ત) પલુ વાયુ, જે માણસને આધમાન ઉત્પન્ન કરે (તેનું પેટ ચડવાનો ઉપદ્રવ ઉત્પન્ન કરે), તે માણસને જવખાર અને ગાયના મૂત્ર સાથે તીક્ષ્ણ ખસ્તિઓ આપવી એ શ્રેષ્ઠ છે.

હતિ સામાન્યતઃ પ્રોક્તાઃ

સિદ્ધા જટરિણાં ક્રિયાઃ ૧

એ પ્રકારે (ખધા ઉદરરોગમાં લાગુ પડે એવી) ઉદરરોગવાળાની સામાન્ય ક્રિયાઓ કહી અને તે સર્વ સિદ્ધ ક્રિયાઓ છે.

વાતોદરની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૫૩થી ૫૮)

વાતોદરના બળવાન રોગીને ક્યાં સ્નેહન, સ્વેદન અને વિરેચન આપવું?

વાતોદરેડય ઘલિનં વિદાર્યાદિશ્ચૃતં ઘૃતમ્ ॥૫૩॥ પાયયેત તતઃ ક્ષિગ્ધં છેદિત્તાઙ્ગ વિરેચયેત્ । ઘહુશસ્તેત્ત્વકેનૈનં સર્પિપા મિશ્રકેળ વા ॥૫૪॥

વાયુથી થયેલા ઉદરરોગમાં જે રોગી બળવાન હોય તો સૂત્રસ્થાનના અધ્યાય ૧૫ શ્લોક ૯ વાળાં વિદાર્યાદિ ગણનાં ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું ઘી પ્રથમ રોગીને પાવું. એ ઘી પીવાથી રોગીને કોઠો સ્નિગ્ધ થાય એટલે તેને શરીર શેક કરવો. શેક ક્યાં પછી તેને વિરેચન આપવું. એ વિરેચન તે રોગીને સામાન્ય રીતે તદ્દકઘૃત (ચિ. અ. ૨૧, શ્લોક ૩૨) અથવા મિશ્રક ઘૃત (ચિ. અ. ૧૫,

શ્લોક ૮૯) વડે આપવું. સંસર્ગી, દૂધ શા માટે અને ક્યાં સુધી પાવું?

હુતે સંસર્જને ક્ષીરં ઘલાર્યમવચારયેત્ । પ્રાગુલ્કેશાન્નિવર્ત્ય ચ યલે લઘ્વે ક્રમાત્પયઃ ॥૫૫॥ રોગીને સંસર્જન ક્રિયા ક્યાં પછી તેને બળ આપવા માટે દૂધ પાવું. પછી જ્યારે કંફ તેના સ્થાનથી ચલિત થયેલો માલૂમ પડે, ત્યાર પછી જ્યારે રોગીને બળ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ધીમેધીમે દૂધ પાવું બંધ કરવું; એકાએક બંધ કરવું નહિ.

પછી દીપન

યૂપે રસૈર્વા મન્દામ્લલઘ્ણૈરેઘિતાનલમ્ । પછી વાતોદરવાળા રોગીને યૂષ તથા માસરસમાં થોડી ખટાઈ તથા લવણ નાખીને તે પીવા આપવા અને તેના જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવો. ઉદાવર્તવાળા વાતોદરમાં સ્નેહન, સ્વેદન, નિરૂહખસ્તિ

સોદાવર્તે પુનઃ ક્ષિગ્ધસ્વિન્નમાસ્થાપયેત્તઃ ॥૫૬ તીક્ષ્ણાઘોભાગયુક્તેન દાશમૂલિક્રયસ્તિના ।

પછી તેને ઉદાવર્તરૂપી ઉપદ્રવ થતો હોય તો ફરીને પલુ તેને સ્નેહપાન કરાવીને સ્નિગ્ધ કરવો અને ફરીને શેક કરવો. તે પછી શરીરના નીચેના ભાગમાં આપવાના તીક્ષ્ણ દાશમૂલિક ખસ્તિ વડે તેને નિરૂહખસ્તિ આપવી. પાછળ કલ્પસ્થાન અ. ૪, શ્લોક ૩૪થી ૩૬માં દાશમૂલિક ખસ્તિ કહેલી છે.

વાતોદરમાં કોનું અનુવાસન કરવું અને કોને શમનક્રિયા કરવી?

વિલોઠ્ઠવૃકતૈલેન વાતપ્લામ્લશ્ચૃતેન ચ ॥૫૭॥ સ્ફુરણાક્ષેપસન્ધ્યસ્થિપાર્શ્વપૃષ્ઠત્રિકાર્તિપુ । સ્ફંજે ઘક્ષ્ણકૃદ્વાતં દીતાન્નિમનુવાસયેત્ ॥૫૮॥ અવિરેચ્યસ્ય શમના ઘસ્તિક્ષીરઘૃતાદયઃ ।

જે વાતોદરના રોગીને થડકારા, આંચકી, હાડકાંમાં, પડખાંમાં, પીઠમાં અને ત્રિકમાં પીડા થતાં હોય તથા જે વાતોદરવાળો રોગી રૂક્ષ (લૂખો પડેલો) હોય, જેના ઝાડો તથા વાહુટ બંધ હોય, પલુ તેના જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય

તથા બળવાન હોય તેને તલતુ અને દિવેલતુ તેલ (એરડિયુ) વાયુનો નાશ કરનારા અને ખોટાં દ્રવ્યમાં સિદ્ધ કરીને અથવા વાયુનો નાશ કરનારા અને ખટાશવાળા દ્રવ્યનો ક્વાથ તથા તલતુ તેલ અને એરડિયુ ભેગાં કરીને તે વડે અનુવાસન ખસિત આપવી. વળી જે વાતોદરવાળા રોગીને સ્ફુરણ (થડકારો, ફરકવું), આક્ષિપ (આચકી) અને સાધાના હાડકા, પાસા, પીઠ અને ત્રિક, એ ઠેકાણે પીડા થતી હોય અને તે વિરેચન આપવા યોગ્ય ન હોય (સૂ. સ્થા. અ. ૧૮) તેા તેને રોગ શમાવનારાં ખસિત, દૂધ અને ઘી વગેરે આપવા.

પિત્તોદરની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૫૬ થી ૬૫)

બળવાન રોગીને ક્યાં સ્નેહન, વિરેચન, નિરૂહ અને અનુવાસન આપવાં ?

ચલિતં સ્વાદુષિદ્ધેન પૈત્તે સ્ત્રોહ્ય સર્પિવા ॥૫૧॥
શ્યામાત્રિમળ્લીત્રિફલાવિપક્વેન વિરેચયેત્ ।
સિતામધુઘૃતાદ્યેન નિરૂહોઽસ્ય તતો હિતઃ ॥૬૦॥
ન્યત્રોઘાદિકપાયેન સ્નેહયસ્તિશ્ચ તચ્છૃતઃ ।

પિત્તોદર રોગવાળો માણસ બળવાન હોય એટલે ઔષધના વેગને સહન કરવાની શક્તિવાળો હોય તેા મધુર વર્ગના ઔષધો વડે સિદ્ધ કરેલા ઘી વડે તેનું સ્નેહન કરવું, (એટલે એ ઘી પાઈને સ્નિગ્ધ કરવો) પછી કાણું નસોતર, ઘોણું નસોતર, ત્રિક્ષણ (હરડે, ખહેડાં, આમળા), એ ઔષધોથી પકવ કરેલા ઘી વડે તેને વિરેચન આપવું. પછી તે રોગીને સાકર, મધ અને ઘી પુષ્કળ નાખીને પાછળ સૂ. સ્થા. અ. ૧૫, શ્લોક ૪૧ માં કહેલા ન્યત્રોઘાદિ ગણના ઔષધોના ક્વાથ વડે નિરૂહખસિત આપવી હિતકર છે, તેમજ ન્યત્રોઘાદિ ક્ષાય(ક્વાથ)માં પકવ કરેલી સ્નેહખસિત અનુવાસનમાં આપવી પણ હિતકર છે.

નખળા રોગી માટે ક્રમ

દુર્બલં ઇતુવાસ્યાદૌ શોષયેત્કીરવસ્તિભિઃ ॥૬૧॥
જાતે ચાગ્નિશ્લે સ્નિગ્ધં મૂયો મૂયો વિરેચયેત્ ।
ક્ષીરેણ સત્રિવૃત્કલ્કેનોઠ્ઠ્યુકચૃતેન વા ॥૬૨॥

સાતલાત્રાયમાણાભ્યાં શૃતેનારવ્થેન વા ।
સક્ર્ષ્ણે વા સમૂત્રેણ સતિકાજ્યેન સાનિલે ॥૬૩॥
પયસાઽન્યતમેનૈવાં વિદાર્યાંવિશૃતેન વા ।
મુક્ષીત જઠરં ચાસ્ય પાયસેનોપનાહયેત્ ॥૬૪॥

પિત્તોદર રોગવાળો માણસ જે નખળો હોય તેા તેને પ્રથમ અનુવાસન કરીને પછી ક્ષીર-ખસિત(દૂધની ખસિત) આપીને તેનું શોધન કરવું. શોધન કરવાથી જ્યારે તેના જઠરાગ્નિનું બળ વધે, ત્યારે તેને સ્નિગ્ધ કરીને વારંવાર વિરેચન આપવું. તે વિરેચન આ પ્રમાણે છે. નસોતરના કઠક સાથે દૂધ પાવું, અથવા એરડાનાં ફળ નાખીને ઉકાળેલું દૂધ પાવું, અથવા સાથેર, ત્રાયમાણુ અને ગરમાળાના ફળ નાખીને ઉકાળેલું દૂધ પાવું. (આ ત્રણમાના ગમે તે યોગથી રચ લાગે છે.) જે પિત્તોદરમાં કંઈ પણ સાથે હોય તેા ઉપર કહેલાં હરકાઈ દૂધમાં ગાયતુ મૂત્ર મેળવીને પાવું, જે પિત્તોદરમાં વાયુ ભળેલો હોય તેા તિત્તવૃત સાથે ઉપર કહેલા દૂધમાંનું ગમે તે એક દૂધ પાવું (તિત્ત એટલે કડવા દ્રવ્યયુક્ત વૃત તે તિત્તવૃત બલવું. એ ઘી ચિ. ૧૯/૨થી ૭માં કહેલું છે.), અથવા સૂ. અ. ૧૫ શ્લોક ૯ વાળા વિદાર્યાંદિ ગણના ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલા દૂધ સાથે ભોજન કરવું. પિત્તોદરવાળા રોગીના પેટ ઉપર દૂધપાકનું બધારણ (પોટીસ) બાંધવું અર્થાત્ દૂધમાં બધારણ બાંધવા યોગ્ય દ્રવ્ય નાખીને દૂધને ઘાટું થવા દઈ તેનું બધારણ બાંધવું.

દૂધ, ખસિત અને વિરેચનનો ફરીફરીને કરવાનો ક્રમ

પુનઃ ક્ષીરં પુનર્બસ્તિ પુનરેવ વિરેચનમ્ ।

ક્રમેણ ઘૃવમાતિષ્ઠન્ યત્તઃ પિત્તોદરં જયેત્ ॥૬૫॥

પિત્તોદરમાં વારંવાર ઉપર કહેલાં દૂધ પાવાં, વારંવાર ફરીફરીને ખસિત આપવી, ફરીફરીને વિરેચન આપવું. એ સર્વે યોગ્ય ક્રમમાં ચોક્કસ કરવું કે જ્યાં કરીને પિત્તોદરને મટાડી શકાય; અર્થાત્ દૂધ, ખસિત અને વિરેચન, વારંવાર વારંવાર આપનામા ચલન

શીલ થયુ, તેથી પિત્તોદર મટે છે.

કફોદરની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૬૫થી ૭૫)

ખળવાન રોગીને કરવાનાં સ્નેહન,

સ્વેદન, વિરેચન અને સંસર્જન

વત્સકાદિવિપક્વેન કફે સંસ્નેહ્ય સર્પિવા ।

સ્વિદ્યં સ્તુનશીરસિદ્ધેન ઘલવન્તં વિરેચિતમ્ ॥૬૬

સલર્જયેત્કઠુશ્ચારયુકૈરઘ્નૈઃ કફાપહૈઃ ।

ખળવાન એટલે ઔષધનો વેગ સહન કરે

એવા કફોદરવાળાને વત્સકાદિ ગણુ (સૂ. સ્થા. અ.

૧૫, શ્લોક ૩૩,૩૪)નાં ઔષધો વડે પકવ કરેલા

ઘી વડે સ્નિગ્ધ કરવો. પછી તેને શેક કરવો

અને પછી થોરના દૂધ વડે સિદ્ધ કરેલું ઘી

પાઈને તેને વિરેચન આપવું. જુલાખ લાગી રહ્યા

પછી તીખાં અને ક્ષારયુક્ત તથા કફને હણુ-

નારાં દ્રવ્યોયુક્ત અથ વડે તેને સંસર્જન કરવું

(એટલે પેચાદિકમ લાગુ કરવો; અર્થાત્ તીખાં

અને ક્ષારયુક્ત દ્રવ્ય વડે સિદ્ધ કરેલી પેચા

પાવી વગેરે કરવું.)

નિરૂહ, અતુવાસન, ભોજન

મૂત્રચૂપણતૈલાદ્યો નિરૂહોઽસ્ય તતો હિતઃ ॥૬૭

મુષ્કાદિકવાયેણ સ્નેહ્યસ્તિશ્ચ તચ્છૂતઃ ।

મોજનં ઘ્યોપદુગ્ધેન કૌલયેન રસેન વા ॥૬૮ ॥

સંસર્જન કમ કર્યા પછી ગોમૂત્ર, ત્રિકટુ

(સૂંક, પીપર, મરી) અને તેલ નાખીને મુષ્કાદિ

ગણુ(સૂ. સ્થા. અ. ૧૫ શ્લોક ૩૨)નાં ઔષ-

ધોના કવાથ વડે સિદ્ધ કરેલી નિરૂહખસ્તિ

હિતકર છે, તેમજ મુષ્કાદિ કવાથ વડે સિદ્ધ

કરેલા સ્નેહની સ્નેહખસ્તિ આપવી. કફોદરવાળા

રોગીને ત્રિકટુ નાખેલા દૂધ સાથે અથવા કળથીના

રસ સાથે ભોજન આપવું હિતકર છે.

દાર પીનારેના અમુક ઉપદ્રવોવાળા

કફોદરનો ઉપાય

સ્તૈમિત્યાઠ્ઠિહૃદ્યાસે મન્દેઽગ્રો મઘપાય ચ ।

દઘાદરિદ્યાન્ ક્ષારાંશ્ચ કફસ્થાનસ્થિરોદરે ॥૬૯ ॥

જે માણસ દાર પીતો હોય તેને જડતા,

અરુચિ, ભ્રમકા (ભ્રમણા) અને મંદ અગ્નિ

થાય અને તે સાથે તેવું ઉદર કફ વડે સર્જન

અર્થ નય, તો તેને અરિષ્ટ અને ક્ષાર આપવા.

કફોદર વગેરે માટે ક્ષાર

દ્વિદ્ગૂપકુલ્યે ત્રિફલાં દેવદારઃ નિશાહ્રયમ્ ।

મહ્લાતકં શિશ્રુફલં કટુકાં તિલ્લકં વચામ્ ॥૭૦

ગુણ્ઠીં માર્દ્રીં ઘનં કુષ્ઠં સરલં પટુપન્નકમ્ ।

દાહ્યેત્તર્જરીકૃત્ય દધિસ્નેહચતુષ્કવત્ ॥૭૧ ॥

મન્તર્ધૂમં તતઃ ક્ષારાદ્દિહાલપદકં પિવેત્ ।

મદિરાદધિમખ્ડોળ્ણજ્વાલારિષ્ટસુરાસઘૈઃ ॥૭૨ ॥

ઉદરં ગુલ્મમણ્ડીલાં તૂન્યીં શોફં વિસૂચિકામ્ ।

શ્લોહદ્વોગગુદજાનુદાર્વતં ચ નાશયેત્ ॥૭૩ ॥

હિંગ, પીપર, ત્રિકુળા (હરડે, ખડેડાં,

આમળાં), દેવદાર, હળદર, દારુહળદર,

સિલામાં, સરગવાનાં ફળ, કટુ, કરિયાતું, વજ,

સૂંક, અતિવિષ, મેથ, ઉપસેટ, સરલવૃક્ષ,

પંચલવણુ, એ સર્વે ઔષધને ખારીકે વાટીને

તેવું ચૂર્ણ કરવું. પછી તેમાં દહીં તથા ઘી,

તેલ, વસા અને મગ્ગલ, એ ચાર સ્નેહ

નાખવા. એ સર્વને એક વાસણમાં ભરીને

તેમાંથી વરાળ બહાર ન નીકળે એમ બંધ

કરીને (સીડીને) તેને અગ્નિમાં મૂકીને વાસણમાં

ભરેલી વસ્તુઓ ખળી રહે ત્યાં સુધી વાસણ

અગ્નિમાં રાખવું. અથવા પછી તેમાંથી ક્ષાર

કાઢીને તે ક્ષારમાંથી એક તોલો લઈને મદિરા,

દહીં, મંદ, ગરમ પાણી, અરિષ્ટ, સુરા,

આસવ, એમાંથી ગમે તે એકની સાથે પીવો.

તેથી તે ઉદરરોગ, ગુલ્મરોગ, અઘીલા નામે

પેટમાં ગાંઠ થાય છે તે, તુની અને પ્રતુનીરોગ,

સોબે, કોગળિયુ (કોલેરા), હૃદયના રોગ,

હરસ, ખરોળ અને ઉદાવર્ત, એટલા રોગનો

નાશ કરે છે.

નખળા માણસના કફોદરમાં પીવાની દવા

જયેદરિષ્ટોમૂત્રચૂર્ણાયસ્કૃતિપાનતઃ ।

સક્ષારતૈલપાનૈશ્ચ દુર્થલસ્ય કફોદરમ્ ॥૭૪ ॥

નખળા માણસને કફોદર થયું હોય તો તેને

અરિષ્ટ, ગોમૂત્ર, ચૂર્ણ અને પ્રમેહચિકિત્સામાં

ચિ. ૧૨/૨૮૨૬થી ૩૨ માં કહેલી અયસ્કૃતિ તથા

ક્ષાર નાખીને તેલ પાવું. એ ઉપાયથી નખળાતું

(ઔષધનો વેગ સહન ન કરી શકે તેવા રોગીનું)

કેફાદર મટે છે.

નખળા રોગીના કેફાદરમાં પોટીમ શેક
ઉપનાહં સસિદ્ધાર્થકિષ્કૈર્ગૈર્જૈષ્ઠ મૂલકાત્ ।
કલ્કિતૈસ્ફરં સ્વેદમમીક્ષ્ણં ચાત્ર યોજયેત્ ॥૭૫॥

કેફાદરવાળા નખળા રોગીને, સરસવ, 'કિષ્કૈવ'
અને મૂળાના ખીજનો કલ્ક કરીને તેનું ખધા-
રણુ (પોટીસ) ખાંધવું તથા તેને વારંવાર
પેટ ઉપર સ્વેદ (પરસેવો) કાઢવો (શેક કરવો).

સંનિપાતોદરનો ઉપચાર

સન્નિપાતોદરે કુર્યાન્નાતિક્ષીણઘલાનલે ।
દોષોદ્રેકાનુરોધેન પ્રત્યાખ્યાય ક્રિયામિમામ્ ॥૭૬॥
દન્તીદ્રવન્તીફલજં તેલં પાને ચ શસ્યતે ।

જે દરદીને વાધુ, પિત્ત અને કફ-એ ત્રણે
દોષ કોપવાથી ઉદરરોગ થયો હોય પણ જેના
ખળ અને જઠરાગ્નિ બહુ ઓછા ન થઈ ગયાં હોય
તેવા દરદીમા જે દોષ વધારે કોપ્યો હોય તેના
વિચાર કરીને તે પ્રમાણે આ (નીચે જણાવેલા)
ઉપચાર કરવા, પણ ઉપચાર કરતા પહેલાં વૈધે
જણાવી દેવું, કે આ ઉપચાર નહિ કરે તો
મોત નક્કી છે અને કરશે તો ખચી જવાનો
સંભવ છે.

હવે ઉપચાર કહે છે :

દંતીમૂળ અને દ્રવતી (ચિરાયેલાં પાદડા-
વાળી દતી)નાં ફળથી સિદ્ધ કરેલું તેલ પાવુ
એ સારું છે.

એહદ વધી ગયેલા અધા ઉદરરોગીનો
અને સંનિપાતોદરના ઉપાય
ક્રિયાનિવૃત્તે જઠરે ત્રિદોષે તુ વિશેષતઃ ॥૭૭॥
દયાદાપૃચ્છય તજ્ઞાતીન્

પાતું મઘેન કલ્કિતમ્ ।
મૂલં કાકાદનીગુલાકરવીરકસમ્મવમ્ ॥૭૮॥

ન્યારે કોઈ પણ ઉદરરોગ એટલો અધો
વધી બધ કે તેનો ઉપાય થઈ શકે નહિ,
તથા ખામ કરીને ત્રિદોષોદરરોગ થઈ ગયો
હોય, ત્યારે રોગીના ખાધેવાની રત્ન લઈને
પછી વેધે રાત્રી ચણાઈતું મૂળ, ઘોળી ચણાઈતું
મૂળ અને કણુરતું મૂળ, એ ઔષધનો કલ્ક
કરીને રોગીને દાઢ સાથે ખાવો.

પાનમોજનસંયુક્તં દયાદ્વા સ્થાવરં વિપમ્ ।
યસ્મિન્ વા કુપિતઃ સર્વો વિમુચ્ચતિ ફલેવિપમ્ ॥
તેનાસ્ય દોષસન્નાતઃ સ્થિરો લીનો વિમાર્ગઃ ।
વહિઃ પ્રવર્તંતે મિત્રો વિપેનાશુ પ્રમાયિના ॥૮૦॥
તથા વ્રજત્યગદતાં શરીરાન્તરમેવ વા ।

અથવા અસાધ્ય ઉદરરોગવાળાને વૈધે
પીવાના પદાર્થમા કે ખાવાના પદાર્થમા સ્થાવર
વિષ ભેળવીને આપવું, અથવા છછેડાયેલા
સર્પે જે ફળ ઉપર પોતાનું ઝેર નાખ્યું હોય
તે ફળ ખાવા આપવું. એ રીતે ઝેર આપ-
વાથી રોગીના દોષનો સમુદાય જે સ્થિર હોય
છે, ધાતુ વગેરેમા ભળી ગયો હોય છે તથા
ભલદે માર્ગે ગતિ કરતો હોય છે, તે (દોષનો
સમુદાય) પ્રમાથી ઝેર વડે છૂટો પડીને તડકાળ
શરીરમાંથી બહાર નીકળે છે અને એમ થવાથી
રોગી નિરોગી થાય છે અથવા પછી ખીજ
શરીરને પામે છે, મૃત્યુ પામે છે.)

પ્રમાથી-જે ઔષધને ક્ષીધે દોષનો સંચય
શરીરના હિદ્રોમાંથી બહાર નીકળવા માટે, તે
ઔષધ પ્રમાથી કહેવાય છે.

ત્રિદોષોદરવાળાનો દોષ બહાર નીકળ્યા
પછીની એક મહિના સુધીની ક્રિયા

હૃતદોષં તુ શીતામ્નુસ્નાતં તે પાયયેત્પયઃ ॥૮૧॥
પેયા વા ત્રિવૃતઃ શાકં

મળદૂન્યા વાસ્તુરુચ્ય વા ।
કાલશાકં યવાલ્યં વા લાદેસ્વરસસાધિતમ્ ॥૮૨॥
નિરમ્લલવળસ્નેહં સ્વિન્નાસ્વિન્નમનવ્રમુક્ ।
માસમેક તતથૈવ તૃપિતઃ સ્વસ્તં પિવેત્ ॥૮૩॥

રોગીના દોષને કાઢ્યા પછી રોગીને કંડા
પાણીથી સ્નાન કરાવીને તેને દૂધ પાવુ, અથવા
પેયા પાવી, અથવા નસોતરતુ, પ્રાક્ષીતું કે
અથવાની સાજીતુ શાક તે જ ઔષધના સ્વ-
રસમા સિદ્ધ કરીને આપવું, અથવા કાલશાક
કે ચવશાક પોતપોતાના જ સ્વરસમાં સિદ્ધ
કરીને આપવું. એ શાકમા ખટાઈ, લવણ કે
ઘી, તેલ વગેરે સ્નેહ નાખવો નહિ. વળી રોગીએ
તે શાક બહુ શીજવીને ન ખાવું કે તદન શીજવ્યા
વિના પણ ન ખાવું, પરંતુ સાધારણ શીજ-

વીને ખાવું. અન્ન બિલકુલ ખાવું નહિ. એ તેને તરસ લાગે તો તેણે ઉપર કહ્યાં તેમાંથી જે શાક રોગી ખાતો હોય તે શાકનો સ્વરસ (પાણીને ઠેકાણે) પીવે. એ પ્રમાણે એક મહિના લગી કરવું.

મહિના પછીનો નખળા રોગી માટે કંઠ પવં વિનિર્હતે શાકદોષે માસાત્ પરં તતઃ ।
 દુર્ઘલાય પ્રયુક્તીત પ્રાણમૃત્કારમ્ પયઃ ॥ ૮૪ ॥
 એ પ્રમાણે શાક ખવડાવીને પેટમાં ભરાયેલા પાણીરૂપી દોષ કાઢ્યા પછી એક મહિના રહીને દુર્બળ રોગીને જીવન આપનારાં ઊંટડીવું દૂધ પીવાને આપવું.

પ્લીહોદર (ખરોળ વધે તેની) ચિકિત્સા

સ્નેહન, સ્વેદન, ફસ ખોલવી
 પ્લીહોદરે યથાદોષં સ્તિગ્ધસ્ય સ્વેદિતસ્ય ચ ।
 સિરાં મુકવતો દ્વઘ્ના વામબાહો વિમોક્ષયેત્ ॥૮૫॥
 ખરોળ વધવારૂપી ઉદરરોગ થયે હોય તેને જે દોષનો કોષ હોય, તેને યોગ્ય ઘી પિવડાવીને સિન્ગ્ધ કરવેા. પછી દોષને લાચુ પડે એ રીતે શેક કરવેા, અને પછી તેને દહીં સાથે ભોજન કરાવીને ડાખા હાથની ફસ ખોલીને ઘોહી કાઢવું.

રોગીમાં બળ આવ્યા પછી સ્નેહન,
 શોધન ઔષધો
 લઘ્વે ઘટે ચ મૂયોઽપિ સ્નેહપીતં વિશોધિતમ્ ।
 સમુદ્રશુક્તિજં ક્ષારં પયસા પાયયેત્તથા ॥ ૮૬ ॥
 અલ્પભૂતં ઘિટકળાચૂર્ણાલ્લ્યં નક્તમાલજમ્ ।
 સૌમાજ્ઞનસ્ય વા કાથં સૈન્ધવાગ્નિકળાન્વિતમ્ ॥૮૭
 હિલ્લવાદિચૂર્ણં ક્ષારાજ્યં યુક્તીત ચ યથાવલમ્ ।

ખરોળ વધી હોય એવા નખળા રોગીને જ્યારે ઔષધનો વેગ સહન કરવા જેટલી શક્તિ આવે, ત્યારે તેને ફરીને સ્નેહપાન કરાવીને પછી શોધન કરવું. પછી સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થયેલી છીપનો ક્ષાર ખનાવીને તે ક્ષાર દૂધ સાથે પાવે, અથવા કાંઈ વગેરે ખટાઈમાં ઓગાળેલા કરંજના ક્ષારમાં બિડલવણ અને પીપરવું પુષ્કળ ચૂર્ણ નાખીને તે પાવે, અથવા સરગવાના ક્વાથમાં સિંધવ, ચિત્રા અને પીપર-એ

ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખીને પાવું, અથવા હિંગવાદિ (હિંગવાદક) ચૂર્ણ આપવું, અથવા ચિ. ૧૦/૬૩થી ૬૪ફેમાં કહેલું ક્ષારવૃત આપવું; એ સર્વે ઔષધ રોગીને સહન કરવાની શક્તિ બેઠને આપવાં.

પિપ્પલીનાગરં દન્તીસમાંશં દ્વિગુણાભયમ્ ॥૮૮॥
 ચિદાર્ધાશયુતં ચૂર્ણમિદમુળ્લામ્બુના પિવેત્ ।

પીપર અને સૂંઠ-એ બંને સરખે ભાગે લઈને દરેકનો એકએક ભાગ લેવો. ફંતીમૂળના બે ભાગ લેવો. હરંદે બે ભાગ લેવી. બિડલવણ અડધો ભાગ લેવો. એ સર્વાનું ચૂર્ણ એકન કરીને તેને ગરમ પાણી સાથે પીવું; તેથી પ્લીહોદર રોગ મટે છે.

વિઙ્ગં ચિત્રકં સક્તૂં સવૃતાન્ સૈન્ધવં વચ્ચામ્ ॥
 દગ્ધ્વા કપાલે પયસા ગુલ્મગ્નીહાપહં પિવેત્ ।

વાવડિંગ, ચિત્રા, ઘી સહિત સાથુ, સિંધવ, વજ, એ સર્વને માટીની કોરી ઢીબમાં ખાળીને પછી તેનો ક્ષાર ખનાવીને તે ક્ષારનું વાટીને ચૂર્ણ કરવું. એ ક્ષાર દૂધ સાથે પીવાથી ગોળા અને ખરોળ (પ્લીહોદર) મટે છે.

ખરોળ ઉપર પોટીસ
 તૈલોન્મિશ્રૈર્થંદરકપત્રૈઃ સમ્મદિતૈઃ સમુપનદ્ધઃ ॥૯૦
 મુસલેન પીલિતોઽનુ ચ

યાતિ પ્લીહા પયોમુક્તો નાશમ્ ।
 ખારડીનાં પાંદડાને તેલમાં નાખીને સારી પેઠે ચોળવાં. પછી પ્લીહા (ખરોળ) ઉપર તેનું ખંધારણ (પોટીસ) ખાંધવું. પછી તે ઉપર મૂસળી વડે દખાવવું. ખારડકમાં દૂધ જ લેવું. એ ગતે પ્લીહા (ખરોળ) નાશ પામે છે, મટી બધ છે.

ખરોળ વગેરે માટે આસવ
 રોહીનકલતાઃ પલ્લતાઃ સ્વપ્ત્તશઃ સામ્ભયા જલે ૧૧
 મૂત્રે વાઽઽસુભુયાત્તચ્ચ સતરાત્તસ્થિતં પિવેત્ ।

કામલાપ્લોહગુલ્માર્શઃ કૃમિમેહોદરાપહમ્ ॥ ૯૨ ॥
 પાણીમાં હરંદે અને રાતા રોહિડાની વેલમાં કકડા કરીને નાખવા, અથવા ગોમૂત્રમાં હરંદેના કકડા નાખીને તેમાં રાતા રોહિડાની વેલમાં કકડા નાખવા (અથવા પાણીમાં કે ગોમૂત્રમાં હરંદેનો ક્વાથ કરીને તે હરંદે સહિત તેમાં રાતા

રોહીડાની વેલના કકડા નાખવા) અને તેને તેમાં ચોળી નાખવા. પછી તે હરકે સહિત ખધું દ્રવ્ય સાત દિવસ સુધી માટીના વાસણમાં રહેવા દેવું. સાત દિવસ પછી તે જળ કે મૂત્ર પીવું અને હરકેને ચાટણાની માફક ખાવી. એથી કમળો, ખરોળ, ગોળો, હરસ, કરમિયા, પ્રમેહ અને ઉદરરોગ મટે છે.

સિદ્ધ ઘી

રોહીનકવચઃ કૃત્વા પલનાં પञ्चविंशतिम् ।
કોલદ્વિપ્રસ્થસંયુક્તં કપાયમુપકલ્પયેત્ ॥૧૩॥
પાલિકૈઃ પञ્ચકોલૈસ્તુ તૈઃ સમસ્તૈશ્ચ તુલ્યયા ।
રોહીતકવચા પિષ્ટૈર્વૃત્તપ્રસ્થં વિપાચયેત્ ॥૧૪॥
ઘ્રીહામિવૃદ્ધિ શમપત્યેતદાશુ પ્રયોજિતમ્ ।

રાતા રોહીડાની છાલ સો તોલા સેવી અને તેમાં એકસો અઠાવીસ તોલા ખાર નાખીને તેનો ક્વાથ કરવો. પછી તેમાં ચોસક તોલા ઘી અને તે ઘીમાં પંચકોલ (પીપર, પીપરી-મૂળ, ચિત્રો, ચવક, સૂંઠ) એ પ્રત્યેક ઔષધ ચારચાર તોલા અને હરકેદળ તે ખધાં- (પંચકોલ)ની ખરોળર એટલે વીસ તોલા લઈને તેનો કકડક કરીને નાખવો. પછી તે ઘીને પકવ કરવું. એ ઘી ખાવાથી ખરોળ વધેલી હોય તે જલદીથી મટી જાય છે.

કંઈ અને વાયુથી વધેલી ખરોળ માટે તેલ કદલ્યાસ્તિલનાલાનાં દ્વારેણ ક્ષુરકસ્ય ચ ॥૧૫॥

તૈલં પન્નં જયેત્પાનાલ્લીહાનં કફવાતજમ્ ।

કુળ, તલસરાં અને અઘેડો-એ ત્રણના ક્ષાર વડે તેલ પકવવું. એ તેલ પીવાથી કંઈ અને વાયુથી વધેલી ખરોળ મટે છે.

કંઈ અને વાયુથી વધેલી ખરોળ ઉપર ડામ અશાન્તો ગુલમવિધિના યોજયેદગ્નિકર્મ ચ ॥૧૬॥
અપાતપિલ્લાસલિલે ઘ્રીદ્ધિ વાતકફોલ્લયે ।

એ પ્રમાણે (ઉપર કહ્યા પ્રમાણે) ઉપાય કરવાથી પણ ખરોળ મટે નહિ, તો જ ખરોળમાં વાયુ અને કંઈ વૃદ્ધિ પામ્યાં હોય તથા જમાં પિચ્છા અને પાણી ભરાયાં નથી એવા પ્તીહારોગ (વધેલી ખરોળ) ઉપર યુષ્ઠરોગમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે અગ્નિકર્મ કરવું (ડામ દેવો).

પિત્તથી વધેલી ખરોળ માટે ઉપાય
પૈત્તિકે જીવનીયાનિ સર્પોપિ ક્ષીરવસ્તયઃ ॥૧૭॥
રક્તાવસેકઃ સંયુદ્ધિઃ ક્ષીરપાનં ચ શસ્યતે ।

જે ખરોળ પિત્તના પ્રકોપથી વધી હોય તે પાછળ સૂ. સ્થા. અ. ૧૫ શ્લોક ૮ માં કહેલાં જીવનીય ગણનાં ઔષધો વડે સિદ્ધ કરેલાં ઘી પાવાં, ક્ષીરખસ્તિઓ (દૂધ વડે ખસ્તિઓ) આપવી, ફસ ખોલીને ઘોહી કાઢવું (પાછળ કહેલું છે કે ડાખા ખાહુની શિરા ખોલીવી, એમ છતાં પણ અહીં ફરીને ઘોહી કાઢવાનું કહેવાનું કારણ એ છે, કે પિત્તથી વધેલી ખરોળમાં ઘોહીને સંચય ઘણું થાય છે; માટે તે ખગડેલું ઘોહી વધારે કાઢી નાખવું) અને દૂધ પાવું, એ ઉપાય શ્રેષ્ઠ છે.

યકૃત્વૃદ્ધિની (કાળજી) વધે તેની) ચિકિત્સા

યકૃતિ પ્લોહવત્કર્મ દક્ષિણે તુ મુજે સિરામ્ ॥૧૮॥

જમણી ખાજીએ યકૃત (કાળજી) નામે ગાંઠ હોય છે તે વધી હોય તો જ ઉપાય ખરોળના કદા છે તેના તે જ ઉપાય કરવા. તકાવત એટલો છે કે ખરોળમાં ડાખા હાથની શિરા ખોલીને ઘોહી કાઢવામાં આવે છે, પણ અહીં (યકૃતમાં) જમણા હાથની શિરા ખોલીને ઘોહી કાઢવું.

ખદ્વોદરની ચિકિત્સા

સ્વિન્નાય ઘદ્વોદરિણે મૂત્રતીક્ષ્ણોપધાન્વિતમ્ ।
સતૈલલવણં દયાન્નિરૂદ્ધં સાનુવાસનમ્ ॥૧૯॥
પરિશ્લેષીનિ ચાન્નાનિ તીક્ષ્ણં ચાર્મ્મૈ વિરેચનમ્ ।
ઉદાવર્તહરં કર્મ કાર્યં યજ્ઞાનિલાપહમ્ ॥૧૦૦॥

ખદ્વોદર નામે ઉદરરોગ જેને થયો હોય તે રોગીને પ્રથમ શેક કરવો. પછી તેને ગોમૂત્ર અને તીક્ષ્ણ ઔષધમાં તેલ અને સિંધવ ભેળવીને અનુવાસન સહિત નિરૂદ્ધખસ્તિ આપવી. (અર્થાત્ પ્રથમ અનુવાસનખસ્તિ આપવી પછી નિરૂદ્ધખસ્તિ આપવી અને ફરી પાછી અનુવાસનખસ્તિ આપવી.) (ઉદરરોગવાળાને શેકની મના છે; તેમ છતાં અહીં ખદ્વોદરમાં

શેક કરવાનો કહેલો છે તે અપવાદ તરીકે બાલુવો.) પછી બહોદરવાળા રોગીને દોષને અનુલોમ કરનારાં અન્ન ખાવા આપવાં તથા તીક્ષ્ણ વિરેચન આપવું, તેમ જ ઉદાવર્ત મટાડે એવી તથા વાયુનો નાશ કરનારી જે જે ક્રિયા હોય તે તે કરવી.

છિદ્રોદરની ચિકિત્સા

છિદ્રોદરમૃતે સ્વેદાચ્છૂલેભોદરવદાચરેત્ ।

જાતં જાતં જલં સ્નાયમ્યેવં તથાપયેદ્વિપક્વ ॥૧૦૧

છિદ્રોદરમાં શેક સિવાયનો અથો ઉપચાર કહેાદર જેવો કરવો; અર્થાત્ છિદ્રોદરમાં શેક કરવો નહિ. કદાચિત્ છિદ્રોમાંથી રસ સવાને જ કરને ભરી નાખીને જળ થઈ બધ ત્યારે એવી રીતે ઉત્પન્ન થયેલા જળનો સ્નાવ કરવો (પાણી ઠાઠી નાખવું). એક જ વાર જળનો સ્નાવ કરવો એમ નહિ, પણ એકવાર જળસ્નાવ કર્યા પછી ફરી ભરાય ત્યારે તેનો સ્નાવ કરવો, એમ વારંવાર કરીને વેધે રોગીને સ્વાસ્થ્ય ઉત્પન્ન કરવું, નીરોગી કરવો.

ઉદકોદર(જળ'ધર)ની ચિકિત્સા

અપાં દોષહરાણ્યાદો યોજયેદુદકોદરે ।

મૂત્રયુક્તાનિ તીક્ષ્ણાનિ વિવિધક્ષારવન્તિ ચ ॥

દીપનીયૈઃ કફગ્નઞ્ચ તમાહારેરુપાચરેત્ ।

પ્રથમ જળ'ધરમાં જળનો દોષ હરનારાં ઔષધ આપવાં અને તે સર્વે ઔષધોને ગોમૂત્રની ભાવના આપવી, તીક્ષ્ણ એવા અનેક પ્રકારના ક્ષારની ભાવનાવાળાં આપવાં, પછી તે રોગીને દીપન અને કફનાશક આહાર આપવા-રૂપી તેનો ઉપચાર કરવો.

ક્ષારં લાગકરીયાણાં સ્તુતં મૂત્રેડગ્નિના પચેત્ ॥

ઘનીભવતિ તર્મિશ્ચ કર્પાશં ચૂર્ણિતં ક્ષિપેત્ ।

વિવ્વલી વિવ્વલોમૂલં શુષ્ઠી લયણપણ્ડકમ્ ॥

નિકુમ્મકુમ્મત્રિફલાસ્વર્ણક્ષીરીવિવાણિકાઃ ।

સ્વર્જકાક્ષારપટ્ત્રન્થાસાતલાયવશૂક્રજમ્ ॥

ફોલામા ગુટિકાઃ કૃત્વા તતઃ સૌવીરકાપ્લુતાઃ ।

વિવેદજરકે શોકે પ્રમુદ્ધે ચોદકોદરે ॥ ૧૦૬ ॥

પકરીની ક્ષીંટીઓનો ક્ષાર ઠાઠીને તેને ગોમૂત્રમાં નાખીને અગ્નિથી રાંધવો. પછી તે

ક્ષાર ત્યારે ઘાટો (ઘટ) થાય, ત્યારે તેમાં ખીપર, ખીપગીમૂળ, સૂંક, પાંચ લવણ, નસોતર, નેપાળો, હરડે, ખહેડાં, આમળાં, દારૂડી, મીઠી-આવળ, સાજીખાર, વજ, સાથેર, જવખાર, એ ઔષધો એકએક તોલો નાખવાં. પછી તેની ઘાર-ઘાર જવડી ગોળીઓ કરવી. પછી તેને સૌવીરમાં નાખીને પીવી. તેથી અજીર્ણ, સોબે અને ઉદકોદર (જળ'ધર) વધી ગયું હોય તે મટે છે.

બહોદર, છિદ્રોદર અને જળ'ધરમાં

શસ્ત્રક્રિયા ક્યારે કરવી ?

શ્વયંપઘૈરપશ્ચમે ત્રિપુ વદ્ધોદરાદિપુ ।

પ્રયુક્તોત મિપક્વ શાસ્ત્રમાર્તવધુનુપાયિતઃ ॥૧૦૭

એ પ્રમાણે ઔષધ કરવા છતાં પણ રોગ ન મટે તો બહોદર, છિદ્રોદર અને જળ'ધરમાં રોગીના ખાધવોની અને રાબતની વિનતિથી વેધે તે રોગી ઉપર શસ્ત્રકર્મ કરવું.

બહોદર અને છિદ્રોદરરોગમાં

શસ્ત્રક્રિયાનો વિધિ

ક્લિંઘસ્વિવ્રતનોર્નામિરઘો વદ્ધક્ષતાન્ત્રયોઃ ।

પાટયેદુદરં મુસ્ત્વા વામતથ્ચતુરહ્ગુલાત્ ॥૧૦૮

ચતુરહ્ગુલમાનં તુ નિપ્કાસ્યાન્નાણિ તેન ચ ।

નિરીક્ષ્યાપનયેદ્વાલમલલેપોવલાદિકમ્ ॥ ૧૦૯

છિદ્રે તુ શલ્યમુદ્ઘૃત્ય વિશોધ્યાન્ત્રપરિસ્ત્રવમ્ ।

મર્કોદૈર્દશયેચ્છિદ્રં તેપુ લગ્નેપુ ચાહરેત્ ॥ ૧૧૦

કાયાં મૂર્ઘોડનુ ચાન્ત્રાણિ યથાસ્થાનં નિવેશયેત્ ।

અક્તાનિ મધુસર્પિર્ભ્યામથ સીમ્યેદ્વિહિર્વગમ્ ॥૧૧૧

તતઃ કૃષ્ણમૃદાડડલિપ્ય શ્વપ્રીયાશ્ચદ્વિમિથ્રવા ।

નિવાતસ્યઃ પયોતૃત્તિઃ ક્ષેદ્રોદ્રોપ્યાં વસેત્તતઃ ॥

બહોદર અને છિદ્રોદરમાં રોગીને પ્રથમ

સ્નેહપાન કરાવીને સ્નિગ્ધ કરવો, પછી તેને

શેક કરીને પરસેવો કાઢવો. પછી ડાબી કૃષ્ણમાં

જે જગા કૂંટીથી ચાર આંગળ નીચી હોય અને

સાથેસાથે શમશાજીથી (=કૂંટીથી તે મૂત્રેન્દ્રિય

સુધી વાળની ક્ષેત્રી કીટી છે તેનાથી) ચાર

આંગળ ડાબી ખાલુએ પણ હોય તે જગાએ

શસ્ત્રથી કાપ મૂકવો અને ચીરા આગળથી

આંતરડાં ખહાર ઠાઠીને ખરોખર તપાસ

કરીને તે ઉપર જે વાળ, મળનો શ્વેપ કે કાંકરી વગેરે હોય તે કાઢી નાખવું. છિદ્રોદર હોય તે આતરડાંમાં જે શક્ય હોય તે કાઢી નાખવું અને આતરડાનો દૂધનો ભાગ સાફ કરવો; પછી છિદ્ર ઉપર મકોડા મૂકીને તેનો ડંખ મરાવવો. જ્યારે તે વળગે ત્યારે તે મકોડાના માથા આગળથી મકોડાનું માથા સિવાયનું પાકીનું અંગ ખેંચવું અને એ મકોડાના માથા સિવાયનું શરીર લઈ લીધા પછી આંતરડાં ઉપર મધ અને ઘી ચોપડીને આંતરડાંને તેમને ઠેકાણે ખરોખર ગોઠવવા. પછી ખહારનો જે ત્રણ (ઘા) કુર્યો હોય તે સીવી લેવો; અંદરનો ત્રણ સીવવો નહિ. પછી કાળી માટી અને જેઠીમધ ભેગા કરીને તે વડે ખહારના ત્રણ ઉપર શ્વેપ કરીને પાટો બાધવો. પાટો બાધ્યા પછી રોગીને પવન વિનાની જગ્યામા રહેવા દેવો અને તેને કૃત્ત દૂધ ખાવા આપવું; તેમ જ તેને સ્નેહદ્રોણીમા રાખવો (તેલ, ઘી વગેરે સ્નેહના વાત્સલ્યમાં કેડ સુધી રૂબેલો રાખવો).

જળધરમા તથા ખીજ ઉદરરોગમાં પણ પેટમાં પાણી ભરાય ત્યારે શસ્ત્રક્રિયા કરવાનો વિધિ

સજલે જટરે તૈલૈરભ્યક્તસ્યાનિલાપહૈઃ ।
સ્વિન્નસ્યોષ્ણામ્બુનાડકશ્મુદરે પટ્ટવેષ્ટિતે ॥૧૧૩
ઘ્નચ્છિદ્રોદિતસ્થાને વિષ્યેદ્દગુલમાત્રકમ્ ।
નિઘાય તસ્મિન્નાડીં ચ સ્નાવયેદર્ધમમ્મસઃ ॥૧૧૪
અથાસ્ય નાડીમાકૃપ્ય તૈલૈન લવણેન ચ ।
ઘ્રણમભ્યજ્ય યઘ્વા ચ વેષ્ટયેદ્વાસસોદરમ્ ॥
તૃતીયેડઙ્ગિ ચતુર્થે યા યાવદાપોઢશં દિનમ્ ।
તસ્ય વિશ્રમ્ય વિશ્રમ્ય સ્નાવયેદ્વપ્શો જલમ્ ॥
વિવેષ્ટયેદ્વાઢતરં જટરં ઘાસસા ઋથમ્ ।
નિન્સુતે લઘ્વિતઃ પેયામસ્નેહલવણાં પિવેત્ ॥ ૧૧૭

જળધર ઉપર પ્રથમ તલના તેલ વડે તથા સરસિયું, દિવેલ વગેરે વાયુને હરણુ કરનારાં તેલ વડે અભ્યંગ કરવો, તે તેલ ચોળવા. એ રીતે સ્નિગ્ધ કરીને પછી ગરમ પાણી વડે તેને શેક કરવો. પછી ખગલ સુધી તેના પેટને લગાડાથી વીટી લેવું, તે પછી ખજોદર અને

છિદ્રોદરમાં જે જગ્યાએ ચીરા મૂકવાનો કહેલો છે, તે જગ્યાએ એક આગળ બેઠેલો વેધ કરવો (વીધવું). પછી તે વેધમાં નાડી (ભૂંગળી) મૂકીને જળોદરમાંનું અધુરું જળ વહેવડાવવું, કાઢી નાખવું. પછી વેધમાંથી નાડી ખેંચી લઈને તેલ તથા સિંધવને ત્રણ ઉપર ચોપડીને પાટો બાંધી લેવો અને પછી તેનું પેટ કપડાથી વીટી લેવું. એ રીતે એકવાર કર્યા પછી ત્રીજા કે ચોથા દહાડે પણ એ જ રીતે કરીને પાણી કાઢવું. રોગીના શરીરનું બળાબળ બેઈને ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ અને એ રીતે સોળ દિવસનું અંતર રાખીને પાણી કાઢવું. સોળ દિવસથી વધારે દિવસનું અંતર રાખવું નહિ. એવી રીતે થોડે-થોડે પાણી કાઢવાનું કારણ એ છે કે, બે એકદમ શરીરમાંથી ઘણું પાણી વહી જાય તે તથા રોગીને ખીજે ઉપદ્રવ (ગુકસાન) થાય છે. પાણી કાઢ્યા પછી રોગીના ઢીલા પડેલા પેટને કપડાથી મજબૂત બાંધવું, પણ તેના શ્વેપાસને રોકાણ થાય નહિ તેવું બાંધવું. પાણી કાઢ્યા પછી જળધરનો રોગીએ પ્રથમ ઉપવાસ કરવો તથા પછી જરાક સ્નેહ અને જરાક લવણુ નાખીને પેયા પીવી. કહેલ (ભીનાશ, પચપચ) ન થાય તથા વાયુ કોપે નહિ માટે લગાર સ્નેહ અને લગાર લવણુ પેયામા લેવું.

જલધરવાળાની એક વરસા મુધીની પરેજ સ્યાત્શીરવૃત્તિઃ પળમાસાંજોન્ પેયાં પયસા પિવેત્ ।

ત્રીશ્ચાન્યાન્ પયસૈવાઘાત્ ફલાસ્તેન રસેન વા ॥
અલ્પશોડસ્નેહલવણં જીર્ણં શ્યામાકકોદ્રવમ્ ।
પ્રયતો વત્સરેઞૈઃ વિજયેત જલોદરમ્ ॥ ૧૧૯

જળધરવાળાએ છ માસ સંગેલું દૂધ પીને રહેવું. પછીના ત્રણ માસ દૂધ સાથે પેયા પીવી. ત્યાર પછી ત્રણ માસ સુધી દૂધ સાથે અથવા ફળોની ખટાઈ સાથે અથવા માંસરસ સાથે જૂનો સામો અને જૂના કોદરાનું અન્ન થોડો સ્નેહ અને થોડું લવણુ નાખીને ખાવું. એ પ્રમાણે વરસ સુધી ખરાબર પથ્ય પાળીને જળોદર (જળધર) રોગને છૂતવો.

વર્જ્યેષુ યન્વિતો વિદ્યે નાત્યવિદ્યે જિતેન્દ્રિયઃ ।

ઉદરરોગવાળા માણસે શ્લોક ૧૨૫, ૧૨૫૩-
માં કહેલા ત્યાગ કરવા શોગ્ય આહારવિહારમાં
ચત્રિત થયું; અર્થાત્ જે આહારવિહારની મના
કરી હોય તેનો તદન ત્યાગ કરવો. જે અત્રપાન
વગેરે ખાવાની વૈધે આજ્ઞા કરી હોય તેમાં
અનિચત્રિત (સ્વચ્છંદી) ન થયું; અર્થાત્
તેનો માપસર ઉપયોગ કરવો; તથા જે અત્રપાન
વગેરે ખાવાનાં વૈધે કહ્યાં નથી તેને વિધે
જ્યોતેન્દ્રિય થયું; અર્થાત્ તેનો રાજીખુશીથી
તદન ત્યાગ કરવો.

અથા ઉદરરોગમાં વાયુતું શમન કરવાની
જરૂર: કારણ

સર્વમેવોદરં પ્રાયો દોષસક્ષાતજં યતઃ ॥૧૨૦॥
અતો વાતાદિશમની ક્રિયા સર્વત્ર શસ્યતે ।

અથા ઉદરરોગ ઘણુંખરું હોવાના સમુ-
દાયથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે સર્વે ઉદરરોગમાં
વાયુ વગેરે દોષને શમાવનારી સર્વે ક્રિયાઓ
કરવી શ્રેષ્ઠ છે. (શ્લોકમાં 'પ્રાયઃ-ઘણુંખરું'
લખેલું છે તે ઉપરથી એમ સમજવું કે, ઉદરરોગ
વાયુ વગેરેથી થાય છે એમ જ નથી; કોઈકવાર
માફતન કર્મ પણ તેનું કારણ છે.)

ઉદરરોગમાં મંદ અગ્નિ થવાનું

કારણ: ઉપાય

વહ્નિર્મન્દ્વમાયાતિ દોષૈઃ કુક્ષો પ્રપૂરિતે ॥૧૨૧॥
તસ્માદ્દોગ્યાનિ મોગ્યાનિ દીપતાનિ લઘૂનિ ચ ।
સપચ્ચમૂલાન્યત્વામ્લપદ્મનેહકટૂનિ ચ ॥૧૨૨॥

ઉદરરોગમાં વાયુ વગેરે દોષથી ધૂખો ભરાઈ
ન્ય છે તેથી અગ્નિ મંદ પડે છે. માટે જે
ભોજ્ય હલકાં અને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે એવાં
હોય તે ખાવાં. દાખલા તરીકે, પંચમૂળમાં
સિદ્ધ કરેલા, લગાર ખાટા, લગાર ખારા,
લગાર સ્નેહયુક્ત તથા લગાર તીખા ભોજ્ય
પદાર્થ ખાવા.

ઉદરરોગવાળાનું સામ્ય (માફક આવે એવું,
પથ્ય) ભોજન

માવિતાતાં ગવાં મૂચૈ પષ્ટિકાતાં ચ તળ્હલૈઃ ।
યવાગૂં પપસા સિદ્ધાં પ્રકામં મોજયેન્નરમ્ ॥૧૨૩॥

પિચેદિશુરહં વાનુ જઠરાણાં નિવૃત્તયે ।

સ્વં સ્વં સ્યાનં વ્રજન્વયેવાં વાતપિત્તકફાસ્તથા ॥

ગાયના મૂત્રમાં સાઠી ચોખાને ભાવના
આપીને દૂધમાં તે ચોખાની યવાગૂ કરવી અને
તે યવાગૂ શોગીને પેટ ભરીને ખવડાવવી. તે
ખાધા પછી ઉદરરોગની શાંતિને અર્થે શેરડીનો
રસ પીવો. એમ કરવાથી શોગીના વાત, પિત્ત
અને કફ દોષ પોતપોતાને સ્થાને ન્ય છે.

ઉદરરોગવાળાનાં અસામ્ય (માફક ન
આવે એવાં, અપથ્ય) આહારવિહાર

અસર્થોળ્લામ્લલવણં રુક્ષં પ્રાહિ હિમં ગુરુ ।

ગુદં તૈલકૃતં શાકં વારિ પાનાવગાહયોઃ ॥૧૨૫॥
આયાસાધ્વદિવાસ્વપ્રયાનાનિ ચ પરિત્યજેત્ ।

ઉદરરોગવાળાએ અતિશય ભયું, ખાડું,
ખારું, ઘૂણું, આહી, ઠંડું, ભારે, ગોળ, તેલમાં
વધારેલું શાક, જળપાન અને સ્નાન, અમ,
માર્ગમન (પગપાળી મુસાફરી), દિવસે નિદ્રા
અને વાહન ઉપર (કે વાહનમાં) બેસીને જવું
એટલા વાનાં તજવાં. (આ જગ્યાએ પાણી,
પીવાની પણ મના કરી છે; માટે તેણે શું પીવું તે
નીચેના શ્લોકોમાં કહ્યું છે.)

કયા ઉદરરોગમાં શુ' નાખીને છાશ પિવાય ?
નાત્યચ્છસાન્નમયુરં તર્કં પાને પ્રશસ્યતે ॥૧૨૬॥

સરુણાલવણં વાતે, પિત્તે સોપણશર્કરમ્ ।

યવાનીસિન્ધવાજામીમધુવ્યોપેઃ કફોદરે ॥૧૨૭॥

ત્ર્યૂપણશ્ચારલવણૈઃ સંયુતં નિચયોદરે ।

મયુતેલવચામુળ્લીશતાહકુપ્તસિન્ધૈઃ ॥૧૨૮॥

દ્વીહિ, ઘસે તુ હપુપાયવાનીપટ્ટવજાજિભિઃ ।

સરુણામાક્ષિકં છિદ્રે, ઘ્યોપવ્સલિલોદરે ॥૧૨૯॥

ખહુ પાતળી નહિ તેમ ખહુ બડીયે નહિ એવી
છાશ ઉદરરોગવાળાએ પીવી એ શ્રેષ્ઠ છે. જે

ઉદરરોગ વાયુ કોપવાથી થયો હોય તે (વાતો-

દરમાં) તે છાશમાં પીપર અને સિન્ધવનું ચૂણું

નાખવું; પિત્તથી થયો હોય તે (પિત્તોદરમાં)

છાશમાં મરી અને સાકરનું ચૂણું નાખવું; જે કફો-

દર થયું હોય તે યવાની અજીમે, સિન્ધવ, જીરું,

મધ અને ત્રિકટુ (સૂંકે, પીપર, મરી) નાખીને

તે છાશ પીવી; જે ત્રિદોષોદરનો રોગ હોય તે

ત્રિકટુ (સૂંઠ, પીપર, મરી), જવખાર અને સિંધવ નાખીને તે છાશ પીવી; બે પ્લીહોદર હોય તો મધ તથા તેલ (તલનું) અને વજ, સૂંઠ, સુવા, ઉપસેટ અને સિંધવ, એમનું ચૂર્ણ છાશમાં નાખવું; ખ્લોદર હોય તો પલાંશી, ચેવાની અજમેા, સિંધવ, અને જીરું નાખીને તે છાશ પીવી; બે પ્લિદ્રોદર હોય તો પીપરનું ચૂર્ણ અને મધ નાખીને છાશ પીવી; અને બે જળોદર (જલધર) હોય તો ત્રિકટુનું (સૂંઠ, પીપર અને મરીનું) ચૂર્ણ નાખીને તે છાશ પીવી.

કેને છાશ અમૃત જેવો ગુણ કરે છે ?

ગૌરવારોચકાનાહમન્દ્વહ્યતિસારિણામ્ ।
તક્કં વાતકફાર્તાનામમૃતવાય કલ્પતે ॥૧૩૦॥
વાયુ અને કફના રોગવાળાઓને ભારિપણુ, અરુચિ, પેટ ચડવું, મંદાગ્નિ, અતિસાર, એ ઉપદ્રવો થાય ત્યારે તે ઉપર છાશ પીધી હોય, તો તે અમૃત જેવો ફાયદો આપે છે.

અથા પ્રયોગો પછી દૂધ આપવું : કારણ પ્રયોગાનાં ચ સર્વેપામનુ ક્ષીરં પ્રયોજયેત્ ।
સ્થૈર્યકૃત્સર્વઘાતૂનાં યત્યં દોપાનુચન્દહત્ ॥૧૩૧॥
ઉદરરોગીનો રોગ મટાડવા માટે જે જે પ્રયોગ કર્યા હોય તે સર્વની પછી દૂધ આપવું; કેમ કે દૂધ સર્વે ધાતુઓને સ્થિર કરનારું, બળ આપનારું તથા દોષોના અનુબંધને હરનારું છે.

દૂધના ગુણ

મેપજાપચિતાહ્નાનાં ક્ષીરમેવામૃતાયતે ॥૧૩૨॥
જે રોગીનું શરીર ઔષધોથી ભિતરી ગયું હોય છે, તેમને દૂધ અમૃત જેવો ગુણ કરે છે (માટે ઔષધનો પ્રયોગ કર્યા પછી દૂધ આપવું યોગ્ય છે.) ।

હ્યયશાહ્નહર્યે ચતુર્થે ચિકિત્સિતસ્થાને ઉદરચિકિ-
ત્સિતં નામ પશ્ચદ્શોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૫ ॥

અધ્યાય ૧૬ મો

પાંડુરોગની ચિકિત્સા

અયાતઃ પાણ્ડુરોગચિકિત્સિતં ઘ્યાહ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે પાંડુરોગ (અ. એનિમિયા) ની

ચિકિત્સા સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

પાંડુરોગની સામાન્ય ચિકિત્સા

(શ્લોક ૦ાથી ૩૨ા) ..

સ્નેહન માટે ઘી

પાણ્ડુવામયી પિવેત્સર્પિણાદો કલ્યાણકાહ્યમ્ ।
પશ્ચમઘ્યં મહાતિક્કં કૃતં વાડડરવઘાદિના ॥૧॥
(પાંડુરોગમાં મુખ્યત્વે કરીને પિત્તની ચિકિત્સા કરવી અને તે પછી વાયુ અને કફની ચિકિત્સા કરવી, કેમ કે એ રોગ ઉત્પન્ન કરવામાં પિત્ત એ જ મુખ્ય છે. પિત્તની શાંતિ માટે ઘી પીવું યોગ્ય છે માટે) પાંડુરોગવાળાએ પ્રથમ 'કૃદ્યાણુક ઘૃત' (ઉત્તરસ્થાન. અ. ૬, શ્લોક ૨૬થી ૨૯) પીવું; અથવા ઉત્તરસ્થાન. અ. ૭, શ્લોક ૧૯થી ૨૩માં અપસ્માર પ્રતિષેધના અધ્યાયમાં 'પચ-ગન્ય ઘૃત' કહ્યું છે તે પીવું; અથવા ચિ. સ્થા. અ. ૧૯માં શ્લોક ૭૩થી ૧૦૩માં કુષ્ઠરોગની ચિકિત્સામાં 'મૃદાતિક્ક ઘૃત' કહ્યું છે તે પીવું; અથવા સૂ. સ્થા. અ. ૧૫, શ્લોક ૧૮વાળાં આરગ્વધાદિ ગણનાં ઔષધોના ક્વાથ વડે સિદ્ધ કરેલું ઘી પીવું.

દાહિમાત્કુઢવો ઘાન્યાત્કુઢવાર્ષ્ય પલં પલમ્ ।
ચિત્રકાચ્છુહ્નવેરાચ્ચ પિપ્પલ્યર્ષપલં ચ તૈઃ ॥૨॥
કલિકતૌર્વશતિપલં ઘૃતસ્ય સલિલાદકે ।
સિદ્ધં દ્વપાણ્ડુગુત્માશઃપ્નોહવાતકફાતિનુત્ ॥૩॥
દીપનં શ્વાસકાસઘ્નં મૂઢવાતાનુલોમનમ્ ।
દુઃખપ્રસવિનીનાં ચ વન્ધ્યાનાં ચ પ્રશસ્યતે ॥૪॥

દાડમ સોળ તોલા ક્ષેવાં; ધાણુ આઠ. તોલા ક્ષેવાં; ચિત્રા, સૂંઠ, એ બે ઔષધો ચારચાર તોલા ક્ષેવાં; પીપર બે તોલા ક્ષેવી; એ સર્વનો કલક કરવો. પછી ખસો છમ્પન (૨૫૬) તોલા પાણીમાં એ'શી (૮૦) તોલા ઘી નાખીને તેમાં ઉપર કહેલો કલક નાખીને તે ઘી સિદ્ધ કરવું. એ રીતે સિદ્ધ થયેલું ઘી હૃદયના રોગ, પાંડુરોગ, ગૃહ્મરોગ, હરસ, ખરોળ, વાયુના રોગ, કફરોગ, એ સર્વની પીડાનો નાશ કરે છે. વળી તે જકરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે તથા દમ અને ખાંસીને મટાડે છે. તે મૂઢ (રુંધાઈ રહેલા) વાયુનું અનુ-

લોભન કરે છે એટલે તેને સ્વાભાવિક માગે પ્રવૃત્ત કરે છે, તથા તે ઘી પ્રસવકાળે કષ્ટ પામતી સ્ત્રીને આપવાથી તેને સહેલાઈથી પ્રસવ થાય છે અને વધ્યા સ્ત્રીને એ ઘી અવડાવવાથી સંતાન થાય છે.

વમન, સ્નેહન, વિરેચન
સ્નેહિતં વામચેત્તીકૃષ્ણૈઃ

પુનઃ સ્તિગ્ધં ચ શોધયેત્ ।

પયસા મૂત્રયુક્તેન ઘૃહૃશઃ કેવલેન વા ॥૫॥

પાંડુરોગવાળાને સ્નેહપાન કરાવીને તેને તીક્ષ્ણ ઔષધો વડે ભ્રુલટીએ કરાવવી અને ફરીને તેને સ્નેહપાન કરાવીને દૂધ તથા ગોમૂત્ર મેળવીને પાવુ અથવા એકલું દૂધ પાવુ અને એમ કરીને તેનું વારંવાર શોધન કરવું.

પાંડુરોગમાં વિરેચન ઔષધ

દન્તીફલરસે કોષ્ઠે કાશ્મર્યાંજલિમાસુનમ્ ।

દ્રાક્ષાંજલિ વા મૃદિતં તત્

પિવેત્ પાણ્ડુરોગજિત્ ॥૬॥

મૂત્રેણ વિષ્ટાં પથરાં વા તત્તિલ્લં વા ફલત્રયમ્ ।

નેપાળાનાં ખીને વાટીને તેને પાણીમાં ઉકાળવાં. પછી તે કોકરવરણા પાણીમાં આશરે સોળ તોલા શીવણનાં ફળને આથીને તે પાણી પાવુ, તેથી પાંડુરોગ મટે છે; અથવા આશરે સોળ તોલા કાળી દ્રાક્ષ ને ગરમ પાણીમાં ઓળીને પીવી, તે પણ તે જ ગુણુ આપે છે; અથવા હરડેને ગોમૂત્રમાં વાટીને તે પીવાથી પાંડુરોગ મટે છે; અથવા ગોમૂત્રમાં ત્રિફળાનો ક્વાથ કરીને પીવાથી પણ તે જ ગુણુ થાય છે.

સ્વર્ણક્ષીરીત્રિવૃત્ત્યલામામ્નદ્રદારકમહૌષધમ્ ॥૭॥

ગોમૂત્રાંજલિના પિષ્ટં શૃતં તેનૈવ વા પિવેત્ ।

સાચિતં ક્ષીરમેઝિર્વા વિત્રેદોવાનુલોમનમ્ ॥૮॥

દારૂડી, નસોતર, પીપર, તેલિયો દેવદાર અને સૂંઠ, એટલાં ઔષધોને સોળ તોલા ગાયના મૂત્રમાં વાટીને પીવાથી અથવા ગોમૂત્રમાં એ ઔષધોના ક્વાથ કરીને પીવાથી અથવા એ જ ઔષધો વડે સિદ્ધ કરેલું દૂધ પીવાથી પાંડુરોગ મટે છે, કેમ કે તે દૂધ વાયુ વગેરે દોષનું અનુલોભન કરનારું છે.

લોહચૂર્ણ, લોખન

મૂત્રે સ્થિતં વા સત્તાઈં પયસાડયોરજઃ પિવેત્ ।
જીર્ણે ક્ષીરેણ મુક્તીત રસેન મધુરેણ વા ॥૯॥

લોહાના વરખની ખારીકે રળને ગોમૂત્રમાં સાત દિવસ રાખી મૂકવી. પછી તે દૂધ સાથે પીવી, તથા તે પચી ગયા પછી દૂધ સાથે કે ગળ્યા માંસરસ સાથે ભોજન કરવું (એથી પાંડુરોગ મટે છે).

વમનવિરેચન પછી હરડે

શુદ્ધશ્ચોભયતો લિહ્યાત્પથરાં મધુસૂનદ્રતામ્ ।

વમન અને વિરેચન લઈને નીચે ઉપર ખને પાસેથી શુદ્ધ થયેલા માણસે મધ અને ઘીમાં કાલવીને હરડે ચાટવી.

પાંકે, તાવ, દાહ, ઉધરસ, દમ, અરુચિ,
ગાળો, આનાહ, સંધિયા અને
રક્તપિત્ત માટે ચૂર્ણ

વિશાલાકટુકામુસ્તાકુષ્ઠદારુકલિક્કનાઃ ॥૧૦॥

કર્પાંશા દ્વિપિત્તુર્મૂર્વા કર્પાંઘાંશા યુગ્મપ્રિયા ।

પીંગ્વા તચ્ચૂર્ણમમ્મોભિઃ સુલૈલિહ્યાત્તતો મધુ ॥૧૧

પાણ્ડુરોગં ઝરં દાહં ફાસં શ્વાસમરોચકમ્ ।

ગુલ્માનાહામવાતાંશ્ચ રક્તપિત્તં ચ તજ્જયેત્ ॥૧૨॥

ઇદ્રવારણી, કંકડ, મોથ, ઉપધેટ, દેવદાર, ઇદ્રજવ એ ઔષધો એકએક તોલો લેવાં. મૂર્વા જો તોલા લેવી. અડધો તોલો અતિવિષ લેવું. પછી એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તેને લગાર ગરમ પાણી સાથે પીવું અને તે ઉપર મધ ચાટવું. એથી પાંડુરોગ, તાવ, ખળતરા, ઉધરસ, દમ, અરુચિ, ગાળો, આનાહ (પેટ ચડવાનો રોગ), સંધિયા અને રક્તપિત્ત મટે છે.

પાંકે, રક્તપિત્ત અને કમળા માટે ક્વાથ

વાસાગુદ્ધચીત્રિકાકટ્ટવીમૂતિમ્પ્રતિમ્થજઃ ।

કાથઃ ક્ષૌદ્રયુતો હન્તિ પાણ્ડુપિત્તાક્ષકામલાઃ ॥૧૩

અરકસી, ગળો, ત્રિફળા, કંકડ, કરિયાતું અને દીમડાની અંતરછાલ, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તે કંઠો પહ્યા પછી તેમાં મધ નાખીને પીવાથી તે પાંક, રક્તપિત્ત અને કમળો મટાડે છે.

કમળો, પાંક, હૃદયરોગ, કુષ્ઠ, હરસ અને
પ્રમેહ માટે ચૂર્ણ

દ્યોવાન્નિવેલ્લવિકલામુસ્તૈસ્તુલ્યમયોરજઃ ।

ચૂર્ણિતં તક્રમધ્વાજ્ય-

કોઘ્નામ્મોમિઃ પ્રયોજિતમ્ ॥૧૪॥

કામલાપાણ્ડુહરોગકુષ્ઠાર્શોમેહનાશનમ્ ।

સૂંક, પીપર, મરી, ચિત્રો, વાવડિંગ, ત્રિકુળા,
મોથ-એ સર્વના સરવાળાની ખરાખર કોઠાના
વરખતુ ચૂર્ણ લઈને તે સર્વનું ચૂર્ણ કરવું.
પછી તે ચૂર્ણને છાશ, મધ, ઘી અથવા લંગાર
ગરમ પાણી સાથે આપવાથી કમળો, પાંડુરોગ,
હૃદયના રોગ, આમડીના રોગ, હરસ અને પ્રમેહ
મટે છે.

પાંક માટે ગોળી

ગુડનાગરમણ્ડરતિલાંશાન્ માનતઃ સમાન્ ॥૧૫

પિપ્પલીદ્વિગુણાન્દદદાદગુટિકાં પાણ્ડુરોગિણે ।

ગોળ, સૂંક, મંદૂર અને તલ-એ ચાર
ઔષધ સરખા પ્રમાણમાં લેવાં તથા તેમાં એ
અર્ધાના સરવાળાથી ખમણી પીપરી નાખીને ગોળી
કરી. એ ગોળી પાંડુરોગવાળાને આપવી.
મંદૂર=લોખંડનો કાટ.

પાંક, કુષ્ઠ, અજીર્ણ, સોળે, ઊરુસ્તંભ,
અરુચિ, હરસ, કમળો, પ્રમેહ અને
ખરોળ માટે મંદૂરવટક

તાપ્ય દાર્ઘ્યાસ્વચ્ચં ચઘ્યં પ્રન્યિકં દેવદાર ચ ॥૧૬

દ્યોવાદિનવકં ચૈતચ્ચૂર્ણયેદ્ દ્વિગુણં તતઃ ।

મણ્ડરં ચાજ્ઞનનિમં સર્વતોડણુણેડ્ય તત્ ॥૧૭॥

પૃથગ્વિપન્વે ગોમૂત્રે વટકીકરણક્ષમે ।

પ્રક્ષિપ્ય વટકાન્ કુર્યાત્તાન્ લાદેત્તક્રમોજનઃ ॥૧૮

પત્તે મણ્ડરવટકાઃ પ્રાણદાઃ પાણ્ડુરોગિણામ્ ।

કુષ્ઠાન્યજરકં શોકમૂલસ્તમ્મમરોચકમ્ ॥૧૯॥

અર્શાસિ કામલાં મેહાન્ પ્લીહાને શમયન્તિ ચ ।

સુવર્ણમાક્ષિક, દારુહળદરની છાલ, ચવક,
ગઠોડા, દેવદાર તથા ત્રિકટુ વગેરે નવ ઔષધો
પાછળ (શ્લોક ૧૩૩ માં) કહ્યાં છે તે (એટલે
સૂંક, પીપર, મરી, ચિત્રો, વાવડિંગ, હરડે,
ખહેડાં, આમળા અને મોથ) એ સર્વ ઔષધોનું
ચૂર્ણ કરવું. એ સર્વ ઔષધોથી ખમણું કાઢળ

જેવું કાણું મંદૂર લેવું. પૂછી એ સર્વથી આક-
ગણા ગાયના મૂત્રમા તે ઔષધોને તથા મંદૂરને
એ પત્તેને જુદાજુદાં પકવ કરવાં. જ્યારે ગુટિકા
કરવા જેવાં તે ઘન (બડાં) થાય, ત્યારે તેમને
એકત્ર કરીને તેની ગોળી કરવી. એ ગોળીને
મંદૂરવટક કહે છે. તે પાંડુરોગવાળાએ ખાવી.
તથી તેને જીવન મળે છે. એ ગોળીએ ખાનારા
પાંડુરોગીએ ખોરાકમાં મુખ્યત્વે છાશ લેવી. તે
મંદૂરવટક આમડીના રોગ, અજીર્ણ, સોળે,
ઊરુસ્તંભ, અરુચિ, હરસ, કમળો, પ્રમેહ અને
ખરોળ એ રોગોને શમાવી દે છે.

ખાસ વાઈ, કમળો અને હરસ માટે અવલેહ

તાપ્યાદ્વિજતુરોપ્યાયોમલાઃ પચ્ચપલાઃ પૃથક્ ॥૨૦

ચિત્રકવિકલાદ્યોષવિઙ્કૈઃ પાલિકૈઃ સહ ।

શર્કરાષ્ટપ્લોન્મિશ્રાશ્ચર્ણિતા મધુના દ્વતાઃ ॥૨૧॥

પાણ્ડુરોગં વિપં કાસં યક્ષ્માણં ચિપમં જ્વરમ્ ।

કુષ્ઠાન્યજરકં મેહં શોફં શ્વાસમરોચકમ્ ॥૨૨॥

વિશેષાદ્ધન્યપસ્મારં કામલાં ગુદ્જાનિ ચ ।

સુવર્ણમાક્ષિક, શિલાજિત, રૂપાનો કાટ,
લોખંડનો કાટ, પ્રત્યેક વીસવીસ તોલા લેવું.
ચિત્રો, ત્રિકુળા, ત્રિકટુ (સૂંક, પીપર, મરી),
વાવડિંગ-એ સર્વે ચાર ચાર તોલા લેવાં;
પછી એ સર્વમાં ખત્રીસ તોલા સાકર નાખીને
તેનું ચૂર્ણ કરવું. પછી એ સર્વ ઔષધ મધમાં
કાલવીને ચાટવાથી પાંડુરોગ, વિષરોગ, ખાંસી,
ક્ષય, વિષમજ્વર, આમડીના રોગ, અજીર્ણ,
પ્રમેહ, સોળ, દમ, અરુચિ, એ રોગ મટે છે;
તથા એ ઔષધ વાઈ, કમળો અને હરસ,
એ રોગને તે ખાસ કરીને મટાડે છે.

પાંક વગેરે માટે ગોળી

કોટજત્રિકલાનિમ્પપટોલઘનનાગરૈઃ ॥૨૩॥

ભાવિતાનિ દશાહાનિ રસૌદ્વિત્રિગુણાનિ વા ।

શિલાજતુપલાન્યઘૌ તાવતી સિતશર્કરા ॥૨૪॥

ત્વક્ષીરીપિપ્પલીઘાત્રો-

કર્કટાઘ્યાઃ પલોન્મિતાઃ ।

નિદિગ્ધ્યાઃ ફલમૂલાભ્યાં

પલં યુત્થયા ત્રિજાતકમ્ ॥૨૫॥

મધુત્રિપલસંયુક્તાન્ કુર્યાદક્ષસમાન્ ગુડાન્ ।

દાડિમામ્બુપયઃપશ્ચિરસતોયસુરાસવાન્ ॥ ૨૬ ॥
 તાન્ મક્ષયિત્વાડન્તુ વિચેન્નિરત્નો મુક્ત એવ વા ।
 પાણ્ડુકુષ્ઠજ્વરપ્તીહતમકાશૌભગન્દરમ્ ॥ ૨૭ ॥
 હન્મૂત્રપૂતિશુક્રાગ્નિદોષજ્વોપગરોદરમ્ ।
 કાસાસુન્દરપિત્તાસુક્રશોકગુલ્મગલામયાન્ ॥૨૮
 મેહવર્ધમ્ભ્રમાન્ હન્યુઃ સર્વદોષવહરાઃ શિવાઃ ।

ઇદ્રજ્વ, ત્રિક્ષણ, ક્ષીમડાની અંતરછાલ, પટેળ, મેથ, સૂંઠ, એ આઠ ઔષધો આઠ પલ (૩૨ તોલા) લઈને તેમાં આઠગણુ પાણી નાખીને આઠમા ભાગતું પાણી ખાકી રહે ત્યાં સુધી તેનો ક્વાથ કરવો! પછી ક્વાથ ગાળી લઈને તે ક્વાથ વડે આઠ પલ (ખત્રીસ તોલા) શિલા-જિતને દસ વાર, વીસ વાર કે ત્રીસ વાર ૫૮ આપવા. પછી ખત્રીસ તોલા ખડી સાકર, ચાર તોલા વંશોચન (વાંસકપૂર), ચાર તોલા પીપર, ચાર તોલા આમળાં અને ચાર તોલા કાકડાશીંગ, એ સર્વતું ચૂર્ણ તેમાં નાખવું. ભોંરિગણીનાં મૂળ અને ફળ ચાર તોલા નાખવા. તજ, તમાલપત્ર અને એલચી પણ યુક્તિ પ્રમાણે એટલે સુવાસ ઊસવા જેટલાં નાખવા. પછી એ સર્વમાં ખાર તોલા મધ નાખીને એક એક તોલાની ગોળી કરવી. પછી રોગીએ ભોંજન કર્યું હોય કે ન કર્યું હોય તેપણુ એમાંથી એક ગોળી ખઈને તે ઉપર દાડમતું પાણી (૨૨), દૂધ, પક્ષીના માંસરસ, પાણી, સુરા કે આસવ-એમાંથી જે રોગ માટે જે યોગ્ય હોય તે પીવું. એ ગોળી ખાવાથી પાંડુરોગ, ચામડીના રોગ, તાવ, ખરેળ, તમક શ્વાસ, હરસ, ભગદર, હૃદયના રોગ, મૂત્રનો રોગ, ખગડેલા વીર્યનો રોગ, અગ્નિનો દોષ, ક્ષય, કૃત્રિમ ઝેર, ઉદરરોગ, ખાંસી, શોહવા, રક્તપિત્ત, સોબ, ગોળા, ગળાના રોગ, પ્રમેહ, વધરાવળ અને ચક્કર-ફેર એ સર્વ રોગ મટે છે. વળી તે સર્વ દોષને હરનારી કલ્યાણકારી ગોળી છે.

હૃદીમક, પાંડુ અને કમળા માટે અવલેહ દ્રાક્ષાપ્રસ્યં કળાપ્રસ્યં શર્કરાધતુલાં તથા ॥૨૯॥ દ્વિપલં મધુકં શુષ્કીં ત્વક્ષીરીં ચ વિચૂર્ણિતમ્ । ધાત્રીફલરસદ્રોણે તત્ ક્ષિત્વા લેહવપ્ચેત્ ॥૩૦

શીતાન્મધુપ્રસ્થયુતાદ્ લિહ્યાત્પાણિતલં તનઃ ।
 હલીમકં પાણ્ડુરોગં કામલાં ચ નિયચ્છતિ ॥૩૧
 કાળી દ્રાક્ષ ચોસક તોલા, પીપર ચોસક તોલા, સાકર ખત્રી તોલા, બેદીમધ, સૂંઠ, વંશોચન (વાંસકપૂર)-એ ત્રણતું ચૂર્ણ આઠ તોલા, એ સર્વને એક દ્રોણુ (૧૦૨૪ તોલા) આમળાંના રસમાં નાખીને અવલેહની પેઠે તેનો પાક કરવો. પછી તે ઠંડો થાય ત્યારે તેમાં ચોસક તોલા મધ નાખીને તે સર્વને એકત્ર કરવું. પછી તેમાંથી એક તોલા લઈને ચાટવું. એથી હૃદીમક રોગ, પાંડુરોગ અને કમળા-એ રોગો મટે છે.

પાંડુ અને કમળા માટે લઘુપચમૂળ,
 કાળી દ્રાક્ષ, આમળાં
 કનીયઃપચ્છમૂલામ્બુ શસ્યતે પાનમોજને ।
 પાણ્ડુનાં, કામલાતાનાં મૃદ્ધીકામલાકાદ્રસઃ ॥૩૨
 પાંડુરોગવાળાને અને કમળાના રોગવાળાને લઘુપચમૂળનો ક્વાથ ખાવા-પીવામાં શ્રેષ્ઠ છે, એટલે તે ક્વાથ પીવામાં લેવો તથા તે ક્વાથ વડે સિદ્ધ કરેલું ભોંજન ખાવું. તે જ પ્રમાણે કાળી દ્રાક્ષનો રસ અને આમળાંનો રસ પણ પાંડુ તથા કમળાવાળા રોગીએ માટે ખાવા-પીવામાં શ્રેષ્ઠ છે.
 इति सामान्यतः प्रोक्तं पाण्डुरोगे भिपगन्तितम् ।
 એ પ્રમાણે પાંડુરોગનાં સામાન્ય ઔષધ કહ્યાં છે.

પાંડુમાં વિશેષ ચિકિત્સા

(શ્લોક ૩૩ થી ૩૯)

વિકલ્પ્ય યોજ્યં વિદુષા પૃથગ્દોષયલં પ્રતિ ॥૩૩
 તે ઉપરથી ઔષધ વગેરે ખનાવી જાણનાર વૈદ્યે યોતાની ખુદ્ધિથી જુદાજુદા દોષના ખળ ઉપર વિચાર કરીને તે તે દોષમાં યોગ્ય ઔષધ ખનાવીને તે ઔષધ વાપરવું.

કયા દોષમાં કેવું ઔષધ ખનાવવું ?
 સ્નેહપ્રાયં પવનજે તિક્કશીતં તુ પૈત્તિકે ।
 ક્ષૈમિકે કટુરુષોષ્યાં વિમિશ્રં સાન્નિપાતિકે ॥૩૪
 વાયુથી થયેલા પાંડુરોગમાં માટે લાગે સ્નેહરૂપ (અથવા, પુષ્કળ સ્નેહ નાખીને) ઔષધ ખનાવવાં. પિત્તથી થયેલા પાંડુમાં ઠડવાં, ઠંડાં

ઔષધ ખનાવવાં. પાડુરોગ કફથી થયો હોય તો તીખાં, લૂખાં તથા ગરમ ઔષધો ખનાવવાં અને સન્નિપાતપાક હોય તો મિશ્ર ઔષધો એટલે સ્નિગ્ધ, કડવા અને ઠંડાં તથા તીખા, લૂખાં અને ગરમ, એવાં ઔષધો ખનાવવા.

માટી ખાવાથી થયેલા પાંડુરોગના

ઉપાય

(શ્લોક ૩૩૫થી ૩૬)

શોધન

મૃદં નિર્યાપયેત્કાયાત્તીક્ષ્ણે સંશોધનૈઃ પુરઃ ।

પાડુરોગવાળાના શરીરમા રહેલી માટીને થોરનુ દૂધ વગેરે તીક્ષ્ણ વિરેચન આપીને શરીર-માથી પહેલા કાઢી નાખવી.

બળ આપે એવું ધી

ઘલાઘાનાનિ સર્વોપિ શુદ્ધે કોષ્ઠે તુ યોજયેત્ ॥૩૫

પછી બ્યારે (વિરેચનથી) કોઠો શુદ્ધ થાય ત્યારે બળ આપનારા ધી આપવા.

માટી ખાવાથી થયેલા વિકાર માટે ધી

ધ્યોપવિલ્વદ્વિરજનીત્રિકલાદ્વિપુનર્નવમ્ ।

મુસ્તાન્યયોરજઃ પાઠા વિઢક્કં દેવદારુ ચ ॥ ૩૬ ॥

વૃષ્ટિકાલી ચ માર્ગો ચ સક્ષીરૈસ્તૈઃ શૃતં ઘૃતમ્ ।

સર્વાન્ પ્રશમયત્યાશુ વિકારાન્ મૃત્તિકાકૃતાન્ ॥

સૂકં, પીપર, મરી, ખીલા, હળદર, દારુહળ-દર, હરડે, ખહેડા, આમળા, રાતી સાટોડી, ઘોળી સાટોડી, મેથ, લોખડના વરખનુ ચૂણું, પહાડમૂળ, વાવડિંગ, દેવદાર, મીઠિયાવળ (સોનામુખી), ભારંગ, એ સર્વ ઔષધોનો કલક-કરીને તેમા ઔષધોથી ચારગણું દૂધ નાખવુ તથા દૂધથી ચારગણું પાણી નાખવુ. પછી તેમા દૂધ જેટલું ધી નાખીને તેનો ક્વાથ કરવો. સિક્કળતાસિક્કળતાં ફક્ત ધી ખાકી રહે ત્યારે તે ઘી ગાળી લેવું. માટી ખાવાથી થયેલા સઘળા વિકાર એ ધી ખાવાથી શમી જાય છે. તદ્વલ્કેસરયષ્ટ્યાહ્નપિપ્પલીક્ષીરશાઢ્વલૈઃ ।

ઉપર કહ્યુ તે જ પ્રમાણે કેસર, જેઠીમધ, પીપર, દૂધ અને કાળી ધરો, એ સર્વ વડે ધી સિદ્ધ કરવુ, એ ધી ખાવાથી પણ ઉપર કહ્યો તે જ ગુણ થાય છે.

માટી ખાવાની ટેવ ન છૂટે તો માટી સાથે આપવાનું ઔષધ

મૃદ્ભ્રેપણાય તલ્લીલ્યે વિતરેદ્ભાવિતાં મૃદમ્ ॥૩૮
વેહ્લાગ્નિનિમ્બપ્રસૈઃ પાઠયા મૂર્વયાડ્યવા ।

માટી ખાનારને તેની લાલચ છૂટતી ન હોય, તો તેની માટી ખાવાની ટેવ છોડાવવા માટે વાવડિંગ, ચિત્રો, ક્ષીમડાના નવા પાઠડાના અકુર, પહાડમૂળ અથવા મૂર્વા એમાંથી ગમે તેનો ૫૮ હીષેક્ષી માટી તેને ખાવાને આપવી.

ખાધેલી માટીની જાત ઉપર ઔષધની જાતનો આધાર

મૃદ્ભ્રેદમિન્નદોવાનુગમાણોજ્યં ચ મેવજમ્ ॥૩૯

કાળી, ઘોળી, એવી જુદીજુદી જાતની માટી જે જે દોષ ઉત્પન્ન કરે છે તેના સાનપૂર્વક ઔષધ આપવું. જેમ કે તૂરા સ્વાદવાળી માટી વાયુને કોપાવે છે, ખારવાળી માટી પિત્તને કોપાવે છે, ગળી માટી કફને કોપાવે છે વગેરે લક્ષણને જાણીને ઔષધ આપવું; માત્ર માટી ખાધી છે એટલુ જ જાણીને માટીને કાઢવાનો ઉપાય કરવો નહિ; કેમકે માટીને કાઢવાનું ઔષધ તે તેના કાગળથી વિરુદ્ધ ગુણવાળું આપવું પડે છે. માટે વાયુ કરે એવી, પિત્ત કરે એવી કે કફ કરે એવી એમાંથી જે પ્રકારની માટી ખાવાથી પાડુરોગ થયો હોય, તેનાથી વિરુદ્ધ ઔષધ આપવાથી માટી નીકળીને પાંડુરોગ મટે છે. વિચાર કર્યા વિના માટી કાઢવાનું ઔષધ આપવાથી એ ઔષધ અવળુ પડે છે.

કમળાની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૩૩૫થી ૩૪૫)

સામાન્ય ઉપાય

કામલાયાં તુ પિત્તઘ્નં પાણ્ડુરોગાત્રિરોષિ યત્ ।

કમળાના રોગમા પિત્તને હરનારું અને પાંડુરોગનું અવિરોધી એટલે પાડુરોગ માટે પણ કુપ્રથ્યરૂપ ન હોય એવુ ઔષધ આપવુ.

ગોળો, કમળો અને પાડુ માટે હરડેતુ ધી પથ્યાશતરસે પથ્યાવૃન્તાર્ધશતકલ્કિનઃ ॥૪૦॥

પ્રસ્થઃ સિદ્ધો ઘૃતાદ્ગુલ્મકામલાપાણ્ડુરોગનુત્ ।
એકસો હરડેનો ક્વાથ કરીને તેમા ચોલક

તોલા ઘી નાખવું તથા પચાસ હરડેના ડીંટાને કઠક કરીને તે ઘીમાં નાખવો. પછી તે ઘીને સિદ્ધ કરવું. એ ઘી કમળો અને પાંડુરોગ મટાડે છે.

કમળામાં ગરમાળાને પ્રયોગ

આરવઘં રસેનેશ્વોવિદ્યાર્યામલકસ્ય વા ॥૪૧॥

સત્યૂર્ણ વિલ્વમાત્ર પાયચ્યેકામલાપહમ્ ।

ગરમાળો આર તોલા લઈને તેમાં સૂંકે, પીપર અને મરી મેળવીને શેરડીના રસ સાથે, વિદારીકંદના રસ સાથે, અથવા આમળાના રસ સાથે પાવો. એથી કમળો મટે છે.

નેપાળો, નસોતર

પિવેત્રિકુમ્ભકલ્કં વા દ્વિગુહં શીતવારિણા ॥૪૨॥

કુમ્ભસ્ય ચૂર્ણં લક્ષદ્રં ત્રેફલેન રસેન વા ।

અથવા કમળાના રોગવાળાએ આઠ તોલા દંતીમૂળનો કઠક ઠંડા પાણી સાથે પીવો, અથવા ઘોળા નસોતરનું ચૂર્ણ મધ સાથે કે ત્રિફળાના ક્વાથ સાથે પીવું.

(દ્વિગુહને ઠેકાણે દ્વિગુણ પાક હોય, તે એનો અર્થ એવો થાય કે દંતીમૂળ કરતા બમણું ગોળ થવે.)

ત્રિફળા, ગળો, દારુહળદર, લીમડા

ત્રિફલાયા ગુહુલ્લા વા દાર્ણ્યા નિશ્વસ્ય વા રસમ્ પ્રાત.પ્રાતર્મધ્યુતં કામલાતૌય યોજયેત્ ।

ત્રિફળાનો અથવા ગળોનો અથવા દારુહળદરનો અથવા લીમડાનો રસ (અથવા ક્વાથ) કમળાના રોગવાળાને રોજ વહેલી સવારે મધ સાથે પાવો.

કમળામાં અંજન

નિશાતૈરિકઘાત્રીભિઃ કામલાપહમજ્જનમ્ ॥૪૩॥

હળદર, ગેઝ અને આમળાં એટલાં ઔષધો કમળાના રોગવાળાની આંખમા આંજવાથી કમળો મટે છે.

તલના ખોળ જેવો ઝાડો થતો હોય તે

શુ? કરવું?

તિલપિષ્ટનિષ્ઠં યસ્તુ કામલાયાનુ સ્તુજેન્મલમ્ ।

કાકરુદ્રપયં તસ્ય પિત્તં કાકરુદ્રજૈયેત્ ॥૪૫॥

કમળાવાળા રોગીને તલના ખોળ જેવો

ઝાડો થતો હોય, તે તેના જે પિત્તનો માર્ગ કફથી રોકાયેલો હોય છે, તે પિત્તને કફનાશક દ્રવ્યો વડે છોડવું.

કમળામાં કયા ઉપદ્રવો શાથી થાય છે?

ઉપદ્રવોની ચિકિત્સા

રૂક્ષશીતગુરુસ્વાદુદયાયામયલનિમ્નૃહૈઃ ।

કાકસમ્મૂર્ચ્ઙિત્વો વાયુર્યદા પિત્તં યહ્નિઃ ક્ષિપેત્ ॥૪૬॥

હારિદ્રનેત્રમૂત્રવક્રવક્રંચંતવર્ચસ્તદા નરઃ ।

મવે'સાટોપવિષ્ટમ્મો ગુરુણા હૃદયેન ચ ॥૪૭॥

દૌર્બલ્યાસ્પાગ્નિપાર્શ્વર્તિહિંધ્માશ્વાસારુચિજ્વરૈઃ ।

ક્રમેણાલ્પે'નુપજ્યેત પિત્તે જ્ઞાણાસમાશિતે ॥૪૮॥

રસૈસ્તં રૂક્ષકૃત્વમ્લૈઃ શિલ્પિતિત્તિરિદક્ષજૈઃ ।

શુષ્કમૂલકર્જૂર્યુઃ કુલત્યોત્થૈશ્ચ મોજયેત્ ॥૪૯॥

મૃશામ્લતીર્ણકટુફલવળોણં ચ શસ્પતે ।

સર્વીપ્રપુરકરસં લિહ્યાઢ્યોપં તથા'ડડશયમ્ ॥૫૦॥

સ્થં પિત્તમેતિ તેનાસ્ય શરુદ્યનુરજ્યતે ।

વાયુષ્ચ યાતિ પ્રશામં સહાટોપાશુપદ્રવૈઃ ॥૫૧॥

લૂખા, ઠંડા, ભારે, ગળ્યા, એવા પદાર્થોતું

સેવન, કસરત કરવી, બળ કરવું, પકડી રાખવું

વગેરે આહારવિહારથી વાયુ કાપીને જ્યારે કફની

સાથે મળી જાય છે, ત્યારે તે વાયુ પિત્તને તેના

સ્થાનમાંથી બહાર ફેંકે છે, તેથી માણસની

આંખો, મૂત્ર અને આમડી હળદર જેવાં પીળાં

થાય છે, ઝાડો ઘોળો થાય છે, આટોપ થાય

છે અને ઝાડો કુબળ થાય છે. વળી થોડું

પિત્ત પોતાના આશયમાંથી નીકળીને હાથપગ-

રૂપી શાખાઓમાં યડી જાય છે, ત્યારે હૃદય

ભારે થાય છે, માણસ દુર્બળ થઈ જાય છે,

જરૂરશિ મદ થાય છે, પાસાંમા પીડા થાય

છે, હેડકી થાય છે, હાંફે ભરે છે, અરુચિ

થાય છે અને તાવ આવે છે, એવા એક પછી

એક ઉપદ્રવો થાય છે. એવા ઉપદ્રવવાળા

માણસને લૂખા, તીખા અને ખાટા એવા મોર,

તેતર અને ફેંકડાના માંસરસ સાથે ભોજન

આપવું, અથવા સૂકા મૂળાના યૂષ સાથે અથવા

કળથીના યૂષ સાથે તેને ભોજન આપવું. વળી

તેને અત્યંત ખાટું, તીક્ષ્ણ, તીખું, ખારું અને

ગરમ ભોજન આપવું એ શ્રેષ્ઠ છે. વળી તેણે

દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા સોને આખા શરીર ઉપર પસરેલા હોય તથા તે સામ હોય ત્યારે પ્રથમ ઉપવાસ કરીને પછી લઘુ ભોજન કરવું. પછી સૂકં, અતિવિષ, દેવદાર, વાવડિંગ, ઇંદ્રજવ, મરી, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ લગાર ગરમ પાણી સાથે પીવું; અથવા હરડે, સૂકં, દેવદાર અને સાટોડીનું ચૂર્ણ લગાર ગરમ પાણી સાથે પીવું. બે રાગી દોષયુક્ત હોય એટલે દોષનું બળ વધારે હોય, તે તેણે (ચિ. ૧૨/૨૮૩થી ૨૨માં કહેલું) નવાયસ (=અચસ્કૃતિ-સુશ્રુત ચિ. ૨૩/૧૨ ઉપર કહેલું) પીવું. શોષન માટે ચિ. ૮/૫૫થી ૫૬૩ પ્રમાણે ગાયના મૂત્ર સાથે હરડેનું સેવન કરવું; અથવા ત્રિકળાના કવાથ સાથે કઠ્ઠ, નસોતર, લોહચૂર્ણ અને ત્રિકટુ- (સૂકં, પીપર, મરી)નું સેવન કરવું; અથવા ત્રિકળાના કવાથ સાથે ગૂળળનું સેવન કરવું અથવા ત્રિકળાના કવાથ સાથે શિલાજિતનું સેવન કરવું.

અગ્નિ મંદ હોય અને ઝાડો સામ, ભારે, ભાંગલ અને રોઝાયેલા હોય તે શું કરવું ? મન્દાગ્નિઃ શીલયેદામગુહમિન્નવિચદવિટ્ ॥ ૪ ॥

તકં સૌવર્ચલધ્યોપક્ષોદ્રયુક્તં ગુડાભયામ્ ।
તકાનુપાનમથવા તદ્દદ્વા ગુડનાગરમ્ ॥ ૫ ॥

શોફરોગવાળાને જડરાશિ મંદ હોય તથા ઝાડો આમયુક્ત, ભારે, ભાંગેલા અને રોઝાયેલા હોય, તે તેણે સંચળ, ત્રિકટુ અને મધ સહિત છાશ પીવી, અથવા ગોળ અને હરડે ખાઈને તે ઉપર છાશ પીવી, અથવા ગોળ અને સૂકં ખાઈને તે ઉપર છાશ અનુપાન તરીકે પીવી.

ગોળ અને આદુના પ્રયોગ આર્દ્રકં વા સમગુહં પ્રકુચ્છર્ધોવિવર્ધિતમ્ ।
પરં પચ્ચપલં માસં યૂપક્ષીરરસાશનઃ ॥ ૬ ॥

ગુલ્મોદરાશીશ્વયથુપમેહાન્
શ્વાસપ્રતિદ્યાલસકાવિપાકાન્ ।
સકામલાશોવમ્નોવિકારાન્
કાસં ફર્કં ચૈવ જયેત્પ્રયોગઃ ॥ ૭ ॥
આદુને છોક્ષીને તેની ઝીણી ઠાતળાઓ

(ચીરીઓ) કરવી. પછી તેમાં તેટલો જ ગોળ મેળવીને પહેલે દિવસે બન્ને મળીને બે તોલા ખાવું, પછી બીજે દિવસે ચાર તોલા ખાવું, ત્રીજે દિવસે છ તોલા ખાવું. એ રીતે દરરોજ બે બે તોલા વધારે ખાતાંખાતાં વીસ તોલા સુધી વધવું. પછી માછા દરરોજ બે બે તોલા ઠમી કરતા જવું. ઠમી કરતાં કરતાં બે તોલા આવી રહે ત્યારે પાછું પહેલાંની માફક વધારતા જવું. એ ગોળ અને આદુના પ્રયોગ એવી રીતે એક માસ સુધી કરવો. એ પ્રયોગ ચાલતો હોય તે વખતે કફ, પિત્ત અને વાયુ- માંથી જે વધારે હોય તેને માફક આવે એવી રીતે યુષ્ઠ, દૂધ કે માંસરસનું ભોજન કરવું. એ પ્રયોગ કરવાથી ગોળો, ઉદરરોગ, હંરસ, સોને, તમામ પ્રકારના પ્રમેહ, દમ, સળેખમનો રોગ, અલસક રોગ, અપચાનો રોગ, કમળો, સર્વાંગ- શોફનો રોગ, મનમાં થતા વિકારથી થયેલા મન સંબંધી રોગ, ખાંસી અને કફ-એ સર્વ રોગ મટે છે.

સોને, ઉદરરસ, છીંકો, ઉદરરોગ અને મંદ અગ્નિ માટે આદુનું ઘી

घृतमार्द्रकनागरस्य फल्क-
स्वरसाभ्यां पयसा च साधयित्वा ।

श्वयथुक्षवथूदराग्निसादे-
रग्निभૂतीऽपि पिबन् भवत्यरोगः ॥ ૮ ॥

આદુના સ્વરસમાં સ્વરસથી ચોથા ભાગનું દૂધ તથા તેટલું જ ઘી નાખીને તેમાં આદુનો કટક નાખીને ઘી સિદ્ધ કરવું. એ ઘી પીવાથી સોને, ખાંસી કે ખહુ છીંકો આવવાનો રોગ, ઉદરરોગ અને મંદ અગ્નિ-એ રોગોથી થાકેલા (કંટાળેલા) મનુષ્ય પણ રોગરહિત થાય છે.

નિરામ શોફમાં ઝાડાની કબજિયાત હોય તેના ઉપાય

નિરામો યદ્દશમલઃ પિવેચ્છ્વયથુપીહિતઃ ।
ત્રિકટુત્રિવૃતાદન્તીચિત્રકૈઃ સાધિતં પયઃ ॥ ૯ ॥
મૂત્રં ગોર્વા મહિષ્યા વા સક્ષીરં ક્ષીરમોજનઃ ।
સતાહં માસમથવા સ્યાદુપ્ક્ષીરવર્તનઃ ॥ ૧૦ ॥
જે સોનને રોગી નિરામ હોય અને એને

ઝાડાની કબજિયાત હોય તેણે ત્રિકટુ, નેસોતર, દત્તીમૂળ અને ચિત્રો, એ ઔષધોના ક્વાથ પીવો, અથવા ગાયતું કે બે શત્રુ મૂન દૂધ સાથે પીવું અને ખાવાપીવામા દૂધ જ લેવું, અથવા ખીચું કાઠ ખાધાપીધા વિના સાત દહાડા કે એક માસ પર્યંત કુટડીતું દૂધ પીને નિર્વાહ કરવો (ચલાવવું).

સોળ, હરસ, ગોળો અને પ્રમેહ માટે ધી યવાનક યવક્ષારં યવાનોં પચ્ચકોલકમ્ ।
મરિચં દાહિમં પાડાં ધાનકામ્લઘેતસમ્ ॥૧૧॥
ઘાલબિલ્વં ચ કર્ગાશં સાધયેત્સલિલાહકે ।
તેન પક્વો છૂતપ્રસ્યઃ શોફાશોંગુલમેહહા ॥૧૨॥
અજમો, જવખાર, યવાની અજમો, પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, સૂક, મરી, દાડમ, પહાડમૂળ, ધાણા, અમ્લવેતસ, કુમળા ખીલા, એ પ્રત્યેક ઔષધ એકએક તેલો લઈને તે સર્વને ખસો છપ્પન (૨૫૬) તેલા પાણીમા ક્વાથ કરવો. પછી એ ક્વાથમા ચોસક તેલા ધી પકવ કરવું. એ ધી સોળ, હરસ, ગોળો અને પ્રમેહનો નાશ કરે છે.

દ્વણ્ચિત્રકમર્ગદ્વા ઘૂતં તત્તકસંયુતમ્ ।
પન્વં સચિત્રકં તદ્દદગુણેઃ
દૂધમા ચિત્રાનુ ચૂર્ણં નાખીને તે દૂધને જમાવીને દહી કરવું. એ દહીને વસોલીને છાશ કરવી. એ છાશમા ઘી નાખીને તેમા ચિત્રાનો કલક નાખીને તે સિદ્ધ કરવું. એ ચિત્રક ધી પણ ઉપર (શ્લોક ૧૦૩ થી ૧૨ મા) કહેલા ધીના જેવો જ ગુણુ આપે છે.

સોળ માટે ધી
ગુડ્યાચ્ચ કાલચિત્ ॥ ૧૩ ॥
ધાન્વન્તરં મહાતિકં કલ્યાણમમયાઘૂતમ્ ।
વળી રોગીની અવસ્થા, દોષ, દેશ, દુષ્ય વગેરે જાણનારા વૈદ્યે શોકરોગ ઉપર ધાન્વન્તરઘૂત (ચિ. ૧૨ શ્લોક ૧૯ થી ૨૪), મહા-તિત્તઘૂત (ચિ. ૧૯ શ્લોક ૭૩ થી ૪૯૩), કલ્યાણુઘૂત (ઉત્તરસ્થાન અ. ૬ શ્લોક ૨૬ થી ૩૧) અને અસયાઘૂત (ચિ. ૧૫ શ્લોક ૨૮ થી ૩૦) આપવા.

સોળ વગેરે ઉપર દશમૂલાવલેહ
દશમૂલકપાયસ્ય કંતે પથ્યાશતં પચેત્ ॥૧૩॥
દત્ત્વા ગુડતુલાં તસ્મિન્ લેહે દયાદ્વિચૂર્ણિતમ્ ।
ત્રિજાતકં ત્રિકટુકં કિશ્ચિચ્ચ યવશૂકજમ્ ॥૧૫॥
પ્રસ્યાર્થે ચ હિમે ક્ષોદ્રાત્ત્રિહિન્દુપયોજિતમ્ ।
પ્રવૃદ્ધશોકજ્વરમેહગુલમ-
કાર્શ્યામ્વતામ્લકરકપિત્તમ્ ।
વૈષ્ણર્ણમૂનાનિલશુકરોપ-
શ્વાસરુચિગ્રીહગરોદરં ચ ॥૧૬ ॥

દશમૂળ ચારસો તેલા લઈને તેનો ક્વાથ કરવો. પછી તે ક્વાથ ખસો છપ્પન તેલા બેટલો લઈને તેમા સો હરડે પકવ કરવી. પછી તેમા ચાગસો તેલા ગોળ નાખવો અને તજ, તસાલ-પત્ર અને એલચી એ ત્રણ મળીને ખાગ તેલા તથા સૂક, પીપર, મગીતુ ચૂર્ણ સોળ તેલા તથા એક તેલો જવખાર નાખવો. પછી એ અવલેહ ક ઠો પડે ત્યારે તેમા ખત્રીસ તેલા મધ નાખવું. વૃદ્ધિ પામેલો સોળ, તાવ, પ્રમેહ, ગોળો, શરીરની કૃશતા, વાયુના રોગ, અમ્લપિત્ત, રત્તપિત્ત, મો વગેરેની વિવર્ણતા, મૂનદોષ, વાયુ-દોષ, વીર્યદોષ, દમ, અરુચિ, ખરોળ, કૃનિમ એર અને ઉદરરોગ એ સર્વે રોગ એ અવ-લેહનો ઉપયોગ કર્યાથી નાશ પામે છે.

સોળના રોગીને પથ્ય અન્નપાન
પુરાણયવશાલ્યન્નં દશમૂલામ્બુસાધિતમ્ ॥ ૧૭ ॥
અલ્પમલ્પપટુજોર્દં મોજનં શ્વપયોર્હિતમ્ ।
ક્ષારદ્યોવાન્વિતેમોદ્ગે કૌલત્યે સઠ્ઠે રસે ॥૧૮
તથા જાદ્ગલજૈઃ કૂર્મગોઘાશલ્યકર્જરપિ ।
અનન્લં મયિતં પાને મયાન્યાંવધન્તિ ચ ॥ ૧૯ ॥

જૂના જવ અને જૂની શાલિ ડાગરના ચોખા એનું લોળન દશમૂલના ક્વાથમા સિદ્ધ કરીને તેમા લગાર લવણુ તથા જરાક સ્નેહ (ધી) નાખીને તે શોકરોગવાળાને શોડુ શોડ ખાવા આપવું તે હિતકર છે. તે લોળન સાથે મગના કે કળથીના ચોસામણુમા જવખાર અને ત્રિકટુનું ચૂર્ણ નાખીને તે પીવા આપવું. તેમ જ જાગલ પ્રાણીઓનાં તેમ જ કાચખા, સાઠા, શાહુડી વગેરે પ્રાણીઓના માંસગ્રન્થમાં પીપરનું ચૂર્ણ

નાખીને તે પીવા આપવા અથવા ખાટું ન થઈ ગયું હોય એવું મથિત (મઠો) પીવા આપવું. અથવા સોળે મટાડે એવાં ઔષધ નાખીને દારૂ પીવા આપવા.

સોળ, અતિસાર, હૃદયરોગ, ગોળો, હરસ, મંદ અગ્નિ અને પ્રમેહ માટે પેયા

વજાજીશઠિજીવન્તીકારવીપૌષ્કરાગ્નિકૈઃ ।

વિલ્વમધ્યવક્ષારવૃક્ષાસ્તૈર્વદરોન્મિતઃ ॥ ૨૦ ॥

ક્રુતા પેયાડડ્યતૈભ્યાં યુક્તિમૃષ્ટા પરં હિતા ।

શોકાતિસારહૃદ્રોગગુલ્માશૌલ્પાગ્નિમેહિનામ્ ॥૨૧

જીરું, પટ્કચૂરો, હરણદોડી, કાળીજીરી, પુષ્કરમૂળ, ચિત્રો, ખીલીનો ગર્ભ, જવખાર, આમચૂર, એ સર્વ એકએક તોષો લઈને તેના કવાથમાં પેયા કરીને તેને ઘી તથા તેલનો યુક્તિપૂર્વક વધાર કરવો. ઘી તથા તેલમાં તેને યુક્તિપૂર્વક શેકવી. એ પેયા શેફરોગવાળાને તેમ જ અતિસાર, હૃદયના રોગ, ગોળો, હરસ, મંદાગ્નિ અને પ્રમેહવાળાને અતિશય હિતકારી છે.

ગુણેસ્તદ્વચ પાઠગ્યાઃ પચ્ચકોલેન સાધિતા ।

પંચકોલ વડે સિદ્ધ કરેલી પ્રેયા—પણ ઉપર (શ્લોક ૧૯૩થી ૨૧માં) કહેલી પેયા જેવો ગુણુ આપે છે; તેમ જ પહાડમૂળ વડે સિદ્ધ કરેલી પેયા પણ એવો જ ગુણુ આપે છે.

સોળના રોગમાં અભ્યંગ, લેપ, નાહવાનું પાણી

શીલેયકુષ્ઠસ્યોનેપરેણુકાગુરુપદ્મકૈઃ ॥ ૨૨ ॥

ધ્રીવેષ્ઠકનલસ્યુક્તદેવદારુમિયજ્ઞુમિઃ ।

માંસીમાગધિકાવન્યધાન્યધ્યામકવાલકૈઃ ॥ ૨૩ ॥

ચતુર્જાતકતાલોસમુસ્તાગમ્બલાશકૈઃ ।

કુર્પાદિભ્યઞ્જનં તૈલં લેપં સ્નાનાય ત્વકમ્ ॥ ૨૪ ॥

શિલાગિત, ઉપલેટ, થુવેર, રેણુકખીજ, અગર, પચકાષ, સરલનો ચુંદ, નખલા, કપૂરી-મધુરી, દેવદાર, ઘઉંલા, જટામાંસી, પીપર, મોઘ, ધાણા, શેહિસ ઘાસ, વીરલુવાળો, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, તાક્ષીસપત્ર, યાથ અને કપૂરકાચલી, એ ઔષધો વડે—શેફરોગવાળાના શરીર ઉપર ચોળવાનું તેલ સિદ્ધ

કરવું; એ ઔષધોનો શેપ કરવો તથા નાહવા માટે એ ઔષધો વડે જળ સિદ્ધ કરવું; અર્થાત્ એ ઔષધો નાખીને, પાણી ઉકાળવું તથા તે વડે દરદીને નવડાવવો.

સ્નાનં વા નિમ્બવર્ષામૃતકમાલાર્કવારિણા ।

અથવા શેફરોગવાળાને ક્ષીમડાના પાણીથી કે સાટોડીના પાણીથી કે કરજના પાણીથી કે આકડાના પાણીથી નવડાવવો.

એકાંગશેફ ઉપર લેપ

एकाङ्गशोफे वर्षाभूकरवीरककिञ्चुकैः ॥ २५ ॥

विशालात्रिफलारोघ्ननलिकादेवदारुभिः ।

हिंसाकोशातकीमाद्रीतालपर्णाजयन्तिभिः ॥ २६

स्थूलकाकादनीशालनाकुलोवृषपर्णिभिः ।

वृद्धयद्विहस्तिकर्णैश्च सुलोणैर्लेपनं हितम् ॥ २७

શરીરના એક અંગ ઉપર શેફ (સોળે) થયો હોય તો સાટોડી, કણ્બેર, ખાખરો, ઇંદ્રવારણી, ત્રિકુળા, લોધર, નલિકા, દેવદાર, જટામાંસી, ઘિસોડી, અતિવિષ, વરિયાળી, જયંતી, મોટી માલકાંઠણી, રાજ, ભોરીંગણી, લઘુ ભંદરકની, વંશકોચન, ઋષિ, રાતો એરંટો એ સર્વ ઔષધો વાટીને લગાર ગરમ કરીને તે વડે એકાંગશેફ ઉપર શેપ કરવો તે હિતકર છે.

આટલી શેફરોગની સામાન્ય ચિકિત્સા બહુવી.

સોળની વિશેષ ચિકિત્સા

વાયુના સોળના ઉપાયઃ વિરેચન, શેક, અભ્યંગ, લેપ

અથાનિલોત્થે શ્વયથો માસાર્ધે ત્રિવૃત્તં પિવેત્ ।
તૈલમેરણ્ડજં ઘાતવિહ્વિષ્ણ્યે તદેવ તુ ॥ ૨૮ ॥
પ્રાગ્મક્તં પથસા યુક્તં રસૈર્વા કારયેત્તથા ।
સ્વેદાભ્યજ્ઞાન્ સમીરમાન્ લેપમેકાહ્ને પુનઃ ॥૨૯-
માતુલુક્કાગ્નિમન્યેન શુષ્કીદ્ધિન્નામરાહ્વયૈઃ ।

એ વાયુથી સોળે આવ્યો હોય તો એક પખવાડિયા સુધી નસોતર અને એરંડિયું પીવું. વાયુથી ઝાટો કમજ થયો હોય ત્યારે પણ તે જ ઔષધ ભોજન કરતા પહેલાં દૂધની

સાથે અથવા માંસરસ સાથે પીવું; તેમ જ વાયુને મટાડે એવા સ્વેદ (શેક) તથા અભ્યંગ(તેલ ચોળવું)નું સેવન કરવું. શરીરના એક અંગ ઉપર વાયુથી શેક થયે હોય તે બિબેર, અરણી, સૂંક, જટામાંસી અને દેવદાર એ ઔષધોનો લેપ કરવો.

પિત્તના સોળના ઉપાય ધી

પૈત્તે તિક્તં પિવેન્સર્પિર્ન્યમ્રોઘાચેન વા શૃતમ્ ॥૩૦
પિત્તના સોળે હોય તે તિક્તકાખ્ય ઘૃત (ચિ. ૧૯ શ્લોક ૨ થી ૭) પીવું, અથવા ન્યમ્રોઘાદિ ગણુ વડે સિદ્ધ કરેલું ધી પીવું.

તરસ, ખળતરા અને મોહરૂપી ઉપદ્રવોનું ઔષધ

ક્ષીરં ત્વદ્વાહમોહેપુ લેપાભ્યજ્ઞાશ્ચ શીતલાઃ ।

એ રોગવાળાને તરસ લાગે, ખળતરા થાય કે મોહ થાય તે દૂધ પીવું અથવા ન્યમ્રોઘાદિ ગણુના ઔષધો વડે સિદ્ધ કરેલું દૂધ પીવું, તેમ જ શીતળ લેપ અને અભ્યંગ કરવા.

અંતસ્તાપ, ફેર, સંનિપાત, રતવા, સોળે, દાહ, એર અને તાવ માટે ક્વાથ

પટોલમૂલત્રાયન્તીયપ્રવાહકટુકામયાઃ ॥ ૩૧ ॥
દારુ દાર્વી હિમં દન્તી વિશાલા નિચુલં કળા ।
તૈઃ ક્વાથઃ સઘૃતઃ પીતો હન્યન્વન્સ્તાપત્વદ્ભ્રમાન્ ॥
સસન્નિપાતવીર્સર્વશોકદાહવિપજ્વરાન્ ।

પટોળમૂળ, ત્રાયમાણુ, જઠીમધ, કઠ, હરડે, દેવદાર, દારુહળદર, રક્તચંદન, દંતીમૂળ, ઇંદ્રવારુણી, નેતર, પીપર એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં ધી નાખીને પીવાથી શરીર અંદરથી તપવું હોય તે રોગ, તરસ, ચક્કર-ફેર, સંનિપાત, વિસર્પ, સોળે, દાહ, વિષ અને તાવ એ રોગ મટે છે.

કફના સોળનો ઉપાય

તેલ

આરગ્વઘાદિના સિદ્ધં તેલં શ્લેષ્મોદ્ભવે પિવેત્ ॥૩૩
આરગ્વઘાદિ ગણુનાં ઔષધો વડે સિદ્ધ કરેલું તેલ કફથી થયેલા શેકવાળાએ પીવું.

શ્લોતો પુરાય, મંદ અગ્નિ, અરુચિ, સજ્જડ આશયરૂપી ઉપદ્રવોનો ઉપાય
શ્લોતોવિશ્વને મન્દેડગ્નાવરુષો સ્તિમિતાશયઃ ।
ક્ષારચૂર્ણસવારિષ્ટમૂત્રતકાણિ શીલયેત્ ॥ ૩૪ ॥

જ્યારે કફના સોળના રોગવાળાનાં શ્લોત ખંધ થાય, અગ્નિ મંદ થાય, અરુચિ થાય અને આશય સજ્જડ થાય, ત્યારે ક્ષાર, ચૂર્ણ, આસવ, અરિષ્ટ, ગોમૂત્ર અને છાશના ઉપચાર વારંવાર કરવા.

કફના સોળ માટે લેપ, મર્દન

કૃષ્ણાપુરાણપિપ્પાકશિમ્બકસિકતાત્તસીઃ ।

પ્રલેપોન્મર્દને યુજ્યવાત્સુલોષ્ણા મૂત્રકલ્પિતાઃ ॥૩૫

પીપર, જૂનો ખોળ, સરગવાની છાલ, રેતી અને અળસી, એ ઔષધોને ગોમૂત્રમાં વાટીને સહેવાય એવું ગરમ કરીને કફથી આવેલા સોળ ઉપર નટો લેપ કરવો તથા મર્દન કરવું (ચોળવું).

નાહવાનું પાણી, લેપ

સ્નાનં મૂત્રામ્મત્તી સિદ્ધે કુષ્ઠતર્કારિચિત્રકૈઃ ।

કુલ્તથનાગરાભ્યાં વા ચળ્ડાડગુરુ વિલેપને ॥૩૬

ગોમૂત્ર અને પાણીમાં ઉપ્લેટ, અરણી અને ચિત્રા ઉકાળીને તે મૂત્ર અને પાણી વડે સ્નાન કરવું શેકવાળાને હિતકર છે; તેમ જ કળથી અને સૂંક પણુ ગોમૂત્ર અને પાણીમાં ઉકાળીને તે ગોમૂત્ર અને પાણીથી સ્નાન કરવું હિતકર છે; ગઠોના અને અગરનો લેપ કરવો હિતકર છે.

અકાંગશેક ઉપર લેપ

કાલાજશૃઙ્ગોસરલયસ્તગન્ધાહયાહયાઃ ।

પૈકૈપિકા ચ લેપઃ સ્યાચ્છ્રયથયાવેકગાત્રજો ॥ ૩૭

મંજિષ્ઠા, મેઠાશિંગી, સરળવૃક્ષ, રાની તુળસી, આસંધ અને જટામાંસી એ ઔષધોનો લેપ એકાંગશેક ઉપર કરવો; અર્થાત્ શરીરના એક ભાગ ઉપર સોળે થયે હોય તે એ ઔષધોનો લેપ કરવો.

ક્યા દોષ માટે ક્યું શોધન કેવી રીતે કરવું ?
યથાદોર્વ યથાસન્નં શુદ્ધિં રક્તાવસેચનમ્ ।

કુર્વેત,

જે દોષ માટે જે ભતવું શોધન યોગ્ય હોય

તે પ્રમાણે શોધન કરવું. (એટલે કફના પ્રકોપમાં ભ્રુલટીઓ કરાવવી, પિત્તના પ્રકોપમાં જુલાખ કરાવવા અને વાયુના પ્રકોપમાં અસ્તિ આપવી). વળી દોષ જે જગ્યાએ શરીરમાં કોપ્યો હોય તે જગ્યાની પાસેના દ્વારમાંથી દોષ ખહાર નીકળે એવી રીતે શુદ્ધિ કરવી (એટલે દોષ ફૂટીની ઉપર હોય તો ભ્રુલટીઓ કરાવવી, દોષ ફૂટીની નીચે હોય તો જુલાખ આપવા અને અસ્તિ આપવી અને દોષ માથામાં હોય તો નસ્ય ફૂંકવું). ફક્સ ખોલીને લોહી ઠાઠવું.

જે ભેગા દોષના સોળની ચિકિત્સા

મિધ્રદોષે તુ દોષોદ્વેકયલાત્ક્રિયામ્ ॥૩૮॥

જે જે દોષ સાથે કોપ્યા હોય તો કયો દોષ વધારે કોપ્યો છે, તેનો વિચાર કરીને તે દોષની ક્રિયા કરવી.

ત્રિદોષના સોળનો ઉપાય

મજાજિપાઠાઘનપચ્ચકોલ-

ધ્યાઘોરજન્યઃ સુલ્હતોવપીતાઃ ।

શોકં ત્રિદોષં ચિરજં પ્રવૃદ્ધં

નિદ્રાન્તિ મૂનિમ્યમહૌવષે ચ ॥ ૩૯ ॥

જીરું, પહાડમૂળ, મોથ, પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, અવક, સૂંક, રીંગણી, હળદર એ સર્વતું ચૂર્ણ કરીને સશેકા પાણી સાથે પીવાથી ઘણા ઠાળથી થયેલો, વધી ગયેલો ત્રિદોષનો સોભે હોય તે મટે છે. કરિયાતું અને સૂંક પીવાથી પણ એવા સોભે મટે છે.

સોળ વગેરે રોગ માટે ચૂર્ણ

અમૃતાદ્વિતયં સિવાટિકા

સુરુકાર્ઠં સપુરં સમોજલમ્ ।

શ્વયથૂદરકુષ્ઠપાણ્ડુતા-

કૃમિમેહોર્ધ્વકફાનિલાપહમ્ ॥ ૪૦ ॥

ગજો, હરકે, સિવાટિકા, દેવદાર, ગૂળળ એ ઔષધોને ગોમૂત્રમાં પીવાથી સોભે, ઉદર-રોગ, આમડીના રોગ, પાંડુતા (શરીરની ફિક્કાશ), કૃમિરોગ, પ્રમેહ, ભિદ્વંવાયુ, કફના રોગ અને વાયુના રોગ, એટલા રોગ મટે છે.

હતિ નિજમધિહૃત્ય પથ્યમુક્તં

એ પ્રકારે વાયુ વગેરે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા

સોળને ઉદ્દેશીને તેની ચિકિત્સા કહી.

વાગવાથી આવેલા સોળની ચિકિત્સા

ક્ષતજનિતે ક્ષતજં વિશોધનીયમ્ ।

સુતિહિમવૃત્તલેપસેકરેકેઃ

કાંઈ વાગવાથી જે સોભે આવ્યો હોય તેમાં લોહીતું શોધન કરવું; ખગડેલું લોહી ખાઝી ગયું હોય તેને કાઢી નાખવું; અર્ધાવ સોળની યોગ્યતા ભેદને લોહી કાઢવું, કંડા લેપ કરવા, ઘી ચોપડવું, જળ વગેરેનું સિંચન કરવું; વિરેચન આપવું એ ઉપાય કરવા.

ઝરથી આવેલા સોળની ચિકિત્સા

વિપજનિતે ત્રિપજિચ્ચ શોકે ઇષ્ટમ્ ॥ ૪૧ ॥

ઝરથી આવેલા સોળ ઉપર ઝર મટે એવી ક્રિયા કરવી.

સોળના રોગવાળાએ તજવા લેવા

આહારવિહાર

ગ્રામ્યાઙ્જાનૂપં પિશિતમચ્ચલં ગુપ્તશાકં તિલાગ્રં
ગાઠં પિષ્ઠાદં દધિ સલચ્ચળં વિજ્જલં મગમન્નમ્ ।
ધાના વલ્લૂરં સમશનમથો ગુર્વસાત્ત્વ્યં વિદાહિ
સ્વપ્નં ચારાત્રોં શ્વયથુગદવાન્ વર્જયન્મેથુનં ચ ॥

સોળના રોગવાળાએ પ્રાચ્ય પ્રાણીઓનું માંસ ખાવું નહિ; અનૂપ દેશનાં પ્રાણીઓનું માંસ ખાવું નહિ, નિર્ખળ પ્રાણીનું માંસ ખાવું નહિ; શાકની સુકવણી ખાવી નહિ; તલનું અન્ન ખાવું નહિ; ગોળની વાનીઓ ખાવી નહિ; લોટની વાનીઓ ખાવી નહિ; દહીં, લવણ, પિચ્છક દ્રવ્ય, ખાટું મધ, ધાણી, સૂકું માંસ, સમશન, ભારે, અસાત્ત્ય (માફક ન આવે એવું), વિદાહી અન્નપાન, એ સર્વ ખાવું નહિ, તેમ જ તેણે દિવસે ભેદવું નહિ અને કદી મૈથુન કરવું નહિ.

પ્રાચ્ય પ્રાણીઓ=ખળદ, ખરચર, ભિંટ, ગધેડું, ખકરું, ઘોડો વગેરે ગામમાં રહેતાં (પાળેલાં) પ્રાણીઓ.

શ્વયથાજ્ઞદ્વયે ચતુર્થે ત્રિકલિસિતસ્થાને શ્વયથુ-
ચિકિત્સિતં નામ સમદશોડપ્યાયઃ ॥ ૧૦ ॥

અધ્યાય ૧૮ મો

વિસર્પ(રતવા)ની ચિકિત્સા

જમ શરીરની ચામડી સોળના રોગમાં ભિપડી આવે છે તેમ વિસર્પમાં પણ ભિપડી આવે છે, તથા સોળની અને વિસર્પની ચિકિત્સા સમાન છે માટે સોળની ચિકિત્સા કહ્યા પછી વિસર્પરોગની ચિકિત્સા કરવાના હેતુથી શ્રંથ-કાર કહે છે કે :-

અથાતો વિસર્પચિકિત્સિતં ધ્યાત્વાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે વિસર્પ(રતવા)રોગની ચિકિત્સા સમબલીશુ. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

વિસર્પમાં પહેલું શુ' શુ' કરવું ?

આદાવેવ વિસર્પેષુ હિતં લઘ્નરુક્ષણમ્ ।

रक्तावसेको वमनं विरेकः स्नेहनं न तु ॥ ૧ ॥

વિસર્પરોગમાં પ્રથમ જ લઘ્ન અને રુક્ષણ-કર્મ (શરીર લૂણું પાડવાની ક્રિયા) કરવું તથા ફસ ખોલીને ઘોહી કાઢવું, વમન આપવું અને વિરેચન આપવું એ હિતકર છે, પણ વિસર્પ-રોગમાં સ્નેહન કરવું હિતકર નથી.

વિસર્પમાં કયું વમન ઔષધ આપવું ?

प्रवृद्धं विसर्पं सयष्टीन्द्रयवं फलम् ।

पटोलपिण्णलीनिम्बपल्लवैર્વા समन्वितम् ॥ ૨ ॥

જઠીમધ, ઇદ્રજય, પટોળ, પીપર, લીમડાની કૂંખો-એ સર્વ સાથે મીઠળ પાવાથી વિસર્પ રોગને મટાડે એવી ભિલટીઓ થાય છે.

વિસર્પમાં કયું વિરેચન ઔષધ આપવું ?

रसेन युक्तं त्रायन्त्या द्राक्षायास्त्रैफलेन वा ।

विरेचनं त्रिवृच्चूर्णं पयसा सर्पिपाऽथवा ॥ ૩ ॥

યોજ્યં, કોષ્ઠગતે દોષે વિરોષેણ વિશોઘનમ્ ।

વિરેચનને માટે નસોતરના ચૂર્ણને ત્રાય-માણના રસ સાથે અથવા કાળી દ્રાક્ષના રસ સાથે અથવા ત્રિફળાના રસ સાથે આપવું; અથવા દૂધ સાથે કે ઘી સાથે નસોતરનું ચૂર્ણ આપવું. જ્યારે દોષ કોડામાં હોય ત્યારે ખાસ કરીને વિરેચન આપવું.

શોધન ન કરવા યોગ્ય અને થોડા દોષવાળા દરદી માટે શમન ઔષધ

अविशोध्यस्य दोषेऽल्पे शमनं चन्दनोत्पलम् ॥

मुस्तनिम्बपटोलं वा पटोलादिकमेव वा ।

सारिवामलकोशीरमुस्तं वा कथितं जले ॥ ૫ ॥

જ વિસર્પરોગવાળો રોગી શોધન કરવા યોગ્ય ન હોય (સૂ. ૧૮/૩ થી ૭, ૧૦ થી ૧૧) અને દોષ અલ્પ હોય તો શમન ઔષધ તરીકે તેને ચંદન અને કાણું કમળ-એ આપવાં અથવા દહીનું નીતયું પાણી, લીમડો અને પટોળ આપવાં અથવા પટોલાદિ ગણનાં ઔષધ (સૂ. અ. ૧૫, શ્લોક ૧૫) આપવાં અથવા સારિવા, આમળાં, વાળો અને મોથ-એ ઔષધોનો પાણીમાં કવાથ કરીને તે આપવો.)

વિસર્પમાં તરસ મટાડવાનો ઉપાય

दुरालभां पर्पटकं गुड्दूर्वां विश्वमेपजम् ।

पाक्यं शीतकपायं वा तृष्णावीसर्पवान् पिवेत् ॥

ધમાસો, પિત્તપાપટો, ગળો અને સૂકં-એ ઔષધોનો કવાથ અથવા તે ઔષધોનો હિમ વિસર્પના રોગવાળા જે માણસને તરસ ખૂબ લાગતી હોય તેણે તે પીવો.

दावीपटोलकटुकामसूरत्रिफलास्तथा ।

सनिम्बयष्टीत्रायन्तीः कथिता घृतमूर्च्छिताः ॥

દારુહળદર, પટોળ, કડ, મસૂર, ત્રિફળા, લીમડો, જઠીમધ અને ત્રાયમાણ એ ઔષધોનો કવાથ કરીને તેમાં ઘી નાખીને પાવાથી વિસર્પ-રોગવાળાની તરસ મટે છે.

વિસર્પમાં ફસ કયારે ખોલવી ? કારણ

शालादुष्टे तु रुचिरे रक्तमेवादितो हरेत् ।

त्वङ्मांसस्नायुसंक्लेदो रक्त्वेदाद्धि जायते ॥ ૮ ॥

હાથપગરૂપી શાખાઓમાં ઘોહી ખગજ્યુ હોય તો શરૂઆતથી જ ફસ ખોલીને ઘોહી કાઢવું; કારણ કે ઘોહીની ભીનાશથી ચામડી, માંસ અને સ્નાયુમાં પણ ભેજ લાગે છે.

ઓછા કડવાળા નિરામ વિસર્પમાં ઘી

निरामे श्लेष्मणि क्षीणे वातपित्तोत्तरे हितम् ।

घृतं तिकं महत्तिकं शृतं वा त्रायमाणया ॥ ૯ ॥

વિસર્પરોગવાળો નિરામ હોય તથા તેને

કફ પ્રમાણથી ઓછા થઈ ગયો હોય અને વાયુ તથા પિત્ત પ્રમાણથી વધી ગયાં હોય તેો તિશ્તકઘૃત કે મહાતિશ્તકઘૃત તેને પીવાને આપવું; અથવા ત્રાયમોલુથી સિદ્ધ કરેલું ઘી તેને પીવાને આપવું. (પાછળ શ્લોક ૧ માં વિસર્પરોગવાળાને સ્નેહન કરવાની મના કરેલી છે, છતાં રોગની ખાસ અવસ્થાને ક્ષીધે અહીં સ્નેહન કરવાનું કહ્યું છે.)

વિસર્પમાં લેપ વગેરે બહારના

ઉપચાર ક્યારે ફાયદો કરે છે?

નિદ્દેહેડ્ને વિશુદ્ધેડ્નતરપિ ત્વજ્ઞાંસસન્ધિગે ।

ઘદિઃક્રિયાઃ પ્રદેહાઘાઃ સઘો વીસર્પશાન્તયે ॥૧૦

વિસર્પરોગવાળાનું લોહી કાઢ્યા પછી અને શરીરમાથી દોષનું શોધન કર્યા પછી જ્યારે ચામડી, માંસ અને સાંધામાં દોષ રહેલા હોય, ત્યારે શેષ વગેરે બહારની ક્રિયાઓ કરવી, તેથી તત્કાળ વિસર્પરોગ શાંત થાય છે.

વાયુના વિસર્પ ઉપર કરવાનો લેપ

શતાહ્નમુસ્તવારહીવંશાર્તગલચાન્પકમ્ ।

સુરાહ્વા કૃષ્ણગન્ધા ચ કુષ્ઠં ચાલેપનં ચલે ॥૧૧॥

સુવા, મોથ, વારાહીકંઠ, વાંસની ગાંઠ, કાળો કાંટાશેળિયો, ધાણા, દેવદાર, એ ઔષધોનો શેષ વાતવિસર્પ ઉપર કરવો અથવા વાતવિસર્પ ઉપર ઉપદેહનો શેષ કરવો.

નોંધ :-વિસર્પમાં શેષનાં ઔષધોમાં ઘી મેળવીને જ શેષ કરવા. (શ્લોક ૧૭)

પિત્તવિસર્પ ઉપર કરવાના લેપ

ન્યમ્રોઘાદિગળઃ પિત્તે તથા પન્નોત્પલાદિકમ્ ।

પિત્તવિસર્પમાં ન્યમ્રોઘાદિ ગણુ(સૂ. અ. ૧૫, શ્લોક ૪૧)નાં ઔષધોનો શેષ કરવો હિતકર છે; તેમ જ પન્નોત્પલાદિક ઔષધોનો શેષ કરવો પણ હિતકર છે.

પન્નોત્પલાદિક ઔષધો : રાતું કમળ,

કાણું કમળ, શેવાળ, કાઠવ, ધરો, કમળના ઢાંડા, શીંગોડા, મોથ, સાકર, વીરજીવાળો, સુખડ, મોતી, ગેરુ, ક્ષીરકાકોલી, સ્થળકમળ, બીમધ, પન્નકાઠ, ઘી, હૂધ-આ બધાં ઠંડાં છે.

ન્યમ્રોઘપાદાસ્તરુણાઃ કદલીગર્ભસંયુતાઃ ॥૧૨॥

ધિસપ્રન્યિશ્ચ લેપઃ સ્થાન્હનઘૌતવૃતાપ્નુતઃ ।

વલ્ગિનીકર્દમઃ ક્ષીતઃ પિષ્ટં મૌક્તિકમેવ વા ॥૧૩॥

શઙ્ગઃ પ્રવાલં શુક્તિર્વા મૈરિકં વા ઘૃતાન્વિતમ્ ।

વડની વડવાઈના કુમળા અંકુર કેળના

ગર્ભમાં મેળવવા તથા તેમાં કમળની કુમળી

ઢાંડીની ગાંઠ મેળવીને પછી તે સર્વને સો વાર

ધોયેલા ઘીમાં નાખીને તેનો શેષ કરવો, તેથી

પિત્તવિસર્પ મટે છે. અથવા કમળ જેમાં થતાં

હોય તેવી તલાવડીના ઠંડા કાઢવનો શેષ કરવો.

અથવા પાણીમાં મોતી વાટીને, અથવા પાણીમાં

શંખ વાટીને, અથવા પાણીમાં પરવાળાં વાટીને,

અથવા પાણીમાં છોપ વાટીને, અથવા પાણીમાં

ગેરુ વાટીને, તેમાં ઘી મેળવીને તેનો શેષ કરવો,

એ પિત્તવિસર્પ ઉપર હિતકર છે.

ખિસ-કમળની રેસાવાળી કુમળી ઢાંડી

કફવિસર્પ ઉપર કરવાનો લેપ

ત્રિકલાપદ્મકોરીસ્વમન્નકરચીરકમ્ ॥૧૪॥

નલમૂલાન્યનન્તા ચ લેપઃ શ્લેષ્મવિસર્પહા ।

ત્રિજળા, પન્નકાઠ, વીરજીવાળો, મજીડ, ઘોળી

કલ્પેર, નાળીનાં મૂળ, ધમાસો, એ ઔષધોનો

શેષ કરવાથી કફવિસર્પ નાશ પામે છે.

ઘવસતાહલદિરદેવદારકુરુણ્ટકમ્ ॥૧૫॥

સમુસ્તારવધં લેપો વર્ગો વા વરુણાદિકઃ ।

વારવધસ્ય પન્નાણિ ત્વચઃ શ્લેષ્માત્તકોદ્ગવાઃ ॥૧૬

ઇન્દ્રાણિશાર્કં ફાકાહ્વા શિરીષકુસુમાન્નિ ચ ।

ધાવડો, સાતવણ, ખેર, દેવદાર, કાંટા-

શેળિયો, મોથ, ગરમાળો, એ ઔષધોનો શેષ

કરવો, અથવા પાછળ સૂત્રસ્થાનમાં (અ.

૧૫, શ્લોક ૨૧ માં) કહેલા વરુણાદિ ગણુનાં

ઔષધોનો શેષ કરવો. અથવા ગરમાળાનાં

પાંદડાં, ગૂંદાના આડની છાલ, કાળી નગોડ,

સાગ, અવેઠો, સરસડાનાં ફૂલ, એ ઔષધોનો

શેષ કરવો.

કફવિસર્પમાં શેક, પ્રણુમાં ચોપડવાનું

ઘી, લેપ અને યૂષ્ણ

સેનુવળાભ્યહવિલેપચૂર્ણાન્ યથાયથમ્ ॥૧૭॥

પૈત્તૈર્વૌવધૈઃ કુર્યાદ્વાયો લેપા ઘૃતાધિકાઃ ।

उपर कङ्कविसर्षमां जे आपध कडेलां ते वडे जे विसर्ष उपर सिंचन वगेरे करवुं, तथा ते जे औषधीमां धी पडवीने ते वडे मधु उपर अक्षयं करवा अने ते जे औषधो वडे क्षेप करवा अने तेजुं सूर्युं लक्षारववुं. जे अर्धां औषधीमांथी जे औषधु-बोडु-वगेरे जे काम माटे योग्य होय ते औषध ते काम माटे वापरवुं. वायुना विसर्षमां वधारे धी भेणवेला क्षेप करवा.

कङ्कना अने पित्तना स्थानमां साम वायु नय तो केवा लेप करवा? क्या द्रोष माटे क्या लेप करवा?

कफस्थानगते सामे पित्तस्थानगतेऽथवा ॥ १८ ॥ अशीतोष्णा हिता रूक्षा रक्तपित्ते घृतान्विताः । सत्यर्थशीतास्तनवस्तनुवह्नान्तरास्थिताः ॥ १९ ॥ योज्याः क्षणे क्षणेऽन्वेऽन्वे

मन्दवीर्यास्त एव च ।

साम वायु कङ्कना स्थानमां गयो होय तो हांठिके हांठा, गरम अने क्षुभा क्षेप छितकर छे. साम वायु पित्तना स्थानमां गयो होय तोपणु तेवा उपचार करवा. (रक्तपित्तमां धी भेणवीने क्षेप करवा. वणी तेरुअपित्तना) क्षेप अत्यंत हांठा अने पातणा कोर्छे तथा सूक्ष्म वसवुं अंतरपट राणीने क्षेप मूडवा कोर्छे. जे क्षेप क्षुब्धेक्षुब्धे अदक्षीने नवा करवा; केम के तेना ते जे क्षेपने अदक्ष्या विना चालु राभवधी ते मंदवीर्यं थर्छे नय छे (असर जोछी थर्छे नय छे).

मिश्र द्रोपनी चिकित्सा

संच्छदोषे संच्छमेतत्कर्म प्रशस्यते ॥ २० ॥

जे विसर्षमां जे के त्रणु द्रोष भेगा होय तो पाछण लुहालुहा द्रोपनी विसर्षनी जे चिकित्सा कडेली छे, तेने योग्य रीते भेगी करीने चिकित्सा करवी; अर्थात् वातविसर्ष अने पित्तविसर्षनां औषधो मिश्र करीने वातपित्तविसर्षनी चिकित्सा करवी, अने जेवी जे गीने जीला मिश्र द्रोपनी अने त्रिद्रोपनी चिकित्सा समजवी.

अग्निविसर्षनी चिकित्सा

शतघोतघृतेनाग्निं प्रदिह्यात्केवलेन वा ।

सेचयेद्घृतमण्डेन शीतेन मधुकासुना ॥ २१ ॥

सिनाम्भसाऽम्भोदजलैः क्षीरेणोभुरसेन वा ।

पानलेपनसेकेषु महातिकं परं हितम् ॥ २२ ॥

अग्निविसर्ष उपर सो वार धोयेला घीने नडो क्षेप करवा अथवा इक्षु घृतमंड वडे ते उपर सिंचन करवुं; अथवा जेहीमधना हांठा पाणीथी सिंचन करवुं; अथवा साकरना हांठा पाणी वडे, अथवा उभजना हांठा पाणी वडे अथवा इक्षु वडे, अथवा शेरडीना रस वडे सिंचन करवुं. अग्निविसर्षवाणाने पीवाभां, क्षेप करवाभां अने सिंचन करवाभां महातिकं घृत (चि. अ. १८ श्लोक ७३थी १०३) अतिशय छितकर छे.

अग्निविसर्षनी चिकित्सा

ग्रन्थ्याप्ये रक्तपित्तं कृत्वा सम्यग्ययोदितम् ।

कफानिलघ्नं कर्मणं पिण्डस्वेदोपनाहनम् ॥ २३ ॥

अग्निविसर्षमां आगण कडेवाधं गयेली रक्तपित्तने मटाडे जेवी चिकित्सा अरापर करीने पछी कङ्कना अने वायुना नाश करे जेवी पिंडस्वेद अने पोटीसनी क्रिया करवी.

प्रणिवीसर्षश्ले तु तैलेनोष्णेन सेचयेत् ।

दशमूलविपकेन तद्वन्मूर्तजलेन वा ॥ २४ ॥

अग्निविसर्षमुं थल (सणुका) थतुं होय तो दशमूलमां पक्व करेला लेलु वडे तेना उपर सिंचन करवुं, अथवा दशमूलमां पक्व करेला गोमूत्र वडे सिंचन करवुं, अथवा दशमूलमां पक्व करेला जण वडे सिंचन करवुं.

सुलोष्णया प्रदिह्याद्वा पिष्टया कृष्णगन्धया ।

नक्तमालत्वचा शुष्कमूलकैः कलिनाऽथवा ॥ २५ ॥

संजवाने वाटीने सडेवाय जेवा गरम करीने ते वडे क्षेप करवाथी, अथवा करंजनी छाल वाटीने लगार गरम करीने तेना क्षेप करवाथी, अथवा सूका मूगाने अथवा अडेड वाटीने तेना पणु तेनी जे रीने जेटके लगार गरम करीने क्षेप करवाथी अग्निविसर्ष मटे छे. दन्ती चित्रकमूळतन्तु सौंकार्कपयसी गुटः । भल्लातकास्थि कासीसं लेपो भिन्धाचिट्टामपि ॥

ઘટ્ટિર્માર્ગાશ્રિતં પ્રથિયં કિં પુનઃ કફસમ્ભવમ્ ।
દીર્ઘકાલસ્થિતં ઘનિયમેભિર્મિન્દ્યાઘ મેપજૈઃ ॥૨૭॥

દંતીમૂળ, ચિત્રાનું મૂળ, ચિત્રાની છાલ, થોરનું દૂધ, આકડાનું દૂધ, ગોળ, સિલામાંની માંજ, હોરાકસી, એ ઔષધોનો ઘેપ કરવાથી તે પથ્થરની છાટને પણ તોડી નાખે તે પછી શરીરના ખહારના માર્ગમાં રહેલા કફના એક અથિ(ગાંઠ)ને તોડે એમાં શી નવાઈ! ઘણા કાળથી થયેલી ગાંઠ હોય તેને એ ઔષધોથી ફાડવી.

મૂળકાર્નાં કુલત્યાનાં યૂપૈઃ સક્ષારદાઢિમૈઃ ।
ગોધૂમાર્શ્યૈર્ચાન્નૈર્વા સસીધુમધુશર્કરૈઃ ॥ ૨૮ ॥

સક્ષોદ્રૈર્વારુણીમળ્હેર્માતુલુક્કરસાન્વિતૈઃ ।
ત્રિકલાયાઃ પ્રયોગૈશ્ચ પિપ્પલ્યાઃ ક્ષૌદ્રસંયુતૈઃ ॥૨૯॥
દેવદારુગુહ્ણચોષ્ઠ પ્રયોગૈર્ગિરિજસ્ય ચ ।

મુસ્તમહ્લાતસક્તુનાં પ્રયોગૈર્માક્ષિકસ્ય ચ ॥ ૩૦ ॥
ધૂમૈર્વિરેકૈઃ શિરસઃ પૂર્વૌકૈર્ગુલ્મમેદનૈઃ ।
તત્સાયો હ્રેમલઘ્ણપાપાણાદિપ્રપીઢનૈઃ ॥ ૩૧ ॥

મૂળાના અને કળથીના યુષમાં જવખાર અને દાડમ નાખીને પીવાથી; સીધુ, મધ અને સાકરના દારૂ સાથે ઘઉંની કે જવની વાનીઓ ખાવાથી, મધ અને ખિલ્લેરાંના રસ સાથે વારુણીનો મંડ પીવાથી; ત્રિફળાના, પીપરના, દેવદારના, ગળોના અને શિલાજિતના (ઉ. અ. ૩૯માં કહેલા) પ્રયોગો મધ સાથે કરવાથી; (ચિ. ૧૬/૪૬૩થી પરમાં કહેલો) મુસ્તસક્તુનો પ્રયોગ કરવાથી; સહ્યાતકસક્તુનો પ્રયોગ કરવાથી; સુવર્ણમાક્ષિકના પ્રયોગ કરવાથી; યોગ્ય ધૂમપાન કરવાથી; નસ્ય લેવાથી; પહેલાં (ચિ. ૧૪/૮૬માં) કહેલાં ગોળાને ફાટે એવાં (વિમાર્ગ, અજ્યપદ અને આદર્શ નામનાં) સાધનોને ઉપયોગ કરવાથી; તપાવેલાં લોખંડ, સોનું, સિંધવ, પથ્થર વગેરે વડે દખાવવાથી (ઘણા કાળથી થયેલી કફની ગાંઠ ફાટે છે).

કકણ ગાંઠ ઉપરની ક્રિયાઓથી ન મટે તે ક્ષારથી કે ડામથી ખાળવી કે શસ્ત્રથી ચીરવી

આમિઃ ક્રિયામિઃ સિદ્ધામિ-
વિવિધામિબંધે સ્થિતઃ ।

ઘનિયઃ પાપાણકઠિનો યદિ નૈવોપશામ્યતિ ॥૩૨
અથાસ્ય દાહઃ ક્ષારેણ શરૈર્દેહ્યાઽપિ વા હિતઃ ।
પાકિમિઃ પાચયિત્વા વા પાટયિત્વા તમુદ્ધરેત્ ॥૩૩

ઉપર ગાંઠ તોડવાની જે વિવિધ ક્રિયાઓ કહેલી છે તે સિદ્ધ છે. એ ક્રિયાઓ કરવા છતાં પણ ઘણા કાળથી થયેલી અને વધેલી ખળવાન અને પથરા જેવી કકણ ગાંઠ શમે નહિ, ફાટે નહિ. તે પછી તેને ક્ષાર વડે ખાળવી, અથવા સાંઠો કે સોનું તપાવીને તે વડે તેને ડામવી, અથવા પકવનારાં ઔષધો વડે તેને પકવીને પછી શસ્ત્ર વડે તેને ચીરવી અને તેમાં જે ગાંઠ ગંઠાઈ ગઈ હોય તેને ખહાર કાઢી નાખવી.

અંથિવિસર્પવાળાનું લોહી ક્યારે કાઢવું ?
મોક્ષયૈદ્વદ્વુશશ્વાસ્ય રક્તમુત્કલેશમાગતમ્ ।
પુનશ્ચાપહતે રક્તે વાતપ્લેષ્મજિદૌપધમ્ ॥ ૩૪ ॥

અંથિવિસર્પ રોગવાળા માણસનું લોહી સ્થાનથી ચલિત થઈને વિકાર ઉત્પન્ન કરતું હોય તે તે લોહી વારંવાર કાઢી નાખવું (જળો મૂકીને કે શસ્ત્રકર્મ કરીને લોહી કાઢી નાખવું). જ્યારે એ રીતે લોહી કાઢવામાં આવે, ત્યાર પછી વાયુ અને કફને મટાડનારાં ઔષધ કરવું. વિસર્પ પચ્યપ્તો થઈ ભય અને એમાં દાહ થાય અને પાકે તે શું કરવું ?

પ્રક્લિન્ને દાહપાકાભ્યાં ઘાહ્યાન્તર્મળવત્ક્રિયા ।
દાર્વીવિઢક્કમ્પિલ્હૈઃ સિદ્ધં તૈલં ઘ્ણે હિતમ્ ॥૩૫
દૂર્વાસ્વરસસિદ્ધં તુ કફપિત્તોત્તરે ઘૃતમ્ ।

જ્યારે ગમે તે ભતને વિસર્પ ગૃહગ્રહો થઈ ભય, એમાં ખળતરા થાય અને એ પાકે (એટલે પાકીને ફાટે તથા તેમાંથી પરુ વહેવા લાગે), ત્યારે તેને ખહારથી અને અંદરથી ત્રણના જેવા ઉપચાર કરવા. દારુહળદર, વાવડિંગ અને કપિલો, એ ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું તેલ ત્રણમાં હિતકર છે. એ ત્રણમાં કફ અને પિત્તનું ખળ વધારે હોય તે દૂર્વા(ધરો)ના સ્વરસથી સિદ્ધ કરેલું ઘી મૂકવું.

વિસર્પ માટે લોહી કાઢવાની ક્રિયા ઉત્તમ પદ્ધતઃ સર્વકર્માણિ રક્તમોક્ષણમેકતઃ ॥ ૩૬ ॥

વિસર્પરોગમાં એક ખાણુ તેના જેટલા ઉપાયો કહેલા છે તે બધા મૂકીએ અને ખીણ ખાણુ એકલી લોહી કાઢવાની ક્રિયા મૂકીએ તે તે (લોહી કાઢવાની ક્રિયા) ખીણ બધા ઉપાયોની ખરેખર થાય છે; અર્થાત્ ખીણ બધા ઉપાયો મળીને વિસર્પ મટાડવામાં જેટલી અસર કરે છે, તેટલી અસર એકલી લોહી કાઢવાની ક્રિયા કરે છે.

વિસર્પમાં વારંવાર લોહી કાઢવાનું કારણ વિસર્પો ન હ્યસંવૃષ્ટઃ સોડસ્યપિત્તેન જાયતે ।

રક્તમેવાધ્રવશ્ચાસ્ય વહુશ્ચોડસં હરેદતઃ ॥ ૩૭ ॥

કોઈ પણ પ્રકારને વિસર્પરોગ લોહી અને પિત્તના યોગ વિના ઉત્પન્ન થતો નથી. એ વિસર્પને આશ્રય લોહી જ છે, ખીણ નથી; એટલા માટે વિસર્પમાંથી અનેક વાર લોહી કાઢવું ।

બહુ દોષવાળા વિસર્પરોગીને વિરેચન ઘી સિવાય ખીણું ઘી ન આપવાનું કારણ ન ઘૃતં વહુદોષાય દેયં યદ્ન વિરેચનમ્ ।

તેન દોષો હ્યુપસ્તબ્ધસ્ત્વગ્રકપિશિતં પચેત્ ॥ ૩૮ ॥

જે ઘી આપવાથી વિરેચન થાય નહિ એવું ઘી બહુ દોષવાળા વિસર્પરોગીને આપવું નહિ, કેમ કે વિસર્પરોગમાં મુખ્યત્વે કરીને પિત્તની ચિકિત્સા કરવાની છે; અને વિરેચન એ પિત્તના ઉપાયમાં મુખ્ય ઉપાય છે. પણ જડ થઈ ગયેલાં દોષ વિરેચન ન કરે એવું ઘી વિસર્પવાળા રોગીને આપવાથી ચામડી, લોહી અને માંસને પકવે છે, માટે વિરેચન કરે એવું જ ઘી વિસર્પવાળાને આપવું ।

હ્યવ્યાજ્જહદયે ચતુર્થે ચિકિત્સિતસ્થાને વિસર્પ-
ચિકિત્સિતં નાંમાશ્વદશોડ્યાયઃ ॥ ૧૮ ॥

અધ્યાય ૧૯ મો

કુષ્ઠ(ચામડીના રોગ)ની ચિકિત્સા

નિદાનમાં કહેલા સંબંધ પ્રમાણે વિસર્પ પછી કુષ્ઠરોગ(ચામડીના રોગ)ની ચિકિત્સા કહેવાને આરંભ કરતાં અંધકાર કહે છે કે, અથાતઃ કુષ્ઠચિકિત્સિતં ઘ્યાહ્યાસ્યામઃ ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે કુષ્ઠ(ચામડીના રોગ)ની ચિકિત્સા સમભવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

બધા કુષ્ઠમાં સ્નેહ પાવાની આવશ્યકતા કુષ્ઠિનં ક્ષેહપાનેન પૂર્વે સર્વમુપાચરેત્ ।

(કુષ્ઠરોગમાં ચામડી, લોહી અને માંસ ખૂણડીને સ્નેહ છે (એપ નીકળે છે), તેથી તથા રોગના સ્વભાવથી શરીર અવશ્ય કૃશ (ખાતળું) થાય છે; માટે) બધી ભાતનાં કુષ્ઠવાળાં માણસોને પ્રથમ શરીરની વૃદ્ધિ કરવા માટે સ્નેહપાન કરાવવારૂપ ઉપચાર કરવો.

વાતકુષ્ઠમાં ક્યો સ્નેહ પાવો ?

તत्र वातोत्तरे तैलं घृतं वा साधितं हितम् ॥ ૧ ॥
દશમૂલામૃતૈરણ્ડશાક્ષાણ્ણમિપગૃહ્ણિમિઃ ।

તેમાં જે કુષ્ઠમાં વાયુ ખળવાન હોય તેમાં (વાયુ વધારે કોષવાથી થયેલા કુષ્ઠમાં) દશમૂલ, ગળા, એરંડમૂળ, ચણાઈ અને મહિડાશીંગ (મેઠાશીંગ), એ ઔષધો વડે સિદ્ધ કરેલું ઘી કે તેલ હિતકર છે.

પિત્તકુષ્ઠ વગેરેમાં ક્યો સ્નેહ પાવો ?

તિક્તકૃષ્ણત

પટ્ટોલનિમ્બકટુકાદાર્વીપાઠાદુરાલભાઃ ॥ ૨ ॥

પર્પટં ત્રાયમાણાં ચ પલાંશં પાચયેદપામ્ ।

દ્યાદકેડ્યાંશશેપેણ તેન કર્પોન્મિતેસ્તથા ॥ ૩ ॥

ત્રાયન્તીમુસ્તમૂનિમ્બકલિઙ્ગકણચન્દનૈઃ ।

સર્પિપો દ્વાદશપલં પચેત્તિક્તકં જયેત્ ॥ ૪ ॥

પિત્તકુષ્ઠપરીસર્પિપિટિકાદાહત્વદ્ધમાન્ ।

કણ્ઠૂપાણ્ડ્વામયાન્ ગણ્ઠાન્

દુષ્ટનાડીઘ્ણાપચીઃ ॥ ૫ ॥

વિસ્ફોટવિદ્રઘીશુલમશોફોન્માદ્મદ્માનપિ ।

હૃદ્રોગતિમિરઘ્યઙ્ગહૃષ્ણીશિવ્રકામલાઃ ॥ ૬ ॥

મગન્દરમપસ્મારમુદરં પ્રવરં ગરમ્ ।

અશોડસ્યપિત્તમન્યાંશ્ચ

સુલ્કચ્છાન્ પિત્તજાન્ ગદાન્ ॥ ૭ ॥

પટેળ, લીમડો, કડ, દારુહળદર, પહાડ-મૂળ, ધમાસો, પિત્તખાપડો, ત્રાયમાણુ, એ

ઔષધો ચાર-ચાર તોલા લઈને પાંચસો ખાર (૫૧૨) તોલા પાણીમાં નાખીને સિક્કળતાં-સિક્કળતાં આઠમા ભાગનું પાણી ખાકી રહેતાં લગી ક્વાથ કરવો. પછી તે ક્વાથમાં અડતાક્ષીસ (૪૮) તોલા ઘી નાખીને તેમાં ત્રાયમાણુ, મોથ, કરિયાતું, ઇંદ્રજવ, પીપર, સુખડ, એ ઔષધો એક એક તોલા લઈ તેનો કલક કરીને નાખવો. પછી તે ઘીને ઘી માત્ર શેષ રહેતાં લગી સિદ્ધ કરવું. એ 'તિક્ષ્ણકૃષ્ટ' કહેવાય છે. એ ઘી પીવાથી પિત્તકુષ્ઠ, વિસર્પ, ફેફસીઓ, ખળતરા, તરસ, ચક્કર, ખલ્બજ, પાંડુરોગ, ગૂમડાં, કુષ્ટ નાડીત્રણ, ન પાકે એવી રસોળી, વિસ્ફોટક, ગંડ, ગોળો, સોભ, ગાંડપણુ, મદરોગ, હૃદયના રોગ, તિમિરરોગ, વ્યગરોગ, બહુલી-રોગ, ઘોળો કાઢ, કમળો, ભગંદર, વાઈ, ઉદર-રોગ, ઘોહીવા, વિષરોગ, હરસ, રક્તપિત્ત અને ખીલા પણ પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા બહુ કષ્ટસાધ્ય રોગ મટે છે.

મહાતિક્ષ્ણકૃષ્ટ

સત્ત્વહૃદય: પર્વટક: શમ્યાક: કટુકા વચા ।
ત્રિફલા પલ્લકં પાઠા રજન્યૌ સારિવે કળે ॥૮ ॥
નિમ્બચન્દનયષ્ઠ્યાહ્વિશાલેન્દ્રયવામૃતા: ।
કિરાતતિક્તકં સેઘ્યં વૃપો મૂર્વા શતાવરી ॥૯ ॥
પટોલાતિવિપામુસ્તાત્રાયન્તીઘન્વયાસકમ્ ।
તૈર્જલેઽષ્ટગુણે સર્પિદ્વિગુણામલકીરસે ॥૧૦ ॥
સિદ્ધં તિક્ષ્ણમ્હાતિક્તં ગુણૈરભ્યધિકં મતમ્ ।

સાતવણુ, પિત્તપાપડો, ગરમાળો, કંક, વજ, ત્રિફળા, પલ્લકાઈ, પહાડમૂળ, હળદર, દારુહળદર, અને જાતની સારિવા, પીપર, ગજપીપર, લીમડો, સુખડ, જેઠીમધ, ઇંદ્ર-વારણી, ઇંદ્રજવ, ગળો, કરિયાતું, કંક, વાળો, અરકસી, મૂર્વા, શતાવરી, પટોળ, અતિવિષ, મોથ, ત્રાયમાણુ, ધમાસો, એ ઔષધોનો કલક કરવો. પછી ઘીથી આઠગણુ પાણી લઈને તેમાં ઘીથી બમણા આમળાંનો રસ નાખવો. તેમાં ઘી નાખીને ઘીમાં ઉપર કહેલો કલક નાખીને ઘી (સિદ્ધ) પકવ કરવું. એ રીતે સિદ્ધ થયેલું ઘી 'મહાતિક્ષ્ણકૃષ્ટ' કહેવાય છે. એ મહાતિક્ષ્ણકૃષ્ટ

ઉપર કહેલા 'તિક્ષ્ણકૃષ્ટ' કરતાં અધિક ગુણુ-વાળું છે એમ મુનિઓનું માનવું છે.

કંકકૃષ્ઠમાં કયો સ્નેહ પાવો ?

કાનોત્તરે ઘૃતં સિદ્ધં નિમ્બસતાહ્વચિત્રકૈઃ ॥૧૧॥
કુષ્ઠોપણવચાશાલપ્રિયાલચતુરઙ્ગુલૈઃ ।

કુષ્ઠમાં કંકદ્રોષ ખળવાન હોય તો (કંકથી થયેલા કુષ્ઠમાં) લીમડો, સાતવણુ, ચિત્રો, ઉપધેટ, મરી, વજ, રાળ, ચારોળી અને મોટો ગરમાળો, એ ઔષધોના કલકથી સિદ્ધ કરેલું ઘી પીવું!

બધા કુષ્ઠ ઉપર કયો સ્નેહ પાવો ?

સર્થેષુ ચાર્મકરજં તૌવરં સાર્પયં વિવેત્ ॥૧૨ ॥
ક્ષેદં ઘૃતં વા કૃમિજિવથ્યામ્હ્રાતકૈઃ શૃતમ્ ।

બધા કુષ્ઠમાં લિલામાંથી સિદ્ધ કરેલું ઘી પીવું અથવા તવરિયા ચેરિયાથી સિદ્ધ કરેલું ઘી પીવું, અથવા સરસવથી સિદ્ધ કરેલું ઘી પીવું. અથવા એ જ ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલો ચારમાંથી ગમે તે એક સ્નેહ પીવો અથવા વાવ-ડિંગ, હરદે અને લિલામાંથી સિદ્ધ કરેલું ઘી કે સ્નેહ પીવો.

આરમ્બવસ્ય મૂલેન શતકૃત્વઃ શૃતં ઘૃતમ્ ॥૧૩॥
પિવન્ કુષ્ઠં જઘ્યાશુ મજન્ સલ્લદિરં જલમ્ ।

ગરમાળાના મૂળ વડે સો વાર સિદ્ધ કરેલું ઘી પીવું અને પાણી તરીકે ખેરવું પાણી (ખેરનો ક્વાથ) પીવાનો અભ્યાસ રાખવો. એથી કુષ્ઠરોગ તત્કાળ મટી જાય છે.

કયા કુષ્ઠ ઉપર કયો અભ્યંગ સ્નેહ

પમિરેવ યથાસ્વં ચ ક્ષેદૈરભ્યજ્જનં હિતમ્ ॥૧૪॥
પાછળ જે જે સ્નેહ કહેલા છે તે તે સ્નેહ વડે જે જે દોષને જે જે સ્નેહ યોગ્ય હોય તેનાથી કુષ્ઠ ઉપર અભ્યંગ કરવો હિતકર છે.

સ્નેહન પછી કુષ્ઠમાળાનું શોધન

ક્ષિગ્ધસ્ય શોધનં યોજ્યં વિસર્પે યદુદાહતમ્ ।
કુષ્ઠરોગીને સ્નેહવાન કરાવીને સિનગ્ધ કર્યા પછી વિસર્પમાં (ચિ. અ. ૧૮ શ્લોક રટ્ટે, ઉમાં) જે જે શોધન ઔષધ કહેલાં છે, તે વડે શોધન કરવું યોગ્ય છે.

કુષ્ઠમાં કોને કઈ રીતે લોહી કાઢવું ?

ललाटहस्तपादेषु शिराश्चास्य विमोक्षयेत् ॥ ૧૫ ॥
પ્રચ્છાનમલ્પકે કુષ્ઠે શૂઠ્ઠાઘાશ્ચ યયાયથમ્ ।

વૈદે કુષ્ઠરોગીના શરીરની શક્તિને વિચાર કરીને તેના કપાળની, હાથની અને પગની ફેસ ખોલવી એ કુષ્ઠ થોડો હોય તે પ્રચ્છાનકર્મ કરવું અને ઘોષના હિસાબે રૂમડી વગેરેને ઉપયોગ કરીને ખગડેલુ થોડી કાઠી નાખવું. (પ્રચ્છાનકર્મ માટે જુઓ સૂ. ૨૬/૫૦૩૫થી ૫૩) કુષ્ઠવાળાને લોહી કાઢવા પછી અને વિરેચન કર્યા પછી કયો સ્નેહ પાવો ? કારણ

क्षौट्टैरप्यापयेच्चैत्र कुष्ठैरन्तराऽन्तरा ॥ ૧૬ ॥

મુકરક્તવિરિક્તસ્ય રિક્તકોષ્ટસ્ય કુષ્ઠિનઃ ।

પ્રમજ્જનસ્તથા હ્રાસ્ય ન સ્યાદ્દેહમમજ્જન ॥ ૧૭ ॥

કુષ્ઠરોગીનું થોડી કાઠવા પછી તથા તેને વિરેચન આપ્યા પછી કુષ્ઠનો નાશ કરનારા સ્નેહ વડે વચમાવચમા તે રોગીને સ્નેહપાન કરાવીને તૃપ્ત કરવો. એમ કરવાથી (કુષ્ઠનાશક સ્નેહ પાવાથી) વાયુ જેનું થોડી કાઠવું છે એના તથા જુલાખ કરાવેલા અને તેથી જોના કોઠો ખાલી થઈ ગયો છે, એવી તે કુષ્ઠરોગીના હેહનો નાશ કરતો નથી. (અર્થાત કુષ્ઠરોગીનું થોડી કાઠવાથી તથા તેને વિરેચન આપવાથી તે રોગીના કોઠો ખાલી પડી જવાથી કુષ્ઠરોગીના વાયુ કોષ્ટપીને તેના હેહનો નાશ કરે છે, માટે એ વાયુનો કોષ્ટ અટકાવવાને તેને પાછળ કહેલા કુષ્ઠ મટાડે એવા સ્નેહ પાવા જોઈએ.)

વિસર્પ, તાવ, કમળો, લોહીખગાડ

અને કુષ્ઠ માટે વજ્રકૃષ્ટ

वासामृतानिम्बवरापटोल-

ध्यात्रीकरञ्जोदकम्लकपकम् ।

सर्पिविसर्पज्वरकामलास्त्र-

कुष्ठापहं वज्रकामानन्ति ॥ ૧૮ ॥

અરડૂસી, ગળો, લીમડો, ત્રિક્ષણ, પટોલ, રીંગણી, કરજ અને વીંગણવાળો એ ઔષધોના કલકથી પક્ષ કરેલું ઘી વિસર્પ, તાવ, કમળો, થોડી ખગડવાથી થતા રોગ અને ચામડીના રોગ એટલા રોગને દૂર કરનાર છે એમ

મુનિઓ કહે છે.

મહાવજ્રકૃષ્ટ

त्रिकलात्रिकदुद्विकण्टकारी

कटुककुम्भनिकुम्भराजवृक्षैः ।

સવચાતિવિપાગ્નિકૈઃ સપાઠૈઃ.

पिचुभागिनवपञ्जदुग्धमुष्टया ॥ ૧૯ ॥

પિષ્ટૈઃ સિદ્ધં સર્પિપઃ પ્રસ્થમેષિ

कूरे कोष्ठे स्नेहनं रेचनं च ।

कुष्ठश्वित्रस्त्रीहवध्मांसमगुल्मान

हन्पारकृच्छ्रास्तन्महावज्रकारयम् ॥ ૨૦ ॥

ત્રિક્ષણ, ત્રિકટુ, ખત્રે રીંગણીઓ, કકટ, નસોતર, દત્તીમૂળ, ગરમાળો, વજ, અતિવિષ, ચિત્રો, પહાડમૂળ, એ ઔષધોમાનું દરેક એક-એક તોલો લેવું. પછી નવા થોરનું દૂધ ચાગ તોલા લઈને તેમા તે સર્વનો કલક કરવો. પછી ઘીથી ચોગણા પાણીમા ચોસક તોલા ઘી નાખીને તેમા ઉપર કહેલો કલક નાખવો અને ઘી સિદ્ધ કરવું. એ ઘી પીવાથી સખત કોઠા-વાળાને સ્નેહન અને રચન ખત્રે થાય છે. વળી તે ઘી અતિ દુ સાધ્ય ચામડીના રોગ, ઘોળો કોઠ, ખરોળ, વધગવળ અને ગાળો એ સર્વ રોગનો ઉતાવળો નાશ કરે છે. એને 'મહાવજ્રકૃષ્ટ' કહે છે.

વમન અને વિરેચન કરાવે એવું ઘી

दन्त्याहकमपा द्रोणे पक्वया तेन घृतं पचेत् ।

ધામાર્ગવપલે પીત તદૂર્ધાઘો વિશુદ્ધિકૃત્ ॥ ૨૧ ॥

દત્તીમૂળ ખસોછપન (૨૫૬) તોલા લઈને ૧૦૨૪ તોલા પાણીમા તેનો ક્વાથ કરવો. તે ક્વાથમા ઘી નાખીને ગલકીના મૂળનો કલક ચાગ તોલા નાખીને તે વડે ઘી સિદ્ધ કરવું. એ ઘી પીવાથી ઉપરથી મુખ દ્રાગ (જેલટી કરીને) તથા નીચેથી (વિરેચન કરીને) શુદ્ધિ થાય છે!

કુષ્ઠ વગેરે માટે આવર્તકીકૃષ્ટ

भावर्तकीतुलां द्रोणे पचेदंशशरोपितम् ।

તન્મૂલૈસ્તન્નિર્યૂદ્ધે ઘૃતપ્રસ્યં વિપાચયેત્ ॥ ૨૨ ॥

પીત્વા તદેકદિવસાન્તરિતં સુજીર્ણં

મુઝીત કોદ્રવમસંસ્કૃતકાઞ્જિનેન ।

કુષ્ઠ કિલાસમપર્ચીં ચ વિજેતુમિચ્છન્
 ઇચ્છન્ પ્રજાં ચ વિપુલાં પ્રહર્ષણં સ્મૃતિં ચ ॥

ચારસો તોલા સોનામુખી (મોઢીઆવળ)નાં પાંદડાં લઈને ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં તેનો ક્વાથ કરવો. પછી સ્ત્રિકળતાંસ્ત્રિકળતાં આડમાં ભાગતું પાણી ખાકી રહે ત્યારે તેમાં ૬૪ તોલા ઘી નાખીને તેમાં સોનામુખીના મૂળનો કંકક નાખીને તે ઘી પકવ કરવું. (મૂળમાં કાર્બેચી છે તેનો અર્થ 'જૂઠ્ઠાંતી' એવો પણ થાય છે, માટે એ રીતે અર્થ કરતાં મોટા કંતીમૂળના ક્વાથમાં ઘી નાખીને તેમાં તેનો જ એટલે મોટા કંતી-મૂળનો કંકક નાખીને ઘી પકવ કરવું.) એ ઘી એક એક દિવસને આંતરે પીવું. એ ઘી ખરાબર પચી ગયા પછી સંસ્કાર આપ્યા વિનાની કાંઈ સાથે કોદરીનું ભોજન કરવું. એથી કુષ્ઠરોગ, કિલાસ નામે કુષ્ઠ, ન પાકે એવી રસોળીનો રોગ, એ સર્વ મટે છે. વળી એથી બહુ પ્રભુ થાય છે; પ્રહુશુશ્ચિ અને ચાદશ્ચિ વધે છે.

કુષ્ઠના બીજા ઉપાય

યતેલેલીતકવસા ક્ષોદ્રજાતોરસાન્વિતા ।
 કુષ્ઠમ્ની સમસર્પિર્વા સ્વાયત્યસનોદ્રકા ॥ ૨૪ ॥
 ગંધક, મધ અને ઘાળ, એ ત્રણને મિશ્ર કરીને પ્રહાયર્થે પાળીને જે માલુસ પીએ તેનો કુષ્ઠરોગ મટે છે. અથવા ખેર, બીજલે અને વાળો એમાં ગંધક અને ગંધક જેટલું ઘી મેળવીને ખાવાથી કુષ્ઠ મટે છે. (કુષ્ઠરોગીએ પ્રહાયર્થે પાળવું.)

કુષ્ઠરોગીનું પથ્યાપથ્ય

શાલયો વયગોધૂમાઃ કોરદૂપાઃ પ્રિયઙ્ગવઃ ।
 મુદ્રા મસુરાસ્તુચરી સિક્કશાકાન્નિ જાઙ્ગલમ્ ॥૨૫॥
 વરાપટોલહૃદિરનિમ્બારુપ્કરવ્યોજિતમ્ ।
 મધાન્યૌવધગર્ભાણિ મશિતં ચેન્દુરાજિતમ્ ॥૨૬॥
 સન્નપાનં હિતં કુષ્ઠે ન ત્વમ્લલવળોપણમ્ ।
 વધિકુષ્ઠમુઢાનૂપતિલમાપાંસ્ત્યજેન્તરામ્ ॥૨૭॥

ડાંગર (એખા), જવ, લઈ, ડાહરા, કાંગ, મગ, મસૂર, હવેર, કડવાં શાક (કારેલાં વગેરે), બંગલ દેશનાં પ્રાણીઓનું માંસ, એ ભોજનને ત્રિક્ષણ, પટોળ, ખેર, લીમડો, લિલાસી એવી

સાથે મેળવીને ખાવું તે કુષ્ઠરોગમાં હિતકર છે. વળી કુષ્ઠ મટાડે એવાં આપધ જેમાં નાખ્યાં હોય એવા દારૂ, ખાવથી નાખેલી છાશ, એ સર્વે અન્નપાન હિતકર છે; પણ ખાટા, ખારા અને તીખા પદાર્થો (ભોજન) હિતકર નથી; દહીં; દૂધ, ગાળ, અનૂપ દેશના પ્રાણીનું માંસ, તલ અને અડદ, એટલાં ભોજન તો કુષ્ઠવાળાએ ખિલકુલ તજવાં. (દરેક રોગમાં રોગને ઉત્પન્ન કરનારા (કારણરૂપ) આહાર, વિહાર અને ક્રિયાની ત્યાગ કરવાનો કહેલો હોય છે. એ ત્યાગ (પરેજ) તે રોગની ચિકિત્સા છે એમ બલવું.)

ખાવચી=ગંધવાળી ખાવચી; તુકમરિયાં નહિ. કંટલાક ખાવચીને ખાવચો પણ કહે છે. પાકેલા દોષ મટે શોધન ક્વાથ, કૃષ્ઠ વગેરે માટે છ રાતનો પ્રયોગ

પટોલમૂલત્રિફલાવિશાલાઃ
 પૃથક્ત્રિપાગાપચિત્ત્રિશાળાઃ ।
 સ્યુસ્વાયમાળા કન્દુરોહિણી ચ
 માર્ગાંચિકે નાગરપાદયુકે ॥ ૨૮ ॥

પતત્પલં જર્જરિતં વિપક્કં
 જલે પિવેદ્દોપવિશોચનાપ ।
 જીર્ણે રસેધન્વમૃગદ્વિજાતાં
 પુરાણશાલ્વોદનમાદદીત ॥ ૨૯ ॥

કુષ્ઠે કિલાસં પ્રહૃણીપ્રદોષ-
 મશાંસિ કુચ્છાણિ હલીમરું ચ ।
 વદ્રાવ્યયોગેન નિહન્તિ ચૈતદ્
 દ્વદ્વસ્તિદ્ગુલં વિપમન્વરં ચ ॥ ૩૦ ॥

પટોળમૂળ, ત્રિક્ષણ (હરદે, ખાકેડાં, આમળાં), ઇન્દ્રવારણી, એ દરેકે ઔષધ ત્રણ શાણુપાંથી એક પૃતીયાંશ ખાંડ કરતાં જે આવે તેટલાં લેવાં; (શાણુ એટલે પાવલીભાર.) અર્થાત્ દરેકે આડ આડ માસા જેટલાં લેવાં. એ જ પ્રમાણે ત્રાયમાણુ અને કંકુ ત્રણ-ત્રણ માસા લેવાં. સૂંઠ જે માસા લેવી. એવી રીતે આઠ ઔષધ મળીને અડતાળીસ માસા એટલે ચાર તોલા ઔષધ લેવું. પછી તેને અષકચરુ પ્રાંડીને પાણીમાં ઉકાળવું. એ પકવ થયેલા ઔષધને દોષનું શોધન કરવા પીવું. બ્યારે

એ ઔષધો પચી બચ ત્યારે જંગલ પ્રદેશનાં પશુ તથા પક્ષીઓના માંસરસ સાથે જૂના શાલિ ચોખાને ભાત ખાવો. એ પ્રયોગ છ રાત્રિઓ વીતતા સુધી કરવાથી કુષ્ઠરોગ, કિલાસ-રોગ, ગ્રહણીરોગ, દુઃસાધ્ય હરસ, હૃદયમક-રોગ, હૃદયનું અને મૂત્રાશયનું શૂળ તથા વિષમ-જ્વર મટે છે.

માપા (માસા) - ૪ માસા = ૧ શાણ.

શાણ - ૪ શાણ = ૧ તોલો.

કુષ્ઠ વગેરે માટે ઔષધો

વિઢહસારામલકામયાનાં

પલત્રયં ત્રીણિ પલ્લાનિ કુમ્ભાત્ ।

ગુહસ્ય ચ દ્વાદશ માસમેપ

જિતાત્મનાં હન્યુપયુજ્યમાનઃ ॥ ૩૧ ॥

કુષ્ઠચિત્રશ્વાસકાસોદરાશૌ-

મેહમ્નોહમ્નિયસ્મગ્નતુગુલ્માન્ ।

સિદ્ધં યોગં પ્રાહ યશ્નો મુમુક્ષો-

મિશ્નોઃ પ્રાણાન્ માણિમદ્રઃ કિલેમમ્ ॥ ૩૨ ॥

વાવડિંગ, ખેરસાર, આમળાં, હરડે, એ

ચારે મળીને ખાર તોલા ક્ષેવાં, નસોતર ખાર

તોલા ક્ષેવું, ગોળ અડતાળીસ તોલા ક્ષેવો. એ

સર્વે એકઠું કરીને એક મહિના સુધી ખાવું

તથા સંયમી રહેવું (પરજ ખરેખર પાળવી).

ખધું મળીને એ ઔષધ જાતેર તોલા થાય છે

માટે દરરોજ જાતેર તોલાનો ત્રીસમો ભાગ

ખાવો. (ખીજ જગ્યાએ પણ એ રીતે ઔષધ

ખાવાનું માપ સમજવું.) એ ઔષધ ખાવાથી

ચામડીના રોગ, ઘોળો કેહ, દમ, ખાંસી, ઉદર-

રોગ, હરસ, પ્રમેહ, ખરેખ, રસોળી, કરમિયા,

ગોળો એ રોગ મટે છે. એક સિદ્ધ રોગથી પ્રાણ

તજતો હતો, તેને મણિભદ્ર નામે યક્ષ આ

સિદ્ધ રોગ ક્ષેલો છે.

મૂર્વાપટોલીક્ષિનિશાપાઠાતિકેન્દ્રવારુણીઃ ॥

સકલિહ્નવચાસ્તુલ્યા દ્વિગુણાઞ્ચ યયોત્તરમ્ ।

લિહ્યાહન્તીત્રિવૃદ્ધાહીશ્ચૂર્ણિતા મધુસર્પિણા ॥ ૩૩ ॥

કુષ્ઠમેહપ્રસૂતીનાં પરમં સ્યાત્તદૌષધમ્ ।

કરિયાતું, ક્ષીમટો, ત્રિફળા, પન્નકાષ, અતિ-

વિષ, પીપર, મેરવેલ, પટોળ, હળદર, દારુહળ-

દર, પહાડમૂળ, કઠક, ઇંદ્રવારણી, ઇંદ્રજવ, વજ

એ ઔષધો સરખે ભાગે ક્ષેવાં, નેપાળો, નસોતર,

અને પ્રાક્ષી, એ ઉત્તરોત્તર ખમણી ક્ષેવાં, એટલે

કરિયાતું વગેરે ઔષધો એક એક તોલો

લઈએ તો ઠંતીમૂળ જે તોલા, નસોતર ચાર

તોલા અને પ્રાક્ષી આઠ તોલા ક્ષેવી. એ સર્વ

ઔષધોનું ચૂણું કરીને તેને મધ તથા ઘી સાથે

ચાટવું. ચામડીના રોગ, પ્રમેહ અને પ્રસુતિ

નામે વાયુરોગ મટાડવાનું એ શ્રેષ્ઠ ઔષધ છે.

નોંધ : મધ અને ઘી વજનમાં સરખાં ક્ષેવાં

નહિ.

વેરાવિઙ્ગકૃષ્ણા વા લિહ્યાતૈલાન્યમાસિકૈઃ ॥ ૩૫

અથવા ત્રિફળા, વાવડિંગ અને પીપર, એ

ઔષધના ચૂણુંને તેલ, ઘી અને મધ સાથે ચાટ-

વાથી પણ કુષ્ઠરોગ મટે છે.

કાકોદુમ્બરિકાવેલ્લનિમ્બાદ્યધ્યોપકલ્કર્વાન્ ।

હન્તિ વૃક્ષકનિર્ઘૃહઃ પાનાત્સર્વાસ્ત્યગામ્યાન્ ॥ ૩૬

કાળો ઉમરટો (ગુલર), વાવડિંગ, ક્ષીમટો,

મેઘ, ત્રિકટુ એ ઔષધોના કટક સહિત ઇંદ્ર-

જવનો કુવાથ પીવાથી સર્વે ચામડીના રોગ

મટે છે.

કુટજાગ્નિનિમ્બનૃપતરુલદિરાસનસપ્તર્ણનિર્ઘૃહૈ ।

સિદ્ધા મધુષ્ટતયુક્તાઃ કુષ્ઠમૃત્શ્લેષ્યેદમયાઃ ॥ ૩૭ ॥

ઇંદ્રજવ, ચિત્રો, ક્ષીમટો, ગરમાળો, ખેર,

ખીમટો, સાતવણ, એ ઔષધોના કુવાથમાં

પકવું (સિદ્ધ) કરેલી હરડેને મધ તથા ઘી સાથે

ખાવાથી કુષ્ઠરોગ નાશ પામે છે.

દાર્વીલદિરનિમ્બાનાં ત્વક્કાથઃ કુષ્ઠસૂદનઃ ॥

દારુહળદર, ખેર અને ક્ષીમટો, એમની છાલને

કવાથ ચામડીના રોગને નાશ કરનારો છે.

નિશોત્તમાનિમ્બપટોલમૂલ-

તિકાવચાલોહિતયષ્ટિકાભિઃ ।

કૃતઃ કપાયઃ કફપિત્તકુષ્ઠં

સુસેવિતો ધર્મં હ્વોચ્છિનત્તિ ॥ ૩૮ ॥

પરિરેવ ચ શૃતં ઘૃતમુખ્યં

મેપર્જૈર્યતિ માસતકુષ્ઠમ્ ।

કલ્પયેત્લદિરનિમ્બગુહ્લી-

દેવદારરજનીઃ પૃથગેવમ્ ॥ ૩૯ ॥

જેમ ધર્મ સાગી રીતે પાળવાથી કુષ્ઠરોગ મટે છે તેમ, હળદર, ત્રિક્ષણ, ક્ષીમંડો, પટોળમૂળ, કઠ્ઠ, વજ અને મજ્જક, એ ઔષધોને કવાથ કરીને પીવાથી પણ કષ્ટપિત્તથી થયેલા કુષ્ઠરોગ મટે છે. એ જ ઔષધો વડે સિદ્ધ કરેલું ઘી વાતકુષ્ઠને મટાડે છે. એ જ પ્રમાણે ખેર, ક્ષીમંડો, ગળો, દેવદાર, હળદર, એ દરેક ઔષધ જુદું જુદું લઈને તે વડે સિદ્ધ કરેલું ઘી પાવાથી પણ કુષ્ઠરોગ મટે છે.

પાઠાદાર્વીવહ્નિયુગેષ્ટાકટુકામિ-

મૂત્રં યુક્તં શરૂપયૈશ્ચોષ્ણજલં વા ।

કુષ્ઠી પીત્વા માસમઠ્ઠુ સ્યાદ્ગુદકીલી

મેહી શોષી પાપ્તુરજીર્ણી કૃમિમાશ્ચ ॥૪૦ ॥

પહાડમૂળ, દારુહળદર, ચિત્રો, કાળા અતિ-વિષની કળી, કઠ્ઠ અને ઇદ્રજવ, એમનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં મેળવીને પીવું અથવા એ ચૂર્ણ સાથે ગરમ પાણી પીવું. એ પ્રયોગ એક માસ સુધી કરવાથી કુષ્ઠરોગી નીરોગી થાય છે; તેમ જ હરસનો રોગી, પ્રમેહવાળો, સોનવાળો, પાંડુ-રોગવાળો, અજીર્ણવાળો અને કરમિયાવાળો પણ એ ઔષધ એક માસ પીએ તો નીરોગી થાય છે.

લાક્ષાદન્તીમધુરસવરાઢ્વીવિપાઠાવિદહ્ન-
પ્રલ્યક્ષુધ્વીત્રિકટુરજનીસતપર્ણાટરૂપમ્ ।

રક્તા નિર્મ્યં સુરતરુ કૃતં પશ્ચમૂલ્યૌ ચ ચૂર્ણં ।

પીત્વા માસં જયતિ હિતમુગધ્યમૂત્રેણ કુષ્ઠમ્ ॥૪૧ ॥

લાખ, દંતીમૂળ, તાડ, ત્રિક્ષણ, ચિત્રો, પહાડમૂળ, વાવડિંગ, ઘોળો અથેડો, ત્રિકટુ, હળદર, સાતવણ, અરકુસી, મજ્જક, ક્ષીમંડો, દેવદાર અને દશમૂળ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ એક મહિનો ગાયના મૂત્ર સાથે પીવું અને પૃથ્વી ભોજન કરવું, એથી કુષ્ઠરોગ મટે છે.

નિશાકળાનાગરવેલ્લતૌવરં

સવહ્નિતાપ્યં ક્રમશો વિવર્ધિતમ્ ।

ગવામ્બુયીતં વટકીકૃતં તથા

નિહન્તિ કુષ્ઠાનિ સુદારુણાન્યપિ ॥૪૨ ॥

હળદર એક ભાગ, પીપર, બે ભાગ, સૂંકે ત્રણ ભાગ, વાવડિંગ ચાર ભાગ, ચેરિયું પાંચ ભાગ,

ચિત્રો છ ભાગ, સુવર્ણમાદિકક સાત ભાગ, એ રીતે અનુક્રમે વધારે વધારે લઈને તેનું ચૂર્ણ કરીને ગાયના મૂત્ર સાથે પીવું, અથવા તેની ગોળી કરીને ગાયના મૂત્ર સાથે પીવી, તેથી અત્યંત દારુણ એવા કુષ્ઠ મટે છે.

(સમસમા ગુદિકા)

ત્રિકટુત્તમાતિલારુક્-

રાજ્યમાશ્નિકસિતોપલાવિહિતા ।

ગુલિકા રસાયનં કુષ્ઠ-

જિચ્ચ વૃષ્ટ્યા ચ સતસમા ॥૪૩ ॥

ત્રિકટુ, ત્રિક્ષણ, તેલ, સિલામાં, ઘી, મધ, સાકર, એ સાત ઔષધ સરખે ભાગે લઈને તેની ગોળી કરવી. એ સમસમા નામની ગોળી કુષ્ઠને મટાડનારી, વીર્ય વધારનારી તથા રસાયન છે.

ચન્દ્રશકલાગ્નિરજની-

વિદહ્નતુવરાસ્થ્યરુક્ષરત્રિકલામિઃ ।

વટકા ગુડાંશક્લતાઃ

સમસ્તકુષ્ઠાનિ નાશયન્ત્યમ્બસ્તાઃ ॥૪૪ ॥

પાવથી, ચિત્રો, હળદર, વાવડિંગ, તવ-રિયાં, ચેરિયાંને કળિયો, સિલામાં, ત્રિક્ષણ, એ ઔષધોની ગોળમાં ગોળીઓ કરીને રોજ ખાવાથી પદ્મા આમડીના રોગ નાશ પામે છે.

વિદહ્નમહ્લાતકયાકુચીનાં

સદ્વીપિચારાહિહરીતકીનામ્ ।

સલાહ્લીકૃષ્ણતિલોપકુલ્યા

ગુદેન વિષ્ઠી વિનિહન્તિ કુષ્ઠમ્ ॥૪૫ ॥

વાવડિંગ, સિલામાં, ખાવથી, ચિત્રો, વારાહી-કંદ (ભોંચકોણું), હરડે, જળપીપર (=રત-વેલિયો), કાળા તેલ, પીપર, એ ઔષધોની ગોળમાં ગોળી કરીને ખાવાથી કોઠ મટે છે.

શશાહ્લેલા સવિદહ્નસારા

સંવિપ્વલીકા સદ્હતાશમૂલા ।

સાયોમલા સામલકા સતૈલા

કુષ્ઠાનિ હચ્છ્રાણિ નિહન્તિ લીઢા ॥૪૬ ॥

ખાવથીમાં વાવડિંગનું મૂળ, પીપર, ચિત્રાનું મૂળ, ઘોઢાનું કીટું અને આમળાં મેળવીને તેને તેલ સાથે મેળવીને ચાટવાથી દુઃસાધ્ય

ચામડીના રોગ મટે છે.

પથ્યાતિલગુદૈઃ પિષ્ઠી કુષ્ઠં સારુકરૈર્જયેત્ ।

ગુડારુકરજનુદ્ગસોમરાજીકૃતાડથવા ॥ ૪૭ ॥

હરડે, તલ, ગોળ અને સિલામાંની ગોળી કરીને ખાવાથી ચામડીના રોગ મટે છે; અથવા ગોળ, સિલામાં, વાવડિંગ અને ખાવચીની ગોળી કરીને ખાવાથી પણ ચામડીના રોગ મટે છે.

વિડક્ષાદ્વિજનુક્ષોદ્રસર્પિષ્મત્લાદિરં રજઃ ।

કિટિમશ્વિત્રદ્વદ્વં લાદેનિમતહિતાશન ॥ ૪૮ ॥

વાવડિંગ, શિલાગિત અને એરસારનુ ચૂર્ણ કરીને મધ તથા ઘી સાથે ખાવાથી કિટિલ નામે કુષ્ઠ, ઘોળો કોઠ અને દાદર (દરાજ), એ રોગ મટે છે. રોગીએ માપસર અને પથ્ય ભોજન કરવું.

સિતાતૈલકૃમિદ્વાનિ ધાત્ર્યયોમલપિપ્પલીઃ ।

લિહાનઃ સર્વકુષ્ઠાનિ જયત્યતિગુરુણ્યપિ ॥ ૪૯ ॥

સાકર, વાવડિંગ, આમળાં, કોઠાનું કીડું, પીપર—એ સર્વના ચૂર્ણને તેલમાં મિશ્ર કરીને ચાટવાથી સર્વ પ્રકારના મુશ્કેલીથી મટે એવા ચામડીના રોગ પણ મટી જાય છે.

મુસ્તં દ્યોપં ત્રિફલા મશ્વિષ્ઠા દ્વાહ પચ્ચમૂલે દ્વે ।

સતચ્છદનિમ્પત્વક્ સવિશાલા ચિત્રકો મૂર્વા ॥૫૦

ચૂર્ણં તર્પણભાગૈર્નવભિઃ સંયોજિતં સમધ્વંશમ્ ।

નિત્યં કુષ્ઠનિવર્હણમેતત્પ્રાયોગિકં લ્લાદન્ ॥ ૫૧ ॥

શ્વયં સપાણ્ડુરોગં

શ્વિત્રં ગ્રહણીપ્રદોપમશાસિ ।

વર્ધમગન્દ્રપિડકાકણ્ડુકોટાપચીર્હન્તિ ॥ ૫૨ ॥

મોથ, ત્રિકેટું, ત્રિફળા, મજ્જા, દેવદાર, દશમૂળ, સાતવણુ, ક્ષીમડાની અંતરછાલ, ઇદ્ર-વારણી, ચિત્રા, મોરવેલ—એ ઔષધો સરખે ભાગે ક્ષેવાં અને તેનું ચૂર્ણ કરવું. પછી તેમાં નવ ભાગ સાથુ નાખીને તેમાં મધ મેળવવું. એ પ્રાયોગિક ચૂર્ણ છે. એને નિત્ય ખાવાનો પ્રયોગ કરવાથી કુષ્ઠરોગ નાશ પામે છે. વળી સોભ, પાંડુરોગ, ઘોળો કોઠ, ગ્રહણીદોષ, હરસ, વધરાવળ, ભગંદર, ફેફાળીઓ, ખણુજ, કોઠ, અપચી (ન પાકે એવી રસોળી)—એ સર્વ રોગ પણ તે ચૂર્ણ ખાવાનો પ્રયોગ કરવાથી મટે છે.

રસાયનપ્રયોગ

રસાયનપ્રયોગેન તુવરાસ્થીનિ શીલયેત્ ।

મહ્લાતકં ઘાકુચિકાં વહ્નિમૂલં શિલાહ્વયમ્ ॥૫૩॥

તવરિયાં ચેરિયાંના ઠળિયો, સિલામાં, ખાવચી (=ખાવચો, તકમરિયાં નહિ), ચિત્રાનુ મૂળ કે શિલાગિત—એમાંથી ગમે તે કોઈ એક ઔષધનો રસાયનવિધિથી પ્રયોગ કરવાથી કુષ્ઠ-રોગ મટે છે. (જુઓ ઉત્તરસ્થાન અ. ૩૯ (રસાયન અધ્યાય) સ્લોક ૮૩૩ થી ૯૧, ૭૪૩ થી ૭૮, ૧૦૭, ૬૨૩ થી ૬૪, ૧૩૫ થી ૧૩૮)

લેપ વગેરે બહારના ઉપચાર કરતાં પહેલાં

શરીરની અંદરના દોષ મટાડવાની જરૂર

હતી દોષે વિજિતેન્તસ્-

ત્વસ્યે શમનં ઘહિઃ પ્રલેપાદિ હિતમ્ ।

તીક્ષ્ણાલેપોત્ક્રિષ્ટં

કુષ્ઠં હિ વિવૃક્ષિમેતિ મલિને દેહે ॥ ૫૪ ॥

એ રીતે ઉપચાર કરવાથી શરીરની અંદરના દોષોનો નાશ કર્યા પછી જ્યારે દોષ ચામડી-મા રહેલા હોય ત્યારે બહાર શરીર ઉપર પ્રક્ષેપ વગેરે કરવું હિતકર છે; કેમ કે શરીરની અંદરની શુદ્ધિ કર્યા વિના કુષ્ઠ ઉપર બહાર (ચામડી ઉપર) તીક્ષ્ણ પ્રક્ષેપ કરવાથી કુષ્ઠ ઉત્ક્રેશ પામીને દોષવાળા શરીરમા વૃદ્ધિ પામે છે; માટે પ્રથમ અંતઃશુદ્ધિ કર્યા પછી બહાર પ્રક્ષેપ વગેરે કરવું હિતકર છે.

કુષ્ઠ પર લેપ કરવાનો વિધિ

સ્થિરકઠિનમણ્ડલાનાં કુષ્ઠાનાં

પોટકૌહિતઃ સ્વેદઃ ।

સ્વિન્નોત્સન્નં કુષ્ઠં શાસ્ત્રૈર્લિખિતં પ્રલેપનૈર્લિમ્પેત્ ॥

જે કુષ્ઠમાં ચામડી ઉપર સ્થિર અને કઠણ મંડળ (ચકામાં) થયાં હોય તેને પોટકૌહિયો વડે શેક કરીને પરસેવો કાઢવો. પછી જ્યારે કુષ્ઠ પરસેવાવાળો થાય તથા ચકામાં ભ્રમણે ત્યારે તેને શસ્ત્ર વડે ખોતરીને પછી તે ઉપર ક્ષેપનાં ઔષધ વડે ક્ષેપ કરવો.

કેવા કુષ્ઠમાં અને શી રીતે ક્ષાર આપવો?

યેષુ ન શાસ્ત્રં ક્રમતે સ્પર્શન્દ્રિયનાશનેષુ કુષ્ઠેષુ ।

તેષુ નિપાત્યઃ ક્ષારો રક્તં દોષં ચ વિશ્વાપ્ય ॥૫૬

સ્પર્શ દ્રિયનો નાશ કરનારા જે કુષ્ઠમાં શસ્ત્ર ચાલી શકતું નથી તે કુષ્ઠમાંથી થોડી અને દોષ કાઢીને ક્ષાર વાપરવો; અર્થાત્ તેમાંથી ખગડેલું થોડી અને દોષ કાઢીને પછી ક્ષાર લભરાવવો.

કઠણુ, કરકરા, જડ, સ્થિર અને જૂના

કુષ્ઠ ઉપર લેપ

લેપોડતિકઠિનપરુષે સુત્રે કુષ્ઠે સ્થિરે પુરાણે ચ ।
પીતાગદસ્ય કાર્યો વિવૈઃ સમન્ત્રોડગદૈશ્ચાનુ ॥૫૭

જે ચામડીનો રોગ અત્યંત કઠણુ અને કરકરા સ્પર્શવાળો હોય તથા જે જડ, સ્થિર અને ઘણા કાળનો હોય તે ચામડીના રોગવાળાને પ્રથમ ઔષધ પિવડાવીને પછી તેના કુષ્ઠ ઉપર મંત્ર સહિત જેરકચોલા વડે લેપ કરવો અને તે પછી ઔષધનો લેપ કરવો.

સ્તબ્ધ, ખડું સ્વાપવાળા, પરસેવા પિનાના,
ચેળવાળા કુષ્ઠ ઉપર લેપ

સ્તબ્ધાનિ સુતસુતાન્યસ્વેદન-

કણ્ડુલાનિ કુષ્ઠાનિ ।

ઘૃણાનિ શુષ્કગોમયફેનકશ્લૈઃ પ્રદેહ્યાનિ ॥૫૮ ॥

જે કુષ્ઠ સ્તબ્ધ, ખડું જડ, પરસેવા ન નીકળે એવો અને ખરજ (ચળ) આવે એવો હોય તેને સૂકાં છાણાંનાં અડાયાં વડે અથવા સમુદ્રકીણુ વડે અથવા શસ્ત્ર વડે ઘસીને પછી તે ઉપર લેપ કરવો.

કુષ્ઠવાળા માટે નાહવાનું પાણી

મુસ્તા ત્રિફલા મદનં કરજ

આરગ્વઘઃ કલિહ્વયવાઃ ।

સપ્તાહકુષ્ઠફલિનીદાર્ઘ્યઃ સિદ્ધાર્થકં જ્ઞાનમ્ ॥૫૯

મોથ, ત્રિફળા, મીઠળ, કરંજ, ગરમાળો, ઇદ્રજવ, સાતવણુ, ઉપશેટ, કાંગ, દારુહળદર અને સરસવને પાણીમાં ઉકાળીને તે પાણીથી કુષ્ઠવાળા માણસને સ્નાન કરાવવું.

કુષ્ઠવાળાને વમન, વિરેચન વગેરે માટે ક્વાથ પક્ કપાયો વમનં વિરેચનં ઘર્ષકસ્તપોદ્ધર્ષઃ ।
ત્વન્દોપકુષ્ઠશોફપ્રગ્રાઘનઃ પાણ્ડુરોગમ્ ॥ ૬૦ ॥

ઉપર શ્લોક ૫૮ઠ્ઠે, ૫૯માં કહેલાં મોથ, ત્રિફળા વગેરે ઔષધોનો ક્વાથ કુષ્ઠ રોગવાળાને પાવાથી વમન થાય છે, વિરેચન થાય છે, (એ

ક્વાથ) ચામડીનો રંગ સુધારે છે, ચામડી ઉપર ઘસવાના કામમાં આવે છે; ચામડીના વિકાર, કુષ્ઠ, સોજા અને પાંડુરોગને મટાડે છે.

કુષ્ઠ માટે લેપો

કરવીરનિમ્બકુટજા-

ચ્છમ્પાકાચિત્રકાચ મૂલાનામ્ ।

મૂત્રે દર્બીલેપી કાથો લેપેન કુષ્ઠમ્ ॥ ૬૧ ॥

ધોળી કથુરતું મૂળ, ક્ષીમડાતું મૂળ, કઠકર્ણ મૂળ, ગરમાળાતું મૂળ, ચિત્રાતું મૂળ, એ ઔષધોનો ક્વાથ ગોમૂત્રમાં કઠકીએ ચોટે એટલો ઘાડો કરવો. પછી તેનો લેપ કરવાથી કુષ્ઠ મટે છે.

શ્વેતકરવીરમૂલં કુટજકરજ્જા-

ત્ફલં ત્વચો દાર્ઘ્યાઃ ।

સુમનઃપ્રવાલયુક્તો લેપઃ કુષ્ઠાપહઃ સિદ્ધઃ ॥ ૬૨ ॥

ધોળી કથુરતું મૂળ, ઇદ્રજવ, કરંજતું ફળ (કણુજાં), દારુહળદરની છાલ, ચમેલીનાં પાંદડાં, એ સર્વનો લેપ કુષ્ઠને મટાડવામાં સિદ્ધ છે; અર્થાત્ એ લેપ કરવાથી કુષ્ઠ નક્કી મટે છે.

શૈરીવી ત્વક્ પુષ્પં કાર્પાસ્યા રાજવૃક્ષયત્રાણિ ।
પિષ્ઠા ચ કાકમાત્રી ચતુર્વિંચઃ કુષ્ઠહા લેપઃ ॥ ૬૩ ॥

સરસડાની છાલને વાટીને તેનો લેપ કરવાથી કુષ્ઠ મટે છે. કપાસનાં ફૂલને વાટીને તેનો લેપ કરવાથી કુષ્ઠ મટે છે. ગરમાળાનાં પાંદડાંને વાટીને તેનો લેપ કરવાથી કુષ્ઠ મટે છે. ધોળી પીલુડીને વાટીને તેનો લેપ કરવાથી કુષ્ઠ મટે છે. એ ચાર પ્રકારનો લેપ કુષ્ઠને હણનારો છે.

ઘ્યોપસ્વર્પનિશાગૃહધૂમૈ-

ર્વાવશુકપદ્મચિત્રકકુષ્ઠૈઃ ।

કોલમાત્રગુટિકાડર્ધવિવાંશા

શ્વિત્રકુષ્ઠહરણો વરલેપઃ ॥ ૬૪ ॥

સૂંઠ, પીપર, મરી, સરસવ, હળદર, ઘર-માનો ધુમાસ, જવખાર, સિંધવ, ચિત્રા, ઉપશેટ, એ સર્વે સરખે ભાગે લેવાં અને તે સર્વથી અર્ધાં તેમાં જેરકચોલાં નાખવાં. પછી તેની ધાર ભવડી ગોળી વાળવી. તે ગોળીનો લેપ કરવાથી ધોળાં કાઢ અને કુષ્ઠ મટે છે. ધોળાં

કેાઠ અને કુષ્ઠ મટાડવામાં એ ઉત્તમ લેપ છે.

કુષ્ઠવાળાને અભ્યંગ અને ઉદ્ધર્તન

નિત્યં હરિદ્રે સુરસં પટોલં

કુષ્ઠાશ્વગન્ધે સુરદારુ શિયુઃ ।

સસર્પં તુભ્યરુધાન્યવન્યં

ચળ્ડા ચ ચૂર્ણાનિ સમાનિ કુર્યાત્ ॥૬૫

તૈસ્તક્રપિષ્ટેઃ પ્રથમં શરીરં

તૈલાકમુદ્ધર્તયિતું યતેત ।

તથાડસ્ય કળ્ડઃ પિટ્તિકાઃ સકોઠાઃ

કુષ્ઠાનિ શોફાશ્ચ શામં વ્રજન્તિ ॥૬૬ ॥

હીમડો, હળદર, દારુહળદર, તુલસી,

ચટાણ, ઉપલેટ, આસંધ, દેવદાર, સરસવ,

સરસવ, તુંબુરુ, ધાણા, મોથ, ઉંદરકની, એ

સર્વં સમાન લઈને તેનું ચૂર્ણ કરવું. પછી

રાગીને શરીરે પ્રથમ તેલ ચોળવુ. પછી ઉપરનાં

ઔષધોના ચૂર્ણને છાશમાં વાટીને તેલ ચોળેલા

રાગીને શરીરે તે છાશમાં વાટેલું ચૂર્ણ નીચેથી

જાએ ચોળવાનો યત્ન કરવો, તેથી તે રાગીની

ખલુજ, ફોફીઓ, કેઠ, કુષ્ઠ અને સોજે એ

સર્વં મટી જાય છે.

દાદર, ખલુજ, કિટિલા, ખસ અને

ખરજવાનો ઉપાય

મુસ્તામૃતાસન્નકટકટ્ટેરી-

કાસીસકમ્પિલ્લકકુષ્ઠરોઘાઃ ।

ગન્ધોપલઃ સર્જરસો વિડહ્નં

મનઃશિલાલે કરવીરક્તવક્ર ॥૬૭ ॥

તૈલાકગાત્રસ્ય કૃતાનિ ચૂર્ણા-

ન્યેતાનિ દઘાદચૂર્ણનાર્થમ્ ।

દદ્મુઃ સકળ્ડઃ કિટિમાનિ પામા

વિચર્ચિકા ચેતિ તથા ન સન્તિ ॥૬૮ ॥

મોથ, ગળો, રસાજન, દારુહળદર, હીરા-

કસી, કપિષ્ઠો, ઉપલેટ, લોધર, ગંધક, સાકર,

રાણ, વાવડિંગ, મનશિલ, હરતાલ, કંથુરની

છાલ, એ સર્વંનું ચૂર્ણ કરીને રાગીના શરીર

ઉપર પ્રથમ તેલ ચોળીને પછી એ ચૂર્ણથી તે

ઉપર મઠન કરવું. એથી દાદર (દરાજ),

ખલુજ, કિટિલરાગ, ખજ, ખરજવું એ રાગ

નાશ પામે છે.

ખરજવા ઉપર લેપ

સ્તુગ્ગણ્ડે સર્વપાત્કલ્કઃ કુકૂલાનલપાચિતઃ ।

લેપાદ્વિચર્ચિકાં હન્તિ રાગવેગ ઇવ ત્રપામ્ ॥૬૯ ॥

જેમ રાગનો વેગ (ત્રેમનો આવેશ) લજ્જાને

નાશ કરે છે, તેમ સરસવના કઠકને ચોરની

ગાંઠમાં ઘાસીને કુકૂલ(તૂષો)ના અભિમા (સુ-

૬/૪૧૩) પકવીને તેનો લેપ કરવાથી ખરજવાનો

નાશ થાય છે.

કુષ્ઠ મટે એવા લેપો

મનઃશિલાલે મરિચાનિ તૈલ-

માર્કં પયઃ કુષ્ઠહરઃ પ્રવેહઃ ।

તથા કરજપ્રપુનાટવીજં

કુષ્ઠાન્વિતં ગોસલિલેજ વિષ્ટમ્ ॥૭૦ ॥

મનશિલ, હરતાલ, મરી, તેલ અને આક-

ડાનું દૂધ, એમનો બઢો લેપ કુષ્ઠ મટાડે છે.

તેમ જ કરજ અને કૂવાડિયાના પીળ તથા

ઉપલેટ, એ ત્રણ ઔષધોને ગાયના મૂત્રમાં

વાટીને તેનો લેપ કરવાથી પણ કુષ્ઠ મટે છે.

શુગ્ગુલુમરિચવિડહ્નઃ

સર્વપકાસીસર્જરસમુસ્તૈઃ ।

શ્રીવેષ્ટકાલગન્ધર્મનઃશિલાકુષ્ઠકમ્પિલ્લૈઃ ॥૭૧ ॥

અમયહરિદ્રાસહિતૈશ્વાક્રિકતૈલેન મિશ્રિતૈરેભિઃ ।

દિનકરક્રામિતૈઃ કુષ્ઠં ઘૃષ્ટં ચ નષ્ટં ચ ॥૭૨ ॥

શૂળ, મરી, વાવડિંગ, સરસવ, હીરાકસી,

રાણ, મોથ, સરસવો શુંદ, ગળી, ગંધક, મન-

શિલ, ઉપલેટ, કપિષ્ઠો, હળદર, દારુહળદર,

એ સર્વને એકત્ર કરીને તેને ઘાણીમાંથી તરત

કાઢેલા ગરમગરમ તેલમાં મિશ્ર કરવું અને

પછી સૂર્યના તાપથી તપાવીને તે કુષ્ઠ ઉપર

ઘસવું, તેથી કુષ્ઠ નાશ પામે છે. (ઘાણીમાં

પીલવાથી ગરમ થયેલું તેલ જે તરત નીકળેલું

હોય તેને 'ચાક્રિક તેલ' કહે છે. કેટલાકવું,

કહેવું એમ છે કે, જે લાકડાની લાટ વડે ઘણા

કાળ સુધી તેલ પીલ્યું હોય તે લાકડાના કકડા

કરીને તેમાંથી યુજિત વડે જે તેલ કાઢ્યું હોય,

તેને 'ચાક્રિક તેલ' કહેવું.)

કરોળિયા અને કિલાસ માટે લેપ

મરિચં તમાલપત્રં કુષ્ઠં

સમનઃશિલં સકાસીસમ્ ।

તૈલેન યુક્તમુચિતં સતાહં ભાજને તાષ્ટ્રે ॥૭૩॥
 તેનાલિપ્તં સિદ્ધં સતાહાદ્ ધર્મસેવિનોડવૈતિ ।
 માસાદાત્વં કિલાસં સ્નાનેન ઘિના વિનુદ્વસ્ય ॥૭૪॥
 મરી, તમાકપત્ર, ઉપધેઠ, મનશિલ, હીરા-
 કસી, એ ઔષધોમાં તેલ મેળવીને તેને સાત
 દિવસ સુધી તાંબાના વાસણમાં રાખી મૂકવું.
 કરોળિયાનો રોગ તે સાત દિવસ ચોળીને તડકે
 ઘસે તો કરોળિયા મટે છે. એ કિલાસ પણ નવો જ
 થયેલો હોય તો એ લેપ એક માસ સુધી ચોળવાથી
 કિલાસરોગ પણ મટે છે. દરદીએ નાહવું નહિ
 પણ એણે દોષોનું શોધન કરેલું હોવું બેઠંએ.

કરોળિયા ઉપર ચોળવાનું તેલ

મયૂરકક્ષારજલે સતકૃત્વઃ પરિચ્છુતે ।

સિદ્ધં જ્યોતિષ્મતૈતૈલમભ્યક્તિસધ્મનાશનમ્ ॥

સાત વાર ગાળેલા અઘેડાના ક્ષારના
 પાણીમાં માલકાંઠણીના તેલને પકવ કરીને તે
 ચોળવાથી કરોળિયાનો રોગ નાશ પામે છે.

કરોળિયા ઉપર લેપ

વાયસજઙ્ગમૂલં વમનીપત્રાણિ મૂલકાદ્દ્વીજમ્ ।

તક્ષેણ મ્નોમવારે. લેપઃ સિષ્માપહઃ સિદ્ધઃ ॥૭૬॥

અઘેડીનું મૂળ, શણનાં પાંદડાં, મૂળાનાં
 પાંજ, એ સર્વને છાશમાં વાડીને તેનો મંગળ-
 વારિ લેપ કરવાથી કરોળિયા નામે કુષ મટે છે.
 આ ઉપાય સિદ્ધ છે.

પગના વાઢિયા, અર્ધકુષ્ઠ, એકકુષ્ઠ, કિટિલ

અને લૂખસ માટે મલમ

જીવન્તી મંજિષ્ઠા દાર્શી કમ્પિલ્લકં પયસ્તુલ્યમ્ ।

પપ ઘૃતતૈલપાકઃ સિદ્ધઃ સિદ્ધે ચ સર્જરસઃ ॥૭૭॥

દેવઃ સમચ્છિદ્ધો વિપાદિકા

તેન નશ્યતિ હાકા ।

ચમૈકકુષ્ઠકિટિમં કુષ્ઠં શામ્યલ્લસકં ચ ॥૭૮॥

ગળા, મજ્જક, દારુહળદર, કપિલો, આઠકાડું
 દૂધ, મોરચૂથ, એ ઔષધોને ઘી અને તેલમાં
 નાખીને પાક કરવો. એ પાક તૈયાર થાય
 ત્યારે તેમાં રાજ અને મીઠું નાખીને મલમ
 કરવો. એ મલમ ચોપડવાથી વિપાદિકા (પગના
 વાઢિયા) નાશ પામે છે; તેમ જ અર્ધકુષ્ઠ,
 એકકુષ્ઠ, કિટિલકુષ્ઠ અને લૂખસ એ સર્વે પણ

એ મલમ ચોપડવાથી નાશ પામે છે.

કંક અને વાયુથી થયેલા આમડીના રોગ તથા
 નાડીમણુ માટે અભ્યંગ તેલ, વજ્રક તેલ

મૂલં સતાહ્વાત્ચક્ શિરીપાશ્વમારા-

દર્કાન્માલત્યાશ્ચિત્રકાસ્ફોતતિમ્યાત્ ।

વીજં કારજ્ઞં સ્વાર્પયં પ્રાપુનાટં

શ્રેષ્ઠા જન્તુઞ્ચં જ્યૂવણં દ્વે હરિદ્રે ॥૭૯॥

તૈલં તૈલં સાધિતં તૈઃ સમૃષ્ટૈ-

સ્વગ્દૌપાણાં દુષ્પનાદ્દીવ્રણાનામ્ ।

અભ્યક્ષેન શ્લેષ્મવાતોદ્ધવાનાં

નાશાપાલં વજ્રકં વજ્રતુલ્યમ્ ॥૮૦॥

સાતવણું મૂળ, સરસડાની છાલ, ઘોળી
 કણેરની છાલ, આઠકાડાની છાલ, અમેલીના છાડ-
 ની છાલ, ચિત્રાની છાલ, ઘોળી ગરણીની છાલ,
 ક્ષીમડાની છાલ, કરંજનાં પાંજ, સરસવનાં
 પાંજ, કુંવાડિયાનાં પાંજ, ત્રિકળા, વાવડિંગ,
 ત્રિકટુ, હળદર, દારુહળદર એ સર્વ ઔષધોનો
 કટક કરીને તેમાં ગાયતૃં મૂળ નાખીને તેમાં
 તલવું તેલ નાખવું, અને પકવ કરવું. એ તેલ
 ચોપડવાથી કુષ નાડીમણુ મટે છે તથા કંક
 અને વાયુથી થયેલા આમડીના રોગ મટે છે.
 કંક અને વાયુથી થયેલા આમડીના રોગનો તથા
 કુષ નાડીમણુનો નાશ કરવામાં આ 'વજ્રક
 તેલ' વજ્ર જેવું સમર્થ છે.

મહાવજ્ર તેલ

પરશ્વટાર્ધ્યંઘનનીપકદશ્વમાર્ગો-

કમ્પિલ્લેલ્લેલ્લકાલિનીસુરવાસ્તુપીમિઃ ।

નિર્ગુણ્ડ્યદુષ્કરસુરાદ્ધસુવર્ણદુષ્ઠા-

શ્રીવેપ્રગુગ્ગુલુશિલાપટ્ટતાલવિશ્વૈઃ ॥૮૧॥

તુલ્યસ્તુર્ગર્કદુષ્ઠં સિદ્ધં તૈલં સ્મૃતં મહાવજ્રમ્ ।

અતિશયિતવજ્રકગુણં

શિવચાર્ણોન્નિયમાલાદ્યમ્ ॥૮૨॥

એરંડાનું મૂળ, રસાંજન, મોઘ, કંકળની
 છાલ, ભારંગ, કપિલો, વાવડિંગ, કાંગ, ઉદ્ર-
 વારણી, નગોડ, સિલામાં, દેવદાર, દારૂડી,
 સરસનો પુંદ, ગુગળ, શિલાગિત, સિંધવ,
 હરતાલ, સૂંક, એ ઔષધોમાં સમાન ભાગે
 થોરડું તથા આઠકાડું દૂધ નાખવું. પછી તેમાં

તેલ નાખીને સિદ્ધ કરવું, એ તેલને 'મહાવજ્ર તેલ' કહે છે. ઉપર જે વજ્રક તેલ કહ્યું છે તેના કરતાં યુષ્ઠમાં તે ચડિયાતું છે. તે તેલ ધોળો કોઠ, હરસ અને કંઠમાળ રોગને મટાડે છે.

કૃષ ઉપર અભ્યંગ માટે તેલ

કુષ્ઠાશ્વમારમ્હાકમૂત્રસ્તુકક્ષીરસૈન્ધવૈઃ ।

તૈલં સિદ્ધં વિવાવાપમમ્બજ્ઞાત્ કુષ્ઠજિત્પરમ્ ॥૮૩

ઉપક્ષેટ, ધોળી કથોર, ભાંગરો. આકડો, ગોમૂત્ર, થોરનું દૂધ અને સિંધવ, એ ઔષધોમાં તેલ સિદ્ધ કરીને તે તેલમાં આવાપ તરીકે ઝેરંકોચલું નાખીને ચોળવાથી કૃષ મટે છે; અર્થાત્ કૃષને મટાડવામાં એ તેલ ઉત્તમ છે. કચ્છ અને ખરજવા ઉપર ચોપડવાતું તેલ સિદ્ધ સિન્ધ્યકસિન્દૂરપુરતુત્યકતાર્ષ્યજૈઃ ।

કચ્છં વિચ્ચિકાંં ચાન્નુ કદુતૈલં નિર્વહતિ ॥૮૪

મીણુ, સિંદૂર, ગૂળળ, મોરથૂથુ અને શિલાજિત, એ ઔષધથી સિદ્ધ કરેલું સરસવતું તેલ (સરસિયુ) કચ્છરોગ અને ખરજવું એ એ રોગને તરત મટાડે છે.

દાદર ઉપર લેપ

લાક્ષા દ્યોયં પ્રાપુનાટં ચ વીજં

સશ્રીવેદ્રં કુષ્ઠસિદ્ધાર્યકાષ ।

તકોન્મિશ્રઃ સ્યાદ્દિપ્ત્રા ચ લેપો

દદ્વૂપ્કો મૂલકોત્યં ચ વીજમ્ ॥ ૮૫ ॥

લાખ, સૂંઠ, પીપર, મરી, કૂંવાડિયાનાં ખીજ, સરસનો થુંદ, ઉપક્ષેટ, સરસવ, હળદર એ સર્વને છાશમાં મેળવીને તેનો લેપ દાદર (દરાજ) ઉપર કરવાનો કહેલો છે. અથવા એકલા મૂળાનાં ખીજને છાશમાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી પણ દાદર મટે છે.

વાતકફકૃષ ઉપર છ પ્રકારનો લેપ

ચિત્રકસોમાઝનકૌ,

ગુદ્ગુચપામાર્ગદેવદારુણિ ।

હિરો ઘવશ્ચ લેપઃ,

શ્યામા દન્તી દ્રવન્તી ચ ॥ ૮૬ ॥

લાક્ષારસાઝનૈલાઃ, પુનર્નવા

ચેતિ કુષ્ઠિનાં લેપા ।

દધિમળ્ડયુતાઃ પાદૈઃ પદ્

પ્રોક્તા માસ્તકફઘ્નાઃ ॥ ૮૭ ॥

(૧) ચિત્રો અને સરગવાની છાલને દહીંના મુંડમાં (ઉપરના પાણીમાં) વાટીને તેનો લેપ કરવાથી વાયુ અને કફ ખંનેના સાથે થયેલા પ્રકોપથી થયેલો કુષ્ઠરોગ મટે છે. (૨) ગળો, અઘેડો અને દેવદાર, એ ત્રણને પણ દહીંના મુંડમાં વાટીને લેપ કરવાથી વાતકફથી થયેલો કૃષ મટે છે. (૩) એ જ પ્રમાણે ખેરસાર અને ધાવડાને દહીંના મુંડમાં મેળવીને લેપ કરવો; (૪) પીપર, ઠંતીમૂળ અને ઉદરકનીને દહીંના મુંડમાં મેળવીને લેપ કરવો; (૫) લાખ, રસાંજન, એલચીને દહીંના મુંડમાં મેળવીને લેપ કરવો; (૬) સાટોડીને દહીંના મુંડમાં મેળવીને એનો લેપ કરવો. એ પ્રકારે શ્લેષ્ઠાકાના એક એક ચરણમાં જે છ ઔષધ કહેલાં છે તે ઔષધોનો દહીંના મુંડ સાથે લેપ કરવાથી વાયુ અને કફ(ભેગા)નો કુષ્ઠરોગ મટે છે.

પિત્તકફકૃષ ઉપર લેપ

જલવાપ્યલોહકેસરપત્રમ્લવચન્દનમૃગાલાનિ ।

ભાગોત્તરાણિ સિદ્ધં પ્રલેપનં પિત્તકફકુષ્ઠે ॥૮૮

વીરલુવાળો, ઉપક્ષેટ, દોહ, કેસર, તમાલપત્ર, મોથ, સુખડ, કમળનાળ, એ સર્વને એક-એક ભાગ વધતાં લઈને તેનો લેપ તૈયાર કરવો. એ લેપ પિત્તકફકૃષ ઉપર ચોપડવાથી તે નિશ્ચય મટે છે.

અગન ઊઠે એવા કૃષ ઉપર લેપ

તિક્કઘૃતૈર્ઘાંતઘૃતૈરમ્બદ્ધો દશમાનકુષ્ઠેષુ ।

તૈલૈશ્ચન્દનમયુક્તપ્રોન્ડરીકોપલયુતૈશ્ચ ॥ ૮૯ ॥

જે કૃષમાં રોગીના શરીરમાં અગન ઊઠતો હોય તેમાં ઠડવાં દ્રવ્યથી સિદ્ધ કરેલા ઘી વડે અથવા પાણીથી ધોયેલા ઘી વડે લેપ કરવો; અથવા સુખડ, જેઠીમધ, સ્થળકમળ અને કાણું કમળ, એમાં તેલ મેળવીને તે વડે લેપ કરવો.

‘લેપ નીકળતો હોય કે દાહ થતો હોય

તો શું કરવું?’

ફલેદે પ્રપતતિ ચાન્ને વાદે

વિસ્ફોટકે ચ ચર્મદલે ।

શીતાઃ પ્રદેહસેકા દ્યધનવિરેકો ઘૃતં તિક્કમ્ ॥૯૦

કુષ્ઠમાંથી એપ, પાણી વગેરે કઢેદ નીકળતો હોય તો ચંદન, જેડીમધ, સ્થળકમળ અને કમળ એમને તેલમાં મેળવીને તે વડે સેપ કરવો. બે કુષ્ઠમાં દાહ થતો હોય, વિસ્ફોટક થયો હોય અને ચર્મદળ નામે કુષ્ઠ થયો હોય તો ઠંડા સેપ કરવા અને ઠંડા ઔષધોનું સિંચન કરવું, તેમ જ ફસ ખોલવી, રોગીને વિરેચન આપવું. અને તિવ્રહૃત (શ્લેષ્ઠક રથી જ) આપવું એ હિતકર છે.

જેમાં છવાત પડી હોય એવા કુષ્ઠ માટે લેપ લવિરવૃપતિન્નકુટજાઃ શ્લેષ્ઠા-

કૃમિજિત્પટોલમધુપર્ણ્યઃ ।

અન્તર્વહિઃ પ્રયુક્તાઃ કૃમિકુષ્ઠુદઃ સગોમૂત્રાઃ ॥૧૧

ખેરસાર, અરડૂસી, ક્ષીમડાની અંતરછાલ, ઈદ્રજવ, ત્રિક્ષ્ણા, વાવડિંગ, પટોળ, ગળો, એ ઔષધોને ગાયના મૂત્રમાં વાટીને તેનો શરીરે સેપ કરવાથી તથા એ જ ઔષધોને ગાયના મૂત્રમાં પીવાથી જે કુષ્ઠમાં કરમિયા (છવાત) પડ્યા હોય તે કુષ્ઠ મટે છે.

કુષ્ઠમાં કયો દોષ વધારે કોપેલો હોય તે પહેલું શુ' કરવું?

વાતોત્તરેષુ સર્પિર્વમનં શ્લેષ્મોત્તરેષુ કુષ્ઠેષુ ।
પિત્તોત્તરેષુ મોક્ષો રક્તસ્ય વિરેચનં ચાગ્રે ॥૧૨॥

જે કુષ્ઠમાં વાયુ બળવાન હોય તેમાં પ્રથમ ઘી પિવડાવવું હિતકર છે. જે કુષ્ઠમાં કફ બળવાન હોય તેમાં રોગીને ભલડીઓ કરાવવી એ શ્રેષ્ઠ છે. જે કુષ્ઠમાં પિત્ત બળવાન હોય તેમાં રોગીને પ્રથમ વિરેચન આપવું અને પછી શેહી કાઢવું એ શ્રેષ્ઠ છે.

કુષ્ઠમાં લેપ કરતા પહેલાં શુ' શુ' કરવું બેઈએ?

યે લેપાઃ કુષ્ઠાનાં યુજ્યન્તે નિર્હૃતાન્નદોષાણામ્ ।
સંશોધિતાશ્ચયાનાં સઘઃ સિદ્ધિર્ભવતિ તેષામ્ ॥૧૩

જે કુષ્ઠરોગવાળા માણસોનો શેહીનો દોષ પ્રથમ દૂર કરેલો હોય તથા જેમના આશયોની સિદ્ધિ કરી હોય, તેમને ઉપર કહેલા સેપ કરવાથી તત્કાળ સિદ્ધિ (આરામ) થાય છે.

કુષ્ઠમાં શોધન, લોહી કાઢવું; શમન અને સ્નેહનથી થતી ધારી અસર દોષે હૃતેડપનીતે રક્તે યાહ્યાન્તરે હૃતે શમને ।
એદે ચ કાલયુક્તે ન કુષ્ઠમતિવર્તતે સામ્યમ્ ॥૧૪

વાયુ વગેરે દોષ બહાર કાઢ્યા પછી, શેહી કાઢ્યા પછી, બહારથી અને અંદરથી શમન કર્યો પછી તથા વખતસર સ્નેહન કર્યો પછી કુષ્ઠ મર્યા વિના રહેતો નથી.

બહુ દોષવાળા કુષ્ઠરોગીનું શોધન કરવાની રીત : કારણ

બહુદોષઃ સંશોધ્યઃ કુષ્ઠી -
બહુશોડનુરક્ષતા પ્રાણાન ।

દોષે હ્યતિમાત્રહૃતે વાયુર્હન્યાદયલમાશુ ॥૧૫॥
બહુ દોષવાળા કુષ્ઠરોગીના પ્રાણીનું રક્ષણ કરતાં વેધે વારંવાર (પણ દરેક વખતે શેહી-શેહી) શોધન કરવું; કેમ કે બે તેનું શોધન એકસામટું પુષ્કળ કરવામાં આવે અને તેથી એકસાથે અતિશય દોષ કાઢી નાબવામાં આવે, તે તેથી વાયુ બળવાન થઈને તે બળરહિત થયેલા રોગીના તત્કાળ પ્રાણ શે છે.

કુષ્ઠમાં કેટલા દિવસને આંતરે કયું શોધન કરવું?

પક્ષાત્પક્ષાચ્છર્દનાન્યમ્યુપેયા-
ન્માસાન્માસાચ્છોધનાન્યપ્યધસ્તાત્ ।

શુદ્ધિર્મૂર્ધ્નિ સ્યાત્ત્રિરાત્રાત્ત્રિરાત્રાત્
પષ્ટે પષ્ટે માસ્યસૂક્ષ્ણેણં ચ ॥૧૬॥

કુષ્ઠરોગવાળાએ એ પખવાડિયેપખવાડિયે વમન ઔષધ આપવું; મહિનેમહિને અધોદ્ધારથી શોધન કરવું; અર્ધાવ વિરેચન સેવું; ત્રણત્રણ દિવસે (નરય લઈને) માથાની શુદ્ધિ કરવી અને છ-છ મહિને ફસ ખોલવાની.

કુષ્ઠમાં બરાબર શોધન ન થાય તો તુકસાન યો દુર્વાન્તો દુર્બિરિક્તોડયવા સ્યાત્

કુષ્ઠી દોષેરુદ્ધતૈર્વ્યાપ્યતેડસૌ ।

નિઃસન્દેહં યાત્પસાધ્યત્વમેવં

તસ્માત્ હરસ્નાન્નિર્હરેદસ્ય દોષાન્ ॥૧૭

જે કુષ્ઠરોગીને સારી રીતે વમન કે વિરેચન થયું ન હોય તે કુષ્ઠવાળા રોગીના દોષ

અળવાન થઈને તેના શરીરમા વ્યાપી બન્ય છે, અને એ રીતે થવાથી કુષ્ઠરોગ અસાધ્ય થાય છે. માટે કુષ્ઠ રોગવાળાના અધા દોષ કાઢી નાખવા.

કુષ્ઠ ઉપર પ્રતાદિ ઉપચાર

વ્રતદમયમસેવાત્યાગશીલાભિયોગો
દ્વિજસુરગુરુપૂજા સર્વસત્ત્વેષુ મૈત્રી ।

શિવશિવસુતતારાભાસ્કરારાઘનાતિ

પ્રકટિતમલપાપં કુષ્ઠમુનૂલયન્તિ ॥ ૧૮ ॥

પ્રતો, ઇન્દ્રિયદમન, યમ(મનોનિગ્રહ)નું સેવન તથા દાન, શીલ વગેરેની ટેવ રાખવી; આશ્વિ, દેવ અને ગુરુનું પૂજન; સર્વ પ્રાણી ઉપર મિત્રલાવ અને શિવ, ગણપતિ, બ્રહ્મા અને સૂર્યનાં આરાધન, એ બધું દોષોના પ્રકોપ અને પૂર્વ જન્મનાં પાપ જેમાં પ્રગટ થાય છે, એવા કુષ્ઠરોગને જડમૂળથી ઉખેડી નાખે છે.

इत्यष्टाङ्गहृदये चतुर्थे चिकित्सितस्थाने कुष्ठचिकि-
त्सित नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

અધ્યાય ૨૦ મો—ઘોળા કોઠ(શિત્ર)ની
અને કરમિયા(કુમિ)ની ચિકિત્સા

મયાતઃ શ્વિત્રકૃમિચિકિત્સિતં ઘ્યારયાસ્યામઃ ।

इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે શિત્ર (ઘોળા કોઠ) તથા કરમિયારોગની ચિકિત્સા સમબલીથું. એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

ઘોળા કોઠની ચિકિત્સા

ઘોળા કોઠના ચાંપતા ઇલાજ કરવાની જરૂર
કુષ્ઠાદપિ વીમત્સં યચ્છીત્રતરં

च यात्यसाध्यत्वम् ।

શ્વિત્રમતસ્તચ્છાન્ત્યે યતેત દીપ્તે યથા ભવને ॥૧॥

શિત્રરોગ કુષ્ઠ કરતાં પણ વધારે ચીત્રગ ચડે એવો છે તથા તે જલદીથી અસાધ્ય થઈ બન્ય છે. માટે જેમ ઘર સળગી ભિક્કડ હોય તેને હોલવવાને તરત ચલન કરવો પડે છે, તેમ ઘોળા કોઠ મટાડવાને પણ તરત ચલન કરવો.

પહેલાં સંશોધન, અભ્યંગ, તડકો
અને પેયા

સંશોધનં વિશેષાત્પ્રયોજયેત્પૂર્વમેવ દેહસ્ય ।
શ્વિત્રે સ્નંસનમગ્ન્યં મલયૂરસ इत्यते सगुडः ॥ ૨ ॥

તં પીત્વાડમ્યક્તનુર્યયાથલં સૂર્યપાદસન્તાપમ્ ।

સેવેત વિરિક્તતનુહ્યથં પિપાસુઃ પિત્રેત્પેયામ્ ॥૩

શિત્રકુષ્ઠમાં ખાસ કરીને પ્રથમ જ દેહનું

શોધન અરબર ગીતે કરવું. તેમાં ખાવચીને

કવાથ અને ઘોરનું દૂધ એ બંનું ભેથું વિરેચન

આપવું શ્રેષ્ઠ છે. એ વિરેચન પીધા પછી શરીર

તેલ ચોળીને પોતાનાથી સહન થાય તે પ્રમાણે

સૂર્યના કિરણોના તાપ સેવવો (તડકે બેસવું).

જુલાખ થયા પછી તરસ લાગે ત્યારે પેયા

પીવી. એ પેયા ત્રણ દિવસ સુધી પીવી.

કેટલાક 'મલયૂ'ને અર્થ 'કાળો ઉખરો

(ઉખરડો)' કરે છે.

ઘોળા કોઠવાળા અંગ ઉપર થતા

ફેલાલાના ઉપાય

શ્વિત્રેડંકે ચે સ્ફોટા

જાયન્તે કળ્પકેન તાન્ મિન્ચાત્ ।

સ્ફોટેષુ નિઃશ્ચુતેષુ

પ્રાતઃ પ્રાતઃ પિત્રેત્ ત્રિદિનમ્ ॥ ૪ ॥

મલયૂમસનં પ્રિયહ્નું

શતપુષ્પાં ચામ્મસા સમુત્કાથ્ય ।

પાલાશ વા ક્ષારં યથાથલં ફાણિતોપેતમ્ ॥ ૫ ॥

ઘોળા કોઠવાળા અંગ ઉપર જ ફેલાલાઓ

થાય છે તેને કાંટા વડે ફોડવા અને ફેલાઓમાથી

એપ નીકળી ગયા પછી ત્રણ દહાડા સુધી

સવારમાં ખાવચી, ખીખલો, કાંગ, સુવા, એ

ઓષધોને પાણીમા ઉકાળીને પીવા; અથવા

પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ગોળના ઠાકળ સાથે

ખાખરાનો ક્ષાર ચાટવો.

फलशुश्रूषमलकलनिर्युद्धेणेन्दुराजिकाकल्कम् ।

પીત્વોષ્ણાસ્થિતસ્ય જાતે સ્ફોટે

તક્રેણ મોજનં નિર્લવણમ્ ॥ ૬ ॥

કાળા ઉખરડાની (ઉદ્બંધવૃક્ષની) અને

ખહેડાની ઊલના કવાથમાં ખાવચીનો કલક

પીને તડકામાં બેસવું. તેથી ફેલાલા થાય ત્યારે

પછી લવણુ વિનાનું બોળન છાશ સાથે કરવું, અર્થાત્ છાશ સાથે બોળન કરવું અને લવણુ ખાવું નહિ.

ધોળા કોઠ માટે ગોમૂત્રાસવઃ આહારવિહાર

ગથ્યં મૂત્રં ચિત્રકટયોપયુક્તં

સર્વિઃકુમ્ભે સ્થાપિતં ક્ષૌદ્રમિધમ્ ।

પક્ષાદૂર્ધ્વે શ્વિત્રિણા પેયમેતત્

કાર્યે ચાસ્મે કુષ્ટદટ્ટં વિચાનમ્ ॥ ૭ ॥

ગાયના મૂત્રમાં ચિત્રો અને ત્રિકટ્ટ નાખીને તેને ધીના રીઠા વાસણમાં ભરવું. પછી તેમાં મધ નાખવું. પછી તે વાસણ એક પખવાડિયુ રાખી મૂકવું. પખવાડિયુ થયા પછી શિવ રાગવાળાએ તે પીવું અને કુષ્ટરાગમાં કહેલો વિધિ રાગીએ કરવો.

લાંગરાના અને ખીખલાના પ્રયોગ

માર્કવમથવા સ્વાદેદ્ મૃદું તૈલેન લોહપાત્રસ્યમ્ ।

વીજકશૃતં ચ દુગ્ધં તદ્નુ પિવેન્નિવત્રનાશાય ॥ ૮

અથવા તેલમાં શેકેલો લાંગરો લોઠાના વાસણમાં રાખી મૂકેલો ખાવો, પછી શિવનો નાશ કરવાને માટે ખીખલો નાખીને ઉકાળેલું દૂધ પીવું.

ધોળા કોઠ વગેરે ઉપર લેપો

પૂતીઠાકંથ્યાધિઘાતસ્તુહીનાં

મૂત્રે પિપ્પાઃ પલ્લવા જાતિજાશ્ચ ।

મ્નત્યાલેપાચ્છિવત્રદુર્નામદદ્રુ-

વામાકોઠાન્ હુણનાઢીવર્ણાશ્ચ ॥ ૯ ॥

કરંજ, આકડો, વરધારો, ઘોર અને અમેલી એ પાંચનાં પાંદડાં ગોમૂત્રમાં વાટીને લેપ કરવાથી શિવ, હરસ, દાદર, ખસ, કોઠ અને કુષ્ટ નાડીવણુ, એ સર્વ મટે છે.

દ્વૈપં દર્ધં ચર્મ માતઙ્ગજં વા

શ્વિત્રે લેપસ્તૈલયુક્તો વરિષ્ઠઃ ।

વાઘનું અથવા હાથીનું ચામડું ખાળીને તેમાં તેલ નાખીને તેનો શિવ ઉપર લેપ કરવો. એ લેપ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે.

પૂતિઃકીટો રાજવૃક્ષોદ્ભવેન

ક્ષારેણાક્તઃ શ્વિત્રમેકોડપિ હન્તિ ॥ ૧૦ ॥

ખિલાડીનો ટોપ અને ગરમાળાનો ક્ષાર

એ ભેળવીને લેપ કરવાથી તે એકલું જ શિવને મટાડે છે.

રાત્રી ગોમૂત્રે વાસિતાન્ જર્જરાક્ષા-

નહિ સ્છાયાયાં શોપયેસ્ફોટદેહત્ ॥

પથં વારાંઘ્નીસ્તૈસ્તતઃ શ્લક્ષ્ણપિપ્પૃઃ

સ્તુઘ્વાઃ ક્ષીરેણ શ્વિત્રનાશાય લેપઃ ॥ ૧૧

જે લગાડવાથી ફેફસા થાય છે એવા કાળા સિલામાને અધકચરો ખાંડીને રાત્રે ગાયના મૂત્રમાં પલાળી રાખવા અને દિવસે છાયામાં સૂકવવા. એ પ્રમાણે ત્રણવાર કરીને પછી તેને ઘોરના દૂધ સાથે ખારીક વાટીને તેનો શિવ ઉપર લેપ કરવો. તેથી શિવનો નાશ થાય છે.

અક્ષતૈલદ્રુતા લેપઃ કૃષ્ણસર્પોદ્ભવા મપી

શિલિપિત્તં તથા, દર્ધં

દ્વિરેરં વા તદાપ્લુતમ્ ॥ ૧૨ ॥

કાળા સાપની ખનાવેલી મપી ખહેડાના તેલમાં કાલવીને લેપ કરવો, અથવા મોરના પિત્તને લેપ કરવો, અથવા વીરણુવાળાને ખાળીને ખહેડાના તેલમાં કાલવીને તેનો લેપ કરવો; એથી શિવ મટે છે.

કુડવોડવલ્ગુજવીજાશ્ચરિ-

તાલચતુર્થમાગસમિધઃ ।

મૂત્રેણ ગર્વાં પિપ્પઃ સર્વર્ગકરણં પરં શ્વિત્રે ॥ ૧૩ ॥

ખાવચીનાં ખીજ સોળ તેલા લેવાં તથા તેથી ચોથે ભાગે હરતાલ તેમાં ભેળવવી. પછી તેને ગાયના મૂત્રમાં વાટીને શિવ ઉપર ચોપડવું. આ ઔષધ શિવરાગ મટાડીને ચામડીના રંગ અસહના જેવો કરવામાં ઉત્તમ છે.

કુડવ=સોળ તેલા.

ક્ષારે સુદર્ધે ગજલિષ્ઠ્ઠ્ઠે ચ

ગજસ્ય મૂત્રેણ પરિચ્છેતે ચ ।

દ્રોણપ્રમાણે દશમાગયુક્તં

દત્ત્વા પચેદ્વીજમવલ્ગુજાનામ્ ॥ ૧૪ ॥

શ્વિત્રે જયેચ્ચિક્ષણતાં ગતેન

તેન પ્રલિમ્પન્ વહુશઃ પ્રવૃષ્ટમ્ ।

કુષ્ઠં મયં વા તિલકાલકં વા

યદ્દા ઘ્રેણે સ્યાદધિર્માસજાતમ્ ॥ ૧૫ ॥

હાથીનાં લીડાંને સારી રીતે ખાળીને એનો

સસ્મમાંથી કરેલો ક્ષાર એક દ્રોણુ થેવો અને તેને હાથીના મૂત્રમાં ઓગાળવો. પછી ક્ષારના પ્રમાણમાં દશ ભાગ જેટલા ખાવચીનાં ખીજ તેમાં નાખીને તેને રાંધવાં. તે જ્યારે ખરાબર ચોપડવા જેવાં ચીકણાં થાય, ત્યારે તેને ઉતારીને ઠંડું કરવું. પછી ઘોળા કોઢને (સૂકા અડાયા વગેરેથી) ખૂબ વસીને તે ઉપર એ લેપ ચોપડવો; એથી ઘોળા કોઢ મટે છે. તેમ જ એ લેપથી કુષ્ઠ, મધ, તિલકાલક અને વ્રણમાં થતું અધિ-માંસ એ સર્વે રોગ મટે છે.

મહાતકં દ્વીપિસુધાર્કમૂલં
ગુજ્જાફલં ત્રૂપળશાહ્નચૂર્ણમ્ ।
તુર્યં સકુષ્ઠં લવણાનિ પદ્મ
ક્ષારદ્વયં લાઙ્ગલિકાં ચં પપ્ત્વા ॥ ૧૬ ॥
સ્તુગર્કદુગ્ધે ઘનમાયસસ્યં
શલાકયા તદ્વિદઘીત લેપમ્ ।
કુષ્ઠે કિલાસે તિલકાલકેપુ
મપેયુ દુર્નામસુ ચર્મકીલે ॥ ૧૭ ॥

સિલામાં, ચિત્રા, થોરનું મૂળ, આકડાનું મૂળ, ચણોઠીઓ, સૂંક, પીપર, મરી, શંખનું ચૂર્ણ, મોરચૂથ, ઉપલેટ, પાંચ લવણ, જવખાર, સાંજખાર, કલગારી એ સર્વને લોઢાના વાસણમાં નાખીને થોરના તથા આકડાના દૂધમાં લાડુ થાય એવો પાક કરવો. પછી સર્ગી વડે તેનો લેપ શિત્ર ઉપર કરવો. તેથી કુષ્ઠરોગ, કિલાસ, તિલકાલક, આધમાંસ, હરસ અને ચર્મકીલ રોગ મટે છે.

ઘોળા કોઢનું દુઃસાધ્યપણું
શુદ્ધયા શોણિતમોક્ષૈવિ-

રુક્ષણૈર્મક્ષણૈશ્ચ સક્કૂનામ્ ।
શ્વિત્રં કસ્યચિદેવ પ્રશામ્યતિ ક્ષીણપાપસ્ય ॥ ૧૮ ॥
જે માણસના પાપનેા ક્ષય થયો હોય છે તેવા કોઈકને જ ઘોળો કોઢ વમન, વિરેચન વગેરે શોધનથી, કેસ ખોલવાથી, શરીર લૂણું પાડવાથી અને સાચુ ખાવાથી શમે છે, મટે છે.

इति श्वित्रचिकित्सितम् ।

શિત્ર અને કૃમિ (કરમિયા)ની ચિકિત્સા

સમાન છે; માટે હવે કૃમિચિકિત્સા કહેવાને આરંભ કરતાં ગ્રંથકોર કહે છે; કૃમિ

અથ કૃમિચિકિત્સિતમ્ ।

કૃમિ (કરમિયા)ની ચિકિત્સા

સ્નેહન, સ્વેદન, દોષને ચલિત કરવા, નિરૂહ, વમન, વિરેચન. પેયાં, અનુવાસન

સ્તિગ્ધસ્વિન્ને ગુડક્ષોરમત્સ્યાયૈઃ કૃમિણોદરે ।
ઉક્લેશિતકૃમિકફે શર્વરીં તાં સુલોપિતે ॥ ૧૯ ॥
સુરસાદિગણં મૂત્રે કાચયિત્વાર્ધવારિણિ ।
તં કનઠયં કળાગાલકૃમિજિત્કલ્કયોજિતમ્ ॥૨૦ ॥
સતૈલસ્વજિકાક્ષારં ગુઢયાદ્દ્વિસ્ત તતોઽહ્નિ ।
તસ્મિન્નવ નિરૂઢં તં પાયયેત વિરેચનમ્ ॥ ૨૧ ॥
ત્રિવૃત્કલ્કં ફલકળાકપાવાલોહિતં તતઃ ।
ઝર્વાઘ્નોષોષિતે કુર્યાત્પન્ચકોલયુતં કામમ્ ॥ ૨૨ ॥
કન્દુતિક્કપાયાણાં કવાયૈઃ પરિપેચનમ્ ।
કાલે વિઙ્ગતૈલેન તતસ્તમનુવાસયેત્ ॥ ૨૩ ॥

કૃમિરોગવાળાના ઉદરને પ્રથમ સ્નેહવાન કરાવીને-સ્તિગ્ધ કરવું; પછી શેક કરીને પરસેવો આણવો. પછી તેને ગોળ, દૂધ, માછલાં વગેરે ખવડાવીને તેના ઉદરમાંના કૃમિને તથા કૃનો ઉત્કલેશ કરવો. એટલું કર્યા પછી તે રાત્રે તેને નિરતિ બ્રહ્મવા દર્દને આપના મૂત્રમાં અડધું પાણી નાખીને સુરસાદિ ગણનાં આપધો તેમાં નાખીને તેનો કવાથ કરવો; તે કવાથમાં પીપર, મીઠળ અને વાવડિંગનેા કલ્ક નાખવો તથા તેમાં તેલ અને સાંજખાર મેળવીને ખસ્તિ આપવી. એ રીતે નિરૂહખસ્તિ આપેલા તે રોગીને તે જ દિવસે મીઠળ તથા પીપરના કવાથમાં નસોતરનો કલ્ક નાખીને વિરેચન આપવું. એ રીતે ઉપરથી અને નીચેથી એટલે વમન અને વિરેચન વડે તેનું શોધન થયા પછી પંચકાલ (પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રા, ચવક, સૂંક) સહિત પેયા, વિલેપી વગેરે કમ કરવો; તે પછી તીખા અને ડડવા કવાથો વડે શેકા કરવો. પછી જ્યારે રોગીનો જકરાશિ પ્રદીપ્ત થાય, ત્યારે વિઙ્ગતૈલ (વાવડિંગથી ચિદ્ધ કરેલા તેલ) વડે તેને અનુવાસન ખસ્તિ આપવી.

માથાના કૃમિની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૨૩૧થી ૩૨)

આચાર : ભોજન

શિરોરોગનિવેધોકમાચરન્મૂર્છંગેષ્વનુ ।

ઉદ્વિકત્તિક્કકટુકમલ્પસ્નેહં ચ ભોજનમ્ ॥ ૨૪ ॥

માથામાં કૃમિનો ઉપદ્રવ થયો હોય તો ઉત્તરસ્થાનમાં શિરોરોગપ્રતિષેધ અધ્યાયમાં (ઉ. અ. ૨૪માં) જે કરવાનું કહ્યું છે તે કરવું. પછી અતિશય કડવાં અને તીખાં દ્રવ્યવાળું તથા થોડા સ્નેહવાળું ભોજન કરવું.

વિઢહ્નકૃષ્ણામરિચપિપ્પલીમૂલશિમ્ભિઃ ।

પિવેત્સ્વસ્વર્જિકાક્ષાર્યવાગું તક્સાધિતામ્ ॥ ૨૫ ॥

તેમ જ વાવડિંગ, પીપર, મરી, પીપરીમૂળ, સરગવો અને સાલખાર એ ઔષધો વડે છાશમાં સિદ્ધ કરેલી અવાગૂ પીવી.

રક્તં શિરીપકિણિહીપારિમદ્રક્રમેષુકાત્ ।

પલાશવીજપત્તૂરપૂતિકાઢ્ઠા પૃથક્ પિવેત્ ॥ ૨૬ ॥

સક્ષોદ્રં, સુરલાદીનુ વા

લિહ્યાત્ક્ષોદ્રયુતાનુ પૃથક્ ।

સરસો, ગરળી, ક્ષીમકો, કોખી (એટલે કંચનકંઠેરી), એમનો રસ પીવો. અથવા ખાખરાનાં બીજ, પતૂર, કરંજ એમાંના ગમે તે એકનો રસ મધ સાથે પીવો. અથવા સુર-સાદિ ગણનાં ઔષધોમાંથી જે મળે તે એકને મધ સાથે ચાટવું.

ચૂર્ણ

શતકૃત્વોઽશ્વવિટ્ચૂર્ણં વિઢહ્નકૃષ્ણાથમાવિતમ્ ॥ ૨૭ ॥

કૃમિમાનુ મધુના લિહ્યાદ્ઢાવિતં વા વરારઠ્ઠેઃ ।

ઘોડાની લાદના ચૂર્ણને સો વખત વાવડિંગના ક્વાથમાં ભાવના આપીને કૃમિરોગવાળાએ તે ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવું. અથવા ઘોડાની લાદને ત્રિક્ષણાના ક્વાથનો પટ-દઈને તે મધ સાથે ચાટવું.

નસ્થ

શિરોગતેષુ કૃમિષુ ચૂર્ણં પ્રથમનં ચ તત્ ॥ ૨૮ ॥

જે કૃમિ માથામાં થયા હોય તો તે જ ચૂર્ણનું (ઘોડાની લાદના ચૂર્ણને વાવડિંગના ક્વાથના કે ત્રિક્ષણાના ક્વાથના પટ દઈને તૈયાર કરેલા ચૂર્ણનું) નસ્થ નાકમાં ફૂંકવું.

અન્નપાન

આલુકર્ણાકિસલયેઃ સુપિપ્પેઃ પિષ્ટમિધિતેઃ ।

પક્ત્વા પૂપલિકાં લાદેદ્ધાન્યામ્લં ચ પિચેદનુ ॥ ૨૯ ॥

ઉંદરકનીનાં પાંદડાંને સારી રીતે ખારીક વાટીને તેમાં ચોખાનો ઘોટ મેળવીને તેની નાની પુરી જેવડી રોટલી કરવી અને પછી તેને પકવ કરીને ખાવી તથા તે ઉપર ધાન્યામ્લ (કાંજની ખટાઈ) પીવી, અથવા પંચકોલ અને સિંધવ નાખીને પાતળી છાશ પીવી.

નીપમાર્કવનિર્મુગ્ધીપલ્લવેષ્વવ્યયં વિચિઃ ॥ ૩૦ ॥

વિઢહ્નચૂર્ણમિશ્રંચર્વાં પિષ્ટેર્મહ્યાનુ પ્રકલ્પયેત્ ।

ઉપર જે ઉંદરકનીનાં પાંદડાંનો વિધિ કહ્યો તે જ પ્રકારે કંઠબ, સાંગરો અને નગોડનાં પાંદડાંનો પણ વિધિ છે. અર્થાત્ એ ત્રણમાંથી જેનાં પાંદડા મળે તે લાવીને તેની ઘોટમાં રોટલી કરીને ખાવી અને તે ઉપર ધાન્યામ્લની ખટાઈ અથવા પંચકોલ અને સિંધવ નાખીને પાતળી છાશ પીવી. તેમ જ વાવડિંગનું ચૂર્ણ ઘોટમાં મેળવીને તેનાં રોટલી વગેરે લક્ષ્ય ખનાવવાં (અને તે ખાવાં).

પીવા માટે અને ખસ્તિ માટે તેલ

વિઢહ્નતળુલૈર્યુક્તમર્ચાશૌરાતપે સ્થિતમ્ ॥ ૩૧ ॥

દિનમારુપ્તરં તૈલં પાને ઘસ્તોં ચ યોજયેત્ ।

સુરાહસરલસ્નેહં પૃથગેવં ચ કલ્પયેત્ ॥ ૩૨ ॥

સિલામાંના તેલમાં એ તેલથી અડધી વાવડિંગની દાળ (ફાડિયાં) મેળવવી તથા તેને એક દિવસ તડકામાં રાખવું. એ તેલને પીવામાં અને ખસ્તિમાં વાપરવું. એ જ પ્રમાણે દેવેદારના તેલનો, તેમ જ સરલ વૃક્ષ (તેલિયો દેવદાર)ના તેલનો પણ જુદો જુદો વિધિ સમજવો.

ઝાડામાંથી ઉત્પન્ન થતા કૃમિની ચિકિત્સા પુરીપજેષુ સુતરાં દદ્યાદ્ઢસ્તિવિરેચને ।

ઝાડામાંથી કૃમિ ઉત્પન્ન થયા હોય તો સારી રીતે ખસ્તિ આપવી તથા વિરેચન આપવું.

કંઠના કૃમિની ચિકિત્સા

શિરોવિરેકં વમનં શમનં કફજન્મસુ ॥ ૩૩ ॥

કંઠથી ઉત્પન્ન થયેલા કૃમિરોગમાં શિરો-

विशेष्येन नस्य, वमन औषध. अने शमन औषध आपु.

लोहीमांथी उत्पन्न तथा कृमिनी त्रिक्रित्सा रक्तजानां प्रतीकारं कुर्यात्कुष्ठचिकित्सतात् ।

दोहीमांथी उत्पन्न थयेला कृमिना उपाय कुष्ठ-रोगनी त्रिक्रित्सां (चि. अ. १६. श्लोक ६०३, ६१मां) कक्षा प्रमाळु करवे.

इंवाडां भाई जनार कृमिना उपाय इन्द्रलुतविधिश्चात्र विधेयो रोमभोजिपु ॥ ३४ ॥

अने रुंवाडां भाई जनारा कृमिना उपाय उत्तरस्थानमां शिशिरोगप्रतिषेध कक्षी छे, त्यां (अ. २४ श्लोक २८मां) छद्रलुभरोगना विधि पताव्या छे ते प्रमाळु करवे.

कृमिशिरोगमां अपथ्य व्याहार क्षीराणि मांसानि घृतं गुडं च दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।

समासतोऽम्लान्मधुरान् रसांश्च

कृमीन् जिहासुः परिवर्जयेत् ॥ ३५ ॥

जे माळुसने कृमिओना त्याग करवे होय अर्थात् कृमिशिरोगमांथी थयखुं होय अने कृमि-रोग मटाडवे होय, तेखे अनेक प्रकारनां दूध, अनेक प्रकारनां मांस, घी, गोण, दही अने पांढडावाणां शाक (साळ) तजवां, दूकांमां जाटा अने मधुर रस तजवा, भावापीवा नहि.

इत्यष्टाङ्गहृदये चतुर्थे विक्रित्तस्थाने त्रिक्रिमि-विक्रित्तं नाम विशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अध्याय २१ मे

वायुना रोगोनी त्रिक्रित्सा

अथातो वातव्याधिचिकित्सितं ध्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

त्यारे हवे अमे वातव्याधि(वायुना रोग)नी त्रिक्रित्सा समजवीशुं. अे विषयमां आत्रेय वगेरे महर्षिओ नीचे प्रमाळु कडी गया छे:

शुद्ध वायुना रोगमां अनेक रीते स्नेहना, स्वेदन

केवलं निरुपस्तम्भामार्दीं क्षेहेरुपाचरेत् । घायुं सर्पिर्वसामज्जतैलपानैर्नैरं ततः ॥ १ ॥

क्षेहकान्तं समाश्वस्य पयोमिः क्षेहयेत्पुनः । यूपैर्प्राप्त्योदकानूपरसैर्वा स्नेहसंयुतैः ॥ २ ॥ पायसैः कृसरैः साम्ललवणैः सानुवासनैः । नावनैस्तर्पणैश्चात्रैः सुस्निग्धैः, स्वेदयेत्ततः ॥३॥ स्वभ्यक्तं स्नेहसंयुक्तैः शङ्कराद्यैः पुनः पुनः ।

शुद्ध वायुना रोग पीला कर्ष होपना आधार विनामो अने निराम होय, तो तेना उपचार प्रथम स्नेह वडे नीचे प्रमाळु करवे. ते माळुसने घी, वसा, मज्ज अने तेल पिवडाववां. पछी स्नेह पीवाथी कटाणे ओटके अने दूध पाईने ओना कटाणे हूर करवे. तथा ते पछी यष्टमां ग्राम्य प्राणी, जणयर प्राणी अने अनूप देशनां प्राणीना मांसरसमां स्नेह मेणवीने ते पाईने तेने स्निग्ध करवे. अथवा पीर, पीचडी, ओमां स्नेह मेणवीने जाटा अने पारा रस सहित भावा आपीने स्निग्ध करवे; अनुवासन पसित आपीने स्निग्ध करवे; पछी वायुना नाश करे ओवां तर्षणु (धाट वगेरिनी तृप्ति करनारां) अत्रमां सारी चेटे स्नेह नापीने ते भावा आपीने रोगीने स्निग्ध करवे. स्निग्ध कर्था पछी रोगीने सारी रीते तेल ओणीने (ज्यां वातव्याधि होय ते स्थणमां) स्वेदविधिमां कडेला शंकरादि स्वेदमां स्नेह नापीने ते वडे शक करीने तेने वारंवार स्वेद (परसेवे) काडवे. (यरक-सहिताना सू. अ. (१४ श्लोक ३८३थी ६३ सुधीमां शंकर अथवा संकर वगेरे शकना तेर प्रकार आपेला छे.)

वायुमां अभ्यंग अने शकथी शयदेः दष्टांत स्नेहाक्तं स्विन्नमङ्गं तु वक्तं स्तब्धं सवेदनम् ॥४॥ यद्येष्टमानामपितुं सुखमेव हि शक्यते ।

उम के स्नेह ओपडीने शेकेल अंग, वांकुं होय, स्तब्ध थई गयेलुं (गंकाई गयेलुं) होय अने तेमां वेदना थती होय, तोपणु तेथी (स्नेह ओपडीने शक करवाथी) छंछा प्रमाळु सडेलाईथी (वेदना विना) ते अंगने पाणी शकय छे.

शुष्काण्यपि हि काष्ठानि स्नेहस्वेदोपपादनैः ॥५॥ शक्यं कर्मण्यतां नेतुं किमु गात्राणि जीवताम्

સુકાં લાકડાંને પણ સ્નેહ (તેલ) ચોપડીને તપાવવાથી તેને વાળીને જેવી કારીગરી કરવી હોય તેવી કારીગરી કરવા યોગ્ય કરી શકાય છે, તે પછી સ્નેહ ચોપડીને શેક કરવાથી જીવતા મનુષ્યનાં અંગ વાળી શકાય એમાં શુ' આશ્ચર્ય છે !

હૃવૈતોદરુગાયમશોકસ્તમ્મગ્રહાદયઃ ॥૬॥

સ્વિવ્રસ્થ્યાશુ પ્રશામ્યન્તિ માર્દવં ચોપજાયતે ।

શરીરનાં ફવાડા ઊભાં થતાં હોય, સોય ખોસ્ત્યા જેવી પીડા થતી હોય, અંગ ખેચાતું હોય, સોજો ચઢ્યો હોય, અંગ અકડાઈ ગયાં હોય, અંગ સજળડ થયાં હોય તે તે સર્વ શેક કરવાથી શમી જાય છે અને અંગ કોમળ થાય છે.

વાયુમાં શેક કર્યા પછી સ્નેહના ફાયદા સ્નેહચ ધાતુ સંશુષ્કાન

પુપ્પાત્યાદુપયોજિતઃ ॥૭॥

યલમગ્નિચલં પુષ્ટિ પ્રાણાંશ્ચાસ્થ્યામિવર્ધયેત્ ।

શેક કર્યા પછી વાયુના રોગીને સ્નેહન કરવાથી તેની સુકાઈ ગયેલી ધાતુઓ તત્કાળ યોષણ મળે તે અને તેના ખળની તથા જઠરાગ્નિના ખળની વૃદ્ધિ થાય છે, તે હૃદયુષ્ઠ થાય છે તથા તેના પ્રાણની વૃદ્ધિ થાય છે.

અસક્તં પુનઃ સ્નેહૈઃ સ્વેદૈશ્ચ પ્રતિપાદયેત્ ॥૮॥

તથા સ્નેહમૃદૌ કોષ્ટે ન તિષ્ઠન્વનિલામયાઃ ।

એટલા માટે વાયુના રોગવાળાનું વારંવાર સ્નેહન કરવું અને શેક કરવો. એ રીતે કરવાથી સ્નેહ વડે કોઠો કોમળ થાય છે. અને સ્નેહ વડે કોઠો કોમળ થયો એટલે વાયુના રોગ ઊભા રહેતા નથી; અર્થાત્ નાશ પામે છે.

વાયુમાં શોષન ક્યારે કરવું ?

યદ્યેતેન સદ્યોપત્વાત્કર્મણા ન પ્રશામ્યતિ ॥૯॥

મૃદુભિઃ સ્નેહસંયુક્તૈર્મૈપજેસ્તં વિશોઘયેત્ ।

ઉપર જે સ્નેહન અને સ્વેદન કર્મ કંઈક તે કરવાથી પણ વાયુનો રોગ દોષયુક્ત હોવાથી શમે નહિ, તેા સ્નેહયુક્ત કોમળ ઔષધો વડે તેનું શોષન કરવું.

શોષન સ્નેહો

યૃતં તિલ્વકસિદ્ધં વા સાતલાસિદ્ધમેવ વા ॥૧૦॥

પવસેરુષ્ટતેલં વા પિવેદ્વોપહરં શિવમ્ ॥૧૦॥
દોષરથી સિદ્ધ કરેલું ઘી, અથવા સાથેરથી સિદ્ધ કરેલું ઘી, અથવા દૂધ સાથે એરંડિયુ પીવું; કેમ કે એ સ્નેહ દોષને હરણ કરનારાં તથા કલ્યાણકારક (હિતકર) છે.

સ્નેહ વડે અનુલોમન કરવાનું કારણ સ્નિગ્ધામ્લલવણોપ્પાદિરાહારૈર્હિ પ્રલચ્ચિતઃ ॥૧૧॥
સોતો ઘસવાડનિલં

રુઘ્યાત્ત્સાત્તમનુલોમયેત્ ।
કેમ કે સ્નિગ્ધ, ખાટો, ખારો, ગરમ ઇત્યાદિ આહારવડે પિત્ત અને કફરૂપી મળ એકઠો થઈને સોતને પૂરી દે છે અને તેથી વાયુ શકાય છે. માટે વાયુનું અનુલોમન કરવું યોગ્ય છે.

વાયુના નબળા રોગીના ઉપાયનો ક્રમ દુર્બલો યોડવિરેચયઃ સ્યાત્તં નિરુદ્ધૈરુપાચરેત્ ॥૧૨
દીપનૈઃ પાચનીયૈર્વા મોચૈર્વા તદ્યૈત્તેનમ્ ।
સંશુષ્કસ્યોત્થિયેતે ચાગ્રો સ્નેહસ્વેદો પુનર્હિતો ॥૧૩
જે દુર્બળ માણસ વિરેચન આપના યોગ્ય ન હોય તેને વિરેચન ન આપતાં દીપન અને પાચન નિરૂદ્ધસ્થિત આપવી, અથવા દીપન અને પાચન ઔષધો સહિત ભોજન પદાર્થ તેને આપવા. એ રીતે તેનું ખરાખર શોષન થાય અને તેના જઠરાગ્નિ જ્યારે પ્રદીપ્ત થાય, ત્યારે ફરીને તેને સ્નેહન અને સ્વેદન ઉપચાર લાગુ કરવા તે તેને હિતકર છે.

વાયુ હોજરીમાં હોય તેા શુ' કરવું ?
આમાશયગતે વાયૌ વમિતપ્રતિમોજિતે ।
સુલામ્બુના પદ્મચરણં વચાદિં વા પ્રયોજયેત્ ॥૧૪
સન્યુક્તિતેડગ્રો પરતો વિધિઃ કેવલચાતિકઃ ।

જે આમાશય(હોજરી)માં વાયુ કોષ્ઠો હોય તેા રોગીને વમન કરાવીને અને પછી તેને ભોજન કરાવીને સશેકા પાણી સાથે પદ્મધરણ ઔષધો કે વચાદિ ગણ (સૂ. અ. ૧૫ શ્લોક ૩૫)નાં ઔષધો આપવાં. સંબંધ નામે અથમાં પદ્મધરણ યોગ આ પ્રમાણે કહ્યો છે:-
'દારુહળદર, ઇદ્રજપ, ઠંડ, અતિવિષ, ચિત્રા, પહાડમૂળ, એ ઔષધોનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરીને આશરે એક પેસાણાર (ખરેખર પ્રમાણ ૩

तोला छे) गोमूत्र साथे पीवुं. ऐ औषधेया तेना जडराशि प्रदीप्त धाय ऐटवे शुद्ध वायुना रोगमां विधि करवे.

हूँटीमां अपने हूँटी नीचेना वायुना उपाय मन्स्यान्नाभिप्रदेशस्थे सिद्धान्वित्यशलाकुम्भिः १५ वस्तिकर्म त्वघोनामेः शस्यते चावपीडकः ।

के हूँटीमां वायु डोय तो कायां नानां जीलांनी साथे राधेलां माछलां जावा आपवां. के वायु हूँटीथी नीचे काये डोय, तो अस्ति आपवी तथा अवपीडक घृतपान (सू. ४/६थी ७) कराववुं.

कैठाना वायुना उपाय

कोष्ठगे क्षारचूर्णाद्या हिताः पाचनदीपनाः ॥१६

कैठामां वायु काये डोय, तो पाचन अने दीपन शुष्णवाणा क्षार, चूर्ण वगेरे छितकर छे.

वायु हृदयमां काये डोय तेना उपाय हृत्स्ये पयः स्थिरासिद्धम्

(हृदयमां कापेला वायुना उपचार शालिपर्णीथी सिद्ध करेले हृष पाठने करवे) अर्थात् शालिपर्णीना कडके नाभीने हृष उकाणवुं अने ते कंडु थया पछी पीवा आपवु, तेथी हृदयमां कापेला वायु शांत थाय छे.

माथामां कापेला वायुना उपाय

शिरोग्रस्तः शिरोगते ।

स्नेहिकं नावं धूमः श्रोत्रादीनां च तर्पणम् ॥१७

माथामां शुद्ध वायुना रोग डोय तो शिशिअस्ति आपवी श्रेष्ठ छे, तेम ज स्नेहन नस्य, धूमपान अने कान वगेरेमा तेल मूडाने तेनु तर्पण करवुं.

याभडीमां कापेला वायुना उपाय

स्वेदाभ्यङ्गनियतानि ह्यं चाक्षं त्वगाश्रिते ।
वायु याभडीमा काये डोय, तो वायु भटे अेवां तेल ओणवां, शेठ करवे, प्रवन न आवे अेवी जज्यामां रडेवुं तथा हृदयने छितकर अने त्रिय लागे अेवुं अत्र जावा आपवुं.

लोहीमां कापेला वायुना उपाय

शीताः प्रदेहा रक्तस्य विरेको रक्तमोक्षणम् ॥१८
वायु बोडामां काये डोय तो कंडा हेष

करवा, विरेचन आपवुं अने बोडी कडाववुं.

मांसमां तथा चरणीमां कापेला वायुनी चिकित्सा

विरेको मांसमेदःस्ये निरूहाः शमनानि च ।
मांसमां अने चरणीमां वायु काये डोय, तो विरेचन आपवुं, निरूढअस्ति आपवी अने शुभन औषधे आपवां.

हाडकांमां अने मज्जमां कापेला वायुनी चिकित्सा

बाह्याभ्यन्तरतः स्नेहैरस्थिमज्जगतं जयेत् ॥१९॥
स्नेह ओणीने अडारथी तथा स्नेहपान करीने अडारथी स्निग्ध थडने हाडकामां अने मज्जमां कापेला वायुने छतवे.

वीर्यमां कापेला वायुनी चिकित्सा

प्रहर्षोऽक्षं च शुक्रस्ये बलशुक्रकरं हितम् ।
वीर्यमां वायु काये डोय तो रोगीने अण्ड हर्ष उत्पन्न करवे, तथा अण्ड अने वीर्यनी वृद्धि करे अेवु अत्र जावा आपवुं.

वीर्यना मार्ग रोकयो डोय तेनी चिकित्सा विषद्धमार्गं दृष्ट्वा तु शुक्रं दद्याद्विरेचनम् ॥२०॥
विरिकं प्रतिशुक्रं च पूर्वोक्तं कारयेत्क्रियाम् ।

वीर्यना मार्ग रोकयो छ अेम नेवामां आवे तो रोगीने विरेचन आपवु. तेने शुलाभ थया पछी अने मोजन कराव्या पछी उपर कडेवो विधि करवे, अर्थात् तेने हर्ष उत्पन्न करवे तथा तेनु अण्ड अने वीर्य वधे अेवुं मोजन आपवु.

गर्लं अने आणक वायुथी मुकातां डोय तेना उपाय

गर्भे शुष्के तु वातेन बालानां च विशुष्यताम् २१
सिताकारमर्ममद्युक्तैः सिद्धमुत्पापने पयः ।

वायु वडे गर्लं मुकाठ गधे डोय अथवा वायु वडे आणको मुकाठ जतां डोय, तो तेमने साकर, शीवणनां कण अने जडीमध अे औषधे वडे सिद्ध करेले हृष गर्लनी तथा आणकानी पुष्टि करवा साठे पावुं.

स्नायु, सांधा अने शिरसां पडोयेला वायुना उपाय

स्नायवसन्विशिराप्रोते स्नेहदाहोपनाहनम् ॥२२

સ્નાયુ, સાંધા અને શિરાઓમાં વાયુ હોય તો ત્યાં સ્નેહ ચોળવો, ડામ દેવો અને ખંધારણુ (પોટીસ) ખાંધવું.

સંક્રાન્તિ ગયેલા અંગ ઉપર અભ્યંગ તૈલ સજ્જુચિત્તેઽભ્યક્તો માપસૈન્ધવસાધિતમ્ ।

વાયુ વડે અંગ સંક્રાન્તિ ગયું હોય તો અડદ અને સિંધવથી સિદ્ધ કરેલું તેલ ચોળવું.

લોહી વહી જવાથી થયેલા

વાયુની ચિકિત્સા

આગારધૂમલવળતૈલૈર્લેપઃ સ્નુતેઽસ્ત્વિ ॥ ૨૩ ॥

જે લોહી વહી જવાથી વાયુ થયો હોય તો તે ઉપર ઘરમાંનો ધુમાસ, સિંધવ અને તેલનો લેપ કરવો.

ખહેર મારેલા અને અખળાટવાળા

અંગની ચિકિત્સા

સુતેઽન્ને વેષ્યુકે તુ કર્તવ્યમુપનાહનમ્ ।

જે અંગ ખહેર મારી ગયું હોય તથા તેમાં અખળાટ થતો હોય તો ખંધારણુ (પોટીસ) ખાંધવું.

હવે જે રોગો 'વાતવ્યાધિ' (વાયુના રોગો)ના નામથી ઓળખાય છે તેની ચિકિત્સા ખતાવે છે.

શુદ્ધ વાયુના અપતાનકનો ઉપાય

(શ્લોક ૨૪થી ૩૪)

કેવા અપતાનક વાયુમાં તરત ઉપાય કરવા ?

અપાપતાનકેનાર્તમસ્તસ્તાક્ષમવેપનમ્ ॥ ૨૪ ॥

મસ્તમ્બમેદ્દમસ્વેદં ચહિરાયામર્મવૈજિતમ્ ।

મલ્લદ્વાઘાતિત્તં ચૈત્તં ત્વરિત્તં સહુપાચરેત્ ॥ ૨૫ ॥

જે માણસોને અપતાનક વાયુ થયો હોય

તે માણસનું નેત્ર સ્થાનથી ચલિત ન થયું

હોય, તે કષ્ટો ન હોય, તેની મૂત્રેન્દ્રિય

સ્તબ્ધ ન થઈ હોય, તેને ખહિરાયામ ન થયો

હોય, તે ખાટલા ઉપર (ખિજાના ઉપર)

શરીર ન પછાડતે હોય, (અર્થાત્ જને ઉપદ્રવ-

રહિત અપતાનક વાયુ હોય તેનો ઉતાવળે

ઉપાય કરવો.)

સ્નેહન, શેક, નસ્ય અને અચ્છપાન

તત્ર પ્રારોચ સુક્ષ્મઘસ્ત્રિશ્લોકે તીક્ષ્ણતાવનમ્ ।

સ્રોતોવિશુદ્ધયે યુઝ્યાદ્ઘ્ણપાનં તતો ઘૃતમ્ ॥ ૨૬ ॥

વિદ્યાર્થિદિગ્ગણકાથદધિક્ષીરરસૈઃ જ્ઞાતમ્ ।

નાતિમાત્રં તથા વાયુર્ધ્યામ્નોતિ સહસૈવ વા ॥ ૨૭ ॥

અપનાતક વાયુવાળા રોગીને પ્રથમ સારી

રીતે સ્નુગ્ધ કરીને તેને શેક કરીને ત્રિકટુ વગેરેનું

તીક્ષ્ણ નસ્ય તેને કૂંકવું, તેથી સ્રોતની શુદ્ધિ

થાય છે. તે પછી વિદ્યાર્થિદિ ગણ (સૂ. અ. ૧૫

શ્લોક ૯)નો ક્વાથ ઘીથી ચોગણો લઈને તેમાં

ઘી તથા તેની ખરોખર દહીં, દૂધ અને માંસ-

રસ નાખવાં. પછી તેને સિદ્ધ કરવું. એ ઘીનું

સ્નેહપાનવિધિમાં કહ્યા પ્રમાણે અચ્છપાન

કરવું. એથી વાયુ અતિશય વ્યાપી જતો

નથી, તેમ વાયુ એકાએક પણ વ્યાપી જતો નથી.

વાયુનારાક સિદ્ધ મહાસ્નેહ

કુલ્લાથયવમ્બોલાનિ મદ્રદાર્વાદિકં ગળામ્ ।

નિઃકાથ્યાનૂપમાસં ચ તેનાસ્તૈઃ પયસાઽપિ ચ ॥

સ્વાદુસ્કન્ધપતીવાપં મહાસ્નેહં વિપાચયેત્ ।

સેકામ્બ્યક્લાવગાહાષ્ણપાનનસ્યાનુવાસનૈઃ ॥ ૨૯ ॥

સ હન્તિ વાતં, તે તે ચ સ્નેહસ્વેદાઃ સુયોજિતાઃ ।

કળથી, જવ, ઘોર, લદ્રદાર્વાદિ ગળુનાં

ઔષધો (સૂત્રસ્થાન, અધ્યાય ૧૫, શ્લોક ૫),

તથા અનૂપ દેશના પ્રાણીનું માંસ, એ સર્વનો

ક્વાથ કરીને તેમાં ધાન્યામ્લ વગેરે ખટાઈ

નાખવી તથા દૂધ નાખવું. પછી તેમાં મહા-

સ્નેહ(ઘી, નેલ, વસા, મગ્ગ) નાખીને તેમાં

મધુર વર્ગનાં ઔષધો(સૂ. અ. ૧૦, શ્લોક

૨૨થી ૨૫)નો કલક પ્રતિવાપ તરીકે નાખવો.

એ રીતે પકવ(સિદ્ધ) થયેલો મહાસ્નેહ શેક

કરવામાં (સિંચન કરવામાં), અભ્યંગમાં

(શરીર ચોળવામાં), અવગાહમાં (તેમાં શરીર

ખોળી રાખવામાં), અન્ન સાથે ખાવામાં,

પીવામાં, નસ્ય તરીકે અને અનુવાસન કરવામાં

વાપરવો. એથી વાયુનો નાશ થાય છે. વળી

પૂર્વે કહેલા તે તે સ્નેહ અને સ્વેદનો ખરોખર

ઉપયોગ કરવાથી તેઓ પણ વાયુનો નાશ કરે છે.

ભાનમાં લાવવા માટે અવપીડ અને

પ્રથમન નસ્ય

વેગાન્તરેણ મૂર્ધાનમસક્રુચાસ્ય રેચયેત્ ॥૩૦॥

અવપીડૈઃ પ્રથમનેસ્તીક્ષ્ણઃ શ્લેષ્મનિર્વહ્નૈઃ ।

શ્વસનાસુ વિમુક્તાસુ તથા સંઘ્નાં સ વિન્દતિ ॥૩૧

વાયુનેા એક વેગ આવ્યા પછી બીજે વેગ

આવે તેટલામાં (જે વેગની વચમાં જે અંતર

રહે તેમાં) વારંવાર તે રોગીના નાકમાં કંકને

કાઢી નાખે એવા, અત્યંત તીક્ષ્ણ અવપીડ

નસ્ય કૂંકવારૂપી માથાને વિરેચન આપવું.

સૂંક, મરી, ઇત્યાદિ અત્યંત તીક્ષ્ણ આપધ

રોગીના નાકમાં કૂંકવાથી હૃદયમાં રહેલી

શ્વાસની સૂક્ષ્મ નાડીઓમાંથી કંકનેા નાશ થાય

છે, અને એ રીતે શ્વાસની સૂક્ષ્મ નાડીઓમાંથી

કંક નીકળી જઈને તે ખુલ્લી થાય છે એટલે

રોગીને સજ્ઞા (ભાન) આવે છે.

અપતાનકમાં ઘી

સૌવર્ચલાભવાપ્યોપસિદ્ધં સર્પિશ્ચલેડધિકે ॥ ૩૧૩ ॥

સંચળ, હરડે, સૂંક, પીપર, મરી, એ પાચ

ઔષધથી સિદ્ધ કરેલું ઘી આધક વાયુવાળા

અપતાનકમાં આપવું.

પલાદકં તિલ્લકતો વરાયાઃ

પ્રસ્થં પલાંશં ગુરુપશ્ચમલમ્ ।

સૈરણ્ડસિંહીત્રિવૃતં ઘટેડપાં

પક્ત્વા પષેત્પાદગૃતેન તેન ॥ ૩૨ ॥

દગ્ન. પાત્રે યાવશૂકાત્રિવિલ્લૈઃ

સર્પિઃપ્રસ્થં હન્તિ તત્સેધ્યમાનમ્ ।

દુષ્ટાન્ વાતાનેકસર્ગહિંસંસ્થાન્

યોનિધ્યાપદ્ગુલ્મવધ્મોદરં ચ ॥ ૩૩ ॥

લોધર ખત્રીસ તોલા, ત્રિફળા ચોસક તોલા,

ખીલી ચાર તોલા, અરણી ચાર તોલા, અલવેા

(એટલે મોટો અરડસો) ચાર તોલા, પાડળ

ચાર તોલા, કાશમરી ચાર તોલા, એરંડમૂળ

ચાર તોલા, રીગણી ચાર તોલા અને નસોતર

ચાર તોલા; એ સર્વે ઔષધોને એક દ્રોણ

(૧૦૨૪ તોલા) પાણીમાં ચોથા ભાગનું પાણી

રહેતા સુધી ઉકાળવાં. પછી ક્વાથને ગાળી લઈને

તેમાં એક આઠક (૨૫૬ તોલા) દહીં નાંખવું,

અને જવખાર ખાર તોલા નાખવેા. એ સર્વમાં

(૬૪) તોલા ઘી નાખીને સિદ્ધ કરવું. એ ઘી

સેવવાથી એક અંગમાં કે સર્વાંગમાં રહેલા

દુષ્ટ વાયુના રોગ, યોનિરોગ, ગોળો, વધરાવળ

અને ઉદરરોગ એ સર્વે મટે છે.

વિધિસ્તિલ્લવકવઙ્ગેયો શમ્યાકાશોકયોરપિ ॥૩૪॥

જે પાછળ (શ્લોક ૩૨, ૩૩) તિલ્લકઘૃતનેા

વિધિ કહ્યો છે તેવો જ વિધિ ગરમાળાનું અને

આસોપાલવનું ઘી સિદ્ધ કરવાનેા જણવેા.

અર્થાત ગરમાળાની કે આસોપાલવની અંતર-

છાલ ખત્રીસ તોલા લેવી અને ખીલ્ ઔષધો

તિલ્લકઘૃતમાં કલા પ્રમાણે લેવા અને એ જ

રીતે ઘી સિદ્ધ કરવું. એ ઘી પણ તિલ્લકઘૃત

જવો ગુણ આપે છે. (મૂળમાં શમ્યાક શબ્દ છે

તેનેા અર્થ અરણ્યદત મહાનિલ કહે છે. અને

નિધંદુરત્નાકરનેા કર્તા 'મોટો ગરમાળો' કહે છે.)

અપતાનકનેા ઉપસંહાર

ચિકિત્સિતમિદં કુર્યાચ્છુદ્ધવાતાપતાનકે ।

સંસૃષ્ટદોષે સંસૃષ્ટે

એ પ્રમાણેના ઉપચાર શુદ્ધ વાયુથી થયેલા

અપતાનક રોગમાં કરવા. જ્યારે અપતાનકમાં

જે દોષ કે ત્રણ દોષ ભેગા કોપેલા હોય, ત્યારે

તે તે દોષની ભેગી ચિકિત્સા કરવી.

કંક્યુક્ત અપતાનકનેા ઉપાય

ચૂર્ણયિત્વા કપાન્વિતે ॥૩૫॥

તુમ્બરૂખ્યમયા હિદ્મ્યુ પૌષ્કરં લવણત્રયમ્ ।

યવકાયામ્બુના પેયં હત્પાર્શ્વર્ત્વપતન્ત્રકે ॥ ૩૬ ॥

હિદ્મ્યુ સૌવર્ચલં શુષ્ઠી દાડિમં સામ્લવેતસમ્ ।

પિવેદ્ધા શ્લેષ્મપવનહૃદ્રોગોક્તં ચ શસ્યતે ॥ ૩૭ ॥

એ અપતંત્રક રોગ કંક્યુક્ત હોય તો ધાણા,

હરડે, હિંગ, પુષ્કરમૂળ, સિંધવ, સંચળ,

ખિડલવણ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને જવના ક્વાથ-

રૂપી જળમાં પીવું. અપતંત્રક) વાયુમાં હૃદય અને

પાસાંમાં વેદના થતી હોય તો, હિંગ, સંચળ,

સૂંક, દાડમ, અમ્લવેતસ, એ સર્વનું ચૂર્ણ

જવના ક્વાથના પાણીમાં પીવું, અથવા કંક-

વાતથી થયેલા હૃદયના રોગમાં જે આપધ

કહેલા છે તે પણ અહીં શ્રેષ્ઠ છે.

અંતરાયામ અને અહિરાયામની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૩૭૧ થી ૪૦)

આયામયોરદિતવદ્વાહ્યામ્યન્તરયોઃ ક્રિયા ।
તૈલદ્રોણ્યાં ચ શયનમાન્તરોડન સુદુસ્તરઃ ॥૩૮॥
ખાહ્યાયામ અને અંતરાયામની ચિકિત્સા અર્દિત વાયુના જેવી કરવી. આયામ વાયુ-વાળાને તેલથી ભરેલા વાસણમા સુવાડવો. એ જે આયામમાથી અંતરાયામ વાયુ મટવો મહા કઠણ છે, અર્થાત તે અતિ કષ્ટસાધ્ય છે.

અસાધ્ય આયામનાં લક્ષણ

વિવર્ણદન્તવદનઃ સ્ત્રસ્તાહ્નો નપ્રચેતનઃ ।
પ્રસ્વિદ્યંશ્ચ ધનુષ્કમ્પી દશરાત્રં ન જીવતિ ॥૩૯॥
જે આયામવાળા રોગીના દાંત અને સુખ વિવણુ થઈ ગયેલાં હોય, અર્થાત તેનો રંગ ખદલાઈ ગયો હોય, અંગ લખડી પક્ષાં હોય, ભાન જતુ રહ્યું હોય, શરીર પરસેવો થતો હોય અને જે કામકાની પેઠે વાકો વળી જતો હોય, તે રોગી દશ રાત સુધી જીવે નહિ. (ધનુષ્કમ્પી=ધનુર ધાયુ હોય તેવો માણસ.)

ઉપદ્રવરહિત આયામની ચિકિત્સા

શ્નેહ્યતોડ્યથા જીવેન્મન્દ્રેણુ વિનતો જઙ્ઙઃ ।
લજ્જઃ કુણિઃ પક્ષહતઃ પદ્મલો વિમ્લોડ્યથવા ॥૪૦॥
હનુસંસે હનૂ સ્નિગ્ધસ્વિઙ્ગૌ સ્વસ્થાનમાનયેત્ ।
ઇન્દ્રામયેષ્ઠ કુશલચ્ચિયુકં વિવૃત્તે મુચ્ચે ॥ ૪૧ ॥
નામયેત્સંવૃત્તે શેપમેકાયામવદાચરેત્ ।

જે આયામ રોગવાળાને ઉપર (શ્લોક ૩૮, ૩૯ માં) કઠ્યાં છે તેવાં લક્ષણ ન હોય, અને વેગ(રોગના હુમલા) ધીમા હોય તો તે રોગી જીવે ખરા પણ તે વાકો વળી જાય, જડ થઈ જાય, પગે ખેડો થઈ જાય, હાથે લૂથો થાય, એને પક્ષાઘાત થાય, એ સાથળમાથી માંગળો થાય, અથવા ગાંઠો થઈ જાય. જે રોગીની હડપથી તેના સ્થાનમાંથી ખસી ગઈ હોય તો હડપથીને પ્રથમ સ્નિગ્ધ કરીને પછી અગ્નિ વડે તેને શેકવી. અને પછી એ માં ઉઘાડું રહેતું હોય તો વૈદે તે હડપથીને જાંચી દખાવવી, જે મુખ ખાંડેલું રહેતું હોય તો હડપથીને નીચી

નમાવવી. એ રોગની ખીજ ચિકિત્સા એકાયામ વાયુની ચિકિત્સા પેઠે કરવી.

ત્રિહ્વાસ્તંભની ચિકિત્સા

ત્રિહ્વાસ્તમ્મે યથાવસ્થં

કાર્યં વાતચિકિત્સિતમ્ ॥ ૪૨ ॥

જે જીલ જડ થઈ જાય તો જેવી જેવી રોગની અવસ્થા હોય તે પ્રમાણે સ્નેહન, સ્વેદન વગેરે વાયુની ચિકિત્સા કરવી.

અર્દિત વાયુ(અડદિયો વા)ની ચિકિત્સા

અર્દિતે નાવનં મૂર્છિતૈલં શ્રોત્રાક્ષિતર્પણમ્ ।
સશોકે વમનં દાહરાગયુક્તે સિરાવ્યંચઃ ॥ ૪૩ ॥
અર્દિત(અડદિયો વા)માં નાકમાં સૂંઘવાનું (કૂંકવાનું) ઔષધ આપવું; માથે તેલ ઘાલવું; આખ અને કાનમા તેલ મૂકીને તેનું (આંખનું અને કાનનું) તર્પણ કરવું, જે અર્દિત વાયુમાં સોજી હોય તો રોગીને વમન આપવું, જે ખળતરા અને રાગ(રતાશ)યુક્ત અર્દિત વાયુ હોય તો કુસુ ખોલવી.

પક્ષાઘાતની ચિકિત્સા

સ્નેહનં સ્નેહસંયુક્તં પક્ષાઘાતે વિરેચનમ્ ।
પક્ષાઘાત વાયુમાં સ્નેહપાન કરાવવું તથા સ્નેહ યોગવો. તેમ જ રોગીને સ્નેહયુક્ત વિરેચન આપવું.

અવખાહુની ચિકિત્સા

અવખાહૌં હિતં નસ્યં સ્નેહશ્ચોત્તરમ્કિકઃ ॥ ૪૪ ॥
અવખાહુ નામે વાયુના રોગમાં નસ્ય (નાક-માં સૂંઘવાનું ઔષધ) આપવું હિતકર છે. તેમ ભોજન કર્યા પછી સ્નેહપાન કરાવવું હિતકર છે. (સંપ્રહ નામે પ્રથમાં કઠણ છે કે જે રોગ સામ(આમવાળો) હોય તો ઉપવાસ એ જ હિતકર છે.)

ત્રિસ્તંભની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૪૪૧ થી ૪૪૧)

લૂખા ઉપચાર

ઝરુસ્તમ્મે તુ ન સ્નેહો ન ચ સંશોધનં હિતમ્ ।
સ્લેષ્મામમેદોદાહુલ્યાદ્યુત્પયા તત્ક્ષપણાન્યતઃ ॥

કુર્યાદ્શ્લોપચારશ્ચ યવચ્યામાકકોદ્રવાઃ ।
 શાકૈરલવણૈઃ શસ્તાઃ કિચ્ચિત્સૈલૈર્જલૈઃ શૃતૈઃ ॥
 જાહ્નૈરઘૃતૈર્માર્સમધ્વમ્બોરિષ્ટપાયિનઃ ।
 વત્સટાદિર્હૈરિદ્રાદિર્વૈચાદિર્વા સસૈન્ધવૈઃ ॥ ૪૭ ॥
 આઢ્યવાતે સુલામ્મોભિઃ પેયઃ પઙ્ગરણોડ્યથવા ।

ઊરુસ્તંભ રોગમાં શ્લેષ્મ (કફ), આમ અને મેદ ઘણા હોય છે, માટે તેમાં સ્નેહન હિતકર નથી, તેમજ તેને શોધન ઉપચાર લાગુ કરવા પણ હિતકર નથી. માટે કફ, આમ અને મેદને નાશ કરે એવાં ઔષધ અને ક્રિયા રોગીને યુક્તિથી લાગુ કરવાં. તેને લૂખા ઉપચાર કરવા, મધ અને પાણીના અરિષ્ટ તેને પાવે, તથા જવ, સામેા અને કોદરાનાં અન્ન તેને ખાવા આપવાં. તે અન્ન સાથે લગારેક લવણ નાખીને તથા લગારેક તેલમાં વધારેલાં અને પાણીમાં ખાંડેલાં શાક ખાવા આપવાં. વળી તેને જાંગલ પ્રાણીઓનું માંસ ખાવા આપવું, પણ તે સાથે ઘી આપવું નહિ. ઊરુસ્તંભનો રોગ હોય તો વત્સકાદિ ગણનાં ઔષધો અથવા હરિદ્રાદિ ગણનાં ઔષધો અથવા વચાદિ ગણનાં ઔષધો, એમાંના ગમે તે એક ગણનાં ઔષધોમાં સિંધવ ભેળવીને લગારેક ગરમ કરેલા પાણી સાથે તે પીવાં, અથવા આ અધ્યાયમાં પાછળ કહેલું (શ્લોક ૧૪) ૫૬-૬૭ ધરણુ સૂણું સિંધવ નાખેલા લગાર ગરમ કરેલા પાણી સાથે પીવું.

લિહ્યાત્ક્ષોદ્રેણ વા શ્રેષ્ઠાચઘ્યતિકાકળાઘનાત્ ॥
 કલ્કં સમધુ વા ચઘ્યપથ્યામિસુરવાહજમ્ ।
 મૂત્રૈર્વા શીલયેત્પથ્યાં ગુગુલું ગિરિસમ્ભવમ્ ॥

અથવા ત્રિફળા, ચવક, કંકડ, પીપર અને મોથ, એનું સૂણું મધ સાથે ચાટવું, અથવા ચવક, હરડે, ચિત્રો, દેવદાર, એ ઔષધોના કંકડ મધ સાથે ચાટવે, અથવા ગોમૂત્ર સાથે હરડે પીવી, અથવા ગોમૂત્ર સાથે ગૂગળ કે શિલાજિત પીવે.

ધ્યોપામ્નિમુસ્તંત્રિકલાવિઙ્ગુગુલું સમમ્ ।

સ્વાદન્ સર્વાન્ જયેઘ્યાઘીન્

મેદઃશ્લેષ્મપ્રામવાતજાન્ ॥ ૫૦ ॥

ત્રિકંકડ, ચિત્રો, મોથ, ત્રિફળા, વાવડિંગ,

એ પાંચ ઔષધો સમાન લઈને તે સર્વના સરવાળા ખરાબર ગૂગળ ઘેવો. એ સર્વ એકત્ર કરીને ખાવાથી મેદથી, કંકડથી, આમથી અને વાયુથી થયેલા બધા રોગો મટે છે.

શામ્યત્યેવં કપાક્રાન્તઃ સમેદસ્કઃ પ્રમજ્જનઃ ।
 ક્ષારમૂત્રાન્વિતાન્ સ્વેદાન્ સેકાનુદ્વર્તનાનિ ચ ॥
 કુર્યાદ્દિહ્યાઘ મૂત્રાઢ્યૈઃ કરજ્જલસર્પયૈઃ ।
 મૂલૈર્વાડ્યર્કતર્કારીનિમ્બજૈઃ સસુરાહૃયૈઃ ॥ ૫૨ ॥
 સક્ષોદ્રસર્પપાપકવલોપ્વલ્મીકમૃત્તિકૈઃ ।

એ પ્રમાણે (પાછળ કહ્યા પ્રમાણે) ક્રિયાક્રમ કરવાથી કફયુક્ત તથા મેદયુક્ત વાયુ શમે છે. વળી ક્ષાર અને ગોમૂત્ર એ બે વાનાં નાખેલાં ઔષધથી શેક કરવે, ચિંચન કરવું તથા પીઠીની માફક નીચેથી ભિંચે ચોળવું. વળી કરજનાં ફળ અને સરસવને ગાયના મૂત્રમાં વાટીને તેનો શેષ કરવે, અથવા આકડાનું મૂળ, અરણીનું મૂળ, લીમડાનું મૂળ, દેવદાર, સરસવ, અપકવ માટીનો ગાળો, રાફડાની માટી, એ સર્વનો મધ સાથે શેષ કરવે.

કફક્ષયાર્થે ધ્યાયામે સહો ચૈનં પ્રવર્તયેત્ ।
 સ્વલાન્યુલ્લહયેઘારીઃ શક્તિઃ પરિશીલયેત્ ।
 સ્થિરતોયં સરઃ ક્ષોમં પ્રતિજ્ઞોતો નદીં તરેત્ ॥
 શ્લેષ્મમેદઃક્ષયે ચાત્ર સ્નેહાદીનચચારયેત્ ।

ઊરુસ્તંભ રોગવાળાને કફ અને મેદને નાશ કરવા માટે સહેવાતો વ્યાયામ (મહેનત, કસરત) કરાવવે. જમ કે તેની પાસે સ્થળો એળંગાવવાં; તેની શક્તિ પ્રમાણે તેણે સ્ત્રીઓ ભોગવવી; જે સંરોવરનું પાણી સ્થિર હોય તથા મગર વગેરેથી રહિત હોય તેવા સલામતી-ભરેલા સંરોવરમાં તરવું; નદીમાં પ્રવાહની સામે તરવું. એ રીતે મમ કરવાથી કફ અને મેદ ઓછા થાય એટલે તેને સ્નેહન વગેરે લાગુ કરવું.

ખાકીના વાતરોગોમાં ચિકિત્સાનું ધોરણ સ્થાનતૃપ્યાદિ ચાલોચ્ય કાર્યાં શોષેત્વપિ ક્રિયા ॥
 ખાકીના વાતરોગોમાં પણ રોગનું સ્થાન દૂષ્ય ધાતુ, (+આવરણ) વગેરેના વિચાર કરીને યથાયોગ્ય ક્રિયા કરવી.

ધૃંછા પ્રમાણે પગ ચાલી શકે એવો ક્વાથ
 સહચરં સુરદાઠ સનાગરં
 ક્વચિતમમ્મસિ તૈલવિમિશ્રિતમ્ ।
 પવનપીડિતદેહગતિઃ પિથન્
 દ્રવવિલમ્પિતગો ભવતીચ્છયા ॥૫૬॥
 વાયુવટે જેના દેહની ગતિ પીડાયેલી હોય
 તેણે કાંટાશેળિયો, દેવદાર અને સૂંઠ એને
 ઉકાળીને તેમાં તેલ નાખીને પીવું. તેથી તે
 પોતાની ધૃંછા પ્રમાણે ઉતાવળે અને ધીમે
 ચાલી શકે છે.

વાયુનાશક ઉત્તમ ધી

રાક્ષામહૌપધદ્વીપિવિપ્પલીશઠિપૌકરમ્ ।
 પિપ્પલા વિપાચયેસર્વિર્વાતરોગહરં પરમ્ ॥૫૭॥
 રાસ્ના, સૂંઠ, ચિત્રો, પીપર, ષડ્કથૂરો,
 પુષ્કરમૂળ, એટલાં ઔષધોને ખારીક લસોટીને
 તેના કંદકથી વિધિપુરઃસર ઘી પકવવું. એ
 ઘીથી વાયુના રોગ મટે છે.

વાયુના રોગો વગેરે રોગો માટે ધી

નિમ્બામૃતાવૃપપટોલનિદિગ્ધિકાનાં
 મગાન્ પૃથગ્ દશ પલાન્ વિપચેદ્વટેડપામ્ ।
 અર્ષાંશોષિતરસેન પુતશ્ચ તેન
 પ્રસ્યં ઘૃતસ્ય વિપચેતિપ્ચુભાગકલ્કૈઃ ॥૫૮॥
 પાઠાવિઙ્ગસુરદારુગજોપકુલ્યા-
 દ્વિક્ષારનાગરનિશામિશ્ચિચમ્પકુષ્ઠૈઃ ।
 તેજોવતીમરિચક્લસકદીપ્પકાન્નિ-
 રોહિણ્યરુક્વચાકળમૂલયુક્તૈઃ ॥૫૯॥
 મજ્જિષ્ટયાડતિવિપયા વિપયા યવાન્યા
 સંશુદ્ધગુગ્ગુલુપલૈરપિ પન્નસહૃયૈઃ ।
 તત્સેવિતે વિચમતિ પ્રથલં સમીરં

સન્ધ્યસ્થિમન્નગતમપ્યથ કુષ્ઠમીદક્ ॥ ૬૦ ॥

નાડીશ્વળાર્બુદ્ભગન્દ્રગણ્ડમાલા-

જન્નુર્ધ્વસર્વગદગુલ્મગુદોત્પમેહાન્ ।

યક્ષ્મારુચિશ્વસનપીનસકાસશોફ-

હૃષ્પાન્ડુરોગમદ્વિદ્ધિવાતરકમ્ ॥૬૧॥

એક ટ્રોણ પાણી લઈને તેમાં ક્ષીમકો,
 ગળો, અરકૂરી, પટોળ, રીંગણી એ પ્રત્યેક
 ઔષધ ચાળીસ ચાળીસ તોલા નાખીને તેના
 ક્વાથ કરવો. તે ક્વાથ ભ્રૂકળતાં ભ્રૂકળતાં પાણી

આક્રમે લાગે રહે ત્યારે તેમાં નીચેનાં દ્રવ્યોનો
 કંદક એક એક તોલો નાખવો:-પહાડમૂળ,
 વાવડિંગ, દેવદાર, ગજપીપર, જવખાર,
 સાજખાર, સૂંઠ, હળદર, સુવા, ચવક, ઉપદેટ,
 માલકાંકણી, મરી, ઠડાછાલ, અજમેદ,
 ચિત્રો, કંક, સિલામાં, વજ, પીપરીમૂળ, મછક,
 અતિવિષ, કાકોલી, યવાની અજમેા, એ
 સર્વમાં વીસ તોલા શુદ્ધ ગુગળ નાખવો. પછી
 તેમાં ૬૪ તોલા ઘી નાખવું. પછી ઘીને સિદ્ધ
 કરવું એ રીતે સિદ્ધ થયેલું ઘી પીવાથી અતિ
 ખળવાન વાયુ હોય તે મટે છે. જે વાયુ સાંધા-
 એમાં હોય, હાડકાંમાં હોય, મન્બમાં હોય,
 તોપણ એ ઘીથી મટે છે, એ જ પ્રમાણે
 સાંધામાં, હાડકાંમાં કે મન્બમાં કુષ્ઠ થયો
 હોય તે પણ મટે છે. વળી નાડીમૂળ, અર્બુદ,
 લગ્નદર, કંકમાળ, સિધ્ધજ્યુના (ગળાની
 હાંસડીથી ઉપરના) સર્વ રોગ, યુદ્ધમરોગ,
 હરસ, પ્રમેહ, ક્ષય, અરચિ, દમ, સળેખમ,
 ખાંસી, સોએ, હૃદયના રોગ, મદરોગ, ગડ,
 અને પત એ સર્વે રોગ મટે છે.

માથામાં કોષેલા વાયુમાં નસ્ય

ઘલાથિલ્લગ્નુતે ક્ષીરે ઘૃતમણ્ડં વિપાચયેત્ ।
 તસ્ય શુક્તિઃ પ્રકુઙ્ગો વા નસ્યં વાતે શિરોગતે ॥૬૨॥
 ખળદાણા અને ખીલાં એ જે ઔષધો
 નાખીને ઉકાળેલા દૂધમાં ઘૃતમંડ પકવ કરવો.
 તે સિદ્ધ થયેલા ઘૃતમંડમાંથી જે તોલા કે ચાર
 તોલા ઘી સૂંઘવાથી (નસ્ય લેવાથી) માથાને
 વાયુ મટે છે.

શુદ્ધ વાયુમાં વસાનસ્ય

તદ્વત્સિદ્ધા વસા નકમત્સ્યકુર્મચુલ્લકજા ।
 વિરોપેપા પ્રયોક્તઘ્યા કેવલે માતરિશ્વન્નિ ॥ ૬૩ ॥
 ઉપર જેમ ખળદાણા અને ખીલાંમાં સિદ્ધ
 કરેલા દૂધમાં ઘીનો મંડ સિદ્ધ કરી સૂંઘવાનો
 કહ્યો છે, તે જ પ્રમાણે મગર, મત્સ્ય, કાચળો,
 કે છાણમગરની વસા ખળદાણા અને ખીલાં
 નાખીને ઉકાળેલા દૂધમાં સિદ્ધ કરીને શુદ્ધ
 વાયુવાળાને ખાસ કરીને સૂંઘવા આપવી; અર્થાત્
 શુદ્ધ વાયુ ઉપર એ વસાનું નસ્ય સારો
 યુક્ત કરે છે.

वायुना अधा रोग भटे तेल
 जीर्णं पिण्याकं पञ्चमूलं पृथक् च ।
 काथ्यं फवायाभ्यामेकतस्तैलमाभ्याम् ।
 क्षीरादृष्टांशं पाचयेत्तेन पाना-
 द्वाता नश्येयुः श्लेष्मयुक्ता विशेषात् ॥ ६४ ॥
 जूना जोगेण अने पंचमूल अे षेने जुढे
 जुढे क्वाथ करवे। पछी अने क्वाथ बेगा करीने
 छे क्वाथनी अरोअर तेमां तेल नाअवुं, तथा
 तेल करतां आडगायुं हूध नाअवुं. पछी तेना
 पाक करवे। (सिद्ध करवुं). न्यारे तेल सिद्ध
 थाय (तेल मात्र शेष रहे) त्यारे ते तेल गाणी
 सेवुं. अे तेल पीवाथी अधा प्रकारना वायुना
 रोग भटे छे अने कक्षुअ वायुने रोग होय तो
 ते भास भटे छे.

प्रसारिणीतुलाफवाये तैलप्रस्थं पयःसमम् ।
 द्विमेदामिशिमल्लिष्टाकुष्ठरास्नाकुचन्दनैः ॥ ६५ ॥
 जीवकर्पभकाकोलीयुगलामरदारुभिः ।
 कल्कितैर्विपचेत्सर्वमारुतामयनाशनम् ॥ ६६ ॥
 आर सेा तोला प्रसारणु वेस लधने तेना
 क्वाथ करवे। तेमां योसक तोला तेल अने
 तेठलुं ७ हूध नाअवुं. पछी मेदा, भडामेदा, सुवा,
 मच्छ, उपसेट, रास्ना, रतांजणी (रक्षयंदन),
 लवक, ऋषभक, कांडोली, क्षीरकांडोली अने देव-
 दार, अे औषधोना कडक तेमां नाअने ते तेल
 सिद्ध करवुं. अे तेल सर्वे प्रकारना वायुना
 रोगने भटाडनारुं छे.

समूलशाखस्य सहाचरस्य
 तुलां समेतां दशमूलतद्य ।
 पलानि पञ्चाशदभीरुतद्य
 पादावशेषं विपचेद्द्वेऽपाम् ॥ ६७ ॥
 तत्र सेय्यनखकुष्ठहिमैला-
 स्पृक्प्रियङ्गुनलिकाम्बुशिलाजैः ।
 लोहितानलदलोहसुराहैः
 कोपनामिशितुरुक्कनतैश्च ॥ ६८ ॥
 तुल्यक्षीरं पालिकैस्तैलपात्रं
 सिद्धं कृच्छ्रान् शीलितं हन्ति वातान् ।
 कम्पाक्षेपस्तम्भशोपादियुक्तान्
 गुल्मोन्मादौ पीनसं योनिरोगान् ॥ ६९ ॥

धोगो कांटाशेजियो मूण अने डाणां सद्धित
 अेक तोलुः (४०० तोला) सेवे। दशमूल पलु
 तेठलुं ७ सेवां. शतावरी असा तोला सेवी. अे
 सर्वना आर. द्रोणु- पाष्णीमां अेक द्रोणु पाष्णी
 पाडी रहेता हगी क्वाथ करवे। तेमां वागो,
 नअला, उपसेट, सुअड, अेलथी, लजमल्ली,
 त्रिथंथु (कांग), नलिका, कागो वागो, दगडकूल,
 रतांजणी, नलद (वागो, पीणो वागो), दोड,
 शिलाजित, राती करेणु, सुवा, शिलारस, तगर,
 अे औषधो आर आर तोला लधने तेना कडक
 नाअवे। पछी तेमां २५६ तोला तेल अने तेठलुं
 ७ हूध नाअने तेल सिद्ध करवुं. अे तेलनु सेवन
 करवाथी कप, आक्षेप, स्तंला, शोष वगेरथी
 युअ दुःसाध्य वायुना रोग भटे छे, तेमज
 गागो, गांडपलु सणेअम अने योनिरोग पलु
 अे तेलथी भटे छे.

लेडमहर्षिअे कडेहुं सहाचरतेल
 सहाचरतुलायास्तु रसे तैलाढकं पचेत् ।
 मूलकल्काहशपलं पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ७० ॥
 मथवा नतपडग्रन्यास्यिराकुष्ठसुराह्यात् ।
 सैलानलदशैलेयशताह्वारकचन्दनात् ॥ ७१ ॥
 सिद्धेऽस्मिन् शर्कराचूर्णादिद्राहशपलं क्षिपेत् ।
 मेडस्य समतं तैलं तन्कृच्छ्राननिलामयान् ॥ ७२ ॥
 वातकुण्डलिकोन्मादगुल्मवधर्मादिकान् जयेत् ।

धोगो कांटाशेजियो आर सेा तोला लधने
 तेना क्वाथमां असा छप्पन तोला तेल नाअवुं.
 पछी तेमां आणीस तोला कांटाशेजियोना मूणेना
 कडक नाअवे अने तेलथी योगलुं हूध नाअवुं.
 अे सर्वना पाक करीने तेल सिद्ध करवुं. अथवा
 आर सेा तोला कांटाशेजियोना क्वाथमां असा
 छप्पन तोला तेल तथा तेलथी योगलुं हूध
 नाअने तेमां तगर, वज, शालिपर्णी, उपसेट,
 देवदार, अेलथी, वागो, शिलाजित, सुवा
 (सुवा), रक्षयंदन, अे औषधोना कडक नाअने
 तेल सिद्ध करवुं. अे तेल सिद्ध थाय अेटसे
 तेमां अोतेर तोला साकरवुं अूलुं नाअवुं. अे
 तेल लेडमहर्षिअे पसंद (मंजूर) करेहुं छे. ते
 धला कडलु (भटवाने कडलु) वायुना रोगने भटाडे

છે. વળી તે વાતકુંડલિકા રોગને, શુદ્ધરોગને અને વધરાવળને પણ મટાડે છે.

ખલાતેલ

થલાશતં લિઙ્ગરૂઢાપાદં રાસ્નાષ્ટ્રમાગિકમ્ । ૭૩ ॥
જલાઢકશતે પક્ત્વા શતભાગસ્થિતે રસે ।
દધિમસ્તિવશ્નુનિર્યાસશુકૈસ્તેલાઢકં સમૈઃ ॥ ૭૪ ॥
પત્તેઃસાઝપયોર્ઘાંશં કલ્કૈરેમિઃ પલોન્મિતૈઃ ।
શઠીસરલદાવેલામહિષ્ટાગુરુચન્દનૈઃ ॥ ૭૫ ॥
પદ્મકાતિથલામુસ્તાશૂર્પણાંહરેણુમિઃ ।
યદ્યાહુસરસથ્યાવ્રનલર્પમકત્રીવકૈઃ ॥ ૭૬ ॥
પલાશરસકસ્તૂરીનલિકાજાતિકોશકૈઃ ।
સ્પૃશ્વાકુહુકુમશીલેપજાતીકટુફલામ્બુમિઃ ॥ ૭૭ ॥
ત્વક્કુન્દરુકકર્પૂરતુરુક્ષ્મીનિવાસકઃ ।
લવઙ્ગનલકઙ્કોલકુષ્ટમાંસીમિયજ્ગુમિઃ ॥ ૭૮ ॥
સ્વીણેયતગરધ્યામવચામદનકઘ્વૈઃ ।
સનાગકેસરૈઃ સિદ્ધે દધાચાત્રાઘતારિતે ॥ ૭૯ ॥
પત્રકલ્કં તતઃ પૂતં વિઘિના તત્પયોજિતમ્ ।
કાસં શ્વાસં જ્વરં છર્દિં મૂઝ્ઙ્ગાં ગુલ્મક્ષતક્ષ્યાન્ ॥
ઘ્રીહશોપાવપસ્મારમલક્ષ્મોં ચ પ્રણાશયેત્ ।
થલાતૈલમિદં ઘ્રેષ્ટં વાતવ્યાધિવિનાશનમ્ ॥ ૮૧ ॥

‘ખળદાણુ ચારસો તોલા થેવા; ગળો સો તોલા થેવી; રાસ્ના પચાસ તોલા થેવી; પછી એ ત્રણનો સો આઢક (૨૫૬૦૦ તોલા) પાણીમાં ક્વાથ કરવો. એ ક્વાથ એક આઢક રહે ત્યારે આળી લઈને તેમાં એક આઢક (૨૫૬ તોલા) દહીં, તેટલું જ દહીંનું નીતયું પાણી, તેટલો જ શેરડીનો રસ અને તેટલો જ સરકો મેળવવો. પછી તેમાં એક આઢક તેલ નાખવું તથા અડધો આઢક (એક સો અઠાવીસ તોલા) ખકરીનું દૂધ નાખવું. એ સર્વમાં પકકચૂરો, સરલ વૃક્ષની છાલ (બેનો શુદ્ધર તે રાળ કહેવાય છે), દારુણદર, એલચી, મજક, અગર, સુખડ, પદ્મકાષ, અતિ-ખલા, મોથ, શૂર્પણી (જંગલી મગ), રેણુક-ખીજ, બેઠીમધ, તુળસી, થોર, ઋષભક, જીરક, ખાખરો, હીરાબાળ, કસ્તૂરી, કાળી નગોડ, બયકળ, કપૂરીમધુરી, કેસર, શિલાબિજત, અમેલી, કાયકળ, વાળો, તજ, સાલવૃક્ષ (બેનો શુદ્ધર તે ઘેરને કહેવાય છે), કપૂર, શિલારસ, ગંધો

ઘેરને, લવિંગ, નખલા, કંકોલ, ઉપલેટ, જટા-માંસી, કાંગ, થુણુર, તગર, શોહિસઘાસ, વજ, મીઠળ, મોથ, નાગકેસર, એ ઔષધોમાંનું દરેક ચાર ચાર તોલા લઈને તેનો કઢક કરી નાખવો. પછી તેલ સિદ્ધ કરવું. પછી તેને નીચે ઉતારીને તેમાં તમાલપત્રનો કઢક નાખવો. પછી તે તેલને ગાળી લઈને તેનો વિધિપૂર્વક ઉપયોગ કરવાથી ખાંસી, દમ, તાવ, બિલટી, મૂર્છા, ગોળો, ઉરઃક્ષત, ક્ષય, ખરોળ, શોષ રોગ, વાઈ અને અલક્ષમીનો નાશ થાય છે. આ શ્રેષ્ઠ ખલાતેલ વાયુના રોગનો નાશ કરનારું છે.

વાયુના રોગો અને સ્ત્રીનું વાંઝિયાપણું
મટાડે એવા સ્નેહો

પાને નસ્યેડન્વાસનેડન્વજ્જને ચ

સ્નેહાઃ કાલે સમ્યગેતે પ્રયુક્તાઃ ।

દુષ્ટાન્ વાતાનાશુ શાન્તિ નયેયુ-

ર્વન્ધ્યા નારીઃ પુત્રમાજઞ્ચ કુર્યુઃ ॥ ૮૨ ॥

પહેલાં જે જે સ્નેહ કહેલા છે તે પીવામાં, સૂંધવામાં, અન્વાસનખસ્તિમાં અને શરીરે ચોળવામાં કાળનો વિચાર કરીને વિધિપૂર્વક યોગ્યા હોય, તો તે વાયુના દુષ્ટ રોગોને તત્કાળ શાંત કરે છે તથા વંધ્યા સ્ત્રીને પુત્રવતી કરે છે.

વાયુના રોગોમાં કફ અને પિત્તને ખસ્તિઓ

આપીને ક્યારે ખહાર કાઢવાં ?

સ્નેહસ્વેદૈર્દૃતઃ શ્લેષ્મા યદા પન્વાશયે સ્થિતઃ ।

પિત્તં વા દર્શયેદ્રૂપં યસ્તિમિસ્તં વિનિર્જયેત્ ॥ ૮૩ ॥

સ્નેહ અને સ્વેદવડે ઓગળેલાં કફ કે પિત્ત

પકવાશયેમાં રહીને પોતપોતાના ચિહ્ન પ્રકટ

કરે, તો તે કફ અથવા પિત્તને ખસ્તિઓ આપીને

જીતવાં અર્થાત મેટાડવાં

દત્તયાજ્ઞહર્યે ચતુર્થે ચિકિત્સિતસ્થાને વાતવ્યાધિ-

ચિકિત્સિતં નામ એકવિંશોડ્ધ્યાયઃ ॥ ૨૧ ॥

અધ્યાય ૨૨ મો—પતની, વાયુના પ્રકોપની અને વાયુના આવરણની ચિકિત્સા

વાયુના રોગોની ચિકિત્સા કહ્યા પછી વાત-રક્ત(પત)ની ચિકિત્સા કહેવાનો આરભ કરે છે. વાતરક્ત મોટે ભાગે વાયુનો જ રોગ છે, પણ એ રોગ ઘોહી સાથે ભળેલા વાયુથી થતો હોવાથી તથા તે વિષે ઘણું કહેવા જેવું હોવાથી એની ચિકિત્સા વાતવ્યાધિથી જુદી ખતાવી છે. અચાતો વાતશોણિતત્ત્વિક

તિસંતં ઘ્યાચ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે પતની ચિકિત્સા સમજાવીશું. એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

વાતરક્ત(પત)ની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૧૧૧ થી ૧૮)

પતમાં આંતર ચિકિત્સા

(શ્લોક ૧૧૧ થી ૧૯૧)

પતની સામાન્ય ચિકિત્સા

(શ્લોક ૧૧૧ થી ૧૧૧)

‘વાતરક્તવાળાનો રક્તસ્ત્રાવ કરવો :

સ્નેહન : લોહી કાઢવામાં સંભાળ

વાતશોણિતિનો રક્ત સ્નિગ્ધસ્ય ઘટુશો હરેત્ ।

અત્યાલ્પં પાલયન્ વાયું યથાદોષં યથાવલમ્ ॥૧૧॥

વાતરક્ત(પત)વાળા રોગીને પ્રથમ સ્નિગ્ધ

કરીને તેના વાયુનો કોપ ન થાય એવી રીતે

તેના દોષ, દૂબ્ય, ખળ વગેરેનો વિચાર કરીને,

તેનું ઘેરિઘેરિ પલુ ખહુ વાર લોહી કાઢવું;

કેમ કે એક સાથે ઘણું લોહી શરીરમાંથી વહી

જવાને દીધે તેનો વાયુ કોપે છે.

પતમાં ક્યારે શી રીતે લોહી કાઢવું ?

રુદ્રાગતોદ્વાદેપુ જલૌકોમિર્મિવિનિર્હેરેત્ ।

શૂદ્ધતુર્ગૈશ્ચિમિચિમાફુદ્ધુરુદ્યનાન્વિતમ્ ॥ ૨ ॥

પ્રચ્છાનેન સિરામિર્વા દેશાદેશાન્તરં વ્રજત્ ।

જે વાતરક્તવાળાને પીડા થતી હોય,

રતાશ જણાતી હોય અને ખળતરા થતી હોય,

તો ત્યા આગળ જગો મૂકીને લોહી કાઢી નાખવું, જે અમચમતુ હોય, તેમાં ખરજ આવતી હોય, પીડા થતી હોય અને દુખતું હોય તો રૂમડીથી અને વૂમડીથી લોહી કાઢવું, જે લોહી શરીરમાં એક જગ્યાએથી ખીજ જગ્યાએ ફેરવતું હોય તો પ્રચ્છાનક્રિયાથી (સૂ. ૨૬/૫૦૩૩થી પરૂ) અથવા સિરાવ્યથ વિધિથી (ફસ ખોલીને) લોહી કાઢવું.

‘પતમાં લોહી ક્યારે અને કેમ ન કાઢવું’ ? અહ્મલાનો તુ ન સ્વાયં રુક્ષે વાતોત્તરે ચ યત્ ॥૩॥ ગમ્મીરં શ્વયં સ્તમ્મં કમ્પં સ્નાયુસિરામયાન્ । ગ્લાનિમન્યાંશ્ચ વાતોત્યાન્

કુર્યાદાયુરસ્નક્ષયાત્ ॥ ૪ ॥

જે રોગીનું અંગ સ્ત્રીમળાઈ (સુકાર્ષ) ગયું હોય તો લોહી ન કાઢવું, તેમ જ વંદરદી લુષ્ટો પડી ગયો હોય અને જેનામ વાયુ વધારે ખળવાન હોય તેનું લોહી પણ કાઢવું નહિ. પણ લોહી લુષ્ટુ હોય તો વાયુન રોગની ચિકિત્સામા કહેલા ઔષધ કરવા; કેમ કે જે વાયુ ખળવાન હોવા છતાં લોહી કાઢવામ આવે તો લોહી ઓછું થવાથી વાયુ ગભી: સોબે, સ્તંભ, કપ, સ્નાયુના રોગ, શિરાઓ ના રોગ, ગ્લાનિ અને ખીળ વાયુથી ઉત્પન્ન થતા રોગ ઉત્પન્ન કરે છે.

વિરેચન કરવા યોગ્ય પતરોગીને કેવું

વિરેચન આપવું ?

વિરેચ્યઃ સ્નેહયિત્વા તુ સ્નેહયુક્તેવિરેચનૈઃ ।

જે પતરોગી વિરેચન આપવા યોગ્ય હોય, તે

સ્નેહપાન કરાવીને સ્નેહયુક્ત વિરેચન આપવા.

વાયુ વધારે કોપ્યો હોય એવા

પતના ઉપાય

(શ્લોક ૫ થી ૯)

દૂધ અને સ્નેહો

વાતોત્તરે વાતરક્તે પુરાણં પાયયેદ્યુતમ્ ॥ ૫ ॥

જે વાતરક્તમાં વાયુ પ્રખળ હોય તેમાં

રોગીને ઝૂનુ થી પાવું.

ધ્રાવણીક્ષીરકાકોલીક્ષીરિણીજીવકૈઃ સમૈઃ ।

સિદ્ધં સર્પકૈઃ સર્પિઃ સક્ષીરં વાતરક્તુત્ ॥ ૬ ॥

ગારખમૂંડી, ક્ષીરકાકાલી, સારિવા, જીરક, અને સરસવ, એ ઔષધો સરખે ભાગે લઈને એમના કંદક સ્પૃહિત તથા દૂધ સ્પૃહિત ઘી પકવ કરી તે ઘી પીવાથી વાતરક્ત મટે છે.

દ્રાક્ષામ્બૂકવારિભ્યાં સિદ્ધં વા સલિનોપલમ્ ।
 ઘૃતં વિચેતયા ક્ષીરં ગુહ્નીસ્વરસે શૃતમ્ ॥ ૭ ॥
 તેલ પયઃ શર્કરાં ચ પાયવેદ્યા સુસૃજિતમ્ ।

કાળી દ્રાક્ષ, જડીમધ, એ બેના ક્વાથમાં સિદ્ધ કરેલા ઘીમા સાકર નાખીને તે પીવું; અથવા ગળીના સ્વરસમાં સિદ્ધ કરેલું (ઉકાળેલું) દૂધ પીવું; અથવા તેલ, દૂધ અને સાકર પરાપર એકત્ર કરીને પાવા.

યલાશતાવરીરાસ્તાદશમૂલેઃ - સ્વપીલુભિઃ ॥ ૮ ॥
 શ્યામૈરણ્ડસ્વિરામિશ્ચ વાતાતિર્પ્ને શૃતં પયઃ ।

ખળદાણુ, શતાવરી, રાસ્ના, દશમૂલ, પીપ્પડાં, કાણું નસોતર, એરંડાતું મૂળ, શાલિપર્ણું, એ ઔષધો નખીને ઉકાળેલું દૂધ વાતરક્તની પીડાનો નાશ કરે છે.

ધારોળં મૂત્રચુકં વા ક્ષીરં દોષાનુલોમતમ્ ॥ ૯ ॥
 તરતતુ દોહેલું ફીલુસર્ણું ગાયતુ દૂધ પીવાથી અથવા ગાયના દૂધમાં સરખે ભાગે ગાયતુ મૂત્ર ભેળવીને પીવાથી દોષતુ (વાયુતું) અનુલોમન થાય છે.

પિત્ત વધારે કોપ્યું હોય એવા પતના ઉપાય

(શ્લોક ૬૧ થી ૭૩)

ઓષ્ઠા દોષ(પિત્ત)વાળા માટે વિરેચન વૈષ્ણે પસ્તવા વરીતિકાપટોલત્રિફલામૃતાઃ ।
 પિવેદ્ઘૃતં વા ક્ષીરં વા સ્વાદુતિકકસાધિતમ્ ॥ ૧૦ ॥
 જેમા પિત્ત વધારેતહોયે એવા વાતરક્તમાં શતાવરી, કંડ, પટોળ, ત્રિફળા, ગળી, એ ઔષધોમાં ઘી પકવ કરીને પીવું, અથવા મધુર અને કડવા દ્રવ્યવડે સિદ્ધ કરેલું દૂધ પીવું.

મધુર (ગળ્યાં) દ્રવ્યઃ સૂ. અ. ૧૦, શ્લોક ૨૨ થી ૨૪.

કડવાં દ્રવ્યઃ સૂ. અ. ૧૦, શ્લોક ૨૭ થી ૨૯

ખુદ્ધુદોષ (પિત્ત)વાળા માટે વિરેચન ક્ષીરૈરણ્ડતેલં ચ પ્રયોગેણ વિવેચનઃ ।
 ઘૃદુદોષો વિરેકાર્યે જીર્ણે ક્ષીરૈરનાશનઃ ॥ ૧૧ ॥

જે માણસમાં ખુદ્ધુ દોષ (પિત્ત) હોય તેણે વિરેચન થવા માટે દૂધ સાથે દિવેલ પીવાનો પ્રયોગ રોગ કરવો, અને તે ઔષધ બ્યારે પચી બચ ત્યારે ભાત અને દૂધ ખાવાં.

કપાયમમયાનાં વા પાયવેદ્ઘૃતમર્જિતમ્ ।
 ક્ષીરાનુપાનં ત્રિવૃતાચૂર્ણે દ્રાક્ષારસેન વા ॥ ૧૨ ॥
 અથવા હરડેના ક્વાથને ઘીમા શેકીને (છમકાગીને) પાવો; અથવા નસોતરના મૂળતુ ચૂર્ણું દૂધના અનુપાન સાથે પાવું; અથવા નસોતરના મૂળતુ ચૂર્ણું કાળી દ્રાક્ષના રસ સાથે પાવું.

પતમાં ખસ્તિઃ એના ક્વાથદા નિર્હરેદ્યા મલં તસ્ય સઘૃતેઃ ક્ષીરયસ્તિમિઃ ।
 ન દ્વિયસ્તિ સમં કિશ્ચિદ્વાતરક્તચિકિત્સલમ્ ॥ ૧૩ ॥
 વિદોષાત્પાયુપાશ્ચોક્ષર્વાચિજઠરાર્તિપુ ।

અથવા ઘીવાળી ક્ષીરખસ્તિએ આપીને તે વાતરક્તરોગવાળાને મળ કાઢવે; કેમ કે ખસ્તિના જેવું ખીજું વાતરક્તનું ઔષધ નથી. અને બ્યારે ગુદા, પાસાં, સાધળ અને સાંધાનાં હાડકાંમાં પીડા થતી હોય ત્યારે નો તે (ખસ્તિ) વિશેષ કરીને હિતકર છે.

કફ વધારે કોપ્યો હોય એવા

પતના ઉપાય

(શ્લોક ૧૪ થી ૧૫)

મુસ્તાષાઓહરિદ્રાણાં વિવેકાથં કફોલ્લયણે ॥ ૧૪ ॥
 સશૌદ્રં ત્રિફલાયા વા ગુહ્નીં વા યથાતથા ।
 જે વાતરક્તમા કફનો પ્રકોપ હોય તો મોઘ, કાળી દ્રાક્ષ અને હળદરનો ક્વાથ પીવો; અથવા ત્રિફળાનો ક્વાથ મધ સાથે પીવો; અથવા ગમે તે રીતે ગળીતુ સેવન કરવું.

ગમે તે રીતે સરસ કાઢીને, કંદક કરીને, ચૂર્ણું કરીને કે ક્વાથ કરીને.

શરીરને લૂખું પાડવાની ક્રિયા યથાહૈસ્નેહપીતં ચ વામિતં મૃદુ રુક્ષયેત્ ॥ ૧૫ ॥
 જે માણસને જે સ્નેહપાન કરાવવું થાય હોય તેને યોગ્ય સ્નેહપાન કરાવીને પછી ભિલટી કરાવવાતું ઔષધ આપવું. પછી તેને લૂખા પાડવાની હળવી ક્રિયા કરવી.

રૂક્ષણકમ્ લૂપ્થુ' પાડવાની ક્રિયા : સૂ.
અ. ૧૬, શ્લોક ૩૩, ૩૪

ત્રણે દોષ વધારે કોષ્યા હોય એવા
શૂળવાળા પતનું ઔષધ

ત્રિફલાધ્યોપપત્રેલાયકક્ષીરીચિત્રકં વચામ્ ।
વિઙ્ગં પિપ્પલોમૂલં લોમશાં વૃષકં ત્વચમ્ ॥૧૬॥
ઋદ્ધિ લાઙ્ગલિકાં ચઘ્યં સમભાગાનિ પેપયેત્ ।
કલ્પે લિત્વાડડયસીં પાત્રીં

મધ્યાહ્ને મધ્યવેદિદમ્ ॥ ૧૭ ॥

વાતાસ્ત્રે સર્વદોષેડપિ પરં શૂલાન્વિતે હિતમ્ ।

ત્રિકળા, ત્રિકટુ, તમાલપત્ર, એલચીદોડા,
વાંસકપૂર, ચિત્રો, વજ, વાવડિંગ, પીપરીમૂળ,
લીલી હોરાકશી, અરડૂસી, તજ, ઋદ્ધિ નામે
વનસ્પતિ, ઋષભક નામે વનસ્પતિ, ચવક, એ
સર્વને સમાન ભાગે લઈને પ્રાણીમાં વાટવાં.
પછી તેને ઘોઢાની ઘોઢી ઉપર વહેલી સવારે
ચોપડવું (ધેપ કરવો) અને યથેરે તે ધેપ ખાવો.
એ ઔષધ શૂળવાળા ત્રિદોષના વાતરક્તમાં પણ
અત્યંત હિતકર છે.

પતમાં એખરાનો પ્રયોગ

કોકિલાક્ષકનિરૂહઃ પીતસ્તચ્છાકમોજિના ॥૨૮
રૂપાગ્ન્યાસ દ્વ ક્રોધં વાતરક્તં નિયચ્છતિ ।
દયા રાખવાની ટેવ જમ કોષને હજી છે,
તેમ એખરાનો ક્વાથ પીવો તથા તેનું શાક
ખાવું, એ ઔષધ પતને હજી છે.

જૂના પતના ઉપાય : ચિકિત્સા

પદ્મમૂલસ્ય ધાત્ર્યા વા રસૈલ્લીતકીં વસામ્ ॥૨૯
ચુલ્લં સુરૂદમયજ્ઞે બ્રહ્મચારી પિવન્ જયેત્ ।

પંચમૂળના અથવા આમળાંના રસમાં ગુધક,
બ્રહ્મચર્ય પાળીને પીવાથી શરીર ઉપર અત્યંત
સ્થિર થયેલો (જૂનો) ખુડરોગ (વાતરક્ત, પત)
નાશ પામે છે.

દિવ્યામ્બન્તરમુદ્દિપ્તં

કર્મ બ્રાહ્મમતઃ પરમ્ ॥ ૨૦ ॥

એ પ્રકારે વાતરક્તરોગની શરીરની અંદરની
ચિકિત્સા કહી. હવે બહારની ચિકિત્સા કહીએ
છીએ.

પતમાં બાહ્ય ચિકિત્સા

(શ્લોક ૨૦થી ૪૪)

ચોળવાનાં તેલ

આરનાલાઢકે તેલં પાદસર્જરસં શૃતમ્ ।
પ્રમૂતે લજિતં તોયે જ્વરદાહાતિનુત્પરમ્ ॥ ૨૧ ॥
ખસો છપ્પન તોલા કુંજીમાં એનાથી
ચોથા ભાગનું તેલ નાખીને તેમાં રાજ નાખવી.
અને પછી ઘણા પ્રાણીમાં તેને નાખીને ઉકાળવું
તથા કડછી વડે હલાવવું. એ તેલ ચોળવાથી
વાતરક્તનો તાવ, બળતરા અને પીડા નાશ
પામે છે.

(પિંડતેલ) = ઉપરોક્ત તેલ +

સમધૂચ્છિદ્રમ્જિઘં સસર્જરસસારિવમ્ ।
પિન્ડતેલં તદ્ભયજ્ઞાદ્વાતરકરુજાપહમ્ ॥ ૨૨ ॥
એને પુરું (શ્લોક ૨૧માં) કહેલું તેલ, મીણ,
મજક, રાજ અને સારિવા. સહિત પકવ (સિદ્ધ)
કયું હોય તો તેને પિંડતેલ કહે છે. તે શરીર
ચોળવાથી વાતરક્તની પીડા મટે છે.

(સેક, છાંટવું, રેડવું)

દશમૂલગૃતં ક્ષીરં સઘઃ શૂલનિવારણમ્ ।
પરિપેકોડનિલાપ્રાયે તદ્દત્કોષ્ઠેન સર્પિવા ॥ ૨૩ ॥
દશમૂળના ક્વાથમાં ઉકાળેલા દૂધનું સેચન
કરવાથી (ધાર કરવાથી) વાતરક્તનું શૂળ
તટકાળ મટે છે. વાયુ જેમાં અધિક હોય એવા
વાતરક્તમાં લગાર ગરમ કરેલા ધીની ધાર
કરવાથી પણ પતનું શૂળ તરત મટે છે.

સ્તંભ, આંચકી, શૂળ અને ઠાહવાળા
પતમાં સેકનાં ઔષધ

સ્નેહૈર્મધુરસિદ્ધૈર્વાં ચતુર્ભિઃ પરિપેચયેત્ ।
સ્તમ્બાક્ષેપકશૂલાતં કોષ્ઠીદહિતુ શીતલૈઃ ॥૨૪॥
અથવા જેને સ્તંભ, આંચકી અને શૂળ થયાં
હોય તેને મધુર દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલા અશેકા
ચારે સ્નેહ વડે ધાર કરવી. જે બળતરા હોય
તો ઉપરવાળા સ્નેહ કંડા પડે ત્યારે એ સ્નેહની
ધાર કરવી.

તદ્બ્રહ્મયાવિકચ્છાગૈઃ ક્ષીરૈસ્તૈલવિમિશ્રિતૈઃ ।
સ્તંભ, આંચકી અને શૂળથી પીડાતા
પતના રોગીને ગાયના અશેકા દૂધ વડે, ઘેટીના

સશેકા દૂધ વડે કે ખકરીના સશેકા દૂધ વડે ધાર કરવી. બે બળતરા હોય તો તે જ દૂધ ઠંડું કરીને તે વડે ધાર કરવી.

નિઃકાયૈર્જીવનીયાનાં પञ્ચમૂલસ્ય વા લઘોઃ ॥૨૫॥

જીવનીય ગણનાં ઔષધોના ક્વાથ વડે કે લઘુપંચમૂળના ક્વાથ વડે ધાર કરવી. (એટલે બે સ્તંભ, આંચકી વગેરે હોય તો તે ક્વાથ ગરમ કરીને ધાર કરવી અને બે બળતરા હોય તો તે ક્વાથ ઠંડા પડે ત્યારે ધાર કરવી.)

પતમાં દાહ માટે રેડવાનાં ઔષધ દ્રાક્ષેશ્વરસમઘાનિ દઘિમસ્ત્વમ્લકાક્ષિકમ્ ।

સૈકાર્થે તણ્ડુલક્ષૌદ્રશર્કરામ્મથ શસ્યતે ॥ ૨૬ ॥

બે વાતરત્તવાળાને બળતરા હોય તો, કાળી દ્રાક્ષનો રસ, શેરડીનો રસ અને દારુ ઢહીડું નીતયું પાણી, ખાટી કાંજી, ચોખાનું પાણી, મધનું પાણી અને સાકરનું પાણી, એ ઔષધોથી ધાર કરવી.

પતમાં દાહ, પીડા અને કંટાળાને ઉપાય ત્રિયાઃ ત્રિયંવદા નાર્યશ્ચન્દનાર્દ્રકસ્તનાઃ ।

સ્પર્શશીતાઃ સુલસ્પર્શા ઘ્નિતિ દાહં રુજં ક્લમ્ ॥

ત્રીતિ ઉત્પન્ન કરે એવી, મીઠું બાલનારી, ચંદન વડે જેના દાહ તથા સ્તન શીતળ (બીનાં) કરેલાં છે એવી, શીતળ સ્પર્શવાળી અને સુખ થાય એવા સ્પર્શવાળી સ્ત્રીઓ દાહ, પીડા તથા કંટાળાને મટાડે છે.

પતમાં રતાશ અને પીડાવાળા દાહ

માટે, રતવા અને સોજા માટે લેપ

સરાને સરુજે દાહે રક્તં હૃત્વા પ્રલેપયેત્ ।

પ્રપૌંડરીકમક્ષિણાદાર્વામયુકચન્દનૈઃ ॥ ૨૮ ॥

સિતોપલૈરકાસકમસુરોશીરપદ્મકૈઃ ।

લેપો રુદ્રાહવીસર્પરાગશોકનિવર્હણઃ ॥ ૨૯ ॥

બે દાહની સાથે વાતરત્તવાળાને ચામડી ઉપર રતાશ અને પીડા હોય તો તે સ્થાનમાંથી 'ઘોહી કઠાવીને પછી ત્યાં સ્થળકમળ, મજક, દારુહળદર, જેઠીમધ, ચંદન, સાકર, એરકા, સાથુ, મચૂર, વાળા અને પત્રકાષ. એ સર્વોના લેપ કરવો. એથી પીડા, બળતરા, રતવા, રાગ (રતાશ) અને સોજા એ સર્વ મટે છે.

પતમાં શૂળ મટાડે એવું પોટીસ

વાતઘ્નઃ સાઘિતઃ સ્નિઘઃ કૃશારો મુદ્રપાયસઃ ।

તિલસર્વપવિષ્ઠૈશ્ચ શૂલઘ્નમુપનાહનમ્ ॥ ૩૦ ॥

તલ અને મગને એકઠા કરીને તેને વાયુનાશક ઔષધના ક્વાથમાં રાંધીને તેની ખીચડી બનાવવી. તેમાં દૂધમાં રાધેલા મગ નાખવા તથા તેમાં તલ અને સરસવ વાટીને મેળવવા, એ સર્વને એકઠાં કરીને તેનું ખંધારણ (પોટીસ) ખાંધવાથી શૂળ મટે છે.

પતમાં સ્તંભ, તોદ, પીડા, આયામ, સોજા

અને અંગગ્રહ માટે પોટીસ અને લેપ

ઔદકપ્રસહાનૂપવેસવારાઃ સુસંસ્કૃતાઃ ।

જીવનીયોપઘૈઃ સ્નેહયુક્તાઃ સ્યુરુપનાહને ॥ ૩૧ ॥

સ્તમ્ભતોદરુગાયામશોફાક્ષગ્રહનાશનાઃ ।

જીવનીયોપઘૈઃ સિદ્ધા સપયસ્તા વસાડપિ વા ॥૩૨

જળચર પ્રાણી, પ્રસહ વર્ગનાં પ્રાણી, અનૂપ

પ્રાણીઓ, એ પ્રાણીઓનાં માંસ વડે બનાવેલા,

સારી રીતે વધારેલા, જીવનીય ઔષધો વડે

સિદ્ધ કરેલા અને સ્નેહયુક્ત કરેલા વેસવારડું

ખંધારણ ખાંધવાથી સ્તંભ, તોદ, પીડા,

આંચકી, સોજા, અંગનું પકડાવું, એ સર્વ મટે

છે; તેમ જ જળચર પ્રાણી વગેરે જે જે બાતનાં

પ્રાણી ઉપર કહેલાં છે, તેમની વસાને જીવનીય

ગણનાં ઔષધોમાં સિદ્ધ કરીને દૂધ સાથે ખંધારણ

ખાંધવાથી સ્તંભ, તોદ, પીડા વગેરે મટે છે.

ઘૂત સહચરાનૂલં જીવન્તી છાગલં પયઃ ।

લેપઃ વિષ્ટાસ્તિલાસ્તદ્વૃષ્ટાઃ પયસિ નિર્વૃતાઃ ॥૩૩

કાંટાસળિયાનું મૂળ અને ગળા એ બંનેને

વાટીને ઘી અને ખકરીના દૂધમાં મિશ્ર કરીને

તેના લેપ કરવો અથવા શેકેલા તલને દૂધમાં

વાટીને દૂધ મેળવીને તેનો લેપ કરવો; એથી

વાતરત્તવું શૂળ વગેરે મટે છે.

વાયુના પતમાં શૂળ માટે લેપ

ક્ષીરપિષ્ટશુમાં લેપમેરુઢસ્ય ફલાનિ વા ।

કુર્વાચ્છૂલનિવૃત્યર્થે શતાઢ્ઢાં વાડનિલેડધિકે ॥૩૪

અળસીને દૂધમાં વાટીને લેપ કરવો અથવા

દિવેલિયો (એર))ને દૂધમાં વાટીને

લેપ કરવો)ને દૂધમાં વાટીને

તેનો લેપ કરવો, તેથી વાયુનો વધારો થવાથી પતમાં જે શૂળ થયું હશે તે મટશે.

અભ્યંગ

મૂત્રશ્ચારસુરાપક્કં ઘૃતમમ્યજ્ઞને હિતમ્ ।

ગાયત્રું મૂત્ર, જવખાર અને સુરા એ ત્રણમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી ચોળવાથી વાયુ વધી ગયો હોય તેવા પતમાં ફાયદો થાય છે.

એક, અભ્યંગ

સિદ્ધં સમયુ શુકલં વા સેકાગ્નયજ્ઞે

મધ સાથે સરકો મેળવીને તે ચોળવું અને તેની ધાર કરવી તે વાયુના પતમાં હિતકર છે.

સૂક્ત્ર: ગોળ, મધ, ધાન્યામ્લ, દહીંની તર, શેરડીનો રસ, એ સર્વાને એકત્ર કરીને એક વાસણમાં ઘાલીને ધાન્યમાં ઢાટી મૂકવાથી જે ખાટો રસ (આથો) થાય છે, તેને સૂક્ત્ર કહે છે. જુદી જુદી ખનાવટ પ્રમાણે શુક્રસૂક્ત્ર, ઇશ્વરસૂક્ત્ર, મધુસૂક્ત્ર, મધસૂક્ત્ર ઇત્યાદિ તેના બેઢ છે.

કફના પતમાં શૂળ માટે લેપ

કફોત્તરે ॥ ૩૫ ॥

શુદ્ધધૂમો ઘચા કુણ્ઠં શતાલા રજનીદ્વયમ્ ।

પ્રલેપ: શૂલનુઠાતરક્કે

કફ જેમાં વધારે કોપ્યો હોય એવા પતમાં ઘરનો ધુમાસ, વજ, ઉપથેટ, સુતા, હળહર અને ઢારહળહર, એ ઔષધોનો લેપ કરવાથી શૂળ મટે છે.

વાયુ અને કફના બેગા પતમાં શૂળ માટે લેપ અને એક

યાતકફોત્તરે ॥ ૩૬ ॥

મયુશિમોદિતં તદ્ધર્વીતં ઘાન્યામ્લસંયુતમ્ ।

વાયુ અને કફ બંને જેમાં ખજવાન હોય એવા વાતરક્રમાં મીઠા સરસવાનાં બીજને ઠાંજમાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી શૂળ મટે છે. મુદ્ધર્તલિતમર્મીઞ્ચ સિદ્ધંજાતકફોત્તરે ॥ ૩૭ ॥

વાયુ અને કફ જેમાં અધિક હોય એવા વાતરક્રમાં ઉપરનો લેપ એક મુદ્ધર્ત સુધી રાખ્યા પછી તે ઉપર સરકો વગેરે ખટાઈવું સેચન કરવું (૯૦૮૫, ૨૭૫).

મુદ્ધર્ત=૪૮ મિનિટ

ઉત્તાન પતની ચિકિત્સા

ઉત્તાનં લેપનામ્યજ્ઞપરિષેકાયગાહનૈ: ।

ઉત્તાન પતની ચિકિત્સા લેપ, અભ્યંગ, સેચન અને અવગાહન વડે કરવી.

ગંભીર પતની ચિકિત્સા

વિરેકાસ્વાપનસ્નેહપાનૈર્ગમ્ભીરમાચરેત્ ॥ ૩૮ ॥

ગંભીર પતની ચિકિત્સા વિરેચન, આસ્માન પન ખસિત અને સ્નેહપાન વડે કરવી.

વાયુ અને કફ બંને વધારે કોપ્યા હોય

એવા ઉત્તાન પતમાં કેવા લેપ, એક,

અભ્યંગ વગેરે કરવા? કારણ

વાતવ્લેપ્યોત્તરે ફોળા લેવાયાસત્ર શીતતૈ: ।

વિદાહશોકમજ્જ્વલ્લવિરુદ્ધિ: સ્તમ્ભનાદ્ધયેત્ ॥૩૯॥

વાયુ અને કફ જેમાં અધિક હોય એવા ઉત્તાન વાતરક્રમાં સગર ગરમ લેપ વગેરે હિતકર છે. (બે) શીતળ લેપ વગેરે કરવામાં આવે તો હોય થીજ વ્યાધી ઢાહ, સોંબે, કળતર અને ખલજ વધી જાય.

પિત્ત અને લોહી બંને વધારે કોપ્યાં હોય

એવા પતમાં કેવા લેપ, એક વગેરે

કરવા? કારણ

પિત્તરક્તોત્તરે વાતરક્તે લેપાદ્યો દિમા: ।

અર્થ: દ્યોયોરક્તપ્રમાગસ્યેદાવદરણોદ્વય: ॥૪૦॥

જે વાતરક્રમાં પિત્ત અને લોહી અધિક કોપ્યાં હોય તેમાં કંઈ લેપ વગેરે હિતકર નહીં, ગરમ લેપ કરવામાં આવે તો દર્યાય, લાલ ખજો, પીડા થાય, રાગ (રતાય) આવે, પર- સેવો થાય અને ચામડી ફાટે.

પતમાં પિત્ત, દાહ અને તાવ મટે એવું તેલ મનુવલ્લય: વલગાને કયાયે વાદરોપિમે । તંલાડકં સમશરિદં વલ્લેચક્કર: વલ્લોન્નિને: ॥૪૧॥ સ્વિપરાતામદધિદૂપાંવસ્વામીકવન્નને: । લોહકં સપરીમંસીદિમેદામનુવલ્લિવિ: ॥ ૪૨ ॥ વાકોલોઠોરેકાવોલોગામનુવર્લ્લવલ્લક: । ઝીવન્નર્મઝીવ્નિવ્નનવન્નવલ્લક: ૫૪૩ ॥ પ્રતીન્નગીવન્નિવ્લ્લક્કલિન્નિવ્નુવલ્લક: । વનુવલ્લવોં વાતાવ્લ્લવ્લિત્તવાદરવલ્લિવ્નુવ

બહીમધ ચારસો તોલા લઈને તેના ચોથા ભાગનું પાણી ખાકી રહેતાં સુધી ક્વાથ કરવો. તેમાં ચોસક તોલા તેલ અને તેટલું જ દૂધ નાખીને તેમાં શાલિપણી, ભોંચઆમલી, દૂર્વા (ધરી), અર્કપુષ્પી (સૂરજમુખી), શતાવરી, સુખડ, અગર, રક્તલાબળુ (રિસામણી), જટામાંસી, મેદા, મહામેદા, ગંગો, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, સુવા, ઋષિ, પચકાષ, જલક, ઋષલક, જલતી (ગંગો), તજ, તમાલપત્ર, નખલા, વાગો, સ્થળકમળ, મજ્જક, સારિવા, ઇંદ્રવારણી, હુદ્રમેઘ, એ પ્રત્યેક ઔષધ ચાર ચાર તોલા લઈને તેનો કુદક કરીને નાખવો. પછી તેલ સિદ્ધ કરવું. એ તેલનો પ્રયોગ ચાર રીતે થઈ શકે છે; એટલે પ્રીલામાં, નસ્ત્રમાં, શ્રોણવામાં અને અનુવાસન ઓસ્તિ આપવામાં એ વપરાય છે. એ તેલથી વાતરક્તમાં પિત્ત, કાંઈ અને તાવની પીડા મટે છે.

પત વગેરેમાં બલાતેલ

ચલાકપાયકલ્કામ્યાં તૈલં ક્ષીરસમં પચેત્ ।
સહસ્રશતપાકં તદ્વાતાસ્ત્રગ્વાતરોગનુત્ ॥ ૪૫ ॥
રસાયનં મુલ્યતમમિન્દ્રિયાણાં પ્રસાદનમ્ ।
જીવનં વૃંહણં સ્વર્વે શુક્રાસ્ત્રવોપનાશનમ્ ॥ ૪૬ ॥
ખળદાણુનો ક્વાથ કરીને તેમાં તેલ તથા તેલ એટલું દૂધ નાખીને તેમાં ખળદાણુનો કુદક નાખીને તેલ સિદ્ધ કરવું. તે તેલ હબર વાર પકવ કરવું અથવા સો વાર પકવ કરવું. એ તેલ વાતરક્તનો અને વાયુના રોગોનો નાશ કરનારું છે. વળી એ શ્રેષ્ઠ રસાયન છે, ઇંદ્રિયોને પ્રસન્ન કરે છે, જીવનને સ્થિર કરે છે, ધાતુઓની પુષ્ટિ કરે છે, સ્વરને સુધારે છે તથા વીર્યના અને સોહાઈના ઠોપનો નાશ કરે છે.

પ્રાણ વગેરે પાંચ વાયુની તથા વાયુનાં આવરણો(રોકાણો)ની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૪૬-૫૧ થી ૭૨)

ચરખી કે કંકથી વાયુનો રસ્તો રોકવાથી કોપેલા વાયુની ચિકિત્સા
કુપિતે માર્ગસંરોધાન્મેદસો વા કફસ્ય વા ।
અતિવૃક્ષયાડનિલે શસ્તં નાર્દો સ્નેહનવૃંહણમ્ ॥ ૪૭

કૃત્વા તત્રાહ્યવાતોક્તં વાતશોણિતિકં તતઃ ।
મેપજં સ્નેહનં કુર્યાદ્યચ રક્તપ્રસાદનમ્ ॥ ૪૮ ॥

ચરખીની કે કંકની અતિશય વૃદ્ધિ થવાથી વાયુનો માર્ગ રોકાઈ બંધ અને તેથી વાયુ કોપે તો પ્રથમ તેનો સ્નેહન અને ખૂંદણ ઉપચાર કરવો. તેમાં મેદ કે કંકથી વાયુ આવૃત થયો હોય તો આહ્યવાત(આમવાત, સંધિવા)ની જે ચિકિત્સા કહેલી છે તે કરવી. તે પછી વાતરક્તની ચિકિત્સામાં જે સ્નેહન તથા રક્તની શુદ્ધિ કરનારું ઔષધ હોય તે કરવું.

પાંચે વાયુસામટા કોપ્યા હોય તેની ચિકિત્સા પ્રાણાદિકોપે યુગપદ્યથોદિદં યથામયમ્ ।

યથાસત્રં ચ મૈવજ્યં વિકલ્પ્યં સ્વાદ્યથાયલમ્ ॥ ૪૯ ॥

જે પ્રાણ વગેરે વાયુઓ એકસાથે (સામટા) કોપ્યા હોય, તે વ્યાધિની ચિકિત્સાનું ઉદ્ધવન ન કરીને (વાતવ્યાધિમાં જે ચિકિત્સા કરવાની કહેલી છે તેની વિરુદ્ધ ઉપચાર ન કરતાં) અને પ્રાણ વગેરે વાયુઓના કોપથી જે રોગ ઉત્પન્ન થયા હોય તેનો વિચાર કરીને (તેને અનુકૂળ આવે એવી રીતે) થયેલા રોગમાં પ્રાણ વગેરે વાયુઓમાંથી જે વાયુ વંધારે પાસે હોય તેનું ઓસડ પ્રથમ કરવું, તથા તે પ્રાણ વગેરે વાયુઓ જે કોપેલા હોય તેમના ખળનો (અથવા રોગોના ખળનો) વિચાર કરીને વૈધે ચોતાની પુદ્ધિથી ઔષધની કષ્ટપના કરવી.

પ્રાણ વગેરે વાયુઓ : પ્રાણ, ઉદાન, વ્યાન, સમાન, અપાન. (જુઓ સૂ. અ. ૧૨)

સામ વાયુની અને નિરામ વાયુની ચિકિત્સા નીતે નિરામતાં સામે સ્વેદલહ્નપાચનૈઃ ।

રુક્ષૈશ્ચાલેપસેકાદિઃ કુર્યાત્કેવલવાતનુત્ ॥ ૫૦ ॥

પ્રાણ વગેરે વાયુ સામ હોય તો શેક, લંઘન (ઉપવાસ) અને પાચન વગેરે કર્મ વડે તથા લુખા શેપ અને સેચન વગેરે પ્રયોગ વડે તેને નિરામ કરવો. પછી શુદ્ધ વાયુ મટાડવાની ચિકિત્સા જેવી કરવી ઘટતી હોય તેવી કરવી.

વાયુના રોગોની ચિકિત્સા કઈ

અવસ્થામાં કરવી ?

શોપાક્ષેપણસહ્જોચસ્તમ્મસ્વપનકમ્પનમ્ ।

હનુચ્ચંવોડરિતં લાહ્યં પાહ્યુલ્યં સુહવાતતા ॥ ૫૧ ॥

અધ્યવ્યુતિઃ પક્ષવ્યો મેદોમજાસ્થિયા ગદાઃ ।
પતે સ્થાનસ્ય ગામ્ભીર્યાત્સિદ્ધ્યેયુર્વજ્જતો નવાઃ ૫૨
તસ્માજ્જયેન્નવાનેતાનુ ધલિનો નિરુપદ્રવાનુ ।

અગ સુકાર્ઠ નય, આચકા આવે, અગ દૂંકે થઈ નય, સ્તલ એટલે લાકડાની પેઠે અગ અક્કડ થઈ નય, સ્વપન એટલે અંગમાથી ચેતના જતી રહે-ખહેર મારી નય, કપન એટલે અગ કપે, હનુસંસ એટલે હડપચી તેના સ્થાનથી ખસી નય છે તે રોગ, અર્કિત (અડધિયો વા), ખાજ્ય એટલે ખોડાપણું, ખાગુક્ય એટલે ખાગળાપણું, ખુડવાત એટલે પત, સાંખાઓ સ્થાનમાથી ખસી નય, પક્ષાધાત, તથા ચરખી, મજબ અને હાડકામા, ખીખા-જે રોગો વાયુથી થાય છે તે સર્વે બિડા સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થયા હોય છે, તેથી એ રોગ નવા હોય ત્યાં સુધી પ્રયત્ન કરવાથી મટે છે. માટે એ રોગ નવા હોય અને ઉપદ્રવ વિનાના હોય અને રોગી ઔષધોનો વેગ સહન કરે એટલો ખળવાન હોય એ સ્થિતિમા તેમના ઉપાય કરવા.

પિત્તથી રોકાયેલા વાયુના ઉપાય
વાયો પિત્તાવૃતે ક્ષીતામુખાં ચ વહુશઃ કિપામ્ ॥
ધ્યત્યાસાઘોજયેત્સર્પિર્જાવનીયં ચ પાયયેત્ ।
ઘન્વામાંસ યવાઃ શાલિવિરેકઃ ક્ષીરધાનુ મૃદુઃ ૫૪
જે વાયુ પિત્તથી આવૃત થયેલો હોય તે ક્ષીતળ અને ગરમ, ઉપચાર વારાકરતી ઘણી વાર કરવા, જીવનીય ગણુ(સૂ. અ. ૧૫ શ્લોક ૮)ના ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું ઘી પાવુ, બંગલ દેશના પ્રાણીઓનુ માંસ, જવ અને શાલિ ડાગગના ચોખાનો ભાત ખાવાને આપવો, દૂધયુગ્મ મૃદુ વિરેચન આપવું.

આવૃત્ત=આવરણવાળો, રોકાયેલો, વિરેચકો.
સક્ષીરા ઘસ્ટયઃ ક્ષીરં પચ્ચમૂલ્યલાઘાતમ્ ।
કાલેડનુવાસનં તૈલૈર્મધુરોપઘસાઘિતૈઃ ॥ ૫૫ ॥
વાયુ પિત્તથી આવૃત હોય તે દૂધ સહિત ખસિતઓ આપવી, ખળદાણા અને મોટા પચ-મૂળથી ઉકાળેલું દૂધ આપવું અને સમય પ્રાપ્ત થયે મધુર ઔષધો(સૂ. અ. ૧૦ શ્લોક ૨૨થી

૨૪૩)થી સિદ્ધ કરેલા તેલ વડે અનુપાસન ખસિત આપવી.

યદીમધુવલાતૈલઘૃતક્ષીરૈઃ સેચનમ્ ।
પચ્ચમૂલકપાયેણ વારિણા શીતલેન વા ॥ ૫૬ ॥

પિત્તથી આવૃત વાયુવાળાને ગઠીમધથી સિદ્ધ કરેલું તેલ, ખલાતૈલ, ઘી, દૂધ, એ પ્રવાહીઓથી સેચન કરવું (ધાર કરવી) હિત-કર છે; તેમ જ પચમૂળના ક્વાથ વડે અને ઠંડા પ્રાણી વડે સેચન કરવું પણ હિતકર છે.

કફથી રોકાયેલા વાયુના ઉપાય
કફાવૃતે યવાદાનિ જાઙ્ગલા મૃગપક્ષિણઃ ।
સ્વેદાસ્તીક્ષ્ણા નિરુહાશ્ચ ઘમનં સવિરેચનમ્ ॥
પુરાણસર્પિસ્તૈલં ચ તિલસર્પપંજં હિતમ્ ।

કફના આવરણવાળો વાયુ હોય તે જવનાં અન્ન (જવની ખનાવેલી વાનીઓ) ખાવા હિતકર છે, બગલ દેશના પથુ અને પક્ષીઓનાં માંસ ખાવા હિતકર છે, શેક અને તીક્ષ્ણ નિરુહ-ખસિત આપવી હિતકર છે, વિરેચન અને ઘમન આપવું હિતકર છે; તેમ જ જૂતું ઘી તથા તલનું તેલ અને સરસિયુ હિતકર છે.

કફપિત્તથી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા
લઘુષ્ટે કફપિત્તાભ્યાં પિત્તમાદૌ વિનિર્જયેત્ ॥
જે કફ અને પિત્ત બનેથી વાયુથી આવૃત થયે હોય, તે પ્રથમ પિત્તને જીતવું, તે પછી વાયુ સાથે લળેલા કફને જીતવો.

લોહીથી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા
કારચેદ્રકલંસંષ્ટે વાતશોણિતિકો કિપામ્ ।
વાયુ લોહીથી આવૃત હોય તે વાતરજની ચિકિત્સા કરવી.

માંસથી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા
સ્વેદાખ્યક્ષ્ણાઃ ક્ષીરં સ્નેહો માંસાવૃતે હિતમ્ ॥
જે વાયુ માંસથી આવૃત હોય તે શેક, અભ્યગ, માસરસ, દૂધ અને સ્નેહ હિતકર છે.

ચરખીથી રોકાયેલા વાયુની
(બિરુસ્ત ભની) ચિકિત્સા
પ્રમેહમેદોગાતમ્પ્રમાહ્યગાતે મિપગ્નિતમ્ ।
જે વાયુ ચરખીના આવરણવાળો હોય તે પ્રમેહને હલુનાનું, ચરખીને હલુનાનું તથા વાયુને

હલુનારાં એસડ કરવું.

હાડકું, મન્નમ અને વીર્યથી રોકાયેલા
વાયુની ચિકિત્સા

મહાસ્નેહોડસ્થિમજ્જયે પૂર્વોક્તં રેતસાડવૃતે ૬૦
જે હાડકામાં અને મજ્જામાં વાયુ રહ્યો હોય,
તો મહાસ્નેહ આપવો. જે વીર્યથી વાયુ આવૃત
હોય તો પૂર્વે કહેલા વાતવ્યાધિમાં શુક્ર ધાતુમાં
રહેલા વાયુનું જે ઔષધ કહેલું છે તે કરવું
હિતકર છે.

અન્નથી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા
અન્નાવૃત્તે પાચનીયં વમનં દીપનં ઢ્યુ ।

અન્નથી વાયુ આવૃત હોય તો પાચન,
વમન, દીપન તથા સ્વભાવે પચવામાં હલકું
હોય તે સર્વે હિતકર છે.

મૂત્રથી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા
મૂત્રાવૃત્તે મૂત્રલાતિ સ્વેદાશ્ચોત્તરવસ્તયઃ ॥ ૬૧ ॥

જે વાયુ મૂત્રથી આવૃત હોય, તો આરિયુ
વગેરે મૂત્ર આણું એવાં ઔષધ આપવાં. શેક
કરવો અને ઉતરખસિત આપવી.

ઝાડાથી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા
પરણ્ડતૈલં વર્ચઃસ્યે વસ્તિસ્નેહાશ્ચ મેદિનઃ ।

જે વાયુ ઝાડાના મળ વડે આવૃત હોય
તો એરંડિયુ (દિવેલ) પાવું; તેમ જ ઝાડાને
તોડે એવાં ખસિત અને સ્નેહ આપવાં.

બધાં સ્થાનમાં રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા
કફપિત્તાવિરુદ્ધં યથ્ચ વાતાનુલોમનમ્ ॥ ૬૨ ॥
સર્વસ્થાનાવૃત્તેડપ્યાશુ તત્કાર્યે માતરિશ્વનિ ।

વાયુ બધાં સ્થાનમાં રોકાયેલો હોય, તો જે
જે ક્રિયા કહે અને પિત્તને અવિરુદ્ધ હોય તથા
જે જે કર્મ વાયુનું અનુલોમન કરનારું હોય
તે તે સર્વે કર્મ તરત કરવું.

બધી ધાતુથી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા
મનમિપ્યન્દિ ચ સ્નિગ્ધં સ્રોતસાં શુદ્ધિકારણમ્ ॥
યાપના વસ્તયઃ પ્રાયો મધુરાઃ સાનુવાસનાઃ ।
પ્રસમીક્ય ઘલાધિસ્યં મૃદુ કાર્યે વિરેચનમ્ ॥ ૬૩ ॥
રસાયનાનાં સર્વેપાનુપયોગઃ પ્રશસ્તે ।
શિલાહસ્ય વિરોષેણ પચસા શુદ્ધગુગુલોઃ ॥ ૬૫ ॥
લેહો વા માર્ગવસ્ત્રદ્વેકાદશસિતાશિતઃ ।

જે વાયુ સર્વ ધાતુઓથી આવૃત હોય, તો
જે દ્રવ્ય અભિખંદી ન હોય, સ્નિગ્ધ હોય,
અને સ્રોતની શુદ્ધિ કરનારું હોય, એવું બધું
ખોરાક, પીણું તથા એસડ તરીકે આપવું, વળી
યાપન ખસિતઓ જે વિશેષ કરીને મધુર હોય
તે આપવી, સ્નેહ ખસિત આપવી, અને રોગીનું
બળ બેઈને હળવું વિરેચન આપવું, વળી તેમાં
સર્વે રસાયનનો ઉપયોગ કરવો એ સારું છે તથા
તેમાં દૂધ સાથે શિલાજિત વાપરવો એ ખાસ
સારો છે, અથવા શુદ્ધ ગુગુળનો પ્રયોગ કરવો
એ સારો છે; અથવા બાકી રસાયનમાં કહેલો
અપનપ્રાશ આપવો.

શ્લેષ્ઠ ૬૫૩નું પાડાંતર ચરકસંહિતા ચિ.
૨૮/૨૪૨માં નીચે પ્રમાણે છે :

લેહં વા માર્ગવપ્રોક્તમમ્યસેત ક્ષીરમુદ્ગરઃ ।

અર્થાત અથવા પુરુષે અથવા ઋષિએ
કહેલો અથવા પ્રાશાવલેષે રોજ ખાવો અને
ખોરાક તરીકે દૂધ પીને રહેવું.

રોકાયેલા અપાન વાયુની ચિકિત્સા
અપાને ત્વાવૃત્તે સર્વે દીપનં ત્રાહિ મેપજમ્ ॥ ૬૬ ॥
વાતાનુલોમનં કાર્યં મૂત્રાશયવિશોધનમ્ ।

અપાનવાયુ ગમે તેના વડે આવૃત થયો
હોય તો દીપન અને (આહી) ઔષધ આપવું;
તેમ જ વાયુનું અનુલોમન કરવું તથા મૂત્ર-
શયનું શોધન કરવું.

ઉપસંહાર

इति सहस्रेषतः प्रोक्तमावृतानां चिकित्सितम् ॥
પ્રાણાદીનાં મિપન્કુર્ષાદિતર્ક્યં સ્વયમેવ તત્ ।

આ પ્રમાણે આવૃત થયેલા વાયુઓની દુકા-
ણમાં ચિકિત્સા કહી છે. એ ઉપર તર્ક કરીને
વેધે પ્રાણ વગેરે પાંચ વાયુઓની ચિકિત્સા
પોતાની મેળે કરવી.

પ્રાણ વગેરે વાયુઓનું અનુલોમન
उदानं योजयेदूर्ध्वमपानं चानुलोमयेत् ॥ ૬૮ ॥
સમાને શમયેદિદ્વાંશ્લિષ્ઠા ધ્યાનં તુ યોજયેત્ ।
પ્રાણો રક્ષ્યશ્ચતુર્થોડપિ તત્સિયતી
देहसंस्थितिः ॥ ૬૯ ॥
સ્વં સ્વં સ્થાનં નયેદેવ વૃતાન્ વાતાન્ વિમાર્ગવાન્ ।

ઉદાન વાયુ મદા જિએ જાય છે માટે વિદ્વાન વૈદે એવો પ્રયત્ન કરવો કે જેથી તે જિએ જાય. અપાન વાયુ નીચે જાય છે માટે તેનું અનુલોમન કરવું અર્થાત તે નીચે જાય એવું કરવું. સમાન વાયુને શમાવવો, એટલે તેની ગતિ જિએ નથી કે નીચે પણ નથી; પરંતુ મધ્યમા છે; માટે તે જિએ કે નીચે ન જતા પોતાના સ્થાનમા રહે એવો યત્ન કરવો. વ્યાન વાયુ આખા શરીરમાં ફરનારો છે માટે ઉપર, નીચે તથા મધ્યમા એવી ત્રણ રીતે તેની સ્વાભાવિક ગતિ થાય એવો વૈદે યત્ન કરવો. એ ચારે વાયુઓ કરતાં પ્રાણવાયુનું વૈદે વિશેષ રક્ષણ કરવું; કેમ કે પ્રાણવાયુની ખરાબર સ્થિતિ હોય ત્યાં સુધી જ શરીર રહે છે. પોતાનો માર્ગ છોડીને જિલટે માર્ગે ગયેલા પ્રાણ વગેરે વાયુઓને પોતપોતાને માર્ગે આણવાનો એ રીતે યત્ન કરવો.

પિત્તથી અને લોહીથી રોકાયેલા વાયુ સિવાયનાં ખાડીનાં વાયુનાં આવરણો- માં લસણનો પ્રયોગ

સર્વે ચાવરણં પિત્તરક્તસંસર્ગવર્જિતમ્ ॥ ૭૦ ॥
રસાયનવિધાનેન લશુનો હન્તિ શીલિતઃ ।

પિત્તનું અને લોહીનું આવરણ ખાડ કરતા ખાડીના ખર્ધાં વાયુના આવરણને રસાયનવિધિથી સેવેલું લસણ હજી છે, અર્થાત રસાયનવિધિ પ્રમાણે લસણનો પ્રયોગ કર્યો હોય તો વાયુના તમામ આવરણનો નાશ થઈ વાયુ પોતપોતાને માર્ગે ગમન કરે છે; માત્ર પિત્તનું કે લોહીનું આવરણ હોય ને લસણથી મટતું નથી.

પિત્તથી રોકાયેલા વાયુના અનુલોમનનો ઉપાય

પિત્તાવૃત્તે પિત્તહરં મરુતધ્વાનુલોમનમ્ ॥ ૭૧ ॥

ઉદાન વગેરે વાયુ પિત્તથી આવૃત હોય તો પિત્ત મટે એવા તથા વાયુનું અનુલોમન થાય એવા એટલે વાયુ પોતાના સ્વાભાવિક માર્ગમાં ગતિ કરે એવા ઉપચાર કરવા.

લોહીથી રોકાયેલા વાયુના અનુલોમનનો ઉપાય

રક્તાવૃત્તેऽપિ તદ્વચ્ચ સુહૃદોક્તં યચ્ચ મેપજમ્ ।
રક્તપિત્તાનિલહરં વિવિધં ચ રસાયનમ્ ॥ ૭૨ ॥

જે ઉદાન વગેરે વાયુ લોહીથી આવૃત હોય તો તે જ પ્રમાણે પિત્ત મટે એવું ઔષધ કરવું; તેમ જ વાતરક્તમા કહેલું ઔષધ કરવું, તથા રક્ત, પિત્ત અને વાયુને હરનારું ઔષધ કરવું, તે હિતકર છે; વળી સર્વ દોષ, દૂષ્ય વગેરેના વિચાર કરીને જાતજાતનાં રસાયનમાનું યોગ્ય રસાયન આપવું.

ચિકિત્સાસ્થાનનો ઉપસંહાર
યથાનિદાનં નિર્દિષ્ટમિતિ સમ્યક્

ચિકિત્સિતમ્ ।

આયુર્વેદફલં સ્થાનમેતસ્યોઽર્તિનાશનાત્ ॥૭૩॥
એ જ પ્રમાણે નિદાન પ્રમાણે જ આ ચિકિત્સા સારી રીતે કહી છે. આ ચિકિત્સાસ્થાન આયુર્વેદના ફળરૂપ છે; કેમ કે તે રોગ(પીડા)નો તત્કાળ નાશ કરનાર છે.

ઔષધના પર્યાય શબ્દો
ચિકિત્સિતં હિતં પર્યં પ્રાયશ્ચિત્તં મિપગ્જિતમ્ ।
મેપજં શમનં શસ્તં પર્યાયૈઃ સ્મૃતમૌષધમ્ ॥૭૪

ચિકિત્સિત, હિત, પર્ય, પ્રાયશ્ચિત, સિષગ્-જિત, ભેષજ, શમન, શસ્ત, એ સર્વે શબ્દોનો અર્થ ઔષધ છે.

દિવ્યઘ્નહરદયે ચતુર્થે ચિકિત્સિતસ્થાને વાતશોગિત-
ચિકિત્સિત નામ દ્વાર્વિશોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૨ ॥

अष्टांगहृदय

कल्पसिद्धिस्थान

अध्याय १ लो-वमनकल्प

अथातो वमनकल्पं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

त्यारि हवे अमे वमनकल्प (वमनना कल्प) समलवीशु. अे विषयमां आत्रेय वगेरे मड-
विंओ नीये प्रभाञ्जि कषी गया छे.

कल्प=कल्पना, योगना, विधि, जनावट.

अय मदनकल्पः ।

मदनकल्प

(योग ०११ १८॥)

वमन माटे भी'डण अने विरेचन माटे

नसोतर उत्तम होवानुं कारण

वमने मदनं धेष्टं, त्रिवृन्मूलं विरेचने ।

नित्यमन्यस्य तु ध्याधिबिदोषेण विशिष्टता ॥ १ ॥

सिद्धी कराववा माटे भी'डण सदा उत्तम छे अने लुलाप कराववा माटे नसोतरनुं भूण सदा उत्तम छे. सिद्धी करावे जेवां अने लुलाप करावे जेवां (भी'डण अने नसोतर त्रिवायनां) जील' द्रव्योनी विशेषता तो अमुक अमुक भास रोगो पूरती ज छे.

वमन माटे भी'डणनुं यूर्णुं इरवानी रीत फलानि नातिपाण्डुनि न चातिहरितान्यपि ।

मादायाद्धि प्रशस्तक्षे मध्ये प्रीप्पवसन्तयोः ॥२॥

प्रमृज्य कुशामुत्तोर्यां क्षिप्या बद्ध्या प्रलेपयेत् ।

गोमयेनानु मुत्तोलो धान्यमध्ये निघापयेत् ॥३॥

सुदुभूतानि मण्विष्टान्यानि कुशानेष्टनात् ।

निष्कृष्टानि गतेऽष्टाष्टे शोषयेत्तान्यथातये ॥४॥

तेषां ततः सुशुष्कानामुद्धृत्य फलपिप्पलीः ।

दक्षिमघ्वाज्यपल्लैर्मृदित्वा शोषयेत्पुनः ॥ ५ ॥
ततः सुगुहं संस्थाप्य कार्यकाले प्रयोजयेत् ।

भी'डणनां इण अहु पीजा र'गनां थयेलां (अहु पाकी गयेलां) डेय तेवां न लाववां; तेम घण्टा क्षीला र'गनां (घण्टां कायां) पणु न लाववां, अर्थात् भेडायेलां भी'डण लाववां. अे इण वसंत अने श्रीभ अे जे ऋतुनी वस्ये अेटसे वसंतऋतु सितरवाना अने श्रीभऋतु जेस-
वाना संधिमां शुल द्विपस अने शुल नक्षत्र वगेरे दिनशुद्धि जेईने लाववां. पछी तेने साइ करीने दर्ल'नी मुत्तोक्षी(=छाण्डी, लुओ सूर र/पट्टे)मां नाजवां. पछी ते मुत्तोक्षीने पांधीने ते उपर गायना छाणुना क्षेप करवा. पछी ते मुत्तोक्षीने धान्यमां हाटी हेवी. जेवी रीते आइ द्विपस सुधी ते मुत्तोक्षीने धान्यना ढगलायां राण्या पछी ज्यारि ते भी'डण कामण थाय (सगार पोयुं थाय) अने तेनी वास मध जेवी अथवा भीडी आवे, त्यारि ते मुत्तोक्षीमांधी ते भी'डणने काढवां अने तेने तडकांमां सूडववां. पछी सुकायेलां भी'डणमांधी तेनी इणपिप्पली अडार काढीने हळीं, मध, धी अने जेणमां जेणवीने ते सवर्ने जेगां जेणाने जेकडां करवां. सारी रीने जेणया पछी इरीने तेने तडके सूड-
पवुं. सुकाया पछी सारी रीने सायवीने तेने राणी मूडुं अने काम पडे त्यारि तेने वापरवुं.

(इसपिप्पली=भी'डणने सांग्या पछी वच-
मांधी नीडणतां लींपीपर जेवा आकारनां जी.)
वमन माटे भी'डणनुं यूर्णुं पीवाना विधि
अथादाय ततो मात्रां जर्जरीकृत्य दासयेत् ॥ ६

શર્વરી મધુયણ્યા વા કોવિદારસ્ય વા જલે ।
કર્ણુદારસ્ય વિષ્ણ્યા વા નીપસ્ય વિદુલસ્ય વા ॥૭
શણપુષ્પ્યાઃ સદાપુષ્પ્યાઃ

પ્રત્યક્ષપુષ્પ્યુદકેડયથા ।

તતઃ પિવેત્કપાયં તં પ્રાતમૃંદિતગાલિતમ્ ॥૮॥
સૂત્રોદિતેન વિધિના સાધુ તેન તથા વમેત્ ।

પછી જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તે ઔષધમાંથી દેશ, દૂધ, કાળ, બળ વગેરેના વિચાર કરીને યોગ્ય માપ લઈને તેને ખાંડીને તેને જઠીમધના, સફેદ કાંચનારના, ગૂંદાના, મીઠાં વિઘોડાંના, કદબના, નેતરના, શણુના, આકડાના મૂળના કે ઘોળા અઘોડાના (અપામાર્ગના) પાણીમાં રાતે પલાળી મૂકવું. પછી સવારે તેને તે જ પાણીમાં ચોળી નાખીને કપડા વડે ગાળી લેવું અને તે કપાય સૂત્રસ્થાનમાં (અ. ૧૮ શ્લોક ૧૧૩ થી ૧૭ માં) કહેલા વિધિ પ્રમાણે પીવો. એ રીતે કરવાથી સારી રીતે વમન થાય છે.

કંફવર, સળેખમ, ગોળો, અંતર્વિદ્રધિ રોગોમાં ક્યાં સુધી ઊલટીઓ કરાવવી? સ્તેમ્પચરપ્રતિશ્યાયગુલ્માન્તર્વિદ્રધીષુ ચ ॥૯॥ પ્રચ્છદ્વેદિરોષેણ યાવત્પિત્તસ્ય દર્શનમ્ ।

કંફવર, સળેખમ, ગોળો, અંતર્વિદ્રધિ, એ રોગોમાં, જ્યાં સુધી પિત્ત બેવામાં આવે, પિત્ત બહાર નીકળે, ત્યાં સુધી ખાસ કરીને ઊલટી કરાવવી.

તાપ, અરુચિ, ધૂંકધૂંક કરવું, રસોળી, અખુંદ, ઉદરરોગ માટે ઊલટીઓ કરાવવાનું ઔષધ

ફલપિપ્પલિચૂર્ણ વા ક્ષાયેન સ્વેન પ્રાચિતમ્ ॥૧૦
ત્રિમાગત્રિફલાચૂર્ણ કોવિદારાદિવારિણા ।
પિવેન્નરાતરિષ્ઠીવપ્રન્યવચ્યયુદોદરી ॥૧૧॥

મીંદળના ફળની પિપ્પલીના (શ્લોક ૪૩) ચૂર્ણને તે ફળની પિપ્પલીના કપાયને પટ દેવો. પછી તેમાં ત્રિફળાનું ચૂર્ણ ત્રણ લાગ નાખવું અને પાછળ શ્લોક ૬૩ થી ૭૩ માં કહેલાં સફેદ કાંચનાર વગેરેના કપાયમાં તે પીવું. જવર, અરુચિ, વારંવાર ધૂંકવાને રોગ, રસોળી.

અપથી (ન પાકે એવી રસોળી), અખુંદરોગ અને ઉદરરોગમાં ઉપર કથા પ્રમાણે પીવું.

પિત્ત કંફના સ્થાનમાં ગયું હોય ત્યારે ઊલટીઓ કરાવવાનું ઔષધ પિત્તે કફસ્થાનગતે જીમૂતાદિજલેન તત્ ।

પણ કંફના સ્થાનમાં પિત્ત ગયું હોય, તે જીમૂતાદિ(કૂકડવેલ વગેરે)ના કપાય સાથે મીંદળની ફળપિપ્પલીનું ઉપર કહેલું ચૂર્ણ પીવું.

જીમૂતાદિ=જીમૂત, ઇંચવાકુ (કડવી દૂધી), વિસોડી, રાજકોશાતકી (તૂરિયાં) અને ઇદ્રજવ. હૃદયમાં દાહ અને અધોગામી રક્તપિત્ત માટે મીંદળ પીવાની રીત

હૃદાદેડ્યોન્નપિત્તે ચ ક્ષીરં તત્પિપ્પલીગૃતમ્ ॥૧૨
ક્ષીરેયો વા

જે છાતીમાં બળતરા બળતી હોય કે અધોગામી રક્તપિત્તને રોગ થયો હોય તે મીંદળની પિપ્પલી (શ્લોક ૪૩) નાખીને ઉકાળેલું દૂધ પીવું. એવી રીતે કે મીંદળની પિપ્પલી કરતાં આડગણું દૂધ લેવું અને દૂધ કરતાં ચાર-ગણું પાણી લેવું. પછી દૂધ માત્ર ખાકી રહે ત્યાં લગી ઉકાળીને પાક કરવો. પછી એ દૂધ પીવાથી વમન થાય છે, અથવા દૂધમાં સિદ્ધ કરેલી તે ફળપિપ્પલીની પેથા પીવી.

કંફથી થતી ઊલટીઓ, પ્રસેક અને તમકન્થાસ માટે મીંદળ પીવાની રીત

કફચ્છદિપ્રસેકનમરેષુ તુ ।

વચ્યુત્તરં વા વધિ વા તચ્છૂત્તરીસમ્મવમ્ ॥૧૩॥
કંફથી થતી ઊલટી, પ્રસેક (મુખમાંથી લાળ કે પાણી નીકળવાને રોગ) અને તમકન્થાસ, એ રોગોમાં મીંદળની પિપ્પલીનું (શ્લોક ૪૩) તૈયાર કરી રાખેલું ચૂર્ણ નાખીને સિદ્ધ કરવું દૂધ આખરીને બનાવેલા દડાની તર ખાવાથી અથવા એ દડા સાથે મીંદળની પિપ્પલીનું ચૂર્ણ ખાવાથી પણ વમન થાય છે.

મંદાગ્નિ અને મુકાનું જતું શરીર એ બે માટે વમન ઔષધ

ક્ષાદિકાપ્યકન્થાગ્ન્યાં સિદ્ધં તત્સિદ્ધદુગ્ધનમ્ ।
સર્પિઃ ક્ષ્માભિમૂનેડમ્ શુષ્પદેદે ચ યામનમ્ ॥૧૪

व रोगीना वृद्धरात्रि कृथी मद्द पडी गये।
 हरी तथा वृत्तु शरीर सुकार्थ वृत्तु हरी, तेने
 मदनक्षण (मीढण) वगेरे विलटी उगवनारा
 द्रव्येना क्वाथ अने कळक वडे सिद्ध करेला
 हृषभाथी पनावेला घाने ते व द्रव्येना क्वाथ
 अने कळक वडे सिद्ध करीने आपवाथी वमन
 यथने सारु थरी.

इणादि द्रव्ये : मीढण, लभूत, कडवी हृषी,
 धिसोडी, गजकोशातकी (गूरिया) अने छद्रजव.

मीढणनी मीढणे अवलेख अने क्वाथ
 स्वरसं फलमज्जो वा भङ्गातकविधिघृतम् ।
 आदर्वालिपनासिद्धं लीह्वा प्रच्छर्दयेत्सुखम् ॥१५
 तं लेहं भक्ष्यभोज्येषु तत्कवायाश्च योजयेत् ।

मीढणनी मीढणे स्वरस काढीने विला
 माना विधि प्रमाळ्णे तेना पाक कवे। ज्यारे
 ते पाक कडळीये चोटे येवे थाथ, त्यारे तेने
 याटीने सुभे करीने वमन करवु. ये व अव-
 सेढने लक्ष्य तथा लोभ्य साधे आपवे, तेम व
 मीढणेना क्वाथ पळु आपवे।

अति सतर्पणुथी थयेला रोगो
 माटे वमन औपय

वत्सकादिप्रतीवापः कषाय फलमज्जजः ॥ १६ ॥
 निम्बार्कान्यतरक्वाथसमायुक्तो नियच्छति ।

बद्धमूलानपि ध्यापीन् सर्वान् सन्तर्पणोद्भवान् ॥
 अतिशय सतर्पणु करवाथी थयेला रोग
 शरीरमा मूण नाभीने स्थिर थया होय, तेमने
 मळु नाश कवा माटे मीढणना इणनी मीढणे
 क्वाथ करीने तेमा वत्सकादि गळु (सू. अ. १५,
 श्लोक ३३-३४)ना औपधानु सूक्ष्म प्रतिवाप
 तरीके नाभवु तथा तेमा क्षीमडानो के आकडाना
 मूणने क्वाथ भेणवीने पावे।

विलटीयो करवा माटे सूधवानी ह्या
 राठपुष्पफलरक्षणचूर्णैर्माल्यं सुरक्षितम् ।
 वमेन्मण्डरसादीना ततो जिघ्नन् सुखं सुखी ॥१८॥
 पवमेव फलाभावे कल्प्यं पुष्पं शलाहृ वा ।

मीढणना हूल अने इणतु सूक्ष्म सूक्ष्म करीने
 ते वडे अतिशय वृषु करेवु मीढणतु पुष्प सेवु.
 पळी मूड, भासरस, भीयडी, हृष, यवागू

वगेरे मूण भाधने ते पुष्प सूधवु. येवी रीते
 सूधवाथी सुषी (सुवाणो) माणस सडेलार्थी
 विलटी कररी, अेटथे विलटी कृता तेने काथ
 तकडीक्ष थरी नडि.

ये व प्रमाळ्णे, मीढणना इण न मणे तो
 मीढणना हूल लथने अथवा मीढणना कावा
 भरवा (कावा मीढण) लथने पाछण श्लोक
 ६ मा कथा प्रमाळ्णे तेने सूक्ष्मीने तेतु सूक्ष्म
 करीने तेने वठीमध वगेरेना क्वाथमा राने
 पलाणी राभवु, अने सवारि तेने ते व पाळीमा
 येणी नाभीने ते पाळी वृगडे गाणीने रोगीने पावु.

इति मदनकल्पः ।
 मय जीमूतकल्पः ।

लभूतकल्प

(श्लोक १८११ थी २६)

जीमूताद्याश्च फलवत्

हूकडवेल, कडवी हृषी, कडवी धिसोडी, छद्र-
 जव वगेरे पळु मीढणनी व रीत कडेली छे
 ते व रीते तैथार करीने वमनमां वापव्वा.

ताव, ह्रम, छिदरस, हूडकी वगेरेमां
 हूकडवेलेना प्रयोग

जीमूतं तु विशेषत ॥ १९ ॥

प्रयोक्तव्यं ज्वरश्यासकासहिष्मादिरोगिणाम् ।

आस करीने ताव, ह्रम, आसी, हूडकी वगेरे
 रोगमा हूकडवेलेतु वमन आपवु.

कडूनां अरुचि, छिदरस, पांडु अने क्षय माटे
 हूकडवेलेतुं कथं अंग केवी रीते वापरतुं ?

पयः पुष्पेऽस्य निवृत्ते, फले पेया पयस्कृता ॥२०॥

लोमशे क्षीरसन्तानं, दध्युत्तरमलोमशे ।

शुते पयसि दध्यस्तु जातं हरितपाण्डुके ॥ २१ ॥

आसुत्य वाहणीमण्डं पित्रेऽमृदितगालितम् ।

कफादरोचके कासे पाण्डुत्वे राजयक्ष्मणि ॥२२॥

जे हूकडवेलेने हूल आच्या होय तो ते हूकड-
 वेलेना हूल नाभीने विकाणुवु (सिद्ध करेवु) हृष
 आपवु, जे हूकडवेलेने इण आच्या होय तो ते
 हूकडवेलेना इणथी सिद्ध करेला हृष वडे पनावेली
 येया आपवी, जे इण सवाटीवाणा कुमणा होय
 तो ते वडे सिद्ध करेला हृष छपर जे कावणी

(પાતળી તર) ખાંચે છે તે વમન કરાવવા માટે આપવી; બે કૂકડવેલનાં ફળ કંકણ થયેલાં હોય તેા તેનું ચૂર્ણ નાખીને દહીંની તર ખાવી. બે જીમૂત(કૂકડવેલ)નાં ફળ કાચાંપાકાંની વચલી અવસ્થાવાળાં (ભોડાયેલાં) હોય તેા તેને નાખીને ઉકાળેલા દૂધને જમાવીને દહીં કરીને તે ખાટું દહીં પીવું, અથવા વારાણી નામે મઘના ઉપરના પાણીમા તે ભોડાયેલા ફળનું ચૂર્ણ રાતે પલાળી સવારે તે તેમાં ચોળી નાખી ગાળી લઈને પીવું. એ પ્રમાણે કંકના અરચિ, કાસ (ખાસી), પાક-રોગ અને ક્ષયરોગ એ રોગોમાં કરવું. (હેમાદ્રિ)

કડવી તુંબડી (દૂધી), ઘિસોડી વગેરેના ઉપયોગ
इयं च कल्पना कार्या तुम्बीकोशातकीष्वपि ।

ઉપર બે પ્રમાણે જીમૂત (કૂકડવેલ)ની કલ્પના (ખનાવટ) કહેલી છે, તે પ્રમાણે કડવી તુંબડી અને ઘિસોડી વગેરેની પણ ખનાવટ કરવી. અર્થાત્ પુષ્પ થાય ત્યાથી તે ફળ થાય ત્યા સુધી તેમાં કઢા પ્રમાણે જુદેજુદે પ્રકારે વમન ઔષધ તૈયાર કરી વાપરવું.

વાતપિત્તની પીડા અને કંકપિત્તના તાવ માટે
કૂકડવેલનો વમન માટે પ્રયોગ

पर्यागतानां शुष्काणां फलानां वेणिजन्मनाम् ॥२३
 चूर्णस्य पयसा शुक्ति वातपित्तादितः पिबेत् ।
 द्वे वा त्रीण्यपि वाऽऽपोष्य

કવાથે તિક્તોત્તમસ્ય વા ॥૨૪॥

આરગ્વધાદિનવકાદાસુલ્યાન્યતમસ્ય વા ।
 विमृद्य पूर्तं तं क्वाथं पित्तश्लेष्मज्वरी पिबेत् ॥२५

કૂકડવેલનાં ખરાખર પાકેલાં ફળ લાવીને તેનું ચૂર્ણ કરીને તેમાંથી બે તોલા ચૂર્ણ લઈને વાત તથા પિત્તથી પીડાતા મનુષ્યે તે દૂધ સાથે પીવું. અથવા કંકપિત્તના તાવવાળાએ તે ફળ-માંથી બે કે ત્રણ ફળ લઈને લીમડાના કવાથમાં તેને વાટી નાખીને પીવાં. અથવા આરગ્વધાદિ ગણ(સૂ. અ. ૧૫ શ્લોક ૧૭)નાં નવ ઔષધો-માંથી ગમે તે એકના કવાથમાં તેને વાટીને નાખવું અને રાતે પલાળી મૂકવું. પછી સવારમાં તેને તેમા ચોળી નાખીને તે કવાથ ગાળી લઈને

પિત્તકંકજ્વરવાળાએ પી જવો.

પિત્તના, કંકવાતના કે કંકની તાવ
માટે કૂકડવેલનો પ્રયોગ

जीमूतकल्कं चूर्णं वा पिबेच्छीतेन वारिणा ।

ज्वरं पैस्ते, कवोष्णेन कफत्राताकफादपि ॥ २६ ॥

પિત્તજ્વરમા જીમૂત(કૂકડવેલ)નું ચૂર્ણ અથવા કલ્ક કડા પાણી સાથે પીવો. અને બે જ્વર કંકવાયુથી થયો હોય કે કંકથી થયો હોય તેા તે ચૂર્ણ કે કલ્ક લગાર ગરમ પાણી સાથે પીવો.

इति जीमूतकल्पः ।

મયેક્ષ્વાકુકલ્પઃ ।

ઇક્ષ્વાકુકલ્પ

(શ્લોક ૨૬૧ થી ૩૪)

ઇક્ષ્વાકુ (કડવી દૂધી) કેાને માટે ઉત્તમ
વમન ઔષધ છે?

कासश्वासविपच्छदिज्वरातं कफकशिते ।

इक्ष्वाकुकुर्वमने शस्तः प्रताम्यति च मानवे ॥२७

ખાસી, દમ, વિષ, જિલટી અને તાવથી પીડાયેલા રોગીને તથા કંકથી પાતળા થઈ ગયેલા રોગીને, તેમ જ પ્રતમક આસથી દુઃખી થતા માણસને વમન કરાવવા માટે કડવી દૂધી શ્રેષ્ઠ છે.

પિત્તકંકજ્વરમાં પિત્ત વધારે હોય તેા વમન માટે કડવી દૂધી શી રીતે વાપરવી ?

फलपुष्पविहीनस्य प्रवालैस्तस्य साधितम् ।

पित्तश्लेष्मज्वरे क्षीरं पित्तोद्विके प्रयोजयेत् ॥२८

બે રોગીને પિત્તકંકજ્વરમાં પિત્તનું બળ અધિક હોય તેા કડવી દૂધીને ફળ કે ફૂલ આવે તે પહેલાં તેના કુમળાં પાંદડા (ફૂલો) લાવીને તે વડે સિન્ધુ કરેલું દૂધ રોગીને પાવું. (તેથી વમન થશે.)

કંકની ઉધરસ અને કંકના દમવાળાને વમન માટે કડવી દૂધી શી રીતે વાપરવી ?

हृतमध्ये फले जीर्णे स्थितं क्षीरं यदा दधि ।

स्यात्तदा कफजे कासे श्वासे वग्म्यां च पाययेत् ॥२९

કડવી દૂધી ઘરડી થાય એટલે તેના મધ્ય-માંથી ગાભો (ગલ, ખિયાં વગેરે) કાઢી નાખીને ખાકી રહેલી ખાલી તૂમડીમાં દૂધ ભરવું. તે હૃદયનું દહીં થાય, એટલે કંકથી ઉત્પન્ન થયેલી

ખાસીવાળાને, કફથી થયેલા દમવાળાને તથા બ્રહ્મટીના રોગમા તે દહીં વાધુ.

પાંકું, કુષ્ઠ અને ઝેરના રોગ માટે કડવી દૂધીના ઉપયોગ

મસ્તુના વા ફલાન્મધ્યં પાણ્ડુકુણ્ડવિપાર્દિતઃ ।
તેન ત્ત્વં વિપક્વં વા પિવેત્સમધુસૈન્ધવમ્ ॥૩૦॥
પાહુરોગથી પીડાયેલા, ચામડીના રોગથી પીડાયેલા તથા વિષરોગથી પીડાયેલા રોગીએ કડવી દૂધીના ફળને ગર્લ (ગલ) દહીંના નીતર્યા પાણી સાથે પીવે, અથવા કડવી દૂધીના ગર્લ વડે પકવ કરેલી છાશ કંડી પડે એટલે તેમાં મધ અને સિંધવ નાખીને તે પીવી.

ઝેર, ગોળો, ઉદરરોગ, રસોળી, ગૂમડાં અને હાથીપગ માટે કડવી દૂધીના ઉપયોગ
માવયિત્વાડડજહુઘેન વીજં તેનેવ વા પિવેત્ ।
વિપગુલ્મોદરગ્નિયગણ્ડેવુ સ્ત્રીપદેવુ ચ ॥ ૩૧ ॥
વિષરોગ, ગોળો, ઉદરરોગ, રસોળી, ગૂમડાના રોગ અને હાથીપગ રોગમા કડવી દૂધીનાં ખીજને ખકરીના દૂધના પટ દઈને તે ખીજને તેના જ (ખકરીના) દૂધ સાથે પીવાં.

કફવર, ઉધરસ, ગળાના રોગ અને અરુચિ માટે કડવી દૂધીના ઉપયોગ
સક્તુભિર્વાં પિવેન્મન્થં તુમ્વીસ્વરસમાવિતૈઃ ।
કફોદ્ભવે જ્વરે કાસે ગલરોગેષ્વરોચકે ॥ ૩૨ ॥

કફથી ઉત્પન્ન થયેલા તાવમાં, ખાંસીમાં, ગળાના રોગમાં અને અરુચિમાં, તુખડીના સ્વરસ વડે ભાવના આપેલા (પટ દીધેલા) જવના સાથુ સાથે ઘી અને પાણી એકત્ર કરીને પીવુ, (સાથુ, ઘી અને પાણી વગેરે મિશ્રણને મધ કહે છે.)

ગોળો અને જૂના તાવ માટે નખળા ન પડી જવાય એવું વમન ઔષધ
ગુલ્મે જ્વરે પ્રસક્તે ચ કર્કં માંસરસૈઃ પિવેત્ ।
નરઃ સાધુ વમત્યેવં ન ચ દૌર્બલ્યમશ્રુતે ॥ ૩૩ ॥
ગુદ્ધરોગમા તથા તાવ લાગુ પડ્યો હોય તે ખસતો ન હોય એવા જીર્ણવરમાં કડવી દૂધીના કઠક માસરસ સાથે પીને વમન કરવું; કેમ કે એવી રીતે વમન કરવાથી રોગી માણસને

સારી રીતે વમન થાય છે અને તે દુર્બળ થઈ જતો નથી.

વમન માટે કડવી દૂધીની સૂંઘવાની દવા તુમ્બ્યાઃ ફલરસૈઃ શુક્રૈઃ સપુષ્પૈરવર્જિતમ્ ।
છર્દ્યેન્માલ્યમાઘાય ગન્ધસમ્પત્સુલોચિતઃ ॥ ૩૪ ॥

જે માણસ ગંધની સંપત્તિના સુખને યોગ્ય હોય એટલે સુગંધ ભોગવવાને યોગ્ય હોય, તે માણસે કડવી દૂધીના ફળને રસ તથા કડવી દૂધીના ફૂલને રસ એકત્ર કરી તે વડે કડવી દૂધીના પુષ્પને વાસિત કરી તે પુષ્પ સૂકવીને તેનુ ચૂર્ણ પુષ્પની માળામાં નાખવુ. પછી તે માળા સૂંઘવી. તેથી વમન થશે.

દ્વૈતીક્વાકુકલ્પઃ ।

અથ ધામાર્ગવકલ્પઃ ।

ધામાર્ગવકલ્પ

(શ્લોક ૩૪) થી ૪૦)

કયા રોગમાં કડવા તૂરિયાથી બ્રહ્મટીઓ કરાવવા ?

કાસગુલ્મોદરગરે વાતે શ્લેષ્માશયસ્થિતે ।
કફે ચ કળ્ઠવક્ત્રસ્યે કફસન્નયજેવુ ચ ॥ ૩૫ ॥
ધામાર્ગવો ગદેત્વિષ્ટઃ સ્થિરેવુ ચ મહત્સુ ચ ।

ખાંસીના રોગમાં, ગોળાના રોગમા, ઉદર-રોગમાં, વિષરોગમા, કફના સ્થાનમાં વાધુ રહે ત્યારે, કંઠમાં અને મુખમા કફ રહે ત્યારે, કફને સંચય થવાથી થયેલા રોગોમાં અને જૂના થઈ ગયેલા તથા ખલુ વધી ગયેલા રોગોમા કડવા તૂરિયાનુ વમન હિતકર છે.

ઉધરસ અને હૃદયમાં દાહ માટે

કડવા તૂરિયાવાળા અવલેહા

જીવકર્મમકૌં ઘીરા કપિક્કૂઃ શતાવરી ॥ ૩૬ ॥
કાકોલી ધ્રાવળી મેદા મહામેદા મધૂલિકા ।
તદ્ગ્જોમિઃ પૃથ્ગ્લેહા ધામાર્ગવરજોન્વિતાઃ ॥૩૭॥
કાસે હૃદયદાહે ચ શસ્તા મધુસ્વિતાદ્રુતાઃ ।

ઉધરસવાળાને તથા હૃદયમા દાહવાળાને નીચેનું વમન આપવુ :- જીવકે, ક્ષયભક, મહા-શતાવરી, ક્ષીરકાકોલી, કૌચા, શતાવરી, કાકોલી, ગોરખડુંડી, મેદા, મહામેદા, ભટ્ટીમધ, એ ઔષધોમાથી ગમે તે ઔષધ લઈને તેમાં

ધામાર્ગવનું ચૂર્ણ નાખવું તથા મધ અને સાકર સાથે અવલેહ કરીને ચાટવો. એ અવલેહનું વમન ખાંસીના રોગવાળાને તથા હૃદયના દાહવાળાને હિતકર છે.

પિત્તવાળા અને પિત્તની ગરમીવાળા કહ્યું માટે કડવા તૂરિયાનો ઉપયોગ

તે સુલામ્મોનુપાનાઃ સ્યુઃ પિત્તોષ્પલહિતે કફે ॥

પિત્તની ગરમી સહિત કહવાળાને ઉપર શ્લેષ્મિક ઉદથી ૩૭૩ માં કહેલા અવલેહ લગાર ગરમ પાણીના અનુપાન સાથે પાઈને વમન કરાવવું હિતકર છે.

ઝેર કાઢવા માટે કડવા તૂરિયાનો ઉપયોગ ધાન્યતુમ્યક્યૂપેણ ફલ્કસ્તસ્ય વિપાપહઃ ।

એ કડવા તૂરિયાના કહકને ધાણા તથા ચિરૂળના ક્વાથ સાથે પીવાથી વમન થાય છે, તેથી વિષદોષ દૂર થાય છે.

મનના રોગ માટે કડવી દૂધીના ઉપયોગ ધિન્મ્યાઃ પુનર્નવાયા વા કાસમર્દસ્ય વા રસે ॥૩૨૨ પક્ ધામાર્ગવં દ્વે વા માનસે મૃદિતં પિવેત્ ।

તચ્છૂત્કીરજં સર્વિઃ સાધિતં વા ફલાદિમિઃ ૪૦

ગિલોડી, સાટોડી કે કાસોદરાના રસમાં એક કે બે કડવાં તૂરિયાંને ચોળી નાખીને પીવું તેથી વમન થાય છે. અથવા કડવા તૂરિયાથી સિદ્ધ કરેલા દૂધમાંથી ખનેલું ઘી પીવાથી વમન થાય છે. અથવા મીઠળ, ફૂકડવેલ, ઇક્વાકુ (કડવી દૂધી), કડવું તૂરિયું, કડવી ગલકી, ઇદ્રજવ, એ છ ઔષધથી સિદ્ધ કરેલા દૂધવું ઘી પીવાથી વમન થાય છે. એ સર્વે વમન માનસિક રોગવાળાને હિતકર છે.

હિતિ ધામાર્ગવકલ્પઃ ।

મથ ક્ષ્વેડકલ્પઃ ।

ક્ષ્વેડ(કડવું ગલકું)નો કલ્પ

(શ્લોક ૪૦૧ થી ૪૩)

જૂના કુંદ, પાંક, ખરોળ, સોભે, ગર વગેરે માટે ઉપયોગ

ક્ષ્વેડોડતિકદ્વૃત્તીક્ષ્ણોષ્ણઃ પ્રગાઢેષુ પ્રશસ્યતે ।

કુષ્ઠપાણ્ડ્વામયગ્નીદશોફગુલ્મગરાદિષુ ॥ ૪૧ ॥

કડવી વિસોડી (ગલકું) અતિશય કડવી,

તીક્ષ્ણ અને ગરમ છે. માટે ઘણા કાળથી થયેલા હોવાથી ઊંડાં મૂળ નાખેલા ચામડીના રોગ, પાંડુરોગ, શ્લેષ્મિક(ખરોળ), સોભે, ગાળો અને કૃત્રિમ વિષ, એ રોગમાં તેનું વમન શ્રેષ્ઠ છે.

વમન માટે કડવા ગલકા સાથે માંસરસ પૃથક્ ફલાદિપટ્કસ્ય ક્વાથે માંસમનૂપજમ્ ।

કૌશાતક્યા સમં સિદ્ધં તદ્રસં લવણં પિવેત્ ॥૪૨

મીઠળ, ફૂકડવેલ, કડવી દૂધી, કડવું તૂરિયું, કડવું ગલકું, ઇદ્રજવ, એ છ ઔષધના ક્વાથમાં કડવી ગલકીની ખરોખર અનૂપ દેશનાં પ્રાણીઓનું માંસ સિદ્ધ કરવું, તથા તે માંસરસ સિધવ નાખીને પીવો તેથી વમન થાય છે.

ફલાદિવિષ્પલીતુલ્યં સિદ્ધં ક્ષ્વેડરસેડ્યવા ।

ક્ષ્વેડકાથં પિવેત્સિદ્ધં મિથ્રમિશ્નુરસેત વા ॥૪૩

મીઠળ, ફૂકડવેલ, કડવી દૂધી, કડવું તૂરિયું, કડવું ગલકું અને ઇદ્રજવ, એ છ ફળનાં ખીજની ખરોખર અનૂપ દેશનાં પ્રાણીઓનું માંસ લઈને તેને કડવા તૂરિયાના રસમાં સિદ્ધ કરવું અને તે માંસને કડવા તૂરિયાના રસ સાથે પીવો અથવા કડવા તૂરિયાના ક્વાથમાં સિદ્ધ કરેલા માંસને શેરડીના રસમાં સિધવ નાખીને તે સાથે પીવો; એથી વમન થાય છે.

હિતિ ક્ષ્વેડકલ્પઃ ।

મથ કુટ્જફલકલ્પઃ ।

કુટ્જ(ઇદ્રજવ)નો કલ્પ

(શ્લોક ૪૩૧ થી ૪૬)

ઇદ્રજવથી કેને ઊલટીઓ કરાવવી ?

કૌટ્જં સુકુમારેષુ પિત્તરક્તકફોદયે ।

જ્વરે વિસર્વે હૃદ્રોગે સુદે કુષ્ઠે ચ પૂજિતમ્ ॥૪૪

જે માણસો અત્યંત કોમળ પ્રકૃતિના હોવાથી ઊલટીના વેગને સહન ન કરી શકે એવા હોય, તેમને પિત્ત, રક્ત કે કફને ઉપાડ થઈ આવ્યા હોય અથવા તાવ, રતવા, હૃદયના રોગ, પત કે ચામડીના રોગ હોય, તો તેમને ઇદ્રજવનું વમન આપવું એ શ્રેષ્ઠ છે.

વમન માટે ઇદ્રજવ શી રીતે પાવા ?

સર્વપાણાં મધુકાતાં તોયેન લવણસ્ય વા ।

પાયયેત્કૌટ્જં વીજં યુક્તં કુશરવ્યાડ્યવા ॥ ૪૫ ॥

સત્તાહં વાડકંદુગ્યાકાં તચ્ચૂર્ણે પાયયેત્યુથકૃ ।
 ફલજીમૂતકેશ્વાકુજીવન્તીજીવકોદકૈઃ ॥ ૪૬ ॥

સરસવ અથવા બેડીમધના જુદા જુદા કવાથ-
 માં અથવા સિંધવના પાણીમાં ઇદ્રજવ વાટીને
 તે પાવા. અથવા ફસરા (મગચોખાની ખીચડી)
 સાથે ઇદ્રજવ પાવા. અથવા ઇદ્રજવને સાત
 દહાડા આકેડાના દૂધમાં પલાળી રાખીને પછી
 તેને સૂકવીને તેતું ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણને માંઢળ,
 કૂકડવેલ, કડવી દૂધી, ડોડી, જવક, એમાંના
 એને તે એકના પાણી સાથે પાવું

હતિ કુટજફલકલ્પઃ ।

આ અધ્યાયમાં ખતાવેલા કલ્પ માત્ર
 દિશા ખતાવે છે

વમનોવધમુશ્વાનામિતિ કલ્પાદિગીરિતા ।
 વીજેતાનેત મતિમાતન્યાન્યપિ ચ કલ્પયેત્ ૫૭

વમન ઔષધોમા મુખ્ય ઔષધોની કેવા
 કેવા રોગમાં કેવી કેવી કલ્પના કરવી તેની આ
 પ્રમાણે (આ અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે) દિશા
 ખતાવી છે; માટે જુદામાન વૈદ્યે આ બીજ
 ઉપરથી (દિશા ઉપરથી) બીજાં પણ વમન
 ઔષધની કલ્પના કરવી.

इत्यशङ्कहृदये पत्रमे कल्पसिद्धिस्थाने वमनकल्पो
 नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ ૧ ॥

અધ્યાય ૨ બે—વિરેચનકલ્પ

વમન પછી વિરેચનનો ઉપયોગ છે માટે
 વમનકલ્પ કહ્યા પછી વિરેચનકલ્પ શરૂ કરતાં
 તંત્રકાર કહે છે કે,

अथातो विरेचनकल्पं ध्यात्वास्यामः ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે વિરેચનકલ્પ (વિરેચનનો
 કલ્પ) મનનવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે
 મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

अथ त्रिवृच्छ्रामयोः कल्पः ।

નસોતરનો કલ્પ

(મ્લેક નાથી રહા)

નસોતરના ગુણ

કમાષમધુરા રુક્ષા વિપાકે કટુકા ત્રિવૃત્ ।

कफपित्तप्रशमनी रौक्ष्याच्चानिलकोपनी ॥ ૧ ॥

મેપાણે વગેરે બીજાં; વિરેચન દ્રવ્યો કરતાં
 નસોતર ઘણું ઉત્તમ છે; કેમ કે કોઈપણ રોગ-
 માં તેનો ઉપયોગ કરવાની મનાઈ નથી તેમ
 તેના વિરેચનથી કોઈ નુકસાન થતું નથી. માટે
 શ્રંથકાર વિરેચન દ્રવ્યોની ખાખતમાં પ્રથમ
 નસોતરની કલ્પના કહેતાં તેના ગુણ કહે છે.
 નસોતર કષાય (સ્વાદમાં પૂરું), ગળ્યું,
 ઘૂણું, વિપાકમાં તીખું છે. તીખું છે માટે કફને
 શમાવે છે, ગળ્યુ છે માટે પિત્તને શમાવે છે અને
 ઘૂણું છે માટે વાયુને કોપાવે છે.

નસોતરના યોગ

સેદાનીમૌપધૈયુકા વાતપિત્તકફાપહૈઃ ।
 કલ્પવૈશેષ્યમાસાઘ જાયતે સર્વરોગજિત્ ॥૨॥

હવે એવા ગુણવાળું નસોતર વાત, પિત્ત
 અને કફનો નાશ કરનારાં ઔષધોની સાથે
 મેળવાય તો તેના ખાસ યોગો થાય છે; અર્થાત્
 એ જ નસોતરમાં બીજાં ઔષધો મેળવીને તેનું
 જે રોગને જેવું બેઈએ તેવું ઔષધ બનાવવામાં
 આવે છે; અને ત્યારે તે સર્વ રોગને જીતનારાં
 થાય છે.

નસોતરની જાતોઃ રાતા નસોતરના ગુણ
 દ્વિધા ક્યાતં ચ તન્મૂલં

इयामं इयामाऽरुणं त्रिवृत् ।
 त्रिवृदाख्यं वरतरं निरपायं सुखं तयोः ॥ ૩ ॥
 સુકુમારે શિશૌ વૃદ્ધે મૃદુકોષ્ઠે ચ તદ્વિતમ્ ।

તે નસોતરનું મૂળ બે પ્રકારનું છેઃ એક
 કાણું અને બીજું શ્યામારુણ (કાણું તે ખરું
 પણ રતાશ પર). પહેલાને કાણું નસોતર અને
 બીજાને લાલ કે રાતું નસોતર કહે છે. તેમાંથી
 રાતું નસોતર વધારે સારું છે; કેમ કે તેવું વિરે-
 ચન આપવાથી રોગને અપાય (બીજે ઉપદ્રવ)
 થતો નથી અને સરળતાથી રચ લાગે છે. માટે
 સુકુમાર, ખાળક, વૃદ્ધ અને નરમ કોડાવાળા
 રોગીઓને તે હિતકર છે. કાણું નસોતર નુક-
 સાન પણ કરે છે તેથી તે રાતા નસોતર જેટલું
 સારું નથી.

કાળા નસોતરના ગુણુ

મૂર્છાસમોદ્દહત્કણ્ઠકપણક્ષણતપદમ્ ॥ ૪ ॥
શ્યામં તીક્ષ્ણાશુકારિત્વાદતસ્તદપિ શસ્યતે ।
ક્રૂરે કોષ્ટે વહૌ દોષે ક્લેશક્ષમિણિ ચાતુરે ॥ ૫ ॥

કાળા નસોતરનું મૂળ મૂર્છા અને મોઢ ઉત્પન્ન કરે છે. વળી તેનાથી હૃદયને ત્રાસ થાય છે. ગળામાં પીડા થાય છે અને ગુદામાં પીડા થાય છે. (એટલે કાળું નસોતર ખાવાથી છાતીમાં અને ગળામાં ઉઝરડાતું હોય તેમ થાય છે તથા ગુદામાં ખોતરાતું હોય તેમ થાય છે.) વળી તે તીક્ષ્ણ છે માટે આશુકારી (તત્કાળ કાર્ય કરનાર) છે. માટે ક્રૂર (કઠણુ) કેકાવાળાને, ઘણા દોષવાળા રોગીને તથા દુખળા છતાં પણ ઔષધના વેગને સહન કરે એવા રોગીને, વિરેચન આપવામાં તે પણ સારું છે.

રેચ માટે નસોતરનું ચૂર્ણ તૈયાર કરવાની રીત

ગમ્भीરાનુગતં ઋક્ષણમતિર્યગ્વિવૃત્તં ચ યત્ ।
ગૃહીત્વા વિસ્ફેજેત્કાઠું ત્વચ્ચં શુષ્કાં નિઘાપયેત્ ॥ ૬ ॥
જે નસોતરનું મૂળ માટીથી ઢાંકાઈને જમીનમાં ભિતરેલું હોય, લીસું હોય તથા જે વાંકું ન જતાં સીધું જ (આડું નહિ પણ ઊંડું) જમીનમાં ગયેલું હોય, એવું મૂળ લઈને તે ઉપરની છાલ ઉખાડી ઘેવી અને લાકડું ઠાઠી નાખવું. પછી તે છાલને સૂકવીને રાખી મૂકવી.

કયા દોષના રોગમાં નસોતરનું ચૂર્ણ કયા ઔષધ સાથે પીવું?

અથ કાલે તતશૂર્ણે કિચ્ચિન્નાગરસૈન્ધવમ્ ।
વાતામયે પિવેદમ્લૈઃ

વૈષ્ણે સાઞ્યસિતામધુ ॥ ૭ ॥

ક્ષીરદ્વાક્ષેશુકાશ્મર્યાસ્વાદુસ્કન્ધવરાસૈઃ ।
કફામયે પીલુરસમૂત્રમદ્યામ્લકાઞ્ઞિકૈઃ ॥ ૮ ॥
પશ્ચકોલાદિચૂર્ણૈશ્ચ યુક્તં કફાપહૈઃ ।

હવે જ્યારે વિરેચન આપવાનું હોય ત્યારે જે વાયુના રોગ હોય તો નસોતરની એ છાલના ચૂર્ણમાં લગાર સૂંઠ અને સિંધવ નાખીને ઠાંજ વગેરે ખટાઈ સાથે તે ચૂર્ણ પીવું. જે પિત્તના રોગ હોય તો તે ચૂર્ણમાં ઘી તથા સાકર અને

મધ નાખીને તેને દૂધ સાથે અથવા કાળી દ્રાક્ષ, શેરડી, શીવણનાં ફળ, મધુર વર્ગનાં ઔષધો (સૂ. અ. ૧૦ શ્લોક ૨૨થી ૨૪ફે), કે ત્રિકળાના રસ સાથે પીવું. જે કફના વિકાર હોય તો પીલુડાંનો રસ, ગોમૂત્ર, મધ કે ખાટી ઠાંજ, એમાંથી ગમે તે એકની સાથે તે ચૂર્ણ પીવું. વળી કફના વિકારમાં નસોતરના ચૂર્ણમાં પંચકોલ (પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, સૂંઠ) વગેરે કફ મટાડે એવાં ઔષધોનું ચૂર્ણ યુક્તિ પ્રમાણે મેળવીને તેને પીલુડાંના રસ વગેરેમાં પીવું.

હૃદયને ફાયદો કરે એવો નસોતરનો અવલેહ ત્રિવૃત્કલ્કવપાયમ્માં સાધિતઃ સસિતો હિમઃ ॥ ૯ ॥ મધુત્રિજાતસંયુકો લેહો હૃદ્યં વિરેચનમ્ ।

નસોતરના કલક અને કવાથ એ બે વડે સાકર નાખીને અવલેહ સિદ્ધ કરવો તથા તે કંઠો થાય ત્યારે તેમાં મધ અને ત્રિન્નત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી) નાખવાં. (કાસચિકિત્સામાં ચિ. અ. ૩ શ્લોક ૬૩થી ૬૬માં કંઠકારિકાવલેહ કલ્લો છે તે પ્રમાણે ઔષધોનું પ્રમાણ આઠીં પણ બળવું.) નસોતરના કવાથમાં નસોતરનો કલક અને સાકર નાખીને કડછીએ ચોંટે ત્યાં સુંધી પાક કરવો. એ પાક કંઠો થાય ત્યારે તેમાં મધ તથા ત્રિન્નત નાખવો; એ અવલેહ હૃદયને ફાયદો કરે એવું વિરેચન ઔષધ છે.

સન્નિપાતબ્ધર, સ્તંભ, તરસ અને દાહમાં વિરેચન

અજગન્ધા તવક્ષીરી વિદારી શર્કરા ત્રિવૃત્ ॥ ૧૦ ॥
ચૂર્ણિતં મધુસર્પિર્મ્યાં લીહ્વા સાધુ વિરિચ્યતે ।
સન્નિપાતજ્વરસ્તમ્ભપિપાસાદાહપીઢિતઃ ॥ ૧૧ ॥

સન્નિપાતનો તાવ, શરીરનો સ્તંભ, તરસ અને દાહથી પીડાતો રોગી જગલી તુલસી, વંશોચન, વિદારીકંદ, સાકર અને નસોતર, એ સર્વના ચૂર્ણને મધ તથા ઘી સાથે ચાટે તો સારું વિરેચન થાય છે.

નસોતરનો પુટપાક

લિમ્પેદન્તસ્ત્રિવૃતયા દ્વિઘાકૃત્વેશુગણિકામ્ ।
પક્તીકૃત્ય ચ તત્સ્વિચ્ચં પુટપાકેન ભક્ષયેત્ ॥ ૧૨ ॥

શેરડીની ગઠેરીના જે ભાગ કરીને તેને માંડેથી નસોતરના કંકનો ક્ષેપ કરવો. પછી તે જે ભાગને એકઠા મેળવીને પુટપાકની રીતે તેને પકવવા. જ્યારે તે પકાય ત્યારે તેને ખાવાથી વિરેચન થાય છે.

ત્રણ દોષના રોગ, મંદ અગ્નિ અને સુકુમાર માણુસો માટે સલામત વિરેચન

મૂદ્ગલાભ્યાં સમા નીલી તૈલ્લિવૃત્તૈશ્ચ શર્કરા ।
ચૂર્ણ ફલરસશૌદ્રસક્તુભિસ્તર્પણં પિવેત્ ॥ ૧૩ ॥
વાતપિત્તકફોત્થેપુ રોગેષ્વલ્પાતલેપુ ચ ।
નરેપુ સુકુમારેપુ નિરપાયં વિરેચનમ્ ॥ ૧૪ ॥

તજ અને એલચીની ખરોખર ગળીનાં મૂળ ક્ષેવાં અને એ ત્રણીની ખરોખર નસોતર ક્ષેવું. તથા તે સર્વેની (ચારેની) ખરોખર સાકર ક્ષેવી. એ સઘળાંતું ચૂર્ણ દાડમનો રસ, મધ તથા જવના સાથુમાં મેળવીને પીવું. એ ચૂર્ણ તર્પણુ કરનારું છે. જે માણુસોને વાત, પિત્ત અને કફના રોગ થયા હોય, જેમને જઠરાગ્નિ મંદ હોય અને જે માણુસો સુકુમાર હોય, તેમને આ ઉપદ્રવ વિનાયું વિરેચન છે, અર્થાત્ આ વિરેચનથી ખીજે ઉપદ્રવ થતો નથી.

ગોળો, ખરોળ, ઉદરરોગ, ઉધરસ, હલીમક, અરુચિ, કફના અને વાયુના રોગ માટે વિરેચન

વિઢહ્નતણ્ડલવરાયાવશ્નુકળાશ્ચિવૃત્ ।
સર્વતોડધેન તહ્લીઢં મચ્ચાજ્ઞેન ગુઢેન વા ॥ ૧૫ ॥
ગુલ્મં ઘ્નીહોદરં કાસં હલીમકમરોચકમ્ ।
કફવાતકૃતાંશ્ચાન્યાન્ પરિમાષ્ટિ ગદાન્ યઢ્ઢ્ ૧૬

વાવડિંગની દાળ (જેમ ધાણામાંથી ધાણાની દાળ કાઢે છે તેમ વાવડિંગમાંથી કાઢેલી દાળ), ત્રિક્ષ્ણા, જવખાર, પીપર, એ સર્વે સમાન હઈને તે સર્વથી અરધું નસોતર ક્ષેવું. પછી તે સર્વમું ચૂર્ણ કરીને તેમાં મધ અને ઘી મેળવીને તે ચાટવું અથવા તે ગોળમાં ખાવું. એ વિરેચનથી ગોળો, ખરોળ, ઉધરસ, હલીમક, અરુચિ અને ખીજા કફ તથા વાયુથી થયેલા અનેક રોગ મટે છે.

કુંક, હરસ, કમળો, ગોળો, પ્રમેહ, ઉદરરોગ, ભગંદર, પ્રહણી અને પાંક માટે વિરેચન કલ્યાણુક ગુડ

વિઢહ્નપિપ્પલીમૂલત્રિફલાધાન્યચિત્રકાન્ ।
મરીચેન્દ્રયવાજાજીપિપ્પલીહસ્તિપિપ્પલીઃ ॥ ૧૭ ॥
દીપ્પકં પશ્ચલચળં ચૂર્ણિતં કાર્પિકં પૃથક્ ।
તિલતૈલત્રિવૃત્તૈર્ચૂર્ણભાગો ચાષ્ટપલોન્મિતો ॥ ૧૮ ॥
ઘાત્રીફલરસપ્રથ્યાંશ્ચીન્ ગુઢાર્થતુલાન્વિતાન્ ।
પક્ત્વા મૃદ્ધશિતા લાદેત્તતો માત્રામયન્ત્રણઃ ॥ ૧૯ ॥
કુષ્ઠાર્શઃકામલાગુલ્મમેહોદરભગન્દરાન્ ।
ગ્રહણીપાણ્ડુરોગાંશ્ચ હન્તિ પુંસવનશ્ચ સઃ ॥ ૨૦ ॥
ગુઢઃ કલ્યાણકો નામ સર્વેષ્ટુતુપુ યૌગિકઃ ।

વાવડિંગ, પીપરીમૂળ, ત્રિક્ષ્ણા, ધાણુ, ચિત્રે, મરી, ઇંદ્રજવ, જીરું, પીપર, ગજપીપર, અજ-મેહ, પાચ લવણુ, એ સર્વે એકએક તોલો લઈને તેમું ચૂર્ણ કરવું. પછી તેલનું તેલ ખત્રીસ તોલા ક્ષેવું અને ખત્રીસ તોલા નસોતરનું ચૂર્ણ ક્ષેવું. આમળાંનો રસ એકસો ખાણું તોલા ક્ષેવો. ગોળ ખસો તોલા ક્ષેવો. એ સર્વને એકત્ર કરીને તેનો ધીમા તાપ ઉપર પાક કરવો. પછી તે પાક રોગીએ માપસર ખાવો. આ કલ્યાણુક ગુડ ખાનારને કંઈ પરેજ પાળવી પડતી નથી. એ ખાવાથી ચામડીના રોગ, હરસ, કમળો, ગોળો, પ્રમેહ, ઉદરરોગ, ભગંદર, પ્રહણીરોગ, પાંકરોગ એ સર્વે મટે છે. વળી એ ઔષધ ખાવાથી પુત્ર થાય છે. આ ઔષધને કલ્યાણુક ગુડ કહે છે. તે સર્વે ઋતુઓમાં આપી શકાય છે.

મૂતકૃષ્ણ, તાવ, ઊલટી, ઉધરસ, શોષ, દેર, ક્ષય, દાહ, પાંક, મંદાગ્નિ, ઝેર તથા પિત્તના રોગ માટે સલામત વિરેચન

દ્યોપત્રિજાતકામ્બોદકમિદ્ધામલકૈલ્લિવૃત્ ॥૨૧॥
સર્વેઃ સમા સમસિતા ક્ષોદ્રેણ ગુટિકાઃ કૃતાઃ ।
મૂત્રકુચ્ચૂર્ણવરચ્છદિકાસશોષપ્રમશ્ચયે ॥ ૨૨ ॥
તાપે પાણ્ડુવામયેડલ્પેડ્ઘો શસ્તાઃ સર્વવિપેપુ ચ ।
અવિપત્તિરયં યોગઃ પ્રશસ્તઃ પિત્તરોગિણામ્ ॥૨૩॥
ત્રિકટુ (સૂંક, પીપર, મરી), ત્રિબલ (તજ, તમાલપત્ર, એલચી), મેથ, વાવડિંગ, આમળાં,

એ સર્વે સમાન હેવાં. તથા તે સર્વેની ખરાખર નસોતર લેવું. નસોતરની ખરાખર સાકર લેવી. એ સર્વને એકત્ર કરીને તેની મધ નાખી ગાળીએ વાળવી. તે મૂતકૃષ્ણ, તાવ, ક્ષિલટી, ખાંસી, શેખરોગ, ચક્ર-ફેર, ક્ષયરોગ, દાહ, પાંડુરોગ, મંદાગ્નિ અને સર્વે પ્રકારનાં વિપની પીડા, એ સર્વેમાં સારી છે. આ નુકસાન ન કરે એવો યોગ છે. એ પિત્તરોગી માટે સારો છે.

વર્ષાઋતુનું વિરેચન

ત્રિવૃતા કૌંટજં વીજં પિપ્પલી વિશ્વમેવજમ્ ।
ક્ષૌદ્રદ્રાક્ષારસોપેતં વર્ષાકાલે વિરેચનમ્ ॥૨૪॥
નસોતર, ઇદ્રજવ, પીપર, સૂંઠ, એ ચાર ઔષધનું ચૂર્ણ મધ તથા કાળી દ્રાક્ષના રસમાં પીવાથી વર્ષાઋતુમાં સુખકર વિરેચન થાય છે.

શરદઋતુમાં વિરેચન

ત્રિવૃહુરાલમામુસ્તશર્કરોદીચ્યચન્દનમ્ ।
દ્રાક્ષામ્બુના સયપ્રયાદ્ધસાતલં જલદાત્યયે ॥૨૫॥
નસોતર, ધમાસો, મેથ, સાકર, વાળો, સુખડ, બેદીમધ, સાથેર, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કાળી દ્રાક્ષના ક્વાથ સાથે પીવાથી શરદઋતુમાં સુખકર વિરેચન થાય છે.

હેમંતમાં વિરેચન

ત્રિવૃતાં ચિત્રકં પાઠામજાર્જીં સરલં વચામ્ ।
સ્વર્ણક્ષીરીં ચ હેમન્તે ચૂર્ણમુષ્ણામ્બુના પિવેત્ ॥૨૬॥
નસોતર, ચિત્રો, પહાડમૂળ, છરું, સરલ દેવદાર, વજ અને દારૂડી, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને હેમંતઋતુમાં જીલાખ લેવા માટે ગરમ પાણી સાથે પીવું.

શ્રીષ્મમાં વિરેચન

ત્રિવૃતા શર્કરાતુલ્યા ગ્રીષ્મકાલે વિરેચનમ્ ।
શ્રીષ્મઋતુમાં નસોતર તથા તેની ખરાખર સાકર મેળવીને તે ચૂર્ણ ખાવું. તે શ્રીષ્મઋતુ માટે યોગ્ય વિરેચન છે.

સ્નેહન કરેલાને બધી ઋતુમાં આપવા યોગ્ય વિરેચન

ત્રિવૃત્ત્રાયન્તિહપુપાસાતલાકટુરોહિણીઃ ॥ ૨૭ ॥
સ્વર્ણક્ષીરીં ચ સન્ચૂર્ણ્ય ગોમૂત્રે ભાવયેત્યહમ્ ।
પ્પ સર્વર્તુકો યોગઃ ક્ષિગ્ધાનાં મલદાંપહત્ ॥૨૮॥

નસોતર, ત્રાયમાણુ, પળાંસી, સાથેર, કઠું, દારુડિયાં, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તેને ગાયના મૂતમાં ત્રણ દિવસ સુધી પટ દેવા; એ ચૂર્ણ સ્નેહ-પાન કરાવીને સ્નિગ્ધ કરેલા માણુસને સર્વે ઋતુમાં આપવાથી તે તેમના મળ અને દોષને બહાર કાઢે છે.

શૂષ્ણા શરીરવાળાને પણ આપવા યોગ્ય વિરેચન

શ્યામાત્રિવૃહુરાલમાહસ્તિપિપ્પલિવત્સકમ્ ।
નીલિનીકટુકામુસ્તાશ્રેષ્ઠાયુક્તં સુચૂર્ણિતમ્ ॥૨૯॥
રસાઝ્યોષ્ણામ્બુભિઃ શસ્તં રૂક્ષાણામપિ સર્વદા ।
કાણું નસોતર, ધમાસો, ગજપીપર, કડા-છાલ, ગળી, કઠું, મેથ, ત્રિફળા, એ સર્વેનું બેથું ચૂર્ણ એકત્ર કરીને માંસરસ, ઘી અને ગરમ પાણી સાથે પાવાથી વિરેચન થાય છે. એ વિરેચન રૂક્ષ (શૂષ્ણા શરીરવાળા) માણુસોને પણ સર્વકાળે શ્રેષ્ઠ છે.

इति त्रिवृच्छ्लयामयोः कल्पः ।

अथ राजवृक्षकल्पः ।

ગરમાળાનો કલ્પ

(શ્લોક ૩૦થી ૩૭)

તાવ, હૃદયરોગ, પત, ઉદાવર્ત વગેરે રોગમાં ગરમાળો

જ્વરહૃદ્રોગવાતાસુગુદાવર્તાદિરોગિણુ ॥ ૩૦ ॥
રાજવૃક્ષોડધિકં પથ્યો મૃદુર્મધુરશીતલઃ ।
તાવ, હૃદયનો રોગ, પત, ઉદાવર્ત વગેરે રોગમાં ગરમાળો ઘણું પથ્ય છે; કેમ કે તે મૃદુ, ગળ્યો અને ઠંડો છે.
બાળક, વૃદ્ધ, ઉરઃક્ષતરોગી અને સુકૃમારને ગરમાળો

બાલે વૃદ્ધે ક્ષતે ક્ષીણે સુકુમારે ચ માનવે ॥૩૧॥
યોઝ્યો મૃદ્ધનપાયિત્વાદિરોપાશ્ચતુરહ્યુલઃ ।

બાળકને, વૃદ્ધને, ઉરઃક્ષતવાળાને અને સુકૃમાર મનુષ્યને ગરમાળાનો જીલાખ આપવો, કેમ કે તે હળવો તથા અનપાયી (બીબે ઉપદ્રવ ન કરે એવો) છે.

ગરમાળાનું વિરેચન તૈયાર કરવાની રીત ફલકાલે પરિણતં ફલં તસ્ય સમાહરેત્ ॥૩૨॥

તેવાં ગુણવદ્તાં માર્તં સિકતાસુ વિનિક્ષિપેત્ ।
સતરાત્રાત્સમુદ્ગ્લ્ય શોપયેદાતપે તતઃ ॥૩૩॥
તતો મજ્જાનમુદ્ગ્લ્ય શુષ્કો પાત્રે નિઘાપયેત્ ।

ગરમાળાના વૃક્ષને જ્યારે ફળ પાકવાને સમય થાય, ત્યારે તેની શીંગોને પાકેલી બેઈને લાવવી. તેમાંથી સારીસારી શીંગોમાંથી આઠ ઉબર તોલા જેટલી શીંગો લઈને તેને રેતીમાં દાખવી. સાત રાત સુધી તેમ રહેવા દીધા પછી તેને ખડાર કાઢીને તેને તડકામાં સૂકવવી. પછી તેમાંથી તેનો ગર્ભ કાઢી લઈને એક સ્વચ્છ વાસણમાં તેને ભરી રાખવો.

ગરમાળાનું વિરેચન કેને કઈ રીતે આપવું ?

દ્વાદશારસેન તં દયાદ્યાહોદાવતંપીઢિતે ॥૩૪॥
ચતુર્વર્ષે સુલ્લં ઘાલે યાવદ્દ્વાદશવાર્ષિકે ।

એ ગરમાળાનો ગર્ભ ખળતરા અને ઉદા-પત્તવાળા રોગોને કાળી દ્રાક્ષના રસ સાથે આપવો. તે ચાર વર્ષના ખાળકથી માંડીને ખાર વર્ષ સુધીની ઉમ્મરના ખાળકને આપવો; કેમ કે તેમને એ સુખરૂપ વિરેચન કરાવે છે.

ચતુરભુગુલમજ્જો વા કવાયં પાયયેદ્દિમમ્ ॥૩૫॥
દ્વિમમ્પન્ડસુરામ્પન્ડઘાત્રીફલરસૈઃ પૃથક્ ।
સૌવીરક્રેણ વા યુક્તં કલ્કેન ઋવૃતેન વા ॥૩૬॥

અથવા ગરમાળાના ગર્ભનો દિમ લેવો. પછી તેને દહીંના પાણી સાથે અથવા સુરા નામે મધના નિતરામણ સાથે, અથવા આમળાંના રસની સાથે અથવા સૌવીર નામે મધની સાથે અથવા નસોતરના ચૂર્ણની સાથે મેળવીને પાવો.

દન્વીકપાયે તન્મજ્જો ગુડં જીર્ણં ચ નિક્ષિપેત્ ।
તમરિષ્ટં સ્થિતં માલં પાયયેત્ પક્ષમેવ વા ॥૩૭॥

દંતીમૂળ(નેપાળાનાં મૂળ)ના ક્વાથમાં ગર-માળાનો ગર્ભ અને જૂનો ગોળ નાખવો. પછી તે સર્વને એક રીઠા વાસણમાં ભરીને વાસણ-હું મોં શીડી લઈને એક માસ કે એક પખ-વાડિયું રાખી મૂકવો. પછી તેને તે અરિષ્ટ પાવો; એથી વિરેચન થાય છે.

હતિ રાજવૃક્ષકલ્પઃ

મથ તિલ્વકકલ્પઃ

લોધરનો કલ્પ

(શ્લોક ૩૭૫થી ૪૧)

લોધરનું ચૂર્ણ ખનાવવાની અને પીવાની રીત

ત્વચં તિલ્વકમૂલસ્ય

ત્યન્ધ્યાડમ્યન્તરવલ્કલમ્ ।

વિશોષ્ય ચૂર્ણવિત્વા ચ દ્વો ભાગો ગાલયેત્તતઃ ॥૩૮॥
રોધસ્યંચ કપાયેણ તૃતીયં તેન ભાવયેત્ ।

કપાયે દશમૂલસ્ય તં ભાગં ભાવિતં પુનઃ ॥૩૯॥
શુષ્કં ચૂર્ણં પુનઃ કૃત્વા તતઃ પાણિતલં વિષેત્ ।
મધ્તુમ્મસુરામ્પન્ડકોલઘાત્રીફલામ્બુભિઃ ॥૪૦॥

લોધરવૃક્ષના મૂળની ઉપરની બાકી છાલ કાઢી નાખીને અંદરની પાતળી કાગળ જેવી છાલ (અંતરછાલ) લેવી તથા તેને સૂકવવી અને સુકાયા પછી તેનું ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણના ત્રણ ભાગ કરીને તેમાંથી બે ભાગ લોધરના ક્વાથ સાથે ગાળવા. તથા તે ગાળેલા ક્વાથ વડે ચૂર્ણનો જે ત્રીજો ભાગ રહ્યો હોય તેને પટ આપવા, લાવના દેવી. તે સુકાયા પછી તે ચૂર્ણના દશમૂળના ક્વાથની લાવના દેવી. પછી તે ચૂર્ણને સૂકવવું. સુકાયા પછી તેમાંથી એક તોલા લઈને દહીંનું નીતયું પાણી, ગાયતૃ મૂત્ર, સુરાનો મંડ અથવા ધોરના કે આમળાંના સ્વરસમાં તે ચૂર્ણ પીવું. (લાવના આપવાને જે ક્વાથ કરવો તેના ઔષધનું પ્રમાણ આગળ શિલાજતૃ કલ્પ (ઉ. અ. ૩૯ શ્લોક ૧૩૪, ૧૩૫) કહેવાશે તેમાં કહ્યા પ્રમાણે સમજવું. પણ અહીં એટલું કહેવું જરૂરનું છે કે, લોધરના મૂળની છાલનું ચૂર્ણ જેટલું હોય તેટલા લોધરનો ક્વાથ આડગણુ પાણીમાં કરીને ઉકાળતાં-ઉકાળતાં આડમા ભાગનું પાણી ખાકી રાખી તે વડે લાવના દેવી. દશમૂળના ક્વાથની લાવના-નું પ્રમાણ પણ એ જ રીતે સમજવું.)

લોધરનો લેહ

તિલ્વકસ્ય કપાયેણ કલ્કેન ચ સશર્કરઃ ।

સઘૃતઃ સાધિતો લેહઃ સ ચ શ્રેષ્ઠં વિરેચનમ્ ॥૪૧॥

લોધરનો ક્વાથ કરીને તેમાં લોધરનો કલ્ક

નાખવો તથા તેમાં ઘી અને સાકર નાખવાં. પછી એ સર્વનો કડછીએ ચોંટિ ત્યાં લગી પાક કરવો. એ અવસેહ ચાટવાથી ઉત્તમ વિરચન થાય છે.

इति तिल्वकल्पः ।

अथ सुधाकल्पः ।

થોરનો કલ્પ

(શ્લોક ૪૧૧ થી ૪૮)

થોરનું વિરચન કેને ન આપવું ? કારણ સુધા મિનત્તિ દોષાનાં મહાન્તમપિ સચ્ચયમ્ । આશ્વેવ કણ્ઠવિદ્ધેશાઢૈવ તાં કલ્પયેદતઃ ॥૪૨॥ મૃદૌ કોષ્ઠૃડ્યલે ઘાલે સ્થવિરે દીર્ઘરોગિણિ ।

થોરનું (થોરના દૂધનું) વિરચન આપવાથી દોષનો ઘણો સંચય હોય તોપણ તેને તત્કાળ તે તોડી નાખે છે, પણ તે જલદીથી નુકસાન (ઉપદ્રવ) કરે એવું છે; માટે જે રોગીના કોઠો મૃદુ હોય, જે નિર્બળ હોય, જે ખાળક હોય, જે વૃદ્ધ હોય અને જે લાંબા રોગવાળો હોય, તેને એ ઉપાય કરવો નહિ.

થોરનો પ્રયોગ કયા રોગ માટે કરવો ?

કેવો થોર ઉત્તમ કહેવાય ?

કલ્યા ગુલ્મોદરગરત્વપ્રોગમધુમેહિપુ ॥૪૩॥ પાણ્ડો દૂર્બોવિપે શોફે દોષવિદ્ધાન્તચેતસિ । સા શ્રેષ્ઠા ક્ષ્ણકૈસ્તીક્ષ્ણૈર્બહુમિથ સમાચિતા ॥૪૪॥ ગોળો, ઉદરરોગ, કૃત્રિમ વિષ, ચામડીના રોગ, મધુમેહ, પાંડુરોગ, દૂધીવિષ, સોબો, દોષ વડે થયેલો ચિત્તભ્રમ એ સર્વે રોગોમાં થોરને વિરચન માટે વાપરવો. તે થોર એ અણ્ણીદાર ઘણા કાટાકાંટાવાળો હોય તો તે ઉત્તમ સમજવો.

થોરનું વિરચન ખનાવવાની અને

પીવાની રીત

દ્વિવર્ષાં વા ત્રિવર્ષાં વા શિશિરાન્તે વિશેષતઃ । તાં પાટયિત્વા શાલ્મેણ ક્ષીરમુદ્ધારયેત્તતઃ ॥૪૫॥ વિલ્વાદીનાં વૃદ્ધત્વોર્વા ક્વાયેન સમમેકશઃ । મિથ્રયિત્વા સુધાક્ષીરં

તતોડ્ધારેયુ શોપયેત્ ॥૪૬॥

પિવેત્ કૃત્વા તુ ગુટિકાં મસ્તુમૂત્રસુરાદિભિઃ ।

જે થોરમાંથી વિરચન ખનાવવું હોય તે થોર એ વર્ષનો કે ત્રણ વર્ષનો (જૂનો) બોધને ખાસ કરીને શિશિરઋતુમાં (પછી જરૂર પડે તો ખીલ ઋતુમાં પણ) તેને શક્ત વડે ચીરવો અને તેમાંથી દૂધ કાઢવું. પછી તે દૂધને બિલ્વાદિ ગણુ(બૃહત્ પંચમૂલ)નાં આધોના ક્વાથ સાથે અથવા બન્ને બોરિંગણીઓના ક્વાથ સાથે-બેમાંથી એકના ક્વાથ સાથે મેળવીને તેને અંગારા પર પાણી અને દૂધ શેષાઈ જતાં સુધી રાખવું. પછી તે દૂધની ગોળી કરીને દહીંના નીતર્યાં પાણી, ગોમૂત્ર કે સુરા વગેરે સાથે તે પીવી.

ત્રિવૃતાદીન્નવ વરાં સ્વર્ણક્ષોરીં સસાતલામ્ ॥૪૭॥ સતાર્હ સ્તુમ્પયઃપીતાન્ રસેનાજ્યેન વા પિવેત્ ।

રાતું નસોતર, કાણું નસોતર, ગરમાળો, શેષાધર, થોર, શંખવેલ, સાથેર, દંતીમૂળ, ઊંદરકની (એ નવ), ત્રિક્ષ્ણા (હરડે, ખહેડાં, આમળાં), દાડડી, સાતલા (એક જાતનો થોર), એ સર્વને સાત દહાડા સુધી થોરના દૂધમાં પલાળી રાખવાં. પછી તેને માંસરસ સાથે કે ઘી સાથે પીવું, એથી વિરચન થાય છે.

(સાથેર=એક જાતનો થોર થાય છે, તેને ચાર ધારો હોય છે.)

તદ્દહ્યોપોત્તમાકુમ્ભ-

નિકુમ્માઢ્ઢીન્ ગુડામ્બુના ॥૪૮॥

તે જ પ્રમાણે સૂકં, પીપર, મરી, હરડે, ખહેડાં, આમળાં, નસોતર, દંતીમૂળ અને ચિત્રો, એ ઔષધોને સાત દિવસ થોરના દૂધમાં પલાળી રાખીને તેને ગોળના પાણી સાથે પીવાથી વિરચન થાય છે.

इति सुधाकल्पः ।

अथ शङ्खिनीसतलयोः कल्पः ।

શંખવેલનો અને સાથેરનો કલ્પ

(શ્લોક ૪૮૧ થી ૫૦૧)

ખનાવવાની રીત : કયા રોગમાં કેવી રીતે આપવું ?

નાતિશુકલં ફલં બ્રાહ્મં શક્તિન્યા નિસ્તુપીકૃતમ્ । સતલાયાસ્તથા મૂલં તે તુ તીક્ષ્ણવિકાપિણી ॥૪૯॥

શ્લેષ્મામયોદરગરશ્વયધ્વાદિષુ કલ્પયેત્ ।

ખડુ સુકાઈ ગયેલાં નહિ એવાં શંખવેલનાં ફળ લઈને તેનાં છોડાં કાઢી નાખવાં તથા સાથેરતું મૂળ લેવું. એ ખત્તે વસ્તુ તીક્ષ્ણ અને વિકાશી છે. એ ઔષધોને કફરોગમાં, ઉદર-રોગમાં, કૃત્રિમ વિષરોગમાં, સોભમાં અને ખીબ એવા રોગમાં આપવાં.

અક્ષમાત્રં તપોઃ પિષ્ટં પ્રદિરાલઘનાન્વિતમ્ ॥૫૦
દ્વદ્રોગે વાતકફજે તદ્વદ્ગુલ્મેડપિ યોજયેત્ ।

ઉપર કહેલાં શંખિની અને સપ્તલા(=શંખ-વેલનાં ફળ અને સાથેરતું મૂળ)ની એક તોલાની ગોળી કરવી. એ ગોળી મદિરા અને લવણ સાથે વાયુ અને કફથી થયેલા હૃદયના રોગમાં ને ગોળાના રોગમાં આપવી.

इति शङ्खिनीसप्तलयोः कल्पः ।

अथ दन्तीद्रवन्त्योः कल्पः ।

નેપાળાનો અને ઉંદરકનીનો કૃષ્ણ

(શ્લોક ૫૧ થી ૫૬॥)

કેવું મૂળ લેવું? એના ગુણ

दन्तिद्रवन्त्यिरं स्थूलं मूलं दन्तीद्रवन्तिजम् ॥५१

આતામ્રશ્યાવતીક્ષ્ણોષ્ણમાશુકારિ વિકાશિ ચ ।

गुरु प्रकोपि वातस्य पित्तश्लेष्मविलायनम् ॥५२॥

હાથીના દાંત જેવું સ્થિર અને બહું નેપાળાનુ તથા મોટી ઉંદરકનીનુ મૂળ લેવુ, તે કાઈકે રાતું તથા કાણું હોય છે. તે તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, તત્કાળ ફળ આપનારું અને વિકાશી છે, વળી તે વાયુને ખડુ કોપાવનારું તથા પિત્ત અને કફનો નાશ કરનારું છે.

विरेचन तैयार કરવાની રીત :

એ કેને કઈ રીતે આપવું ?

तस्मिंद्रपिप्पलीलिप्तं स्वेद्यं मृद्भवेद्विहितम् ।

शोष्यं मन्दातपેડક્યર્કી

દ્વતો હાસ્ય વિકાશિતામ્ ॥૫૩॥

તત્ પિવેન્મસ્તુમદિરાતક્રપીલુરસાસવેઃ ।

અમિષ્યણ્ણતનુર્ગુલ્મી પ્રમેહી જટરી ગરી ॥૫૪॥

ગોમૃગાજરસૈઃ પાણ્દુઃ ક્રમિકોષ્ઠી મગન્દરી ।

નેપાળાના અને ઉંદરકનીના મૂળને આણ્વી-

ને તે ઉપર મધ તથા પીપરના શૂણ્ણનો લેપ કરવો. પછી તેને માટી અને દર્ભ વડે વાટીને અગ્નિમાં ગરમ કરીને પાકવુ. પછી તેને આછા તડકામાં સૂકવવુ; કેમ કે એમ કરવાથી અગ્નિ અને સૂર્ય તેના વિકાશી ગુણનો નાશ કરે છે. એવી રીતે તૈયાર કરેલા નેપાળાના મૂળને અને ઉંદરકનીના મૂળને, જેનું શરીર અભિષ્યંદવાણું હોય, જે ગોળાના રોગવાળો હોય, પ્રમેહવાળો હોય, જઠરરોગવાળો હોય કે કૃત્રિમ ગેરના રોગવાળો હોય, તેણે હઠાંતું નીતયું પાણી, મદિરા, છાશ, પીલુડાનો રસ કે આસવ, એમાંથી ગમે તે એકની સાથે પીવુ. અને જે પાંડુરોગી હોય, જેના કોઠામાં કરમિયા હોય અને જેને ભગંદરનો રોગ થયો હોય તેણે ગાય, મૃગ(હરિણ) કે ખકરાના માંસરસ સાથે એ મૂળ પીવુ.

નેપાળાથી અને ઉંદરકનીથી સિદ્ધ કરેલો કયો રનેહ કયા રોગમાં આપવો ?

सिद्धं तत्कायकल्काभ्यां दशमूलरसेन च ॥५५॥

વિસર્પવિદ્રધ્યલજીકક્ષાદાહાન્ જયેદ્દૃતમ્ ।

તૈલં તુ ગુલ્મમેહાર્શીવિવન્ધકફમારુતાન્ ॥૫૬॥

મહાબ્રેહઃ શકુચ્છુકવાતસક્ષાન્તિલઘયાઃ ।

નેપાળાના અને ઉંદરકનીના મૂળના કવાથ અને કકક વડે તથા દશમૂળના કવાથ વડે સિદ્ધ કરેલું ઘી પીવાથી વિસર્પરોગ(રતવા), ગડ, અલ્લરોગ અને ખગલના ગૂમડામાં ખળતરા થતી હોય તે રોગ મટે છે. એ જ ઔષધોથી તેલ સિદ્ધ કરીને પીવાથી ગોળો, પ્રમેહ, હરસ, વિખધ, કફ અને વાયુ, એ રોગો મટે છે. એ ચારે રનેહ (ભેગા) તે ઔષધોથી સિદ્ધ કર્યાં હોય તો તે પીવાથી અડો, વીર્ય અને વાયુ એ ત્રણ ન નીકળવારૂપી રોગ મટે છે તથા વાયુની પીડાઓ મટે છે.

इति दन्तीद्रवन्त्योः कल्पः ।

વિરેચનનાં મુખ્ય ઔષધો.

વિરેચને મુખ્યતમા નવૈતે ત્રિવૃતાદયઃ ॥૫૭॥

રાતું નસોતર, કાણું નસોતર, ગરમાળો, ક્ષોધર, થોર, શંખવેલ, સાથેર, નેપાળાનુ મૂળ

અને ઉંદરકની, એ નવ ઔષધો વિરેચનમાં સર્વાથી શ્રેષ્ઠ છે.

અથ હરીતકીકલ્પઃ ।

હરડેનો વિરેચનકલ્પ

(શ્લોક ૫૭૫થી ૬૦૧)

હરીતકીમપિ ત્રિવૃદ્ધિધાનેનોપકલ્પયેત્ ।

પાછળ જેમ નસોતરના વિરેચનની કલ્પના કહેલી છે, તે જ પ્રમાણે હરડેની પણ કલ્પના (ખનાવટ) કરવી; તેથી વિરેચન થશે.

ગુડસ્યાષ્ટપલે પથ્યાવિંશતિઃ સ્યાત્પલં પલમ્ ॥૫૮

દન્તીચિત્રકયોઃ કર્પો પિપ્પલીત્રિવૃતોર્દશ ।

પ્રકલ્પ્ય મોદકાનેકં દશમે દશમેઽહ્નિ ॥ ૫૯ ॥

ઊષ્ણામ્મોઽનુપિચેત્લાદેત્

તાન્ સર્વાન્વિધિનાઽમુના ।

પતે નિપ્પત્તિહારાઃ સ્યુઃ સર્વઞ્ચાચિનિવર્હણાઃ ॥૬૦

વિશેષાદ્પ્રહ્ણીપાણ્દુકળ્હુકોઠાર્શ્વાં હિતાઃ ।

इति हरीतकीकल્पः ।

ખત્રીસ તોલા ગોળ લઈને તેમાં વીસ મોટી હરડેનું ચૂર્ણુ નાખવું. દંતીમૂળ અને ચિત્રાનું મૂળ ચારચાર તોલા નાખવું. પીપર અને નસોતરનું ચૂર્ણુ એકએક તોલા નાખવું. એ ખધું મિશ્ર કરીને પછી તેની દસ ગોળીઓ વાળવી અને તેમાંથી એકએક ગોળી દસ દસ દહાડાને આંતરે ખાવી તથા તે ઉપર ગરમ પાણી પીવું. એ રીતે ખધી ગોળીઓ ખાઈ જવી. એ ગોળીઓ ખાવામાં કંઈ પરેજ નથી. એ સર્વ પ્રકારના રોગોનો નાશ કરે છે, તથા ખાસ કરીને બ્રહ્મણીરોગ, પાંડુરોગ, ખલુજ, કેઠ-રોગ અને હરસ; એટલા રોગને મટાડે છે.

બુલાખની અસર ઓછી કે વધારે

કરવાના ઉપાય

અલ્પસ્યાપિ મહાર્થત્વં પ્રમૂતસ્યાલ્પકર્મતામ્ ॥૬૧

કુર્યાત્સંશ્લેષવિશ્લેષકાલસંસ્કારયુક્તિભિઃ ॥૬૧૩

કોઈ ઔષધ અલ્પ વીર્ય (કસ)વાળું હોય અથવા તેની માત્રા (માપ) અલ્પ હોય તો તેની સાથે કોઈ યોગ્ય હોય તેવા ઔષધનો યોગ કરીને (તેમાં ખીબાં યોગ્ય ઔષધો મેળવીને)

અથવા ખપોર વગેરે સમયે તે આપીને, અથવા તેને યોગ્ય ખીબાં શુભુ ઉત્પન્ન કરનાર સંસ્કાર આપીને અથવા તે ઔષધ આપવાના પ્રકારમાં કોઈ ફેરફાર કરીને, તે અલ્પવીર્ય કે અલ્પ-માત્રાવાળા ઔષધ વડે મોટો અર્થ સિદ્ધ કરવો. જેમ કે ઉપર કહ્યું તેમ હરડે અલ્પ વિરેચન કરનારી છે, છતાં તેમાં નસોતર, દંતીમૂળ વગેરે ઔષધ મેળવીને, તેને ગરમ પાણી સાથે આપીને, તેને ખપોરે આપીને, તેને પીપર વગેરે તીવ્ર ઔષધોમાં મેળવીને તે આપવી. એમ કરવાથી હરડે મોટો અર્થ સિદ્ધ કરી શકે છે. તે જ પ્રમાણે કોઈ અલ્પ ખલુ વીર્યવાળું હોય અથવા તેની માત્રા ઘણી હોય તો તેમાં ખીબાં યોગ્ય અલ્પ શુભુ કરનારાં ઔષધો મેળવીને અથવા તેને પરોઠ વગેરે કાળમાં આપીને અથવા તેને મંદવીર્ય કરનારાં સંસ્કાર આપીને અથવા તેને અલ્પ શક્તિવાળું કરે એવી રીતે (કંડુ પાણી વગેરે સાથે) આપીને અલ્પશક્તિવાળું, અલ્પ કર્મ કરનારાં કરવું.

વિરેચનનાં અનુપાન

ત્વક્લેસરામ્નાતકદાદિમૈલા-

સિતોપલામાક્ષિકમાતુલુહૈઃ ।

મયેન તૈસ્તૈશ્ચ મનોનુકૂલૈ-

યુંક્તાનિ દેયાનિ વિરેચનાનિ ॥૬૨૩॥

તજ, કેસર, આમચૂર, દાડમ, એલચી, સાકર, મધ, ખિબેરુ, દારૂ અને એવાં જ ખીબાં મનને અનુકૂળ ઔષધોમાં મેળવીને વિરેચનનાં ઔષધ આપવાં; કેમ કે એમ કરવાથી વિરેચન બેઈએ તેવું લાગે છે.

इत्यष्टाह्नहृदये पश्चमे कल्पसिद्धिस्थाने विरेचनकल्पो

नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

અધ્યાય ૩ જો-વમન અને વિરેચનનાં
 ઔષધ અશાસ્ત્રોક્ત રીતે આપવાથી
 થતા ઉપદ્રવોના ઉપાય

પ્રથમ વમનકલ્પ કહીને પછી વિરેચનકલ્પ
 કહેલો છે. હવે વમન અને વિરેચન અશાસ્ત્રોક્ત
 રીતે આપવાથી અયોગ, અતિયોગ કે મિથ્યાયોગ
 થાય તેથી બીજા કોઈ ઉપદ્રવ થાય, તેની ચિકિત્સા
 કહેવાનો આરંભ કરીને અંધકાર કહે છે કે :

અથાતો વમનવિરેચનઘ્યાપ-

સ્તિદ્ધિ ઘ્યાહ્યાસ્વામઃ ।

इति ह साहचर्येपादयो महर्षयः ॥

હવે અમે વમન અને વિરેચનથી થયેલી
 વ્યાપદની ચિકિત્સા સમબંધીશું. એ બાબતમાં
 આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી
 ગયા છે :

વ્યાપદ=અશાસ્ત્રોક્ત રીતે ક્રિયા કરવાથી
 થતા ઉપદ્રવો.

ઊલટીની દવા આપ્યા છતાં ઊલટી કેને
 ન થાય ? ક્યા ઉપદ્રવ થાય ? ઉપાય

वमनं मृदुकोष्ठेन क्षुद्रताऽल्पकफेन वा ।

अतितीक्ष्णहिमस्तોકમजीर्णं दुर्बलेन वा ॥ ૧ ॥

पीतं प्रयात्पचस्तस्મિન્નિપ્પહાનિર્મલોદયઃ ।

वामयेत्तं पुनः स्निग्धं स्वरत्नं पूर्वमतिक्रमम् ॥ ૨ ॥

જે માણસનો કોઠો મૃદુ (કામળ) હોય,
 અથવા જે ભૂખ્યો હોય, અથવા જેના કોઠામાં
 કફ થોડો હોય, અથવા જેને અલ્પ થયું હોય,
 અથવા જે દુર્બળ હોય, એવા દરદીને આપેલું
 વમન ઔષધ અતિશય તીક્ષ્ણ હોય, અથવા
 અતિશય ઠંડું હોય અથવા અતિશય થોડું હોય,
 તે પીધેલું વમન ઔષધ કોઠામાં નીચે જતું રહે
 છે. એમ થવાથી વમન વડે જે દોષ કાઢવો
 હોય છે તે બહાર નીકળતો નથી અને ઊલટું,
 વમન વડે કાઢવાનો દોષ (એટલે કેવળ કફ
 અથવા બીજા દોષયુક્ત કફ) વૃદ્ધિ પામીને
 કોષ્ટ છે. માટે એવા રોગીને ફરીને સ્નેહપાન
 કરાવવું અને પાછું ફરીને વમન આપવું. ફરીને

વમન આપતી વખતે વૈધે પોતાની પહેલાંની
 ભૂલનું સ્મરણ કરતાં જવું કે આવા રોગીને
 આવી સ્થિતિમાં આવું ઔષધ મેં આપ્યું તેથી
 તેને વમન ન થતાં ઊલટી દોષની વૃદ્ધિ થઈ
 એ મારો અપરાધ છે. માટે ફરીને એવી ચૂક
 થવા દેવી નહિ.

રેચની દવા આપ્યા છતાં કેને રેચને
 બદલે ઊલટી થાય ? ઉપાય

अजीर्णितः श्लेष्मवतो वज्रत्यूर्ध्वं विरेचनम् ।
 अतितीक्ष्णोष्णालवणमहृद्यमतिभूरि वा ॥ ૩ ॥

તત્ત્વ પૂર્વોદિત્તા ઘ્યાપત્.

સિદ્ધિશ્ચ, ન તથાઽપિ ચેત્ ।

आशये तिष्ठति ततस्तृतीयं नावचारयेत् ॥ ૪ ॥

अन्यत्र सात्म्याद्घृद्याद्वा शेषजान्निરપાયતઃ ।

અલ્પુષ્ણાણને અને કફવાણને અતિશય
 તીક્ષ્ણ, અતિશય ગરમ, અતિશય ખારું, હૃદય-
 ને ગમે એવું ન હોય કે હૃદયને હિતકર ન હોય
 તેવું, અને અતિશય વિરેચન આપવામાં આવે
 તે એવું વિરેચન બીચે ચડે છે. અર્થાત્ અલ્પુ
 વગેરેવાળા રોગીને તેવું (અતિતીક્ષ્ણ વગેરે)
 વિરેચન આપવાથી તે પેટમાં ન ટકતાં ઊલટીને
 માર્ગે બહાર નીકળી જાય છે. એમ થવાથી
 શોધન કરવાના દોષનું શોધન ન થવાથી ધારેલું
 કામ પાર પડવું નથી અને તે દોષ કોષ્ટ છે.
 એમ ધાય ત્યારે તેનો ઉપચાર પણ પાછળ
 (શ્લેષ્મકરમાં) વમનમાં કહ્યો છે તેવો જ કરવો;
 એટલે જે રોગીને વિરેચન આપ્યું હોય તેને તે
 ઔષધથી વિરેચન ન થતાં ઊલટી (વમન) થાય
 તે તેને ફરીને સ્નેહપાન કરાવીને સ્નિગ્ધ કરવો.
 અને પછી પૂર્વે વિરેચન આપવામાં જે ચૂક કરી
 હોય તેને સંભારીને (તેવી ચૂક ન થવા દઈને)
 ફરી વિરેચન આપવું. એમ કર્યા છતાં પણ
 બે કોઠામાં વિરેચન ઔષધ ટકે નહિ અને
 વમન થઈ જાય, તે તેને ત્રીજી વાર (ગરમાણો
 વગેરે) વિરેચન આપવું નહિ. પણ બે તે વિરેચન
 ઔષધ સાત્ત્વ્ય (પ્રકૃતિને માફક આવે એવું),
 હૃદયને હિતકર અને નુકસાન ન કરે એવું
 હોય તે ત્રીજી વાર આપવાને હરકત નથી.

અને ઉપર કૃષ્ણ તેવા ખીજ ઉપદ્રવ થાય, ત્યારે તેને શરીરે તેલ યોગ્યુ; અધારણ વગેરે ખાંધીને પરસેવે કાઢવે; શુદ્ધમાં વર્તિ(વાટ) મૂકવી; નિરૂહખસ્તિ અને અનુવાસનખસ્તિ આપવી; તથા ઉદાવર્તશોભને મટાડનારાં સઘળાં કર્મ કરવાં; કેમ કે આફરાવાળા રોગીને તે સર્વે કર્મ હિતકારક છે.

શૂળ, વિષધ અને આનાહું મટાડવાને ઉપાય પञ્ચમૂલવક્ષારવચ્ચામૂતિકસૈન્ધવૈઃ ।

યવાગૂઃ સુકતા શૂલવિવન્ધાનાહનાશની ॥૧૬॥

ચંચમૂળ, જવખાર, વજ, અજમે અને સિંધવ, એ ઔષધો વડે સારી રીતે સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ રોગીને પાવાથી શૂળ, વિષધ અને પેટ ચક્ષુ હોય તે (આફરો), એ સર્વે મટે છે.

વિરેચનના અતિયોગના ઉપદ્રવો : ઉપાય પિપ્પલીદાહિમક્ષારહિદ્યગુશુશ્ચ્યમ્લવેતસાન્ ।

સૈન્ધવાન્ પિવેન્મૈઃ

સર્પિપોળોદકેન વા ॥ ૧૫ ॥

પ્રવાહિકાપરિસ્નાવવેદનાપરિકર્તને ।

જે વિરેચનના અતિયોગથી પ્રવાહિકા (મરડો) થઈ ગયો હોય કે ઝાડો ખહુ જ વહેતો હોય, વેદના થતો હોય, ચૂંક કે આંકડી આવતી હોય, તેા પીપર, દાડમ, જવખાર, હિંગ, સૂંઠ, અમ્લવેતસ અને સિંધવ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ દાઢ સાથે, ઘી સાથે કે ગરમ પાણી સાથે પીવું.

વમનવિરેચનથી આવતા વેગ શેકવાથી થતા ઉપદ્રવ : ઉપાય

પીતૌપ્પચસ્ય વેગતાં નિમ્નહાન્માસ્તાદયઃ ॥ ૧૬ ॥

કુપિતા હૃદયં મત્વા ઘોરં કુર્વન્તિ હૃદ્પ્રહમ્ ।
હિધ્માપાર્શ્વરુજાકાસદૈન્યલાલાક્ષિવિષ્મૈઃ ॥૧૭॥
જિહ્વાં લાદતિ નિઃસંહો દન્તાન્ કટકટાયવન્ ।

વમન કે વિરેચનનું ઔષધ પીધા પછી વમન કે વિરેચન થવા માંડે તેના વેગ (હાજત)ને શેકવાથી વાયુ વગેરે દોષ કેપીને (હૃદયમાં) ખચ છે અને ત્યાં જઈને ભયંકર રીતે હૃદયને જકડી રાખે છે તથા તેની સાથે હેડકી, પાસામાં પીડા, ખાંસી, દીનતા, મોઢામાંથી લાળ નીક-

ળવી, આંખો ચકળવકળ થવી, એવા ઉપદ્રવ થાય છે. વળી તે માણુસ ઊભાન થઈને જીલ કરડે છે તથા દાંત કકડાવે છે.

ન ગચ્છેદ્વિભ્રમં તન્ન વામયેદાશુ તં ભિપક્ ॥૧૮॥
મચુરેઃ પિત્તમૂર્છાંતિં કદુભિઃ કફમૂર્છિતમ્ ।
પાચનીવેસ્તતઘાસ્ય દોષશેષ વિપાચયેત્ ॥૧૯॥
કાર્યાન્નિ ચ ઘલં ચાસ્ય ક્રમેણાભિપ્રવર્ધયેત્ ।

રોગીની એવી અવસ્થા થાય ત્યારે વેધે કાંઈ પણ સંશય ન કરતાં તે રોગીને તત્કાળ ઊલટી કરાવવી. જે રોગીને પિત્તથી મૂર્છા (જેભાની) આવી હોય, એટલે તે મૂર્છામાં પિત્તનાં ચિહ્ન જણાતાં હોય તેા તેને ગળ્યાં ઔષધથી ઊલટી કરાવવી, અને કફની મૂર્છા હોય તેા તીખાં ઔષધથી ઊલટી કરાવવી. ઊલટી થયા પછી રોગીના જે દોષ ખાડી રહ્યા હોય તેને પાચન ઔષધો આપીને પકવવા. અને પછી તેના શરીરનાં અગ્નિ અને ખળ કમસર વધારવાં.

અતિ વમનથી થતા હૃદયરોગનો ઉપાય પવનેનાતિવમતો હૃદયં યસ્ય પીડ્યતે ॥ ૨૦ ॥
તસૈ ક્ષિગ્ધામ્લલવણાન્

દ્વાત્પિત્તકફેડન્યથા ।

જે રોગીને ખહુ ઊલટીઓ થવાથી વાયુને ક્ષીણે હૃદયમાં પીડા (દબાણ) થતી હોય તેને સિન્ધવ, ખાટું અને ખારાં ઔષધ આપવું; પિત્ત વડે હૃદયમાં પીડા થતી હોય તેા ગચ્છુ અને શીતળ ઔષધ આપવું; તથા કફ વડે પીડા થતી હોય તેા ગરમ, લૂણું અને તીખું ઔષધ આપવું.

ઔષધના અતિયોગથી કોપેલા વાયુના ઉપદ્રવોનો ઉપાય

પીતૌપ્પચસ્ય વેગતાં નિમ્નદેજ કફેન વા ॥ ૨૧ ॥
રુદ્ધોઽતિ વા વિશુદ્ધસ્ય ગૃહાત્યજ્ઞાનિ માલતઃ ।
સ્તમ્ભવ્રેપયુનિસ્તોદસાદોદ્રેષ્ટાતિમેદનૈઃ ॥ ૨૨ ॥
તન્ન ઘાતહરં સર્વં ક્ષેદસ્વેદાદિ શસ્યતે ।

ઔષધ પીધા પછી વમન કે વિરેચનના વેગને અટકાવવાથી, અથવા કફ વડે, અથવા અતિ શોષન થવાથી (વમન કે વિરેચન ઘણું થવાથી) વાયુ તે રોગીના શરીરમાં જડતા, કપ, તોડ, અંગ ગળી જવા, કળતર થવું,

પીડા થવી, ફાટ થવી, એ ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન કરીને અંગોને જકડે છે. એમ થાય ત્યારે વાયુને મટાડે એવા સ્નેહ અને સ્વેદ(શેક)ની યોજના કરવી એ સારું છે.

ભૂખ્યાને અને મૃદુ કોષ્ઠવાળાને તીક્ષ્ણ વિરેચનથી થતા ઉપદ્રવો: ઉપાય

ઘૃત્ણીક્ષ્ણં ક્ષુધાર્તસ્ય મૃદુકોષ્ઠસ્ય મેપજમ્ ॥૨૩॥
હત્વાડડશુ વિટ્પિત્તકફાન્

ઘાતૂનાસ્ત્રાવયેદ્દવાન્ ।

તત્રાતિયોગે મધુરૈઃ શેપમૌવઘમુલ્લિચ્છેત્ ॥ ૨૪ ॥

ભૂખથી પીડાયેલા, મૃદુ(નરમ) કોષ્ઠવાળા માણસને અતિશય તીક્ષ્ણ વિરેચન આપવાથી તે ઝાડાને મળ, પિત્ત તથા કફને જલદીથી ખહાર કાઢી નાખીને પછી દ્રવ ઘાતુઓને ચુદાવાટે વહેવડાવે છે. એવી રીતે વિરેચનને અતિ-યોગ થાય, ત્યારે ગળ્યાં દ્રવ્યથી વમન આપીને કોષ્ઠામાં ખાકી રહેલું વિરેચન દ્રવ્ય વમન દ્વારા ખહાર કાઢી નાખવું.

દવાથી ખહુ ઊલટી કે ખહુ ઝાડા થઈ
નળ્ય તે મટાડવાના ઉપાય

યોન્યોડતિ વમને રેકો વિરેકે વમને મૃદુ ।
પરિપેકાવગાહાયૈઃ સુશીતૈઃ સ્તમ્ભયેષ્ઠ તમ્ ॥૨૫॥
ને ઊલટી અતિશય થાય તો વિરેચન આપવું અને ને વિરેચન વધારે થાય તો હલકું વમન આપવું, તેમ જ અત્યંત ઠંડું પાણી રેડવું, ઠંડા પાણીએ રોગીને સ્નાન કરાવવું વગેરે શીતળ ઉપચાર કરીને વિરેચન અટકાવવું.
અહ્નનં ચન્દ્રનોશીરમજાસુકશર્કરોદકમ્ ।
લાજચૂર્ણૈઃ પિત્તેન્મન્યમતિયોગહરં પરમ્ ॥ ૨૬ ॥

રસવંતી, સુખડ, વીરણુ વાગો, ખકરીનું લોહી, સાકર, પાણી અને ડાંગરની ઘાણીનું ચૂર્ણ, એ સર્વનો મંથ પીવો; કેમ કે એ વિરેચનને અતિયોગ મટાડવામાં (ખહુ જુલાખ થતા અટકાવવામાં) શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે.

મંથ

સકલઃ સર્વિપાખ્યકાઃ શ્રીતવારિપરિપ્લુતાઃ ।
નાર્તિવાન્દ્રા ન ચ્વાત્યચ્છા મન્ય ક્ત્યભિષીયતે ॥
સાયુને ધીનું મોણુ દર્દને ઠંડા પાણીમાં પલાળવો.

સાયુ પલાળ્યા પછી ખહુ નડા ૨૩ડા ન થઈ નળ્ય કે ખહુ પાતણું પણ ન રહે એટલું જ પાણી પહેલેથી સાયુ પલાળવા લેવું. આ બનાવટને મંથ કહે છે.

વમનસ્યાતિયોગે તુ શ્રીતામ્યુપરિવેચિતઃ ।
પિત્તેકલરસૈર્મન્યં સપ્રતક્ષૌદ્રશર્કરમ્ ॥ ૨૭ ॥
સોદ્ધારાયાં મૃશં હર્ષાં મૂર્ચાયા ધાન્યમુસ્તયોઃ ।
સમયૂકાહ્નનં ચૂર્ણં લેહ્યેન્મધુસંયુતમ્ ॥ ૨૮ ॥

વમન ઔષધને ક્ષીધે અતિશય વમન થાય ત્યારે રોગીને ઠંડું પાણી છાંટવું, તથા તેને કાળી દ્રાક્ષ વગેરે ફળના રસની સાથે ઘી, મધ અને સાકરચુક્ર મંથ પાવે. ને ઊખકાની સાથે ખહુ ઊલટી થતી હોય તો મોરવેલ, ધાણા, મોથ, જીમ્બ અને રસાંજન, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ મધ સાથે મેળવીને ચટાડવું.

ઊલટીઓ થવાથી જીલ અંદર એંચાઈ
નળ્ય કે ખહુ નીકળી આવે તેના ઉપાય

વમતોડન્તઃ પ્રવિષ્ટાયાં જિહ્વાયાં કવલગ્રહાઃ ।
ક્ષિગ્ધામ્લલવળા દ્વયા યૂપમાંસરસા હિતાઃ ॥૨૯॥
ફન્દાન્મચ્ચાન્નિ લાદેયુસ્તસ્ય ચાન્યેડગ્રતો નરાઃ ।
નિઃસૂતાં તુ તિલદ્રાક્ષાકલ્કલિતાં પ્રવેશયેત્ ॥૩૦॥

અતિ વમન થવાથી જીલ શરીરની અંદર જતી રહેલી હોય તો સિનગ્ધ(ચીકણા), ખાટા, ખારા અને હૃદયને ગમે કે ફાયદો કરે એવા યૃષ તથા માંસરસના કવલ (કોગળા) ભરાવવા. વળી તેની સામે ઊસીને ખીબ માણસોએ ખાટાં ફળ ખાવાં. એવા ઉપાયથી માંસ જતી રહેલી જીલ ખહાર આવશે. ને ઊલટી થણી થવાથી જીલ ખહાર નીકળી આવી હોય તો તલ અને કાળી દ્રાક્ષના કલ્કનો તે ઉપર લેપ કરીને તેને પાછી મોંમાં ઘાસવી.

ખહુ ઊલટીઓ થવાથી ઘોલાતું ખંધ
થઈ નળ્ય વગેરે વાયુના રોગો મટાડે ઉપાય

વાગ્રહાનિલરોગેષુ ઘૃતમાંસોપસાધિતામ્ ।
યવાગું તનુકાં દધાત્સ્નેહસ્વેદૈઃ ચ કાલવિત્ ॥૩૧॥
અતિશય વમન થવાથી (વાયુ કેાપી) ઘાસવા-
નું ખંધ થઈ ગયું હોય વગેરે વાયુના રોગ થયા હોય તો કાળને નાણુનારા વૈદે ઋતુને અને સમયને વિચાર કરીને ઘી અને માંસથી

સિદ્ધ કરેલી ખાતળી થવાગુ રોગીને ખાવા
(પીવા) આપવી, તથા રોગીને સ્નિગ્ધ કરીને
તેને શેઠ કરવો.

અતિ વિરેચનથી ઝાડામાં લોહી પડયું
છે કે પિત્ત, તેની પરીક્ષા

અતિયોગાચ મૈપજ્યં જીવં હરતિ શોણિતમ્ ।
તત્ત્વીવાદાનમિત્યુકમાદત્તે જીવિતં યતઃ ॥ ૩૨ ॥
શુને કાકાય વા દદ્યાત્તેનાન્નમસ્ત્વા સહ ।
મુકેઽમુકં વદેજીવં પિત્તં વા મેપજ્જેરિતમ્ ॥ ૩૩ ॥
શુક્લં વા ભાવિતં વલ્લમાવાનં કોણ્ણવારિણા ।
પ્રક્ષાલિતં વિવર્ણં સ્પાત્પિત્તે શુક્લં તુ શોણિતે ॥ ૩૪ ॥

વિરેચનનો અતિયોગ થવાથી ઝાડા વાટે લોહી
પડે છે, તેમાંથી જે લોહી રોગીને જીવ લે છે તે
લોહીને 'જ્વાલાદાન' કહે છે; કેમ કે તે જીવ નામ-
ના લોહીનું હરણુ કરે છે. હવે પિત્ત ને લોહીનાં
ગંધ તથા રંગ સરખાં છે; માટે આ લોહી છે
કે પિત્ત એની પરીક્ષા કરવી કઠણુ પડે છે. માટે
વિરેચનમાં પહેલા લોહી સાથે અન્ન મેળવીને
કૂતરાને કે કાગડાને નાખવું. એ તે, તે અન્નને
ખાઈ બચે તો બાણુવું કે એ પિત્ત નથી પણ
જીવ નામનું લોહી છે; પણ એ તે ખાય નહિ
તો બાણુવું કે તે જીવ નામનું લોહી નથી પણ
પિત્ત છે; વળી ઘોળા વસ્ત્રને વિરેચનના લોહીમાં
ઘોળીને જરા સૂકવવું; જરા સુકાયા પછી તેને
લગાર ગરમ (સશેકા) પાણીથી સારી રીતે ઘોલું.
એ ઘોળા પછી વસ્ત્ર વિવર્ણુ (વિચિત્ર રંગનું),
થાય તો તે પિત્ત છે એમ બાણુવું; અને તે હંતું
તેવું પાછું શુદ્ધ થાય તો તે જીવ નામનું લોહી
બાણુવું.

વિરેચનથી લોહી પહેલું હોય તેના ઉપાય
તૃણામૂર્છામદાર્તસ્ય કુર્ચાદામરણાત્ક્રિયામ્ ।
સ્કપિત્તાતિસારર્ષો તસ્યાનુ પ્રાણરક્ષણીમ્ ॥ ૩૫ ॥
મૃગગોમદ્દિપાજાનાં સઘસ્કં જીવતામસ્કુ ।
વિવેજીવામિસ્નઘાત્રં જીવં તદ્વ્યાનુ ગચ્છતિ ॥ ૩૬ ॥
તદેવ દર્ભમૃદિતં ત્લં વસ્તોં નિપેચયેત્ ।

અતિ વિરેચનથી ઝાડા વાટે જીવ નામનું લોહી
પહેલું હોય અને તેવો રોગી તરસ, મૂર્છા અને
મદથી પીડાતો હોય તો રચાતિસાર કે પિત્તા-

તિસાર મટાડવા માટે જે ક્રિયા કરવામાં આવે
છે તેવી, પ્રાણુનું રક્ષણ કરનારી ક્રિયા મરતાં
સુધી કરવી. (એ ઉપરથી સમજવું કે એવા
રોગીની દશા મરણુ તુલ્ય છે, એનો પ્રાણુ જલદી
જવાનો સંભવ છે. તથા સંશયમાં પણ ચિકિત્સા
કરવી એમ પૂર્વે કહેલું છે.) વળી એવા રોગીનું
લોહી વહી ગયું હોય છે માટે તેને જીવતા મૃગ
(હરણુ), ગાય (કે ખજાદ), પાડાનું કે ખડરાનું
તાણું લોહી પાડું; કેમ કે એ લોહી તત્કાળ
જીવનો અભિસંધિ કરે છે, મનુષ્યના લોહી
સાથે તે લોહી ભળી જઈને તેને જીવતા રાખે
છે. વળી તે તાજ લોહીમાં કુમળા દર્ભના
અંકુર ઘોળી નાખીને તેને ખસ્તિમાં નાખીને
તેની નિરૂહખસ્તિ આપવી.

શ્યામાકારમર્યમધુકટૂવોંશીરૈઃ શૂતં પયઃ ॥ ૩૭ ॥
દૂતમળ્લાજ્જનયુતં વસ્તિ વા યોજ્યવૈજ્ઞિમમ્ ।

પિચ્છાખસ્તિ સુશીતં વા દૂતમળ્લાનુવાસનમ્ ॥ ૩૮ ॥
વળી તે રોગીને કાંગ, શીવણનાં ફળ, જેઠી-
મધ, ધરો, વીરણુ વાળો, એ ઔષ્ધો દૂધમાં
નાખીને ઉકાળીને તે દૂધ ઠંડું કરીને તેમાં ઘીનો
ઉપધો ભાગ જે દૂતમંડ કહેવાય છે તે અને
રસાંજન નાખવું. પછી તે વડે ઠંડી ખસ્તિ
આપવી અથવા પિચ્છાખસ્તિ આપવી, અથવા
અત્યંત શીતળ એવા દૂતમંડ વડે અનુવાસન
ખસ્તિ આપવી.

પિચ્છાખસ્તિ=ચિ. અ. ૯, શ્લોક ૭૨થી ૭૬.

દૂતમંડ=વદ ઘીની ઉપર તરતું ત્રવાહી ઘી.

વિરેચનના અતિયોગથી નીકળેલી

આમળાનો ઉપાય

શુદ્ધં અષ્ટં કવાયૈશ્ચ સ્તમ્ભયિત્વા પ્રવેશયેત્ ।

જે વિરેચનના અતિયોગથી શુદ્ધા (આમળ)
ખહાર નીકળી ગઈ હોય તો તુરા રસવાળાં
દ્રવ્યના કવાય વડે તેને સ્તંભન થતાં સુધી
ઘોઈને શુદ્ધામાં પાછી મૂકવી.

વિરેચનના અતિયોગથી થયેલી

ખેસાનીનો ઉપાય

વિલંબં ધ્રાવયેત્સામવેણુગીતાદિનિસ્વનમ્ ॥ ૩૯ ॥

જે વિરેચનના અતિયોગથી રોગી ખેસાન

થઈ ગયો હોય તો તેને સામવેદનું ગાન સંભાળાવવું તથા વાંસળી અને ગાન વગેરેનો સૂર સંભળાવવો.

इत्यष्टागहृदये पत्रमे कल्पसिद्धिस्थाने वमनविरचन-

व्यापसिद्धिर्नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

અધ્યાય ૪ થો—અસ્તિકલ્પ

वयातो वस्तिरुल्लं ध्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

(વમન અને વિરેચનની માફક અસ્તિ પણ દોષને ખઠાર કાઢે છે તેથી) હવે અમે અસ્તિકલ્પ સમન્વીયું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

સાબ માણસને પ્રકૃતિ પ્રમાણે આપવા યોગ્ય અસ્તિ

वलां गुडूर्ची त्रिफलां सरास्तां
द्विपञ्चमूलं च पलोन्मितानि ।

अष्टौ फलान्यधेतुलां च मांसा-
च्छागात्पचेदप्सु चतुर्यशेषम् ॥ ૧ ॥

પૂતો યવાનીફલધિલ્લવકુષ્ઠ-
વચાશતાહાઘનપિપ્પલીનામ્ ।

कल्केर्गुडशौद्रघृतैः सतैलै-

युक्तः सुखोष्णो लवणान्वितश्च ॥ ૨ ॥

અસ્તિઃ પરં સર્વગદ્પ્રમાથી

स्वस्ये हितो जीवनबृंहणश्च ।

वस्तौ च यस्मिन् पठितो न कल्कः

सर्वत्र दद्यादमुमेव तत्र ॥ ૩ ॥

બળદાણા, ગળો, ત્રિફળા, રાસ્ના, દશમૂળ,

એ પ્રત્યેક ઔષધ ચાર ચાર તોલા હેવું. આઠ મીઠળ દેવાં (એટલે તે પણ આશરે ચાર તોલા થશે). ખસો તોલા ખકરાનું માંસ હેવું. પછી એ સર્વને યોગણ પાણીમાં નાખીને ચતુર્થાંશ પાણી ખાકી રહેતાં સુધી તેનો ક્વાથ કરવો. પછી એ ક્વાથને ગાળી લઈને તેમાં યવાની અજમેા, મીઠળ, ખીલાં, ઉપલેટ, વજ, સુવા, મોઘ અને પીપર, એ સર્વે સમાનભાગે લઈને તેનો આઠ તોલા કલક તે ક્વાથમાં નાખવો. (કેમ કે સાબ માણસ માટે આઠ તોલા

કલક નાખવો એમ તંત્રકારનું વચન છે.) પછી એ વાતપ્રકૃતિવાળા માણસને અસ્તિ આપવાની હોય, તો તેમાં ઘી અને તેલ ક્વાથથી ચોથા ભાગનાં નાખવાં; એ સાબે માણસ પિત્તપ્રકૃતિવાળો હોય, તો છઠ્ઠા ભાગનાં નાખવાં; અને એ સાબે માણસ કફપ્રકૃતિવાળો હોય, તો આઠમા ભાગનાં નાખવાં. (કેમ કે વાયુના રોગમાં ક્વાથથી ચોથા ભાગનો, પિત્તમાં છઠ્ઠા ભાગનો અને કફમાં આઠમા ભાગનો સ્નેહ નાખવાનું કહેલું છે.) તે પછી ક્વાથ કઠો પકાવે પછી તે ક્વાથમાં ગોળ, મધ અને સિંધવ નાખવાં. તેનું પ્રમાણ વૈદે યુક્તિથી બાણી હેવું. એટલે ક્વાથ બહુ ખારો ન થાય, બહુ બઠો ન થાય અને બહુ પાતળો ન થાય, એ હિસાબે તે નાખવાં. પછી એ સર્વ એકત્ર કરીને તે ક્વાથ વડે લગાર લગાર ગરમ અસ્તિ આપવી. એ અસ્તિ સઘળા રોગનો નાશ કરનારી, સ્વસ્થ (નીરોગી) માણસને પણ હિતકર, જીવન આપનાર અને પ્રુષ્ટિ કરનાર છે. અસ્તિના પ્રશેગમાં જ્યાં કયો કલક નાખવો તે કહ્યું ન હોય અને ત્યાં કલકની જરૂર હોય તો, ત્યાં (સર્વત્ર) આ કલક (ઉપર કહેલી યવાની અજમેા વગેરે આઠ વસ્તુઓનો કલક) વાપરવો.

વાયુના બધા રોગ મટાડે એવી નિરૂહઅસ્તિ

द्विपञ्चमूलस्य रसोऽम्लयुक्तः

सच्छागमांसस्य सपूर्वपेष्यः ।

વિસ્નેહયુક્તઃ પ્રવરો નિરૂહઃ

सर्वानिलघ्नाधिहरः प्रदिष्टः ॥ ૪ ॥

દશમૂળ તથા ખકરાના માંસનો ક્વાથ કરીને તેમાં કાંજ વગેરે ખટાઈ નાખવી તથા તેમાં પૂર્વે શ્લેષ્ઠ ૨ માં કહેલો કલક નાખીને તેમાં ઘી, વસા અને મજ્જા, એ ત્રણ સ્નેહ ભેળવવા. એ શ્રેષ્ઠ નિરૂહઅસ્તિ વાયુના સર્વે રોગોને મટાડે છે એમ કહેલું છે.

દીપન, માંસ અને બળ વધારનાર તથા આંખની શક્તિ વધારનાર નિરૂહઅસ્તિ

घलापटोलोलघुपञ्चमूल-

त्रायन्तिकैरण्डयवात्सुसिद्धात् ।

પ્રસ્યો રસાન્નાગરસાર્ધયુક્તઃ

સાધ્યઃ પુનઃ પ્રસ્યસમઃ સ યાવત્ ॥૫॥

ત્રિપલ્લુગુરુણાગ્નકલ્કયુક્તઃ

સતૈલસર્પિર્મધુસૈન્ધવશ્ચ ।

સ્વાદીપનો માંસવલપ્રદશ્ચ

ચતુર્વલં ચોપદઘાતિ સઘઃ ॥ ૬ ॥

બળદાણુ, પટોળ, લઘુપચમૂળ, ત્રાયમાણુ, દિવેલાનું મૂળ અને ઇંદ્રજ્યવ, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાથી ચોસક તોલા ક્વાથ જુદો થેવો. પછી બકરાના માસનો રસ ખત્રીસ તોલા લઈને તેમાં મેળવવો. પછી તે ઘને અગ્નિ ઉપર ચડાવીને છત્રુ તોલામાથી ચોસક તોલા જેટલું રહે ત્યારે તેને નીચે ઉતારીને તેમાં ત્રિયથ (કાગ), પીપર અને મોથનો કલ્ક મેળવવો. તથા તેમા તેલ, ઘી, મધ અને સિંધવ મેળવવા. એ સર્વને એકત્ર કરીને તેની નિરૂહખસ્તિ આપવાથી તે જઠરાગ્નિને પ્રહીસ કરે છે, માસ વધારે છે, બળ આપે છે અને આખને તલકાળ બળ આપે છે.

શૂળ, ભાર, વિબંધ, ગાળો પથરી, વધરાવળ, અહણી, હરસ અને કફવાતના રોગો

માટે દીપન અને લેખન ખસ્તિ

પરણ્ડમૂલાન્નિપલં પલાશ-

સથા પલાંશં લઘુપચ્છમૂલમ્ ।

રાસ્નાવલાહિન્નરુહાશ્વાન્ઘા-

પુતર્નવાસ્વઘદેવદારઃ ॥ ૭ ॥

ફલાનિ ચાષ્ઠોં સલિલાઢકામ્યાં

ત્રિપાચયેદદમરોપિતેડસ્મિન્ ।

વચાશતાદ્વાહપુપાત્રિયલ્લુ

યદ્દીરુણાવલ્કલકવીજનુસ્તમ્ ॥ ૮ ॥

દઘાત્સુપિષ્ઠે સહતાર્ક્ષ્યેશૈલ

મક્ષપ્રમાણં લવણાંશયુક્તમ્ ।

સમાક્ષિકસ્તૈલયુતઃ સમૂત્રો

યસ્તિર્જયેલ્લેખનદીપનોડસૌ ॥ ૯ ॥

જઠ્ઠોરુપાદત્રિકપ્પુકોષ્ઠ-

હૃદ્ગુલ્લશલ્લં ગુસ્તાં વિવન્ધમ્ ।

ગુલ્માશ્મનર્ધ્મગ્રહણીગુદોત્યાં-

સ્નાંસ્તાંશ્ચ રોગાન્ કફવાતજાતાન્ ॥૧૦

દિવેલા(એરડા)નું મૂળ ખાર તોલા થેવું.

તેમ જ ખાખરો પણ ખાર તોલા થેવો. લઘુ પચમૂળ ચાર તોલા થેવાં, તેમ જ રાસ્ના બળદાણુ, ગળો, આસંધ, સાટોડી, ગરમાળો દેવદાર, એ ઔષધ પણ ચાર ચાર તોલા થેવા માંડળ નંગ આઠ થેવાં. એ સર્વને પાચને ખાર (૫૫૨) તોલા પાણીમા ઉકાળવા અં આઠમે ભાગે પાણી ખાકી રહે, ત્યારે તેને નીચે ઉતારી ગાળી થેવું. પછી તેમા વજ, સુવા પળાસી, કાગ, જેઠીમધ, પીપર, ઇંદ્રજ્યવ, મોથ અને રસાગ્ન એ સર્વને સારી રીતે વાટીં એક એક તોલો નાખવું. તથા સિંધવ પા(૦) તોલો નાખવો. પછી તેમા મધ, તેલ અને ગોમૂત્ર નાખીને તેની ખસ્તિ આપવી. આ ખસ્તિ લેખન અને દીપન છે. એ ખસ્તિ આપવાથી જઠા, સાથળ, ત્રિક, પીક, કેકો(પેટ), હૃદય અને ગુલ્લસ્થાન, એ જગ્યાનું શૂળ મટે છે, શરીરનું ભારેપણું અને ઝાડા વગેરેનો વિબંધ મટે છે. વળી તે ગાળો, પથરીનો રોગ, વધરાવળનો રોગ, અહણીરોગ, હરસ અને બીજા કફવાતથી થયેલા અનેક રોગોને મટાડે છે.

પિત્તરોગ ઉપર ખસ્તિ

યષ્ઠ્યાહ્વરોધ્રામયચન્દ્રનૈશ્ચ

ઋતું પયોડયં કમલોપલૈશ્ચ ।

સશર્કરાક્ષોદ્રઘૃતં સુશીતં

પિસ્તામવાન હન્તિ સજીવનીયમ્ ॥૧૧॥

જેઠીમધ, લોધર, સુગંધિ વાળો, સુખડ અને કમળ તથા કાળા કમળ, એ સર્વ વડે ઉકાળેલા ગાયના દૂધને ઠંડું પડવા દઈ તેમા જીવનીય ગણુ(મૂ. અ. ૧૫ શ્લોક ૮)ના ઔષધોનો કલ્ક નાખીને તેમા સાકર, મધ અને ઘી નાખવું. પછી તેને સારી પેઠે ઠંડું થવા દઈને તેની ખસ્તિ આપવી. એ ખસ્તિ પિત્તના સઘળા રોગને હણે છે.

દાહ, અતિસાર, લોહીવા, રક્તપિત્ત, હૃદયરોગ, પાંડુ, વિપમજ્વર, ગાળો, મૂત્રકૃમ્હ, કમળો અને બધા પિત્તના રોગો માટે ખસ્તિ

રાસ્નાં વૃષં લોહિતિકામનન્તાં

લલાં કનીપસ્તૂળપચ્છમૂલ્યો ।

ગોપાહ્નનાચન્દનપદ્મકદ્વિ-
યદ્યથાદ્ધરોધાણિ પલાર્ધકાનિ ॥૧૨॥
નિઃકાથ્ય તોયેન રસેન તેન
ઘૃતં પયોડર્ધાઠ્ઠકમમ્મુહીનમ્ ।

જીવન્તિમેદદ્વિવરીવિદારી-
વીરાદિકાકોલિકસેસ્કામિઃ ॥ ૧૩ ॥

સિતોપલાજીવકપદ્મરેણુ-
પ્રપોણ્ડરીઞ્જોત્પલપુણ્ડરીકૈઃ ।

રોધાત્મગુતામધુયદિકામિ-
ર્નાગાહ્નમુઙ્ગાતકચન્દનૈઃ ॥ ૧૪ ॥

પિપ્પૈર્ઘૃતક્ષૌદ્રયુતૈર્નિરુહં
સસૈન્ધવં શીતલમેવ દદ્યાત્ ।

પ્રત્યાગતે ધન્વરસેન શાલીન્
ક્ષીરેણ વાડઘાત્પરિપિક્તગાત્રઃ ॥ ૧૫ ॥

દાહાતિસારપ્રદરાશ્નપિત્ત-
હ્નપાણ્ડુરોગાન્ વિપમન્વરં ચ ।

સગુલ્મમૂત્રપ્રહકામલાદીન્
સર્વામયાન્ પિત્તહ્નતાગ્નિહન્તિ ॥૧૬॥

રાસ્ના, અરડૂસી, મજ્જક, ધમાસો, ખળ-
દાણુ, લઘુપંચમૂળ, તૃણ પંચમૂળ, સારિવા,

સુખડ, પદ્મકાંઠ, ઋષિ નામે આષધિ, બેદીમધ,
દોધર, એ પ્રત્યેક જ જો તેલા ક્ષેવાં. એ સર્વને

પાણીમાં ક્વાથ કરીને તે ક્વાથમાં એકસો અઠ્ઠા-
વીશ (૧૨૮) તેલા દૂધ નાખવું અને ઉકાળવું.

જ્યારે ક્ષત્ર દૂધ ખધું ખાડી રહે ત્યારે તેમાં,
ઠોડી, મેદા, ઋષિ, શતાવરી, વિદારીકંદ, મહા-

શતાવરી, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, કસેલા, સાકર,
જીવક, કમળ, રેણુકખીજ, સ્થળકમળ, કાણું

કમળ, ઘોણું કમળ, દોધર, કૌઆં, બેદીમધ,
નાગકેસર, મુંજ, સુખડ, એ સર્વને ખારીક

વાટીને તેના કલક કરીને નાખવો. પછી તેમાં
ઘી અને મધ નાખીને તેમાં સિંધવ નાખવો.

એ નિરૂહ સારી પેઠે ઠંડો થવા દઈને આપવો.
જ્યારે તે નિરૂહ પાછો નીકળે ત્યારે ખસ્તિ

થેનારે સ્નાન કરીને અથવા શરીર ઉપર પાણી
રેડીને ભંગલ ત્રાણીઓના માંસરસ સાથે શાલિ

ડુંગરના ચોખાનો ભાત ખાવો, અથવા માફક
આવતું હોય તો દૂધ સાથે ભાત ખાવો, એ

નિરૂહથી ખળતરા, અતિસાર, લોહીવા, રક્તપિત્ત,
હૃદયના રોગ, પાંડરોગ, વિષમજ્વર, ગોળો,
મૂત્ર પકડાઈ બાથ તે રોગ, કમળો અને ખીબ

પિત્તથી થયેલા સર્વે રોગોનો નાશ થાય છે.
કંડુના રોગો, મંદ અગ્નિ, ખાવા ઉપર

અભાવ-એ રોગો માટે ખસ્તિ
કોશાતકારગ્વધદેવદાર-

મૂર્વાશ્વદંડ્રાકુટજાર્કપાઠાઃ ।
પક્ત્વા કુલત્યાન્ મૂહર્તીં ચ તોયે

રસસ્ય તસ્ય પ્રસ્તા દશ સ્યુઃ ॥ ૧૭ ॥
તાન્ સર્વપૈલામદ્નૈઃ સકુટ્ટૈ-

રક્ષપ્રમાણૈઃ પ્રસ્તૈશ્ચ યુક્તાન્ ।
ક્ષૌદ્રસ્ય તૈલસ્ય ફલાહ્વયસ્ય

ક્ષારસ્ય તૈલસ્ય ચ સાર્પપસ્ય ॥ ૧૮ ॥
દયાન્નિરુહં કપરોગિતાય

મન્દાગ્નયે ચાશનવિદ્વિપે ચ ।
કોશાતક (કડવું દોડકું), ગરમાળો, દેવદાર,

મોરવેલ, ગોખર, ઇંદ્રજીવ, આકડાતું મૂળ,
પહાડમૂળ, કળથી, રીંગણી, એ સર્વને પાણીમાં

ક્વાથ કરવો. પછી તે ક્વાથમાંથી એશી તેલા
બેટલો ક્વાથ લેવો. પછી તેમાં સરસવ, એલથી,

મીંદળ અને ઉપલેટનો કલક એક એક તેલો
નાખવો; અને મધ, ફલતૈલ (મીંદળના કલક

અને ખટાઈથી સિંદ્ર કરેલું તેલ), જવખાર
અને સરસિયું એ સર્વે આઠ આઠ તેલા

નાખવાં. પછી એ એકત્ર કરેલી નિરૂહખસ્તિ
કરોગવાળાને, મંદ અગ્નિવાળાને અને ભોજન-

નો બને દ્રેષ(સૂગ) થતો હોય (અત્ર ખાવું
ન ભાવતું હોય) તેને આપવી. (ઉપર કોશાતક

વગેરેનું માપ કહ્યું નથી, છતાં સામાન્ય પરિ-
ભાષા પ્રમાણે તેના માપની કલ્પના કરવી.

એટલે દ્રવ્યો કરતાં સોળગણુ પાણી મૂકીને તે
ચોથા ભાગનું રહે ત્યાં સુધી ક્વાથ કરવો. હવે

ક્વાથ એશી તેલા બેઈએ છીએ માટે પાણી
ત્રણસો ચોવીસ તેલા મૂકવું. અને ઔષધો

પાણીથી સોળમે ભાગે એટલે વીસ તેલા લેવાં.
પણ ખદાં મળીને ઔષધો દસ છે, માટે પ્રત્યેક

ઔષધ જ જો તેલા લેવું એમ સમજાય છે.)

સુકુમારને યોગ્ય પ્રસૂત(સુકુમાર)

નિરૂહઅસ્તિએ।

(શ્લોક ૧૯થી ૨૫ા)

વદ્યે મૃદૂન્ સ્નેહકૃતો નિરુહાન્

સુલોચિતાનાં પ્રસૂતૈઃ પૃથક્ તુ ॥૧૯॥

હવે હું સુખને યોગ્ય એવા સુકુમાર માણુસોને માટે સ્નેહથી સિદ્ધ કરેલા કામળ નિરૂહ જુદા કહીશ. તે સર્વે પ્રસૂત (આકં તોલા) વળનને એકમ (યુનિટ) તરીકે લઈને ખનાવાય છે.

અયેમાન્ સુકુમારાણાં

નિરુહાન્ સ્નેહનાન્ મૃદૂન્ ।

કર્મણા વિપ્લુતાનાં ચ વદ્યામિ પ્રસૂતૈઃ પૃથક્ ॥૨૦॥

હવે પછી હું જે નિરૂહ કહું છું તે સુકુમાર (સુવાળા, સુખી) અને કામકાજ કરીને થાકી ગયેલા માણુસોને યોગ્ય કહું છું; કેમ કે તે નિરૂહ સ્નેહન કર્યા કરવામાં સમર્થ અને કામળ છે તથા આકં તોલાને એકમ તરીકે લઈને ક્ષીધેલાં દ્રવ્યોથી એ જુદાજુદા ખનાવેલા છે.

વાયુ મટે એવી સુકુમાર અસ્તિએ।

ક્ષીરાદ્ દ્વૌ પ્રસૂનો કાર્યો મધુતૈલવૃતાન્નયઃ ।

લજ્જેન મયિતો ઘસ્તિર્વાત્પ્રો વલવળ્કૃત્ ॥૨૧॥

હૃદ્ય સોળ તોલા સેવું, મધ, તેલ અને ઘી મળીને ચોવીસ તોલા સેવું, પછી એ સર્વેને લાકડાના ચાટવા વડે હલાવીને એકત્ર કરવું. એ અસ્તિ વાયુને હજી છે તથા ખળ અને કાંતિ આપે છે.

પૈકૈકઃ પ્રસૂતસ્તૈલપ્રસન્નાક્ષોદ્રસર્પિવામ્ ।

વિલ્વાદિમૂલકાથાદ્ દ્વૌ કૌલ-

ત્યાદ્ દ્વૌ સ વાતજિત્ ॥૨૨॥

તેલ, પ્રસન્ના નામે દારૂ, મધ અને ઘી, એ પ્રત્યેક આકં આકં તોલા સેવું; ખીલી વગેરે પંચમૂળ (ખીલી, અરણી, અલવો(અરડૂસો), પાડળ, કારમરી)ને કવાથ સોળ તોલા સેવે; અને કળથીને કવાથ સોળ તોલા સેવે. એ બધાની મેગી અસ્તિ વાયુને હજી છે.

અભિષ્યંદ, કરમિયા, કુષ અને પ્રમેહ માટે

સુકુમાર પંચતિક્ત અસ્તિ

પટોલનિમ્બમૂત્રીકરાસ્નાસત્તલ્લદામ્ભસઃ ।

પ્રસૂતઃ પૃથગાજ્યાચ વસ્તિઃ સર્પપલ્કવાન્ ॥૨૩॥
સ પઞ્ચતિક્તોઽમિપ્યન્દ્રકમિક્કુપ્રપ્રમેહહા ।

પટોળ, ક્ષીમટો, કરિયાતું, રાસ્ના, સાત-વીણુ એ પાંચ કડવાં ઔષધોને જુદા જુદા કવાથ આકં આકં તોલા સેવે. અને તે સર્વેને એકત્ર કરીને તેમાં ઘી આકં તોલા નાખવું. એ સર્વેમાં સરસવને કદક નાખવે. એ અસ્તિને પંચતિક્તઅસ્તિ કહે છે. તે અસ્તિ અભિષ્યંદ, કરમિયા, ચામડીના રોગ અને પ્રમેહને હજી છે.

આડો ન ઊતરતો હોય તેને માટે તથા

આનાહ માટે સુકુમાર અસ્તિ

ચત્વારસ્તૈલગોમૂઝદધિમગ્ધામ્લકાન્નિકાત્ ॥૨૪॥

પ્રસૂતાઃ સર્પપૈઃ પિષ્ટિર્વિદ્સજ્ઞાનાહમેદનઃ ।

તેલ, ગાયતું મૂઝ, દહીંતું નીતયું પાણી અને ખાટી કાંજ, એ ચારમાંથી દરેક આકં આકં તોલા સેવું. તથા તેમાં સરસવ વાટીને તેને કદક નાખવે. એ અસ્તિ આડાને મળ ખાગી ગયે હોય તેને બેદ છે તથા આનાહ રોગને મટાડે છે.

વિપયશક્તિ વધારે એવી સુકુમાર અસ્તિ

પયસ્યેશ્વસ્થિરાસ્નાવિદારીક્ષોદ્રસર્પિવામ્ ॥૨૫॥

પૈકૈકઃ પ્રસૂતો વસ્તિઃ કૃષ્ણાકલ્કો વૃપત્વકૃત્ ।

ક્ષીરકાકોલી, શેરડી, શાલિપણી, રાસ્ના, વિદારીકંદ, મધ અને ઘી, એ પ્રત્યેક ઔષધ આકં આકં તોલા લઈને તેમાં પીપરને કદક નાખીને અસ્તિ આપવી. એ અસ્તિ વીચં ઉત્પન્ન કરે છે (વિપયશક્તિ વધારે છે).

સિદ્ધ અસ્તિએ।

(શ્લોક ૨૬થી ૨૮ા)

સિદ્ધચસ્તીનતો વદ્યે સર્વદા યાન્ પ્રયોજયેત્ ॥૨૬॥
નિર્વ્યાપદો વહુકલાન્ વલપુષ્કિરાન્ સુલાન્ ।

ઉપર પ્રમાણે પ્રસૂત(સુકુમાર)અસ્તિ કહી ૨૪ા પછી હવે હું સિદ્ધ અસ્તિએનો કદ્ય કહું છું. એ સિદ્ધઅસ્તિએ વ્યાપદ(તુકસાન)-રહિત છે, બહુ ફળ આપનારી છે, ખળ અને પુષ્ટિ આપનારી છે તથા સુખ ઉત્પન્ન કરે એવી છે; માટે તે સર્વદા સેવા યોગ્ય છે.

પ્રમેહ, હરસ, કર્મિયા, ગોળો અને
સારણ્ગાંઠ માટે રસાયન માધુતૈલિક
સિદ્ધ અસ્તિ

મધુતૈલે સમે કર્વ સૈન્ધવાદ્દ્વિપિચુમિસિઃ ॥૨૭
પરણ્ડમૂલકવાયેન નિરૂહો માધુતૈલિકઃ ।
રસાયનં પ્રમેહાર્શ્નઃકમિગુલ્માન્નૃચ્છિન્નુત્ ॥ ૨૮ ॥

મધ અને તેલ સમાન એક એક તોલો
લેવા, સિંધવ એક તોલો લેવો, સુવા જ તોલા
લેવા. એ સર્વને એરડાના મૂળના ક્વાથ
સાથે મેળવીને તેની નિરૂહઅસ્તિ આપવી.
આ અસ્તિમા મધ અને તેલ મુખ્ય છે, માટે
આ અસ્તિ માધુતૈલિક કહેવાય છે આ નિરૂહ
રસાયન છે અને તે પ્રમેહ, હરસ, કર્મિયા,
ગોળો અને સારણ્ગાંઠ એ રોગોનો નાશ કરે છે.

આંખ અને રક્તપિત્ત માટે સિદ્ધ અસ્તિ
સયષ્ટિમધુકશ્વૈપ ચક્ષુષ્યો રક્તપિત્તજિત્ ।

એ અસ્તિમા (૭૫૦ જે માધુતૈલિક અસ્તિ
કહી તેમા) જેઠીમધ મેળવીને અસ્તિ આપવાથી
તે આખને ખળ આપે છે તથા રક્તપિત્તને
મટાડે છે.

યાપન અસ્તિ

યાપનો ઘનફલ્કેન મધુતૈલરસાન્વયાન્ ॥ ૨૯ ॥
પાયુજાનૂરુત્પુળયસ્તિમૈહનશ્લજિત્ ।

મોથના કલ્ક સાથે મધ, તેલ, માસરસ
અને ઘી એ ચારની અસ્તિ આપવાથી શુદ્ધ,
ઠી અણુ, સાથળ, વૃષણુ, મૂત્રાશય અને મૂત્રે દ્રિય
એ અવયવોમા માર્ગતા સણુકા મટે છે. (તે
અસ્તિ પ્રાણુ ધારણુ કરે છે, માટે તે યાપન
અસ્તિ કહેવાય છે.)

પ્રસ્ત્તાંશૈર્વૃત્તશ્નોદ્રવસાતૈલૈઃ પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૩૦ ॥
યાપનં સૈન્ધવાર્ચાક્ષેપુર્વાર્ધપલાન્વિતમ્ ।

ઘી, મધ, વસા અને તેલ, એ પ્રત્યેક આઠ-
આઠ તોલા લઈને તેમા અડધો તોલો સિંધવ
તથા જ તોલા ખળાસ્તી મેળવી યાપન નિરૂહ
અસ્તિ બનાવવી.

યુક્તરથ અસ્તિ

પરણ્ડમૂલનિ.કાથો મધુતૈલં સૈન્ધવમ્ ॥ ૩૧ ॥
પપ યુક્તરથો યસ્તિ સ્વચાપિપ્પલીફલઃ ।

એરડાના મૂળના ક્વાથમાં મધ, તેલ અને
સિંધવ નાખવા. તથા તેમા વજ, પીપર અને
મીઠળનો કલ્ક નાખવો. એ અસ્તિને યુક્તરથ
અસ્તિ કહે છે, કેમ કે રથને ઘોડા કે હાથી
બોડેલા હોય તેમને પણ એ અસ્તિ આપવાનો
નિષેધ નથી, માટે એ અસ્તિને યુક્તરથ કહે છે,
અર્થાત્ ગમે તે અવસ્થામા એ અસ્તિ આપ
વાનો ખાધ નથી.

દોષહર અસ્તિ

સ ક્વાથો મધુપદ્મન્યા-

શતાઘ્નાહિલ્કુલૈન્ધવામ્ ॥ ૩૨ ॥

સુરદારુ ચ રાસ્તા ચ વસ્તિર્દોષહર. શિવઃ ।

પાછળ કહેલા એરડાના મૂળના ક્વાથમા
મધ, ઘોળી વજ, સુવા, હિંગ, સિંધવ, દેવદાર,
વજ અને રાસ્તા, એ સર્વના કલ્ક મેળવીને
અસ્તિ આપવી, કેમ કે તે દોષને કાઢવા માટે
ઉત્તમ અસ્તિ છે.

દોષહર સિદ્ધ અસ્તિ

પञ્ચમૂલસ્ય નિઃસ્વાયસ્તૈલં માગધિકા મધુ ॥૩૩
સલૈન્ધવઃ સમધુકઃ સિદ્ધવસ્તિરિતિ સ્મૃતઃ ।

પચમૂળના ક્વાથમા તેલ, પીપર, મધ,
સિંધવ અને જેઠીમધ મેળવવું. એને સિદ્ધ
અસ્તિ કહે છે.

કફના રોગ, પાંડુ, કોગળિયુ, વીર્યના અને
વાયુના રોગ, વિખંધ અને મૂત્રાશયના

આરોપ માટે ગામૂત્ર અસ્તિ

દ્વિપञ્ચમૂલત્રિકલાફલવિલ્વાનિ પાચયેત્ ॥૩૪॥

ગોમૂત્રે, તેન વિષ્ટેશ્ચ પાઠાવત્સકતોયદૈ ।

સફલૈ શ્વોદ્રતૈલામ્યા ક્ષારેણ લવણેન ચ ॥ ૩૫

યુક્તો યસ્તિ કફન્યાધિવાણ્ડુરોગવિપૂચિપુ ।

શુક્રાનિલવિચન્ધેપુ વસ્વાદોપે ચ પૂજિત ॥૩૬॥

ખત્રે પચમૂળ (દશમૂળ), ત્રિફલા, મીઠળ,
ખીલા, એ સર્વનો ગાયના મૂત્રમા ક્વાથ કરવો,
પછી તેમા પહોડમૂળ, કડાછાલ, મોથ અને
મીઠળ એ સર્વનો કલ્ક નાખવો. પછી તેમા
મધ અને તેલ તથા જવખાર અને સિંધવ
નાખવા. એ પ્રમાણે કરેલી અસ્તિ આપવાથી
કફના રોગ, પાંડુરોગ, કોગળિયુ (કોલેગ),

વીર્યરોગ, વાયુરોગ, વિખંધ, મૂત્રાશયના આટોપ એ સર્વ મટે છે, એ સર્વ રોગ મટાડવામાં તે પૂન્ય છે.

યાપનરાજ અસ્તિ

મુસ્તાપાઠામૃતૈરણ્ડયલારાસ્નાપુનર્નવાઃ ।

મસ્તિષ્ઠારગ્વઘોશીરત્રાયમાળાક્ષરોહિણીઃ ॥૩૭॥

કનીયઃ પચ્ચમૂલં ચ પાલિકં, મદનાપ્તકમ્ ।

જલાઢકે પવેત્તચ પાદ્શેષં પરિસ્તુતમ્ ॥ ૩૮ ॥

ક્ષીરદ્વિપ્રસ્થસંયુક્તં ક્ષીરદ્વેષં પુનઃ પવેત્ ।

સપાદ્જાહલરસઃ સર્સાપર્મધુલૈન્ઘવઃ ॥ ૩૯ ॥

વિષ્ટૈર્યૈષ્ટિમિસિશ્યામાકલિહ્નકરસાઙ્ગૈઃ ।

વસ્તિઃ સુલોષ્ણો માંસાન્નિબલશુકવિવર્ધનઃ ॥ ૪૦ ॥

વાતામુહ્મોહમેહાર્શોંગુલમવિષ્મૂત્રસહ્પ્રહાન્ ।

વિપમન્વરવીસર્પવર્ધ્માધ્માનપ્રવાહિકાઃ ॥ ૪૧ ॥

વહ્ન્યગ્નોરુકટ્ટીકુક્ષિમન્યાશ્ચોત્રશિરોરુઙ્ગઃ ।

હન્યાદસુદરોન્માદશોકાસાદમકુણ્ડલાન્ ॥ ૪૨ ॥

ચન્નુષ્યઃ પુત્રદો રાજા યાપનાતાં રસાયનમ્ ।

મોથ, પહાડમૂળ, ગળો, એરંડાતુ મૂળ,

ખળદાણુ, રાસ્ના, સાટોડી, મજ્જ, ગરમાળો,

વાળો, ત્રાયમાણુ, ખડેડાં, હરડે, લઘુપંચમૂળ,

એ સર્વે ઔષધો ચાર ચાર તોલા લેવાં.

મીંઢળ નંગ આઠ લેવાં. એ સર્વને ૨૫૬ તોલા

પાણીમા ઉકાળીને ચોથા ભાગતુ પાણી ખાકી રહે

ત્યારે ગાળી લેવું. પછી તેમાં ૧૨૮ તોલા

દૂધ નાખીને તે ક્વાથને ફરી ઉકાળવો. અને

દૂધ માત્ર શેષ રહે ત્યારે તેમાં નંગલ દેશનાં

પ્રાણીઓના માંસરસ ચોથે ભાગે નાખવો તથા

ઘી, મધ અને સિંધવ પણ યુક્તિથી પરિમાણુ

(માપ) નાણીને નાખવાં. પછી તેમાં જઠીમધ,

સુવા, કાણું નસોતર, ઈદ્રજવ, રસાંજન, એ

ઔષધો વાટીને તેને કલક નાખવો. એવી રીતે

કરેલી અસ્તિ લગાર લગાર ગરમ હોય તેવી

(સુખ ભ્રિપજે એવી ગરમ) આપવી. એ અસ્તિ

માંસ, જઠરાશિ, ખળ, અને વીર્યની વૃદ્ધિ કરે

એવી છે; પત, મોહ, પ્રમેહ, હરસ, ગોળો,

આડા-પેશાખતું રોકાણુ, વિષમજ્વર, રતવા,

વધરાવળ, પેટ ચડવાનો રોગ, મરડો, બંધના

સાંધામાં, સાથળમાં, કમ્બરમાં, કૂખેમાં, ડોકની

પાછલી શિરામાં, ઠાનમાં અને માથામાં

થતી પીડા, ઘોહીવા, ગાંડપણુ, સોબે, ખાંસી,

પથરી અને વાતકુંડલિકા એ સર્વને મટાડે

છે; આંખને ખળ આપે છે; પુત્ર આપે છે. યાપન

અસ્તિઓમાં એ શ્રેષ્ઠ છે તથા રસાયણુ છે.

વાયુ મટાડ એવી અસ્તિ

મૃગાણાં લઘુવદ્રાણાં દશમૂલસ્ય ચામ્મલા ॥૪૩॥

હૃપુપામિસિગાઙ્ઘેયીક્લૈર્વાતહરઃ પરમ્ ।

નિરુહોડત્યર્થવૃષ્યશ્ચ મહાસ્નેહસમન્વિતઃ ॥૪૪॥

નાનાં અને મોટાં મૃગવર્ગનાં પ્રાણીઓનાં

માંસ તથા દશમૂળ; એમના ક્વાથમાં પળાંસી,

સુવા અને મોથ, એ ઔષધોના કલક નાખીને

ખનાવેલી તેની અસ્તિ વાયુ હરવામાં ઉત્તમ

છે. એ તે જ (ઉપરની) અસ્તિમાં મહાસ્નેહ (ઘી,

વસા, મજ્જ, તેલ) મેળવ્યાં હોય તે તે

નિરૂહ અત્યંત વીર્યવર્ધક થાય છે.

વીર્ય વધારનારી અસ્તિ

મયૂરં પક્ષપિત્તાન્નપાદવિદ્તુણ્ડવર્જિતમ્ ।

લઘુતા પચ્ચમૂલેન પાલિકેન સમન્વિતમ્ ॥૪૫॥

પન્ત્વા ક્ષીરજલે ક્ષીરદ્વેષં સઘૃતમાશિકમ્ ।

તદ્વિદારીક્રણાયષ્ટિશતાઘ્નાફલકલ્કવત્ ॥ ૪૬ ॥

વસ્તિરીપત્પદ્મયુતઃ પરમં ઘલશુકરુત્ ।

એક મેરપક્ષીને લાવીને તેની પાંખો, પિત્ત,

આંતરડાં, પગ, વિષા અને મોહું (ચાંચ) એટલાં

કાઢી નાખીને ખાકી રહેલા ભાગતુ મેરતુ માંસ

દશ પલ એટલે ચાલીસ તોલા લેવું. પછી તેમાં ચાર

તોલા પંચમૂળ નાખવાં. પછી એકસો અઠ્ઠાવીસ

તોલા પાણી અને તેટલું જ દૂધ એકઠું કરીને

તેમાં તેના ક્વાથ દૂધ માત્ર ખાકી રહે ત્યાં સુધી

કરવો. પછી તે ક્વાથને ગોળી લઈને તેમાં

ઘી અને મધ નાખવું. તથા તેમાં વિદારીકંદ,

પીપર, જઠીમધ, સુવા અને મીંઢળનો કલક

નાખવો. પછી તેમાં લગારિક સિંધવ નાખીને

તેની અસ્તિ આપવી. તેથી તે અત્યંત ખળ

તથા વીર્ય ખનાવે છે.

કલ્પનેયં પૃથક્કાર્યાં તિત્તિરિપ્રમૃતિષ્વપિ ॥૪૭॥

વિષ્કિરેણુ સમસ્નેપુ પ્રતુદ્રમસદ્ગેણુ ચ ।

જલચારિણુ તદ્વચ મસ્ત્યેણુ ક્ષીરવર્જિતા ॥૪૮॥

ઉપર જે મોરના માંસ વડે ખસ્તિ ખનાવવાનો વિધિ કહેલો છે તે જ પ્રમાણે તેતર વગેરે તમામ વિષ્કર પ્રાણીઓ, પ્રતુદ પ્રાણીઓ, પ્રસહ પ્રાણીઓ, અને જળચર પ્રાણીઓના માંસ વડે પણ ખસ્તિની કૃપના (ખનાવટ) કરવી. માછલીના માંસથી ખસ્તિ કરવી હોય ત્યારે તેમાં દૂધ નાખવું નહિ; કેમ કે માછલાં દૂધ સાથે વિરુદ્ધ છે.

વાણકરણ ખસ્તિ

મોઘાનકુલમાર્જારશ્યાલકોન્દુરજં પલમ્ ।
પૃથમ્ દશપલં ક્ષીરે પચ્છમૂલં ચ સાઘયેત્ ॥૪૨॥
તત્પયઃ ફલવૈદેહીકલ્કદ્વિલવણાન્વિતમ્ ।
સસિતાતૈલમ્બ્રાજ્યો વસ્તિર્થોજ્યો રસાયનમ્ ॥૫૦॥
ધ્યાયામમયિતોરસ્કક્ષીણેન્દ્રિયવલૌજસામ્ ।
વિવદ્દ્યુકવિવમૂત્રલુડવાતવિકારિણામ્ ॥૫૧॥
ગજવાજિરચક્ષોમમ્બ્રજર્જરિતાત્મનામ્ ।
પુનર્નવન્વં કુરુતે વાજીકરણમુત્તમમ્ ॥૫૨॥

મગરી (છાણમગરી), નોળિયો, બિલાડી, શાહુડી, રાની જિંદર, એટલાં પ્રાણીઓમાંથી દરેકનું માંસ ચાળીસ તોલા તથા પચ્ચમૂળ એ સર્વનો દૂધમાં કવાથ કરવો. તે દૂધમાં મીઠળ અને પીપરનો કલકે સિંધવ તથા સંચળ સહિત નાખવા. તથા સાકર, તેલ, મધ અને ઘી પણ નાખવાં. પછી એ ખસ્તિ આપવી. એ ખસ્તિ રસાયન છે અર્થાત્ તે ઘડપણ અને રોગને દૂર કરે છે. જે માણસોની છાતી વ્યાયામ વડે (કસરત વડે) અમિત થઈ ગઈ હોય તથા તેથી તેમની ઇન્દ્રિયોની શક્તિઓ, ખળ અને ઓજ ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય, તેમ જ જેઓ અર્ધિત વાયુના વિકારવાળા હોય, તેમ જ જેમનાં વીર્ય, ઝાડો અને પેશાબ કષ્ણ થઈ ગયાં હોય, ચોગ્ય રીતે પ્રવૃત્ત થતાં ન હોય, તથા હાથી પર, ઘોડા પર કે રથમાં ઘેસીને જવાથી જેમનાં અંગ ભાંગી ગયાં હોય કે ખોખરાં થઈ ગયાં હોય, તેમને આ ઉત્તમ વાણકરણ ખસ્તિ ફરીને નવાપણુ આપે છે અર્થાત્ તે સર્વ રોગ દૂર થઈને તેઓ ખળવાન (સાન્તાન) થાય છે.

વાણકરણ ખસ્તિવાળાનું ભોજન

ચિદ્વેત પયસા મોઝ્યમાત્મગુતોચ્ચદેશુરઃ ।

ઉપર કહેલી વાણકરણ ખસ્તિ જેણે લીધી હોય તેણે કૌચાં, ઘોળી ચણેાહી અને એખરાનાં ખીજ નાખીને ઉકાળેલા દૂધ સાથે ભોજન કરવું.

સ્નેહખસ્તિ

પરેજ ન પાળવી પડે એવી સ્નેહખસ્તિ

છેાંઘ્યાવન્નગાનુ સિદ્ધાનુ

સિદ્ધદ્રવ્યૈઃ પ્રકલ્પયેત્ ॥૫૩॥

સિદ્ધ ખસ્તિ ખનાવવા માટે જે ઔષધો વાપરવાનાં કલાં છે, તે ઔષધો વડે સિદ્ધ કરેલા (પકવેલા) સ્નેહો (તૈયાર કરેલી સ્નેહખસ્તિઓ) અનિયંત્રણ (પરેજ ન પાળવી પડે એવી) છે. (એવી સ્નેહખસ્તિઓ ખનાવવી.)

પરેજ પાળવી પડે એવી સ્નેહખસ્તિઓ :

વાયુનાશક સ્નેહખસ્તિઓ

દોષદ્વાઃ સપરીહારા વક્ષ્યન્તે સ્નેહવસ્તયઃ ।
દશમૂલં યલાં રાક્ષામધ્વગન્ધાં પુનર્નવામ્ ॥૫૪॥
ગુદ્ધચૈરણ્ડમ્ભૂતીકમાર્ગોત્તુપકરોહિપમ્ ।
શતાવરી સહચરં કાકનાસાં.પલાંશકમ્ ॥૫૫॥
યવમાપાતસીકોલકુલત્યાનુ પ્રસ્તુતોન્મિતાનુ ।
વહે વિપાચ્ય તોયસ્ય દ્રોણરોષેણ તેન ચ ॥૫૬॥
પચેત્તૈલાઠકં પેચૈર્જીવનીયૈઃ પલોન્મિતૈઃ ।
અનુવાસનમિચેત્સર્વવાતવિકારનુત્ ॥૫૭॥

હવે દોષને નાશ કરનારી અને પરેજ પાળવી પડે એવી સ્નેહખસ્તિઓ કહેવાશે. દશમૂળ, ખળદાણુ, રાસ્ના, આસંધ, સાટોડી, ગળો, દિવેલાનું મૂળ, કરિયાતું, ભારંગ, અરહુસી, શાહિસ, શતાવરી, કાંટાશોળિયો, કાકનાશા, એ સર્વે ચારચાર તોલા લેવાં. જવ, અડદ, અળસી, ઘોર, કળથી, એ સર્વે આઠ આઠ તોલા લેવાં. એ સર્વને ચાર દ્રોણ (૪૦૯૬ તોલા) પાણીમાં ઉકાળીને એક દ્રોણ (૧૦૨૪ તોલા) પાણી ખાકી રહે, ત્યારે તે વડે ૨૫૬ તોલા તેલ સિદ્ધ કરવું. તે તેલ સિદ્ધ કરતી વખતે જીવનીય ગણનાં ઔષધો ચાર ચાર તોલા લઈને તેને 'કલકે તેમાં નાખવો.

એ અનુવાસન ખસ્તિ સર્વ પ્રકારના વાયુનો નાશ કરે છે.

આનૂપાનાં ઘસા તદ્વજીવનીયોપસાધિતા ।

જીવનીય ગણનાં ઔષધો વડે અનૂપ પ્રદેશનાં પ્રાણીની વસાને સિદ્ધ કરીને તે સ્નેહ વડે અનુવાસન ખસ્તિ આપવી. તે પણ ઉપર કહેલી ખસ્તિના બેબા જી યુષ્ઠ કરે છે.

શતાઘ્નાચિરિવિલ્વામ્લૈસ્તૈલં સિદ્ધં સમીપ્તે ॥૫૮
સુવા, કરજ, ધાન્યામ્લ વગેરે કાંજી, એ ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલા તેલની સ્નેહખસ્તિ આપવાથી વાયુનો નાશ થાય છે.

સૈન્ધવેનામ્નિવર્ણેન તત્તં ચાનિલજિદ્ ઘૃતમ્ ।
વળી સિન્ધવને અગ્નિમાં તપાવીને લાલ-ચોળ કરીને તે ઘીમાં નાખવો, અને તે વડે ગરમ થયેલા ઘીને સુખ ભિખ એવું (સહેવાતું) ગરમ રાખીને તે વડે અનુવાસન ખસ્તિ આપવી.

બૃંહણ, વાયુ અને પિત્તને મટાડ એવી, ખળ, વીર્ય, જઠરાગ્નિ વધારે એવી, અટકાવ અને વીર્યના રોગ મટાડે એવી, પુત્ર આપે એવી સ્નેહખસ્તિ

જીવર્ત્તો મદનં મેદાં ધ્રાવણો મધુકં ઘલામ્ ॥૫૯
શતાઘ્નર્પમકો કૃષ્ણાં કાકનાસાં શતાવરીમ્ ।

સ્વગુપ્તાં ક્ષીરકાકોલોંકર્કટાઘ્ણ્યાં શર્ટો વચામ્ ॥૬૦
પિપ્પ્લા તૈલવૃત્તં ક્ષીરે સાઘયેત્તચતુર્ગુણે ।

બૃંહણં ઘાતપિત્તમ્નં ચલશુક્રામ્નિવર્ધનમ્ ॥૬૧ ॥
રજઃશુક્રામયહરં પુત્રીયં ચાનુવાસનમ્ ।

ટાટી, મીંઢળ, મેદા, ગોરખસુડી, જેઠીમધ, ખળદાણા, સુવા, ઋષભક, પીપર, કાકેનાશા, શતાવરી, કૌચાં, ક્ષીરકાકોલી, કાકડાશીંગ, પડકચૂરો, વજ, એ સર્વનો કલક કરીને તે વડે તેલ અને ઘી મિશ્ર કરીને તે ખને સ્નેહથી ચોગણા દૂધમાં તે સ્નેહ સિદ્ધ કરવો. એ સ્નેહની અનુવાસન ખસ્તિ આપવાથી તે શરીરને પ્રુષ્ટિ આપે છે, વાયુ તથા પિત્તને હણે છે, ખળ વધારે છે, વીર્ય વધારે છે, જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ કરે છે, સ્ત્રીઓના આર્તવ (અટકાવ) સંબંધી તથા પુરુષના વીર્ય સંબંધી રોગને હરે છે, તથા પુત્રની ઇચ્છાવાળાને તે હિતાવલ્લ છે.

કંકરોગ, વધરાવળ, ઉદાવર્ત, ગોળો, હરસ, ખરોળ, પ્રમેહ, સંધિવા, આનાહ, પથરી માટે સ્નેહખસ્તિ

સૈન્ધવં મદનં કુષ્ઠં શતાઘ્ના મિચુલો વચા ॥૬૨ ॥
હીવેરં મધુકં ભાર્ગીં દેવદ્રાક સમુદ્કલમ્ ।
નાગરં પુષ્કરં મેદા ચવિકા ચિત્રકઃ શર્ટો ॥૬૩ ॥
વિઙ્ઘાતિવિપે શ્યામા હરેણુનીલિની સ્થિરા ।
વિલ્વાજમોદ્ચપલા દન્તી રાસ્ના ચ તૈઃ સમૈઃ ॥૬૪ ॥
સાઘ્યમેરણ્ડતૈલં વા તૈલં વા કફરોગનુત્ ।
ચર્મોદાવર્તગુલ્માશઃશ્લોઘ્નેહાલ્વમાસ્તાન ॥૬૫ ॥
આનાહમશરીં ચાશુ હન્યાત્તદનુવાસનમ્ ।

સિન્ધવ, મીંઢળ, ઉપલેટ, સુવા (સવા), નેતર, વજ, વાગો, જેઠીમધ, ભારંગ, દેવદાર, કાચકળ, સૂકે, પુષ્કરમૂળ, મેદા, ચવક, ચિત્રો, પડકચૂરો, વાવડિંગ, અતિવિષ, કાંગ, શેલુક-ખીજ, ગળીતું મૂળ, સમેરવો, ખીલી, અજમેદ, પીપર, કંતીમૂળ (નેપાળાનાં મૂળ), રાસ્ના, એ સર્વે ઔષધો સમાન ભાગે લઈને તેના કલક વડે સ્નેહ સિદ્ધ કરવાના વિધિમાં કલા પ્રમાણે એરડિયુ (દિવેલ) અથવા તલતું તેલ સિદ્ધ કરવું. (કેટલાકને મત એમ છે કે અરધું એરડિયુ અને અરધું તલતું તેલ એ જ મિશ્ર કરીને તેને સિદ્ધ કરવું.) એ રીતે સિદ્ધ થયેલા સ્નેહની અનુવાસન ખસ્તિ કંકરોગને નાશ કરે છે. વળી તે વધર્મ (વધરાવળ)રોગ, ઉદાવર્તરોગ, ગોળો, હરસ, ખરોળના રોગ, પ્રમેહરોગ, સંધિવા, આનાહ (પેટ ચડવાનો) રોગ, પથરીના રોગ, એ સર્વ રોગને તલકાળ નાશ કરે છે.

કંકના રોગો માટે સિદ્ધ સ્નેહખસ્તિ સાધિતં પશ્ચમૂલેન તૈલં વિલ્વાદિનાડયવા ॥૬૬ ॥
કફમ્

કલ્પયેત્તૈલં દ્રવ્યૈર્વા કફચાતિભિઃ ।
ફલૈરણ્ગુણેશ્ચામ્લૈઃ સિદ્ધમન્વાસનં કફે ॥૬૭ ॥
પંચમૂળના ક્વાથ વડે અથવા ખિલ્વાદિ મહત્ પંચમૂળનાં (સૂ. અ. ૬ શ્લોક ૧૬૭) ઔષધો વડે સિદ્ધ કરેલા તેલની અનુવાસન ખસ્તિ આપવાથી તે કંકને હણે છે. અથવા

કફનો નાશ કરનારાં ઔષધો તથા આમચુર વગેરે ખાટાં ફળ આકાશગુણાં લઈને તે વડે સિદ્ધ કરવું. એ અનુવાસન ખસ્તિ પણ કફના રોગમાં સિદ્ધ ઉપાય છે.

મૃદુ અને તીક્ષ્ણ ખસ્તિ ક્યારે આપવી ?
મૃદુચસ્તિજહીમૂતે તીક્ષ્ણોઽન્યો યસ્તિરિપ્યતે ।
તીક્ષ્ણવિકર્પિતે સ્તિગ્ધો મધુરઃ શિશિરોમૃદુઃ ॥૬૮

મૃદુ ખસ્તિ ગળી, સ્તિગ્ધ અને ઠંડી હોવાથી કોડામાં જડ થઈને પડી રહે છે, અર્થાત્ કોડામાં જ રહે છે. માટે મૃદુ ખસ્તિ આખ્યા પછી ગોમૂત વગેરેથી કરેલી ખીજ તીક્ષ્ણ ખસ્તિ આપવી બેઈએ. અને તે તીક્ષ્ણ ખસ્તિએ વડે કોડાનુ વિશેષ કરીને કષ્ણ થાય ત્યારે પછી સ્તિગ્ધ, ગળી અને ઠંડી એવી મૃદુ ખસ્તિ આપવી બેઈએ.

મૃદુ અને તીક્ષ્ણ ખસ્તિ શી રીતે
ખનાવવી ?

તીક્ષ્ણત્વં મૂત્રપીલગ્નિલવળક્ષારસર્પિઃ ।
પ્રાતઃકાલં ત્રિઘાતવર્થં ક્ષીરાજ્યાદ્યસ્તુ માર્દવમ્ ॥૬૯

ગોમૂત, પીલુડાં, ચિત્રો, સિંધવ, જવખાર અને સરસવ, એ ઔષધો વડે ખસ્તિમાં તીક્ષ્ણપણુ આણી શકાય છે; અને ઘી અને દૂધથી ખસ્તિમાં કોમળપણુ આણી શકાય છે. માટે જે સમયે જેવી ખસ્તિ આપવી યોગ્ય હોય, અર્થાત્ ખસ્તિ મૃદુ કે તીક્ષ્ણ કરવાની જરૂર પડે ત્યારે તેવાં તેવાં મૃદુ કે તીક્ષ્ણ દ્રવ્ય નાખીને ખસ્તિ મૃદુ કે તીક્ષ્ણ કરવી.

ખસ્તિ ખનાવવાનાં દ્રવ્યો પસંદ કરવામાં કઈ કઈ બાબતોનો વિચાર કરવો બેઈએ ?
ચલકાલરોગદોષપ્રકૃતિઃ

પ્રવિમજ્ય યોજિતો ઘસ્તિઃ ।

સ્વૈઃ સ્વૈરોપઘર્ષોઃ સ્વાન્ સ્વાન્ રોગાન્નિવર્તયતિ ॥
રોગીનુ ખળ, ઔષધ આપવાનો સમય, રોગ, દોષ, પ્રકૃતિ, એ સર્વનો વિચાર કરીને તે તે રોગને યોગ્ય હોય તેવાં તેવાં ઔષધો વડે સિદ્ધ કરેલી ખસ્તિ જે રોગને જેમ યોગ્ય હોય તેમ આપી હોય, તે તે ખસ્તિ પોતપોતાના રોગને મટાડે છે. અર્થાત્ જે જે રોગને ઉદ્દેશીને

તેને યોગ્ય ઔષધોથી સ્નેહ સિદ્ધ કર્યો હોય તે સ્નેહ તે તે રોગને મટાડે છે.

उष्णार्तानां शीताञ्छीता-

તર્તિનાં તથા સુષોષ્ણાંશ્ચ ।

તથોગ્યોપઘયુક્તાન્ ઘસ્તીન્ સંતમ્યં યુક્તીત ॥૭૧
જે રોગીઓ ગરમીથી પીડાતા હોય તેમને ઠંડી ખસ્તિએ આપવી, અને જેઓ શરદીથી પીડાતા હોય તેમને સહેવાતી ગરમ ખસ્તિ આપવી. એવી રીતે જે રોગીને જે ઔષધ યોગ્ય હોય તેનો વિચાર કરીને તે ઔષધથી યુક્ત ખસ્તિ ખનાવીને આપવી.

પૃંહણુ અને શોધનખસ્તિ કેને

આપવી કે ન આપવી ?

વસ્તીન્ન વૃંહણીયાન્ દઘા-

ઘ્યાધિપુ વિશોઘનીયેપુ ।

મેદસ્વિનો વિશોઘ્યા યે ચ નરાઃ કુષ્ઠમેહાર્તાઃ ॥૭૨
ન ક્ષોણક્ષતદુર્બલમૂર્ચ્છિત-

કૃશશુષ્કશુદ્ધદેહાનામ્ ।

દઘાદ્વિશોઘનીયાન્ દોષનિવઘ્યાયુપો યે ચ ॥૭૩॥

જે રોગીમાં શોધન કરવાની જરૂર હોય તે રોગીમાં પૃંહણુ(પૌષ્ટિક) ખસ્તિ આપવી નહિ. જે માણસોના શરીરમાં ચરબી ઘણી હોય તેમનું, તથા જે માણસો ચામડીના રોગથી અને ત્રમેહરોગથી પીડાતા હોય તેમનું શોધન કરવું યોગ્ય છે; માટે તેમને પૃંહણુ ખસ્તિ આપવી નહિ. પણ જેઓ ક્ષીણ થઈ ગયેલા હોય, જેઓ ઉરઃક્ષતવાળા હોય, દુખાઈ થઈ ગયા હોય, જેમને મૂર્છા આવી હોય, જેઓ શરીરે પાતળા હોય, જેઓનાં શરીર સૂકા હોય, જેમનું શરીર શુદ્ધ હોય એવા માણસોને તેમજ જેમનું આયુષ્ય માત્ર દોષના ખળથી જ ટકી રહ્યું હોય તેમને શોધન ખસ્તિ આપવી નહિ; કેમ કે તેમના દોષ ઓછા કરવાથી તેમની જિંદગી બેખમમાં આવી પડે છે.

इत्यत्राहहृदये पथमे कल्पसिद्धिस्थाने बस्तिकल्पो

नाम चतुर्विंशत्यायः ॥ ४ ॥

અધ્યાય પ મો—અસ્તિ અશાસ્ત્રોક્ત
રીતે આપવાથી થતા ઉપદ્રવના ઉપાય

વ્યાપ્તો વસ્તિઃપાપ્તિસિદ્ધિઃ વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

इति ह साहसुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે અસ્તિવ્યાપ્તિસિદ્ધિ સમબ-
લીધુઃ. (અર્થાત્ જે રીતે અસ્તિ આપવાનું
શાસ્ત્રમાં કહેલું છે તે રીતે અસ્તિ ન આપવાથી
જે નુકસાન થાય તેનો ઉપાય કરવાનો અધ્યાય
સમબલીધુઃ.) એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિ-
ઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

નિરૂઢઅસ્તિના ઉપદ્રવના ઉપાય

(શ્લોક ૦૧ થી ૨૭૧)

કેવા દરદીને કેવી અસ્તિ કયા ઉપદ્રવ કરે છે ?

अस्तिगवस्त्रिवदेहस्य गुरुकोष्ठस्य योजितः ।

शीनोऽल्पस्નેहलवणद्रव्यमात्रો यનોऽपि वा ॥૧॥

શસ્તિઃ સહસ્રોમ્ય તં દોષં દુર્બલત્વાદનિર્હરન્ ।

કરોત્યયોગં તેન સ્યાદ્વાતમૂત્રશ્લદ્મહઃ ॥ ૨ ॥

નામિવસ્તિરુજા વાહો હૃદ્લેપઃ શ્વયયુર્ગુદે ।

કળ્પદૂર્ગાન્ધાનિ ધૈવર્ણ્યમરતિર્વહ્નિમાર્દવમ્ ॥ ૩ ॥

જે માણસનો દેહ સ્નિગ્ધ ન કર્યો હોય કે
જેનો પરસેવો ન કાઢ્યો હોય તેમ જ જેનો કાઠો
ભારે હોય એવા માણસને ઠંડી, થોડા સ્નેહવાળી,
થોડા લવણવાળી, થોડા દ્રવ્યવાળી (થોડાં
ઔષધોથી બનેલો કદબ) અથવા ખૂબ દ્રવ્ય-
વાળી અસ્તિ આપી હોય, તે તે અસ્તિ દોષને
શ્લેષ પમાડીને પોતાના અસામર્થ્યને કાષે તે
દોષને બહાર કાઢી ન શકતા અયોગ ઉત્પન્ન કરે
છે. (ભાવાર્થ એ છે, કે કાઠ માણસને સ્નિગ્ધ
કર્યો વગર કે પરસેવો કાઢ્યા વગર અસ્તિ
આપવામાં આવે તે તે અસ્તિ ખરાબર લાગુ
ન પડતા (પોતાના બળ વડે તેના જે દોષ
કાઢવાનો હોય તે ન કાઢી શકતાં) દોષને
માત્ર ઉપાડી (ઉબળાવી) શકે છે. અને એવી
રીતે અસ્તિ ખરાબર લાગુ ન પડે તેને અસ્તિનો
અયોગ કહે છે. એવી જ રીતે જેના કાઠો ભારે
હોય તેને પણ વિધિસર અસ્તિ ન આપવામાં
આવે, તે અસ્તિનો અયોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

કાઠો સ્નિગ્ધ કર્યો હોય અને પરસેવો કાઢીને
કામળ કર્યો હોય છતાં પણ અસ્તિ ઘણી ઠંડી
હોય અથવા થોડા સ્નેહ કે થોડા લવણવાળી
હોય અથવા બેઈએ તે કરતાં છેક જ થોડા
ઔષધોથી બનાવેલી હોય, તે તે પણ બેઈતી
અસર ન કરીને અયોગ ઉત્પન્ન કરે છે. તે જ
પ્રમાણે ઘણાં દ્રવ્યથી બનાવેલી ઘન(બડી)
અસ્તિ આપવાથી તે શિરાઓમાં સંચાર ન કરી
શકવાને કાષે દોષને શ્લેષ(બળબળાટ) મા-
ઉત્પન્ન કરીને અયોગ ઉત્પન્ન કરે છે.) અસ્તિ
જ્યારે એ પ્રમાણે બહાર કાઢવાના દોષને બહાર
ન કાઢતાં તેનો શ્લેષ માત્ર કરે છે, ત્યારે એ
પ્રમાણે હુલિત થયેલો (ઉબળેલો) દોષ, મૂ-
અને ઝાડાને કબજ કરે છે; નાસિમાં અં-
મૂત્રાશયમાં પીડા કરે છે અને દાહ કરે છે; હૃદય
લીંપાઈ બંધ છે, શુક્રામાં સોબે કરે છે; વર્ણ
શરીરે પશુજ અને ગૂમડા થાય છે, શરીરને
રગ બગડે છે, અણુગમે ઉત્પન્ન કરે છે; તથ
જઠરાગ્નિના બળને કમી કરે છે.

અસ્તિ વડે ઉબળેલા દોષને બહાર
કાઢવાના ઉપાય

વ્યાયદ્ય પ્રાગ્વિહિતં મધ્વદોષેऽતિસારિણ ।

उष्णस्य तस्मादेरुस्य तत्र पानं प्रशस्यते ॥ ૪ ॥

फलवर्षस्तथा स्वेदाः कालं ज्ञात्वा विरेचनम् ।

विदग्मूत्रविघ्नवृहाख्यवકોલકુલ્પથવાન્ ॥ ૫ ॥

સુરાદિમૂત્રવાન્ વસ્તિઃ સપ્રાક્ષ્પેયસ્તપ્રાતયેત્ ।

પાછળ અતિસારચિકિત્સામાં (ચિકિત્સા-
સ્થાન અ. ૯ શ્લોક ૫૩, ૬) એક ક્વાથ
કરિયાતુ, પીપર, સૂંઠ, વજ, ધાણા અને હરડે,
એ આપધોનો કહેલો છે; અને ખીબે ક્વાથ
ખીલાં, ધાણા, મેથ, સૂંઠ અને વાળો, એ
ઔષધોનો કહેલો છે. જ્યારે પાછળ કહ્યા પ્રમાણે
અસ્તિ આપવામાં ચૂક થવાથી અસ્તિના ઉપદ્રવ
થાય અને દોષ શ્લેષ પામ્યા છતાં બહાર
નીકળે નહિ, ત્યારે એ જ ક્વાથમાનો કાઈ
પણ એક ક્વાથ ગરમ કરીને રોગીને પાવો એ
હિતકર છે. વળી તેવા રોગીઓને સૂત્રસ્થાનમાં
કહ્યા પ્રમાણે ક્ષણવર્તિઓ આપવી, શેક કરવો,

અને રોગીની જુદીજુદી અવસ્થાઓ બોધને વિચેચન આપણું. વળી ખીલીનાં મૂળ, નસોતર, દેવદાર, જવ, ઘોર, કળથી, એ આપધોના ક્વાથમાં સુરા વગેરે ખટાઈ નાખીને તથા પાછળ કહેલાં યવાની અજમે, માંઢળ, ખીલાં, ઉપસેટ, જવ, સુવા, મોથ, પીપર, એ આપધોના કલક નાખીને (કલ્પસ્થાન અ. ૪ શ્લોક ૨) તેની ખસ્તિ આપવી કે જેથી તે ક્ષોભ પામેલા દોષને ખહાર ખેંચી આણશે.

ખહુ દોષવાળા અને લૂખા કેડાવાળાને હળવી ખસ્તિ આપવાથી થતા ઉપદ્રવ : ઉપાય
યુક્તોઽપવીર્યો દોષાલ્લેયે રુક્ષે કૂરાશયેઽથવા ॥૬
ઘસ્તિદ્રોંપાવૃત્તો રુદ્ધમાર્ગો સન્ધ્યાત્સમીરણમ્ ।
સ વિમાર્ગોઽનિલઃ કુર્યાદ્ધામાનં મર્મપીડનમ્ ॥૭
વિદાહં ગુદકોષ્ટસ્ય મુષ્કવજ્જનવેદનામ્ ।

રુણદ્વિ હૃદયં શૂરૈરિતશ્ચેતશ્ચ ધાવતિ ॥૮॥
જે રોગીનું શરીર ઘણું દોષથી ભરેલું હોય તથા જેના કોઠા લૂખા કે કૂર (સખત) હોય, તેને અલ્પ વીર્યવાળી ખસ્તિ આપવાથી તે ખસ્તિ કોઠામાંના દોષથી આવૃત થાય છે (દોષો ખસ્તિને વીંટળાઈ વળે છે) અને તેના (ખસ્તિનો) માર્ગ રોકાય છે, તેથી તે વાયુને માર્ગ રોકે છે; અને તેથી વાયુને પોતાનો માર્ગ છોડીને બિલકે માર્ગે ગતિ કરવી પડે છે, એવી રીતે વાયુ અવળે રસ્તે જાય છે તેથી તેને આધમાન અને મર્મમાં પીડા થાય છે, વળી તેની ગુદામાં તથા કોઠામાં દાહ થાય છે અને અંડકોશમાં અને સાથળનાં વળાંમાં વેદના થાય છે; વાયુ તેના હૃદયને ઘેરી દે છે અને તેમાં શૂળ થાય છે તથા વાયુ શરીરમાં અડીંતડીં દોડે છે.

સ્વખ્યકસ્ત્વિન્નગાત્રસ્ય તત્ર વર્તિ પ્રયોજયેત્ ।
વિલ્વાદિશ્ચ તિરૂહઃ સ્યાત્પીલુસર્વપમૂત્રવાન્ ॥૯॥
સરલામરદારુભ્યાં સાધિતં ચાનુવાસનમ્ ।

ઉપર જે ખહુ દોષવાળા અને લૂખા કે સખત કેડાવાળાને હળવી ખસ્તિ આપવાથી ઉપદ્રવો કહેલા છે તે થાય ત્યારે તે રોગીને અંગે સારી રીતે તેલ ચોળીને તથા તેને અંગે શેક કરીને તેને ફળવર્તિ મૂકવી, તથા બિલ્વાદિ

મહત્ પંચમૂળ(સૂ. અ. ૬ શ્લોક ૧૬૮)નાળાં
ઔષધોના ક્વાથમાં પીલુડાં તથા સરસવનો
કલક અને ગોમૂત્ર નાખીને તેની નિરૂઢ ખસ્તિ
આપવી અથવા સરલવૃક્ષ (રાળનું) ઝાડ અને
દેવદારના ક્વાથ વડે સિદ્ધ કરેલા તેલની અનુ-
વાસન ખસ્તિ આપવી.

કેવી ખસ્તિ કોને, કેટલી અને કેવી રીતે
અપાય તે ક્યા ઉપદ્રવ થાય ? ઉપાય

કુર્વતો વેગસંરોધં પીડિતો વાઙ્ગતિમાત્રયા ॥૧૦॥
ઘસ્તિન્ઘલવળોળ્લો વા ઘસ્તિરલ્પોઽલ્પમેવજઃ ।
મૃદુર્વા મારુતેનોર્ધ્વં વિક્ષિતો મુલનાસિકાત્ ॥૧૧
નિરેતિ મૂર્છાંદિહ્લાસત્વૃદ્ધાહાદીન્ પ્રવર્તયન્ ।

માણુસને ખસ્તિ આપ્યા પછી તે પોતાના
ઝાડા, પેશાબ, વાયુ વગેરે વેગને રોકે ત્યારે
અથવા ખસ્તિને ઠાંસીઠાંસીને ચડાવી હોય ત્યારે,
અથવા ખસ્તિની યુક્તળ માત્રા ચડાવી હોય
ત્યારે, અથવા સ્નેહ વગરની, લવણ વગરની કે
ઉષ્ણતા વગરની ખસ્તિ આપવામાં આવી હોય
ત્યારે, અથવા જરૂર કરતાં થોડી ખસ્તિ આપી
હોય કે થોડાં ઔષધથી તૈયાર કરેલી ખસ્તિ
આપી હોય ત્યારે, અથવા ખસ્તિ મૃદુ હોય
ત્યારે તે ખસ્તિને વાયુ ભિંચે ફેંકે છે અને તેથી
તે મુખમાંથી અને નાકમાંથી ખહાર નીકળે છે,
તથા તે મૂર્છા, ભ્રમકા, તરસ, દાહ વગેરે ઉપ-
દ્રવ ભ્રમી કરે છે.

મૂર્છાંધિકારં દૃષ્ટ્વાઽસ્ય-

સિચ્ચેચ્છીતામ્બુના મુલમ્ ॥ ૧૨ ॥

દ્યજેદાહ્નમનાશાચ્ચ પ્રાણાયામં ચ કારયેત્ ।
પૃષ્ઠપાશ્વોંદરં મૃજ્યાત્ કરૈરુળૌરધ્નોમુલમ્ ॥૧૩॥
કેશેપૂત્ક્લિપ્ય ધુન્વીત મીપયેઘ્યાલદંપ્રિભિઃ ।
શસ્ત્રોલ્કારાજપુષ્પૈર્વસ્તિરેતિ તથા હ્રાઘઃ ॥૧૪॥
પાણિવહ્નૈર્ગલાપીઢં કુર્યાન્ન ણિયતે તથા ।
પ્રાણોદાનનિરોધાદ્ધિ સુખસિદ્ધતરાયનઃ ॥૧૫॥
અપાનઃ પવનો ઘસ્તિ તમાશ્વેવાપકર્ષતિ ।
કુષ્ઠકમુકકલ્કં ચ પાયયેતામ્લસંયુતમ્ ॥૧૬॥
ઔષ્ણ્યાસૈઠ્ઠ્યાત્સરત્વાચ
ઘસ્તિ સોઽસ્યાનુલોમયેત્

ગોમૂત્રેણ ત્રિગુણપથ્યા-

ફલકં વાઽધોત્તુલોમનમ્ ॥૧૭॥

પક્વાશયસ્થિતે સ્વિન્ને નિરૂદ્ધો દાશમૂલિકઃ ।

યવફોલકુલત્પૈશ્વ વિવેયો મૂનસાધિતઃ ॥૧૮॥

ઘસ્તિગોમૂત્રસિદ્ધૈર્વાં સ્મૃતાવંશપલ્લવૈઃ ।

પૂતીકરજ્વરૂપવ્રજાટીદેવાદ્વરોહિષ્યઃ ॥ ૧૯ ॥

સતૈલગુહસિન્ધૂત્થો વિરેકોપચકલકવાન્ ।

થિલ્વાદિપન્નમૂલેન સિદ્ધો ઘસ્તિનહર સ્થિતે ॥૨૦॥

શિરઃસ્થે નાચતં ધૂમઃ પ્રચ્છાદ્યં સર્પૈઃ શિરઃ ।

પાછળ શ્લેષ ૧૦, ૧૧માં કહેલાં કારણોથી

અસ્તિ દખાઈને જીએ ચઢી બધ ત્યારે માણસને

મૂર્છા વગેરે વિકાર થાય છે એમ પાછળ કહેલું

છે. જ્યારે એવી રીતે રોગીને મૂર્છાવિકાર બેવામાં

આવે ત્યારે તેના મોં ઉપર ઠંડું પાણી છાંટવું,

અને જ્યાં સુધી તેનો કંટાળો જિતરે ત્યાં સુધી

તાડના પાંદડાના વીંજણાથી કે ખીબ કશાથી

તેને પવન નાખવો. વળી તેને પ્રાણાયામ કરા-

વવા; કેમ કે જીએ ચઢી ગયેલી અસ્તિ પ્રાણાયામ

વડે નીચે જિતરે છે. વળી તે માણસની પીઠ,

પાસાં અને પેટ ઉપર ગરમ હાથ ફેરવ્યા કરવો.

તેને નીચે મોઢે નાખીને (જીએ સુવાડીને) તેના

માથાના વાળ કાઢીને તેને જીએ કરીને હલા-

વવો. તેને સ્નાપ, વાઘ વગેરે પ્રાણીઓ, હથિ-

ચાર, ખળતું ખોયણું, સરકારના માણસો

વગેરેથી બિવડાવવો; કેમ કે જીએ ચઢી ગયેલી

અસ્તિ એવા ઉપાય કરવાથી નીચે જિતરે છે.

વળી તે મરી ન બધ તેમ હાથ વડે કે વજ્ર

વડે તેનું ગળું દખાવવું; કેમ કે એમ કરવાથી

પ્રાણુ તથા ઉદ્દાનવાયુનો નિરોધ થાય છે, અને

તેમનો નિરોધ થવાથી અપાનવાયુ પોતાના

સ્વાભાવિક માર્ગમાં ગતિ કરીને ઉપર ચઢી

ગયેલી અસ્તિને તટકાળ નીચે ખેંચે છે. વળી

તે રોગીને ઉપશ્લેષ તથા પડાણી દોષધરના કલક

કરીને ખટાઈ સાથે પાવો; કેમ કે એ કલક

પોતાના જંબુ, તીક્ષણ અને નીચે સરકવાના

ચુણના શોગથી તે અસ્તિનું અનુલોમન કરે છે;

અથવા ગાયના મૂત્ર સાથે નસોતર અને હરડે-

નો કલક પાવો તે પણ અસ્તિનું નીચેની તરફ

અનુલોમન કરનારું ઔષધ છે. જે અસ્તિ

પક્વાશયમાં હોય તે રોગીને શેક કરીને તેને

દશમૂળના કવાથથી ખનાવેલી (સિન્ધુગુણુપુક્ર)

નિરૂંધ અસ્તિ આપવી; અથવા જવ, ઘોર

અને કળથી એ ઔષધો વડે ગોમૂત્રમાં સિદ્ધ

કરેલી નિરૂંધ અસ્તિ આપવી; અથવા ગળો,

વાંસનાં પાંદડાં, પૂતિકરજ, તજ, તમાલપત્ર,

પડકચૂરો, દેવદાર, શેલેસ ઘાસ, એ ઔષધોના

કવાથમાં તેલ, ગોળ, ત્રિંધવ અને વિરેચન

કરનારાં (નસોતર, ગરમાળો વગેરે) ઔષધો-

નો કલક નાખીને તેની નિરૂંધ અસ્તિ આપવી.

જે અસ્તિ છાતીમાં ચઢી ગઈ હોય તે બિલી

વગેરે મહત્ત્વાં પાંચ મૂળથી સિદ્ધ કરેલી અસ્તિ

આપવી; જે અસ્તિ માથામાં ચઢી ગઈ હોય તે

ધૂમપાન કરાવવું, નસ્ય આપવું તથા સરસવના

કલક વડે માથું ઢાકવું, સરસવના કલકનો માથે

લેપ કરવો.

અસ્તિના અતિયોગનાં કારણ, લક્ષણ
અને ઉપાય

ઘસ્તિરત્યુજ્જ્વળતીક્ષ્ણામ્લઘનોઽતિસ્વેદિતસ્ય વા ॥૨૧

અલ્પે દોષે મૃદૌ કોષ્ઠે પ્રયુક્તો વા પુનઃ પુનઃ ।

અતિયોગત્વમાપન્નો ભવેન્કુક્ષિરજાકરઃ ॥ ૨૨ ॥

વિરેચનાતિયોગેન સ તુલ્યાહૃતિસાઘનઃ ।

અસ્તિ અતિશય ગરમ, અતિશય તીક્ષ્ણ

કે અતિશય ઘન(બડી) હોવા છતાં તે આપી

હોય ત્યારે, અથવા અતિશય શેક કર્યા પછી

અસ્તિ આપી હોય ત્યારે, અથવા અલ્પ દોષ-

વાળાને અને કોમળ કોઠાવાળાને વારંવાર

અસ્તિ આપવામાં આવે ત્યારે તે અસ્તિનો

અતિયોગ થાય છે અને તેથી તે રોગીની

કૂબમાં પીડા કરે છે, એનાં લક્ષણ વિરેચનના

અતિયોગનાં લક્ષણ પાછળ કહેવાઈ ગયાં છે

તેના જવાં હોય છે તથા તેનો ઉપાય પણ

વિરેચનના અતિયોગના ઉપાયના જેવા જ કરવો.

અતિ ક્ષારવાળી, ખાટી, તીક્ષ્ણ, ઊની,

ખારી અસ્તિના ઉપદ્રવો ; ઉપાય

ઘસ્તિઃ ક્ષારામ્લતીક્ષ્ણોજ્જ્વળ-
લઘનઃ પૈત્તિકસ્ય વા ॥ ૨૩ ॥

ગુદ વહન્ લિલન્ ક્ષિપ્યન્

કરોત્યસ્ય પરિસ્ત્રવમ્ ।

સ વિદ્યઘં સ્ત્રગ્ન્યન્ઘં વર્ણૈઃ પિત્તં ચ મૂર્તિમિઃ ॥૨૪

વહુશશ્ચાતિવેગેન મોહં ગચ્છતિ સોડસઙ્કત્ ।

રક્તપિત્તાતિસારઙ્ગી ક્રિયા તત્ર પ્રશસ્યતે ॥ ૨૫ ॥

દાહાદિપુ ત્રિપ્તુલ્કલ્ક મૃદ્ધીકાવારિણા પિવેત્ ।

તદ્દિ પિત્તશઙ્કદ્વાતાન્

હૃત્મા દાહાદિકાન્ જયેત્ ॥૨૬॥

વિશુદ્ધશ્ચ પિવેચ્છીતાં યવાગું શર્કરાયુતામ્ ।

યુક્તયાદ્વાડતિવિરિક્તસ્ય

ક્ષીણવિટ્કસ્ય ભોજનમ્ ॥ ૨૭ ॥

માપયૂપેળ કુલ્માપાન્ પાતં દધ્યથવા સુરામ્ ।

અતિશય ક્ષાગ્ન્યુક્ત, અતિશય ખટાઈ યુક્ત,

અતિશય તીક્ષ્ણુ, અતિશય ઊની કે અતિશય

ખારી ખસ્તિ આપવાથી તથા પિત્તપ્રકૃતિવાળા

માણુએ એવી ખસ્તિ આપવાથી તેની શુદ્ધામા

દાહ થાય છે, તેમા ઉચરડા ભરાતા હોય

તેમ દુ.ખ થાય છે તથા તેની શક્તિને ક્ષય

થતા હોય તેમ થાય છે અને તે ખધું થવાની

સાથે શુદ્ધામાથી સાવ વહે છે, તેની શુદ્ધામાથી

અનેકે પ્રકારના ગંગવાળું પિત્ત તથા વિદગ્ધ

થયેલુ ક્ષોહી ઘણુ અને મોટા વેગથી વહે છે,

તે વાગવાર મૂર્છા પામી જાય છે. એવું થાય

ત્યારે રક્તપિત્તથી થયેલા અતિસારને મટાડ-

નારી ક્રિયા કરવી એ શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. જે

દાહ વગેરે થતા હોય, તેા નસોતરનો કુલ્ક

કાળી દ્રાક્ષના પાણી સાથે પીવે, કેમ કે તે

કુલ્ક પિત્ત, ઝાડાનો મળ તથા વાયુ, એ

સર્વને મટાડીને દાહ વગેરે મટાડશે. નસોતરના

કુલ્ક વડે શુદ્ધિ થયા પછી સાકર સહિત ઠંડી

યવાગૂ પીવી. અથવા તેને અતિ વિરચન

થવાથી તેના ઝાડાનો મળ કોઈએ તે કરતા

એાછો ઘર્ષ ગયેા હોય તેા અડદના યૂષની

સાથે કળથી ખાવા આપવી અને પીવા માટે

દહી અથવા સુરા આપવી.

કુલ્માપ=(૧) કળથી, (૨) ખાકેલા જવ,

મળ વગેરેના ખાકળા.

સિદ્ધિર્વસ્થાપદામેવં

જોહ્યસ્તેસ્તુ વક્ષ્યતે ॥ ૨૮ ॥

ઉપર નિરૂહ ખસ્તિએના ઉપદ્રવના ઉપાય

કહ્યા; હવે સ્નેહ ખસ્તિના ઉપદ્રવના ઉપાય

કહીએ છીએ.

સ્નેહ ખસ્તિના ઉપદ્રવના ઉપાય

(શ્લોક ૨૮થી ૪૪ા)

ખસ્તિનો સ્નેહ વાયુથી રોકાવાનાં કારણુ,

લક્ષણુ અને ઉપાય

શીતોડ્લ્પો વાડક્રિકે વાતે

વિષ્તેડ્ત્યુણઃ કફે મૃદુ. ।

અતિમુકે ગુરુર્વર્ચઃસન્નયેડ્લપલ્લસ્તયા ॥ ૨૯ ॥

દત્તસ્તૈરાવૃતઃ સ્નેહો નાયાત્યભિમવાદપિ ।

સ્તમ્ભોરુસદનાખ્માનજ્વરશૂલાન્નમરૂંઠૈઃ ॥ ૩૦ ॥

પાર્શ્વરુગ્વેદૈર્વિંદ્યાદ્વાયુના સ્નેહમાવૃતમ્ ।

ક્ષિગ્ધામ્લલવળોષ્ઠેસ્ત રાસનાપીતદ્રૃતૈલિકૈઃ ॥૩૧

સૌંવીરકસુરાકોલકુલત્યયવસાધિતૈઃ ।

નિરુદ્ધૈર્નિર્હૈરેત્સમ્યક્ સમૂત્રૈઃ પાન્નમૂલિકૈઃ ॥ ૩૨ ॥

તામ્યામેવ ચ તૈલામ્યા સાયં મુકેડ્નુવાસયેત્ ।

જને વાયુનું બળ અધિક હોય તેને ઠંડી

અથવા થોડી ખસ્તિ આપી હોય ત્યારે, જને

પિત્તનું બળ અધિક હોય તેને અતિશય ગરમ

ખસ્તિ આપી હોય ત્યારે, જને કફનું બળ

અધિક હોય તેને મૃદુ ખસ્તિ આપી હોય

ત્યારે, જેણુ અતિશય ખાધું પીધું હોય તેને

ચુરુ (સારે) ખસ્તિ આપી હોય ત્યારે, અને

જને ઝાડાનો મળ બહુ ભેગો થયો હોય તેને

અહ્ય બળવાળી (અહ્ય માત્રાવાળી અને

અહ્ય વીર્યવાળી) ખસ્તિ આપી હોય ત્યારે,

વાયુ વગેરેથી આવૃત થયેલા તે ખસ્તિનો સ્નેહ

શુદ્ધામાથી પાછો નીકળતો નથી, કેમ કે વાયુ

વગેરે દ્વાપ તે સ્નેહને પાછો નીકળતો રોકે

છે અને એવી રીતે સ્નેહ પાછો ન નીકળે,

ત્યારે સ્તભ, સાથળ ઢીલી ઘર્ષ જવી, પેટ

ચડવુ, તાવ આવવો, શૂળ થવુ, શરીરમાં

કળતર થવું, પાસામાં પીડા થવી, પગની

પિડીએામા કળતર થવુ એ ઉપદ્રવ ધાય છે.

એ ઉપદ્રવ ધાય ત્યારે સ્નેહ વાયુથી રોકાયો

છે એમ બલુવું. એવા રોગીને સિનગ્ધ, ખાટી,

ખારી અને ગરમ નિરૂહ ખસ્તિ આપીને તે

शेकायला स्नेहने अहार काढवो. रासना अने दारुखणदरथी सिद्ध करेलां तेल, काण्ठ, सुरा, धार, कण्ठथी अने ज्व, अे औषधोथी सिद्ध करेकी निरुद्ध अस्ति वडे ते स्नेहने पाछा आणुवो. अथवा गायना मूत्र सहित पयमृणना क्वाथथी सिद्ध करेला निरुद्ध वडे ते स्नेहने सारी रीते पाछा आणुवो. वणी ते शेगीने साजे भावा आभ्या पछी रासनाथी सिद्ध करेला तेल वडे अनुवासन अस्ति आपवी; अर्थात् डोर्ध वअत रासनाना तेलने उपयोग करवो अने डोर्ध वअत दारुखणदरना तेलने उपयोग करवो.

अस्तित्ना स्नेह पित्तथी शेकायो होय तेनां लक्षणु अने उपाय

तृद्वाहरागसमोहवैवर्ण्यतमकज्वरैः ॥ ३३ ॥
विद्यात्पिचानुत्तं स्वादुतिकैस्तं वस्तिभिर्हरेत् ।

स्नेह अस्तित्ना स्नेह पित्तथी शेकाई गयो होय, तो तरस, अणतरा, रताश, तमकश्वास अने ताव, अे लक्षणेथी ओणअवो. अे स्नेहने गलथा अने कुडवा औषधथी सिद्ध करेकी अस्तित्ने आपीने अहार काढवो.

अस्तित्ना स्नेह कङ्कथी शेकायो होय तेनां लक्षणु अने उपाय

तन्द्राशीतज्वरालस्यमसेकारुचिगौरवैः ॥ ३४ ॥
सम्पुत्रांग्लानिभिर्विद्या-

च्छ्लेष्मणा स्नेहमावृतम् ।

कपायत्तिककटुकैः सुरामूत्रोपसाधितैः ॥ ३५ ॥
फलतैलयुतैः साम्लैर्वस्तिभिस्तं चिनिहरेत् ।

अे स्नेह कङ्कथी शेकाई गयो होय तो वेन, शीतज्वर (टाढिशे ताव), आणस, मुअमाथी लाग नीकणवी, अरुचि, लारेपणुं, मूर्छा अने ग्लानि, अे चिह्न थाय. अे चिह्नो वडे स्नेह कङ्कथी शेकायो छे अेम अणुवु. वूरा, कुडवा अने तीआ औषधोनी सुग अने गेामूत्र साधे निरुद्ध अस्ति सिद्ध करीने तथा तेमा अटार्ध अने इणतेल नापीने तेनी अस्ति आपीने अे स्नेहने अहार काढवो. (इणतेल (१) उणुवीयं अेवा अणोड वगेरे इणुड तेल, (२) भीढण अने तलडुं तेल,

(३) भीढणथी सिद्ध करेलु तेल.)

अस्तित्ना स्नेह अत्रथी शेकाय तेनां लक्षणु अने उपाय

छर्दिमूर्च्छास्तिग्लानिशूलनिद्राङ्गमर्दनैः ॥ ३६ ॥
मामलिङ्गैः सदाहैस्तं विद्यादत्यशानावृतम् ।

कट्टनां लवणातां च काथेधूर्णैश्च पाचनम् ॥३७॥
मृदुविरेकः सर्वे च तत्रामविहितं हितम् ।

सिलडी, मूर्छा, अरुचि, ग्लानि, शूल, छि व, शरीरमा सूथारा थवा, अने अणतग तथा सू. अ. १३ श्लो३ २४वाणा आमना चिह्नो वडे अणुवुं क स्नेह अतिलोअनथी शेकायेयो छे. अेम होय त्यारे तीआ अने भाश औषधोना क्वाथ वडे अने सूखुं वडे आमनुं पाचन करवु. पछी तेने उलडेा लुलाअ आपवे अने आभोप मटाडवानी अवे क्रियाये करवी ते डितकर छे.

अडाथी शेकायेला अस्तित्ना स्नेहनां लक्षणु अने उपाय

विष्मूत्रानिलसङ्गातिगुरुस्वाभमानहृद्ग्रहे ॥ ३८ ॥
स्नेहं विडावृतं ज्ञात्वा स्नेहस्वेदैः सर्वोतिभिः ।
श्यामाविल्वादिसिद्धैश्च निरुहे सानुवासनैः ॥३९॥
निर्हरेद्विघिना सम्यगुदावर्तहरेण च ।

अडो, पेशाअ अने वाधूट थाय नहि, पीडा, लारेपणु, पेट यडवुं, हृद्य पकडाई रडे-अे चिह्नो वडे स्नेहने अडाना मणथी शेकायेयो अणुीने ते शेगीना उपचार स्नेह वडे, शेक वडे अने इलवर्तिओ वडे करवा. वणी श्यामादि अने अिलवादि गणुना औषधो वडे सिद्ध करेकी निरुद्ध अस्तित्ने आपीने तथा अनुवासन अस्तित्ने आपीने विधिपूर्वक ते स्नेहने अहार काढवो, तेम ज उदावर्तशेगमा कडेला उपायो वडे ते स्नेहने अहार काढवो.

श्यामादि गणुः सू. अ. १५ श्लो३ ४५.
अिलवादि गणु=मडव पयमृण.

अुभयाने, सूखेदी गुहावाणाने अने इक्षत पेया ज पीधी होय तेने आघेदी स्नेह अस्तित्ना उपद्रवः उपाय अमुके शूनपायो वा पेयामात्राशितस्य वा ॥४०॥

गुदे प्रणिहितः स्नेहो वेगाद्वावस्यनावृतः ।
ऊर्ध्वं कार्यं ततः कण्ठादूर्ध्वंभ्यः स्नेभ्य पत्यपि ॥४१॥
मूत्रद्वयामात्रिवृत्सिद्धो यवकोलकुलित्यवान् ।
तस्मिद्धतैलो देयः स्यान्निरुहः सानुवासनः ॥४२॥
कण्ठादागच्छतः स्तम्भकण्ठग्रहविवेचनैः ।

छर्दिघ्नोभिः क्रियाभिश्च तस्य कुर्यान्निघर्हणम् ॥४३॥
७ माणुसे भोजनं न कथुं डोय तेनी, अथवा
वेनी शुद्धा सूक्ष्ण गर्भ डोय तेनी, अथवा ७
माणुसे इक्षु पेयातुं भोजनं कथुं डोय तेनी
शुद्धाभां स्नेहं मूक्यो डोय (तेने स्नेहंअस्ति
आपी डोय) तो ते स्नेहं काष्ठं मण्ठी न शकतो
डोवाथी वेगथी शरीरना उपला सागमां देडे छे
तथा कंठथी उपरनां छिद्रो (मुष्ण अने नाक वगेरे)
वाटे अहार नीकणे छे. जेवा माणुसेना गायतुं
मूत्र, पीपर, नसोतर, जे औषधोथी सिद्ध
करेला निरुहमां छिद्रं, ज्यार अने कण्ठीना
कडक तथा ज्व, ज्यार अने कण्ठीना कडकथी
सिद्ध करेछुं तेल नाथीने निरुह अस्ति आपवी
अने अनुवासन अस्ति पणु आपवी. वणी ते
स्नेहं कंठमांथी नीकणतो डोय ते वपते तेने
उष्णैस शोकीने, कंठं ह्यावीने तथा विरेचन
आपीने तथा ब्रह्मली मटाडनारी क्रियाज्यो वडे
स्नेहअस्तिना स्नेहने पाछो शुद्धावाटे अहार
काढवे।

स्तंभः (१) पथिः नाभवे, कंठं पाणुी
छाटतुं वगेरे कंठां आब उपचार, (२) अहार
नीकणता आसने शकवे।

काया स्नेहनी अस्तिना उपद्रवः उपाय
नापकं प्रणयेत्स्नेहं गुदं स ह्यपलिम्पति ।
ततः कुर्यात्सरुद्रोहकण्डू-

शोफान्, क्रियाञ्च च ॥४४॥
तीक्ष्णो घस्तिस्तथा तैलमर्कपत्ररसे जृतम् ।
काया स्नेहने शुद्धाभां अस्ति द्वारा लर्भं ज्वो
नडि; क्म के ते शुद्धाने क्षीपी नापे छे (अरडी
नापे छे) अने तेथी पीडा, मोह, अणुज,
ज्ञाणे जे उपद्रव थाय छे. जेम थाय तो
ते शोभिने तीक्ष्ण अस्ति आपवी तथा आक-
डानां पांढडांना रसमां सिद्ध करेला तेलनी
अस्ति आपवी।

अस्तिमांनो वायु शुद्धाभां ज्वाथी थथेला
उपद्रवः उपाय
अनुच्छ्वास्य तु घडे वा दत्ते निःशेष पव वा ॥४५॥
प्रविश्य क्षुभितो वायुः शूलतोदकरो भवेत् ।
तत्राभ्यङ्गो गुदे स्वेदो वातघ्नान्यश्नानानि च ॥४६॥

सू. अ. १६, श्लो३ २४३मां लभ्या प्रमाक्षु
अस्तिने प्रथम ह्यावीने तेमांनो तमाभ वायु
काढी नाथीने पछी तेमां स्नेह वगेरे क्षरीने अस्ति
आपवाभां आवे छे. पणु जे जे रीते तेमांनो
वायु काढी नाथ्या सिवाय तथा तेनी पछ-
वाडे ७ अधन अधुं ज्येष्ठे ते पांथ्या
सिवाय अस्ति आपवाभां आवे, तो तेमांनो
तमाभ वायु शुद्धाभां प्रवेश करीने क्षोष पाभे
छे अने तेथी ते शृण तथा तोड उत्पन्न करे छे.
जेम थाय त्यारे शोभिनी शुद्धा उपर तेल चोप-
डतुं अने स्नेह काढवे (शेक करवे) तथा तेने
वायुने नाश करनारां भोजन आपवां।

अस्ति शुद्धाभां भोसवाभां करेली उता-
वण्ठी के अस्ति उच्छणवाथी थता
उपद्रवः उपाय

दूतं प्रणीते निष्कृष्टे सहसोत्क्षिप्त पव वा ।
स्यात् कटीगुदजह्वोर्यस्तिस्तम्भार्तिभेदनम् ॥४७॥
भोजनं तत्र वातघ्नं स्वेदाभ्यङ्गाः सयस्तयः ।

शुद्धाभां अस्ति मूकती वपते जे ते उता-
वणे भोसवाभां आवे अथवा उतावणे पाछी
जेथी सेवाभां आवे अथवा पण तरुथी
पथारी जेकायेक छिछणे तो कम्भर, शुद्धा,
ज्वा, साधण, मूत्राशय जे ज्वाथ्ये स्तंभ,
पीडा अने क्षाट थाय छे. जेम अने तो शोभिने
वायुनाशक भोजन आपतुं, परसेवे काढवे
(शेक करवे), अव्यंज करववा (तेल चोणवां)
अने (वायुनाशक) अस्तिज्यो आपवी।

अस्ति अधवय छूटी ज्वाथी थता
उपद्रवः उपाय

पीड्यमानेऽन्तरा मुक्ते गुदे प्रतिहतोऽनिलः ॥४८॥
उरःशिरोरुजं सादमूर्धोश्च जनयेद्वली ।
घस्तिः स्यात्तत्र बिल्व्यादि-
फलद्वयामादिमूत्रवान् ॥४९॥

શુદ્ધામાં અસ્તિ ચડાવવા માટે અસ્તિને શુદ્ધામાં દખાવીને ચડાવવામાં આવતી હોય તે વખતે (ઢીલું ખંધાયું હોવાને કારણે જે અસ્તિ અધવચ છટ્ટી નય તો) તે સ્થાનનો વાયુ પાછો ધકેલાઈને છાતીમાં અને માથામાં પીડા ઉત્પન્ન કરે છે તથા ખળવાન એવો તે વાયુ ખંને સાથળને ક્ષીલુ કરી નાખે છે. એમ થાય ત્યારે રોગીને બિલ્વાદિ ઔષધોના (મહત્ત્વ ધંચમૂળના) ક્વાથમાં મીઠળ, સ્થામાદિ ગણુ (સૂ. અ. ૧૫, સ્થેાક ૪૫) અને ગોમૂત્ર નાખીને તેનો નિરૂઢ આપવો.

અસ્તિને બહુ દાખવાથી ઉપદ્રવ : ઉપાય
ઘ્તિપ્રપીઢિતઃ કોષ્ટે તિષ્ઠત્યાયાતિ વા ગલમ્ ।
તત્ર ઘ્તિવિરેકઘ્ત ગલપીઢાદિ કર્મ ચ ॥૫૦ ॥

અસ્તિને શુદ્ધામાં મૂકીને તેને અતિશય દાખવામાં આવે તો તેમાંનો સ્નેહ કોઠામાં ભરાઈ રહે છે અથવા ગળામાં આવે છે. એમ થાય ત્યારે તે રોગીને ફરીને અસ્તિ આપીને સ્નેહ પાછો ઠાઠવો અથવા તેને વિરેચન આપવું, અથવા તે મરી ન નય એવી રીતે તેનું ગણુ દાખવું વગેરે ઠમ્ કરવાં.

શુદ્ધિ કરેલાની તથા ક્ષીલુ શરીર, ખળ અને જઠરાગ્નિવાળાની રાખવાની ખાસ સંલાળ

ઘમનાઘૌવિશુદ્ધે ચ ક્ષામદેહલ્લાનતલમ્ ।
યથાડન્ઢે તરુળં પૂર્ણે તૈલપાત્રં યથા તથા ॥૫૨ ॥
મિયક્ પ્રયજ્જતો રક્તેસ્વસ્માદપચારતઃ ।

જે માણસને વમન, વિરેચન વગેરે આપીને તેની શુદ્ધિ કરી હોય તથા જે માણસનાં ઢેઢ, ખળ અને અગ્નિ ક્ષીલુ થઈ ગયેલાં હોય, તેનું વેઢે નવા ઈડાંની પેઢે અથવા તેલથી સંપૂર્ણ ભરેલા પાત્રની પેઢે બધા અપચારથી યત્નપૂર્વક રક્ષણ કરવું; એટલે જે જે આઢારવિઢાર વગેરે તેને પ્રતિકૂળ(અપથ્ય) હોય, તેનાથી તેને દૂર રાખવો.

શોધન કરેલાને ક્યા રસ આપવા ?
દઘાન્મધુરહ્વાનિ તત્તોડ્મલ્લવળો રસા ॥૫૨ ॥
સ્વાદુતિક્તો તત્તો મૂયઃ કયાયકલ્પકો તતઃ ।

વમન, વિરેચન, અસ્તિ વગેરેથી શુદ્ધ કરેલા માણસની પ્રકૃતિમાં ફેરફાર થઈ ગયેલા હોય છે, માટે તેની અસલ પ્રકૃતિમાં તેને આણવા માટે વેઢે તેને પ્રથમ મધુર (ગળ્યો) અને હૃદયને હિતકર રસ ખાવા માટે આપવા; પછી ખાટા અને ખારા રસ આપવા; પછી મધુર અને કડવા રસ આપવા; પછી તૂરા અને તીખા રસ આપવા.

શોધન કરેલાને અસલ પ્રકૃતિમાં આણવાનો ઉપાય

ઘન્યોન્યપ્રત્યનીકાનાં રસાનાં ભિગ્ધરુક્ષયોઃ ॥૫૩ ॥
ઘ્યત્યાસાદુપયોગેન ક્રમાત્તં પ્રકૃતિં નયેત્ ।

વમન વગેરેથી નક્ષ(લૂખા) ખનેલા માણસને પહેલાં મધુર રસ આપીને (ખવડાવીને) સ્નિગ્ધ કરવો. પછી મધુર રસથી વિરુદ્ધ ગુણવાળા ખાટા વગેરે રસોમાંથી કોઈ રસ આપીને પાછો લૂખો પાડવો. પછી પાછો મધુર રસ આપીને સ્નિગ્ધ કરવો. પછી મધુર રસના વિરોધી રસ આપીને લૂખો પાડવો, એવુ વારા ફરતી કરીને વેઢે એને ધીમે ધીમે એની અસલ પ્રકૃતિમાં લાવી દેવો.

અસલ પ્રકૃતિમાં આવ્યો હોવાનું લક્ષણ સર્વેસહઃ સ્થિરચલો વિજ્ઞેયઃ પ્રકૃતિં ગતઃ ॥૫૪ ॥
જે માણસ સર્વ આઢાર-વિઢાર વગેરેને સહન કરી શકે એવો તથા સ્થિર ખળવાળો થાય, તે પોતાની અસલ પ્રકૃતિમાં આવ્યો છે એમ બાણવું.

દ્યયઢાન્નહૃદયે પઘમે કલ્પસિદ્ધિસ્થાને ઘ્તિ
વ્યાપસિદ્ધિનાં પઘમોડ્ઘ્યાયઃ ॥ ૫ ॥

અધ્યાય ૬ ઢો-દ્રવ્યકલ્પ

પાછળ અનેક રોગ ઉપર અનેક ઔષધો કહેલાં છે, પણ તે ઔષધમાં કહેલા ક્વાથ, હિમ, ફાંટ, ચૂર્ણ, ચુટિકા, કઢક વગેરેની શી રીતે કલ્પના (ખનાવટ) કરવી તે કહ્યું નથી; માટે તે કહેવાના હેતુથી અંધકાર કહે છે કે :

ઘયાતો દ્રઘ્યકલ્પં ઘ્યાસ્યાસ્યામઃ ।
શ્તિ હ સ્માહુતાત્રેયાદયો મહર્પયઃ ।

ત્યારે હવે અમે દ્રવ્યકલ્પ (દવા શી રીતે બનાવવી તે) સમબલવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

ઉત્તમ ઔષધિનું લક્ષણ

ઘન્ટે સાધારણે દેશે સમે સન્મૃત્તિકે શુચીં ।

શ્મશાનચૈત્યાયતનશ્વન્નવલ્મીકર્વાજિતે ॥ ૧ ॥

મૃદૌ પ્રદક્ષિણજલે કુશરોહિપસંસ્તુતે ।

અકાલકૃષ્ટેનાકાન્તે પાદર્પર્વલવત્તરૈઃ ॥ ૨ ॥

શ્વસ્યતે મેષજં જાતં, યુક્તં વર્ણરસાદિભિઃ ।

જન્ત્વજગ્ધં દવાદગ્ધમવિદગ્ધં ચ વૈકૃતૈઃ ॥ ૩ ॥

મૃતૈદ્દશાયાતાપામ્બાણૈર્યથાકાલં ચ સેવિતમ્ ।

અવગાઢમહામૂલમુદીર્ચીં વિશામાશ્રિતમ્ ॥ ૪ ॥

જે ઔષધ બંગલ પ્રદેશમાં કે સાધારણ પ્રદેશમાં ભિગેલું હોય, જે સપાટ (ભંચીનીથી નહિ અર્થાત ખાડામાં નહિ કે ટેકરા ઉપર નહિ), સારી માટીવાળી અને ચોખ્ખી જમીનમાં ભિગેલું હોય, વળી જે શ્મશાનભૂમિ, ચૈત્ય (દેવ કે ગ્રહને) જેમાં વાસ હોય એવું ઝાડ, કતલ-ખાનું, ખાડો, રાફડો એવી ભૂમિમાં ભિગેલું ન હોય, કામળ(સુવાળી) તથા જ્યાં પાણી અનુકૂળ હોય એવી ભૂમિમાં ભિગેલું હોય, વળી જ્યાં દર્ભ અને શેહિસવાસ ભિગીને પથરાયેલું હોય, જે ભૂમિ હળ વડે ખેડેલી ન હોય અને જે ભૂમિમાં મોટાં બળવાન વૃક્ષો ભરચક ભિગ્યાં ન હોય, તે ભૂમિમાં ભિગેલું હોય અને તે ઔષધના રંગમાં તથા રસમાં ફેરફાર (વિકાર) થયેલો ન હોય, તેને જીવડાંએ કરડી ખાધેલું ન હોય કે તે દવામાં બળી ગયેલું ન હોય, તેમ જ તે વિકાર પામેલાં જળ, વાયુ, તાપ વગેરે મહાભૂતથી વિદગ્ધ થયેલું (વિકાર પામેલું) ન હોય, તથા છાંયડો, તડકો, જળ વગેરે જે તેના પોષણને ઉપયોગનાં સાધનો છે તે વડે યોગ્ય સમયે તેનું પોષણ થયેલું હોય, વળી તેનાં મૂળ મોટાં હોઈને જમીનમાં ઊંડાં ગયેલાં હોય તથા તે ઉત્તર દિશામાં ભિગેલું હોય, તો તેને ઉત્તમ ઔષધ બલ્લવું.

ઔષધ કોણે, ક્યારે, કેવું તોડી લાવવું? કેવી રીતે રાખવું? કેટલા વખતમાં વાપરવું?

અથ કલ્યાણચરિતઃ શ્રાદ્ધઃ શુચિરુપોપિતઃ ।

ગૃહ્ણીયાદૌપચં સુસ્થં સ્થિતં કાલે ચ કલ્પયેત્ ॥ ૫ ॥

સક્ષીરં તદસમ્પત્તાવનતિક્રાન્તવત્સરમ્ ।

પ્રત્તે ગુઢવૃતક્ષૌદ્રધાન્નકૃષ્ણાવિટહ્નતઃ ॥ ૬ ॥

હવે ઔષધ હરણુ કરવાની (તોડવાની)

શ્રદ્ધાવાળા, સ્નાન વગેરે કર્મ કરીને શુદ્ધ

થયેલા તથા ઉપવાસ બંધ કરેલા છે એવા માણસે

સ્વસ્થ્યન વગેરે મંગળકર્મ કરીને ઔષધને

લાવવું, તથા તેને સારી સ્થિતિમાં રાખી મૂકવું.

અને પછી જ્યારે પ્રસંગ પડે ત્યારે તેને વાપરવું.

જો તે ઔષધ બેઠેલી વખતે દૂધ સહિત (લીલું)

મળે તો ઘણું સારું; પણ જો તેવું ન મળે તો

અગાઉથી ઉપર કહ્યું તે રીતે આણી મૂકેલું હોય

અને તેને તોડે એક વર્ષ વીત્યુ ન હોય તો

વાપરવું. માત્ર ગોળ, ઘી, મધ, ધાણા, પીપર

અને વાવડિંગ, એટલાં જમ એક વર્ષ કરતાં

વધારે જૂનાં તેમ સારાં બલ્લવાં.

દૂધ, છાણુ, મૂત્ર, ધાતુ, પીંછાં, શીંગડાં,

ખરી વગેરે કેવાં પ્રાણીનાં લાવવાં?

પયો ઘાત્કયણં ગ્રાહ્યં વિષ્ણુત્તં તચ નીલજામ્ ।

વયોચલવતાં ઘાતુપિચ્છગૃહ્ણચુરાદિકમ્ ॥ ૭ ॥

જો બનવરનું દૂધ સેવું હોય તો જને વીઆયે

ઘણા મહિના વીતી ગયા હોય એવી ખાખડી

ગાય, બેંસ, ખકરી વગેરે જે બનવરનું દૂધ

સેવું હોય તેનું દૂધ સેવું. છાણુ, મૂત્ર અને દૂધ

નીરોગી પ્રાણીનાં સેવાં. દાખલા તરીકે માંદી

ગાયનું મૂત્ર, છાણુ કે દૂધ ખપ લાગે નહિ માટે

પ્રાણીનું મૂત્ર, છાણુ કે દૂધ સેવાનું કહ્યું હોય

ત્યાં નીરોગી પ્રાણીનું મૂત્ર, છાણુ કે દૂધ સેવું.

જનાવરનાં ધાતુ, પીંછાં શીંગડાં, ખરી, વાળ,

નખ, ચામડી વગેરે સેવાનાં કદ્યાં હોય ત્યારે તે

તરુણ(જીવાન) અને બળવાન જનાવરનાં સેવાં.

ક્યા રસવાળા દ્રવ્યોના ક્યાથ, સ્વરસ,

કલ્ક વગેરે ખની શકે?

કપાયોત્તયઃ પચ્ચ રસા લયળવર્જિતાઃ ।

રસઃ કલ્કઃ શૂતઃ શીતઃ

ફાન્ટથેતિ પ્રકલ્પના ॥ ૮ ॥

પચ્ચૈવ કષાયાર્ણાં પૂર્વે પૂર્વે ઘટાઘિકા ।

ખારા રસ સિવાયના ગળ્યા વગેરે પાંચ રસ એ કષાયનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. અર્થાત્ ખારા સિવાયના ખીબ પાંચ રસને કષાય ખની શકે છે. (રસ શબ્દ વડે તે રસવાળું દ્રવ્ય સમજવું.) ગળ્યા વગેરે પાંચ રસવાળાં દ્રવ્યમાંથી સ્વરસ, કલ્ક, શ્વત, શીત અને ફાંટ, એવી પાંચ કલ્પનાઓ (ખનાવટો) કરવામાં આવે છે. અને એ પાંચને કષાય કહે છે. એ પાંચમાંથી આગળની ખનાવટ પાછળની ખનાવટથી અધિક બળવાળી છે. એટલે ફાંટ કરતાં શીત બળવાન છે; તેના કરતાં શ્વત બળવાન છે; તેના કરતાં કલ્ક બળવાન છે; અને તેના કરતાં સ્વરસ બળવાન છે. ગળ્યા વગેરે પાંચ રસમાંથી એક રસને સ્વરસ, ખીબને કલ્ક, ત્રીબને શ્વત, એમ ન સમજવું, પણ ખારા વિનાના ખાકીના અધાય રસના સ્વરસ, કલ્ક, શ્વત વગેરે બને છે એમ બલ્લુવું. લવણ તે સદૈવ સૂકું છે માટે તેને સ્વરસ નીકળી શકતો નથી, તેમ તેના કલ્ક પણ ખની શકતો નથી; કેમ કે બે દ્રવ્યમાં ખીલ્યું પ્રવાહી નાખીને વાટતાં તેને ગાળો ખની શકતો હોય અને ઐગળી ન જતો હોય તેને કલ્ક બને છે, પણ લવણમાં પાણી વગેરે પ્રવાહી નાખીને વાટતાં તે ઐગળી બન્ય છે માટે તેને કલ્ક બને નહિ. લવણનું શ્વત પણ ખનતું નથી, કેમકે દ્રવ્યને પાણીમાં ઉકાળીને તેને (તેના કૂચને) ખંઠાર કાઢી શકાય અને તે દ્રવ્યને કાઈ અંશ (સત્ત્વ) જ પાણીમાં ઐગળે ત્યારે તેને શ્વત કહે છે; માટે મીઠાનું (લવણનું) શ્વત ખની શકતું નથી. અને એ જ પ્રમાણે શીત અને ફાંટ પણ પ્રવાહી હોવાથી લવણના શીત અને ફાંટ ખની શકતા નથી. માટે લવણ સિવાયના ખાકીના પાચ રસના સ્વરસ વગેરે પાચ પ્રકારના કષાય ખની શકે છે એમ કહ્યું છે.

સ્વરસ વગેરે ખનાવવાની રીત

(શ્લોક ૯ થી ૧૦ાા)

સ્વરસ કાઢવાની રીત

સઘઃસમુદ્ઘતાત્ ક્ષુણ્ણાઘઃ

સ્રવેત્પટપીઢિતાત્ ॥ ૧ ॥

સ્વરસઃ સ સમુદ્ધિઘઃ

પાછળ શ્લોક ૧ થી ૪ માં કહેલા સષ્ટ વગેરે બુલ્બવાળી પૃથ્વીમાંથી તરત જ ઉખાડીને તેને (ઔષધને) તત્કાલ કચરીને કપડામાં ઘાસીને દબાવ્યાથી જે રસ નીકળે છે તેને સ્વરસ કહે છે.

કલ્ક અને ચૂર્ણ ખનાવવાની રીત

કલ્કઃ પિષ્ટો દ્રવાચ્છુતઃ ।

ચૂર્ણોઽચ્છુતઃ

આખા (સૂકા) ઔષધને પ્રવાહી દ્રવ્યમાં ઘોળીને તેને વાટવાથી કલ્ક બને છે. તેમ જ સૂકા દ્રવ્યને પ્રવાહી દ્રવ્યમાં ઘોળ્યા વિના વાટવા (ખાંડવા)થી ચૂર્ણ બને છે.

કવાથ ખનાવવાની રીત

કૃતઃ કવાઘઃ

ઔષધને દ્રવ દ્રવ્યમાં નાખીને તેને ઉકાળવાથી કવાથ બને છે.

રીત (હિમ) ખનાવવાની રીત

શીતો રાત્રિ દ્રવ્ણે સ્થિતઃ ॥ ૧૦ ॥

ઔષધ દ્રવદ્રવ્યમાં (પ્રવાહીમાં) આખી રાત રહે પછી તેને ગાળી લેવાથી જે પ્રવાહી નીકળે તેને શીત (હિમ) કહે છે.

ફાંટ ખનાવવાની રીત

સઘોઽમિપુતપૂતસ્તુ કાષ્ઠઃ

આખા દ્રવ્યને (ગરમ) પાણીમાં ઘૂંટીને (મસળીને કે ઠાણીને) તત્કાળ ગાળી લેવાથી જે પ્રવાહી નીકળે તેને ફાંટ કહે છે.

સ્વરસ વગેરે કેટલું આપવું તેનું માપ

(શ્લોક ૧૦ાથી ૧૪)

તન્માનકલ્પને ।

યુઝ્યાદ્ઘાઘ્યાદિવલતસ્તયા ષ વચનં મુનેઃ ॥ ૧૧ ॥

માત્રાયા ન દ્યવસ્થ્યાઽસ્તિ

દ્યાર્ધિ કોષ્ઠં ઘલં વયઃ ।

માલોચ્ય દેશકાલો ચ

પોઝ્યા ત્વચ્ચ ક્ષત્ત્વ ॥ ૧૨ ॥

તથા દોષ, ધાતુ વગેરે બાબતોનો વિચાર કરીને તે સ્વરસ વગેરેનું માપ અને ખનાવટ નક્કી કરવાં. એ વિષે મુનિનું વચન એવું છે કે, ઔષધ આપવાની માત્રા(માપ) કાયમ માટે નક્કી કરી શકાય નહિ; પણ રોગ, કોઠો, બળ, ઉંમર અને દેશકાળ, એ સર્વના વિચાર કરીને માત્રા(માપ) નક્કી કરવી અને ઉપરની બાબતોનો વિચાર કરીને ઔષધને ઉચ્ચ, સાધારણ કે હળવું ખનાવીને આપવું.

સ્વરસતું મધ્યમ માપ

મધ્યં તુ માનં નિર્દિષ્ટં સ્વરસસ્ય ચતુષ્પલમ્ ।

તોપણ સ્વરસનું મધ્યમ(સાધારણ) માપ (ટોઝ) ચાર પલ એટલે સોળ તોલા કહેલું છે, અર્થાત્ રોગીને સ્વરસ પાવો હોય તો સોળ તોલા પાવો એ મધ્યમ માત્રા છે.

કલ્કનું મધ્યમ માપ

વેધ્યસ્ય કર્મમાલોચ્યં તદ્ દ્રવસ્ય પલત્રયે ॥૧૩॥

અને પ્રકારના કલ્કનું (કલ્કનું અને ચૂર્ણનું) માપ એક તોલા જણવું તથા તે કલ્ક કે દ્રવમાં ડોહીને પાવો હોય તે દ્રવ(પ્રવાહી) બાર તોલા થેવો.

શૂત(ક્વાથ)નું મધ્યમ માપ

કાચં દ્રવ્યપલે કુર્યાત્પ્રસ્થાર્થે પાદશેવિતમ્ ।

ચાર તોલા ઔષધ લઈને તેને આઠગણુ એટલે બત્રીસ તોલા પાણીમાં નાખીને ઉકાળવું અને ઉકળતાંઉકળતાં ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે તેને ગાળી થેવું. એ રીતે ક્વાથ કરવો. અર્થાત્ ઉપરની રીતે કરેલો આઠ તોલા ક્વાથ પીવો. એ ક્વાથની મધ્યમ માત્રા છે.

શીત(હિમ)નું મધ્યમ માપ

શીતં પલે પલૈઃ પદ્મિઃ

શીત ક્વાથ(હિમ) કરવો હોય ત્યારે ચોવીસ તોલા પાણીમાં ચાર તોલા ઔષધ આખી રાત પલાળી મૂકીને સવારે તે ગાળી થેવું (અને તે પીવું).

ફાંટનું મધ્યમ માપ

ચતુર્મિસ્તુ તતોડપરમ્ ॥૧૪॥

ફાંટ ક્વાથ કરવો હોય ત્યારે સોળ તોલા

(ગરમ) પાણીમાં ચાર તોલા દ્રવ્ય (ઔષધ) નાખીને તેને ઘૂંટવું.

ઉપર પ્રમાણે પાંચ પ્રકારના ક્વાથની કલ્પના(ખનાવટ)નું મધ્યમ માન(માપ) ખતાવ્યું છે. પછી દેશ, કાળ, દોષ, રોગીની પ્રકૃતિ, ઔષધિનાં ગુણ, વીર્ય વગેરેનો વિચાર કરીને જરૂર હોય, તો તે માપથી અધિક માપ થેવું અને ઓછાની જરૂર હોય તો ઓછું થેવું.

ધી, તેલ વગેરે સ્નેહ પકવવાની

(સિદ્ધ કરવાની) સામાન્ય રીત

સ્નેહ, કલ્ક અને દ્રવનું પ્રમાણ

સ્નેહવાકે ત્વમાનોકૌ ચતુર્ગુણવિવર્ધિતમ્ ।

કલ્કસ્નેહદ્રવં યોગ્યમ્

સ્નેહનો પાક કરવો હોય તેનું પ્રમાણ જ્યાં ન કહ્યું હોય ત્યાં કલ્ક કરતાં સ્નેહ યોગ્ય છે. અને સ્નેહ કરતાં દ્રવ (પ્રવાહી) યોગ્ય છે. થેવો.

સ્નેહ સિદ્ધ કરવા વિષે શૌનકનો મત

અર્ધીતિ શૌનકઃ પુનઃ ॥૧૫॥

સ્નેહે સિદ્ધયતિ શુદ્ધામ્બુ-

નિઃક્રાયસ્વરસૈઃ ક્રમાત્ ।

કલ્કસ્ય યોજયેદંશં ચતુર્થ્યે પૃથમપૃથમમ્ ॥૧૬॥

પૃથક્ સ્નેહસમં દયાત્પચ્ચપ્રભૃતિ તુ દ્રવમ્ ।

વળી શૌનક નામે વૈદ્યાચાર્ય પોતાના ગ્રંથમાં એમ લખે છે કે, સ્નેહ ત્રણ પ્રકારે સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. કોઈવાર તે શુદ્ધ પાણીમાં સિદ્ધ કરાય છે; કોઈવાર ક્વાથમાં સિદ્ધ કરાય છે; અને કોઈવાર તે સ્વરસમાં સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. જ્યારે સ્નેહ પાણીમાં સિદ્ધ કરવો હોય ત્યારે સ્નેહ કરતાં કલ્ક ચોથે ભાગે થેવો; ક્વાથમાં મિઝ કરવો હોય ત્યારે સ્નેહથી કલ્ક છઠ્ઠે ભાગે થેવો; અને સ્વરસમાં સ્નેહ સિદ્ધ કરવો હોય ત્યારે સ્નેહથી આઠમે ભાગે કલ્ક થેવો. કલ્કમાં એક કરતાં પધારે દ્રવ્ય હોય અને તેનું માપ જુદું-જુદું ન ખતાવ્યું હોય, તો તે સર્વે સમાન થેવાં અને તે સર્વેના કરતાં સ્નેહ યોગ્ય છે. એ

સ્નેહ એકથી વધારે હોય, તો તે ઝ, ત્રણ કે ચાર મળીને ચોગણુા હેવો. જમ કે સોળ તોલા કલક હોય અને સ્નેહ ચાર એકડા કરવાના હોય, તો દરેક સ્નેહ સોળ તોલા લઈને ચોસડ તોલા જટણુ વજન કરવુ. બે દ્રવ (પાણી, દૂધ, ગોમૂત્ર, ક્વાથ, સ્વરસ વગેરે પ્રવાહી) ય એકડા કરવાના હોય તો તે બન્ને મળીને સ્નેહ કરતાં ચોગણુા હેવા પણ બે ત્રણ દ્રવ એકડા કરવાના હોય, તો તે ત્રણ મળીને અને ચાર એકડા કરવાના હોય તો ચારે મળીને સ્નેહ કરતાં ચોગણુા હેવા પણ બે દ્રવ પાંચ એકડા કરવાના હોય એટલે પાંચ બતનાં પ્રવાહી એકડાં કરવાનાં હોય, તો તે પાચે મળીને સ્નેહથી ચોગણુા ન હેતાં તે પ્રત્યેક દ્રવ સ્નેહની ખરાબર હેવો. જમ કે કલક સોળ તોલા અને સ્નેહ ચોસડ તોલા છે, તો જુદી જુદી બતના પાચ દ્રવોમાનો પ્રત્યેક દ્રવ ચોસડ તોલા જટણુો હેવો અને બધા મળીને ત્રણસો વીસ તોલા દ્રવ હેવો. અને એજ પ્રમાણુ છે બતના દ્રવ હોય, તો છએ મળીને (૬૪×૬=૩૮૪) ત્રણસો ચોરાસી તોલા દ્રવ હેવો.

સ્નેહ સિદ્ધ થયો (પાકયો) હોવાનું લક્ષણુ નાદગુલિમાહિતા કલ્કે ન સ્નેહેડ્ગો સશબ્દતા ॥૧૭૭ વર્ણાદિસમ્પચ યદા તદ્દનં શીઘ્રમાહરેત્ ।

(ઘી, તેલ વગેરે) સ્નેહમાં નાખેલા કલક બ્યારે આગળીએ ચોટે નહિ અને તેમાંના સ્નેહ અગ્નિમા નાખી બેવાથી ચૂદ્ ચૂદ્ એવો અવાજ નીકળે નહિ, તેમજ સ્નેહના રંગ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ સારાં લાગે તેવાં થાય, તેમજ તે કાળો ન પડી ગયો હોય, ત્યારે બલુવુ કે સ્નેહ સિદ્ધ થયો છે. તે વખતે તેને તત્કાળ અગ્નિ ઉપરથી ઉતારી હેવો.

घृतस्य फेनोपशमस्तैलस्य तु तदुद्भवः ॥ १८ ॥

ઘીનો પાક કરતાં બ્યારે તેના ઉપર આવેલુ ફીલુ શમી બય ત્યારે તેનો પાક થયો બલુવો. તેલનો પાક કરતા બ્યારે તેલ ઉપર ફીલુ આવે ત્યારે તેનો પાક થયો બલુવો.

લેહ (ચાટણુ) તૈયાર થયાનું લક્ષણુ

लेहस्य तन्तुमत्ताऽप्यु मज्जनं सरणं न च ।

લેહ(ચાટણુ)નો ખરાબર પાક થાય ત્યારે તેના તાર નીકળે તથા તેને પાણીમાં નાખવાથી તે ડૂબી બય, પણ ઢુકડા ઢુકડા થઈને પાણીમાં ફેલાઈ બય નહિ તો લેહનો પાક થયો છે એમ બલુવું.

પાકના પ્રકાર, લક્ષણુ, અસર અને ઉપયોગ

पाकस्तु त्रिविधो मन्दिक्कणः खरचिकणः ॥१९

मन्दः कल्कसमे किट्टे चिकणो मदनोपमे ।

किञ्चित्तीदति कृष्णे च

वर्ष्य(ति)माने च पक्षिमः ॥ २० ॥

દગ્યોડત કૃષ્ણં નિષ્કાર્યઃ

स्यादामस्त्वग्निसादकृत् ।

मृदुनस्ये खरोऽभ्यङ्गे, पाने घस्ती च चिकणः ॥२१

એ સર્વે પાકના ત્રણ પ્રકાર છે : મંદસ્નેહ, ચીકણુા સ્નેહ અને ખરચિકણુ સ્નેહ. બ્યારે સ્નેહમાંનો નીચે કહેલો ઔષધિનો કાદવ કલકના જેવો બને એટલે આગળીએ ન ચોટે, ત્યારે તે સ્નેહને મંદસ્નેહ બલુવો, તથા કલકના રંગ જેવો સ્નેહનો વર્ણુ થાય ત્યારે તે પાકને મંદ-સ્નેહ બલુવો. મીઠળના (અથવા, મીલુના— હેમાદ્રિ.) રંગ જેવો સ્નેહનો રંગ થાય ત્યાં સુધી પાક કરવામાં આવે ત્યારે તેમાંનો ઔષધિ-એનો કાદવ આંગળીએ ચોટે છે તેને ચિકણુ (ચીકણુા) સ્નેહપાક બલુવો. બ્યારે સ્નેહનો રંગ કાઈક નાશ પામવા માટે તથા જરા કાળો થવા લાગે તથા કલકને આગળીએ લગાડી બેવાથી તે દિવેટની પેટ બાએ ત્યારે તેને છલ્લો એટલે ખરચિકણુ સ્નેહપાક બલુવો. એથી વધારે જે પાક થાય તે દગ્ધપાક બલુવો. દગ્ધ સ્નેહ કહેલી અસર કરી શકતો નથી, માટે તે નકામો થાય છે કેમ કે તેનું વીર્ય બળી બય છે. અને જે સ્નેહ કાચો રહ્યો હોય તે જઠરાગ્નિને મંદ કરે છે. મંદસ્નેહ નસ્યમાં વાપરવો: ખર-

પરિમાણુ(તોલ, વજન)ની સંજ્ઞા(પારિ-
ભાષિક શબ્દો)ના અર્થ

શાણં પાણિતલં મુષ્ટિ કુડવં પ્રસ્થમાઢકમ્ ।
દ્રોણં વહં ચ ક્રમશો વિજ્ઞાનીયાચ્ચતુર્ગુણમ્ ॥૨૨

શાણુ, પાણિતલ, મુષ્ટિ, કુડવ, પ્રસ્થ,
આઢક, દ્રોણુ અને વહ, એ સર્વે અનુક્રમે પૂર્વ-
પૂર્વના પરિમાણથી યોગણા સમજવા. એટલે,
ચાર શાણુ એટલે એક પાણિતલ, ચાર પાણિતલ
એટલે એક મુષ્ટિ, વગેરે સમજવું. એનું સ્પષ્ટી-
કરણ થવા માટે નિઘંટુરતનાકરને અનુસરીને
નીચે કોષ્ટક આપ્યું છે :

૮ સરસવ= ૧ જવ.
૪ જવ= ૧ રતી. એનું ખીજું નામ ગુંજ ક
ચણીકી છે.
૬ રતી= ૧ માપ(માસો). એનાં ખીજાં નામ
હેમ અને ધાન્ય છે.
૪ માપ=૧ શાણુ. એનાં ખીજાં નામ નિષ્ક
અને ધરણુ છે. સામાન્ય રીતે એ
એક પાવલીભાર વજન થાય છે.
૪ શાણુ=૧ પાણિતલ. એનાં ખીજાં નામ કષ્,
પાણિમાનિકા, અક્ષ, પિચ્ચુ, કિંચિત્-
પાણિ, તિંદુક, ખિડાલ, ષોડશિકા,
કરમધ્ય, હંસપદ, સુવર્ણ, કલશબ્રહ્મ
અને ઉદ્ગંબર એવાં છે. સામાન્યતઃ
એનું વજન એક તોલો થાય છે.
૪ પાણિતલ=૧ મુષ્ટિ. એનાં ખીજાં નામ પળ,
પલ, આમ્ર, ચતુર્થિકા, પ્રકુચ, ષોડશી,
ખિલ્વ એવાં છે. સામાન્યતઃ એનું
વજન ૪ તોલા ખરેખર થાય છે.
૪ મુષ્ટિ=૧ કુડવ. એનાં ખીજાં નામ અંજલિ,
અર્ધશરાવ, અર્ધમાન એવાં છે. એનું
વજન સોળ તોલા ખરેખર થાય છે.
૪ કુડવ=૧ પ્રસ્થ. એનું વજન ૬૪ તોલા
ખરેખર છે.
૪ પ્રસ્થ=૧ આઢક. એનાં ખીજાં નામ ભા-
જન અને કંસપાત્ર છે. એનું વજન
૨૫૬ તોલા જેટલું છે.
૪ આઢક=૧ દ્રોણુ. એનાં ખીજાં નામ કલશ,
તલ્વણુ, અર્ભણુ, ઉન્માન, ઘટ, રાશિ

એવાં છે, એનું વજન ૧૦૨૪ તોલા
થાય છે.

૪ દ્રોણુ=૧ વહ. એનાં ખીજાં નામ દ્રોણી,
વૃકી. અને ગોણી છે. એનું વજન
૪૦૯૬ તોલા છે.

એ ઉપરાંત ૮૦૦૦ તોલાનો ભાર ગણાય
છે. ૪૦૦ તોલાની તુલા (તોલું, દસ શેર) ગણાય
છે. ૧૬૩૮૪ તોલાની ખારી ગણાય છે.

લીલું દ્રવ્ય કેટલું લેવું ?

દ્વિગુણં યોજયેદાર્દ્રં કુઢવાદિ તથા દ્રવમ્ ।

એક જ પ્રયોગમાં સૂકાં અને લીલાં દ્રવ્ય
મેળાં લેવાનો પ્રસંગ આવે તો સૂકા દ્રવ્યથી
લીલું દ્રવ્ય ખમણુ લેવું. એટલે સૂકં ચાર
તોલા કહી હોય તો સૂકને અભાવે આઢ આઢ
તોલા નાખવું; અને સૂકાં દ્રવ્યની સાથે જ દ્રવ-
(પ્રવાહી) ગણાવ્યા હોય અને સૂકાં દ્રવ્યને ઠેકાણે
લીલાં દ્રવ્ય લેવાં પડે તો કુડવ અને કુડવથી
મોટા માપમાં લેવાનાં પ્રવાહી લખ્યા કરતાં
ખમણું લેવાં.

ક્યું પ્રવાહી વાપરવું તે ન કહ્યું હોય ત્યાં

ક્યું પ્રવાહી વાપરવું ?

પેપળાલોહને વારિ સ્નેહપાકે ચ નિર્દ્રવે ॥૨૩॥

જ્યાં ઔષધને વાટીને કલ્ક કરવાનો કલ્કો
હોય અથવા યોગણવાનું(ડોહવાનું) કહ્યું
હોય, ત્યાં કયા પ્રવાહીમાં વાટવું કે યોગણવું
તે ન કહ્યું હોય, તો પાણી વડે તે કરવું.
સ્નેહપાકમાં પણ ખીજી દ્રવ્ય(પ્રવાહી) કલ્કો ન
હોય તો પાણી જ વાપરવું.

દ્રવ્યોત્તુ પ્રમાણુ ન કહ્યું હોય ત્યાં કયા

પ્રમાણુમાં લેવાં ?

કલ્પયેન્સદશાન્ ભાગાન્ પ્રમાણં યથ નોદિતમ્ ।

કલ્કીકુચાચ મૈપજ્યમનિરૂપિતકલ્પનમ્ ॥૨૪॥

જ પ્રયોગમાં દ્રવ્યોનું પ્રમાણુ વિશેષ કરીને
ખતાવ્યું ન હોય ત્યાં તે સર્વે સમાન ભાગે લેવાં
અને જ પ્રયોગમાં ઔષધો માત્ર ગણાવ્યાં હોય
પણ તેનો ક્વાથ કરવો કે ચૂર્ણ કરવું કે ઘટિકા
કરવી વગેરે ખનાવટ કહી જ હોય ત્યાં તે
સર્વનો કલ્ક કરવો.

સ્નેહ એકથી વધારે હોય, તે તે ઘ્ર, ત્રણ કે ચાર મળીને ચોગણુા થેવો. જમ કે સોળ તોલા કલક હોય અને સ્નેહ ચાર એકઠા કરવાના હોય, તે દરેક સ્નેહ સોળ તોલા લઈને ચોસક તોલા જેટલું વજન કરવું. બે દ્રવ (પાણી, દૂધ, ગોમૂત્ર, ક્વાથ, સ્વરસ વગેરે પ્રવાહી) ઘ એકઠા કરવાના હોય તે તે ખત્ને મળીને સ્નેહ કરતાં ચોગણુા થેવા પણ બે ત્રણ દ્રવ એકઠા કરવાના હોય, તે તે ત્રણ મળીને અને ચાર એકઠા કરવાના હોય તે ચાર મળીને સ્નેહ કરતાં ચોગણુા થેવા પણ બે દ્રવ પાંચ એકઠા કરવાના હોય એટલે પાંચ ભતનાં પ્રવાહી એકઠા કરવાનાં હોય, તે તે પાંચે મળીને સ્નેહથી ચોગણુા ન થતાં તે પ્રત્યેક દ્રવ સ્નેહની ખરાબર થેવો. જમ કે કલક સોળ તોલા અને સ્નેહ ચોસક તોલા છે, તે ખુદી ખુદી ભતના પાંચ દ્રવોમાંના પ્રત્યેક દ્રવ ચોસક તોલા જેટલો થેવો અને બધા મળીને ત્રણસો વીસ તોલા દ્રવ થેવો. અને એ જ પ્રમાણુ છ ભતના દ્રવ હોય, તે છેએ મળીને (૬૪x૬=૩૮૪) ત્રણસો ચોરાસી તોલા દ્રવ થેવો.

સ્નેહ સિદ્ધ થયો (પાક્યો) હોવાનું લક્ષણુ નાદ્ગુલિમાહિતા કલ્કે ન સ્નેહેડ્ગ્નો સશબ્દતા ॥૧૭ વર્ણાદિસમ્પચ યદા તદ્દૈનં શીઘ્રમાહરેત્ ।

(ધી, તેલ વગેરે) સ્નેહમાં નાખેલો કલકે જ્યારે આંગળીએ ચોટે નહિ અને તેમાંના સ્નેહ અગ્નિમાં નાખી બેવાથી ચટ્ ચટ્ એવો અવાજ નીકળે નહિ, તેમજ સ્નેહનાં રંગ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ સારાં લાગે તેવાં થાય, તેમજ તે કાળો ન પડી ગયો હોય, ત્યારે બહુવુ કે સ્નેહ સિદ્ધ થયો છે. તે વખતે તેને તત્કાળ અગ્નિ ઉપરથી ઉતારી થેવો.

घृतस्य फेनोपशमस्तैलस्य तु तदुद्भवः ॥ १८ ॥

ધીનો પાક કરતાં જ્યારે તેના ઉપર આવેલું ફીણુ શમી જાય ત્યારે તેનો પાક થયો બહુવો. તેલનો પાક કરતાં જ્યારે તેલ ઉપર ફીણુ આવે ત્યારે તેનો પાક થયો બહુવો.

લેહ (ચાટણુ) તૈયાર થવાનું લક્ષણુ

लेहस्य तन्तुमत्ताऽप्यु मज्जनं सरणं न च ।

લેહ (ચાટણુ) નો ખરાબર પાક થાય ત્યારે તેના તાર નીકળે તથા તેને પાણીમાં નાખવાથી તે ડૂબી જાય, પણ ટુકડા ટુકડા થઈને પાણીમાં ફેલાઈ જાય નહિ તે લેહનો પાક થયો છે એમ બહુવું.

પાકના પ્રકાર, લક્ષણુ, અસર અને ઉપયોગ

पाकस्तु त्रिविधो मन्दचिक्रणः खरत्रिक्रणः ॥१९

મન્દઃ ફલ્કસમે કિદ્દે ચિક્રણો મદનોપમે ।

किञ्चित्सीदति कृष्णे च

વર્ધા (તિ) માને ચ પશ્ચિમઃ ॥ ૨૦ ॥

દર્ઘોડત કુર્ષ્વં નિષ્કાર્યઃ

स्यादामस्त्वग्निसादकत् ।

મૃદુર્નસ્યે લરોડબ્દ્ધે, પાને યસ્તી ચ ચિક્રણઃ ॥૨૧

એ સર્વે પાકના ત્રણ પ્રકાર છે : મંદસ્નેહ, ચીકણુા સ્નેહ અને ખરચિક્ષણુ સ્નેહ. જ્યારે સ્નેહમાંના નીચે ઠરેલો ઔષધિનો કાદવ કલકના જેવો અને એટલે આંગળીએ ન ચોટે, ત્યારે તે સ્નેહને મંદસ્નેહ બહુવો, તથા કલકના રંગ જેવો સ્નેહનો વર્ણુ થાય ત્યારે તે પાકને મંદસ્નેહ બહુવો. મીઠળના (અથવા, મીણુના— હેમાદ્રિ.) રંગ જેવો સ્નેહનો રંગ થાય ત્યાં સુધી પાક કરવામાં આવે ત્યારે તેમાંના ઔષધિઓનો કાદવ આંગળીએ ચોટે છે તેને ચિક્ષણુ (ચીકણુા) સ્નેહપાક બહુવો. જ્યારે સ્નેહનો રંગ કાંઈકે નાશ પામવા માંડે તથા જરા કાળો થવા લાગે તથા કલકને આંગળીએ લગાડી બેવાથી તે દિવેટની પેટ બાજે ત્યારે તેને છેલ્લો એટલે ખરચિક્ષણુ સ્નેહપાક બહુવો. એથી વધારે જે પાક થાય તે દગ્ધપાક બહુવો. દગ્ધ સ્નેહ કહેલી અસર કરી શકતો નથી, માટે તે નકામો થાય છે કેમ કે તેનું વીચું ખળી જાય છે. અને જે સ્નેહ કાચો રહ્યો હોય તે જકરાગ્નિને મંદ કરે છે. મંદસ્નેહ નસ્યમાં વાપરવો; ખરચિક્ષણુ સ્નેહ અસ્થંગમાં (શરીર ચોળવામાં) વાપરવો; અને પીવામાં તથા ખસ્તિ આપવામાં ચિક્ષણુ સ્નેહ વાપરવો.

પરિમાણુ(તોલ, વજન)ની સંજ્ઞા(પારિ-
ભાષિક શબ્દો)ના અર્થ

શાણં પાણિતલં મુષ્ટિ કુડવં પ્રસ્થમાહકમ્ ।
દ્રોણં વહં ચ ક્રમશો વિજાનીયાચ્ચતુર્ગુણમ્ ॥૨૨

શાણુ, પાણિતલ, મુષ્ટિ, કુડવ, પ્રસ્થ,
આહક, દ્રોણુ અને વહ, એ સર્વે અનુક્રમે પૂર્વ-
પૂર્વના પરિમાણથી યોગણુ સમજવા. એટલે,
ચાર શાણુ એટલે એક પાણિતલ, ચાર પાણિતલ
એટલે એક મુષ્ટિ, વગેરે સમજવું. એનું સ્પષ્ટી-
કરણ થવા માટે નિઘંટુરત્નાકરને અનુસરીને
નીચે કોષ્ટક આપ્યું છે :

૮ સરસવ= ૧ જવ.
૪ જવ= ૧ રતી. એનું ખીજું નામ ગુંભ કે
ચણીકી છે.
૬ રતી= ૧ માષ(માસો). એનાં ખીજાં નામ
હેમ અને ધાન્ય છે.
૪ માષ=૧ શાણુ. એનાં ખીજાં નામ નિષ્ક
અને ધરણુ છે. સામાન્ય રીતે એ
એક પાવલીસાર વજન થાય છે.
૪ શાણુ=૧ પાણિતલ. એનાં ખીજાં નામ કષ્,
પાણિમાનિકા, અક્ષ, પિચ્ચુ, કિંચિત્-
પાણિ, તિંદુક, બિડાલ, ષોડશિકા,
કરમધ્ય, હંસપદ, સુવર્ણ, કવલશ્લોક
અને ઉદુંબર એવાં છે. સામાન્યતઃ
એનું વજન એક તોલો થાય છે.
૪ પાણિતલ=૧ મુષ્ટિ. એનાં ખીજાં નામ પળ,
પલ, આમ્ર, ચતુર્થિકા, પ્રકુંચ, ષોડશી,
બિલ્વ એવાં છે. સામાન્યતઃ એનું
વજન ૪ તોલા ખરોબર થાય છે.
૪ મુષ્ટિ=૧ કુડવ. એનાં ખીજાં નામ અંજલિ,
અર્ધશરાવ, અર્ધમાન એવાં છે. એનું
વજન સોળ તોલા ખરાબર થાય છે.
૪ કુડવ=૧ પ્રસ્થ. એનું વજન ૬૪ તોલા
ખરોબર છે.
૪ પ્રસ્થ=૧ આહક. એનાં ખીજાં નામ ભા-
જન અને કંસપાત્ર છે. એનું વજન
૨૫૬ તોલા જેટલું છે.
૪ આહક=૧ દ્રોણુ. એનાં ખીજાં નામ કલશ,
તલ્વણુ, અર્મણુ, ઉન્માન, ઘટ, રાશિ

એવાં છે, એનું વજન ૧૦૨૪ તોલા
થાય છે.

૪ દ્રોણુ=૧ વહ. એનાં ખીજાં નામ દ્રોણી,
વૃકી અને ગાણી છે. એનું વજન
૪૦૯૬ તોલા છે.

એ ઉપરાંત ૮૦૦૦ તોલાનો ભાર ગણાય
છે. ૪૦૦ તોલાની તુલા (તોલુ, દસ શેર) ગણાય
છે. ૧૬૩૮૪ તોલાની ખારી ગણાય છે.

લીલું દ્રવ્ય કેટલું લેવું ?

દ્વિગુણં યોજયેદાર્દ્રં કુઢવાદિ તથા દ્રવમ્ ।

એક જ પ્રયોગમાં સૂકાં અને લીલાં દ્રવ્ય
ભેગાં લેવાનો પ્રસંગ આવે તો સૂકા દ્રવ્યથી
લીલું દ્રવ્ય ખમણુ લેવું. એટલે સૂકાં ચાર
તોલા કહી હોય તો સૂકાંને અભાવે આઠ આઠ
તોલા નાખવું; અને સૂકાં દ્રવ્યની સાથે જ દ્રવ-
(પ્રવાહી) ગણાવ્યો હોય અને સૂકાં દ્રવ્યને ઠેકાણે
લીલાં દ્રવ્ય લેવાં પડે તો કુડવ અને કુડવથી
મોટા માપમાં લેવાનાં પ્રવાહી લખ્યા કરતાં
ખમણું લેવાં.

ક્યું પ્રવાહી વાપરવું તે ન કહ્યું હોય ત્યાં

ક્યું પ્રવાહી વાપરવું ?

પેપળાલોહને વારિ સ્નેહપાકે ચ નિર્દ્રવે ॥૨૩॥
જ્યાં ઔષધને વાટીને કલ્ક કરવાનો કલ્કો
હોય અથવા ઓગાળવાનું(ઠાહવાનું) કલ્ક
હોય, ત્યાં કયા પ્રવાહીમાં વાટવું કે ઓગાળવું
તે ન કહ્યું હોય, તો પાણી વડે તે કરવું.
સ્નેહપાકમાં પણ ખીજા દ્રવ્ય(પ્રવાહી) કલ્કો ન
હોય તો પાણી જ વાપરવું.

દ્રવ્યોનું પ્રમાણુ ન કહ્યું હોય ત્યાં કયા

પ્રમાણુમાં લેવાં ?

કલ્પયેન્સદશાન્ન ભાગાન્ન પ્રમાણં યત્ર નોદિતમ્ ।

કલ્કીકુર્યાન્ન ચ પ્રેપજ્યમનિરૂપિતકલ્પનમ્ ॥૨૪॥

જે પ્રયોગમાં દ્રવ્યોનું પ્રમાણુ વિશેષ કઠિને
ખતાવ્યું ન હોય ત્યાં તે સર્વે સમાન ભાગે લેવાં
અને જે પ્રયોગમાં ઔષધો માત્ર ગણાવ્યાં હોય
પણ તેનો ક્વાથ કરવો કે ચૂર્ણ કરવું કે ચુટિકા
કરવી વગેરે ખનાવટ કહી ન હોય ત્યાં તે
સર્વનો કલ્ક કરવો.

દવામાં વનસ્પતિનું કયું અંગ (લાગ) વાપરવું?
અહ્નાનુકૌ તુ મૂલં સ્વાદપ્રસિદ્ધૌ તદેવ તુ ।

પાંદડાં, ફેલ, ફળ, મૂળ, છાલ વગેરે અનેક અંગોમાંથી વનસ્પતિનું કયું અંગ દવામાં વાપરવું તે ન કહ્યું હોય ત્યાં મૂળ વાપરવું, (અરઢૂસીનાં પાંદડાં વાપરવાં એ વાત પ્રસિદ્ધ છે, પણ) જે ઝાડનું કયું અંગ વાપરવું તે વાત પ્રસિદ્ધ ન હોય તે ઝાડનું પણ મૂળ વાપરવું.

તોલ, વજનની ખીજ સંજ્ઞાઓના અર્થ
દ્વૌ શાળૌ ઘટકઃ કોલં ઘદરં દ્રેક્ષણશ્ચ, તૌ ॥૨૫॥
અર્ધં પિચુઃ પાણિતલં સુવર્ણં કવલગ્રહઃ ।
કર્પૌ વિડાલપદકં તિન્દુકઃ પાણિમાનિકા ॥૨૬॥
શબ્દાન્યત્વમભિદ્વેડ્યેં શુક્તિરણ્મિકા પિચુ ।
પલં પ્રકુચ્ચૌ ચિત્ત્વં ચ મુષ્ટિરાત્રં ચતુર્થિકા ॥૨૭॥
દ્વે પલે પ્રસૂતસ્તૌ દ્વાવજ્જલિસ્તૌ તુ માનિકા ।
આઢકં ભાજનં કંસૌ,

દ્રોણઃ કુમ્ભો ઘટોડર્મણમ્ ॥૨૮॥
તુલા પલશતં, તાનિ વિશતિર્ભાર ઉચ્યતે ।
પાછળ સંક્ષેપમાં જે શાલુ વગેરે પરિમાલુ કહ્યું છે તે અહીં વિસ્તારથી કહ્યું છે. એ જ પરિમાલુ ખીજ સંગ્રહ વગેરે ગ્રંથમાં પણ કહ્યાં છે. અહીં શાલુથી આરંભ કર્યો છે, પણ શાલુ કેટલાને કહેવો તે લખ્યું નથી માટે આરંભથી તે આપ્યું થોડું ધારી નીચે લખ્યું છે.

૩૦ પરમાલુ=૧ વંશી.

૬ વંશી=૧ મરીચિ.

૬ મરીચિ=૧ સરસવ.

૮ સરસવ=૧ તંડુલ.

૨ તંડુલ=૧ ધાન્યમાષ(અડઢ)

૨ ધાન્યમાષ=૧ જવ.

૪ જવ=૧ અખૂકા.

૪ અખૂકા=૧ માષકે.

૪ માષકે=૧ શાલુ.

આ પરિમાલુ સંગ્રહ
ગ્રંથોમાંથી લખ્યાં છે.

૨ શાલુ=૧ વટક. કોલ, ખદર, દ્રંશલુ,
એવા એના પર્યાય છે.

૨ વટક=૧ અક્ષ. પિચુ, પાણિતલ, સુવર્ણ,
કવલગ્રહ, કર્પ, ખિડાલપદક, તિંદુક,
પાણિમાનિકા, એવા એના પર્યાય છે,
અર્ધ જુદો નથી.

૨ અક્ષ=૧ શુક્તિ. એના પર્યાય અષ્ટ-
મિકા છે.

૨ શુક્તિ=૧ પલ. પ્રકુચ, ખિલ્વ, મુષ્ટિ,
આમ, ચતુર્થિકા એવા એના પર્યાય છે.

૨ પલ=૧ પ્રસૂત.

૨ પ્રસૂત=૧ અંગલિ.

૨ અંગલિ=૧ માનિકા=૮ પલ.

૨ માનિકા=૧ પ્રસ્થ.

૪ પ્રસ્થ=૧ આઢક. ભાજન અને કંસ
એના પર્યાય છે.

૪ આઢક=૧ દ્રોણ. કુંલ, ઘટ અને અર્મલુ,
એવા એના પર્યાય છે.

૧૦૦ પલ=૧ તુલા (તોલું).

૨૦ તુલા=૧ ભાર.

પર્વતભેદે દ્રવ્ય વિશેષ

હિમવદ્વિન્ધ્યશૈલાભ્યાં પ્રાયો ઘ્યાતા વસુંઘરા ।
સૌમ્યં પથ્યં ચ તત્રાઘમાગ્રેયં વૈન્ધ્યમૌવઘમ્ ॥૨૯॥

હિમાલય અને વિન્ધ્યાચળ એ બે પર્વતોથી ખડકો પૃથ્વી વ્યાપ્ત છે. તેમાંથી હિમાલયનું આપધ સામ્ય અને તેથી પથ્ય છે. અને વિન્ધ્યાદ્રિનું ઔપધ આગ્નેય હોવાથી તેટલું પથ્ય નથી.

इत्यद्याद्गृहदये पथमे कल्पसिद्धित्याने द्रव्यकल्पो
नाम पठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

અષ્ટાંગહૃદય

ઉત્તરસ્થાન

અધ્યાય .૧ લો-ખાળકના ઉપચાર

અચાતો ઘાલોપચરણીય-

મધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે ખાળકના ઉપચાર કરવા માટે ઉપયોગી અધ્યાય અમે સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

ખાળક જન્મે કે તરત શુ' કરવું ?
જાતમાત્રં વિશોઘ્યોલ્વાદ્વાલં સૈન્ધવસર્પિણા ।
સસ્તિસ્લેશિતં ચાનુ ઘલાતૈલેન સેચયેત્ ॥૧॥
અક્ષ્મનોર્વાદનં ચાસ્ય કર્ણમૂલે સમાચરેત્ ।
અયાસ્ય દક્ષિણે કર્ણે મન્ત્રમુચ્ચારયેદિમમ્ ॥૨॥

ખાળક જન્મે કે તરત ઘીમાં સિંધવ નાખીને એ ઘીથી ખાળક ઉપરથી એર સાફ કરી નાખીને પછી પ્રસવથી કષાયેલા ખાળક ઉપર બલાતૈલ (ચિ. ૨૧/૭૩ થી ૮૧) સિંચવું, પછી એના કાનના મૂળ આગળ બે પથરા ખખડાવવા અને પછી એના જમણા કાનમાં આ(=નીચેનો) મંત્ર ખાલવો.

મંત્ર

‘अह्लादङ्ग्लात्सम्भवास हृदयादभिजायसे ।
आत्मा वै पुत्रनामासि

सञ्जीव शरदां शतम् ॥ ३ ॥

શતાયુઃ શતવર્ષોઽસિ દીર્ઘમાયુરવાપ્નુહિ ।
નક્ષત્રાણિ વિશો રાત્રિરહશ્ચ ત્વાઽમિરક્ષતુ' ॥ ૪ ॥

તું અગેઅંગમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, હૃદયમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, પુત્રના નામે તું આત્મા છે (=૧. પુત્રરૂપે હું પોને જ અવતર્યો છું તે તું

છે; ૨. પુત્રરૂપે આત્મા અવતર્યો છે તે તું છે), તું સો શરદઋતુ (=વર્ષો) સુધી જીવજ; તું સો આવરદાનો, સો વર્ષનો છે; તું લાંબો આવરદા પામજ; નક્ષત્રો, દિશાઓ, રાત અને દિવસ (એ બધાં) તારું રક્ષણ કરે.

(મંત્રનો અર્થ ઉપર પ્રમાણે છે. મંત્ર મૂળ સંસ્કૃતમાં લખેલો.)

નાયકો શી રીતે કાપવો? પછી શુ' કરવું ?
સ્વસ્થીભૂતસ્ય નાર્મિ ચ સ્ત્રેણ ચતુરઙ્ગુલાત્ ।
વદ્ધવોર્ધ્વં વર્ધયિત્વા ચ ગ્રીયાયામવસજ્જયેત્ ॥ ૫ ॥
નાર્મિ ચ કુદ્ધતૈલેન સેચયેત્સ્નાપયેદનુ ।
ક્ષીરિવૃક્ષકપાયેણ સર્વગન્ધોદકેન વા ॥ ૬ ॥
કોષ્ણેન તત્તરજતતપનીયનિમજ્જનૈઃ ।

પછી ખાળક સ્વસ્થ થાય એટલે એના નાયકા(=નાળ)ને ડૂંટીથી ચાર આંગળ ઉંચે દોરો ખાંધીને, (ધારવાળા શસ્ત્રથી) નાયકા કાપીને તેને દોરાથી ડોકમાં પહેરાવી દેવો અને (પછી) ઉપલેટથી સિંદ્ર કરેલું તેલ ડૂંટી પર ચેવવું. પછી ક્ષીરિવૃક્ષના સરોકા ક્વાથથી અથવા તપાવેલાં ચાંદી અને સોનું છમકારીને સરોકા ખનાવેલા (સુખડ, એલચી વગેરે) બધાં સુગંધિદાર દ્રવ્યોના પાણીથી ખાળકને નવડાવવું.

ચાટણુ' ।

તતો દક્ષિણતર્જન્યા તાલ્લ્લમ્યાવગુણ્ડયેત્ ॥ ૭ ॥
શિરસિ સ્નેહપિચુના, પ્રાદ્યં चास्य प्रयोजयेत् ।
हरेणुमात्रं मेघायुर्वलार्थमभिमान्त्रतम् ॥ ૮ ॥
પેન્ડ્રીપ્રાહીવચાશઙ્ગપુર્ણકલ્કં ઘૂલં મયુ ।

પછી જમણા હાથની તર્જની(=અંગૂઠા બેડેની આંગળી)થી (ખાળકનું) તાળવું ઊંચું કરીને એને માથે તેલનું પોતું મૂકવું અને મેઘા,

આયુષ્ય અને બાળ માટે (શ્લોક ૨૩ થી ૪ વાળા મંત્રથી) મન્ત્રેણુ, - ઇદ્રવરણાં, પ્રાહ્ણી, વજ અને શખાવળીનો ભેગો કલ્ક, ઘી અને મધનુ ચાટણુ (મોખમા) ક્ષત્ વટાણાં જટણુ એને ચટાડવું.

ચામીઝવચાદ્રાહ્ણીતાપ્યપચ્યા રજાકૃતાઃ ॥૯॥
લિહ્યાન્મધુવૃતોપેતા હેમચાત્રીરજોઽથમા ।

અથવા સોનાના વરખ, વજ, પ્રાહ્ણી, સુવર્ણ-માશિક અને હરકેનો બારીક (વસ્ત્રગાળ) ભૂકા કરીને ઘી અને મધ સાથે ચટાડવું. અથવા સોનાના વરખ અને આમળાનો વસ્ત્રગાળ ભૂકા મધ અને ઘી સાથે ચટાડવો.

ગર્મામ્ભઃ સૈન્ધવવતા સર્પિપા વામયેત્તતઃ ॥૧૦॥

પછી સિંધવવાણુ ઘી પાઈને ગર્ભનુ પાણી એકાવી નાખવું.

બતકર્મસંસ્કાર

પ્રાજાપત્યેન વિધિતા જાતકર્માણિ કારયેત ।

પછી પ્રાજાપત્ય વિધિથી વૈદે બતકર્મ (=બાળક જન્મ્યા પછી કરવાનો) સંસ્કાર કરાવવો.

ધાવણુ ક્યારે આવવા માંડે ?

સિરાણાં હૃદયસ્થાનાં વિવૃતત્વાત્ પ્રસૃતિતઃ ॥૧૧॥
તૃતીયેઽદ્ધિ ચતુર્થે વા છૌઠીયાં સ્તન્યં પ્રવર્તતે ।

હૃદયમા રહેલી શિરાઓ પ્રસવને દીધે પહેળી થઈ જતી હોવાથી (પ્રસવ પછી) ત્રીજે કે ચોથે દહાડે સ્ત્રીઓને ધાવણુ આવવા માંડે છે.

પહેલા ત્રણચાર દિવસ બાળકને શુ ચટાડવું ?

પ્રથમે દિવસે તસ્માત્ ત્રિકાલં મધુસર્પિપી ॥૧૨॥
અનન્તામિશ્રિતે મન્ત્રપાઠિતે પ્રાશયેચ્છિશુમ્ ।

તેથી (=પહેલા ત્રણચાર દિવસ ધાવણુ આવતું નથી નેથી) પહેલે દિવસે (આખા દહાડામા મળી કુંવ) ત્રણ વાર બાળકને ધમાસો મેળવેલા મધ અને ઘી મંત્રથી પવિત્ર કરીને ચટાડવા. (ડલ્હણુ અને ઇદુ પ્રમાણે અહીં અન તાનો અર્થ ધમાસો નહિ પણ ધરો થાય છે.)

દ્વિતીયે લક્ષ્મણાસદ્ધં તૃતીયે ચ વૃતં, તતઃ ॥૧૩॥

પ્રાહ્ણિનિષ્કસ્તનસ્યન્સ્ય

તત્પાણિતલસમિતમ્ ।

સ્તન્યાનુપાન દ્વૌ કાલૌ નયનીતં પ્રયોજયેત ॥૧૪

બીજે અને ત્રીજે દિવસે લક્ષ્મણુ (=ધાળી

બોરિંગણુ)થી સિન્ધ કચેલું ઘી (દિવસમાં ત્રણ વાર) ચટાડવું. પછી જેને પહેલા ધવડાવવાની મનાઈ હતી એવા એ બાળકને દિવસમા બે વાર હાથની હથેલીના ખાડામાં માથ એટણુ (=એક તોણો) માખણુ ચટાડીને માખણુ ચટાડ્ય પછી તરત ધવડાવવું.

માનુ ધાવણુઃ એને અભાવે ધાવકેવી રાખવી !

માતુરેવ પિતેસ્તન્યં તદ્વચલં વેદવૃદ્ધયે ।

સ્તન્યધાત્ર્યાવુમે કાર્યં તદસન્પદિ વન્સલે ॥૧૫।

અવ્યક્તે બ્રહ્મચારિણ્યૌ વર્ણપ્રકૃતિતઃ સમે ।

નીરુજે મવ્યવયસૌ જીવદ્વત્સે ન લોલુપે ॥૧૬।

હિતાહારવિહારેણ વ્યક્તાદુપચરેચ્ચ તે ।

બાળકે પોતાની માને જ ધાવણુ, કારણ કે

એ (=માનુ ધાવણુ) બાળકના શરીરને વધારી

શકે છે. તેને અભાવે (=માના ધાવણુને અભાવે)

બાળક ઉપર વહાલસોથી, ઓડવિનાની, પ્રહ્લચર્ચ

પાળનારી, બાળકની માના જેવા જ રગ અને

પ્રકૃતિવાળી, નીરોગી વચેટ (=પીઠ, પ્રૌઠ) ઉમ્મ

રની, જેના પોતાના બાળકો જીવતા હોય એવી,

લાલચુ ન હોય એવી બે ધાવ રાખવી. એ

બંને ધાવને પથ આહાર અને વિહાર ચીવટ-

પૂર્વક રખાવવા.

ધાવણુ શાથી નાશ પામે અને શાથી બને ?

શુસ્કોઘલહૃદયનાયાસાઃ

સ્તન્યનાશસ્ય હેતવઃ ॥૧૭॥

સ્તન્યસ્ય સીધુવર્જ્યાનિ મચાન્યાનૂપજા રસાઃ ।

ક્ષીરં ક્ષીરિણ્ય ઓઘ્યઃ શોકાદેચ્ચ વિપર્યયઃ ॥૧૮।

શોક, ક્રોધ, ઉપવાસ અને મહેનત, એ

ધાવણુનો નાશ કરવાના કારણ છે. સીધુ

સિવાથના દારૂ, અનૂપ દેશના પ્રાણીઓના

માસરસ, દૂધ, ડોડી વગેરે દૂધવાળી ઔષધિ

તથા શોક વગેરે (=શોક, ક્રોધ, ઉપવાસ અને

મહેનત)થી ઊંધું (=આનંદ, શાંતિ, ધરાઈને

ખાણુ અને આરામ) એ ધાવણુ બનાવવાના

કારણ છે.

કેવી સ્ત્રીને ધાવવાથી બાળકને રોગ થાય ?

વિચ્છદાહારમુકાયાઃ ક્ષુધિતાયા વિચેતસઃ ।

પ્રદુષ્ટઘાતોર્ગમિષ્યાઃ સ્તન્યં રોગકરં શિશોઃ ॥૧૯

જેણે વિરુદ્ધ મોજન કર્યું હોય એવી, ભૂખી, દિલગીર (અથવા બેસાન), જેની ધાતુઓ (દોષો અને ધાતુઓ) ખગડી હોય એવી, અને સગર્ભા-એટલી સ્ત્રીઓનું ધાવણ ખાળકને રોગ કરે છે.

ધાવણને અભાવે કેવું દૂધ પાવું?

સ્તન્યાભાવે પયસ્કાગં ગર્વ્યં વા તદ્ગુણં પિવેત્ ।
હસ્તેન પદ્મમૂલેન સ્વિરામ્યાં વા સિતાયુતમ્ ૨૦

(માના કે ધાવના) ધાવણને અભાવે ખકરીનું દૂધ ખાળકે પીવું, અથવા હસ્વ (=લઘુ) પંચમૂળ વઢે કે સમેરવો અને ગંધી સમેરવો એ બે વઢે સિદ્ધ કરેલા ગાયના દૂધમાં સાકર નાખીને એ રીતે ગાયના દૂધને ખકરીના દૂધ જેવા શુભવાળું બનાવીને એ ગાયનું દૂધ ખાળકે પીવું.

સગાંએ રાત્રે બગતાં રહેવું

પર્ષ્યાં નિશાં વિદોષેણ કૃતરક્ષાવલિક્રિયાઃ ।

જાગૃયુર્વાનધવાસ્તસ્ય દધતઃ પરમાં મુદમ્ ॥૨૧॥

ખાળકની રક્ષા અને ખલિની ક્રિયા કરીને ખાળકનાં સગાંએ (રોજ રાતે અને) ખાસ કરીને છઠ્ઠી રાતે ખૂબ આનંદભેર બગવું.

દશ ઉઠણુ અને નામ પાડવું

દશમે દિવસે પૂર્ણે વિધિભિઃ સ્વકુલોચિતૈઃ ।

કારયેત્સૂતિકોત્યાનં નામ ઘાલસ્ય ચાંચિતમ્ ૨૨

વિભ્રતોડક્કર્મનોદ્દાલરોચનામુરુચ્ચન્દનમ્ ।

નક્ષત્રદેવતાયુક્તં ઘાન્ધવં વા સમાક્ષરમ્ ॥૨૩॥

દસમે વાસો પૂરો થાય ત્યારે પોતપોતાના કુળને યોગ્ય વિધિથી સુવાવડીનું દશ ઉઠણુ કાઢવું (=સુવાવડીને નવડાવવાનો ઉત્સવ કરવો) તથા ખાળકનાં જુદાંજુદાં અવયવો ઉપર મહુશીલ, હરતાલ, ગોરિચના, અગર અને સુખડ પહેરાવીને પછી કુટુંબ, નાતબત વગેરેમાં માન પામેલું, ખાળકના જન્મનક્ષત્રના દેવતાના નામવાળું કે ખાપના કુટુંબમાં કોઈ પૂર્વજનું હોય એવું, સમ અક્ષરોવાળું (=બે ચાર, છ-એવી બેડી સંખ્યાના અક્ષરોવાળું) નામ પાડવું.

(કયા નક્ષત્રના કયા દેવ છે તેની વિગતઃ

અશ્વિનીના બે અશ્વિન, ભરણીનો ચમ, કૃતિકાનો અશ્વિ, રોહિણીનો પ્રબપતિ, મૃગશિરસનો ચંદ્ર, આર્દ્રાનો રુદ્ર, પુનર્વસુનો અદિતિ, પુષ્યનો બૃહસ્પતિ (શુક્ર), આશ્લેષાના સાપ, મઘાના પિતૃઓ, પૂર્વાફાલ્ગુનીનો ભગ, ઉત્તરાફાલ્ગુનીનો અર્થમા, હસ્તનો મૈત્ર, ચિત્રાનો વિશ્વકર્મા, સ્વાતિનો વાયુ, વિશાખાના ઇંદ્ર અને અશ્વિ, અનુરાધાનો મૈત્ર, જ્યેષ્ઠાનો ઇંદ્ર, મૂળનો નિર્કર્તિ, પૂર્વાષાઢાનો જળ, ઉત્તરાષાઢાના બધા દેવ, શ્રવણનો વિષ્ણુ, ધનિષ્ઠાના વસુઓ, શતભિષજનો વરુણ, પૂર્વાભાદ્રપદાનો અઘૈકપાત -અગિયાર રુદ્રોમાંનો એક રુદ્ર, ઉત્તરાભાદ્રપદાનો અહિર્બુધ્નિ-એક રુદ્ર, રેવતીનો પૂષા.)

પથારી અને ઓશીકાં

તતઃ પ્રકૃતિમેદોક્તરૂપૈરાયુઃપરીક્ષણમ્ ।

પ્રાગુદકશિરસઃ કુર્યાત્

વાલસ્ય જ્ઞાનવાન્ ભિપક્ ॥ ૨૪ ॥

શુચિઘૌતોપધાનાનિ નિર્વલીનિ મૃદૂનિ ચ ।

શય્યાસ્તરણવાસાંસિ રક્ષોષ્ઠૃપિતાનિ ચ ॥૨૫॥

પછી સ્નાની વૈધે ખાળકનું માથું પૂર્વ દિશામાં કે ઉત્તર દિશામાં રાખીને (શા. અ. પમાં) જુદીજુદી પ્રકૃતિઓનાં લક્ષણ કઠ્ઠાં છે તે ઉપરથી એના આયુષ્યની પરીક્ષા કરવી, તથા રાક્ષસોનો નાશ કરે એવો ધૂપ દીધેલાં કરચલીવિનાનાં, પોચાં, પવિત્ર અને ધોયેલાં ઓશીકાં અને પથારીમાં પાથરવાનાં કપડાં (=ચાદરો વગેરે) કરવાં.

રાક્ષસોનો નાશ કરે એવો ધૂપ

કાકો વિશસ્તઃ શસ્ત્રધૂપને ત્રિવૃતાન્વિતઃ ।

જીવતા ઠાગડાને મારી નાખીને એ ઠાગડામાં નસોતર બેળવીને એનો ધૂપ દેવો એ સારો છે.

ખાળકને શું શું પહેરાવવું?

જીવન્સદ્ગાદિગૃહ્ણોત્યાન્

સદ્વા ઘાલઃ શુભાન્ મળીન્ ॥ ૨૬ ॥

ઘારચેદૌયઘીઃ શ્રેષ્ઠા દ્રાહ્યૈન્દ્રીજીવકાદિકાઃ ।

હસ્તામ્યાં દ્રાવયા મૂર્ધ્ના વિદોગાન્સનતં વચામ્ ૨૭

આયુર્મેધાસ્મૃતિસ્વાસ્થ્યકરૈં રક્ષોભિરક્ષિणीમ્ ।

ખાળકે હમેશાં જીવતા જેડા વગેરેના શીંગડામાંથી ખનાવેલા શુભ ખજરખટ્ટા તથા આઘી, ઇંદ્રવરણા, જીવક વગેરે ઉત્તમ ઔષધિઓ અને ખાસ કરીને તેા આયુષ્ય, મેઘા, સ્મરણુ-શક્તિ અને આરોગ્ય આપે એવી તથા રાક્ષસો-માંથી હગારી ઘેનારી વજ હાથે, ડોકમાં અને માથે પહેરવી.

કાન ક્યારે અને કેવી રીતે વીંધવા ?

પદ્મસતાષ્ટમમાસેષુ નીરુજસ્ય શુમેઽહનિ ॥૨૮॥

કર્ણો હિમાગમે વિષ્યેદ્વાત્ર્યક્કસ્યસ્ય સાન્વચન્ ॥

એ ખાળક નીરોગી હોય તેા છટ્ટા, સાતમા કે આઠમા મહિનામાં શુભ દિવસે ધાત્રી (=મા કે ધાવ)ના ખાળામાં ખાળકને ઘસાડીને એને કલાવીકલાવીને શિયાળો ઘસતાં એના ખંને કાન (વૈવે) વીંધવા.

પ્રાગ્દક્ષિણં કુમારસ્ય મિપગવામં તુ યોપિતઃ ॥૨૯॥

દક્ષિણેન દધત્સૂર્ચીં પાલિમન્યેન પાણિતા ॥

મઘ્યતઃ કર્ણપીઠસ્ય કિઞ્ચિદ્ગણ્ડાશ્રયં પ્રતિ ॥ ૩૦॥

જરાયુમાત્રપ્લજ્જે રવિરદ્મયવમાસિતે ॥

ઘૃતસ્ય નિશ્ચલં સમ્યગલક્ષકરસાક્ષિતે ॥ ૩૧ ॥

વિષ્યેદૈવકૃતે છિદ્રે સકૃદેવર્જુ લાઘવાત્ ॥

નોર્ધ્વે ન પાર્શ્વતો નાથઃ

ખાળક હાલી ન જાય એ રીતે એને પકડાવી રાખીને વૈવે જમણા હાથમાં સોય રાખીને અને ડાબા હાથે (ખાળકના) કાનની ખૂટ પકડીને કાનના નીચલા ભાગની વચમાં જરા ગાલ તરફની ખાજીએ, ઓર જેવા પાતળા પડથી ઢંકાયેલા, સૂર્યના કિરણથી પ્રકાશિત કરાયેલા, લાલ લાખ (અખતા)નું ટપકું કરીને ખરાખર નિશાની કરાયેલા, જન્મથી જ કરાયેલા (=કુદરતી) છિદ્ર (=વેધ)માં એક જ વાર, સીધું અને હલકે હાથે લાખની નિશાની કરતાં નહિ ભૂંચે, નહિ ખાજીમાં કે નહિ નીચે એવી રીતે છોકરાને પહેલો જમણા અને છોકરીને પહેલો ડાબા કાન વીંધવા.

(જે ભાગમાં કાન વીંધવાનો હોય છે ત્યાં ખાળક જન્મે ત્યારથી કુદરતી રીતે જ એક છિદ્ર હોય છે. એ છિદ્ર ઉપર ઓર જેવું

પાતળું પડ આડું આવેલું હોય છે. તે જગ્યાએ પહેલાં લાલ લાખનું ટપકું મૂકીને નિશાની કરવી કે જેથી આણું પાણું ન વીંધાય. એ છિદ્ર ઉપર સૂર્યના પ્રકાશ પડે એ રીતે ખાળકને ઘસાડવું કે જેથી વીંધતી વખતે એ ભાગ ખરાખર દેખાય. ખાળક હાલી ન જાય એ રીતે એને ઘસાડવું, સોય હલકે હાથે પહેલે જ ધક્કે સીધી સાંસરી નીકળે એવી રીતે કાન વીંધવો.)

આડુંઅવળું વીંધાઈ ન જાય તેની

કાળજી રાખવાનું કારણ

શિરાસ્ત્રત્ત્વ હિ સંશ્રિતાઃ ॥ ૩૨ ॥

કાલિકામર્મરીક્તાઃ

કારણ કે ત્યાં (ભૂંચે) કાલિકા નામની શિરા, (ખાજીમાં) મર્મરી નામની શિરા અને (નીચે) રક્તા નામની શિરા આવેલી છે.

તદ્વાધાદ્રાગહજ્વરાઃ ॥

સરોપદાહસંરમ્ભમન્યાસ્તમ્ભાપતાનકાઃ ॥૩૩॥

એ શિરાઓ વીંધાય તેા કાન લાલ થઈ જાય; પીડા, તાવ, સોજા, ખજતરા, ઘોઠી, જમા થઈને સોજા આવે, મન્યાસ્તંભ અને અપતાનક (નિ. ૧૫,૧૯૩) એટલા રોગ થાય.

ઉપરના રોગ થાય તેા શુ* કરવું ?

તેણાં યથામયં કુર્યાદ્વિમજ્યાશુ ચિકિત્સિતમ્ ॥

એ રોગોના રોગવાર વિભાગ પાડીને તે તે રોગના ઉપાય ઝટ કરવા.

સ્થાને વ્યધાન્ન રુધિરં ન રુદ્રાગાદિસમ્ભવઃ ॥૩૪॥

શ્લેષકે ઝંથી ૩૧૩માં કહેલી રોગ્ય જગ્યાએ કાન વીંધાય તેા ઘોઠી નીકળવું નથી તેમ જ પીડા, રતાશ વગેરે (શ્લેષકે ૩૨૩, ૩૩માં કહેલા) ઉપદ્રવો થતા નથી.

સ્નેહાકં સૂચ્યનુસ્યૂતં સૂત્રં ચાનુ નિધાપયેત્ ॥

આમતૈલેન સિન્ધેચ્ચ વહલાં તદ્દવારયા ॥ ૩૫ ॥

વિષ્યેત્પાલીં હિતમુજઃ સન્ધ્યાર્પીઽયસ્યવીયસી ॥

વર્તિત્ક્રયહાત્તતો રુઢં વર્ધયેત શનૈઃ શનૈઃ ॥૩૬॥

પછી (=કાન વીંધી રહ્યા પછી) સોયમાં પરીવેલો સ્નેહ ચોપડેલો દારો કાનના વીંધમાં પહેરાવવો અને તેના પર કાચુ તેલ મૂક્યા કરવું. તે જ પ્રમાણે (શ્લેષકે ૨૯થી ૩૪૩માં

કહેલી રીતે) જડી ખૂટને આર નામના શસ્ત્રથી (સુ. ૨૬/૨૪૩૩થી ૨૫૩૩) વીંધવી. ખાળકને પથ્થ ખોરાક જ આપવો. પછી (=કાન વીંધ્યા પછી) ત્રણ દિવસ રહીને જરા વધારે (=દોરા કરતાં જરા વધારે) જડી (તેલ ચોપડેલી) વાટ કાનમાં (દોરાની જગ્યાએ) સરકાવવી. પછી જ્યારે કાન ઠગાઈ જાય ત્યારે ધીમેધીમે વાટની જડાઈ વધારતા જવી.

ધાવણ ક્યારે અને કેવી રીતે છોડાવવું ?

અર્થેનં જાતદશનં ક્રમેણાપનયેત્સ્તનાત ।

પૂર્વાકં યોજયેત્કીરમત્રં ચ લઘુ ઘંહણમ્ ॥ ૩૭ ॥

પછી જ્યારે એને દાંત આવી રહે ત્યારે ક્રમેક્રમે એને ધાવણ છોડાવવું અને આગળ (શ્લોક ૧૯૩, ૨૦માં) કહેલું દૂધ અને હલકું પણ ખૂંડણ કરે એવું અનાજ એને આપવું. (ધાવણ એકદમ છોડાવી દેવું નહિ, પણ સુ. ૭/૪૭૩, ૪૮માં કહેલા ક્રમસર છોડાવવું.)

ધાવણ છૂટ્યા પછી ખાળકને

આપવાના લાડ

પ્રિયાલમજ્જમધુકમધુલાજસિતોપલૈઃ ।

અપસ્તનસ્ય સંયોજ્યઃ પ્રીણનો મોદકઃ શિશોઃ ॥

દીપનો ચાલવિલૈલાશર્કરાલાજસક્તુભિઃ ।

સસ્માહી ધાનુકીપુષ્પશર્કરાલાજતપ્તૈઃ ॥ ૩૯ ॥

ચારોળીની મીંજ (=ચારોળી), જેઠીમધ, ડાંગરની ધાણી અને સાકર, એ ચાર વસ્તુઓની ખનાવેલી પ્રીણુન લાડડી; નાનાં ખીલાં, એલચી, સાકર, ડાંગરની ધાણી અને સાથુ, એ પાંચ વસ્તુઓની ખનાવેલી દીપન લાડડી; તથા ધાવડીનાં ફૂલ, સાકર, ડાંગરની ધાણી, એ ચાર તર્પણ વસ્તુઓની ખનાવેલી સંજાહી લાડડી (શ્લોક ૩૬૩, ૩૭ પ્રમાણે) ધાવણ છૂટ્યા પછી ખાળકને આપવી.

ખાળકના રોગમાં કેવા ઉપચાર કરવા ?

રોગાંશ્ચાસ્ય જયેન્સામ્યૈર્મૈપજૈરવિચાદકૈઃ ।

અન્યત્રાત્યયિકાદ્વ્યાષેઘિરેકં સુનરં ત્યજેત્ ॥૪૦॥

ખાળકના રોગો સૌમ્ય અને ક્ષોભ ઉત્પન્ન ન થાય એવાં (=તીક્ષ્ણ ન હોય એવાં, ગભરાવી ન મૂકે એવાં) ઔષ્ધથી મટાડવા. મારી

નાખે એવા કટોકટીના રોગ સિવાય ખીજે કોઈ પણ પ્રસંગે એને જુલાળ તે ન જ આપવો.

ત્રાસયેન્નાવિધેયં તં ત્રસ્તં ગૃહ્ણન્તિ હિ મહાઃ ।

ખાળક કહ્યું ન માનતું હોય ત્યારે પણ એને ત્રાસ આપવો નહિ (=ખિવાડાવવું કે ધમકાવવું નહિ), કારણ કે ખીનેલા ખાળકને મોડો (ઉ. અ. ૩/૩૩થી ૨૩) વળગે છે.

વસ્ત્રવાતાત પરસ્પર્શાત પાલયેલ્લજ્વનાચ તમ્ ॥૪૧

ખાળકને એની પાસેથી પસાર થનારના વસ્ત્રની અપટથી પવન ન આવવા દેવો, ખાળકને મન જ પરાયું હોય (=જેની સાથે ખાળક હળી ન ગયું હોય) તેને ખાળકને અડકવા ન દેવો તથા કોઈને ખાળકને ઓળંગીને જવા ન દેવું.

ખાળકને પાવાણું ધી

ગ્રાહીસિદ્ધાર્થકચાસારિવાકુષ્ઠસૈન્ધવૈઃ ।

સકળૈઃ સાધિતં પીતં વાહ્નેધાસ્તૃતિરુદ્ધ વૃતમ્ ॥

આયુષ્યં પાપ્મરક્ષોમ્નં મૂતોન્માદનિવર્હણમ્ ।

પ્રાહી, સરસવ, વજ, સારિવા, ઉપદેટ, સિંધવ અને પીપર, એ સાત વસ્તુઓના કલકથી સિદ્ધ કરેલું ધી પીવાથી વાચા, મેધા અને સ્મરણુશક્રિ આવે છે, આયુષ્યને ફાયદો થાય છે, પાપનો અને રાક્ષસોનો નાશ થાય છે અને મૂતોન્માદ (ઉ. અ. ૪) મટે છે.

અષ્ટાંગ ધી

વચેન્દુલેલામણૂકીશહ્ણપુષ્પીશતાવરીઃ ॥ ૪૩ ॥

મહાસોમામૃતાગ્રાહીઃ કલ્કીરુત્ય પલાંશિકાઃ ।

મઘાઙ્ગં વિપચેત્સર્પિઃ પ્રસ્યં ક્ષીરચનુર્ગુણમ્ ॥ ૪૪ ॥

તત્પીતં ધ્યાન્યામાયુષ્યં વાહ્નેધાસ્તૃતિવદ્ધિરુત્ ॥

વજ, ખાવચી (=ધુપેલ ખનાવવામાં વાપરે છે તે ખાવચી, તુકમરિયાં નહિ), મંદૂકી (મંદૂકપર્ણી), ખડપ્રાહી, શંખાવળી, શતાવરી, વરધારો, હરરો (અથવા ગજો) અને પ્રાહી, એ દરેક ચાર ચાર તેલા હઈને તેનો કલક કરીને એ આડ અંગ (=ઓષધ) તાણું ૬૪ તેલા ધી અને ધીથી ચારગણું દૂધ, એ દસ વાનાં ભેગાં કરીને પકવેલું ધી પીવાથી ધન્ય થવાય છે, આયુષ્યને ફાયદો થાય છે તથા વાચા, મેધા, સ્મરણુશક્રિ અને પ્રુદ્ધિ આવે છે.

સારસ્વત ધી

અજ્ઞાક્ષીરામયાવ્યોપપાટોત્રાશિયુસૈન્ધવૈઃ ॥૪૫॥

સદ્ધં સારસ્વતં સર્પિર્વાઙ્ગોવાસ્તૃનિવદ્ધિકૃત્ ।

બકરીતુ દૂધ, હરડે, વ્યોષ (=સૂંઠ, પીપર અને મરી), પહાડમૂળ, ઘોડાવજ, સરગવો અને સૈન્ધવ, એ નવ વસ્તુઓથી સિદ્ધ કરેલું સારસ્વત ધી પીવાથી વાચા, મેઘા, સ્મરણ-શક્તિ અને જઠરાગ્નિ પેદા થાય છે (=વધે છે).

વચામૃતાશટીપથ્યાશઙ્ઘિનીત્રેલ્લનાગરૈઃ ॥૪૬॥

અપામાર્ગેણ ચ ઘૃતં સાધિનં પૂર્વવદ્ગુણૈઃ ।

વજ, ગળી, પટ્ટકચ્ચરો, હરડે, શંખવેલ, વાવડિંગ, સૂંઠ અને અધેડા, એ આઠ વસ્તુઓથી સિદ્ધ કરેલું ધી ગુણની બાબતમાં આગળના ધી જેવું (=સારસ્વત ધી જેવું) છે.

શરીર વગેરે બાંધનારા ચાર યોગ

હેમ શ્વેતવચા કુષ્ઠમર્કપુષ્પી સકાઙ્ઘના ॥૪૭॥

હેમ મત્સ્યાક્ષકઃ શઙ્ઘઃ કૈઙ્ઘર્યઃ કતકં વચા ।

ચત્વાર પત્તે પાદોક્તાઃ પ્રાજ્ઞા મધુઘૃતપ્લુતાઃ ॥૪૮

વર્ષે લીઢા વપુર્મેવાયલવર્ણનરાઃ શુભાઃ ।

(૧) સોનું, ધોળી વજ અને ઉપધેટ; (૨) સોનું અને સૂરજમુખી; (૩) સોનું, ખાશી અને શખ; (૪) પહાડી લીમટો, સોનું, વજ; શ્લોકના એકએક ચરણમાં કહેલા આ ચાર યોગોને મધ અને ઘીમાં ઠાલવીને બનાવેલા પ્રાશ (=ખોરાક, ચાટણું) એ એક વરસ સુધી ચાટવામા આવે, તો તે શરીર, મેઘા, બળ અને શરીરનો રંગ આપે છે (સુધારે છે) અને શુભ છે.

અધ્યાય ૨ બે-બાળકના રોગના

ઉપાય

અથાતો વાલામયપ્રતિપેદ્યં વ્યાવ્યાસ્યામઃ ।

દત્તિ હ સ્માહુરાત્રેવાદયો મહર્ષયઃ ॥

ત્યારે હવે અમે બાળકોના રોગ મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

બાળકોનું વર્ગીકરણ : રોગનું કારણ

ત્રિવિધઃ કથિતો વાલઃ ક્ષીરાન્નોભયવર્તનઃ ।

સ્વાસ્થ્યં તામ્યામદુષ્ટામ્યાં

દુષ્ટામ્યાં રોગસમ્મવઃ ॥૧॥

બાળક ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે : (૧) દૂધ પીને રહેનારાં, (૨) અન્ન ખાઈને રહેનારાં તથા (૩) દૂધ અને અન્ન બંને ખાઈપીને રહેનારાં. એ બે (=દૂધ અને અન્ન) ચોખ્ખા હોય તો આરોગ્ય રહે છે અને એ બે બગડેલાં હોય તો રોગ થાય છે.

શુદ્ધ દૂધ (=ધાવણું)નું લક્ષણ

યદ્દક્ષિરેકતાં યાતિ ન ચ દોષૈરધિષ્ટિતમ્ ।

તદ્વિશુદ્ધં પયો

જે દૂધ પાણી સાથે એકરસ થઈ બધ અને જેમાં દોષો રહેલા ન હોય તે શુદ્ધ દૂધ છે.

વાયુનું બગડેલા દૂધ(=ધાવણું)નું લક્ષણ

ચાતાદુષ્ટં તુ પ્લવતેઽમ્મસિ ॥ ૨ ॥

કપાયં કોનલં રુદ્ધં વર્ષામૂત્રવિવન્ધકૃત્ ।

વાયુથી બગડેલું દૂધ પાણીમાં તરે છે; પૂરું, ફીણવાળું, ઢૂંચું અને આડાપેશાબને રોકે એવું હોય છે.

પાણીમાં નાખવાથી તળિયે ઘસે એવું અને પિન્ધિલ હોય છે.

બે અને ત્રણ દોષથી ખગડેલા

દૂધ (=ધાવણ)નું લક્ષણ

સંઘુષ્ટલિહ્નં સંસર્ગત ત્રિલિહ્નં સાન્નિપાતિકમ્ ॥૫॥

બે દોષથી ખગડેલું દૂધ એ બે દોષનાં ભેગાં લક્ષણોવાળું હોય છે અને ત્રણે દોષથી ખગડેલું દૂધ ત્રણે દોષનાં ભેગાં લક્ષણોવાળું હોય છે.

કયું અશુદ્ધ દૂધ કયા રોગ કરે?

યથાસ્થલિહ્નંસ્તદ્દયાધીનુ જનયત્યુપયોજિતમ્ ।

ખાળકને જે દોષથી ખગડેલું દૂધ પાવામાં આવે તે દોષનાં લક્ષણોવાળા રોગ તે કરે છે.

કેવી પીડા થાય છે તે શા ઉપરથી સમજવું?

શિશોસ્તીક્ષ્ણમમીક્ષ્ણં ચ રોદનાહુક્ષયેદ્રુજમ્ ॥૫॥

ખાળકને તીક્ષ્ણ અને સતત (અથવા વાર-વાર) પીડા થાય છે એ એના રોવા ઉપરથી સમજવું. (ખાળક થોડું રોઈને છાનું રહી બંધ છે કે કળેકળ ખાઈને રુએ છે વગેરે રોવાની રીત ઉપરથી ખાળકને કેવી પીડા થતી હશે તે સમજવું.)

પીડા કયાં થાય છે તે સમજવાની રીત સ યં સ્પૃશેદ મૃશં દેશં યત્ર ચ સ્પર્શનાક્ષમઃ ।

તત્ર વિચારુજં

જે જગ્યાએ (=જે અવયવ ઉપર) ખાળક અડક્યા કરે અને જ્યાં ખીલું કોઈ એને અડકે તો એનાથી સહન થાય નહિ તે જગ્યાએ પીડા (=દરદ) થાય છે એમ સમજવું.

મૂર્ધ્નિ હજં ચાક્ષિન્મીલનાત ॥૬॥

હૃદિ ત્રિહ્નોષ્ઠદશનશ્વાસમુષ્ણિત્પીડનૈઃ ।

કોષ્ઠે વિવન્ધવમયુસ્તનદંશાન્નકૂજનૈઃ ॥૭॥

આધ્માનપ્પૃષ્ઠનમ્નજટરોન્નમૈરપિ ।

વસ્તો શુભ્રે ચ વિષ્ણ્વસન્નોત્ત્રાસદિગીશ્વરૈઃ ॥૮॥

(ખાળક) આંખો મીંચી રાખે તે ઉપરથી સમજવું કે માથામાં પીડા થાય છે; હાલ દખાવે, હોઠ દખાવે, દાંત ખીડી દે, શ્વાસ દખાવે અને મૂડી વાળી રાખે તે ઉપરથી સમજવું કે હૃદયમાં પીડા થાય છે; ખાળકને વિખંધ, ઊલટી, (માના કે ધાવના) સ્તનને ખચકું ભરે, આંતરડાંમાં

ગડગડાટ, આધ્માન, ખરડામાંથી વળી બંધ (=ટટાર ન બેસી શકે) અને પેટ ફૂલી બંધ એટલાં લક્ષણો ઉપરથી સમજવું કે એને કોડામાં પીડા થાય છે; તથા ઝાઝો અને પેશાબ ન થાય, લડકે (=ચમકે) અને દિશા-ઓમાં બેચા કરે એટલાં લક્ષણો ઉપરથી બાલુવું કે મૂત્રાશયમાં અને શુભ્ર સાગમાં (=શુદ્ધામાં અને મૂત્રેન્દ્રિયમાં) પીડા થાય છે.

ઉપાય કેને કરવા?

અથ ધાન્યાઃ ક્રિયાં કુર્યાદ્યથાદોષં યથામયમ્ ।

ધાવતા ખાળકને ધવડાવનારી સ્ત્રી (=માને કે ધાવને) તે તે દોષ અને રોગના ઉપાય કરવા. વાયુથી ખગડેલા ધાવણ માટે કરવાના ઉપાય તત્ર વાતાત્મકે સ્તન્યે દશમૂલં ત્ર્યહં પિત્રેત્ ॥૯॥ અથવા ડમ્બિવચાપાઠાકટુકાકુષ્ઠદીપ્યકમ્ ।

સમાર્ગદારુસરલવૃશ્ચિકાલીક્રાનોવળમ્ ॥૧૦॥

તેમાં, ધાવણ વાયુથી ખગડેલું હોય તો માએ (કે ધાવે) ત્રણ દિવસ સુધી દશમૂળનો ક્વાથ પીવે. અથવા ચિત્રે, વજ, પહાડમૂળ, કંક, ઉપ્લેટ, અજમેા, ભારંગમૂળ, દેવદાર, સરલવૃક્ષની છાલ, મીંઢીઆવળ (=સોનાસુખી), પીપર અને મરી એટલી વસ્તુઓના ક્વાથ ત્રણ દિવસ સુધી પીવે!

તતઃ પિત્રેદન્યતમં વાતવ્યાધિહરં ઘૃતમ્ ।

અનુ ચાચ્છુરુરામેવં સ્તિગ્વાં મૃદુ વિરેચયેત્ ॥૧૧॥

વસ્તિકર્મ તતઃ કુર્યાત્સ્વેદાર્દીશ્રાન્તિલાપહાનુ ।

પછી (ચોથા દિવસથી) ચિ. અ. ૨૧માં વાયુના રોગને મટાડે એવાં ઘી કઢાં છે તેમાંથી ગમે તે એક બતનું ઘી માએ (કે ધાવે) પીવું. ત્યાર પછી પાતળી સુરા પીવી. આ રીતે ધવડાવનારી સ્ત્રીનું સ્નેહન કર્યા પછી એને હલકા રેચ આપવેા. ત્યાર પછી બંસ્તિ આપવી અને વાયુ મટાડે એવું સ્વેદન વગેરે (=સ્વેદન, અસ્થંગ વગેરે) કરવું.

રાસ્તાજમોદાસરલદેવદારજોન્વિતમ્ ॥૧૨॥

વાલો લિહ્યાદ્ ઘૃતં તૈર્વા વિપક્વં સસિતોપલમ્ ।

રાસ્ના, અજમેાદ, સરલવૃક્ષ અને દેવદાર એ ચારનું કપડછાણ (વસગાળ) ચૂર્ણ ધીમાં

સારસ્વત ધી

અજાક્ષીરાભયાવ્યોપપાટોપ્રાશિયુસૈન્ધવૈઃ ॥૪૫॥

સદ્ધં સારસ્વતં સર્પિર્વાહ્યોવાસ્મૂનિવદ્ધિકૃત્ ।

બકરીનું દૂધ, હરડે, બ્યેષ (=સૂંઠ, પીપર અને મરી), પહાડમૂળ, ઘોડાવળ, સરગવેા અને સૈંધવ, એ નવ વસ્તુઓથી સિદ્ધ કરેલું સારસ્વત ધી પીવાથી વાચા, મેધા, સ્મરણુ-શક્તિ અને જઠરાગ્નિ પેદા થાય છે (=વધે છે).

વચામૃતાશઠીપથ્યાશઠ્ઠિનીવેલ્લનાગરૈઃ ॥૪૬॥

અપામાર્ગેણ ચ ઘૃતં સાધિતં પૂર્વવદ્ગુણૈઃ ।

વળ, ગળી, પટકચૂરો, હરડે, શંખવેલ, વાવડિંગ, સૂંઠ અને અઘેડો, એ આઠ વસ્તુઓથી સિદ્ધ કરેલું ધી ગુણની ખાખતમાં આગળના ધી જેવું (=સારસ્વત ધી જેવું) છે.

શરીર વગેરે બાંધનારા ચાર યોગ

હેમ શ્વેતવચા કુષ્ઠમર્કપુષ્પી સકાચ્ચના ॥૪૭॥

હેમ મસ્ત્યાક્ષકઃ શઙ્ખઃ કૈટર્યઃ કનકં વચા ।

ચત્વાર યતે પાદોક્તાઃ પ્રાશા મધુઘૃતપ્લુતાઃ ॥૪૮

વર્વે લીઠા વપુમેધાવલવર્ણકરાઃ શુભાઃ ।

(૧) સોનું, ઘોળી વળ અને ઉપકેટ; (૨) સોનું અને સૂરજમુખી; (૩) સોનું, પ્રાહી અને શ ખ; (૪) પહાડી લીમડો, સોનું, વળ; શ્લોકોના એકએક ચરણમા કહેલા આ ચાર યોગોને મધ અને ઘીમાં ઠાલવીને બનાવેલા પ્રાશ (=ખોરાક, ચાટણું) જે એક વરસ સુધી ચાટવામાં આવે, તે તે શરીર, મેધા, બળ અને શરીરનો રગ આપે છે (સુધારે છે) અને શુભ છે.

વાચા શુદ્ધ કરવાનો ઉપાય

વચાપથ્યઙ્ગસિન્ધૂત્યપથ્યાનાગરદીપ્યકૈઃ ॥૪૯॥

શુચ્યતે વાન્ઘવિલીઠેઃ સકુષ્ઠરુણજીરકૈઃ ॥૪૯૩॥

વળ, જેઠીમધ, સૈંધવ, હરડે, સૂંઠ, અજ-મો, ઉપકેટ, પીપર અને જીરું, એ નવ વસ્તુઓ ધી સાથે ચાટવાથી વાચા શુદ્ધ થાય છે (=સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર થઈ શકે છે).

શ્યયાન્નદ્વદયે પન્થે ઉત્તરસ્થાને વાલોપચરણીયો

નામ પ્રથમોડધ્યાવઃ ॥ ૧ ॥

અધ્યાય ૨ જો-બાળકના રોગના

ઉપાય

અથાતો વાલામયપ્રતિપેદં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

શ્ચિત્તિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ॥

ત્યારે હવે અમે બાળકોના રોગ મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

બાળકોનું વર્ગીકરણ : રોગનું કારણ

ત્રિવિધઃ કથિતો ઘાલઃ ક્ષીરાત્તોભયવર્તનઃ ।

સ્વાસ્થ્યં તાભ્યામદુષ્ટાભ્યાં

દુષ્ટાભ્યાં રોગસમ્ભવઃ ॥૧॥

બાળક ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે : (૧) દૂધ પીને રહેનારા, (૨) અન્ન ખાઈને રહેનારાં તથા (૩) દૂધ અને અન્ન બન્ને ખાઈપીને રહેનારાં. એ જ (=દૂધ અને અન્ન) ચોખ્ખા હોય તે આરોગ્ય રહે છે અને એ જ બગડેલાં હોય તે રોગ થાય છે.

શુદ્ધ દૂધ (=ધાવણું)નું લક્ષણ

યદ્દિરેકતાં યાતિ ન ચ દોષૈરધિષ્ટિત્મ્ ।

તદ્દિશુદ્ધં પયો

જે દૂધ પાણી સાથે એકરસ થઈ જાય અને જેમાં દોષો રહેલા ન હોય તે શુદ્ધ દૂધ છે.

વાયુજ્ઞ બગડેલા દૂધ (=ધાવણું)નું લક્ષણ

વાતાદ્દુષ્ટં તુ પ્લવતેડમ્મસિ ॥ ૨ ॥

કપાયં કોનલં રુક્ષં વર્ચામૂત્રવિવન્ધકૃત્ ।

વાયુથી બગડેલું દૂધ પાણીમાં તરે છે; પૂરું, ફીણવાળું, લૂચું અને ગડાપેશાબને રોકે એવું હોય છે.

પિત્તથી બગડેલા દૂધ (=ધાવણું)નું લક્ષણ

પિત્તાદુષ્ટામ્લકટુકં પીતરાજ્યપ્સુ દાહકૃત્ ॥૩॥

પિત્તને લીધે બગડેલું દૂધ ગરમ, ખાટું અને તીજું હોય છે, પાણીમાં રેડવાથી એમાં પીળા પીળા લિસોટા પડે છે અને એ બળતરા કરે એવું હોય છે.

કફથી બગડેલા દૂધ (=ધાવણું)નું લક્ષણ

કફાત્સલવર્ણં સાન્દ્રં જલે મજ્જતિ પિચ્છિલ્મ્ ।

કફથી બગડેલું દૂધ જરા ખારું, ઘટ્ટ,

પાણીમાં નાખવાથી તળિયે બેસે એવું અને પિચ્છિલ હોય છે.

બે અને ત્રણ દોષથી બગડેલા

દૂધ(=ધાવણ)નું લક્ષણ

સંસ્પ્રલિન્નં સંસર્ગતં ત્રિલિન્નં સાન્નિપાતિકમ્ ॥૬॥

બે દોષથી બગડેલું દૂધ એ બે દોષનાં ભેગાં લક્ષણોવાળું હોય છે અને ત્રણ દોષથી બગડેલું દૂધ ત્રણે દોષનાં ભેગાં લક્ષણોવાળું હોય છે.

કયું અશુદ્ધ દૂધ કયા રોગ કરે?

યથાસ્થલિન્નાંસ્તદ્દયાધીનું જનયત્યુપયોજિતમ્ ।

ખાળકને બે દોષથી બગડેલું દૂધ પાવામાં આવે તે દોષનાં લક્ષણોવાળા રોગ તે કરે છે.

કેવી પીડા થાય છે તે શા ઉપરથી સમજવું?

શિશોસ્ત્રીક્ષ્ણમમીક્ષ્ણં ચ રોદનાલ્લક્ષયેદ્વુજમ્ ॥૫

ખાળકને તીક્ષ્ણ અને સતત (અથવા વાર-વાર) પીડા થાય છે એ એના રોવા ઉપરથી સમજવું. (ખાળક થોડું રોઈને છાતું રહી બંધ છે કે કળેકળ ખાઈને રુએ છે વગેરે રોવાની રીત ઉપરથી ખાળકને કેવી પીડા થતી હશે તે સમજવું.)

પીડા ક્યાં થાય છે તે સમજવાની રીત
સ યં સ્પૃશેદ્ મૂશં દેશં યજ ચ સ્પર્શનાક્ષમઃ ।

તત્ર વિચાદ્વજં

બે જગ્યાએ (=બે અવયવ ઉપર) ખાળક અડક્યા કરે અને જ્યાં ખીલું કોઈ એને અડકે તે એનાથી સહન થાય નહિ તે જગ્યાએ પીડા (=દરદ) થાય છે એમ સમજવું.

મૂર્ધ્ન રુજં ચાક્ષિનિમીલનાત્ ॥૬॥

હૃદિ જિહ્વૌષ્ઠદશનઘ્વાસમુષ્ણિનિપીડનૈઃ ।

કોષ્ઠે વિચ્છવમયુસ્તનર્દશાન્ત્રકૂજનૈઃ ॥૭॥

આધ્માનપુષ્ટનમનજટરોઝ્નમૈરપિ ।

વસ્તો ગુણે ચ વિષ્મૂત્સહ્નોત્રાસદિનીક્ષણૈઃ ॥૮॥

(ખાળક) આંખો માંથી રાખે તે ઉપરથી સમજવું કે માથામાં પીડા થાય છે; જલ દખાવે, હોઠ દખાવે, દાંત ખીડી દે, શ્વાસ દખાવે અને મૂઠી વાળી રાખે તે ઉપરથી સમજવું કે હૃદયમાં પીડા થાય છે; ખાળકને વિખંધ, ઝિલ્ડી, (માના કે ધાવના) સ્તનને ખચકું ભરે, આંતરડાંમાં

ગડગડાટ, આધ્માન, ખરડામાંથી વળી બંધ (=ટટાર ન બેસી શકે) અને પેટ ફૂલી બંધ એટલાં લક્ષણો ઉપરથી સમજવું કે એને કોઠામાં પીડા થાય છે; તથા આઠો અને પેશાબ ન થાય, ભડકે (=ચમકે) અને દિશા-ઓમાં બેચા કરે એટલાં લક્ષણો ઉપરથી બાલુવું કે મૂત્રાશયમાં અને ગુહા ભાગમાં (=ગુદામાં અને મૂત્રોદ્વિયમાં) પીડા થાય છે.

ઉપાય કેને કરવા?

અથ ધાત્યાઃ ક્રિયાં કુર્યાદ્યથાદોષં યથામયમ્ ।

ધાવતા ખાળકને ધવડાવનારી સ્ત્રીને (=માને કે ધાવને) તે તે દોષ અને રોગના ઉપાય કરવા.

વાયુથી બગડેલા ધાવણ માટે કરવાના ઉપાય

તત્ર વાતાત્મકે સ્તન્યે દશમૂલં વ્યહં પિષેત્ ॥૨॥

અથવા ડગ્નિવચાપાઠાકટુકાકુષ્ઠદીપ્યકમ્ ।

સમાર્નાદારુસરલવૃશ્ચિકાલીકળોપળમ્ ॥ ૧૦ ॥

તેમાં, ધાવણ વાયુથી બગડેલું હોય તે માથે (કે ધાવે) ત્રણ દિવસ સુધી દશમૂળનો ક્વાથ પીવો અથવા ચિત્રો, વજ, પહાડમૂળ, ઠંડ, ઉપધેટ, અજ્બો, ભારંગમૂળ, દેવદાર, સરલવૃક્ષની છાલ, માંઢીઆવળ (=સોનામુખી), પીપર અને મરી એટલી વસ્તુઓનો ક્વાથ ત્રણ દિવસ સુધી પીવો!

તતઃ પિષેદન્યત્તમં વાતવ્યાધિહરં ઘૃતમ્ ।

અનુ ચાન્લસુરામેવં સ્નિગ્ધાં મૃદુ ચિરેચયેત્ ॥૧૧

વસ્તિકર્મ તતઃ કુર્યાત્સ્વેદાદીઘ્વાનિલાપહાનમ્ ।

પછી (એથા દિવસથી) ચિ. અ. ૨૧માં

વાયુના રોગને મટાડે એવાં ઘી કઠાં છે તેમાંથી

ગમે તે એક બતતું ઘી માથે (કે ધાવે) પીવું.

ત્યાર પછી પાતળી સુરા પીવી. આ રીતે ધવડાવ-

વનારી સ્ત્રીનું સ્નેહન કર્યા પછી એને હલકો રોચ

આપવો. ત્યાર પછી બંસ્તિ આપવી અને વાયુ

મટાડે એવું સ્વેદન વગેરે (=સ્વેદન, અર્થજ વગેરે) કરવું.

રાસ્નાજમોદાસલ્લેદ્યદારુજોન્વિતમ્ ॥ ૧૨ ॥

ઘાલો લિહ્યાદ્ ઘૃતં તૈર્યાં વિપન્ન્યં સસિતોપલમ્ ।

રાસ્ના, અજ્બોદ, સરલવૃક્ષ અને દેવદાર

એ ચરિતું કપડછાણ (વસ્ત્રગાળ) ચૂલું ધીમાં

કાલવીને એ ધી અથવા એ ચાર (=રસના વગેરે) વડે સિદ્ધ કરેલું અને સાકર ભેળવેલું ધી ખાળકને ચટાડવું.

પિત્તથી બગડેલા ધાવણ માટે કરવાના ઉપાય
પિત્તદુષ્ટેડમૃતામીરુપટોલીનિમ્બચન્દનમ્ ॥ ૧૩ ॥
ધાત્રી કુમારશ્ચ પિવેત કાથપિત્ત્વા સસારિવમ્ ।
અથવા ત્રિકલામુક્તમૂનિમ્બકઙ્કુરોહિણીઃ ॥ ૧૪ ॥
સારિવાદિ પટોલાદિ પન્નકાર્દિ તથા ગળમ્ ।

પિત્તથી ધાવણ બગડ્યું હોય તો માએ (કે ધાવે) અને ખાળકે ગળો, શતાવરી, પટોળ, ક્ષીમડો, સુખડ અને સારિવા એ છ વસ્તુઓનો ક્વાથ પીવે; અથવા ત્રિકલા, મોથ, કરિયાતું અને કઙ્કુ એ ચાર વસ્તુઓનો ક્વાથ પીવે; અથવા સારિવાદિ ગળુનો, પટોલાદિ ગળુનો કે પન્નકાર્દિ ગળુનો ક્વાથ પીવે.

ઘૃતાન્યેમિશ્ચ સિદ્ધાન્તિ

પિત્તન્નં ચ વિરેચનમ્ ॥ ૧૫ ॥

શીતાંશ્ચામ્યજ્જલેપાદીન્ ચુક્યાત

તથા એમનાથી (=સારિવાદિ, પટોલાદિ અને પન્નકાર્દિ ગળુથી) સિદ્ધ કરેલાં ધી પાવાં, પિત્ત મટાડે એલું વિરેચન આપવું અને ઠંડા (=ઠંડક કરે એવા) અભ્યંગ, લેપ વગેરે કરવા. કઙ્કુથી બગડેલા ધાવણ માટે કરવાના ઉપાય
પ્લેપ્માન્મકે પુતઃ ।

યથ્યાદ્દસૈન્ધવયુતં કુમારં પાયચેદ્ ઘૃતમ્ ॥ ૧૬ ॥
સિન્ધૂત્યપિપ્પલીમદ્ધા, પિષ્ટૈઃ ક્ષોંદ્રયુતૈરયઃ ।
રાટપુષ્પૈઃ સ્તનોં લિમ્પે-

ચ્છિશોશ્ચ દશાનચ્છદૌ ॥ ૧૭ ॥

સુલમેવં ઘમેદ્વાલઃ

પણ ધાવણ કઙ્કુથી બગડ્યું હોય તો ખાળકને જઠીમધ અને સિંધવ ભેળવેલું ધી પાવું; અથવા સિંધવ અને પીપર ભેળવેલું ધી પાવું. પેંછો મીઠળનાં ફૂલને લસોટીને એમાં મધ ભેળવીને માનાં (કે ધાવનાં) સ્તનો ઉપર અને ખાળકના દાંતનાં પેઠાં ઉપર લેપ કરવો. એમ કરવાથી ખાળકને કુઞ્ચ થયા વિના ભિલટી થાય છે.

તીક્ષ્ણૈર્ધાત્રીં તુ વામયેત ।

પણ ધવડાવનારી સ્ત્રીને તો ભિલટી કરાવે એવાં તીક્ષ્ણ દ્રવ્યોથી ભિલટી કરાવવી.

અથાચરિતસંસગા મુસ્તાદિ કથિતં પિવેત ॥૧૮॥
તદ્દત્તગરપૃથ્વીકાસુરવાચ્ચલિક્કાન્ના ।

અથવા ડાંતિવિપામુસ્તપદ્મન્યાપચ્ચકોલકમ્ ॥૧૯॥

ત્યાર પછી સંસર્જનનો ક્રમ પૂરો કરીને માએ (કે ધાવે) મુસ્તાદિ વર્ગનો ક્વાથ પીવે; અથવા તગર, હિંગપુત્રી, દેવદાર અને ઇદ્રજવ એ ચાર વસ્તુઓને એ જ પ્રમાણે (=ક્વાથ કરીને) પીવી; અથવા અતિવિષની કળી, મોથ, ઘોડાવજ અને પંચકોલ એટલી વસ્તુઓનો ક્વાથ પીવો.

ત્રણે દોષથી બગડેલા ધાવણથી થતા
ક્ષીરાલસક રોગ

સ્તન્યે ત્રિદોષમલિને ઘર્મન્વ્યામં જલોપમમ્ ।
વિવદ્મચ્છં વિચ્છિન્નં ફેનિલં ચોપવેદ્યતે ॥૨૦॥
શરુન્નાનાવ્યયાવર્ણં, મૂત્રં પીતં સિતં ઘનમ્ ।
જ્વરારોચકત્તુર્લદિ-

શુષ્કોદ્ધારવિઝુમ્મિકાઃ ॥ ૨૧ ॥

અક્લમ્હોડ્કવિક્ષેપઃ કૂઝનં વેપયુર્ધમઃ ।

ઘ્રાણાશ્ચિમુલપાકાઘા

જાયન્તેડ્યેડપિ તં ગદમ્ ॥ ૨૨ ॥

ક્ષીરાલસકમિત્યાદુરત્યયં ચાતિદારુણમ્ ।

ધાવણ ત્રણે દોષ કોપવાથી બગડ્યું હોય તો ખાળકને ગંધાતા, કાચા પાણી જેવા, વિખજ (=વિખંધવાળા), વૂટકવૂટક (=કકકક-કકકક), બંતબંતની પીડા સાથે અને બંતબંતના રંગના ઝાડા થાય છે; પેશાબ પીળો, ઘોળો અને રગડો જેવો થાય છે; તાવ, અરુચિ, તરસ, ભિલટી, સૂકા ઓડકાર, બગાસાં, શરીર વૂટે, શરીરનો વિક્ષેપ થાય, આંતરડાંમાં ગડગડાટ થાય, કંપ, ફેર, નાક, આંખ અને મોં પાકે વગેરે તથા ખાળ પણુ એવા રોગો થાય છે. આને ક્ષીરાલસક રોગ કહે છે. એ મારી નાખે એવો અને ખૂલે ભયંકર છે.

ક્ષીરાલસકનો ઉપાય

તત્રાગ્રુ ધાર્જાં ચાલં ચ વમનેનોપપાદયેત ॥ ૨૩ ॥

તેમાં (=ક્ષીરાલસક રોગમાં) માને (કે ધાવને) અને ખાળકને (પહેલું) વમન કરાવવું. વિહિતાયાં ચ સંસર્ગ્યા વચાર્દિ યોજયેદ્રણમ્ । નિશાર્દિ વાઽથવા માટ્રી-

પાઠાતિકાઘનામયાન્ ॥૨૪॥

ત્યાર પછી સંસર્ગનેનો કેમ પૂરો કરાવીને વચાર્દિ ગણને કવાથ પાવે, અથવા નિશાર્દિ ગણને કવાથ પાવે, અથવા અતિવિષની કળી, પહાડમૂળ, કઠ્ઠ, મોથ અને ઉપલેટ, એ પાંચ વસ્તુઓનો કવાથ પાવે.

ખગડેલું ધાવણ સુધારનારાં ઉત્તમ ઔષધ પાઠાશુષ્ક્યમૃતાતિકાતિકાદેવાહસારિવાઃ ।

સમુસ્તમૂર્વેન્દ્રયવાઃ સ્તન્યદોપહરાઃ પરમ્ ॥૨૫॥

પહાડમૂળ, સૂંઠે, ગજો, કરિયાતું, કઠ્ઠ, દેવદાર, સારિવા, મોથ, મોરવેલ અને ઇન્દ્ર-જવ એ (દસ) ધાવણના દોષને ઉત્તમ રીતે મટાડે છે.

અનુવન્ધે યથાઘ્યાધિ પ્રતિકુર્વિત કાલવિત ।

આટલું કરવા છતાં પણ બે ક્ષીરાલસક રોગ ચાલુ રહે તો સમયસૂચક વૈધે ક્ષીરાલસકમાં થતા તે તે રોગોના જીદાજીદા (=રોગવાર) ઉપચાર કરવા.

ખાળકને દાંત આવે તેને ક્ષીધે કયા રોગ થાય ?

દન્તોદ્ગેદ્શ્ચ રોગાણાં સર્વેપામપિ કારણમ્ ॥૨૬

વિરોપાહ્વરવિહ્મદેકાસચ્છર્દિશારોરુજામ્ ।

અભિવ્યન્દસ્ય પોથન્યા વિસર્પસ્ય ચ જાયતે ॥૨૭

ખાળકને દાંત આવે તેને ક્ષીધે બધાય રોગો થઈ શકે છે, પણ ખાસ કરીને તાવ, આડા, ઉધરસ, ભિલટી, માથાના રોગ, આંખ આવે, પોથકી (ઉ. ૮/૯, ૯૬) અને રતવા એટલા રોગો થાય છે.

પુષ્પન્ને વિઢાલાનાં ઘર્ષિણાં ચ શિલોદ્રમે ।

દન્તોદ્ગેદે ચ ઘાલાનાં ન હિ કિન્ચિન્ન દૂયતે ॥૨૮॥

ખિલાડીઓને કરોડ કૂટે ત્યારે, મોરોને (માથાની) કલગી નીકળે ત્યારે અને ખાળકોને દાંત કૂટે (આવે) ત્યારે એમનું એકે અંગ ન ડૂબે એવું હોતું નથી (=અંગેઅંગમાં પીડા

થાય છે).

દાંત આવે તેના રોગ મટાડવા શું કરવું ?

યથાદ્રોવં યથારોગં યથોદ્રેકં યથાભયમ્ ।

વિમજ્ય વેશાકાલાર્દીસ્ત્ર યોજ્યં મિપગ્જિતમ્ ૨૯.

કાપેક્ષો દોષ મટે એવું, થયેક્ષો રોગ મટે એવું, જે દોષની ખલુ જે વૃદ્ધિ થઈ હોય તે શમે એવું અને બેખમવિનાતુ (=નુકસાન ન કરે એવું) એાસડ દેશ, કાળ વગેરેના (=દેશ, કાળ, સત્વ, સાત્મ્ય અને પ્રકૃતિના) છૂટોછૂટો વિચાર કરીને કરવું.

ખાળકોને દવા મોટા બેવી પણ થોડી આપવી

ત एव दोष दूष्याश्च ज्वराद्या घ्याधयश्च यत् ।

અતસ્તદેવ મૈપજ્યં માત્રા ત્વસ્ય કનીયસી ॥૩૦॥

સૌકુમાર્યાલ્પકાયત્વાત્ સર્વાન્નાનુપસેવનાત્ ।

(મોટાના રોગમાં અને ખાળકોના રોગમાં)

દોષો, દૂષ્યો અને તાવ વગેરે રોગો એના એ જે

હોય છે, તેથી દવા પણ (મોટા અને નાના

ખનેને) એની એ જે હોય છે, પણ ખાળકને

આપવાની દવાની માત્રા (માપ) મોટા કરતાં

પ્રમાણમાં ઓછી હોય છે; કારણ કે ખાળક

ખલું નાજુક હોય છે, એનું શરીર નાનું હોય

છે અને એ બધી બતનાં અન્ન ખાઈ શકતું નથી.

ક્ષિગ્ધા एव सदा घाला घृतक्षीरनिषेवणात् ॥૩૧

સઘસ્તાન્ વમનં તસ્માત પાયયેન્મતિમાન્ મૃદુ ।

ખાળકો ધી અને દૂધ ખાઈને રહેતાં હોવાથી

એ (=ખાળકો) સદા ક્ષિન્ગ્ધ હોય છે. તેથી

પુદ્ગિશાળી વૈધે એમને ભિલટી કરાવે એવું હજવું

એાસડ તરત પાવું.

કયા ખાળકને ક્યારે ભિલટી કરાવવી ?

સ્તન્યસ્ય તૃપ્તં વમયેત્ ક્ષીરક્ષીરાન્નસેવિનમ્ ॥૩૨॥

દૂધ (=ધાવણ)ભેર રહેતા કે થોડા ધાવણ

અને થોડા અન્નભેર રહેતા ખાળકને ધવડાવીને

૫૪ કર્યા પછી એને ભિલટી કરાવવી.

પીતવન્તં તન્નું પેવામન્નાદં ઘૃતસંયુતામ્ ।

એકલા અન્ન (=ધાવણ સિવાયના ખોરાક)-

ભેર રહેતા ખાળકને ધી નાખેલી પાતળી પેયા-

પિવડાવીને પછી એને ભિલટી કરાવવી.

બાળકને કઈ ક્રિયા કરી શકાય ?

ર્થસ્તિ સાધ્યે વિરેકેણ, મર્શેન પ્રતિમર્શનમ્ ॥૩૩॥
યુક્ત્યાદિરેચનાર્દેસ્તુ ધાત્ર્યા પવ યથોદિતાનમ્ ।

જુલાબ આપવાથી મટે એવા રોગમાં બાળકને ખસ્તિ આપવી, મર્શ નસ્યથી મટે એવા રોગમાં બાળકને પ્રતિમર્શ નસ્ય આપવું, પણ કહ્યા પ્રમાણેનાં વિરેચન વગેરે તે મા કે ધાવને જ આપવાં (ધાવણુ બાળકને નહિ).

ધાવણુના દેખ મુધારનારાં ઉત્તમ ઔષધો મૂર્વાવ્યોપવરાકોલજમ્બૂત્વફદારુસર્પાઃ ॥૩૪॥
સપાઠા મધુના લીલાઃ સ્તન્યદોષહરાઃ પરમ્ ।

મોરવેલ, ત્રિકુટ, ત્રિફળા, ઘોરની છાલ, બંધુની છાલ, દેવદાર, સરસવ અને પહાડમૂળ એ ફરેકને મધ સાથે ચાટવાથી ધાવણુના દેખ ઉત્તમ રીતે મટે છે.

દાંત આવતાં દુઃખ ન થાય તેના ઉપાય
દન્તપાહીં સમયુના ચૂળેન પ્રતિસારયેત ॥૩૫॥
પિપ્પલ્યા ઘાતકીપુષ્પધાત્રીફલકૃતેન વા ।

પીપરના ચૂણને અથવા ધાવડીનાં ફૂલના અને આમળાના ચૂણને મધમાં કાલવીને દાંતનાં પેઠાં ઉપર હલકે હાથે ઘસવું.

લાવતિત્તિરિવલ્લૂરરજઃ પુષ્પરસદ્વતમ્ ॥૩૬॥
દ્રુતં કરોતિ થાલાનાં દન્તકેસરવન્મુલમ્ ।

લાવાના અને તેતરના માંસની સૂકવણીના ચૂણને મધમાં કાલવીને પેઠાં ઉપર હલકે હાથે ઘસવાથી બાળકોનું મોં એકદમ દાંતરૂપી કેસરવાણું બની જાય છે (=કળી જેવા દાંત એકદમ આવવા માટે છે).

વચાદ્વિવૃહતીપાઠાકટુકાતિવિપાઘનૈઃ ॥૩૭॥
મધુરૈશ્ચ ઘૃતં સિદ્ધં સિદ્ધં દશનજન્મનિ ।

વજ, ભીલી ભોંરિંગણી, બ્રહ્મી ભોંરિંગણી, પહાડમૂળ, કંક, અતિવિષની કળી, મોથ અને મધુર વર્ગનાં દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલું ઘી પિવડાવવું એ બાળકના દાંત આવવા માટે—રામબાણુ ઔષધ છે.

દાંત આવતાં થયેલા રોગના ઉપાય
વજનીદારુસરલશ્ચેપસીવૃહતીદ્વયમ્ ॥ ૩૮ ॥

પૃશ્નિપર્ણી શતાદ્યા ચ લીઠં માક્ષિકસર્પિણા ।
ગ્રહણીદીપત શ્રેષ્ઠં મારુતશ્યાનુલોમ્મતમ્ ॥૩૯॥
અતીસારજ્વરશ્વાસકામલાપાણ્ડુકાસનુત્ ॥

બાલસ્ય સર્પરોગેષુ પૂજિતં વલ્લર્વળદમ્ ॥૪૦॥
હળદર, દેવદાર, સરલવૃક્ષ, ગળપીપર, ભીલી ભોંરિંગણી, બ્રહ્મી ભોંરિંગણી, સુમેરવે, સુગ એ આઠ વાનાં ભેગાં કરીને મધ અને ઘી (ભેગા) સાથે ચાટવું તે શ્રદ્ધાથી ઉત્તમ દીપન કરનારું ઔષધ છે, વાળુને અનુલોમ કરે છે; અતિસાર, તાવ, શ્વાસ, કમળો, પાંડુરોગ અને ઉધરસ મટાડે છે, બાળકના બધા રોગોમાં પૂજયેલું (=ઉત્તમ) ઔષધ છે તથા બળ અને શરીરનો રંગ આપે છે.

સમદ્વાધાતકીરોધકુટુબ્બટ્યલાદ્યૈઃ ।
મહાસહાશુદ્રસહામુદ્રવિલ્વશાલાદુભિઃ ॥ ૪૧ ॥
સરૂપાસીફલૈસ્તોયે સાધિતૈઃ સાધિતં ઘૃતમ્ ।
ક્ષીરમસ્તુયુતં હન્તિ શીઘ્રં દન્તોદ્ભવોદ્ભવાન્ ॥૪૨॥
વિવિધાનામયાનેતદ્બુદ્ધકાશ્યપર્નિમિતમ્ ।

રિસામણી, ધાવડી, કોષર, મોથ, ખલા, અતિખલા, મહાસહા, શુદ્રસહા, મગ, કાચાં અને નાનાં ખીલાં અને કપાસિયા, એ અગિયાર ઔષધને પાણીમાં સાધીને (=કવાથ કરીને) એ કવાથથી સિદ્ધ કરેલાં ઘીમાં દૂધ અને મસ્તુ ભેળવીને બાળકને આપવાથી દાંત આવતાં થયેલા બતબતના રોગો તરત મટી જાય છે. આ ઘી વૃદ્ધ કાશ્યપે બનાવેલું છે (=શીઘ્રી કાટેલું છે).

દન્તોદ્ભવેષુ રોગેષુ ન વાલમતિયન્નચેત્ ॥૪૩॥
સ્વયમન્યુપશામ્યન્તિ જાતદન્તસ્ય યદ્દદાઃ ।

દાંત આવવાને કારણે થયેલા રોગોમાં બાળક પાસે બહુ પરજ પળાવવી નહિ, કારણ કે બાળકને દાંત ફૂલા પછી એ રોગો આપે-આપ પણ મટી જાય છે.

બાળક મુકાવાનું કારણ અને તેના ઉપાય
અલ્પહસ્તમ્પ્રશીનામ્બુમ્લૈમ્પિમ્પિસ્તન્યસેવિનઃ ॥૪૪॥
શિશોઃ કફેન રુદ્ધેષુ સ્રોતેન્સુ રસવાહિષુ ।
અરોચકઃ પ્રતિશ્યાયો જ્વરઃ કાંસશ્ચ જાયતે ॥૪૫॥
કુમારઃ શુષ્યતિ તતઃ ક્ષિગ્ધશુક્લમુરોક્ષણઃ ।

હઠાડે ખહુ ઊંઘનાર, ઠંડું પાણી પીનાર અને ઠંડવાળું ધાવણ ધાવનાર ખાળકનાં રસ વહેનારાં સ્રોતો પુરાઈ જવાથી ખાળકને અરુચિ, સળેખમ, તાવ અને ઉધરસ થાય છે. તેથી ખાળક સુકાઈ જાય છે તથા એનાં મોં અને આંખ સિન્ધ અને ઘોળાં થઈ જાય છે.

સૈન્ધવવ્યોપશાક્કૃષ્ટાપાઠાગિરિકદમ્બકાન્ ॥૪૬॥
શુષ્યતો મધુસર્પિર્ભ્યામરુચ્યાદિપુ યોજયેત્ ।

સુકાતા ખાળકને અરુચિ વગેરે (અરુચિ, સળેખમ, તાવ અને ઉધરસ એટલા) રોગ થયા હોય તેમાં સિન્ધવ, ત્રિકટુ, ભારંગી, પહાડમૂળ અને ગિરિકદંબ (=ભોંયકદંબ) એટલાં ઔષધ મધ અને ઘી સાથે ચટાડવાં.

અશોકરોહિણીયુક્તં પચ્ચકોલં ચ ચૂર્ણિતમ્ ॥૪૭॥
વદરીઘાતક્રીઘાત્રીચૂર્ણં વા સર્પિપા દ્રુતમ્ ।

અને કટુ સાથે પંચકોલતું ચૂર્ણ અથવા ઘીર, ધાવડી અને આમળાં એ ત્રણતું ચૂર્ણ ઘીમાં કાલવીને ચટાડવું.

સ્રોતોને શુદ્ધ કરનારું ઉત્તમ ઘી
સ્થિરાયચાદ્વિશૂહતીકાકોલીપિપ્પલીનતૈઃ ॥૪૮॥

નિચુલોત્પલવર્ષામૂર્માર્ગીમુસ્તૈશ્ચ કાર્પિકૈઃ ।

સદ્રં પ્રસ્થાર્ધમાજ્યસ્ય સ્રોતસાં શોધતં પરમ્ ૪૨
સમેરવો, વજ, બેઠી ભોંરિંગણી, ઊભી ભોંરિંગણી, કાકોલી, પીપર, તગર, નેતર, કાણું કમળ, સાટોડી, ભારંગી અને મોથ એ દરેક એક એક તોલો લઈને એ પદાર્થો સિદ્ધ કરેલું અડધો પ્રસ્થ ઘી સ્રોતોને શુદ્ધ કરનારું ઉત્તમ ઔષધ છે. (ઘી બનાવવાનાં માપ આપ્યાં છે, ચાટવાનું માપ દેશ, કાલ, ઉમ્મર વગેરેને આધારે નક્કી કરવું.)

સિંહાશ્વગન્ધાસુરસાકળાગર્ભે ચ તદ્ગુણમ્ ।

રીંગણી, આસગંધ (=આસોદ), તુળસી અને પીપર એ ચારના કદકથી સિદ્ધ કરેલા ઘીનો પણ એ જ ગુણ છે (=સ્રોતોને શુદ્ધ કરે છે).

શરીર સુકાતું હોય તેના ઉપાય
યષ્ટ્યાહપિપ્પલીરોધપદ્મકોત્પલચન્દનૈઃ ॥૫૦॥
તાલીસસારિવાભ્યાં ચ સાધિતં શોષજિદ્ધૃતમ્ ।

બેઠીમધ, પીપર, લોધર, પીણું કમળ, કાણું કમળ, સુખડ, તાલીસપત્ર અને સારિવાથી સિદ્ધ કરેલું ઘી શરીર સુકાવારૂપી રોગને મટાડવામાં ઉત્તમ છે.

શૂદ્ધીમધૂલિકામાર્ગીપિપ્પલીદેવદારમિઃ ॥૫૧॥
અશ્વગન્ધાદિકાકોલીરાક્ષર્ષમકર્ણીવકૈઃ ।
શૂર્પર્ણીવિદ્વૈશ્ચ કલ્કિતઃ સાધિતં ઘૃતમ્ ॥૫૨
શશોત્તમાદ્વનિર્વૃદ્ધે શુષ્યતઃ પુષ્ટિકૃત્પરમ્ ।

કાકડાશીંગ, પાણીમાં ઊગતું બેઠીમધ, ભારંગમૂળ, પીપર, દેવદાર, આસગંધ, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, રાસના, ઋષભક, જીવક, શૂર્પણી (=મુદ્ગપણી અને માષપણી) અને વાવડિંગ એટલાં ઔષધોના કદકવડે સસલાના માથાના કવાથમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી સુકાતા માણસને પોષણ આપનારું ઉત્તમ ઔષધ છે.

વચાવયઃસ્થાતગરકાયસ્થાચોરકઃ ગૃતમ્ ॥૫૩॥
વસ્તમૂત્રસુરાભ્યાં ચ તૈલમભ્યજ્ઞને હિતમ્ ।

વજ. આમળાં, તગર, હરડે અને ગઠોનાના કદક વડે ખકરીના મૂત્ર અને સુરામાં પકવેલું તેલ શરીર ચોળવા માટે ઉત્તમ છે.

લાક્ષાદિ તેલ (=રંક્ષાદિ તેલ)

લાક્ષારસસમં તૈલપ્રસ્થં મસ્તુ ચતુર્ગુણમ્ ॥૫૪॥
અશ્વગન્ધાનિશાદારુત્તોન્તીકુષ્ઠાબ્દચન્દનૈઃ ।

સમૂર્વારોહિણીરાક્ષાશતાદ્વામધુકૈઃ સમેઃ ॥૫૫॥
સિદ્ધં લાક્ષાદિકં નામ તૈલમભ્યજ્ઞનાદિદમ્ ।

વલ્ય જ્વરક્ષયોન્માદશ્વાસાપ્સારવાતનુત્ ॥૫૬॥
યક્ષરાક્ષસમૂત્તં ગર્ભિણીનાં ચ શસ્યતે ॥

એક પ્રસ્થ લાક્ષારસ, એક પ્રસ્થ તેલ અને ચારગણો મસ્તુ એ ત્રણમાં આસગંધ, હળદર, દેવદાર, રેણુકબીજ, ઉપલેટ, મોથ, સુખડ, મોરવેલ. હરડે, રાસના, સુવા, બેઠીમધ, એ ખાર ઔષધો સરખે ભાગે (કદપ. અ. ૬ માં કહેલા માપમાં) લઈને એનો કદક નાખીને પકવેલું તેલ લાક્ષાદિ તેલ કહેવાય છે. આ તેલ શરીર ચોળવાથી ખળ આવે છે; તાવ, ક્ષય, ગાંડપણ, શ્વાસ, વાઈ અને વાયુ મટે છે; યક્ષ, રાક્ષસ અને ભૂતનો નાશ થાય છે અને સગર્ભાં ત્રીઓ માટે ધણું સારું છે.

બાળકના ઉધરસ, તાવ અને ઊલટીના

રોગના ઉપાય

મધુનાડતિવિપાશુક્લાપિપ્પલીલેહ્યેચ્છિન્નમ્ ॥૫૭॥
एकां वाडतिविपां कासज्वरच्छर्दिरुपद्रुतम् ।

ઉધરસ, તાવ અને ઊલટીએથી પીડાતા બાળકને અતિવિપની કળી, કાકડાશીંગ અને પીપર એ ત્રણે મધ સાથે ચટાડવાં અથવા એકઠી અતિવિપની કળી મધ સાથે ચટાડવી.

ધાવણની ઊલટી થઈ જતી હોય

તેના ઉપાય

पीतं पीतं वमति यः स्तन्यं त मधुसर्पिणा ॥૫૮॥

द्विवार्ताकीफलरसं पञ्चकोलं च लेहयेत् ।

पिप्लीपञ्चलवणं रुमिजित्पारिभद्रकम् ॥૫૯॥

तद्वल्लिह्यात्तथा व्योપ मयीं वा रोमचर्मणाम् ।

लामतः शल्यकश्याविद्रोघक्षेशिखिजन्मनाम् ॥૬૦॥

જે બાળક ધાવીધાવીને ઊલટી કરી નાખતુ હોય તેને (૧) ઊણી ભોરિંગણી, ઘેઠી ભોરિંગણી એ બનેના સ્વરસ અને પચકોલ મધ અને ઘી સાથે ચટાડવાં; (૨) પીપર, પાંચ લવણ, વાવડિંગ અને ખઠાયન ક્ષીમઠો એટલાં વાનાં મધ અને ઘી સાથે ચટાડવાં, તથા (૩) શલ્યક બલતની શાહુડી, શાહુડી, સાંઠો, રીંછ અને મોર એ પાંચ પ્રાણીમાંથી જેનાં મળી શકે તેનાં વાળ અને ચામડીની મધી અને ત્રિકકટ મધ અને ઘી સાથે ચટાડવાં.

ઊલટી ચટાડવાના ઉપાય

खदिरार्जुनतालीसकुप्यचन्दनजे रस्ते ।

सक्षीरं साधितं सर्पिर्वमयुं विनियच्छति ॥૬૧॥

ખેર, સાદડ, તાલીસપત્ર, ઉપશેટ અને સુખડ એ પાંચ ઔષધના ક્વાથમાં દૂધ અને ઘી નાખીને સિદ્ધ કરેલું ઘી ઊલટીને મટાડે છે.

[હનુમૂલગતો વાયુર્દન્તદેશાસ્થિગોચરઃ ।

यदा शिशोः प्रकुपितो

નોત્તિષ્ઠન્તિ તદા દ્વિજાઃ ॥૧૧॥

रूक्षाशिनो वातिकस्य बालयत्यनिलः शिराः ।

हन्वाश्रयाः प्रसुप्तस्य दन्तः

શબ્દં કરોલયતઃ ॥૨॥

બાળકનાં જડખાંના મૂળમાં રહેલો, ઠાંતની

જગાનાં હાડકાંમાં ફરતો વાયુ જ્યારે કોપે છે, ત્યારે બાળકને ઠાંત આવતા નથી. રૂક્ષ ખાનાર, વાયડા અને જિંઘતા બાળકને વાયુ જડખાને આશ્રયે રહેલી શિરાઓને હલાવે છે અને તેથી ઠાંત પડે અવાજ કરે છે (=ઠાંત ખખડે છે.)

सदन्तो जायते यस्तु दन्ताः प्राग्यस्य चोत्तराः ।
कुर्वीत तास्मन्नुत्पाते शान्ति तं च द्विजातये इर
દહ્યાત્સદક્ષિણં ઘાલં નૈગમેયં ચ પૂજયેત્ ।

જે બાળક ઠાંત સાથે જ જન્મે અને જે બાળકના ઉપલા ઠાંત પહેલા આવે તે (તે બાળકના) તે ઉત્પાતમાં શાંતિક્રિયા કરવી, તે બાળક દક્ષિણા સાથે પ્રાણલુને આપી દેવું અને નૈગમેય (ઉ. ૩/૧૪) નામના ગ્રહની પૂજા કરવી.

तालुक'टक (=गणु पडुं) ।

तालुमांसे कफः कुद्रः कुरुते तालुकण्टकम् ॥૬૨॥

तेन तालुप्रदेशस्य निश्चता मूर्च्छि जायते ।

तालुपातः स्तनद्वेगः

कुच्छ्रात्पानं शरुद्वद्रम ॥ ૬૩॥

तृडास्यकण्डवक्षिरुजा श्रावादुर्धरता वमिः ।

(ગબુ વગેરે ખાવાપીવાથી) તાળવાના માંસમાં કોપેલો કફ તાલુક'ટક નામનો રોગ કરે છે. એને લીધે માથામાં તાળવાની જગ્યાએ ખાડો પડે છે, તાળવુ (=ગણુ) પડે છે, બાળકને ધાવવાનું મન થતુ નથી, ધાવતાં કુઝ થાય છે, પાતળા ઝાડા થાય છે, તરસ લાગે છે, મોંમાં ખણજ આવે છે. આંખમાં પીડા થાય છે, ઠોક ટદાર રહી શકતી નથી (=ઠોક લખડી પડે છે) અને ઊલટી થાય છે.

तालुक'टकना उपाय

तत्रोत्क्षिप्य यवशरशौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् ॥૬૫॥
तालु तद्वक्त्रणाशुण्डीगोशरुद्रससेन्धवैः ।

તેમાં (=તાલુક'ટક રોગમાં) બાળકનું તાળવું ઊંચુ દખાવીને (જિંચુ કરીને) તાળવે જવખાર અને મધ લસવાં તથા પીપર, સૂંઠ, ગાયના છાણનો રસ અને સૈંધવ એ ચાર ભેગાં કરીને તાળવે ઘસવાં.

शङ्खेरेनिशमृङ्गं कल्कितं घटपल्लवैः ॥૬૬॥

वद्ध्वा गोशरुता लिप्तं कुकूले स्वेदयेत्ततः ।

रसेन लिम्पेत्तात्वास्यं नेत्रे च परिपेचयेत् ॥६७॥

आहुं, ढणहर अने सांगरो अये त्रलुना कडकने वडनां पांडडांमां आंधीने येना उपर छालुनेो धेप करीने येने कुकूलमां (सू. ६/४१३) शेकतुं (=आहुं, पडवतुं). पछी येना रस निशेवनीने अये रस येना (=आणकना) ताणवा अने मां पर येापडवेो अने अने आंभमां अये रसनां टीपां भूकवां.

हरीतकीवचाकुष्ठकलंकं माक्षिकसंयुतम् ।

पीन्वा कुमारं स्तन्येन मुच्यते तालुकण्टकात् ॥६८

हरडे, वज्र अने उपशेठ अये त्रलुना कडकमां मध भेणवीने अये कडक अये आणक धावणु साधे पीये तो तालुकण्टक रोग भटे छे.

अहिपूतन रोगः अनां पीलां नाम

मलोपलेपात्स्वेदाद्वा गुदे रक्तकफोद्भवः ।

ताम्रो व्रणोऽन्तः कण्डूमान् जायते भूर्युपद्रवः ॥६९

केचित्तं मातृकादोषं वदन्त्यन्येऽहिपूतनम् ।

पृष्ठासुर्गुदकुट्टं च केचिच्च तमनामिकम् ॥७०॥

शुद्धामां मण लपेटाई ज्वाथी के शुद्धाने ताप लागवाथी (=शेकावाथी) शुद्धामां धोडी अने कडेने धीधे थतो तांभावळुं, जलज आवे येवो, जळु उपद्रवोवाणो मणु अंदर थाय छे. कटलाक अने मातृकादोष कडे छे, पीला कटलाक अने अहिपूतन, पृष्ठाः अने शुद्धकुट्टे कडे छे अने कटलाक अने अनामिक-कडे-छे.

अहिपूतनना उपाय

तत्र घात्र्याः पयः शोथं पित्तलेपमहुरौषधैः ।

येमां (=अहिपूतन रोगमां) पित्त अने कडे मटाडे अयां औषधोथी धवडावनारी अीनुं धावणु सुधारतुं.

शूतरीतं च शीताम्बु युक्तमन्तरपानकम् ॥७१॥

सक्षौद्रताक्षर्यशैलेन व्रणं तेन च लेपयेत् ।

त्रिफलावदरीपुष्पत्यक्काथपारपेचितम् ॥७२॥

कासीसरोचनातुल्यमनोहालरसाञ्जनैः ।

लेपयेदम्लपिष्टैर्वा चूर्णितैर्वाऽवचूर्णयेत् ॥७३॥

सुशुद्धैरथवा यष्टीशङ्खसावीरकाञ्जनैः ।

सारिवाशङ्खनाभिग्यामसतस्य त्वचाऽथवा ॥७४

रागकण्डूकटे कुर्याद्रक्तसावं जलौकसा ।

सर्वे च पित्तव्रणजिच्छस्यते गुदकुट्टके ॥७५॥

उकाणीने (=उकाणतां उकाणतां अउधो-अउध आणी नाणीने) पछी माटीना वासलुमां करीने कंडुं करेणुं पाणी अंतर पानक तरीके (पीवा माटे) वापरतुं योग्य छे. (तेथी पित्त शमे छे.) तथा (पित्त साधेना कडेना शमन माटे) अये करेणुं पाणी मध अने रसांजन साधे भेणवीने येना शुद्धाना मणु उपर धेप करवे; अथवा त्रिफला, धार, पीपर अने तजना क्वाथथी वा धोडने (=अये क्वाथथी धातु सिंचन करीने) हीराकसी, कपीक्षो, मोर-थुथु, मणुशील, हरताल अने रसांजन अये छ वस्तुयेने कांछ साधे लसोटीने मणु उपर येापडवी, अथवा अये छ वस्तुयेनुं सुलुं अये वा उपर लसरावतुं, अथवा लठीमध, शंभ, सौवीरकांजन (=सुरमे) अये त्रलुने भूष आरीक लसोटीने लसराववां, अथवा सारिवा, शंभो गल अये अने भूष आरीक लसोटीने लसराववां, अथवा पीललानी छाकने भूष आरीक लसोटीने वा उपर येापडवी. अये धामां जळु ज लालाश आवी गड डोय अने धामां भूष जलज आवती डोय, तो जणो मुकावीने धोडी कडावतुं. शुद्धकुट्टे (=अहि-पूतन) रोगमां पित्तथी थथेला मणु मटाडवा माटे करवानी पछी क्रिया करवी अये सारि उपाय छे.

माटी आधाथी थता रोगानो उपाय

पाठावेलाद्विरजनीमुस्तभार्गीपुननवैः ।

सविल्वज्यूपणैः सपिण्डुश्चिकालीयुतैः शूतम् ॥७६॥

लिहानो मात्रया रोगैर्मुच्यते मृत्तिकोद्भवैः ।

पडाडमूण, वावडिंग, ढणहर, हारढणहर, मोध, सारंगमूण, साटोडी, पीलां, त्रिकुट्ट अने मीढीआवणथी सिद्ध करेणुं धी मापसर याट-नार आणकना माटी आवाथी थता रोग मटी लय छे.

धावणु आणकने दवा पावानी पीछ रीत

व्याघर्यथस्य भैयज्यं स्तनस्तेन प्रलेपितः ।

स्थितो मुहूर्तं धौतोऽनु पीतस्त्वं तजयेद् गदम् ॥७७

જ રોગનું જ એસડ હોય તે એસડ ધવડાવનારી સ્ત્રીના સ્તન પર લગભગ ૪૮મિનિટ સુધી ચોપડેલું રાખીને પછી એ એસડ સ્તન પરથી ઘેાઈ નાખીને પછી બાળકને ધવડાવવામાં આવે તો તે રોગો મટી જાય છે.

इत्यष्टाङ्गहृदये पण्डे उत्तरस्थाने बालमयप्रतिषेधो
नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

અધ્યાય ૩ બે-બાળકોને થતી શ્રેહોની પીડા(રોગ)ના ઉપાય

मथातो बालग्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે બાળકોને થતી શ્રેહોની પીડા (રોગ) મટાડવા બાબતનો અધ્યાય સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિ-ઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે:

श्रहोनी उत्पत्ति

पुरा गुहस्य रक्षार्थं निमिताः शूलपाणिना ।

मनुष्यविग्रहाः पञ्च सप्त स्त्रीविग्रहा ग्रहाः ॥ ૧ ॥

પહેલાં મહાદેવજીએ (પોતાના પુત્ર) કાર્તિકેય સ્વામીના રક્ષણ માટે પુરુષ જેવા શરીર-વાળા પાંચ અને સ્ત્રી જેવા શરીરવાળા સાત (એમ કુલ બાર) શ્રેહો ઉત્પત્ત કર્યાં.

श्रहोनां नाम

स्कन्दो विशाखो मेगाख्यः

श्वग्रहः पितृसंक्षितः ।

शकुनिः पूतना शीतपूतनाऽदृष्टिपूतना ॥ ૨ ॥

मुखमण्डितिका तद्वદ્રેવતી शुक्ररेवती ।

સ્કંદ, વિશાખ, મેઘ, શ્વગ્રહ અને પિતૃ (એ પાંચ પુરુષ શ્રેહો) તથા શકુનિ, પૂતના, શીતપૂતના, અદૃષ્ટિપૂતના (=અધપૂતના), મુખ મંડિતિકા, રેવતી અને શુક્રરેવતી (એ સાત સ્ત્રીશ્રેહો).

श्रहोना वणगाऽणुं पूर्वर्द्धप

तेषां ग्रहीष्यतां रूपं प्रततं रोदनं ज्वरः ॥ ૩ ॥

એ શ્રેહો (બાળકને) વળગવાના હોય ત્યારે પહેલાં બાળક સતત રોથા કરે છે અને એને તાવ આવે છે.

श्रहोना वणगाऽणुं सामान्य लक्षण

सामान्यं रूपमुत्वासज्जुम्भाम्भूक्षेपदीनताः ।

फेनस्रावोर्ध्वदृष्टयोष्ठदन्तदंशप्रजागराः ॥ ૪ ॥

रोदनं कूजनं स्तन्यविद्वेषः स्वर्त्यकृतम् ।

नखैरकस्मात्परितः स्वघात्र्यद्विविलेखनम् ॥ ૫ ॥

બાળક ચમકે, બગાસાં, ભમ્મર ઊછળે,

લાચારી, મોંમાંથી કીણ નીકળે, ઊંચુ જુએ,

હોડ કરડે, દાંત કચકચાવે, નાગે, ત્રણે, ઊંકાર,

ધાવણું ગમે નહિ, અવાજ બદલાઈ જાય, કંઈ

પણ કારણ વિના માના કે ધાવના અંગને પધી

ખાણુએ પોતાના નખથી ખણુ-એટલાં શ્રેહોના

વળગાડનાં સામાન્ય લક્ષણ છે.

સ્કંદ વળગ્યો હોવાનાં લક્ષણ

तत्रैकनयनस्रावी शिरो विक्षिपते मुहुः ।

हतैरुपक्षः स्तब्धाङ्गः सस्वेदो नतकन्धरः ॥ ૬ ॥

દન્તાલાદી સ્તનદ્વેષી

वस्यन् रोदिति विस्वरम् ।

વકચન્ત્રો વમન્ લાલાં મૃશામૂર્ચ્વં નિરીક્ષતે ॥ ૭ ॥

वसासृग्गन्धिरुद्धिशो वद्धमुष्टिशकृच्छिद्रुः ।

चलितैरुक्षिगण्डभूः संरक्तोभयलोचनः ॥ ૮ ॥

સ્કન્દાર્તસ્તેન વૈકલ્યં મરણં વા ભવેદ્ ધ્રુવમ્ ।

એમાં, સ્કંદથી પીડાતા બાળકની આખ-

માંથી પાણી નીકળે છે, માથું વારંવાર આમ-

તેમ ફેરવે છે, એક પડણું રહી જાય છે, શરીર

સ્તબ્ધ થઈ જાય છે, પરસેવા થાય છે, હોડ

નમી પડે છે, દાંત કચકચાવે છે, ધાવણુ ગમણુ

નથી, ચમકીચમકીને ખસૂરું ત્રણે છે, મોં વાંકું

થઈ જાય છે, પુષ્કળ લાળ પડે છે, ઊંચું

જેથા કરે છે, વસા અને લોહી જેવી ગંધ

મારે છે, ઉદ્વેગમાં રહે છે, મૂઠીઓ વાળી રાખે

છે, અડો ખંધાઈ (=રોકાઈ) જાય છે; એક

આખ, ગાલ અને ભમ્મર હાલે છે તથા ખત્તે

આખો લાલ થઈ જાય છે. તેને ક્ષીધે (=સ્કંદના

વળગાડથી) નક્ષી (લંગડાપાણુ, કાણાપાણુ

વગેરે) ખોડ આવે છે અથવા બાળક મરી

જાય છે.

વિશાખનો વળગાડ અથવા સ્કંદોપસ્માર

સંજ્ઞાનાશો મૃદુઃ કેશલુશ્ચન્નં કન્ધરાનતિઃ ॥ ૯ ॥

વિનમ્ય જુમ્ભમાણસ્ય શકુન્મૂવપ્રવર્તનમ્ ।

ત્નોદ્ધમનમૂર્ચ્વેક્ષા હસ્તશૂપાદનર્તનમ્ ॥૧૦॥
તનસ્વજિહ્વાસન્દંશસંરમ્ભજ્વરજાગરાઃ ।

પૃથોગિતગન્ધશ્ચ સ્કન્દાપસ્મારલક્ષણમ્ ॥૧૧॥

ખાળક વારંવાર બેલાન બની બય,
પાતાના વાળ ખેંચે (=વાળ ચૂંટી નાખે),
રડન વળી બય, નીચા વળીને ખગાચું ખાતાં-
ખાતાં ઝાડોપેશાખ થઈ બય, મોંમાંથી ફીણ
રહે, ઊંચું બેચા કરે; હાથને, ભગ્નરને અને
મગને નચાવે, સ્તનને અને પોતાની જીભને
કરડે, આવેશ, તાવ, ઉભગરો તથા પર અને
રોહી જેવી ગંધ મારે-એ સ્કંદાપસ્માર-
(=વિશાખના વળગાડ)નાં લક્ષણ છે.

મેષ(=નૈગમેષ)ના વળગાડનાં લક્ષણ
પ્રાધ્માનં પાણિપાદસ્ય સ્પન્દનં ફેનનિર્વમઃ ।
ત્વમુષ્ટિવન્ધ્યાતીસારસ્વરદૈન્યવિવળતાઃ ॥૧૨॥
કૂજનં સ્તનનં છર્દિઃ કાસહિધ્માપ્રજાગરાઃ ।
ઔષ્ઠવંશાક્લસઙ્કોચસ્તમ્ભવસ્તામ્ભગન્ધતાઃ ॥૧૩॥
ઝર્ચ્વં નિરીક્ષ્ય હસનં, મચ્ચે ઘિનમનં, જ્વરઃ ।
મૂર્ચ્ચક્રનેત્રશાપ્તશ્ચ નૈગમેષપ્રહાહુતિઃ ॥૧૪॥
આધ્માન, હાથપગ થડકે, મોંમાંથી ફીણ
નીકળે, તરસ, મૂઠીઓ વાળી રાખે, અતિસાર,
અવાજમાં રાંકપણું આવે, શરીરનો રંગ
ખગડી બય, ઊંઠારા કરે, સ્તનન (=ચિત્કાર)
કરે, ભિલટી, ઉધરસ, હેડકી, ઉભગરો, હેડ
કરડે, શરીર સંકોચી નાખે, સ્તંભ, ખકરી
જેવી ગંધ મારે, ઊંચું બેઈને હસે, શરીર
વચ્ચેથી વળી બય, તાવ, મૂર્ચ્ચા તથા એક
આંખે સોબે આવે-એટલાં નૈગમેષ ગ્રહ(=મેષ)-
નાં લક્ષણ છે.

શ્યગ્રહના વળગાડનાં લક્ષણ
કમ્પો દૃપિતરોમત્વં સ્વેદશ્ચક્ષુનિમીલનમ્ ।
યહિરાયામનં જિહ્વાદંશોઽન્તઃકષ્ટકૂજનમ્ ॥૧૫॥
ધાવનં વિદ્સગન્ધત્વં ક્રોશનં ચ શ્વચ્છુત્તિઃ ।
કંપ, રૂંવાડાં ભિલાં થાય, પરસેવો, આંખો
મિચાયલી રહે, બહિરાયામ (નિ. ૧૫/૨૪થી
૨૬), દાંત વડે જીભ કરડે, ગળામાં અંદર ધરડ-
ધરડ અવાજ થાય, દોડાદોડ કરે, ઝાડા જેવી
ગંધ આવે તથા કૂતરાની માફક રુએ-એ

શ્યગ્રહના વળગાડનાં લક્ષણ છે.
પિતૃના વળગાડનાં લક્ષણ
રોમહર્ષો મુદુહ્વાસઃ સહસા રોદનં જ્વરઃ ॥૧૬॥
કાસાતિસારવમથુજુમ્માતૃદશવગન્ધતાઃ ।
અક્લેષ્વાક્ષેપવિક્ષેપશોપસ્તમ્ભવિવર્ણતાઃ ॥૧૭॥
મુષ્ટિવન્ધઃ સ્મૃતિશ્ચાક્ષ્ણોર્વાલસ્ય સ્યુઃ પિતૃગ્રહે ।
રૂંવાડાં ભિલાં થાય, વારંવાર ભડકે,
એકાએક રુએ, તાવ, ઉધરસ, અતિસાર,
ભિલટી, ખગાસાં, તરસ, મડદા જેવી દુર્ગંધ,
શરીરનાં અવયવોમાં આંચકા અને વિક્ષેપ,
શરીરનાં અંગ સુકાય, સ્તંભ, રંગ ખગડી
બય, મૂઠીઓ, વળેલી રહે, આંખમાંથી પાણીઃ
નીકળ્યા કરે-એટલાં લક્ષણો પિતૃ નામના
ગ્રહના વળગાડમાં ખાળકને થાય છે.

શકુનિના વળગાડનાં લક્ષણ
સસ્તાન્નત્વમતીસારો જિહ્વાતાલુગલે વ્રણાઃ ॥૧૮॥
સ્ફોટાઃ સદાહસ્કૃપાકાઃ
સન્ધિપુ સ્યુઃ પુનઃપુનઃ ।

નિશ્ચહ્નિ પ્રવિલીયન્તે
પાકો વન્ત્રે ગુદેઽપિ વા ॥૧૯॥
મયં શકુનિગન્ધત્વં જ્વરશ્ચ શકુનિગ્રહે ।
શરીર લખડી પડે, અતિસાર; જીભ ઉપર,
તાળવામાં અને ગળામાં ઘારાં (=નારાં) પડે;
ખળતરા થાય એવા, પીડા કરે એવા અને
પાકે એવા ફાક્ષા વારંવાર શરીરના સાંધા
ઉપર રાત્રે થાય અને દહાડે વેરાઈ બય;
મુખપાક થાય અથવા શુદા પાકે, ખીક લાગે,
પંખી જેવી ગંધ આવે તથા તાવ-એટલાં
શકુનિના વળગાડનાં લક્ષણ છે.

પૂતનાના વળગાડનાં લક્ષણ
પૂતનાયાં ઘમિઃ કમ્પસ્તન્દ્રા રાત્રો પ્રજાગરઃ ॥૨૦॥
હિધ્માઽધ્માનં શકુદ્મેદઃ પિપાસા મૂત્રનિગ્રહઃ ।
સસ્તહપ્રાક્કરોમન્વે કાકવન્પૂતિગન્ધિતા ॥૨૧॥
ભિલટી, કંપ, ઘેન, રાત્રે ઉભગરો, હેડકી,
આધ્માન, લાંગલ ઝાડો થાય, તરસ, પેશાબ
રોડાઈ રહે, અંગ લખડી પડે, રૂંવાડાં ભિલાં
થાય તથા કાગડા જેવી દુર્ગંધ આવે-એટલાં-
પૂતનાના વળગાડનાં લક્ષણ છે.

શીતપૂતનાના વળગાડનાં લક્ષણ

શીતપૂતનયા કમ્પો રોદનં તિર્યંગીક્ષણમ્ ।

ત્વષ્ણાન્નક્રૂજોડ્ડીસારો

વસાવલ્લિચ્છગન્ધતા ॥૨૨॥

પાર્શ્વસ્યૈકસ્ય શીતત્વમુષ્ણત્વમપરસ્ય ચ ।

કંપ, રોલું આવે, ત્રાંસું જીએ, તરસ, આંતરડાંમાં ગડગડાટ, અતિસાર, વસા જેવી દુર્ગંધ, શરીરનું એક પડખું ઠંડુ રહે અને ખીજું પડખું ગરમ રહે—એટલાં લક્ષણ શીતપૂતનાના વળગાડથી થાય છે.

અંધપૂતનાના વળગાડનાં લક્ષણ

અન્ધપૂતનયા છર્દિર્જ્વરઃ કાસોડ્વપનિદ્રતા ॥૨૩॥

વર્ચસો મેદવૈવર્ણ્યદૌર્ગન્ધ્યાન્યક્લ્લશોષણમ્ ।

દુષ્ટેઃ સાદ્રાતિરુક્લ્લ્લપૌયકીજન્મદ્યૂનતાઃ ॥૨૪॥

હિમ્નોદ્વેગસ્તનદ્વેપવૈવર્ણ્યસ્વરતીક્ષ્ણતાઃ ।

વેપથુર્મત્સ્યગન્ધત્વમથવા સામ્લગન્ધતા ॥૨૫॥

ભેદાટી, તાવ, ઉધરસ, ઉંધ થોડી આવે; ઝાડો ભાગેલો, ખરાબ રંગનો અને ગંધાતો હોય; શરીર સુકાય, આખની શક્તિ ઘટે, આંખમાં ખણી પીડા, ખણજ, ખીલનો રોગ થાય, આંખ ઉપર સોજો આવે; હેડકી, ઉદ્વેગ, ધાવડું ગમે નહિ, શરીરનો રંગ ખદલાઈ જાય, સ્વર તીણા થાય, કંપ, શરીરમાંથી માછલી જેવી ગંધ આવે અથવા જરા ખાટી વાસ આવે—એટલાં લક્ષણ અંધપૂતનાના વળગાડથી થાય છે.

મુખમંડિતાના વળગાડનાં લક્ષણ

મુલમણ્ડિતવા પાણિપાદાસ્યરમણીયતા ।

સિરાભિરાસતામાભિરાચિતોદરતા જ્વરઃ ॥૨૬॥

અરોચકોડ્વક્લ્લપત્નં ગોમૂનસમગન્ધતા ।

હાથ, પગ અને મોં સુંદર લાગે, પેટ ઉપર કાળી શિરાઓ ખીચોખીચ તરી આવે, તાવ, અરુચિ, શરીર ચીમળાઈ જાય, શરીર ગાયના મૂતર જેવું ગંધાય—એટલાં લક્ષણ મુખમંડિતાના વળગાડથી થાય છે.

રેવતીના વળગાડનાં લક્ષણ

રેવત્યાં શ્યાવનીલત્વં કર્ણનાસાક્ષિમર્દનમ્ ॥૨૭॥

કાસદિધ્માક્ષિવિક્ષેપવક્રવન્નત્વરક્તતાઃ ।

પસ્તગન્ધો જ્વરઃ શોષઃ

પુરિપં હારસ્તં દ્રવમ્ ॥૨૮॥

શરીર ખદામી રંગનું કે ગળી જેવા રંગનું થઈ જાય; કાન, નાક અને આંખ ચોળે; ઉધરસ, હેડકી, આંખોનો વિક્ષેપ, મોં વાંકું થઈ જાય, લાલાશ, ખકરી જેવી ગંધ આવે, તાવ, શરીર સુકાય, ઝાડો હરિત રંગનો અને પાતળો થાય—એટલાં રેવતીના વળગાડના લક્ષણ છે.

શુષ્કરેવતીના વળગાડનાં લક્ષણ

જાયતે શુષ્કરેવત્યાં ક્રમાત્સર્વાક્લ્લસહ્યઃ ।

શુષ્કરેવતીના વળગાડમાં ક્રમેક્રમે ખદા અંગોનો નાશ થાય છે (=સુકાતાં જાય છે).

અહોનો વળગાડ અસાધ્ય હોવાનાં લક્ષણ

કેશશાતોડ્વચ્ચિદ્વેપઃ સ્વરદૈન્યં વિવર્ણતા ॥૨૯॥

રોદનં વૃદ્ધગન્ધત્વં દીર્ઘકાલાનુવર્તનમ્ ।

ઉદરે ગ્રન્થયો વૃત્તા યસ્ય નાનાવિઘં શકુત્ ॥૩૦॥

જિહ્વાયા નિમ્નતા મષ્ટે

શ્યાવં તાલુ ચ તં સ્વજેત

વાળ ચૂંટી નાખે, ખાલું પીવું ગમે નહિ અવાજ નરમ પડી જાય, શરીરનો રંગ ખદ લાઈ જાય, રુએ, ગીધ જેવું ગંધાય, લાંબા વખત સુધી વળગાડ ચાલુ રહે, પેટમાં ગોળ ગાં (=રસોળીઓ) હોય, ઝાડો જતજતનો થાય જીભ વચમાંથી ખાડાવાળી (=નીચી) અને તાળવું ખદામી રંગનું હોય તેને છોડી દેવો (=અસાધ્ય જાણવો).

શુષ્કરેવતીનું અસાધ્ય લક્ષણ

મુક્કાનોડ્વનં વહુવિઘં યો વાલઃ પરિહીયતે ॥૩૧॥

ત્વષ્ણાગૃહીતઃ શ્વામાક્ષો હન્તિ તં શુષ્કરેવતી ।

જે ખાળક અનેક પ્રકારનું અન્ન ખાવા-પીવા છતાં શરીર સુકાતું જાય, જેને તરસ લાગ્યા કરે અને જેની આંખો ઝીણી (કે નખળી) થઈ જાય, તે ખાળકને શુષ્કરેવતી મારી નાખે છે.

અહોના વળગાડનાં કારણ

હિસારત્યર્ચનાકાક્ષ્ણા ગ્રહગ્રહણકારણમ્ ॥૩૨॥

અહોને હિંસા કરવાની ઇચ્છા થાય, સ્ત્રી સાથે આનંદ ભોગવવાની ઇચ્છા થાય અને પૂન (=ખલિ)ની ઇચ્છા થાય એ ત્રણ કારણોથી અહો વળગે છે.

હિંસાની ઇચ્છાવાળા અહંના વળગાડનાં લક્ષણ

ત્ર હિંસાત્મકે વાલો મહાન્ વા સ્તુતનાસિકઃ ।
તજિહ્નઃ કળેદ્રાદમસુખી સાશ્વલોચનઃ ॥૩૩॥
વર્ણો હીનવચનઃ પૂતિગન્ધિશ્ચ જાયતે ।
ામો મૂત્રપુરીપં સ્વં મૃદનાતિ ન જુગુપ્સતે ॥૩૪॥
સ્તૌં ચોદમ્ય સંરબ્ધો હન્યાત્માનં તથા પરમ્ ।
દ્વચ શશ્વકાષ્ટાદૈરશ્નિં વા દીપ્તમાવિશેત્ ॥૩૫॥
પ્સુ મજ્જેત્પતેત્કૂપે કુર્યાદન્યથ તદ્વિધમ્ ।
દ્વાદાહમોહાન્ પૂયસ્ય છર્દનં ચ પ્રવર્તયેત્ ॥૩૬॥
કં ચ સર્વમાર્ગેભ્યો રિષ્ટોત્પાસિં ચ તં ત્યજેત્ ।

તેમાં (=ઉપરનાં ત્રણ કારણોમાંથી) હિંસા-
ની ઇચ્છાથી અહ વળગે છે ત્યારે ખાળક કે
ડો માણસ જેને અહ વળગ્યો હોય તેના નાક-
ાંથી ઘોંટ નીકળ્યા કરે છે, જીભ પર કાપા
ડી બચે છે, મોંઠેથી ગણગણે છે, જેને પડતું
થી, આંખમાં આંસુ ભરાય છે, શરીરની
છાયા ખગડી બચે છે, ધાલવાનું ઝોણું થઈ
બચે છે, દુર્ગંધ મારે છે, ધાતુઓ ઝોણી થઈ
બચે છે, પોતાનાં અડોપેશાખ ચૂંથે છે છતાં
એને સૂચ અડતી નથી, આવેશમાં આવીને હાથ
જગામીને પોતાની બતને અને ખીબને મારી
નાખે છે, તે જ પ્રમાણે હથિયાર, લાકડ વગેરે
જગામીને પોતાની બતને અને ખીબને મારી
નાખે છે અથવા સળગતા અગ્નિમાં પેસે છે,
પાણીમાં (પડતું મૂકીને) ડૂબી બચે છે, દૂવામાં
પડે છે તથા એવુએવું ખીબું કરે છે; તરસ,
ખળતરા અને મૂર્છા આણે છે તથા પરની
છલટી કરે છે, શરીરનાં ખધાં સ્રોતોમાંથી લોહી
કાઢે છે તથા રિષ્ટ પેદા કરે છે, એને (=જેને
હિંસાની ઇચ્છાથી અહ વળગ્યો હોય તેને)
ત્યજી દેવું (=અસાધ્ય બણવું).

ત્રી સાથે આનંદ ભોગવવાની ઇચ્છાવાળા
અહંના વળગાડનાં લક્ષણ

રહસ્ત્રીરતિસંલાપગન્ધસ્રમૂપળપ્રિયઃ ॥ ૩૭ ॥
દ્વષ્ટઃ શાન્તશ્ચ દુઃસાધ્યો રતિકામેન પીડિતઃ ।
એકાંતમાં ત્રી સાથે મૈથુન, વાતચીત,
ખુશબો (=અતર વગેરે), દૂહના હાર અને

શણગાર વગેરે કરવું ગમે; આનંદી અને શાંત
હોય, એટલાં લક્ષણવાળો ત્રી સાથે આનંદ
ભોગવવાની ઇચ્છાવાળા અહંથી પીડાતો માણસ
કુચ્છસાધ્ય છે.

પૂજની ઇચ્છાવાળા અહંની પીડાનાં લક્ષણ
દીનઃ પરિમૃશન્ વચ્ચં શુષ્કોષ્ઠગલતાલુકઃ ॥૩૮॥
શક્તિં વીક્ષતે રૌતિ ધ્યાયત્યાયાતિ દીનતામ્ ।
અન્નમન્નામિલાપેઽપિ દત્તં નાતિ યુમુક્ષતે ॥ ૩૯ ॥
ગૃહીતં વલિકામેન તં વિદ્યાત્સુલ્લસાધનમ્ ।

રાંક ખનીને મોંએ હાથ ફેરવે; હોઠ, ગળું
અને તાળવું સુકાય; શંકાથી (કે ખીતેખીતે)
જુએ, ખૂમે પાડે, ધ્યાન કરે, રાંક ખની
બચ, ખાવાપીવાનું મન થાય તે વખતે આપેલું
ખાનપાન પણ ખાવાપીવાની એને ખહુ ઇચ્છા
થતી નથી-એટલાં લક્ષણોવાળાને પૂજ (=ખલિ)ની
ઇચ્છાવાળા અહંના વળગાડવાળો બણવો. એ
સુસાધ્ય છે.

એ ત્રણ ઇચ્છાવાળા અહંના વળગાડના ઉપાય

હનુકામં જયેદ્દોમૈઃ સિદ્ધમન્ત્રપ્રવર્તિતૈઃ ॥ ૪૦ ॥
ઇતરો તુ યયાકામં રતિવલ્યાદિદાનતઃ ।

હિંસાની ઇચ્છાવાળા અહંના વળગાડને
સિદ્ધ મન્ત્રોચાર સાથે કરાવાતા હોમ(=હવન)-
થી મટાડવો; ખીબ એ બતના વળગાડને ધરાય
ત્યાં સુધી અનુક્રમે ત્રી સાથેનો આનંદ આપીને
તથા ખલિદાન આપીને મટાડવા (=ત્રી સાથે
આનંદની ઇચ્છાવાળા અહંના વળગાડને ત્રી
સાથે આનંદ કરવા દઈને મટાડવો, ખલિની
ઇચ્છાવાળા અહંના વળગાડને ખલિદાન આપીને
મટાડવો).

(પહેલા પ્રકારનો વળગાડ અસાધ્ય કહેવો
હોવા છતાં એના ઉપાય કરવાના લખવાનું
કારણ એ છે કે સિદ્ધ મન્ત્રોનો પ્રભાવ કળી
ન શકાય એવો હોય છે).

સાધ્ય અહંના વળગાડનો ઉપાય
અથ સાધ્યગ્રહં વાલં વિવિક્તે શરણે સ્થિતમ્ ॥૪૧॥
ત્રિરહ્નઃ સ્તિકતંમૃષ્ટે સદા સન્નિહિતાનલે ।
વિકીર્ણભૂતિકુસુમપત્રવીજાત્સર્પે ॥ ૪૨ ॥

રક્ષોમ્નૈતૈલજ્વલિતમ્દીપહૃતપાપ્મનિ ।
 વ્યત્રાયમઘપિશિતનિવૃત્તપરિચારકૈ ॥ ૪૩ ॥
 પુરાણસર્પિણ્યાઽશ્યક્તં પરિચિક્તં સુલામ્બુતા ।
 સાધિતેન વલાનિમ્બવૈજયન્તીનૃપદ્મૈઃ ॥ ૪૪ ॥
 પારિભદ્રકકદ્વદ્વજમ્બૂવરુણકદ્વજૈઃ ।
 કપોતવદ્ધાપામાર્ગપાટલાંમલુશિયુમિઃ ॥ ૪૫ ॥
 કાકજઙ્ગધામહાશ્વેતાકપિત્યક્ષીરિપાદૃષૈઃ ।
 સકદમ્બકરૈશ્ચ, ધૂપં સ્નાતસ્ય ચાચરેત્ ॥ ૪૬ ॥
 દ્વાપિવ્યાઘ્રાહિ સિંહક્ષંચર્મમિશ્રુતમિશ્રિતૈઃ ।

જે બાળકને બળગાડ સાધ્ય (=મટી શકે એવો) હોય તેને, દિવસમાં રોજ ત્રણ વાર પાણી છાંટેલા અને વાસીદું વાળેલા, જેમાં અગ્નિ સદા પાસે હોય એવા; ભસ્મ, કૂદ, ખાંદડાં, ખીયા, અનાજ અને સરસવ વેરેલા, રક્ષોમ્ન તેલ(ઉ. ૨/૫૪થી ૫૬૩)થી સળગતા દીવાથી જેમાં પાપને (ભૂત, પિશાચ, રાક્ષસ વગેરેનો) નાશ થયો છે એવા, બધાં સારવાર કરનારાઓ (=આજીબાજીનાં માણસો) મૈથુન, દાડ અને માંસથી દૂર રહેતાં હોય (=એ ત્રણ કામ ન કરતાં હોય) એવા એકાંત મકાનમાં રાખીને, શરીરે જીવુ ઘી ચોળીને; ખળદાણુ, ક્ષીમડો, અરણી, ગરમાળો, દેવદાર, મોટો અરડસો, બ'બુ, વાયવરણો, રોહિષખડ, અળશી, અઘેટો, ખાડળ, મીઠો સરગવો, અઘેડો, ગરણી, કોઠું અને ક્ષીરી વૃક્ષો, કદબ અને કલુજ એટલી વનસ્પતિ વડે સિદ્ધ કરેલા સમેકા પાણીથી બાળકને નવડાવીને એ નહાયેલા બાળકને દીપડો, વાઘ, સાપ, સિંહ, રીંછ એટલાં પ્રાણીઓનાં ચામડાં સાથે ઘી ભેળવીને એ ચામડાનો ધૂપ દેવો.

અથા ગ્રહોના વળગાડમાથી
 છૂટવાનો ધૂપ

પૂતીદશાઙ્ગસિદ્ધાર્થવચામ્બ્રાતદીપ્યકૈઃ ॥ ૪૭ ॥
 સકુષ્ટૈઃ સવૃતૈર્ધૂપઃ સર્વગ્રહવિમોક્ષણઃ ।

પૂતીકરંજ, દશાંગ (ઉ. ૩૭/૨૭, ૨૭૩),

સરસવ, વજ, સિલામો, અજમોદ તથા ઉપ-
 દેટમાં ઘી નાખીને એ બધાંનો ધૂપ કરવાથી
 બધા ગ્રહોના વળગાડમાંથી છૂટાય છે.

સર્પા નિમ્બપત્રાકમૂલમશ્વચુરા ઘવા ॥ ૪૮ ॥

મૂર્જપત્રં ઘૃતં ઘૂપઃ સર્વગ્રહનિવારણઃ ।

સરસવ, ક્ષીમડાનાં ખાંદડાં, આકડાતું મૂળ,
 ગિરિક્ષિપ્તિકા, વજ, ભોજપત્ર તથા ઘી એટલી
 વસ્તુઓનો ધૂપ બધા ગ્રહોના વળગાડને રોકે છે.

મનન્તામ્નાસ્થિતગરં મરિચં મધુરો ગળઃ ॥ ૪૨ ॥
 શૃગાલવિન્ના મુસ્તા ચ કલિકૈસ્તૈર્ઘૃતં પષેત્ ।
 દશમૂલરસક્ષીરયુક્તં તદ્ ગ્રહજિત્પરમ્ ॥ ૫૦ ॥

ધમાસો, કેરીની ગોટલી, તગર, મરી, મધુર
 ગણુ, સમેરવો, મોથ-એટલી વસ્તુઓના કલ્ક
 સાથે અને દશમૂળના સ્વરસ (કે કવાય)
 તથા દૂધ સાથે ઘી પકવવું. એ ઘી ગ્રહોના
 વળગાડને મટાડવામાં ઉત્તમ છે.

રાસ્નાઘાંશુમતીવૃદ્ધપશ્ચમૂલવલાઘનાત્ ।
 વધાયે સર્પિઃ પષેત્પિષ્ટૈઃ સારિવાવ્યોપચિત્રકૈઃ ૫૧
 પાઠાવિહિદ્મમધુકપપસ્યાહિહ્યુદારુમિઃ ।
 સગ્રન્થિકૈઃ સેન્દ્રયવૈઃ શિશોસ્તત્સતતં હિતમ્ ॥
 સર્વોગગ્રહહરં દીપતં ઘલવર્ણદમ્ ।

રાસ્ના, સમેરવો, ગંધી સમેરવો, મોઠા
 પંચમૂળ, ખળદાણુ અને મોથ એટલી વસ્તુઓ-
 ના કવાયમાં સારિવા, ત્રિકકુટ, ચિત્રો, પહાડમૂળ,
 વાવડિંગ, ભેડીમધ, ક્ષીરકાકોલી, હિંગ, દેવદાર,
 ખીપરીમૂળના ગંઠાડા અને ઇદ્રજવ એટલી
 વસ્તુઓના કલ્કથી સિદ્ધ કરેલું ઘી બાળકને
 હમેશાં પચ્ય છે, બધા રોગો અને ગ્રહોના
 વળગાડને મટાડે છે, દીપન છે તથા ખળ અને
 શરીરનો રંગ આપે એવું છે.

સારિવાસુરમિન્નાહ્લીશક્ત્તીનુકુષ્ઠસર્પૈઃ ॥ ૫૩ ॥
 ઘવાશ્વગન્ધાસુરસાયુકૈઃ સર્પિર્વિપાચયેત્ ।
 તન્નાશયેદ્ગ્રહાન્ સર્વાન્ પાનેનામ્બજ્જનેન ચ ॥ ૫૪ ॥

સારિવા, શલ્કી, પ્રાહી, શખેલ, ઉપદેટ,
 સરસવ, વજ, આસગંધ (આસોંદ) તથા
 તુળસી, એટલી વસ્તુઓથી ઘી સિદ્ધ કરવું. એ
 ઘી ખીવાથી અને ચોળવાથી બધા ગ્રહો નાશ
 પામે છે.

બધાં ભૂત અને વિપમ્બવરનો ધૂપ
 મોઝાજ્ઞકર્મવાલાહિનિર્મોકં વૃપદંશવિદ્ ।
 નિમ્બપત્રાજ્યકટુકા મદનં વૃહતીદ્વયમ્ ॥ ૫૫ ॥
 કાર્પાસાસ્થિયવચ્છાગરોમદેવાહસર્વપમ્ ।

મયૂરપત્રધ્રીવાસં તુપકેશં સરામઠમ્ ॥ ૫૬ ॥

મૃદ્ધાણ્ઠે ઘસ્તમૃત્રેણ ભાવિતં શ્લક્ષ્ણચૂર્ણિતમ્ ।

ધૂપનં ચ હિતં સર્વભૂતેષુ વિપમન્વરે ॥ ૫૭ ॥

ગાયનાં શીંગડાં, ગાયતુ ચામડું, ગાયના વાળ, સાપની કાંચળી, બિલાડીની હવાર, ક્ષીર્મંડાનાં પાંદડાં, ઘી, કંઠ, મીંઠળ, જિલી ભોરિંગણી, બેદી ભોરિંગણી, કપાસિયા, જવ, ખકરીના વાળ, દેવદાર, સરસવ, અઘેડાનાં પાંદડાં, ગધે બેરબે, જવનાં છોડાંની વાળ જેવી સવાંટી તથા હિંગ-એટલી વસ્તુઓને માટીના વાસણમાં ખકરાના મૂત્રમા ભાવના દઈને પછી એને સુકાવા દઈને પછી ખારીક લસોટીને ખનાવેલા ભૂકાથી ધૂપ દેવો. તે અર્ધાં ભૂતોના વળગાડમા અને વિપમન્વરમાં હિતકારક છે.

ઘૃતાનિ ભૂતવિદ્યાયાં વક્ષ્યન્તે યાનિ તાનિ ચ ।

યુક્ત્યાત્તયા વર્લિં હોમં સ્વપનં મન્ત્રતન્ત્રવિત્ ॥ ૫૮ ॥

મંત્ર અને તંત્ર બંધુનાર વૈદે જે અર્ધા ઘી ભૂતપ્રતિષેધના અધ્યાયમાં (ઉ. અ. ૫ માં) કહેવામાં આવશે, તે અર્ધાં ઘી, ખલિદાન, હોમ અને સ્નાનનો ઉપયોગ કરવો.

પૂતીકરંજ્ઞ(જ્ઞાત)ન્વકૂપત્રં ક્ષીરિન્ધ્યો વર્વરાદપિ ।

તુર્મ્વીવિશાલારલુકશર્માવિલ્વકપિત્યતઃ ॥ ૫૯ ॥

ઉત્ક્રાધ્ય તોપં તદ્રાત્રો વાલાનાં સ્વપનં શિવમ્ ।

પૂતીકરંજ, ક્ષીરી વૃક્ષો, ખર્જર વૃક્ષ, દૂધી, ઇંદ્રવારણું, મોટો અરડસો, શમી (=સમડીનું ઝાડ), બિલીનું ઝાડ, કોડાં-એટલાં ઝાડની અંતરછાલ અને પાંદડાંને પાણીમાં ઉકાળીને એના ક્ષયથી રાત્રે બાળકોને નવડાવવાં તે હિતકારક છે.

અનુવન્ધાન્ યથાકુચ્છં પ્રહાપાયેડ્યુપદ્રવાન્ ॥

વાલામયનિપેધોકમેપજ્ઞૈઃ સમુપાચરેત્ ॥ ૬૦ ॥

તથા શહેાના વળગાડમાંથી છૂટ્યા પછી પણ વળગાડ દરમિયાન થયેલા (તાવ વગેરે) ઉપદ્રવો ચાલુ રહે તે ઉપદ્રવોના ઉપચાર બાળકોના રોગ મટાડવા માટે (ઉ. અ. ૨ માં) જે ઔષધ કહ્યાં છે, તે ઔષધોથી કરવા.

શ્વપાદ્મહરયે પઠે ઉત્તરસ્થાને વાલપ્રહપ્રતિપેદ્યો

નામ ત્રીયોડ્યાયઃ ॥ ૩ ॥

અધ્યાય ૪ થો-ભૂતાવિજ્ઞાન

અથાતો ભૂતવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યાસ્યાસ્યામઃ ।

શિતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે અમે ભૂતોના વિજ્ઞાન સંબંધી અધ્યાય સમબલીશું. એ બાબતમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે :

ભૂતના વળગાડનું લક્ષણ

લક્ષયેજ્ઞાનવિજ્ઞાનવાકુષ્ટેષ્ટાવલપૌરુપમ્ ।

પુરુપેડ્યૌરુપં યત્ર તત્ર ભૂતગ્રહં વદેત્ ॥ ૧ ॥

જે માણસમાં જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, વાણી, ક્રિયા, બળ અને પુરુષાતન એટલી બાબતોમાં બાયલા-પણું (=કાયરતા) જણાય, તે માણસને ભૂત વળગ્યુ છે એમ કહેવું.

ક્યુ ભૂત વળગ્યુ છે તેની પારખ

ભૂતસ્ય રૂપપ્રકૃતિમાપાગમ્યાદિચેષ્ટિતૈઃ ।

યસ્યાનુકારં કુરુતે તેનાવિષ્ટં તમાદિશેત્ ॥ ૨ ॥

૩૫, પ્રકૃતિ, ભાષા, ગતિ વગેરે ચેષ્ટાઓની બાબતમાં માણસ જે ભૂતની નકલ કરતા હોય તે ભૂત એને વળગ્યુ છે એમ કહેવું.

સોડ્યાદશવિધો દેવદાનવાદિવિમેદતઃ ।

દેવ, દાનવ વગેરે ભેદોને કીધે ભૂત અઠાડ બતાવનાં છે.

ભૂતના વળગાડનું કારણ

હેતુસ્તદનુપકો તુ સઘઃ પૂર્વકૃતોડ્યથા ॥ ૩ ॥

પ્રજ્ઞાપરાધઃ, સુતરાં તેન કામાદિજન્મના ।

લુપ્તમર્મ્યતાચારઃ પૂજ્યાનપ્યતિવર્તે ॥ ૪ ॥

તં તયા મિત્રમર્યાદિં પાપમાત્મોપઘાતિનમ્ ।

દેવાદયોડ્યનુન્નન્તિ ગ્રહાદિદ્રુપ્રહારિણઃ ॥ ૫ ॥

આ જન્મે કરેલો કે ગયા જન્મોમાં કરેલો પ્રજ્ઞાપરાધ ભૂત વળગવાના કારણુ છે. કામ (+ ક્રોધ) વગેરેમાંથી ઉત્પન્ન થતા પ્રજ્ઞાપરાધથી ધર્મ, વ્રત અને આચારનો ખલુ નાશ થવાથી માણસ પૂજ્ય માણસો સાથે તોછડાઈથી વર્તે છે (=એમના સામે થાય છે). જ્યાં છિદ્ર (શ્લેષક પૃથ્વી ૮) હોય ત્યાં પ્રહાર કરે એવા (=પાણું ઢેંબે ત્યાં પેસી જનારા), દેવો વગેરે પણ ઉપર પ્રમાણે જેણે મર્યાદાનો ભંગ કર્યો હોય એવા, આત્માને નાશ કરનારા પાપી માણસમાં પેસી બાય છે.

છિદ્રં એટલે શુ' ?

છિદ્રં પાપક્રિયારમ્ભઃ પાકોઽનિષ્ટસ્ય કર્મણઃ ।
એકસ્ય શૂન્યેઽવસ્થાનં

સ્મશાનાદિપુ વા નિશિ ॥ ૬ ॥

દિગ્વાસસ્ત્વં ગુરોર્નિન્દ્રા રતેરવિધિલેવનમ્ ।

અનુચેદ્વેષતાર્ચાદિ પરસ્તુતકસદ્કરઃ ॥ ૭ ॥

હોમમન્ત્રવલીજ્યાતાં વિગુણં પરિકર્મં ચ ।

સમાસાદિનચર્યાદિપ્રોકાચારવ્યતિક્રમઃ ॥ ૮ ॥

પાપી કામની શરૂઆત, અશુભ ઠમ્બુ' ફળ, તદન એકાંત જગ્યાએ એકલા રહેવું, કે રાત્રે સ્મશાન વગેરેમાં રહેવું, નાગા રહેવું, કે ગુરુની (=વડીલની) નિંદા, મૈથુન વિધેના વિધિનો ભંગ કરીને મૈથુન ઠરવું, અસ્વચ્છ દશામાં દેવની પૂજા વગેરે ઠરવું; સગાં સિવાયના ખીબા સૂતકી માણસોને અડકવું; હોમ, મંત્ર, ખલિદાન અને ચત્ર એ ક્રિયાઓ કરતી વખતે હોમ વગેરેથી વિરુદ્ધ ક્રિયા કરવી; દૂકામાં દિનચર્યા વગેરેમાં કહેલા આચારનો ભંગ કરવો એ છિદ્ર છે. (આ છિદ્રો દ્વારા ભૂત વળગે છે.) ક્યું ભૂત કયે દિવસે કયે સમયે વળગે છે ?

શુક્લંતિ શુક્લપ્રતિપત્ત્વયોદયોઃ સુરા નરમ્ ।

શુક્લત્રયોદશીઋણદ્વાદશ્યોર્દાનવા ગ્રહાઃ ॥ ૯ ॥

ગન્ધર્વાસ્તુ ચતુર્દશ્યાં દ્વાદશ્યાં ચોરગાઃ પુનઃ

પચ્ચમ્યાં, શુક્લસતમ્યેકાદ-

શ્યોસ્તુ ધનેશ્વરાઃ ॥ ૧૦ ॥

શુક્લાષ્ટપચ્ચમીપોર્ણમાસીપુ બ્રહ્મરાક્ષસાઃ ।

કૃષ્ણે રક્ષઃપિશાચાઘ્ના નવદ્વાદશપર્વસુ ॥ ૧૧ ॥

દશામાવાસ્યયોરપ્તનવમ્યોઃ પિતરોઽપરે ।

ગુહ્યવૃદ્ધાદયઃ પ્રાયઃ કાલં સન્ધ્યાસુ લક્ષયેત ॥ ૧૨ ॥

દેવેરૂપી ગ્રહો. (=ભૂતો) માણસને સુદ પડવે અને સુદ તેરશે વળગે છે; દાનવેરૂપી ગ્રહો સુદ તેરશે અને વદ ખારશે વળગે છે; ગૃધર્વો ચૌદશે અને ખારશે વળગે છે, સાપ પાંચમે વળગે છે, ક્ષેત્રી સુદ સાતમે અને સુદ અગિયારશે વળગે છે; પ્રહારાક્ષેત્રો સુદ આઠમે, સુદ પાંચમે અને પૂનમે વળગે છે; રાક્ષસો, પિશાચો વગેરે વદ નોમે, વદ ખારશે અને પર્વને દિવસે વળગે છે; પિતૃઓ દશમે અને અમાસે વળગે છે; ખીબા શુરુઓ, વૃદ્ધો વગેરે

આઠમે અને નોમે વળગે છે. એ બધા સામાન્ય રીતે સંધ્યાકાળે વળગે છે એમ જાણવું.

દેવતા વળગાડવું લક્ષણ

ફુલ્લપદ્મોપમમુલં સામ્યદષ્ટિમકોપનમ્ ।

અલ્પવાયુસ્ત્વેદવિષ્ણુમ્

ભોજનાનભિલાષિણમ્ ॥ ૧૩ ॥

દેવદ્વિજાતિપરમં શુચિં સંસ્કૃતવાદિનમ્ ।

મીલયન્તં ચિરાત્રેત્રે સુરભિં ઘરદાયિનમ્ ॥ ૧૪ ॥

શુક્લમાલ્યામ્બરસરિચ્છૈલોચમયનપ્રિયમ્ ।

અનિદ્રમ્પ્રધૃપ્યં ચ વિદ્યાદેવવશીકૃતમ્ ॥ ૧૫ ॥

મોં ખાક્ષેલા કમળ જેવું અને આંખો શીત હોય, ઉશ્કેરાય (=ચિડાય) નહિ, થોડું ઘાણે; પરસેવો, ઝડો અને પેશાબ થોડાં થાય; ખાવાપીવાની ઇચ્છા ન થાય, દેવ અને પ્રાણીઓની પૂજામાં તદ્દીન રહે, સ્વચ્છ રહે, સંસ્કારી ભાષા વાપરે (=ગાળો વગેરે ન બોલે), લાગે વખતે આંખ પલકે, શરીરમાંથી સુવાસ નીકળે, વરદાન આપે; ધોળી માળા, ધોળાં વચ્ચ, નદી, પર્વત અને જોયાં મકાન ગમે, જીવે નહિ, કોઈથી ડરે નહિ—એવા માણસને દેવોએ વશ કર્યો છે (=કોઈ દેવ વળગ્યા છે) એમ જાણવું.

દાનવ (=દૈત્ય) વળગ્યાનાં લક્ષણ

જિહ્વાદષ્ટિં દુરાત્માનં ગુસ્ત્વેદવિજદ્વિગમ્ ।

નિર્ભયં માનિતં શૂરં ક્રોધતં વ્યવસાયિનમ્ ॥ ૧૬ ॥

ક્રુદઃ સ્નુદો વિશાલોઽ

હમિન્દ્રોઽહમિતિ વાદિનમ્ ।

સુરામાંસર્ગ્ગિં વિદ્યાત્ દૈત્યગ્રહગૃહીતકમ્ ॥ ૧૭ ॥

માંસું જુએ, સ્વભાવ ખગડે; ગુરુ, દેવ અને પ્રાણીઓનો દ્રેષ કરે; નિર્ભય, ખુમારીવાળો, શર, ખિબાઈ ભય એવો, ખંતીલો, 'હું સદ, સ્કંદ, વિશાખ અને ઇદ્ર છું' એવું ઘાણતો; સુરા અને માંસ ઉપર રુચિ થતી હોય એવો. એવા માણસને દૈત્ય (=દાનવ) રૂપી ભૂત વળગ્યું છે એમ જાણવું.

ગંધર્વ વળગ્યાનાં લક્ષણ

સ્વાચારં સુરભિં હૃદ્યં ગીતનર્તનકારણમ્ ।

સ્નાનોઘાનર્ગ્ગિં રક્તવહ્નમાલ્યાનુલેપનમ્ ॥ ૧૮ ॥

શૃંગારલીલાભિરતં ગન્ધર્વાધ્યુપિતં વદેત ।

સારા આચરણવાળા, સુવાસિત, હરખ-
લયા, ગાતા, નાચતા, નાહેવા માટે અને
ખાગળગીચા માટે રચિવાળા; રાતાં વસ્ર,
હાર અને (ચંદન વગેરેના) શેષવાળા; શણુ-
ગાર સજવામાં અને ક્ષીલા (=જાતજાતના ખેલ,
રમતગમત) કરવામાં રસ લેતા માણસમાં
ગંધર્વ ભરાઈ બેઠો છે એમ કહેવું.

સાપનાં વળગાડનાં લક્ષણુ

રક્તાક્ષં ક્રોધનં સ્તબ્ધદર્ષિં વર્ગકર્તિં ચલમ્ ॥૧૯॥
શ્વસન્તમનિશં જિહ્વાલોલિનં સૃક્ષિણીલિહમ્ ।
પ્રિયદુઃખગુહ્ણાનમગ્ધોવદનશાયિનમ્ ॥૨૦॥
ઉરગાધિષ્ટિતં વિદ્યાત્રસ્યન્તં ચાતપત્રતઃ ।

રાતી આંખોવાળા, ચીડિયા, સ્તબ્ધ
આંખવાળા, વાંકું ચાલતા, અસ્થિર, સતત
શ્વાસ-મૂકંતા (ફૂંફાડાં મારતા), જીભ કાઢ-
વાલ કરતા, મોંના ખૂણા ચાટતા, દૂધ, ગોળ
અને નાહેવું જેને ગમતું હોય એવા ભેદા
(નીચે મોંએ) સૂઈ રહેતા તથા છત્રીથી ભડ-
કતા માણસને સાપનું ભૂત વળગ્યું છે એમ
બાણુવું.

યક્ષના વળગાડનાં લક્ષણુ

વિપ્લુતવસ્ત્રરક્તાક્ષં શુભગન્ધં સુતેજસમ્ ॥૨૧॥
પ્રિયનૃત્યકયાગીતસ્નાનમાલ્યાનુલેપનમ્ ।
મત્સ્યમાંસરુચિં દ્રષ્ટં તુષ્ટં વલિનમવ્યથમ્ ॥૨૨॥
ચલિતાગ્રકરં કસ્મૈ કિં દદામીતિ વાદિનમ્ ।
રહસ્યમાપિણં વૈદ્યદ્વિજાતપારમાવિનમ્ ॥ ૨૩ ॥
અલ્પરોપં દ્રુતગાત વિદ્યાધક્ષગૃહીતકમ્ ।

પાણીછઢી, ત્રાસેલી અને રાતી આંખ-
વાળા, સુવાસિત; ખડું તેજસ્વી; જેને નાચ,
વાત, ગાયન, સ્નાન, હાર અને શેષ ગમતાં
હોય એવા; માછલાંના માંસ માટે રચિવાળા,
આનંદી, સંતોષી, ખળવાન, સ્વસ્થ દેખાવ-
વાળા, આંગળીઓ હલાવતા, 'હું કોને શું
આપું?' એવું બોલતા, છાની (=કાનમાં)
વાત કહેતા, વૈધ અને પ્રાણીઓનું અપમાન
કરતા, થોડો રેષ કરતા, ઉતાવળે ચાલતા
માણસને યક્ષ વળગ્યો છે એમ બાણુવું.

બ્રહ્મરાક્ષસના વળગાડનાં લક્ષણુ

હાસ્યનૃત્યપ્રિયં રોદ્રચેષ્ટં છિદ્રપ્રહારિણમ્ ॥૨૪॥
આક્રોશિનં શીઘ્રગતિં દેવદ્વિજમિપગ્ધિપમ્ ।
આત્માનં કાપુશસ્ત્રાઘૈર્નન્તં મોઃશઢ્વાદિનમ્ ॥
શાસ્ત્રવેદપટં વિદ્યાદ્ ગૃહીતં બ્રહ્મરાક્ષસૈઃ ।

હસ્યું અને નાચવું જેને ખડું ગમે એવા,
ખિહામણુ ચાળાચટકા કરતા, છિદ્ર (શ્લેકાક
પૃથ્વી) હોય ત્યાં ફટકો મારતા, બ્રૂમખરાડા
મારતા, ઉતાવળે ચાલતા; દેવ, પ્રાણી અને
વૈદનેા દ્રેષ કરતા; લાકડું, હથિયાર વગેરેથી
પોતાની જાતને હણનાર; 'ઓ', 'એ' વગેરે
બોલાવવા માટેના અવાજ કરનારા; શાસ્ત્રોને
અને વેદનેા પાઠ કરનારા માણસને બ્રહ્મરાક્ષસો
વળગ્યા છે એમ બાણુવું.

રાક્ષસના વળગાડનાં લક્ષણુ

સક્રોધદર્ષિં મૂકુટિમુદ્ગહન્તં સસંઘ્રમમ્ ॥૨૬॥
પ્રહરન્તં પ્રધાવન્તં શ્વન્તં મૈરવાનનમ્ ।
અન્નાદિનાડપિ વલિનં નરુનિદ્રં નિશાચરમ્ ॥૨૭॥
નિર્લજ્જમશુચિં શૂરં કૂરં પરુપમાપિણમ્ ।
રોપણં રક્તમાલ્યસ્ત્રીરક્તમઘામિપ્રિયમ્ ॥૨૮॥
દૃષ્ટ્વા ચ રક્તં માંસ વાડડલિહાનં દશનચ્છદ્ધૌ ।
હસન્તમન્નકાલે ચ રક્ષસાધિષ્ટિતં વદેત ॥૨૯॥

ક્રોધભરી આંખોવાળા, ગભરાટ સાથે
ભરમર (=ભવાં) ચડાવતા, મારતા, આગળ
દોડતા, અવાજ કરતા, ખિહામણુ મોંવાળા,
ખાધાપીધા વિના પણ ખળવાન, જીંધ ભડી
ગયેલા, રાતે ફરફર કરતા, નફકટ, અસ્વચ્છ
(=મેલાવેલા), શૂર, કૂર, કઠોર વચન બોલનાર,
ચીડિયા; રાતી માળા, સ્ત્રી, ઘોડી, દારૂ અને
માંસ જેને ખડું ગમતું હોય એવા; ઘોડી કે
માંસ બેઈને પોતાના હોડ ચાટતા તથા
ખાતીપીતી વખતે હસતા માણસમાં રાક્ષસ
ભરાઈ બેઠો છે એમ કહેવું.

પિશાચના વળગાડનાં લક્ષણુ

અસ્વસ્થચિત્તં નૈકત્ર તિષ્ઠન્તં પરિઘાવિનમ્ ।
ઉચ્છિદ્રનૃત્યગાન્ધર્વહાસમઘામિપ્રિયમ્ ॥૩૦॥
નિર્મર્ત્તનાદીનમુલ્લં રુદન્તમનિમિત્તતઃ ।
નલૌલિસન્તમાત્માનં રુદ્ધચ્ચસ્તવપુન્સ્વરમ્ ॥૩૧॥

આવેદ્યન્તં દુઃખાનિ સમ્બદ્ધાવદ્ધમાપિણમ્ ।
 નષ્ટસ્મૃતિં શૂન્યરતિં લોલં નયં મલીમસમ્ ॥ ૩૨ ॥
 રથ્યાચૈલપરીધાનં તૃણમાલાવિભૂષણમ્ ।
 આરોહન્તં ચ કાષ્ટાશ્વં તથા સદ્ગ્રહકૂટકમ્ ॥ ૩૩ ॥
 વહ્નશિનં પિશાચેન વિજાનીયાદધિષ્ટિતમ્ ।

એવેન મનવાળા, બધાની સાથે ન રહેતા,
 ચારે પાસ દોડતા; છંડામણુ (=છરિલું અન્ન),
 નાચલું, ગાયું, ગાધવું, હસલું, દારૂ અને
 માંસ જેને બહુ ગમતાં હોય એવા; ધમકાવ-
 વાથી રાકડું મો કરી દેતા, કંઈ પણ કારણ
 વિના શેતા, પોતાના શરીર ઉપર નબધી
 બણુતા, લૂખા શરીરવાળા, ખેસી ગયેલા અવાજ-
 વાળા, પોતાના દુઃખો જણાવતા, ઘડીમાં
 પદ્ધતિસર તો ઘડીમાં ઢગધડાવિનાનું ઘોલ-
 નાર, ચાદશસ્ત્રિ જતી રહી હોય એવા, જેને
 એકાંત ગમતું હોય એવા, એક જગ્યાએ કરીને
 રહી ન શકતો હોય એવા, નાગા, મેલા,
 રસ્તામાં પડેલાં ચીથરાં પહેરતા, ઘાસની
 માળાનો શણગાર સજતા, લાકડીરૂપી ઘોડા
 ઉપર સવારી કરતા, ઉકેરડાની ટોચ પર
 જઈને ખેસતા તથા બહુ ખાતા માણસને
 પિશાચ વળગ્યું છે એમ બણુવું.

પ્રેતનાં વળગાડનાં લક્ષણ

પ્રેતાકૃતિક્રિયાગન્ધં મીનમાહારવિદ્વિપમ્ ॥ ૩૪ ॥
 તૃણચ્છિદ્રં ચ પ્રેતેન ગૃહીતં નરમાવિશેત્ ।

પ્રેત જેવાં આકાર, ક્રિયા અને ગંધવાળા;
 ખીનેલા, ખાવાપીવાનો દેખ કરતા અને તણુ-
 ખલાં તોડતા માણસને પ્રેત વળગ્યું છે એમ કહેવું.

કૂંખાંડનાં વળગાડનાં લક્ષણ

ઘનુપ્રલાપં કૃષ્ણાસ્યં પ્રવિલમ્બિતયાયિનમ્ ॥ ૩૫ ॥
 શૂનમ્લમ્બવૃષ્ણં કૃષ્ણાણ્ડાધિષ્ટિતં વદેત્ ।

બહુ ઘોલઘોલ કરતા (=લવરી કરતા),
 જેનું મોં કાળું પડી ગયું હોય એવા, બહુ
 શીમેધીમે સાક્ષતા, સૂજેલા અને લળડી પડેલા
 અંડવાળા માણસમાં કૂંખાંડ ભરાયો છે એમ
 કહેવું.

નિપાદના વળગાડનાં લક્ષણ

યદ્દિત્વા કાષ્ટલોપાદિ ભ્રમન્તં વીરવાસસમ્ ॥ ૩૬ ॥

નયં ધાવન્તમુત્રસ્તદ્દષ્ટિં તૃણવિભૂષણમ્ ।
 શ્મશાનશૂન્યાયતનરથ્યૈકદ્રુમસેવિનમ્ ॥ ૩૭ ॥
 તિલાન્નમધમાંસેપુ સતતં સકલોચનમ્ ।
 નિપાદાધિષ્ટિતં વિદ્યાદ્ વદન્તં પદપાણિ ચ ॥ ૩૮ ॥
 (હાથમાં) લાકડી અને ઢેખાળા લઈને
 ફરતા, ચીથરાં પહેરતા, નાગા, દોડતા,
 બહાવરી આંખોવાળા, ઘાસના શણગાર સજતા;
 શ્મશાનમાં, હવડ મકાનમાં, રસ્તા ઉપર તથા
 એકલા અટ્ટલા ઝાડ તળે રહેતા; તલ, અન્ન,
 દારૂ અને માંસ ઉપર નજર ઠેરવી રાખતા
 તથા કઠોર વચન કહેતા માણસમાં નિષાદ
 ભરાઈ બેઠો છે એમ બણુવું.

ઔકિરણના વળગાડનાં લક્ષણ

યાચન્તમુદકં ચાઘં ત્રસ્તલોહિતલોચનમ્ ।
 ઉચ્ચવાચ્યં ચ જાનીયાન્નરમોકિરણાદિતમ્ ॥ ૩૯ ॥
 પાણી અને ખોરાકની માગણી કરતો,
 બહાવરી અને લાલ આંખોવાળો, ઉન્ન વચન
 કહેતો માણસ ઔકિરણથી પીડાયેલો છે એમ
 બણુવું.

વેતાલના વળગાડનાં લક્ષણ

ગન્ધમાલ્યરતિં સત્યવાદિનં પરિવેપિનમ્ ।
 ઘનુનિદ્રં ચ જાનીયાદ્વેતાલેન વશીકૃતમ્ ॥ ૪૦ ॥
 સુગંધિ પદાર્થો તથા ફૂલહારમાં આનંદ
 માનતા, સાચુ ઘોલતા, ધૂજતા, બહુ ઊંધ-
 ઊંધ કરતા માણસને વેતાલ વળગ્યો છે એમ
 બણુવું.

પિતૃના વળગાડનાં લક્ષણ

અપસન્નદશં દીનવદનં શુષ્કતાલુકમ્ ।
 ચલત્રયતપક્ષમાણં નિદ્રાલું મન્દપાવકમ્ ॥ ૪૧ ॥
 અપસન્નપરીધાનં તિલમાંસગુહમિયમ્ ।
 સ્વલલદ્વાચં ચ જાનીયાત્ પિતૃમ્નહવશીકૃતમ્ ॥ ૪૨ ॥
 ડોળાણેલી આંખોવાળા, રાંકડા મોંવાળા,
 જેનું તાળવું સુકાયલું હોય એવા, જેની
 આંખની પાપણું પલકારા માર્યાં કરતી હોય
 એવા, ઊંધઊંધ કરતા, મંદાશિવાળા, શરીર-
 ના જમણા અંગ ઉપર વસ્ત્ર પહેરતા; તલ,
 માંસ અને ગોળ જેને બહુ ભાવે એવા; તોતકં
 ઘોલતા માણસને પિતૃશબ્દો વળગાડ છે એમ
 સમજવું.

ગુરુવૃદ્ધર્પિસિદ્ધામિશાપચિન્તાનુરૂપતઃ ।

વ્યાહારાહારચેપ્રામિર્યાસ્વં તદ્ગ્રહં વદેત્ ॥૪૩॥

ગુરુ, વૃદ્ધ, ઋષિ અને સિદ્ધ પુરુષોના શાપ અને (અશુભ) ચિંતા(=નિસાસા)ને અનુરૂપ વાણી, આહાર અને વર્તન ઉપરથી કોનો વળગાડ છે તે બાણુવું. (દેવો નગર નાખીને, ગુરુ, વૃદ્ધ, સિદ્ધ અને મહર્ષિઓ શાપ આપીને, પિતૃઓ પોતાની બતનાં દર્શન કરાવીને, ગંધર્વો અડકીને, યક્ષો શરીરમાં દાખલ થઈને, રાક્ષસો પોતાની ગંધ સુંઘાડીને તથા પિશાચો દરદી ઉપર સનારી કરીને એને વાહન તરીકે ચલાવીને ગાંડપણુ (=વળગાડ) કરે છે.—ચરક-સંહિતા, નિ. અ. ૭/૧૨.)

અસાધ્ય વળગાડનાં લક્ષણુ

કુમારચુન્દાનુગતં નયમુદ્ધતમૂર્ધજમ્ ।

અસ્વસ્થમનસં દૈર્ઘ્યકાલિકં સગ્રહં ત્યજેત્ ॥૪૪॥

છોકરાંઓનાં ટોળાં જેની પાછળ જતાં હોય એવા, નાગા, ઊંચા વાળવાળા, અસ્વસ્થ મનવાળા તથા લાંબા વખતના વળગાડવાળા માણુસને છોડી દેવો (=અસાધ્ય બાણુવો).

इत्यष्टांगहृदये पठे उत्तरस्थाने भूतविशानीवो

नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

અધ્યાય ૫ મો

ભૂતનો વળગાડ મટાડવાના ઉપાય

अथातो भूतप्रतिपेद्यं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

ત્યારે હવે અમે ભૂતનો વળગાડ મટાડવાના ઉપાય સમબલીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

अङ्घ्रिंसकं भूतानो उपाय

भूतं जयेदहिंसेच्छं जपहोमवलिग्रतैः ।

तपःशीलसमाधानदानज्ञानदयादिभिः ॥ १ ॥

જે હિંસા કરવા ન ઇચ્છતું હોય એવા ભૂતને જપ, હોમ, બલિદાન, વ્રત, તપ, સદાચાર, સમાધિ, દાન, જ્ઞાન, દયા વગેરેથી કાઢવું.

अहोना वળગાડ મટાડવાનો પ્રયોગ

हिंशुव्योपालनेपालीलशुनार्कजटाजटाः ।

अजलोमी सगोलोमी भूतकेडी वचा लता ॥ २ ॥

कुकुडी सर्पगन्धाख्या तिलाः काणविकाणिके ।

वज्रप्रोक्ता वयःस्या च शृङ्गी मोहनवल्लयपि ॥ ३ ॥

स्रोतोजाञ्जनरक्षोर्घ्नं रक्षोघ्नं चान्यदौषधम् ।

खराश्वश्वविदुष्टूर्ध्वगोघानकुलशक्यकात् ॥ ४ ॥

द्रापिमिमारजारगोसिंहव्याघ्रसामुद्रसत्त्वतः ।

चर्मपित्तद्विजनखा वर्गोऽस्मिन् साधयेद् घृतम् ॥ ५ ॥

पुराणमथवा तैलं नवं तत्पाननस्ययोः ।

अभ्यङ्गे च प्रयोक्तव्यमेपां चूर्णं च धूपने ॥ ६ ॥

एभिश्च गुटिकां युञ्ज्यादङ्ગने सावपीडने ।

प्रलेपे कल्कमेतेपां क्वाथं च परिपेचने ॥ ७ ॥

प्रयोगोऽयं ग्रहोन्मादान् सापस्मराञ्छમં નચેત્

હિંગ, ત્રિકટુ, હરતાલ, મણુશીલ, લસણુ, આકડાનું મૂળ, જટામાંસી, ઘોળી ધરો, ધરો, ઘોળી નગોડ, વજ, કાંગ, ઓટીગણુની લાજ, રાસના, તલ, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, ચેાર, પ્રાણી, કાકડાશીંગ, મોહનવલ્લી (=સરસડો), સોતાંજન, સરસવ, રાક્ષસોના નાશ કરે એવાં (ગૂળ વગેરે) ખીબાં ઔષધ; ગધેડું, ઘોડો, શાહુડી, ઊંટ, રીંછ, સાંઠો, નોળિયો, શક્યક (=એક બતની શાહુડી), દીપડો, ખિલાડી, ખળદ, સિંહ, વાઘ અને સમુદ્રનાં પ્રાણી-એટલાં પ્રાણીનાં ચામડું, પિત્ત, દાંત અને નખ-આ બધી(=હિંગથી નખ સુધીની) વસ્તુઓમાં જૂનું ઘી અથવા નવું તેલ સિદ્ધ કરવું. એ ઘી કે તેલને પીવામાં, નસ્ય તરીકે અને અભ્યંગ તરીકે ઉપયોગ કરવો. એમના (=હિંગથી નખ સુધીની વસ્તુઓના) ચૂર્ણથી ધૂપ કરવો. એ વસ્તુઓના ચૂર્ણની ગોળી ખનાવીને આંખમાં આંજવી અને એનો (=ચૂર્ણ-નો) અવપીડન નસ્ય તરીકે ઉપયોગ કરવો. એ વસ્તુઓના કંઠકનો લેપ કરવો. એ વસ્તુઓના ક્વાથથી શરીરને ઝારવું (=ધાર કરીને નવડાવવું). આ પ્રયોગ વાર્ધ તથા શ્રહોના વળગાડને મટાડે છે.

गजाहापिपलीमूलव्योपामलकसर्गपान् ॥ ८ ॥

गोघानकुलमार्जारस्यपित्तप्रपेयितान् ।

नावनाभ्यङ्गसेकेपु विदधीत ग्रहापहान् ॥ ९ ॥

ગજાપીપર, પુષ્કરમૂળ, ત્રિકટુ, આમળાં,

સરસવ, એ પાંચ વસ્તુઓને સારી, નોળિયો, પિલાડી અને ઝખ માછલીના પિત્તમાં પુષ્કળ લક્ષોતીને ઓને નસ્ય, અભ્યંગ અને સેક તરીકે વાપરવાથી એ બ્રહ્માના વળગાડને દૂર કરે છે.

સિદ્ધાર્થક ધી

સિદ્ધાર્થકચાહિદ્ગુપ્રિયદ્ગુરજનીદ્વયમ્ ।

મહિષ્ટા શ્વેતકટમી વરા શ્વેતાડદ્રિકર્મિકા ॥૧૦

નિમ્બસ્ય પત્રં વીજં તુ નક્કમાલશિરીપયોઃ ।

સુરાદ્દં ચૂપળં સર્પિર્ગામૂત્રે તૈશ્વતુગુણે ॥૧૧ ॥

સિદ્ધં સિદ્ધાર્થકં નામ પાને નસ્યે ચ યોજિતમ્ ।

ગ્રહાન્ સર્વાચિહ્ન્યાનુ

વિદોગાદાસુરાન્ ગ્રહાન્ ॥ ૧૨ ॥

કૃત્યાલક્ષ્મીવિપોન્માદજ્વરાપસ્મારપાપ્મ ચ ।

સરસવ, વજ, હિંગ, કાંગ, હળદર, દારૂ-હળદર, મજ્જક, ધોળી ગરણી, ત્રિકુળા, ધોળી ગિરિકર્ણિકા, લીમડાનાં પાદડાં, કરંજના બી, સરસડાનાં બી, દેવદાર, ત્રિકટુ-એ બધા વડે ચારગણા ગોમૂત્રમાં સિદ્ધ કરેલુ ધી પીવામાં અને નસ્ય તરીકે વાપરવાથી બધા બ્રહ્મા, ખાસ કરીને અસુર (=રાક્ષસ) બ્રહ્મા, કૃત્યા, અલક્ષ્મી, ઝેર, ગાંડપલુ, તાવ, વાઈ અને પાપ નાશ પામે છે.

ખમિરેવોપધૈર્થસ્તવારિણા કલ્પિતોડગદઃ ॥ ૧૩ ॥

પાનનસ્યાજ્જનાલેપસ્નાનોદ્ધર્ષણયોજિતઃ ।

ગુણૈઃ પૂર્વવદુદિષ્ઠો રાજદ્વારે ચ સિદ્ધિકૃત્ ॥૧૪

એ જ (શ્લોક ૯૩થી ૧૦૩વાળાં સરસવથી ત્રિકટુ સુધીના) ઔષધો વડે તથા બકરીના મૂત્ર વડે સિદ્ધ કરેલુ ઓસડ (=ધી) પીવામાં, નસ્યમાં, આંજવામાં, લેપમાં, નાહવામાં અને ઉદ્ધર્તનમાં વાપરવાથી પહેલાના (=સિદ્ધાર્થક ધી) જેવા શુભુ કરે છે તથા (પોતાની વશી-કરણુ શક્તિને લીધે) રાજદરબારમાં સિદ્ધિ અપાવે છે.

સિદ્ધાર્થક્યોપચાશ્વગન્ધા-

નિરાહ્યં હિદ્ગુપલાળ્લુકન્દઃ ।

વીજં કરજાત્, કુસુમં શિરીયાત્

ફલં ચ વલકં ચ ક્ષેપિત્યગ્રુષ્ણાત્ ॥ ૧૫ ॥

સમાગિમન્યં સનતં સકુટ

સ્યોતાકમૂલં કિણિહી સિતા ચ ।

વસ્તસ્ય મૂત્રેણ સુખાવિતં તત્

પિત્તેન ગચ્ચેન ગુહાન્ વિદચ્યાત્ ॥ ૧૬ ॥

દુષ્ટવ્રણોન્માદતમોનિરાગ્ન્ધા-

નુદ્ધન્ધકાન્ ચારિનિમગ્નેહાન્ ।

દિગ્ધાહતાન્ દર્પિતસર્પદણં-

સ્તે સાધયન્ત્યજ્જનનસ્યલેપૈઃ ॥ ૧૭ ॥

સરસવ, ત્રિકટુ, વજ, આસગંધ, હળદર, દારૂહળદર, હિંગ, હુળળીનું ડાળું, કણુજનાં બી, સરસડાના કૂલ, કોડા અને કોડાના ઝાડની છાલ, સૈંધવ, તગર, ઉપલેટ, અરકુસાનાં મૂળ તથા ધોળી ગિરિકર્ણિકા એટલાં ઔષધોને બકરીના મૂત્રની ભાવના (=પટ) દઈને પછી ગાયના પિત્તમાં એની ગોળીઓ (=લાડુઓ) બનાવવી. એને આંજવામાં, નસ્ય કૂંઠવામાં અને લેપ તરીકે વાપરવાથી દુષ્ટ વ્રણ, ગાંડપલુ, તિમિર-રોગ, રતાધળાપલુ, મળું દળાયાથી (કે ગળે ફાંસો આવવાથી) મરણુતોલ થઈ ગયેલા, પાણીમાં ડૂબવાને લીધે મરણુતોલ થઈ ગયેલા, ઝેર ચોપડેલુ શસ્ત્ર વાગવાથી મરણુતોલ થઈ ગયેલા, છંછેડાયેલો (=ઝેરી) સાપ કરડેલા-એટલા રોગ મટે છે અને એટલા દરદીઓને મટે છે.

કાર્પાસાસ્થિમયૂરપત્રવૃહતીનિર્માલ્યપિષ્ટીતક-
ત્વદ્ગાંતીવૃપદશવિદતુપવચાકેશાહિનિર્માકકૈઃ
નાગેન્દ્રાદ્ધજશૃન્ગાહિદ્ગુમરિચૈસ્તુલ્યૈઃ કૃતં ધૂપનં
સ્કન્દોન્માદપિરાચરાક્ષસસુરાવેશજ્વખં પરમ્

કપાસ, અધેડાનાં પાંદડાં (અથવા મોરનાં પીછાં), મોરિંગણી, શિવનિર્માલ્ય (અથવા લખમણી), મીઠળ, તજ, જટામાંસી, બિલાડીની વિષા, ધાનના ફેાતરાં, વજ, માલુસના વાળ, સાપની કાંચળી, હાથીદાંત, ગાયતું શીંગડાં, હિંગ અને મરી એટલી વસ્તુઓ સરખે ભાગે લઈને એમના વડે ધૂપ કરવામાં આવે, તો તે સ્કંદ, ગાંડપલુ, પિશાચ, રાક્ષસ તથા દેવના આવેશને (=શરીરમાં ભરાયા હોય તેને) તથા તાવને ઉત્તમ રીતે મટાડે છે.

ભૂતરાવ ધી

ત્રિકટુકદલકુહુમુમગ્રન્યિકક્ષારસિંહી-
નિશાદાસંસદ્ધાર્યયુગમામ્બુશકાહૃવયૈઃ
તસતલશુનફલત્રયોશીરતિકાવચા-
નુત્યયપ્રાવલાલોહિતૈલાશિલાપદ્મકૈઃ ।

દઘિતગરમધૂકસારપ્રિયાદ્વાવિપાચ્યા-
વિપાતાદ્યર્થશૈલૈઃ સચવ્યામયૈઃ
કલ્કિતૈઘૃતમનવમશેપમૂત્રાંશસિદ્ધં મતં

ભૂતરાવાહૃવયં પાનતસ્તદ્ ગ્રહણં પરમ્ ॥૧૯

ત્રિકંકુ, તમાલપત્ર, કેસર, પીપરીમૂળ, ક્ષાર, રિંગણી, હળદર, દેવદાર, પીળા અને કાળા (કે ધોળા અને પીળા) સરસવ, વાળો, ઇંદ્ર-જવ, ઘોણું લસણ, ત્રિક્ષ્ણા, વીરણુવાળો, કંક, વજ, મોરશૂથ, જેઠીમધ, ખળદાણા, મજ્જક, એલચી, શિલાગિત, કમળ, દહીં, તગર, મહુડાનાં ફૂલ (કે મહુડાના ઝાડનો ગરલ), કાંગ, અતિવિષની કળી, કાકોલી (કે કાકડાશીંગ), રસાંજન, ચવક અને ઉપક્ષેટ એટલી વસ્તુઓના કલક વડે (સૂ. ૫/૮૧૩માં કહેલા) દરેકે દરેક મૂત્ર સાથે ધી જેટલા જ મૂત્રમાં વારાફરતી સિદ્ધ કરેલા જૂના ધીને ભૂતરાવ ધી કહે છે. એ ધી પીવાથી વળગાડનો ઉત્તમ રીતે નાશ થાય છે.

મહાભૂતરાવ ધી

નતમધુકરજ્જલાક્ષાપટોલીસમજ્જાવચા-
પાટલીહિસ્તુસિદ્ધાર્યસિંહીનિશાયુગ્લતા-
રોહિણીચદ્રકટુફલત્રિકાકાળડવારુકમિત્રા-
જગન્ધામરાક્ષોલ્લકોશાતકીશિયુનિમ્યામ્યુદે-
ન્દ્રાહૃવયૈઃ ।

ગદશુક્તરુપુપ્પવીજોગ્રયપ્રદ્રિકળાનિકુમ્ભાગ્નિ-
વિલ્લૈઃ સમૈઃ કલ્કિતૈર્મૂત્રવર્ગેણ સિદ્ધં ઘૃતં
વિધિવિનિહિતમાશુ સર્વૈઃ ક્રમૈર્યોજિતં હન્તિ
સર્વગ્રહોન્માદકુષ્ઠજ્વરાં-

સ્તન્મહાભૂતરાવં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૦ ॥

તગર, મધ, કણુજ, લાખ, પટોળ, શીસા-મણી (કે મજ્જક), વજ, પાડળ, હિંગ, સર-સવ, રીંગણી, હળદર, દારુહળદર, સારિવા, હરડે, ઘાર, મરી, ત્રિક્ષ્ણા, કટંલી, દેવદાર,

વાવડિંગ, મરડાશીંગ, નગોડ (કે, ગૂગળ), અકોલ, વૂરિયું, સરગવો, લીમડો, મોથ, ઇંદ્ર-જવ, ઉપક્ષેટ, સરસડાનાં ફૂલ, વાંસ, જેઠી-મધ, ગિરિકર્ણિકા, નેપાળાનું મૂળ, ચિત્રો, ખિલાં. એટલી વસ્તુઓ સરખે ભાગે લઈને એમના કલક વડે (સૂ. ૫/૮૧૩માં કહેલા) દરેકે દરેક મૂત્ર સાથે વારાફરતી સિદ્ધ કરેલું અને પછી વિધિપુરઃસર પાત્રમાં ભગી રાખેલું ધી (અલ્પાંગ માટે, પીવા માટે, નસ્ય માટે વગેરે) બધા ક્રમથી વાપરવામાં આવે તો બધા શ્રદ્ધ, ગાંડ-પણુ, ચામડીના રોગ અને તાવ મટે છે. આ ધીને આયુર્વેદમાં મહાભૂતરાવ ધી કહે છે.

ખલિદાનનો સામાન્ય વિધિ

ગ્રહા ગ્રહન્તિ ચે યેપુ તેવાં તેપુ વિશેષતઃ ।
દિનેપુ વલિહોમાદીન્ પ્રયુક્તિત વિકિત્સકઃ ॥૨૧॥
જે શ્રદ્ધોજ દિવસે વળગતા હોય (ઉ. ૪/૮૩૫થી ૧૨) તે દિવસે ખાસ કરીને તેમને માટે ખલિ-દાન, હોમ વગેરે વૈધે કરવું.

સ્નાનવલ્લવસામાંસમઘકીરગુઢાદિ ચ ।

રોચતે યદ્યદા ચેશ્યસ્તત્તેવામાહરેત્તદા ॥ ૨૨ ॥

સ્નાન, વસ્ત્ર, વસા, માંસ, દારૂ, દૂધ, ગોળ વગેરેમાંથી જે જે વસ્તુ જે જે શ્રદ્ધને જે દિવસે ગમતી હોય તે તે વસ્તુ તે તે શ્રદ્ધને તે દિવસે આપવી.

રત્નાનિ ગન્ધમાલ્યાનિ વીજાનિ મધુસર્પિપી ।
મધ્યાશ્ચ સર્વે સર્વેવાં સામાન્યો વિધિરિત્યયમ્ ॥
રત્નો, સુગંધિ ફૂલહાર, ખી (=જવ વગેરે ધાન) તથા ભક્ષ્યો એ બધું બધા શ્રદ્ધોને આપવું એ સામાન્ય વિધિ છે.

ખલિદાનનો વિશેષ વિધિ

ખલિદાનની જગા

સુરર્પિગુલ્લદ્વેશ્યઃ સિદ્ધેશ્યશ્ચ સુરાલયે ।
દિશ્યુત્તરસ્વાં તત્રાપિ દેવાયોપહરેદ્દલિમ્ ॥ ૨૪ ॥
પશ્ચિમાયાં યથાકાલં દૈત્યભૂતાય ચત્વરે ।
ગન્ધર્વાય ગવાં માર્ગે સંવચ્છામરણં થલિમ્ ॥૨૫॥
પિતૃનાગગ્રહે નયાં નાગેગ્મ્ઃ પૂર્વદક્ષિણે ।
યક્ષાય યક્ષાયતને સરિતોર્વા સમાગમે ॥ ૨૬ ॥
ચતુષ્પક્ષે રાક્ષસાય મૌમિપુ ગહનેપુ ચ ।

રક્ષતાં દક્ષિણાસ્થ્યાં તુ પૂર્વસ્થ્યાં બ્રહ્મરક્ષસામ્ ॥૨૭॥
શૂન્યાલયે પિશાચાય પશ્ચિમાં દિશામાસ્થિતે ।

દેવ, ઋષિ, ગુરુ, વૃદ્ધ અને સિદ્ધને દેવા-
લયમાં ખસિદાન આપવું, તેમણે દેવને (દર-
હીના ઘરથી) ઉત્તર દિશામાં ખસિદાન આપવું,
દૈત્યરૂપી ભૂતને ચોગ્ય સમયે આગણામાં (કે
ચૌટામાં) પશ્ચિમ દિશામાં ખસિદાન આપવું,
ગંધર્વને ગાયોના માર્ગમાં વસ્ર અને અલંકાર
સાથે ખસિદાન આપવું, પિતૃ અને નાગના
વળગાડમાં નદી ઉપર ખસિદાન આપવું, નાગને
અગ્નિકોણ(=પૂર્વ અને દક્ષિણ વચ્ચેનો ખુણા)માં
ખસિદાન આપવું, યક્ષને યક્ષના નિવાસસ્થાનમાં
(=વડના મૂળ આગળ) કે જે નદીઓના સંગમ
ઉપર ખસિદાન આપવું, રાક્ષસને ચક્રલામાં અને
લયાનક વનોમાં ખસિદાન આપવું, રાક્ષસોને
દક્ષિણ દિશામાં પણ બ્રહ્મરાક્ષસોને પૂર્વ દિશામાં
ખસિદાન આપવું, પશ્ચિમ દિશામાં આવેલા
સૂના (=હવડ) મકાનમાં પિશાચને ખસિદાન
આપવું.

દેવોના વળગાડનો ઉપાય

શુચિશુક્રાન્તિ માલ્યાન્તિ ગન્ધાઃ ક્ષૈરેયમોદનમ્ ॥
દધિ છન્નં ચ ઘવલં દેવાનાં વલિરિપ્યતે ।

દેવોને ષવિત્ર અને ધોળી ફૂલની માળા,
સુગંધદાર પદાર્થો, ખીર, દહીં અને ધોળું છત્તર
(=છત્રી) એટલી વસ્તુઓનું ખસિદાન ઇચ્છાય છે.
હિસ્તુસર્પપચ્છન્વાલ્યોવૈરર્ચપલોન્મિતૈઃ ॥ ૨૯ ॥
ચતુર્ગુણે ગવાં મૂત્રે ઘૃતપ્રસ્યં વિપાચયેત્ ।
તત્પાનનાવનામ્યદ્વૈર્દેવબ્રહ્મહવિમોક્ષણમ્ ॥ ૩૦ ॥

હિંગ, સરસવ, ઘોડાવજ અને ત્રિકટું એ
દરેક વસ્તુ જે જે તોલા લઈને એમના વડે
ચારગણા ગાયના મૂત્રમાં એક પ્રસ્થ ઘી પક-
વવું. એ ઘી પીવાથી, એ ઘીનું નસ્ય લેવાથી
તથા એ ઘી વડે અભ્યંગ કરવાથી દેવના
વળગાડમાંથી છુટકારો થાય છે.

નસ્યાજ્ઞને વચાહિસ્તુલગુનં યસ્તવારિણા ।

પકરીના મૂત્ર સાથે વજ, હિંગ અને
લસણનું નસ્ય લેવાથી અને આંગવાથી દેવોનો
વળગાડ મટે છે.

દૈત્યના વળગાડનો ઉપાય

દૈત્યે ઘલિર્ચંદુફલઃ સોશીરકમલો પલઃ ॥ ૩૧ ॥

દૈત્યના વળગાડમાં અનેક ફળોનું, વીરણ
વાળાનું, ઘોળા કમળનું અને કાળા કમળનું
ખસિદાન ઇચ્છાય છે.

નાગના વળગાડનો ઉપાય

નાગાનાં સુમતોલાજગુટાપૂપમુઢોદનૈઃ ।
પરમાન્નમધુક્ષીરકૃષ્ણમૃદ્ધાગ્નેસરૈઃ ॥ ૩૨ ॥
વચાપદ્મપુરોશીરરકોત્પલદલૈર્વૈલિઃ ।
શ્વેતપત્રં ચ રોધ્રં ચ તગરં નાગસર્પપાઃ ॥ ૩૩ ॥
ઝીતેત વારિણા પિપ્પે નાવનાજ્ઞનોહિતમ્ ।

નાગ(=સાપ)ને ચમેલી (કે ફૂલ), ડાગર-
ની ધાણી, ગોળના રોટલા (=ગોળ નાખીને
કરેલા ગળ્યા રોટલા), ગોળ મેળવેલા ભાત,
ખીર, મધ, દૂધ, કાળી માટી, નાગકેસર, વજ,
કમળ, ગૂગળ, વીરણ વાળો તથા રાતા કમળના
પાદડા-એટલી વસ્તુઓનું ખસિદાન ઇચ્છાય
છે. ધોળું કમળ, ઘોષર, તગર, નાગકેસર
અને સરસવ-એ પાંચ વસ્તુઓને ઠંડા પાણી
સાથે લસોટીને એનું નસ્ય લેવાથી અને આંગવા-
થી ફાયદો થાય છે.

યક્ષના વળગાડનો ઉપાય

યક્ષાણાં દ્વીરદધ્યાજ્યમિધ્રકોદનમુગ્મુલુ ॥ ૩૪ ॥
દેવદારૂત્પલં પદ્મમુગીરં વલ્લ્રકાજ્ઞનમ્ ।
હિરણ્યં ચ ઘલિર્યોજ્યો

યક્ષોને દૂધ, દહીં, ઘી, માસ સાથે મેળવેલા
ભાત અને ગૂગળ, દેવદાર, કાળું કમળ, ધોળું
કમળ, વીરણ વાળો, વસ્ર, સોનાનો દાગીનો
અને સોનું-એટલી વસ્તુઓનું ખસિદાન આપવું.

મૂનાજ્યક્ષારમેરુતઃ ॥ ૩૫ ॥

સિદ્ધં સમોન્મિતં પાનનાવનામ્યજ્ઞને હિતમ્ ।
ગાયત્રુ મૂતર, ઘી અને દૂધ એ ત્રણ સરખે
ભાગે લઈને એકસાથે સિદ્ધ કઠીને પીવાથી,
નસ્ય લેવાથી અને શરીરે ચોળવાથી ફાયદો
થાય છે (=યક્ષનો વળગાડ મટે છે).

હરીતકી હરિદ્રે દ્વે લગ્નુનો મરિચં વચા ॥ ૩૬ ॥
નિમ્બપત્રં ચ ઘસ્નામ્બુફલ્લિતં નાવનાજ્ઞનમ્ ।
હરરે, હળદર, ૧૧૨૫૨૨, લસણ, મરી,

વજ અને લીમડાનાં પાંદડાં એટલી વસ્તુઓના બકરીના મૂતરમાં કલક કરીને એતું નસ્ય લેવું અને આંજવું એ હિતકર છે.

બ્રહ્મરાક્ષસના વળગાડનો ઉપાય

બ્રહ્મરસોવલિઃ । સદ્ધં યવાનાં પૂર્ણમાદકમ્ ॥ ૩૭ ॥
તોયસ્ય કુમ્ભઃ પલલં છત્રં વલ્લં વિલેપનમ્ ।

પૂરા એક આઠક રાંધેલા જવ, પાણીનો ઘડો, માંસ, છત્ર, વલ્લ અને વિલેપન (=ચંદન વગેરે) એટલું બ્રહ્મરાક્ષસનું ખલિદાન છે.

ગાયત્રીવિંશતિપલકાયેષ્ઠ્યપલિકૈઃ પચેત્ ॥ ૩૮ ॥

ઝૂપળાત્રિકલાહિદ્ગુપ્ત્વઙ્ગન્યામિશસર્પૈઃ ।

સનિમ્બપત્રલશુનૈઃ કુડવાન્ સત સર્પિપઃ ॥ ૩૯ ॥

ગોમૂત્રે ત્રિગુણે પાનનસ્યાભ્યક્તેષુ તદ્ધિતમ્ ।

એરના ૮૦ તોલા કવાથમાં ત્રિકુટ, ત્રિકુળા, હિંગ, ઘોડાવજ, સુવા, સરસવ, લીમડાનાં પાંદડાં અને લસણ, એ દરેક બે-બે તોલા લઈને એ બધા સાથે સાત કુડવ ઘી ત્રણગણા ગાયના મૂત્રમાં પકવવું. એ ઘી પીવાથી, એતું નસ્ય લેવાથી અને એ શરીરે ચોળવાથી ફાયદો થાય છે.

રાક્ષસના વળગાડનો ઉપાય

રક્ષસાં પલલં શુક્લં કુસુમં મિથ્રકૌદનમ્ ॥ ૪૦ ॥

વલિઃ પકામમાંસાનિ નિપ્પાવા રુધિરોક્ષિતાઃ ।

રાક્ષસોને માંસ, ઘોળું ફૂલ, માંસ સાથે ભેળવેલો ભાત, રાંધેલાં અને ઠાચાં માંસ તથા ઘોઢી છાંટેલા વાલ, એટલી વસ્તુઓનું ખલિદાન ધરંછાય છે.

નકમાલશિરીપત્વઙ્મૂલપુષ્પફલાનિ ચ ॥ ૪૧ ॥

તદ્વચ્છ રુષ્ણાપાટલ્યા વિલ્વમૂલં કટ્ટત્રિકમ્ ।

હિંન્વિન્દ્રયવસિદ્ધાર્યલશુનામલકીફલમ્ ॥ ૪૨ ॥

નાવનાઙ્ગનયોર્યોઙ્વો વસ્તમૂત્રયુતોઙ્ગદઃ ।

કણ્ણ, સરસડાની છાંલ, મૂળ, ફૂલ અને ફળ; ઠાળી પાડળનું પલુ એ જ (=છાલ, મૂળ, ફૂલ અને ફળ), ખીલીના ઝાડનું મૂળ, ત્રિકુટ, હિંગ, ઇદ્રજવ, સરસવ, લસણ, આંબલી-એટલી વસ્તુઓને બકરીના મૂત્ર સાથે ભેળવીને ખનાવેલું ઓસડ નસ્ય તરીકે અને અંજન તરીકે વાપરવું.

પમિરેવ ઘૃતં સિદ્ધં ગવાં મૂત્રે ચતુર્ગુણે ॥ ૪૩ ॥
રક્ષોગ્રહાન્ વારયતે પાનાભ્યઙ્ગનનાવનૈઃ ।

એ જ (=શ્લોક ૪૧, ૪૧૩, ૪૨માં કહેલી કણ્ણથી આંબલી સુધીની) વસ્તુઓ વડે ચાર-ગણા ગાયના મૂત્રમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી પીવાથી, શરીરે ચોળવાથી અને નસ્ય તરીકે વાપરવાથી રાક્ષસનો વળગાડ મટે છે.

પિશાચના વળગાડનો ઉપાય

પિશાચનાં વલિઃ સીધુઃ પિપ્પ્યાકઃ પલલં દધિ ॥ ૪૪ ॥
મૂલકં લવણં સર્પિઃ સમૂતૌદનયાવકમ્ ।

પિશાચોને સીધુ, તલનો ખોળ, માંસ, દહીં, મૂળા, લવણ (=સૈંધવ), ઘી, માંસ ભેળવેલો ભાત અને જવના ખાકળા-એટલી વસ્તુઓનું ખલિદાન ધરંછાય છે.

હરિદ્રાદ્વયમઙ્ગિષ્ઠામિશાસૈન્ધવનાગરમ્ ॥ ૪૫ ॥

હિદ્ગુપ્રિયવદ્ગુત્રિકટુરસોનત્રિકલા વચા ।

પાટલીશ્વેતકટમીશિરીપકુસુમેર્ષ્ટમ્ ॥ ૪૬ ॥

ગોમૂત્રપાદિકં સિદ્ધં પાનાભ્યઙ્ગનયોદિતમ્ ।

હળદર, દારુહળદર, મજક, સુવા, સૈંધવ, સૂંઠ, હિંગ, કાંગ, ત્રિકુટ, લસણ, ત્રિકુળા, વજ, પાડળ, ઘોળી ગરણી અને સરસડાનાં ફૂલ-એટલી વસ્તુઓથી ગાયના મૂત્રમાં મૂત્રથી ચોથા ભાગનું ઘી સિદ્ધ કરીને તે ઘી પીવાથી અને શરીરે ચોળવાથી ફાયદો થાય છે.

વસ્તામ્બુપિષ્ટૈસ્તૈરેવ યોજ્યમઙ્ગનનાવનમ્ ॥ ૪૭ ॥

એ જ (=હળદરથી સરસડાનાં ફૂલ સુધીની) વસ્તુઓને બકરીના મૂત્રમાં લસોટીને એ આંજવાથી અને નસ્ય તરીકે વાપરવાથી ફાયદો થાય છે.

દેવ, ઋષિ, પિતૃ અને ગંધર્વના વળગાડમાં

શું કરવું અને શું ન કરવું ?

દેવર્ષિપિતૃગન્ધર્વે તીક્ષ્ણં નસ્યાદિ વર્જયેત્ ।

સર્પિપ્પાનાદિ મૃદ્ધસ્મિન્ ભૈષ્જ્યમવચારચેત્ ॥ ૪૮ ॥

દેવ, ઋષિ, પિતૃ અને ગંધર્વના વળગાડમાં નસ્ય વગેરે (=નસ્ય, અભ્યંગ, અંજન, ઘી પાવું વગેરે) તીક્ષ્ણ હોવાં બેધ એ નહિ (=તીક્ષ્ણ નસ્ય વગેરેના ત્યાગ કરવો), પણ ઘી પાવું (નનસ્ય, અભ્યંગ, અંજન) વગેરે ઉપચાર મૃદ્ધ (=હળવા) હોય તેવા કરવા.

બ્રહ્માને ઉરકેરવા નહિ

ઋતે પિશાચાત્સવેષુ પ્રતિકૂલં ચ નાચરેત્ ।

સવૈદ્યમાતુરં ઘ્નન્તિ કુદ્વાસ્તે હિ મહોજસઃ ॥૪૨॥

પિશાચ સિવાયના ખીભ કાઈ વળગાડમાં તેને બ્રહ્માને પ્રતિકૂળ આચરણ કરવું નહિ; કારણ કે ખણુ પ્રભાવશાળી દેવ વગેરે બ્રહ્મા ક્રોધે ભરાય તો દહીંને અને સાથે વૈદ્યને પણ મારી નાખે છે.

ઈશ્વરં દ્વાદશમુજં નાથમાર્યાવલોકિતમ્ ।
સર્વવ્યાધિવિકિન્સાં ચ જપન્ સર્વગ્રહાનજયેત્ ॥૫૦॥
તથોન્માદાનપસ્મારાનન્યં વા ચિત્તવિપ્લવમ્ ।

બાર હાથવાળા, જગતના નાથ, ગૌરી વડે ભેવાયેલા (=ગૌરી સાથે બિરાજમાન), બધા, રોગ મટાડવાના ઉપાયરૂપ ઈશ્વર (=મહાદેવ) નો જપ કરીને બધા બ્રહ્મા (=બધા વળગાડ) તથા ગાંડપણ, વાઈ અને ખીભ મનના રોગને મટાડવા. મહાવિદ્યાં ચ માયૂરીં શુચિં તં શ્રાવયેત્સદા ॥૫૧॥

દહીંને નવડાવીને પવિત્ર ખનાવીને તેને (અથર્વવેદમા કહેલી) માયૂરી મહાવિદ્યા સંભળાવવી.

મૂતેશં પૂજયેત્ સ્યાણું પ્રથમાવ્યાંશ્ચ તદ્ગણાન્ ।

જપન્ સિદ્ધાંશ્ચ તન્મત્રાન્

ગ્રહાન્ સર્વાનપોહતિ ॥૫૨॥

સૂતોના નાથ ભગવાન શંકરને તથા તેમના પ્રથમ નામે ઐળખાતા ગણુને પૂજવા તથા એમના સિદ્ધ મંત્રો જપનાર બધા વળગાડને દૂર કરે છે.

યન્વાનન્તરયોઃ કિશ્ચિદ્વ્યયતેડધ્યાયયોર્હિતમ્ ।

યન્ચોક્તમિહ તત્સર્વં પ્રયુક્તીત પરસ્પરમ્ ॥૫૩॥

વળી હવે પછીના એ અધ્યાયમાં (=ઉ. ૬ તથા ૭ માં) જે કંઈ કહેવામાં આવશે તે પણ આમાં (=સૂતનો વળગાડ મટાડવાના કામમાં) હિતકારક છે, અને આ અધ્યાયમાં (દેવ, બ્રહ્મ વગેરેના વળગાડના) જે જુદા જુદા ઉપાય કહ્યા છે, તે પણ પરસ્પર કરવા (=એક બીજાના વળગાડના ઉપાય ખીભ, બીજાના વળગાડમાં પણ કરવા).

શ્વયશ્ચદ્વદયે પઠ્ઠે ઉત્તરયાને મૂતપ્રતિવેધો

નામ પચ્ચોડધ્યાયઃ ॥૫૫॥

અધ્યાય ૬ ક્ષી-ગાંડપણના ઉપાય

અથાત ડન્માદપ્રતિવેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

હિતે હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્પયઃ ।

ત્યારે હવે અમે ગાંડપણ મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે:

ગાંડપણની સંખ્યા

ડન્માદાઃ પદ્ પૃથગ્દોષનિચયાધિવિપ્રોક્તવાઃ ।

ગાંડપણ ૭ છે: છૂટા દોષથી થતા, ત્રિદોષથી થતું, મનની પીડાથી થતું અને ઝેરથી થતું.

વ્યાખ્યા

ડન્માદો નામ મનસો દોષૈરુન્માર્ગૈર્મદઃ ॥૧॥

પોતપોતાના સ્વાભાવિક માર્ગે સિવાય ખીભ માર્ગે ગયેલા દોષોને ક્ષીધે મનનો મદ થાય તેને ગાંડપણ કહે છે.

ગાંડપણનાં કારણ, સંપ્રાપ્તિ,

સામાન્ય લક્ષણ

શારીરમાનસૈર્દુષ્ટૈરાહતાદન્નપાનતઃ ।

વિકૃતાસાત્મ્યસમલાદ્ધિપમાદુપયોગતઃ ॥૨॥

વિપણ્ણસ્થાત્પસત્ત્વસ્ય વ્યાધિવેગસમુદ્ભવાત્ ।

ક્ષીણસ્ય ચેષ્ટાવૈપમ્યાત્ પૂજ્યપૂજાવ્યતિક્રમાત્ ॥૩॥

આધિમિશ્ચિત્તવિષ્ણાદ્ વિષેણોપવિષેણ ચ ।

ઈમિહિં હીનસત્ત્વસ્ય હૃદિ દોષાઃ પ્રદૂષિતાઃ ॥૪॥

ધિયા વિધાય કાલુષ્યં હત્ત્વા માર્ગાન્ મનોવહાન્ ।

ડન્માદં કુર્ચતે, તેન ધીવિજ્ઞાનસ્મૃતિધ્રમાત ॥૫॥

દેહો દુઃસ્વસુલભ્રષ્ટો ભ્રષ્ટસારયિવદ્વચઃ ।

અમત્યચિન્તિતારમ્મઃ -

શરીર અને મનના દોષો ખગડવાથી;

અપૃથક, વિદૂત, માફક ન આવતું, કચરાકચર-

વાણું (=મેલું) અને વિષમ અન્નપાન વાપર-

વાથી; દિલગીર અને થોડા સત્ત્વશુભુવાળાને

રોગનો વેગ (=ઉછાળો) આવવાથી; દૂબળો

પડી ગયેલો માણસ જે અવ્યવથી જે રીતે જે

ક્રિયા કરવી બેઠાં એ તેનાથી જુદી રીતે ક્રિયા

કરે તેથી; પૂજવા લાયક વ્યક્તિઓની પૂજા ન

કરવાથી; મનની પીડાને ક્ષીધે મનને આઘાત

લાગવાથી; ઝેરથી તથા ઐહી અસરવાળા

એરથી-આ કારણીને ક્ષીધે હૃદયમાં વધારે ખગ-
હેલા દોષો એાછા સત્વશુભવાળા (કે એાછી
સહનશક્તિવાળા) માણસની ખુદ્ધિને ડહોળી
નાખીને તથા મનને વહેનારાં સોતોનો નાશ
કરીને ગાંડપણુ પેદા કરે છે. તેને ક્ષીધે (=ગાંડ-
પણુને ક્ષીધે) ખુદ્ધિ, વિજ્ઞાન અને સ્મરણશક્તિ
સમી જવાથી દુઃખ અને સુખનું ભાન ભૂલેલું
અને વગરવિચાર્યું કામ કરતું શરીર, પડી
ગયેલા સારથિવાળા રથની માફક, ભટક્યા કરે છે.

વાયુના ગાંડપણુનાં લક્ષણુ

તત્ર વાતાત્કશાક્લતા ॥ ૬ ॥

અસ્થાને રોદનાક્રોશહસિતસ્મિતનર્તનમ્ ।

ગીતવાદિત્રવાગક્લવિક્ષેપાસ્ફોટનાતિ ચ ॥ ૭ ॥

અસાન્ના વેણુવીળાદિશબ્દાનુકરણં મુહુઃ ।

આસ્થાત્કેનાગમોઽજ્ઞમટટં વહુભાપિતા ॥ ૮ ॥

અલક્ષારોઽનલક્ષારૈરયાનૈર્ગમનોઘમઃ ।

ગૃહ્ધિરમ્યવહાર્યેપુ તહ્યામે ચાવમાનતા ॥ ૯ ॥

ઉત્પિષ્ઠિતારુણાક્ષિત્વં જીર્ણં ચાન્ને ગદોદ્ભવઃ ।

તેમાંથી (=છ ગાંડપણુમાથી) વાયુને ક્ષીધે
થતા ગાંડપણુમા શરીર દુખણું થઈ જાય છે;
દરદી પ્રસંગ વિના રુએ છે, ખૂમો પાડે છે, હસે
છે, મલકાય છે, નાચે છે, ગાય છે, વાજિત્ર
વગાડે છે, ઝાલે છે, અંગ ઉછાળે છે તથા
હાથ ઉપર થાખડે છે; ઉદ્ધતાઈથી વાંસળી, વીણા
વગેરેના અવાજની વારંવાર નકલ કરે છે;
મેંમાંથી ફીણી નીકળે છે; સતત ફરફર કરે છે;
ખહુ ખાલખાલ કરે છે; શણગાર તરીકે ન વપ-
રાતી હોય તેવી વસ્તુઓના શણગાર સજે છે;
વાહન ન હોય તેમાં (કે તેના ઉપર) બેસીને
જવાનો ઉઘમ કરે છે; ખાવાની વસ્તુઓ મેળ-
વવાની તીવ્ર ઇચ્છા થાય છે, પણ એ મળે છે
ત્યારે એને તરછોડી કાઢે છે; આંખો ઉંચી
ચઢી જાય છે અને આંખો લાલ હોય છે અને
ખાધેલું પચી જાય ત્યારે રોગ (=ગાંડપણુ)
થાય છે.

પિત્તનાં ગાંડપણુનાં લક્ષણુ

પિત્તાત્સન્તર્જનં ક્રોધો મુષ્ણિલોષ્ટાચમિદ્રવઃ ॥ ૧૦ ॥

શીતચ્છાયોદકાકાઙ્ક્ષા નમ્નત્વં પીતવર્ણતા ।

અસત્યજ્વલનજ્વાલાતારકાદીપદર્શનમ્ ॥ ૧૧ ॥

પિત્તને ક્ષીધે થતા ગાંડપણુમાં દરદી ધમકાવે
છે, ક્રોધ કરે છે; મુક્કી, ઢેખાળો વગેરે વડે
મારવા ધસે છે; ઠંડક, છાંયકા અને પાણીની
ઇચ્છા થાય છે, નાગો થઈ જાય છે, શરીરનો
રંગ પીળો થઈ જાય છે, ખોટાખોટા દેવતા,
ભડકા, તારા અને દીવા દેખાય છે.

કફના ગાંડપણુનાં લક્ષણુ

કફાદરોચકચ્છર્દિરલ્પેહાહારવાચ્યતા ।

સ્ત્રીકામતા રહઃપ્રીતિર્લાસિદ્ધ્યાણકચ્ચુતિઃ ॥ ૧૨ ॥

ધૈમત્સ્યં શૌચવિદ્વેષો નિદ્રા શ્વયથુરાનને ।

ઉન્માદો વલયાન્ રાત્રીં મુક્તમાત્રે ચ જાયતે ॥ ૧૩ ॥

કફને ક્ષીધે થતા ગાંડપણુમાં અરુચિ થાય
છે, ભલટી (કે ભખકા) થાય છે; ઇચ્છાઓ,
ખોરાક અને ખાલવાનું એાહું થઈ જાય છે;
સ્ત્રીની ઇચ્છા થાય છે, એકાંત ગમે છે, લાળ
અને કાંઈ નીકળે છે, સૂગ ચઢે એવો હોય છે,
નાહવું વગેરે શૌચકર્મનો દ્રેષ કરે છે, ઉધે છે,
મેં ઉપર સોબે આવે છે, ગાંડપણુનું બેરૂતે
વધે છે અને ખાધા પછી તરત ગાંડપણુ
આવે છે.

ત્રિદોષપણુ ગાંડપણુ

સર્વાયતનસંસ્થાનસન્નિપાતે તદાત્મકમ્ ।

ઉન્માદં દારુણં વિદ્યાત્ તં મિપક્વ પરિવર્જયેત્ ॥ ૧૪ ॥

ખધાં (=ત્રણે ધૂટાધૂટા દોષથી થતા ગાંડ-
પણુનાં) કારણો અને લક્ષણો ત્રિદોષના ગાંડપણુમાં
મેળાં હોય છે. એ ત્રિદોષનું ગાંડપણુ ભયંકર
સમજવું. વેધે એને છોડી દેવું (=અસાધ્ય
બણવું).

મનની પીડાથી થયેલા ગાંડપણુનાં લક્ષણુ

ઘનકાન્તાદિનાશને દુઃસહેનામિપ્ફવાન્ ।

પાણ્ડુર્દાનો મુહુર્મુહ્યાન્ હાહૈતિ પરિદેવતે ॥ ૧૫ ॥

રોદિત્યરુમાન્નિયતે તદગુણાન્ યદુ મન્યતે ।

શોકક્લિષ્ટમના ધ્યાયન્ જાગરુકો વિચેષ્ટે ॥ ૧૬ ॥

ઘન, પ્રિયતમા વગેરેના સહન ન કરી
શકાય એવા નાશને ક્ષીધે આઘાતવાણું (કે
ચીકણ, ચટ મટે નકિ એવું) ગાંડપણુ થાય

છે. એ ગાંડપલ્લુમા દહીં ફિક્કો, ગરીખડો ખનીને વારંવાર ઘસાન ખની બય છે, 'હાય, હાય' એવા અર્થના શબ્દો બોલીને શોક કરે છે, સુએ છે, કંઈ કારણ વિના મરી બય છે (=ખેલાન થઈ બય છે), એમના (=ધન, પ્રિયતમા વગેરેના) શુભેતુ ખલ્લુમાન કરે છે, એતુ મન શોકથી કલેશ પામે છે, વિચારમાં ને વિચારમાં રહે છે, બગે છે અને વિકૃત ચેષ્ટાઓ કરે છે.

એરના ગાંડપલ્લુનાં લક્ષણ

વિષેણ શ્યામવદનો નષ્ટચ્છાયાવલેન્દ્રિયઃ ।

વેગાન્તરેડપિ સમ્પ્રાન્તો રક્ષાક્ષસ્તં વિગર્જયેત્ ॥ ૧૭

એરથી થતા ગાંડપલ્લુમા મો ખદામી રંગતુ થઈ બય છે, છાયા, ખળ અને ઇદ્રિયોનો નાશ થાય છે, ગાંડપલ્લુના (આવી ગયેલા અને આવવાના) જે વેગ(અં. એટક)ના વચુગાળામા પણ ખલાવશે હોય છે તથા આખો રાતી હોય છે. એને (અનાદ્ય સમજીને વેધે) છોડી દેવો.

વાયુના ગાંડપલ્લુમાં પહેલું 'શુ' કરવું?

મયાનિલજ ઉન્માદે સ્નેહપાનં પ્રયોજયેત્ ।

પૂર્વમાવૃત્તમાર્ગે તુ સસ્નેહં મૃદુ શોધનમ્ ॥ ૧૮ ॥

હવે વાયુના ગાંડપલ્લુમા સ્નેહ પિવડાવવો, પણ બે વાયુનો માર્ગ રોકાયેલો હોય (નિ. ૧૬/૩૦૦૩ થી ૫૧૩), તે સ્નેહ પિવડાવતા પહેલાં સ્નેહવાળુ હળવુ શોધન ઔષધ આપવું.

કફના અને પિત્તના ગાંડપલ્લુમાં પહેલું 'શુ' કરવું?

કાપિત્તભવેડપ્યાદૌ વમનં સનિરેચનમ્ ।

સ્તિગ્ધસ્વિન્નસ્ય વસ્તિ ચ શિરસઃ સનિરેચનમ્ ॥

તથાડસ્ય શુદ્ધવેહસ્ય પ્રસાદં લભતે મનઃ ।

કફના અને પિત્તના ગાંડપલ્લુમા પણ પહેલાં દરદીતુ સ્નેહન અને સ્વેદન કરીને, (કફના ગાંડપલ્લુમા) જીલટીઓ કરાવવી અને (પિત્તના ગાંડપલ્લુમા) રેચ કરાવવા. (વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણમાથી દરેક દોષના ગાંડપલ્લુમા) માથાનું વિરેચન કરવું (=નસ્ય આપવું) અને શિરોખરિત આપવી. આ રીતે જેતું શરીર સ્વચ્છ થયુ હોય એવા એતુ (=દરદીતુ) મન

શાત થાય છે.

છતાં ન મરે તેા 'શુ' કરવું?

હ્યત્યમપ્યનુવૃત્તો તુ તીક્ષ્ણં નાવનમજ્જનમ્ ॥ ૨૦ ॥

હર્ષણાશ્વાસનોત્ત્રાસમયતાડનતર્જનમ્ ।

અભ્યહોદ્વર્તનાલેપધૂપાન્ પાનં ચ સર્પિપઃ ॥ ૨૧ ॥

શુદ્ધયાત્તાનિ હિ શુદ્ધસ્ય નયન્તિ પ્રકૃતિ મન ।

આમ કરવા છતા પણ બે ગાંડપલ્લુ ચાલુ રહે તેા તીક્ષ્ણ નસ્ય, તીક્ષ્ણ અંગન, હરખ કરાવવો, શાત પાડવો, ત્રાસ આપવો, ખિવડાવવો, મારવો, ધમકાવવો (એમાથી બને બે કરવું) ચોગ્ય હોય તે), અભ્યંગ, ઉદ્વર્તન, લેપ, ધૂપ, ઘી પાલુ-એ બધાનો ઉપયોગ કરવો, કારણ કે એ બધું જેના શરીરનું શોધન થઈ ગયુ હોય એવા દરદીના મનને સ્વસ્થ બનાવે છે.

હિદ્યસૌવર્ચલન્યોર્ગૈર્દ્વિપલાંશૈર્વૃતાદકમ્ ॥ ૨૨ ॥

સિદ્ધં સમૂનમુન્માદમૂતાપસ્મારનુતપરમ્ ।

હિંગ, સંચળ અને ત્રિકટુ એ દરેક આંડ આંડ તેલા લઈને એ બધા વડે ગાયના મૂત સાથે સિદ્ધ કરેલુ એક આઠક ઘી ગાંડપલ્લુ, વળગાડ અને વાઈને મટાડનારું ઉત્તમ ઔષધ છે.

બ્રાહ્મીઘૃત

દ્વૌ પ્રસ્યૌ સ્વરસાદ્ બ્રાહ્મ્યા

ઘૃતપ્રસ્યં ચ સાધિતમ્ ॥ ૨૩ ॥

વ્યોપશ્યામાત્રિવૃદ્ધન્તીશહ્નુપુષ્પીનૃપદ્રમૈ ।

સસતલાહમિહરૈઃ કલ્કિતૈરક્ષસમ્મિતૈઃ ॥ ૨૪ ॥

પલવૃદ્ધયા પ્રયુજીત પરં માત્રાચતુષ્પલમ્ ।

ઉન્માદકુષ્ઠાપસ્મારહરં વન્ધ્યાસુતપ્રદમ્ ॥ ૨૫ ॥

વાસ્તુરસ્મૃતિમેઘાહ્લુ

ધન્યં બ્રાહ્મીઘૃતં સ્મૃતમ્ ।

બ્રાહ્મીના જે પ્રસ્થ સ્વરસમા ત્રિકટુ, કાળું નસોતર, લાલ નસોતર, નેપાળો, શંખાવલી, ગરમાળો, સાથેર અને વાવડિંગ-એટલા ઔષધો દરેક એકએક કષ (=તોલો) લઈને એ બધાના કલક વડે સિદ્ધ કરેલું એક પ્રસ્થ ઘી રોજ ચાગ ચાર તોલા વધતા બઈને આપવું, પણ વધીને વધારેમા વધારે સોળ તોલાની માત્રા આપવી (=પહેલે દહાડે ચાર તોલા, બીજે દહાડે આંડ તોલા, ત્રીજે દહાડે -

પાર તોલા, ચોથે દહાડે સોળ તોલા અને પાંચમા દહાડાથી રોજ સોળ સોળ તોલા આપવું). આ પ્રાક્ષી ઘૃત ગાંડપણુ, ચામડીના રોગ અને વાઈ મટાડે છે, વાંઝણીને પુત્ર આપે છે; વાણી, સ્વર, સ્મરણશક્તિ અને મેધા આપે છે તથા એ ધન માટે સારું છે.

કલ્યાણુક ઘૃત

વરાવિશાલામદ્રૈલાદેવવાર્ષલલાલુકૈઃ ॥ ૨૬ ॥
 દ્વિસારવાદ્વિરજનીદ્વિસ્થિરાફલિનીનૈઃ ।
 બૃહતીકુષ્ઠમજ્જિષ્ઠાનાગકેસરદાડિમૈઃ ॥ ૨૭ ॥
 વેલ્લતાલીસપત્રૈલામાલતીમુકુલોત્પલૈઃ ।
 સદન્તીપદ્મકાઠિમૈઃ કર્પાશૈઃ સર્પિપઃ પચેત્ ॥ ૨૮ ॥
 પ્રસ્યં મૃતગ્રહોન્માદકાસાપસ્મારપાપ્મસુ ।
 પાણ્ડુકુમ્ભવિપે શોષે મોહે મેહે ગરે જ્વરે ॥૨૯॥
 અરેતસ્યપ્રજસિ વા દૈવોપહતચેતાસ ।
 અમેધસિ સ્લલદ્વાચિ સ્મૃતિકામેડ્વપવાવકે ॥૩૦॥
 ઘલ્યં મહ્નયમાયુષ્યં કાન્તિસૌભાગ્યપુષ્ટિદમ્ ।
 કલ્યાણકમિદં સર્પિઃ શ્રેષ્ઠં પુંસવનેપુ ચ ॥ ૩૧ ॥
 ત્રિક્ષ્ણા, ઇદ્રવારણાં, મોટી એલચી, દેવદાર, ચણકાખ, ઘે બતની સારિવા (અનંતમૂળ અને રથામલતા), હળદર, દારુહળદર, સમેરવો, ગંધી સમેરવો, કાંગ, તગર, ભોરિંગણી, ઉપલેટ, મજ્જા, નાગકેસર, દાડમ, વાવડિંગ, તાક્ષીસ-પત્ર, એલચી, ચમેલીની કળીઓ, કાણું કમળ, નેપાળો, ઘેણું કમળ, પન્નકાષ્ટ-એટલાં વાનાં દરેક એક એક તોલો લઈને એ બધાં વડે એક પ્રસ્થ ઘી પકવવું. આ કલ્યાણુક ઘૃત ભૂતના વળગારમાં, ગાંડપણુ, ઉધરસ, વાઈ, પાપ, પાડરોગ, ખણુજ, ઝેર, ક્ષય, મોહ, પ્રમેહ, ગર તથા તાવમા, વીર્ય ન હોવાના રોગમાં, અભ ન થતી હોવાના રોગમાં, દેવને લીધે ચિત્તને નાશ થવાના રોગમાં, મેધા ન હોવાથી રોગમાં, તેતડાપણુમાં, સ્મરણશક્તિની ઇચ્છા હોય તેને માટે, જ્વરાગ્નિ થોડો હોવાના રોગમાં તથા સ્ત્રીને પુત્ર અવતરે એવા ઉપાયમાં ઉત્તમ છે. આ ઘી ખળ આપે છે, કલ્યાણુ કરે છે, આયુષ્ય માટે સારું છે; કાંતિ, સૌંદર્ય અને પુષ્ટિ આપે છે.

મહાકલ્યાણુક ઘૃત

પશ્યો દ્વિસારવાદીનિ જલે પન્સવૈર્વિશતિમ્ ।
 રસે તસ્મિન્ પચેત્સર્પિર્ગુષ્ટિશ્ચીરન્ચતુર્ગુણમ્ ॥ ૩૨ ॥
 વીરાદ્દિમેદાકાકોલીકપિક્ચૂવિપાણિભિઃ ।
 શર્પર્ણીચુતૈરેતન્મહાકલ્યાણકં પરમ્ ॥ ૩૩ ॥
 વૃંહણં સન્નિપાતદ્મં પૂર્વસ્માદધિકં ગુણૈઃ ।

શ્લોક ૨૬થી ૨૭કેમાં કહેલી વરા(=ત્રિક્ષ્ણા)-થી એલવાણુક (ચણકાખ) સુધીની સાત વસ્તુઓ સિવાયની, 'ઘે સારિવા'થી માંડીને પન્નકાષ્ટ સુધીની (૨૧ વસ્તુઓને) (ઘી કરતાં સોળગણા) વાણીમાં પકવતાં પકવતાં ઘી કરતાં ચારગણુ વાણી રહે ત્યાં સુધી પકવવી. એ ક્વાથમા ગુષ્ટિ(=એક જ વાર વિચાયેલી ગાય)ના દૂધ કરતાં ચારગણુ ઘી મહાશતાવરી, મેદા, મહામેદા, કાકોલી, કૌચાં, કાકડાશીંગ અને શર્પર્ણી(=મુદ્ગપર્ણી અને માષપર્ણી)ના કલ્ક સાથે પકવવું. આ મહાકલ્યાણુક ઘી ઉત્તમ પૃંહણુ, ત્રણુ દોષને નાશ કરે એવું અને આગળ કહેવાઈ ગયેલા (=કલ્યાણુક ઘી) કરતાં ગુણમાં ચડિયાતું છે.

મહાપૈશાચક ઘૃત

જટિલા પૂતના કેગી ચારટી મર્કંટી વચા ॥૩૪॥
 ત્રાયમાણા જયા વીરા ચોરકઃ કન્દુરોહિણી ।
 વયઃસ્થ્યા શૂકરી છત્રા સાતિચ્છત્રા પલ્લવપા ॥૩૫॥
 મહાપુરુપદન્તા ચ કાયસ્થ્યા નાકુલીદ્વયમ્ ।
 કટમ્બરા વૃશ્ચિકાલી શાલિપર્ણી ચ તૈર્ચૂતમ્ ॥૩૬॥
 સિદ્ધં ચાતુર્થિકોન્માદગ્રહાપસ્મારનાશનમ્ ।
 મહાપૈશાચકં નામ ઘૃતમેતદ્યથાડ્મૃતમ્ ॥ ૩૭ ॥
 બુદ્ધિમેધાસ્મૃતિકરં વાલાનાં ચાન્નવર્ધનમ્ ।
 માસી, હરડે, ગંધમાંસી, સ્થળકમળ, કૌચાં, વજ, ત્રાયમાણુ, અરણી, કાકોલી, ગંઠાના, કડ, આમળા, વરધારા, ધાણા, સુવા (કે વરિયાળી), ડૂંગળ, શતાવરી, ક્ષીરકાકોલી, ભલો ભોરિંગણી, ઘેકી ભોરિંગણી, પ્રસારિણી, માંદીઆવળ તથા શાલિપર્ણી-એટલી વસ્તુઓથી સિદ્ધ કરેલું મહાપૈશાચક નામનું ઘી ચોથિયે તાવ, ગાંડપણુ, વળગાડ તથા વાઈને નાશ કરે છે, અમૃત જેવું છે; ખુદ્રિ, મેધા અને

સ્મરણશક્તિ આપે છે તથા ખાળકોના અવ-
થવોને વધારે છે.

નસ્ય, અંજન, લેપ, ધૂપ, ધૂમપાન વગેરે
બ્રાહ્મીમૈત્રી વિહંગાનિ

વ્યોપં હિચ્ચુ જટાં મુરામ્ ॥ ૩૮ ॥

રાક્ષાં વિપન્નાં લગ્નું વિશલ્યાં સુરસાં વચામ્ ।

જ્યોતિષ્મતીં નાગવિન્નામનન્તાં સહરીતક્રીમ્ ॥ ૩૯ ॥

કાશ્ચ્ચીં ચ હસ્તિમૂત્રેણ પિષ્ટ્વા છાયાવિશોપિતા ।

વર્તિત્તેસ્યાજ્ઞનાલેપધૂપૈસ્સ્નાદસૂદત્તી ॥ ૪૦ ॥

પ્રાણી, ઇદ્રવારણાં, વાવડિંગ, ત્રિકંકુ, હિંગ, જટામાંસી, મુરામાંસી, રાસ્ના, અતિવિષની કળી, લસણ, ગળો, તુળસી, વજ, માલકાંકણી, નેપાળો, ધમાસો, હરદે તથા ફટકેડી-એટલી વસ્તુએને હાથીના મૂતર સાથે લસોટીને એની સોગડી ખનાવીને, એને છાંયડામાં સૂકવીને તૈયાર કરેલી સોગડીના નસ્ય, અંજન, લેપ અને ધૂપ કરવાથી ગાંડપલુ મટે છે.

અવપીડાશ્ચ વિવિધાઃ સર્પપાઃ સ્નેહસંયુતાઃ ।

કદુતૈલેન ચામ્યજ્ઞો ધ્માપયેચાસ્ય તદ્રજઃ ॥૪૧॥

સહિચ્ચુસ્તીક્ષ્ણધૂમશ્ચ સૂત્રસ્થાનોદિતો હિતઃ ।

સરસિયાવાળા (=સરસિયું કાઢી ન લીધું

હોય એવા) સરસવનાં જાતજાતનાં અવપીડ

નસ્યો (સૂ. ૨૦/૭), સરસિયાથી અલ્યંગ,

એને (=દરદીને) સરસવતુ ચૂર્ણ નાકમાં ફૂંકેતુ

અને હિંગ સાથે સૂત્રસ્થાન(અ. ૨૧)માં

કહેલું તીક્ષ્ણ ધૂમપાન-એટલું ગાંડપલુમાં

હિતકારક છે.

શૂનાલશલ્યકોલૂકજલૌકાઘૃપયસ્તજૈઃ ॥ ૪૨ ॥

સૂત્રપિત્તશઠ્ઠોમનલ્લચર્મભિરાચરેત્ ।

ધૂપધૂમાજ્ઞનાભ્યન્નપ્રદેહપરિવેચનમ્ ॥ ૪૩ ॥

શિયાળ, શાહુડી, ઘુવડ, ચામાચીડિયુ,

આખલો અને ખડરી-એટલા પ્રાણીના મૂત્ર, પિત્ત,

શડો, વાળ, નખ અને ચામડીથી ધૂપ, ધૂમ-

પાન, અંજન, અલ્યંગ, જાડા લેપ અને સ્નાન

કરવાં. (સ્નાન, લેપ વગેરે જે ક્રિયામાં જેવી

ખનાવટની જરૂર હોય તેવી કવાથ, કલક વગેરે

ખનાવટ કરવી.)

ધૂપયેત્સતત્ત ચેનં શ્વનોમત્સ્યૈઃ સુપૂતિભિઃ ।

વાતશ્લેષ્માત્મકે પ્રાયઃ

વળી એને (=ગાંડપલુના દરદીને) વાયુ અને કફના ગાંડપલુમાં ઘણાં ગંધાતાં ફૂતરા, ગાય અને માછલાંના ધૂપ સતત આપવો.

પેત્તિકે તુ પ્રશસ્યતે ॥ ૪૪ ॥

તિત્તકં જીવનીયં ચ સર્પિઃ સ્નેહશ્ચ મિશ્રકઃ ।

શીતાનિ ચાત્રપાનાનિ મધુરાણિ લઘૂનિ ચ ॥ ૪૫ ॥

પિત્તથી થયેલા ગાંડપલુમાં તિત્તક વૃત,

જીવનીય વૃત, યમક સ્નેહ, ડંડાં, ગળ્યા તથા

હલકાં અત્રપાન વખણાય છે.

વિધ્યેચ્છિરાં યયોકાં વા તૃપં મેઘામિપસ્ય વા ।

નિવાતે શાયયેદેવં મુચ્યતે મતિવિશ્રમાત્ ॥ ૪૬ ॥

અથવા સૂ. ૨૭/૧૧૩માં કહેલી ફસ ખોલવી,

અથવા ધરાઈને ચરખીલયું માંસ ખવડાવીને

પવન ન આવે એવી જગ્યાએ સુવાડી રાખવો.

આ રીતે ચિત્તશ્રમ (=ગાંડપલુ) મટે છે.

પ્રથિવ્યાસલિલે કૂપે શોપયેદ્વા યુમુશ્ચયા ।

આશ્વાસયેત્સુહૃત્તં વા વાક્યૈર્થર્માર્થસંહિતૈઃ ॥ ૪૭ ॥

દૂયાદિપ્રવિનાશં વા દર્શયેદદ્ભુતાનિ વા ।

વદ્ધં સર્પપતૈલાક્તં ન્યસેદ્દોક્તાનમાતપે ॥ ૪૮ ॥

કાપિકચ્છવાડયથા તસૈર્લૌહૈતૈલજલેઃ સ્પૃશેત્ ।

કશામિસ્તાહયિત્વા વા

વદ્ધં શ્વશ્ચ વિનિક્ષિપેત્ ॥ ૪૯ ॥

અથવા વીતશશ્લાઘ્મજને સંતમસે ગૃહે ।

સર્પેણોદ્ધૂતદદૂળ દાન્તૈઃ સિંહૈર્ગજૈશ્ચ તમ્ ॥ ૫૦ ॥

(ત્રાસયેચ્છલ્લહસ્તૈર્વા ફિરાતારાતિતસ્કરૈઃ) ।

ગથવા રાજપુત્રયા વહિર્નીત્વા સુસંયતમ્ ।

માપયેયુર્થધેનેનં તર્જયન્તો નૃપાહ્વયા ॥ ૫૧ ॥

દેહદુઃશ્વભયેભ્યો હિ પર પ્રાણભય મતમ્ ।

તેન યાતિ શમં તસ્ય સર્વંતો વિપ્લુતં મનઃ ॥ ૫૨ ॥

અથવા એને પાણી વિનાના કૂવામાં નાખીને

ભૂખ્યા રાખીને સૂકવવો, અથવા એના મિત્રે

એને ધમ્ અને અર્થવાળાં વચનો કહીને આશ્વા-

સન આપવું (=શાંત પાડવો), અથવા એને

(પુત્ર વગેરે) પ્રિયજનના નાશના (ખોટા ખોટા)

સમાચાર આપવા, અથવા એ નવાઈ પામે

એવાં (નજરખંધીના જેલ જેવાં) દશ્ય એને

દેખાડવાં, એને ખાંધીને શરીરે સરસિયુ ચોપડીને

તડકામાં ચત્તો સુવાડવો; અથવા એને કૌવચ કે તપાવેલાં ઘોઢું, તેલ અને પાણી અડકાડવાં; અથવા ચાખુઠ મારીને ખાંધીને એને ધરામાં ફેંકવો; અથવા શસ્ત્ર, પથ્થર અને માણસ વિનાના અધારા મકાનમાં પૂરવો, અથવા જેની દાઢ પાડી નાખી હોય એવા સાપથી કે પાળેલા સિંહો અને હાથીઓથી એને બિવડાવવો, (હાથમાં હથિયારવાળા ભીલ, શત્રુ અને ચોરોથી એને ભડકાવવો), અથવા રાબના અમલ-દારોએ એને ખરાખર ખાંધીને ખહાર લઈ જઈને રાબના હુકમથી એને મારી નાખવાની ધમકી આપીને ભડકાવવો. શરીરના દુઃખના ભય કરતાં પ્રાણુ જવાનો (એમરણુનો) ભય વધારે હોય છે એવું મનાય છે. તેથી (એમરવાના ભયથી) તેનું ઉચ્ચકારાયેલું મન બધી ખાલુથી શાંત થાય છે.

દેશ, કાળ વગેરેના વિચાર

સિદ્ધા ક્રિયા પ્રયોજ્યેયં દેશકાલાદ્યપેક્ષ્યા ।

આ સિદ્ધ ક્રિયા દેશ, કાળ વગેરેના વિચાર કરીને કરવી.

इष्टद्रव्यविनाशानु मनो यस्त्योपहन्यते ॥ ૫૩ ॥
તસ્ય તત્સદ્દશપ્રાપ્તિસાન્વાશ્વાસૈઃ શમં નયેત્ ।

પ્રિય વસ્તુના નાશને ક્ષીધે જેનું મન હણાયુ હોય (=જે ગાડો થઈ ગયો હોય) તેનું મન તેના જેવી (=નાશ પામેલી પ્રિય વસ્તુના જેવી) વસ્તુ મેળવી આપીને, સાંત્વન આપીને તથા આશ્વાસન આપીને શાંત પાડવું.

કામશોકભયક્રોધહર્ષેર્પ્યાલોભસમ્ભવાન્ ॥ ૫૪ ॥
પરસ્પરપ્રતિદ્વન્દ્વેરિભિરેવ શમં નયેત્ ।

કામ, શોક, ભય, ક્રોધ, હર્ષ, ઈર્ષ્યા અને ઘોભથી થયેલા ગાંડપણને એ દરેકના પોતપોતાના વિરોધી ભાવથી મટાડવાં, (દાખલા તરીકે કામથી થયેલું ગાંડપણ કામના વિરોધી ભાવથી એટલે ભયથી કે ક્રોધથી મટાડવું; શોકથી થયેલું ગાંડપણ હરખ કરાવીને મટાડવું વગેરે.)

ગાંડપણમાં વળગાડના ઉપાય

भूतानुबन्धमीक्षेत् प्रोक्तलिङ्गाधिकारकृतिम् ॥ ૫૫ ॥
यद्युन्मादे ततः कुर्याद्भૂतनिर्दिष्टमौषधम् ।

આ અધ્યાયમાં છ પ્રકારનાં ગાંડપણનાં જે લક્ષણો કહેવાઈ ગયાં, તે ઉપરાંત ખીબાં વધારે લક્ષણો ઉપરથી જે દેવ વગેરેના વળગાડ છે એવું ગાંડપણમાં જણાય, તે ભૂતપ્રતિષેધ અધ્યાયમાં કહેલું ઔષધ કરવું.

वलि च दद्यात्पललं यावकं सकुपिण्डिकाम् ॥ ૫૬ ॥
સ્લિગ્ધં મધુરમાહારં તણ્ડુલાન્ રુધિરોક્ષિતાન્ ।
પકામકાનિ માંસાનિ સુરાં મૈરેયમાસવમ્ ॥ ૫૭ ॥
અનિમુક્તસ્ય પુષ્પાણિ જાત્યાઃ સહચરસ્ય ચ ।
ચતુષ્પયે ગવા તીર્થે નદીતાં સહ્મયેષુ ચ ॥ ૫૮ ॥

વળી (ગાંડપણ સાથે વળગાડ હોય તો) માંસ, જવનો ખાકળો, સાથુનો લાડુ, સિનગ્ધ અને ગળ્યો આહાર, ઘોડી છાંટેલા ચોખા, પાકાં અને કાચાં માંસ, સુરા, મૈરેય, આસવ; અતિમુક્ત (કસ્તૂરી મોગરો)નાં, બાઈનાં અને આંખાનાં ફૂલ એટલાં વાનાંનું ખલિદાન ચકલામાં, ગાયોના વાડામાં અને નદીઓના સંગમમાં મૂકવું.

ગાંડપણ કોને ન આવે?

निवृत्तामिपमद्यो यो हिताशी प्रयतः शुचिः ।
નિજાગન્તુમિરુન્માદૈઃ સત્ત્વવાન્ સ યુજ્યતે ॥ ૫૯ ॥
જે માણસ માંસ અને દારૂથી દૂર રહે છે, પથ્ય ભોજન કરે છે, સંયમ રાખે છે, પવિત્ર રહે છે, તે સત્ત્વવાળા (=સાત્ત્વિક) માણસને નિજ અને આગતું ગાંડપણ થતા નથી.

ગાંડપણ મટવું હોવાનાં લક્ષણ પ્રસાદ હિન્દ્રિયાર્યાનાં બુદ્ધ્યાત્મમનસાં તથા ।
ધાતૂનાં પ્રકૃતિસ્થત્વં વિગતોન્માદલક્ષણમ્ ॥ ૬૦ ॥
ઇન્દ્રિયોની પોતપોતાના વિપયોમા પ્રસન્નતા; ખુદ્ધિ, આત્મા અને મનની પ્રસન્નતા તથા ધાતુઓની સ્વાભાવિક સારી સ્થિતિ એ ગાંડપણ મટી ગયું હોવાનું લક્ષણ છે.

इत्यष्टाहृदये पठे उत्तरस्थाने उन्माद-
પ્રતિષેધો નામ પઠોડવ્યાયઃ ॥ ૬ ॥

અધ્યાય ૭ મો-વાઈના ઉપાય

અથાતોડપસ્મારપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

इति ह साहुरत्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે વાઈ મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહા-ર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

વાઈના અર્થ, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ

स्मृत्यपायो ह्यपस्मारः स धीसत्त्वामिसंघृष्यात् ।

जयतेऽमिहते चित्ते चिन्ताशोकमयादिभिः ॥१॥

उन्मादवत्प्रકુપितૈશ્ચિત્તદેહગતૈર્મલૈઃ ।

હતે સત્ત્વે હૃદિ વ્યાપ્તે સંભ્રાવાહિપુ શ્લેપુ ચ ॥૨॥

तमोविशान् मूढमतिर्वीभत्साः कुर्वते क्रियाः ।

दन्तान् खादन् वपन् फेनं

हस्तौ पादौ च विक्षिपन् ॥ ३ ॥

પડ્યશ્ચસન્તિ રૂપાણિ પ્રસજ્જલન્ પતતિ ક્ષિતૌ ।

विजिह्वाक्षिष्टौ दोषवेगोऽतीते विबुध्यते ॥ ४ ॥

કાલાન્તરેણ સ પુનઃશ્રેવમેઘ વિચેષ્ટે ।

સ્મરણશક્તિનો નાશ થાય તે અપસ્માર

(=વાઈ) છે. બુદ્ધિ અને ધારજના નાશને

હીધે જ્યારે ચિત્ત ચિંતા, શોક, લય વગેરેથી

ક્ષોભ પામે છે તથા જ્યારે ઉન્માદ(=ગાંડપણ)માં

થાય છે તેમ મન અને શરીરના ડોપેલા દોષો

વડે મન હણાય છે અને જ્યારે એ દોષો હૃદય-

માં અને સંજ્ઞા (=જ્ઞાન) વહેનારાં શ્લેષોમાં

વ્યાપી બન્ય છે, ત્યારે વાઈનો રોગ થાય છે.

(વાઈના રોગમાં) દરહીને અંધારાં આવે છે,

બુદ્ધિ બહેર મારી બન્ય છે અને એ નિંદવા

લાયક ક્રિયાઓ કરે છે, દાંતો અંધારાં બન્ય છે,

મુખમાંથી ફીણ નીકળે છે, હાથ-પગ પછાડે છે,

ગૂની હયાતી જ નથી એવી આકૃતિઓ ભેતાં-

ભેતાં ઠોકર ખાઈને જમીન પર પડી બન્ય છે,

એની આંખો અને ભસ્મર કરડાઈ બન્ય છે,

દોષોનો વેગ જતો રહે ત્યારે એ જ્ઞાનમાં આવે

છે અને ખીજે વખતે (=ખીજે વેગ આવે ત્યારે)

વળી પાછો એવી જ (=કિપર કહી તેવી જ)

એટલો કરે છે.

વાઈના પ્રકાર

અપસ્મારશ્ચતુર્મંદો વાતાયેનિચયેન ચ ॥ ૫ ॥

વાઈ ચાર ભતની છે; વાયુ વગેરેથી અને ત્રિદોષથી થતી (=વાયુથી, પિત્તથી, કફથી અને ત્રણે દોષથી થતી).

વાઈનું પૂર્વરૂપ

રૂપમુત્યન્યામાનેઽસ્મિન્

હૃત્કમ્પઃ શૂન્યતા ધ્રમ્ ।

તમસો દર્શનં ધ્યાનં મૂઘ્યુદાસોઽધિવૈકૃતમ્ ॥૬॥

અશબ્દશ્રવણં સ્વેદો લાલાસિદ્ધાણકક્ષુતિઃ ।

ભત્રિપાકોઽરુચિર્મૂર્છા કુક્ષ્યાટોપો વલક્ષયઃ ॥

નિદ્રાતાશોઽક્લમર્દસ્ત્વદ્વયમે ગાનં સન્નર્તનમ્ ।

પાનં તેલસ્ય મદ્યસ્ય તયોરેવ ચ મેહનમ્ ॥ ૮ ॥

વાઈનો રોગ થવાનો હોય ત્યારે હૃદય કંપે

છે, ઉદાસપણું, ફેર, અંધારાં આવે, વિચારમાં

ફૂળી જવાય, ભસ્મર સંક્રોચાય, આંખો વિકૃત

બને, અવાજ થયા વિના અવાજ સભળાય,

પરસેવો થાય, લાળ અને લીંટ નીકળે, પથે

નહિ, અરુચિ, મૂર્છા, કૂખમાં વાયુનો ગડગડાટ

થાય, ખળનો નાશ થાય, ભિંધ આવે નહિ,

શરીરમાં ચૂથારા થાય, તરસ, સ્વપ્નમાં નાથ

સાથે ગાય, તેલ અને દારૂ પીએ તથા એ

ખેનો જ (=તેલ અને દારૂનો જ) પેશાબ થાય

એટલાં લક્ષણ થાય છે.

વાયુની વાઈનાં લક્ષણ

તत्र वातात्स्फुरत्सन्धियः प्रपतंश्च मुहुर्मुहुः ।

અપસ્મરતિ સંજ્ઞાં ચ લમતે વિસ્વરં રુદન્ ॥૯॥

ઉત્પિપ્પિહુતાક્ષઃ શ્વસિતિ ફેનં વમતિ કમ્પતે ।

આવિધ્યતિ શિરો દન્તાન્

દશત્યાઘ્રાતકન્ધરઃ ॥ ૧૦ ॥

પરિતો વિશિષ્ટત્યક્લં વિપમં વિનતાહ્ગુલિઃ ।

રુક્ષદયાવારુણાક્ષિત્રહ્નલાસ્યઃ કૃષ્ણમીક્ષતે ॥૧૧॥

ચપલં પથયં રૂપ વિરૂપં વિહૃતાનનમ્ ।

તેમાં (=ચારે પ્રકારની વાઈમાંથી) વાયુથી

થતી વાઈમાં પગ થડકે છે, પડી બન્ય છે, વારં-

વાર વાઈ આવે છે અને વારંવાર જ્ઞાનમાં

આવે છે. વાયુની વાઈમાં દરહી વિચિત્ર અવાજ

કરીને રુએ છે, આંખો ભિંચી અઢી બન્ય છે, હાંફે

છે, મોંમાંથી ફીણ નીકળે છે, કંપે છે, (લીંટ

વગેરે) સાથે માથું ફૂટે છે (કે માથું ધુણાવે

છે), દાંત કચકચાવે છે, ઠોક ફૂલી બન્ય છે.

રીરને ખધી બાજુએ ગમે તેમ પછાડે છે, પાંગળીઓ વળી બધ છે; આંખો, ચામડી, ખ અને મોં ધૂખાં, બદામી રંગનાં અને આછાં લા થઈ બધ છે; એને ઠાળી, ચપળ, પરુષ, ડાળ અને વિકૃત મુખવાળી આકૃતિઓ ખાય છે.

પિત્તની વાઈનાં લક્ષણ

પસ્મારતિ પિત્તેન મુહુઃ સંજ્ઞાં ચ વિન્દતિ ॥ ૧૨ ॥
પિત્તફેનાશ્વિવસ્ત્રલ્વગાસ્ફાલયતિ મેદિનીમ્ ॥
પરવાદીતરુપિતરુપદર્શી ત્પાન્વિતઃ ॥ ૧૩ ॥

પિત્તથી આવતી વાઈમાં વારંવાર વાઈ આવે છે અને વારંવાર પાછું ભાન આવે છે; (મોંતું) ફીણુ, આંખ, મોં અને ચામડી પીળાં હોય છે, જમીન પર (અંગો) પછાડે છે, ભયાનક, ચળકતી (=સળગતી) અને ઉશ્કેરાયેલી (=ઉચ્ચ) આકૃતિઓ એને દેખાય છે-તથા તરસ લાગ્યા કરે છે.

કંકની વાઈનાં લક્ષણ

કફાચ્ચિરેણ ગ્રહણં ચિરેણેવ વિવોધનમ્ ॥
ચેષ્ટાડલ્પા મૂયસી લાલા
શુક્લનેત્રનલાસ્યતા ॥ ૧૪ ॥

શુક્લામરૂપદર્શિત્વં
કંકની આવતી વાઈમાં વાઈ લાંબે વખતે આવે છે અને (વાઈ આવ્યા પછી) ભાન આવતાં પણ વાર લાગે છે, ચેષ્ટા થોડી હોય છે, લાળ બહુ નીકળે છે; આંખ, નખ અને મોં ધોળાં હોય છે-તથા એને ધોળા રંગની આકૃતિઓ દેખાય છે.

ત્રિદોષની વાઈ

સર્વલિઙ્ગં તુ વર્જયેત્ ॥

ખધાં (=ત્રણે દોષનાં ભેગાં) લક્ષણેવાળી વાઈને (અસાધ્ય સમજીને) છોડી દેવી (=ઉપાય કરવા નહિ).

પહેલું શું કરવું ?

અથાડડ્યુત્તાનાં ધીચિત્તહત્વાનાં
પ્રાક્પ્રવોધનમ્ ॥ ૧૫ ॥

તીક્ષ્ણૈઃ કુર્યાદપસ્મારે કર્મભિર્વમનાદિભિઃ ॥
હવે સૌથી પહેલાં વાઈમાં (દોષોથી) છવાઈ

ગયેલાં ખુદ્ધિ, મન, હૃદય અને સ્ત્રોતોને તીક્ષ્ણ વમન વગેરે ક્રિયાઓથી બચત કરતાં.

વાતિકં વસ્તિભૂયિષ્ટૈઃ, પૈત્તં પ્રાયો વિરેચનેઃ ॥ ૧૬ ॥
શ્લેષ્મિકં વનમપ્રાયૈરપસ્મારમુપાચરેત્ ॥

અસ્તિ જેમાં મુખ્ય છે એવા ઉપચારો વડે વાયુની વાઈના, મોટે ભાગે વિરેચનથી પિત્તની વાઈના અને વમન જેમાં મુખ્ય છે એવા ઉપચારો વડે કંકની વાઈના ઉપાય કરવા.

કેવા દરદીને ક્યા સંશમન યોગો આપવા ?
સર્વતઃ સુવિગુદ્ધસ્ય સમ્યગાશ્વાસિતસ્ય ચ ॥ ૧૭ ॥
અપસ્મારવિમોક્ષાર્થં યોગાન્ સંશમનાન્ શુણુ ॥

ખધી બાજુએથી (=ઉપરથી અને નીચેથી) જેનું સંશોધન થઈ ગયું હોય અને જેને સારી રીતે આશ્વાસન અપાયું હોય (=સંશોધન પૂરું થયા પછી જેને પેશા વગેરેના સંસર્જનનો કમ પૂરો થયો હોય) એવા દરદીને વાઈનો રોગ મટાડવા માટેના સંશમન યોગો તું સાંભળ.

સંશમન યોગો

(શ્લોક ૧૮ થી ૩૪)

ગોમયસ્વરસડીરદધિમૂત્રૈઃ શૂતે હવિઃ ॥ ૧૮ ॥
અપસ્મારજ્વરોન્માદકામલાન્તકરં પિત્તેત્ ॥

ગાયના છાણુને સ્વરસ, હૃદ્ય, દહીં અને ગાયતું મૂત્ર એ ચાર વસ્તુઓથી સિદ્ધ કરેલું ઘી વાઈ, તાવ, ગાંડપણુ અને કમળાને નાશ કરે છે, તે ઘી પીવું.

મહાપચંચગંધ ધી

દ્વિપચ્છમૂલત્રિકલાદ્વિનિશાકુટજત્વચઃ . ॥ ૧૯ ॥
સતપર્ણમપામાર્ગે નીલિનીં કટુરોઢિણીમ્ ॥

શમ્યાકપુષ્કરજટાફલ્ગુમૂલદુરાલભાઃ ॥ ૨૦ ॥
દ્વિપલાઃ સલિલદ્રોણે પન્ત્વા પાદાવશોપિતે ॥

ભાગાપાઠાઢકીકુમ્ભનિકુમ્ભવ્યોપરોહિષૈઃ ॥ ૨૧ ॥
મૂર્ચામૂતીકમ્ભૂનિમ્વશ્રેયસીસારિવાદ્વયેઃ ॥
મદ્યન્યગ્નિનિચુલેરક્ષાંશઃ સર્પિષઃ પન્તેત્ ॥ ૨૨ ॥

પ્રસ્યં તદ્વદ્ દ્રવૈઃ પૂર્વેઃ પચ્છગવ્યમિદં મહત્ ॥
જ્વરાપસ્મારજટરભગન્દરહર પરમ્ ॥ ૨૩ ॥

શોકાર્શઃ કામલાપાણ્ડુગુલ્મકાસપ્રહાપહમ્ ॥
દશમૂળ, ત્રિફળા, હાલદ, દારુહાલદ, કડાભાલ, સાતવીણુ, અધેડો, કંક, ગળી

નામની વનસ્પતિ, ગરમાળો, પુષ્કરમૂળ, કાળા ઉંખરાનાં મૂળ અને ધમાસો એટલી વસ્તુઓ દરેક આઠઆઠ તોલા લઈને એ ખધું એક દ્રોણ પાણીમાં પકવીને જ્યારે ચોથા સાગનું પાણી ખાકી રહે ત્યારે એ ક્વાથમાં ભારંગ-મૂળ, કાળીપાક, તુવેર, નસોતર, નેપાળો, ત્રિકકું, શેહિખણડ, મોરવેલ, અજમો, કરિયાતું, ગજખીપર, ખને જાતની સારિવા (અનંતમૂળ અને શ્યામલતા), મોગરો, ચિત્રો અને નેતર-એટલી વસ્તુઓ દરેક એકએક તોલા લઈને એમના કલકથી એક પ્રસ્થ ઘી અગાઉ (શ્લોક ૧૮ માં) કહેલા દ્રવો સાથે પકવવું. આ મહાખંચગવ્ય ઘી તાવ, વાઈ, ઉદર-રોગ, ભગંદર, સોજા, હરસ, કમળો, પાંડુરોગ, ગોળો, ઉધરસ અને વળગાડને મટાડવામાં ઉત્તમ છે.

બ્રાહ્મીરસવાકુષ્ઠશઙ્ખપુષ્પીશૂતં ઘૃતમ્ ॥ ૨૪ ॥

પુરાણં મેઘ્યમુન્માદાલક્ષ્મ્યપસ્મારપામ્જિત્ ।

બ્રાહ્મીનો સ્વરસ, વજ, ઉપશ્લેટ અને શંખાવળી સાથે ઉકાળેલું (પકવેલું) જૂનું ઘી મેઘા માટે સારું છે તથા ગાંડપણ, અલક્ષ્મી, વાઈ અને પાપનો નાશ કરે છે.

(ઘીથી ચારગણો બ્રાહ્મીનો સ્વરસ લેવો. વજ, ઉપશ્લેટ અને શંખાવળીના કલક કરવો.)
તૈલપ્રસ્યં ઘૃતપ્રસ્યં જીવનીયૈઃ પલોન્મિતૈઃ ॥ ૨૫ ॥
ક્ષીરદ્રોણે પચેત્સિદ્ધમપસ્મારવિમોક્ષણમ્ ।

જીવનીય ગણનાં ઔષધો દરેક ચારચાર તોલા લઈને તે ખર્ધાના કલક વડે એક દ્રોણ દૂધમાં એક પ્રસ્થ તેલ અને એક પ્રસ્થ ઘી પકવવું. એ વાઈનો રોગ મટાડવાનું સિદ્ધ (અકસીર) ઔષધ છે.

કંસે ક્ષીરેશ્વરસયોઃ કાશ્મર્યેઽણુગ્ણે રસે ॥ ૨૬ ॥

કાર્પિકૈર્જીવનીયૈશ્ચ સર્પિપ્રસ્થં વિપાચયેત્ ।

વાતપિત્તોદ્રવં ક્ષિપ્રમપસ્મારં નિહન્તિ તત્ ॥ ૨૭ ॥

એક આઠક દૂધ અને શેરડીના રસમાં

અને (ઘીથી) આઠગણા (આઠ પ્રસ્થ) શીવણી-

ના રસમાં જીવનીય ગણનાં ઔષધો દરેક એક-

એક તોલા લઈને તે ખર્ધાના કલક સાથે એક

પ્રસ્થ ઘી પકવવું. એ ઘી વાયુથી અને પિત્તથી થયેલી વાઈને તરત મટાડે છે.

તદ્વત્ કાશવિદારીશુકુશાકાયશૂતં પયઃ ।

ને જ રીતે કાસડો, ભોંયકોણું, શેરડી અને ડાલના ક્વાથમાં પકવેલું દૂધ (વાયુની અને પિત્તની વાઈને તરત મટાડે છે).

કૂમાણ્ડસ્વરસે સર્પિરષ્ટાદશગુણે શૂતમ્ ॥ ૨૮ ॥
યષ્ટીકલ્કમપસ્મારહરં ધીવાકસ્વપ્રદમ્ ।

(ઘી કરતાં) અઠારગણા કાળાના સ્વરસમાં જડીમધના કલક સાથે પકવેલું ઘી વાઈનો રોગ મટાડે છે તથા ખુદ્ધિ, વાચા અને અવાજ આપે છે.

વાઈમાં નસ્ય

કપિલાનાં ગવાં પિત્તં નાવને પરમં હિતમ્ ॥ ૨૯ ॥
શ્વશૂગાલવિડાલાનાં સિંહાદીનાં ચ પૂજિતમ્ ।

ખીળાશ પડતી ગાયોનું તથા કૂતરો, શિયાળ, ખિલાડી અને સિંહ વગેરેનું પિત્ત (વાઈમાં) નસ્ય તરીકે ખણુ ફાયદો કરે છે.

ગોધાનકુલનાગાનાં પૃષ્ઠતર્ક્ષગવામપિ ॥ ૩૦ ॥

પિત્તેષુ સાધિતં તૈલં નસ્યેઽભ્યક્તે ચ શસ્યતે ।

સાંઠો, નોળિયો, હાથી, પહુંડ (રાતી ચામડીમાં ઘોળાં ટપકાંવાળું હરણું), રીંછ અને ગાય-એટલાં પ્રાણીઓના પિત્તમાં સિદ્ધ કરેલું તેલ (વાઈના રોગમાં) નસ્યમાં અને અભ્યંગમાં વખણાય છે.

ત્રિકલાવ્યોપપીતદ્રુયવક્ષારફાગિજકૈઃ ॥ ૩૧ ॥

શ્યાહ્વાપામર્ગિકારજ્જવીજૈસ્તૈલં વિપાચિતમ્ ।

યસ્તમૂત્રે હિતં નસ્યં ચૂર્ણં વા ધ્માપચેદ્ધિપક્વા ॥ ૩૨ ॥

ત્રિકળા, ત્રિકકું, દારુહળદર, જવખાર, કૃષ્ણજ્જક (૧. મરવો, ૨. તુલસી), ખીલા, અલેડો, કણજનાં ખી-એટલી વસ્તુઓના કલકથી ખકરીના મૂત્રમાં પકવેલું તેલ નસ્ય તરીકે ફાયદો કરે છે અથવા વેધે નાકમાં 'ત્રિકળા' થી 'કણજનાં ખી' સુધીની વસ્તુઓનું ચૂર્ણ નાકમાં ફુંકવું.

ધૂપ

નકુલોલુન્માર્જારિગૃધ્રકીટાહિકાકૈઃ ।

તુષ્ટૈઃ પક્ષૈઃ પુરીપૈશ્ચ ધૂપમસ્ય પ્રયોજયેત્ ॥ ૩૩ ॥

નેાજિયેા, ઘુવડ, ખિલાડી, ગીધ, કીડા, સાપ અને કાગડો એટલાં પ્રાણીઓનાં મેાં, પાંખો અને હગાર વડે એને (વાઈના દરદીને) ધૂપ આપવેા.

શીલયેત્તેલ્લગ્નં પયસા વા શતાવરીમ્ ।
બ્રાહ્મીરસં કુષ્ઠરસં વર્ષાં વા મયુસંયુતામ્ ॥૩૫॥
વળી (વાઈના રોગીએ) રોજ તેલ અને લસણ મેગાં ખાવાની ટેવ રાખવી, અથવા દૂધ સાથે શતાવરી ખાવાની ટેવ રાખવી અથવા મધ સાથે બ્રાહ્મીના સ્વરસ, ઉપશ્લેટનો સ્વરસ કે વજ સાટવાની (કે, પીવાની) ટેવ રાખવી.

રસાયને તથા દરદીની સંભાળ સમં કુદૈરપસ્મારો દોષૈઃ શારીરમાનસૈઃ ।
યજ્ઞાયતે યતશ્રેય મહામર્મસમાધ્યયઃ ॥ ૩૫ ॥
તસ્માદ્રસાયનેરેનં દુશ્ચિકિન્સ્યમુપાચરેત્ ।
તદાર્તં ચાગ્નિતોયાદેવિપમાત્પાલયેત્સદા ॥ ૩૬ ॥

શરીરના અને મનના દોષો એકસાથે ઠાપવાથી વાઈના રોગ થાય છે તેથી તથા વાઈના રોગ મોટા મુમને (હૃદયને) આશ્રયે રહે છે તેથી એ મુરકેલીથી ઉપચાર કરી શકાય એવા રોગને રસાયને વડે ઉપચાર કરવેા. તેનાથી (વાઈથી) પીડાતાં દરદીને હંમેશાં દેવતા, પાણી, (+ઝાડ, પહાડ) વગેરેના સંકેટ-માંથી બચાવી ઘેવે (દેવતા કે પાણી પાસે જવા દેવેા નહિ, ઝાડ કે પહાડ ઉપર ચડવા દેવેા નહિ, કારણ કે એાચિંતી વાઈ આવે તેા એ બળી બચ, ડૂબી બચ કે ઉચિંતી પડી બચ).

વાઈ વર્ષાં ગયા પેંછી શુ' કરવું મુક્તં મનો વિકારેણ ત્વમિત્યં કૃતવાનિતિ ।
ન ઘ્રૂયાદ્વિપયૈરિષ્ટેઃ ફિલ્લેષ્ટં ચેતોડસ્ય ગ્રંહયેત્ ॥૩૭॥
મન વિકારમાંથી મુક્ત થાય (વાઈને વેગ પૂરેા થાય) પછી 'તને વાઈ આવી હતી ત્યારે તું આવુંઆવું કરતેા હતેા,' એવું વાઈના દરદીને કહેવું નહિ, તથા એના ક્ષેશ પામેલા ચિત્તને એને મનગમતા વિષયો વડે ખહેલાવવું.

इत्यष्टाहृदये भूततन्त्रं तृतीयं समाप्तम् ।
इत्यष्टाहृदये पष्ठे उत्तरस्थानेऽपस्मारप्रति-
पेधो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

અધ્યાય ૮ મો—આંખનાં પોપચાંના રોગો વિષે જ્ઞાન

अथातो वर्त्मरोगविज्ञानीयमध्यायं

ध्याप्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે આંખનાં પોપચાંના રોગોનું જ્ઞાન થવા માટે ઉપયોગી અધ્યાય સમન્વીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

આંખના રોગોનું કારણ અને સામાન્ય સંપ્રાપ્તિ

सर्वरोगनिदानोक्तैराहृतैः कुपिता मलाः ।
अचक्षुष्यैर्विशेषेण प्रायः पित्तानुसारिणः ॥ ૧ ॥
શિરામિરુદ્ધં પ્રચૂતા નેત્રાવયવમાશ્રિતાઃ ।
વર્ત્મસન્ધિ સતં કૃષ્ણં દર્ષિં વા સર્વમક્ષિ વા ॥૨॥
રોગાનુ કુર્યુઃ

ખધા રોગનાં સામાન્ય કારણુવાળા અધ્યાય-માં (ન. અ. ૧માં) કહેલાં કારણુને ક્ષીધે અને ખાસ કરીને આંખને નુકસાન કરે એવા આહારવિહારથી કોપેલા દોષો સામાન્ય રીતે પિત્તની પાછળપાછળ જઈને શિરાઓ દ્વારા હાંસડીથી ઉપરના ભાગમાં પ્રસરી જઈને આંખનાં પોપચાં, સંધિભાગ, ઘોળો ડોળો, કાળો ડોળો, કે આખી આંખ-એમાંથી આંખના ગમે તે ભાગમાં રહીને રોગો કરે છે.

(આંખની છ સંધિ-સાંધી) ૧. પાંપણ અને પોપચાંનું બેડાણ, ૨. પોપચાંનું ઘોળા ડોળા સાથે બેડાણ, ૩. ઘોળા ડોળાનું કાળા ડોળા સાથે બેડાણ, ૪. કાળા ડોળાનું કીકી સાથે બેડાણ, ૫. નાક તરફનો આંખનો ખૂણા, ૬. લમણા તરફનો આંખનો ખૂણા.—સુશ્રુત ઉત્તરતંત્ર, અધ્યાય ૧, શ્લોક ૧૫, ૧૬.)

પોપચાંના તથા પાંપણના રોગો કૃદ્ધોન્મીલ

चलस्त्रत्र प्राप्य वर्माध्रयाः सिराः ।
सुतोत्थितस्य कुरुते वर्तमस्तम्भं सवेदनम् ॥૩॥

પાંડુપૂર્ણામનેચત્ત્વં કુચ્છ્રોન્મીલનમ્થુ ચ ।
વિમર્દનાત્ સ્યાચ્ચ ગમઃ કુચ્છ્રોન્મીલ્નં
વદન્તિ તમ્ ॥૫॥

તેમાં (તે બધા આંખના રોગોમાંથી),
વાયુ પોપચાંમાં આવેલી સિરાઓમાં બધ છે
ત્યારે માણસ ઊંઘી જીદ છે. ને વખતે એનાં
પોપચાં સ્વજડ થઈ બધ છે, પોપચાંમાં પીડા
થાય છે, બહુ આંખમાં ધૂળ ભગી હોય એવી
આંખ થઈ બધ છે, પોપચું ઉઘાડતાં બહુ
દુઃખ થાય છે, આંખમાં પાણી આવે છે અને
આંખ ચોળવાથી મટી બધ છે તે રોગને
કુચ્છ્રોન્મીલ કહે છે.

નિમેષ (આંખો પરપટાવની)

ચાલયન્ વર્મની વાયુનિમેષોન્મેષણં મુદ્ધઃ ।
કરોત્યવદ્દ નિમેષોડ્ડસૌ

વાયુ (પોપચાંની સિરાઓમાં જઈને)
પોપચાંને હલાવીને વારંવાર પોપચાંની ઉઘાડ-
વાસ કરે છે (પટપટાવે છે) અને (તે વખતે)
પીડા થતી નથી. તે નિમેષરોગ છે.

વાતહત

વર્મ યત્તુ નિમીલ્યતે ॥૫॥

વિમુક્તર્ણિધ નિચ્છેપ્તં દ્વીનં વાતહતં દિ તત્ ।

પોપચાંને આંખના ઘોળા ઠોળા સાથે
બેડનારી સિરાઓનું બંધન ઢીલું પડી બધ
તેથી પોપચું હાલેસાથે નહિ અને સંકેચાઈ
બધ તેથી તે મિચાલેલું રહે તેને વાતહત
રોગ કહે છે.

કુંભી (ખીલ)

કૃપ્પ્યાઃ પિત્તે ન યદ્ગમેડ્વત્વર્મ

કુમ્ભીઋવીજયત્ ॥૬॥

આધ્માયન્તે પુનર્મિત્રાઃ

પિટ્ટિકાઃ કુમ્મિસંચિનાઃ ।

પિત્તને ક્ષીધે પોપચાંની અંદરની ખાણુએ
કુંભીનાં ખીજ બેવી અનેક ઠાળી ફોલીઓ
થાય છે અને તે કૃત્વા પછી ફરી ખાછી ભરાય
છે તેને કુંભી (ખીલ) કહે છે.

પિત્તોત્કિલ્લ

સદાહસ્તેદનિસ્તોદં રકામં સ્પર્શનાક્ષમમ્ ॥૭॥

પિત્તન જાયતે વર્મ પિત્તોત્કિલ્લમુશન્તિ તત્ ।

પિત્તને ક્ષીધે પોપચાંમાં બળતરા, ચીપડા
અને તોડ થાય, પોપચું લાલ અને સ્પર્શ
ખમી ન શકે એવું (આણું) થઈ બધ તેને
પિત્તોત્કિલ્લ કહે છે.

પદ્મશાત

કરોતિ કણ્ઠં વાહ ચ

પિત્તં પદ્માન્તમાલ્લિયતમ્ ॥૮॥

પદ્મણાં શાતતં ચાતુ પદ્મશાતં વદન્તિ તમ્ ।

પિત્ત પાંપણોના છેડામાં રહી ખણુ અને
બળતરા ઉત્પન્ન કરે અને પછી પોપચોના નાક
કરે તેને પદ્મશાત કહે છે.

પોચકી

પોચન્યઃ પિટ્ટિકાઃ ષ્વેનાઃ

સર્પપામા ઘનાઃ કફાત્ ॥૯॥

ગોપ્તોપદેહરુક્ષણ્ડૂપિચ્છિલાશ્રુસમન્વિતાઃ ।

કંને ક્ષીધે સેબ્દે ચીકારા, પીડા અં
ચીકણાં આંસુવાળી, ઘોળી, સ્વસ્થ બેવી અં
ભરચક ફોલીઓ થાય તેને પોચકી કહે છે.

કંદેત્કિલ્લ

કાફોત્કિલ્લં ભવેદ્વર્મ સ્તમ્મન્લેદ્વોપદેહવત્ ॥૧૦॥

પોપચું સ્વજડ, ચેપની ચીકારાવાણું અં
લપેટાયેલું થઈ બધ તેને કંદેત્કિલ્લ કહે છે.

લગણ

ગ્રનિયઃ પાણ્ડુરુક્ષપાકઃ

કણ્ઠમાનુ કાઠિન. કફાત્ ।

કોલમાત્રઃ સ હ્વાળાઃ

કિચ્છિદલ્પસ્તતોડ્વયયા ॥૧૧॥

કંને ક્ષીધે (પોપચાંમાં કે પાંપણમાં
ઘોળી, પીડા વિનાની, પાકે નહિ એવી, ચળ
વાળી, ઠંકણુ, ઘાર બેવી કે તેથી જરા ના
ગાંડ થાય તેને લગણ કહે છે.

ઉત્સંગ

રક્તા રક્તને પિટ્ટિકા તત્તુલ્યપિટ્ટિકાચિતા ।
ઉત્સન્નાવ્યા

ઘોળીને ક્ષીધે ઘોળી બેવા રંગની ફો
થાય અને એ ફોલીની આસપાસ એના બેવી
ખીજ ફોલીઓ થાય તેને ઉત્સંગ કહે છે.

રક્તોત્કિલ્લ

તથોત્કિલ્લં રાજિમસ્પર્શનાક્ષમમ્ ॥૧૨॥

એ જ ગતે (દોહાને ક્ષીધે) પોપચું
લિસોટાવાણું અને આણું થાય તેને ઉત્કિલ્લ
કહે છે.

૨૧૧૧ પોપચાના અર્શ ૨. ૧. ૧૧

અર્શોઽધિમાંસં વર્માન્તઃ

સ્તર્ધ્વં ક્ષિગ્ધં સદાહરુક ।

રક્તં રક્તેન તત્ત્વાત્રિચ્છિન્નં ચ્છિન્નં ચ વર્ધતે ॥ ૧૩

દોહાના પ્રકોપને ક્ષીધે પોપચાની અંદર
માંસ વધવાથી પોપચામાં સજ્જડ, ચીકણો,
ખળતરા અને પીડાવાળો, રાતો, દોહાચૂતો,
કાપે તેમ તેમ વધે એવો અર્શ (મસો)
થાય છે. (કહેલાં લક્ષણો સાથે માંસ વધે તેને
અર્શ કહે છે.)

અંજનનામિકા (આંજણી) ૨૩ ૧૧૭

મધ્યે વા વર્મનોઽન્તે વા

કણ્ઠપારુણતી સ્થિરા ।

મુદ્રમાત્રાઽષ્ટજા તામ્રા

પિટિકાઽજ્જનનામિકા ॥ ૧૪ ॥

દોહાને ક્ષીધે પોપચા(પાંપણ)ની વચ્ચે
કે. છેડે ખણજ, સિધા અને પીડાવાળી, સ્થિર,
મગ જેવડી, તાખાવરણી કાઠી એ આંજણી છે.

ખિસવર્ત્મ ૨૧૧૧

દોષૈર્વર્ત્મ વહિઃ શત્તં યદન્તઃ સૂક્ષ્મલાચિત્તમ્ ।

સન્નાયમન્તરુદકં વિસામં વિસવર્મ તત્ ॥ ૧૫ ॥

ત્રણે દોષના પ્રકોપથી બ્યારે પોપચું
ખહારથી સૂજી જાય, પોપચાની અંદરની ખાણુએ
ઝીણાંઝીણાં છિદ્રો પડી જાય, પોપચામાંથી
ખાણી ઝમે અને પોપચું ઠમળની નાળ જેવું
દેખાય તે ખિસવર્ત્મ રોગ છે.

ઉત્કિલ્લવર્ત્મ

યદ્વર્ત્મોત્કિલ્લપ્તમુત્કિલ્લ-

મરુસ્માન્લગ્નતામિયાત્ ।

રક્તદોષગ્નયોક્લેશાદ્વચ્યુત્કિલ્લવર્ત્મ તત્ ॥ ૧૬ ॥

દોહાના તથા ત્રણે દોષના પ્રકોપથી પોપચા-
માં પીડા સાથે વારંવાર ઉત્કલેદ થાય અને
કંઈ કારણ વિના પોપચું ઠરમાઈ જાય તે
ઉત્કિલ્લવર્ત્મ રોગ છે.

શ્યાવવર્ત્મ

શ્યાવવર્ત્મ મલ્લઃ સાઘ્વૈઃ

શ્યાવં રુક્નલેદશાફવત્ ।

દોહાના તથા ત્રણે દોષના પ્રકોપથી પોપચું
ખદામી રંગનું થઈ જાય, પોપચામાં પીડા
થાય, પોપચું ભીનું રહે અને પોપચા ઉપર
સોબે આવે તે શ્યાવવર્ત્મ રોગ છે.

શિલ્પવર્ત્મ

ત્રિષ્ટપ્તવર્ત્મની ત્રિષ્ટપ્તે કણ્ઠશ્વયયુરાગિની ॥ ૧૭

પોપચાં (સામસામાં) ચોટી જાય, પોપચાં-
માં ખણજ, સોબે અને રતાશ આવે તે
શિલ્પવર્ત્મ રોગ છે.

સિકતાવર્ત્મ

વર્મનોઽન્તઃ સ્થરા રુક્ષાઃ

પિટિકાઃ સિરુનોપમાઃ ।

સિરુનાઘર્મ

પોપચાંની અંદરની ખાણુએ ખરછટ,
લૂખી, રેતીના કણ જેવી કોણીઓ થાય તે
સિકતાવર્ત્મ રોગ છે.

કર્દમવર્ત્મ

કૃષ્ણં તુ કર્દમં કર્દમોપમમ્ ॥ ૧૮ ॥

પોપચું કાણું, કાઠવ જેવું થઈ જાય તે
કર્દમવર્ત્મ રોગ છે.

ખહલ

વહલં વહલૈર્માસેઃ સવર્ગેશ્ચીયતે સમૈઃ ।

પોપચું ભરચક, સમાન રંગના અને એક-
સરખા માંસના દોષાથી છવાઈ જાય તે
ખહલરોગ છે.

કુકૂણક

કુકૂણકઃ શિશોરેવ દન્તોપત્તિનિમિત્તજઃ ॥ ૧૯ ॥

સ્યાત્તેન શિશુરુચ્ચૂતનામ્રાઘો યૌજ્ઞનાઘમઃ ।

સર્વમ્ગૂલપૈન્નિચ્છલ્યઃ કર્ણનાસાદિમર્દનઃ ॥ ૨૦ ॥

કુકૂણક રોગ ખાળકને જ થાય છે. આ
રોગ ખાળકને દાંત આવવાને કારણે થાય છે.
તેને ક્ષીધે (આ રોગને ક્ષીધે) ખાળકની
આંખો સૂજી જાય છે અને તાંખાવાળી થઈ
જાય છે, ખાળક બેઈ શકતું નથી, પોપચાંમાં
સલુકા મારે છે અને પોપચાં ચીકણું હાટ

જેવાં રહે છે તથા ખાળક કાન, નાક અને આંખ શેષી છે.

પદ્મોપરોધ (પરવાળા)

પદ્મોપરોધે સફોવો વર્ત્મતાં જાયતે તથા ।
લરતાડન્તમુલત્વં ચ રોમ્માનમ્યાનિ વા પુનઃ ॥૨૧
કણ્ઠકૈરિવ તીક્ષ્ણાઘૈર્ધૃષ્ટં તૈરશ્ચિ શૂયતે ।

ઉપ્યતે ચાનિલાદિદ્વિહ્વલાહઃ શાન્તિરુદ્ધૈઃ ॥૨૨
પરવાળાના રોગમાં પોપયાં સંકોચાઈ બાથ, પાંપણુના વાળ ખરછટ થઈ બાથ અને અંદરની ખાજુએ વળી બાથ, અથવા પાંપણુના ખીબ નવા વાળ ઊગે, એ પાંપણુના વાળ આંખમાં અણીકાર કાંટાની માફક થસાય (ખૂંચે) તેથી આંખ સૂછ બાથ, આંખમાં લાલ ખળે અને આંખ પવન વગેરે (પવન, અગ્નિ અને તડકાં) ખમી શકે નહિ તથા જ્યારે પાંપણુના વાળ ઉખાડી નાખવામાં આવે ત્યારે થોડા દિવસ શાંતિ થાય.

અલછ (નાસૂર)

કુનીનક્રે ઘ્રિઠર્કર્મ કઠિનો ગ્રન્થિરુદ્ધતઃ ।

તામ્રઃ પક્ષોડ્સાપૂયસ્તુદલજ્યાઘ્માયતે મુદ્ધુઃ ॥૨૩॥

આંખના નાક તરફના ખૂણા પાસે પોપયાની ખહારની ખાજુએ કંઠણુ, ઊંચી, તાંબા જેવા રંગની, પાકી, ઘોલી અને પરુ નીકળે એવી અલછ (નાસૂર) નામની ગોંઠ થાય છે તે વારંવાર ભરાય છે (ફૂલે છે).

પોપયાવું અંખુદ

વર્ત્મન્તિર્માસિપિણ્ડામઃ શ્વયયુર્ગ્યિતોડ્હજઃ ।

સાન્નેઃ સ્વાદવુંદો દોવૈવિપમો ઘાહ્યતશ્ચલઃ ॥૨૪॥

ઘોલીના તથા ત્રણુ ઘોપના પ્રકોપથી પોપયાની અંદરની ખાજુએ માંસના ગોળા જેવો, ગૂંથાયલો (ગંઠાઈ ગમેલો), પીડા વિનાનો, અનિયમિત આહારનો, ખહારથી હલાનીચલાવી શકાય એવો સોજો થાય છે તે અંખુદ છે.

ચતુર્વિદાતિરિત્યેતે વ્યાઘયો વર્ત્મસંઘ્રયાઃ ।

આમ, પોપયાં તથા પાંપણુને આધારિ થતા આ એવીસ રોગ છે.

સાધ્યાસાધ્યવિચાર

આચોડ્ઝ મેપજૈઃ સાધ્યો

દ્વૌ તતોડ્ઝાશ્ચ વર્જયેત્ ॥ ૨૫ ॥

પદ્મોપરોધો યાપ્યઃ સ્યા-

ઞ્છેપાચ્છ્ણેણ સાધ્યેત્ ।

એમાં પહેલો (કૃષ્ણોન્મીલ) દવાથી મટે છે. એના પછીના જી(નિમેષ અને વાતહત્ત)ને તથા અશ્નિ (અસાધ્ય ગણીને) છોડી દેવા, પદ્મોપરોધ યાપ્ય છે અને ખાડીનાને ઘસ કિયાથી મટાડવા.

કુદ્ધયેત્પદ્મસદનં લિન્વાત્તેષ્વપિ ચાર્શુદમ્ ॥ ૨૬ ॥

મિદ્યાહ્નગણકુમ્મીકાવિસોત્સજ્ઞાજ્ઞનાલજીઃ ।

પોયક્રીડ્યાઘસિકતાગ્નિદ્યોત્કિલ્લપ્ત્વનુષ્ટયમ્ ॥૨૭॥

સકર્દમં સવહલં વિલિલેત્સુકુકૂળકમ્ ॥ ૨૭૧ ॥

તેમાંયે (શસ્ત્રક્રિયાથી મટાડવાના ૧૯ રોગોમાંથી) પદ્મશાત રોગમાં સોયોના કૂચે-શસ્ત્રથી છૂંદવું, અંખુદને (વૃદ્ધિપત્ર વગેરે શસ્ત્રથી) ક્ષાપી નાખવું; લગણુ, કુંભી, ખિસવત્તમં, ઉત્સંગ, અંજનનામિકા અને અલછ એટલા રોગોમાં (વીહિમુખ વગેરે શસ્ત્રથી) ક્ષાડવું; પોષકી, રયાવત્તમં, સિકતાવત્તમં, શિલ્પવત્તમં, ચાર ઉત્કિલ્પ (પિતોત્કિલ્પ, કર્કેત્કિલ્પ, રક્તોત્કિલ્પ અને ઉત્કિલ્પવત્તમં), કઠમંવત્તમં, ખહલ અને કુકૂણક-એટલા રોગમાં ખોતરવું (ઘસવું).

હલ્યદાગહદયે પઠ્ઠે ઉત્તરસ્થાને વર્મરોગ-વિજ્ઞાનીયો નામ અષ્ટોડ્ઝ્યાયઃ ॥ ૮ ॥

અધ્યાય ૯મો-પોપયાંના (અને

પાંપણુના) રોગના ઉપાય

અથાતો વર્મરોગપ્રતિપેદ્યં વ્યાધ્યાસ્યામઃ ।

इति ह साहसुरत्रेयादादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે આંખનાં પોપયાંના (અને પાંપણુના) રોગને મટાડવાના ઉપાય સમ-બનીશું. એ ખાખતમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

કૃષ્ણોન્મીલનો ઉપાય

ક્ર્ષ્ણોન્મીલે પુરાણાઞ્ચ

દ્રાક્ષાકલ્કામ્બુસાધિતમ્ ।

સસિતં યોજયેત્કિન્નયં નસ્યધૂમાહ્નતાદિ ચ ॥ ૧ ॥

કૃષ્ણોન્મીલ રોગમાં કાળી દ્રાક્ષના કલ્કથી

મને ઠાળી દ્રાક્ષના કવાથથી સિદ્ધ કરેલું જૂનું
 ॥ સાકર નાખીને યોજ્યુ (આંજવું) તથા
 સ્નેહન સ્નેહ, સ્નેહન ધૂમપાન, સ્નેહન અંજન
 ગેરેનો ઉપયોગ કરવો.

કુંભી (ખીલ) નો ઉપાય
 ઝમ્મીકાવર્ત્મ લિખિતં સૈન્ધવપ્રતિસારિતમ્ ।
 ઘ્રીઘાત્રીપટોલીનાં કાયેન પરિપેચયેત્ ॥૨ ॥
 (કુંભીવર્ત્મ રોગમાં) ખીલ (વૃદ્ધિપત્ર વગે-
 થી) ખોતરવાં (ઘસવાં), પછી સિંધવ વડે
 પ્રતિસારણ કરવું અને પછી ભેટીમધ, આંખળાં
 અને પટોળ એ ત્રણનો કવાથ રેડવો.

(સેક, સેચન, પરિપેક રેડવું, ધાર કરવી.
 માણસની કુખતી આંખ મિચાવીને પછી મિચા-
 વેલી આખી આંખ ઉપર ચાર આંગળ ભેટીથી
 દૂધ, કવાથ વગેરે રેડવાની—દવાની ઝીણી ધાર
 કરવી.)

પોપચું ખોતરવાની રીત
 નિવાતેઽધિષ્ઠિતસ્યાતૈઃ શુદ્ધસ્યોત્તાનશાયિનઃ ।
 વહિઃ કોષ્ણામ્બુતત્તેન સ્વેદિતં વર્ત્મ વાસસા ॥૩ ॥
 નિર્મુજ્ય વલ્લાન્તરિતં વામાશ્વુષ્ટાશ્વુલીધૃતમ્ ।
 ન હંસતે ચલતિ વા વર્ત્મવં સર્વતસ્તતઃ ॥ ૪ ॥
 મળ્ડલાગ્રેણ તત્તિર્યક્ કૃત્વા શલ્પપદાઢ્કિતમ્ ।
 લિલ્હેત્તેનિવ પત્રૈર્યાં શાકરોફાલિકાદિજૈઃ ॥ ૫ ॥
 ફેનેન તોયરાશોર્વાં પિચુના પ્રમૂજન્નસ્રક્ ।
 સ્થિતે રક્તે સુલિખિતં સક્ષોદ્રઃ પ્રતિસારયેત્ ॥ ૬ ॥
 યથાસ્વમુકૈરનુ ચ પ્રક્ષાલ્યોષ્ણેન ઘરિણા ।
 ઘૃતેન સિક્તમભ્યક્તં ઘઘ્રીયાન્મધુસર્પિયા ॥ ૭ ॥
 ઋર્શ્વાઘઃ કર્ણપોર્દત્વા પિષ્ડીં ચ યવસન્કુમ્ભિઃ ।
 દ્વિતીયેઽહ્નિ મુક્તસ્ય પરિપેકં યથાયથમ્ ॥ ૮ ॥
 કુર્યાંચતુર્યે નસ્યાદીન્ મુષ્ણેદેવાહ્નિ પશ્ચમે ।

પવન ન આવે એવા સ્થાનમાં વિશ્વાસ
 માણસો સાથે રહેતા; વમન, વિરેચન વગેરે
 લઈને શુદ્ધ થયેલા, ચતા સુવાટેલા દરદીના
 પોપચાને સશેકા પાણીની વરાળથી ગરમ કરેલાં
 પોતાંથી ખહારની (ઉપરની) ખાલુએથી શેકીને
 વસ્ત્ર વીટેલા ડાખા હાથના અંગૂઠા અને આંગળી
 વડે પોપચું પકડીને, પોપચુ ઉથલાવીને, પોપચું
 સરકી ન જાય કે કોઈ ખાલુએથી હાલી ન

જાય એ રીતે પકડીને પછી મંડલાગ્ર શસ્ત્રથી
 પોપચા પર (ખીલવાળી ખાલુએ) આડા છેદના-
 આંકા (મં. ઈન્સીશન) કરીને તેના જ વડે
 (મંડલાગ્રપત્રથી જ) અથવા સાગ, શેફાલિકા
 (કાળાં ફૂલવાળી નંગોડ) વગેરે ઝાડનાં પાંદ-
 ડાંથી અથવા સમુદ્રફીણ વડે ખોતરવું (ઘસવું).
 પછી ઘૂગડાના પોતા (કે ડૂચા, પૂમડા) વડે
 લોહીને ઘૂછી નાખીને જ્યારે લોહી નીકળતું
 બંધ થાય ત્યારે એ ખરાબર ખોતરાયલા
 પોપચાનું પ્રતિસારણ (સિંધવ વગેરે) તે તે
 દોષને યોગ્ય કહેલાં ઔષધોને મધમાં કાલવીને
 તે વડે કરવું. પછી ગરમ પાણીથી ઘોઈ
 નાખીને, ઘી ચેવીને, મધ અને ઘી ભેગાં કરીને
 તે ચોપડીને, કાનથી ભેચે અને નીચે જવના
 સાથુના પિંડા મૂકીને, કાનથી ભેચે અને નીચે
 (આખે) પાટો ખાંધવો. ખીલ દિવસે પાટો
 છોડીને દોષ પ્રમાણે પરિપેક કરવો. ચોથે દિવસે
 નસ્ય વગેરે (નસ્ય, ધૂમ, અંજન વગેરે)
 કરીને પાંચમે દિવસે પાટો છોડી નાખવો (ખાલુ
 કંઈ કરવું નહિ).

પોપચું ખરાબર ખોતરાયું હોવાનું
લક્ષણ: નહિ તે ઉપાય કરી નહીં
 સમં નલ્લનિમં શોફકળ્પદૂઘર્ષપીઢિતમ્ ॥ ૯ ॥
 વિઘાત્સુલિખિતં વર્ત્મ લિલ્હેદ્ ભૂયો વિપર્યયે ।
 ખરાબર ખોતરાયલું પોપચું સપાટ (ખડ-
 ખચકું નહિ), નખ જેવું, સોળ વિનાનું, ખણુજ
 વિનાનું અને ઘસારા વિનાનું (ખૂંચે નહિ-
 એવું) હોય છે. બે એથી ઊંધું હોય (પોપચું
 ખરાબર ન ખોતરાયું હોય) તે ફરીથી ખોતરવું.
વધારે પડતું 'ખોતરાયું' હોવાનાં લક્ષણ
અને ઉપાય

હૃકપક્ષમવર્ત્મસદનસંસનાન્યતિલેલનાત્ ॥ ૧૦ ॥
 સ્નેહસ્વેદાદિકસ્તસ્મિન્નિદ્રો વાતહરઃ ક્રમઃ ।
 પોપચું વધારેપડતું ખોતરાય તે પીડા-
 થાય છે, પાંપણ અને પોપચું પોતાનું કામ
 કરી શકતાં નથી અને લખડી પડે છે. એમાં
 સ્નેહન, સ્વેદન વગેરે વાધુને મંટાડે એવી
 ક્રિયાઓનો ક્રમ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

અતિલેખનના ઉપાય

અન્યજ્ય નગ્નીતેત શ્વેતરોષ્ઠ પ્રલેપયેત્ ॥ ૧૧ ॥

પરણ્ટમૂલકલ્લેન પુટપાકે પલેત્તતઃ ।

સ્વિઝં પ્રશાલિતં શુષ્કં ચૂર્ણિતં પોટલીદૃતમ્ ॥ ૧૨ ॥

સ્ત્રિયાઃ ક્ષીરે હૃગલ્યા વા મૃદિતં નેત્રલેચનમ્ ।

ઘોળા ઘોધરને માખણ ચોપડીને એના ઉપર

એરંડાનાં મૂળના ઠંદકનો લેપ કરવો. પછી

એનો પુટપાક કરવો. પછી એ બકાય ત્યારે

એને ઘોઈ નાખીને, સૂકવીને, એનું ચૂર્ણ કરીને,

સ્ત્રીના ધાવણ સાથે કે બકરીના દૂધ સાથે

લસોટીને એની પોટલી કરીને (એ પોટલી

દખાવીને) આખમા ધાર કરવી (ટીપા પાડવા).

શાલિતન્દુલકલ્લેન લિમં તદ્વત્ પરિપ્લુતમ્ ॥૧૩

કુર્યાન્નેરુત્તિલિપિતે મૃદિતં દધિમસ્તુના ।

કેવલેનાપિ વા સેકં મસ્તુના જાઙ્ગલાશિનઃ ॥૧૪

તે જ પ્રમાણે ઘોળા ઘોધરને માખણ ચોપ

ડીને એના ઉપર શાલિયોખાના ઠંદકનો લેપ

કરીને એને પુટપાક કરીને, (બકાય ત્યારે એને

ઘોઈ નાખીને સૂકવીને, એનું ચૂર્ણ કરીને) દહીના

નીતર્યા પાણી સાથે એ ચૂર્ણને લસોટીને, (એની

પોટલી ખાધીને) વધારેપડતી ખોતરાયલી

આખમા ધાર કરવી, અથવા વધારેપડતી ખોત

રાયલી આખમા ફક્ત દહીના નીતર્યા પાણીની

પણ ધાર કરવી (ટીપા પાડવા). દરદીએ

બંગલ દેશના ચાણીનું માસ ખાઈને રહેવું.

ફોડવાની રીત

પિટિકા વીહિવસ્ત્રેણ મિત્વા તુ કત્તિનોવતાઃ ।

નિપ્પીટયેદન્તુ વિધિઃ પરિદોમસ્તુ પૂર્વવત્ ॥૧૫॥

કાણુ અને ઊપસી આવેલી ફોલ્લીઓને

(લગણથી અલગ સુધીની ફોડવા જેવી ફોલ્લી-

ઓને) વીહિસુખશસ્ત્રથી ફોડીને પછી દખાવવી.

ખાકીનો (લેપ કરવાનો, ઘોલાનો, પાટો ખાંધ-

વાનો, દવા રેડવાનો વગેરે) વિધિ પહેલાની

માફક કરવો.

લેલેને મેદને ચાવ્યં ક્રમઃ સર્વત્ર વર્ત્મનિ ।

બધા પોષ્યા(તથા પાપણુ)ના રોગમાં

લેખન અને મેદન કરવામાં આ ક્રમ છે.

પિત્તોત્કિલ્ષ્ટ અને રક્તોત્કિલ્ષ્ટને ઉપાય

પિત્તાદ્યોત્કિલ્ષ્ટયોઃ સ્વાદુ-

સ્કન્ધસિદ્ધેન સર્પિપા ॥૧૬॥

સિરાવિમોક્ષઃ સ્નિગ્ધલ્ય ત્રિવૃદ્ધેષ્ટં વિરેચનમ્ ।

લિખિતે મૃતરક્તે ચ વર્ત્મનિ ક્ષાલનં હિતમ્ ॥૧૭

યદીક્રમાયઃ, સેકસ્તુ ક્ષીરં ચન્દનસાધિતમ્ ।

પિત્તોત્કિલ્ષ્ટ અને રક્તોત્કિલ્ષ્ટ રોગમા દર

દીને મધુર ગળુના ઔષધો વડે સિદ્ધ કરેલા

ઘાંથી સ્નિગ્ધ કરીને એની ફસ ખાલવી અને

નસોતર તથા ત્રિકળાનો રથ આપવો. પોષ્ય

ખોતર્યા પછી ઘોઢી નીકળી રહે ત્યારે જેઠી

મધના કરાવથી ઘોવાથી ફાયદો થાય છે અને

સુખડથી સિદ્ધ કરેલા દૂધની ધાર કરવાથી

ફાયદો થાય છે.

પદ્મશાતના ઉપાય

પદ્મણાં સવને સૂન્યા

રોમહૂપાન્ વિકુદ્ધયેત્ ॥૧૮॥

ગ્રાહયેદ્વા જલોઙ્ગોમિઃ, પયલેસુરસેન વા ।

વમનં, નાવનં સર્પિઃ શૂતં મધુરદ્વીતલૈઃ ॥૧૯॥

પદ્મશાતરોગમા, જેમાથી પાંપણી ભરી

નીકળે છે તે છિદ્રોને સોયથી ક્ષુદવા, અથવા

ત્યા જૂળો મુકાવવી, અથવા દૂધ પાઈને કે શેર

ડીનો રસ પાઈને પછી એને ભલડીએ કરાવવી,

(તથા કાળી દ્રાક્ષ જેવા) ગળ્યા અને કંડા

દ્રવ્યો સાથે પકવેલું ઘી નસ્ય તરીકે ફાયદા

કારક છે.

સઙ્ગર્ણ્ય પુષ્પકાતીસં ભાવયેત્સુરસારસેઃ ।

તામ્રે દશાહં પરમં પદ્મશાતે તદ્વજનમ્ ॥૨૦॥

પુષ્પકાતીસ(હારાકસી)ને ખાગીક લસોટીને

(ઝીણુ વસ્ત્રગળ ચૂર્ણ કરીને) એને તાખાના

વાસણુમા ફસ દિવસ સુધી તુલસીના રસમા

લાવના આપવી. એ પદ્મશાતરોગમાં ઉત્તમ

અંજન છે.

પોષડીના ઉપાય

પોષડીલિપિતાઃ શુષ્કીસેન્ધવપ્રતિસારિતાઃ ।

રુખામ્બુક્ષાલિતાઃ સિદ્ધેત્

સદિરાદ્મિશિશુમિઃ ॥ ૨૧ ॥

અપ્ષિસૈદ્ધિનિશાષ્ટેદામબુકૈર્વા સમાધિકૈઃ ।

प्राथम्येण वृद्धिपत्र वज्रेथी प्रोत्तरीने, सू०
अने सैधव वडे प्रतिसारणु करीने, छिना पाष्णी-
थी धोर्ध नाभीने,) भेर, तुवेर अने सरगवे
अे त्रुणोना पाष्णीमां क्वाथ करीने अे क्वाथमां
मध नाभीने, अथवा [हुणदर, दारुहुणदर,
त्रिङ्गणा अने जेडीमधने पाष्णीमां क्वाथ करीने
अे क्वाथमां मध नाभीने अे क्वाथ रेडवे।

२२२ कङ्कैतिकलष्ट रोगाना उपाय
कफोच्छिद्ये विलिखिते

सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ॥ २२ ॥
सूक्ष्मैः सैन्धवकासीसमनोद्वाकणताक्षर्यजैः ।
वमनाञ्जननस्यादि सर्वे च कफजिद्धितम् ॥ २३ ॥
कङ्कैतिकलष्ट रोगमा (शत्रु वडे) प्रोत्तरीने
सैधव, डीराकसी, मणुशील, पीपर अने रसाञ्जन
अे पांचना अहु आगीक सूष्णे मधमां कासवी-
ने प्रतिसारणु करवुं तथा कङ्क मटाडे अेधुं
वमन, अञ्जन, नस्य वगेरे अहुं कायहे। करे छे।

लगणुना उपाय
कर्तव्यं लगणेऽप्येतदशान्तावग्निना दहेत् ।
लगणुरोगमां पणु अेधु ७ (कङ्कैतिकलष्ट
जुं ७) करवुं, पणु जे अेम करवाथी न मटे
तेो डाम हेवे।

(उत्संग अने) आंजलीना उपाय
[स्वित्रां भित्वा विनिष्पीड्य भिपग-
(ड्योसङ्गां च) अंजनानिमिकाम् ।
शिलैलासैन्धवनतैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् । १]
[(उत्संग अने) आंजलीना रोगमां शेक
करीने पछी दभावीने वैवे (कङ्कैथीअेने अने)
आंजलीने डोडीने शिलाजित, अेलथी, सैधव
अने तगर अे यार वस्तुअेना वस्त्रगाण
सूष्णे मधमां कासवीने अेना वडे प्रतिसारणु
करवुं.]

कुङ्कुमो उपाय
कुङ्कुमे खदिरश्रष्टानिम्बपत्रशृतं घृतम् ॥ २४ ॥
पीन्वा धात्री वमेत्कृष्णायष्टीसर्पपसैन्धवैः ।
कुङ्कुमुकरेगमां आणकने धवडावनागी स्त्रीअे
भेर, त्रिङ्गणा अने क्षीमडानां पांढडां साथे पक-

वेहुं धी पीने पीपर, जेडीमध, सरसव अने
सैधव वडे खिलटीअेां करवी।

अभयापिप्लोद्राक्षाकायैनेनां विरेचयेत् ॥ २५
(पछी) अेने (धवडावनागी स्त्रीने) डरडे,
पीपर अने काणी द्राक्षना क्वाथथी रेयु करवावा।
मुस्ताद्विरजनीकृष्णाकलेनालेपयेत्स्तनी ।
धूपयेत्सर्पपैः साज्यैः
(पछी) मोध, हुणदर, दारुहुणदर अने
पीपरना कडकने (धवडावनागी स्त्रीनां) अने
स्तन उपर लेप करवे। तथा अने स्तनेने
धीवाणा सरसवने धूप हेवे।

शुद्धां कायं च पाययेत् ॥ २६ ॥
पटोलमुस्तमृद्धिकागुडूचीत्रिफलोद्भवम् ।
(आ रीते वमन, विरेचन, वज्रेथी) शुद्ध
थवेक्षी ते स्त्रीने पटोल, मोध, काणी द्राक्षना,
अञ्जूर, गणो अने त्रिङ्गणाना क्वाथ पावे।

शिशोस्तु लिखितं वर्म
सुतासुग्वाऽमृजन्मभिः ॥ २७ ॥
घात्र्यश्मन्तकजम्बूत्यपबन्वायेन सेचयेत् ।
पणु (कुङ्कुमुकरेगमां) आणकनां पोपयाने
प्रोत्तरीने अथवा पोपयां उपर ७णो मुकावीने
खोडी कढावीने पछी आंजणां, अथो, कांचनार
(अशमंतक) अने अंजुडी अे त्रुणुना पांढडां
क्वाथनी धार करवी।

आणकानी चिकित्साना सामान्य नियम
प्रायः क्षीरघृताशित्वाद्वालानां श्लेष्मजा गदाः ॥ २८ ॥
तस्माद्दमनमेवाग्रे सर्वव्याधिषु पूजितम् ।
आणके षणुभरं हृध-धी भातां होवाथी
अेभने कङ्कथी यता रोगो थाय छे. तेथी (आण-
काना) अथा रोगेमां पडेहुं वमन उरावपु
अे ७ उतम छे।

इथा आणकने इथा द्रव्यथी
खिलटीअेां करवावी
सिन्धूथकृष्णापामार्गवीजाज्यस्तन्यमाक्षिकम् ॥
चूर्णां वचायाः सक्षौद्रो मदनं मधुकान्वितम् ।
क्षीरं क्षीराश्रमत्रं च भजतः क्रमतः शिशोः ॥ ३० ॥
वमनं सर्वरोगेषु विशेषेण कुङ्कुमे ।
(१) इक्षु हृध पीने रेडेनार आणकने सैधव,
पीपर, अवेडानां जी, धी, धावणु (के, हृध)

અને મધ એ છ વાનાં ભેગાં પાઈને, (૨) દૂધ અને અનાજ ખાને ઉપર રહેતાં ખાળકને વજ્રું ચૂર્ણ મધમાં કાલવીને એ ચટાડીને તથા (૩) કેટલું અનાજ ખાઈને રહેતા ખાળકને જેઠીમધ અને મીઠાળ (ની છાલ) ભેગાં કાલવીને ખધા રોગોમાં અને ખાસ કરીને કુકૂલકરોગમાં બેલડીએ કરાવવી.

સત્ત્વરસત્તિદ્વાજ્યં યોજ્યં ચોમયશોઘનમ્ ॥૩૧॥

અને સમલા(સાથે)ના સ્વરસમાં સિદ્ધ કરેલું છી વખન અને વિરેચન તરીકે આપવું.

કુકૂલક (ચાલુ)

દ્વિનિશારોઘ્રયપ્રવાહરોહિણીનિસ્વપલ્લવૈઃ ।

કુકૂળકે હિતા વર્તિઃ પિષ્ટૈસ્તાન્નરજોન્વિતૈઃ ॥૩૨॥

ક્ષીરક્ષોદ્રઘૃતોપેતે દ્રઘં વા લોહજં રજઃ ।

કુકૂલકરોગમાં હળદર, દારુહળદર, લોધર, જેઠીમધ, હરડે, લીમડાનાં પાંદડાં અને તાંબાનાં ભૂકાં એટલી વસ્તુઓને પાણી સાથે ખૂબ લસોટીને ખનાવેલી વાટ (શોગટી) ઓરસિયા પર ઘસીને આંજવી અથવા દૂધ, મધ અને ઘી સાથે લોહાનું દ્રાવણ (ક્ષાર) હિતકારક છે.

પલારસોનકતકશક્તોપણકણિકૈઃ ॥ ૩૩ ॥

વર્તિઃ કુકૂળપોયમ્બોઃ સુરાપિષ્ટૈઃ સકરૂપલૈઃ ।

કુકૂલક અને પોષકી રોગમાં એલચી, લસણ, કતક (નિર્મળી), શંખ, મરી, તુલસી અને કાયકળ એટલી વસ્તુઓને સુરા સાથે લસોટીને એની ખનાવેલી વાટ (આંજવાની શોગટી) કાયદો કરે છે.

પક્ષ્મોપરોધના ઉપાય

પક્ષ્મરોધે પ્રવૃજ્ઞેપુ શુદ્ધદેહસ્ય રોમસુ ॥ ૩૪ ॥

ઉત્સૃજ્ય દ્વો ધ્રુવોઽધસ્તાદ્-

માર્ગો માર્ગં ચ પક્ષ્મતઃ ।

યવમાત્રં યવાકારં તિર્યક્ લિલ્વાઽઽર્દ્રવાસસા ॥૩૫॥
અપનેયમસૂક્ત્વસિન્નરૂપીમ્બવતિ શોણિતે ।
સીચ્ચેક્ષુટિલયા સૂચ્યા મુદ્દમાત્રાન્નરૈઃ પદૈઃ ॥૩૬॥
યઘ્વા લલાટે પટ્ટં ચ તત્ર સીવનસૂચકમ્ ।
નાતિગાદ્ઘ્ન્યં સૂચ્યા નિશ્કિંપેદય યોજયેત્ ॥૩૭॥
મધુસર્પિઃકવલિકાં ત ત્રાસિન્ વન્ધમાચરેત્ ।
ન્યપ્રોધાદિકપાયેશ્ચ સક્ષીરૈઃ સેચયેદ્રુજિ ॥૩૮॥

પશ્ચમે દિવસે સૂત્રમપનીયાવચૂર્ણયેત્ ।

નૈરિકેળ ઘ્રણં યુક્ત્યાત્તીક્ષ્ણં નસ્યાઙ્ગનાદિ ચ ॥૩૯॥

પક્ષ્મોપરોધરોગમાં બે પાંપણના વાળ ખડુ વધ્યા હોય, તો દરદીના શરીરનું શોધન થઈ રહ્યા પછી (સમ્મર અને પાંપણ વચ્ચેના અંતરના ત્રણ ભાગ કંધીને એ ત્રણ ભાગ-માંથી) સમ્મર નીચેના બે ભાગ અને પાંપણથી ઉપરનો એક ભાગ છોડીને (સમ્મરથી બે ભાગ નીચે અને પાંપણથી એક ભાગ ઉચ્ચે) જવ જેવડો અને જવ જેવા આકારનો આટો કાપ મૂકીને ભીના વચ્ચથી લોહી લૂછી નાખવું. પછી જ્યારે લોહી ઓછું થઈ જાય ત્યારે વાંકી સોયથી એક મગ જેટલા અંતરેઅંતરે ટાંકા લઈને સીવવું તથા લલાટે પાટો ખાંધીને ત્યાં (પાટામાં) એ ટાંકા મારેલા દોરાને ખડુ તાણીને નહિ તેમ ખડુ ઢાલોયે નહિ એવી રીતે સોયથી પરોવી રાખવો. પછી (ટાંકા મારેલા ઘા ઉપર) મધ અને ઘીમાં ઘાળીને લૂગડાની ગડ મૂકવી. એના ઉપર પાટો ખાંધવો નહિ. બે એમાં પીડા થાય તો ન્યપ્રોધાદિ ગણનાં ઔષધોના ક્વાથમાં દૂધ ભેળવીને એ ક્વાથ રેડવો. પાંચમે દિવસે દેરિ કાઢી લઈને ઘા ઉપર સોનાગેરનું ચૂર્ણ ભસરાવણું અને તીક્ષ્ણ નસ્ય, અંજન વગેરે ઉપચાર કરવા.

દહેદશાન્તો નિર્મુજ્ય વર્મદોપાશ્રયાં વલીમ્ ।

સંદૈરોનાધિકં પક્ષ્મ હૃત્વા તસ્યાશ્રયં દહેત્ ॥૪૦॥

સૂચ્યપ્રેણાગ્નિવર્ણેન, દાહો યાહ્યાલજ્ઞેઃ પુનઃ ।

મિન્નસ્ય ક્ષારવશ્કિન્ન્યાં સુચ્છિન્નસ્થાવુદસ્ય ચ ॥૪૧॥

એ રીતે બે પક્ષ્મોપરોધ રોગ ન મટે તો પોષ્યાના દોષને આશરે રહેલી વંધાને ઉઘલાવીને સંદૈશયત્રથી વધારાના પાંપણના વાળ ખેંચી કાઢીને એ વધારાના વાળની જગ્યાએ દેવતામાં તપાવેલી દેવતા જેવી લાલચોળ સોયની આથી વડે ખાળવી. પણ ખાણ અલણ (નાસૂર)ને ફોડીને ક્ષાર કે દેવતા વડે ખાળવી. તથા અબુદને ખરાખર કાપી કાઢીને ક્ષાર વડે ખાળવું કે દેવતા વડે ડામવું.

હ્યયણ્નહૃદયસહિતાયા પષ્ટે ઉત્તરસ્થાને વર્મરોગ-પ્રતિપેધો નામ નવમોઽધ્યાયઃ ॥૯॥

અધ્યાય ૧૦ મો—આંખના સંધિ-
ભાગના, ઘોળા ડોળાના અને
કાળા ડોળાના રોગનું જ્ઞાન

મયાતઃ સન્ધિસિતાસિત-

રોગવિજ્ઞાનીયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्नादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે (આંખના) સંધિભાગના,
ઘોળા ડોળાના અને કાળા ડોળાના રોગનું
જ્ઞાન થવા માટે ઉપવેગી (અધ્યાય) સમજા-
વીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ
નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે.

સંધિરોગો

(આંખના છ સંધિ (બેડાણ) છે : ૧.
પાંપણા અને પોપચાનું બેડાણ, ૨. પાંપણા
અને ઘોળા ડોળાનું બેડાણ, ૩. ઘોળા અને
કાળા ડોળાનું બેડાણ, ૪. કાળા ડોળાનું અને
કીકીનું બેડાણ, ૫. નાક તરફનો આંખનો
ખૂણા, ૬. લમણા તરફનો આંખનો ખૂણા.)
(સુશ્રુત ઉ. અ. ૧.)

જલાસ્રવ

વાયુઃ ક્રુદ્ધઃ સિરાઃ પ્રાપ્ય

जलामं जलवाहिनीः ।

અશ્રુ સ્નાવયતે વર્ત્મશુન્લસન્ધેઃ કનીનકાત્ ॥૧॥
તેન નેત્રં સહગ્રાગશોફં સ્યાત્સ જલાસ્રવઃ ।

કોપેધો વાયુ જળ વહેનારી સિરાઓમાં
જઈને પોપચાં અને ઘોળા ડોળાના બેડાણ-
ભાગ આગળ નાક તરફના આંખના ખૂણા-
માંથી પાણી જેવાં આંસુ વહેવડાવે છે. તેથી
આંખમાં પીડા થાય છે અને આંખે સોબે રહે
છે. એ જલાસ્રવ રોગ છે.

કંકાસ્રવ

कफात् कफास्रवे श्वेतं पिच्छिलं वहलं स्रवेत् ॥२॥

કંકા પ્રકોપનો ક્ષીધે થતા કંકાસ્રવ રોગમાં
ધોળું, પિચ્છિલ અને ઘાટું પાણી નીકળે છે.

ઉપનાહ

कफेन शोफस्तीक्ष्णाग्रः क्षारबुद्बुदकोपमः ।

પૃથુમૂલવલઃ ક્ષિગ્ધઃ સવર્ણો મૃદુપિચ્છિલઃ ॥૩॥

મહાનપાકઃ કણ્ઠમાનુપનાહઃ સ નીરુજઃ ।

કંકાને ક્ષીધે થતા, અભિયાળા મેંવાળા,
(ક્ષારને ઉકાળે ત્યારે) ક્ષારમાં થતા પરપેટા
જેવા, વિશાળ મૂળ અને ખળવાળા, સ્નિગ્ધ,
સમાન રંગના, મૃદુ, પિચ્છિલ, મોટા, ખડું પાકે
નાહિ એવા, ચળવાળા, પીડા વિનાના (કે થોડી
પીડાવાળા) સોબને ઉપનાહ કહે છે.

રક્તાસ્રવ

रक्ताद् रक्तास्रवे ताम्रं बहृष्णं चाश्रु संस्रवेत् ॥४॥
દોહીના પ્રકોપને ક્ષીધે થતા રક્તાસ્રવ રોગમાં
તાંબા જેવા રંગનાં, પુષ્કળ અને ભિનાં આંસુ
નીકળે છે.

પર્વણી

वर्त्मसन्ध्याश्रया शुन्ले पिटिका दाहशूलिनी ।
તામ્રા મુદ્રોપમા મિત્રા રક્તં સ્રવતિ પર્વણી ॥૫॥
પોપચાના સંધિભાગમાં ઘોળા ડોળામાં
થતી, ખળતરા અને શૂળ(સણુકા)વાળી, તાંબા
જેવા રંગની, મગ જેવી, ફૂટે ત્યારે ઘોહી નીકળે
એવી ફેણી તે પર્વણી છે.

(પર્વણી ઘોહીના પ્રકોપથી થાય છે એમ
સમજવું; કારણ કે રક્તાસ્રવ પછી તરત પર્વણી
રોગ ગણાવ્યો છે તથા પર્વણી ફૂટે ત્યારે ઘોહી
નીકળે છે.)

પૂયાસ્રવ

पूयास्रवे मलाः सास्त्रा वर्त्मसन्धेः कनीनकात् ।

સ્નાવયન્તિ મુદુઃ પૂયં સાસ્ત્રં ત્વદ્ગ્રાંસપાકતઃ ॥૬॥

પૂયાસ્રવ રોગમાં ચામડી અને માંસ પાકતાં
હોવાથી ઘોહી અને ઘોષા (એ ચારે કોપીને)
પોપચાના સંધિભાગ આગળ નાક તરફના
આંખના ખૂણામાંથી વારંવાર ઘોહી અને પુન
વહેવડાવે છે.

પૂયાલસ

पूयालसो व्रणः सूक्ष्मः शोफसंरम्भपूर्वकः ।

કનીનસન્ધ્યાવાઘ્માયી પૂયાત્રાવી સવેદનઃ ॥૭॥

આંખના નાક તરફના ખૂણાવાળા સાંધા
આગળ પેહેલાં સોબે અને સંરંભ થઈને પછી
એ બંને ફૂટીને સૂક્ષ્મ, ફૂલેલાં, પરુષરતો અને
પીડાવાળો ત્રણ થાય તે પૂયાલસ છે.

अने मध ऐ छ वानां बेगां पाधन, (२) दूध
 अने अनान्य अने उपर रहेता आणकेने वृणुं
 यूषुं मधमां काखीने ऐ थटाडीने तथा (३) इक्षु
 अनान्य पाधने रहेता आणकेने लेडीमध अने
 भांडण (नी छाल) बेगां इकावीने पधा रोगिमां
 अने पास करीने कुडूषुकरोगमां खिलतीओ
 कराववी.

सप्तलारससिद्धाज्यं योज्यं चोभयशोधनम् ॥३१॥

अने सप्तला(साथेर)ना स्वरसमां सिद्ध
 करेखुं धी वमन अने विरेचन तरीके आपवुं.

कुडूषुक (याखु)

द्विनिशारोघ्रयष्ट्याहरोहिणीनिम्बपल्लवैः ।

कुडूणके हिता वर्तिः पिष्टैस्ताम्ररजोन्वितैः ॥३२॥

श्रीरक्षीद्रघुतोपेतं दग्धं वा लोहजं रजः ।

कुडूषुकरोगमां डणहर, दारुडणहर, दोधर,
 लेडीमध, इरडे, धामडानां पांढडां अने तांज्याने
 सूडे ऐटली वस्तुओने पाणी साथे पूष
 क्षेप्तीने भनावेखी वाट (शोगटी) ओरसिया
 पर घसीने आंजवी अथवा दूध, मध अने धी
 साथे खोढानुं द्रावणु (क्षार) छितकारक छे.

पलारसोनकतकशङ्खोपणफणिककैः ॥ ३३ ॥

वर्तिः कुडूणपोयभ्योः सुरापिष्टैः सकटफलैः ।

कुडूषुक अने पौषधी रोगमां ऐलथी, लसणु,
 कतक (निर्भणी), शंभ, भरी, तुलसी अने
 काथेक्षण ऐटली वस्तुओने सुरा साथे क्षेप्ती-
 ने ऐनी भनावेखी वाट (आंजवानी शोगटी)
 क्षायदेा करे छे.

पक्ष्मोपरोधना उपाय

पक्ष्मरोधे प्रवृद्धेषु शुद्धवेहस्य रोमसु ॥ ३४ ॥

उत्सृज्य द्वौ भ्रुवोऽधस्ताद्-

भागौ भागं च पक्ष्मतः ।

यवमात्रं यवाकारं तिर्यक् छित्वाऽऽर्द्रवाससा ॥३५॥

अपनेपमसृक् तस्मिन्नल्पीभवति शोणिते ।

सीव्येकुटिलया सूच्या मुद्रमात्रान्तरैः पदैः ॥३६॥

यच्चा ललाटे पट्टं च तत्र सीविनसूत्रकम् ।

नातिगाढश्लथं सूच्या निक्षिपेदय योजयेत् ॥३७॥

मधुसर्पिकवलिकां न चास्मिन् बन्धमाचरेत् ।

न्यमोधादिकपापेषु सक्षीरैः सेचयेद्रुजि ॥३८॥

पञ्चमे दिवसे सूत्रमपनीयावचूर्णयेत् ।

नैरिक्केण व्रणं युद्ध्यात्तीक्ष्णं नस्याज्जनादि च ॥३९॥

पक्ष्मोपरोधरोगमां ऐ पांपणुना वाण
 जलु वध्या डोय, तो करीना शरीरनुं शोधन
 थर् रखा पछी (सम्भर अने पांपणु वखेना
 अंतरना त्रणु भाग कधीने ऐ त्रणु भाग-
 मांथी) सम्भर नीचेना छे भाग अने पांपणुथी
 उपरनेा ऐक भाग छोडीने (सम्भरथी छे
 भाग नीचे अने पांपणुथी ऐक भाग छेये)
 ज्व जेवडा अने ज्व जेवा आकारनेा आडा
 काप मूडीने भांना वखथी खोडी धूछी नाभनुं-
 पछी ज्यारे खोडी ओखुं थर् नय त्यारे वांकी
 सोयथी ऐक मज जेटला अंतरैअंतरै टांका
 लधने सीवणु तथा ललाटे पाटेा भांधीने त्यां
 (पाटांमां) ऐ टांका मारिला होराने जलु
 ताणीने नछि तेम जलु द्वाधेये नछि ऐवी
 रीते सोयथी परेवी राजवेा पछी (टांका
 मारिला वा उपर) मध अने धीमां धाणीने
 दुग्डानी गड मूकवी. ऐना उपर पाटेा पांधगे
 नछि. ऐ ऐमां पीडा थाय तो न्यमोधादि
 गणुनां औषधीना कवाथमां दूध भेणवीने ऐ
 कवाथ रेडवेा पांचमे दिवसे हेरिा काढी लधने
 वा उपर सेानागेरनुं यूषुं ललरावणुं अने
 तीक्ष्ण नस्य, अंजन वगेरे उपचार करवा-
 दहेदशान्तौ निर्मुज्य वर्मदोषाश्रयां वलीम् ।
 सर्वशेनाधिकं पक्ष्म हत्वा तस्याश्रयं दहेत् ॥४०॥
 सूच्यश्रेणाग्निवर्णनं, दाहो बाह्यालजेः पुनः ।

भिन्नस्य क्षारवह्निभ्यां सुच्छिन्नस्यार्धुदस्य च ॥४१॥

ऐ रीते ऐ पक्ष्मोपरोध रोग न भटे तो
 पौष्याना देवने आशरिं रहेली वंछेने उखलावी-
 ने संहशयत्रथी वधाराना पांपणुना - वाण
 ऐथी काढीने ऐ वधाराना वाणनी जग्याऐ
 देवतामां तपावेखी देवता जेवी लाख्येण
 सोयनी अखी वडे प्राणवी. पणु भाक्ष असल-
 (नासुर)ने डेडीने क्षार के देवता वडे प्राणवी.
 तथा अर्थुंने भराभर कापी काढीने क्षार वडे
 प्राणनुं के देवता वडे कामनुं.

इत्यष्टाह्नद्वयसंहितायां पठे उत्तरस्थाने वर्मरोग-
 प्रतिपेधो नाम नमोऽध्यायः ॥९॥

અધ્યાય ૧૦ મો—આંખના સંધિ-
ભાગના, ઘોળા ડોળાના અને
કાળા ડોળાના રોગનું જ્ઞાન

અથાતઃ સન્ધિસિતાસિત-

રોગવિજ્ઞાનીયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે (આંખના) સંધિભાગના,
ઘોળા ડોળાના અને કાળા ડોળાના રોગનું
જ્ઞાન થવા માટે ઉપયોગી (અધ્યાય) સમભ-
વીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ
નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે.

સંધિરોગો

(આંખના છ સંધિ (ઢેડાણુ) છે: ૧.
પાંપણુ અને પોપચાનુ ઢેડાણુ, ૨. પાંપણુ
અને ઘોળા ડોળાનું ઢેડાણુ, ૩. ઘોળા અને
કાળા ડોળાનું ઢેડાણુ, ૪. કાળા ડોળાનું અને
કીકીનુ ઢેડાણુ, ૫. નાક તરફનો આંખનો
ખૂણા, ૬. લમણા તરફનો આંખનો ખૂણા.)
(સુશ્રુત ઉ. અ. ૧.)

જલાસ્રવ

त्रायुः क्रुद्धः सिराः प्राप्य

जलामं जलवाहिनीः ।

અથુ સ્નાવયતે વર્ત્મશુક્લસન્ધેઃ કનીનકાત્ ॥૧॥
તેન નેત્રં સહગ્રાગશોફં સ્યાત્સ જલાસ્રવઃ ।

કોપેશ્વે વાયુ જળ વહેનારી સિરાઓમાં
જઈને પોપચા અને ઘોળા ડોળાના ઢેડાણુ-
ભાગ આગળ નાક તરફના આંખના ખૂણા-
માંથી પાણી જેવાં આંસુ વહેવડાવે છે. તેથી
આંખમાં પીડા થાય છે અને આંખે સોબે રહે
છે. એ જલાસ્રવ રોગ છે.

કફાસ્રવ

कफात् कफास्रवे श्वेतं पिच्छलं वहलं स्रवेत् ॥२॥

કફના પ્રકોપને ક્ષીધે થતા કફાસ્રવ રોગમાં
ઘોળા, પિચ્છલ અને ઘાટું પાણી નીકળે છે.

ઉપનાહ

कफेन शोफस्तीक्ष्णाग्रः क्षारबुद्बुदकोपमः ।
पृथुमूलबलः स्निग्धः सवर्णो मृदुपिच्छलः ॥३॥

મહાનપાકઃ કણ્ઠમાનુપનાહઃ સ નીરુજઃ ।

કફને ક્ષીધે થતા, અભિયાળા મોંવાળા,
(ક્ષારને ઉકાળે ત્યારે) ક્ષારમાં થતા પરપોટા
જેવા, વિશાળ મૂળ અને ખળવાળા, સ્નિગ્ધ,
સમાન રંગના, મૃદુ, પિચ્છલ, મોટા, ખડું પાકે
નહિ એવા, ચળવાળા, પીડા વિનાના (કે થોડી
પીડાવાળા) સોબને ઉપનાહ કહે છે.

સ્ક્તાસ્રવ

स्काद् स्कास्रवे ताम्रं बहूष्णं चाशु संस्रवेत् ॥४॥
ઘોડીના પ્રકોપને ક્ષીધે થતા સ્ક્તાસ્રવ રોગમાં
તાંબા જેવા રંગનાં, યુષ્કળ અને સિનાં આંસુ
નીકળે છે.

પર્વણી

वर्त्मसन्ध्याश्रया शुक्ले पिटिका दाहशूलिनी ।
ताम्रा मुद्गोपमा मित्रा रक्तं स्रवति पर्वणी ॥५॥
પોપચાના સંધિભાગમાં ઘોળા ડોળામાં
થતી, ખળતરા અને શૂળ(સણુકા)વાળી, તાંબા
જેવા રંગની, મગ જેવી, ફૂટે ત્યારે ઘોડી નીકળે
એવી ફેાફી તે પર્વણી છે.

(પર્વણી ઘોડીના પ્રકોપથી થાય છે એમ
સમજવું; કારણ કે સ્ક્તાસ્રવ પછી તરત પર્વણી
રોગ ગણાવ્યો છે તથા પર્વણી ફૂટે ત્યારે ઘોડી
નીકળે છે.)

પૂયાસ્રવ

पूयास्रवे मलाः साक्षा वर्त्मसन्धेः कनीनकात् ॥६॥

પૂયાસ્રવ રોગમાં ચામડી અને માંસ પાકતા
હોવાથી ઘોડી અને દોષા (એ ચારે કોપીને)
પોપચાના સંધિભાગ આગળ નાક તરફના
આંખના ખૂણામાંથી વારંવાર ઘોડી અને પર
વહેવડાવે છે.

પૂયાલસ

पूयालसो व्रणः सूक्ष्मः शोफसंरम्भपूर्वकः ।

કનીનસન્ધ્યાવાઘ્માયી પૂયાસ્રાવી સવેદનઃ ॥૭॥

આંખના નાક તરફના ખૂણાવાળા સાંધા
આગળ પહેલાં સોબે અને સંરંભ થઈને પછી
એ બંને ફૂટીને સૂક્ષ્મ, ફૂલેલો, પરસ્પરેતો અને
પીડાવાળો ત્રણ થાય તે પૂયાલસ છે.

અલલ - રંગ :
 કનીનિસ્યાન્તરલજી શોફો રુક્તોદદાહવાન્ ।
 નાક તરફના આંખના ખૂણાની અંદરની ખાણુએ પીડા, તોદ અને બળતરાવાળો સોબે થાય તે અલલ છે.

કૃમિમ્રંથિ
 અપાકે વા કનીને વા કળ્પપાપદમપોટવાન્ ॥૮૧॥
 પૂવાછાવી કૃમિગ્રન્યિ-

કૃમિગ્રન્યિઃ કૃમિયુતોર્ઠિતમાન્ ।
 લમણા તરફને આંખને ખૂણે કે નાક તરફને આંખને ખૂણે ખણુજ, ભ્રિષા અને પક્ષમરોટ- (પાંપણે) ગૂંચવાઈ બચ)વાળી, પરુવહેતી, કૃમિવાળી અને પીડાવાળી ગાંડ કે કૃમિમ્રંથિ છે.

સાધ્યાસાધ્ય
 ઉપનાહકૃમિગ્રન્યિપૂયાલસકપર્વણીઃ ॥૯॥
 શસ્ત્રેણ સાધયેન્પચ્છ સાલજીનાસ્ત્યાંસ્પજેત્ ।

ઉપનાહ, કૃમિમ્રંથિ, પૂયાલસક અને પર્વણી એ ચાર રોગોને શસ્ત્રક્રિયાથી મટાડવા; અલલ અને આસવો (જલાસવ, કફાસવ, રક્તાસવ, પૂયાસવ) એ પાંચને (અસાધ્ય ગણીને) છોડી દેવા.

ધોળા ડોળાના રોગ શુક્તિકા

પિત્તં કુર્યાત્સિતે વિન્નૂતસિતદ્યાવપીતકાન્ ॥૧૦॥
 મલાકાદર્શનુલ્યં વા સર્વે ગુન્નલં સદાહરુક્ ।
 રોગોઽયં શુક્તિકાસંજઃ સશકુન્નદત્તજ્વરઃ ॥૧૧॥
 પિત્ત ધોળા ડોળામાં ડાળાં, ખદામી રંગનાં કે પીળા ટપકાં પાડે છે અથવા (પિત્તને ક્ષીધે) આખા ધોળા ડોળાને મળથી ખરડાયેલા ચાટલા જેવો, બળતરા અને પીડાવાળો કરી દે છે. આ રોગનું નામ શુક્તિકા છે. એમાં સાથે લાંગલ ઝાડા, તરસ અને તાવ હોય છે.

શુન્લામ્ (ધોળી વેલ)
 કફાચ્ચુન્નલે સમં શ્વેતં ચિરવૃદ્ધવધિમાંસકમ્ ।
 ગુન્નલામં

કફના પ્રકોપને ક્ષીધે ધોળા ડોળામાં ઘાટીલું, ધોળું, ખણુ વખતે વધે એવું માંસ વધે છે, તે શુક્લામંરોગ છે.

બલાસગ્રથિત
 શોફસ્વરુજઃ સવર્ણો વહલોઽમૃદુઃ ॥૧૨॥
 ગુરુઃ ક્લિમ્બોઽમ્બુવિન્દ્યામો

વલાસગ્રથિતં સ્મૃતમ્ ।
 પીડા વિનાનો, સમાન રંગનો(કાંસા જેવા રંગનો-સુશ્રુત ઉ. ૪/૯), ઘટ, કંકણ, ભારિ, સિન્ગધ અને પાણીના ટીપા જેવો (ભ્રિપસ્તી આવેશો-સુશ્રુત ઉ. ૪/૯ કંકણ) સોબે ને બલાસગ્રથિત રોગ છે એમ આયુર્વેદમાં કહેલું છે.

પિષ્ટક
 વિન્દુમ્બિઃ પિષ્ટવલૈક્ત્સત્રૈઃ પિષ્ટકં વદેત્ ॥૧૩॥
 ચોખાના અટામણુ જેવાં ધોળાં અને ઉપસી આવેલાં ટપકાં ઉપરથી પિષ્ટક રોગ કહેવો.

સિરોત્પાત
 રક્તરાજીતતં ગુન્નલમુપ્યતે યત્સવેદનમ્ ।
 અશોફાદ્યૂપદેહં ચ

સિરોત્પાતઃ સ શોણિતાત્ ॥૧૪॥
 ધોળા ડોળા ઉપર રાતી સિરાઓ તરી આવીને રાતા લિસોટાલિસોટા થઈ બચ, ધોળા ડોળામાં બળતરા થાય, પીડા થાય પણ સોબે, આંસુ કે લોપડલોપડ ન હોય તે સિરોત્પાત-રોગ લોહીના પ્રકોપથી થાય છે.

સિરાહર્ષ
 ઉપેક્ષિતઃ સિરોત્પાતો રાજીક્તા યથ વર્ધયન્ ।
 કુર્યાત્સાર્ષં સિરાહર્ષં તેનાદ્યુદ્ધીક્ષ્ણાક્ષમમ્ ॥૧૫॥
 સિરોત્પાતરોગમાં યોગ્ય ઉપચાર ન થાય તે તે સિરોત્પાત રોગ તે જ લિસોટાઓને વધારીને સિરાહર્ષરોગ કરે છે. તેને ક્ષીધે આંખ આંસુવાળી થાય છે અને બેઈ શકતી નથી.

સિરાબલ
 સિરાજાલે સિરાજાલે વૃહદ્ગ્નં ઘનોન્નતમ્ ।
 સિરાબલરોગમાં સિરાઓનું બળું (=બળ) મોટું, રાતું, ઘટ (એકખીબની અડોઅડ) તથા ભ્રિપસેલું હોય છે.

શોણિતામ્
 શોણિતામ્ સમં રુદ્ધ્વં પન્નામધિમાંસકમ્ ॥૧૬॥
 ઘાટીલું, ક્ષીસું, પન્ના એવું માંસ (ધોળા ડોળામાં) વધે છે તે શોણિતામ્ છે.

અર્જુન

નીરુક્ સ્વપ્નોર્જુનં વિન્દુઃ

શશલોહિતલોહિતઃ ।

(આંખમાં ઝાંડો વગેરે વાગવાથી ઘોળા ડાળામાં) પીડા વિનાનું, ક્ષીણુ, સસલાના ઘોડી જેવું લાલ ટપકું તે અર્જુન છે.

પ્રસ્તાર્યમ્

મૃદ્વાશુબ્દ્ધયરુદ્ધમાંસં પ્રસ્તારિ ડ્યાવલોહિતમ્ ॥
પ્રસ્તાર્યમ્ મલ્લેઃ સાઘૈઃ

મૃદ્, ઝટ વધે એવું, પીડા વિનાનું, પ્રસરી વ્ય એવું, બદામી રંગનું કે લાલ માંસનું ઊપસી આવવું તે પ્રસ્તાર્યમ્ રોગ છે. તે ઘોડીના તથા ઘોષાના પ્રકોપથી થાય છે.

સ્નાવામ્

સ્નાવામ્ સ્નાવસન્નિમમ્ ।

સ્નાવામ્ સ્નાયુના જેવું હોય છે. (વધતું માસ સ્નાયુના જેવું હોય છે.)

અધિમાંસામ્

શુષ્કાસ્તુકપિષ્ઠવચ્ચ્યાયં યન્માંસં વહલં પૃથુ ॥૧૮
અધિમાંસામ્ તદ્

સૂકા ઘોડીના ગોળા જેવું બદામી રંગનું, ઘટ અને વિશાળ (ઊપસી આવેલું) માંસ તે અધિમાંસામ્ છે.

સિરાપિટિકા

દાહર્વર્ષવત્યઃ સિરાવૃતાઃ ।

કૃષ્ણાસન્નાઃ સિરાસંજ્ઞાઃ પિટિકાઃ સર્વપોપમાઃ ॥

બળતરાવાળી, કચકરી, સિરાઓથી છવાયેલી, કાળા ડોળાની પાસે થતી, સરસવ જેવી કોક્ષીઓ તે સિરાપિટિકા છે.

ઘોળા ડોળાના રોગ વિષે

સાધ્યાસાધ્યવિચાર

શુક્તિર્હર્ષસિરોત્પાતપિષ્ઠક્રચિતાર્જુનમ્ ।

સાધ્યેદૌપધૈઃ પદ્ક રોષં શસ્ત્રેણ સત્તકમ્ ॥ ૨૦ ॥

નવોત્થં તદપિ દ્રવ્યૈઃ

શુક્તિકા, સિરાહર્ષ, સિરોત્પાત, પિષ્ઠક,

બલાસપ્રથિત અને અર્જુન એ છ રોગને દવાઓથી મટાડવા. ખાકીના સાત રોગોને શસ્ત્ર

ક્રિયા કરીને મટાડવા. આ ખાકીના સાત રોગ

શુભ તાજ ન થયેલા હોય તો એમને પણ ઔષધોથી મટાડવા.

અમોક્તિં યચ્ચ પશ્ચાદા ।

તચ્છેદ્યમસિતપ્રાતં માંસસ્નાવસિરાવૃતમ્ ॥ ૨૧ ॥

ચર્માંહાલવદુચ્છ્રાયિ દષ્ટિપ્રાતં ચ વર્જયેત્ ।

જે પાંચ પ્રકારનાં અમ્ (વેલ) કષ્ટાં

(શુકલામ્, શોભિતામ્, પ્રસ્તાર્યમ્, સ્નાવામ્,

અધિમાંસામ્) તે (શસ્ત્રથી) કાપી કાઢવાં

બેઈએ. જે અમ્ કાળા ડોળામાં પહોંચ્યું હોય;

માંસ, સ્નાયુ અને સિરાઓથી છવાયું હોય

તથા જે ચામડાના કકડાની માફક ઊપસે તે

અમને પણ કાપી કાઢવું બેઈએ; પણ જે અમ્

દષ્ટિ (કાળા ડોળાની વચ્ચેની કીકી) સુધી પહોંચે

તેને (અસાધ્ય ગણીને) છોડી દેવું.

કાળા ડોળાના રોગો

ક્ષતશુક (ફૂલું) પિત્ત.

પિત્તં કૃષ્ણેડ્યવા દષ્ટો શુકં તોદાશુરાગવત્ ॥૨૨

હિત્વા ત્વચં જનયતિ તેન સ્યાત્કૃષ્ણમણ્ડલમ્ ।

પક્વજમ્બૂનિમં કિચ્ચિન્નિચ્ચં ચ ક્ષતશુકાત્મ ॥૨૩॥

તત્કૃષ્ણસાઘ્યં, યાપ્યં તુ દ્વિતીયપટલવ્યઘાત્ ।

તત્ર તોદાદિવાહુલ્યં સ્ત્રીવિદ્મામકૃષ્ણતા ॥૨૪॥

તૃતીયપટલચ્છેદાદસાઘ્યં નિચિતં વ્રજૈઃ ।

પિત્ત કાળા ડોળા ઉપરનું કીકી ઉપર

ચામડી (પહેલું પડ) બેદીને તોદ, આસુ

અને રતાશવાળું ફૂલું પેદા કરે છે. તેને કીકી

કાળો ડોળો પાકા બાંધુ જેવો અને કંઈક

ખાડાવાળો થાય છે. એ ક્ષતશુક (વજુવાળું

ફૂલું) કૃષ્ણસાધ્ય છે. ખીચું દષ્ટિપટલ વીંધાયાથી

ક્ષતશુક યાપ્ય થાય છે. તેમા તોદ વગેરે

(તોદ, આસુ અને રતાશ) પુષ્કળ હોય છે

અને બહુ સોયથી વીંધાયો હોય એવો કાળો

ડોળો હોય છે. ત્રીચું દષ્ટિપટલ વીંધાયાથી

ક્ષતશુક વ્રજોથી સરચક અને અસાધ્ય હોય છે.

શુદ્ધ શુક (શુદ્ધ ફૂલું)

શહ્નુશુન્લં કપાત્સાઘ્યં નાતિરુક્ શુદ્ધશુકકમ્ ॥

કંકના પ્રકોપથી થતું, શંખ જેવું ઘોળું,

બહુ પીડા વિનાનું ફૂલું તે શુદ્ધ શુક છે.

અજકા

આતામ્રપિચ્છિલાસ્રસુદાતામ્રપિટિકાડતિવ્ક ।

અજાવિરસદશોન્દ્રાયકાષ્ણર્ષી

વર્ચ્યાડ્વજાડ્વકા ॥ ૨૬ ॥

જરા તાખાવણી અને પિચ્છિલ ઘોહી-
અગ્ની, ખડુ પીડાવાળી, ખકરીની દાંડી જેવા
ઉપાડ અને કાળાશવાળી, જરા તાખાવણી
અજકા નામની ફેહી ઘોહીના પ્રકોપથી થાય
છે, તે અસાધ્ય છે.

સિરાશુક

સિરાશુક મલૈ સાક્ષેસ્તજ્જુષ્ટ કૃષ્ણમ્બલમ્ ।

સતોદદાહતામ્રાભિ સિરામિરવતન્યતે ॥ ૨૭ ॥

અનિમિત્તોણ્ણાદીતાચ્છવનાસ્રસુક્રુચ તત્યજેત્ ।

સિરાશુક નામનો રોગ ત્રણે ઠોપના અને
ઘોહીના પ્રકોપથી થાય છે. તે સિરાશુકના
આશ્રયરૂપ કાળા ડોળામા તોદવાળી, ખળ
તરાવાળી અને તાખાવણી સિરાએ વ્યાપી
નય છે. એ સિગશુકમાથી કઈ પણ કારણ
વિના ઘડીમા ભિના તો ઘડીમાં ઠંડા, ઘડીમા
ખાતળા તો ઘડીમા થઈ આસુ નીકળે છે. એ
રોગ અસાધ્ય છે.

અક્ષિપાકાત્યય

દ્વોપે સાક્ષે સરત્કૃષ્ણ નીયતે શુન્લરૂપતામ્ ॥૨૮

ઘવલાઘ્રોપલિપ્તામ નિપ્પાવાર્ધદલાદૃતિ ।

અતિતીવ્રરજારાગદાહશ્વયથુપીડિતમ્ ॥ ૨૯ ॥

પાકાત્યયેત તન્બુક વર્જયેત્તીથવેદનમ્ ।

ઠોપના અને ઘોહીના પ્રકોપથી કાળો
ડોળો એકસાથે ઘોળો ખની નય છે. અક્ષિ
પાકાત્યય રોગને ક્ષિધે ઘોળા વાદળાથી ક્ષીપાયું
હોય એવું, વાદની અડધી દાળ જેવા આકારનું,
ખડુ તીવ્ર પીડા, રતાશ, ખળતરા અને સોભની
પીડાવાળું, તે તીવ્ર વેદનાવાળું ફૂલુ થાય છે તે
અસાધ્ય છે.

અસાધ્ય શુકનાં લક્ષણ

યસ્ય વા લિન્નાશોઽન્ત

શ્યાવં વદ્વા સલોહિતમ્ ॥ ૩૦ ॥

અન્યુક્ષેપવગાહ વા સાશ્રુ નાદીઘ્વગાચૃતમ્ ।

પુરાણ વિપમ મધ્યે ત્રિચ્છિન્ન યચ્ શુક્રકમ્ ॥૩૧

જે ફૂલાને ક્ષિધે જેવાની ઇદ્રિયની શક્તિને
નાશ થાય, જે ફૂલું અંદર ખદાખી રંગનું કે
જરા લાલ હોય, જે ખડુ ભિપસી આવેલું કે
ખડુ બિંદુ હોય, જે આસુ નીકળે એવું હોય,
જે નાડીત્રણથી છવાયેલું હોય, જે વ્યૂનું (એક
વગસથી વધારે વખતથી થયેલું) હોય, જે
ઠંધપડા વિનાના આકારવાળું હોય અને જે
વચમાં વૂટી ગયેલું હોય તે દરેક ફૂલું
(અસાધ્ય છે).

પશ્ચેત્યુક્તા ગદા-કૃષ્ણો

સાધ્યાસાધ્યવિભાગત ॥ ૩૧૩ ॥

આ ગતે સાધ્ય કયા અને અસાધ્ય
કયા એનો મેદ પાડીને કાળા ડોળાના પાચ
રોગો કલા છે.

શ્વયગ્રાહ્નદ્વયે વષ્ટે ઉત્તરપથાને સન્ધિસિતાસિતરોગ

વિરાનીયો નામ દશમોઽભ્યાન ॥ ૧૦ ॥

અધ્યાય ૧૧ મો—આખના સંધિ-

ભાગના, ઘોળા ડોળાના અને

કાળા ડોળાના રોગોના ઉપાય

અથાત સન્ધિસિતાસિતરોગપ્રતિપેદં

વ્યાખ્યાસ્યામ ।

દત્તિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષય ॥

ત્યારે હવે અમે આખના સંધિભાગના,
ઘોળા ડોળાના અને કાળા ડોળાના રોગોને
મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશું. એ વિષયમા
આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી
ગયા છે

ઉપનાહનો ઉપાય

ઉપનાહ મિપમ્ સ્વિન્ન મિન્નં વ્રાહિમુલેન ચ ।

લેલ્યેન્મ્બલ્લાગ્રેણ તત્તશ્ચ પ્રતિસારયેત્ ॥ ૧ ॥

પિપ્પલીક્ષોઢસિન્ધૂત્યૈર્વૈઘ્રીયાત્પૂર્વત્તત ।

પટોલપત્રામલકક્ષાયેનાશ્ચ્યોતયેચ્ તમ્ ॥ ૨ ॥

(જલાસવ અને કફાસવ અસાધ્ય હોવાથી
એ ખનેના ઉપાય કલા નથી તેથી સીધા જ
ઉપનાહનો ઉપાય કહે છે)

વેધે ઉપનાહને (ઉ. ૯/૩ પ્રમાણે ગમ

પાણીની વરાળથી ગરમ કરેલાં પોતાં વડે) શેક કરવો, પછી ત્રીહિમ્બપશશ્ચથી ચીરણું, મંડલાગ્રશશ્ચથી ખોતરણું અને પછી પીપર, મધ અને સિંધવથી પ્રતિસારણું કરવું. પછી પહેલાની માફક (ઉ. ૯/૬૩ થી ૭૩ પ્રમાણે) પાટો ખાંધવો અને (ઉ. ૯/૮ પ્રમાણે) પટોળનાં ખાંદડાં અને આમળાના કવાથનાં ટીપાં પાડવાં.

પર્વણીનો ઉપાય

પર્વણી ઘડિશેનાત્તા યાહ્યસન્ધિત્રિમાગતઃ ।
વૃદ્ધિપત્રેણ વર્ધ્યાડંધં સ્યાદશ્રુગતિરન્યથા ॥ ૩ ॥
ચિકિત્સા ચાર્મવત્કૌદ્રૈસૈન્ધવપ્રતિસારિતા ।

ખાણ સંધિના ત્રીજા સાગ આગળ ખડિશ-ચંત્ર વડે પકડી રાખીને પર્વણીને વૃદ્ધિપત્ર નામના શસ્ત્ર વડે અધવચથી કાપવી. નહિ તો (અધવચથી કાપવામાં ન આવે તો) આંસુ નીકળ્યા કરે. પર્વણીની ચિકિત્સા અમ્ જ્વી કરવી (શ્લોક ૧૯૩ થી ૨૨). પણ પર્વણીમાં પ્રતિસારણું મધ અને સિંધવ વડે કરવું.

પૂયાલસનો ઉપાય

પૂયાલસે સિરાં વિચ્યેત્તત્સ્તમુપનાહયેન્ ॥ ૪ ॥
કુર્વતિ ચાક્ષિપાકોક્તં સર્વે કર્મે યથાવિધિ ।

પૂયાલસરોગમાં ફસ ખોલવી. પછી પૂયાલસ ઉપર ઉપનાહ શેક કરવો, તથા અક્ષિપાકમાં કહેલી બધી ક્રિયા વિધિપુરઃસર કરવી.

સૈન્ધવાર્દ્રકાસીસલોહતાપ્ત્રેઃ સુચૂર્ણતૈઃ ॥ ૫ ॥
ચૂર્ણાજ્ઞનં પ્રયુજ્ઞીત સક્ષૌદ્રૈર્વા રસક્રિયામ્ ।

સૈંધવ, આદુ, હારાકસી, ઘોહું અને તાંબુ એ પાંચનું બહુ ઝીણું ચૂર્ણ કરીને એ ચૂર્ણ આંજણું અથવા એ પાંચનાં ચૂર્ણને મધમાં કાલવીને રસક્રિયા કરવી.

દુમિત્રાંથિનો ઉપાય

દુમિત્રાંથિ કરીપેણ સ્વિદ્ધં મિત્ત્વા વિલિખ્ય ચ ॥ ૬ ॥
ત્રિફલાક્ષૌદ્રકાસીસૈન્ધવૈઃ પ્રતિસારયેત્ ।

દુમિત્રાંથિને ગાયના છાણુનો શેક કરીને, વૃદ્ધિપત્રથી ચાગ્ર અને મંડલાગ્રશશ્ચથી ખોતર-ને ત્રિકળા, મધ, હારાકસી અને સૈંધવ વડે પ્રતિસારણું કરવું.

શુક્તિકાનો ઉપાય

પિત્તામિપ્યન્દવચ્ચુર્કિં
શુક્તિકારોગના ઉપાય પિતાભિખ્યંદના જેવા (ઉ. અ. ૧૬) કરવા.

બલાસમથિત અને પિષ્ટકનો ઉપાય

વલાસાહ્યપિષ્ટકે ॥ ૭ ॥

કફામિપ્યન્દવન્મુક્ત્વા સિરાવ્યધમુપાચરેત ।
વીજપૂરસાકં ચ વ્યોપદ્ફલમજ્ઞનમ્ ॥ ૮ ॥

બલાસમથિત અને પિષ્ટકરોગમાં ફસ ખોલવા સિવાયના ખાકીના ઉપચાર કક્ષાભિખ્યંદ જેવા કરવા તથા ત્રિકટુ અને કાયકળના વજ્રગાળ ચૂર્ણને બિબેરાના રસમાં કાલવીને આંજણું.

આંખના સોજા અને ખણુનો ઉપાય

જાતીમુકુલસિન્ધૂત્યદેવદારમહૌપધૈઃ ।
પિષ્ટૈઃ પ્રસન્નયા વર્તિઃ શોફકળ્પદૂમજ્ઞનમ્ ॥ ૯ ॥
બાઈની કળી, સિંધવ, દેવદાર અને સૂકંને પ્રસન્ના સાથે લસોટીને તેની શોગટી ખનાવીને તે (ઐરસિયા પર ઘસીને) આંજવાથી આંખનાં સોજા અને ચળ મટી બચ છે.

સિરોત્પાત, સિરોહર્ષ, સિરાબલ

અને અજુનનો ઉપાય

રક્તસ્પન્દવકુત્પાતહર્ષજાલાર્જુનક્રિયા ।
સિરોત્પાત, સિરાહર્ષ, સિરાબલ અને અજુનના ઉપાય રક્તાભિખ્યંદ (ઉ. અ. ૧૬) ના જેવા કરવા.

સિરોત્પાતે વિશેષેણ ઘૃતમાશ્નિકમજ્ઞનમ્ ॥ ૧૦ ॥
સિરાહર્ષે તુ મધુના સ્ફક્ષ્ણવૃષ્ટે રસાજ્ઞનમ્ ।
અર્જુને શકેરામસ્તુક્ષૌદ્રૈરાશ્ચ્યોતનં હિતમ્ ॥ ૧૧ ॥
સ્ફટિકઃ કુહુકુમં શક્તો મધુકં મધુનાડજ્ઞનમ્ ।
મધુના ચાજ્ઞનં શક્તઃ ફેનો વા સિતયા સહ ॥ ૧૨ ॥

સિરોત્પાતમાં ખાસ કરીને ઘી અને મધ ભેગાં કરીને આંજવાં; સિરાહર્ષમાં મધ સાથે લસોટીને સુવાણું ખનાવેલું રસાંજન આંજણું; અજુનરોગમાં સાકર, મસ્તુ અને મધનાં ટીપાં પાડવાં; ફટકડી, કેસર, શાંખ અને જેઠીમધના વજ્રગાળ ચૂર્ણને મધમાં કાલવીને આંજણું; અથવા મધ સાથે શાખ આંજવો અથવા સાકર સાથે સમુદ્રફીણ આંજણું.

પાંચે જાતનાં અર્ષ(વેલ)ના ઉપાય
અર્ષકોં પશ્ચઘા તત્ર તનુ ધૂમાવિલં ચ યત્ ।
રક્તં દધિનિર્મં યચ્ચ મુક્રવત્તસ્ય મેપજમ્ ॥૧૩॥
વેલ પાંચ જાતની કહી ગયા છીએ. (ઉ.
અ. ૧૦). તેમાં જે વેલ આછી (પાતળી),
ધુમાડા જેવી મેલી, રાતી અને દહીં જેવી હોય
તેના ઉપાય શુકે (ફૂલું) જેવા કરવા.

વેલ માટે શસ્ત્રક્રિયા

ઉત્તાનસ્યેતરત્ સ્વિત્રં સસિન્ધૂત્યેન ચાંજ્જતમ્ ।
રસ્તેન વીજપૂરસ્ય નિમીલ્યાક્ષિ વિમર્દયેત્ ॥૧૪॥
હૃત્યં સંરોપિતાક્ષસ્ય પ્રચલેડર્માચિમાંસકે ।
ધૂતસ્ય નિશ્ચલં મૂર્ધ્નિ વર્તમ્નોશ્ચ વિગેષતઃ ॥૧૫॥
અપાહ્નમીક્ષમાણસ્ય વૃદ્ધર્મણિ કનીનકાત્ ।
વલી સ્યાઘત્ર તત્રામં વડિશેનાવલમ્બિતમ્ ॥૧૬॥
નાત્યાપયતં મુચુષ્ઙ્ઘ્યા વા સ્ચ્યા સ્ત્રેણ વા તતઃ ।
સમન્તાનમમ્બડલાગ્રેણ મોચયેદય મોક્ષિતમ્ ॥૧૭॥
કનીનકમુપાનીય ચતુર્ભાગાવશેષિતમ્ ।
છિન્ધ્યાત્કનીનકં રક્ષેદ્વાહિનીશ્ચાશ્રુવાહિનીઃ ॥૧૮॥
કનીનકવ્યઘાદશ્ચુ નાહી ચાક્ષિણ પ્રવર્તેતે ।

વૃદ્ધેડર્મણિ તથાડપાહ્નાત્

પશ્યતોડસ્ય કનીનકમ્ ॥૧૯॥

દરહીને ચતો સુવાડીને, જેમાંથી ગમે તે એક
(વેલવાળી) આંખ ઉપર (ગરમ પાણીની વરા-
ળથી તપાવેલાં પોતાંથી) શેક કરીને, ખિબેરાના
રસ સાથે કાલવેલો સિંધવ આંજીને, પછી
આંખ ગિચાવી દર્દને એ આંખ ચોળવી. આ
રીતે આંખ ઉભરાઈ આવે અને વેલનું વધેલું
માંસ પોતાની જગ્યાએથી ખસી જાય ત્યારે
દરહીનાં માથું અને પોપચાં હાલી ન જાય એ
રીતે એનું માથું અને ખાસ કરીને પોપચાં
પકડી રાખીને, નાક તરફના આંખના ખૂણા
સુધી વેલ વધી હોય તો દરહીને લમણા તરફના
આંખના છડા તરફ બેવડાવીને, જ્યાં કરચલી
પડે ત્યાં આગળથી વેલને ખડિશયત્રથી ખહુ
દૂરથી નહિ એવી રીતે (ખહુ પાસેથીયે નહિ
તેમ ખહુ આંધેથીયે નહિ એવી રીતે) પકડી
રાખીને પછી મુચુંડીયત્રથી કે સોયમાં પરોવેલા
દોરાથી બધી ખાંજીથી વેલને ઉપાડવી (ભિચી
કરવી). એ રીતે ભિચી કરેલી વેલને કનીનકે પાસે

આણીને વેલનો ચોથો ભાગ કનીનકે ખાંજીએ
ખાકી રહે એ રીતે મંડલાત્રશસ્ત્રથી કાપી કાઢવી.
પણ વેલ કાપતાંકાપતાં નાક તરફના આંખના
ખૂણાને તથા આંસુ વહેનારી નાડીએને ખચાવી
લેવી (ઈજા ન પડે એ તે સંભાળવું). નાક
તરફના આંખના ખૂણામાં વાગી જવાથી (વીધા-
વાથી) આંખમાં આંસુ ચાલુ રહે છે અને
આંખમાં નાડીમણુ થાય છે. જે લમણા તરફના
આંખના ખૂણા સુધી વેલ વધી હોય તો દરહી
પાસે નાક તરફના આંખના ખૂણા તરફ બેવ-
ડાવીને ઉપરની બધી ક્રિયા કરવી.

સમ્યક્ છિન્નં મધુચ્યોપસૈન્ધવપ્રતિસારિતમ્ ।
ઉષ્ણેન સર્પિપા સિત્કમમ્યક્તં મધુસર્પિપા ॥૨૦॥
ઘઘીયાત્સેચયેન્મુક્ત્યા ત્તીયાદિદિનેષુ ચ ।
કરજ્જવીજસિદ્ધેન ક્ષીરેણ કવ્યિતૈસ્તયા ॥૨૧॥
સશ્વૈર્ત્રેદ્વિનિશારોઘ્નપટોલીયર્ષિકંકુકૈઃ ।
કુરુણ્ટમુકુલોપેતૈર્મુઙ્ગેદેવાદિ સતમે ॥૨૨॥

ખરાખર કપાયા પછી મધ, ત્રિકકુટ અને
સિંધવવડે પ્રતિસારણુ કરવું, પછી ભિનું ઘી
એવું (કે, ટીપાં ખાડવાં), પછી મધ અને ઘી
ચોખડવાં અને પછી પાટો ખાંધવો. ત્રીજા દિવસ-
થી રોજ પાટો છોડીને કણજીના ખીજથી
સિંધુ કરેલાં ઘીનાં ટીપાં ખાડવાં (ધાર કરવી)
તથા હળદર, દારુહળદર, લોધર, પટોળ,
જહીમધ, કેસુડાં તથા કાંટાશેળિયાની કળી એ
સાત વાનાંના ક્વાથમાં મધ નાખીને એ ક્વાથ
રેડવો (અને પછી પાછો રોજ પાટો ખાંધી દેવો).
સાતમે દિવસે પાટો તદન છોડી નાખવો.

સમ્યક્ છિન્ને ભવેત્સ્વાસ્થ્યં

હીનાતિચ્છેદજાન્ ગદાન્ ।

સેકાજ્જનપ્રમૃતિમિર્જયેલ્લેલનવૃંહૈઃ ॥ ૨૩ ॥

વેલ ખરાખર કપાઈ હોય તો આરોગ્ય
રહે છે. બેઈએ તે કરતાં તે એાછી કે વધારે વેલ
કપાવાથી થતા રોગોને લેખન અને ખૂંહણુ કરે
એવા સેક, અંજન વગેરેથી મટાડવા.

કક્રથી થયેલાં તિમિર, પિદ્મ, ફૂલું વગેરે
મટાડે એવું અંજન

સિતામનશિલૈલેયલવ્યોત્તમનાગરમ્ ।

અર્ધકર્પોન્મિતં તાર્ક્ચં પલાર્ધં ચ મધુદુતમ્ ॥૨૪
અજ્ઞતં શ્લેષ્મિતમિરપિહ્નુકાર્મશોપજિત્ ।

સાકર, મણુશીલ, ચણુકખાખ, સિંધવ અને સૂંઠ એ દરેક વસ્તુ અડધો ઠપ્ તથા રસાંજન અડધો પલ લઈને એના વન્નગાળ ચૂર્ણને મધમાં ઠાલવીને આંજવાથી ઠપ્થી થયેલાં તિમિર, પિણ, કૂહું અને ખાકી રહી ગયેલી વેલ મટે છે.

ત્રણુ ઉત્તમ લેખન અંજનો

ત્રિફલૈકતમદ્રવ્યત્વચં પાનીયકલ્કિતામ્ ॥ ૨૫ ॥

શરાવપિહિતાં દગ્ધ્વા કપાલે ચૂર્ણયેત્તતઃ ।

પૃથક્ દ્રોષોપધરસૈઃ પૃથગેવ ચ ભાવિતા ॥ ૨૬ ॥

સા મપી શોપિના પેષ્યા મૂયો દ્વિલવણાન્વિતા ।

ત્રીણ્યેતાન્યજ્ઞનાન્યાહ લેલનાતિ પરં નિમિઃ ॥૨૭

ત્રિક્ષ્ણા (હરડે, ખહેડાં અને આંખળાં)માંથી ગમે તે એક દ્રવ્યની છાલનો પાણી વડે કટક કરીને એને ડીખમાં મૂકીને એના ઉપર ઢાંકણ ઢાંકીને એને ખાળીને એનું ચૂર્ણ કરવું. પછી ત્રિક્ષ્ણામાંના જે દ્રવ્યની છાલ ખાળવા માટે લીધી હોય તે સિવાયનાં ખાકીનાં જે દ્રવ્યના સ્વરસમાં પેલી મપી (ખાળેલા ઔષધના ચૂર્ણ)ને છૂટીછૂટી ભાવના દઈને (પહેલાં એક દ્રવ્યના રસમાં, પછી ખીજ દ્રવ્યના રસમાં ભાવના દઈને, ખંને દ્રવ્યના રસ ભેગા કરીને નહિ) એ મપીને સૂકવીને એમાં સિંધવ અને સંચળ નાખીને લસોટવી. નિમિ કહે છે કે આ ત્રણુ ઉત્તમ લેખન અંજનો છે. (૧. હરડેની છાલની મપી, ખહેડાં અને આખળાના રસની ભાવના; ૨. ખહેડાંના છાલની મપી, હરડે અને આખળાના રસની ભાવના; ૩. આંખળાંની છાલની મપી, હરડે અને ખહેડાંના રસની ભાવના. આ રીતે ત્રણુ અંજન ખને છે. ત્રણુમાં કહ્યા પ્રમાણે સિંધવ અને સંચળ નાખવાં.)

સિરાબલ અને પિટિકાનો ઉપાય

સિરાજાલે સિરા યાસ્તુ કઠિના લેલનોપધૈઃ ।

ન સચ્યન્યર્મવત્તાસાં

. - પિટિકાનાં ચ સાધનમ્ ॥૨૮॥

પણુ સિરાબલમાં જે ઠકણુ સિરાઓ લેખન ઔષધથી મટે નહિ તેનો તથા પિટિકાઓનો અમંના જેવો ઉપાય કરવો.

કૂલાના ઉપાય

દ્રોયાનુરોધાચ્છુકેપુ સ્નિગ્ધરુક્ષા વરા ઘૃતમ્ ।
તિક્તમૂર્ધ્વમસ્તુન્નાવો રેકસેકાદિ ચેપ્યતે ॥ ૨૯ ॥

કૂલાના રોગોમાં જે દોષનો પ્રકાપ થયો હોય તેને હિંસાએ સ્નિગ્ધ કે લૂખી ત્રિક્ષ્ણા, તિત્ત ઘી, ભૂચેથી (આંખમાંથી) ઘોહી કઢાવવું અને વિરેચન, દવાનાં ટીપાં પાડવાં (+મુખાલેપ, નસ્ય, તર્પણુ, પુટપાક) વગેરે ઇન્ધાય છે (ફાયદો કરે છે).

ક્ષતશુક્રના ઉપાય

ત્રિશ્ચિત્ત્વદ્વારિણા પક્કં ક્ષતશુક્રે ઘૃતં પિવેત્ ।

સિરયાડ્ઝુ હરેદ્રકં જલૌકોમિશ્ચ લોચનાત્ ॥૩૦

સિદ્ધેનોત્પલકાકોલીદ્રાક્ષાયપ્રિવિદારિમિઃ ।

સસિતેનાજપયસા સેચનં સલિલેન વા ॥ ૩૧ ॥

રાગાશ્ચુવેદનાશાન્તૌ પરં લેલનમજ્ઞનમ્ ।

નસોતરના ક્વાથમાં ત્રણુ વાર પકવેલું ઘી ક્ષતશુક્રરોગમાં પીવું. પછી શિરા (ફસ) ખેલાવીને ઘોહી કઢાવવું તથા જળો મુકાવીને આંખમાંથી ઘોહી કઢાવવું. પછી કાણું કમળ, કાકોલી, કાળી દ્રાક્ષ, જેડીમધ અને ભેંચકોણું એ પાંચ દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલા ખકરીના દૂધમાં સાકર નાખીને એ દૂધ રેડવું અથવા ઉપર કહેલી પાંચ વસ્તુઓથી સિદ્ધ કરેલું પાણી રેડવું. રતાશ, આસુ અને પીડા મટી બસ પછી લેખન અંજન વાપરવાથી ફાયદો થાય છે.

વર્તિ

વર્તયો જાતિમુકુલલાક્ષાગૈરિકચન્દનૈઃ ॥ ૩૨ ॥

પ્રસાદયન્તિ પિત્તાસંઘ્નન્તિ ચ ક્ષતશુક્રકમ્ ।

બઈનાં કૂલાની કળીઓ, લાખ, સોનાગેરુ અને સુખડ એ ચારની શેગટી (આંજવાથી) રક્તપિત્તને નિર્મળ ખનાવે છે અને ક્ષતશુક્રને મટાડે છે.

દંતવર્તિ

દન્તૈર્દન્તિવરાહોપ્રગવાશ્વાજલ્હરોદ્ભવૈઃ ॥ ૩૩ ॥

સશાહ્નૌકિકામ્બોધિફેનૈર્મરિચપાદિકૈઃ ।

ક્ષતશુક્રમપિ ઘ્યાપિ દન્તવર્તિનિવર્તયેત્ ॥ ૩૪ ॥

હાથી, ભૂંડ, ભિંટ, ગાય, ઘોડા, ખરૂં, ગધેડું એ સાત પ્રાણીના દાંત અને શંખ, મોતી અને સમુદ્રફીણ એ દસ વસ્તુઓનું ચૂર્ણ અને એ ચૂર્ણના કુલ વજનથી ચોથા ભાગનાં કાળાં મરીચું ચૂર્ણ એ બધાંની ખનાવેલી શોગટીને દાંતવર્તિ કહે છે. એ દાંતવર્તિ (એરસિયા પર ઘસીને આંખમાં આંજવાથી) પ્રસરી ગયેલું ક્ષતશુક્ર પણ મટાડે છે.

બધાં કૂલાનો ઉપાય

તમાલપત્રં ગોદન્તશક્ષ્મફેનોઽસ્થિ ગાર્દભમ્ ।

તાપ્રં ચ વર્તિમૂત્રેણ સર્વશુક્રફનાશિની ॥ ૩૫ ॥

તમાલપત્ર, ગાયના દાંત, શંખ, સમુદ્રફીણ, ગધેડાનું હાડકું અને તાંબુ—એ છ વાનાંની ગાયના મૂત્ર વડે ખનાવેલી શોગટી (એરસિયા પર ઘસીને આંજવાથી) બધાં કૂલાનો નાશ કરે છે.

રક્તાનિ દન્તાઃ શૂઘ્લાણિ ઘાતવચ્ચૂપળં ત્રુટિઃ ।
કરણ્ણવીજં લઘુનો વ્રણસાદિ ચ મેપજમ્ ॥ ૩૬ ॥
સત્રણાવ્રણગમ્મીરન્વસ્થશુક્રમ્જનમ્ ॥

(મોતી વગેરે) રત્નો, (હાથી વગેરેના) દાંત (શ્લેષક ૩૩), (ખરૂં વગેરેનાં) શંખડાં, (ગેરુ વગેરે) ધાતુઓ, ત્રિકંકુ, નાની એલચી, કણ્ણનાં ખી, લસણ અને ત્રણનો સાદ કરનારાં ઔષધ—એટલાં વાનાંનું અંજન (એટલાં વાનાંના ચૂર્ણની શોગટી એરસિયા પર ઘસીને આંજવાથી) ત્રણવાળા, ત્રણ વિનાના, ભિંટા અને ચામડી પર થયેલા કૂલાને મટાડે છે.

(ત્રણ ભિંટા-ખાડાવાળો હોય તો ત્રણને અંકુર આણીને ભિંચો લાવે અને ત્રણ ચામડી કરતાં ભિંચો ભિપસી આવેલો હોય તો એને નીચો ખનાવી ચામડીની સપાટી સુધી લાવી તે એવાં ઔષધો અનુક્રમે ઉત્સાદી અને અવસાદી ઔષધ કહેવાય છે. ત્રણસાદી ઔષધમાં આ બંને પ્રકારનાં ઔષધોનો સમાવેશ થાય છે. બેમાંથી જે પ્રકારના ઔષધની જરૂર હોય તે લેવું. ઉત્સાદી અને અવસાદી ઔષધ માટે જુઓ ઉ. ૨૫/૪૬થી ૪૮રૂં.)

ખાડાવાળા કૂલાનો ઉપાય

નિન્નમુન્નમયેત્કોહપાનનસ્પરસાજ્જનેઃ ॥ ૩૭ ॥

સરજં નીલજં તૃત્તિપુટપાકેન શુક્રકમ્ ॥

ખાડાવાળા પીડાવાળા કૂલાને સ્નેહ પિવડાવીને, નરચ આપીને અને રસાંજન વડે ભિંચું આણવું અને ખાડાવાળા પીડા વિનાના કૂલાને તર્પણપુટપાકથી (સુ. અ. ૨૪) ભિંચું આણવું.

શુદ્ધશુક્રનો ઉપાય

શુદ્ધશુક્રે નિશાયપ્રાસારિવાશાવરામ્મલા ॥૩૮॥

સેવનં રોધપોટલ્યા કોષ્ઠામ્મોમ્મવાડ્યવા ।

શુદ્ધશુક્રરોગમાં હળદર, જેઠીમધ, સારિવા અને ઘોળો સોધર એ ચાર વાનાંના ક્વાથનાં ટીપાં પાડવાં અથવા સોધરના ચૂર્ણની પોટલી ખાંધીને એને સશેકા પાણીમાં ડુબાડી રાખીને એ પોટલી વડે (પોટલી દબાવીને) ટીપાં પાડવાં.

મહાનીલા ગોળી

બૃહતીમૂલ્યપ્રથાક્ષતાપ્રસેન્ધવનાગરૈઃ ॥ ૩૯ ॥

ઘાત્રીફલામ્મુના પિપ્પેલેપિતં તામ્રમાજનમ્ ।

યવાજ્યામલકીપત્રૈર્વહુશો ધૂપયેત્તતઃ ॥ ૪૦ ॥

તત્ર કુર્વાત ગુટિકાસ્તા જલશ્વેદ્રપેપિતાઃ ।

મહાનીલા ઇતિ ય્યાતાઃ શુદ્ધશુક્રહરાઃ પરમ્ ॥૪૧॥

ભોરિંગણીનાં મૂળ, જેઠીમધ, તાંબુ, સિંધવ અને સૂંઠ એ પાંચ વસ્તુઓના ચૂર્ણને આમળાના રસ (કે, ક્વાથ) સાથે લસોટીને એ તાંબાના વાસણમાં ચોપડવું. પછી એ વાસણને (વાસણના ચોપડેલા ભાગને) જવ તથા આમળાનાં પાંદડાં વડે વારંવાર ધૂપ દેવો. પછી એમાં (તાંબાના વાસણમાં) પાણી અને મધ નાખીને લસોટીને ખનાવેલી ગોળીઓ મહાનીલા નામે ઓળખાય છે. શુદ્ધશુક્ર મટાડનારું એ ઉત્તમ ઔષધ (અંજન) છે.

સ્થિર અને બન કૂલાનો ઉપાય

સ્થિરે શુક્રે ઘને ચાસ્ય વહુશોઽપહરેદસ્ક્ ।

શિરઃકાયવિરેકાંશ્ચ પુટપાકાંશ્ચ મૂરિશઃ ॥ ૪૨ ॥

સ્થિર કૂલામાં અને ઘન (ઘદ) કૂલામાં

અનેકવાર એનું (દરદીનું) સોષી ઠાઠવું, તથા

માથાના રેચ (નસ્થ), અને શરીરના રેચ (જુલાખ) વારંવાર આપવા તથા વારંવાર પુટપાક (સૂ. અ. ૨૪) કરવા.

— શુદ્ધશુક્રના ઉપાય (ચાલુ)

કુર્યાન્મરિચવૈદેહીશિરીપફલસૈન્ધવૈઃ ।

હર્ષણં ત્રિફલાકાચપીતૈત્ત લવણેત વા ॥૪૩॥

મરી, પીપર, સરસડાનાં ફળ (સરસડાનાં ખી) અને સિંધવ એ ચાર વાનાંતુ' મેથુ' ચૂર્ણ આછને અથવા ત્રિફળાના ક્વાથની ભાવના દીધેલો સિંધવ આંછને આંખને ભિભરાઈ આવેલા કૂલાને નાશ કરે છે.

કુર્યાદ્વજ્જનયોગૌ વા શ્લોકાર્ધગદિતાવિમૌ ।

શઙ્ગ કોલાસ્થિકતરુદ્રાક્ષામધુકમાક્ષિકૈઃ ॥૪૪॥

સુરાદન્તાર્ણવમલૈઃ શરીરપકુસુમાન્વિતૈઃ ।

અથવા (આખ ભિભરાવવા માટે) આ (નીચે) અડધા અડધા શ્લોકમાં કહેલા અંજનના બે યોગ કરવા : (૧) શંખ, ધારનેા કળયો, નિર્મળી, ઠાળી દ્રાક્ષ અને જેઠીમધ એટલી વસ્તુઓના વજ્રગાળ ચૂર્ણને મધમાં કાલવીને આંજવુ, તથા (૨) હાથી વગેરેના દાંત (શ્લોક ૩૩), સમુદ્રફીણુ, સરસડાનુ કૂલ એ ત્રણના ચૂર્ણને સુરા સાથે લસોટીને આંજવું.

ધાત્રીફણિજ્જકરસે ક્ષારો લાઙ્ગલિકોદ્ગ્રવઃ ॥૪૫॥

ઝપિતઃ શોપિતશૂર્ણઃ શુક્રહર્ષણમજ્જનમ્ ।

આમળાના અને ફિણજઝકના સ્વરસમાં ભાવના દીધેલા લાગલિકાના ક્ષારને સુક્રવીને કરેલું ચૂર્ણ એ કૂલાને ભિભરાવનાર અંજન છે. મુદ્દા વા નિસ્તુર્ણ પિષ્ઠાઃ શઙ્ગક્ષોદ્રસમાયુતાઃ ૪૬ સારો મધૂકાન્મધુમાન્

મજ્જા વાડક્ષાત્સમાક્ષિકા ।

૧. શખતું ચૂર્ણ મેળવેલા અને મધમાં કાલવેલા છોડાં વિનાના દળેલા મગ; ૨. મધમાં કાલવેલો મહુડાના લાકડાનો સાર; અથવા ૩. મધમાં કાલવેલું ખહેડાની માંજતું ચૂર્ણ—(એ ત્રણ કૂલાને ભિભરાવનારાં અંજન છે.)

ભિભરાઈ આવેલા કૂલાનો નાશ કરે

એવું અંજન

ગોલરાશ્વોદ્દશનાઃ શઙ્ગઃ ફેનઃ સમુદ્રજઃ ॥૪૭॥

વર્તિરર્જુનતોયેન હૃષ્ટશુક્રનાશિની ।

ગાય, ગધેડું, ઘોડા અને ઉંટ એ ચાર પ્રાણીઓના દાંત, શંખ અને સમુદ્રફીણુના વજ્રગાળ ચૂર્ણમાં સાદડનો સ્વરસ (કે, ક્વાથ) નાખીને વાળેલી શોગટી (આંજવાથી) ભિભરાઈ આવેલા કૂલાને નાશ કરે છે.

ઉત્સર્ગ વા સશલ્યં વા શુક્રં વાલાદિભિલિંચેત ॥

ઉંચા આવેલા કે શલ્યવાળા કૂલાને વાળ (+સાગતું પાંદડું) વગેરેથી ખોતરી કાઢવું.

સિરાશુક્રના ઉપાય

સિરાશુક્રે ત્વદ્દષ્ટિને ત્રિકિત્સા વ્રણશુક્રવત્ ।

દષ્ટિને હણી નહિ એવા સિરાશુક્રમાં ત્રણ-શુક્ર જેવા ઉપાય કરવા.

પુણ્ડ્રવૃષ્ટ્યાદ્દકાકોલીસિંહીલોહનિશાક્ષનમ્ ॥૪૯॥

ફલિકતં છાગદુગ્ધેન સચૃતૈર્ધૂપિતં યવૈઃ ।

ધાત્રીપત્રૈશ્ચ પર્યાવાદ્ધતિરત્રાજ્જનં પરમ્ ॥૫૦॥

આમાં (સિરાશુક્રરોગમાં) ઘોળું કમળ (પત્રકાષ), જેઠીમધ, કાકોલી, ભોરિંગણી, ઘોખડનો વરખ, હળદર, રસાજન એ સાત વસ્તુઓનો ખકરીના દૂધમાં કઠક કરીને એને ઘીવાળા જવથી અને આમળાના પાંદડાથી વારાફરતી ધૂપ દઈને કરેલી શોગટી એ ઉત્તમ અંજન છે.

સિરાશુક્ર અને અજકામાં શસ્ત્રક્રિયા

અશાન્તાવર્મવચ્છન્નમજકાથ્યે ચ યોજયેત્ ।

એ રીતે બે સિરાશુક્ર ન મટે તો શસ્ત્ર વાપરવું અને અજકારોગમાં શસ્ત્ર વાપરવું.

અજકાયામસાધ્યાયાં શુક્રેડ્યન્વચ્ચ તદ્વિધે ॥૫૧॥
વેદનોપશમં સ્નેહપાનાસ્કુક્ષ્ણાવણાદિભિઃ ।

કુર્યાદ્વીભત્સતાં જેતું શુક્રસ્પોત્સેઘસાધનમ્ ॥૫૨॥

અસાધ્ય અજકારોગમાં અને એવા જ (અસાધ્ય) ખીબ કૂલાના રોગમાં સ્નેહ પાઈને, લોહી કઢાવીને વગેરે ક્રિયાઓથી ખીડા મટાડવી અને કૂલાનો ચીતરી ચઢે એવો (કદરૂપા ખનાવે એવો) દેખાવ મટાડવાને ઉત્સેધ મટાડવાનો ઉપાય કરવો.

સાધ્ય અને અસાધ્ય કૂલા માટે અંજન

નાલિકેરાસ્થિમહાતતાલવંશકરીરજમ્ ।

મસ્માન્નિઃ સ્વાવયેત્તામિર્માવયેત્કરમાસ્થિજન્મ ॥
 ચૂર્ણ શુક્રેષ્વસાધ્યેષુ તદ્દૈવર્ણ્યમ્નમ્જનમ્ ।

સાધ્યેષુ સાધનાયાલમિદમેવ ચ શ્રીલિતમ્ ॥૫૪

નાભિચેરનું કાચણું, ભિલામો, હરતાલ, વાંસના અંકુર એ ચારની ભસ્મનું (સુ. અ. ૩૦ માં કહેલી વિધિથી) પાણી સાથે સાવણ (ગાલન) કરવું. એ પાણીથી હાથીનાં હાડકાંના ચૂર્ણને (સાતઆઠ વાર) ભાવના દઈને એ ચૂર્ણ અસાધ્ય કૂલાંના રોગમાં આંજવામાં આવે તો એનો (કૂલાંનો) વિચિત્ર રંગ મટી જાય છે (રંગ સુધરી જાય છે તેથી માણસની આંખ બેરોગ દેખાતી નથી) અને એ જ ચૂર્ણ બે સાધ્ય કૂલાંના રોગમાં રોજ આંજવામાં આવે તો તે સાધ્ય કૂલાંને મટાડી શકે છે.

અજકાને ઉપાય

અજકાં પાર્શ્વતો વિચ્વા

સૂચ્યા વિસ્લાવ્ય ચોદકમ્ ।

સમં પ્રપીઝ્યાઙ્ગુષ્ઠેન વસાદ્રેણાનુ પૂરયેત્ ॥૫૫॥

બ્રજં ગોમાંસચૂર્ણેન ઘઙ્ઙં વઙ્ઙં વિમુચ્ય ચ ।

સત્તરાત્રાદ્ બ્રજે રુઢે કૃષ્ણભાગે સમે સ્થિરે ॥૫૬

સ્નેહાન્નજનં ચ કર્તવ્યં નસ્યં ચ ક્ષીરસર્પિપા ।

તયાઽપિ પુનરાધ્માને મેદચ્છેદાદિકાં ક્રિયામ્ ॥

યુક્ત્યા કુર્યાધયા નાતિચ્છેદેન સ્યાન્નિમ્નજનમ્ ।

અજકાને સાય વડે બાજુમાંથી (ઉપરથી

નહિ) ત્રીંધીને અને હાથના અંગૂઠા વડે

સરખું દબાણુ આવે એ રીતે દબાવીને પાણી

કાઢી નાખીને પછી ગાયના માંસના ચૂર્ણમાં

વસા નાખીને એ માંસના ચૂર્ણને બીનું બનાવીને

એ ચૂર્ણ વડે ઘા ભરી દેવે. અને પછી

પાટો ખાંધીને બીજે દિવસે છોડીને પાછું ઘામાં

વસાવાળું ગાયના માંસનું ચૂર્ણ ભરીને પાટો

ખાંધવો (એમ સાત રાત(દિવસ) સુધી

કરવું). પછી સાત દિવસે જ્યારે ત્રણ રૂઝાઈ

જાય અને ઠાંગો ભાગ સમ અને સ્થિર થાય,

ત્યારે હમેશને માટે પાટો છોડીને સ્નેહાંજન

આંજવું અને દૂધધીનું નસ્ય આપવું. આઠણું

કરવા છતાં પણ બે અજકા ફેલી ફેરી બેપડી

આવે તો ફેડવાની, કાપવાની વગેરે ક્રિયા

એવી યુક્તિ(કળ)થી કરવી કે ખણુ કપાવાથી (દષ્ટિમાં) ખાટો પેડી ન જાય.

કૂલાં માટે ધી

નિત્યં ચ શુક્રેષુ શૂતં યયાસ્વં

પાને ચ મર્શં ચ ઘૃતં વિદધ્યાત્ ।

ન હીયતે લઘ્વલ્લા તયાઽન્ત-

સ્તીક્ષ્ણાન્નૈર્દક્ સતતં પ્રયુક્તેઃ ॥૫૮૩॥

જે દોષ દોષો દોષ તે દોષને મટાડે

એવાં ઔષધ વડે સિદ્ધ કરેણું ધી કૂલાંના

રોગમાં રોજ પીવા માટે અને મર્શ નસ્ય

તરીકે વાપરવું કે જથી એ રીતે (સિદ્ધ ધીના

પાન અને મર્શથી) બળવાન બનેલી દષ્ટિને

રોજ રોજ અંદર આંજવામાં આવતાં તીક્ષ્ણ

આંજનોને લીધે નુકસાન ન થાય.

દિવ્યદ્રાહ્નદયે પઠે ઉત્તરધાને સન્ધિસિતાસિતરોગ-

પ્રતિપેધો નામૈકાદ્ગોઽધ્વાયઃ ॥ ૧૧ ॥

અધ્યાય ૧૨ મો-દષ્ટિના રોગોનું જ્ઞાન

અયાતો દષ્ટિરોગવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં

વ્યાપ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે દષ્ટિના રોગોનું જ્ઞાન થવા

માટે ઉપયોગી અધ્યાય સમબનીશું. એ વિષય-

માં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે

કહી ગયા છે :

तिमिररोग

સિરાનુસારિણ મલે પ્રથમં પટલં ધ્રિતે ।

અવ્યક્તમીક્ષતે રૂપં વ્યક્તમ્પ્રતિમિત્તતઃ ॥ ૧ ॥

જ્યારે (કાઠામાંથી) આંખની શિરાઓ

દ્વારા (દષ્ટિને) અનુસરતો દોષ (દષ્ટિના ચાર

પડમાંથી) પહેલા (=ખહારના, ઉપરના) પડને

આશ્રય કરીને રહે છે, ત્યારે રૂપ (=આકાર

અને રંગવાળું દ્રવ્ય) ઝાંખું દેખાય છે અને

(કાઠકવાર) કંઈ પણ કારણ વિના રૂપ સ્પષ્ટ

પણ દેખાય છે. (આ તિમિરરોગ છે. આંખે

આંખ પડવાના રોગને તિમિરરોગ કહે છે.)

પ્રાતે દ્વિતીયં પટલમમૂતમપિ પश्यति ।

મૂતં તુ યક્ષ્માદાસ્યં દૂરે સૂક્ષ્મં ચ નૈક્ષતે ॥ ૨ ॥

દૂરાન્નિકસ્થં રૂપં ચ વિપર્યાસેન મન્યતે ।
 દોષે મળ્ડલસંસ્થાને મળ્ડલાનીત્ર પશ્યતિ ॥ ૩ ॥
 દ્વિધૈરું દષ્ટિમધ્યસ્યે યદુઘા યદુઘાસ્થિતે ।
 દષ્ટેરભ્યન્તરગતે હ્રસ્વવૃદ્ધવિપર્યાયમ્ ॥ ૪ ॥
 નાન્તિકસ્થમધઃસંસ્થે દૂરણં નોપરિ સ્થિતે ।

પાર્શ્વે પશ્યેન્નપાર્શ્વસ્યે નિમિરાસ્યોડ્યમામયઃ ॥ ૫ ॥

જે દોષ ખીલ પડમાં પહેલે તે બે વસ્તુ હોય જ નહિ તે વસ્તુ પણ દેખાય છે અને જે વસ્તુ હોય તે બે પાસે હોય તે મહામહેનને દેખાય છે, દૂર દેખાતું નથી, ઝીણી વસ્તુ દેખાતી નથી, દૂરની વસ્તુ પાસે અને પાસેની વસ્તુ દૂર હોય એવું દરદી માને છે. દોષ બે જાળાકાર હોય તે (બધે) જાળાકાર જેવું દેખાય છે. બે દોષ દષ્ટિની વચમાં રહ્યો હોય તે એક વસ્તુ બે દેખાય છે. બે દોષ અનેક ભાગમાં વહેંચાઈને રહ્યો હોય તે એક વસ્તુ અનેક દેખાય (એક ઘડાને દરદી બેના હોય છતાં એક ઘડો એને અનેક ઘડારૂપ દેખાય છે). બે દષ્ટિની અંદર દોષ ગયો હોય તે લાંબું હોય તે ટૂંકું અને ટૂંકું હોય તે લાંબું દેખાય છે. દોષ નીચે હોય તે પાસે પડેલી વસ્તુ દેખાતી નથી. દોષ ઉપરની ખાલુએ હોય તે દૂરની વસ્તુ દેખાતી નથી. દોષ (દષ્ટિની) એક ખાલુએ રહેલો હોય તે ખાલુએ (=જમણી કે ડાબી ખાલુએ) દેખાતું નથી. આ તિમિર નામનો રોગ છે.

કાચરોગ

પ્રાપ્નોત્તિ કાચતાં દોષે તૃતીયપટલાશ્રિતે ।
 તેનોર્ધ્વમીક્ષતે નાઘસ્તનુ ચૈલાવૃત્તોપમમ્ ॥ ૬ ॥
 યથાવર્ણં ચ રજ્યેત દષ્ટિર્હૈયેત ચ ક્રમાત્ ।

જ્યારે દોષ (દષ્ટિના) ત્રીજા પડમાં આવે છે, ત્યારે તિમિરરોગ કાચપણને પામે છે (તિમિરરોગને કાચરોગ કહે છે). તેને કાચિ (કાચરોગને કાચિ) માણસ ભ્રમણે બેઈ શકે છે પણ નીચે બેઈ શકતો નથી અને જાણેની વસ્તુ પણ એના ઉપર ઝીણું વસ્ત્ર એઠાક્યુ હોય એવી દેખાય છે. જે દોષથી કાચરોગ થયો હોય તે દોષના રંગે દષ્ટિ રંગાય છે અને કમેકમે દષ્ટિની શક્તિ ઓછી થતી બન્ય છે.

લિંગનાશ (માતિથો)

તથાડ્યુપેક્ષમાણસ્ય ચતુર્થ્ય પટલં ગતઃ ॥ ૭ ॥

લિહ્નનાશ મલઃ કુર્વન્ છાદયેદ્દષ્ટિમળ્ડલમ્ ।

એમ છતાં પણ બેદરકાર રહેનારનો (યોગ્ય ઉપાય ન કરનારનો) દોષ શોધા પડમાં જઈને અધોષો આણે છે અને દષ્ટિના મંડળને છાઈ દે છે.

વાયુના તિમિર, કાચ અને લિંગનાશનાં લક્ષણ

તત્ર વાતેન તિમિરે વ્યાવિદ્ધમિવ પશ્યતિ ॥ ૮ ॥

ચલાવિલાઠ્ઠાભાસં પ્રસન્નં ચેક્ષતે મુહુઃ ।

જાલાનિ કેશાન્ મશકાન્

રક્મીશ્વોપેહિતેડ્વ ચ ॥ ૯ ॥

કાચીમૂતે દગરૂપા પશ્યત્યાસ્યમનાસિકમ્ ।

ચન્દ્રદીપાઘનેક્ત્વં વક્ત્રમૃજ્વપિ મન્યતે ॥ ૧૦ ॥

વૃદ્ધઃ કાચો દશં કુર્યાદ્રજોધૂમાવૃતામિવ ।

સ્પષ્ટારૂપામાં વિસ્તીર્ણા સ્ફુમાં વા હતદર્શનામ્ ॥

સ લિહ્નનાશો

(ઉપર તિમિરરોગ, કાચરોગ અને લિંગનાશનાં સામાન્ય લક્ષણ કહ્યાં. હવે કારણરૂપ દોષના હિસાબે વિશેષ લક્ષણ કહે છે.)

તેમા વાયુથી થયેલા તિમિરરોગમાં દરદીને વાંકુંચૂંકું (કે કાણુંકાણુંવાળું) દેખાય છે, અસ્થિર (હાલતું, ફરતું), ધૂમાયલું હોય એવું અને આછા લાલ રંગનું હોય એવું દેખાય છે અને ફરીફરીને (=જ્યારે આંખ પાછી ઠકાણે આવે ત્યારે) જેવું હોય તેવું દેખાય છે.

એને વારવાર -બળા, વાળ, મચ્છર અને કિરણો દેખાય છે. આના (વાતતિમિરના) યોગ્ય ઉપાય ન થાય તેથી એમાંથી થઈ જતા (વાયુના) કાચરોગમાં દષ્ટિ આછી લાલ બની બન્ય છે, દરદીને મોં નાકેવિનાતું દેખાય છે; ચંદ્ર, દીવો વગેરે (એક હોય તેપણ) અનેક દેખાય છે અને સીધું હોય તે પણ વાંકું દેખાય છે. આ વાયુથી થયો કાચરોગ વધે (બગટે) ત્યારે દષ્ટિ બહુ અને ધુમાડાથી છવાઈ ગઈ હોય એવી થઈ બન્ય છે, દષ્ટિ સ્પષ્ટ આછા લાલ રંગની થઈ બન્ય છે, દષ્ટિ (ડીકી) કાઈ

વાર પડોળી કે કાઠવાર સાંકડી થઈ જાય છે અને એની બેવાની શક્તિ ચાલી જાય છે. આ લિંગનાશ (ભાતિયો) રોગ છે.

ગંભીરા

વાતે તુ સઙ્કોચયતિ દક્ષિરાઃ ।

દમ્બળલં વિશલ્યન્તર્ગમ્મીરા દગસૌ સ્મૃતા ॥૧૨

જ્યારે વાયુ દષ્ટિની શિરાએને સંકોચી નાખે છે, ત્યારે દષ્ટિનું પટલ (અ. રેટિના) અંદર પેસી જાય છે (નીચું ઊતરી જાય છે). એને આયુર્વેદમાં ગંભીરા દષ્ટિ કહે છે.

પિત્તના તિમિર અને કાચનાં લક્ષણ

પિત્તજે તિમિરે વિદ્યુત્વદ્યોતદ્યોતદીપિતમ્ ।

શિલિતિત્તિરિપત્રામં પ્રાયો નીલં ચ પદ્યતિ ॥૧૩

કાચે દક્ કાચનીલામા તાદૃમેવ ચ પદ્યતિ ।

અક્ષુદુપરિવેપાગ્નિમરીચીન્દ્રચનૂપિ ચ ॥ ૧૪ ॥

પિત્તથી થતા તિમિરરોગમાં વીજળી અને પતંગિયાના પ્રકાશથી પ્રકાશિત થયેલું હોય એવું, મોર અને તેતરની પાંખ જેવું (ચાંદા વાળું) અને સામાન્ય રીતે નીલા રંગનું દેખાય છે. પિત્તથી થતા કાચરોગમાં દષ્ટિ કાચનીલ જેવા રંગની થઈ જાય છે અને કાચનીલ જેવું જ દેખાય છે; વળી સૂર્ય અને ચંદ્રને ફરતું તેજનું કૂંડાળું દેખાય છે; દેવતાનાં કિરણો દેખાય છે અને મેઘધનુષ્ય દેખાય છે.

પિત્તના લિંગનાશનાં અને હૂસ્વા

દષ્ટિનાં લક્ષણ

મૃદ્ધનીલા નિરાલોકા દક્ સ્નિગ્ધા લિહ્નનાશતઃ ।

દષ્ટિઃ પિત્તેન હસ્વાર્યા સા હસ્વા હસ્વદર્શિની ॥

પિત્તથી થતા લિંગનાશને ક્ષીધે દષ્ટિ ભમરા જેવી નીલ, નિસ્તેજ અને સિનગ્ધ થાય છે. પિત્તને ક્ષીધે હૂસ્વા નામે ઓળખાતી દષ્ટિ થાય છે. તે નાની અને એના વડે ખડું નાતું દેખાય એવી હોય છે.

પિત્તવિહગ્ધા દષ્ટિનાં લક્ષણ

ભવેત્પિત્તવિદગ્ધાહ્યા પીતા પીતામ્બદર્શના ।

પિત્તવિહગ્ધા નામે ઓળખાતી દષ્ટિ પીળી અને એના વડે ખડું પીળું દેખાય એવી હોય છે.

કંદેના તિમિર, કાચ અને લિંગનાશનાં

લક્ષણ

કપેન તિમિરે પ્રાયઃ સ્નિગ્ધં શ્વેતં ચ પદ્યતિ ॥૧૬॥

શહેન્દુકુન્દકુસુમૈઃ કુમુદૈરિવ ચાચિતમ્ ।

કાચે તુ નિષ્પમેન્દ્રકંપ્રદીપાદૌરવાચિતમ્ ॥ ૧૭ ॥

સિતામા સા ચ દષ્ટિઃ સ્યાલિહ્નનાશો તુ લદ્યતે ।

મૂર્તઃ કફો દષ્ટિગતઃ સ્નિગ્ધો દર્શનનાશનઃ ॥૧૮॥

ચિન્દુર્જલસ્યેવ ચલઃ પન્નિનીપુટસંસ્થિતઃ ।

उष्णे सङ्कोचमायाति छायायां परिसर्पति ॥૧૯॥

શહેન્દુકુન્દકુમુદસ્ફટિકોપમશુક્લિમા ।

કક્ષી થતા તિમિરરોગમાં સામાન્ય રીતે ખડું સિનગ્ધ, ધોળું તથા શંખ, ચંદ્ર, ડોલરનાં ફૂલ અને પોયણથી ભરેલું હોય એવું દેખાય છે. પણ કક્ષી થતા કાચરોગમાં પ્રલા વિનાન)ચંદ્ર, સૂર્ય, દીવા વગેરેથી ભરેલું હોય એવું ખડું દેખાય છે અને દષ્ટિ ધોળા રંગની થઈ જાય છે. કક્ષી થતા લિંગનાશમાં કકણ (થીજ ગયેલા), બેવાની શક્તિને નાશ કરે એવા, પાણીના ટીપા જેવા અસતો, કમળના છાડના પાંદડા જેવા આકારનો (કક) દષ્ટિમાં દેખાય છે. તે (કક) તડકામાં સંકોચાય છે અને છાંયડામાં પ્રસરે છે. એની ધોળાશ શંખ, ડોલર, ચંદ્ર, પોયણ અને સ્ફટિકના જેવી હોય છે.

લોહીથી થતા તિમિર, કાચ અને લિંગ-

નાશનાં લક્ષણ

રક્તેન તિમિરે રક્તં તમોમૂતં ચ પદ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

કાચેન રક્તા કૃષ્ણા વા દષ્ટિતાદક્ ચ પદ્યતિ ।

લિહ્નનાશોપિતાદૃગ્ દક્ નિષ્પમા હતદર્શના ॥૨૧

લોહીના પ્રકાપથી થતા તિમિરરોગમાં (ફરહીને ખડું) રાતું અને અંધારાડપ દેખાય છે. લોહીના પ્રકાપથી થતા કાચરોગમાં દષ્ટિ રાતી કે કાળી થઈ જાય છે અને ખડું એવું જ (રાતું કે કાળું) દેખાય છે. લોહીના પ્રકાપથી થયેલા લિંગનાશમાં પણ દષ્ટિ એવી જ (કાચરોગ જેવી), પ્રલા વિનાની અને જેની બેવાની શક્તિ હણધઈ ગઈ છે એવી હોય છે.

એ દોષના અને ત્રણે દોષના તિમિર
વગેરે રોગ

સંસર્ગસન્નિપાતેષુ વિદ્યાત્સદ્ધર્મીલક્ષણાન્ ।
તિમિરાદીનકસાચ્ચ તૈઃ સ્યાદ્વ્યક્તાકુલેક્ષણઃ ॥૨૨
તિમિરે, શેષયોર્દ્યૌં ચિત્રો રાગઃ પ્રજાયતે ।

એ દોષના પ્રકોપથી અને ત્રણે દોષના
પ્રકોપથી થતા તિમિર વગેરેમાં (તિમિર, કાચ
અને લિંગનાશમાં) તે તે દોષના તિમિર, કાચ
અને લિંગનાશનાં લક્ષણો ભેગાં થાય છે. એ
તિમિરમાં (એ દોષના અને ત્રણે દોષના
તિમિરમાં) કારણ વિના કોઈ વાર સ્પષ્ટ અને
કોઈ વાર અસ્પષ્ટ (ગૂંચવાડાભરેલું) દેખાય
છે અને ખાકીના બેમાં (એ દોષના અને ત્રણે
દોષના કાચરોગમાં અને લિંગનાશમાં) દષ્ટિમા
બતબતની રતાશ ઉત્પન્ન થાય છે.

નકુલાંધ

દ્યોત્યતે નકુલસ્યેવ યસ્ય દૃઙ્ નિચિતા મલૈઃ ॥૨૩
નકુલાન્ધઃ સ તન્નાહ્નિ ચિત્રં પશ્યતિ નો નિશિ ।

જેની દોષોથી ભરેલી દષ્ટિ નોળિયાની દષ્ટિ-
ની માફક ચળકે છે તે નકુલાંધ છે. તેમાં
(નકુલાંધ રોગમાં) દહાડે રંગબેરંગી દેખાય
છે, રાતે નહિ.

દોષાંત્ર (રતાંધળાપણું)

અર્કેડ્સ્તમસ્તકન્યસ્તગમસ્તૌ સ્તમ્મમાગતાઃ ॥૨૪
સ્થગયન્તિ દર્શં દોષા દોષાન્ધઃ સ ગદોડપરઃ ।

જ્યારે સૂર્ય અસ્તાચળ પર્વતની ટાચ
ઉપર કિરણો મૂકે છે, ત્યારે (સૂર્યાસ્ત વખતે)
સજડ થઈ ગયેલા દોષો દષ્ટિને છાઈ દે છે. એ
દોષાંધ નામે ખીએ રોગ છે.

રતાંધળો દહાડે કેમ બેઈ શકે છે ?

દિવાકરકતસ્પૃષ્ઠા ંપ્રા દષ્ટિપયાન્મલાઃ ॥૨૫
વિલીનલીના યચ્છન્તિ વ્યક્તમન્નાહ્નિ દર્શનમ્ ।

સૂર્યનાં કિરણોને સ્પર્શ થવાથી દષ્ટિના
માર્ગમાંથી ખસી ગયેલા, જેમનું લીન (=ઓતોમાં
ભરાવો) વિલીન થયું છે (ઓગળીને નાશ
પામ્યું છે) એવા દોષો દિવસે સ્પષ્ટરૂપે બેવા દે છે.

ઉષ્ણવિદગ્ધા દષ્ટિ

उष्णतप्तस्य सहसा शीतवारिनिमज्जनात् ॥૨૬

विदोपरक्तसंपृक्तो यात्यूपोर्ध्वं ततोऽक्षिणि ।
दाहोपे मलिनं शुक्लमहन्याविलदर्शनम् ॥૨૭
રાત્રાવાન્ધ્યં ચ જાયેત વિદગ્ધોષ્ણેન સા સ્મૃતા ॥

ગરમી (તાપ)થી તપી ગયેલો માણસ
એકાએક કંડા પાણીમાં ડૂબકી મારે (કે કંડે
પાણીએ નહાય) તેથી ત્રણ દોષ અને ઘોહી
સાથે મળીને ગરમી બીચી ચઢે છે. તેથી
(ગરમી બીચી ચઢવાથી) આંખમાં ખળતરા
અને ભ્રષા થાય છે, ઘોળો ડાળો મેલો થાય
છે, દિવસે મેલું દેખાય છે અને રતાંધળાપણું
થાય છે. એ દષ્ટિ ઉષ્ણવિદગ્ધા (ગરમીને લીધે
વિદગ્ધ થયેલી) છે.

અમ્લવિદગ્ધા (વિદગ્ધામ્લા) દષ્ટિ

भृशमम्लाशनाहोपैः सासैर्यौ दष्टिराचिता ॥૨૮
सङ्क्षेदकण्डूकलुपा विदग्धाऽम्लेन सा स्मृता ।

ખહુ ખાટું ખાવાપીવાને લીધે જે દષ્ટિ
(કોપેલા) દોષો અને ઘોહી વડે ભરાઈ બંધ
છે, તે દષ્ટિ ખટાશને લીધે વિદગ્ધ (અમ્લ-
વિદગ્ધા) કહેવાય છે.

ધૂમરરોગ

शोकञ्चरशिरोरोगसन्तप्तस्यानिलादयः ॥ ૨૯ ॥

धूमाविलां धूमदशं दर्शं कुर्युः स धूमरः ।

શેક, તાવ અને માથાના રોગથી સંતાપ
પામેલા માણસના વાયુ વગેરે દષ્ટિને ધુમાડાને
લીધે મેલી હોય એવી અને ખહું ધુમાડાને લીધે
મેલું થયું હોય એવું દેખાય એવી ખનાવે છે.
(ધૂમરરોગમાં દષ્ટિ પોતે ધુમાડાને લીધે મેલી
હોય એવી મેલી હોય છે તથા ખહું ધુમાડાને
લીધે મેલું થયું હોય એવું દેખાય છે.)

ઓપસર્ગિક (આગંતુ) લિંગનાશ

सहसैवाल्पसत्त्वस्य पश्यतो रूपमद्भुतम् ॥૩૦
भास्वरं भास्करादि वा वाताद्या नयनाध्रिताः ।
कुर्वन्ति तेजः संशोष्य दष्टिं मुपितदर्शनम् ॥૩૧
वैदूर्यवर्णां स्तिमितાં પ્રકૃતિસ્થામિત્રાવ્યથામ્ ।

ઓપસર્ગિક હત્યેપ લિહ્નનાશો

ઓછી હિંમતવાળો માણસ એકાએક
(દેવ, ઋષિ, ગંધર્વ વગેરેનું) ચક્રિત થઈ
જવાય એવું રૂપ જુએ કે આંજ નામે એવા

સૂર્ય વગેરેને જુએ, ત્યારે તેના વાયુ વગેરે આંખમાં આવીને તેની આંખનું તેજ સૂકવી નાખીને દષ્ટિની ભેવાની શક્તિ ચોરી લે છે, દષ્ટિને નીલમ જેવા રંગની (=નિમળ), સજડ, સ્વાભાવિક રીતે (=સાબ માણસને) જેવી હોવી ભેદએ તેવી અને પીડા વિનાની બનાવે છે. આ ઔપસર્ગિક (આગંતુ) લિંગનાશ છે.

સાધ્યાસાધ્ય

ૐ ધર્મચેત્ ॥ ૩૨ ॥

વિના કફાહિન્નનાશાન્ ગમ્ભીરાં દ્વસ્વજામપિ ।
પદ કાઠા નકુલાન્ધ્રઞ્ચ

યાપ્યાઃ, શ્રેઘંસ્તુ સાધયેત ॥૩૩॥
દ્વાદશેતિ ગદા દષ્ટો નિર્દિષ્ટાઃ સ્તર્તવિશતિઃ ॥૩૩૩૬
એમાં (દષ્ટિના ૨૭ રોગોમાં) કંઈ સિવાયના (પિત્તને, વાયુને, ષે દેખાને, ત્રિદોષને, લોહીને અને ઔપસર્ગિક-એ ૭) લિંગનાશને, ગંભીરાને તથા દ્વસ્વજને છોડી દેવાં (અસાધ્ય ગણવાં) ૧ છ કારણો અને રતાંધળાપણું યાપ્ય છે અને ખાકીના ખાર મટી શકે એવા છે. આ પ્રમાણે દષ્ટિમાં ૨૭ રોગો કહ્યા છે.

દ્વિયઘ્નદ્વયે પષ્ટે હસ્તસ્થાને દષ્ટિરોગવિજ્ઞાનીયો
નામ દ્વાદશોઽર્ચાયઃ ॥ ૧૨ ॥

અધ્યાય ૧૩ મો—તિમિરરોગના ઉપાય

અથાતસ્તિમિરપ્રતિપેઠં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
इति ह स्नाहुरात्रेयाद्यो महर्षयः ।
ત્યારે હવે અમે તિમિરરોગ(આંખે આંખ પડવાના રોગ)ને મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશું. એ વિષયમાં આર્ય વગેરે મહર્ષિઓ નાંચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

તિમિરરોગના તાપ્પડતોષ ઉપાય

કરવાનું કારણ

તિમિરં કાચતાં યાતિ કાચોઽવ્યાન્યમુપેક્ષયા ।
નેત્રરોમેષ્વતો ઘોરં તિમિરં સાવચેદ્ દ્રુતમ્ ॥૧॥
તાપ્પડતોષ યોગ્ય ઉપાય ન કરવાથી તિમિરરોગમાંથી કારણો થઈ બન્ય છે અને કારણોમાંથી પણ અધાપો આવી બન્ય છે; તેથી આંખના રોગોમાં ઘોર (દારુણ, ભયંકર)

તિમિરરોગને તરત જ મટાડવો.
તિમિરરોગના સામાન્ય ઉપાય
(પૃષ્ઠ ૧૧ થી ૧૭)

તુલાં પચેત જીવન્ત્યા દ્રોણેઽપાં પાદશેપિતે ।
તત્કાયે દિગુણક્ષીરં ઘૃતપ્રસ્થં વિયાચયેત્ ॥૨॥
પ્રપોંઠરીકાકાકોલીપિપ્પલીરોઘસેન્ધૈઃ ।
શતાહામચુકદ્વાશાસિતાદારુફલત્રયૈઃ ॥૩॥
કાર્પિકેર્નિશિ તત્પીતં તિમિરાપહરં પરમ્ ।

પાણીના એક દ્રોણમાં ચારસો તેલો જ્યંતી (ઠોડી) ઉકાળતાંઉકાળતાં પા (૦૧) ભાગનું પાણી ખાકી રહે ત્યારે એ ક્વાથમાં ઘી કરતાં ખમણા દૂધ સાથે અને કમળ, કાકોલી, ખીપર, ઘોષર, સૈધવ, સુવા, જેઠીમધ, કાળી દ્રાક્ષ, સાકર, દેવદાર અને ત્રિકાળ-એ દરેક વસ્તુ એક એક કર્ષ લઈને તેની લૂગદી સાથે પકવેલું એક પ્રસ્થ ઘી રોજ રાતે પીનામાં આવે, તો તે તિમિરરોગને મટાડનારું ઉત્તમ ઔષધ છે.

દ્રાક્ષાચન્દનમશ્નિષ્ઠાકાકોલીદ્વયજીવકૈઃ ॥૪॥
સિતાશતાવરીમેદાપુણ્ડ્રાહમદ્દુનોત્પલૈઃ ।
પચેર્જીર્ણઘૃતપ્રસ્થં સમક્ષીરં પિચૂન્મિતૈઃ ॥૫॥
હન્તિ તત્કાચતિમિરરક્તરાજીશિરોરુઞઃ ।

કાળી દ્રાક્ષ, સુખડ, મજાડ, કાકોલી, ક્ષીર-કાકોલી, જીવક, સાકર, શતાવરી, મેદા, ઘોણું કમળ, જેઠીમધ, કાણું કમળ-એટલી વસ્તુઓ દરેક એકેક કર્ષ લઈને તેમના કંકે સાથે તથા ઘી બટલા જ દૂધ સાથે એક પ્રસ્થ ઘી પકવવું. એ ઘી (ખીવાથી) કારણો, તિમિરરોગ, રક્તરાજી રોગ અને માથાના રોગ મટે છે.

પરોલાદિ ઘી

પટોલનિમ્બકટુકાદાર્વીસેવ્યવરાણુપમ્ ॥ ૬ ॥
સઘન્વયાસત્રાયન્તીપર્પટં પાલિકં પૃથક્ ।
પ્રસ્થમામલકાતાં ચ કાથયેન્નલ્વણેઽમ્મસિ ॥૭॥
તદાદ્ધકેઽર્ધપલિકૈઃ પિષ્ટૈઃ પ્રસ્થં ઘૃતાત્પચેત્ ।
મુસ્તભૂનિમ્બયદ્ધાન્નકુટજોદ્રીવ્યચન્દનૈઃ ॥૮॥
સપિપ્પલીકૈસ્તર્સ્તર્પિર્વાળકર્ણાસ્યરોગજિન્ત્ ।
વિદ્રધિન્વરદુષ્ટાર્કવિસર્પાપચિકુષ્ઠુત ॥૯॥

વિશેષાચ્છુક્રતિમિરનક્તાન્ધ્યોષ્ણામ્લદાહદ્દત્ ।

પટોળ, ક્ષીમટો, કઠક, દારુહળદર, કાળો વાળો, ત્રિક્ષ્ણા, અરદૂસી, ધમાસો, ત્રાયમાણુ, ઘાસિથે પિત્તપાપટો-એટલી વસ્તુઓ દરેક એક-એક પલ લઈને તથા એક પ્રસ્થ આમળાં લઈને એ બધાંનો એક દ્રોણ પાણીમાં ક્વાથ કરવો. એ એક આઠક ક્વાથમાં મેથ, કરિયાનું, જેઠીમધ, ઇદ્રજવ, કાળો વાળો, સુખડ, પીપર-એટલી વસ્તુઓ દરેક અડધો પલ લઈને કરેલા કઠક સાથે એક પ્રસ્થ ઘી પકવવું. એ ઘી (પીવાથી) નાક, કાન અને મોંના રોગને મટાડે છે; વિદ્રધિ (ગડ), તાવ, દુષ્ટ વ્રણ, રતવા, અપચી અને કુષ્ટ મટાડે છે અને ખાસ કરીને શુક્ર (કૂલું), તિમિરરોગ, રતાંધળાપણુ, ઉષ્ણવિદગ્ધા (ઉ. ૧૨/૨૬થી ૨૭), અમ્લવિદગ્ધા (ઉ. ૧૨/૨૮, ૨૯) અને (આંખ-નો) દાઢ મટાડે છે.

ત્રિક્ષ્ણા ઘી

ત્રિકલાષ્ટપલં કાર્યં પાદરોષં જલાઢકે ॥ ૧૦ ॥
તેન તુલ્યપયસ્કેન ત્રિકલાષ્ટપલકલ્કવાન્ ।
અર્ધપ્રસ્થો ઘૃતાત્સિદ્ધઃ

સિતયા માશ્લિકેણ વા ॥ ૧૧ ॥

યુક્તં પિવેત્તત્તિમિરી તદ્યુક્તં વા વરાસસ્મ ।

આઠ પલ ત્રિક્ષ્ણાને એક આઠક પાણીમાં ઉકાળતાંઉકાળતાં ચોથા ભાગનું પાણી ખાકી રહે એ રીતે ક્વાથ કરવો. એ ક્વાથમાં ક્વાથ જેટલું દૂધ અને એક પલ ત્રિક્ષ્ણાનો કઠક નાખીને એમાં અડધો પ્રસ્થ ઘી સિંચ કરીને એ ઘી સાકર કે મધ સાથે તિમિર-રોગીએ પીવું અથવા તેની સાથે (એ ઘી સાથે) ત્રિક્ષ્ણાનો રસ (ક્વાથ) પીવો.

મહાત્રિક્ષ્ણા ઘી

યદ્યામધુદ્ધિકાકોલીઝ્યાત્રીઠ્ઠ્ઠામૃતોત્પલૈઃ ॥ ૧૨

પાલિકૈઃ સસિતાદ્રાક્ષૈઘૃતપ્રસ્થં પચેત્સમૈઃ ।

અજાક્ષીરવરાવાસામાર્કવસ્ત્રસૈઃ પૃથક્ ॥ ૧૩ ॥

મહાત્રૈફલમિત્થેતત્પરં દષ્ટિવિકારજિત્ ।

જેઠીમધ, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, ભોરી-ગણી, પીપર, ગળો, કાળું કમળ, સાકર અને

કાળી દ્રાક્ષ-એટલી વસ્તુઓ દરેક એક-એક પલ લઈને એમના કઠક સાથે તથા બકરીનું દૂધ, ત્રિક્ષ્ણા, અરદૂસી, ભાંગરો-એ વસ્તુઓના દરેકના એક-એક પ્રસ્થ સ્વરસ (કે ક્વાથ) સાથે એક પ્રસ્થ ઘી પકાવવું. આ મહાત્રિક્ષ્ણ (મહાત્રિક્ષ્ણા ઘૃત) દષ્ટિના રોગોને મટાડનારાં ઉત્તમ (પીવાનું) આપધ છે.

ગરુડ જેવી આંખ કરવાને ઉપાય

ત્રૈફલેનાથ હવિપા લિહાનસ્ત્રિફલાં નિશિ ॥ ૧૪

યદ્યીમધુકસંયુક્તાં મધુના ચ પરિપ્લુતામ્ ।

માસમેકં હિતાહારઃ પિવન્નામલકોદકમ્ ॥ ૧૫

સૌપર્ણે લભતે ચક્ષુરિત્યાહ મગવાન્નિમિઃ ।

એક મહિના સુધી રોજ રાતે ત્રિક્ષ્ણા ઘૃત સાથે અને જેઠીમધ સાથે ત્રિક્ષ્ણા મધમાં કાલવીને આટનાર, હિત (પથ) આહાર કરનાર અને આંખળાંનું પાણી (સ્વરસ, ક્વાથ કે હિમ) પીનાર માણુસની આંખ ગરુડના જેવી થાય છે એવું ભગવાન નિમિ કહે છે.

તિમિરરોગના ઉપાય (ચાલુ)

તાપ્યાયોદ્દેમયદ્વાહસિતાજીર્ણાજ્યમાશ્લિકૈઃ ॥ ૧૬

સંયોજિતા યથાકામં તિમિરઘ્ની વરા વરા ।

સુવર્ણમાશ્લિક, ઘોહું, સોનું, જેઠીમધ, સાકર, જૂનું ઘી અને મધ સાથે ઇચ્છા પ્રમાણે (આ વસ્તુઓમાંથી ગમે તે એક, ઘ કે વધારે વસ્તુઓ સાથે) મેળવીને આપેલી (=આંગેલી) ત્રિક્ષ્ણા તિમિરરોગ મટાડવામાં ઉત્તમ છે.

સઘૃતં વા વરાકાથં શીલયેત્તિમિરામયી ॥ ૧૭ ॥

અપૂપસૂપસકૂન્ વા ત્રિકલાચૂર્ણસંયુતાન્ ।

અથવા તિમિરરોગવાળાએ રોજ ઘી નાખીને ત્રિક્ષ્ણાને ક્વાથ પીવો અથવા ત્રિક્ષ્ણાનું ચૂર્ણ મેળવેલા રોટલા (રોટલી, ચોપડાં, ભાખરી વગેરે), દાળ અને સાથુ રોજ ખાવાંપીવાં.

પાયસં વા વરાયુક્તં શીતં સમધુશર્કરમ્ ॥ ૧૮ ॥

પ્રાતર્ભક્તસ્ય વા પૂર્વમદ્યાત્પથ્યાં પૃથક્ પૃથક્ ।

મૃદ્વીકાશર્કરાક્ષોદ્રૈઃ સતતં તિમિરાતુર ॥ ૧૯ ॥

અથવા તિમિરરોગવાળાએ ત્રિક્ષ્ણા, મધ અને સાકર નાખીને દૂધપાક (કે ખીર) ખાવો અથવા રોજ સવારમાં કે જમતા પહેલાં કાળી

દ્રાક્ષ, સાકર અને મધ એ ત્રણુમાથી દરેક માથે બુદીબુદી કરડે ખાવી.

ચૂર્ણાંજન

સ્તોતોજાંશાશ્વતુ.પર્ણિ તામ્રાયોરુપ્યકાઞ્જનૈઃ ।

યુકાન્ પ્રયેકમેઞ્જાંશે-

રન્ધમૂપોદરસ્થિતાન્ ॥ ૨૦ ॥

ઘમાપયિત્વા સમાદૃત્ત તતસ્તથ નિપેચયેત્ ।

રસસ્કન્ધકપાયેપુ સત્કૃત્વ. પૃથક્ પૃથક્ ॥ ૨૧ ॥

વૈદ્યૈર્મુકાશઙ્જાનાં ત્રિભિર્ગોર્યુત્ તતઃ ।

ચૂર્ણાંજનં પ્રયુક્તીત તત્સર્વતિમિરાપહમ્ ॥ ૨૨ ॥

૬૪ ભાગ મોતાજન લેવું, એની સાથે તાપ્ત, કોદા, ચાટી અને મોનુ એ દરેકને એકએક ભાગ લેવો. એ પાચે વસ્તુઓને મુસ(ધાતુ ગળવાની કુલડી)મા ચૂકીને કુલડીનું મો બધ કરી દેવું. પછી એને દેવતામા ખૂબ તપાવવું. પછી એને લસોટીને ખારીક ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણને (ચૂ. અ. ૧૦/૨૨થી ૩૨મા કહેલા) મધુર રસ વગેરે છ ગ્લોના ગણના છૂટાછૂટા કરાથો રેડીને સાતસાત વાગ ૦ કં પાડવું. (પાચ વસ્તુઓના તપેલા ચૂર્ણ ઉપર મધુર ગણનો કવાથ રેડીને કંક પાડવું. પછી પાછુ એ કંક પહેલું ચૂર્ણ ફરીથી કુલડીમા તપાવવું. વળી પાછો મધુર ગણનો કવાથ રેડીને એ ચૂર્ણને કંક પાડવું. એવી રીતે પાચ વસ્તુ ઓના ચૂર્ણને મધુર ગણના, અમ્લ ગણના, લવણ ગણના, તિક્ત ગણના, કંક ગણના અને કષાય ગણના એમ છ કરાથોમાથી દરેક કરાથ સાત-સાત વાર રેડીને કુલ ૪૨ વાર કંક પાડવું.) પછી એ રીતે ૪૨ વાર કંક પાડેલા પાચ વસ્તુઓના ખારીક ચૂર્ણમા વૈદ્યૈર્, મોતી અને શ ખ એ દરેકનું ચૂર્ણ એકએક ભાગ ભેળવીને બનાવેલું એ ચૂર્ણાંજન (આજવાથી) બધી બતના તિમિરરોગ મટે છે.

માંસીત્રિજાતકાયઃકુશ્કુમ-

નીલોત્પલાભયાતુલ્યૈઃ ।

સ્લિતઙ્ગાચદાહ્નકેનકમારચાઞ્જન-

પિપ્પલીમધુકૈઃ ॥ ૨૩ ॥

ચન્દ્રેશ્વિનીસનાથે સુચૂર્ણિતૈ-

રજ્યેયુગલમ્હ્નોઃ ।

તિમિરામરક્તરાજીરુદ્ધુકાચાદિ-

શામિચ્છન્ ॥ ૨૪ ॥

તિમિર, અર્ષ (વેલ), રક્તરાજ, કંક (આંખમા ચળ), કાચ વગેરે રોગ મટાડવાની ઇચ્છા હોય તેણે જટામાત્રી, ત્રિબલક, કોદા, કેસર, કાણું કમળ, હરડે, મોરશુકુ, ધોળો કાચ, શ ખ, સમુદ્રફીણુ, મરી, સૌવીરાજન, પીપર અને જડીમધ-એટલી વસ્તુઓનું ભેગુ બહુ જ ખારીક ચૂર્ણ કરીને એ ચૂર્ણ જ્યારે ચ દ્ર અશ્વિની નક્ષત્રમા હોય ત્યારે બને આંખ-મા આજવું.

મરિચવરલવણભાગો ભાગો દ્વો

કળસમુદ્રફેનાભ્યામ્ ।

સૌવીરભાગનરકં ચિત્રાયાં ચૂર્ણિત

રુકામયજિત્ ॥ ૨૫ ॥

મરી અને સૈંધવના એ ભાગ, પીપર અને સમુદ્રફીણુના બે ભાગ અને સૌવીરાજનના નવ ભાગ એ તેર ભાગનું ચિત્રા નક્ષત્રમા ખારીક ચૂર્ણ (આજવાથી) કંકરોગ (કંકને તિમિરરોગ) મટે છે.

[મનોહાતુલ્યરુસ્તૂરીમાંસીમલયરોચનાઃ ।

દશકપૂરસંયુક્તમરીતિગુણમજ્જનમ્ ॥ ૧ ॥

પિપ્તં ચિત્રાશ્વિનીપુષ્પે પદ્ધિચે તિમિરે હિતમ્ ।

પ્રસાદનં ચ દષ્ટેઃ સ્વાચ્છુપેના-

વમાપિતમ્ ॥ ૨ ॥]

[મનશીલ, મોગધુવું, કસ્તૂરી, જટામાત્રી, સુખડ, ગોરોચના એ વસ્તુઓ એકએક ભાગ, એમા દસ ભાગ કપૂર ભેળવવું, એમા એ શી-ગણુ સૌવીરાજન નાખવું. એ બધાને લસોટીને ચિત્રા, અશ્વિની અને પુષ્ય નક્ષત્રમા આજવાથી છ મકારના તિમિરરોગમા ફાયદો થાય છે અને દષ્ટિ નિર્મળ બને છે એવું આખના નિબ્ધાતે કહેલું છે.]

દ્રાક્ષામ્ણાલીસ્વરસે ક્ષીરમઘનસાસુ વ ।

પૃથગ્ દિવ્યાશ્ચ સ્તોતોજં

સત્કૃત્વો નિપેચયેત્ ॥ ૨૬ ॥

તત્ચૂર્ણિતં સ્થિત શશ્વે દક્ષપ્રસાદનમજ્જનમ્ ।

શસ્તં સર્વાશિરોગેપુ વિદેહપતિનિર્મિતમ્ ॥ ૨૭ ॥

કાળી દ્રાક્ષના સ્વરસમાં, કમળનાં કુમળાં મૂળના સ્વરસમાં, દૂધમાં, દારૂમાં, વસામાં અને વરસાદના પાણીમાં—એમ છ પ્રવાહીમાં દરેક પ્રવાહીમાં સાતસાત વાર સોતાંજનને ઠંડું પાડવું. (ઠંડું પાડવાની રીત માટે જુઓ શ્લોક ૧૯૩થી ૨૨) એવું ખારીક ચૂર્ણ ખનાવીને શંખમાં ભરી રાખેલું એ ચૂર્ણ આંજવાથી દષ્ટિ નિર્મળ અને છે અને એ ચૂર્ણ બધા આંખના રોગોમાં વખણાય છે. આ ચૂર્ણ વિદેહ દેશના રાજાએ (જનકે) ખનાવેલું છે.

ભાસ્કરચૂર્ણ

નિર્વેગ્યં વાદરાક્ષારૈસ્તુત્યં ચેત્યં નિપેચિતમ્ ।
ક્રમાદ્રજાપયઃસર્પિઃક્ષૌદ્રે તસ્માત્ પલદ્વયમ્ ॥૨૮॥
કાર્પિકસ્તાપ્યમરિચસ્રોતોજકટુકાન્તૈઃ ।
પટ્ટુરોઘ્નશિલાપથ્યાકઠૌલાઙ્ગનફેનકૈઃ ॥ ૨૯ ॥
યુક્તં પલેન યથ્યાશ્ચ મૂપાન્તર્ધ્માત્ચૂર્ણિતમ્ ।
હન્તિ કાચાર્મનકાન્ધ્યરક્તરાજી સુશીલિતઃ ॥૩૦
ચૂર્ણો વિશેષાત્તિમિરં ભાસ્કરો ભાસ્કરો યથા ।

ખારડીના લાકડાના અંગારાથી પુકળ બાળી નાખેલા મોરથૂથુને એ જ રીતે (શ્લોક ૧૯૩થી ૨૨ માં કહેલી રીતે) અનુક્રમે બકરીનું દૂધ, ઘી અને મધ એ દરેક વસ્તુ સાતસાત વાર રેડીને ઠંડું પાડવું. એ મોરથૂથુમાંથી બે પલ મોરથૂથુમાં એકએક ઠંડું સુવર્ણભાક્ષિક, મરી, સોતાંજન, કડ, તગર, સૈન્ધવ કોષધર, શિલાબિત, હરડે, પીપર, એલચી, રસાંજન અને સમુદ્રકીણુ તથા ચાર પલ જેઠીમધ નાખીને એ બધું મુસ(ધાતુ ઓગાળવાની કુલડી)માં મૂકીને, ખૂબ તપાવીને, એવું ખારીક ચૂર્ણ કરીને ખનાવેલું ચૂર્ણ રોજ ખરાબર આંજવામા આવે તો એ ભાસ્કરચૂર્ણ કાચ, અર્ધ (વેલ), રતાંધળાપણું અને રક્તરાજ રોગ મટાડે છે અને ખાસ કરીને જેમ ભાસ્કર (સૂર્ય) તિમિર (અંધકાર)નો નાશ કરે છે, તેમ આ ભાસ્કર ચૂર્ણ તિમિરરોગનો નાશ કરે છે.

ત્રિંશદ્વાગા મુજક્લસ્ય ગન્ધપાપાણપચ્ચક્રમ્ ॥૩૧
શુલ્યતાલકયોદ્ધૌ દ્વૌ વહ્નસ્યૈકોઙ્ગનાત્ ત્રયમ્ ।
અન્ધમૂપીકૃતં ધ્માતં પન્ચં વિમલમજ્જનમ્ ॥ ૩૨ ॥

તિમિરાન્તકરં લોકે દ્વિતીયં ઇવ ભાસ્કરઃ ।

સીસા(સીસું નામની ધાતુ)ના સીસ ભાગ, ગંધકના પાંચ ભાગ, તાંબાના બે ભાગ, હરતાલના બે ભાગ, કલદંબો એક ભાગ, સુરમાના ત્રણ ભાગ—એટલી વસ્તુઓને મુસ(શ્લોક ૨૦)માં મૂકીને મુસને બંધ કરી દઈને દેવતામાં ખૂબ ધમધમીને પકવેલું વિમલ (સ્વચ્છ, શોધન કરેલું) અંજન ખીબ સૂર્યની માફક તિમિર (૧. તિમિરરોગ, ૨. અંધકાર)નો નાશ કરે છે.

ગોમૂત્રે છગ્ગણરસેઙ્ગલકાક્ષિકે ચ

હ્નીસ્તન્યે હવિષિ વિષે ચ માક્ષિકે ચ ।

યત્તુત્યં જ્વલિતમનેકશો નિપિત્તં

તત્કુર્યાન્નઘડસમં નરસ્ય ચક્ષુઃ ॥ ૩૩ ॥

મોરથૂથુને (ધાતુને ઓગાળવાની કુલડીમાં) ધમાવીને બાળીને કરેલા એના ખારીક ચૂર્ણને (શ્લોક ૧૯૩થી ૨૨ માં સમજાવેલી રીતે) ગાયના મૂત્રમાં, ગાયના છાણના અડાયાના ક્વાથમાં, ખાટી કાંજમાં, સ્ત્રીના ધાવણમાં, ઘીમાં, ઝેરમાં (=વછનાગના ક્વાથમાં) અને મધમાં અનેકવાર (સાતસાત વાર) ઠંડું પાડવું. એ ચૂર્ણ (આંજવાથી) માણસની આંખ ગરુડ જેવી થાય છે.

દ્રવ્યશલાકા

શ્રેષ્ઠાજલં મૃક્કરસં સવિપાજ્યમજાપયઃ ।

યદ્દીરસં ચ યત્સીસં સતકૃત્વઃ પૃથક્ પૃથક્ ॥૩૪
તતં તતં પાયિતં તચ્છલાકા

નેત્રે યુક્તા સાઙ્ગનાઙ્ગના વા ।

તૈમિર્યમિસ્લાવપૈચ્છિલ્યપૈઙ્ગં

કઠ્ઠં જાઢ્યં રક્તરાજીં ચ હન્તિ ॥ ૩૫ ॥

સીસા(સીસું નામની ધાતુ)ને (શ્લોક ૧૯૩ થી ૨૨ માં કહેલી રીતે) ત્રિકાળનો ક્વાથ, ભાંગરનો ક્વાથ, ઝેર(=વછનાગ)નો ક્વાથ, ઘી, બકરીનું દૂધ અને જેઠીમધનો ક્વાથ છૂટા છૂટા સાતસાત વાર પાઈને પછી એ સીસાની ખનાવેલી આંજવાની સળી સુરમા સાથે કે સુરમા વિના આંખમાં ફેરવવાથી તિમિર, અર્ધ, સાવ (આંખમાંથી પાણી નીકળવાનો રોગ), આંખના ચીપડા, પેલ્લરોગ, આંખમાં ચળ, આંખની જડતા અને રક્તરાજ રોગનો નાશ

કરે છે.

રસેન્દ્રમુજગૌ તુલ્યૌ તયોસ્તુલ્યમયાજ્ઞનમ્ ।

ઈપત્કપૂરસંયુક્તમજ્ઞનં તિમિરાપહમ્ ॥ ૩૬ ॥

પારો અને સીસું સરખે ભાગે શેવાં, એ ખંનેના કુલ વજન જેટલું રસાંજન થેવું. એમાં જરા કપૂર મેળવીને આંજવાથી તિમિરરોગ મટે છે. (અગ્નિમાં સીસાને ઓગાળવું. એ સીસાના રસમાં પારો અને રસાંજનનું ચૂર્ણ મેળવીને એ ત્રણની મેગી શલાકા-આંજવાની સળી-ખનાવવી. એ સળી ઉપર થોડું કપૂર ચોળીને એ સળી આંખમાં આંજવાનું આ શ્લોકમાં કહ્યું છે.-શિવદાસ સેન)

યો ગૃધ્રસ્તરુણરવિપ્રકારાગલ્હ-

સ્તસ્વાસ્યં સમયમૃતસ્ય ગૌશકૃદ્ધિઃ ।

નિર્દેગ્ધં સમઘૃતમજ્ઞનં ચ પેપ્યં

યોગોઽયં નયનવલ્લં કરોતિ ગાર્ધમ્ ॥૩૭॥

જે ગીધના ગળા પાસે લટકતી કાથળીએ તાલ ભિગેલા સૂર્યના પ્રકાશ જેવી લાલ હેાય તે ગીધ કુદરતી રીતે મરી જાય, ત્યારે એના મોંને ગાયનાં અડાયાં વડે ખાળીને એ મોંની ભસ્મ માં ભસ્મ જેટલો જ સુરમો મેળવીને લસોટીને ખારીક ચૂર્ણ કરવું. આ યોગ (આંજવાથી) ગીધ જેવું આંખનું બળ આપે છે.

કૃષ્ણસર્પવદને સહવિપ્કં

દગ્ધમજ્ઞનમ્નિઃસ્તઘૃમમ્ ।

ચૂર્ણિતં નલદપત્રવિમિશ્રં

ભિન્નતારમ્પિ રક્ષતિ ચક્ષુઃ ॥

કાળા સાપના મોંમાં ઘી અને સુરમો મૂકીને એ બધું ધુમાડો નીકળી ન જાય એ રીતે ખાળીને એમની ભસ્મમાં જટામાંસીનાં પાંદડાં મેળવીને એ બધાંને વાટીને કરેલું ચૂર્ણ (આંજવાથી) આંખની કીકી ચિરાઈ ગઈ હેાય એવી આંખને પણ ઉગારી શે છે (સારી કરી દે છે).

કૃષ્ણસર્પં મૃતં ન્યસ્ય ચતુરઞ્ચાપિ વૃશ્ચિકાન્ ।

ક્ષીરકુન્મ્ને ત્રિસતાહં ક્ષેદયિત્વા પ્રમન્યયેત્ ॥૩૯॥

તત્ર યન્નવનીતં સ્યાત્પુષ્પીયાત્તેન કુપ્કુટમ્ ।

અન્ધસ્તસ્ય પુરીપેળ પ્રેશતે ધુવમજ્ઞનાત્ ॥ ૪૦ ॥

દૂધભરેલા ઘડામાં એક મરેલો સાપ અને

ચાર (મરેલા) વીંછી નાખીને એમને ત્રણ અડવાડિયાં સુધી પલાળવા દઈને પછી વધોવડું-એમાં જે માખણ તરી આવે તે માખણ કૂકડાને ખવડાવવું (કૂકડાનું પોષણ એ માખણ વડે કરવું). એ કૂકડાની હવાર આંજવાથી આંધળો માણસ પણ દેખતો થાય છે.

કૃષ્ણસર્પવસા શશ્વઃ કતકાત્ ફલમજ્ઞનમ્ ।

રસક્રિયેયમચિરાદન્ધાનાં દર્શનપ્રદા ॥ ૪૧ ॥

કાળા સાપની વસા, શંખ (શંખની નાસિ), નિર્મલી અને સુરમો એ ચારથી કરેલી રસક્રિયા (મલમ જેવું ખનાવીને આંજવું) થોડા જ વખતમાં આંધળાને દર્દિ આપે છે (જેવાની શક્તિ આપે છે).

અપ્રતિસાર અંજન

મરિચ્ચાનિ દશાર્ધપિચુ-

સ્તાપ્યાત્તથાત્પલં પિચુર્યષ્ટયાઃ ।

દ્ધારાર્દ્રદગ્ધમજ્ઞન-

મપ્રતિસારાગ્યમુક્તમં તિમિરે ॥ ૪૨ ॥

દસ મરી, અડધો તોલો સુવર્ણમાક્ષિક, ચાર તોલા મોરથૂથુ, એક તોલો જેઠીમધ-એ ચારે વસ્તુએને દૂધમાં પલાળીને પછી એમને ખાળીને કરેલી ભસ્મના ખારીક ચૂર્ણને અપ્રતિસાર અંજન કહે છે. તે તિમિરરોગમાં ઉત્તમ છે.

અક્ષવીજમરિચામલકત્વકુ-

તુલ્યયદ્દિમધુકૈર્જલપિપ્પૈઃ ।

છાયવૈવ ગુટિકાઃ પરિશુષ્કા

નાશયન્તિ તિમિરાગ્ચચિરેણ ॥ ૪૩ ॥

અહેડાંના ઠળિયામાંથી નીકળતી મીંજ, મરી, આમળાંની છાલ, મોરથૂથુ અને જેઠીમધ-ને પાણી સાથે લસોટીને વાળેલી અને ફક્ત છાંયડામાં જ સૂકવેલી ગોળાઓ (ચોરસિયા પર ઘસીને આંજવાથી) થોડા જ વખતમાં તિમિરરોગના નાશ કરે છે.

પદ્મમાક્ષિક યોગ

મરિચામલકજ્જલોદ્ભવ-

તુલ્યાજ્ઞનતાપ્યઘાતુભિઃ કમવૃદ્ધૈઃ ।

પન્નાક્ષિક इति યોગ-

સ્તિમરામ્કેદકાચકણ્ઢહન્તા ॥ ૪૪ ॥

મરી (એક ભાગ), આમળાં (બે ભાગ), કમળ (ત્રણ ભાગ), મોરથૂથુ (ચાર ભાગ), સુવર્ણમાક્ષિક (પાંચ ભાગ) અને છકું મધ (છ ભાગ)—એ છ વસ્તુઓને અનુક્રમે એકએક ભાગ વધારે લઈને કરેલો શેગ (ભેગી દવા—અંજન) તિમિર, અમ્, આંખનો કલેદ, કાચરોગ અને આંખની ચળનો નાશ કરે છે.

રત્નાનિ રૂપ્યં સ્ફટિકં સુવર્ણં

સ્રોતોક્ષ્ણં તામ્રમયઃ સશઙ્કલમ્ ।

કુચન્દનં લોહિતગૈરિકં ચ

ચૂર્ણાક્ષ્ણં સર્વદગામયદ્મમ્ ॥૪૫॥

(હીરા, નલમ વગેરે) રત્નો, રૂપ્યં, કટકડી, સોનું, સ્રોતાજન, તાંબુ, લોહ, શંખ, રક્તચંદન, લાલ ગેરુ—એ ખડાના ચૂર્ણનું અંજન આખના ખધા રોગોનો નાશ કરે છે. (શિવદાસ સેન કહે છે કે રત્નથી લોહા સુધીની વસ્તુઓનું મારણ કરીને વાપરવી.)

તિલતૈલામક્ષતૈલં મૃદ્ધસ્વરસોડસનાચ નિર્ઘૃહઃ ।
આયસપાત્રવિપકં કરોતિ દષ્ટેર્વેલં નસ્યમ્ ॥૪૬॥

તલનું તેલ, ખડેડાંની મીજનું તેલ, ભાંગરાનો સ્વરસ અને ખીખલાનો ક્વાથ—એ ચારે વસ્તુઓને લોહાના વાસણમાં પકવીને જે તેલ બને તે તેલને નસ્ય આપવાથી દષ્ટિને બળ મળે છે.

દોપાનુરોધેન ચ નૈકશસ્તં

સ્નેહાસ્રવિસ્લાવણરેકનસ્યૈઃ ।

ઉપાચરેદક્ષ્ણનમૂર્ધવસ્તિ-

વસ્તિક્રિયાતર્પણલેપસૈકૈઃ ॥૪૭॥

કોપેલા દોષને ઠિસાથે (કોપેલો દોષ બહુ હોય તો) સ્નેહન, લોહી કઠાવવું, રેચ, નસ્ય, અંજન, શિશિખસ્તિ, ખસ્તિક્રિયા, તર્પણ, લેપ અને સેક એમાંથી જે દોષને મટાડે એવી જે ક્રિયા હોય તે વારંવાર કરીને તેની (દરકીની) ચિકિત્સા કરવી.

સામાન્યં સાધનમિદમ્

આ (અત્યાર સુધી કહેલા) સામાન્ય ઉપાય છે (ગમે તે દોષથી રોગ થયો હોય તો પણ ઘાણુ પહે એવા ઉપાય છે.)

પ્રતિદોષમતઃ શૃણુ ॥૪૮॥

હવે દોષવાર ઉપાય સાંભળ.

વાયુના તિમિરરોગના ઉપાય

(શ્લોક ૪૮થી ૬૨)

વાતજે તિમિરે તત્ર દશમૂલામ્મસા છુતમ્ ।
ક્ષીરે ચતુર્ગુણે શ્રેષ્ઠાકલ્કપકં પિવેત્તતઃ ॥૪૯॥
ત્રિફલાપદ્મમૂલાનાં કપાયં ક્ષીરસંયુતમ્ ।
પરણ્ડતૈલસંયુતં યોજયેચ વિરેચનમ્ ॥૫૦॥

તેમાં, વાયુથી થતા તિમિરરોગમાં (ઘીથી ચારગણા) દશમૂળના ક્વાથમાં અને ઘીથી ચારગણા દૂધમાં ત્રિફળાનો કલક નાખીને પકવેલું ઘી પીવું. પછી (જ્યારે ખરાબર સ્નિગ્ધ થયાનાં લક્ષણ થાય ત્યારે) ત્રિફળાના અને પંચમૂળના ક્વાથમાં દૂધ અને દિવેલ નાખીને એ ક્વાથ વિરેચન તરીકે પાવો.

સમૂલજાલજીવન્તીનુલાં દ્રોણેડમ્મસઃ પચેત્ ।
અષ્ટભાગસ્થિતે તસ્મિસ્તૈલપ્રસ્થં પયઃસમે ॥૫૧॥
વલાત્રિતયજીવન્તીવરીમૂલૈઃ પલોન્મિતૈઃ ।
યદ્દીપલૈશ્ચતુર્મિશ્ચ લોહપાત્રે વિપાચયેત્ ॥૫૨॥
લોહ એવ સ્થિતં માસં નાવનાદૂર્ધ્વજનુજાન્ ।
વાતપિત્તામયાન્ હન્તિ

તદ્વિરોપાદ્દગાશ્રયાન્ ॥૫૩॥

કેશાસ્યકન્ધરાસ્કન્ધપુષ્ટિલાવણ્યકાન્તિદમ્ ।

એક દ્રોણ પાણીમાં ઠોડીનાં મૂળ અને ઠોડીની કળી સાથે ચારસો તોલા ઠોડી પકવવી. પકવતાં પકવતાં જ્યારે આઠમા ભાગનું પાણી ખાકી રહે, ત્યારે તેમાં એટલું જ દૂધ નાખીને એમાં ખલા, અતિખલા, નાગખલા, ઠોડી, શતાવરી અને પુષ્કરમૂળ એ દરેકે એકએક પલ અને જેઠીમધ ચાર પલ—એ સાત વસ્તુઓનો કલક નાખીને એમાં એક પ્રસ્થ તેલ લોહાના વાસણમાં પકવવું. એ પકવેલું તેલ એક મહિના સુધી લોહાના જ વાસણમાં રાખી મૂક્યા પછી એ તેલનું નસ્ય આપવાથી ગળાની ઠાંસડીથી ઉપરના ભાગના રોગો અને ખાસ કરીને વાયુથી અને પિત્તથી થતા આંખના રોગો નાશ પામે છે તથા એ તેલના નસ્યથી વાળ, મોં, ડોક અને ખલાને પુષ્ટિ, લાવણ્ય

અને કાંતિ મળે છે.

સિતૈરણ્ડજટાસિંહીફલદાઠ્ઠવચાનૈઃ ॥૫૪॥

ઘોપયા વિલ્વામૂલૈશ્ચ તૈલં પક્કં પયોન્વિતમ્ ।

નસ્યં સર્વોર્ચ્જજૂત્યવાતાશ્લેષ્મામયાર્તિજિત્ ॥૫૫॥

ઘોળા એરંડાના મૂળ, ભોરીગણીનું ફળ, દેવદાર, વજ, તગર, ધાણા અને ખીલીપત્રના ઝાડના મૂળ-એટલી વસ્તુઓના કદક સાથે દૂધમા પકાવેલા તેલનું નસ્ય હાસડીથી ઉપરના ભાગમાં વાયુથી અને કફથી થતા બધા રોગોની પીડા મટાડે છે.

વસાઽજ્જને ચ વેયાઙ્ગી વારાહી વા પ્રશસ્યતે ।

ગૃધ્રાહિકુક્કુટોત્યા વા મધુકેનાન્વિતા પૃથક્ ॥૫૬॥

આખમા આજવા માટે વાધની કે હુકરની વસા વખણાય છે. અથવા ગીધ, સાપ અને કૂકરો-એ ત્રણુમાથી દરેકની વસામા જેઠીમધ કાલવીને એ છૂટછૂટ આજબુ એ પણ વખણાય છે.

પ્રત્યંજન

પ્રત્યંજને ચ સ્તોતોજં રસક્ષીરપ્ષુતે ક્રમાત્ ।

નિપિકં પૂર્વધ્યોઽવ્યં તિમિરદ્વમનુત્તમમ્ ॥૫૭॥

સ્તોતાજન ઉપર પહેલાની માફક (શ્લોક ૫૯૩થી ૨૨ મા કહેલી રીતે) અનુક્રમે માસરસ, દૂધ અને ઘી રેડીને પછી એ સ્તોતાજન પ્રત્યંજન તરીકે આજબુ એ તિમિરરોગને નાશ કરનારુ અગ્રેડ અજન છે.

આખનું તર્પણુ

ન ચેદેવં શમ યાતિ તતસ્તર્પણમાચરેત્ ।

એ આમ કરવા છતા પણ તિમિરરોગ ન મટે તો પછી આખનુ તર્પણુ (સૂ. અ. ૨૪) કરવુ.

શતાઘ્નાકુષ્ઠનલદકાકોલીઘ્વયવદ્વિભિઃ ॥૫૮॥

પ્રપોષ્ઠરીકસરલપિપ્પલીદેવદાઠ્ઠમિઃ ।

સર્પિરદ્વગુણક્ષીરં પક્વં તર્પણમુત્તમમ્ ॥૫૯॥

સુવા, ઉપશ્લેટ, જટામાંસી, કાકોલી, ક્ષીર કાકોલી, જેઠીમધ, કમળ, તેલિયો દેવદાર, ખીપર, દેવદાર-એ વસ્તુઓના કદક વડે ઘી કગતાં આડગણા દૂધમા પકવેલુ ત્રી ઉતમ તર્પણુ ઔષધ છે.

મેદસસ્તદ્દૈણેયાદ્દુગ્ધસિદ્ધાત્ પજાહતાત્ ।

ઉદ્ઘૂતં સાધિતં તેજો મધુકોશીરચન્દ્રનૈઃ ॥૬૦॥

દૂધમા સિદ્ધ કરેલી કાળિયારજ હરણુની ચરખીને લાકડાના રવૈયાથી વધોવીને એમાથી કાઢી લીધેલા તેજ(માખણુ જેવો પદાર્થ)ને જેઠીમધ, વીરણુવાળો અને સુખડ સાથે પકવવુ. એ આખનુ ઉતમ તર્પણુ ઔષધ છે.

શ્વાવિચ્છલ્યકગોધાનાં દક્ષતિત્તિરિર્વિહિણામ્ ।

પૃથક્પૃથગનેતૈવ વિધિના કલ્પયેદ્દસામ્ ॥૬૧॥

શાહુડી, શલ્યાક, સાઢો, દક્ષ, તેતર અને મોર-એ ત્રાણીઓની વસા એ જ રીતે (શ્લોક ૫૯૩, ૬૦ વાળી રીતે) છૂટીછૂટી બનાવવી.

પ્રસાદનં સ્નેહન ચ પુટપાકં પ્રયોજયેત્ ।

સૂ. અ. ૨૪મા કહેલા પ્રસાદન પુટપાક અને સ્નેહન પુટપાકને ઉપયોગ કરવો.

વાતપીનસવચ્ચાત્ નિરૂહં સાનુવાસનમ્ ॥૬૨॥

વાયુથી થતા પીનસ રોગની માફક આમા (વાયુથી થતા તિમિરરોગમા) નિરૂહખસિત અને અનુવાસન ખસિત આપવી.

પિત્તનેા તિમિરરોગ

(શ્લોક ૬૨૫થી ૬૭)

પિત્તજે તિમિરે સર્પિર્જીવનીયફલત્રયૈઃ ।

વિપાચિતં પાયયિત્વા

સ્નિગ્ધસ્ય વ્યઘયેત્સિગમ્ ॥૬૩॥

પિત્તથી થતા તિમિરરોગમા જીવનીય ગણુના ઔષધોથી અને ત્રિફળાથી સિદ્ધ કરેલુ ઘી પાઈને દરદીને સિનગ્ધ કર્યા પછી (દરદી ખરા-ખર સિનગ્ધ થાય ત્યારે) ફસ ખોલવી.

શર્કરેલાત્રિવૃન્ચૂર્ણૈર્મધુચુકૈર્ધિરેચયેત્ ।

(પછી) સાકર, એલચી અને નસોતર એ ત્રણુ વસ્તુના ચૂર્ણને મધમા કાલવીને ચટાડીને રેચ કરાવવા.

સુશીતાન્ સેકલેપાદીન્

ગુડયાચેત્રાસ્યમૂર્ધસુ ॥૬૪॥

આખો, મો અને માથા ઉપર પુષ્કળ ઠંડા છટકાવ, શેષ વગેરે કુગવા.

સારિવાપદ્મકોશીરમુક્તાશાયરચન્દ્રનૈઃ ।

વર્તિઃ શસ્તાઽજ્જને, ચૂર્ણસ્તથા

વત્રોત્પલાજ્જનૈઃ ॥ ૬૫ ॥

સનાગપુષ્પકર્પૂર્યપ્રવાહસ્વર્ણગૈરિકેઃ ।

સારિવા, પદ્મકાષ્ઠ, વીરલુવાળો, મોતી, ઘોણું લોધર, સુખડ-એટલી વસ્તુઓની ખનાવેલી શોગટી આંજવામાં વખણાય છે, તથા તેજપત્ર, કાણું કમળ, રસવંતી, નાગકેસર, કપૂર, જેઠીમધ અને સોનાગેરુ-એટલી વસ્તુઓની ખનાવેલી શોગટી આંજવામાં વખણાય છે.

સૌવીરાજનતુલ્યકશૂઢ્ઢીધાત્રી-

ફલસ્ફાટિકકર્પૂરમ્ ॥

પચ્ચાંશં પચ્ચાંશં ત્ર્યંશમયૈકાંશમજ્જનં

તિમિરદ્ધમ્ ।

સૌવીરાંજન અને મેારથૂથુ એ ખનેના દરેકના પાંચપાંચ ભાગ, કાકડાશીંગ અને આમળાંના ત્રણ ભાગ, સ્ફટિક અને ખરાસ-કપૂરનો એક એક ભાગ એટલી વસ્તુઓનું આંજન તિમિરરોગનો નાશ કરે છે. (સ્ફટિક= શિશીડી પથ્થર.)

નસ્યં ચાઙ્યં શૂતં ક્ષીરજીવનીયસિતોત્પલૈઃ ॥૬૭॥
અને ઘીથી ચારગણા દૂધમાં જીવનીય ગણુનાં ઔષધો, સાકર અને કાળા કમળના કદક સાથે પકવેલા ઘીનું નસ્ય તિમિરરોગનો નાશ કરે છે.

કંદના તિમિરરોગના ઉપાય

(શ્લોક ૧૧થી ૭૨૧)

શ્લેષ્મોદ્ભવેઽમૃતાક્વાથવરાકળશૂતં ઘૃતમ્ ।
વિષ્ણેત્સિરાં પીતવતો દ્વાચ્ચાનુ વિરેચનમ્ ॥૬૮॥
પ્વાયં પૂનામપાશુષ્ઠીઠ્ઠ્યાકુમ્મનિકુમ્મજમ્ ।

કંધી થતા તિમિરરોગમાં અમૃતા(ગળો)ના ક્વાથ અને ત્રિક્ષ્ણા તથા પીપરના કદક સાથે પકવેલું ઘી પીધેલા દરદીની કેસ ખોલવી અને પછી સોપારી, હરડે, સૂંક, પીપર, નસોતર અને નેપાળો-એટલી વસ્તુઓના ક્વાથ વિરેચન તરીકે પાવે.

ઢીવેરદારુદ્ધિનિશાકુળ્ળાકલ્કૈઃ પયોન્વિતૈઃ ॥૬૯॥
દ્વિપદ્મમૂલનિર્ઘૈ તેલં પસ્યં ચ નાચનમ્ ।

સુગંધી વાળો, હેવદાર, હળદર, દારુહળદર અને પીપરના કદક વડે દૂધમાં અને દશમૂળના ક્વાથમાં પકવેલું નેલ નસ્ય તરીકે આપવું.

વિમલા વર્તિ

શહુમિયજ્જુનેપાલીઠ્ઠુત્રિકફલત્રિકૈઃ ॥ ૭૦ ॥

દ્યૈમલ્યાય વિમલા વર્તિઃ સ્યાત્

શંખ, કાંગ, મનશીલ, ત્રિકટુ અને ત્રિક્ષ્ણા એટલી વસ્તુઓની ખનાવેલી આંજવાની શોગટી વિમલા વર્તિ છે, તે દર્દિને નિર્મળ ખનાવે છે.

કોઠિલા વર્તિ

કોઠિલા પુતઃ ।

કૃષ્ણલોહરજોવ્યોપસૈન્ધવત્રિફલાજ્જનૈઃ ॥ ૭૧ ॥

કાળા લોહાના વરખનો ભૂકો, ત્રિકટુ, સૈન્ધવ, ત્રિક્ષ્ણા અને સૌવીરાંજનથી કોઠિલા નામે ઓળખાતી (આંજવાની) શોગટી ખને છે.

શશાગોલાર્સિહોટ્ટુદ્વિજા લલાટમસ્થિ ચ ।

શ્વેતગોવાલમરિચશહુચન્દનફેનકમ્ ॥ ૭૨ ॥

પિપ્પે સ્તન્યાજદુગ્ધામ્યાં વર્તિસ્તિમિરશુક્રજિત્ ।

સસલું, ગાય, ગધેડું, સિંહ અને ભેંટ એ પાંચ પ્રાણીઓના દાંત અને કપાળનાં હાડકાં, ઘોળી ગાયના વાળ, મરી, શંખ, સુખડ અને સમુદ્રફીલુ-એટલી વસ્તુઓને સ્ત્રીના ધાવણ અને ખડકીના દૂધ સાથે લસોટીને ખનાવેલી (આંજવાની) શોગટી તિમિરરોગ અને કૂલાં મટાડે છે.

લોહીથી થતા તિમિરરોગના ઉપાય

રક્તજે પિત્તવસ્તિક્ષ્ઠિઃ શીતૈશ્ચાક્ષં પ્રસાદયેત્ ॥૭૩

લોહીથી થતા તિમિરરોગના ઉપાય પિત્તથી થતા તિમિરરોગના જેવા કરવા તથા સ્પર્શમાં અને વીર્યમાં ઠંડાં લેાય એવાં અન્ન, પાન, ઔષધ, સેક (છંટકાવ), લેપ વગેરેથી લોહીનું પ્રસાદન કરવું.

દ્રાક્ષયા નલદ્રોઘ્યયદ્ધિમિઃ

શહુતામ્રહિમપ્પાપ્તકૈઃ ।

સોત્પલૈશ્ચગાલદુગ્ધવર્તિતૈ-

રઘજં તિમિરમાશુ નદ્યતિ ॥ ૭૪ ॥

કાળી દ્રાક્ષ, વીરલુવાળો, લોધર, જેઠીમધ, શંખ, તાંબુ, સુખડ, કમળ, પદ્મકાષ્ઠ અને કાણું કમળ-એટલી વસ્તુઓને ખડકીના દૂધ સાથે લસોટીને વાળેલી (આંજવાની) શોગટી લોહીથી થતા તિમિરરોગનો તરત નાશ કરે છે.

દ્વિદોષ અને ત્રિદોષના તિમિરના ઉપાય
સંસર્ગસન્નિપાતોભ્યે યથાદોષોદયં ક્રિયા ।

દ્વિદોષ અને ત્રિદોષના તિમિરમાં જ જ
દોષ વધ્યા હોય તે તે દોષના તિમિરના
ઉપાય કરવા.

સિદ્ધં મધૂકઠમિજિન્મરિચામરવારુભિઃ ॥ ૭૫ ॥

સક્ષીરં નાવનં તૈલં પિષ્ટૈલેપો મુલસ્ય ચ ।

મહુડાં (કે મહુડાના લાકડાનો સાર),
વાવડિંગ, મરી અને દેવદાર-એટલી વસ્તુઓના
ઠંઠક સાથે અને દૂધ સાથે સિદ્ધ કરેલા તેલનું
નસ્ય આપવું અને મહુડાં, વાવડિંગ, મરી
અને દેવદારને પાણી સાથે લસોડીને એના
માં ઉપર લેપ કરવો એ વખણાય છે.

નતનીલોન્પલાનન્તાયષ્ટ્યાહ્નુનિવર્ણકૈઃ ॥ ૭૬ ॥
સાધિતં નાવને તૈલં શિરોઘ્સ્તૌ ચ શસ્યતે ।

તગર, કાશું કમળ, ધમાસો, જરીમધ
અને સુનિવર્ણકની લાજી (એટીંગણ)-એટલી
વસ્તુઓથી સિદ્ધ કરેલું તેલ નસ્ય માટે અને
શિરોખસ્તિ માટે વખણાય છે.

દઘાદુશીરનિર્વૂહે ચૂળિતં કળસૈન્ધવમ્ ॥ ૭૭ ॥

તલ્લૃતં સવૃતં મૃયઃ પચેત્ક્ષોદ્રં ઘને ક્ષિપેત્ ।

શીતે ચાસ્મિન્ હિતમિદં

સર્વજે તિમિરેડ્ઝનમ્ ॥ ૭૮ ॥

કાળા વાળાના કવાથમાં પીપર અને
સૈંધવનું ચૂર્ણ નાખવું. પછી એને કપડાથી
ગાળી લઈને એમાં ઘી નાખીને ફરીથી પકવવું.
પછી જ્યારે એ ઘટ્ટ થાય ત્યારે દેવતા પરથી
ઉતારી લઈને એ ઠંડું પડે ત્યારે એમાં મધ
નાખવું. આ અંજન ત્રિદોષના તિમિરરોગમાં
ફાયદો કરે છે. (કાળા વાળાના કવાથ આઠ
પલ, પીપર અને સૈંધવ દરેક આઠ આઠ
માપ, ઘી એક કર્ષ અને મધ એક કર્ષ.
-શિવદાસ સેન)

અર્થાનિ મજ્જપૂર્ણાનિ સત્વાનાં

રાત્રિચારિણામ્ ।

ઓતોજાઝનયુક્તાનિ

વહત્યમ્ભસિ વાસયેત્ ॥ ૭૯ ॥

માસં વિશતિરાત્રં વા તતશ્ચોદ્દૃત્ય શોપયેત્ ।

સમેપશુહ્રીપુષ્પાણિ સયષ્ટ્યાહ્વાનિ તાન્યનુ ॥ ૮૦ ॥
ચૂળિતાન્યઝનં શ્રેષ્ઠં તિમિરે સાન્નિપાતિકે ।

રાતે ફરનારા પશુપંખીઓનાં મજ્જાલસરેલાં
હાડકાં અને સોનોજનને વહેતા પાણીમાં એક
મહિનો કે વીસ રાત રાખી મૂકવાં. પછી ખહાર
કાઢીને ચૂકવવાં. પછી એ ખંનેનું અને મેંઢા-
શી ગના ફૂલ અને જરીમધનું ભેગું ચૂર્ણ કરવું.
એ ચૂર્ણનું અંજન ત્રિદોષના તિમિરરોગમાં
ઉતમ છે.

કાચરોગના ઉપાય

કાચેડ્યોપા ક્રિયા મુક્તવા

સિરાં, યન્ત્રનિર્પીઢિતાઃ ॥ ૮૧ ॥

આન્ધ્યાય સ્યુર્મલા દઘાત્સાન્ધ્યે

ત્વચ્ચે જલોક્સઃ ।

કાચરોગમાં પણ આ (તિમિરરોગની)
ક્રિયા કરવી, પણ ફસ ખોલવી નહિ; કારણ કે
ફસ ખોલવાની ક્રિયા દરમ્યાન કરવા પડતા
યંત્રણવિધિ (સૂ. ૨૭/૨૬૩થી ૨૨) ને ક્ષીધે
લીસમા આવેલા (દખાયલા) દોષો અંધાપો
આણે, પણ (કાચરોગમાં) લોહી કાઢવાની
જરૂર પડે તો જો મૂકવી.

ગુહઃ ફેનોડ્ઝનં કૃષ્ણા મરિચં કુહ્કુમાદ્રજઃ ॥ ૮૨ ॥
રસક્રિયેયં સક્ષોદ્રા કાચયાપનમઝનમ્ ।

ગોળ, સમુદ્રફીણુ, રસવંતી, પીપર, મરી
અને કેસરના ચૂર્ણને મધમાં કાલવીને કરેલી
રસક્રિયા એ કાચરોગનું યાપન કરનારું અંજન
છે. (યાપન કરે એવું = જમાં સુધી દવા અને
પરેજ ચાલુ રહે ત્યા સુધી રોગ મટે એવું. કાચ-
રોગ યાખ્ય છે-ઉ. ૧૨/૩૩.)

ત્રિદોષના નકુલાંધ રોગના ઉપાય

નકુલાન્ધે ત્રિદોષોન્ધ્યે તૈમિર્યવિહિતો વિધિઃ ॥ ૮૩ ॥

ત્રિદોષથી થયેલા નકુલાંધ રોગમાં તિમિર-
રોગમાં કહેલો વિધિ કરવો.

રતાંધળાના ઉપાય

રસક્રિયા વૃતક્ષોદ્રગોમયસ્વરસદ્રતૈઃ ।

તાદર્શ્યગૌરિકતાલીસૈનિશાન્ધ્યે હિતમઝનમ્ ॥ ૮૪ ॥

રસવંતી, ગેરુ અને તાલીસપત્રના ચૂર્ણને
ઘી, મધ અને ગાયના છાણના સ્વરસમાં

કાલવીને કરેલી રસક્રિયા એ રતાંધળપણના રોગમાં ફાયદો કરે એવું અંગન છે.

દ્વઘ્ના વિષ્ટુપં મરિચં રાગ્યન્થેડક્ષ્ણમુત્તમમ્ ।

દહીં સાથે ઘસેલાં મરી રતાંધળાપણના રોગમાં ઉત્તમ અંગન છે.

કરચ્ચિકોત્પલસ્વર્ણગૈરિકામ્બોજકૈસરૈઃ ॥૮૫॥

પિષ્ટૈર્નોમયતોયેન વર્તિર્દંપિાન્ધનાશિની ।

કણુજી, ભૂતું કમળ, સોનાગેરુ, કમળજું કેસર-એટલી વસ્તુઓને છાણના સ્વરસમાં લસોટીને પનાવેલી (આંગવાની) સોગટી રતાંધળાપણનો નાશ કરે છે.

અજામૂત્રેણ વા કૌન્તીકૃષ્ણાસ્તોજસૈન્ધવૈઃ ॥૮૬॥
કૌન્તી (રેણુકખીજ), પીપર, સોતાગન અને સૈન્ધવ એ ચાર વસ્તુઓને ખકરીના મૂત્રમાં લસોટીને કરેલી (આંગવાની) સોગટી રતાંધળાપણું મટાડે છે.

કાલાનુસારીત્રિકટુત્રિફલાલમતઃશિલાઃ ।

સફેનાશ્લાગદુગ્ધેન રાગ્યન્થે વર્તયો હિતાઃ ॥૮૭॥

ઉત્પન્ન સારિવા (કૃષ્ણ સારિવા), ત્રિકટુ, ત્રિકૃણા, હરતાલ, મનશીલ અને સમુદ્રફીણુ-એટલી વસ્તુઓને ખકરીના દૂધમાં લસોટીને પનાવેલી (આંગવાની) સોગટીઓ રતાંધળાપણામાં ફાયદો કરે છે.

સન્નિવેશ્ય યકુન્મધ્યે પિપ્પલીન્દહનપચેત્ ।

તાઃ શુષ્કા મધુના ઘૃષ્ટા

નિશાન્થે શ્રેષ્ઠમક્ષ્ણમ્ ॥૮૮॥

(ખકરીના) કાળબમાં લીડીપીપર મૂકીને એ ખળી ન જાય એવી રીતે પકવવી. મછી એ લીડીપીપરને સુકવીને નેને મધ સાથે લસોટવી. એ રતાંધળાપણામાં ઉત્તમ અંગન છે. (કાળબ નો ઉપયોગ વાસણુ તરીકે કરવાનો છે. કાળબમાંનું પિત્ત ચૂસેલી પીપર આંગવાથી આંખના આલોચક પિત્તમાં વધારો થાય.)

લાદેચ્ચ ઘ્રાહ્યહતી માહિપે તેલસર્પિયા ।

અને પાડા(કે ભેંસ)નાં ખરોળ અને કાળજું તેલ અને ઘી સાથે ખાવાં.

ઘૃતે સિદ્ધાન્તિર્જીવન્ત્યાઃ

પલ્લવાન્તિ ચ મશ્નયેત્ ॥૮૯॥

તથાડતિમુક્કકૈરણ્ડશોફાલ્યમીરુજાન્તિ ચ ।

મૃપું ઘૃતં કુમ્મયોનેઃ પત્રૈઃ પાને ચ પૂજિતમ્ ॥૯૦॥

વળી ડોડીનાં પાંદડાંને ઘીમાં સિદ્ધ કરીને ખાવા; તેમ જ અતિમુક્તિ, એરંડો, નગોડ અને શતાવરીનાં પાંદડાંને ઘીમાં સિદ્ધ કરીને ખાવા; તથા અગધિયાનાં પાંદડા વડે સિદ્ધ કરેલું ઘી પીવામાં પૂલ્ય છે.

ધૂમર, અમ્લવિદગ્ધા, પિત્તવિદગ્ધા અને ઉષ્ણવિદગ્ધાના ઉપાય

ધૂમરાચ્યામ્લપિત્તોષ્ણવિદાહે જીર્ણસર્પિયા ।

સ્તિગ્ધં વિરેચયેચ્છીતૈઃ શીતૈર્દિહ્યાચ્ચ સર્વતઃ ॥૯૧॥

ધૂમર, અમ્લવિદગ્ધા, પિત્તવિદગ્ધા અને ઉષ્ણવિદગ્ધા રોગોમાં ઘરદીતુ જૂના ઘીથી સ્નેહન કરીને પછી કંડા વિરેચન દ્રવ્યોથી એને રેચ આપવો તથા ખધે કંડા લેપ કરવા. (કંડાં=શીતલીપં.)

ગોશકુદ્રસદુગ્ધાઝૈવિપકં ગસ્યતેડક્ષ્ણમ્ ।

સ્વર્ણગૈરિકતાલીસચૂર્ણાવાપા રસક્રિયા ॥૯૨॥

ધૂમર, અમ્લવિદગ્ધા, પિત્તવિદગ્ધા અને ઉષ્ણવિદગ્ધા રોગોમાં જે અંગન કરવાનું (ખનાવવાનું) હોય તે ગાયના છાણના રસમાં, દૂધમાં અને ઘીમાં પકાવેલું હોય એવું અંગન વખણાય છે; અને એ રોગોમાં જે રસક્રિયા કરવાની હોય તેમાં સોનાગેરુ અને તાલીસપત્રનું ચૂર્ણ આવાપ તરીકે નાખવું.

મેદાશાયરકાનન્તામ્ષિષ્ટાદાઘિયષ્ટિભિઃ ।

ક્ષીરિષ્ટાંશંઘૃત પન્થ સતૈઃકં નાવનં હિતમ્ ॥૯૩॥

મેદા, ઘોળો લોધર, ધમાસો, મછડ, દારુહળદર અને જેઠીમધ-એટલી વસ્તુઓના કઠક અને ઘી કરતા આડગણુ દૂધ સાથે ધીને તેલ સાથે પકવવાથી એવું નસ્ય ફાયદો કરે છે.

તર્પણં ક્ષીરસર્પિઃ સ્યાદશામ્યતિ સિરાવ્યઘઃ ।

દૂધમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું ઘી તર્પણુ કરે છે. આ રીતે પણ જે રોગ ન મટે તો ફસ ખોલવી. કોની કોની આંખે તિમિરરોગો જેવું દેખાય?

ચિન્તામિયાતમીશોઠ્ઠૌશ્યાત્

સોઠ્ઠકાસનાત્ ॥૯૪॥

વિરેકનસ્યવમનપુટપાકાદિવિધ્રમાત્ ।
વિદગ્ધાહારવમનાત્ ક્ષુત્તૃષ્ણાદિવિધારણાત ॥ ૯૫ ॥
અક્ષિરોગાવસાનાચ્ચ પશ્યેત્તિમિરોગિવત્ ।

ચિંતા, વાગબું, ખીક અને શોકને ક્ષીધે
થતા લૂખાપણને ક્ષીધે; અપૂકડા બેસવાને ક્ષીધે;
વિરેચન, નસ્ય, વમન, પુટપાક વગેરે ક્રિયાઓ-
ના વિભક્ત (મિથ્યાયોગ)ને ક્ષીધે; વિદગ્ધ આહાર-
ની ક્ષિલટી થવાથી; લૂખ, તરસ વગેરે વેગોને
રોકવાથી અને આંખના રોગ પૂરા ન મટવાથી
માણુશને તિમિરરોગી જેવું દેખાય છે.

યયાસ્વં તત્ર યુક્તીત

દોષાદીન્ વીક્ષ્ય મેપજમ્ ॥ ૯૬ ॥

તેમાં (જ્યાં જ્યાં ઉપરનાં કારણોસર દરદી-
ને તિમિરરોગી જેવું દેખાતું હોય ત્યાં) દોષ,
દૂષ્ય, દેશ વગેરેના વિચાર કરીને જે દોષને
ક્ષીધે રોગ થયો હોય તેના હિસાબે ઔષધ
આપવું.

સૂર્યોપરાગાનલવિચુદાદિ-

વિલોકનેનોપહતેક્ષણમ્ય ।

સન્તર્પણં ક્ષિગ્ધિમાદિ કાર્યે

તથાજનં હેમ ઘૃતેન ઘૃષ્ટમ્ ॥ ૯૭ ॥

સૂર્યનું ઘરણુ, આગ (કે દેવતા), વીજળી
(અથહુ ઝીણા અને ખહુ આંજી નાખે એવા
પદાર્થો) વગેરે સાથું બેવાથી જેની બેવાની
શક્તિ જરા હણાઈ હોય તેને સ્નિગ્ધ, કંકડું
વગેરે પ્રકારનું (આંખનું) સંતર્પણ કરવું
તથા ઘી સાથે ક્ષેસાટેલા સોનાનું અંજન આંજવું.

આંખની સંભાળ રાખવાનું કારણ

ચક્ષુરક્ષાયાં સર્વકાલં મનુષ્યૈ-

ર્યન્નઃ કર્તવ્યો જીવિતે યાવદિચ્છા

વ્યર્થો લોકોડ્યં તુલ્યસાંત્રિદિવાનાં

પુંસામન્ધાનાં વિદ્યમાનેડપિ વિત્તે ॥ ૯૮ ॥

જ્યાં સુધી જીવવાની ઇચ્છા હોય ત્યાં
સુધી માણુસોએ આંખની રક્ષા કરવાને સદા-
કાળ પ્રયત્ન કરવો, (કારણ કે) જેમને મન રાત
અને દિવસ સરખાં છે એવા આંધળા માણુસો-
ની પાસે ધન હોય તેાપણુ એમને આ સંસાર
નકામો છે.

આંખની સંભાળ રાખવાના ઉપાય

ત્રિફલા સ્થિરચરિત્તિવિનુદ્ધિ-

મનસો નિવૃત્તિરક્ષતં સનસ્યમ્ ।

શકુનાશનતા સપાદપૂજા

ઘૃતપાનં ચ સદૈવ નેત્રરક્ષા ॥ ૯૯ ॥

ત્રિફળા, કસ બોલાવવી, સંશોધન, મનની
શાંતિ (સંતોષ), અંજન, નસ્ય, પંખીઓનું
માંસ ખાવું, પાદપૂજા (પગે અભ્યંગ, ઉદ્વર્તન,
પગ ધોવા, બેડા, પહેરવા વગેરે કરવું) અને
ઘી પીવું-એટલાં વાનાંનું હમેશાં સેવન કરવાથી
આંખની રક્ષા થાય છે.

અહિતાદશનાત્સદા નિવૃત્તિ-

મૃદાભાસ્વચ્છલસૂક્ષ્મવીક્ષણાચ્ચ ।

મુનિના નિમિનોપદિષ્ટમેતત્

પરમં રક્ષણમીક્ષણસ્ય પુંસામ્ ॥ ૧૦૦ ॥

અપથ્ય આહારનો સદા ત્યાગ કરવો; ખહુ
ચળકતી, અસ્થિર અને ઝીણી વસ્તુઓ બેવાને
ત્યાગ કરવો, એ માણુસોની આંખોનું ઉત્તમ
રક્ષણ છે, એવી નિમિ મુનિની શિખામણુ છે.

દ્યુષ્ટાન્નહૃદયે ઘટે ઉત્તરથ્યાને તિમિપ્રતિષેષો

નામ ત્રયોદશોડ્ય્યાયઃ ॥ ૧૩ ॥

અધ્યાય ૧૪ મો-મોતિયાના ઉપાય

અયાતો લિજ્જનાશપ્રતિષેષં ઘ્યાત્યાસ્યામઃ ।

હિતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે અમે લિંગનાશ(મોતિયા)ને
મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશું. એ વિષયમાં
આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે.

કેવો મોતિયો વીંધવો (ઉતારવો) ?

વિચ્યેત્સુજાતં નિઃપ્રહ્યં લિજ્જનાશં કફોદ્ભવમ્ ।

માવર્તક્યાદિભિઃ પહ્નિભિર્વિવર્જિતમુપદ્રવૈઃ ॥ ૧ ॥

ખરાખર થયેલો (ખરાખર ઘટ્ટ અનેલો,
પાકેલો), જેને ક્ષીધે બેઈ ન શકાતું હોય એવો,
આવર્તકી વગેરે છ ઉપદ્રવો (શ્લેક ડહૂંથી જ)
વિનાનો, કફથી થયેલો મોતિયો વીંધવો (ઉતાર-
વો). (કફ સિવાયના ખીજ મોતિયા અસાધ્ય
છે. ઉ. ૧૨/૩૨૩.)

પાકેયો મોતિયો જ ઉતારવાતું કારણ
સોડસજ્ઞાતો હિ વિપમો દધિમસ્તુનિમસ્તનુઃ ।
શલાકયાડવક્રોઽપિ પુનરુર્ધ્વં પ્રપદ્યતે ॥ ૨ ॥
કરોતિ વેદનાં તીવ્રાં દષ્ટિં ચ સ્થગયેતુનઃ ।
શ્લેષ્મલૈઃ પૂર્ધતે ચાશુ

સોડ્યૈઃ સોપદ્રવશ્ચિરાત્ ॥ ૩ ॥

કારણ કે તે (મોતિયો) કાચો હોય ત્યારે તેનો ઘાટ ઠંગધડા વિનાનો (ખાડાટેકરાવાળો) હોય છે, એ દહીંના મસ્તુ જેવો હોય છે અને પાતળો હોય છે, એને સળીથી ખેંચીને નીચે ઉતાર્યા છતાં પણ તે ફરી પાછો ઊંચે આવે છે, તીવ્ર પીડા કરે છે, અને ફરીથી દષ્ટિને છાઈ દે છે, કંકકારક ઔષધ અને અનથી એ ઝટ ભરાઈ જાય છે અને ખીબ (પિત્તકારક અને વાયડાં) ઔષધ અને અનથી એ લાંબે વખતે (શ્લેષ્ક ઋષ્ટી જમાં કહેલા) ઉપદ્રવોવાળો થાય છે. (અવક્રુષ્ટ-આયુર્વેદમાં મોતિયાને આંખમાં ને આંખમાં નીચે પાડવાનો હોય છે, આંખની બહાર કાઢવો પડતો નથી.)

કંકના મોતિયાનો રંગ

શ્લેષ્મિકો લિજ્જનાશો હિ

સિતત્વાચ્છ્લેષ્મણઃ સિતઃ ।

તસ્યાન્યદોષાભિમવાદ્રવત્યાનીલતા ગદઃ ॥૩॥

કંક ઘોળો હોવાને ક્ષીધે કંકનો મોતિયો ઘોળો હોય છે, એના ઉપર ખીબ ટોપનું (પિત્ત કે વાયુનું) આક્રમણ થવાથી એ રોગમાં (કંકના મોતિયામાં) જરા નીલ રંગ આવે છે.

છ ઉપદ્રવો

આવર્તકી દષ્ટિ

નત્રાવર્તચલા દષ્ટિરાવર્તન્યરુણાડસિતા ।

તેમાં (છ ઉપદ્રવોમાં) આવર્તકી દષ્ટિ આવર્ત (પાણીમાં થતા વમળ)ના જેવી ચંચળ, આછી લાલ અને કાળી હોય છે.

શકંરા દષ્ટિ

શકંરા ડર્કપયોલેશનિચિત્તેવ ઘનાતિ ચ ॥ ૫ ॥

શકંરા દષ્ટિ આકડાના દૂધના ટીપા વડે છવાયેલી હોય એવી અને ખડુ જ ઘટ્ટ હોય છે (મોતિયાનો દાણો આકડાના દૂધના ટીપા જેવો

અને ઘટ્ટ હોય છે).

રાજમતી દષ્ટિ

રાજીમતી દહ્નિનચિતા શાલિશૂકામરાજિભિઃ ।

રાજમતી દષ્ટિ શાલિધાનનાં સુખળાં જેવા લિસોટાથી છવાયેલી હોય છે.

છિન્નાંશુકા દષ્ટિ

વિપમચ્છિન્નદ્રઘામા સરુક્ છિન્નાંશુકા સ્મૃતા દ્
છિન્નાંશુકા દષ્ટિ વિષમ, કપાયેલી, દાગેલા જેવી અને પીડાવાળી હોય છે, એવું આયુર્વેદ કહે છે.

ચંદ્રકી દષ્ટિ

દષ્ટિઃ કાંસ્યસમચ્છાયા ચન્દ્રકી ચન્દ્રકાકૃતિઃ ।

ચંદ્રકી દષ્ટિની છાયા કાસાની છાયા જેવી હોય છે અને એનો આકાર અર્ધચંદ્ર જેવો હોય છે. (ચંદ્રકે=નાનો એટલે અર્ધચંદ્ર. સુશ્રુતે ચંદ્રકી દષ્ટિને અર્ધેન્દુ જેવા આકારની કહી છે.)

છત્રકી દષ્ટિ

છત્રામા નૈકવર્ણા ચ છત્રકી નામ નીલિકા ॥ ૭ ॥

છત્રકી નામનો લિંગનાશ (મોતિયો) ખિલાડીના ટોપ જેવો તથા અનેક રંગનો હોય છે. (નીલિકા=લિંગનાશ. સુશ્રુત ઉ. ૧૭/૭૧ ૩૯૬૬)

કોનો મોતિયો ન ઉતારવો ?

ન વિચ્ચેદસિરાહાંનાં ન દ્વડપીનસકાસિનામ્ ।

નાજીર્ણીભીલ્લવમિતશિરઃક્રુણાક્ષિશ્લિનામ્ ॥ ૮ ॥

જમની ફસ ખોલવાની મના છે એવાનો (સૂ. ૨૭/૫૩૩થી ૮૩), તરસ, પીનસ અને ઉધરસવાળાનો, અલ્બુલાળાનો, ખીકલુનો, જેને જીલટી કરાવી હોય તેનો; માથામાં, કાનમાં કે આંખમાં જેને સલુકા મારતા હોય તેનો મોતિયો ઉતારવો નહિ.

મોતિયો ઉતારવાની રીત

અથ સાધારણે કાલે શુદ્ધસમ્મોજિતાત્મનઃ ।

દેશે પ્રકાશે પૂર્વાદે મિપગ્જાનૂચપીઠગઃ ॥ ૯ ॥

યન્નિતસ્યોપવિષ્ટસ્ય સ્વિન્નાક્ષસ્ય મુલાનિલૈઃ ।

અહ્નુષ્ટમુદિતે નેત્રે દષ્ટો દષ્ટ્યોસ્તુત્તં મલમ્ ॥૧૦

સ્વાં નાસાં પ્રેક્ષમાણસ્ય તિષ્કમ્પં મૂર્ધ્નિ ધારતે ।

કૃષ્ણાદર્ધાદ્મુલં મુન્ત્વા તથાડર્ધાંચમપાક્તઃ ૧૧

તર્જનીમધ્યમાહ્યુષ્ટે શલાકા નિશ્ચલ ધૃતામ્ ।
 દૈવચ્છિદ્ર નયેત્વાશ્વાદૃર્ધ્મમામન્યવન્નિવ ॥ ૧૨ ॥
 સવ્ય દક્ષિણહસ્તેન નેત્ર સત્યેન ચેતરત્ ।
 વિચ્ચેત

દરદીનું શોધન કરીને, જમાડીને, ખગખગ પકડી રાખીને (દરદીની પાછળ સગવડથી બેઠેલા પરિચારકે બે હાથે તેનું માથુ હાલી ન બંધ એ રીતે પકડી રાખીને), ઘેસાડીને (જમીન પર પોથી ગાદી કે આસન પાથરીને સૂર્ય તરફ મો ગાખીને બે પગ લાખા કરીને ઘેસાડીને), (વૈધના) મોની કૂંકા વઢે આખોને શેક કરીને, અંગૂઠાથી આખો ચોભ્યા પછી જ્યારે દષ્ટિમા હોય છે એ આવેશો દેખાય, ત્યારે દરદી પાસે દરદીના નાકે સામું બેવડાવી રાખીને, એનું માથુ હાલી ન બંધ એ રીતે પકડી રાખીને, ઢીચણ બેટલા જેવા આસન ઉપર બેઠેલા વૈદ્યે પ્રાર્થના વગેરે મગલ કર્મ કરીને (=અથ) નાધારણ કાળમા (બહુ ટાંઢ, તાપ, વાદળા કે વગસાદ ન હોય ત્યારે), અજવાળુ આવે એવી જગાએ, સવારે, તજની, વચલી આગળી અને અગ્રહો એ ત્રણ આગળી-ઓ વઢે મોતિયો ઉતારવાની તળી હાલી ન બંધ એ રીતે એ સળીને સ્વિચ પકડીને કાળા ડોળાથી અડધો આગળ છોડીને અને અપાગ- (આખનો લમણા તરફનો છેડો)થી પા (૦૧) આગળ છોડીને (કાળા ડોળાની અપાગ તરફની કિનાર અને અપાગ એ બેની વચ્ચે આવેલા ઘોળા ડોળાના ત્રણ સરખા ભાગ કહીને કાળા ડોળાની કિનારથી બે ભાગ અને અપાગથી એક ભાગ છેડેની જગાએ) ઘોળા ડોળામા દૈવચ્છિદ્ર પાસે સળી લઈ જવી. એ દૈવચ્છિદ્ર ઉપર ખાલુમાથી વયોવવાના રવૈયાની માફક (શારડીની માફક) સળીની અણી ફેરવીને જમણે હાથે ડાખી આખમા અને ડાબે હાથે જમણી આખમા દૈવચ્છિદ્રને વીધવું. (દૈવચ્છિદ્ર નામનું કોઈ ખરેખર ચ્છિદ્ર આખમા નથી કાળા ડોળાની અપાગ ખાલુની કિનાર અને અપાગ વચ્ચે સીધી કાટી કહીએ અને એ કાટીના ત્રણ

સરખા ભાગ કહીએ તે કાળા ડોળાની કિનારથી બે ભાગને ઠંઢે બે જગા હોય તેને દૈવચ્છિદ્ર કહે છે. દૈવચ્છિદ્ર વીધતી વખતે શિરા એની બળ ન વીધાય તેની ખાત્ર અભાગ રાખવી)

દૈવચ્છિદ્ર ખરાખર વીધાયું હોવાના લક્ષણ સુચિદ્દે શબ્દ સ્યાદરુક્ ચામ્યુલવચ્ચુતિ ॥૧૩॥

દૈવચ્છિદ્ર ખરાખગ વીધાયુ હોય તો (આમડી ત્રયાનો) અવાજ થાય, પીડા ન થાય અને પાણીનું ટીપુ નીકળે. (બે દૈવચ્છિદ્ર ખગખર વીધાયુ ન હોય તો અવાજ ન થાય, પીડા થાય અને કોહી નીકળે)

દૈવચ્છિદ્ર વીધ્યા પછી શુ કરવું ?

સાન્વયન્નાતુર ચાનુ નેત્ર સ્તાન્યેન સેવચેત્ ।
 શલાકાયાસ્તતોડ્રેણ નિલિંચેનેત્રમળ્ડલમ્ ॥ ૧૪ ॥
 મગ્રાધમાના શનકૈર્નાસાં પ્રતિ નુદંસ્તત ।
 ડચ્છિદ્ધ્વાનાચાપહરેદૃદ્દષ્ટિમળ્ડલગં કફમ્ ॥ ૧૫ ॥
 સ્વિયેર દોષે ચલે વાડતિ સ્વેદયેદક્ષિ વાહાત ।
 મથ દષ્ટેપુ રુપેપુ શલાકામાહરેચ્છને ॥ ૧૬ ॥
 ઘૃતાપ્લુતં પિચ્ચુ દત્વા યદ્વાક્ષ શાયચેત્તત ।
 ત્રિદ્વાદન્યેન પાશ્વન તમુત્તાન દ્વયોર્વ્યધે ॥ ૧૭ ॥
 નિવાતે શયનેડ્યકશિરપાદ હિતે રતમ્ ।

(દૈવચ્છિદ્ર વીધ્યા પછી) દરદીને હિમત આપીને (સ્વસ્થ કરીને) પછી આખ ઉપર સ્ત્રીનું ધાવણુ રેડવું (ટીપા મૂકવા). પછી સળીની અણી વઢે નેત્રમ ડળને (દષ્ટિમ ડળને) નુકસાન ન પહોંચે એ રીતે દષ્ટિમ ડળને ખોતરવું (સળી ઘસવી), (કે બધી ચોટેલો કફ છૂટો પડી બંધ). પછી ધીમેધીમે એ છૂટા પડેલા કર્કને નાકે તરફ ખસેડીને, (બે આખમાથી મોતિયો ઉતારવાનો હોય તે આખથી ખીજ ખાલુનું નસકોર બંધ કરીને-જમણી આખનો મોતિયો ઉતારવાનો હોય તો ડાખું નસકોર અને ડાખી આખનો મોતિયો ઉતારવાનો હોય તો જમણું નસકોર બંધ કરીને યુક્ત નસકોર વઢે) આસ જેઓ ખેંચાવીને (છી કણી સૂઘવાની માફક જેઓ તડાકો બેવડાવીને) દષ્ટિમ ડળમા ગથેલા કર્કને (નીચે પાડી નાખીને-અવહૃષ્ટ શ્લાક ૨)

દૂર કરવો. જો દોષ ખડુ સ્થિર હોય કે ખડુ ચળ હોય તો બહારથી આંખ ઉપર શેક કરવો (અને પછી ખોતરવાની વગેરે ક્રિયા કરવી). હવે (દષ્ટિમંડળમાંના) કક્ષ-મોતિયો દર થયા પછી (એ આંખે) રૂપ (વસ્તુઓ) દેખાય ત્યારે (દૈવચિદ્રમાંથી) સળીને ધીમેધીમે પાછી ખેંચી લેવી. પછી ધીમાં બેાળેલું પોતું મૂકીને (પોતા વડે આંખના દૈવચિદ્ર ઉપર ઘી ચેવીને), આંખે પાટો બાંધીને જે બાજુની આંખ વીંધી હોય તેનાથી ખીજે પડખે (વીધેલી આંખવાળું પડખું ઉપર રહે એવી રીતે પાસુ વાળીને, ચત્તો નહિ) અને જો જો આંખો વીંધી હોય તો ચત્તો, પવન ન આવતો હોય એવી જગાએ પથારીમાં સુવાડવો. દરદીના માથે અને પગે અભ્યંગ કરવો. દરદીએ પથ્ય આહારવિહારમાં રસ લેવો.

મોતિયો ઉતાર્યા પછીની પરેજ

ક્ષયયું કાસમુદ્ગારં ઘૃતિવનં પાનમમ્મસઃ ॥ ૧૮ ॥
અધોમુખસ્થિર્તિ સ્નાનં દન્તધાવનમક્ષણમ્ ।
સત્તાહં નાચરેત્સ્નેહપીતવચ્ચાત્ર યન્ત્રણા ॥ ૧૯ ॥

છીંક, ઉધરસ, એડકાર, ઘૂંકવુ, પાણી પીવુ, મોં નીચુ રાખીને સૂવું-ઘસવુ, નાહવું, દાંતણુ કરવુ (કે દાંત ધોવા), ખાવું-આટલાં કામ સાત દિવસ સુધી કરવાં નહિ. વળી આમાં (મોતિયો ઉતાર્યા પછી) સ્નેહ પીધેલા માણસના જેવી પરેજ (સૂ. ૧૬/૨૫૩ થી ૨૬૩) પાળવી.

શક્તિતો લઙ્ગયેત્સેકો રુજિ કોઞ્જેન સર્પિપા ।
સવ્યોપામલકં વાઙ્મયશ્ચીયાત્સઘૃતં દ્રવમ્ ॥૨૦॥
વિલેપીં વા ત્ર્યહાચાસ્ય

કાર્યૈર્મુક્ત્વાડક્ષિ સેચયેત્ ।

વાતઘ્નેઃ સત્તમે ત્વદ્ધિ સર્વૈયૈવાક્ષિ મોચયેત્ ॥૨૧॥

શક્તિ પ્રમાણે ઉપવાસ કરાવવા. પીડા થાય તો સશેકું ઘી ચેવવું. શેડું ઘી નાખીને તથા ત્રિકટુ અને આમળાં નાખીને જવને પ્રવાહી ભાત ખાવો કે વિલેપી ખાવી. મોતિયો ઉતાર્યા પછી ત્રણ દિવસ રહીને આંખનો પાટો છાડીને વાયુને મટાડે એવાં ઔષધોના ક્વાથનાં આંખમાં ટીપાં પાડવાં. પણ સાતમે દિવસે

આંખનો પાટો કાયમને માટે છાડી નાખવો.

યન્ત્રણામનુરુઘ્યેત્ દષ્ટેરાસ્યૈર્થલામતઃ ।

રૂપાણિ સૂક્ષ્મદ્રીતાનિ સહસા નાવલોકયેત્ ॥૨૨॥

દષ્ટિ સ્થિર થાય ત્યાં સુધી ઉપર કહેલી આહારવિહારની પરેજ પાળવી. (દષ્ટિ સ્થિર થયા પછી પણ) ઝીણી કે ચળકતી વસ્તુઓ એકાએક જોવી નહિ.

પરેજ ન પાળવાથી થતા ઉપદ્રવ

ગ્રોફરાગરુજાદીનામધિમન્યસ્ય ચોદ્રવઃ ।

અહિતેવેંધદ્રોપાચ્ચ યથાસ્વં તાનુપાચરેત્ ॥ ૨૩ ॥

પથ્ય ન હોય એવા આહાર, વિહાર કે ઔષધનું સેવન કરવાથી અને મોતિયો ઉતારવામાં દોષને ક્ષીધે સોબે, રતાશ, પીડા વગેરે અને અધિમંથ (ઉ. અ. ૧૫) થાય છે. એ ઉપદ્રવો જે દોષને ક્ષીધે થયા હોય તે દોષને હિસાબે એ ઉપદ્રવોના ઉપાય કરવા.

પીડા અને રતાશ મટાડવાનો ઉપાય

કલ્કિતાઃ સઘૃતા દુર્વાયવૈરિકસારિવાઃ ।

મુલાલેપે પ્રયોક્તવ્યા રુજારાગોપશાન્તયે ॥ ૨૪ ॥

પીડા અને રતાશ મટાડવા માટે ધરે, જવ, ગેરુ, સારિવા-એટલી વસ્તુઓનો કલક કરીને એમાં ઘી ભેળવીને મુખાલેપ તરીકે વાપરવો (આંખ ખંધ કરાવીને આંખની આસપાસ લેપ કરવો).

સસર્પપાસ્તિલાસ્તદ્વન્માનુલ્લુહરસાપ્લુતાઃ ।

તલ અને સરસવના કલકને ખિલ્લેરાંના રસમાં કાલવીને મુખાલેપ કરવાથી પણ એ જ પરિણામ આવે છે (પીડા અને રતાશ મટે છે).

પયસ્યાસારિવાપન્નમક્ષિપ્રામધુયધિમિઃ ॥ ૨૫ ॥

અજાહીરયુતૈર્લેપઃ સુલોણઃ શર્મકૃન્પરમ્ ।

ક્ષીરકાકોલી, સારિવા, તમાલપત્ર, મજ્જા અને જેઠીમધના કલકનો ખકરીના દૂધ સાથે સહેવાય એવો ગરમ લેપ ખડુ સુખ આપે છે.

રોધસૈન્ધવમૂઢીકામધુકંદુલાગલં પયઃ ॥ ૨૬ ॥

શૂતમાશ્ચયોતનં યૌર્જ્યં રુજારાગચિનાશનમ્ ।

દોષર, સૈધવ, કાળી દ્રાક્ષ અને જેઠીમધ વડે પકવેલા ખકરીના દૂધનાં ટીપાં આંખમાં નાખવાથી પીડા અને રતાશનો નાશ થાય છે.

मधुकोत्पलकुष्ठैर्वा द्राक्षांशुसितान्वितैः ॥ २७

अथवा केहीमध, काशुं कम्प, उपक्षेप, काणी द्राक्ष, लाभ अने साकर वडे पकवेखुं पकरीतुं दूध (पीडा अने रताशने नाश करे ऐवुं डोय छे, तेनां टीपां आंभमां भूकवां).

वातघ्नसिद्धे पयसि शतं सर्पिश्चतुर्गुणे ।

पन्नकादिप्रतीवापं सर्वकर्मसु शस्यते ॥ २८ ॥

धी करतां चारगुणा दूधने वायु मटाडे ऐवां (तेलियो देवदार वगेरे) औपधो वडे सिद्ध करीने ऐ दूधमां पकवेखुं धी पक्कादि गलुना प्रतिषाप साथे अधां काममां (नस्यमां, धीवामां वगेरे अधां काममां) वपणाय छे.

सिरां अथाऽनुपशमे स्निग्धस्विन्नस्य मोक्षयेत् ।

मन्योक्तां च क्रियां कुर्याद्विषे रुहेऽञ्जनं मृदु ॥ २९ ॥

ऐम छतां पणु के पीडा अने रताश न मटे तो इहीनुं स्नेहन अने स्वेदन करीने ऐनी इस षोषवी तथा अधिमंथ माटे कडेली अधी क्रिया (ड. अ. १६) करवी. मोतियो उतारतां के छिद्र पक्षुं डोय ते रथाछं जय त्यारे मृदु अंजन आंभवुं (तीक्ष्ण न डोय ऐवुं अंजन आंभवुं).

इञ्ज आंभया पछी आंभमां आंभवानी इवा आढकीमूलमरचहरितालरसाञ्जनैः ।

विद्धेऽक्षिण सगुडा वर्ति-

योज्या दिव्यामुपेयिता ॥ ३० ॥

तुवेरनां भूज, मरी, डरताल, रसवंतीना कडकमां गोज नाभीने ऐ अधामे वरसाइना पाणीमां लसोटीने अनावेक्षी (आंभवानी) शोण्टी मोतियो उतारेली आंभमां आंभवनी.

पिंडांजन

जातीशरीरप्रधयमेयविषाणिपुण्य-

वैदूर्यमौक्तिकफलं पयसा सुपिष्टम् ।

आजेन तात्रममुना प्रतनु प्रदिग्धं

सप्ताहतः पुनरिदं पयसैव पिष्टम् ॥ ३१ ॥

पिण्डाञ्जनं हितमनातपशुष्कमक्षिण

विद्धे प्रसादजननं दलकृच्च दृष्टेः ।

अमेलीनां, सरसडानां, धावडानां अने मेढा-शींगनां दूध, नीलम, मोती-ऐटक्षी वस्तुऐने

पकरीना दूध साथे पुष्कण लसोटीने ऐना वडे तांभाना वासणु विपर आछो क्षेप (कंटीवाणे) करवे. आ तांभाना वासणु पर करेक्षो क्षेप सात दिवस राभीने पछी ऐ क्षेप उभाडी लछंने ऐने पाछो पकरीना दूध साथे लसोटीवे; आ पिंडांजनने छांथडे सूकववुं. ऐ पिंडांजन (आंभवानी) वींधायेक्षी आंभमां इधहे करे छे तथा दृष्टिने निर्भण अने जणवान अनावे छे.

स्रोतोजविद्रुमशिलाम्युचिफेनतीक्ष्णो-

रस्यैव तुल्यमुदितं गुणकल्पनाभिः ॥ ३२ ॥

स्रोतांजन, परवाणां, मनशील, सधुद्रङ्गीषु अने मरी-ऐ अधामे पकरीना दूधमां लसोटीने करेखुं पिंडांजन शुषुमां अने कथपनामां ऐना जेवु ज (श्लोक ३०३थी ३१३मां कडेला पिंडांजन जेवुं ज) छे.

इत्यष्टांगहृदये पठे उत्तरस्थाने लिङ्गनाशप्रतिषेधो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अध्याय १५ मे-आभी आंभना रेगोतुं ज्ञान

अथातः सर्वाक्षिरोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

त्यारे डवे अमे आभी आंभना रेगोतुं ज्ञान थवा माटे उपयोगी (अध्याय) सभजनीधुं. ऐ विषयमां आत्रेय वगेरे महर्षिंऐनीये प्रभाणु कडी गया छे:

अलिध्यं द (आंभ आववी)

वायुने अलिध्यं द

वातेन नेत्रेऽभियन्दे नासानाहोऽल्पशोफता ।

शङ्खाक्षिभ्रललाटस्य तोदस्फुरणमेदनम् ॥ १ ॥

शुष्काल्पा दूषिका शीतमच्छं चाश्रुचला रुजः ।

निमेषोन्मेषणं कृच्छ्राञ्जन्तूनामिव सर्पणम् ॥ २ ॥

अक्षयाध्मातमिवाभाति

सूक्ष्मैः शल्यैरिवाचितम् ।

स्निग्धोष्णैश्चोपशमनं साऽभियन्द्ः

वायुने क्षीधे आंभ दूःभवा आवी डोय त्यारे नाक पंधाछं जय छे, आंभे थोडा सोके

રહે છે; લમણાં, આંખ, લમ્બર અને કપાળમાં તોદ, ફરકાટ અને ભેદ થાય છે; પીયા (ચીપડા) સૂકા અને થોડા હોય છે; આંસુ (આંખમાંથી) નીકળતું પાણી) ઠંડાં અને પાતળાં હોય છે; પીડા સતત ચાલુ રહેતી નથી (ઘડીમાં થાય છે અને વળી પાછી ખંધ થાય છે); આંખ મુશ્કેલીથી વસાય છે અને ભ્રમર છે, આંખમાં બાણે ફીડીએા વગેરે જંતુએા ચાલતાં હોય એવું દરદીને લાગે છે, આંખ બાણે વાયુથી ભરાઈ ગઈ હોય એવું લાગે છે, આંખમાં બાણે ઝીણાં શક્ય વ્યાપી ગયાં હોય એવું લાગે છે (પૂંચે છે), સ્નિગ્ધ અને ઉબ્ધુ ઉપચારથી રાહત રહે છે. એ અભિભ્યંદ રોગ છે.

વાયુના અધિમંથનાં કારણ અને લક્ષણ
ઉપેક્ષિતઃ ॥ ૩ ॥

અધિમન્યો ભવેત્તત્ર કર્ણયોર્નદનં ભ્રમઃ ।
અરણ્યેષ્વ ચ મધ્યન્તે લલાટાક્ષિ મૃગાદયઃ ॥ ૪ ॥
વાયુના અભિભ્યંદના યોગ્ય ઉપચાર વખત-સર ન થાય તો વાયુનો અધિમંથ રોગ થાય. એમાં (વાયુના અધિમંથરોગમાં) કાનમાં અવાજ થયા કરે, ફેર આવે, લલાટ, આંખ, લમ્બર વગેરે બાણે અરણિના લાકડાથી વલો-વાતાં હોય એવું થાય છે.

હતાધિમંથનાં કારણ અને લક્ષણ
હતાધિમન્યઃ સોઽપિ સ્યાત્

પ્રમાદાત્તેન વેદનાઃ ।
મનેકરૂપા જાયન્તે વ્રણો દટ્ટૌ ચ દટ્ટિહા ॥ ૫ ॥
તે(અધિમંથ)ના પશુ બેદકારીને ક્ષીધે યોગ્ય ઉપચાર વખતસર ન થાય તો હતાધિ-મંથ રોગ થાય છે, તેને ક્ષીધે અનેક પ્રકારની પીડા થાય છે અને દટ્ટિનો નાશ કરે એવો ત્રણ દટ્ટિમાં થાય છે.

અન્યતોવાતાનાં કારણ અને લક્ષણ
મન્યાક્ષિશશ્કલો વાયુરન્યતો વા પ્રવર્તયન્ ।
વ્યથાં તીવ્રામપૈચ્છિલ્યરાગશોફં વિલોચનમ્ ॥ ૬ ॥
સદ્ગોચયતિ પર્યશ્રુ સોઽન્યતોવાતસંજિતઃ ।

મન્યા, આંખ કે લમણાંમાંથી (એ ત્રણ અંગમાં રહે રહ્યો) કે ખીજીથી (અવદુઃખાચી,

કાન, માથું, જડણું કે પીઠમાં રહે રહ્યો-સુશુભ) વાયુ જ્યાં પોતે રહ્યો હોય તે અંગ સિવાય ખીબ જ અંગમાં તીવ્ર પીડા કરીને પિચ્છિલતા વિનાની, રતાશ વિનાની, સોબ વિનાની અને ચારે પાસ આંસુવાળી આંખને સંકોચી નાણે છે, એ અન્યતોવાત નામનો રોગ છે.

વાતપર્યયનાં લક્ષણ
તદ્વજ્જિહ્વાં ભવેન્નેત્રમૂનં વા વાતપર્યયે ॥ ૭ ॥
વાતપર્યય રોગમાં આંખ એવી જ (અન્યતોવાતમાં થઈ બચ એવી), વાંકી અને સાંકડી થઈ બચ છે.

પિત્તાભિભ્યંદનાં લક્ષણ
દાહો ધૂમાયનં શોફઃ શ્યાવતા વર્ત્મનો ઘહિઃ ।
મન્તાઃક્લેદોઽશ્રુ પીતોષ્ણં

રાગઃ પીતામદર્શનમ્ ॥ ૮ ॥
ક્ષારોક્ષિતક્ષતાશ્લિત્વં પિત્તામિપ્યન્દલક્ષણમ્ ।
ખળતરા, આંખમાંથી બાણે ધુમાડો નીકળતો હોય એવું લાગે, સોબ, પાંપણની ખહાર ખદામાં રંગ, અંદર પચપચું રહે, આંસુ પીળાં અને ગરમ આવે, આંખ લાલચોળ હોય, ખધું પીણું હોય એવું દેખાય, ઘામાં ક્ષાર ભભરાવવાથી જેવી પીડા થાય એવી પીડા આંખમાં થાય-આ પિત્તથી થતા અભિભ્યંદ(દુખાણી આંખ)નાં લક્ષણ છે.

પિત્તાધિમંથનાં લક્ષણ
જ્વલદક્ષારકીર્ણામં યદ્દુત્પિષ્ઠસમપ્રભમ્ ॥ ૯ ॥
અધિમન્યે ભવેન્નેત્રં

પિત્તથી થતા (પિત્તાભિભ્યંદ ખગડવાથી થતા) અધિમંથમાં આંખમાં બાણે સળગતા અંગારા પાથર્યાં હોય એવી અને કાળબના પિંડની પ્રભા જેવી પ્રભાવાળી આંખ હોય છે.

કફના અભિભ્યંદનાં લક્ષણ
સ્યન્દે તુ કફસમ્ભવે ।
જાઢ્યં શોફો મહાન્ કળ્દ-
નિદ્રાઽન્નાનમિનન્દનમ્ ॥ ૧૦ ॥
સાન્દ્રસ્નિગ્ધવહુઽવેતપિચ્છાવહૂપિકાશુતા ।

કફથી થતા અભિભ્યંદમાં આંખમાં જડતા, પુષ્કળ સોબ, ચળ(ખણજ), ભ્રમ, ખાવાપીવાની.

ઇચ્છા ન થાય, પીયા અને આસુ ઘાટા,
સ્નિગ્ધ, પુષ્કળ, ઘોળા અને પિચ્છિલ હોય છે.

કક્ષાધિમંથનાં લક્ષણુ

અધિમન્યે તત કૃષ્ણમુત્રત શુદ્ધમણ્ડલમ્ ॥ ૧૧ ॥
પ્રસેકો નાલિકાધ્માનં પાદુપૂર્ણમિનેઝળમ્ ।

કક્ષી થતા (કક્ષાલિખ્યદ બગડવાથી થતા)
અધિમંથમા કાળો ડાળો ધસી ગયેલો અને
ઘોળો ડાળો સિપસી આવેલો હોય છે, મેમાંથી
લાળ નીકળે છે, નાકે કક્ષી સરાઈ નય છે
અને આખ નહિ ધૂળથી ભરેલી હોય એવી
લાગે છે (આખમા ધૂળ જ એમ ખૂંચે છે).

રક્તાલિખ્યદનાં લક્ષણુ

રક્તાધુરાજીદૂપીનારક્તમણ્ડલદર્શનમ્ ॥ ૧૦ ॥

રક્તસ્યન્દને નયન સપિત્તસ્યન્દ્વલ્લખનમ્ ।

લોહીના પ્રકોપથી અલિખ્યદને લીધે આખ
રાતા આસુવાળી, રાતા લિસોટાવાળી, ગતા
પીયાવાળી, (ઘોળુ) દષ્ટિમંડળ ગતું દેખાય
એવી અને પિતાલિખ્યદના લક્ષણોવાળી હોય છે.

રક્તાધિમંથનાં લક્ષણુ

મન્યેઽક્ષિ તામ્રપર્યન્તમુત્પાદનસમાનરુક્ ॥ ૧૩ ॥
રાગેણ બન્ધૂનનિભં તામ્યતિ સ્પર્શનાક્ષમમ્ ।

અસ્તુશનિમગ્નારિણમ કૃષ્ણમદ્રયાભદર્શનમ્ ॥ ૧૪ ॥

લોહીના પ્રકોપથી થયેલા (રક્તાલિખ્યદ
બગડવાથી થયેલા) અધિમંથમા (રક્તાલિખ્યદ
બગડવાથી થયેલા રક્તાધિમંથમા) આખને ફરતી
કિનાર તાખાવણી થઈ નય છે, આખને નહિ
જડમૂળથી ઊભેડી કાઢવામા આવતી હોય એવી
પીડા થાય છે, આખ રતાશમા બપોરિયાના
ફૂલ જેવી હોય છે, આખ બેતાં થાકી નય છે,
આખ આળી થઈ નય છે (કઈ અડકે તે ખમાતુ
નથી), કાળો ડાળો લોહીમાં ધાળેલા અરીઠા જેવો
હોય છે, અને ખબુ દેવતા જેવું દેખાય છે.

બધ્વા અધિમંથના ટૂંકમાં લક્ષણુ

અધિમન્યા વયાસ્ય ચ સપ્ર સ્યન્દાધિકલ્યયા ।

શશ્વલદન્તરુપોલેપુ કપાલે ચાતિરુક્કરા ॥ ૧૫ ॥

જે નતના અલિખ્યદમાથી જે અધિમંથ
રાગ થયો હોય તે નતના અલિખ્યદની વેદના
તે અધિમંથમા વધારે પ્રમાણમા હોય છે તથા

તે અધિમંથો (વાતાધિમંથ) લમણામા, (પિતા
ધિમંથ) ઠાતમા, (કક્ષાધિમંથ) ગાલમા અને
(રક્તાધિમંથ) કષાણમા ખબુ જ પીડા કરે છે.

શુષ્કાક્ષિપાકનાં લક્ષણુ

વાતપિત્તાનુર ઘર્ષતોદમેદ્રોપદેહવત્ ।

રુક્ષદારણવર્માક્ષિ રુચ્છ્રોન્મીલનિમીલનમ્ ॥ ૧૬ ॥

વિકૃમ્ભનનિશુક્તવદીતેચ્છાશુલપાનત્ ।

ઉક્ત શુષ્કાક્ષિપાકોઽયં

આખ વાયુ અને પિત્તથી પીડાય, આખમા
ખૂંચ્યા કરે, તોદ અને ભેદ થાય અને આખ
લપેડાયેથી રહે, પોપચા ધૂખા અને કકણુ હોય,
આખ ખબુ દુખથી સિધઠ અને વચ્ચાય, આખ
મેટા ભાગે મીચાયેલી રહે, કોરી પડી નય,
આખને કડકની ઇચ્છા થાય, શૂન આવે અને
પાક થાય (ગૂમડાની માફક પાકે) અને
શુષ્કાક્ષિપાકે રાગ કહે છે

સશોફ અક્ષિપાકના લક્ષણુ

સશોક સ્યાત્તનિર્મિલે ॥ ૧૭ ॥

સરક્તેસ્ત્ર શોકોઽતિરુદ્ધાહૃદીયનાદિમાન ।

પકોદુસ્વરસહારં જાયતે શુદ્ધમણ્ડલમ્ ॥ ૧૮ ॥

અશ્રૂણ્ણશીનિશાદપિચ્છિલાચ્છવન મુહુ ।

સશોફ (સોબવાળો) અક્ષિપાકે રાગ ત્રણે
દેાય અને લોહીના કોપવાથી થાય છે એ
રાગમા સોબમા પુષ્કળ પીડા અને બળતરા
હોય છે, થૂંક થૂંક કરવું પડે વગેરે હોય છે,
ઘોળો ડાળો પાકા ઉમરડાના ફળ જેવો બની
નય છે, કોઈ વાર ભિનાં તો કોઈ વાર કંડા,
કોઈ વાર કોરા તો કોઈ વાર પિચ્છિન, કોઈ
વાર પાતળા તો કોઈ વાર ઘાટા (રગડા જેવા)
આસુ (આખનું પાણી) વાગવાર નીકળે છે.

અલ્પશોફ અક્ષિપાકના તથા

અક્ષિપાકાત્યયનાં લક્ષણુ

અલ્પશોકેઽલ્પશોકસ્તુ

પાકોઽન્યેલ્લક્ષણૈસ્તથા ॥ ૧૯ ॥

અક્ષિપાકાત્યયે શોક સરમ્મ કલુષાશ્રુતા ।

રુક્ષોવદિગ્ધમસિત્ત સિત્ત પ્રન્ત્લેદરામયત્ ॥ ૨૦ ॥

દાહો વર્શનસરોધો વેદનાશ્વાનવસિયતા ।

અલ્પશોફ અક્ષિપાકમા શુષ્કાક્ષિપાકના

સોન સિવાયનાં ખીજાં લક્ષણોવાળાં અને થોડા સોનવાળાં પાક ઢોય છે. અક્ષિપાકાત્યય રોગમાં સોબે, સંરંલ (આંખ ભિસરાઈ આવવી, પીડા વધી પડવી), ડહોળાં (મેલાં) આંસુ, કંઈથી લપેડાયેલાં ઘોળાં ઢોળાં, ચીકાશવાળાં અને રાતો ઢાળાં ઢોળાં, ખળતરા, દષ્ટિને ખાધ થાય (આંખે એઈ ન શકાય) અને પીડા ઘડીમાં થાય અને ઘડીમાં ખંધ થાય-એટલાં લક્ષણો થાય છે.

અમ્લોપિતનાં કારણ, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ
મદ્રસારોડ્મ્લતાં નીતઃ પિત્તરક્તોલ્વળમ્લેઃ ॥ ૨૧ ॥
શિરામિત્રેત્રમારુઢઃ ક્રોતિ શ્યાવલોહિતમ્ ।
સશોકદાહપાકાશ્ચુ મૃશં ચાવિલદર્શનમ્ ॥ ૨૨ ॥
અમ્લોપિતોડયમ્

પિત્ત અને ક્ષોડી જેમાં વધારે પ્રમાણમાં છે એવા ક્ષોડી વડે ખાટો ખનાવાયેલો અન્નના સારરૂપ રસ, શિરાઓ વાટે આંખમાં ચઢી જઈને આંખને ખદામી રંગની કે લાલ, સોન વાળી, ખળતરાવાળી, પાકવાળી અને આંસુવાળી તથા (આંખ વડે) ખુધું મેલું દેખાય એવી ખનાવે છે. આ અમ્લોપિત રોગ છે.

હ્યુકા ગદાઃ પોઢશ સર્વગાઃ ।

આમ આખી આંખના સોળ રોગ કઠવા.

સાધ્યઅસાધ્ય

હતાધિમન્યમેતેષુ સાક્ષિપાકાત્યયં ત્યજેત્ ॥ ૨૩ ॥

એ ખધામાથી હતાધિમંથ અને અક્ષિપાકાત્યયને (અસાધ્ય સમજીને) છોડી દેવા.

ખોટી ચિકિત્સાનું પરિણામ

વાતોદ્ભૂતઃ પશ્ચરાત્રેણ દર્ષિ

સનાહેન શ્લેષ્મજાતોડધિમન્યઃ ।

રક્તોત્પન્નો હ્રન્તિ તદ્દન્ ત્રિરાત્રાત્

મિથ્યાચારાત્ પૈત્તિકઃ સઘ્ય ઇવ ॥ ૨૪ ॥

ખોટી ચિકિત્સાથી વાતાધિમંથ રોગ પાંચ દિવસે, ક્ષાધિમંથ રોગ સાત દિવસે, રક્તાધિમંથ રોગ ત્રણ દિવસે અને પિતાધિમંથ રોગ તરત જ દષ્ટિને નાશ કરે છે.

હ્યવશાઢ્ઢદયે પઠે ઉત્તરસ્થાને સર્ગાશિરોગવિજ્ઞાનીવો

નામ પદ્મશોડધ્યાયઃ ॥ ૧૫ ॥

અધ્યાય ૧૬ મો-આખી આંખના રોગોનો ઉપાય

અર્થાતઃ સર્વાશિરોગપ્રતિપેઢં વ્યાર્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે આખી આંખના રોગો મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

અભિધ્યંદોના પૂર્વરૂપમાં કરવાના ઉપાય

પ્રાશૂપ ઇવ સ્વન્દેપુ તીક્ષ્ણં ગણ્ઢ્યનાત્રનમ્ ।

કારસેદુપવાસં ચ કોપાદન્યત્ર ઘાતજાત્ ॥ ૧ ॥

વાયુના અભિધ્યંદ સિવાયના બધા અભિધ્યંદોમાં (આંખ આવે ત્યારે) પૂર્વરૂપની અવસ્થામાં તીક્ષ્ણ ગૂંઢ્ય અને તીક્ષ્ણ નસ્ય આપવાં તથા ઉપવાસ કરાવવા.

દાહ વગેરે મટાડવાનો લેપ

વાહોપદેહરાગાશ્ચુશોકશાન્ત્યૈ વિઢાલકમ્ ।

કુર્યાત્સર્વેત્ર પત્રૈલામરિચસ્વર્ણગૈરિકૈઃ ॥ ૨ ॥

સરસાજ્જનપટ્ટ્યાહ્નતતચન્દનસૈન્ઢવૈઃ ।

ખળતરા, ઉપદેહ (આંખ ખરડાયલી રહે તે), રતાશ, આંસુ (આંખમાંથી ખાણી નીકળે તે) અને સોબે મટાડવા માટે બધા અભિધ્યંદોમાં તમાલપત્ર, એલચી, મરી, સોનાગેર, રસવંતી, જેઠીમધ, તગર, સુખડ અને સૈંધવને ખિડાલક કરવો.

(ખિડાલક=આંખ માંચાવીને ખાંપણે સિવાય આખી આંખ ઉપર કરેલો ઉપરનો લેપ.)

દાપ પ્રમાણેના લેપ

સૈન્ઢવં નાગર તાફર્યૈ મૃદૃં મળ્ઢેન સર્પિપઃ ॥ ૩ ॥

વાતજે ઘૂતમૃદૃં વા યોઢ્યં શવરવેશજમ્ ।

માંસીપદ્મકકાલીપટ્ટ્યાહ્નેઃ પિત્તરક્તયોઃ ॥ ૪ ॥

મનોહાફલિનીક્ષોદ્રૈઃ કફે, સર્વેસ્તુ સર્વેજે ।

વાયુના અભિધ્યંદમાં (દાહ વગેરે મટાડવા માટે) સૈંધવ, સૂંઢ, રસવંતી એ ત્રણને ઘીના મંડ વડે શેકીને (સાંતળીને) એનો ખિડાલક લેપ કરવો અથવા ઘોળા ઘોધરને ઘીના મંડમાં શેકીને એનો ખિડાલક લેપ કરવો. પિત્તના અને

શોહીના અભિવ્યંહમા જટામાસી, પક્કાઇ, પીણું ચંદન અને જીમખનો બિડાલક શેષ કરવો. કંઈના અભિવ્યંહમા મણ્ડરીલ, ડાંગ અને મધનો બિડાલક શેષ કરવો, પણ બધા ઢોષી અને શોહીના પ્રકોપથી થયેલા અભિવ્યંહમા ઉપર કહેલા બધા ઔષધોનો ભેગો શેષ કરવો.

સિતમરિચમાગમેક ચતુર્ભનોહ

દ્વિરુદ્ધાનરકમ્ ।

સચ્ચૂર્ણ વલ્કચદ્ધં પ્રકૃપિતમાત્રેડગ્યુબ્દનં મેત્રે ॥૫૧॥

ગતા સરગવાનાં બી એક ભાગ, મનશીલ ચાર ભાગ અને ઘોળો શોધર સોળ ભાગ એ ત્રણું બારીક ચૂર્ણ કરીને એ ચૂર્ણને (ઝીણા) વજ્રમા ખાધીને આખને પ્રકોપ થાય (આખ આવે) કે તરત એનું અવચુંકન કરવું.

(અવચુંકન=કવાની પોટલી આખ ઉપર ઢખાવવી.)

મારણ્યાદ્ધમણરસે પટાવરદ્ધા.

સુસ્તિન્ના નલવિતુપીકૃતાઃ કુલત્યાઃ ।

તચ્ચૂર્ણં સહૃદવચૂર્ણનાન્નિશીયે

નેત્રાણાં વિઘમતિ સય યવ ક્ષોપમ્ ॥૬૧॥

જ મલી ચીમેડને ઝીણા વજ્રમા ખાધીને, એને ગાયના છાણના રસમા ખાડીને, નખથી એના છોડાં ઉખાડીને કરેલુ એનું ચૂર્ણ એક જ વાર મધરાતે આખમા ભસરાવાથી (ચીમેડનું ભરણ ભરવાથી) આખના કોપ (અભિવ્યંહ) તરત જ મટી બંધ છે.

ઘોપામયાતુત્યકયટિરોષ્રે

મૂતી સુસૂમૈઃ સ્ફુચવલ્કવદ્ધેઃ ।

તામ્રહ્યવાન્વામ્લનિમમ્મૂર્તિ-

રતિં જયત્યક્ષિણિ નેરુપામ્ ॥૭॥

વરિયાળી, હરકે, મોરચુધુ, જીમખ, શોધર-એટલી વસ્તુઓને ખડુ બારીક ખાડીને એ ચૂર્ણને દીસા (જેના વણાટ ખડુ ઘટ ન હોય એવા) કપડામા ખાધીને ખનાવેલી પોટલીને તાખાના વાસણમા ભરી રાખેલા ધાન્યામ્લમાં ડખાડીને એ પોટલી વઢે આખમા ટીપા પાડ

વાથી આખની અનેક પ્રકારની પીડા મટે છે.

વોદ્ધશમિઃ સલિલપલ્લેઃ

પલં તયૈકં કચ્ચક્રુદેર્યાઃ સિદ્ધમ્ ।

સેકાડ્યમાગશિષ્ટઃ

ક્ષૌંદ્રયુતઃ સર્વદોષકુપિતે મેત્રે ॥૮॥

એક પણ દાખલગરને સોળ પણ પાણીમા પાણી આઠમા ભાગનુ (જે પણ) ખાડી રહે ત્યા સુધી સિદ્ધ કરીને એ ડંડ પડે ત્યારે એમા મધ નાખીને આખ ઉપર રેડવુ. એ બધા ઢોષથી આવેલી આખમા ફાયદાકારક છે.

વાતપિત્તકફસન્નિપાતજાં

નેત્રવોર્ષદ્ધિધામપિ ઘ્યયામ્ ।

શીતમેવ જયતિ પ્રયોજિતઃ

શિશુપલ્હનરસ સમાશ્લિઃ ॥૯॥

વાયુથી, પિતથી, કફથી અને ત્રિદોષથી આવેલી આખોમા થતી અનેક પ્રકારની પીડા પણ સરગવાનાં પાદડાના સ્વરસમા મધ નાખીને એના ટીપા પાડવાથી તરત જ મટી બંધ છે.

તરુણમુલ્લુરુપત્રં મૂલં ચ વિભિચ

સિદ્ધમાજે ક્ષીરે ।

વાતામિપ્યન્દરુજં સઘો ચિત્તિહન્તિ

સકુપિપિડના ચોળ્લા ॥૧૦

એરડાના કુમળા પાદડા અને મૂળને ખરાખર કચરીને (ખાડીને) પછી એને ખકરીના દૂધમા સિદ્ધ કરીને એને આખ ઉપર રેડવાથી (કે આંખમા ટીપા પાડવાથી) વાયુના અભિવ્યંહથી થતી પીડા તરત મટે છે. ગરમ સાથુની પિડી (કવલિકા) બધ આખ ઉપર ખાધવાથી વાયુના અભિવ્યંહની પીડા તરત મટે છે.

આશ્વયોતનં મારુતજે કાયો ચિત્તિદિભિહિતઃ ।

કોળ્ણ. સહૈરણ્જજટાશ્વહતીમધુાશમુભિઃ ॥૧૧॥

દ્વીનેરચક્રાશ્વૈષ્ણોદુમ્બરત્વસુ સાધિતમ્ ।

સામ્મસા પયસા ડડ્ડજેન શૂલાશ્વયોતનમુત્તમમ્ ॥૧૨

મજ્જિષ્ઠારજનીલાક્ષાદ્રાક્ષિમધુકોત્પલ્લેઃ ।

કાપ. સશકૈં. શીત સેચનં રક્ષપિત્તજિત્ ॥૧૩

વાયુના અભિવ્યંહમા મહત્ પંચમૂળ,

એરડાના મૂળ, મોરી ગળી અને સરગવો એટલી

વસ્તુઓના સંશેકા ક્વાથનાં ટીપાં આંખમાં નાખવાં. ખસનો વાળો, તગર, ચણેડીનાં મૂળ, ઉમરડો અને તજ એટલી વસ્તુઓમાં પાણી અને ખકરીના દૂધ વડે સિદ્ધ કરેલું શૂલાશ્વચો-તન અબેડ છે. મજ્જક, હળદર (દારુહળદર-ચરક), લાખ, કાળી દ્રાક્ષ, ઋદ્ધિ, જેઠીમધ અને કાળું કમળ એટલી વસ્તુઓના ક્વાથમાં સાકર નાખીને એ ક્વાથ ઠંડો પાડીને એ આંખમાં રેડવાથી (ટીપાં મૂકવાથી-ચંદ્ર) ઘોહીથી અને પિત્તથી થયેલા અભિભ્યંદ મટે છે.

કસેલ્યપ્થ્યાહરજસ્તાન્ત્વે શિથિલં સ્થિતમ્ ।
મપ્તુ દિવ્યાસુ નિહિતં હિતં સ્યન્દેઽસ્ત્રપિત્તજે ॥૧૪
કસેલાં અને જેઠીમધના ખારીક ચૂર્ણની કપડામાં ઢીલી પોટલી વાળીને વરસાદના પાણીમાં મૂકી રાખીને પછી એ પોટલી વડે આંખમાં ટીપાં પાડવાં તે ઘોહીથી અને પિત્તથી થતા અભિભ્યંદમાં ફાયદો કરે છે.

પુષ્કર્યપીનિશામૂતી પ્લુતા સ્તન્યે સજ્જકેરે ।
છાગદુષ્પેઽથવા દાહરુપ્રાગાશ્ચુનિવર્તની ॥૧૫ ॥
પદ્મકાષ્ઠ, જેઠીમધ અને હળદર એ ત્રણના ચૂર્ણની પોટલીને સ્ત્રીના સાકર નાખેલા ધાવણમાં અથવા ખકરીના દૂધમાં હુખાડી રાખીને પછી એ પોટલી વડે આંખમાં ટીપાં પાડવાથી બળતરા, પીડા, રતાશ અને આંસુ મટે છે.

શ્વેતરોષ્ઠં સમધુકં છૂતમૃદં સુચૂર્ણિતમ્ ।
વહ્નસ્યં સ્તન્યમૃદિતં પિત્તરક્તાભિવાતજિત્ ॥૧૬ ॥
ઘોળો ઘોધર અને જેઠીમધ એ ખંનેને ઘીમાં શેકીને પછી એનું ખજી ખારીક ચૂર્ણ કરીને એની પોટલી કપડામાં ખાંધીને સ્ત્રીના ધાવણમાં ચોળીને એ પોટલી વડે આંખમાં ટીપાં પાડવાથી પિત્તને અને ઘોહીને અભિઘાત (અભિભ્યંદ) મટે છે.

નાગરત્રિફલાનિન્વવાસારોધ્રરસઃ કપ્કે ।
ક્રોળમાશ્ચ્યોતનં
કફના અભિભ્યંદમાં સૂંક, ત્રિકુળા, લીમડો, અરડૂસી અને ઘોધરના રસ (સ્વરસ કે ક્વાથ)-નાં સંશેકાં ટીપાં આંખમાં મૂકવાં તે ફાયદાકારક છે.

મિશ્રૈમેપજૈઃ સાન્નિપાતકે ॥૧૭ ॥
ત્રિદોષના અભિભ્યંદમાં દરેક દોષથી થયેલા અભિભ્યંદ માટે ઉપર કહેવાઈ ગયેલાં ઔષધો ભેગાં કરીને એનાં ટીપાં આંખમાં પાડવાથી ફાયદો થાય છે.

સર્પિઃ પુરાણં પવને, પિત્તે શર્કરયાઽન્વિતમ્ ।
વ્યોપસિદ્ધ કપ્કે પીત્વા યવક્ષારાવચૂર્ણિતમ્ ॥૧૮ ॥
સાવયેદ્રુધિરં મૂયસ્તતઃ સ્તિગ્ધં વિરેચયેત્ ।
વાયુના અભિભ્યંદમાં જૂંટું (ફસ વર્ષ જૂંટું) ઘી, પિત્તના અભિભ્યંદમાં સાકર નાખેલું જૂંટું ઘી, અને કફના અભિભ્યંદમાં ત્રિકુટથી સિદ્ધ કરેલું અને જવખાર ભક્ષરાવેલું જૂંટું ઘી પીને ફસ ખોલાવીને ઘોહી કઢાવવું. પછી ફરીથી સ્નેહન કરીને રેચ આપવો.

આનૂપવેસવારેણ શિરોવદનલેપનમ્ ॥ ૧૯ ॥
ઉષ્ણેન શૂલે, વાહે તુ પયઃસર્પિર્યુર્તૈર્હિમૈઃ ।

જે અભિભ્યંદમાં શૂળ આવતું હોય તેો અનૂપ દેશનાં પ્રાણીના માંસના ઊના વેસવારને શેષ માથે અને મોં ઉપર કરવો, પણ જો બળતરા થતી હોય તેો શીતલીયું દ્રવ્યોમાં દૂધ અને ઘી નાખીને શેષ કરવો.

તિમિરપ્રતિપેઘં ચ વીક્ષ્ય યુજ્યાચયાયયમ્ ॥૨૦ ॥
તિમિર પ્રતિષેધનો અધ્યાય (ઉ. અ. ૧૩) બેઠને, જે દોષના તિમિરની જે ચિકિત્સા કરવાની કહી હોય, તે જ ચિકિત્સા તે દોષના અભિભ્યંદમાં કરવી.

મયમેવ વિધિઃ સર્વો મન્યાદિવ્યપિ શસ્યતે ।
આ (ઉપર કહેલો) આખો વિધિ (દોષ પ્રમાણે) અધિમંથ વગેરે રોગોમાં પણ વખણાય છે.

અજ્ઞાન્તૌ સર્વથા મન્યે શ્રુવોરુપરિ દાહયેત્ ॥૨૧ ॥
અધિમંથ કોઈ પણ રીતે ન જ મટતો હોય તેો ખત્રે ભખ્મરની ઉપર ડામ દેવો.

રૂઘ્યં રૂક્ષેણ ગોદ્ગ્ના લિમ્પેન્નીલત્વમાગતે ।
શુષ્કે તુ મસ્તુના વર્તિર્વાતાક્ષ્યામયનાશિની ॥૨૨ ॥
રૂપાના વાસણ ઉપર લૂખા (તર કાઢી લીધેલા) દહીંનો શેષ કરવો. જ્યારે દહીં નીલ રંગનું થઈ જાય અને સુકાઈ જાય ત્યારે એમાં

મસ્તુ નાખીને ખનાવેલી (આજવાની) શોગટી વાયુથી થતા આખના રોગોનો નાશ કરે છે

સુમત્કોરકા શઙ્ખલિફલા મધુક બલા ।

પિત્તરક્તાપહા વર્તિ પિષ્ટા દિવ્યેત વારિણા ॥૨૩॥

ચમેલીની કળીઓ, શખનો ગર્ભ, ત્રિફળા, જેઠીમધ અને ખળદાણાને વગસાડના પાણી સાથે લસોટીને ખનાવેથી (આજવાની) શોગટી પિત્તથી અને લોહીથી થયેલા આખના રોગોને મટાડે છે

સૈન્ધવ ત્રિફલા વ્યોમ શઙ્ખનાભિ સગુદ્રજ ।

કેત વેલેયક સર્ત્તો વર્તિ શ્લેષ્માક્ષિરોગનુત્ ॥૨૫॥

સૈધવ, ત્રિફળા, ત્રિકટુ, શખનાભિ, સમુદ્ર ફીણ, ચણકખાખ અને રાજ એટલી વસ્તુઓની ખનાવેલી (આજવાની) શોગટી કફથી થતા આખના રોગો મટાડે છે

(શખનાભિ=શખમાનો ગોળ ભૂગળી બેવે ભાગ)

પાશુપત યોગ

પ્રપોન્ડરીક યદગ્રાહ દાર્વીં ચાષ્ટપલ પચેત્ ।

જલદ્રોણે રસે પૂતે પુત પચ્ચે ઘને હિપેત્ ॥૨૫॥

પુષ્પાહ્નતાહશપલ કર્પ ચ મરિચાત્તત ।

દૃતશ્ચૂર્ણોડવા વર્તિ સર્ત્તોમિષ્યન્દસમ્ભવાન્ ॥૨૬॥

હન્તિ રાગરુજાઘર્ષાન્ સયો દર્ષિ પ્રસાદચેત્ ।

અય પાશુપતો યોગો રહસ્ય મિપજા પરમ્ ॥૨૭॥

પદ્મકાષ્ઠ, જેઠીમધ અને દારુહળદર એ દરેક આડઆડ પલ લડને એને એક દ્રોણ પાણીમા પકવવા પછી ગાળી લઈને ફરીથી એ ગાળી લીધેલા રચ ભેકળતા ભેકળતા ઘટ થાય ત્યારે એમા જસતના ફૂલ દશ પલ અને મરી એક કુર્ષ નાખવા પછી એનુ ચૂર્ણ કે શોગટી ખનાવવી એ આજવાથી ખધા પ્રકારના આખના રોગને લીધે થતા રતાશ, ખીડા અને ખૂચ (કરકરાણુ) મટે છે તથા દષ્ટિ તરત નિર્મળ ખની બધ છે આ પાશુપતયાગ વેદોનુ મોટું રહસ્ય છે

શુષ્કાક્ષિપાના ઉપાય

શુષ્કાક્ષિપાકે હરિપ પાનમદ્ગોશ્ચ તર્પણમ્ ।

દૃતેન જીર્ણીયેત નસ્ય તેલેન વાડગુન્તા ॥૨૮॥

પરિવેકો હિતશ્ચાત્ર પય કોણ સસૈન્ધવમ્ ।

શુષ્કાક્ષિપાકમા (બુતું) ઘી પીવુ તથા જીવનીય ગણુના ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલા ઘી વડે આખનુ તર્પણુ કરવુ (સૂ. અ. ૨૪) કે અણુ તેલ (સૂ. અ. ૨૦) વડે નસ્ય આપવુ તથા આ રોગમા થોડા 'સૈધવ નાખેલું' સરોકુ દૂધ રેડવુ એ ફાયદો કરે છે

સર્પિયુક્તં સ્તન્યપિષ્ટમહ્નત ચ મહોગધમ્ ॥૨૯॥

વસાવાડડનૂપસત્તોયા ક્ષિન્ધિત્તૈન્વચતતગરા ।

(શુષ્કાક્ષિપાકમાં) સ્ત્રીના ધાવણુમા સૂકું લસોટીને એમા ઘી ભેળવીને આજવાથી ફાયદો થાય છે અથવા અનુપ દેશના પ્રાણીની વસામા જરા સૈધવ અને ચૂક નાખીને આજવાથી ફાયદો થાય છે

ઘૃતાક્તાન્ દર્પણે ઘૃતાન્ કેશાન્ મહ્લકસમ્પુટે ॥૩૦॥

દગ્ધાડડ્યપિષ્ટા લોહસ્યા

સા મપી શ્રેષ્ઠમજનમ્ ।

માણસના માથાના વાળને ઘી ચોપડીને એને ચાટલા ઉપર લસોટીને પછી માટીના ડાડયાના ચપુટમા મૂકીને એ વાળને ખાળીને ભસ્મ કરી દડને પછી એ ભસ્મને ઘી સાથે લસોટીને એને લાખડના વાસણુમા ગળી મૂકીને ખનાવેલી મશ (કાજળ) ઉતમ અજન છે સશોદ અને અડપગોદ અક્ષિપાકના ઉપાય સશોફે વાડવપશોફે ચ

ક્ષિગ્ધસ્ય વ્યઘચેત્સિરામ્ ॥૩૧॥

રેક ક્ષિગ્ધે પુનદ્રાક્ષિપાધ્યાનાથત્રિવૃદ્ધૈત્ ।

મશોદ અને અડપશોદ અક્ષિપાકમા દગ્ધીતું સ્નેહન કરીને એની કસ ખોલવી. પછી એનુ મરીથી સ્નેહન કરીને કાળી દ્રાક્ષ અને હડડેના કવાથ તથા ત્રિવૃદ્ધત (નતોતગુ ઘી)થી રચ આપવો શ્વેતરોધ ઘૂતે મૃષ્ટ ચૂર્ણિત તાન્તવસ્થિતમ્ ॥૩૨॥

ઉષ્ણામ્બુના વિમૃદ્ધિત સેક શૂલહર પરમ્ ।

ઘીમા શેકેના ઘેળા લોધરના ચૂર્ણની વસ્ત્રમા પોટલી ખાધીને એ પોટલીને જરમ પાણીમા મસળીને કન્ધો સેક (ધાર) રાખ મટાડવામા જ્ઞાત છે.

દાર્વીંપ્રપોન્ડરીકસ્ય

ફવાથો વાડડશ્ચયોતને હિત ॥૩૩॥

અથવા દારુહળદર અને પદ્મકાષ્ઠ (કે પડેરવા) એ ખત્તેના ક્વાથનાં ટીપાં આંખમાં પાડવાથી ફાયદો થાય છે.

સન્ધાવાંશ્ચ પ્રયુક્તિત ઘર્ષેરાગાશ્વરુઘરાન્ ॥ ૩૩૩ ॥

અથવા ઘર્ષ (ખૂંચ), રતાશ, આંસુ અને પીડાને મટાડે એવાં સંધાવ નામનાં અંજન (શ્લોક ૩૪ થી ૪૩) આંજવાં.

સંધાવ અંજનો

(શ્લોક ૩૪ થી ૪૩)

તામ્રં લોહે મૂત્રઘૃષ્ટં પ્રયુક્તં

નેત્ર સર્પિર્ધૂપિતં વેદનાદ્રમ્ ।

તામ્રે ઘૃષ્ટો ગવ્યદ્મઃ સરો વા

યુક્તઃ કૃષ્ણાસૈન્યવામ્યાં વરિષ્ઠઃ ॥ ૩૪૩ ॥

દોખંડના વાસણમાં તાંબાને ગાયના મૂત્ર સાથે ઘસીને એને ઘીનો ધૂપ દઈને એને આંખમાં આંજવાથી પીડા મટી જાય છે, અથવા ગાયના દૂધના દહીંની તરને તાંબાના વાસણમાં ઘસીને એમાં પીપર અને સૈંધવ નાખીને આંખમાં આંજવું તે પીડા મટાડનારું ઉત્તમ અંજન છે.

શક્તં તામ્રે સ્તન્યઘૃષ્ટં ઘૃતાકૈઃ

શમ્યાઃ પત્રૈર્ધૂપિતં તથવૈશ્ચ ।

નેત્રે યુક્તં હન્તિ સન્ધાવસંઘં

ક્ષિપ્રં ઘર્ષે વેદનાં ચાતિતીવામ્ ॥ ૩૫૩ ॥

તાંબાના વાસણમાં શખને સ્ત્રીના ધાવણ સાથે ઘસીને પછી એને શખીનાં પાંદડાંને અને જવનેા ધૂપ દઈને આંખમાં આંજેલું આ સંધાવ નામનું અંજન ઘર્ષ (આંખનું કરકરાપણું, ખૂંચવું) અને ખડુ તીવ્ર પીડાને અટ મટાડે છે. ડડુમ્બરફલં લોહે ઘૃષ્ટં સ્તન્યેન ધૂપિતમ્ ॥ ૩૬ ॥ સાઙ્ગૈઃ શમીચ્છદૈર્દાહશૂલાગાશ્વહર્ષજિત્ ।

દોહાના વાસણમાં ઉમરડાના ફળને સ્ત્રીના ધાવણ સાથે ઘસીને પછી એને (એ ઘસારાને) ઘી ચોપડેલાં શખીનાં પાંદડાંનેા ધૂપ દઈને આંજવાથી (આંખનાં) ખળતરા, શૂળ, રતાશ, આંસુ અને હર્ષ (આંખની શિરાઓ ફૂલી જાય તે) મટે છે.

શિમ્બુપલ્લવનિર્યાસઃ સુઘૃષ્ટસ્તામ્રસમ્પુટે ॥ ૩૭ ॥

ઘૃત્તેન ધૂપિતો હન્તિ શોકઘર્ષાશ્વેદનાઃ ।

સરગવાનાં પાંદડાંના સ્વરસને તાંબાના વાસણના સંપુટમાં ખૂબ ઘસીને (ફીણીને) પછી એને ઘીનો ધૂપ દઈને આંજવાથી (આંખનાં) સોબે, ઘર્ષ (ખૂંચ), આંસુ અને વેદના મટે છે. તિલામ્મસા મૂત્રકપાલં કાંસ્યે ઘૃષ્ટં સુઘૃપિતમ્ ૩૮ નિમ્બપત્રૈઘૃતામ્યકૈર્વર્ષશૂલાશ્રુરાગજિત્ ।

માટીના કાંડિયાને તલના પાણી સાથે (તલના ધોવાણુના પાણી સાથે-શિવદાસ સેન) કાસાના વાસણમાં ઘસીને પછી એને ઘી ચોપડેલાં લીમડાનાં પાંદડાંનેા ધૂપ દઈને આંજવાથી (આંખનાં) ઘર્ષ (ખૂંચ), શૂળ, આંસુ અને રતાશ મટે છે.

સંધાવ અંજન આંજ્યા પછી શુ કરવું? સન્ધાવેનાક્ષિતે નેત્રે વિગતીપઘવેદને ॥ ૩૯ ॥ સ્તન્યેનાશ્ચ્યોતનં કાર્યં ત્રિઃપરં નાજ્ઞયેચ તૈઃ ।

આંખમાં સંધાવ અંજન આંજ્યા પછી જ્યારે દવા આંખમાંથી નીકળી જાય અને પીડા મટી જાય ત્યારે સ્ત્રીના ધાવણુના ટીપાં આંખમાં પાડવાં. એમના વડે (સંધાવ અંજનેા વડે) ત્રણથી વધારે વાર આંખ આંજવી નહિ.

તાલીસપત્રચપલાનતલોહરજોક્તૈઃ ॥ ૪૦ ॥

જાતીમુકુલકાસીસૈન્યવૈર્મૂત્રપેપિતૈઃ ।

તામ્રમાલિય સતાહં ઘારયેત્પેપ્યેત્તઃ ॥ ૪૧ ॥

મૂત્રેઘેવાનુ ગુટિકાઃ કાર્યાશ્લઘ્યાવિશોપિતાઃ ।

તાઃ સ્તન્યઘૃષ્ટા ઘર્ષાશ્વશોકફળ્લવિનાશનાઃ ॥ ૪૨ ॥

તાલીસપત્ર, પીપર, તગર, દોહાનેા ભૂકા, રસવંતી, બઈની કળીઓ, હીરાકસી અને સૈંધવ એટલી વસ્તુઓને ખકરીના મૂત્રમાં લસોટીને એનેા કલક તાંબાના વાસણ ઉપર ચોપડીને સાત દિવસ સુધી રાખી મૂકવો. પછી એ કલક ઉખાડી લઈને એને ખકરીના મૂત્રમાં લસોટીને પછી એની ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળીઓને છાંયડે સૂકવવી. પછી એ સુકાયેલી ગોળીઓને સ્ત્રીના ધાવણ સાથે ઘસીને આંજવાથી ઘર્ષ (ખૂંચ), આંસુ, સોબે અને શૂળ મટી જાય છે.

વ્યાઘ્રીત્વદમયુક તામ્રરજોડઙ્ગાક્ષીરકલિકતમ્ ।

શમ્યામલકપત્રાજ્યધૂપિતં શોકઘનન્નપ્પુત્ ॥ ૪૩ ॥

ભોરીગણી, તજ, જેડીમધ અને તાંબાના

સૂકાને ખટરીના દૂધમાં લસોટીને એનો કઠક કરીને એ કઠકને શમીનાં અને આમળાનાં પાંદડાં તથા ઘીનો ધૂપ ઈઈને આંજવાથી સોબે અને પીડા મટે છે.

અમ્લોપિત રોગના ઉપાય

અમ્લોપિતે પ્રયુક્તિ પિત્તામિષ્યન્દસાધનમ્ ।

અમ્લોપિત રોગમાં પિત્તથી થતા અસિધ્યંદના ઉપાય કરવા.

પિલ્લરોગો

ઉલ્કિષ્ટાઃ કર્મપિત્તાન્નનિચયોત્યાઃ કુકૂળકઃ ધૃષ્ટ પક્ષ્મોપરોઘઃ શુષ્કાક્ષિપાકઃ પૂયાલસો વિસઃ ।

પોચન્યમ્લોપિતોડલ્પાચ્યઃ

સ્વન્દમન્યા ઘ્નિનાડનિલાત્ ॥ ૪૫ ॥
પક્ષ્મોડદશ પિલ્હાર્યા દીર્ઘકાલાનુવન્ધનઃ ।

કર્કાટિકલષ્ટ, પિત્તોટિકલષ્ટ, રક્તોટિકલષ્ટ, ઉલ્કિલષ્ટવત્કમ્ (ઉ. ૮/૧૬), કુકૂળક, પક્ષ્મોપરોઘ, શુષ્કાક્ષિપાક, પૂયાલસ, મિસવત્કમ્, પોચકો, અમ્લોપિત, અલ્પાશોઘઅક્ષિપાક, વાયુ સિવાયના ત્રણ અસિધ્યંદ (પિત્તાસિધ્યંદ, કફાસિધ્યંદ, રક્તાસિધ્યંદ), વાયુ સિવાયના ત્રણ અધિમંથ (પિત્તાધિમંથ, કફાધિમંથ, રક્તાધિમંથ)—આ અઠાર રોગો લાંબા વખત સુધી ચાલુ રહે છે ત્યારે એમને પિલ્લરોગ કહે છે.

પિલ્લરોગોની ચિકિત્સા

ત્રિકિત્સા પૃથગેતેપાં સ્વં સ્વમુક્તા

એ અઠારે પિલ્લરોગોની દરેકની ચિકિત્સા પોતપોતાના રોગ્ય સ્થળે કહેવાઈ ગઈ છે.

અથ વક્ષ્યતે ॥ ૪૬ ॥

પિલ્હીમૂતેપુ સામાન્યાત્

હવે એ પિલ્લરોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા કહેવામાં આવશે.

અથ પિલ્હાર્યરોગિણઃ ।

ક્લિન્ધસ્ય હર્દિતવતઃ સિરાલ્બ્યઘટ્તારુઃ ॥ ૪૭ ॥

ચિરિક્તસ્ય ચ વર્ત્માનુ નિલિલ્લેદાવિશુદ્ધિતઃ ।

હવે પિલ્લ નામે ઓળખાતા રોગવાળાને સ્નેહ કરીને, ભિલટી કરાવીને, ફસ ખોલીને એનું થોડી ઠાલીને, રેચ કરાવીને પછી ખરાખર શુદ્ધ આચ ત્યાં સુધી પોપચું ખોતરવું.

તુલ્યકસ્ય પલં શ્વેતમરિચ્ચાનિ ચ વિશતિઃ ॥ ૪૮ ॥
ત્રિશતા ફાક્ષિકપલેઃ પિપ્પ્વા તામ્રે નિવાપયેત ।
પિલ્હાનપિલ્હાન કુરુતે વહુવરેન્દિત્તાનપિ ॥ ૪૯ ॥
તલ્સેકેનોપદેદાશુકળ્દ્રશોફાંશ્ચ નાશયેત ।

એક પલ મેરથૂથુ, વીસ પલ સરખવાનાં ખી એ ખંને ત્રીસ પલ ઠાંજ સાથે લસોટીને એક તાંખાના વાસણમાં ભરવું. એનો સેક કરવાથી (ધાર કરવાથી) અનેક વર્ષથી થયેલા પિલ્લરોગો પણ અપિલ્લ થાય છે (મટી બાય છે) તથા ઉપદેહ (આંખમાં ચીકાશ ખરડાયેલી રહે), આંસુ, ચળ અને સોબે મટી બાય છે. ફરજીવીજં સુરસં સુમનઃ કોરુકાણિ ચ ॥ ૫૦ ॥ સંશુદ્ધ સાધયેત્ક્યાયે પૂતે તત્ત રસક્રિયા ।

અજ્ઞતં પિલ્હમૈપજ્યં પક્ષ્મણાં ચ પ્રગોહણમ્ ॥ ૫૧ ॥

કણ્ઠનાં ખી, તુલસી અને બઈની કળી-એને કચરીને એ ત્રણનો (પાણીમાં) ક્વાથ ખનાવીને એ ક્વાથને ગાળી લઈને એને પાછો પકવીને ઘટ ખનાવવો એ રસક્રિયા છે. એ અંજન પિલ્લરોગોની દવા છે અને એ આંજવાથી પાંપણો પ્રુષ્ઠળ ભેગે છે.

રસાજ્ઞતં સર્જરસો રીતિપુષ્પં મનશિલા ।

સમુદ્રફેનો લવણં ગૈરિકં મરિચ્ચાનિ ચ ॥ ૫૨ ॥

અજ્ઞતં મધુના પિપ્પ્લું ક્લેદકળ્દ્રમ્મુત્તમમ્ ।

રસવંતી, રાળ, જસતનાં ફૂલ, મનશીલ, સમુદ્રફીણુ, સૈન્ધવ, ગેરુ, મરી-એ ખધાને મધ સાથે લસોટીને આંજવાથી ક્ષેદ (ખીનાશ, ચીકાશ) અને ચળ (ખણ) ઉત્તમ રીતે મટે છે.

અમયારસપિપ્પ્લું વા તગરં પિલ્હનાશનમ્ ॥ ૫૩ ॥

માવિતં ઘસ્તમૂત્રેણ સક્ષેહં દેવદારુ ચ ।

હરડેના ક્વાથમાં લસોટોલું તગર આંજવાથી પિલ્લરોગોનો નાશ થાય છે, તથા સ્નેહ (=ઘી)વાળા દેવદારના ચૂર્ણને ખટરીના મૂત્રની ભાવના ઈઈને ઘીમાં ઠાલવીને એ આંજવું તે પણ પિલ્લરોગોનો નાશ કરે છે.

સૈન્ધવત્રિફલાકૃષ્ણાકટુકાશહ્નનાભયઃ ॥ ૫૪ ॥

સતાન્નરજસો વર્તિઃ પિલ્હશુક્રકનાશિની ।

સૈન્ધવ, ત્રિફળા, પીપર, કઠક, શંખની નાસિ અને તાંખાની સૂદી-એટલી વસ્તુઓની

(ખકરીના દૂધ સાથે) ખનાવેલી આંજવાની શોગટી પિહ્લરોગો અને કૂલાને મટાડે છે.

પુષ્પકાસીસચૂર્ણાં વા સુરસારસભાવિતઃ ॥૫૫॥

તામ્ર દશાહં તત્ પૈહ્લવપક્ષ્મશાતજિદક્ષનમ્ ५૫૩

અથવા હીરાકસીના ભૂકાને તુલસીના રસની ભાવના દર્દને તાંખાના વાસણમાં દસ દિવસ સુધી રાખી મૂકીને પછી એ આંજવાથી પિહ્લરોગો અને પક્ષ્મશાત રોગ મટે છે.

ઘલં ચ સૌવીરકમઞ્જનં ચ

તામ્ર્યાં સમં તામ્રરજઃ સુસુક્ષ્મમ્ ।

પિહ્લેપુ રોમાણિ નિવેવિતોડસૌ

ચૂર્ણઃ કરોત્યેકશલાકયાડપિ ॥૫૬૩॥

હરતાલ અને સૌવીરાંજન એ ખંનેના કુલ વજન એટલે તાંખાને ખલુ જ ખારીક ભૂકો-એ ચૂર્ણ એક જ સળી વડે (એક જ વાર સળી ઉપર એપડીને) આંજવાથી પણ પિહ્લરોગોમાં પાંપણીના વાળ ભેગે છે.

લાક્ષાનિર્ગુણ્ડીશ્રુક્ષ્ણદાર્વીરસેન

શ્રેષ્ઠં કાર્પાસં ભાવિતં સત્તકૃત્વઃ ।

દીપઃ પ્રજ્વાલ્યઃ સર્પિયા તત્સમુત્થા

શ્રેષ્ઠા પિહ્લાનાં રોપનાયેં મપી સા ॥૫૭૩॥

લાખ, નગોડ, ભાંગેરો અને દાગળહર-એ ચાર વસ્તુઓનો રસ (સ્વરસ, કવાથ) વડે ભેંચી બતના કપાસને (રૂને) સાત વાર ભાવના દર્દને એ રૂનો ઘી સાથે (એ રૂની ઘીમાં ઘોળેલા વાટ ઘીમાં મૂકીને) ઠીવે સળ-ગાવે. એ ઠીવાનું પટેલું કાળજી પિહ્લરોગોમાં રૂચ આણવા માટે ઉત્તમ આંજન છે.

તર્માવલેલં વહુશસ્તદ્વચ્છોણિતમોક્ષણમ્ ॥૫૮॥

પુનઃપુનઃવિરેકં ચ નિત્યમાશ્વ્યોતનાઞ્જનમ્ ।

નાવતં ધૂમપાનં ચ પિહ્લરોગાતુરો મજેત્ ॥૫૯॥

પિહ્લરોગના દરદીએ અનેકવાર પોપચાં ખોતરાવવાં, તે જ પ્રમાણે (અનેકવાર) ઘોડી કઠાવડું (કૃષ્ ઘોડાવીને) વારંવાર રેચેલા, રોજ દવાનાં ટીપાં પડાવવાં અને દવા આંજવી, નસ્ય સેવું અને ધૂમપાન કરવું.

પૂચાલસે ત્વશાન્તેડન્તે દાહઃ સ્ફક્ષ્મશલાકયા ।

આમ છતાં પણ બે છેવટે પૂચાલસ રોગ

ન મટે તો ઝીણી સળીથી ડામ દેવો.

ચતુર્ણવતિરિત્યક્ષોર્હેતુલક્ષણસાધનૈઃ ॥૬૦॥

પરસ્પરમસઙ્કર્ણાં કાત્સર્યેન ગદિતા ગદાઃ ।

આમ, એકબીજા સાથે અંદરઅંદર ભેગ ન થઈ ગયા હોય એવા આંખના ૯૪ રોગ વિષે એમનાં કારણ, લક્ષણ અને મટાડવાના ઉપાય કહીને પ્રેરૂરું કહ્યું છે. (પોપચાંના ૨૪, સધિના ૯, ઘોળા ડોળાના ૧૩, કાળા ડોળાના ૫, દશિના ૨૭ અને આખી આંખના ૧૬ મળી આંખના કુલ ૯૪ રોગ છે.)

સાબને અને આંખના રોગીને આંખ

માટેનું પથ્યાપથ્ય

સર્વદા ચ નિપંવેત સ્વસ્યોડપિ ત્યનપ્રિયઃ ॥૬૧॥

પુરાણવયગોધૂમશાલિપષ્ટિકકોદ્રવાન ।

મુદ્રાદીન કકપિત્તઘ્નાન્ ભૂરિસર્પિઃપરિપ્લુતાન્ ॥

શાકં ચૈવંવિધં માંસં જાહ્લં દાહિમં સિતામ્ ।

સૈન્ધવં ત્રિફલાં દ્રાક્ષાં વારિ પાને ચ નામસમ્ ૬૩

આતપત્રં પદત્રાણં વિધિવદ્દોષશોધનમ્ ।

વર્જયેદ્દેગસંરોધમજીર્ણાધ્યશાનાનિ ચ ॥ ૬૪ ॥

ક્રોધશોકદિવાસ્વપ્નરાત્રિજાગરણાતપાન્ ।

વિદાહિ વિદ્રમ્બકરં યચ્છેહાહારભેવજમ્ ॥ ૬૫ ॥

આંખ બને વહાલી હોય એવા સાબ માણસે પણ (આંખનો રોગ થયો હોય કે ન થયો હોય તેપણ) હંમેશા (ખધી ઋતુઓમાં) કંક અને પિત્તનો નાશ કરે એવા અને ઘીમાં ઘોળેલા જૂના જવ, જૂના ઘઉં, જૂના શાલિ-એખા, જૂના સાઠીએખા, જૂના કોદરા અને મગ વગેરે (એ પધાની વાનીએ ઘીમાં ઘોળવી), એવું જ (કંક અને પિત્તનો નાશ કરે એવું અને ઘીમાં કુખાડેલું) શાક, બાંગલ પ્રદેશનાં પ્રાણીઓનું માંસ, દાડમ, સાકર, સૈંધવ, ત્રિફળા, કાળી દ્રાક્ષ, વરસાદનું પાણી, છત્રી, બેડા વિધિપુરઃસર દોષોનું શોધન-એટલાનું રોજ સેવન કરવું. (દરદની સામ અવસ્થામાં નકોરડા ઉપવાસ કરવા.)

આંખ બને વહાલી હોય એવા સાબ માણસે અને આંખના રોગીએ વેગો રોકવા નહિ, અજીર્ણશન કે અધ્યશન કરવું નહિ; ક્રોધ,

શોક કરવા નહિ; દિવસે ઊંઘવું નહિ, રાતે જાગવું નહિ, તડકાં વેઠવો નહિ તથા જે વિહાર, આહાર ને ઔષધ વિદાહી અને વિષ્ટલી હોય તેનો ત્યાગ કરવો.

દ્વે પાદમયે પૃથુસન્નિવેશે
શરે ગતે તે વ્રુધા ચ નેત્રે ।

તા મ્રક્ષણોદ્વર્તનલેપનાદીન્
પાદપ્રયુક્તાન્નયને નયન્તિ ॥ ૬૬ ॥

(દરેક) પગની વચમાં મોટાં મૂળવાળી ઓ શિરાઓ અનેક રીતે (અનેક ફાંટાફે) ઓ આંખોમાં જાય છે. તે (જે પગની ચાર શિરાઓ) પગે (પગને તળિયે) કરેલા અભ્યંગ, ઉદ્વર્તન, લેપ વગેરેને બંને આંખોમાં પહોંચાડે છે.

મલૌપ્પ્યસદ્વટ્ટનપીડનાદ્યે-
સ્તા દૂપયન્તે નયનાનિ દુષ્ટાઃ ।

મજેત્સદા દષ્ટિહિતાનિ તસ્મા-
દુપાનદમ્યજનધાવનાનિ ॥ ૬૭ ॥

મળ (ગંદવાડ, મેલ), ગરમી, ઘસારો, દખાણુ વગેરેથી ખગડેલી તે (પગની શિરાઓ) આંખોને ખગાડે છે, માટે દષ્ટિ માટે હિતકારક છે એવા બેડા, અભ્યંગ અને પગ ધોવાણુ કામ હંમેશાં કરવું. (હંમેશાં પગે બેડા પહેરવા, પગને તળિયે અભ્યંગ કરવો અને પગનાં તળિયાં ધોવાં.)

લ્પ્યદાન્નહૃદયે પષ્ટે ઉત્તરસ્થાને સર્નાશ્ચિરોગ-
પ્રતિષેધો નામ પાંડશોડષ્યાયઃ ॥ ૧૬ ॥

અધ્યાય ૧૭ મો—કાનના રોગો
વિષે જ્ઞાન

અથાતઃ કર્ણરોગવિજ્ઞાનીયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે કાનના રોગો વિષે જ્ઞાન થવા માટે ઉપયોગી (અધ્યાય) સમબલીશુ, એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

કર્ણશૂલ

વાયુથી થતા કાનના સણકાનાં કારણુ,
સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણુ

પ્રતિદયાયજલક્રીડાકર્ણકણ્ડ્યનૈર્મસ્ત્ ।
મિથ્યાયોગેન શબ્દસ્ય કુપિતોઽન્યૈશ્ચ કોપનૈઃ ॥૧
પ્રાપ્ય ધ્રોત્સિરાઃ કુર્યાચ્છૂલં સ્તોતસિ વેગવત્ ।
અર્ધાવમેદકં સ્તમ્ભં ત્રિશિરાનમિનન્દનમ્ ॥૨ ॥
ચિરાચ પાકં પકં તુ લસીકામલ્પકાઃ સ્ત્રવેત્ ।
શ્રોત્રં શૂન્યમકસ્માન્ચ સ્યાત્સજ્જારવિચારવત્ ॥૩ ॥

પ્રતિરથાય, પાણીમાં રમત, કાનમાં ખણુજ (કાનમાં ખણુવું કે ઝોતરવું), કાન અને અવાજનો મિથ્યાયોગ (હીન, અતિ અને મિથ્યાયોગ) તથા વાયુને કોપાવનારાં ખીબાં કારણો—એમાંથી કોઈ કારણથી કોપિતો વાયુ કાનની શિરાઓમાં જઈને વેગવાળા સણકા, આધાશીશી, કાનનો સ્તંભ, કાનને ઠંડકનો અણુગ્રભો અને લાંબે વંખતે કાન પાકે—એટલા રોગ કરે છે. કાન પાકે ત્યારે કાનમાંથી થોડી થોડી લસિકા નીકળે છે, કંઈ કારણુ વિના કાને ધાક પડે છે અને કાન કોઈકે વાર ખુલ્લો અને કોઈકે વાર બંધ થાય છે (કોઈકે વાર સંભળાય છે અને) કોઈકે વાર નથી સંભળાતું).

પિત્તથી થતા કાનના સણકાનાં લક્ષણુ
શૂલં પિત્તાત્ સદાહોપાડીતેચ્છાશ્વયથુજ્વરમ્ ।
આગ્રુપાકં પ્રપક્વં ચ સપીતલસિકાશ્ચુતિઃ ॥૪ ॥
સા લસીકા સ્પૃદોઘચત્તત્પાકમુષૈતિ ચ ।

(પોતાનાં કારણથી ખગડેલા) પિત્તને લીધે આવતા કાનના સણકા સાયે દાહ, જિષા, ઠંડકની ઇચ્છા, સોબે અને તાવ હોય છે. એમાં કાન જલહી પાકે છે અને કાન પાકે ત્યારે એમાંથી જરા પીળી લસિકા નીકળે છે. એ લસિકા જે જે અંગને અડકે છે તે તે અંગ પાકે છે.

કફથી થતા કાનના સણકાનાં લક્ષણુ
કફાચ્છિરોહનુઘ્રીવગૌરવં મન્દતા રુજઃ ॥૫ ॥
કણ્ઠુઃ શ્વયથુરુષ્ણેચ્છા પાકાચ્છૃવૈત્તઘનશ્ચુતિઃ ।
કફના પ્રકોપથી કાનમાં સણકા મારે ત્યારે માથું, જડણુ અને કોકે ભારે થઈ જાય છે;

સણકા થોડા (ધીમા) હોય છે, ખલુજ અને સોબે આવે છે, ગરમ પદાર્થની ઇચ્છા થાય છે અને પાકે ત્યારે ઘોળી અને ઘાટી (ઘટ) લસિકા નીકળે છે.

લોહીના પ્રકોપથી થતા કાનના

સણકાના લક્ષણ

ક્રોતિ શ્રવણે શૂલમમિચાતાદિદૂપિતમ્ ॥૬॥
રક્તં પિત્તસમાનાર્તિ કિચ્છિદ્વાઽધિકલક્ષણમ્ ।

વાગવા કે પછડાવાથી ખગડેલું થોડી કાનમાં સણકા કરે છે. થોડીથી આવતા સણકાની પીડા પિત્તથી આવતા સણકાની પીડા જેવી પણ (કાનમાંથી થોડી નીકળે વગેરે) થોડાં વધારે લક્ષણવાળી હોય છે.

અથા દોષથી થતા કાનના

સણકાનાં લક્ષણ

શૂલં સમુદિતૈર્દૈર્ધિઃ સશોફજ્વરતીવ્રત્ક ॥૭॥

પર્યાયાદુષ્ણગ્નીતેચ્છં જાયતે શ્રુતિજાઙ્ઘવત્ ।

પન્નં સિતાસિતારક્તઘનપુયપ્રવાહિ ચ ॥૮॥

અથા દોષા સાથે કોપવાથી થતા કાનના સણકા સાથે સોબે, તાવ અને તીવ્ર પીડા હોય છે, ગરમીની અને ઠંડકની વારાફરતી ઇચ્છા થાય છે, કાનમાં (સંભળવામાં) જડતા આવે છે અને કાન પાકે ત્યારે કાનમાંથી ઘોળું, કાણું કે રાતું ઘટ પર નીકળે છે.

કર્ણનાદ

શબ્દવાહિસિરાસંસ્થે શૃણોતિ પવને મુહુઃ ।

નાદાનકસ્માદ્ધિવિધાન કર્ણનાદં વદન્તિ તમ્ ॥૧૦॥

વ્યારે વાયુ અવાજને લઈ જનાર સ્રોતમાં રહે છે, ત્યારે કંઈ પણ કારણ વિના વારંવાર ભતભતના અવાજ સંભળાય છે, એ રોગને કર્ણનાદ કહે છે.

પ્રાધિર્થ (ખહેરાશ)

શ્લેષ્મણાઽનુગતો વાયુર્નાદો વા સમુપેક્ષિતઃ ।

ઉચ્ચઃ ક્ષુદ્રાચ્છુતિ કુર્પાદ્ધિરત્વં ક્રમેણ ચ ॥૧૦॥

જે રોગમાં વાયુ મુખ્ય હોય અને કંઈ અનુબળ હોય તે રોગમાં કે કર્ણનાદ રોગમાં વખતસર યોગ્ય ઉપાય ન થાય તો મોટો અવાજ પણ મહાપરણું સંભળાય છે અને ધીમેધીમે ખહેરા થઈ જવાય છે.

પ્રતીનાહ

વાતેન શોપિતઃ શ્લેષ્મા સ્રોતો લિમ્પેક્તતો ભવેત્ ।
રુમ્ગૌરવં પિધાનં ચ સ પ્રતીનાહસંહિતઃ ॥૧૧॥

વાયુથી સૂકવી નંખાયેલા કંઈ કાનના સ્રોત- (માર્ગ)ને લીંપી દે છે. તેથી કાનમાં પીડા થાય છે. કાન ભારે લાગે છે અને કાને બહુ ડૂંચો માર્યો હોય એવું ઘટ બાય છે. આને પ્રતીનાહરોગ કહે છે.

કર્ણકંઠ્ઠ, કર્ણશોફ

કર્ણશોફો કફાચ્છોત્રે

સ્થિરો તત્સંઘયા સ્મૃતો ।

કંઈને લીધે કાનમાં કાયમ ખલુજ અને સોબે રહે છે. એ રોગે આયુર્વેદમાં એ જ નામથી (કર્ણકંઠ્ઠ અને કર્ણશોફ નામથી) ઓળખાય છે.

પૂતિકર્ણ

કર્ણો વિદગ્ધઃ પિત્તેન સરુજં નીરુજં ત્વપિ ॥૧૨॥
ઘનપૂતિવહુક્લેદં કુરુતે પૂતિકર્ણકમ્ ।

પિત્તથી વિદગ્ધ થયેલા (ખરાખર ન પાકેલા) કંઈ પીડાવાળો અને પીડા વિનાનો, ઘટ અને ગધાતું ચીકણું પાણી પુષ્કળ નીકળે એવો પૂતિકર્ણ રોગ કરે છે.

કૃમિકર્ણક

વાતાદિદૂપિતં શ્રોત્રં માંસાસ્ત્નક્લેદજા રુજમ્ ॥૧૩॥
લાદન્તો જન્તવઃ કુર્યુસ્તીવ્રાં સ કૃમિકર્ણકઃ ।

માંસ, થોડી અને ચેપ(ચેપતું પાણી)માં ઉત્પન્ન થયેલા કીડા વાયુ વગેરેથી ખગડેલા કાનને ખાતાખાતા (કોરતાકોરતા) તીવ્ર પીડા કરે છે. એ કૃમિકર્ણક રોગ છે.

કર્ણવિદ્રધિ

ક્ષોત્રકર્ણ્યનાજ્ઞાતે ક્ષતે સ્યાત્પૂર્વલક્ષણઃ ॥૧૪॥
વિદ્રધિઃ, પૂર્વવચ્ચાન્યઃ

કાનમાં ખોતરવાને લીધે થયેલા ઘામાં અગાઉ કહેવાઈ ગયેલા લક્ષણવાળું ક્ષતજ વિદ્રધિ (નિ. ૧૧/૧૦૩૩થી ૧૧૩૬) તથા અગાઉની માફક ખીતું પણ દોષજ ગડ થાય છે. (ખોતરવાને લીધે ક્ષતજ વિદ્રધિ અને દોષના પ્રકોપને લીધે દોષજ વિદ્રધિ થાય છે.)

કર્ણાશી, કર્ણાશુદ્ધ

શોફોડશોડશુદ્ધમીરિતમ્ ।

તેષુ રુક્ પૂતિકર્ણત્વં વધિરત્યં ચ વાધતે ॥૧૫॥

પહેલાં (ઉ. ૮/૧૩ અને ૨૪ માં) કહેલા યોગ્યાના અર્શ અને યોગ્યાના અશુદ્ધની પ્રમાણે જ કાનમાં જે સોજા આવે તેને અનુક્રમે કર્ણાશી અને કર્ણાશુદ્ધ (કાનનો મસો) અને કાનનું અશુદ્ધ (કેન્સર) કહે છે. એમાં (કાનના વિદ્રધિ, અર્શ અને અશુદ્ધમાં) પીડા થાય છે, કાન ગંધાય છે અને ખહેરાશ નડે છે.

કુચિકર્ણ

ગર્ભેડનિલાત્સસ્કુચિતા શાફુલી કુચિકર્ણકઃ ।

ગર્ભમાં (ગર્ભાવસ્થામાં) વાયુને ક્ષીધે કાનના છિદ્ર (કાનના માર્ગનું) છિદ્ર સંકડાઈ જાય તે કુચિકર્ણ રોગ છે.

કર્ણપિપ્પલી

एको नीरुगनेको वा गर्भमांसाङ्कुरः स्थिरः ॥૧૬॥
પિપ્પલી પિપ્પલીમાનઃ

ગર્ભાવસ્થામાં કાનમાં પીડા વિનાના, ક્ષીડી-પીપરના માપના એક કે વધારે માંસના સ્થિર અંકુર હોય તેને કર્ણપિપ્પલી રોગ કહે છે.

વિદારિકા

સન્નિપાતાદ્વિદારિકા ।

स्वर्णः सरुजः स्तब्धः श्वयथुः, स उपेक्षितः ॥૧૭॥
કદુતૈલનિમં પક્કઃ સ્તબ્ધઃ કચ્છેણ રોહતિ ।

સઙ્કોચયતિ રુદ્ધા ચ સા ધ્રુવં કર્ણશાફુલીમ્ ॥૧૮

ત્રણે દોષ કોપવાથી સવર્ણ, પીડાવાળો, સ્તબ્ધ સોજા આવે છે તેને વિદારિકા કહે છે. એ સોજાના વખતસર રોગ્ય ઉપાય ન થાય તો તે પાકે છે, એમાંથી સરસિયા જેવો ચેપ નીકળે છે અને એ મહામહેનતે રુઝાય છે અને એ વિદારિકા રુઝાય ત્યારે કાનના માર્ગના છિદ્રને ચોક્કસ સંકડાવી નાખે છે.

પાલીશોષ

सिरास्यः कुरुते वायुः पालीशोषं तदाह्वयम् ।

શિરામાં રહેલો વાયુ કાનની ખૂટને સૂકવે છે તે એ જ નામનો (પાલીશોષ નામનો) રોગ છે.

તન્ત્રિકા

एना दृढा च तन्त्रावत् पालीवातेन तन्त्रिका ॥૧૯॥

વાયુને ક્ષીધે કાનની ખૂટ વીણાના તાર જેવી પાતળી અને કડક થઈ જાય છે તેને તન્ત્રિકા રોગ કહે છે.

પરિપોટ

सुकुमारे चिरोत्सर्गात्सहसैव प्रवर्धिते ।

કર્ણે શોફઃ સરુક્ પાલ્યામરુઘ્નઃ પરિપોટવાન્ ॥૨૦॥
પરિપોટઃ સ પવનાત્

કાનને વધારવાનો યત્ન લાંબા વખત સુધી છોડી દીધા પછી પાછો એને એકદમ પરાણે વધારવાનો યત્ન કરવામાં આવે તો કાન કોમળ હોવાથી એમાં વાયુનો પ્રકોપ થવાથી કાનની ખૂટ ઉપર પીડાવાળો, આછો લાલ અને ફાટેલી ચામડીવાળો સોજા આવે છે. એને પરિપોટ રોગ કહે છે.

ઉત્પાત

उत्पातः पित्तशोणितान् ।

गुर्वाभरणभाराद्यैः श्यावो रुग्दाहपाकवान् ॥૨૧॥

શ્વયથુઃ સ્ફોટપિટ્ટિકારાગોપાક્લેદસંયુતઃ ।

ભારે ધરેણાના વજન વગેરેને ક્ષીધે કોપેલાં પિત્ત અને ઘોણીથી ખદામી રંગનો, પીડા અને ખળતરાવાળો, પાકે એવો, ગૂમડાં, ફેણી, રતાશ, ભ્રષા અને કહેલવાળો સોજા આવે તે ઉત્પાત રોગ છે.

ઉન્મથ (અથવા ગદ્ધિર)

पाल्यां शोफोऽनिलकफा-

त्सर्वतो निर्व्यथः स्थिरः ॥ ૨૨ ॥

સ્તબ્ધઃ સર્વળઃ કળ્પમાનુન્મન્યો ગદ્ધિરથ્થ સઃ ।

વાયુ અને કફના પ્રકોપથી ખદી ખાલુએ પીડા વિનાનો, સ્થિર, સ્તબ્ધ, સવર્ણ અને ચળવાળો (ચળ આવે એવો) સોજા કાનની ખૂટ ઉપર આવે તે ઉન્મથ રોગ છે. એ જ ગદ્ધિર રોગ છે.

દુઃખવર્ધન

दुर्विद्धे वर्धिते कर्णे सकण्डूदाहपाकरुक् ॥ ૨૩ ॥

શ્વયથુઃ સન્નિપાતોત્યઃ સ નામ્ના દુઃખવર્ધનઃ ।

કાન ખરાબ રીતે વીંધાયો હોય ત્યારે એને વધારવામાં આવે તો ત્રણે દોષના કોપ-

વાથી ચળ, ખળતરા, પાક અને પીડાવાળો સોબો આવે તેવું નામ દુઃખવર્ધન છે.

લેહી (લેહ)

કપાસ્કૃદ્ધપ્રિજાઃ સુક્ષ્માઃ સકળદુઃસ્વેદવેદનાઃ રક્ત
લેહ્યાસ્વાઃ પિટ્તિકાસ્તા હિ

લિહ્યાઃ પાલીમુપેક્ષિતાઃ ।

કફ, લેહી અને કૃમિને લીધે થતી ઝીણી; ખલુજ, કલેદ અને પીડાવાળી ફેફસીઓ થાય છે, તેમવું નામ લેહી છે; કારણ કે જો એમના યોગ્ય ઉપાય વખતસર ન થાય તો એ કાનની ઘૂટન ચાટી જાય છે (ખાઈ જાય છે).

પિપ્પલી સર્વજં શૂલં ત્રિદારી કુચિકર્ણકઃ ॥ ૨૫ ॥
પ્વામસાઘ્યાઃ, ચાપ્યૈકા

તન્નિકાડન્યાંસ્તુ સાઘયેત્ ।

પચ્ચવિંશતિરિત્યુક્તાઃ કર્ણરોગા વિભાગતઃ ॥૨૬॥

આમાં (ઉપર ગણાવેલા બધા કાનના રોગોમાં) પિપ્પલી, બધા દોષથી થતા કાનના સણુકા, વિદારિકા અને કુચિકર્ણક અસાધ્ય છે. એકલી તન્નિકા ચાપ્ય છે; પણ ખીલ રોગોને મટાડવાના ઉપાય કરવા. આમ કાનના પચીસ રોગ વિભાગવાર કહ્યા છે.

इत्यष्टागृह्ये षष्ठे उत्तरस्थाने कर्णरोगविज्ञानीयो
नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

અધ્યાય ૧૮ મો—કાનના રોગોના

ઉપાય

अथातः कर्णरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरान्नेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે કાનના રોગો મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

વાયુના કૃષ્ણશૂળના ઉપાય

कर्णशूले पवनजे पित्रेद्रात्रौ रसाशितः ।

वातघ्नसाधितं सर्पिः, कर्णं स्विन्नं च पूरयेत् ॥૨॥

પવનાળું પૃથગશ્વત્યવિલ્વાર્કૈરણ્ડજન્મનામ્ ।

तैलसिन्धूत्यदिग्धानां स्विन्नानां पुटपाकतः ॥૨ ॥

રસૈઃ કવોષૈસ્તદ્વચ્ચ મૂલકસ્યારલોરપિ ।

વાયુથી થયેલા કૃષ્ણશૂળમાં દરહીએ માંસ-રસ ખાવો અને વાયુને મટાડે એવાં (તેલિયા દેવદાર વગેરે) ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું ઘી રાત્રે પીવું. વળી કાને શેક કરીને પીપળો, ખીલી, આકઠો અને એરંડો એ ચારમાંના દરેકનાં પાંદડાંને અલગ અલગ તેલ અને સૈધ્ધવ ચોપડીને એ દરેક જાતનાં પાંદડાંને પુટપાકવિધિથી અલગ-અલગ ખાડીને એના જુદો જુદો રસ કાઢવો. એ સશેકા રસો વડે કાન (ટીપેટીપે) ભરવો, અથવા તે જ પ્રમાણે (ઉપર કહેલી રીતે તૈયાર કરેલા) મૂળાનાં અને અરડૂસીનાં પાંદડાંના અલગ અલગ સશેકા રસથી (ટીપેટીપે) કાન ભરવો. (આ પાંચ રસમાંથી ગમે તે એક રસનાં ટીપાં પાડીને કાન ભરી દેવો. કાનમાં દવા સામટી રેડવી નહિ; કારણકે એમ કરવાથી વાયુ ખહાર નીકળી શકતો નથી અને દવાને અદર ભિતરવા દેતો નથી, માટે કાનમાં દવા ટીપેટીપે રેડવી.)

गणे वातहरेऽप्लेषु मूत्रेषु च विपाचितः ॥ ३ ॥
महास्नेहो द्रुतं हन्ति सुतीव्रामपि वेदनाम् ।

વાયુને મટાડે એવાં ઔષધોના ગણમાં, અમ્લ-ગણનાં ઔષધોમાં અને (ગાયત્રી મૂતર વગેરે) મૂત્રોમાં પકાવેલો મહાસ્નેહ કાનમાં ટીપેટીપે રેડવાથી તીવ્ર પીડા પણ તરત મટી જાય છે. મહતઃ પચ્ચમૂલસ્ય કાષ્ઠાત્કૌમેળ વેદિતાત્ ॥ ૪ ॥
તૈલસક્તાત્રદીતાગ્રાત્ સ્નેહઃ સઘો રુજાપહઃ ।

મોટાં પાંચ મૂળનાં (આઠ આંગળ લાંબાં) લાકડાં ઉપર રેશમી વસ્ત્ર વીંટીને, એના ઉપર તેલ સીંચીને પછી એના છેડા સળગાવ્યા પછી એ છેડેથી જે સ્નેહ ટપકે છે, તે સ્નેહનાં ટીપાં વડે કાન ભરી દેવાથી પીડા તરત મટી જાય છે.

योज्यश्चैवं भद्रकाष्ठात्कुष्ठाकाष्ठाच्च सारलात् ॥५

એ જ રીતે (શ્લોક ૪, ૪૩વાળી રીતે) તેલિયા દેવદારમાંથી, ઉપક્ષેટમાંથી અને સરલ દેવદારના લાકડામાંથી નીકળેલા સ્નેહનાં ટીપાંથી કાન ભરી દેવો.

વાયુના કૃષ્ણશૂળમાં પદ્ય
વાતવ્યાધિપ્રતિશ્યાયવિહિતં ।હતમત્ર ચ ।

વાયુના રોગો માટે અને પ્રતિશ્યાય માટે
એ પથ્ય કહ્યું છે, તે આ રોગમાં પણ પથ્ય છે.

વાયુના કષ્ણશૂળમાં અપથ્ય
વર્જયેચ્છિરસા જ્ઞાન શીતામ્બોઃ પાનમહ્યપિ ॥૬॥
માથે નાહ્યુ' નહિ અને દિવસે પણ ઠંડું
પાણી પીવું નહિ. (રાતે ઠંડું પાણી પીવાની
તો સાબ્દમાંદા બધાને માટે મના છે.)

પિત્તથી થતા કષ્ણશૂળના ઉપાય
પિત્તશૂલે સિતાયુક્તઘૃતક્ષિપ્તં વિરેચયેત ।
દ્રાક્ષાયષ્ટિશૃતં સ્તન્યં શસ્યતે કર્ણપૂરણમ્ ॥૭॥
પિત્તથી થતા કષ્ણશૂળમાં સાકર નાખેલું ઘી
પાઈને દરદીવું' સ્નેહન કરીને એને (પિત્ત મટાડે
એવાં વિરેચન દ્રવ્યોથી) રેચ આપવો. કાળી
દ્રાક્ષ અને જેદીમધ વડે પકવેલું' સ્ત્રીવું ધાવણ
કાનમાં ટીપેટીપે રેડીને કાન ભરી દેવો.

યષ્ઠ્યનન્તાહિમોશીરકાકોલીરોઘ્રજીવકૈઃ ।
મૃગાલવિસમજ્ઞિષ્ટાસારિવામિશ્ચ સાધયેત્ ॥૮॥
યષ્ઠીમધુરસપ્રસ્થક્ષીરદ્વિપ્રસ્થસંગુતમ્ ।
તૈલસ્ય કુઢવં નસ્યપૂરણાભ્યજ્ઞૈરિદમ્ ॥૯॥
નિહન્તિ શૂલદાહોપાઃ કેવલં ક્ષોદ્રમેવ વા ।

જેદીમધ, ધમાસો, પદ્મકાષ્ઠ, વીરણવાળો,
કાકોલી, દોધર, જીવક, કમળનાં કુમળાં મૂળ,
કમળની કુમળી દાંડી, મજ્જા અને સારિવા
એટલાં ઔષધોના કલક નાખીને એક પ્રસ્થ
જેદીમધનો કવાચ અને જે પ્રસ્થ ગાયના દૂધમાં
એક કુડવ તેલ પકવવું. એ તેલ વડે નસ્ય
આપવાથી, એ તેલ વડે કાન ટીપેટીપે ભરવા-
થી અને એ તેલ ચોળવાથી શૂળ (સણકા),
બળતરા અને ભિષા મટે છે.

યષ્ઠ્યાદિમિશ્ચ સઘૃતૈઃ કર્ણો દિહ્યાત્સમન્તતઃ ॥૧૦
જેદીમધ વગેરે (ય્થોઠક ૭૩, ૮વાળાં જેદી-
મધથી સારિવા સુધીનાં ઔષધો)માં ઘી ભેળ-
વીને તેના વડે કાનની આજીબાજી શેષ કરવો.

કરૂંથી થતા કષ્ણશૂળના ઉપાય
વામયેત્ પિપ્પલીસિદ્ધસર્પિઃક્ષિપ્તં કફોદ્ગ્રથે ।
ધૂમનાવનગણ્ડપસ્વેદાનુ કુર્યાત્કાપાહનમ્ ॥૧૧॥
કરૂંથી થતા કષ્ણશૂળમાં પીપર વડે સિદ્ધ
કરેલું' ઘી પાઈને દરદીવું' સ્નેહન કરીને પછી

બિલટી ઠરાવવી. કફ મટાડે એવાં ધૂમપાન,
નસ્ય, ગંદૂધ અને શેકની ક્રિયાઓ કરવી.

લગુનાર્દ્રકશિશૂપાં મુરુક્લ્યા મૂલકસ્ય ચ ।
કદલ્યાઃ સ્વરસઃ શ્રેષ્ઠઃ કદુષ્ણઃ કર્ણપૂરણે ॥૧૨॥
લસણનો, આદાનો, સરગવાનો, મોરવેલનો
અને કેળનો સ્વરસ દશેકા કરીને એનાં ટીપાંથી
કાનને ભરવો એ ઉત્તમ ઔષધ છે.

મર્કાલ્કુરાનમ્પિષ્ટાંસ્તેલાકાંહ્યવળાન્વિતાન્ ।
સન્નિધાય સ્તુહીકાષ્ઠે કોરિતે તચ્છદાઘૃતાન્ ॥૧૩॥
સ્વેદયેત્પુટપાકેન સ રસઃ શૂલજિત્પરમ્ ।
આકડાનાં પાંદડાંને ઠાંજ સાથે લસોટીને,
એને તેલ ચોપડીને, એમાં સૈંધવ નાખીને,
એને થોરનાં પાંદડાંમાં લપેટીને, થોરના કાંડ-
ભાગને કારીને, એની બજોલમાં મૂકીને, એને
પુટપાકવાધથી પકવવું (પછી એનો રસ
કાઢવો). એ રસ કાનના સણકા મટાડવાવું
ઉત્તમ ઔષધ છે.

રસેન વીજપૂરસ્ય કપિત્થસ્ય ચ પૂરયેત્ ॥૧૪॥
સુકેન પૂરયિત્વા વા ફેનેનાન્વવર્ણયેત્ ।

બિબેરાનો રસ, કોકાનો રસ કે સરઠાથી
કાન (ટીપેટીપે) ભરવો. પછી એમાં સમુદ્ર-
ફીણ ભભરાવવું.

અજાવિમૂત્રવંશત્કસિદ્ધે તૈલં ચ પૂરણમ્ ॥૧૫॥
સિદ્ધં વા સાર્પયં તૈલં હિચ્છુતુમ્બુક્તનાગરેઃ ।

ખકરીના અને થેટીના મૂત્રમાં વાંસની છાલનો
કલક નાખીને સિદ્ધ કરેલું' તેલ અથવા હિંગ,
ધાણા અને સૂંઠ વડે સિદ્ધ કરેલું' સરસિયું
કાનમાં (ટીપેટીપે) ભરવું.

લોહીથી થતા કષ્ણશૂળના ઉપાય
રક્તજે પિત્તવત્કાર્યં સિરાં ચાન્નુ વિમોક્ષયેત્ ॥૧૬॥
લોહીના પ્રકોપથી થતા કષ્ણશૂળમાં પિત્તથી
થતા કષ્ણશૂળમાં કરવાની ક્રિયા કરવી તથા
તરત રસ ખોલવી.

પકવે પૂયવહે કર્ણે ધૂમગણ્ડપનાવનમ્ ।
યુક્ત્યાન્નાડીવિધાનં ચ દુષ્ટવ્રણહરં ચ યત્ ॥૧૭॥
કાન પાકે અને એમાંથી પરુ નીકળે તો
ધૂમપાન, ગંદૂધ અને નસ્ય આપવાં, નાડી-
વ્રણમાં કરવાની ક્રિયા અને દુષ્ટ વ્રણ મટાડવાના

ઉપચાર કરવા.

સ્ત્રોતઃ પ્રમુજ્ય વિગ્ધં તુ

દ્વૌ કાલૌ પિચુવર્તિભિઃ ।

પુરેણ ધૂપયિત્વા તુ માક્ષિકેણ પ્રપૂરયેત્ ॥૧૮॥

સુરસાદિગ્ગન્ધાથકાણિતાક્તાં ચ યોજયેત્ ।

પિચુવર્તિ સુસ્પૃશ્મૈશ્ચ તન્ચૂર્ણૈરવચૂર્ણયેત્ ॥૧૯॥

પરુથી ખરડાયેલા કાનના માર્ગને ૩ની કે સુતરાકે કપડાની વાટાથી બે વાર (સવાર-સાંજ) સાફ કરીને પછી કાનના માર્ગ (છિદ્ર) ને ગૂળળનો ધૂપ દઈને એમાં ટીપેટીપે મધ ભરવું. પછી સુરસાદિ ગણનો ક્વાથ અને ક્ષાણિત (કાકળ ગોળ) ચોપડેલી સુતરાકે કપડાની વાટ કાનમાં મૂકવી અને સુરસાદિ ગણનાં ઔષધોનું અત્યંત ખારીક ચૂર્ણ કાનમાં ભભરાવવું.

શૂલક્રેદગુરુવાનાં વિધિરેય નિવર્તક' ।

કાનમાં સણકા, પર (કે રસી) અને ભારેપણ મટાડવાનો આ વિધિ છે.

મિયઙ્ગમયુકાન્મૃષ્ટાઘાતન્યુત્પલર્પણિભિઃ ॥૨૦॥

મઙ્ગિષ્ટાલોઘલાક્ષાભિઃ કપિત્થસ્ય રસેન ચ ।

પચેત્તૈલં તદ્વાસ્ત્રાવં નિગૃહ્ણાત્યાશુ પૂરણાત્ ॥૨૧॥

કાંગ, જેઠીમધ, કાળીપાટ, ધાવડી, કાણું કમળ, પૃષ્ઠિપર્ણી, મજક, લોધર અને લાખ-એટલી વસ્તુઓના કઠકથી અને કોકાના રસથી પકાવેલું તેલ કાનમાં ટીપેટીપે ભરવાથી તરત રસી નીકળતી અટકે છે.

કર્ણનાદના અને ખહેરાશના ઉપાય નાદવાધિર્યયોઃ કુર્યાદ્ વાતશૂલોક્તમૌષધમ્ ।
શ્લેષ્માનુવન્ધે શ્લેષ્માર્ણ પ્રાગ્જયેદ્દમનાદિભિઃ ॥૨૨॥

કર્ણનાદ અને ખહેરાશમાં વાયુથી થતા શૂળ માટે કહેલા ઉપાય કરવા. બે કઠ અનુખંધી હોય નો પહેલાં (વાયુથી થતા શૂળ માટેના ઉપાય કરતા પહેલાં) વમન વગેરેથી કઠ મટાડવે.

પરન્ટશિશુવરુણમૂલકાત્પવ્રજે રસે ।

ચતુર્ગુણે પચેત્તૈલં ક્ષીરે ચાષ્ટગુણોન્મિતે ॥૨૩॥

યષ્ટાહ્વાક્ષીરકાકોલીમલ્કયુક્તં નિહન્તિ તત્ ।

નાદવાધિર્યશૂલાન્તિ નાવનામ્બહ્નપૂરૈઃ ॥૨૪॥

એરંડો, સરગવેા, વાયવરણુા અને મૂળા એ ચારનાં પાંદડાંના ચારગણુા સ્વરસમાં અને તેલથી આડગણુા ગાયના ઋધમાં જેઠીમધ અને ક્ષીરકાકોલી એ ખંનેનો કઠક નાખીને તેલ પકવવું. એ તેલનું નસ્ય આપવાથી, કાને ચોળવાથી અને કાનમાં ટીપેટીપે ભરવાથી કર્ણનાદ, ખહેરાશ અને કર્ણશૂલ મટી જાય છે.

પરુવં પ્રતિવિપાહિઙ્ગુમિશિત્વકુસ્વાર્જિકોપ્રણૈઃ ।

સસુક્તૈઃ પૂરણાત્તૈલં રુક્ષાવાશ્રુતિનાદનુત્ ॥૨૫॥

અતિવિષની કળી, હિંગ, સુવા, તજ, સાણખાર અને મરીનો કઠક નાખીને સરકામાં પકવેલું તેલ કાનમાં ટીપેટીપે ભરવાથી પીડા, રસી નીકળવી, ખહેરાશ અને કર્ણનાદ મટે છે. કર્ણનાદે હિતં તૈલં સર્વપોત્યં ચ પૂરણે ।

કર્ણનાદરોગમાં કાનમાં ટીપેટીપે સરસિયુ ભરવું એ કાયદો કરે છે.

ક્ષારતૈલ

શુષ્કમૂલકલ્પન્ડાનાં ક્ષારો હિઙ્ગુ મહૌપધમ્ ॥૨૬

શતપુષ્પાવચ્ચાકુષ્ઠદારુશિશુરસાજ્જનમ્ ।

સૌવર્ચલયવક્ષારસ્વાર્જિકૌદ્વિદસૈન્ધવમ્ ॥૨૭॥

મૂર્જપ્રત્યિયિઙં મુસ્તા મથુસુક્તં ચતુર્ગુણમ્ ।

માતુલુક્કરસસ્તદ્વત કદલીસ્વરસશ્ચ તૈઃ ॥૨૮॥

પન્વં તેલં જયત્યાશુ સુકુંઙ્ચાનપિ પૂરણાત્ ।

કળદં ક્ષેદં ચ વાધિર્યપૂતિકર્ણત્વરુક્મીન્ ॥૨૯॥

ક્ષારતૈલમિદં શ્રેષ્ઠં મુલ્લવન્તામયેષુ ચ ।

મૂળાની સુકવણીના કકડાનો ક્ષાર, હિંગ, સૂંઠ, સુવા, વજ, ઉપશેટ, દેવદાર, સરગવેા, રસવંતી, સંચળ, જવખાર, સાણખાર, ઉદ્ભિદ લવણ, સૈંધવ, ભોજપત્ર, પીપ્પીમૂળ, ખિડલવણ, મેથ, તેલ કરતાં ચારગણુા કાળી દ્રાક્ષનો સરકો, તે જ પ્રમાણે (=તેલથી ચારગણુા) ખિરોનો સ્વરસ અને કળનો સ્વરસ-એ ખધાંથી પકવેલું તેલ કાનમાં ટીપેટીપે ભરવાથી ગમે તેટલાં દુઃસાધ્ય ચળ, રસી, ખહેરાશ, કાનની દુર્ગંધ, પીડા અને કાનના કીડાને મટાડે છે. આ ક્ષાર-તૈલ મોંના અને દાંતના રોગોમાં પણ ઉત્તમ છે. (તેલ પકવવાનો વિધિ કટપસિદ્ધિસ્થાનમાં આપ્યો છે.)

અથ સુતાવિપ્ર સ્યાતાં કર્ણૌં રક્તં હરેત્તતઃ ॥૩૦॥
 જે કાનને સ્પર્શનું જ્ઞાન ન થયું હોય તે
 કાનનું ઘોઠી કાઢવું (ફસ ખોલવી) (આ કર્ણ-
 સ્વાપ રોગ રક્તજ કર્ણશુદ્ધિમા સમાર્થ બધ છે)
 સશોફક્લેદયોર્મન્દશ્ચુતેર્મનમાચરેત ।

કાનમા સોએ અને ગ્સી હોય અને દરદી
 ની સાલાખવાની સમિત મદ થઈ અર્થ હોય તે
 વમન કરાવવું.

યાધિર્યં વર્જયેદ્વાલવૃદ્ધયોશ્ચિરજ્જં ચ યત્ ॥ ૩૧ ॥

ખાળકની અને વૃદ્ધની ખહેરાશ તથા જે
 લાખા વખતની ખહેરાશ હોય તેને (અસાધ્ય
 ગણીને) છોડી દેવી

પ્રતિનાહના ઉપાય

પ્રતીનાહે પરિક્લેષ્ય શ્લેહસ્વેદૈર્વિશોધયેત્ ।
 કર્ણશોધનકેનાનુ કર્ણૌં તૈલસ્ય પૂરયેત્ ॥ ૩૨ ॥
 સસુક્તસૈન્ધવમધોર્માતુલુહ્લરસસ્ય વા ।
 શોધનાદ્દુક્ષતોત્પત્તોઃ શૂતમણ્ડસ્ય પૂરણમ્ ॥ ૩૩ ॥

પ્રતિનાહ રોગમા સ્નેહન અને સ્વેદન કરીને
 (સુકાયલા કફને) પલાળીને કર્ણશોધન યત્રથી
 (સૂ. ૨૫/૩૫થી) કાન સાફ કરવો (કાનમાથી
 મેલ કાઢવો). પછી કાનમા તેલ ટીપેટીપે ભગવું
 અથવા સરકો, સૈંધવ અને મધ એ ત્રણ ભેળ
 વીને બિભેગને રસ કાનમા ટીપેટીપે ભરવો.
 કાન સાફ કરવાને કાધિ એ કાન લૂગો પડી
 બધ તે (કાનમા ક્ષત થાય કે સણુકા મારે
 તે-શિવદાસ સેન) ધીમે મંડ કાનમા ટીપેટીપે
 ભરવો.

કાનમા મેલ હોય તેના ઉપાય

ક્રમોડયં મલપૂર્ણેઽપિ મ્ળે

કાન મેલથી ભગઈ બધ તેાપણુ આ
 (પ્રતિનાહ માટે કહેલી) ક્રિયા કરવી.

કર્ણુકર્ણુ અને કર્ણુશોઢના ઉપાય

કળ્પવા કફાપહમ્ ।

નસ્યાદિ, તદ્વચ્છોકેઽપિ કટ્ટુજૈશ્ચાત્ર લેપનામ્ ॥૩૪

કાનમા અળ (ખણજ) આવે તેા કફ
 મટાડે એવું નસ્ય વગેરે (નસ્ય, ધૂમપાન,
 આહાર, પીણા વગેરે) આપવું. કાનમા સોએ
 આવે તે એ જ ક્રિયા (કર્ણુકર્ણુ જેવી ક્રિયા)

કર્ણુ તથા તીખા અને ગરમ દ્રવ્યો વડે
 (કાનની આજીખાજી) લેપ કરવો.

પૂતિકર્ણુ અને કૃમિકર્ણુના ઉપાય
 કર્ણુભ્રાવોદિતં કુર્યાત્પૂતિવૃમિણકર્ણુયો ।
 પૂરણ કટુતૈલેતં ત્રિશેવાત્ કૃમિકર્ણુકે ॥ ૩૫ ॥
 પૂતિકર્ણુ અને કૃમિકર્ણુ રોગોમા કાનમાથી
 રસી નીકળતી મટાડવા માટે જે કર્ણુ છે (શ્લોક
 ૨૦, ૨૦૩, ૨૧) તે કરવું, પણ કૃમિકર્ણુ રોગમા
 વધાગમા કાનમા સરસિયુ ટીપેટીપે ભગવું.

કર્ણુવિદ્રધિ

વમિપૂર્વા હિતા કર્ણવિદ્રઘો વિદ્રધિક્રિયા ।
 કાનના વિદ્રધિમા પહેલા વમન કરાવીને
 પછી વિદ્રધિ જેની ક્રિયા (ચિ. અ. ૧૩) કાયદો
 કરે છે

કર્ણુનું ક્ષતવિદ્રધિ

પિત્તોચર્ણુશૂલોક કર્તવ્ય ક્ષતવિદ્રઘો ॥ ૩૬ ॥
 કાનના ક્ષતવિદ્રધિમા (શ્લોક ૧૪, ૧૪૩)
 પિત્તથી થતા કર્ણુશૂળ માટે કહેલું કરવું.

કર્ણુશિ, કર્ણુશુદ્ધિ

અર્શોબુદેપુ નાસાવદ્
 કાનના મસાના અને કાનના અખુદના
 ઉપાય નાકના મસા અને નાકના અખુદ
 જેમ કરવા.

કર્ણુવિદારિકા

આમા કર્ણવિદારિકા ।

કર્ણવિદ્રધિવત્સાધ્યા યથાદોષોદયેન ચ ॥ ૩૭ ॥
 કર્ણુવિદારિકા કાચી હોય તેને વિદ્રધિની
 માફક અને કથો દોષ કોપેલો છે તેના હિસાબે
 મટાડવાના ઉપાય કરવા.

પાલીશોષ

પાલીશોષેઽનિલશ્રોત્રશૂલવદ્રસ્યલેપનામ્ ।
 સ્વેદ ચ કુર્યાત્ સ્વિન્ના ચ પાલીમુદ્ધર્તયેત્તિલે ॥૩૮
 પ્રિયાલવીજયપ્રગ્રહહયગન્ધયવાન્પિતે ।

પાલીશોષ રોગમા વાયુથી થતા કર્ણુશૂલના
 જેવા નસ્ય, લેપ અને શેક કરવા. કાનની
 ખુટને ખરાખરા શેક થઈ બધ ત્યારે એના ઉપર
 તલ, ચારોળી, જેઠીમધ, આસોદ અને જવ
 એટલી વસ્તુઓનું ચૂર્ણ કે કલક કરીને એનું
 ઉદ્ધર્તન કરવું.

તતઃ પુષ્ટિકર્તે સ્નેહૈરભ્યન્નં નિત્યમાચરેત્ ॥ ૩૧ ॥

પછી પુષ્ટિ કરે એવા સ્નેહાથી (શ્લોક ૩૯-૪૧) કાનની ખૂટ ઉપર રાજ અભ્યંગ કરવો.

કાનની ખૂટને બહી કરે એવા સ્નેહ

શતાવરીવાજિગન્ધાપયસ્વૈરન્ટજીવકૈઃ ।

તૈલં વિપન્નં સક્ષીરં પાલીતાં પુષ્ટિકૃત્પરમ્ ॥ ૪૦ ॥

શતાવરી, આસોદ, કાકાલી, એરડો અને જીવક એટલી વસ્તુઓના કદક નાખીને ગાયના દૂધમાં પકવેલું તેલ કાનની ખૂટને બહી કરે છે.

કલ્કેન જીવત્રીયેન તૈલં પયસિ પાચિતમ્ ।

આનૂપમાંસકાયે ચ પાલીવોપળયર્ચનમ્ ॥ ૪૧ ॥

જીવત્રીય ગણનાં ઔષધોના કદક નાખીને દૂધમાં અને આનૂપ દેશના પ્રાણીઓના માંસના ક્વાથમાં પકવેલું તેલ કાનની ખૂટને પોષણ આપે છે અને વધારે છે.

પાલીં છિત્વાડતિસદ્ક્ષીણાં

શેષાં સન્ધાય પોપયેત્ ।

કાનની ખૂટના બહુ જ સુકાઈ ગયેલા ભાગને કાપી નાખીને બાકીના ભાગને સાંધીને પછી એને બંધો કરવો.

તંત્રિકા

યાપ્યૈવં તન્ત્રિકાંચ્યાડપિ

એ જ રીતે (પાક્ષીશાય માટેની ક્રિયા કરીને) તંત્રિકા રોગમાં પણ દહાડા કઠાવવા (રાહત કરવી).

પરિષોટ

પરિષોટેડ્યયં વિધિઃ ॥ ૪૨ ॥

પરિષોટરોગમાં પણ એ જ (પાક્ષીશાય-વાળો) વિધિ છે.

ઉત્પાત

ઉત્પાતે શીતલૈલંપો જલોન્નોહતશોણિતે ।

ઉત્પાતરોગમાં જળો પાસે ઘોહી ચુસાવીને પછી ઠંડાં દ્રવ્યો વડે લેપ કરવો.

જમ્બ્યાપ્તપ્લવચ્ચલાયઘ્નીરોઘ્નિલોત્પલૈઃ ॥ ૪૩ ॥

સઘાન્યામ્લૈઃ સમઙ્ગિષ્ઠૈઃ સકદ્વ્યૈઃ સસારિવૈઃ ।

સિદ્ધમમ્બજ્જને તૈલં વિસર્પીકઠ્વૃતાનિ ચ ॥ ૪૪ ॥

બાજુનાં પાંદડાં, આખાનાં પાંદડાં, બળદાણા, જેઠીમધ, લોખર, તલ, કાણું કમળ,

મજ્જક, કદબ અને સારિવા-એટલી વસ્તુઓના કદક નાખીને ધાન્યામ્લમાં સિદ્ધ કરેલા તેલ વડે અને વિસર્પ(રતવા)ના અધ્યાયમાં કહેલાં ઘી વડે અભ્યંગ કરવો.

ઉન્મથ

ઉન્મથ્યેડમ્બજ્જનં તૈલં ગોધાકર્કવસાન્વિતમ્ ।

તાલપત્ર્યશ્વગન્ધાર્કવાકુચીફલસૈન્ધવૈઃ ॥ ૪૫ ॥

સુરસાલાજ્જલીમ્યાં ચ સદ્ધં, તીક્ષ્ણં ચ નાવનમ્ ।

ઉન્મથ રોગમાં સાંઢો અને કરચલો એ યેની વસા નાખેલું; કાળી મૂસળી, આસોદ, આકડો, ખાવચી, મીંઢળ, સૈંધવ, તુળસી અને જળપીપળી એટલી વસ્તુઓ વડે પકવેલા તેલને અભ્યંગ કરવો અને તીક્ષ્ણ નસ્ય આપવું.

કાન ખરાખર ન વીંધાયો હોય તો શું કરવું

દુર્વિદ્ધેડમ્બજ્જનં પ્રપુષ્ટાહનિશોઢ્વૈઃ ॥ ૪૬ ॥

તૈલેન પાલીં સ્વમ્બકાં સુમ્લક્ષ્ણૈરવચૂર્ણયેત્ ।

ચૂર્ણમિધુકમઙ્ગિષ્ઠાપ્રપુષ્ટાહનિશોઢ્વૈઃ ॥ ૪૭ ॥

લાક્ષાવિદ્ધસિદ્ધં ચ તૈલમમ્બજ્જને હિતમ્ ।

કાન ખરાખર ન વીંધાયો હોય તો ચંપો, કાંચનાર, બાજુના પાંદડાં અને આખાનાં પાંદડાં-એ ત્રણનો ક્વાથ કાનની ખૂટ ઉપર રેડીને, કાનની ખૂટ પર ખરાખર તેલ ચોળીને, પછી જેઠીમધ, મજ્જક, પદ્મકાષ અને દારુહળદર-એ ચાર વસ્તુઓનું બહુ જ સુવાળું ચૂર્ણ ભસરાવવું (કે દખાવવું) અને લાખ તથા વાવડિંગથી સિદ્ધ કરેલું તેલ અભ્યંગ તરીકે ફાયદો કરે છે.

પરિલેહિકા (લેહી, લેહ)

સ્વિત્તાં ગોમયજૈઃ પિપ્પૈર્વહુશઃ પરિલેહિકામ્ ॥

વિદ્ધસારૈરાલિમ્પેદુરશ્રીમૂત્રકલ્કતૈઃ ।

કૌટજેહ્નુવદકારજ્જવીજશમ્યાકવલ્કલૈઃ ॥ ૪૯ ॥

અથવાડમ્બજ્જનં તેર્વા કટુતૈલં વિપાચયેત્ ।

સનિમ્બપત્રમરિચમદનૈલહિકાદ્રવ્ણે ॥ ૫૦ ॥

લેહીને (ઉ. ૧૭/૨૪, ૨૪૩) ગાયના છાણુના ઝોળા વડે વારંવાર શેકીને વાવડિંગના સારને ઘેટીના મૂતરમાં કદક કરીને એનો લેપ કરવો અથવા કડાછાલ, ઇંગોરિયાની છાલ, કણજીનાં ખી અને અરડૂસીની છાલને ઘેટીના મૂતરમાં કદક કરીને એનો લેપ કરવો, અથવા એ જ

(વાવડિ અને સાગ વગેરે) દ્રવ્યોના ૩૯૬ નાખીને તથા ક્ષીમડાના પાદડા, મગી અને મીણુનો કઠક નાખીને સરસિયું પકવવું. એ સરસિયું લેહિકાના મણુમા ચોપડવું

કપાયેલો ઝાન સાધવાની રીત

હિન્ન તુ કર્ણે શુદ્ધસ્ય ઘન્યમાલોચ્ય યૌગિકમ્ ।
શુદ્ધાસ લાગયેલ્લગ્ને સચશ્ચિત્રે વિગોવનમ્ ॥૫૨॥

પણ કાન કપાઈ ગયો હોય તો દરદીનું શોધન કરીને મૂ. ૨૮/૫૮ થી ૬૧ મા ગણાવેલા પાટામાથી કઈ બતનો પાટો ખાધવો પડશે તેનો વિચાર કરીને પછી જ્યાર ખગડેલું લોહી નીકળી રહ્યા પછી શુદ્ધ લોહી આવવા માટે કે તરત કપાઈને છૂટો પડેવો કાનનો ભાગ ચોટાડી દેવો. કાન તાલ્યે જ કપાઈ ગયો હોય તો એ કપાયેલો કાન પાછો ચોટી બંધ પછી દરદીનું શોધન કરવું.

અથ અવિત્વા કેશાન્તં વૃત્વા છેદનલેખનમ્ ।
નિવેશ્ય સર્વિંચ સુખમ ન નિન્નં ન સમુવ્રતમ્ ॥
અમ્યજ્ય મધુસપિંચ્યાં પિચ્છોતોત્વાગુણિતમ્ ।
સૂત્રેનામાદશિથિલં વદ્ધ્વા ચૂર્ગરિચાકિરેત્ ॥૫૩॥
શોણિતસ્થાપનેર્વણ્યમાચાર ત્રાદિશ્ચેત્ત ।
સતાહાદામતૈલાક્ત શનેરપનયેત્ પિચ્છમ્ ॥૫૪॥

ઈશ્વરનું સ્મરણ કરીને (અથ) વાળના છોડાને ચૂથી લઈને (વાળના છોડા છૂટા ગઢે તો ઘામા ચોટી બંધ તેથી વાળ છૂટો ન ગઢે એ રીતે વાળ ખાધીને) ખૂટને (કે કાનને) કાપીને અને પછી છોશીને (ઘસીને), કાપેલા ભાગનો સાધો ઊંચો કે નીચો ન રહે, એ રીતે બને ભાગ ખગખર બેડીને, એના ઉપર મધ અને ઘી ચોપડીને, ૩ અને પોતા વડે ઢાકી દઈને, ઢીલુ પણ નહિ અને તાણીને પણ નહિ એવી રીતે ઢોગ વડે ખાધીને એના ઉપર (બેડીમધ, ગેરુ વગેરે) લોહીનું (સ્થાપન કરે એવા) (લોહીને નીકળતું બધ કરે એવા) દ્રવ્યોનું ચૂર્ણ લક્ષરા વડું. પછી મણુ માટે જે આહારવિહાર પથ્ય કહ્યા છે તે આહારવિહાર પાળવાનું કહેવું. સ્નાત દિવસ પછી ૩ના પૂમડાને તેવથી પલા-ખીને (તેલ ચોપડીને, પૂમડું ઉપાડતાં લોહી ન

નીકળે એ રીતે) પૂમડું ધીમેધીમે ઢાઢી સેવું. સુરૂઢ જાતરોમાર્ણ ત્રિકષ્ણસન્ધિ સમ સ્થિરમ્ ।
સુઘર્ષાણમરોગં ચ જ્ઞાને. કર્ણે ત્રિવર્ષયેત ॥૫૫॥
પછી જ્યારે ખૂટ (કે કાન) ખરાખર રચાઈ બંધ, ત્યાં તવાટી ઊંચે, સાધેલા ભાગ ખરા ખગ બેડાઈ બંધ, મમ (સપાટ) અને સ્થિત થાય, ખરાખર ઘાટીલી બને અને રોગ ન રહે ત્યાર ધીમેધીમે ખૂટને (કાનને) વધારવી.

ઝાન વધારવાને ચોળવાનું ઘી

જલદશૂક સ્વયદ્ગુપ્તા રજન્યાં વૃહત્તીફલમ્ ।
અશ્વગન્ધાગ્લાહસ્તિપિપ્પલીગૌરસર્ષપા. ॥૫૬॥
મૂલં કોશાતકાશ્વન્નરૂપિકાસતપર્ણજમ્ ।
દ્યુચ્ચુન્દરી કાલમૃતા ગૃહં મધુકરીકૃતમ્ ॥૫૭॥
જતૂકા જલજનમા ચ તથા શવરકન્દકમ્ ।
ઘમિ કલ્કે ચર પક્ક સતેલં માહિષ ઘૃતમ્ ॥૫૮॥
હસ્યશ્વમૂત્રેણ પરમશ્વજ્ઞાત્કર્ણવર્ધનમ્ ।

કીલ, કૌચા, હળદર, દારુહળદર, ભેરી ગણીનું ફળ, આસોઈ, ખળદાણા, ગજપીપ્પ, ઘોળા સરસવ, ધિસોડીનું મૂળ, ઘોળી કથુરનું મૂળ, આકડાનું મૂળ, સાતવીનનું મૂળ, કુંદ રતી મોતે મરેલી છશ્કદરી, લમરીનું વન, ચામાચીડિયુ, જળો અને લસણુ-એટકી વસ્તુ-ઓના કઠક વડે ઢાથી અને ઘોડાના મૂતરમા તેલ સાથે ધીનો ખર પાક (કે. ૬/૧૮) કવો. એ કાન વધાગવા માટે ઉત્તમ અભ્યગ છે.

કપાઈ ગયેલું નાક બનાવવાનો વિધિ

અથ કુર્યાદ્વ્યસ્યસ્ય

હિન્નાં શુદ્ધસ્ય નાસિકામ્ ॥૫૯॥
હિન્ધાન્નાસાસમં પત્ર તત્તુલ્ય ચ કપોલત ।
ત્વદ્માસં નાસિકાસત્રે રક્તસ્તત્તુતા નયેત્ ॥૬૦॥
સીયેદ્ ગણ્ડ તત સૂચ્યા સેવિન્યા પિચ્ચુક્યતા
નાસાચ્છેદેડ્ય લિખિતે પરીવત્યાંપરિ ત્વચમ્ ॥
કપોલગ્નં સન્દધ્યાત્સીવ્યેત્રાસા ચ યત્તત ।
નાડીમ્યામુક્ષિપેદન્ત

સુલોચ્છ્વાસપ્રવૃત્તયે ॥૬૨॥
આપ્રતૈલેન સિન્ધ્વાડ્નુ પત્તજ્જમધુકાઙ્ગને ।
શોણિતસ્થાપનેશ્ચાન્યે

સુશ્કણેરવચૂર્ણયેત્ ॥૬૩॥

તતો મયુષ્ટાભ્યક્તં યઘ્વાઽઽચરિકમાદિશેત્ર ।
શ્વાત્વાઽવસ્થાન્તરં કુર્યાત્ સચોઘ્નગવિધિં તતઃ ૬૪
હિન્ધ્યાદ્રૂઢેઽધિકં માંસં

નાસોપાન્તાચ્ચ ચર્મ તત્ ।

સીચ્યેત્તત્તથ્ચ સુશ્લક્ષ્ણં હીનં સંવર્ધયેત્પુનઃ ॥૬૫॥

પ્રભુતું સ્મરણ કરીને કપાઈ છૂટું પડી ગયેલું જીવાન માણસનું નાક (જે નાક તાજું જ ન કપાયું હોય તે) દરદીવું શોધન કરીને નીચેના વિધિથી ખનાવવું. એક પાંદડામાંથી કપાયલા નાકના માપ અને ઘાટ જેટલો ભાગ કાતરી કાઢવો. પછી પાંદડાના એ કાતરેલા ભાગ જેટલો ગાલનો ભાગ એવી રીતે કાપવો કે નાક અને ગાલના સાંધા આગળની ચામડી અને માંસ કપાઈને છૂટાં ન પડે (ગાલનો કાપેલો ભાગ ખીલ ખાજીએથી કપાય પણ નાકની ખાજીએથી નાકને અટોઅડ બેડાયલો રહે). પછી એ ચામડી અને માંસને પાતળાં ખનાવવાં. પછી દોરાવાળી સીવવાની સોયથી ગાલ સીવી શેવો. હવે નાક બચાંથી કપાઈને છૂટું પડ્યું હોય તે ભાગને (સુકાયેલો હોય તેને સાંધવા લાયક લીધો કરવાને) ખોતરીને ચામડીને ઊંચી ઉઘલાવીને ગાલની ચામડી સાથે બેડી દેવી. (નાક અને ગાલના બેડાણ આગળ આંટો મારીને ગાલની ચામડી ઉઘલાવી નાકની ખીલ ખાજીએ બેડવા લઈ જવી કે જેથી ચામડીનો ઉપલો ભાગ ઉપર રહે.) પછી નાકને કાળજીથી સીવી શેવું. શ્વાસોત્પ્વાસનું કામ સરળતાથી થઈ શકે તેટલા માટે નાકમાં એ નળી ખોસીને નાક જિપટેલું રાખવું. પછી કાચા તેલની ધાર કરીને રતાંજળી, જડીમધ, રસવંતી તથા ખીજાં લોહી ખંધ કરે એવાં દ્રવ્યોનું ખલુ જ ખારીક (સુવાણું) ચૂર્ણ દખાવવું. પછી મધ અને ઘી ચોપડીને પાટો ખાંધીને મળુ માટેના પથ્થ આહારવિહાર (સુ. ૨૯/૨૩૩-થી ૪૨૩) પાળવાનું કહેવું. પછી સ્થિતિ બદલાઈ છે એમ બાણીને સઘોમળુને વિધિ કરવો (સઘોમળુ પ્રમાણે ઉપાય કરવા). રુઝાય પછી વધારાનું માંસ અને નાક પાસેથી (નાક અને

ગાલ વચ્ચેની) પેલી વધારાની ચામડી કાપી કાઢવી. પછી એને ખરાખર સુવાણું ખનાવીને સીવી શેવું. જે નાકમાં માંસ ઓછું રહે (અને તેથી નાકના તે ભાગમાં ખાટો પડે) તે કાન વધારવાનો જે ઉપાય કહ્યો છે તે કરીને નાક ફરીથી વધારવું.

નાક તાજું જ કપાયું હોય તેને
સાંધવાનો વિધિ

નિવેશિતે યથાન્યાસં સઘશ્ચિન્નેઽપ્યયં વિધિઃ ।

નાક જે તરતનું જ કપાયેલું હોય તે તેમાં પણ પહેલાં નાકનો છૂટો પડેલો ભાગ થોડું જગ્યાએ ખરાખર ગોઠવી દઈને પછી આ વિધિ (શ્લોક ૫૯ થી ૬૫ વાળા વિધિમાંથી જરૂર પૂરતો વિધિ) કરવો.

હોઠ કપાઈ ગયો હોય તેનો વિધિ

નાડીયોગાદિત્રોષ્ટસ્ય નાસાસન્ધાનવદ્ધિઃ ॥૬૬॥

કપાયેલું નાક સાંધવાનો જે વિધિ ઉપર કહ્યો છે, તેમાંથી નાકમા નળી મૂકવા સિવાયનો ખાકોનો બધો વિધિ કપાયેલો હોઠ સાંધવા માટે કરવો.

ઙ્વયગ્રાહદયે પઠે ઉત્તસ્થાને કર્મરોગપ્રતિ-

વેષો નામાશ્વદશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૮ ॥

અધ્યાય ૧૯ મો—નાકના રોગોનું જ્ઞાન

અથાતો નાસારોગવિજ્ઞાનીયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે નાકના રોગ વિષે જ્ઞાન થવા માટે ઉપયોગી અધ્યાય સમબલીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

अतिश्याय(=सणेअम)नांकारण, संप्राप्ति

अवश्यायानिलरजोभाष्यातस्विप्रजारैः ।

नीचाल्युच्चोपधानेन पीतेनान्येन वारिणा ॥ ૧ ॥

अत्यम्बुपानरमणच्छर्दिवाप्पग्रहादिभिः ।

कुन्हा वातोत्थणा दोषा

नासायां स्थानतां गताः ॥ ૨ ॥

जनयन्ति प्रतिश्यायं वर्धमानं क्षयप्रदम् ।

અકુળ, પવન, ધૂળ, (ખણ) બોલવું, ખણ
 ઉલવું, ખણ બગવું, ખણ નીચું કે ખણ ઉંચું
 એથીકું રાખવું, ખીજું (=એ પાણી માફક
 આવી ગયું હોય તેનાથી જીદી બતવું) પાણી
 પીવું, ખણ પાણી પીવું, ખણ મૈથુન કરવું.
 જિલ્દીનો અને આંસુનો વેગ રોકવો-વગેરે કારણો-
 થી વાયુ બમા અધિક છે એવા દોષો કોપીને
 નાકમાં વધુ ખની જઈને પ્રતિશ્યાય (સળેખમ)
 કરે છે. સળેખમના જે વખતસર યોગ્ય ઉપાય
 ન થાય તેો ક્ષયરોગ થાય છે.

વાયુના સળેખમનાં લક્ષણ

તત્ર વાતાપ્રતિશ્યાયે મુલશોષો મૂર્ચાં ક્ષયઃ ॥૩
 ઘ્રાણોપરોવનિસ્તોદદન્તદ્રાહ્નશિરોલ્યથાઃ ।
 કીટિકા ઇવ સર્પન્તીર્મન્યતે પરિતો મુચ્ચો ॥૪॥
 સ્વરસાદ્ધિરતાપ્યાકઃ શિશિરાચ્છકફક્રમ્પતિઃ ।

તેમાં વાયુના પ્રકોપથી થતા સળેખમમાં
 મોં સુકાય છે, પુઝળ છીંકા આવે છે, નાક
 ખંધાઈ બય છે, નાકમાં તોદ થાય છે; દાંતમાં,
 લમણમાં અને માથામાં પીડા થાય છે, ખને
 સમ્મરની ચારે ખાજુ બહુ કીડીઓ ફરતી હોય
 એવો સળવળાટ થતો લાગે છે, અવાજ ખેસી
 બય છે, (કફ) લાંબે વખતે પાકે છે તથા ઠંડા
 અને પાતળો કફ નાકમાંથી નીકળે છે.

પિત્તના સળેખમનાં લક્ષણ

પિત્તાત્તુળ્લાજ્વરઘ્રાણપિટ્ટિકાસમ્ભવન્નમાઃ ॥૫॥
 નાસાગ્રપાકો રુક્ષોળ્પતામ્રપીતકફક્રમ્પતિઃ ।

પિત્તના પ્રકોપથી થતા સળેખમમાં તરસ
 લાગે છે, તાવ આવે છે, નાકમાં કોક્ષીઓ
 થાય છે, ફેર આવે છે, નાકનું ટેરવું પાકે છે
 તથા નાકમાંથી ધૂંબા, ગરમ, તાંબાવણી કે
 પીળો કફ નીકળે છે.

કફના સળેખમનાં લક્ષણ

ક્રપાલ્કાસોડરુચિઃ શ્વાસો વમથુર્ગાગ્રગૌરવમ્ ૬
 માચુર્યં વદને કળ્હઃ સ્નિગ્ધગુક્કકફક્રમ્પતિઃ ।

કફના પ્રકોપથી થતા સળેખમમાં અરુચિ,
 ઠંડક, જિલ્દી (કે જિખકા), શરીર ભારે થઈ
 બય, મોં ગઠયુગળયુ લાગે, ખણજ, નાકમાંથી
 સ્નિગ્ધ અને ઘોળો કફ નીકળે-એટલાં લક્ષણ
 થાય છે.

ત્રિદોષના સળેખમનાં લક્ષણ

સર્વજો લક્ષણેઃ સર્વૈરકસ્માદ્વિદિશાન્તિમાન્ ॥૭

ત્રિદોષના સળેખમમાં ત્રણે દોષના સળેખમનાં
 ભેગાં લક્ષણો હોય છે તથા ત્રિદોષનું સળેખમ
 કંઈ પણ કારણ વિના કોઈક વાર વધે છે
 અને કોઈક વાર શમી બય છે.

રક્તજ સળેખમનાં લક્ષણ

દુષ્ટં નાસાસિરાઃ પ્રાપ્ય પ્રતિશ્યાયં કરોલ્પચ્છુઃ ।
 ઊરસઃ સુમતા તામ્રનેત્રત્વં શ્વાસપૂતિતા ॥૮॥

કળ્હઃ શ્રોત્રાક્ષિનાસાસુ

પિત્તોક્તં ચાત્ર લક્ષણમ્ ।

ખગડણું લોહી નાકની શિરાઓમાં જઈને
 સળેખમ કરે છે. એમાં છાતીને સ્પર્શવું જ્ઞાન
 થતું નથી, આંખો તાંબાવણી થઈ બય છે,
 શ્વાસ ગંધાય છે; કાન, આંખ અને નાકમાં
 ખણજ આવે છે તથા પિત્તના સળેખમનાં
 લક્ષણો થાય છે.

દુષ્ટપ્રતિશ્યાય(=ખગડલા સળેખમ)નાં લક્ષણ

સર્વં ઇવ પ્રતિશ્યાયા દુષ્ટતાં વાન્ચુપંક્ષિતાઃ ॥૯

યથોન્તોપદ્રવાધિક્ષ્યાન્સ સર્વેન્દ્રિયતાપનઃ ।

સાગ્રિસાદ્જ્વરશ્વાસકાસોરઃપાર્શ્વવેદનઃ ॥૧૦॥

કુચ્ચત્વકસ્માદ્વિદુશો મુલદોર્ગેન્ધ્યશોફહત્ ।

નાસિકાક્લેદસંશોષગુદિરોધકરો મુહુઃ ॥૧૧॥

પૂયોપમાસિતારવતપ્રથિતપ્લેમ્પત્સંઘ્રુતિઃ ।

મૂર્ચ્છન્તિ ચાત્ર ક્રમયો

દીર્ઘસ્નિગ્ધસિતાળવઃ ॥ ૧૨ ॥

ખધી બતનાં સળેખમના વખતસર યોગ્ય
 ઉપાય ન થવાથી એ સળેખમો ખગડે છે. (એને
 દુષ્ટ પ્રતિશ્યાય કહે છે.) એમાં ખધી બતનાં
 સળેખમોના ઉપદ્રવો (લક્ષણો) વધારે પ્રમાણમાં
 થતા હોવાથી દુષ્ટ પ્રતિશ્યાય રોગ ખધી ઇન્દ્રિયોને
 સંતાપે છે. એ રોગમાં જકરાશિ ખણ મંદ
 હોય છે. તાવ, ઠંડક, ઉધરસ, છાતીમાં અને
 પડખાંમાં પીડા થાય છે, કંઈ પણ કારણ
 વિના એ વારંવાર કોપે છે, મોં ગંધાય છે,
 મોં ઉપર સોજો આવે છે, કોઈક વાર નાકમાંનું
 છીંટ સુકાઈ બય છે, કોઈ વાર બહાર નીકળી
 બય છે અને કોઈ વાર નાકમાં રોકાઈ રહે

છે એવું વારંવાર થાય છે; પરુ જ્વેા, કાળો, જરા રાતો, ગંડાયજો કંકે નીકળે છે તથા લાંબા, સિનગ્ધ, કાળા અને ઝીણા કોડા પડે છે.

દરેક સળેખમ પાકી ગયું હોવાનાં લક્ષણ પક્કલિજ્ઞાનિ તેષ્વર્ગેલાઘવં ક્ષવયોઃ શમઃ ।

શ્લેષ્મા સચિક્ષ્ણઃ પીતોઽજ્ઞાનં ચ રસગન્ધયોઃ ॥

તેમાં (ખધા સળેખમોમાં) શરીર હલકું (સ્ફૂર્તિવાણું) લાગે, છીંક ખંધ થઈ બંધ, કંકે જરા ચીકણા અને પીળા હોય તથા જીભને સ્વાદનું અને નાકને વાસનું જ્ઞાન ન થાય-એ પાકી ગયેલા સળેખમનાં લક્ષણ છે.

ભૃશક્ષવ (ઘણી જ છીંકો)નાં કારણ,

સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ

તીક્ષ્ણાગ્રાણોપયોગાર્કરક્ષિસૂત્રવૃણાદિભિઃ ।

વાતકોપિભિરન્યૈર્વા નાસિકાતરુણાસ્થિનિ ॥ ૧૪ ॥

વિવદ્વિતેઽનિલઃ કુદ્ધો રુદ્ધઃ શૃંગ્લાટકં વ્રજેત્ ।

નિવૃત્તઃ કુરુતેઽન્યૈર્થે ક્ષવયું સ મુશક્ષવઃ ॥ ૧૫ ॥

(રાઈ, તડાક છીંકણી વગેરે) તીક્ષ્ણ દ્રવ્યો સૂંઘવાથી, એવાં તીક્ષ્ણ દ્રવ્યોનો ઉપયોગ કરવાથી, સૂંઘનાં કિરણ સામું બેવાથી; ઠોરી, તણખદું (સળી) વગેરે નાકમાં ફેરવવાથી અથવા વાયુને કોપાવે એવાં ખીબં કારણથી નાકનું કુમળું હાડકું ઘસાવાથી કોપેજો વાયુ શંગાટક મર્મમાં (જે જગાએ નાકમાં ચાર રસ્તાઓ મળે છે તે જગાએ શા. ૪/૩૩૩ થી ૩૪૩) બંધ છે અને ત્યાં રોકાવાથી ત્યાંથી પાછા ફરીને પુછળ છીંકો આણે છે. આ ભૃશક્ષવ રોગ છે.

નાસિકાશોષ

શોષયન્નાસિકાસ્રોતઃ કર્કં ચ કુરુતેઽનિલઃ ।

શૂકપૂર્ણમિનાસાત્વં કુચ્છાન્કુચ્છવસનં તતઃ ॥

સ્મૃતોઽસૌ નાસિકાશોષો

વાયુ નાકના માર્ગને અને કંકને સૂકવી દે છે, તેથી નાકમાં બહુ કાંટા પડ્યા હોય એવું લાગે છે, તેથી ઉચ્છ્વાસ લેતાં દુઃખ થાય છે. આ નાસિકાશોષ રોગ છે એવું આયુર્વેદ કહે છે.

નાસાનાહ

નાસાનાહે તુ જાયતે ।

નદત્વમિવ નાસાયાઃ શ્લેષ્મહદ્વેન વાયુના ॥૧૬॥
નિઃશ્વાસોચ્છ્વાસસંરોધાત્ સ્રોતસી સંવૃતે ઇવ ।

નાસાનાહ (નાકનો આનાહ) રોગમાં નાકને બહુ (નગારાની માફક) મઢી કીધું હોય એવું થાય છે, અને કંકથી રોકાયેલા વાયુને કીધે નિઃશ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસ રોકાતા હોવાથી નાકનાં નસકોરાં બહુ ખંધ થઈ ગયાં હોય એમ લાગે છે.

ધ્રાણુપાક (નાસાપાક)

પચેન્નાસાપુટે પિત્તં ત્વજ્ઞાસં દાહશૂલવત્ ॥૧૮॥
સ ઘ્રાણપાકઃ

પિત્ત નસકોરામાં ચામડીને અને માંસને પકવે અને સાથે દાહ અને શૂળ કરે તે ઘ્રાણુપાક (નાક પાકવું) રોગ છે.

નાસાસ્રાવ (નાક દહડવું-ગળવું)

સ્રાવસ્તુ તત્સંજઃ શ્લેષ્મસમ્ભવઃ ।

અચ્છો જલોપમોઽજ્ઞં વિરોપાન્નિશિ જાયતે ॥

નાસાસ્રાવ નામે ઓળખાતો સ્રાવ (નાકમાંથી દહડવું પાણી) કંકમાંથી પેદા થાય છે. એ પાતળો પાણી જ્વેા સ્રાવ સતત અને ખાસ કરીને રાતે નીકળે છે.

અપીનસ

કફઃ પ્રવૃદ્ધો નાસાયાં રુદ્ધ્વા સ્રોતાંસ્યપીનસમ્ ।

કુર્યાત્સપુર્વુરશ્વાસં પીનસાધિકવેદનમ્ ॥ ૨૦ ॥

અવેરિવ સ્રવત્યસ્ય પ્રવિલગ્ના તેન નાસિકા ।

અજસ્રં પિચ્છિલ્લં પીતં પવયં સિન્ધાણકં ઘનમ્ ॥

નાકમાં કંક ખડું વધી જવાથી એ કંક નાકનાં સ્રોતોને પૂરી દઈને (રોકીને) અપીનસ રોગ કરે છે. એમાં શ્વાસ લેતાં ઘરડઘરડ (ધુરધુર) અવાજ થાય છે, એમાં પીનસ (પ્રતિશ્વાસ) કરતાં વધારે પીડા થાય છે. એને કીધે (અપીનસને કીધે), ઘેટાના નાકની માફક એનું (દરદીનું) નાક ખડું લીનું રહે છે અને એમાંથી પિચ્છિલ, પીળું અને પાકું લીંટ સતત નીકળે છે.

દીપ્ત

રકેન નાસા દગ્ધેવ વાહ્યાન્તઃ સ્પર્શનાસહા ।

ભવેદ્મોપમોચ્છ્વાસા સા દીપ્તિર્દહતીવ ચ ॥૨૨॥

હોહીના પ્રકોપથી નાકે બહુ દાઝી ગયું હોય, તેમ બહારથી અને અંદરથી સ્પર્શ સહન કરી શકતું નથી, તથા ઉચ્છ્વાસ ધુમાડા એવો (ધુમાડાની માફક લાય બળે એવો) હોય છે અને નાક બહુ બળતું હોય એવું લાગે છે.

પૂતિનાસ

વાલુમૂલે મલૈર્દુષ્ટૈર્માસતો મુલનાસિકાત્ ।

શ્લેષ્મા ચ પૂતિર્નિર્ગચ્છેત્

પૂતિનાસં વદન્તિ તમ્ ॥ ૨૩ ॥

તાળવાના મૂળમાં બગડેલા દોષોને લીધે મોંમાંથી અને નાકમાંથી વાયુ અને કફ ગંધાતાં નીકળે છે. તેને પૂતિનાસ રોગ કહે છે.

પૂયરક્ત

નિચયાદમિઘાતાદ્વા પૂયાચ્ચ નાસિકા સ્ત્રવેત્ ।
તત્પૂયરક્તમાપ્યાતં શિરોદાહરુજાકરમ્ ॥ ૨૪ ॥

અહીં દોષો કોપવાથી કે વાગવાપછાડાવાથી નાકમાંથી પરુ અને હોહી (પરુવાળું હોહી) નીકળે અને સાથે માથામાં બળતરા અને પીડા થાય તે રોગ પૂયરક્ત રોગ તરીકે ઓળખાય છે.

પુટક (પોટલી)

પિત્તશ્લેષ્માવરુદ્ધોઽન્તર્નાસાયાં શોષયેન્મસ્ત્ ।
કર્ક, સ શુન્ક: પુટકાં પ્રાપ્નોતિ પુટકં તુ તત્ ॥૨૫
પિત્ત અને કફથી રોડાયેલો વાયુ નાકની અંદર કફને સૂકવી નાખે અને એ સુકાયેલો કફ પુટક બની બહાર (પડ યાઝી બહાર છે) તેને પુટક રોગ કહે છે.

નાકનો મસો, નાકનું અણુદ

અર્શોર્બુદાનિ વિમજેહોપલિન્નૈર્યયાયમ્ ।

નાસાર્શ (નાકનો મસો) અને નાસાર્શુદ (નાકનું અણુદ) કયા દોષના પ્રકોપથી થયાં છે, તેના વિભાગ તે તે મસા અને અણુદમાં કયા દોષનાં લક્ષણો છે તે ઉપરથી પાડવા.

સર્વેપુ ક્ષુદ્રોચ્છ્વસનં પીનસઃ પ્રતતં ક્ષુતિઃ ॥૨૬॥
સાનુનાસિકવાદિત્વં પૂતિનાસઃ શિરોવ્યથા ।

બધાં (ગમે તે દોષોથી થયેલાં) મસા અને અણુદમાં ઉચ્છ્વાસ થતાં મુશ્કેલી પડે છે, સળેખમ હોય છે, સતત છીડા આવે છે, ગૂંગણું થાણાય છે, નાકમાંથી દુર્ગંધ મારે છે અને

માથામાં પીડા થાય છે.

સાધ્યાસાધ્ય

અષ્ટાદશાનામિત્યેગં યાપયેદ્દુષ્ટપીનસમ્ ॥૨૭॥

આ ૧૮ પીનસ રોગોમાંથી (નાકના રોગોમાંથી) પીનસ (દુષ્ટ પ્રતિરથાય) યાપ્ય છે.

રૂપદાન્નહૃદયે પષ્ટે ઉત્તરથાને નાસારોગચિત્તાનીચો
નામૈકોનવિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૯ ॥

અધ્યાય ૨૦ મો—નાકના રોગોના

ઉપાય

અથાતો નાસારોગપ્રતિપેઠં વ્યાપ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે નાકના રોગો મટાડવાના ઉપાય સમબલવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે:

બધા નાકના રોગ મારે સામાન્ય ઉપાય સર્વેપુ પીનસેષ્વાદોં નિવાતાગારગો મજેત્ ।

સ્નેહનસ્વેદવમનધૂમગણ્ડૂપધારણમ્ ॥ ૧ ॥

વાસો ગુરુષ્ણં શિરસઃ સુવનં પરિવેષનમ્ ।

લઘ્વમ્લલવળં સ્નિગ્ધમુષ્ણં મોજનમદ્રવમ્ ॥ ૨ ॥

ધન્વમાંસગુહ્શીરચ્ચન્કત્રિકટ્ટકટ્ટમ્ ।

યવગોધૂમમૂયિષ્ઠં દધિદાદિમસારિકમ્ ॥ ૩ ॥

વાલમૂલકજો યૂપઃ કુલત્યોલ્યશ્ચ પૂજિતઃ ।

કવોષ્ણં દશમૂલામ્બુ જીર્ણાં વા વાઠુર્ણીં પિવેત્ ॥૪

બધા નાકના રોગોમાં પહેલાં પવન વિનાના ખંડ (ઓરડા)માં રહેવું; સ્નેહન, સ્વેદન, વમન, ધૂમપાન કરવાં, ગણ્ડૂષ ભરવા, ભારે (વજન દાર) અને ગરમ પકાડાં પહેરવા, માથે પુષ્કળ ઘટ્ટ વીંટણું, બંગલ પ્રદેશના પ્રાણીઓનું માસ, ગેળ, દૂધ, ચણા અને ત્રિકટુ એટલી વસ્તુઓ ભર્યાં આગળ પડતી હોય એવું, જવ અને વઉં ભર્યાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં વપરાયા હોય એવું, દહીંથી અને દાડમનાં બીના રસથી સિદ્ધ કરેલું ભોજન કરવું, નાના મૂળાને અને કળથીનો યુષ (નાકના રોગોમાં) વખણાય છે. દશમૂળનો સશેડો કવાથ અને બૂની વારણી પીવાં.

(કાઈ પણ રોગ સામ હોય તેા નિરામ થતાં સુધી નકોરડા ઉપવાસ કરવા. નાકના

રોગ નિરામ હોય તો ઉપર કહેલું ખાવાપીવાનું માપસર અને માફકસર લેવાનું છે એમ સમજવું.)

ત્રિવેચોરકતકારીવચ્ચાજાન્યુપકુચ્ચિકાઃ ।

કરમાણી અજમે, અરલે, વજ, અજમે અને કાળીજીરીના ચૂર્ણની પોટલી કરી એ પોટલી સૂંઘવી.

વ્યોપાદિ ગુટિકા

વ્યોપતાલીસચવિકાનિન્તીકાન્લવેતસમ્ ॥૫॥
સામ્યજાતિ દ્વિપલિકં ત્વગેલાપત્રપાદિકમ્ ।
જીર્ણાદ્ ગુડાત્તુલાર્ધેન પન્થેન વટકીકૃતમ્ ॥૬॥
પીનસથ્યાસકાસદ્ધં સ્વચિસ્વરકરં પરમ્ ।

ત્રિકટુ. તાલીસપત્ર, ચવક, આંખલી, અખલવેતસ, ચિત્રો અને અજમે-એ દરેક બે બે પલ, તજ, એલચી અને તમાલપત્ર એ દરેક બે બે કપ્ડ-એ બધાં ઔષધોની પકવેલા જૂના અડધા તોલા (૨૦૦ તોલા) ગોળ સાથે વાળેલી લાડુડીએા ખાવાથી પીનસ, દમ અને ઉધરસ મટે છે, ખહુ રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે અને અવાજ સુધરે છે.

પીનસમાં ધૂમપાન

શતાહ્વાત્વગ્વલા મૂલં સ્વોનાકૈરણ્ડવિલ્વજમ્ ॥
સારગ્વર્ધં વિવેકૂમં વસાજ્યમદનાન્વિતમ્ ।
મથવા સઘૃતાન્ સકૂન્ કૃત્વા મહ્લકસમ્પુટે ॥૮

સુવા, તજ, ખળદાણુ, અરહૂસીના મૂળ, એરંડાનાં મૂળ, ખીલીનાં મૂળ અને ગરમાળો એટલા ઔષધમાં વસા, ઘી અને મીઠુ નાખીને બનાવેલી વાટને નળીમાં ખોસીને ધૂમપાન કરવું અથવા જવના સાથુમાં ઘી નાખીને એને કોડિયાના સંપુટમાં મૂકીને ધૂમપાન કરવું. (સંપુટના નીચેના કોડિયામાં અંગારા મૂકવા. એના ઉપર ઘીવાળો જવનો સાથુ ભલારાવવો. નીચેના કોડિયા ઉપર છિદ્રવાળું ખાથું કોડિયું જાથું પાડીને સંપુટ કરવો. (સંપુટના ઉપરના કોડિયાના છિદ્રમાં નળીને એક છેડો ખોસીને ખીજે છેડેથી ધૂમપાન કરવું.)

નાકના રોગ માટે અપથ્ય

ત્યજેત્સાનં શુચં ક્રોધં મૃશં શય્યાં હિમં જલમ્ ।

નાકના રોગવાળાએ નાહવું નહિ, શોક કે ક્રોધ કરવો નહિ, ખહુ સૂવું નહિ, ઠંડું ખાણી પીવું નહિ કે ખીજી રીતે વાપરવું નહિ.

વાયુના પ્રતિશ્યાયના ઉપાય

પિત્તેદ્વાતપ્રતિશ્યાયે સર્પિર્વાતમ્સાધિતમ્ ॥૯॥

પદ્મપન્ચકસિદ્ધં વા વિદ્યાર્યાદિગણેન વા ।

સ્વેદનસ્યાદિકાં કુર્યાત

ચિકિત્સામર્દિતોદિતામ્ ॥૧૦॥

વાયુના પ્રતિશ્યાય(સળેખમ)માં વાયુ મટાડે એવાં ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું ઘી કે પાંચ લવણોથી સિદ્ધ કરેલું ઘી કે (વદ્યાર્યાદિ ગણુનાં ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું ઘી પીવું. અર્દિતરોગમાં (ચિ. ૨૧/૪૨૩, ૪૩ માં) કહેલા સ્વેદ, નસ્ય વગેરે ઉપાય કરવા. (અર્દિતવાયુની ચિકિત્સામાં સ્વેદન લખ્યું નથી, પણ વાતઆધિ. માટે ચિ. ૨૧/૯ માં સ્વેદન લખ્યું છે.)

પિત્તના અને રક્તના પ્રતિશ્યાયના ઉપાય

પિત્તરક્તોત્થયોઃ પેપં સર્પિર્મધુરકૈઃ શૂતમ્ ।

પરિપેકાન્ પ્રવેદ્દાંશ્ચ ઝીતૈઃ કુર્યાત શીતલાન્ ॥

ઘવન્વકૃત્રિફલાદ્યામાશ્રીપર્ણીયષ્ટિતિલ્વકૈઃ ।

ક્ષીરે વ્દશગુણે તૈલં નાવનં સનિશૈઃ પ્વેત ॥૧૨

પિત્તથી થતા અને લોહીથી થતા સળેખમમાં મધુર (ગળ્યા) વર્ગનાં ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું ઘી પીવું. શીતવીરં દ્રવ્યો વડે કંડા પરિષેક (રેકવુ) અને લેપ કરવા. ધાવડાની છાલ, ત્રિફળા, કાળું નસોતર, શીવણી, જીમ્બ, લોધર અને હળદર-એટલાં ઔષધોનો કલક નાખીને તેલ કરતાં દસગણુ ગાયના દૂધમાં તેલ પકવવું. એ તેલનું નસ્ય આપવું.

કફના સળેખમના ઉપાય

કફજે લઙ્ગનં લેપઃ શિરસો ગૌરસર્પેપેઃ ।

સક્ષારં વા ઘૃતં પીન્વા વમેત, પિષ્ટેસ્તુ નાવનમ્ ॥

વસ્તામ્બુના પદ્મવ્યોપવેલ્લવત્સકજીરકૈઃ ।

કફથી થતા સળેખમમાં નકોરડા ઉપવાસ કરવા, માથે ઘોળા સરસવનો લેપ કરવો, જવખાર નાખેલું ઘી પીને ભલટી કરવી અને સૂંઘવ, ત્રિકટુ, વાવડિંગ, ઇદ્રજવ અને જીરું એટલાં ઔષધો પકરીના મૂતરમાં ભસોડીને.

એનું નસ્ય ક્ષેપું.

બધા દોષના સળેખમના ઉપાય

કદ્ધુતીક્ષ્ણૈર્ધૈર્નસ્યૈઃ કવલૈઃ સર્વજં જયેત્ ॥ ૧૪ ॥

તીખાં અને તીક્ષ્ણ દ્રવ્યો વડે સિદ્ધ કરેલાં ધીનાં નસ્ય વડે અને તીખા અને તીક્ષ્ણ ઔષધોના કવલક્રંદ કરીને બધા દોષથી થયેલા સળેખમને મટાડવું.

દુષ્ટ પ્રતિશ્યાયના ઉપાય

યક્ષ્મકમિક્રમ કુર્વન્ યાપયેદ્ દુષ્ટપીનસમ્ ।

વ્યોષોરુવૂકકમિજિહ્વારુમાદ્રીગદેહ્યુદમ્ ॥ ૧૫ ॥

વાર્તાકવીજં ત્રિવૃતા સિદ્ધાર્યઃ પૂતિમનસ્યકઃ ।

અગ્નિમન્યસ્ય પુષ્પાણિ પીલુશિદ્રુફલાનિ ચ ॥૧૬

અશ્વવિદૂરસમૂત્રાગ્યાં હસ્તિમૂત્રેણ ચૈકતઃ ।

ક્ષૌમગર્ભાં કૃતાં વર્તિ ધૂમં ઘ્રાણાસ્યતઃ પિત્તેત્ ॥

ક્ષયરોગ મટાડે એવી અને કૃમિરોગ મટાડે

એવી ચિકિત્સા કરીને દુષ્ટ પ્રતિશ્યાય રોગમાં

રાહત મેળવવી. ત્રિકકુટું, એરંડો, વાવડિંગ,

દેવદાર, અતિવિષની કળી, ઉપશેટ, ઇગોરિયુ,

વંતાકનાં ખી, નસોતર, સરસવ, જળપીપળી,

અરણિના કૂલ, પીલુડીનાં ફળ, સરગવાની

શી ગો-એટલા ઔષધોને ઘોડાની લાદના રસ

અને ઘોડાના મૂત્ર સાથે તથા હાથીના મૂત્ર

સાથે એકસાથે લસોટીને રેશમી વસ્ત્રની વાટની

આસપાસ એ બધું ચોપડીને બનાવેલી વાટને

નળીમાં ખોસી નાકેથી અને મોંએથી ધૂમપાન

કરવું.

ભૃશક્ષવથુ અને પુટકના ઉપાય

ક્ષવયો પુટકાદ્યે ચ તીક્ષ્ણૈઃ પ્રથમતં હિતમ્ ।

શુષ્ઠીકુષ્ઠકળાવેલ્લદ્રાક્ષાકલ્લકયાવત્ ॥ ૧૮ ॥

સાધિતં તૈલમાર્જ્યં વા નસ્યં ક્ષવપુટપ્રણુત્ ।

ભૃશક્ષવથુ રોગમાં અને પુટક રોગમાં તીક્ષ્ણ

દ્રવ્યોના ચૂર્ણ વડે પ્રથમન નસ્ય આપવું એ

ફાયદાકારક છે. સૂંઠ, ઉપશેટ, પીપર, વાવ-

ડિંગ, કાળી દ્રાક્ષ-એટલા ઔષધોના કલક અને

કવાય વડે સિદ્ધ કરેલા તેલ કે ધીનું નસ્ય

આપવાથી ક્ષવ (ભૃશક્ષવ) અને પુટ (પુટક)

રોગ મટે છે.

નાસાશોષના ઉપાય

નાસાશોષે વલાતૈલં પાનાદૌ ભોજનં રસૈઃ ॥૧૯॥

સ્નિગ્ધો ધૂમસ્તથા સ્વેદો

નાસાશોષ રોગમાં (વાયુના રોગોની ચિકિત્સામાં કહેલું) બલાતૈલ પીવું વગેરે (=બલાતૈલ પીવું, બલાતૈલનું નસ્ય આપવું, ચોળવું), માસરસોનું ભોજન કરવું, સ્નિગ્ધ ધૂમપાન કરવું અને શેક કરવો, એ ફાયદાકારક છે.

નાસાનાહના ઉપાય

નાસાનાહેડ્યવ્યં વિધિઃ ।

નાસાનાહ રોગમાં પણ આ (નાસાશોષ-વાળો) વિધિ કરવો.

નાસાપાકના, દીપ્તિના અને નાસાશ્રાવના

ઉપાય

પાકે દીપ્તૌ ચ પિત્તઘ્નં તીક્ષ્ણં નસ્યાદિ સચ્ચુતૌ ॥

નાસાપાકના અને દીપ્તિરોગમાં પિત્ત મટે

એવા ઉપાય કરવા. નાસાશ્રાવના તીક્ષ્ણ નસ્ય

વગેરે (તીક્ષ્ણ નસ્ય, તીક્ષ્ણ ધૂમપાન અને તીક્ષ્ણ

ગંદૂપ) ઉપાય કરવા.

પૂતિનાસા અને અપીનસના ઉપાય

કપપીનસવત્પૂતિનાસાપીનસયોઃ ક્રિયા ।

લાક્ષાકરુચ્છમરિચવેલ્લેહિહ્નુકળાગુતૈઃ ॥ ૨૨ ॥

અવિમૂત્રદ્રુતૈર્નસ્યં કારયેદ્દમને કૃતે ।

ગિમ્ત્રુસિંહીનિકુમ્ભાનાં વીજૈઃ સચ્ચોપસેન્ધયૈઃ ॥

સવેલ્લસુરસૈત્તૈલં નાવનં પરમં હિતમ્ ।

પૂતિનાસા અને અપીનસ એ છે રોગોમાં

કંઈથી થતા પ્રતિશ્યાયવાળા ઉપાય કરવા;

પહેલા વમન કરાવીને પછી લાખ, કણુલ,

મરી, વાવડિંગ, હિંગ, પીપર અને ગોળ-એટલી

વસ્તુઓને ઘેટાના મૂતરમા પલાળી રાખીને

પછી એના વડે નસ્ય આપવું; સરગવાના

ખી, મોરીંગણીનાં ખી, નેપાળાના ખી, ત્રિકકુટું,

સેધવ, વાવડિંગ અને તુળસીથી પકવેલું તેલ

નસ્ય તરીકે ફાયદાકારક છે.

પૂયરક્તના ઉપાય

પૂયરક્તે નવે કુર્યાદ્ રક્તપીનસવત્ કમમ્ ॥૨૩॥

અતિપ્રવૃદ્ધ નાડીવત્

નવા પૂયરક્તમાં લોહીના પ્રકોપથી થયેલા

પ્રતિશ્યામ (સળેખમ) જેવી ક્રિયા કરવી, પણ

પૂયરક્ત રોગ બહુ વધી ગયો હોય તો નાડી-

વશુ જેવા ઉપાય કરવા.

નાસાશિ અને નાસાશુદ્ધના ઉપાય
દગ્ધેષ્વશોર્ષુદેપુ ચ ।

નિકુમ્ભકુમ્ભસિન્ધૂત્યમ્નોદ્વાલકળાશિવૈઃ ॥૨૪॥
કલ્કિતૈર્ઘૃતમધ્વક્તાં ઘ્રાણે વર્તિ પ્રવેગયેત્ ।
શિશ્વાદિ નાવનં ચાત્ર પૂતિનાસોદિતં મજેત્ ॥૨૫॥
નાકના મસાને અને નાકના અશુદ્ધને
ખાળી રથા પછી નેચાળો, નસોતર, સૈંધવ,
મનશીલ, હરતાલ, પીપર અને ચિત્રો-એટલાં
ઔષધોના કઠક વડે કરેલી વાટને ઘી ચોપડીને
નાકમાં દાખલ કરવી, તથા આ રોગોમાં
પૂતિનાસા રોગમાં કહેલું સરગવાનાં ખી વગેરેનું
નસ્ય (શ્લોક ૨૨, ૨૨૩) લેવું.

જ્યઘાન્નહૃદયે પાટે ઉત્તરસ્થાને નાસારોગપ્રતિવેધો
નામ વિનોડધ્યાયઃ ॥ ૨૦ ॥

અધ્યાય ૨૧ મે-મોંના રોગોનું જ્ઞાન

અથાતો મુલરોગવિજ્ઞાનીયં ધ્યારયાસ્યામઃ ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

ત્યારે હવે અમે મોંના રોગોનું જ્ઞાન થવા
માટે ત્રિવેદોગી અધ્યાય સમજાવીશું. એ વિષય-
માં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે
કહી ગયા છે:

मात्स्यमाहिषवाराहपिशितामकमूलकम् ।
मापसपदधिहीरसुकेशुरसफाणितम् ॥ १ ॥
अवाकशय्यां च भजतो द्विपतो दन्तघावनम् ।
धूमच्छर्दनगण्डूपानुचितं च सिराव्यधम् ॥ २ ॥
क्रुद्धाः श्लेष्मोत्वणा दोषाः

કુર્વન્ત્યન્તર્મુલં ગદાન્ ।
મત્સ્ય વર્ગનાં પ્રાણીનું, પાડા(મેંસ)નું
અને હકરતું માંસ, કાચો મૂળો, અડદની
દાળ, હહીં, દૂધ, સરકો, શેરડીનો રસ, કાકળ
ગોળ-એટલી વસ્તુઓ ખાનારના, બ્રહ્મિ મોંએ
(બ્રહ્મિ) સૂનારના; દાંતણુ. ધૂમપાન, વમન
અને ગણ્ડૂષની ક્રિયા ન કરનારના, જરૂર હોય
છતાં ફસ ન ખોલાવનારના કફ જમાં વધારે
કાપ્યા હોય એવા દોષો કોપીને મોંમાં રોગો
કરે છે.

હોંના રોગ (૧૧)

ખંડૌષ

તત્ર લખ્ણોષ્ટ ઇત્યુકો વાતેનોષ્ટો દ્વિધા કૃતઃ ॥
તેમાં (એ બધા રોગોમાંથી) વાયુથી
હોં શિરાઈને એના બે ભાગ પડી બચ તેને
ખંડૌષ રોગ કહે છે.

વાયુનો ઓષકોપ

ओष्ठकोपे तु पचनात् स्तब्धावोष्ठौ महाखर्जौ ।
दाहयेते परिपाटयेते पक्वपासितकर्कशौ ॥ ૪ ॥
ઓષકોપ રોગમાં વાયુને લીધે હોં સ્તબ્ધ
અને તીવ્ર પીડાવાળા થાય છે, હોં શિરાય
છે, હોંની ચામડી ફાટે છે અને હોં પરખ,
કાળા અને કંકણ થઈ બચ છે.

પિત્તનો ઓષકોપ

पित्तात्तीक्ष्णासहो पीतो सर्पपाकृतिमिच्छितौ ।
पिटिकाभिर्वहुक्लेदावागुपाकौ
પિત્તને લીધે ઓષકોપ થાય ત્યારે હોં
તીક્ષ્ણ દ્રવ્યો સહન કરી શકતા નથી, પીળા,
સરસવ જેવા આકારની ફેાહીઓથી ભરચક,
ખહુ ક્ષેદવાળા અને અટ પાકે એવા હોય છે.

કફનો ઓષકોપ

कफान्पुनः ॥ ૫ ॥

शीतासहो गुरु शूनौ सर्घर्णपिटिकाचितौ ।
કફના પ્રકોપથી થતા ઓષકોપમાં તે હોં
હડક સહન કરી શકતા નથી. ભારે, સૂજલા
અને હોંના રંગની ફેાહીઓથી ભરચક
હોય છે.

ત્રિદોષનો ઓષકોપ

सन्निपातादनेकामौ दुर्गन्धास्त्रायपिच्छिलौ ॥ ૬ ॥
अकस्मान्मलानसंशूनरुजौ विपमपाकितौ ।
ત્રિદોષથી થતા ઓષકોપમાં હોં અનેક
રંગના (કોઈ કોઈ જગાએ કે કે.ઈ કોઈ વાર
એક રંગના તે કોઈ કોઈ જગાએ કે કોઈ
કોઈ વાર વળી ખીબ જ રંગના), ગંધાતી
રસી નીકળતા, પિચ્છિલ અને કંઈ કારણ
વિના જ કોઈ વાર કરમાયલા તે કોઈ વાર
સૂજલા તે કોઈ વાર પીડાવાળા અને વિષમ
પાકવાળા (એક જગાએ પાકે અને ખીબ

જ્યાએ ન પાકે એવા, કોઈ વાર પાકે અને કોઈ વાર ન પણ પાકે એવા) હોય છે.

લોહીથી ઓષ્ઠકોપ (સ્ક્તોષ્ઠ), સ્ક્તાપ્થુદ્ધ સ્ક્તોપસૃષ્ટો સ્થિરં સ્વવતઃ શોણિતપ્રમો ॥૭॥
લર્જૂરસદૃશં ચાત્ર ક્ષીણે સ્ક્તોર્ધુદં ભવેત્ ।

હોહીના પ્રકોપથી ખગડેલા હોહમાંથી હોહી નીકળે છે, હોહ હોહી જેવી પ્રલાવાળા હોય છે અને વહી જવાથી હોહી ઓષ્ઠ થાય તેથી અહીં (હોહમાં) ખજૂર જેવું અર્ધું થાય છે.

માંસથી ઓષ્ઠકોપ (માંસોષ્ઠ)
માંસપિણ્ડોપમો માંસાત્સ્યાતાં મૂર્ચ્છાન્તમી
ક્રમાત્ ॥૮॥

માંસ ખગડવાથી ઓષ્ઠકોપ થાય ત્યારે હોહ માંસના હોચા જેવા થાય છે અને વખત જતાં એમાં કોડા પડે છે.

ચરખીથી ઓષ્ઠકોપ
તૈલાભશ્વયયુન્લેદૌ સક્ષ્ણ્વૌ મેદસા મૃદ્ ।
ચરખી ખગડવાથી ઓષ્ઠકોપ થાય ત્યારે હોહ તેલ જેવા સોબ અને કહેદવાળા, ચળવાળા અને મૃદુ હોય છે.

ક્ષતથી ઓષ્ઠકોપ
ક્ષતજાવવદીયંતે પાદ્યેતે ચાસરુન્પુનઃ ॥૯॥
અથિતો ચ પુનઃ સ્યાતાં કળ્હલૌ દશનચ્છદૌ ।

વાને ક્ષીણે કોપેલા હોહ વારંવાર ચિરાય છે, ફાટે છે પણ એની ચિકિત્સા ન કરવાથી ગૂથ પડી જાય છે (ગંડાઈ જાય છે) અને હોહમાં અણુજ આવે છે.

જલાપ્થુદ્ધ
જલયુદ્ધુદ્ધવાતકફાદોષ્ટે જલાર્ધુદ્ધમ્ ॥૧૦॥
વાયુ અને કફના પ્રકોપને ક્ષીણે પાણીના પરપોટા જેવા આકારનું જલાપ્થુદ્ધ હોહ થાય છે.
(આમ હોહના અગિયાર રોગ છે.)

ગાલનેા રોગ (૧)
ગળ્હાલજી સ્થિરઃ શોફો
ગળ્હે દાહજ્વરાન્વિતઃ ।
ગાલ ઉપર સ્થિર, ખળતરાવાળો અને તાવ આણું એવા સોબે (ગૂમડ') થાય તે ગંડાલજી રોગ છે.

(ગાલનેા એક રોગ છે.)

દાંતના રોગ (૧૦)

શીતદંત (દાલન)

વાતાદુષ્ણસહા દન્તાઃ શીતસ્પર્શોઽધિકચ્ચયાઃ ॥
દાલ્યન્ત દ્વ શૂલેન શીતાપ્યો દાલનશ્ચ સઃ ।
વાયુ કોપવાથી દાંત ગરમી (ગરમ સ્પર્શ) સહન કરી શકે પણ કંડક અડકવાથી ખહું પીડા થાય તથા દાંત ગૂળથી જાણે ચિરાતા હોય એવી પીડા થાય તે શીતદંત અથવા દાલન રોગ છે.

દંતહર્ષ

દન્તહર્ષે પ્રવાતામ્લશીતમધ્યાધ્વમા દ્વિજાઃ ॥૧૨॥
ભવન્ત્યમ્લાશનેનેષ સરુજાશ્ચલિતા દ્વ ।

દંતહર્ષ રોગમાં જાણે ખાટું (આંખલી) ખાવાથી થઈ ગયા હોય એવા દાંત હવા લાગે (પવન અડકે) તે સહન કરી શકતા નથી, ખાટું અને કંડક ખાવાપીવાનું સહન કરી શકતા નથી, દાંતમાં પીડા થાય છે અને દાંત હાલે છે.

દંતભેદ

દન્તમેદે દ્વિજાસ્તોદમેદરુક્સ્ફુટનાન્વિતઃ ॥૧૩॥
દંતભેદ રોગમાં દાંતમાં તોફ, મેદ, પીડા અને સ્ફુટન (ફાટવું) થાય છે.

દંતચાલ

ચાલશ્ચલદ્વિર્વશનૈર્મક્ષણાધિકચ્ચયૈઃ ।
દાંત હાલી જાય અને ખાતાંખાતાં દાંતમાં વધારે પીડા થાય તે દંતચાલ રોગ છે.

કરાલ

કરાલસ્તુ કરાલાનાં દશનાનાં સમુદ્ગમઃ ॥૧૪॥
દાંત વાંકાચૂંકા ભ્રમે તે કરાલ રોગ છે.

અધિદંત (વર્ધન)

દન્તોઽધિકોઽધિદન્તાલ્પઃ
સ ચોક્કઃ લલુ વર્ધનઃ ।
જાયમાનેઽતિરુશ્ દન્તે, જાતે તત્ર તુ શામ્યતિ ૧૫
વધારાના દાંતને અધિદંત કહે છે, અને તેને વર્ધન (પણુ) કહે છે. એ વધારાના દાંત ભ્રગતાં ખહું પીડા થાય છે, પણ એ ભ્રગી રહે ત્યારે પીડા મટી જાય છે.

દંતશર્કરા

અધાવનાન્મલો દન્તે ક્ષ્ણો વા વાતશોપિતઃ ।

પુતિગન્ધિઃ સ્થિરીભૂતઃ શર્કરા

દાતણુ ન કરવાથી (દાંત ન ધોવાથી) દાંત ઉપર મેલ કે કંઈ વાયુથી સુકાઈ જઈને ગંધાય છે અને સ્થિર થઈ જાય છે તેને શર્કરા રોગ કહે છે.

કપાલિકાઃ

સાઽન્યુપેક્ષિતા ॥ ૧૬ ॥

શાતયત્યણુશો દન્તાત્કપાલાનિ કપાલિકા ।

એ શર્કરારોગના વખતસર યોગ્ય ઉપાય ન થાય તો કપાલિકા રોગ થાય છે. આ કપાલિકા રોગ દાંત ઉપરથી નાનીનાની પતરીઓ ઉપાડે છે.

શ્યાવદંત

શ્યાવઃ શ્યાવચ્ચમાયાતો રક્તપિત્તાનિલૈદ્વિજઃ ॥

દોહી, પિત્ત અને વાયુને લીધે દાંત ખદામી રંગનો થઈ જાય તેને શ્યાવ રોગ કહે છે.

કૃમિદંત

સમૂલં દન્તામશ્રિત્ય દૌર્વૈસ્લવળમારુતૈઃ ।

શોપિતે મઙ્ગિ સુપિરે દન્તેઽન્નમલપૂરિતે ॥૨૮॥

પુતિન્ચાત્ક્રમયઃ સૂક્ષ્મા જાયન્તે, જાયતે તતઃ ।

અદ્દેતુતીર્વાતિશમઃ સસંરમ્મોઽસિતશ્ચલઃ ॥ ૨૯ ॥

પ્રલૂતઃ પૂયરક્તશ્ચૃત સ ચોક્તઃ કૃમિદન્તકઃ ।

દાંતમાં અને દાંતના મૂળમાં રહીને જેમાં વાયુ અધિક હોય એવા દોષો વડે જ્યારે દાંતની મજબૂત સૂકવી ન થાય છે, દાંતમાં કાણું પડી જાય છે તથા એવા કાણવાળા દાંતમાં જ્યારે અજનો મળ ભરાય છે, ત્યારે એ વળની દુર્ગંધ ને લીધે ઝીણા કાંડા પડે છે. પછી કંઈ પણ કારણું વિના દાંતમાં તીવ્ર પીડા અને પીડાની શાંતિ થાય છે, સોજો આવે છે, દાંત કાળો પડી જાય છે, હાલો જાય છે અને જેથી (કે કાપી) કાઢવામાં આવે, ત્યારે પરુ અને દોહી નીકળે છે. આને કૃમિદંતક રોગ કહે છે.

દાંતનાં પેઢાંના રોગ (૧૩)

શીતાદ

શ્લેષ્મરક્તેન પૂર્તીનિ વહન્ત્યન્નમદ્દેતુકમ્ ॥૨૦ ॥

ઝીર્યન્તે દન્તામાંસાનિ મુદુક્લિન્નાસિતાનિ ચ ।

ઝીનાત્રોઽસૌ

કંઈ અને દોહીને લીધે દાંતનાં પેઢાં ગંધાય છે અને એમાંથી કંઈ કારણું વિના દોહી નીકળે છે, દાંતનાં પેઢાં ખવાઈ જાય છે તથા મુઠ્ઠા, કથેદવાળાં અને કાળાં થઈ જાય છે.

ઉપકુશ

ઉપકુશઃ પાકઃ પિત્તાસુમુદ્ભવઃ ॥ ૨૧ ॥

દન્તામાંસાનિ દહ્યન્તે રક્તાન્યુત્સેધવન્ત્યતઃ ।

કળદ્દુમન્તિ સ્વવન્ત્યન્નમાધ્યાયન્તેઽસૃજિ સ્થિતે ॥

ચલા મન્દરુજો દન્તાઃ પૂતિ વન્ત્રં ચ જાયતે ।

પિત્ત અને દોહીના પ્રકોપને લીધે દાંતનાં પેઢાં પાકે તેને ઉપકુશ રોગ કહે છે. એ રોગથી પેઢાં ખળે છે, રાતાં, ઉત્સેધવાળાં અને ચળવાળા થાય છે. એમાંથી દોહી નીકળે છે અને દોહી નીકળતું ખંધ થાય ત્યારે ફૂલી જાય છે, દાંત હાલે છે, દાંતમાં ઝીણીઝીણી પીડા થાય છે અને મોં ગંધાય છે.

દંતપુષ્પટ

દન્તયોસ્ત્રિપુ વા શોફો વદરાસ્થિનિમ્નો ઘનઃ ॥

કપાસ્રાત્તીવ્રરુક્ શીઘ્રં પચ્યતે દન્તપુષ્પટઃ ।

કંઈ અને દોહીને લીધે જે કે ત્રણ દાંતનાં પેઢાંમાં ખેરના કળિયા જેવો, ઘટ્ટ, તીવ્ર પીડાવાળો અને જલદી પાકે એવો સોજો આવે તે દંતપુષ્પટ રોગ છે.

દંતવિદ્રધિ

દન્તામાંસે મલૈઃ સાસૈર્વાહ્યાન્તાઃ શ્વયથુર્ગુઃ ॥૨૪॥

સરુદ્રાહઃ સ્વેદ્વિદ્રઃ પૂયાસં દન્તવિદ્રધિઃ ।

ત્રણે દોષ અને દોહીને લીધે દાંતનાં પેઢાંમાં ખહારથી અને અંદરથી ભારે અને ખળતરા તથા પીડાવાળો સોજો આવે અને એ સોજો (ગડ, ગૂમડ) ફેડવામાં આવે ત્યારે એમાંથી દોહીવાળું પરુ નીકળે તેને દંતવિદ્રધિ (દાંતકું ગડ) કહે છે.

સુપિર

શ્વયથુર્દન્તમૂલેપુ રુજાવાન્ પિત્તરક્તજઃ ॥૨૫॥

લાલાસ્રાઘી સ સુપિરો દન્તામાંસપ્રશાતનઃ ।

પિત્ત અને દોહીથી થતો પીડાવાળો, લાળ નીકળતો, દાંતનાં પેઢાંનો નાશ કરે (છિન્ન-સિન્ન કરે) એવો દાંતનાં પેઢાં ઉપરનો સોજો

તે સુપિર રોગ છે.

મહાસુપિર

સ સન્નિપાતાઞ્જવરવાન્ સપૂયરુચિરશ્રુતિઃ ॥૨૬॥
મહાસુપિર હત્યુક્તો વિદીર્ઘદ્વિજવન્ધનઃ ।

ખધા દોષાના પ્રકોપને લીધે તાવવાળો, પરુ અને ઘોહી નીકળે એવો અને જેમાં દાંતનાં પેઢાં છિન્નભિન્ન થઈ બંધ છે એવો સોએ આવે છે તે મહાસુપિર રોગ છે.

અધિમાંસક

દન્તાન્તે કીલવચ્છોફો હનુકર્ણરુજાકરઃ ॥ ૨૭ ॥
પ્રતિહન્યથ્યવહર્તિ શ્લેષ્મણા સોડધિમાંસકઃ ।

કફને લીધે દાંતને છેડે (છેલ્લા દાંતના પેઢા ઉપર) ખીલા જેવો, જડખામાં અને કાનમાં પીડા કરે એવો સોએ આવે છે તે ખાવાની ક્રિયા થવા દેતો નથી. એને અધિમાંસક રોગ કહે છે.

વિદર્ભ

ઘૃષ્ટેષુ દન્તમાંસેષુ સંરમ્ભો જાયતે મહાન્ ॥ ૨૮ ॥
યસ્મિન્શ્ચલન્તિ દન્તાશ્ચ સ વિદર્ભોડધિવાતજઃ ।

દાંતનાં પેઢાં (દાંતણુ કરતી વખતે) ઘસાવાથી પુષ્કળ સોએ આવે છે. એમા દાંત ઠાલી બંધ છે; એ અભિવાત(ઘસારો)ને લીધે થતો વિદર્ભ રોગ છે.

પાંચદંતનાડી

દન્તમાંસાશ્રિતાન્ રોગાન્ યઃ સાચ્યાનપ્યુપેક્ષતે ॥
અન્તસ્તસ્યાસ્રવન્ દોષઃ સૂક્ષ્માં સહ્નયેદ્વતિમ્ ।
પૂર્ણ મુહુઃ સા સ્રવતિ ત્વદ્ઘ્માંસાસ્થિપ્રમેદિની ॥
તાઃ પુનઃ પશ્ચ વિજ્ઞેયા લક્ષણેઃ સ્વૈર્યથોદિતૈઃ ।

દાંતનાં પેઢાંને આશરે થતા મટાડી શકાય એવા રોગોને પણ મટાડવાના યોગ્ય ઉપાય જે વખતસર કરતો નથી, તેનાં અંદરનો (પેઢાંની અંદરનો) દોષ (પરુ) બહાર ન નીકળીને સૂક્ષ્મ નાડી (ઉ. અ. ૨૯) કરે છે. એ નાડીમાંથી વારં-વાર પરુ નીકળે છે અને એ નાડી ચામડી, માંસ અને હાડકાંને ભેદે છે. એ નાડીઓ પાંચ (કફથી, પિત્તથી, વાયુથી, ત્રિદોષથી અને શલ્યથી થતી) છે. ઉ. અ. ૨૯માં કહેલાં પોતપોતાનાં લક્ષણો ઉપરથી એ પાંચે નાડીનું જ્ઞાન કરી લેવું (એળખવી).

જીભના રોગ (૬)

વાયુથી ખગડેલી જીભ (વાતજિહ્વાકંટક) શાકપત્રચરા સુના સ્ફુટિતા વાતદૂપિતા ॥૩૧॥
જિહ્વા

વાયુથી ખગડેલી જીભ સાગના પાંદડા જેવી ખર, સ્પર્શનું જ્ઞાન ન થાય એવી અને ચીરા-ચીરાવાળી હોય છે.

પિત્તથી ખગડેલી જીભ (પિત્તજિહ્વાકંટક) પિત્તાત્ સદાહોપા રક્તોર્માસાઙ્કુરૈશ્ચિતા ।

પિત્તથી ખગડેલી જીભ દાહ અને ભ્રાવાળી તથા માંસના રાતા મસાથી ભરચક હોય છે.

કફથી ખગડેલી જીભ (કફજિહ્વાકંટક) શાલ્મલીરુપ્તકામૈસ્તુ કફેન વહલા મુહુઃ ॥૩૨॥

કફથી ખગડેલી જીભ શાલ્મલીવૃક્ષના કાંટા જેવા કાંટાથી ઘવાયલી, બડી અને ભારે હોય છે.

અલસ (જિહ્વાલસ)

કફપિત્તાદઘઃ શોફો જિહ્વાસ્તમ્મરુદુવ્રતઃ ।
મન્યગન્ધિર્મવેત્યકઃ સોડ્લસો માંસશાતનઃ ॥

કફ અને પિત્ત સાથે કોપવાથી જીભનો સ્તંભ કરે એવો, ભ્રાઓ, પાકે ત્યારે માછલી જેવો ગંધાતો અને માંસને ઠાપી નાખે એવો સોએ જીભના નીચલા ભાગમાં થાય છે, તે અલસ રોગ છે.

અધિજિહ્વ

પ્રવન્ધનેડધો જિહ્વાયાઃ શોફો જિહ્વાગ્રસન્ધિમ્ ।
સાઙ્કુરઃ કફપિત્તાસૈર્લાલોપાસ્તમ્મવાન્ ચરઃ ॥
અધિજિહ્વઃ સરુક્ષ્ણદૂર્વામ્યાહારવિઘાતકૃત્ ।

કફ અને પિત્ત અને ઘોહી સાથે કોપવાથી જીભના નીચેના ભાગમાં જીભના મૂળમાં (જીભને બેડનારી શિરા ઉપર) જીભના ટેરવા જેવો, મસાવાળો; લાળ, ભ્રા અને સ્તંભવાળો; ખર, પીડા અને ખણુજવાળો, ઘાલવાની અને ખાવાની શક્તિનો નાશ કરે એવો સોએ થાય છે તે અધિજિહ્વ છે.

ઉપજિહ્વ

તાદ્દગેવોપજિહ્વસ્તુ જિહ્વાયા ઉપરિ સ્થિતઃ ॥૩૫॥
એવો જ (અધિજિહ્વ જેવો જ) સોએ જીભના ઉપરના ભાગમાં થાય છે તે ઉપજિહ્વ છે.

તાળવાના રોગ (૮)

તાલુપિટિકા

નાલુમાંસેડનિલાદ્ વુપ્ટે પિટિકાઃ સરુજઃ સ્વરાઃ ।

વહ્યયો ઘનાઃ સ્નાવ્યુતા-

સ્તાસ્તાલુપિટિકાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૩૬ ॥

વાયુથી તાળવાનું માંસ ખગડે ત્યારે પીડાવાળી, ખર, ઘણી, ઘટ્ટ (પાસેપાસે થતી), ચેપ નીકળતી ફેફસીઓ થાય છે. તેને તાલુપિટિકા કહે છે.

ગલશુદિકા (ગળાના કાકડા)

તાલુમૂલે કફાત્સાઘાત્ મત્સ્યવસ્તિનિમા મૃદુઃ પ્રલમ્બઃ પિચ્છિલઃ શોફો

નાસયાડઽહારમીર્યન્ ॥ ૩૭ ॥

કળ્પોપરોચત્કાસવમિકૃત્ ગલશુદિકા ।

કફના અને ઘોઘીના ભેગા પ્રકોપને ક્ષીધે તાળવાના મૂળમાં માછલીના મૂત્રાશય જેવો, મૃદુ, લખડતો, અન્નનળીનો રસ્તો કાકડાને ક્ષીધે રોકાયેલા હોવાથી દરદી જે કંઈ ખાય તેને નાક વાટે ખહાર કાઢે એવો, ગળાના રસ્તાને રોકતો; તરસ, ઉધરસ અને બિલટી-રૂપી ઉપદ્રવો કરે એવો સોભે તે ગલશુદિકા (ગળાના કાકડા) છે.

તાલુસંહતિ (તાલુસંઘાત)

નાલુમધ્યે નિરુદ્ધાંસ સંહતં તાલુસંહતિઃ ॥ ૩૮ ॥

તાળવાની વચ્ચે પીડા ન થાય એવું ગંઢાઈને કડભૂ થઈ ગયેલું માંસ તે તાલુસંહિત છે.

તાળવાનું અપ્યુદ્ધ

પદ્માકૃતિસ્તાલુમધ્યે રક્તાચ્છવયથુરવુંદમ્ ।

ઘોઘીના પ્રકોપને ક્ષીધે તાળવાની વચ્ચે કમળના આકારનો સોભે થાય તે તાળવાનું અપ્યુદ્ધ છે.

કન્ઠપ

કન્ઠપઃ કચ્છપાકારશ્ચિરવૃદ્ધિઃ કફાદરુક્ ॥

કફને ક્ષીધે કાચખા જેવા આકારનો, ક્ષીધે વખતે વધે એવો, પીડાવિનાનો સોભે આવે તેને કન્ઠપ કહે છે.

તાલુપુષ્પુટ

કોલાભઃ શ્લેષ્મદોઘ્યાં પુષ્પુટો નીરુજઃ સ્થિરઃ

કફ અને ચરબી ખગડવાથી ખાર જેવો, પીડાવિનાનો, સ્થિર સોભે થાય તે તાળવાનું પુષ્પુટ છે.

તાલુપાક

પિત્તેન પાકઃ પાકાચ્ચઃ પૂયાસ્લાઘી મહારુજઃ ॥

પિત્તના પ્રકોપને ક્ષીધે પરુ નીકળે અને ખહુ પીડા થાય એવું તાળવું પાકે તેને પાક (તાલુપાક) કહે છે,

તાલુશોષ

વાતપિત્તજ્વરાયાસૈસ્તાલુશોપસ્તદાહ્યઃ ।

વાયુથી, પિત્તથી, તાવથી અને મહેનતથી તાળવું સુકાય તેને એ જ નામનો રોગ (તાલુશોષ) કહે છે.

ગળાના રોગ (૧૮)

રોહિણી

જિહ્વાપ્રવન્ધજાઃ કળ્પે દારુણા માર્ગરોઘિનઃ ॥

માંસાહ્ચુરાઃ શીઘ્રચયા રોહિણી શીઘ્રકારિણી

જીભના મૂળમાં ઉત્પન્ન થતા, દારુણ (સહન કરવા મુશ્કેલ), ગળાના માર્ગને રૂંધતા, ઝટ ફેલાઈ બંધ એવા (ઝટ ભેગા થઈ બંધ એવા) માંસના અંકુરો ગળામાં થાય તેને રોહિણી રોગ કહે છે. એ રોહિણી રોગ ઝટ મારી નાષ્ટ છે.

વાતરોહિણી

કળ્પાસ્યશોપકૃદ્વાતાત્ સા હનુશ્ચોત્રચ્ચરી ॥

વાયુથી થતી રોહિણી ગળું અને મોં સૂકવે છે તથા જડખાં અને કાનમાં પીડા કરે છે.

પિત્તરોહિણી

પિત્તાજ્વરોપાત્પમ્પોહકળ્પધૂમાયનાન્વિતા ।

ક્ષિપ્રજા ક્ષિપ્રપાકાઽતિરાગિણી સ્પર્શનાસહા ॥

પિત્તથી થતી રોહિણીમાં તાવ, બિધા, તરસ, મોહ અને ગળાનું ધૂમાયન એટલાં લક્ષણો થાય છે. એ (પિત્તની રોહિણી) ઝટ થાય છે, ઝટ પાકે છે, ખહુ રતાશવાળી હોય છે અને સ્પર્શ સહન ન કરી શકે એવી (આળી) હોય છે.

કફરોહિણી

કાફેન પિચ્છિલા પાણ્દુઃ

કફથી થતી રોહિણી પિચ્છિલ અને ઘોળી

હાય છે.

રક્તરોહિણી

અસ્જા સ્ફોટકાચિતા ।

તત્સાક્ષારનિમા કર્ણચુક્રી પિત્તજાકૃતિઃ ॥૪૪॥

દોહાના પ્રકોપથી થતી રોહિણી ફાદાથી ભરેલી, ધીકતા અંગારા જેવી, ઠાનમાં પીડા કરે એવી અને પિત્તરોહિણી જેવાં લક્ષણોવાળી હાય છે.

સન્નિપાતરોહિણી

ગમ્भीરપાકા નિચયાત્ સર્થલિક્ષ્મસમન્વિતા ।

વાયુ વગેરે ખંધાં સામટાં ખગડવાથી થતી રોહિણી ઊંડા પાકવાળી અને ખધી (ખીજ ચારે) રોહિણીઓનાં લક્ષણોવાળી હાય છે.

કંઠશાલુક

દોષૈઃ કફોલ્વળૈઃ શોફઃ કોલયદ્ પ્રથિતોન્નતઃ ૪૫
શૂકકણ્ઠકવત્કણ્ઠે શાલુકો માર્ગરોધનઃ ।

કંઠ જેમાં અધિક હાય એવા ત્રણે દોષોથી ધારના જેવા; ગંઠાયેલા અને ભિચો, ગળાને રસ્તો રોકનારાં સોભે ગકધાન્યની ઊંખીના કાંટા જેવા કાંટાવાળા ગળામાં આવે તે શાલુક રોગ છે.

૫૬

વૃન્દો વૃન્નોન્નતો દાહજ્વરહૃદ્ ગલપાર્શ્વગઃ ॥૪૬॥

ગોળ, ભિચો, ખળતરા અને તાવ આણે એવો, ગળાની ખાજુમાં થતો સોભે તે ૫૬ છે.

તુંડિકેરિકા

હનુસન્ધ્યાગ્રિતઃ કણ્ઠે કાર્પાસીકલસન્નિમઃ ।

પિન્ચિલો મન્દચુક્ર શોફઃ

કઠિનસ્તુણ્ડિકેરિકા ॥૪૭॥

જડખાના સંધાના આગ્રથે થતો, કપાસિયા જેવો, પિચ્છલ, ધીમી પીડાવાળો અને કંઠણુ સોભે ગળામાં થાય તે તુંડિકેરિકા છે.

ગલૌધ

ઘાહ્યાન્તઃ શ્વયથુર્વોરો ગલમાર્ગાંગલોપમઃ ।

ગલોવો મૂર્ધગૃસ્તાતન્દ્રાલાલાજ્વરપ્રદઃ ॥૪૮॥

ગળાના રસ્તામાં આગળા (હલાળા) જેવો; માથામાં ભારેપણું, વેન, લાળ અને તાવ આણે એવો, ભયંકર સોભે ગળામાં ખહાર અને અંદર આવે તે ગલૌધરોગ છે.

વલય

વલયં તાનિચુક્ શોફસ્તહ્નદેવાયતોન્નતઃ ।

તેના (ગલૌધના) જેવો જ, લાંબો અને ભિચો, ખડુ પીડા વિનાનો (ગળામાં) સોભે આવે તે વલય છે.

ગિલાયુક

માંસકીલો ગલે દ્રોષૈરેકોન્નકોડ્યથવાડ્યચુક્ર ॥

છુલ્લોચ્છવાસાશ્ચવહતિઃ પૃથુમૂલો ગિલાયુકઃ ।

દોષોના પ્રકોપથી ગળામાં એક કે અનેક, ઘોડી પીડાવાળા, જેને લીધે ઉઘ્ઘાસ લેવાની અને ખાવાની ક્રિયા કરવામાં મુશ્કેલી પડે એવા અને મૂળમાં વિશાળ એવા માંસના ખીલાને ગિલાયુક કહે છે.

શતઘ્રી

મૂરિમાંસાહુકુરવૃત્તા તીવ્રત્ત્વજ્વરમૂર્ધચુક્ર ॥૫૦॥

શતઘ્રી નિચિતા વર્તિઃ શતઘ્રીવાતિચુક્રી ।

માંસના પુષ્કળ અંકુરોથી છવાયેલી; તીવ્ર તરસ, તાવ અને માથાની પીડા કરે એવી. શતઘ્રી નામના છૂટા ફેંકવાના હથિયાર જેવી, ખડુ પીડા કરનારી અને વધતીવધતી મોટી થયેલી વાટ (વાટના આકારનો સોભે)ને શતઘ્રી કહે છે.

(શતઘ્રી ૧. સોખંડની શુળો જેમાં અઠોઅઠ ખોસેલી હાય એવો પથ્થર. ૨. શતઘ્રી હથિયાર ચાર તાલ જેટલું લાંબું અને ઘોઢાની શુળો જેટલું હાય છે. તાલ=હાથની વચકી આંગળી અને અંગૂઠો પડોળાં કરીએ અને એ બે વચ્ચે જેટલું અંતર પડે તે.)

ગલવિદ્રધિ (ગળાનું ગડ)

વ્યાપ્તસર્વગલઃ શીવ્રજન્મપાકો મહારુજઃ ॥૫૧॥

પૃતિપૂયનિભસ્ત્રાવો શ્વયથુર્મલવિદ્રધિઃ ।

આખા ગળામાં વ્યાપી ગયેલો, અટ પેદા થાય એવો, અટ પાકે એવો, ખડુ પીડાવાળો, ગંધાતા પરુ જેવો કંઠ નીકળતો સોભે તે ગલવિદ્રધિ (ગળાનું ગડ) છે.

ગલાપ્થુદ (ગળાનું ફેન્સર)

જિહ્વાવસાને કણ્ઠાદાવપાકો શ્વયથુર્મલાઃ ॥૫૨॥

જનયન્તિ સ્થિરં રક્તં નીરુજં તદ્ગલાપ્થુદમ્ ।

દોષો ભસને છેડે અને ગળાની શરૂઆતના

ભાગમાં પાકે નહિ એવો, સ્થિર, રાતો, પીડા વિનાનો સોમ આણું છે, ને ગલાણુંદ (ગળાનું કેન્સર) છે.

ગલગંડ

પવનશ્લેષ્મમેદોર્મિર્ગલગણ્ડો ભવેદ્વહિઃ ।
વર્ધમાનઃ સ કાલેન મુષ્કવલ્લમ્વતેડતિરુક્ ॥૫૩॥
વાયુ, કફ અને ચરખી ખગડવાથી ગળાના ખહારના ભાગમાં ગલગંડ નામનો રોગ થાય છે. ને વખત જતાં વધતાંવધતા અંડની માફક લખડે છે અને ખણુ પીડા કરે છે.

વાયુનો ગલગંડ

કૃષ્ણોડ્ક્રુણો વા તોદાત્યઃ
સ વાતાત્કૃષ્ણરાજિમાન્ ।
વૃદ્ધસ્તાલુગલે શોષં કુર્યાચ્ચ વિરસાસ્યતામ્ ॥૫૪॥
વાયુને ક્ષીધે થતો ગલગંડ કાળો કે આછા લાલ, પુષ્કળ તોદવાળો, કાળી રંગોના કિસોટા તરી આવે એવો, વધે ત્યારે તાળવાને અને ગળાને મૂકવે એવો તથા મોંને ઊસ્વાદ ખનાવે એવો હોય છે.

કફનો ગલગંડ

સ્થિરઃ સર્વર્ગઃ કળ્દુમાન્
દીતસ્પર્શો ગુરુઃ કફાત્ ।
વૃદ્ધસ્તાલુગલે લેપં કુર્યાચ્ચ મધુરાસ્યાતામ્ ॥૫૫॥
કફને ક્ષીધે થતો ગલગંડ સ્થિર, ગળાના જેવા રંગનો, ખણુજવાળો, અડકવામાં ઠંડો, ભારે, રોગ વધે ત્યારે તાળવામાં અને ગળામાં કફ લપેડાયેલો રહે એવો તથા મોં ગળુગળુ રહે એવો હોય છે.

ચરખીનો ગલગંડ

મેદસઃ શ્લેષ્મવદ્ધાનિવૃદ્ધયોઃ સોડ્ગુવિધીયતે ।
દેહં વૃદ્ધશ્ચકુરુતેગલે શર્દ્ધં સ્વરેડ્લપતામ્ ॥૫૬॥
ચરખીથી થતો ગલગંડ કફના ગલગંડ જેવાં લક્ષણોવાળો હોય છે, વધવાઘટવામાં એ શરીરનું અનુકરણ કરે છે (શરીર વધે ત્યારે ગલગંડ વધે છે અને શરીર ઘટે ત્યારે એ ઘટે છે), ગલગંડ વધે ત્યારે ગળામાં અવાજ થાય છે અને અવાજ ધીમો થઈ જાય છે.

સ્વરશ્ન

શ્લેષ્મવદ્ધાડનિલાતિઃ મુષ્કકણ્ડો હૃતસ્વરઃ ।
તામ્યન્ પ્રસક્તં શ્વસિતિ

એન સ સ્વરહાડનિલાત્ ॥૫૭॥

જે રોગને ક્ષીધે વાયુની ગતિ કફને ક્ષીધે રોકાય છે, ગળું સુકાય છે (લીલું રહેતું નથી), અવાજનો નાશ થાય છે, આંખે અંધારાં આવે છે અને દરદી સતત હાકે છે તે સ્વરશ્ન રોગ વાયુના પ્રકોપથી થાય છે.

આખા મોંમાં થતા રોગ (૮)

વાયુનો મુખપાક

કરોતિ વદનસ્યાન્તર્વર્ણાન્ સર્વસરોડનિલઃ ।
સજ્જારિણોડ્ક્રુણાન્ રુધ્ધા-

નોષ્ટ્રો તામ્નૌ ચલન્વચ્ચૌ ॥૫૮॥

જિહ્વા શીતાસહા ગુર્વી સ્ફુટિતા કળ્પકાચિતા ।
વિવૃણોતિ ચ ક્રુષ્ટ્રેણ મુલં પાકો મુલસ્ય સઃ ૫૯
વાયુ વધે (આખા મોંમાં) પ્રસરી જઈને ફરતા આછા લાલ, લાખા ત્રણ મોંમાં કરે છે, હેડાં તાંખાવર્ણાં થાય છે, હેડાંની ચાખડી ઊપસી આવીને ઢીલી પડીને હાથે છે, જીભ ઠંડકને સહન ન કરી શકે એવી, ભારે ચિરાયલી અને કાંટાકાંટાવાળી થઈ જાય છે અને દરદીને મોં ઉઘાડતાં દુઃખ થાય છે. આ મુખપાક નામનો રોગ છે.

ઉર્ધ્વશુદ્ધ

અઘઃ પ્રતિહતો વાયુરશાંગુલમ્કફાદિભિઃ ।
યાલ્યૂર્ચ્વં વન્નદૌર્ગન્ધ્યં કુર્વેન્નૌર્ચ્વગુદસ્તુ સઃ ॥૬૦
હરસ, ગોળો, કફ વગેરેને ક્ષીધે નીચે ભટકાયેલો (અથડાયેલો) વાયુ ઊંચે ચઢીને મોં ગંધાવે છે (ગુદાની દુર્ગંધને મોંમાં આણું છે) તે ઉર્ધ્વશુદ્ધ રોગ છે.

પિત્તનો મુખપાક

મુલસ્ય પિત્તજે પાકે દાહોપે તિક્તવન્નના ।
ક્ષારોક્ષિતક્ષતસમા વ્રણાઃ

પિત્તથી થતા મુખપાકમાં મોંમાં દાહ અને ઊષા થાય છે, મોં તીખું રહે છે અને જાણે ક્ષાર છાંચો હોય એવાં ચાંદાં પડે છે.

લોહીથી થતો મુખપાક

તદ્વચ રક્તજે ॥ ૬૧ ॥

લોહીથી થતા મુખપાકમાં એવું જ (પિત્તના મુખપાક જેવું જ) હોય છે.

કંકનો મુખપાક

કફજે મધુરાસ્વાદ કળ્કમત્પિચ્છિલા મળાઃ ।

કંકથી થતા મુખપાકમાં મેા ગળ્યું અને ખણ્ણવાણું રહે છે તથા મેામાં પિચ્છિલ ચાંદીઓ પડે છે.

મુખાપ્તુદ (મેાનું કેન્સર)

અન્તઃકપોલમાશ્રિત્ય શ્યાવપાણુ કફોડ્યુંદમ્દર કુર્યાત્તદ્ ઘટ્તિતં છિન્નં મૃદિતં ચ વિવર્ધતે ।

કંક ગાલની અંદરની (=મેામાંની) ખાણુએ ખદામી રંગનું કે ધોણું અપ્તુદ કરે છે. એને (સાગના પાકડાં વગેરે વડે) ઘસવામાં આવે, (વૃદ્ધિપત્ર વગેરે શસ્ત્રથી) કાપી કાઢવામાં આવે અને (વેરી નાખવા માટે) મસળવામાં આવે તો એ અપ્તુદ વધે છે.

ત્રિદોષ અને લોહીથી થતો મુખપાક

મુલપાકો મ્થેત્સાસ્ત્રેઃ સર્વેઃ સર્વાકૃતિર્મલેઃ ॥૬૩॥

ત્રણુ દોષ અને લોહી એ ચારે ખગડવાથી એ ચારથી થતા ઘૂટાઘૂટા મુખપાકનાં ભેગાં લક્ષણોવાળો મુખપાક થાય છે.

પૂતિમુખ

પૂલ્યાસ્યતા ચ તૈરેવ દન્તકાષ્ટાદિવિદ્ધિપઃ ।

દાતણુ ન કરનારને એ જ દોષોના પ્રકોષને લીધે પૂતિમુખ (મેા ગધાવાનો) રોગ થાય છે. મુખરોગોની વિભાગવાર તથા કુલ સંખ્યા ઓછે ગળ્ણે દ્વિજે મૂલે જિહ્વાયાં તાલુકે ગલે ॥૬૪॥ વસ્ત્રે સર્વત્ર ચેત્યુક્તાઃ પશ્ચસતતિરામયાઃ ।

૧૬૫ ॥

અપ્રાવર્ણદશાષ્ટો ચ ક્રમાત્

હોડમાં ૧૧, ગાલમાં ૧, દાંતમાં ૧૦, દાંતનાં પેદાંમાં ૧૩, જીભમાં ૬, તાળવામાં ૮, ગળામાં ૧૮ અને આખા મેામાં ૮ મળી મેાના ૭૫ રોગ કહેા.

અસાધ્ય મુખરોગો

તેવ્યનુપક્રમાઃ ।

કારાલો માંસરક્તોષ્ણાવર્શુદાનિ જલાદિન્ના ॥ ૬૬ ॥

કચ્છપસ્તાલુપિટ્ટિકા ગલોઘઃ સુપિરો મહાન્ ।

સ્વપ્નોર્ચગુદશ્યાવરાતમીપ્તલાલસાઃ ॥ ૬૭ ॥

નાશ્ચોષ્ઠકોપો નિચયાત્,

રક્તાત્સંયેશ્ચ રોહિણી ।

દશને સ્ફુટિતે દન્તમેદઃ પક્ષોપજિહ્વિકા ॥ ૬૮ ॥

ગલગણ્ઢઃ સ્વસ્ત્રંશી

કુચ્છ્રોચ્છ્વાસોડતિવત્સરઃ ।

એમાંથી (૭૫ મુખરોગોમાંથી) કરાલ, માંસોષ, રક્તોષ, જલાણુંદ સિવાયનાં ચાર અપ્તુદ (હોડકુંડ, તાળવાનું, ગળાનું અને આખા મુખનું અપ્તુદ); કચ્છપ, તાલુપિટ્ટિકા, ગલોઘ, મહાસુપિર, સ્વસ્ત્રંશ, ઊર્ધ્વશુદ, શ્યાવદંત, શતદની, વલય, અલસ, ત્રિદોષની દંતનાડી, ત્રિદોષનો એષકોષ, રક્તરોહિણી, સન્નિપાત-રોહિણી, દાંત તરડાયા કે પૂટલા પછી થયો દંત-ભેદ, પાકી ગયેલી ઉષ્ણિહ્વિકા, જેમાં અવાજનો નાશ થયો હોય, શ્વાસ લેતાં મુરકેલી પડતી હોય અને જેને વરસ વીતી ગયું હોય એવો ગલગણ્ઢ-એટલા (૨૪) મુખરોગ અસાધ્ય છે.

યાપ્ય મુખરોગ

યાપ્યસ્તુ હર્ષો મેદશ્ચ

દંતહર્ષ અને (દાંત તરડાયા કે પૂટલા સિવાયનો) દંતભેદ એ બે રોગ યાપ્ય છે.

સાધ્ય મુખરોગો

રોગાન્ શસ્ત્રોપધૈર્જયેત્ ॥ ૬૯ ॥

ખાકીનાને (શ્લેક કંકથી કટકું સિવાયનાને) શસ્ત્રક્રિયાથી અને ઔષધથી મટાડવા.

હત્યશ્ત્રાન્નહૃદયે પષ્ટે ઉત્તરસ્થાને મુત્તરોગવિજ્ઞાનીયો

નામૈકવિરોડધ્યાયઃ ॥ ૨૧ ॥

અધ્યાય ૨૨ મેા-મેાના રોગોના ઉપાય

અથાતો મુલરોગપ્રતિપેઘં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે મેામાં થતા રોગોને મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણુ કહ્યું છે:

અંડીષના ઉપાય

લગ્નૌષ્ઠસ્ય વિલિપ્યાન્તો

સ્વૂત્વા યગવદાચરેત્ ।

અંડીષ રોગમાં ચિરાયલા હોડને (હોડનું સ્નેહન અને સ્વેદન કરીને પછી) જોતરીને એના છેડા સીવી લઈ ને સઘોત્રણુ જેવા ઉપચાર કરવા. યદ્દીજ્યોતિષ્પતીરોધ્રાચાવળીસારિવોપલૈઃ ॥ ૧ ॥ પટોલ્યા કાકમાચ્યા ચ તૈલમગ્ન્યજ્ઞનં પચેત્ ।

જેઠીમધ, માલકાંકણી, દોધર, ગોરખમુંડી, સારિવા, કાણું કમળ, પટોળ અને ઘોળી ખીલુડી-એટલાં ઔષધો વડે (હોડ ઉપર) અભ્યંગ કરવા માટે તેલ પકાવવું.

નસ્યં ચ તૈલં વાત્તમ્નમચુરસ્કન્ધસાચિતમ્ ॥ ૨ ॥ વાયુ મટાડે એવાં ઔષધોથી અને મધુર ગણના ઔષધોથી મિઝ કરેલા તેલનું નસ્ય આપવું.

વાયુના ઓષ્ઠકોપના ઉપાય
મહાન્નેહેન વાતોષ્ઠે સિદ્ધેનાકઃ પિચુહિતઃ ।
દેવધૂપમધૂચ્છિપ્રગુગુલ્વમરદ્વાકમિઃ ॥ ૩ ॥

રાળ, મીણુ, ગુગળ અને દેવદાર વડે સિદ્ધ કરેલા મહાસ્નેહ ચોપડેલું ૩નું પૂમડું (કે પોતું) વાયુના ઓષ્ઠકોપમાં ફાયદો કરે છે. યદ્દયાહ્વચૂર્ણયુક્તેન તેનૈવ પ્રતિસારણમ્ ।

એ જ (સ્થોક ૨૩, ૩ વાળા) મહાસ્નેહમાં જેઠીમધનું ચૂર્ણ નાખીને એ મહાસ્નેહ વડે જ પ્રતિસારણુ કરવાથી ફાયદો થાય છે. નાહ્યોષ્ઠં સ્વેદયેદ્ યુગ્ધસિદ્ધેરેરણ્ડપલ્લવૈઃ ॥ ૪ ॥

દૂધમાં સિદ્ધ કરેલાં એરડાનાં પાંદડાંને શેક હોડ ઉપર નાડીસ્વેદવિધિથી કરવો. (નાડી-સ્વેદવિધિ અષ્ટાંગહૃદયમાં આપ્યો નથી, ચરક-મંહિતા સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૧૪ માં આપ્યો છે.) લગ્નૌષ્ઠવિહિતં નસ્યં તસ્ય મૂર્ધ્નિ ચ તર્પણમ્ ।

અંડીષ માટે કંકેલું નસ્ય આપવું અને એના વડે જ માથે અભ્યંગ કરવો.

પિત્તનો ઓષ્ઠકોપ અને અસિઘાત-
(ક્ષત)નો ઓષ્ઠકોપ
પિત્તાભિઘાતજાવોષ્ઠો જલોકોમિરુપાચરેત્ ॥ ૫ ॥
પિત્તના ઓષ્ઠકોપનો અને અસિઘાતના

ઓષ્ઠકોપનો ઉપાય જળો મુકાવીને કરવો (જળો મુકાવીને લોહી કઠાવવારૂપી ઉપાય કરવો).

રોધ્રસર્જરસશૌદ્રમધુકૈઃ પ્રતિસારણમ્ ।
દોધર, રાળ, મધ અને જેઠીમધ વડે પ્રતિ-
સારણુ કરવું.

ગુહ્ણવીર્યપિષ્પત્તક્લ્મ્સિદ્ધમગ્ન્યજ્ઞને ઘૃતમ્ ॥ ૬ ॥

ગળો, જેઠીમધ અને રતાંજળી વડે સિદ્ધ કરેલું ઘી (હોડ ઉપર) અભ્યંગ માટે સારું છે. પિત્તવિદ્રધિવચ્ચાત્ર ક્રિયા અને એમાં (પિત્તના અને અસિઘાતના ઓષ્ઠકોપમાં) પિત્તના વિદ્રધિના જેવી ક્રિયા (ચિ. અ. ૧૩) કરવી.

લોહીથી થતો ઓષ્ઠકોપ
શોણિતજેડપિ ચ ।

હૃદમેવ નવે કાર્ય કર્મ
લોહીથી થતો ઓષ્ઠકોપ નવો (થોડા વખત-
થી જ થયેલો) હોય તો એમાં પણ આ જ
(પિત્તના ઓષ્ઠકોપ માટે કહેલી) ક્રિયા કરવી.

કફનો ઓષ્ઠકોપ
ઓષ્ઠે તુ કફાતુરે ॥ ૭ ॥

પાઠાક્ષારમધુલ્યોપૈર્હૃતાસ્ત્રે પ્રતિસારણમ્ ।
ધૂમનાવનગળ્હૂવાઃ પ્રયોજ્યાશ્ચ કફાચ્છિદઃ ॥ ૮ ॥

કફના પ્રકોપથી થયેલા ઓષ્ઠકોપમાં લોહી કઠાવ્યા પછી કાળીપાટ, જવખાર, મધ અને ત્રિકટુ વડે હોડ ઉપર પ્રતિસારણુ કરવું તથા કફને મટાડે એવાં ધૂમપાન, નસ્ય અને ગંદૂપની ક્રિયા કરવી.

ચરખીથી થતો ઓષ્ઠકોપ
સ્વિન્નં મિન્નં વિમેદસ્કં દહેન્મેદોજમગ્નિના ।

પ્રિયજ્ઞુરોધ્રત્રિકલામાશ્લિકૈઃ પ્રતિસારયેત્ ॥ ૯ ॥
ચરખીથી થતા ઓષ્ઠકોપનું સ્વેદન કરીને પછી હોડને ચીરીને એમાંથી ચરખી કાઢી નાખીને અગ્નિથી ડામ દેવો; કાંગ, લોધર, ત્રિકુળા અને મધથી હોડ ઉપર પ્રતિસારણુ કરવું.

જલાપ્યુંદ
સશ્તૌદ્રા ઘર્ષણં તીક્ષ્ણા મિન્નગુહ્ણે જલાપ્યુંદે ।
ઘવગાદેડિતવુદ્ધે વા ક્ષારાડગ્નિર્વા પ્રતિક્રિયા ॥
જલાપ્યુંદને ફેડીને એમાંથી પાણી કાઢી

નાખીને એને શુદ્ધ કરીને (પીપર, મરી વગેરે) તીક્ષ્ણ ઔષધોને મધમાં કાલવીને એ હોડ ઉપર ઘસવું. પણ બે જલાશુદ્ધ મૂળ ખડુ શંકુ હોય કે જલાશુદ્ધ ખડુ વધી ગયું હોય તે ક્ષાર મૂકીને કે ડામ દઈને ખાળવું એ ઉપાય કરવો.

ગંડાલથ

આમાઘવસ્યાસ્વલર્જી ગણે શોફવદાચરેત્ ।

ગંડ ઉપર થતી અલથ (ગંડાલથ) આમ વગેરે (આમ, પર્યમાન, પકવ) અવસ્થામાં હોય તેના શોથ (વ્રણશોથ) પ્રમાણે ઉપચાર કરવા.

શીતદંત (દાસન)

સ્વિન્નસ્ય શીતદન્તસ્ય પાર્ણી વિલિલિન્નાં દહેત્ ॥

તૈલેન, પ્રતિસાર્યાં ચ સર્થોદ્રઘનસૈન્ધવૈઃ ।

દાહિમન્ચગ્વરાતાઠ્ઠ્યકાન્તાજસ્વસ્થિનાગરૈઃ ॥

કવલઃ ક્ષીરિણાં કાથૈરણુતૈલં ચ નાયતમ્ ।

શીતદંત રોગમાં દાંતને શેક કરીને એ દાંતના પેઢાને ખોતરીને તેલથી ડામવું અને પછી એ ડામેલા પેઢા ઉપર મધ, મોથ, સૈંધવ, દાડમની છાલ, ત્રિકુળા, રસવંતી, કાંગ, બાંજુનો ફળિયો અને સૂંક વડે પ્રતિસારણુ કરવું. ક્ષીરિ-વૃક્ષોના ક્વાથોના કવલગ્રહ કરવો અને આણુ-તૈલનું નરય આપવું.

દંતહર્ષ, દંતભેદ

દન્તહર્ષે તથા મેદે સર્વાં વાતહરા ક્રિયા ॥૧૩॥

તિલયદ્વીમધુશુતં ક્ષીરં ગણ્ઘપધારણમ્ ।

દંતહર્ષરોગમાં અને દંતભેદ રોગમાં વાયુ મટાડે એવી બધી ક્રિયાઓ તથા તલ અને જીંદીમધ સાથે પકવેલા દૂધના ગંદૂપ ભરી રાખવા એ કાયદો કરે છે.

દંતચાલ

સ્નેહં દશમૂલામ્બુ ગણ્ઘ્યઃ પ્રચલદ્વિજે ॥ ૧૪ ॥

તુત્યરોઘ્નકળાશ્રેષ્ઠાપત્ત્વપદુધર્ષણમ્ ।

સ્તિગ્ધાઃ શીલ્યા યથાવસ્થં

નસ્યાન્નસ્વલાદયઃ ॥ ૧૫ ॥

દાંત હાલતા હોય તેમાં (દંતચાલ રોગમાં) દશમૂળના ક્વાથમાં સ્નેહ નાખીને એના ગંદૂપ ભરી રાખવા; મોરચૂથુ, લોધર, પીપર, ત્રિકુળા, સ્તાંબળી અને સૈંધવ પેઢાં ઉપર ઘસવાં

અને રોગની અવસ્થા પ્રમાણે સ્નેહન નરય, સિન્ગધ અન્ન અને સિન્ગધ કવલગ્રહ વગેરે ક્રિયાઓ રોગ કરવી.

અધિદંત

અધિદન્તકમાલિતં યદા ક્ષારેણ જર્જરમ્ ।

કૃમિદન્તમિત્રોત્પાઢ્ય તદ્વચોપચરેત્ ॥ ૧૬ ॥

અન્નવસ્થિતરક્તે ચ દ્વ્યે વ્રણે ઇવ ક્રિયા ।

અધિદંતને ચારે ખાણુથી (દાંતના પેઢા ઉપર) ક્ષાર ચોપડવો. પછી જ્યારે જીર્ણ થઈને હાલવા માટે, ત્યારે કૃમિદંતની માફક દાંતને ખેંચી કાઢીને પછી કૃમિદંતના જેવા ઉપચાર કરવા. બે લોહી ખંધ ન થાય તે (લોહી ખંધ કરવા માટે) ડામ દઈને પછી મળુના જેવા ઉપાય કરવા.

દંતશકર

અર્હિસન્ દન્તમૂલાન્નિ

દન્તેભ્યઃ શર્કરાં હરેત્ ॥ ૧૭ ॥

ક્ષારચૂર્ણમિધુતૈસ્તતશ્ચ પ્રતિસારયેત્ ।

દાંતનાં પેઢાંને ઈબ્ન ન થાય એ ગેને દાંત ઉપર ખાજેલી પોપડીઓને (દંતલેખન શસ્ત્રથી) ઉખેડવી અને પછી ક્ષારનાં ચૂણોને મધમાં કાલવીને એવું પ્રતિસારણુ કરવું.

કપાલિકા

કપાલિકાયામખ્યેવં હર્ષોક્ત ચ સમાચરેત્ ॥ ૧૮ ॥

કપાલિકા રોગમાં પણ આ (દંતશકર-વાળી ક્રિયા) તથા દંતહર્ષમાં કહેલી ક્રિયા કરવી.

કૃમિદંત

જયેદ્દિસ્તાઘ્નોઃ સ્વિન્નમચલં કૃમિદન્તક્રમ્ ।

સ્તિન્ગધેશ્ચાલેપગણ્ઘ્યનસ્યાહારૈશ્ચલાપહૈઃ ॥ ૧૯ ॥

ગુઢેન પૂર્ણે સુપિરં મધુચ્છિદ્યેન વા દહેત્ ।

સત્તત્તદ્રાકંક્ષીરાભ્યાં પૂરણં કૃમિશૂલજિત્ ॥ ૨૦ ॥

(કૃમિદંત રોગમાં) શેક કરીને હાલતા ન હોય એવા કીડાવાળા દાંતને કીડાથી ખજ-ડેણું લોહી, લોહી કાઢવાના ઉપાયોથી કાઢીને મટાડવો; સિન્ગધ લેપ, ગંદૂપ, નરય અને આહારથી તથા વાયુ મટાડે એવા લેપ, ગંદૂપ, નરય તથા આહારથી કૃમિદંત મટાડવો; કીડાએ કોરી કાઢેલા છિદ્રમાં ગરમ

કરેલો ગોળ કે ગરમ કરેલું મીઠુ ભરીને ખાળવું; તથા સાતવીણ અને આઠડાનું દૂધ પોલાણમાં ભરવું. આમ કરવાથી કીડાને ક્ષીધે આવતું થળ મટે છે.

હિન્દુગુફફલકાસીસ્વર્જિકાકુપ્તવેહ્નજમ્ ।
રજો રુજં જયત્યાશુ વક્ત્રસ્યં દશને ઘૃતમ્ ॥૨૧
હિંગ, કાયફળ, હીરાકસી, સાલખાર, ઉપશેટ અને વાવડિંગનું ખારીક ચૂર્ણ વસ્ત્રમાં (ચોટક્ષીમાં) રાખીને એ ચોટક્ષીને દાંત ઉપર રાખી મૂકવામાં આવે તો પીડા તરત મટે છે.

ગણ્ડૂપ ગ્રાહયેતેલમેભિરેવ ચ સાધિતમ્ ।
કાયૈર્વા યુક્તમેરણ્ડઢિવ્યાઘ્રીમૂકદમ્બજૈઃ ॥ ૨૨ ॥
એમના વડે જ (હિંગ, કાયફળ, હીરાકસી, સાલખાર, ઉપશેટ અને વાવડિંગ વડે) સિદ્ધ કરેલા તેલના ગંદૂપ ભરાવવા અથવા એરંટો, બેકી ભોરીંગણી, જીભી ભોરીંગણી અને ભૂકદંબ- (ગોરખમુંડી)ના કવાથો ભેળવેલા તેલના કોગળા કરાવવા.

ક્રિયાયોગૈર્બહુવિચૈરિત્યશાન્તરુજં મૃશમ્ ।
દૃઢમપ્યુદ્ધરેદન્તં પૂર્વે મૂલાદ્વિમોક્ષિતમ્ ॥ ૨૩ ॥
સન્દંશકેન લઘુના દન્તનિર્વાતિનેન વા ।
તૈલં સયપ્થ્યાહવરજો ગણ્ડૂપો મધુ વા તતઃ ॥૨૪
આવી અનેક પ્રકારની ક્રિયાના યોગેથી (=ઔષધોના પ્રયોગેથી) પણ એ પીડા ન મટે તો દાંત મજબૂત હોય (હાલતો ન હોય) છતાં પણ પહેલાં એને પેઢામાંથી (મૂળમાંથી) છૂટો પાડીને પછી હલકા સંદંશક ચંત્રથી કે દાંત ખેંચી કાઢવાના ચંત્રથી એ દાંતને ખેંચી કાઢવો. તતો વિદારિયપ્થ્યાહવશ્કાટકકલેરુમિઃ ।

તૈલં દશગુણક્ષીરં સિદ્ધં યુક્તિ નાવનમ્ ॥ ૨૫ ॥
પછી ભોયકોણું, જીમ્બ, શિંગોડું અને કસેલાંના કદકથી તેલ કરતાં દસ ગણા ગાયના દૂધમાં સિદ્ધ કરેલું તેલ નસ્ય તરીકે વાપરવું. કૃષ્ણદુર્બલચુદ્ધાનાં વાતાતાર્નાં ચ નોદ્ધરેત્ ।
નોદ્ધરેચોત્તરં દન્તં ઘૃપદ્રવરુદ્ધિ સઃ ॥ ૨૬ ॥
યપામન્યુદ્ધતૌ સ્તિગ્ધસ્વાદુશીતક્રમો હિતઃ ।
દૂખળા, નખળા, ઘરડા અને વાયુથી પીડાતા માણસોના દાંત ખેંચી કાઢવા નહિ.

(કોઈ પણ માણસનો) ઉપરનો દાંત ખેંચી કાઢવો નહિ; કારણ કે એ દાંત ખેંચી કાઢવાથી ખડ્ડુ ઉપદ્રવો થાય છે. દાંત ખેંચી કાઢ્યા પછી એમને પણ (દૂખળા, નખળા, ઘરડા, વાયુથી પીડાતાઓને તથા ખીન્ત પધાને) સિન્ગધ, મધુર અને ઠંડી ક્રિયાઓ ફાયદાકારક છે.

શીતાદ
વિન્નાવિતાન્ને શીતાદે સક્ષોદ્ગૈઃ પ્રતિસારણમ્ ॥
મુસ્તાચુંનત્વકૃત્રિફલાફલિનીતાષ્ટેનાગરૈઃ ।
તત્કાથઃ કવલો, નસ્યં તૈલં મધુગ્સાધિતમ્ ॥૨૮
શીતાદ રોગમાં દાંતમાંથી દોષી કાઢ્યા પછી મોથ, સાદડની છાલ, ત્રિક્ષ્ણા, કાંગ, રસવંતી અને સૂંઠને મધમાં દાલવીને પ્રતિસારણ કરવું. એના (મોથથી સૂંઠ સુધીની વસ્તુઓના) કવાથોને કવલબ્રહ્મ કરાવવો તથા મધુર વર્ણનાં ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલા તેલનું નસ્ય આપવું.

ઉપકુશ
દન્તમાંસાન્યુપકુશે સ્વિન્નાન્યુપ્પામ્બુધારૈઃ ।
મળ્ડલાગ્રેણ શાકાદિપત્રૈર્વાં બહુશો લિલ્લેત્ ॥૨૯
તતશ્ચ પ્રતિસાર્યાણિ ઘૃતમળ્ડમધુદ્રુતૈઃ ।
લાક્ષાપ્રિયદ્વગુપ્તક્લવળોત્તમગૈરિકૈઃ ॥ ૩૦ ॥
સકુપ્તપુટ્ટીમરિચયટ્ટીમધુરસાક્ષતૈઃ ।
સુલ્લોષ્ણો ઘૃતમળ્ડોન્નુ તેલં વા કવલગ્રહઃ ॥૩૧॥
ઘૃતં ચ મધુરૈઃ સિદ્ધં હિતં કવલનસ્યયોઃ ।

ઉપકુશ રોગમાં મોંમાં ગરમ પાણી ભરી રાખીને દાંતનાં પેઢાને શેક કરવો. પછી મંડ-લાખપત્ર નામના ચંત્રથી કે સાગ વગેરેનાં પાંદડાંથી અનેક વાર પેઢાં છોલવાં. પછી લાખ, કાંગ, રનાજલી, સંધવ, ગેરુ, ઉપશેટ, સૂંઠ, મરી, જીમ્બ અને રસવંતી-એટલાં ઔષધોના ચૂર્ણને ઘાના મંડમાં અને મધમાં દાલવીને એના વડે પેઢા ઉપર પ્રતિસારણ કરવું. પછી સહેવાય એવા જિના ઘાના મંડનો કે સહેવાય એવા જિના તેલનો કવલબ્રહ્મ કરવો તથા મધુર ગણનાં ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું ઘી કવલબ્રહ્મમાં અને નસ્યમાં વાપરવું તે ફાયદાકારક છે.

દાંતપુષ્ટક
દન્તપુષ્ટકે સ્વિન્નાદિન્નમિન્નવિલેલિતે ॥ ૩૨ ॥
યપ્થ્યાહવસ્વર્જિકાગુટ્ટીસૈન્ધવૈઃ પ્રતિસારણમ્ ।

દંતપુષ્પટ રોગમાં, સોબને શેક કરીને, ઠાપી-
ને, ચીરીને અને છાલીને પછી જરીમધ, સાણ-
ખાર, સૂંઠ અને શેષધ વડે પ્રતિસારણ કરવું.

દંતવિદ્રધિ

વિદ્રધી કટુતીક્ષ્ણોષ્ણરુષ્ઠિઃ કવલલેપનમ્ ॥ ૩૩ ॥

વંચન કટુકાકુષ્ઠવૃશ્ચિકાર્લીપચોદ્રવૈઃ ।

રક્ષેત્પાકં હિમૈઃ પન્થઃ

પાત્થ્યો દાહોઽવગાઢકઃ ॥ ૩૪ ॥

દંતવિદ્રધિમાં તીખાં, તીક્ષ્ણ, ગરમ અને
ધૂખાં ઔષધો વડે કવલબ્રહ્મ અને લેપ કરવા,
કઠ, ક્રિપ્શેટ, મહિડાશીંડ અને જવખાર વડે
ધસવુ. કંડાં દ્રવ્યો વડે વિદ્રધિને પાકવું અટ-
કાવવું, પાકેલા વિદ્રધિને ચીરવું અને બહુ
હોંડા મૂળવાળા વિદ્રધિને ડામવું.

સુપિર

સુપિરે છિન્નલિખિતે સક્ષોદ્રૈઃ પ્રતિસારણમ્ ।

રોધમ્સુસ્તમિશિષ્ણેષ્ટાતાર્ક્યપત્તન્નકિચુકૈઃ ॥ ૩૫ ॥

સકટ્ફલૈઃ, કપાયેશ્ચ તેષાં ગળ્દૂપ ઇપ્યતે ।

યદીરોઘ્રોત્પલાનન્તાસારિવાયુરુચ્ચન્દનૈઃ ॥ ૩૬ ॥

સર્ગૈરિક્ષિતાપુષ્કૈઃ સિદ્ધં તૈલં ચ નાચનમ્ ।

સુપિર રોગમાં સોબને ઠાપીને અને લોધર,
મોથ, સુંવા, ત્રિક્ષ્ણાં, રશવંતી, રતાંજલી,
ખાખરે, અને કાયકળને મધમાં કાલવીને પ્રતિ-
સારણ કરવું; એમના (લોધરથી કાયકળ
સુધીનાં ઔષધોના) કવાથ વડે ગંદૂપ ઇચ્છાય
છે; જરીમધ, લોધર, કાણું કમળ, ધમાસો,
સારિયા, અગર, સુખડ, સોનાચેરુ, સાકર
અને ઘોણું કમળ-એટલાં ઔષધો વડે સિદ્ધ
કરેલા તેલવું નસ્ય આપવું.

અધિમાંસ

છિત્વાઽધિમાંસકં ચૂર્ણૈઃ

સક્ષોદ્રૈઃ પ્રતિસારયેત્ ॥ ૩૭ ॥

વચાતેજોવતીપાઠાસ્વજિકાયવશુકૈઃ ।

પટોલનિમ્બત્રિફલાકપાયઃકવલો હિતઃ ॥ ૩૮ ॥

અધિમાંસને ઠાપી નાખીને પછી વજ, તેજ-
બળ, કાળીપાટ, સાણખાર અને જવખારને
મધમાં કાલવીને પ્રતિસારણ કરવું તથા પટોળ,
લીમડો અને ત્રિક્ષ્ણાના કવાથનો કવલબ્રહ્મ કરવો

એ કાયકાકારક છે.

વિદલ્

વિદલ્લે દન્તમૂલાનિ મળ્ડલાગ્રેણ શોધયેત્ ।

દ્યારં યુજ્યાત્તતો નસ્યં

ગળ્દૂપાદિ ચ શીતલમ્ ॥ ૩૯ ॥

વિદલ્ રોગમાં મંડલાગ્રશસ્ત્રથી દાંતનાં
પેદાંને શુદ્ધ કરવાં. પછી દ્યારથી ખાળવું. પછી
શીતલીચં દ્રવ્યોથી પકવેલા તેલવું નસ્ય અને
શીતલીચં દ્રવ્યોના કવાથથી ગંદૂપ વગેરે ક્રિયા
કરવી.

દંતનાડી

સંશોધ્યામયતઃ કાયં શિરશ્ચોપચરેત્તતઃ ।

નાડીં દન્તાનુગાં દન્તં સમુલ્લ્યાગ્નિના વહેત્ ॥

કુઝ્જાં નૈકગતિ પૂર્ણાં ગુઢેન મદનેન વા ।

ધાવનં જાતિમદનહાદિરસ્વાદુકળ્પકૈઃ ॥ ૪૧ ॥

ક્ષીરિવૃક્ષામ્બુગળ્દૂપો, નસ્યં તૈલં ચ તત્કૃતમ્ ।

શરીરતું બને રીતે (વમન અને વિરચનથી)

અને માથાવું (નસ્યથી) શોધન કરીને પછી

દાંતને અનુસરતા (=સીધા) નાડીવળને દાંત ખેંચી

કાઢીને પછી (એ નાડીવળના માર્ગને) અગ્નિથી

ખાળવો (ડામવો); પણ બે નાડીવળને માર્ગ વાંકા-

ચૂંકા હોય અને નાડીવળના અનેક ફાંટા પડી

ગયા હોય તો દાંત કાઢી નાખીને એ નાડી-

વળના માર્ગ કે માર્ગોમાં ગોળ કે મીઠુ ભરીને

પછી અગ્નિથી ખાળવું (ગોળ કે મીઠુને તપાવીને

ગરમ કરીને પછી એ ગરમ પ્રવાહી નાડીવળમાં

રેડીને એ ગરમ પ્રવાહી વહેતુંવહેતું નાડીવળના

બધા માર્ગમાં પહોંચીને સડાને ખાળી નાખે

એવું કરવું). પછી બાઈનાં પાંદડાં, મીઠુ, ખેર અને

વીકળો એ ચારના કવાથથી (ખસ્ત-પિચકારી

વડે અને ખખળાવીને ઠોગળા કરાવીને) ઘોઈને

સાફ કરી નાખવું; પછી ક્ષીરિવૃક્ષોના કવાથના

ગંદૂપ ભરવા તથા ક્ષીરિવૃક્ષના ઠક્ક અને

કવાથથી સિદ્ધ કરેલા તેલવું નસ્ય આપવું.

વાતગિહ્વાકંટક

કુર્યાદ્વગ્તૌષ્ઠકોપોકં કળ્પકેવ્નિલાત્મસુ ॥ ૪૨ ॥

જિહ્વાયાં

વાયુને કીધે જીભ ઉપર કાંટાકાંટા પડી

गया होय, त्याचे वायुना ओषधोप माटे कडेला
 विषाय करवा.

पित्तनिर्मुखाकंठक

पित्तजातेषु घृष्टेषु रुधिरं स्रुते ।

प्रतिसारणमण्डूयनायनं मधुरैर्हितम् ॥४३॥

पित्तने क्षीधे लस विपर कांटाकांटा पडी गया
 होय त्याचे (साग, गणजली के नगाडनां पांढडां)
 घसीने सोडी कढाव्या पछी मधुर वर्गनां द्रव्ये
 वडे प्रतिसारण, गंडूष अने नस्यनी क्रिया कर-
 वाथी इयदो थाय छे.

कङ्कनिर्मुखाकंठक

तीक्ष्णैः कफोत्थेज्वेवं च सर्वपञ्चूपणादिभिः ।

कङ्के क्षीधे लस विपर कांटाकांटा पडी नय
 त्याचे सरसव, त्रिकट्ट वगेरे तीक्ष्ण द्रव्ये वडे
 ओषुं ज (=प्रतिसारण, गंडूष अने नावन) करवुं.

अलस (निर्मुखालस)

नवे जिह्वालसेऽप्येवं,

तं तु शस्त्रेण न स्पृशेत् ॥ ४४ ॥

ताज थयेला लसन्न अलसरोगमां पक्षु
 ओषुं ज (कङ्कनिर्मुखाकंठक ओषुं) करवुं; पक्षु
 तेने शस्त्र अडकाडवुं नहि.

अधिनिर्मुख

उन्नम्य जिह्वामारुघ्रां यडिशोनाधिजिह्विकाम् ।

छेदेऽन्येनमण्डलाग्रेण तीक्ष्णोष्णैर्वर्षणादि च ॥४५॥

लसने उंची करीने पछी अडिशं यंत्रथी
 अधिनिर्मुखाने (सोानने) ओंथीने मंडलाग्रशस्त्रथी
 कापी नाभवी अने पछी तीक्ष्ण अने गरम द्रव्ये
 वडे घसवुं वगेरे करवुं (=प्रतिसारण, गंडूष
 अने नस्यनी क्रिया करवी).

उपनिर्मुख

उपजिह्वां परिस्राव्य यवक्षारेण घर्षयेत् ।

उपनिर्मुखना सोानने (अंगुलिशस्त्रथी के
 साग, नगाड वगेरेनां पांढडांथी) घसीने ओंभानो
 अगाड काढी नाभीने पछी जवभार घसवो.

गलशुंडिका (गणाना काकडा)

कफमैः शुण्डिका साध्या नस्यगण्डूयघर्षणेः ॥

पर्यारुवीजप्रतिमं वृद्धायामसिराततम् ।

अग्रं निविष्टं जिह्वाया यडिशायवल्म्यितम् ॥४७॥

छेदेऽन्येनमण्डलाग्रेण नात्यग्रे न च मूलतः ।

छेदेऽन्येनमण्डलाग्रेण नात्यग्रे न च मूलतः ॥४८॥

कङ्के मटाडे ओंवा द्रव्येनां नस्य, गंडूष
 अने घर्षणु (घसवु)थी गणाना काकडा मटा-
 डवा. काकडो वधी नय, त्याचे ओ काकडीना जी
 जेवा आकारने, शिराओ तसतसी न आवी
 होय ओंवा होय छे. लसने आगणने साग
 द्रव्यावी राभीने ओंवा वधेला काकडाने मंडलाग्र-
 शस्त्रथी अणु अभ्रमांधी ये नहि के अणु भूण
 आगणथी ये नहि ओंवी रीते वचमांधी कापी
 नाभवे; कारणु के ओ काकडो वधारे कपाठनय
 तो सोडी ओंछु थर्ष जवाथी दरही मरी नय
 अने ओ ओंछो कपाथ तो रोग (काकडो) वधे छे.

मरिचातिविषापाठावचाकुष्ठकुट्टन्नैः ।

छिन्नायां सपट्टक्षौद्रैर्घर्षणं, कवलः पुनः ॥ ४९ ॥

कट्टकातिविषापाठानिम्यरास्त्रावचाम्बुभिः ।

काकडो काया पछी मरी, अतिविषनी कणी,
 काणीपाट, वज, विषकेट, मोथ, सैधव अने
 मध वडे घसवुं, अने कड, अतिविषनी कणी,
 काणीपाट, क्षीमडो, रासना अने वजना क्वाथने
 कवलश्रद्ध करावो.

तालुसंघति, तालुपुष्पुट, कंश्चप

सह्वाते पुष्पुटे कूर्मं विलिख्यैवं समाचरेत् ॥ ५० ॥

तालुसंघति, तालुपुष्पुट अने कंश्चप
 रोगमां रोगवाणा लागने छाडीने आ प्रभाषु
 (श्लोक ४८इथी ४८इ प्रभाषु) क्रिया करवी.

तालुपाक

अपके तालुपाके तु कासीससौद्रताक्ष्यैः ।

घर्षणं, कवलः शीतकपायमधुरौपधैः ॥ ५१ ॥

तालुपाक पाकी न गयो होय (काओ होय)
 तो डीराकसी, मध अने रसवती वडे घसवु
 अने कंडां (शीतवीथ), तूरं अने मधुर वर्गनां
 औषधो वडे कवलश्रद्ध करावो.

पकेऽग्रापदवद्विन्ने तीक्ष्णोष्णैः प्रतिसारणम् ।

वृषनिम्यपटोलाघैस्तिकैः कवलधारणम् ॥ ५२ ॥

ओ तालुपाक पाकसे होय तो अथापदनी
 भाकड (=शीतरंजनी पाजना ओपट-पाटिया
 विपर पाडेलां जानां जेवा आकारवुं) कापीने

પછી તીક્ષ્ણ અને ગરમ ઔષધો વડે પ્રતિસારણુ કરવું અને અરડૂસી, લીમડો, પટોળ વગેરે કડવા દ્રવ્યો વડે કવલબ્રહ્મ કરાવવો.

તાલુશોષ

તાલુશોષે ત્યજ્યસ્થ સર્પિષ્ઠતરભક્તિકમ્ ।
કળાગુપ્તશિત પાનમલ્લેર્ગણ્ડૂપધારણમ્ ॥૫૩॥
ચન્દ્રમાંસરસા. સ્લિગ્ધા. ક્ષીરસર્પિષ્ઠ નાવનમ્ ।
તાલુશોષ રોગમા જે દરદીને તરક ન લાગતી હોય તેને ખાધા પછી ઘી પાવું, પીપર અને સૂક નાખીને ઉકાળેલું પાણી પાવું (કાજી વગેરે) ખાટા દ્રવ્યોના ગદૂષ ભરી રાખવા, ખોરાક તરીકે બગલ પ્રદેશના પ્રાણીઓના માંસરસ ખાવા તથા દૂધમાથી ખારાખાર (કઢી અને છાશ ખનાવ્યા વિના) ખનાવેલા ઘીનું નસ્ય લેવું.

ગળાના રોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા
કળ્પરોગેષ્વસુદ્ગ્રોક્ષસ્તીક્ષ્ણૈર્નસ્યાદિ કર્મં ચ ॥૫૪॥
કાયઃ પાનં ચ દાર્યોત્પન્નમિત્યતાર્ક્યકલિદ્વજઃ ।
હરીતકીકૃપાયો વા પેયો માક્ષિકસયુત ॥૫૫॥
ગળાના રોગોમા શોહી કઢાવવું, તીક્ષ્ણ દ્રવ્યો વડે નસ્ય વગેરે ક્રિયાઓ કરવી, દારુ-હળદરની છાલ, લીમડો, રસવતી અને ઝદ જવનો ક્વાથ પીવો અથવા હરદેના ક્વાથમા મધ નાખીને પીવું.

શ્રેષ્ઠાવ્યોપયવક્ષારદાર્વાદીપિરસાક્ષને ।
સપાટાલેજિનીનિમ્બૈ સુક્તગોમૂત્રસાધિતૈ ॥૫૬॥
કવલો, ગુટિકા વાડર કલ્પિતા પ્રતિસારણમ્ ।
ત્રિકુળા, ત્રિકટુ, જવખાગ, દારુહળદર, ચિનો, ગસવતી, કાળીપાટ, તેજબળ અને લીમડો-એટલી વન્નુઓને મરડો અને ગાયના મૂત્ર વડે સિદ્ધ કરીને એનો કનલબ્રહ્મ કરાવવો અથવા એ જ ઔષધોની ગોળી ખનાવીને પ્રતિસારણુ કરવું (ગોળી ઘસવી).
નિચુલ કટ્તમી મુસ્ત દેનદ્રાઢ મહૌપધમ્ ॥૫૭॥
વચા દન્તી ચ મૂર્ચા ચ

લેપ. કોળ્લોડતિશોફહા ।

નેત્ર, કટલી (ગરણી), મોથ, દેવદાર, સૂક, વજ, નેપાળો અને મોરવેલ-એટલા ઔષધો નો સશેકો લેપ કરવાથી પીડા અને સોબે મટે છે.

વાતરોહિણી

મયાન્તવૈર્હાત. સ્વિઘ્નાં

વાતરોહિણિકાં લિચેત્ ॥૫૮॥

મદ્ગુલીશસ્ત્રકેળાશુ પદ્મયુક્તરોન વા ।

પદ્મમૂલામ્યુ કવલસ્તૈલં ગણ્ડૂપનાવનમ્ ॥૫૯॥

ધિક્ષુ સ્મરણુ કરીને (અથ) અંદરથી અને બહારથી શેઠ કરીને વાતરોહિણીને અગ્નિ-શસ્ત્રથી કે મૈંધવાળા નખથી છોલવી. પછી (મોટા) પચમૂળના ક્વાથ વડે કવલબ્રહ્મ કરાવવો અને તલના તેલથી ગદૂષ અને નન્થની ક્રિયા કરવી.

પિત્તરોહિણી

વિઘ્નાવ્ય પિત્તસમ્ભૂતાં

લિનાશૌદ્રમિપદ્ગુમિ. ।

ઘર્ષેત્સરોઘપત્તૈ કવલ. કથિતેશ્ચ તૈઃ ॥૬૦॥

દ્રાક્ષાપલ્પકન્ધાથો હિતશ્ચ કવલમ્રહે

પિત્તરોહિણીમાથી શોહી કઢાવીને પછી સાકર, મધ અને કાગતુ ચૂર્ણ ઘસવું તથા કાગ, શોધગ અને ગતીજ્ઞાનીના ક્વાથમા સાકર અને મધ નાખીને કવલબ્રહ્મ કરાવવો અને કાળી દ્રાક્ષ તથા ફાલસાના ક્વાથનો કવલબ્રહ્મ ભરાવવો તે ફાયદાકારક છે.

રક્તરોહિણી

ઉપાચરેદ્દેમેત પ્રત્યારયયાસ્રસમ્ભવામ્ ॥૬૧॥

રક્તરોહિણી અસાધ્ય છે એવું જણાવીને પછી એ જ પ્રમાણે (પિત્તરોહિણીના જેવા જ) ઉપાય કરવા.

કફરોહિણી

સાગારધૂમે કટુકૈ કફજાં પ્રતિસારયેત્ ।

નસ્યગણ્ડૂપયોસ્તેઠ સાધિતં ચ પ્રશસ્યતે ॥૬૨॥

અપામાર્ગફલશ્વેતાદન્તીજન્તુમ્સન્ધવૈઃ ।

કફરોહિણી ઉપર કટુવર્ગના દ્રવ્યો અને ઘગ્મા લાગેલો ધુમારો-એટલી વસ્તુઓ વડે પ્રતિસારણુ કરવું તથા નસ્ય અને ગદૂષ તરીકે અધેકાનુ ખી, બઈના પાદડા, નેપાળો, વાવડિગ અને મૈંધવથ સિદ્ધ કરેલું તેલ વખણાય છે.

વૃંઠ, શાલૂક, વુડિકેરી અને ગિલાયુ

તદ્વચ વૃન્દશાલૂકતુગિન્ડકેરીગિલાયુપુ ॥૬૩॥

૧૬. શાલુક, તુંડિકેરી અને ગિલાયુ રેગોમાં એ જ પ્રમાણે (કકરોહિણી જેવા) ઉપાય કરવા.

ગલવિદ્રધિ

વિદ્રધો સ્નાવિતે શ્રેષ્ઠારોચનાતાર્દ્યગૈરિકૈઃ ।

સરોધપટ્ટપત્તક્ષ્મકૌર્ગેર્ણૂપઘપંજે ॥ ૬૪ ॥

સસ્ત્રી ગણના વિદ્રધિનું લોહી કાઢ્યા પછી ત્રિકુળા, ગેરિયાના, રસવંતી, સોનાગેરુ, કોષર, સૈંધવ, રતાંગળી અને પીપર વડે ગંદૂષ અને ઘસવાની ક્રિયા કરવી.

વાયુનું ગલગંડ

ગલગણ્ડઃ પવનજઃ સ્વિદ્ધો નિઃસ્રુતશોણિતઃ ।

તિલૈર્વૌજિશ્ચ લટ્વોમાપ્રિયાલશણસમ્મથૈઃ ॥ ૬૫ ॥

ઉપાનાહ્યો, ઘ્ર્ણે સ્તે પ્રલેપ્યશ્ચ પુનઃ પુનઃ ।

ત્રિશુતિલ્વકતકાર્કીગજકૃષ્ણાપુનર્નવૈઃ ॥ ૬૬ ॥

કાલામૃતાર્કમૂલૈશ્ચ પુષ્પૈશ્ચ કરહાટજૈઃ ।

પૈકૈપિકાન્વિતૈઃ પિષ્ટૈઃ સુરયા કાલ્પિકેત યા ॥ ૬૭ ॥

ગુહ્ચીનિમ્બકુટજહંસપાદીવલાદ્યૈઃ ।

સાધિતં પાયયેતૈલં સઠુષ્ણાદેવદારુભિઃ ॥ ૬૮ ॥

વાયુના ગલગંડ ઉપર શેક કરીને એમાંથી લોહી કાઢીને તેલ, કડવી દૂધીનાં બી, અળસીનાં બી, ચારેળીનાં બી અને શણનાં બીનાં પોટીસ ખાધવા. જ્યારે ઘા ગ્રાહી બન્ય ત્યારે સરગેવ, કોષર, અરણિ, ગજપીપર, સાટોડી, ગળી, ગળો, આકડાનાં મૂળ, મીંદળનાં ફૂલ અને નસોતર-એટલી વસ્તુઓને સુરા સાથે કે કાંઈ સાથે લસોટીને વારંવાર બડા લેપ કરવા; ગળો, લીમડો, કડાછાલ, હંસરાજનો છોડ, મોટા બળદાણા, નાના બળદાણા, પીપર અને દેવદાર-એટલી વસ્તુઓ વડે (એટલી વસ્તુઓના કદક અને ક્વાથથી) સિદ્ધ કરેલું તેલ પાડું.

કંકુનું ગલગંડ

કર્તવ્યં કફજેડપ્યેતત્સ્વેદવિમ્લાપને ત્વતિ ।

કંકના ગલગંડમાં પણ એ (વાયુના ગલગંડ માટે કરવાનું બધું) કરવું પણ શેક અને વિમ્લાપનની ક્રિયા પુષ્ટળ કરવી.

(વિમ્લાપન=સોબને કરમાવવાની એટલે કરચેળી પાડવાની ક્રિયા.)

લેપોડજગન્ધાતિવિપાવિશલ્યાઃ

સવિપાણિકાઃ ॥ ૬૯ ॥

ગુજ્જાલાયુગુકાહ્વાશ્ચ પલાશક્ષારકલ્કિતાઃ ।

મરડાશીંગ, અતિવિષની કળી, ગળો, કાકડાશીંગ, ચણોદી, કડવી દૂધી અને મોથ-એટલી વસ્તુઓને ખાખરાના ક્ષારમાં કદક કરીને લેપ કરવો.

મૂચ્છતં હઠક્ષારં પન્ત્વા કોદ્રવયુક્ પિચેત્ ॥ ૭૦ ॥
સાધિતં વન્સકાઘૈર્વા તૈલં સપટ્ટપચ્ચકૈઃ ।

કફઘ્નન્ ધૂમવમનનાવનાર્દીશ્ચ શીલયેત્ ॥ ૭૧ ॥

હંડ(=જલકુંભી)ના ક્ષારને ગાયના મૂત્રમાં ગાળીને એને પીવાના ક્ષારની માફક પકવીને (ક. ૬/૨૩) પીવો અને દરદીએ ખોરાકમાં કોઢરી ખાવી, અથવા વત્તકાદિ ગળુનાં ઔષધોથી પકવેલા તેલમાં પચ્ચલવણ નાંખીને પીવું, તથા કંકને મટાડે એવાં ધૂમપાન, વમન, નસ્થ વગેરેનું રોજ સેવન કરવું.

ચરખીનું ગલગંડ

મેદોભવે સિરાં વિષ્યેત્કફઘ્નં ચ વિધિ મજેત્ ।

અસનાદિરજશ્ચૈતં પ્રાતર્મૂત્રેણ પાયયેત્ ॥ ૭૨ ॥

ચરખીથી થયેલા ગલગંડમાં ફસ ખોલવી, કંક મટે એવો વિધિ કરવો અને સવારે અસનાદિ ગળુનાં ઔષધોનું ચૂર્ણ ગાયના મૂત્ર સાથે પાડું. અશાન્તો પાચયિત્વા ચ સર્વાન્ ઘ્ર્ણવદાચરેત્ ।

આ બધું કરવા છતાં પણ ગલગંડ ન મટે તો બધા પ્રકારના ગલગંડને પકવાને ગૂમડાના જેવા ઉપચાર કરવા.

મુખપાકની સામાન્ય ચિકિત્સા

મુલપાકેષુ સક્ષોદ્રા પ્રયોજ્યા મુલ્લઘાવનાઃ ॥ ૭૩ ॥

ક્વચિતાસ્ત્રિફલાપાઠામૂઢીકાજાતિપલ્લવાઃ ।

નિષ્ટેવ્યા મથયિત્વા વા કુઠેરાદિર્ગણેડ્યવા ॥ ૭૪ ॥

બધી બતના મુખપાકમાં ત્રિકુળા, કાળીપાટ, કાળી દ્રાક્ષ અને બઈનાં પાંદડાંના ક્વાથમાં મધ નાખીને તે વડે મોં ધોવડાવવું (ખખાવીને કોગળા કરાવવા), અથવા એ જ ચાર ઔષધોને પુષ્ટળ ચાવીને થૂંકી નાખવાં, અથવા કુઠેરાદિ ગળુનાં ઔષધો ચાવીને થૂંકી નાખવું.

વાયુનો મુખપાક

મુલપાકેઽનિલાત્ કૃષ્ણાપદ્મલાઃ

પ્રતિસારણમ્ ।

તૈલં વાતહરઃ સિદ્ધં હિતં કબલનસ્યયોઃ ॥ ૭૫ ॥

વાયુના મુખપાકમાં પીપર, શૈધવ અને એલચી વડે પ્રતિસારણ તથા વાયુ મટાડે એવાં ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું તેલ કબલચઢ અને નરચ તરીકે ફાયદાકારક છે.

પિત્તનો તથા લોહીનો મુખપાક

:પિત્તાન્ને પિત્તરક્તમ્ :

પિત્તના તથા લોહીના મુખપાકમાં અનુક્રમે પિત્ત અને લોહીનો પ્રકોપ મટે એવો વિધિ કરવો.

કંફનો મુખપાક

કફનઞ્ચ કફે વિધિઃ ।

લિલેચ્છાકાદિપત્રૈશ્ચ પિટિકાઃ

કઠિનાઃ સ્થિરાઃ ॥ ૭૬ ॥

અને કંફના મુખપાકમાં કંફ મટે એવો વિધિ કરવો તથા કઠકણ અને સ્થિર ફાહીએને સાગ વગેરેનાં પાંદડાંથી ઘસી નાખવી.

ત્રિદોષ અને લોહીથી થતો મુખપાક

યથાદોષોદયં કુર્યાત્સન્નિપાતે ચિકિત્સિતમ્ ।

ત્રણ દોષ અને લોહી એ ચારે ખગડવાથી થતા મુખપાકમાં ચારમાંથી જે વધારે ખગડ્યું (કાપ્યું) હોય તેના હિસાબે ઉપાય કરવા.

ગણાયુદ્ધ

નવેઽયુદ્ધે ત્વસંવૃદ્ધે હેદિતે પ્રતિસારણમ્ ॥ ૭૭ ॥

સ્વર્જિકાનાગરક્તોદ્રેઃ, ક્વાયો ગળ્ફપ દૃષ્યતે ।
ગુહ્ણવીનિમ્યકલ્કોત્યો મધુતૈલસમન્વિતઃ ॥ ૭૮ ॥
યવાન્નમુક્ તીક્ષ્ણતૈલનસ્યામ્બઙ્ગાંસ્તયાઽઽચરેત્ ।

ગળાનું અખુંદ ઘોડા વખતથી જ ઘડ્યું હોય અને ખહું વધી ન ગયું હોય તો એને કાપી નાખીને પછી સાલખાર, સૂંઠ અને મધથી પ્રતિસારણ કરવું; ગળો અને લીમડાના કઢકના ક્વાથમાં મધ અને તેલ નાખીને ગંડૂપ સરાવવા એ ઇચ્છવા જેવું છે; જવની વાનીઓ ખાવી અને (સરસિયું, કણ્જિયું વગેરે) તીક્ષ્ણ તેલ વડે નરચ અને અભ્યંગની ક્રિયા કરવી.

પૂતિમુખ

વમિતે પૂતિવદને ધૂમસ્તીક્ષ્ણઃ સનાયનઃ ॥ ૭૯ ॥

સમન્નાઘાતકીરોઽપ્પલિનીપદ્મકેર્જલમ્ ।

ઘાવનં ઘદનસ્યાન્તશ્ચૂર્ણિતૈરવચૂર્ણિતમ્ ॥ ૮૦ ॥

શીતાદોષકુરોક્કં ચ નવનાદિ ચ શીલયેત્ ।

પૂતિમુખ રોગમાં દરદીને વમન કરાવીને તીક્ષ્ણ ધૂમપાન અને તીક્ષ્ણ નરચ આપવાં; રિસામણી, ધાવડી, ઘોધર, કાંગ અને પન્ન-કાષના ક્વાથથી મોં ખખખાવીને ઘોવું; એ જ ઔષધોનું ચૂર્ણ મોંમાં દખાવવું તથા શીતાદ અને ઉપકુશ એ બે રોગો માટે કહેલાં નરચ વગેરેનું રોજ સેવન કરવું.

ફલત્રવદ્વીપિકિપાતતિક-

યષ્ઠ્યાહ્નસિદ્ધાર્થકટુત્રિકાણિ ।

મુસ્તાહરિદ્રાદ્યયાવશ્ક-

વૃક્ષામ્લકામ્લાગ્રિમવેતસાશ્ચ ॥ ૮૧ ॥

અશ્વત્યજમ્બવાન્નઘનજ્વપત્વક્

ત્વક્ ચાહિમારત્લાદિરસ્ય સારઃ ।

ક્વાયેન તેપાં ઘનતાં ગતેન

તત્ત્વૈર્ગયુક્તા ગુટિકા વિધેયાઃ ॥ ૮૨ ॥

તા ધારિતા ઘ્નન્તિ મુખેન નિત્યં

કઠ્ઠૌષ્ઠતાલ્વાદિગદાન્ સુકુચ્છાન્ ।

વિશેષતો રોહિણિકાસ્યશોષ-

ગન્ધાન્ વિદેહાચિપતિપ્રમીતાઃ ॥ ૮૩ ॥

ત્રિકુળા, ચિત્રો, કરિયાનું, કઠ, જેઠીમધ,

સરસવ, ત્રિકટું, મોથ, હળદર, દારુહળદર,

જવખાર, આખચુર (કે, કોકમર), અમ્લવેતસ,

પીપળાની છાલ, બંખુડીની છાલ, આંખાની

છાલ, સાદડની છાલ, અરિષેદ નામના ખેરની

છાલ, ખેરસાર-એટલી વસ્તુઓનો ક્વાથ

જ્યારે ઘટ (ઘાટો) થાય, ત્યારે તેમાં એ

પદ્ધી વસ્તુઓનું ચૂર્ણ મેળવીને ગોળીઓ

વાળવી; આ ગોળીઓ સદા મોંમાં રાખીને

એમનો રસ ગળે ઉતારવાથી ગળાના, હોડના,

તાળવાના વગેરે રોગો ગમે તેટલા દુઃસાધ્ય

હોય તોપણ મટે છે, રોહિણી, મુખશોષ અને

પૂતિમુખ રોગો તો ખાસ મટે છે. આ ગોળીઓ

વિદેહના રાજાએ કહી છે.

હાદિરતુલામમ્બુવટે પક્ત્વા તોયેન તેન પિષ્ટૈશ્ચ ।
 ચન્દનજોક્ષ્ણકુહુકુમપરિપેલવવાલકોશીરૈઃ ॥
 સુરતરુરોધદ્રાક્ષામઙ્ગિષ્ટાચોષપદ્મકવિહ્નૈઃ ।
 સ્પૃક્ષાનતનલક્ષ્મફલસૂક્ષ્મૈલાધ્યામકૈઃ

સપત્તઙ્ગૈઃ ॥ ૮૫ ॥

તૈલપ્રસ્યં વિપચેત્

કર્વાશૈઃ પાતનસ્યગણ્ડપૈસ્તત્ ।

હત્વાડડસ્યે સર્વગદાન્

જનયતિ ગાર્ધી દશં ધૃતિં ચ વારાહીમ્ ॥૮૬

ચારસો તોલા ખેરનો એક દ્રોણુ પાણીમાં
 ક્વાથ કરીને એ ક્વાથમાં સુખડ, અગર, કેસર,
 મૌથ, સુગંધિવાળો, વીરણુવાળો, દેવદાર, કોષર,
 કાળી દ્રાક્ષ, મજ્જક, તજ, પદ્મકાક, વાવડિંગ,
 પ્રાહ્લી, તગર, નખલા, કાયકળ, ઝીણી એલચી,
 રોહીસ ખડ, રતાંજળી એટલી વસ્તુઓ દરેક
 એકએક કહ્ વર્ષ લઈને એમનો કલક નાખીને એક
 પ્રસ્થ તેલ પકવવું. એ તેલ પીવામાં તથા નસ્ય
 અને ગંદૂષ તરીકે વાપરવાથી મોંમાંના ખધા
 રોગોને હણીને ગાંધ જેવી દષ્ટિ અને હુકર જેવી
 સાંકળવાની શક્તિ આપે છે.

હર્ષતિતં ચ પ્રપુનાટરોધ-

દાર્વાભિરમ્યક્તમનેત વન્ત્રમ્ ।

નિર્વ્યઙ્ગનીલીમુલદૂપિકાદિ

સજ્ઞાયતે ચન્દ્રસમાનકાન્તિ ॥ ૮૭ ॥

કુંવાડિયો, કોષર અને દારુહળદરના ચૂણું
 વડે મોં ઉપર ઉત્તરન કરીને પછી આના વડે
 (શ્લોકે ૮૩થી ૮૬ માં કહેલા તેલ વડે) મોં
 ઉપર અભ્યંગ કરવાથી મોં વ્યંગ, નીલિકા,
 સુખદૂષિકા વગેરે રોગ વિનાયું તથા ચંદ્ર જેવી
 કાંતિવાણું થાય છે.

પલશતં યાજાન્તોયઘટે પક્ત્વા

રસેડસિંશ્ચ પલાધિકૈઃ ।

હાદિરજમ્બૂયષ્ટ્યાનન્તાત્રૈ-

રહિમારનીલોત્પલાન્વિતૈઃ ॥ ૮૮ ॥

તૈલપ્રસ્યં પાચયેચ્છલક્ષ્ણપિષ્ટૈ-

રેમિદ્વૈવ્યંધારિતં તન્મુરોન ।

રોગાન્ સર્વાન્ હન્તિ વન્ત્રે વિશેગ-

ત્સૈવ્યં ધત્તે દન્તપશ્ચ્ચેશ્ચલાયાઃ ॥ ૮૯ ॥

સો પલ કાળા કૂલના કાંટાશિળિયાનો એક
 દ્રોણુ પાણીમાં ક્વાથ કરીને એ ક્વાથમાં, ખેર,
 બંધુ, જેડીમધ, ધમાસો, આંબા, અહિમાર
 બતનો ખેર અને કાણું કમળ-એ દરેક વસ્તુ
 અડધો પલ લઈને એ વસ્તુઓનો ખારીક કલક
 નાખીને એક પ્રસ્થ તેલ પકવવું. એ તેલ મોંમાં
 ભરી રાખવાથી મોંમાંના ખધા રોગો મટે છે
 અને ખાસ કરીને હાલતા દાંતની હાર સ્થિર
 થઈ બચ છે.

હાદિરસારાદ્ દે તુલે

પચેદ્દલ્કાતુલાં ચારિમેદસઃ ।

ઘટચતુષ્કે પાદરોપેડસિન્ન

પૂતે પુનઃ ક્વથનાદ્યને ॥ ૯૦ ॥

આશ્વિકં ક્ષિપેત્સુસૂક્ષ્મં રજઃ

સેવ્યામ્બુપત્તઙ્ગૈરિકમ્ ।

ચન્દનદ્વય(સ્યામા)રોધપુણ્ડાહ-

યષ્ટ્યાહલાશ્રાજ્જનદ્વયમ્ ॥ ૯૧ ॥

ધાતક્રીકદ્ફલદ્વિનિશાત્રિ-

ફલાચતુર્જાતજોક્ષ્ણકમ્ ।

મુસ્તમઙ્ગિષ્ટાન્યગ્રોધપ્રરોહ-

[વચા]માંસીયવાસકમ્ ॥ ૯૨ ॥

પદ્મકૈલાસમઙ્ગાશ્ચ શીતે

તસ્મિન્સ્તથા પાલિકાં પૃથક્ ।

જાતિપત્રિકાં સજાતીફલાં સહ-

(નલ)લવણકદ્દોલુકામ્ ॥ ૯૩ ॥

સ્ફટિકશુશ્પુરુરુમિકર્પૂરકુદ્વં ચ તત્રાવપૈત્તતઃ

કારયેદ્ ગુટિકાઃ સદા

ચેતા ધર્યા મુલે તદ્દાપહાઃ ॥

આડસો તોલા ખેરસાર, અરિમેદ બતના
 ખેરની છાલ ચારસો તોલા-એ બંને ચાર દ્રોણુ
 પાણીમાં ઉકાળતાં ઉકાળતાં બ્યારે ચોથા ભાગનું
 પાણી ખાકી રહે, ત્યારે એને ગાળી લઈને ફરી
 પાણું એ ગાળી ક્ષીધેલું પાણી ભિકળતાંભિકળતાં
 ઘટ (બડું રમડા જેવું) થાય ત્યારે એમાં વીરણુ
 વાળો, ધોળો વાળો, રતાંજળી, સોનાગેર,
 ધોણું ચંદન, પીણું ચંદન, (કાણું મસોતર),
 કોષર, ધોણું કમળ, જેડીમધ, લાખ, સૌવી-
 રાંજન, સોતાંજન, ધાવડી, કાયકળ, હળદર,

દારુહળદર, ત્રિફળા, ચતુર્ભાત, અગર, મેથ, મજક, વડના અંકુરો, (વજ), જટામાસી, ધમાસો, પદ્મકાષ, એલચી, રિસામણી-એટલી વસ્તુઓ દરેક એકએક અક્ષ (કર્ષ) લઈને એમનું ખડુ જ ખારીક ચૂર્ણ (એ ઘટ ક્રમાથમા) નાખવું. પછી એ ઠંડું પટે ત્યારે એમા એક-એક પલ ભઈના પાદડા, ભયડળ, (નખલા), લવિગ અને ચલુકખાખ નાખવા. પછી એમા આવાપ તરીકે એક કુડવ સ્ફટિક જેવુ ધોળુ અને સુગંધિદાર (=લિંચામા લિ ચી ભાતનુ) કપૂર નાખવું. પછી એની ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળીઓ હમેશા મોમા રાખવાથી મોના રોગોનો નાશ થાય છે.

કાથ્યોપઘન્યલયયોજનેન

તેલં પચેત્કલ્પનયાડનયૈવ ।

સર્વાસરોગોદ્વૃતયે તદાહુ-

દંત્સ્થિરત્વે ત્વિદમેવ મુચ્યમ્ ॥ ૧૫ ॥

(શ્લોક ૮૯૩થી ૯૪ માં) એનો કવાથ કરવાનો લખ્યો છે તે બે ઔષધોના માપ અદલખદલ કરીને (ખેરસાર ચારસો તોલા અને અરિમેદ ભાતના ખેરની છાલ આડસો તોલા લઈને) એ જ રીતની ખનાવટથી (ખાકીનુ ખધુ શ્લોક ૮૯૩થી ૯૪ માં કહ્યું છે તે પ્રમાણે કરીને) તેલ પકવવુ. એ તેલ (મોમા ભરી રાખવાથી) ખધા મુખરોગોને મટાડે છે અને દાંતને સ્થિર (મજબૂત) ખનાવવામા એ તેલ જ મુખ્ય છે એવુ મહર્ષિઓ કહે છે. (તેલ પકવવામા ખેરસાર અને અરિમેદનો કવાથ, વીરણવાળાથી રિસામણી સુધીના ઔષધોનો કલક તથા ભઈના પાદડાથી કપૂર સુધીના ઔષધોનો કલક નાખીને તેલ પકવવુ.)

લ્હદિરેણૈતા ગુટિકા-

સ્તંત્રમિદં ચારિમેદસા પ્રથિતમ્ ।

મ્નુશીલયન્ પ્રતિદનં

સ્વસ્થોઽપિ દ્વદ્વિજો મ્ભવતિ ॥ ૧૬ ॥

ખેરસાર વડે ખનાવેલી આ (શ્લોક ૮૯૩થી ૯૪વાળી) ગોળીઓનુ અને અરિમેદથી ખનાવેલા આ (શ્લોક ૯૪૩, ૯૫ વાળા) પ્રખ્યાત તેલનું સાથે માણસ પણ બે રોજ સેવન કરે, (મોમા

રાખે) તે એના દાંત મજબૂત થાય છે.

શુદ્રાગુહ્ચીસુમનપ્રગાલ-

દાર્વોયવાસત્રિફલાકપાયઃ ।

શ્લોદ્રેણ યુક્તઃ કમલવ્રહોઽયં

સર્ગમયાન્ વન્નગતાન્નિહન્તિ ॥ ૧૭ ॥

ભોરી ગણી, ગળો, ભઈના કુમળા પાંદડા, દારુહળદર, ધમાસો અને ત્રિફળાના કવાથમા મધ નાખીને એનો કવલઅહ કવવાથી મોમા થતા ખધા રોગો મટે છે.

પાઠાદાર્વોત્વકુષ્ઠમુસ્તાસમન્ના-

તિક્ષાપીતાક્ષીરોઽન્નતેજોવર્તીનામ્ ।

ચૂર્ણઃ રસદ્વોદ્રો દન્તમાંસાર્તિક્ષ્ણ-

પાકસ્ત્રાવાણાં નાશનો ઘર્ષણેત ॥ ૧૮ ॥

કાળી પાટ, દારુહળદરની છાલ, ઉપલેટ, મેથ, રિસામણી, કડુ, હળદર, લોધર, તેજ-ખળ-એટલા ઔષધોના ચૂર્ણમા મધ નાખીને દાંતે ઘસવાથી દાંતના પેઢામા થતા કૃખાવો, ખણુજ, પાક અને રસીનો નાશ થાય છે.

કાલકચૂર્ણ

ગૃહધૂમતાર્ક્યપાઠાઘ્યોપ-

ક્ષારાશ્યયોવરાતેજોઘ્વૈઃ ।

મુલદન્તગલવિકારે સક્ષોઽઃ

કાલકો વિઘાર્યચૂર્ણઃ ॥ ૧૯ ॥

મેના, દાંતના અને ગળાના રોગોમા ઘરનો ધુમાડો (ધુમાસ), ગમવતી, કાળી પહાડ, ત્રિકકડ, જવખાર, ચિત્રો, લોઢાનુ ચૂર્ણ, ત્રિફળા અને તેજખળ-એટલી વસ્તુઓનું કાલક નામનું ચૂર્ણ મધમા કલવીને મોમા રાખવું.

પીતકચૂર્ણ

દાર્વોત્વકસિન્ધુદ્ગમન-

શિલાયાવશૂકહરિતાલૈઃ ।

ધાર્યઃ પીતકચૂર્ણો દન્તા-

સ્વગલામયે સમઘ્વાજ્યઃ ॥ ૨૦ ॥

દારુહળદરની છાલ, સૈંધવ, મણુશીલ, જવખાર અને હરતાલનું પીતક નામનું ચૂર્ણ મધ અને ધીમા કાલવીને દાંત, મો અને ગળાના રોગોમાં મોમા રાખવુ.

દ્વિક્ષારધૂમકવરાપશ્ચપદ્વ્યોપવેલ્લિગિરિતાક્ષ્યૈઃ ।
 ગોમૂત્રેણ વિપન્નવા ગલામયઘ્ની રસક્રિયા ણ્યા ॥
 જવખાર, સાજીખાર, ઘરનો ધુમાડો, ત્રિક્ષણ, પંચલવણુ, ત્રિક્ષુ, વાવડિંગ, ગેરુ અને રસવંતી-એટલી વસ્તુઓને ગાયના મૂત્ર સાથે પકવીને કરેલી આ રસક્રિયા ગળાના રોગોનો નાશ કરે છે.

ગામૂત્રમ્વચનવિલીનવિગ્રહાણાં
 પથ્યાતાં જલમિશિકુષ્ઠમાવિતાનામ્ ।

અક્તારં નરમળવોડપિ વન્ત્રરોગાઃ

શ્રોતારં નૃપમિવ ન સ્પૃશન્ન્યનર્થાઃ ॥૧૦૨॥
 હરડે ગાયના મૂત્રમાં ભિક્ષણતાંભિક્ષણતાં નરમ થાય (સીજ) ત્યાં સુધી ઉકાળવી. પછી એ સીજેલી હરડેને ઘોળો વાળો, વરિયાળી અને ઉપકેટના ક્વાથની ભાવના દેવી. જેમ પ્રધાનની સલાહ સાંભળનારા રાબને અનર્થ અડકતા નથી, તેમ એ હરડે ખાનારને મુખરોગો જરા પણ અડકતા નથી.

સપ્તચ્છદોશીરપટોલમુસ્ત-
 હરીતકીતિક્કરોહિણીમિઃ ।

યષ્ટ્યાદ્ધરાજદ્રુમચન્દ્રનૈશ્ચ

કાથં પિત્રેત્પાકહરં મુલસ્ય ॥ ૧૦૩ ॥

સાતલીણુ, ઠાંજો વાળો, પટોળ, મેથ, હરડે, કંક, મજડ, જેઠીમધ, ગરમાળો અને સુખડને ક્વાથ પીવાથી મુખપાક મટે છે.

પટોલશુઠીત્રિક્ષલાવિશાલા-

ત્રાયન્તિક્કાદ્ધિનિશામૃતાનામ્ ।

પીતઃ કયાયો મધુના નિહન્તિ

મુલે સ્થિતશ્વાસ્યગદાનશોયાન્ ॥ ૧૦૪ ॥

પટોળ, સૂંઠ, ત્રિક્ષણ, ઉદવારણી, ત્રાય-માણુ, કંક, હળદર, દારુહળદર અને ગળોનો ક્વાથ મધ નાખીને પીવાથી અને મોંમાં ભરી રાખવાથી બધા મુખરોગો મટે છે.

સ્વરસઃ ક્વચિત્તો દાર્વ્યા ઘનીભૂતઃ સગૈરિકઃ ।

આસ્યસ્યઃ સમધુર્વૈકત્રપાકનાડીવ્રણાપહઃ ॥૧૦૫॥

દારુહળદરનો સ્વરસ અને સોનાગેરુનો ક્વાથ ઘાટો થાય ત્યારે એમાં મધ નાંખીને મોંમાં-બગી રાખવાથી મુખપાક અને નાડીવણુ

મટે છે.

પટોલનિન્વ્યયષ્ટ્યાહ્વવાસાજાત્યરિમેદસામ્ ।

લ્હિરસ્ય વરાયાશ્ચ પૃથગેવં પ્રકલ્પના ॥ ૧૦૬ ॥

પટોળ, લીમડો, જેઠીમધ, અરદૂસી, બદનાં પાંદડાં, અરિમેદ બતનો ખેર, ખેર અને ત્રિક્ષણ-એ દરેકની આ પ્રમાણે (શ્લોક ૧૦૪૩, ૧૦૫ પ્રમાણે) જુદીજુદી ખનાવટ કરવી. (દારુહળદરને ઠેકાણે પટોળથી ત્રિક્ષણ સુધીની કોઈ પણ વસ્તુ લઈને શ્લોક ૧૦૪૩, ૧૦૫ પ્રમાણે કરવું.)

લ્હિરાયોવરાપાર્થમદ્યન્ત્યહિમારકૈઃ ।

ગજ્જૂવોડ્મ્બુશૃતૈર્ધાર્યોં દુર્બલદ્વિજશાન્ત્યે ॥ ૧૦૭ ॥

ખેર, લોહું, ત્રિક્ષણ, સાદડ, મોગરા, અરિ-મેદ બતનો ખેર-એટલી વસ્તુઓનો પાણીમાં ક્વાથ કરીને મોંમાં ભરી રાખવાથી દાંતની નબળાઈ મટી બચે છે.

મુલદન્તમૂલગલજાઃ

પ્રાયો રોગાઃ કફાન્નભૂયિષ્ટાઃ ।

તસ્માત્તેષામસદ્દુઃ સ્થિરં વિસ્વાવયેદ્ દુષ્ટમ્ ॥૧૦૮

મોંના, દાંતના, પેદાંના અને ગળાના રોગો ઘણુંખરું કંક અને લોહી વધારે ખગડવાથી થાય છે, નેથી તેમાંથી ખગડેલું લોહી વારંવાર કઠાવી નાખવું.

કાયશિરસોવિરેકો

વમનં કવલગ્રહાશ્ચ કટુતિક્કાઃ ।

પ્રાયઃ શસ્તં તેષાં કફરક્તહરં તથા કર્મ ॥૧૦૯॥

તે રોગોમાં શરીરનું વિરેચન, માથાનું વિરેચન (નસ્ય), વમન, તીખા અને કંકવા કવલગ્રહ. અને કંક તથા લોહીના પ્રકોપને મટાડે (ખગડેલા કંક તથા લોહીને ઓછાં કરે) એવી ક્રિયા-એટલું વખણાય છે.

યક્તૃણધાન્યં ભક્તં વિદ્રલૈઃ ક્ષારોપિતૈરપક્ષેહાઃ ।

યૂપા મક્ષ્યાશ્ચ હિતા યચ્ચાન્યચ્છ્લેષ્મનાશાય ॥૧૧૦॥

એ રોગોમાં જવ અને વૃણુધાનનું લોજન, ક્ષારમાં રાખેલી અને સ્નેહ પિનાની દાળનો યૂષ અને ભક્ષ્યો તથા કંકનો નાશ કરે એવું ખીચું જે કંઈ હોય તે ક્ષયદો કરે છે.

પ્રાણાનિલપયસંસ્થાઃ

શ્વસિનમપિ નિરુદ્ધને પ્રમાદવતઃ ।

કળ્પામયાશ્ચિકિત્સિત-

મૃતો દ્રુતં તેષુ કુર્વાત ॥ ૧૧૧ ॥

ગળાના રોગો પ્રાણવાયુના માર્ગમાં થાય છે, તેથી ગદ્ગતમાં રહેનાર માણસનો શ્વાસ એ રૂંધી નાખે છે. માટે એમના (ગળાના રોગના) ઉપાય તરત જ કરવા.

દ્વયષ્ટદ્વદયે પઠે ઉત્તરસ્થાને મુલરોગપ્રતિષેધો
નામ દ્વાવિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૨ ॥

અધ્યાય ૨૩ મો—માથાના રોગોનું જ્ઞાન

અર્થાતઃ શિરોરોગવિજ્ઞાનીયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

હતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે અમે માથાના રોગોનું જ્ઞાન થવા માટે ઉપયોગી અધ્યાય સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

માથાના રોગોનાં કારણ

ધૂમાનપતુપારામ્બુક્તીઢાતિસ્વપ્રજાગરૈઃ ।

અસ્ત્વેદાચિપુરોવાતવાપ્પનિગ્રહરોદનૈઃ ॥ ૧ ॥

મત્યમ્બુમઘપાનેન કૃમિમિવેંગધારણેઃ ।

અપધાનવૃજામ્યજ્જ્વેપાઘઃપ્રતતેક્ષણેઃ ॥ ૨ ॥

અસાત્મ્યગન્ધદુગ્રામભાપ્યાચૈશ્ચ શિરોગતાઃ ।

જનયન્ત્યામયાન્ દોષાઃ

ધુમઠો, તડકો, ઝાકળ, પાણીમાં રમત, ખડું છિંધ, ખડું ઉભંગરો, શરીરના ઉપલા ભાગમાં શેક (કે ખડું શેક કરવો), મનનો અંતપ, સામો પવન, આંસુને શેકવાં, રેણું, ખડું પાણી પીવું, ખડું દારૂ પીવો, કરમિયા, રોગોને શેકવા, સૂતી વખતે ઓશીકું ન વાપરવું, નાહવું નહિ (કે ખહારની અને અંદરની શુદ્ધિ ન કરવી), અભ્યંજ ન કરવો, સતત નીશું બેસા કરવું, માફક ન આવે એવી ગંધ, ખજડોઆમ, ઘોલઘોલ કરવું વગેરે કારણોને લીધે માથામાંના દોષો રોગો ઉત્પન્ન કરે છે.

વાયુના શિરસ્તાપ(માથું દુખવું)નાં લક્ષણ

તત્ર મારુતક્રોપતઃ ॥ ૩ ॥

નિસ્તુઘેતે મૃશં શક્તી ઘાટા સન્મિઘતે તથા ।

ધુવોમર્ષ્યં લલાટં ચ પતતીવાતિવેદનમ્ ॥ ૪ ॥

વાધ્યેતે સ્વનતઃ શ્રોત્રે નિષ્ક્રુપ્યેત હ્વાક્ષિણી ।

ઘૂર્ણતીવ શિરઃ સર્વે સન્નિઘમ્ય હ્વ મુચ્યતે ॥૫॥

સ્ફુરત્યતિ સિરાજાલં કન્ધરાહનુસહ્મઃ ।

પ્રકાશાસહતા વ્રાણસ્થાવોઽક્સ્માદ્યથાશ્ચમૌ ॥૬॥

માર્દવં મર્દનસ્નેહસ્વેદબન્ધેશ્ચ જાયતે ।

શિરસ્તાપોઽયમ્

તેમાં વાયુના પ્રક્રોપને લીધે લમણામાં પુષ્કળ તોદ થાય છે, ઘોથી ફાટફાટ થાય છે, બે લમ્બરની વચ્ચેના ભાગમાં અને લલાટમાં પુષ્કળ પીડા થઈને બહુ એ અંગો પડી જતાં હોય એવું થાય છે, કાનમાં પીડા અને અવાજ થયા કરે છે, આંખો બહુ ખેંચીને ખહાર ઠાઠી થવામાં આવતી હોય એવું થાય છે, આણું માથું બહુ લમી બન્ય છે અને સાંધાઓમાંથી છૂટું પડી જતું હોય એવું લાગે છે, માથામાં શિરાઓનાં બળાં તરી આવે છે, ડોક અને જડખાં સ્તપ્થ થઈ બન્ય છે, તેજ સહન થતું નથી, નાક ગળે છે, ઠંઈ કારણ વિના ઘડીમાં માથામાં પીડા થાય છે અને ઘડીમાં પીડા મટી બન્ય છે, માથું દબાવવાથી, સ્નેહનથી, શેકથી અને માથું ખાંધવાથી પીડા નરમ પડે છે. આ શિરસ્તાપ (માથું દુખવાનો રોગ) છે.

અર્ધાવભેદક (આધાશીશી)

અર્ધે તુ સૂર્યઃ સોઽર્ધાવભેદકઃ ॥ ૭ ॥

પક્ષાત્કુપ્યતિ માસગદ્ધા સ્વયમેવ ચ શામ્યતિ ।

અતિવૃદ્ધસ્તુ નયનં શ્રવણં વા વિનાશયેત્ ॥૮॥

પણ એ (શિરસ્તાપ) અડધા (ગમે તે એક જ બાજુના) માથામાં થાય તે અર્ધાવભેદક (આધાશીશી) રોગ છે. આ રોગ પખવાડિયેપખવાડિયે કે મહિનેમહિને છિપળે છે (થાય છે) અને પોતાની મેળે જ શમી બન્ય છે. પણ બે એ રોગ બહુ વધી બન્ય તો આંખ કે કાનનો (બેવાની કે સાંભળવાની શક્તિનો) નાશ કરે છે.

પિત્તનો શિરસ્તાપ

શિરોમિતાપે પિત્તોલ્યે શિરોધુમાયનં જ્વરઃ ।

સ્વેદોઽધિદહનં મૂર્ચ્ઙા

નિશિ શ્રીતેશ્ચ માર્દવમ્ ॥૧॥

પિત્તને ક્ષીધે થયેલા શિરસ્તાપમાં (માથું દુખવાના રોગમાં) માથું બહુ ધુમાડાથી બળતું હોય એવું થાય છે, તાવ આવે છે, માથે પરસેવો થાય છે, આંખો બળે છે, મૂર્છા આવે છે, રાત્રે અને ઠંડા ઉપચારથી માથું નરમ પડે છે.

કુંદનો શિરસ્તાપ

અરુચિઃ કફજે મૂર્છો ગુરુસ્તિમિતશીતતા ।

શિરાનિસ્પન્દતાડડલસ્યં રુદ્ધાન્દાડ-

હ્યયધિકા નિશિ ॥

તન્દ્રા શૂનાક્ષિકૃટ્ટવ્યં કર્ણકળ્પહ્યનં વમિઃ ।

કુંદથી થતા શિરસ્તાપ(માથાના દુખાવા)માં અરુચિ થાય છે; માથું ભારેભારે, સળડ અને ઠંડું હોય છે; શિરાઓ થડકતી નથી, આળસ આવે છે, દિવસે પીડા નરમ પડે છે અને રાત્રે વધે છે, દેન રહે છે, આંખનાં ખામણાં સૂએલાં રહે છે, કાનમાં ખણ્ણ આવે છે અને ભ્રમણી (કે ભ્રમણ) થાય છે.

લોહીનો શિરસ્તાપ

રક્તાવ્ પિત્તાધિકરુજઃ

લોહીને ક્ષીધે માથું દુખતું હોય ત્યારે પિત્તના શિરસ્તાપવાળી પીડાઓ વધારે પ્રમાણમાં થાય છે.

સન્નિપાતનો શિરસ્તાપ

સર્વેઃ સ્યાત્સર્વલક્ષણઃ ॥ ૧૧ ॥

ત્રણે દોષ અને લોહીને ક્ષીધે માથું દુખતું હોય ત્યારે એ દરેકનાં લક્ષણો લક્ષણો ભેગાં હોય છે.

કૃમિથી થતો માથાનો રોગ

સહ્કીર્ણમ્બોજનૈર્મૂર્છિ ક્ષેદિતે રુચિરામિપે ।
કોપિતે સન્નિપાતે ચ જાયન્તે મૂર્છિ જન્તવઃ ॥
શિરસસ્તે પિવન્તોડ્ધં ઘોરાઃ કુર્વન્તિ વેદનાઃ ।
ચિત્તવિધ્રંશજનનીર્જ્વરઃ કાસા વલક્ષયઃ ॥ ૧૩ ॥
રૌક્ષ્યશ્ચોફવ્યધચ્છેદદાહસ્ફુરણપૂતિતાઃ ।

કપાલે તાલુશિરસોઃ કણ્ઠઃ શોષઃ પ્રમીલકઃ ॥
તામ્રાચ્છસિદ્ધાણકતા કર્ણનાદશ્ચ જન્તુજે ।

સંકીર્ણ મોજનોથી જ્યારે લોહી અને માંસમાં ક્ષેદ થાય છે અને ખધા દોષો કોપે

છે, ત્યારે માથામાં કીડા પેદા થાય છે. એ કીડા માથાનું લોહી પીતાંપીતાં ગાંડા પાનાવી દે (સાન લુલાવી દે) એવી ભયંકર પીડા કરે છે; કૃમિથી થતા માથાના રોગમાં તાવ, ઉધરસ, બળનો નાશ, કપાળમાં લૂખાશ, સોબે, સોય ખોસ્યા જેવી પીડા, કપાળું હોય એવી પીડા, દાહ, થડકારા (ધબકારા), કુર્મ્મ; તાળવામાં શેષ અને માથામાં જડતા, તાંબાવણું અને ખાતળું કીંટ નીકળે તથા કાનમાં અવાજ થાય-એટલાં લક્ષણો થાય છે.

શિરઃકંપ

વાતોલ્વણાઃ શિરઃકમ્પં તત્સંજં કુર્વતે મલાઃ ॥

વાયુ જેમાં અધિક છે એવા દોષો માથાને ધુલુવ્યા કરે છે, એ શિરઃકંપ રોગ છે.

શંખક

પિત્તપ્રધાનૈર્વાતાઘૈઃ શઙ્ઘે શોફઃ સશોણિતૈઃ ।

તીવ્રદાહરુજારાગપ્રલાપજ્વરતુદ્ધ્રમાઃ ॥ ૧૬ ॥

તિક્તાસ્યઃ પીતવદનઃ ક્ષિપ્રકારી સ શઙ્ઘકઃ ।

ત્રિરાત્રાજીવિતં હન્તિ ।સચ્યત્યપ્યાશુ સાધિતઃ ॥

પિત્ત જેમાં મુખ્ય હોય એવા ત્રણે દોષ અને લોહીના પ્રકોપને ક્ષીધે લમણા ઉપર સોબે, લમણામાં તીવ્ર બળતરા, તીવ્ર પીડા, રતાશ, લવરી, તાપ, તરસ, ફેર, મોં ઠડવું રહે, ચહેરા પીળો થઈ બળ્ય છે. એ ઝટ મારી નાખે એવો શંખક રોગ છે. એ રોગ ત્રણ રાત સુધીમાં જીવ શે છે, પણ જો તરત ઉપાય કરવામાં આવે તો મટી પણ બળ્ય છે.

સૂર્યાવર્ત

પિત્તાનુવદ્ધઃ શઙ્ઘાક્ષિધૂલલાટેપુ માચ્ચતઃ ।

રુજં સસ્પન્દનાં કુર્યાદનુસૂર્યાદયોદયામ્ ॥ ૧૮ ॥

આમઘ્યાહ્નં વિર્વાધિષ્ણુઃ ક્ષુદ્રતઃ સા વિશેષતઃ ।

અવ્યવસ્થિતશીતોષ્ણસુલા શામ્યત્યતઃ પરમ્ ॥

સૂર્યાવર્તઃ સ

પિત્તના અનુખંધવાળો વાયુ લમણાં, આંખ, ભમ્બર અને લલાટમાં શિરાઓના થડકારાવાળી એવી પીડા કરે છે, કે જે સૂર્ય ઊગ્યા પછી શરૂ થાય છે, બપોર સુધી વધ્યા કરે

છે; આસ કરીને શૂખ્યા માણસને આ પીડા વધારે થાય છે, આ પીડામાં કંડકની રાહત થશે કે ગરમીથી તેને કંઈ નિયમ રહેતો નથી, અને ત્યાર પછી (ખબોર પછી) એ પીડા શમી જાય છે. આ સૂર્યાવર્ત રોગ છે.

इत्युक्त्वा दश रोगाः शिरोगताः ।

આમ માથાના દસ રોગો કહ્યા.

માથાની ખોપરીવાળા ભાગના નવ રોગો શિરસ્યેવ ચ વક્ષ્યન્તે કપાલે વ્યાધયો નવ ॥૨૦

માથામાં ૧૧ ખોપરીવાળા ભાગના નવ રોગો હવે કહેવામાં આવશે.

ઉપરીપિંક

कपाले पयने दुष्टे गर्भस्यस्यापि जायते ।

સવર્ણા નીલ્લજઃ શોકસ્તં વિચાદુપદીર્ષકમ્ ॥૨૧॥

ખોપરીવાળા ભાગમાં જ્યારે વાયુ બજડે ત્યારે ગર્ભમાં રહેલા બાળકને પણ (=ગર્ભમાં રહેલાને અને જન્મેલાને) આમડીના રંગને, પીડા વિનાનો સોજો થાય છે. તેને ઉપરીપિંક રોગ બહુવે.

पिटिका, अष्टुंष्ट, विद्रधि

यथादोषोदयं ब्रूयात् पिटिकार्थुद्विद्रधीन् ।

ફાહી, અષ્ટુંષ્ટ (જ. હેન્સર) અને ગડ જે દોષના પ્રકોપને ક્ષીણે થયાં હોય તે દોષનાં છે એમ કહેવું.

અરુપિંકા

कपाले क्लृदपहुलाः पित्तासृक्प्लेपजन्तुभिः ॥२२
कङ्गुसिद्धार्यकनिभाः पिटिकाः स्युररुपिकाः ।

ખોપરીવાળા ભાગમાં પિત્ત, ક્ષોહી, કંક અને કૃમિને ક્ષીણે બહુ કહેદવાળી, કાંગ અને સરસવ જેવી ફાહીઓ થાય તે અરુપિંકા છે.

દારુણક

कण्डूकेशच्युतिस्वापरोक्ष्यहृत् स्फुटनं त्वचः ॥

સુસુષ્કમં કવવાતામ્યાં વિદ્યાદારુણકં તુ તત્ ।

કંકને અને વાયુને ક્ષીણે માથાની આમડીમાં બહુ ઝીણા ચીરા પડે છે અને તેમાં ખલુજ આવે છે, વાળ ખરી પડે છે, આમડી ખહેરી અને લૂખી થઈ જાય છે. એ રોગને દારુણક

રોગ બહુવે.

ઉંદ્રલુપ્ત (રુબ્યા, ચાચા, ઉંદરી)

रोमकृपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ॥२३॥
प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा. सशोणितः ।

રોમકૃપાનુ રુણદ્રવ્યસ્ય તેનાન્વેગમસમ્ભવઃ ॥૨૫॥
તદિન્દ્રલુપ્તં રુબ્યાં ચ પ્રાહુશ્ચાચેતિ ચાપરે ।

વાયુ સાથે કોપેલુ પિત્ત માથાના વાળનાં છિદ્રોમાં જઈને વાળને ખેરવી નાખે છે. પછી ક્ષોહી સાથે કંક એના વાળનાં છિદ્રોને પૂરી દે છે. તેથી એને બીબ (નવા) વાળ ઊગતા નથી. આ રોગને ઉંદ્રલુપ્ત (ઉંદરી) અને રુબ્યા કહે છે. બીબ કેટલાક એને ચાચા (કે ચાચ) કહે છે.

બહતિ (માથામાં તાલ)

खलतेरपि जन्मैवं शातनं तत्र तु क्रमात् ॥ २६ ॥

માથામાં ટાલ પણ એ રીતે જ (ઉંદ્રલુપ્તની માફક જ) પડે છે, પણ એમાં વાળ ધીમેધીમે જતા રહે છે (ઉંદ્રલુપ્તની માફક એકદમ જતા રહેતા નથી.)

વાયુની, પિત્તની અને કંકની ટાલ

सा वाजादग्निदग्धाभा, पित्तास्त्रिब्रसिराचृता ।
कफादतत्वगवर्णाश्च यथास्वं निर्दिशेत् त्वचि ॥

વાયુથી પડેલી ટાલ દેવતાથી દાઝ્યા જેવી હોય છે, પિત્તથી પડેલી ટાલ પરસેવાવાળી શિરાઓથી છવાયેલી હોય છે, કંકને ક્ષીણે પડેલી ટાલની આમડી બહી હોય છે અને કયા દોષથી પડેલી ટાલમાં આમડીના રંગ કેવો હોય છે તે તે દોષથી થતા રંગ ઉપરથી કહેવું.

निदोषनी ताल, साध्यव्यसाध्य

दोषैः सर्वाकृतिः सर्वैरसाध्या सा नखप्रभा ।
दग्धाग्निनेत्र निर्लोमा सदाहा या च जायते ॥२८

બધા દોષોથી પડેલી ટાલમાં બધા દોષોનાં લક્ષણ મેળાં હોય છે. એની પ્રભા નખ જેવી હોય છે. એ અસાધ્ય છે તથા જે ટાલ પડે ત્યારથી જ બહુ અગ્નિથી બળેલી હોય એવી, રવાંટી વિનાની અને બળતરાવાળી હોય, તે ટાલ પણ અસાધ્ય છે.

પલિત (પળિયાં, ઘોળા વાળ)

શોકશ્રમક્રોધક્રુતઃ શરીરોપ્મા ઝિરોગતઃ ।

કેશાન્ સદોષઃ પચતિ પલિતં સમાવન્યતઃ ॥૨૧

શોક, થાકી જવાય એટલી મહેનત અને ક્રોધ કરનારનાં શરીરની ગરમી જાણે ચડીને, માથામાં જઈને, દોષો સાથે ભળીને વાળને પકવે છે. તેથી પળિયા આવે છે.

દરેક દોષના પલિતનાં લક્ષણ

તદ્વાતાત્સ્ફુટિતં ક્યાવં સ્વરં રુક્ષં જલગ્રમમ્ ।

પિત્તાત્સદાહં પીતામં,

ફાક્ત સ્નિગ્ધં વિવૃદ્ધિમત્ ॥ ૩૦ ॥

સ્થૂલં સુશુક્લં, સર્વેસ્તુ વિચાદ્યમિશ્રલક્ષણમ્ ।

વાયુને ક્ષીધે આવતા પળિયાં ચિરાયેલા વાળવાળા, બદામી રંગનાં, ખર, ઘૂખાં અને પાણી જેવી પ્રભાવાળાં હોય છે; પિત્તને ક્ષીધે આવતાં પળિયાં બળતરાવાળાં અને પીળા રંગનાં હોય છે; કફને ક્ષીધે આવતાં પળિયાં સ્નિગ્ધ, વધતાં, બડાં અને બહુ ઘોળાં હોય છે, અને ત્રણે દોષને ક્ષીધે આવતાં પળિયાં ત્રણે દોષનાં ભેગાં લક્ષણોવાળાં હોય છે.

માથાની પીડાને ક્ષીધે થતા પલિતરોગ શિરોરુજોદ્ગ્ધવં ચાન્યદ્વિવર્ણં સ્પર્શનાસહમ્ ॥ ૩૧ ॥

માથાની પીડાને ક્ષીધે આવતાં બીબં (દોષોનાં પળિયાંથી જુદી બતનાં) પળિયાં વિચિત્ર રંગનાં અને સ્પર્શ સહન ન કરી શકે એવાં હોય છે.

સાધ્યઅસાધ્ય

અસાધ્યા સન્નિપાતેન લલતિઃ પલિતાનિ ચ ।

ત્રિદોષની તાલ અને ત્રિદોષનાં પળિયાં અસાધ્ય છે.

ઘડપણુનાં પળિયાં

શરીરપરિણામોત્થાન્યપેક્ષન્તે રસાયનમ્ ॥ ૩૨ ॥

શરીરના ફેરફાર (ઘડપણુ)ને ક્ષીધે આવતાં પળિયાં રસાયન (ઉ. અ. ૩૯)ની આશા રાખે છે (ઘડપણુને ક્ષીધે થતા ઘોળા વાળ રસાયનનું સેવન કરવાથી પાછા ઠાળા થઈ બંધ છે).

શ્વપ્રગહદયે પષ્ટે ઉત્તરસ્થાને શિરોરોગવિજ્ઞાનીયો નામ ત્રયોવિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૩ ॥

અધ્યાય ૨૪ મો—માથાના રોગના

ઉપાય

અથાતઃ શિરોરોગપ્રતિપેદ્યં ઘ્યાત્વ્યાસ્યામઃ ।

હિતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે અમે માથાના રોગ મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

વાયુને શિરસ્તાપ (માથું દુખવું)

શિરોમિતાપેઽનિલજે વાતવ્યાધિવિધિ ચરેત્ ।

વાયુને ક્ષીધે માથું દુખવું હોય ત્યારે વાયુના રોગોના ઉપાય કરવા (ચિ. અ. ૨૧).

ઘૃતમક્તશિરા રાત્રોં વિવ્રેદુણ્ણપયોનુપઃ ॥ ૧ ॥

માપાન્ કુલન્યાન્ મુદ્રાન્ વા

તદ્વત્કાવેદ્ ઘૃતાન્વિતાન્ ।

તૈલં તિલાનાં કલ્કં વા ક્ષીરેણ સહ પાયયેત્ ॥

પિષ્ટોપનાહસ્વેદાશ્ચ માંસધાન્યકૃતા હિતાઃ ।

વાતમ્નદશમૂલાદિસિદ્ધક્ષીરેણ સેચનમ્ ॥ ૩ ॥

સ્નિગ્ધં નસ્યં તથા ધૂમઃ શિરઃશ્રવણતર્પણમ્ ।

રાતે માથે અભ્યંગ કરીને ઘી પીવું અને

એના ઉપર ગરમ દૂધ પીવું; અથવા ઘી નાખીને

અડદ, કળથી કે મગ તે જ પ્રમાણે ખાવા (અડદ

વગેરે ખાઈને ઉપર ગરમ દૂધ પીવું); અથવા

ગરમ દૂધ સાથે તલનું તેલ કે તલનો કલ્ક

પાવો; માંસ ભેળવેલા ધાનથી ખનાવેલા પિંડ-

સ્વેદ અને ઉપનાહસ્વેદ કરવાથી ફાયદો થાય

છે; વાયુ મટાડે એવાં દશમૂળ વગેરે ઔષધો-

ના કલ્ક અને કવાથમાં સિદ્ધ કરેલા દૂધની

ધાર કરવી; સ્નેહન, નસ્ય, સ્નેહન, ધૂમપાન

અને માથાનું તથા કાનનું તર્પણ કરવું (માથા

માં તેલ નાખવું અને કાનનાં તેલ મૂકવું).

વરણાદૌ ગળે ક્ષુણ્ણે ક્ષીરમર્ચોદ્કં પચેત્ ॥ ૪ ॥

શરીરવશિષ્ટં તચ્છીતં મથિત્વા સારમાહેરેત્ ।

તતો મધુરકૈઃ સિદ્ધં નસ્યં તત્ પૂજિતં હવિઃ ॥૫॥

વરણાદિ ગળુનાં ઔષધોને અધકચરાં ખાંડી-

ને એમાં દૂધથી અધું પાણી ઉમેરીને, ઉમેરેલું

પાણી બળી બંધ પણ દૂધ આકી રહે ત્યાંસુધી

પકવવું. તે કંડ પહે ત્યારે તેને વધાવીને એના પર

તરી આવતો માગ (માખણ) કાઢી દેવો. પછી મધુર વર્ગના દ્રવ્યો માથે પકવેલા (તાવેલા) એ માખણનું ઘી નમ્ય તરીકે પૂજ્ય છે.

ઘેંઝર પર્ક ક્ષીરે ચ પય સર્પિ સર્ગર્મ્મ ।

આ (વજ્રાદિ) વર્ગના ઔષધોમા અને દૂધમા પકવેલા ઘીમા સાકર નાખીને પીવું.

કાર્ણાસમજ્ઞા ત્વજ્જમુક્તા સુમત કોરકાગિ ચ ॥

નસ્યમુળ્ગામ્બુપિષ્ટાનિ સર્વમૂર્વસ્ત્જાપહમ્ ।

ક્રમાસના બીની મીઝ, તજ, મોથ અને બદની કબીએને ગરમ પાણી સાથે લસોટીને એનું નમ્ય સેવાથી માથાની બધી પીડા મટે છે.

પિત્ત અને લોહીના અનુબધ વનાળા

વાયુના ગિરસ્તાપ

શર્કરાકુહ્લુકમશૂત ઘૃતં પિત્તાસૂગન્વયે ॥૭॥

પિત્ત અને ઘોહી અનુબધી હોય ત્યારે સાકર અને કેસર નાખીને ઉકાળેલું દૂધ પીવાથી ફાયદો થાય છે.

(દૂધ ઉકાળવું એટલે દૂધને કઠવું નહિ, પણ દૂધમા દૂધ જેટલું પાણી નાખીને નાખેલું પાણી બળી બચ અને અસલ દૂધ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળવું.)

પ્રલેપ સઘૃતૈ કુષ્ઠવુટિલોપલચન્દ્રનૈ ।

ઉપશૈટ, તગર, કાણું કમળ અને સુબડના કઠકમા ઘી ભેળવીને માથે લેવું કરવો.

વાતોદ્રેકમયાદ્રક્ત ન ચાસ્મિન્નસેચયેત્ ॥૮॥

અને એમા (વાયુના શિરસ્તાપમા) ઘોહી કાઠવું નહિ, કેમ કે ઘોહી કાઠવાથી વાયુનું ક્રોધ વધી પડવાને ભય છે. ભોલા થાય છે

હત્યશાન્તૌ ચલે દાહ ક્રુકે ચેગે યયોદિત ।

આમ કઠવાથી માથુ દુખતું ન મટે તે વાયુથી થતા માથાના દુખાવામા અને કફથી થતા માથાના દુખાવામા સૂ ૩૦/૪૧, ૪૧ફે મા કઠ્યા પ્રમાણે ડામ દેવો એ ઇન્છના યોગ્ય છે.

અર્ધાવભેદક (આધારીશી)

અર્ધાવભેદકેડ્યેયા તથા વોગાન્વયાત્ક્રિયા ॥૯॥

આધારીશીમા પણ આ (વાયુના શિરસ્તાપની) ક્રિયા તથા જે દોષનો અનુબધ હોય

તે દોષને મટાડવાની ક્રિયા કરવી.

શિરીષવીજાપામર્ગમૂલ નસ્ય ત્રિદાન્વિતમ્ ।

સ્થિરારસ્તો વા, લેપે તુ પ્રપુઞ્ઞાટોડ્મ્લકલિકત ॥

સગસડાના બી અને અઘેડાના મૂળના ચૂર્ણમા ખિડલવણુ ભેળવીને એનું નસ્ય આપવું અથવા ગધી સગેરવાના કનાથનું નસ્ય આપવું, પણ કાજ સાથે લસોટીલા કુવાડિયાનો લેપ કરવો.

સૂર્યાવર્ત

સૂર્યાવર્તેડપિ તર્સિમસ્તુ સિરયાડપરદેસુક્ ॥

સૂર્યાવર્ત રોગમા પણ (શ્લોક ૮, ૮૬, ૧૦ વાળી ક્રિયા કરવી), પણ એમા (સૂર્યાવર્તમા) ફસ ખોલીને ઘોહી કાઠવું.

પિત્તનો ગિરસ્તાપ

શિરોમિતાપ પિત્તોચ્ચે

સ્તિન્ધસ્ય વ્યધયેત્સિરામ્ ॥૧૧॥

શીતા શિરોમુલાલેપસેન્શોઘનસ્તય ।

જીવનીયશૂતૈ ક્ષીરસ્તર્પિપી પાનનસ્યયો ॥૧૨॥

પિત્તથી માથુ દુખતું હોય ત્યાંજે દરદીનું સ્નેહન કરીને એની ફસ ખોલવી. માથા ઉપર ઠંડા મુખાલેપ, ઠંડા સેચન, ઠંડા શોધન અને ઠંડી ખસ્તિ આપવી, અને જીવનીય વર્ગના ઔષધોમા સિદ્ધ કરેલા દૂધ અને ઘી પીવા માટે અને નસ્ય તરીકે આપવા.

લોહીનો શિરસ્તાપ, શખક

કર્તવ્ય રક્તજેડ્યેતત્ પ્રત્યાપ્ચાય ચ શક્તે ।

ઘોહીથી માથુ દુખતું હોય ત્યારે પણ એ (પિત્તના શિરસ્તાપના) ઉપાય કરવા અને શખક રોગમા નહિ મટે એવું સાફ જણાવીને પિત્તના શિરસ્તાપના ઉપાય કરવા.

વંદેનો શિરસ્તાપ

પ્રલેપ્મામિતાપે જીર્ણાન્વસ્નેહિત કટુકૈર્મિમ્ ॥

સ્વેદપ્રલેપનસ્પાઘા રુદ્ધતીક્ષ્ણોષ્ણભેપજે ।

શસ્યન્તે ચોપવાસોડ્ર

કફને લીધે માથુ દુખતું હોય ત્યારે બૂન ઘીથી દરદીનું સ્નેહન કરીને તીખા દ્રવ્યો વઠે વમન કરાવવું, આ રોગમા લૂખા, તીક્ષ્ણ અને ગરમ ઔષધો વઠે શેક, બડા લેપ વગેરે કરવું

અને નકારડા ઉપવાસ કરાવવા તે વખણાય છે.

સન્નિપાતનો શિરસ્તાપ

નિઘચે મિથ્રમાચરેત્ ॥ ૧૪ ॥

ત્રણે દોષ અને ઘોડીને ક્ષીધે માથું દુખતું
દોષ તે ત્રણે દોષના અને ઘોડીના શિરસ્તાપ-
ની ભેગી ચિકિત્સા (ઉપાય) કરવી.

કૃમિથી થતો શિરસ્તાપ

કૃમિજે શોષિતં નસ્યં તેન મૂર્ઝન્તિ જન્તવઃ ।

મત્તાઃ શોષિતગન્ધેન

નિર્યાન્તિ ઘ્રાણવન્નયોઃ ॥ ૧૫ ॥

સુતીક્ષ્ણનસ્યધૂમાગ્ન્યાં કૃચ્ચાન્નર્હરણં તતઃ ।

માથામા કીડા થયા હોય તેને ક્ષીધે માથું
દુખતું હોય ત્યારે (કીડાને ઉલ્કલેશ કરવાને
અને એમને નસકોરા અને મોં તરફ આકર્ષવા
માટે) ઘોડીનું નસ્ય આપવું. તે ઘોડીના નસ્યથી
કીડા (જીવડા)ને મીણા ચઢે છે. ઘોડીની ગંધથી
મદમા આવેલા કીડા દરદીને પુષ્કળ તીક્ષ્ણ
નસ્ય અને ધૂમપાન કરાવવાથી નાકમાંથી અને
મોમાંથી બહાર નીકળે છે (નસકોરા આગળ
અને મોં આગળ આવીને ભેગા થાય છે અને બહાર
નીકળે છે). પછી (જે કીડા પોતાની ભેગે ન
નીકળે તેને કૂચક વગેરે શસ્ત્રથી) બહાર કાઢવા.

વિદ્વજ્જ્વલિકાદન્તીહિદ્ગુગોમૂત્રસાધિતમ્ ॥

કદ્વતિસ્વેચ્છુદાવીપીન્દુતેલં નસ્યં પૃથક્ પૃથક્ ।

વાવડિંજ, સાજીખાર, નેપાળો, હિંજ અને
ગાયના મૂતરમા સિદ્ધ કરેલું સરસિધુ, ક્ષીમડા-
નું તેલ, ઇગોરિયાનું તેલ અને પીણીડીનું તેલ-
એ દરેક તેલનું જુદુંજુદું (એમાંથી ગમિ તે એક
તેલનું) નસ્ય આપવું.

અજામૂત્રદ્રુતં નસ્યં કૃમિજિત્ત્ કૃમિજિત્પરમ્ ॥

વાવડિંજને બકરીના મૂતરમાં પલાળી રાખી-
ને એનું નસ્ય આપવું, તે માથામાંનાં જીવડાં
મટાડવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે.

પૂતિમત્સ્યયુતૈઃ કુર્યાદ્ ધૂમં નાવનમેપજૈઃ ।

નસ્ય માટે જે ઔષધો (શ્લેષ્મક ૧૪૩૩થી
૧૭માં) વાપરવાનાં કહ્યાં છે તેમાં પૂતિમત્સ્ય
નાખીને એના વડે ધૂમપાન કરવું (પૂતિમત્સ્ય=
બગદીને પચપચું થઈ ગયેલું માછલું-ઈદુ).

કૃમિભિઃ પીતરક્તવાદ્રક્તમત્ર ન નિર્હરેત્ ॥ ૧૮ ॥

આ રોગમાં કીડા (જીવડાં)એ ઘોડી પીધેલું
હોવાથી ઘોડી કાઢવું નહિ.

શિરઃકંપ

વાતામિતાપવિહિતઃ કમ્પે દાહાદ્વિના ક્રમઃ ।

શિરઃકંપ રોગમાં ડાંમે દેવા સિવાયના
વાયુના શિરસ્તાપના બધા ઉપાય કરવા.

ઉપશીર્ષક

નવે જન્મોત્તરં જાતે યોજયેદુપશીર્ષકે ॥ ૧૯ ॥

વાતવ્યાધિક્રિયાં, પક્કે કર્મ વિદ્રધિચોદિતમ્ ।

ઉપશીર્ષક રોગ નવો (તરતનો) થયેલો હોય
અને દરદી જન્મ્યા પછી થયો હોય તે વાયુના
રોગો માટેના ઉપાય કરવા. ઉપશીર્ષક પાકે
ત્યારે વિદ્રધિ માટે કરવાને કહેલી ક્રિયા કરવી.

માથાનાં વિદ્રધિ, પિટિકા અને અર્ણુદ
આમપક્કે યથાયોગ્યં વિદ્રઘ્નીપિટિકાશુદ્ધે ॥ ૨૦ ॥

માથાનાં વિદ્રધિ, પિટિકા અને અર્ણુદ
કાચા હોય, ત્યારે કાચાં વિદ્રધિ માટે કરવાની
ક્રિયા કરવી અને પાકાં હોય ત્યારે પાકેલા
વિદ્રધિ માટે કરવાની ક્રિયા કરવી.

અરુંપિકા

અરુંપિકા જલોકોભિર્હતાન્ના નિમ્બવારિણા ।

સિક્તા પ્રમૂતલવળેલિમ્પેદશ્વશકુદ્રસૈઃ ॥ ૨૧ ॥

પટોલનિમ્બપત્રૈર્વા સહરિદૈઃ સુકલ્કિતૈઃ ।

ગોમૂત્રજીર્ણેપિળ્યાકક્ષુક્રવાકુમલેરપિ ॥ ૨૨ ॥

જળો મુકાવીને અરુંપિકામાંથી ઘોડી કઠા-
વીને, ક્ષીમડાના રસ (કે કવાથ) વડે અરું-
પિકા ઉપર સેચન કરીને, ઘોડાની લાદના રસમાં
પુષ્કળ સૈધવ નાખીને એનો લેપ કરવો અથવા
પટોળનાં પાંદડા, ક્ષીમડાનાં પાંદડાં અને
હળદરને ખૂબ લસોટીને કરેલા કદકનો લેપ કરવો
અથવા ગાયનું મૂતર, જૂનો ખોળ અને કુકડાની
હગારને ખૂબ લસોટીને કરેલા કદકનો પશુ
લેપ કરવો.

કપાલમૃદુકુપ્તં વા ચૂર્ણિતં તૈલસંયુતમ્ ।

રૂંપિકાલેપનં કળ્લુક્લેદદાહાર્તાનાશનમ્ ॥ ૨૩ ॥

માટીની ડીબમાં શેકેલા ઉપશેટના ચૂર્ણમાં.

તેલ ભેળવીને એના શેષ અરુપિકા ઉપર કરવાથી ખલુજ, ક્ષેદ, ખળતરા અને પીડા મટી જાય છે.

ચાચા (ઉંદરી) અને અરુપિકાનો ઉપાય માલતીચિત્રકાશ્વપ્પનકમાલમસાધિતમ્ ।

ચાચાસંપિકયોસ્તૈલમમ્યઙ્ગઃ ક્ષુરવૃષ્ટયોઃ ॥ ૨૪ ॥

ચાચા (ઉંદરી) અને અરુપિકા ઉપર અસ્રો ઘસીને પછી ચમેલી, ચિત્રે, ઘોળી કબ્જેર અને કલુજ વડે સિદ્ધ કરેલા તેલ વડે અભ્યંગ કરવો.

અશાન્તો શિરસઃ શુદ્ધૈ યતેત વમનાદિમ્મિઃ ।

આ ખધું કરવા છતાં પણ એ ન મટે તો વમન વગેરેથી માથાનું શોધન કરવાનો યત્ન કરવો.

દારુણુક

વિધ્યેચ્છિરાં દારુણકૈ

લાલાટ્યાં, શીલયેન્મૃજામ્ ॥ ૨૫ ॥

નાવન મૂર્ચર્વાસ્તિ ચ, લેપયેચ સમાશ્લિકૈઃ ।

પ્રિયાલવીજમધુકકુપ્પાસૈઃ સસર્પૈઃ ॥ ૨૬ ॥

લાક્ષાશમ્યાકપત્રૈઙગજાચીફલસ્તયા ।

કોરદૂપતૃળક્ષારવારિપ્રક્ષાલનં હિતમ્ ॥ ૨૭ ॥

દારુણુક રોગમાં લલાટની શિરા ઝાલવી, રોજ માથું ઘેલુ, નસ્ય લેવું અને શિરાખસ્તિ લેવી; ચારોલીઠાણા, જેઠીમધ, ઉપશેટ, અડદ અને સરસવના કદકમાં મધ નાખીને એના વડે શેષ કરવો, તથા લાખ, ગરમાળો, તમાલખત્ર, કુંવાડિયો અને આમળાના કદકમાં મધ નાખીને એના વડે શેષ કરવો; તથા કાદરના પરાળ-માંથી ખનાવેલા ક્ષારના ખાણીથી ઘેવું.

ઉંદરુમ્ (=ઉંદરી)

દ્વન્દ્રલુપ્તે યથાસન્નં સિરાં વિદ્ધ્વા પ્રલેપયેત્ ।

પ્રચ્છાદયં ગાઢં ક્રાસીસમનોહ્વાનુત્યક્રોચણૈઃ ॥ ૨૮ ॥

વન્યામરતરભ્યાં વા શુક્ષ્મામૂલફલૈસ્તયા ।

તથા લાહલિકામૂલૈઃ કરવીરરસેત વા ॥ ૨૯ ॥

સક્ષોદ્રહુદ્રવાર્તાકસ્વરસેન રસેન વા ।

ચત્તૂરકસ્ય પત્રાણાં મહ્યતકરસેન વા ॥ ૩૦ ॥

અથવા માશ્નિક્કહનિસ્તિલપુષ્પત્રિકણ્ટકૈઃ ।

ઉંદરીરોગમાં રોગવાળા ભાગની પાસેની શિરા ઝાલવીને ઘોઠી ઠાઠ્યા પછી ઉંદરીવાળા

ભાગ ઉપર ઉંડા ઉચરડા કરીને હીરાકરશી, મણુ શીલ, મોરચુથુ અને મરીના શેષ કરવો, મોથ (કેવર્તક મોથ) અને દેવદારનો શેષ કરવો, તથા ચણીદીનાં મૂળ અને ફળનો શેષ કરવો, તથા જળપીપરનાં મૂળનો શેષ કરવો, અથવા કબ્જેરના રસનો શેષ કરવો, અથવા મધ સાથે ભોરીગણીના સ્વરસનો શેષ કરવો, અથવા ધંતૂરાનાં પાંદડાંના સ્વરસનો શેષ કરવો, અથવા લિલામાના રસનો શેષ કરવો અથવા મધ, ઘી. તલનાં ફૂલ અને ગોખરનો શેષ કરવો.

તલાક્તા હસ્તિદન્તસ્ય મપી ચાચીપથં પરમ્ ॥ ૩૧ ॥

હાથીદાંતની મસાને તેલમાં ઠાલવીને ચોપડવી. એ ઉદરુમ્મદ' ઉત્તમ ઔષધ છે.

શુક્કરોમોદ્રમે તદ્વન્મપી મેપવિગાળજા ।

એ ઉંદરીવાળા ભાગમાં ઘેળા વાળ ભેગે તો ઘેટાના શીંગડાની મસાને તે જ પ્રમાણે (તેલમાં ઠાલવીને) ચોપડવી એ ઉત્તમ ઔષધ છે.

ઉંદરીમાં અપથ્ય

વર્જયેદ્વારિણા સેરું યાવદ્રોમસમુદ્ભવઃ ॥ ૩૨ ॥

વાળ ન ભેગે ત્યા સુધી (માથે) પાણી રેડવું નહિ.

ખલતિ, પલિત, વલી (કરચલીઓ) અને હરિશ્ચોમ (=હરિત રંગના વાળ થઈ જવાનો રોગ)

હલતો પલિતે વલ્યાં હરિશ્ચોન્નિ ચ શોધિતમ્ ।

નસ્યવન્નશિરોમ્યઙ્ગપ્રદૈઃ સમુપાચરેત્ ॥ ૩૩ ॥

તાલ, પળિયાં, કરચલીઓ અને વાળ હરિત રંગના થઈ જાય—એ ચાર રોગોમાં દરદીલું શોધન કરીને એને નસ્ય, મોંએ અભ્યંગ અને બાડા શેષ તથા માથે અભ્યંગ અને બાડા શેષના ઉપચાર કરવો.

સિદ્ધં તેલં વૃહત્યાઘૈર્જીવનીયૈશ્ચ નાવનમ્ ।

માસં વા નિમ્બજં સૈલં દ્શીરમુદ્નાવાયેઘ્વતિઃ ॥ ૩૪ ॥

પૃથ્ત્યાદિ ગણુ અને જીવનીય ગણુના ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલા તેલનું નસ્ય આપવું અથવા લીમડાના તેલનું નસ્ય એક મહિના સુધી લેવું. દરદીએ દૂધ પીને રહેવું અને સંચમ (પ્રભાચર્મ) પાળવો. (એકલા દૂધ ઉપર

રહેનારે પાણી પીવાનું તદ્દન બંધ કરવું.)
 નીલીશિરીપકોરુષ્ટમૃદ્ધસ્વરસમાવિતમ્ ।
 શેલ્વક્ષતિલરામાણાં વીજં કાકાળકીસમમ્ ૩૫
 પિપ્પલાડડજપયસા લોહાહ્લિતાદર્કાંશુતાપિતાત્ ।
 તૈલં સુતં ક્ષીરમુજો નાવનાત્ પલિતાન્તકૃત્ ॥૩૬

ગળી, સરસડો, ઠાંટાશેળિયો અને ભાંગરો એમના સ્વરસમાં (કે કવાથમાં) ગૂંદાં, ખહેડાં, તેલ અને ઠાંગ એ ચારેનાં બી અને એ ચારેનાં બી જેટલા જ વજનની માલકાંકણી એ પાંચેને (ઉપર કહેલા સ્વરસ કે કવાથમાં) ભાવના હાઈને પછી એને ખડરીના મૂતર સાથે લસોટીને ઘોખંડના વાસણ ઉપર એ ચોપડીને એ વાસણને તડકે મૂક્યા પછી એ વાસણ તપે ત્યારે એમાંથી જે તેલ ટપકે તેને ઝીલી હાઈને એ તેલનું નસ્ય લેવાથી અને સાથે કૃત્ત્વ દૂધ પીને રહેવાથી પળિયાં મટી બન્ય છે (ધોળા વાળ મટીને ઠાળા થાય છે).

ક્ષીરાન્સાહચરાદ્ મૃદ્ધરજસઃ સૌરસાદ્રસાત્ ।
 પ્રસ્થૈસ્તૈલસ્ય કુઢવઃ સિદ્ધો યદ્દીપલાન્વિતઃ ॥
 નસ્યં શૈલાસને માળ્હે શૂઢ્ણે મેપસ્ય વા સ્થિતઃ ।

ગાયતું એક પ્રસ્થ દૂધ, ઠાંટાશેળિયાને એક પ્રસ્થ રસ, ભાંગરાને એક પ્રસ્થ રસ, તુલસીને એક પ્રસ્થ રસ એ ચારે રસમાં એક કુઢવ તેલ સિદ્ધ કરીને એમાં એક પલ જેઠીમધ નાખીને પથ્થરના કે ખીખલાના લાકડાના વાસણમાં કે ઘેટાના શીંગડામાં ભરી રાખેલું એ તેલ નસ્ય તરીકે આપવું.

ક્ષીરેણ શ્રદ્ધણપિપ્પૈ વા લુગ્ધિકાકરવીરકૌ ॥
 ઉત્પાત્ર્ય પલિતં દેયાવાશયે પલિતાપહૌ ।

અથવા દૂધી અને કણ્વેર એ બંને ગાયના દૂધમાં ખૂબ ખારીક લસોટીને એ લેપ ઉખાડી નાખેલા (ચૂંટી કાઢેલા) ધોળા વાળનાં ખાલી છિદ્રો ઉપર મૂકવાથી પળિયાંનો નાશ થાય છે. (પહેલાં ધોળા વાળ ઉખેડી કાઢવા અને પછી એ વાળવાળી જગાએ ઉપર કહેલી દવા મૂકવી.)
 ક્ષીરં પ્રિયાલં યદ્ગ્રાહવં જીવનીયો ગણસ્તિલાઃ ॥
 કૃષ્ણાઃ પ્રલેપો વપ્ત્રસ્ય હરિહ્લોમવલીહિતઃ ।

ગાયતું દૂધ, ચારોળી, જેઠીમધ, જ્યનીચ

ગણનાં ઔષધો, અને ઠાળા તેલ એટલી વસ્તુ-એનો બંડો લેપ મેં (ચહેરા) ઉપર કરવાથી હરિદ્ધોમ (વાળ હરિત રંગના થઈ જવાને રોગ) અને કરચલીઓ પડવાના રોગમાં ફાયદો કરે છે.

વાળ વધારવાને અને રંગવાને ઉપાય તિલાઃ સામલકાઃ પદ્મકિજ્જલ્કો મધુકં મધુ ॥
 શુંહયેદ્રજ્જયેચૈતત્ કેશાન્ મૂર્ધપ્રલેપનાત્ ।

તેલ, આમળાં, કમળની અંદરનું કેસર (તાંતણા), જેઠીમધ અને મધ-એટલી વસ્તુ-એનો લેપ માથે કરવાથી વાળ વધે છે અને રંગાય છે.

વાળ વધારવાને ઉપાય માંસી કુષ્ઠં તિલાઃ કૃષ્ણાઃ સારિવાનીલમુત્પલમ્
 ક્ષૌદ્રં ચ ક્ષીરપિપ્પાનિ કેશસંવર્ધનં પરમ્ ।

જટામાંસી, ઉપલેટ, ઠાળા તેલ, સારિવા, ઠાણું કમળ અને મધ-એટલી વસ્તુએને ગાયના દૂધ સાથે લસોટીને માથે લેપ કરવો એ વાળ વધારવાને ઉત્તમ ઉપાય છે.

અયોરજો મૃદ્ધરજસિખિલા કૃષ્ણમૃત્તિકા ॥૪૨॥
 સ્થિતમિશ્વરસે માસં સમૂલં પલિતં રજેત્ ।

ઘોખંડનો ભૂકો, ભાંગરો, ત્રિફળા, ઠાળી માટી (કે હોરાકસી)-એ બધાંને એક મહિના સુધી શેરડીના રસમાં રાખી મૂકીને પછી એને માથે લેપ કરવાથી ધોળા વાળ રંગાઈ બન્ય છે. માપકોદ્રવધાન્યામ્લૈર્યવાગ્લિદિનોપિતા ॥૪૩॥
 લોહશુક્લોત્કટા પિપ્પા યલાકામપિ રહ્યેત્ ।

અડદ, કાદરા અને ધાન્યામ્લની બનાવેલી ચવાગુને ત્રણ દિવસ રાખી મૂકીને એમાં ભારે-ભાર લોહાનું ચૂર્ણ અને ઠાંજ નાખીને બધું ભેગું લસોટીને લેપ કરવાથી ખગલીને પશુ રંગ ચઢે છે.

માથાના બધાં રોગોને ઉપાય પ્રપોંઢરીકમધુકપિપ્પલીચન્દનોત્પલૈઃ ॥૪૪॥
 સિદ્ધં ધાત્રીરસે તૈલં નસ્યેનામ્યજ્જનેન ચ ।

સર્વાન્ મૂર્ધગદાન્ હન્તિ પલિતાનિ ચ શીલિતમ્
 કમળ, જેઠીમધ, પીપર, સુખડ, ઠાણું
 કમળ-એટલાના કલ્ક સાથે આમળાના રસમાં

સિદ્ધ કરેલું તેલ નસ્ય અને અભ્યંગ તરીકે રોજ વાપરવાથી માથાના અધા રોગો તથા પળિયાં મટે છે.

ગળાની હાંસડીથી ઉપરના ભાગના

રોગોના ઉપાય

વરીજીવન્તિનિયાસપયોમિર્યમ્રકં પચેત્ ।

જીવનીયૈશ્ચ તન્નસ્ય સર્વજન્મૂર્ધરોગજિત્ ॥ ૪૬ ॥

શતાવરી અને જીવંતીના રસ અને ગાયના દૂધ સાથે જીવનીય ગણુના ઔષધોનો કઠક નાખીને યમક સ્નેહ પકાવવો. એ યમક સ્નેહનું નસ્ય દેવાથી ગળાની હાંસડીથી ઉપરના ભાગના અધા રોગ મટે છે.

માયૂર ધી

મયૂર પક્ષાપિત્તાન્નપાદવિદતુળ્લવર્જિતમ્ ।

દશમૂલપલારાજ્ઞામયુક્તેસ્ત્રિપલૈર્યુતમ્ ॥ ૪૭ ॥

જલે પક્ત્વા ઘૃતપ્રસ્યં તસ્મિન્ ક્ષીરસમં પચેત્ ।

કલ્કિતૈર્મયુરદ્રવ્યેઃ સર્વજન્મૂર્ધરોગજિત્ ॥ ૪૮ ॥

તદમ્યાસીઠતં પાનવસ્યમ્બજ્જનનાયનેઃ ।

પાખો, પિત્ત, આતરડા, પગ, અધાર અને માથુ-એટલી વસ્તુઓ મોરના શરીરમાથી કાઢી નાખ્યા પછી બાકી રહેલા મોરના શરીરમા ત્રણત્રણ પલ દશમૂળ, ખળદાણા, રાસ્ના અને જેઠીમધ નાખવા. પછી એ બધાનો પાણીમા (એક ટ્રોણુ પાણીમા) કવાય કરવો. એ કવાયમા મધુર દ્રવ્યો (જીવનીય ગણુના દ્રવ્યો)નો કઠક નાખીને દૂધ જેટલું જ (એક પ્રસ્થ દૂધ માથે) એક પ્રસ્થ ઘી પકાવવું. રોજ એ ઘીનો પીવા મટાં તથા ખસ્તિ, અભ્યંગ અને નસ્ય તરીકે ઉપયોગ કરવાથી ગળાની હાંસડીથી ઉપરના ભાગના અધા રોગ મટે છે.

મહામાયૂર ધી

પત્તેનૈવ કવાયેળ ઘૃતપ્રસ્યં વિપાચયેત્ ॥ ૪૯ ॥

ત્રતુર્ગુણેત પયસા કલ્કૈરેમિશ્ચ કાર્પિકેઃ ।

જીવન્તીત્રિફલામેદામૃદ્ધીર્કાન્દિપરૂપકેઃ ॥ ૫૦ ॥

સમન્નાચવિકામાર્ગોન્નાસ્મીર્કર્કટાન્નૈઃ ।

આત્મગુલામહામેદાતાલસર્જૂરમસ્તકૈઃ ॥ ૫૧ ॥

મૃગાલયિસલ્જૂરયટ્ટીમધુકજીવકેઃ ।

શતાવરીવિદારીશુદ્ધહતીસારિવાયુઘૈઃ ॥ ૫૨ ॥

મૂર્વાશ્વદંદૂર્પમકશૂઘ્નાટકનસેરુકૈઃ ।

રાક્તાસ્તિરાતામલકીલુક્ષ્મૈલાશાટિપોન્કરૈઃ ॥ ૫૩ ॥

પુનર્નવાતવક્ષીરાંકાકોલીવન્વયાસકૈઃ ।

મધૂકાઘોટવાતામમુઝાતાભિપુકૈરપિ ॥ ૫૪ ॥

મહામાયૂરમિન્વેતન્માયૂરાદધિન્નુ ગુણૈઃ ।

ઘાતિન્નિત્રિપલ્લવરંશ્રશ્વાસકાસાર્દિતાપહમ્ ॥ ૫૫ ॥

યોન્યસ્કુક્કુન્નદોષેપુ શસ્તં ઘન્યાસુતપ્રદમ્ ।

એ જ કવાયથી (શ્લોક ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૫૨, ૫૩, ૫૪, ૫૫) તથા ઘી કરતાં ચાર-ગણુ ગાયના દૂધથી તથા ડોડી, ત્રિફળા, મેદા, કાળી દ્રાક્ષ, ઋષિ, ફાલસા, મજક, ચવક, ભારંગ, શીવણી, કાકડાશીંગ, કૌચાં, મહામેદા, તાડનુ માથુ (તાડની ડાળીનો પૂછડાનો ભાગ), ખજૂરીની ડાળીનો પૂછડાનો ભાગ, કમળનાં કુમળા મૂળ, કમળની કુમળી દાડી, ખજૂર, જેઠીમધ, જીવક, શતાવરી, મોયકોણુ, શેરડી, ઘડીમોરીગણી, ભીમી મોરીગણી, બને સારિવા, મોરવેલ (મૂરવેલ), ગોખરુ, ઋષભક, શિંગોડા, કસેલા, રાસ્ના, સમેરવો, મોઆખલી, ઝાણી એલચી, પડકચૂરો, પુષ્કરમૂળ, સાટોડી, વંશ-લોચન, કાકોલી, ધમાસો, મહુડા, અખરોટ, ખદામ, મુજ અને અભિપુક-એટલા ઔષધો-માથી દરેક ઔષધ એકએક કપ લઈને એ બધાના કઠક સાથે પકવેલું એક પ્રસ્થ ઘી મહામાયૂર ધી કહેવાય છે. એ જીલુમાં માયૂર ધીથી ચઢિયાતુ છે તથા એ (મહામાયૂર ધી) ધાતુઓનો, ઈદ્રિયોનો તથા સ્વરને નાશ મટાડે છે; દમ, ઉધરસ અને અડધિયો વા મટાડે છે; યોનિદોષ, લોહીના દોષ તથા વીર્યના દોષ મટાડવામા એ વખણાય છે તથા વાચણીમાં પુત્ર આપે છે.

આયુષિઃ કુક્કુટૈર્હસેઃ શરૈશ્ચેતિ પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૫૬ ॥

જે રીતે મોરનુ ઘી બનાવવાનું ઉપર કહ્યું,

તે જ રીતે મોરને ખદલે ઉદર, કૂકડા, હંસ

અને સસલાનો ઉપયોગ કરીને ઘી બનાવવું.

ગળાની હાંસડીથી ઉપરના ભાગના

૨૩૧ રોગ

જન્મૂર્ધજાનાં વ્યાધીનામેકત્રિંશચ્છત્તદ્યમ્ ।

પરસ્પરમસંક્ષાળે વિસ્તરેણ પ્રકાશિતમ્ ॥૫૭॥

ગળાની હાંસડીથી ઉપરના ભાગમાં થતા ૨૩૧ રોગો એકબીજાથી તદન અલગ અલગ વિસ્તારથી સમબલ્ન્યા છે.

(આંખના રોગ ૯૪, કાનના રોગ ૨૫, નાકના રોગ ૧૮, મોંના રોગ ૫૫, માથાના રોગ ૧૯=૨૩૧.)

હાંસડીથી ઉપરના ભાગના રોગની તરત

ચિકિત્સા કરવાતું કારણ

ઝૂર્વમૂલમઘઃ શાલ્મસૃપયઃ પુરુષં વિદુઃ ।

મૂલપ્રહારિણસ્તસ્માદ્ રોગાન્ શીઘ્રતરં જયેત્ ॥૫૮

ઋષિઓ બધું છે કે પુરુષ (માણસ)નું મૂળ બિચે છે અને એની શાખાઓ નીચે છે, માટે મૂળ (હાંસડીથી ઉપરનો ભાગ) ઉપર પ્રહાર કરનારા રોગોને બહુ જલદીથી મટાડવા.

સર્વેન્દ્રિયાણિ યેનાસ્મિન્

પ્રાણા યેન ચ સંચ્રિતાઃ ।

તેન તસ્યોત્તમાઙ્ગસ્ય રક્ષાયમામહતો ભવેત્ ॥૫૯॥

બધી ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણ એમાં (માથામાં) રહેલાં છે તેથી એ માથાની રક્ષા કરવામાં ધ્યાન દેવું.

इत्यष्टाङ्गद्वये पठे उत्तरस्थाने शिरोरोगप्रतिषेधो
नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ૨૪ ॥

અધ્યાય ૨૫ મો—પ્રણુ(ગૂમડું,

ધા)ના ઉપાય

અથાતો ઘ્ર્ણપ્રતિષેઘં ઘ્યાત્યાસ્યામઃ ।

इति ह साङ्करात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે પ્રણુ (ગૂમડું, ધા) મટાડવાના ઉપાય સમબલવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

નિજ, આગંતુ, દુષ્ટ અને શુદ્ધ પ્રણુ

ઘ્ર્ણો દ્વિધા નિજાગન્તુદુષ્ટશુદ્ધવિમેદતઃ ।

નિજો દોષૈઃ શરીરોત્થૈરાગન્તુર્વાહ્યેતુજઃ ॥ ૧ ॥

દોષૈરધિષ્ટિતો દુષ્ટઃ શુદ્ધસ્તેરનધિષ્ટિતઃ ।

નિજ પ્રણુ અને આગંતુ પ્રણુ; દુષ્ટ પ્રણુ અને શુદ્ધ પ્રણુ એ વિલાગ(વર્ગીકરણ)ને હિસાબે

પ્રણુ બે પ્રકારનો છે. શરીરમાં ઉત્પન્ન થયેલા દોષોને લીધે થતો પ્રણુ નિજ પ્રણુ છે, શરીરની બહારના કારણથી થતો પ્રણુ આગંતુ પ્રણુ છે; જે પ્રણુમાં (કોષેલા) દોષો રહેલા હોય તે દુષ્ટ પ્રણુ છે અને જે પ્રણુમાં દોષો નથી હોતા તે શુદ્ધ પ્રણુ છે.

દુષ્ટ પ્રણુનાં લક્ષણ

સંચૃતત્વં વિચૃતતા કાઠિન્યં મૃદુતાડતિ વા ॥ ૨ ॥

અત્યુત્સન્નાવસન્નત્વમત્યૌપ્પ્યમતિશીતતા ।

રક્તત્વં પાણ્ડુતા કાર્પ્યં પૂતિપૂયપરિસ્થુતિઃ ॥૩॥

પૂતિમાંસિસિરાન્નાયુચ્છન્નતોત્સન્નિતાડતિરક્ત્ ।

સંરમ્ભદાહશ્વયયુક્તવાદિભિરુપદ્રુતઃ ॥ ૪ ॥

દીર્ઘકાલાનુવન્ધશ્ચ વિદ્યાદ્ દુષ્ટઘ્ણાકૃતિમ્ ।

પ્રણુ બહુ સાંકડો, બહુ પડોળો, બહુ ઠંડુ, બહુ મૃદુ, બહુ ઉત્સેધવાળો, બહુ ઘસી ગયેલો (એાછા માંસવાળો, ખાડા પડી ગયેલો), બહુ ગરમ, બહુ ઠંડો, લાલ, ઘોળો, કાળો, ગંધાતું પર નીકળે એવો; ગંધાતાં માંસ, શિરાઓ અને સ્નાયુઓથી છવાયેલો, બહુ પીડાવાળો; ઊંચરાઈ આવે, બળતરા, સોબે, બહુજ વગેરે ઉપદ્રવવાળો, લાંબા વખત સુધી ચાલે એવો (રુઝાય નહિ એવો) હોય એ દુષ્ટ પ્રણુનાં લક્ષણ બહુવાં.

દુષ્ટ પ્રણુના પ્રકાર

સ પञ्चदशधा दोषैः सरक्तैः

એ (દુષ્ટ પ્રણુ) શોહી સાથે દોષોને લીધે પંદર પ્રકારનો છે. (વાયુનો, પિત્તનો, કફનો, વાતપિત્તનો, વાતકફનો, પિત્તકફનો, ત્રિદોષનો, રક્તવાતનો, રક્તપિત્તનો, રક્તકફનો, રક્તવાતપિત્તનો, રક્તવાતકફનો, રક્તપિત્તકફનો, રક્તવાતપિત્તકફનો અને એકલા રક્તનો એમ કુલ ૧૫ પ્રકાર છે.)

વાયુનો દુષ્ટ પ્રણુ

તत्र माकृतात् ॥ ૫ ॥

શ્યાવઃ કૃષ્ણોઽરુણો મસ્મ-

કપોતાસ્થિનિમ્બોઽપિ વા ।

મસ્તુમાંસપુલાકામ્ષુતુલ્યતન્વલ્પસંઘૃતિઃ ॥ ૬ ॥

નિર્માસસ્તોદમેદાઢ્યો રુક્ષઘટચટાયતે ।

તેમાં (પંદર પ્રકારમાંથી) વાયુને લીધે મનો

દુષ્ટ મણુ પદ્મામી રંગનો, ઠાળો, આછો લાલ; અથવા રખિયા, કપૂતર અને હાડકા જેવો; દહીમાંથી છૂટતું પાણી, માંસનું પાણી અને સાતના એસામણુ જેવી પાતળી અને થોડી રસી નીકળે એવો, માંસ વિનાનો. પુષ્કળ તોદ અને ભેદવાળો, લૂખો અને 'ચટ' 'ચટ' એવો અવાજ થાય એવો હોય છે.

પિત્તનો દુષ્ટ મણુ

પિત્તેન ક્ષિપ્રજઃ પીતો નીલઃ કપિલપિન્નલઃ ॥
મૂત્રકિંચુકમસ્મામ્બુતૈલામોળ્યહુસ્તિઃ ।
ક્ષારોક્ષિતક્ષતસમવ્યયો રાગોપ્પપાકવાન ॥ ૮ ॥

પિત્તને ક્ષીધે થતો દુષ્ટ મણુ ઝટ થાય છે, પીળો, ગળી જેવા રંગનો, કપિલ (માંજરા રંગનો), પિંગલ (કાળાશ પડતા પીળા રંગનો); પેશાબ, કેસડાંનું પાણી, રખિયાનું પાણી અને નેલ જેવી, ગરમ અને પુષ્કળ રસી નીકળે એવો; ચાંદાં ઉપર ક્ષાર લસરાવવાથી જેવી પીડા થાય એવી પીડાવાળો, રતાશવાળો, ગરમ અને પાકવાળો હોય છે.

કફનો દુષ્ટ મણુ

કફેન પાણ્ડુઃ કળ્પમાનુ વહુશ્વેતઘનસ્તિઃ ।
સ્વૂલોષ્ટઃ કટિનઃ સ્નાયુસિરાજાલતતોડ્વપરુક્ ॥

કફને ક્ષીધે થતો દુષ્ટ મણુ ઘોળો, ખલુજવાળો; પુષ્કળ, ઘોળી અને ઘાટી રસી નીકળે એવો, બડા હેઠ (કિનાર)વાળો, ઠંડલુ, સ્નાયુ-ઓ અને શિરાઓનાં જાળાંથી ઇચાએસો તથા થોડી પીડાવાળો હોય છે.

લોહીનો દુષ્ટ મણુ

પ્રવાલરક્તો રક્તેન સરક્તં પૂયમુદ્ધિરેત્ ।
વાજિરથાનસમો ગન્ધે યુક્તો લિઙ્ગેશ્ચ વૈત્તિકૈઃ ॥

થોડીથી થતો દુષ્ટ મણુ પરવાળા જેવો લાલ, થોડાવાળું પર નીકળે એવો, થોડાના તબલા જેવો ગંધાતો અને પિત્તના દુષ્ટ મણુનાં લક્ષણો-વાળો હોય છે.

દ્વામ્યાં ત્રિમિશ્ચ સર્વૈશ્ચ વિદ્યાલક્ષણસઙ્કરાત્ ।

(વાયુ, પિત્ત, કફ અને થોડી એ ચારમાંથી ગમે તે) બને ક્ષીધે, મણુને ક્ષીધે કે ખધા(ચાર)ને ક્ષીધે થતા દુષ્ટ મણુનાં લક્ષણ ચારમાંથી જે

ભેગાં થયાં હોય તેનાં ભેગાં લક્ષણો જેવાં હોય છે.

શુદ્ધ મણુ

જિદ્વાપ્રમ્ભો મૃદુંઃ શ્લક્ષ્ણઃ ક્ષ્યાયોષ્ઠપિટ્તિકઃ સમઃ ॥
કિચ્છિદુગ્નતમધ્યો વા ઘ્ર્ણઃ શુદ્ધોડ્વપદ્રવઃ ।

શુદ્ધ મણુ જલની પ્રસા જેવી પ્રસાવાળો, મૃદુ, શ્લક્ષુ, પદ્મામી રંગના હેઠ (કિનાર) વાળો, પદ્મામી રંગની ફેણીઓવાળો, સપાટ કે વચમાંથી જરા ઊંચો અને ઉપદ્રવો વિનાનો હોય છે.

મણુના આશય : સાધ્યાસાધ્ય

ત્વગામિવસિરાસ્નાયુસન્ધ્યસ્થીનિ ઘ્ર્ણાશયાઃ ॥

કોષ્ટો મર્મં ચ તાન્વયોં દુઃસાધ્યાન્યુત્તરોત્તરમ્ ।

ચામડી, માંસ, શિરા, સ્નાયુ, સંધિ (સાંધા), હાડકાં, કાઠો અને મર્મ-એ મણુના આઠ આશયો (સ્થાન) છે. એ આશયોમાં થતા મણુ ઉત્તરોત્તર વધારે દુઃસાધ્ય છે (ચામડી ના મણુ કરતાં માંસનો મણુ, માંસના મણુ કરતાં શિરાનો મણુ વધારે દુઃસાધ્ય છે. એ પ્રમાણે આઠે સ્થાનનું સમજવું).

સુસાધ્ય મણુ

સુસાધ્યઃ સત્ત્વમાંસાન્નિવયોવલવતિ ઘ્ર્ણઃ ॥ ૧૨ ॥

વૃત્તો દીર્ઘલિપુટકશ્ચતુરસ્ત્રાશ્ચતિશ્ચ યઃ ।

તથા સ્ફિન્નપાયુમેદ્વોષ્ઠપૃષ્ઠાન્તર્વસ્ત્રગણ્ડગઃ ॥

સત્ત્વવાળાને(ધીરજવાળાને, હિંમતવાળાને), માંસલ માણુસને. પ્રલીપ જઠરાગ્રિવાળાને, જીવાન માણુસને અને ખજવાન માણુસને થયેલો મણુ, ગોળ, લાંબો, ત્રિકોણાકાર અને ચોખ્ખીયો મણુ તથા કૂલા ઉપર, શુદ્ધ ઉપર, મૂત્રેન્દ્રિયના હેઠ ઉપર, પીઠ ઉપર, મોંની અંદર અને ગાલ ઉપર થયેલો મણુ સહેલાઈથી મટી શકે છે.

કુશ્લસાધ્ય મણુ

કુશ્લસાધ્યોઽક્ષિદશનનાસિકાપાક્ષનામિપુ ।

સેવનીજઠરશ્રોત્રપાર્શ્વકક્ષાસ્તનેપુ ચ ॥ ૧૫ ॥

આંખ, દાંત, નાક, અપાંગ, કૂંટી, સેવની, જઠર, કાન, પડખાં, ખગલ અને સ્તનમાં થયેલો મણુ દુઃસાધ્ય છે.

ફેનપૂયાનિલવહઃ શલ્યવાનૂર્ધ્વનિર્વમી ।
મગન્દરોઽન્તર્વદનસ્તથા કઠ્ઠચ્ચિસ્વિસંશ્રિતઃ ॥૧૬
કુષ્ઠિનાં વિપજુદાનાં શોષિણાં મધુમેહિનામ્ ।
વ્રણાઃ કૃચ્છ્રેણ સિચ્યન્તિ

વેપાં ચ સ્યુર્વેણે વ્રણાઃ ॥૧૭॥

ફીણુ, પરુ અને પવન નીકળતાં હોય એવું, શલ્યવાણું, જેમાંથી પરુ શરીરની બહાર નીકળી જવાને બદલે શરીરમાં જિંચું ચઢે એવું, જેવું મુખ યુદાની અંદર હોય એવું તથા કમ્બરના હાડકામાં થયેલું ભગંદર અને કુદરોગવાળાને, જેરથી પીડાતાને, શોષરોગવાળાને અને મધુમેહ રોગવાળાને થયેલા પ્રણુ તથા જેમને પ્રણુમાં પ્રણુ થાય તેમના પ્રણુ કૃચ્છ્રસાધ્ય છે.

અસાધ્ય પ્રણુ

નૈવ સિચ્યન્તિ વીસર્પજ્વરાતીસારકાસિનામ્ ।
પિપાસુન્નામનિદ્રાણાં શ્વાસિનામવિપાકિનામ્ ॥૧૮
ખિન્ને શિરઃકપાલે વા મસ્તુલુક્કસ્ય દર્શને ।

રતવા, તાવ, અતિસાર અને ઉપરસના રોગીના પ્રણુ મટતા નથી. તરસના રોગથી પીડાતા માણસોના અને જેમને ભિંષ ન આવતી હોય તેમના પ્રણુ મટતા નથી, દમના રોગીના તથા મંદ અગ્નિવાળાના પ્રણુ મટતા નથી, માથાની ખોપરી ફૂટે અને મગજ દેખાય એ પ્રણુ મટતા નથી.

સાધ્ય પ્રણુ પણ ક્યારે ન મટે ?

જ્ઞાયુન્લેદ્રાત્સિરાન્લેદ્રા-

દ્રામ્ભીર્પાત્કમિમ્મદ્ગ્જાન્ત્ ॥ ૧૯ ॥

અસ્થિમેદાત્સશલ્યત્વાત્સવિપત્વાદર્તકિતાત્ ।
મિથ્યાવન્ધ્યાદતિસ્ત્રોહાદ્રૌક્ષ્યાદ્રોમાદિધટ્ટનાત્ ॥
ક્ષોભાદ્ગુહકોષ્ટોત્વાત્સાહિત્યાદતિકર્શનાત્ ।
મલપાનાદિવાસ્વપ્રાહ્યવાયાદ્રાત્રિજાગરાત્ ॥ ૨૧
વ્રણો મિથ્યોપચારાન્ન નૈવ સાઘ્યોપિ સિચ્યન્તિ ।

સ્નાયુમાં કસેદ થવાથી, શિરા કપાઈ જવાથી, ઘા ભિંડો હોવાથી, ઘાને કીડા કોરી ખાવાથી, હાડકું ચિરાવાથી, ઘામાં શલ્ય હોવાથી, ઘા વિષવાળો હોવાથી, પ્રણુ કયા પ્રકારનો છે એનો તક ન થઈ શક્યો હોવાથી, ખાંધવો બેઈએ

એનાથી અવળી બતનો પાટો ખાંધવાથી, ખડું સ્નેહન થવાથી, ઘા ધૂખો પડી જવાથી, વાળ વજેરે ઘસાવાથી, ક્ષોભ થવાથી, કાંઠો અણુ બહોવાથી, ધરાઈને ખાવાપીવાથી, ખડું કપાઈ થવાથી (દરદીને ખડું દુખળો પાડી નાખવાથી) દારૂ પીવાથી, દહાડે ભિંધવાથી, મૈથુનથી, રાત્રે ભગવાથી અને અવળા (ખોટા, અશાસ્ત્રોક્ત) ઉપચાર કરવાથી સાધ્ય પ્રણુ પણ મટતો નથી.

ઘા રુઝાતો હોવાનાં લક્ષણ

કપોતવર્ણપ્રતિમા યસ્યાન્તાઃ ફલેદવર્જિતાઃ ॥૨૨॥
સ્થિરાશ્ચિપિટિકાવન્તો રોહતીતિ તમાદિશેત્ ।

જે પ્રણુની આજુબાજુની કિનાર કપૂતરના રંગ જેવા રંગની, કસેદ વિનાની, સ્થિર (વધેઘટે નહિ એવી) અને કપોટાવાળી હોય તે પ્રણુ રુઝાય છે એમ કહેવું.

ગૂમડું વેરી નાખવાના ઉપાય

મયાત્ર શોફાવસ્થાયાં યથાસન્નં વિશોદનમ્ ॥૨૩॥
યોજ્યં શોફો હિ શુદ્ધાનાં વ્રણશ્ચાણુ પ્રશામ્યન્તિ ।

હવે આ રોગમાં (પ્રણુમાં) શોફ (સોબની, ગૂમડાની) અવસ્થા હોય ત્યારે (ગૂમડું કૂટ્યા પહેલાં) મોં કે યુદા એ ઘામાંથી જે માર્ગ પાસે પડે તે માર્ગ (વમન કે વિરેચન કરાવીને) શોધન કરવું. જેમવું શોધન ખરાખર થયું હોય તેવા માણસોને સોભે (ગૂમડું) અને પ્રણુ ઝટ શમી બીય છે.

કુર્યાન્છ્રીતોપચારં ચ શોફાવસ્થસ્ય સન્તતમ્ ॥૨૪॥
દોષાગ્નિરગ્નિવત્તેન પ્રયાતિ સહસ્રા શામમ્ ।

સોબની અવસ્થામાં હોય તે પ્રણુ (ન ફૂટેલું ગૂમડું) ઉપર કંડા ઉપચાર સતત ચાલુ રાખવા. એમ કરવાથી દેવતાની માફક દોષનો અગ્નિ એકદમ શાંત પડી બીય છે.

શોકે વ્રણે ચ કઠિને વિવર્ણે વેદનાન્વિતે ॥૨૫॥
વિપયુક્તે વિશેષેણ જલજાચૈર્હરેદસ્કૃ ।

દુષાસેઽપગતે સઘઃ શોફરાગરુજાં શામઃ ॥૨૬॥

શોફ અને પ્રણુ કડણુ, વિવર્ણુ, પીડાવાળા, જેરવાળા હોય તે ખાસ કરીને જળો વજેરે સાધનાથી દોહી કાઢવું. એ રીતે ખજડેલું

સોહી નીકળી જવાથી સોભે, રતાશ અને પીડા તરત શમી નય છે.

હતે હતે ચ કઠિરે સુશીતૈઃ સ્પર્શવીર્યયોઃ ।
સુશ્લઘ્નૈસ્તદહઃ પિષ્ટૈઃ ક્ષીરેશ્ચશ્વરસદ્રઘૈઃ ॥ ૨૭૫ ॥
શતઘોતઘૃતોપૈતૈર્મુહુરચૈરશોપિભિઃ ।

પ્રતિલોમં. હિતો લેપઃ સેકામ્યક્ષાશ્ચ તત્પ્રતાઃ ૨૮
આમ વારંવાર સોહી કાઢ્યા પછી અડ-
કવામાં ખહુ ઠંડાં તથા ખહુ શીતલીયં દ્રવ્યોને
ખૂબ ઝીણાં લસોટીને, એનો શેષ તથા દૂધ અને
શેરડીના રસરૂપી દ્રવ્યોમાં તથા ખીન્નં ન સુકાઈ
નય એવાં દ્રવ્યોમાં સો વાર ધોયેલું ધી ભેળ-
વીને એનો શેષ ભ્રમે રૂંવાડે (નીચેથી ઉઠિ,
ભ્રમેથી નીચે નહિ) ચોપડવો તથા એ જ દ્રવ્યો
વડે સેચન અને અભ્યંગ કરવા એ ફાયદા-
કારક છે.

ન્યમ્નોદોધુમ્બરાશ્વત્યપ્પશ્ત્રવૈતસવલ્કલૈઃ ।

પ્રવેદો મૂરિસર્પિભિઃ શોકનિર્વાપણઃ પરમ્ ॥૨૯
વડ, ઉમેડો, પીપળો, પીપર અને નેતર-
એટલાં ઝાડની કાગળ જેવી પાતળી છાલ-
(અંતરછાલ)ના કલકમાં પુષ્કળ ધી ભેળવીને
કરેલો જડો શેષ સોભને (ગૂમડાને) વેરી
નાખવાતું ઉત્તમ ઔષધ છે.

વાતોલ્બાનાં સ્તવ્યાનાં કઠિનાનાં મહારુજામ્ ।
સુતાસુજાં ચ શોકાનાં વ્રણાનામપિ ચેદશામ્ ૩૦
આનૂપવેસવારતૈઃ સ્વેદઃ, સોમાસ્તિલાઃ પુનઃ ।
મૃદ્ધા નિર્વાપિતાઃ ક્ષીરે ક્ષત્પિષ્ટા દાહરુગ્વરાઃ ૩૧
જેમાં વાચુ વધારે કોપેલો હોય, જે સ્તબ્ધ,
કઠણ અને ખહુ પીડાવાળા હોય અને જેમાંથી
સોહી કાઢવું હોય એવા સોભ ઉપર અને એવા
વ્રણો ઉપર પણ અનૂપ દેશનાં પ્રાણીઓના માંસ
ના વેસવાર વગેરેથી શેક કરવો. વળી અળશી
અને તલ એ બંને શેકીને એને ગાયના દૂધમાં
નાખીને ઠંડા પાડીને પછી એ અળશી અને
તલને એ જ ગાયના દૂધ સાથે લસોટીને એનો
શેષ કરવાથી ખળતરા અને પીડા મટે છે.

સ્થિરાન્ મન્દરુજઃ શોકાન્ સ્નેહૈર્વીતકફાપહૈઃ
અમ્યન્ય સ્વેદવિત્વા ચ વેણુનાઙ્ઘ્યા શનૈઃ શનૈઃ ॥
વિમ્લાપનાર્યં મૃદ્નીયાત્ તલેનાઙ્ઘ્યુષ્કેન વા ।
યવગોધુમમુદ્રૈશ્ચ સિદ્ધપિષ્ટૈઃ પ્રલેપયેત્ ॥ ૩૨ ॥

સ્થિર અને ધીમી પિડાવાળા સોભ (ગૂમડા.
મ. Inflammation) ઉપર વાયુ અને કફને
મટાડે એવા સ્નેહો વડે અભ્યંગ કરીને અને
વાંસની નળી વડે નાડીસ્વેદ કરીને એને કરમાવી
નાખવા માટે (વેરી નાખવા માટે) હથેલી વડે
કે હાથના અંગૂઠા વડે ધીમેધીમે મસાળવું અને
પછી જવ, ઘઉં અને મગને ચરસવ સાથે
લસોટીને એના ઉપર જડો શેષ કરવો.

ગૂમડું ન વેરાય તો પકવવાનો ઉપાય
વિલીપતે સ ચેન્નેવં તતસ્તમુપનાહયેત્ ।
અવિદગ્ધસ્તયા શાન્તિ વિદગ્ધઃ પાકમશ્રુતે ॥
જે એ રીતે ગૂમડું ન વેરાય તો તેના
ઉપર ઉપનાહસ્વેદનો શેક કરવો. એમ કરવાથી
જે ગૂમડું વિદગ્ધ નહિ થાય તો શમી જશે
અને વિદગ્ધ થશે તો પાકશે.

ઉપનાહસ્વેદ(પોટીસ)નાં દ્રવ્યો
સકોલતિલવલ્લોમા દ્રવ્યમ્લા સક્તુવિગ્ડિકા ।
સકિષ્વકુષ્ઠલવ્ણા કોષ્ણા શસ્તોપનાહને ॥ ૩૫
ખીર, તલ, વાલ, અળશી, કિણુવ, ઉપશેટ
અને સેંધવ નાખેલો દહીંથી ખારા સાથુનો
સથેકો ગોળો ઉપનાહસ્વેદમાં વખણાય છે.

કોના ગૂમડાતુ ક્યારે દારણ કરવું ?
સુપન્થે પિગ્ડિતે શોકે પીડનૈરુપપીડિતે ।
દારણં દારણાર્હસ્ય સુકુમારસ્ય ચેવ્યતે ॥ ૩૬ ॥
સોભે (ગૂમડું) ખરાખર પાકી નય, ગૂમડા-
તું મોં થાય (ગૂમડાતું પરુ એક જગાએ ભેગું
થાય) અને પીડન દ્રવ્યોથી બ્યારે એ તણાય
(ખેંચાય) ત્યારે દારણ કરવાને યોગ્ય (સૂ.
૨૯/૧૦, ૧૦૩) સુકુમાર માણસના ગૂમડાતું
દારણ કરવું એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

પાકા ગૂમડાનાં દારણ ઔષધો
ગુરુગ્લતસિગોદન્તસ્વર્ણક્ષીરીકપોતવિદ્ ।
ક્ષારોપઘાતિ ક્ષારાશ્ચ પક્કશોકવિદારણમ્ ॥૩૭॥
ગૂરુળ, અળશી, હરતાલ, દારૂડી, કપૂતરની
હગાર, ક્ષાર ખનાવવાનાં ઔષધો (સૂ. ૩૦/૮થી
૧૧) અને ક્ષારો-એ પાકા સોભ(ગૂમડા)તું
દારણ કરવાનાં ઔષધો છે.

परु अहार भे'थी काठवाना उपाय

पुयगर्भान्निष्ठारान् सोत्सङ्गान्मर्मगानपि ।

निःस्नेहैः पीडनद्रव्यैः समन्तात्प्रतिपीडयेत् ॥३८॥

जेमां परु सरायु होय. जेमांथी परु अहार नीकणवाने अहसे अ'दर ळंडं अतरतुं होय अने जे मर्मस्थान उपर आव्यां होय जेवा जीषुं द्वारिनी (परु अहार नीकणी शके जेवां जीषुं भो'नी) आशुआशु स्नेह विनानां पीडन द्रव्योना क्षेप करीने परु अहार भे'थी काठवुं.

लेप करवानी रीतः कारु

शुप्यन्तं समुपेक्षेत प्रलेपं पीडनं प्रति ।

न मुखे चैनमालम्पेत् तथा दोषः प्रसिच्यते ॥३९॥

पीडन द्रव्योना (परु अहार भे'थवा भाटे करेवो) अडा क्षेप सुकातो होय तो जेने सुकावा हेवो. (पूरा सुकाई रहे त्यां सुधी क्षेप रहेवो हेवो.) गुमडाना डे घाना भों उपर क्षेप करवो नहि. जे रीते (आ सूचना पाणवाथी) दोष (अजाड, परु) अहार नीकणे छे.

पीडन करनारां द्रव्यैः

क्लाययवगोधूममापमुद्गरैरणवः ।

द्रव्याणां पिच्छिलानां च त्वक्मूलानि प्रपीडनम् ॥

वटाषु, ज्व, बडं, अडद, मग अने रेखुडणीज, तथा (गुंदा, गुगण अने शीमणा जेवां) पिच्छिल द्रव्योनां छाल अने मूण-जे पीडन द्रव्य छे.

घा घोवानां औषधैः

सप्तसु क्षालनाद्येषु सुरसारवघादिकौ ।

भृशं दुष्टे व्रणे योज्यौ मेहकुष्ठव्रणेषु च ॥४१॥

क्षालन (घा घोवो) वजेरे सात काममा सुरसादि गलुनां औषधो अने आरग्वधादि गलुनां औषधो दुष्ट व्रणुमां तथा प्रमेहवाणाने थयेला व्रणुमां अने कुष्ठवाणाने थयेला व्रणुमां भूष वापरवां.

(क्षालन वजेरे सात काम=क्षालन, आक्षेप, घृत, तेल, रसकिथा, शूलं अने वाट-श्लेक ६५३, ६६.)

अथवा क्षालनं कायः पटोलीनिम्बपत्रजः ।

अविशुद्धे, विशुद्धे तु न्यग्रोधादित्वगुद्भवः ॥४२॥

अथवा जे घामां अजाड आवतो होय जेवा घाने पटोणना अडनां पांढडां अने क्षीमडानां पांढडांना कवाथथी घोवो, पशु वा योअभो थई लय, त्यारि जेने न्यग्रोधादि गलुनां वृक्षोनी अंतरछालना कवाथथी घोवो.

घामांथी अजाड काठी नाअनार लेप पटोलीतिलयप्रयाह्वनिवृद्धन्तीनिशाद्रयम् ।

निम्बपत्राणि चालेपः सपटुर्व्रणशोधनः ॥४३॥

पटोण, तल, जेडीमध, नसोतर, नेपाणो. डणदर, दारडणदर, क्षीमडानां पांढडां अने शैधव-अेटली वस्तुजोना क्षेप घाना आशु-आशु करवाथी घामांथी अजाड नीकणी लय छे.

घामांथी अजाड काठनारी वार

व्रणान् विशोधयेद्ब्र्यां

सक्मास्यान् सन्धिमर्मगान् ।

कृतया त्रिवृतादन्तीलाङ्गलीमयुसैन्धवैः ॥४४॥

नसोतर, नेपाणो, रतवेलियो, मध अने शैधव वडे अनावेकी वार अ'दर जोरानी जीषु भो'वाणा, सांधा उपर आवेला अने मर्मस्थान उपर आवेला घाने साक्ष करवा. (अजाड काठी नाअवो.)

केवा व्रणुने शानो धूप हेवो ?

वाताभिभूतान् सास्त्रावान् धूपयेदुग्रवेदनान् ।

यवाज्यभूर्जमदनश्रीविष्टकसुराह्वयैः ॥४५॥

वायुथी पीडाता, अजाड थोडा नीकणो होय जेवा अने तीव्र पीडावाणा व्रणुने ज्व, धी, लूज'पत्र, भीषु, सरलवृक्षोने शु'दर अने हेवदारनो धूप हेवो.

पित्त, लोही अने विषना व्रणुमां

शुं करवुं ?

निर्वापयेद् भृशं शीतैः पित्तरक्तविषोत्पणान् ।

जे व्रणुमां पित्त, लोही अने विष अधिक होय, तेमने कंडा उपचारथी शांत पाडवा.

(अणतरा शमाववी.)

सूका अने थोडा मांसवाणा ळंडा

घातुं उत्सादन

शुष्काल्पमांसे गम्भीरे व्रण उत्सादनं हतम् ॥

न्यग्रोधपद्मकादिभ्यामश्वगन्धावलातिलैः ।

અચાન્નમાસાદમાસાતિ વિધિનોપહિતાતિ ચ ॥
માસં માસાદમાસેન વર્ધતે શુદ્ધચેતસ ।

જેમા માસ સુકાર્થ ગયુ હોય, જેમા માંસ થોડુ હોય એવા ઊંડા ઘોમા ઉત્સાદન કરવુ (ઘાને ઊંચિ આણુવો, ઘામાં ખાટો રહી બંધ તેા માસ ઉગાડીને ઘાને ઊંચિ આણુવો), એ હિતકર છે. આ કામ માટે વડ, પત્રકાષ, આસોદ, ખળદાણા અને તેલનો ઘામાં શેષ કરવો અને માસ ખાનારા પ્રાણીઓના માસને વિધિપુર.અર તૈયાગ કરીને ખાવા. જે માણસનુ ચિત્ત શુદ્ધ હોય છે (શોક, ઠોષ વગેરે મનના વિકારો વિનાનુ હોય છે), તેનુ માસ, માસ ખાઈને રહેનાર પ્રાણીઓનુ માસ ખાવાથી વધે છે. (માસ ખાનાર પ્રાણી-સિંહ, ખાજ વગેરે.)

મૃદુ ઉત્સાદયાળા ઘાનું અવસાદન

ઉત્સન્નમૃદુમાંસાનાં ઘણાનામવસાદનમ્ ॥૪૮॥
જાતીમુકુલકાસીસમનોદ્વાલપુરાગ્નિકે ।

જે ઘામા મૃદુ માસ ઊપસી આવ્યુ હોય, તે વાનું બઈની કળીઓ, હીરાકસી, મણુશીલ, હરતાલ, ગૂગળ અને ચિત્રો-એટલી વસ્તુઓથી (શેષ કરીને) અવસાદન કરવુ (માસને સરખુ કરી દેવુ).

ક્ષારકર્મથી કેવા ઘા સાફ કરવા ?

ઉત્સન્નમાંસાનુ વટિનાનુ

કળ્પયુક્તાશ્ચિરોત્થિતાનુ ॥

ઘણાનુ સુદુ લશોધ્યાશ્ચ શોધયેત્ ક્ષારકર્મણા ।

જે ઘાનુ માસ ઊપસી આવ્યુ હોય, જે વા કંકણુ હોય, જે ઘામા ખણુજ આવતી હોય, જે ઘા લાખા વખતથી પક્ષા હોય અને જે ઘાને સાફ કરવા બહુ જ મુશ્કેલ હોય, તે ઘાને શાગનો ઉપયોગ કરીને સાફ કરવા.

કેવા ઘાને ડામ દઈને સાફ કરવા ?

સ્રવન્તોડ્ઝમરિજા મૂન યે ચાન્યે રક્તવાહિન ॥
હિન્નાશ્ચ સન્ધયો વેપા યથોક્તૈર્થે ચ શોધનૈ ।
શોધ્યમાના ન શુશ્ચન્તિ

શોધ્યા સ્યુસ્તેડ્ઝિકર્મણા ॥૫૧॥

પથરીથી થયેલા જે ત્રણુમાથી પેશાબ

નીકળ્યા કરતો હોય, અને ખીબ પલુ જે ઘામાથી લોહી નીકળ્યા કરતુ હોય, જે ઘાના માધાના ભાગ તૂટી ગયા હોય તથા જે ઘા આગળ કહેવાઈ ગયેલા શોધન (ઘામાથી ખગાડ કાઢી નાખવાના) આપણે વડે શોધન કર્યા છતા શુદ્ધ થતા ન હોય, તે ઘાનુ શોધન ડામ દઈને કરવુ.

શુદ્ધ ત્રણુને કેવી રીતે રૂઝવો ?

શુદ્ધાના ગોષળં યોજ્યમુત્સાદાય વદીરિતમ્ ।

ઉત્સાદન કરવા માટે (શ્લોક ૪૬રૂ, ૪૭ મા) જે દ્રવ્યો કહેલા છે તે શુદ્ધ થયેલા ત્રણુને રૂઝવવા માટે વાપરવા.

ત્રણુ રૂઝાવે એવું ઉત્તમ ઔષધ

અશ્વગન્ધા રહ્યા રોઘંકટ્કલં મધુચરિત્ત ॥૫૨॥
સમન્ના ધાતકીપુષ્પં પરમં ઘણરોપણમ્ ।

આસોદ, ધરો (ગ્રો), કોધર, કાયકળ, જેઠીમધ, લબમણી, ધાવડીના ફલ-એ વા રૂઝાવનાર ઉત્તમ ઔષધ છે.

અપેતપૂતિમાસાનાં માંસસ્થાનામરોહતામ્ ॥૫૩॥
કલ્કં સરોહણ કુર્યાત્

તિલાના મધુકાન્વિતમ્ ।

જેમાથી ગધાતું (સડેલુ) માસ કાઢી નાખવામા આવ્યુ છે, એવા માસમા થયેલા ત્રણુ જે રૂઝાય નહિ તેા તેલના કંકમાં જેઠીમધ ભેળવીને એનો શેષ કરીને ઘા રૂઝાવવો.

તેલના કંકના યોગ

ક્લિન્ધોષ્ણતિકમધુરરુપાયત્વે સ સર્વજિત્ ॥૫૪॥
સ ક્ષોદ્ધનિમ્વપગ્રામ્યા યુક્ત સંશોધનં પરમ્ ।
પૂર્વામ્યા સર્પિયા ચાસૌ

યુક્તઃ સ્યાદાનુ રોપણ. ॥૫૫॥

એ તેલનો કંક સિન્ગ્ધ, ગરમ, કડવો, ગળ્યો અને પૂરા હોવાથી એ બધા દોષોને મટાડે છે. એ તેલના કંકમા મધ અને ક્ષીમડાનાં પાદડા ભેળવવાથી એ ઉત્તમ સશોધન (ઘામાથી ખગાડ કાઢી નાખે એવુ ઔષધ) બને છે, અને એ તેલના કંકમા પહેલા કહેલી જે વસ્તુઓ (મધ અને ક્ષીમડાના પાદડા) તથા બી ભેળવવાથી એ ઘાને ઝટ રૂઝ આણે છે.

જ્યના કલકના યોગ

તિલવચવલકં તુ કેચિદિચ્છન્તિ તદ્વિદઃ ।

ઉપર શ્લોક ૫૪થી ૫૫માં તલના કલકના જે જે ઉપયોગ કરવાના કહ્યા છે, તે તે ઉપયોગ તલના કલકને બદલે જ્યના કલકના કરવા એવું પ્રભુના નિષ્ણાતો ઇચ્છે છે.

પિત્તના અને લોહીના વગેરે પ્રભુ
૨ી રીતે રૂઝવવા ?

સાક્ષપિત્તવિપાગન્તુ-

ગમ્ભીરન્ સોમ્પ્ણો વ્રણાન્ ॥૫૬॥

ક્ષીરરોપણમૈવજ્યઞ્જાતેનાજ્યેન રોપયેત્ ।

રોપણોપધસિદ્ધેત તૈલેન કફવાતજાન્ ॥૫૭॥

લોહીના, પિત્તના, વિષના, આગંતુ અને ગંભીર (હાડા) ગરમ પ્રભુને ગાયના દૂધમાં રુઝાવનારાં ઔષધોનો કલક નાખીને સિદ્ધ કરેલા ઘીની વાટ ભરીને રૂઝવવા તથા કફના અને વાયુના પ્રભુને રૂઝવનારાં ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલા તેલથી રૂઝવવા.

કાચ્છીરોધાભયાસર્જસિન્દૂરાજ્ઞનતુલ્યકમ્ ।

ચૂર્ણિતં તેલમદનૈર્યુક્તં રોપણમુત્તમમ્ ॥૫૮॥

ફટકડી, લોધર, હરડે, રાજ, સિંદૂર, સૌવી રાંજન અને મોરચૂથુ-એટલાંના ચૂર્ણને તેલ અને મીઠામાં કાલવીને ચોપડવું. એ ઘા રૂઝવનારું ઉત્તમ ઔષધ છે.

કેવા ઘાને ચૂર્ણથી રૂઝવવા ?

સમાનાં સ્થિરમાંસાનાં ત્વસ્થાનાં ચૂર્ણાં રૂપ્યન્તે ।

જે ઘા સરખા (સપાટ, ખાડાટેકરા વિનાના) હોય, જે ઘાડું માંસ સ્થિર હોય, જે ઘા માત્ર ચામડીમાં હોય, તેમને રૂઝવવા માટે ચૂર્ણ ઇચ્છાય છે.

રૂઝવવા માટેનું ચૂર્ણ

કક્કુબોદુમ્બરાશ્વલ્યજમ્બૂકફલરોધઞ્જૈઃ ॥૫૯॥

ત્વચ્ચમાગુ નિર્ગૃહ્ણન્તિ ત્વક્ચૂર્ણશ્ચૂર્ણિતા વ્રણાઃ ।

સાહડ, ઉમૈડા (ઉખરો), પીપળો, બંજુડી, કાયકળ અને લોધર-એટલાંની અંતરકાલનાં ચૂર્ણો બે (શુદ્ધ) ઘામાં દખાવવામાં આવે, તેા ઝટ ચામડી આવે છે.

ચામડીને શુદ્ધ કરવા માટે લેપ

લાક્ષામનોહ્વામઙ્ગિષ્ટાહરિતાલનિશાદ્વયૈઃ ॥૬૦॥

પ્રલેપઃ સઘૃતક્ષોદ્રસ્ત્વગ્વિગુદ્ધિકરઃ પરમ્ ।

લાખ, મણુશીલ, મજ્જ, હરતાલ, હળદર અને દારુહળદરના ચૂર્ણને ઘી અને મધમાં કાલવીને કરેલો લેપ ચામડીને શુદ્ધ કરવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે.

ઘા ઉપરની ચામડીને રંગ શરીરની

ચામડી જેવો કરવા માટે લેપ

કાર્લીયકલતામ્રાસ્થિહેમકાલારસોત્તમૈઃ ॥૬૧॥

લેપઃ સગોમયરસઃ સર્વર્ણકરણઃ પરમ્ ।

દારુહળદર, ધરો (કે કાગ), કેરીની ગાટલી, કમળ, સારિવા, પારો-એટલી વસ્તુઓમાં ગાયના છાલુને રસ નાખીને કરેલો લેપ ઘા ઉપર આવેલી ચામડીના રંગને શરીરની ચામડીના રંગ જેવો કરે છે.

ઘા રુઝાયા પછી વાળ ઉગાડવા માટે લેપ

દગ્ધો વારણદન્તોઽન્તર્ધૂમં તૈલં રસાજ્ઞનમ્ ॥૬૨॥

રોમસજ્ઞનનો લેપસ્તદ્વત્તૈલપરિપ્લુતા ।

ચતુષ્પાન્નલરોમાસ્થિત્વકુઙ્ગાંહુલુરજા મપી ॥૬૩॥

ધુમાડી બહાર ન નીકળી બાય એ રીતે હાથીદાંતને ખાળીને કરેલી ભસ્મ, તેલ અને રસવંતીને લેપ તથા ચોપડાં પ્રાણીનાં નખ, વાળ, હાડકાં, ચામડી, શીંગડાં અને ખરીમાંથી ખનાવેલી મસીને તેલમાં ડુખાડી રાખીને એ રંગડાનો કરેલો લેપ વાળ ઉગાડે છે.

વ્રણિનઃ શસ્ત્રકર્મોક્તં પથ્યાપથ્યાન્નમાદિશેત્ ।

ત્રલુવાળાએને શસ્ત્રકર્મવિધિના અધ્યાયમાં (સુ. ૨૯/૩૩૩થી શરૂ થતું) કહેલું પથ્ય અને અપથ્ય અમલવધું (દેખાડવું).

વાયુના, પિત્તના, કફના અને ત્રિદોષના પ્રભુ માટે

દ્વે પશ્ચમૂલે વર્ગશ્ચ વાતત્ત્રો વાતિકે હિતઃ ॥૬૪॥

ન્યવ્રોધપન્નકાઘૌ તુ તદ્વત્પિત્તપ્રદૂપિતે ।

મારવઘાદિઃ શ્લેષ્મઞ્જઃ કફે, મિશ્રાસ્તુ મિશ્રજે ॥૬૫॥

દશમૂળ અને વાયુ મટાડે એવા વર્ગનાં ઔષધો વાયુના પ્રભુમાં ફાયદો કરે છે, તે જ પ્રમાણે ન્યવ્રોધાદિ ગણનાં અને પન્નકાદિ ગણનાં ઔષધો પિત્તથી બગડેલા ત્રલુમાં ફાયદો કરે છે,

કરના પ્રભુમાં કરને મટાડનાર આરગવધાદિ
પ્રભુનાં ઔષધો ફાયદો કરે છે અને ભેગા
દોષના પ્રભુમાં તે તે દોષ મટાડે એવા વર્ગનાં
ઔષધો ભેગાં વાપરવાથી ફાયદો થાય છે.

પમિ: પ્રક્ષાલતં લેપો ઘૃતં તૈલં રસક્રિયા ।
ચૂર્ણો વર્તિશ્ચ સંયોજ્યા વ્રણે સ્તપ યથાયથમ્ ॥૬૬

એ (શ્લોક ૬૪, ૬૪૩, ૬૫માં કહેલાં)
આષધો ઘા ધોવામાં, લેપ કરવામાં, ઘી
ખનાવવામાં, તેલ ખનાવવામાં, મલમ ખનાવ-
વામાં, ચૂર્ણ ખનાવવામાં અને વાટ ખનાવ-
વામાં—એ સાત ક્રિયામાં જ્યાં જેની જરૂર
હોય તે પ્રમાણે વાપરવા.

ઝીણાં મોંવાળાં અને મર્મ ઉપર થયેલા
ઘાને સાફ કરીને રૂઝવવાનો ઉપાય
નાર્તીમનિષ્યપટોલપત્રકરુકાદાર્વીનિશાસારિવા-
મશ્નિષ્ઠામયસિમ્વતુત્યમયુર્કૈર્નકાદ્વૈજાન્વિતૈઃ ।
સર્પિઃ સાધ્યમનેત સ્વમવદના મર્માશ્રિતાઃ ક્લેદિનો
ગમ્મીરાઃ સરુજો વ્રણાઃ સગતયઃ

શુચ્યન્તિ રોહન્તિ ચ ॥ ૬૭ ॥

બઈનાં પાંદડાં, લીમડાનાં પાંદડાં, પટોળનાં
પાંદડાં, ઠંડ, દારુહળદર, હળદર, સારિવા,
મજીક, સુઅધિ વાળો, મીઠુ, મેરદૂધ, જેઠીમધ
અને કણ્ણનાં બી—એટલાં ઔષધોથી ઘી સિદ્ધ
કરવું. એ ઘીની વાટ ભરવાથી (કે, ચોપડવાથી)
સૂક્ષ્મ મુખવાળા, મર્મસ્થાન ઉપર થયેલા,
ક્ષેદવાળા, ભેડા, પીડાવાળા, પ્રસરતા (=નાડી-
પ્રભુ ખનતા) વ્રણોમાંથી બગાડ નીકળી જાય
છે અને રુઝાઈ જાય છે.

શ્વપટાન્નહૃદયે પષ્ટં ઉત્તરસ્થાને વ્રણપ્રતિષેષો
નામ પદ્મર્ષિશોડયાયઃ ॥ ૨૫ ॥

અર્થયાય ૨૬ મો—સદ્યોત્પન્ના ઉપાય

અર્થાતઃ સદ્યોત્પન્નપ્રતિષેધં વ્યાख्याસ્યામઃ ।

હતિ હ સ્નાહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે અમે સદ્યોત્પન્ન (શ્લોક ૩૧થી
૧૩) મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશું. એ વિષય-
માં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે
કહી ગયા છે :

સદ્યોત્પન્નાં લક્ષણં અને પ્રકાર

સદ્યોત્પન્ના યે સહસા સમ્ભવન્ન્યમિવાતનઃ ।
અનન્તૈરપિ નૈરન્નમુચ્યતે જુષ્ટમથવા ॥ ૧ ॥

અભિઘાત(ઝટકો, ફટકો, પછાડ, કચર
વગેરે)ને લીધે જે વ્રણો એકાએક થાય છે તે
સદ્યોત્પન્ન છે. (વાગવા, કપાવા, પછાડવા, કચ-
રાવા વગેરેને લીધે જે સ્નાને કે ઘા એકાએક
થાય છે, તેને સદ્યોત્પન્ન કહે છે.) અસંખ્ય પ્રકાર-
ના એ સદ્યોત્પન્નો વડે શરીર પીડાતું હોવા
છતાં શરીર સદ્યોત્પન્નોથી આડ રીતે પીડાય છે
એમ કહેવાય છે.

સદ્યોત્પન્ના ન્યાઃ પ્રકાર

પૃષ્ઠાવક્રુત્તવિચ્છિન્નપ્રવિલમ્બિતપાતિતમ્ ।
વિદ્ધં મિત્રં વિદ્ધલિતં

પૃષ્ઠ, અવકૃત, વિચ્છિન્ન, પ્રવિલમ્બિત,
પાતિત, વિદ્ધ, સિન્ન અને વિદ્ધલિત. (આ
દરેકનાં લક્ષણ નીચે આપ્યાં છે.)

ન્યાઃ પ્રકારના સદ્યોત્પન્નાં લક્ષણ

તત્ર ઘૃતં લસીકયા ॥ ૨ ॥

રક્તલેદને વા યુક્તં સમ્પ્લોમં છેદનાત્ સ્વેત્ ।
અઘાઘાં તતઃ કૃત્તં, વિચ્છિન્નં સ્યાત્તત્તોડપિ ચ ॥૩
પ્રવિલમ્બિ સશેષસ્થિ, પતિતં પાતિતં તનોઃ ।
સૂક્ષ્માસ્યશલ્યવિદ્ધં તુ વિદ્ધં કોષ્ટવિવર્જિતમ્ ॥૪
મિત્રમન્યહિદલિતં મઞ્જરક્તપરિપ્લુતમ્ ।

પ્રહારપીડનોત્પેવાત્ સહાસ્ત્રા પૃથુતાં ગતમ્ ॥૫॥

એમાંથી, પૃષ્ઠ (કરકરી વસ્તુથી પરેલો
ધસારો કે ઉઝરડો) લસીકા(મં. સિમ્)વાળું
કે જરા ઘોહીવાળું અને બળતરાવાળું હોય
છે. એનાથી ભેડું કપાવાથી (ચામડીનાં સાને
પડ સુધી ભેડું કપાવાથી) કૃત માય છે તેમાંથી
ઘોહી નીકળે છે. તેનાથી પણ વધારે ભેડું
કપાય તેને વિચ્છિન્ન કહે છે. કૃત હાડકું જે
કપાયા સિવાય બાકી રહે પણ હાડકા સિવાયકું
બીજું અધું કપાય તેને પ્રવિલમ્બી કહે છે. અંગ
કપાઈને શરીરથી છૂટું પરે તેને પાતિત કહે
છે. કોડા સિવાયનો શરીરનો બીજો ભાગ ઝીણા
મુખવાળા શલ્યથી વીંધાય તેને વિદ્ધ કહે છે.
બીજાને (કોહો ઝીણા મુખવાળા શલ્યથી વીંધાય

તેને) સિત્ત કહે છે. (હથોડા ઘણુ વગેરેના) પ્રહારથી, દખાવાથી કે છુંદાવાથી અંગ મજબ અને ઘોડાથી તરખોળ થઈને હાડકા સાથે ચપકું થઈ જાય તેને વિદલિત કહે છે.

અથા સઘોત્રણુમાં પહેલા સાત દિવસ કરવાનો સામાન્ય વિધિ
(શ્લોક પાથી ૧૩)

સઘ: સઘોત્રણં સિચ્ચેદય યજ્ઞાહસર્પિપા ।
તીવ્રવ્યયં કવ્યોષ્ણેન વલાતૈલેન વા પુનઃ ॥ ૬ ॥
હવે તીવ્ર પીડાવાળા સઘોત્રણુ ઉપર તરત જ જીમધના સરોકા ઘી વડે કે સરોકા ખલા-
તેલ વડે રોચન કરવું.

ક્ષતોષ્ણો નિગ્રહાર્યં તત્કાલં વિસૂતસ્ય ચ ।
કપાયશીતમધુરસ્નિગ્ધા લેપાદયો હિતાઃ ॥ ૭ ॥
તે વખતે ક્ષત(સઘોત્રણુ)ની ગરમીને ફેલાતી કરવા માટે અને ક્ષતની ફેલાયેલી ગરમીને વધારે ફેલાતી રોકવા માટે તૂરા, ઠંડા, ગળ્યા અને સિનગ્ધ શેષ વગેરે હિતકારક છે.

સઘોત્રણેષ્વાયતેપુ સન્ધાનાર્યં વિશેષતઃ ।
મધુસર્પિશ્ચ યુક્તીત પિત્તઘ્નીશ્ચ હિમાઃ ક્રિયાઃ ॥ ૮ ॥
સઘોત્રણુ ઠાંખા હોય ત્યારે એમને સાંધવા માટે (ઝેડવા માટે, રૂઝવા માટે) ખાસ કરીને મધ અને ઘી ભેગાં મૂકવાં તથા પિત્તને નાશ કરે એવી ઠંડી ક્રિયાઓ કરવી.

સસંરમ્મેપુ કર્તવ્યમૂર્ધ્વં ચાષ્ઠ્ય શોધનમ્ ।
ઉપવાસો હિતં મુક્તં પ્રવતં રક્તમોક્ષણમ્ ॥ ૯ ॥

સઘોત્રણુ શોભવાળા હોય તો ઉપરથી અને નીચેથી (મેથી અને ઝુદાથી વમન અને વિરેચન વડે) શોધન કરવું, ઉપવાસ કરાવવા (ઉપવાસ છૂટ્યા પછી કમસર) પચ્ચ ભોજન (સૂ. અ. ૨૯/૩૩૩થી ૩૬૩) આપવું અને વારંવાર શોહી કાઢવું.

ઘૃષ્ટે વિદલિતે ચૈવ સુતરામિપ્યતે વિધિઃ ।
તયોર્હીલ્યં જ્વલ્પસં પાકસ્તેનાશુ જાયતે ॥ ૧૦ ॥
ઘૃષ્ટમાં અને વિદલિતમાં ઉપરનો વિધિ વધારે ઇચ્છાય છે; કારણ કે એ જ પ્રકારના સઘોત્રણુમાં (કોપેહુ) ઘોડા ઘોડું જ નીકળે છે તેથી તે ઝટ પાકે છે.

અન્યર્થમસં જ્વલતિ પ્રાયશોઽન્યત્ર વિક્ષતે ।
તતો રક્તશયાદ્વાયોં કુપિતેઽતિજ્જાકરે ॥ ૧૧ ॥
જોહવાનપરીવેકસ્વેદલેપોપનાહનમ્ ।
જોહવસ્તિ ચ કુર્વાતિ વાતઘ્નોપધસાધિતમ્ ॥ ૧૨ ॥

ઘૃષ્ટ અને વિદલિત સિવાયનાં ખાકીનાં ખીજાં ક્ષનોમાં (સઘોત્રણુમાં) સામાન્ય રીતે પુષ્કળ ઘોહી વહી જાય છે (નીકળે છે) તેથી ઘોહી ઝોહ્ય થવાથી કોપેદો વાયુ જ્યારે ખહુ જ પીડા કરે, ત્યારે સ્નેહપાન, સ્નેહપું સેચન, સ્નેહન સ્વેદ, શેષ, ઉપનાહ અને વાયુ મટે એવા આપધોથી તૈયાર કરેલી સ્નેહખસ્તિ આપવી.

સાત દિવસ પછી કરવાનો સામાન્ય વિધિ
इति साप्ताहिकः प्रोक्तः सघोत्रणहितो विधिः ।
सप्ताहाद्गतवेगे तु पूर्वोक्तं विधिमाचरेत् ॥ ૧૩ ॥

આ રીતે સઘોત્રણુમાં પહેલા સાત દિવસ સુધી કરવા માટેના હિતકર વિધિ કહ્યો. પણ સાત દિવસે જ્યારે ક્ષતવું બેર નરમ પડે ત્યારે પહેલા (ઉ. અ. ૨૫મા) કહેલો વિધિ કરવો.

પ્રાયઃ સામાન્યકર્મેદં
આ સામાન્ય રીતે (આઠ પ્રકારના સઘોત્રણુ માટે) સામાન્ય ક્રિયા છે.

વક્ષ્યતે તુ પૃથન્પૃથક્ ।
હવે દરેક પ્રકારના સઘોત્રણુના જુદા જુદા ઉપાય કહેવામાં આવશે.

ઘૃષ્ટમાં શુ' કરવું ?
ઘૃષ્ટ રુજં નિગૃહ્યાશુ વ્રણે ચૂર્ણાનિ યોજયેત્ ॥ ૧૪ ॥
ઘૃષ્ટમાં (ઘસાયું કે છોલાયુ હોય તેમાં) પહેલાં પીડા મટાડીને પછી ચૂર્ણો દખાવવાં. (દાખલા તરીકે પાંચે ક્ષીરીવૃક્ષની અંતરછાલનાં ચૂર્ણો દખાવવાં.)

કૃત્તમાં શુ' કરવું ?
કલ્કાદીન્યવકૃત્તે તુ
પણ કૃત્તમાં (ઝોષવના) કલ્ક વગેરે મૂકવા (સરવા).

વિચ્છિન્નપ્રવિલમ્બિનોઃ ।
સીવતં વિધિનોક્તેન વચ્ચતં ચાનુ પીડનાં ખૂરપ

વિચ્છિન્ન અને પ્રવિલંબીમા અગાઉ (સૂત્ર સ્થાન અ. ૨૯/૪૮૩થી ૫૬મા) કહેલા વિધિ પ્રમાણે સીવલુ' અને પછી પીડન (ઘામાંથી ખગાડ બહાર નીકળે એવી રીતનો) પાટો પાધવો.

વિચ્છિન્ન અને પ્રવિલંબી આંખના ઉપાય
અસાધ્યં સ્ફુટિતં નેત્રમદીર્ઘં લમ્બતે તુ યત્ ।
સન્નિવેશ્ય યથાસ્થાનમવ્યાવિદ્ધસિરં મિપક્ ॥
પીડયેત્ પાણિના પદ્મપલાશાન્તરિતેન તત્ ।
તતોડ્યસ્ય સેચને નસ્યે તર્પણે ચ હિતં હવિઃ ॥૨૭
વિપક્કમાજ યદ્દગાહજીવકર્મમક્રોત્પલેઃ ।

સપયસ્કૈ' પર તદ્દિ સર્વનેત્રમિવાતજિત્ ॥૨૮

કૂટી ગથેલી આખ અસાધ્ય છે, પણ બે આંખ કૂટ્યા વિના માત્ર લખડી પડી હોય તેને વેઢે એના યોગ્ય સ્થાનમા (આખના ખામણુ મા) પાછી એવી રીતે અસલની માફક ગોડવી દેવી કે શિરાઓ ગૂચાઈ ન બંધ (કે શિરાઓને ઈજા ન પહોંચે). પછી હથેળીમા કમળનુ (હાલુ) પાંદડુ રાખીને (હથેળી અને આખ એ યેની વચમા કમળનુ પાંદડુ રહે એવી રીતે હથેળીમા કમળનુ પાંદડુ રાખીને) હથેળી વડે આખને અદર દખાવવી. પછી એના ઉપર સેચન કરવા માટે, નસ્ય માટે અને તર્પણુ માટે બકરીના દૂધમા જેઠીમધ, જીવક, ઋષભક અને કાળા કમળનો કલક નાખીને પકવેલુ બકરી નું ઘી વાપરવુ એ ફાયદાકારક છે, કારણ કે એ ઘી આખને થયેલા બધા અભિઘાતો મટાડવામા ઉત્તમ છે.

વાગવાથી આંખ ઊંડી પેસી ગઈ હોય
તો શુ' કરવુ' ?

ગલપીડાડવસન્નેડક્ષિણ વમનોસ્કાસનક્ષવાઃ ।

પ્રાણાયામોડ્યવા કાર્યઃ ક્રિયા ચ ક્ષતનેત્રવત્ ॥

બે (વાગવાને લીધે) આખ ઊંડી ઊતરી ગઈ હોય તો ગળુ દખાવવુ, વમન કરાવવુ, ઉધરસ ખવડાવવી, છીકો ખવડાવવી અથવા પ્રાણુયામ કરાવવો તથા ક્ષતનેત્રમા કરવાની ક્રિયા કરવી (=આંખમા ક્ષત થયુ' હોય તે માટે કરવાની ક્રિયા કરવી).

કાન ખસી બંધ તો શુ' કરવુ' ?

કર્ણે સ્થાનાદ્યુતે સ્યુતે ધ્રોતસ્તૈલેન પૂરયેત્ ।

કાન બે એની જગાએથી ખગી ગયો હોય તો એને (બરાબર ગોડવીને) સીવી લઈને કાનના સોતમા ટીપેટીપે તેજ ભરવુ.

ખોચી કપાય તો શુ' કરવુ' ?

દુઃકાટિકાયાં છિન્નાયાં નિર્ગંઙ્ગ્યપિ મારુતે ॥૨૦
સમં નિવેશ્ય વર્ધ્નીયાત્ સૂત્વા શીત્રં નિરન્તરમ્ ।
આજેન સર્પિયા ચાત્ર પરિપેક પ્રશસ્યતે ॥૨૧॥
ઉત્તાનોડ્ગાનિ મુક્ષીત, શયીત ચ સુચન્નિતઃ ।

બે ખોચી કપાય તો વાધુ નીકળતો હોય છતાં ખોચીને બરાબર ગોડવીને અને તરત પાસેપાસે સીવી લઈને પાટો પાંધવો, એમા (પાટો પાધેલી ધોચી ઉપર) બકરીના ઘી વડે સેચન કરવુ' એ વખાણુવા જેવુ છે. દરદીએ ચતાપાટ સૂતાસૂતા અન્ન ખાવા (=ખાવુપીવુ) અને ખોચી હાલી ન બંધ એ રીતે બરાબર બધાઈને કે પકડાઈને ચૂલુ.

શાખાઓમાં ત્રાસો અભિઘાત થયો

હોય તો શુ' કરવુ' ?

ઘાતં શાલાસુ તિર્યન્સ્યં

ગાત્રે સમ્યહનિવેશિતે ॥ ૨૨ ॥

સ્યૂત્વા વેહ્લિતવન્થેન વર્ધ્નીયાદ્ ઘનવાસસા ।

ચર્મણા ગોષ્ફળાયન્ઘઃ કાર્યશ્ચાસન્ઘતે વ્રણે ॥૨૩

શરીરની શાખાઓમા ત્રાસુ વાગ્યુ હોય તો અવયવને બરાબર ગોડવીને અને સીવી લઈને ઘટવન્ઘ વડે વેહ્લિત બધ (સૂ. ૨૯/૫૮૩) પાધવો, અને બે ત્રણ બેડાઈ ન બંધ તો ચામડા વડે ગોખેલુ બધ (અ. ૨૯/૬૦) પાધવો.

અંડ લખડી પર તો શુ' કરવુ' ?

પાદૌ વિલમ્બિમુષ્કસ્ય પ્રોક્ષ્ય નેત્રે ચ વારિણા ।

પ્રવેશ્ય ટૂપ્ણૌ સીચેત્ સેત્રન્યા તુલ્લસંશયા ॥૨૪

કાર્યશ્ચ ગોષ્ફળાયન્ઘઃ કચ્ચામાવેશ્ય પટ્ટકમ્ ।

સ્નેહસેકં ન કુર્વૌત તત્ત્વિઘતિ હિ વ્રણઃ ॥૨૫

બે માણુસના અંડ બહાર નીકળી લખડતા હોય તેના પર અને આંખો ઉપર પાણી છાટીને પછી અડને કોથળીમા દાખલ કરી દઈને વૂણવાની રીતે સીવણુ લઈને સીવવુ અને

લગાડીની માફક કમ્બરમાં ખોસાય એવી રીતે ગોઠવવામાં આંધવો (સૂ. ૨૯/૬૦). એમાં સ્નેહકંથ સેચન કરવું નહિ; કારણ કે એમ કરવાથી વ્રણમાં ક્ષેદ થાય છે.

કાલાનુસાર્યગુર્વેલાજાતીચન્દનપર્પટૈઃ ।

શિલાદાર્વ્યમૃતાનુત્યૈઃ સિદ્ધં તૈલં ચ રોપણમ્ ॥
તગર, અગર, એલથી, બઈ, સુખડ, પિત્ત-પાપડો, મણુશીલ, દારુહળદર, ગળો અને મોરથૂથુ વડે સિદ્ધ કરેલું તેલ મૂકવાથી અંડ રુચાય છે.

હાથપગ કપાઈને છૂટા પડ્યા હોય તો શું કરવું ?

છિન્નાં નિઃશેપતઃ શાલાં દગ્ધ્વા તૈલેન યુક્તિઃ વધ્નીયાત્ કોશબન્ધેન તતો વ્રણવદાચરેત્ ॥ ૨૭ ॥
શાખા (હાથ કે પગ) આખા કપાઈ ગયા હોય તો એને (હાથના કૂંડાને) કકડડતા તેલથી યુક્તિપૂર્વક ડામીને કોશબન્ધ (સૂ. ૨૯/૫૯૩) પાટો ખાંધવો અને પછી વ્રણ માફક ઉપચાર કરવા.

ભિન્નમાં અને વિદલિતમાં શું કરવું ?

કાર્યા શલ્યાહતે વિદ્ધે મહ્નાદ્વિદલિતે ક્રિયા ।
જે વિધિ (ક્રિયા) શક્ય કાઢવા માટે કરવાનો છે (સૂ. ૨૮) તે વિદ્ધ માટે કરવો અને જે વિધિ ભંગશોભ માટે કહ્યો છે (ઉ. ૨૭) તે વિદલિત માટે કરવો.

શિરસાઽપહૃતે શલ્યે વાલવર્તિ પ્રવેશયેત્ ॥૨૮॥
મસ્તુલુક્ષ્મ્ભત્તેઃ ક્રુદ્ધો હન્યાદેનં ચલોઽન્યયા ।
વ્રણે રોહિતિ ચૈકૈકં શનૈરપનયેત્કચમ્ ॥ ૨૯ ॥

માથામાંથી શક્ય કાઢવા પછી ઘામા વાળની ખનાવેલી વાટ ભરવી (દાખલ કરવી), નહિ તો મગજની મજબૂત બહાર વહી જવાથી વાધુ કોષીને એને (દરદીને) મારી નાખે. જેમ જેમ ઘા રુચાતો બન્ય તેમ તેમ ધીમેધીમે એકએક વાળ (વાટમાંથી) એાછા કરવો.

મસ્તુલુક્ષ્મ્ભત્તો લાદેન્મસ્તિષ્કાનન્યજીવજાન્ ।

જે મગજની મજબૂત વહી જતી હોય તે બીજાં પ્રાણીઓનું મગજ ખાવું.

શલ્યે હૃતેઽહ્નાદન્યસાત્સ્નેહવર્તિ નિધાપચેત્ ॥૩૦

(માથા સિવાયના) બીજા અંગમાંથી શક્ય કાઢવા પછી ઘામાં સ્નેહવર્તિ ભરવી. (સ્નેહવર્તિ=સ્નેહ ચોપડેલી વાટ.)

દૂરાવગાઢાઃ સૂક્ષ્માસ્યા ચે વ્રણાઃ સ્મૃતશોગિતાઃ ।
સેચયેચ્ચક્રુતૈલેન સૂક્ષ્મનેત્રાર્પિતેન તાન્ ॥ ૩૧ ॥

જે વ્રણો દૂર સુધી ભિંડા હોય અને જેમનાં મોં ઝીણાં હોય તે વ્રણોમાંથી ઘોહી સાફ કરી નાખીને (તે વ્રણોને ઘોહી વિનાના ખનાવીને-સુશુત. ચિ. ૨/૭૨,૭૨૩) એ વ્રણોમાં ઝીણી (આક આગળ લાંબી અને મજ જેવડા મોંવાળી) નાડી (સૂંગળી) ખોસીને એ સૂંગળી દ્વારા ઘામા ચક્રતેલ રેડવું.

(ચક્રતેલ=૧. ઘાણીમાં તક્ષ પીલીને કાઢેલું તરતનું તેલ. ૨. ઘાણીના ચંત્રના લાકડામાંથી અણુતેલ ખનાવવાની રીતે કાઢેલું તેલ.)

ભિન્ન કોષામાં લોહી ભરાય તો શું થાય ?

ભિન્ને કોષ્ટેઽસૃજા પૂર્ણે મૂર્છાહૃત્પાર્શ્વવેદનાઃ ।
જ્વરો દાહસ્તુઙ્ઘાખ્તાનં મક્તસ્યાનભિનન્દનમ્ ॥૩૨
સન્નો વિષ્ણુમૂત્રમસ્તાં શ્વાસઃ સ્વેદોઽક્ષિરક્તા ।
લોહગન્ધિત્વમાસ્યસ્ય

સ્યાદ્ ગાત્રે ચ વિગન્ધતા ॥ ૩૩ ॥

જ્યારે ભિન્ન કોષા (શ્લેષક ૪૩) ઘોહીથી ભરાય છે, ત્યારે મૂર્છા, હૃદયમાં પીડા, પડખાં-માં પીડા, તાવ, દાહ, તરસ, આધ્માન, ખાવાનો અણુગમે; ઝાડો, પેશાબ અને વાષ્ટ ન થાય, હાંફ, પરસેવો, આંખમાં રતાશ, મોંમાંથી ઘોહીની ગંધ આવે અને શરીરમાંથી-દુર્ગંધ આવે-એટલા ઉપદ્રવો થાય છે :

આમાશયમાં લોહી ભરાય તો શું થાય ?

આમાશયસ્યે રુધિરે રુધિરં હૃદ્યત્યપિ ।
આખ્માનેનાતિમાત્રેણ શૂલેન ચ વિશસ્યતે ॥૩૪॥
આમાશયમાં ઘોહી ભરાય તો ઘોહીની ભિલટીઓ થવા છતાં પણ આધ્માન અને અતિ-શય શૂળને કીધે દરદી મરી બન્ય છે.

પકવાશયમાં લોહી ભરાય તો શું થાય ?

પકાશયસ્યે રુધિરે સશૂલં ગૌરવં ભવેત્ ।

નામેરઘસ્તાચ્છીતવં સેગ્યો રક્તસ્ય ચાગમઃ ॥૩૫

પકવાશયમાં ઘોહી ભરાય તો ડૂટીથી નીચે

શૂળ આવે અને ભાર લાગે, ડૂંટીથી નીચેના ભાગ કડો થઈ બધ અને સોતોમાંથી ઘોડી નીકળે.

પકવાશય સિત્ર ન થાય છતાં અંદર

લોહી ભરાવાતું કારણ

અભિન્નોડ્યાશયઃ સ્ક્રમૈઃ સ્તોતોમિરમિરપૂર્યતે ।
અસૂજા સ્યન્દમાનેન પાર્શ્વે મૂત્રેણ વસ્તિવત્ ॥૩૬

જેમ પકવાશયની ખાલુમાં આવેલું મૂત્રાશય (અં. પ્લેડર) એની આસપાસનાં સોતો દ્વારા વહેતા મૂત્રથી ભરાય છે, તેમ પકવાશય ભેદાયું ન હોય છતાં પણ સૂક્ષ્મ સોતો દ્વારા વહેતું ઘોડી એમાં ભરાય છે.

(મૂત્રાશયમાં પેશાબ શી રીતે ભરાય છે તે ખાખતનો આયુર્વેદનો નિર્ણય આ શ્લોકમાં સૂચવ્યો છે. સુશ્રુતસંહિતા ચિ. ૨/૧૮, ૧૮૩માં આ વાત વધારે સ્પષ્ટ રીતે લખી છે.)

અસાધ્ય સિત્ર સઘોત્રણ

તત્રાન્તલંહિતં શીતપાદોચ્છ્વાસકરાનનમ્ ।

રક્તાક્ષં પાણ્ડુવદનમાનદ્વં ચ વિવર્જયેત્ ॥૩૭॥

એમાંથી સિત્ર સઘોત્રણમાં જે સિત્ર કોડાવાળા દરદીના આશયમાં ઘોડી ભરાઈ રહેતું હોય, પગ, ઉચ્છ્વાસ, હાથ અને મોં ઠંડાં હોય, અંખો રાતી હોય, મોં ઘોળું (ફિકું) હોય અને આનાહ થયો હોય તે દરદીને (અસાધ્ય ગણીને) છોડી દેવો.

સાધ્ય સિત્રની ચિકિત્સા

આમાશયસ્યે વમનં હિતં, પક્વાશયાશ્રિતે ।

વિરેચનં નિરૂહં ચ નિઃસ્નેહોઘ્નોવિશોઘનૈઃ ॥૩૮॥

ઘોડી આમાશયમાં હોય તો વમન અને પકવાશયમાં હોય તો લૂખાં અને ગરમ શોધન દ્રવ્યો વડે રેચ અને નિરૂહપસ્તિ આપવાં એ હિતકારક છે.

યવકોલકુલત્યાનાં રસૈઃ સ્નેહવિવર્જિતૈઃ ।

મુજ્જાતાર્ક યવાગ્નૃ વા પિત્તેસ્તૈઘ્વલસંયુતામ્ ॥૩૯॥

જવ, ધાર અને કળથીના રસોમાં સ્નેહ નાખ્યા વિના એનું ભોજન કરવું અથવા સૈંધવ નાખીને યવાગ્નુ પીવી.

અતિનિઃસ્રુતરક્તસ્તુ મિત્રકોષ્ઠઃ પિત્તેદસૃક્ ।

પણ જેના કોઠા સિત્ર થયો હોય એના કોડામાંથી બે પુષ્કળ ઘોડી નીકળી ગયું હોય તો એણે ઘોડી પીવું.

ક્ષિપ્તચ્છિન્નાન્ત્રમેદેન કોષ્ઠમેદો દ્વિધા સ્મૃતઃ ધૃ-
મૂર્ચ્છાદયોડ્વપાઃ પ્રથમે, દ્વિતીયે ત્વતિ યાઘકાઃ
ક્ષિપ્ત્રાન્ત્રઃ સંશયી વેદી ચ્છિન્નાન્ત્રો નૈવ જીવતિ ॥૪૧

કિલેષાન્ત્રમેદ અને છિન્નાન્ત્રમેદ એ બે કોષ્ઠના મેદના (=સિત્ર કોષ્ઠના, કોષ્ઠમાં સિત્ર નામના સયોત્રણના) બે પ્રકાર છે. પહેલા પ્રકારમાં મૂર્ચ્છા વગેરે (શ્લોક ૩૧૩થી ૩૩) ઘોડા પ્રમાણમાં હોય છે, પણ ખીબ પ્રકારમાં મૂર્ચ્છા વગેરે ખુબ નડતરરૂપ (પીડાકારી) હોય છે; કિલેષાન્ત્રમેદવાળો માણસ જીવશે કે નહિ એ ખાખતમાં સંશય રહે છે (=કદાચ જીવી પણ બધ), પણ છિન્નાન્ત્રમેદવાળો માણસ તો જીવતો જ નથી.

(કિલેષાન્ત્રમેદ=આંતરડાને ઈબ થવી. છિન્નાન્ત્રમેદ=આંતરડાં કપાઈ જવાં.)

યયાસ્ત્રં માર્ગમાપન્ના યસ્ય વિષ્મૂત્રમારુતાઃ ।

વ્યુપદ્રવઃ સ મિત્રેડપિ કોષ્ઠે જીવવ્યસંશયમ્ ॥

કોઠા સિત્ર થયો હોવા છતાં જે માણસનાં ઝાડો, પેશાબ અને વાહુટ પેાતપેાતને રસ્તે નીકળતાં હોય અને જેને મૂર્ચ્છા વગેરે ઉપદ્રવો (શ્લોક ૩૧૩થી ૩૩) ન થતા હોય તે માણસ ચોક્કસ જીવતો રહે છે.

અમિત્રમન્ત્રં નિષ્ક્રાન્તં પ્રવેદ્યં ન ત્વતોડ્યન્યા ।

પિપીલિકાશિરોગ્રસ્તં તદપ્યેકે વદન્તિ તુ ॥૪૩॥

આંતરડાં સિત્ર થયા વિના ખહાર નીકળી પડ્યાં હોય તો એમને પાછાં અંદર ગોઠવી, દેવાં, નહિ તો નહિ (=સિત્ર થઈને ખહાર નીકળ્યાં હોય તો અંદર ન ગોઠવવાં). પણ કેટલાક એમ કહે છે કે સિત્ર થયેલાં આંતરડાંને પણ કોડીએ (કે મ'કોડા) વળગાડીને મ'કોડાના મોંમાં આંતરડું પકડાઈને બેડાય એટલે મ'કોડાનું ધડ ઠાપી નાખીને મ'કોડાના મોંમાં પકડાવાથી બેડાયેલું આંતરડું અંદર પેસાડી દેવું. (આંતરડાંની જે બે કિનારો બેડવાની હોય તેને ગોળનું પાણી ચોપડીને પછી આંગળ-

આંગળને અંતરે મઠેડાડા વળગાડવા. મઠેડાડાનું માથું માંસ વર્ગનું હોવાથી એ શક્યરૂપ ખનનું નથી અને ચાંપ(કલીપ)ની માફક આંતરડાંને બેડેહું રાખે છે.)

પ્રક્ષાલ્ય પવસા દિગ્ધં ત્વળશોણિતપાંસુભિઃ ।

પ્રવેશયેત્કલ્મ્ભનલ્લો ઘૃતેનાક્તં શનૈઃ શનૈઃ ॥૪૪॥

ખહાર નીકળી પડેલાં આંતરડાં બે તણુ-ખલાં, ઘોહી અને ધૂળથી ખરડાયાં હોય તો ખરાખર કાપેલા નખવાળા વૈદે આંતરડાંને દૂધથી ઘોઈને અને પછી ઘી ચોપડીને ધીમેધીમે અંદર પેસાડી દેવાં.

ક્ષીરેણાર્દ્રાકૃતં શુષ્કં મૂરિસર્પિઃપરિપ્લુતમ્ ।

અહ્યુલ્યા પ્રમુશૈન્કળં જલેનોદ્વેજયેદપિ ॥૪૫॥

તથાડન્નાણિ વિશન્ત્યન્તસ્તત્કાલં પીડયન્તિ ચ ।

સુકાયેલા આંતરડાંને દૂધથી ભીનું કરીને અને પુષ્કળ ઘીમાં ઘોળીને (અંદર) પેસાડવું. ગળામાં આંગળી ઘાલવી કે દરદીના ઉપર પાણી છાંટીને એને ભડકાવવે. એવું કરવાથી આંતરડું તરત પાછું અંદર પેસી જાય છે અને દખાવે છે (દખાણું કરીને પોતાને યોગ્ય સ્થાને ગોડવાઈ જાય છે).

ઘ્રણસૌક્ષ્મ્યાદ્વહુલ્વાદ્વા કોષ્ટમન્ત્રમનાવિશત્ ॥૪૬॥

તત્પ્રમાણેન જટરં પાર્શ્વત્વઃ પ્રવેશયેત્ ।

ત્રણુ ઝીણા (સાંકડો) હોવાથી કે ખહાર નીકળી પડેલું આંતરડું ખહું હોવાથી બે આંતરડાંને કાડામાં પેસાડી શકાય એમ ન હોય તો તેના (આંતરડાના) પ્રમાણમાં જટર ચીરીને પછી આંતરડાંને અંદર પેસાડી દેવું.

યથાસ્વાન્તં સ્થિતે સમ્યગન્ત્રે સીન્વેદનુ ઘ્રણમ્ ॥

સ્થાનાદપેતમાદત્તે જીવિતં કુપિતં ચ તત્ ।

ઘેષ્ટવિત્વાડ્નુ પદ્દેન ઘૃતેન પરિવેચયેત્ ॥૪૮॥

પાયયેત તતઃ કોષ્ઠં ચિત્રાતૈલયુતં પયઃ ।

મૂઢુક્રિયાર્યં શકૃતો વાયોઞ્ચાઘઃ પ્રવૃત્તયે ॥૪૯॥

અનુવર્તેત વર્ષં ચ યથોક્તાં ઘ્રણયન્ત્રણામ્ ।

આંતરડાં પોતાના સ્થાનમાં ખરાખર ગોડવાઈ જાય ત્યારપછી ત્રણુને સીની ઘેવે. આંતરડું પોતાના સ્થાનમાંથી ખસી ગયું હોય કે અસ્તન્થસ્ત થઈ ગયું હોય તો તે જવ ઘે

છે. પછી (ત્રણુને સીની કીધા પછી) એના ઉપર પાટો વીટીને એના ઉપર ઘીનું સેચન કરવું. પછી ઝાડો સરળતાથી (મૃદુ રીતે, ઘસામા વિના, બેર કયાં વિના) ભિતરે અને અપાન વાયુ નીચે ભિતરે તે માટે સશેકું ચિત્રાતૈલ (દિવેલ-ડહહણુ) પાડુ, અને ત્રણુ માટે પાળવાની કહેલી પરેજ (ઉ. ૨૫/૬૩૩) એક વરસ સુધી પાળવી.

ભિન્ન ઉદરમાં શું કરવું ?

ઉદરાન્મેદસો વર્તિ નિર્ગતાં મસ્મના મુદ્રા ॥૫૦॥

અવકીર્યં કપાયેર્વા ઋક્ષ્ણમૂલૈસ્તતઃ સમ્પ્ર ॥

દૃઢં વદ્ધ્વા ચ સ્ત્રેણ વર્ધયેત્કુશલો મિપક્ ॥૫૧॥

તીક્ષ્ણેનાગ્નિપ્રતતેન શસ્ત્રેણ સહુદેવ તુ ।

સ્યાદન્યથા રુગાટોપો મૂત્યુર્વા ળિઘમાનત્યા ॥

સક્ષોદ્રે ચ ઘ્રણે વદ્ધે સુજીર્ણંડ્રે ઘૃતં પિવેત્ ।

ક્ષીરં વા શર્કરાચિત્રાલાક્ષાગોમુરકૈઃ શૃતમ્ ॥૫૩

રુદ્ધાહજિત્સયષ્ટ્યાદ્દૈઃ પરં પૂર્વોદિતો વિધિઃ ।

મેદોઘ્રન્યુદિતં તત્ર તૈલમભ્યજ્ઞને હિતમ્ ॥૫૪॥

ઉદરમાંથી (ભિન્ન થયેલા ઉદરમાંથી) ખહાર

નીકળી પડેલી ચરખીની વર્તિ (વાટો) ઉપર

રાખોડી, કાળી માટી કે તૂરાં ઔષધોનાં મૂળનું

સુવાણું ચૂર્ણું ભસરાવીને પછી એને સરખી

રહે એ રીતે દોરીથી મજબૂત ખાંધીને કુશળ

વૈદે અગ્નિમાં તપાવેલા તીક્ષ્ણ શસ્ત્રથી એક જ

વાર (શસ્ત્રને પહેલે લસરકે જ) કાપી નાખવી.

ઉપર જે રીતે કાપવાનું કહ્યું છે તેનાથી જુદી

રીતે કાપવામાં આવે તો પીડા, ચાટાપ કે

મોત પણ થાય. પછી ત્રણુમાં મધ ભરીને પાટો

ખાંધી દીધા પછી જ્યારે અત્ર સારી રીતે

પચી જાય, ત્યારે પીડા અને ખળતરા મટાડવા

માટે ઘી પીવું, અથવા સાકર, એરડો, લાખ,

ગોખરુ અને જેઠીમધ વડે સિદ્ધ કરેલું દૂધ પીવું.

ત્યાર પછી પહેલાં (ત્રણુપ્રતિષેધ માટે ઉ. અ.

૨૫માં) કહેવાયેલા વિધિ કરવો. એમાં અભ્યંગ

કરવા માટે મેદોપ્રતિષેધ માટે કહેલું તેલ વાપરવું

એ હિતકર છે. (ઉદરમાંથી નીકળેલી મેદોવર્તિ

બે ક્ષતમાં પેસાડવા છતાં ન પેસે કે પેડા

પછી પાછી ખહાર નીકળે તો જ એને કાપવા-

ની છે.-૬૬૬૭.)

(મેદોષ ધિ માટે કહેલું તેલ-સુશ્રુતમ હિતા ચિ. ૧૮/૧૯૩. જે ભતની કણુજી, ચણિાઠી, વાસની છાલ અને ઇગોરિયુ-એટલાને કઠક નાખીને તેલથી ચારગણા ગાયના મૂતરમા સિંચ કહેલુ તેલ.)

સઘોત્રણુને રૂઝવે એવું ઉત્તમ તેલ

તાલીસ પદ્મકં માંસીહેરેપગુરુચન્દનમ્ ।
હારટે પદ્મવીજાનિ સાંશીરં મધુકં ચ તે ॥૫૫
પકં સઘોત્રણુકં તેલં રોપણમુત્તમમ્ ।

તાલીસપત્ર, પદ્મકાષ, જટામાસી, રેણુકે ખીજ, અગર, સુખડ, હળદર, દારુહળદર, કમળના ખી, વીરણુ વાળો અને જેઠીમધ-એટલી વસ્તુઓથી પકવેલું તેલ સઘોત્રણુમા ઉત્તમ રુચાવનારું ઔષધ કહ્યુ છે.

મૂઠ મારના કે કઠંગા કે ઊંચેથી
પતનના ઉપાય

ગૂઢપ્રહારામિહતે પતિતે વિપમોચ્ચકૈઃ ॥ ૫૬ ॥
કાર્યં વાતાશ્ચજિત્ ત્વિમર્દનાભ્યજ્ઞનાદિકમ્ ।

છૂપેા માર વાગ્યો હોય (મૂઠ માર વાગ્યો હોય), કઠોલી (કઠંગા) રીતે પડાયું હોય કે જિવેથી પડાયુ હોય તો વાતરુચને મટાડે એવા તર્પણુ, ચંપી, અભ્યંગ વગેરે કરવુ.

ઉતરેલા, ખસેલા, હચમચેલા અંગના,
ક્ષીણતાના તથા મર્મ ઉપરના મારના ઉપાય
વિશ્વિપદ્દેહં મયિત ક્ષીર્ણં મર્માહતં હતમ્ ॥૫૭॥
વાસયેત્તેલપૂર્ણાયાં દ્રોણ્યાં માંસરસાશિનમ્ ॥૫૭૩

જેનુ અંગ ભિતરી ગયું હોય (કે પોતાના સ્થાનમાથી ખસી ગયુ હોય, જેને કાઈ બળવાન માણસે હચમચાવી નાખ્યો હોય, જે (મુસાફરી વગેરેથી) ક્ષીણ થઈ ગયો હોય અને જેને મર્મ-સ્થાન ઉપર માર વાગ્યો હોય, તેમને ખોરાક તગીકે માસરસ આપવો અને મારવાળું અંગ તેલમા ઝાળાયલુ રહે એ ગીને તેલથી ભરેલી કોઠીમા બેસાડવો.

ત્યથાન્નદ્વદમે પઠે ઉત્તરથાને સઘોત્રણપ્રતિવેધો
નામ પૃચ્છિતોડ્યાવાઃ ॥ ૨૬ ॥

અધ્યાય ૨૭ મો-લગના ઉપાય

અયાતો મહ્નપ્રતિવેધ વ્યારયામ્યામ્ ।
ઈતિ હ સ્નાહુરાત્રયાદ્યો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે અમે ભંગ (હાડકા ભાગે, ભિતરે કે ખસી બધ) મટાડવાના ઉપાય સમ બવીશું. એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

ભંગના પ્રકારઃ

સંધિમુક્ત અને કાંડભગનાં લક્ષણ
પાતવાતાદિમિદ્ધેધા

મહ્નોડસ્ત્રાં સન્ધ્યસન્ધિતઃ ।
પ્રસારણાકુચ્ચનયોરશક્તિઃ સન્ધિમુક્તતા ॥ ૧ ॥
ઈતરસ્મિન્ન મૃદ્ધાં શોક. સર્ગવસ્થાસ્વતિવ્યથા ।
અશક્તિશ્ચેદિતેડ્વપેડ્વપિ પીઢ્યમાને સશઢ્ધતા ॥
સમાસાદિતિ મહ્નસ્ય લક્ષણં, વહુધ્યા તુ તત્ ।
મિથતે મહ્નમેદેન

પડવુ, વાગવુ વગેરે કારણોથી હાડકાને ભંગ થી રીતે થાય છે. ૧. સાધામા અને ૨. સાધા વિનાના ભાગમા (કાંડભાગમા). (સાધામા થતા ભગને સંધિમુક્ત-સાધામાથી છૂટું પડી જવુ-કહે છે અને કાંડના ભંગને કાંડભગ અથવા કાંડભગ કહે છે.) સંધિમુક્ત ભગમા અગને સાધામાથી લાણુદ્રુકે કરી શકાતુ નથી (=સાધો અગને લાણુદ્રુકે કરવાતુ પોતાનું કામ કરી શકતો નથી); ખીલમા (=કાંડ-ભંગમા) પુષ્કળ સોબે આવે છે, ખધી અવસ્થા-ઓમા થણી જ પીડા થાય છે, (એ ભાગતુ) જરા પણ હલનચલન કરી શકાતુ નથી, એ ભાગને દખાવવામા આવે તો 'કટકટ' અવાજ થાય છે. દ્રુકામા ભગના આટલા લક્ષણ છે. ભગ અનેક પ્રકારનો થતો હોવાથી ભંગ-ગંગના અનેક પેટા પ્રકાર પાડવામા આવે છે (પણ એ ખધા પ્રકારનો સમાવેશ સંધિમુક્ત અને કાંડભગ એ જ મુખ્ય પ્રકારોમા થઈ જતો હોવાથી આ પ્રથમા પેટા પ્રકાર ગણુવ્યા નથી.)

તસ્ય સર્વસ્ય સાધનમ્ ॥ ૩ ॥

યથા સ્યાદુપયોગાય તથા તદુપદેક્ષ્યતે ।

એ બધી બતના ભંગને મટાડવાના ઉપાય ઉપયોગી થઈ પડે એ રીતે કહેવામાં આવશે.

દુઃસાધ્ય ભંગ

પ્રાજ્યાણુદારિ યત્ત્વસ્થિ

સ્પર્શૈ શબ્દ કરોતિ યત્ ॥ ૪ ॥

યત્રાસ્થિલેશઃ પ્રવિશેન્મધ્યમસ્ત્નો વિદારિતઃ ।

મયં યચ્ચાભિગ્રાતેન કિચ્ચિદેવાવશેપિતમ્ ॥ ૫ ॥

ઉન્નમ્યમાનં ક્ષતવચ્ચ મજ્જન્તિ મજ્જન્તિ ।

તદ્દુઃસાધ્યં કૃશાશકવાતલાલ્પાશિનામપિ ॥ ૬ ॥

એનું હાડકું કાંડમાંથી ભાગીને એના અનેક ઝીણા ટુકડા થઈ ગયા હોય (=પાટિત કાંડ-ભંગ), જે કાંડભંગમાં અડકવાથી કંટકટ અવાજ થતો હોય (=ચૂર્ણિત કાંડભંગ), જે કાંડભંગમાં આખા રહેલા હાડકાને અંશ ભાગેલા હાડકાની વચમાં પેસી બંધ, જે કાંડ-ભંગમાં અભિઘાતથી ભાગેલું હાડકું એક બાજુથી જરા બેડાયેલું રહ્યું હોય (=છિન્ન કાંડ-ભંગ), કાંડભંગમાં જે હાડકાને ભિન્ન કરવાથી ક્ષત જેવું થાય, જે હાડકું મજબૂતમાં ડૂબી બંધ (=મજબૂતનુગત કાંડભંગ), તથા દૂબળા, અશક્ત, વાયુ પ્રકૃતિવાળા અને માપ કરતાં થોડું ખાનાર માણસને થયેલો ભંગ દુઃસાધ્ય છે.

અસાધ્ય ભંગ

મિત્રં કપાલં યત્ કક્ષ્યાં

સન્ધિમુક્તં ચ્યુતં ચ યત્ ।

જઘનં પ્રતિ પિપ્પં ચ મયં યત્તદ્વિવર્જયેત્ ॥ ૭ ॥

કમ્બરનું હાડકું ભાગે તે છયે પ્રકારના સંધિમુક્ત ભંગ, સાધામાંથી ભિતરી જઈને હાડકું લખડી પડે તે (=ચ્યુત), સાથળમાં થયેલો ઉત્પિષ્ટ નામનો સંધિમુક્ત ભંગ(=ભંગ)-એટલા ભંગ (અસાધ્ય હોવાથી) છોડી દેવા.

સુશ્રુત શા. ૫/૨૦ પ્રમાણે નિતંબ-કટિ-ના હાડકાને કપાલ કહેવાય છે.

છ પ્રકારના સંધિમુક્ત ભંગ : ઉત્પિષ્ટ, વિશ્લિષ્ટ, વિવર્તિત, અવક્ષિપ્ત, અતિક્ષિપ્ત અને તિર્થક્રક્ષિપ્ત. ઉત્પિષ્ટમાં સાધામાં બેડાયેલાં છે હાડકાંના છેડા સામસામા ઘસાય છે. વિશ્લિષ્ટ-

માં સાંધામાં બેડાયેલાં છે હાડકાં સાંધામાંથી જરાક જ ઢીલાં પડી બંધ છે. વિવર્તિતમાં સાંધામાં બેડાયેલાં છે હાડકાં સાંધામાંથી છટકી જઈને ફરી બંધ છે. અવક્ષિપ્તમાં એક કે બંને હાડકાં સાંધામાંથી છૂટાં પડીને નીચાં ભિતરી બંધ છે. અતિક્ષિપ્તમાં એક કે બંને હાડકાં સાંધામાંથી છટકી જઈને એકબીજાથી દૂર જતાં રહે કે એકબીજાની ઉપર ચડી બંધ છે. તિર્થક્રક્ષિપ્તમાં હાડકું સાંધામાંથી છટકીને ત્રાંસું થઈ બંધ છે.

‘ચ્યુત’ એ એક પ્રકારનો સંધિમુક્ત ભંગ છે; છતાં એના પર ભાર મૂકવા જુદો ગણાવ્યો છે.

અસંક્રિષ્ટકપાલં ચ લલાટં ચૂર્ણિતં તથા ।

યત્ત મયં મથેચ્છહ્વશિરઃપૃષ્ઠસ્તનાન્તરે ॥ ૮ ॥

કપાલ નામે ઐળજાતુ હાડકું સાંધા-માંથી જરા ભિતરી બંધ (કપાલ હાડકાંનો વિશ્લિષ્ટ સંધિમુક્ત ભંગ થાય), લલાટમાં ચૂર્ણિત નામનો કાંડભંગ થાય તથા લમણાં, માથું, પીઠ અને બે સ્તનના વચગાળામાં ભંગ (સંધિમુક્ત અને કાંડભંગ) થાય (ને પણ અસાધ્ય છે).

વિશ્લિષ્ટ-જુઓ શ્લોક ૬૩, ૭.

ચૂર્ણિત-ને કાંડભંગમાં અડકવાથી અવાજ થાય તેને ચૂર્ણિત કાંડભંગ સમજવો. (સુશ્રુત)

સમ્યગ્યમિતમ્પ્યસ્થિ દુર્ન્યાસાદ્ દુર્નિવચનાત્ ।

સહ્નોભાદપિ યદ્દચ્છેદ્વિક્રિયાં તદ્વિવર્જયેત્ ॥ ૯ ॥

આદિતો યત્ત દુર્જાતમાસ્થિસન્ધિરથાપિ વા ।

જે હાડકું ખરાખર બાંધેલું (પાટા બાંધીને રાખેલું) હોવા છતાં પણ ખરાખર ગોડવાયેલું (બેડાયેલું) ન હોવાને ક્ષીધે ખગઝું હોય (ભિન્નનીચું, આલુપાછું કે ખાડાટકરાવાળું થઈ ગયું હોય, ખોડ થઈ ગઈ હોય), જે હાડકું (ખરાખર ગોડવાયું હોવા છતાં) ખરાખર પાટો ન બંધાયો હોવાને ક્ષીધે ખગઝું હોય, જે હાડકું (ખરાખર ગોડવાયું હોય અને બંધાયું પણ હોય છતાં) મૈથુન વગેરે ક્રિયા વખતે હલનચલનને ક્ષીધે ખગઝું હોય, જે હાડકું જન્મથી ખરાખર બનેલું હોય અને જે

હાડકાના સાધા પણ જન્મથી જ ખરાબ અનેકો હોય તે અસાધ્ય છે.

ક્યાં હાડકાંની કેવો ભંગ થાય છે ?

તરુણાસ્થીની મુખ્યન્તે, મધ્યન્તે નલકાનિ તુ ॥
ફપાલાનિ વિભિદ્યન્તે સ્ફુટન્ત્યન્યાનિ મૂયસા ।

કુમળા હાડકાં (નાક, કાન અને આખના ખામણાના હાડકા) વળી જાય છે, હાથપગના નળાના હાડકા ભાંગે છે (ખારે પ્રકારના કાંડભાગ યઈ શકે છે), કપાલ નામે ઓળખાતા હાડકા તરડાઈ જાય છે અને ખીબા હાડકા મોટે ભાગે કૂટી જાય છે.

હાડકાં પાચ જાતનાં હોય છે. કપાલ, સ્વચક, તરુણુ, વલય, નલક. તેમાં ઢીચણુ, કમ્બર, (+કૂલા), ખભો, ગાય, તાળુ, લમણ અને માથામા કપાલ નામના હાડકા હોય છે. દાતને સ્વચક કહે છે, નાક, કાન, ડોક અને આખના ખામણામા તરુણુ (કુમળા) હાડકા હોય છે, યડખા, પીઠ અને છાતીમા વલય નામના હાડકા હોય છે અને ખાકીના નલક (=નળા) નામના હાડકા હોય છે. (સુશ્રુત શા ૫/૨૦.)

ભંગની ચિકિત્સા

અયાનતનુવ્રન્યમચત ચાનપીડયેત્ ॥ ૧૧ ॥

આન્દેદતિસિત્તમધોગત ચોપરિ વર્તયેત્ ।

આન્દનોત્પીટનોબ્રામચર્મસંહ્લેપવ્રવૈ ॥ ૧૨ ॥

હવે નીચા નમી ગયેલા હાડકાને ભ્રુ કંચુ, બિચા થઈ ગયેલા હાડકાને નીચુ કર્ચુ, અતિક્ષિત હાડકાને (શ્લોક ૬૩, ૭) ખેંચુ અને અરક્ષિત હાડકાને બિચુ ચઢાવયુ. આ બધી ક્રિયાઓ આછન (=ખેચુ), ઉત્પીડ (=બિચુ) દખાવયુ, ભ્રુ ધકેલયુ), ઉન્નામ (=એક છેડેની નીચુ દખાવીને બીજે છેડા ભ્રુચિ કરવા), ચર્નસશ્લેષ (=શરીરની ચામડીને ચડા ચવી) અને ખધન (=પાટો ખાધવો)થી થાય છે. સર્વીન્ન શરીરગાન્ સર્વાન્ ચલાન્ત્યચલાન્તપિ ।
ઇત્યતૈ સ્થાપનોપાયે સમ્પન્ન સસ્થાપ્ય નિશ્ચલમ્
પદ્દે પ્રમૂતસર્પિર્મિર્વેપ્તયિત્વા સુલેસ્તત ।
સ્વસ્વોદ્યુમ્પરાશ્વલ્યસર્જાન્નુત્પલાશજૈ ॥ ૧૪ ॥

વશોદ્ગ્ધવેર્ગ પૃથુમિસ્તનુમિ. સુનિનેશિતૈઃ ।
સુક્લક્ષ્ણે સપ્રતિસ્તમ્બેર્વલ્કલેઃ ગચ્છૈરપિ ॥૧૫॥
કુશાહ્લયે સમ વન્ચં પદ્મસ્થોપરિ યોજયેત્ ।

હાડકાને અસલ હતા એ ગેને પાછા બેડવાના અ (શ્લોક ૧૨ માં કહેલા) ઉપાયોથી શરીરમા આવેલા બધા ચળ અને અચળ સાધાઓને પણ ખસી ન જાય એ રીતે ખરાબર ઘેસાડીને (બેડવીને) પછી પુષ્કળ ઘી ચોખડેલા (પાટા) ઘરદીને કળ વળે એવા વચ્ચના કકડા વીટીને પછી કદખ, ઉંખરો, પીપળો, રાણતુ ઝાડ, સાદડ અને ખાખરો-એમાથી ગમે તે એક ઝાડના કે વાસના પહેળા, પાતળા, ખરાબર ગોડવેલા, બહુ ક્ષીસા, પ્રતિસ્તભવાળા અને કુશા તરીકે ઓળખાતા છાલ વડે અને કકડા (ખપાટિયા, ચીપો) વડે (પેલા વી ચોખડેલા) વચ્ચના કકડા ઉપર સરખો (બહુ ઢીલોયે નહિ અને બહુ સખત પણ નહિ એવો) પાટો ખાધવો.

મિભગગની માફક કામ કરતા કોણી, કાડું, ઢીચણુ વગેરેના સાધા ચલ સાધા છે. માથાની યોપરીના સાધા જેવા સાધા અચલ છે.

પ્રતિસ્તભવાળા=વાળીએ તેમ સહેલાઈથી વળેલા રહે છતાં વૃટે નહિ એવા.

કુશા=કામડી.

બહુ ઢીલો કે બહુ સખત પાટો ન

ખાધવાતું કાગળુ

શિથિલેન હિ વન્થેન સન્નિસ્થયેર્થે ન જાયતે ॥૧૬॥
ગાઢેનાતિ રજાવાહપાકઘ્યયુસમ્મથ ।

ઢીલો પાટો ખાધવાથી સાધા સ્થિર થતા નથી (ખરાબર બેડાયેલા ગહેતા નથી), સખત પાટો ખાધવાથી પીડા થાય છે, લાલ ખળે છે, પાકે છે અને સોજે આવે છે.

પાટો કેટકેટલે દિવસે છાડવો ?

ગ્રહાન્ત્ ગ્રહાદતા ઘમ સમાહાન્મોક્ષયેદ્દિમે ॥
સાધારણે તુ પચ્છાહાદ્ મહદ્વોપગ્શેન વા ।

ગરમીની ઋતુમા ત્રણત્રણ દિવસે, ટાઢની ઋતુમા સાતસાત દિવસે, સાધાગળુ ઋતુમા પાચપાચ દિવસે પાટો છાડવો અથવા ભગમા ડયો દોષ (=વાયુ, પિત કે કફ) વસેલો છે તેના

હિસાગ્રિ પાટો છાડવો. (વાયુ કે કક્ષ હોય તો મોડો અને પિત્ત કે ક્ષોભી હોય તો વહેલો પાટો છાડવો.)

મેક અને લેપ

ન્યમ્રોઘાદિકપાયેણ તતઃ શીતેન સેવયેત્ ॥૧૮
તં પશ્ચમૂલપક્કેન પયસા તુ સવેદનમ્ ।

પાટો છોડ્યા પછી એના ઉપર (ભંગ ઉપર) ન્યમ્રોઘાદિ ગણુનાં ઔષધોનો ડંડો પાડેલો ક્વાથ રેડવો, પણ એ પીડા થતી હોય તો દૂસ્વ પંચમૂળના ક્વાથથી પકવેલું દૂધ રેડવું.

સુલોખ્ણં વાડવચાર્યે સ્યાચ્ચક્રતેલં વિજાનતા ॥૧૯
વિમજ્ય દેશં કાલં ચ વાતઘ્નોપઘસંયુતમ્ ।

અથવા બાણકાર વેધે દેશ અને કાળનો વિચાર કરીને વાયુને મટાડે એવાં ઔષધ નાખેલુ, સંશેકું ચક્રતેલ રેડવું.

પ્રતતં સેકલેપાંશ્ચ વિદધ્યાદ્ મૃશગીતલાન્ ॥૨૦

અને પુષ્કળ ઠંડા સેચન અને લેપ સતત ચાલુ રાખના.

રોજ સવારે શું પીડું ?

ગૃષ્ઠીરીં સર્સાપિંકં મધુરોપઘસાધિતમ્ ।

પ્રાતઃ પ્રાતઃ પિવેદ્મગ્નઃ શીતલં લાક્ષ્યા યુતમ્ ॥૨૧

બને ભંગ થયો હોય એવા માણસે મધુર વર્ગનાં ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલા ગૃષ્ઠિના દૂધમાં થી અને લાખ નાખીને ઠંડું પાડીને રોજ સવારે પીવું.

ગૃષ્ઠિ=૧ ભૂડણુ (અમરકોષ), ૨. એક જ વાર વિચારેલી ગાય (ડહ્હણુ).

મણુવાળા ભંગના ઉપાય

સવળસ્ય તુ મગ્નસ્ય વળો મધુચૂતોત્તરૈઃ ।

કપાયૈઃ પ્રતિસાર્યાંડય શોષો મજ્જોદિતઃ ક્રમઃ ॥

ભંગ સાથે મણુ પણ હોય તો પહેલા મધ અને ઘીમાં વૂરાં ઔષધો કાલવીને મણુતુ પ્રતિસારણુ કરવું અને પછી ભંગ માટે કહેલી ખાડીની ક્રિયા કરવી.

લઘ્યાનિ પ્રગમાંસાનિ પ્રલિપ્ય મધુસર્પિપા ।

સન્દઘીત વળાન્ વૈઘો વન્નૈશ્ચોપપાદયેત્ ॥૨૩

મણુનાં લખડી પહેલાં માંસના ઉપર મધ અને ઘીનો બહો લેપ કરીને પછી વૈધે માંસને

ગોઠવીને બેડી દર્ધને પછી પાટા બાંધવા.

તાન્ સમાન્ સુસ્થિતાઞ્જાન્વા

ફલિનીરોઘકટ્ફલૈઃ ।

સમન્નાધાતકીયુક્તૈશ્ચૌણિતૈરવચૂર્ણયેત્ ॥૨૪ ॥

ધાનકીરોઘચૂર્ણોર્વા, રોહન્યાગુ તથા વળાઃ ।

મણુો સમ અને સુસ્થિત દર્ધ ગયા છે

એમ બણુયા પછી કાગ, લોધર, કાયકળ, લબમણી અને ધાવડીનું ચૂર્ણ અથવા ધાવડી અને લોધરનું ચૂર્ણ મણુમાં દબાવવું. એ ગીને મણુો અટ રુઝાઈ બાય છે.

(સુસ્થિત=સાગી સ્થિતિમાં)

इति भङ्ग उपक्रान्तः

આમ ભંગની ચિકિત્સા થઈ.

ભંગ કેને અને ક્યારે સહેલાઈથી મટે ?

સ્થિરઘાતોઝ્ઠતૌ હિમે ॥૨૫ ॥

માંસલસ્યાલ્પવોપસ્ય સુસાઘ્યો દારુણોડન્યયા ।

જની ધાતુઓ સ્થિર હોય તેવા માણસને, ઠંડકની ઋતુમાં, શરીરમાં પુષ્કળ માંસ હોય એવા માણસને અને થોડા દોષવાળાને ભંગરોગ સહેલાઈથી મટે છે; એનાથી ભંધુ હોય તો ભંગરોગ દુઃસાધ્ય છે.

કેને કેટલે વખતે હાડકું ખરાબર

સંધાય કે બોધાય ?

પૂર્વમધ્યાન્તવયસામેઋદ્ધિવિગુણૈઃ ક્રમાત્ ॥૨૬ ॥

માસૈઃ સ્થેર્યે ભવેન્સન્વેર્યયોક્તં મજતાં વિધિમ્ ।

એ ઉપર કહેલો વિધિ ખરાબર પળાય તો ખાળકને એક મહિને, જુવાનને ષે મહિને અને ઘરડાને ત્રણ મહિને હાડકું સંધાઈને કે બેડાઈને ખરાબર સ્થિર થઈ બાય છે.

ભંગરોગમાં દરદીને કેવી રીતે

સુવાડી રાખવો ?

કઠીજઢોરુમગ્નનાં કપાટશાયતં હિતમ્ ॥૨૭ ॥

ચન્નાણાર્યે તથા કીલાઃ પશ્ચ કાર્યા નિચન્ચતાઃ ।

જઢોરોઃ પાર્શ્વયોર્ઢોઃ ઢોઃ તલ પરુશ્ચ કીલકઃ ॥

શ્રોણ્યાં વા પૃષ્ઠવંદો વા વક્ત્રસ્યક્તકયોન્તયા ।

કટિ (કડ), જઘા અને સાથળમાં ભંગ

થયો હોય તેમને હાડકાનાં પાટિયાં ઉપર

સુવાડવા એ હિતકારક છે અને બાગેલું હાડકું

કુબજે રાખવા માટે એ ભાગને ખંધનમાં રાખનાર પાંચ ખીલા (ખૂટ) ઠોકવા બેઈ એ. જ્વાની છે ખાલુએ છે, સાથળની છે ખાલુએ છે અને પગનાં તળિયાં પાસે એક ખીલા ઠોકવો. (જ્વા ભાંગી હોય તો ટૂંટીના સાંધાની છે ખાલુએ એકએક, ઢાંચલુના સાંધાની છે ખાલુએ એકએક અને એક પગના તળિયા પાસે એમ કુલ પાંચ ખીલા ઠોકવા. સાથળ ભાંગે ત્યારે ઢાંચલુના સાંધાની છે ખાલુએ એકએક, સાથળના વળાના સાંધાની છે ખાલુએ એકએક અને પગના તળિયા પાસે એક એમ કુલ પાંચ ખીલા ઠોકવા.) કેડમાં, કરોડરજુમાં, છાતીમાં કે અક્ષકમાં ભંગ થયો હોય તો પલ્લ ખીલા ઠોકવા.

(પાટિયા ઉપર સુવાડીને પછી જે અંગમાં ભંગ થયો હોય તે અંગથી તરતને ઉપક્ષે સાંધા અને તે અંગથી તરતને નીચકો સાંધા એ છે સાંધાની બન્ને ખાલુએ એકએક મળી કુલ ચાર અને બેડેલું હાડકું નીચું ન ખરી બન્ય તે માટે પગના તળિયા પાસે ખીલા ઠોકવો : આમ કરવાથી ગોઠવાયેલું અંગ હાલી જવું નથી.)

અડાવેલું અંગ ફરી ઊતરી ગયું હોય તેના ઉપાય

વિમોક્ષે મગ્નસન્ધીનાં વિધિમેવં સમાચરેત્ ॥૨૧॥

અડાવેલું હાડકું સાંધામાંથી ફરી ઊતરી ગયું હોય તો આગળ કડેવાઈ ગયેલા વિધિ કરવો.

લાંબા વખતથી ઊતરેલા હાડકાના ઉપાય

સન્ધીશ્ચિરવિમુક્તાસ્તુ

સ્નિગ્ધસ્વિદ્વાન મૃદુરુતાન ।

ઉક્તૈવિધાનેર્નુદ્ધવા ચ યથાસ્વં સ્થાનમાનયેત્ ॥

પણુ બે સાંધામાંથી હાડકું ઊતરી ગયે પછી વખત થયો હોય તો પડેલાં સાંધાનું સ્નેહન કરીને, પછી સ્વેદન કરીને અને એ રીતે મૃદુ કરીને આગળ કહેવાઈ ગયેલી રીતે અને ખુદ્ધિને ઉપશોગ કરીને સાંધાને પોતપોતાને ઠેઠે બેડવા (છૂટાં પડેલાં હાડકાં ખરાખર બેડાં)

હાંડભંગ ખોટો સંધાયો હોય તો શું કરવું? અસન્ધિમગ્ને રુદ્ધે તુ વિપમોલ્વણસાધિતે ।

આપોથ્ય મજ્જં યમયેત્તતો મગ્નવદાચરેત્ ॥ ૩૧ ॥

સંધિભંગ ન હોય (હાંડભંગ હોય) તેમાં હાડકું ઠકંગી રીતે અને જીંથું રહે એવી રીતે સાંધીને ચિકિત્સા થઈ હોય અને એવી ઠકંગી રીતે બેડાઈને હાડકું રુઝાઈ ગયું હોય તો એ બેડાણને છૂટું કરીને (હાડકું ખોટી રીતે બેડાયુ હોય ત્યાંથી એને તોડીને) પછી એને ખરાખર બેડવું અને ખાંધવું અને પછી ભંગ માટે કરવાની ક્રિયા કરવી.

ભગ્નને પાકવા ન દેવું : કારણ

મગ્નં નૈતિ યથા વાકં પ્રયતેત તથા મિપક્ ।

પક્ષમાંસતિરાત્નાયુઃ સન્ધિઃ શ્લેષ્યં ન ગચ્છતિ ॥ ૩૨

ભાંગેલું પાકે નહિ એવો વૈધે પ્રયત્ન કરવો, કારણ કે બેનાં માંસ, શિરા અને સ્નાયુ પાકી ગયા હોય એવા સાંધા બેડાતા નથી.

ભંગમાં રોજ સ્નેહન, બળ આવે એવી ક્રિયા અને ખસ્તિ

વાતવ્યાધિવિનિર્દિષ્ટાન્

સ્નેહાન્ મગ્નસ્ય યોજયેત્ ।

ચતુષ્પયોગાન્ વલ્ગ્યાશ્ચ વસ્તિકર્મં ચ શીલયેત્ ૩૩

જેવું હાડકું ભાગ્યું હોય કે ભિતરું હોય તેણે વાયુના રોગો માટે ઠહેલા સ્નેહો (ચિ. અ. ૨૧) ચારે પ્રયોગોથી (પીવા માટે, નસ્ય માટે, અભ્યંગ માટે અને અનુવાસન માટે) રોજ વાપરવા, તથા બળ આવે એવી ક્રિયા અને ખસ્તિની ક્રિયા રોજ કરવી.

ભંગરોગમાં પથ્ય ખોરાક

શાલ્યાન્વરસદુઘ્વાયૈઃ પૌષ્ટિકેરવિદાહિમિઃ ।

માત્રયોપચરેદ્મગ્નં સન્ધિસન્લેષકારિમિઃ ॥ ૩૪ ॥

શાલિ ચોખા, ઘી, માંસરસ, દૂધ વગેરે પુષ્ટિ આપે એવા, વિદાહ ન કરે એવા અને સાંધાને બેડી દે એવા પદાર્થો માપસર ખાવા-પીવા આપવા.

સારું નથી; કારણ કે ગ્લાનિથી સાંધા છૂટી જાય છે (સંધાયેલું કે બેડાયેલું છૂટી જાય છે).

લવણં કટુકં ક્ષારમ્લં મૈથુનમાતપમ્ ।

વ્યાયામં ચ ન સેવેત મય્નો રૂઢં ચ મોજનમ્ ॥

ખારું, તીણું, ક્ષાર, ખાટું, મૈથુન, તડકેા કેસરત અને ધૂણું ભોજન ભંગરેગવાળાએ તજવું.

ગંધતૈલ

કૃષ્ણાંસ્તિલાન્ વિરજસો દૃઢવલ્લવદ્ધાન્

સપ્ત ક્ષપા વહતિ વારિણિ વાસચેત ।

સંશોપયેદ્વુદિનં પ્રવિસાર્ય ચૈતાન્

ક્ષીરે તથૈવ મધુકકથિતે ચ તોયે ॥ ૩૬ ॥

પુત્રરપિ પીતપયસ્કાન્-

સ્તાન્ પૂર્વવદેવ શોપિતાન્ વાહમ્ ।

વિગતતુપાનરજસ્કાન્

સઙ્ગૃર્ણ્ય સુઙ્ગૃર્ણિતૈર્યુઙ્ગ્યાત્ ॥ ૩૭ ॥

નલદવાલકલોહિતયષ્ટિકા-

નલમિશિષ્ણવકુષ્ઠવલાત્રયૈઃ ।

અગુરુકુઙ્કુમચન્દનસારિવા-

સરલસર્જરસામરદારુમિઃ ॥ ૩૮ ॥

પદ્મકાદિગોપૈતૈસ્તિલપિટ્ટં તતશ્ચ તત્ ।

સમસ્તગન્ધમૈષ્ણ્યસિદ્ધદુગ્ધેત્ પીડયેત્ ॥ ૩૯ ॥

શૈલેયરાસ્તાંશુમ્તીકસેરુ-

કાલાનુસારીનતપત્રરોષ્ઠૈઃ ।

સક્ષીરશુક્લૈઃ સપયઃ સદૂર્વૈ-

સ્તૈલં પચેત્તત્તલદાદિમિશ્ચ ॥ ૪૦ ॥

ગન્ધતૈલમિદ્મુત્તમમસ્થિ-

સ્થૈર્યકૃજ્જયતિ ચાગ્નુ વિકારાન્ ।

વાતપિત્તજનિતાનતિવીર્યાન્

વ્યાપિનોઽપિ વિવિધેરુપયોગૈઃ ॥ ૪૧ ॥

કચરા કે કેસર વિનાના કાળા તલને યદુ વસ્ત્રમાં ખાંધીને સાત રાત વહેતા પાણીમાં (નદીના પાણીમાં) ડુખાડી રાખવા. પછી એ રાત્રે પલાળેલા તલને રોજ દિવસે છૂટા પાડીને સૂકવવા. (રાત્રે નદીના પાણીમાં ડુખાડવા અને દિવસે છૂટા પાથરીને સૂકવવા એવું સાત વાર કરવું). એ જ રીતે પછી ખીજ સાત રાત

રોજ રાત્રે ગાયના દૂધમાં પલાળીને રોજ દિવસે સૂકવવા. એ જ રીતે પાછા ત્રીજી સાત રાત રોજ રાત્રે જેઠીમધના કવાથમાં પલાળી રાખીને રોજ દિવસે સૂકવી નાંખવા. પછી ફરી સાત રાત રોજ રાત્રે દૂધમાં પલાળી રાખીને અને રોજ દિવસે પુષ્કળ સૂકવીને ખરાખર સુકાય ત્યારે તલનાં છોડાં ઉખાડી નાખીને કચરોકસ્ટર વિનાના કરીને એ તલને ખાંડીને તૈયાર કરેલા તલના ચૂર્ણમાં કાળો વાળો, ખસનો વાળો, મજકં, નખલો, વરિયાળી, મેઘ, ઉપદેટ, ખલા, અતિખલા, નાગખલા, અગર, કેસર, સુખડ, સારિવા, સરલ, દેવદાર, રાજ, દેવદાર અને પદ્મકાદિ ગણનાં ઔષધો—એટલાં ઔષધોનું ખારીક ચૂર્ણ મેળવવું. પછી એ ઔષધોવાળા તલના ચૂર્ણને અર્ધાં સુગંધિ દ્રવ્યો વહે સિદ્ધ કરેલા દૂધથી ભીનું કરીને એને પીલીને એનું તેલ કાઢવું. પછી શિલાજિત, રાક્ષા, શાલિપર્ણી, કસેલાં, ઉત્પલ, સારિવા, તગર, તમાલપત્ર, ઘોધર, ક્ષીરવિદારી અને ધરે—એટલાં ઔષધોના તથા કપર ગણાવેલાં 'કાળો વાળો'થી પદ્મકાદિ ગણનાં ઔષધો સુધીનાં ઔષધોના કલ્ક અને ગાયના દૂધ સાથે એ તેલ (ધીમે તાપે) પકવવું. એને ગંધતૈલ કહે છે. એ ગંધતૈલ જીહ્વિજીહ્વી રીતે (પીવામાં, અભ્યંગમાં, નસ્થમાં, ખસ્તિમાં, ભોજનમાં વગેરેમાં) ઉપયોગ કરવાથી હાડકાંને મજબૂત બનાવવાનું ઉત્તમ ઔષધ છે તથા એ તેલ ખુબુ પ્રખળ અને વ્યાપી ગયેલા વાયુના અને પિત્તના રોગોને ઝટ મટાડે છે.

इत्यष्टाद्वादये पठे उत्तरस्थाने भद्रप्रतिषेधो
नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

અધ્યાય ૨૮મો—ભગંદરના ઉપાય

મયાતો ભગન્દરપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે ભગંદર મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

કમળે રાખવા માટે એ ભાગને બંધનમા ગખનાર પાચ ખીલા (ખૂટ) ઠોકવા બેઈએ. જંવાની છે ખાજુએ છે, સાથળની છે ખાજુએ છે અને પગના તળિયા પાસે એક ખીલા ઠોકવો. (જ્યા ભાગી હોય તો ઘૂંટીના માધની છે ખાજુએ એકએક, ઢીંચણના સાધાની છે ખાજુએ એકએક અને એક પગના તળિયા પાસે એમ કુલ પાચ ખીલા ઠોકવા. માથાજ ભાગે ત્યારે ઢીંચણના સાધાની છે ખાજુએ એકએક, સાથળના વળાના સાધાની છે ખાજુએ એકએક અને પગના તળિયા પાસે એક એમ કુલ પાચ ખીલા ઠોકવા.) કેડમા, કરેડરજજુમા, છાતી મા કે અક્ષકમા ભગ થયો હોય તો પણ ખીલા ઠોકવા.

(પાટિયા ઉપર સુવાડીને પછી જે અંગમા ભગ થયો હોય તે અગથી તરતનો ઉપદેશ સાધો અને તે અગથી તરતનો નીચેશો માધા એ છે સાધાની બન્ને ખાજુએ એકએક મળી કુલ ચાર અને બેડેલુ હાડકુ નીચું ન ખસી બધ તે માટે પગના તળિયા પાસે ખીલા ઠોકવો : આમ કરવાથી ગોઠવાયેલું અંગ હાલી જવું નથી.)

અડાવેલું અંગ ફરી ઊતરી ગયું હોય તેના ઉપાય

વિમોક્ષે ભગ્નસન્ધીનાં વિધિમેવં સમાચરેત્ ॥૨૨॥

અડાવેલું હાડકુ માધામાથી ફરી ઊતરી ગયું હોય તો આગળ કહેનાઈ ગયેલો વિધિ કરવો.

લાંબા વખતથી ઊતરેલા હાડકાના ઉપાય સન્ધીશ્ચિરવિમુક્તાંસુ

શ્લિંગ્ધલિન્નાન્ મૃદૂહતાન્ ।

ઉક્તૌવિધાનેર્બુદ્ધયા ચ યથાસ્વ સ્થાનમાનયેત્ ॥

પણ જે સાધામાથી હાડકુ ઊતરી ગયે પલુ વખત થયો હોય તો પહેલા સાધાનુ સ્નેહન કરીને, પછી સ્નેહન કરીને અને એ ગીતે મૃદુ કરીને આગળ કહેવાઈ ગયેલી રીતે અને ધુન્દિનો ઉપયોગ કરીને સાધાને પોતપોતાને ઠેકાણે બેડવા (છૂટા પહેલા હાડકા ખરાખર બેડવા.)

અંગભંગ ઘોટા સંધાયો હોય તો શુ કરવું ?

અસન્ધિમયો રુદ્ધે તુ ત્રિપમોલ્વળસાધિતે ।

આપોધ્ય મદ્ગં યમયેત્તતો મદ્ગનવાચરેત્ ॥ ૩૧ ॥

સધિભગ ન હોય (કાડખગ હોય) તેમા હાડકુ કઠંગી રીતે અને ઠીચુ રહે એવી રીતે સાધીને ચિકિત્સા થઈ હોય અને એવી કઠંગી રીતે બેડાઈને હાડકુ રુઝાઈ ગયું હોય તો એ બેડાણને છૂટુ કરીને (હાડકુ ખોટી રીતે બેડાયું હોય ત્યાથી એને નોડીને) પછી એને ખરાખર બેડવું અને બાધકુ અને પછી ભગ માટે કરવાની ક્રિયા કરવી.

ભગ્નને પાકવા ન દેવું : કારણ

મદ્ગં નૈનિ યથા પાકં પ્રયતેત તથા મિપક્વ ।

પકમાંસસિરાક્ષાયુ. સન્ધિ. શ્લેષ્મં ન ગચ્છતિ ॥ ૩૨

ભાગેલુ પાકે નહિ એવો પેઠે પ્રયત્ન કરવો,

કાગલુ કે જેના મામ, શિંગ અને સ્નાયુ પાકી ગયા હોય એવા સાધા બેડાતા નથી.

ભંગમાં ગેજ સ્નેહન, બળ આવે એવી

ક્રિયા અને ખસ્તિ

ઘાતવ્યાધિવિનિર્દિષ્ટાન્

સ્નેહાન્ મદ્ગસ્ય યોજયેત્ ।

ચતુષ્પયોગાન્ વલ્યાંશ્ચ વસ્તિકર્મ ચ ત્રીલયેત્ ૩૩

જેવું હાડકું ભાગ્યું હોય કે ઊતર્યું હોય

તેણે વાયુના રોગો માટે કહેલા સ્નેહો (ચિ. અ. ૨૧) ચારે પ્રયોગથી (પીવા માટે, નરય માટે, અભ્યંગ માટે અને અનુવાસન માટે) રોજ

વાપરવા, તથા બળ આવે એવી ક્રિયા અને ખસ્તિની ક્રિયા રોજ કરવી.

ભંગરોગમાં પથ્ય ઘોરાઈ

શાલ્યાજ્વરસદુગ્ધાધોઃ પૌષ્ટિન્નરવિદાહિભિઃ ।

માત્રયોપચરેદ્દ્વન્નં સન્ધિવસ્ત્યેપકારિભિઃ ॥ ૩૪ ॥

શાલિ ચોખા, ઘી, માંસરસ, દૂધ વગેરે

પુષ્ટિ આપે એવા, વિદાહ ન કરે એવા અને સાધાને બેડી દે એવા પદાર્થો માપસર ખાવા

પીવા આપવા.

ભંગરોગમાં અપથ્ય

ગ્લાનિર્ન શસ્યતે તસ્ય સન્ધિવસ્ત્યેપહૃદ્ધિ સા ।

ભંગરાગવાળાને ગ્લાનિ (ઉદ્વેગ) થાય તે

સારું નથી; કારણ કે ગ્લાનિથી સાંધા છૂટી બન્ય છે (સંધાયેલું કે બેડાયેલું છૂટી બન્ય છે).

લવણં કટુકં ક્ષારમ્લં મૈથુનમાતપમ્ ।
વ્યાયામં ચ ન સેવેત મગ્નો રુક્ષં ચ મોજનમ્ ॥
ખારું, તીણું, ક્ષાર. ખાટું, મૈથુન, તડકેા કંસરત અને ઘૂણું ભોજન ભંગરોગવાળાએ તળવું.

ગંધતૈલ

કૃષ્ણાંસ્તિલાન્ વિરજસો દૃઢવલ્લવદ્ધાન્
સત ક્ષપા વહતિ વારિણિ વાસચેત ।
સંશોપયેદ્નુદિનં પ્રવિસાર્ય ચૈતાન્
ક્ષીરે તથૈવ મધુકકથિતે ચ તોયે ॥ ૩૬ ॥
પુનરપિ પીતપયસ્કાન્-
સ્તાન્ પૂર્વવદેવ શોપિતાન્ વાદમ્ ।
વિગતનુપાનરજસ્કાન્
સચ્ચૂર્ણ્ય સુચૂર્ણતૈર્યુઙ્ગ્યાત્ ॥ ૩૭ ॥
નલદવાલકલોહિતયષ્ટિકા-
નલમિશિષ્ણવકુપ્તવલાત્રયૈઃ ।
અગુરુકુટુકમચન્દનસારિવા-
સરલસર્જરસામરદારુભિઃ ॥ ૩૮ ॥
પદ્મકાદિગણોપેતૈસ્તિલપિટ્ટં તતશ્ચ તત્ ।
સમસ્તગન્ધમૈપજ્યસિદ્ધદુઘ્નેત પીડયેત્ ॥ ૩૯ ॥
શૈલેયરાસ્નાંશુમતીકાસેલ-
કાલાનુસારીનતપત્રરોષ્ટ્રૈઃ ।
સક્ષીરશુક્લૈઃ સપયઃ સદૃવૈ-
સ્તૈલં પચેત્તન્નલદાદિમિશ્ર ॥ ૪૦ ॥
ગન્ધતૈલમિદ્મુત્તમમસ્થિ-
સ્થૈર્યકૃજ્જયતિ યાગુ વિકારાન્ ।
વાતપિત્તજનિતાનતિવીર્યાન્
ઘ્યાપિનોડપિ વિવિધેરુપયોગૈઃ ॥ ૪૧ ॥

કચરા કે કંસર વિનાના કાળા તલને ઘટ્ટ વસ્ત્રમાં ખાંધીને સાત રાત વહેતા પાણીમાં (નદીના પાણીમાં) ડુબાડી રાખવા. પછી એ રાત્રે પલાળેલા તલને રોજ દિવસે છૂટા પાડીને સૂકવવા. (રાત્રે નદીના પાણીમાં ડુબાડવા અને દિવસે છૂટા પાથરીને સૂકવવા એવું સાત વાર કરવું). એ જ રીતે પછી બીજી સાત રાત

રોજ રાત્રે ગાયના દૂધમાં પલાળીને રોજ દિવસે સૂકવવા. એ જ રીતે પાછા ત્રીજી સાત રાત રોજ રાત્રે જેઠીમધના ક્વાથમાં પલાળી રાખીને રોજ દિવસે સૂકવી નાંખવા. પછી ફરી સાત રાત રોજ રાત્રે દૂધમાં પલાળી રાખીને અને રોજ દિવસે પુષ્કળ સૂકવીને ખરાખર સુકાય ત્યારે તલનાં છોડાં ઉખાડી નાખીને કચરોકંસર વિનાના કરીને એ તલને ખાંડીને તૈયાર કરેલા તલના ચૂર્ણમાં કાળો વાળો, ખસનો વાળો, મજ્જક, નખલો, વરિયાળી, મેાથ, ઉપલેટ, ખલા, અતિખલા, નાગખલા, અગર, કેસર, સુખડ, સારિવા, સરલ, દેવદાર, રાજ, દેવદાર અને પદ્મકાદિ ગણનાં ઔષધો—એટલાં ઔષધોનું ખારીક ચૂર્ણ મેળવવું. પછી એ ઔષધોવાળા તલના ચૂર્ણને ખર્ધાં સુગંધિ દ્રવ્યો વડે સિદ્ધ કરેલા દૂધથી ભીનું કરીને એને પીલીને એનું તેલ કાઢવું. પછી શિલાજિત, રાસા, શાલિપર્ણી, કસેલાં, ઉત્પલ, સારિવા, તગર, તમાલપત્ર, શેાધર, ક્ષીરવિદારી અને ધરે—એટલાં ઔષધોના તથા કિપર ગણાવેલાં ‘કાળો વાળો’થી પદ્મકાદિ ગણનાં ઔષધો સુધીનાં ઔષધોના કટક અને ગાયના દૂધ સાથે એ તેલ (ધીમે તાપે) પકવવું. એને ગંધતૈલ કહે છે. એ ગંધતૈલ જીહ્વાજી રીતે (પીવામાં, અભ્યંગમાં, નસ્થમાં, ખસ્તિમાં, ભોજનમાં વગેરેમાં) ઉપયોગ કરવાથી હાડકાંને મજબૂત ખનાવવાનું ઉત્તમ ઔષધ છે તથા એ તેલ ખુબુ પ્રખળ અને વ્યાપી ગયેલા વાયુના અને પિત્તના રોગોને ઝટ મટાડે છે.

શ્યદાદ્ગૃહદયે પઠે ઉત્તરસ્થાને મદ્ગપ્રતિષેષો
નામ સતર્વિશોડ્યાયઃ ॥ ૨૭ ॥

અધ્યાય ૨૮ મેા—ભગંદરના ઉપાય

મયાતો મગન્દરપ્રતિષેષં વ્યાધ્યાસ્વામાઃ ।
ઈતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે અમે ભગંદર મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિ-ઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

ભગંદરનાં કારણ, પૂર્વરૂપ અને લક્ષણ
 હસ્ત્યશ્વપુષ્પગમનઋતિનોત્કટકાસનૈઃ ।
 ઘર્ષોન્નિદાનાભિહિતૈરપરૈશ્ચ નિવેવિતૈઃ ॥ ૧ ॥
 ઘનિપ્રાદપ્રપાકેન સઘો યા સાધુગર્હણૈઃ ।
 પ્રાયેણ પિટિકાપૂર્વો

યોડ્ઙ્ગુલે ઘ્વઙ્ગુલેઽપિ યા ॥ ૨ ॥
 પાયોર્વળોઽન્તર્વાહ્યો યા દુપ્રાચ્છ્ઙ્ગાંસગો ભવેત્ ।
 વસ્તિમૂત્રાશયાભ્યાસગતત્યાત્સ્યન્દનાત્મકઃ ॥ ૩ ॥
 ભગન્દરઃ સ

હાથી અને ઘોડાની પીડ ઉપર બેસીને જવાથી,
 કંકણ આસન ઉપર બેસવાથી, કૂલા જમીન
 ઉપર કે બેકક ઉપર દબાય એવી ગતે અધૂકડા
 કે પલાંડી વાળીને બેસવાથી, હરસનાં કારણો
 તરીકે કહેલાં ખીબાં કારણોનું સેવન કરવાથી,
 અશ્વલ પ્રારબ્ધ ફળવાથી કે તરતની કરેલી
 સારા માલુસોની નિંદાથી-આમાંથી કોઈ કારણ-
 ને કીધે સુદાને ફરતા આંગળ કે ઘે આંગળ
 બેટલા ભાગમાં, અંદર કે બહાર, સામાન્ય રીતે
 પહેલાં પિટિકા (શ્લેષ્ઠ પૃકે) થયા પછી, બગડેલાં
 લોહી અને માંસમાં થતા, ખસ્તિ અને મૂત્રાશયની
 ખાસે થતા હોવાથી હૂંચવાના સ્વભાવવાળો
 પ્રણ થાય તેને ભગંદર કહે છે. (ભગંદરના
 પૂર્વરૂપમાં સામાન્ય રીતે પિટિકા થાય છે. શસ્ત્ર
 વગેરેથી ક્ષત થવાથી ભગંદર થાય તેમાં પહેલી
 પિટિકા થતી નથી એવું ખતાવવાને 'સામાન્ય
 ગતે' શબ્દ વાપર્યો છે.)

ચોગ્ય ચિકિત્સા ન કરવાનું પરિણામ
 સર્વોશ્ચ દારવ્યલ્યક્રિયાવતઃ ।
 મગવસ્તિશુદાંસ્તેપુ દીર્ઘમાણેપુ મૂરિમ્નિઃ ॥ ૪ ॥
 યાત્તમૂત્રશાક્ષ્ણુકં લૈઃ સૂક્ષ્મૈર્વમતિ ક્રમાત્ ।

ભગંદર થયા પછી જે માલુસ ક્રિયા
 (ચિકિત્સા અને પથ્ય) કરતો નથી તેનાં જન-
 નેન્દ્રિય, મૂત્રાશય અને સુદાને એ પ્રણ આખાં
 ફાટી નાખે છે. એ ફાટતાં હોય છે ત્યારે અનેક
 સૂક્ષ્મ સોતો દ્વારા અવક્રમે વાયુ, પેશાબ,
 આંઠો અને વીર્ય નીકળે છે.

ભગંદરના પ્રકાર

દોષઃ પૃથગ્યુતૈઃ સન્નગાન્તુઃ સોઽપ્રમઃ સ્મૃતઃ ॥ ૫ ॥

ત્રણ દોષનાં ત્રણ, બેબે દોષ-બેગા થઈને
 ત્રણ, બધા(ત્રણે)ય દોષોનું એક અને આગંતુ
 ભગંદર એ આડમું-એમ આક પ્રકારનું ભગં-
 દર શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

પિટિકાઃ ભગંદર

અપકં પિટિકામાહુઃ પાકપ્રાત્તં ભગન્દરમ્ ।

(ભગંદરની જગ્યાએ થયેલા) કાચા ત્રણ-
 (સોબે, ગૂમડું)ને પિટિકા અને પાકવા માંડેલા
 ત્રણને ભગંદર કહે છે.

ભગંદર કરે એવી અને ભગંદર

ન કરે એવી પિટિકા

ગૂદમૂલાં સસંરમ્ભાં રુગાહ્યાં રુઠ્ઠકોપિનીમ્ ॥ ૬ ॥
 ભગન્દરકર્તૌ વિદ્યાત્ પિટિકાં ન ત્વતોઽન્યથા ।

(ભગંદર થાય એવી જગ્યાએ ત્રણ બે ભતતની
 પિટિકા થઈ શકે છે : ભગંદર કરે એવી અને
 ભગંદર ન કરે એવી. એ ખંને પિટિકાએને
 એાબખાવવા માટે હવે કહે છે કે :)

જોડા મૂળવાળી, સોબવાળી, પીડાથી ભરેલી
 અને રુઝાયા પછી ત્રણ ફરી ભજબે એવી પિટિકા
 ભગંદર કરે છે, એથી જુદી ભતતની પિટિકા
 ભગંદર કરતી નથી એમ બાણુવું.

પિટિકાએનાં લક્ષણ

વાયુની પિટિકા

તત્ર ડ્યાવાઽરુણા તોદમેદસ્ફુરણઠ્ઠકરી ॥ ૭ ॥

પિટિકા મારુતાત્

તેમાં વાયુથી થતી પિટિકા (શ્લેષ્ઠ પૃકે)
 ખદામી રંગની કે આછા લાલ રંગની; તોદ,
 બેદ, ફરકાટ (ધરથરાટ) અને પીડા કરે એવી
 હોય છે.

પિત્તની પિટિકા

પિત્તાદુષ્ટ્રમીવાચદુચ્છિતા ।

રાગિણી તનુરૂપાહ્યા જ્વરધૂમાયનાન્વિતા ॥ ૮ ॥

પિત્તને કીધે થતી પિટિકા ભંટની ડોક જેવી
 ભંચી, રાતી, પાતળી, ગરમથી ભરેલી, તાવ
 અને ધૂમાયનવાળી હોય છે.

કંદની પિટિકા

સ્વિપરા સ્નિગ્ધા મહામૂલા

પાણુઃ કણ્ઠમતી કફાત્ ।

કરૂને લીધે થતી પિટિકા સ્થિર, સ્નિગ્ધ, મોટા મૂળવાળી, ઘોળી અને અણુજવાળી હોય છે.
વાતપિત્તની પિટિકા

ઝ્યાવા તામ્રા સદાહોપા ઘોરરુગ્ વાતપિત્તજા ॥૧
વાયુ અને પિત્ત સાથે કોપવાથી થયેલી પિટિકા બદામી રંગની, તાંબાવર્ણી, દાઢ અને ભ્રાવાળી અને ભયંકર પીડાવાળી હોય છે.

કંકવાતની પિટિકા

પાણ્ડુરા કિચ્ચિદાઝ્યાવા

કુચ્છૂપાકા કમ્પાનિલાત્ ।

કંક અને વાયુ સાથે કોપવાથી થતી પિટિકા ઘોળી, જરા આછા બદામી રંગની અને મુશ્કેલીથી પાકે એવી હોય છે.

ત્રિદોષની પિટિકા

પાદાહ્નુગુપ્તસમા સર્વેદૈવિનાનાવિઘ્નવ્યથા ॥ ૧૦ ॥
શૂલારોચકત્ત્વદાહજ્વરચ્છદિરુપદ્રુતા ।

ત્રણે દોષ સાથે કોપવાથી થતી પિટિકા પત્રના અંગૂઠા જેવી, બતબતની પીડાવાળી તથા શૂળ, અરચિ, તરસ, દાઢ, તાવ અને ભિલટી-એટલા ઉપદ્રવેવાળી હોય છે.

નિજ પિટિકાઓમાં એકરકારીતું પરિણામ વ્રણતાં યાન્તિ તાઃ પન્થાઃ પ્રમાદાત્

એ (સાત નિજ પિટિકાઓ) તરફ ઘટ્ટરકાર રહેવાથી એ ત્રણ (ભગંદર) બની જાય છે.

ભગંદરોનાં લક્ષણો

શતપોનક

તત્ર વાતજા ॥ ૧૧ ॥

ઝીયતેઽણુમુલેચ્છિદ્રૈઃ શતપોનકવત્ ક્રમાત્ ।
અચ્છં સ્વદ્વિરાસાવમજસં ફેનસંયુતમ્ ॥ ૧૨ ॥
શતપોનકસંજોઽયમ્

તેમાં (સાત નિજ પિટિકાઓમાંથી), વાયુની પિટિકા ખગડે ત્યારે ફીણવાળો પાતળો ખગાડ સતત ઢૂંચતાં, સૂક્ષ્મ મોવાળાં, ચાળણી જેવાં છિદ્રો ધીમે ધીમે વાયુની પિટિકા ઉપર ભરસક ભરાઈ જાય છે. આને શતપોનક કહે છે.

ઉષ્ણશીવ

ઉષ્ણશીવસ્તુ પિત્તજઃ ।

પિત્તથી થતુ ભગંદર ઉષ્ણશીવ કહેવાય છે.

પરિસ્ત્રાવી

ઘ્રુપિચ્છાપરિસ્ત્રાવી પરિસ્ત્રાવી કપોદ્ભવઃ ॥૧૩॥

કંકથી થતું ભગંદર ખહુ પિચ્છા દ્વેને એવું હોય છે, એને પરિસ્ત્રાવી કહે છે.

પરિક્ષેપી

વાતપિત્તાત્પરિક્ષેપી પરિક્ષિપ્ય ગુદં ગતિઃ ।

જાયતે પરિતસ્ત્રાવ પ્રાકારં પરિસ્ત્રેવ ચ ॥ ૧૪ ॥

વાયુ અને પિત્ત સાથે કોપવાથી પરિક્ષેપી ભગંદર થાય છે. જેમ શહેરના કિલ્લાની આસપાસ ખાઈ હોય છે, તેમ આ પરિક્ષેપી ભગંદરમાં-યુદાને ફરતી નાડી (=ભગંદરનો ભાગ) થાય છે.

ઋણુ

ઋણુર્વાતિકાકાદ્યજ્યા ગુદો ગત્યાઽત્ર દીર્યતે ।

વાયુ અને કંક સાથે કોપવાથી ઋણુ નામનું ભગંદર થાય છે. તેમાં ભગંદરની નાડી (ગતિ) સીધી હોવાથી યુદા ફાટી જાય છે. (આમાં પરિક્ષેપીની માફક યુદાને ફરતું ભગંદર થતું નથી, પણ યુદાની એક ખાણુએથી નીકળી ફેલાતું ફેલાતું સીધું જાય છે અને યુદાને ચીરીને યુદાની સામી ખાણુએ જાય છે.)

અર્શોભગંદર

કફપિત્તે તુ પૂર્વાત્યં ડુર્નામાશ્રિત્ય કુપ્યતઃ ॥ ૧૫ ॥

અર્શોમૂલે તતઃ શોકઃ કણ્ઠદાહાદિમાન્ ભવેત્ ।

સ ઝીવં પન્થમિન્નોઽસ્ય ક્ષેદ્યન્મૂલમર્ગસઃ ॥૧૬॥

સ્વવ્યજસં ગતિમિરયમર્શોભગન્દરઃ ।

પહેલા (અર્શોભગંદર થતા પહેલાં) થયેલા હરસમાં રહીને કંક અને પિત્ત જ્યારે સાથે કોપે છે, ત્યારે હરસના મૂળમાં અણુજ, ખળ-તરા વગેરેવાળો સોબે આવે છે. એ સોબે પાકીને અને પછી ફૂટીને એ હરસના મૂળમાં તરત ક્ષેદ કરે છે અને નાડીએ દ્વારા એમાંથી સતત ક્ષેદ નીકળ્યા કરે છે. આ અર્શોભગંદર છે.

શંખુકાવર્ત

સર્વજઃ શમ્બુકાવર્તઃ શમ્બુકાવર્તસન્નિમઃ ॥ ૧૭ ॥

ગતયો દારયન્ત્યસ્મિન્ શ્વેગૈર્દારુણૈર્ગુદમ્ ।

શંખુકાવર્ત ભગંદર ત્રણે દોષથી થાય છે.

એ શંખુક(૧. શંખ, ૨. એક બતની માછલી)ના

આટા જેવું હોય છે. એમાં થતી નાડીએ।
(ભગદરને પ્રસરવાના ગસ્તા) પીડાના ભયંકર
એટલે ક્ષીણે શુદ્ધાને ચીરી નાખે છે.

ઉન્માર્ગી (=ક્ષતજ) ભગદર

અસ્થિલેગોઽભ્યગ્હતો માસગૃહ્યા યદા ગુદમ્ ॥
ક્ષિણોતિ તિર્યંકનિર્ગચ્છન્નમાર્ગે ક્ષતતો ગતિઃ ।
સ્યાન્નત પુયદીર્ણાયા માંસકોથેન તત્ર ચ ॥ ૧૯ ॥
જાયન્તે ક્રમયસ્તસ્ય પાદન્તઃ પરિતો ગુદમ્ ।
વિદારયન્તિ ન ચિરાદુન્માર્ગી ક્ષતજશ્ચ સ ॥૨૦॥

માસના લોભથી (=માસ ખાવાના લોભમાં
ને લોભમાં માસમાંથી હાડકાના કકડા પૂરા
કાઢી નાખ્યા વિના માસ ખાવાથી) હાડકાને
કકડો ખવાઈ બંધ તે સ્થિર રસ્તે શુદ્ધામાંથી
નીકળવાને બદલે બીજે કોઈ રસ્તે આડો (=ત્રાસો)
થઈને નીકળે છે, ત્યારે તે શુદ્ધાને નુકસાન પહોંચાડે
છે (શુદ્ધામાં ક્ષત કરે છે). એ ક્ષતમાંથી ગતિ
(નાડી, ખગાડે કરેલો ગસ્તા) થાય છે. પછી
જ્યારે એ નાડી પરથી ચિરાઈ બંધ છે, ત્યારે
માસ સડવાથી ત્યાં કીડા ઉત્પન્ન થાય છે. એ
કીડા એની (ભગદરના રોગીની) શુદ્ધાને બધી
ખાજીથી કારી ખાઈને થોડા જ વખતમાં શુદ્ધાને
ચીરી નાખે છે. આને ઉન્માર્ગી અને ક્ષતજ
ભગદર કહે છે.

તેષુ સ્પંદાહકગ્ઙ્વાદીન્ વિચ્યાદ્ વ્રણનિષેધત ।
વ્રણપ્રતિષેધના અધ્યાયમાં તે તે પ્રકારના
વ્રણના લક્ષણોમાં વાકુના વ્રણમાં પીડા (=તેડ,
બેદ-ઉ ૨૫/૬૩), પિત્તના વ્રણમાં દાહ (=ક્ષતોરિ
તત્તમ્વચ-ઉ. ૨૫/૮), કફના વ્રણમાં ખણજ
(કણુકમાન્ ઉ. ૨૫/૮૩) વગેરે કહ્યું છે તે તેમાં
(=ઉપગ ગણુવેલા તે તે દોષના ભગદરોમાં)
સમજાવેલાં.

સાધ્યઅસાધ્ય

પદ્ ક્ષ્ત્રસાધનાસ્તેપાં નિચયક્ષતજો ત્યજેત્ ॥
પ્રગાહિણીં ઘલીં પ્રાતં સેવનીં વા સમાશ્રિતમ્ ।
તેમાંથી છ (=એક એક દોષના વ્રણ અને
એ છે દોષના વ્રણ) દુ.સાધ્ય છે, ત્રિદોષનુ, ક્ષતજ
(=ઉન્માર્ગી) ભગદર, શુદ્ધાની પ્રવાહિણી નામની
વધી (નિ. ૭/૪)માં થયેલું ભગદર તથા

સેવની ઉપર થયેલું ભગદર-એ ચાગ ભગદર
(અસાધ્ય હોવાથી) છાડી દેવા.

ચિકિત્સા

પિટિકાના ઉપચાર

અયાસ્ય પિટિકામિવ તથા યત્નાદુપાચરેત્ ॥૨૨
શુદ્ધયસ્કૃત્કૃત્તિસેકાર્યંથા પાકં ન ગચ્છતિ ।

હવે શોધન, ઘોહી કઠાવવું, સેચન વગેરે
કરીને એની (ભગદરની, ભગદર થતા પહેલા
થતી) પિટિકાને મટાડવાના ઉપાય એવા પ્રયત્ન
પૂર્વક કરવા કે એ પાકે નહિ (પાકવા માડીને
ભગદરનું સ્વરૂપ પકડે નહિ).

ભગદરના ઉપચાર

પાકે પુનરુપસ્તિન્ન સ્વેદિતં ચાવગાહત. ॥૨૩॥
યન્ત્રયિત્વાડર્શસમિવ પદ્યેત્સમ્યગ્ભગાન્દરમ્ ।
ઘર્વાવીતં પરાવીતમન્તર્મુખ્યહિર્મુલ્તમ્ ॥ ૨૪ ॥

પણ બે પાકવા માટે તે સ્નેહન કરીને,
અવગાહ સ્વેદની રીતે શેક કરીને, હરસ બેવા
માટે મૂકવાનું હોય છે તે રીતે ભગદર બેવાનું
યત્ર (શુદ્ધામાં) મૂકીને બેઈ લેવું કે ભગદરનું
મેા વેધના સામુ છે કે વેધથી ઊંધી દિશામાં
છે, ભગદરનું મેા (શુદ્ધાના માર્ગની) અદર
છે કે બહાર છે.

અતર્મુખ, બહિર્મુખ અને ઉપ્રૂચીવ માટે ક્રિયા
અયાન્તર્મુલ્તમેપિત્વા સમ્યક્ શાસ્ત્રેણ પાટયેત્ ।
ઘર્હિર્મુલ્ત ચ નિન્દોય તતઃ ક્ષારેણ સાધયેત્ ॥૨૫॥
ઘ્નિના વા મિપક્ સામુ ક્ષારેણોપ્કન્ધરમ્ ।
હવે, જે ભગદરનું મેા શુદ્ધાના માર્ગની
અદરની ખાજીએ હોય તે ભગદરમાં એપણી
શલાકા ચડાવીને (એપણી શલાકા વડે ભગ
દરે કયે કયે માર્ગે ગતિ કરી છે તે બાજીને)
એ ભગદરને શસ્થી બરાબર ચીરવું, અને
જે ભગદરનું મેા શુદ્ધાના માર્ગની બહારની
ખાજીએ હોય તેને આખું ચીરવું અને પછી
ક્ષારથી કે અશિથી ખાજીને વેધે મટાડવું, પણ
ઉપ્રૂચીવ ભગદરને (ચીર્થો પછી) ક્ષારથી જ
(અશિથી નહિ) મટાડવું.

શતપોનક ભગદરને રીી રીતે ચીરવું ?
નાડીરેકાન્તરાઃ કૃત્વા પાટયેચ્છતપોનકમ્ ॥૨૬॥

તાસુ સ્થાસુ શેપાશ્ચ, મૃત્યુર્દીર્ઘીં ગુદેજ્યયા ।

શતપેનક ભગંદરની એકાંતર નાડીઓ ચીરવી (ખધી નાડીઓ—પ્રસરવાના ખધા માર્ગો—એકસાથે ચીરવા નહિ, પણ એકએક નાડી મૂકીને નાડીઓ ચીરવી; પહેલી, ત્રીજી, પાંચમી એ રીતે ચીરવી.) પછી એ નાડીઓ રચાર્ધ બંધ ત્યારે ખાકીની (બીજી, ચોથી, છઠ્ઠી વગેરે નાડીઓ ચીરવી). એ એમ કરવામાં ન આવે તે ગુદા ચિરાર્ધ જવાથી મોત થાય છે.

પરિક્ષેપી ભગંદર

પરિક્ષેપિણિ ચાપ્યેવં નાહુતુકેઃ ક્ષારસૂત્રકૈઃ ॥૨૭॥

પરિક્ષેપી ભગંદરમાં નાડીમણુમાં કહેલા (ઉ. ૩૦/૩૫, ૩૫૩) ક્ષારસૂત્રો વડે નાડીને ચીરીને પછી એ જ રીતે મટાડવું.

અર્શોભગંદર

મર્શાંભિગન્દરે પૂર્વમર્શાસિ પ્રતિસાધયેત્ ।

અર્શોભગંદરમા પહેલાં હરસ મટાડવા.

ક્ષતજ ભગંદર

ત્યક્ત્યોપચર્યઃ ક્ષતજઃ શલ્યં શલ્યવતસ્તતઃ ॥૨૮

આહરેચ તયા દધાત્ કૃમિઘ્નં લેપમોજનમ્ ।

પિળ્ડનાહ્યાદયઃ સ્વેદાઃ

સુસ્તિગ્ધા રુજિ પૂજિતાઃ ॥૨૯॥

ક્ષતજ ભગંદર અસાધ્ય છે એવું સાક્ષ જણાવીને પછી (દરદીની ઇચ્છા હોય તે) એના ઉપચાર કરવા. પછી શલ્યવાળા એ ભગંદરનું શલ્ય કાઢવું અને કીડાને મારી નાખે એવો લેપ કરવો અને એવો ખોરાક આપવો. એ પીડા થતી હોય તે સારી રીતે સ્નિગ્ધ કરેલા પિંડસ્વેદ, નાડીસ્વેદ વગેરે ભાતના શેક કરવા એ હિતકારક છે.

ખહુ છિદ્રોવાળા ભગંદરને કેવી રીતે કાપવું?

સર્વત્ર ચ વહુલ્લિદ્રે છેદાનાલોચ્ય યોજયેત્ ।

ગોતીર્યસર્વતોમદ્રદલલાઙ્ગલાઙ્ગલાન્ ॥૩૦॥

ખહુ છિદ્રોવાળા ભગંદરમાં ખધી ખાજુને વિચાર કરીને ગોતીર્ય, સર્વતોભદ્ર, દલલાંગલ અને લાંગલ (શ્લેકાં ૩૦૩ થી ૩૧૩) એ ચાર પ્રકારના છેદ કરવા (એ ચારમાંથી જે પ્રસંગે જ યોગ્ય હોય તે છેદ કરવો).

ગોતીર્ય, સર્વતોભદ્ર, દલલાંગલ અને લાંગલ છેદની સમજણ

પાર્શ્વ ગતેન શલ્કેણ છેદો ગોતીર્યકો મતઃ ।

સર્વત્રઃ સર્વતોમદ્રઃ, પાર્શ્વલ્લેદોઽર્ધલાઙ્ગલઃ ॥૩૧

પાર્શ્વદ્વયે લાઙ્ગલકઃ

એક ખાજુ પરથી ખોસેલા શસ્ત્રથી છેદ કરવો તેને ગોતીર્યક છેદ કહે છે, ખધી ખાજુ પરથી ખોસેલા શસ્ત્રથી છેદ કરવો તેને સર્વતોભદ્ર છેદ કહે છે, અડધી હળના આકારનો છેદ ખાજુમાં કરવો તેને દલલાંગલ છેદ કહે છે અને બંને ખાજુએ હળ જવો છેદ કરવો તેને લાંગલક છેદ કહે છે.

સમસ્તાંશ્ચામિના દહેત્ ।

આસ્ત્રાવમાર્ગાન્નિઃશેષં નૈવં વિકુરુતે પુનઃ ॥૩૨ ॥

ખગાડને વહેનારા ખધા માર્ગોને અગ્નિથી પૂરેપૂરા ખાળી નાખવા, એમ કરવાથી એ ફરીથી વિકાર કરશે નહિ (સિખળશે નહિ).

યતેત કોષ્ટશુદ્ધૌ ચ મિપક્ તસ્યાન્તરાઽન્તરા ।

વૈદ્યે તેના (ભગંદરના દરદીના) કાઠાની શુદ્ધિ કરવાને અવારનવાર (વચ્ચે વચ્ચે) યત્ન કરવો.

ભગંદરના પ્રણુમાં લેપ

લેપો ઘ્રણે વિઢાલાસિય ત્રિફલારસકલ્કિતમ્ ૩૩॥

ત્રિફળાના કવાથમાં બિલાડીના હાડકાને કલક કરીને એનો લેપ પ્રણુમાં કરવો.

ભગંદરનું અબ્યંગ તેલ

જ્યોતિષ્પતીમલયુલાઙ્ગલિજેલુપાટા-

કુમ્માગિનિસર્જ(જિ)કરવીરવચાસુધુકૈઃ ।

અમ્બજ્જનાય વિપચેત મગન્દરાણાં

તૈલં વદન્તિ પરમં હિતમેતવૈયામ્ ॥ ૩૪ ॥

માલકાંકણી, ખાવચી, રતવેલિયો, ગૂદાં, ઠાળીપાટ, નસોતર, ચિત્રો, રાખ, કથિર, થોર, આકેડો—એટલાં ઔષધો વડે તેલ પકાવીને એ તેલ ભગંદરના પ્રણુમાં ચોપડવું. એ તેલ ભગંદરો માટે ખહુ હિતકારક છે, એવું મહર્ષિઓ કહે છે.

મધુકરોઘ્રકૃણાત્રિદિરેણુકા-

દ્વિરજનીફલિનીપટુસારિવાઃ ।

કમલનેસરપક્કઠવાતક્રી-

મદનસર્જરસામયરોદિકાઃ ॥ ૩૫ ॥

સવીજપૂરચ્છદનૈરેમિસ્તૈલ વિપાચિતમ્ ।

મગન્દરાપચીકુષ્ઠમધુમેહઘ્નગાપહમ્ ॥ ૩૬ ॥

જેડીમધ, લોધર, પીપર, નાની એલચી, રેણુકુખીજ, હળદર, દારહળદર, કાંજ, મૈંધન, ચારિવા, કમળનું કેસર, પદ્મકાષ્ઠ, ધાવડી, મીણુ, રાળ, ઉપચેટ, લબમણી તથા બિનેરાનાં ખાંડડાં-એટલી વસ્તુઓ વડે પકવેલું તેલ ભગન્દર, અપચી, કુષ્ઠ, મધુમેહ અને વ્રણને મટાડે છે.

ભાગન્દર વગેરેમાં ચાટવાના. પીવાના,

ફાંકવાના યોગો

મધુતૈલયુતા વિઢ્ઢસાર-

ત્રિફલામાગધિકારુણાશ્ચ લીલાઃ ।

હમિકુષ્ઠમગન્દરપ્રમેહ-

શ્વતનાડીઘ્નરોપણા મવન્તિ ॥ ૩૭ ॥

વાવડિંગ, ખેરસાર, ત્રિકળા અને પીપરનું ચૂર્ણ મધ અને તેલમાં ચાટવાથી કૃમિ, કુષ્ઠ, ભગન્દર, પ્રમેહ, શ્વત અને નાડીવ્રણ રુઝાય છે (જણાવેલા રોગો મટે છે).

અમૃતાનુદિવેલ્લવાસકં

કાલિપથ્યામલકાન્તિ ગુગુલુઃ ।

કમનુલમિદં મધુઘ્નતં

પિટિકાસ્પૈલ્યમગન્દરાન્ જયેત ॥૩૮॥

ગળો. નાની એલચી, વાવડિંગ, કડાછાલ, ખડેડાં, હરડે, આમળા અને ગૂગળ એટલાં ઔષધોને કનવાવ વધારીને (ગળો એક ભાગ, નાની એલચી બે ભાગ એ ગીને વધતાંવધતાં છેનટે ગૂગળ આઠ ભાગ લઈને) એ બધાંના ચૂર્ણને મધમાં ઠાલવીને ચાટવા કે પીવાથી પિટિકા, બાડાપણું અને ભગન્દર મટે છે.

માગધિકાગ્નિનકલિહ્વિટકૈ-

વિલ્વધૃતેઃ સ્નાપાપલપટકઃ ।

ગુગુલુના સદરોન સમીતેઃ

શ્વોદ્રયુતેઃ સમ્પ્લામયનાશઃ ॥ ૩૯ ॥

પીપર, ચિત્રો, ઇદ્રજવ, વાવડિંગ, દરેક એકએક પળ, ત્રિકળા છ પળ, ફલ વજન જેટલા ગૂગળ-આટલું

મધમાં ઠાલવીને ચાટવાથી બધા રોગોના નાશ થાય છે.

ગુગુલુપદ્મપલં પલિકાંશા

માગધિકા ત્રિફલા ચ પૃથક્સ્યાત્ ।

ત્વક્ષુતિકર્મયુતં મધુલીઢ

કુષ્ઠમગન્દરગુલ્મગતિન્નમ્ ॥ ૪૦ ॥

પાચ પલ ગૂગળ, પીપર એક પલ, ત્રિકળા એક પલ, તજ એક કૃષ્, નાની એલચી એક કૃષ્-એટલા ઔષધો મધ સાથે ચાટવાથી કુષ્ઠ, ભગન્દર, ગોળો અને નાડી મટે છે.

ગૃહ્ણવેરજોયુક્તં તદેવ ચ સુમાચિતમ્ ।

સ્વાયેન દશમૂલસ્ય વિશેષાદ્વાતરોગનિત્ ॥૪૧॥

તે(શ્લેષક ઉલ્કે, ઝંબાળા ગૂગળ વગેરે પાચ દ્રવ્યો)માં જ ચૂર્ણનું ચૂર્ણ ભેળવીને એને (એ ભેગા ચૂર્ણને) દશમૂળના કનાથની સારી રીતે ભાવના દઈને ફાંકવાથી ખાસ કરીને વાયુ થી થયેલા કુષ્ઠ, ભગન્દર, ગોળો અને નાડી મટે છે.

ઉત્તમાશ્વદિરસારજં રજઃ

શીલ્યન્નસનવારિભાવિતમ્ ।

દન્તિ તુલ્યમહિપાક્ષમાક્ષિકં

કુષ્ઠમેહપિટિકામગન્દરાન્ ॥૪૨॥

ત્રિકળા અને ખેરસારનું ચૂર્ણ એ બંને ખીખલાના કનાથની ભાવના દઈને એના જેટલા જ વજનનાં ગૂગળ અને મધ લઈને એ બધું ભેળું કરીને રોજ ચાટવાથી કુષ્ઠ, પ્રમેહપિટિકા અને ભગન્દર મટે છે.

મગન્દરેષ્વેપ વિશેષ ઉન્નતઃ

શેષાણિ તુ વ્યજ્જનસાઘતાનિ ।

ઘ્નગાધિકારાત્ પરિશીલનાશ્ચ

સમ્યગ્વિદિત્વોપયિકં વિદધ્યાત્ ॥૪૩॥

ભગન્દરોમાં, જે ભગન્દરમાં જે ખાસ ક્રિયા કરવાની છે તે આ અધ્યાયમાં કહી છે. ખાકીરું બધું મટાડવાના ઉપાય સ્પષ્ટ છે (કહેવાઈ ગયા છે). અધ્યાયમાં નથી કહ્યું તેના ઉપાય કે અધ્યાયમાંથી અને આધુ-વેદના પરખર બાણી લઈને કરવા.

ભગંદરમાં અપધ્ય

અશ્વપૂષ્પગમનં ચલરોઘં

મદ્યમૈથુનમર્જીર્ણમસાત્મ્યમ્ ।

સાહસાન્તિ વિવિધાન્તિ ચ રૂઢે

વત્સરં પરિહરેદધિકં વા ॥ ૪૪ ॥

ભગંદરને પ્રભુ રુઝાઈ ગયા પછી પણ એક વરસ સુધી કે તેથીયે વધારે વખત સુધી ઘોડાની પીઠ પર બેસીને જવું નહિ, વાયુને (વેગને) રોકવા નહિ, દારૂ પીવો નહિ, મૈથુન કરવું નહિ, અલ્હુલ થવા દેવું નહિ, માફક ન આવે એવા આહારવિહાર કરવા નહિ તથા જાતજાતનાં ગળ ઉપરાંતનાં કામ કરવાં નહિ.

શ્યવ્યાગહૃદયે પઠે ઉત્તરસ્થાને મગ્નદરપ્રતિપેષો

નામાદ્યવિગોડધ્યાયઃ ॥ ૨૮ ॥

અધ્યાય ૨૯ મો—બ્રંથિ, અર્બુદ, હાથી-

પગ, અપચી અને નાડીનું જ્ઞાન

અયાતો ગ્રન્થ્યર્બુદગ્લીપિદાપચી-

નાડીવિજ્ઞાનીયં ધ્યાત્યાસ્વામઃ ।

इति ह स्माहुरत्रेयादयो महर्षयः ॥

ત્યારે હવે અમે બ્રંથિ (રસોળી), અર્બુદ (ઝેરી રસોળી, મ. ડેન્ડર), શ્લીપદ (હાથી-પગ), અપચી (કંકમાળ) અને નાડી (ભર-નીગળ ગૂઠું) એટલા રોગો વિષે જ્ઞાન થવા માટે જરૂરી અધ્યાય સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

બ્રંથિ (=રસોળી, ગાંઠ)

कफप्रधानाः कुर्वन्ति मेदोमांसान्मलाः ।

वृत्तोन्नतं यं श्वयथું स ग्रन्थिर्ग्रथનાत्સ્મૃતઃ ॥૧૧॥

કફ જેમાં મુખ્ય હોય એવા દોષો ચરબીમાં, માંસમાં અને ઘોડામાં રહીને જે ગોળ અને ભ્રંચો સોબે આણે છે તે સોબે ગંઠાયઘો હોવાથી એને બ્રંથિ (રસોળી, ગાંઠ) કહે છે.

બ્રંથિની સંખ્યા

दोषान्नामांसमेदोस्त्रिसिराव्रणभवा नव ।

તે

તે (બ્રંથિ) નવ છે: ત્રણ દોષને ક્ષીધે થતી

ત્રણ, ઘોડાને ક્ષીધે, માંસને ક્ષીધે, ચરબીને ક્ષીધે, હાડકાંને ક્ષીધે, શિરાને ક્ષીધે અને ત્રણને ક્ષીધે થતી.

વાયુની બ્રંથિ

तत्र वातादायामतोदमेदान्वितोऽसितः ॥૨॥

સ્થાનાત્સ્થાનાન્તરગતિરક્સાદ્દાનિવૃદ્ધિમાન્ ।

मृदुर्वસ્तिरिवानद्धो विभिन्नोऽच्छं स्रवत्यसृक् ॥૩॥

તેમાં (નવ બ્રંથિમાં), વાયુને ક્ષીધે થતી બ્રંથિ આયામ (ખેંચ), તેલ અને શેલવાળી; કાળી, એક જગાએથી બીજી જગાએ ફરતી, કારણ વિના ઘટતી અને વધતી, મૃદુ, મૂના-શયની માફક તસતસતી (કૂલીને લાંબી થયેલી) હોય છે. એ કૂટે ત્યારે એમાંથી પાતણું ઘોડા નીકળે છે.

પિત્તની બ્રંથિ

पित्तात्सदाहः पीताम्भो रक्तो वा, पच्यते द्रतम् ।

भिन्नोऽस्त्रमुष्णं स्रवति

પિત્તને ક્ષીધે થતી બ્રંથિ પીળા રંગની કે રાતી હોય છે, એ ઝટ પાકી જાય છે અને એ કૂટે ત્યારે એમાંથી ગરમ ઘોડા નીકળે છે.

કંફની બ્રંથિ

श्लेषणा नीरुजो घनः ॥ ૪ ॥

શીતઃ સર્વળઃ કણ્ઠમાન્, પકઃ પૂર્વં સ્રવેદ્ઘનમ્ ।

કંફને ક્ષીધે થતી બ્રંથિ પીડા વિનાની, ઘટ, ઠંડી, શરીરના રંગની અને ખણજવાળી હોય છે. એ પાકે ત્યારે ઘાટું (બહુ) પર નીકળે છે.

લોહીની (=રક્તજ) બ્રંથિ

दोषैर्दुष्टેऽस्त्रि ग्रन्थिर्भवेन्मूर्च्छत्सु जन्तुषु ॥ ૫ ॥

સિરામાંસં ચ સંશ્રિત્ય સસ્વાપઃ પિત્તલક્ષણઃ ।

દોષો વડે ઘોડા ખગડવાથી કૃમિ (કીડા) વધે ત્યારે શિરા અને માંસને આશ્રય લઈને સ્પર્શની ખખર ન પડે એવી, પિત્તની બ્રંથિ જેવાં લક્ષણોવાળી બ્રંથિ થાય છે.

માંસની બ્રંથિ

मांसलेदुपितं मांसमाहारैर्ग्रन्थिमावहेत् ॥ ૬ ॥

ક્ષિગ્ધં મહાન્તં કઠિનં સિરાનદ્ધં કપાકૃતિમ્ ।

પુષ્કળ માંસવાળા ખોરાકથી ખગડેલું માંસ સિનગ્ધ, મોટી, કઠણુ; શિરાઓની બળથી છવાયેલી અને કંફની બ્રંથિ જેવાં લક્ષણોવાળી બ્રંથિ

કમલકેસરપદ્મકવાતક્રી-

મદનસર્જરસામયરોધિકાઃ ॥ ૩૫ ॥

સવીજપૂરચ્છદનૈરેમિસ્તેલં વિપાચિતમ્ ।

મગન્દરાપવીકુદ્રમધુમેહવ્રણપાહમ્ ॥ ૩૬ ॥

જેઠીમધ, લોધર, પીપર, નાની એલચી, શેલુકખીજ, હળદર, દારુહળદર, ઠાંગ, સૈંધવ, સારિવા, કમળનું કેસર, પદ્મકાષ્ઠ, ધાવડી, મીઠુ, રાજ, ઉપચેટ, લલમણી તથા બિન્નેરાનાં પાંદડાં-એટલી વસ્તુઓ વડે પકવેલું તેલ ભગંદર, અપચી, કુદ્ર, મધુમેહ અને વ્રણને મટાડે છે.

ભાગંદર વગેરેમાં ચાટવાના, પીવાના,

ફાંકવાના યોગો

મધુતેલયુતા વિદ્વજ્જ્વાર-

ત્રિફલામાગધિકાકળાશ્ચ લીલાઃ ।

હ્રમિકુદ્રમગન્દરપ્રમેહ-

શ્વતનાઠીવ્રણરોપણા ભવન્તિ ॥ ૩૭ ॥

વાવડિંગ, ખેરસાર, ત્રિક્ષણ અને પીપરનું ચૂર્ણ મધ અને તેલમાં ચાટવાથી કૃમિ, કુદ્ર, ભગંદર, પ્રમેહ, ક્ષત અને નાડીવ્રણ રુચાય છે (ચણવેલા રોગો મટે છે).

મમૃતાત્રુટિવેલ્લવસંકં

કલિપથ્યામલક્રાન્તિ ગુગ્ગુલુઃ ।

કમચ્છમિરં મધુદ્રતં

પિટ્ટિકાસ્થૌલ્યમગન્દરાન્ જયેત ॥૩૮॥

ગળો, નાની એલચી, વાવડિંગ, કડાછાલ, બકેડાં, હરડે, આમળાં અને ગૂગળ એટલાં ઔષધોને ક્રમવાર વધારીને (ગળો એક ભાગ, નાની એલચી બે ભાગ એ રીતે વધતાંવધતાં છેવટે ગૂગળ આઠ ભાગ લઈને) એ બધાંના ચૂર્ણને મધમાં ઠાલવીને ચાટવા કે પીવાથી પિટ્ટિકા, બડાપણું અને ભગંદર મટે છે.

માગધિકાગ્નિકલિજ્જવિદ્વજ્જૈ-

વિલ્વધૃતૈઃ સ્વરાપલપદ્મકૈઃ ।

ગુગ્ગુલુના સદશોત સમેતઃ

ક્ષૌદ્રયુતઃ સકલામ્પનાશઃ ॥ ૩૯ ॥

પીપર, ચિત્રો, ઉદ્રજવ, વાવડિંગ, એ દરેક એકએક પળ, ત્રિક્ષણ છ પળ, એ બધાંના ફેલ વજન જેટલા ગૂગળ-આટલાં ઔષધો

મધમાં ઠાલવીને ચાટવાથી બધા રોગોના નાશ થાય છે.

ગુગ્ગુલુપદ્મપલં પલિકાંશા

માગધિકા ત્રિફલા ચ પૃથક્સ્યાત્ ।

ત્વચ્ચુટિકર્ષયુતં મધુલીટં

કુદ્રમગન્દરગુલ્મગતિમ્ ॥ ૪૦ ॥

પાંચ પલ ગૂગળ, પીપર એક પલ, ત્રિક્ષણ એક પલ, તજ એક ઠપ્, નાની એલચી એક ઠપ્-એટલાં ઔષધો મધ સાથે ચાટવાથી કુદ્ર, ભગંદર, ગોળો અને નાડી મટે છે.

ગૃજ્જવેરરજોયુક્તં તદેવ ચ સુમાચિતમ્ ।

ક્વાથેન દશમૂલસ્ય વિદોષદ્વાતરોગજિત્ ॥૪૧॥

તે(શ્લેષ્ઠ ૩૯૩, ૪૦૨)માં ગૂગળ વગેરે પાંચ દ્રવ્યો(માં) જ સૂંકાઈ ચૂર્ણ બેળવીને એને (એ ભેગા ચૂર્ણને) દશમૂળના ક્વાથની સારી રીતે ભાવના દઈને ફાંકવાથી ખાસ કરીને વાયુથી થયેલાં કુદ્ર, ભગંદર, ગોળો અને નાડી મટે છે.

ઉત્તમાશ્વદિરસારજં રજઃ

શીલયન્નસનવારિમાચિતમ્ ।

વન્તિ તુલ્યમહિપાક્ષમાક્ષિકં

કુદ્રમેહપિટ્ટિકામગન્દરાન્ ॥૪૨॥

ત્રિક્ષણ અને ખેરસારનું ચૂર્ણ એ બંને ખીખલાના ક્વાથની ભાવના દઈને એના જેટલા જ વજનનાં ગૂગળ અને મધ લઈને એ બધું ભેળું કરીને રોજ ચાટવાથી કુદ્ર, પ્રમેહપિટ્ટિકા અને ભગંદર મટે છે.

મગન્દરેષ્વેપ વિદોષ ઉક્તઃ

શેષાણિ તુ વ્યજ્જનસાધનાત્નિ ।

વ્રણાધિકારાત્ પરિશીલનાશ્ચ

સમ્યગ્વિદિત્તૌપયિકં વિદધ્યાત્ ॥૪૩॥

ભગંદરેશમાં, જે ભગંદરમાં જે ખાસ ક્રિયા કરવાની છે તે આ અધ્યાયમાં કહી છે. બાકીનું બધું મટાડવાના ઉપાય સ્પષ્ટ છે (કહેવાઈ ગયા છે). જે આ અધ્યાયમાં નથી કહ્યું તેના ઉપાય વ્રણપ્રતિષેધના અધ્યાયમાંથી અને આપુર્વેકના અભ્યાસ દ્વારા બરાબર બાણી લઈને કરવા.

ભગંદરમાં અપચ્ચ

અશ્વપુષ્ટગમનં ચલરોઠં

મદ્યમૈથુનમર્જીર્ણમસાત્મ્યમ્ ।

સાહસાનિ વિવિધાનિ ચ રુઢે

વત્સરં પરિહરેદધિકં વા ॥ ૪૪ ॥

ભગંદરનો પ્રભુ રુઝાઈ ગયા પછી પણ એક વરસ સુધી કે તેથીયે વધારે વખત સુધી ઘોડાની પીઠ પર બેસીને જવું નહિ, વાયુને (વેગને) રોકવા નહિ, દારૂ પીવો નહિ, મૈથુન કરવું નહિ, અજીર્ણ થવા દેવું નહિ, માફક ન આવે એવા આહારવિહાર કરવા નહિ તથા ભતભતનાં ગળ ઉપરાંતનાં કામ કરવા નહિ.

इत्यष्टागहृदये पठे उत्तरस्थाने भगन्दरप्रतिपेषां
नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

અધ્યાય ૨૯ મો—અર્થિ, અર્બુદ, હાથી-

પગ, અપચી અને નાડીનું જ્ઞાન

મથાતો ગ્રન્થ્યર્બુદગ્નીપદાપચી-

નાડીવિદ્યાનીયં ધ્યાત્વાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

ત્યારે હવે અમે અર્થિ (રસોળી), અર્બુદ (ઝેરી રસોળી, મ. કેન્સર), શ્લીષ્ઠ (હાથી-પગ), અપચી (કઠમાળ) અને નાડી (ભર-નીગળ ગૂમડ) એટલા રોગો વિષે જ્ઞાન થવા માટે જરૂરી અધ્યાય સમન્વયીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

અર્થિ (=રસોળી, ગાંઠ)

कफप्रधानाः कुर्वन्ति मेदोमांसास्त्रगा मलाः ।

वृत्तोन्नतं पं श्वयथું स ग्रन्थिर्ग्रथનાત્સ્મૃતઃ ॥૧॥

કફ જમાં મુખ્ય હોય એવા દોષો ચરબીમાં, માંસમાં અને ઘોડામાં રહીને જે ગોળ અને ભ્રૂંચો સોબે આણું છે તે સોબે ગંઠાયઠ્ઠા હોવાથી એને અર્થિ (રસોળી, ગાંઠ) કહે છે.

અર્થિની રાખ્યા

दोषास्त्रमांसमेदोस्थिसिराव्रणभवा नच ।

તે

તે (અર્થિ) નવ છે: ત્રણ દોષને ક્ષીધે થતી

ત્રણ, ઘોડાને ક્ષીધે, માંસને ક્ષીધે, ચરબીને ક્ષીધે, હાડકાને ક્ષીધે, શિરાને ક્ષીધે અને ત્રણને ક્ષીધે થતી.

વાયુની અર્થિ

तत्र वातादायामतोद्मेदान्वितोऽसितः ॥૨॥
स्थानात्स्थानાનત્તરગતિરકસાદ્ધાનિવૃદ્ધિમાન ।

મૃદુર્વસ્તિરિવાનહ્નો વિભિન્નોઽર્ચ્છં સ્વવલ્યસુક્ ॥૩॥

તેમાં (નવ અર્થિમાં), વાયુને ક્ષીધે થતી અર્થિ આયામ (ખેંચ), તોદ અને ભેદવાળી; કાળી, એક જગાએથી ખીજી જગાએ ફરતી, કારણ વિના ઘટતી અને વધતી, મૃદુ, મૂના-શયની માફક તસતસતી (ફૂલીને લાંબી થયેલી) હોય છે. એ ફૂટે ત્યારે એમાંથી પાતળું ઘોડા નીકળે છે.

પિત્તની અર્થિ

पित्तात्सदाहः पीतामो रक्तो वा, पच्यते द्रतम् ।
भिन्नोऽस्त्रमुष्णं स्रवति

પિત્તને ક્ષીધે થતી અર્થિ પીળા રંગની કે રાતી હોય છે, એ ઝટ પાકી બચ છે અને એ ફૂટે ત્યારે એમાંથી ગરમ ઘોડા નીકળે છે.

કફની અર્થિ

श्लेषणा नीरुजो घनः ॥ ૪ ॥

શીત: સવર્ણ: કળ્કમાન, પક: પૂર્વં સ્વવેદ્ઘનમ્ ।
કફને ક્ષીધે થતી અર્થિ પીડા વિનાની, ઘટ, ઠંડી, શરીરના રંગની અને ખણજવાળી હોય છે. એ પાકે ત્યારે ઘાટું (બડું) પર નીકળે છે.

દોહાડીની (=રક્તજ) અર્થિ

दोषैर्दुष्टેऽस्त्रि ग्रन्थिर्भवेन्मूर्च्छत्सु जन्तुषु ॥ ૫ ॥
સિરામાંસં ચ સંશ્રિત્ય સસ્વાપ: પિત્તલક્ષણ: ।

દોષો વડે ઘોડા પગડવાથી કૃમિ (કીડા) વધે ત્યારે શિરા અને માંસને આત્રેય લઈને સ્પર્શની ખબર ન પડે એવી, પિત્તની અર્થિ જેવા લક્ષણવાળી અર્થિ થાય છે.

માંસની અર્થિ

मांसलैर्दुष्पितं मांसमाहारैर्ग्रन्थिमावहेत् ॥ ૬ ॥
ક્ષિગ્ધં મહાન્તં કઠિનં સિરાનહ્નં કફાકૃતિમ્ ।

પુષ્ટળ માંસવાળા જોરાકથી ખગડેલું માંસ સિનગ્ધ, મોટી, કઠણ; શિરાઓની બળથી છવાયેલી અને કફની અર્થિ જેવાં લક્ષણવાળી અર્થિ

કરે છે.

ચરખીની ત્રિંધિ

પ્રવૃદ્ધં મેદુરેમંદો નીતં માંસેડ્યવા ત્વચિ ॥૭॥

વાયુના કુરુતે પ્રત્યિ મૃશં ક્ષિગ્ધં મૃદું ચલમ્ ।

શ્લેષ્મતુલ્યાકૃતિં દેહક્ષયવૃદ્ધિક્ષયોદયમ્ ॥૮॥

સ વિમિત્રો ઘનં મેદસ્તાપ્રાસિતસિતં સ્થવેત્ ।

ચરખીસર્પા ખોરાકથી વધેલી ચરખીને વાયુ માંસમાં કે આમડીમાં લઈ બંધ છે, ત્યારે એ ચરખી પુષ્કળ સિનગધ, મૃદુ, ચલ (આધીપાછી ખસી શકે એવી) કઠ્ઠની ત્રિંધિ જેવાં લક્ષણોવાળી અને શરીર વધે ત્યારે વધતી અને શરીર ઘટે ત્યારે ઘટતી ત્રિંધિ કરે છે. એ કૂટે ત્યારે એમાંથી ઘટ્ટ, તાંબાવણી, કાળી કે ઘોળી ચરખી નીકળે છે.

હાડકાની ત્રિંધિ

મસ્થિમજ્જામિઘાતામ્યામુઘ્નતાવનતં તુ યત્ ॥૯॥

સોડસ્થિગ્રન્યિઃ

હાડકું ભાંગવાથી કે અસિઘાતથી હાડકું જે હિંચુનીચું (ખાડાટેકેરાવાણું) થાય તે હાડકાની ત્રિંધિ છે.

શિરાની ત્રિંધિ

પદાતેસ્તુ સહસાડમ્ભોવગાહનાત્ ।

વ્યાયામાદ્યા પ્રતાન્તસ્ય સિરાજાલં સશોણિતમ્

વાયુઃ સમ્પીડ્ય સઙ્કોચ્ય ઘ્નીકૃત્ય વિશોષ્ય ચ ।

નિઃસ્ફુરં નીરુજં પ્રત્યિ કુરુતે સ સિરાહયઃ ॥૧૧॥

પગપાળો ચાલેલો માણસ એકાએક પાણીમાં ઝબકાળાય (નાહે) તેથી કે અતિશ્રમને લીધે થાકી જવાથી એને (એ માણસને) કાપેલો વાયુ લોહીવાળી શિરાઓની બાળને દખાવીને, સંકોચીને, વાંકી વાળી કઈને અને સૂકવી નાખીને ફરકે નહિ એવી અને પીડા વિનાની ત્રિંધિ કરે છે તે શિરાત્રિંધિ નામની ત્રિંધિ છે.

ત્રણની ત્રિંધિ

મરુદ્ધે રુદ્ધમાત્રે વા ઘ્રણે સર્વરસાશિનઃ ।

સાદ્ધે વા બન્ધરહિતે માત્રેડશ્મામિહતેડ્યવા ॥૧૨॥

યાતોડ્જમમ્હતં દુર્ણ સંશોષ્ય ત્રયિતં ઘ્રણમ્ ।

કુર્યાત્સદાહઃ કળ્મશ્માન્ ઘ્રણમન્યિરયં સ્મૃતઃ ॥૧૩॥

ત્રણ રુચ્યા પડેલાં કે ત્રણ રુચ્યા કે તરત

જે માણસ પદા (છયે, ત્રણમાં પથ્ય હોય તેની સાથે ખાકીના અપથ્ય પલુ) રસો ખાય છે અથવા ત્રણ જરા લીધો હોય, ત્યારે પાટો ખાંધ્યા વિનાના અંગ ઉપર પથ્થર વાગે તેને કાપેલો વાયુ ખહાર ન નીકળી ગયેલા ખગડેલા લોહીને સૂકવી કઈને ગંધાયેલો (કઠણ) ત્રણ કરે છે. આ દાહ અને ખણજવાળા ત્રણને આયુર્વેદમાં ત્રણત્રિંધિ કહે છે.

સાધ્યઅસાધ્ય

સાધ્યા દોષાસમેદોજાઃ, ન તુ સ્થૂલલરાશ્વલાઃ ।

મર્મકળ્પોદરસ્વાશ્ચ

ત્રણ દોષની ત્રણ, લોહીની અને ચરખીની ત્રિંધિઓ સાધ્ય છે, પલુ સ્થૂલ, ખર અને ખસી શકે એવી તથા મર્મસ્થાનમાં થયેલી, ગળામાં થયેલી અને ઉદરમાં થયેલી ત્રિંધિઓ સાધ્ય નથી.

અર્ષુદ (અં. કેન્સર)

મહત્ પ્રન્યિતોડ્વૃદમ્ ॥ ૧૪ ॥

તદ્દક્ષણં ચ મેદોન્તૈઃ પોઠા દોષાદિમિસ્તુ તત્ ।

પ્રાયો મેદઃ કપાઠવત્વાત્સ્થિરત્વાચ્ચ ન પચ્યતે ॥૧૫॥

ત્રિંધિથી મોટું અર્ષુદ છે. દોષથી શરૂ કરીને ત્રણ (=વાયુ, પિત્ત) અને કઠ્ઠનું) અને ચરખીથી પૂરાં થાય એ ત્રણ (=લોહીનું, માંસનું અને ચરખીનું) એમ છ પ્રકારનાં એનાં લક્ષણ છે. (ત્રિંધિની સંખ્યા ગણવાવામાં દોષથી એટલે વાયુથી શરૂ થતાં ત્રણ અને ચરખીથી પૂરાં થાય એવાં ત્રણ એમ કુલ ત્રિંધિના જે છ પ્રકાર છે તે જ છ પ્રકાર અર્ષુદના છે.) તે (અર્ષુદ) ચરખી અને કઠ્ઠથી ભરેલું હોવાથી અને સ્થિર હોવાથી સામાન્ય રીતે પાકતું નથી.

રક્તાર્ષુદ

સિરાસ્યં શોણિતં દોષઃ સઙ્કોચ્યાન્તઃ પ્રવીડ્ય ચ

પાચયેત તદાનન્દં સાસ્ત્રાવં માંસપિણ્ડિતમ્ ॥૧૬॥

માંસાહ્કુરૈશ્ચિતં યાતિ વૃદ્ધિં ચાશુ સ્વેત્તતઃ ।

બજસં દુષ્ટવધિરં મૂરિ તચ્છોણિતાર્ષુદમ્ ॥ ૧૭ ॥

દોષ (ત્રણમાંથી ગમે તે એક દોષ) શિરામાં રહેલા લોહીને સંકોચીને, અંદર દખાવીને પકવે છે, તેથી એ લોહી પાકે છે એટલે તે ફૂલી બંધ છે, તેમાંથી રસી નીકળે છે, માંસ સાથે

તેની ગોળી ખાજી બન્ય છે, માંસના અંકુરોથી છવાઈ બન્ય છે અને ઝટ વધી બન્ય છે. પછી એમાંથી સતત ખગડેલું પુષ્કળ થોડી વહ્યા કરે છે. એને શોષિતાર્થદ (થોડીનું 'કેન્સર') કહે છે.

સાધ્યઅસાધ્ય

તેષ્વસ્ત્રુક્ષ્માંસજે વજ્યે, ચત્વાર્યન્યાનિ સાધયેત્ ।

એમાંથી થોડીનું અર્થદ અને માંસનું અર્થદ (અસાધ્ય હોવાથી) છોડી દેવાં અને ખાકીનાં ચાર અર્થદના ઉપાય કરવા.

શ્લીપદ (હાથીપગ)

પ્રસ્થિતા વદ્ધક્ષણોર્વાદિમઘઃકાયં કફોલ્વણાઃ ॥
દોષા માંસાસ્ત્રગાઃ પાદૌ કાલેનાશ્ચિત્ય કુર્વેતે ।
શનૈઃશનૈર્ઘનં શોફં શ્લીપદં તત્ત્રચક્ષતે ॥ ૧૯ ॥

કે જેમાં મુખ્ય હોય (વધારે હોય) એવા ત્રણે દોષો સાથળનાં વળાં, સાથળ (+જ'ધા, પિંડી) વગેરે શરીરના નીચલા ભાગ તરફ ચાલી નીકળીને, માંસમાં અને થોડીમાં જઈને, વખત જતાં પગમાં રહીને ઘટ્ટ સોએ ધીમે ધીમે કરે છે તેને શ્લીપદ (હાથીપગ) કહે છે.

વાયુનું શ્લીપદ

પરિપોટયુતં કૃષ્ણમનિમિત્તરુજં લ્હરમ્ ।

રુક્ષં ચ વાતાત્

વાયુને ક્ષીધે થતા શ્લીપદમાં પગની ચામડી તરડાય છે, ચામડી કાળી, કારણ વિના પીડાવાળી, ખર અને લૂખી હોય છે.

પિત્તનું શ્લીપદ

પિત્તાત્તુ પીતં દાહજ્વરાન્વિતમ્ ॥૨૦॥

પિત્તથી થયેલું શ્લીપદ પીણું, ખળતરાવાળું અને તાવવાળું હોય છે.

કંઈનું શ્લીપદ

કફાદ્ ગુરુ સ્તિગ્ધમરુક્ ચિત્તં માંસાહ્કુરૈર્વૃહત્ ।
કંઈથી થતું શ્લીપદ ભારે, સિનગ્ધ, પીડાવિનાનું, માંસના અંકુરોથી (મસાથી) છવાયેલું અને મોટું હોય છે.

અસાધ્ય શ્લીપદ

તત્યજેદ્વત્સરાતીતં સુમહત્ સુપરિચ્છુતિ ॥ ૨૧ ॥

જે શ્લીપદ થયે એકે વરસ વીતી ગયું હોય

તેને, જે ખણ મોટું થઈ ગયું હોય તેને અને જેમાંથી ખણ સાવ થયો હોય તેને (અસાધ્ય ગણી) છોડી દેવાં.

શ્લીપદ કયા અંગોમાં અને કયા દેશમાં થાય ?

પાણિતાસૌષ્ઠકર્મેણ વદન્ત્યેકે તુ પાદવત્ ।

શ્લીપદ જાયતે તચ દેશેઽનૂવે મૃશં મૃશમ્ ॥૨૨॥

કેટલાક કહે છે કે પગની માફક હાથે, નાકે, હોઠે અને કાને (પણ) શ્લીપદ થાય છે, અને જેમ દેશ વધારે અનૂપ હોય તેમ તે (શ્લીપદ) વધારે થાય છે.

ગંડમાલા (કંઠમાળ) : અપચી

સંપ્રાપ્તિઃ નામનેા ખુલાસો

મેદસ્થાઃ કષ્ઠમન્યાક્ષકશ્રાવહ્ક્ષણગા મલાઃ ।

સવર્ગાન્ કઠિનાન્ સ્તિગ્ધાન્

વાર્તાકામલકાકૃતીન્ ॥ ૨૩ ॥

અવગાઢાન્ વહ્નન્ ગણ્ડાશ્ચિરપાકાંશ્ચ કુર્વેતે ।

પચ્યન્તેઽલ્પરુજસ્તેઽન્યે

સ્રવન્ત્યન્યેઽતિકષ્ણુરાઃ ॥ ૨૪ ॥

નશ્યન્ત્યન્યે ભવન્ત્યન્યે દીર્ઘકાલાનુવન્ધિનઃ ।

ગણ્ડમાલાઽપચી ચેયં દૂર્વેવ ક્ષયવૃદ્ધિમાક્ ॥૨૫॥

ચરખીમાં રહેલા દોષો ગળામાં, મન્યામાં, ખલામાં, ખગલમાં અને સાથળના વળામાં જઈને ચામડીના રંગનાં, કડણ, સિનગ્ધ, વંત્યાક અને આમળાં જેવા આકારનાં, ઊંડાં મૂળવાળાં, અનેક, ખણ વખને પાકે એવાં ગૂમડાં કરે છે. એમાંથી થોડી પીડાવાળાં ગૂમડાં પાકે છે, કેટલાંક દૂરે છે, કેટલાંકમાં ખણ ખણજ આવે છે, કેટલાંક નાશ પામે છે (વેરાઈ બન્ય છે) અને કેટલાંક લાંબા વખત સુધી ચાલુ રહે છે. આને ગંડમાલા (કંઠમાળ) અને અપચી કહે છે. એ ધરોની માફક ઘટે છે અને વધે છે.

અસાધ્ય કંઠમાળ

તાં ત્યજેત્સજ્વરચ્છદિપાશ્ચરુક્કાસપીનસામ્ ।

જે કંઠમાળમાં માથે તાવ, ક્ષિલટી, પડખાંમા પીડા, ઉધરસ અને સળેખમ રહેતાં હોય તે કંઠમાળને (અસાધ્ય ગણી) છોડી દેવી.

નાડી : ગતિ (નાડીત્રણ)

અમેદાત્પન્વશોફસ્ય વ્રણે ચાપથ્યસેવિતઃ ॥ ૨૬ ॥

અનુપ્રવિદ્ય માંસાદાન્ દૂરં પૂયોઽમિધાવતિ ।
ગતિઃ સા દૂરગમનાદ્રાઢી નાઢીય સંસ્તુતેઃ ॥૨૭॥
નાઢ્યેકાઽનુનુચ્યેપાં સેવાનેકગતિર્ગતિઃ ।

પાકેલા સોભા (ગૂમડા) ને ન ફેડવાથી તથા ત્રણુમા અપચ્ચ આહારવિહાર કરનારને માસ વગેરેમા પેસીને પરુ દૂર ને દૂર દોડે છે (માસ વગેરે તરફ અંદર ને અંદર પરુ રન્તો કર છે). પરની આ ગતિ દૂર મુઢી જતી હોવાથી એને નાઢી (નળી) કહે છે, ઠારણુ કે જેમ પાણીની નળીમાથી પાણી વઢા કહે છે, તેમ નાઢીમાથી પણ સાવ થયા કરે છે. ખીબ આચાર્યોને મતે એક અને વાઢીચૂકી નાઢીને નાઢી કહે છે, પણ એ જ નાઢીમાથી ફાટા પડીને અનેક નાઢીઓ થઈ બધ ત્યારે એને ગતિ કહે છે.

નાઢીની સંખ્યા

સા દોષૈઃ પૃથગેકસ્થૈઃ શલ્યહેતુશ્ચ પચ્ચમી ॥૨૮॥
એ નાઢી છૂટાછૂટા દોષોને લીધે ત્રણુ, સાથે ડાપેલા ત્રણુ દોષોને લીધે એક અને પાચમી શલ્યને ઠારણુ થયેલી એમ પાચ છે.

વાયુની નાઢી

ઘાતાત્ સરુન્સૂક્ષ્મમુઢી વિગ્ળાં કેનિલોદ્દમા ।
ક્ષત્યશ્ચધિકં રાત્રો

વાયુથી થતી નાઢી (નાઢીત્રણુ) પીડાવાળી, ઝીણા મુખવાળી, વિવણુ, ફીણવાળો સાવ કાઢે એવી હોય છે. ગતે એમાથી વધારે સાવ થાય છે.

પિત્તની નાઢી

પિત્તાસુહૃજ્વરદાહસ્ત્ ॥ ૨૯ ॥

પીતોષ્ણપૂતિપૂયસ્તુદિવા યાતિ નિપિચ્ચતિ ।

પિત્તથી થતી નાઢી તરસ, તાવ અને ખળતરા કરે છે, એમાથી પીણુ, ઊનુ અને ગ્રધાતુ પરુ નીકળે છે અને એમાથી દિવસે વધારે સાવ થાય છે.

કફની નાઢી

ઘનપિચ્છિલસંઘ્રાવા કળ્મ્હલા કઠિના કફાત્ ॥૩૦॥
નિતિ ચાગ્યચિક્ષ્ણેદા

કફને લીધે થતી નાઢીમાથી ઘટ અને પિચ્છિલ

સાવ થાય છે, એ ખણુવાળી અને કડણુ હોય છે અને રાત્રે એમા વધારે ક્ષેદ થાય છે.

ત્રિદોષની નાઢી

સર્વઃ સર્ગાર્હતિ ત્યજત્ ।

ખધા (ત્રણુ) દોષોથી થતી નાઢી ત્રણુય છૂટાછૂટા દોષની નાઢીના ભેગા લક્ષણોવાળી હોય છે. તેને (અસાધ્ય ગણી) છોઢી દેવી.

શલ્યનાઢી

અન્તઃસ્થિયં શલ્યમનાહતં તુ

કરોતિ નાઢીં વહતે ચ સાઽસ્ય ।

કેનાનુચિદ્ધં તનુમરુપમુષ્ણં

સાઞ્ચં ચ પૂયં સરુજં ચ નિત્યમ્ ॥૩૧॥

શરીરની અંદર રહેલા શલ્યને બે ખહાર જેઓ કાઢવામા ન આપુ ઢોય તે તે શલ્ય નાઢી (નાઢીત્રણુ) કરે છે અને એ નાઢી એનું (દરદીનુ) ફીણવાણુ, પાતણુ, થોડ, ઊનુ, થોહીવાણુ પરુ સઢા પીડા સાથે ખહાર કાઢે છે (એ નાઢીમાથી ઉપર વણુન કડુ છે એવુ પરુ મઢા પીડા સાથે નીકળે છે).

શલ્યશાન્નહૃદયે પળ્ઠે ઉત્તરસ્થાને ગ્રન્થ્યર્વુદ્સ્ત્રીપદાપચી-
નાઢીનિશાનીય નામેકૈતનિશોઽવ્યાઘઃ ॥૨૯॥

અધ્યાય ૩૦ મો—ત્રથિ, અર્થુદ, હાથી-

પગ, અપચી અને નાઢીના ઉપાય

અથાતો ગ્રન્થ્યર્વુદ્સ્ત્રીપદાપચી-

નાઢીપ્રતિપેઢ ઘ્યાત્યાસ્યામઃ ।

હતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે અમે ત્રથિ (રસોળી, ગાઠ), અર્થુદ (મ. કનસગ, ઝેરી રસોળી), શ્લીપદ (હાથીપગ), અપચી (કંકમાળ) અને નાઢી-એટલા થોગો મટાડવાના ઉપાય સમભવીણુ. એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણુે કહી ગયા છે :

ત્રથિના ઉપાય

ગ્રન્થિપ્વામેષુ કર્તવ્યા યથાસ્વં શોકમત્ ક્રિયા ।

કાચી ત્રથિઓમા શોફ (સોભા, ગૂમડા) જેવી ક્રિયા (ઉ. અ. ૨૫) કરવી.

વાયુની અધિના ઉપાય

बृहतीचित्रकव्याघ्रीरुणासिद्धेन सर्पिणा ॥ १ ॥

સેહચેચ્છુદ્ધિકામં ચ, તીક્ષ્ણેઃ શુદ્ધસ્ય લેપનમ્ ।

જ અધિના દરદીને શોધનની ઇચ્છા (જરૂર) હોય તેવું ભેરીંગણી, ચિત્રો અને પીપર વડે સિદ્ધ કરેલા ઘીથી (ઘી પાઈને) સ્નેહન કરવું. પછી એનું શોધન (વમન અને વિરેચન) કરીને તીક્ષ્ણ દ્રવ્યો વડે અધિ ઉપર શેષ કરવો.

संस्वेद्य बहुशो ग्रन्थि विमृन्दायात् पुनः पुनः ॥ ૨ ॥

વારંવાર ગાંઠ ઉપર શેક કરીને એને વારં-વાર (અંગૂઠાથી કે વાસની ભૂંગળીથી) મસળવી (અને એવી ગીતે વેરી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવો.)

एष वाते विशेषेण क्रमः,

ઉપર કહી ને ક્રિયા ખાસ કરીને વાયુને ક્ષાધે થયેલી અધિ મટે છે.

પિત્તની અધિના ઉપાય

पित्तान्नजे पुनः ।

जलौकसो हिमं सर्वं,

પણ પિત્તની અધિમાં જળો મૂકવી અને ખદી ઠડી ક્રિયા કરવી (સ્પર્શમાં તથા વીર્ષમાં ઠંડાં હોય એવાં દ્રવ્યોનાં નાડા શેષ, સેચન અને ખાનપાન કરવાં)

કફની અધિના ઉપાય

कफजे वातिको विधिः ॥ ३ ॥

કફની અધિમાં વાયુની અધિવાળો વિધિ (ક્રિયા) કરવો.

तयाज्यपकं छिन्नं स्थिते रक्तेऽग्निना दहेत् ।
साचक्षेत्रं, सशेयो हि पुनराप्यायते ध्रुवम् ॥ ૪ ॥

આટલું કર્યા છતાં પણ બે રસોળી કાચી રહે તો એ કાચી રસોળીને કાપી કાઢીને પછી જ્યારે ઘોહી અંધ થાય ત્યારે રસોળીવાળા આખાયે ભાગ ઉપર ખરાખર ડામ દેવો; કારણ કે બે રસોળીનો જરા પણ ભાગ રહી નય તો એ ફરીથી પોષાય છે (ફરીથી રસોળી થાય છે).

मांसथी અને વ્રણથી થતી રસોળીઓ

માંસવ્રણોદ્ભવો ગ્રન્થી યાપયેદયમેવ ચ ।

માંસથી થતી રસોળી અને વ્રણથી થતી

રસોળી યાપ્ય છે. એમાં ઉપર પ્રમાણે કરવું.

ચરખીથી થતી અધિ

कार्यं मेदोभवेऽप्येतत्तैः फालादिभिश्च तम् ॥ ૫ ॥
પ્રમૃદ્યાત્તિલદિગ્નેન છત્તં દ્વિગુણવાસસા ।

શલ્કેણ પાટયિત્વા વા દહેન્મેદસિ સદ્વૃત્તે ॥ ૬ ॥

ચરખીથી થતી રસોળીમાં પણ એ પ્રમાણે જ કરવું. અધિ ઉપર તેલ ચોપડેલું ઝવડું કપડું ઢાંકીને પછી દેવતાથી તપાવેલા ડળના ફળાથી એના ઉપર મસળવું અથવા ચરખીની અધિને શક્તથી ચીરીને એમાંથી ચરખી ખરાખર કાઢી નાખીને પછી એના ઉપર ડામ દેવો.

સિરાઅધિના ઉપાય

सिराम्नय्यो नवे पेषं तैलं साहचरं, तथा ।

उपनाहोऽनिलहरेर्वस्तिर्कर्म सिराव्यघः ॥ ૭ ॥

સિરાઅધિ નવી હોય તો સાહચર તેલ (ચિ. ૨૧/૬૬૩થી ૭૨૩) પીવું તથા વાયુ મટાડે એવા દ્રવ્યોથી ઉપનાહ, ખસ્તિ અને ફસ ખોલવાની ક્રિયા કરવી.

અર્બુદ(અ. કેન્સર)ના ઉપાય

अर्बुदे ग्रन्थिवत् कर्वात् यथास्वं सुतरां हितम् ।

અર્બુદમાં જે પ્રકારનું અર્બુદ હોય તે પ્રકારની અધિના ઉપાય વધારે પ્રમાણમાં કરવા.

[अजाशङ्खच्छिद्रमूललाक्षासुरस(लवणक्षार)-
કાષ્ઠિકૈઃ ।

वस्त्रवद्धैरुपस्वेद्य मर्दयित्वा प्रलेपयेत् ॥ १ ॥

उपोदकापत्रपिण्ड्या छर्द्वैराच्छादितं घनम् ।

નિવેશ્ય પટ્ટં વધીયાચ્છામ્યત્યેવં નવાર્બુદમ્ ॥ ૨ ॥

जीवं चार्कच्छदसुधासामुद्रगुटकाक्षिकैः ।

પ્રચ્છાને પિણ્ડ્યા વદ્ધા ગ્રન્થ્યર્બુદવિલાયની ॥]

[અકરીની ક્ષાંડીએ, સરગવાતુ મૂળ, લાખ, તુળસી, (લવણ, ક્ષાર) અને કાંજી-એટલી વસ્તુએને વસ્ત્રમાં ખાંધીને એ પોટલી વડે સાધારણ શેક કરીને પછી અર્બુદને મસળીને પોઈનાં પાંદડાંની પિડી વડે ભટ્ટો શેષ કરવો. પછી એના પર પાંદડાંનો ઘટ્ટ થર ઢાંકીને કપડાની ગડ મૂકીને પાટો ખાંધવો. એમ કરવાથી નવું અર્બુદ શમી નય છે; અને જૂના અર્બુદમાં આકડાનાં પાંદડાં, થોર, સમુદ્રનું મીઠું, ગોળ

અને કાંઈવડે કુરેલી પિંડિકા પ્રચ્છાન માટે
ખાંધવાથી ત્રિથિ અને અર્ષાંદ વેરાઈ બંધ છે.]

શ્લીપદના ઉપાય

વાયુનું શ્લીપદ

શ્લીપદેડનિલજે વિધ્યેત્ સ્તિગ્ધસ્વિન્નોપનાહિતે ॥

સિરામુપરિ ગુલ્ફસ્ય દ્વયઙ્ગુલે, પાવયેચ્ચ તમ્ ।

માસમેરણ્ડજં તૈલં ગોમૂત્રેણ સમન્વિતમ્ ॥ ૯ ॥

જીર્ણે જીર્ણાન્નમશ્લીયાચ્છુષ્ટીશ્રુતપયોન્યિતમ્ ।

ત્રૈવૃતં વા પિત્રેદેવમશાન્તાવિમિના દહેત્ ॥ ૧૦ ॥

વાયુના શ્લીપદમાં પહેલાં સ્નેહન, સ્વેદન
અને ઉપનાહ કરીને પછી પગની ઘૂંટીથી શ્રે
આગળ જાયે ફસ ખોલવી તથા એને એક
મહિના સુધી ગાયના મૂતરમાં દિવેલ નાખીને
માવું. દિવેલ પચી બંધ ત્યારે સૂકું નાખીને
ઉકાળેલા દૂધ સાથે એક વરસનું બૂનું અનાજ
ખાવું, અથવા (સ્નેહન પ્રયોગ માટે) ત્રૈવૃત ઘી
પીવું. એમ છતાં પણ એ ન મટે તો ડામ દેવો.

પિત્તનું શ્લીપદ

ગુલ્ફસ્થાયઃ સિરામોક્ષઃ વૈત્તે સર્વે ચ પિત્તજિત્ ।

પિત્તના શ્લીપદમાં પગની ઘૂંટીથી નીચેની

ફસ ખોલવી અને પિત્ત મટે એવું બધું (ખાન,

ખાન, વિહાર, ઔષધ) કરવું.

કંકુનું શ્લીપદ

સિરામહુગુપ્તકે વિદ્ધ્વા કફજે શીલયેષવાન્ ॥૧૧

સક્ષોદ્રાણિ કપાયાણિ વર્ધમાનાસ્તથાડમયાઃ ।

લિમ્પેત્સર્પવાર્તાકિમૂલાભ્યાં ધાન્યયાડયવા ॥૧૨

કંકુના શ્લીપદમાં અંગૂઠાની (ક્ષિપ્ર નામના

મર્મથી ચાર આંગળ જાયે આવેલી-સુમત

૧૯/૫૫૩—૬૬૬૭) ફસ ખોલવી અને રોજ

જવ (જવની વાનીઓ), મધ સાથે ભેળવીને

તૂરાં દ્રવ્યો અને વર્ધમાન હરડે ખાવી તથા

સરસવ અને વંત્યાકનાં ઝાડનાં મૂળને અથવા

કાથમીરને લેપ કરવો.

વર્ધમાન હરડેપહેલે દિવસે એક, ખાંજ

દિવસે શ્રે ત્રીજે દિવસે ત્રણ એમ રોજ એક-

એક હરડે વધારીને પહેલા ફસ દિવસ ખાવી.

પછી રોજ એકએક હરડે ઓછી કરતા જઈને

ખાવી.

અપચી(કંઠમાળ)ના ઉપાય

શોધન, ધૂમપાન, ગંદૂધ, નસ્ય, ફસ

ખોલવી, દવા

ઋર્ષાઘઃશોધનં વેયમપચ્ચાં સાધિતં વૃતમ્ ।

દન્તીદ્રવન્તીત્રિવૃતાજાલિનીદેવદાલિભિઃ ॥ ૧૩ ॥

શીલયેત્કફનેદોષ્ણં ધૂમગણ્ઢૂપનાવનમ્ ।

સિરયાડપહરેદ્રક્તં, પિત્રેન્મૂત્રેણ તાક્ષ્યજમ્ ॥ ૧૪ ॥

કંઠમાળમાં ઉપરથી (જિલ્દીઓ દ્વારા મોંથી)

અને નીચેની (ઝાડા વાટે) શોધન કરે એવું

નેપાળો, ઉંદરકની, નસોતર, ઠડવી ઠોડી અને

ફૂકડવેલ-એ બધાંથી સિદ્ધ કરેલું ઘી પીવું, કફ

અને સરખી મટે એવાં ધૂમપાન, ગંદૂધ અને

નસ્યની ક્રિયા રોજ કરવી, ફસ ખોલીને ઘોઘી

કાઠડું અને ગાયના મૂતર સાથે રસવંતી પીવી.

[પલમર્ધપલં વાડપિ કર્ણ વાડ્પુણ્યવારિણા ।

કાશ્ચનારત્વચં પીન્વા ગણ્ડમાલાં વ્યપોહતિ ॥૧૧ ॥]

[એક પલ, અડધો પલ કે એક ઈર્ષ

કાંચનારની છાલ જિના પાણી સાથે પીવાથી

કંઠમાળ મટે છે.]

કાચી અને કંઠણ ગાંઠો માટે લેપ અને

વેરી નાખવાના ઉપાય

ગ્રન્થીતપક્કાનાલિમ્પેન્નાકુલીપટુનાગરૈઃ ।

સ્વિન્વાન લવણપોટલ્યા કઠિન્નાનનુ મર્દયેત્ ॥૧૫

કંઠમાળની કાચી ગાંઠો ઉપર રાસના, શેંધવ

અને સૂકુંનો લેપ કરવો. કંઠણ ગાંઠો ઉપર

મીઠાની કે શેંધવની પોટલી વડે શેક કરીને

પછી એને અંગૂઠા વડે કે વાંસની ભૂંગળી વડે

મસળવી.

શામીમૂલકશિશૂળાં વીજેઃ સયવસર્વપેઃ ।

લેપઃ પિષ્ટોડ્મલત્ત્રેણ ગ્રન્થિગણ્ડવિલાયનઃ ॥૧૬ ॥

શમીનાં, મૂળાનાં અને સરગવાનાં ખી, જવ

અને સરસવ એટલાં ઔષધોને ખાટી છાશમાં

લસોટીને લેપ કરવાથી ગાંઠ અને ગૂમડાં

વેરાઈ બંધ છે.

[શુષ્ણાનિ નિમ્બપત્રાણિ વૃક્ષૈર્મહાતકૈઃ સહ ।

શરાવસમ્પુટે દ્વઘ્વા સાર્ધં સિદ્ધાર્થકેઃ સમૈઃ ॥૧૭ ॥

પત્તચ્છાગામ્બુના પિષ્ટં ગણ્ડમાલાપ્રલેપનમ્ ।]

[લિલામાંના ઠકડા અને ખાંડેલાં લીમડાનાં

પાંદડાં એ ઘને કોડિયાના સંપુટમાં ખાળીને એની લસમ કરીને એમાં એટલા જ સરસવ નાખીને એ ખધાને ખકરાના મૂત્રમાં લસોટીને કંઠમાળ ઉપર લેપ કરવો.)

કંઠમાળની પાકવા માંડેલી ગાંઠો માટે ઉપાય પાકોન્મુલાન્ સ્તુતાન્સ્ય પિત્તપ્લેપ્મહરર્જયેત્ ।
અપન્ચાનેવ વૌદ્ધત્વ ક્ષારાગ્નિભ્યામુપાચરેત્ ॥૧૭॥

કંઠમાળની ગાંઠો પાકવા માંડી હોય તે પહેલાં જળો વગેરેથી લોહી કાઢી નાખીને પછી પિત્ત અને કફ મટે એવા ઉપાયો કરીને મટાડવી. અથવા પૂરી પાકે તે પહેલાં જ એ ગાંઠોને કાઢી નાખીને પછી ક્ષાર મૂકીને કે ડામ દર્દને ખાળવું.

કંઠમાળમાં પીવાનું, ચોળવાનું અને નસ્યનું તેલ

કાકાદનીલાક્કલિકાનહિકોત્તુણ્ડિકીફલૈઃ ।
જીમૂત્ત્વીજકર્કોટીવિશાલાકૃતવેદનૈઃ ॥ ૧૮ ॥
પાઠાન્વિત્તૈઃ પ્લાધાન્નિર્વિપકર્કયુતૈઃ યચેત્ ।
પ્રસ્ય કર્કતૈલસ્ય નિર્ગુણ્ડીસ્વરસાદકે ॥ ૧૯ ॥
ઘનેન માલા ગણ્ડાતાં ચિરજા પૂયવાહિની ।
સિધ્યત્સલાધ્યકલ્પાડ્પિ પાનાભ્યજ્જનતાવનૈઃ ॥ ૨૦ ॥

ચણ્ણોઠી, રતવેલિયો, શુકનાસા, કણ્ણનાં ખી, મીંઢળ, કૂકડવેલનાં ખી, કંકોડાં, ઇંદ્રવારણાં, વિસોડાં અને પહોડમૂળ-એ દરેક અડધો પલ, એમાં એક કુપ્ અતિવિષની કળી-એ ખધાનો કલ્ક અને નગોડના એક આઠક સ્વરસમાં એક પ્રસ્ય કણ્ણજ્યુ પકવવું. આ તેલ પીવામા, અભ્યંગમાં અને નસ્યમાં વાપરવાથી લાંબા વખતથી થયેલી, પરુ નીકળતી, અસાધ્ય જેવી કંઠમાળની ગાંઠો પણ મટે છે.

તૈલં લાક્કલિકીકન્દ્રકલ્પાદં ચતુર્ગુણે ।
નિર્ગુણ્ડીસ્વરસે પન્ચં નસ્યાઘૈરપર્વીમણુત્ ॥ ૨૧ ॥

તેલથી ચોથા ભાગનો રતવેલિયાના કંદનો કલ્ક નાખીને તેલથી ચારગણા નગોડના સ્વરસમાં પકવેલું તેલ નસ્ય વગેરે (પીવું, અભ્યંગ અને નસ્ય) તરીકે વાપરવાથી કંઠમાળની ગાંઠો મટે છે.

મદ્રશ્રીદારુમરિચદ્વિહરિદ્રાત્રિવૃદ્ધનૈઃ ।
મનઃશિલાલનલદ્રવિશાલાકરવીરકૈઃ ॥ ૨૨ ॥
ગોમૂત્રપિપ્પેઃ પલ્કૈર્વિપસ્યાર્ધપલેન ચ ।
બ્રાહ્મીરસાર્કજક્ષીરગોશઘ્નદ્રસસંચુતમ્ ॥ ૨૩ ॥
પ્રસ્યં સર્પતૈલસ્ય સિદ્ધમાશુ વ્યપોહતિ ।

પાનાદ્યેઃ શીલિતં કુપ્તુદુષ્ણતાદીઘ્ણાપચીઃ ॥ ૨૪ ॥

ધોળી સુખડ, દેવદાર, મરી, હળદર, દારુ-હળદર, નસોતર, મોથ, મણ્ણીલ, હરતાલ, વીરણ વાળો, ઇંદ્રવારણાં, કણ્ણિર-એટલાં ઔષધો એકએક પલ અને અતિવિષની કળી અડધો પલ-એટલી વસ્તુઓનો કલ્ક બ્રાહ્મીનો રસ, આકડાનું દૂધ અને ગાયના છાણુનો રસ એ ત્રણમાં નાખીને એના વડે પકવેલું એક પ્રસ્ય સરસિયું રાજ પીવા વગેરેથી (પીવામા; અભ્યંગમાં અને નસ્યમાં વાપરવાથી) કુષ, દુષ નાડી-ત્રણ અને કંઠમાળ ઇટ મટી બંધ છે.

વચાહરીતકીલાક્ષાકનુરોહિણિચન્દનૈઃ ॥

તૈલં પ્રસાદિતં પીનં સમૂલામપર્વી જયેત્ ॥૨૫॥

વજ, હરકે, લાળ, કડુ અને સુખડ-એટલી વસ્તુઓ વડે સિદ્ધ કરેલું તેલ પીવાથી કંઠમાળ સમૂળગી (જડમૂળથી) મટી બંધ છે.

નસ્ય અને લેપ

શરપુહ્નોદ્રવં મૂલં પિપ્પેં તન્દુલવારિણા ।

નસ્યાલ્લેપાચ્ચ દુષ્ટારપર્વીવિવજન્તુજિત્ ॥૨૬॥

સરપુખા(ખાણ)ના મૂળને ચોખાના ધોલ-રામણનાં પાણી સાથે લસોટીને એનું નસ્ય લેવાથી અને લેપ કરવાથી દુષ ત્રણ, કંઠમાળ, ઝર અને કૃમિરોગ મટે છે.

નસ્યનું અને ચોળવાનું તેલ

મૂલૈરુત્તમકારણ્યાઃ પીલુપર્ણ્યાઃ સહાચરાત્ ।

સરોધામયપ્રયાદ્વશતાહ્વાદ્વીપિદારુમ્નિઃ ॥૨૭॥

તૈલં ક્ષીરયમં સિદ્ધં નસ્યેડ્ગ્યજ્ઞે ચ પૂજિતમ્ ।

ઉતરણી (કરંભ), પીલુપર્ણી (મારવેલ), ઠાંટાશેળિયો-એ ત્રણનાં મૂળ, લોધર, સુગંધી વાળો, જેઠીમધ, સુવા, ચિત્રો અને દેવદાર-એટલાં ઔષધોનો કલ્ક તેલ જેટલા ગાયના દૂધમાં નાખીને એના વડે પકવેલું તેલ નસ્યમાં અને અભ્યંગમાં (કંઠમાળ માટે) પૂલ્ય છે.

લેપ

ગોવ્યજાશ્વચુરા વગ્ધાઃ કટુતૈલેન લેપનમ્ ॥૨૮
પેહ્લુગ્દેન તુ કૃષ્ણાહિર્વાયસો વા સ્વયં મૃતઃ ।

ગાયત્રી, ઘેટાની, ખકરીની અને ઘેડાની ખરીને ખાળીને એની રાખને સરસિયામાં કાઠવાને એનો લેપ કરવો. કાળા સાપને ખાળીને ફરેલી એની રાખમા ઇગોરિયાનું તેલ નાખીને એનો લેપ પકવવો કે કુદરતી મોતે મરેલા કાગડાને ખાળીને ફરેલી એની ભસ્મમા ઇગોરિયાનું તેલ નાખીને એનો લેપ કરવો. એથી (કંકમાળ) મટે છે.

બધું કર્યા છતાં ન મટે તો શું કરવું ?

इत्यशान्तो गदस्यान्यपार्श्वजङ्घासमाश्रितम् ॥

वस्तेरूर्ध्वमधस्ताद्वा मेदो दृत्वाऽग्निना दहेत् ।

આવું બધું કર્યા છતાં પણ જો રાગ (કંકમાળ) ન મટે તો (ડાહ કે જમણું) જે પડખે રોગ થયો હોય, તેનાથી વિરુદ્ધ (જમણી કે ડાબી) ખાણીની જંઘાની ચરખી ખસિતથી (ઇદ્રખસિત નામના મર્મથી) ઊંચેથી કે નીચેથી કાઢીને પછી ચીરેલી જગ્યાએ ડામ દેવો. (ચરખી કાઢતી વખતે ઇદ્રખસિતનો ભાગ છોડી દઈને એની ઉપરના કે નીચેના ભાગમાંથી ચરખી કાઢવી.)

નિમિ ભગવાનનો મત

स्थितस्योर्ध्वं पदं मित्वा तन्मानेन च पाष्णितः ॥

तत ऊर्ध्वं हरेद् ग्रन्थीनित्याह भगवानग्निमिः ।

હરેદીને ભેભો રાખીને એવું પગલું (પાનીથી અગૂંડા સુધીનો ભાગ) માપીને પાનીથી એના એક પગલા જેટલું ઊંચે જંઘામા જે સ્પર્શ આવે તે સ્થળમાંથી ચરખીની ગાઠો કાઢી લેવી એવું નિમિ ભગવાન કહે છે. (ચીરતી વખતે ઇદ્રખસિત મર્મ ન ચિરાય એ સ્વભાણવુ.)

સુશ્રુતનો મત

पाणिं प्रति द्वादश चाङ्गुलानि

मुक्त्वेन्द्र्यास्ति च गदान्यपार्श्वं ।

विदार्य मत्स्याण्डनिमानि मध्या-

ज्जालानि कर्षेदिति सुश्रुतोक्तिः ॥ ૩૧ ॥

(ડાબી કે જમણી) જે ખાણુએ ગેગ

(કંકમાળ) થયો હોય તેનાથી વિરુદ્ધ (જમણી કે ડાબી) ખાણીના પગની પાનીથી ઊંચે ખાર આંગળ જેટલો જંઘાનો ભાગ છોડી દઈને અને ઇદ્રખસિત છોડી દઈને ખાકીના ભાગમા જંઘા ચીરીને વચ્ચેથી માછલીના ઈંડાં જેવાં ચરખીના બાળાં જેથી કાઢવાં એવું સુશ્રુત કહે છે. (સુશ્રુતસંહિતા ચિ. ૧૮/૨૫)

બીજા આચાર્યોનો મત

માગુલ્ફકર્ગત્સુમિતસ્ય જન્તો-

સ્તસ્યાષ્ટભાગં સુહકાદિમજ્ય ।

ગ્રાણાર્જવેઽધઃ સુરરાજવસ્તે-

મિત્વાઽક્ષમાત્રં ત્વપરે વદન્તિ ॥૩૨॥

બીજા આચાર્યો કહે છે કે નાકના ટેરવાની સીધાણુમા કાનનો જે ભાગ હોય તે જગ્યાએથી પગની ઘૂટી સુધીનું માપ લઈને તે માપના આઠમા ભાગ જેટલું માપ પગની ઘૂટીથી ઊંચું માપવું. (દાખલા તરીકે, નાકના ટેરવાની સીધાણુમા આવતા કાનના ભાગથી પગની ઘૂટીનું માપ ચાર ફૂટ હોય તો પગની ઘૂટીથી છ ઇંચ (ચાર ફૂટ-૮=૬ ઇંચ) ઊંચે જંઘામાં નિશાન કરવું.) ત્યાં ઇદ્રખસિત નામના મર્મથી નીચે એક અક્ષ (ખહેડાંનું ફળ) જેટલું ચીરીને ત્યાંથી ચરખીની ગાઠો કાઢી લેવી.

નાડીવ્રણના ઉપાય

વાયુનો નાડીવ્રણ

उपनाद्यानिलात्रार्द्धी पाटितां साधु लेपयेत् ।

प्रत्यक्षुष्पुष्पीफलयुतैस्त्रिलः पिष्टैः ससैन्धवैः ॥૩૩॥

વાયુના નાડીવ્રણ ઉપર ઉપનાહ શેક કરીને પછી એને ચીરીને અને સાફ કરીને અઘેડાનાં ફળ, તલ અને સેંધવને ભેગા લસોડીને એનો લેપ કરવો.

પિત્તનો નાડીવ્રણ

पेत्तीं तु तिलमञ्जिष्ठानागदन्तीनिशाद्वयैः ।

પિત્તની નાડીને ચીરીને અને સાફ કરીને એમા તલ, મજ્જક, નેપાળો, હળદર અને દારુ-હળદરનો લેપ કરવો.

કફનો નાડીવ્રણ

श्लैष्मिकीं तिलसौराष्ट्रीनिकुम्भारिष्टसेन्धवैः ॥

કફના નાડીવણુને ચીગને અને સાફ કરીને એમાં તલ, ફટકડી, નેપાળો અને ક્ષીમડાનાં પાંદડાંને લેપ કરવો.

શક્યનેા નાડીવણુ

શક્યજાં તિલમધ્વાજ્યૈલેપયેચ્છિન્નશોધિતામ્ ।

શક્યના નાડીવણુને ચીગને અને સાફ કરીને એમાં તલ, મધ અને ઘીના લેપ કરવો.

અશાસ્ત્રકુલ્યામેપિપ્યા

મિત્વાઽન્તે સમ્યગેપિતામ્ ॥ ૩૫ ॥

ક્ષારપીનેન સૂત્રેણ વહુશો દારવેદ્ ગતિમ્ ।

જે નાડીવણુને શસ્ત્રથી ચીરી શકાય એમ ન હોય તે નાડીવણુને માર્ગ એપણી શલાકા ખોરીને ખરાખર શોધી કાઢીને પછી ક્ષાર પાથેલો દોરો નાડીના મુખ વાટે નાડીના માર્ગમાં ચડાવીને એવા દોરા વડે અનેક વાર એ નાડીનું દારણુ કરવું.

(મર્મસ્થાનમાં થયેલા નાડીવણુને તથા જે શસ્ત્રક્રિયા સહન ન કરી શકે એવા પ્રસંગોમાં નાડીવણુને શસ્ત્રથી ચીરવો બેઠકે નહિ.)

ગ્રણેષુ દુષ્ટસૂક્ષ્માસ્યગમ્મીરાદિષુ સાધનમ્ ॥ ૩૬ ॥
યા વત્યોં યાન્તિ તૈલાન્તિ તન્નાડીવ્યપિ શસ્યતે ।

દુષ્ટ વ્રણો માટે, ઝીણા મોવાળા વ્રણો માટે, ગંભીર (ઊંડા) વ્રણો માટે વગેરે વ્રણો માટે જે ઉપાય, જે વાટો અને જે તેલ કઠ્ઠા છે (ઉ. અ. ૨૫) તે નાડીવ્રણો માટે પણ સારાં છે.

પિપ્પ્લું ચક્રુફલં લેપાન્નાડીવ્રણહરં પરમ્ ॥ ૩૭ ॥

રાતા એરડાના ફળને વાટીને લેપ કરવો એ નાડીવ્રણ મટાડવાનું ઉત્તમ ઔષધ છે.

વોમ્તાફલત્વન્ લવગં સલાશં
વૂક્સ્ય પત્રં ઘનિતાપયશ્ચ ।

લુગકૈદુગ્ધાન્વિત પપ કલ્કો
વર્તીકૃતો હન્યચિરેણ નાડીમ્ ॥ ૩૮ ॥

જંગલી ધોરનાં ફળની છાલ, સૈંધવ, લાખ, શિવલિંગીના પાંદડા, સ્ત્રીનું ધાવણુ, ધોરનું દૂધ, આકડાનું દૂધ-એટલી વસ્તુઓના કન્કની વાટ ખનાવીને નાડીવ્રણમાં ખોસવાથી નાડીવ્રણુ ચંટ મટી બંધ છે.

સામુદ્રસૌવર્ચલસિન્ધુજન્મ-
મુપન્ચવોળ્ટાફલવેશ્મધૂમાઃ ।

આન્નાતગાયત્રિજપલ્લુવાશ્ચ
કટંકટેર્યાવિથ ચેતકી ચ ॥ ૩૯ ॥

કલ્કેઽપ્યક્લે ચૂળં
વત્યાં ચેતેષુ શીલ્યમાનેષુ ।

અગતિરિવ નશ્યતિ ગતિ-
શ્ચપલા ચપલેષુ મ્ભૂતિરિવ ॥ ૪૦ ॥

દરિયાનું મીઠું, સચળ, સૈંધવ, મારી રીતે પાકેલું જંગલી ધોરડીનું ફળ, ઘરનો ધુમાસ (ધુમાડો), જંગલી આખાના પાંદડા, ખેરનાં પાંદડા, હળદર, દારુહળદર અને હરદે-એટલી વસ્તુઓના કટક તરીકે, અભયંગ તરીકે, ચૂર્ણ તરીકે, વાટ તરીકે રોજ ઉપયોગ કરવામાં આવે, તે એમ ચચળ માણસો પાસેથી ચચળ લક્ષ્મી જતી રહે છે, તેમ નાડીવ્રણુ પણ બંધું નાડીવ્રણુ ન હોય તેમ જતો રહે છે.

કલ્યાણાન્નહૃદયે પષ્ઠે ઉત્તરસ્થાને ગ્રન્થર્થુદશ્લીપદાપત્વી-
નાડીપ્રતિપેધો નામ ત્રિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૩૦ ॥

અધ્યાય ૩૧ મો-શુદ્રરોગોનું જ્ઞાન

અથાતઃ શુદ્રરોગવિદ્વાનીયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

ઈતિ હ સાહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે અમે શુદ્રરોગોનું જ્ઞાન થવા માટે ઉપયોગી અધ્યાય સમબંધીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

શુદ્રરોગો શુદ્ર શબ્દ સંસ્કૃતમાં કૂર, નાનું અને નીચ એ ત્રણ અર્થમાં વપરાય છે (અમરકોશ-૨૬૯૦). આ ત્રણ ગુણવાળા રોગોને શુદ્ર રોગો કહે છે.

અજગલિકા

સિન્ધ્યા સવર્ણા ગ્રચિતા નીરુજા મુદ્રસન્નિમા ।
પિટ્ટિકા કફવાતાભ્યાં વાલાનામજગલિકા ॥ ૧ ॥

કફ અને વાયુના પ્રકોપને ક્ષીધે ખાળકોને સિન્ધ, સવર્ણ, ગંઠાયેલી (કંકણ), પીડા વિનાની, મગ જેવી ફોસ્ફીઓ થાય છે તેને અજગલિકા કહે છે.

યવપ્રખ્યા

યવપ્રખ્યા યવપ્રખ્યા તામ્યાં માંસાશ્રિતા ઘના ।
તેગને (કઠ્ઠ અને વાયુને) ક્ષીધે જ્યના
આકારની, માંસને આશરે થતી ઘટ્ટ (કઠ્ઠણુ)
ફેણી (દીમણુ), થાય છે તે યવપ્રખ્યા છે.

અલછ : કન્ધર્પી

અવન્ના ચાલજી વૃક્ષા સ્તોત્રપૂવા ઘનોઘના ॥૨॥
ગ્રન્થ્યઃ પજ્જ વા પઙ્ગ વા કચ્છપી કચ્છપોઘ્વતાઃ ।
મોં વિનાની, ગોળ, થોડા પરવાળી, ઘટ્ટ
અને લગ્ની ફેલ્ક્ષીને અલછ કહે છે. કાચળા
જેવી લાંબી પાંચ કે છ ગાંઠો થાય તેને કન્ધર્પી
કહે છે.

પનસિકા

ફર્ણસોર્ધ્વે સમન્તાદ્વા પિટિકા કઠિનોઘ્વરુઃ ॥
શાલ્કુકામ્ના પનસિકા

કાનથી ઉપર કે કાનની આસપાસ કઠ્ઠણુ,
તીમ પીડાવાળી, કમળના કંઠ જેવી ફેણી થાય
છે, તે પનસિકા છે.

પાપાણ્ડગર્હલ (ગાલસૂશિયુ, ગળસૂણુ)

શોકસ્ત્વલ્પરુઃ સ્થિરઃ ।

હનુસન્ધિસમુદ્ભૂતસ્તામ્યાં પાપાણ્ડગર્હલઃ ॥૯॥

કઠ્ઠ અને વાયુને ક્ષીધે જડખાના આંધામાં
થતો થોડી પીડાવાળો અને કિથર સોજો ને
પાપાણ્ડગર્હલ છે.

શુભદ્વિપિકા (ખીલ, યુવાનપીટિકા)

શાલ્મલીરુષ્ટકાકારાઃ પિટિકાઃ સરુજો ઘનાઃ ।
મેદોગર્મા મુરે યૂનાં તામ્યાં ચ મુલ્લૂપિકાઃ ॥

શીખળાના ઠાંટાના આકારની, પીડાવાળી,
ઘટ્ટ, ચરખીથી ભરેલી ફેણીઓ કઠ્ઠ અને વાયુને
ક્ષીધે જુવાન માણુસોનાં મોં ઉપર થાય છે, તેને
શુભદ્વિપિકા કહે છે.

પડાકંઠક

તે પન્નરુષ્ટકા દ્વેષા યૈઃ પન્નમિવ ફળ્લુકઃ ।
ચીપ્તે નીરુજૈ શ્વેનૈઃ શરીરં ફલ્લુચાત્તૈઃ ॥૬॥
જેમ કમળ ઠાંટાથી છવાઈ જાય છે, તેમ
પીડા વિનાના, ઘોળા, કઠ્ઠ અને વાયુથી ઉત્પન્ન
થતા જે ઠાંટાઓ વડે શરીર ભરાઈ જાય છે,
તેને પડાકંઠક કહે છે.

વિવૃતા

પિત્તેન પિટિકા વૃક્ષા પન્નોદુઘ્વરસન્નિમા ।
મહાદાહજ્વરકરી વિવૃતા વિવૃતાનના ॥૭॥

પિત્તને ક્ષીધે થતી ગોળ, ઉમેડાના ફળ જેવી,
ખલુ દાહ કરે એવી અને તાવ આણુ એવી,
પડેળા મોંની ફેણીઓને વિવૃતા કહે છે.

મસૂરિકા (બળિયા, શીતળા)

ગાત્રેઘ્વન્તાશ્ચ વક્ત્રસ્ય દાહજ્વરરુજાન્વિતાઃ ।
મસૂરમાત્રાસ્તદ્વર્ણાસ્ત્સંશ્ઠાઃ પિટિકા ઘનાઃ ॥૮॥
બધા અવયવોમાં અને મોંની અંદર દાહ,
તાવ અને પીડા કરે એવી, મસૂર જેવડી, મસૂર-
ના રંગની, ઘટ્ટ ફેણીઓ થાય છે તેને
મસૂરિકા કહે છે.

વિસ્ફેટ

તતઃ કણ્ઠરાઃ સ્ફોટા વિસ્ફોટાઘ્યા મહારુજાઃ ।
એના (મસૂરિકા) કરતાંયે વધારે કઠસાધ્ય
અને ખલુ પીડા કરે એવા ફેણાને વિસ્ફેટ
કહે છે.

વિદ્ધા

યા પન્નકર્ણિકાકારા પિટિકા પિટિકાચિતા ॥
સા વિદ્ધા યાત્પિત્તામ્યાં

વાયુ અને પિત્તને ક્ષીધે થતી જે ફેણી
પન્નકોશ જેવા આકારની (અરગળથી મોટી અને
મૂળ આગળ પાતળી) અને ફેણીઓથી છવાયેલી
હોય છે, તેને વિદ્ધા કહે છે.

ગર્હભી

તામ્યામેવ ચ ગર્દમી ।

મળ્લલા વિપુલોન્સન્ના સરાગપિટિકાચિતા ॥૧૦॥
તે ઘને ક્ષીધે જ (વાયુ અને પિત્તને ક્ષીધે જ)
થતી ગર્હભી ચક્રરડાં જેવી, વિશાળ, ભિપ્તેલી
અને રાતી ફેણીઓથી છવાયેલી હોય છે.

કશા

કશેતિ ક્ષ્ણાસદ્દેષુ પ્રાયો વેદેષુ સાડનિલાત્ ।
પિત્તાદ્ગ્વન્તિ પિટિકાઃ સ્વદમા લાજોપમા ઘનાઃ ॥
વાયુને ક્ષીધે સામાન્ય રીતે ખગલની પાસેના
ભાગમાં જે ગર્હભી થાય તેને કશા કહે છે.
એમાં પિત્તને ક્ષીધે ઝીણી, ડાંગરની ઘણી જેવી
ઘટ્ટ ફેણીઓ તે પવ કશા જ છે.

ઉત્કેઠં

અસમ્યગ્વમનોદીર્ઘપિત્તપ્લેપ્માન્નનિગ્રહૈ ।
મળ્ડલાન્યતિક્ષ્ણ્ણનિ રાગન્તિ વહ્નિ ચ ॥૩૨॥
ઉત્કોઠ

પરાપર વમન ન થયુ હોય તેથી જાણે
ચહેલા પિત્ત, કંક અને અન્નને રોકી રાખવાથી
(જિલ્લી વાટે બહાર ન કાઢી નાખવાથી) પુષ્કળ
ખણજવાળા, લાવ અને ઘણા ચકામા (ઢીમડા)
થાય તેને ઉત્કેઠં કહે છે.

કોઠં

સોઽનુવદ્ધસ્તુ કોઠં હત્યભિધીયતે ।

એ (ઉત્કેઠં) ચાલુ ગ્હે (ફરીફરીને થાય)
ત્યારે કોઠં કહેવાય છે
પ્રોક્તા પદ્ત્રિંશદિત્યેતે શુદ્ધરોગા વિભાગશ ॥૩૩॥
[યાન્ત્રિજ્ઞાય મુહ્યેત

ચિકિત્સાયા ચિકિત્સક ।]

આ પ્રમાણે આ ૩૬ ક્ષુદ્રરોગો વિભાગ
વાર કહ્યા. [એમને (ક્ષુદ્રરોગોને) ન ઓળખ-
વાથી વેધ ચિકિત્સા કરતા મૂંઝાચ.]

इत्यष्टाद्ग्रहदये पठे उत्तरस्थाने क्षुद्ररोगनिशानीय
नामैकत्रिंशो याय ॥ ३१ ॥

અધ્યાય ૩૨ મો—ક્ષુદ્રરોગોના ઉપાય

અયાત ક્ષુદ્રરોગપ્રતિપેચ વ્યાખ્યાસ્યામ ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षय ॥

ત્યાયે હવે અમે ક્ષુદ્રરોગોને મટાડવાના
ઉપાય સમજાવીશુ. એ વિષયમા આત્રેય વગેરે
મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

અજગલિકાથી પાપાણુગર્હલ

(ઉ. ૩૧૩ થી ૪) મુધીના ઉપાય

विन्नात्रयेज्जलौकोभिरपक्वामज्जगलिकाम् ।

ગાથી અજગલિકા ઉપર જળો મુકાવીને
થોડી કંઠાવણ

स्वेदयित्वा यवप्रख्या विलयाय प्रलेपयेत् ॥ ૧ ॥

દારુકુષ્ઠમનોહ્વાલૈર્

યવપ્રખ્યા ઉપર શેઠ કરીને એને વેરી નાખવા
માટે દેવદાર, ઉપશેટ, મણ્ણીલ અને હરતાલને

શેષ કૃત્વો

इत्यापापाणगर्दभात् ।

विधिस्ताश्चचरेत्पन्नान्

वणवत्साजगल्लिकान् ॥ ૨ ॥

પાપાણુગર્હલ સુધીના બધા રોગો માટે
(યવપ્રખ્યા, અલજી, કચ્છપી, પનસિકા અને
પાપાણુગર્હલ માટે) એ પ્રમાણેનો (યવપ્રખ્યા
વાળો) વિધિ છે. એ (યવપ્રખ્યાથી પાપાણુ
ગર્હલ સુધીના પાચ રોગ) તથા અજગલિકા
પાકે તો ત્રણની માફક ઉપચાર કરવા

મુખદ્વષિકા (ખીલ)

रोधकुस्तुम्वरुचचा प्रलेपो मुखद्वषिके ।

वटपल्लवयुक्ता वा नारिकेलोत्थशुक्तय ॥ ૩ ॥

અશાન્તો વમન નસ્ય લલાટે ચ સિરાવ્યથ ।

મુખદ્વષિકા રોગમા ઘોધર, કાથમી અને
વજનો બંડો શેષ કરવો અથવા નાળિયેરના
નખલામા વડની કૂપળો ભેળવીને બંડો શેષ
કરવો એમ કરવાથી ખીલ ન મટે તો જિલ્લી
ઓ કુંગવળી, નસ્ય આપણુ અને લવાટમ્
ફસ ખાલવી.

પદ્મકંટક

निम्बाम्बुवान्तो निम्बाम्बुसाधित पद्मकण्टके ॥ ૪ ॥

પિત્તેક્ષોદ્રાન્વિત સર્પિન્નિમ્બારગ્ગધલેપનમ્ ।

પદ્મકંટક રોગમા લીમડાનો કાથ પાઈને
જિલ્લીઓ કરાવીને પછી લીમડાના ક્વાથમા
સિદ્ધ કરેલુ ઘી મધ નાખીને પીવું તથા લીમડો
અને ગરમાળો—એ એનો બંડો શેષ કરવો.

વિવૃતાથી બલગર્હલ (ઉ. ૩૧/૬૧ થી
૧૩૧), ઈરિવેલિકા, અગ્નિરોહિણી

वित्रुतादीस्तु जालान्ताश्चिकित्सेत्તેરિવેલ્લિકાન્ ।
પિત્તવીસર્વવત્તદ્વત્ પ્રત્યાખ્યાયાગ્નિરોહિણીમ્ ॥૫॥

વિવૃતાથી બલગર્હલ સુધીના ક્ષુદ્રરોગો
(વિવૃતા, મસૂરિકા, વિસ્ફોટ, વિદ્રા, ગર્હલી,
કક્ષા, ગધનામા, ગળિકા, બલગર્હલ) અને
ઈરિવેલિકાના ઉપાય પિત્તથી થતા વિસર્પના
ઉપાય ત્રવા કૃત્વા અગ્નિરોહિણી અસાધ્ય છે
એવું સ્પષ્ટ જણાવીને અગ્નિરોહિણીના એવા જ
(પિત્તવિસર્પના) ઉપાય કરવા.

વિલક્ષ્ણં રક્તવિમોક્ષણં ચ
વિરૂક્ષણં કાયવિશોધનં ચ ।
ધાત્રીપ્રયોગાન્ શિશિરુપ્પ્રવેહાન્
કુર્યાત્સદા જાલકગર્દભસ્ય ॥ ૬ ॥

લાંઘણું (નકોરડા ઉપવાસ), લોહી કઢાવવું,
શરીરને ઘૂણું પાડવું, શરીરનું શોધન કરવું,
(રસાયન અધ્યાયમાં કહેલા) આમળાંના
પ્રયોગો, ઠંડા બડા લેવું-એટલું બલગર્દભમાં
સદા કરવું.

વિદારિકા

વિદારિકાં હતે રક્તે શ્લેષ્મગ્રન્થિવદાચરેત્ ।
વિદારિકા રોગમાં લોહી કાઢવા પછી કંકેની
પ્રાંથિની માફક ઉપાય કરવા.

શર્કરાણુંદ

મેદોર્થુદક્રિયાં કુર્યાત્સુતરાં શર્કરાણુંદે ॥ ૭ ॥
શર્કરાણુંદમાં ચરબીથી થતા અણુંદ માટે
કહેલા ઉપાય વધારે પ્રમાણમાં કરવા.

વદ્મીક (રાડી)

પ્રવૃદ્ધં સુવહુચ્છિદ્રં સશોફં મર્મણિ સ્થિતમ્ ।
વલ્મીકં હસ્તપાદે ચ વર્જયેદ્

વદ્મીક રોગ બહુ વધી ગયો હોય, ઘણું
જ છિદ્રોવાળો હોય, સોબવાળો હોય, મર્મ
ઉપર થયો હોય અને હાથે કે પગે થયો હોય
તો એને (અસાધ્ય ગણીને) છોડી દેવો.

હતરત્પુનઃ ॥ ૮ ॥

શુદ્ધસ્યાન્ને હતે લિમ્પેત્ સપદ્ધારિવતામૃતૈઃ ।
શ્યામાકુલત્થિકામૂલદન્તીપલલસકુમ્ભિઃ ॥ ૯ ॥

પણ ઉપર કહ્યું એવું ન હોય તો દરદીનું
શોધન કરીને, લોહી કાઢીને પછી સૈંધવ, ગર-
માળો, ગળો, કાણું નસાતર, કળથીનું મૂળ,
નેપાળો, તલવું કચરિયું અને સાથુ-એટલી
વસ્તુઓના લેપ કરવો.

પન્થે તુ દુષ્ટમાંસાનિ ગતીઃ સર્વાશ્ચ શાચયેત્ ।
શલ્કેણ સમ્યગ્નુ ચ ક્ષારેણ જ્વલનેન વા ॥ ૧૦ ॥
વદ્મીક પાકવું હોય તો પહેલાં ખગડેલા
માંસને અને બધા નાડીમણિને શક્તથી કાપીને
ખરાખર શુદ્ધ કરવા અને પછી ક્ષારથી કે
ડામથી ખાળીને શુદ્ધ કરવા.

કંદર (આંટણુ)

શલ્કેણોત્કૃત્ય નિઃશેષં સ્નેહેન કદરં વહેત્ ।
આંટણુને શક્તથી ઉખાડી (કાપી) કાઢીને
પછી એ જગાએ (ગરમ તેલ વગેરે સ્નેહથી)
ડામવું.

નેદ્રશુદ્ધ

નિલ્લદમણિવત્કાર્યે રુદ્ધપાયોશ્ચિકિત્સિતમ્ ॥ ૧૧ ॥
નેદ્રશુદ્ધના ઉપાય નિરુદ્ધમણિ જેવા (૬.
૩૪/૧૭ થી ૧૯) કરવા.

ચિપ્થ

ચિપ્થં શુદ્ધ્યા જિતોષ્માણં સાધયેલ્લલકર્મણા ।
શોધન કરીને (વિરચનથી) પિત્તની ગરમી
મટાડીને પછી શક્તક્રિયા કરીને ચિપ્થ રોગ
મટાડવો.

કુનખ

કુનખ રોગ બજાઓ હોય તોપણ એ જ
રીતે (ચિપ્થ રોગની માફક) મટાડવો.

અલસ

ચરણાવલસે પુનઃ ॥ ૧૨ ॥
ધાન્યામ્લાસકૌ કાસીસપટોલીરોચનાતિલૈઃ ।
સનિમ્બપત્રૈરાલિમ્પેદ્
પણ અલસ રોગમાં પણ ઉપર ધાન્યામ્લ
રેડીને પછી હીરાકસી, પટોળ, ગોરાચના, તલ
અને કામડાનાં પાંદડાંના લેપ કરવો.

તિલકાલકં (તલ), મધ (મસા)

વહેતુ તિલકાલકાન્ ॥ ૧૩ ॥
મપાંશ્ચ સૂર્યકાન્તેન ક્ષારેણ યદિ વાઙ્મિના ।
તલને અને મસાને સૂર્યકાંતમણિથી, ક્ષારથી
કે અગ્નિથી ખાળવા. (સૂર્યકાંત મણિ=આગિવે,
કાચ).

ચર્મકીલ, જતૂમણિ (લાખુ)

તદ્દુલ્કૃત્ય શલ્કેણ ચર્મકીલજતૂમ્ણી ॥ ૧૪ ॥
ચર્મકીલ અને જતૂમણિને શક્ત વડે ઉખાડી
નાખીને (કાપી નાખીને, ભિતરડી નાખીને) પછી
એવું જ કરવું (સૂર્યકાંતમણિથી, ક્ષારથી કે
અગ્નિથી ખાળવાં)

लांछन, व्यंग, नीलिका माटे इस
जोखणी अने लेप

लाञ्छनादित्रये कुर्याद्यथासन्नं सिराव्यधम् ।
लेपयेक्षीरपिष्टैश्च क्षीरिवृक्षत्वगङ्कुरैः ॥१५ ॥

लांछनथी शङ्क तथा त्रयु रोगां (लांछन,
व्यंग अने नीलिकां) रोगांनी पासिनी जगाये
इस जोखणी अने पछी क्षीरिवृक्षानां छाल अने
अंकुरांने हूधमां लसोटीने जेना लेप करवा.

व्यंगरोग माटे लेप

व्यङ्गेषु चार्जुनत्वग्ना मञ्जिष्ठा वा समाक्षिका ।

लेपः सनवनीता वा श्वेताश्वत्थुरजा ममी ॥१६॥

व्यंगरोगां (क्खेना, पित्तना, वायुना
अने दोखीना व्यंगमां) साहडनी छालना लेप
करवा के मळने मधमां छालवीने जेना लेप
करवा के घोणा घोडानी जरीनी मधीने माण्डुमां
जेणवीने जेना लेप करवा.

रक्तचन्दनमञ्जिष्ठाकुष्ठरोधप्रियङ्गवः ।

यटाङ्कुरा मसूराश्च व्यङ्गना मुखकान्तिदाः ॥१७

रतांजणी, मळक, उपेष्ट, कांग, वडना
अंकुरा अने मसूर-अटलां औषधाना लेप
व्यंगरोगने मटाडे छे अने जेने कांतिवाणुं
जनावे छे.

द्वे जीरके कृष्णतिलाः सर्पपाः पयसा सह ।

पिष्टाः कुर्वन्ति वक्त्रेन्दुमपास्तव्यङ्गलाञ्छनम् ।

क्षीरापिष्टा घृतशोद्रयुक्ता वा भृष्टनिस्तुपाः ।

मसूराः क्षीरपिष्टा वा

तीक्ष्णाः शाल्मलिकण्टकाः ॥१९ ॥

सगुडः कोलमज्जा वा शशाङ्कशोद्रकल्कितः ।

सप्ताहं मानुलुङ्गस्यं कुण्ठं वा मधुनाऽन्वितम् ॥२०

पिष्टा वा छागपयसा सशोद्रा मौशली जटा ॥

गोरस्थि मुशलीमूलयुक्तं वा साज्यमाक्षिकम् ॥२१

ज्जुं, शाहज्जुं, काणा तल अने सरसवने

हूध साथे लसोटीने लेप करवाथी; के मसूरने

शेडने जेनां छाडां काढी नाणीने पछी जेने

हूध साथे लसोटीने जेमां घी अने मध जेणवी-

ने लेप करवाथी; के शीमजाना आखीदार कांटाने

हूधमां लसोटीने जेना लेप करवाथी; के भाटां

जोरनी भांजने ससखाना दोखी अने मधमां

जोण साथे कडक करीने जेना लेप करवाथी; के
उपेष्टने सात दिनस सुधी जिजेरांमां मूडी
राणीने पछी जे उपेष्टने मधमां छालवीने जेना
लेप करवाथी; के काणी मूसणीनां मूणने जठरी-
ना हूधमां वाटीने मध साथे जेना लेप करवाथी
के जायनां डाडकांमां काणी मूसणीनुं मूण जेण-
वीने जेमां घी अने मध जेणवीने जेना लेप
करवाथी मुण्डरपी चंद्र व्यंगरपी कडक विनाने
थाय छे.

यामडीने सवळ करवाना लेप

जम्ब्यान्नपल्लवा मस्तु हरिद्रे द्वे नवो गुडः ।

लेपः सवर्णकृत् पिष्टं स्वरसेन च तिन्दुकम् ॥२२॥

जंभुनां कुमणां पांढडां, आणानां कुमणां

पांढडां, दडींमां छूटेतुं पाखी, हणहर, दारुण-

हर, नवो गोण-अटली वस्तुजेने जेगी वाटीने

करवेले लेप तथा टींभरवाने जेना पोताना

स्वरसमां ज लसोटीने करवेले लेप (व्यंग मत्वा

पछी रडेली) यामडीने शरीरनी यामडीना जेवा

रंजनी जनावे छे.

जेने कभण जेवुं करवाने उद्वर्तन

उत्पलमुत्पलकुण्ठं प्रियङ्गुगुणालीयकं बदरमज्जा ।

इदमुद्वर्तनमास्यं करोति शतपत्रसंकाशम् ॥२३॥

काणुं कभण, काणो उपेष्ट, कांग, पीणी

सुभड, जारनी भांज-अटली वस्तुजेने जेगी

करीने करवेतुं उद्वर्तन मुभने कभण जेवुं करे छे.

व्यंगरोगमां अल्यंग माटे स्नेह

पमिरेवोपधैः पिष्टुंस्त्रिष्वङ्गसाधयेत् ।

ययादोपर्तुकान् स्नेहान् मधुककायसंयुतेः ॥२४॥

व्यंग माटे उपरना श्थेकांमां कडेलां जेपनां

औषधाने कडक जेडीमधना क्वाथमां नाणीने

जेना वडे जे होष अने जे ऋतु माटे जे स्नेह

पठववा जेथजे, ते स्नेह अल्यंग करवा माटे

सिद्ध करवा.

नीलिका, व्यंग अने मुण्डरपीका

माटे अल्यंग

यवान् सर्जरसं रोधमुशीरं मदनं मधु ।

घृतं गुडं च गोमूत्रे पचेदादविलेपनात् ॥२५॥

तदभ्यङ्गाविहन्त्याशु नीलिकाव्यङ्गदूपिकान् ।

मुलं करोति पद्मार्थं पादौ पद्मदलोपमौ ॥२६॥

જવ, રાજ, ક્ષોધર, કાળો વાળો, મીણુ, મધ, ઘી અને ગોળને ગાયના મૂત્રમાં કંડછીએ ચોટે ત્યાં સુધી પકવવા. એના વડે અભ્યંગ કરવાથી નીલિકા, વ્યંગ અને મુખદૂષિકા રોગો તરત મટે છે. મુખ કમળ જેવું અને પગ કમળનાં પાંદડાં જેવા થાય છે

નીલિકા, પલિત, વ્યંગ, વલી, તિલકાલક અને મુખદૂષિકા માટે તથા મોંને ભરાવદાર અને કાંતિવાળું કરવા માટે નસ્ય

कुक्कुमोशीरकालायलाक्षायष्टमाहचन्दनम् ।
न्यग्रोधपादांस्तक्षणां पद्मं पद्मकेसरम् ॥२७॥
सनीलोत्पलमञ्जिष्टं पालिकं सलिलाढके ।

पम्त्वा पादावशेषेण तेन पिष्टैश्च कार्पिकैः ॥२८॥
लाक्षापत्तङ्गमञ्जिष्ठायष्टीमधुककुक्कुमैः ।
मजाक्षीरं द्विगुणितं तैलस्य कुडवं पचेत् ॥२९॥
नीलिकापालितव्यङ्गवलीतिलकद्रूपिकान् ।

हन्ति तन्नस्यमग्न्यस्तं मुखोपचयवर्णकृत् ॥३०॥
કેસર, વીરલુવાળો, પીણું ચંદન, લાખ, જેઠીમધ, સુખડ, વડના કુમળા અંકુર, કમળ, કમળનું કેસર કાણું કમળ, મજા-આટલાં ઔષધો દરેક એકએક પલ લઈને એક આઢક પાણીમાં નાખી ભિળતા ભિળતા પાણી ચોથા ભાગનું ખાકી રહે ત્યાં સુધી પકવવાં. પછી લાખ, રતાંજળી, મજા, જેઠીમધ અને કેસર-એટલાં ઔષધો દરેક એકએક તોલો લઈને એ કવાથ સાથે લસોટવાં. પછી એ રીતે તૈયાર થયેલી લુગદીને તેલથી ખમણા બકરીના દૂધમાં નાખી એમાં એક કુડવ તેલ પકવવું. એ તેલનું રોજ નસ્ય દેવાની ટેવ રાખવાથી નીલિકા, પલિત, વ્યંગ, વલી, તિલકાલક અને મુખદૂષિકા એટલા રોગો મટે છે તથા મોં પુષ્ટ (ભરાવદાર) થાય છે અને મોંના રંગ સુધરે છે.

વ્યંગ, નીલિકા વગેરે માટે તથા મોંને કાંતિવાળું કરવા માટે લેપ

मञ्जिष्ठा शबरीवस्तुवरिका लाक्षा हरिद्राद्वयं ।
नेपाली हरितालकुङ्कुमगदा गोरुचनानैरिकम् ।
पत्रं पाण्डु वटस्य चन्द्रनयुगं कालीयकं पारदं ।
पत्तङ्ग कनकचर्चं कमलजं वीजं तथा केसरम् ॥

મજિષ્ઠા શબરીવસ્તુવરિકા લાક્ષા હરિદ્રાદ્વયં ।
નેપાલી હરિતાલકુકુમગદા ગોરુચના નૈરિકમ્ ।
પત્રં પાણ્ડુ વટસ્ય ચન્દ્રનયુગં કાલીયકં પારદં ।
પત્તઙ્ગ કનકચર્ચં કમલજં વીજં તથા કેસરમ્ ॥

કોટે સર્વે ચ કૌષ્ઠિકમ્ ॥ ૩૩૩ ॥
અને કાંડરોગમાં કુષ્ઠરોગમાં જે કરવાનું કહ્યું છે તે ખધું કરવું.

इत्यष्टाहृदये षण्ठे उत्तरस्थाने शुद्ररोगप्रतिषेधो नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥३२॥

सिन्धुं नृत्यं पद्मकाद्यो वसाऽऽज्यं

मज्जा क्षीरं क्षीरविशाम्बु चाद्यौ ।

सिद्धं सिद्धं व्यङ्गनील्यादिनाशे . . .

વસ્ત્રે છાયામૈન્દર્વીં ચાચુ ધત્તે ॥ ૩૨ ॥

મજા, ધોળો ક્ષોધર, તુવેર, લાખ, હળદર,

દારુહળદર, મણુશીલ, હરતાલ, કેસર. ઉપલેટ,

ગોરોચના, સોનાચેર, વડનાં પાકાં પાંદડાં, ધોળી

સુખડ, લાલ સુખડ, દારુહળદર, પારો, ધંતૂરા-

ની છાલ, કમળનાં ખી, કમળનું કેસર, મીણુ,

ચોરધૂધ, પદ્મકાદિ ગણનાં ઔષધો, વસા, ઘી,

મજા, દૂધ, ક્ષીરીવૃક્ષોના કવાથ-એ ખધું અગ્નિ

ઉપર સિદ્ધ કરવામાં આવે તે એ ક્ષેપ વ્યંગ,

નીલિકા વગેરે રોગોના નાશ કરવાનો રામખાણ

ઉપાય છે અને એના ઉપરોગથી માણસના

મુખની છાયા ચંદ્ર જેવી થાય છે.

વસા, ઘી અને મજા એ ત્રણ સ્નેહ

મળીને એક પ્રસ્થ દેવાં. મજાથી પદ્મકાદિ ગણ

સુધીના ઔષધો બધાં મળીને વજનમાં એક

પ્રસ્થથી ચોથા ભાગના લઈને એમને કઠક

કરવો. ક્ષીરીવૃક્ષોના કવાથ અને દૂધ એ બે મળીને

ચાર પ્રસ્થ દેવા. પછી પકવવું.-શિવદાસ સેન.

વ્યંગરોગમાં નસ્ય

मार्कवस्वरक्षीरतोयानीष्टानि नावने ।

ભાગરોનો સ્વરસ, દૂધ અને પાણી એ ત્રણ

ભેગા કેરીને નસ્ય તરીકે ધરણવા જેવા છે.

પ્રસુષ્ઠિ

प्रसुप्तो वातकुष्ठोको कुर्याद्द्विहं च वह्निता ॥ ૩૩ ॥

પ્રસુષ્ઠિ રોગમાં વાયુથી થતા કુષ્ઠ માટે જે

કરવાનું કહ્યું છે તે કરવું તથા અગ્નિથી ડામવું.

ઉત્કોઠ

उत्कोठे कफपित्तोकं

ઉત્કોઠ રોગમાં કફપિત્તના કુષ્ઠમાં કરવાનું

કહ્યું છે તે કરવું.

કોઠ

कोठे सर्वे च कौष्ठिकम् ॥ ૩૩૩ ॥

અને કાંડરોગમાં કુષ્ઠરોગમાં જે કરવાનું કહ્યું

છે તે ખધું કરવું.

इत्यष्टाहृदये षण्ठे उत्तरस्थाने शुद्ररोगप्रतिषेधो

नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥३२॥

અધ્યાય ૩૩ મો—ગુહ્ય ભાગના

શોગોના જ્ઞાન

અથાતો ગુહ્યરોગવિજ્ઞાનીયં વ્યાખ્યાસ્વામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

અરિયારે હવે અમે ગુહ્ય ભાગના શોગોના જ્ઞાન થવા માટે ઉપયોગી અધ્યાય કહીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

ગુહ્યરોગો થવાનાં કારણ

સ્ત્રીવ્યવાયનિવૃત્તસ્ય સહસા મજતોડયવા ।

દોષાધ્યુપિતસક્કાર્ણમલિનાણુરજઃપયામ્ ॥૧॥

અન્યયોનિમનિચ્છન્તીમગમ્યાં નયસૂતિકામ્ ।

દૂપિતં સ્પૃશતસ્તોયં રતાન્તેષ્વપિ નૈવ વા ॥૨॥

વિવર્ધયિષયા તીક્ષ્ણાન્ પ્રલેપાદીન્ પ્રયચ્છતઃ ।

મુષ્ટિદન્તનલ્લોપીઢાવિપવચ્છકકપતાતૈઃ ॥૩॥

વેગનિગ્રહદાર્પીતિલ્લરસ્પર્શવિચટ્ટૈઃ ।

દોષાં દુષ્ટાં ગતા ગુહ્યાં ત્રયોવિંશતિમામયાન્ ॥૪॥

जनयन्त्युपदंशादीन्

સ્ત્રી, સાથે મૈથુન કરી રહ્યા પછી તરત પાછું એકાએક મૈથુન કરનારના; જે સ્ત્રીનો રજ નીકળવાનો માર્ગ (યોનિ) દોષાવાળો, સંકીર્ણ (અશુદ્ધ), મેઘો અને સાંકટો હોય, મનુષ્યથી જે જુદી યોનિની હોય (મેંશ વગેરે), જેને મૈથુનની ઇચ્છા ન હોય, જે મૈથુનને ચોગ્ય ન હોય, જેને સુવાવડ આવે પણ વખત ન થયો હોય એવી કાઈ સ્ત્રી સાથે મૈથુન કરનારના, મૈથુન કરી રહીને જનને દ્રિયને ખરાબ પાણીથી ધોનારના કે સંખૂળગી ન ધોનારનાં, જનને દ્રિયને મોટી કરવા માટે (ઇદ્રિય ઉપર) તીક્ષ્ણ દોષ વગેરે કરનારના કાપેલા દોષો તથા મૂકી; દાંત અને નખનાં દર્બાણુથી, ઝેરી જંતુઓ વળગાડવાથી, વેગને રોકવાથી, લાંબા અને ખરે સ્પર્શવાળો વાળ સાથે (કે કામાતપત્ર નામની ચામડી સાથે) ઘસાવાથી ખગડેલા દોષો ગુહ્ય ભાગમાં જઈને ઉપદંશ વગેરે રંડે રોગ કરે છે. (સંકીર્ણ=૧. અશુદ્ધ, ૨. ઘણા માણસોએ વાપરેલા.)

ઉપદંશ (ચાંદી)

उपदंशाऽत्र पञ्चवा ।

પૃથ્વદોષેઃ સંરુચિરે સમસ્તૈશ્ચ

॥ એમાં (રંડે ગુહ્ય શોગોમાં) ઉપદંશ ચાંચ પ્રકારનો છે. દરેક દોષનો એકએક ઘોહીનો અને બધા દોષથી થયેલા.

૧. સંકીર્ણવાયુનો ઉપદંશ

अत्र मास्तात् ॥ ૫ ॥

મેટ્ટે શોફો રુચિશ્રિત્રાઃ

સ્તમ્ભસ્ત્વક્ષરિપોટતમ્ ।

એમાં વાયુથી થતા ઉપદંશમાં મૂત્રે દ્રિય ઉપર સોભે, બતબતની પીડા, સ્તંભ અને ચામડી ફાટે એટલાં વાનાં થાય છે.

પિત્તનો ઉપદંશ

પકોદુસ્વરસક્કારાઃ પિત્તેન શ્વયયુર્જ્વરઃ ॥ ૬ ॥

પિત્તથી થયેલા ઉપદંશમાં મૂત્રે દ્રિય ઉપર પીડા ઉપરાના-કળઃ જેવો સોભે અને તાવ આવે છે.

કફનો ઉપદંશ

પ્રલેપ્મણાઃ ક્રુતિતઃ સ્તિગ્ધઃ

પ્રલેપ્મણાઃ ક્રુતિતઃ સ્તિગ્ધઃ કફનો ઉપદંશમાં મૂત્રે દ્રિય ઉપર કંઠણ, સિન્ગ્ધ, ખણજવાળો અને ભાર લાગે એવો સોભે આવે છે.

લોહીનો ઉપદંશ

શોખિતેનાસિતસ્ફોટસમ્ભવોઃ સ્વસુતિલ્લ્વરઃ ॥

ઘોહી ખગડવાથી થયેલા ઉપદંશમાં કાળા ફેલ્લા થાય છે, ઘોહી નીકળે છે અને તાવ આવે છે.

સાંનિપાતિક ઉપદંશ

સર્વજે સર્વલિહ્ત્વં શ્વયમુર્મકયોરપિ ।

તીવ્રા રુગાણુપચ્ચનં દરળં કૃમિસમ્ભવઃ ॥ ૮ ॥

બધા દોષાથી થયેલા ઉપદંશમાં દરેક દોષના ઉપદંશનાં લક્ષણો હોય છે, તે ઉપરાંત અંડ ઉપર સોભે, તીવ્ર પીડા, ઝંટ પાકવા માટે, મૂત્રે દ્રિય ફાટે અને કીડાં પેદાં થાય એટલાં લક્ષણો હોય છે.

સાધ્યઅસાધ્ય

યાપ્યો રક્તોદ્ભવસ્તેવાં મૃત્યવે સદિપાતજઃ ।

તેમાં દોહાને ઉપદંશ યાપ્ય છે અને
સાનિપાતિક ઉપદંશથી મોત થાય છે.

મૂત્રેન્દ્રિયના અર્શ (મસા)

શ્યાન્તે કુપિતૈર્દાંપૈર્ગુહ્યાસ્કુપિશિતાશ્રયૈઃ ॥૯॥

મન્તર્વહિર્વા મેદૂસ્ય કળ્દૂલા માંસકીલકાઃ ।

પિચ્છિલાશ્વસુવા યોનો

તદ્વચ્ચ વ્હવસચિભાઃ ॥ ૧૦ ॥

તેડર્વાસ્યુપેક્ષયા ઘ્નન્તિ મેદૂપુંસ્વં મ્હર્ગાર્તવમ્ ।

ગુહ્ય અંગનાં દોહી અને માંસમાં રહેલા
દોષો કોષે છે, ત્યારે પુરુષની મૂત્રેન્દ્રિયની અંદર
કે ખહાર ખલુજ આવે એવા, પિચ્છિલ, દોહી
દૂશતા માંસના (શંકુ આકારના) મસા થાય
છે. તે જ પ્રમાણે ચોનિમાં છત્રી (ગિલાડીના
ટોપ) જેવા આકારના મસા થાય છે. એ
મસાને (ગુહ્ય ભાગના) અર્શ (હરસ) કહે છે.
એના વખતસર યોગ્ય ઉપાય ન થાય તો એ
પુરુષની મૂત્રેન્દ્રિયના પુરુષાતનને નાશ કરે છે
અને ચોનિના આત્મને નાશ કરે છે.

સર્ષપિકા

ગુહ્યસ્ય બહિરન્તર્વા પિટિકાઃ કફત્કજાઃ ॥ ૧૧ ॥

સર્ષપામાનસંસ્થાના ઘનાઃ સર્ષપિકાઃ સ્મૃતાઃ ।

કફ અને દોહાને ક્ષીધે ગુહ્ય અંગની અંદર
કે ખહાર સરસવ જેવડી અને સરસવ જેવા
આકારની ઘટ ફોદક્ષીઓ થાય છે તેને આયુ-
વેદમાં સર્ષપિકા કહે છે.

અવમંથ

પિટિકા બહવો દીર્ઘા દીર્ઘન્તે મચ્યતશ્ચ યાઃ ॥

સોડ્યમન્યઃ કફાસ્મૃગ્મ્યાં વેદનારોમહર્ષવાન ।

કફ અને દોહાને ક્ષીધે લાંબી, વચ્ચેથી ફાટે
એવી અનેક ફોદક્ષીઓ થાય તેને અવમંથ
કહે છે. અવમંથમાં પીડા અને (પીડાને ક્ષીધે)
રોમાંચ થાય છે.

કુંભીકા

કુમ્ભીકા રક્તપિત્તોત્યા

જામ્યવાસ્થિનિભાડડગુજા ॥ ૧૩ ॥

દોહી અને પિત્તને ક્ષીધે થતી, બંધુના
કળિયા જેવી, ઝટ ઉત્પન્ન થાય એવી ફોદક્ષી
તે કુંભીકા છે.

અલશ

અલર્જી મેહવદ્વિઘાદ્

પ્રમેહ રોગમાં અલશ છે. (નિ. ૧૦/૩૦૩,
૩૧) તેવી જ આમાં સમજવી.

ઉત્તમા

ઉત્તમાં પિત્તરક્તજામ્ ।

પિટિકાં માપમુદ્રામાં

દોહી અને પિત્તને ક્ષીધે થતી, અડદ અને
મગ જેવી ફોદક્ષીને ઉત્તમા બલુવી.

પુષ્કરિકા

પિટિકા પિટિકાચિતા ॥ ૧૪ ॥

કર્ણિકા પુષ્કરસ્યેવ જ્ઞેયા પુષ્કરિકૈતિ સા ।

એના ઉપર ખીણ ફોદક્ષીઓ સરસક થઈ
હોય એવી, કમળના ડોડા જેવી ફોદક્ષીને
પુષ્કરિકા બલુવી.

સંવ્યૂહપીટિકા

પાણિમ્યાં મૂશસંવ્યૂહે સંવ્યૂહપિટિકા ભવેત્ ॥

હાથ વડે મૂત્રેન્દ્રિય ખહુ ઘસાવાથી જ ફોદક્ષી
થાય તે સંવ્યૂહપીટિકા છે.

મૃદિત

મૃદિતં મૃદિતં વલ્લસંરન્ધ્રં વાતકોપતઃ ।

મૂત્રેન્દ્રિયને કોઈ વસ્તુ વડે કે વસ્ત્ર વડે મસળે
(ચોળે) (કે કોઈ વસ્તુ કે વસ્ત્ર સાથે ઘસે)
તેથી સોળે આવે તેને મૃદિત રોગ કહે છે. આ
રોગ વાયુ ક્રાપવાથી થાય છે.

અષ્ઠીલિકા

વિવમા કઠિના મુશ્ના વાયુનાડડીલિકા સ્મૃતા ॥

વિષમ, કંડલુ અને વાંકી ફોદક્ષી વાયુને ક્ષીધે
થાય તે અષ્ઠીલિકા છે.

નિવૃત્ત (પચિવર્તિકા)

વિમર્દનાદિદુષ્ટે વાયુના ચર્મ મેદૂજમ્ ।

નિવર્તતે સલ્ગ્રહાં કચિત્પાકં ચ ગચ્છતિ ॥ ૧૭ ॥

પિષ્ટિતં ગ્રન્થિતં ચર્મ તસ્મિલમ્યમ્ઘો મળેઃ ।

નિવૃત્તસંજ્ઞં સમુકં કળ્દૂકાકિન્યવસ્તુ તત્ ॥ ૧૮ ॥

પુરુષની મૂત્રેન્દ્રિયને ખહુ ચોળવાચૂંથવાથી
કોષેલા વાયુને ક્ષીધે મૂત્રેન્દ્રિયની ચામડી પીડા
અને ખળતરા સાથે ભિથલી બન્ય છે અને કોઈ
વાર પાકે છે. તે ચામડી વાટી વળીને, ગંકાઈ

જઈને મૂત્રેન્દ્રિયના મણિ (આગણું ટોચકું)ની નીચે લખડે છે. એને નિવૃત્ત રોગ કહે છે. જ્યારે એમાં કફ લગે છે ત્યારે એમાં ખણજ આવે છે અને એ કુકલુ થઈ જાય છે.

અવપાટિકા

દુરુદં સ્ફુટિતં ચર્મં નિર્દિષ્ટિમવપાટિકા ।

મૂત્રેન્દ્રિયની ચામડી મુશ્કેલીથી ભ્રષ્ટે એવી થાય અને એ ચામડીમાં ચીરા પડે તેને અવ-પાટિકા કહે છે.

નિરુદ્ધમણિ

વાતેન દૂપિતં ચર્મં મળૌ સક્તં રુણદ્વિ ચેત્ ॥૧૯
સ્રોતો મૂત્રં તતોઽમ્બ્યેતિ મન્દધારમવેદનમ્ ।
મળેવિકાશરોઘ્ન સ નિરુદ્ધમણિર્ગદઃ ॥ ૨૦ ॥

વાયુથી ખગડેલી મૂત્રેન્દ્રિયની ચામડી મૂત્રેન્દ્રિયના મણિ (આગળના ટોચકા) ઉપર ચોટી જઈને મૂત્રના માર્ગને (જેમાંથી પેશાબ નીકળે છે તે છિદ્રને) રોકે અને તેથી પેશાબ પાતળી અને ધીમી ધારે પીડા વિના થાય અને મણિને ક્ષતાં હરકત પડે તેને નિરુદ્ધમણિ રોગ કહે છે.

બ્રથિત

લિઙ્ગં શૂકૈરિવાપૂર્ણં પ્રથિતાલ્યં કમ્બોદ્ધવમ્ ।

કફને ક્ષીધે પુરુષની મૂત્રેન્દ્રિય જાણે શુક- (સુવાળા અને અણીદાર ફણુગા)થી ભરાઈ ગઈ હોય (અને ગઠાઈ ગઈ હોય) તેને બ્રથિત કહે છે.

સ્પર્શહાનિ

શૂકદૂપિતરક્તોત્યા સ્પર્શહાનિસ્તદાહ્યા ॥ ૨૧ ॥

શુક નામનાં જંતુઓના કોષને ક્ષીધે ખગ-ડેલા કોહીથી મૂત્રેન્દ્રિયને સ્પર્શનું જ્ઞાન ન થાય (મૂત્રેન્દ્રિય ખહેરી થઈ જાય) તે સ્પર્શહાનિ રોગ છે.

(પુરુષની મૂત્રેન્દ્રિયને લાંબીદૂંડી કે બડી-પાતળી કરવા માટે પાણીમાં રહેતા શુક નામના જરી જંતુના કોષ છદ્રિય ઉપર કરવાનું વાત્સ્યા-યનનાં કામસૂત્રોમાં લખ્યું છે).

શતપોનક

છિદ્રૈરણુમલૈર્યંતુ મેહનં સર્વતશ્ચિતમ્ ।

વાતશોષિતકોષેન તં વિચાચ્છતપોનકમ્ ॥૨૨॥

વાયુ અને કોહી સાથે કોપવાથી મૂત્રેન્દ્રિયને

ખધી ખાણુએ ઝીણાં મુખવાળાં છિદ્રો પડી જાય તેને શતપોનક, રોગ જાણવો.

ત્વક્પાક

પિત્તાસૂગ્મ્યાં ત્વચઃ પાક-

સ્વસ્પાકો જ્વરદાહવાન્ ।

પિત્ત અને કોહી કોપવાથી મૂત્રેન્દ્રિયની ચામડી પાકે અને સાથે ખળતરા થાય અને તાવ આવે તે ત્વક્પાક રોગ છે.

માંસ્પાક

માંસ્પાકઃ સર્વજઃ સર્વવેદનો માંસશાતનઃ ॥ ૨૩

જેમાં ખધી જાતની પીડા થાય અને માંસ છિન્નસિન્ન થઈ જાય એ ખધા દોષને ક્ષીધે થતો માંસ્પાક રોગ છે.

(ખધી જાતની પીડા=છેદ, બેદ, તોદ, સ્કુરણુ, વ્યાસ, વ્યધ, સંસ, સ્વાપ વગેરે.-ઈદુ)

રક્તાપ્તુદ

સરાગૈરસિતૈઃ સ્ફોટૈઃ પિટ્ટિકામિશ્ર્ચ પીડિતમ્ ।

મેહનં વેદના ચોઘ્રા તં વિદ્યાદસૂગ્મર્બુદમ્ ॥૨૪॥

મૂત્રેન્દ્રિય આછાં લાલ અને કાળાં ગૂમડાં તથા ફેહીએથી પીડાય અને તીવ્ર પીડા થાય તેને રક્તાપ્તુદ જાણવું.

માંસાપ્તુદ

માંસાર્બુદં પ્રાગુદિતં

માંસાપ્તુદ આગળ (ઉ. અ. ૨૯માં) કહેવાઈ ગયું છે.

વિદ્રધિ

વિદ્રધિશ્ચ ત્રિદોષજઃ ।

અને ત્રણે દોષના કોપવાથી થતું વિદ્રધિ પણ અગાઉ (નિ. અ. ૧૧ માં) કહેવાઈ ગયું છે.

તિલકાલક

કૃષ્ણાનિ મૂત્વા માંસાનિ વિશીર્યન્તે સમન્તતઃ ॥

પક્વાનિ સન્નિપાતેન તાન્ વિદ્યાત્તિલકાલકાન્ ।

ખધા દોષ કોપવાથી મૂત્રેન્દ્રિયનું ચારે ખાણુમાં માંસ પાકીને કાણું થઈને ખરી પડે છે તેને તિલકાલક રોગ જાણવો.

સાધ્ય, અસાધ્ય

માંસોન્ધ્યમર્બુદં પાકં વિદ્રધિં તિલકાલકાન્ ॥૨૬

ચતુરો વર્જયેદેવાં શેયાંશ્ચીવ્રમુપાચરેત્ ।

મૂત્રેન્દ્રિયનાં માંસાપ્તુદ, માંસ્પાક, વિદ્રધિ

અને તિલકાલક એ ચાર રાગોને (અસાધ્ય ગણીને) છાડી દેવા, મૂત્રે દ્રિયના પાકીના રાગોના તરત ઉપાય કરવા

યોનિવ્યાપદ (યોનિના રાગો)

સખ્યા : ૨૧૨૭

વિંશતિર્ધ્યાપદો યોનેર્જાયન્તે દુષ્ટભોજનાત્ ॥૨૭॥
દુષ્ટ આહારને ક્ષીધે યોનિના વીચ રાગ થાય છે

વાયુની યોનિવ્યાપદ

વિપમસ્થાન્નશયનમૃશમૈથુનસેનૈ ।
દુર્ગતવાદપદ્મચૈર્વીજદોષેણ વચત ॥ ૨૮ ॥
યોનો ક્રુદ્ધોઽનિલ કુર્યાદ્
રુદ્ધોદાયામસુતતા ।
પિપીલિકાકામિમિવ સ્તમ્ભ કર્કશતા સ્વાત્મ ॥૨૯
ફેનિલારુણકૃષ્ણાલ્પતનુરુક્ષાર્તેત્ત્વુતિમ્ ।
સ્રસ વદ્ધક્ષણપાર્શ્વાદૌ વ્યયા ગુત્મ ક્રમેણ ચ ॥૩૦
તાસ્તાશ્ચ સ્વાન્ ગદાન્

વ્યાપદ્વાતિક્રી નામ સા સ્મૃતા ।

શરીરને વિપમ (ભિન્નનીચુ, આડ અવહુ કે ખીલ રીતે કઠગી સ્થિતિમાં) ગાળીને સુવાથી, ખુ મૈથુન ભોગવવાથી, ખગડેલા આર્ત વથી, મૈથુન માટે વાપરેલા ખરાખ સાધનોથી, વારસામા મળેલા આર્તવના દોષથી, નસીખને ક્ષીધે યોનિમા કેપેક્ષો વાયુ (યોનિમા) પીડા, તોદ, આયામ (ખેચ), ખડેરાશ, બહુ કીડીઓ ચાલતી હોય એવો સળવળાટ, સ્તભ, ઠંણુપણુ, વાહુ? જેવો અવાજ, ફીણવાળા, આછા લાલ કે કાળા, ઘોડા, પાતળા અને ધૂખા આર્તવનો સ્વાવ, યોનિનો સ્રસ, સાથળના વળામા, પડખામા વગેરે જગાએ પીડા, ગોળો અને ખીજ અનેક યોતાના (વાયુના) રાગો કરે છે તેને આયુર્વેદમાં વાયુની યોનિવ્યાપદ કહે છે

(અમ્લદ્રવ્યે ને બદ્ધે ઉપદ્રવ્યે પાક હોય તેા ઉપદ્રવ્ય પુરુષની ઇદ્રિયની અવેશમા મૈથુન માટે યોનિમા ઘાલવાનું ખીજુ સાધન)

અતિચરણા

સેવાતિચરણા શોકસયુકાઽતિધ્યવાયત ॥૩૧॥
એ જ વાયુની યોનિવ્યાપદમા અતિશય

મૈથુનને ક્ષીધે સાથે આવે તેને અતિચરણા કહે છે

પ્રાક્ટચરણા

મેયુનાદતિવાલાયા પૃષ્ઠજ્ઞોદવદ્ધક્ષણમ્ ।
સ્વન્ન સન્નૃપયેઘોર્તિ વાયુ પ્રાસ્ચરણેતિ સા ॥૩૨
ખહુ નાની છાકરી સાથે મૈથુન કરવાથી એની પીડ, જઘા, સાથળ અને સાથળના વળામા પીડા કરતો વાયુ યોનિને ખગાડે તેને પ્રાક્ટચરણા કહે છે.

ઉદાવૃતા

વેગોદાર્તનાઘોર્તિ પ્રપીઢયતિ મારુત ।
સા ફેનિલ રજ રુચ્છ્રદુદાનુત્ત વિમુક્ષતિ ॥૩૩
દ્ય વ્યાપદુદાનુત્તા
વાયુના વેગને રોકવાને ક્ષીધે વાયુ ભિચો ચઢવાથી એ વાયુ યોનિને પુષ્કળ દખાવે છે તેથી એ યોનિમાથી ફીણવાણુ, ભિચે ચઢી ગયેલુ જ્વ (અટકાવ) નીકળતા પીડા થાય છે. આ રાગને ઉદાવૃતા કહે છે

બતદની

જાતઘ્નો નુ યદાઽનિલ ।

જાત જાત સુત હન્તિ રોક્યાદુષ્ટાર્તમોઢ્ઢવમ્ ॥૩૪
જ્યારે વાયુ લૂખાપણુને ક્ષીધે ખગડેલા આર્તવથી જેમ જેમ છાકરુ થાય તેમ તેમ મારી નાખે ત્યારે તે રાગને બતદની કહે છે

અતમુખી

અત્યાશિતાયા વિપમં સ્થિતાયા સુરતે મલ્લ ।
અજ્ઞેનોપીઠિતો યોને

સ્થિત સ્તોતસિ વક્રયેત્ ॥ ૩૫ ॥

સાસ્થિમાસ મુલ્ક તીવ્રજ્જમન્તમુલ્કીતિ સા
ખૂખ ખાઈને મૈથુન માટે શરીર કઠગી રીતે ગોડવીને સૂતેક્ષી સ્ત્રીના વાયુ ખેરાકથી દખાઈને યોનિના માર્ગમા રહીને યોનિના હાડકા અને માસ સાથે યોનિના મુખને વાકુ કરી નાખે છે અને યોનિના મુખમા તીવ્ર પીડા થાય છે આ અતમુખી નામની યોનિવ્યાપદ છે

સૂચીમુખી

વાતલાહારસેવિન્યા જનન્યા કુપિતોઽનિલ ॥૩૬
સ્ત્રિયો યોનિમળ્હારા કુર્યાત્સૂચીમુલ્કીતિ સા ।
છાકરી ગર્ભમા હોય તે વખતે એની મા

વાયુ આહાર ખાયપીએ તેથી કાપેલા માને વાયુ ગર્ભમાં રહેલી સ્ત્રી(છાકરી)ના યોનિનાં ક્ષારને ઝીણું કરી નાખે છે. આ સૂચીમુખી રોગ છે.

શુક્રા

વેગરોધાદતો વાયુદુષ્ટો વિષ્મૂત્રસહ્ન્રહમ્ ॥ ૩૭ ॥
કરોતિ યોનેઃ શોષં ચ

શુક્રાત્યા સાડતિવેદના ।

ઋતુ દરમિયાન (નિ. ૧/૨૬) વેગ રોકવાથી ખગરોધો (કાપેલા) વાયુ આડાપેશાખને રોકે છે અને યોનિને સૂકવે છે. એ શુક્રા નામનો રોગ છે. એમાં ખડું પીડા થાય છે.

વામિની

પિઙ્ગાત્ સત્તરાત્રાદ્યા શુક્રં ગર્ભાશયાન્મરુત ॥૩૮॥
વમેત્સરુહ્ નીરુજો વા યસ્યાં સા વામિની મતા ।
જે રોગમાં વાયુ પીડા સાથે કે પીડા વિના ગર્ભાશયમાંથી વીચને છ કે સાત દિવસમાં ખહાર કાઢી નાખે તે રોગ વામિની છે એવું મનિ છે.

પશ્વદી

યોનો વાતોપતતાયાં સ્ત્રીગર્ભે વીજદોષતઃ ॥ ૩૯ ॥
નૃદ્વેષિણ્યસ્તની ચ ત્યાત્ પળ્લસંઘાડુપક્રમા ।
છાકરી માના પેટમાં હોય તે વખતે માની યોનિ વાયુથી પીડાતી હોય તેથી સ્ત્રી(છાકરી)ના ગર્ભાશયમાં પોતાની માના ખીજ(ગર્ભમાં રહેલા માના આત્વને ભાગ)માને દોષ વારસામાં ભિતરી આવે છે તેથી છાકરી પુરુષને દેખ કરે છે (છાકરીને મેથુન કરાવવું ગમતું નથી) અને એનાં સ્તન ખડું નાનાં હે ય છે. આને પંઢા કહે છે. એ અસાધ્ય રોગ છે.

મહાયોનિ

દુષ્ટો વિષ્ણ્ય યોન્યાસ્થ્યં ગર્ભકોષ્ટં ચ મારુતઃ ॥૪૦॥
કુલ્લે વિવૃતાં સસ્તાં વાતિક્રીમિવ દુઃખિતામ્ ।
ઉત્સન્નમાંસાં તામાહુર્મહાયોનિં મહારુજામ્ ॥૪૧॥
કાપેલા વાયુ યોનિનાં મુખને અને ગર્ભાશયને વિષ્ણુ કરીને યોનિને પડેાળી, લખડી પડેલી, બહુ વાયુની યોનિવ્યાપદ હોય એવી પીડાવાળી, ભિષ્ણેલા માંસવાળી અને ખડું પીડા

વાળી બનાવે છે, તેને મહાયોનિ કહે છે.
પિત્તની યોનિવ્યાપદ
યથાસ્વેદૃષ્ણદુષ્ટં પિત્તં યોનિમુપાશ્રિતમ્ ।
કરોતિ દાહપાકોપાપૂતિગન્ધિજ્વરાન્યિતામ્ ॥૪૨॥
મૃશોષ્યમૂરિકુળપનીલપીતાસિતાર્તવામ્ ।
સા ઘ્યાપત્ પૈત્તિકી

પોતાને (પિત્તને) કાપાવનારાં કારણે (નિ. ૧/૧૫૩, ૧૬)ને ક્ષીણે કાપેલું પિત્ત યોનિમાં રહીને યોનિમાં દાહ, પાક, ભિષા અને દુર્ગંધ ઉત્પન્ન કરે છે, તાવ આણું છે તથા ખડું ગરમ, પુષ્કળ, મડકા જેવા ગંધાતો, ગળી જેવા રંગનો, પીળો કે કાળો આર્તવ આણું છે. એ પિત્તની યોનિવ્યાપદ છે.

રક્તયોનિ (લોહીયા)

રક્તયોન્યાભ્યાડસુગતિચુત્તે ॥ ૪૩ ॥
(યોનિમાંથી) લાલ લોહી ખડું વહી બન્યે તેથી રક્તયોનિ કહે છે.

કરૂની યોનિવ્યાપદ

કફોડમિષ્યન્દિભિઃ કુહઃ
કુર્યાદ્યોનિમવેદનામ્ ।
શીતકાં કળ્લુલાં પાણ્ડુપિચ્છિલાં તદ્વિઘ્નચુતિમ્ ॥
સા ઘ્યાપચ્છલૈમ્મિકી
અભિષ્યદી દ્રવ્યોથી કાપેલા કરૂ યોનિને પીડા વિનાની, ઠંડી, ખણજવાળી, ધોળી, પિચ્છિલ બનાવે છે અને યોનિમાંથી એવો જ (પિડા વિનાનો, ઠંડા, ખણજ આણું એવો, ધોળો અને પિચ્છિલ) સાવ કરાવે છે. એ કરૂની યોનિવ્યાપદ છે.

લોહિતક્ષયા

વાતપિત્તાગ્ન્યાં ક્ષીયતે રજઃ ।
સદાહકાર્યવૈવર્ણ્યં યસ્યાઃ સા લોહિતક્ષયા ॥૪૫॥
જેવું રજ વાયુ અને પિત્તના પ્રકાપથી (ખડું વહી જવાને ક્ષીણે) એાણું થઈ બન્યું છે, જેને દાહ થાય છે, જે દુખળી અને વિવર્ણુ થઈ બન્યું છે તે લોહિતક્ષયા છે.

પરિપ્લુતા

પિત્તલાંયા નૃસંવાસે ક્ષવધૂત્તારધારણાત્ ।
પિત્તયુક્તેન મરુતા યોનિર્ભવતિ દૂપિતા ॥ ૪૬ ॥

ઘેપ કરવો.

જમ્બાવ્રસુમનોનીપશ્વંતકામ્બોજિકાહકુરાન્ ॥
શહ્નકીવદરીચિલ્વપલાશતિનિશોદ્રવાઃ ।
ત્વચઃ ક્ષીરિદ્રુમાણાં ચ ત્રિફલાં ચ પચેજ્જલે ॥૩॥
સ પ્ચાયઃ ક્ષાલનં, તેન પન્ચં તૈલં ચ રોપણમ્ ।

બ'હુડી, આંબો, ચમેલી, કઠંબ, ધોળી
ચણ્ણી એટલાં ઝાડના અંકુરો; ધૂપેડો, ઘોરડી,
ખીલી, ખાખરો, મિથુલા હર્મો અને ક્ષીરીશ્લે
એટલાં ઝાડની અંતરછાલ અને ત્રિક્ષ્ણા-એ
ખધાને પાણીમાં ઉકાળીને ક્વાથ કરવો. એ
ક્વાથ ઘોવા માટેનું આપધ છે, અને એ ક્વાથ
વડે પકવેલું તેલ રૂચવવાનું ઔષધ છે.

તુલ્યગૈરિકલોધ્રૈલામનોહાલરસાશ્વનૈઃ ॥ ૪ ॥

હરેણુપુષ્પકાસીસસૌરાર્પૂલવળોત્તમૈઃ ।

લેપઃ ક્ષૌદ્રયુતૈઃ સૂક્ષ્મરુપદંશરણાપહઃ ॥ ૫ ॥

ઘોરશૂથુ, ગેન, ઘોધર, એલચી, મણ્ણશીલ,
હરતાલ, રસવંતી, રેણુકખીજ, હીરાકંસી,
કટકડી અને જૈંધવનું ખૂબ ખાત્રીક ચૂર્ણ કરીને
એને મધમાં કાલવીને ઘેપ કરવાથી ઉપદંશનો
મણ્ણ રુચાઈ બચ છે.

કપાલે ત્રિફલા દગ્ધા સઘૃતા રોપણં પરમ્ ।

માટીની ઠીખમાં ત્રિક્ષ્ણાને ખાળીને એના ઘી
સાથે ઘેપ કરવો એ રૂચવવાનું ઉત્તમ ઔષધ છે.

સામાન્ય સાધનમિઠં

શ્લેષ્ઠ રૂથી પડે સુધીના ઉપાય સામાન્ય
(ગમે તે પ્રકારના ઉપદંશને લાગુ પડે એવા) છે.

ઉપદંશની વિશેષ ચિકિત્સા

પ્રતિદોષં તુ શોકવત્ ॥ ૬ ॥

દોષવાર ઉપદંશના ઉપાય તે તે દોષના
શોધ (સોબે, ગૂમડં) પ્રમાણે કરવા.

ઉપદંશની ચિકિત્સામાં રાખવાની

કાળજી : કારણ

। ચ યાતિ યથા પાકં પ્રયતેત તથા મૃશમ્ ।

કૈઃ સ્નાયુસિરામાંસઃ પ્રાયો નદ્યતિ હિ ઘ્વજઃ ॥ ૭ ॥

ઉપદંશ પાકે નહિ એવો વૈદ્યે પુષ્કળ પ્રયત્ન
રવો; કારણ કે સ્નાયુ, શિરા અને માંસ
।કવાથી મૂત્રેન્દ્રિયનો નાશ થાય છે.

મૂત્રેન્દ્રિયના અર્શ

અર્શસાં છિન્નદગ્ધાનાં ક્રિયા કાર્યાપદંશવત્ ।

મૂત્રેન્દ્રિયના મસાને કાપી નાખીને અને એ
જગાએ ખાળીને પછી ઉપદંશ બેવી ક્રિયા કરવી.

સર્પપિક્કા

સર્પપા લિખિતાઃ સૂક્ષ્મૈઃ કયાયૈરવચૂર્ણયેત્ ॥ ૮ ॥

તૈરેવામ્યજ્જનં તૈલં સાધયેદ્ ઘ્વણરોપણમ્ ।

સર્પપિક્કા નામની ફેલ્લીએને શસ્ત્રથી વસા
નાખીને પછી એના ઉપર કપાય વર્ગનાં ઔષધો-
નું ખાત્રીક ચૂર્ણ દખાવવું, તથા એ જ કપાય
વર્ગના ઔષધો વડે તેલ સિદ્ધ કરવું. એ તેલ
ચોપડવાથી મણ્ણ રુચાઈ બચ છે.

અવમથ

ક્રિયેયમગ્રમન્યેડપિ રક્તં સ્નાયં તંથોમયોઃ ॥ ૯ ॥

અવમથમાં પણ એ જ (સર્પપિક્કાવાળી)

ક્રિયા કરવી, તથા ખરેખર (સર્પપિક્કા અને
અવમથમા) ઘોહી કાઢી નાખવું.

કુંભીકા

કુમ્ભીકાયાં હરેદ્રકં પન્ચાયાં શોધિતે ઘ્વણે ।

તિન્દુકત્રિફલારોધ્રૈલેપસ્તૈલં ચ રોપણમ્ ॥ ૧૦ ॥

કુંભીકામાં ઘોહી કાઢી નાખવું. કુંભીકા
પાકી ગઈ હોય તો મણ્ણને શુદ્ધ કરીને પછી
ટીંબરવો, ત્રિક્ષ્ણા અને ઘોધરનો ઘેપ કરવો.
ટીંબરવો, ત્રિક્ષ્ણા અને ઘોધરથી સિદ્ધ કરેલું
તેલ ચોપડવાથી રૂચ આવે છે.

અલજી

અલજ્યાં સુતરક્તાયામયમેવ ક્રિયાક્રમઃ ।

અલજીમાં ઘોહી કાઢવી નાખ્યા પછી આ

જ (કુંભીકાવાળો) ક્રિયાએનો ક્રમ છે.

ઉત્તમા

ઉત્તમાર્યાં તુ પિટિકાં

સક્લિચ્ચ વહિશોદ્ધતામ્ ॥ ૧૧ ॥

ફલ્કૈશ્ચૂર્ણેઃ કપાયાણાં ક્ષૌદ્રયુક્તૈરુપાચરેદ્ ।

ઉત્તમા નામની ફેલ્લીને ખડિશયંત્રથી પકડી-
ને ભેચી ઉપાડીને પછી એને ખરાખર કાપી
નાખીને પછી કપાય ગણુના ઔષધોના કઠકમાં
અને ચૂર્ણમાં મધ ભેરવીને એના વડે મટાડવા-
ના ઉપાય કરવા.

શૂન્યા સ્પર્શાસહા સાર્તિર્નીલપીતાસ્રવાહિની ।
 ઘસ્તિકુક્ષિગુરુત્વાતિસારારોચકકારિણી ॥૪૭॥
 શ્રોણિવહ્નુક્ષણરુદ્તોદ્ગ્નચરુત્ સા પરિપ્લુતા ।

પિત્તમકૃતિની સ્ત્રી મૈથુન માટે પુરુષના સુખધમા હોય તે વખતે એ સ્ત્રી છોંટ અને એડકારને રોકી રાખે તેથી પિત્ત અને વાયુથી ખગટેલી યોનિ સૂચ્ય બન્ય છે, સ્પર્શ સહન કરી શકતી નથી, એમાંથી પીડા સાથે ગળી બેવા રગનું અને પીણુ લોહી વહે છે. એ ખગટેલી યોનિને ક્ષીધે મૂત્રાશય અને કૂખ લાગે થઈ બન્ય છે, અતિસાર અને અસ્થિ થાય છે; ઠંભરમા અને સાથળના વળામા પીડા અને તોદ થાય છે તથા તાવ આવે છે. એ પરિપ્લુતા છે.

ઉપપ્લુતા

વાતશ્લેષ્મામયવ્યાપ્તા શ્વેતપિચ્છિલવાહિની ॥૪૮
 ઉપપ્લુતા સ્મૃતા યોનિર

વાયુ અને કફના રોગ જેમા વ્યાપેલા હોય એવી તથા ધોળો અને પિચ્છિલ સ્નાવ થતો હોય એવી યોનિ ઉપપ્લુતા છે, એમ આયુર્વેદ કહે છે.

વિપ્લુતા

વિપ્લુતાપ્યા ત્વધાવનાત્ ।

સજ્ઞાતજન્તુઃ કપ્ફૂલા કપ્ફૂવા ત્ચાતિરતિપ્રિયા ॥

યોનિને ધોઈને સાફ ન રાખવાથી યોનિમા જ તુઓ ઉત્પન્ન થાય, ચળ આવે અને ચળને ક્ષીધે મૈથુન ખણુ ગમે તે વિપ્લુતા નામની યોનિ વ્યાપદ છે.

કર્ણિની

મકાલવાહનાદ્વાયુ શ્લેષ્મરક્તવિમૂચ્છિતઃ ।
 કર્ણિકાં જનયેદ્યોતો રજોમાર્ગનિરોધિનીમ્ ॥૫૦॥
 સા કર્ણિની

મૈથુનને અ તે યોનિમાંથી જે પાણી કુદરતી રીતે વખતસર છૂટે છે તે પાણીને પરાણે વહેલું કાઢી નાખે કે પરાણે રોકી રાખાને મોડું કાઢે તેથી કફ અને લોહી એ જ સાથે મળેલો વાયુ યોનિમાં કર્ણિકા (માંસને મસા) ઉત્પન્ન કરે છે. એ કર્ણિકા રજ નીકળવાના માર્ગમા આડી આવે છે. એ કર્ણિકા રોગ છે.

(અકાલવાહનના ખીજા જે અર્થ પણ થાય છે: ૧. મૈથુન વખતે પરાણે પેશાબ લાવવો, ૨. ગર્ભ ખહાર નીકળવાનો કુદરતી સમય થતા પહેલાં પરાણે બેર કરીને ગર્ભને ખહાર કાઢવો.)

સાંનિપાતિક યોનિવ્યાપદ

ત્રિભિદોંપેયોંતિગર્ભાશયાશ્રિતૈઃ ।

યથાસ્વોપદવકરેવ્યાપન્સા સાન્નિપાતિકી ॥૫૧॥

ત્રણે દોષો યોનિમા અને ગર્ભાશયમા રહીને પોતપોતાના ઉપદ્રવો પેદા કરે તે સાંનિપાતિક (ત્રિદોષની) યોનિવ્યાપદ છે.

इति योनिगदा नारी येः शुक्रं न प्रतीच्छति ।
 ततो गर्भं न गृह्णाति रोगांश्चाप्नोति दाहणान् ॥५२
 असूदराशो गुल्मादीनावाधांश्चानिलादिभिः ॥५२३
 આ પ્રમાણે યોનિના રોગો કઠલા કે બને ક્ષીધે સ્ત્રી વીર્યને સ્વીકારતી નથી (ગ્રહણ કરતી નથી), તેથી ગર્ભ રહેતો નથી અને લોહીવા, હંરસ, ગોળો વગેરે ભયંકર રોગો તથા વાયુ વગેરેને ક્ષીધે પીડા થાય છે.

इत्यष्टाद्गृह्यदये पठे उत्तरस्थाने गुह्यरोगवित्तानीयो
 नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

અર્ધ્યાય ૩૪મો—ગુહ્ય ભાગના રોગોના ઉપાય

अथातो गुह्यरोगप्रतिषेध व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयाद् उपर्ययः ।

ત્યારે હવે અમે રોગો મટાડવાના ઉપાય સંપર્કમાં વગેરે મહર્ષિઓ કહી ગયા

ઉપદેશ (આ

મેદમચ્ચે સિદ્ધાંતી કુર્યતિલ

ઉપદેશની મૂર્તે ક્રિયા કરી શોધન કરવું એને ચીરીને

દેષ કરવેા.

જમ્વામ્સુમનોનીપશ્યતકામ્યોજિકાહ્કુરાન્ ॥
શલ્ક્રીવદરીચિલ્વપલાશતિનિશોદ્ધવાઃ ।
ત્વચઃ ક્ષીરિદુમાર્ણાં ચ ત્રિફલાં ચ પચેજ્જલે ॥૩॥
સ ક્વાયઃ ક્ષાલનં, તેન પત્ત્વં તૈલં ચ રોપણમ્ ।

બંખુડી, આખા, ચમેલી, કદંબ, ધોળી ચણીદી એટલાં ઝાડના અંકુરો; ધૂપેડો, ઝારડી, ખીલી, ખાખરા, મિણ્ણા હર્મો અને ક્ષીરીવૃક્ષો એટલાં ઝાડની અંતરછાલ અને ત્રિફળા—એ ખધાંને પાણીમાં ઉકાળીને ક્વાથ કરવેા. એ ક્વાથ ધોવા માટેતુ આષધ છે, અને એ ક્વાથ વડે પકવેલું તેલ રૂચવવાનું ઔષધ છે.

તુત્યગૈરિકલોઘ્રૈલામનોહ્વાલરસાજ્જનૈઃ ॥ ૪ ॥

હરેણુપુષ્પઝાસીસસૌરાપ્રીલવ્ણોત્તમૈઃ ।

લેપઃ ક્ષૌદ્રયુતૈઃ સૂક્ષ્મૈરુપદંશવ્ણાપહઃ ॥ ૫ ॥

મોરધૂથુ, ગેરુ, દોધર, એલચી, મલુશીલ, હરતાલ, રસવંતી, રેણુકખીજ, હીરાકસ્તી, કૃતકડી અને સૈંધવતુ ખૂબ ખારીક ચૂર્ણ કરીને એને મધમાં કાલવીને દેષ કરવાથી ઉપદંશને ત્રણ રજાઈ બંધ છે.

કપાલે ત્રિફલા દગ્ધા સઘૃતા રોપણં પરમ્ ।

માટીની ઠીખમાં ત્રિફળાને ખાળીને એના ઘી સાથે દેષ કરવેા એ રૂચવવાનું ઉત્તમ ઔષધ છે.

સામાન્યં સાઘનમિદં

શ્વેક કૃથી પૃથ્વી સુધીના ઉપાય સામાન્ય (ગમે તે પ્રકારના ઉપદંશને લાગુ પડે એવા) છે.

ઉપદંશની વિશેષ ચિકિત્સા

પ્રતિદોષં તુ શોકવત્ ॥ ૬ ॥

દોષવાર ઉપદંશના ઉપાય તે તે દોષના શોધ (સોબે, ગૂમડ) પ્રમાણે કરવા.

ઉપદંશની ચિકિત્સામાં રાખવાની

કાળજી : કારણ

ન ચ યાતિ યથા પારં પ્રવતેત તથા મુશમ્ ।
પક્ષેઃ ક્ષાયુસિરામાંસઃ પ્રાયો નર્યતિ હિ ધ્વજઃ ॥૭

ઉપદંશ પાકે તહિ એવેા વેવે પુષ્કળ પ્રયત્ન કરવેા; કારણ કે સ્નાયુ, શિરા અને માંસ પાકવાથી મૂત્રેંદ્રિયનો નાશ થાય છે.

મૂત્રેંદ્રિયના અર્શ

અર્શાંસાં છિન્નદગ્ધાનાં ક્રિયા કાર્યોપદંશવત્ ।

મૂત્રેંદ્રિયના મસાને કાપી નાખીને અને એ જગાએ ખાળીને પછી ઉપદંશ જેવી ક્રિયા કરવી.

સર્ષપિકા

સર્વપા લિપિતાઃ સૂક્ષ્મૈઃ કપાયૈરવચૂર્ણયેત્ ॥ ૮ ॥
તૈરેવામ્યજ્જનં તેલં સાઘયેદ્ ઘ્ણરોપણમ્ ।

સર્ષપિકા નામની ફેાહીએાને શસ્ત્રથી ઘસી નાખીને પછી એના ઉપર કપાય વર્ગનાં ઔષધોનાં ખારીક ચૂર્ણ દખાવવુ, તથા એ જ કપાય વર્ગના ઔષધો વડે તેલ સિદ્ધ કરવુ. એ તેલ ચોપડવાથી ત્રણ રજાઈ બંધ છે.

અવમથ

ક્રિયેયમવમથેડપિ રક્તં સ્નાવ્યં તંયોભયોઃ ॥ ૯ ॥

અવમથમાં પણ એ જ (સર્ષપિકાવાળી) ક્રિયા કરવી, તથા ખનેમાં (સર્ષપિકા અને અવમથમાં) ઘોહી કાઢી નાખવું.

કુંભીકા

કુમ્ભીકાયાં હરેદ્રકં પન્થવાયાં શોધિતે ઘ્ણે ।
તિન્દુકાત્રિફલારોઘ્રૈલેપસ્તૈલં ચ રોપણમ્ ॥ ૧૦ ॥

કુંભીકામાં ઘોહી કાઢી નાંખવું. કુંભીકા પાકી ગઈ હોય તો ત્રણને શુદ્ધ કરીને પછી ટીખરવેા, ત્રિફળા અને દોધરનો દેષ કરવેા. ટીખરવેા, ત્રિફળા અને દોધરથી સિદ્ધ કરેલું તેલ ચોપડવાથી રૂચ આવે છે.

અલજી

અલજ્યાં સ્તુતરક્તાયામયમેવ ક્રિયાક્રમઃ ।

અલજીમાં ઘોહી કાઢવી નાખ્યા પછી આ જ (કુંભીકાવાળો) ક્રિયાએાનો ક્રમ છે.

ઉત્તમા

ઉત્તમાવ્યાં તુ પિટિકાં

સાંચિલ્લઘ્ણ વચ્ચિશોદ્ધતામ્ ॥ ૧૧ ॥

કલ્કૈશ્ચૂર્ણઃ કપાયાણાં ક્ષૌદ્રયુક્તૈરુપાચરેત્ ।

ઉત્તમા નામની ફેાહીને ખડિશયંત્રથી પકડીને ભેંચી ઉપાડીને પછી એને ખરાખર કાપી નાખીને પછી કપાય ગણુના ઔષધોના કલ્કમાં અને ચૂર્ણમાં મધ ભેરવીને એના વડે મટાડવાના ઉપાય કરવા.

જ્ઞાતા સ્પર્શાસહા સાતિર્નીલપીતાશ્રવાહિની ।
 ઘસ્તિકુક્ષિગુરુત્વાતિસારારોચકકારિણી ॥૪૭॥
 શ્રોણિચક્ષુશ્ણાકૃતોદઞ્જ્વરકૃત્ સા પરિપ્લુતા ।

પિત્તપ્રકૃતિની સ્ત્રી મૈથુન માટે પુરુષના સંબંધમાં હોય તે વખતે એ સ્ત્રી છીક અને એડકારને રોકી રાખે તેથી પિત્ત અને વાયુથી ખગરેલી યોનિ સૂછ બન્ય છે, સ્પર્શ સહન કરી શકતી નથી, એમાંથી પીડા સાથે ગળી જવા રંજનું અને પીણું થોડી વહે છે. એ ખગરેલી યોનિને ક્ષીધે મૂત્રાશય અને કૂખ ભારે થઈ બન્ય છે; અતિસાર અને અરુચિ થાય છે; ઠમ્બરમાં અને સાથળના વળામાં પીડા અને તોફ થાય છે તથા તાવ આવે છે. એ પરિપ્લુતા છે.

ઉપપ્લુતા

વાતપ્લેપ્મામયધ્યાતા શ્વેતપિચ્છિલવાહિની ॥૪૮॥
 ઉપપ્લુતા સ્મૃતા યોનિર્

વાયુ અને કફના રોગ જમાં વ્યાપેલા હોય એવી તથા થોળો અને પિચ્છિલ સાવ થતો હોય એવી યોનિ ઉપપ્લુતા છે, એમ આયુર્વેદ કહે છે.

વિપ્લુતા

વિપ્લુતાશ્યા ત્વધાવનાત્ ।

સહ્યાતજન્તુઃ કણ્ડુલા કણ્ડવા ચાતિરતિપ્રિયા ॥
 યોનિને ધોઈને સાફ ન રાખવાથી યોનિમાં જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય, ચળ આવે અને ચળને ક્ષીધે મૈથુન ખહુ ગમે તે વિપ્લુતા નામની યોનિ વ્યાપક છે.

કર્ણિની

મકાલવાહનાદ્વાયુઃ પ્લેપ્મરુકવિમૂર્ચ્છિતઃ ।
 કર્ણિકાં જનયેયોતી રજોમાર્ગનિરોધિનીમ્ ॥૫૦॥
 સા કર્ણિની

મૈથુનને અંતે યોનિમાંથી જે પાણી કુદરતી રીતે વખતસર છૂટે છે તે પાણીને પરાણુ વહેલું કાઢી નાખે કે પરાણુ રોકી રાખીને મોડું કાઢે તેથી કફ અને લોહી એ બંને સાથે મળેલા વાયુ યોનિમાં કર્ણિકા (માંસનો મસો) ઉત્પન્ન કરે છે. એ કર્ણિકા રજ નીકળવાના માર્ગમાં આડી આવે છે. એ કર્ણિકા રોગ છે.

(અકાલ્વાહનના બીજા યે અર્થ પશુ થાય છે: ૧. મૈથુન વખતે પરાણુ પેશાબ લાવવે, ૨. ગર્ભ ખહાર નીકળવાનો કુદરતી સમય થતાં પહેલાં પરાણુ બેર કરીને ગર્ભને ખહાર કાઢવે.)

સાંનિપાતિક યોનિવ્યાપક

ત્રિભિદોંપૈર્વાંનિગર્ભાશયાશ્રિતૈઃ ।

યથાસ્યોપદ્રવકરેર્ધ્વાપત્સા સાંનિપાતિકી ॥૫૧॥

ત્રણુ દોષો યોનિમાં અને ગર્ભાશયમાં રહીને પોતપોતાના ઉપદ્રવો પેદા કરે તે સાંનિપાતિક (ત્રિદોષની) યોનિવ્યાપક છે.

इति योनिगदा नारी यैः शुक्रं न प्रतीच्छति ।
 ततो गर्भं न गृह्णाति रोगांश्चाप्नोति दाहणान् ॥૫૨॥
 અસુદરાશોંગુલ્માદીનાવાધાંશ્ચાનિલાદિભિઃ ॥૫૨૧॥

આ પ્રમાણુ યોનિના રોગો કઠા કે બને ક્ષીધે સ્ત્રી વીર્યને સ્વીકારતી નથી (મહણુ કરતી નથી), તેથી ગર્ભ રહેતો નથી અને થોડીવા, હરસ, ગોળો વગેરે ભયંકર રોગો તથા વાયુ વગેરેને ક્ષીધે પીડા થાય છે.

इत्यष्टाद्गददये षण्ठे उत्तरस्थाने गुह्यरोगविज्ञानीयो
 नाम त्रयस्त्रिंशोऽव्यायः ॥ ૩૩ ॥

અધ્યાય ૩૪મો—ગુહ્ય ભાગના રોગોના ઉપાય

अथातो गुह्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે ગુહ્ય ભાગના રોગો મટાડવાના ઉપાય સમભવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણુ કહી ગયા છે:

ઉપદંશ(ચાંદી)ની સામાન્ય ચિકિત્સા મેદમધ્યે સિરાં વિષ્યેદુપદંશે નવોસ્થિતે ।
 શીતાં કુર્યાત્ ક્રિયાં શુદ્ધિં વિરેકેણ વિશેષતઃ ॥૧॥
 તિલકલ્કઘૃતશોંદ્રેલેપઃ પષ્વે તુ પાટિતે ।

ઉપદંશ તરતનો જ થયેલા હોય તેા પુરુષની મૂત્રેદ્રિયની વચમાં ફસ ખાલવી. ઠંડી ક્રિયા કરવી અને ખાસ કરી વિરેચન વડે શોધન કરવું; પણ ઉપદંશ જ્યારે પાકે ત્યારે એને ચીરીને પછી તલનો કલક, ઘી અને મધનો

લેપ કરવો.

જમ્બવામ્પ્રમનોનીપશ્વતકામ્યોજિકાહ્કુરાન્ ॥
શલ્કીવદરીધિલ્વપલાશતિનિશોદ્ધવાઃ ।
ત્વચઃ ક્ષીરિદુમાણાં ચ ત્રિફલાં ચ પચેજ્જલે ॥૩॥
સ ક્વાથઃ ક્ષાલનં, તેન પન્થં તૈલં ચ રોપણમ્ ।

બંધુડી, આંબી, ચમેલી, કદંબ, ધોળી
ચણ્ણી એટલાં ઝાડના અંકુરો, ધૂપેડો, ઘોરડી,
બીલી, ખાખરા, મિણ્ણા હર્મો અને ક્ષીરીવૃક્ષો
એટલાં ઝાડની અંતરછાલ અને ત્રિફળા—એ
બધાંને પાણીમાં ઉકાળીને ક્વાથ કરવો. એ
ક્વાથ ધોવા માટેનું આપધ છે, અને એ ક્વાથ
વડે પકવેલું તેલ રૂચવાનું ઔષધ છે.

તુત્યગૈરિકલોઘૈલામનોહ્વાલરસાહ્નૈઃ ॥ ૪ ॥

હરેણુપુષ્પકાસીસૌરાપ્રીલવળોત્તમૈઃ ।

લેપઃ ક્ષોદ્રયુતૈઃ સૂક્ષ્મૈરુપદંશવળાપહઃ ॥ ૫ ॥

મોરથૂથુ, ગેરુ, લોધર, એલચી, મણ્ણીશીલ,
હરતાલ, રસવંતી, રેણુકખીજ, હીરાકસ્તી,
ફટકડી અને સૈધવનું ખૂબ ખારીક ચૂર્ણ કરીને
એને મધમાં કાલવીને લેપ કરવાથી ઉપદંશનો
ત્રણ રુચાઈ બંધ છે.

કપાલે ત્રિફલા દગ્ધા સઘૃતા રોપણં પરમ્ ।

માટીની ઠીખમાં ત્રિફળાને ખાળીને એના ઘી
સાથે લેપ કરવો એ રૂચવાનું ઉત્તમ ઔષધ છે.

સામાન્યં સાઘનમિદં

શ્વેક કૃથી પૃથ્વી સુધીના ઉપાય સામાન્ય
(ગમે તે પ્રકારના ઉપદંશને લાગુ પડે એવા) છે.

ઉપદંશની વિશેષ ચિકિત્સા

પ્રતિદોષં તુ શોકવત્ ॥ ૬ ॥

દોષવાર ઉપદંશના ઉપાય તે તે દોષના
શોફ (સોબે, ગૂમડ) પ્રમાણે કરવા.

ઉપદંશની ચિકિત્સામાં રાખવાની

કાળજી : કારણ

ન ચ યાતિ યથા યાકં પ્રયતેત તથા મૃશમ્ ।
પક્ષેઃ સ્નાયુસિરામાંસઃ પ્રાયો નયતિ હિ ધ્વજઃ ॥૭

ઉપદંશ પાકે નહિ એવા વેવે પુષ્કળ પ્રયત્ન
કરવો; કારણ કે સ્નાયુ, શિરા અને માંસ
પાકવાથી મૂત્રેંદ્રિયનો નાશ થાય છે.

મૂત્રેંદ્રિયના અર્શ

અર્શસાં છિન્નદગ્ધાનાં ક્રિયા કાર્યોપદંશવત્ ।

મૂત્રેંદ્રિયના મસાને ઠાપી નાખીને અને એ
જગાએ ખાળીને પછી ઉપદંશ જેવી ક્રિયા કરવી.

સર્ષપિકા

સર્ષપા લિખિતાઃ સૂક્ષ્મૈઃ કપાયૈરવચૂર્ણયેત્ ॥ ૮ ॥
તૈરેવામ્યજ્જનં તૈલં સાધયેદ્ વળરોપણમ્ ।

સર્ષપિકા નામની ફેફ્ફીએને શસ્ત્રથી ઘસી
નાખીને પછી એના ઉપર કપાય વર્ગનાં ઔષધો-
નું ખારીક ચૂર્ણ દખાવવું, તથા એ જ કપાય
વર્ગનાં ઔષધો વડે તેલ સિદ્ધ કરવું. એ તેલ
ચોપડવાથી ત્રણ રુચાઈ બંધ છે.

અવમથ

ક્રિયેયમવમથ્યેડપિ રક્તં સ્નાવ્યં તંથોભયોઃ ॥ ૯ ॥

અવમથમાં પણ એ જ (સર્ષપિકાવાળી)
ક્રિયા કરવી, તથા ખંનેમાં (સર્ષપિકા અને
અવમથમાં) લોહી કાઢી નાખવું.

કુંભીકા

કુમ્ભીકાયાં હરેદ્રકં પન્થવાયાં શોધિતે વળે ।
તિન્દુકાત્રિફલારોઘૈલેપસ્તૈલં ચ રોપણમ્ ॥ ૧૦ ॥

કુંભીકામાં લોહી કાઢી નાખવું. કુંભીકા
પાકી અર્ધ હોય તો ત્રણને શુદ્ધ કરીને પછી
ટીખરવો, ત્રિફળા અને લોધરનો લેપ કરવો.
ટીખરવો, ત્રિફળા અને લોધરથી સિદ્ધ કરેલું
તેલ ચોપડવાથી રૂચ આવે છે.

અલજી

અલજ્યાં સ્તુતરક્તયામયમેવ ક્રિયાક્રમઃ ।

અલજીમાં લોહી કાઢવી નાખ્યા પછી આ
જ (કુંભીકાવાળો) ક્રિયાએનો ક્રમ છે.

ઉત્તમા

ઉત્તમાલ્યાં તુ પિટિકાં

સચ્છિદ્ય વદિશોદ્ધુતામ્ ॥ ૧૧ ॥

કલ્કેશૂર્ણેઃ કપાયાણાં ક્ષોદ્રયુક્તૈરુપાચરેત્ ।

ઉત્તમા નામની ફેફ્ફીને ખડિશયત્રથી પકડી-
ને ભૂંચી ઉપાડીને પછી એને ખરાખર ઠાપી
નાખીને પછી કપાય ગળુનાં ઔષધોના કલ્કમાં
અને ચૂર્ણમાં મધ ભેરવીને એના વડે મટાડવા-
ના ઉપાય કરવા.

પુબ્ધર : સંવ્યૂહપિટિકા

ક્રમ. પિત્તવિસર્પાંકઃ પુષ્કરવ્યૂહયોર્હિતઃ ॥ ૧૨ ॥

પુબ્ધર (પુબ્ધરિકા) અને વ્યૂહ (સંવ્યૂહ-પિટિકા) એ બે રોગમા પિત્તના વિસર્પ માટે કહેલી ક્રિયાનો ક્રમ હિતકર છે.

ત્વકપાક, સ્પર્શહાનિ

ત્વકપાકે સ્પર્શહાન્યાં ચ ત્વકપાક અને સ્પર્શહાનિ એ બે રોગમા પિત્તવિસર્પ માટે કહેલી ક્રિયા કરવી.

મૃદિત

સેચયેદ મૃદિતં પુનઃ ।

પલાતૈલેન કોષ્ઠેત મધુરૈશ્વોપનાહયેત ॥ ૧૩ ॥

મૃદિતને સશેકા બલાનેલતુ સેચન કરવું અને મધુર વર્ગના દ્રવ્યો વડે ઉપનાહ શેક કરવો.

અષ્ઠીલિકા

અષ્ઠીલિકાં હૃતે રક્તે શ્લેષ્મપ્રત્યિવદ્વાચરેત્ ।

દોહી કાઢ્યા પછી અષ્ઠીલિકાના ઉપાય કરીને પ્રથિ જવા કરવા.

નિષ્પત

નિષ્પત્ત સર્પિપાડમ્યજ્ય સ્વેદયિત્વોપનાહયેત ॥૧૪

ત્રિરાત્રં પચ્ચરાત્રં વા સુસ્તિગ્ધૈઃ શાલ્વલાદિભિઃ ।

સ્વેદયિત્વા તત્તોભ્યઃ વિનગ્ધં ચર્મં સમાનયેત્ ॥૧૫

મર્ણિ પ્રયોજ્ય શત્રુકે પ્રવિષ્ટે ચોપનાહનમ્ ।

મર્ણો પુનઃપુનઃ સ્તિગ્ધં ભોજનં ચાત્ર શસ્યતે ॥૧૬

નિષ્પત ઉપર ઘી ચોપડીને, શેક કરીને પછી સારી રીતે સિનગ્ધ કરેલા શાલ્વલાદિ ગણના ઔષ્ધો વડે ત્રણ રાત કે ખાચ રાત સુધી ઉપનાહ શેક કરવો. પછી ફરીથી માઠો શેક કરીને ચામડી ઉપર ઘી ચોપડીને, મણિ (મૂને દ્રિયના આગલા ટોચકા)ને દબાવીને ધીમેધીમે ચામડીને મણિ ઉપર લાવવી. પછી મણિ ચામડીમા પેઠી બંધ ત્યાર પછી ઉપર કહેલો ઉપનાહ શેક વાર વાર કરવો. આ રોગમા સિનગ્ધ આહાર કરવાથી ફાયદો થાય છે.

અવપારિકા

અવમેવ પ્રયોજ્યઃ સ્યાદરૂપાદ્યામપિ ક્રમ. ।

અવપારી (અવપારિકા)મા પણ આ જ (નિષ્પતવાળી) ક્રિયાઓનો ક્રમ કરવો.

નિરુદ્ધમણિ

નાડીમુખમયતોદ્વારં નિરુદ્ધે જતુના સૂતામ્ ॥૧૭॥

સ્નેહાક્તાં સ્ત્રોતસિ ન્યસ્ય સિન્ધેસ્ત્નેહેશ્વલાપહેઃ ।

ત્ર્યહાત્પ્રહાત્સ્થૂલતરાં ન્યસ્ય નાડીં વિવર્ધયેત્ ॥

સ્ત્રોતોદ્વારમસિદ્ધૌ તુ વિદ્વાન્ શાસ્ત્રેણ પાટયેત્ ।

સેવતીં વર્જયન્ યુક્તયાત સઘઃ ક્ષતવિર્ધિ તતઃ ॥૧૯

નિરુદ્ધ (નિરુદ્ધમણિ)મા, બને છેડેથી આગ-પાર પેાલી ભૂંગળી (સળી) ઉપર લાખ ચોપડી-ને, એના ઉપર ઘી ચોપડીને, એ સળી પેશાખ નીકળવાના માર્ગમા ખોસીને પછી એ સળી વાટે વાયુનો નાશ કરે એવા સ્નેહો વડે સેચન કરવું, અને ત્રણત્રણ દિવસો વધારે ને વધારે બાડી નળી (ભૂંગળી) ખોસીને મૂત્રનેા માર્ગ વધારવો (મોટો, પહેાળો કરવો). આમ કરવા છતાં એ મૂત્રનેા માર્ગ મોટો ન થાય તો સેવનીને છોડી દઈને ખાડીના ભાગમાથી મૂત્રને શેકતી ચામડી શસ્ત્રથી કાપવી. પછી સવોત્રણુના ઉપાય કરવા.

અથિત

ગ્રન્યિત સ્વેદિતં નાહ્યા સ્તિગ્ધોષ્ણૈરુપનાહયેત્ ।

અથિત રોગમા પહેના નાડીસ્વેદ કરીને પછી ઉષ્ણ અને સિનગ્ધ દ્રવ્યો વડે ઉપનાહ સ્વેદ કરવો.

શતપોનક

લિમ્પેક્વપાયૈ સક્ષોદ્રેલિલિત્વા શતપોનકમ્ ॥

શતપોનકને છાલી નાખીને પછી કષાય વર્ગના દ્રવ્યોમા મધ મેળવીને લેખ કરવો.

રક્તાખુંદ

રક્તવિદ્રધિત્કોર્પા ચિકિત્સા શોણિતાર્થુદે ।

રક્તાખુંદમા દોહીથી થતા વિદ્રધિ જવા ઉપાય કરવા.

વ્રણોપચારં સર્વંપુ યથાવસ્થ્યં પ્રયોજયેત્ ॥ ૨૨ ॥

બધા મૂત્રેદ્રિયના રોગોમા રોગની અવસ્થા પ્રમાણે જ અવસ્થામા જ યોગ્ય હોય તેવા ત્રણુના ઉપાય કરવા.

યોનિવ્યાપદ

બધી યોનિવ્યાપદમાં પહેલાં વાયુને મટાડે

એવી ક્રિયા કરવાતુ કારણ

યોનિગ્રાપત્સુ ભૂયિષ્ઠં શસ્યતે કર્મ વાતજિત્ ।

સ્નેહનસ્વેદયસ્ત્યાદિ વાતજાસુ વિશેષતઃ ॥ ૨૨ ॥

पथी योनिव्यापदोभां-अने भास करीने वायुथी यती योनिव्यापदोभां वायुने मटाडे येवी स्नेहन, स्वेदन, अस्ति वगेरे क्रिया भास प्रभुषाय छे (सलाहक्षरेक्षी छे).

न हि वाताहते योनिर्वनितानां प्रदुष्यति । अतो जित्वा तमन्यस्य कुर्याद्दोषस्य भेपजम् ॥

वायु कोभ्या विना स्त्रीयोनी योनि भगडती नधी माटे वायुने छतीने (मटाडीने) पछी जीजे दोष मटाडवानु औषध करवुं:

क्यां तेल पावां? पछी केवी योनिने कथं रीते समी करवी?

पाययेत (चां) बलातैलं मिश्रकं सुकुमारकम् । स्निग्धस्विदां तथा योनिं

दुःस्थितां स्यापयेत्समां ॥ २४ ॥ पाणिना नमयेजिह्वां संवृतां वर्धयेत् पुनः । प्रवेशयेन्निःसृतां च विवृतां परिवर्तयेत् ॥ २५ ॥

स्यान्नापवृत्ता योनिर्हि शल्यभृता स्त्रियो मता ।

येने (स्त्रीने) पलातेल, मिश्रकतेल के सुकुमार तेल पावुं. योनिनु स्नेहन अने स्वेदन करीने पछी पोताना स्थानभांथी भसी जडने आडीअवणी के छिन्नीनीथी यथं गयेक्षी योनिने अराअर सरभी गोडवनी, वांडी यथं गयेक्षी योनिने हाथ वडे नीथी नभाववी (छिया सागने हाथ वडे नीथी नभावीने नीया यथं गयेला सागने छिया करवा), सांठडीने पडोणी करवी, पहार नीकणी आवेक्षीने अंदर पेसाडी देवी अने पडोणी यथं गयेक्षीने अधी आलुथी पडडीने सांठडी करवी. (आ दरेक क्रिया करतां पडोलां स्त्रीने उपर कडेहुं तेल पावुं अने योनिनु स्नेहन अने स्वेदन करवुं.) पोताना स्थानभांथी भसी गयेक्षी योनि स्त्रीने शल्यरूप छे अंतुं मनायुं छे.

क्रियायोना कर्म कर्मभिर्वमनाद्यैश्च मृदुभिर्यांजयेत्स्त्रियम् ॥ २६ ॥ सर्वतः सुविशुद्धायाः शोणं कर्म विधीयते । यस्त्यभ्यङ्गपीपेकप्रलेपपिचुधारणम् ॥ २७ ॥ स्त्रीने पडोलां ढणवी वमन वगेरे क्रिया करवी (सभत छिलटी वगेरे करावयुं नहि).

ये रीते (वमन, विरेचन, नस्यथी) अधी अंगोनी शुद्धि यथा पछी अस्ति, अल्यज, सेचन, क्षेप, योनिभां पोतां के पूमडां मुकुवां वगेरे पाझीनुं काम करवाभां आवे छे.

वायुथी यथा योनिना शोण माटे तथा गलः रडेया माटे उपाय

काश्मर्यत्रिकलाद्राक्षाकासमर्दनशिशाह्वयैः । गुडवीसैर्यकाभीरुयुक्तान्सापुनर्तवैः ॥ २८ ॥ परुषकैश्च विपचेत्प्रस्यमक्षसमेवृतात् । योनिवातविकारघ्नं तत्पीतं गर्भदं परम् ॥ २९ ॥

शीवणुनां इण, त्रिफणा, काणी द्राक्ष, कसो, दरे, ढणदर, दारुढणदर, गणो, कांटाशेजिया, शतावरी, शुक्रनासा, साटोडी अने इलासां-ये दरेक ऐकऐक तोक्षो लडने ये अधी वडे पक-वेहुं ऐक प्रस्थ धी पीवाथी वायुथी यथा योनिना शोण मटे छे तथा ये धी पीनुं ये गलः रडेया माटे उत्तम छे.

योनिनां पडभांभां दुष्पावा-दुदयशोण, गणो अने डरस माटे उपाय

वचोपकुञ्जिकाजाजीकृष्णावृषकसैन्धवम् । अजमोदायवक्षारशर्कराचित्रकान्वितम् ॥ ३० ॥ पिष्ट्वा प्रसन्नयाऽऽलोढ्य खादेत्तद्धृतभजितम् । योनिपार्श्वार्तिहृद्रोगगुल्माशांविनिवृत्तये ॥ ३१ ॥

वज, काणीछरी, छरुं, पीपर, अरइसी, सैधव, छाडी अजमे, जवभार, साकर अने यित्रो-ऐटलां औषधाने लसोटीने प्रसन्नाभां डोडीने पछी येने धीमां शोकीने (धीमां छम-कारीने) पावुं. तेथी योनिनां पडभांभां दुष्पावा, दुदयशोण, गणो अने डरस मटे छे.

वृषकं मानुलङ्गस्य मूलानि मदन्यन्तिकाम् । पित्रेन्मद्यैः सलवणैस्तथा कृष्णोपकुञ्जिके ॥ ३२ ॥ अरइसीनां मूण, पित्रेरानां मूण, मोगरा, पीपर अने काणी छरी-ये पांच वस्तुयोने सैधव नाषेला दाइ साधे पीवी.

योनिना शुण माटे उपाय रास्नाश्वदंष्ट्रावृषकैः वृतं शूलहरं पयः । रासना, गोभरु अने अरइसी वडे सिद्ध करेहुं इध पीवाथी (योनिनुं) शुण मटे छे.

ગુહ્વીત્રિફલાદન્તીન્વાધૈચ પરિપેચનમ્ ॥ ૩૩ ॥

ગળો, ત્રિકળા અને નેપાળાના (સંશોક) ક્વાથોથી યોનિનું સેચન કરવું. (એથી પણ યોનિનું શુભ મટે છે.)

નતવાર્તાફિનીકુષ્ઠસૈન્ધવામરદારુભિઃ ।

તૈલાત્મસાધિતાદ્વાર્યઃ પિચુર્યોનો રુજાપહઃ ॥ ૩૪ ॥

તગર, ભોંરીગણી, ઉપશેટ, સૈંધવ અને દેવદાર વડે સિદ્ધ કરેલા તેલનું પૂમડું યોનિમાં રાખવાથી યોનિની ખીડા મટે છે.

પિત્તની યોનિવ્યાપદ વગેરેના ઉપાય

પિત્તલાતાં તુ યોનીતાં સેકામ્યહ્પિચુક્રિયાઃ ।

શીતાઃ પિત્તજિતઃ કાર્યાઃ સ્નેહનાર્યં ઘૃતાનિ ચ ॥

પિત્તની યોનિવ્યાપદમાં સેચન, અલ્પગ અને પૂમડું મૂકવાની ક્રિયાઓ ઠંડી અને પિત્તને મટાડે એવી (પિત્તને મટાડે એવાં દ્રવ્યોથી) કરવી ભેઈએ. યોનિનું સ્નેહન કરવા માટે પિત્તને મટાડે એવાં ઘી વાપરવાં.

શતાવરીમૂલતુલાચતુષ્કાત્ ક્ષુણ્ણપીઢિતાત્ ।

રસેન ક્ષીરતુલ્યેન પાચયેત ઘૃતાઢકમ્ ॥ ૩૬ ॥

જીવનીયેઃ શતાવર્યા મૂઢીકાભિઃ પરુષકૈઃ ।

પિષ્ટૈઃ પ્રિયાલૈશ્ચાક્ષાંશૈઃ દ્વિવલામધુકાન્વિતૈઃ ॥ ૩૭ ॥

સિદ્ધશીતે તુ મધુનઃ પિપ્પલ્યાશ્ચ પલાઠકમ્ ।

શર્કરાયા દશપલં ક્ષિપોલ્લિહ્યાત્પિચું તતઃ ॥ ૩૮ ॥

યોન્યચ્ચકુશુકદોષપ્તં વૃષ્યં પુંસવનં પરમ્ ।

ઘર્તં ક્ષયમસ્કૃપિતં કાસં શ્વાસં હલીમકમ્ ॥ ૩૯ ॥

ફામલાં વાનરુચિરં વિસપં દ્વિચ્છિરોગ્રહમ્ ।

અપસ્મારાદિતાયામદોન્માદાંશ્ચ નાશાયેત્ ॥ ૪૦ ॥

(૧) શતાવરીનાં છીલાં મૂળ સોળસો (૧૬૦૦) તોલા લઈને એને ખાંડીને નીચેવીને એનેા રસ કાઢીને એ રસ, (૨) એ રસન. બટુંદું દૂધ અને (૩) જીવનીય વર્ગનાં ઔષધો, શતાવરી, ઠાળી દ્રાક્ષ, ફાલસાં, ચારોળી, ખળદાણા, અતિખલા અને ભીમધ- એ દરેક ઔષધ એક એક તોલા લઈને એમનેા કલક-એ ત્રણ વડે એક આઢક ઘી પકવવું. પાકી રહ્યા પછી ઠંડું પડે ત્યારે એમાં આઢ પલ મધ, આઢ પલ પીપર, દસ પલ સાકર નાખવાં. પછી એમાંથી એકએક પિચુ (કૃષ્)

ચાટવું. એમ કરવાથી યોનિના દોષ, ઘોહીના દોષ, વીચના દોષ મટી જાય છે; એ ઘી વૃષ્ય છે, પુત્ર પેદા કરવા માટે ઉત્તમ છે; ઉરઃક્ષત, ક્ષય, રક્ષપિત્ત, ઉધરસ, દમ, હલીમક, કમળો, પત, રતવા, હૃદય જકડાઈ જવું, માથું જકડાઈ જવું, વાઈ, અડદિશે વા, આયામ, કેક અને ગાંડપણુ-એટલા રોગોને મટાડે છે.

एवमेव पयःसर्पिर्जीवनीयोपसाधितम् ।

गर्भदं पित्तजानां च रोगाणां परमं हितम् ॥ ૪૧ ॥

એ જ પ્રમાણે (શતાવરીનાં મૂળનેા સ્વરસ અને એટલું જ દૂધ લઈને) જીવનીય અણુનાં ઔષધોના કલકથી સિદ્ધ કરેલા દૂધમાંથી ખારો ખાર કાઢેલા માખણનું ઘી પીવાથી ગર્ભ રહે છે અને પિત્તથી થતા રોગોમાં એ ઉત્તમ ફાયદો કરે છે.

વાતપિત્તની યોનિવ્યાપદનેા ઉપાય

बलाद्रोणद्वयक्वाथे घृततैलाढकं पचेत् ।

ક્ષીરે ચતુર્ગુણે કૃષ્ણાકાક્તાસાસિતાન્વિતેઃ ॥ ૪૨ ॥

जीवन्तीक्षीरकाकोलीस्थिरावीरखिजीवकैः ।

पयस्याश्रावणीमुद्गपीलुमापाख्यर्षाणिभिः ॥ ૪૩ ॥

વાતપિત્તામયાન્ હત્વા

पानाद् गर्भं दधाति तत् ।

જા દ્રોણ ખળદાણાના ક્વાથમાં અને ઘીથી ચારગણા દૂધમાં પીપર, રાકનાસા, સાકર, ઠાકી, ક્ષીરકાકોલી, સમેરવેા, કાકોલી, ઝરિં, જીવકે, સૂરજમુખી, ગોરખમુંડી, જંગલી મગ, ખોરવેલ, જંગલી અડદ-એટલાં ઔષધોના કલક વડે સિદ્ધ કરેલાં એક આઢક ઘી અને તેલ પીવાથી વાયુ અને પિત્તના રોગ મટે છે અને ગર્ભ રહે છે. (ઘી અને તેલ એ ઊંચું ભેઈ વળન એક આઢક લેવું. -શિવદાસ સેન)

रक्षयानि (लोहिया)

रक्तयोन्यामस्त्वर्णैरनुबन्धमवेक्ष्य च ॥ ૪૪ ॥

यथादोषोदयं युक्त्याद् रक्तस्थापनमौषधम् ।

રક્તયોનિ રોગમાં કયા દોષનેા પ્રકોષ વધારે થયો છે તે ઘોહીના જુદાજુદા રોગો ઉપરથી (સૂ. ૨૭/૩૯૩થી ૪૧) નક્કી કરીને તે દોષના હિસાબે ઘોહી વહેતું ખંધ કરવાતું આખધ આપવું.

पुष्यानुगं यूषुं

पाठां जम्ब्यान्नयोरस्थि शिलोद्भेदं रसाञ्जनम् ४५
अम्यषां शात्मलीपिच्छां

समह्नां वत्सकचर्मम् ।

याह्नीकविल्वातिविषारोप्रतोयदगैरिक्म ॥ ४६ ॥

शुण्ठीमधूकमावीकरकचन्दनरूढफलम्

कद्वङ्गवत्सकानन्ताघातकीमधुकार्जुनम् ॥ ४७ ॥

पुष्ये गृहीन्वा सञ्चूर्णं सक्षौद्रं तन्दुलाम्भसा ।

पित्रेदशःस्वतीसारै रक्तं यक्षोपवेद्यते ॥ ४८ ॥

दोषा जन्तुश्रुता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ।

योनिदोषं रजोदोषं श्याचभ्वेतारुणासितम् ॥ ४९ ॥

चूर्णं पुष्यानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम् ।

काणी पाउ, ल'शुना कणियो, डरीना गोटयो,

पाषाणुभेद, रसव'ती, काणी पाउ (पीछ वार),

शीमणानो गु'दर, मल्ल, अर'दूसीनी छाल,

डसर, पीछुं, अतिविषनी कणी, धोधर, मोध,

गेरु, सू'ठ, मडुडां, माथीक (हेवदार-शिवदास

सेन), रतां'गणी, कायङ्गण, मोटो अर'दूसी,

छद्र'गव, धमासो, धावडी, बडीमध, सादड-

येटलां औषधोने पुष्य नक्षत्रमां आउ परथी

ताल' लावीने पछी ऐमनुं परापर यूषुं

डरीने ऐ यूषुं मध अने योआना धोवणुना

पाणी साथे हरसना शैगमां, अतिसारना

शैगमां तथा नेने आडांमां धोडी पडतुं होय

तेछे पीउ. वणी आ यूषुं पीवाथी भाण्डाने

कुमिथी न होषो थाथ छे ते पणु मटे छे, योनि-

दोष मटे छे अने स्त्रीतुं र'ग्य भदाभा र'गनुं,

धोणुं, आङ्गु लास अने काणुं थछं गपु होय

ऐवो र'भेदोष पणु मटे छे. आत्रेय मुनिऐ

पूरेणुं आ पुष्यानुग नामनुं यूषुं छितकारक छे.

कङ्कनी योनिव्यापदना उपाय

योन्वां बलासदुप्रायां सर्वे हृक्षोष्णमौषधम् ॥

न क'छं दूधुं अने गरम होय ते अधुं

कङ्कनी भगडेकी योनि माटे औषध छे.

सून्वेडी, स्त'ग्ध, पिन्चिल, दूळती, चिराती,

शूणवाणी, विप्लुता अने उपाप्लुता

योनि माटे उपाय

घातव्यामलकीपत्रत्वोत्तोजमधुकोत्पलैः ।

जम्ब्यान्नसारकासीसरोधकफलतिन्दुकैः ॥५१॥

सौराष्ट्रिकादाडिमन्वगुदुम्बरशालाद्रुभिः ।

अक्षमात्रजामूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ॥५२॥

त्रैलप्रस्यं तद्रभ्यङ्गपित्तुवस्तिपु योजयेत् ।

तेन शूलोन्नता स्तब्धा पिच्छला चाविणी तथा ॥

विप्लुतोपप्लुता योनिः सिद्धयेत्सस्फोटशूलिनी ।

धावडी, आभणां, तमालपत्र, सोतां'गन,

बडीमध, काणुं कभण, ल'शुनो सार, आंआनो

सार, डीराकसी, धोधर, कायङ्गण, टी'गरवो,

गोपीच'दन, दाडमनी छाल, कायां अने नानां

उ'भरानां इण-ऐ हरेक औषध ऐकऐक

तोषो बछने ऐमना कडक वटे तेसथी भभणु

भकरीना भूतरमां डे दूधमां पकेवेणुं ऐक प्रस्य

तेस अत्य'ग, योनिमां पृभडां भूकवा तथा

भस्ति माटे वापरतुं. सूळने छिपरी आवेली,

स'गुड थछं गयेली, पिन्चिल, दूळती, चिराती,

शूणवाणी, विप्लुता अने उपाप्लुता योनि

तेनाथी मटे छे.

यवानमभयारिष्टं सीधु तैलं च शीलयेत् ॥ ५४ ॥

पिप्पल्योरजस्यप्याप्रयोगांश्च समाक्षिकान् ।

तथा शैव्यं ग्वनी वानीयो, असथारिष्ट

(चि. ८/६४थी ६७३), सीधु, तेल अने मध

साथे पीपर, दोढातुं यूषुं अने हरडेना प्रयो-

गोतुं सेवन करवुं.

पिन्चिल योनिना उपाय

कासीसं त्रिफला काह्नी

साम्रजम्बवस्थि घातुकी ॥ ५५ ॥

पैच्छिल्ये क्षौद्रसंयुक्तशूर्णां वैशद्यकारकः ।

दीराकसी, त्रिङ्गणा, गोपीच'दन, आंआनो

गोटयो, ल'शुनो कणियो, धावडी-येटलां औषधो-

नां यूषुंने मधमां कालवीने योपडवाथी पिन्चिल

होय त्यां डार' पडी नय छे.

पलाशघातकीजम्बूसमहामोचसर्जजः ॥ ५६ ॥

दुर्गन्धे पिच्छले क्लेदे स्तम्भतश्चूर्णं इष्यते ।

आरग्वघादिवर्गस्य कषायः परिपेचनम् ॥ ५७ ॥

गंधानो अने पिन्चिल क्लेद नीहणतो होय

त्यारे, भाभरो, धावडी, ल'शु, मल्ल, मोथ-

रस (शैमणानो गु'दर), राज-येटलां औषधोतुं

ચૂર્ણ દ્વાવાલુ અને આરગધાદિ વર્ગનાં ઔષધોનાં ક્વાથતુ સેચન એ ઓ સ્તબન ઔષધ તરીકે ઇચ્છાય છે.

ચોનિને મૃદુ કરવાનો ઉપાય

સ્તગ્ધાનાં કર્કશાનાં ચ કાર્યે માર્દવકારકમ્ ।
ધારણં વૈસજારસ્ય કૃસરાપાવસસ્ય ચ ॥ ૫૮ ॥

મજ્જા ઘર્ષ ગયેલી અને અડકવામાં ખર હાય એવી ચોનિઓને મૃદુ બનાવવા માટે વેસ વારને અને કૃસરા તથા દ્વધપાકને ચોનિમાં ગખવા.

ચોનિની દુર્ગંધ મટાડવાનો ઉપાય

તુર્ગન્ધાનાં કપાય. સ્યાત્તેલં વા કલ્ક પવ વા ।
ચૂર્ણો વા સર્ગન્ધાનાં

પૂતિગન્ધા(ન્ય)પરુષ્ણઃ ॥ ૫૯ ॥

ગધાતી ચોનિઓની દુર્ગંધ અથા સુગંધિ દ્રવ્યોનો ક્વાથ રેડવાથી, અથા સુગંધિ દ્રવ્યો વડે પકવેલુ તેલ ચોપડવાથી, અથા સુગંધિ દ્રવ્યોના કઠકનો દ્વેષ કરવાથી કે અથા સુગંધિ દ્રવ્યોનુ ચૂર્ણ દ્વાવાલવાથી મટી બય છે.

કંદુ પિત્ત અને વાયુવાથી ચોનિના ઉપાય
સ્તેષ્મલાનાં કટુપ્રાયાઃ સમૂના વસ્ત્યો હિતાઃ ।
પિત્તે સમધુકક્ષીરા વાતે તૈલામ્લસંયુતાઃ ॥ ૬૦ ॥

કંદુથી દૂષિત થયેલી ચોનિઓમાં તીખા ઔષધો જેમાં વધારે હોય એવા ઔષધોવાળી અને ગાયના મૂત્રવાળી ઉત્તરખસ્તિ આપવાથી ફાયદો થાય છે. પિત્તથી દૂષિત થયેલી ચોનિઓમાં જેઠીમધ અને દૂધવાળી ન વાયુથી દૂષિત થયેલી ચોનિઓમાં તેલ અને ખટાશવાળી ઉત્તર ખસ્તિ આપવાથી ફાયદો થાય છે.

ત્રિદોષથી ખગડેલી ચોનિના ઉપાય

સન્નિપાતસમુત્થાયાઃ કર્મ સાધારણં હિતમ્ ।

ત્રણે દોષોથી દૂષિત થયેલી ચોનિ માટે ત્રણે દોષને મટાડે એવી ક્રિયા હિતકર છે.

ગર્ભ ક્યારે રહે ?

પવં યોનિવુ શુદ્ધાસુ ગર્ભ ચિન્દન્તિ યોપિતઃ ॥ ૬૧ ॥
શુદ્ધુષ્ટે પ્રાકૃતે વીજે જીનોપક્રમણે સતિ ।

આ પ્રમાણે જો ચોનિઓ શુદ્ધ થયેલી હોય, જો ચોતપોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણેનુ ખીજ (વીર્ય અને આર્તવ) ખગડે નહિ (વાયુથી, પિત્તથી કે

કંદુથી ખગડે નહિ) તથા જો એમાં જીવ દાખલ થાય તો સ્ત્રીઓને ગર્ભ રહે છે.

પञ્ચકર્મવિગુદ્ધસ્ય પુત્રવસ્યાપિ ચેન્દ્રિયમ્ ॥ ૬૨ ॥
પરીક્ષ્ય વર્ણદોષાણાં દુષ્ટ તદ્ગૈરુપાચરેત્ ।

પચકર્મ કરીને શુદ્ધ થયેલા પુત્રપતુ વીર્ય પણ કયા દોષથી ખગડેલું છે એ ખાખતની દોષોના રંગો ઉપરથી પરીક્ષા કરીને જ દોષથી વીર્ય ખગડ્યું હોય તે દોષ મટી બય એવા ઉપાય કરવા.

ફલદ્રુત

મજ્જિષ્ઠાકુષ્ઠતગરત્રિફલાશર્કરાવચાઃ ॥ ૬૩ ॥

દે નિશે મધુકં મેદાં દીપ્યકં કટુરોહિણીમ્ ।

પયસ્યાહિસ્તુકામોલીયાજિગન્ધાશતાવરીઃ ॥

પિટ્ટવાડકાંશા વૃતપ્રસ્થં પચેક્ષીરચતુર્ગુણમ્ ।

યોનિશુક્રપદોષેષુ તત્સર્વેષુ પ્રશમ્યતે ॥ ૬૫ ॥

આયુષ્યં પોષ્ટિક મેવ્યં ઘન્ય પુંસજનં પરમ્ ।

ફલસર્પિરિતિ ર્યાત પુષ્યે પીનં ફલાય યત્ ॥

ત્રિવિમાણપ્રજાનાં ચ ગમિણીનાં ચ પૂજિતમ્ ।

પતત્પરં ચ વાલાનાં ગ્રહમ્નં દેહવર્ધનમ્ ॥ ૬૭ ॥

મજ્જા, ઉપશેટ, તગર, ત્રિફળા, સાકર,

વજ, હળદર, દારુહળદર, જેઠીમધ, મેદા,

અજમો, કંદુ, ક્ષીરકાકોલી, હિંગ, કાકોલી,

આસોડ અને શતાવરી-એ દરેક ઔષધ એક-એક

એક તોલો લઈને એના કઠક વડે ઘીથી ચારગણાં

ગાયના દૂધમાં એક પ્રસ્થ ઘી પકવણુ. એ ઘી

(પીવા માટે) ચોનિ અને વીર્ય વાયુ, પિત્ત કે

કંદુથી ખગડ્યા હોય એ અથા રોગોમાં વખણાય છે.

આ ઘી આવરદા માટે સાર, પોષ્ટિક, મેદા વધારે

એવું, ઘન માટે સાર અને છોકરા અવતરે

એવું ઉત્તમ ઔષધ છે. આ ઘી ફલદ્રુતને નામે

પકાય છે. એ ઘી અટકાવના દિવસોમાં પીવામાં

આવે, તે તે ગર્ભરૂપી ફળ આપે છે. જેના

છોકરા મરી જતા હોય એવી સ્ત્રીઓને માટે

અને સગર્ભા સ્ત્રીઓને માટે એ ઘી પૂબય છે.

એ ઘી ખાળકોના વળગાડને નાશ કરે એવું

અને ખાળકોનું શરીર હૃષ્ટપુષ્ટ કરે એવું ઉત્તમ

ઔષધ છે.

શ્વલ્પગદ્ધદયે પળ્કે ઉત્તરસ્થાને ગુહ્યરોગપ્રતિષેધો

નામ ચતુર્ભિશોડશ્યાયઃ ॥ ૩૪ ॥

અધ્યાય ૩૫ મો—ઝેર મટાડવાના

ઉપાય

અથાતો વિપ્રતિપેધ વ્યાત્પાસ્યામઃ ।

इति ह स्नाहुरात्रेयाद्यो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે વિષ (ઝેર) મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશું. એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે:

વિપની ઉત્પત્તિ ✓

मद्यमाने जलनिघावमृतार्थं सुरासुरैः ।

जातः प्रागमृतोपस्तेः पुरुषो घोरदर्शनः ॥ १ ॥

दीप्ततेजाश्चतुर्दंष्ट्रौ हरिकेशोऽनलक्षणः ।

जगद्विपण्णं तं दृष्ट्वा तेनासौ विपसंज्ञितः ॥ २ ॥

हंકુતો વ્રહ્મણા મૂર્તી તતઃ સ્થાવરજન્મ મે ।

सोऽप्यतिष्ठन्नિजं रूपमुञ्जित्वा वञ्चनात्मकम् ॥

જ્યારે દેવો અને દાનવો અમૃત મેળવવા માટે સમુદ્રને વશોવતા હતા, ત્યારે અમૃત નીકળ્યું તે પહેલાં ભયકર દેખાવના, સળગતા તેજવાળો, ચાર દાઢવાળો, પીળચદ્દા વાળવાળો, દેવતા જેવી આખોવાળો એક પુરુષ (સમુદ્ર-માથી) નીકળ્યો, એને બેઠને જગતને વિષાદ (ખેદ, દિલગીરી) થયા તેથી (વિષાદ ઉપરથી) એનું નામ વિષ પડ્યું. પછી બ્રહ્માએ એની નામે હુંકારો કર્યો તેથી પોતાનું નાયાવી સ્વરૂપ છોડીને એ સ્થાવર વિષ અને જગમ વિષ નામના મૂર્ત સ્વરૂપે ગયો.

સ્થિર (સ્થાવર) વિષ ૦

स्थिरमयुत्पणं वीर्यं यत्કन्द्रेषु प्रतिष्ठितम् ।

કાલકૂટ્ટેન્દ્રવસ્તાર્યગ્રહીહાલાહલાદિકમ્ ॥ ૪ ॥

જે વિષ કુદમા રહેલું હોય છે તે વીર્ય- (શક્તિ, અસર)મા બહુજ ઉચ્ચ હોય છે. સ્થાવર વિષ અનેક પ્રકારનું હોય છે: કાલકૂટ, ઇદ્ર (ઇદ્રાયુધ), વત્સ (વત્સનાભ), શંગી, હાલાહલ વગેરે.

(ઝાડના દસ અંગ છે. મૂળ, પાંદડા, ફળ, ફલ, છાલ, દૂધ, સાર, શુદ્ધ, ધાતુઓ અને કંઈ-સુશુત કલ્પસ્થાન અ. ૨/૪. એ દરેક અંગમાં ઝેર રહી શકે છે. કંઈમાં રહેલું ઝેર

સહુથી વધારે અસર કરે છે.)

(અષ્ટાંગસંબ્રહ્મમા સ્થાવર વિષના નીચેના પ્રકાર ગણવ્યા છે. કાલકૂટ, વત્સનાભ, સાકેતુકે વાલક, કદંબક, વૈરાટ, મુસ્તકે શગી, પુડરીક, મહાવિષ, હાલાહલ, મકંટ, કકંટ, કાશપુષ્પક, ઇદ્રાયુધ અને તૈલ-અષ્ટાંગસંબ્રહ્ ઉત્તરસ્થાન અ. ૪૦.)

જગમ વિષ ૦

सर्पित्वादिदंष्ट्रास्तु दाहणं जङ्गम विषम् ।

માષ, કરોળિયા વગેરે પ્રાણીઓની દાઢમા (+નખમા, શીંગડામા, પેશાખમા વગેરેમા) જે ઝેર હોય છે તે જગમ વિષ છે. તે દારણુ હોય છે.

અકૃત્રિમ વિષ

સ્થાવરં જન્મ ચેતિ વિગં પ્રોક્તમકૃત્રિમમ્ ॥ ૫ ॥

સ્થાવર વિષ અને જગમ વિષ એ બંને અકૃત્રિમ વિષ કહેવાય છે.

ગર (કૃત્રિમ વિષ) ૦

કૃત્રિમ ગરસંજં તુ ક્રિયતે વિવિધોપધૈઃ ।

इन्ति योगवशेनाशु चिराच्चिरतराच्च तत् ॥ ६ ॥

શોકપાણ્ડુરોન્માદુર્નામાદીન્ કરોતિ વા ।

બુદ્ધાબુદ્ધા ઔષધોમાથી ગર બનાવવામા આવે છે. એ બનાવેલા (કૃત્રિમ) ઝેરને ગર કહે છે. ગર બનાવવામા વાપરેલા ઔષધોના યોગને લીધે તે (ગર) તરત, લાંબે વખતે કે બહુજ લાંબે વખતે મારી નાખે છે અથવા (એ એ મારી ન નાખે તે) સોભ, પાહુરોગ, ઉદરોગ, ગાડપણ, હરસ વગેરે રોગો કરે છે.

(ગર ઉપર ગણુવેલી ચાગ પ્રકારની અસરમાથી કેવી અસર કરશે તેનો આધાર ગર બનાવવામા વાપરેલા ઔષધોને યોગ કેવો થાય છે, તેના ઉપર છે.)

વિપના ગુણ

तीक्ष्णोष्णरूक्षविशदं व्याग्याशुकरं लघु ॥ ૭ ॥

વિકાપિ સૂક્ષ્મમઘ્યકરસં વિપમપાકિ ચ ।

વિષ તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, રૂક્ષ, વિશદ, વ્યવાયી, આશુકારી, લઘુ (હલકું), વિકાપી, નૂક્ષમ, અવ્યઞ્વરસ અને અપાકી હોય છે.

(અપાકી=મંત્રતંત્રથી પાકે પણ ખોરાકની માફક જઠરાશિથી ન પાકે એવું. અવ્યક્તરસ= જોના સ્વાદ જણાય નહિ એવું.)

મોજસો વિપરીતં તત્ તીક્ષ્ણાદૈરન્વિતં ગુણેઃ ॥૮॥
વાતપિત્તોત્તરં નૂણાં સઘો હરતિ જીવિતમ્ ।

વિષ તીક્ષ્ણ વજેરે (ઉપરના શ્લેષ્મમાં ગણવેલા) ગુણિવાળું હોવાથી ઓજસથી ભિલકું છે (ઓજસના ગુણથી વિરુદ્ધ ગુણવાળું છે). ઝેર વાયુ અને પિત્તને વધારે કોપાવતું હોવાથી એ માણસોને જીવ તરત ઘે છે.

વિપં હિ વેદં સમ્પ્રાપ્ય પ્રાગ્ દૂપયતિ શોણિતમ્ ॥૯॥
કફપિત્તાનિલાંશ્ચાનુ સમં દોપાનુ સહાશયન ।
તતો હૃદયમાસ્થાય વેદોહોચ્છેદાય કલ્પતે ॥૧૦॥

ઠારણુ કે, ઝેર શરીરમાં જઈને પહેલાં ઘોડીને ખગાડે છે; પછી કંકે, પિત્ત, વાયુ અને એ ત્રણે દોષના આશયો (સ્થાનો) એ ખધાંને એકી સાથે ખગાડે છે, પછી હૃદયમાં વ્યાપી જઈને શરીરનો નાશ કરવાને શક્તિમાન થાય છે.

વિપના સાત વેગોનાં લક્ષણ
સ્વાવરસ્યોપયુક્તસ્ય વેગો પૂર્વે પ્રજાયતે ।
જિહ્વાયાઃ શ્યાવતા સ્તમ્મો

મૂર્ચ્ઙા ત્રાસઃ ક્લમો ગમિઃ ॥૧૧॥

સ્વાવર વિપનો ઉપયોગ કર્યો હોય તો એના પહેલા વેગમાં જીલ્લ ખદામી રંગની થઈ બીય છે, શરીર સજડ થઈ બીય, મૂર્ચ્ઙા આવે, ત્રાસ (લડકડવું), કલમ અને જિલ્લી થાય છે.

(કલમ-મહેનતે કર્યા વિના શરીરનો જે થાક વધે પણ સાથે હાંફ ન ચઢે અને ઇન્દ્રિયને પોતાનો વિષય મેળવવામાં આડો આવે એ થાકને કલમ બહુવે-સુશુત શા. ૪/૫૧)

દ્વિતીયે વેપલુઃ સ્વેદો દાહઃ કળ્પે ચ વેદના ।
વિપં ચામાશયં પ્રાતં કુરુતે હૃદિ વેદનામ્ ॥૧૨॥

ખીબ વેગમાં શરીર ઠંડું, પરસેવો, ખળ-તરા, ગળામાં પીડા થાય અને ઝેર હોજરીમાં જઈને હૃદયમાં પીડા કરે છે.

તાલુશોપસ્તૃતીયે તુ શૂલં ચામાશયે મૃશમ્ ।
દુર્બલે હરિતે શને જાયતે ચાસ્ય લોચને ॥૧૩॥

પન્ચાશયગતે તોદહિધ્માકાસાન્નકૃજનમ્ ।

ખીબ વેગમાં તાળવું સુકાય, હોજરીમાં ખૂબ થૂળ આવે, અને એની આંખો નખળી, હરિત રંગની, સૂએલી થઈ બંધ છે, અને ઝેર પકવાશયમાં જઈને તોદ, હેડકી, ઉધરસ અને આંતરડામાં ગડગડાટ કરે છે.

ચતુર્થે જાયતે વેગે શિરસશ્ચાનિર્મોરવમ્ ॥૧૪॥
ચોથા વેગમાં માથું ખડુ જ ભારે થઈ બીય છે.

કફપ્રસેસો વૈવર્ણ્યં પર્વમેદશ્ચ પશ્ચમે ।
સર્વદોષપ્રકોપશ્ચ પન્ચાધાને ચ વેદના ॥૧૫॥

પાંચમા વેગમાં મોમાંથી (લાળની માફક) કંકે ગળે છે (નીકળે છે), શરીરનો રંગ ખગડી બીય છે, પર્વમાં ભેદ જેવી પીડા થાય છે, ખધા દોષો કોપે છે અને પકવાશયમાં પીડા થાય છે. પછે સંભાવનાશાસ્ત્ર સુમૃશાં ચિત્તિસાર્યતે ।

છઠા વેગમાં ભાન જતુ રહે છે અને ઘણા ગાડા છૂટી બીય છે.

સ્કન્ધપૃષ્ઠકટીમજ્જો ભવેન્મૃત્યુશ્ચ સત્તમે ॥૧૬॥
સાતમા વેગમાં ખલા, પીઠ અને કેડ ભાંગી બીય છે અને મૃત્યુ થાય છે.

સાતે વેગોના ઉપાય

પ્રથમે વિપવેગે તુ વાસ્તં શીતામ્બુસેચિતમ્ ।
સર્પિર્મધુર્ગ્યાં સંયુક્તમગદં પાયયેદ્ દ્રુતમ્ ॥૧૭॥

વિપના પહેલા વેગમાં દરદીને વમન કરાવીને, ઠંડું પાણી છાંટીને ઘી અને મધમાં મેળવીને ઔષધ (ઝેર મટાડે એવું ઔષધ) ચટ પાવું. (ઔષધ=શ્લેષ્ક ૨૩૩૩થી ૩૨ વાળું) દ્વિતીયે પૂર્વવદ્વાન્તં વિરિક્તં ચાનુ પાયયેત્ ।

ખીબ વેગમાં પહેલાંની માફક (દરદી ઉપર પાણી છાટીને), ભિલકીઓ કરાવીને અને જીલાબ કરાવીને પછી ઝેરનો નાશ કરે એવું ઔષધ (શ્લેષ્ક ૨૩૩૩થી ૩૨) પાવું.

તૃતીયેગદપાનં તુ હિતં નસ્યં તથાડજનમ્ ॥૧૮॥
ખીબ વેગમાં ઝેરનો નાશ કરે એવું ઔષધ (શ્લેષ્ક ૨૩૩૩થી ૩૨) પાવું, નસ્ય અને આસ્યજ હિતકર છે.

ચતુર્થે જ્ઞેહસંયુક્તમગદં પ્રતિયોજયેત્ ।

ચોથા વેગમાં સ્નેહ (ગાયતું ઘી) સાથે
વિધનો નાશ કરે એવું અગદ પાવું.

પશ્ચમે મધુકાચમાક્ષિકામ્યાં યુતં હિતમ્ ॥૧૯

પાંચમા વેગમાં જેઠીમધના ક્વાથ અને મધ
સાથે મેળવીને ઝરનો નાશ કરે એવું અગદ
પાવું હિતકર છે.

પષ્ટેપ્રતિસારવત્સિદ્ધિર

છઠ્ઠા વેગમાં અતિસાર મટાડવાના ઉપાય
કરવા.

અવપીડસ્તુ સતમે ।

મૂર્ધ્નિ કાકપદ્મં ક્લવા સાસ્ત્રગ્યા પિશિતં ક્ષિપેત્ ॥૨૦

સાતમા વેગમાં અવપીડ નસ્ય આપવું
અથવા માથામાં કાકપદ્મ (કાગડાવું) પગલું ના
આકારને છેદ મૂકીને નેમા લોહીનાણું માંસ મૂકવું.

સર્વવિધધના યવાગ

કોગાતપ્યગ્નિકઃ પાઠા સર્વવલ્યમૃતામ્બાઃ ।

એલુઃ શિરીષઃ કિણિહી હરિદ્દિઃ ધૌંદ્રસાહ્યા ॥૨૧

પુનર્નવે ત્રિફલકં વૃહલ્યૌ સારિવે વલા ।

એવાં યવાગું નિર્યૂઠે શીતાં સઘૃતમાક્ષિકમ્ ॥૨૨॥

યુક્ત્યાદ્વેગાન્તરે સર્વવિપદ્મૌ કૃતકર્મણઃ ।

જે દરદીને દરેક વેગ માટે કરવાની (વમન
વગેરે) ક્રિયા કરવામા આવી હોય, તેને એ
વેગોમાંથી એ તે એક વેગમાં વૃરિયાં, ચિત્રો,
કાળીપાડ, સૂરજમુખી, ગળો, હરદે, ગૂંદાં,
સરસરો, ગરણી, હળદર, દારુહળદર, વટ-
માક્ષિક, ઘેળાં ફૂલની સાટોડી, પીળાં ફૂલની
સાટોડી, ત્રિકટુ, જીભી ભેરીંગણી, ઘેઠી
ગેરીંગણી, સારિવા, ઉત્પલ સારિવા, બળદાણુ-
એમના ક્વાથમાં યવાગુ બનાવીને એ ઠંડી પડે
ત્યારે એમાં ઘી અને મધ નાખીને પાવી. તેથી
બધાં વિધનો નાશ થાય છે.

તદ્દન્મધુકમધુકપદ્મકેસરચન્દ્રતૈઃ ॥ ૨૩ ॥

મહુડાં, જેઠીમધ, કમળ, કેસર અને મુખડ-
ના ક્વાથમાં યવાગુ બનાવીને એ ઠંડી પડે
ત્યારે એમાં ઘી અને મધ નાખીને પાવી.

ચંદ્રોદય

અક્ષુનં તગરં કુપ્તં હરિતાલં મનશિલા ।

ફલિની ત્રિકટુ સ્પૃક્ષા નાગપુપ્પં સકેસરમ્ ॥૨૪॥

હરેણુર્મધુકં માંસી રોચના કાકમાલિકા ।

શ્રીવેદકં સર્જરસઃ શતાઘ્વા કુહુકુમં વલા ॥૨૫॥

તમાલપત્રતાલીસમ્બૂર્જાંગીરનિશાઘ્યમ્ ।

કન્યોપવાસની સ્નાતા શુક્રવાસા મધુદુતૈઃ ॥૨૬

દ્વિજાનમ્યર્ચ્ય તૈઃ પુષ્પે કલ્પવેદગદોત્તમમ્ ।

ઘૈચશ્ચાત્ર તદા મન્ત્રં પ્રયતાત્મા પઠેદિમમ્ ॥ ૨૭ ॥

‘ નમઃ પુરુષસિંહાય નમો નારાયણાય ચ ।

યથાડસૌ નામિજાનાતિ રણે કૃષ્ણપરાજયમ્ ॥૨૮

પતેન સત્યવાસ્યેન અગદો મે પ્રસિદ્ધયતુ ।

નમો વૈદ્યર્થમાતે હ્રુહુહુ રક્ષ માં સર્વવિપેમ્યઃ ॥

ગૌરિ ગાન્ધારિ ચાળ્ડાલિ માતન્ગિ સ્વાહા ।’

પિષ્ટે ચ દ્વિતીયો મન્ત્રઃ-

‘ હરિમાયિ સ્વાહા ॥ ૩૦ ॥’

અશેષવિવેતાલગ્રહકાર્મણપાપ્મસુ ।

મરકત્યાધિદુર્ભિન્નયુક્તશનિમયેષુ ચ ॥૨૧॥

પાનનસ્યાજ્ઞનાલેપમણિચન્ધાદિયોજિતઃ ।

એવ ચન્દ્રોદયો નામ શાન્તિસ્વસ્ત્યયનં પરમ્ ॥

(વાસત્રો વૃત્રમવધીત્સમાલિતઃ ફિલામુના ।]

ઉપવાસ કરેલી, નાહેલી, ઘેળાં વચ્ચે
પડેરેલી કન્યાએ પ્રાણભૈાવું પૂજન કરીને રસ-
વંતી, તગર, ઉપલેટ, હરતાલ, મલુશીલ, કાંગ,
ત્રિકટુ, પ્રાણી (કે લખમણી), નાગકેસર, કમળ-
વુ કેસર, રેણુકબીજ, જેઠીમધ, જટામત્સી,
ગેરીંગણા, કાકમલિકા, સરલવૃક્ષને શુંદર,
રાળ, વરિયાળી, કેસર, બળદાણુ, તમાલપત્ર,
તાલીસપત્ર, ભેાજપત્ર, વીરણુવળો, હળદર,
દારુહળદર-આટલાં ઔષધોને મધમાં કાલવીને
પુન્ય નક્ષત્રમા આ ઉત્તમ ઔષધ બનાવવું,
અને સંચમી વૈદ્યે એ કન્યા ઔષધ તૈવાર
કરતી હોય (લસોટતી હોય) તે વખતે ખાસે
ઘેસીને નીચેને મંત્ર જપવો :

‘ નમઃ પુરુષસિંહાય નમો નારાયણાય ચ ।

યથાડસૌ ન મિજાનાતિ રણે કૃષ્ણપરાજયમ્ ॥

પતેન સત્યવાસ્યેન અગદો મે પ્રસિદ્ધયતુ ।

નમો વૈદ્યર્થમાતે હ્રુહુહુ રક્ષ મા સર્વવિપેમ્યઃ ॥

ગૌરિ ગાન્ધારિ ચાળ્ડાલિ માતન્ગિ સ્વાહા’

એ ઔષધો લસોટાઈ રહે ત્યારે નીચેના
બીજે મંત્ર લખવો :

‘ હરિમાયિ સ્વાહા ॥’

ખર્ષાં ઝેર, વૈતાલ, વળગાડ, કામલુદમણ, પાપ, મરકીનો રોગ (જનપદવિધ્વંસકારી રોગ), દુકાળ, યુદ્ધ અને વીજળી પડે-એટલા અનિષ્ટ પ્રસંગોમાં આ ચંદ્રોદય નામનું અગ્રહ (ઔષધ) પીવાથી, નસ્ય, અંજન, ક્ષેપ, માદળિયુ વગેરે તરીકે વાપરવાથી અનિષ્ટની શાંતિ કરે એવું ઉત્તમ સ્વસ્ત્યયન છે.

[આ ચંદ્રોદયનો પોતાના શરીર પર ક્ષેપ કરીને ઇંદ્રે વૃત્તને માર્યો હતો એવું કહેવાય છે.]

સ્વસ્ત્યયન-શુભને માટે કરાતાં વેદોક્ત મંત્રોચ્ચાર, પ્રહશાંતિ વગેરે.)

દૂધીવિપ

જીર્ણ વિપત્તોપચિમ્બિર્હતં વા
દ્રાવાગ્નિવાતાતપશોપિતં વા ।

સ્વભાવતો વા ન ગુણેઃ સુયુક્તં
તૂપીવિશાપ્યાં વિપમ્મયુપેતિ ॥ ૩૩ ॥

વીર્યાલ્પમાવાદવિભાવ્યમેતત
કફાવૃત્તં વર્ગગણાનુવન્ધિ ।
તેનાદિતો મિદ્ધપુરીપવર્ણો
દુષ્ટાસ્વરોગી તુહરોચકાર્તઃ ॥ ૩૪ ॥

મૂર્છન્ વમન્ ગન્દ્રવાક્ વિમુહ્યન્
ભવેચ દૂષ્પોદરલિહ્નુષ્ટઃ ।
આમાશયસ્યે કફવાતરોગી
પક્વાશયસ્યેઽનિલપિત્તરોગી ॥ ૩૫ ॥

ભવેન્નરો ધ્વસ્તશિરોરુહાક્ષો
વિલૂનપક્ષઃ સ યથા વિહક્ષ ।

સ્થિતં રસાદિપ્યથવા વિચિત્રાન્
કરોતિ ધાતુમ્ભવાન્ વિકારાન્ ॥૩૬॥

જે (સ્થાવર કે જંગમ) વિષે જૂડું થઈ ગયું હોય, ઝેરનો નાશ કરે એવાં ઔષધો વહે જોની અચર મરી ગઈ હોય; દાવાગ્નિ, પવન અને તડકાને ક્ષીણે જે સુકાઈ ગયું હોય, જે સ્વભાવે જ શુભો (શ્લેષ્ઠક ૭૭૩)વાળું ન હોય, એવા વિષને દૂધીવિષ કહે છે. દૂધીવિષનું વીર્ય (તાકાત) એણું હોવાથી એ ઝેર છે એવું સ્પષ્ટ જણાતું નથી. કૃષ્ણી છવાઈ ગયેલા ઝેરમાંથી ઉત્પ્લુતાને શુભુ એટલા થઈ જાય છે, તેથી એ પણ ઝેર છે એવું જણાતું નથી. ન

પાઠવાને ક્ષીણે અનેક વર્ષો સુધી સ્થિર રહે અને મારે નહિ એ ઝેર પણ ઝેર છે એવું જણાતું નથી.

દૂધીવિપનાં લક્ષણુ

એનાથી (આવા દૂધીવિષથી) પીડાતા માણસને રંગ ભાંગલ ઝાડા જેવો થઈ જાય છે, એને કોહી ખગડવાથી થતા રોગ થાય છે, એ તરસ અને અરુચિથી પીડાય છે, એને મૂત્રમાં આવે છે, ભ્રૂણીઓ થાય છે, એ ગળગળું પાકે છે; ગભરાય છે અને ત્રિદોષન. ઉદરરોગનાં લક્ષણુ (નિ. ૧૨/૧૯૩ થી ૨૧૩) એને થાય છે.

દૂધીવિષ કયા આશયમાં હોય તે
કયા ઉપદ્રવ થાય છે?

દૂધીવિષ આમાશયમાં હોય ત્યારે માણસને કફ અને વાયુના રોગ થાય છે, પક્વાશયમાં હોય તે વાયુ અને પિત્તના રોગ થાય છે, વાળ ખરી પડે છે, શરીર ઢીલું થઈ જાય છે, પાંખો કાપી નાંખેલા પક્ષી જેવો તે થઈ જાય છે, અથવા જે એ દૂધીવિષ રસ વગેરે ધાતુઓમાં રહ્યું હોય તે ધાતુથી ઉત્પન્ન થતા રોગ (અત્તની ઇચ્છા ન થાય, અરુચિ થાય વગેરે-સુશ્રુત ૬. ૨/૨૮૩-૩૬૬૭.) કરે છે.

દૂધીવિષ નામ પરવાતું કારણ

પ્રાગ્વાતાજીર્ણશીતાધ્રદિવાસ્વપ્રાહિતાશનૈઃ ।
દુષ્ટં દૂપયતે ધાતૂનતો દૂધીવિષં સ્તુતમ્ ॥ ૩૭ ॥

સામો પવન, અણ્ણ, ડંડી, વાદળાં, દિવસે ઊંધવું, અપથ્ય ભોજન કરવું-એ કારણથી ખગડેલું દૂધીવિષ ધાતુઓને ખમીડે છે; માટે એ આણ્ણવેદમાં દૂધીવિષ કહ્યું છે.

દૂધીવિષના ઉપાય

દૂધીવિષાર્તે સુદ્વિન્નમૂર્ચ્વં વાઘશ્ચ શોધિતમ્ ।
દૂધીવિષારિમ્ગદં લેહ્યેન્મયુક્તાઽઽન્તુતમ્ ॥૩૮ ॥

દૂધીવિષથી પીડાતા માણસને સારી રીતે શેક કરીને, જથેથી (ભ્રૂણીઓ કરાવીને) અને નીચેથી (જુલાખ કરાવીને) સંશોષન કરીને દૂધીવિષના અગ્રહને (શ્લેષ્ઠક ૩૮૩ થી ૩૯૩) મધમાં કાલવીને ચટાડવું.

દૂધીવિપતું અગદ(ઓપધ) : દૂધીવિપારિ
પિપ્પલ્યો ધ્યામકં માંસી રોધમેલા સુવચ્ચિકા ।
કુટઘટં નતં કુષ્ટં યદ્દી ચન્દનગૈરિકમ્ ॥ ૩૨ ॥
દૂધીવિપારિર્નાજ્ઞાસ્યં ન ચાન્યત્રાપિ વાયતે ।

પીપર, શેહિસખડ, જટામાંસી, લોધર,
એલચી, માલખાર, મોથ, તગર, ઉપચેટ,
જેહીમધ, સુખડ અને જેરુ-આ ઓપધનું નામ
દૂધીવિપારિ (દૂધીવિપનો દુરમન) છે. દૂધીવિષ
સિવાયના ખીજાં (તીક્ષ્ણ સ્થાવર અને જંજમ)
વિષોના ઉપાય તરીકે એને વાપરવાની મના
નથી. (વાપરવાની રીત શ્લોક ૩૬, ૩૮
પ્રમાણે.)

ઝેર ચોપડેલું શસ્ત્ર કે અસ્ત્ર વાગ્યું
હોવાનાં લક્ષણ

વિપદિગ્ધેન વિદ્વસ્તુ પ્રનામ્યતિ મુહુર્મુહુઃ ॥૪૦॥
વિવર્ણભાવં મજતે વિપદાં ચાશુ ગચ્છતિ ।
કીટૈરિવાદ્યુતં વાસ્ય ગાત્રં ચિમિચિમાયતે ॥૪૧॥
શ્રોણિપૃષ્ઠશિરઃસ્કન્ધસન્ધયઃ સ્યુઃ સવેદનાઃ ।
કૃષ્ણદુષ્ટાસ્ત્રિસ્રાવી ત્વમૂર્છાન્વિરદાહવાન્ ॥
દષ્ટિકાલુપ્યવમયુશ્વાસકાસકરઃ ક્ષણાત્ ।
મારક્તપીનપર્થન્તઃ શ્યાવમધ્યોડતિરગ્બળઃ ॥૪૩॥
ગ્ર્યતે પ્લ્યતે સઘો ગત્વા માંસં ચ કૃષ્ણતામ્ ।
પ્રક્લિન્નં શીર્ષતેડ્મીક્ષ્ણં સપિચ્છિલપરિસ્ત્રવમ્ ॥

જેને ઝેર ચોપડેલું શસ્ત્ર કે અસ્ત્ર વાગ્યું
હોય તેને વારવાર અધારા આવે છે, શરીરનો
રંગ ખગડી બન્ય છે, તરત દિલગીરી થાય છે,
બહુ શરીર ઉપર કીડા પ્રસરી ગયા હોય તેમ
શરીરે સળવળાટ થાય છે; કમ્બર, પીકે, માથું
અને સાધામા પીડા થાય છે; કાણું અને
ખગડેલું લોહી ધામાથી નીકળે છે, સાથે તરસ,
મૂર્ચ્છા, તાવ અને ખળતરા થાય છે, ક્ષણમા
દષ્ટિ ડહોળી (મેલી) થાય છે; બિલટી, ઢાંકે અને
ઉવરસ થાય છે; ઘાના કરતાં છોડા આછા લાલ
કે પીળા થઈ બન્ય છે પણ વા વચમા પદામી
રંગનો હોય છે, ઘામાં ખડુ પીડા થાય છે, ઘા
મૂંઝ બન્ય છે, પાકે છે અને ઘાતુ માંસ કાણું
થઈ જઈને, કલેહવાણું થઈને છિન્નસિન્ન થઈ
બન્ય છે અને ધામાથી સતત પિચ્છિલ રની

નીકળે છે.

ઝેર ચોપડેલું શસ્ત્ર કે અસ્ત્ર વાગ્યું
હોય તેના ઉપાય

કુર્યાદિમર્મવિદ્વસ્ય હૃદયાવરણં દ્રુતમ્ ।

ઝેર ચોપડેલું શસ્ત્ર કે અસ્ત્ર જેને મર્મમાં
ન વાગ્યું હોય તેનું હૃદયાવરણ (હૃદયનું રક્ષણ
કરવાના ઉપાય) ઝટ કરવું.

(ચરકસંહિતા ચિ. ૨૩/૪૬, ૪૬, ૪૭માં
કેટલાક હૃદયાવરણના ઉપાય આપ્યા છે.
તેમાથી જે વખતે જે મળે તે કરવો. ૧ મધ,
ધી, મજ્જા, ગાયતું દૂધ અને જેરુ પીવું, ૨
ગાયના છાણુનો રસ પીવો, ૩ શેરડીનો રસ
પીવો, ૪ ખરાખર પક્વેલા કાગડાને નીચોવીને
એનો રસ પીવો વગેરે.)

શલ્યામાકૃષ્ય તત્તેન લોહેતાનુ દહેદ્વગ્નમ્ ॥૪૫॥
અથવા મુક્કરુષ્વેતાસોમ્યકાત્રવહિતઃ
શિરીપાદ્ ગૃધ્રનવ્યાશ્ચ ક્ષારેણ પ્રતિસારયેત્ ॥૪૬
શુકનાસાપ્રતિવિપાવ્યાઘ્રીમૂલૈશ્ચ લેપયેત્ ।

પછી શલ્યને ખેંચી કાઢીને તપાવેલા લોહાથી
ઘાને ડામવો, અથવા કાટાવાળો ખાખરો, ગરણી,
ધોળો ખેર, મજ્જા, સરસઠો અને ચણીખારના
ક્ષાર વડે ઘાતુ પ્રતિસારણ કરવું તથા શુકનાસા,
અતિવિષ અને ભોરી ગણી-એ ત્રણના મૂળ વડે
ઘામા લેપ કરવો.

ક્રીટદ્વચિકિત્સાં ચ કુર્યાત્તસ્ય યથાર્હતઃ ॥૪૭
તેના (ઝેર ચોપડેલું શસ્ત્ર કે અસ્ત્ર વાગ્યું હોય
તેના) ક્રીટદશ નવા ઉપાય (ઉ. અ. ૩૭)માંથી
જે પ્રસંગે જે યોગ્ય હોય તે ઉપાય કરવા.

વળે તુ પૂતિપિશિતે ક્રિયા પિત્તવિસર્પવત્ ।
ઘાતું માંસ ગંધાતુ હોય તેવા ત્રણમાં
પિત્તવિસર્પ નવા ઉપાય કરવા.

કોણ શા માટે ગર આપે તેના
કેટલાક દાખલા

સૌભાગ્યાર્થે સ્ત્રિયો મર્ત્તે
રાજે વાડ્યતિચોદિતાઃ ॥૪૮ ॥
ગરમાહારસમ્પૂર્કં યચ્છન્ત્યાસન્નવર્તિતઃ ।
(વઠેલી, વ્યસિચાગી) સ્ત્રીઓ પોતાના સુખ

માટે પતિને તથા રાજની પાસે રહેતા માણસો દુરમનની ચઢવણીથી રાજને ગર બેળવેલા આહાર આપે છે.

ગર એટલે શું ?

નાનાપ્રાણ્યજ્જશમલવિહ્વોપધિમસ્મનામ્ ॥ ૪૨ ॥
વિપાણાં ચાલ્પવીર્યાણાં યોગો ગર ઇતિ સ્મૃતઃ ।

અનેક પ્રકારનાં પ્રાણીઓના ઝાડા, વિરુદ્ધ ઔષધિઓની ભસમ અને ઘોડી શક્તિવાળાં (હળવાં) ઝેરનો શેગ એ ગર છે એવું આયુર્વેદ કહે છે.

ગરનાં લક્ષણ (અસર)

તેન પાણ્ડુઃ કુશોડ્વપાન્નિઃ

કાસશ્વાસજ્વરાદિતઃ ॥ ૫૦ ॥

વાયુના પ્રતિભોમેન સ્વપ્નચિન્તાપરાયણઃ ।

મહોદરચક્રાદીહી દીનવાગ્દુર્બલોડલસઃ ॥ ૫૧ ॥

શોફવાન્ સતતાખ્માતઃ શુષ્કપાદકરઃ ક્ષયી ।

સ્વપ્ને ગોમાયુમાર્જારનકુલવ્યાલવાનરાન્ ॥ ૫૨ ॥

પ્રાયઃ પદ્યતિ શુષ્કાંશ્ચ વનસ્પતિમલ્હારાયાન્ ।

મન્યતે કૃષ્ણમાત્માનં ગૌરો, ગૌરં ચ કાલકઃ ॥

વિકર્ણનાસ્તાનયનં પદ્યેત્તદ્વિહતેન્દ્રિયઃ ।

ગરને ક્ષીધે માણસ ફિક્કો, દુબળો અને મંદાક્ષિવાળો થઈ ભય છે; એને ઉધરસ અને દમ થાય છે, તાવ આવે છે, એનો વાયુ પોતાનો સ્વાભાવિક માર્ગ છોડીને ખીજ માર્ગે ગતિ કરે છે; દરદી સ્વપ્ન અને ચિંતામાં દુખી ભય છે; એનાં પ્રેટ, કાળજી અને ખરલ મોટાં થઈ ભય છે, વાણી દીન થઈ ભય છે; એ નળંગો, આળસુ, સોનવાળો અને સતત આધમાનવાળો થાય છે; એના હાથપગ સુકાઈ ભય છે; સ્વપ્નમાં એને શિયાળ, બિલાડી, નાળિયો, સાપ અને વાંદળ તથા સૂકાં ઝાડ અને જળાશયો દેખાય છે; પોને ગોરા હોય તો પોતે કાગો છે એમ માને છે અને પોતે કાળો હોય તો પોતે ગોરા છે એમ માને છે; પોતાની ઇદ્રિયાની શક્તિને નાશ થયેલા હોવાથી ખીજ એને કાન, નાક અને આંખ વિનાના દેખાય છે.

ઘૈરન્યૈશ્ચ ચતુર્ભિઃ ક્ષિપ્તો ઘૌરૈરુપદ્રવૈઃ ॥ ૫૪ ॥

ગરાતો નાશમાપ્નોતિ કશ્ચિત્સયોઽન્નિકિત્સિતઃ ।

ગરથી પીડાતા કોઈ માણસની બે તાબડ-તોપ ચિકિત્સા ન થાય તો તે આ (શ્લોક ૫૦થી ૫૩વાળા) અને ખીજ અનેક ઘોર ઉપદ્રવોથી પીડાઈને નાશ પામે છે.

ગરના ઉપાય

ગરાતોં વાન્તવાન્ મુસ્ત્વા

તપ્તય્યં પાનમોજનમ્ ॥ ૫૫ ॥

શુદ્ધહૃદ્ગ્લીયેદ્દેમ સૂત્રસ્થાનવિધેઃ સ્મરન્ ।

ગરથી પીડાતા માણસે પહેલાં વમન કરીને પછી ગરને માટે પચ્ચ વોય એવું પીણું અને શોળન ખાઈપીને, હૃદયની શુદ્ધિ કરીને (સૂ. ૭/૨૬૩, ૨૭) પછી સૂત્રસ્થાનમાં કહેલો વિધિ (સૂ. ૭/૨૭૩) થાદ કરીને શેગ સેવું (સેનાના વરખ) ખાયું.

ઝર્કરાક્ષોદ્રસંયુક્તં ચૂર્ણં તાપ્યસુવર્ણયોઃ ॥ ૫૬ ॥

લેહઃ પ્રશમયત્યુર્ગ્ધં સર્વયોગકૃતં વિપમ્ ।

સુવર્ણમાશિક્ક અને સેનાના ચૂર્ણમાં સાકર અને મધ ભેળવીને ચાટવાથી શેગથી બનાવેલાં બધાં ઉન્ન વિષ (ગર) શાંત થઈ ભય છે.

મૂર્વામૃતાન્તતકળાપટોલીચલ્પચિત્રકાન્ ॥ ૫૭ ॥

વચામુસ્તવિઙ્કાન્નિ તક્કોપ્પામ્મુમસ્તુભિઃ ।

પિચેદ્રસેન વાડ્મ્લેન ગરોપહતપાવકઃ ॥ ૫૮ ॥

ગરને ક્ષીધે બેના જડરાશિ મંદ થઈ ગયો હોય તેણે મેરવેલ, ગળો, તગર, પીપર, પટેળ, ચવક, ચિત્રો, વજ, મોથ અને વાવડિંચું ચૂર્ણ, છાશ, સરોકું પાણી અને મસ્તુ સાથે અથવા (કાંઈ વજેરે) ખટાશ સાથે પીવું.

પારાવનામિપશઠીપુષ્કરાહશૂતં હિમમ્ ।

ગરતૃષ્ણાહ્વાકાસશ્વાસહિષ્માન્ચરાપહમ્ ॥ ૫૯ ॥

કપૂતરત્વં માંસ, કાળીપાડ, પુષ્કરમૂળ એ ત્રણના ક્વાથને કંઠો પાડીને પીવાથી ગરને ક્ષીધે થયેલા તરસ, પીડા, ઉધરસ, દમ, હેડકી અને તાવરૂપી ઉપદ્રવો મટે છે.

વિપસંકટ

વિપમકૃતિકાલાદ્વોપવૃષ્ટ્યાદિસન્નમે ।

વિપસન્કટમુદિદિં શતસ્યૈર્કોડત્ર જીવતિ ॥ ૬૦ ॥

વિપ, વિષને અનુકૂળ પ્રકૃતિ (પિત્તપ્રકૃતિ), વિષને અનુકૂળ મત્ત (વર્ધામત્ત), વિષને અનુકૂળ

અન્ન (સરસવ વગેરે) વિષને અનુકૂળ દોષ (પિત્ત) વિષને અનુકૂળ દુષ્ય (લોહી વગેરે) (શ્લોક ૬૦૩થી ૬૨૩) એક સાથે ભેગા થઈ જાય તેને વિપસંકટ કહે છે. એમાં (વિપસંકટમાં) સેકંડે એક માણસ જીવે છે.

શાનાથી વિષ વધે છે ?

શુક્ત્ત્વનાર્મદોર્વલ્યક્રોધગોકમયદ્મમૈઃ ।
અજીર્ણવર્ષોદ્રવનાપિત્તમાસ્ત્નવૃદ્ધિભિઃ ॥૬૨॥
તિલપુષ્પફલાઘ્રાણભૂયાબ્ધવનર્ગજિતેઃ ।
હસ્તિમૂષિકવાદિત્રન્નિસ્વનેવિપસંકટૈઃ ॥૬૨॥
પુરોનાતોપ્પલામોદમદનેર્વધંતે વિષમ્ ।

જૂખ, તરસ, ધામ (તાપ), નખળાઈ, ક્રોધ, શોક, ભય, ઠાક, અતિસાર, પિત્ત વધે, વાયુ વધે, તલનાં ફૂલ અને તલનાં ફળ સૂંધવાં, જમીન-માંથી વરાળ (ખાકું) નીકળે, વાહળોનો ગડ-ગડાટ, હાથીનો અવાજ, કંઠરનો અવાજ, વાલનો ચૂર, વિપસંકટો (શ્લોક ૫૯૩, ૬૦), સામે પવન, કાળા કમળની સુવાસ અને મદ કહે એવાં દ્રવ્યો કે ક્રિયાથી (અથવા વિપથેચ્છા વધારે એવાં સાધનોથી) વિષ વધે છે.

ઝેરની શક્તિ વધવાઘટવાની ઋતુ

વર્ષાસુ ચામ્બુયોનિત્વાત્સંક્લેદં શુટવદ્વતમ્ ॥૬૩॥
વિસ્પંપિત ઘનાપાયે, તદગસ્ત્યો હિનસ્તિ ચ ।
પ્રયાતિ મન્દર્વીર્યત્વં ચિરં તસ્માદ્દનાત્યયે ॥૬૪॥

જેમ વર્ષાઋતુમાં ગોળ કષેદવાળો થઈને પ્રસરે છે, તેમ વિષ પણ પાણી (સમુદ્ર)માંથી જન્મેલું દોષાથી વર્ષાઋતુમાં કષેદવાળું થઈને પ્રસરે છે. પણ વર્ષાઋતુ વહી જાય છે, ત્યારે અગસ્ત્યનો તારો એને (ઝેરને) માગી નાખે છે (ઝેરની શક્તિ ઓછી કરે છે), તેથી શરદઋતુમાં ઝેરની શક્તિ મંદ (ધીમી) બની જાય છે.

ઝેરના ઉપાય કરતા પહેલાં વિચારવાની આખતો

इति प्रकृतिसाम्यनुस्थानवेगवलावलयम् ।
आलोच्य निपुणं बुद्ध्या कर्मानन्तरमाचरेत् ॥૬૫॥
આ રીતે પ્રકૃતિ, સાત્ત્વ, ઋતુ, સ્થાન અને વેગના બળ એને અધીકારે બુદ્ધિથી સંકેટો વિચાર કરીને પછી ક્રિયા (ઉપાય) કરવી.

કફના આશયમાં ગયેલા વિષના ઉપાય
શ્લેષ્મિકં વમનેરુષ્ણસ્ફતીક્ષ્ણૈઃ પ્રલેપનૈઃ ।

કાપાયકટુનિકૈશ્ચ ભોજનૈઃ શમયેદ્વિષમ્ ॥૬૬॥

કફના આશય(સ્થાન)માં ગયેલા વિષને સ્લેષ્મીઓ કરાવીને, ગરમ, લૂખા અને તીક્ષ્ણ લેપ કરીને તથા ગરમ, લૂખાં, તીક્ષ્ણ, પૂરાં, તીખાં અને કડવા ભોજનોથી શમાવવું.

પિત્તના આશયમાં ગયેલા વિષના ઉપાય
પૈત્તિકં શંસનૈઃ સેરુપ્રદેહૈર્મૃશશીતલૈઃ ।

કાપાયતિક્તમધુર્ધૃતયુક્તૈશ્ચ ભોજનૈઃ ॥૬૭॥

પિત્તનાં આશય(સ્થાન)માં ગયેલા વિષને વિરેચનો વડે, ખૂબ ઠંડા સેચન અને શેષો વડે તથા ખૂબ ઠંડાં, પૂરાં, કડવાં, ગળ્યાં અને ઘીવાળાં ભોજનો વડે શમાવવું.

વાયુના આશયમાં ગયેલા વિષના ઉપાય
વાતાત્મકં જયેન્સ્વાદુક્ષિઘ્માંસ્લવણાન્વિતૈઃ ।

સવૃતૈર્ભોજનૈર્લેપૈસ્તથૈવ પિશિતાશનૈઃ ॥૬૮॥

વાયુના આશય(સ્થાન)માં ગયેલા વિષને ગળ્યાં, સિનગ્ધ, ખાટાં, લવણવાળાં અને ઘીવાળાં ભોજનોથી તથા એવા જ શેષોથી તથા માંસના ભોજનોથી મટાડવું.

વિષ મટાડવા માટે ધીની જરૂર

નાઘૃતં શંસનં શસ્તં પ્રલેપો ભોજ્યમૌષધમ્ ।

વિષ મટાડવા માટે વિરેચન, શેષ, ભોજન અને ઔષધ ઘી વિનાનાં હોય એ સારું નથી. સર્વેપુ સર્વાવસ્થેષુ વિષેષુ ન ઘૃતોપમમ્ ॥૬૯॥
વિચને મેષજં કિચ્છિદ્ધિગેવાત પ્રવલેડનિલે ।

ખધાં વિષામાં, વિષની ખધી અવસ્થાઓમાં, અને ખાસ કરીને વિષમાં વાયુનું ભેર વધારે હોય ત્યારે ઘી જેવું ખીલું કોઈ ઔષધ નથી.

સાધ્યઅસાધ્ય

અયત્નાચ્છ્લેષ્મણં સાધ્યં,

યત્નાત્ પિત્તાશયાશ્રયમ્ ॥૭૦॥

સુદુઃસાધ્યમસાધ્યં વા વાતાશયગતં વિષમ્ ॥૭૦૩

કફના સ્થાનમાં ગયેલું વિષ સહેલાઈથી મટાડી શકાય છે, પિત્તાશયમાં ગયેલા વિષને મટાડતાં મુશ્કેલી પડે છે; વાયુના આશયમાં ગયેલું વિષ ખુબ દુઃસાધ્ય અથવા અસાધ્ય છે.

इत्यग्राह्णद्वये पठे उक्तस्थाने निप्रतिशेषो

नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ૩૬ ॥

અધ્યાય ૩૬મો—સાપના ઝેરના ઉપાય

અર્થાતઃ સર્પવિપ્રતિપેદ્યં વ્યાત્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयाद्रयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે સાપનું ઝેર મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશું. એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

✓ સાપની સુખ્ય ભતો

दर्वीकरा मण्डलिनो राजीमन्तश्च पन्नगाः ।

त्रिधा समासतो भौमाः,

मिद्यन्ते ते त्वनेकधा ॥ ૧ ॥

વ્યાસતો યોનિભેદેન નોત્યન્તેઽનુપયોગિનઃ ।

જમીનના સાપ દૂકામાં ત્રણ ભતના હોય છે : દર્વીકર (અ. કોપ્રા), મંડલી અને રાજમાનં. જે ખુદીખુદી યોનિઓમાં એ જન્મ્યા હોય તે ઉપરથી એ વિસ્તારપૂર્વક અનેક પ્રકારના છે એમ કહેવાય છે. પણ ચિકિત્સા કરવાની દૃષ્ટિએ એ બધા પ્રકાર ઉપયોગી ન હોવાથી એ પ્રકારે કહેવામાં આવ્યા નથી, (દર્વીકર, મંડલી અને રાજમાનનાં લક્ષણ શ્લોક ૪થી ૬માં કહ્યા છે).

ત્રણે ભતના સાપના ઝેરનાં લક્ષણો

विशेषाद्रक्षकद्रुकमल्लोष्यं स्वादुशीतलम् ॥ ૨ ॥

વિપં દર્વીકરાદીતાં ક્રમાઢાતાદિકોપતમ્ ।

દર્વીકર સાપનું ઝેર લૂણું અને તીખું હોવાની એ ખાસ વાચુને કોપાવે છે; મંડલી સાપનું ઝેર ખાટું અને ગરમ હોવાથી એ ખાસ પિત્તને કોપાવે છે અને રાજમાન સાપનું ઝેર ગળ્યું અને ઠંડું હોવાથી એ ખાસ કફને કોપાવે છે.

(ઝેર અવ્યક્ત રસવાળું છે એમ ઉ. ૩૫/૭૩માં કહ્યું છે; છતાં અહીં ઝેરના રસ ગણાવ્યા છે તે એના અતુરસ છે એમ સમજવું.)

કયા સાપનું ઝેર ક્યારે વધારે ઉઘ થાય ? તારુણ્યમધ્યવૃદ્ધત્વે વૃદ્ધિશીતાતપેપુ ચ ॥ ૩ ॥ વિપોલ્યણા ભવન્ત્યેતે વ્યન્તરા ઋતુસન્ધિપુ ।

દર્વીકર સાપનું ઝેર એની જીવાનીમાં અને એમાસાના ચાર મહિનામાં, મંડલી સાપનું

ઝેર જીવાની અને ઘડપણના વચગાળામાં અને શિયાળાના ચાર મહિનામાં તથા રાજમાન સાપનું ઝેર ઘડપણમાં અને ગરમીના ચાર મહિનામાં વધે છે. વ્યંતર સાપોનું (શ્લોક ૭, ૭૩) ઝેર ઋતુઓના સંધિકાળ(સૂ. ૩/૫૭૩, ૫૮)માં વધે છે.

✓ દર્વીકર સાપનાં લક્ષણ

रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्त्रस्तिकाङ्कुशधारिणः ॥ ૪ ॥

फणिनः शीघ्रगतयः सर्पां दर्वीकराः स्मृताः ।

(કેણમાં) ચક્ર, ડળ, છત્રી, સાથિયો અને

અંકુશની આકૃતિઓવાળા, ફેણવાળા, ઝડપથી ચાલનારા સાપને દર્વીકર (અં. કોપ્રા) કહે છે.

✓ મંડલી સાપનાં લક્ષણ

त्रेया मण्डलिनोऽभोगा मण्डलैर्विविधैश्ચિन्नाः ॥ ૫ ॥
પ્રાંશવો મન્દગમતાઃ

જે સાપને ફેણ ન હોય (કે ખડુ જ નાની હોય), જેના શરીર પર ગોળ ચકરડાં ખીચી ખીચ પડેલા હોય, જે લાંબા હોય અને ધીમે ચાલતા હોય તેમને મંડલી સાપ બહુવા.

✓ રાજમાન સાપનાં લક્ષણ

राजीमन्तस्तु राजिमिः ।

લિંગ્વા વિચિત્રવર્ણમિ-

स्तिर्यग्मुखं च चित्रिताः ॥ ૬ ॥

રાજમાન સાપ સ્તિરગ્ધ અને જેના શરીર પર અનેક રંગની આડી અને ઊભી લીટીઓ ચીતરેલી હોય છે એવા હોય છે.

गौधेर साप

गोघासुतस्तु गौधेरो विपे दर्वीकरैः समः ।

चतुष्पाद्

(દર્વીકરથી થયેલા) ગોધા(=ઘો)ના પુત્રને ગૌધેર કહે છે. એનું ઝેર દર્વીકર સાપ જેવું હોય છે. એને ચાર પગ હોય છે.

व्यंतर (વણું સંકર) સાપ

व्यन्तरान् विद्यादेतेपामेव सङ्करात् ॥ ૭ ॥

વ્યામિશ્રલક્ષણાસ્તે હિ સન્નિપાતપ્રતીપન્નાઃ ।

દર્વીકર, મંડલી અને રાજમાન એ ત્રણનાં અંદરઅંદર ભેગા થવાથી જે સાપની ભતો ઉત્પન્ન થાય છે તેને વ્યંતર સાપ બહુવા.

એમનાં લક્ષણ ભેગાં હોય છે અને એમનું વિષ ત્રણે દોષને કોપાવે છે.

સાપ ક્રેટલાં કારણસર કરડે છે? ક્યા કારણ-
સર કરડવાથી વધારે ઝેર ચડે છે?

આહારાર્થં મયાત્ પાદસ્પર્શાદિતિવિપાત્ ક્રુધઃ ॥
પાપવૃત્તિતયા ચૈરાહેવપિયમચોદનાત્ ।

દશન્તિ સર્પાસ્તેપૂક્તં વિપાધિમ્યં યથોત્તરમ્ ॥૧૯॥

—આહાર- માટે, ખીકથી, પગ અડકવાથી, ખજી ઝેર લારાઈ જવાથી, ઠોષથી, પાપી સ્વભાવ-
ને ક્ષીધે, વેરને ક્ષીધે; દ્રેવ, ઋષિ કે ચમની પ્રેરણાથી સાપ કરડે છે. તેમાં ઉત્તરોત્તર વધારે વિષ હોય છે એમ કહ્યું છે. (આહાર માટે સાપ કરડે તેમાં સૌથી ઓછું વિષ, પગ અડ-
કવાથી કરડે તેમાં વધારે વિષ, સાપમાં ખજી ઝેર વધી જવાથી કરડે તેમાં તેથીયે વધારે વિષ-એમ કરતાંકરતાં છેવટે ચમની પ્રેરણાથી કરડે તેમાં સૌથી વધારે વિષ હોય છે.)

કારણ જાણવાની રીત

આદિષ્ટાત્ કારણં જ્ઞાત્વા પ્રતિકુર્યાચિથાયથમ્ ।

સાપ ઉતારવાનો મંત્ર જાણનાર પાસે સાપને ઝાલાવડાવીને એને હુકમ કરીને એની પાસેથી કરડવાનું કારણ જાણીને તે તે કારણ પ્રમાણે યોગ્ય ઉપચાર કરવા. (આદિષ્ટાત્નો ખીકો અર્થઃ 'ઉપર શ્લોક ૮, ૮૩, ૯માં કહેલાં કારણોનાં લક્ષણો ઉપરથી.')
વ્યન્તરઃ પાપશીલ્ત્વાન્માર્ગમાશ્રિલ્ય તિષ્ઠતિ ॥

વ્યંતર સાપ સ્વભાવે પાપી ઠોનાથી કરડવા માટે રસ્તો શોધીને પડવો હોય છે.

જાતજાતના દંશનાં લક્ષણ

યત્ર લાલાપરિક્લેદમાત્રં ગાત્રે પ્રદ્રશ્યતે ।
ન તુ વંદ્રૂપકૃતં દંશં તત્તુણ્ડાહતમાદિશેત્ ॥ ૧૧ ॥
પદ્મં વંદ્રૂપપદં દ્વ વા વ્યાલીદ્વાર્યમશોણિતમ્ ।
વંદ્રૂપપદે સરત્કે દ્વે વ્યાલુત્તં, ત્રીણિ તાનિ તુ ॥૧૨॥
માંસચ્છેદાદવિચ્છિન્નરક્તવાહીનિ વૃષ્કમ્ ।
વંદ્રૂપપદ્વાનિ ચત્વારિ તદ્વદ્વદ્વનિપીડિતમ્ ॥ ૧૩ ॥
નિર્વિષં દ્વયમત્રાયમસાધ્યં પશ્ચિમં વદેત્ ।

જેમાં આંગ ઉપર ફક્ત લાળની ભીનાશ દેખાય છે પણ દાઢથી કરેલો દંશ (ડંખ)

દેખાતો નથી, તેને તુંડાહત દંશ કહેવો. એ કે જે દાઢના છેદ (કોપ) પડયા હોય પણ લોહ ન આવ્યું હોય તેને વ્યાલીદ્ દંશ કહે છે, લોહીવાળા દાઢના જે છેદ હોય તે વ્યાલુત્ત દંશ છે. દાઢના ત્રણ છેદ પડયા હોય અને માંસ કપાવાથી એમાંથી સતત લોહી નીકળતું હોય તેને વૃષ્ક કહે છે. દાઢના ચાર છેદ હોય અને ખીજું ખધું તેના (વૃષ્કના) જેવું હોય તેને વદ્વનિપીડિત કહે છે. આમાંથી (આ પાંચ દંશમાંથી) પહેલા જે (તુંડાહત અને વ્યાલીદ્) નિર્વિષ (વિષ વિનાના) છે અને છેલ્લા જે (વૃષ્ક અને વદ્વનિપીડિત) અસાધ્ય છે એમ કહેવું. (વચ્ચેના વ્યાલુત્ત દંશ કૃત્ત્વસાધ્ય છે એવું સમજી લેવું.)

લોહીમાં ગયા વિના સાપનું ઝેર પ્રસરતું નર્થ વિષં નાહેયમપ્રાપ્ય રક્તં દ્રૂપયતે વપુઃ ॥ ૧૪ ॥
રક્તમખ્વપિ તુ પ્રાપ્તં વર્ધતે તૈલમમ્બુવત્ ।

સાપનું ઝેર લોહીમાં પહોંચ્યા વિના શરીર ને ખગાડતું નથી, પણ જો એને (સાપને ઝેરને) એક ટીપું લોહી પણ મળી જાય તો જે પાણીમાં તેલની માફકે પ્રસરી જાય છે.

સર્પાગ્નાસિહત

મીરોસ્તુ સર્પસંસ્પર્શાદ્ઝયેન કુપિતોઽનિલઃ ॥ ૧૫ ॥
કદાચિત્કુરતે શોકં સર્પાજ્ઞામિહતં તુ તત્ ।

ખીકણ માણસને સાપ જરા અડકે તોપણ ખીકને ક્ષીધે એનો વાણ કોપે છે. તેથી કોઈ વાર સોભો આવે છે. આ સર્પાગ્નાસિહત (સાપના શરીરનો અસિઘાત) છે.

શંકાત્રિપ

દુર્ગાન્ધકારે વિદ્વસ્ય કેનચિદ્દ્વશઙ્કયા ॥ ૧૬ ॥
વિયોદ્વેગો જ્વરકર્ણદર્મિર્મૂર્છા

વાહોઽપિ વા ભવેત્ ।

મ્લાનિર્મોહોઽતિસારો વા તચ્છઙ્કાવિગમુચ્યતે ॥૧૭ ॥
ગાઠ અંધકારમાં કોઈ પ્રાણી કરડે ત્યારે સાપ કરડ્યો હશે એવા વહેમથી માણસને ઝેર ચઢવાથી ચિત્તનો જ્વેલો ઉદ્વેગ થાય છે તેવો ઉદ્વેગ થાય, તાવ આવે, સિદ્ધી થાય, મૂર્છા આવે અથવા લાય પણ ખળે, અથવા હિલગીરી.

મોઠ અને અતિસાર થાય એને શંકાવિષ કહે છે.

સવિષ અને નિર્વિષ દંશનાં લક્ષણ તુચ્ચે સવિષો દંશઃ કણ્ડશોફરુજાન્વિતઃ ।

દહ્યતે પ્રથિતઃ કિઙ્ચિદ્ધિપરીતસ્તુ નિર્વિષઃ ॥ ૧૮ ॥

સવિષ (ઝેરી) દંશમાં તોદ થાય છે, ખણ્જ આવે છે, સોભે આવે છે, પીડા થાય છે, ખળે છે અને જરા મંકાઈ નય છે. એનાથી વિરુદ્ધ લક્ષણોવાળો દંશ નિર્વિષ હોય છે.

દર્વીકરના વિષના વેગોનાં લક્ષણ પૂર્વે દર્વીકૃતાં વેગે હુપ્તં શ્યાવીભવત્યસૃક્ ।

શ્યાવતા તેન વસ્ત્રાદૌ સર્પન્તીચ ચ ક્રીટક્રાઃ ॥૧૯॥

દ્વિતીયે ગ્રન્થયો વેગે, તૃતીયે મૂર્છા ગૌરવમ્ ।

દત્રોથો દંશવિક્લેદશ્ચતુર્થે ધીવનં વમિઃ ॥ ૨૦ ॥

સ્ત્નિવિદ્યલેપણં તન્દ્રા પચ્ચમે પર્વમેદનમ્ ।

દાહો હિચ્ચા ચ, પથે તુ હૃત્પીઠા ગાત્રગૌરવમ્ ॥૨૧॥

મૂર્ચ્છાંડવિપાકોડતીસારઃ, પ્રાપ્ય શુક્રં તુ સપ્તમે ।

સ્વપ્નપૃષ્ઠકટીમહ્નઃ સર્વવેદ્યાનિવર્તનમ્ ॥ ૨૨ ॥

દર્વીકર સાપના વિષના પહેલા વેગમાં ઘોહી ખગડીને કાણું થઈ નય છે તેથી મોં વર્ગેર ઉપર ઠાળાશ આવે છે અને નળિ કીડા ચાલતા હોય એવુ સળવળે છે; ખીલ વેગમાં ગાંઠા થાય છે; ત્રીલ વેગમાં માથું ભારે થઈ નય છે, આંખે દેખાતું નથી, ડંખમાંથી કહેદ નીકળે છે; ચોથા વેગમાં થુંક (લાળ) આવે છે, ભલડી (હીળકા) આવે છે; પાંચમા વેગમાં શરીરના સાંધા થટા પડતા હોય એવું લાગે છે, ઘેન રહે છે, પર્વ વૂટે છે, લાઘ્ય ખળે છે અને હેડકા આવે છે; છઠા વેગમાં હૃદયમાં પીડા થાય છે, શરીર ભારે લાગે છે, મૂર્ચ્છા આવે છે, પચતું નથી, અતિસાર થાય છે, અને સાતમા વેગમાં ઝેર વાઈમાં પહેંચે છે તેથી ખત્રો, પીક અને કેડ લાગે છે અને બધી ચેષ્ટા (ક્રિયા) ખંધ થઈ નય છે.

મંડલીના વિષના વેગોનાં લક્ષણ અથ મણ્ડલિદદ્રસ્ય હુપ્તં પીતાંભવત્યસૃક્ । તેન પીતાક્ષતા દાહો, દ્વિતીયે શ્વયધૃક્ક્રવઃ ॥૨૩॥ તૃતીયે દંશવિક્લેદઃ સ્વેદસ્તૃષ્ણા ચ જાયતે । ચતુર્થે જ્વયંતે, દાહઃ પચ્ચમે સર્થગાત્રગઃ ॥ ૨૪ ॥

હવે જેને મંડલી સાપ ક્રસ્થો હોય તેને વિષના પહેલા વેગમાં ઘોહી પીણું થઈ નય છે તેથી આંખું શરીર પીણું થઈ નય છે અને લાઘ્ય ખળે છે; ખીલ વેગમાં સોભે આવે છે; ત્રીલ વેગમાં દંશમાં કહેદ થાય છે, પરસેવો થાય છે અને તરસ લાગે છે; ચોથા વેગમાં તાવ આવે છે અને પાંચમા વેગમાં આખા શરીરમાં લાય ખળે છે.

રાજમાનના વિષના વેગોનાં લક્ષણ દદ્રસ્ય રાજિલેહુદુપ્તં પાણ્ડુતાં યાતિ શોગિતમ્ । પાણ્ડુતા તેન ગાત્રાણાં,

દ્વિતીયે ગુરુતાડતિ ચ ॥ ૨૫ ॥

તૃતીયે દંશવિક્લેદો નાસિકાક્ષિમુલસ્રવાઃ ।

ચતુર્થે ગરિમા મૂર્છાં મન્યાસ્તમ્મશ્ચ, પચ્ચમે ॥૨૬॥

ગાત્રમહ્નો જ્વરઃ ક્રીતઃ

રાજમાન (રાજિલ) સાપ જેને કરડચો હોય તેને ઝેરના પહેલા વેગમાં ઘોહી ખગડીને ઘોહું થઈ નય છે; તેથી અવયવો ઘોળા થઈ નય છે; ખીલ વેગમાં ખડુ ભાર લાગે છે, ત્રીલ વેગમાં દંશનો કહેદ થાય છે અને નાક, આંખ અને મો ગળે છે (સાવ થાય છે); ચોથા વેગમાં માથું ભારે રહે છે અને મન્યાનો સ્તંભ થાય છે; પાંચમા વેગમાં શરીર લાગે છે અને કંઠો તાવ આવે છે.

શોષયોઃ પૂર્વવદ્વેદ્ ।

ખાડીના ઝે (છટ્ટા અને સાતમા) વેગમાં પહેલાંના જેવાં (દર્વીકરના વિષના છટ્ટા અને સાતમા વેગ જેવાં) લક્ષણો કહેવાં.

કેરલા વેગ મુઘી ઉપાય કરવા?

કુર્યાત્પચ્ચસુ વેગેષુ ચિકિત્સાં, ત તતઃ પરમ્ ॥

પહેલા પાંચ વેગો કરમ્થાન ઉપાય કરવા, પછી (છટ્ટા અને સાતમા વેગોમાં) નહિ.

થોડા ઝેરયાળા સાપ

જલાપ્લુતા રતિસીળા મીતા નકુલનિજિતાઃ । શીતવાતાતપવ્યાધિશુક્તૃષ્ણાશ્રમપીઠિતાઃ ॥ ૨૮ ॥ તૂર્ણે દેશાન્તરાયાતા વિમુક્તવિવકચ્ચુકાઃ । કુશોવધીકણ્ટકયથે ચરન્તિ ચ કાનનમ્ ॥૨૯॥ દેશં ચ દિવ્યાધ્યુપિતં સર્પાસ્તેડવ્યવિવા મતાઃ ।

પાણીમાં ઝાળેલા, મૈથુન કરીને થાકેલા, ખીનેલા, નોળિયાએ હરાવેલા; ટાઢ, પવન, તડકો, રોજ, ભૂખ, તરસ અને થાકથી પીડાયેલા, ખીબ પ્રદેશમાંથી તરતના જ આવેલા, જેમણે કરડીને તરતમાં જ ઝેર કાલવ્યું હોય એવા, જેમણે તરતમાં જ કાંચળી ઉતારી હોય એવા, જે કાલ, ઔષધિ અને કાંટાવાળા વનમાં ફરતા હોય એવા અને દિવ્ય લોક રહેતા હોય તે પ્રદેશમાં જે ફરતા હોય એવા સાપ થોડા ઝેરવાળા હોય છે એવું મનાય છે.

અસાધ્ય

સ્મશાનચિત્તિવૈત્યાદૌ પશ્ચમીપક્ષસન્ધિપુ ॥૩૦॥
અપ્મીનવમીસન્ધ્યામચ્યરાત્રિદિનેપુ ચ ।
યામ્યાગ્નેયમવાગ્લેગવિશાલાપૂર્વનેઋતે ॥ ૩૧ ॥
નૈઋતાણ્યે મુદ્દતે ચ દૃષ્ટં મર્મસુ ચ ત્યજેત્ ।

સ્મશાન. ચિતા, યજ્ઞમંડપ વગેરે સ્થળે; પાંચમે, અમાસે, પૂનમે, આડમે, નામે; મધ્યાહ્નાળે, મધરાતે, અપેરે; ભરણી, કૃત્તિકા, મઘા, આશ્લેષા, વિશાખા, પૂર્વ (પૂર્વાફાલ્ગુની, પૂર્વાષાઠા, પૂર્વાશાદ્રપદ) અને મૂળ-એટલાં નક્ષત્રોમાં; નૈઋત નામના મુદ્દતમાં (દિવસના ખારમા મુદ્દતમાં=સૂર્યોદય પછી ૮ કલાકે ૪૮ મિનિટથી ૯ કલાકે ૩૬ મિનિટ સુધીમાં) અને મર્મસ્થાનોમાં જેને સાપ કરક્યો હોય તેને (અસાધ્ય સમજીને) છોડી દેવો.

દૃષ્ટમાત્રઃ સિતાસ્થાક્ષઃ શીર્ષમાળશિરોરુહઃ ॥ ૦
સ્તબ્ધજિહ્વો મુહુર્મૂર્ચ્છન્

શીતોચ્છ્વાસો ન જીવતિ ।

સાપ કરડે કે તરત જ જે માણસનાં મોં અને આંખ ધોળાં થઈ જાય, વાળ ખરી પડે, જીભ સજ્જડ થઈ જાય, જેને વારંવાર મૂરછાં આવે અને જેના ઉચ્છ્વાસ ઠંડો હોય તે માણસ જીવતો નથી.

હિષ્મા શ્વાસા વમિઃ કાસો

દૃષ્ટમાત્રસ્ય દેહિતઃ ॥ ૩૩ ॥

જાયન્તે યુગપથસ્ય સ દૃષ્ટ્વૃલી ન જીવતિ ।

સાપ કરડે કે તરત જ જે માણસને એક-સાથે હેડકી, હાંકી, ભિલટી, ઉધરસ અને હૃદય-

નું શુળ એટલા ઉપદ્રવો થાય છે તે જીવતો નથી. જેને વમતિ નિઃસંજઃ શ્યાવપાદકરાનનઃ ॥૩૫॥
નાસાવસાદો મજ્જોઽન્ને

વિદ્મદઃ સ્વચ્ચસન્ધિતા ।

વિપતીતસ્ય દૃષ્ટસ્ય દિગ્ધેનામિહતસ્ય ચ ॥૩૫॥
મવન્ત્યેતાનિ રૂપાણિ સમ્પ્રાપ્તે જીવિતક્ષયે ।

જેણે ઝેર પીધું હોય, જેને સાપ વગેરે કરક્યાં હોય, જે ઝેર ચોપડેલા શસ્ત્ર કે અસ્ત્રથી ઘવાયો હોય, એ માણસને જે મોંએ ફીણ આવે, એ જીભાન થઈ જાય, એનાં પગ, હાથ અને મોં બદામી રંગનાં થઈ જાય, એનું નાક જસી જાય. શરીર તૂટે, એને આંઠો થઈ જાય, એના સાંધા ઢીલા થઈ જાય તેા એ મરવાનું પાસે આવ્યું હોવાનાં લક્ષણ છે.

ન નસ્યૈશ્વેતના તીક્ષ્ણર્ન ક્ષતાત્ ક્ષતજાગમઃ ॥
દૃષ્ઢાહતસ્ય નો રાજિઃ પ્રપાતસ્ય યમાન્તિક્ષ્મ્ ।

જે માણસ યમ પાસે જવાને ચાલી નીકળ્યો હોય (જે થોડા વખતમાં મરવાનો હોય) તેને તીક્ષ્ણ નસ્યથી ભાન આવતું નથી, એને ઘામાંથી થોડો નીકળતું નથી તથા એને લાકડી વાજવાથી સોળ પડતો નથી.

સાધ્ય વિષ મટાડવાના તાખડતોળ
ઉપાય કરવા

અતોડન્યથા તુ ત્વરયા પ્રદીનાગરવન્નિપક્ ॥૩૬॥
રક્ત્ન કાઢગતાન્ પ્રાણાન્

વિપમાશુ શમં નયેત્ ।

પણ જે એવું ન હોય તેા (અસાધ્ય ન હોય તેા) સળગતા મકાનની માફક કંઠે આવેલા (નીકળી જવાને તૈયાર થયેલા) પ્રાણને બચાવી લેતા વૈધે વિષતું એકદમ શમન કરવું.

એવું કારણ

માત્રાગતં વિષં સ્વિચ્ચા દંશે દૃષ્ટસ્ય દેહિતઃ ॥૩૮॥
દેહં પ્રકમતે ધાત્વન્ રુધિરાદીન્ પ્રકૃપયત્ ।

જેને સાપ વગેરે કરક્યું હોય તેના ડંખમાં ઝેર એક સો માત્રા જેટલા સમય સુધી સ્વિર રહીને (પક્યું રહીને), થોડી વગેરે ધાતુઓને બગાડતું બગાડતું શરીરમાં પ્રસરે છે.

સામાન્ય ચિકિત્સા

(શ્લોક ૩૬ થી ૫૫)

પતસ્મિન્નતરે કર્મ દંશસ્યોત્કર્તનાદિકમ્ ॥ ૩૨ ॥
કુર્યાચ્છ્રીઞ્ચં યથા દેહે વિપવહ્ની ન રોહતિ ।

એટલી મુદતમાં (કરક્યા પછી જો માત્રા જટલા વખતમાં) ડંખવાળો ભાગ કાપી નાખવો, (જેર દખાવીને બહાર કાઢી નાખવું, ચૂસી શેવું) વગેરે ક્રિયા એવી ઝડપથી કરવી કે શરીરમાં વિષરૂપી વેદો ભંગે નહિ.

દ્રુપ્તમાત્રો દશેદાનુ તમેવ પવનાશિનમ્ ॥ ૪૦ ॥
લ્લોષ્ટં મ્હૈં વા દશનૈદિચ્છત્યા ચાનુ સસમ્પ્રમમ્ ।
નિષ્ઠીવેન સમાલિમ્પેદ્દંશં કર્ણમલેન વા ॥ ૪૧ ॥

સાપ કરડે કે તરત એ કરડનાર સાપને જ અચકું ભરવું અથવા માટીનું ઢેકું કે જમીનને ઢાંતથી કાપીને પછી તરત જ ડંખ ઉપર મોંનું થૂક ચોપડવું અથવા ડંખ ઉપર કાનના મેલનો લેપ કરવો.

દંશસ્યોપરિ વઘ્નીયાદરિણાં ચતુરુદગુલે ।
શ્લૌમાદિમિર્દળિકયા સિદ્ધૈર્મૈર્નૈશ્ચ મન્ત્રવિત્ ॥
અમ્બુવત્ સેતુવન્ધેન વન્ધેન સ્તભયતે વિપમ્ ।
ન વહન્તિ સિરાશ્ચાસ્ય વિપં ધન્યામિપીઢિતાઃ ॥ ૪૩ ॥

મંત્રવિધા બાણનારે સિદ્ધ મત્રો ભણીને ડંખથી ચાર આંગળ ભંગે શ્લૌમ વગેરે વસ્ત્રથી માથાના અંધાડાની માફક (પુઠ્ઠળ આંટા મારીને) અરિષાબંધ બાધવા. પાણીની આડે બંધ (પાળ) બાંધવાથી જેમ પાણી આગળ વડેટુ રોકાય છે, તેમ આ પાટો બાંધવાથી જેર પ્રસરતું એટકી બંધ છે અને પાટાથી ભિંસાઈ ગયેલી એની (દરદીની) શિરાઓ વિષને વહેતી નથી (ફેલાવતી નથી). (અરિષા-મંત્રીને કે દોરડાં વડે જેર પર પાટો બાંધવો તે-ચક્રપાણિદત્ત. મંત્ર ભણીને વગર વગેરેથી પાટો બાંધવો તે-૩૬૬૭).

નિપ્પીઙ્યાનુદ્ધરેદ્દંશં મર્મસન્ધ્યાગતં તથા ।
ન જાયતે વિપદ્ધેગો વીજનાશાદિવાહુકુરઃ ॥ ૪૪ ॥
પછી જો ડંખ મર્મસ્થાનમાં કે સાંધામાં ન હોય તે દખાવીને (નીચેવાની) ડંખને (ડંખ માંના જેરને) બહાર કાઢી નાખવો. જેમ ખીને

નાશ કરવાથી અંકુર ફૂટતો નથી તેમ એવું કરવાથી (જેરને બહાર કાઢી નાખવાથી) વિષને ભંગ ઉત્પન્ન થતો નથી.

દંશં મળ્ડલિનાં મુન્નવા પિત્તલત્વાદ્યાપરમ્ ।
પ્રતૈર્હેમ્લોહાદૈર્દેદાશૂલ્મુકેન વા ॥ ૪૫ ॥
કરોતિ મ્હસસાત્સચો વહ્નિઃ કિં નામ તુ ક્ષતમ્ ।

મંડલી સાપનો દંશ પિત્ત કરે એવો હોવાથી મંડલી સાપના દંશ સિવાયના ખીબ દશ ઉપર તપાવેલું શેનું, લોહું વગેરે કે બળતું લાકડું તરત ચાંપી દેવું દેવતા બધાને ખાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે, તે ક્ષત(ધા)ને ખાળીને ભસ્મ કરે એમાં તે નવાઈ જ શી!

આચૂપેત્ પૂર્ણવન્ત્રો વા મૂદ્ગસ્માગદ્ગોમયૈઃ ॥ ૪૬ ॥
પ્રચ્છાયાન્તરરિણ્યાં માંસલં તુ વિશેષતઃ ।
અન્નં સહૈવ દંશેન લેપયેદ્ગદૈર્મુદુઃ ॥ ૪૭ ॥
ચન્દનોશીરયુન્તેન સલિલેન ચ સેવયેત્ ।

અથવા (જે દંશ પિત્ત કરે એવો હોય તે) વૈદે મોંમાં માટી, રાખ, અગદ અને છાણ ભરીને અરિષા(શ્લોક ૪૧૩)ની વચ્ચે પ્રચ્છાન કરીને દંશને ચૂસી શેવો માંસલ જગાએ દંશ હોય તે તે ખાસ કરીને આ રીતે દંશને ચૂસી શેવો. દંશ સાથે આસપાસના અંગ ઉપર વારંવાર અગદોના (ઉ. અ. ૩૫) શેપ કરવો અને સુખડ અને વીરણવાળો નાખેલા પાણી વડે વારંવાર સેચન કરવું.

વિષે પ્રવિસુતે વિધ્યેત્સિરાં સા પરમા ક્રિયા ॥ ૪૮ ॥
સ્ફતે નિહ્નિયમાણે હિ કુત્ત્વં નિહ્નિયતે વિપમ્ ।

જો જેર શરીરમાં પ્રસરી ગયું હોય તેo ફસ ખોલવી, એ ઉત્તમ ક્રિયા છે; કારણ કે લોહી નીકળે તેનો સાથે બધું જેર નીકળી બંધ છે. સવિધ અને નિર્વિધ લોહી આગળખવાની રીત ડુર્ગન્ધં સવિપં રન્તમશોં ચટ્ચટાયતે ॥ ૪૯ ॥
યથાદોષં વિશુદ્ધં ચ પૂર્વવહ્લક્ષયેદસુક્ ।

જેરવાળું લોહી અંધાય છે અને એને અગ્નિમાં નાખવાથી તડતડ અવાજ થાય છે (તડ-તડિયાં ભરે છે). શુદ્ધ લોહી (જેર વિનાનું લોહી) અગાઉ કહેવાઈ ગયેલી રીતે (સુ. ૨૭/૧, ૩૯૩થી ૪૧) દોષવાર લક્ષણો ઉપરથી ઓળખવું.

સિરાસ્વદશ્યમાનાસુ યોજ્યાઃ શૂઠ્ઠજલૌકસઃ ॥૫૦
(સોબ વગેરે કારણુસર) શિરાએ ન
દેખાતી હોય તો (લોહી કાઢવા માટે) રૂમડી
અને જળોના ઉપયોગ કરવો.

શોણિતં છૃતશોષં ચ પ્રવિલીનં વિયોષ્મણા ।
લેપસેકૈઃ સુવહુરાઃ સ્તમ્ભયેદ્ મૃદાશીતલૈઃ ॥૫૧॥

(ફસ ખોલીને, રૂમડીથી કે જળો મૂકીને)
લોહી કાઢવા પછી ખાકી રહી ગયેલા તથા
ઝેરની ગરમીથી પાતળા અનેલા લોહીનું અનેક
પુષ્કળ ઠંડાં લેપ અને સેચનથી સ્તંભન કરવું
(ઠરી જઈને શરીરમાં પ્રસરે નહિ એવું કરવું).
અસ્કન્ને વિપવેગાદ્દિ મૂર્છાંયમદહદ્દ્રવાઃ ।
મવન્તિ તાન્ જયેચ્છીતૈર્વિજિચારોમહર્ષતઃ ॥

લોહી ઠરી (થીજી) ન બચ તો વિષના
વેગને કાપે મૂર્છા, મદ અને હૃદય થાય છે.
રૂંવાડાં છિલાં થઈ બચ ત્યાં સુધી ઠંડા ઉપાયો
કરીને અને પંખો નાખીને એ ઉપદ્રવોને મટાડવા.
સ્કન્ને તુ રુધિરે સઘો વિપવેગઃ પ્રશામ્યતિ ।
લોહી થીજી બચ તો વિષનો વેગ તરત
શમી બચ છે.

હૃદયાવરણની ક્રિયા
વિષં કર્ષતિ તીક્ષ્ણત્વાદ્ હૃદયં તસ્ય ગુણયે ॥૫૨॥
પિવેદ્ ઘૃતં ઘૃતક્ષૌદ્રમગદં વા ઘૃતાશ્ચુતમ્ ।
હૃદયાવરણે चास्य श्लेष्मा हृद्युपचीयते ॥૫૩॥

વિષ તીક્ષ્ણ હોવાથી હૃદયનું કર્ષણ કરે છે.
તેના રક્ષણ માટે (હૃદયનું કર્ષણ ન થવા દેવા
માટે) ઘી, ઘી અને મધ કે ઘીમાં કાલદેહું
અગદ પીવું. હૃદયનું આવરણ (રક્ષણ) થાય
તો એનો (દરદીનો) કફ વધે છે. (તેથી ઝેરની
તીક્ષ્ણતા હૃદય ઉપર માઠી અસર કરી
શકતી નથી.)

પ્રવૃત્તગૌરવોલ્કેશહૃણસં વામયેત્તતઃ ।
દ્રવૈઃ કાઙ્ગિકકૌલત્યતૈલમઘાદિવર્જિતૈઃ ॥૫૫॥
વમનૈર્વિપહૃદ્ધિશ્ચ નૈવં ધ્યામોતિ તદ્દુઃ ।

પછી (કફ વધી પડવાથી) ભાર, ઉલ્કેશ
અને હૃદયાસ એ ઉપદ્રવો શરૂ થાય તો દરદીને
કાંજી, કળથીની કરાથ વગેરે ખનાવટો, નેલ,
દાર વગેરે સિવાયનાં પ્રવાહી વમન ઔષધો વડે

અને ઝેરને મટાડે એવાં ઔષધો વડે છિલદીઓ
કરાવવી. એમ કરવાથી ને (ઝેર) શરીરમાં
પ્રસરતું નથી.

વિશેષ ચિકિત્સા

મુજક્ષ્મોપમ્પ્રકૃતિસ્થાનવેગવિશેષતઃ ॥૫૬॥
સુસક્ષ્મં સમ્યગ્ગાલોચ્ય

વિશિષ્ટાં ચાચરેત્ક્રિયામ્
સાપ (કઈ બતનો સાપ કરવો છે), દેહ
(કયા દોષ કાપ્યા છે), પ્રકૃતિ (દરદી કઈ
પ્રકૃતિનો છે), સ્થાન (કયા પ્રદેશમાં સાપ
કરડયો છે તથા મર્મસ્થાનમાં કરડયો છે કે
નહિ), વેગ (વિષનો કેટલાવો વેગ ચાલે છે) એ
પાંચી વિશેષ ખાખતો ઉપરથી ખરાખર ખૂ
ઝીણું (ઝાડા) વિચાર કરીને તે તે પરિસ્થિતિ
માટે યોગ્ય હોય એવી ખાસ ચિકિત્સા કરવી

અગદો

✓ દર્વીકરની ખાસ ચિકિત્સા
સિન્દુવારિતમૂલાનિ શ્વેતા ચ ગિરિકાંબિકા ॥૫૭॥
પાનં દર્વીકરૈર્દૈષ્ટ નસ્યં મધુ સપાકલમ્ ।

દર્વીકર સાપ કરડે ત્યારે નજોડનાં મૂળ
અને ઘોળી ગરણી એ જે ઔષધો પાવાં તથા
ઉપલેટ અને મધનું નસ્ય આપવું.
કૃણાસર્પેણ દૃપ્સ્ય લિમ્પેદ્શં હૃતેડ્ગુજિ ॥૫૮॥
ચારદીનાકુલીમ્યાં વા તીક્ષ્ણમૂલવિષેણ વા ।

પાનં ચ ક્ષૌદ્રમઙ્ગિષ્ઠાગૃહધૂમયુતં ઘૃતમ્ ॥૫૯॥
એને કાળો (દર્વીકર) નાગ કરડયો હોય
તેતુ લોહી કાઢીને (ફસ ખોલીને) ડંખ ઉપર
સ્થળકમળ અને ભેરીગણીનો અથવા તીક્ષ્ણ
મૂળયાંના વિષનો (=વછનાજ વગેરેનો) લેપ
કરવો તથા મધ, મજક અને ઘરનો ધુમાડો
એ ત્રણ વસ્તુ ઘીમાં નાખીને એ ઘી પીવું.

મંડલીની ખાસ ચિકિત્સા

તન્ડુલીયકકાશ્મર્યકિણિહીગિરિકાંબિકાઃ ।
માતુલુક્તી સિતા એલુઃ પાનનસ્યાઙ્ગનેહિતઃ ॥૬૦॥
અગદઃ કણિનાં ઘોરે વિષે રાજીમતામ્પિ ।
તાંદળબે, શીવલુનાં ફળ, અઘાડો, ગિરિ
કણીકા (ગરણી), ખિબેરું સાકર, ગૂંદાં-એટલાં
ઔષધો (ભેગાં કરીને) પીવાં, નસ્ય તરીકે

અને આંજવા માટે વાપરવાં એ રાજમાન સાપના ઘેર વિષ માટે પણ અગદ છે. (તો ખીબાં વિષ માટે હોય એમાં શી નવાઈ!)

समाः सुगन्धामूर्च्छिकाश्वेताख्यागजदन्तिकाः ॥६१॥
मर्चाशं सौरसं पत्रं कपिच्यं विल्वदाडिमम् ।

सस्रोद्रो मण्डलिविषे विशेषाद्गदो हितः ॥६२॥

રાસના, ઠાળી દ્રાક્ષ, ગરણી અને ઠંતીમૂળ એ ચાર ઔષધો વજનમાં સરખાં લેવાં. તુળસી-પત્ર, ઠોઠું, ખીલું અને દાડમ-એ ચાર ઔષધો ઉપરના ઔષધો કરતાં અડધાં લેવાં. એ બધાને મધ સાથે ચાટવા, નરસ્ય તરીકે વાપરવાં અને આંજવાં એ મંડલી સાપના ઝેર માટે નો ખાસ અગદ છે.

હિમવાન અગદ

पञ्चवल्कवरारयष्टीतागपुपेलवालुकम् ।

जीवरुर्भक्तौ शीतं सिता पद्मकमुत्पलम् ॥६३॥

सस्रोद्रो हिमवान्नाम हन्ति मण्डलिनां विषम् ।

लेपाच्छ्वयथुवीसर्पवિસ્ફોટજ્વરદાહહા ॥६૪॥

પંચવલ્કલ, ત્રિફળા, જેઠીમધ, નાગકેસર, ચલુકખાખ, જવક, ઋષભક, સુખડ, સાકર, પન્નકાષ, ઠાણું કમળ-એટલાં ઔષધોને મધમાં કાલવીને બનાવેલા આ હિમવાન નામના અગદનો લેપ કરવાથી મંડલી સાપનું ઝેર મટે છે તથા સોજો, રતવા, વિસ્ફોટ, તાવ અને બળતરા મટે છે.

(પંચવલ્કલ=સરસો, પીપળો, વડ, પીપર ૨ નેતર-એ પાંચ આડની અંતરછાલ-ભણેલ.)

दमर्यं वटशुहानि जीवरुर्भक्तौ सिता ।

अष्टमशुकं चेति दष्टो मण्डलिना पिवेत ॥ ६५ ॥

એને મંડલી સાપ કરડયો હોય તેણે શીનભુ-ફળ, વડની વડવાઈ, જવક, ઋષભક, કર, મજાડ, જેઠીમધ-એટલાં ઔષધ પીવાં.

અષ્ટાંગ અગદ

अश्वीजकटुकपाटलीबीजनागरम् ।

शशीपवीज्जातिविषे मूलं गावेधुकं वचा ॥ ६६ ॥

પિપ્પો ગોગારિણાડણાનો હન્તિ ગોનસજં વિષમ્ ।

વાંસની છાલ, વાસનાં બી, કંડું, પાડળનાં

બી, સૂકું, સરસડાનાં બી, અતિવિષની ઠળી, ગવેધુકનાં મૂળ અને વજ-એટલાં ઔષધોને ગાયના મૂતર સાથે લસોટીને તૈયાર કરેલું અષ્ટાંગ અગદ. (પીવા વગેરે ક્રિયા કરવાથી) ગોનસ સાપના ઝેરને મટાડે છે (ગોનસ=વ. તાપથી તપી ગયેલી ગાયના નાકમાંથી ઉત્પન્ન થતો-ઈકુ. ૨. ફેણ વિનાના મંડળી સાપ-શિવદાસ સેન.)

રાજમાનની ખાસ ચિકિત્સા

कटुककतिविषाकुष्ठगृहघूमहरेणुकाः ॥६७॥

सस्रोद्रव्योपतगरा हन्ति राजीमतां विषम् ।

કડુ, અતિવિષની ઠળી, ઉપલેટ, વરનેા ધુમાડો. રેણુકખીજ, મધ, ત્રિકટુ અને તગર રાજમાન સાપનું ઝેર મટાડે છે.

કાંડચિત્રાની ખાસ ચિકિત્સા

निखनेत्काण्डचित्राया दंशं यामद्वयं भुवि ॥६८॥

उदस्य प्रच्छित्तं सर्पिर्घान्यमुद्ग्रायं प्रलेपयेत् ।

પિવેત્પુરાણં ચ ઘૃતં વરાચૂર્ણાવર્ચૂર્ણિતમ્ ॥६૯॥

जीर्णं विरिक्तो भुञ्जीत यवात्रं स्र्पसंस्कृतम् ।

કાંડચિત્ર નામની સાપણુના ડખવાળા શરીરના ભાગને છ કલાક સુધી ગમીનમાં દાટી રાખવો. પછી એને બહાર કાઢીને એ ભાગનું પ્રચ્છાન કરીને એના ઉપર ઘી અને અનાજના મૂળને ચોટેલી માટી વડે લેપ કરવો. જૂના ઘીમાં ત્રિફળાનું ચૂર્ણ નાખીને પીલું. એ ઘી પચી બચ ત્યારે વિરચન લઈને જુલાખ ઘર્ષ ગયા પછી મૂપ નાખીને જવનું અન્ન ખાવું. (આઠી મૂપ=રાઈધુ, છાશમાં કરેલું અયાણું-ઈકુ.)

વ્યંતર સર્પની ખાસ ચિકિત્સા

करवीरार्ककुसुममूललाहलिकाकणाः ॥७०॥

फलकयेदारनालेन पाडामरिचसंयुताः ।

एष द्यन्तरदृष्टानामगदः सार्वकार्मिकः ॥७१॥

કહેરના અને આકડાનાં ફૂલ અને મૂળ, રતવેલિયા, પીપર, ઠાળી પાડળ અને મરી-એટલાં ઔષધોનો આરનાલ સાથે કઠક કરવો. એને વ્યંતર સાપ (શ્ચેક ૭, ૭૩) કરડયો હોય તેને માટે આ કઠક બધા (પીવાના, નરસ્યાના, અંજનના) કામમાં આવે એવું

અગદ છે.

શિરીષપુષ્પસ્વરસે સતાહં મરિચં સિતમ્ ।

માવિતં સર્પદેશાનાં પાનનસ્પાશ્ચને હિતમ્ ॥૭૨॥

જને સાપ કરડયો હોય તેને સરસડાના ફૂલના સ્પર્શમાં સાત દિવસ સુધી લાવના દીધેલાં ઘેણા મગી પાપાથી અને આંજવાથી કાચકો થાય છે. (સિનમરિચ=૧ ઘેણાં મગી, ૨ સરસવાનાં ખી.)

તક્ષકં નાગ કર્ડ્યો હોય તેને પણ સુખ થાય એવું ઔષધ

દ્વિપલં નતકુષ્ઠાભ્યાં ઘૃતશોદં ચતુષ્પલમ્ ।

અપિ તક્ષકદેશાનાં પાનમેતસુક્ષ્મપ્રદમ્ ॥૭૩॥

તગર અને ઉપથેટ મળીને એ પલ, ઘી અને મધ મળીને ચાર પલ-એ રીતે છ પલ પીવાથી તક્ષક નાગ જને કરડયો હોય તેને પણ સુખ મળે છે (મટી ભય છે).

દર્વીકરના વિષની વેગવાર ચિકિત્સા

અય દર્વીકૃતાં વેગે પૂર્વં વિલાલ્ય શોણિતમ્ ।

અગદં મધુસર્પિભ્યાં સંયુક્તં ત્વરિતં પિવેત્ ॥૭૪॥

હવે દર્વીકર સાપના વિષના પડેલા વેગમાં ફસ જોણીને લોહી કાઢીને પછી તરત ઘી અને મધ સાથે (દર્વીકર માટેનું) અગદ પીવું.

દ્વિતીયે વમન કૃત્વા તદ્દેવાગદં પિવેત્ ।

ખીલ વેગમાં વમન કરીને એ જ પ્રગાહિ

(ઘી અને મધ સાથે) અગદ પીવું.

વિપાપહે પ્રયુક્તીત તૃતીયેઽજ્ઞનનાવને ॥ ૭૫ ॥

ત્રીજા વેગના વિષનો નાશ કરે એવા અંજન અને નસ્ય આપવાં.

પિષેચ્ચતુથં પૂર્વોક્તાં યવાગ્નું વમને કૃતે ।

એવા વેગમાં વમન કરીને પછી અગાઉ કરેનાઈ ગયેલી (ઉ. ૩૫/૨૦૬ થી ૨૨૬વાળી) યવાગ્નુ પીવી.

પષ્ટપશ્ચમયોઃ શીતૈર્દિગ્ધં સિન્ધુમમ્બીક્ષ્ણશઃ ॥૭૬॥

પાયથેદ્વમનં તીક્ષ્ણં યવાગ્નું ચ વિપાપહૈઃ ।

પાયથા અને છટ્ટા વેગમા દરહીને વારંવાર શીતતૃતીયં દ્રવ્યોને લેપ કરીને અને એ દ્રવ્યો વડે સ્નેહન કરીને પછી તીક્ષ્ણ વમન ઔષધ પાઈને જ્વલંતીએ કરાવીને પછી ઝેરનો નાશ

કરે એવાં દ્રવ્યોથી ખનાવેલી યવાગ્નુ (ઉ. ૩૫/૨૦૬થી ૨૨૬વાળી) પાવી.

અગદં સત્તમે તીક્ષ્ણં યુક્ત્યાદજ્ઞનનસ્યયોઃ ॥ ૭૭ ॥

કૃત્વાઽવગાદં શસ્ત્રેણ મૂર્ધ્નિ કાકપદં તતઃ ।

માંસં સહચિરં તસ્ય ચર્મં વા તત્ર નિક્ષિપેત્ ॥૭૮

સાતમા વેગમાં તીક્ષ્ણ અગદનાં અંજન અને નસ્યની ક્રિયા કરવી. પછી શસ્ત્ર વડે માથામાં જીડં કાકપદ (કાગડાના પગલા જેવા આકારનો છેદ) કરીને તેમાં લોહીભયું માંસ અથવા લોહીવાળી ચામડી મૂકવી (જોસવી).

મંડલીના વેગોના ઉપાય

તૃતીયે વમિતઃ પેયાં વેગે મણ્ડલિનાં પિવેત્ ।

(પડેલા અને ખીલ વેગ માટે જુઓ શ્લોક ૮૧.)

મંડલીના વિષના ત્રીજા વેગમાં વમન કરીને પછી પેયા પીવી.

અતીક્ષ્ણમાગદં પષ્ટે ગણં વા પદ્મકાદિકમ્ ॥૭૯॥

(એથા અને પાંચમા વેગ માટે જુઓ શ્લોક ૮૧.)

છટ્ટા વેગમાં તીક્ષ્ણ ન હોય એવું (મંડલી ના વિષ માટેનું) અગદ કે પદ્મકાદિક ગણનાં ઔષધો (પીવા વગેરે માટે) વાપરવાં.

રાજમાનના વેગોના ઉપાય

આલેઽવગાદં પ્રચ્છાય વેગે દૃષ્ટસ્ય રાજિલઃ ।

અલાલુના હરેદ્રક પૂર્વવચ્ચાગદં પિવેત્ ॥ ૮૦ ॥

જને રાજમાન સાપ કરડ્યો હોય તેના વિષના પડેલા વેગમાં ડાંગવાળા લાગ ઉપર

જીડં પ્રસ્થાન કરીને પછી તૂમડી વડે લોહી કાઢવું અને પડેલાના જેવું (તીક્ષ્ણ ન હોય એવું, રાજમાનના વિષ માટેનું) અગદ પીવું.

પષ્ટેઽજ્ઞન તીક્ષ્ણતમમવપીઙં ચ યોજયેત્ ।

(ખીલથી પાંચમા તથા સાતમા વેગ માટે જુઓ શ્લોક ૮૧.)

રાજમાનના વિષના છટ્ટા વેગમા તીક્ષ્ણમાં

તીક્ષ્ણ અંજન અને અવપીડ નસ્યની ક્રિયા કરવી.

અનુકેપુ ચ વેગેપુ ક્રિયાં દર્વીકરોદિતામ્ ॥ ૮૧ ॥

એ વેગ માટે જુહી ક્રિયા કહી નથી તે વેગ માટે દર્વીકરના વિષના એટલામા વેગની ક્રિયા કરવી.

ગભિંણી, ખાળક અને વૃદ્ધની ચિકિત્સા
-ગમિનીયાલવૃદ્ધે વુ મુદ્, વિચ્ચેત્તિરાં ન ચ ।

ગભિંણી, ખાળક અને વૃદ્ધને હળવા ઉપાય
કરવા (આકરા ઉપાય કરવા નહિ), તથા
એમની ઇસ ખોલવી નહિ.

અથાં વિપત્તું રામખાણુ અગદ (વજ્રચૂર્ણ)
ત્વદ્વત્નોહા નિશે વર્કં રસઃ શાર્દૂલજો નલઃ ॥૮૨
તમાલઃ કેસરં ત્રીતં પીતં તન્દુલવારિણા ।

હન્તિ સર્વવિગાળ્યેતદ્વજ્રં વજ્રમિવાસુરાન ॥૮૩ ॥
તજ, મણુશીલ, હળદર, દારુહળદર, તગર,
હીરાખાળ, વાધનો નખ, તમાલપત્ર, કેસર અને
સુખડ-એટલાં ઔષધોના ચૂર્ણને વજ્રચૂર્ણ કઠે-
વામાં આવે છે. જમ વજ્ર અસુરોનો નાશ
કરે છે તેમ એ વજ્રચૂર્ણ પીવાથી અથાં ઝેરનો
નાશ થાય છે.

વિલ્વસ્ય મૂલં સુરસસ્ય પુપ્પ
ફલં કરજસ્ય નતં સુરાહમ્ ।

ફલત્રિકં વ્યોમનિશાદ્રયં ચ
વસ્તસ્ય મૂત્રેણ સુસુક્ષ્મપિષ્ટમ્ ॥૮૪ ॥

મુજહ્લતોન્દુરવૃશ્ચિકાચૈ-
વિસૃચિકાઝીર્ણગરજ્વરૈશ્ચ ।

આર્તાન્નરાનુ ભૂતવિઘર્ષિતાંશ્ચ
સ્વસ્થીકરોત્યજ્જનપાનનસ્યૈઃ ॥૮૫ ॥

ખીલીના આડનું મૂળ, તુળસીનું ફૂલ (માંજર),
કણુજીનું ફળ, તગર, દેવદાર, ત્રિક્ષણા, ત્રિકકુટ,
હળદર, દારુહળદર-એટલાં ઔષધોને ખકરીના
મૂત્રમાં ખૂબ ખારીક લેસાટીને આંખમાં આંજવા-
થી, પીવાથી અને નસ્ય લેવાથી સાપ, કરો-
ળિયા, ઉંદર, વીંછી વગેરે (કરડવા)થી પીડાતા;
ઠોઝળિયું (અં. કોલેરા), અજીર્ણ, ગર અને
તાવથી પીડાતા; અને ભૂતના વળગાડવાળા
માણસો સ્વસ્થ (સાબ) થાય છે.

ડંખમાં પણ ઝેર રહી જાય તે શુ થાય ?
પ્રલેપાદૈશ્ચ નિઃશેરં દંશાદપ્પુદ્ગરોદ્વિપમ્ ।
મૂયો વેગાય જાયેત શેરં દૂર્પીવિવાય વા ॥૮૬ ॥
બડા લેપ વગેરે કરીને ઝેરને પૂરેપૂરું ડંખ-
માંથી પણ કાઢી નાખવું (એવું કાઢી નાખવું
કે શરીરમાં તે શુ પણ ડંખમાંથી ન રહી

જાય), દારણ કે શરીરમાં ખાકી રહી ગયેલા
વિષના ડૂંચીથી વેગ-આવે-છે કે એવું-દૂર્પીવિપ
ખની જાય છે.

ઝેર નીકળી ગયા પછી કરવાના દોષોના
પ્રકોપના ઉપાય

વિપાપાયેત્નિલં કુદ્ધં સ્નેહાદિમિહપાચરેત્ ।
તૈલમધકુલત્યામ્લવર્ચયૈઃ પદ્મનાશનૈઃ ॥૮૭ ॥
પિત્તં પિત્તજ્વરહૈઃ કગાયસ્નેહવસ્તિભિઃ ।
સમાશ્લિકેણ વર્ગેણ કફમારગ્વઘાદિના ॥૮૮ ॥

ઝેર નીકળી રહ્યા પછી, જે વાયુ કોષો
હોય તે તેલ, દારૂ, કળથી અને ખટાશ-એ
ચાર જમાં ન હોય એવા, વાયુ મટાડે એવા
સ્નેહ વગેરેથી ઉપાય કરવા; પિત્ત કોષું હોય
તો પિત્તજ્વરને મટાડે એવા કવાથો અને સ્નેહ-
બસ્તિઓ આપવાથી ઉપાય કરવા અને જે કફ
કોષો હોય તે આરગ્વઘાદિ વર્ગના ઔષધોને
મધ સાથે વાપરીને (ચૂર્ણને મધ સાથે ચટાડીને
કે ઠંડા પહેલા કવાથમા મધ નાખીને પાઈને)
કફના ઉપાય કરવા.

સર્પાંગાભિહત અને શંકાવિષના ઉપાય
સિતા વેગન્ધિકો દ્રાક્ષા પયમ્મા મધુકં મધુ ।
પાતં સમન્ત્રપૂતામ્બુ પ્રોક્ષણં સાન્વહર્ષણમ્ ॥૮૯ ॥
સર્પાહ્વામિહતે યુક્ત્યાત્તયા શઙ્કાવિશાર્દિતે ।

સાકર, ત્રિવલતક, ઠાળી દ્રાક્ષ, હીરકાકોલી,
જેઠીમધ, અને મધ એટલી વસ્તુઓને મંત્રથી
પવિત્ર કરેલા પાણી સાથે પીવી, એ ઔષધો-
વાળું પાણી મંત્રોને છાંટવું તથા દરદીને હિંમત
આપવી અને આનંદમાં રાખવો-એટલું જના
શરીરને સાપ અડક્યો હોય (કે ઘસાયો હોય)
તથા જે શંકાવિષથી પીડાને હોય તેને કરવું.

શરીરે પહેરવાની વસ્તુઓ
વર્જનં મરક્તં વજ્રં વારણમૌન્તિકમ્ ॥૯૦ ॥
વેદ્યૈર્ ગર્વમણિં પિન્ચુકં વિપમૂયિકામ્ ।
હિમવદિરિસમ્ભૂતાં સોમરાજીં પુતનંવામ્ ॥૯૧ ॥
તથા દ્રોણાં મહાદ્રોણાં માનસીં સર્વજં મણિમ્ ।
વિરાણિ વિપશાન્ત્યર્યં વીર્યવન્નિ ચ ધારયેત્ ॥૯૨ ॥
પીરેબ મણિ, પત્રો, હીરો, હાથીના કુંભ-
સ્થળમાંથી નીકળતું મોતી, લસણિયો મણિ,

ગદ્દંભભિ, મીઠળ, વિષમૂષિકા, ધોળી વજ, ખાવચી, માનસ સરોવર ઉપર ભિગેશે કુખી અને મોટો કૂખો, નાગની ફેલુમાંથી નીકળેલું મહિ અને વીરવાળાં (ખડુ અસર કરે એવાં) વિષ-એટની વસ્તુઓ વિષને શાંત કરવા માટે શરીરે (હાથે, પગે, માથે, ગળામાં) પહેરવી. સાપ ન કરે તે માટે રાખવાની સાવચેતી છત્રી હર્ષરપાણિશ્ચ ચરેદ્રાત્રી વિશેષતઃ ।

તચ્છાયાશબ્દવિવ્રસ્તાઃ પ્રણશ્યન્તિ મુજક્લમાઃ ।

ખાસ કઠને રાત્રે માથે છત્રી ઓઢીને અને હાથમાં ઘૂઘરાવાળી (ખખડતી) લાકડી રાખીને ફરવું. એની (છત્રીની) છાયાથી અને (લાકડીના) ખખડાટથી ખીનેલા સાપ નાસી બચ છે.

इत्यष्टाङ्गहृदये पठे उत्तरस्थाने सर्पविषप्रतिषेधो
नाम पञ्चिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

અધ્યાય ૩૭ મો—કીડા, કરોળિયા વગેરેના ઝેરના ઉપાય

अथानः कीटलूतादिविषप्रतिषेधं

व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે કીટ (કીડા), લૂતા (કરોળિયા) વગેરેના ઝેર મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

यार प्रकारना कीट

सर्पाणामेव विष्णमूत्रशुक्राण्टशवसोयजाः ।

दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्विधाः ॥

સાપનાં ૪ ઝાડો, પેશાખ, વીર્ય, ઈડું, મહડું—એ બધાંના ઠાંઠવાટમાંથી જન્મેલા કીટ છૂટાછૂટા ત્રણ દોષાના ત્રણ અને ત્રિદોષના એક એમ કુલ ચાર પ્રકારના હોય છે.

यार प्रकारना कीटना दंशनां लक्षण

दृष्टस्य कीटैर्वायव्यैर्दंशस्तोदरुजोत्वणः ।

જેનામાં વાયુ વધારે હોય એવો કીટ જને કરજો હોય તેને પહેલા ડંખમાં તોદ અને પીડા પુઠ્ઠળ થાય છે.

आग्नेयैरल्पसंस्त्रावो दाहरागविसर्पवान् ॥ २ ॥

पक्वपीलुफलप्रत्यः खर्जूरसदृशोऽथवा ।

જેનામાં પિત વધારે હોય એવો કીટ જને કરજો હોય તેને ડંખમાંથી થોડો સાવ થાય છે; ડંખમાં દાહ, રતાશ અને વિસર્પ થાય છે; ડખ પાકા પીલુડાના ફળ જેવો અથવા ખજૂર જેવો હોય છે.

कफाधिकैर्मन्दरुजः पक्वोदुम्बरसन्निभः ॥ ३ ॥

કફ જેનામાં વધારે હોય એવો કીટ જને કરજો હોય તેના ડંખમાં મંદમંદ પીડા થાય છે અને ડંખ પાકા ઉમેડાના ફળ જેવો હોય છે.

स्नावाह्वयः सर्वलिहस्तु विवर्ज्यः सान्निपातिकैः ।

જેનામાં ત્રણ દોષ વધારે હોય (ઠાપેલા હોય) એવો કીટ જને કરજો હોય, તેના ડંખમાં ત્રણ છૂટાછૂટા દોષના દંશનાં લક્ષણો ભેગાં હોય છે તથા એના ડંખમાંથી પુઠ્ઠળ આવ થાય છે. એ અસાધ્ય છે.

वेगाश्च सर्पवच्छोफो वर्धिष्णुर्विस्त्ररक्तता ॥ ૪ ॥

શિરોક્ષિગૌરવં મૂર્છાં ધ્રમઃ શ્વાસોઽનિવેદના ।

સાપના વિષના વેગાના જેવા ત્રિદોષના કીટના વિષના ત્રણ વેગો આવે છે; સોજે વધે છે, થોડી ગંધાય છે, માથું અને આંખ ભારે થઈ બચ છે, મૂર્છા આવે છે, ફેર આવે છે, હાંફ ચડે છે અને ઘણી પીડા થાય છે.

यार प्रकारना कीटना दंशनां सामान्य उपद्रवो सर्वेषां कणिका शोफो ज्वरः कण्डूररोचकः ॥ ५ ॥

બધા કીટના ડંખમાં માંસનો મસો થાય, સોજે, તાવ અને ખણજ આવે અને અરુચિ થાય.

वीछीनां जेरनां लक्षण

वृश्चिरस्य विषं तीक्ष्णमादौ दहति वह्निवत् ।

ऊर्ध्वमारोहति क्षिप्रं दंशे पश्चात्तु तिष्ठति ॥ ६ ॥

દંશઃ સઘોઽતિરુક્ દ્યાવપ્રતુચતે સ્ફુટતીવ ચ ।

વીછીનું ઝેર તીક્ષ્ણ છે. એ શઙ્ગઆતમાં દેવતાની માફક બળે છે (ડંખમાં અગન લેઈ છે), એ ઝડપથી ઊંચ ચડે છે અને પછી ડંખમાં આવીને સ્થિર થાય છે. વીછીએ જ્યાં ડંખ માર્યો હોય ત્યાં એકદમ ખડુ પીડા થાય

છે, એ ભાગ બદામી રંગનો થઈ બધે છે, ત્યાં તોદ થાય છે અને બહુ ચિરાતું હોય એવું થાય છે.

શામાંથી પેદા થયેલા વી'છીનું' ઝેર કેવું હોય છે ?

તે ગવાહિશકૃત્કોયાદિગ્ધદ્યાદિકોથતઃ ॥૭॥
સર્પકોયાચ સમ્ભૂતા મન્દમધ્યમહાવિપાઃ ।

ગાય વગેરેના છાણુ(વિષા)ના કહોવાટઃ માંથી ઉત્પન્ન થયેલા વી'છીએનું ઝેર ધીમું હોય છે; ઝેર ચોપડેહું' શક્ત વાગ્યું હોય તે ભાગમા અથવા સાપ ઠરજ્યો હોય તે ભાગમાં થયેલા વગેરે કહોવાટમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વી'છી-એનું' ઝેર સાધારણ હોય છે અને સાપના કહોવાટમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વી'છીએનું' ઝેર ઉત્ર હોય છે.

મંદ વિપવાળા વી'છીનાં લક્ષણ

મન્દાઃ પીતાઃ સિતાઃ શ્યાવા રુક્ષાઃ કર્ણુરમેચ્ચકાઃ ॥
રોમશા વહુપર્વાણો લોહિતાઃ પાણ્ડુરોદરાઃ ।

મંદ વિપવાળા વી'છી પીળા, ધોળા, બદામી રંગના, લૂઆ, કાજરચીતરા, કાળા, રંગાડાં-વાળા, ખડુ પર્વવાળા, લાલ અને ધોળા પેટ-વાળા હોય છે.

સામાન્ય વિપવાળા વી'છીનાં લક્ષણ

ધૂન્નોદરાસ્ત્રિપર્વાણો મધ્યાસ્તુ કપિલાલ્પાઃ ॥૧૧॥
પિશાહ્વાઃ શયલાશ્ચિનાઃ શોણિતામા

સામાન્ય વિપવાળા વી'છી ધુમાડા જેવા રંગના પેટવાળા, ત્રણ પર્વવાળા, પીળચદા અને આછા લાલ રંગના હોય છે.

ઉત્ર વિપવાળા વી'છીનાં લક્ષણ

મહાવિપાઃ ।

અદ્યામા દ્વયેકપર્વાણો રક્તાસિતાસિતોદરાઃ ॥૧૦॥

ઉત્ર વિપવાળા વી'છી દેવતા જેવા રંગના, એક કે બે પર્વવાળા; લાલ, કાળા કે ધોળા પેટવાળા હોય છે.

ઉત્ર વિપવાળા વી'છી કરડે તો 'ગુ' થાય ?

તૈર્દૃષ્ટઃ શૂનરસનઃ સ્તન્ધ્યાગ્રો જ્વરાદિતઃ ।
સૈર્વમ્ન શોણિતં છાણ્મિન્દ્રિપાર્યાનસંચિદન્ ॥

સ્વિદ્યન્ મૂર્છન્ વિગુપ્કાસ્યો

વિહલો વેદનાતુરઃ ।

વિગીર્યમાણમાંસથ પ્રાયશો વિજહાત્યસન્ ॥૧૨॥

એમના (ઉત્ર વિપવાળા વી'છી) વડે કરડા-થેલા માણસની જીભ સૂજી બધે છે, શરીર સજડ થઈ બધે છે, એને તાવ આવે છે, એનાં રંગાડેરંગવાડે (કે નાક, કાન, મો વગેરે મોનોમાંથી) કાણું ઘોહી નીકળે છે, ઇંદ્રિયો પોતાના વિષયનો અનુભવ કરી શકતી નથી, પરસેવો થાય છે, મૂર્છા આવે છે, મોં સુકાઈ બધે છે, બહાવરો બને છે, પીડાને લીધે અધીરો બને છે, એનું' માસ છિન્નભિન્ન થતું બધે છે. આવો માણસ સામાન્ય રીતે મરી બધે છે.

ઉચ્ચિટિંગ (ઉત્રધૂમ. રાત્રિક)ના

દંશનાં લક્ષણ

ઉચ્ચિટિન્નસ્તુ વસ્ત્રેણ દશલ્યગ્યધિક્વ્યથઃ ।

સાધ્યતો વૃશ્ચિકાત્ સ્તમ્ભં

શેફસો હૃષ્ટરોમતામ્ ॥૧૩॥

કરોતિ સેક્રમહાનાં દંશઃ શીતામ્બુનેવ ચ ।

ઉત્રધૂમઃ સ પ્વોક્તો રાત્રિચારાચ રાત્રિકઃ ॥૧૬

પણ ઉચ્ચિટિંગ વી'છી મોંથી કરડે છે. મટી શકે એવો વી'છી કરડયાની વેદના કરતા એની વેદના વધારે હોય છે (પણ મહાવિપ, વી'છીની વેદના કરતા એાછી હોય છે), એ કરડે ચારે મૂર્દ્રિય અકંડ થઈ બધે છે, વાળ ખડા થઈ બધે છે, બહુ અવયવો ઉપર કંડં પાણી રડાતું હોય એવું થાય છે. એને (ઉચ્ચિટિંગને) જ ઉત્રધૂમ કહે છે અને એ રાતે ફરનો દેવાથી એને રાત્રિકે પણ કહે છે.

કોના ઝેરમાં કયો દોષ વધારે હોય છે ?

વાતપિત્તોત્તરાઃ ક્રીટાઃ,

ત્લૈમ્પિકાઃ કળ્મોન્દુરાઃ ।

પ્રાયો વાનોલ્યળવિવા વૃશ્ચિકાઃ સોપ્રધૂમકાઃ ॥

ક્રીટમાં (ક્રીટના ઝેરમાં) વાયુ અને પિત્ત વધારે હોય છે, કલુલ નામના ક્રીટ અને ઉદરના ઝેરમાં કફ વધારે હોય છે, વી'છીના અને ઉત્રધૂમકના ઝેરમાં સામાન્ય રીતે વાયુ વધારે હોય છે.

ઉપાય સ્ત્રી રીતે કરવા ?

यस्य यस्येव दोषस्य लिङ्गाधिभ्यं प्रतर्कयेत् ।
तस्य तस्यौषधैः कुर्याद्विपरीतगुणैः क्रियाम् ॥

જે જે દોષનાં લક્ષણ (શ્લોક ૧૬૩થી ૧૯)
વધારે જણાય તે તે દોષથી વિરુદ્ધ ગુણવાળાં
ઔષધો વડે ઉપચાર કરવા.

विषम कथो दोष वधारे होय तो
शां शां लक्षणे थाय ?

हृत्पीटोर्ध्वानिलस्तम्भः

गिरायामोऽस्थिपर्बुरुक् ।

घूर्णनोद्वेष्टनं गात्रश्यावता वातिके विषे ॥ १७ ॥

વિષમાં વાયુ વધારે હોય તો હૃદયમાં
પીડા થાય, વાયુ ભિંચો ચઢે, સ્તંભ થાય,
શિરાઓ ફૂલી જાય, હાડકાંમાં અને પર્વમાં
પીડા થાય, ઝાકાં આવે છે, ઉદ્વેષ્ટન થાય અને
શરીરનો રંગ ઘદામી થાય.

संज्ञानाशोष्णनिश्वासो हृद्वाहः कटुकामयता ।

मांसावदरणं शोफो रक्तपीतश्च पैत्तिके ॥ १८ ॥

વિષમાં પિત્ત વધારે હોય તો ભાન જતું
રહે છે, નિશ્વાસ ગરમ હોય છે, હૃદયમાં ખળે
છે, મો તીખુ રહે છે, માંસ જાણે ચિરાતું
હોય એવું થાય છે તથા રતો કે પીળો સોજો
આવે છે.

छर्द्यरोचकहृत्क्षાસપ્રસેકોક્કેશપીનસૈઃ ।

સશૈલ્યમુલ્કમાયુર્ધૈવિઘ્નાચ્છેલ્પ્માધિકં વિષમ્ ॥

ભ્રૂલટી, અરચિ, હૃક્ષાસ, લાળ પડે,
ઉત્કેશ, ગ્રીભમ, ટાઢ વાય, મો ગળ્યું રહે-
એટલા ઉપદ્રવો ઉપરથી સમજવું કે જેમાં કંઈ
વધારે છે.

दोषवार उपाय

पिण्याकेन व्रणालेपस्तैलाभ्यङ्गश्च वातिके ।

स्वेदो नाडीपुलाकाद्यैर्वૃહણश्च विचिहितः ॥ २० ॥

જે વિષમાં વાયુ વધારે હોય તો ડંખના
ત્રણ ઉપર ખાળનો લેપ કરવો, તેલ ચોપડવું;
નાડીસ્વેદ, પુલાકસ્વેદ વગેરે પ્રકારના શેક કરવા
અને વૃહણનો વિધિ (સુ. ૧૪/૯, ૯૩) કરવો
એ હિતકર છે.

पैत्तिकं स्तम्भयेस्सैઃ પ્રદેહૈશ્ચતિશીતલૈઃ ।

જે વિષમાં પિત્ત વધારે હોય તો ખૂબ ઠંડાં
સેચનો વડે અને ખૂબ ઠંડા ળડા લેવો વડે
વિષનું સ્તંભન કરવું.

लेखनच्छेदनस्वेदघ्नमैः श्लैष्मिकं जयेत् ॥ २१ ॥

જે વિષમાં કંઈ વધારે હોય તો લેખન,
છેદન, સ્વેદન અને વમન એ ચાર ક્રિયાઓ
વડે એ કંઈવાળા વિષને મટાડવું.

स्वेदन, लेप અને सेचन सशेकां ध्याये करवां ?

कीटानां त्रिप्रकाराणां त्रैविध्येन क्रिया हिता ।

स्वेदालेपनसेकांस्तु

कोष्णान् प्रायोऽवचारयेत् ॥ २२ ॥

અન્યત્ર મૂર્ચ્છિતાહંશપાકતઃ કોયતોઽથવા ।

(કંઈના, પિત્તના અને વાયુના) ત્રણ પ્રકાર-
ની કીટની ત્રણ પ્રકારની પેતપેતાની જુદી-
જુદી ક્રિયા કરવી એ હિતકર છે. પણ જો
મૂર્ચ્છા ન આવી હોય, ડખ પાકતો ન હોય
અથવા સડતો ન હોય તો સામાન્ય રીતે
ત્રણ દોષના કીટમાં સ્વેદન, લેપ અને મેચન
સશેકાં કરવાં. (ત્રિદોષના કીટ કરડે તે અસાધ્ય
હોવાથી એ ચોથા પ્રકારના કીટની ચિકિત્સા
કરવાની હોતી નથી).

अथा जेरी डंખना उत्तम उपाय

नुकेशाः सर्पपाः पीना गुडो जीर्णश्च धूपनम् ॥ २३

વિપદંશસ્ય સર્વસ્ય કાદયપઃ પરમઘ્વીત્ ।

માણસના વાળ, પીળા સરસવ અને જૂનો
ગોળ એ ત્રણ વસ્તુઓ વડે જેરી ડંખવાળા
ભાગને ધૂપ દેવો. એ બધી જાતના જેરી ડંખ
માટે ઉત્તમ છે એવું ભગવાન કાશ્યપ કહી
ગયા છે.

विपन्नं च विधि सर्वं कुर्यात्संशोधनानि च ॥ २४ ॥

વળી વિષનો નાશ કરે એવો બધો વિધિ
(ક્રમ) તથા સંશોધનો કરવા.

ઉચ્ચ જેરવાળા કીડા અને વીંછી કરજ્યાના

उपाय

साधयेत्सर्वद्वष्टान् विषोत्रैः कीटवृद्धिकैः ।

જેનું જેર ઉચ્ચ હોય એવા કીડા કે વીંછી
જને કરજ્યા હોય તેને સાધ કરજ્યા જેવી
ચિકિત્સા (ઉપાય) કરીને મટાડવું.

તન્દુલીયકનુલ્યાંશાં ત્રિવૃતાં સર્પિયા પિવેત્ ॥૨૫
યાતિ ક્રીટવિપૈઃ કમ્પં ન કૈલાસ દ્વાનિલૈઃ ।

તાંદળબ બેટલું નસોતર અને તાંદળબે ઘી સાથે પીવાં. એમ કરવાથી જમ પવનોથી ડેલાસને ક્ષોભ થતો નથી, તેમ ક્રીડાનાં વિષોથી માણસને ક્ષોભ થતો નથી.

ક્ષીરિવૃક્ષત્વગાલેપઃ શુદ્ધે ક્રીટવિયાપહઃ ॥ ૨૬ ॥

શોધન થઈ રહ્યા પછી ક્ષીરીવૃક્ષોની અંત-
છાંલનો શેષ કરવાથી ક્રીડાનું ઝેર મટી બચ છે.

મુક્કાલેપો વરઃ શોક્રોદદાહજ્વરપ્રણુત્ ।

સોષી, તોદ, બળતરા અને તાવ-એટલા ઉપદ્રવો મટાડે એવો (મટાડવા માટે) મોતીનો શેષ ઉત્તમ છે.

દશાંગ અગદ

વચા હિહ્યુ વિહ્જાનિ સૈન્ધવં ગજપિપ્પલો ॥૨૭॥
પાઠા પ્રતિવિયા વ્યોર્ષં કાદ્યપેત વિનિર્મિતમ્ ।

દશાઙ્ગમગદં પીત્વા સર્વક્રીટવિપં જયેત્ ॥ ૨૮ ॥

વજ, હિંગ, વાવડિંગ, સૈંધવ, ગજપીપર, કાળીપાડ, અતિવિષની કળી, ત્રિકટુ (સૂંકે, મરી અને પીપર) એ દશ અંગતું બનેલું સજવાન કાર્યપે નિર્માણ કરેલું અગદ પીને બધા ક્રીડાનું ઝેર મટાડવું.

વીંછી કરચાના ઉપાય

સયો વૃશ્ચિકજં દંશં ચમતૈલેન સેવયેત્ ।

વિદારિગન્થાસચ્ચેન ક્વોષ્ણેનેતરેણ વા ॥ ૨૯ ॥

લવણોત્તમયુક્તેન સર્પિયા વા પુનઃ પુનઃ ।

સિચ્ચેત્કોષ્ઠ્યારનાલેન સક્ષીરલવણેત વા ॥ ૩૦ ॥

વીંછી કરડે કે તરત જ વીંછીના ડંખ ઉપર ચકતેલવું અથવા શાલિપણી વડે સિંચ કરેલા ખીબા સશેકા તેલથી અથવા ઘીમાં સૈંધવ નાખીને એ વી વડે અથવા છડેલા ઘડેની (ખાટી) કાજમાં દૂધ અને સૈંધવ નાખીને એ કાંજ વડે સેચન કરવું.

ઉપનાહો છૂટે મૃષ્ઠઃ કલ્કોડ્જાઝ્યાઃ સસેન્ધવઃ ।

છરુના કદકમાં સૈંધવ નાખીને એને ઘીમાં શેકીને એનું પોટીસ વીંછીના ડંખ ઉપર પાધવું. આદંશં સ્વેદિતં ચૂર્ણઃ પ્રચ્છાય પ્રતિસારયેત્ ॥ ૩૧ ॥
રજનીસૈન્ધવ્યોપશિરીપફલપુષ્પજૈઃ ।

વીંછીના ડંખ ઉપર (વીંછી કરચો હોય તે ભાગ ઉપર) બધી ખાણુએ ફરતો શેક કરીને પછી ડંખ ઉપર મુખ્ધાન કરીને હળદર, સૈંધવ, ત્રિકટુ, સરસડાનાં ફળ અને સરસડાનાં ખી એટલાંના ચૂર્ણો વડે પ્રતિસારણ કરવું.

માનુલુહ્નામ્લગોમૂત્રપિપ્તં ચ સુરસામ્નજમ્ ॥ ૩૨ ॥
લેપઃ સુલોષ્ણશ્ચ હિતઃ

પિપ્પ્યાકો ગોમયોડપિ વા ।

બિબેરાના રસમાં, ખટાશમા અને ગાયના મૂતરમા તુળસીની માંજરો (કે પાદડાં) વાટીને એનો વીંછીના ડંખવાળા ભાગ ઉપર શેષ કરવો અથવા સહેવાય એટલા ગરમ બેબેનો કે સહેવાય એટલા ગરમ ગાયના છાણુનો શેષ કરવો એ ફાયદાકારક છે.

પાને સર્પિર્મધુયુતં ક્ષીરં વા મૂરિચર્કરમ્ ॥ ૩૩ ॥

ઘીમા મધ નાખીને પાવું અથવા ગાયના દૂધમાં પુષ્કળ સાકર નાખીને પાવું.

પારાવતશકૃત્ પથ્યા તગરં વિશ્વમેપજમ્ ।

વીજપૂરસોન્મિશ્રઃ પરમો વૃશ્ચિકાગદઃ ॥ ૩૪ ॥

કપૂતરની (કે હોલાની) હગાર, હરડે, તગર અને સૂંકે-એટલી વસ્તુઓને બિબેરાના રસમાં મેળવીને પીવું એ વીંછીનું ઉત્તમ અગદ છે.

સરૌચલોપૂર્વપ્ત્વા ચ હન્તિ વૃશ્ચિકજં વિપમ્ ।

શેવાળ (લીલ) સાથે ઊંટની દાદ ઘસીને ચોપડવાથી વીંછીના ઝેરનો નાશ થાય છે.

હિહ્જના હરિતાલેન માનુલુહ્નરસેન ચ ॥ ૩૫ ॥

લેપાહ્નનાભ્યાં ગુટિકા પરમં વૃશ્ચિકાપહા ।

હિંગ, હરતાલ અને બિબેરાના રસ વડે બનાવેલી ગોળીઓ ઘસીને શેષ અને અંજન કરવાં, એ વીંછીના ઝેરનો ઉત્તમ રીને નાશ કરે છે.

કરઙ્ઙાર્જુનશેલ્દનાં કટઙ્ઙ્યાઃ કુટઙ્ઙસ્ય ચ ॥ ૩૬ ॥

શિરીપસ્ય ચ પુષ્પાણિ મસ્તુના દંશલેપનમ્ ।

કણુજ, સાદડ, ગૂંદાં, અરણી, કડ અને સરસડાનાં ફૂલ-એટલાં ઔષધોને દહીંમાંથી છૂટેલા પાણી સાથે વાટીને એનો વીંછીના ડંખ ઉપર શેષ કરવો.

યો મુહ્યતિ પ્રથ્વસિતિ પ્રલપત્યુન્નવેદનઃ ॥૩૭॥
તસ્ય પથ્યાનિશારુણ્ણામહ્નિષ્ટાતિવિપોષણમ્ ।
સાલ્લાદુન્નતં વાર્તાકરસપિપ્તં પ્રલેપનમ્ ॥ ૩૮ ॥

વીંછીનું ઝેર ચડવાથી જેને મૂચ્છાં આવતી હોય. જે હાંતો હોય, લવરી કરતો હોય અને જેને ખટ્ટ પીડા થતી હોય તેને હરડે, હળદર, પીપર, મજ્જા, અતિવિષની કળી, મરી અને દૂધીનું ડીંટું, એટલી વસ્તુએને વંતાકના રસમાં લસોટીને ડંખ ઉપર શેષ કરવો.

સર્વત્ર ચોગ્રાલિવિષે પાયયેહધિસર્પિપી ।
વિધ્યંત્સિરાં વિદ્યાચ્ચ વમનાહ્નનાવનમ્ ।

ઉષ્ણાક્તિગ્ધામ્લમધુરં મોજનં ચાનિલાપહમ્ ॥૩૯

વીંછીનું ઝેર ઉગ્ર હોય એવા બધા પ્રસંગો- મા દહાં અને ઘી ભેગાં કરીને પાવાં, ફસ ખોલવી, વમન, અંજન અને નરચની ક્રિયાઓ કરવી તથા વાયુને મટાડે એવું ગરમ, સિન્ગધ, ખાટું અને ગરુડું મોજન આપવું.

નાગરં ગૃહકપોતપુરીપં
વીજપૂરકરસો હરિતાલમ્ ।

સંઘવં ચ વિનિહન્ત્યગદોડ્યં

લેપતોડલિકુલજં વિપમાશુ ॥ ૪૦ ॥

સૂંઠ, પાળેલા કપૂતરની હઘાર, બિબેરાને રસ. હરતાલ અને સૈધવ-એ બધાનો શેષ કરવો; આ અગદ (શેષ કરવાથી) ગમે તે જાતના વીંછીના ઝેરનો તરત નાશ કરે છે.

અન્તે વૃશ્ચિકદ્રણાનાં સમુદીણ મૃદાં વિષે ।

વિષેણાલેપયેદ્દંશમુચ્ચિટિદ્દેડ્યયં વિધિઃ ॥ ૪૧ ॥

કે વીંછીના ઝેરનું ઝેર ખણુ જ વધી પડે તો છેવટે (ખીજ ઉપચાર કર્યા છતાં ન મટે તો) જેને વીંછી કરક્રો હોય તેને ડંખ ઉપર સ્થાવર વિષનો શેષ કરવો. ઉચ્ચિટિંગ વીંછી માટે પણ આ જ વિધિ છે.

નાગપુરીપચ્છ્રં રોહિપમૂલં ચ શેલુનોયેત ।

કુર્યાદ્ ગુટિકાં લેપાદિયમલિ-

વિપનાશની શ્રેષ્ઠા ॥ ૪૨ ॥

હાથીની હગારમાં બિબેલા બિલાડીના ટાપ, શેહિસ ખડનાં મૂળ, એ ધની ગૂંદાના રસમાં ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળીઓ ઘસીને ડંખ

ઉપર શેષ કરવો, એ વીંછીના ઝેરનો નાશ કરવાનું ઉત્તમ ઔષધ છે.

અર્કસ્થ્ય દુગ્ધેત શિરીપવીજં

ત્રિભાંવિતં પિપ્પલિચૂર્ણમિશ્રમ્ ।

एगोऽगदो हन्ति विपाणि कीट-

भुजङ्गलूतोनुरवृश्चिकानाम् ॥ ૪૩ ॥

સરસડાનાં ખીને આકડાના દૂધની ત્રણ વાર લાવના દેવી. પછી એમાં પીપરનું ચૂર્ણ ભેળવવું. આ અગદ, કીટ, સાપ, કરોળિયા, ઉંદર અને વીંછીના ઝેરનો નાશ કરે છે. (આ ચૂર્ણ વડે પ્રતિસારણુ કરવું.)

શિરીપપુષ્પં સકરજ્જવીજં

કાઝ્મીરજં કુષ્ઠમનઃશિલે ચ ।

एगोऽगदो रात्रिकवृश्चिकानां

संक्रान्तिकारी कथितो जिनेन ॥ ૪૪ ॥

સરસડાનાં ખી, કણુજનાં ખી, કેસર, ઉપલેટ અને મણુશીલ-એટલાં દ્રવ્યોનું અગદ શેષ કરવાથી કે ઘસવાથી રાત્રિક (ઉચ્ચિટિંગ-શ્લોક ૧૪) વીંછીઓના ઝેરને કાઢી નાખે છે; એવું ભગવાન ખુદ કહી ગયા છે.

લૂતા (કરોળિયા)

કીટેભ્યો દારુણતરા લૂતાઃ પોઢશ તા જગુઃ ।
મપ્રાવિશતિરિત્યેકે તતોડ્યન્યે તુ મૂયસીઃ ॥

सहस्ररस्यनुचरा वदन्त्यन्ये सहस्रदाः ।

यद्वપद्रवरूपा तु लूतैकैव विपात्मिका ॥ ૪૬ ॥

કીટો (કીડા) કરતાં પણ લૂતા (કરોળિયા) વધારે ભયંકર છે. મુનિઓ કહે છે કે લૂતા સોળ જાતની છે. ખીજ કેટલાક કહે છે કે લૂતા અઠ્ઠાવીસ જાતની છે. ખીજ કહે છે કે, લૂતા એનાથીયે વધારે જાતની છે. ખીજ વળી સૂર્યના અનુચરો કહે છે કે લૂતા હજારો જાતની છે. પણ (અમારો મત એવો છે કે) લૂતાઓ અનેક જુદાજુદા ઉપદ્રવોવાળી અને અનેક આકારની હોવા છતાં એ બધી ઝેરી હોવાથી એક જ જાતની છે.

લૂતાના કાપવાર પ્રકાર પાડવાનું કારણ રૂપાણિ નામતસ્તસ્યા દુશ્વયાન્યતિસંક્રાર્ત્ ॥

નાસ્તિ સ્થાનવ્યવસ્થા ચ

દ્વોપત્તોડતઃ પ્રચક્ષતે ॥૫૭॥

લૂતાનાં જુદાંજુદાં નામે ઉપરથી એનાં લક્ષણો જાણવાં ખડુ મુરકેલ છે; કારણ કે જુદા-જુદાં નામની લૂતાનાં લક્ષણો તદ્દન જુદાંજુદાં નથી પણ ખડુ સેગસેગ થઈ જાય એવાં છે. વળી લૂતા જે સ્થાનમાં જન્મી હોય તે ઉપરથી પણ એના પ્રકાર પાડીને દરેક પ્રકારનાં લક્ષણો કહેવાં પણ શક્ય નથી; કારણ કે ક્રીડાની ખાખતમાં જે ઉત્પત્તિસ્થાનને નિયમ છે એવે લૂતાની ખાખતમાં નથી. તેથી દોષને ધોરણે લૂતા વિષે કહેવામાં આવશે.

સાધ્યઅસાધ્ય

કુચ્છસાધ્યા પૃથગ્દોષૈરસાધ્યા નિચચેત સા ।

જુદાજુદા દોષને કોપાવે એવા વિષવાળી લૂતા કુચ્છસાધ્ય છે, ત્રણે દોષને સાથે કોપાવનારી લૂતા અસાધ્ય છે.

લૂતાના દોષવાર દંશનાં લક્ષણ

તદંશઃ પૈત્તિકો દાહહૃદસ્ફોટજ્વરમોહવાન્ ॥

મૃદ્ધોપ્મા રક્તપીતામઃ ક્લેદી દ્રાક્ષાફલોપમઃ ।

પિત્ત કોપાવે એવા એના ડંખ હોય તો દાહ, તરસ, કોષ્ઠા, તાવ અને મોહ થાય છે. ડંખ ખડુ ગરમ હોય છે, લાલ કે પીળો હોય છે, કથેદવાળો અને કાળી દ્રાક્ષના ફળના જેવા આકારનો થઈ જાય છે.

શ્લેષ્મિકઃ કઠિનઃ પાણ્દુઃ પરુપકમ્પ્લાકૃતિઃ ॥

નિદ્રાં શીતજ્વરં કાસં કળ્દં ચ કુસ્તે મૃશામ્ ।

લૂતાને કહને કોપાવે એવો ડંખ (લૂતા કરડી હોય તે જગા) કઠણું, ધોળો, ફાલસા જેવા આકારનો થઈ જાય છે, એને ક્ષીધે પુષ્કળ શીતજ્વર, ઉધરસ અને ખલજા આવે છે.

વાતિકઃ પરુપઃ શ્યાવઃ પર્વમેદજ્વરપ્રદઃ ॥૫૦॥

વાયુને કોપાવે એવી લૂતા કરડી હોય તો જ્યાં એ કરડી હોય તે જગા (દંશ, ડંખ) પરુપ, ખદામી રંગની થઈ જાય છે તથા એને લીધે શરીરનાં પર્વ જાણે તૂટે છે અને તાવ આવે છે.

તદ્વિભાગં યથાસ્વં ચ દ્વોપલિઙ્ગૈર્વિભાવયેત્ ।

દરેક દોષનાં લક્ષણો ઉપરથી ઠઈ લૂતા

કયા પ્રકારની છે (વાયુની, પિત્તની, કહની કે ત્રિદોષની છે) તે નક્કી કરવું.

અસાધ્ય લૂતાનાં લક્ષણ

અસાધ્યાયાં તુ દુન્મોહશ્વાસ-

હિષ્માશિરોમ્નહાઃ ॥૫૧॥

શ્વેતપીતાસિતારક્તાઃ પિટ્તિકાઃ શ્વયપૃદ્ધવઃ ।

વેપથુર્વમ્યુદીહસ્ત્વદ્વાન્ધ્યં વક્ત્રાસતા ॥૫૨॥

શ્યાવોષ્ઠવન્નવન્તત્યં પૃષ્ઠગ્રીવાવમજ્જનમ્ ।

પક્વમ્સૂતવર્ણં ચ દંગ્તાત્સ્વવતિ શોષિતમ્ ॥૫૩॥

અસાધ્ય લૂતા કરડે ત્યારે હૃદયનો મોહ થાય છે, હાંફ અને હેડકી આવે છે, માથું જકડાઈ જાય છે; ધોળી, પીળી અને કાળી ફાલ્લીઓ થાય છે, સોજો આવે છે, ઠંપ થાય છે, ભિલટી થાય છે, અગન ખળે છે, તરસ લાગે છે, અંધાપો આવે છે, નાક યાંકું થઈ જાય છે; હોડ, મોં અને દાંત ઠાળા પડી જાય છે; પીઠ અને ડોક સાંગી જાય છે તથા ડંખમાંથી પાકા જાંબુ જેવા રંગતુ ઘોહી નીકળે છે.

સર્વોડપિ સર્વજા પ્રાયો વ્યપદેશસ્તુ મ્યુસા ।

સામાન્ય રીતે બધી લૂતા ત્રિદોષની હોય છે પણ ત્રણે કોષેલા દોષમાંથી જે દોષ વધારે કોષે હોય તે ઉપરથી એ અમુક દોષની લૂતા છે એવું નામ આપવામાં આવે છે.

તીક્ષ્ણમધ્યાવરત્વેત સા ત્રિધા હન્યુપેક્ષિતા ॥

સત્તાહેન દશાહેન પક્ષેણ ચ પરં ક્રમાત્ ।

લૂતાનું ઝેર તીક્ષ્ણ છે કે સાધારણ છે કે હલકું (નરમ) છે એ ધોરણે લૂતા ત્રણ પ્રકારની છે. લૂતાના ઝેરના વખતસર યોગ્ય ઉપાય કરવામાં ન આવે તો તીક્ષ્ણ લૂતાનું ઝેર સાત દહાડામાં, સાધારણ ઝેરવાળી લૂતાનું ઝેર દશ દહાડામાં અને હળવા ઝેરવાળી લૂતાનું ઝેર એક વખવાડિયામાં માગી નાખે છે.

લૂતા કરડે તેનાં સામાન્ય લક્ષણ

લૂતાદંશશ્ચ સર્વોડપિ દ્વદ્રુમળ્ડલસન્નિમઃ ॥૫૫

સિતોડસિતોડરુણઃ પીતઃ શ્યાવો વા મૃદુરુહતઃ

મચ્ચે કૃષ્ણોડથવા શ્યાવઃ

પર્યન્તે જાલકાઘૃતઃ ॥૫૬॥

વિસર્પવાંશ્લોફયુતસ્તપ્યતે બહુવેદનઃ ।

જ્વરાગ્નિપાકવિક્કેદકોથાવદરણાન્વિતઃ ॥૫૭॥

ન્લેદેન યત્સ્પૃશલ્યક્લં તત્રાપિ કુરુતે ઘ્ર્ણમ્ ।

ગમે તે બતની લૂતા કરડે નોપણ એનો ડંખ (કરડેલી જગા) દાદરનાં ચકરડાં બેવો; ધોળો, કાળો, આછો લાલ, ખીળો કે બદામી રંગનો; મૂક, જિપસી આવેલો; વચમાં કાળો કે બદામી રંગનો પણ ફરતી કિનાર ઉપર માંસનાં બળાંબળા પડી ગયાં હોય એવો; વિસર્પવાળો, સોબવાળો, તપેલો, ખડુ પીડાવાળો હોય છે. એને ક્ષીધે તાવ આવે છે, એ ષટ પાકે છે, એમા ક્ષેદ, સડો અને દરણુ થાય છે. એનો ક્ષેદ જે અંગને અડકે ત્યાં પણ વ્રણ થાય છે

લૂતાયુ' વિષ ક્યાંક્યાંથી બહાર નીકળે છે ?

શ્વાસદંપ્રશ્નમૂત્રમૂત્રકલ્પલાલાનલ્વાર્તવૈઃ ॥૫૮॥

મણમિચ્છમ્ન્યેવા વિપં વક્ત્રાદ્વિશેષતઃ ।

લૂતા પોતાનું વિષ શ્વાસ, દાઢ, ઝાડો, પેશાબ, વીર્ય, લાળ, નખ અને આર્તવ-એ આઠ વાટે બહાર કાઢે છે, પણ ખાસ તો એ મોવાટે કાઢે છે. (લૂતાનો શ્વાસ અડકે, એ કરડે, એ નખ મારે વગેરે આઠ રીતે એનું જેર માણસના શરીરમાં દાખલ થઈ શકે છે.)

લૂતા નામેર્દશત્યૂર્ધ્વમૂર્ધ્વં ચાધશ્ચ કીટકાઃ ॥૫૯॥

તદુપિતં ચ વચ્ચાદિ દેહે પૃક્તં વિકારકૃત્ ।

લૂતા ડૂંટીથી ઉપરના શરીરના કોઈ ભાગમાં કરડે છે, કીટ ડૂંટીથી ઉપરના અને નીચેના કોઈ પણ ભાગમાં કરડે છે. એમણે (લૂતા અને કીટે) ખગાડેલુ વસ્ત્ર વગેરે જે શરીરને અડકે તો રોગ થાય છે.

લૂતાયુ' તીક્ષ્ણુ ઝેર સાત દિવસમાં કેવી રીતે મારી નાખે છે ?

દિનાર્થં લક્ષ્યતે નૈવ દંશો લૂતાવિપોદ્ભવઃ ॥૬૦॥

સૂચીવ્યધવદામાતિ તતોડ્સી પ્રથમેડહન્તિ ।

અવ્યક્તવર્ણઃ પ્રચલઃ કિન્ચિત્કણ્ડુજાન્વિતઃ ॥૬૧॥

લૂતાના ઝેરથી થયેલો ડંખ અડધો દિવસ સુધી તો ઓળખાતો જ નથી. પછી પહેલે દિવસે એ ડંખ સોયના ઘોચ બેવો દેખાય છે, એનો

રંગ જુદો તરી આવે એવો હોતો નથી, એ ડંખ ચંચળ હોય છે અને એમા જરા ખલુજ આવે છે.

દ્વિતીયેડમ્યુન્નતોડ્નતેપુ

પિટિકારવ વાડડચિતઃ ।

વ્યક્તવર્ણાં નતો મધ્યે કણ્ડુમાન્ ગ્રન્થિસન્નિમઃ ॥

ખાજે દિવસે ડંખની ફરતી ધાર જિપસી આવે છે અથવા બહુ ખીચોખીચ ફેલેલીએ થઈ હોય એવું થઈ બન્ય છે, ડંખનો રંગ જુદો તરી આવે છે, ડંખ વચ્ચેથી ખાડાવાળો હોય છે, એમાં ખલુજ આવે છે અને ગાંઠ બેવો લાગે છે.

તૃતીયે સજ્જરો રોમહર્ષકુટ્કમણ્ડલઃ ।

શરાવરુપસ્તોદાહ્યો રોમકૃપેપુ સાન્નવઃ ॥૬૨॥

ત્રીજે દિવસે તાવ આવે છે, વાળ ખડા થઈ બન્ય છે, રાતા ચકામા પડે છે, કોડિયા બેવો આકાર થઈ બન્ય છે, પુષ્કળ તોદ થાય છે અને રૂંવાડાંનાં છિદ્રોમાં સાવ થાય છે.

મહાંશ્વતુર્થે શ્વપયુસ્તાપશ્વાસધ્રમપ્રદઃ ।

ચોથે દિવસે ખડુ સોજે આવે છે, તખી બન્ય છે, હાંફ ચડે છે અને ફેર આવે છે.

વિકારાન્ કુરુતે તોસ્તાન્ પશ્ચમે વિપકોપજાન્ ॥

પાંચમે દિવસે વિષના પ્રકોપને ક્ષીધે ઉત્પન્ન થતા જુદાજુદા અનેક ઉપદ્રવો થાય છે.

પષ્ટ વ્યાપ્નોત મર્માણિ

સતમે હન્તિ જીવિતમ્ ।

છઠ્ઠે દિવસે એ મર્મસ્થાનોમા પ્રચરે છે.

સાતમે દિવસે એ મારી નાખે છે.

इति तीक्ष्णं विपं,

મધ્યં હીનં ચ વિમજેદતઃ ॥૬૫॥

આ તો તીક્ષ્ણ વિષનાં લક્ષણ કહ્યાં. મધ્ય (સાધારણ) અને હીન (મંદ) વિષના લક્ષણ આ ધોરણે જ જુદાં નક્કી કરવાં.

લૂતાયુ' વિષ તદન શમી જવાની મુદત પર્કર્થિશતિરાત્રેણ વિપં શામ્યતિ સર્વથા ।

લૂતાયુ' વિષ એકવીસ રાતે તદન શમી બન્ય છે.

ભૂતાના વિધના ઉપાય

કરો કે તરત શુ કરવું?

અથાશુ ભૂતાદપ્સ્ય શસ્ત્રેનાદંશમુચ્ચરેત્ ॥ ૬૬ ॥
દહેચ્ચ જાત્યવૌષ્ઠાચૈર્ન તુ પિત્તોત્તરં દહેત્ ।

હવે ભૂતાના ડંખને (ડંખવાળા ભાગને) જલદીથી શસ્ત્ર વડે કાપીને કાઢી નાખવો. જાંખ-વૌષ્ઠ વગેરે (સૂ. ૨૫/૩૫, ૩૫૩) યંત્રો વડે એ ભાગને ખાળવો પણ જેમાં પિત્ત વધારે કાંખુ હોય એવા ડંખને ખાળવો નહિ.

કેવા ડંખને ન કાપવો કે ન ખાળવો ?

કર્કશં મિત્રરોમાણં મર્મસન્ધ્યાદિસંગ્રિતમ્ ॥ ૬૭ ॥
પ્રસૂતં સર્વતો દંશં ન છિન્દીત દહેન્ન ચ ।

જે ડંખ કંકણ, ફાટેલા વાળવાળો, મર્મ-સ્થાન ઉપર કે સાંધા ઉપર થયેલો, અધી ખાણુએ પ્રસરેલો હોય તે ડંખને કાપવોયે નહિ અને ખાળવોયે નહિ.

ડંખને ખાળ્યા પછી શુ કરવું ?

લેપયેહ્મગમર્દૈર્મધુસૈન્ધવસંયુતૈઃ ॥ ૬૮ ॥

સુશીતૈઃ સેચયેચ્ચાનુ કપાયૈઃ ક્ષીરિવૃક્ષજૈઃ ।

ડંખને ખાળ્યા પછી અગદોમાં મધ અને સૈન્ધવ નાખીને ડંખ ઉપર લેપ કરવો, અને પછી ક્ષીરિવૃક્ષોના ખડુ જ કંડા કવાથો વડે સેચન કરવું.

સર્વતોડપહરેદ્રકં શુક્લાઘૈઃ સિરયાડપિ વા ॥ ૬૯ ॥

સેરુલેપાસ્નતઃ ક્ષીતા ઘોઘિશ્લેષ્માતકાક્ષકૈઃ ।

રૂમડી વગેરેથી અથવા ફસ ખેાલીને અધી ખાણુથી લોહી કાઢી નાખવું. પછી પીપળો, ગૂંદાં અને ખહેડાંનાં કંડાં સેચન અને લેપ કરવાં.

પદ્મક અગદ

હળદર, દારુહળદર, રતાંજળી, મજીડ, તગર અને કેસર સાથે મધ અને ઘી-એ ચંપક નામનું અગદ પહેલાંના (શ્લોક ૭૦૩, ૭૧ વાળા અગદ) કરતાં વધારે ચડિયાતું છે.

તદ્દ્વોમયનિષ્પીડશર્કરાઘૃતમાક્ષિકૈઃ ॥ ૭૨ ॥

ગાયના છાણુના રસમાં સારકર, ઘી અને મધ ભેળવવાથી એના (ચંપક અગદના) જેવું જ અગદ બને છે.

મંદર અને ગંધમાદન અગદો

અપામાર્ગમનોહ્વાલદાર્વીચ્વામકોરિકૈઃ ।

નતૈલાકુષ્ઠમરિચયપ્થાહ્વઘૃતમાક્ષિકૈઃ ॥ ૭૩ ॥

અગદો મન્દરો નામ તથાજ્વ્યો ગન્ધમાદનઃ ।

નતૈરોઘ્રવચ્ચાકટ્વીપાટૈલાપત્રકુક્કુમૈઃ ॥ ૭૪ ॥

અધાડો, મલુશીલ, હરતાલ, દારુહળદર, રાહિસ ખડ, ગેરુ, તગર, એલચી, ઉપશેટ, મરી, જેહીમધ, ઘી અને મધ વડે મંદર નામનું અગદ બને છે.

તથા તગર, લોધર, વજ, કંડુ, કાળી પાડ, એલચી, તમાલપત્ર અને કેસર વડે ખીણું ગંધ-માદન નામનું અગદ બને છે.

સંશોધન

વિપન્ન ઘહુદોષેષુ પ્રયુક્તિત વિશોધનમ્ ।

જે માલુસોમાં દોષો ખડુ હોય તેમનું, વિધને નાશ કરે એવાં દ્રવ્યોથી સંશોધન કરવું.

યપ્થયાહમદનાક્કોહ્લજાલિનીસિન્ધુવારિકાઃ ॥ ૭૫ ॥

કપે જ્યેષ્ઠામ્બુના પીન્વા વિપમાશુ સમુદ્રમેત્ ।

ત્રિરીપત્રન્વહ્મૂલફલે વાડ્કોહ્લમૂલવત્ ॥ ૭૬ ॥

કંકના પ્રકોપમાં જેહીમધ, મીઠળ, અડોલ-ના મૂળ, પટોળ, નગોડ એટલી વસ્તુઓના

ત્રિકુળા, ગળી, નસોતર વગેરેના રેચ આપવો.
નિવૃત્તે દાહશોફાદોં કર્ણિકાં પાતયેદ્ દ્રણાત્ ॥૭૭
જ્યારે દાહ, સોબે વગેરે મટે ત્યારે ત્રણ-
માંથી કૃષ્ણિકાને (માંસના ડોડાને) પાડવો
(ખેરની નાખવો).

કૃષ્ણિકાને પાડવાના (ખેરવવાના) ઉપાય
કુસુમ્ભપુર્યં ગોદન્નઃ સ્વર્ણક્ષીરી કપોતચિદ્ ॥
ત્રિવૃતા સૈન્ધવં દન્તી કર્ણિકાપાતનં, તથા ॥૭૮ ॥
મૂલમુત્તરવારુણ્યા વંશનિલેલ્લસંયુતમ્ ॥
તદ્વચ્ચ સૈન્ધવં કુપ્તં દન્તીરુદ્ધુકદૌર્ગિકમ્ ॥૭૯ ॥
રાજકોશાતકીમૂલં, કિષ્કો વા મથિતોદ્ભવઃ ॥

કસૂખાનાં ફૂલ, હરતાલ, દારૂડી, કચ્છતરની
હરાર, નસોતર, સૈંધવ, નેપાળો-એ બધાં
મળીને કૃષ્ણિકાને પાડનારું ઔષધ છે. તે જ
પ્રમાણે હૃદીના મૂળ, વાસની બહુ જ પાતળી
છાલ-એ બે મળીને કૃષ્ણિકાને પાડનારું ઔષધ
છે. તે જ પ્રમાણે સૈંધવ, ઉપસેટ, નેપાળો,
કડુ, હૃદી અને ગલકાંનાં મૂળ-એ બધાં મળીને
કૃષ્ણિકાને પાડનારું ઔષધ છે. અથવા મથિ-
તમા તળે ધેટેલા રગડો એ પણ કૃષ્ણિકાને પાડ-
નારું ઔષધ છે.

કર્ણિકાપાતસમયે ચુંદ્યેચ્ચ વિપાપહૈઃ ॥૮૦ ॥

કૃષ્ણિકા પાડતી વખતે વિષનો નાશ કરે
એવાં દ્રવ્યો વડે બુંદણ કરવું.

સ્નેહન ધી વડે જ કરવું

સ્નેહકાર્યમશેર્યં ચ સંપિપૈવ સમાચરેત્ ॥

વિપસ્ય વૃદ્ધયે તૈલમ્નેરિવ ત્ણોલુપમ્ ॥૮૧ ॥

જ્યાં સ્નેહન કરવાનું કહ્યું હોય ત્યાં સ્નેહન-
માં જે કંઈ કરવાનું હોય તે બધું ધી વડે જ કરવું;
કારણ કે જેમ સૂકા કુમળા ઘાસ અને વેલાથી
અગ્નિ વધે છે, તેમ તેલને ક્ષીધે જે પ્રસરી જાય છે.

લૂતાના ઝેર માટે અગદો

દ્વીવેરવૈકઙ્કતગોપકન્યા-

મુસ્તાશીમીચન્દનટિણ્ડુકાતિ ॥

ત્રૌવાલનીલોત્પલવક્રયટ્ટી-

ત્વજ્ઞનાકુલીપન્નકરાઠમધ્યમ્ ॥૮૨ ॥

રજનીઘનસર્પલોચના-

કણગુણ્ઠીકણમૂલચિત્રકાઃ ॥

વરુણાશુરુધિલ્વપાટલી-

પિચુમન્દામયશેલુકેસરમ્ ॥૮૩ ॥

થિલ્વચન્દનનતોત્પલગુણ્ઠી-

પિપ્પલીનિચુલ્લવેતસકુપ્તમ્ ॥

શુક્તિશાકવરપાટલિભાગ્ની-

સિન્દુવારકરઘાટવરાહમ્ ॥૮૪ ॥

પિત્તકફાનિલલૂતાઃ પાનાહ્નનસ્યલેપસેકેન ॥

અગદવરા વૃત્તસ્થાઃ કુગર્તીરિવ વારયન્ત્યેતે ॥૮૫ ॥

૧. ખસને વાળો, વીકળો, સારિવા, મેથ,
શમી, સુખડ, અરડુસો, પાણીની ક્ષીલ, કાણું
કમળ, તગર, જહીમધ, તજ, ભોરીંગણી, પન્નકાષ
અને મીંઢળનો ગર્લ (ખી), (પિત્તની લૂતા માટે);

૨. હળદર, મેથ, નોરવેલ, પીપર, સૂંઠ,
પીપરીમૂળ, ચિત્રો, વાયવરણો, અગર, ખીલાં,
પાડળ, ક્ષીમડો, ઉપસેટ, ગૂંદાં અને કેસર;
(કફની લૂતા માટે);

૩. ખીલાં, સુખડ, તગર, કાણું કમળ,
સૂંઠ, પીપર, જલવેતસ, નેતર, ઉપસેટ, નખસો,
ડોડી, પાડળ, ભારંગ, નગોડ, મીંઢળ અને
તજ; (વાયુની લૂતા માટે).

જેમ વૃત્ત (સદાચાર)માં રહેનારા માણસો
(મરણ પછીની) અવગતિને રોકે છે તેમ ઉપ-
રનાં ત્રણ વૃત્તો (શ્લોકોમાં) લખેલાં (ત્રણ) શ્રેષ્ઠ
અગદો પીવાથી, આંજવાથી, નસ્ય દેવાથી, લેપ
કરવાથી અને એત્ સેચન કરવાથી અનુક્રમે
પિત્તની, કફની અને વાયુની લૂતાએને રોકે
છે (તે તે લૂતાએના ઝેરનો નાશ કરે છે.)

રોઘં સેલ્યં પદ્મકં પદ્મરેણુઃ

કાલીયારયં ચન્દનં યચ્ચ રક્તમ્ ॥

કાન્તાપુષ્પં દુગ્ધિનીકા મૃણાલં

લૂતાઃ સર્વા ઘ્નિત્તિ સર્વક્રિયાભિઃ ॥૮૬ ॥

દોધર, વીરણ વાળો, પન્નકાષ, કમળની
રજ (પરાગ), પીણું ચંદન, રતાંજળી, કાંગનાં-
ફૂલ, કડવી હૃદી અને મૃણાલ (કમળનાં કુમળાં
મૂળ)—આ બધાં ઔષધોનું અગદ બધી ક્રિયા-
ઓથી (પીવાથી, આંજવાથી, નસ્ય દેવાથી,
લેપ કરવાથી અને સેચન કરવાથી) બધી લૂતા-
ઓના નાશ કરે છે.

હ્યયઘાગદ્દવ્યે પઠ્ઠે ઉત્તરથાને ક્રીડ્યતાદિવિપ-

પ્રતિપેષો નામ સ્મરિશ્લોકવ્યાયઃ ॥ ૩૭ ॥

ભૂતાના વિષના ઉપાય

કરે કે તરત શુ કરવું ?

અથાશુ ભૂતાદપ્સ્ય શસ્ત્રેણાદંશમુદ્ધરેત્ ॥ ૬૬ ॥
દહેષ્ઠ જામ્વયૌષ્ઠાદૈર્ન તુ પિત્તોત્તરં દહેત્ ॥

હવે ભૂતાના ડંખને (ડંખવાળા ભાગને) જલદીથી શસ્ત્ર વડે કાપીને કાઢી નાખવો. જામ્વ-વૌષ્ઠ વગેરે (સૂ. ૨૫/૩૫, ૩૫૩) યંત્રા વડે એ ભાગને ખાળવો પણ જેમાં પિત્ત વધારે કોણુ હોય એવા ડંખને ખાળવો નહિ.

કેવા ડંખને ન કાપવો કે ન ખાળવો ?

કર્કશં મિત્તરોમાણં મર્મસન્ધ્યાવિસંશ્રિતમ્ ॥ ૬૭ ॥
પ્રસૂતં સર્વતો દંશં ન છિન્દીત દહેન્ન ચ ॥

જે ડંખ કંકણુ, ફાટેલા વાળવાળો, મર્મ-સ્થાન ઉપર કે સાંધા ઉપર થયેલો, બધી ખાજુએ પ્રસરેલો હોય તે ડંખને કાપવોયે નહિ અને ખાળવોયે નહિ.

ડંખને ખાળવા પછી શુ કરવું ?

લેપયેદ્ગદમગદૈર્મધુસૈન્ધવસંયુતૈઃ ॥ ૬૮ ॥
સુશીતૈઃ સેચયેચ્છાનુ કમપૈઃ ક્ષીરિવૃક્ષજૈઃ ॥

ડંખને ખાળવા પછી અગદોમાં મધ અને સૈન્ધવ નાખીને ડંખ ઉપર લેપ કરવો, અને પછી ક્ષીરિવૃક્ષોના ખાજુ જ ઠંડા કરવાનો વડે સેચન કરવું.

સર્વતોડપહરેદક્તં શૂક્લાદૈઃ સિરયાડપિ ચા ॥ ૬૯ ॥
સેકલેપાસ્તતઃ શીતા વોધિન્ધેપ્માતકાક્ષકૈઃ ॥

૩મડી વગેરેથી અથવા ફસ ખોલને બધી ખાજુથી લોહી કાઢી નાખવું. પછી પીપળો, ગૂંદા અને બહેડાંનાં ઠંડાં સેચન અને લેપ કરવાં.

પકાક અગદ

ફલિનીઙ્ગિનિશાક્ષૌદ્રસર્પિભિઃ પન્નકાહ્યયઃ ॥ ૭૦ ॥
અશેગલૂતાકીટાનામગદઃ સાર્વકાર્મિકઃ ॥

કાંગ, હળદર, દારુહળદર, મધ અને ઘી વડે ખનાવેલુ અગદ એ બધાં ભૂતા અને કીટ માટે (પીડું, નસ્ય, અંજન, લેપ વગેરે) બધા કામમાં લઈ શકાય એવું અગદ છે.

અંપક અગદ

હરિદ્રાદ્વયપત્તન્નમ્જિષ્ઠાનતકેસરૈઃ ॥ ૭૧ ॥
સક્ષૌદ્રસર્પિઃ પૂર્વસ્માદધિકશ્ચમ્પકાહ્યયઃ ॥

હળદર, દારુહળદર, રતાંજળી, મજક, તગર અને કેસર સાથે મધ અને ઘી-એ અંપક નામનું અગદ પહેલાંના (શ્લોક ૭૦) જે, ૭૧ વાળુ અગદ) કરતાં વધારે અડિયાતું છે.

તદ્દ્રોમયનિષ્પીડશર્કરાષ્ટ્રતમાક્ષિકૈઃ ॥ ૭૨ ॥

ગાયના છાજુના રસમાં સાકર, ઘી અને મધ ભેળવવાથી એના (અંપક અગદના) જેવું જ અગદ બને છે.

મંદર અને ગંધમાદન અગદો

અપામાર્ગમનોદ્ધાલદાર્વાર્ચ્યામકોરિકૈઃ ॥

નતૈલાકુષ્ઠમરિચયપ્પ્રાહ્યવૃત્તમાક્ષિકૈઃ ॥ ૭૩ ॥

અગદો મન્દરો નામ તથાડ્યો ગન્ધમાદનઃ ॥

નતરોદ્રવચાકટ્વીપાકૈલાપત્રકુહ્લુમૈઃ ॥ ૭૪ ॥

અથાકોટા, મલુશીલ, હરતાલ, દારુહળદર, રોહિસ ખડ, ગેરુ, તગર, એલચી, ઉપલેટ, મરી, જેઠીમધ, ઘી અને મધ વડે મંદર નામનું અગદ બને છે.

તથા તગર, લોખર, વજ, કંક, કાળી પાક, એલચી, તમાલપત્ર અને કેસર વડે ખીજું ગંધ-માદન નામનું અગદ બને છે.

સંશોધન

વિપદ્મં વહુદોપેપુ પ્રયુક્ષીત વિશોધનમ્ ॥

જે માણસોમાં દોષો ખણુ હોય તેમનું, વિષનો નાશ કરે એવાં દ્રવ્યોથી સંશોધન કરવું.

યપ્પ્રાહ્મમદનાક્ષોલ્જાલિનીસિન્ધુવારિકાઃ ॥ ૭૫ ॥

કર્કે જ્યેષ્ઠામ્બુના પીત્વા વિપમાગુ સમુદ્ભમેત્ ॥

ત્રિસીપ્પત્રચ્ચમૂલફલં ઘાડક્ષોલ્મૂલવત્ ॥ ૭૬ ॥

કંકના પ્રકોપમાં જેઠીમધ, મીંઢળ, અકોલના મૂળ, પટોળ, નગોડ એટલી વસ્તુઓના ચૂર્ણને ચોખાના ઘોવડામણ સાથે પીને ઝેર તરત ઓકી કાઢવું, અથવા સરસડાનાં પાંદડાં, અંતર્છાલ, મૂળ અને ફળના ચૂર્ણને અકોલના મૂળના ચૂર્ણમાં ભેળવીને એ ભેથું ચૂર્ણ ચોખાના ઘોવડામણના પાણી (ચોખા ઓરતા પહેલાં ચોખાને ઘોવાથી જે પાણી નીકળે તે પાણી) સાથે પીને ઝેર તરત ઓકી કાઢવું.

ત્રેચ શાનો આપવો ?

વિરેચયેચ ત્રિફલનીલિનીત્રિવૃતાદિભિઃ ॥

ત્રિક્ષ્ણા, ગળી, નસોતર વગેરેનો રચ આપવો.
નિવૃત્તે દાહશોફાદોં કર્ણિકાં પાતયેદ્ મળાત્ ॥૭૭
જ્યારે દાહ, સોબે વગેરે મટે ત્યારે ત્રણ-
માથી ક્ષિપ્તકાને (માસના ડાડાને) પાડવો
(ખેરવી નાખવો).

ક્ષિપ્તકાને પાડવાના (ખેરવાના) ઉપાય
કુસુમપુષ્પ ગોદન્તઃ સ્વર્ણક્ષીરી કપોતવિટ્ ।
ત્રિવૃતા સૈન્ધવં દન્તી કર્ણિકાપાતનં, તથા ॥૭૮ ॥
મૂલમુત્તરવારુણ્યા વંશનિલૈંલસંયુતમ્ ।
તદ્વચ્ચ સૈન્ધવં કુષ્ઠં દન્તીકદુકદૌંઘિકમ્ ॥૭૯ ॥
રાજકોશાલકીમૂલં, કિષ્વો વા મથિતોદ્ભવઃ ।

કસૂંખાનાં ફૂલ, હરતાલ, દારૂડી, કપૂતરની
ઉચાર, નસોતર, સૈધવ, નેપાળો-એ બધાં
મળીને ક્ષિપ્તકાને પાડનાર ઔષધ છે. તે જ
પ્રમાણે દૂધીના મૂળ, વાસની બહુ જ પાતળી
છાલ-એ બે મળીને ક્ષિપ્તકાને પાડનાર ઔષધ
છે. તે જ પ્રમાણે સૈધવ, ઉપસેટ, નેપાળો,
કડ, દૂધી અને ગલકાના મૂળ-એ બધાં મળીને
ક્ષિપ્તકાને પાડનાર ઔષધ છે. અથવા મથિ-
તમા તળે બેઠેલા રગડો એ પણ ક્ષિપ્તકાને પાડ-
નાર ઔષધ છે.

કર્ણિકાપાતસમયે ઘુંદયેચ્ચ વિપાપહૈઃ ॥૮૦ ॥
ક્ષિપ્તકા પાડતી વખતે વિષનો નાશ કરે
એવાં દ્રવ્યો વડે ઘુંદણ કરવું.

સ્નેહન ધી વડે જ કરવું
સ્નેહકાર્યમશેષં ચ સર્વિપૈવ સમાચરેત્ ।
વિદસ્ય વૃદ્ધયે તૈલમશ્રેરિવ ત્ષ્ણોલુપમ્ ॥૮૧ ॥
જ્યા સ્નેહન કરવાતું કંઈ હોય ત્યાં સ્નેહન-
મા જે કંઈ કરવાતું હોય તે બધું ધી વડે જ કરવું;
કારણ કે જેમ સૂકા કુમળા ઘાસ અને વેલાથી
અગ્નિ વધે છે, તેમ તેલને ક્ષીણે જે પ્રસરી જાય છે.

લૂતાના ઝેર માટે અગદો
દ્વિવેરવૈકઙ્કતગોપરુન્યા-
મુસ્તાશમીચન્દનટિષ્ઠુકાન્તિ ।
શ્રેવાલનીલોત્પલવનુયધી-
ત્વદ્નાકુલીપદ્મકરાટમધ્યમ્ ॥૮૨ ॥
રજનીઘનસર્પલોચના-
ક્ષણશુષ્ઠીરુણમૂલચિત્રકાઃ ।
વરણામુરુચિલ્વપાટલી-

પિચુમન્દામ્પયેલુકેસરમ્ ॥ ૮૩ ॥
ચિલ્વચન્દનનતોત્પલશુષ્ઠી-
પિપ્પલીનિચુલવેતસકુષ્ઠમ્ ।
શુક્તિશાકવરપાટલિમાર્ગી-
સિન્દુવારકરવાટવરાહમ્ ॥ ૮૪ ॥
પિત્તકફાનિલ્લૂતાઃ પાનાજનનસ્યલેપસેકેન ।
અગદવરા વૃત્તસ્થાઃ કુગતીરિવ વારયન્ત્યેતે ॥ ૮૫ ॥

૧. ખસને વાળો, વીકળો, સારિવા, મોથ,
શમી, સુખડ, અરૂસો, પાણીની ક્ષીલ, કાણું
કમળ, તગર, જેડીમધ, તજ, ભોરીગણી, પદ્મકાષ્ઠ
અને મીંઠળનો ગર્ભ (ખી), (પિત્તની લૂતા માટે);

૨. હળદર, મોથ, નારવેલ, પીપર, સૂંઠ,
પીપરીમૂળ, ચિત્રો, વાયવરણી, અગર, ખીલાં,
પાડળ, ક્ષીમડો, ઉપસેટ, ગૂંદા અને કેસર;
(કફની લૂતા માટે);

૩. ખીલાં, સુખડ, તગર, કાણું કમળ,
સૂંઠ, પીપર, જલવેતસ, નેતર, ઉપસેટ, નખલો,
ડોડી, પાડળ, ભારંગ, નંગોડ, મીંઠળ અને
તજ; (વાયુની લૂતા માટે).

જેમ વૃત્ત (સદાચાર)માં રહેનારા માણસો
(મરણ પછીની) અવગતિને રોકે છે તેમ ઉપ-
રના ત્રણ વૃત્તો (શ્લોકોમાં) લખેલા (ત્રણ) શ્રેષ્ઠ
અગદો પીવાથી, આજવાથી, નસ્ય શ્લેવાથી, શ્લેપ
કરવાથી અને એતુ સેચન કરવાથી અનુક્રમે
પિત્તની, કફની અને વાયુની લૂતાઓને રોકે
છે (તે તે લૂતાઓના ઝેરનો નાશ કરે છે.)

રોધ્રં સેવ્યં પદ્મકં પદારણુઃ
કાર્લીયારયં ચન્દનં યચ્ચ રક્તમ્ ।
કાન્તાપુષ્પં દુગ્ધિનીકા મૃગ્ણાલ
લૂતાઃ સર્વા ઘ્નન્તિ સર્વક્રિયાભિઃ ॥ ૮૬ ॥
શોધર, વીરણ વાળો, પદ્મકાષ્ઠ, કમળની
રજ (પરાગ), પીણ ચંદન, રતાંજળી, કાંગનાં
ફૂલ, કડવી દૂધી અને મૃણાલ (કમળના કુમળાં
મૂળ);—આ બધા ઔષધોનું અગદ બધી ક્રિયા-
ઓથી (પીવાથી, આજવાથી, નસ્ય શ્લેવાથી,
શ્લેપ કરવાથી અને સેચન કરવાથી) બધી લૂતા-
ઓનો નાશ કરે છે.

ઇલ્પટામહદયે પાઠે ઉત્તરધાને વીચ્છ્રાદિવિ-
પ્રાતિપેષો નામ સત્તરિશોડશ્યાયઃ ॥ ૩૭ ॥

અધ્યાય ૩૮ મો-ઉંદરના અને હડકાયા કૂતરાના ઝેરના ઉપાય

અથાતો મૂપિકાલર્કવિગ્રપ્રતિપેઠં
ધ્યાર્યાસ્યામઃ ।

इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥
ત્યારે હવે અમે ઉંદરનું અને હડકાયા કૂતરાનું ઝેર મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે:

ઉંદરની અકાર જાત

लालनश्चपलः पुत्रो हसिरश्चिक्विरोऽजिरः ।
કાયાવદન્તઃ કુલકઃ કોફિલઃ કપિલોઽસિતઃ ॥૧
अरुणः शबलः श्वेतः कपोतः पलितोन्दुरः ।
હુચ્છુન્દરો રસાલાલ્યો દશાષ્ટો ચેતિ મૂપિકાઃ ।

લાલન, અપલ, પુત્ર, હસિર, ચિ ક્વર, આજર, કપાયદન્ત, કુલક, કોકિલ, કપિલ, અરુણ, અસિત, અરુણ, શબલ, શ્વેત, કપોત, પલિ-તોન્દુર, હુચ્છુંદર અને રસાલ-એ અકાર જાતના ઉંદર છે.

ઉંદરના ઝેરનાં લક્ષણ

शुक्रं पतति यत्रैषां शुक्रदिग्धैः सृशान्ति वा ।
यदङ्गमङ्गैस्तत्रास्त्रे दूषिते पाण्डुरां गते ॥३॥
अन्ययः श्वयथुःकोडो मण्डलानि भ्रमोऽरुचिः ।
શીતજ્યરોઽતિરુક્સાદો વેપથુઃ પર્વમેદનમ્ ॥૪॥
रोमहर्षः स्रुतिमूर्च्छा दीर्घकालानुबन्धनम् ।
શ્લેષ્માનુવદ્ધવજ્જાણુપોતકચ્છર્દનં સત્તદ્ ॥૫॥

જ્યાં એમનું (ઉંદરોનું) વીર્ય પડે છે કે વીર્ય વડે ખરડાયેલાં પોતાનાં અંગોથી ઉંદરો માણસના જે અંગને અડકે છે, ત્યાં થોડી ખગડીને પાંડ (ધોળું, ફિક્કું) થઈ ગયા પછી ગાંઠા, સોળે, કોડ, ચકામાં, ફેર, અરુચિ, શીતજ્વર, ખડુ પીડા, સાદ, કંપ, પર્વ તૂટતાં હોય એવી પીડા, વાળ ટકાર થઈ જાય, ત્રાવ, મૂત્રાઈ-એટલા ઉપદ્રવો થાય છે. લાંબા વખત સુધી ચાલુ રહે એવી ઉંદરનાં ખચાંના આકારના માંસનાં પુષ્કળ ટુકડા અને પછી કંઈ એ બે વાનાંની જિલટી થાય છે તથા તરસ લાગે છે.

व्यवाय्याखुविषं कृच्छ्रं भूयो भूयश्च कुप्यति ।
ઉંદરનું ઝેર વ્યવાયી, કૃચ્છ્રસાધ્ય અને કૃગીકૃશીને કાષે એવું હોય છે.

અસાધ્યનાં લક્ષણ

मूर्च्छाद्दशोफवैवर्ण्यह्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः ॥६॥
શિરોગુરુત્વં લાલાસુકચ્છર્દિશ્વાસાધ્યલક્ષણમ્ ।

મૂત્રાઈ, અંગ ઉપર સોળે, શરીરનો રંગ ખદલાઈ જાય, ક્ષેદ, અવાજ ન સંભળાય, તાવ, માથું ભારે રહે, લાળ પડે, થોડીની જિલટી થાય-એ અસાધ્યનાં લક્ષણ છે.

शूनर्वास्ति विवर्णोष्ठमास्वाभैर्ग्रन्थिभिश्चितम् ॥७॥
હુચ્છુન્દરસગન્ધં ચ વર્જયેદાલુદૂષિતમ્ ।

ઉંદરના ઝેરથી દૂષિત થયેલા માણસનું મૂત્રાશય સૂજી ગયું હોય, હોડાં વિવર્ણ થઈ ગયાં હોય, શરીર ઉંદર જેવા આકારની ગાંઠા નીકળી હોય અને એ માણસમાંથી હજ્જુંદર જેવી ગંધ આવતી હોય તો એને (અસાધ્ય ગણી) છોડી દેવો.

કૂતરાના હડકયાનાં સંપ્રાપ્ત અને લક્ષણ

शुनः श्लेष्मोत्वणा दोषा संज्ञां संज्ञावहाश्रिनाः ॥८॥
मुष्णन्तः कुर्वन्ते क्षीर्मे घातूनामतिदारुणम् ।
લાલાવાનન્ધવધિરઃ સર્વેતઃ સોઽમિધાવતિ ॥૯॥
अस्तपुच्छहनुस्कन्धः शिरोदुःखी नताननः ।

કંઈ જેમાં વધારે હોય એવા દોષો સંજ્ઞાને વહન કરનારાં સોતોમાં રહીને કૂતરાની સંજ્ઞા- (સાન)ને હરી લઈને ધાતુઓનો ખડુ ભયંકર શ્લેષ (ખળભળાટ, સખળડખળ) કરે છે. તેથી એ કૂતરાને લાળ પડે છે; એ આધળું અને ખહેરું થાય છે, ખધી ખાણુએ દોડાદોડ કરે છે; એનાં પૂંછડી, જડખાં અને ખમ્બો લખડી પડે છે, એનું માથું દુષ્ટે છે અને એનું મોં નીચું રહે છે.

હડકાયા કૂતરો ઠરણાનાં લક્ષણ

दंशस्तेन विदष्टय्य सुप्तः कृष्णं क्षरत्यसृक् ।
हन्तिरोरुगुज्वरस्तम्भतृष्णामूर्च्छाद्भवोऽनु च ।
એ જેને કરજ્યું હોય તેનો દંશ (જ્યાં દાંત ખડા હોય તે ભાગ) ખહેરો (સ્પર્શની ખખર ન પડે એવો) હોય છે, દંશમાંથી થોડી નીકળે છે; અને જ્યાં જ્યાં પીડા, માથાનો દુખાવો,

તાવ, સ્તંભ, તરસ અને મૂર્છા એટલાં લક્ષણો થાય છે.

બીજાં કરો એવાં શિકારી પશુઓ
કર્યાનાં લક્ષણ

મનેનાન્યેડપિ યોદ્ધવ્યા ઘ્યાલા દંપ્રાપ્રહારિણઃ ॥
શૃગાલાશ્વતરાશ્વર્જ્જ્ઞીપિવ્યાત્રવૃકાદયઃ ।

શિયાળ, ખચર, ઘોડો, શીંછ, ચિતો, વાઘ, વરુ વગેરે દાદથી પ્રહાર કરનારાં (કરડનારાં) બીજાં શિકારી પશુઓ કર્યાં છે કે નહિ ને આ લક્ષણો (શ્લોક ૧૦, ૧૦૩) ઉપરથી જાણવું.

ઝેરી ખચકાંનાં લક્ષણ

કળ્હનિસ્નોદવૈવર્ણ્યસુતિઙ્ગેદજ્વરશ્રમાઃ ॥ ૧૨ ॥
વિદાહરાગરુખ્યાકશોકપ્રન્યિવિકુચ્ચનમ્ ।
દંશાવદરણં સ્ફોટાઃ કર્ણિકા મ્પટલાનિ ચ ॥
સર્વત્ર સવિપે લિઙ્ગં, વિપરીતં તુ નિવિપે ।

ખધા પ્રસંગે (દાઢ ઇસાડનારું ગમે તે શિકારી પશુ કરજી હોય ત્યારે) જે ખચકું ઝેરી હોય તે ખણજ, તોદ, ખચકાવાળા સાગનેા રંગ ખદલાઈ જાય, સ્પર્શની ખખર ન પડે, ક્ષેદ, તાવ, ફેર, ખહુ દાહ, રતાશ, પીડા, પાકે (ખચકું પાકે), સોજે, ગાઠા, અંગનેા સંકોચ, ખચકામાં દરણ થાય, ફાંદા, કમળના ડોડા જેવા આકારના માંસના મસા થાય, ચકામાં (ચકરડાં) પડે-એટલાં લક્ષણો થાય છે; પણ જે ખચકું ઝેરી ન હોય તે એથી જિલદું થાય છે (એ લક્ષણો થતાં નથી).

અસાધ્યનાં લક્ષણ

દ્વષ્ટો યેન તુ તચ્છ્પારુનં કુર્વેન્ વિનશ્યતિ ॥૧૪॥
પદ્યંસ્તમેવ ચાકસ્માદાદર્શસલિલાદિપુ ।

જે પશુ કરજી હોય તેના જેવી એટા (ચાળા) કરનાર, તેના જેવો (સસવા વગેરેનો) અવાજ કરનાર અને ચાટણું, પાણી વગેરેમાં કંઈ પણ કારણ વિના (એ પશુ હાજર ન હોવા છતાં) એ પશુને દેખનાર દરદી મગી જાય છે.

જલસંપ્રાસ

યોડ્ધયશ્વેદદ્વષ્ટોપિ શબ્દસંસ્પર્શદર્શનિઃ ॥

જલસન્પ્રાસનામાનં દર્પં તમપિ વર્જયેત્ ।

જેને કૂતરું કે બીજું કોઈ પશુ ન કરજી હોય છતાં જેને પાણીનો અવાજ સાંભળવાથી, પાણીને અડકવાથી કે પાણીને જોવાથી ત્રાસ થાય (ખીએ, ભડકે), એવા જલસંપ્રાસ નામના દર્શને પણ (અસાધ્ય ગણીને) છોડી દેવો. (દર્શ=ખરી રીતે એને કંઈ કરજી નથી છતાં પાણીથી એ ભડકે છે માટે કરજી જેવું જ હોવાથી એને દર્શ કહે છે.)

ઉદરનાં ઝેરની ચિહ્નિત્સા

આસ્તુના દર્પમાત્રસ્ય દંશં કાષ્ઠેન દાહયેત્ ॥૧૬
દર્પણેનાથવા, તીવ્રરુજા સ્યાત્કર્ણિકાજ્વરથા ।

ઉદર કરડે કે તરત એના દંશને સરકટ-થ કે કાચથી (અગિયા કાચથી, જ. Gonvex lensથી) ખાળવે, નહિ તે તીવ્ર પીડા કરે એવી કલ્પિકા (કમળના ડોડા જેવા આકારનો માંસનો અંકુર) થાય.

દર્શં વિસ્ત્રાવયેદંશં પ્રચિલ્તં ચ પ્રલેપયેત્ ॥ ૧૭
શિરીપરજનીવકુશ્કુમામૃતવલ્લિભિઃ ।

દંશને ખાળીને પછી ત્યાં પ્રચ્છાન કમીને ઘોડી કાઢવું. પછી સરસંડો, હળદર, તગર, કેસર અને ગળોનો લેપ કરવો.

અગારધૂમમસ્તિષ્ઠારજનીલવળોત્તમૈઃ ॥ ૧૮ ॥

લેપો જયત્યાલુચિયં કર્ણિકાયાશ્ચ પાતનઃ ।

ઘરનો ધુપાડો (રસોડામાં સળગતાં લાકડા વગેરેની ધૂણી રસોડામાં વળગી હોય તે), મજીડ, હળદર અને સૈંધવનો લેપ ઉદરના ઝેરને મટાડે છે અને કલ્પિકાને (૧૬૩) ખેરવી નાખે છે.

તતોડ્મલેઃ ક્ષાલયિત્વાડ્મુ

તોયૈરનુ ચ લેપયેત્ ॥ ૧૯ ॥

પાલિન્દીશ્વેતકટ્તમીવિલ્વમૂલગુહુચિભિઃ ।

અન્યૈશ્ચ વિપશોકઘ્નૈઃ સિરાં વા મોક્ષયેદ્ દ્રૂતમ્ ॥

પછી (લેપની અસર પૂરી થયા પછી) કાજ વગેરે ખાટાં દ્રવ્યોથી અને ત્યાર પછી પાણીથી ઘોઈ નાખવું. પછી માળવી નસોતર, ઘોળી ગરણી, ખીલીનાં ઝાડના મૂળ, ગળો અને ખીલાં વિષ અને સોજનો નાશ કરે એવાં ઔષધોનો

લેપ કરવો; અથવા તરત ફસ ખેલવી.

ક્યાં ઔષધોથી ઊલટી કરાવવી ?

છર્દનં નીલિનીકાયૈઃ શુકાલ્યાઙ્ગોલ્લયોરપિ ।

ગળીનાં પાંદડાંના કવાથ વડે અને સરસડાના અને અંકોલના કવાથ વડે વમન કરાવવું.

કોશાતક્રયાઃ શુકાલ્યાયાઃ

फलं जीमूतकस्य च ॥ २१ ॥

મદનસ્ય ચ સજ્જૂર્ણ્ય દધ્ના પીવા વિપં વમેત્ ।

તૂરિયાં, સરસડો, કૂકડવેલ અને મીંઢળ એ ચાર વૃક્ષનાં ફળતું ચૂર્ણ કરીને દહી સાથે એ ચૂર્ણ પીને ઝેર ઓડી કાઢવું.

वचामदनजीमूतकुष्ठं वा मूत्रपेषितम् ॥ २२ ॥

પૂર્વકલ્પેન પાતઘ્વં સર્વાન્દુરવિપાપહમ્ ।

અથવા વજ, મીંઢળ, કૂકડવેલ અને ઉપ-
ધેટને ગાચના મૂત્રમાં લસોટીને એ દહી સાથે
પાવું. તેથી બધા ઉંદરનું ઝેર મટે છે.

ક્યાં ઔષધનો રેચ આપવો ?

विरैचनं त्रिवृत्त्रालीत्रिकलाकल्क इष्यते ॥ २३ ॥

નસોતર, ગળી (વૃક્ષ) અને ત્રિક્ષ્ણા એ
ત્રણનો કલ્ક રેચ આપવા માટે ઇચ્છાય છે.

નસ્થનાં ઔષધ

शिरोचिरेचने सारः शिरीषस्य फलानि च ।

સરસડાનાં સાર અને ફળ નસ્થ તરીકે
આપવાં.

મધ અને ગળોથી સિદ્ધ કરેલું ઘી, (૩) ગરબી-
નાં મૂળથી સિદ્ધ કરેલું ઘી અથવા (૪)
કોડાના ઝાડનાં પાંચે અંગથી (કોડાનાં પાંદડાં,
ફળ, મૂળ, ફૂલ અને અંતર્છાલથી) સિદ્ધ કરેલું
ઘી પીવાથી કાયદો થાય છે.

પીવાની દવા : લેપ

सिन्दुवारं नतं शिशुविल्वमूलं पुनर्नवा ।

વચાશ્વદંપ્રાજીમૂતમેપાં કાર્યં સમાશ્ચિકમ્ ॥૨૭

પિવેચ્છાલ્યોદનં દધ્ના મુજ્જાનો મૂવિકાર્દિતઃ ।

જે ઉંદરના ઝેરથી પીડાતો હોય તેણે
ખોરાકમાં શાલિ ચોખાનો ભાત દહી સાથે
ખાવો અને નગોડ, તગર, સરગવાનું મૂળ,
ખીલીના ઝાડનું મૂળ, સાટોડી, વજ, ગે.ખર,
અને કૂકડવેલ-એટલાં દ્રવ્યોનો કવાથ મધ
નાખીને પીવો.

तक्रेण शरपुङ्खायाम् बीजं सज्जूर्यं वा पिबेत् ॥

અથવા સરપુખાનાં ખીનું ચૂર્ણ કરીને છાશ
સાથે પીવું.

अङ्गोल्लमूलकल्को वा यस्तमूत्रेण कल्कितः ।

પાનાલેપનયોર્થુક્તઃ સર્વાણુવિપનાશનઃ ॥ ૨૯ ॥

અથવા અંકોલના મૂળનો ખકરીના મૂત્ર-
માં કલ્ક કરીને પીવામાં અને લેપમાં વાપરવા-
થી બધા ઉંદરના વિધનો નાશ થાય છે.

कपित्यमच्यतिलकतिलाङ्गोल्लजटाः पिबेत् ।

નસ્ય વગેરે

સિન્દુવારસ્ય મૂલાનિ વિઢાલાસ્યિ વિપં નતમ્ ।
જલપિષ્ટોઽગદો હન્તિ નસ્યાઘેરાચ્ચુજં વિપમ્ ॥

નગોડનાં મૂળ, ખિલાડીનું હાડકું, અતિ-
વિપની ઠળી, તગરે-એટલી વસ્તુઓને પાણીમાં
લસોટીને તૈયાર કરેલું અગદ નસ્ય વગેરે
(નસ્ય, શ્વેપ અને સેચન) તરીકે વાપરવાથી
ઉંદરનું ઝેર મટે છે.

ખાકી રહી ગયેલું 'ઉંદરનું ઝેર ક્યારે કોપે છે ?
સરોપં મૂપિકવિપં પ્રકુપ્યત્યન્નદર્શને ।
યથાપયં વા કાલેપુ દોપાણાં વૃદ્ધિહેતુષુ ॥ ૩૩ ॥

શરીરમાં ખાકી રહી ગયેલું 'ઉંદરનું ઝેર
વાહણાં દેખાય ત્યારે અથવા વાધુ વગેરે-
(વાધુ, પિત્ત અને કફ)ના પોતપોતાના પ્રકોપ-
ના કારણરૂપ કાળમાં (સૂ. ૧/૭૩, સૂ. ૧૨/૨૪,
૨૪૩) કોપે છે.

તત્ર સર્વેં યથાવસ્થં પ્રયોજ્યાઃ સ્યુરુપક્રમાઃ ।
યથાસ્વં યે ચ નિર્દિષ્ટાસ્તથા દૂર્વીવિપાપહાઃ ॥

તેમાં (રહી ગયેલું 'ઉંદરનું' વિષ ફરી કોપે
ત્યારે) રોગીની અને રોગની અવસ્થાનો વિચાર
કરીને બધા ઉપચાર કરવા, તેમ જ દૂર્વીવિષ
મટાડવાના ઉપચાર કરવા.

હડકાચુ' કૂતરું કરડયાના ઉપાય

અચકાને શી રીતે બાળવું ?

દંશં ત્વલર્કદણ્ડસ્ય દગ્ધમુષ્ણેત્ સર્પિવા ।

પ્રદિહ્યાદગદૈસ્તૈસ્તૈઃ પુરાણં ચ ઘૃતં પિવેત્ ॥૩૫॥

હડકાચુ' કૂતરું જને કરચું હોય તેના શરીર
પર પહેલા કૂતરાના દાંતના ઘાને (બચકાવાળા
ભાગને) કઠકડતા (પુષ્કળ ગરમ કરેલા) ઘીથી
બાળવા (સાંભુશીથી કપડાને ડૂબો પકડીને એ
ડૂબાને કઠકડતા ઘીમાં ઊભાને એ ડૂબો બચકા
પર દબાવીને એ ભાગ બાળવો). પછી એના
પર જુદાંજુદાં અગદો વડે શ્વેપ કરવો અને
પછી જૂઠું ઘી પીવું.

રેચ શાને આપવો ?

અર્કક્ષીરચુતં તાસ્ય યોજ્યમાણુ વિરેચનમ્ ।

એને આહડાના દૂધમાં બેળવીને રેચનું

ઔષધ તરત આપવું.

પીવાની દવા

અઙ્ગોલ્લોત્તરમૂલામ્બુ ત્રિપલં સહવિઃપલમ્ ॥ ૩૬ ॥
પિત્રેત્સઘત્તૂરફલાં શ્વેતાં વાઽપિ પુનર્નવામ્ ।

અંકોલનાં ઉત્તર દિશાનાં મૂળના ત્રણ પલ
કવાથમાં એક પલ ઘી નાખીને પીવું અથવા
ધંતૂરાના ફળ સાથે ઘોળી સાટોડીને (પાણી
સાથે) પીવી.

એકઘ્યં પલલં તૈલં રૂપિકાયાઃ પયો ગુઢઃ ॥૩૭॥
મિનત્તિ વિપમાલર્કં ઘનવૃન્દમિવાનિલઃ ।

જેમ પવન વાહણાના સમૂહને બેટ છે તેમ
પલલ (તલનું કચરિયું), તેલ, આકડાનું દૂધ
અને ગોળ-એ બધાને ભેગા કરીને પાણી સાથે
પીવાથી હડકાયા કૂતરાનું ઝેર નાશ પામે છે.

નવડાવવાનો વિધિ

સમન્ત્રં સૌપધીરત્નં ભ્રમણં ચ પ્રયોજયેત્ ॥ ૩૮ ॥

મત્રો ભણીને વનસ્પતિ અને રત્ન સાથે
દરદીને નવડાવવો.

(નીલમ, માણિક્ય વગેરે) રત્નો અને વન-
સ્પતિનાં બી જેમાં નાખ્યાં હોય એવા કંડા
પાણીથી ભરેલા ઘડા વડે દરદીને નદીને કિનારે
નીચે આપેલો મંત્ર ભણીને નવડાવવો તથા
ચકલામાં (કે હોળીચકલે) બલિ (ઉતાર)
મૂકવો અને તેમાં (બલિમાં) બોળ, તલનું
કચરિયું, દહીં, રંગબેરંગી ફૂલની માળાઓ,
તથા કાચું અને રાંધેલું માંસ એટલાં વાના
મૂકવાં. નવડાવતી વખતે નીચેનો મંત્ર ભણવો :

અલ્કાધિવેતે યશ્ચ સારમેયગાધિપ ।

અર્લ્કમુદ્રમેતન્મે નિર્વિપં કુઠ મચિચાત્ ॥

(સુશ્રુત, ક્ર્. ૫. ૭/૧૯૫ ૧૧૧)

ખિનહડકાયાં ચોપગાં ઘ્નને બેપગાં પ્રાણીનાં
બચકાં ઘ્નને નહોરનાં લક્ષણ ઘ્નને ઉપાય
ચતુષ્પાન્દિર્દિપાન્દિર્વા નલદન્તપરિશ્લત્ ॥

શૂયતે પચ્યતે રાગજ્વરસ્ત્રાવહજાન્વિતમ્ ॥ ૩૯ ॥

(હાથી, ઘોડો વગેરે) ચોપગાં કે (માણસ,
મોર, કૂકડો વગેરે) બેપગાં પ્રાણી હડકાયાં કે
ગાંડાં ન થયાં હોય તેના નખ અને દાંતથી
જે ઘા પડે તે ઘા સૂજી બચ છે, રાતો થાય

લેપ કરવો; અથવા તરત ફસ ખોલવી.

ક્યાં ઔષધોથી ઊલટી કરાવવી ?

હૃદયનં નીલિનીકાયઃ શુક્રાચ્યાઙ્ગોલ્લયોરપિ ।

ગળીનાં પાંદડાંના કવાથ વડે અને સરસડાના અને અંકોલના કવાથ વડે વખન કરાવવું.

કોશાતક્યાઃ શુક્રાચ્યાયાઃ

ફલં જીમૂતકસ્ય ચ ॥ ૨૧ ॥

મદનસ્ય ચ સઙ્ગૃપ્યં દદ્મા પીવા વિપં વમેત્ ।

ત્રિરથાં, સરસડા, ફૂકડવેલ અને મીંદળ એ ચાર વૃક્ષના ફળનું ચૂર્ણ કરીને દહી સાથે એ ચૂર્ણ પીને ઝેર ઓડી કાઢવું.

વચ્ચામદનજીમૂતકુષ્ટં વા મૂત્રપેપિતમ્ ॥ ૨૨ ॥

પૂર્વકલ્પેન પાતચ્ચં સર્વેન્દુરવિપાપહમ્ ।

અથવા વજ, મીંદળ, ફૂકડવેલ અને ઉપ-લેટને ગાયના મૂત્રમાં લસોટીને એ દહી સાથે ખાવું. તેથી બધા ઉંદરનું ઝેર મટે છે.

ક્યાં ઔષધનો રેચ આપવો ?

વિરેચનં ત્રિવૃત્તાલીત્રિફલાકલ્ક ઇષ્યતે ॥ ૨૩ ॥

નસોતર, ગળી (વૃક્ષ) અને ત્રિકળા એ ત્રણનો કલ્ક રેચ આપવા માટે ઇચ્છાય છે.

નસ્યનાં ઔષધ

શિરોવિરેચને સારઃ શિરીપસ્ય ફલાનિ ચ ।

સરસડાનાં સાર અને ફળ નસ્ય તરીકે આપવાં.

આંજ્યાની દવા

મજ્જનં ગોમયરસો વ્યોપસુહમરજોન્વિતઃ ॥ ૨૪ ॥

ત્રિકટુનું ખડુ જ ખારીક ચૂર્ણ ગાયના છાણના રસમાં નાખીને આંજવું.

ચાટ્યાની દવા

કપિત્યગોમયરસો મધુમાનવલેહનમ્ ।

કોઠું અને ગાયના છાણના રસમાં મધ નાખીને ચાટવું.

ક્યું ધી પીવું

તન્દુલીયકમૂલેન સિદ્ધં પાને હિતં વૃતમ્ ॥ ૨૫ ॥

હિનિશાકટમીરકાપયષ્ટ્યાઘૈર્વાઽમૃતાન્વિતૈઃ ।

આસ્ફોતમૂલસિદ્ધં વા, પઞ્ચકાપિત્યમેવ વા ॥

(૧) તાંદળબનાં મૂળથી સિદ્ધ કરેલું ધી,
(૨) હળદર, દારહળદર, ગરણી, મજ્જક, બેદી-

મધ અને ગળોથી સિદ્ધ કરેલું ધી, (૩) ગરણીનાં મૂળથી સિદ્ધ કરેલું ધી અથવા (૪) કોડાના ઝાડનાં પાંચે અંગથી (કોડાનાં પાંદડાં, ફળ, મૂળ, ફૂલ અને અંતર્છાલથી) સિદ્ધ કરેલું ધી પીવાથી ફાયદો થાય છે.

પીવાની દવા : લેપ

સિન્દુવારં નતં શિશુવિત્વમૂલં પુનર્નવા ।

વવાશ્વદંપ્રૂજીમૂતમેપાં કાયં સમાશ્લિકમ્ ॥૨૭

પિવેચ્છાલ્યોદનં દદ્મા મુજ્જાતો મૂરિકાર્દિતઃ ।

જે ઉંદરના ઝેરથી પીડાતો હોય તેણે ખોરાકમાં શાલિ ચોખાનો ભાત દહી સાથે ખાવો અને નંગોડ, તગર, સરગવાનું મૂળ, ખીલીના ઝાડનું મૂળ, સાટોડી, વજ, ગે.ખર, અને ફૂકડવેલ-એટલાં દ્રવ્યોને કવાથ મધ નાખીને પીવો.

તક્ષેણ શરપુહ્ણયા વીજં સઙ્ગૃપ્યં વા પિવેત્ ॥

અથવા સરપુખાનાં ખીતુ ચૂર્ણ કરીને ઊંચ સાથે પીવું.

મજ્જોલ્લમૂલકલ્કો વા વસ્તમૂત્રેણ કલ્કિતઃ ।

પાનાલેપનયોર્યુક્તઃ સર્વાસ્તુવિપનાશનઃ ॥ ૨૯ ॥

અથવા અંકોલનાં મૂળનો ખકરીના મૂતરમાં કલ્ક કરીને પીવામાં અને લેપમાં વાપરવાથી બધા ઉંદરના વિષનો નાશ થાય છે.

કપિત્યમધ્યતિલકતિલાઙ્ગોલ્લજટાઃ પિવેત્ ।

ગવાં મૂત્રેણ, પયસા મજ્જરીં તિલકસ્ય વા ॥૩૦

કોડાને ગલ, તિલક, કાળા તલ અને અંકોલનાં મૂળ-એટલી વસ્તુએને ગાયના મૂતર સાથે પીવી, અથવા તિલકની માંજરે ગાયના દૂધ સાથે પીવી.

અથવા સૈયંકાન્મૂલં સક્ષોદ્રં તન્દુલામ્બુના ।

અથવા ચોખાના ધોવડામણના પાણીમાં કાંટાશેળિયાનાં મૂળનું ચૂર્ણ નાખીને એમાં મધ નાખીને પીવું.

કટુકાલાણુવિન્યસ્તં

પીતં વાઽમ્બુ નિશોપિતમ્ ॥ ૩૧ ॥

અથવા કડવી દૂધીની તૂસડીમાં આખી રાત ભરી રાખેલું પાણી પીવાથી પણ બધા ઉંદરોનું ઝેર મટે છે.

નસ્થ વગેરે

સ્વિન્દુવારસ્ય મૂલાન્તિ વિટાલાસ્થિ વિપં નતમ્ ।
જલપિપ્તોડગદો હન્તિ નસ્યાચેરાશુજં વિપમ્ ॥

નગોડનાં મૂળ, ખિલાડીનું હાડકું, અતિ-
વિષની ઠળી, તગરે-એટલી વસ્તુએને પાણીમાં
લસોટીને તૈયાર કરેલું અગદ નસ્થ વગેરે
(નસ્થ, લેપ અને સેચન) તરીકે વાપરવાથી
ઉંદરનું ઝેર મટે છે.

ખાકી રહી ગયેલું ઉંદરનું ઝેર ક્યારે કોપે છે ?
સર્વેયં મૂપિકવિપં પ્રકુપ્યશ્વદર્શને ।

યયાયયં વા કાલેપુ દોષાણાં વૃદ્ધિહેતુપુ ॥ ૩૩ ॥

શરીરમાં ખાકી રહી ગયેલું ઉંદરનું ઝેર
વાદળાં દેખાય ત્યારે અથવા વાયુ વગેરે-
(વાયુ, પિત્ત અને કફ)ના ચોતપોતાના પ્રકોપ-
ના કારણરૂપ કાળમાં (સૂ. ૧/૭૩, સૂ. ૧૨/૨૪,
૨૪૩) કોપે છે.

તત્ર સર્વેં યયાવસ્થં પ્રયોજ્યાઃ સ્યુરુપક્રમાઃ ।

યયાસ્વં યે ચ નિર્દિષ્ટાસ્તયા દૂર્વીવિપાપહાઃ ॥

તેમાં (રહી ગયેલું ઉંદરનું) વિષ ફરી કોપે
ત્યારે) રોગીની અને રોગની અવસ્થાનો વિચાર
કરીને બધા ઉપચાર કરવા, તેમજ દૂર્વીવિષ
મટાડવાના ઉપચાર કરવા.

હડકાયું કૂતરું કરડયાના ઉપાય

અચકાને શી રીતે બાળવું ?

દંશં ત્વલર્કદણ્ડસ્ય દગ્ધમુષ્ણેત સર્પિણા ।

પ્રદિહ્યાદગદૈસ્તૈસ્તૈઃ પુરાણં ચ ઘૃતં પિત્રેત્ ॥૩૫॥

હડકાયું કૂતરું જેને કરશ્યુ હોય તેના શરીર
પર પડેલા કૂતરાના દાંતના ઘાને (અચકાવાળા
ભાગને) કઠકટતા (પુષ્કળ ગરમ કરેલા) ઘીથી
બાળવા (સાંભૂળીથી કપડાને ડૂબો પકડીને એ
ડૂબાને કઠકટતા ઘીમાં ઘાળીને એ ડૂબો અચકા
પર દખાવીને એ ભાગ બાળવો). પછી એના
પર જીદાંજીદાં અગદો વડે લેપ કરવો અને
પછી જીરું ઘી પીવું.

રેચ શાને આપવો ?

બર્કશ્ચીરચુતં ત્રાસ્ય યોજ્યમાશ્ચ વિરેચનમ્ ।

એને આઠડાના દૂધમાં ભેળવીને રેચનું

ઓષધ તરત આપવું.

પીવાની ઢવા

મઙ્ગોહોત્તરમૂલામ્બુ ત્રિપલં સહવિપ્લમ્ ॥ ૩૬ ॥
પિત્રેત્સઘતૂરફલાં શ્વેતાં વાડપિ પુતર્નવામ્ ।

અકોલનાં ઉત્તર દિશાનાં મૂળના ત્રણ પલ
કવાથમાં એક પલ ઘી નાખીને પીવું અથવા
ધંતૂરાના ફળ સાથે ઘોળી સાટોડીને (પાણી
સાથે) પીવી.

પેકથ્યં પલલં તૈલં રૂપિકાયાઃ પયો ગુહઃ ॥૩૭॥
મિનત્તિ વિપમાલર્કં ઘનવૃન્દમિવાનિલઃ । I

જેમ પવન વાદળાંના સમૂહને ભેદે છે તેમ
પલલ (તલતું કચરિયું), તેલ, આઠકાડું દૂધ
અને ગોળ-એ બધાને ભેગાં કરીને પાણી સાથે
પીવાથી હડકાયા કૂતરાનું ઝેર નાશ પામે છે.

નવડાવવાનો વિધિ

સમન્ત્રં સૌપધીરત્તં ક્ષપનં ચ પ્રયોજયેત્ ॥૩૮॥

મંત્રો ભાણીને વનસ્પતિ અને રત્ન સાથે
દરદીને નવડાવવો.

(નીલમ, માણિક વગેરે) રત્નો અને વન-
સ્પતિનાં ખી જેમાં નાખ્યાં હોય એવા કંડા
પાણીથી ભરેલા ઘડા વડે દરદીને નદીને કિનારે
નીચે આપેલો મંત્ર ભાણીને નવડાવવો તથા
ચકલામાં (કે હોળીચકલે) ખલિ (ઉતાર)
મૂકવો અને તેમાં (ખલિમાં) ગોળ, તલતું
કચરિયું, હઠી, રંગબેરંગી ફૂલની માળાઓ,
તથા કાચું અને રાંધેલું માંસ એટલાં વાના
મૂકવાં. નવડાવતી વખતે નીચેના મંત્ર ભાણવો :

અલ્કાધિપતે યશ્ચ સારમેયગગાધિપ ।

અલર્કજીવમેતન્મે નિર્વિપં કુહ માચિરાત્ ॥

(સુશુત, ક્રમ ૭/૫૮થી ૬૧૧)

બિનહડકાયાં ચોપગાં અને બેષગાં પ્રાણીનાં
અચકાં અને નહોરાનાં લક્ષણ અને ઉપાય
ચતુષ્પાદ્વિધિપાદ્વિધીં નલ્લદન્તપરિક્ષતમ્ ।

શૂયતે પચ્યતે રાગજ્વરસ્વાચરુજાન્વિતમ્ ॥ ૩૯ ॥

(હાથી, ઘોડો વગેરે) ચોપગાં કે (માણસ,
ગોર, કૂકડો વગેરે) બેષગાં પ્રાણી હડકાયાં કે
ગાંડાં ન થયાં હોય તેના નખ અને દાંતથી
જે ઘા પડે તે ઘા સૂજી જાય છે, રાતે થાય

છે, તાવ આવે છે, એમાંથી ત્રાવ થાય છે અને પીડા થાય છે.

સોમવલ્કોઽશ્વર્કર્ણશ્ચ ગોઝિહ્વા હંસપાદિકા ।

રજન્યૌ ગૈરિકં લેપો નલદન્તવિગપહઃ ॥ ૪૦ ॥

નખ અને દાંત વાગવાથી શરીરમાં દાખલ થયેલું જેર થાળો જેર, સાલવૃક્ષ, ગળજીભી, હંસપદીનો વેણો, હળદર, દારૂહળદર અને ગેરુ— એટલી વસ્તુઓના લેપ કરવાથી નાશ પામે છે.

इत्यष्टाह्नहृदये ण्डे उत्तम्भाने मूषिकाल्कविप-
प्रतिपेषी नामाष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ૩૮ ॥

અધ્યાય ૩૮ મો—રસાયનવિધિ

અથાતો રસાયનવિધિમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે રસાયનના વિધિનો અધ્યાય સમન્વવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિ ઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

રસાયનનું રૂળ

दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः ।
प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहेन्द्रियबलौदयम् ॥ ૧ ॥
વાકુસિદ્ધિ વૃપતાં કાન્તિમવાપ્નોતિ રસાયનાત્ ।
લાભોપાયો હિ શાસ્તાનાં રસાદીનાં રસાયનમ્ ॥

રસાયનથી લાખું આયુષ્ય, સ્મરણશક્તિ, મેધા, આરોગ્ય, જીવાની મળે છે, તેજ, રંગ અને અવાજ ઉદાર (સુદર) થાય છે. શરીરમાં અને ઇન્દ્રિયોમાં શક્તિ આવે છે; વાચાસિકિ (જે બ્રહ્મે તે રૂબે એવી શક્તિ), મૈથુનશક્તિ (પુષ્કળ વીર્ય વધે) અને દાંતિ આવે છે.

રસાયન એટલે શું ?

રસાયન એટલે ઉત્તમ રસ વગેરે ધાતુઓ મેળવવાનો ઉપાય.

રસાયન ક્યારે અને કેવી રીતિમાં આપવું ?
पूर्वं वयसि मध्ये वा तत्प्रयोज्यं जितात्मनः ।
ક્લિગ્ધસ્ય સ્તુતરક્તસ્ય વિશુદ્ધસ્ય ચ સર્વથા ॥૩

જે માણસે પોતાનું મન માર્યું હોય તેવા માણસને પહેલી ઉંમરમાં (ખાળક મટીને જીવાની-માં દાખલ થાય ત્યારે) અથવા વચલી ઉંમરમાં

(ભરજીવાનીમાં), સ્નેહન કર્યા પછી, ફસ ખોલીને કોહી કાઢ્યા પછી અને બધી રીતનું સંશોધન કર્યા પછી રસાયન આપવું.

કારણ

अविशुद्ध शरीरे हि युक्तो रासायनो विधिः ।
याजीकरो वा मलिनं वस्त्रं रङ्ग इवाकलः ॥ ૪ ॥
જેમ મેલા વસ્ત્રને રંગ ચઢાવેલો નકામો બન્ય છે, તેમ તદન શુદ્ધ થયા વિનાના શરીરમાં કરેલો રસાયનનો વિધિ કે વાજકરણનો વિધિ નકામો બન્ય છે.

જે બાતનો રસાયનપ્રયોગ

રસાયનાનાં દ્વિવિધં પ્રયોગમૂયવો વિદુઃ ।

કુટીપ્રાવેશિકં મુય્યં વાતાતપિકમન્યથા ॥ ૫ ॥
અધિચો રસાયનોનો જે બાતનો પ્રયોગ બહુ છે : ૧. કુટીપ્રાવેશિક (શ્લેષક પદ્ધતી ૭), તે મુખ્ય છે અને ૨. વાતાતપિક તે ગૌણ છે. (વાતાતપિક=કુટીમાં રહ્યા સિવાય હવામાં અને તડકામાં હરતાંફરતાં—હમેશની જેમ રહેતાં-રહેતા કરી શકાય એવો).

રસાયનપ્રયોગ માટેની કુટી (ઘર)

પુરે પ્રાયોગકરણે હર્ષનિર્વાતનિર્મયે ।

વિશુદ્ધિયાં શુભે વેદે

ત્રિગર્ભા સૂક્ષ્મલોચનામ્ ॥ ૬ ॥

ધુમાતપરજોગ્યાલક્ષ્મીમૂર્લાઘવિલક્રઘિતામ્ ।
સજ્જવૈઘોપકરણાં સુસૃષ્ટાં કારયેત્કુટીમ્ ॥ ૭ ॥

શહેરમાં જ્યાં ઔષધ વગેરે સાધનો મળી શકે એવા, હવેલીઓને લીધે પવન વિનાના અને નિકાશ, શુભ (દુકાળ, રોગચાળો વગેરે ઉપદ્રવ વિનાના) પ્રદેશમાં ત્રણ કોડાનું, ત્રીણીનું આંગિવાણું (આંગિો જેવાં બીણાં છિદ્રોવાળું), ધુમાડો. તાપ, ધૂળ, સાપ, સ્ત્રી, મૂખ વગેરે ન આવે એવું, જ્યાં વેધ અને જરૂરી સાધનો તૈયાર રાખ્યાં હોય એવું અને લીપીગૂંથીને સારી રીતે શુદ્ધ કરેલું મકાન કરાવવું.

રસાયન કેના માણસે કરવું ?

અથ પુણ્યેઽદિ સમ્પૂજ્ય

પૂજ્યાંસ્તાં પ્રવિશેલ્કુલિઃ ।

તત્ર સંશોઘતૈઃ શુદ્ધઃ સુસ્ત્રી જાતબલઃ પુનઃ ॥

ब्रह्मचारी धृतिद्युतः भ्रह्मघानो जितेन्द्रियः ।
दानशीलदयासत्यव्रतधर्मपरायणः ॥ ९ ॥
देवतानुस्मृतौ युक्तो युक्तस्वमप्रजागरः ।
प्रियौषधः पेशलवागारमेत रसायनम् ॥ १० ॥

इवे पवित्र दिवसे (देव, गुरु, ब्राह्मण वगेरे) पूजवा लायक व्यक्तियोनुं पूजन करीने पवित्र थर्धने ऐ कुटीमां पेसवुं. पछी (श्लोक १०३थी ११३थीं उक्ता प्रभाषु वारंवार) संशोधन करीने शुद्ध थयेला, सुभी (शरीर, वाष्पी हे मनना दुःख विनाना), (संशोधन पछी श्लोक १२, १२३, १३वाणा कथी) जेनामां डरी पाछु भण आच्युं होय ऐवा, प्रकथर्थ पाणनार, धीरजवाणा, अद्रावाणा, जेणु पोतानी छद्रियोने वश करी होय ऐवा, दान, सहायार (शियण), इया, व्रत अने धर्ममां तदक्षीन रहेनार, छष्ट देवताना स्मरणमां लागेला, जिववाणजवाभा प्रभाषु लणव- नार, जेने औषध गमतां होय ऐवा अने डोमण वाष्पीवाणा भाषुसे रसायन शर करवुं.

रसायन भाटेयुं विरेचन

हरीतकीमामलकं सैन्धवं नागरं वचाम् ।
हरिद्रां पिप्पलीं वेह्लं

गुडं चोष्णाम्बुजा पित्रेत् ॥ ११ ॥

क्लिग्धस्त्रिघ्नो नरः पूर्वं, तेन साधु विरिच्यते ।

भाषुसे पडेक्षां स्नेहन अने स्वेदन करीने पछी डरडे, आमणां, सैधव, सूडे, पज, ढणहर, पीपर, वावडिंज अने गण-ऐटली वस्तुऐा गरम पाष्पी साथे पीवी. तेथी भराभर रेय थाय छे.

विरेचन थया पछी भण लापवा

भाटे शुं करवुं ?

ततः शुद्धशरीराय कृतसंसर्जनाय च ॥ १२ ॥
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्ताहं वा घृताम्बितम् ।
दद्याद्यवक्रमाशुद्धेः पुराणशकृतोऽथवा ॥ १३ ॥

पछी शरीर (उपर उडेला विरेचनथी) शुद्ध थाय ऐटवे ऐने संसर्जनने कर्म करानी पछी (जेनामां ऐछा आडे रखी होय तेने) त्रपु रात (त्रषु दिवस), (जेनामां साधारणु आडे

रखी होय तेने) पांच रात अथवा (जेनामां पढु आडे रखी होय तेने) सात रात सुधी, अथवा जूना आडावाणाने (=पढु ७ वधारे आडे रडी गये होय तेने) जूनो मण नीकणी जतां- सुधी घी साथे जवनी वानीऐा भावा आपवी- इत्यं संस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाहरेत् ।
यस्य यद्यौगिकं पश्येत्

सर्वमालोच्य सात्म्यवित् ॥ १४ ॥

आ प्रभाषु केडा शुद्ध करीने रसायन विधि करनारने शुं भाइक आवरी ऐ समज- नार वैधे हे.प, ह्यथ वगेरे भाणतोना विचार करीने जेने भाटे जे रसायनने योग योग्य होय तेने ते रसायनने योग आपवे.

रसायनना योगो

दुटीप्रवेशविधिथी करवाना रसायनयोगो

ब्राह्मरसायन

(श्लोक १४१ थी १४२॥)

पथ्यासहस्रं त्रिगुणधात्रीफलसमन्वितम् ।
पञ्चानां पञ्चमूलानां सार्धं पलशतद्वयम् ॥ १५ ॥
जले दशगुणे पन्चा दशभागस्थिते रसे ।
आपोध्य कृत्वा द्यस्थीनि विजयामलकान्यथ ॥
विनीय तस्मिन्नियुहे योजयेन्मुड्यांगकम् ।
त्वगेलामुस्तरजनीपिप्पल्यगुरुचन्दनम् ॥ १७ ॥
मण्डूकपर्णीकनकशङ्खपुष्पीवचागुवम् ।
यष्ट्याह्वयं विडङ्गं च चूर्णितं तुलयाऽधिकम् ॥
सितोपलार्धभारं च पात्राणि त्रीणि सर्पिणः ।
द्वे च तैलात् पचेत्सर्वं तदग्नौ लेहतां गतम् ॥ १९ ॥
अद्यतीर्णं हिमं युञ्ज्याद्विशैः क्षौद्रशतैस्त्रिभिः ।
ततः खजेन मथितं निदध्याद् घृतभाजने ॥ २० ॥
या नोपहृन्ध्यादाहारमेकं मात्राऽस्य सा स्मृता ।
पष्टिकः पयसा चात्र जीर्णं भोजनमिष्यते ॥ २१ ॥
वैखानसा वालखिल्यास्तथा चान्ये तपोधनाः ।
ब्रह्मणा विहितं धन्यमिदं प्राद्य रसायनम् ॥ २२ ॥
तन्द्राश्रमस्लमवलीपलितामपयजिताः ।
मेघास्मृतिवलोपता यभृदुरमितायुषः ॥ २३ ॥
ऐकं डणर मोठी डरडे, त्रषुगणुं (त्रषु डणर) आमणां अने पारशे तोला पांचे जतनां पंचभूण (पांचे जतनां पंचभूणतुं कुल

વજન ખારસો તોલા) - એટલાં ઔષધોને એ ઔષધો કરતાં દશગણુ પાણીમાં પકવીને જ્યારે પકવતાં પકવતાં દસમા ભાગને કવાથ ખાકી રહે, ત્યારે એને મસળીને, હરડેના અને આમળાંના ઠંજિયા છૂટા પાકીને એ ઠંજિયા કાઢી નાખીને પછી એ કવાથમાં તજ, એલચી, મેથ, હળ-દર, પીપર, અગર, સુખડ, બ્રાહ્મી, નાગકેસર, શંખાવળી, વજ, ક્ષુદ્ર મેથ, જેઠીમધ અને વાવડિંગ-એટલાં ઔષધો દરેક એક એક કુડવ લઈને એમનું ચૂર્ણ નાખવું. પછી એમાં અડધો ભાર અને ચારસો તોલા સાકર, ત્રણ આઢક ઘી અને બે આઢક તેલ-એ બધું દેવતા પર પકવવું. એ જ્યારે ચાટવા જેવું થાય ત્યારે એને દેવતા પરથી ઉતારી લઈને ઠંડું પડવા દઈને પછી એમાં ત્રણસો ને વીસ પલ મધ નાખવું. પછી એને કડછા(કે તવેધા)થી હલાવીને એકરસ કરીને ઘી ભરવાના રીઠા ગાડવામાં ભરવું.

રસાયનની માત્રા (માપ)

જે માપમાં રસાયન ક્ષેવાથી સાંજે ભૂખ ન લાગવાથી સાંજે ખાવાનું માંડી ન વાળવું પડે તે રસાયનનું માપ છે. (રસાયન એટલા જ માપથી ખાવું કે સાંજે વાણુ કરવાની ભૂખ લાગે, ભૂખ મરી ન જાય. રસાયન ખાધા પછી સવારે ખાવાની ભૂખ ન લાગવી એઈએ પણ સાંજના વાણુ વખતે ભૂખ લાગવી એઈએ).

રસાયન પચ્યા પછી ભોજન

જ્યારે એ રસાયન પચી જાય ત્યારે ગાયના દૂધ સાથે સાઠીચોખા ખાવા એવું ઇચ્છાય છે.

વૈખાનસો, વાલખિલ્લો અને ખીજ તપસ્વી-એ બ્રહ્માએ બનાવેલું આ ધન્ય રસાયન ખાઈને તંદ્રા, શ્રમ, કલમ, કરચલીએ, ધોળા વાળ અને રોગ વિનાના તથા મેધા, યાદશક્તિ અને બળવાળા તથા અમાપ આયુષ્યવાળા બન્યા.

વૈખાનસવનપ્રસ્થ આશ્રમમાં રહેતા તપસ્વી.

વાલખિલ્લ=બ્રહ્માના શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા, હાથના અંગૂઠા જેવડા સાક હળર દિવ્ય પુત્રો. એમનું કામ સૂર્યના રથની આગળ ચાલવાનું છે.

અભયામલક રસાયન

અમયામલકસહસ્રં

નિરામયં પિપ્પલીસહસ્રયુતમ્ ।

તરુણપલાશકારવ્રવીરુતં સ્થાપયેદ્રાણ્ડે ॥૨૩॥

અપયુક્તે ચ ક્ષારે છાયાસંયુક્તચૂર્ણિતં યોજ્યમ્ ।

પાદ્મીશેતિ સિતાયા-

શ્વતુર્ગુણાભ્યાં મધુષૃતાભ્યામ્ ॥ ૨૫ ॥

તદ્દૃતકુમ્ભે ભૂમો નિધાય પળ્માસસંસ્વયમુદ્વલ્ય પ્રાહ્ને પ્રાપ્ય યથાન્ન-

મુચિતાહારો મધેન્સતતમ્ ॥ ૨૬ ॥

ઇત્યુપયુક્ત્યાદોષં વર્ષશતમનાનયો જરારહિતઃ ।

જીવતિ ચલપુષ્ટિવુ-

સ્મૃતિમેધાઘન્વિતો વિશેષેણ ॥ ૨૬ ॥

હરડે અને આમળાં બંને મળીને કુલ એક હળર, એક હળર લીંડીપીપર-આ ત્રણે ઔષધો સહ્યા વિનાનાં અને રસકસવાળાં (નિરામય) લઈને એમને બહુ કુમળાંયે નહિ અને ઘરડાંયે નહિ એવાં તરુણ ખાખરાનાં પાંદડાંના ક્ષારની ભાવના દઈને વાસણમાં ભરવાં. જ્યારે ક્ષાર વપરાઈ જાય (ક્ષારનું પાણી ઔષધો ચૂસી લે) ત્યારે એને છાંયડામાં સૂકવીને એ સુકાય ત્યારે એનું ચૂર્ણ કરીને એમાં હરડે, આમળાં અને પીપરના ભેગા વજનથી ચોથા ભાગની સાકર અને હરડે, આમળાં અને પીપરના ભેગા વજનથી ચાર-ગણાં મધ, ઘી (મધ અને ઘી બંને મળીને ચાર-ગણાં) ભેળવવાં. એ બધું ઘીના રીઠા ગાડવા-માં ભરીને એ ગાડવાને જમીનમાં છ મહિના સુધી દાટી રાખીને પછી એને ખહાર કાઢીને બે રોજ સવારે ભૂખ પ્રમાણે ખાઈને રોજ પચ્ય ભોજન કરે અને એ રીતે બે તૈયાર કરેલું બધું રસાયન ધીમેધીમે પૂરું કરે, તે માણસ એકસો વરસ સુધી રોગ અને ઘડપણ વિના અને ખાસ કરીને બળ, પ્રુષ્ટિ, શરીરસૌંદર્ય, યાદશક્તિ, મેધા વગેરેવાળો થઈને જીવે છે.

આમલકરસાયન

નીરુજાર્દપલાશસ્ય છિદ્રે શિરસિ તત્ક્રમત્મ ।
અન્તર્દ્વિહસ્તં ગમ્भीરં પૂર્વમમલકૈર્નૈઃ ॥૨૮॥
આમૂલં વેષ્ટિતં દર્ભેઃ પન્નિનીપદ્મલેપિત્મ ।
આદીપ્ય ગોમયૈર્વૈર્નિર્વાતિ સ્વેદયેત્તતઃ ॥૨૯॥

સ્વિન્નાનિ તાન્યામલકાનિ તૃપ્યા
લાદેચરઃ ક્ષોદ્રઘૃતાન્વિતાનિ
ક્ષીરં શૃતં ચાનુ પિત્રેત્પ્રકામં
તૈનૈવ વર્તેત ચ માસમેકમ્ ॥૩૦॥

વર્જ્યાનિ વર્જ્યાનિ ચ તત્ર યન્નાત્
સ્પૃશ્યં ચ શીતામ્બુ ન પાણિનાડપિ ।
एकादशाहेऽस्य ततो व्यतीते
पतन्ति केशा दशना नखाश्च ॥૩૧॥
મયાલ્પકૈરેવ દિનૈઃ સુરૂપઃ

સ્ત્રીપ્શ્યયઃ કુઝરતુલ્યઘૈર્વિઃ ।

વિશિષ્ટમેધાવલબુદ્ધિસત્વો
ભવત્યસૌ વર્ષસહસ્રજીવી ॥૩૨॥

સડયા વિનાના રસકસવાળા ખાખરાના
આડની ટોચ કાપી નાખીને એની અંદર છે
હાથ ઊંડી ખખેલ કરીને એ ખખેલને નવાં
આમળાંથી ભરી દઈને, આડના મૂળથી તે ટોચ
સુધી થડની આસપાસ ડાલ વીંટીને એના
ઉપર તળાવમાં જ્યાં કમળ ભિગ્યાં હોય તે
ભાગમાંના કાઠવ છાંદીને પછી જંગલમાં આપે-
આપ સુકાઈ ગયેલાં છાણુનાં અડાયાં વડે આડ-
ને સળગાવીને ત્યાં પવન ન આવે એવી રીતે
ખાકું. પછી એ રીતે બકાચલાં આમળાંને
મધ અને ઘી સાથે માણસે ધરાઈને ખાવાં
અને પછી ઉકાળેલું દૂધ ધરાઈને પીવું. આટલા-
થી જ એક મહિના સુધી શુભરો કરવો (ખીજું
કંઈ ખાવુંપીવું નહિ) અને રસાયનવિધિમાં
જ અપચ્ચ ગણ્યું છે (મેથુન, દારૂ, ક્ષાર વગેરે)
તે ચીવટપૂર્વક છોડી દેવું, અને ઠંડા પાણીને
તો હાથ પણ ન અડકાડવો. પછી જ્યારે આમ
કરતાં અગિયારમે દિવસ પૂરો થાય ત્યારે
(બારમે દિવસે) એના વાળ ખરી પડે છે, દાંત
પડી જાય છે અને નખ ભિખડી જાય છે અને
પછી થોડા જ દિવસમાં એ માણસ ખુબુ ડાખો,

સ્ત્રીઓના સંગ છતાં શરીર ઉતરે નહિ એવો,
હાથી જેટલા વીધવાળો, અસાધારણ મેધા,
ખળ, ખુદ્ધિ અને સરવવાળો તથા હબર (કે
હબરો) વધુ જીવે એવો ખની જાય છે.

ચ્યવનપ્રાશ

દશમૂલયલામુસ્તજીવકર્પમકોત્પલમ્ ।
પર્ણિન્યો પિપ્પલી શૃક્ષી મેદા તામલકી ત્રુટિઃ ॥૩૩॥
જીવન્તી જોક્કં દ્રાક્ષા પૌષ્કરં ચન્દનં શઠી ।
પુનર્નર્વદ્ધિકાકોલીકાકનાસામૃતાદ્યમ્ ॥૩૪॥
વિદારી વૃપમૂલં ચ તદૈકથ્યં પલોન્મિતમ્ ।
જલદ્રોણે પચેત્પચ્ચ ધાત્રીફલશતાનિ ચ ॥૩૫॥
પાદશોયં રસં તસ્માદ્વ્યસ્થીન્યામલકાનિ ચ ।
ગૃહીત્વા ભર્જયેત્તૈલઘૃતાદ્ દ્વાદશભિઃ પલૈઃ ॥૩૬॥
મત્સ્યણ્ડિકાતુલાધેન યુક્તં તલ્લેહવત્ પચેત્ ।
સ્નેહાર્ધં મધુ સિદ્ધે તુ તવક્ષીર્ણશ્ચતુષ્પલમ્ ॥૩૭॥
પિપ્પલ્યા દ્વિપલં દયાચતુર્જાતં કળાધિતમ્ ।
અતોડવલેહયેન્માત્રાં કુટીસ્થઃ પથ્યમોજનઃ ॥૩૮॥
હત્યેપ ચ્યવનપ્રાશો યં પ્રાશ્ય ચ્યવનો મુનિઃ ।
જરાજર્જરિતોડ્ય્યાસીન્નારીનયનનન્દનઃ ॥૩૯॥
કાસં શ્વાસં જ્વરં શોયં હદ્રોગં વાતશોગિતમ્ ।
મૂત્રશુક્રાશ્રયાન્ દોપાન્ વૈસ્વર્યં ચ વ્યપોહતિ ॥૪૦॥

ચાલવૃદ્ધક્ષતક્ષીણકૃશાનામહ્નવર્ધનઃ ।

મેઘાં સ્મૃતિં કાન્તિમતામવત્-
માયુઃપ્રકર્યં પવનાનુલોમ્યમ્ ।

સ્ત્રીપુ પ્રહર્યં વલમિન્દ્રિયાણા-
મસેશ્ચ કુર્યાદ્ધિધિનોપયુક્તઃ ॥૪૧॥

દશમૂળ, ખળદાણુ, મેદા, જીવક, ઋષભક,
કાણુ કમળ, મુદ્ગપણ્ડી, માષપણ્ડી, પીપર,
કાકડારશીંગ, મેદા, ભેંઆખલી, નાની એલચી,
ટોડી, અગર, કાળી દ્રાક્ષ, પુષ્કરમૂળ, સુખડ,
પડકપૂરો, સાટોડી, ઋષિક, કાકાલી, કાકનાસા,
ગળો, હરડે, વિદારીકંદ, અરડૂસીનાં મૂળ-આ
દરેક ઔષધ એકએક પલ લઈને અને એમાં
પાંચસો આમળાં નાખીને એ ખધું એકસાથે પક-
વતાં પકવતાં ચોથા ભાગનુ પાણી ખાકી રહે ત્યાં
સુધી પકવવું. પછી એ કવાથનું પાણી નિતારી
લઈને એ પાણીમાં કવાથમાંના આમળાંના
ડળિયા કાઢી નાખીને ખાકીને આમળાંને ભાગ

(કવાથના પાણીમાં) નાખીને એ ખણું (કવાથનું પાણી અને ઠળિયા વિનાનાં આમળાં) ખારખાર પક્ષ તેલ અને ઘીમાં સાંતળવું. પછી એમાં ખસો તોલા સાકર નાખીને ચાટણા જેવું પકવવું. એ સિદ્ધ થઈ બધ ત્યારે (એને કંઠડ પાડીને) એમાં સ્નેહ કરતાં અડધું (ખાર પલ) મધ, ચાર પલ વંશલોચન, બે પલ પીપર અને પીપરથી અડધું (એક પલ) ચાંતુર્ભાત નાખવું. એ ચાટણામાંથી માત્રા (શ્લોક ૨૦૩) ચાટવી. આ પ્રયોગ કરનારે કુટીમાં (શ્લોક પદ્મી ૭) રહેવું અને પચ્ય ભોજન કરવું. આ ચ્યવનપ્રાશ છે. ઘડપણથી ખખડી ગયેલા ચ્યવન મુનિ પણ એ (ચ્યવનપ્રાશ) ખાઈને સ્ત્રીઓની આંખને આનંદ આપે એવા બની ગયા. આ ચ્યવનપ્રાશ બે વિધિપુરઃસર ખવાય તો એ ઉષરસ, દમ, તાવ, ક્ષય, હૃદયના રોગ, પત, પેશાબ અને વીર્યમાં રહેલા દોષો અને અવાજની કંકંશતા- (ધેસૂરાપણ)ને મટાડે છે, મેઘા, યાદશક્તિ, કાંતિ, નીરોગીપણું, દીર્ઘાયુષ્ય, વાયુની સ્વાભાવિક સ્વળી ગતિ, સ્ત્રીઓમાં ખૂબ હૃષ્ટ તથા ઇદ્રિયોતું તથા અશિતું બળ કરે છે (આપે છે).

ત્રિફલારસાયન

મધુકેન તવક્ષાર્યા પિપ્પલ્યા સિન્ધુજન્મના ।
પૃથગ્લોહૈઃ સુવર્ણેત વચયા મધુસર્પિપા ॥૪૨॥
સિતયા વા સમા યુક્તા સમાયુક્તા રસાયનમ્ ।
ત્રિફલા સર્વરોગઘ્ની મેઘાયુઃ સ્મૃતિબુદ્ધિદા ॥૪૩॥
જેઠીમધ, વંશલોચન, પીપર. સૈંધવ, દરેક પ્રકારનું સોહ (મંદૂર), સોહનું, વજ, મધ, ઘી કે સાકર-આટલી વસ્તુઓમાંથી ગમે તે એક વસ્તુ લઈને એમાં (વજનમાં) એના જેટલી જ ત્રિફળા ભેળવીને એક વરસ સુધી વાપરવાથી (ફાકવા કે ચાટવાથી) એ ત્રિફળા ખધા રોગનો નાશ કરે એવી, મેઘા. યાદશક્તિ અને બુદ્ધિ આપે એવી તથા રસાયન બને છે. (મધ અને ઘી છૂટાંછૂટાં નહિ, પણ બન્ને બેમાં લેવાં.)

મળ્હૂકપર્ણ્યાઃ સ્વરસં યથાગ્નિ
ક્ષીરેણ યદ્દીમધુકસ્ય ચૂર્ણમ્ ।

રસં ગુહ્ય્યાઃ સહમૂલપુષ્પ્યાઃ
કલ્કં પ્રયુક્તીત્ત્વં શઙ્ખપુષ્પ્યાઃ ॥૪૪॥
આયુષ્પદાન્યામયનાશનાનિ
બલાગ્નિવર્ણસ્વરવર્ધનાનિ ।

મેઘ્યાનિ ત્રૈતાનિ રસાયનાનિ
મેઘ્યાં વિશેષેણ તુ શઙ્ખપુષ્પી ॥૪૫॥
(૧) પ્રાક્ષીનો સ્વરસ, (૨) દૂધ સાથે જેઠીમધનું ચૂર્ણ, (૩) ગળોનો સ્વરસ, (૪) શંખાવળીનાં મૂળ અને દૂધ સાથે શંખાવળીનો કલ્ક જકરાશિના બળ પ્રમાણે (પચી શકે એટલા જ માપમાં) આપવાં. (આ ચાર રસાયનમાંથી ગમે તે એક આપવું) આ (ચાર) રસાયનો આક્રબ્ય આપે એવાં, રોગનો નાશ કરે એવાં, બળ, જકરાશિ, રંગ અને અવાજને વધારે એવાં અને મેઘા માટે સારાં છે, પણ શંખાવળી મેઘા માટે ઘણી જ સારી છે.

નલદં કટુરોહિણી પયસ્યા
મધુકં ચન્દનસારિવોગ્રગન્ધાઃ ।
ત્રિફલા કટુકત્રયં હરિદ્રે
સપટોલં લવણં ચ તૈઃ સુપિષ્ટૈઃ ॥૪૬॥
ત્રિગુણેત રસેત શઙ્ખપુષ્પ્યાઃ
સપયસ્કં ઘૃતનલ્વણં વિપક્વમ્ ।
ઉપયુજ્ય ભવેજ્જોડપિ વાગ્મી
શ્રુતધારી પ્રતિમાનવાનરોગઃ ॥૪૭॥

વીરણબળો, કંક, ક્ષીરકાકોલી, જેઠીમધ, સુખડ, સારિવા, વજ, ત્રિફળા, ત્રિકટુ, હળદર, દારુહળદર, પટોળ અને સૈંધવ-એટલી વસ્તુ-એને ખરાખર લસોટીને એમના કલ્ક વડે અને શંખાવળીના ત્રણગણા રસ સાથે દૂધ અને એક આઠક ઘી પકવીને એ ઘી પીવાથી જડ માણસ પણ વાચાળ, સાંભળેલું (ભણેલું) યાદ રાખી શકે એવો, પ્રતિભાશાળી અને નીરોગી બને છે. (શંખાવળીનો રસ ઘીથી ત્રણ ગણો લેવો-અત્રિદેવ.)

પચારવિદ ઘી
પૈતૈર્મૃગાલયિસકેસરપત્રત્રીકૈઃ
સિદ્ધં સહેમશકલં પયસા ચ સર્પિઃ ।
પચ્ચારવિન્દમિતિ તત્પચિતં પૃથિવ્યાં
પ્રશ્નપૌરુપચલપ્રતિમૈર્નિવેવ્યમ્ ॥૪૮॥

કમળનાં ફૂલોં મૂળ, કમળની ફૂલોં દાંડી, કમળનું કેસર (તંતુઓ), કમળનાં પાંદડાં અને કમળનાં ખી-એ પાંચ વસ્તુઓના કદક સાથે, સોનાના ઢુકડા સાથે અને હ્રદ સાથે પકવેલું ઘી પૃથ્વીમાં પંચારવિંદ ઘી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. જેમનાં પુરુષાતન, બળ અને પ્રતિક્ષા નાશ પામ્યાં હોય તેમણે એ ઘીનુ સેવન કરવું.

ચતુષ્કુપલયરસાયન

યદ્વાલકન્દદલકેસરવદ્ધિપકં

નીલોત્પલસ્ય તદપિ પ્રથિતં દ્વિતીયમ્ ।

સર્પિશ્ચતુષ્કુવલયં સહિરણ્યપત્રં

મેઘ્યં ગવામપિ ભવેત્ કિમુ માનુષાણામ્ ॥

જે ઘી ઢાળા કમળનાં નાળ, કંદ, પાંદડાં અને કેસર (કમળના તંતુઓ)ના કદક સાથે અને સોનાના વરખ સાથે પકવ્યું હોય તે ચતુષ્કુવલય નામે એળખાતું ખીજું ઘી (પીવાથી) આયોની (પથુઓની) મેઘા માટે પણ સારું છે તે પછી માણસોની મેઘા માટે સારું હોય એમાં શી નવાઈ!

બ્રાહ્મીચત્સૈન્ધવશઙ્ગપુષ્પી-

મસ્પાક્ષકમ્લસુવર્ચલૈન્દ્યઃ ।

વૈકૈહિકા ચ ત્રિયવાઃ પૃથમસ્તુ-

ર્થવોં સુવર્ણસ્ય તિલો વિપસ્ય ॥ ૫૦ ॥

સર્પિપશ્ચ પલમેકત પત-

દ્યોજયેત્પરિણતે ચ ઘૃતાહ્યમ્ ।

મોજતં સમયુ વન્સરમેવં

શીલપન્નધિકધીસ્મૃતિમેધઃ ॥ ૫૧ ॥

અતિક્રાન્તજરાધ્યાધિતન્દ્રાલસ્યશ્રમક્લમઃ ।

જીઘ્ન્યન્દશતં પૂર્ણે શ્રીતેજઃકાન્તિદીપ્તિમાન્ ॥

વિશેષતઃ કુષ્ઠકિલાસગુલ્મ-

વિપજ્વરોન્માદગરોદરાણિ ।

અથર્થમન્તાદિકૃતાશ્ચ કૃત્યાઃ

શામ્યન્થનેનાતિવલાશ્ચ ઘાતાઃ ॥ ૫૨ ॥

બ્રાહ્મી, વજ, સૈન્ધવ, શંખાવળી, મત્સ્યા-ક્ષક, પ્રહ્મસુવર્ચલા, ઈદવરણાં અને પીપર-એ હરેક વસ્તુ વજનમાં ત્રણત્રણ જવ જેટલી લેવી; સોનું (સોનાનો વરખ) વજનમાં છે જવ જેટલું લેવું; અતિવિપની કળી એક તલ જેટલી

લેવી; ઘી ચાર તેલા લેવું. એ બધું 'મેયુ' કરીને ચાટવું. પછી જ્યારે એ પથી બંધ ત્યારે પુષ્કળ ઘીવાળું મોજન મધ સાથે લેવું. આ પ્રમાણે એક વરસ સુધી રોજ કરનાર માણસની બુદ્ધિ, ચાદશક્તિ અને મેઘા વધે છે; ઘડપણ, રોગ, સુસ્તી, આળસ, ધાક અને કંટાળો એને આવતાં નથી; એ પૂરાં એકસો વર્ષ સુધી જીવે છે; એનામાં લક્ષ્મી, તેજ, કાંતિ અને દીપ્તિ (પ્રભા) આવે છે; આ પ્રયોગથી ખાસ કરીને કુષ્ઠ, કિલાસ, ગાળો, વિષ, તાવ, ગાંડપણ, ગર. ઉદરરોગ, અથર્થવેદના મંત્રોથી ઊભી કરેલી કૃત્યાઓ અને બહુ બળવાન વાયુઓ શાંત થઈ બંધ છે.

કૃત્યા=ધન વગેરેથી કોડી શકાય એવી, ખરાજ શક્તિશાળી દેવતા.

નાગબહારસાયન

શરન્મુસે નાગવાલાં પુણ્યયોગે સમુદ્ધરેત્ ।

અક્ષમાત્રં તતો મૂલાચ્છૂર્ણિતાત્પયસા પિવેત્ ॥ ૫૪

લિહ્યાન્મધુઘૃતાભ્યાં વા ક્ષીરઘૃતિરનન્નમુક્ ।

एवं वर्षप्रयोगेण जीवेद्दर्शनात् बली ॥ ૫૫ ॥

શરદઋતુની શરઆતમાં પુષ્ય નક્ષત્રમાં નાગબહારને મૂળ સાથે ઉખેડી લાવવી. એના મૂળિયાંનું એક તેાલો ચૂર્ણ (ગાયના) હ્રદ સાથે પીવું અથવા ઘી અને મધ સાથે ચાટવું. ખોરાકમાં માત્ર ગાયનું હ્રદ પીને રહેવું અને ખીજું કંઈ પણ ખાવુંપીવું નહિ (એકલા હ્રદ ઉપર રહેનારે પાણી પણ પીવું નહિ). આ પ્રયોગ એક વરસ સુધી કરવાથી માણસ બળવાન બનીને સો વરસ સુધી જીવે છે.

ગોક્ષુરકરસાયન

ફલોન્મુલો ગોક્ષુરકઃ સમૂલ-

દ્વ્યાયાવિશુષ્કઃ સુવિચૂર્ણિતાઙ્ગઃ ।

સુભાવિતઃ સ્વેન રસેન તસ્માન્

માત્રાં પરાં પ્રાસૂતિક્ષીં પિવેદ્યઃ ॥ ૫૬ ॥

ક્ષીરેણ સેનૈવ ચ શાલિમન્નન્

જીર્ણે ભવેન્સ દ્વિતુલોપયોગાત્ ।

શક્તઃ સુરૂપઃ સુભગઃ શતાયુઃ

કામી કનુઙ્ગાનિવ ગોકુલસ્યઃ ॥ ૫૭ ॥

એને ફળ આપવાની તૈયારી હોય એવા ગોખરુના છોડને મૂળ સાથે છાંયડામાં સૂકવીને એનાં પંચાંગતું ખારીક ચૂર્ણ ખનાવીને એ ચૂર્ણને એના જ (ગોખરુના જ) સ્વરસ વડે ભાવના દઈને એમાંથી એક પ્રસૂતિની ઉત્તમ માત્રા (માપ) દૂધ સાથે જે માણસ પીએ અને એ પચે, ત્યારે એની (દૂધની) જ સાથે જે શાલિયોખા ખાય તે માણસ એ રીતે જ્યારે આકસો તોલા ચૂર્ણનો ઉપયોગ કરી રહે, ત્યારે સશસ્ત્ર, રૂપાયો, સુખી, સો વર્ષના આવરદાવાળો અને ગાયોના ટોળામાં મહાક્ષતા આપલા એવો ઠામી બને છે.

વારાહીકંદરસાયન

વારાહીકન્દમાદ્રાદ્રિ ક્ષીરેણ ક્ષીરપઃ પિવેત્ ।

માસં તિરત્નો માસં ચ

ક્ષીરાન્નાદો જરાં જયેત્ ॥૫૮॥

ખડુ જ ક્ષીરો (દૂધભર્યો) હુક્કરકંદ દૂધ સાથે પીવે અને ખોરાક તરીકે દૂધ પીવું પણ ખીણું, કંઈ ખાવુંપીવું નહિ (પાણી પણ નહિ). એ પ્રમાણે એક મહિનો કરવું. પછી એક મહિને ખડુ જ ક્ષીરો હુક્કરકંદ દૂધ સાથે પીવે અને ખોરાક તરીકે ક્ષીરાત્ર (દૂધ અને અન્ન) ખાવું. આમ કરનાર ઘડપણને જીતે છે.

તત્કન્દશ્લક્ષ્ણચૂર્ણે વા સ્વરસેન સુભાવિતમ્ ।

ઘૃતક્ષોદ્રપ્તુતં લિહ્યાત્તપ્તકં વા ઘૃતં પિવેત્ ॥૫૯

અથવા એ જ (ઉપરના શ્લોકમાં કહેલા) વારાહીકંદના મૂળના ખારીક ચૂર્ણને વારાહીકંદના સ્વરસમાં ભાવના દઈને પછી એ ચૂર્ણને ઘી અને મધમાં કાલવીને ચાટવું અથવા વારાહીકંદના મૂળના કંકડથી સિદ્ધ કરેલું ઘી પીવું. તદ્વદ્વિદાર્યતિવલાયલામયુક્વાયતીઃ ।

શ્રેયસીશ્રેયસીયુક્તાપથ્યાધાત્રીસ્થિરામૃતાઃ ॥ ૬૦

મળ્લુકીશહકુસુમાવાજિગ્ન્ધાશતાવરીઃ ।

ઉપયુક્તિત મેધાધીવયઃસ્થૈર્યવલાદાઃ ॥ ૬૧ ॥

ભૌંયકોણું, અતિખલા, ખલા, જેઠીમધ, કાકમાત્રી, ગજપીપર, રાસ્ના, રાસ્ના (=રાસ્નાના છે ભાગ), હરડે, આમળાં, સમેરવો, ગળો, આહી, શંખાવળી, આસોંદ અને શતાવરી-

એમાંથી દરકનો (ગમે તે એકનો) તેની માફક (શ્લોક પઞ્ચમી પદમાં કહેલાં વારાહીકંદના પ્રયોગની માફક) ઉપયોગ કરવો. તેથી મેધા, પ્રુદ્ધિ, શુભાની. સ્થિરતા અને ખળ મળે છે.

ચિત્રાના પ્રયોગો

યથાસ્વં ચિત્રકઃ પુવ્વૈર્જયઃ પીતસિતાસિતૈઃ ।

યથોત્તરં સ ગુણવાન્ વિધિના ચ રસાયનમ્ ॥

પીળાં, ઘોળાં અને કાળાં ફૂલ ઉપરથી તે તે જાતનો ચિત્રો ઉતરેતર વધારે શુભવાળો સમજવો (પીળાં ફૂલવાળા ચિત્રા કરતાં ઘોળાં ફૂલવાળા અને ઘોળાં ફૂલવાળા કરતાં કાળાં ફૂલવાળા ચિત્રા વધારે શુભ કરે છે.) અને એનો વિધિપુરઃસર ઉપયોગ થાય તો એ રસાયન છે.

છાયાગુલ્કં તતો મૂલં માસં ચૂર્ણીકૃતં લિહન્ ।

સર્પિપા મરુસર્પિર્ગ્યા પિવન્ વા પયસા યત્તિઃ ॥

અમ્ભસા વા હિતાન્નાશી શતં જીવતિ નીરુજઃ ।

મેધાવી વલવાન્ કાન્તો

વપુષ્માન્ દીતપાવકઃ ॥ ૬૪ ॥

ચિત્રાના મૂળને છાંયડામાં સૂકવીને એનું ચૂર્ણ કરીને એ ચૂર્ણ એક મહિના સુધી ઘી સાથે કે મધ અને ઘી સાથે ચાટનાર માણસ કે દૂધ સાથે એ ચૂર્ણ પીને બ્રહ્મચર્ય પાળનાર માણસ કે પાણી સાથે એ ચૂર્ણ પીને પથ્ય યોજન કરનાર માણસ નીરોગી, મેધવાળો, ખળવાન, કાંતિવાળો, પહેલવાન અને પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિવાળો થઈને સો વરસ જીવે છે.

(ઉપર પ્રમાણેનો અર્થ સર્વાંજસુદર ટીકામાં કરેલો છે, પણ ઉપર ગણવેલાં ગમે તે અનુપાત સાથે ચિત્રોના મૂળનું ચૂર્ણ દેનારે બ્રહ્મચર્ય પાળવું બેઈએ અને પથ્ય યોજન કરવું બેઈએ એવો અર્થ પણ થઈ શકે છે.)

તૈલેન લીલો માસેન વાતાન્ હન્તિ સુદુસ્તરાન્ ।

મૂત્રેણ શ્વિત્રકુટાતિં પીતસ્ત્રેણ પાયુજાન્ ॥

ચિત્રાના મૂળનું ચૂર્ણ એક મહિના સુધી તેલ સાથે ચાટવાથી ગમે તેવા કૃમ્હસાધ્ય વાયુના રોગો પણ મટે છે. ગાયના મૂતર સાથે ચિત્રાનું ચૂર્ણ એક મહિનો પીવાથી ઘોળો કાઠ

અને કુષ્ઠ મટે છે તથા છાશ સાથે ચિત્રાનું ચૂર્ણ એક માસ પીવાથી ઠરસ મટે છે.

સિલામાના પ્રયોગો

મહાતકાનિ પુષ્પાનિ ધાન્યરાશૌ નિધાયયેત્ ।
પ્રીખંભે સંગૃહ્ય દેમન્તે સ્વાદુસ્તિગ્ધદિમૈર્યુઃ ॥
સંસ્કૃત્ય તાન્યણ્ણુને સલિલેઽર્ણે વિપાચયેત્ ।
મણ્ણંશશિષ્ટં તન્કાર્યં સક્ષીરં શીતલં પિષ્ટેત્ ॥
વર્ધયેત્પ્રયઠ્ઠં ચાનુ નર્ત્રકૈકમત્કમ્ ।
સતરાત્રયં યાવન્ પ્રીણિ પ્રીણિ તતઃ પરમ્ ॥
માચન્વારિશતસ્તાનિ દાસયેદ્ વૃદ્ધિવત્તતઃ ।
સદ્ધમુપયુક્તીન સતાદૈરિતિ સતમિઃ ॥ ૬૯ ॥
યન્ત્રિતાન્મા ઘૃતશ્વીરશાલિપથિકમ્બોજનઃ ।
તદ્વત્ ત્રિગુણિતં કાલં પ્રયોગાન્તેઽપિ ચાચરેત્ ॥
માગ્નિયો લભતેઽપૂર્વાં વદ્નેદીર્ઘિ વિશેઘ્નતઃ ।
પ્રમેહદ્દમિક્ષુપ્લાશંમિદોદોપવિવર્જિતઃ ॥ ૭૧ ॥

દળદાર (મોટા) સિલામાને પ્રીખ્મ ઋતુમાં ગ્રાહ પરથી ભેગાં કરીને ધાનના ઢગલામાં દાટવાં. પછી દેમન્ત ઋતુમાં ગળ્યાં, સિન્ગધ અને ઠંડાં દ્રવ્યો વડે શરીરને સંસ્કૃત (યોગ્ય સંસ્કારવાળું) બનાવીને એમાંથી આઠ સિલામાંનો આઠગણુ પાણીમાં ઊકળતાં ઊકળતાં પાણી આઠમા ભાગનું ખાકી રહે ત્યાં સુધી ક્વાથ કરવો. એ ક્વાથ કંઠા પડે ત્યારે એમાં દૂધ નાખીને પીવો. રોજ એકએક સિલામા વધારતા જવો (તે પ્રમાણે પાણી પણ માપસર વધારતા જવું અને આઠમા ભાગનું પાણી ખાકી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળીને ક્વાથ કરવો). આમ, એકવીસ દિવસ સુધી કરવું. ત્યાર પછી ત્રણત્રણ સિલામાં રોજ વધારતા જવાં. સરવાળે ચાળીસ સિલામાં થાય ત્યાં સુધી એમ કરવું. પછી જે ક્રમે સિલામાં વધાર્યા હતાં તે ક્રમે એાછાં કરતા જવાં. આ રીતે ઓગણપચાસ દિવસમાં સરવાળે એક હજાર સિલામાંનો ક્વાથ પીવો. આ પ્રયોગ દરમ્યાન ઇન્દ્રિયોને વશ રાખવી અને ઘી દૂધ, શાલિચોખા અને સાઠીચોખા ખાઈને રહેવું. પ્રયોગ પૂરો થયા પછી પણ (૪૯ દિવસ પછી પણ) એનાથી

ત્રણગણુ સમય સુધી (૨૧ અઠવાડિયાં સુધી) એ જ પ્રમાણે વર્તવું (ઇન્દ્રિયોને વશ રાખવી અને ઘી, દૂધ, શાલિચોખા અને સાઠીચોખા ખાઈને રહેવું). આમ કરવાથી માણસને અપૂર્વ આશિષો (ફાયદા, ગુણ) મળે છે, ખાસ કરીને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને માણસ પ્રમેહ, કૃમિ, કુષ્ઠ, ઠરસ તથા ચરબીના દોષ વિનાનો બને છે.

પિષ્ટસ્વેદનમઠ્ઠૈઃ પૂર્ણં મહાતકૈવિજર્જરિતૈઃ ।
ભૂમિનિલાતે કુમ્ભે પ્રતિષ્ઠિતં કૃષ્ણમૃદ્ધિતમ્ ॥ ૭૨ ॥
પરિવારિતં સમન્તાન્પચેત્તો

ગોમયાગ્નિના મૃદુના ।

તત્સ્વરસો યદ્વ્યવતે ગૃહ્નીયાત્તં

દિનેઽપ્યસ્મિન્ ॥ ૭૩ ॥

ઘમુમુપયુજ્ય સ્વરસં મન્વણ્મમાગિકં

દિગુણસર્પિઃ ।

પૂર્વવિધિપન્નિતાત્મા પ્રાપ્નોતિ

ગુણાન્ સ તાનેવ ॥ ૭૪ ॥

અધઠચરા ખાડેલા, નીરોગી (સડા વિનાના અને રસકસવાળા) સિલામાં વડે પિષ્ટસ્વેદન વાસણુ ભરીને એ વાસણુને જમીનમાં દાટી રાખેલા એક ઘડા ઉપર મૂકવું. (પિષ્ટસ્વેદન વાસણુની તળે છિદ્ર રાખવું કે નથી સિલામાંમાંથી છૂટો પડતો સ્વરસ ટપકીને મોંઘમાં દાટેલા ઘડામાં પડી શકે.) પિષ્ટસ્વેદન વાસણુ- (હાંડકી) ને ઠાળી માટી વડે ક્ષીપવુ (કંટેવાળો કરવો). ક્ષીપીને ઘડા સાથે હાંડકીને એકમેક કરી દેવી. હાંડકીનું મોં સીડી દેવુ. પછી ગાયના છાણનાં છાણાં એની આસપાસ ગોઠવીને એના આછા તાપથી પકવવું. એનો (સિલામાંનો) જે સ્વરસ (નીચેના ઘડામાં) ટપકે તે ખીજે દિવસે લેવો. એ સ્વરસમાં સ્વરસથી આઠગણું મધ અને સ્વરસથી ખમણું ઘી નાખીને પહેલા (શ્લોક ૬૫ જે થી ૭૧ વાળા) પ્રયોગની માફક બાત ઉપર અંકુશ રાખીને (આહારવિહારની પરંજ પાળીને) વાપરનારને એ જ (શ્લોક ૭૩ જે, ૭૧ વાળા) લાભ થાય છે.

પુષ્પાનિ પાકૈન પરિચ્ચુતાનિ

મહાતકાન્યાઢકસમ્મિતાનિ ।

घृष्ट्वेष्टिकाचूर्णकणैर्जलेन

प्रक्षाल्य संशोष्य च मारुतेन ॥ ७५ ॥

जर्जराणि विपचेजलकुम्भे

षादशेषघृतगालितशीतम् ।

तद्रसं पुनरपि श्रपयेत्

क्षीरकुम्भसाहितं चरणस्ये ॥ ७६ ॥

सर्पिः पस्वं तत्र तुल्यप्रमाणं

युङ्ग्यात्स्वेच्छं शर्कराया रजोभिः ।

एकीभूतं तत्त्वजक्षोभणेन

स्थायं घान्ये सतरात्रं सुगुप्तम् ॥ ७७ ॥

तममृतरસપાકં યઃ પ્રગૈ પ્રાશમશ્નન્

અનુ પિવતિ યથેષ્ટં વારિ હુગ્ધં રસં ઘા ।

સ્મૃતિમતિશ્ચલમેધાસત્ત્વસારૈરુપેતઃ

કનકનિચયગૌરઃ સોઽશ્રુતે દીર્ઘમાયુઃ ॥

ખરાખર પાકવાને લીધે આડ પરથી આપો-
આપ ખરી પહેલા ફળદાર સિલામા એક આઠક
થેવાં. એમને ઈટાને ઘસીને ફરેલા ભૂકાની ધૂળ
વડે ઘસવા. પછી એમને પાણીથી ઘોઈ નાખવા.
પછી એમને (તડકે નહિ પણ છાંયડે) પવનથી
સૂકવવા. સુકાયા પછી એમને અધકચરા ખાંડીને
એક દ્રોણ પાણીમાં પકવવા. ઊકળતાં ઊકળતાં
ચોથા ભાગનું પાણી ખાકી રહે ત્યારે ઉતારીને
ગાળી લઈને ગળેલો ક્વાથ ઠંડો પડવા દેવો.
એ રસમાં (ગાળી લીધેલા ક્વાથમાં) એક દ્રોણ
દૂધ નાખીને ઊકળતાં ઊકળતાં ચોથા ભાગનું ખાકી
રહે ત્યાં સુધી એ ક્વાથ અને દૂધને ઉકાળવાં.
પછી એમાં એના (=૧. દૂધના-ઇંદુ; ૨. ક્વાથના-
ચંદ્ર) જેટલું જ ઘી પકવીને એમાં વેશની કે
ફરહીની મરજીમાં આવે એટલી સાકરને ભૂકો
નાખીને એને વધાવવાને ત્રૈલોક્ય ફેરવીને એકમેક
કરી નાખીને પછી એ પાસણને ધાનના ઢગલા-
માં સાત રાત સુધી ખરાખર સંભાળપૂર્વક
(ચારે પાસથી ખરાખર ઢટાઈ રહે એ રીતે)
ઢાટી રાખવું. એ અમૃતરસના પાક બધા
અવશેષ(ચાટણ)ને જે માણસ સવારે ખાય
છે અને પછી ઉપર પાણી, દૂધ કે માંસરસ
મરજી મુજબ ખીએ છે તે ચાદશક્તિ, બુદ્ધિ, બળ,
મેધા, સત્ત્વ અને સારવાળો અને સોનાના ઢગલા

બેવો ગોરો ઘઈને લાંબું આયુષ્ય ભાગવે છે.

द्रोणेऽम्भसो व्रणकृतां त्रिशताद्विपक्वात्

काथाढके पलसमैस्तिલतैलपात्रम् ।

तिकान्निपाद्भयवरागिरिजन्मताર્क्ष्यैः

સિદ્ધં પરં નિશ્ચિલકુષ્ઠનિવહૈણાય ॥ ૭૨ ॥

ત્રણસો સિલામાને એક દ્રોણ પાણીમાં

ઉકાળતાં ઉકાળતાં એક આઠક પાણી ખાકી રહે

ત્યારે એ એક આઠક ક્વાથમાં કંકડ, વિષા,

અતિવિષા (અતિવિષ), ત્રિફળા, શિલાજિત અને

રસવંતી-એ ફરેક એકએક પલ લઈને એમને

કંકડ (એ ક્વાથમાં) નાખીને એના વડે સિદ્ધ

કરેલું તલનું એક આઠક તેલ બધી બતના

કુક મટાડવા માટે ઉત્તમ છે. (તેલ પીવાનું છે.)

सहामलकशुक्तिभिर्द्विघिसरेण तैलेन वा

ગુહેન પયસા ઘુતેન યવસકુમ્ભિર્વાં સહ ।

તિલેન સહ માશ્નિકેણ પલ્લેન સૂપન વા

વ્યુષ્કરમરુષ્કરં પરમમેધ્યમાયુષ્કરમ્ ॥ ૮૦ ॥

આમળાંની છાલ, દહાંની તર, તેલ, ગોળ,

દૂધ, ઘી, જવને સાથુ, તલ, મધ, તલનું

કચરિયું કે માંસરસ-એ ૨૨ વસ્તુઓથી ગમે

તે એકની સાથે સિલામા ખાવાથી શરીર બહુ

સારું અને છે, મેધા બહુ સારી થાય છે અને

આવરદા વધે છે.

સિલામાના ગુણ

મહાતકાનિ તીક્ષ્ણાનિ પાક્રીન્યગ્નિસમાનિ ચ ।

ભવન્વ્યમૃતકલ્પાનિ પ્રયુક્તાનિ યથાવિધિ ॥ ૮૧ ॥

સિલામા તીક્ષ્ણ, અટ પચે એવો, અગ્નિ બેવો

છે. એ વિધિપુરઃસર વપરાય તો અમૃત બેવો

બને છે.

कफजो न स रोगोऽस्ति

ન વિક્રન્ધોઽસ્તિ કશ્ચન ।

યં ન મહાતકં હન્યાચ્છીઘ્રમગ્નિચલપ્રદમ્ ॥ ૮૨ ॥

એવો કોઈ પણ કફનો રોગ નથી, એવો

કોઈ વિબંધ નથી કે જેને અગ્નિને અટ બળ

આપે એવો સિલામા ન મટાડે.

સિલામાના પ્રયોગમાં ખાસ અપૃથ્થ

ઘાતાતપવિધાનેઽપિ વિશેષેણ વિવર્જયેત્ ।

કુલ્લયદ્વિધિશુક્તાનિ તૈલામ્યજ્ઞાગ્નિસેવનમ્ ॥ ૮૩ ॥

ભિલાભાને પ્રયોગ વાતાતપવિધિથી (શ્લોક ૫) કરનારે પણ કુળથી, હડી, સરકો, તેલ વડે અભ્યંગ અને અગ્નિના સેવનને તે ખાસ ત્યાગ કરવેા.

ચેરિયાના પ્રયોગ

વૃક્ષાસ્તુવરકા નામ પશ્ચિમાર્ણવતીરજાઃ ।
વીચીતરહ્નવિશોભમાસ્તોદ્ભૂતપલ્હવાઃ ॥ ૮૪ ॥
તેમ્યઃ ફલાન્યાદદીત સુપકાન્યમ્બુદાગમે ।
મઙ્ગઃ ફલેભ્યશ્વાદાય શોપયિત્વાડવચૂર્ણ્ય ચ ॥
તિલવત્ પીડ્યેદ્ દ્રોણ્યાં,

ઘાથયેદ્વા કુસુમ્ભવત્ ।

તત્તેલં સમ્પૂતં મૂયઃ પચેદાસલિલક્ષયાત્ ॥ ૮૬ ॥
અવતાર્ય કરીપે ચ પંક્ષમાત્રં નિધાપયેત્ ।
ક્ષિગ્ધસ્વિન્નો હૃતમલઃ પશ્ચાદુદ્ભૂત્ય તત્તતઃ ॥ ૮૭ ॥
ચતુર્થમકાન્તરિતઃ પ્રાતઃ પાણિતલં પિચેત્ ।
મન્ત્રેણાનેન પૂતસ્ય તૈલસ્ય દિવસે ઝુમે ॥ ૮૮ ॥
'મજ્જસાર મહાવીર્યં સર્વાન્ ધાત્વન્ વિશોધય ।
શઙ્ગચક્રગદાપાણિસ્ત્વામાશ્ણાપયતેડ્ચ્યુતઃ' ॥ ૮૯ ॥
તેનાસ્યોર્ધ્વમધસ્તાચ્ચ દોષા યાન્યસકૃત્તતઃ ।
સાયમસ્નેહલવણાં યવાચૂં સીતલાં પિચેત્ ॥ ૯૦ ॥
પજ્જાહાનિ પિચેત્તૈલમિત્યં વર્ષ્યાન્ વિવર્જયન્ ।
પક્ષં મુદ્ધરસાન્નાશી સર્વકુષ્ટૈવિમુચ્યતે ॥ ૯૧ ॥

ઉપરકે (તવરિયાં ચેરિયાં) નામના વૃક્ષો પશ્ચિમ સમુદ્રને કિનારે જોવા છે. (એ હરિયા-કિનારે જોવાથી) એમના પાદડાં નાનાં અને મોટાં મોજના ઉછાળાથી આવતા પવનમાં જોડે છે. વર્ષાઋતુની શરૂઆતમાં એ વૃક્ષો ઉપરથી ખરાખર પાકેલાં ફળ લેવા. એ ફળો-માથી મીઝ લઈને, એ મીઝને સુકવીને, એનું ચૂર્ણ કરીને એને તેલની માફક ઘાણીમાં પીલવુ અથવા ઠસુંબીની માફક ઉકાળવું (અને ઉપર તરી આવે તે લઈ લેવું). એ ગીતે (=કવાથ કરીને) ભેગા થયેલા ચેરિયાના તેલને તેલમાને પાણીને સાગ ખળી નય ત્યાં સુધી ઉકાળવુ. પછી એને દેવતા પરથી ઉતારી લઈને એક પખવાડિયા સુધી અડાયામા (અથવા છાણના ઉકરડામાં) મૂકી રાખવું. ચેરિયાની મીઝને તેલની માફક પીલીને તેલ ઠાઠચ્ચ હોય તે એને

ઉકાળીને પાણી ખાળવાનું હોતુ નથી તેથી એને ખારોખાર જ એક પખવાડિયા સુધી અડાયામાં મૂકી રાખવુ.) પછી એ તેલને ખહાર ઠાઠવું. માણસે પહેલાં પોતાતુ સ્નેહન, સ્વેદન અને સંશોધન કરી રહ્યા પછીના ભોજનના ચાર ટંકે સુધી (=એ દિવસ સુધી) આ ચેરિયાનું તેલ પીવુ નહિ, પણ ભોજનના પાચમા ટંકની પહેલાં (સંશોધન પૂરું થઈ રહ્યા પછીના ત્રીજા દિવસની સવારે) નીચેના મંત્રથી પવિત્ર કરેલા એ તેલમાથી એક કષ્ ટેલ શુભ દિવસે પીવું. તેનાથી એના (માણસના) દોષો અનેકવાર (જિલ્દી વાટે) જીવે અને (ઝાડા વાટે) નીચે નય છે. પછી સાગ સ્નેહ અને લવણ વિનાની ઠંડી યવાગૂ પીવી. આ પ્રમાણે પાંચ દિવસ સુધી તેલ પીવુ અને જ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવા જોવા હોય તેનો ત્યાગ કરવો. પછી એક પખવાડિયા સુધી ખોરાકમા ફક્ત મગના પાણી સાથે અન્ન ખાવુ; આવુ કરનારને બધી જાતના કુષ્ મટી નય છે.

લણવાને મંત્રઃ-

'મજ્જસાર મહાવીર્યં સર્વાન્ ધાત્વન્ વિશોધય ।

શઙ્ગચક્રગદાપાણિસ્ત્વામાશ્ણાપયતેડ્ચ્યુતઃ ॥

અર્થઃ : હે મહાશક્તિશાળી મીઝના સાર ! તું બધી ધાતુઓને શુદ્ધ કર. શંખ, ચક્ર અને ગદા જેના હાથમાં છે એવા અચ્યુત વિજયુ ભગવાન તને આજ્ઞા કરે છે.

તદેવ હ્રદિરવ્વાથે ત્રિગુણે સાધુ સાધિતમ્ ।
નિહિતં પૂર્વવત્પક્ષં પિવેન્માસં સુચન્નિત્તઃ ॥ ૯૨ ॥
તેનામ્બ્યક્તશરીરશ્ચ કુર્વેન્નાહારમીરિતમ્ ।

[ભિન્નસ્વરં રક્તનેત્રં શીર્ણાંઙ્ગુ લુમિમ્ભક્ષિતમ્ ।]

અનેનાઙ્ગુ પ્રયોગેણ સાધયેત્કુષ્ટિનેં નરમ્ ॥ ૯૩ ॥

એ જ ચેરિયાના તેલને એ તેલથી ત્રણ-ગણા ખેરના કવાથમા સિદ્ધ કરીને પહેલાની માફક (શ્લોક ૮૬) એક પખવાડિયા સુધી અડાયામા મૂકી રાખીને પછી એ તેલ એક મહિના સુધી ખરાખર પરજ પાળીને પીવું. અને એ તેલ વડે શરીરે અભ્યંગ કરીને પહેલાં (શ્લોક ૯૧મા) કહેલો આહાર ખાવો. [જેના

સ્વરક્ષાંગ થયો હોય, આખો લાલ રહેતો હોય, કુષ્ઠને ક્ષીણે શરીર ફાટીવૃદ્ધી ગયું હોય, કૃમિ જને ખાતા હોય એવા] કુષ્ઠરોગવાળા માણસને આ પ્રયોગથી કુષ્ઠ અટ મટાડવો.

સર્પિર્મધુયુતં પીતં તદેવ લદિરાહિના ।

પક્ષં માંસરસાહારં કરોતિ દ્વિશતાયુષમ્ ॥ ૧૫ ॥

(શ્લોક ૯૧મા કહેલા) ખેર વિના પણ બે એકલું ચેરિયાનું તેલ ઘી અને મધમાં ભેળવીને એક પખવાડિયા સુધી પીવામા આવે અને માંસરસનો જ આહાર કરવામા આવે નો ખસો વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે.

તદેવ નસ્યે પચ્ચાશદિવસાનુપયોજિતમ્ ।

[વલીપલિતનિર્મુક્તં સ્થિરસ્પૃત્તિરુચ્છ્વિજમ્ ।]

વપુષ્મતં શ્રુતધરં કરોતિ ત્રિશતાયુષમ્ ॥ ૧૫ ॥

એ જ ચેરિયાના તેલનું બે પચાસ દિવસ સુધી નસ્ય લેવામા આવે તો માણસ (વળિયા અને વળિયાં વિનાનો, મજબૂત યાદશક્તિ, વાળ અને દાંતવાળો), સારા શરીરવાળો, સાંભળેલું (કે લખેલું) યાદ રાખી શકે એવો અને ત્રણસો વર્ષનો થાય છે.

પીપરના પ્રયોગો

પચ્ચાષ્ટૌ સત્ત દશ વા પિપ્પલીર્મધુસર્પિવા ।

રસાયનગુણાન્વેપી સમામેકાં પ્રયોજયેત્ ॥ ૧૬ ॥

રસાયનના ગુણુ (ફાયદા) મેળવવાની ઇચ્છાવાળા માણસે રોજ એક વરસ સુધી પાચ, આડ, સાત કે દસ પીપરો મધ અને ઘી સાથે ચાટવી.

તિસ્તસ્તિસ્તસ્તુ પૂર્વાહ્ને મુન્સ્વાડગ્રે મોજનસ્ય ચ ।

પિપ્પલ્યઃ કિન્નુરુક્ષારભાવિતા ધૃતમજિતાઃ ॥

પ્રયોજ્યા મધુસમિમ્થ્રા રસાયનગુણૈવિણા ।

રસાયનના ગુણુની ઇચ્છા રાખનારે ખાખરા ના ક્ષારમાં લાવના દર્દને ઘીમા શેકેલી ત્રણ પીપરો સવારે અને ત્રણ પીપરો જમતા પહેલા મધમાં કાલવીને ચાટવી.

સહસ્ર પીપરના પ્રયોગો

કમનૃદ્ધના દગાહાનિ દશપિપ્પલિકં દિનમ્ ॥

વર્ધયેત્યસા સાર્ધં તથૈવાપનયેત્પુનઃ ।

જીર્ણોપધશ્ચ મુક્તીત પથિકં ક્ષિરસર્પિયા ॥ ૧૯ ॥

પિપ્પલીનાં સહસ્રસ્ય પ્રયોગાડ્યં રસાયનમ્ ।

પિપ્પાસ્ના વલિભિઃ પેયા શૃતા મન્યવલૈર્નરઃ ॥

[જીતીકૃતા હીનવૃદ્ધૈર્વૈશ્ય દોષામયાન્ પ્રતિ ।]

પહેસે દિવસે દસ પીપર, બીજે દિવસે વીસ પીપર એમ રોજ દસદસ પીપર અને તેની સાથે પીવાનું દૂધ પણ દસ દિવસ સુધી વધતા જતું, (આ રીતે દરોગ દિવસે ૧૦૦ પીપર થશે અને પહેલા દસ દિવસમાં મળી કુલ ૫૫૦ પીપર થશે.) પછી એ જ પ્રમાણે પાછા (રોજ દસદસ પીપર અને દૂધ) ઘટતા જતું. (આ રીતે ૧૧મા દિવસથી ૧૯મા દિવસ સુધીની મળી કુલ ૪૫૦ પીપર થશે. યોગણીસ દિવસનો આ પ્રયોગ છે.) આ રીતે (૧૯ દિવસ સુધી) દૂધ સાથે પીપર પીવી. જ્યારે પીપર અને દૂધ પચે ત્યારે દૂધમાથી ખારોખાર (દહી છાશ કર્યા વિના) ખનાવેલા ઘી સાથે સાકી-ચોખા ખાવા. આ હંબર પીપરનો પ્રયોગ રસાયન છે. જે ખજવાન હોય તેમણે પીપરો લસોડીને પીવી, જેમનામા સાધારણ ખળ હોય તેમણે પીપરનો ક્વાથ કરીને પીવો. (અને જેમનામાં ચોહું ખળ હોય તેમણે દોષ અને રોગનો વિચાર કરીને પીપરનો હિમ પીવો.)

તદ્વચ્છાગદુગ્ધેત દ્વે સહસ્રે પ્રયોજયેત્ ।

એ જ (શ્લોક ૯૮થી ૧૦૦ વાળા) ક્રમે ખડગના દૂધ સાથે બે હંબર પીપર પીવી.

પીપરના પ્રયોગોનું ફળ

પ્રથિઃ પ્રયોગૈઃ પિપ્પલ્યઃ કાસાશ્વાસગલગ્રહાન્

સૂક્ષ્મમેહગ્રહણ્યર્શોપાણ્ડુલ્યવિપમન્વરાન્ ।

પ્રન્તિ શોકં વર્મિં હિચ્માં મ્ત્રીહાનં

શ્વાતશોણિતમ્ ॥ ૧૦૨ ॥

આ ચાર પ્રયોગો પ્રમાણે પીપર વાપરવાથી (લેવાથી) ઉધરસ, દમ, ગલગ્રહ, ક્ષય, પ્રમેહ, ગ્રહણી, હરસ, પાંડુરોગ, વિપમન્વર, સોબ, ભલટી, હેડકી, પ્થીહોદર અને પત નાશ પામે છે (મટી બધ છે).

લોહુલેપન રસાયનો

વિલ્યાર્ધમાત્રેણ ચ પિપ્પલીનાં

પાત્રં પ્રલિખેદ્યસો નિશાયામ્ ।

પ્રાતઃ પિવેત્ત્સલિલાક્ષલિભ્યાં

વર્ષે યથેષ્ટાશનપાનચેષ્ટઃ ॥ ૧૦૩ ॥

રોજ રાતે ક્ષોખડના વાસણમાં જે તોલા પીપરને કંકે ચોપડવો. એ કંકેને સવારે ખત્રીસ તોલા પાણી સાથે એક વરસ સુધી પીવો અને આહારવિહાર મરજી મુજબ રાખવાં (કંઈ પરોજ નથી). (આ પ્રયોગનું ક્ષો ક્ષોક ૧૦૧ થી ૧૦૨ જેવું છે.)

ગુપ્તીવિઙ્ગત્રિપલાગુહ્મ્વી-

યટ્રીહરિદ્રાતિવલાવલાશ્ચ ।

મુસ્તાસુરાહ્વાગુરુચિત્રકાશ્ચ

સૌમન્ધિકં પદ્મજમુત્પલાનિ ॥ ૧૦૪ ॥

ધન્વાશ્વકર્ણાસનત્રાલપત્ર-

સારાસ્તથા પિપ્પલિવત્ પ્રયોજ્યાઃ ।

લોહોપલિતાઃ પૃથગેવ જીવે-

ત્સમાઃ શતં વ્યાધિજરાવિમુક્તઃ ॥ ૧૦૫ ॥

સૂંઠ, વાવાડંગ, ત્રિકુળા, ગળી, જેડીમધ, હળદર, અતિબેલા, ખળદાણા, મોથ, દેવદાર, અગર, ચિત્રો, રોડીસ ઘાસ, ઘોણું કમળ, કાણું કમળ; ધાવડાનાં, સાલવૃક્ષનાં અને ખીખલાનાં કુમળાં પાંદડાં. અને સાર-એટલા-માંથી ગમે તે એક ઔષધને રોજ રાતે ક્ષોખડ-ના વાસણમાં ચોપડી રાખીને પીપરની માફક (શ્લોક ૧૦૨૩, ૧૦૩) પીવાથી માણસને રોગ અને ઘડપણ આવતાં નથી અને એ સો વરસ જીવે છે.

ક્ષૌરાક્ષલિભ્યાં ચ રસાયનાનિ

યુક્તાન્યમૂન્યાયસલેપનાનિ ।

કુર્વન્તિ પૂર્વોક્તગુણપ્રકરે-

માયુઃપ્રકરે દ્વિગુણં તતશ્ચ ॥ ૧૦૬ ॥

ક્ષોલાના વાસણમાં ચોપડીને વાપરવાનાં આ (શ્લોક ૧૦૨૩ થી ૧૦૫ માં કહેલાં) રસાયનો જે (પાણીને ડેકાણું) ખત્રીસ તોલા દૂધ સાથે પીવામાં આવે, તે તે તે રસાયનના આગળ કહેવાઈ ગયેલા ગુણોમાં વધારો થાય છે અને આયુષ્ય એના કરતાં ખમણું થાય છે.

ખાવચીના પ્રયોગો

અસનલદિરચૂપૈર્ભવિતાં સોમરાજીં

મધુષૂતશિલિપથ્યાલોહચૂર્ણેરુપેતામ્ ।

શરદમચ્છલિહાનઃ પારિણામાન્ વિકારાં-

સ્ત્યજતિ મિતહિતાશી તદ્વદાહારજાતાન્ ૧૦૭-

ખીખલો અને ખેરના કુવાથની અલગ-અલગ ભાવના દીધેલી ખાવચીમાં મધ, ઘી, ચિત્રો, હરડે અને ક્ષોખડના ક્ષારનું ચૂર્ણ ભેળવીને રોજ એક વરસ સુધી ચાટનાર માણસને માપસર અને માફકસર ખોરાક ખાય તો એને ઘડપણને લીધે થતા (વળિયાં-ઠરચલીઓ, પળિયાં-ઘોળા વાળ વગેરે) વિકારો થતા નથી તથા આહારને લીધે થતા રોગ થતા નથી.

(ખાવચી એટલે તકમરિયાં નહિ, પણ પૂપેલ ખનાવવામાં વપરાય છે તે ખાવચી. કેટલાક પ્રદેશમાં એને ખાવચો પણ કહે છે.)

ત્રિવ્રેણ કુપ્તેન પરીતમૂર્તિ-

યઃ સોમરાજીં નિયમેન લાલેત્ ।

સંવત્સરં કૃષ્ણતિલદ્વિત્રીયાં

સ સોમરાજીં વપુષાડતિજેતે ॥ ૧૦૮ ॥

જેને આખે શરીરે સખત કુષ્ટ ફરી વળ્યો હોય (વ્યાપી ગયો હોય) તે માણસ રોજ એક વરસ સુધી નિયમપૂર્વક (આહાર-વિહારની પરોજ પાળીને) કાળા તલ સાથે ખાવચી ખાય તો એનું શરીર (એક ચંદ્ર તો થું પણ) ચંદ્રની હાર કરતાં પણ ચડી જાય છે.

યે સોમરાજ્યા વિતુષીકૃતાયા-

શ્રૂર્ણેરુપેતાત્ પથસઃ મુજાતાત્ ।

ઉદ્ભૂત્ય સારં મધુના લિહન્તિ

તત્રં તદેવાનુ પિવન્તિ ચાન્તે ॥ ૧૦૯ ॥

કુપ્તિનઃ શીર્ષમાણાઙ્ગા-

સ્તેજાતાઙ્ગુલિનાસિકાઃ ।

માન્તિ વૃક્ષા ઇવ પુનઃ પ્રરુદ્ધનવપલ્લવાઃ ॥ ૧૧૦ ॥

જે કુષ્ટરોગીઓનાં અંગ ખરી પડતાં હોય તેઓ જે ખાવચીનાં છાંડાં કાઢી નાખીને પછી એ ખાવચીનું ચૂર્ણ દૂધમાં નાખીને પછી ખરા-ખર આખરેલા દહીંની છાશમાંથી કાઢેલું માખણ મધ સાથે ચાટે અને પછી એ જ છાશ પીએ તો એમનાં આંગળી અને નાક ફરી ભેગે છે અને જેને ફરીથી નવી કૃપણો ફરી હોય

એવાં ઝાડ જેવા શોભે છે.

લસણુના પ્રયોગો

[શીતવાતહિમદ્રઘતનૂનાં

સ્તબ્ધમમ્નકુલિલવ્યપિતાસ્કામ્ ।

મેપજસ્ય પવનોપહતાનાં

વ્યયતે વિધિરતો લગુનસ્ય ॥૧૧॥]

[જમનાં શરીર ટાઢ, પવન અને હિમથી ખળેલાં હોય, જમતુ હાડકું મજબૂત થઈ ગયું હોય, લાંગુ હોય, વળી ગયું હોય કે દુખતું હોય, તેમના ઔપધરૂપ લસણુના વિધિ હવે કહેવામાં આવશે.]

લસણુની ઉત્પત્તિ અને ગુણ

રાહોરમૃતચૌર્યેણ ભૂનાથે પતિતા ગલાત્ ।

અમૃતસ્ય કળા મૂર્મો તે રસોત્ત્વમાગતા ॥૧૧૧॥

દ્વિજા નાશન્તિ તમતો દૈવ્યવેદહસમુદ્ભવમ્ ।

સાક્ષાદમૃતસમ્ભૂતેર્ગ્રામણી. સ રસાયનન્ ॥૧૧૨॥

અમૃતની ચોરી કરી હોવાના અપરાધને માટે રાહુના કાપી નાખેલા ગળામાંથી અમૃતનાં જે ટીપાં જમીન પર પડ્યાં તે લસણુ બન્યાં. તેથી લસણુ દૈત્યના શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી દ્વિજે (બ્રાહ્મણે, ક્ષત્રિયે અને વૈશ્યે) લસણુ ખાતા નથી, પણ એ અમૃતમાંથી થયેલું હોવાથી શ્રેષ્ઠ રસાયન છે.

કેાણે, કઈ ઋતુમાં, કેવી રીતે લસણુ ખાવું ?

શીલયેલ્લગુનં શીતે, વસન્તેઽપિ કમ્બોલ્વણઃ ।

ઘનોદયેઽપિ યાતાતઃ

સદા વા ગ્રીષ્મલીલાયા ॥૧૧૩॥

ક્લિન્ધગુદ્ધતનુઃ શીતમણુરોપસ્કૃતાશયઃ ।

તદુત્તં સાવર્તંસાગ્ર્યાં ચંચિતાનુચરાજિરઃ ॥૧૧૪॥

શિયાળામાં (હેમંત અને શિશિર ઋતુઓ

માં) દરેકે રોજ લસણુ ખાવું. જનામાં કંક

વધારે હોય એણે તો વસંત ઋતુમાં પણ

રોજ લસણુ ખાવું. વાયુથી પીડાતા માણસે

વર્ષા ઋતુમાં પણ રોજ લસણુ ખાવું અથવા

(વાયુથી પીડાતા માણસે) પોતાના શરીરનું

સ્નેહન અને શોધન કરીને, પોતાના આસયને

કંડાં અને ગળ્યાં દ્રવ્યોથી સંસ્કૃત (એવાં

દ્રવ્યોના સંસ્કારવાળું) કરીને, એવાં દ્રવ્યો

યોગ્ય પ્રમાણમાં ખાઈપીને આશયને લસણુ માટે તૈયાર કરીને) તથા સેવકાને તેના (લસણુના) શણુગાર માથે અને કાને સળવીને આંગણામાં ભેલા રાખીને શ્રીધમની ઋતુચર્યા પ્રમાણે વર્તીને ખારે માસ લસણુ ખાવું.

તસ્ય કન્દાન્ વસન્તાન્તે હિમવલ્કલકદેશજાન્ ।

અપનીતલ્વચો રાત્રૌ તીમયેન્મદિરાદિભિઃ ॥૧૧૫॥

તત્કલ્કસ્વરસં પ્રાતઃ શુચિતાન્તવપીડિતમ્ ।

મદિરાયાઃ સુરુઢાયાસ્ત્રિભાગેન સમન્વિતમ્ ॥૧૧૬॥

મદ્યસ્યાન્યસ્ય તકસ્ય મસ્તુનઃ કાઙ્ગિકસ્ય વા ।

તત્કાલ પ્ય વા યુક્તં યુક્તમાલોચ્ય માત્રયા ॥૧૧૭॥

તલસર્પિર્વંસામજ્જકીરમાંસરસૈઃ પૃથક્ ।

ક્રાથેન વા યથાવ્યાધિ રસં કેવલમેષ વા ॥૧૧૮॥

પિવેદ્ગ્રહ્ણમાત્રં ઘ્રાક્ કળ્પનાડીવિગુદ્ધયે ।

હિમાલયના પ્રદેશમાં અથવા શકલોકોના

દેશમાં ભિજેલા લસણુના કદ(ડળાં)ની છાલ

ઉખાડીને (ફાલીને) એની કળીઓને રાતે દારૂ

(ખિબ્જેરાને રસ) વગેરેમા પલાળી રાખવી.

પછી સવારે એનો કદક કરીને એ કદકને

ચોખ્ખા સુતરાઉ વસ્ત્રમાં મૂકીને એની પોટલીને

દખાવીને સ્વરસ કાઢવો. એ લસણુના સ્વ-

રસમાં સ્વરસથી ત્રણગણો ઘણો જૂને દારૂ,

ખીજું મધ, છાશ, મસ્તુ કે કાંઈ મેળવીને

તે સ્વરસને (દેશ, કાલ વગેરેના વિચાર કરીને)

તેલ, ઘી, વસા, મજ્જા, દૂધ અને માંસરસમાંથી

ગમે તે એક સાથે માપસર પીવો અથવા રોગ

પ્રમાણે રોગને યોગ્ય ક્વાથ સાથે પીવો અથવા

કશી મેળવણી વિનાને એકલો લસણુનો સ્વરસ

ગળાની નાડી(નળી)ની શુદ્ધિ માટે પહેલો એક જ

ઘૂંટકો પીવો.

એના ઉપદ્રવોના ઉપાય

પ્રતતં સ્વેદનં ચાનુ વેદનાયાં પ્રણુસ્યતે ॥૧૧૯॥

શીતામ્બુસેકઃ સહસ્રા વમિમૂર્છાપયોર્મુલે ।

લસણુનો સ્વરસ પીધા પછી જો વેદના

થાય તો લાંબા વખત સુધી શેક કરવાની

ભલામણ કરવામાં આવે છે અને જો ભેલડી

અને મૂર્છા આવે તો તરત જ મોં ઉપર કંડ

ખાણી છાંટવું.

બાકીનો સ્વરસ ક્યારે પીવો ?

શેષં પિવેત્ ક્લમાપાયે સ્થિરતાં ગત ઓજસિ ॥
બાકીનો (એક ઘૂંટડો પીધા પછી બાકી રહેલો) સ્વરસ કલમ દર થાય અને ઓજસ સ્થિર થાય ત્યારે પીવો.

બળતરા થાય તેના ઉપાય

વિદાહપરિહારાય પરં શીતાનુલેપનઃ ।
ધારયેત્સામ્યુકળિકા મુક્તાકર્પૂરમાલિકાઃ ॥ ૧૨૧ ॥
બળતરા મટાડવા માટે અતિશય કંડા લેપ કરવા અને પાણી છાંટેલી મોતીની અને કંપૂરની માળાઓ પહેરવી.

લસણનું ઉત્તમ માપ

કુઙ્કવોડસ્ય પરા માત્રા તદર્થે કેવલસ્ય તુ ।
પલં પિષ્ટસ્ય તન્મજ્જઃ

સમકં પ્રાક્ ચ શીલયેત્ ॥ ૧૨૨ ॥

સુરા સાથે પીવા માટે લસણના સ્વરસની ઉત્તમ માત્રા સોળ તોલા છે, પણ લસણનો સ્વરસ એકલો પીવા માટે એની ઉત્તમ માત્રા એનાથી અડધી (આઠ તોલા) છે, એની કળી-એને લસોટીને કે બાંકીને ખાવા માટે કળી-એની ઉત્તમ માત્રા ચાર તોલા છે, આ (લસણનો સ્વરસ કે વાટેલું લસણ) રોજ ખોરાક સાથે અને ખાતા પહેલાં ખાવું.

લસણના પ્રયોગ દરમ્યાન ખોરાક
જીર્ણશાલ્યોદનં જીર્ણં શઙ્ખકુન્દેન્દ્રુપાણ્ડુરમ્ ।
મુક્તિ યુષૈઃ પયસા રસૈર્વા ધન્વચારિણામ્ ॥૧૨૩ ॥
જ્યારે એ લસણ પચી બંધ ત્યારે શંખ કે ઠોલરના ફૂલ જેવો ઘોળો જૂના શાલિ-એખાનો ભાત યુષા સાથે, દૂધ સાથે કે બંગલ પ્રદેશનાં પ્રાણીઓના માંસરસો સાથે ખાવો.

લસણના પ્રયોગમાં તરસ ચાલુ જ રહે
તો શુ પીવું ?

મધમેકં પિવેત્તત્ર તન્પ્રથમ્યે જ્જ્ઞાન્યિતમ્ ।
અમઘપસ્વારતાલં ફલામ્બુ પરિસિન્ધકામ્ ॥
એમાં તરસ ચાલુ જ રહે તો (દારૂ પીનારે) પાણી નાખીને ફેટ દારૂ જ પીવો અને દારૂ ન પીનારે આરનાલ, ખિબેરાંનો રસ અને ઘટ્ટ ન હોય એવી પેયા પીવાં.

લસણના પ્રયોગો (ચાલુ)

તત્કલકં વા સમઘૃતં ઘૃતપાત્રે લજાહતમ્ ।
સ્થિતં દશાહાદશીયાત્તદ્વદ્વા વસયા સમમ્ ॥
અથવા લસણના કંદકમાં કંદક જેટલું જ ઘી નાખીને એને ઘીના વાસણમાં ભરીને પછી રવૈયાથી વધોવીને એ વાસણમાં દસ દિવસ સુધી રાખી મૂકીને પછી એ ખાવું, અથવા તે જ પ્રમાણે વસા સાથે (લસણના કંદકમાં વસા ભેળવીને એને ઘીના વાસણમાં ભરીને રવૈયાથી વધોવીને એ વાસણમાં દસ દિવસ રાખી મૂકીને પછી) ખાવું.

વિક્રમ્બુકપ્રાજ્યરસોનગર્ભાન્

સશૂલ્યમાંસાન્ વિવિધોપદંશાન્ ।

નિમર્દકાન્ વા ઘૃતશુક્રયુક્તાન્

પ્રકામમઘાહ્લયુ તુચ્છમશ્નન્ ॥ ૧૨૬ ॥

છોલેલું પુષ્કળ લસણ જેમા હોય એવાં, શેકેલા માંસવાળાં, બતબતનાં ખાટાં અથાણાં કે ઘી અને સરકાવાળા નિમર્દકો (ચટણી) પેટ ભરીને ખાવાં પણ ખોરાક ઉલકો અને થોડો ખાવો.

વાયુ માટે લસણની ઉત્તમતા અને મર્યાદા
પિત્તરક્તવિનિર્મુક્તસમસ્તાવરણાવૃત્તે ।
શુદ્ધે વા વિઘટે વાયૌ ન દ્રવ્યં લજ્જુનાત્પરમ્ ॥
પિત્ત અને વાયુ સિવાયનાં ખધા આવરણો-વાળા વાયુ માટે (નિ. ૧૬/૩૧થી ૫૫૩) અથવા શુદ્ધ વાયુ માટે લસણથી વધારે ઉત્તમ કંઈ નથી.

લસણ કેને નરે ?

પ્રિયામ્બુગુડ્ડુઘસ્ય માંસમઘામ્લવિદ્વિપઃ ।
અતિતિશ્વૌરજીર્ણં ચ રસોનો વ્યાપદે ધ્રુવમ્ ॥
જેને પાણી, ગોળ અને દૂધ બહુ ભાવતાં હોય (બહુ ખાતો હોય), જે માસ, દારૂ અને ખટાશનો દ્રેષ કરતો હોય (ન ખાતો હોય) અને જે અજીણને સહન ન કરી શકતો હોય તેને લસણ ચોક્કસ નહે છે.

લસણના પ્રયોગ પછી હળવો રેચ
પિત્તકોપમયાદન્તે યુઙ્ગ્યાન્મુદુ વિરેચનમ્ ।
રસાયનગુણાનેવં પરિપૂર્ણાન્ સમશ્રુતે ॥ ૧૨૯ ॥
લસણનો પ્રયોગ પૂરો થયા પછી હળવો

એવા ઝાડ એવા શોભે છે.

લસણના પ્રયોગો

[શીતવાતહિમદગ્ધતનૂનાં

સ્તબ્ધમદ્ગુટિલવ્યથિતાસ્થામ્ ।

મેપજસ્ય પવનોપહતાનાં

વદ્યતે વિધિરતો લગ્નસ્ય ॥૧૧॥]

[જેમના શરીર ટાઢ, પવન અને હિમથી ખળેલા હોય, જેમનું હાડકું સજડ થઈ ગયું હોય, લાગુ હોય, વળી ગયું હોય કે દુખતું હોય, તેમના ઔષધરૂપ લસણનો વિધિ હવે કહેવામાં આવશે.]

લસણની ઉત્પત્તિ અને ગુણ

રાહોસ્મૃતચૈવેળ લૂનાચે પતિતા ગલાત્ ।

અમૃતસ્ય કળા મૂર્ધો તે રસોત્તમમાગતા ॥૧૧૧॥

દ્વિજા નાશ્નન્તિ તમતો દેવ્યદેહસમુદ્ભવમ્ ।

સાક્ષાદમૃતસમ્ભૂતેર્ગ્રામ્યી સ્વ રસાયનન્ ॥૧૧૨॥

અમૃતની ચોરી કરી હોવાના અપરાધને માટે સાધુના કાપી નાખેલા ગળામાથી અમૃતના જે ટીપા જમીન પર પડ્યા તે લસણ બન્યા. તેથી લસણ દેવ્યના શરીરમાથી ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી દ્વિજે (પ્રાણીઓ, ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો) લસણ ખાતા નથી, પણ એ અમૃતમાથી થયેલું હોવાથી શ્રેષ્ઠ રસાયન છે.

કેાણે, કઈ ઋતુમાં, કેવી રીતે લસણ ખાવું ?

શીલ્યેલ્લગ્નને શીતે, વસન્તેઽપિ કફોલ્વળઃ ।

ઘનોદયેઽપિ ઘાતાતૈઃ

સદા વા ગ્રીષ્મલ્લિયા ॥૧૧૩॥

ક્ષિપ્તશુદ્ધતનુ શીતમધુરોપસ્કૃતાશયઃ ।

તદુત્તં સાવતંસામ્યાં ચ્ચિન્તિતનુચરાજિર ॥૧૧૪॥

શિયાળામાં (હેમત અને શિશિર ઋતુઓ

માં) ફરેકે રોજ લસણ ખાવું. જેનામાં કંઈ

વધારે હોય એણે તેા વસંત ઋતુમાં પણ

રોજ લસણ ખાવું. વાયુથી પીડાતા માણસે

વર્ષા ઋતુમાં પણ રોજ લસણ ખાવું અથવા

(વાયુથી પીડાતા માણસે) પોતાના શરીરનું

સ્નેહન અને શોધન કરીને, પોતાના આશયને

કંડાં અને ગળ્યાં દ્રવ્યોથી સંસ્કૃત (એવા

દ્રવ્યોના સંસ્કારવાળું) કરીને, એવા દ્રવ્યો

યોગ્ય પ્રમાણમાં ખાઈપીને આશયને લસણ માટે તૈયાર કરીને) તથા સેવકોને તેના (લસણના) શણગાર માથે અને કાને સળવીને આગણામાં ભેલા રાખીને શીખની ઋતુચર્યા પ્રમાણે વર્તીને ખારે માસ લગણુ ખાવું.

તસ્ય કન્દાન વસન્તાન્તે હિમવચ્ચક્રદેશજાન ।

અપનીતલ્વચો રાત્રો તીમયેન્મદિરાદિભિઃ ॥૧૧૫॥

તત્કલ્કસ્વરસં પ્રાતઃ શુચિતાન્તવપીઢિતમ્ ।

મદિરાયાઃ સુરુઢાયાસ્ત્રિભાગેન સમન્વિતમ્ ॥૧૧૬॥

મધ્યાહન્યસ્ય તક્રસ્ય મસ્તુનઃ કાલ્પિકસ્ય વા ।

તત્કાલ પ્વ વા યુક્તં યુક્તમાલોચ્ય માત્રયા ॥૧૧૭॥

તલ્સર્પિર્વેસામ્રજક્ષીર્પાંસરસેઃ પૃથક્ ।

ક્રાચેન વા યથાવ્યાધિ રસં કેવલમેવ વા ॥૧૧૮॥

પિવેદ્વપ્પૃપમાત્ર પ્રાક્ કળ્પનાઢીવિશુદ્ધયે ।

હિમાલયના પ્રદેશમાં અથવા શકલોકોકાના

દેશમાં ભેગેલા લસણના કદ (ડળા)ની છાલ

ઉખાડીને (ફાલ્તીને) એની કળીએને રાતે દારૂ

(ખબેરોને રસ) વગેરેમાં મલાળી રાખવી.

પછી સવારે એના કદકે કરીને એ કદકને

ચોખ્ખા સુતરાઉ વસ્ત્રમાં મૂકીને એની પોટથીને

દખાવીને સ્વરસ કાઢવો. એ લસણના સ્વ-

રસમાં સ્વરસથી ત્રણગણા ઘણા જ્યોત્સના, દારૂ,

ખીણું મધ, છાશ, મસ્તુ કે કાણ ભેળવીને

તે સ્વરસને (દેશ, કાલ વગેરેનો વિચાર કરીને)

તેલ, ઘી, વસા, મજ્જા, દૂધ અને માસરસમાથી

ગમે તે એક સાથે માપસર પીવો અથવા રોગ

પ્રમાણે રોગને યોગ્ય કવાથ સાથે પીવો અથવા

કરી ભેળવણી વિનાને એકલો લસણનો સ્વરસ

ગળાની નાડી(નળી)ની શુદ્ધિ માટે પહેલો એક જ

ટૂટકો પીવો.

એના ઉપદ્રવોના ઉપાય

પ્રતતં સ્વેદનં ચાનુ વેદનાયાં પ્રશુસ્યતે ॥૧૧૯॥

ગીતામ્બુસેકઃ સહસ્રા ઘમિમૂર્છર્ણયપોર્મુલે ।

લસણનો સ્વરસ પીધા પછી જે વેદના

થાય તેા લાખા વખત સુધી શેક કરવાની

લલામણુ કરવામાં આવે છે અને જે ભેલડી

અને મૂર્છા આવે તેા તરત જ મો ઉપર કંડ

પાણી છાટવું.

ખાકીનો સ્વરસ ક્યારે પીવો ?

શેષં પિવેત્ ક્લુમાપાયે સ્થિરતાં ગત ઓજસિ ॥
ખાકીનો (એક ઘૂંટડો પીધા પછી ખાકી રહેશે) સ્વરસ કલમ દૂર થાય અને ઓજસ સ્થિર થાય ત્યારે પીવો.

બળતરા થાય તેના ઉપાય

વિદાહપરિહારાય પરં શીતાનુલેપનઃ ।
ધારયેત્સામ્યુક્ષિણિકા મુક્તાકર્પૂરમાલિકાઃ ॥ ૧૨૧ ॥
બળતરા મટાડવા માટે અતિશય કંડા લેવ કરવા અને પાણી છાંટેલી મોતીની અને કપૂરની માળાઓ પહેરવી.

લસણનું ઉત્તમ માપ

કુડ્યોડસ્ય પરા માત્રા તદર્થં કેવલસ્ય તુ ।
પલં પિપ્પ્લસ્ય તન્મજ્જઃ

સમક્તં પ્રાક્ ચ શીલયેત્ ॥ ૧૨૨ ॥

સુરા સાથે પીવા માટે લસણના સ્વરસની ઉત્તમ માત્રા સોળ તોલા છે, પણ લસણનો સ્વરસ એકઠો પીવા માટે એની ઉત્તમ માત્રા એનાથી અડધી (આઠ તોલા) છે, એની કળી-એને લસોટીને કે ખાંડીને ખાવા માટે કળી-એની ઉત્તમ માત્રા ચાર તોલા છે. આ (લસણનો સ્વરસ કે વાટેલું લસણ) રોજ ખોરાક સાથે અને ખાતા પહેલાં ખાવું.

લસણના પ્રયોગ દરમ્યાન ખોરાક

જીર્ણશાલ્યોદનં જીર્ણં શક્લુકન્દેન્દુપાન્કુરમ્ ।
મુક્તિયૂષૈઃ પયસા રસૈર્વા ધન્વચારિણામ્ ॥ ૧૨૩ ॥
ન્યારે એ લસણ પછી બીજા ત્યારે શંખ કે ડોલરના ફૂલ જેવા ઘોળો બૂના શાલિ-ઓખાનો ભાત યૂષા સાથે, દૂધ સાથે કે બંગલ પ્રદેશનાં પ્રાણીઓના માંસરસો સાથે ખાવો.

લસણના પ્રયોગમાં તરસ ચાલુ જ રહે
તો શુ' પીવું ?

મધમેકં પિવેત્તત્ર ત્વપ્રવચ્ચે જલાન્વિતમ્ ।
અમઘપસ્વારતાલં ફલામ્યુ પરિસિવ્યકામ્ ॥
એમાં તરસ ચાલુ જ રહે તો (દારૂ પીનારે) પાણી નાખીને ફક્ત દારૂ જ પીવો અને દારૂ ન પીનારે આરનાલ, બિએરોને રસ અને ઘટ્ટ ન હોય એવી પેયા પીવાં.

લસણના પ્રયોગો (ચાલુ)

તત્કલ્કં વા સમઘૃતં ઘૃતપાત્રે લજાહતમ્ ।
સ્થિતં દશાહાદશીયાત્તદ્વદ્વા વસયા સમમ્ ॥
અથવા લસણના કંઠકમાં કંઠક જેટલું જ ઘી નાખીને એને ઘીના વાસણમાં ભરીને પછી રવૈયાથી વધોવીને એ વાસણમાં દસ દિવસ સુધી રાખી મૂકીને પછી એ ખાવું, અથવા તે જ પ્રમાણે વસા સાથે (લસણના કંઠકમાં વસા ભેળવીને એને ઘીના વાસણમાં ભરીને રવૈયાથી વધોવીને એ વાસણમાં દસ દિવસ રાખી મૂકીને પછી) ખાવું.

વિક્રશ્ચુકપ્રાજ્યરસોનગર્ભાન્

સદશ્યમાંસાન્ વિવિધોપદંશાન્ ।

નિમર્દકાન્ વા ઘૃતશુક્યુક્તાન્

પ્રકામમઘાલ્લુ તુચ્છમશ્નન્ ॥ ૧૨૬ ॥

છોસેલું પુષ્કળ લસણ જેમા હોય એવાં, શેકેલા માંસવાળાં, બતબતનાં ખાટાં અથાણાં કે ઘી અને સરકાવાળા નિમર્દકા (ચટણી) પેટ ભરીને ખાવાં પણ ખોરાક હલકો અને થોડો ખાવો.

વાયુ માટે લસણની ઉત્તમતા અને મર્યાદા
પિત્તરક્તવિનિર્મુક્તસમસ્તાવરણાવૃતે ।

શુષ્કે વા વિઘતે વાયો ન દ્રવ્યં લશુનાત્પરમ્ ॥
પિત્ત અને વાયુ સિવાયનાં બધાં આવરણો-વાળા વાયુ માટે (નિ. ૧૬/૩૧થી ૫૫૩) અથવા શુષ્ક વાયુ માટે લસણથી વધારે ઉત્તમ કંઈ નથી.

લસણ કેને નરે ?

પ્રિયામ્બુગુડદુઘસ્ય માંસમઘામ્લવિદ્વિપઃ ।
અતિતિશ્નોરજીર્ણં ચ રસોનો વ્યાપદે ધ્રુવમ્ ॥
જેને પાણી, જોળ અને દૂધ ખાણુ ભાવતાં હોય (ખણુ ખાતો હોય), જે માંસ, દારૂ અને ખટાશનો દ્વેષ કરતો હોય (ન ખાતો હોય) અને જે અણુને સહન ન કરી શકતો હોય તેને લસણ ચોક્કસ નરે છે.

લસણના પ્રયોગ પછી હળવો રેચ

પિત્તકોપમયાદન્તે ગુહ્યાન્મુદુ વિરેચનમ્ ।
રસાલ્પનગુણાનેવં પરિપૂર્ણાન્ સમશ્નુતે ॥ ૧૨૯ ॥
લસણનો પ્રયોગ પૂરો થયા પછી હળવો

રથ દેવોઃ કે નથી પિત્તને પ્રકાપ થવાને લય રહે નહિ. એમ કરવાથી પૂરેપૂરા રસાયન-ગુણોનો લાભ થાય છે.

શિલાજિતના પ્રયોગો

શિલાજિતની ઉત્પત્તિ

ગ્રીષ્મઝકત્તા ગિરયો જતુતુલ્યં વમન્તિ યત્ ।
હેમાદિપદ્ધાનુરસં પ્રોચ્યતે તચ્છિલાજતુ ॥૧૩૦॥

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં સૂર્યના તાપથી તપેલા પર્વતો ને શાખ જેવા સોનું વગેરે છ છાતુઓના રસ પહાર કાઢે છે તેને શિલાજિત કહે છે.

શિલાજિતના ગુણ : આરુ' કથુ' ?

સર્વં ચ તિક્કકટુકં નાત્યુષ્ણં કટુ પાકતઃ ।
છેદનં ચ વિરોષેણ લોહં તત્ર પ્રશસ્યતે ॥ ૧૩૧ ॥

પદ્ધી બાતુ' શિલાજિત (છમાંથી ગમે તે ધાતુકં શિલાજિત) કડવુ, તીષુ', ખહુ ગરમ નહિ એવુ, પચે ત્યારે તીષુ' અને ખાસ કરીને છેદન હોય છે. તેમાં સોઢાતુ શિલાજિત વખ-ણાય છે.

સૌથી ઉત્તમ શિલાજિત કથુ' ?

ગોમૂત્રગન્ધિ કૃષ્ણં ગુગુલ્વામં વિશર્કરં મૂત્ત્તમ્ ।
ક્ષિગ્ધમનમ્લકમ્પાયં

મૃદુ ગુહ, ચ શિલાજતુ શ્રેષ્ઠમ્ ॥ ૧૩૨ ॥

રાયના મૂતર જેવી ગંધવાળું, કાણું, ગુગળ જેવા રંગતુ, પર્વતની કાંકરી કે કસકસ વિનાતુ', ભૂકા જેવું, સિન્ગધ, ખાટું ન હોય એવું, પુરું ન હોય એવું, મૃદુ અને સારે શિલાજિત ઉત્તમ છે.

શિલાજિત વાપરવાની રીત

ધ્યાધિવ્યાધિતસાત્ત્યં

સમનુસરન્ ભાવયેદ્યઃપાત્રે ।

પ્રાક્ કેવલજલધૌતં

ગુળ્કં ક્ષાયૈસ્તનો માઘ્યમ્ ॥ ૧૩૩ ॥

કયા રોગમાં અને કયા રોગોને શિલાજિત માફક આવશે એ ખરાખર યાદ કરીને શિલાજિતને પહેલાં પાણીથી ધોઈને પછી સૂકવીને એ સ્કાય એટલે એને ક્વાથોની ભાવના આપવી.

શિલાજિતને ભાવના દેવાની રીત સમગિરિજમણગુણિતે

નિઃકાથ્યં ભાવનોપધં તોયે ।

તન્નિર્વૃહેડ્ગાંરો પૂતોષ્ણે પ્રક્ષિપેદ્ ગિરિજમ્ ॥૧૩૪
તત્સમરસતાં યાત સંશુકં પ્રક્ષિપેદ્રસે મૂયઃ ।

સ્વૈઃ સ્વૈરેવં ક્વાથૈર્ભાવ્યં વારાન્ ભવેત્સત્ ॥૧૩૫

જે ઔષધના ક્વાથની ભાવના આપવાની હોય તે ઔષધ શિલાજિત જેટલું જ લઈને એ ઔષધથી આકગણા પાણીમાં એ ઔષધ નાખીને ભક્ષણતાં ભક્ષણતાં આકમાં ભાગતુ પાણી ખાકી રહે ત્યારે એ ક્વાથને ઉતારી લઈને ગાળી લઈને એ ગાળી ક્ષધેલા ગરમાગરમ ક્વાથમાં શિલાજિત નાખવું. જ્યારે એ ક્વાથ સાથે શિલાજિત એકરસ થઈ બધ ત્યારે એને (શિલાજિતને) સૂકવી દેવું. સુકાયા પછી ફરી પાછું એ ક્વાથમાં નાખવું. આ રીતે જ જે ક્વાથોની ભાવના આપવાની હોય તે તે ક્વાથોની સાત વાર ભાવના આપવી.

શિલાજિત લેતા પહેલાં કરવાનો સંસ્કાર

અથ ક્ષિગ્ધસ્ય શુદ્ધસ્ય ઘૃતં તિક્કકસાધિતમ્ ।

ત્ર્યહં યુજીત ગિરિજમેકૈકેન તથા ત્ર્યહમ્ ॥૧૩૬

ફલત્રપસ્ય યૂપેણ પટોલ્યા મધુકસ્ય ચ ।

યોગં યોગ્યં તતસ્તસ્ય કાલાપેશં પ્રયોજયેત્ ॥૧૩૭

શિલાજમેવં દેહસ્ય ભવત્યત્યુપકારકમ્ ।

ગુણાન્ સમગ્રાન્ કુરુતે સહસા વ્યાપદં ન ચ ॥

હવે જેવું સ્નેહન અને શોધન થઈ ગયું હોય એવા માણસને તિક્ક ગણનાં ઔષધો વડે સિદ્ધ કરેલું ધી ત્રણ દિવસ પાવું. પછી ચોથા દિવસથી ત્રિક્ષણના ક્વાથ સાથે ત્રણ દિવસ શિલાજિત પાવું, પછી પટોળના ક્વાથ સાથે ત્રણ દિવસ શિલાજિત પાવું, પછી જેઠીમધના ક્વાથ સાથે ત્રણ દિવસ શિલાજિત પાવું. (આમ કુલ ખાર દિવસ સુધી શરીરને સંસ્કાર આપીને શરીરને નયું શિલાજિત પીવાને લાયક બનાવીને) પછી ઋતુને હિસાબે યોગ્ય હોય એવા યોગ (ભેળવવાનાં દ્રવ્ય) સાથે શિલાજિત આપવું. આ પ્રમાણે આપેલું શિલાજિત શરીરે ખહુ ઉપકારક (ઉપયોગી) થઈ પડે છે, ખધા

સુષુ કરે છે અને એકાએક નડતું નથી (ઉપદ્રવ કે રોગ કરતું નથી).

શિલાજિતકેટલા દવસ અને કેટલું લેવાય ?

પક્વિસતસતાહં કર્મમર્ધપલં પલમ્ ।

હીનમથોક્તમો યોગઃ શિલાજસ્ય ક્રમાન્મતઃ ॥

સમયની દૃષ્ટિએ એક અડવાડિયુ, ત્રણ અડવાડિયાં અને સાત અડવાડિયા અને માપની દૃષ્ટિએ એક તોલા, બે તોલા અને ચાર તોલા-એ શિલાજિતનો અનુક્રમે હીન (હલકો), મધ્ય (સાધારણ) અને ઉત્તમ યોગ મનાય છે.

શિલાજિતના પ્રયોગ (ચાલુ)

સંસ્કૃતં સંસ્કૃતે દેહે પ્રયુક્તં ગિરિજાહ્યમ્ ।

યુક્તં વ્યસ્તૈઃ સમસ્તૈર્વા તામ્રાયોરુપ્યહેમભિઃ ॥૧૪૦

ક્ષીરેણાલોહિતં કુર્યાચ્છીવ્રં રાસાયનં ફલમ્ ।

કુલત્યાન્ ફાકમાર્ચીં ચ

કપોતાંશ્ચ સદા સ્પજેત્ ॥૧૪૧॥

શ્લોક ૧૩૩૩થી ૧૩૫ પ્રમાણે સંસ્કૃત કરેલા શિલાજિતને તાંબુ, લોહ, રૂપ અને સોનું એ ચારમાંથી ગમે તે એક સાથે કે એ ચારે સાથે ભેળવીને દૂધ સાથે ડોહીને શ્લોક ૧૩૫૩થી ૧૩૮ પ્રમાણે સંસ્કૃત કરેલા શરીર-મા યોજવાથી (પીવાથી) તરત રસાયનનું ફળ આપે છે. આ પ્રયોગ કરનારે ઠળથી, પીણી અને ઠંપૂતરનો સદા ત્યાગ કરવો.

શિલાજિતના પ્રયોગનું ફળ

ન સ્તોડસ્તિ રોગો ભુવિ સાધ્યરૂપો

જત્વમ્મજં યં ન જયેત્ પ્રસહ્ય ।

તત્ કાલ્યોર્ગૌર્ધિધિવત્ પ્રયુક્તં

સ્વસ્થસ્ય ચોર્જા વિપુર્લાં દધાતિ ॥૧૪૨॥

પૃથ્વી પર એવો કોઈ સાધ્ય લક્ષણવાળો (સુસાધ્ય અને દુઃસાધ્ય) રોગ નથી કે જેને ઋતુને હિસાબે યોગ્ય દ્રવ્યો સાથે ભેળવીને વિધિ પ્રમાણે આપેલું શિલાજિત પરાણે મટાડી ન શકે, અને એ સાબ માણસને પુષ્કળ શક્તિ આપે છે.

કુટીપ્રવેશવિધિ અને વાતાતપિક વિધિ કેણે કરવા ?

કુટીપ્રવેશઃ સ્નિતાં પરિચ્છદ્વતાં હિતઃ ।

મતોઽન્યથા નુ યે તેવાં સૌર્યમારુતિકો વિધિઃ ॥૧૪૩

નવરા અને પરિચ્છદવાળા (સાધનસંપત્તિ અને માણસોવાળા) માણસો માટે કુટીપ્રવેશ છે (કુટીપ્રવેશવિધિથી રસાયનપ્રયોગો કરવા), પણ જે એવા નથી (જેમને કામધંધો હોય અને જેમની પાસે સાધનસંપત્તિ અને માણસો-ની છૂટ ન હોય) તેમને માટે સૌર્યમારુતિક (વાતાતપિક) વિધિ છે.

વાતાતપસહા યોગા વશ્યન્તેઽતો વિશેષતાઃ ।

સુલોપચારા મ્મરોઽપિ યે ન દેહસ્ય વાઘકાઃ ॥૧૪૪

તેથી જે યોગો પવન અને તડકાને સાખી શકે અને જે સહેલાઈથી કરી શકાય અને જે કરતાંકરતાં ભૂલ થાય તોપણ શરીરને નુકસાન કરે નહિ એવા રસાયનયોગો ખાસ કહેવામા આવશે.

વાતાતપિક વિધિથી કરી શકાય એવા યોગો : એમના ગુણ

ઠંડું પાણી, દૂધ, મધ અને ધીના પ્રયોગો શીતોદકં પયઃ ક્ષોદ્રં ઘૃતમેકૈકશો દ્વિશઃ ।

ત્રિશઃ સમસ્તમથવા પ્રાક્ પીતં સ્થાપયેદ્યઃ ॥૧૪૫

ઠંડું પાણી, દૂધ, મધ. ઘી-એ ચારમાંથી ગમે તે એક કે ગમે તે બે કે, ગમે તે ત્રણ કે ચારને જમતા પહેલાં પીવાથી જીવાની પાછી આવે છે.

સમ પ્રકૃતિવાળાએ પાણીનો, પિત્તપ્રકૃતિવાળાએ દૂધનો, કફપ્રકૃતિવાળાએ મધનો. વાત પ્રકૃતિવાળાએ ધીનો અને તે તે ભેગા દોષની પ્રકૃતિવાળાએ તે તે ભેગા દ્રવ્યોનો પ્રયોગ હિતા હિતનો વિચાર કરીને કરવો—૩૯૬૭.

હરડના પ્રયોગો

મુદેન મધુના શુષ્ક્યા કૃષ્ણ્યા લવણેન વા ।

દ્વે દ્વે લાદન્ સદા પથ્યે જીવેર્વર્ષાત સુસ્વી ॥૧૪૬

ગોળ, મધ, સૂંક, પીપર કે સૈધવ એ પાચમાંથી ગમે તે એક સાથે રોજ બેજ હરડે હમેશા ખાનાર સો વરસ સુધી સુખમાં જીવે છે.

હરીતકીં સર્પિય સમ્પ્રતાપ્ય

સમશ્વતસ્ત્વ પિયતો ઘૃતં ચ ।

ભવેચ્છિરસ્થાયિ ઘલં શરીરે

સહત્ કૃતં સાધુ યથા કૃતજ્ઞે ॥ ૧૪૭ ॥

જેમ કહરદાન માણસનું એક વાર લાલું કુકું હોય તે લાખા વખત સુધી ટકી રહે છે (કહરદાન માણસ પોતાના પર થયેલા ઉપકાર લાખા વખત સુધી ભૂલતો નથી) તેમ એક કહરદેને ઘીમાં તળીને એ કહરદે આઈને તેના ઉપર એ ઘી પીનારનું પણ લાખા વખત સુધી ટકી રહે છે.

આમળાંના સ્વરસનો પ્રયોગ

ઘાત્રીરસક્ષોદ્રસિતાઘૃતાનિ

હિતાશનાનાં લિહતાં નરાણામ્ ।

પ્રણાશમાયન્તિ જરાવિકારા

ઘન્યા વિશાલા ઇવ દુર્ગ્હીતાઃ ॥ ૧૪૮ ॥

જેમ ખરાખ ગીતે લણાયલા મોટા ખરથે નાશ પામે છે, તેમ જે માણસે આમળાંનો સ્વરસ, મધ, સાકર અને ઘી એ ચારને ભેગાં કરીને ચાટે છે તથા મધ્ય ભોજન કરે છે તેમના ઘડપણના (કરચલાઓ, ઘોળા વાળ વગેરે) વિકારો નાશ પામે છે.

આમળાં, વાવડિંગ અને ખીખલાનો પ્રયોગ

ઘાત્રીકૃમિઘ્નાસનસારચૂર્ણ

સતૈલસર્પિર્મધુલોહરેણુ ।

નિપેન્માણસ્ય ભવેચ્છરસ્ય

તારુણ્યલાવણ્યમવિપ્ર્રણમ્ ॥ ૧૪૯ ॥

આમળાં, વાવડિંગ, ખીખલાનો સાર એ ત્રણનું ચૂર્ણ જે માણસ તેલ, ઘી, મધ અને લોહાની ખૂકી સાથે ગળ્ય ખાય છે, તેનાં જીવાની અને લાવણ્ય (રૂપ, સૌંદર્ય) નાશ ન પામે એવા અને છે. (નાશ પામ્યા હોય તેાપણ ફરી પાછાં આવીને ટકી રહે છે. -અનુભુદત.)

વાવડિંગનો પ્રયોગ

લોહં રજો વેલ્લમ્બં ચ સર્પિઃ

ક્ષોદ્રદ્રૂત મ્યાપિતમ્વદ્માત્રમ્ ।

સમુદ્રકે બીજકસારકૂલ્લે

લિહન્ ઘલી જીવતિ કૃષ્ણકેશઃ ॥ ૧૫૦ ॥

લોહાણું ચૂર્ણ, વાવડિંગનું ચૂર્ણ-એ ઘેને

ઘી અને મધમાં કાલવીને એક વર્ષ સુધી ખીખલાના સારના ખનાવેલા સંપુટમાં ભરી રાખીને પછી એ રોજ ચાટનાર માણસ ખળવાન ખનીને અને કાળા વાળવાળો ખનીને જીવે છે.

વાવડિંગ, સિલામો અને સૂંઠનો પ્રયોગ

વિડક્કમહ્ણાતકનાગરાણિ

યેઽન્નન્તિ સર્પિર્મધુસંયુતાનિ ।

જરાનર્દીં રોગતરક્ષિણીં તે ।

લાવણ્યયુક્તાઃ પુરુવાસ્તરન્તિ ॥ ૧૫૧ ॥

વાવડિંગ, સિલામો અને સૂંઠ-એ ત્રણને જે ઘી અને મધ સાથે ચાટે છે, તે માણસે રૂપાળા ખનીને ઘડપણરૂપી નદીને અને રોગરૂપી નદીને તરી બચ છે.

ત્રિકૂળાનો પ્રયોગ

લ્હિરાસનયૂપમાવિતાયા-

લ્હિપ્ફલાયા ઘૃતમાક્ષિકલ્લુનાયાઃ ।

નિયમેન નરા નિપેવિતારો

યદિ જીવન્ત્યરુજઃ કિમત્ર ચિત્રમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

એર, ખીખસો-એ ઘેના કવાથ વડે લાવના દીધેલી ત્રિકૂળાને ઘી અને મધમાં કાલવીને જેઓ નિયમસર ચાટે છે, તેઓ નીરાગી રહીને જીવે એમાં નવાઈ શી!

ખીખલાનો પ્રયોગ

બીજકસ્ય રસમઙ્ગુલિહાર્યે

શર્કરાં મધુ ઘૃતં ત્રિફલાં ચ ।

ત્રીલયત્સુ પુરુપેપુ જરત્તા

સ્વાગતાઽપિ વિનિવર્તત એવ ॥ ૧૫૩ ॥

ખીખલાનો આગળીથી લેવાય એવો ઘટ્ટ રસ, સાકર, મધ, ઘી અને ત્રિકૂળા-એ પાંચ વસ્તુઓને ભેગી કરી રોજ ચાટનાર માણસોને પૂરેપૂર્ણ ઘડપણ આવ્યું હોય તેાપણ તે (ઘડપણ) પાછું જતું રહે છે (ફરી જીવાની આવે છે).

સાટોડીનો પ્રયોગ

પુનર્તવસ્વાર્ધપલં નવસ્ય

પિપ્પેં પિપ્પેચઃ પપ્પસાઽર્ધમાસમ્ ।

માસદ્વયં તત્ત્રિગુણં સમાં વા

જીર્ણોઽપિ મૂયઃ સ પુનર્તવઃ સ્યાત્ ॥ ૧૫૪ ॥

જે માણસ તાજી સાટોડીનો ઘે તેલા કહક

(કે ચૂર્ણ) દૂધ સાથે અડધો મહિનો, ષ્ઠ મહિના, છ મહિના કે વરસ સુધી પીએ છે, તે ઘરડો થઈ ગયો હોય તોપણ ફરી નવજીવાન (તાજે) ખની જાય છે.

મેરવેલ વગેરેના પ્રયોગ

મૂર્વાશૂહલ્યંશુમતીવલાના-

મુશીરપાઠાસનસારવાણામ્ ।

કાલાનુસાર્યાગુરુચન્દ્રનાતાં

વદન્તિ પોતર્તવમેવ કલ્પમ્ ॥ ૧૫૫ ॥

મેરવેલ, મોરીંગણી, સમેરવે, ખળદાણા, કાળો વાળો, કાળીપાડ, ખીખેલો, સારિવા, ઉત્પલ, સારિવા, અગર અને સુખડ-એ દરેકની કદખના (ખનાવટ, પ્રયોગ) સાટોડીના પ્રયોગ જેવો જ છે એમ કહે છે.

શતાવરીનો પ્રયોગ

શતાવરીકલ્કકપાયસિદ્ધં

ત્રે સર્પિરશ્નન્તિ સિતાદ્વિતીયમ્ ।

તાનુ જીવિતાધ્વાનમભિપ્રયજ્ઞા-

ન્ન વિપ્રલુમ્પન્તિ વિકારચૌરાઃ ॥ ૧૫૬ ॥

જીવનને રસ્તે ચઢેલા (જીવનરૂપી મુસા ફરી કરતા) જે માણસો શતાવરીનો કદક અને શતાવરીનો ક્વાથ એ બંધી સિદ્ધ કરેલા ધીમાં સાકર નાખીને ખાય છે, તેમને રોગોરૂપી ચોરો (ઘૂંટારો) ઘૂંટી શકતા નથી.

આસોંદનો પ્રયોગ

પીતાડધ્વગન્ધ્યા પયસાડર્ધમાસં

ઘૃતેન તૈલેન સુલામ્ચુતા વા ।

કૃશશ્ચ પુષ્ટિં વપુષો વિધતે

ઘાલસ્ય સસ્યમ્ય યથા સુવૃષ્ટિઃ ॥ ૧૫૭ ॥

જમ સારો વરસાદ ભગતા પાકને પોષણ આપીને મોટો કરે છે, તેમ અડધા મહિના સુધી ધી, તેલ કે સરોકા પાણી સાથે પિવાયેલી આસોંદ દ્રવણ શરીરને હૃદયુષ્ટ બનાવે છે.

કાળા તલનો પ્રયોગ

દિને દિને કૃષ્ણતિલક્રમુઞ્ચં

સમન્નતાં ગ્રીતજલાનુપાનમ્ ।

પોષઃ શરીરસ્ય ભવત્યનલ્પો

દઢીભવન્ત્યામરણાચ્ચ દન્તાઃ ॥ ૧૫૮ ॥

જે માણસો રોગરોગ ચાર તોલા કાળા તલ ચાવીને ખાય છે અને પછી ઉપર કંડું પાણી પીએ છે, તેમના શરીરનું ખડું પોષણ થાય છે (શરીર ખડું હૃદયુષ્ટ થાય છે) અને એમના દાંત ઠેક મરતાં સુધી મજબૂત રહે છે.

ગોખરોનો અને આમળાંના ચૂર્ણનો પ્રયોગ

ચૂર્ણં શ્યવંપ્રામલકામૃતાનાં

લિહન્ સર્સર્પિર્મધુમાગમિથ્રમ્ ।

વૃષઃ સ્થિરઃ શાન્તવિકારદુઃખઃ

સમાઃ શતં જીવતિ કૃષ્ણકેશઃ ॥ ૧૫૯ ॥

જે માણસ ગોખરો અને આમળાંના ચૂર્ણને ચૂર્ણના જેટલા જ ઘી અને મધ સાથે ભેળવીને ચાટે છે તેનું વીર્ય વધે છે. એ સ્થિર થાય છે, એનાં રોગ અને દુઃખ શામી જાય છે, એના વાળ કાળા ખની જાય છે અને એ સ્થિતિમાં એ સો વરસ જીવે છે.

કાળા તલ, આમળાં, ખહેડાં અને હરડેનો પ્રયોગ

સાર્થં તિલેરામલકાનિ કૃષ્ણૈ-

રક્ષાણિ સંસુચ હરીતકીર્વા ।

ચેડ્યુર્મયૂરા ઇવ તે મનુષ્યા

રમ્યં પરીણામમવાપ્નુવન્તિ ॥ ૧૬૦ ॥

જ્યો કાળા તલ સાથે આમળાં, ખહેડાં કે હરડે ખાંડીને ખાય છે તે માણસો મેર જેવો (કાળા વાળવાળા) થાય છે અને એમને સુદર ઘડપણ આવે છે (ઘડપણમાં પણ એમની સુદરતા ટકી રહે છે).

શિલાજિત વગેરેનો પ્રયોગ

શિલાજનુક્ષૌદ્રવિદ્વજ્જસર્પિ-

લંહાભયાપારદતાપ્યમધ્નઃ ।

આપૂર્યંતે દુર્બલદેહધાનુ-

લિપશ્ચરાત્રેણ યથા શશાઙ્કઃ ॥ ૧૬૧ ॥

જે માણસના દેહની ધાતુઓ દુર્બળ હોય તે શિલાજિત, મધ, વાવડિંગ, ઘી, લોહાનું ચૂર્ણ, હરડે, પારો અને સુવર્ણમાસિક ખાય તે પદ્ધતિવસમાં એનું શરીર ચંદ્રની માફક ભરાઈ જાય છે.

ભાંગરાનો પ્રયોગ

ये मासमेकं स्वरसं पिबन्ति
दिने दिने भृङ्गरजःसमुत्थम् ।
क्षीराग्निनस्ते बलवीर्ययुक्ताः
समाः शतं जीवितमाप्नुवन्ति ॥ १६२ ॥

જે ઘોડા એક મહિના સુધી રોજરોજ ભાંગરાનો રસ પીએ છે અને ખેરાકમાં દૂધ જ પીએ છે, તેઓ ખળ અને વીર્યવાળા ખનીને સો વર્ષની જિંદગી મેળવે છે.

વજનો પ્રયોગ

मासं वचामप्युपसेवमानाः

क्षीरेण तैलेन घृतेन वाऽपि ।

भवन्ति रक्षोभिरघृष्यरूपा

मेघाविનો નિર્મલમૃદ્ધવાક્ષ્યાઃ ॥ ૧૬૩ ॥

જે ઘોડા એક મહિના સુધી દૂધ, તેલ કે ઘી સાથે વજ રોજ પીએ છે, તેમના ઘાટ (શરીરનો ખાધો) રાક્ષસોથી પણ ગાંજ્યો ન બન્ય એવો બને છે, એ મેઘાવાળા અને નિર્મળ, મોઠી વાણીવાળા બને છે.

બ્રાહ્મીનો પ્રયોગ

मण्डूकपर्णामपि भक्षयन्तो

મૃર્ષાં ઘૃતે માસમનન્નમશ્નાઃ ।

जीवन्ति कालं विपुलं प्रगल्भा-

स्तारुण्यलावण्यगुदोदयस्थाः ॥ ૧૬૪ ॥

જેઓ ઘીમાં તળીને બ્રાહ્મી એક મહિના સુધી ખાય છે અને કંઈ અન્ન ખાતાપીતા નથી, તેઓ પ્રતિભાશાળી થઈને, જીવાની, સૌંદર્ય વગેરે શુભીના ઉદયમાં રહીને ઘણા લાંબા સમય સુધી જીવે છે.

लाङ्गलीत्रिफलालोहपलपञ्चाशता कृतम् ।

मार्कवस्वरसे पट्ट्या गुलिकानां शतत्रयम् ॥ ૧૬૫

छायाविशुष्कं गुलिकार्धमद्यात्

पूर्वं समस्तामपि तां क्रमेण ।

भजेद्विरिक्तः क्रमशश्च मण्डं

पेषां विलेपीं रसकौदनं च ॥ ૧૬૬ ॥

सर्पिःस्निग्धं मासमेकं यतात्मा

मासादूर्ध्वं सर्वथा स्वैरवृत्तिः ।

वर्ज्यं यन्नात्सर्वकालं त्वजीर्णं

वपुर्जैवं योगमेवोपयुञ्ज्यात् ॥ ૧૬૭ ॥

भवति विगतरोગો યોગ્યસાધ્યામયાર્તઃ

प्रबलपुरुषकारः शोभते योऽपि वृद्धः ।

उपचितपृथुगात्रश्रोत्रनेत्रादियुक्त-

स्तरुण इव समानां पञ्च जीवेच्छतानि ॥

રતવેલિયો, ત્રિફળા (હરડે, ખહેડાં,

આખળાં), ઘોઢાતું ચૂર્ણ (ક્ષાર)—એ પાંચ

મળીને પચાસ પદ્મ લેવાં. એના ચૂર્ણની ભાંગરા-

ના સ્વરસમાં ૩૬૦ ગોળીઓ વાળવી. એ

ગોળીઓને છાંચડે સૂકવવી. સુકાયા પછી શર-

આતમાં રોજ અડધી ગોળી ખાવી. પછી ધીમે-

ધીમે તે બધી ખાઈ જવી. પછી આ ગોળીથી

વિરેચન થઈ બન્ય એટલે અવુકમે મંડ, પેયા,

વિશેષી અને માંસરસ સાથે ભાત ખાવાં

(ઘોડા દિવસ પેયા, પછી ઘોડા દિવસ વિશેષી

એ પ્રમાણે આ રીતે એક મહિના સુધી

સંયમ રાખીને ઘીથી સ્નિગ્ધ કરેલું ખાવું.

મહિના પછી બધી ખાખતમાં ઇચ્છામા આવે

તેવા આહારવિહાર રાખવા, પણ આખોયે

વખત (આખા વરસ સુધી) અજીર્ણ કાળ-

પૂર્વક ત્યાગ કરવો (અજીર્ણ તો ન જ થવું

ઠીક એ). આ પ્રમાણે એક વરસ સુધી આ

યોગનો ઉપયોગ કરવો. જે માણસ અસાધ્ય

રોગથી પીડાતો હોય તે પણ આમ કરવાથી

નીરોગી બને છે, જે ઘરડો હોય છે તે પણ

પ્રખળ યુવપાર્થ કરીને શોભે છે તથા ભરાવદાર

વિશાળ અંગો, કાન, આંખ વગેરે વાળો ખનીને

જીવાનની માફક (જીવાન રહીને) પાંચસો વર્ષ

જીવે છે.

નરસિંહ ઘૃત (નારાયણ ઘૃત)

गायत्रीशिखिशिशियासनशिवा-

वेद्वाक्षकारुकरान्

पिष्ट्वाऽष्टादशसंगुणेऽम्भसि घृतान्

खण्डैः सहायोमयैः ।

पात्रे लोहमये त्र्यहं रविकरै-

रालोडयन् पाचये-

दसौ चानु મૃદાં સલોહશકલં

पादस्थितं तत्पचेत् ॥ ૧૬૯ ॥

પૂતસ્યાંશઃ ક્ષીરતૌંડશસ્ત્યાંડશૌ
 માર્દ્વાન્નિર્યાસાદ્ દ્વૌ વરાયાલ્હર્યાંડશાઃ ।
 અંશાશ્ચત્વારશ્ચેહ હૈયક્લ્વીના-
 દેક્રીઠ્ઠૈત્સાધયેત્કૃષ્ણલૌહે ॥ ૧૭૦ ॥
 વિમલલખ્ણ્ણસિતામયુષિઃ પૃથક્
 યુતમયુક્તમિદં યદિ વા ઘૃતમ્ ।
 સ્વચ્ચિમ્બોજનપાનવિચેષ્ટિતો

ભવતિ ના પલશઃ પરિશીલયન્ ॥ ૧૭૧ ॥
 શ્રીમાન્નિર્ઘૃતપાપ્મા વનમહિપવલો
 વાજિવેગઃ સ્થિરાક્ષઃ
 કેઠૈર્મૃદ્ધાન્નનીલૈર્મધુસુરભિમુલ્લો
 નૈકયોપિન્નિવેવી ।
 વાહ્નોઘાઘીસમૃદ્ધઃ સુપદ્મહૃતવહો
 માસમાત્રોપયોગાદ્
 ઘત્તેડસૌ નારસિંહં વપુરનલશિલા-
 તત્તચામીકરામમ્ ॥ ૧૭૨ ॥

અત્તારં નારસિંહસ્ય વ્યાઘયો ન સ્પૃશન્ત્યપિ ।
 ચક્રોજ્જવલમુજં મીતા નારસિંહમિવાસુરાઃ ॥ ૧૭૩ ॥
 ખેર, ચિત્રા, સીસમ, ખીખલો, હરડે, વાવડિંગ, ખહેડાં, સિલામો-એટલી વસ્તુઓને લક્ષોટીને એમના કુલ વજનથી અઢારગણા પાણીમા નાખીને એમા ક્ષોખંડના ટુકડાં નાખીને ક્ષોખંડના વાસણમાં ભરીને ત્રણ દિવસ સુધી હલાવતાં હલાવતા સૂર્યનાં કિરણો વડે પકવવું. પછી ચોથા ભાગનું પાણી ખાકી રહે ત્યાં સુધી એને ધીમે તાપે પકવવું. પછી એ ક્વાથને ગાળી લેવો. પછી એક ભાગ એ ગાળી ક્ષીધેલો ક્વાથ, એક ભાગ દૂધ, બે ભાગ ભાંગરાનો ક્વાથ, ત્રણ ભાગ ત્રિક્ષણ, ચાર ભાગ હૈયંગવીન (=ગઈ કાલે દોહેલા દૂધનું આજ ખનાવેલું ઘી)-આ ખનું ભેગું કરીને પોલાદ(ગજવેલ)ના વાસણમાં પકવવું. આ રીતે સિદ્ધ કરેલું ઘી બે ચોખ્ખી ખાંડ, સાઠર કે મધ સાથે ખીવામાં આવે અને બે માણસ પોતાની રુચિ પ્રમાણે ખાનપાન અને વિહાર કરે તે એ રીતે એ ઘી રોજ ચારચાર તોલા રૂક્ષ એક મહિના સુધી લેવાથી માણસ ધનવાન, નિષ્પાપ, જંગલી પાડા જેવો બળવાન, ઘોડા જેવો વેગીલો, સ્થિર શરીરવાળો, ભમરાના

શરીર જેવા ઠાળા વાળવાળો, મધ જેવી સુવાસ-
 થી મહેકતા મેંવાળો, અનેક સ્ત્રીઓને ભોગવી શકે એવો; વાણી, મેઘા અને ખુઝિની સચ્છિ-
 વાળો, ખહુ પ્રદીપ્ત જઠરાશિવાળો અને છે. એ માણસ અશિના ભડકામાં તપાવેલા સોના જેવી કાંતિવાળું શરીર ધારણ કરે છે. જેમ સુદર્શન ચક્રને ક્ષીધે ચળકતા હાથવાળા નરસિંહ ભગવાનને ખીનેલા અસુરો અડકી શકતા નથી તેમ આ નરસિંહ ઘૃત ખાનારને રોગો અડકી શકતા નથી.

મૃદ્ધપ્રવાલાનમુનૈવ મૃષ્ટાન્
 ઘૃતેન યઃ લાદતિ યન્નિત્રાત્મા ।
 વિશુદ્ધકોષ્ઠોડસનસારસિદ્ધ-
 દુગ્ધાનુપસ્ત્ત્કૃતભોજનાર્થઃ ॥ ૧૭૪ ॥
 માસોપયોગાત્ સ સુખી જીવત્યન્દશતત્રયમ્ ।
 ગૃહ્ણાતિ સમૃદ્ધપ્યુક્તમવિલુપ્તસ્મૃતીન્દ્રિયઃ ॥ ૧૭૫ ॥
 કોડાનું શોધન કર્યા પછી અને સંચમી જીવન ગાળીને જે માણસ એક મહિના સુધી રોજ એ જ (શ્લોક ૧૬૮૩થી ૧૭૩વાળા) નરસિંહ ઘૃતમાં ભાંગરાના કુમળાં પાંદડાં તળીને ખાય છે. પછી અનુપાન તરીકે ખીખલાના સાર વડે સિદ્ધ કરેલું દૂધ પીએ છે અને એ જ (ખીખલાના સાર વડે સિદ્ધ કરેલું દૂધ) પીને રહે છે (ખીખું કંઈ ખાતોપીતો નથી), તે સુખી થઈને ત્રણસો વરસ જીવે છે, તેની સ્મરણશક્તિ અને ઇન્દ્રિયોનો નાશ થતો નથી અને એક વાર કહેલું પણ એ પ્રહણ કરે છે.
 નરસિંહ તેલ

અનેનૈવ ચ કલ્પેન યસ્તૈલમુપયોજયેત્ ।
 તાનેવામોતિ સ ગુણાન્ કૃષ્ણકેશશ્ચ જાયતે ॥ ૧૭૬ ॥
 આ જ કલ્પથી (શ્લોક ૧૬૮૩થી ૧૭૩ સુધીમાં કહેલી ખનાવટ કરીને) જે માણસ એમાં ઘીને ખદલે તેલ વાપરીને એ તેલનો ઉપયોગ કરે છે, એને પણ એ જ શુભો (ફાયદા) થાય છે અને એના વાળ ઠાળા થઈ જાય છે.
 આ ત્રંથમાં કેવાં રસાયનો કહ્યાં છે ?
 ઉક્તાનિ શક્ષ્યાનિ ફલાન્વિતાનિ
 યુગાનુરૂપાણિ રસાયનાનિ ।

મહાનુશંસાન્યપિ ચાપરાણિ

પ્રાપ્ત્યાદિકદ્રાણિ ન કીર્તિતાનિ ॥૧૭૭॥

જે રસાયન (વાજીકરણ સમયમાં) કરી શકાય એવાં છે, જેનું કૃષ્ણ કહેલું છે અને જે જમાનાને યોગ્ય છે, એવાં જ રસાયનો (આ પ્રથમાં) કહ્યાં છે, ખીજાં રસાયનો ખહુ વખણાયલાં હોય છતાં એમને મેળવવા વગેરે ખાખતમાં મુશ્કેલી પડે એવી હોય તે રસાયનો કહ્યાં નથી.

રસાયનનો વિધિ ચૂકવાથી થતા રોગના ઉપાય રસાયનવિધિનું શાસ્ત્રાયેરનું વ્યાધયો યદિ ।

યથાસ્તમોષં તેષાં કાર્યં મુક્ત્વા રસાયનમ્ ॥૧૭૮

રસાયનનો વિધિ ચૂકવાથી જે રોગો થાય તેો રસાયન પ્રયોગ છોડી દઈને જે રોગ થયો હોય તેની કવા કરવી (અથવા જે દોષ કોપ્યો હોય તેના ઉપાય કરવા).

રોજનું રસાયન : એનું કૃષ્ણ

સત્યવાદિનમક્રોધમધ્યાત્મપ્રવણેન્દ્રિયમ્ ।

શાન્તં સદ્ગુણિરતં વિદ્યાત્રિસ્વરસાયનમ્ ॥૧૭૯॥

સાચાગોષો, ક્રોધ ન કરતો, આત્મા તરફ જણે ઇન્દ્રિયોને વાળી હોય એવો, શાન્ત અને સદ્વર્તનમાં તદ્દીન માણસ રોજ રસાયન કરી રહ્યો છે એમ સમજવું.

ગુણૈરિભિઃ સનુદિતઃ સેવતે યો રસાયનમ્ ।

સ નિવૃત્તાત્મા દીર્ઘાયુઃ પરત્રેહ ચ મોદતે ॥૧૮૦॥

આ (ઉપરના શ્લોકમાં કહેલા) ગુણોના સમૂહવાળો જે માણસ રસાયનનું સેવન કરે છે તેના મનને શાંતિ મળે છે, એનો આવરદા લાંબો થાય છે અને પરલોકમાં તથા આ લોકમાં આનંદ કરે છે.

સંપૂર્ણ રસાયન કયું ?

શાસ્ત્રાનુસારિણી ચર્યા ચિત્તશ્ચાઃ પાર્શ્વવર્તિનઃ ।

ધુહિરસ્વલિતાઝંબુ પરિપૂર્ણ રસાયનમ્ ॥૧૮૧॥

શાસ્ત્ર પ્રમાણે જીવન જીવવું, આજીખાજીનાં માણસો મન વરતી બન્ય એવાં હોય, વિષયોમાં યુદ્ધિ ખગડે (ચળે) નહિ-એ સંપૂર્ણ રસાયન છે.

શ્વષાન્નદયે ધમ્ને ઉત્તરસ્થાને રસાયનવિધિનામ

પ્રકોનત્વારિશોઽપ્યાયઃ ॥૩૯॥

અધ્યાય ૪૦ મો-વાજીકરણવિધિ

અથાતો વાજીકરણવિધિમધ્યાયં

વ્યાસ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

હરિ ઝ, ત્યારે હવે અમે વાજીકરણ કરવાના વિધિનો અધ્યાય સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

વાજીકરણ : વાજીન=ઘોડો. વાજીકરણ=ઘોડો ન હોય તેને ઘોડો ખનાવવો. (જેનામાં ઘોડા જેવી શક્તિ (ખાસ કરીને મૈથુનશક્તિ) ન હોય તેનામાં એ શક્તિ આણવી.)

વાજીકરણ કોણે અને ક્યારે કરવું ?

વાજીકરણમન્વિચ્છેત્સતતં વિપયી પુમાન ।

વિષયી પુરુષે રસાયન પછી સતત વાજીકરણ ઔષધ ઇચ્છવું (અથવા વાજીકરણ ઔષધ સતત લેવું).

ખાળક, ખહુ વૃદ્ધ, નયુંસકો અને ઓઝોઝો વાજીકરણ કરવું નહિ એવું દેખાડવાને 'પુરુષ' શબ્દ આડીં વાપર્યો છે. રસાયનની અસર લાખા વખત સુધી ટકી રહે છે, પણ વાજીકરણ ઔષધની અસર તેો સામાન્ય ગીતે વાજીકરણ ઔષધ ક્ષયું હોય તે દિવસ પૂરતી જ રહે છે; માટે વાજીકરણ ઔષધ 'સતત' લેવું એમ લખ્યું છે.

વાજીકરણથી ગું ગું થાય ?

તુષ્ટિઃ પુષ્ટિરપ્યલં ચ ગુણવત્ત્ર સંશ્રિતમ્ ॥૧॥

અપન્યસન્તાનકરં યન્સઘઃ સંપ્રહર્ષણમ્ ।

વાજીકરણ (મનને) સંતોષ આપે છે. શરીરને હૃદયુટ કરે છે, વાજીકરણ ઉપર ગુણવાન ખાળક થવાનો આધાર છે, એને લીધે ખાળકોની પરપરા ચાલુ રહે છે અને એ તરત જ સંપ્રદર્ષણ (૧. હૃદય ૨. ઇન્દ્રિયનું ઉત્થાન) કરે છે.

વાજીકરણ નામની સાધકતા

વાજીવાર્તિવલો યેન યાત્યપ્રતિહતોઽજ્ઞનાઃ ॥૨॥

મવન્યતિપ્રિયઃ સ્ત્રીણાં યેન યેનોપર્ચયતે ।

તદ્વાજીકરણં તદ્દિ દેહસ્વોર્જસ્કરં પરમ્ ॥૩॥

જેનાથી પુરુષ ઘોડા જેવા ખળવાન થઈને પાછો પક્ષા વિના (થાક્યા વિના) સ્ત્રીઓ પાસે બળ છે (સ્ત્રીઓને ભોગવે છે), જેના વડે પુરુષ સ્ત્રીઓને ખણ વહાણો લાગે છે અને જેના વડે પુરુષની પુષ્ટિ થાય છે (હૃષ્ટપુષ્ટ થાય છે), તે વાજકરણ છે. એ વાજકરણ શરીરની ભિન્ન (તાકાત, ઉત્સાહ) કરવાનું ઉત્તમ સાધન છે.

નૈષ્ઠિક પ્રદ્મચર્ચમાં જ ખરું કલ્યાણ ધર્મ્ય યશસ્યમાયુષ્યં લોકહરસાયનમ્ ।
અનુમોદામહે બ્રહ્મચર્યમેકાન્તનિર્મલમ્ ॥ ૪ ॥

તદન શુદ્ધ પ્રદ્મચર્ચ ધર્મ માટે અને યશ માટે હિનકર છે તથા એ આ ઘોડા અને પરઘોડનું રસાયન છે; તેથી અમે નૈષ્ઠિક પ્રદ્મચર્ચ જ પસંદ કરીએ છીએ.

વાજકરણ કેને માટે અને શા માટે છે ?
અલ્પસત્ત્વસ્ય તુ ક્ષેષૌર્વાધ્યમાનસ્ય રાગિણઃ ।
શરીરક્ષયરક્ષાર્થં વાજીકરણમુચ્યતે ॥ ૫ ॥

(પણ દુનિયામાં ખધા પુરુષો પ્રદ્મચર્ચ પાળી શકે નહિ તેથી) જેનામાં સત્ત્વગુણ ઘોડો હોય, જેને કલેશો નડતા હોય અને રાગ- (આસક્તિ, વિષયેચ્છા) વાળા હોય તેમના શરીરની રક્ષા માટે (જે ઘોડો પ્રદ્મચર્ચ પાળી શકે એમ જ નથી, તેમનું શરીર મૈથુનથી ઘોવાઈ ન બળ તે માટે) વાજકરણ કહેવામાં આવે છે.

કલેશ=અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્રેષ અને અભિનિવેશ. અસ્મિતા=અહંકાર. અભિનિવેશ=મરણનો ભય.

ક્લત્યસ્પોદગ્રવયસો વાજીકરણસેવિનઃ ।
સંયંત્રુતુષ્વહરહર્વ્યવાયો ન નિવાર્યતે ॥ ૬ ॥

નીરોગી જીવાન પુરુષ વાજકરણનું સેવન કરે તો એને ખધી ઋતુઓમાં દરરોજ મૈથુન કરવાની મના નથી.

વાજકરણના યોગો આપતા પહેલાં
શુ' શુ' કરવું ?

અથ સ્નિગ્ધવિગ્રુદ્ધાનાં નિરુહાન્ સાનુવાસનાન્ ।
ઘૃતતૈલરસક્ષીરશર્કરાધોદ્રસંયુતાન્ ॥ ૭ ॥

યોગવિયોજયેત્પૂર્વે ક્ષીરમાંસરસાશિનામ્ ।

તતો વાજીકરણ યોગાન્ શુક્રાપન્યયલપ્રદાન્ ॥

હવે યોગ બાણુનાર (કયાં ઔષધો ભેગાં કરવાથી એ ખધાની ભેગી શી અસર થશે તે બાણુનાર) વૈદ્યે પ્રણુતું નામ દઈને જેમનું સ્નેહન અને શોધન થઈ ગયું હોય એવા માણુસોને પહેલાં નિરૂઢ ખસ્તિઓ અને ઘી, તેલ, માંસ-રસ, દૂધ, સાકર, મધ વગેરે નાખેલી અનુ-વાસન ખસ્તિઓ આપવી અને ખોરાક તરીકે દૂધ અને માંસરસ ખવડાવવાં. પછી વીર્ય, ખાળક અને ખળ આપે એવા વાજકરણના યોગો આપવા.

વાંઝિયાની નિંદા

અચ્છાયઃ પૂતિકુસુમઃ ફલેન રહિતો દ્રુમઃ ।
યયૈકશ્ચૈકશાલશ્ચ નિરપત્યસ્તથા નરઃ ॥ ૯ ॥

છાયડા વિનાનું, દુર્નંધી ફૂલોવાળું, ફળ વિનાનું, એકલવાયુ અને એક જ શાખાવાળું ઝાડ જેવું લાગે છે, તેવો સંતતિ વિનાનો માણુસ લાગે છે.

ખાળકની પ્રશંસા

સ્વલદ્રમનમવ્યક્તવચનં ધૂલિધૂસરમ્ ।
અપિ લાલાવિલમુલં હૃદયાહ્વાદકારકમ્ ॥ ૧૦ ॥
અપત્યં તુલ્યતાં કેન દર્શનસ્પર્શનાદિપુ ।
કિં પુનર્યદશોઘર્મમાનશ્રીકુલવર્ધનમ્ ॥ ૧૧ ॥

ચાલતા ચાલતાં, પડતા આખડતાં, ઠાકું-ઠાકું ખાલતાં, ધૂળથી મેલા થયેલા, વળી લાળથી ખરડાયેલા મોંવાળા અને હૃદયને આનંદ આપે એવા ખાળકને જેવામાં, અડકવા વગેરેમાં જે આનંદ પડે તેની સરખામણી શાની સાથે થઈ શકે ? (એની સરખામણી કરા શાથે થઈ શકે નહિ, એ અભેડ છે.) તો પછી જે યશ, ધર્મ, માન, લક્ષ્મી અને કુળને વધારે એવા ખાળકની સરખામણી તો કરાની સાથે થઈ જ કેમ શકે ?

વાજકરણમાં રાખવાની કાળજી

શુદ્ધકાયે યથાશક્તિઃ વૃષ્યયોગાન્ પ્રયોજયેન્ ।

પુરુષના શરીરનું સંશોધન થઈ ગયા પછી એની શક્તિ પ્રમાણે (એના જડરાક્ષિના ખળને વિચાર કરીને) વૃષ્ય પ્રયોગો કરવા.

પૃથ્થ યોગો

(શ્લોક ૧૨ થી ૩૪)

શરેશુકુશકાશાનાં વિદાર્યાં વીરણસ્ય ચ ॥ ૧૨ ॥

મૂલાનિ કણ્ઠકાર્યાશ્ચ જીવકર્મભક્તૌં વલામ્ ।

મેદે દ્વે દ્વે ચ કાકોલ્યૌં શૂર્યપર્ણ્યૌં શતાવરીમ્ ॥

અધ્વગન્ધામતિવલામાત્મગુતાં પુનર્તવામ્ ।

વીરાં પયસ્યાં જીવન્તીમુદ્ધિં રાક્ષાં ત્રિકણ્ઠકમ્ ॥

મધુકં શાલિપર્ણીં ચ ભાગાંહિપલિકાન્ પૃથક્ ।

માપાણામાઢકં ચેતદ્ દ્વિદ્રોગે સાધયેદપામ્ ॥૧૫

રસેનાઢકશેપેણ પચેત્તેન ઘૃતાઢકમ્ ।

દત્વા વિદારીધાત્રીશુરસાનામાઢકાઢકમ્ ॥ ૧૬ ॥

ઘૃતાચતુર્ગુણં ક્ષીરં પેપ્યાપ્તીમાનિ ચાવપેત્ ।

વીરાં સ્વગુતાં કાકોલ્યૌં

યર્ષીં ફલ્યૂનિ પિપ્પલીમ્ ॥ ૧૭ ॥

દ્રાક્ષાં વિદારીં લજૂરં મધુકાનિ શતાવરીમ્ ।

તત્સિદ્ધપૂતં ચૂર્ણસ્ય પૃથક્ પ્રસ્યેન યોજયેત્ ॥૧૮

શર્કરાયાસ્તુગાયાશ્ચ પિપ્પલ્યાઃ કુઢવેન ચ ।

મરિચસ્ય પ્રકુચ્ચેન પૃથ્થર્ધપલોન્મિતૈઃ ॥ ૧૯ ॥

ત્વમેલાકેસરૈઃ સ્ફક્ષ્ણૈઃ ક્ષૌંદ્રદ્વિકુઢવેન ચ ।

પલમાત્રં તતઃ ક્ષાદેત્ પ્રત્યહં રસદુગ્ધમુક્ ॥ ૨૦ ॥

તેનારોહતિ વાજીવ કુલિહ્ન ઇવ હૃવ્યતિ ।

સરકટ, શેરડી, ડાલ, ઠાસડો, વિદારી

કંઠ (ભોંયકોણું), વીરણવાળો અને ભોંયરીંગણી-

એટલાનાં મૂળ; જવક, ઝાપલક, ખળદાણા, મેદા,

મહામેદા, ઠાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, મુદ્ગપર્ણી

(જંગલી મગ), માષપર્ણી (જંગલી અડદ),

શતાવરી, આસોઈ, અતિખલા, કૌંચાં, સાટોડી,

મહાશતાવરી, સૂરજમુખી, ઠોડી, ઝાંઝિ,

રાસના, ગોખરુ, બેઠીમધ, શાલિપર્ણી-એટલાં

ઔષધો દરેક ખારખાર તોલા લેવાં. એક

આઢક અડદ લેવા. એ ખધું (સરકટનાં મૂળથી

અડદ સુધીતું ખધું) બે ડ્રોણ પાણીમાં પકવવું.

જ્યારે પાકતાંપાકતાં એક આઢક પાણી રહે,

ત્યારે (કવાથ ગાળી લઈને) એ એક આઢક

કવાથમાં ભોંયકોણું, આમળાં અને શેરડી-એ

ત્રણુનો દરેકનો એકએક આઢક રસ નાખીને

તથા ઘી કરતાં ચારગણું દૂધ નાખીને એ

અર્ધાં સાથે એક આઢક ઘી પકવવું. પછી

એમાં મહાશતાવરી, કૌંચાં, ઠાકોલી, ક્ષીર

કાકોલી, બેઠીમધ, કાળો ઉમૈડો, પીપર, ઠાળી

દ્રાક્ષ, ભોંયકોણું, ખજૂર, મહુડાં, શતાવરી-

એટલી વસ્તુઓનો કલક (સરવાળો ઘીથી ચોથા

ભાગનો) આધાર તરીકે નાખવો. પછી એ

ઘીને સિદ્ધ કરીને ગાળી લઈને (કંઠ પચ્યા

પછી) એમાં એક પ્રસ્થ સાકર, એક પ્રસ્થ

વાંસકપૂર, એક કુડવ પીપર, ચાર તોલા

મરી; તજવું, એલચીવું અને કેસરવું બે

બે તોલા ખારીક ચૂર્ણ અને બે કુડવ મધ એટલું

મેળવવું. એમાંથી રોજ એકએક પલ ખાવું

અને ખોરાકમાં ફક્ત માંસરસ અને દૂધ લેવાં.

એમ કરવાથી પુરુષ ઘોડાની માફક સ્ત્રી ઉપર

ચઢી શકે છે અને ચકલાની માફક પુષ્કળ

આનંદ ભોગવે છે (કે, ઉદ્રિય ટટાર રહે છે),

વિદારીપિપ્પલીશાલિપ્રિયાલેશુરકાર્દ્રજઃ ॥ ૨૧ ॥

પૃથક્ સ્વગુતામૂલાચ્ચ કુઢવાંશં તથા મધુ ।

તુલાર્ધં શર્કરાચૂર્ણાત્ પ્રસ્થાર્ધં નવસર્પિષઃ ॥૨૨॥

સોડ્શમાત્રમતઃ ક્ષાદેત્ યસ્ય રામાશતં ગૃહે ।

બના ઘરમાં એક સો સ્ત્રીઓ હોય તેણે

ભોંયકોણું, પીપર, શાલિયોખા, ચારોળી અને

એખરાતું ખારીક ચૂર્ણ, કૌંચાંનું મૂળ અને મધ-

એ દરેક એકએક કુડવ, ખસો તોલા સાકરવું

ચૂર્ણ અને અડધો પ્રસ્થ નવું ઘી-આટલી

વસ્તુઓ ભેગી કરીને એમાંથી રોજ એકએક

તોલો ખાવું.

સાત્મગુતાફલાન્ ક્ષીરે ગોધૂમાન્

સાધિતાન્ હિમાન્ ॥ ૨૩ ॥

માપાન્ વા સદૃતક્ષૌંદ્રાન્ ક્ષાદન્

ગૃષ્ઠિયોડ્નુપઃ ।

જાગતિ રાત્રિ સકલામલિલઃ ક્ષેદ્યન્ ક્ષિયઃ ॥

જે પુરુષ કૌંચાંના ફળો અને ઘઉં એ બંને

અથવા અડદને દૂધમાં સિદ્ધ કરીને પછી કંઠા

પાડીને મધ અને ઘી સાથે ખાય છે અને પછી

ઉપર પહેલી જ વાર વિવાથેલી ગાયવું દૂધ

પીએ છે તે અનેક સ્ત્રીઓને થકવી નાખીને

પોતે થાક્યા વિના આખી રાત બગે છે.

વસ્તાણ્ડસિદ્ધે પયસિ ભાષિતાનસકૃત્તિલાન્ ।

યઃ લ્વાદેસ્સસિતાન્ ગચ્છેત્સ

હીશતમપૂર્વવત્ ॥ ૨૫ ॥

ખરના અંડ વડે સિદ્ધ કરેલા દૂધ વડે વારંવાર ભાવના દીધેલા તલમાં સાકર નાખીને જે ખાય છે, તે પુરુષ બ્રહ્મિ જીનમાં પહેલી જ વાર મૈથુન કરતો હોય એ રીતે સો સ્ત્રીઓને ભોગવે છે.

ચૂર્ણં વિદ્યાર્યાં યદુશઃ સ્વરસેનૈવ ભાવિતમ્ ।

ક્ષોદ્રસર્પિયુતં લીહવા પ્રમદાશતમૃચ્છતિ ॥ ૨૬ ॥

ભોંયકોળાના ચૂર્ણને ભોંયકોળાના સ્વરસ વડે અનેકવાર ભાવના આપીને પછી એ ચૂર્ણમાં મધ અને ઘી ભેળવીને ચાટવાથી પુરુષ સો જીવાન સ્ત્રીઓ પાસે બંધ છે.

કૃષ્ણાધાત્રીફલરજઃ સ્વરસેન સુભાવિતમ્ ।

શર્કરામધુસર્પિભિર્લીહવા યોડ્નુ પયઃ પિવેત્ ॥

સ નયોડ્શીતિવર્ષોડ્પિ યુવેવ પરિહૃષ્યતિ ।

જે પુરુષ પીપર અને આખળાના ચૂર્ણને પીપર અને આખળાના ક્વાથની ભાવના કરીને એ ચૂર્ણને સાકર, મધ અને ઘી સાથે ચાટીને પછી તેના ઉપર દૂધ પીએ છે, તે પુરુષ ૮૦ વર્ષનો હોય તોપણ જીવાનની માફક એની ઇન્દ્રિય ટટાર રહે છે.

કર્ણં મધુકચૂર્ણસ્ય ઘૃતક્ષોદ્રસમન્વિતમ્ ॥ ૨૮ ॥

પયોડ્નુપાનં યો લિહ્યાન્નિત્યવેગઃ સ ના ભવેત્ ।

જે પુરુષ એક ઠપ્ જેઠીમધના ચૂર્ણને ઘી અને મધ સાથે ભેળવીને ચાટે છે અને તેના ઉપર દૂધ પીએ છે, તેનો મૈથુનનો વેગ કાયમ રહે છે.

કુલીરશૂઘ્ણ્યા યઃ કલ્કમાલોઙ્ચ પયસા પિવેત્ ॥

સિતાઘૃતપયોદ્વાશી સ નારીપુ વૃષાયતે ।

જે પુરુષ કાકડાશીંગના કઠકને દૂધમાં ઠાહીને પીએ છે અને સાથેસાથે ખોરાકમાં ફક્ત સાકર, ઘી અને દૂધ જ લે છે, તે (મૈથુનમાં) અનેક સ્ત્રીઓ વિષે આખલાની માફક વર્તે છે.

યઃ પયસ્યાં પયઃસિદ્ધાં લ્વાદેમ્પુઘૃતાન્વિતામ્ ॥

પિવેદ્વાપ્કયણં ચાનુ ક્ષીરં ન ક્ષયમેતિ સઃ ।

જે પુરુષ દૂધમાં સિદ્ધ કરેલી ક્ષીરકાકાલીમાં મધ અને ઘી નાખીને ખાય છે અને તે ઉપર

ખાખડી (પારેક) ગાયનું દૂધ પીએ છે તેનું વીયું ખૂટતું નથી.

સ્વયંગુતેશુરકયોર્વૌજચૂર્ણં સશર્કરમ્ ॥ ૩૬ ॥

ધારોષ્ણેત નરઃ પીત્વા પયસા રાસમાયતે ।

કૌંચાનાં અને એખરાનાં બીજના ચૂર્ણમાં સાકર ભેળવીને એ ચૂર્ણને ધારોષ્ણ દૂધ સાથે પીને પુરુષ (મૈથુનમાં) ગધેડા જેવું કામ આપે છે.

ધારોષ્ણ દૂધ=દૂધની ધાર આંચળમાંથી પડે તે દૂધ કુદરતી રીતે જ ગરમ હોય છે. આંચળમાંથી વાસણમાં કે મોમાં ઝીલેલું દૂધ તરત ને તરત પી જતું એને ધારોષ્ણ દૂધ પીવું કહે છે.

ઉચ્ચાટચૂર્ણમપ્યેવં શતાવર્યાશ્ચ યોજયેત્ ॥ ૩૨ ॥

એ જ રીતે (શ્લોક ૩૧, ૩૧૩વાળી રીતે)

ધોળી ચણેલીનું કે શતાવરીનું ચૂર્ણ આપવું.

ચન્દ્રશુભ્રં દધિસરં સસિતાપષ્ટિકોદનમ્ ।

પટે સુમાર્જિતં મુક્ત્વા વૃદ્ધોડ્પિ તરુણાયતે ॥૩૩

અંદ્ર જેવી ધોળી ઠહીની તરમાં સાકર અને સાઠી ચોખાનો ભાત ભેળવીને એ બધું કપડામાં છણીને ખાવાથી ઘરડો પણ (મૈથુનની ખાખતમાં) જીવાન બની બંધ છે.

શ્વદંષ્ટ્રેશુરમાપાત્મગુતાવીજશતાવરીઃ ।

પિવન્ ક્ષીરેણ જીર્ણોડ્પિ ગચ્છતિ પ્રમદાશતમ્ ।

ગોખર, એખરો, અડધ, કૌંચાનાં બી અને શતાવરી-એટલી વસ્તુઓને દૂધ સાથે પીનાર ઘરડો હોય તોપણ સો જીવાન સ્ત્રીઓ પાસે બંધ છે.

વૃથ્ય કોને કહેવાય? ←

યત્કિન્નિન્માયુરં ક્ષિગ્ધં વૃહ્ણં ઘલવર્ચનમ્ ।

મનસો હર્ષણં યચ્ચ તત્સર્વં વૃષ્યમુચ્યતે ॥ ૩૫ ॥

જે કંઈ ગભરું, સિંગધ, ખંડણ, ખળ વધારે એવું અને મનને ઉત્સાહમાં આણે એવું હોય તે બધું વૃથ્ય કહેવાય છે.

સ્ત્રી પાસે ક્યારે જતું?

દ્રવ્યૈરેવંવિદ્યેસ્તસ્માર્હપિતઃ પ્રમદાં ઘજેત્ ।

આત્મવેગેન ચોદીર્ણઃ સ્વાગુણેશ્ચ પ્રહપિતઃ ॥ ૩૬ ॥

માટે આવાં (વૃથ્ય) દ્રવ્યો વડે મસ્તીમાં આવેલા, પોતાને આવેલા મૈથુનના વેગથી ઉશ્કે-

રાયલા (પ્રેરાયલા) અને સ્ત્રીના (સૌંદર્ય, કામળતા વગેરે) શુભ્રુથી જેને ઇન્દ્રિયનું ઉત્થાન થયું હોય એવા પુરુષે સ્ત્રી પાસે જવું.

સ્ત્રીના શરીરની પ્રશંસા

સેવ્યાઃ સર્વેન્દ્રિયસુખા ધર્મકલ્પદ્રુમાદકુરાઃ ।

વિવચાતિશયાઃ પદ્મ શરાઃ કુસુમધન્વનઃ ॥૩૭॥

બધી ઇન્દ્રિયોના સુખરૂપ, ધર્મરૂપી કલ્પવૃક્ષના અંકુરરૂપ, કામદેવના (પાંચ) ખાણ્ણિરૂપ પાંચ વિષયોના અધિકપણુનું સેવન કરવું બેઈએ.

દ્વિષ્ટા હોકેકશોડ્યર્થ્યં હર્ષપ્રીતિકારાઃ પરમ્ ।

કિં પુનઃ સ્ત્રીશરીરે યે સદ્ધાતેન પ્રતિષ્ઠિતાઃ ॥૩૮

શબ્દ, સ્પર્શ રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયોમાંથી એકએક મનગમતો વિષય ભોગવવાથી પણ પરમ હર્ષ અને પ્રીતિ થાય છે, તે પછી સ્ત્રીના શરીરમાં એકસાથે રહેલા પાંચે વિષયો ભોગવવાથી પરમ હર્ષ અને પ્રીતિ થાય એમાં શી નવાઈ!

કેવી સ્ત્રી પોતે જ વાજકરણ ઔપધ રૂપ છે ?

નામાપિ યસ્યા હૃદયોત્સવાય

યાં પદ્યતા તૃપ્તિરનાતપૂર્વા ।

સર્વેન્દ્રિયાકર્મણપાશમૂતા

કાન્તાનુચ્છિન્નતદીક્ષિતા યા ॥ ૩૯ ॥

ક્લાવિલાસાહ્લવયોવિભૂગા

શુચિઃ સલજ્ઞા રહસિ પ્રગલ્ભા ।

મિયંવદા તુલ્યમનઃશયા યા

સા સ્ત્રી વૃષ્ટવાય પરં નરસ્ય ॥ ૪૦ ॥

જેનું નામ સાંભળતાં જ હૃદયમાં ઉત્સવ થાય, જેને બેનારને પહેલાં કદી ન થઈ હોય તેવી તૃપ્તિ થાય, જે બધી ઇન્દ્રિયોને આકર્ષવા માટેની બાળરૂપ હોય, જેણે પોતાના મિયતમની મરજી બાળવવાના વ્રતની દીક્ષા લીધી હોય, જેણે કળા, વિલાસ (હાવલાવ), (સુંદર) શરીર અને જીવાનીરૂપી શણગાર સજ્યા હોય, જે પવિત્ર, શરમાળ, મેથુન વખતે ઘરશરમ, મીઠાખાણી અને પુરુષના જેટલી જ કામનાથી ઉત્તેજિત થાય એવી હોય તે સ્ત્રી પોતે પુરુષનું વાજકરણ કરવા માટેનો ઉત્તમ ઉપાય છે.

મેથુનની મર્યાદા

આન્નરેચ્ચ સક્લાં રતિચર્યા

કામસૂત્રવિહિતામનવચામ્ ।

દેશકાલયલશક્ત્યનુરોધા-

દ્વૈષ્ટતન્નસમયોન્ન્યવિરુદ્ધામ્ ॥ ૪૧ ॥

દેશ, કાળ, બળ અને શક્તિ પ્રમાણે, આયુર્વેદના સિદ્ધાંતોથી (કે શરતોથી) વિરુદ્ધ ન હોય એવી રીતે કામસૂત્રમાં કહેલી બધી નિબ્ધાપ રતિચર્યા કરવી.

(બળ=સ્વાભાવિક બળ. શક્તિ=દેવ વગેરેથી આણેલું કૃત્રિમ બળ.)

વાજકરણનાં સાધનો

અભ્યસનોહર્તનસેકગન્ધ-

સ્રક્ચિવવસ્ત્રાભરણપ્રકારાઃ ।

ગાન્ધર્વકાવ્યાદિકયાપ્રવીણાઃ

સમસ્વભાવા વશગા વ્યવસ્યાઃ ॥ ૪૨ ॥

દીર્ઘિકા સ્વપ્રવનાન્તનિવિષ્ટા

પદારેણુમધુમત્તવિહક્ષા ।

નીલસાનુગિરિકૂટનિતમ્બે

કાનનાનિ પુરકઠ્ઠગતાનિ ॥ ૪૩ ॥

દષ્ટિસુખા વિવિધા તરુજ્ઞાતિઃ

શ્રોત્રસુલઃ કલકોકિલનાદઃ ।

અક્ષુસુલર્તુવશેન વિભૂગા

ચિત્તસુલઃ સકલઃ પરિવારઃ ॥ ૪૪ ॥

તામ્બૂલમલ્લમદિરા

કાન્તા કાન્તા નિશા શશાક્ષાહ્વા ।

યદ્યચ્ચ કિચ્ચિદિષ્ટં

મનસો વાજીકરં તત્તત્ ॥ ૪૫ ॥

અભ્યંગ, ઉદ્ઘર્તન, સેચન, સુગંધ, ફૂલના હારગજરા, ચિત્ર, વસ્ત્ર, ઘરેણાં-એ બધાંના અનેક પ્રકારો; સંગીત, કાવ્ય વગેરેમાં હોશિયાર અને વાતો કરવામાં હોશિયાર, સમોવાડિયા, અનુકૂળ મિત્રો; પોતાના મકાનમાં ખનાવેલી, કમળના પરાગ અને મધ(મકનંદ)થી મસ્ત બનેલાં પક્ષીઓવાળી વાવ; નીલ રંગના શિખરવાળા પર્વતના શિખર ઉપર અને મધ્ય ભાગમાં, શહેરની ભાગોળે વનો; આંખને " ? " લાગે એવાં બાતબાતનાં વૃક્ષો;

કાનને ગમે એવો કાચલને મીઠો અને કાલો
ટહુકો; શરીરને સુખ થાય અને ઋતુને અતુકૂળ
હોય એવા શલુગાર; મનને આનંદ આપે એવો
બધો પરિવાર; પાનખીંક, પાતળો દારૂ, મન-
ગમતી સ્ત્રી, (પૂર્ણ) ચંદ્રવાળી રાત તથા
મનને જે જે કંઈ ગમે તે તે વાછકરણ છે.

કામ ઉત્પન્ન થાય એવી વસ્તુઓ અને સંયોગો

મધુ મુલમિવ સોત્પલં પ્રિયાયા:

ફલરણના પરિવાદિની પ્રિયેવ ।

કુસુમચયમનોરમા ચ શય્યા

કિસલયિની લતિકેવ પુષ્પિનામ્રા ॥૪૬॥

દેશે શરીરે ચ ન કાચિદર્તિ-

રથેપુ તાલ્પોઽપિ મનોવઘાતઃ ।

વાજીરુરાઃ સન્નિહિતાશ્ચ યોગાઃ

કામસ્ય કામં પરિપૂરયન્તિ ॥૪૭॥

પ્રિયાના સુખ એવો, કમળવાળો દારૂ; પ્રિયા
એવો મીઠો રણકાર કરતી વીણા; જેના અશ-
ભાગમાં ફૂલ ભગ્યાં હોય એવી, કળીએવાળી
નાણુક લતા જેવી, ફૂલના ઢગલાને લીધે મનો-
હર અને કળીએવાળી પથાગી; દેશમાં અને
દેહમાં કંઈ પીડા ન હોય, ઇન્દ્રિયોના વિષયો
(કે ધન) મેળવવામાં મનને મારવું ન પડતું
હોય અને વાછકરણ યોગો પાસે જ (સુલભ)
હોય-આટલી વસ્તુઓ (સંયોગો) કામદેવની
કામના પૂરી પાડે છે.

શ્રેષ્ઠ આપદ અને ક્રિયાનો સંગ્રહ

મુસ્તાપર્પટકં જ્વરે, ત્વપિ જલં મૂદ્મૃષ્ટલોષોદ્ધવં,
લાજાશ્લર્દિપુ, વસ્તિજેપુ ગિરિજં,

મેહેપુ ધાત્રીનિશે ।

પાણ્ઠો શ્રેષ્ઠમયોઽમયાઽનિલકફે,

ઘ્નીહામયે પિપ્પલી,

સ્ન્ધાને ક્ષમિજા, વિપે શુકતર-

મદોનિલે ગુગ્ગુલુઃ ॥૪૮॥

વૃષોઽન્નપિત્તે, કુટ્તજોઽતિસારે,

મહ્લાતકોઽર્શઃસુ, ગરેપુ હેમ ।

સ્થૂલેપુ તાર્શ્યં, ક્ષિમિપુ ક્ષમિન્નં,

શોપે સુરા ચ્છાગપયોઽય માંસમ્ ॥૪૯॥

અધ્યામયેપુ ત્રિફલા, ગુહ્ણવી

વાતાસરોગે, મથિતં વ્રહ્મણ્યામ્ ।

કુષ્ઠેપુ સેવ્યઃ લવિરસ્ય સારઃ,

સર્થેપુ રોગેપુ શિલાહ્વયં ચ ॥૫૦॥

અન્માદં ઘૃતમનવં, શોકં મધ્યં, વ્યપસ્મૃતિં વ્રાહ્મી ।

નિદ્રાનાશં ક્ષીરં જયતિ, રસાલા પ્રતિશ્યાયમ્ ॥૫૧

માંસં કાશ્યં, લગ્નનઃ પ્રમજ્જનં,

સ્તબ્ધગાત્રતાં સ્વેદઃ ।

ગુહ્મજ્જર્વાઃ લપુરો નસ્યાત્ સ્કન્ધાંસવાહુરુજમ્ ॥૫૨

નવનીતલ્ખણ્ડમર્દિતમૌપ્તં મૂત્રં પયશ્ચ હન્યુદરમ્ ।

તસ્યં મૂર્ધવિકારાન્,

વિદ્રધિમચિરોત્થમસ્ત્રવિક્લાવઃ ॥૫૩॥

નસ્યં કવલો મુલ્કજાન્,

નસ્યાઙ્ગનતર્પણાનિ નેત્રરુઙ્ગઃ ।

વૃદ્ધત્વં ક્ષીરઘૃતે, મૂર્છાં શીતામ્બુમાસ્તચ્છાયાઃ ॥

સમશુકાર્દ્રકમાત્રા મન્દે વહ્નો, ધ્રમે સુરા ત્ત્વાનમ્ ।

દુઃશ્વસહત્વે સ્થેયે ધ્યાયામો, ગૌકુરુહિતઃ કુચ્છે ॥૫૫

કાસે નિદિગ્ધિકા, પાર્શ્વશૂલે પુષ્કરજા જટા ।

વયસઃ સ્થાપને ધાત્રી ત્રિફલા ગુગ્ગુલુર્વણે ॥૫૬॥

વસ્તિર્વાતવિકારાન્,

પૈત્તાન્ રેકાઃ, કફોદ્ધવાન્ વમતમ્ ।

ક્ષૌદ્રં જયતિ વલાસં,

સર્પિઃ પિત્તં, સમીરણં તૈલમ્ ॥૫૭॥

હત્યર્થ્યં વત્ત્રોકં રોગાણામૌપદં શમાયાલમ્ ।

તદ્દેશકાલવલતો વિકલ્પનીયં યથાયોગમ્ ॥૫૮॥

તાવમાં મોથ અને પિત્તપાપડો, તરસના

રોગમાં માટીની ઈટ તપાવીને હમકારિણું પાણી,

ભિલટીના રોગમાં ડાંગરની ધાણી, મૂત્રાશયના

રોગોમાં શિલાગિત, મેહરોગોમાં આમળાં અને

હળદર, પાડુરોગમાં લોહું એક છે, વાયુના

અને કફના રોગમાં હરડે, ખરલના રોગમાં

પીપર, હાડકું સાંધવામાં લાખ, ઝેરના રોગમાં

સરસડો, ચરખીના અને વાયુના રોગમાં ગૂગળ,

રત્નપિત્તમાં અરદૂસી, અતિસારમાં કડાછાલ,

હરસમાં ભિલામો, ગરના રોગોમાં સોનુ, સ્થૂલ

(ખડુ બડા) માણસોને (શરીર ઉતારવા માટે)

રસવંતી, કૃમિરોગોમાં વાવડિંગ, ક્ષયરોગમાં

સુરા, ખકરીનાં દૂધ અને માંસ; આંખના રોગમાં

ત્રિક્ષણા, પતમાં ગળા, બ્રહ્મણીમાં મધિત, કુષ્ટ રોગોમાં ખેરસારતું સેવન કરવું અને ખધા રોગોમાં શિલાજિતતું સેવન કરવું. જૂડું ઘી ગાંડપણને, દાડ શોકને, ખાધી વાઈને, દૂધ કિંધ ન આવવારૂપી રોગને, શિખંડ સળેખમને, માંસ દુખળાપણને, લસણ વાયુને, શેક શરીરના સજડપણને, યડમંજરી (મહુડાતું ઝાડ, કાળા શીમળાતું ઝાડ)ના યુદરતું નસ્ય સ્કંધ, અંસ અને ખાણીની પીડાને; માખણને લોચે અડદિયા વાને, જિંટડીતું મૂતર અને જિંટડીતું દૂધ જળધરને, નસ્ય માધાના રોગોને, લોહી કઠાવવાની ક્રિયા તરતના થયેલા ગડને, નસ્ય અને કવલગ્રહ મુખરોગોને; નસ્ય, અંજન અને તર્પણની ક્રિયાઓ આંખની પીડાને, દૂધ અને ઘી ઘડપણને; ઠંડાં પાણી, પવન અને ઇંચડો મૂચ્છાને જીને છે (મટાડે છે). મંદ અગ્નિમાં માપસર કીધેલાં સરખે ભાગે સરકે અને આદુ, થાકમાં સુરા અને સ્નાન, શરીરને દુઃખ વેઠી શકે એવું અને સ્થિર ખનાવવા માટે કસરત, મૂચ્છામાં ગોખરુ, ઉધરસમાં પ્રેઠી ભોનીગણી, પડખામાં શૂળ આવે ત્યારે પુષ્કરમૂળ, જીવાની આણુવા અને રાખવા માટે આમળાં અને વ્રણરોગમાં ત્રિક્ષણા અને ગૂગળ હિતકર છે. ખસિત વાયુના રોગોને, રેચ પિત્તના રોગોને, વમન કફના રોગોને, મધ કફને, ઘી પિત્તને, તેલ વાયુને જીને છે (મટાડે છે).

આમ જે શ્રેષ્ઠ ઔષધ કહ્યું તે રોગોતું શમન કરી શકે છે. દેશ, કાળ અને ખળને વિચાર કરીને શોગ્ય યોગ કરીને (જે પ્રસંગે જે ઔષધો બેળવવાં શોગ્ય હોય તે બેળવીને) એની (ઉપર કહેલાં શ્રેષ્ઠ ઔષધોની) જીલીજીલી ખનાવટો કરવી.

હત્યાત્રેયાદાગમ્યાર્યસૂત્રં

તત્સત્કાનાં પેશલાનામત્તતઃ ।

મેહાદીનાં સમ્મતો મક્તિનમ્નઃ

પમચ્છેદં સંશયાનોડગ્નિવેશઃ ॥૫૨॥

આ પ્રમાણે ભગવાન આત્રેય (પુનર્વસુ) પાસે અર્થસૂત્ર (આયુર્વેદશાસ્ત્ર) લાણીને એ

કામળ (મધુર) સુવાક્યોથી ન ધરાયલા, ભક્તિથી નમ્ર ખનેલા, જેને શંકા થઈ હતી એવા અગ્નિવેશ બેડ વગેરેની સંમતિ સાથે નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો :

આયુર્વેદની જરૂર

સંપૂર્ણ ચિકિત્સાની જરૂર વિષે

અગ્નિવેશ વગેરેનાં શંકા

દ્રવ્યન્તે ભગવન્ કેચિદાત્મવન્તોડપિ રોગિણઃ
દ્રવ્યોપસ્થાત્સમ્પન્ના વૃદ્ધવૈદ્યમતાનુગાઃ ॥૬૦॥
ક્ષીયમાણામયપ્રાણા વિપરીતાસ્તથાડપરે ।
હિતાહિતવિભાગસ્ય ફલં તસ્માદનિશ્ચિતમ્ ॥૬૧॥

કિં શાસ્તિ શાસ્ત્રમસ્મિન્

इति कल्पयतोऽग्निवेशमुच्यस्य ।

શિષ્યગણસ્ય પુનર્વસુ-

राचर्यो कात्स्न्यतस्तत्त्वम् ॥ ६२ ॥

‘હે ભગવાન (પુનર્વસુ), સંયમી (મિત

અને હિત આહારવિહારવાળા), રોગ મટાડવાને જરૂરી દ્રવ્યો અને સારવાર કરનાર યોગ્ય માણસોની છૂટવાળા તથા વૃદ્ધ વૈદ્યોના મતને અનુસરનારા રોગીઓ પણ કેટલાક સાંભળ થતા અને કેટલાક મરી જતા જણાય છે; તેમ જ એથી વિરુદ્ધ જાતના (આહાર-વિહારતું કુપચ્ય કરનારા, રોગ મટાડવા માટે જરૂરી દ્રવ્યો અને સારવાર કરનાર યોગ્ય માણસો વિનાના તથા વૃદ્ધ વૈદ્યોના મતને ન અનુસરનારા) ખીબ રોગીઓ કેટલાક સાંભળ થતા અને કેટલાક મરતા જણાય છે, તેથી હિત અને અહિત એ વિભાગતું ફળ (પરિણામ) નક્કી નથી. (અહીં, હિત=સૂ. ૧/૨૬૩થી૨૯ વાળી સાધનસંપત્તિ; અહિત=એ સાધનસંપત્તિને અભાવ.) આમાં શાસ્ત્ર શું શીખવે છે? (=કંઈ શીખવતું નથી.)’ આવી શંકા કરતા, અગ્નિવેશ જમાં મુખ્ય છે એવા શિષ્યોના સમૂહને પુનર્વસુએ સંપૂર્ણ સિદ્ધાંત કહ્યો.

ભગવાન આત્રેયે કરેલું શંકાતું સમાધાન : ચિકિત્સા અને અચિકિત્સાનાં પરિણામમાં ફેર ન ચિકિત્સાડચિકિત્સા ચ

तुल्या भवितुमर्हति ।

વિનાઽપિ ક્રિયયા સ્વાસ્થ્યં

ગચ્છતાં પોહશાંશયા ॥ ૬૩ ॥

(૧) સોળે કળાએ સંપૂર્ણ ચિકિત્સા (સૂ. ૧/૨૬૩થી ૨૯) અને (૨) સોળે કળાએ સંપૂર્ણ ચિકિત્સા વિના પણ જે ઠોકો સાબ થાય છે તેમની અચિકિત્સા (=સોળમાંથી ઓછી કળાવાળી ચિકિત્સા અથવા સમૂળગી ચિકિત્સા જ ન કરવામાં આવે એવી સ્થિતિ) એ જ (=સંપૂર્ણ ચિકિત્સા અને અચિકિત્સા) સરખાં હોઈ શકે નહિ (એ બનેતુ ક્ષણ સરખું હોઈ શકે નહિ).

(સોળે કળાવાળી ચિકિત્સા વિના જે રોગ મટે એમ હોય એ રોગમાં પણ સોળે કળાવાળી ચિકિત્સા કરવાથી રોગ વધારે વહેશે મટે છે એટલે ફેર નો જરૂર પડે છે. અને જે રોગ સંપૂર્ણ ચિકિત્સા વિના મટે એવો ન હોય તે તે ચિકિત્સા વિના મટતો જ નથી. આમ હોવાથી ચિકિત્સા અને અચિકિત્સાના પરિણામમાં ફેર છે.)

આનક્રમક્રમપ્રાનાં હસ્તાલ્મ્બો મિપગ્જિતમ્ ।

જીવિનં ત્રિયમાણાનાં સર્વેપામેવ નૌપધાત્ ॥૬૪॥

રોગરૂપી કાઠવમાં શૂંપી ગયેલા માણસોને માટે ઔષધ (ચિકિત્સા, આયુર્વેદ) હાથના ટેકાડપ છે. (જેમ કાઠવમાં પડેલા માણસને કાઠની મદદ વિના પોતાની મેજ કાઠવમાથી નીકળતા બહુ મહેનત પડે અને વાર લાગે પણ ખીએ કાઠ માણસ એને પોતાના હાથનો ટેકો આપે તો એ ઓછી મહેનતે ઝટ બહાર નીકળી શકે છે, તેમ આયુર્વેદના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાથી રોગ ઓછી મહેનતે અને ઝટ મટી જાય છે.) બધા મરનાર (અસાધ્ય રોગવાળા) માણસોને ઔષધ જિવાડી શકતું નથી. (અસાધ્ય રોગમાં તો ચિકિત્સા થાય કે ન થાય તેાપણુ એ રોગ મટવાનો નથી.)

ત છુપાયમ્પેક્ષન્તે સર્વે રોગા, ન ચાન્વથા ।

હુપાયસાધ્યાઃ સ્થિધન્તિ, નાહેતુર્હેતુમાન યતઃ ॥

બધા રોગોને કંઈ ઉપાય(ચિકિત્સા)ની જરૂર હોતી નથી (કારણ કે પ્રાકૃત રોગોમાં ઋતુકેર થવાથી વગેરે અનેક રીતે કુદરત પોતે

ઉપાય કરી દે છે અને અસાધ્ય રોગમાં ઉપાય કરવા છતાં રોગ મટતો નથી. આમ રોહિણી વગેરે જે રોગો ઉપાય કરવામા આવે તો જ મટી શકે એવા છે, તે રોગોમાં ઉપાય કર્યા વિના ચાલતું નથી.) પણ જે રોગો ઉપાયસાધ્ય છે (સંપૂર્ણ ચિકિત્સાથી જ મટે એવા છે) તે ખીલ રીતે (સંપૂર્ણ ચિકિત્સા કર્યા વિના) મટતા નથી, કારણ કે રોગ હેતુવાળો (નિદાનવાળો, કારણને લીધે થયેલો) હોય તે કંઈ હેતુ વિનાનો (કારણ વિનાનો) બની બચ નહિ. (રોગનું કારણ હોય છે. તે કારણ દૂર થયા સિવાય રોગ મટે નહિ અને કારણ દૂર કરવા માટે ઉપાય કરવાની જરૂર રહે છે. પ્રાકૃત રોગો જે વૈકૃત ન થાય તો ઋતુ બદલાતાં મટી બચ છે તેમા પણ કુદરતે રોગનું કારણ દૂર કરવાનો ઉપાય કર્યો હોય છે. તેથી એમાં આયુર્વેદની સોળે કળાવાળી સંપૂર્ણ ચિકિત્સાની જરૂર રહેતી નથી. જરૂરી ચિકિત્સા કુદરત આપોઆપ કરી દે છે. હવે અસાધ્ય રોગોમાં પણ સંપૂર્ણ ચિકિત્સાની જરૂર હોતી નથી; કારણ કે સંપૂર્ણ ચિકિત્સા કરવા છતાં એ રોગો મટતા નથી. આમ હવે ઉપાયસાધ્ય રોગોને વિચાર કરવાનો રહ્યો. રોહિણી જેવા કેટલાક રોગો એવા છે કે જે ઉપાય કર્યા વિના મટે જ નહિ. તેમાં ચિકિત્સાનો લાભ અને અચિકિત્સાનો ગેરલાભ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. એવા રોગોમાં ચિકિત્સા ન થાય તો રોગનું કારણ દૂર થાય નહિ અને તેથી રોગ મટે પણ નહિ. ત્યારે શું અચિકિત્સામાં માનનાર એવું કહેવા માગે છે કે એમની ખાતર હેતુમાન (કારણથી થયેલો) રોગ અહેતુ (કારણ વિનાનો) બની બચ છે કે જેથી કારણ દૂર કરવાને ચિકિત્સાની જરૂર ન પડે ? હેતુવાળો રોગ હેતુ વિનાનો કદી બની શકે નહિ.)

યદુક્તં સર્વસમ્પત્તિયુક્તયાઽપિ ત્વિકિત્સયા ।

મૃત્યુર્મંવતિ, તત્ત્રૈવ નોપાયેઽસ્વનુપાયતા ॥ ૬૬ ॥'

વળી જે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે (સૂ. ૧/૨૬૩થી ૨૯વાળી) બધી સાધનસંપત્તિ-

કુષાત્ર વૈદ્યાના હાથમાં આવેલું આયુર્વેદરૂપી
અમૃત પણ એરે બને છે

પતત્તદમૃતં સાક્ષાઙ્ગદાયાસર્વજિતમ્ ।
યાતિ હાલાહલત્વં તુ સઘો દુર્માજિનસ્થિતમ્ ॥

આ (આયુર્વેદ) તે જગતને દરિયો વક્ષો-
વવાની મહેનત આપ્યા વિના સાંપડેલુ સાક્ષાત્
અમૃત છે. પણ એ આયુર્વેદરૂપી અમૃતને કુષાત્ર-
માં (૧. ખરાબ વાસણમાં, ૨. અનધિકારી
માણુસમાં) રાખવામાં આવે, તે એ હળાહળ
એરે બની જાય છે.

કુષાત્રવૈદ્ય કેવા હોય? એમનાથી દૂર રહેવું
મદ્રાતરાશાસ્ત્રમદ્રાવાન્

શાસ્ત્રમાત્રપરાયણાન્ ।

ત્યજેદ્ દુરાદ્ મિપક્ષાશાન્

પાશાન્ વૈવસ્વતાનિવ ॥ ૭૬ ॥

જે આયુર્વેદ શાસ્ત્રને ખરો અર્થ (રહસ્ય)
સમજ્યા ન હોય અને જે ફક્ત આયુર્વેદના
શાસ્ત્રમાં જ આયુર્વેદનો પાઠ કરવામાં, આયુ-
ર્વેદના આચરણમાં નહિ, પણ ફક્ત આયુર્વેદના
શાસ્ત્રમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેતા હોય એવા
વેદો રૂપી ફાંસાને જમના ફાંસાની માફક દોઢ
ગાઉ દૂર રાખવા.

સુપાત્ર વૈદ્યોની પ્રશંસા

મિપજાં સાધુવૃત્તાનાં મદ્રામાગમશાલિનામ્ ।

અભ્યસ્તકર્મણાં મદ્રં મદ્રં મદ્રાભિલાપિણામ્ ॥

ચારિત્ર્યશાળી, આયુર્વેદવિજ્ઞાથી શોભતા
જેણે આયુર્વેદમાં કહેલી ક્રિયાઓ અનેક વાર
બંતે કરી હોય એવા અને (મર્વતું) કહ્યાણુ
ધૃત્ચનારા વેદોતુ ભલુ થએ, ભલુ થએ,
ભલુ થએ.

અષ્ટાંગહૃદયની જરૂર

અષ્ટાંગસંપ્રહ હતાં છતાં અષ્ટાંગહૃદય

કેમ રચવું પડ્યું?

इति तन्त्रगुणैर्यુक्तं तन्त्रदोषैर्विवर्जितम् ।

ચિકિત્સાશાસ્ત્રમણિલં

વ્યાપ્ય યત્ પરિતઃ સ્થિતમ્ ॥ ૭૮ ॥

વિપુલામલવિજ્ઞાનમહામુનિમતાનુગમ્ ।

મહાસાગરાગમ્ભીરસસ્રહાર્યૈપિલક્ષણમ્ ॥ ૭૯ ॥

અષ્ટાંગવૈદ્યક્રમહોદધિમન્યથેન

યોઽષ્ટાંગસદ્ગ્રહમહામૃતરાગિરાતઃ ।

તસ્માદનત્પફલમત્પસમુદ્યમાતાં

પ્રીત્યર્થમેતદુદિતં પુશ્યગેવ તન્ત્રમ્ ॥ ૮૦ ॥

આમ તંત્રના શુભિવાણું પણ તંત્રના
દોષો વિનાનું, આખા ચિકિત્સાશાસ્ત્રને વ્યાપીને
એને પોતાનામા સમાવીને રહેલું, વિશાળ
અને વિમળ વિજ્ઞાનવાળા મહામુનિઓના મતને
અનુસરતું, મહાસાગર જેવા અગાધ અષ્ટાંગ-
સંપ્રહ નામના પ્રથમો અર્થને મૂલ્યવતું, અષ્ટાંગ
આયુર્વેદ(સુ. ૧/૫, પૃ. ૩૬)રૂપી મહાસાગરને
વક્ષોવવાથી જે અષ્ટાંગસંપ્રહરૂપી મોટો અમૃતનો
જથ્થો મળ્યો છે, તેમથી જુદું બનાવીને મહા-
ફળવાણું આ (અષ્ટાંગહૃદયરૂપી) તંત્ર થોડી
મહેનત કરી શકે એવા માણુસોને શુશી કરવા
માટે જુદું જ કહ્યું છે.

આ પ્રથમી પવિત્રતા

इदमागमसिद्धत्वात्प्रत्यक्षफलदर्शनात् ।

મન્ત્રવ્રત્તંત્રપ્રયોક્તવ્યં ન મીમાંસ્યં કયચ્ચન ॥ ૮૧ ॥

આ તંત્ર (અષ્ટાંગહૃદય) આયુર્વેદથી સિદ્ધ
થયેલું હોવાથી અને એતુ ફળ પ્રત્યક્ષ અનુ-
ભવાતું હોવાથી એનો મંત્રની માફક ઉપયોગ
કરવો, એ ખત્તં હશે કે નહિ એવી શંકા
(તપાસ) કરવી નહિ.

આ પ્રથમી પાઠ, અભ્યાસ અને

આચરણનું ફળ

दीर्घजीवितमारोग्यं धर्ममर्थं सुखं यशः

પાઠાચરણોવાનુષ્ઠાનૈરધિગચ્છન્વતો ધ્રુવમ્ ॥ ૮૨ ॥

આમાંથી (અષ્ટાંગહૃદયમાંથી) આ પ્રથમો
પાઠ કરવાથી, સમજવાથી અને એમાં કઠ્ઠા
પ્રમાણે કરવાથી માણુસને લાખી જિંદગી,
આરોગ્ય, ધર્મ, અર્થ, સુખ અને યશ એકસ
મળે છે.

પતત્પટન્ સદ્ગ્રહવોધશકઃ

સ્વભ્યસ્તકર્મા મિપગપ્રકન્યઃ ।

આકમ્પત્યન્યવિશાલતન્ત્ર-

કૃતામિયોગાન્ યદિ તન્ત્ર ચિત્રમ્ ॥ ૮૩ ॥

આ (અષ્ટાંગહૃદય નામનું તંત્ર) ભણીને,
અષ્ટાંગસંપ્રહ નામનો પ્રથમ સમજવાને રક્ષિ-

વાણી ચિકિત્સાથી પણ (=ચિકિત્સા કરવા છતાં પણ) દરહી મરી બંધ છે એ વાત ખરાખર નથી. જે જેનો ઉપાય છે તે તેનો ઉપાય ન હોય એવું ખની શકે નહિ. (ચારે પાદની સાધન-સંપત્તિવાળી ચિકિત્સાથી જ જે રોગ મટે એવો હોય તે રોગમાં એવી ચિકિત્સા ઉપાય છે, એવા રોગમાં એવી ચિકિત્સા ઉપાય ન હોય એવું ખની શકે નહિ.)

અપિ ત્રોપાયયુક્તસ્ય ધીમતો

જાતુચિત્ત્વ ક્રિયા ।

ન સિષ્યેદૈવવૈગુણ્યાન્ન ત્વિયં પોહશાત્મિકા ॥

અને વળી ઉપાયવાળા બુદ્ધિશાળી માણસને પણ દુર્ભાગ્યને દાંધે (નસાળ આડું આવતું હોવાથી) કેટલીક વાર ક્રિયા ફળતી નથી (ક્રિયા કરવાથી રોગ મટતો નથી) પણ તેવા પ્રસંગોમાં તો એ ક્રિયા સોળે કળાએ (સૂ. ૧/૨૬૩ થી ૨૯) સંપૂર્ણ હોતી નથી (કારણ કે દૈવ કંઈ ને કંઈ ખાખતની કટોકટી ભેલી કરીને સોળમાંથી એક કે વધારે કળાનો લાભ ન મળી શકે એવી પરિસ્થિતિ ભેલી કરે છે.)

કસ્યાસિદ્ધોઽગ્નિતોયાદિ:

લેદસ્તમ્ભાદિકર્મણિ ।

ન પ્રીણતં કર્મણં વા કસ્ય ક્ષીરં ગવેયુક્તમ્ ॥૬૮

કસ્ય માપાભગુનાદૌ વૃષ્ટત્વે નાસ્તિ નિશ્ચયઃ ।

વિષ્મૂઝકરણાક્ષેપૌ કસ્ય સંશયિતૌ યથે ॥ ૬૯ ॥

વિયં કસ્ય જરાં યાતિ મન્વ્રતન્નવિવર્જિતમ્ ।

કઃ પ્રાતઃ કલ્પતાં પથ્યાદતે રોહિણિકાદિપુ ॥

શેક કરવાના કામમાં દેવતા કોને નિષ્ફળ નીવડ્યો? સ્તંભ વગેરે કરવામાં પાણી વગેરે કોને નિષ્ફળ નીવડ્યું? હૃદયે કોનું ઓલવું ન કંઈ? ગવેયુક્તથી કોણ દુખ્યું નથી પશું? અડદ, કોચાં વગેરે વૃક્ષ છે એવો કોને નિશ્ચય નથી થયો? જવ ઝાડોપેશાળ ખનાવીને ખહાર કાઢે છે એ વાતમાં કોને સંશય છે? મંત્ર ભક્ષ્યા વિના ગર કોને પચી ગયું? રોહિણી વગેરે રોગોમાં પથ્ય વિના કોણ સાજું થયું? (આ પદ્યો દાખલા ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જે જેનો ઉપાય છે તે તેનો ઉપાય ન હોય-એ ઉપાય

એમાં નિષ્ફળ બંધ-એવું ખનતું નથી.)

અપિ ત્રાકાલમરણં સર્વસિદ્ધાન્તનિશ્ચિતમ્ ।

મહતાઽપિ પ્રયત્નેન વાર્યતાં કથમન્યથા ॥ ૭૨ ॥

વળી મરણ અકાળે થાય છે (મનુષ્યના આયુષ્યનો કાળ સો વરસનો છે; છતાં સો વરસે મરણ ન થતાં રોગ વગેરે કારણોથી એ વહેલું આવે છે) એવું બધા સિદ્ધાંતે નક્કી છે તો પછી ગમે તેટલો મોટો પ્રયત્ન કરીએ તો પણ એ અકાળ મરણ ચિકિત્સા સિવાય ખીજ કંઈ રીતે રોકી શકાય? (ચિકિત્સા વિના રોગ મટે નહિ, રોગ ન મટે તો માણસ પૂરાં સો વર્ષ જીવી શકે નહિ, માણસ પૂરાં સો વર્ષ જીવે નહિ તો આયુર્વેદ, ધર્મશાસ્ત્ર બધાંએ સર્વાનુમતે બાંધેલી મનુષ્યના આયુષ્યની સો વર્ષની મુદત ખોટી કરે, પણ એ મુદત ખોટી નથી તેથી ચિકિત્સાની જરૂર છે.)

ચન્દ્રનાઘપિ દાહાદૌ રુઢમાગમર્પુર્વકમ્ ।

શાસ્ત્રાદૈવ ગતં સિદ્ધિં જ્વરે લઘ્નચુંહનમ્ ॥

હાહ વગેરે રોગોમાં ચંદન વગેરેનો ઉપાય પણ રૂઢ થઈ ગયો છે (લોકોમાં તે ચલિત થઈ ગયો છે) તે આયુર્વેદને આધારે જ થયો છે. તાવમાં પહેલી (તાવ જિતરે ત્યાં સુધી) લાંઘણ અને પછી બૃહણ એ ક્રમે જે સિદ્ધ થઈ ગયો છે (લોકોમાં પ્રચલિત થઈ ગયો છે) તે પણ આયુર્વેદશાસ્ત્રમાંથી જ થયો છે.

ચતુષ્પાદગુણસમ્પન્ને સમ્યગ્લોચ્ય યોજિતે ।

મા કૃથા વ્યાધિનિર્ઘાતં

વિચિકિત્સાં ચિકિત્સતે ॥ ૭૩ ॥

તેથી (સૂ. ૧/૨૬૩થી ૨૯વાળા) ચારે પાદના સોળે ચુલોવાળી ચિકિત્સા ખરાખર વિચાર કરીને કરવામાં આવે, તો રોગનો નાશ થાય એ ખાખતમાં શંકા આણવી નહિ.

પ્તદ્ધિ મૃત્યુપાશાનામકાળઢે દ્વેદનં દદમ્ ।

રોગોત્ત્રાસિતમીતાનાં રક્ષાસૂત્રમસૂત્રકમ્ ॥ ૭૪ ॥

આ (આયુર્વેદ) તો રોગોરૂપી અણુધાર્યા મોતના ફંસાને કાપી નાખવાનું મન્યૂત સાધન છે અને (રોગ થયા પછી) રોગથી ત્રાસેલા અને ખીનેલા લોકોની સૂતર (દારા) વિનાની રાખડી છે.

કુપાત્ર વૈદ્યના હાથમાં આવેલું આયુર્વેદરૂપી
અમૃત પણ એર ખને છે

પતત્તદમૃતં સાક્ષાઙ્ગદ્વાયાસર્વજિતમ્ ।

યાતિ હાલાહલત્વં તુ સઘો દુર્માજનસ્થિતમ્ ॥

આ (આયુર્વેદ) તો જગતને દરિયા વલ્લો-
વવાની મહેનત આપ્યા વિના સાંપકેલું સાક્ષાત્
અમૃત છે. પણ એ આયુર્વેદરૂપી અમૃતને કુપાત્ર-
માં (૧. ખરાબ વાસણમાં, ૨. અનધિકારી
માણસમાં) રાખવામાં આવે, તો એ હળાહળ
એર. ખની બંધ છે.

કુપાત્રવૈદ્ય કેવા હોય ? એમનાથી દૂર રહેવું

ક્ષત્રાતશાસ્ત્રસદ્ગાવાન્

શાસ્ત્રમાત્રપરાયણાન્ ।

ત્યજેદ્ દુરાદ્ મિપકપાશાન્

પાશાન્ વૈવસ્વતાનિવ ॥ ૭૬ ॥

જે આયુર્વેદ શાસ્ત્રનો ખરો અર્થ (રહસ્ય)
સમજ્યા ન હોય અને જે ફક્ત આયુર્વેદના
શાસ્ત્રમાં જ આયુર્વેદનો પાઠ કરવામાં, આયુ-
ર્વેદના આચરણમાં નહિ, પણ ફક્ત આયુર્વેદના
શાસ્ત્રમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેતા હોય એવા
વૈદ્યો રૂપી ફાંસાને જમના ફાંસાની માફક દોઢ
ગાઉ દૂર રાખવા.

સુપાત્ર વૈદ્યોની પ્રશંસા

મિપજાં સાયુઙ્ગુક્તાતાં મદ્રામાગમશાલિનામ્ ।

અથસ્તકર્મણાં મદ્રં મદ્રં મદ્રામિલાપિણામ્ ॥

ચારિત્રશાળી, આયુર્વેદવિદ્યાથી શોભતા
જણે આયુર્વેદમાં કહેલી ક્રિયાઓ અનેક વાર
બંતે કરી હોય એવા અને (સર્વતું) કલ્યાણ
ઇચ્છનારા વૈદ્યોતુ ભલું થશે, ભલું થશે,
ભલું થશે.

અષ્ટાંગહૃદયની જરૂર

અષ્ટાંગસંપ્રહ હતાં છતાં અષ્ટાંગહૃદય

કેમ રચવું પડ્યું ?

इति तन्त्रगुणैर्यુक्तं तन्त्रदोषैर्विवर्जितम् ।

ચિંકિત્સાશાસ્ત્રમાલિલં

વ્યાપ્ત્વ યત્ પરિતઃ સ્થિતમ્ ॥ ૭૮ ॥

વિપુલામલવિજ્ઞાનમહામુનિમતાનુગમ્ ।

મહાસામરગમ્ભીરસદ્ગ્રહાર્યપિલક્ષણમ્ ॥ ૭૯ ॥

અષ્ટાઙ્ગવૈદ્યકમહોદધિમન્યુનેત

યોઽષ્ટાઙ્ગસદ્ગ્રહમહામૃતરાશિરાતઃ ।

તસ્માદનત્પફલમત્પસમુદ્યમાનાં

પ્રીત્પર્યમેતલુદિતં પૃથગેવ તન્ત્રમ્ ॥ ૮૦ ॥

આમ તંત્રના શુભિવાળું પણ તંત્રના
દૂષિ વિનાનું, આખા ચિકિત્સાશાસ્ત્રને વ્યાપીને
એને પોતાનામાં સમાવીને રહેલું, વિશાળ
અને વિમળ વિજ્ઞાનવાળા મહામુનિએના મતને
અનુસરતું, મહાસાગર જેવા અગાધ અષ્ટાંગ-
સંપ્રહ નામના પ્રથમો અર્થને સૂચવતું, અષ્ટાંગ
આયુર્વેદ(સૂ. ૧/૫, પૃ. ૩)રૂપી મહાસાગરને
વલ્લોવવાથી જે અષ્ટાંગસંપ્રહરૂપી મોટો અમૃતનો
જન્મ થશે તેવો છે, તેમાંથી જુદું ખનાવીને મહા-
ફળવાળું આ (અષ્ટાંગહૃદયરૂપી) તંત્ર થોડી
મહેનત કરી શકે એવા માણસોને ખુશી કરવા
માટે જુદું જ કહ્યું છે.

આ પ્રથમી પવિત્રતા

હૃદમાગમસિદ્ધત્વાત્પ્રત્યક્ષફલદર્શનાત્ ।

મન્ત્રવત્સંપ્રયોક્તઘ્યં ન મીમાંસ્યં કથજ્ઞન ॥ ૮૧ ॥

આ તંત્ર (અષ્ટાંગહૃદય) આયુર્વેદથી સિદ્ધ
થયેલું હોવાથી અને એનું ફળ પ્રત્યક્ષ અનુ-
ભવાતું હોવાથી એનો મંત્રની માફક ઉપયોગ
કરવો, એ ખરું હશે કે નહિ એની શંકા
(તપાસ) કરવી નહિ.

આ પ્રથમી પાઠ, અભ્યાસ અને

આચરણનું ફળ

દીર્ઘજીવિતમારોગ્યં ધર્મમર્યં સુલ્લં યશઃ

પાઠાવયોધાનુષ્ઠાનૈરધિગચ્છત્યતો ધુવમ્ ॥ ૮૨ ॥

આમાંથી (અષ્ટાંગહૃદયમાંથી) આ પ્રથમો
પાઠ કરવાથી, સમજવાથી અને એમાં કહ્યા
પ્રમાણે કરવાથી માણસને લાંબી જિંદગી,
આરોગ્ય, ધર્મ, અર્થ, મુખ અને યશ ચોક્કસ
મળે છે.

પતત્પતન્ સદ્ગ્રહયોગશક્તઃ

સ્વભ્યસ્તકર્મા મિપગપ્રકમ્ન્યઃ ।

માત્કમ્પયત્પન્યત્રિગાલતન્ત્ર-

સ્તુતામિયોગાન્ યદિ તન્ન વિત્રમ્ ॥ ૮૩ ॥

આ (અષ્ટાંગહૃદય નામનું તંત્ર) ભણીને,
અષ્ટાંગસંપ્રહ નામનો પ્રથમ સમજવાને રચિ-

માન થઈને, ક્રિયાઓ કરવાની સારી રીતે ટેવ પાડીને કોઈથી ગાંજ્યો ન બન્ય એવો ખનેલો વૈદ્ય ખીબા (અષ્ટાંગહૃદય કરતાં) મોટાં તંત્રોમાં મહેનત કરીને તૈયાર થયેલા વૈદ્યોને ધુબવી નાખે (હંફાવે) તે એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી.

આ અંથની અપૂર્વતા

યદિ ચરકમર્ષીતે તદ્ ધ્રુવં સુશ્રુતાદિ-
પ્રણિગદિતગદાનાં નામમાત્રેડપિ વાહ્યઃ ।

વય ચરકવિહીનઃ પ્રક્રિયાયામલિન્નઃ

કિમિવ લલુ કરોતુ વ્યાધિતાનાં વરાકઃ ॥

જે કોઈ એકલા ચરકનો જ અભ્યાસ કરે તે એ માણસને સુશ્રુત વગેરેએ કહેલા રોગોનાં નામ પણ આવડતાં નથી (કારણ કે સુશ્રુતમાં શસ્ત્રશાલાકય તંત્ર લખેલાં છે પણ ચરકમાં એ તંત્રો વિસ્તારથી લખેલા નથી); હવે જો એક માણસ ચરકનો અભ્યાસ ન કરે પણ કૃત્ર સુશ્રુતનો જ અભ્યાસ કરે, તે એણે ચરકમાં કહેલી પ્રક્રિયાઓ શીખવાની મહેનત કરેલી ન હોવાથી એ ખિચારો રોગીઓનું શું સર્જી કરે ? (માટે ચરક અને સુશ્રુત ખનેનો જેમાં સમાવેશ થાય છે એવું અષ્ટાંગહૃદય સર્જવાથી દરદીનું સર્જી થઈ શકે છે.)

આ અંથ આયુર્વેદના નિચોડરૂપ

અને ઠૂંકો છે

અભિનિવેશવશાદભિયુજ્યતે

સુમળિતેડપિ ન યો દદમૂહકઃ ।

પટનુ યત્નપરઃ પુરુષાચુર્વં

સ લલુ વૈદ્યક્રમાદ્યમનિર્વિદઃ ॥ ૮૫ ॥

હવે પ્રહાએ મૂળ કહેલા આયુર્વેદ ઉપર આસક્તિને લીધે જ માણસ આ સારી રીતે કહેવાયલા અષ્ટાંગહૃદયમાં ચિત્ત પરોવતો નથી તે મહામૂખ આખા માનવજીવનભર (સો વર્ષ સુધી) કંટાળ્યા વિના વૈતરુ' કર્યા કરીને સહે મૂળ (પ્રહાએ કહેલો એક લાખ શ્લોકોવાળો) આયુર્વેદ ભણ્યા કરે.

સારી રીતે રજૂ કરેલા સત્યનો સ્વીકાર

ગમે તેની પાસેથી પણ કરવો

વાલે પિત્તે શ્લેષ્મશાન્તૌ ચ પચ્યં

તૈલં સર્પિર્માદિકં ચ ક્રમેણ ।

પત્તદ્ બ્રહ્મા માપતે બ્રહ્મજો વા

કા નિર્મન્ત્રે વન્ત્તમેદોક્તિશક્તિઃ ॥ ૮૬ ॥

તેલ, ઘી અને મધ અનુક્રમે વાપરવું, પિત્તનું અને કફનું શમન કરે છે એ હકીકત પ્રહા કહે કે પ્રહાના પુત્ર (સનતકુમાર વગેરે) કહે. જાલનાર અદલાય તેથી મંત્ર ન હોય એવી (તેલ, ઘી અને મધ જેવી) વસ્તુઓની શક્તિમાં ફેર પડતો નથી. (મંત્ર સર્જનારની શક્તિ ઉપર મંત્રની શક્તિનો આધાર છે, પણ તેલ વગેરેની શક્તિનાં ગુણગાન કોણ કરે છે તેના ઉપર તેલ વગેરેની શક્તિનો આધાર નથી. જે ઉપદેશ પ્રહાએ આપ્યો છે તે જ ઉપદેશ વાગસટે આપ્યો છે. તે પછી પ્રહાએ કહ્યું ' તે ખરું ' અને એ જ ઉપદેશ વાગસટે કહ્યો તેથી ખોટો એવું કોઈ શકે નહિ.)

અભિઘાતૃવશાત્ કિવા દ્રવ્યશક્તિર્વિશિષ્યતે ।

વતો મન્ત્રરમુત્સૃજ્ય

માધ્યસ્થ્યમવલમ્બ્યતામ્ ॥ ૮૭ ॥

દ્રવ્યમાં કંઈ કંઈ શક્તિ રહેલી છે તે વાત કહેનાર માણસને લીધે દ્રવ્યની પોતાની શક્તિમાં શું કંઈ વધારો થઈ જતો હશે ? (તેલથી વાધુ મટે છે એવું વાગસટ કહે તેથી તેલની વાધુ મટાડવાની શક્તિ ઘટી બન્ય અને એ જ વાત પ્રહા કહે તેથી શું તેજની વાધુ મટાડવાની શક્તિ વધી જતી હશે ?) માટે કેવ છોડી દઈને તટસ્થ ખને (અંથ સારો છે કે નહિ તેનો નિર્ણય એ કોણે લખ્યો છે તે ઉપરથી ન કરતાં એમાં શું લખ્યું છે તે ઉપરથી કરે).

ઋપિપ્રણીતે પ્રીતિશ્ચેન્મુન્ત્વા ચરકસુશ્રુતૌ ।

મેટાઘાઃ કિં ન પચ્યન્તે

તસ્માદ્દાહ્યં સુમાપિતમ્ ॥ ૮૮ ॥

જે ઋષિઓએ રચેલા અંથો (તંત્રો) ઉપર પ્રીતિ હોય તે ચરક અને સુશ્રુતને છોડી દઈને મેડ વગેરે મુનિઓના અંથોનો અભ્યાસ કેમ કરતા નથી ? (મેડ, બટકણું વગેરે મુનિઓના અંથોનો અભ્યાસ ન કરતાં વૈદ્યો ચરક અને સુશ્રુતનો અભ્યાસ કરે છે તે ઉપરથી સાબિત

થાય છે કે) સુભાષિતનો (જે સત્ય સારી રીતે કહેવાયેલું હોય તેનો) સ્વીકાર થવો બેઈએ. (અષ્ટાંગહૃદયમાં પણ આયુર્વેદનો જ ઉપદેશ સારી રીતે રજૂ કરેલો હોવાથી એનો સ્વીકાર કરવો બેઈએ.)

‘અષ્ટાંગહૃદય’ નામની સાથેકતા
હૃદયમિવ હૃદયમેતત્સર્વાયુર્વેદવાદ્ગ્રાયપયોઘેઃ ।
કૃત્વા યચ્છુભમાતં

શુભમસ્તુ પરં તતો જગતઃ ॥૮૧॥

માણસના હૃદય જેવું આખા આયુર્વેદના બધા સાહિત્ય(બ્રથો)રૂપી સાગરનું આ હૃદય (અષ્ટાંગહૃદય) બનાવવાથી મને જે પુણ્ય થયું

છે, તે પુણ્યથી જગતનું કલ્યાણ થાવ (મને થયેલું પુણ્ય હું જગતને સમર્પણ કરું છું).

જેમ મનુષ્યનું હૃદય શરીરમાં અમુક જગાએ રહેલું હોવા છતાં પોતાનામાંથી નીકળતી દશ મૂળ શિરાઓ દ્વારા આખા શરીરમાં વ્યાપેલું છે તેમ આ અષ્ટાંગહૃદય આયુર્વેદના બ્રથોમાનો એક જ બ્રથ હોવા છતાં એના છ સ્થાનો અને આઠ અંગો દ્વારા આખા આયુર્વેદના બધા બ્રથોમાં વ્યાપેલું છે અને આ બ્રથ આયુર્વેદના સાહિત્યના હૃદયરૂપ છે.

इत्यष्टाङ्गहृदये सहिताया पठे उत्तरस्थाने वाजी-
करणत्रिधिर्नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

સમાપ્ત